

અનુક્રમ-ભાગ ૨ નો

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
	૪-કિષ્કિન્ધાકાંડ	
	વાનરોની સાથે મૈત્રી	
૧	પાંચસરોવર-સીતાવિરહી રામચંદ્ર ...	૫૪૧
૨	રામ-લક્ષ્મણને ભેળેને સુગ્રીવની શંકા- હંતુમાનને પ્રયોધન ...	૫૪૮
૩	રામ-લક્ષ્મણ અને હંતુમાનનો સમાગમ ...	૫૪૯
૪	મૈત્રીનો પ્રસ્તાવ-રામ-લક્ષ્મણ-હંતુમાનની પરસ્પર વાતચીત ...	૫૫૧
૫	રામ-સુગ્રીવની મૈત્રી-પરસ્પર સમાગમ ...	૫૫૩
૬	સુગ્રીવની પ્રતિજ્ઞા-સીતાનાં વસ્ત્રાભરણો ભેળે રામચંદ્રને થયેલો શોક ...	૫૫૫
૭	સુગ્રીવે કરેલું રામચંદ્રનું આશ્વાસન ...	૫૫૭
૮	બળ મિત્રોની પરસ્પર વાતચીત ...	૫૫૮
૯	વાલી-સુગ્રીવનો પૂર્વજ્ઞાંત-વેરનું કારણ ...	૫૬૦
૧૦	વાલી અને સુગ્રીવનું વેર ...	૫૬૨
	વાલીનો વધ	
૧૧	વાલીના પરાક્રમનું વર્ણન અને રામચંદ્રના બળની પરીક્ષા ...	૫૬૪
૧૨	રામચંદ્રનું અદ્વૈત બળ-સપ્તસાલહેન અને વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધનો પ્રારંભ ...	૫૬૯
૧૩	યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન-સમજન મુનિઓનું વર્ણન ...	૫૭૧
૧૪	વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-વાલીને આહવાન ...	૫૭૩
૧૫	વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-તારાનો હિતોપદેશ ...	૫૭૪
૧૬	વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-ભયંકર રણસંગ્રામ ...	૫૭૬
૧૭	શરપીડિત વાલીનો રામચંદ્રને કપકો ...	૫૭૭
૧૮	રામચંદ્રનાં ન્યાયવચનો-વાલીનાં વાક્યોનું નિરસન ...	૫૮૧
૧૯	સતી તારાનું રણમુર્ચિમાં આગમન ...	૫૮૫
૨૦	સતી તારાનો વિદાય ...	૫૮૬
૨૧	હંતુમાને કરેલું તારાનું આશ્વાસન ...	૫૮૮
૨૨	વાલીનો પ્રાણુચામ-વાનરોનો એક ...	૫૮૯

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩	સતી તારાએ કરેલો વિદાય ...	૫૯૧
૨૪	શોકાતુર સુગ્રીવ-તારાનું આશ્વાસન ...	૫૯૩
૨૫	સુગ્રીવાદિનું સાંવન અને વાલીનો અમિસંસ્કાર ...	૫૯૬
૨૬	સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક ...	૫૯૯
૨૭	રામ-લક્ષ્મણનો પ્રજ્ઞવશુગિરિ પર નિવાસ ...	૬૦૧
૨૮	વર્ષાઋતુનું વર્ણન ...	૬૦૩
૨૯	રામચંદ્રનાં કાર્ય માટે સુગ્રીવનું વિસ્મરણ અને હંતુમાને આપેલી ચેતવણી ...	૬૦૭
૩૦	માલ્યવાન પર્વત પર રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ-સીતાવિરહ-શરદઋતુનું વર્ણન ...	૬૦૯
૩૧	સુગ્રીવ પર લક્ષ્મણનો ક્રોધ-તોમનું કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જનુ... ...	૬૧૪
૩૨	હંતુમાનનો સુગ્રીવને સદ્બોધ ...	૬૧૬
૩૩	લક્ષ્મણનો કિષ્કિન્ધામાં પ્રવેશ અને તારાએ કરેલું સ્વાગત ...	૬૧૮
૩૪	વચન પાળવાની સુગ્રીવને યાદ-લક્ષ્મણનો ક્રોધ ...	૬૨૨
૩૫	લક્ષ્મણનું સાંવન-તારાનાં વચનો ...	૬૨૩
૩૬	સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણ-પરસ્પર વાતચીત ...	૬૨૪
૩૭	સૈન્ય એકત્રિત કરવાની આજ્ઞા ...	૬૨૫
૩૮	સુગ્રીવનું રામચંદ્ર પાસે જનુ-વાનરસેના આદિનું નિવેદન ...	૬૨૭
૩૯	વાનરસેનાનું એકત્ર થવું ...	૬૨૯

સુગ્રીવની ચોજના

૪૦	પૂર્વ દિશામાં સીતાની શોધ કરવા માટે વાનરોને આજ્ઞા-પૂર્વ દિશાનું વર્ણન ...	૬૩૧
૪૧	દક્ષિણ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાની હંતુમાન વગેરેને આજ્ઞા ...	૬૩૫
૪૨	પશ્ચિમ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાની સુષેણ વગેરેને આજ્ઞા ...	૬૩૭
૪૩	ઉત્તર દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાને શતભલ વગેરે વાનરોને આજ્ઞા ...	૬૩૯

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪૪	રામચન્દ્રે હનુમાનને મુદ્રિકા આપી ...	૬૪૨
૪૫	સીતાની શોધ માટે વાનરચૈત્ર પ્રયાણ ...	૬૪૪
૪૬	સુગ્રીવે પોતાને સમગ્ર ભૂમંડળનું જ્ઞાન થવાનું કોરણ દર્શાવ્યું
૪૭	વાનરચૈત્ર પાછા વળાવું—ગણ દિશાના સમાચાર ...	૬૪૬

દક્ષિણ દિશા તરફ શોધ

૪૮	દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ-તે બાણ ગયેલા કપિઓએ કરેલો રાક્ષસનો નાશ
૪૯	અંગદે કરેલું કપિઓનું આશ્વાસન— સીતાની શોધ માટે પુનઃ ઉદ્યોગ ..	૬૪૮
૫૦	અક્ષયિલ પ્રતિ ગમન-તપસ્વિનીદર્શન ...	૬૪૯
૫૧	હેમા અપસરાની સખી સ્વયંપ્રભાની ભેટ ...	૬૫૧
૫૨	તાપસી સ્વયંપ્રભા ..	૬૫૨
૫૩	વાનરોનો એક ...	૬૫૩
૫૪	હનુમાનનાં વચનો—વાનરોના એકનું નિવારણ ...	૬૫૫
૫૫	અંગદનો શોક—મરણાત નિશ્ચય ...	૬૫૭
૫૬	ભયભીત વાનરો—સંપાતિનો મેળાપ ...	૬૫૮
૫૭	વાનરો અને સંપાતિ—વૃત્તાંતનિવેદન ...	૬૫૯
૫૮	વાનરો અને સંપાતિ—સીતાની ભાળ ...	૬૬૦
૫૯	સીતાની ભાળ વિષે વધુ માહિતી—સંપાતિ— પુત્ર સુપામ્વે ભ્રમેલું સીતાહરણ ...	૬૬૨
૬૦	સંપાતિનો પૂર્વવૃત્તાંત—નિશાકર મુનિનાં દર્શન ...	૬૬૪
૬૧	સંપાતિનો પૂર્વવૃત્તાંત—સ્વદુઃખવર્ણન ...	૬૬૫
૬૨	નિશાકર મુનિએ સંપાતિને આપેલું આશ્વાસન ..	૬૬૬
૬૩	સંપાતિના દુઃખની નિવૃત્તિ—સીતાની શોધ માટે વાનરોને તેલું આપેલો ઉત્સાહ ..	૬૬૭
૬૪	સાગર ઓળંગવાનું આહ્વાન—કપિઓને અંગદે આપેલો ઉત્સાહ ...	૬૬૮
૬૫	કપિઓએ કરેલું સ્વયંજનું વર્ણન ...	૬૬૯
૬૬	હનુમાન-જન્મકથા—સાગર ઓળંગવા માટે ‘અંબવાને’ તેને કરેલું પ્રબોધન ..	૬૭૦
૬૭	હનુમાને ધારણ કરેલું બૃહદ રૂપ—સાગર ઓળંગવા માટે મહેંદ્રાયણ પર આરોહણ	૬૭૨

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
	૫—સુંદરકાંડ	

હનુમાનનું લંકા પહોંચવું

૧	હનુમાનનું પરિક્રમ—સમુદ્રને ઓળંગ્યો ...	૬૭૫
૨	લંકાનગરી ..	૬૮૪
૩	લંકાનગરી—તેમાં હનુમાનનો પ્રવેશ ...	૬૮૭
૪	લંકાનગરી—તેની રમણીયતા ..	૬૯૦
૫	લંકાનગરી—તેની વિલાસપ્રિયતા ...	૬૯૧
૬	લંકાનગરી—રાવણનો મહેલ ..	૬૯૩
૭	સવણનો મહેલ—તેની શોભા ..	૬૯૫
૮	રાવણનો મહેલ—પુષ્પક વિમાન ..	૬૯૬
૯	રાવણનો મહેલ—રાણીવાસ ...	૬૯૭
૧૦	રાવણનો મહેલ—શયનગૃહ ...	૭૦૧
૧૧	રાવણનો મહેલ—પાનભૂમિ ...	૭૦૪
૧૨	સીતાની શોધ માટે હનુમાનનો પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન ...	૭૦૬
૧૩	સીતા નહિ મળવાથી હનુમાનને પરિતાપ	૭૦૮
૧૪	હનુમાનનો પ્રયત્ન—અશોકવાટિકા ...	૭૧૧

સીતાજીનાં સંકટ

૧૫	અશોકવાટિકામાં સીતાનું દર્શન ...	૭૧૪
૧૬	અશોકવનમાં સીતા—તેમને ભેળેને હનુમાનના મનમાં થયેલા વિચાર ...	૭૧૭
૧૭	અશોકવનમાં સીતા—તેમની ચોક્કી કરનાર રાક્ષસીઓ ..	૭૧૯
૧૮	અશોકવનમાં સીતા—રાવણનું આગમન ..	૭૨૧
૧૯	અશોકવનમાં સીતા—તેમની વિષમ અવસ્થા	૭૨૨
૨૦	અશોકવનમાં સીતા—કામણે રાવણનાં વચનો	૭૨૩
૨૧	અશોકવનમાં સીતા—રાવણને પ્રત્યુત્તર ...	૭૨૫
૨૨	અશોકવનમાં સીતા—રાવણનો ક્રોધ ...	૭૨૭
૨૩	અશોકવનમાં સીતા—તેમને વશ કરવા માટે રાક્ષસીઓનો પ્રયત્ન ...	૭૩૦
૨૪	અશોકવનમાં સીતા—રાક્ષસીઓના કઠોર વચન ...	૭૩૧
૨૫	સીતાનું રુદન ...	૭૩૩
૨૬	સીતાનો વિલાપ—રાક્ષસકુળ તથા લંકાને અભિશાપ ..	૭૩૪
૨૭	ત્રિજટાનું સ્વપ્ન—રાક્ષસકુળના વિનાશનાં ચિહ્નો ..	૭૩૬
૨૮	શોકમુદ્ર સીતા—અંતિમ વિચાર ...	૭૩૯
૨૯	સીતાને કયેલાં શુભ શુકન ...	૭૪૦

સર્ગ	વિષય -	પૃષ્ઠ
૩૦	સીતાને શી રીતે મળ્યું, તે વિશે હેતુમાનનો વિચાર અને નિશ્ચય ...	૭૪૧
૩૧	હેતુમાને ગાયેલી રામકથા ...	૭૪૩
૩૨	હેતુમાનને ભેટી સીતાને થયેલી ભ્રમ ...	૭૪૪
૩૩	હેતુમાન અને સીતા-પરસ્પર વાતચીત ..	૭૪૫
૩૪	હેતુમાનનું સીતાને આશ્વાસન ...	૭૪૭
૩૫	હેતુમાન અને સીતા-રામચિહ્નવર્ણન અને સ્વવૃત્તાંતકથન ...	૭૪૮
૩૬	હેતુમાન અને સીતા-ચુદ્રિકાસમર્પણ ...	૭૫૩
૩૭	હેતુમાનનું પરાક્રમ અને સીતાનું ધૈર્ય ..	૭૫૫
૩૮	હેતુમાન અને સીતા રામપ્રતિષ્ઠાન ...	૭૫૮
૩૯	હેતુમાન અને સીતા-રામચંદ્રને અલ્પ સમયમાં જ તમે મળશો ...	૭૬૨
૪૦	હેતુમાન અને સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ સીતાનો સંદેશ ...	૭૬૪
હેતુમાને લાંકા બાળવી		
૪૧	હેતુમાનનું પરાક્રમ-પ્રમદાવનભજન ...	૭૬૬
૪૨	હેતુમાનનું પરાક્રમ-રાવણે મોકલેલા રાક્ષસોનો નાશ ...	૭૬૭
૪૩	હેતુમાનનું પરાક્રમ-ત્રૈલોક્યાસાદ્ભવ ...	૭૬૯
૪૪	હેતુમાનનું પરાક્રમ-જાણીતાની વધ ...	૭૭૦
૪૫	હેતુમાનનું પરાક્રમ-સાત મંત્રીપુત્રોનો વધ ...	૭૭૧
૪૬	હેતુમાનનું પરાક્રમ-પાંચ સેનાપતિઓનો વધ ...	૭૭૨
૪૭	હેતુમાનનું પરાક્રમ-અશ્વકુમારનો વધ ..	૭૭૪
૪૮	હેતુમાનનું પરાક્રમ-ઉદ્બિત સાથે યુદ્ધ-બ્રહ્માએથી હેતુમાનનું બંધાવ ...	૭૭૬
૪૯	રાજસભામાં હેતુમાન-રાવણનો પ્રભાવ ..	૭૭૯
૫૦	રાજસભામાં હેતુમાન-પ્રહસ્તાનો પ્રશ્ન-તું કોણ છે ? ...	૭૮૦
૫૧	રાજસભામાં હેતુમાન-રાવણને શિખામણ-રામ સાથે જે કર મા ...	૭૮૧
૫૨	રાવણનો ક્રોધ-વિભીષણની શિખામણ-હૃતનો વધ થાય નહિ ...	૭૮૩
૫૩	સળગતા પુષ્પે હેતુમાન લાંકામાં ફરે ...	૭૮૫
૫૪	હેતુમાન-કરેલું લાંકાકલ્ન ...	૭૮૬
૫૫	હેતુમાનનો પદ્યસાત્ત્વ ...	૭૮૮
હેતુમાનનું પુનરાગમન		
૫૬	સીતાની આશા લઈ હેતુમાનનું પાછા વળવું ...	૭૯૦
૫૭	સમુદ્રોલ્લંઘન અને વાનરમિલાપ ...	૭૯૨
૫૮	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-હેતુમાને કહેલું સીતાશોધનું વૃત્તાંત ...	૭૯૪

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૫૯	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-હેતુમાનનો વિચાર ...	૮૦૦
૬૦	મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-અંગદ તથા ભંબવાનનો વિચાર ...	૮૦૨
૬૧	વાનરોનું કિષ્કિન્ધા તરફ પાછા વળવું ...	૮૦૪
૬૨	મદ્યવિત વાનરો-મધુવનભંગ ...	૮૦૫
૬૩	મધુવનભંગનિવેદન અને સીતાશોધની સૂચના ...	૮૦૬
૬૪	વાનરોનું આગમન-રામસમાગમ ...	૮૦૮
૬૫	સીતાવૃત્તાંત ...	૮૦૯
૬૬	સીતાવૃત્તાંત-ચૂકમણિ-રામચંદ્રનો વિલાપ ...	૮૧૦
૬૭	સીતાવૃત્તાંત-અભિપ્રાનકથન ...	૮૧૦
૬૮	સીતાવૃત્તાંત-તેમણે કહેવડાવેલા સંદેશો ...	૮૧૨

૬-યુદ્ધકાંડ

લાંકાનું વર્ણન-રાવણનો ઉચ્ચાર

૧	રામે કરેલી હેતુમાનની પ્રશંસા ...	૮૧૫
૨	સુગ્રીવનાં વચનો-યુદ્ધ માટેનો ઉત્સાહ ...	૮૧૬
૩	લાંકાનો કિલ્લો, આયુધો અને સૈન્યનું હેતુમાને કરેલું વર્ણન ...	૮૧૭
૪	યુદ્ધ માટે પ્રયાણ-વાનરસૈન્યની કૂચ ...	૮૧૯
૫	સીતાવિયોગનો સંતાપ-રામચંદ્રનો વિલાપ ...	૮૨૪
૬	લાંકાની રાજસભા-રાવણે પૂછેલી સલાહ ...	૮૨૫
૭	લાંકાની રાજસભા-રાક્ષસોના દુષોધિ ...	૮૨૬
૮	લાંકાની રાજસભા-ગર્વેભરત રાક્ષસો ...	૮૨૭
૯	લાંકાની રાજસભા-વિભીષણનાં હિત-વચન-સીતા પાછી આપો ...	૮૨૮
૧૦	વિભીષણનો હિતાપદેશ ...	૮૨૯
૧૧	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણે બોલાવેલી સભા ...	૮૩૧
૧૨	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો પ્રસ્તાવ-કુંભકર્ણનાં વચનો ...	૮૩૨
૧૩	યુદ્ધમંત્રણા-રાવણનો ગર્વ ...	૮૩૪
૧૪	યુદ્ધમંત્રણા-વિભીષણનો અભિપ્રાય-સીતા પાછી આપો ...	૮૩૫
૧૫	યુદ્ધમંત્રણા-ગર્વેભરત ધ્વજિત-શું રામ-લક્ષ્મણથી કરી ભરશે ? ...	૮૩૭
૧૬	રાવણનું કદાર વચનો-વિભીષણનો તિરસ્કાર ...	૮૩૮
૧૭	વાનરજાવણીમાં વિભીષણ અને તેના આગમન વિશે સુગ્રીવ વગેરેના તર્કવિતર્ક ...	૮૩૯
૧૮	વાનરજાવણીમાં વિભીષણ-રામચંદ્રે આપેલો નિર્ણય-શરણાગતનું રક્ષણ કરવું જ ભેટીએ ...	૮૪૨

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૯	રામ અને વિભીષણનો સમાગમ- રાવણવધની પ્રતિજ્ઞા. ...	૮૪૪
૨૦	વાનરછાવણીમાં રાવણનો દૂત-રામ- સુગ્રીવ વચ્ચે ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન ...	૮૪૬
સેતુ બાંધી લંકા પહોંચવું		
૨૧	સમુદ્ર ઉપર રામનો ક્રોધ ...	૮૪૮
૨૨	સેતુબાંધન અને સાગરસંતરણ ...	૮૪૯
૨૩	ભયાનક યુદ્ધનાં પૂર્વચિહ્નો-શકુનવિચાર... ..	૮૫૩
૨૪	વાનરસૈન્યની વ્યૂહરચના
૨૫	રામના સૈન્યમાં રાવણના યુદ્ધ દૂતો ...	૮૫૫
૨૬	રામના સૈન્ય વિશે રાવણે મેળવેલી માહિતી ...	૮૫૭
૨૭	વાનરબળનું વર્ણન ...	૮૫૯
૨૮	વાનરબળનું વર્ણન (ચાલુ) ...	૮૬૧
૨૯	શુક-સારથી પર રાવણનો ક્રોધ-રામ- સૈન્યની વધુ માહિતી માટે યુન: પ્રયત્ન ..	૮૬૩
૩૦	રામસૈન્ય વિશે વધુ માહિતી ...	૮૬૪
૩૧	સીતાને હળવા માટે રાવણનો નીચ પ્રયત્ન-કૃત્રિમ રામમસ્તક ...	૮૬૬
૩૨	કૃત્રિમ રામમસ્તક ભેદને સીતાને થયેલો સત્તાપ ...	૮૬૮
૩૩	સરમાએ કરેલું સીતાનું આશ્વાસન ...	૮૭૦
૩૪	સરમા અને સીતા-સહ સમાચારનું નિવેદન ...	૮૭૨
૩૫	૪૬ મંત્રો માલ્યવાનનો હિતોપદેશ-સીતા પાછી આપી રામની સાથે સંધિ કરે ...	૮૭૩
૩૬	માલ્યવાનનો તિરસ્કાર-રાવણનો ગર્વ- રામવધની પ્રતિજ્ઞા-નગરરક્ષાનો પ્રબંધ ...	૮૭૫
૩૭	રાવણના સૈન્યબળની વ્યવસ્થા ધન્યાદિ વિશે રામચંદ્રે મેળવેલી માહિતી ...	૮૭૬
૩૮	લંકાનિરીક્ષણાર્થે રામચંદ્રનું સુવેલારોહણ ...	૮૭૭
૩૯	લંકાનું અવલોકન ...	૮૭૮
૪૦	યુદ્ધનું રણશિય-સુગ્રીવ અને રાવણનું ઠંડકુદ્ધ ...	૮૭૯
૪૧	યુદ્ધની તૈયારી-લંકાને ઘેરે-રાવણને ચેતવણી-અગદવિધિ ...	૮૮૧
૪૨	લંકા પર આક્રમણ ...	૮૮૫
૪૩	વાનરો અને રાક્ષસોનું ઠંડકુદ્ધ ...	૮૮૭
૪૪	ભમંકર રાત્રિયુદ્ધ-ઘનિષ્ઠ અદસ્થ ...	૮૮૮
૪૫	અદસ્થ રહેલા ઇન્દ્રિયનું પરાક્રમ ...	૮૯૦
૪૬	વાનરોના શોક-રામલક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા ...	૮૯૧
૪૭	રામ-લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા-કૂર રાવણનું કારસ્તાન-સીતાસંતાપ ...	૮૯૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૪૮	રામ-લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા-સીતાવિલાપ ...	૮૯૪
૪૯	રામચંદ્રનું ભગ્નત થયું-લક્ષ્મણની મૂર્ચ્છાથી તેમને થયેલો સંતાપ ...	૮૯૬
૫૦	મરુતનું આગમન અને નાગપાશવિમોચન ...	૮૯૭
૫૧	ધૂમ્રાક્ષનું યુદ્ધ ચક્રવર્તી ...	૯૦૦
૫૨	હનુમાનનું પરાક્રમ-ધૂમ્રાક્ષનો વધ ...	૯૦૧
૫૩	વજ્રહનુનું યુદ્ધ ચક્રવર્તી ...	૯૦૩
૫૪	અંગદનું પરાક્રમ-વજ્રહનુનો વધ ...	૯૦૪
૫૫	અકપત્રનું બળ-પરાક્રમ ...	૯૦૫
૫૬	અકપત્રનો વધ ...	૯૦૭
૫૭	રાવણનો મુખ્ય સેનાપતિ પ્રહસ્ત-તેનું યુદ્ધ ચક્રવર્તી ...	૯૦૮
૫૮	ભયાનક યુદ્ધ-સેનાપતિ નીલનું પરાક્રમ- પ્રહસ્તનો વધ ...	૯૧૦
૫૯	રણભૂમિ પર રાવણનું પ્રચંડ પરાક્રમ- સુગ્રીવાદિનું ધાયલ થયું ...	૯૧૨
કુંભકર્ણનો વધ		
૬૦	ચિતાતુર રાવણ-નિદ્રામાં પડેલા કુંભકર્ણને પ્રબોધન ...	૯૧૬
૬૧	મહાકાય કુંભકર્ણ-તેનાં બળ-પરાક્રમ વિશે રામચંદ્રને માહિતી ...	૯૨૩
૬૨	કુંભકર્ણ અને રાવણ-રક્ષણ માટે પ્રાર્થના ...	૯૨૫
૬૩	કુંભકર્ણનો રાવણને હિતોપદેશ-રાવણનો ક્રોધ અને રક્ષણ માટે યાચના ...	૯૨૬
૬૪	કુંભકર્ણના સહબોધનો અનાદર-રાવણ પ્રતિ મહોદરનો દુષોધ ...	૯૨૯
૬૫	કુંભકર્ણનું યુદ્ધ ચક્રવર્તી ...	૯૩૧
૬૬	કુંભકર્ણનું પરાક્રમ-વાનરસૈન્યમાં ભંગાણ ...	૯૩૩
૬૭	કુંભકર્ણનું પ્રચંડ પરાક્રમ-વાનરસૈન્યના હાલહવાલ-કુંભકર્ણનું મૃત્યુ ...	૯૩૫
૬૮	રાવણનો વિલાપ ...	૯૪૨
અનેક રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ		
૬૯	રાવણના બળવાન પુત્રોનું યુદ્ધ ચક્રવર્તી- ભયાનક યુદ્ધ-નરાતકનું મરણ ...	૯૪૩
૭૦	ભયાનક યુદ્ધ-દેવાતક, ત્રિશિરા, મહોદર અને મહાપાર્શ્વનો વધ ...	૯૪૭
૭૧	અતિક્રાંતનું પરાક્રમ-લક્ષ્મણના હાથે તેનો વધ ...	૯૪૯
૭૨	રાવણની ચિંતા-રામબળની પ્રતીતિ ...	૯૫૩

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૭૩	રાવણનું આશ્વાસન-છંદજિતનું પ્રયત્ન : પરાક્રમ-રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસૈન્યનું મૂંઝિત થવું ૬૫૪	૬૫૪
૭૪	હનુમાનનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-મૃતસંજીવની ઔષધિ-વાનરસૈન્યનું પુનરુત્થાન ... ૬૫૭	૬૫૭
૭૫	લંકામાં લથાનક આગ-કાળરાત્રિ સમયે ૭૬ વાનરો અને રાક્ષસોનું સંક્રાંતિ યુદ્ધ-કુલ રાક્ષસનો વધ ૬૬૩	૬૬૩
૭૭	હનુમાનને હાથે નિકુલ રાક્ષસનો વધ ... ૬૬૬	૬૬૬
૭૮	ખરના પુત્ર-મકરાક્ષનું યુદ્ધ ચડવું ... ૬૬૭	૬૬૭
૭૯	મૂના વેરની યાદ-રામચંદ્રના હાથે મકરા- ક્ષનો વધ ૬૬૮	૬૬૮
છંદજિતનો વધ		
૮૦	છંદજિતનું યુદ્ધ ચડવું " ... ૬૬૯	૬૬૯
૮૧	છંદજિતની કપટભળ-રણુભૂમિ પર માયાવી (કૃત્રિમ) સીતાનો વધ ૬૭૧	૬૭૧
૮૨	વાનરો અને રાક્ષસોનું યુદ્ધ-હનુમાન-છંદ- જિતનું રણુભૂમિમાંથી પાછા વળવું ... ૬૭૨	૬૭૨
૮૩	શોકમૂર્ચિત રામચંદ્ર પ્રતિ વિકળ થયેલા લક્ષ્મણના વચનો અને આશ્વાસન ... ૬૭૩	૬૭૩
૮૪	વિલીપણે કરેલું રામનું આશ્વાસન-સીતાનો વધ થયો જ નથી ૬૭૬	૬૭૬
૮૫	રામચંદ્ર અને વિલીપણ-છંદજિતના વધ સંબંધી મસલત ૬૭૭	૬૭૭
૮૬	છંદજિતના યજમા ભંગાણ ૬૭૮	૬૭૮
૮૭	છંદજિત અને વિલીપણ-હાકાલગીબનો પરસ્પર તિરસ્કાર ૬૭૯	૬૭૯
૮૮	લક્ષ્મણ અને છંદજિત-ગુપ્તલ યુદ્ધ ... ૬૮૧	૬૮૧
૮૯	લક્ષ્મણ અને છંદજિતનું ઘેર યુદ્ધ-વિલીપણ અને હનુમાન આદિનું પરાક્રમ ... ૬૮૪	૬૮૪
૯૦	લક્ષ્મણનું અદ્ભુત પરાક્રમ-છંદજિતનો વધ ... ૬૮૬	૬૮૬
૯૧	રામચંદ્રનો આનંદ-લક્ષ્મણની પ્રશંસા ... ૬૯૦	૬૯૦
૯૨	પુનરુત્થાન કુંભિત રાવણનો વિલાપ-સર્વ સંતાપનું કારણ સીતા જ છે ... ૬૯૩	૬૯૩
૯૩	રામચંદ્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ-રાક્ષસસૈન્યનો સમૂળ વધ ૬૯૫	૬૯૫
૯૪	રાક્ષસીઓનો શોક-રાવણની નિંદા ... ૬૯૭	૬૯૭

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
રાવણનો વધ		
૯૫	રાવણનું યુદ્ધ ચડવું ૬૯૯	૬૯૯
૯૬	સુગ્રીવનું પરાક્રમ-વિદ્યાપ્રાપ્તનો વધ ... ૧૦૦૧	૧૦૦૧
૯૭	મહાદેવનો વધ ૧૦૦૨	૧૦૦૨
૯૮	સુવરાજ અંગદનું પરાક્રમ-મહાપાર્શ્વનો વધ ... ૧૦૦૪	૧૦૦૪
૯૯	રણુભૂમિ પર રામ અને રાવણનો ભેટો " " ૧૦૦૫	૧૦૦૫
૧૦૦	રામ-રાવણનો રણુસંગ્રામ-લક્ષ્મણની મૂર્છા-રાવણવધની પ્રતિજ્ઞા ... ૧૦૦૬	૧૦૦૬
૧૦૧	રામનો વિલાપ-લક્ષ્મણનું સાવધ થવું ૧૦૦૮	૧૦૦૮
૧૦૨	રામ-રાવણનો રણુસંગ્રામ ૧૦૧૧	૧૦૧૧
૧૦૩	રામ-રાવણનો રણુસંગ્રામ-રાવણ પ્રતિ રામચંદ્રનાં તિરસ્કારવચનો ... ૧૦૧૩	૧૦૧૩
૧૦૪	બળપ્રતિત રાવણનો સારથિ ઉપર ક્રોધ ૧૦૧૫	૧૦૧૫
૧૦૫	અગસ્ત્ય ઋષિએ રામને આપેલો પરાક્રમ- મંત્ર-આદિત્યહૃદય ૧૦૧૬	૧૦૧૬
૧૦૬	રાવણના વિનાશના ચિહ્નો ... ૧૦૧૮	૧૦૧૮
૧૦૭	અપ્રતિમ યુદ્ધ-રામ-રાવણનું યુદ્ધ તે રામ-રાવણનું જ યુદ્ધ ... ૧૦૧૯	૧૦૧૯
૧૦૮	અઘાતપ્રયોગ-રાવણનો વધ ... ૧૦૨૧	૧૦૨૧
૧૦૯	રાવણની પ્રશંસાપૂર્વક વિલીપણે કરેલો વિલાપ-રામચંદ્ર કરેલું આશ્વાસન ... ૧૦૨૩	૧૦૨૩
૧૧૦	રાવણની રાણીઓનું ક્રુપાંત ... ૧૦૨૪	૧૦૨૪
૧૧૧	મંદોદરીના વિલાપ-રાવણનો અસિદ્ધકાર ૧૦૨૫	૧૦૨૫
૧૧૨	વિલીપણનો રાત્ર્યાલિપેક ... ૧૦૩૧	૧૦૩૧
૧૧૩	રામવિજયની સીતાને બાણ ... ૧૦૩૨	૧૦૩૨
૧૧૪	રામચંદ્ર પાસે સીતાનું આગમન ... ૧૦૩૪	૧૦૩૪
૧૧૫	સીતાના કુંભની પરિસીમા-રામચંદ્રનાં કેકાર વચનો ૧૦૩૬	૧૦૩૬
૧૧૬	સતીની કસોટી-સીતાનો અગ્નિપ્રવેશ ... ૧૦૩૭	૧૦૩૭
૧૧૭	અઘાત દેવોનું પ્રબોધન-રામસ્તુતિ ... ૧૦૩૮	૧૦૩૮
૧૧૮	સતી તરીકે સીતાની ખાતરી-અગ્નિની સાક્ષી-રામચંદ્ર અને સીતાનો મેળાપ ૧૦૩૯	૧૦૩૯
૧૧૯	દશરથ રામનું દર્શન અને આશીર્વાદ ૧૦૪૦	૧૦૪૦
૧૨૦	છંદન વરદાન-વાનરોનું સજીવન થવું ૧૦૪૨	૧૦૪૨
અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ		
૧૨૧	સત્વર પ્રયાણની ધ્વજા-પુષ્પક વિમાન ૧૦૪૩	૧૦૪૩
૧૨૨	વાનરસૈન્યનો સ્કંદર-વિમાનારોહણ ૧૦૪૪	૧૦૪૪
૧૨૩	અયોધ્યા પ્રતિ પ્રયાણ-માર્ગનિરીક્ષણ ૧૦૪૫	૧૦૪૫
૧૨૪	ભરદ્વાજ મુનિનાં દર્શન-ભરત વચેરના સમાચાર-મુનિ પાસેથી વરપ્રાપ્તિ ... ૧૦૪૭	૧૦૪૭

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૨૫	રામચંદ્રના આગમનની ભરતને ભણ્યું	૧૦૪૮
૧૨૬	બ્રાતવત્સલ ભરત-રામકથા	૧૦૪૯
૧૨૭	ભરતભેટ-રામચંદ્રનો સંકાર	૧૦૫૧
૧૨૮	અયોધ્યામાં આનંદ-ગમનો રાજ્યાભિષેક	૧૦૫૪

૭-ઉત્તરકાંડ

લંકા સ્થાપાયાની હકીકત

૧	રામચંદ્રને ઋષિઓનું અભિનંદન	૧૦૫૯
૨	મહર્ષિ પુલસ્ત્ય દ્વારા વિશ્વવાની ઉત્પત્તિ	૧૦૬૧
૩	કુબેરની ઉત્પત્તિ	૧૦૬૨
૪	રાક્ષસવંશની ઉત્પત્તિ	૧૦૬૩
૫	રાક્ષસવંશની વૃદ્ધિ-લંકાની સ્થાપના	૧૦૬૪
૬	દેવ-દાનવોનું યુદ્ધ	૧૦૬૬
૭	દેવ-દાનવનું યુદ્ધ-માલીની વધ	૧૦૬૮
૮	દાનવોનો પરાજય-પાતાળમાં વસવાટ	૧૦૭૦

રાવણનું ચરિત્ર

૯	સુમાલીની કન્યા દૈક્ષી-તેના દારા રાવણ આદિની ઉત્પત્તિ	૧૦૭૨
૧૦	રાવણાદિની તપશ્ચર્યા અને વરદાનપ્રાપ્તિ	૧૦૭૩
૧૧	રાવણે મેળવેલી લકા	૧૦૭૫
૧૨	રાવણ વજેરેનો શૂઢસ્થાશ્રમ	૧૦૭૭
૧૩	રાવણનો ઉત્પાત-કુબેરની શિખામણ્યુ	૧૦૭૮
૧૪	રાવણનો ઉત્પાત-યક્ષો સાથે યુદ્ધ	૧૦૮૦
૧૫	રાવણનો ઉત્પાત-કુબેર સાથે યુદ્ધ	૧૦૮૧
૧૬	રાવણનો ઉત્પાત-નંદીશ્વરનો શાપ	૧૦૮૩
૧૭	રાવણનો ઉત્પાત-વેદવતીનો શાપ	૧૦૮૪
૧૮	રાવણનો ઉત્પાત-મરુતરાજ સાથે યુદ્ધ	૧૦૮૬
૧૯	રાવણનો ઉત્પાત-અનરુદ્ધ રાજાનો શાપ	૧૦૮૭
૨૦	રાવણનો ઉત્પાત-યમપુરી ઉપર ચઢાઈ	૧૦૮૮
૨૧	યમપુરીમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૦૯૦
૨૨	યમપુરીમાં ધમસાણુ રાવણનો વિજય	૧૦૯૧
૨૩	રસાતળમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૦૯૩
શ્લોક ૧	રાવણનો ઉત્પાત-અલિની શિખામણ્યુ	૧૦૯૫
૨	સૂર્યલોકમાં રાવણ	૧૦૯૬
૩	રાવણનો ઉત્પાત-મૌઘાતા સાથે યુદ્ધ	"
૪	ચંદ્રલોકમાં રાવણ-શિવગુપ્તિ	૧૧૦૧
૫	રાવણને મહાપુરુષનું દર્શન	૧૧૦૩
૨૪	શૂર્ણપ્રમાનો વિલાપ અને સાંવન	૧૧૦૫
૨૫	છંદગિતનું તપ અને કુંભીનસીનું હરણ	૧૧૦૭
૨૬	રાવણનો ઉત્પાત-રંભા ઉપર બળાત્કાર	૧૧૦૯

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૭	છંદલોકમાં રાવણનો ઉત્પાત	૧૧૧૧
૨૮	છંદલોકમાં ધમસાણુ-ભયાનક યુદ્ધ	૧૧૧૩
૨૯	મેઘનાદનું પ્રયંત્ર પરાક્રમ-છંદનો પરાજય	૧૧૧૫
૩૦	બ્રહ્માનું આગમન-છંદનો છુટકારો	૧૧૧૬
૩૧	નર્મદાતટે રાવણે કરેલું શિવપૂજન	૧૧૧૮
૩૨	રાવણનો ઉત્પાત-માહિષ્મતી નગરીના રાજા અર્જુન સાથે યુદ્ધ-રાવણનું કેદ પકડાવું	૧૧૨૦
૩૩	પુલસ્ત્યે કરેલો રાવણનો છુટકારો	૧૧૨૩
૩૪	રાવણનો વાલીએ કરેલો પરાજય	૧૧૨૪

હનુમાનનું ચરિત્ર

૩૫	હનુમાનચરિત્ર-જન્મસમયનું પરાક્રમ	૧૧૨૫
૩૬	હનુમાનને મળેલાં વરદાન અને શાપ	૧૧૨૮

શ્રીરામચંદ્રનું રાજ્ય

૩૭	મહાત્મા રામચંદ્રનું ચૈત્સવ્ય	૧૧૩૦
શ્લોક ૬	વાલી-સુગ્રીવની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ	૧૧૩૧
"	૭ રાવણ અને સનતકુમારોનો સંવાદ	૧૧૩૩
"	૮ રામાવતારની ભવિષ્યવાણી	૧૧૩૪
"	૯ કથાની પરંપરા	૧૧૩૫
"	૧૦ રાવણનો ઓગોને હાથે પરાજય	૧૧૩૬
૩૮	જનકાદિ રાજાઓની વિદાયગીરી	૧૧૩૮
૩૯	વાનગે વજેરેનો સંકાર	૧૧૩૯
૪૦	વાનરા અને રાક્ષસોની વિદાય	૧૧૪૦
૪૧	પુષ્પક વિમાનનું વિસર્જન	૧૧૪૧
૪૨	રામચંદ્ર અને સીતાનો વિહાર	૧૧૪૨

સીતાજીનો વનવાસ

૪૩	સીતા સંબંધી લોકવાયકા	૧૧૪૪
૪૪	વિહ્વળ રામચંદ્ર અને લાર્ષીઓ	"
૪૫	વિહ્વળ રામચંદ્ર-સીતાત્યાગનો નિશ્ચય	૧૧૪૫
૪૬	સીતાને વનમાં મોકલવાની મોઢવણી	૧૧૪૬
૪૭	રામાસાની સીતાને ભણ્યું	૧૧૪૮
૪૮	શોકાગ્રસ્ત સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ સંદેશ	"
૪૯	સીતાનું વાલ્મીકિ મુનિએ કરેલું આશ્વાસન	૧૧૫૦
૫૦	લક્ષ્મણનું સુમત્રે કરેલું આશ્વાસન	૧૧૫૧
૫૧	રામ અને સીતાના વિશેષનું કારણ	"
૫૨	શોકાગ્રસ્ત રામચંદ્ર-લક્ષ્મણનું આશ્વાસન	૧૧૫૨

રાજધર્મ વિષેની કથાઓ

૫૩	બ્રમ્હપાલનંધર્મ વિશે દુઝરાજાની કથા	૧૧૫૩
૫૪	બ્રમ્હપાલનંધર્મ-દુઝરાજાની શાપાવસ્થા	૧૧૫૪

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૫૫	વસિષ્ઠ અને નિમિત્તા પરસ્પર શાપની કંથા	૧૧૫૫
૫૬	વસિષ્ઠનો પુનર્દેહ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન ..	૧૧૫૬
૫૭	વસિષ્ઠ અને નિમિત્તે પુનર્દેહપ્રાપ્તિ ...	૧૧૫૭
૫૮	મયાતિથ્યરિત્ર-શુદ્ધચાર્યનો શાપ ...	૧૧૫૮
૫૯	...પુરુષને રાજ્યપ્રાપ્તિ અને યજ્ઞને શાપ ..	૧૧૫૯
૬૦	શ્લેષક ૧૧ રાજસભામાં કાર્યાર્થિને આમંત્રણ ..	૧૧૬૦
”	૧૨ શાનની ફરિયાદ-અપરાધીને દંડ ...	૧૧૬૧
”	૧૩ ગીધ અને હુલ્લની તકરાર ...	૧૧૬૨
૬૦	યમુનાતટવાસી ઋષિઓનું આગમન ...	૧૧૬૫
લેવણાસુરનું આપ્તચાન		
૬૧	લવણાસુરનો ઉત્પાત ...	૧૧૬૬
૬૨	ઋષિઓનું આશ્વાસન ...	૧૧૬૭
શ્રીરામચંદ્રનું રાજ્ય (ચાલુ)		
૬૩	લવણાસુરને હણવાની પેરવી ...	૧૧૬૭
૬૪	શત્રુમત્ત બુદ્ધે ચક્રુ ...	૧૧૬૯
૬૫	કલ્યાણપાદ રાજનું આપ્તચાન ..	”
૬૬	સીતાએ આપેલી પુત્રજન્મ ..	૧૧૭૧
૬૭	લવણાસુરના ચક્ષુનું માહાત્મ્ય ...	૧૧૭૨
૬૮	લવણાસુર અને શત્રુમત્ત ...	૧૧૭૩
૬૯	શત્રુમત્તનો વિજય-લવણાસુરનો વધ ...	”
૭૦	મધુપુરીની સ્થાપના ..	૧૧૭૫
૭૧	શત્રુમત્તે સાંભળેલું રામચરિત ...	૧૧૭૬
૭૨	શત્રુમત્તનું મધુપુરીમાં જવું ...	૧૧૭૭
ધર્મશાસ્ત્ર્ય કેવું હોય ?		
૭૩	પુત્રમરણથી દુઃખી બ્રાહ્મણનો વિલાપ ...	”
૭૪	નારદજીએ કહેલું બાળમરણનું કારણ ...	૧૧૭૮
૭૫	બ્રાહ્મણના બાળકને જિવાડવાનો પ્રયત્ન	૧૧૮૦
૭૬	બ્રાહ્મણના બાળકને જીવનપ્રાપ્તિ ...	”
૭૭	અગસ્ત્યને આભરણ અપનારી કથા ...	૧૧૮૨
૭૮	અગસ્ત્યને આભરણપ્રાપ્તિ ..	૧૧૮૩
૭૯	દંડ રાજનું વૃત્તાંત ..	૧૧૮૪
૮૦	દંડ રાજનું કુષ્ટ કૃત્ય ...	૧૧૮૫

સર્ગ	વિષય	પૃષ્ઠ
૮૧	શુદ્ધચાર્યનો શાપ-દંડકે રાજ્યનો નાશ	૧૧૮૬
૮૨	રામચંદ્રનું અગ્રાધ્યાત્મ આગમન ...	૧૧૮૭
શ્રીરામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો		
૮૩	રાજસ્થાન યજ્ઞ સંબંધી ચર્ચા ...	૧૧૮૮
૮૪	દુત્યાસુરનું વૃત્તાંત ...	”
૮૫	દુત્યાસુરવધ ...	૧૧૮૯
૮૬	અશ્વમેધપ્રથમ-સા-બ્રહ્મહત્યાની નિવૃત્તિ ..	૧૧૯૦
૮૭	ધંધરાજનું આપ્તચાન-શ્રીવત્પ્રાપ્તિ ...	૧૧૯૧
૮૮	ધંધરાજનું આપ્તચાન-સુધનો મેળાપ ...	૧૧૯૨
૮૯	ધંધા અને હુલ્લદેવથી પુરુષવાનો જન્મ ..	૧૧૯૩
૯૦	ધંધાને પુરુષવની પ્રાપ્તિ ...	૧૧૯૪
૯૧	અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય ...	૧૧૯૫
૯૨	રામ રામચંદ્રનો અશ્વમેધ યજ્ઞ ...	૧૧૯૬
૯૩	યજ્ઞપ્રસંગે વાલ્મીકિ મુનિનું આગમન...	૧૧૯૭
૯૪	યજ્ઞમંડપમાં રામાચરણનું ગાન ...	૧૧૯૮
૯૫	સીતાને આમંત્રણ ..	૧૧૯૯
૯૬	સીતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી-વાલ્મીકિની પ્રતિજ્ઞા...	”
૯૭	સતીની આત્મશુદ્ધિ અને શૂનિપ્રવેશ ...	૧૨૦૦
૯૮	રામચંદ્રને દેવોએ આપેલું આશ્વાસન...	૧૨૦૧
૯૯	રામચંદ્રની માતાઓનું સ્વર્ગગમન ...	૧૨૦૨
૧૦૦	ગંધર્વ પ્રદેશ પર ચઢાઈ ...	૧૨૦૩
૧૦૧	ભરતપુત્રનો રાજ્યાભિષેક ...	૧૨૦૪
૧૦૨	લક્ષ્મણકુમારોનો રાજ્યાભિષેક ...	૧૨૦૫
શ્રીરામનું સ્વર્ગારોહણ		
૧૦૩	રામચંદ્ર પાસે કળહૃતનું આગમન ...	૧૨૦૬
૧૦૪	બ્રહ્મલોકમાંથી તેડું-પિતામહનો સંદેશો	”
૧૦૫	દુર્વાસાનું આગમન ...	૧૨૦૮
૧૦૬	લક્ષ્મણનું સ્વર્ગગમન ...	૧૨૦૯
૧૦૭	કોશલપ્રદેશ પર લવકુશનો રાજ્યાભિષેક	૧૨૧૦
૧૦૮	શત્રુમત્તના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક ...	૧૨૧૧
૧૦૯	રામચંદ્રાદિ સર્વનું ચઢાપ્રસ્થાન ...	૧૨૧૨
૧૧૦	નિર્વાણ-પરમ પદની પ્રાપ્તિ ..	૧૨૧૩
૧૧૧	શ્રીરામાચરણમાહાત્મ્ય ...	૧૨૧૪

ચિત્રોની અનુક્રમણિકા

ક્રમ	ચિત્રનું નામ	પૃષ્ઠ
૨૨	શ્રીરામ અને સુગ્રીવની સહાય માટે પ્રતિજ્ઞા	૫૫૪
૨૩	શ્રીરામ લક્ષ્મણને આશ્રયણ આપવા કહે છે.	૫૫૫
૨૪	શ્રીરામના વિયોગે બૂંદી રહેલાં મહાસતી સીતા અશોકવાટિકામાં... ..	૭૧૫
૨૫	જ્યારે અમોઘ બ્રહ્માજી જોયું ત્યારે જ સમુદ્ર રામને શરણ થયો... ..	૮૪૬
૨૬	લંકા જવા માટેનો સો યોજનનો સેતુ કેવી રીતે બંધાયો ?	૮૫૦
૨૭	રાવણ સીતાજીને મારી નાખવા તરવાર ખેંચે છે. ,	૯૯૩
૨૮	શ્રીરામવિલાપ	૧૦૦૯
૨૯	લવ-કુશ બંને ધ્યાનનિષ્ઠ મુનિ વાલ્મીકિનું દર્શન કરે છે.	૧૧૭૨
૩૦	અરવંધમા લવ-કુશની રમત અને સીતાજીની દેખરેખ	૧૧૭૬
૩૧	શ્રીરામચંદ્રની સભામાં યજ્ઞપ્રસંગે 'લવ-કુશનું' રામાયણગાન	૧૧૯૮
૩૨	સીતાજીનો ભૂમિપ્રવેશ	૧૨૦૧

आदिकवि महामुनि वाल्मीकि विरचित

श्रीवाल्मीकि रामायण

शुद्ध गुजराती भाषांतर

४-किष्किन्धाकाण्ड.

પંપાસરોવર-સીતાવિરહી રામચંદ્ર

સ તાં પુનરિતી ગત્વા પસોત્પલ્લવાકુલમ્ ।

રામઃ સૌમિત્રિસહિતો વિલલાપાકુલેન્દ્રિયઃ ॥ ૧ ॥

સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણ સહિત શ્રીમાન રામચંદ્ર રાતાં, કાળાં તથા ધોળાં વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં રંગબેરંગી કમળોથી અને મત્સ્યાદિ જળચરોથી વ્યાપ્ત એવા પંપાસરોવર પર જઈને, તેના તટે એક કુન્દર શિલા પર બેસીને વિલાપ કરવા લાગ્યા. એ સરોવરની રમણીયતા બોધને અત્યંત હૃદયને લીધે તેમની ઇન્દ્રિયો વિકાર પામી આકુળ-આકુળ થઈ અને સીતાના વિરહને લીધે વ્યથ થઈને તે લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : ‘અહા ! હે સૌમિત્રિ ! ખીલેલાં રંગબેરંગી કમળોવાળું આ પંપાસરોવર કેવું શોભી રહ્યું છે ! અહા ! તેવું વૈભવ્યમણિ સમાન અળકતું જળ કેવું પ્રકાશિત લાગે છે ! વળી તેની આરે ખાણુ વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો કેવાં શોભી રહ્યાં છે !’-૨-૩- હે સૌમિત્રિ ! આ પંપાના તીર પર આવેલાં રમ્ય વનોને તો તું જો, કે જેમાં ભિજેલાં મોટાં વૃક્ષો ભીંચી શાખાવાળાં હોવાને લીધે બહુ શિખરવાળા પવંતો જ હોય એવાં શોભી રહ્યાં છે ! તે વૃક્ષો જોનારને અવશ્ય આનંદમય કરી તારાં તેવાં છે.’-૪- પરંતુ હે તાત ! શોક વટે તપી રહેલા અને તો આ પંપાની શોભા બોધને ભલેટો વધારે સંતાપ ઉત્પન્ન થાય છે; કેમ કે ભરતનું વલ્કલ અને જટા વગેરે ધારણ કરી નંદિઆમ સમીપ વસવું તથા સીતાનું હરણ એ વગેરે દુઃખોતું મને અત્યારે સ્મરણ થઈ આવે છે !’-૫- હે સૌમિત્રિ ! જોકે મારું ચિત્ત શોકવ્યાપ્ત છે, તોપણ વિચિત્ર ઉપવનવાળું આ રમણીય પંપાસરોવર કે જેના નિર્મળ અને શીતળ જળ ઉપર વૃક્ષો પરથી અરી પડેલાં ભતભતનાં પુષ્પો તથા કમળો છવાઈ રહેલાં છે અને જેના તટ પર અનેક સર્પો, શ્યાપદો તથા સુઆદિ પ્રાણીઓ વિચરે છે, તે મને શોકાતને પણ હર્ષિત કરવા ધન્યતું હોય એવું જણાય છે. ૧, ૨, ૩, ૪, ૫ આ સરોવરના કિનારાઓ પરની ભૂમિ લીલી, પીળી, હરિયાળી

તથા વૃક્ષોનાં ખરી પડેલાં પુષ્પોથી છવાયેલી હોવાને લીધે બહુ હાથીની પીઠ પર નાખવાની ઝૂંઘારી જ છવાયેલી હોય, એવી દેખાય છે ! હે લક્ષમણ ! આ સરોવરની આબુખાબુનાં સહળા વૃક્ષો પુષ્પયુક્ત લતાઓ વડે એકબેર ઠંકાઈ ગયેલાં જણાય છે અને તેની મોટી મોટી શાખાઓ પુષ્પો તથા ફૂળોના ભારથી લચી રહી છે !^{૧૮} હે સૌમિત્રિ ! બે, બે ! આ સ્થળે વાયુ કેવો સુખરૂપ અને મંદ મંદ વાય છે ! હું ધારું છું કે, હવે કામને ઉત્તેજિત કરનારી વસંતઋતુ યેઠી છે; વૃક્ષો પુષ્પો અને ફૂળોના ભારથી લચી રહેલાં હોવાને લીધે તું નિશ્ચય બહુ કે હવે ચૈત્ર માસ યેઠો છે.^{૧૯} હે સૌમિત્રિ ! આ વનમાં પુષ્પોના ભારથી લચી રહેલાં સુંદર વૃક્ષોને તો તું જો ! બહા ! મેઘ જેમ જળ વરસાવે છે, તેમ આ વૃક્ષો સુગંધયુક્ત પુષ્પો વરસાવી રહ્યાં છે ! બહો ! હે લક્ષમણ ! બે તો ખરો, વાયુના ઝપાટા વડે કંપાયમાન થતા આ વનનાં વૃક્ષો પૃથ્વી પર તથા શિલાઓ પર કેવી રીતે પુષ્પો વેરી રહ્યાં છે !^{૨૦, ૨૧} હે સૌમિત્રિ ! બેને, આ વનનો વાયુ વૃક્ષો પરથી પડેલાં, પડતાં અને વૃક્ષો પર રહેલાં પુષ્પોની સાથે કેવી કોડા કરી રહ્યો છે !^{૨૨} એ વાયુ જ્યારે જ્યારે પુષ્પોથી ભરેલી વૃક્ષોની શાખાઓને કંપાવે છે, ત્યારે ત્યારે પુષ્પો પરથી ઊડેલા બ્રમરો વાયુના સુસવાટા સાથે શુંભરવ કરી મૂકે છે, હે લક્ષમણ ! પર્વતોની કંદરામાંથી સુસવાટાભેર નીકળતો વાયુ, મહોન્મત્ત કૌકિલાના ટહુકાર બહુ વૃક્ષોને નવાવતા હોય અને પોતે ગાયન કરતો હોય, એવો જણાય છે !^{૨૩, ૨૪} વાયુના ઝપાટાથી અત્યંત હાલતાં વૃક્ષોની શાખાઓ પરસ્પર અથડાઈને એક-મેક થઈ જવાને લીધે બહુ તે વૃક્ષો એકબીજાની સાથે ગૂંથાયેલાં હોય, એવાં જણાય છે !^{૨૫} બહો ! અંદન સરખો શીતળ હોવાથી સુખકારક સ્પર્શવાળો આ વાયુ વનમાંથી પવિત્ર સુગંધની સાથે આદ્યો આવે છે અને સર્વ શ્રમ દૂર કરે છે !^{૨૬} મધુર સુગંધી ભરેલા આ વન વિષે વાયુએ કંપાયમાન કરેલાં વૃક્ષો બહુ શુંભરવ કરતા બ્રમરોની સાથે શબ્દ કરતાં હોય, એવાં દેખાય છે !^{૨૭} હે સૌમિત્રિ !

પર્વતોનાં શિખરો પર પુષ્પયુક્ત મનોહર મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઊગેલાં હોવાને લીધે, બહુ તે પર્વતોએ પોતાનાં મસ્તક પર યુકૃટ ધારણ કરી હોય, એમ જણાય છે !^{૨૮} બહો ! જેનાં શિખરો પર પુષ્પો છવાઈ રહેલાં છે, એવા આ વનમાંનાં વૃક્ષો વાયુના સપાટાથી કંપાયમાન થવાને લીધે તથા બ્રમરોના શુંભરવને લીધે બહુ એકીસાથે નૃત્ય કરવા લાગ્યાં હોય એમ જણાય છે !^{૨૯}

‘હે ભાઈ ! ચોતરફ ઊગેલાં ખીળાં પુષ્પવાળાં આ કરેણનાં વૃક્ષો તો તું જો ! બહો ! તે સુવર્ણના અલંકારોથી શણગારેલા પીતાંબરધારી પુરુષોના જેવાં જ શેલો છે. હે સૌમિત્રિ ! નાના પ્રકારનાં કૌકિલા આદિ પક્ષીઓના મધુરા નાદવાળો આ વસંતઋતુનો સમય સીતાથી વિશેષ પામેલો, એ હું, તેના શોકમાં ખરેખર વૃદ્ધિ જ કરે છે.^{૩૦, ૩૧} બહો ! શોકવ્યાપ્ત થયેલા મને કામદેવ અતિશય સંતાપે છે અને મારી આવી દીન દશા બેઠાં આનંદમાં ગરક થયેલો આ કૌકિલપક્ષી બહુ મારી સ્પર્ધા કરતો હોય તેમ ઊલટો વધારે ટોકા કરી રહ્યો છે.^{૩૨} હે લક્ષમણ ! આ રમ્ય જળ-પ્રવાહ વિષે કરનારો જળકુકડો મને કામપીડિત બેઠાં અતિશય હર્ષ પામે છે અને વારંવાર શબ્દ કરીને ઊલટો મને વધારે શોક ઉપભવે છે. પૂર્વે આપણા આશ્રમ વિષે રહેલી સીતા જ્યારે જળ-કુકડાને શબ્દ સાંભળતી, ત્યારે ઘણું જ હર્ષથી તેને ભેવા સારુ મને યોદાવી અત્યંત આનંદ પામતી હતી.^{૩૩, ૩૪} હે તાત ! નાના પ્રકારના શબ્દ કરનારાં ખીળાં પણ અનેક પક્ષીઓ ચોતરફથી ઊડી આવી વૃક્ષો, શુદ્ધો તથા લતાઓ ઉપર બેસે છે અને ધ્વજામાં આવે ત્યારે પાછાં ઊડી જાય છે. તે તું જો.^{૩૫} હે સૌમિત્રિ ! તું જો, પોતપોતાના ચૂરખાં રહેવાને લીધે આનંદિત બનેલાં તથા બ્રમરોના શુંભરવ સાંભળી હર્ષિત થયેલાં મધુર-સ્વરવાળાં પક્ષીઓનાં નર-માદા આ પંખાતટ પર કેવી કોડા કરી રહ્યાં છે ! બહો ! આ સરોવરના તટ ઉપર ભ્રમતબ્રમતાં પક્ષીઓનાં ટોળેટોળાં એકઠાં થયેલાં છે ! બહો ! આ વૃક્ષો પર રહેલાં કૌકિલા બગેરે પક્ષીઓ પોતાના મધુર સ્વર વડે મારી કામ-

પીડાને વધારે ઉત્તેજિત કરે છે. ખરેખર, આ અશોકવૃક્ષના શુભ્રાકરૂપી અંગારવાળો, બ્રમરોના શુભ્રવરૂપી ભરબહાર શબ્દવાળો તથા નવાંકુરરૂપી જવાળાઓવાળો વસંતઋતુરૂપી આંસિ અને યાળી નાખશે! હે સૌમિત્રિ! ઝીલી ઝીલી પાંખોથી શોભીતાં નેત્રવાળી, મધુર લાપણ કરનારી અને સુંદર કેશવાળી મારી પ્રિયા બાંનડીને જોયા વિના હવે મારે જીવીને શું કરવું છે? હે નિદોષ લક્ષ્મણ! વનને શોભાવનારા આ વસંતઋતુના દિવસો કે જેને વિષે કેાકિલાઓ પોતાના મધુર શબ્દો વડે આખા વનને ગબડી મૂકે છે, તે મારી પ્રિયાને અત્યંત પ્રિય છે! અરે, આ વખતે હું મારી પ્રાણપ્રિયાને ભેઈ શકતો નથી, તેથી કામપીડાને લીધે ઊપજેલો અને વસંતઋતુની રમણીયતા આદિ શુભોને જોવાથી વૃદ્ધિ પામેલો શોકરૂપી આંસિ શોકા સમયમાં જ મને યાળી ભસ્મ કરશે! અરે, હાથ! હું મારી પ્રાણપ્રિયા વેદેહીને ભેઈ શકતા નથી; પરંતુ મારા રમણીય વૃક્ષોને જ ભેઈ છું, તેથી મારા મનમાં પ્રકટેલો કામ તથા શોક પ્રતિપળે વધતો જાય છે! અરે, વારંવાર પર-જેવા આજી શરીરને મલિન કરનારી આ વસંતઋતુ, હરિજીના બચ્ચાનાં નેત્ર સરખાં નેત્રવાળી સીતા અને ફૂર જોવા એત્ર માસનેા વનનેા વાચુ-ઓ ત્રણે ચિંતા તથા શોકમાં રહેલા અને અત્યંત સંતાપે છે! અહો! આ મદમત મયૂરો કે જે પોતાનાં પીછા પાંખ વડે ઊડતાં હોવાને લીધે બધું સ્ફટિકના ગરજામાં જ રહ્યાં હોય જોવા જણાય છે, તે પોતાની મયૂરીઓની સાથે અહીં-તહીં નૃત્ય કરતા કેવા શોભી રહ્યા છે! પણ રે, તેઓ કામપીડિત જોવા મને તો વિશેષ પીડા કરનારા જ છે! હે લક્ષ્મણ! પેલા પર્વતના ચિખર પર નૃત્ય કરતાં મયૂરની પાસે તેની ટેલ કામા-તુર થવાને લીધે કેવી નૃત્ય કરી રહી છે! અરે, જ્યારે એ ટેલ નૃત્ય કરતી કરતી ફૂર ખસી જાય છે, ત્યારે તેને વિષે જ આસક્ત મનવાળો તેનો ભત્તાં મયૂર પોતાની પચરંગી પાંખો ફેલાવીને તથા મધુરા ગેહકા કરીને બધું મારા ઉપહાસ

જ કરતો હોય, એમ તે ટેલની પાછળ દોડી જાય છે! અહો! એથી હું ધાકું છું કે, ખરેખર, આ વખતમાં એ મયૂર બાળ્યશાળી છે; કેમ કે તેની પ્રિયાનું દેહરૂપ રાક્ષસે હરણ કર્યું નથી અને તે પોતાની ઝીની સાથે આ રમ્ય વનમાં આનંદ-પૂર્વક નૃત્ય કરી રહી છે! ખરેખર, આ વસંતઋતુના એત્ર માસને વિષ્ટે સીતાનેા વિરોગ મને ઘણું જ હુંસહ થઈ પડ્યો છે. ૨૭-૪૧ હે લક્ષ્મણ! એને, તિલક(પશુ-પક્ષી)યોગિ વિષે પણ ઝી-પુરુષોની પરસ્પર કેવી પ્રીતિ હોય છે! અહો! પેલી ટેલ અતિશય પ્રીતિને લીધે નિર્વતર પોતાના ભત્તાં મયૂરની પાસે જ રહે છે; ૪૨ તે જ પ્રમાણે એ વિશાળ નેત્રવાળી મારી પ્રિયા સીતાનું હરણ ન થયું હોત, તો તે પણ અતિશય પ્રીતિને લીધે મારી પાસે જ રહેત! ૪૩

હે લક્ષ્મણ! એ આ વસંતઋતુને વિષે પુષ્પના ભારને લીધે લચી રહેલાં વૃક્ષો પરથી પૃથ્વી પર ઉપસાઉપરી ખરી પડતાં પુષ્પો પણ સીતાને વિરોધ થયેલો હોવાથી મારે તો નકામું જ છે. ૪૪ અરે, આ વૃક્ષોનાં રંગબેરંગી સુંદર પુષ્પો બ્રમરો સહિત પૃથ્વી પર પડીને નકામું જાય છે. ૪૫ અહો! વસંતઋતુને લીધે હર્ષિત થયેલાં આ પક્ષીઓ ટોળે મળીને બધું જોકબીજને યોદ્ધાવત્તાં જ હોય, એમ શબ્દ કરી રહ્યાં છે! અરે, તે પણ મારા મનમાં તો કામની વૃદ્ધિ જ કરે છે! ૪૬ અરે, હાલમાં મારી પ્રિયા બાનડી ક્યાં હશે? તે ક્યાં વસતી હશે, ત્યાં પણ એ વસંતઋતુ હશે તો ખરેખર તે પણ પરવશ થઈ મારી પેટે જ શોથ કરતી હશે! ૪૭ પણ ના ના, એ મારી નીલકમળ-તુલ્ય નેત્રવાળી સીતા ક્યાં વસતી હશે, ત્યાં આ સમયે વસંતઋતુ નહિ જ હોય; કેમ કે એ વસંત હોય તો તે મારા વિના એકલી કેવી રીતે રહી શકે! ૪૮ કદાચ સીતા રહે છે, ત્યાં વસંતઋતુ હોય, તોપણ શત્રુઓને વશ રહેલી એ સુશ્રોણી સીતા શું કરી શકે એમ હતી! ૪૯ અરે, હાથ! હાથ! એ કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી અને મધુર-લાલિણી મારી પ્રિયા તથા આ સીતા વસંતઋતુના દિવસોમાં મારા વિરહને લીધે અવશ્ય પોતાના

જીવિતને ત્યજ દેશે!^{૧૦} હાય, મારા મનમાં દંઢ નિશ્ચય છે કે, મારા વિયોગ પામેલી સાધ્વી સીતા એકલી રહી કદી પણ જીવી શકે એમ નથી;^{૧૧} કેમ કે જેવો મારો દંઢ લાવ તેને વિષે છે તેવો જ તેનો મારા પર છે.^{૧૨} હે તાત! આ પુષ્પોની સુગંધ-ને વહન કરનારો અને સુખકારક સ્પર્શવાળો હિમ જેવો શીતળ વાયુ નિરંતર પ્રિયાનુજ ચિંતન કરતા એવા મને અગ્નિ સરખો ઉજ્જ્વળ આપનારો અર્ધ પક્ષો છે!^{૧૩} અહો! પૂર્વે જ્યારે સીતા સંહિત હતો, ત્યારે જેને હું સુખરૂપ માનતો તે જ વાયુ આજે સીતાથી વિયોગ પામેલા એવા મને શોક ઉપજાવે છે.^{૧૪} અરે! જ્યારે હું સીતા સંહિત હતો, ત્યારે આ કાકપક્ષી બંધે અમારો ભાવિ પતિ-પત્નીનો વિયોગ જ સૂચવતો હોય એમ આકાશમાં ચોતરફ ઊડી ભયંકર શબ્દ કરતો હતો અને હવે પાછો તે જ પક્ષી વૃક્ષ પર બેસી હર્ષપૂર્વક શબ્દ ઉચ્ચારે છે; તેથી અમારો પતિ-પત્નીનો સંયોગ થવાનો હોય એમ જણાય છે!^{૧૫} અરે, હું તો માતું છું કે, મારી પ્રાણપ્રિયાનું હરણ કરાવનાર આ કાકપક્ષી જ છે અને હવે વેદેહીના સમાગમને અર્થે મને અહીંથી પ્રયાણ કરવાનું સૂચવનાર પણ તે જ છે. હે લક્ષમણ! આ પુષ્પના ભારથી લચી રહેલાં વૃક્ષો પર બેસી શબ્દ કરતાં નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓના મઠની વૃદ્ધિ કરનારા કદોહલને તું સાંભળ. હે ભાઈ! જે તો ખરો, જેમ મહમત અનેલી પોતાની પ્રિયા પ્રત્યે કામી પુરુષ દોડી ભય છે, તેમ વાયુએ કંપાવેલી તિલકવૃક્ષની મંજરી પ્રત્યે આ જામર સપાટામંધ આલેખી આવે છે!^{૧૬-૧૮} અરે, આ અશોકવૃક્ષ તો ઊલટું કામી પુરુષોને વધારે શોક ઉપજાવનારું છે! જોને, પવનથી કંપેલા પોતાના શુભ્રો વડે તે બંધે મારો તિરસ્કાર કરતું હોય, એમ દેખાય છે!^{૧૯} હે લક્ષમણ! ચોમેર મોર આવવાને લીધે સુશોભિત થયેલા આ જાંબાનાં વૃક્ષો અંગરાગને ધારણ કરનારા તથા જેઓનાં ચિત્ત રતિકીડામાં આસક્ત છે એવા કામી પુરુષોના જેવાં દેખાય છે!^{૨૦} હે લક્ષમણ! આ પંખા-સરોવરની રળિયામણી વનપંક્તિઓને વિષે પોતા-

ની સીઓ-કિન્નરીઓ સંહિત કિન્નરો આમતેમ વિચરી રહ્યા છે, તેઓને તું જો.^{૨૧} હે નરશ્રેષ્ઠ! જે તો ખરો, આ પંખાના જળને વિષે ચોમેર બાળસૂચની પેઠે ખીલી રહેલાં ઉત્તમ સુગંધવાળાં રક્ત કમળો કેવાં શોભી રહ્યાં છે!^{૨૨} અહો! પ્રવેત, રક્ત આદિ રાગેરંગી કમળોવાળું, નિર્મળ જળથી ભરેલું અને હ્રસ્વ તથા કારંકવ પક્ષીઓએ સેવેલું આ પંખાસરોવર કેવું શોભી રહ્યું છે!^{૨૩} અહો! જામરોએ જેના પરાગને ઉરાડ્યો છે એવા બાળસૂચ સમાન પ્રકાશી રહેલાં કમળો વડે ચોમેર વ્યાપ્ત થયેલું આ પંખાસરોવર કેવું રળિયામણું દીસે છે!^{૨૪} આ સરોવર મધુર સ્વરવાળી કૌતિલાઓથી, ચિત્રવિચિત્ર વનોથી તેમ જ જળપાન કરવા આવતાં હાથી તથા સુગના ટોળાંથી અત્યંત શોભી રહ્યું છે!^{૨૫} હે લક્ષમણ! આ સરોવરના નિર્મળ જળ ઉપર જ્યારે પવનના સપાટા આવે છે, ત્યારે તેમાં ઉત્પન્ન થતી મોટી મોટી લહરીઓના અચકાવાથી કંપાયમાન થયેલાં કમળો કોઈ ચોર રીતની જ શોભા આપે છે!^{૨૬}

અહો! કમળની પાંખડી સરખાં વિશાળ નેત્રોવાળી મારી પ્રિયા સીતા કે જેને નિરંતર કમળો ઘણા જ પ્રિય છે, તેને જોયા વિના મને જીવલું રુચતું નથી.^{૨૭} અહો! કામદેવ ઘણો જ કુટિલ સ્વભાવનો છે કે જે અત્યંત પ્રિય બોલનારી અને શક્ષસથી હરાઈ જવાને લીધે પુનઃ પ્રાપ્ત થવી હર્લભ એવી મારી પ્રિયાનું મને વારંવાર સ્મરણ કરાવે છે!^{૨૮} અરે, વનમાના વૃક્ષોને પુષ્પોની સમૃદ્ધિથી સુશોભિત કરનારી આ વસંતઋતુ જો મને અધિક દુઃખ આપતી ન હોત, તો એકાએક આવી પડેલા એકલા કામવેગને તો હું સહન કરી શકત!^{૨૯} અહો! સીતાની સાથે વસતા મને પૂર્વે જે જે વસ્તુઓ સ્મરણીય લાગતી હતી, તે સઘળી આજે સીતાના વિયોગથી અસ્મરણીય (ન ગમે એવી) અર્ધ પડી છે!^{૩૦} હે લક્ષમણ! આ કમળની પાંખડીઓ કામને ઉત્તેજિત કરનારી છે, તોપણ સીતાનાં નેત્ર સરખી હોવાને લીધે તેને જોવા માટે મારી દષ્ટિ વારંવાર દોલાય છે!^{૩૧} અહો, કમળો

ના પરાગ વટે મિશ્રિત થવાથી સીતળ તથા સુગંધ-
યુક્ત થયેલો અને વૃક્ષોમાં જથઠાઈ નીકળવાને
હોયે મંદમંદ વાતો આ મનોહર વાસુ ખરેખર
મારી પ્રાણપ્રિયા સીતાના નિઃશ્વાસ સરણે જ લાગે
છે !^{૭૨} હે સૌમિત્રિ ! આ પંપાસરોવરના સામા
કિન્નરા પર આવેલા પર્વતના શિખર ઉપર પુષ્પોના
આરથી લચી રહેલી પેલી કરેણુ વૃક્ષોની શાખાઓ
કેવી શોભી રહી છે !^{૭૩} અહો ! નાના પ્રકારની
ગેર આદિ ધાતુઓથી શોભતા આ મોટા પર્વત
વાસુના સપાટા વડે હણાયેલી પથ્થરગી રજને
ઉત્પન્ન કરે છે !^{૭૪} હે સૌમિત્રિ ! આ સાગે દેખાતા
પર્વતનાં શિખરો પોતાના ઉપર ઊગેલાં પાંદડાં
વગરનાં અને ચોતરફ પુષ્પોથી ઢંકાયેલાં ખાખરા-
નાં વૃક્ષોને હોયે અણિ વડે ચોચેરથી સળગી
ઊઠ્યાં હોય નહિ, એવાં જણાય છે !^{૭૫} વળી હે
લક્ષ્મણ ! જોને, આ પંપાસરોવરનું જ જળ પીને
મોટાં થયેલાં તેના તીર ખર્નાં ચીકાં સુગંધવાળાં
માલતી (બૂઈ), મહિકા, પદ્મ, કર્વીર, કેતકી,
નગેહ, પીળાં પુષ્પવાળી લતા, માતુલિંગ (ખિલ્લે),
સિંધુરી, અટરોગરો, ચિરંજીવ, મહુરી, તમર,
મકુલ, ચપ્પા, તિલક, નાગકેસર, પદ્મપત્રી અને
નીલાશોક વગેરે વૃક્ષો પુષ્પિત થવાને હોયે કેવાં
શોભી રહ્યાં છે ! તથા પર્વતોની તળેટીને વિષે
ઊગેલાં, સિંદૂની કેશવાળી સરળાં પીળા વર્ણનાં
લોખ, અંકોલ, કુરુંટ, લીમડા, આંખા, પાંદલ
તથા કોવિહાર આદિ વૃક્ષો કળીકૂલીને કેવા
રળિયામણાં લાગે છે ! તેમ જ પર્વતનાં શિખરો
પર ઊગેલાં નારંગી, અજુન, પીળા વર્ણનાં પુષ્પ-
વાળી કેતકી, શ્લેષાતક, કટિસળી, સીસમ, ધાવડો,
શીમળો, ખાખરો, રક્ત કુરળક, તિનિશ, બેપાતિ-
બતી, અંદન, રથંદન, હિંતાલ, બીલ ભત્તનાં
તિલકવૃક્ષ તથા નાગવૃક્ષ વગેરે ભવભવનાં વૃક્ષો
પુષ્પના શુગ્ધોથી કેવાં શોભી રહ્યાં છે ! અહો, હે
લક્ષ્મણ ! આ પંપાસરોવર પરનાં સઘળા પુષ્પિત
વૃક્ષોને પુષ્પભારથી લચેલી લતાઓ વીંટાઈ વળી
છે, તેને તો તું જો ! અહો ! જેમ કોઈ મદમત
થયેલી સુંદરી પોતાના પતિના સરીરને લપટાઈ

ભય, તેમ આ લતાઓ વાસુથી ઢંપતી શાખાઓ-
વાળાં પાસેનાં વૃક્ષોને લપટાઈ ભય છે ! અહો,
અનેક ભવના રસોના સ્વાદથી અણે હર્ષિત થયેલો
હોય એવો આ વાસુ એક વૃક્ષથી બીજા વૃક્ષ પ્રત્યે,
એક પર્વતમાંથી બીજા પર્વતમાં અને એક વન-
માંથી બીજા વનમાં જેમ સર્વત્ર વામ છે, હે
લક્ષ્મણ ! આ વનને વિષે મધુર ગંધવાળાં કેટલાંક
વૃક્ષો પુષ્પભારથી લચી રહેલાં છે.^{૭૬-૮૧} અને
કેટલાંક માત્ર સુસોખિત ઠળીઓથી આપ હોવાને
હોયે સ્થામવર્ણાં દેખાય છે. ‘આ મધુર છે, આ
સ્વાદુ છે તથા આ પ્રકુહિત છે,’ એ પ્રમાણે રાગા-
સક્ત થયેલો જમર મધુના સુગંધમા લુગ્ધ થવાથી
આ સરોવરના વૃક્ષોના પુષ્પશુભ્ધો પર યેસે છે
અને વળી શું અરવ કરતો ઊડીને બીજા પુષ્પશુભ્ધો
પ્રત્યે ભય છે.^{૮૭, ૮૮} પોતાની મેળે ખરી પડેલાં
પુષ્પોથી છવાયેલી આ જુમિ ઠામી પુરુષોને શયન
કરવાને બિજાવેલી શય્યાના બેવી દેખાય છે ! હે
સૌમિત્રિ ! આ પર્વતની તળેટીને વિષે તો પીળાં,
સતાં તથા શ્યામ આદિ અનેક વર્ણનાં રંગબેરંગી
પુષ્પોના ઢગલા પડેલા હોવાને હોયે અણે નાના
પ્રકારની શય્યાઓ જ ન બની રહી હોય, એમ
જણાય છે !^{૮૯, ૯૦} હે સૌમિત્રિ ! આ વસંતઋતુ
વિષે વૃક્ષો પર બીલી રહેલાં પુષ્પોની સચ્ચિને તો
તું જો ! અહો ! આ ચેત્ર માસમાં તો પુષ્પશુભ્ધો-
થી બીચોળીય ભરેલી શાખાઓવાળાં વૃક્ષો અણે
પરસ્પર સ્પર્ધા જ ન કરતાં હોય, એમ બીલી રહ્યાં
છે-વળી હે લક્ષ્મણ ! તે વૃક્ષો પોતાના પર ભવતા
જમરોના શું અરવને હોયે અણે એકબીજાને
જોલાવતાં જ ન હોય, એવાં જણાય છે ! અરે,
આ કારકેવ પક્ષી તો મારા કામને ઉત્તેજિત કરવાને
અર્થે જ નિર્મળ જળમાં પ્રવેશ કરીને પોતાની
ભીની સાથે રમણુ કરે છે !^{૯૧-૯૨} હે લક્ષ્મણ ! આ
પંપા મંદાકિની નદીના બેવા જ ઉત્તમ તથા
જગવિખ્યાત શુણેવાળી છે અને તેનું મનોહર
સ્વરૂપ યોગ્ય છે.^{૯૩} હે વસુશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ ! જો મને
મારી પ્રિય પત્ની સીતાનાં આ સ્થળે દર્શન થાય

• એ નામની પંપાસરોવરમાંથી નીકળતી નથી.

અને જો હું તે સાધ્વી સહિત અહીં જ નિવાસ કરું, તો પછી ઇંદ્રની અમરાવતીને કિંવા આપણી અયોધ્યાનગરીને પણ ઇંદ્રુ નહિ !^{૯૫} અહો ! આવી રમ્ય હરિયાણી પૃથ્વીને વિષે જો હું સીતાની સાથે રમણુ કરું તો મને કંઈ પણ ચિંતા અથવા અન્ય સુખની ઇચ્છા થાય નહિ !^{૯૬} અહો ! આ વનમાંનાં વિવિધ પ્રકારનાં પત્રો તથા પુષ્પોવાળાં વૃક્ષો કાન્તા વિનાના અને ચિંતા કરાવે છે.^{૯૭} હે સૌમિત્રિ ! જો તો ખરો, શીતળ જળવાણું આ પંપાસરોવર નાના પ્રકારના કમળોથી અને ચક્રવાક, કારકવ, મંદુક, કૌંચ વગેરે પક્ષીઓ તથા યુગાદિ પશુઓથી અધિક શોભી રહ્યું છે !^{૯૮, ૯૯} અહો ! આ હરિત થયેલાં જાતજાતનાં પક્ષીઓ કમળ સરખાં નેત્રવાળી અને ચંદ્ર સમાન સુખવાળી મારી પ્રિયા સીતાનું રમરણુ કરાવીને મારા મનમાં કામનું ઉદીપન કરે છે ! જો, જો, પેલાં વિચિત્ર પર્વત-શિખરોને વિષે પોતાની સ્ત્રી-હરિણીઓ સાથે ક્રીડા કરતા હરિણો મારી મુગ સમાન નેત્રવાળી પ્રિયા જાનકીથી વિયોગ પામેલા મારા ચિત્તને વધારે ખેદ પમાડે છે !^{૧૦૦, ૧૦૧} અરે, મદમત પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત અને અલંકૃત રમણીય જોવા આ પર્વત-શિખર વિષે જો હું મારી પ્રિયાને જોવા પામું તો જ ભાગ્યવાન કહેવાઉં !^{૧૦૨} હે સૌમિત્રિ ! સુમધ્યમા સીતા જો મારી સાથે રહી, આ પંપાના શીતળ પવનને સેવે, તો જ મારું જીવિત સફળ ગણાય ! હે લક્ષમણ ! જે પુરુષ પોતાની સુંદરી સહિત કમળના સુગંધને વહન કરનારા અને શોકને શમાવનારા આ પંપાના પવિત્ર પવનનું સેવન કરે છે, તેને જ ધન્ય છે !^{૧૦૩, ૧૦૪}

અરેરે ! શત્રુને વશ પડેલી અને કમળ સમાન નેત્રવાળી મારી પ્રિયા સ્થામા-સીતા મારો વિયોગ પામીને પોતાના જીવિતને કેમ કરીને ધારણ કરતી હશે ?^{૧૦૫} અરે, વનમાંથી ચેર ગયા પછી, ધર્મજ તથા સત્યવાદી જનક રાજા અને સીતાનું કુશળ પૂછશે, ત્યારે મનુષ્યોની સલા વગેરે હું તેમને શો પ્રત્યુત્તર આપીશ ?^{૧૦૬} અહો ! ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારી સીતા, કે જે પિતાએ વનમાં

કાઢેલા મારા સરખા મંદ ભાગ્યવાળા પતિની સાથે વનમાં આવી હતી, તે મારી પ્રિયા સીતા હાલમાં ક્યાં હશે ?^{૧૦૭} હે લક્ષમણ ! રાત્ર્યબ્રમ્હ થવાને લીધે વિકળ ચર્ચ ગયેલા મારી સાથે જે વનમાં આવી હતી તે સીતા વિનાના થયેલા હું 'હવે કીનની પેઠે કેમ કરી જીવી શકું ?^{૧૦૮} હાય ! તેનું સુંદર કમળ સમાન નેત્રવાણું, ઉત્તમ સુગંધવાણું અને યજ્ઞરહિત નિર્મળ સુખ જોવા વિના હવે મારી મતિ મૂંઝાય છે.^{૧૦૯} અરેરે, જો લક્ષમણ ! મંદમંદ હાસ્યયુક્ત શુદ્ધવાળાં, મધુર અને હિતરૂપ જોવા સીતાના વાક્યો હવે હું ક્યારે સાંભળીશ ?^{૧૧૦} અહો ! મારી પ્રિયા સાધ્વી સીતા વન વિષે મહાન દુઃખ પામવા છતાં પણ કામપીડિત જોવા મારી સન્સુખ જોઈને તો બળે દુઃખ વગરની તથા હરિત જ હોય જોવી રીતે મધુરાં વચનો બોલતી હતી !^{૧૧૧} હે લક્ષમણ ! આપણે ન્યારે અયોધ્યા જઈશું, ત્યારે શુદ્ધ મનવાળાં મારા માતૃશ્રી કૌશલ્યા સીતાને નહિ જોઈને પૂછશે : 'હે રામ ! મારી વહુવાક સીતા ક્યાં ?' ત્યારે હે ભાઈ ! હું તેમને શો પ્રત્યુત્તર આપીશ ?^{૧૧૨} મારે હે લક્ષમણ ! હવે તો તું જોકેલો જ અયોધ્યા પ્રત્યે પાછો જા અને ભાઈઓ પર પ્રીતિવાળા ભરતને મળ. જનકાત્મજ સીતા વિના હું તો કોઈ પણ પ્રકારે જીવી શકું જોમ નથી.^{૧૧૩}

જો પ્રમાણે અનાથની પેઠે વિલાપ કરતા મહાત્મા રામચંદ્ર અતિશય શોકાવેગને લીધે મૂર્ચિત સરખા ચર્ચ ગયા. રામચંદ્રની જોવી દશા જોઈને તેમના નાના ભાઈ લક્ષમણે તેમનું સાત્વન કરવા અર્થે યોગ્ય અને યથાર્થ વચનો કહેવા માંડ્યા.^{૧૧૪}

લક્ષમણે કહ્યું : 'હે પુરુષોત્તમ રામ ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. તમે શોકનો ત્યાગ કરી ધર્મ ધારણ કરો; કેમ કે તમારા સરખા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષોની મતિ આવી રીતે શોકને લીધે કદી પણ મંદ થવી ઘટતી નથી.^{૧૧૫}

સ્મૃત્તા વિયોગલં દુઃખં ત્યજ સ્નેહં પ્રિયે જને ।
અતિસ્નેહપરિવ્જ્ઞાદ્દર્શિતાર્દ્રાંપિ દહ્યતે ॥

હે ભાઈ ! તમે વિયોગથી થતાં દુઃખોનું

સ્મરણ કરી પ્રિય બેના પરના સ્નેહનો ત્યાગ કરેા.
લણ સમય સુધી સ્નેહ(તેલ-વી વળેરે રસ)નું
અવલંબન કરવાથી તો બળમાં બિભચેલી રૂની
દિવેટ પણ બળે છે.^{૧૧૬} હે રાવણ! સીતાનું હરણ
કરનાર રાવણ કદાચ પાતાળમાં જશે કિંવા જોથી
પણ અધિક ગુપ્ત સ્થળે જશે, તેમણે તે હવે કોઈ
પણ પ્રકારે છવતો રહેશે નહિ;^{૧૧૭} પણ હે આય! !
પ્રથમ તો આપણે તે(રાવણ)નો પૂરેપૂરો પત્નો
મેળવવો જોઈએ. દુરાત્મા રાક્ષસ રાવણનું નિવાસ-
સ્થાન આપણા બલ્લવામાં આવ્યું એટલે-તો તેને
મૂલેલો જ બાણો! કાંતો એ દુષ્ટ આપણા ભયથી
સીતાને છોડી દેશે કિંવા આપણા હાથથી સંગ્રામ-
માં મરણને શરણ થશે!^{૧૧૮} હે આય! ખાતા!
કદાચ તે રાવણ સીતાને આપણે સ્વાધીન ન કરતાં
તેને લઈને કિતિ(પૃથ્વી)ના ગર્ભમાં ભરાઈ જશે,
તો ત્યાં જઈને પણ હું તેનો વધ કરીશ. હે
કલ્યાણરૂપ વહીલ બંધુ! તમે આવી દીન સરખી
મતિનો ત્યાગ કરી સ્વસ્થ થાઓ. તમે બાણો જ
છો કે, જેઓનો અર્થ નષ્ટ થયો છે એવા પુરુષો
ઉલ્લોગ ક્રૂરો વિના પુનઃ તે અર્થને મેળવી શકતા
નથી.^{૧૧૯,૧૨૦} હે આય!

वत्साहो वलवानार्यं नास्तुत्साहानपरं वलम् ।
सोत्साहस्य हि लोकेषु न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥

સર્વ પ્રકારનાં કાર્યો ઉત્સાહથી જ સિદ્ધ થઈ
શકે છે; સર્વ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં એકલો ઉત્સાહ
જ બળવાન છે; આ બળવમાં ઉત્સાહના કરતાં
બીજું અધિક બળ કંઈ જ નથી. ઉત્સાહી પુરુષને
ત્રેલોક્ય વિષે કંઈ પણ દુર્લભ નથી.^{૧૨૧} હે
જયેષ્ઠ બંધુ! ઉત્સાહવાળા પુરુષો ગમે તેવાં
દુર્લભ કાર્યોમાં પણ મૂંગાતા નથી; માટે આપણે
પણ ઉત્સાહનો આશ્રય કરી ઉલ્લોગ કરીશું, રી
સીતાને નિશ્ચય મેળવીશું.^{૧૨૨} હે આય! તમે
તમારી કામવૃત્તિનો ત્યાગ કરો અને શોકને
પછવાડે મૂકો. શું તમે મહાત્મા અને કુતાત્મા
એવા તમારા આત્માને નથી બાણતા!^{૧૨૩}

મહાત્મા લક્ષમણનાં વચન સાંભળી શોકને
હીધે અચેતન સરખા થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્રે

તુરંત જ શોક તથા મોહનો ત્યાગ કરી ધૈર્યનું
અવલંબન કર્યું.^{૧૨૪} પછી અચિત્ત પરાક્રમી
રામચંદ્રે લક્ષમણ સહિત અવ્યગ્રચિત્તે વાણ્થી
કંચતાં વૃક્ષોવાળા રમણીય પંપાસરોવરનું અતિક્રમણ
કરી સ્થમ્ભૂક પર્વત તરફ ચાલવા માંડ્યું.^{૧૨૫}
લક્ષમણનાં વચાય વચનોને વિચારી શાંત થયેલા,
પરંતુ અતિશય દુઃખાવેગને લીધે ઉદ્વેગ પામેલા
મહાત્મા રામચંદ્ર પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષમણની
સાથે અનેક ઝરણાં તથા કંદરાઓવાળા અદ્ભુત
વનનું અવલોકન કરતા, સ્થમ્ભૂક પ્રત્યે આવ્યા.
આ સમયે મહાન્મત હંસીના સરખી ગતિવાળા
મહાત્મા લક્ષમણ કે જે નિરંતર અવ્યગ્રચિત્તે
પોતાના વહીલ બંધુ રામચંદ્રને અનુકૂળ પડે
તેવી જ વૈદ્યા કરતા હતા, તે ધર્મ તથા બળ
વડે રામચંદ્રનું રક્ષણ કરવા માટે તેમની પાછળ
પાછળ ચાલવા લાગ્યા.^{૧૨૬,૧૨૭}

ચાલતાં ચાલતાં એ બંને વીરો કેટલીક વારે
સ્થમ્ભૂક પર્વતની સરખી આવી પહોંચ્યા; ત્યારે
તેઓ વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવની દૃષ્ટિએ પડ્યા.
તેઓનું અદ્ભુત સ્વરૂપ જોતાં જ મહાબળવાન
સુગ્રીવ 'અરે, મારો વિનાશ કરવા સારું વાલીએ
જ એમને યોકલ્યા હશે' એમ ધારી અત્યંત ત્રાસ
પામ્યો અને ભયને લીધે તેણે ખાનપાન વગેરે
સર્વ વૈદ્યાઓ મૂલી દીધી.^{૧૨૮} સ્થમ્ભૂક પર્વતની
નજીકમાં વિચરતા બંને ભાઈઓને જોઈને,
ચિતાતુર થયેલો સુગ્રીવ અત્યંત ખેદગ્રસ્ત થયો
અને ભયને લીધે તેનો સપથો ઉત્સાહ ભાંગી
ગયો.^{૧૨૯} વળી ત્યાં વસતા બીજા વાનરો પણ
મહાતેજસ્વી રામ-લક્ષમણને જોઈને 'જેઓને
વાલીએ યોકલ્યા હશે' એવા ભયથી ત્રાસ પામ્યા
અને નાસભાગ કરી વાનરોના આશ્રયસ્થાન-મતંગ
ઋષિના પવિત્ર આશ્રમમાં સંતાવા લાગ્યા.^{૧૩૦}

अति श्रुवास्मीकि महाबुनिमणीत आदिभ्यः श्रीरामायणना
प्रतिभामांढमां १ दैः सर्गं संपूर्णं

સુગ્રી ૨ જો

રામ-લક્ષ્મણને ભેઈને સુગ્રીવની

શંકા-હંતુમાનને પ્રેરોધન

તો તુ દ્વૃષ્વા મહાત્માનોં જ્ઞાતરૌ રામલક્ષ્મણોં ।

વરાયુષધ્રરૌ દીરૌ સુગ્રીવઃ શક્તિતોઽમવત્ ॥ ૧ ॥

ધનુષ્ય-બાણ વગેરે ઉત્તમ આયુધો ધારણ કરનારા મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણ બંને ભાઈઓને ઋધ્યમૂક પર્વત ભણી આવતા ભેઈને તેમને 'વાલીએ મોકલ્યા હશે' એવી શંકાથી વિહ્વળ થયેલા સુગ્રીવ પોતાના મનમાં બહુ ઉદ્વેગ પામ્યો અને ભયને લીધે 'હવે શું કરવું?' એમ વિચારતો ચોમેર દંષ્ટિ કરવા લાગ્યો; પરંતુ તેને કાંઈ સૂઝ પડી નહિ.^{૧૨} ઋધ્યમૂક પર્વત પરથી સુગ્રીવ પોતાની તરફ આવતા બંને રાજપુત્રો તરફ વારંવાર ભેવા લાગ્યો અને જેમ જેમ તેઓ પર્વતની નજીકમાં આવતા ગયા, તેમ તેમ અતિશય ભયને લીધે તેમું ચિત્ત ઘણું જ વ્યથ થવા લાગ્યું તથા કાંઈ પણ પ્રકારે તેને ત્યાં રહેવું ઠીક લાગ્યું નહિ.^{૧૩} રામ-લક્ષ્મણને ભેઈને અતિ ઉદ્વેગ પામેલા ધર્માત્મા સુગ્રીવે પોતાનું રહેઠાણ બદલવું કે નહિ, એ બાબતને પોતાના સચિવો સાથે વિચાર કર્યો પછી તેઓને તથા બીજા સર્વ વાનરોને કહ્યું:^{૧૪} 'હે કપિવરો! તપસ્વી સરખા વેશવાળા પેલા કેઈ એ વીરપુરુષો આપણા તરફ ચાલ્યા આવે છે, તેને તમે જુઓ. હું ધારું છું કે આપણે વિનાશ કરવા સારુ આપણા શત્રુરૂપ વાલીએ જ તેઓને આવા દુર્ગમ અરણ્યમાં મોકલ્યા છે, એમાં કાંઈ પણ શક નથી. વળી તેઓ આપણને વિશ્વાસ ઉપજાવવા માટે વલ્કલ વસ્ત્ર વગેરે સજીવે ઋષિ સરખા વેશથી વનમાં વિચરતા આ તરફ આવે છે.'^{૧૫}

સુગ્રીવનું વચન સાંભળીને તથા શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય-ધારી રામ-લક્ષ્મણને ભેઈને અતિશય ભયભીત થયેલા સુગ્રીવના સચિવો તથા સઘળા યૂથપતિઓ

તુરંત જ સુગ્રીવની સાથે એ શિખર પરથી ઊડીને બીજા નિર્ભય શિખર પર ગયા અને ત્યાં વાનર-શ્રેષ્ઠ સુગ્રીવને ચોમેરથી વીંટાઈને બેઠા.^{૧૬} સર્વ સચિવો તથા યૂથપતિઓ સહિત સુગ્રીવ બીજા શિખર પ્રત્યે ગયો, ત્યારે એ ઋધ્યમૂક પર્વતના શિખર પર વસતા બીજા સર્વ વાનરો પણ એક શિખર પરથી બીજા શિખર પર કૂદતા, પોતાના વેગથી પર્વતશિખરોને કંપાવતા, માર્ગમાં આડે આવતાં મોટાં મોટાં પુષ્પિત વૃક્ષોને ભાંગતા તથા વનમાં મૃગ, માર્બર અને સિંહાદિ પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવતા પૂર્વોક્ત નિર્ભય શિખર પ્રત્યે જવા લાગ્યા. સઘળા વાનરો ભ્યારે નિર્ભય શિખર ઉપર એકત્ર થયા, ત્યારે સુગ્રીવના સર્વ સચિવો સ્થિરચિત્રે હાથ બેઠીને પોતાના અધિપતિની પાસે બેઠા.^{૧૭}

પછી વાલીના કુર કમંથી શંકાશીલ અને ભયભીત થયેલા સુગ્રીવને શાંત કરવા અર્થે વાક્ય-ચતુર હંતુમાન કહેવા લાગ્યો:^{૧૮} 'હે કપિશ્રેષ્ઠ! સર્વ કપિઓ સહિત તું વાલીના નિમિત્તે થયેલા ભયનો ત્યાગ કર; કેમ કે સર્વ પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આ ઋધ્યમૂક પર્વતમાં વસવાથી આપણને વાલીનો જરા પણ ભય નથી.'^{૧૯} વળી હે હરિપુંગવ! તું જેના ભયથી આટલો બધો ઉદ્વેગ પામી અહીં નાસી આવ્યો છે, તે કેર સ્વભાવવાળો અને પાપી દંષ્ટિવાળો વાલી તો અહીં ક્યાંય પણ મારા ભેવામાં આવતો નથી.^{૨૦} હે સૌમ્ય! અતિ પાપી અને દુરાત્મા તારો મોટો ભાઈ વાલી કે જેનાથી તને ભય ઉપજ્યો છે તે અહીં નથી, તો પછી તારે આમ ભય પામવાનું કંઈ કારણ નથી.^{૨૧} અહો! હે કપિવરો! આ ઉપરથી તો તારો મક્કટ સ્વભાવ સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે; કેમ કે તું પોતાના ચિત્તની ચષળતાને લીધે પોતાની બુદ્ધિને સ્થિર રાખી શકતો નથી.^{૨૨} હે સુગ્રીવ! તું બુદ્ધિ અને વિજ્ઞાનથી સંપન્ન છે, માટે પોતાની બુદ્ધિ વડે સામાની ચેષ્ટા-

૧૨ રામ-લક્ષ્મણના ભયને લીધે પોતાના નિવાસસ્થાન-માથી નીકળી બીજા કોઈ ગુપ્ત સ્થળમાં જઈ દૃષ્ટાંત કે નહિ ?

૧૩ અર્થાત ઋધ્યમૂક પર્વત પર વાલી આવે તો તેનું મૃત્યુ થાય, એવા ઋષિનો શાપ થયેલા હેવાથી વાલી અહીં આવી શકે એમ નથી

જોનો યથાર્થ વિચાર કરીને, જેમ યોગ્ય લાગે તેમ કર. બુદ્ધિબદ્ધ થયેલો રાજા પોતાની પ્રજાનું પાલન કરી શકતો નથી.^{૧૮}

હનુમાનનાં યોગ્ય વચનો સાંભળી તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેવાજ યોગ્ય વચનો કપિરાજ સુગ્રીવ કહેવા લાગ્યો :^{૧૯} 'હે હનુમાન ! લાંબી જીવંતજીવાળા, ધનુષ્ય, બાણ તથા ખડગને ધારણ કરનારા, વિશાળ નેત્રવાળા અને સાક્ષાત્ દેવપુત્ર સરખી કાંતિવાળા આ બંને પુરુષોને ભેળેને કોને લય ન થાય ?^{૨૦} આપણી તરફ આવતા એ બંને વીર પુરુષોને વાલી-જો જ મોકલ્યા હશે, એવી હું શંકા ધરાવું છું ; કારણ કે રાજાઓને આવા સહાયક મિત્રો લણા હોય છે; માટે આપણે એમનો વિશ્વાસ કરવો યોગ્ય નથી.^{૨૧} મનુષ્યોએ શુભ વેશે ફરનારા શત્રુઓને હંમેશાં જોળખવા ભેઈએ; કારણ કે તેઓ પોતે કોઈના ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં પોતા પર વિશ્વાસુ બનેલા શત્રુને લાજ ફાંચે પ્રહાર કરે છે.^{૨૨} હે કપિવર ! વાલી પક્ષ કપટચુકત રાજનીતિનાં કાર્યોમાં લણે જ બુદ્ધિમાન છે. વળી સાધારણ રીતે એવું તો છે જ, કે રાજાઓ પોતાના શત્રુને છળવાના અનેક ભતના ઉપાયો બણતા હોય છે અને તેઓ પ્રાયઃ તેવા ઉપાયો વડે જ શત્રુઓને હણે છે; માટે રાજાના શત્રુએ પ્રાકૃત-વેશધારી સેવકો દ્વારા તેના આંતર-ભાવ બહુવો ભેઈએ.^{૨૩} હે હનુમાન ! પ્રથમ તું પ્રાકૃત-ઉદાસીન સરખો વેશ ધારણ કરીને વનમાં ફરતો ફરતો તે બંને પીડાની પાસે જ અને તેઓની જોળખાણ કર; તેમ જ નીતિશાસ્ત્રમાં કહેલી હસ્ત, ચરણ તથા નેત્ર આદિની ચેષ્ટાઓથી, શાંત વા ભયંકર રૂપથી અને પ્રસંગોપાત્ત લાવણ દરવાથી તેઓના અંતરના ભાવને બહારી લે. એ તેઓ હર્ષિત થઈને તને ઉત્તર આપે તો તું યોગ્ય ચેષ્ટાથી તથા વારંવાર પ્રશંસનાં વાક્યોથી તેઓને વિશ્વાસ ઉપભવશે. હે હરિવર ! 'તે ધનુષ્યધારી પુરુષો શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા છે' એવું જો તારા બાણવામાં આવે તો મારા સાગી દંડિ સાખી તેઓને આ વનમાં આવવાનું પ્રયોજન પૂછશે. હે હનુમાન ! હવે તું સત્વર જો નરવીરોની પાસે જા અને તેઓની

સાથે પ્રસંગોપાત્ત લાવણ કરવાથી તેઓના શાંત વા ભયંકર રૂપ ઉપરથી તથા તેઓની અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓથી આપણા વિષે તેઓને દુષ્ટ બુદ્ધિ છે કિંવા સફળબુદ્ધિ છે. તે વાત સારી રીતે બહારી આવ.^{૨૪-૨૭}

કપિરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા થવાથી પવનસુત હનુમાને રામ-લક્ષ્મણની પાસે જવાનો નિશ્ચય થયો^{૨૮} અતિશય ભયભીત થયેલા મહાબળવાન સુગ્રીવનાં વચનોને માન્ય કરી મહાપ્રતાપી હનુમાન અસહ્ય બળવાળા રામ-લક્ષ્મણની પાસે જવા તત્પર થયા.^{૨૯}

ઇતિ મૌવાસ્ત્રીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય મૌરાભયલ્લના મિત્રિ-પાઠકમાં ૨ જો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩ જો

રામ-લક્ષ્મણ અને હનુમાનનો સમાગમ

વલ્લો વિદ્યાય હનુમાન્સુગ્રીવસ્ય મહાત્મનઃ ।

પર્વતાદ્યમુક્તાસુ બુદ્ધિવે વજ્ર તાઢ્યો ॥ ૧ ॥

મહાત્મા સુગ્રીવનાં વચનોનું તાત્પર્ય સમજીને મારુતસુત હનુમાન રામ-લક્ષ્મણની પાસે જવા માટે સ્થબ્ધ પર્વત પરથી ફરીને નીચે ઊતર્યો અને તેઓ પરના અવિશ્વાસને લીધે તેણે પોતાના વાનરરૂપનો પરિત્યાગ કરી એક સાધારણ લિપ્તક- (તાપસ)નું રૂપ ધારણ કર્યું.^{૧-૨} પછી અતિ નમ્રપણે રામ-લક્ષ્મણની સમીપ જઈ તેઓને પ્રણામ કરી વાનરરૂપ હનુમાને તેઓનું મથાવિધિ પૂજન કર્યું અને મનોહર તથા મધુરી વાણીથી તેમની પ્રશંસા કરી. સુગ્રીવનું હિત કરવા માથે જો સત્ય પરાક્રમી નરવીરો પ્રત્યે કૌમળ વાક્યો કહેવા માંડ્યાં : 'હે પાંવર તતવાળા તપસ્વી પુરુષો ! રાજર્ષિ' અને દેવર્ષિ' સરખા અપ્રતિમ દ્વરરૂપવાળા તમે બંને વનમાં વસનારાં મૃગાદિ પ્રાણીઓ તથા બીજા અનેક વનવાસી રાક્ષસો વચેરેને ત્રાસ ઉપભવતા આ પ્રદેશમાં શા માટે આવ્યા છો ? તમે ભરે કે જે અત્યંત બળવાન હોમો છે અને પંખામરિવરના કિનારા પરનાં વૃક્ષોનું અવલોકન કરતા આવ્યા આવો છો, તેથી જો પવિત્ર જળવાળું રૂપોવર લાવું જ શોભે છે.^{૩-૭}

હે સત્પુરુષો! તમે સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળાં, અડગ ધૈર્યવાળા અને મોટી ભુજાઓવાળા છો; છતાં આવાં વલકલ વસ્ત્ર કેમ પહેર્યોં છે? તમે પોતાના તેજે કરી વનમાંનાં સહળાં ફર પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવો એવા છો; છતાં વારંવાર નિસાસા કેમ મૂકો છો? હે વીર પુરુષો! તમે સિંહ સરખી તીક્ષ્ણ દષ્ટિવાળા છો, મહાન બળ તથા પરાક્રમ ધારણ કરો છો અને હાથમાં ઇંદ્રધનુષ્ય સરખાં ધનુષ્યો અહણુ કરેલાં હોવાથી શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા સમર્થ થોદાઓ જેવા લાગો છો. તમે બન્ને પુરુષપંક્તિ અતિશય કાંતિવાળા, હાથીની સુંદ સરખી ભુજાઓવાળા, શ્રેષ્ઠ વૃષભ સમાન પરાક્રમવાળા, રૂપસંપન્ન અને શ્રીમાન છો. તમારી કાંતિથી આ સામેનો અધ્યમૂક પર્વત બળહુળી બિલો છે! અહો! કમળ સરખા નેત્રવાળા અને રાત્ર્યાસનને યોગ્ય દેવ સરખા તમે બન્ને ચીરવસ્ત્ર તથા જટા ધારણ કરીને શા કારણથી આ નિર્જન પ્રદેશમાં આવ્યા છો? હે વીરો! તમે બન્ને પરસ્પર તુલ્ય રૂપવાળા હોવાને લીધે સ્વર્ગમાંથી બીતરી આવેલા સાક્ષાત્ દેવ સરખા લાગો છો; અથવા તો યદુછાએ અતરિક્ષમાંથી ભૂતલ પર આવેલા અંદ્ર-સૂર્ય જેવા જણાવ્યો છે। હે વિશાળ વક્ત્રસ્થળવાળા વીર પુરુષો! તમારા સ્વરૂપ ઉપરથી તો તમે કોઈ દેવાંથી મનુષ્યો છો એમ લાગે છે. ૧૦-૧૩ હે મોટા ઉત્સાહવાળા સુવાનો! તમે સિંહ સરખા રકંઠવાળા હોવાને લીધે પહોંન્મત્ત વૃષભ સમાન જણાવ્યો છો। તમારા પરિઘ સરખા લાંબા અને ગોળ બાહુ કે જે સર્વ પ્રકારનાં આભૂષણોને ધારણ કરવા યોગ્ય છે, તેને તમે શા માટે શબ્દગાથાં નથી? હે વીરજનો! હું ધારું છું કે, તમે બંને વિધ્યાચળ અને ચેરુ પર્વતથી શોભીતી તથા મોટા મોટા સમુદ્રો અને વનોથી વીંટાયેલી આખી પૃથ્વીનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો; કેમ કે તમારા હાથમાં સુરણથી શબ્દગારેલાં, વિચિત્ર રત્નજુના બંધનવાળાં તથા ઇંદ્રના વજ્ર સરખાં દંડ એવાં બે સુંદર ધનુષ્યો પ્રકાશી રહ્યાં છે; તેમ જ તમારા રમ્ય લાંબાઓ પલ્લ હળાહળ એરવાળા સર્પ સરખા અને શત્રુઓના જીવિતનો અંત આણનારાં

તીક્ષ્ણ બાણોથી ભરેલા જણાય છે। તમારા કટિ-પ્રદેશ પર બાષેલાં અતિ મોટા પહોળાં અને સુવર્ણની મૂંઠવાળાં આ બે ખડ્ગો કાંચળી વિનાના સર્પ સરખાં ચોભી રહ્યાં છે. હનુમાને આટલું કહ્યું છતાં રામ-લક્ષ્મણ કાંઈ પણ બોલ્યા નહિ. ત્યારે હનુમાને પુનઃ કહ્યું: 'અરે, હું આવી રીતે નિષ્કપ-ટપણે પૂછું છું; છતાં તમે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી?'

ધણી ધણી રીતે પૂછવા છતાં રામ-લક્ષ્મણે કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ; પરંતુ તેઓ એકબીજાની સાસું એવા લાગ્યા, ત્યારે હનુમાને વિચાર્યું: 'આ વીર પુરુષો નિર્જન અરણ્યમાં આવેલા હોવાથી મને એકાએક પોતાનું વૃત્તાંત નહિ જણાવે; માટે લાવ, પ્રથમ હું જ તેઓને મારું વૃત્તાંત કહી સંભળાવું કે, જેથી વિશ્વાસ પામી તેઓ પોતાનું વૃત્તાંત જણાવશે.'* એમ વિચારી મહાબળવાન હનુમાન રામ-લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો: 'હે વીર પુરુષો! ધર્મોત્તમા, શૂરવીર અને સર્વ વાનર જાતિમાં શ્રેષ્ઠ એવો 'સુગ્રીવ' નામનો વાનર કે જે પોતાના મોટાભાઈ વાલીએ નગરમાંથી કાઢી મૂકવાને લીધે અતિ દુઃખિત થઈને જગતમાં ભ્રમણ કરે છે, ૧૪-૨૦ તે મહાત્મા સુગ્રીવની પ્રેરણાથી હું તમારી પાસે આવ્યો છું અને મારું 'હનુમાન' એવું નામ છે. મહાસમર્થ એ સુગ્રીવ સર્વ વાનરોના રાજા છે અને તે તમારી સાથે સમ્ય-મિત્રતા કરવા ઇચ્છે છે; માટે જ તમને દ્રુરથી ભેઈને સુગ્રીવનું પ્રિય કરવા સારું હું ભિક્ષુરૂપ ધારણ કરી શૂન વેશે અધ્યમૂક પર્વત પરથી અહીં આવ્યો છું. સ્વેચ્છાચારી અને ઇચ્છિત અંત કરનારો એવો હું વાયુનો પુત્ર છું.'

વાક્યોનું રહસ્ય જાણનાર અને વાક્ય બોલવામાં અતુર એવો હનુમાન શૂરવીર રામ-લક્ષ્મણ પ્રત્યે ઉપયુક્ત વચનો કહી વિરામ પામ્યો; ત્યારે અત્યંત હર્ષિત થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર પાસે બેસેલા લક્ષ્મણ

* મહાવત્સર હનુમાન રામ-લક્ષ્મણના શરીર પરનાં કેટલાક ચિહ્નો પરથી તેઓ સુગ્રીવના શત્રુ નથી કે વાલીએ પ્રેરેલા ચક્ષુ નથી એવું જાણી ગયો; તેથી જ તેણે પ્રથમ પોતાનું વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું.

સામું ભેઈ કહ્યું : 'હિ, લક્ષ્મણ ! વાનરોના રાજા મહાત્મા સુગ્રીવનો આ હનુમાન' નામનો સચિવ મારી પાસે આવ્યો છે. હું એ સુગ્રીવને મળવા ઇચ્છુ છું; ૨૧-૨૨ માટે હે સૌમિત્રિ ! તું આ સુગ્રીવના સચિવ ! હનુમાનની સાથે સ્નેહયુક્ત મધુર ભાષણ કર; કારણ કે આ હનુમાન વાઘોનું રહસ્ય જાણવામાં ચતુર અને મહાબળશાળી હોવાથી શત્રુ-ઓનું દમન કરવા સમર્થ છે. ૨૭

'આ હનુમાનના ઉત્તમ સંભાષણ ઉપરથી જણાય છે કે, જોણે વેદોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે; કેમ કે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદને નહિ જાણનારો કોઈ પણ પુરુષ આતું ઉત્તમ અને સ્વષ્ટ સંભાષણ કરી શકે નહિ. ૨૮ વળી જોણે ઘણું કરીને વ્યાકરણશાસ્ત્રનો પણ સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલો જણાય છે; કારણ કે તેના આટલા બધા સંભાષણમાં કોઈ પણ સ્થળે જોકાઈ પણ અપશબ્દ-અશુદ્ધ શબ્દ આપણા સાંભળવામાં આવ્યો નથી; તેમ જ ભાષણ કરતી વેળાએ તેનાં સુખ, નેત્ર, લલાટ, ભૂકુટી તથા ધીબાં પણ અજો વિષે કોઈ પણ દોષ-વિકાર આપણા જ્ઞેવામાં આવ્યો નથી. વળી જોનાં મધ્યમારૂપે હૃદયદેશમાં રહેલાં તથા વૈષ્ણરૂપે કંઠ પ્રદેશમાંથી બહાર આવતાં મધ્યમ સ્વરવાળાં વાક્યો વિસ્તાર વગરનાં, નિર્વિલંબે ઉચ્ચારતાં, સંદેહ વિનાના અને સાંભળનારના કર્ણને વ્યથા ન કરે એવાં છે. આ હનુમાન સ્વષ્ટ પદો તથા સ્વષ્ટ અક્ષરોવાળી જૂને સાંભળનારના મનને હૃષ્ટ ઉપજાવે એવી કલ્યાણરૂપ વાણીને બહુ ઉતાવળે નહિ તેમ જ બહુ ધીમે પણ નહિ જો રીતે ઉચ્ચારે છે. ૨૯-૩૨ અહો ! હૃદય, કંઠ તથા સુખ જો તણે સ્થળોમાં સ્વષ્ટપણે રહેલી આ હનુમાનની વાણીથી કયા પુરુષનું ચિત્ત પ્રસન્ન ન થાય ? ખરેખર, તરવાર ઉમાગી ઊભા રહેલા શત્રુનું ચિત્ત પણ જાતની વાણી સાંભળીને તો પ્રસન્ન જ થાય ! ૩૩ હે નિષ્પાપ લક્ષ્મણ ! જે રાજાને હનુમાન એવો દૂત ન હોય, તો રાજાનાં કાર્યો કેમ કરી સિદ્ધ થાય ? હે ભાઈ !

- કોઈ પણ બાલતી વેળા ઠિવા બાલતી વેળા મનલક મુણવડ, હાથ-પગ હલાવવા વગેરે અંગચેષ્ટા.

જે રાજાને હનુમાનના જેવા શુભવાળા કાર્યવાહક દૂતો હોય તે રાજાના સર્વ અર્થો સિદ્ધ થાય છે. ૩૪, ૩૫

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વાક્યચતુર લક્ષ્મણ વાક્યનું રહસ્ય જાણનારા યવનસૂત હનુમાન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : ૩૬ 'હે યુદ્ધિશાળી વાનર ! અગ્રે-એ વાનરાધિપતિ મહાત્મા સુગ્રીવની ઉત્તમ શુભ જાણ્યા છે અને અમે તેની જ શોધમાં ફરીએ છીએ; અમારી તેની સાથે સ્પર્ધાભાવથી મળવાની ઇચ્છા છે. ૩૭ માટે હે હનુમાન ! સુગ્રીવના કહેવાથી તું અમારા પ્રત્યે જે પ્રમાણે કહે છે તે જ પ્રમાણે અમે તારા કલાથી કરીશું, અર્થાત્ અમે સુગ્રીવની સાથે મિત્રતા બાંધીશું.'

મહાત્મા લક્ષ્મણનાં ઉપયુક્ત નિર્દોષ વચન સાંભળી યવનસૂત હનુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો અને સુગ્રીવના જય માટે તેનું મન નિઃસંદેહ થયું; અર્થાત્ 'હવે સુગ્રીવને કોઈ પણ બંધ નથી, અવશ્ય તેનો જય થશે જ' એવો હનુમાનને નિશ્ચય થયો. પછી મહાત્મા હનુમાને રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓની સાથે સુગ્રીવની મૈત્રી કરાવવા ઇચ્છા કરી. ૩૮, ૩૯ જોત મૌવાસ્ખીક મહાસુનિમગ્નિત આદિકાંચ શીરામાયજ્ઞના શિષ્ય-બ્રાહ્મણાં ૩૯ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪ થી

મૈત્રીના પ્રસ્તાવ-રામ-લક્ષ્મણ-હનુમાનની પરસ્પર વાતચીત

તતઃ પ્રહ્લો હનુમાન્કૃત્યવાનિતિ તદ્વચઃ ।

શ્રુત્વા મધુરઆર્થં ચ સુગ્રીવં મનસા ગતઃ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી 'સુગ્રીવ પર રામચંદ્રનો સૌમ્યભાવ છે તથા તેઓ પણ કોઈ કાર્યને અર્થે સુગ્રીવને મળવા આહ્વાને' એવું જાણી યવનનંદન હનુમાનને અત્યંત હૃષ્ટ થયો; તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો : ૧ 'આ રામચંદ્ર કોઈ કાર્ય' સિદ્ધ કરવા માટે જ સુગ્રીવની સહાય લેવા ઇચ્છે છે અને મહાત્મા સુગ્રીવને પણ કોઈ બળવાન પુરુષની સહાયની અપેક્ષા છે. ૨ આમ બન્ને કાર્યોથી પુરુષો એક થવાથી

૨ વાણીનો પરાબ્ધ કરવા માટે સુગ્રીવ કોઈ બળવાનની સહાય શોધે છે.

અવશ્ય બેઠનાં કાર્ય સિદ્ધ થશે, મહાત્મા સુગ્રીવ-
ને અવશ્ય રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે અને આ મહાપુરુષ-
નું કાર્ય પશુ સિદ્ધ થશે. ^{૧૨} એમ વિચારી અતિ
હર્ષિત થયેલા વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાને વાક્યાર્થ જાણ-
નારા શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું : ^{૧૩} 'હે વીર ! નાના
ભાઈ લક્ષ્મણ સંહિત તમે નાના પ્રકારનાં મૃગો તથા
સર્પોથી બચામ અને પંપાસરોવર પરનાં રમ્ય વનો-
થી સુશોભિત જાણતા આ ગહન વનમાં શા માટે
આવ્યા છો ? ^{૧૪}

^૧ હનુમાનના વચન સાંભળી રામચંદ્રની પ્રેરણા
થી મહાત્મા લક્ષ્મણ તેમની જોળાબાણ કસા-
વતાં કહેવા લાગ્યા : ^૨ 'હે કપિશ્રેષ્ઠ ! અયોધ્યા-
નગરી વિષે મહાકાતિમાન અને ધર્મમાં પ્રીતિ
વાળા 'દશરથ' નામના રાજા હતા. તે નિરંતર
પોતાના ધર્મે કરી વ્યવસ્થાની પ્રબળ પાલન કરતા
હતા. તેમના પર દેવભાવ રાખનાર તેમનો કોઈ
પશુ શત્રુ હતો નહિ, તેમ જ તે પોતે કોઈના ઉપર
દેવભાવ ધરાવતા નહિ. સર્વ જૂતપ્રાણીઓ પ્રત્યે
તે સાક્ષાત ળીળ પ્રહારેવ સરખા હતા. હે હનુ-
માન ! તે મહારાજા દશરથના આ જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામ-
ચંદ્ર છે કે જે સર્વ લોકોમાં વિખ્યાતિ પામેલા
છે. ^૩ હે કપિવર હનુમાન ! આ રામચંદ્ર સર્વ
જૂત-પ્રાણીઓના શરણરૂપ છે, મહારાજા દશરથના
સર્વ પુત્રોમાં જન્મના ક્રમથી તથા ઉત્તમ શુણ્ધથી
જ્યેષ્ઠ છે અને સઘળાં રાજચિહ્નોથી યુક્ત છે. અનેક
ઉત્તમ શુણ્ધથી યુક્ત હોવાને લીધે તેમને રાજ્ય-
સંપત્તિ પ્રાપ્ત થવાની હતી, એ વેળા કોઈ એક
નિમિત્તને લીધે રાજ્યથી બ્રહ્મ થઈ તેમણે પોતાના
પિતાની આજ્ઞા પાળવાનો દંડ નિશ્ચય કર્યો છે અને
તે નિશ્ચયને પૂર્ણ કરવા જાયે, જેમ સૂર્ય આશ-
મતી વેળા પોતાની કાંતિ સ્પષ્ટિત અસ્તાચળ પ્રત્યે
જાય છે, તેમ પોતાની પત્ની સીતા તથા મારા
સહિત તે વનમાં આવ્યા છે. ^{૪-૧૧} કહેલા ઉપકાર-
ને જાણનારા અને સર્વજ્ઞ એવા આ રામચંદ્રના
ઉત્તમ શુણ્ધથી આકર્ષાઈને હું તેમનું દાસ્ય કરું
છું. હું તેમનો નકનિષ્ઠ બંધુ છું. ^{૧૨} હે વીર હનુ-
માન ! આ મારા આર્થ બ્રાતા રઘુવીર કે જે નિરં-

તર સુખ લોગવવા યોગ્ય, અમૂલ્ય વસ્તુભણ્ણો
ધારણ કરવા યોગ્ય તથા સર્વ જૂત-પ્રાણીઓનું હિત
કરવામાં દંડ ચિત્તવાળા છે, તે આજે રાજ્યજ્યેષ્ઠથી
બ્રહ્મ થઈ મહાહુઃખરૂપ વનવાસ લોગવે છે. ^{૧૩} તેમાં
વળી અમારા વિના સૂના પડેલા આશ્રમમાંથી તેમ-
નાં પત્ની સીતાનું કોઈ ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારા રાક્ષસે
હરણ કર્યું છે. તે રાક્ષસની અમોચે ઘણી શોધ
કરી; પણ હજી તે સીતાને હરનાર રાક્ષસનો પત્તો
લાગતો નથી. ^{૧૪} તેની શોધમાં ને શોધમાં ફરતાં
માર્ગમાં અમને એક 'હનુ' નામના દિતિપુત્રનો
સમાગમ થયો હતો, જે શાપને લીધે કળધ રાક્ષસ-
પણાને પારગ્યો હતો. તેણે અમને કહ્યું : 'ઋષ્ય-
શૂક પર્વત પર વસતો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ મહા-
સમર્થ અને મહાપરાક્રમી છે. તે અવશ્ય તમારી
ઝીનું હરણ કરી જનાર રાક્ષસની ભાળ મેળવી
શકશે. તમે તે સુગ્રીવની પાસે જાઓ અને તેની
સાથે મૈત્રી કરો.' એટલું કહીને એ કળધ દિવ્ય
દેહવાળો થઈ સ્વર્ગ પ્રત્યે સિધાવી ગયો. પછી અમે
સુગ્રીવને મળવાની ઇચ્છાથી આ તરફ આવ્યા
છીએ. ^{૧૫-૧૬} હે હનુમાન ! તે મને જે કાંઈ પૂછ્યું
તે સઘળું મેં વધારે સીતે કહી સંભળાવ્યું. અમે
ગમે ભાઈ સુગ્રીવને શરણે આવ્યા છીએ. ^{૧૭}

મહા ! કાળનું બળ કેવું છે ! પૂર્વે જેણે
પ્રાણજ્વાલિને અનેક પ્રકારનાં ધનદાન આપીને ઉત્ત-
ચોત્તમ યથા પ્રાપ્ત કર્યો છે અને જે સૌ કોઈના
નાથ છે, તે રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને શરણે જઈ
તેને પોતાનો નાથ ઘનાવવા ઇચ્છે છે ! ^{૧૮} અહો !
સર્વ લોકોના આશ્રયરૂપ મહારાજા દશરથ કે જેની
પતિવ્રતાશરોમણિ બનકવંદિની સીતા તો સ્તુષા
(વહુઆર) છે, તે પ્રતાપી મહારાજાના મહાસમર્થ
પુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને શરણે જાય
છે ! ^{૧૯} અહો ! સર્વ લોકોના તથા મારા શરણરૂપ
તેમ જ શુરૂરૂપ શ્રીમાન રામચંદ્ર આજે સુગ્રીવને
શરણે જાય છે. ^{૨૦} અહો ! જેની કૃપારૂપ પ્રસાદી
મેળવી સર્વ પ્રજા આનંદ પામે એમ છે, તે રામ-
ચંદ્ર આજે એક વનચર ભતિના રાજા સુગ્રીવની
કૃપારૂપ પ્રસાદી ઇચ્છે છે ! ^{૨૧} અહો ! પૂર્વે જેણે

પૃથ્વી પરના સર્વશુભપ્રસન્ન સઘળા રાજાઓનું સન્માન કર્યું હતું, તે મહારાજા હશરથના ત્રેલોક્ય-વિષયાત બ્યેષ્ઠ પુત્ર રામચંદ્ર આજે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવનું શરણ ધર્યો છે. ૧૨-૨૪ અરે, જોઈ રીતે શોકથી પીઠિત થઈ શરણે આવેલા રામચંદ્ર પર સુગ્રીવે પશુ પોતાના સઘળા વાનસ્પૃશ્યપતિઓ સહિત અવશ્ય કૃપા કરવી ઘટે છે.

એ પ્રમાણે કરુણ સ્વરે કહ્યા પછી શોકને લીધે મહાત્મા લક્ષ્મણનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ જાંબ્યા, ત્યારે વાક્યતુર હંતુમાને કહ્યું. ૨૫ 'હે લક્ષ્મણ! તમે ખેદ ન કરો. અહો! તમારા જેવા શુદ્ધિમાન તથા ક્રોધ અને ઈર્ષ્યોને છતેલા પુરુષોનું તો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે અવશ્ય દર્શન કરવું જ જોઈએ. તો પછી ધન્યભાગ્ય છે સુગ્રીવનું કે તમે પોતે જ તેને દર્શન હેવાને બહી પધાર્યા છો. ૨૬ સૂર્યને પુત્ર એ સુગ્રીવ પશુ રામથી બ્રહ્મ થયેલો છે. તેના ચોટા ભાઈવાલીએ તેની સીનું હરણ કરી તેને નગરમાંથી વનમાં કાઢી મૂક્યો છે; તેથી તે વાલીની સાથે સહાનુ વેર બાંધીને તેનાથી ત્રાસ પામે છે; માટે તેને પશુ તમારી પેઠે કોઈ બળવાન પુરુષની સહાયની જરૂર છે. અમે સર્વ વાનરા સહિત એ સુગ્રીવ સીતાની શોધ કરવારૂપ તમારા કાર્યમાં અવશ્ય સહાય કરશે; માટે હે રાણવ! ચાલો, આપણે સત્વર સુગ્રીવની પાસે જઈએ.'

એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ અને મધુરી વાણીથી કહી હંતુમાન બ્યારે વિરામ પામ્યો, ત્યારે તેનાં વાક્યો યથાયોગ્ય રીતે માન્ય કરી ધર્માત્મા લક્ષ્મણે પોતાના વડીલ બંધુ રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું. ૨૭-૩૦ 'હે આર્ય! આ પવનપુત્ર હંતુમાન અત્યંત હર્ષ-ભર્યો છે ક'ઈ કહે છે, તે પ્રમાણે ભેતાં તો સુગ્રીવ પશુ આપણા જેવા જ કાર્યોથી છે અને ભે એમ હોય તો આપણે કૃતકૃત્ય જ થયા છીએ, અર્થાત્ જેની આપણને ગરજ છે તેવી સુગ્રીવને પશુ છે; એટલે જાણેનાં કાર્ય સુધરશે. વળી આ વાયુનંદન હંતુમાન પ્રસન્ન મુગ્ધસુદ્રાથી હર્ષભર્યો સ્પષ્ટપણે બોલે છે, તે પરથી જણાય છે કે, તેનું બોલવું અસત્ય નથી.'

મહાત્મા લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી, અત્યંત વિદ્યાર્થ પામેલા, મહાશુદ્ધિશાળી મારુતસુત હંતુમાને એ બન્ને ભાઈઓને સુગ્રીવની પાસે તેહી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૩૧-૩૩ પછી રામ-લક્ષ્મણની આજ્ઞા લઈને કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને તુરંત જ પ્રાકૃત-સિદ્ધિરૂપનો ત્યાગ કરી, પોતાનું મૂળ વાનર-સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને મહાશરવીર એવા બન્ને ભાઈઓને પોતાની પીઠ પર બેસાડી ઋધ્ધમૂક પર્વત તરફ ચાલવા માંડ્યું. ૩૪ રામ-લક્ષ્મણનાં દર્શન થવાથી બંણે કૃતકૃત્ય થયો હોય, એમ અત્યંત હરખાતો, મોટાં પરાક્રમવાળો, નિર્મળ શુદ્ધિવાળો અને મહાશસ્ત્રી એવા પવનસુત હંતુમાન રામ-લક્ષ્મણ બન્ને બાંધવો સહિત ઋધ્ધમૂક પર્વત પર ચડવા લાગ્યો. ૩૫

ઈતિ મૃગલાક્ષ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય મૃગરામાયણના મિશિન્ધાક્રંતમા ૪ થા સર્ગ ૩૫

સર્ગ ૫ મો

રામ-સુગ્રીવની સૈની-પરસ્પર સમાગમ

ઋષ્યમૂકાનુ હનુમાન્નાત્વા સં મલ્લયં ગિરિમ્ ।

માલ્લવલ્લે તદા સીરી કપિરાજાય રાણૌ ॥ ૧ ॥

મહાસમર્થ હંતુમાન બન્ને રાણવોને ઋધ્ધમૂક પર્વત ઉપરથી સુગ્રીવને વસવાના મલયશિખરમાં લઈ ગયો અને ત્યાં તેમને એક સુંદર સ્થળે બેસાડી સુગ્રીવની પાસે જઈતેણે રામ-લક્ષ્મણના સમાચાર જણાવતાં કહ્યું. ૧ 'હે પરાક્રમી સુગ્રીવ! તે દૂરથી જે બે વીર પુરુષોને ભેળા હતા તેઓ વાલીએ ત્રેલોક્યા આપણા શત્રુ નહિ; પરંતુ 'રામ' તથા 'લક્ષ્મણ' નામના સત્યપરાક્રમી બે બાંધવો છે અને તેઓ આપણી પાસે આવેલા છે.' તેઓ બન્ને ધક્કાકૂકુંળમાં જ-એલા મહારાજા હશરથના પુત્ર છે. તેમના પિતાએ પોતાના સત્ય વાક્યરૂપ ધર્મનું પ્રતિપાલન કરવા અર્થે તેમને વનમાં મોકલ્યા છે અને તેઓ પશુ પોતાના પિતાની આજ્ઞાનું નિરંતર પાલન કર્યા કરવું, એને જ પોતાનું ખરું કર્તવ્ય માને છે. ૨ હે વાનરાધિપતિ! અયોધ્યા-નગરીનો રાજા હશરથ કે જેણે રાજસૂર્ય તથા અંધ-ચેષાદિ અનેક યજ્ઞો કરીને અગ્નિને તૃપ્ત કર્યો છે.

જેણે બ્રાહ્મણને નાના પ્રકારની દક્ષિણા તથા સેવકો હબરે ગાયો આપી છે અને જેણે સ્વધર્મથી તથા સત્યથી પૃથ્વીનું પાલન કર્યું છે, તે દશરથની સ્ત્રી કેટલીને પ્રસન્ન કરવા તેના પુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર વનમાં આવેલા છે.^{૧૪} હે સુગ્રીવ ! વનમાં આવ્યા પછી એ મહાત્મા રામચંદ્રની સીનું રાવણે હરણ કર્યું છે. એ કાર્યમાં તારી સહાય માગવા માટે તેઓ તારે શરણે આવ્યા છે;^{૧૫} અને તારી સાથે મૈત્રી કરવા ઇચ્છે છે. હે વાનરેન્દ્ર ! અત્યંત પૂજ્ય એવા એ બંને ભાઈઓને તું પોતાના નિવાસસ્થાનમાં તેડી લાવીને તેઓનો રૂડી રીતે સત્કાર કર.^{૧૬}

હનુમાનનાં વાક્ય સાંભળીને વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ અતિ હર્ષિત થયો. પછી તેણે અત્યંત દર્શનીય સ્વરૂપ ધારણ કરી મહાત્મા હનુમાન તથા સર્વ વાનરોની સાથે રામ-લક્ષ્મણની પાસે આવી પ્રણામ કરી કહ્યું : ‘હે મહાસમર્થ રામચંદ્ર ! તમે ધર્મ વિષે કુશળ, ઉત્તમ આચરણવાળા અને સર્વ જૂત-પ્રાણીઓ પર પ્રીતિ રાખનારા છો. એ તમારા ઉત્તમ શુણે વાસુપુત્ર હનુમાનના મુખથી સાંભળ્યા છે.’ હે પ્રભુ ! હું કે જે વાનરભતિ છું તેની સાથે તમે સ્નેહ કરવા ઇચ્છો છો, તેને જ હું મોટો લાભ તથા સત્કાર માનું છું.^{૧૭} એટલું કહી સુગ્રીવે પોતાનો જમણે હાથ લંબાવી પુનઃ કહ્યું : ‘હે રામચંદ્ર ! એ કાર્યને અર્થે તમને મારી સાથે મૈત્રી કરવી જરૂરી લાગે, તો તમે આ મારો હાથ ગ્રહણ કરી પરસ્પર કાર્ય કરવાની દેહ પ્રતિજ્ઞા કરો.’ સુગ્રીવનું સુંદર વચન સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્રે તુરત જ સુગ્રીવને હાથ પોતાના હાથમાં લીધો અને સુહૃદ્ભાવ વિશર કરવા માટે તેને પોતાના હૃદય સાથે આપ્યો. આ વેળા શત્રુઓનું દમન કરનાર મહાત્મા હનુમાન કે જેણે રામચંદ્રની પાસેથી સુગ્રીવની આગળ જતા પુનઃ પ્રાકૃત-લિપ્તરૂપ રૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેણે તે રૂપનો ત્યાગ કરી રામચંદ્રની આજ્ઞાથી વનમાંથી અરણ્યનાં સૂકાં કાષો લાવી મંથનવિધિ વડે અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તેને સારી રીતે પ્રદીપ્ત કર્યો અને

પુષ્પાદિ ઉપચારો વડે તે આગનું રૂડી રીતે પૂજન કર્યું.^{૧૮} પછી વિધિપૂર્વક તૈયાર કરેલા એ અગ્નિ સ્થિરચિત્ત હનુમાને રામચંદ્ર અને સુગ્રીવની વચ્ચે લાવી મૂક્યો, ત્યારે પરસ્પર મિત્રતાને પાયેલા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ અને નરાધિપતિ રામચંદ્ર એ દેલીપ્યમાન અગ્નિની પ્રદક્ષિણા કરી, અતિ પ્રસન્ન થિતે પરસ્પરને ભેટાં તુલ્ય થયા નહિ.

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે ભાટાં પાંદડાંવાળી અને કોમળ પુષ્પોવાળી એક શાલવૃક્ષની ડાળી ભાંગીને પૃથ્વી પર બિછાવી, તે પર શ્રીમાન રામચંદ્રને બેસાડ્યા અને પોતે પણ બેઠો. પછી અતિ હર્ષ-પૂર્વક કહેવા લાગ્યો : ‘હે મહાપરાક્રમી વીર ! આપણે બંને સરખાં મુખ-દુઃખવાળા છીએ, તેમાં તમે મારા પરમ મિત્ર મિત્ર થયા છો, એ ઘણું રૂઢું થયું છે,’ એમ કહી, બંને મિત્રો પરસ્પર આનંદ પામ્યા. આ વેળા અતિહર્ષિત થયેલા મારુતસુત હનુમાને એક સુગંધયુક્ત પુષ્પોવાળી, અનનુલક્ષની ડાળ પૃથ્વી પર બિછાવીને તે પર લલમણને બેસાડ્યા. પછી કપીશ્વર સુગ્રીવ કે બેનાં નેત્ર હર્ષને લીધે વ્યાકુળ થઈ રહ્યા હતાં, તેણે આનંદપૂર્વક મધુર વાણીથી કહ્યું : ‘હે રામ ! મારા ભાઈ-વાલીએ મને કિષ્કિન્ધાનગરીમાંથી કાઢી મૂક્યો છે. તેણે મારી સીનું હરણ કર્યું છે અને તેના ભયને લીધે પીડાતો હું નિરંતર આ પર્વતરૂપી ડુંગરોના આશ્રય કરી રહું છું. હે રામ ! મને વાલીએ કાઢી મૂકેલા હોવાથી તથા તેની સાથે મારે મોટું વેર બંધાયેલું હોવાથી હું તેના ત્રાસને લીધે ભયભીત થઈ ઉદ્વિગ્ન થિતો આ વનમાં ઘણા સમયથી વસું છું. માટે હે મહાભાગ ! હું કે જે વાલીના ભયથી પીડાયા કરું છું, તેને હવે તમે નિર્ભય કરો.^{૧૯-૨૦} હે કાકુત્સ્થ ! હું તમને વીનવીને કહું છું કે, મને વાલીથી પુનઃ કદી પણ ભય થવાનું કારણ રહે નહિ તેમ કરો.’

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી ધર્મ વિષે પ્રીતિવાળા અને અત્યંત તેજવાળા ધર્મોત્તમા રામચંદ્રે હસતા મુખે કહ્યું : ‘હે કપિવર ! હું બાણું છું કે મિત્રોથી ઉપકારરૂપી કૃપા પ્રાપ્ત થાય છે; માટે હું અવશ્ય

શ્રીરામ લક્ષ્મણે આશ્રયણ આપ્યું કહે છે

રાવણથી ડરી જતાલા સીતાડાના આ ન પડ્યો પુરો પડેલા આશ્રયણે. તે મુશીબને નિવડાવવા
 ડા, તે શ્રીરામને લાવી આખા તેઓ લક્ષ્મણને એ આશ્રયણ આપ્યું કહે છે. આને વડો કહે છે.
 'કેયુર કે કુરુજને કું નથી આજખતો, પડું નિલ પાવન દમ સ્વભાવ નરો. કેવડ પાવન દમ કેવડ
 કેવડ મુક્ત મલયાગી ભાવ છે'.

શ્રીરામ અને સુગ્રીવની સહાય ભાટે પ્રતિજ્ઞા /

• સર્ગ ૬ કો—સુગ્રીવની પ્રતિજ્ઞા—સીતાનાં વસ્ત્રાભરણે બેઠે રામચંદ્રને થયેલો શોક પપ્પ

તારો ઉપકાર કરીશ. જારી રીતે હરણ કરનારા વાલીને હું વધ કરીશ. હે સુગ્રીવ ! હવે શોકા સમયમાં જ સ્વર્ગ સરખાં તેજસ્વી, તીક્ષ્ણ અગ્રવાળાં, સીધા પર્વવાળાં, કંકણ વડે આભાદિત કરેલાં, ક્રોધ પામેલા ઝેરી સર્પ સરખાં અને ઈંદ્રના વજ્ર જેવાં મારાં અમેઘ બાણો ઉપરાઉપરી એ દુરાચરણી વાલીના ઉપર પડશે અને સૈથી તે તુરંત જ છિન્નભિન્ન થયેલા મોટા પર્વતની પેઠે નાચ પાગી પૃથ્વી પર શયન કરશે.’

પોતાનું હિત કરનારા રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી અતિ પ્રસન્ન થયેલા સુગ્રીવે વળી પશુ કહ્યું : ‘હે મનુષ્યોમાં સિંહ સરખા શરવીર ! હે રામચંદ્ર ! તમારી કૃપાથી હું અવશ્ય રાહ્ય તથા જી પામીશ; પરંતુ હે નરેવ ! જેમ કરવાથી મારો મોટો ભાઈ તથા મારા શત્રુરૂપ એ વાલી મને પુનઃ હણી શકે નહિ, તે પ્રમાણે કરો.’

રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવનું પ્રેમબંધન (મૈત્રી) થયું, તે સમયે લંકાની અશોકવાટિકામાં રહેલાં સીતા, કિષ્કિન્ધામાં રહેલાં વાલી તથા લંકાધિપતિ રાવણ, એ ત્રણેનાં અનુકરે કમળ, સુવર્ણ અને અગ્નિ સરખાં ઠાળાં નેત્રો બેઠીવખતે ફરકવા લાગ્યાં. * ૨૪-૨૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીતઆદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
શિષિન્ધાકાંડમાં ૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬ કો

સુગ્રીવની પ્રતિજ્ઞા—સીતાનાં વસ્ત્રાભરણે

બેઠે રામચંદ્રને થયેલો શોક

પુનરેવાત્રવીત્રીતો રાઘવં રણતન્દનમ્, ।

મયમાલ્યાતિ તે રામ સેવકો મંત્રિસત્તમઃ ॥ ૧ ॥

અતિ પ્રસન્ન થયેલો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ પુનઃ રણકુલવધન રામચંદ્ર તરફે કહેવા લાગ્યો : ‘હે રામચંદ્ર ! તમે તમારા કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ સહિત જે નિમિત્તે આ નિર્જન વનમાં આવ્યા છો અને વનમાં વસતાં તમારાં પ્રિય પત્ની જનક-નંદિની સીતાને તમારાથી ને યુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ-થી વિષ્ટી પાડી-છળીને દુષ્ટ રાક્ષસે તેનું હરણ કર્યું છે; તથા હે રામ ! રાક્ષસે ગૃધ્રરાજ બટાચુને હણીને તમને સીવિયોગદ્વંધી દુઃખસાગરમાં ડુબાડ્યા છે, એ સઘળું વૃત્તાંત આ તમારા સેવક અને મારા મંત્રીવર હનુમાને મને કહ્યું છે. ૧-૪ હે રાઘવ ! હવે તમે શોકા સમયમાં જ પત્નીવિયોગના દુઃખમાંથી મુક્ત થશો; કારણ કે પૂર્વે હરણ થયેલી વેદશ્રુતિઓને જેમ હવે સુગ્રીવ ભગવાને પાછી આણી હતી, તેમ હું તમારી પત્ની સીતાને અવશ્ય ગમે ત્યાંથી પશુ તમને પાછાં આણી આપીશ. ૫ હે શત્રુહન ! ભલે, તમારાં પ્રિય પત્ની સીતા રસા-તળમાં કિંવા નલસૂતળમાં હશે, તોપણ હું તેમને શોધી લાવી તમારે સ્વાધીન કરીશ. ૬ હે રાઘવ ! તમે મારાં વચ્ચનોને ચલાશ-સત્ય બોલો. હે મહા-બાહુ ! જેમ વિષમુક્ત અસને કોઈ પશુ પ્રાણી છુરવી શકતું નથી, તેમ તમારાં પત્ની સીતાને ઈંદ્રાદિ દેવતાઓ તથા અસુરો પશુ છુરવા શક્તિમાન નથી. હે મહાબાહુ ! હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરો, હું નિશ્ચય તમારી પત્ની સીતાને લાવી આપીશ. ૭-૯ હે રાઘવ ! તમારી પત્નીને કોઈ રાક્ષસ હરી ગયો છે, એમ તમે કહો છો તે ઉપર-થી મને સાંભરી આવે છે કે. શોકાક દિવસ ઉપર એક રૌદ્ર દર્મવાળો ‘રાવણ’ નામનો રાક્ષસ કોઈ એક મુંદરીને ઊંચકીને આકાશમાળે અહીં ઘંઈને આવેલો જતો હતો, તેને અમે સીએ આ પર્વત-

* કમળ સરખું નેત્ર સીતાનું, સુવર્ણ સરખું પીણું વાલીનું અને અગ્નિ સમાન લાલવર્ણું રાવણનું એમ સમજવું. સીતાના વામનેત્રે ફરકીને તેમને ‘લાકા સમયમાં રામચંદ્રનો સમાવેશ થશે’ એમ સૂચવ્યું અને વાલી તથા રાવણનાં વામ નેત્રોએ શોકા સમયમાં આવી પહોંચેલા તેઓનો કાળ સૂચવ્યો હતો; કેમ કે પુરુષનું જમણું આંજ ફરકે તો શુભ અને સીધું ડાબું આંજ ફરકે તો શુભ; તેથી શલકું અશુભ છે, એવું યજ્ઞસામર્થ્ય કહેવું છે

શિખર પર બેઠાં બેઠાં બેઠો હતો. એ રાવણ રાક્ષસ-
ની કેઠમાં રહેલી એક સુંદર સ્ત્રી અતિ કરુણ
સ્વરે 'હા રામ ! હા રામ ! હા લક્ષ્મણ !' એવા
આતંનાહ કરતી હતી, તે ઉપરથી હું ધારું છું
કે, નિશ્ચય એ સુંદરી તમારી પ્રિયા બાનકી જ હશે.
એ દુષ્ટ રાક્ષસ તે સ્ત્રીને બળાત્કારે હરણ કરી લઈ
જતો હોય એમ જ લાગતું હતું; કેમ કે તે સુંદરી
તે દુષ્ટના બોળામાં પાશ વડે બધાયેલી નાગણની
પેઠે તરફડિયા મારતી હતી.^{૬૫, ૧૦} વળી એ બાળત-
મા પૂરેપૂરે નિશ્ચય કરવાનું સાધન પણ મને
સાક્ષરી આપ્યું છે અને તે એ કે. આકાશમાર્ગે
રાક્ષસથી હરાતી એ સુંદરીએ અમો પાંચ વાનરોને
એક શિક્ષા પર બેઠેલા બોઈને, પોતાના ઉત્તમ
આભૂષણો તથા એક ઉત્તરીય વસ્ત્ર અમારા પર
ફેંક્યાં હતાં કે જે અમોએ હજી સુધી સાચવી
રાખ્યાં છે. હે રામ ! હું તે સઘળા વસ્ત્રાભૂષણો
લઈ આવી તમને કેળાડું છું કે જેને તમે સારી
રીતે જોળખી શકશો.^{૧૧, ૧૨}

સુગ્રીવનાં ઉપયુક્ત પ્રિય વચનો સાંભળીને
અતિ અધીરાઈથી રામચંદ્રે તેને કહ્યું : 'હે મિત્ર !
એમ છે તો પછી તું વિલંબ શા માટે કરે છે ? તે
વસ્ત્રાભરણો સત્વર મારી આગળ લઈ આવ.' રામ-
ચંદ્રનું વચન સાંભળી વાનરેંદ્ર સુગ્રીવ તેમનું પ્રિય
કરવા અર્થે તુરત જ ત્યાંથી ભિક્ષો અને ઋધ્યમુક
પર્વત વિષેની પોતાની ગહન ગુફામાં ગયો. ત્યાંથી
તેણે સુંદર ઉત્તરીય વસ્ત્ર તથા આભૂષણો લઈ રામ-
ચંદ્રની પાસે આવી કહ્યું : 'હે પ્રિય ! જુઓ, આ
તે સુંદરીએ ફેંકેલા વસ્ત્રાભરણો.' એમ કહી સુગ્રીવે
એ વસ્ત્રાભરણો રામચંદ્રની આગળ મૂક્યાં.^{૧૩, ૧૪}
એ ઉત્તરીય વસ્ત્ર તથા આભરણો સીતાના જ હતાં.
તેને ભેટાં જ શ્રીમાન રામચંદ્ર ગજગદકંઠ થઈ
ગયા અને જેમ ઝાકળથી ચંદ્ર નિસ્તેજ થાય, તેમ
સીતાને સ્નેહ સંભરી આવતાં પ્રવૃત્ત થયેલા
અશ્રુબળથી તેમનું મુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું. તે
વસ્ત્રાભૂષણોને પોતાના હાથમાં ગ્રહણ કરી એકાએક
'હા પ્રિયા ! હા મૈથિલિ !' એ પ્રમાણે ઘાંટા રવર-

થી રતન કરતા શ્રીમાન રામચંદ્ર દૈયરહિત થઈ
પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા અને વારંવાર વસ્ત્રાભૂષણોને
પોતાના હૃદય સાથે આપીને, કોઈએ કેપાવેલા
રાક્ષસમાં રહેલા સર્પની પેઠે અત્યંત દુઃકાંડા મારવા
લાગ્યા, તેમ જ તેમનાં નેત્રોમાંથી અખંડિત અશ્રુ
ધારા વહેવા લાગી. એ વેળા અતિદીનંબની ગયેલા
રામચંદ્ર પોતાની પાસે બેઠેલા લક્ષ્મણની સામે
બોઈને બેઠે ધરતાં કહેવા લાગ્યા :^{૧૫-૧૬} 'હું
લક્ષ્મણ ! રાવણ અતરિક્ષમાર્ગે હરણ કરી જતો
હશે, એ વેળાએ તારી ભાભી સીતાએ પોતાના
શરીર પરથી ઉતારી ફેંકી દીધેલા આ વસ્ત્રાભરણો
તું જો ! જહો ! આ વસ્ત્રાભરણો બગડી દિવા લાંગી
બચ નહિ એટલા માટે તેણે એ લીલા તુલ્યાળી
ભૂમિ પર નાખ્યા હોય એમ લાગે છે, કેમ કે આ
વસ્ત્રાભરણો પ્રથમના જેવાં જ અખંડિત અને
નિર્મળ રહેલાં છે.^{૧૭, ૧૮}

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે
કહ્યું : 'હે ભ્રેષ્ઠ બંધુ ! હું મારી ભાભી સીતાનાં
કેયૂર તથા કુંડળ આદિ આભૂષણોને જોળખી શકતો
નથી. પૂરતું હું નિત્યપ્રતિ તેમનાં અરણ્યનું વંદન
કરતો, તેથી માત્ર તેમનાં નૂરુપરને જ જોળખી
શકું છું.'^{૧૯}

એટલું જોહી મહાત્મા લક્ષ્મણ ત્યારે ગદ્-
ગદકંઠ થવાને લીધે આગળ જોહી શક્યા નહિ,
ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્રે સુગ્રીવને પૂછ્યું :^{૨૦} 'હે
સુગ્રીવ ! તે ભયંકર દ્રવ્યવાળો રાક્ષસ મારી પ્રાણ-
પ્રિયા સીતાને કઈ તરફ લઈ જતો તારા ભેવામાં
આવ્યો હતો ? વળી મને મોટું દુઃખ આપનારો
એ રાક્ષસ કયે સ્થળે વસે છે ? ખરેખર, એકના
દોષને લીધે હવે હું સઘળા રાક્ષસોના સંહાર કરીશ.
હે વાનરેંદ્ર ! જેણે સીતાનું હરણ કરીને મને ક્રોધ
પમાવ્યો છે, તેના મૃત્યુનું કાર ખરેખર આપો-
આપ જ ભ્રષ્ટકી ગયું છે ! હે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ !

* વચના પહેલાનું અર્થ-આશર

+ આ શ્લોક આલ્પા દેશના પ્રાચીન ગૌરવનું લાન
કરાવે છે પૂર્વકાળમાં આપણામાં દિવસ-સોળઈ વચ્ચે
કેવો આત્મભાવ હતો, તે આ ઉપરથી બહુદાં આવે છે

જે હૃદય રાક્ષસે બળાત્કારથી મારી અત્યંત પ્રિય પત્ની સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે મારા શત્રુની સાળ તું મને શીઘ્ર જણાવ; એટલે હું તેને તુરત જ યમલોકમાં પહોંચતો કરું. ૧૨૩-૨૪

ક્રતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬ હો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭ મો

સુગ્રીવે કરેલું રામચંદ્રનું આશીસન

• વલ્લુકસ્તુ સુગ્રીવો રામેણાતેન વાનરઃ ।

મન્નવીત્માહ્નિવિધ્ય સ્વાપ્નં લાપ્તગદ્ગદઃ ॥ ૧ ॥

અત્યંત શોકપીડિત થયેલા રામચંદ્રનાં હીનતા-યુક્ત વચન સાંભળી સુગ્રીવની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં, તેથી ગદ્ગદકંઠ થયેલા તેણે હાથ જોડી નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હે રામચંદ્ર ! હું જો હૃદય કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા પાપકર્મી રાવણ રાક્ષસના નિવાસસ્થાનને બિલકુલ બંધતો નથી તેમજ તેના આમથ્યને, તેના પરાક્રમને તથા તેના કુળને પણ બંધતો નથી; ૧૨૩ તોપણ હે શત્રુદમન ! હું સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, જેવી રીતે તમે સીતાને પામશો, તેવી રીતેના હું પ્રયાસ કરીશ. તમે શોકનો ત્યાગ કરો. ૧૨૪ હે પ્રભુ ! હું મારા પૌરુષ-બળનો આશ્રય કરી શોક સમયમાં જ પરિવાર સહિત રાવણનો નાશ કરી તમને સીતા લાવી આપીશ, જેથી તમે ખસી જશો. ૧૨૫ હે રામ ! તમે પોતાના સ્વાભાવિક ધૈર્યનું અવલંબન કરી આવી અયોગ્ય વિરહવતાનો ત્યાગ કરો. તમારા સરખા મહાન પુરુષને આટલું બુદ્ધિલાઘવ (બુદ્ધિનું દૂર્લભા-પણું) યોગ્ય નથી. ૧૨૬ હે રામ ! તમારી પેઠિજ મને પણ પત્નીવિયોગનું મોટું દુઃખ પ્રાપ્ત થયું છે, છતાં હું કાંઈ તમારી પેઠિ ધૈર્યનો ત્યાગ કરીને શોક કરતો નથી. ૧૨૭ હે મહાત્મન ! હું પ્રાકૃત બુદ્ધિ-વાળો જોવો વાનર છું, તોપણ મારા ચોટા ભાઈ પાલીએ હરણ કરેલી મારી ભાવોના ચોચ કરતો નથી, તો પછી તમે તો પવિત્ર અંતઃકરણવાળા, નમ્ર સ્વભાવવાળા અને ઉત્તમ ધૈર્યવાળા મહા-પુરુષ છો, છતાં આમ શોક કરો એ શું યોગ્ય

કહેવાય ? ૧૨૮ હે રઘુવીર ! તમે ધૈર્ય ધારણ કરી તમારાં નેત્રમાંથી ખરતાં આંસુને રોકો અને ઉત્તમ સત્વશીલ પુરુષોની મર્યાદાનો ત્યાગ ન કરો; કેમ કે ઉત્તમ બુદ્ધિ વડે વિચાર કરનારો ધૈર્યવાન પુરુષ પ્રિયજનોના વિયોગસમયે, દ્રવ્યાદિના વિનાશથી થતાં કષ્ટના સમયે, ચોર વગેરેના લયમ્ભ તેમજ જીવિતનો અંત આણે જોવા બીજા હરકેઈ સંકટના સમયે પણ પીડાતો નથી. ૧૨૯ જે મૂર્ખ પુરુષ નિરંતર શોક અને ચિંતા કર્યા કરે છે; તે અતિશય ભારથી ભરેલા નાવની પેઠે શોકદૂષી સમુદ્રમાં ડૂબે છે. ૧૩૦ માટે હે પરમ સખા ! હું હાથ જોડીને અત્યંત પ્રેમપૂર્વક તમને વીનવું છું કે, તમે પૌરુષબળનો આશ્રય કરો અને તમારા અંતઃ-કરણમાં શોકને અવકાશ ન આપો ! ૧૩૧ જેઓ નિરંતર શોકમાં રહે છે, તેઓને કદી પણ સુખ હોતું જ નથી અને તેઓનું તેજ પણ ક્ષીણ થાય છે; માટે હે રાવણ ! તમે શોક કરવાને યોગ્ય નથી. ૧૩૨ હે રઘુનંદન ! નિરંતર શોકઅસ્ત રહેનારા પુરુષના જીવિતમાં પણ સંશય રહે છે; માટે હે રાજેન્દ્ર ! તમે શોકનો ત્યાગ કરી કેવળ ધૈર્યનો જ આશ્રય કરો. ૧૩૩ હે કૌશલ્યાનંદવર્ધન ! હું તમને કાંઈ ઉપદેશ કરતો નથી; પરંતુ મિત્રભાવથી હિતવચનો જ કહું છું; માટે મારા મિત્રપણાનું માન બળવવા સારું પણ હવે તમારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૩૪

મહાત્મા સુગ્રીવે અનેક પ્રકારનાં મધુર વચનો-થી રામચંદ્રનું સાંત્વન કર્યું; ત્યારે લક્ષ્મણના ચોટા ભાઈ રઘુવીર તુરત જ વજના ઊંડા વતી પોતાનાં નેત્રમાંનાં આંસુ લૂછી નાખી સ્વસ્થ થયા. પછી વાનરેન્દ્ર સુગ્રીવેને લેડીને કહેવા લાગ્યા : ૧૩૫, ૧૩૬ ‘હે સુગ્રીવ ! સ્નેહી તથા હિતેચ્છ મિત્રે પોતાના મિત્રની દુઃખી અવસ્થામાં જો કંઈ કરવું વટે, તે પ્રમાણે તે’ મારો શોક સમાવવા અર્થે યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો છે. હે મિત્ર ! તારાં વચનો સાંભળીને મારો સઘળો શોક શાંત થયો છે અને હવે હું સ્વસ્થ થયો છું. હે મિત્ર ! વિશેષે કરી આવી વેળાએ તારા સરખો મિત્ર મળવો ઘણું જ દુર્લભ હોય છે. હે સુગ્રીવ ! હવે સીતાની શોધ કરવા માટે તથા દુરાત્મા અને

ફેર એવા રાવણ રાક્ષસનો સંહાર કરવા માટે તારે પ્રયત્નશીલ થવાની જરૂર છે; તેમ જ તારું જે કંઈ કાર્ય મારે કરવાનું હોય તે તું વિશ્વાસ-પાત્ર એવા સૂને નિર્ભયપણે જણાવ. હે કપિરાજ ! જેમ વર્ષાઋતુમાં સારા ક્ષેત્ર વિષે વાવેલું બીજ સફળ થાય છે, તેમ મને સોંપેલું તારું સર્વ કાર્ય સફળ થશે. ૧૭-૨૦

હે હસ્તિશાદ્દહ ! ‘હું વાલીનો વધ કરીશ.’ એમ જે મેં અભિમાનપૂર્વક કહ્યું છે તે તારે સત્ય જ સમજવું.^{૨૧} હું પૂર્વે કદી પણ અસત્ય બોલ્યો નથી; અને ભવિષ્યમાં કદાપિ બોલીશ પણ નહિ. આ હું સત્યના સોગંદ લઈને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જ કહું છું.^{૨૨}

એવી રીતે શ્રીમાન રામચંદ્રનાં દંત પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વકનાં વચન સાંભળી હંતુમાનાદિ સર્વ વાનર-સમાજ સહિત સુગ્રીવ અત્યંત હર્ષિત થયો. પછી એકાંતમાં^{*} મિત્રભાવને પામેલા રામચંદ્ર અને સુગ્રીવ બંને મિત્રો પોતાના સમાન સુખદુઃખની વાતો કરવા લાગ્યા.^{૨૩, ૨૪} યુદ્ધિસંપન્ન કપિશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવે મોટા મોટા રાજાઓના પણ અધિપતિ મહાતુભાવ રામચંદ્રનાં પૂર્વોક્ત પ્રતિજ્ઞાવચન સાંભળીને પોતાના હૃદય વિષે પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થયેલું જ માન્યું.^{૨૫}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮ મો

બંને મિત્રોની પરસ્પર વાતચીત પરિતુષ્ટસ્ય સુગ્રીવસ્તેન વાક્યેન હર્ષિતઃ ।
લક્ષ્મણસ્યાગ્રજં શૂરમિદં વચનમગ્રવીત ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ શૂરવીર રઘુવીરનાં વચન સાંભળી સંતુષ્ટ થયેલા કપિવર સુગ્રીવે તેમને કહ્યું :^૧ ‘હે રઘુવીર ! તમારા સરખો ગુણવાન મિત્ર પ્રાપ્ત થવાથી આજે હું સર્વથા દેવતાઓને પણ અનુચ્છેદ કરવા યોગ્ય થયો છું. હે નિષ્પાપ

રામચંદ્ર ! તમારી સહાયથી હું દેવતાઓના રાજ્યને પંચ મેળવી શકું એમ છું; તો પછી મારું પોતાનું રાજ્ય મેળવી શકું એમાં તો શું જ આશ્ચર્ય ! વળી રઘુવંશમાં જન્મ પામેલા તમારી સાથે આજે મારી અગ્નિદેવની સમક્ષ સુદંઠ મંત્રી બંધાઈ, તેથી હું મારા બંધુવર્ગમાં તથા સુહૃદ્-વર્ગમાં પણ માનીતો થયો છું. હે રાઘવ ! હું તમારી આગળ મારા સુખથી જ મારા શુભો કહું એ યોગ્ય નથી. છતાં હું તમને યોગ્ય મિત્ર પ્રાપ્ત થયો છું, એમ તમે મીઠી મીઠી-પરિચયથી જાણશો.^{૨-૫} હે સંયત્રી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમારા સરખા બિતેન્દ્રિય અને મહાત્મા પુરુષોની પ્રીતિ તથા ધીરજ નિશ્ચળ જ હોય છે. હે રઘુવીર ! જેઓ સન્મિત્ર હોય છે, તેઓ પોતાના કે મિત્રના સુવર્ણ, રૂપ તથા આભરણાદિ પદાર્થોમાં કંઈ પણ બુદ્ધાઈ જાણતા નથી. પોતાનો મિત્ર ધનવાન હોય વા દરિદ્રી હોય, દુઃખી હોય કે વા સુખી હોય તેમ જ નિર્દોષ હોય અથવા સંદોષ હોય, તોપણ સન્મિત્ર તો તેને જ પોતાની પરમ ગતિરૂપ માને છે.^{૬-૮} હે અનલ ! મિત્રનો ઉત્તમોત્તમ રત્ન હોઈ તેના અથે પુરુષો પોતાનાં ધન, સુખ તથા દેશનો પણ ત્યાગ કરે છે.^૯

પરમ મિત્ર સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી, ઈદ્ર સરખી શોભાવાળા યુદ્ધિમાન લક્ષ્મણના સાંભળતાં શ્રીમાન રામચંદ્રે સુગ્રીવ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે કપિરાજ ! તે કહ્યું તે યોગ્ય જ છે; અરેખર, મૈત્રી તેવી જ હોવી જોઈએ.’^{૧૦}

બીજે દિવસે આતઃકાળમાં પોતાનાં નિત્યકર્મ-થી પરવારી શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણ બંને ભાઈ કાંઈ પણ બિહાવ્યા વિનાની પૃથ્વી પર બેઠા હતા. તેમને જોઈને કપિવર સુગ્રીવ વનમાં પોતાની અપળ દષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો; એવામાં ચોટેક દૂર એક સાલવૃક્ષ તેની નજરે પડ્યું. એ વૃક્ષ થોડાં પાંદડાંવાળું, પરંતુ ઘણાં પુષ્પોવાળું હતું અને તેના પર અનેક બ્રમરો શુંબરવ કરી રહ્યા હતા. એ સાલવૃક્ષની ઝાડાં પાંદડાંવાળી એક રમણીય શાખા લાંગીલાવીને, પૃથ્વી પર બિહાવી તેના ઉપર

* કપિઓમાં શ્રેષ્ઠ.

x ગ્રહ સ્થળે-અર્થ રાજ્યના ફોતો દિવા રાવણના ફોતો ન જાણી શકે એવા ગ્રહ સ્થળે. •

મહાત્મા રામચંદ્ર સહિત સુગ્રીવ બેઠા. એ બેઈ નમ્ર સ્વભાવવાળા મહાત્મા હનુમાને ક્રોધ સાલ-વૃક્ષની શાખા લાંબી લાવી પૃથ્વી પર બિછાવી તે પર લક્ષ્મણને બેસાડ્યા. ૧૧-૧૪ સાલવૃક્ષનાં પુષ્પો-થી આમ્હાકિત થયેલા એ પર્વતશ્રેષ્ઠ ઋષ્યમૂક ગિરિના રમ્ય શિખર પર શ્રીમાન રામચંદ્ર શાંત થયેલા સસુદ્રની પેઠે સુખપૂર્વક વિરાજ્યા; ત્યારે અતિશય હર્ષિત થયેલા સુગ્રીવે પ્રેમ તથા હૃદયને લીધે ગદગદકંઠે પવિત્ર અને મધુર વાણીથી તેમને કહ્યું : ‘હે રાઘવ ! વાલીએ મને કાઢી મૂકવાથી તથા મારી સીનું હરણ કરવાથી અત્યંત દુઃખી થયેલા હું તે વાલીથી ભય પામી આ પર્વતશ્રેષ્ઠ ઋષ્યમૂકમાં નિવાસ કરું છું. હે રાઘવ ! વાલીએ મને રાત્ર્યમાંથી કાઢી મૂકેલો હોવાથી મારે તેની સામે દંઠ વેર બંધાયુ છે. તેનાથી હું ઘણું જ ત્રાસ પાડું છું અને આ પર્વતમાં રહેવા છતાં મારા ચિત્તમાંથી તેના તરફનો ભય ટળતો નથી. માટે હે સર્વ લોકોને ભલય આપનાર રામ ! હું કે જે નિર-તર વાલીના ભયથી પીડાયા કરું છું અને અનાથ સરખો થઈ ગયો છું, તેના ઉપર તમે કૃપા કરવા ચોગ્ય છે. ૧૧-૧૯

સુગ્રીવનુ વચન સાંભળી ધર્મમાં પ્રીતિવાળા, ધર્મને બાણનાશ અને અત્યંત તેજવાળા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રે હંસતાં હંસતાં કહ્યું : ૨૦ ‘હે સુગ્રીવ ! ઉપ-કાર કરવો એ સન્મિતનું લક્ષણ છે અને અપકાર કરવો એ શત્રુનું લક્ષણ છે. હું તારી કાવોનું હરણ કરનારા હુદ્ વાલીનો આજે જ વધ કરીશ. ૨૧ હે મહાભાગ ! આ મારાં ઇર્ષના વળ સરખાં તેજહાર ખાણે કે જે સરખટથી બનેલાં છે, કંકપત્ર વડે ઠંકાયેલાં છે, સુવર્ણથી સુશોભિત કરેલાં છે અને કોષ પામેલા જેરી સર્પનાં સરખાં વીક્ષુ છે, તેનાં પ્રહારથી આજે ‘વાલી’ નામનો તારો અપરાધી શત્રુ હણારો અને છિન્નચિત્ર થયેલા પર્વતની પેઠે પ્રાણરહિત થઈ પૃથ્વી પર પડશે, તેને તું બેઠશી.’

રઘુકુળાદીપક રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વાનરો-નો રાજા સુગ્રીવ અત્યંત હર્ષ પામ્યો અને ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એમ કહેવા લાગ્યો. પછી થોડી

વારે મહાત્મા સુગ્રીવે કહ્યું : ‘હે રામ ! હું શોકથી ઘેરાયેલો છું અને તમે શોકગ્રસ્ત પુરુષોના પરમ આશ્રયરૂપ છે, તેમ જ મારા પરમ સખા છે; માટે હું તમારી આગળ મારું સઘળું દુઃખ નિવેદન કરું છું. હે પ્રિય રામ ! હું સત્યના સોગંદ લઈને કહું છું કે, મેં અગ્નિની સાક્ષીએ મારો હાથ તમારા હાથમાં આપી તમને મારા પ્રાણથી પણ અધિક પ્રિય મિત્ર બનાવ્યા છે. ૨૨-૨૭ ‘તમે મારા વિશ્વાસપાત્ર મિત્ર છો’ એમ માની હું તમને કહું છું કે, હે રામ ! મારા અતરનાં દુઃખો નિવ્યપ્રતિ મારા મનને કીણુ કરે છે. ૨૮ એટલું કહેતાં કહેતાં સુગ્રીવનાં નેત્રોમાં આસુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેના કંઠે રૂંધાઈ ગયો. જેથી તે સ્પષ્ટપણે થોડી શક્યો નહિ. ૨૯ થોડી વારે મહાત્મા સુગ્રીવે એકાએક નકીના પૂરની પેઠે આવેલા અશ્રુપવાહને ધૈર્ય વડે રોકીને તથા વચ્ચના છેડા વતી નેત્રો લૂછી નાખીને નિઃશ્વાસ મૂકતાં શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું : ૩૦, ૩૧ ‘હે રામ ! મહાબળવાન વાલીએ પોતાના રાત્ર્ય-માથી મારો અધિકાર છીનવી લઈને તથા કઠોર વચ્ચનો કઠીને મને કાઢી મૂક્યો છે; એટલું જ નહિ, પરંતુ તેણે મારી પ્રાણાધિક પ્રિય પત્ની રૂમાનું પણ હરણ કર્યું છે અને મારા સઘળા સ્નેહી-મિત્રોને કારાગૃહમાં નાખ્યા છે. હે રાઘવ ! એ વાલીના ભયથી ત્રાસીને હું આ ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવી રહ્યો છું, તોપણ એ મહાત્મા વારંવાર મારો વિનાશ કરવાને અર્થે યત્ન કર્યો જ કરે છે ! તેણે મારો વધ કરવા માટે ફેટલીક વાર બળવાન વાનરોને બહીં ચોકથ્યા, પણ હજી સુધી તો મેં તેઓ સર્વનો વિનાશ જ કર્યો છે. ૩૨-૩૪ હે રાઘવ ! વાલીના ભયને લીધે જ પ્રથમ તમને આ તરફ આવતા બેઈને મારા મનમાં શંકા ઊપજી હતી : ‘રજે ને મારો વધ કરવા અર્થે આ કોઈ બે બળવાન પુરુષો-ને વાલીએ ચોકથ્યા હોય !’ એ શંકાને લીધે જ હું તમારી પાસે પ્રથમ આવી શક્યો નહિ; કારણ કે ભયના પ્રસંગમાં તો સૌ કોઈ ભય પામે છે જ. ૩૫ હે દયારચનંદન ! જેવી રીતે મહાન પ્રાણ-સંકટ આવી પડવા છતાં પણ કેવળ આ હનુમાનાદિ મારા સહાયકો હોવાને લીધે જ હું મારા પ્રાણોને

ધારણ કરી રહ્યો છું. ૩૧ આ મારા સ્નેહી હનુમા-
નાદિ વાનરો નિરંતર ચોચેરથી મારી રક્ષા કરે છે.
તેઓ હું આહું છું ત્યારે ચાલે છે અને ઊભો રહું
છું ત્યારે ઊભા રહે છે. ૩૨ હે રામ ! હું મારાં અનેક
હુંખોતું વિસ્તારથી કેટલુંક વર્ણન કરું ! મારા
સંક્ષેપમાં જ કહું છું કે, વિખ્યાત પરાક્રમવાળો મારો
જ્યેષ્ઠ બંધુ વાલી કે જે મારો શત્રુ ઘર્ષ વૃક્ષો છે,
તેનો વિનાશ થાય ત્યારે જ મારાં સઘળાં હુંખ
શાંત થાય એમ છે. મારાં જીવિત તથા સુખ એ
બન્ને એ વાલીના વિનાશને અવલંબીને જ રહ્યાં
છે; અર્થાત્ વાલીનો વધ થાય તો જ હું જીવતો
રહી સુખ ભોગવી શકું એમ છું. ૩૩, ૩૪ હે રામ !
હુંખી કિંવા સુખી અવસ્થામાં પુરુષને પરમ
સહાયક તેનો સખા જ હોય છે; માટે શોકથી
પીડાયેલા જે તમને આ મારા શોકનો અંત
આણવાનો ઉપાય કહી સંભળાવ્યો.

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે
તેને પૂછ્યું : 'હે સુગ્રીવ ! તારે વાલી સાથે શા
નિમિત્તે વેર થયું, એ હું યથાર્થ રીતે સાંભળવા
છું છું. હે વાનરરાજ ! તમારા બન્નેના વેરનું
કારણ તથા તમારા બન્નેનાં બળાબળ બંધુના પછી
હું તને સુખ થાય એમ કરીશ. ૪૦-૪૨ હે મિત્ર !
વાલીએ વિના અપરાધે તારું અપમાન કર્યું એ
સાંભળીને તો હૃદયને કંપાવનારો મારો બળવાન
ક્રોધ વર્ષાઋતુમાના જળપ્રવાહની પેઠે વૃદ્ધિ પામે
છે. ૪૩ હવે હું મારા ધનુષ્યને સજ્જ કરું એટલા
સમયમાં તું મારા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર આપ. તારે
નિશ્ચય માનવું કે મારાં બાણોથી તારા શત્રુ વાલીનો
વધ થયો છે.'

મહાત્મા રઘુવીરનાં વચન સાંભળીને હનુ-
માનાદિ ચારે વાનરો સહિત કપીશ્વર સુગ્રીવ અત્યંત
હર્ષ પામ્યો અને વાલીની સાથે પોતાને વેર થવાનું
કારણ લક્ષમણના મોટા ભાઈ રઘુવીરને પ્રસન્નવદને
કહેવા લાગ્યો. ૪૪, ૪૫

પતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

કિષ્કિન્ધાકાંડમા ૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

૧ સર્ગ ૯ મો

વાલી-સુગ્રીવનો પૂર્વવૃત્તાંત-વેરનું કારણ
વાલી નામ મમ ક્ષાત્રાત્ર જ્યેષ્ઠ; શત્રુનિર્ઘર્ષણ :
પિતૃર્બુદ્ધમતો નિલ્યં મમ चापि तथा पुरा ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવે કહ્યું : હે રામચંદ્ર ! શત્રુઓનો નાશ
કરવામાં સમર્થ એવો મારો જ્યેષ્ઠ બંધુ વાલી
પૂર્વે અમારા પિતાને તથા મને અત્યંત પ્રિય
હતો. ૧ ત્યારે અમારા પિતા નશ્વર દેહનો ત્યાગ
કરી રવળે સિદ્ધાન્વા, ત્યારે સઘળા મંત્રીઓએ
'વાલી જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી રાજ્યનો અધિકારી
છે' એમ વિચારી, તેને રાજ્યાસન પર બેસાડી
સર્વ વાનરોનો રાજા કર્યો અને પિતૃ-પિતામહની
પરંપરાથી ચાલતા આવેલા મહાન રાજ્યનું પાલન
કરી રહેલા એ વાલીની પાસે હું સર્વકાળ સેવક-
જનની પેઠે અતિશય નમ્રપણે રહેવા લાગ્યો. ૨, ૩

એ સમયે મયાસુરનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર અને હું હિંસ-
નો મોટો ભાઈ 'માયાવી' નામનો એક રાક્ષસ
હતો. તેની સાથે વાલીને સીના નિમિત્તે મોહું
વેર બંધાયેલું હતું. ૪ એક દિવસે અર્ધરાત્રિના
સમયે જ્યારે સઘળા લોકો નિદ્રાવશ થઈ સૂતેલા
હતા, ત્યારે અત્યંત ક્રોધે બરાચેલા એ માયાવી
અસુરે કિષ્કિંધાનગરીના ઘરવાળા આમળ આવીને
મોટી ગજબના કરી અને વાલીને યુદ્ધ કરવા માટે
બોલાવ્યો. ૫ તેની ભયંકર ગજબના સાંભળતાં જ
મારો ભાઈ વાલી નિદ્રામાંથી એકદમ જાગી ઊઠ્યો
અને તેની એ ગજબનાને સહન નહિ કરતાં વેગથી
એ રાક્ષસની સાથે જવા લાગ્યો. ૬ ક્રોધવશ થવાને
લીધે કાંઈ પણ વિચાર નહિ કરતાં રાત્રિના સમયે
વાલી જ્યારે રાક્ષસને હણવા માટે ચાલ્યો, ત્યારે
અંતઃપુરમાંની સઘળી સ્ત્રીઓએ તેમ જ અત્યંત
નમ્ર સ્વભાવવાળા જે તેને ગ્રહું બહું પ્રકારે વાર્યો;
છતાં કાંઈ પણ નહિ ગણકારતાં તે તો ઘરમાંથી
બહાર નીકળ્યો. ૭ પાછા વળવા માટે વીનવતી અને
પાછળ આવતી સ્ત્રીઓને તરછોડીને એ મહાબળ-
વાન વાલી કિષ્કિંધાનગરીમાંથી બહાર નીકળ્યો,
ત્યારે બ્રાતૃસ્નેહથી જે ચાઈને હું તેની સાથે ચાલ્યો.
નગરીની બહાર નીકળીને અચે બન્ને ભાઈઓ યુદ્ધ

કરવા માટે સબ્જ થઈ ઊભા, ત્યારે અરેને ફરથી જ ભેઈને અત્યંત ત્રાસ પામેલો એ માયાવી અસુર એકાએક ત્યાંથી નાસવા લાગ્યો. જ્યારે અમારાથી ભય પામીને એ અસુર નાકો, ત્યારે અમે બંને ભાઈઓ પશુ તેની પાછળ દોડ્યા. એ વેળા માગને પ્રકાશિત કરતો ચંદ્ર આકાશમાં ઉદય પામવા લાગ્યો હતો, તેથી અમે વગર અઠંચણે સત્વર એ રાક્ષસની નજીક પહોંચી ગયા; છતાં એ માયાવી રાક્ષસ એકાએક માર્ગમાં આવેલાં ઘણાં ક્ષાસથી ઠંકાયેલા એક મોટા ભૂવિવરમાં પેસી ગયો. આ પ્રકારે ભેઈ અમે પશુ સત્વર એ ભૂવિવર આગળ જઈને ઊભા રહ્યાં. પોતાનાં શત્રુને ભૂવિવરમાં પ્રવેશેલો ભેઈને વાલી મહાન ક્રોધને વશ થયો અને તેની સઘળી ઇચ્છિયો ફોલા પામી; પછી તેણે મને કહ્યું: “૧૨ ‘હે ભાઈ સુધીવ! હું આ ભૂવિવરમાં પ્રવેશ કરી જ્યાં સુધી અંદર ગયેલા અસુરનો વધ કરી પાછો આવું ત્યાં સુધી તું સાવધાન થઈ આ ભૂવિવરના દાર આગળ ઊભો રહેજે.”

હે રઘુનંદન! એડું સાંભળી મેં તેની સાથે અંદર પ્રવેશ કરવા સારું તેને ઘણી ઘણી વિનંતિ કરી છતાં તે ન માનતાં, બહાર ઊભા રહેવા માટે મને પોતાના ચરણના સોજાં આપીને તેણે એ ભૂવિવરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૪} વાલીની વાટ જોતા, ભૂવિવર આગળ ઊભા રહેલા મને આજ્ઞાલ એમ કરતાં એક વર્ષથી પશુ અધિક સમય વહી ગયો; પશુ વાલી બહાર આવ્યો નહિ.^{૧૫} ત્યારે બ્રાહ્મણેનેલીએ દીધે મારા મનમાં મોટો સંજ્ઞમ ઊપજ્યો અને દીર્ઘકાળ પર્થવ મારા ભાઈને નહિ દેખવાથી ‘વાલી નિશ્ચય મરણ પામ્યો હશે’ એવી અનિષ્ટ શંકા મને થવા લાગી.^{૧૬} છતાં કેટલાક સમય સુધી વાલીની રાહ જોતાં હું ત્યાં ઊભો રહ્યો. એવામાં એક સમયે એ ભૂવિવરમાંથી એકાએક કીણ સહિત રુધિર નીકળતું મારા જોવાનાં આવ્યું, એટલે મારી પ્રથમની શંકા દૂર થવાથી હું અત્યંત વિકળ થયો.^{૧૭} એ વેળા એ વિવરમાંથી અસુરોની મોટી મોટી ગજનાઓ મારા કણપથમાં આવવા

● ભૂમિમાં આવેલી મોટી ગુફા-લોંચક.

લાગી; પરંતુ સંજ્ઞામમાં જોડાયેલા મારા વડીલ જંધુ વાલીનો એક પશુ સમજ મારા સાંભળવામાં આવ્યો નહિ. એ સઘળાં મિહને પરથી ‘અવશ્ય મારો ભાઈ મરણ પામ્યો હશે’ એવો મને નિશ્ચય થયો. ‘હવે અંદર ગયેલો રાક્ષસ પુનઃ બહાર આવી કિષ્કિંધાનાં લોકોને દુઃખી કરે નહિ’ એમ વિચારી મેં એક પવિત્ર જેવડી મોટી શિલા વડે એ ભૂવિવરના દારને ઢાંકી દીધું. હે પરમ મિત્ર રામ! ત્યાર પછી શોકપીડિત થયેલો હું કાંઈ એક તીક્ષ્ણ-જળાશય પર જઈ, વાલીની ઉદકરિયા કરી કિષ્કિંધામાં આવ્યો અને વાલીના મરણનું વૃત્તાંત શ્રુત રાખવા માટે ઘણું ઘણું ચતન કરવા લાગ્યો; તોપણ વાલીના વિચક્ષણ મંત્રીઓ એ વૃત્તાંત બાત્તી ગયા.^{૧૮-૨૦} એટલે ‘રાત્ર્ય સૂતું રહે નહિ’ એવો વિચાર કરી તે સર્વ મંત્રીઓએ મળી મને અભિષેક કરી રાત્ર્યાસન પર બેસાડ્યો. હે રાઘવ! મેં વાલીની ઉત્તરકિયા મારા હાથે જ કરી; પરંતુ મેં કાંઈ તેને મરણ પામેલો નજરે જોયો ન હતો, તેથી મને શંકા રહેતી કે, કદાચ વાલી છવતો પશુ હોય; માટે ‘આ રાત્ર્ય વાલીનું જ છે’ એમ મારી હું નિર્મળ છુદ્ધિથી ન્યાયયુક્ત રાત્ર્ય કરવા લાગ્યો.

હે રઘુવીર! મને રાત્ર્યાસન પર બેસાને થોડોક સમય થયો, એટલામાં તો મારો ભાઈ વાલી માયાવી રાક્ષસને હંણીને નગરમાં આવ્યો અને મને રાત્ર્યાસન પર બેઠેલો જોતાં જ તેનામાં રોમે-રોમ ક્રોધાગ્નિ સળગી ઊઠ્યો તથા તેનાં નેત્રો લાલ-જોળ થઈ ગયા.^{૨૧-૨૨} તુરંત જ તેણે મારા મંત્રીઓને બાંધી કેંદ્ર કરી અનેક કઠોર વચનો કહી તિરસ્કાર કર્યો. હે રાઘવ! એ વેળા તે પાપી વાલીને નિગ્રહ કરવા હું સમર્થ હતો, તોપણ બ્રાહ્મણેનેલી જંધુએલો હોવાને લીધે હું તેને હણવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ શક્યો નહિ. ઊલટું શત્રુને હંણી નગરમાં પાછા આવેલા એ મારા વડીલ જંધુ-વાલીને

● રાત્ર્યનું મરણ પ્રસિદ્ધ જ્વાળી દેશમાં દંડગ-તોફાન થવાનો તેમ જ જીલ્લ રાજ્યની ચઢાઈ થવાનો ભય રહે છે. એ કારણથી જ સુગ્રીવે વાલીનું મરણવૃત્તાંત કથાવાન ચત્ન કર્યો.

ભેઈને હું તેનું સન્માન કરવા અર્થે જિલો થયો; અને મેં તે મહોત્સાના ચરણમાં પ્રણામ કર્યો; છતાં તેણે પ્રસન્ન અતઃકરણે મને શુભ આશીર્વાદનો પણ કદાં નહિ. ૨૩-૨૫ હે પ્રભુ! મેં તેને પ્રસન્ન કરવા તેના ચરણને મારા સુકુટ વડે સ્પર્શ કર્યો, તથાપિ અત્યંત ક્રોધવશ થયેલા વાલીએ મારા પર કૃપા કરી નહિ. ૨૬

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦ મો

વાલી અને સુગ્રીવનું વેર

તતઃ ક્રોધસમાવિષ્ટં હંરુચ્ચં તમુપાગતમ્ ।

અહં પ્રસાદયાઞ્ચક્રં ક્ષાતરં દ્વિતકામ્યયા ॥૧॥

સુગ્રીવે કહ્યું : ‘હે રામચંદ્ર! અતિ ક્રોધાગ્ર-માન થયેલા અને ક્ષુભિત અતઃકરણવાળા મારા ભાઈ વાલીને હું મારા કિતની ઇચ્છાથી પ્રસન્ન કરવા માટે કહેવા લાગ્યો : ‘હે ભયેષ બંધુ! તું શત્રુને હથેલીને કુશળક્ષેત્ર પાછો આવ્યો એ બહુ સારું થયું. હે અનાથના શરણરૂપ બંધુ! હું કે જે અનાથ છું તેના નાથ એક તું જ છે.’ હે ભાઈ! મેં ધારણ કરેલા, ઘણી સગીઓવાળા અને ઉદય પામેલા પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સમાન ઝળકતા આ શ્રેષ્ઠ છત્રને તથા આમરને તું પાછો અંગીકાર કર.’ હે નૃપ! તું વિવરમાં ગયો તે પછી અત્યંત પીડા પામેલો હું એક વર્ષ પર્થત એ વિવરના દ્વાર ઉપર જિલો રહ્યો; પરંતુ છેવટે તેમાંથી નીકળેલા કુદિરના પ્રવાહને ભેઈ મારું હૃદય ઘણું જ શોકચ્ચસ્ત ચર્ષ ગયું અને મારી સઘળી ઇંદ્રિયો વ્યાકુળ થઈ ગઈ. પછી ‘રાક્ષસ બહાર નીકળી શકે નહિ!’ એટલા માટે એક મોટી શિલા વડે એ વિવરના દ્વારને બંધ કરી, હું લાંથી કિષ્કિન્ધામાં આવ્યો અને મને રાત્ર્યાસન પર બેસવાની ઇચ્છા નહિ હોવાથી તારા મરણ સબંધી મારી શંકાને શુભ ગણવા લાગ્યો. છતાં મને એકદે આવેલો ભેઈને તથા મારી અખસુદ્રા પર બેઠનાં ચિહ્નો ભેઈને તારા મંત્રીઓએ મારી ઇચ્છા ન હોવા છતાં બળાત્કારથી મને રાત્ર્યાસન

પર બેસાડ્યો. હું કે જે તારા રાત્ર્યને શાપણરૂપે સ્વીકારી તેનું પાલન કરતો આજ દિન પર્થત સિદ્ધાસન પર બેઠો છું, તેના અપરાધને તું ક્ષમા કરવા ચોગ્ય છે. હે નૃપ! માન્ય કરવા ચોગ્ય રાજા તો તું જ છે. હું તો પ્રથમ હતો તેવો જ તારો સેવક છું. ૪-૭ હે અત્રુઓનો વિનાશ કરવામાં સમર્થ વાલી! તારા વિશેષ થવાને લીધે તારા પ્રતિનિધિ-રૂપે જ મંત્રીઓએ મને રાત્ર્યાસન પર બેસાડ્યો છે અને અમાત્યો તથા બ્રહ્મજનો સહિત આ તારું આશ્રુ શત્રુ વચ્ચેનું રાત્ર્ય મારી પાસે શાપણરૂપે જ રહ્યું છે, તે હવે તને પાછું આપું છું. હે સૌમ્ય! હવે તું રાત્ર્યનો અંગીકાર કરી, મારા પરના ક્રોધનો ત્યાગ કર. ૮-૧૨ હે રાજન! હું જે હાથ ભેડી મસ્તક વડે પ્રણામ કરી તારી ચાચના કરું છું કે, રાજા વિનાના રાત્ર્ય દેશને ભેઈ ખીળ રાજાઓ તેને છત્રી હેવાને ચઢી આવે નહિ; એટલા માટે સઘળા મંત્રી-ઓએ તથા નગરવાસીઓએ મળી મને બળાત્કારથી રાત્ર્યાસન પર બેસાડ્યો છે; માટે ક્રોધ ત્યજ તું મારા પર પ્રસન્ન થા.’

એવી રીતે મેં તેને ઘણાં ક્ષેત્રસુક્ર વચનો કહ્યાં, તોપણ વાનરોના રાજા વાલી તો ન ઘટે એવાં કેટલાંયે તિરસ્કારભર્યાં વચનો કહીને મને ધિક્કારવા લાગ્યો; એટલું જ નહિ, પણ બ્રહ્મમાંના કેટલાંયેક સભ્ય ગૃહસ્થોને તથા પોતાના વહાલા મંત્રીઓને બોલાવીને તેઓની મધ્યે મને અત્યંત નિહિત વાક્યો કહેવા લાગ્યો : ‘હે મારા પ્રિયજનો! થોડા સમય પૂર્વે ક્રોધ પામેલો એક ‘માયાવી’ નામનો થોટો રાક્ષસ મારી સાથે યુદ્ધ કરવા સારું અર્ધરાત્રિના વખતે આપણી કિષ્કિન્ધાનગરીના દરવાજા આગળ આવ્યો હતો અને તેણે થોટી ગજના કરી મને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો હતો, એ બાબત તમારા સૌના બહુવામાં હશે જ. હે મંત્રીઓ! એ અચુરનો શબ્દ સાંભળી હું તેની સાથે યુદ્ધ કરવા સારું રાજમહેદ્વમાથી નીકળ્યો, તે વેળા શુભ પણે દારુણ સ્વભાવવાળો આ મારો ભાઈ સુગ્રીવ મારી સાથે આવ્યો. બેઠે એ રાક્ષસ મહાબળવાન હતો, તોપણ રાત્રિના સમયે અજો બંનેને ક્રોધભર્યા

આવેલા ભેઈને તે ભયભીત થઈ નાસવા લાગ્યો, ત્યારે અંગ્રા અને પશુ તેની પાછળ દોડ્યા; પશુ એટલામાં તો વેગથી આગળ દોડતો એ માયાવી રાક્ષસ આગમાંના ટુચ્છથી હંકાયેલા એક ભૂવિવરમાં ભિતરી પડ્યો. એ ભેઈ જે મારા કૂર સ્થાવવાળા શાર્દ સુગ્રીવને કહ્યું: '૧૦-૧૭' હે સુગ્રીવ! ભૂવિવરમાં ભિતરી ગયેલા રાક્ષસને હું હણીને પાછો આવું ત્યાં સુધી તું મારી વાટ જોતો અહીંયાં જિલો રહે. તેને હવે સિવાય નગરમાં પાછું જવું એ મને થોડું દાગવું નથી.' એવું કહી 'સુગ્રીવશાર્દ' જિલા જ છે' એમ માનીને હું એ ભયંકર વિવરમાં પેઠા. વિશાળ અને ભયંકર વિવરમાં સંતાઈ ગયેલા માયાવી અસુરને શોધતાં મને એક વર્ષ વીતી ગયું; પશુ તે ક્યાંય જોવામાં આવ્યો નહિ. ૧૮, ૧૯ એક વર્ષ સુધી પ્રયત્ન કર્યો છતાં એ અસુર જાણ્યો નહિ, તોપણ જરાયે કંટાળ્યા વિના હું તેની શોધ કરવા લાગ્યો. છેવટે તે વિવરના એક અતિચુપ ભાગમાં બીજા કેટલાએક રાક્ષસો સહિત એ માયાવી અસુર મારા જોવામાં આવ્યો. મને જોતાં જ તેઓએ મારી સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું, તેઓ-માંના એક પછી એક એમ સર્વ રાક્ષસોને હણતાં મને કેટલોક સમય લાગ્યો. છેવટે જે ઉપરાઉપરી સુદિપ્રહારથી તે માયાવી અસુરને પશુ નાશ કર્યો, એ વેળા તેના સુખમાંથી નીકળતા ઝંધિર વઢે આપું વિવર ભરાઈ ગયું અને તે ઝંધિરપ્રવાહ બહાર નીકળ્યો; તે આ ભાર્દ સુગ્રીવના જોવામાં આવ્યો હશે. હે સભ્યજનો! ભૂવિવરમાં અત્યંત ગભીરા કરતા મહાભોરાવર માયાવી અસુરને હણીને હું સુખપૂર્વક તેમાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યો; પશુ શિલા વટે તેવું દાર બધું કરેલું હોવાને લીધે મને બહાર આવવાનો માર્ગ જાણ્યો નહિ. ૨૦-૨૨ ત્યારે મેં 'હે સુગ્રીવ! હે સુગ્રીવ!' એમ વારંવાર મોટેથી સાહ કર્યો; પરંતુ તેના કાંઈ પશુ પ્રત્યુત્તર મારા સાંભળવામાં આવ્યો નહિ, તેથી હું અત્યંત વ્યાકુળ થયો. ૨૩ પછી આમતેમ ફાંફાં મારતાં જણાયું કે, વિવરનું દાર શિલાથી ગંધ થયેલું છે; ત્યારે અતિશય ક્રોધથી મેં અરણ્યપ્રહાર લાતો થી

શિલાને ખસેડી નાળી દાર પુલ્લું કયું અને પછી તેમાંથી નીકળી હું ઢીઠે રસ્તે અહીંયાં આવ્યો. ૨૪ અરે! અરેખર, પોતાને સમય પ્રાપ્ત થાય એવું ઇચ્છતા આ કૂર સુગ્રીવે જાતૃસ્નેહને ભૂલી જઈ મને એ વિવરમાં ૩ થી મૂક્યો હતો (માટે હવે હું તેના ત્યાગ કરું છું). ૨૫

હે કાકુત્સ્થ! એ પ્રમણ્ણિ કહી સત્યાસત્યના વિચારરહિત એ વાલીએ મને તે જ સમયે એક વજ્રોર કિષ્કિન્ધાનગરીમાંથી કાઢી મૂક્યો. વળી હે રાઘવ! તેણે મારી ચત્તીનું બળાતકારે હરણું કયું, અથાત તેને મારી સાથે આવવા લીધી નહિ. એવી રીતે વાલીથી તિરસ્કાર પામેલો હું તેના ભયને લીધે અનેક વનો તથા સમુદ્રોવાળી સઘળી પૃથ્વી પર ફરી વળ્યો; પરંતુ વાલીના ભય વિનાનું કોઈ પશુ સ્થળ મારા જોવામાં આવ્યું નહિ. ૨૬, ૨૭ છેવટે આ પર્વતશ્રેષ્ઠ ઋષ્યમૂક ગિરિ કે જેમાં કોઈ કારણને લીધે વાલીથી પ્રવેશ થઈ શકે એમ નથી, તેમાં આવી મેં નિવાસ કર્યો છે. હે પરમ મિત્ર! મારે વાલીની સાથે વેર થવાનું સઘળું કારણ મેં તમને કહ્યું. તે ઉપરથી હે રાઘવ! તમે બાક્યું જ હશે કે વિના અપરાધે મારા પર મોડું દુઃખ આવી પડ્યું છે. ૨૮, ૨૯ હે સર્વ લોકના-ભયને નિવૃત્ત કરનાર! હે શરવીર રામ! તમે એ કૂર વાલીને નિશ્ચય કરી મને તેના ભયમાંથી મુક્ત કરવાની કૃપા કરો. ૩૦

સુગ્રીવનાં ઉપયુક્ત વચનો સાંભળીને અત્યંત તેજસ્વી અને ધર્મને બાણનારા શ્રીમાન રામચંદ્રે હસતા સુએ તેના પ્રત્યે ધર્મયુક્ત વાક્યો કહેવા માંડ્યાં: ૩૧ 'હે સુગ્રીવ! તું કાંઈ પશુ ચિંતા કરીશ નહિ. મારાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી અને ક્રોધથી ભરેલાં અયોધ બાણો ફરારથથી વાલી ઉપર પડશે અને તેનો અવસ્થ લાત કરશે. ૩૨ હે મિત્ર! લોક તથા શાશની મર્યાદાને દૂષિત કરનાર પાપાત્મા વાલી કે જેણે તારી ચીનું હરણું કયું છે તે ન્યાં સુધી મારી દંષ્ટિએ પડ્યો નથી, ત્યાં સુધી જીવેતો છે, એમ તારે નિશ્ચય બાણવું. હે પરમ પ્રિય મિત્ર! હું મારા પોતાના અનુભવથી જ બાણું છું' કે, તું

હાલમાં મહાન શોકરૂપી સસુદ્રમાં ડૂબેલો છે; પરંતુ તેમાંથી હું તને અવરજ તારીશ અને તું ચોડા સમયમાં તારી પત્નીને તથા આખા કિષ્કિન્ધા રાજ્યને પ્રાપ્ત થઈશ. ૧૭૩,૩૪

હવે તથા પૌરુષબળની વૃદ્ધિ કરે જોવાં રામ-અંદ્રનાં વચન સાંભળી, અત્યંત પ્રસન્ન થયેલ સુગ્રીવ વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.^{૩૫} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૧૦૭ો સર્ગ સંપૂર્ણ

વાલીનો વધ

સર્ગ ૧૧ મો

વાલીના પરાક્રમનું વર્ણન અને રામઅંદ્રના બળની પરીક્ષા

રામસ્ય વચનં ક્રુત્વા હર્ષપૌલ્કવર્ષતમ્ ।

સુગ્રીવા પૂજયાઙ્ગકે રાવણં પ્રજાહસ ચ ॥ ૧ ॥

હવે તથા પુરુષાર્થની વૃદ્ધિ કરનારાં રામ-અંદ્રનાં વચનો સાંભળી મહાત્મા સુગ્રીવ તેમને વારંવાર પ્રશ્નમાં કરવા લાગ્યો:^૧ 'હે રામઅંદ્ર! પ્રલયકાળના સૂર્ય સમાન તમે બ્યારે કોષ પામે, ત્યારે તમારાં પ્રત્યક્ષિત અસિ સરખાં તીક્ષ્ણ અને મર્મભેદી બાણો વડે સર્વ લોકોને બાળી ભસ્મ કરો, જોમાં કોઈ સંદેહ નથી.'^૨ છતાં વાલીનું બળ કેટલું છે, શત્રુઓનો સંહાર કરવાની તેની કેવી અદ્ભુત શક્તિ છે તથા રણસંગ્રામ વિષે તેનું કેવું અડબ ધૈર્ય છે, જો સઘળું પ્રથમ તમે જોકચિતે મારા સુખથી સાંભળો અને પછી ચોખ્ખ લાગે તેમ કરો.^૩ હે રઘુવીર! મહાબળવાન વાલી આખી રાત્રિ સુખે નિદ્રા લઈ, પ્રાણસુહૃતમાં ઊઠે છે અને સૂર્યોદય થયા પૂર્વે પશ્ચિમસસુદ્રથી પૂર્વસસુદ્ર સુધી તેમ જ દક્ષિણસસુદ્રથી ઉત્તરસસુદ્ર સુધી જોગણ પૃથ્વીમાં ફરી વળે છે; છતા તેને જરા પણ થાક લાગતો નથી.^૪ વળી તે પર્વતો પર ચઢી, તેનાં ચોટાં ચોટાં શિખરોને ઠાની પેઠે જો છે જાણી પુનઃ હાથમાં ઝીલો લે છે.^૫ તેણે વધી ગયેલા બળના ગર્વને લીધે પોતાના પરાક્રમને પ્રસિદ્ધ કરવા સારુ વન-માંનાં લીલાં લીલાં અનેક મોટા વૃક્ષોને લાંગી નાખ્યાં

છે.^૬ હે હાથરથી! વાલીનું કેટલું બળ છે, જો બાણવા માટે તેના સખધી બનેલો એક ઇતિહાસ હું તમને કહું છું, તે સાંભળો.^૭

કેલાસ પર્વતના શિખર સરખા દેહવાળો એક મહાપરાક્રમી 'હુંહુભિ' નામનો પાશ્વસ હતો. તે નિરંતર મહિષનું રૂપ ધરીને ફરતો હતો અને પોતાના શરીરમાં એક હબાર હાથી જેટલું બળ ધરાવતો હતો.^૮ જો દુષ્ટાત્મા રાક્ષસ કોઈ દેવના વરદાનમે લીધે મોહિત થયેલો હતો અને વધી ગયેલા પોતાના બળના ગર્વને લીધે કોઈને પણ ગણ્યકારતો ન હતો. એક સમયે તે મહિષરૂપધારી હુંહુભિ રાક્ષસ સ્ત્રીના ભંડારરૂપ અને મોટી લહરીઓવાળા નદીઓના પતિ સસુદ્ર પ્રવેશ ગયો અને તેને અપમાન આપતો કહેવા લાગ્યો: 'અલ્યા જો મૂર્ખ સસુદ્ર! તું મને સુદ્ધ આપ અથાત મારી સાથે તું સુદ્ધ કર.'^૯ હે રામ! એણે સાંભળી ધર્માત્મા સસુદ્રે પ્રત્યક્ષ રૂપ ધરી, જેનો કાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો હતો એવા જો હુંહુભિને કહ્યું: 'હે' સુદ્ધ કરવાની રીત બાણનાર હુંહુભિ! હું તારી સાથે સુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી; પણ તારી સાથે સુદ્ધ કરવાને જે સમર્થ છે, તેનું નામ-કામ હું તને કહું છું.^{૧૦,૧૧} ઉત્તર દિશામાં મહારથ્યને વિષે રહેલો શેલરાજ હિમાલય પર્વત કે જે શંકરનો ન્યશુર છે, જેની અંદર તપસ્વીજનો નિવાસ કરે છે અને જે મોટા મોટા જળપ્રવાહો, સુદાઓ તથા નાનાં નાનાં ઝરણાંઓથી રમણીય લાગે છે, તે હિમાલય તારું સુદ્ધ વડે આતિથ્ય કરી તને પ્રસન્ન કરશે, માટે તું તેની પાસે જા.^{૧૨,૧૩} એવું સાંભળી 'સસુદ્ર મારાથી ભય પામ્યો છે' એમ સમજી તે મહિષરૂપ-ધારી હુંહુભિ રાક્ષસ તુરત જ ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા તીરની પેઠે હિમાલય પર્વત પ્રવેશ ગયો. ત્યાં જઈ હુંહુભિ રાક્ષસે હિમાલયની ઔરાવત હાથી જેવી અનેક પ્રવેત શિલાઓને ઉખેડી ઉખેડી પૃથ્વી પર ફેંકવા માંડી અને મોટી ગજાનાઓ કરવા માંડી; જોથી અતિ જિજ્ઞાસ થયેલા હિમાલય પર્વતે સામાને પ્રીતિ ઉપજાવે એવું પ્રવેત મેથ સરસું સુંદર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને પોતાના શિખર પર રહીને જ તે રાક્ષસને કહ્યું:^{૧૪-૧૬} 'હે ધર્મમાં પ્રીતિવાળા

હું હિંમતી તારે અને હું ખી કરવો યોગ્ય નથી; કેમ કે માત્ર તપશ્વીઓના નિવાસસ્થાનરૂપ હું સુદૃઢકાર્યમાં કુશળ નથી.^{૧૧૭} યુદ્ધિમાન ગિરિરાજ હિમાલયનું વચન સાંભળી કોધને લીધે જેનાં નેત્રલાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા મહિષદેહધારી હું હિંમતી કહું :^{૧૧૮} 'હે પર્વત! જો તું સુદૃઢ કરવાને અસમર્થ હોય અથવા મારાથી લય થામતો હોય, તો હું કે જે સુદૃઢનો ઉત્સાહ ધરાવું છું. તેની સાથે સુદૃઢ કરી શકે એવો કેઈ સમર્થ પુરુષ મને બતાવ. 'એવું સાંભળી જોલવામાં અતુર ધર્મોત્તમા હિમાલય પર્વતે તેને પૂર્વે કેઈએ પણ નહિ દર્શાવેલા યોદ્ધાનું નામ બતાવતાં કોધથી કહ્યું :^{૧૧૯, ૧૨૦} 'હે મહા-યુદ્ધિમાન રાક્ષસ! જો તું સુદૃઢ કરવા જ ઇચ્છતો હોય, તો શીખ્ર અત્યંત કાંતિવાળી કિષ્કિન્ધાનગરી પ્રત્યે જા. ત્યાં મહાપ્રતાપી, સુદૃઢકુશળ અને શરવીર એવો ઇન્દ્રપુત્ર 'વાલી' નામનો વાનર વસે છે. તે વાલી રણકુશળ હોવાથી. જેમ નસુચિ રાક્ષસને સુદૃઢ આપવાને ઇન્દ્ર સમર્થ છે, તેમ તને દેવેન્દ્રસુદ આપવાને સમર્થ છે.'

હિમાલયનાં વચન સાંભળી અતિશય કોધાવિષ્ટ થયેલો અને તીક્ષ્ણ શિંગડાંવાળું માંહપતું રૂપ ધરવાને લીધે લય કર દેખાતો જો હું હિંમતી રાક્ષસ જેમ વર્ષાઋતુમાં જળથી ભરેલો ચેષ આકાશ ઉપર અદે, તેમ વાલીની કિષ્કિન્ધાનગરી ઉપર ચઢી આવ્યો. જો વેળા રાત્રિનો સમય હોવાથી નગરીનાં દ્વાર બંધ હતાં, તેથી જો મહાબળવાન હું હિંમતી રાક્ષસ મહાર જિલો રહી હું હિંમતી સરખા જવાજથી ગબ્બના કરી ખરીઓના પ્રહારથી પૃથ્વીને જોડવા તથા કેપાયમાન કરવા લાગ્યો. મહોન્મત્ત હાથીની પેઠે આસપાસનાં સહળાં વૃક્ષોને લાંગી નાખી તે રાક્ષસ પોતાનાં શિંગડાં વડે નગરના દરવાજા ઉપર પહોં પ્રહાર કરવા લાગ્યો. તથા ચોટી ચોટી ગબ્બનાં જો કરવા લાગ્યો.^{૧૨૧-૨૭} તેની જો ગબ્બનાઓને અંતઃપુરમાં રહેલો મહાકેધી વાલી સહન કરી શક્યો નહિ. તે તુરંત જ તારાઓથી વીંટાયેલા ચંદ્રની પેઠે, પોતાની સર્વ ઓજો સહિત અંતઃપુરમાંથી નીકળી નગરીની મહાર આવ્યો અને તેજો યોગ્ય તથા સ્પષ્ટ વાણીથી હું હિંમતી પ્રત્યે કહ્યું :

'હે રાક્ષસ! હું આ વનમાં રૂંદનારા સર્વ વાનરો-નો 'વાલી' નામનો રાજા છું. હું તને સારી રીતે જોળણું છું. હે મહાબળવાન! તું આ મહિષનું રૂપ ધારી મારા નગરના દ્વારને રોડી શા માટે બચાડે છે? અદે, જો તારે જીવવાની ઇચ્છા હોય, તો અહીંથી સીધેસીધો પલાયન કરી જા.^{૧૨૮-૩૦} યુદ્ધિમાન વાનરરાજ વાલીનું વચન સાંભળી અત્યંત કોધથી રક્તનેત્ર થયેલા મહિષરૂપધારી હું હિંમતી રાક્ષસે કહ્યું : 'હે વાલી! તું તારી ઓજોના સાંશ-ળતાં તારા સુખથી જ આવાં અભિમાનનાં વચન જોલવા યોગ્ય નથી. તું મારી સાથે સુદૃઢ કર, જોટલે તારું બળ કેટલું છે. જો મારા બલવામાં આવશે, અથવા તો હે વાનર! તું આ ઓજોની સાથે આવેલો છે, માટે તારી તથા ઓજોની દયા લાવીને હું આજની રાત્રિ મારા કોધને વશ રાખીશ કે જેથી સૂર્યોદય થતાં સુધી તું તારી ઓજોની સાથે યથેચ્છ વિહાર કરીને તારી કામવાસનાને તૃપ્ત કરી શકે.^{૩૧-૩૩} વળી તું સર્વ વાનરોનો રાજા છે, માટે જોટલા સમયમાં તારા સુહૃદ્વર્ગને તથા સહળા વાનરોને મળી, તેઓની સાથે પ્રીતિવાતાં કરી લે,^{૩૪} તેમ જ રાજ્યની રક્ષા થવા સારું તું તારા પુત્રાદિ કેઈ ઉત્તરાધિકારીને રાજ્યાભિષેક પણ કરી લે. હે વાલી! હું સવારે અવસ્ય તારો ગર્વ ઉતારીશ અથોત હું તને સારી નાખીશ; માટે સૂર્યોદય થતાં સુધીમાં તું તારી કિષ્કિન્ધાનગરીને સારી રીતે જોઈ લે અને ઓજોની સાથે કોંઠા પણ કરી લે. હે વાનર! સૂર્યોદય થતાં સુધી હું તારે અર્થે મારા કોધને દગાવી રાખીશ; કેમ કે તારા સરખા મત્ત,^{૩૫} ઉન્મત્ત,^{૩૬} નાચી જનાર, શસ્ત્રાદિરહિત, હુબળા અથવા કામથી મોહ પામેલા પુરુષને હજીનાર આ લોકને વિષે બ્રૂહલ્યારો^{૩૭} કહેવાય છે.^{૩૫, ૩૬, ૩૭}

સૂચીવે કહ્યું : હે રામચંદ્ર! મહિષરૂપધારી હું હિંમતી રાક્ષસનાં ગર્વલયાં વચન સાંભળી ખડખડાટ હૃત્તી પડેલા મહાત્મા વાલીએ તુરંત જ

* મહિષ વર્ગેશી મત્ત થયેલો

x જુલાદિના આવેલથી ઉન્મત્ત-ગોડા.

- બાળહલ્યા કરનારો અથવા ગર્વહલ્યા કરનારો

પોતાની તારા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓને યુદ્ધ પ્રત્યે જવા આજ્ઞા આપી અને પછી અતિશય ક્રોધપૂર્વક એ મંદુલુહિવાળા રાક્ષસને કહ્યું : 'હે હુણુહિવાળા રાક્ષસ ! જો તું મારાથી બીટો ન હોય, તો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા બિલો રહે. શું તું મને મધ્યાનથી મૃત થયેલો જાણે છે ? પશુ રે, સ્ત્રીઓના સમાગમથી થયેલા મારા કામમદને તું આ રજસુઆમ વિષે વીરપાનરૂપ* સમજી દે.' હે રાધવા ! એટલું કહીને ક્રોધ પામેલો મહાસમર્થ વાલી તુરત જ પોતાના પિતા ઈંદ્રે આપેલી સુવર્ણની જથ્થાળા* ગળામાં નાખી યુદ્ધ કરવા માટે સ્થિર થઈ બિલો રહ્યો. ૨૮, ૨૯ પછી મોટી ગર્જના કરતા કષિશ્રેષ્ઠ વાલીએ પર્વત સમાન દેહવાળા મહિષરૂપધારી એ હુંહુભિ રાક્ષસનાં બન્ને શિંગડાં પકડીને તેને ચોતરફ ભ્રમણી પૃથ્વી પર પાડ્યો અને તેના શરીર પર લાતો મારવા માંડી. આથી એ રાક્ષસના કણ્ઠમાંથી ઘણું જ રુધિર વહેવા માંડ્યું. પછી અત્યંત ક્રોધ પામી તે રાક્ષસ વેગથી બિલો થયો અને વાલીની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. એ વેળા અતિશય ક્રોધે ભરાયેલા અને એકબીજાને જીતવાની ઇચ્છાવાળા હુંહુભિ રાક્ષસ અને વાલી વાનરનું તુચ્છ યુદ્ધ થવા માંડ્યું. ૪૦-૪૨ ઇંદ્રના સરખો પરાક્રમી વાલી સુષ્ટિઓ, લીંચણો, લાતો. શિલાઓ તથા વૃક્ષો વડે હુંહુભિ રાક્ષસને પ્રહાર કરવા લાગ્યો અને હુંહુભિ પણ પોતાનાં શિંગડા તથા ખરીઓના પ્રહાર વડે વાલીને પીડિત કરવા લાગ્યો. ૪૩ પરસ્પર પ્રહાર કરતા એ બન્ને રાક્ષસ અને વાનરનું ઘણી વાર સુધી ચોર યુદ્ધ થયું; અને ઈંદ્રપુત્ર વાલીના પરાક્રમથી હુંહુભિ રાક્ષસનું બળ નરમ પડ્યું. પછી અતિ ઉત્સાહ પામેલા વાલીએ તે હુંહુભિને ઉપાડીને વારંવાર મોટી શિલાઓ તથા વૃક્ષો ઉપર પછાડી પછાડીને તેના શરીરને ઘણું જ ભીંસી નાખ્યું. ૪૪, ૪૫ એ વેળા હુંહુભિ રાક્ષસનાં નાક,

+ યુદ્ધમાં શરૂ થવાને અથવા થયેલા શરૂને ટકાવી રાખવાને વીર પુરુષો એ માધ્મ જ્ઞાઈનું પાન કરે છે તે વીરપાન કહેવાય છે

* એને પારણુ કરવાથી સ આમના અવસ્થ પોતાનો જથ્થ થાય એવી માળા

કાન, નેત્ર તથા મુખ વગેરે દ્વારામાંથી ખળખળ રુધિર વહેવા માંડ્યું અને મોટી કાયાવાળો એ હુંહુભિ રાક્ષસ અતિ વ્યાકુળ થઈ એકદમ પૃથ્વી પર પડ્યો અર્થાત મરણ પામ્યો. ૪૬

હે રામચંદ્ર ! પછી મહાબળવાન વાલીએ એ મરણ પામેલા રાક્ષસના પર્વત સરખા દેહને પોતાના બન્ને હાથથી ઉપાડી મસ્તક પર ફેરવી પૂરબેસેથી લગભગ એક યોજન જેટલો દૂર ફેંક્યો. ૪૭ પૂરબેસથી ફેંકેલા એ અસુરના દેહમાંથી બળતા રુધિરનાં બિંદુઓ વાયુથી બિડીને છેક મતંગા ન્દિપના આશ્રમમાં પડ્યાં. ૪૮ હે મહાભાગ રઘુવીર ! મહામુનિ મતંગ ન્દિપ પોતાના પવિત્ર આશ્રમમાં એકાએક રુધિરબિંદુઓ પડેલાં જોતાં અત્યંત ક્રોધ પામ્યા અને વિચારવા લાગ્યા કે, 'અરે, આમ મારા આશ્રમમાં રુધિર વરસાવનાર કોણ છે ? ૪૯ અરે, એવો કયો દુરાત્મા, હુણુહિ, અપવિત્ર અંતઃકરણવાળો અને મૂર્ખ છે કે જેણે મારા અંગ પર અપવિત્ર રુધિરનો આજે સ્પર્શ કરાવ્યો ? ૫૦ એમ વિચાર કરી મુનિશ્રેષ્ઠ મતંગાન્દિપ પોતાના આસન* પરથી બિડીને પર્ણશાળાની બહાર આવ્યા, ત્યારે તો પર્વત સરખા દેહવાળા મહિષરૂપધારી રાક્ષસને તેમણે પૃથ્વી પર પડેલો જોયો. ૫૧ મહર્ષિ મતંગે પોતાના તપોબળથી જાણી લીધું કે આ દુષ્કર્મ વાલીએ જ કર્યું છે. આથી અત્યંત ક્રોધાચ્છાન થઈ તેમણે એ રાક્ષસના શબને ફેંકનાર વાલીને ઉદ્દેશી શાપ આપ્યો : 'અરે, દુષ્ટ વાલીએ રુધિરના છાંટા ઉડાડીને મારા આશ્રમને અપવિત્ર કર્યો, માટે તેણે હવેથી કદી પણ મારા આશ્રમમાં પ્રવેશ કરવો નહિ. એ તે પ્રવેશ કરશે, તો તેનું મરણ થશે. ૫૨, ૫૩ વળી હુણુહિવાળા વાલીએ રાક્ષસને પ્રચંડ દેહ ફેંકીને તે વડે મારા આશ્રમમાંનાં કેટલાયે વૃક્ષો ભાગી નાખ્યા છે. માટે ત્યારે તરફ એકેક યોજનની હદમાં આવેલા મારા આશ્રમ વિષે વાલી એ પ્રવેશ કરશે, તો તે અવશ્ય જીવતો રહેશે નહિ; તેમ જ દુષ્ટ વાલીના સલાહકાર સચિવો અથવા મિત્રો જે કોઈ મારા વનમાં રહેતા હોય, તે સૌએ પણ મારાં જ વચન સાંભળીને મારા આશ્રમમાંથી

નીકળી પોતાની ઇચ્છાનુસાર ઘીએ રથએ આલ્યા જતું. એ કદાચ તેઓ અહીં રહેશે, તો હું તેઓને પણ અવશ્ય શાપ આપીશ; કેમ કે તેઓ પુત્રવત રક્ષણ કરેલા આ મારા વનમાં રહીને વનમાંનાં નવાંકુર પત્ર, ફળ, પુષ્પ તથા મૂળ વગેરેનો નાશ કરે છે. તેઓ પર દયા લાવીને હું આજનો દિવસ મારા શાપની મર્યાદા કરાણું છું; અર્થાત આજનો દિવસ શાપ નહિ આપું; પણ એ કાલે વાલીનો સ્નેહી કોઈ પણ વાનર આ વનમાં મારા મેવામાં આવશે, તો તે મારા શાપથી હજારો વર્ષ સુધી પર્વત (જડ) થઈને રહેશે. ૧૪-૧૮

‘હે રામચંદ્ર ! મતંજ ઋષિનો શાપ સાંભળી આ વનમાં રહેલા વાલીના પક્ષના સર્વ વાનરો તુરત જ અહીંયાથી બાહી નીકળ્યા અને વાલીની પાસે ગયા. તેઓને વાલીએ પૂછ્યું: ‘અરે, તમે ચો મતંજ વનમાં રહેનારા છો, છતાં એકીવખતે મારી પાસે કેમ આવ્યા? તમે સર્વ વનવાસીઓ કુંડળા તો છો ને?’ એવું સાંભળી સર્વ વાનરોએ મતંજ ઋષિના શાપ સંબંધી સઘળી હકીકત સુવર્ણની માળા પહેરનારા વાલીને કહી સંભળાવી. ૧૧ વાનરોના મુખથી પોતાને તથા પોતાના મિત્ર-સહિવોને અતિ ભયંકર શાપ મળેલો જાણી વાનરાધિપતિ વાલી અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યો અને તેણે મતંજ ઋષિની પાસે જઈ હાથ બેઠી, શાપ નિવૃત્ત કરવા માટે ઘણી ઘણી પ્રાર્થના કરી; પરંતુ મહર્ષિ મતંજ સુનિ તેનો અનાદર કરી પોતાની પર્ણશાળામાં આલ્યા ગયા. એ પ્રમાણે શાપ કાયમ રહેવાથી વાલી વ્યાકુળ થયો. હે નિરાધિપતિ રામ ! મતંજ ઋષિનો શાપ થયા પછી ભયભીત થયેલો વાલી આ મહા-ગિરિ ઋષ્યમૂક પર્વતમાં આવી પણ શકતો નથી, તેમ તે તરફ દૃષ્ટિ પણ કરી શકતો નથી. ૧૨-૧૪ હે રામ ! વાલી અહીં આવી શકે એમ નથી, એમ ધારીને જ હું મારા હતુમાનાદિ સહિવોની સાથે ખેદરહિત થઈ આ વનમાં વિચરું છું. હે રઘુવીર ! બળના ગર્વથી છછી ગયેલા વાલીએ કે કેટલું પર્વતશિખર સરખું ચોટું હું હિંસા રક્ષસના શરીરનું હાડપિંજર હજી સુધી આ વનમાં પડેલું છે. ૧૫-૧૯

હે રામ ! વાલીનાં અશ્વત પરાક્રમનું હું તમારી આગળ કેટલુંક વર્ણન કરું ! જુઓ, આ સામે જણાતાં હારોહાર ભિળેલાં સાત સાલવૃક્ષો કે જેનાં મૂળ ઘણાં જ ભેંડાં ભિતરેલાં તથા ચક્ર ઘણાં મજબૂત છે અને જેની ચોટી ચોટી શાખાઓ અત્યંત વિસ્તાર પામેલી છે, તેમાંનાં પ્રત્યેકને મહા-સમર્થ વાલી પૂર્વે પોતાની આજમાં ઘાલી કંપાવતો અને ઘણામાત્રમાં પત્તરહિત કરી હેતો હતો. ૧૭ હે રામ ! એવી રીતે મેં તમને વાલીનું અપ્રતિષ્ઠિત પરાક્રમ કહી સંભળાવ્યું. હવે તમે વિચારી જુઓ કે એવા મહાબળવાન વાલીનો સુદમાં કેવી રીતે નાશ કરી શકશે ?

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે હંસીને કહ્યું: ‘હે વાનરરાજ સુગ્રીવ ! તું મારા આર્થે બંધુ રામચંદ્રના પરાક્રમને જાણતો નથી, તેથી જ વાલીના પરાક્રમની પ્રશંસા કરે છે. પણ રે, રામચંદ્રના જીવુલ પરાક્રમની આગળ વાલીનું પરાક્રમ તો સૂર્યના તેજની આગળ આગિયાના તેજ સરખું ક્ષુદ્ર છે, એ તને પાછળથી સમજાશે. પણ હે સુગ્રીવ ! ‘મારા આર્થે બંધુ રઘુવીર વાલીનો વધ કરશે જ’ એવા દંઢ વિશ્વાસ, તને તેમના કથા પરાક્રમથી બિપ્લે તે તું મને કહે. ૧૮, ૧૯

એવું સાંભળી સુગ્રીવે તુરત જ કહ્યું: ‘હે લક્ષ્મણ ! આ સામે જણાતાં સાલવૃક્ષોમાંના પ્રત્યેકને પૂર્વે વાલીએ આજમાં ઘાલી અનેક વાર કંપાવેલાં છે. એ રામચંદ્ર તેઓમાંના એકને પણ એક બાણ વડે છેદે તથા હે લક્ષ્મણ ! મરણ પામેલા હું હિંસા રક્ષસના હાડપિંજરને પોતાના અરણ્ય પર ચઢાવી બેસો ધતુબ્ધ બેટલું ફર ફેંકે, તો તેમના (રામચંદ્રના) પરાક્રમથી વાલી હણાયો જ છે, એમ હું માનું. ૨૦-૨૨ એટલું લક્ષ્મણને કહી, એક સુદૃઢ ધર્મ્ય વિચાર કરી પછી વાનરેશ્વર સુગ્રીવ કમળનેત્ર એવા રામચંદ્ર તરફ ફરીને કહેવા લાગ્યો: ૨૩ હે રઘુવીર ! વાલી પોતાને શૂરવીર માને છે અને તે ખરેખર શૂરવીર પણ છે. તેના બળ-વીર્ય પ્રખ્યાત છે. સંશ્રામ વિષે તેનો કહી

• મતંજ ઋષિનો શાપ થયા પૂર્વે.

પણ પરાજય થયો નથી અને દેવતાઓથી પણ ન થઈ શકે એવાં તેનાં પરાક્રમ છે, તે વિચારીને જ ભયભીત થયેલો હું આ ઋષ્યમૂક પર્વતમા આવી વસ્યો છું.^{૭૪, ૭૫} હે રાઘવ ! અજન્મ, અધૂર્ય અને મહા ક્રોધવાળા એ વાલીને સંભારીને ભયભીત થતો હું, આ ઋષ્યમૂક પર્વત છોડી બીજે ક્યાંય પણ જતો નથી.^{૭૬} નિરંતર વાલીના ભયથી ઉદ્વિગ્ન તથા શંકિત રહેતો હું મારા પર પ્રીતિવાળા આ હનુમાનાદિ ઉત્તમ સચિવો સહિત આ મતંગ વનમાં જ ક્યાં કરું છું;^{૭૭} અને એટલા માટે જ હે મિત્રવત્સલ ! તમે કે જે પ્રશંસા કરવા યોગ્ય સન્નિભ છે, અણુચિંતવ્યા પ્રાપ્ત થયા છે અને હિમાલયની પેઠે શરણે આવેલાને આશ્રય આપનાર છે તેનો મેં આશ્રય કયો છે. છતાં હે રાઘવ ! હજી સુધી મેં તમારા સમસ્તીર્થને પ્રત્યક્ષ નેયેલું નથી અને એ મારા દુષ્ટ ભ્રાતા વાલીનું પરાક્રમ તો પ્રત્યક્ષ નેયેલું છે, તેથી મને તેનો ભય રહે છે.^{૭૮, ૭૯} હે રામ ! આમ કહીને કાંઈ હું તમે વાલીના સરખા બળવાન છે કે નહિ, એવી તમારી તુલના કિંવા તમારું અપમાન કરવા ધારતો નથી, તેમ જ વાલીથી તમને ઠરાવવા પણ ઇચ્છતો નથી; પરંતુ વાલીનાં ભયંકર પરાક્રમેને મેં પ્રત્યક્ષ નેયેલાં હોવાને લીધે મારા મનમાં કાતરપણું^{૮૦} ઊપજેલું છે, જેથી બળાતકારે પણ તેના પરાક્રમનું વર્ણન મારાથી થઈ બાક છે.^{૮૦}

હે રાઘવ ! વાલીના વધ કરવા સંબંધી તો તમારી વાણી જ ઉત્તમ પ્રમાણરૂપ છે અને તમારાં ધૈર્ય તથા આકૃતિ એ બંને ભરમ વડે ઠંડાયેલા અગ્નિની પેઠે તમારા પરમ તેજને સ્પર્શવે છે.^{૮૧}

મહાત્મા સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રઘુવીરે હાર્યપૂર્વક તેને કહ્યું :^{૮૨} હે વાનરેન્દ્ર ! જોકે મારાં પરાક્રમ સંબંધી તને વિશ્વાસ આવતો નથી, તોપણ સંગ્રામ વિષે હું તને પ્રશંસનીય વિશ્વાસ બેસાડીશ. એટલું કહી સુગ્રીવના મનનું સમાધાન કરી, લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રઘુવીરે તુરત જ સર્વ સમાજની સાથે ઊભા થઈ સુગ્રીવ-

ની આગળ પેહું^{૮૩} હું હિંસા રાક્ષસનું હાડપિંજર બેવાની ઇચ્છા જણાવી; ત્યારે મહાત્મા સુગ્રીવ તુરત જ તેમને એ હાડપિંજર પહોંતું હતું ત્યાં તેડી ગયો. હું હિંસાના સૂકા હાડપિંજરને બેઠને મહા-બાહુ શ્રીમાન રામચંદ્રે સૌના દેખતાં લીલાપૂર્વક તેને પોતાના ચરણના અંગૂઠા પર ચઢાવ્યું અને ધીમેથી હલાવી તેને એવી રીતે ફેંક્યું કે તે હાડ-પિંજર લગભગ દશ યોજન બેઠલે દૂર જઈ પહોંચ્યું ! સૂર્ય સમાન પ્રકાશતા મહાવીર્યવાન રામચંદ્રે ચરણના અંગૂઠાથી જ અસુરના સૂકા શરીરને ઘણું દૂર ફેંક્યું બેઠ સર્વ વાનરો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા; તોપણ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નહિ પામેલા સુગ્રીવે પુનઃ પણ લક્ષ્મણના સાંભળતાં રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું :^{૮૪-૮૬} હે મિત્રવત્સ ! મારા ભાઈ વાલીએ બ્યારે આ હું હિંસાના શરીરને ફેંક્યું હતું ત્યારે તો એ તુરત જ હોવાથી લીધું અને રુધિર તથા માંસથી ભરેલું હોવાને લીધે અતિશય ભારે હતું. વળી તે સમયે કામાસક્ત થયેલો વાલી મધ્યપાન કરી મત્ત થયેલો તથા હું હિંસાની સાથે યુદ્ધ કરી ચાકી ગયેલો હતો, છતાં પણ તેણે તેને આટલે દૂર ફેંક્યું હતું.^{૮૭} હે રાઘવ ! તે હું હિંસાનું શરીર કે જે ઘણો કાળ વહી જવાને લીધે માંસ તથા રુધિર વિનાનું સૂકું થઈ જવાથી તુણ સમાન હલકું થયેલું છે, તેને તમે એકે હુર્થી આટલે દૂર ફેંક્યું, તેમાં શું આશ્ચર્ય !^{૮૮} એથી કઈ તમારું બળ અધિક છે કે વાલીનું જળ અધિક છે, એને નિષ્કૃંચ થઈ શકે નહિ. હે રાઘવ ! લીલામાં અને સૂકામાં તો ઘણો જ મોટો ફરક પડે છે. હે તાત ! વાલીનું બળ અધિક હશે કે તમારું, એવા પૂર્વોક્ત સંદેહ હજી પણ ટળતો નથી; માટે જો આ સાત સાલવૃક્ષોમાંનાં એકને પણ એક બાજુ વડે તમે છેદો, તો તમારા તથા વાલીના બળાબળનું નિરાકરણ થાય.^{૮૯, ૯૦} હે રામચંદ્ર ! તમે તમારા હાથીની સૂંઠ સરખા ધનુષ્યને સંભળ કરી તેને કણ પર્વત જેવી એક અસોધ શર મૂકો કે જેથી સાલવૃક્ષનું વિદ્ધારણ થાય અને અમે સર્વને તમારા બળ સંબંધી વિશ્વાસ આવે.

હે રઘુવીર ! તમે એ છોડેલું બાણ આ સામે

સર્ગ ૧૨ મો-રામચંદ્રનું અદ્ભુત બળ-સપ્તસાલઉદ્ધન અને વાલી-સુગ્રીવના યુદ્ધનો... ૫૬૯

રહેલા સાલવૃક્ષનું અવશ્ય વિદારણ કરશે. એમાં પણ સંશય નથી. હવે તમારે કંઈ પણ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. હે રાજપુત! હું તમને મારા પોતાના સોગંદ આપીને કહું છું કે તમે મારો સંશય દૂર કરી મારું પ્રિય કરો. ૮૧, ૮૨ હે દશરથનંદન! જેમ તેજસ્વીઓમાં સૂર્ય શ્રેષ્ઠ છે, પર્વતોમાં હિમાલય શ્રેષ્ઠ છે અને આર પગલાળાં પ્રાણીઓમાં કેસરી સિંહ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ પુરુષ-માત્રમાં તમે પરાક્રમવાળા છો. ૮૩

ક્રિષ્ણાક્ષીઃ મહાસુનિગ્રણીત આદિભ્યઃ શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણાક્ષીઃ ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨ મો

રામચંદ્રનું અદ્ભુત બળ-સપ્તસાલઉદ્ધન અને વાલી-સુગ્રીવના યુદ્ધનો પ્રારંભ
પલણ વચનં ભૂતા સુગ્રીવસ્ય સુમાવિતમ્ ।
શ્રવણાય મહાતેજા રામો જગદ્ધા કાર્યુકમ્ ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવનાં સુદૃઢ વચ્ચનો સાંભળી, તેને વિશ્વાસ બેસાડવા સારું મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે તુરંત જ પોતાનું ધનુષ અહંબુ કહ્યું અને તેમાં એક મહા-ભયંકર બાણ ચલાવ્યું. પછી ધનુષ્યની પ્રત્યંચાને કહ્યું 'પથ' ત એચીને તથા પોતાની સામે હારો-હાર આવેલાં સાત સાલવૃક્ષોમાંના પોતાની તરફના છેલ્લા સાલવૃક્ષનું લલ્લ ધાંધીને, મહાબળવાન અને સર્વને માન આપનારા રામચંદ્રે ધનુષ્યના ટંકારણ વડે સર્વ દિશાઓને ગબવી મૂકતાં અમોઘ બાણ છોડ્યું. રામચંદ્રના ધનુષ્યમાંથી છુટેછું સુવર્ણભૂષિત બાણ મહાવેગથી સુસવાટ કરતું આવ્યું. તે બાણ દૂર દૂર, પરંતુ હારણધ આવેલાં સાત સાલવૃક્ષોને છેદી છેદીને પૃથ્વી પર પાડતું, સામે આવેલા પર્વતનું વિદારણ કરીને તથા ભૂમિને છેદીને છેક રસાતળમાં પેઠું. ૧-૩ એ રીતે સાત સાલવૃક્ષ, પર્વત, ભૂમિ તથા સાત પાતાળ, એ સંખ્યાને લેદવાનું કાર્ય માત્ર એક સુદૃઢ નેટલા સમયમાં કરીને, એ અમોઘ રામબાણ પૃથ્વીમાંથી પાછું નીકળી પુનઃ રામચંદ્રના ભાણમાં આવી પેઠું. ૪ રામચંદ્રના બાણના વેગ વડે થોડી

વારમાં જ સાત સાલવૃક્ષોને પૃથ્વી પર પડેલાં એક વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ અત્યંત વિસ્મિત થયો; ૫ અને તેણે પૃથ્વી પર દંડવત પડીને રામચંદ્રના ચરણમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યો. એ વેળા તેના કંઠમાંનાં આશ્ચર્યો પણ લાંબાચમાન થઈને પૃથ્વી પર રગદોળાવા લાગ્યાં. ૬ પછી પૃથ્વી પર ઊભા થઈ મહાતમા સુગ્રીવ પ્રસન્ન વૃદ્ધને ધર્મજ્ઞ રામચંદ્રની આગળ ઊભો રહ્યો અને અતિ નમ્રપણે કહેવા લાગ્યો : 'હે સર્વ પ્રકારની અશ્વિધાને બદલનાર-ઓમાં શ્રેષ્ઠ! હે શૂરવીર! હે પુરુષધર્મ! તમે પોતાના અમોઘ બાણો વડે ઇદ્રાદિ દેવતાઓને, પણ નાશ કરવા સમર્થ છો, તો પછી વાલીની તે શી ગણના? હે કાકુત્સ્થ! માત્ર એક જ બાણે કરી દેદ મૂળવાળાં સાત સાલવૃક્ષોને, પર્વતને તથા ભૂમિને વિદારણ કરનારા મહાસમર્થ એવા તમારી સામે સંશ્રામ વિષે ઊભો રહેવાને પણ ડોણ સમર્થ હોય ૧૭-૮ અહો! મહેદ્ર અને વરુણની ઉપમાને યોગ્ય તમારા સરખા મિત્રને પ્રાપ્ત થવાથી આજે હું કૃત-કૃત્ય થયો છું અને મારો સવળો શોક દૂર થઈ, મારું અંતઃકરણ હર્ષથી પરિપૂર્ણ બન્યું છે. ૧૦ હે કાકુત્સ્થ! હું હાથ બેસી પ્રાર્થના કરું છું કે, તમે મારું પ્રિય કરવા અર્થે હવે મારા બંધુવ્રેષ શત્રુ વાલીને સત્વર સંહાર કરો.'

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી મહાપુલ્હિશાળી રામચંદ્રે લલ્લભણના સરખા જ રનેહથી તેને કહ્યું : ૧૧, ૧૨ 'હે સુગ્રીવ! તું અમારા સર્વથી પહેલો કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે જ અને ભાઈતું મિથ્યા નામ ધારણ કરનાર દુષ્ટ વાલીને યુદ્ધ કરવા માટે બોલાવ. અમે સર્વ પણ તારી પછવાડે જ ત્યાં આવીએ છીએ. ૧૩ રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી સુગ્રીવની આજ્ઞાથી હનુમાનદિ સર્વ વાનરો તુરંત જ કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે ગયા અને નગરીની બહાર આસપાસના વૃક્ષોની ઝોથમાં સંતાયા. રામ-લક્ષ્મણે પણ તેમ જ કહ્યું. ૧૪ સુગ્રીવ પણ વજ્ર વડે કરમર કસીને પોતે એકલો કિષ્કિંધાનગરીના મુખ્ય દરવાજા આગળ ગયો અને વાલીને બોલાવવા સારું આકારને લેહી નાળે એવી ભયંકર ગબંના કરવા લાગ્યો. ૧૫ શબ્દ ઉપરથી જ 'આ ગબંના

મારા ભાઈ સુગ્રીવની છે' એમ ધારી અત્યંત ક્રોધ પામેલો મહાબળવાન વાલી સૂર્ય એમ અસ્તાચળ- (ઉકલાચળ)માંથી નીકળે તેમ કિષ્કિન્ધામાંથી નીકળી સુગ્રીવની સાથે આવી ઊભો રહ્યો.^{૧૬} પછી એમ ત્રીકાશ વિષે ખુદ અને મંગળ એ બન્ને ગ્રહોનું ધોર ચુદ્ધ થાય, તેમ વાલી અને સુગ્રીવ બન્ને ભાઈઓનું તુચ્છ થાય થવા લાગ્યું.^{૧૭} એ વેળા બન્ને ભાઈઓ પરસ્પર ઈર્ષ્યા વળ સરખી લાસો તથા યુદ્ધિઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા, જેનો અશનિ^{૧૮} સમાન ધોર ધ્વનિ થવા લાગ્યો.^{૧૯} આ વેળા સુગ્રીવને સહાય કરવા અર્થે શુભ સ્થળે ઊભેલા શ્રીમાન રામચંદ્રે વાલીને મારવા સાર પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કર્યું; પરંતુ પરસ્પર સમાન આકૃતિવાળા હોવાને લીધે અધિનીકુમાર સરખા જણાતા એ બંને શરવીર ભાઈઓમાં 'સુગ્રીવ કયો? અથવા વાલી કયો?' એમ તેઓ ઝોળખી શક્યા નહિ, તેથી હથરથનંદન રઘુવીરે એ સમયે વાલીનો અંત આણનારું બાણ મૂકવાનો વિચાર બંધ રાખ્યો.^{૨૦, ૨૧} એટલામાં વાલીના તીવ્ર યુદ્ધિ- પ્રહારોથી જન્નરિત થયેલો સુગ્રીવ વાલીથી હારી જઈ તેના હાથમાંથી છટકી ગયો અને પોતાનું રક્ષણ કરનારા રામચંદ્રને એટલામાં ક્યાંય પહોંચી શક્યા નહિ તેથી ગભરાઈને અધ્યમૂક પર્વત પ્રત્યે

૧૬ શંકા : અહીં 'અસ્તાચળમાંથી એમ સૂર્ય નીકળે' એવું કહ્યું, પણ તે યોગ્ય નથી, કેમ કે સૂર્યનું અસ્તા-ચળમાંથી નીકળવું કદી પણ સંભવતું નથી; ત્યાં તે અસ્ત જ સંભવે

સમાધાન : અસ્તાચળમાં જઈ સૂર્ય એમ શુભ રીતે પુનઃ નીકળી આવે છે, તેમ કિષ્કિન્ધામાંથી શુભ રીતે વાલી નીકળી આવ્યો અથવા ઉકલાચળને બદલે અસ્તાચળ કહીને મહર્ષિ વાલ્મીકિએ 'હવે વાલીનું મરણ સમીપ આવ્યું છે' એવું સૂચન કર્યું જણાય છે (સિ. ટી.) અથવા આપણા દેશનો ઉત્પાત્તળ પણ બીજા દેશોની અવેશાએ અસ્તાચળ જ છે, એમ સમજીને આદિ-કવિએ 'અસ્તાચળમાંથી એમ સૂર્ય નીકળે' એવી ઉપમા આડી લખી હશે

+ મેધ ચંદ્ર છે ત્યારે કોઈ વખત મોટા ક્રોધો થાય છે તેના સમાન

- લાગી ગયેલા દેહવાળો

નાહો. રુધિર વડે ખરડાયેલા સુગ્રીવને ચુદ્ધથી ઠંટાળી નામતો ભેઈ બળવાન વાલી પણ તેને પકડવાને તેની પાછળ દોડ્યો; પરંતુ નાસતાં નાસતાં સુગ્રીવે મતંગ વનમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે મતંગ ઋષિએ આપેલા શાપના ભયને લોધે તેની પાછળ ન જતાં મહાબળવાન વાલીએ 'બ બ, આજે હું તને જતો કરું છું.' એમ કહી પુનઃ પોતાની કિષ્કિન્ધા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૨૨-૨૩}

આ પ્રકાર ભેઈને હંતુમાનાદિ સર્વ વાનરો તથા લક્ષ્મણ સહિત રઘુવીર પણ પાછા અધ્યમૂક પર્વત પર સુગ્રીવની પાસે ગયા. લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને આવેલા ભેઈ અતિ લજ્જાને લીધે સુગ્રીવ નીચું ભેઈ ગયો અને દીન વાણીથી કહેવા લાગ્યો :^{૨૪, ૨૫} 'હે રામ! તમે મારી આગળ પોતાનું પરાક્રમ બતાવ્યું અને વળી 'તું વાલીને ચુદ્ધ માટે જોલાવ' એમ કહી મને ચુદ્ધ કરવા પ્રેર્યો, છતાં મને મારા શત્રુના હાથે જ માર ખવાડી, અતે આ શું કર્યું?'^{૨૬} હે રાજવ! જો તમારે આણું જ કરવું હતું, તો 'હું વાલીને મારીશ નહિ' એમ પહેલેથી સ્પષ્ટ જ કહેવું હતું કે જેથી હું તેની સાથે ચુદ્ધ કરવા માટે અહીંથી જાત જ નહિ !'^{૨૭}

મહાત્મા સુગ્રીવનાં કરુણાન્નક દીન વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે કહ્યું :^{૨૮} 'હે તાત સુગ્રીવ! તું કોધનો ત્યાગ કર અને મેં એ વેળા જે કારણથી બાણ મૂક્યું નહિ તે પ્રથમ સાંભળ.^{૨૯} હે સખા! તું અને વાલી બંને રૂપ, અલંકાર, પ્રમાણ,^{૩૦} ગમન, સ્વર, તેજ, દૃષ્ટિ, પરાક્રમ તથા વચન, એ સર્વથી પરસ્પર એકસરખા જ હોવાઓ છો, તેથી ચુદ્ધ સમયે હું તને કે વાલીને સ્પષ્ટપણે ઝોળખી શક્યો નહિ.^{૩૧, ૩૨} હે વાનરશ્રેષ્ઠ! રૂપ-સાદૃશ્યથી^{૩૩} બ્રમણમાં પઠવાથી મેં મારું મહાન અયોધ બાણ છોડ્યું નહિ; કેમ કે તમે બંને સરખા રૂપવાળા હોવાને લીધે શકિત મને મેં છોડેલું શત્રુનો વિનાશ કરનારું જીવલેણ બાણ જો કદાચ

x સરીરની પુષ્ટતા તથા કિમ્બતા વગેરે

ક સ્વરૂપનો સરખાઈથી.

તને વાગે, તો સઘળું જ ઊઠવું' થઈ બધા અને આપણા બંનેનું કાંઈ નાશ પામે. ૩૨, ૩૩ હે વીર ! આમ કુલાવામાં પકવા છતાં પણ જો મેં ઉછાં છળાપણાને વશ થઈ બાણ માર્યું હોત અને તેથી જો કંઠાય તારા જ નાશ થયો હોત, તો હે કપીશ્વર ! આ બગત વિષે અવશ્ય હું મૂર્ખ અને બાળક ગણાત અને વળી જો ઉપરાંત અસ્ય આપી શરણે રાણેલાનો વધ કરવાનું મને મોટું પાતક લાગત. માટે હે સખા ! જે કંઈ થયું તે ઠીક જ થયું છે, એથી તું અન્યથા સમજતો ના. હે વાનરેશ્વર ! હું તથા સુહૃદ સીતા અને મહાત્મા લક્ષ્મણ, જો ત્રણે જણાં તારે આધીન જ છીએ અને આ વનમાં તો અમારે તારો જ આશ્રય છે. માટે હે સુગ્રીવ ! તું મારા પર કંઈ પણ શંકા ન લાવતાં હવે વાલી સાથે પુનઃ યુદ્ધ કર. ૩૪-૩૬ હું યુદ્ધને વિષે એક જ બાણ વડે વાલીને હણીશ અને તું એક સુહૃદમાં જ તેને પૃથ્વી પર તરફડિયાં મારતો બેઠેશ. ૩૭ પરંતુ હે વાનરાધિપતિ ! આ વખતે તું પોતાની જોળાબાણ માટે કંઈક બિહન ધારણ કર કે જેથી વાલી સાથેના લંઢયુદ્ધ વખતે હું તને જોળાખી શકું !' એટલું સુગ્રીવ પ્રત્યે કહીને રામ-ચંદ્ર લક્ષ્મણને કહ્યું : 'હે ભાઈ લક્ષ્મણ ! તું આ સાથે જણાવી, ખીલેલાં પુષ્પોવાળી અને સર્વ શોકને નિવૃત્ત કરનારી 'ગજપુખી' નામની લતાને ઉખેડી લાવી, મહાત્મા સુગ્રીવના કંઠમાં માળા-રૂપે પહેરાવ. ૩૮, ૩૯

રામચંદ્રનું વાક્ય સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે તુરત જ સાથેના પર્વતની તળેટીમાંથી પુષ્પોથી ભરેલી ગજપુખી લતા ઉખેડી લાવી સુગ્રીવના કંઠમાં બાધી. ૪૦ જો વેળા કંઠમાં રહેલી જો લતાનાં શ્વેત પુષ્પોથી શ્રીમાન સુગ્રીવ બગલાઓની પંક્તિ-સુકત સંખ્યાસમયના મેઘની પેઠે શોભાવા લાગ્યો. ૪૧ પછી સુશોભિત દેહવાળો સુગ્રીવ રામચંદ્રનાં વચનો થી પોતાના ચિત્તને સ્થિર કરી, જો બંને રાજ-પુત્રોને સાથે લઈ પુનઃ વાલીની કિષ્કિંધાનગરી

પ્રત્યે જવાને તૈયાર થયો. ૪૨

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ત્રિચિન્માકાંડમાં ૧૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૩ મો

યુદ્ધ માટે પ્રસ્થાન-સમજન' મૂર્તિઓનું વર્ણન

ઋગ્વેદમૂલાત્સ ધર્માત્મા કિષ્કિન્ધાં લક્ષ્મણાગ્રજઃ ।

જગામ સ્થ દુઃસ્ત્રીવો વાલિવિક્રમપાલિતામ્ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી લક્ષ્મણના વડીલ બંધુ રણવીર સુવર્ણથી શબ્દગારેલું મોટું ધનુષ્ય તથા સંશામમાં સિદ્ધિ આપનારાં સૂર્ય સમાન તેજસ્વી બાણોને ગ્રહણ કરી સુગ્રીવ આદિ સર્વ સમાજ સહિત વાલીએ પાવન કરેલી કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે ચાલતા થયા. ૧, ૨ જો વેળા મહાત્મા રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની આગળ દ્વં શ્રીવાવાળો મહાબળવાન સુગ્રીવ ચાલતો હતો; ૩ અને પાછળ શરવીર હંત્રમાન, પરાક્રમી નલ તથા નીલ અને વાનરોના સૂર્યપતિ-ઓનો પણ અધ્યક્ષ એવો મહાતેજસ્વી તાર, જો ચાર વાનરો ચાલતા હતા. ૪ તેઓ સર્વ રમણીય વનશોભાનું અવલોકન કરતા ચાલ્યા જતા હતા. વસંતઋતુ હોવાને લીધે ચૌતરફનાં વૃક્ષો પુષ્પ-ભારથી લચી રહ્યાં હતાં, સસુદ્રને મળનારી નદીઓ નિર્ભળ જળ વહન કરી રહી હતી તથા પર્વતોની કંચોડો, સંવિસુનિર્જોએ વસવા યોગ્ય સુંદર શુદ્ધઓ, સિંહાદિકોના વસવાટવાળી ભયંકર ખીણો અને મોટા પર્વતોનાં મુખ્ય મુખ્ય શિખરોમાંથી વહેતાં નિર્ભળ ઝરણાંઓ વનની શોભાને વધારી રહ્યાં હતાં. માર્ગમાં કામદામ વૈકૃંચંભિષુ સરખાં નિર્ભળ જળથી ભરેલાં સરોવરો શોભી રહ્યાં હતાં અને તેના પર ખીલેલાં તથા ગગર ખીલેલાં અસંખ્ય કમળો છવાઈ રહ્યાં હતાં; તેમ જ પ્રત્યેક સરોવરના કિનારા પર હંસ, કારંડવ, સારસ, વંજુલ, જળ-કુંકઠા, ચક્રવાક તથા બીજાં પણ અનેક જાતના પક્ષીઓ ઠલવવ કરી રહ્યાં હતાં. કામળ તૃણાંકુરોનો આહાર કરનારાં વનનાં હરિણો ગિર્ભપણે ચૈતરફ ફરતાં હતાં; તેમ જ મોટા શ્વેત દંતશળો વડે સરોવરનાં તટોને ઉખેડી નાખવાને લીધે સરોવરના

૯ 'આ રામ શત્રુ(વાલી)ના જલમા હશે' એવું

૪ ગજપુખી અથવા નાગપુખી, શ્વેત પુષ્પોવાળી.

શત્રુરૂપ લય કર હાથીઓ જ્યાંત્યાં એકલા જ વિચરતા હતા. બાણે હાલતા-ચાલતા પર્વતો જ હોય એવા જણાતા મદોન્મત વાનરો કે, જેનાં શરીર પૃથ્વી પરની રજથી વ્યાપ્ત થયાં હતાં, તેઓ પર્વતની તળેટીમાંનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો પર ફૂંદીને ઢૂંકાઢૂંક કરતા હતા; તેમ જ વનમાંના બીજાં પણ અનેક પંશુઓ તથા પક્ષીઓ રથળે રથળે નાના પ્રકારની કીડા કરી રહ્યાં હતાં.

વનશોભાને નીરખતા સર્વ વાનરસમાજ સહિત રામ-લક્ષ્મણ ઉતાવળે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ચાલ્યા જતા હતા, તેવામાં માર્ગની બાજુ પર ઘાટા વૃક્ષ વાણું એક વન આવ્યું, તે ભેઈ શ્રીમાન રામચંદ્રે સુગ્રીવને પૂછ્યું; ૧-૧૩ 'હે સુગ્રીવ! આકાશમાં ચઢેલા મેઘસમૂહ સરખું ઘાટાં વૃક્ષોવાળું આ વન કે જે અત્યંત વિસ્તારવાળું અને ચારે તરફ કઠલી-વૃક્ષોથી વીંટાયેલું છે, તે શું છે? શું તેની અંદર કોઈ ઋષિને આશ્રમ છે? હે સખા! એ બાણવાનું મને મોટું કુતૂહલ છે, માટે તું મને કહે.' ૧-૧૪

મહાત્મા રઘુવીરનું વચન સાંભળી, માર્ગમાં ચાલતાં ચાલતાં જ સુગ્રીવે એ મોટા વન સંબંધી સઘળું વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું; 'હે રાઘવ! આ અતિ વિસ્તાર પામેલું રમ્ય વન કે જે એક સુંદર બગીચા જેવું હોવાથી શ્રમને નિવૃત્ત કરનારું તથા સુગંધયુક્ત પુષ્પો, સ્વાદિષ્ટ ફળો, કંદમૂળ અને મિષ્ટ જળથી પરિપૂર્ણ છે, તેમાં પૂર્વે 'સસજન' એવા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા નિર્મળ યતવાળા સાત ઋષિઓ વસતા હતા. તે સાતે ઋષિઓ પૃથ્વી પર ભીષ્ મસ્તકે ભિલા રહી ઉચ્ચ તપશ્ચરણ કરતા હતા. રાત્રિના સમયે તથા શીતકાળમાં તેઓ જળને વિષે શયન કરતા હતા. ૧-૧૬ અને છ દિવસ સુધી નિરાહાર રહી સાતમે દિવસ કેવળ વાયુનો જ આહાર કરતા હતા. એવી રીતે સાતસો વર્ષ પથંત તપ તપશ્ચર્યા કરીને તેઓ સદેહે સ્વર્ગે ગયા છે. તેઓનો આ શૂન્ય પડેલો આશ્રમ છે. ૧-૧૮ એ મહર્ષિઓના દિવ્ય પ્રભાવને લીધે વૃક્ષોરૂપી કિલ્લાથી વીંટાયેલા આ આશ્રમસ્થાનનું, ઈંદ્રાદિ દેવતાઓ તથા અસુરોથી પણ આકેમણ થવું

અશક્ય છે. ૨૦ પક્ષી આદિ-બીજાં વનચર પ્રાણીઓ પણ આ આશ્રમસ્થાનનો દૂરથી જ ત્યાગ કરે છે; કેમ કે એ કોઈ પણ પ્રાણી અભણતાં પણ તેમાં પ્રવેશ કરે છે, તો તે પાણું બહાર આવી શકતું નથી. ૨૧ હે રાઘવ! આ આશ્રમની અંદરથી વારં-વાર અપ્સરાઓનું મધુરું ગાન તથા તેઓનાં આ ભૂષણોનો અણકાર સાંભળવામાં આવે છે. વાન્નિત્રો ના સુસ્વર સંભળાય છે; તેમ જ તેઓના શરીર પરનો દિવ્ય ગંધ આ વનમાં ફેલાઈ રહે છે. ૨૨ આ આશ્રમસ્થાનને વિષે સસજન મહર્ષિઓને નિત્ય હોમ કરવાનો નેતાગ્રિ-અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ પશું હજી સુધી પ્રકારી રહ્યો છું; જેનો કપોતનાં વણું સરખો ધૂસરો ઘાટો ધુમાડો આશ્રમનાં વૃક્ષોની ટીચોમાં છવાઈ રહ્યો છે. ૨૩ અને તેને લીધે એ વૃક્ષો બાણે મેઘસમૂહથી છવાયેલા વૈદ્યમંથિના પર્વતો જ ન હોય, એવા શોભી રહ્યાં છે! ૨૪ હે ધર્મોત્તમ! તમે તમારા નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સહિત હાથ ભેડીને અતિ નમ્રભાવે એ સસજન મહર્ષિઓને ઉવેશી આ આશ્રમને પ્રણામ કરો. ૨૫ જે પુરુષો શુદ્ધ અંતાઃકરણવાળા એ મહર્ષિઓને ઉવેશી અહીં પ્રણામ કરે છે, તેઓના દેહમાં કશું અશુભ-પાપ રહેતું નથી.'

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી લક્ષ્મણ સહિત રઘુવીરે બન્ને હાથ ભેડી સસ ઋષિઓને ઉવેશી પ્રણામ કર્યા ત્યાર પછી લક્ષ્મણ સહિત ધર્મોત્તમ રામચંદ્રે અતિહર્ષિત ચિત્તવાળા થયેલા સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરસમાજની સાથે ઉતાવળે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ચાલવા માંડ્યું. ૨૬-૨૮ સસજન ઋષિઓના આશ્રમથી તેઓ કેટલેક દૂર ગયા, ત્યારે કોઈથી પણ એકાએક પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી, વાલીઓ પાલન કરેલી કિષ્કિન્ધાનગરી તેઓના ભવામાં આવી. ૨૯ ઉદય પામેલા ઉચ્ચ તેજવાળા મહાત્મા રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સર્વ વાનરો પોતપોતાનાં શસ્ત્રો ધ્રુવ્ય કરીને, શત્રુરૂપ વાલીનો વધ દરવાને અર્થે પુનઃ પણ વાલીના પરાક્રમ વડે રક્ષાયેલી કિષ્કિન્ધાનગરી પાસે આવી પહોંચ્યા. ૩૦

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિમાલ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૧૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૪ મો

વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-વાલીને આહ્વાન
સર્વે વે ત્વરિતે ગત્વા કિષ્કિન્ધાં વાલિનઃ પુરીમ્ ।
વૃક્ષૈરાત્માનમાશ્રય્ય વ્યતિપ્રન્નાહને વને ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરસમાજની સાથે રામ-
લક્ષ્મણ ઉતાવળે કિષ્કિન્ધાનગરી આગળ જઈ
પહોંચ્યા અને માત્ર એક સુગ્રીવ સિવાય બીજા સૌ
કોઈ પોતપોતાનાં શરીરોને ઘાટાં વૃક્ષોની ઝોથમાં
સંતાડીને છુપાવી બેઠા. પછી મોટી શ્રીમાવાળા
સુગ્રીવે વનની અંદર જોમેર દિધ કરી વીજ કોધ
ધારણ કર્યો, અને રણવીરના પરાક્રમથી ઉત્સાહ
પામેલો એ સુગ્રીવ વાસુના પ્રચંદ વેગને લીધે
અત્યંત ગર્જતા મેઘની પેઠે આકાશને લેલી નાળે
એવી ગર્જના કરવા લાગ્યો તથા વાલીને યુદ્ધ માટે
બોલાવવા લાગ્યો. એ સમયે ભિગતા સૂર્ય સરખી
કાંતિવાળો અને ગર્જ ભરેલા સિંહ સરખી ગતિ-
વાળો સુગ્રીવ ઉદ્યોગમાં સાવધ રહેલા રામચંદ્રને
ઠહેવા લાગ્યો : ‘હે હશરથનંદન ! વાનરોરૂપી
જાળથી બાપ, સુવર્ણના કાંચરાવાળી અને મોટા
મોટા કંબજ તથા ચત્રોથી શોભી રહેલી વાલીની
કિષ્કિન્ધાનગરી પ્રત્યે આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ.
હે વીર ! પ્રથમ મારી આગળ તમારો વાલીનો
વધ કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેને કાળ જેમ
લેતાઓને સફળ કરે છે, તેમ શીખ સફળ કરે.’

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી ધર્મોત્તમા રામચંદ્રે
કહ્યું : ‘હે પરમ પ્રિય મિત્ર ! આજે તો મહાત્મા
લક્ષ્મણે તને જોળખવા માટે તારા કંઠમાં ગર્જ-
પુખ્તી લેતાનું ચિહ્ન બાંધેલું હોવાને લીધે તું
બધે આકાશને વિષે નક્ષત્રમાલાથી વીંટાયેલો સૂર્ય
જ હોય’ એવા શોભે છે । હે વાનરેશ્વર સુગ્રીવ

હવે તું ફિક્કર કર નહિ; આજે હું સંઘામમાં જોક
જ બાણ મૂકીને તારા વાલી સંબંધી ભયને તથા
વેરને અંત આણીશ. પ્રથમ તું તારા શત્રુરૂપ ભાઈ
વાલીનું મને દર્શન કરાવ એટલે તે વાલી મારા
બાણથી હંધાઈને તુરંત જ પૃથ્વી પર પડી ધૂળમાં
તરફડિયાં મારશે. હે સુગ્રીવ ! મારી દંધિએ પડી
જોળખવામાં આવ્યા પછી જો વાલી ઇવંતો ઘેર
ભય, તો તું મને દોષયુક્ત ગણી, મારી નિંદા કરજે.
મેં તારી નજરે એક જ બાણ વટે સાત સાત
સાલવૃક્ષોનું વિહારણ કર્યું છે; એ ગળ ઉપરથી જ
તારે વાલીને હણાયેલો સમજવો ભઈએ. માત્ર
ધર્મની જ કામનાવાળા મેં પૂર્વે ગમે તેવા કષ્ટમાં
પણ અસત્ય ભાષણ કર્યું નથી અને હવે પછી
કદાપિ તેમ કરીશ નહિ. હે મિત્ર ! તું સંઘમને
ત્યાગ કર. ઈંદ્ર જેમ વરસાદ વરસાવીને ઉત્તમ શાળ-
નાં ફોરોને સફળ કરે છે, તેમ હું આજે મારી
પ્રતિજ્ઞાને સફળ કરીશ. હે સુગ્રીવ ! હવે તું સુવર્ણ-
માળાને ધારણ કરનારા વાલીને બહી બોલાવવા
માટે મોટી ગર્જના કર; જેથી પૂર્વે કોઈથી પણ
પરાભવ નહિ પામેલો નિર્ભય વાલી પોતાનો જય
શવાની ઇચ્છાથી નગરમાંથી શીખ બહાર નીકળે.
હે સુગ્રીવ ! તારી ગર્જના સાંભળીને સંઘામને વિષે
પ્રીતિવાળો વાલી અવશ્ય પોતાની સ્ત્રીઓને ત્યજીને
બહાર આવશે; કેમ કે તેજસ્વી પુરુષો સંઘામમાં
શત્રુઓએ કરેલા અપમાનને સહન કરી શકતા
નથી. ૨-૧૮ તેમણે વળી પોતાના પરાક્રમના ગર્વ-
વાળા વીર પુરુષો તો ઘણું કરીને એવા અપમાનને
અને તે વળી સ્ત્રીઓની સમક્ષ કરેલા અપમાનને
સહન કરી શકતા નથી જ.’^{૧૯}

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી સુવર્ણ સમાન
વર્ણવાળો સુગ્રીવ વાલીને આહ્વાન કરવા માટે
આકાશને લેલી નાળે એવી મોટી ગર્જના કરવા
લાગ્યો. સુગ્રીવની ભયંકર ગર્જનાથી ભયને લીધે
બેળાકળી થયેલી ગાયો રાબના સંરક્ષણની ખામી-
ને લીધે પરપુરુષોથી પીડાતી કુલીન સ્ત્રીઓની
પેઠે, આકુળબાકુળ ઘર્ષ નાસલાગુ કરવા લાગી
અને વનમાંનાં હરિણ વગેરે પશુઓ પણ સંઘામ-
માં ત્રાસ પામેલા અશ્વોની પેઠે આમતેમ નાસી

૧ આ ઉપમા અશ્વોત્તમા છે; કેમકે સૂર્યના તેજથી
અત્યંત થયેલા નક્ષત્રો દિવસે જણાતા જ નથી પરંતુ અહીં
જે કાંઈ સૂર્ય નક્ષત્રમાળાથી વીંટાયેલા દેખાય, તે તે
તરફ સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા અને મ્લેત પુખ્તવાળી
ગર્જપુખ્તી લેતાને ધારણ કરનારા સુગ્રીવની ઉપમારૂપ થઈ
પડે, એવી કવિએ કહેલી અતિશયોક્તિ સમજવી

છુપાવા લાગ્યાં; તેમ જ પુષ્પ ક્ષીણ થવાને લીધે
આકાશમાંથી પડતાં નક્ષત્રોની પેઠે પક્ષીઓ અત-
રિક્ષમાંથી ધબધબ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં.
ગર્જના કરવામાં પૂરેપૂરો બળવાન સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ
કે જેનું તેજ રામચંદ્રના પરાક્રમની સહાયને
લીધે વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત હતું અને જેનો નાહ મેઘ
સંરખેા ઘાટો હતો તેણે વાયુના વેગથી પરસ્પર
લહરીઓ ઊઠવાને લીધે ગર્જના કરતા નહીંઓના
પતિ સસુદ્ર પેઠે વાલીના આહવાન માટેની
ગર્જનાઓ આહુ જ રાખી. ૨૦-૨૨

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૧૪ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૫ મેા

વાલી-સુગ્રીવનું કુલ-નારાનો હિતોપદેશ

મથ તસ્ય જિનાત્વં તં દુપ્રવિવસ્ય મહાત્મના ।

શુભ્રાવાન્તપુરુષતો વાલી આતુરમર્ષણ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા સુગ્રીવની ભયંકર ગર્જનાઓથી
આપું કિષ્કિન્ધાનગર બળભળી ઊઠ્યું. એ વેળા
અંતઃપુરમાં રહેલી મહાકોપી વાલી પણ સર્વ જૂત-
પ્રાણીઓને કંપાવે એવી ગર્જનાઓ સાંભળીને
આશ્ચર્ય પામ્યો અને એકાએક મદં ઊતરી જવાથી
કોધને વશ થયો.^૧ વાલીનાં રોમેરોમ કોધાગ્નિ-
થી વ્યાપ્ત થવાને લીધે તે પોતે સુવણ્ સરખી
કાંતિવાળો છતાં રાહુએ ઘસેલાં સૂર્ય સમાન કાંતિ-
શક્તિ થઈ ગયો.^૨ અતિશય કોધાવેશને લીધે તેનાં
નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં અને દાંત પીસવાને લીધે
તેની વિકરાળ ઢાંઢો બહાર બહુવા લાગી. તેથી તે
(વાલી) પક્ષનાલ સહિત ખીલેલા રક્ત કમળવાળા
સરોવર જેવો દેખાવા લાગ્યો.^૩ પછી હેશ પણ ભય
નહિ પામતાં મહાસમર્થ વાલી સુગ્રીવની ગર્જના
સાંભળી તુરત જ ઊલો થયો અને પૃથ્વીને પણ
ફાડી નાખે એવાં ધબકારાબંધ પગલાં ભરતો ઉતા-
વળે પોતાના અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળ્યો.^૪ એ
વેળા તેની પ્રિય પત્ની તારા કે જે સુગ્રીવની
ભયંકર ગર્જનાથી અતિ ક્ષોભ પામી શંકરીલીલ

થઈ ગઈ હતી, તેણે અતિ રોદધી પોતાના પતિ
વાલીને બંને ભુબઓ વડે હૃદયસરસો ઢાળીને
પોતાનો આંતરિક સફલાવ દર્શાવતાં પરિણામે
હિતરૂપ વચનો કહેવા માંડ્યાં.^૫ 'હે વીરવર !
આમ એકાએક શત્રુની ગર્જના સાંભળી કોધ
કરવો યોગ્ય નથી. હે સ્વામિન ! મારી આ નમ્ર
યાચના લક્ષમાં લઈને જેમ પ્રાતઃકાળે નિદ્રામાંથી
બગેલો પુરુષ રાત્રે સેવેલી વાસી ધુપમળાળો
ત્યાગ કરે છે, તેમ આ એકાએક નદીના વેગની પેઠે
ચલી આવેલા કોધનો તમે ત્યાગ કરો.' હે પ્રિય !
એકે તમારો શત્રુ સુગ્રીવ તમારાથી અધિક બળ-
વાન કિંવા તમે તેનાથી ઓછા બળવાન નથી,
તોપણ આ વેળાએ (રાત્રિના સમયે) રણક્ષેત્રમાં
ન જતાં કાલે સવારે તમે તેની સાથે યુદ્ધ કરવા
જાઓ. કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના એકાએક તમે
યુદ્ધે જાઓ એ મને બરાબે ભયંતું નથી. વળી જે
નિમિત્તે હું તમને યુદ્ધે ચઢતા વારુ છું, તે તમને
કહું છું, સાંભળો.' હે વાનરેશ્વર ! એ સુગ્રીવે હમણાં
થોડા જ વખત પહેલાં અહીંયાં આવી તમને
યુદ્ધ માટે યોદ્ધાવવા સારુ આવી રીતે જ ગર્જના
કરી હતી અને તમારે પણ નગરમાંથી બહાર
નીકળી તેને અત્યંત માર મારી નસાડી મૂક્યો હતો.
એમ છતાં પણ હે સ્વામીનાથ ! તે તરત જ પાછો
આવી તમને પુનઃ યુદ્ધાર્થે યોદ્ધાવે છે, એથી મને
મોટી શંકા જિપળે છે.^{૧૦, ૧૧} વળી આ વખતે તેને
ગર્વ, યુદ્ધનો ઉલ્ભોગ અને ગર્જનાઓનો વેગ કોઈ
લુહા જ પ્રકારનો છે; માટે એમાં તમારે નાનુસ્યતું
કારણ સમજવું નહિ. હે શૂરવીર ! હું નથી માનતી
કે એ સુગ્રીવ આ વખતે સહાય વિના આવ્યો હોય !
અવશ્ય તે કોઈની મોટી સહાય લઈને આવેલો
જણાય છે અને તેના આશ્રયથી જ તે આવી મોટી
ગર્જનાઓ કરે છે ! ખરેખર, સુગ્રીવે કોઈ સમર્થ
પુરુષની સાથે મૈત્રી ગાંધી હશે અને તે વળી પરીક્ષા
કરીને જ ગાંધી હશે. તે સુગ્રીવ કહી પણ પરીક્ષા
કર્તા સિવાય મૈત્રી કરે એવો નથી; કેમ કે તે વાનર
સ્વભાવે ઘણો ચતુર અને યુદ્ધિમાન છે !^{૧૨-૧૪}
હે શૂરવીર ! થોડા સમય ઉપર આપણે કુમાર અંગદ
વનમાં ફરવા ગયો હતો, ત્યાંથી શુભ દ્રુતો દ્વારા

૭ અંત પુર વિષે સીઓની સાથે રહી પીધેલા માદક
દ્રવ્યનો નશો

ભણેલું સુગ્રીવ સંબંધી વૃત્તાંત તેણે મને જણાવ્યું છે, જે તમારા હિતરૂપ છે, તે તમને હું કહી સંભળાઉં છું.^{૧૫,૧૬} અયોધ્યાનગરીના અધિપતિ મહારાજા હશરથના મહારાજવીર પુત્ર રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ કે જેઓ ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે અને રણ વિષે હુબંધ છે, તેઓ પિતાનું વચન પાળવા માટે વનમાં નીકળેલા છે.^{૧૭} સંઆમ વિષે દુરાસદ^{૧૮} એવા એ બંને ભાઈઓ વનમાં ફરતા ફરતા નિઃશ્ચયક પર્વત પર આવી, તમારા ભાઈ સુગ્રીવને મળ્યા છે અને સુગ્રીવનું પ્રિય કરવા અર્થે તેઓએ તેની સાથે મૈત્રી બાંધી છે. હે સ્વામીનાથ ! એ બંને ભાઈઓમાં પણ પોતાના ઉત્તમ શુભોએ કરી વિખ્યાત એવા રામચંદ્ર કે જે સંઆમ વિષે તમારા ભાઈ સુગ્રીવને સહાય કરનારા છે, તે તો શુભોના ભંડાર જ છે.^{૧૯} હે વાનરેશ્વર ! એ રામચંદ્ર શત્રુઓની સેનાનું મર્દન કરવામાં સમર્થ છે, સંઆમસમયે પ્રલય-કાળના આગ્રિ પેટે કોષ કરનાર છે, સજ્જનોને આશ્રય આપનાર છે, શરણે આવેલાની પરમ મતિ-રૂપ છે;^{૨૦} શત્રુઓથી પીડાયેલા પુરુષોને પોતાના શત્રુઓના વિનાશ કરવા અર્થે આશ્રય કરવા યોગ્ય છે, પવિત્ર યશને યાત્ર છે, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી શુદ્ધ છે તથા પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવામાં તત્પર રહેનારા છે.^{૨૧} વધારે શું કહું ? જેમ હિમાલય પર્વત સર્વ ધાતુઓના ભંડાર છે, તેમ એ રામચંદ્ર સર્વ શુભોના ભંડાર છે. હે વાનરરાજ ! તમારે એ મહાત્મા રામચંદ્રની સાથે વિરોધ કરવો યોગ્ય નથી; કેમ કે તે અતુલિત બળવાન હોવાથી રણક્રમને વિષે હુબંધ છે. હે સ્વામીનાથ ! આ વેળા હું તમને બે કંઈ કહું છું તે તમારા દોષોને બતાવવા માટે નહિ; પણ તમારા હિત માટે જ કહું છું, તે તમે ધ્યાનમાં લો અને તે પ્રમાણે કરો. હે રાજવીર ! હે રાજન ! તમે તમારા કનિષ્ઠ બંધુ સુગ્રીવની સાથેના વેરનો ત્યાગ કરી શુદ્ધનો વિચાર માંડી વાળો અને તેની સાથે પ્રીતિ કરી તેનો સત્વર સુવરાજપદે અભિષેક કરો. એમ કરવાથી રામચંદ્રની સાથે પણ તમારો સ્નેહ બંધાયે, એ પણ ઘણું

યોગ્ય થશે.^{૨૨-૨૪} હે સ્વામીનાથ ! અત્યંત પ્રીતિને લીધે હું તમને બીજી વાર પણ કહું છું કે તમે સુગ્રીવ સાથેના વેરનો ત્યાગ કરી તેની સાથે પ્રીતિ કરો. એ સુગ્રીવ બંધેતેવો હોય, તોપણ તમારો કનિષ્ઠ બંધુ હોવાથી તમારે તો તેના પર સ્નેહ ધરવો જ યોગ્ય છે.^{૨૫} અમે તો તે તમારી પાસે રહેતો હોય, વા દૂર, રહેતો હોય, તોપણ છેવટે તો તમારો ભાઈ જ છે. આખા જગતને વિષે એના જેવડો તમારે બીજો કોઈ ભાઈ સંગ્રામી હોય એમ હું ભેલી નથી.^{૨૬} માટે મારું કહેલું માન્ય રાખી તમે તેના ધરના વેરને દૂર કરી તેનો જ્ઞાન-માનાદિથી સત્કાર કરો અને તેને પોતાના સ્વાધીનમાં લઈ પડખે રાખો. ચોટી ઓવાવાળો સુગ્રીવ તમારો સગો ભાઈ છે, એટલે આખરે પણ તેની સાથે બ્રાતૃસ્નેહ બાંધ્યા સિવાય તમારો છૂટકો નથી.^{૨૭,૨૮} હે સ્વામીનાથ ! એ તમારે મારું પ્રિય કરવું હોય અને એ તમે મને તમારું હિત ઇચ્છનારી માનતા હો, તો આટલી મારી સ્નેહશુદ્ધ થાવનાને માન્ય કરો.^{૨૯}

છેલ્લે હાથ ભેડી કહું છું કે, હે પ્રિય ! તમે પ્રસન્ન થાઓ અને આમ એકાએક કોષને વશ ન થતાં મારાં હિતવચનો માન્ય રાખો. ઈંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને કૌશલદેશના અધિપતિ મહારાજા હશરથ સહના પુત્ર રામચંદ્રની સાથે વેર કરવું એ તમને જરા પણ યોગ્ય નથી.^{૩૦}

એ પ્રમાણે સતી તારાએ પોતાના પતિ વાલીને પરમ હિતરૂપ અને પચ્ચરૂપ વચનો કહ્યાં; પરંતુ એનો વિનાશકાળ પાસે આવેલો હતો એવા વાલીને તે વચનો રુચ્યાં નહિ. ખરું જ છે કે વિનાશકાળ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્યની યુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાય છે.^{૩૧}

હતિ જીવાત્મીકિ મહાશનિપ્રભૂતિ આદિકાન્વ જીરામભયલુના
શિષિ-પાકાંડમાં ૧૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૬ મો

વાલી-સુગ્રીવનું યુદ્ધ-ભય'કર રણસંઘામ

તામેલું મુવર્તી તારાં તારાધિપનિમાનનામ્ ।

વાલી નિર્મલ્લયામાસ વચનં વેદમન્ત્રવીહ ॥ ૧ ॥

અંદ્રસુખી તારાએ હિતરૂપ વચનો કહ્યાં; પરંતુ તેને ન ગણકારતાં મહામત્ત વાલીએ ભલટું તેના તિરસ્કાર કરી કહ્યું: 'હે સુસુખી ! સુગ્રીવ જેકે મારેા ભાઈ છે છતાં તે હાલમાં શત્રુરૂપે ક્રોધ કરી મને ઉદેશી ગઈ'ના કહે છે, તેને હું કોઈ પણ પ્રકારે સાંખી શકું એમ નથી.^૧ હે ભીરુ ! તું ભણે જ છે કે સંઘામને વિષે પરાભવ પામીને કદી પણ પાછા નહિ વળનારા શસ્ત્રીર પુરુષોને શત્રુએ કહેલું ધર્ષણ^૨ સહન કરવું એ મરણ કરતાં પણ અધિક છે.^૩ હે પ્રિયા ! દુઃક્રી ગરહનવાળા એ સુગ્રીવે યુદ્ધની ઇચ્છાથી કરવા માંડેલી મોટી ગઈ'નાને હું હવે સહન કરવા સમર્થ નથી.^૪ હે અંદ્રસુખી ! મને રામઅંદ્રથી ભય થશે એમ ધારી તું મારે માટે જરા પણ ખેદ કરીશ નહિ; કેમ કે ધર્મસ અને કૃતજ્ઞ એવા રામઅંદ્ર મને નિરપરાધે હણવાનું પાપ કેમ કરશે ?^૫ હવે તું મારી પાછળ ચા માટે આવે છે ? તું તારી સાથેના આ સર્વે સ્ત્રીસમાજની સાથે હવે પાછી વળ. તારી મારા પરની ભક્તિ તથા સ્નેહ ભેદને હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું.^૬ હે દેવી ! તું સંજમનેા ત્યાગ કર. હું સુગ્રીવની આગળ બઈ તેની સાથે યુદ્ધ કરી માત્ર તેનો ગર્વ ઉતારીશ, પરંતુ તેને પ્રાણરહિત કરીશ નહિ.^૭ હે તારા ! હું સંઘામ કરવાના ઉત્સાહમાં એ સુગ્રીવનેા માત્ર ગર્વ જ ઉતારીશ અને તારું પ્રિય કરીશ; અર્થાત્ તારા કહેવા પ્રમાણે હું તેને હણીશ નહિ; કેમ કે મારી સુદિ તથા વૃક્ષેના પ્રહારથી પીડિત થયેલો તે સુગ્રીવ યુદ્ધમાંથી પલાયન કરી જશે એટલે મરશે તો નહિ જ.^૮ ઘણું કરીને તો એ દુરાત્મા સુગ્રીવ મારા તીવ્ર ક્રોધને નહિ સહન કરવાને લીધે મને ભેતાં જ રણક્ષેત્રમાંથી નાસી જશે એટલે આખરે તારી ઇચ્છા સફળ થશે. એ સંજમથી તારં કશી

ચિંતા ધરવી નહિ. હે તારા ! તે તારી શુદ્ધિ પ્રમાણે મને હિતવચન કહીને મારા પરનો સ્નેહ પ્રકટ કર્યો છે અને મને સહાય કરી છે.^૯ હવે હું તને મારા પ્રાણના સોગંદ આપીને કહું છું કે તું સર્વ સ્ત્રીસમાજ સહિત પાછી વળ. હું યુદ્ધમાં સુગ્રીવનેા પરાજય કરીને પાછો આવીશ.^{૧૦}

મહાસમર્થ વાલીએ પોતાનો આગ્રહ દર્શાવ્યો, ત્યારે પ્રિયવાદિની અને અતુર એવી તારાએ મંદ સ્વરે રુદ્ધન કરતાં, પોતાના પતિની પ્રકક્ષિણા કરી પ્રણામ કર્યાં.^{૧૧} ત્યાર પછી વેદમંત્રોને ભણનારી એ તારાએ પોતાના પતિનેા વિજય થવા અર્થે વિધિપૂર્વક સ્વસ્તિવાચન કરી સર્વ સ્ત્રીસમાજ સહિત શોકાતુર હૃદયે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૨}

સર્વ સ્ત્રીઓ સહિત તારા અંતઃપુરમાં ગઈ. ત્યાર પછી અત્યંત ક્રોધ પામવાને લીધે મોટા સર્પની પેઠ કૂંદાકા મારતો વાલી ઉતાવળે નગર-માંથી બહાર નીકળ્યો અને સુગ્રીવને ભેવા સારુ ચોચેર દંદિ ફરવવા લાગ્યો.^{૧૩, ૧૪} એટલામાં યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી કમર કસી મેઢાનમાં બિસે રહેલો સુગ્રીવ તેના ભેવામાં આવ્યો. આ સમયે સુવર્ણ સમાન પીળા વર્ણવાળા શ્રીમાન સુગ્રીવની કાંતિ પ્રભવલિત અગ્નિ સમાન લાગતી હતી.^{૧૫} સુગ્રીવને ભેતાં જ અત્યંત ક્રોધાપચ્છાન થયેલા મહા-બાહુ વાલીએ મજબૂત રીતે કમર કસી લીધી અને ભેરથી એક સુદિ ઉગામીને તુરત જ સુગ્રીવની સામે દોડ્યો.^{૧૬, ૧૭} દંડ સુદિ ઉગામીને ક્રોધપૂર્વક પોતાની સામે ધસી આવતા હેમમાલી વાલીને ભેદને, ક્રોધને લીધે બેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા રણનિપુણ સુગ્રીવે પણ તેની જ રીતે દંડ સુદિ બાંધીને તેની સામે વેગપૂર્વક દોટ મૂકી. સુગ્રીવને પોતાની સામે દોડતો આવતો ભેદ વાલીએ કહ્યું: 'હવે, સુગ્રીવ ! સાવધાન થા, ચોઅ રીતે ગોઠવેલો આંગળીઓવાળો આ મારી દંડ સુદિનેા પ્રહાર તારા પર વેગથી પડતાં આજે તારા પ્રાણનો અવસ્ય વિનાશ થશે.^{૧૮}

વાલીનું વચન સાંભળી ક્રોધ પામેલા સુગ્રીવે

તેવો જ પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું : 'અરે, તારા પ્રાણોને હરણ કરનારી આ મારી દંડ સુદૃષ્ટિ તારા મસ્તક પર પડે છે।' સુગ્રીવ એમ કહેતો હતો એટલામાં તો અતિ ક્રોધ પામેલા વાલીએ તુરત જ સુગ્રીવ ઉપર ભેરથી સુદૃષ્ટિપ્રહાર કર્યો, જેથી અરણ્ય-વાળા પર્વતની પેઠે તેના શરીરમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું.^{૨૧,૨૨} પરંતુ એથી જરાયે ન જાણતાં મહાસમર્થ સુગ્રીવે તુરત જ પૃથ્વી પરથી એક મોટું સાલવૃક્ષ ઉભેડી કાઢી, ઇંદ્ર જેમ વજ્ર વડે પર્વત પર પ્રહાર કરે, તેમ એ વૃક્ષ વડે વાલીના શરીર પર પ્રહાર કરી તેનાં સર્વ અંગો શિથિલ કરી નાખ્યાં; જેથી મહાસમર્થ વાલી સસુદ્રની વચ્ચે ખૂબ ભારથી ભરેલા છળ^{૨૩} નાવમાં બેઠેલા ચાત્રાળુઓની પેઠે વિકળ બની ગયો.^{૨૪,૨૫} એક-બીજાનાં છિદ્રોને શેષનારા દીધે દેહવાળા એ બંને વીર વાનરો કે એઓ ગરુડ સરખા વેગવાળા, ભયંકર બળ-પરાક્રમવાળા અને શત્રુઓનું મર્દન કરવામાં સમર્થ હતા, તેઓ બન્ને આકાશ વિષે અંદ્ર તથા સૂર્ય યુદ્ધ કરતા હોય નહિ તેમ અતિ દારુણ યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. કેટલીક વાર સુધી તો તેઓએ એકબીજાને પરાભવ કરવા માટે એક-સરખી રીતે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ અતિ અતિશય બળ-પરાક્રમવાળા વાલીના પ્રહારોથી મહાબળવાન સૂર્ય-પુત્ર સુગ્રીવ નરમ પડવા લાગ્યો અને વાલીનું પરાક્રમ ભેદ તેનો ગર્વ ઊતરી જવાને લીધે તેનું યુદ્ધકૌશલ્ય મદ પડવા લાગ્યું. એ સમયે સુગ્રીવ ગુમપણે રામચંદ્ર ઊભા હતા તે તરફ વારવાર દષ્ટિ કરી તેમને પોતાની અશક્તિ દર્શાવવા લાગ્યો. રામચંદ્ર પશુ થોડીક વાર સુધી તો તે બંને ભાઈઓની તુલના કરતા ભેદ જ રહ્યા, એટલામાં તો મોટી શાખાવાળાં વૃક્ષો, પર્વતશિખરો, વજ્ર સરખા નખો, સુદૃષ્ટિઓ, ઘૂંટણો, લાતો તથા કોણીઓના પ્રહારોથી વાલી-સુગ્રીવનું મહાતુમુલ યુદ્ધ ઇંદ્ર અને વૃત્રાસુરના દારુણ યુદ્ધ સરખું મચી રહ્યું. ઘણી વાર સુધી યુદ્ધ કરતા, એ બંને ભાઈઓના શરીર

રુધિર વડે રંગાઈ ગયાં, તોપણ મહાભેઘની પેઠે ભયંકર ગર્જનાઓથી પરસ્પર ત્રાસ ઉપભવતા તેઓ યુદ્ધ કરતા વિરામ પામ્યા નહિ.

વાલીના વજ્ર સરખા પ્રહારોથી તથા યુદ્ધના પરિશ્રમથી વાનરેશ્વર સુગ્રીવ નિસ્તેજ થવા લાગ્યો અને સહાય માટે વારંવાર દિશાઓ તરફ એવા લાગ્યો, ત્યારે 'હવે મારો મિત્ર સુગ્રીવ થાક્યો છે' એમ ધારી મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે વાલીનો વધ કરવા અર્થે પોતાનાં ભાથાં તથા ધનુષ્યને સંભાળ્યાં અને વૃક્ષની ઝોથે રહીને જ તેમણે પોતાનું કાળખંડ સરખું ધનુષ્ય સજ્જ કરી તે પર એક ઝેરી સપ જેવું તીવ્ર બાણ અઠાવ્યું.^{૨૫-૨૭} એ વેળા રામચંદ્રના ધનુષ્યની પ્રત્યંચાના ટંકારવથી ત્રાસ પામેલાં વન-વાસી પશુ-પક્ષીઓ પ્રલયકાળ આવ્યો. સમળીને ચોપાસ નાસવા લાગ્યાં.^{૨૮} પક્ષી શ્રીમાન રામચંદ્રે દેહીખ્યમાન અશ્વિને સરખું તેજસ્વી અયોધ બાણ વાલી પર લક્ષ્ય બાંધીને છોડ્યું કે તુરત જ વજ્રની પેઠે સુસવાટા કરતું તે બાણ વેગથી જઈને વાલીના વક્ષઃસ્થળ પર પડ્યું. રામચંદ્રના અયોધ બાણનો મર્મસ્થળમાં પ્રહાર થતાં જ અતિ પરાક્રમી અને મહાતેજસ્વી વાલી, જેમ જોયે ફરકતો ઇંદ્રધનુષ્ય આશિન માસની પૃષ્ઠિમાના દિવસે પૃથ્વી પર તૂટી પડે છે, તેમ બળ તથા પરાક્રમરહિત થઈ પૃથ્વી પર તૂટી પડ્યો અને અતિ દુઃખને લીધે ગફગફ-કંક થઈ જવાને લીધે તે 'હાથાં આ શું થયું?' એમ ધીમેથી આતંનાહ કરવા લાગ્યો.^{૨૫-૩૭}

કાળ સમાન ક્રોધ પામેલા પુરુષોત્તમ રામચંદ્રે થંકર જેમ પોતાના વીજા નેત્રમાંથી સર્વનો નાશ કરે એવા અશ્વિને છટો મૂક્યો, તેમ પોતાનું કાળ સરખું, શત્રુઓને મર્દન કરનારું અને સુવર્ણથી શભ્યારેણુ અયોધ બાણ વાલી ઉપર છૂટું મૂક્યું;^{૩૮} જેનો પ્રહાર થવાથી રુધિર વડે રંગાયેલા હોવાને લીધે, પુષ્પોથી ખીલેલા પર્વત પરના અશોકવૃક્ષ જેવો જણાતો ઇંદ્રપુત્ર વાલી ઊંસવને અતે ક્રોધે ભાગી પાડેલા ઇંદ્રધનુષ્યની પેઠે નિઃશૈલ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૩૯}

+ છળ-જ્ઞાના નાવમાં હલ ઉપરાંત ભાર ભરવાથી સમુદ્ર વચ્ચે ફળવાનો ભય રહે છે અને તેથી તેમાં ભરી નુસાફરી કરનારા મનુષ્યો વિકળ થાય છે.

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીય આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણ-પાદ્યક્રમાં ૧૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ.

સર્ગ ૧૭ મો

શરપીડિત વાલીનો રામચંદ્રને કંપકો

તતઃ શરેણામિહતો રામેણ રણકર્કશઃ ।

પપાત સહસ્રા વાલી નિરુત્ત દ્વ પાદપઃ ॥ ૧ ॥

સમચંદ્રના બાણ વડે હણાયેલો, ઉત્તમ સુવર્ણ-
નાં આભૂષણવાળો અને વાનરો તથા રીંછોનો
રાજા રણકર્કશ* વાલી કષાયેલા વૃક્ષની પેઠે કિવા
છેદાયેલી મોટી ધનની પેઠે એકાએક પૃથ્વી પર
પડ્યો અને તેનાં સર્વ આભૂષણો ધૂળમાં રગડોળાવા
લાગ્યા. વાલી પરાક્રમહીન થઈ હેઠો પડવાને લીધે
પૃથ્વી અંદર વિનાના આકાશની પેઠે શેભારહિત થઈ
ગઈ.^{૧-૨} વાલી નિઃશ્વેદ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો હતો,
તોપણ તેનું સ્વાભાવિક સૌંદર્ય, પ્રાણ, તેજ અને
પરાક્રમ-એમણે તેના દેહને ત્યાજ કયો ન હતો.^૪
તેનું કારણ માત્ર તેને ઇંદ્રે આપેલી રત્નજડિત
સુવર્ણમાળા જ હતી. એ સુવર્ણમાળા કે જેનું
'વિજયમાળા' એવું શ્રેષ્ઠ નામ હતું તેને કંઠમાં
ધારણ કરીને વાલી બ્યારે બ્યારે યુદ્ધ અંતો, ત્યારે
ત્યારે તેનો વિજય જ થયો હતો. આ વેળાએ પણ
તેના કંઠમાં રહેલી એ વિજયમાળાએ જ તેના
પ્રાણ, તેજ તથા પરાક્રમને ટકાવી રાખ્યાં હતા.^૫
પૃથ્વી પર પડેલો વાનરેશ્વર વાલી પોતાના
કંઠમાં સુવર્ણમાળા વીંટાયેલી હોવાને લીધે
સંધ્યાસમયની રતાશથી વીંટાયેલા મેઘના સરખો
શેભતો હતો.^૬ જોકે વાલી પૃથ્વી પર પડ્યો
હતો; તોપણ તે વિજયમાળા, તેના સુંદર દેહ અને
રણવીરનું મર્મઘાતી દેહીઅમાન બાણ, એ ત્રણેની
શેભાથી અધિક શેભતો હતો.^૭ રામચંદ્રના ધનુષ્ય
માંથી છૂટેલું બાણ કે જે સ્વર્ગસાગર પ્રત્યે લઈ
જવાને સમર્થ હતું, તે બાણ શરવીર વાલીને પણ
ઉત્તમ ગતિએ પહોંચાડનારું થઈ પડ્યું. સમર-
ભૂમિ વિષે શિખા વિનાના અગ્નિની પેઠે નિઃશ્વેદ
થઈ પડેલો, સુવર્ણની વિજયમાળાને ધારણ કરનારો,
વિશાળ લક્ષ્મણવાળો, પ્રકાશિત સુખવાળો
અને પીળાં નેત્રવાળો, વાનરોનો રાજા ઇંદ્રપુત્ર

વાલી કે જે મહેંદ્રના* સરખો દુર્ધર્મ* તથા
ઉપેંદ્રના* સરખો દુઃસહ* હતો તે બધું પુરુષ
ક્ષીણ થવાથી પૃથ્વી પર પડેલો. યથાતિ જ હોય,
કિંવા યુગાંતસમયે કાળે કરીને ભૂમિ પર પડેલો
સૂર્ય જ હોય, એવો દેખાતો હતો.

બાળા વિનાના અગ્નિની પેઠે, શાંત થઈ
પૃથ્વી પર પડેલા ઇંદ્રપુત્ર વાલીને જોઈ તેની પ્રશંસા
કરતા મહાપરાક્રમી શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના
કનિષ્ઠબેનું લક્ષ્મણ સહિત ધીમે ધીમે તેની પાસે
જવા લાગ્યા અને શૌલીક વારમાં એ બન્ને ભાઈઓ
વાલીની પાસે જઈને ભિલા રહ્યાં. મહાભળવાન
અને સંગ્રામમાં ગર્વવાળા રામ-લક્ષ્મણને પોતાની
પાસે આવી ભિલેલા જોઈને છેલ્લી અવસ્થામાં આવી
પડેલો વાલી પૃથ્વી પર પડ્યો પડ્યો તેઓ પ્રત્યે
નમ્રતા તથા ધર્મચુક્ત છતાં કઠોર વચનો અશ્વ-
યુક્ત વાણીથી કહેવા લાગ્યા.

વાલીએ કહ્યું : 'હે રામ ! મને નિરપરાધીને
હણનારું જ છે કે ? અહો ! હું કે જે તારી સાથે
યુદ્ધ કરવા નહિ આવેલો હોવાથી પરાદુર્યુષ હતો,
તેનો વધ કરવાથી તને શું ફળ પ્રાપ્ત થયું ? અને
હું બીજની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો તેમાં વચ્ચે
આવી તે મારો વધ શા માટે કયો ? હે કાશરણિ !
આ પૃથ્વી વિષે સર્વ જૂન-પ્રાણીઓના સુખથી મેં
તારા એવો પવિત્ર યથા સાબળેલો છે કે દશરથ
રાજાનો પુત્ર રામ કુવૈન, ઉત્તમ સત્વયુક્ત, વૈદિક
ધર્મનું આચરણ કરનાર, બીજના કરણપણાને
બાણનાર પ્રજાઓના હિતમાં પ્રીતિમાન, દયાવાળો,
મોટા ઉત્સાહવાળો, સમયને બાણનાર તથા દંઢ
પ્રતિજ્ઞાવાળો છે; છતાં હું આજે તારે જ હાથે
વિનાયુદ્ધ અન્યાયથી હણાયો, તેથી હું તારા પૂર્વોક્ત
યથને કલકિત માનું છું.^{૮-૧૦} હે રામ ! શમ,
દમ, ક્ષમા, ધૈર્ય, સત્ત્વ, પરાક્રમ અને દંઢ, એ
સઘળા ગુણો પૃથ્વીનું પાલન કરનાર રાજાઓ વિષે
વધે છે;^{૧૧} અને તું પણ ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન

* જેનો પરાભવ ન થઈ શકે એવો.

+ બળિયત્વને છળનાર વામનકપાદી વિષ્ણુ.

* જેનું તેજ કોઈથી સહન ન થઈ શકે એવો.

* સંગ્રામમાં કઠોર સ્વભાવવાળો.

શ્રવેદો હોવાથી તારે વિષે પણ જો સર્વ શુભો હશે, જોમ ધારીને જ હું મારી સ્ત્રી તારાજો વારવા છતાં સુશ્રીવની સાથે યુદ્ધ કરવા આગ્યો; પણ રે, આખરે મારી તે દારણા ખોટી જ પડી ! હે રામ ! મેં તેને જોયો ન હતો ત્યાં સુધી તો ‘સુશ્રીવની સાથે યુદ્ધ કરતાં મને તું આમ જોકાજોક બાણ વડે વીંધશે’ જોયો મારા મનમાં વિચાર પણ ઉદ્ભવ્યો ન હતો. અરે, આમ મને-નિરપરાધીને હણવારૂપ નિંધ કર્મ કરવાથી તો તું ખરેખર નીચાભા, અધર્મી, પાપયુક્ત આચરણવાળો અને તુલ્યથી ઠંકાયેલા કુવાની પેઠે ક્રપરથી જ ધર્મજ્વળપણું દાખવનારો છે, જોમ મને સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું.^{૧૦-૨૨} અરે, ભસ્મ વડે ઠંકાયેલા અગ્નિની પેઠે, અંતરમાંના પાપને છુપાવવા અર્થે માર ક્રપરથી જ સભજને જેવા વેષને ધારણ કરનારો તું આમ કેવળ ધર્મનો ડોળલાલુ કોઈશ, એટલું પહેલેથી જણતો ન હતો !^{૧૩} હે રામ ! મેં તારા દેશમાં કિંવા નગરમાં કાંઈ પણ અપરાધ કયો નથી, તેમ જ કદી પણ તારું અપમાન કયું નથી, તો પછી મને-નિરપરાધીને તેં શા માટે હર્યો ?^{૧૪} હું નિરંતર કળ-મૂળાકિ વન-પદાર્થોનો આહાર કરી સર્વકાળ વનમાં જ વાસ કરનાર વાનર છું તેમ જ આ ક્ષણે હું કાંઈ તારી સાથે યુદ્ધ કરવા આગ્યો ન હતો ! માર સુશ્રીવની સાથે યુદ્ધ કરતો હતો, જોવા અપરાધ વગરના મને હણવાનું તારે શું પ્રયોજન હતું ? અહો ! તું રાજાને પુત્ર હોવાથી તથા ઉત્તમ સ્વરૂપવાન હોવાથી વિશ્વાસપાત્ર દેખાય છે; પરંતુ માર ધર્મનો ડોળ બતાવનાર આ તારું જટા-વદનક આદિ ચિહ્ન તો ખરેખર મને હણવામાં સાધનરૂપ થઈ પડ્યું હોય જોમ જણાય છે !^{૧૫-૨૬} અરે, સર્વ શાઓનું શ્રવણ કરવાથી જેના સવળા સંશયો ટળી ગયા હોય, જોવા કૃત્રિયવંશી ક્રોધ પુરુષ આવાં જટા-વદનક આદિ ધર્મના ચિહ્નો ધારણ કરીને પછી આટલું ક્રૂર કર્મ કરે છે ?^{૨૭} હે રામ ! તું રઘુકુળમાં જન્મેલો હોવાથી અત્યંત ધર્મિષ્ઠ છે, જોમ સર્વત્ર વિખ્યાત થયેલું છે; પરંતુ

અંદરખાનેથી તો તું અધર્મી જ બહાય છે ! અરે, જોમ છતાં પણ તું આવો ધર્મિષ્ઠ પુરુષના સરખો વેષ ધારણ કરીને શા માટે કરે છે ?^{૨૮} રાજાઓને વિષે તો શમ, દમ, દાન, ક્ષમા, ધર્મ, સત્ય, ધૈર્ય, પરાક્રમ અને અપરાધીઓને જ દંડ દેવો, જો સર્વ ઉત્તમ શુભો રહેલા છે; પણ તેં મને નિરપરાધીને હર્યો, એથી હું તારે વિષે રાજાનો શુભ જોતો નથી.^{૨૯} હે રામ ! અમે કે જે માર કુળ-મૂળનું જ બક્ષણ કરનારા વનવાસી વાનર છીએ, તેઓની યુદ્ધિ પશુ તુલ્ય હોય જોમાં આશ્ચર્ય નથી; પરંતુ તમે મનુષ્યોના પણ રાજા છતાં આવો અધર્મ કરો જો શું યોગ્ય ગણાય ?^{૩૦} પૃથ્વી, સુવર્ણ અને સ્વરૂપવતી સ્ત્રી. જો ત્રણ વસ્તુઓ કલ્પિયાનાં કારણરૂપ છે; પરંતુ હે રામ ! વનકુળનો આહાર કરનારા જમારી પાસેથી તેમાંની કઈ વસ્તુ તારે છતી લેવી હતી કે જેને માટે તેં મારો વધ કયો ! અરે, તને મારાં વનકુળોમાં તો હોલ નથી ને ?^{૩૧} હે રાજપુત ! નીતિ, નમ્રતા, નિશ્ચલ અને અનુશ્ચલ, જો ચાર રાજધર્મો પણ સમયાનુસાર-યોગ્યયોગ્યનો વિચાર કરીને જ પ્રવૃત્ત થાય છે; કેમ કે રાજાઓ યથેચ્છ આચરણ કરનારા હોતા નથી; અર્થાત્ રાજાઓ શાસ્ત્રાનુસાર યોગ્ય-યોગ્યતાનો વિચાર કરીને જ નીતિ વગેરે રાજધર્મોનું આચરણ કરે છે.^{૩૨} પણ તું તો કેવળ સ્વેચ્છાચારી, અતિક્રોધી, અચ્છળ ચિત્તવાળો, રાજધર્મથી સર્વ પ્રકારે ભિલટો તથા પોતાની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં અચોધ બાણોને ફેંકનારો છે. વળી હે મનુજેશ્વર, તારી ધર્મને વિષે નિષ્ઠા નથી તેમ જ શાઓક્ત અર્થ વિષે તારી યુદ્ધિ રિશર નથી, પણ માર યથેચ્છાચરણ કરનારો તું પોતાની ક્રૂર ઇચ્છાના વેગમાં ખેંચાયા કરે છે.^{૩૩,૩૪} હે કાકુત્સ્થ ! હું કે જે કેવળ નિરપરાધી છું તેને હણવારૂપ આણું નિંધ કર્મ કરીને હવે તું સત્પુરુષોની વચ્ચે શું યોદ્ધી શકીશ ?^{૩૫} અરે, રાજાની હત્યા કરનારો, ઇષ્ટહત્યારો, યોદ્ધાઓ, ચોરી કરનારો, નિરપરાધી પ્રાણીઓની વધ કરનારો,

નાસ્તિક અને પરિવેશી,^{*} એ સઘળા પાપીઓ નરકમાં પડે છે; તેમ જ પિશુન (ચાડિયો), કદ્ય,^x મિત્રને હણનારો તથા ગુરુપત્ની સાથે ગમન કરનારો, એ સર્વ પશુ મરણ પામ્યા પછી અવશ્ય પાપી જીવોના લોક પ્રત્યે જાય છે. ^{૧૩૬, ૩૭}

હે રામ ! કદાચ તું કહીશ કે, ' મેં ' તને મૃગયા-નિમિત્તે હણ્યો છે, ' તો તાર્ક' તે કથન પશુ અયોગ્ય જ થશે; કેમ કે અમારાં અર્મ-આમડીને સત્પુરુષો કદી પશુ ધારણ કરતા નથી, તેમ જ અમારાં રૂંવાડાં તથા હાઠકાંને સ્પર્શ' પશુ કરતા નથી; તેથી અમારું માંસ તમારા જેવા ધર્મિક પુરુષોને અલક્ષ્ય છે. ^{૩૮} વળી હે રાઘવ ! બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયને તો માત્ર ગેડો, શાહુડી, ઘો, સસલું અને કાચળો. એ નખવાળાં પાંચ જ પ્રાણીઓ ભક્ષ્ય છે. હે રામ ! અમે વાનરો એકે પાંચ નખવાળા છીએ, તોપણ અમારું માંસ તો સર્વથા અલક્ષ્ય જ છે; કેમ કે બુદ્ધિમાન પુરુષો અમારાં અર્મ' તથા અસ્થિ-હાઠકાં-ને સ્પર્શ' પશુ કરતા નથી; માટે હે રાઘવ ! તે મને વ્યથ' જ હણ્યો છે. ^{૩૯, ૪૦} અરે, સર્વજ્ઞ એવી મારી શ્રી તારાએ પ્રથમથી જ સત્ય અને હિતરૂપ વચનો કહીને મને વાંચી હતા; છતાં મોહને લીધે તેનાં વચનોનું ઉદ્દંધન કરીને હું કાળને વશ થઈ અહીં આંચ્યો કે જેથી મરણને શરણ થયો છું. ^{૪૧} હે કાકુત્સ્થ ! જેમ અધર્મી પતિને પાલે પડેલી શિયળવતી શ્રી નિરંતર અનાથ સરખી જ રહે છે, તેમ તારા સરખા પતિ (રાજા) થી પાલન કરાવી પૃથ્વી પશુ હમેશાં અનાથ સરખી જ ગણાય છે;

* પોતાનો મોટા ભાઈ કુનારો હોય છતા તેની પહેલા પગજુનાર નાનો ભાઈ તથા મોટા ભાઈને મૂંઝી પોતે જ રાજ્યાસને ઊસનાર નાનો ભાઈ.

x કદ્યંતુ લક્ષણ-

આત્માનં ધર્મદૃષ્ટ્ય ચ પુત્રદારાંશ ધીરવેલ ।

દેવતાતિથિદૃષ્ટ્યા સ કર્મર્થં ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

જે પુરુષ પોતાની પાસે વૈષ્ણવ હોવા છતાં જ તથા અતિથિ વગેરેના સત્કાર કલ્યાણિ ધર્મદૃષ્ટ્ય કરે નહિ; તેમ જ પોતાના શ્રી, પુત્ર અને નાકર-ચાકરાને પશુ સુખી રાખે નહિ તથા પોતે-જાતે પાલુ સુખ ગણે નહિ, તે પુરુષ ' કદ્યં-કંદ્યસ ' કહેવાય છે

અથાત્ હે રામ ! તું રાજ્ય કરવાને યોગ્ય નથી. ^{૪૨} અરે, અયોધ્યાનગરીના અધિપતિ મહારાજ દશરથ તો અત્યંત પવિત્ર અંતઃકરણવાળા મહાપુરુષ હતા, તેનાથી તારા સરખો, શુભ રીતે બીજાનું ભૂંડ' કરનાર, ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળો, અપવિત્ર અંતઃકરણવાળો અને મિથ્યા ધર્મને ડોળ દેખાડનારો શઠ પુત્ર કેમ જન્મ પામ્યો? ^{૪૩} અરે, હાય ! સત્પુરુષોની ઉત્તમ આરિચરૂપી મર્યાદાને તોડનારા, સદર્મ'માર્ગ'નું ઉદ્દંધન કરનારા અને ધર્મરૂપી અંકુશ વગરના રામરૂપી મહોન્મત હાથી વડે આજે હું હણ્યો છું. ^{૪૪} હે રામ ! મને હણવારૂપી મહા અશુભ, અયોગ્ય અને સબળનોએ નિ'દેહુ કર્મ' કરીને, તું હવે સત્પુરુષોના સમાજમાં શું યોદ્ધી શક્ષી થીશ? ^{૪૫} હે રામ ! હું કે જેણે તારો કંઈ પશુ ઉપકાર કિંવા અપકાર કર્યો નથી, તેના પર જે આવડું ચોટું પરાક્રમ ચલાવ્યું તેવું પરાક્રમ તું તારા શત્રુ પર ચલાવી શકે એમ હું માનતો નથી. હે રાજપુત્ર ! સંગ્રામ વિષે તેં મારી સામે જિભા રહી મારી સાથે યુદ્ધ કર્યું હોત, તો હું આજે તને અવશ્ય યમ-લોકમાં પહોંચાડી સૂર્યપુત્ર યમરાજાનું હર્ષન કરાવત. ^{૪૬, ૪૭} હે રાઘવ ! સંગ્રામમાં જેની સામે જિભા રહેવાને કોઈ પશુ સમર્થ નથી એવા મને, સૂતેલા પુરુષને ઠસી ખાનારા સર્પની પેઠે, તેં આજે અદશ્ય રહીને હણ્યો છે; માટે તું મોટા પાપથી બધાઈ ચૂક્યો છે. ^{૪૮} હે રામ ! રાવણને હણી સીતાને લાવવા માટે તેં મારો વધ કરી આજે સુગ્રીવનું પ્રિય કર્યું છે; પરંતુ એ પ્રથમથી જ મારો મેળાપ કરીને મને સીતા લાવવાની યાજ્ઞ કરી હોત, તો માત્ર એક જ દિવસમાં હું સીતાને લાવી તારે સ્વાધીન કરત; ^{૪૯} તેમ જ તારી શ્રીતું હરણ કરનારા એ દુરાત્મા રાવણ રાક્ષસનો સંગ્રામ માં પરાભવ કરીને તથા તેને પશુની પેઠે દોરડા વડે કંકમા બાંધીને જીવતો જ જેથી લાવી તને અર્પણ કરત. અરે, એ પાપી રાવણે તારી શ્રી સીતાને સસુદ્રમાં આવેલા કોઈ પશુ શુભ દ્વીપમાં કિંવા પાતાળ સરખા અગમ્ય સ્થળમાં રાખી હોત, તો ત્યાંથી હું પૂર્વે હયગ્રીવે આણેલી સ્વેતાશ્વતરી

શ્રુતિની પેઠે, “તેને બહીં લાવત. ૧૦, ૧૧ હે હાશરથિ ! મારા સ્વર્ગે જવા પછી મારા કનિષ્ઠ ધનુ મુખીવ કિષ્કિન્ધ્યાનગરીનું રાજ્ય પામશે, એ તો બહુ યોગ્ય જ છે; પરંતુ તે સંગ્રામ વિષે અધર્મથી મારા વધ કર્યો એ બહુ જ અયુક્ત કહ્યું છે.” ૧૨ હે રામ ! કાળને વશ થવું, અર્થાત્ મરણ પામવું એ તો પ્રાણીમાત્રનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે; એટલે તે સંધી મને જરાયે એક ચતો નથી; પરંતુ કાઈ પણ લાલ સિવાય તે મને અધર્મથી વ્યર્થ હશે, તેનું શું કારણ છે એ હું તારા મુખથી સાંભળવા ઇચ્છું છું; માટે તું સારી રીતે વિચાર કરી દે અને પછી મને યોગ્ય ઉત્તર આપ.” ૧૩

રામચંદ્રના તીક્ષ્ણ બાહુના ઘાથી પીડાતો વાનરાધિપતિ મહાત્મા વાલી એટલું બોલતાં બોલતાં કંઈ સુકાવાને લીધે વિરામ પામ્યો અને સૂઈ સરખા તેજસ્વી શ્રીમાન રામચંદ્ર તરફ એકીટથે બેતો થાત થઈને પડી ગયો. ૧૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ત્રિભિન્નાકાંડમાં ૧૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

• સર્ગ ૧૮ મો

રામચંદ્રનાં ન્યાયવચનો-વાલીનાં વાક્યોનું નિરૂપન

इत्युक्त्वा प्रसिद्धं वाक्यं चर्मार्थवहितं हितम् ।

परं वाकिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના બાહુથી હણવાને લીધે આક્રુણ થયેલા વાનરએક વાલી કે જે કાંતિ વિનાના સૂઈ સરખો નિસ્તેજ, વરસી ગયેલા મેષ સરખો નિઃશબ્દ તથા શાંત થયેલા અગ્નિ સમાન પ્રકાશરહિત જણાતો હતો, તેણે પૂરોકૃત રીતે વિનય, ધર્મ, અર્થ અને હિતના આભાસવાળા કઠોર વચનો રામચંદ્ર પ્રતિ કહ્યાં. તે સાંભળી જરા પણ એક નહિ પામેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રત્યુત્તરરૂપે ધર્મ અને અર્થયુક્ત વચનો કહેવા લાગ્યા. ૧-૩

૭ પૂર્વે મધુ-કૈટભ દેવોએ હરેલી શ્રુતિ-વેદને લાવવા માટે જનવાને હયગ્રીવ અવતાર ધારણ કર્યો હતો અને પાતાળમાં જઈ તે બંને દેવોને હણી તેઓ શ્રુતિને લાગ્યા હતા

રામચંદ્રે કહ્યું : ‘ હે સૌમ્ય ! તું ધર્મ, અર્થ, કામ તથા લૌકિક આચારને બધા સિવાય બાળક-પુદ્ગિને વશ થઈ સારી નિંદા કેમ કરે છે ? હે વાનર ! ઉત્તમ શિક્ષાચારુ શિક્ષણ આપનારા અને બુદ્ધિસંપન્ન એવા કાઈ વૃદ્ધ પુરુષોને પૂછ્યા વિના તું પોતાને જ પંડિત માનીને વાનરપણાની અપંગતાને વશ થઈ મને આર્વા અયોગ્ય કઠોર વાક્યો કેમ કહે છે ? ૧, ૨ હે વાલી ! ઇલાકુ વંશના મૂળપુરુષ મનુ રાજાએ પવંતો, વનો તથા ઉદ્યાનોવાળી આ સઘળી પૃથ્વી પોતાના વંશભોને આપેલી છે અને તે સાથે સૂર્યપક્ષી તથા મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓને હંડ આપવાનો, તેમ જ તેઓ પર અનુશ્ચ કરવાનો અધિકાર પણ આપેલો છે. તે પ્રમાણે વંશપરંપરાથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી આ પૃથ્વીનું હાલમાં ધર્માત્મા ભગ્ત પાલન કરે છે. એ મહાત્મા ભરત સત્યવાદી, સરળ સ્વભાવવાળો, ધર્મ, અર્થ તથા કામના તત્ત્વને બાહુનારો અને નિઃશ્વ તથા અનુશ્ચ કરવામાં તત્ત્વને છે; તેમ જ નીતિ, નમ્રતા અને સત્ય એ ગુણોએ તો તેનામાં સદૈવ નિવાસ કર્યો છે અને વળી તે દેશકાળને બાહુનાર તથા પ્રત્યક્ષ પરાક્રમી છે. હે વાલી ! હાલમાં તે ભરત આ પૃથ્વીનો રાજા છે. ૧-૮ હે વાનર ! ધર્મની રક્ષા કરવા અર્થે ભરતે કંદેલી આજ્ઞાને વશ થયેલા અમે તેમ જ બીજા રાજાઓ ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાની ઇચ્છાથી આ સઘળા જૂમંડલ વિષે વિચરીએ છીએ. ૯ રાજાઓમાં એક એ ભરત કે જે ધર્મમાં પ્રીતિવાળો છે, તેના રાજ્યમાં અધર્મમાર્ગે ચાલવાને કોણ સમજે છે ? ૧૦ ઉત્તમ ધર્મમાર્ગે ચાલનારા અમે સર્વ રાજાઓ ભરતની આજ્ઞાને અતુસરી, ધર્મમાર્ગથી બ્રૂટ થયેલા પ્રાણીઓને યથાયોગ્ય વિચારપૂર્વક હંડ આપીએ છીએ. ૧૧ હે વાલી ! તું પોતાના નિંદિત આસ્થિયને લીધે ધર્મને પીડા કરનારો અને કામને જ પ્રધાન માનનારો હોવાને લીધે તથા રાજધર્મથી ભ્રષ્ટો ચાલવાને લીધે મહાપાપી છે. શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. ૧૨

ज्येष्ठो ज्ञाता पिता वाऽपि यच्च विद्यां प्रयच्छसि ।
त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मं च पथि वर्तितः ॥

ધર્મને અનુસરનારા પુરુષે પોતાના બન્ને
બંધુને, પોતાના પિતાને તથા વિદ્યા ભણાવનારા
શુરને પિતારૂપ બાણવા.^{૧૩} તેમ જ—

યવીયાનાત્મજઃ પુત્રઃ શિષ્યઃપિ ગુણોદિતઃ ।

પુત્રવત્તે વ્રયચિન્તયા ધર્મલેવાજ્ઞ કારણમ્ ॥

બન્ને બંધુએ પોતાના કનિષ્ઠ બંધુને, પિતા
એ પોતાના પુત્રને અને શુરએ પોતાના સહયુધ-
સપ્ત શિષ્યને પુત્રરૂપે માનવો બેઠોએ. આ
બાબતમાં ધર્મ જ સુખ કારણ છે.^{૧૪} હે વાનર !
સત્પુરુષોના એ અતિ સૂક્ષ્મ ધર્મને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ-
શાળી વિદ્વાન પુરુષો જ બાણી શકે છે અને શુભ
શું છે તથા અશુભ શું છે, તેને તો સર્વે પ્રાણીઓના
હૃદયમાં વસનારા એક આત્મા-ઈશ્વર જ બાણે છે.
અત્યંત અપળ સ્વભાવવાળો તું તારા જેવા જ
અપળ સ્વભાવવાળા અને અક્રુતાત્મા વાનરોની
સાથે વસે છે, તેથી જેમ જન્માંધની સાથે વસનારા
કોઈ બીજો જન્માંધ પુરુષ કરી વસ્તુને જોળી
શકતો નથી, તેમ તું ગમે તેટલા વિચાર કરવા
છતાં પણ ધર્મના સ્વરૂપને જોળી શકે તેમ
નથી.^{૧૫,૧૬} હે વાલી ! આ મારાં વચનોનો અર્થ
હું તને સ્પષ્ટ રીતે કહું છું, તે તું લક્ષ્યમાં રાખ;
માત્ર કોઈને વશ થઈને તું મને નિંદવા યોગ્ય
નથી.^{૧૭} મેં તને જે અર્થે કહ્યો છે, તેનું કારણ
તું પ્રથમ સાંભળ. હે પાપકર્મ કરનાર વાનર ! તું
સનાતન ધર્મનો ત્યાગ કરી તારો કનિષ્ઠ બંધુ
મહાત્મા સુગ્રીવ કે જે જીવતા છે તેની બી રૂપાને
રાખી બેઠો છે અને એ રૂપા કે જે ધર્મની રીતિ
પ્રમાણે તારી સ્તુતિ છે, તેની સાથે તું કામભાવથી
રમણ કરે છે, તેથી ધર્મબ્રહ્મ થયેલા અને કેવળ
કામાધ બની ગયેલા તને, પોતાના જીવતા કનિષ્ઠ
બંધુની સ્ત્રીની સાથે દુષ્ટ વ્યવહાર કરવાના અપ-
રાધ માટે મેં આ હંડ આપ્યો છે । હે વાનરોના
યુથનું પાલન કરનાર વાલી ! હોકોના આચારથી
બ્રહ્મ થયેલા અને હોકા વિરુદ્ધ બનેલા તારા સરખા
પુરુષને આંત્રી કરતાં બીજો હંડ આપવો યોગ્ય
નથી, એમ હું માનું છું; અર્થાત તારા સરખા

પાપીને તો આવો પ્રાણીત્વ હંડ જ યોગ્ય છે. હે
વાનર ! હું ઉત્તમ સ્ત્રિયકુળમાં જન્મેલો હોવાથી
તારા જેવા અધર્મને સહન કરી શકું તેમ નથી.
શાઓમાં કહ્યું છે :^{૧૮-૨૧}

ઝોરલો મગિનો વાપિ માર્યાં વાપ્યનુગ્મય યઃ ।

પ્રચરેત નરઃ કામાત્તસ્ય વળ્લો વઘઃ સ્મૃતઃ ॥

જે પુરુષ પોતાની પુત્રી, ભગિની અથવા
કનિષ્ઠ બંધુની સ્ત્રીની સાથે કામવશ થઈ વ્યભિચાર
કરે, તેનો વધ કરવો જ યોગ્ય છે. હાલમાં
મહાત્મા ભરત આ પૃથ્વીનું પાલન કરે છે અને અમે
સર્વે રાજાઓ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા છીએ;
માટે અમે ધર્મમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરનાર જેવા
તારી ઉપેક્ષા કેમ કરી શકીએ ? પરમશ્રેષ્ઠ સનાતન
ધર્મની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનારા દુષ્ટ પ્રાણી-
ઓનો વધ કરનારા શ્રીમાન ભરત હાલમાં ધર્મ-
પૂર્વક પૃથ્વીનું પાલન કરે છે અને તારા સરખા
કામાત્મક થઈ અધર્મ કરનારાઓને હંડ આપે છે.
હે વાનર ! અમે પણ તેની આજ્ઞાને માન્ય કરી
તારા સરખા મર્યાદારહિત પુરુષોને હંડ આપવાના
કાર્યમાં તત્પર રહીએ છીએ.^{૨૨-૨૪} વળી હે વાલી !
સુગ્રીવની સાથે મારે મૈત્રી બંધાયેલી હોવાથી તે
મને મારા કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ સરખો પ્રિય છે
અને તેણે પોતાને બી તથા રાબત્ર પ્રાપ્ત થવાને
અર્થે મારું કાર્ય કરવાની હંડ પ્રતિજ્ઞા કરી છે.^{૨૫}
તેમ જ સઘળા વાનરોની સંમક્ષ મેં પણ સુગ્રીવ-
નું પ્રિય કરવા માટે જે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, તેની
મારા સરખો ધર્મત પુરુષ કેમ ઉપેક્ષા કરી શકે ?
હે વાનર ! એ સઘળા ધર્મચુકત કારણોને લીધે જ
મેં તને કહેલું વધરૂપ શાસન યોગ્ય છે; માટે તું
તેને માન્ય કર.^{૨૭,૨૮} હે વાનર ! મેં તને જે વધ-
રૂપ હંડ આપ્યો છે તે સર્વથા ધર્મરૂપ જ છે.
ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને બાણનારા પુરુષે પોતાના
મિત્રનો ઉપકાર કરવો જ બેઠોએ; કેમ કે એ તેનો
આવશ્યક ધર્મ છે.^{૨૯} હે વાલી ! મેં મારી મેળે
જ તારું પાપ બાણીને તને હંડ આપ્યો, તે તો
સારું જ થયું છે; નહિ તો તારા પોતાના પાપને
અર્થે તારે પોતાને પણ ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી

પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડેત. આ સંબંધમાં ધર્મશાસ્ત્રો-
ના આચાર્ય મહારાજ મનુએ ચોતાની. સ્મૃતિમાં
એ ઉત્તમ સ્ત્રીકેા કહેલા છે કે એ સ્ત્રીકેા ધર્મ
પુરુષોએ માન્ય કરેલા હોવાથી અઘાપિ પર્વત
કેાકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તે સાક્ષણ. મેં પણ તે પ્રમાણે
જ કયું છે.^{૨૦} મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે :

રાજમિધુંનવપ્લાઘ કૃત્વા પાપાનિ માનવાઃ ।
નિર્મલાઃ સ્વર્ગમાયાન્તિ સન્તઃ સુકૃતિવો યથા ॥

પાપકર્મ કર્યા પછી, રાજભગ્યોથી શિક્ષા
પામેલા પાપી મનુષ્યો નિર્મળ-પાપરહિત થઈને
પુણ્યવાનની પેઠે વિમાનમાં ભેસીને સ્વર્ગ પ્રત્યે
જાય છે.^{૨૧}

શાસનાઘાપિ મોક્ષાઘા સ્તેનઃ પાપાત્મભુજયતે ।

રાજા ત્વજાસન્નપાપસ્ય તવવાસોતિ કિલ્લિવમ્ ॥

પાપકર્મ કરનાર મનુષ્યને કદાચ રાજની
આગળ જઈને ચોતાતું પાપ પ્રકટ કરે, અર્થાત્
રાજની સમક્ષ ચોતાતું પાપ કહી સંભળાવે, તો
પછી થાહે તો રાજા તેને દંડ આપે કિંવા છોડી
કે, તોપણ તે પાપી મનુષ્ય ચોતાના પાપથી મુક્ત
થાય છે; જરૂર રાજા કદાચ કાંઈ ક્રવ્યાહિના લોકથી
પાપીને તેના પાપની યોગ્ય શિક્ષા ન આપે, તો તે
અવશ્ય એ પાપીના પાપથી વ્યાપ્ત થાય છે; અર્થાત્
રાજા એ શુંનેચારને યોગ્ય શિક્ષા ન કરે, તો તે
શુંનેચારનું પાપ તે રાજાને વળગે છે.

હે વાલી ! એ પ્રેમાણેનો શિષ્ટાચાર પ્રાચીન-
કાળથી ચાલતો આવેલો છે. પૂર્વે કાંઈએક શ્રમણે
તારા જેવું જ પાપકર્મ કયું હતું તેને અમારા
પૂર્વજ માધાતા રાજાએ ચોતાની ઇચ્છાનુસાર ઘોર
શિક્ષા આપી હતી;^{૨૨, ૨૩} તેમ જ બીજા પણ એ
જે દુષ્ટોએ પાપકર્મ કર્યાં છે, તે તે સર્વને પૃથ્વી-
નું પાલન કરનારા ધર્મજ્ઞ રાજાઓએ યથાયોગ્ય
દંડ આપ્યો છે કે જેથી તે તે પાપીઓ પાપમુક્ત
થયા છે.^{૨૪} હે વાનરશાહી ! હવે તું ચોતાના વધ
માટે સિંધ્યા શોક કરીશ નહિ; કેમ કે અમે ક્ષત્રિયો
ચોતાને અધીન નહિ પણ ધર્મને જ અધીન

છીએ, એટલે ધર્મને જનુસરી મેં કરેલો તારો
વધ પણ ધર્મમુક્ત જ છે.^{૨૫} હે વાનરપુંગવ ! તારો
વધ કરવામાં એક બીજું મોટું કારણ પણ છે,
તે સાંભળ કે જેથી તું મારા પર મિત્રતા દોષ કરીશ
નહિ.^{૨૬} હે કપિશ્રેષ્ઠ ! મેં કાંઈ કોધને વશ થઈને
તારો વધ કર્યો નથી તેમ જ મેં શુભપણે રહીને
સુગ્રીવની સાથે શુદ્ધમાં લાગેલા તારો વધ કર્યો
તેથી મારા મનમાં યથાતાપ થતો નથી; કારણ
કે માંસાહારી પુરુષો શુભ રહીને કિંવા પ્રત્યક્ષ
રહીને જળ, પાશ તથા કૂટ* વગેરેની કપટયુક્ત
ક્રિયા વડે વનમાંનાં અનેક મૃગોને હણે છે. પછી
તે મૃગો ભલે ત્રાસ પામી નાસતા, વિશ્વાસથી
જેઠેલાં, ભીસેલાં, સાવધ કિંવા અસાવધ હોય,
તોપણ તેઓને હણવાથી મૃગયા કરનારાઓને દોષ
લાગતો નથી. ધર્મપ્રવીણ મોટા રાજાઓ પણ
મૃગયા કરવા જાય છે અને ઝડે તેથી સ્થિતિમાં
રહેલાં મૃગોને હણે છે, છતાં તેઓને તે સંબંધી
કરો દોષ લાગતો નથી. હે વાનર ! મેં પણ શુદ્ધમાં
મૃગયાએ જાણ વડે તને લીધેા છે; કેમ કે તું
શાખામૃગ છે. પછી ભલે, તું મારી સામે મુઠ્ઠ
કરવા આવ્યો નહોતો અને બીજાની સાથે મુઠ્ઠ
કરતો હતો તેથી શું? ^{૨૭-૪૦} હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! આ
લોક વિષે રાજાઓને અતિદુર્લભ કોવેા ધર્મ જીવિત
તથા સર્વ પ્રકારનાં સુખ આપનાર છે; માટે કાંઈએ
પણ તેઓની હિંસા, નિંદા કિંવા તિરસ્કાર કરવાં
નહિ; તેમ જ તેઓનું કચું પણ અગ્રિય કરવું નહિ.
મનુષ્યદેહધારી રાજાઓ તો સાક્ષાત્ દેવતાઓરૂપે
જ આ જૂતળ વિષે વિચરે છે.^{૪૧, ૪૨} હે વાનર !
સનાતન ધર્મની રીતિને જાણ્યા સિવાય તું મારા
કોધને વશ થઈને પિતા તથા પિતાસહોત્રા વશ-
જરૂરથી ચાલતા આવેલા ક્ષત્રિયધર્મમાં રહેલા
મને નિહિત વચનો કહીને વ્યર્થ દૂષિત કરે છે.^{૪૩}

રામચંદ્રનાં વચનો સાંભળીને જેને નિશ્ચય
ધર્મને વિષે અત્યંત દૃઢ થયેા હતા કોવેા અને
જાણના પ્રહારથી ઘણે જ પીડાતો વાનરેશ્વર વાલી

* હાથી વગેરેને પકડવા માટે પૃથ્વીમાં મોટા ખારો
ખનાવી, તેને તુલ્ય વગેરેથી આચ્છાદિત કરવામાં આવે છે તે.

પોતાના મન સાથે વિચાર કરતાં રામચંદ્ર વિષે કશો પણ દોષ જોઈ શક્યો નહિ. પછી પોતે અજ્ઞાનથી કહેલાં પરુષ-કઠોર વચનો માટે ક્ષમા વાચતો તે (વાલી) હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો : ‘હે નર-શ્રેષ્ઠ ! તમે કહો છો તે સઘળું યથાર્થ અને સત્ય જ છે, જોમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. હે રાઘવ ! ઉત્તમ જ્ઞાન અને ઐશ્વર્યથી શ્રેષ્ઠ ગણાતા તમારા સરખા મહાન પુરુષની સામે મારા સરખો જોક અધમ પુરુષ પ્રચુત્તર આપવા યોગ્ય જ નથી. પ્રમાદને લીધે મેં પ્રથમ તમને જે કઠોર અને અયોગ્ય વચનો કહ્યાં તે માટે તમે મને ક્ષમા કરશો અને મારા પર દોષદંડિત ન કરશો; કારણ કે હું અત્યંત અજ્ઞાની છું અને તમે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી ધર્મોક્તિ આપે પુરુષાર્થો ભણનારા તથા પ્રબળ હિત કરવામાં આસક્ત છો. પાપી જનેના પાપકર્મોના તથા તેઓને આપવા યોગ્ય દંડોના નિશ્ચય કરવામાં તમારી યુક્તિ ઘણી જ તીક્ષ્ણ અને નિર્મળ છે. ૪૪-૪૭ હે ધર્મસ ! હું જે સઘળા ધર્મશ્રેયોમાં અગ્રેસર ગણાઈ ચુક્યો છું, તેનું તમે ધર્મશ્રુત વાણી વડે પાલન કરો; અર્થાત્ તમે મારા સર્વ દોષો માટે મને ક્ષમા આપો. ૪૮

જોટલું જોલતા જોલતાં વાલીનો કંઠ અશ્રુને લીધે રુંધાવા લાગ્યો; તોપણ કાકવમાં ખૂંચી ગયેલા હાથીની પેઠે પીઠા પામતો તે વાલી રામચંદ્ર સામે જોઈ ગર્ગદ કંઈ ધીમેથી કહેવા લાગ્યો : ‘હે રઘુવીર ! આ સમયે મને મારા આત્મા(શરીર)નો, મારી સ્ત્રી તારાનો કિંવા બાંધવોનો જરા પણ શોક થતો નથી; પરંતુ સુવર્ણના બાબુબંધને ધારણ કરનારો મારો શુભવાન પુત્ર અંગદ મને સાંભરી આવે છે, તેથી હું મોટા શોકસાગરમાં ડૂબી બઈ છું. ૪૬, ૪૭ અરે, મેં તેનું બાળપણથી જ લાલન-પાલન કરેલું હોવાથી તે મારા વિશેષને લીધે દીન બની જશે અને શીખરકુતુમાં સૂર્યાનાં પ્રખર કિરણો વડે સુકાઈ ગયેલા જળવાળા સરોવરની પેઠે સુકાઈ જશે. ૪૯ હે રામ ! એ અંગદ મારો જોકનો એક જ પુત્ર હોવાથી મને અત્યંત પ્રિય છે અને વળી તે બાળક હોવાથી હજી કાચી યુદ્ધિનો છે; માટે

હે રામ ! તમારે જોની સારી રીતે રક્ષા કરવી. હે રઘુવીર ! તમે શાસ્ત્રોક્ત માર્ગે આલનારનું રક્ષણ કરનારા તથા વિરુદ્ધ માર્ગે વર્તનારાને શિક્ષા આપનારા છો, માટે તમારે સુશીલ અને અંગદ ઉપર જોક-સરખી પ્રીતિ રાખવી. ૫૨, ૫૩ હે રાજકુમાર ! તમે તમારા ભાઈ ભરત તથા લક્ષ્મણ ઉપર જેવી વૃત્તિ રાખો છો તેવી જ વૃત્તિ આ સુશીલ અને અંગદ ઉપર રાખવા યોગ્ય છે. વળી અતિ વિચારશીલ મારી સ્ત્રી તારા કે જે મારે લીધે સુશીલનો અપરાધ કરનારી ગણાય છે, તેનું કહી પણ સુશીલ અપમાન કરે નહિ જોમ કરવાને તમે યોગ્ય છો. હે રામ તમારે અધીન રહી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તનારો સુશીલ હવે તમારા અનુગ્રહને લીધે આ રાત્ર્યનું પાલન કરવા સમર્થ છે. ૫૪-૫૬ જોટલું જ નહિ, પણ તમારી કૃપાને લીધે આખા ભૂમંડળનું તેમ જ સ્વર્ગનું રાત્ર્ય કરવાને પણ તે સમર્થ થયો છે. હે રઘુવીર ! મારી સ્ત્રી તારાએ મને યુદ્ધે આવતાં વાગ્યો, તોપણ હું સુશીલની સાથે દંડસુદ્ધ કરવા આવ્યો. તો તમારાં દર્શન કરીને તથા તમારાં વચન સાંભળીને હું નિષ્પાપ અને અજ્ઞાનરહિત થયો છું અને હવે તમારી કૃપાથી હું ઉત્તમ લોક પ્રત્યે જવા ઇચ્છું છું. ૫૭ જોટલું જોલી વાનરાનો રાજા વાલી વિરામ પામ્યો. ૫૭, ૫૮

વાલીના અંતઃકરણમાં જ્ઞાનબોધ પ્રકટેલો જોઈ શ્રીમાન રામચંદ્ર સન્નજનોને સંમત એવી અને ધર્મના તત્ત્વવાળી વાણી વડે તેનું આત્માસન કરતા કહેવા લાગ્યા : ૫૯ ‘હે વાનરસત્તમ ! હવે તું તારા મનમાંની સઘળી બચા મૂકી દે. મેં તને ગ્રામ રહીને હજારો તે સંબંધી તથા તે તારી કનિષ્ઠ બંધુની સ્ત્રીનું હરણ કર્યું તે સંબંધી પાપનો તું તારા મનમાં લેશ પણ વિચાર કરીશ નહિ; તું એ પાપથી મુક્ત થયો છે. વળી આવી ધર્મની બાળતમાં અમે તારા કરતાં વધારે પાકા નિશ્ચય કરેલો છે, જોટલે તે સંબંધી પણ તારે ચિંતાનું કારણ નથી. ૬૦ દંડ દેવા યોગ્યને દંડનાર રાજા અને દંડ લોગવનાર અપરાધી એ બંને બધું કૃતકૃત્ય થાય છે, તેથી તેઓને જરા પણ કલેશ થતો નથી. ૬૧ એ જ પ્રમાણે હે

વાલી ! તું પણ મેં આપેલી વધરૂપ શિક્ષાથી નિષ્પાપ થઈ, દંડનીતિશાસ્ત્રમાં કહેલી રીત પ્રમાણે હવે ધર્મયુક્ત શુદ્ધ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થયો છે.^{૧૨} હવે હે કપિવર ! તું તારા હૃદયમાંના ચૌક, મોહ તથા ભયનો ત્યાગ કર; કેમ કે પૂર્વમાં કર્મોનું ઉદ્ધાવન કરવા તું કોઈ પણ પ્રકારે સમર્થ નથી.^{૧૩} હે વાલી ! તું તારા પ્રિય પુત્ર અંગદની જ્વારે ચિંતા કરીશ નહિ. તે અંગદ જેવી રીતે તારી સાથે વર્તે છે, તેવી જ રીતે સુગ્રીવની તથા મારી સાથે વર્તશે, એમાં સંશય નથી.^{૧૪}

સંગ્રામ વિષે શત્રુઓનું મહાન કરનારા મહાત્મા રામચંદ્રનાં મધુર, શાન્ત અને ધર્મમાર્ગને અનુસરતાં વચનો સાંભળી વાનરોનો રાજ વાલી પુનઃ પણ ચોચા વાક્યોથી તેમની ક્ષમા યાચવા લાગ્યો.^{૧૫} ‘હે ઇંદ્ર સરખા ભય કર પરાક્રમવાળા ! હે અમે વાનરોના પણ સ્વામીનાથ ! બાણની પીડાથી હૃતચિત્ત* થવાને લીધે મેં અબલુથી તમારા પ્રત્યે જે કઠોર વચનો કહ્યાં તે માટે ક્ષમા આપી તમે મારા પર પ્રસન્ન થાઓ !’^{૧૬} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આલોક્ય શ્રીરામાયણના ઇન્દ્રિયમાહાકાંડમાં ૧૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૯ મો

સતી તારાણું રણભૂમિમાં આગમન

લ વાનરમહારાજઃ ક્રયાનઃ શરપીઢિતાઃ ।
પ્રત્યુક્તો હેતુમદ્વાક્યર્વૈર્નોત્તરં પ્રતિપષ્ઠત ॥ ૧ ॥

બાણની પીડાથી આક્રુણ્યાક્રુણ થઈ પૃથ્વી પર સૂતેલા વાનરોનો મહારાજ વાલી રામચંદ્રનાં પૂર્વેક્ત શુક્તિયુક્ત વચનોનો કાંઈ પણ અત્યુત્તર આપી શક્યો નહિ. સુગ્રીવ સાથેના શુદ્ધમાં શિલાઓ તથા વૃક્ષોના પ્રહારથી તેનું આશુ* શરીર કચ્ચરુ ઘાણ થવાને લીધે તથા રામચંદ્રના લીન શરપ્રહારની વેદનાને લીધે તે સંતારહિત થવા લાગ્યો હતો.^{૧૭} આટલા સમયમાં આખી કિષ્કિન્ધાનગરી વિષે વાલીવધના સમાચાર ફેલાતાં અતપુરમાં રહેલી સતીશિરોમણિ તારાને પણ બપુ થઈ

કે સુગ્રીવની સાથે મુઠ્ઠા કરતો વાનરોનો રાજ વાલી રામના બાણથી હણાયો છે !^{૧૮} પોતાના પતિના વધરૂપ અત્યંત દારુણ અને અપ્રિય સમાચાર સાંભળી સતી તારા અત્યંત ઉદ્વેગ પામી અને પોતાના પુત્ર અંગદને સાથે લઈને વાલીની યાસે જવા સારું કિષ્કિન્ધાનગરીમાંથી, બહાર નીકળી.^{૧૯} રણભૂમિ આગળ આવતાં જ રાજપુત્ર અંગદ સાથે જે મહાભાળવાન વાનરો અંગરક્ષક તરીકે આવતા હતા. તેઓ ધનુષ્ય શહેણ કરી ભિલેલા રામચંદ્રને ભેટાં જ, જેમ પોતાના યુદ્ધપતિરહિત થયેલા મૃગો સિંહને ભેઈ ત્રાસ પામી નાસાનાસ દેવે, તેમ રામચંદ્રના ભયથી નાસાનાસ કરવા લાગ્યા.^{૨૦} બહો બાણથી વીંધાયા જ હોય નહિ એમ રામચંદ્રના ત્રાસને લીધે નાસાગ કરતા વાનરોને ભેઈ, અતિ દુઃખી થયેલી સતી તારા તેઓને કહેવા લાગીઃ ‘હે વાનરો ! બેઠે મારા સ્વામીને તેના કૂર બંધુ સુગ્રીવે રાખના લોભથી રામના હાથે શુભપણે કપટપૂર્વક-દૂર જનારા બાણ વડે હણાયો છે, તોપણ હે મહાભળવાન વાનરો ! તમે કે જેઓ સિંહ સરખા પરાક્રમી મારા સ્વામીના અગ્રેસર* સેવકો છો, તેઓ આ વેળાએ આમ ભય પામી પોતાના રાજનો ત્યાગ કરી કેમ નાસો છો ?’^{૨૧}

તારાનાં વચન સાંભળી, ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા એ સર્વ વાનરો એકમત થઈ સમયોચિત* વચન કહેવા લાગ્યા.^{૨૨} ‘હે પુત્રવતી તારા ! હવે તમે રામની આગળ શા માટે બંધો છો ? ત્યાં જવાની કશી આવશ્યકતા નથી. હવે તો તમે અહીંથી જ પાછા વળી નગરમાં બંધો અને રાજપુત્ર અંગદની રક્ષા કરો. અરે, રામરૂપ દાળા આપણા રાજ વાલીને હણીને લઈ બંધ છે ! અરે જુઓ ! ને સંગ્રામ વખતે મહારાજ વાલીએ કેટલા મોટા મોટા વૃક્ષો તથા મોટી મોટી શિલાઓને પાછે છેડી નાખીને ઇંદ્ર જેમ વજ્ર વડે પર્વતને પાડે છે, તેમ જ રામચંદ્ર પોતાના વજ્ર દ્વારા માર

+ સુગ્રીવે આમન રા

+ રામચંદ્રે : પુર : ત્યાં.

+ દણુચેલા ચિત્તભો-ભેદાન થયેલા.

વડે આપણા રાજ વાલીને પાડ્યા છે। વળી ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી એ કપિસિંહ વાલીને હણાયેલા બેઈને આ સઘળું વાનરસેન્ય બાણે પરાભવ પામ્યું હોય નહિ એમ નાસી બળ છે. ૧૧-૧૩ હે સતી! હવે તમે ખીલું સઘળું કાર્ય રહેવા દઈને, શૂરવીર વાનરો દ્વારા કિષ્કિન્ધાનગરીનું સારી રીતે રક્ષણ કરાવો અને રાજપુત્ર અંગદને રાજ્યાસન પર અભિષેક કરો. અંગદને પોતાનો રાજ્યથેલો બેઈને સર્વ વાનરો નિશંચપણે તેની આજ્ઞામાં વર્તશે. ૧૪ હે સુમુખી! અમારો આ વિચાર બે તમને ગમતો ન હોય અને તમને અહીંયાં જ રહેવું રુચ્યું હોય, તો આ સર્વ વાનરો કે જેઓમાં કેટલાક ઔરહિત અને કેટલાક ઔ સહિત છે, તેઓ આજે જ પર્વતોની ખીણોમાં ઉતાવળે નાસી જશે-સંતાઈ જશે; કારણ કે જેઓના અમોએ પૂર્વે છળ કરેલો છે, એવા રાજ્યલોભી સુગ્રીવાદિ વાનરોના અમને મોટો ભય રહે છે; અર્થાત્ બે અમે અહીંયાં જ રહીએ તો પૂર્વજુ વેર સંભારીને સુગ્રીવ રામની સહાયથી અમારો અવશ્ય નાશ કરે એવો અમને મોટો ભય લાગે છે. ૧૫, ૧૬

નાસતાં નાસતાં મોડેક દૂર ચાલી નીકળેલાં એ વાનરોનાં એવાં વચન સાંભળીને નિર્મળ હાસ્યવાળી તારા તેઓના પ્રત્યે પોતાના સતીત્વ ને શોભાવે એવાં ઉત્તમ વાક્યો કહેવા લાગી : 'અરે! વાનરમાત્રમાં સિદ્ધ સરખા મહાભાગ્યવાળા મારા પતિનો નાશ થયા પછી મારે મારા પુત્રનું, રાજ્યનું કે આ દેહનું પણ શું પ્રયોજન છે? ૧૭, ૧૮ અરેરે, મહાસમર્થ મારા પતિ તો રામચંદ્રના બાણથી હણાયેલાં પૃથ્વી પર પડ્યા છે! હું અવશ્ય તેમના ચરણકમળ પાસે જ જઈશ. ૧૯

એટલું કહીને અત્યંત શોક પામવાને લીધે રુદન કરતી તથા બંને હાથ વડે મસ્તક અને છાતી દૃટતી સતીશિરોમણિ તારા પોતાના પતિ તરફ દોડી. ૨૦

શ્વાસભર દોડતી તારા છેક રણભૂમિમા જઈ પહોંચી, ત્યારે ત્યાં સંશ્રામમાંથી કહી પણ પાછા ન વળે એવા મહાબળવાન દેત્યોને હણનારા પોતાના પતિ વાલીને તેણે પૃથ્વી પર પડેલો દીઠો

ભયંકર દેહવાળો વાલી ઇંદ્ર જેમ વળને ફેંકે તેમ સુહવેળાએ મોટા મોટા પર્વતોને ફેંકનારો, મહાવાયુથી ભરેલા મેઘની પેઠે ગર્જના કરનારો તથા ઇંદ્રના જેવો પરાક્રમી હતો, તે આજે શૂરવીર રામચંદ્રે હણવાથી વરસી રહેલા મેઘની પેઠે શાંત થઈને પડ્યો હતો. જેવી રીતે કેસરી સિંહ માંસને અર્થે હુલ્લપુલ મૂગને હણે છે અને જેવી રીતે સર્વ લોકોએ પૂજેલા તથા પતાકા અને વેદીથી સુશોભિત એવા વૃક્ષને તેની અંદર રહેલા સ્વર્ણને પકડવા નાદે ગરુડ તોડી પાડે છે, તેવી રીતે રામચંદ્રે બાણ વડે હણીને વાલીને પૃથ્વી પર પાડ્યો હતો! સતી તારાએ ત્યાં આગળ અતિશ્રદ્ધ ધનુષ્યને શંકણ કરી જિલેલા રામચંદ્રને, લક્ષ્મણને તથા પોતાના પતિના કનિષ્ઠ બંધુ સુગ્રીવને પણ જોયો, પરંતુ તેઓ પ્રત્યે દૃષ્ટિ કર્યા વગર સતી તારા પૃથ્વી પર હણાયેલા પડેલા પોતાના પતિ પાસે દોડી ગઈ અને પોતાના પતિને અસ્તવ્યસ્ત થઈ પડેલો બેઈ અત્યંત દુઃખને લીધે પૃથ્વી પર ઢળી પડી. ૨૧-૨૨ શોકીક વારે જીડીને એ સતી તારા કાળપાશથી બંધાયેલા પોતાના પતિ ભણી દક્ષિ કંડી 'હા, આર્થપુત્ર! હા, સ્વામિન!' એમ બોલી રુદન કરવા લાગી. ૨૩

એ સમયે કુરરી પક્ષિણીની પેઠે તારાને આક્રોશ કરતી બેઈને તથા તેના પડખામાં રુદન કરતા જિલેલા રાજપુત્ર અંગદને બેઈને સુગ્રીવના મનમાં પણ મહાન એક ઉત્પન્ન થયો. ૨૪

ઈતિ શ્રીવાસ્ત્વીકિ મહાભૂતપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૧૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૦ મો

સતી તારાનો વિલાપ

રામચાપવિસૃષ્ટેન શરેણાન્તક્રમેણ તમ્ ।

દૃષ્ટ્વા વિનિહિતં મૂર્ધ્ન તારા તાપાધિવાનના ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રના ધનુષ્યમાથી છુટેલાં, અંત આણે એવાં બાણ વડે હણાયેલાં, પૃથ્વી પર પડેલા પોતાના પતિ વાલીને બેઈ ચંદ્રસુખી તારા એકાએક તેની પાસે દોડી ગઈ અને તેને વારંવાર આલિંગન

કરવા લાગી. મોટા હાથી ડિંવા મોટા પર્વત સરખા દેહવાળા વાનરોના રાજા વાલીને બિખડી પડેલા વૃક્ષની પેઠે રામચંદ્રના બાણથી હલ્લાઈ પડેલો જોઈને અત્યંત દુઃખ તથા શોકયુક્ત થયેલી તારા વિલાપ કરવા લાગી : ૧-૪

હે સંઘામ વિષે દારણ્ય પરાક્રમ દર્શાવનારા ! હે શૂરવીર ! હે વાનરોત્તમ ! શું આજે મેં તમારો કંઈ અપરાધ કર્યો છે કે જેથી હું તમારી આગળ બિથી છું, છતાં તમે મારી સાથે બોલતા નથી !^૧ હે વાનરોત્તમ ! બોલો, બોલો, બેઠા થાઓ અને ઉત્તમ શય્યા પર શયન કરો. તમારા સરખા શ્રેષ્ઠ રાજાઓ બાવી રીતે પૃથ્વી પર કહી પણ સૂઈ ચહેતા નથી !^૨ હે પૃથ્વીનાથ ! હું ધારું છું કે મારા કરતાં પણ આ તમારી પૃથ્વીરૂપ સ્ત્રી તમને વધારે પ્રિય છે, કારણ કે આવા દેહત્યાગ કરવાના કઠિન સમયમાં પણ તમેજો મારો ત્યાગ કરીને તેહું જ આલિંગન કર્યું છે.^૩ હે વીર ! ધર્મથી યુદ્ધ કરનાર તમેજો આજે અવશ્ય તમારે વસવા માટે સ્વર્ગમાર્ગ વિષે કિષ્કિંધાનગરી જેવી જ બીજી નગરી નિર્માણ કરી છે કે જેથી તમેજો કિષ્કિંધાનો ત્યાગ કરી જવાને તૈયાર થયા છો !^૪ હે સ્વામીનાથ ! સુંદર સુગંધી વનો વિષે મેં તમારી સાથે જે જે વિહારો કર્યા છે તે સર્વની આજે તમેજો સમાપ્ત કરી છે !^૫ હે પ્રાણપ્રિય ! હે મોટા વાનરયૂથોના અધિપતિઓનું શાસન કરનારા સ્વામીનાથ ! આજે તમને અંતિમ દશામાં પૃથ્વી પર પડેલા જોઈને આનંદરહિત તથા નિરાશ થયેલી હું અપાર શોકસમુદ્રમાં ટૂંપી ગઈ છું.^૬ અરેરે ! હાય ! મારું હૃદય કેવું કંઠોર છે કે આજે તમને આમ પૃથ્વી પર પડેલા જોઈને પણ શોકરૂપી તાપને લીધે તે વિહીણું થઈ જતું નથી !^૭ હે વાનરરાજ ! તમેજો સુગ્રીવની ઓતું હરણ કરીને તેને કાલી મૂકવારૂપ જે અયોગ્ય કર્મ કર્યું, તેના પરિપાકરૂપે જ આ પ્રાણાત કષ્ટ તમને પ્રાપ્ત થયું છે !^૮ હે વાનરેન્દ્ર ! તમારું શ્રેય કરવામાં તત્પર અને તમારું જ હિત ધ્યાનપૂર્વક જેવી મેં તમને સંઘાં ઘણા હિતવચનો કહ્યાં હતા, પરંતુ તમેજો

મોહને લીધે તે સ્વીકાર્યા જ નહિ !^૯ અહા ! હે માન આપનાર સ્વામીનાથ ! તમે હવે સ્વર્ગે સિધાવ્યા છો, તેથી તમારું સુંદર સ્વરૂપ જોઈને ત્યાંની રૂપ અને ચોવનના ગર્વવાળી ચતુર અસરાઓનાં ચિત્ત મોહને લીધે અવશ્ય પીડિત થશે.^{૧૦} હે વાનરરાજ ! સર્વત્ર સ્વતંત્રપણે વિચરનારા કાળ જ તમારા જીવિતનો અંત અપ્રણુનાર છે કે જેથી મહાસમર્થ જોવા તમે બળાત્કારે સુગ્રીવને વશ થઈ પડ્યા છો !^{૧૧} અરે, આ કકુત્સ્થકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા રામચંદ્ર સુગ્રીવની સાથે યુદ્ધમાં લાગેલા તમને હણવારૂપ નિહિત કર્મ કરીને પણ સંતાપ પામતા નથી, એ કેટલું અયોગ્ય છે !^{૧૨} અરેરે, અત્યારે શોક તથા સંતાપ વડે પ્રાપ્ત થયેલી અને અત્યંત દીન બની ગયેલી હું કે જે પૂર્વે સુખ ભોગવતી જ બિખરેલી છું, તે હવે વિધવાપણું પાસીને અનાથની પેઠે કેવી રીતે રહી શકીશ ?^{૧૩} નિરંતર લાઠ લડાવેલો, શૂરવીર અને સુકુમાર જોવો મારો પુત્ર અંગદ કે જે સદાય સુખ ભોગવવાને યોગ્ય છે, તે હવે તેના અત્યંત કોપી સ્વભાવવાળા કાકા સુગ્રીવની પાસે કેવી રીતે રહી શકશે ?^{૧૪} હે વત્સ અંગદ ! તું તારા ધર્મનિષ્ઠ પિતાનાં સારી રીતે દર્શન કરી લે; કેમ કે હવે પછી તેમનું દર્શન તને ફલભૂ થશે.^{૧૫} હે નાથ ! તમેજો લાખા પ્રવાસે પ્રયાણ કર્યું છે, માટે તમેજો આ તમારા પુત્ર અંગદનું મસ્તક સૂઝીને આશ્વાસન કરા અને તેના માટે મને કાંઈ સલામજી કરો.^{૧૬} હે સ્વામીનાથ ! તમને હણીને રામચંદ્રે તો મોટું કાર્ય કર્યું છે; કેમ કે જોમ કરવાથી તે સુગ્રીવ માટે હરેલી પોતાની પ્રતિસામાંથી સુક્ર થયા છે.^{૧૭} હે સુગ્રીવ ! રામચંદ્રે તારા શતરૂપ બ્યેથ બંધુ વાલીને હણ્યો છે, તેથી હવે કૃતાચ્છ થયેલો તું ઉદ્દેગરહિત થઈને રાજ્ય ભોગવ અને તારી સ્ત્રી રૂમાને પ્રાપ્ત થા.^{૧૮} (જોડુ કહીને તારા વળી વિલાપ કરે છે :) 'હે વાનરેન્દ્ર ! હું આટલો આટલો વિલાપ કરું છું, છતાં તમે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી ? આ

* તારા પોતાના પ્રિય પુત્ર અંગદ પ્રત્યે જોઈને કહે છે.

† હવે તારા વાલી પ્રત્યે કહે છે.

+ તારા પોતાના દિવર સુગ્રીવને સંબોધી કહે છે.

તમારી બીજી સઘળી શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓ પણ શોક કરતી તમારી આગળ ભણી છે, તેઓને તમે જાણો ! ૧૨૨

તારાને વિલાપ કરતી બેઠીને અતિદીન તથા દુઃખી થયેલી બીજી સર્વ વાનરીઓ પણ અંગદને અહણ કરી તથા તેની ચોભર વીંટાઈને કરુણ સ્વરે આક્રોશ કરવા લાગી. ૨૩

સતીશિરોમણિ તારા પુનઃ પણ વિલાપ કરતી બોલી : ‘હે વીર પુરુષોને હજી એવા બાહુબળ-વાળા ! હે બાબુબંધને ધારણ કરનારા વાલી ! તમે સુંદર વેષવાળા પ્રિય પુત્ર અંગદને તજીને આજે ઘણા કાળના લાંબા પ્રવાસે કેમ નીકળી પડ્યા છો ? અરે, પોતાના સરખા જ શુભવાળા આવા સરળ સ્વભાવના પુત્રને તજીને આમ એકા-એક આદ્ય બહુ, એ તમને જરાયે યોગ્ય નથી. હે લાંબી ભુજાઓવાળા ! હે વીર ! હે વાનરનાથ ! મેં વગર વિચારે તમારું કાંઈ અપ્રિય કયું હોય, તો તે તમે ક્ષમા કરો. હે સ્વામીનાથ ! છેવટે હું મારા મસ્તક વડે તમારા ચરણોનો સ્પર્શ કરું છું.’ એવી રીતે સર્વ વાનરીઓ સહિત કરુણ સ્વરે વિલાપ કરતી આનંદિત સ્વરૂપવાળી તારાએ અજબબળને ત્યાગ કરી પોતાના પતિ વાલીની પાસે મરણ પથ ત બેસવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૨૪-૨૨

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૧ મો

હંતુમાને કરેલું તારાનું આશ્વાસન
તતો નિપતિતાં તારાં જ્યુતાં તારામિવામ્બરાત્ ।
શનૌરાશ્વાસયામાસ હસુમાન્ હરિચૂષપઃ ॥ ૧ ॥

અનેકવિધ વિલાપ કરીને છેપટે મહાસતી તારા પોતાના પતિ વાલીની પાસે પૃથ્વી પર ઢળી પડી. એ વેળા તે આકાશમાંથી ખરી પડેલા તારા સરખી જણાતી હતી. વાલીની સ્ત્રી તારાને અત્યંત દુઃખ પામતી બેઠીને વાનરોના યૂથનું પાલન કરનારો હંતુમાન તેની આગળ આવી ધીમે ધીમે તેનું આશ્વાસન કરવા લાગ્યો. ૧

હંતુમાને કહ્યું : ‘હે તારા ! આ લોકોને વિશે શુભ-દોષથી બનેલાં તથા સ્વર્ગ અને નરકાદિ

ફળને પ્રાપ્ત કરાવનારા પુરુષનાં જે શુભ કિંવા અશુભ કાર્યો હોય છે, તે સઘળાં મરણ પામ્યા પછી પરલોક વિષે આપોઆપ મળી આવે છે. ૨ હે સતી ! આ બગત વિષે સર્વ પ્રાણીઓ પોતપોતાનાં કર્મોને અધીન હોવાને લીધે કોણ કોનો શોક કરવા યોગ્ય છે ? હે તારા ! તું કે જે પોતાના કર્મોને વશ હોવાથી શોક કરવા યોગ્ય છે, તે તારા સરખા જ શોચનીય બીજા-પતિ વગેરેનો શોક શા માટે કરે છે ? વળી તું કે જે પોતાનાં કર્મ-ફળો જોગવતી હોવાથી દીન બનેલી છે, તે તારા સરખા જ દીન બનેલા બીજા-પુત્ર વગેરે ઉપર દયા કેવી રીતે કરી શકીશ ? અરે, આ પાલીના પરપોટા જેવા નાશવંત દેહનો વિનાશ થયા પછી કોણ કોનો શોક કરવા યોગ્ય છે ? અર્થાત સઘળું નાશવંત બાણીને સુદિમાન પુરુષો કહી પણ શોક કરતા નથી. ૩ હે પુત્રવતી તારા ! હવે તું શોકનો ત્યાગ કરી, રાજપુત અંગદ ઉપર દષ્ટિ રાખ અને પોતાના પતિ વાલીના મરણ પછી જે કાંઈ ઉત્તમ કાર્યો કરવાના હોય તેનો વિચાર કર. ૪ હે શ્રેષ્ઠ સુદિવાળી સતી ! આ લોક વિષે ભૂત-પ્રાણી-માત્રનાં જનનાગમન (જન્મ-મરણ) કેવાં અઘ્ય-વસ્થિત છે તેને તું સારી રીતે જાણે છે; માટે રોદન વગેરે લૌકિક કર્મોના ત્યાગ કરીને હવે તું તારા પતિ વાલીને મરણ પછી પરલોકમાં શુભ ગતિ પ્રાપ્ત થાય તેનું કર્મ કરવા તત્પર થા. ૫ અહા ! જેના આશ્રય નીચે રહીને અસંખ્યાત વાનરો પોતાનાં જીવિતને ધારણ કરે છે, તે વાનરોનો રાજ વાલી આજે મરણધર્મને પ્રાપ્ત થયો છે ! ૬ હે તારા ! આ તારો પતિ ન્યાયદષ્ટિથી જોનારો તથા સામ, દાન અને ક્ષમા વિષે પરાયણ છે, તેથી ધર્મિષ્ઠ પુરુષો મરણ પામ્યા પછી જે સ્થાન પ્રત્યે જાય છે, તે સ્થાનને જ તે પ્રાપ્ત થયે; માટે તેનો શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૭ હે કલ્યાણી ! આ તારો પુત્ર અંગદ, સર્વ વાનરો અને આખું વાનરરાજ્ય, એ સઘળું તારાથી જ સુનાય છે. ૮ માટે હે ભામિની ! તું શોકનો ત્યાગ કરી શોકતપ્ત થયેલા સુગ્રીવ

૬ સમ-સ્મ-સાતિ-દયા વગેરે શુભો અને રાગ-રૂપ-ક્રમ-ક્રોધાદિ દોષો

તથા અંગદને વાલીની ઉત્તરક્રિયા કરવાને આજ્ઞા આપ અને તારા હાથે રાજપુત્ર અંગદને રાજ્યાસને સ્થાપિત કર. શાસ્ત્રો વિષે જેને અર્થે સંતતિ હોવાની આવશ્યકતા બજાવી છે અને મરણસમયે તથા મરણ પછી જે જે કૃત્યો કરવાનાં છે, તે તે સર્વનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. માટે હે સતી ! હવે શોકનો ત્યાગ કરી તું સત્વર વાલીની ઉત્તરક્રિયા કરાવ તથા અંગદનો પટ્ટાભિષેક કરાવ. રાજપુત્ર અંગદને રાજ્યાસને વિરાજેલો ભેળો ને તારા હઃખની શાંતિ થશે. ^{૧૮-૧૯}

પોતાની સંસ્મૃષ્ણ ભીલેલા વાયુસુત હંતુમાનનાં વચન સાંભળી પતિના હઃખથી પીડાતી સતી તારાએ તેને પ્રત્યુત્તર આપતાં કહ્યું : ^{૧૨} ‘હે હંતુમાન ! અંગદ સરખા સો પુત્રોનું સુખ પ્રાપ્ત થાય તે કરતાં પણ આ હજાર પડેલા મારા પતિના હેઠને આલિંગન કરવાનું સુખ મને અધિક લાગે છે । વળી હું ત્રી હોવાને લીધે વાનરરાજ્યનું પાલન કરવાને કિંવા અંગદનો પટ્ટાભિષેક કરવાને સમર્થ નથી. તેનો કાકો સુગ્રીવ એ સર્વ કાર્યોને વિષે સમર્થ છે. ^{૧૩, ૧૪} હે હંતુમાન ! ‘હું અંગદને રાજ્યાભિષેક કરીશ’ એવું તો તારે કહી પણ સમજવું નહિ; કેમ કે પુત્રને તેના પિતા જ સુખ આપનાર છે, માતા નહિ; માટે અંગદ પોતાના પિતાના સ્થાને રહેલા કાકા સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે. ^{૧૫} હે મારું તાતમજ ! મારે તો હવે આ લોક તથા પરલોક વિષે વાનરોના રાજ અને મારા પતિ આ વાલીનો આશ્રય કરવા સિવાય બીજું કંઈ પણ બિલકુલ યોગ્ય નથી; માટે શત્રુના સંસ્મૃષ્ણ હજારોએ તો શૂરવીરે સેવેલા આ રણાગણતું સેવન કરવાથી જ મારું કલ્યાણ થાય એમ છે. ^{૧૬}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુતિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના સિન્ધુબાહરમા ૨૧ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૨૨ મો

વાલીનો પ્રાણત્યાગ-વાનરોનો ખેડ

લીક્ષમાણસ્તુ મન્દાસુઃ સર્વતો મન્દમુલ્લસન ।
આદાવેવ તુ સુપ્રાંચં દદશાનુજમગ્રતઃ ॥ ૨ ॥

રામચંદ્રના બાણથી હજાર પડેલા વાલીના પ્રાણ હવે છેક મંદ થવા લાગ્યા હતા અને તેનો આસોન્દ્રીસ પણ લણે જ ધીમે ધીમે ગયો હતો; તોપણ તેણે ધૈર્ય રાખી પોતાની આખ ઉઘાડી તો પોતાની આગળ ભીલેલા સુગ્રીવ તેની દષ્ટિએ પડ્યો. ^૧ પછી જયશાળી થયેલા પોતાના કનિષ્ઠ બંધુ સુગ્રીવને અતિ મધુર વાણી વડે પાસે બોલાવીને વાનરરાજ વાલીએ અતિ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું : ^૨ ‘હે સુગ્રીવ ! પૂર્વજન્મના પાપને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા બુદ્ધિમોહ વડે બળાત્કારે પાપકર્મ તરફ આકર્ષાયેલા મારા ઉપર તારે દોષદષ્ટિ કરવી યોગ્ય નથી; અર્થાત્ મેં તારી સાથે જે શત્રુતા કરી હતી, તે પૂર્વના પાપથી મહિન થયેલી બુદ્ધિને લીધે જ હતી. ^૩ વળી હે તાત ! એકીવખતે પરસ્પર મળીને આ ઉત્તમ રાજ્યસુખ ભોગવવાનું આપણા લાગ્યમાં વિધાતાએ નહિ જ લખ્યું હોય કે જેથી બાંધવોને ઉચિત એવો સ્નેહ ભીલેલો જ થઈ ગયો । અસ્તુ. થયું તે ખરું, હવે એ સંબંધી શોક કરવો યોગ્ય નથી. હવે તું આ વાનરોના રાજ્યને શીઘ્ર પોતાના હસ્તગત કર. હું હવે આજે જ ચમલોક પ્રત્યે જઈ છું. ^{૪, ૫} હે સુગ્રીવ ! હવે હું મારાં જીવિત, રાજ્ય, વિપુલ લક્ષ્મી તથા પવિત્ર યશ વગેરેનો શીઘ્ર ત્યાગ કરું છું. ^૬ હે વીર ! આવી અવસ્થાને વિષે રહેલો હું તને જે કંઈ કહું તે પ્રમાણે તારે કરવું. જોકે કહિન હશે, તોપણ તારે કરવું જ ભેઈશે; ^૭ અને તે એ કે સુખ ભોગવવાને યોગ્ય તથા સુખમાં જ ભિદરેલો આ મારો પુત્ર અંગદ કે જે બાળક હોવા છતાં અત્યંત બુદ્ધિમાન છે અને જે ચોધાર આંસુએ રહતો પૃથ્વી પર પડ્યો છે, તેને તું જો. ^૮ મારા પ્રાણ કરતા પણ અધિક પ્રિય એવો એ મારો પુત્ર અંગદ હવે મારા વિનાનો થશે; માટે હે સુગ્રીવ ! તું તેને પોતાના ઔરસ પુત્ર તુલ્ય માનીને. તેને જરા પણ

ઓછું ન આવે એવી રીતે સર્વ પ્રકારે તેણે પાલન કર્યું.^{૧૬} હે પલ્લવગેશ્વર ! મારી પેઠે તું પણ તેનો સર્વ પ્રકારે દાતા, રક્ષક તથા હાય વિષે અભય આપનાર પિતા જ છે.^{૧૭} હે ભાઈ ! તારા ચરણે જ યશસ્કેમી આ તારાનો પુત્ર અંગદ લાવિયમાં તે ધંધેલા રાવણાદિ રાક્ષસોના વધસમયે તને સહાય કરનાર થશે;^{૧૮} તેમ જ અત્યંત તેજ અને બળ વાળો એ અંગદ સુવાન હોવાને લીધે સંગ્રામ વિષે મારા જેવાં જ પરાક્રમ કરશે.^{૧૯}

હે સુગ્રીવ ! સુષેણ વાનરની પુત્રી તારા અથ-શાસ્ત્ર સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં તથા નાના પ્રકારના ઊત્પાતો થાય એ વેળા જે જે કાચો કરવાં બેઠો એ તેનો નિશ્ચય કરવામાં લાક્ષી જ પ્રવીણ છે.^{૨૦} માટે આ સતી તારા જે કાચ કરવું યોગ્ય જણાવે તેને તું નિઃસંશયપણે કરજે; કેમ કે તેણે વચન કહી પણ અન્યથા થતું નથી. વળી હે ભાઈ ! તે પ્રતિક્ષા કરેલું આ રણવીરનું કાચ પણ તારે નિઃશંક થઈને કરવું. બે તું તેમનું કાચ નહિ કરે, તો તને મોટો અઘર્મ પ્રાપ્ત થશે; એટલું જ નહિ, પણ પોતાનું અપમાન થવાથી રામચંદ્ર તારો વિનાશ કરશે. હે સુગ્રીવ ! તું મારા કંઠમાં રહેલી સુવર્ણની દિવ્ય જ્યોત્સના મારા જીવતાં જ પારણ કર; કેમ કે મારું મૃત્યુ થયા પછી મારા શબનો સ્પર્શ થવાથી કોમાં રહેલી મોટી જ્યોત્સ્ના એનો ત્યાગ કરશે.^{૨૧-૨૨}

બ્રાહ્મસ્નેહથી ભરેલાં વાલીનાં વચનો સાંભળી હર્ષરહિત થયેલો સુગ્રીવ અતિદીન બની ગયો અને રાહુએ ઘસેલા અંદ્રની પેઠે નિસ્તેજ થઈ ગયો.^{૨૩} પછી વાલીનાં સ્નેહાળ વચનોથી શાંત થયેલા સુગ્રીવે આગસરહિત થઈ ભાઈના સ્નેહને યોગ્ય આચરણ કરી, તેની આજ્ઞાથી સુવર્ણની જ્યોત્સના અહણ કરી.^{૨૪} સુગ્રીવને જ્યોત્સના આપી પરલોક પ્રત્યે જવાને તત્પર થયેલા મહાત્મા વાલીએ પોતાના પ્રિય પુત્ર અંગદ લાક્ષી દંષ્ટિ કરી અતિ સ્નેહપૂર્વક કહ્યું:^{૨૫} હે તાત અંગદ ! હવે તારે

× સંગ્રામમાં શત્રુનો પરાજય કરાવી પોતાના પક્ષને જય કરાવનારી શ્રી.

સુખ-દુઃખ સહન કરવાનો સમય આવ્યો છે; માટે પ્રિય કિંવા અપ્રિય પ્રાપ્ત થાય એ વેળાએ તું સહનશીલ થઈ દેશકાળને અનુસરજે અને તારા કાકા સુગ્રીવની આજ્ઞામાં રહેજે.^{૨૬} હે મોટી ભુલ-વાળા પુત્ર ! મેં તને નિરંતર જેવાં લાઠ લશ્યાં છે, તેવી રીતે તું સુગ્રીવ પ્રત્યે વર્તીશ, તો તે તને બહુમાન્ય કરશે નહિ; અશ્વત્ કોઈ કોઈ સમયે તું લાઠને લીધે બેઠું મારી આગળ અયોગ્ય આચરણ કરતો હોતો, તેણે બે સુગ્રીવની આગળ કરીશ તો તે તારા પર રાજ રહેશે નહિ; માટે તું સદૈવ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે જ વર્તજે. વળી હે શત્રુદમન ! તું તારા કાકા સુગ્રીવના અભિનેતા તથા શત્રુઓ સાથે મિત્રાચારી ન કરતાં નિરંતર તેનો જ અર્થ સિદ્ધ કરવામાં તત્પર રહેજે અને જિતેન્દ્રિય રહી તેની જ સેવા કરજે. હે અંગદ ! તું તારા કાકા સુગ્રીવની સાથે અતિશય સ્નેહ અથવા તો દ્રેષ કરીશ નહિ; કેમ કે એ બન્ને મહાન દોષરૂપ છે.^{૨૭} માટે એ બન્નેના મધ્ય-ભાગમાં રહેલી સાધારણ દંષ્ટિથી તું તેની સાથે વર્તજે.^{૨૮-૨૯}

એટલું કહેતાં કહેતાં તો બાણના પ્રહારથી અતિશય પીડાયેલા વાલીનો મરણસમય આવી પહોંચ્યો. તુલત જ તેનાં નેત્ર યુક્ત થઈ ગયાં, તેના ભયંકર દાંત હોઠની પહાર દેખાઈ રહ્યા અને ભેતભેતામા તેનો અંતરાત્મા તૃણ દેહમાંથી વાલી નીકળ્યો.

વાલીને મરણ પામેલો બેઠો રાજ વિનાના થયેલા સર્વ વાનરો અતિશય ખેદગ્રસ્ત થઈ આકાશ કરવા લાગ્યા.^{૩૦, ૩૧} ભરે, હાય ! વાનરોનો રાજ વાલી સ્વર્ગ પ્રત્યે ગયો તેથી આખો ક્રિષ્ણા-

× ઉપકાર કિંવા અપકાર નહિ કરનાર ક્ષાંત્રીન પુરુષો

+ શાન્તમા કહ્યું છે

‘અભાષતિર્વિનાશાય ત્વતિદુર તુ નિષ્કલમ્ ।

સેવા મધ્યમમાલેન રાજવહિરુલ્લિવામ્ ॥

રાજ, અગ્નિ, ગુરુ અને સ્ત્રી, એમનું મધ્યમ-આવ સાધારણ સ્નેહથી સેવન કરવું જ અચર્ય છે; કેમ કે તેઓની સાથે અતિ સ્નેહભાવથી વર્તવું વિનાશકારક છે. અને તેઓની અતિ દુર રહેવું નિષ્ફળ છે.’

નમરી શૂન્ય થઈ પડી છે; તેમ જ સવળાં ઉઘાનો, પવંતો અને અરધેયો પશુ શૂન્ય થઈ પડ્યાં છે.^{૧૯} અરેરે, હાય! વાનરોમાં સિંહ સરખા વાલીનું મરણ થવાથી અમે સર્વ નિસ્તેજ થયા છીએ। અહો! એના અમિત બળતું વલ્લુન કરવા કેણુ સમર્થ છે? પૂવે એક સમયે મહાત્મા વાલીએ મહાસમર્થ 'ગોદાહ' નામના ગંધર્વને યુદ્ધ આપ્યું હતું ત્યારે એ બન્ને યોદ્ધાઓનું મોટું યુદ્ધ પંદર વર્ષ પથંત-રાત્રિ કે દિવસ વિરામ લીધા સિવાય આટ્યું હતું.^{૨૦, ૨૧} છેવટે આ વિકરાળ દાદોવાળા આંધણુ રાજા વાલીએ સોળમા વર્ષમાં એ દુરાચરણી ગોદાહને હવેલા હતા અને આપણને સર્વને નિર્ભય કયો હતા. હાય! એવો મહા-બળવાન આપણે રાજા વાલી આને કેમ કરીને હણાર્થ પડ્યો?^{૨૨}

વાલીનું મરણ બોધને વિલાપ કરતા સર્વ વનચરો જેમ સિંહવાળા મોટા વનમાં પોતાનું રક્ષણ કરનાર ગોવાળનો નાશ થવાથી ગાયો દુઃખી થાય, તેમ દુઃખી થવા લાગ્યા. આ સમયે મરણ પામેલા પોતાના પતિનું સુખ બોધને દુઃખસમુદ્રમાં દૂષેલી મહાસતી તારા પશુ વાલીને આલિંગન કરી કપાયેલા વૃક્ષને વીંટાયેલી લતાની માફક પૃથ્વી પર ઢળી પડી.^{૨૩}

ધતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પ્રિચિન્ધાકાંડઅથ ૨૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૩ મો

સતી તારાએ કરેલો વિલાપ

તતઃ સપ્તપત્નિવન્તી કપિરાજસ્ય તન્મુદ્ધમ્ ।

પતિ લોકશ્રુતા તારા મૃતે વચનમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

મૃત્યુ પામેલા પોતાના પતિ વાલીના સુખનું સુખન કરતી જગત્પ્રસિદ્ધ મહાસતી તારા પોતાના પતિને સંબોધી વિલાપ કરવા લાગી :^૧ હે વીર! તમે મારાં વચનને અભાન્ય કરીને શિલાઓથી આમ હોવાને લીધે અત્યંત વિષમ અને દુઃખ-સુક્રા એવા આ સ્થળ ઉપર પૃથ્વીને આલિંગન

કરીને સૂતા છો અને મારી સાથે યોદ્ધતા પશુ નથી; એથી હે વાનરેશ્વર! મને લાગે છે કે પૃથ્વી-રૂપ સી તમને મારા કરતાં પશુ અધિક પ્રિય થઈ પડી છે!^૨ હે સાહસિક પ્રિય! આ રામરૂપી દેવ સુગ્રીવને જ વશ થયો એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે!^૩ હે વીર! હવે તમારો નાનો ભાઈ સુગ્રીવ જ આ રાત્ર્ય વિશે મહાપરાક્રમી બહાશે.^૪ હે સ્વામી-નાથ! ઋક્ષ (રીંછ)બલિના તથા વાનરબલિના જે વીર પુરુષો તમારી સેવા કરતા હતા, તેઓ આ વેળા વિલાપ કરી રહ્યા છે, તેઓના તથા શોક કરતા આ અંગદના કષ્ટરૂપ વિલાપોને તેમ જ મારી આ દીન વાણી સાંભળી તમે કેમ બચત થતા નથી? હે શુદ્ધ પરાક્રમી વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા! હે યુદ્ધમાં પ્રીતિવાળા પ્રિય સ્વામિન! પૂવે તમે એ જે રણભૂમિ વિશે તમારા શત્રુઓને સુવાલ્યા હતા, તે રણભૂમિ વિશે આજે તમે પોતે જ મરણને વશ થઈ શયન કર્યું છે! હાય! આ દેટહું શોચનીય છે!^{૫-૭} હે માનહ! તમે મને એકલીને અનાથ બનાવીને ચાલ્યા ગયા છો, તેથી મને વિચાર થાય છે કે, શુદ્ધિમાન પુરુષે શરવીરને કદી પશુ પોતાની કન્યા આપવી નહિ.^૮ જુઓ ને, હું કે જે તમે-શરવીરની સી છું તે હાલમાં વિધવા થવાને લીધે હણાર્થ ગઈ છું! અરેરે! હાય! મારું સહયોગ માન ખરિત થયું છે, મારું સહાયું સુખ નષ્ટ થયું છે અને હું અગાધ શોકસાગરમાં દૂબી છું. હાય! મારું હૃદય અવસ્થ પાવાણુ સરખું કઠિન છે, જે મારા સ્વામીને હણાયેલા એવા છતાં પશુ વિદીધું થઈ જતું નથી। અરે મારું હિત ઇન્દ્રનાર અને સ્વભાવથી જ પ્રિય એવા મારા શરવીર પતિ શ્રાંત્રામ વિશે શત્રુથી પરાભવ પામી નાશ પામ્યા તોપણ હું છડું છું. એ કેવું આશ્ચર્ય! અરેરે! હવે મારું જીવન નિરર્થક છે.

પતિહીના તુ યા નારી કામં મચતુ પુત્રિણી ।

ઘનધાન્યસમૃદ્ધાપિ વિષલેત્યુચ્યતે શુષેઃ ॥

૧ તારાના આ વાક્યને ભાવ એવો છે કે, સુગ્રીવ-નો આશ્રય ન કરતાં, રાયે જો વાલીનો આશ્રય કર્યો હોત, તો તે ક્યારેનાયે પોતાની સી સીતાને પામ્યા હોત.

તિ. દી.

પતિ વિનાની સ્ત્રી ભલેને પુત્રવતી હોય અથવા
ધન-ધાન્યાદિ સમૃદ્ધિવાળી હોય, તોપણ બુદ્ધિમાન
પુરુષો તેને વિધવા જ કહે છે.

હે વીર ! હાલમાં તમે પોતાના શરીરમાંથી
નીકળેલા રુધિર વડે રંગાયેલી પૃથ્વી પર સૂતેલા
હોવાને લીધે, બાણે રાતા રંગના ઝોછાઠવાળા
પોતાના બિછાનામાં સૂતા હો નહિ એમ જણાય
છે ! અરેરે, ચોરેર ધૂળ તથા રુધિર વડે ખરડા-
યેલા તમારા શરીરને હું ભારી બંને ભુબચો વડે
આલિંગન કરવા પણ સમર્થ નથી ! હે વાનરેન્દ્ર !
ખરેખર, આ ચોટા વેરને વિષે તમારા નાનો ભાઈ
સુગ્રીવ કૃતકૃત્ય થયો છે; કેમ કે મહાસમર્થ રામે
એક જ બાણ વડે તમને હણીને એના ભયને
નિવૃત્ત કર્યો છે ! હે સ્વામીનાથ ! જોકે તમે મરણ
પારી પડ્યા છો, તોપણ તમારા હૃદય વિષે ચોટેલું
તીક્ષ્ણ બાણ મને તમારા અંગને સ્પર્શ કરતાં
વારે છે; અર્થાત્ તમારા હૃદયમાં બાણ ચોટેલું
હોવાથી હું તમારા હૈકને ભેટી શકતી નથી.’

મહાસતી તારાનો વિલાપ સાંભળી સુગ્રીવના
સચિવ નીલ વાનરે, જેમ કેઈ પર્વતની ગુફાને
વિષે સંતાઈ ગયેલા સર્પને ખેંચી કાઢે, તેમ વાલીના
શરીરને વિષે ‘ખૂંચી ગયેલું’ રામચંદ્રનું તીક્ષ્ણ બાણ
ખેંચી કાઢ્યું. એ વેળા એ બાણની કાંતિ અસ્તા-
ચળ પર પડતાં સૂર્યનાં કિરણોની જેમ દેખાવા
લાગી. બાણ ખેંચી કાઢ્યા પછી વાલીના હૈકમાં
થયેલા ત્રણમાંથી રુધિરની ધારાએ નીકળવા લાગી.
તે ધારા બાણે કેઈ પર્વતમાંથી તાઝાદિ ધાતુઓ
તથા ગેર વગેરેથી મિશ્રિત જળપ્રવાહો જ ન
નીકળતા હોય એવી દેખાતી હતી ! પછી સ આમ-
ભૂમિની રજથી વ્યાપ્ત અને અઅથી હણધ પડેલા
પોતાના પતિ વાલીના હૈકને લૂછતી મહાસતી
તારા પોતાના નેત્રમાંથી નીકળતા અશ્રુપ્રવાહ વડે
તેનું સિંચન કરવા લાગી. પોતાના પતિની એવી
અવસ્થા જોઈને અતિ દુઃખી થયેલી તારા પ્રિય
પુત્ર અંગદ પ્રત્યે કહેવા લાગી : ‘હે પુત્ર ! તું
તારા પિતાની આ અતિદારુણ અંતિમ અવસ્થાને
જોઈ’” હાય ! પૂર્વનાં પાપકર્મને લીધે બ ધાયેલા

વેરનો આજે અંત આવ્યો છે ! હે તાત ! ઉદય
પામતા સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા અને સર્વને માન
આપનારા તારા પિતા વાલી કે જે પરલોક પ્રત્યે
આલ્યા ગયા છે, તેમના હૈકનું તું અભિવંદન કર.’

પોતાની માતૃશ્રી તારાનાં વચન સાંભળી
રાજપુત્ર અંગદ તુરતજ ઊભો થયો અને પોતાની
સ્થૂળ તથા વર્તુલાકાર* બંને ભુબચો વડે પિતાના
અરણને ગ્રહણ કરી બોલ્યો : ‘હે પિતા ! હું ‘અંગદ’
નામનો તમારો પુત્ર છું અને તમારાં અરણનું
અભિવંદન કરું છું.’

રાજપુત્ર અંગદનાં નમ્રતાયુક્ત તથા હૃદય-
ભેદક વચન સાંભળીને તારાનું હૃદય ઊલટું વધારે
ભરાઈ આવ્યું અને તે વિલાપ કરતી પુનઃ કહેવા
લાગી : ‘હે સ્વામીનાથ ! આ તમારો પુત્ર અંગદ
તમારું અભિવંદન કરે છે, તેને તમે પ્રથમની
પેઠે ‘હે પુત્ર ! તું લીધોશુ થા’ એવો આશીર્વાદ
કેમ આપતા નથી ? અરે, જેમ વનને વિષે સિંહે
મારી નાખેલા વૃષભની સમીપ, પોતાના વાછરડા
સહિત ગાય ઊભી રહે છે, તેમ આ રણભૂમિને
વિષે નાથ પાયેલા તમારી સમીપ, હું રાજપુત્ર
અંગદ સહિત ઊભી રહી છું, છતાં તમે મારા પર
કયા કેમ કરતા નથી ?” હે પ્રિય ! હું કે જે
તમારી ધર્મપત્ની છું તેના વિના જ સંશ્રામરૂપી
યજ્ઞ કરીને રામનાં બાણરૂપી જળમાં તરોએ
અવભૂથસ્થાન” કેમ કરું ?” હે સ્વામીનાથ !
યુદ્ધ વિષે પ્રસન્ન થયેલા દેવરાજ ઇંદ્રે આપેલી
તમારી પ્રિય સુવર્ણમાળા આજે તમારા કંઠમાં
કેમ દેખાતી નથી ?” હે માનદ ! જેવી રીતે મેરુ
પર્વતની ચારેકોર પરિબ્રમણ કરતા સૂર્યની કાંતિ
મેરુ પર્વતનો ત્યાગ કરતી નથી, તેવી જ રીતે આ
ગાંધ્યશ્રી પ્રાણુરહિત થઈ પડેલા તમારો ત્યાગ
કરતી નથી.” અરેરે, તરોએ મારા હિતવચનોને

+ બહી

* ગોળાકાર

- ચલને અંતે વિધિયુગ ક્ષણ સ્નાન

x સી સહિત પુરુષને જ ધર્મક્રિયા કરવાનો અધિકાર છે, માટે સ આમને ચલનું રૂપ આપી તારાએ શ્રુત પતિને પક્ષે આપ્યો.

આન્યાં નહિ; તેમ જ હું પણ તમને વારી શકી નહિ, તેથી આ સંઘામ વિષે તમારો નાશ થયો અને તેની સાથે રાજ્યુત્ર અંગદ સહિત મારો પણ નાશ થયો છે, તેમ જ આ રાજ્યશ્રી હવે મારો પણ ત્યાગ કરે છે. ૨૪૦

હતિ શીવાસ્પદિ મહાભુવનિભૂત આદિભ્યઃ શીરામયાજ્ઞના કિપિન્યાસાંકમાં ત્વ મો સર્વં રાપર્ષ

સર્ગ ૨૪ મો

શોકાતુર સુગ્રીવ-તારાણું આશીસન

તામાયુરેવેનંતુરાસલેન સ્વમિલુનાં શોકમહાનવેન ।

વર્ણસ્તદા વાલ્મ્યુત્તરસ્વી ક્ષાતુર્વેવેનાતિમેન તેષાઃ ॥

સતી તારાને એકાએક આવી પહેલા હું; મહા શોકરૂપી મહાસાગરમાં ઢૂંબેલી ભેઈને વાલીનો નાનો ભાઈ સુગ્રીવ પોતાના ભયેષ્ટ પ્રાતાના અયોગ્ય રીતે વધ થયેલા હોવાને લીધે અત્યંત ખરિતાપ થામ્યો. ૨ મહાસતી તારાને ચોધાર આંસુએ જળ કરવી ભેઈને પોતાના મનમાં ભાઈ તો એક પાયેલી તથા થયાતાપ કરતો મહાસમર્થ સુગ્રીવ પોતાના અત્યુચાર સહિત ધીમે ધીમે રાખવું પાસે જવા લાગ્યો. ૩ ગેરી સર્પ સરખાં બાણોથી ભરેલા બાધા તથા ક્રાંત્યને ધારણ કરનારા, ધીર અને ઉદાર સ્વભાવવાળા તથા સામુદ્રિક લક્ષણોથી સુઝત મહાવશસ્ત્રી રામચંદ્ર પાસે જવાને મહાત્મા સુગ્રીવ તેમના પ્રત્યે જવા લાગ્યો. ૪

‘કે રાજ્યુત્ર ! તમારો ભેળી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે પ્રમાણે જ મારું કાલ કયું અને તેનું ફળ પણ મારા ભોવામાં આવ્યું; પરંતુ હોકાને વિષે મારું અવિત નિંદ થવાને લીધે હવે ભોગો પરથી મારું ચિત્ત છીડી ગયું છે. ૫ કે રાજકુમાર ! વાલીનો નાશ થવાને લીધે તેની રાણી તારા વહુ જ જળ કરે છે અને તેની આગળ બેસેલાં સર્પ નગરવાસી સી-ચુરુષો પણ જળ કરી રહ્યાં છે. હાલમાં પિતાના વિશોદ્ધઃખથી પીડાતો અંગદ પણ અપ્રત્યે કે કેમ, એવો સંશય રહે છે; તો કે

રામ ! આવા મહાન શોકના સમયમાં મારું મન રાજ્યની અભિલાષા કેમ કરે ? ૬ હે ઇશ્વાકુવર ! ૭ પ્રથમ વાલીએ મારો મોટો પરણાવ કર્યો હતો તેથી બિપ્લેલા કોષને નહિ સહન કરવાને લીધે હું તેને વધ કરવા ચોગ્ય ધારતો હતો; પરંતુ હવે આ વનરાજ્યનો વધ થવાથી હું અતિશય ખરિતાપ થાયું છું. ૮ માટે કે રામ ! હવે હું મારી આભુવિકા અર્થે બીજા કયે તે કૈાઈ વૃત્તિને આશ્રય કરી ભણા કાળ પરંતુ અધ્યમૂક પરંતુ વિષે જ વાંસ કરવો એ શ્રેયસ્કર માનું છું. ૯ ભયેષ્ટ બંધુનો વધ કરીને મેળવેલા સ્વર્ગના રાજ્યને પણ હું હવે શ્રેયસ્કર માનતો નથી. ૧૦ વળી મહાભુવનિભૂત અને મહાત્મા એવા મારા વડીલ બંધુ વાલીએ મને પ્રથમ જ કહ્યું હતું : ‘હે સુગ્રીવ ! હું તારો વધ કરવા ઇચ્છતો નથી; માટે ભલે, તું તારી ઇચ્છામાં જાવે ત્યાં ભાલ્યો ભા. ૧ હે રામ ! એવું તેનું વચન અને તે પ્રમાણેનું મારા પ્રત્યેનું તેનું વતન તેને ચોગ્ય જ હતું; પરંતુ હાલ ! પોતાના જ બંધુનો વધ કરાવવારૂપ આ અઘટિત કર્મ અને તેનું એ સત્ય વચન મને-હુંકરને તો અચોગ્ય જ થઈ પડ્યું. ૨ હે રામ ! પ્રાતા ભેકે સ્વાર્થપરાયણ હોય, તો પણ રાજ્યસુખ અને પ્રાતુવધનું હું; જો બસેના તોર તમનેા વિચાર કરી તે પોતાના સુલુવાન પ્રાતાના વધને કેમ પ્રિય અણે ? ૩ હે રઘુવર ! ‘હું મારા બંધુ સુગ્રીવનો વધ કરીશ, તો જનતમાં મારી અપકીર્તિ થશે’ એવા વિચારથી વાલીએ મારો વધ કર્યો નહિ; પરંતુ મેં મારી હુણુંદિના યોગે આજે મારા ભાઈનો વધ કરવારૂપ મોટો અન્યાય કર્યો છે. ૪ હે હાથરશ્મિ ! હું બ્યારે વાલીએ કરેલા વૃક્ષ-શાખાના પ્રકારથી પરજીવ પાગી એક યુદ્ધત સુધી તમારી સહાય ઇચ્છતો બિચો રહ્યો હતો, ત્યારે તેણે મારા પર એક પણ પ્રકાર ન કરતાં, મને સાંત્વનાંયુક્ત એટલું જ વચન કહ્યું હતું : ‘ભા, હવે હું તને હઠીશ નહિ, તું મુનઃ મારી સાથે આવી દુષ્ટતા કરીશ નહિ. ૫ બ્રહ્મા ! મહાત્મા વાલીએ પોતાના પ્રાતુવાવ, અર્થસાવ તથા ધર્મની

-- સમુદ્રિક રાત્ર-રતીના ઇલાચાલ લાલ્યોના વહુ-ન થી ભરેલા ગરમા કહેવા છાલ લક્ષણોવાળા

• ઇલાચુરંદમાં છે.

રક્ષા કરી; પરંતુ એ તેના પર આહુ હુટ કમ કરી મારાં ક્રોધ, કામ તથા વાનરપણાને જ પ્રકટ કરી દેખાવ્યાં.^{૧૨} હે મિત્ર ! પૂર્વે જેમ વિશ્વરૂપનો વધ કરવાથી દેવોનો રાજા ઇંદ્ર મહાન પાપકર્મને પ્રાપ્ત થયો હતો, તેમ મારા આર્થબંધુને હણવાથી હું; પણ સ્વર્ગે ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને ચિંતન કરવાને, ઇચ્છવાને તથા ભેવાને પણ અયોગ્ય એવા મોટા પાપકર્મને પ્રાપ્ત થયો છું.^{૧૩} અરે ! પણ ઇંદ્રના પાપકર્મને તો પૃથ્વી, જળ, વૃક્ષો તથા ઈંદ્રો, એ ચાર જણોએ સ્વેચ્છાથી સ્વીકાર્યું હતું; પરંતુ હું કે જે વનચર છું, તેનાં પાપકર્મને સ્વીકારવાની કોણ ઇચ્છા કરે ? અથવા સહન પણ કોણ કરે ?^{૧૪} હે રાઘવ ! કુળનો નાશ કરનારું આહુ અધર્મચુક્ર કર્મ કરીને હું પ્રજાના સન્માન ને તેમ જ યુવરાજપદને પણ અયોગ્ય થયો, તો પછી રાજ્ય કરવાને યોગ્ય તો ક્યાંથી જ થાઉં ?^{૧૫} હે રઘુનંદન ! હું આ લોક વિષે નિર્હિત, ક્ષુદ્ર તથા પરલોકના મુખનો વિનાશ કરનારું પાપકર્મ કરનારો થયો છું, તેથી જેમ વરસાદનું પાણી નીચાણમાં વહન કરે છે, તેમ મારા મનમાંનો મોટો શોક જીડો ભિતરતો જાય છે, અર્થાત્ મારો શોક પ્રતિક્ષણે દંડ થતો જાય છે.^{૧૬} જેમ મહોન્મત્ત હસ્તી નદીના તટને હણે છે, તેમ મારા ભાઈ વાલીના ઘાતરૂપી પુચ્છવાળો અને અનેક-વિધ સંતાપરૂપી સૂંઠ, નેત્ર, મસ્તક તથા હંત-શળવાળો વૃદ્ધ પામેલો પાપરૂપી હાથી મને હણે છે; અર્થાત્ વાલીના વધતું પાપ મારા હૃદયમાં ઘણું જ સાલે છે.^{૧૭} હે નરોત્તમ ! હે રાઘવ ! જેમ મલિન સુવર્ણને અગ્નિમાં તપાવવાને લીધે તેનો મેલ દૂર થાય છે, તેમ બ્રાતૃવધરૂપ અસહ્ય પાપને લીધે મારા અંતઃકરણમાંની પૂર્વજન્માર્જિત અનેક પુણ્યવાસનાઓ દૂર થાય છે, અર્થાત્ બ્રાતૃવધના પાપને લીધે પૂર્વનાં સંઘર્ષાં પુણ્ય નષ્ટ થયાં છે.^{૧૮} અરેરે, હે રાઘવ ! હું ધારું છું કે, મારા હૃંકર્મને લીધે તથા રાજપુત્ર અંગદના શોક-સંતાપને લીધે જ આ મહાભળવાન વાનરોનું કુળ અધર્મીઆ

સરખું થઈ ગયું છે.^{૧૯} અરેરે, પુત્ર મળવો સુલભ છે અને સંબંધનને વશ કરવાનું કાર્ય પણ સુલભ છે; પરંતુ અંગદના સરખો શુભિચલ પુત્ર મળવો તો ઘણો જ દુર્લભ છે. હે વીર ! હવે મારે માટે એવો કોઈ પણ દેશ નથી કે જ્યાં જવાથી મને મારા સહોદર બ્રાતાનો સમાગમ થાય.^{૨૦} અરેરે, શૂરવીર પુરુષોમા શ્રેષ્ઠ અંગદ હવે ભવે એમ નથી. કદાચ તે ભવે તો તેની માતા તારા તેજું પાલન કરવાની આશાથી ભવે ખરી; પરંતુ તેના વિના તો તે અત્યંત પરિતાપને લીધે દીનતાચુક્ર થઈને નિશ્ચય પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે. માટે હે રઘુનંદન ! હવે હું મારા જીવિતને ધારણ કરવા ઇચ્છતો નથી. મારા મરણ પામેલા બાધવ તથા પુત્રના સમયને ઇચ્છતો હું હવે અતિ પ્રહીન એવા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ અને તમારી આજ્ઞામાં રહેલા આ હંતમાન વગેરે શ્રેષ્ઠ વાનરો સીતાની શોધ કરવારૂપ તમારું કાર્ય કરશે.^{૨૧, ૨૨} હે રાજપુત્ર ! મારું મૃત્યુ થવા છતાં પણ તમારું સંઘર્ષ કાર્ય સિદ્ધ થશે; માટે હે રાઘવ ! હું કે જે પોતાના જ કુળનો ઘાત કરનાર હોવાથી મહાન પાપી, ગણ્યો છું અને હવે આ લોકમાં ભવવા યોગ્ય નથી, તેને તમે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા માટે આજ્ઞા આપો.

વાલીના મરણથી પીડાતા મુશ્રીવનાં અત્યંત ખેદચુક્ર વચનો સાંભળી રામચંદ્રનાં નેત્રોમાં અશ્રુ-જળ ભરાઈ આવ્યાં અને ધનમાં અત્યંત ખેદ થવાને લીધે તેઓ એક સુહૃત્ પથંત કંઈ પણ ઊભી શક્યા નહિ.^{૨૩, ૨૪} એ વેળા પૃથ્વીના સરખા ક્ષમાશુભવાળા અને પૃથ્વીનું પાલન કરનારા શ્રીમાન રામચંદ્રે ચોતરફ દંષ્ટિ કરી તો મહાન હઃખમાં ડૂબેલી અને રંદન કરતી સતી તારાને જોઈ ત્યારે તેનો શોક નિવૃત્ત કરવાની તેમણે ઇચ્છા કરી.^{૨૫} આ વેળા વાલીના સુખ્ય મંત્રીઓ સુંદર નેત્રવાળી વાનરરાજ વાલીની સ્ત્રી તારા કે જે પોતાના પતિના દેહને આલિંગન કરીને ભૂમિ પર આળી-ટલી હતી, તેને ઉઠાડીને રામચંદ્ર આગળ લઈ જવા લાગ્યા. મંત્રીઓની સહાયથી ચાલતી અને થરથર ધ્રુવતી તારાએ ધતુચ્ચ તથા બાણને ધારણ કરનારા

અને પોતાના તેજ વડે સૂચ સમાન પ્રકાશતા શ્રીમાન રામચંદ્રને ભેધા.^{૨૬, ૨૭} આજ સુધી કદી પણ નહિ ભેધેલા અને સંપૂર્ણ રાજચિહ્નોથી સુક્ત પુરુષશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રને ભેધને હસિલુનાં બચ્ચાનાં નેત્ર જેવાં નેત્રવાળી મહાસતી તારાએ બચ્ચું : 'મારા પતિને હણનાર કંકુત્થવંશી રામ તે આ જ છે.' ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમી અને મહાતુલાવ રામચંદ્રને જોળખ્યા, ત્યારે તો અત્યંત કષ્ટને લીધે પીડાતી સતી તારા ધૂળતી ધૂળતી ઉતાવળે મહા-સમર્થ રામચંદ્રની પાસે જવા લાગી. અભિશય શોકને લીધે જેને પોતાના દેહનું જાન રહ્યું ન હતું. એવી મહાસતી તારાએ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા સંગ્રામચતુર રામચંદ્રની સમીપ જઈને કહ્યું :

^૧ હે હશરથનંદન ! તમે અમિત પ્રભાવવાળા, નિતે દ્રિય, શ્રેષ્ઠ ધર્મનું આચરણ કરનારા, અખંડિત કીર્તિવાળા, વિશ્વસ્ય, પૃથ્વી સરખા સમા-શુભવાળા, પોતાના હાથમાં ધતુખ-ગાણને ધારણ કરનારા, દંડ અંગવાળા, ફરસદ્, કમળ સમાન રક્ત નેત્રવાળા અને મહાબળવાન છે. હે રણવીર ! તમે એ મહાબહેલના ઉત્તરોત્તમ સુખનો ત્યાગ કરી મંગળમય દિવ્ય દેહનો અંગીકાર કર્યો છે. ૨૮-૩૨ હે વીર ! તમે એ બે બાણ વડે મારા પ્રિય પતિ વાલીનો વધ કર્યો છે તે જ બાણ વડે મારો પણ વધ કરો. જોટલે હું સત્વર તેની સમીપ ભઉં; કેમ કે મારો પતિ વાલી મારા વિના સ્વર્ગમાં પણ હર્ષિત થશે નહિ. ૩૩ હે કમળપત્ર સમાન નેત્ર-વાળા રામ ! મારો સ્વામી વાલી સ્વર્ગમાં જઈને પણ મને ન ભેવાથી, વિચિત્ર વેષવાળી તથા ચિત્ર-વિચિત્ર પુષ્પોનાં અસ્તકાભરણવાળી અસરાઓનું સેવન કરશે નહિ. હે વીર ! તમે જેમ વિદેહપુત્રી સીતાના વિશેષને લીધે પર્વતની રમણીય તળેટીને વિશે પણ શોક તથા વિવર્ણતાને પામેો છો, તેમ મારો સ્વામી વાલી મારા વિશેષને લીધે સ્વર્ગને

વિશે પણ શોક તથા વિવર્ણતાને પામશે. ૨૪, ૨૫ હે હાશરથિ ! સુવાન પુરુષને સીતા વિશેષથી બે દુઃખ થાય છે, તેને તમે સારી પેઠે બોલો જ છો; માટે તેનો યથાર્થ વિચાર કરીને તમે સત્વર મારો વધ કરો કે બેથી મારા સ્વામી વાલીને મારા વિશેષનું દુઃખ સહન કરવું પડે નહિ. ૨૬ હે મહા-ત્મનાં મને હણવાથી તમને સીહૃત્યાનો દોષ લાગશે, એવું બે તમે માનતા છો તો તે પણ ઠીક નથી; કેમ કે 'તારા પણ વાલીનું જ અંગ છે' એમ ધારીને તમે મારો વધ કર્યો તો હે રાજપુત્ર ! તમને કયો દોષ લાગનાર નથી. ૨૭ 'અર્થ માર્યાં મનુષ્ય'. સી પુરુષનું અધુનું અંગ છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિવાચ્યોથી સિદ્ધ થાય છે કે સી પુરુષથી બુદ્ધ સ્વરૂપવાળી દેખાવા છતાં તે પુરુષનું જ અંગ છે, અર્થાત્ સી પુરુષથી કદી પણ બુદ્ધી ગણાતી નથી. વિચારવાન પુરુષોએ કહ્યું છે : 'આ લોકને વિશે સીહાન કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ બીલું કોઈ પણ જાન નથી. અર્થાત્ વિવાહને યોગ્ય થયેલી કન્યાનું યોગ્ય વરને જાન કરવું કિંવા વિશેષી થયેલા પુરુષને તેની સીની પ્રાપ્તિ કરાવી આપવી, એ ઉપરાંત બીલું શ્રેષ્ઠ જાન નથી.' ૨૮ માટે હે વીર ! તમે પણ એ ધર્મનો વિચાર કરી, મને હણી, સ્વર્ગને વિશે મારા પતિનો સમાગમ કરાવવારૂપે મારું જાન આપશો તો મારો વધ કરવા સંજોગી કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ તમને લાગશે નહિ. ૨૯ હે રણવીર ! અત્યંત પીડાતી તથા અનાથ બનેલી હું કે જેને સહુ સહુ પતિથી છેડું' પડતું બધ છે તેને હણવા માટે તમારે વિલંબ કરવો યોગ્ય નથી. હે નરેન્દ્રપુત્ર ! હસ્તીના સરખી ગતિ-વાળા અમૂલ્ય અને ઉત્તમ સુવર્ણમાળાને ધારણ કરનારા તથા વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ અને યુદ્ધિમાન એવા વાલી વિના હું હવે ઘણો સમય છવી શકું એમ નથી.'

+ તારા રામના પ્રભાવને પ્રમથી જ બાણવી હતી અને વળી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવાથી તેને વિશેષ ખાતરી થઈ, તેથી પોતાના પતિને હણનારા રામ ઉપર બધા પણ દુર્ભાવ લાગ્યા સિવાય તારા હવે તેમની સ્તુતિ કરે છે.

મહાસતી તારાનાં ઉપયુક્ત કરણામય વચ્ચેનાં સાંભળી મહાસમર્થ મહાત્મા રામચંદ્ર તેનું આશા-સન કરી, હિતવચન કહેવા લાગ્યા : ૨૯, ૩૧ હે વીર

પુરુષની સી! તું એવી કુસુદિત્ત કરીશ નહિ. આ સર્વ લોકોને વિદ્યાતાએ નિર્માણ કર્યા છે અને તેની જ આજ્ઞાથી પ્રાણીઓને સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું વેદોમાં કહ્યું છે.^{૪૦} ભૂ: આદિ^{૪૧} ત્રણે લોકોને વિષે વસનારા પ્રાણીઓ વિદ્યાતાએ નિર્માણ કરેલાં સુખદુઃખાદિના વિધાનનું અતિક્રમણ કરી શકતાં નથી; કેમ કે એ સર્વ તેને જ અધીન છે. હે સતી! તું કાંઈ પણ ચિંતા કરીશ નહિ. તારો પતિ તાલી ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થશે તથા તારો પુત્ર અંગદ સુવરાજપદ પામશે અને તું પ્રથમ જેવી જ ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિ પામીશ.^{૪૨} હે તારા! 'વિદ્યાતા-એ જે નિરંજનું હોય તે પ્રમાણે જ થાય છે' એમ જાણી શરૂ કરી પુરુષોની સ્ત્રીઓ કદી પણ શોચ કરતી નથી, માટે તું પણ શોકનો ત્યાગ કર.^{૪૪}

એવી રીતે શત્રુઓને સંતાપ આપનારા અને મહાપ્રભાવશાળી મહાત્મા રામચંદ્રે સુંદર વેષ તથા રૂપવાળી વીરપત્ની તારાનું આપ્તાસન કર્યું; ત્યારે તે મહાસતી વિલાપ કરતી અટકી.^{૪૫} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્માણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૫ મો

મુગ્ધીવાહિનું સાંત્વન અને વાલીનો અભિસંસ્કાર

સ સુગ્રીવં ચ તારાં ચ સામ્પદાં સહલક્ષ્મણઃ ।

સમોત્તરોક્તઃ કાકુત્સ્થઃ સાન્નવ્યજિદયમ્ભવીત્ ॥ ૧ ॥

પછી લક્ષ્મણ સંહિત રામચંદ્ર મુગ્ધીવની સાથે મૈત્રી હોવાથી સમાન શોકવાળા થઈ મુગ્ધીવ, અંગદ તથા તારાનું સાંત્વન કરતા કહેવા લાગ્યા:^૧ અરે, મરણ પામેલાની પાછળ શોક અને પરિતાપ કરવાથી કાંઈ તેનું શ્રેય થતું નથી. હવે તો મરનારનું જેથી શ્રેય થાય એવું શાસ્ત્રોક્ત કાર્ય કરવાની જ આવશ્યકતા છે. વળી લોકાચાર પ્રમાણે કરવા ચોક્કસ અશ્રુપાતાદિ પણ તમે કરી ચૂક્યા છો; માટે, હવે તો મૃત્યુ પામેલા વાલીનું શ્રેય

થાય એવું કાર્ય કરો. જે સમયે જે કાર્ય કરવું ઉચિત હોય તે સમયે તે જ કાર્ય કરવું જોઈએ; અન્ય કાર્ય કરવાથી કે સમય વ્યર્થ જવા દેવાથી કાંઈ શ્રેય થતું નથી.^૨ કેમ કે:

નિયતિઃ કારણં લોકે નિયતિઃ કર્મસાધનમ્ ।

નિયતિઃ સર્વમૂતાનાં નિયોગેષ્વિહ કારણમ્ ॥

આ લોક વિષે સર્વનું નિયમન કરનાર કાળ એ જ ઈશ્વર છે. જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનું મૂળ કારણ કાળ જ છે, તેમ વ્યાવહારિક અને પારમાર્થિક કર્મોનું સાધન તથા સર્વ ભૂત-પ્રાણી-માનને પોતપોતાનાં કર્મ વિષે પ્રેરનાર પણ કાળ જ છે.^૩ આ જગત વિષે કૃષિ^૪ આદિ કોઈ પણ કર્મને કોઈ પણ પ્રાણી સ્વતંત્રપણે કરતાં નથી, તેમ જ કોઈને પ્રેરણા કરવાને કોઈ પણ સમય નથી; કેમ કે ભૂત-પ્રાણીમાનના સ્વભાવ વ્યવહાર પૂર્વજન્માર્જિત કર્મને અનુસરીને જ પ્રવર્તે છે અને તે કર્મને સહાયક કાળ છે.^૫ કાળરૂપ ઈશ્વર જીવોની જન્મ-મરણાદિ વ્યવસ્થાનું ઉદ્ભવન કરતો નથી, તેમ જ પોતે કોઈ પણ પ્રકારે હીન થતો નથી; અર્થાત્ કાળની હાનિ કરનાર કોઈ નથી. પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાના દૈવરૂપી સ્વભાવને પ્રાપ્ત થઈ તે પ્રમાણે જ અનુસરે છે.^૬ કાળને કોઈની સાથે બંધુત્વ નથી, એને ટાળવામાં મંત્ર-તંત્રાદિ કરી ક્રિયા અપ લાગતી નથી,

+ બેટી.

૭ આ વિષયને સૂતરાંહિતામાં શિવના વાલ્મીકી સ્પષ્ટ વર્ણવ્યા છે. શિવજી ઋષિઓને કહે છે. 'હે કિન્નરનો! આ સમગ્ર જગત એકલા સ્વભાવથી જ ઉત્પન્ન થયું છે, એવો જે કેટલાકનો મત છે તે સાચ નથી; કેમ કે જગત કલ્પન થવામાં સ્વભાવની સાથે દેરા-કાળાદિની અપેક્ષા પણ રહે છે માટે હે વિરેન્દ્રો! કાળરૂપી મારી સહાયથી પોતપોતાના કર્મોનુચાર જીવોના જન્મમરણાદિ થાય છે એવું નામ જ સ્વભાવ છે, આમ વેદોમાં નિષ્કૃય મંત્રો છે હે ઋષિઓ! એકલા મારા(કાળ)થી કે એકલા કર્મથી કાંઈ જગતમાં કલ્પતિ વગેરે થતા નથી; પરંતુ હે સુનિસર્તનો! આદે જીવોના કર્મોના યજ્ઞપાક થાય છે, આદે જ મારી (કાળની) સહાયથી આ જગતમાં કલ્પતિ થતાં તથા લય થાય છે.'

- દુઃખથી કરીને મરણ પામવાનો વિચાર.

x ભૂલોક, સુવલોક અને સ્વર્ગલોક.

એની આગળ પરાક્રમીઓનું પરાક્રમ આલું નથી; તેમ જ મિત્ર, જ્ઞાતિ તથા સંબંધી વગેરે કોઈપણ એને નિવૃત્ત કરવાને સમર્થ નથી. એ કાળ સર્વ વાતે સ્વતંત્ર છે.^{૧૦} પ્રાણીઓને યુજાદુઃખાદિ પ્રાપ્ત થવાં એ સઘણું કાળજી જ પરિણામ છે; તેમ જ ધર્મ, અર્થ અને કામ પણ કાળકેમે કરીને જ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ વિચારવાન પુરુષે સમજવું અને કહી કોઈનો પણ શોક કરવો નહિ.^{૧૧} આ લોક વિષે સામ, દાન અને અર્થના સંયોગ વડે પવિત્ર થયેલા પ્રારબ્ધના ભોગોને ભોગવી જનરેન્દ્ર વાલી પોતાની મૂળ પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થયો છે. મહાત્મા વાલી સંજ્ઞામ વિષે દેહત્યાગ કરી સ્વધર્મ વડે સંપાદન કરેલા સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત થયો છે.^{૧૨} સંજ્ઞામ વિષે હજીવાથી વાનર-રાજ વાલીને શ્રેષ્ઠ ગતિ પ્રાપ્ત થઈ છે; માટે હવે શોક તથા પરિતાપનો ત્યાગ કરી જે કર્તવ્ય હોય તે જ કરો.^{૧૩}

એટલું કહી મહાત્મા રામચંદ્ર વિરામ પામ્યા. ત્યારે શત્રુઓને હજીનાર મહાસમર્થ લક્ષ્મણ શોકને લીધે બેભાન સરખા થઈ ગયેલા સુગ્રીવ પ્રત્યે નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યા:^{૧૪} ‘હે સુગ્રીવ ! હવે પરિતાપનો ત્યાગ કરી, રાજપુત્ર અંગદ તથા તારા સહિત તું વાલીને અગ્નિસંસ્કાર કરવા સંબંધી જે કોઈ પ્રેતકાર્ય કરવાનું છે તે કર.^{૧૫} વાલીને અગ્નિસંસ્કાર કરવા માટે ઉત્તમ અંદનવૃક્ષનાં સૂકાં કાષ્ઠો તથા બીજાં પણ ઘણાંયે સુંગ્રધી કાષ્ઠો એકઠાં કરવાની વાનરોને તું આજ્ઞા આપ. વાલીના વિશેષથી અતિ દીન થઈ ગયેલા રાજપુત્ર અંગદ-નું તું આત્માસન કર. હવે તું બાળકપુત્રિક રાખીશ નહિ; કેમ કે હવે આ આખી કિષ્કિન્ધાનગરી તારે જ આશ્રયે છે. હે સુગ્રીવ ! તું અંગદને પણ આજ્ઞા કર કે જેથી તે પુષ્પો, નાના પ્રકારના વસો, વૃત્ત, તોલ તથા સુંગ્રધી પદાર્થો વગેરે જે કોઈ ભોઈએ તે સર્વ લઈ આવે.^{૧૬-૧૮}

એ પ્રમાણે સુગ્રીવને કહી મહાત્મા લક્ષ્મણે સુગ્રીવના ‘તાર’ નામના સચિવને આજ્ઞા કરી: ‘હે તાર ! તું ઉતાવળે કિષ્કિન્ધામાં જઈ, વાલી

માટે એક શિબિકા^{૧૯} લઈ સત્વર પાછો આવ; કેમ કે આવે સમયે અહીં રાખવી એ શ્રેયસ્કર છે.^{૨૦} એ શિબિકાને ઊંચકવામાં સમર્થ હોય એવા બળવાન વાનરોને પણ તું તૈયાર કર કે જેઓ વાલીના શબને સ્પર્શનભૂમિ પ્રત્યે લઈ જાય.^{૨૧} એટલું કહીને શત્રુઓને, હજીનારા સુમિત્રનંદન-લક્ષ્મણ પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુ રામની સમીપ બેસા રહ્યા.^{૨૨} લક્ષ્મણનું વચન સાંભળીને ઉદ્દેગપુકા ચિત્તવાળો તાર વાનર શિબિકા આણવા માટે સત્વર કિષ્કિન્ધામાં ગયો અને ત્યાંથી એક ઉત્તમ શિબિકાને શરવીર વાનરો પાસે ઉચકાવી શૈલીક વારમાં જ પાછો આવ્યો.^{૨૩, ૨૪} દિવ્ય રથ સરખી એ શિબિકા અત્યંત શૌભાયમાન હતી, તેના મધ્યભાગમાં રાખને બેસવા યોગ્ય ઉત્તમ ભદ્રાસન રચેલું હતું, તેની આરે બાજુ અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓ, વૃક્ષો તથા પદાર્થોનાં ચિત્રો ચીતરેલાં હતાં, તેની અંદર પ્રવેશ કરવાનાં દ્વાર ઘણાં જ સુખરૂપ જણાતાં હતાં અને વાસુ આવવા માટે તેમાં સુંદર ભાગ્યાં કરેલાં હોવાથી એ શિબિકા દેવતાઓના વિમાન સરખી દેખાતી હતી. ઉત્તમ શિદ્ધીઓએ બનાવેલી એ સુંદર શિબિકા વિશાળ અને દૃઢ હતી. તેમાં કીકા કરવા અર્થે કાષ્ઠના પર્વતો રચેલા હતા તેમ જ તેને વિષે ખીણ પણ નાના પ્રકારની કારીગરી કરેલી હતી.^{૨૫-૨૮} એ શિબિકા ઉત્તમ સુવર્ણહારો, ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પો તથા રક્તઅંદન વડે અલંકૃત કરેલી હતી અને તેના ઉપલા ભાગ પર મોટી ચુકા જેવો ગહન ઘુમ્મટ આવી રહ્યો હતો. એ શિબિકામાં ઉત્તમ અનેક તરેહનાં સુંગ્રધી પુષ્પો વેરાયેલાં હતાં તથા ઉદય પામતા સૂર્ય સરખી કાંતિવાળી કમળની માળાઓ વડે તે સુશોભિત હતી.^{૨૯, ૩૦} એવી રમ્ય શિબિકાને ભોઈ રામચંદ્ર લક્ષ્મણને કહ્યું: ‘હે લક્ષ્મણ ! હવે વાલીના શબને સત્વર સ્પર્શનભૂમિ પ્રત્યે ચોકલાવી તેનું સઘણું પ્રેતકાર્ય કરાવ.^{૩૧}

ત્યાર પછી અત્યંત અઠોશ કરતા સુગ્રીવ

* વાલીના શબને ઉપાદી સ્પર્શનભૂમિ પ્રત્યે લઈ જવાને યોગ્ય શિબિકા-પાદાથી

તથા રાજપુત્ર અંગદે મરણ પામેલા વાલીના દેહને વિવિધ પ્રકારનાં પુષ્પો, વસ્ત્રો તથા અલંકારો વડે વિભૂષિત કરી, પોતાના હાથ વડે ઉપાડી શિબિકામાં મૂક્યો. ૨૮, ૨૯ પછી એ શિબિકાને સમથ વાનરો પાંસે ઉચકાવીને સુગ્રીવાદિ સર્વ કપિઓ રમશાનભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યા. આ વેળા વાનરોના રાજ સુગ્રીવે સર્વ વાનરોને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : 'હે વાનરોત્તમો ! તમે સર્વ મળીને મારા આર્યબંધુ વાલીની શાસ્ત્રોક્ત સઘળી ક્રિયા કરો.' ૩૦ નાના પ્રકારનાં પુષ્પજન રત્નોની વૃદ્ધિ કરતા સુખ્ય સુખ્ય વાનરો શિબિકાની આગળ ચાલો. ૩૧ અને આ દોડકને વિષે જેમ કરવાથી રાજાઓની શોભા-સમૃદ્ધિ વિશેષ દેખાય, તેથી રીતે તમે તમારા સ્વામી અને મારા વડીલ બંધુ વાલીની ઉત્તર-ક્રિયા કરો. ૩૨

સુગ્રીવની આજ્ઞા સાંભળી તાર વગેરે સચિવો રાજપુત્ર અંગદને સાથે રાખી શિબિકાની આગળ ચાલવા લાગ્યા; તેમ જ જેઓને રાજા હંભુધર્ ગયો છે એવા બીજા સર્વ વાનરો મહાન આકેશ કરતા શિબિકાની પાછળ જવા લાગ્યા. આ વેળા એકત્રિત થયેલી વાલીની તારા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ પતિમરણના દુઃખને લીધે છાતી અને મસ્તક ફૂટતી રેહન કરવા લાગી અને 'હા નાથ ! હા શૂરવીર !' એમ ઘોટેથી બોલી કંઈકાં ઊપજે એવી રીતે વારંવાર આકેશ કરતી શિબિકાની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી. એ સર્વ વાનરસ્ત્રીઓના એકીવખતના આકેશ-રેહનના કાલાહલથી આખું વન ભારાઈ ગયું અને પર્વતોમાં પ્રતિધ્વનિ થવા લાગ્યા. પછી સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરોએ એ વનમાંના એકાંત સ્થળે જઈ પર્વતમાંથી નીકળતી એક નદીના તટ ઉપર સૂકાં કાષ્ઠોની ચિતા બંધકી. આ સમયે શોકચ્ચત થયેલા વાલીને ઊંચકનારા વાનરો પોતાની કાંધ ઉપરથી શિબિકા ઉતારી પૃથ્વી પર મૂકી એકાંત સ્થળે બેઠા. આ વખતે પોતાના ન્યતિને શિબિકામાં સૂતેલાં જોઈને અતિ-દુઃખ પામેલી સતી તારા એકાએક શિબિકામાં થેસી ગઈ અને તેનું મસ્તક પોતાના જોળામાં

લઈને વિલાપ કરવા લાગી : 'હા વાનરરાજ ! હા મહારાજ ! હા નાથ ! હા પ્રિય ૧૩૩-૪૦ હા ઉત્તમ ભોગ ભોગવનાર ! હા મહાબાહુ ! હા સ્વામિન ! જરા મારી સાચું તો બુઝો ! અરે, શોકથી પીડાતા આ તમારા સંબંધીઓને પણ તમે કેમ ભેતા નથી ? ૧૪૧ હે માનદ ! તમે જીવતા હતા ત્યારે તમારું અસ્ત પામતા સૂયં સરખું સુખ જેવું દેખાતું હતું, તેવું જ અત્યારે તમે પ્રાણરહિત થઈ પડ્યાં છે, તોપણ હસતું હોય તેવું દેખાય છે. હા ! એકાએક આવી ચડેલાં રામરૂપી કાળ તમને ખેંચી નાંચ છે કે જેણે સંગ્રામ 'વિષે તમને એક જ બાણ મારીને, અમે સર્વ રાજપત્નીઓને વિધવા કરી મૂકી છે ! ૧૪૨, ૪૩ હે રાજેન્દ્ર ! કહી પણ ઉતાવળી ચાલથી નહિ ચાલનારી આ તમારી સઘળી રાણીઓ તમારે માટે પગે ચાલીને ઘણેક દૂર અરણ્યમાં આવી છે, તેના પર તમે કયા કેમ કરતા નથી ? ૧૪૪ હે વાનરેશ્વર ! આ સર્વ ચંદ્રસુખી સ્ત્રીઓ તમને અતિશય પ્રિય હોવા છતાં હાલમાં તમે તેમની તથા સુગ્રીવની સાચું પણ કેમ ભેતા નથી ? હે રાજન્ ! આ તમારા તાર આદિ પ્રધાનો તથા નગરવાસી પ્રજાજનો તમને ઘેરીને બેઠા છે અને ઘણો જ ખેદ કરી રહ્યા છે. તેઓ સર્વને પોતા-પોતાને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપો ! એટલે હે શત્રુદમન ! અમે સર્વ સ્ત્રીઓ કે જેઓ કામપીડિત છીએ, તેઓ તમારી સ્થાથે આ રમ્ય વન વિષે પૂર્વની પેઠે વિહાર કરીએ. ૧૪૫-૪૭

પતિમરણના શોક વડે વ્યાપ્ત થયેલી તારા અનેક ભતવા વિલાપ કરતી પૃથ્વી પર પડી, ત્યારે સમાન શોકવાળી તેની સહચરીઓ તેને ઉઠાડીને અનેક પ્રકારે આત્માસન કરવા લાગી. ૪૮ પછી પોતાના કાકા સુગ્રીવ સહિત રાજપુત્ર અંગદે શોકને લીધે ચોધાર આંસુએ રેહન કરતાં પોતાના પિતા-વાલીના દેહને ચિતા પર મૂક્યો. ૪૯ દીર્ઘ માર્ગ પ્રત્યે ચાલી નીકળેલા પોતાના પિતાનો વિધિપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરી શોકથી વ્યાકુળ ઇંદ્રિયોવાળા અંગદે તેની અપસંખ્ય પ્રદક્ષિણા કરી. એ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક વાલીને અગ્નિસંસ્કાર કરીને

તેને જળપ્રદાન કરવા સારું અંગદ તથા સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરો પવિત્ર જળવાળી નદીના તટ પર આવ્યા અને ત્યાં સુગ્રીવ તથા તારા સહિત સર્વ વાનરોએ રાહ્યપુત્ર અંગદને મુખ્ય રાખીને વાહીને જળદાન કર્યું.^{૫૦-૫૨}

વાહીના મરણથી દીન થયેલા સુગ્રીવને ભેઈ મિત્રભાવથી પોતે પણ દીન બનેલા અને શોકથી વ્યાપ્ત થયેલા મહાભગવાન રામચંદ્રે અંગદ તથા સુગ્રીવ વગેરે વાનરો પાસે વાહીનાં સ્વર્ણાં શ્રેત-કાર્ય કરાવ્યાં.^{૫૩}

રામચંદ્રના એક જ આજ્ઞ વડે હંધારેલા અને શ્રેષ્ઠ પરાક્રમવાળા જગત્પ્રસિદ્ધ વાહીનો અશ્વિ-દાહ કયો પછી સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરો પ્રત્યક્ષિત અશ્વિ સમાન કાંતિવાળા લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રની આગળ આવ્યા.^{૫૪}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપૂર્ણ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૬ મો

સુગ્રીવનો રાહ્યાભિષેક

ततः शौकमिदं सर्वं सुग्रीवं ह्मिवाचसम् ।
शालाह्वगमहामात्रा परिवर्पितस्थिरे ॥ १ ॥

ત્યાર પછી વાનરસમાજમાંના સ્વર્ણા મુખ્ય મુખ્ય વાનરો કિભયેલા વજ્રવાળા તથા શોક વડે સંતાપ થયેલા સુગ્રીવને વીંટાઈ વળ્યા અને જેમ ઋષિઓ પ્રજ્ઞાદેવની આગળ જઈ હાથ ભેડી ઊભા રહે, તેમ પવિત્ર કર્મવાળા મહાભાઈ રામચંદ્રની આગળ જઈ હાથ ભેડી ઊભા રહ્યા.^૧ એ સમયે તરણુ સૂર્ય સમાન મુખવાળા અને મુવર્ણના પર્વત સરખા પ્રકાશિત દેહવાળા વાસુસુત હંતુ-માને હાથ ભેડી રામચંદ્ર પ્રત્યે કહ્યું:^૨ ‘હે કાકુત્સ્થ ! અત્યંત બળવાળા અને તીક્ષ્ણ કૈપવાળા વાનરોતું પોતાના બાપ-દાદાથી આવેતું આવેલું આ મોટું હંબ્રામ્ય રાહ્ય આપની કૃપાએ કરી આ સુગ્રીવના હાથમાં આવ્યું છે. હવે આપ તેને આજ્ઞા આપો એટલે તે પોતાના સહુ-સંબંધી-વર્ગ સહિત પવિત્ર એવી કિષ્કિન્ધાનગરીમાં

પ્રવેશ કરી સ્વર્ણાં રાહ્યકાર્ય કરે. હે પ્રભુ ! આ સુગ્રીવનાના પ્રકારના મુગંધી પદાર્થો તથા ઔષધિ-ઓ વડે યથાવિધિ સ્નાન કર્યું છે, અને તે હવે. અનેક પ્રકારનાં પુષ્પો તથા રત્નાદિ ઉપચારો વડે તમારું પૂજન કરવા ઇચ્છે છે. માટે આપ હવે રમણીય એવી કિષ્કિન્ધાનગરીમાં પ્રવેશ કરો અને સુગ્રીવનો રાહ્યાભિષેક કરી સર્વ વાનરોની સાથે તેનો સ્વામિત્વ સંબંધ સ્થિર કરી સર્વને હર્ષ પમાડો.’

વાસુસુત હંતુમાનનાં વચન સાંભળી શત્રુની સેનામાંના વીર પુરુષોને હંધુનારા વાક્યસુત તથા છુદ્ધિમાન એવા રઘુનંદને કહ્યું: ‘હે હંતુમાન ! મારા પિતાની આજ્ઞાનુ યથાર્થ રીતે પરિપાલન કરનાર હું ચીદ વર્ષ પૂરાં થાય ત્યાં સુધી નગર અથવા ગામમાં કદી પણ પ્રવેશ કરનાર નથી; માટે હે સૌમ્ય ! મારી આજ્ઞાથી વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ સમુદિધી ભરેલી દિવ્ય કિષ્કિન્ધાનગરીમાં મુખથી પ્રવેશ કરો અને તમે સર્વ મળી તેનો વિધિપૂર્વક રાહ્યાભિષેક કરો.’ હંતુમાન પ્રત્યે એટલું કહીને પછી મહાત્મા રામચંદ્રે સુગ્રીવને કહ્યું:^{૩-૧૧} ‘હે સુગ્રીવ ! શાશ્વતા અને લોકના વ્યવહારોને બચુ-નારો તું કિષ્કિન્ધાનગરીમાં જઈને સદાચરણુ-ચુક્રત અને અધિક બળ તથા પરાક્રમવાળા આ તારા ભગીજ અંગદને મુવરાજ્યપદ પર સ્થાપિત કર. ઉદાર ચિત્તવાળો આ અંગદ તારા ભ્રેષ્ઠ બંધુનો પુત્ર હોવાથી તથા બળ-પરાક્રમમાં પણ પોતાના પિતા સમાન હોવાથી મુવરાજ્યપદને શોભ્ય છે.^{૧૨,૧૩} હે સૌમ્ય ! હાલમાં વર્ષાઋતુનો આરંભ થયો છે અને તેમાં વળી જળ વરસાવનારા શ્રાવણ માસના દિવસો આવે છે;^{૧૪} એથી હાલમાં સીતાની શોધને અર્થે ઉચિત કરવાનો સમય નથી; માટે હે સુગ્રીવ ! તું મુખથી કિષ્કિન્ધામાં પ્રવેશ કર. હે સૌમ્ય ! લક્ષ્મણ સહિત હું આ ઋષ્યમૂક પર્વત પર નિવાસ કરીશ.^{૧૫} આ પર્વતની ગુફા રમણીય, વિશાળ, શીતળ પવનવાળી અને નિર્મળ જળ તથા કમળોથી સુશોભિત છે; માટે હે સૌમ્ય ! એમાં નિવાસ કરવાથી અમને આનંદ રહેશે.^{૧૬} હે વાનર-

સત્તમ ! આતુર્માંસ પૂરા થયા પછી કાર્તિક માસ આવે, ત્યારે તું રાવણના વધ માટે પ્રયત્ન કરજે. મારા અને તારા વચ્ચે સમયનું એટલું બંધન છે. હમણાં તું મુખથી પોતાના ગૃહમાં પ્રવેશ કર. ^{૧૭} અને પોતાના આત્માને રાહ્યાભિષેક કરી મુકુંદ-વર્ણને હર્ષિત કર.

શ્રીમાન રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ એટલે વાનર-શ્રેષ્ઠ મુગ્ધીવે તેમને પ્રણામ કરી વાલીની કિષ્કિન્ધા-નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વેળા મુગ્ધીવની સાથે હનરો વાનરોએ પણ નગરમાં પ્રવેશ કર્યો. વાનર-સમૂહોના અધિપતિ મુગ્ધીવે નગરપ્રવેશ કર્યો, ત્યારે આનંદચુકત થયેલા સર્વ પ્રકૃતિવર્ગે ^{૧૮} પૃથ્વી પર પડી મસ્તક વડે તેને પ્રણામ કર્યો. એ સમયે પ્રત્યેક અધિકારીનાં નામ લઈ તેમને પૃથ્વી વરથી ઉઠાડી મહાપરાક્રમી મુગ્ધીવે પોતાના ભાઈ વાલીના રમ્ય અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી જેમ દેવતાઓ ઇંદ્રને અભિષેક કરે, તેમ તેના સર્વ મહાત્મ્યો તેને રાહ્યાભિષેક કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા.

મુગ્ધીવને રાહ્યાભિષેક કરવાના આહ્વાનોમાં પ્રથમ સુવર્ણાલંકૃત ચેત છત્ર, સુવર્ણાંકવાળા ઉત્તમ શ્વે આમર, સર્વ પ્રકારનાં રત્ન, સર્વ પ્રકારનાં ખીજ તથા ઔષધિ, દ્વંધવાળા વૃક્ષોની વહવાઈઓ, મુગ્ધી પુષ્પો, ચેત વત્રો, ચેત ચંદન, મુગ્ધચુકત કમળો, દિવ્ય ચંદન, નાના પ્રકારના મુગ્ધી પદાર્થો, અક્ષત, ઘઉં, મધ, ઘૂન, ફહી, વ્યાગ્રચમ્ અને બે અમૃત્ય ઉપાનહ ^{૧૯} એટલી વસ્તુઓ વાનરોએ ઉતાવળે લાવી તૈયાર કરી. ^{૨૦-૨૭} વળી રાજના શરીરે લેપન કરવા ચોગ્ય ઉત્તમ ગોરોચન તથા મનઃશિલ વગેરે મુગ્ધી દ્રવ્યો લઈ ને હર્ષચુકત થયેલી સ્વરૂપવતી રોળ કુમારિકાઓ ત્યાં આવી. ^{૨૮} વાનરશ્રેષ્ઠ મુગ્ધીવને યથાવિધિ અભિષેક કરવા સારું ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને લોભન કરાવી તેઓને રત્ન તથા વસ્ત્રાદિના દાન વડે સંતુષ્ટ કર્યો. પછી મત્રોને બાહ્યનારા ઋત્વિજોએ દર્ભ વડે પરિસ્તીલું કરેલા કુંડ વિષે અગ્નિલું સ્થાપન કરી તથા તેને સારી રીતે પ્રબલિત કરી મત્રો વડે પવિત્ર

થયેલા હૃતદ્રવ્યનો હોમ કર્યો. ત્યાર પછી ચિત્ર-વિચિત્ર પુષ્પાદિનાં તોરણોથી અલંકૃત કરેલું રમણીય સભાસ્થાન કે જે એક લિંથા પ્રાસાદના શિખર પર આવેલું હતું, ત્યાં ઉત્તમ આસ્તરચુકત ગાદી-તકિયાવાળા સુવર્ણના સિંહાસન પર વાનરોના રાજા મુગ્ધીવને બેસાડ્યો. પછી અનેક નદી, નદ, આરે બાબુનાં તીર્થ તથા આરે મસુદ્રોમાંથી નિર્મળ જળ સુવર્ણકળશોમાં ભરાવી મંગલ્ય અને મહર્ષિ-ઓએ કહેલા શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે મુગ્ધીવને અભિષેક કરવા અનેક સુવર્ણનાં પાત્રો તથા વૃષભનાં શૂંગા તૈયાર કર્યા. ^{૨૯-૩૪} પછી દેવતાઓ જેમ મુગ્ધી જળ વડે ઇંદ્ર ઉપર અભિષેક કરે, તેમ બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાથી ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, ચરસ, ગંધમાદન, મેંદ, દિવિલ, હનુમાન અને ભંબવાન, એ મુખ્ય કપિઓ નિર્મળ તથા મુગ્ધચુકત જળ વડે મુગ્ધીવ પર અભિષેક કરવા લાગ્યા અને મુગ્ધીવ-નો રાહ્યાભિષેક બેઈ ને હર્ષિત થયેલા હનરો વાનરો અનેક પ્રકારના મંગલ શબ્દો ઉચ્ચારવા લાગ્યા. ^{૩૫-૩૭} પછી રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા મહાત્મા મુગ્ધીવે અંગદને પોતાના હૃદય સાથે આંખોને એ જ વેળાએ તેને સુધરાજપદે અભિષેક કર્યો. ^{૩૮} એ બેઈ અંગદ પર પ્રીતિવાળા વાનરો અત્યંત હર્ષિત થયા અને મુગ્ધીવને વારં-વાર ધન્યવાદ આપી તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ^{૩૯} આખી કિષ્કિન્ધાનગરીમાં અભિષેકના મહોત્સવનો આનંદ વર્તાઈ રહેલો બેઈને પ્રસન્ન થયેલા સર્વ કપિવરો રામ અને લક્ષ્મણની વારંવાર પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ^{૪૦} એ વેળા પર્વતની શુકામાં આવેલી કિષ્કિન્ધાનગરી દૃષ્ટપુષ્ટ જનોથી વ્યાપ્ત તથા પતાકા અને ધ્વજો વડે અલંકૃત થયેલી હોવાને લીધે અત્યંત રણિયામણી લાગતી હતી. ^{૪૧}

પોતાને થયેલા રાહ્યાભિષેકનું સમગ્રું વૃત્તાંત મહાત્મા રામચંદ્રને નિવેદન કરીને વાનરસૈન્યનો અધિપતિ મહાબળવાન મુગ્ધીવ પોતાની પ્રિયા રૂમાને તથા રામચંદ્રને પ્રાપ્ત થઈ ઇંદ્રની પેઠે હર્ષ પામવા લાગ્યો. ^{૪૨}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રોત્રમાળાના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૯ થી ૪૨ સુધી સંપૂર્ણ

૧ અધિકારી વર્ગ.

૪ પગરખા.

સર્ગ ૨૭ મો

રામ-લક્ષ્મણનો પ્રસવવૃક્ષગિરિ પર નિવાસ
અભિવિષ્ણે તુ સુમીવે પ્રવિષ્ટે વાતરે ગુહામ્ ।

માનગામ સદ્દા ખાતા રામઃ પ્રસવવૃક્ષ ગિરિમ્ ॥ ૧ ॥

સર્વ વાનરસમાજે કિષ્કિન્ધાનગરીમાં પ્રવેશ
કર્યો અને ત્યાં સુધીવને રાજ્યાભિષેક કર્યો એ
સમાચાર બહુવા પછી લક્ષ્મણ સહિત શ્રીમાન
રઘુવીર પ્રસવવૃક્ષ પર્વત પર આવ્યા.^૧ એ પર્વત
બધ્ધકર શરદવાળો સિંહો, શાર્દૂલો તથા મૃગાદિ
પ્રાણીઓની ગર્ભનાઓથી વ્યાપ્ત અને અદ્વયો તથા
લતાઓથી ઢંકાયેલો; નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ઘાટો;
રીંછ, વાનર, ગોપુત્ર અને માબંદર વગેરેથી સેવા
યેલો; મેઘ સરખા વર્ષાવાળો તથા ત્યાં વસનારને
પવિત્ર કરનાર અને સુખરૂપ હતો. એ પર્વતના
રમ્ય શિખરને વિષે ભોંકે મોટી અને વિસ્તીર્ણુ અક્ષ
આવેલી હતી. તે અક્ષ સર્વ પ્રકારે સુખરૂપ હોવાને
હીધે લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર તેમાં વસવાના નિશ્ચય
કર્યો.^{૨-૪} નિષ્પાપ રઘુવીરે સુધીવની સાથે સીતાની
શોધ કરવા માટે કાર્તિક માસનો સ્વમય કરાવ્યો
હતો; તેથી હવે તે પોતાના શુભ અશુભપક્ષ અને
નન્ન સ્વભાવવાળા નાના ભાઈ લક્ષ્મણને કહેવા
લાગ્યા:^૫

‘હે શત્રુહન ! આ પર્વતની અક્ષ અતિ-
વિશાળ, પવનની છુટવુળી અને રમણીય છે; માટે
વર્ષોકાળ પૂર્ણ થશે, ત્યાં સુધી આપણે આમાં જ
નિવાસ કરીશું. વળી હે સૌમિત્ર ! આ પર્વતનું
શિખર પણ શ્વેત, કૃષ્ણ તથા રક્ત વર્ણની શિલા-
ઓથી સુશોભિત, નાના પ્રકારની ધાતુઓથી વ્યાપ્ત,
નદીનાં દેહેકાના શરદવાળું, અનેક વૃક્ષખંડ તથા
ચિત્રવિચિત્ર લતાઓથી ઘાટું; નાના પ્રકારનાં પક્ષી-
ઓના અંબરવાળું; મયૂરોના કેકારવધી ગાજતું
અને પુષ્પયુક્ત માલતી, ડોહરના ગુપ્તો, કાંટા-
સળી, નંગોડ, કદંબ, અર્જુન તથા રાજનાં વૃક્ષોથી
વ્યાપ્ત હોવાને હીધે ધણું જ રમ્ય લાગે છે.^{૬-૧૦}
હે નૃપાત્મજ ! આ શોરેક દૂર આવેલી ખીલેલાં
કમળોવાળી રમણીય તળાવડી બધારે વરસાદનાં

જળથી ઘૂળ કરાશે, ત્યારે આપણી નજીકમાં જ
આવી રહેશે.^{૧૧} હે સૌમ્ય ! આ અક્ષ ઇશાનકોણ
તરફ નીચાણમાં આવેલી હોવાથી તથા પશ્ચિમ
દિશા લાણી ઊંચી હોવાથી તેમાં પવનના સપાટા
આવી શકશે નહિ અને તેને હીધે આપણને વસવા-
માં તે સુખરૂપ થઈ પડશે.^{૧૨} હે સૌમિત્ર ! આ
અક્ષના દ્વાર આગળ લેદાઈ ગયેલા કાજળનાં પર્વત
સરખી સ્થામ વર્ણની વિશાળ અને સપાટ શિલા
પડેલી છે, તેને તું બો.^{૧૩} વળી હે તાત ! આ
અક્ષની ઉત્તર દિશા તરફ બહુ સ્થામ મેઘ બઘ્યો
હોય એવું લેદાઈ ગયેલ કાજળના પર્વત સરખું
સ્થામ ગિરિશિખર કેવું શોભી રહ્યું છે.^{૧૪} વળી
એની દક્ષિણ દિશામાં બહુ વરસી રહ્યા પછી
શ્વેતપણાને પાગેલો મેઘ હોય એવું કૈલાસપર્વતના
શિખર સરખું શ્વેત તથા નાના પ્રકારની ધાતુ-
ઓથી વિચિત્ર જણાતું શિખર કેવી શોભા આપી
રહ્યું છે.^{૧૫} હે લક્ષ્મણ ! આ અક્ષની પૂર્વ તરફ
ચિત્રકૂટને વિષે વહેલી મંદાકિની નદી સરખી કાઠવ
વિનાની એક પ્રાચીવાહિની નદી વહન કરે છે,
તેને પણ તું બો. અહો ! બે તો, બે નદીના બન્ને
તટો, અંદન, તિલક, સાલ, તમાલ, અતિસુકત,
પમ્પક, દેવદાર અને અશોકાદિ વૃક્ષોથી કેવા શોભાય-
માન થઈ રહ્યા છે.^{૧૬, ૧૭} એ નદી પોતાના કિનારા
પર ઊગેલાં વાનીર, ધાવડો, બકુલ, કેતકી, હિંતાળ,
તમર, કદંબ, વેતસ તથા ગરમાળો, એ વગેરે
વિવિધ ભતિનાં વૃક્ષો વડે સુશોભિત હોવાને હીધે,
બહુ વજ્રો તથા અલંકારો વડે શણગારેલી કોઈ
ઉત્તમ સ્ત્રી જ હોય એવી જણાય છે.^{૧૮, ૧૯} વળી
હે તાત ! સેંકડો પક્ષીસમૂહના જુદા જુદા નાદ-
વાળી, પરસ્પર પ્રીતિવાળાં અક્ષવાકોથી અલંકૃત,
નાના પ્રકારનાં રત્નોવાળી, હંસો તથા સારસોએ
સેવેલી અને અત્યંત રમણીય રેતીવાળી એ નદી
કોઈ સ્થળે નીલ કમળોથી, કોઈ સ્થળે રક્ત કમળો-
થી, કોઈક સ્થળે દિવ્ય શ્વેત કમળોથી, તો કોઈક
સ્થળે વજ્ર ખીલેલી કળીઓથી આગ્રાહિત હોવાને
હીધે બહુ હાસ્ય કરતી હોય એવી જણાય છે ।

વળી તેની અંદરના ભાગમાં ફરતાં અનેક જળ-
પક્ષીઓ તથા કિનારા પર વિચરતાં મયૂરો અને
કૌંચપક્ષીઓના મધુર કલરવથી એ નદી અત્યંત
રમણીય અને સુખરૂપ લાગે છે; તેમ જ અનેક
ઋષિગણો નિરંતર તેનું સેવન કરે છે.^{૨૦-૨૩} હે
લક્ષ્મણ ! તું જો તો ખરે, પેલી બધે મનના સંકલ્પ-
માત્રથી એકીવખતે જ ભિગી નીકળી હોય એવી
અંદનવૃક્ષ તથા અભૂંનવૃક્ષની પંક્તિ કેવી શોભી
રહી છે ! હે શત્રુમર્દન ! આ પ્રદેશ સર્વ પ્રકારે
અત્યંત રમણીય જણાય છે; માટે હે સૌમિત્ર !
આપણે અહીંયાં નિવાસ કરવાથી અત્યંત આનંદ
પામીશું.^{૨૪, ૨૫} વળી હે રાજપુત્ર ! વિચિત્ર ઉપ-
વનોવાળી સુગ્રીવની કિષ્કિન્ધા પણ અહીંથી બહુ
દૂર નથી.^{૨૬} જો ને, કિષ્કિન્ધા નગરીને વિષે મુઠ-
ગાદિ વાજિત્રોના નાદ સહિત ગાન કરતા વાનરો-
ના મુંદર શબ્દો અહીં સંભળાય છે !^{૨૭} હે લક્ષ્મણ !
વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ હાલમાં પોતાના મુહૂર્તવર્ગ સહિત
પોતાની બી રૂમા તથા રાત્ર્ય પાસીને નિશ્ચય
આનંદ લોગવતો હશે. તે સુગ્રીવ આપણા કાથં
માટે તૈયાર થાય ત્યાં સુધી આપણે આ પર્વત પર
નિવાસ કરીશું.^{૨૮}

એટલું કહી લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રે અનેક
દૃશ્યોથી ભરેલી શુક્રાઓ તથા કુંભવાળા એ પ્રસ-
વણ પર્વતમાં નિવાસ કર્યો.^{૨૯} એકે એ પર્વત
અનેક પ્રકારની સમૃદ્ધિવાળો હોવાને લીધે વસ-
નારને સુખ આપનાર હતો, તોપણ રાક્ષસોથી
હરાયેલી પોતાની પ્રાણપ્રિયા સીતાનું રમરણ થવાથી
મહાત્મા રામચંદ્રને તો તે જરા પણ સુખ આપ-
નાર થયો નહિ.^{૩૦} રાત્રિને વિષે પણ રઘુવીરને
શય્યામાં સૂવા છતાં નિદ્રા આવતી નહિ; કેમ કે
પૂર્વ દિશામાં ઉદય પામતા ચીતળ ચંદ્રને બેઈને
ભલેટો તેમના હૃદયમાં ઢાલ થતો અને ચીતાનું
સુખક્રમણ સાંભરી આવવાથી શોકને લીધે તેમનું
હૃદય વારંવાર ભરાઈ આવતું હતું. પોતાના જ્યેષ્ઠ
બંધુ રામચંદ્રને નિરંતર શોકમગ્ન થઈ પીડાતા
બેઈને, તેમના સરખા જ દુઃખિયા મહાત્મા લક્ષ્મણ
અત્યંત નમ્રતાથી કહેવા લાગ્યા :^{૩૧-૩૩} 'હે વીર !

આમ અતિશય દુઃખ પામી શોક કર્યો કરવો એ
તમને યોગ્ય નથી. તમે બધો જ છો કે, નિરંતર
શોક કર્યા કરનાર મનુષ્યના સર્વ અર્થો નષ્ટ થાય
છે; અર્થાત ઉદય નહિ કરનાર મનુષ્યનાં કાર્યો
સિદ્ધ થતાં નથી.^{૩૪} હે રાઘવ ! આ લોકના વિષે
તમે પોતાનાં સંધ્યાદિ નિત્યકર્મોમાં તથા દેવપૂજન-
માં તત્પર રહેનારા છો; તેમ જ આસ્તિક, ધર્મનિષ્ઠ
અને ઉદયી છો, છતાં એ શોકને લીધે ઉદયમહીન
થ્યો, તો પરાક્રમના સ્થાનરૂપ સંશ્રામ વિષે કૂર્
કર્મવાળા તમારા શત્રુઓને તમે હુણવાને સમર્થ
થઈ શકશો નહિ.^{૩૫, ૩૬} તમે પોતાના મનમાંના
શોકનો ત્યાગ કરી શત્રુને હુણવાના ઉદ્યોગમાં
પ્રવૃત્ત થાઓ, જેથી પરિવાર સહિત એ રાક્ષસરૂપ
શત્રુને તમે હુણી શકો.^{૩૭} હે કાકુત્થ ! સસુરો,
વનો તથા પર્વતોવાળી આખી પૃથ્વીને પણ ભીંથી
વાળવાને તમે શક્તિમાન છો, તો એક રાવણ
રાક્ષસને હુણવાને શક્તિમાન હો, તેમાં તો શું
આશ્ચર્ય !^{૩૮} પરંતુ હાલમાં વર્ષાઋતુ આવે છે,
માટે તે ભિતર્યા પછી શરદઋતુ આવે ત્યાં સુધી
તમે ધૈર્ય ધારણ કરો. બ્યારે તમે કોષ પામશો
ત્યારે રાત્ર્ય તથા બંધુવર્ગ સહિત રાવણનો વિનાશ
કરશો, એમાં કશો સંદેહ નથી.^{૩૯} હે આર્થ બંધુ !
જેમ હોમ કરવા સમયે ભસ્મથી ઢંકાયેલા અગ્નિને
આહુતિઓ વડે ભઝત કરવામાં આવે છે, તેમ હું
શોકથી ઢંકાઈ ગયેલા તમારા પરાક્રમને આવાં
ઉત્તેજક વાક્યો કહી ભઝત કરું છું; અર્થાત્ હું
તમારા પરાક્રમનું તમને માત્ર રમરણ આપું છું;
કાંઈ ઉપદેશ કરતો નથી.

અત્યંત સ્નેહભાવવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણનાં
પવિત્ર અને હિતવચ્ચનોને માન્ય કરીને શ્રીમાન
રઘુવીરે કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! અત્યંત પ્રીતિ તથા
સ્નેહવાળા સત્યપરાક્રમ હિતેચ્છુ પુરુષો આવા સંકટ-
સમયે પોતાના બંધુને જે રીતે કહેવું ઘટે તે
પ્રમાણે જ કહીને, તે પોતાનો બંધુભાવ દર્શાવે
છે.^{૪૦-૪૨} હે ભાઈ ! હવે હું સર્વ કાર્યોને વિનાશ
કરનારા શોકનો ત્યાગ કરું છું અને સંશ્રામને
વિષે અખંડિત રહેનારા મારા તીવ્ર તેજનું રમરણ

કરું છું.^{૪૭} હે લક્ષ્મણ! તારા કહેવા પ્રમાણે હું સુગ્રીવની પ્રસન્નતા અને નદીઓનાં જળને નિર્મળ કરનારી શરદઋતુની વાટ જોઈશ.^{૪૮} કૃતજ્ઞ જોવો વીર પુરુષ બીજાં કરેલા ઉપકારોને પ્રત્યુપકાર કરવાતું કદી પણ ચૂકતો નથી. ગીબાંજો કરેલા ઉપકારને ભૂદી જઈ પ્રત્યુપકાર નહિ કરનારો પુરુષ શાસ્ત્રોની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવાના પાપથી બંધાય છે.’

પવિત્ર દર્શનવાળા રામચંદ્રનાં ઉપરકૃત વચનોને અતિ ચોચ સમજી તેને માન્ય કરીને મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાનું ઉત્તમ જ્ઞાન દર્શાવતાં હાથ ભેડી કહ્યું : ‘હે રાજપુત્ર! તમેાએ મહાત્મા સુગ્રીવની આગળ પોતાની જે ઇચ્છા પ્રકટ કરી છે. તે પ્રમાણે જ તે વાનરશ્રેષ્ઠ થોડા સમયમાં કરશે. તમે શરદઋતુ આવતા સુધી ધૈર્ય ધારણ કરો; કેમ કે તેમોએ શત્રુનો નિબ્રહ્મ કરવામાં સુગ્રીવની આગળ વર્ષાઋતુ પછીના સમયનો સ્પર્ધેત રાખ્યો છે.^{૪૫-૪૭} તમે કોષ્ઠનું નિયમન કરી, શરદઋતુની વાટ જુઓ અને વર્ષાઋતુના આર માસ પર્વત જે કાંઈ કષ્ટ થાય તે સહન કરો. હે આચં બંધુ! સમય આવ્યો તમે શત્રુનો વધ કરવાને સમર્થ થશો, માટે હાલમાં ધૈર્ય ધારણ કરી મારી સાથે આ મૃગરાજે સેવેલા પર્વતને વિષે નિવાસ કરો.’^{૪૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ત્રિવિંશતીકાંડમાં ૨૭ મો સર્ગ સપ્તમું

સર્ગ ૨૮ મો

વર્ષાઋતુનું વર્ણન

સ તદા વાલ્મિકિં હત્વા સુગ્રીવમ્મિવિચય જ ।

વત્સાલ્યવતઃ પૃષ્ઠે રામો લક્ષ્મણમન્નવીત્ ॥ ૧ ॥

વાલીને હણીને તથા સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કરાવીને શ્રીમાન રામચંદ્રે વર્ષાઋતુ ગાળવા માટે માલ્યવાન પર્વતને વિષે નિવાસ કર્યો. ત્યાં એક દિવસ સુંદર શિલાતલ પર વિરાજેલા રણવીરે લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું :^૧ હે લક્ષ્મણ! વિશેષી જનોને ખેદ ઉપજાવનારો આ વર્ષાઋતુ આવી પહોંચ્યો છે; તેથી પર્વત સરખા મેઘોએ આખા આકાશને

ઘેરી લીધું છે.^૨ હે સૌમ્ય! આ આકાશરૂપી સ્ત્રી સૂર્યનાં કિરણો વડે સપ્તરોનાં જળનું પાન કરી નવ માસ સુધી તેના ગર્ભને ધારણ કરે છે અને આ સમયે જળરૂપગર્ભને પ્રસવે છે!^૩ આ ઋતુમાં ઉપરાઉપરી છવાયેલાં વાહળોની પંક્તિઓરૂપી પગથિયાં વડે આકાશમાં ચઢીને, પુષ્પમાળાઓથી સૂર્ય ભગવાનને અલંકૃત કરવાતું કાર્ય ઘણું જ સુલભ ભાસે છે.^૪ સંધ્યાસમયના રંગથી લાલ બનેલાં અને છેવટના ભાગમાં પ્રવેત જણાતાં જળ-ચુકત વાહળોરૂપી વસ્ત્રખંડોથી, આકાશે ભણે પોતાને જયેલા ત્રણ ઉપર પાટો બંધાવેા હોય એવું જણાય છે!^૫ અહો! આ આકાશ ધીમે ધીમે ચાલતા પવનરૂપી મંદ નિઃશ્વાસવાયુ, સંધ્યા-કાળના રંગરૂપી ચંદન વડે દેપાયેલું તથા છેવટના ભાગમાં પીળા વર્ણના વાહળવાયુ હોવાને લીધે ભણે કામાતુર હોય એવું જણાય છે.^૬ જેમ મારા વિશેગને લીધે શૌકતમ થયેલી મારી પ્રિયા સીતા પોતાનાં નેત્રમાંથી અશ્રુજળ મૂકે, તેમ સૂર્યના તાપથી તપી રહેલી આ પૃથ્વી નવીન વર્ષાજળનો સંયોગ થવાથી પોતામાંથી ઉષ્ણતા-ભાદ્ર મૂકે છે!^૭ અહો! વાહળમાંથી છુટેલો અને કપૂરદળ સરખો શીતળ આ ઉત્તમ વાયુ કે જે કેતકીપુષ્પના મુગધનું વહન કરતો આદ્યો આવે છે, તે ખરેખર જળની પેઠે અંબલિમાં ભરીને પી શકાય તેવો જણાય છે!^૮ હે વીર! જેના પર કેતકીવૃક્ષનાં પુષ્પોની સુવાસ મહેકી રહી છે તથા જેના પર અનેક અભુજનવૃક્ષો ખીલી રહ્યાં છે, જોવો આ પર્વત વર્ષાજળની ધારાઓ વડે સિંચાવા-ને લીધે સુગ્રીવની પેઠે શત્રુરહિત ચર્ધ સુખી થયો છે; અર્થાત વાલીરૂપ શત્રુનો નાશ થવાથી જેમ સુગ્રીવ સુખી થયો છે, તેમ વર્ષાજળથી પોતાનો તાપ શાંત થવાથી આ પર્વત પણ સુખી (ગરમી વિનાનો) થયો છે.^૯ આ ઋતુને વિષે સઘળા પર્વતો ભણે વેદાધ્યયન કરનારા પ્રદ્ધ-આરીઓ જ હોય ને એવા રૂપાય છે; કેમ કે તેઓએ મેઘરૂપ કૃષ્ણાણન ધારણ કર્યો છે, વર્ષાજળની ધારારૂપી યજ્ઞોપવીત પહેર્યો છે અને બન્યાં

શુક્રાઓમાં જતા-આવતા વાયુના શબ્દોરૂપી વેદ-
 ઘોષ તેઓ કરી રહ્યા છે।^{૧૦} વળી સુવર્ણ સરખી
 વીજળીઓરૂપી આયુકેના પ્રહારોથી તારકિત થયેલું
 અને પોતાની અંદર થતા ભારે ગડગડાટરૂપી
 દોષવાણી આકાશ ભણે વેદના થવાને લીધે બરાડા
 પાડતું હોય એવું જણાય છે।^{૧૧} આ શ્યામ મેઘને
 વિષે અમકતી વીજળી રાવણના અ કને વિષે તર-
 ફંટી તપસ્વિની સીતા સરખી દેખાય છે।^{૧૨}
 એમિર વાદળ છવાઈ જવાને લીધે જેમાંના અંદ્રાદિ
 ગ્રહો ભેવામાં આવતા નથી તથા 'આ પૂર્વ કે
 આ પશ્ચિમ' એવી રીતે જે બિલકુલ ઓળખવામાં
 આવતી નથી, એવી કિશાઓ હાલમાં કામી-
 બનોને સુખ આપનારી થઈ પડી છે.^{૧૩} હે લક્ષ્મણ !
 કોઈ કોઈ સ્થળે બાળપથી^x વ્યાપ્ત અને વર્ષાઋતુ
 આવવાથી પ્રકુલિત થયેલાં યુગ્મવાળા કુટુંબ વૃક્ષો
 કે જે હાલમાં શોકાવિષ્ટ થયેલા અને કામપીડા
 ઉપભવી રહ્યાં છે તેને તું બો.^{૧૪} હે સૌમ્ય ! આ
 ઋતુમાં ભિંટતી રજ શાંત થઈ ગઈ છે, વાયુ શીતળ
 થયો છે, શ્રીભઋતુના તાપ વગેરે સર્વ દોષો શાંત
 થઈ ગયા છે, રાજાઓની યાત્રાઓ ખંધ પડી છે
 અને પ્રવાસે નીકળેલા વિરહી યુરુષો વિરહદુઃખ
 સહન ન થઈ શકવાથી પોતાના ગૃહ પ્રત્યે પાછા
 વળે છે.^{૧૫}

‘હે તાત ! માનસરોવરનાં તટ પર વાસ
 કરવાની ઇચ્છાવાળાં આ ચક્રવાક પક્ષીઓ પોત
 પોતાની બીઓ સહિત ત્યાં જવા લાગ્યાં છે અને
 ઉપરાઉપરી વરસતા વર્ષાજળ વટે વનના માગોં
 નષ્ટ થવાને લીધે રથ વગેરે વાહનો આલી શકતા
 નથી.^{૧૬} આ ઋતુ વિષે કોઈ સમયે છૂટાછવાયા
 વાદળને ધારણ કરનાર આકાશ ક્યાંક પ્રકાશ-
 યુક્ત તો ક્યાંક પ્રકાશરહિત દેખાવાને લીધે, કોઈ
 કોઈ સ્થળે પર્વતોથી રૂંધાયેલા તરંગ વખરના સસુર
 જેવું શોભી રહે છે!^{૧૭} સહ્ય અને કંઠંબ વગેરે
 વૃક્ષોનાં યુગ્મોથી ભિન્નિત થયેલું, પર્વતની ગેર
 આદિ ધાતુઓના સંસર્જથી લાલ અનેલું તથા

* તાપથી તપેલી પૃથ્વી પર પહેલપહેલાં વરસાદ પડે
 અને તેમથી જે બાકી નીકળે તે.

મયૂરોના ગેહકા વડે શબ્દાધ્યામન થઈ રહેલું આ
 પહાડી નદીઓતું નવીન જળ ઉતાવળે વહી રહું
 છે ! હે ભાઈ ! જમર સરખાં શ્યામ વર્ણનાં અને
 રસથી ભરેલાં આ બાળુનાં ફળો તથા પાકી ગયેલાં
 અનેક તરેહનાં આમ્રફળો વાયુના સમાટાને લીધે
 પૃથ્વી પર તૂટી પડે છે અને મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓ
 સુખથી તેનું ભક્ષણ કરે છે. હે સૌમ્ય ! આકાશ
 વિષે ચઢેલા વીજળીઓરૂપી પતાકાવાળા, બગલાની
 પક્ષિઓરૂપી માળાવાળા, પર્વતના શિખર સરખી
 પ્રૌઢ અકૃતિવાળા અને મોટા ગડગડાટ કરનારા
 આ મેઘો સંઆમભૂમિને વિષે રહેલા મહોન્મત
 હાથીઓની પેઠે ગરજી રહ્યા છે.^{૧૮-૨૦} હે તાત !
 વરસાદનું જળ પડવાને લીધે વૃદ્ધિ પામેલી હરિ-
 ચાળીવાળાં, નૃત્ય કરતા મયૂરોની શોભાવાળાં અને
 સંપૂર્ણ રીતે વરસી રહેલાં વાદળવાળાં આ વનો
 અપરાહ્ણસમયે અધિક શોભી રહ્યા છે તેને તું
 બો.^{૨૧} હે સૌમ્ય ! બોને જળના મોટા ભારને ધારણ
 કરનારા આ મેઘો વારંવાર ગર્જના કરી રહ્યા છે
 અને પર્વતોનાં મોટાં શિખરો પર વિશ્રાંતિ કરી
 કરીને ચાલ્યા બન્ય છે।^{૨૨}

‘હે લક્ષ્મણ ! ગર્જા ધારણ કરવાની કામના-
 થી મેઘ પ્રત્યે જતી અને હૃષં પામેલી આ
 બગલાઓની પક્ષિ, બણે વાયુએ કંપાવવાને
 લીધે લંબાયમાન થયેલી આકાશનાં કમળોની
 સુંદર માળા જ હોય એવી શોભે છે।^{૨૩} અહો !
 ‘દુર્ગંગોપ’ નામનાં લાલ જંતુઓની વચ્ચે વચ્ચે
 આગ્નિહિત થયેલી આ પૃથ્વી, બણે લાલ રંગના
 છુટ્ટાઓવાળી પોષટિયા રંગની સાડી ધારણ કર-
 નારી કોઈ સ્ત્રી જ હોય ને એવી શોભી રહી છે.
 હે લક્ષ્મણ ! આ ઋતુને વિષે નિદ્રાદેવી વિષ્ણુ-
 ભગવાન પ્રત્યે બન્ય છે, અર્થાત્ આતુર્ભાસમાં
 વિષ્ણુ ભગવાન શેષશય્યા પર શયન કરે છે, નદીઓ
 સસુર પ્રત્યે બન્ય છે, હર્ષિત થયેલી બકપક્ષિ
 મેઘ પ્રત્યે બન્ય છે અને હૃષં પામેલી સ્ત્રી ગર્જ
 ધારણ કરવાની કામનાથી પોતાના પતિ પ્રત્યે
 બન્ય છે. હે સૌમ્ય ! આ વર્ષાઋતુને વિષે સઘળાં
 વનો મયૂરોના નૃત્યથી શોભી રહ્યાં છે, કંઠંબવૃક્ષો

પોતાની પુષ્પયુક્ત શાખાઓ વડે અલંકૃત થયાં છે, વૃષભો ગાયોને વિષે આસક્ત થયા છે અને પૃથ્વી આનંદના છોડ તથા હસ્થિાળી વડે મનને આનંદ આપનારી થઈ છે. હે લક્ષ્મણ ! આ ઋતુને વિષે નદીઓ ઉતાવળે વહન કરે છે, મેઘ જળ વરસાવે છે, મહામત હાથીઓ નાહ કરે છે, વનપ્રદેશો શોભી રહ્યા છે, સ્ત્રીવિદ્યોગી પુરુષો સ્ત્રીધ્યાન કરે છે, મયૂરો નૃત્ય કરે છે અને સુશીવને સન્નિધિ મળવાથી વાનરો આનંદ પામે છે.

— વળી આ વન વિષેના જળના ઝસમોમાં ક્રીડા કરવાથી તથા કેતકીપુષ્પોની સુગંધ લેવાથી હર્ષિત થયેલા અને ઉત્તેજિત થઈને જળના ધોધની ગર્જનાઓથી આકૃષ્ટ થયેલા મહામત હાથીઓ વનમાંના મયૂરોની સાથે નાહ કરે છે. ૨૪-૨૮ હે લક્ષ્મણ ! કદંબવૃક્ષની શાખાઓમાં આસક્ત થયેલા આ જમરો વૃષ્ટિની ધારાઓથી હણવાને લીધે, પોતે આનંદથી મેળવેલા પુષ્પરસોના મહાનો ધીમે ધીમે ત્યાગ કરે છે, તે તું જો. ૨૯ આ બાળુના વૃક્ષની શાખાઓ અંબાર (કોલસા) વૃક્ષના ફળો સરખાં અને રસથી ભરેલાં મોઠાં મોઠાં ફળોથી વ્યાસ હોવાથી બધો જમરસમૂહોએ મેળેલી હોમ ઝોલી ભાસે છે. ૩૦ હે સૌમ્ય ! વીજળીઓરૂપી પતાકા વડે અલંકૃત થયેલાં અને મહાન ગંભીર નાહ કરનારાં આ મેઘમંડળો સંઘમમાં તૈયાર થયેલા હસ્તીઓ સરખાં દેખાય છે. ૩૧ હે ભાઈ ! આ તરફ તો જો, પેલો વનમાં અને પશ્ચિમમાં વિચરનારો મહામત હાથી કે જે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાના સરખા જ કોઈ બળવાન હાથીને શોધતો માર્ગમાં આવ્યો બધ છે; પરંતુ પાછળથી મેઘગર્જના સાંભળી તેને કોઈ બળવાન હાથીની ગર્જના ધારી તે પાછો વળી યુદ્ધ કરવા સાર દોડી રહ્યો છે. ૩૨ અહો ! આ વનપ્રદેશો કોઈ સ્થળે જમરોના સુન્દર વડે આગ્રહી રહેલા હોવાથી, કોઈક સ્થળે નૃત્ય કરતાં મયૂરોના ટોળાંથી ભરેલા હોવાથી તથા કોઈક સ્થળે મહામત ગર્જનો વડે વ્યાસ હોવાથી અનેક પ્રકારની શોભાને ધારણ કરી રહ્યા

છે ! કદંબ, સર્જ, અર્જુન અને પૃથ્વી પરના કાદવ- માં ભિળેલાં કમળોથી વ્યાસ થયેલી આ વનપ્રદેશ- ની ભૂમિ સ્થળે સ્થળે મધ સરખા વર્ણવાળા જળથી ભરેલી હોવાને લીધે તથા મહામત મયૂરોનાં અનેક ભાતનાં નૃત્ય અને શબ્દો થવાને લીધે આપાનભૂમિ સરખી બહુાય છે. ૩૩, ૩૪ હે સૌમિત્ર ! વર્ષાજળથી ભિળવાને લીધે વિવર્ણ થયેલી પાષો- વાળા તરસ્યાં આતક પક્ષીઓ દેવોના રાજ ઇન્દ્રે વરસાવેલા અને વૃક્ષોનાં પાંદડાંમાં ભરાઈ રહેલા મોટી સરખા નિર્મળ જળાં હર્ષભેર પાન કરે છે. ૩૫ હે લક્ષ્મણ ! સાંભળ તો ખરો, આ વનને વિષે જમરોના સુન્દરવૃક્ષી વીજળા મધુર ગાન ચાલી રહ્યું છે અને તેની વચ્ચે વચ્ચે ધોલતાં દેહકાં- ઝો સૂતધારની પેઠે તાલ આપી રહ્યાં છે તથા મેઘની ગર્જનારૂપી મુદ્ગનો ધ્વનિ થઈ રહ્યો છે ! આ સઘળા ઉપરથી બધો વનને વિષે ઉત્તમ સંગીત જ પ્રવૃત્ત થયું હોય એવું બહુાય છે. ૩૬ આ વનને વિષે કોઈક સ્થળે નૃત્ય કરતા, કોઈક સ્થળે મધુર નાહ કરતા તથા કોઈક સ્થળે વૃક્ષોની ટોચો પર બેઠેલા અને મુદ્ગ ચાંદ્રિકાવાળાં હાંખાં પિંછોથી અલંકૃત થયેલા મયૂરોએ તો ખરેખર આગતું જ સંગીત મચાવી મૂક્યું હોય તેમ બહુાય છે ! હે લક્ષ્મણ ! અનેક પ્રકારની આકૃતિ, સ્વરૂપ તથા વર્ણ- વાળા અને નાના પ્રકારના નાહ કરનારાં આ દેહકાં કે જેઓ હાંખા સમયથી સુકાયેલી ભૂમિમાં નિકા કરતાં હતા, તે આ ઋતુને વિષે મેઘની ગર્જના સાંભળી ભ્રમત થયાં છે અને નવીન વર્ષાજળની ધારાઓ વડે હણવાને લીધે અનેક પ્રકારના નાહ કરી રહ્યાં છે ! હે ભાઈ ! નવીન વર્ષાજળાં પૂર આવવાને લીધે અર્ચિત થયેલી અને પોતાના તટ પરનાં ચક્રવાક પક્ષીઓને ખસેડતી નદીઓ છુલ્લું થયેલા તટોને લેલીને નવીન ભોમ માટે સ્વીકારેલા પોતાના પતિ સમુદ્ર પ્રત્યે વહન કરે છે. હે તાત ! જો તો ખરો, આ આકાશને વિષે શ્યામવર્ણ મેઘની સાથે નવા જળથી પરિપૂર્ણ થયેલા મેઘો ભેળાઈ જવાને લીધે બધો દાવાશિથી બળી ગયેલા

પર્વતોની સાથે બીજા તેવા જ પર્વતો ભેળાઈ ગયા હોય, એવો દેખાવ થઈ રહ્યો છે! અહો! મહામત્ત મયૂરોના ટીકાવાળાં, ઇંદ્રગોપ નામના જંતુઓથી વ્યાપ્ત હરિયાળીવાળા અને કદંબ તથા અર્જુન-વૃક્ષોની સુગંધથી સુવાસિત થયેલા આ રમણીય વનપ્રદેશોને વિષે હાથીઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરી રહ્યા છે. ૪૭-૪૯ હર્ષિત થયેલા આ જામરો નવીન વર્ષાજળની ધારાઓથી ધોવાયેલાં ધરાગ-વાળાં કમળોને ત્યાગ કરી નવાં ધરાગયુક્ત કદંબ-વૃક્ષનાં પુષ્પો પર ભેસી તેના સુગંધનું પાન કરે છે. ૪૯ આ ઋતુને વિષે હસ્તીઓ અતિશય મદ-મત્ત, વૃષ્ણો હર્ષિત, સિંહો અત્યંત પરાક્રમયુક્ત, પર્વતો રમણીય દેખાવવાળા અને રાજાઓ ઉલ્લાસ-રહિત થયા છે તથા દેવોનો રાજા ઇંદ્ર ગેધોની સાથે ક્રીડા કરે છે. ૪૯

‘હે સૌમ્ય! સસુદ્રની ગર્જનાઓને પણ જાળવે એવી ગર્જના કરનારા આકાશમાં બહેલા આ મેઘો મોટા જળસમૂહ વડે નદીઓ, સરોવરો, નાની તળાવડીઓ, વાવો તથા આખી પૃથ્વીને પ્રવાહવાળી કરી દે છે. ૪૮ આ ઋતુને વિષે વર્ષા-જળની ધારાઓ વેગથી પડે છે, વાયુ અત્યંત ભેરશોરથી વાય છે અને તૂટી પડેલા તટોવાળી નદીઓ મતુંબોને આક્રમવા માગેને રાકતી આડે માગે શીઘ્ર ગતિથી વહન કરે છે. ૪૯ હલ્લમણુ! જેવી રીતે રાજાઓ પોતાના પુરોહિત તથા અમાત્યોની સહાયથી અભિષિક્ત થઈ પોતાનાં રૂપ તથા શોભાને દર્શાવે છે, તેવી રીતે આ ઋતુને વિષે પર્વતો ઇંદ્ર મોકલેલા તથા વાયુ-ઓ આણેલા વાદળરૂપી જળકુંભોથી સિંચાઈને પોતાનાં રૂપ તથા શોભાને પ્રકટ કરે છે. ૪૯ આકાશ વાદળ વડે છવાઈ જવાને લીધે રાત્રે તારાઓ તથા દિવસે સૂર્ય જોવામાં આવતા નથી. હે ભાઈ! પૃથ્વી નવીન જળથી તૃપ્ત થઈ છે તથા દિશાઓ અધ-કારથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે પ્રકાશતી નથી. વર્ષા-

જળની ધારાઓથી ધોવાયેલા પર્વતોનાં મોટાં શિખરો લાંબી સુક્રામાળા સરખાં પોતા પર વહેતાં મોટા ઝરણાઓથી અધિક શોભી રહ્યાં છે. હે સૌમ્ય! માર્ગમાં પડેલી શિલાઓમાં અથડાવાને લીધે જેને વેગ સ્ખલિત થયો છે, એવા પર્વતોના મોટા અને નિર્મળ ઝરાઓ મયૂરોના નાદવાળી સુક્રાઓને વિષે તૂટી પડેલા મોતીના હાર સરખા દેખાય છે. વળી જેઓએ મોટા મોટાં પર્વતશિખરો-ને ધોઈને સ્વચ્છ કર્યાં છે એવા અને મોતીની સેરો સરખા દેખાતા શીઘ્રવેગી વિપુલ ઝરાઓ પર્વત પરથી નીચે પડતાં મોટી શુક્રાઓને વિષે રોકાઈ રહે છે. ૪૯-૫૦ હે ભાઈ! આ ઋતુને વિષે આકાશમાંથી એકેર પડતી જળધારાઓ રતિક્રીડા-સમયે થતા પરસ્પરના મદનથી તૂટેલી સ્વર્ગની રમણીઓની સુક્રામાળા સરખી દેખાય છે. ૫૧ હે લક્ષમણુ! આ ઋતુને વિષે આકાશ મેઘની ઘનધાર વટાવી છવાયેલું હોવાને લીધે સૂર્યાસ્ત થયો હશે કે નહિ એ બરાબર જાણી શકાતું નથી; પરંતુ પક્ષીઓ પોતપોતાનાં નિવાસસ્થાનોમાં જવા લાગે છે, કમળો ખિલવા લાગે છે અને માલતીનાં પુષ્પો ખીલવા માંડે છે; એ ઉપરથી સૂચિત થયાતું અનુમાન થઈ શકે છે. ૫૨ વર્ષાઋતુને લીધે રાજા-ઓની યાત્રા પાછી ફરે છે તથા સેનાઓ માર્ગમાં જ અટકી પડે છે. એ પ્રમાણે વર્ષાજળે રાજાઓનાં પરસ્પરનાં વેર તથા જવા-આવવાના માગોને રોકી લીધા છે. ૫૩

‘હે સૌમિત્ર! વેદપાઠ કરવા ઇચ્છતા સામ-વેદી બ્રાહ્મણોને ભારપદ માસને વિષે ઉપાકર્મ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે. ૫૪ વળી સઘળા ગૃહકૃત્યોથી પરવારીને તથા વર્ષાઋતુમાં ઉપયોગી સર્વ સાહિત્યોના સંચય કરીને કેશલદેશાધિપતિ મહાત્મા ભરતે આપાદી પૂર્ણિમાથી આરંભી અવસ્ય કાર્મક વિશેષ ઋતોનો આરંભ કર્યો હશે. ૫૫ અને ઘેર ગયેલો ભેળને જેમ અયોધ્યાવાસીજનોનો હર્ષ વૃદ્ધિ પામે, તેમ આ વર્ષાઋતુના દિવસોમાં જળથી પૂર્ણ થયેલી સરયૂ નદીનો વેગ નિશ્ચય વૃદ્ધિ પામ્યો હશે. ૫૬ હે લક્ષમણુ! અત્યંત રળિયા-

૯ વર્ષાઋતુના કેટલીક અવગણ્ય પડવાને લીધે રાજાઓ પરસુલક જીતવાને પ્રયાસ કરી શકતા નથી, તેથી અહીં રાજાઓને ઉલ્લાસરહિત કહ્યા છે.

મણી વર્ષાન્કતુના સમયમાં ઉત્તમ રાજ્યાસન પર વિરાજેલા સુગ્રીવ કે જેણે પોતાના શત્રુ વાહીને જીત્યા છે તથા પત્ની રૂમાને પ્રાપ્ત કરી છે, તે શ્રેષ્ઠ સુખ લોગવે છે; પરંતુ હું તો મહાન રાજ્યથી શ્રદ્ધ થયેલો તથા શ્રીવિયોગને પ્રાપ્ત થયેલો હોવાથી હોના થયેલા નદીના કિનારાની પેઠે જેમ પાશુ છું. ૧૭, ૧૮ અરે, આ વર્ષાન્કતુના દિવસે અત્યંત દુર્ગમ હોવાથી દિવસે દિવસે મારો શોક વધતો જાય છે તથા મોટો શત્રુ રાવણ જીતી ન શકાય એવો મને લાગે છે. ૧૯ આ વર્ષાન્કતુને વિષે યાત્રા કરવી અચોચ સમજીને તથા મારેાને અતિ દુર્ગમ થયેલા જોઈને અતિ નમ્રતાવાળા સુગ્રીવને સીતાની શોધ કરવા સારું મેં કંઈ પણ કહ્યું નથી અને વળી મારું કાર્ય અલ્પ સમયે તથા અલ્પ યત્ને થઈ શકે એવું નથી; એટલે હું હમણાં તે સંબંધી સુગ્રીવને કશું પણ કહેવા ઇચ્છતો નથી; કેમ કે ઘણા કાળ સુધી શ્રીવિયોગનું કષ્ટ લોગવીને તે હમણાં જ શ્રીસમાગમના સુખને પ્રાપ્ત થયો છે. મહાત્મા સુગ્રીવ સારી રીતે વિશ્રાંતિ લઈને મારું કાર્ય કરવાનો અગ્રય આવી પહોંચતાં અવશ્ય મારા ઉપકારનું રમરણ કરશે જ. હે ઉત્તમ લક્ષણવાળા સૌમિત્રિ ! એ સુગ્રીવની તથા નદીઓની પ્રસન્નતાને ઇચ્છતો હું તેણે કહેલા સમયની વાટ જોઈશ. ૨૦-૨૨ જે શરવીર હોય છે, તે કેઈએ કહેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કર્યા વિના રહેતો નથી. જે અક્રુતજ્ઞ હોય છે, તે ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર ન કરવાથી પરાક્રમી પુરુષોના મનને હણે છે; અર્થાત્ પ્રત્યુપકાર નહિ કરવાથી ઉપકાર કરનારની ખીતિ તેના પરથી જોણી થાય છે. ૨૪

પવિત્ર દર્શનવાળા રામચંદ્રના ઉપકૃષ્ટ વચનોને અતિ યોગ્ય સમજી તથા તેને માન્ય કરી મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના ઉત્તમ જ્ઞાનને દર્શાવતાં હાથ જોડીને કહ્યું : ૨૫ ‘હે નરેન્દ્રપુત્ર ! તથોએ મહાત્મા સુગ્રીવની આગળ પોતાની જે ઇચ્છા પ્રકટ કરી છે, તે પ્રમાણે જ તે વાનરશ્રેષ્ઠ અલ્પ

કાળમાં કરશે. તમે શરદન્કતુ આવતા સુધી ધૈર્ય ધારણ કરો; કારણ કે તથોએ શત્રુનો નિઃશ્વ કરવામાં સુગ્રીવની આગળ વર્ષાન્કતુ વીત્યા પછીના સમયનો સંકેત કર્યો છે.’ ૨૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આનંદિય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૨૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૯ મો

રામચંદ્રના કાર્ય માટે સુગ્રીવજીવિરમરણ અને હનુમાને આપેલી ચેતવણી

સમીક્ષ્ય ત્રિમલં ક્યોમં ગતિવિચુલ્લલાહકમ્ ।

સારસાકુલસંયુતં રમ્યજ્યોત્સ્નાનુલેપનમ્ ॥ ૧ ॥

દિવસે વીતતાં વર્ષાન્કતુ સમાપ્ત થઈ અને શરદન્કતુ પ્રાપ્ત થઈ, વાહણીઓ અને વીજળીઓના ચાલ્યા જવાથી આકાશ નિર્મળ થયું. જ્યાં-ત્યા સારસપક્ષીઓ શબ્દ કરવા લાગ્યાં અને રાત્રિમા રમણીય ચાંદનીરૂપી ચંદન વડે આકાશ લેપાઈ ગયું. ૧ વર્ષાન્કતુ વીતી ગઈ અને શરદન્કતુનું દીવસો શરૂ થયા, તોપણ કિષ્કિન્ધાની રાજ્યસમૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયેલો સુગ્રીવ તો ધર્મ તથા અર્થ એ બંને પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવામાં મંદ થઈને માત્ર અસપુરુષોએ સેવેલા કામનું જ સેવન કરી રહ્યો હતો. તેનું ચિત્ત કામલોગને યોગ્ય એકાંત સ્થળમાં જ આસક્ત થયું હતું. ૨ પોતાના શત્રુ વાહીનો વધ થવારૂપ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થવાથી અને પોતાને કિષ્કિન્ધાનું આશુ રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તે સુગ્રીવ નિરંતર સ્ત્રીઓને વિષે જ આસક્ત રહેતો હતો. પોતાની પ્રિય સ્ત્રી રૂમાને તથા અત્યંત ઇષ્ટ એવી તારાને પ્રાપ્તથવાથી તે પોતાના સર્વ ઇચ્છિત મનોરથોને સિદ્ધ થયા માનતો હતો અને નિશ્ચિંત થઈ, ઇંદ્ર જેમ ગંધર્વીઓ અને અશ્વરાઓની સાથે ક્રીડા કરે, તેમ રાત્રિ-દિવસ તેઓની સાથે વિહાર કરતો હતો. તેણે સંપૂર્ણ રાજ્યકાર્યભાર મંત્રીઓને સોંપી દીધો હતો અને તેઓ શું કરે છે, તે વિષે તે કદી પણ દૃષ્ટિ કરતો ન હતો. ૩-૫ મંત્રીઓ શ્રેષ્ઠ હોવાથી રાજ્યપાલન કરવા સંબંધી સુગ્રીવનો સંદેહ ગળી ગયો હતો. વાનરાધિપતિ સુગ્રીવને યથેચ્છાચરણી તથા ક્રામા-

+ નદીના તટની લેખડો લીની થઈને પડે છે, તેથી આમ લેખેલા કરી છે.

સકત બની રહેલો ભેઈને અર્થશાસ્ત્રના તત્ત્વને બહુતારે તથા વિશેષ કરી કાળધર્મને અને વાકયોના મર્મને સમજનારે મારેતસુત હનુમાન કે જેણે કર્તવ્યનો નિશ્ચય સારી રીતે બરેયો હતો, તેણે સુગ્રીવની પાસે આવી મનને આનંદ આપે એવાં તથા સત્ય હેતુવાળાં અનેક પ્રકારનાં વાક્યો વહે તેને પ્રસન્ન કરી સત્ય, સામ, ધર્મ, અર્થ તથા નીતિયુક્ત, હિતરૂપ, રુચિકર, પ્રીતિપૂર્ણ, વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય અને દૃઢ નિશ્ચયયુક્ત વચનો કહેવા માંડ્યાં :

‘હે વાનરેન્દ્ર ! તને ઇચ્છિત રાજ્ય તથા યશ પ્રાપ્ત થયાં છે અને તારા કુળની સમૃદ્ધિ પણ વૃદ્ધિ પામી છે. હવે માત્ર મિત્રોનાં કાર્યો કરી તારે મિત્ર-સંગ્રહ કરવો જ બાકી રહેલો છે; અર્થાત્ ઉપકાર કરનાર મિત્રને પ્રત્યુપકાર કરી તારે તેની સાથેની મિત્રીને સાચવવી એટલું જ કાર્ય કરવું બાકી છે. માટે તું હવે મિત્રોનાં બાકી રહેલાં કાર્ય કરવાને તત્પર થા. પ્રત્યુપકાર કરવાના સમયને બહુનારે પુરુષ જે નિરંતર પોતાના મિત્રોતું હિત કરવામાં લાગ્યો રહે છે, તો તેનાં રાજ્ય, કીર્તિ તેમ જ પ્રતાપની પ્રતિહિન વૃદ્ધિ થયા કરે છે. હે રાજન્ ! કૌશલ, કંડ, મિત્ર અને આત્મા, જે આરે વસ્તુઓ જે રાજ્યને સ્વાધીન હોય છે, તે રાજ્ય મહાન રાજ્યવૈભવ હોય છે. ૧-૧૧ સદાચરણ-સંપન્ન તથા સન્માર્ગે આલિનાશ તારે પોતાના મિત્રને માટે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને યથાર્થ રીતે પાળવી ભેઈજો. જે પુરુષ પોતાનાં કાર્યોને મૂકીને અત્યંત ઉત્સાહભરે ઉતાવળે મિત્રના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેને મોટો અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૨, ૧૩ તેમ જ જે પુરુષ સમય વીતી જવા પછી મિત્રનું કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે, જોકે પાછળથી મોટો અર્થ સિદ્ધ કરે, તોપણ મિત્રવના ધર્મને યોગ્ય રહેતો નથી. ૧૪ હે શત્રુદમન ! હવે આપણા મિત્ર રામચંદ્રની અંતી સીતાની શોધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, તે વહી બાય નહિ તે પહેલાં આપણે તે કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈ ભેઈજો. ૧૫ હે

રાજન્ ! મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્ર જોકે પોતાના કાર્ય માટે ઉતાવળા છે, તોપણ પોતે સમયને બહુનાર હોવાથી સીતાની શોધ કરવાનો સમય વહી જશે તે છતાં પણ કશું કહેશે નહિ, કેમ કે હાલમાં તેઓ તારે આધીન હોવાથી તારા અભિપ્રાયને અનુસરી શાંત રહ્યા છે. અમિત પ્રભાવવાળા તથા અપ્રતિમ શુભવાળા જે રામચંદ્ર તારા કુળની વૃદ્ધિ કરનાર છે અને લાંબા સમયના બંધુભાવને પ્રાપ્ત થયા છે. તેમને કનિક બંધુ લક્ષ્મણ પણ તેવો જ શુભવાન છે. ૧૬, ૧૭ હે હરીશ્વર ! જે રામચંદ્ર પ્રથમ તારું કાર્ય કયું છે; માટે હવે તેમનું કાર્ય કરવામાં તું વિલંબ કરીશ નહિ. હે રાજન્ ! ઉતાવળે તારે આધીન રહેલા બળવાન વાનરોને સીતાની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપ. ૧૮ હે સુગ્રીવ ! રામચંદ્ર પોતાનું કાર્ય કરવા માટે તને કહે તે પહેલાં જો તું તેમના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈશ તો પછી તેમાં કદાચ વધુ કાળ વ્યતીત થશે, છતાં પણ તને કશો હોષ રહેશે નહિ; પરંતુ તેમના કદાચ પછી કાર્ય કરવાથી તો તું અવશ્ય કાલાતિક્રમના હોષને પાત્ર થઈશ. ૧૯ હે વાનરેન્દ્ર ! જેણે તારું કાર્ય ન કયું હોય જોવા મતુબ્યતું કાર્ય કરવાને પણ તું પ્રવર્તે છે, તો પછી તારા ઉપકાર કરનારા રઘુ-વીરનો પ્રત્યુપકાર કરવામાં તું પોતાના રાજ્ય તથા પ્રાણને ગુમાવીને પણ પ્રવર્તે જોમાં શું આશ્ચર્ય ! ૨૦ હે વાનર અને રીંછોના અધિપતિ ! અત્યંત પરા-કર્મી જોવો તું રામચંદ્રનું કાર્ય પાર પાડવાને શક્તિમાન છે, છતાં જોમની આજ્ઞાની વાટ ભેઈ જોમનું કાર્ય શા માટે અટકાવે છે ! હે સુગ્રીવ ! જોકે જે હશરથનંદન રામચંદ્ર પોતાનાં બાણો વડે સમગ્ર દેવતાઓ, અસુરો અને નાગલોક વગેરેને વશ કરવા સમર્થ છે, તોપણ તે કરેલી પ્રતિજ્ઞા સત્ય છે કે અસત્ય છે, તેની પરીક્ષા કરવા સારું જ તે તારી સહાયની વાટ ભેઈ રહ્યા છે. ૨૧, ૨૨ હે કપિવર ! નિરપરાધી વાહીને હણવાનું કાર્ય ધણું જ અયોગ્ય હતું, તોપણ મહાત્મા રાધવે તેની તથા પોતાના પ્રાણોની કશી પણ શંકા રાખ્યા વિના તારું મોટું પ્રિય કયું છે; માટે આપણે તેમની પ્રિયા વેદેહીની શોધ આખી પૃથ્વી તથા આકાશને

વિષે યજ્ઞ કરવી બેઈએ.^{૨૩} હે સુગ્રીવ ! યુદ્ધને વિષે મરુદ્ગણો સહિત દેવતાઓ, દાનવો, અંધવો, યક્ષો તથા અસુરો યજ્ઞ એ મહાસમર્થ રઘુવીરને કાય પમાડવા સમર્થ નથી તો પછી રાક્ષસો તેમને શું કરી શકે એમ છે ?^{૨૪} હે પિંગેશ ! એવા શક્તિમાન તથા તારા પર પ્રથમથી જ ઉપકાર કરનારા રઘુવીરનું તારે સર્વ પ્રકારે પ્રિય કરવું યોગ્ય છે.^{૨૫} હે કપીશ્વર ! તારી આજ્ઞા શ્રવાથી પાતાળ, પૃથ્વી, જળ તથા આકાશ વગેરે આગમ્ય સ્થળમાં જવાને યજ્ઞ આશામાંના કોઈ યજ્ઞ વાનરની ગતિ અટકે એમ નથી. હે નિષપાપ ! તારા આધીનમાં કોઈથી યજ્ઞ પરાભવ ન પામે એવા કરોડો વાનરો છે, તેઓમાંના કોણ કશું કાર્ય કરે એ માટે તું સત્વર આજ્ઞા આપ.^{૨૬, ૨૭}

સમયને અનુસરી યોદ્ધાએલાં મહારામા હનુમાનનાં વચન સાંભળી, અત્યંત પરાક્રમી અને બુદ્ધિમાન સુગ્રીવે એ પ્રમાણે કરવાને તે જ સમયે દંડ નિશ્ચય કર્યો અને નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહેનારા પોતાના સચિવ નીલ વાનરને પોતાની પાસે યોદ્ધાની, સર્વ દિશાઓમાંના વાનરસેન્યને એકત્ર કરવાની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું :^{૨૮, ૨૯}

‘હે નીલ ! મારી સર્વ સેના પોતપોતાના ચૂશપાદો તથા સેનાપીથો સહિત નિર્વિલંબે અહીંયાં એકત્રિત થાય તેમ તું કર.’^{૩૦} વળી જે વાનરો દૂર દિશાઓ પ્રત્યે અતિ ઉતાવળી ગતિથી જઈ પહોંચે એવા તથા અતિ ઉદોગશીલ હોય તેવાઓને તું મારી આજ્ઞાથી સત્વર તેહાવ. સઘળી સેના એકઠી થયા પછી તારે તેની ગચ્છતરી વગેરે જે કોઈ કાર્ય કરવાનું હોય તે કરવું. હે નીલ ! આજથી આરંભી થઈ રાત્રિની અંદર જે વાનર અહીં આવી નહિ પહોંચે, તેને નિઃસંદેહ પ્રાણત-દંડ દેવામાં આવશે.^{૩૧, ૩૨} આ મારી નિશ્ચયબુદ્ધિ દંડ આજ્ઞાને માન્ય કરી તું અંગદને સાથે લઈને જ અને જાણુવાન જેવા વૃદ્ધોને યજ્ઞ અતિસન્માનપૂર્વક તેડી લાવ. ’ એ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીને, ઉપ પરાક્રમી વાનરોના રાજ સુગ્રીવે પોતાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૩૩}

ધૃતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિરૂપિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઇન્દ્રિયમાધ્યમમાં ૨૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૦ મો

માલ્યવાન પર્વત પર રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ

—સીતાવિરહ—શરદઋતુનું વર્ષુન

ગૃહ પ્રવિષ્ટે સુગ્રીવે વિમુક્તે ગગને ઘર્ષે !

વર્ષપત્રે સ્થિતો રામઃ કામશોકામિપીલિતઃ ॥ ૧ ॥

મહાસમર્થ હનુમાનના ઉપદેશ વડે સાવધ થઈ કપીશ્વર સુગ્રીવે વાનરોની સેના એકઠી કરાવવા માંડી. એ વેળા શરદઋતુ પ્રવૃત્ત થવાને લીધે આકાશ મેઘરહિત અને સ્વષ્ઠ થયું અને નિર્મળ ચંદ્રમંડળની રમણીય બ્યોત્તનારૂપી અંકન વડે દિપ્તિ ગળ્યું. આ સમયે માલ્યવાન પર્વત પર રહેલા કામ તથા શોકથી પીડાતા શ્રીમાન રામચંદ્ર સમય નીતી જવા છતાં યજ્ઞ સુગ્રીવને કામાસક્ત થયેલો બેઈને તથા નાશ પામ્યા સરખી વેદેહીને વિચાર કરીને અત્યંત કષ્ટને લીધે મૂર્ચિત્ત સરખા થઈ ગયા.^{૧-૩} યુનાઃ એક મુહૂર્તમાં જ સૂચેત થઈ મહા-બુદ્ધિમાન રામચંદ્ર ‘અરેરે, સીતા લવલી હશે કે નહિ ? અરે, તે લવલી હશે તોપણ હું તેને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીશ ?’ એ પ્રમાણે પોતાના મનમાં વારંવાર ચિંતા કરવા લાગ્યા. એક દિવસે દશરથ-નંદન રઘુવીર માલ્યવાન પર્વતની સુવર્ણ સરખી ધાતુ વડે સુશોભિત જણાતી એક રમ્ય શિલા પર બેઠા હતા, તેવામાં મેઘરહિત નિર્મળ આકાશમાં જિહ્વાતાં સારસપક્ષીઓના શબ્દો સાલળી તથા ધીમા યજ્ઞ કેટલાએક શરદઋતુનાં ચિહ્નો બેઈને તેમને પોતાની પ્રાણપ્રિયા જનકનંદિની સાંભરી આવ્યાં; એથી અતિ પીડિત થઈને હીન વાણી વડે તેઓ વિદ્વાપ કરવા લાગ્યા :

‘અરેરે, સારસપક્ષીના શબ્દ સરખા સ્વર-વાણી જે વેદેહી પૂર્વે આશ્રમને વિષે સારસપક્ષી-ઓએ એકબીજાને યોદ્ધાવવા માટે કરેલા શબ્દો સાંભળીને જેવી હર્ષિત થતી હતી, તેવી શું તે આજે યજ્ઞ હર્ષિત થતી હશે ?’^{૪-૬} અરેરે. એવાળા જનકનંદિની સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળા અને પ્રકુ-હિત પુષ્પોવાળા અસનવૃક્ષોનું સૌંદર્ય બેઈને મારો વિયોગ કેમ મહન કરી શકશે ?^૭ અરે, એ સર્વોત્તમ સ્વર સીતા પૂર્વે કદાહં સોના મધુકા નાહ

સાંભળીને નાશ્વત થતી હતી તે આજે મારા વિના શું કરતી હશે ? અરેરે, આ સન્નેડે કરનારાં બંધવાક પક્ષીઓના મધુર શબ્દ સાંભળવાથી એ કમળ સમાન વિશાળ નેત્રોવાળી મારી પ્રિયાની કેવી દશા થતી હશે ? અરેરે, હરિણના ખાળકનાં નેત્ર સરખાં મેત્રવાળી એ બાનકી વિનાનો હું હાલમાં અનેક સરોવરો, નદીઓ, વાવો, વનો તથા ઉપવનોમાં વિચરું છું ; પરંતુ ક્યાંય સુખ પામતો નથી. ૧૦, ૧૧ મારો વિયોગ થવાને લીધે તથા પોતાની અતિ સુકુમારતાને લીધે મારી પ્રિયા સીતાને પણ શરદ-ઋતુના શુભોદી પ્રવૃત્ત થયેલો કામ અત્યંત પીડા કરી રહ્યો હશે ! ૧૨

જેમ આતક પક્ષી વરસાદના જળ માટે વિલાપ કરે, તેમ હશરથનંદન રઘુવીર એ પ્રમાણે સીતાને અર્થે વિલાપ કરી રહ્યા હતા. ૧૩ એવામાં વનકૂળ લાવવા માટે રમ્ય પર્વતશિખરોમાં વિચરી વનકૂળ લઈ પાછા વળેલા લક્ષ્મીવાન લક્ષ્મણે પોતાના મોટા ભાઈ રઘુવીરને ચિંતાચક્ત દીધા. એકાંત સ્થળને વિષે દુઃસહ, ચિંતાવશ થયેલા તથા સંજ્ઞા વિનાના થયેલા પોતાના બંધુને જોતાં જ અતિશય ખેદ થવાને લીધે દીન બની ગયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ એકાએક તેમની યાસે દોડી આવ્યા અને દીન વાણીથી કહેવા લાગ્યા : ‘ હે આર્થ ! આવી રીતે તમે તમારા પોતાના પૌરુષભળનો પંશભવ કરનારા કામને વશ થઈને કયુ પ્રયોજન સિદ્ધ કરી શકશો ? અરે, આમ શોકને વશ થવાથી તો ભીલટી તમારા ચિત્તની સ્થિરતા નષ્ટ થાય છે ! હે આર્થ ! બંધુ ! શું કર્મ-યોગના આશ્રયથી તમારાં સર્વ દુઃખ તથા શોક નિવૃત્ત થાય તેમ નથી ? ૧૪, ૧૫ હે ભાઈ ! હવે તમે શૌચસ્નાનાદિ ક્રિયા કરી તમારા પોતાના મનને પ્રસન્ન રાખો અને નિરંતર સમાધિયોગમાં આસક્ત રહો ; તેમ જ આલસ્યરહિત થઈને પોતાના સહાયસામર્થ્યાદિ પૌરુષભળની વૃદ્ધિ થાય એવાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. ૧૬, ૧૭ હે માનવવંશનાથ ! એવો તમે નિશ્ચય માનજો, તમારા સરખા પતિની સ્ત્રી વેટેહી બીજાથી કદી પણ છુટવી શકાય એમ નથી. હે શૂરવીર રાઘવ ! આ જગતમાં

એવો કયો પુરુષ છે કે જે પ્રભવલિત અસિશિખાને અહણુ કરીને દબ ન થાય ? ’

હવે નિશ્ચયવાળા અને સત્ય અર્થવાળા શુભ લક્ષણસંપન્ન લક્ષ્મણના વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્ર તેને સામ, ધર્મ, અર્થ તથા નીતિયુક્ત તેમ જ રુચિકર અને હિતરૂપ વચનો કહેવા લાગ્યા : ૧૮, ૧૯ ‘ હે તાત ! તારું કહેલું વચાર્થ છે, બુદ્ધિમાન પુરુષે તારા કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગનું અનુષ્ઠન કરવું જોઈએ ; પણ તેની ઉપેક્ષા કરીને માત્ર પોતાના અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા પૌરુષભળના ફળનું જ ચિંતન કરવું યોગ્ય નથી. ’

એટલું કહી થોડીક વાર શાત રહી કમળ-પત્ર સમાન નેત્રવાળાં બાનકીનુ પુત્ર : રમરશ્ચ થઈ આવતાં મહાત્મા રામચંદ્ર સુકાતા સુખે લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા : ૨૦, ૨૧ ‘ હે લક્ષ્મણ ! પૃથ્વી-દેવીને જળ વડે તૃપ્ત કરીને તથા નાના પ્રકારનાં તૃણપાન્યાદિ ઉત્પન્ન કરીને ધર્મ હવે પોતાનું કામ પરાચારી રહ્યો છે. ૨૨ હે રાઘવપુત્ર ! મોટા અને ગંભીર શબ્દવાળા તથા પર્વતો અને વૃક્ષોની પાસે ગતિ કરનારા મેઘો જળ વરસાવીને હવે શાત થયા છે. શ્યામ કમળદળ સમાન કાંતિવાળા એ મેઘો કશે દિશાઓને શ્યામવર્ણી કરી મદરહિત થયેલા હસ્તિઓની પેઠે શાત થયા છે. હે સૌમ્ય ! એ તો ખરો, જળખિંદુયુક્ત અને કુટંબ તથા અર્બુન-વૃક્ષનાં પુષ્પોની સુગંધવાળા વૃદ્ધિ સમધી મહા-વેગવાન વાયુઓ ચોતરફ ફરી વળીને હવે શાત થઈ ગયા છે. ૨૩-૨૫ હે નિષ્પાપ લક્ષ્મણ ! મેઘોની ગર્જના, હાથીઓના ચિત્તાર, મયૂરોનાં બેહકા તથા અરણ્યોનો અજળભાટ એ સઘળું હવે એકાએક શાંત થઈ ગયું છે. ૨૬ મેઘ વરસવાને લીધે નિર્મળ થયેલા અને વિચિત્ર શિખરોવાળા પર્વતો બધે ચંદ્રનાં કિરણોથી લેપાયા હોય એવા શોભી રહ્યા છે. ૨૭ હે સૌમિત્ર ! સપ્તર્ષી વૃક્ષોની શાખાઓ, નક્ષત્રો સહિત સૂર્યચંદ્રની પ્રભા અને મહમત હાથીઓની લીલા, એ ત્રણેને વિષે પોતાની શોભા વહેંચી નાખીને શરદઋતુ પ્રવૃત્ત થઈ છે. ૨૮ હે

લક્ષ્મણ ! જો ને, હાલમાં અનેક પદાર્થોમાં રહેલી વિચિત્ર શોભાવાળી આ શરદઋતુની લક્ષ્મી સૂર્યોદયથી વિકસેલાં કમળોના સમૂહમાં અધિક શોભે છે !^{૨૯} વળી પવનને અનુસરનારો આ શરદઋતુ કે જે સપ્તપર્ણ વૃક્ષોનાં પુષ્પોના સુગંધથી તથા જમરસમૂહોના શુંભરવથી ભરપૂર છે, તે મદમત હસ્તીઓના ગર્વને દૂર કરતો સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યો છે. હે ભાઈ ! તું જો તો જરો, સુંદર અને વિશાળ પાંખોવાળા, કમળપરાગથી વ્યાસ દેહેવાળા, નિરંતર કામાસક્ત રહેનારા અને માનસરોવરથી નીકળી મહાનદીઓનાં રમણીય તટ પર આવી અઢેલાં આ ચક્રવાક પક્ષીઓની સાથે હું સો કેવી કીડા કરી રહ્યા છું !^{૩૦, ૩૧} હે સૌમિત્રિ ! મદથી પ્રીત અનેલા હસ્તીઓ, ગર્વિષ્ટ વૃષભોનાં ટોળાઓ અને નિર્મળ જળવાળી નદીઓ. એ વગેરેમા તો શરદઋતુની શોભા અનેક પ્રકારે વહેંચાયેલી જણાય છે.^{૩૨} આકાશને ચેદ્યમંડળથી સુક્રત ચયેલું ભેદને આનંદ રહિત થવાને લીધે પોતાની પ્રિયામા આસક્તિ રહિત થયેલા તથા જેઓએ પોતાના અદ્રિકાચુક્ર પિંછોડાઈ પી વ્યાભૂષણોના ત્યાગ કર્યો છે એવા શોભા વિનાના મોરલાઓ વનોને વિષે હવે ધ્યાનમગ્ન થવા લાગ્યા છે.^{૩૩} આ ઋતુને વિષે મન તથા નેત્રને આનંદ ઉપભવે એવાં અને સુવર્ણ સરખા ગોરવણીં અસંખ્યાત પ્રિયકવૃક્ષો કે જેની મોટી મોટી શાખાઓ પુષ્પોના ભારથી લચી રહી છે તેને લીધે સઘળાં વનો દેહીઅમાન થઈ રહ્યાં છે.^{૩૪} કમળચુક્ર સરોવરો તથા વનોને વિષે પ્રીતિવાળા અને પોતાની હસ્તિનીઓની સાથે કામભોગ સંબંધી ઉલ્લટ ધંગ્જાવાળા મદોન્મત શ્રેષ્ઠ હસ્તીઓની ગતિ પશુ આજે મંદ પડેલી જણાય છે. હે સૌમ્ય ! આ શરદઋતુને વિષે આકાશ ચળકતી તરવાર જેવું નિર્મળ બની ગયું છે, નદીઓના જળનો પ્રવાહ કૃશ થઈ ગયો છે, કલ્હાર પુષ્પોથી સુગંધ-ચુક્ર શીતળ વાસુ વાય છે અને અંધકારથી સુક્ર

થયેલી દિશાઓ પ્રકાશચુક્ર થઈ છે.^{૩૫, ૩૬} હે લક્ષ્મણ ! સૂર્યના તાપને લીધે પૃથ્વી પરનો સઘળો કાદવ સુકાઈ ગયો છે, બ્યાંત્યા ઘાટી રજા ભેડવા લાગી છે અને પરસ્પર વેરવાળા રાબાજોને ઉલ્લોભ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. શરદઋતુને લીધે જેનાં રૂપ અને શ્રોણમાં વધારો થયો છે એવા, રબોટાયેલાં શરીરવાળા અને પરસ્પર યુદ્ધ કરવાનાં લોલવાળા મદમત વૃષભો ગાયોનાં સમૂહોની વચ્ચે બરાડી રહ્યા છે. આ શરદઋતુને વિષે કામી થયેલી અને પોતાના પતિ પર તીવ્ર પ્રીતિવાળી કુલીન હસ્તિની વનમાં વિચરતા પોતાના મદોન્મત સ્વામીની પૂંઠે પૂંઠે મંદ ગતિથી ક્યાં કરે છે. હે લક્ષ્મણ ! પોતાના દેહને શોભાવનારા અદ્રિકાચુક્ર પિંછોડો ત્યાગ કરી મચૂરો નદીના કિનારા પર ભય છે; પરંતુ ત્યાં આગળ પશુ મેઘજલનાં સાંભળવામા નહિ આવવાથી ઉદ્વિગ્ધ થઈ તેઓ ભણે સારસપક્ષીઓથી તિરસ્કાર પામ્યા હોય એમ લીનપણે પાછા વળે છે !^{૩૭-૪૦} મદ જરવાથી ઉન્મત અનેલા મોટા હસ્તીઓ પોતાના ભયંકર શબ્દો વડે વનમાંના કારંડવ તથા ચક્રવાકોદિ પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપભવે છે અને પ્રકુલિત કમળોની શોભાવાળાં સરોવરોમાંનાં જળને વારંવાર ડહોળી નાખીને તેતુ પાન કરે છે.^{૪૧} હે સૌમિત્રિ ! જેના રેતાળ કિનારા પર ગાયોનાં ધણે ભણાં રહ્યાં છે તથા સારસપક્ષીઓ નાદ કરી રહ્યા છે, એવી કાદવ વિનાની નદીઓનાં નિર્મળ જળને વિષે હર્ષિત થયેલા હું સો જળકીડા કરવા માટે આવીને પડે છે.^{૪૨} હે સૌમ્ય ! વર્ષોઋતુ ભ્રાતીત થઈ જવાને લીધે હાલમાં નદીઓના, ઝરણાંઓના, મેલોના, વૃદ્ધિ પામેલા મહાવાસુના, મચૂરોના અને ટેંકડાંઓના શબ્દો બંધ પડી ગયા છે.^{૪૩} વર્ષોઋતુમાં પહેલવહેલાં મેઘમંડળનો ઉદય થતાં જ છુપાઈ ગયેલા, પોતાના દેહને નિર્વાહ નહિ કરી શકવાથી મરણ તુલ્ય થયેલા અને ઘણા સમય સુધી રાફડાઓમા જ રહેવાથી ક્ષુધા વડે પીડાતા રંજિતરંગી મહાઝેરી સર્પો હવે પોતપોતાના રાફડાઓમાંથી બહાર નીકળે છે.^{૪૪} બહે ! જેમ પ્રીતિવાળી કેઈ કામી

* ભેકે હંસ અને ચક્રવાક પરસ્પર વેરી છે, તેપણુ શરદઋતુના પ્રભાવને લીધે પોતાનું વેર ભૂલીને સાથે મળી કીડા બે છે
 . રામાનુજીય

સ્રી પોતાના ઇચ્છિત પતિના હસ્તસ્પર્શના સુખથી પોતાનાં નેત્રોને અર્ધાં ઉઘાડી અનુરાગને લીધે પોતે જ વચ્ચેના ત્યાગ કરે છે, તેમ આ રક્તવર્ષી સંધ્યા શોભાયમાન ચંદ્રકિરણોના સ્પર્શથી હર્ષિત થઈ, તારાઓને પ્રકાશિત કરી સ્વયમેવ આકાશનો ત્યાગ કરે છે! * હે. લક્ષ્મણ! ઉદય પામેલા ચંદ્રરૂપી સુંદર સુખવાળી, તારાઓરૂપી પ્રકુલિત નેત્રવાળી અને ચાંદનીરૂપી સાડીને ઓઢનારી આ શરદઋતુની રાત્રિ રવેત વચ્ચેના ધારણ કરનારી સ્રી જેવી દેખાય છે. ૪૫, ૪૬ અહા! પાકેલી શાળનાં કણ્ઠસલાંતું ભક્ષણ કરીને અત્યંત હર્ષિત થયેલી તથા વાયુએ કંપાવેલી માળા સરખી દેખાતી સારસ પક્ષીઓની લાંબી હાર શીઘ્ર વેગથી આકાશમાં ભીડી રહી છે! ૪૭ હે ભાઈ! આ સામે જણાતા મોટા ધરામાંનું નિર્મળ જળ કે જેમાં એક હંસ નિશ્ચિંતપણે તરતો તૂતો છે તથા જેના ઉપર કુસુમપુષ્પો છવાઈ રહ્યાં છે, તે જળ રાત્રિને વિષે તારાગણોથી છવાયેલા અને પૂર્ણચંદ્રથી પ્રકાશી રહેલા વાહન વિનાના નિર્મળ આકાશ સરખું શોભે છે! ૪૮ આ ઋતુને વિષે પોતાના કિનારા પર છૂટક છૂટક ખેડેલા હંસોરૂપી મેખલાવાળી અને પ્રકુલિત રંગભેરંગી કમળોની માળાને ધરનારી મોટી વાપિકાઓ સોળે શબ્દગાર સંભેલી શ્રેષ્ઠ સ્રીઓ સમાન શોભી રહી છે. ૪૯ હે લક્ષ્મણ! પ્રાતાઃકાળના સમયમાં વાયુના વેગને લીધે પોલા વાંસડાઓનાં છિદ્રોમાંથી નીકળતા શબ્દોરૂપી શરણાઈઓના સૂરથી ભિન્નિત થયેલા પવતોની શુક્રાઓનો તથા વનના વૃષભોનો નાદ પરસ્પર મળીને બાંધે એકબીજાને વૃદ્ધિ પ્રમાણે તો ન હોય એમ લાગે છે! ૫૦ આ શરદઋતુને વિષે નવેનવાં ભોળેલાં, મંદ મંદ વાતા વાયુએ કંપાવેલાં, પ્રકુલિત રવેત પુષ્પોવાળાં અને ધોવાઈ જવાને લીધે નિર્મળ થયેલા રેશમી વસ્ત્ર સરખાં જણાતાં કાસડાનાં વૃક્ષોથી નદીના તટો અત્યંત શોભી રહ્યા છે. ૫૧ અહો! ત્યજને વિષે વિચરનારા અને પુષ્પરસનું

પાન કરવામાં ચતુર એવાં આ મહમત્ત બ્રમરો કે જેઓ કમળ તથા પ્રિયકવૃક્ષનાં પુષ્પોના પરાગથી ગૌરવણું બનેલા છે, તેઓ પોતાની સ્રીઓ સહિત અત્યંત હર્ષિત થઈ સુગંધના લોભથી પવનની પાછળ પાછળ દોડ્યા કરે છે! ૫૨ હે સૌમ્ય! પ્રકુલિત પુષ્પોવાળું સરોવરોમાંનું નિર્મળ જળ, કૌંસપક્ષીઓના શબ્દોથી ભરેલાં અને પાકી ગયેલાં શાળક્ષેત્ર, † મંદ મંદ વાયુ તથા નિર્મળ ચંદ્ર, એ સર્વ વર્ષાકાળ વહી ગયેા છેતું બતાવે છે. ૫૩ હે સૌમિત્રિ! જેમ રાત્રિને વિષે પતિ સાથે સંલોગ કરવાથી શિથિલ થયેલાં અંગવાળી સ્રીઓની ગતિ પ્રાતાઃકાળે મંદ પડી જાય છે, તેમ મત્સ્યરૂપી મેખલાવાળી નદીઓરૂપી વહુઓની ગતિ પણ આ ઋતુ વિષે મંદ પડી ગઈ છે. ૫૪ હે ભાઈ! ચક્રવાક પક્ષીઓરૂપી પત્રદેખાવાળાં, શેવાળરૂપી ગૌરોચનાવાળાં અને ખીલેલા કાસડોરૂપી રવેત વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત થયેલાં નદીઓનાં સુખ વહુવારુઓનાં સુખ સરખાં જણાય છે. ૫૫ હે સૌમ્ય! પ્રકુલિત ‘બાણ’ અને ‘પ્રિયક’ નામનાં વૃક્ષોથી વિશિષ્ટ જણાતાં તથા મહમત્ત બ્રમરોએ ગળવી મૂકેલાં વનોને વિષે આજકાલ પ્રચંદ ધનુષ્યવાળો કામદેવ પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કરી, વિરહીજનોને કંઈ-પીડા આપવામાં કૂર થઈ રહ્યો છે. ૫૬ હે સૌમિત્રિ! જળને ધારણ કરનારા મેઘ ઉત્તમ વૃદ્ધિ વડે લોકોને સંતુષ્ટ કરીને, જળાશયોને જળથી પરિપૂર્ણ બનાવીને તથા પૃથ્વીને ધનધાન્યાદિથી સંપન્ન કરીને આકાશમાં આવ્યા ગયા છે. ૫૭ જેમ પતિના નવીન સમાગમ વખતે કુલીન સ્રી લલભને લીધે ધીમે ધીમે પોતાના જઘનસ્થળને દેખાડે છે, તેમ આ શરદઋતુની નદીઓ પણ ધીમે ધીમે પોતાના તટોને યુદ્ધ કરી દર્શાવે છે! ૫૮ હે સૌમ્ય! ‘કુરર’ નામનાં પક્ષીઓના નાદથી ભરેલાં તથા ચક્રવાક પક્ષીઓનાં ટોળાંથી વ્યાપ્ત નિર્મળ જળવાળાં સરોવરો આ ઋતુને વિષે અત્યંત શોભે છે. ૫૯ હે દશરથનંદન! પરસ્પર વેર ધરાવનારા અને એકબીજાને છતવાની ઇચ્છાવાળા પૃથ્વીપતિ

* કમુદ્રી સ્રીના જ્ઞાંતનું સંધ્યામા આરોપણ કરવાથી અહીં સમાસોક્તિ અલંકાર થાય છે.

રાજાઓને હવે સુદ સંબંધી ઉલોગ કરવાનો કાળ આવી પહોંચ્યો છે. ૧૦ હે સૌ! આ શરદઋતુ રાજાઓને શત્રુ પર ચઢાઈ કરવાનો સુખ્ય કાળ છે; પરંતુ હજી સુધી સુગ્રીવ મારી પાસે આવ્યો નથી, તેમ જ તેણે તે સંબંધી કાઈ પણ ઉલોગ આપ્યો હોય એમ મને લાગતું નથી. ૧૧ હે ભાઈ! જો ને, આ પર્વતની તળેટીમાં પ્રિયક, સમ-પણું, કાંચનાર, અપોરિયા અને સ્થામ વગેરે વૃક્ષો પ્રકુલિત પુષ્પયુક્ત થયાં છે તથા નદીઓની તટો હંસ, સારસ, ચક્રવાક અને કુરર વગેરે પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત થયા છે; અર્થાત્ સર્વ પ્રકારે શરદઋતુનું સાન્નિધ્ય જામી રહ્યું છે, તોપણ હે લક્ષ્મણ! મારા શોકનો અંત જણાવો નથી. અરે! સીતાના વિયોગ સંબંધી તાપથી બળી રહેલા મારા આ વર્ષાઋતુના આર માસ તો સો વર્ષ સરખા ગયા છે। જેમ ચક્રવાક પોતાના પતિ ચક્રવાકની પાછળ બળ, તેમ જ મારી પ્રિયા વૈદેહી વિષમ હંડકારણ્ય-ને પછી ઉદ્ધાન સરણુ માનીને મારી સાથે ચાલી આવી હતી, તેના વિયોગનો શોક મને કેમ ખીટું નહિ? ૧૨-૧૫ હે લક્ષ્મણ! હું કે જે ઐરહિત થવાને લીધે દુઃખપીડિત થયેલો તથા રાજ્યભ્રષ્ટ થઈને વનવાસમાં આવેલો છું તેના પર વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ હજી પણ કૃપા કરતો નથી। હે ભાઈ! મને લાગે છે કે, જો દુરાત્મા સુગ્રીવ મને અનાથ, રાજ્યભ્રષ્ટ, રાણું પરાભવ થમાડેલો, દીન, ઐરિયોગી, કામાસક્ત તથા પોતાના શત્રુ આવેલો માનતો હશે અને જો કારણથી જ તે મારી અવગણના કરતો હશે। અરે, જો દુર્મતિ સુગ્રીવ સીતાની શોધ કરવા અર્થે પ્રથમ મારી આગળ સમયનો નિશ્ચય કરીને હવે પોતે કૃતાઈ જવાથી પ્રાપ્ત થયેલા સમયને બાંધતો નથી. ૧૬ માટે હે લક્ષ્મણ! તું મારી આજ્ઞાથી કિષ્કિંધાનગરીમાં જ અને વિષયસુખમાં આસક્ત બનેલા જો વાનરા-ધિપતિ મૂળ સુગ્રીવને કહે: ૧૭ હે સુગ્રીવ! બળ અને વીર્યાદિથી સંપન્ન અર્થી પુરુષ કે જેણે પોતાનો પ્રથમ ઉપકાર કયો હોય, તેની આગળ તેનું ઈન્દ્રિય કાર્ય કરી આપવાની પ્રતિજ્ઞા લીધા

પછી સમય આવ્યે જો પુરુષ તે પ્રમાણે વર્તે તો નથી, તે આ લોકને વિષે મહા અધમ ગણાય છે. પોતાના સુખથી જોલાયેલા સારા કિંવા નરસા વચનનું જો પુરુષ યથાર્થ રીતે પાલન કરે છે, તે પુરુષ શ્રેયીર તથા ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૮, ૧૯ વળી જો પુરુષ મિત્ર પાસેથી પોતાનું કાર્ય સાધી, લઈને પછી સમય આવ્યે મિત્રનું કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેતો નથી, તેને વિદ્વાન પુરુષો 'કૃતમ્' કહે છે અને એવા કૃતમ્ પુરુષનું મરણ થયા પછી તેની માંસને કૃતાર વગેરે માંસાહારી પ્રાણીઓ પણ ખાતાં નથી. ૨૦ હે લક્ષ્મણ! વળી તું તેને કહેજે કે, 'હે સુગ્રીવ! શું તું રામચંદ્ર જેણેલા સુવર્ણ-ભૂષિત ધનુષ્યના વીજળીઓ સરખા ભયંકર રૂપને સંશ્રામને વિષે એવા ઇન્દ્ર છે? ૨૧ અથવા તો સંશ્રામને વિષે કૌંધયુક્ત થઈને તેણે કરેલા ધનુષ્યની પ્રત્યયાના વજ્ર સરખા નાદને સાંભળવા ઇન્દ્ર છે?' (હવે લક્ષ્મણને ઉદ્દેશીને કહે છે): 'હે વીર લક્ષ્મણ! આટલો સમય વહી જવા છતાં અને તારી સહાયયુક્ત મારા મોઢા પરાક્રમને બદલા છતાં પણ જો સુગ્રીવને મારા કાર્ય માટે કાઈ પણ કાળગણ થતી નથી જો કેવું આશ્ચર્ય છે! ૨૨, ૨૩ હે પરપુરંબજ! આપણે સીતાની શોધ કરવા માટે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી કરી છે; પરંતુ તે પોતે કૃતાઈ થયો છે, જોટલે આપણું કાર્ય કરવાનો સમય આવ્યા છતાં પણ જો તરફ લક્ષ્ય આપતો નથી. અરે, વર્ષાઋતુ વીત્યા પછી સીતાની શોધ કરવા માટે મારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરીને. હવે વર્ષાઋતુના આર માસ વીતી ગયા તોપણ વિદ્વાનસુખમાં હ્રુબ્ધ થયેલો સુગ્રીવ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરતો નથી! ૨૪, ૨૫ અરે, અમારો તથા સલાસદો સહિત જો સુગ્રીવ નિરંતર મધ્ય-પાન કર્યો કરે છે. જો કારણથી જ શોકને લીધે દીન થઈ ગયેલા આપણા ઉપર તે દયા લાવતો નથી. ૨૬ માટે હે વીર! તું સત્વર કિષ્કિંધામાં જ અને સુગ્રીવને મારા કોષનું યથાર્થ સ્વરૂપ જણાવી, આ પ્રમાણે કહે: ૨૭ 'હે સુગ્રીવ! તારો મોઢો ભાઈ વાલી મરણ પામીને જે માર્ગે ગયો છે. તે

માર્ગ હવે કંઈ સાંકડો થઈ ગયો નથી ! હે સુગ્રીવ ! તું તારી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર અને નકાચો તારા ભયેષ બંધુના માર્ગે જ નહિ. હે સુગ્રીવ ! સુદનને વિષે વાલીની ઉપર એક બાણ સૂકીને તો મેં તેને એકલાને જ હણ્યો છે; પરંતુ જો તું પોતાના સત્યથી ચલાયમાન થઈશ, અર્થાત્ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પાળીશ નહિ, તો હું સવળા બંધુવર્ગ સહિત તારો નાશ કરીશ.' હે પુરુષર્ષભ ! હવે તું વધુ વિલંબ નહિ કરતાં, સત્વર સુગ્રીવની પાસે જ અને હે નરશ્રેષ્ઠ ! આપણા કાર્યમાં જે રીતે લાભ થાય તથા તેનું હિત થાય તેવી રીતે તેને સમભવ.

હે સૌમિત્રિ ! તું સુગ્રીવને પુનઃ પણ આટલું કહેજે કે, હે વાનરેશ્વર ! તેં સીતાની શોધ કરવા માટે રામની આગળ જે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે, તેને શાશ્વત ધર્મ બાણીને તું સત્ય કર, અર્થાત્ સીતાની શોધ કરાવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કર. તું મારા બાણ વડે હણાઈને યમલોક વિષે વાલીનાં કર્ણન કરવા જવાનું સાહસ કર નહિ. ૪૦-૮૪ જો પ્રમાણે પોતાના ભયેષ બંધુ રામચંદ્રને વૃદ્ધિ પામેલા તીવ્ર કૌપને લીધે દીન બની વિલાપ કરતા બેઠાને માનવયશવધન અને ઉચ્ચ તેજસ્વી લક્ષ્મણે વાનરોના રાજ સુગ્રીવ પર ક્રોધ ધારણ કર્યો. ૮૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૩૦ મો અંક સંપૂર્ણ

સુગ્રીવ ૩૧ મો

સુગ્રીવ પર લક્ષ્મણના ક્રોધ-તેમજ
કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જનુ'

स कामिनं दीनमदीनसर्वत्र शोकामिपत्रं समुदीर्षकामम् ।
नरेन्द्रसुनुर्नरदैवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥ १ ॥

અર્થોદ્યાપતિ મહારાજ દશરથના પુત્ર રામાનુજ લક્ષ્મણે શોક તથા કામ વડે વ્યાપ્ત થવાને લીધે દીન સરખા બની ગયેલા પોતાના મોટા ભાઈ રઘુવીરને કહ્યું : ' હે આર્ય બંધુ ! હું ધારું છું કે, જો વાસ્તવ સુગ્રીવ આપણી સાથેના સ્નેહસંબંધને સ્થિર રાખી શકશે નહિ. હે પ્રભુ ! કર્મયોગથી પ્રાપ્ત થયેલા રામ્યવૈસવાને ભોગવતા સુગ્રીવ

આપની મૈત્રીને ભૂલી ગયો' છે, તેથી હવે તે લાંબા વખત સુધી-રામ્યસુખ ભોગવી શકશે નહિ. તેની યુદ્ધિ સન્માર્ગથી વિરુદ્ધ થઈ છે. હે દાશરથિ ! જોકે જો સુગ્રીવને તમારી કૃપાથી રામ્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તોપણ યુદ્ધિ બ્રષ્ટ થવાથી તથા આર્ય સુખ વિષે આસક્ત થવાથી તે તમારો પ્રત્યુપકાર કરવા ઈચ્છા કરતો નથી; માટે તે હણાઈને પોતાના વડીલ બંધુ વાલીની ગતિને ભલે પામે. અરે, જોવા હજી નને રામ્ય આપણું યોગ્ય નથી ! ૨૪ હે ભયેષ બ્રાતા ! હું હવે મારા ક્રોધના પ્રચંડ વેગને શક્તી શકતો નથી; માટે જો અસત્યવાદી સુગ્રીવને હું આજે જ હણીશ. પછી કેટલાએક શ્રેષ્ઠ વાનરો સહિત વાલીનો પુત્ર અંગદ સીતાની શોધ કરશે. ૪૪

પોતાનો વિચાર જણાવીને સંશ્રામ વિષે પ્રચંડ કૌપ કરનારા મહાત્મા લક્ષ્મણ ધનુષ્ય-બાણ ગ્રહણ કરી એકાએક પોતાના આસન પરથી ઊભા થયા; ત્યારે શત્રુપક્ષના વીર યોદ્ધાઓને હણનાર શ્રીમાન રામચંદ્રે તેમને શાંત કરવા માટે સમયોચિત વાક્યો કહ્યા : ' હે ભાઈ ! તારા સરખો ધર્મજ્ઞ પુરુષ કદી પણ આપણું મિત્રવધરૂપ પાપ કરવા તત્પર થાય નહિ. આ લોક વિષે જે પુરુષ છડેલા ક્રોધને વિવેકબળ વડે દાખી દે છે, તે પુરુષ જ શસ્ત્રીર અને ઉત્તમ ગણાય છે. ' હે લક્ષ્મણ ! સદાચરણસંપન્ન જોવા તારે મિત્રને હણવાનો વિચાર પણ કરવો યોગ્ય નથી; પરંતુ પ્રથમના વૃત્તાંતનું તથા તેની સાથેની મૈત્રીનું સ્મરણ કરી તેની સાથેની પ્રીતિ કાયમ રાખવી જો જ યોગ્ય છે. ' હે સૌમિત્રિ ! તું તેની પાસે જ અને કઠોર વાણીનો ત્યાગ કરી શાંતિભરેલી વાણીથી તેને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવ. ૧૮

જો પ્રમાણે વડીલ બંધુ રામચંદ્રે શિખામણ આપી, ત્યાર પછી શત્રુપક્ષના વીરોને હણવામાં સમર્થ, પવિત્ર યુદ્ધિવાળા પોતાના મોટા ભાઈનું હિત કરવામાં પ્રીતિવાળા અને સુગ્રીવ પર ક્રોધે ભરાયેલા યુદ્ધિમાન લક્ષ્મણે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાની તૈયારી કરી. પછી રામચંદ્રની આજ્ઞામાં રહેતા અને જૃહસ્પતિ સમાન યુદ્ધિવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણે

સુગ્રીવ પ્રત્યે યોદ્ધાવાના ઉત્તર-અત્યુત્તરરૂપ સઘળાં વાકયોના વિચાર કરી લીધો અને પછી ઈદ્રધનુષ્ય સરયુ સુશોભિત તથા કાળ અને અંતકની પેઠે મહાભય ઉપભવનારું પર્વતશિખર સમાન મોટું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરીને કિષ્કિંધાનગરી પ્રત્યે ચાલવા માંડ્યું. એ વેળા બંધે પ્રયાણ કરતા મોટા શિખર-વાળો મંદરાચળ ન હોય, એવા જણાતા મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાના બંધે બંધુનો મનોરથ સુગ્રીવે પૂર્ણ કર્યો નહિ, એવા વિચારથી અત્યંત ક્રોધપૂર્ણ થઈ વાયુવેગે સુગ્રીવના ભવન પ્રત્યે જવા લાગ્યા. અત્યંત ઉતાવળે ચાલતા લક્ષ્મણના હસ્તી સરખા વેગને લીધે માર્ગમાના સાલ, તાલ તથા અંધકર્ણ વગેરે અનેક વૃક્ષો પડી જવા લાગ્યાં. પર્વતશિખરો ધસી પડવા લાગ્યાં અને સરણપ્રકારોથી શિલાઓ ચૂર્ણ થવા લાગી. કાચની ઉતાવળને લીધે લાગે પગડે ચાલતા મહાત્મા લક્ષ્મણ ચૈત્રીક વારમા કિષ્કિંધાનગરી પાસે જઈ પહોંચ્યા. ૯-૧૫ વાનર-સેન્યોએ રક્ષણ કરેલી સુગ્રીવની રાજધાની કિષ્કિંધા-નગરી કે જે પર્વતોની ખીણમાં આવેલી હોવાને લીધે અતિ ડુંગ્રમ હતી તેને તથા તેની બહાર વિચરતા* ભયંકર વાનરોને જોઈને મહાત્મા લક્ષ્મણના હોંઠ સુગ્રીવ પ્રત્યેના ક્રોધથી અત્યંત ફેરકવા લાગ્યા. પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણને ક્રોધયુક્ત આવતા જોઈને હસ્તી સરખા દેહવાળા સર્વ વાનરો પ્રથક શિલાઓ તથા મોટાં મોટાં વૃક્ષોને ગ્રહણ કરી પર્વતશિખરો પરચઢી ગયા. ૧૧-૧૮ શિલાઓ તથા વૃક્ષો ઉગ્રાગ્રી તૈયાર થઈ ઝેટલા વાનરોને જોઈને તો ગાઝા કાષ્ટવાળા અગ્નિની પેઠે મહાત્મા લક્ષ્મણ દિગ્બુજિત કૌપાયમાન થયા. એ વેળા તેમનું સ્વરૂપ કાળ અથવા મૃત્યુના સરયુ ભયંકર બની ગયું. એ ભેતાં જ અત્યંત ભયભીત થયેલા સેંકડો વાનરો દશે દિશાઓ નાસી જવા લાગ્યા. ૧૯, ૨૦ કેટલાએક શ્રેષ્ઠ વાનરોએ સુગ્રીવના અત્યુત્તરમાં જઈ તેની આગળ લક્ષ્મણનું આગમન અને તેના અતિથય ક્રોધ, એ સઘળી હરીકેત નિવેદન કરી; ૨૧

- એ લક્ષ્મણ આપણને હથેલે, તો આપણે તેના પર પ્રહાર કરીશું, એવા વિચારથી વાનરો પર્વત પર જઈ બેઠા.

પરંતુ તારાની સાથે ક્રોધમાં અત્યંત આસક્ત થયેલા કામાસક્ત સુગ્રીવે તેઓના યોદ્ધા પર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. ૨૨ એ વેળા હંતુમાનાદિ સુગ્રીવ-ના સચિવોએ સઘળા વાનરોને આજ્ઞા કરી :

‘જ્યાં સુધી અમે આપણા રાજા સુગ્રીવને લક્ષ્મણના આગમન વિષે સાવધ કરીએ નહિ, ત્યાં સુધી તમે કોઈ પણ ઉપાયે લક્ષ્મણને નગરીમાં આવતા રોકો.’ એવું સાંભળી પર્વત, હસ્તી તથા મેઘ સમાન પ્રબો દેહવાળા, નખ તથા ઢાંઢો-રૂપી આયુધવાળા અને ભયંકર સ્વરૂપવાળા શર-વીર વાનરો એક પછી એક એમ કિષ્કિંધામાંથી બહાર નીકળવા લાગ્યા. ૨૩, ૨૪ તેઓમાં કેટલાક દસ હાથી સમાન બળવાળા, કેટલાક સો હાથી સમાન બળવાળા અને કેટલાક હબાર હાથી સરખા બળવાળા હતા. ૨૫ ચૈત્રીક વારમાં જ ઉગ્ર પરાકર્મી સર્વ વાનરો કિલ્લાની બહાર નીકળી, ખાઈને પણ ઉલ્લેખી, પ્રકટપણે જીવા રહ્યા. ૨૬ વૃક્ષાદિ આયુધોને ગ્રહણ કરનારા મહાબળવાન વાનરોએ કિષ્કિંધા-નગરીને ઘેરેલી જોઈને ક્રોધ પામેલા મહાત્મા લક્ષ્મણના મનમાં પોતાના વડીલ બંધુનું કાર્ય સાંભરી આવ્યું અને સુગ્રીવ માટે વિશેષ શક ભરાયો; એથી તે પુનઃ પણ અત્યંત ક્રોધવશ થયા. ૨૭, ૨૮ એ સમયે નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણનાં બન્ને નેત્રો ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયાં. તે સીધું, ઉજ્જ્વળ અને લાળા નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યા તથા તેમની ક્રાંતિ કુમાડાવાળા અગ્નિ જેવી થઈ ગઈ. ૨૯ એ વેળા મહાત્મા લક્ષ્મણ ચળકતાં બાણોરૂપી ચળકતી બિજવાવાળા, ધનુષ્યરૂપી દેહવાળા અને પોતાના તેજરૂપી વિષથી ભરેલા હોવાથી સાક્ષાત પાંચ ફણાવાળા નાગ સમાન દેખાવા લાગ્યા. ૩૦

મહાત્મા લક્ષ્મણને નાગેદ્રની પેઠે એકાએક ક્રોધ પામેલા તથા પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા ઉદ્વિગ્ન થયેલા જોઈને સુવરાજ અંગદ અત્યંત ત્રાસ પામ્યો અને ‘મારા કાકા સુગ્રીવે હજી સુધી રામચંદ્રનું કંઈ પણ કાર્ય કર્યું નથી’ એવા વિચારથી ખેદ-અસ્ત થયો. પછી વાલીપુત્ર અંગદ એકાએક લક્ષ્મણની પાસે દોડી આવ્યો અને અનેક પ્રકારનાં

નમ્ર વચ્ચનોથી તેને શાંત કરવા લાગ્યો.^{૩૧} ત્યારે મહાયશસ્ત્રી લક્ષ્મણે ક્રોધભરી દૃષ્ટિથી અંગદની સાચું ભેઈ આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : ‘હે વત્સ ! તું તારા કાકા સુગ્રીવને ઉતાવળે જઈને જળર આપ કે પોતાના વડીલ અંધુ રામચંદ્રના દુઃખથી સંતાપ પામેલો. લક્ષ્મણ તને મળવા માટે કિષ્કિન્ધા-નગરીનાં દ્વાર આગળ આવીને બેલો છે.^{૩૨,૩૩} જો તું તેના ઉપર પ્રીતિ ધરાવતો હોય તો તેના કહેવા પ્રમાણે વર્તી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કર. હે અંગદ ! સુગ્રીવને જોટલું કહીને તું સત્વર પાછો આવ.’^{૩૪}

સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણનાં તીવ્ર ક્રોધયુક્ત વચન સાંભળી ભયભીત, હીનતાયુક્ત તથા શોકાવિષ્ટ થયેલા અંગદે સત્વર ત્યાંથી નીકળીને કિષ્કિન્ધામાં આવી, પોતાના કાકા સુગ્રીવના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો અને પ્રથમ પોતાના પિતા તુલ્ય કાકા સુગ્રીવના તથા તેની સ્ત્રી રૂમાના અને છેવટે પોતાની માતા તારાનાં ચરણોત્તું વંદન કરી લક્ષ્મણના આગમન સંબંધી સઘળું વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. જો સમયે પણ મહારૂપી નિદ્રાથી ઘેરાયેલા અને કામવશ થઈ પડેલા સુગ્રીવે અંગદનાં વચ્ચનો પર લક્ષ્ય આપું નહિ.^{૩૫-૩૮} નગરની બહાર લક્ષ્મણને રોકવા સારુ બેલેલા અને લક્ષ્મણનો ક્રોધ ભેઈ ભયભીત થયેલા સર્વ વાનરો તેમને ઘસત કરવા અર્થે કિલકારીઓ કરવા લાગ્યા અને સુગ્રીવને બળુ કરવા સારુ મહામેઘ, વજ્રપાત કિંવા સિંહનાક સરખી મોટી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. જોમની એકસામટી ગર્જનાઓનો મોટો શબ્દ સાંભળી, પુષ્પમાળાને ધારણ કરનારો સુગ્રીવ એકાએક બગી બેઠો; અર્થાત્ સાવધ થયો. આ સમયે પણ મદને લીધે તેનાં નેત્ર લાલચોળ જણાતાં હતાં અને તે આક્રુણ્યાક્રુણ બની રહ્યો હતો.^{૩૯-૪૧}

આ વેળા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવના ‘જલ્લ’ અને ‘પ્રભાવ’ નામના બે મંત્રીઓ કે જેઓ અંગદની સાથે જુ આવ્યા હતા, ઉત્તમ સ્વરૂપવાળા હતા, ધર્મ અને અર્થનાં કાર્યોમાં સુગ્રીવને નાનીમોટી સર્વ પ્રકારની સલાહ આપનારા હતા, તેઓએ

અંગદનું વચન સાંભળી દેવાધિપતિ ઇંદ્રની જેઠે બેઠેલા સુગ્રીવને ઉત્તમ અર્થવાળાં વાક્યોથી પ્રસન્ન કર્યો અને પછી તેની પાસે બેસીને લક્ષ્મણનું આગમન નિવેદન કરતાં કહ્યું : ‘હે મહારાજ સુગ્રીવ ! મહા સત્યવક્તા, રાજ્ય હોગવવા યોગ્ય તથામહાભાગ્યવંત જોવા રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ કે જેઓએ તારી સાથે મૈત્રી બાંધીને તને રાજ્ય અપાવ્યું છે, તેઓમાંના એક મહાત્મા લક્ષ્મણ ઉચ્ચ ધનુષ્ય શ્રહણ કરી આપણી કિષ્કિન્ધાનગરીના દ્વાર આગળ આવી બેલા રહ્યા છે; જેના ભયથી કંપી બેઠેલા વાનરો આ મોટો નાક કરી રહેલા છે. હે વાનરેંદ્ર ! મહાસમર્થ રામચંદ્રના વચનરૂપી સારથિએ ચલાવેલા પોતાના કર્તવ્ય અર્થના નિશ્ચયરૂપી રથમાં બેસીને, જો લક્ષ્મણ કે જે રામચંદ્રના કનિષ્ઠ ભ્રાતા છે તે તેમની જ આજ્ઞાથી બહી આવેલા છે. હે નિષ્પાપ રાજન્ ! તારાના પ્રિય પુત્ર અંગદને જો લક્ષ્મણે જ તારી પાસે મોકલ્યો છે.^{૪૨-૪૮} હે વાનરાધિપતિ ! મહાપરાક્રમી અને ક્રોધને લીધે રક્ત નેત્રવાળા જો લક્ષ્મણ હાલમાં બળે પોતાની દૃષ્ટિથી વાનરોને બાળી મૂકતા હોય જોમ આપણા નગરના દરવાજા આગળ બેલા છે।^{૪૯} હે મહારાજ ! તું તારા પુત્ર અને બાંધવગણ સહિત ઉતાવળે તેની પાસે જા અને તેના ચરણમાં મસ્તક મૂકીને પ્રણામ કર કે જેથી તેના ક્રોધ બાળે જ શાંત થઈ જાય.^{૫૦} હે રાજન્ ! તું કરેલા સંકેત પ્રમાણે સાવધ થઈ પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કર. જેમ કરવાથી ધર્મીત્મા રામચંદ્ર શાંત થાય તે પ્રમાણે તું કર અને કરેલા સંકેત પ્રમાણે વર્તી, સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળો થા.’^{૫૧}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રજ્ઞીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૩૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૨ મો

હનુમાનનો સુગ્રીવને સદ્બોધ

મહાદેવ્ય વચઃ શ્રુત્વા સુગ્રીવઃ સચિવઃ સહ ।

લક્ષ્મણં કુપિતં શ્રુત્વા મુમોચાસનમાત્મવાન ॥ ૧ ॥

યુવરાજ અંગદ તથા મંત્રીઓનાં વચ્ચનો સાંભળીને તેમજ રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને

કેધ પામેલા બાણીને, દંઠ ચિત્તવાળો અને વિચાર કરવામાં કુશળ એવો સુગ્રીવ એકાએક પોતાના આસન પરથી ઊભો થયો અને પોતાના મંત્રીઓની સાથે કાર્યના શુરુલાભવના વિચાર કરી કહેવા લાગ્યો; ‘હે સચિવો! મેં રામચંદ્ર પ્રત્યે કંઈ પણ દુર્વચનો કહ્યાં નથી, તેમ તેમનું કશું અપ્રિય પણ કશું નથી; છતાં તેમના કનિષ્ઠ બ્રાતા લક્ષ્મણ મારા પર શા માટે કેધ પામ્યા હશે એ સંબંધી મને ચિંતા થાય છે.’^{૧-૩} અરે, હું ‘ધારુ’ છું કે, નિરંતર મારું અહિત ઇચ્છનારા અને મારાં છિદ્ર શોધમારા મારા શત્રુઓએ જ મહાત્મા લક્ષ્મણને મારા મિથ્યા કોષે કહી સંભળાવીને એકાએક કોધાયમાન થયાં હશે!’^૪ અસ્તુ. ગમે તેમ હો, પરંતુ તમે સર્વેએ પ્રથમ ધીમે ધીમે શુદ્ધિથી તેના કેધનું ખરું કારણ બહુવું બોધો.’^૫ હે મંત્રીઓ! રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણ એ બન્ને મારા મિત્ર હોવાથી મને એકે તેમનો ભય નથી, તોપણ વિનાકારણે મિત્ર કેપાયમાન થાય એ વાત હરકેઈ મનુષ્યને ભય ઉપભવનારી થઈ પડે છે.’^૬ મૈત્રી બાંધવી એ સહેલી છે; પરંતુ તેનું પ્રતિપાદન કરવું બહુ જ દુષ્કર છે; કારણ કે ચિત્તવૃત્તિઓ સ્થિર નહિ હોવાને લીધે અલ્પ કારણથી પણ મૈત્રીભેદ પામે છે-તુટી ભય છે. હે મંત્રીઓ! હું હાલમાં એટલા માટે જ ભયભીત થયો છું કે રમે ને, કેઈ પણ કારણથી રામચંદ્ર સાથેની મૈત્રી ભેદ પામે! અહો! મહાસમર્થ રામચંદ્રે મારા જે ઉપકાર કર્યો છે, તેના પ્રત્યુપકાર કરવા ને-અદ્વલો વાળવાને હું કહી પણ સમર્થ થાઉં એમ નથી.^{૭,૮}

વાનરમંત્રીઓના સાંભળતાં, મહાત્મા સુગ્રીવે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, ભારે વાનરશ્રેષ્ઠ હંતુમાને પોતાના તકથી કહ્યું; ‘હે વાનરસમૂહોના રાજા! શરવીર રામચંદ્રે નિર્વિશકંપણે કરેલા ઉપકારને તું ન ભૂલે એમાં કશું આશ્ચર્ય નથી; કેમ કે રામચંદ્રે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી વાલીનો જરા પણ ભય ન ધરતાં, માત્ર તારું પ્રિય કરવા અર્થે જ તેને હણ્યો છે.’^{૧૦, ૧૧} હે સુગ્રીવ! હાલમાં શ્રીમાન

રામચંદ્ર તારી મિત્રતા માટે શક આવવાથી જ કોષે ભરાયા છે અને તે કારણથી જ તેમણે લક્ષ્મણને પોતાના બંધુ લક્ષ્મણને અહીં મોકલ્યા છે. હે કાલવિદંબર! તે સીતાની શોધ કરવા માટે રામચંદ્રની આગળ જે સમયની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તે શરદ્ઋતુનો પવિત્ર સમય આવી પહોંચ્યો છે; છતાં રાજમહર્ષી મત્ત થયેલો તું તેને ગણકારતો નથી. હે રાજા! આ શરદ્ઋતુ પ્રકુલિત સપ્તર્ષીનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત બની રહી છે, વાદળરહિત થયેલા નિર્ભય આકાશમાં શંકો અને નક્કરો સ્પષ્ટ જણાય છે; દિશાઓ પ્રકાશમાન થઈ રહી છે અને સરોવરો તથા નદીઓનાં જળ સ્વચ્છ બની ગયાં છે.^{૧૨-૧૪} હે વાનરશ્રેષ્ઠ! આ પ્રમાણે સીતાની શોધ કરવાનો સમય આવી પહોંચ્યા છતાં તું તેને બાણતો નથી, માટે ખરેખર, તું રામચંદ્રની મત્ત બની ગયો છે બાણીને જ મહાત્મા લક્ષ્મણ અહીં આવેલા છે.^{૧૫} હે સુગ્રીવ! ત્રીનું હરણ થવાથી પીડિત થયેલા મહાત્મા રામચંદ્ર તરફથી તે કદાચ તને કઠોર વચનો કહે, તોપણ તારે તેને સહન કરવાં અને બન્ને હાથ ભેડીને મહાત્મા લક્ષ્મણને પ્રસન્ન કરવા, કારણ કે તું રામ-લક્ષ્મણને અપરાધી થયેલો હોવાથી લક્ષ્મણને પ્રસન્ન થયાં વિના તારું હિત થાય એવો બીજો કોઈ પણ ઉપાય મારા ભોવામાં આવતો નથી.^{૧૬, ૧૭} હે રાજા! રાજાએ પોતાનું હિત થાય એવો મારું દર્શાવવાને યોગેલા મંત્રીઓએ તો રાજાનું હિત થાય એવાં જ વચનો અવશ્ય કહેવાં બોધે. નીતિશાસ્ત્રમાં એમ કહેલું છે; માટે જ હું ભયરહિત થઈને તને આવાં દંઠ નિશ્ચયુક્ત વાક્યો કહું છું.’^{૧૮} હે વાનરરાજા! એ દશરથનંદન રઘુવીર એ કેધ પામે તો પોતાનાં ધતુબ્યગ્નાણો વડે દેવ, અસુર અને ગંધર્વાદિ સહિત આખા જગતને પણ વશ રાખવા સમર્થ છે.^{૧૯} હે રાજા! જેને કેપાવીને પાછળથી પ્રસન્ન કરવો પડે તેવા પુરુષને કેપાવવો જ નહિ, એ યુદ્ધિમાનનું કર્તવ્ય છે. તેમાં વળી તું કે જે કૃતજ્ઞ છે, તેણે તો રામચંદ્રના પ્રયત્ન કરેલા ઉપકારને સંભારી તેમને જરા પણ કેપાવવા બોધે નહિ.^{૨૦}

હે રાજન્ ! જેમ સ્ત્રી પોતાના પતિને વશ થઈને વતે, તેમ તું તારા મિત્ર-પુત્રાદિ સર્વ કુટુંબ સહિત તેમનાં (રામચંદ્રના) ચરણમાં મસ્તક વડે પ્રણામ કરીને તેમને વશ થઈ રહે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરે.^{૧૨} હે વાનરોના રાજા ! તું રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની આજ્ઞાનું મનથી પશુ ઉલ્લંઘન કરવાને યોગ્ય નથી; કેમ કે ઇંદ્ર સરખા તેજસ્વી એ બંને ભાઈઓના ઉત્તમોત્તમ માતૃપુત્ર બળને તારું મન કષ્ટે છે.^{૧૨}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રજીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમા કર્ત્રેભા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૩ મો

લક્ષ્મણને કિષ્કિન્ધામાં પ્રવેશ અને તારાએ કરેલું સ્વાગત

અથ પ્રતિજ્ઞામણિયો લક્ષ્મણઃ પરવીરહા ।

પ્રતિવેષ્ય ગુહાં રમ્યાં કિષ્કિન્ધાં રામશાસનાત્ ॥ ૧ ॥

વાયુસુત હનુમાનનાં વચ્ચેના સાંભળી વાનર-રાજ સુગ્રીવે લક્ષ્મણને નગરમાં પ્રવેશ કરાવવાની આજ્ઞા આપી, એટલે તુરત જ સુવરાજ અંગદે નગરની બહાર લક્ષ્મણની પાસે આવી તેમને નગરમાં પ્રવેશ કરવા વિનંતિ કરી. શત્રુમર્દન લક્ષ્મણે પોતાનાં વહીવટ બધું રામચંદ્રની આજ્ઞાને માન્ય કરી, રમ્ય કિષ્કિન્ધાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. આ સમયે નગરના દરવાજા આગળ બેસેલા, મોટી કાચાવાળા અને મહાબળવાળા વાનરો કે જેઓ અત્યંત ક્રોધને લીધે વારંવાર સર્પની પેઠે ફૂંકાઈ મારી રહેલા લક્ષ્મણને ભેઈ ત્રાસ પામ્યા હતા, તેઓ માત્ર હાથ બેઠીને ફર જ બેસી રહ્યા અને લક્ષ્મણની સાથે રાજમંદિર પ્રત્યે જઈ શક્યા નહિ. હવે શ્રીમાન લક્ષ્મણ અંગદની સાથે રમ્ય કિષ્કિન્ધાની શોભાનું અવલોકન કરતા અંદર જવા લાગ્યા. અનેક રત્નોથી વ્યાપ્ત એ દિવ્ય નગરીને વિશે સ્થળે સ્થળે પુષ્પિત વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં, વિપરાક્રમી મેડીઓ અને અગાશીઓવાળાં રત્ન-જડિત મોટાં મોટાં યૃહોથી એ નગરી ખીચાળીચ અજુગી હતી, તેમ જ સર્વ કાળ ઇચ્છિત ફળો

તથા પુષ્પો આપનારાં વૃક્ષો પ્રત્યેક ગૃહના ઉદ્યાન-ને શોભાવી રહ્યાં હતાં. દિવ્ય પુષ્પો તથા દિવ્ય વચ્ચેને ધારણ કરનારા અને ઇચ્છિત ફળે વિચરનારા સુંદર દેહવાળા વાનરો કે જેઓમાંના કોઈ દેવોના તો કોઈ ગંધર્વોના પુત્રો હતા, તેઓથી એ નગરી શોભી રહી હતી.^{૧-૧૧} અંદર, અગર તથા કમળોના સુગંધ સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યો હતો; તેમ જ રાજભાગો પર મૈત્રેયમધુનો છંટકાવ કરવાને લીધે તેના ગંધ સર્વત્ર ફેલાઈ રહ્યો હતો.^{૧૨} વિધ્યાચળ અને મેરુ પર્વત સરખા ઊંચા અને લઘુ મેડીઓવાળા મોટા મોટા પ્રાસાદોથી એ નગરી અત્યંત શોભી રહી હતી; વળી એ નગરી પર્વતોની મધ્યમાં આવેલી હોવાને લીધે પર્વત-માથી નીકળતી અનેક નદીઓ તેમાં વહેતી બેવામાં આવતી હતી.^{૧૩}

અનેક પ્રકારની શોભા નીરખતા મહાત્મા લક્ષ્મણ કિષ્કિન્ધાના રાજમાર્ગ પર જવા લાગ્યા. આગળ જતાં એક પછી એક એમ રાજપુત અંગદ, મૈંદ, કિવિદ, ગવય, ગવાક્ષ, ગજ, શરણ, વિષ્ણુ-ન્માલી, સંપાતિ, સુધાક્ષ, હનુમાન, વીરબાહુ, સુબાહુ, મહાત્મા નળ, કુસુદ, સુષેણ, તાર, ભંડુ-વાન, દંધિવક્ત્ર, નીલ, સુપાલ તથા સુનેત્ર વગેરે શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા સુખ્ય સુખ્ય કપિઓનાં રમ્ય અને દંડ બાંધણીઓવાળાં મંદિરો લક્ષ્મણના ભોવામાં આવ્યાં. એ સર્વ મંદિરો એવા વાદળ સમાન ચળકતાં, સુગંધયુક્ત, પદાર્થો તથા પુરુષમાળાઓ વડે અલંકૃત કરેલા, ધન-ધન્યાદિ સમૃદ્ધિથી આબાહ અને ઔરતોથી શોભી રહ્યા હતાં. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં કપિરાજ સુગ્રીવને વસવાનું ઇંદ્રભુવન સરખું રમ-ભૂય રાજભુવન લક્ષ્મણની દંષ્ટિએ પડ્યું. કોઈથી પશુ પ્રવેશ કરી શકાય નહિ એવું એ રાજ-ભુવન એવેત સ્ફટિકમણિની શિલાઓ વડે રચાયેલું હતું.^{૧-૧૪} અને તેના ઉપર ફેલાસ પર્વતના શિખર સરખાં એવેત શિખરો શોભી રહ્યાં હતાં. વળી દેવોના રાજ ઇંદ્રે આપેલાં, મેઘ સમાન સ્થાન

દ ધાવકાના પુષ્પ, ગોળ, માણા અને ખટારના મિશ્રણથી જનાવવામાં આવેલા આસન.

પણ પાળાં, દિવ્ય પુષ્પો તથા કૂળોવાળાં, શીતળ છાયાવાળાં અને મનને આનંદ આપનારાં વૃક્ષોથી તેની શેઠામાં વધારો થતો હતો. ^{૧૪, ૧૬} અત્યંત બળવાળા વાનરો હથિયાર ઝડપ કરી તેના દ્વાર આગળ ભેટા હતા અને દિવ્ય પુષ્પ તથા ઉત્તમ સુવસ્ત્રનાં તોરણોથી તેને અલંકૃત કરવામાં આવ્યું હતું. ^{૧૭} સુગ્રીવના એ રમણીય સબંધુવનમાં, સૂર્ય જેમ મોટા વાહનમાં પ્રવેશ કરે, તેમ મહાબળવાન લક્ષમણે વગર અટકાવે પ્રવેશ કર્યો. ^{૧૮} અંદર પ્રવેશ કરીને એક પછી એક જેમ સાત દોઢીઓ પટાવી ધર્મમાં લક્ષમણ સુગ્રીવના અંતઃપુર પ્રત્યે જવા લાગ્યા. ત્યાં સ્થળે સ્થળે અનેક પ્રકારના સૈના તથા વિમાનો વગેરે વાહનો અને તેમાં બિછાવવા યોગ્ય આસનોનો સંગ્રહ તેમના જોવામાં આવ્યો. પછી મહાત્મા લક્ષમણ એક સુગ્રીવના અંતઃપુરમાં જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં આગળ અમૂલ્ય બિંછાનાં બિંછાવેલા સોના તથા ચાંદીના ઘણાક પદ્મો તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યા. ^{૧૯, ૨૦} વળી એ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરતાં જ ઘણા વગેરે તુવાલોનાં ગીતો સહિત તથા સમાન તાલ, પદ અને અક્ષરવાળો મૃદંગ વગેરેનાં મધુર ધ્વનિ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. મહાબળવાન લક્ષમણ સુગ્રીવના અંતઃપુર વિષે સુંદર આકૃતિવાળી અને ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઘણીક સ્ત્રીઓ પણ દીઠી. પોતાના સૌંદર્ય તથા મુવાવસ્થાના ગર્વવાળી, પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારી અને ઉત્તમ આભૂષણો વડે અલંકૃત થયેલી એ સ્ત્રીઓ મુગધિત પુષ્પહાર વૃંથવાના કાર્યમાં રોકાઈ રહી હતી. ^{૨૧-૨૩} આગળ ચાલતાં વળી સુગ્રીવના અસંખ્ય અનુચરો લક્ષમણની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેઓ પણ અત્યંત વૃંથ, ઉત્તમ આભૂષણોથી ભૂષિત અને અનેક પ્રકારનાં કાર્યોમાં વૃંથાવેલા ભોવામાં આવતા હતા. ^{૨૪} એ સુગ્રીવના અંતઃપુર વિષે એકાંતમાં સ્ત્રીઓનાં નૂપુરોના તથા કટિમેળલાના ઝળઝળાટયુક્ત મધુર સ્વર સાંભળીને શ્રીમાન સુમિત્રાપુત્ર લક્ષમણ લલિત થઈ ગયા; ^{૨૫} અને ‘ઓજોથી ભરેલા અંતઃપુરમાં મારે કેમ કરી જઈ તથા હજી સુધી સુગ્રીવ કે તેનો કોઈ અનુચર મારી

સારે કેમ આવતો નથી? આ શું?’ એવા વિચારથી તે અત્યંત કોષે ભરાયા અને માત્ર સ્ત્રીઓનાં આભૂષણોને જ શબ્દ સાંભળીને ‘ન્યાં સ્ત્રીઓની સાથે જ પાતોલાપ થતો હોય ત્યાં મારાથી એકાએક કેમ જવાય?’ એવા શિષ્ટાચારોનો વિચાર કરીને, વધુ આગળ જતાં અટકી ગયા. ^{૨૬} પછી રામચંદ્રના કાર્યમાં વિલગ થતો ભઈ કોધાવિષ્ટપણે એકાંત સ્થળે ભેટા રહી. મહાત્મા લક્ષમણે સુગ્રીવને બહુ કરવા સારે પોતાના ધનુષ્યની પ્રત્યંચાનો ટંકારણ કર્યો, જોથી આવું અંતઃપુર ગાળી બેઠું. ^{૨૭}

આ તરફ અનેક સ્ત્રીઓની સાથે ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠેલા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ લક્ષમણના ધનુષ્યનો ટંકારણ સાંભળી એકાએક પોતાના આસન પરથી ભેટા થયો અને લક્ષમણને આવ્યા બધી અત્યંત ત્રાસ પાડ્યો. ^{૨૮} વાનરાજ સુગ્રીવ વિચાર કરવા લાગ્યો : ‘જહોન પ્રિય પુત્ર અંગદે મને પ્રથમ જ જણાવ્યું હતું કે, મહાત્મા લક્ષમણ અહીં આવી પહોંચ્યા છે! અહો! તે પ્રમાણે જ પોતાના વડીલ બંધુને વિષે પ્રીતિ ધરાવનારા મહાત્મા લક્ષમણ અહીં આવી પહોંચ્યા છે! અરે, હું કેવો મૂર્ખ કે પ્રથમ અંગદે મને જણાવ્યું તે છતાં સાવધ થયો નહિ અને છેવટે મહાત્મા લક્ષમણનો ક્રોધયુક્ત ધનુષ્યનો ટંકારણ સાંભળીને જ સાવધ થયો છું!’ આમ વિચાર કરતો વાનરેંદ્ર સુગ્રીવ લક્ષમણના ભયથી થરથર ખૂબવા લાગ્યો અને સુકાતા મુખે પ્રિયદર્શના તારા પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ^{૨૯-૩૧} ‘હે સુખી! રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષમણ કે જે સ્વભાવથી જ મૃદુ પ્રકૃતિવાળા છે તે આજે ક્રોધયુક્ત થઈ અહીં આવ્યા છે, તેનું શું કારણ હશે? હે પ્રશંસનીય યુધ્ધવાળી! શું એ રાજકુમાર લક્ષમણને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે જોવા મારો કોઈ અપરાધ તારા ભોવામાં આવે છે? વિના કારણ તો એ નરશ્રેષ્ઠ કદી પણ ક્રોધ કરે તેમ નથી; ^{૩૨, ૩૩} મારે હે તારા! એ કદાચ અમારાથી તેમનું કોઈ અપ્રિય થયું હોય અને તે તારા બહુવામાં હોય તો તું તુરંત યુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી અમને સત્વર જણાવી દે; ^{૩૪} અથવા તો હે મામિની! તું પોતે જ એ મહાત્મા લક્ષમણને

મળ અને સાંત્વનાયુક્ત વચનોથી તેમને પ્રસન્ન કર. ૩૫ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા એ લક્ષમણ તને ભેટાં જ કોધરહિત-શાંત થઈ જશે; કેમ કે મહાત્મા પુરુષો સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કદી પણ કોષ કરતા નથી. ૩૬ હે અનિર્દિતા ! કેમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા શત્રુદમ્ભન લક્ષમણ જ્યારે તારાં સાંત્વનાયુક્ત વચનો સાંભળી પોતાની દંડિયો તથા મનને શાંત કરશે, ત્યારે જ હું મારી દંડિ વડે તેમનાં દર્શન કરી શકીશ.’

મહને લીધે “ વિહવળ નેત્રવાળી અને ઉત્તમ લક્ષણવાળી તારા કે જેના કટિમેખલા તથા મુવર્ણ-સ્પન્નદિ અલંકારો શિથિલ થઈ ગયા હતા અને સ્તનના ભારને લીધે જેનું શરીર ઝોક લેતું હતું, તે સુશીવનાં ઉપયુક્ત વચનો સાંભળી, ત્યાંથી તુરત ઊભી થઈ અને મહથી થતા પ્રમાદને લીધે ડગલે ડગલે કેસો ખાતી મહાત્મા લક્ષમણની સમીપ જઈ પહોંચી. ૩૭,૩૮ વાનરરાજની સ્ત્રી તારાને પોતાની સમીપ આવેલી ભેટાં જ દશરથપુત્ર મહાત્મા લક્ષમણને કોષ શાંત થઈ ગયો અને તે ઉદાસીનની પેટ પોતાનું મુખ ફેરવી, નીચું જોઈ ઊભા રહ્યા. ૩૯ પછી પોતે કહેલા મધપાનના યોગથી તેમ જ રાજ-પુત્ર લક્ષમણની દંડિની પ્રસન્નતાથી નિર્લંબ થયેલી તારા સુશીવની મૈત્રીને દંડ કરાવવા સારુ તથા તેના ધરના લક્ષમણના કોષને શાંત કરવા સારુ અતિ-પ્રિય વચનો કહેવા લાગી : ૪૦ ‘હે રાજપુત્ર ! તમે-એ આટલો બધો કોષ શા માટે ધારણ કર્યો છે ? હે સૌમિત્ર ! તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે કોણ વર્તેલું નથી ? અરે, સૂકાં વૃક્ષોથી ભરેલા વનને બાળી રહેલા ફાવાજિમાં પ્રવેશ કરવાને કોણ તત્પર થયું છે કે જેણે તમને કોષાયમાન કર્યો છે ? ૪૧

તારાનાં સાંત્વનાયુક્ત વચનો સાંભળીને શંકા-રહિત થયેલા મહાત્મા લક્ષમણે તેના પ્રત્યે ઉત્તમ અર્થયુક્ત અને સ્નેહભરી વાણીથી કહ્યું : ‘પતિ-હિતમા તત્પર રહેનારી હે તારા ! તારો પતિ સુશીવ હૃદ્દમાં અત્યંત કામાસક્ત થયેલો છે અને તેના ધર્મ તથા અર્થ એ બંને પુરુષાર્થો હુસ-નપ

સરખા થઈ રહ્યા છે, એ શું તારા બાણવામાં નથી ? માત્ર રાજ્યપાલનનું કાર્ય નિભાવવા માટે એક સામાન્ય સભા નીમીને તારો પતિ સુશીવ રાત્રિ-દિવસ કામનું જ સેવન કરે છે અને શોકમસ્ત થઈ ગયેલા અમારી પણ સંભાળ લેતો નથી. ૪૨-૪૪ તે પાનરેશ્વરે સ્ત્રીતાની શોધ કરવા સારુ આતુર્મીસનો અવધિ કર્યો હતો તે ક્યારનાયે વ્યતીત થઈ ગયો, તોપણ મધપાન કરી નિરંતર સ્ત્રીઓની સાથે વિહાર કરતો એ મહેનમત સાવધ થતો નથી; અર્થાત્ અમારા કાર્યને સંભારતો નથી. ૪૫ હે વાનરરાજવત્ની ! ધર્મ અને અર્થની સિદ્ધિ હંચ-નાર પુરુષે કદી પણ મધપાન કરવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તેથી ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણે પુરુષાર્થનો નાશ થાય છે. ૪૬ વળી પોતાના મિત્રે કરેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવામાં ન આવે તો મહાન ધર્મલોપ થાય છે અને શુભવાન મિત્રોનો નાશ થવાથી અર્થાત્ શુભવાળા પુરુષની સાથેની મૈત્રી વૃદ્ધવાથી મહાન અર્થલોપ થાય છે. ૪૭ આ લોક વિષે જે પુરુષ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવારૂપ સત્ય ધર્મમાં ધરાયણ હોય તેમ જ સમય આવ્યે મિત્રનું કાર્ય બલવવારૂપ શ્રેષ્ઠ શુભને ધરાવતો હોય, તે પુરુષ ‘મિત્ર’ કહેવાય છે; પરંતુ તારા પતિએ તો એ બંનેનો ત્યાગ કર્યો છે. અરે, તે મિત્રધર્મમાં પણ રહ્યો નથી ! ૪૮ માટે હે કાર્યો-ના તત્વોને બલુનારી તારા ! આ પ્રસ્તુત કાર્ય માટે અમારે હવે પછી શું કરવું યોગ્ય છે, તે તું જ કહે. ૪૯

લક્ષમણનાં ધર્મોર્થનાં નિશ્ચયયુક્ત મધુર વચન સાંભળી તારા રામચંદ્રના નહિ સિદ્ધ થયેલા કાર્ય માટે નિશ્વાસ ઉપભવે એવાં વાક્યો કહેવા લાગી : ‘હે રાજપુત્ર ! કોપ કરવાનો આ સમય નથી અને વળી પોતાના સ્વજન પર કોપ કરવો એ પણ યોગ્ય નથી. હે વીર ! મારો ભત્રાં સુશીવ પોતાના અંતઃકરણપૂર્વક તમારું કાર્ય કરવા ઇચ્છે છે. તે તમારો સ્વજન-મિત્ર છે, માટે પ્રમાદને લીધે તમારું કાર્ય નહિ કરવામાં થોડાક સમય વ્યતીત થવારૂપ તમારો જે અપરાધ તેનાથી

થઈ ગયો છે, તે તમારે જાણવું છે. હે રાજકુમાર! ઉત્કૃષ્ટ શુભવાન પુરુષ નિર્ભય પુરુષ ઉપર ક્રોધ કેમ જ કરે? હે વીર! તમારા સરખો સત્વશુભી અને કર્તવ્યાર્થકાંક્ષના વિચારવાળો કયો પુરુષ આમ જોકાજોકે ક્રોધને વશ થાય? ૧૦-૧૨ હે સૌમિત્રિ! વાનરોના રાજા સુગ્રીવના સખા રામ-અર્જુને ક્રોધ થવાનું કારણ હું બાણું છું; તેમ જ તેમના કાર્યમાં વિલંબ થવાનું કારણ પણ હું બાણું છું. વળી તેઓએ મારા પતિ ઉપર જે ઉપ-કાર કર્યો છે તે પણ મારા બાણવામાં છે. અને હવે પછી તમારે જે કાંઈ કરવાનું છે તે પણ મારા બાણવામાં છે. ૧૩ હે નરસેન! શરીરમાં જ ઉત્પન્ન થતા કામનું જે અસહ્ય બળ છે તે તથા તેને લીધે હમણાં અજીનોને વિષે જ આસક્ત થયેલો સુગ્રીવ બીણું કાંઈ પણ કાર્ય કરવામાં બ્યાન આપતો નથી તે પણ મારા બાણવામાં છે. ૧૪ હે લક્ષ્મણ! તમે લગ્ન કાળથી સૌન્દર્યરહિત હોવાને લીધે કામી પુરુષોના સ્વભાવને બાણી શકતા નથી, જો કારણથી જ આમ જોકાજોકે કૌપાયમૂળ થયા છે. હે સૌમિત્રિ! કામાસક્ત થયેલો મનુષ્ય દેશ-કાળને તથા તેને અનુસરી પ્રાપ્ત કરતા ધર્મ કે અર્થ જોડેને બાણી શકતો નથી. ૧૫ માટે હે શત્રુપક્ષના વીર યોદ્ધાઓને હાથવા-માં સમર્થ લક્ષ્મણ! વિષયાસક્તિને લીધે લલ્લ-રહિત અને ઉચ્છ્રાંખલ સ્વભાવવાળો તથા તમારો બંધુરૂપ સુગ્રીવ કે જે વાનરવંશનો રાજા છે તે હાલમાં તમારે ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. ૧૬ હે હાથ-રચિ! ધર્મરૂપ તપશ્ચર્યામાં જ આનંદ માનનારા મહર્ષિઓ પણ કામલોગની અભિલાષાને વશ થઈ સ્ત્રીઓની સાથે મોહપાશથી બંધાય છે, ત્યારે અમારો પતિ સુગ્રીવ જે સ્વભાવે જ અપળ અને વનચર છે તથા વિશેષ કરી રાજા છે, તે વિષયસુખમાં આસક્ત કેમ ન થાય? ૧૭

અમાપ બળવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ પ્રત્યે મોટા અર્થથી ભરેલાં વાક્યો કહીને મહાને લીધે વિહ્વળ નેત્રવાળી તારા પોતાના ભાતોના હિતાર્થે પુનઃ પણ ખેદયુક્ત વાણીથી કહેવા લાગી: ‘હે

નરોત્તમ! મારો ભાતો સુગ્રીવ ભેદે કામવશ છે, તોપણ તેણે તમારું કાર્ય કરવા માટે તમારા આવતા પહેલાં ક્યારેનોયે ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે અને સીતાની શોધ કરવા સારું અનેકાનેક વાનરોને આજ્ઞા કરી છે કે જે આજ્ઞા સાંભળીને અનેક પ્રકારના પર્વતોમાં રહેનારા, ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારા તથા મહાબળવાળા સેકંદો અને હબરો-કરોડો વાનરો અહીં આવી પહોંચ્યા છે. ૧૮-૨૦ હવે તમે શાંત થઈ અંતઃપુરમાં આવો અને અમારા સ્વામી સુગ્રીવને મળો. હે લક્ષ્મણ! જોકાજોકે સ્ત્રીઓવાળા અંતઃપુરમાં નહિ પ્રવેશ કરવાથી તમેજો શિષ્ટ પુરુષોના આચર્યનું પરિ-પાલન કર્યું છે; પરંતુ હવે અંદર આવવામાં હંરકત નથી; કેમ કે સત્યપુરોને વિકારરહિત મિત્રભાવથી પરસ્પરું અવલોકન કરવામાં કાંઈ પણ દોષ લાગતો નથી. ૨૧

વાનરરાજપત્ની તારાનાં વચ્ચન સાંભળીને મહા-બાહુ લક્ષ્મણ કે જેને શમચક્રે ઉતાવળ કરવા-નું કહ્યું હતું, તેમણે સત્તર સુગ્રીવના અંતઃપુર-માં પ્રવેશ કર્યો. ૨૨ ત્યાં અમૂલ્ય આસ્તરણથી બિંધાવેલા ઉત્તરોત્તમ સુવર્ણના આસન પર બેઠેલો સુગ્રીવ તેમના ભોવામાં આવ્યો. આ વેળા સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા યશસ્વી સુગ્રીવે દિવ્ય આભૂષણો, દિવ્ય વસ્ત્ર તથા દિવ્ય પુષ્પોની માળા-ઓ ધારણ કરી હતી અને તે સાક્ષાત્ ધ્રુવ સરખો દુર્ભય અને દિવ્ય સ્વરૂપવાળો દેખાતો હતો. ૨૩, ૨૪ વળી તેણે પોતાની સ્ત્રી રૂપાને દંડ આલિંગન કર્યું હતું અને ધીણ પણ કેટલીક સ્ત્રીઓ તેને વીંટાઈ વળી હતી. આમ સુગ્રીવને નિર્લંબપણે બેઠેલો ભેદ ક્રોધ અદ્યવાને લીધે જેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા મહાત્મા લક્ષ્મણે કાળ સમાન ઉચ્ચ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને ઉતાવળે તેની સાથે જવા લાગ્યા. સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળો અને વિશાળ નેત્રવાળો સુગ્રીવ વિશાલાક્ષ લક્ષ્મણને ક્રોધવશ પોતાની સાથે આવતા ભેદને જોકાજોકે અમકો બિચ્છો. ૨૫, ૨૬

હતિ મીતાસ્ત્રીક મહાસુનિગ્રહીત આદિભ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૩૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૪ મો

વચન પાળવાની સુગ્રીવને

ચાલ-લક્ષ્મણને કોથ

તમપ્રતિહતં કૃદ્ધં પ્રવિદ્યં પુરુષર્ષભમ્ ।

સુગ્રીવો લક્ષ્મણ દણ્ડના વધૂવ જાયિવેદિગઃ ૧ ॥

અં તર્કકુનાં પ્રવેશ કરતાં જેમને કેઃઈએ પણ
અટકાવ્યા ન હતા એવા પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણને કોથ
પાસી પોતાની સામે આવવા ભેટને વનરરાજ
સુગ્રીવ ગચ્છવા લાગ્યો. પછી પોતાના તેજ વડે
દેરીપ્રમત્ત કાંતિવાળા કોથને લીધે વારંવાર
નિઃશ્વાસ પૂકતા તથા વર્ણી બહુતા કુખથી સંતાન
થયેલા દશરથનંદન લક્ષ્મણને માન આપવા અર્થે
તે સુગ્રીવ શ્વેતદેશ મહાન દંડધરની પેઠે
પોતાના મુવડુંમથ આનનને ત્યાગ કરી કિલો
થયે. ૧ સુગ્રીવને કિલો થયેલો જોઈને મ આકાશ-
માં ચંદ્રની પાછળ નક્ષત્રગણે ઉદય પામે, તેમ
તેની રૂમા વગેરે સર્વ ઓછો પડુ જિતી થઈ.
પછી રાતા નેત્રવર્ણો શ્રીમાન સુગ્રીવ કોથ જોડીને
મહાત્મા લક્ષ્મણની આગળ ગયો અને મોટા
કબજાની પેઠે તેની પાસે કિલો વ્યો. ૨ આ
વેળા રૂમા આદિ ઓછોની મધ્યે કિલેલો સુગ્રીવ
કે જે તારાગણોની મધ્યે ઉદય પામેલા ચંદ્ર સરળો
ચાલતો હતો, તેને મહાત્મા લક્ષ્મણે કોથપૂર્વક
કહ્યું. ૧ ૨ હે સુગ્રીવ !

સન્ગમિજનસન્નતઃ સારુકોશો જિનેન્દ્રિયઃ ।

કૃતઃ સન્નતો સ રાજા લોકે નહીવતે ॥

જે રાજા ઉત્તમ બળવાળો તથા કુળવાન હોય,
દયાશુકલ હોય, વિરોદ્ધિ હોય, કુવન હોય તથા
અત્યવજ્ઞ હોય, તે રાજા જ આ લોક વિષે પ્રજામાં
માન પામી પૂજ્ય છે. ૩

અધર્મમાર્ગે ચાલનારો જે રાજા પોતાના
ઉપકારી મિત્રોની આગળ મિથ્યા પ્રતિજ્ઞા કરે છે
અર્થાત્ કાચું કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને પછી તે
પ્રમાણ કરતો નથી, તેના કરતાં મહાકૃત્ર-મહાપાપી
બીજો કોણ હોય ? હે શ્વેતજેશ્વર ! ૪ અત્યંત કાષ્ણ-
ક

થી ઉપજતા હોયોતું વહુન શાઓમાં આ પ્રમણે
કરું છે : -

ચતમ્બાનૃતં હન્તિ સહસ્રં તુ ગવાનૃતે ।

આન્માનં સ્વજનં હન્તિ પુરુષઃ પુરુગનૃતે ॥

જે પુરુષ એક અશ્વ માટે પ્રતિજ્ઞા કરીને
પછી તે મિથ્યા કરે છે, તે પુરુષ એ અશ્વને હણ-
વાના પાપથી બંધાય છે તથા જે પુરુષ એક ગાય
માટે પ્રતિજ્ઞા કરીને પછી તે મિથ્યા કરે છે, તે
પુરુષ હંતર ગાયોના વધના દોષને પ્રાપ્ત થાય છે;
પરંતુ જે પુરુષ પુરુષ અંબીઈ પ્રતિજ્ઞા કરીને તે
પાળતો નથી, તે તો આત્મહત્યાના તેમ જ
સ્વજનોની હત્યાના દોષને ભાગી થાય છે.

પૂર્વ કૃતાર્યો મિત્રાર્યો ન તત્પ્રાનિકરોતિ વા ।

કૃતઃ સર્વમૃતાર્યો સ વચ્ચઃ જ્ઞગોશ્વર ॥

હે શ્વેતજેશ્વર ! પ્રથમ મિત્રોની પાસેથી
ગ્રામી કાર્ય સંધી કરી પછી જે પુરુષ તેના બદલો
વાળતો નથી, તે પુરુષ આ લોક વિષે કૃતમ્બ કોઈ
સર્વ પ્રાણીઓથી બહુધાર પામવા ધાન્ય થાય
છે. ૫-૧૦

વળી હે શ્વેતજેશ્વર ! કોઈએ કરેલા ઉપકાર-
ની સામે પ્રત્યુપકાર નહિ કરવાના કૃતમ્બ પુરુષને
જોઈને અત્યંત કોથ પાવેલા મહાત્મા મનુ કમ-
વાને સર્વ લોકોને માન્ય એવો નીચેનો શ્લોક
કહેલો છે; તે નું સાંભળ. ૧૧

ગોલ્લે ચૈવ સુરપે ચ ચૌરે મજ્જને તયા ।

નિષ્કૃતિર્વિહિતા સન્નિઃ કૃતઃ તાન્તિ નિષ્કૃતિઃ ॥

જે વધ, મધ્યમન, ચોરી તથા ત્રાજંગ આદિ
પાપેશ્વ પ્રાયશ્ચિત્ત અપુર્યોએ કહેલું છે; પરંતુ કૃતમ્બ
પુરુષના પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યાં પણ કહેલું નથી. ૧૨

હં વાનર ! નું અનાર્થ, મિથ્યાવાદી અને કૃતમ્બ

૪ અશ્વ હંતર હાન કરું જે વગેરે અશ્વ સંબંધ
કાર્યો માટે.

- સુવર્ણ દંડ કરું અશ્વ તોને ધરુણે; જે વગેરે
જે વગેરે અશ્વ સંબંધી કાર્યો માટે.

૫ 'કૃત' તો અત્યંત કોથ કરનાર જેવી નિર્દોષ.
કૃત પુરુષને કિલેલો અનર્થ, જે વગેરે ઉપર સંબંધી
કાર્યો માટે.

થઈ ચૂક્યો છે; કારણ કે મારા વહીવટ બંધુ રામ-
ચંદ્રે તારા પ્રથમ ઉપકાર કર્યો છે, છતાં તું હવે
તેનો પ્રત્યુપકાર કરવા તત્પર થતો નથી.^{૧૩} અહ્યા
વનચર! કૃતાર્થ થયેલા તારે રામચંદ્રનો પ્રત્યુપકાર
કરવાની ઇચ્છાથી સીતાની શોધ કરવાના કાર્યમાં
અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.^{૧૪} તું આમ વિષય-
લોગમાં આસક્ત થઈ કહેલો રમય નહિ સાચવવા-
થી મિથ્યાપ્રતિજ્ઞ થયો છે, તેથી અરેખર તું
દેડકાની પેઠે શબ્દ કરતા સર્પના સરખો વંચક^{૧૫}
નીવલ્યો છે ! અહો ! મારા આર્થ જાતા રામચંદ્રે
તારી આવી વંચકતાને બાણી નહિ.^{૧૬} હે દુરાત્મન !
કરુણમય સ્વભાવવાળા અને મહાભાગ્યવાન
મહાત્મા રામચંદ્રને તને પાપીને વાનરરાજ્ય આપાવ્યું,
તોપણ તું એ મહાત્મા સ્થુવીરના ઉપકારને કેમ
બાણતો નથી ? મને તો લાગે છે કે, હવે તું થોડા
સમયમાં જ રામચંદ્રનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે હણાઈને
તારા ભાઈ વાલીનાં હશન કરીશ.^{૧૭, ૧૮} તારો
ભાઈ વાલી મરણ પામી જે માર્ગે ગયો છે, તે માર્ગે
હવે કાંઈ સાંકેટો થઈ ગયો નથી અથવા તો બંધ
થઈ ગયો નથી; માટે હે સુગ્રીવ ! તું આમ મિથ્યા-
પ્રતિજ્ઞ ન થતા પોતાના સુગ્રીવ કહેલા સમયનું
પાલન કર અને અર્થ હણાઈને વાલીના માર્ગે
જવાનું સાહસ કર નહિ.^{૧૯}

અરે સુગ્રીવ ! મને તો લાગે છે કે, ઇલાકુ-
વંશના શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીમાન રામચંદ્રના ધનુષ્યમાંથી
નીકળતાં વજ્ર સરખા તીક્ષ્ણ બાણોને તે કહી બેયાં
જ નથી અને તેથી જ તું સુગ્રીવી પેઠે, આમ
વિષયો વિષે આસક્ત થઈ પલ્યો છે અને રામચંદ્રનાં
કાર્યનો વિચાર પણ કરતો નથી !^{૨૦}
હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આલિંગ્ય શ્રીરામાલ્લભ્ય
ભિષ્મમામહત્મા ડગ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

+ ઉપરનાર દેડકાને પકડવા માટે સાપ કોઈ કોઈ
વજાત દેડકાના બેવા રખે દે છે, બેથી દેડકાઓ 'બાણી'
કોઈ આપણું સ્વભાવિય છે' એવા વિશ્વાસ પામી તેની
પાસે આવે છે, એટલે સર્પ તેને તરત જ પકડી લે છે,
એ 'વંચકતા' કહેવાય છે.

સર્ગ ૩૫ મો

લક્ષ્મણનું સાંત્વન-તારાનાં વચનો

તથા હ્રુવર્ણ સૌમિત્રિ પ્રદીપ્તમિત તેજસુ !
અબ્જીહ્વલ્ય તારા તારાચિપતિમાનના ॥ ૧ ॥

સ્વતેજે કરી પ્રકાશી દેહેલા સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણ-
નાં વચનો સાંભળીને ચંદ્રસુગ્રી તારા તેમને કહેવા
લાગી :^૧ હે લક્ષ્મણ ! તમારે અમારા સ્વામી પ્રત્યે
આવાં કઠોર વાક્યો કહેવાં ઘટતાં નથી તેમ જ આ
વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ પણ તમારા સરખા રનેહીઓના
સુગ્રીવો આવા કઠોર વાક્યો સાંભળવાને યોગ્ય નથી.^૨
હે વીર ! અમારો ભત્રી સુગ્રીવ અકૃતજ્ઞ, શકે દિવા
દારણ પ્રકૃતિવાળો નથી; તેમ જ તે અસત્યવાદી
અથવા કૂર સ્વભાવવાળો પણ નથી.^૩ હે વીર લક્ષ્મણ !
તમારા મોટા ભાઈ શ્રીમાન રામચંદ્રે ધીન કોઈથી
ન થઈ શકે એવો સ આમને વિષે જે મહાન ઉપકાર
કર્યો છે, તેને કાંઈ આ વીર સુગ્રીવ ભૂલી ગયો નથી.^૪
હે પરંતપ ! રામચંદ્રની કૃપાથી જ સુગ્રીવને પવિત્ર
કીર્તિ, નિષ્કંટક વાનરરાજ્ય તથા રૂપા અને હું
વગેરે ઋણોની પ્રાપ્તિ થઈ છે.^૫ હે સૌમિત્રિ !
અમારો ભત્રી સુગ્રીવ પૂર્વે અત્યંત દુઃખમાં રહીને
હમણાં જ ઉત્તમોત્તમ સુગ્રામ્યો હોવાથી મહા-
સુનિ વિશ્વામિત્રની પેઠે પ્રાપ્ત થયેલા સમયને
બાણતો નથી.^૬ હે લક્ષ્મણ ! પૂર્વે 'દૃતાચી' નામની
અસરને વિષે આચક્ત થયેલા ધર્મીત્મા મહાસુનિ
વિશ્વામિત્રે એની સાથે કીડા કરતાં વહી ગયેલા
દશ વર્ષના કાળને એક દિવસ બેટલો જ માન્યો
હતો.^૭ અહો ! કાળજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહા-
તેજસ્વી વિશ્વામિત્ર પણ કીમાં આસક્ત થવાને
લીધે પ્રાપ્ત થયેલા સમયને બાણી શક્યા નહિ, તો
પછી અન્ય-સાધારણ પ્રાણીની તો વાત જ શી !^૮
હે લક્ષ્મણ ! આહાર, નિદ્રા તથા મૈથુન બાદિ
દેહના ધર્મોનુ સેવન કરનારા અને દુઃખ લોગવી
અત્યંત થાકી ગયેલા તથા કામલોગથી વૃષ્ટિ નહિ
પામેલા આ અમારા ભત્રી સુગ્રીવ હજાર રથુવીરે
સમા કરવી વડે છે.^૯ હે તાત લક્ષ્મણ ! તમારે
નિશ્ચિત દેરેલા અર્થના તત્ત્વને બાધ્યા સિવાય

એકાએક કોધવશ થયું' એવું નથી.^{૧૦} હે પુરુષ
 'જેલ' તમારા સરખા બળવાન પુરુષો વિચાર કર્યા
 વિના એકદમ કોધવશ થતા નથી.^{૧૧} હે ધર્મને
 બાળુનારા લક્ષમણ ! હું મારા પતિ સુગ્રીવને અર્થે
 અત્યંત નમ્ર થઈને, તમને પ્રસન્ન કરી વીનડું છું
 કે, તમે મહાન રોષથી ક્રિપાએલા તમારા મનના
 મોટા શોભનો ત્યાગ કરી શાંત થાઓ. હે સૌમિત્રિ !
 અમારો ભર્તા સુગ્રીવ શ્રીમાન રામચંદ્ર માટે પોતાની
 'જી રૂમાને, મને, પ્રિય પુત્ર અંગદને, રાખ્યને
 તેમ જ ધન, ધાન્ય અને અશ્વાદિ સમૃદ્ધિને પણ
 તણ દે એવો છે, એમ હું માનું છું'.^{૧૨, ૧૩} અમારો
 પતિ સુગ્રીવ રાક્ષસાધમ એવા રાવણને હણીને, ચંદ્ર
 અને શેઠિણી સરખા રામચંદ્ર તથા સીતાનો મેળાપ
 કરાવશે.^{૧૪} હે સૌમ્ય ! હાલમા લંકા વિષે ઇચ્છિત
 રૂપ ધરનારા અને પરાભવ કરવાને અશક્ય એવા
 કશા ખર્ચ, આર લાખ અને સાઠ હજાર રાક્ષસો છે,
 તેઓને હજારો સિવાય સીતાનું હરણ કરનારા
 રાવણનો વધ કરવો અશક્ય છે.^{૧૫, ૧૬} હે લક્ષમણ !
 અસંખ્યાત વાનરો તથા રણુવીરની સહાય વિના
 એકલા સુગ્રીવથી તે સઘળા રાક્ષસોના વધ થવો
 અશક્ય છે; તેમ જ તેઓનો રાજ કૂરકર્મો રાવણ
 પણ એકલા સુગ્રીવના હાથે મરે તેમ નથી.^{૧૭} હે
 સૌમિત્રિ ! 'રાવણને એટલા બધા બળની પ્રાપ્તિ
 કેવી રીતે થઈ' એ સંખંધી' હું કાંઈ પણ બાણતી
 નથી; પરંતુ સર્વ દેશોના વૃત્તાતને બાળુનારા મારા
 સ્વામી વાલીએ મને પ્રસંગોપાત રાવણનું બે બળ
 કહી સંભળાવ્યું હતું તે જ મેં તમને કહ્યું છે.^{૧૮}
 હે સૌમિત્રિ ! અમારા ભર્તા સુગ્રીવે યુદ્ધ વિષે તમને
 સહાય કરવા અર્થે બળવાન વાનરોને તેડી લાવવા
 સારું પોતાની આસા ઉઠાવનારા ઉત્તમ સેવકોને
 મોકલ્યા છે.^{૧૯} અને એ મહાપરાક્રમી તથા બળ-
 વાન વાનરોના આગમનની વાટ ભુલ્યો છે. એ
 પ્રમાણે રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા જ સુગ્રીવ
 બહાર નીકળતો નથી.^{૨૦} હે સૌમિત્રિ ! વાનરાધિ-
 પતિ સુગ્રીવે સર્વ વાનરોને અહીં આવી પહોંચવાનો
 બે દિવસ નક્કી કર્યો છે તે આજનો જ છે; માટે
 મહાબળવાન સર્વ વાનરો આજે જ અહીંયાં

આવશે. હવે તમે શાંત થાઓ.^{૨૧} હે અરિંદમ !
 તમે કોધનો ત્યાગ કરો. આજે તમારા દેખતાં જ
 હબરો અને કરોડો રીછો, અસંખ્યાત ગોલાંગૂલો
 તથા અનેક કરોડ તેજસ્વી વાનરો અહીં આવશે.^{૨૨}
 હે લક્ષમણ ! કોધને લીધે રુધિર સમાન લાલ થયેલાં
 તમારાં બન્ને નેત્રોને તથા સિંહ સરખા વિકરાળ
 બનેલા મુખને બેલી અમે સઘળી વાનરરાજ સુગ્રીવ-
 ની જીઓ પ્રથમનો ભય સાંભરી આવવાથી^{૨૩} શાંતિ
 પામતી નથી.^{૨૪}

ધતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
 ક્રિષ્ણાકાંડમા કપ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૬ મેા

સુગ્રીવ અને લક્ષમણ-પરસ્પર વાતચીત
 હત્યુક્તસ્તારયા વાપ્ય પ્રશ્નિત ધર્મસંહિતમ્ ।

સૃદુલ્લમાવઃ સૌમિત્રિઃ પ્રતિજ્ઞામ્ તદ્વચ ॥ ૧ ॥

રાજપત્ની તારાનાં નમ્ર અને ધર્મયુક્ત વચનોને
 માન્ય કરી, કૌમળ સ્વભાવવાળા સુમિત્રાનંદન
 લક્ષમણ શાંત થયા. એ બેઈ વાનરોના રાજ સુગ્રીવે
 લક્ષમણથી પોતાને થયેલા મહાન ત્રાસનો ભીનાં
 વચની પેઠે ત્યાગ કર્યો.^{૧, ૨} પછી પોતાના કંઠમાં
 રહેલી અને કામવાસનાને બંધત કરનારી અનેક
 પ્રકારની યુષ્મણાઓને તોડી નાખીને વાનરાધિ-
 પતિ સુગ્રીવ મહરહિત થયો.^૩ ત્યાર પછી સર્વ
 વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો કપિરાજ સુગ્રીવ ભયંકર
 બળવાળા લક્ષમણને હર્ષ ઉપબવતાં નમ્ર વાક્યો
 કહેવા લાગ્યો.^૪ હે સૌમિત્રિ ! હું રામચંદ્રની
 કૃપાથી જ મારી નાશ પામેલી લક્ષ્મી તથા શીર્તિ
 અને નિષ્કંટક વાનરરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું.^૫
 હે રાજકુમાર ! પોતાનાં પરાક્રમોથી પ્રસિદ્ધ થયેલા
 અને નિરંતર પ્રકાશમાન કાંતિવાળા શ્રીમાન રણુ-
 નંદને કહેલા ઉપકારનો એક અંશમાત્ર બદલો
 વાળવા આ જગતને વિષે કેાણુ સમર્થ છે!^૬ હે
 લક્ષમણ ! રણુવીરને મારી સહાયતા માત્ર નામની
 જ છે; કેમ કે એ ધર્મોત્તમા પોતે જ પોતાના પ્રભાવ
 વડે રાવણનો વધ કરી સીતાને પ્રાપ્ત કરશે. અહો !

+ વાલીના વધનો ભય સાંભરી આવવાથી 'યુ'
 સુગ્રીવનો પણ લક્ષમણ વધ કરશે ?' એવી શંકાથી

જે રઘુવીરે માત્ર એક બાંધુ વડે સાત સાલવૃક્ષોને, પર્વતોને તથા પૃથ્વીને એકીવખતે જ હોદી નાખ્યાં, તેને મારા સરખા વનચરોની સહાયત્વ શું પ્રયોજન છે ૧૧૮ હે લક્ષ્મણ ! જે રઘુનંદનના ધતુખ્યાના ટંકારવથી પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી કંપાયમાન શાય છે, તેને અન્યની સહાયત્વ શું પ્રયોજન છે ૧૧૯ તોપણ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! પોતાના શત્રુરૂપ રાવણનો તેના અગ્રેસરો સહિત વધ કરવા જતાં હશરથ-નંદન રામચંદ્રની સાથે હું સૈન્ય સહિત જઈશ અને ખનવી સર્વ મદદ કરીશ. ૧૦ હે સૌમિત્ર ! 'હશરથના પુત્ર મારા પરમ મિત્ર છે' એવા વિશ્વાસ-ને લીધે કિંવા અતિશય સ્નેહને લીધે મારાથી જો તમારો કંઈ અપરાધ થયો હોય, તો મને પોતાનો સેવક બાળી ક્ષમા આપશો; કેમ કે આ જગત વિષે એવો કોઈ પણ સેવક નથી કે જે પોતાના સ્વામીના અપરાધમાં કદી પણ આંખો ન હોય.'

મહાત્મા સુગ્રીવનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી, પ્રસન્ન થયેલા શ્રીમાન લક્ષ્મણે તેને પ્રીતિપૂર્વક કહ્યું : ૧૧૯ 'હે વાનરોના રાજા સુગ્રીવ ! તારા સરખા ધ્વિનયસંપન્ન મિત્રને લીધે મારા વડીલ બંધુ રઘુવીર અદેખર સનાથ જ છે ૧૨૦ હે સુગ્રીવ ! તું આવો પ્રભાવસંપન્ન અને ઉત્તમ પવિત્રતાવાળો હોવાથી અદેખર સમગ્ર વાનરરાજ્યની સમૃદ્ધિ સોગવવા યોગ્ય જ છે. ૧૪ હે વાનરેશ્વર ! તારી સહાય વડે મહાપ્રતાપી રામચંદ્ર હવે અલ્પ સમયમાં જ સંશ્રામ વિષે પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરશે, એમાં જરાયે સંદેહ નથી. ૧૫ હે સુગ્રીવ ! તું કે જે ધર્મ બાળુનારો, કૃતક્ર તથા સંશ્રામમાંથી પાછો નહિ હકનારો છે, તેણે આમ ઝુકિતયુક્ત બોલવું જ યોગ્ય છે. ૧૬ હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! આ લોકને વિષે મારા વડીલ બંધુ રઘુવીર અને તારા વિના બીજા કયો વિકાન પુરુષ પોતામાં સામર્થ્ય હોવા છતાં પણ આમ નમ્ર વચનો બોલી શકે ૧૧૭ હે હરિપુંગવ ! બળ તથા પરાક્રમે કરીને તું રામચંદ્ર સરખો જ છે. અહો ! દેવતાઓએ જ ઘણા કાળ માટેનો તારા સરખો સહાયક મિત્ર અમને મેળવી આપ્યો છે. ૧૮ હે વીર ! હવે તું મારી સાથે જ અહીંથી

નીકળી ઉતાવળે તારા મિત્ર રઘુવીરને મળ અને તેમના મનમાંના સ્ત્રીવિરોધના શોકને શાંત કર. ૧૯ હે પરમ મિત્ર ! શોકાવેગને લીધે દુઃખી થયેલા રામચંદ્રનું કરુણાળુ શાપણ-વિલાપ સાંભળી તારા પર કોઈ ચડવાને લીધે મેં અહીં આવીને જે કઠોર વાક્યો તને કહ્યાં છે તેની હું તારી પાસે ક્ષમા થાયું છું. ૨૦

હતિ સ્ત્રીવાદ્યથી મહાશનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણધાકાંડમાં ૩૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૭ મો

સૈન્ય એકત્રિત કરવાની આજ્ઞા

एवमुक्त्वस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना ।

हनुमन्तं स्थितं पाथ्यं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી વાનરાધિ-પતિ સુગ્રીવે પોતાની પાસે જોડેલા હનુમાનને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : ૧ 'હે હનુમાન ! પૃથ્વી પરના સર્વ વાનરોને ઉતાવળે અહીં આવી પહોંચે એવો ફતો દ્વારા તું પ્રબંધ કર. મેવંત શિખરવાળા મહેંદ્ર, હિમાલય, વિંધ્ય, કૈલાસ અને મંદર, એ પાંચ પર્વતોમાં જે જે વાનરો વસે છે તથા સમુદ્ર મધ્યે પશ્ચિમ દિશામાં આવેલા અને મધ્યાક્ષના સૂર્ય સરખાં પ્રકાશિત શિખરોવાળા પર્વતોને વિષે જે જે કપિઓ રહે છે, તે સર્વને તું શીઘ્ર અહીં બોલાવ. સંધ્યાકાળના વાદળ સરખા વર્ણવાળા ઉદયાચળ તથા અસ્તાચળને વિષે તેમ જ પદ્માચળના વનના વિષે લપકર દેહવાળા જે જે વાનરો વસે છે, તે સર્વને તું સત્વર તેડાવ । હે વાયુસુત ! કાજળ તથા શેષ સમાન વર્ણવાળા અને મોટા હાથી સરખા બળવાન જે વાનરો અંજન પર્વત-માં રહે છે, તેમ જ સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળા જે વાનરો ચેત્રપર્વતની મોટી મોટી શુક્રઓમાં તથા ધૂમ્રાચળ પર વસે છે, તે સર્વને તું ઉતાવળે તેડાવ. વગી 'ચેરિય' નામના મધનું પાન કરનારા, લય-કર વેગવાળા અને બાળસૂર્ય સરખી કાંતિવાળા જે વાનરો 'મહારુચ્ચ' નામક પર્વત િમે રહે છે; તેમ જ જે વાનરો સુગ્રંધવાળા તથા તપસ્વીઓના આશ્રમને લીધે અત્યંત રમ્ય જગુતાં મોટાં વનોને

વિષે નિવાસ કરે છે, તે સઘળા વાનરોને બોલાવી લાવવા સારુ અહીંથી આપણા મહાબળવાન વાનરોને મોકલી સામદાનાદિ દરેક ઉપાયથી સંતુષ્ટ કરી એને શીઘ્ર તેડાવ. ^{૨૦} હે હનુમાન ! જોકે જો સર્વ વાનરોને બોલાવવાને મેં પ્રથમથી જ મહા-વૈગવાન વાનરોને આજ્ઞા કરી છે, તોપણ તેઓને વધુ ઉતાવળ કરાવવા માટે તું પુનઃ પણ બીજા વાનરદૂતોને મોકલ. ^{૨૧} વળી હે પવનસુત ! જે જે કૃપિશ્રેષ્ઠો કામાસક્ત બનેલા તથા વિલંબ કરનારા હોય, તેઓ સર્વને મારી આજ્ઞાથી તું સત્વર અહીંયાં બોલાવી મંગાવ. ^{૨૨} રાજાની આજ્ઞાને દ્વષિત કરનાર જે હુદ્ડ વાનરો મારી આજ્ઞા પ્રમાણે દશ દિવસની અંદર અહીં ન આવે, તેઓનો તારે અવશ્ય નાશ કરવો. ^{૨૩} હે હનુમાન ! મેઘ અને પર્વત સરખાં શરીરવાળા, ભયંકર રૂપવાળા અને સર્વ પ્રકારના માગેના હોમિયા એવા જે કૌત્ય-વધિ વાનરો મારા આધીનમાં રહેનારા છે, તેઓ મારી આજ્ઞાથી બધા આખા નભોમંડળને આચ્છાદિત કરતા હોય એવી ગતિથી સ્વર્ણી પૃથ્વી પર ફરી વળેા અને સર્વ વાનરોને બોલાવી લાવે. ^{૨૪-૨૫}

વાનરોના રાજા સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી વાયુસુત હનુમાને તુરત જ સર્વ વાનરોને બોલાવી તથા મહાપરાક્રમી વાનરદૂતોને આજ્ઞા આપી દશે દિશાઓમાં મોકલ્યા. ^{૨૬} પક્ષીઓ અને નક્ષત્રોના માર્ગે ગતિ કરનારા જો વાનરદૂતો ભ્રમમાત્રમાં આકાશમાર્ગે ચાલતા થયા. ^{૨૭} રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે તેઓએ સમુદ્રના બેટોમાં વસનારા, પર્વતો પર વસનારા, વનોમાં વસનારા તથા નદીઓ અને સરોવરોના તટ પર વસનારા સર્વ વાનરોને સુગ્રીવની આજ્ઞા કહી સંભળાવી. ^{૨૮} સાક્ષાત મૃત્યુ અને કાળજેવા ઉચ્ચ હંડવાળા વાનરોના રાજાધિરાજ સુગ્રીવની તીક્ષ્ણ આજ્ઞા સાંભળી તેના ભયથી શંકિત થયેલા સર્વ વાનરો પોતા-પોતાનાં સૈન્ય સહિત તુરત જ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવાને નીકળી પડ્યા. ^{૨૯} જો વેળા અંજન પર્વત પર વસનાર અને અંજન (કાળજા) સરખા વર્ણવાળા મહાબળવાન ત્રણ કરોડ વાનરો રામ-

ચંદ્રના કાર્યાર્થે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા નીકળ્યા. વળી તપાવેલા સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળા અને અસ્તાચળ પર રહેનારા દશ કરોડ વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવાને ચાલી નીકળ્યા. ^{૩૦,૩૧} સિંહની કેશવાળી સમાન વર્ણવાળા દશ અબજ વાનરો કેલાસ પર્વતનાં શિખરોમાંથી નીકળી કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા. ^{૩૨} હિમાલયમાં રહેનારા અને કૂળ-મૂળના આહારથી જીવનારા એક ખર્વ વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે ચાલી નીકળ્યા. ^{૩૩} વિદ્યાચળમાં ભયંકર રૂપવાળા, ભયંકર કર્મ કરનારા અને અંગારા સરખાં પ્રકાશિત શરીરવાળા દશ અબજ વાનરો અતિ ઉતાવળે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા; ^{૩૪} તેમ જ હીરસાગરના તટ પર રહેનારા તથા તમાલવનમાં વસી માત્ર નાળિયેરનું જ ભક્ષણ કરનારા અસંખ્યાત વાનરો કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગ્યા. ^{૩૫} જો પ્રમાણે અનેક વનો, ગુફાઓ તથા નદીઓના તટોમાંથી ચાલી નીકળી મહાબળવાન વાનરોની મોટી સેના બધા સૂર્યનું પાન કરતી હોય એમ અતિ શીઘ્ર ગતિથી આકાશમાર્ગે થઈ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે આવવા લાગી. ^{૩૬}

મહાબળવાન હનુમાનની આજ્ઞાથી જે શૂર-વીરવાનરદૂતો સર્વ વાનરોને ઉતાવળે તેડી લાવવાને ગયા હતા, તેઓએ સર્વ વાનરોને કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે વિદાય કરી પાછા વળતાં હિમાલય પર્વત પર શ્રીશંકરના આશ્રમ તરીકે પ્રસિદ્ધ એવું એક મોટું વૃક્ષ ભેટુ. પૂર્વે જો પંચિત્ર હિમાલયને વિષે શ્રીશંકરનો અલ્પત મનોહર યજ્ઞ થયો હતો અને તેમાં સર્વ દેવોનાં મન સંતુષ્ટ થયાં હતા. ^{૩૭,૩૮} યજ્ઞ થતી વેળા કુંડને વિષે હોમાત્તા હૃતવ્રથમાંથી જે જે કૂળો તથા અન્તો વગેરે વેરાઈ પડ્યાં હતાં, તે સર્વમાંથી ત્યાં આગળ અનેક પ્રકારનાં કંદમૂળ તથા વૃક્ષો ઉત્પન્ન થયાં હતાં, તેનાં અમૃત સમાન સ્વાદિષ્ટ ફળો આ વાનરોના બેવામાં આવ્યાં. ^{૩૯} જો કંદમૂળ તથા ફળોનો એવો તો દિવ્ય પ્રભાવ હતો કે તેનું એક વાર ભક્ષણ કરનારા મનુષ્યને એક માસ પર્વત તુમિ રહેતી. જો કારણથી કૂળ-ફલોનું ભક્ષણ કરનારા તે વાનરદૂતોએ જો દિવ્ય ફળો,

કંદમૂળે તથા ત્યાં ઉત્પન્ન થતી દિવ્ય ઔષધિઓ તેમ જ તે યજ્ઞસ્થાનમાંનાં સુગ્રધયુક્ત પુષ્પો વગેરે સુગ્રીવને પ્રસન્ન કરવા માટે અહંણુ કર્યાં. ૩૦-૩૨ પછી ઉતાવળે ગતિ કરનારાં એ સર્વ વાનરફોતો સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે પૃથ્વીમાંના સર્વ વાનરોને કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે રવાના કરીને પાછા વળ્યા અને પોતાની શીઘ્ર ગતિના પ્રભાવથી તેઓ સર્વની પહેલાં સુગ્રીવ પાસે આવી પહોંચ્યા. ૩૩, ૩૪ પોતે આણેલાં ફળપુષ્પાદિ સર્વ પદાર્થો પોતાના રાજા સુગ્રીવને ભેટ તરીકે અર્પણ કરી, એ વાનરફોતો કહેવા લાગ્યા. ૩૫ 'હે રાજન! અથોએ તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે પવતો, નદીઓ અને વનો વગેરે સર્વ સ્થળે ફરીને સર્વ વાનરોને તમારી આજ્ઞા જણાવી છે, જેથી સર્વ વાનરો હવે થોડા સમયમાં જ અહીંયાં આવી પહોંચશે.' ૩૬

પોતાના ફોતોનું વચન સાંભળી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ અત્યંત પ્રસન્ન થયો અને તેઓએ અર્પણ કરેલી ભેટને પ્રીતિપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. ૩૭ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રામણ્ય કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૩૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૮ મો

સુગ્રીવહું રામચંદ્ર પાસે જવું-વાનર-સેના આદિહું નિવેદન

પ્રતિચુદ્ધા જ હર્ષસ્વરૂપાયનમુપાહૃતમ્ ।

વાનરામ્ણાન્વયિત્વા જ સર્વનિજ વ્યસર્જયત્ ॥ ૧ ॥

ફોતોએ આણેલી ભેટ લઈ લઈને તથા તેઓનું યથાથોગ્ય સાંત્વન કરીને વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે કાંઈ કરી ચૂકેલા સર્વ વાનરોને વિદાય કહી અને પછી તે પોતાના મનમાં પોતાને તથા રામચંદ્રને કૃતાઈ માનવા લાગ્યા. ૧-૨ આ વેળા અત્યંત બળવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ કે જે હંણુ સુધી કિષ્કિન્ધામાં સુગ્રીવની પાસે જ રહ્યા હતા, તેમણે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવને હર્ષ ઉપભવતાં નમ્ર વાક્ય કહ્યું. ૩ 'હે સૌમ્ય! હવે જો તારી ઇચ્છા હોય તો તું કિષ્કિન્ધામાંથી નીકળી રણવીરને જઈ મળ.' ૪ લક્ષ્મણનું સુભાષિત સાંભળી અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા સુગ્રીવે કહ્યું. ૫ 'ભલે ચાલે, આપણે સાથે જ

જઈએ. મારે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું જ બેઈએ.' ૬

એ પ્રમાણે શુભ લક્ષણસંપન્ન લક્ષ્મણને કહીને સુગ્રીવે પોતાની પાસે બેઠેલી રૂમા તથા તારા વગેરે સ્ત્રીઓને વિદાય કરી અને ઊંચા સ્વરથી કહ્યું. ૭ 'કોણ છે તે...આટલામાં, આમ આવો.' એ શબ્દ સાંભળતાં જ અંતઃપુરની બહાર બિલેલા ફોતો કે જેઓ છેક અંતઃપુરમાં સ્ત્રીઓની પાસે જઈ શકતા હતા તેઓ હાથ ભેડી ઉતાવળે સુગ્રીવની આગળ હાજર થયા, ત્યારે સૂર્ય સમાન તેજસ્વી વાનરરાજ સુગ્રીવે તેઓને કહ્યું. ૮ 'હે વાનરો! તમે મારી શિબિકા સત્વર અહીંયાં લાવો.' સુગ્રીવની આજ્ઞા સાંભળતાં જ ફોતોએ અતિ ઉતાવળે ઝુંદર દેખાવવાળી શિબિકા લાવી હાજર કરી, ત્યારે સૂર્ય સમાન કાંતિવાળી પોતાની સ્વર્ણશિબિકાને બેઈને વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે 'હવે સત્વર આ શિબિકા પર આરોહણ કરો.' એમ લક્ષ્મણને કહી તેમની સાથે પોતે એ સ્વર્ણશિબિકામાં બેઠા. ૯ પછી તુરંત જ મહાબળવાન વાનરસેવકો એ શિબિકાને ઉપાડી ચાલતા થયા. એ વેળા સુગ્રીવના મસ્તક પર શ્રેવેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું, તેની બંને બાજુ શ્રેવેત આમરો ઢળી રહ્યાં હતા, તેની આગળ શંખ તથા ભેરી આદિના નાદ થતા હતા અને બંદીબનેા સ્તુતિ વડે તેને પ્રસન્ન કરતા હતા. એ રીતે ઉત્તરોત્તમ શબ્દશ્રીને યામેલો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ વીક્ષુ શરો ધારણ કરનારાં સેંકડો વાનરોથી વીંટાઈ, બધાં રણવીરે નિવાસ કર્યો હતો એવા પ્રસવણ પર્વત પ્રત્યે જવા લાગ્યો. કેટલીક વારે રામચંદ્રના નિવાસસ્થાનરૂપ પ્રસવણગિરિ આવી પહોંચ્યો; અર્થાત્ સુગ્રીવાદિ વાનરો પ્રસવણ પર્વત આગળ જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં જઈ મહાત્મા લક્ષ્મણ સહિત સુગ્રીવ શિબિકામાંથી ભિતરી પડ્યો અને પળે ચાલી શ્રીમાન રણવીરની પાસે જઈ તેને પોતાના બંને હાથ ભેડી તેમના ચરણમાં સાષ્ટાંગ દંઠવત્ પ્રણામ કર્યો. એ બેઈ તેની સાથે આવેલા બીજા સર્વ વાનરો પણ રણવીરનુચરણમાં પ્રણામ કરી હાથ ભેડી બિથા રહ્યા.

બિંદાયેલાં કમળાવાળા સરોવરની પેઠે એ

વાનરસૈન્યને પોતાની આગળ નિશ્ચળપણે ઊભેલું બેઠેલું શ્રીમાન રામચંદ્ર સુગ્રીવ ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને પોતાના ચરણ આગળ પડેલા વાનરેશ્વર સુગ્રીવને અતિ માનપૂર્વક ઉઠાડીને પ્રીતિથી પોતાના હૃદય સાથે આંખેા. ત્યાર પછી તેને પોતાની પાસે પડેલા આસન પર બેસાડીને ધર્માત્મા રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે વાનરશ્રેષ્ઠ! ધર્મ, અર્થ અને કામ, જો ત્રણે પુરુષાર્થોનું સેવન કરવાના સમયના ભુલકા ભુલકા વિભાગ પાડીને જે રાજા તે તે સમયે જ તે તે પુરુષાર્થનું સેવન કરે છે, તેને જ ખરો રાજા સમજવો. જે રાજા ધર્મ અને અર્થનો ત્યાગ કરી ફેવળ કામનું જ સેવન કરે છે, તે વૃક્ષની ટોચે સૂતેલા પુરુષની પેઠે પડે છે અને ત્યારે જ તેને પોતાનું કર્તવ્ય શું છે, જો સમભય છે. હે વીર! જે રાજા શત્રુઓનો વધ કરવામાં તત્પર રહે છે, સન્મિત્રોની સાથે મૈત્રી બેઠવામાં કુશળ હોય છે અને ધર્મ, અર્થ તથા કામ, જો ત્રણે પુરુષાર્થોનું યથાકાળે સેવન કરી તેઓના ક્ષણે ભોગવે છે, તે રાજાને જ શાશ્વત ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. હે શત્રુઓનું મહાન કરનાર સુગ્રીવ! હાલમાં સીતાની શોધ કરવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે, તેથી તું તારા મંત્રીઓની સાથે મળીને તે વાતનો સારી રીતે વિચાર કર.'

રઘુવીરનાં વચન સાંભળી, વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે તેમના પ્રત્યે હાથ બેઠી કહ્યું :

'હે મહાબાહુ! નાશ પામેલી સમૃદ્ધિ, કીર્તિ તથા વાનરોના નિષ્કંટક શત્રુને હું તમારી તેમ જ તમારા ભાઈ લક્ષ્મણની કૃપાથી જ પુનઃ પામ્યો છું. હે ભુતનારાઓઆ શ્રેષ્ઠ! જે પુરુષ કોઈએ કરેલા ઉપકારનો સારી રીતે પ્રત્યુપકાર વાળતો નથી, તે ધર્મનો નાશ કરનાર કહેવાય છે. ૯-૨૭ હે શત્રુહન! અતિ બળવાન આ સેંકડો વાનરો પૃથ્વીમાંના સર્વ કપિવંશોને અહીંયાં આવવાની તાકીદ આપીને હમણાં જ પાછા આવ્યા છે અને બંધકર-રૂપવાળા તથા દુર્ગમ વનમાર્ગોના ભોમિયાઓવા અસંખ્યાત રીછો, વાનરો તેમ જ શૂરવીર ગોલાંગૂલો આદિ કપિવંશ પોતપોતાનાં સૈન્યો

સહિત આ તરફ આવવાને પોતપોતાના રહેઠાણ-માથી નીકળી ચૂક્યા છે, તે હવે માર્ગમાં જ છે. તેઓ સર્વ વાનરાદિકો, દેવો અને ગંધર્વાદિના પુત્રો છે તથા ઇચ્છિત રૂપ ધરી સર્વત્ર વિચરવાની શક્તિ ધરાવે છે. ૧૮-૨૮ વળી હે પરંતપ! જે વાનરોમાંના કેટલાએક મોટા મોટા વાનરોની સાથે તો સેંકડો, હજારો, લાખો, કરોડો, અણુદો, ખવો, શંકુઓ, સસુદ્રો, અંત્રો, મધ્યો અને પરાધોની સંખ્યામાં વાનરોની સેનાઓ છે. ૧૯-૩૧ હે રાજપુત્ર! મેરુ અને વિંધ્યાદ્રિ વગેરે પર્વતોમા નિવાસ કરનારા, મેઘ તથા પર્વત સમાન પ્રૌઢ શરીરવાળા અને ઈર્ષ સરખા પરાક્રમવાળા જે સર્વ વાનરો હવે અદ્ય સમયમાં જ અહીંયાં આવી પહોંચ્યો, ૩૨ અને રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે તમારી સાથે આવશે. તેઓ યુદ્ધને વિષે અવશ્ય રાવણને હણીને જનકનંદિની સીતાને લાવશે. ૩૩

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવનાં વચન સાંભળીને તથા 'તેણે મારી આપા પ્રમાણે સીતાની શોધ કરવા માટે ઉલ્લેખ આપ્યો છે' એવું બાણીને દશરથ-પુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્રનું સ્વરૂપ હૃદયે દીધે પ્રકૃષ્ટિત નીલકમળ સરખું હેખાવા લાગ્યું; અર્થાત સુગ્રીવની પોતાના કાષી માટે તત્પરતા બેઠેલે રામચંદ્ર આનંદિત થયા. ૩૪

ધતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિશાલ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૩૮ થી ૩૯ સર્ગ સંપૂર્ણ

— આ શ્લોકમાં આવેલાં સંખ્યાવાચક નામના લઘુબ્યોત્પશાસકમાં નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યા છે :

‘एक दशवतसस्यैव सहस्रमुत्तं ततः परं कथं
अकुत कोटिमण्डपैर्वहन्ते सर्वे निर्वर्ण व ।

तस्यान्महासरोर्जं ककु सतितां पतितस्तत्सन्तवम् ।

अथ परार्द्धमाहुर्वयोत्तरं दशगुणं तथा हेमम् ॥

એક, દસ, સો, હજાર, અચુત (દસ હજાર) લાખ પ્રચુત (દસ લાખ), કરોડ, અચુત (દસ કરોડ), વંદ, ખર્વ (દસ વંદ), નિખર્વ, મહાપદ (દસ નિખર્વ), સંકે, સચુકે (દસ સંકે), અલ્પ, મધ્ય (દસ અલ્પ) અને પરાધ, આ આકાર સંખ્યાવાચક રાષ્ટ્રોમાંના પ્રત્યેક જાતને પ્રથમથી ઉત્તરોત્તર (એક પછી એક એમ) દર્શાવેલ સમજવા. નો. લી.

સર્ગ ૩૯ મો

વાનરસેનાનું એકંત થવું

હતિ જુવાળે સુગ્રીવે રામો ચર્મમૃતાં વરઃ ।
વાહુર્થ્યાં સમ્પરિવ્રજ્ય પ્રસુવાચ કુતાજ્જલિમ્ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રે પ્રિય વાક્ય બોલનારા અને વિનયયુક્ત સુગ્રીવને અત્યંત પ્રીતિથી બંને જીભઓ વડે ભેટીને કહ્યું :^૧ 'હે સૌમ્ય ! દેવરાજ ઇંદ્ર વરસાદ વરસાવે, હુંબરો કિરણોવાળો સૂર્ય આકાશના અધકારનો નાશ કરે તથા અંદ્ર પોતાની કાંતિ વડે રાત્રિને ઉજ્જવળ બનાવે, તે જ પ્રમાણે હે પરંતપ ! તારા સરખો પુરુષ પોતાના મિત્રોનું પ્રિય કરે એમાં શું આશ્ચર્ય ?^૨ હે સૌમ્ય ! તે સીતાની શોધ કરવાનો જે ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે, તે તારા જેવા ઉત્તમ મિત્રો સમંધી આશ્ચર્ય ઉપભવનાર નથી. હે સુગ્રીવ ! તે જે કામ આરંભ્યું છે તે યશ્ન જ રૂઝું છે. હે મિત્ર ! તું કે જે પ્રિય વચન બોલવાના સ્વાભાવવાળો છે તેને હું બહુ છું.'^૩ હે પરમ સખા ! યુદ્ધ વિષે તારી સહાયથી જ હું સર્વ શત્રુઓને છતીશ. હે સુગ્રીવ ! તું મારો ખરો મુહૂર્ત અને મિત્ર છે, માટે તારે અને સહાય કરવી યોગ્ય જ છે.^૪ હે વાનરેશ્વર ! પૂર્વે જેમ પુલોમાને છેતરીને તેની પુત્રી શચીનું અનુહારે હરણું કયું હતું.^૫ તેમ રાક્ષસાધમ રાવણે અને છેતરીને પોતાના જ વિનાશ માટે સીતાનું હરણું કયું છે; તેથી જ જેમ શચીના અહંકારી પિતા પુલોમાનો તેમ જ શચીનું હરણું કરનાર અનુહારનો ઇંદ્ર વધ કર્યો હતો. તેમ હું હવે ચોરા સમયમાં જ તીક્ષ્ણ બાણો વડે ગર્વિષ્ઠ રાવણનો વધ કરીશ.^{૬, ૭}

રામચંદ્ર સુગ્રીવને એ પ્રમાણે કહેતા હતા એટલામાં દૂરથી આરે તરફ પૂળના ગોટેગોટા ઊડતા

૮ અનુહારે શચીના પિતા પુલોમાને પોતાની વાચન-શી કળીને રખીતુ હરણું કયું, ત્યારે એ વાતથી અનુભવ્યા છતાં અનુહાર અને શચીના પિતા પુલોમા અને બંનેના વધ કરી શચીને પોતાની અમરરાવતીમાં આણી, એની પુરાણોમાં ક્યા છે. રા. ડી.

જણાવા લાગ્યા અને ચોરી વારમાં તે આકાશને વિષે વિચરતા સૂર્યની ઉજ્જ્વળ પ્રભા ઠંકાર્થે જઈ સઘળી દિશાઓમાં અધકાર છવાઈ રહ્યો અને પર્વતો, વનો તથા ઉપવનો સહિત જાણીપૃથ્વી કે પાયમાન થતી હોય એમ જણાવા લાગ્યું. ત્યાર પછી ચોરીક વારમાં જ રાખઓ સરખા કેળાક-વાળા, તીક્ષ્ણ હાલોવાળા અને મહાન બળવાળા અસંખ્યાત વાનરોનાં ટોળાથી આખી વનભૂમિ આગ્રાહિત થઈ ગઈ.^{૯-૧૦} એટલેતામાં જ અનેક નદીઓ, પર્વતો તથા સસુદ્રોના તટોમાં જન્મેલા. એક સરખી ગર્જના કરનારા હિમાલય વગેરે પર્વતો તથા વનોમાં નિવાસ કરનારા અને સેંકડો તથા કરોડો વાનરોની વીંટાયેલા અસંખ્ય વાનરમૂથ પાલકો^{૧૧} કે બેઝોમાના કેટલાએક ઉદય થતા સૂર્ય સરખા લાલ વર્ણવાળા, કેટલાએક ચંદ્ર સમાન શ્વેત વર્ણના, કેટલાએક કમળના પરાગ જેવા રંગના હતા, તેઓથી આપું વન ભરાઈ ગયું.^{૧૧-૧૩}

તેઓમાં શરવીર અને શ્રીમાન એવો 'શત-બલિ' નામનો વાનર દશ ખર્વ વાનરસૈન્યથી વીંટાયેલો જણાતો હતો.^{૧૪} સુવર્ણન પર્વત સરખી કાંતિવાળો મહાબળવાન તારાનો પિતા 'સુષેણ' નામનો વાનર અસંખ્યાત વાનરો સહિત બેવામાં આવ્યો.^{૧૫} સુગ્રીવનો સસરો અને રૂમાનો પિતા 'તાર' નામનો વાનર એક ખર્વ વાનરો સાથે લઈ આવ્યો હતો.^{૧૬} કમળના પરાગ સરખી કાંતિવાળો, ઉદય થતા સૂર્ય સરખા સુખવાળો, શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળો અને સર્વ વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ એવો 'કેસરી' નામનો વાનર કે જે હનુમાનનો પિતા થતો હતો તે અનેક હુંબરો વાનરસૈન્ય સહિત આવી પહોંચ્યો.^{૧૭, ૧૮} બધું કર પશકમવાળો ગોદાગ્રૂહ વાનરોનો રાજા 'ગવાક્ષ' નામનો વાનર એક ખર્વ વાનરસેના સહિત આવેલો જણાતો હતો.^{૧૯} શત્રુઓનો નાશ કરનારો ધૂમ્ર બધું કર વેગવાળો બે ખર્વ રીંછો સહિત ત્યાં આવ્યો.^{૨૦} ચોટા દેહવાળો ચૂશપતિ 'પનસ' નામનો વાનર ચોટા પર્વત સરખા પ્રૌઢ શરીરવાળા નજી કરોડ વાનરોને સાથે લઈને આવી પહોંચ્યો.^{૨૧} ચોટી

૨ ચોટા ચોટા વાનરોના મૂશાના આપવતિઓ.

કાયાવાળો યૂથપતિ 'નીલ' નામનો વાનર કે જે કાળજના પર્વત સરખો સ્થામવજી દેખાતો હતો, તે દશ કરોડ વાનરાથી વીંટાઈને આવ્યો હતો.^{૨૨} મહાપરાક્રમી અને સુવર્ણના પર્વત સરખા દેહવાળો યૂથપતિ 'ગવય' નામે વાનર પાંચ કરોડ વાનરા સહિત આવી પહોંચ્યો.^{૨૩} મહાભળવાન યૂથપતિ 'હરીસુખ' નામનો વાનર એક ખર્વ વાનર-સૈન્ય સહિત સુગ્રીવ આગળ આવી પહોંચ્યો.^{૨૪} અશ્વિનીકુમારના પુત્રો મહાભળવાન મૈંદ અને કિષિંદ એ બંને જણુ એકએક ખર્વ વાનરસેના સહિત ત્યાં જોવામાં આવ્યા.^{૨૫} મહાતેજસ્વી 'ગજ' નામે વાનર ત્રણ કરોડ વાનરાને લઈને સુગ્રીવની પાસે આવી પહોંચ્યો.^{૨૬} નિરંતર સુગ્રીવને વશ વતંનાર રીંછોનો રાજા મહાતેજસ્વી ભંજવાન દશ કરોડ રીંછોને સાથે લઈ આવ્યો. બળવાન વાનરાથી વીંટાયેલો તેજસ્વી 'રૂપણ' નામે વાનર એક વૃંદ સેના લઈને ઉતાવળે આવી પહોંચ્યો. તેની પાછળ ને પાછળ જ એક શંકુ અને એકસો વાનરા સહિત 'ગદમાહન' નામનો વાનર આવી પહોંચ્યો. વાહીના સરખો પરાક્રમી યુવરાજ અંબકે એ અત્યંત સંખ્યા ભેટલા વાનરા સહિત ત્યાં આવ્યો. નક્ષત્ર સમાન તેજસ્વી 'તાર' નામનો વાનર ભયંકર પરાક્રમવાળા પાંચ કરોડ વાનરા સહિત દૂરથી આવતો જોવામાં આવ્યો. શૂરવીર યૂથપતિ 'ઇંદ્રભદ્ર' નામનો વાનર અગિયાર કરોડ વાનરસૈન્ય સહિત જણાતો હતો. મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખી કાંતિવાળો 'રંભ' નામનો કપિ અગિયાર હજાર અને એકસો વાનરાથી વીંટાઈને આવ્યો હતો. શૂરવીર અને બળવાન યૂથપતિ 'હુમ્' નામે વાનર બે કરોડ વાનરાને સાથે લઈ આવી પહોંચ્યો. કૈલાસ પર્વતના શિખર સમાન પ્રોંદ દેહવાળા અને ભયંકર પરાક્રમવાળા એક ખર્વ વાનરાથી વીંટાયેલો વાયુસુત હનુમાન અને વૃક્ષોમાં નિવાસ કરનારા એક વૃંદ, એક હજાર અને એકસો વાનરાથી વીંટાયેલો 'નળ' વાનર એ બંને ત્યાં હાજર થયા અને દશ કરોડ વાનરાથી વીંટા-

યેલો શ્રીમાન 'હરીસુખ' નામનો બીજો વાનર ચોટી ગર્જના કરતો મહાત્મા સુગ્રીવ સમીપ આવી પહોંચ્યો. વળી ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા શરભ, કુંમુદ, વહ્નિ અને રંહુ વગેરે બીજા પણુ અસંખ્યાત યૂથપતિ વાનરા પૃથ્વી, પર્વતો તથા વનોને આગ્રહિત કરતા સુગ્રીવ પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેની આગળ પૃથ્વી પર ભેંસા. તેમાંના કેટલાએક વાનરા તો ફંદતા, દોડતા અને ગર્જતા કરતા, જેમ વાહમાં સૂર્ય પ્રત્યે આવે તેમ સુગ્રીવ તરફ આવતા હતા.^{૨૭-૪૦}

અનેક પ્રકારના શબ્દ કરનારા, મહાપરાક્રમી અને બાહુબળવાળા એ સર્વ વાનરા એક પછી એક એમ સુગ્રીવ આગળ આવી તેને પ્રણામ કરી પોતાનું આગમન જણાવવા લાગ્યા. કેટલાએક યૂથપતિ વાનરા સુગ્રીવ પાસે આવી-અળીને જવા લાગ્યા, તેમ જ હનુમાનાદિ સુખ્ય વાનરા સુગ્રીવ પાસે આવી હાથ ભેડી ભીસા રહ્યા.^{૪૧, ૪૨} પછી રાજધર્મને બળુનારા સુગ્રીવે હાથ ભેડી શ્રીમાન રઘુવીરને આવી પહોંચેલી સમગ્રી વાનરસેના નિવેદન કરી, અર્થાત્ 'આ સર્વ સૈન્ય તમરિંજ છે' એમ કહ્યું. પછી નિવાસસ્થળ માટે ઉતાવળા થતા સર્વ યૂથપતિને સુગ્રીવે કહ્યું :^{૪૪} 'હે વાનરેન્દ્રો ! તમે પોતપોતાનાં સૈન્યોને સુખ થાય તેવી રીતે નાના પ્રકારનાં વનો તથા પર્વતોનાં બરજાંબોમાં યુક્તિપૂર્વક ગોઠવણીથી ઉતારા આપો કે જેથી સેનાને બાણનારો સેનાબ્ધક્ષ કોણુ આવ્યું છે અને કોણુ નથી આવ્યું, એ બાબતને સારી રીતે બહી શકે.'^{૪૪}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણાકાંડમાં કલ્પે સર્ગ સંપૂર્ણ

સુગ્રીવની યોજના

સર્ગ ૪૦ મા

પૂર્વ દિશામાં સીતાની શોધ કરવા માટે
વિનત વગેરે વાનરોને આજ્ઞા-
પૂર્વ દિશાનું વર્ણન

અથ તાજા સમુદાયઃ સુગ્રીવઃ કુવનોચ્ચતઃ ।
ઉવાચ નરસાવુંલં રામે પરવલાર્દનમ્ ॥ ૧ ॥

આખી પૃથ્વીમાના સર્વ વાનરો એકત્ર થયા અને તેઓએ જુદે જુદે સ્થળે પોતપોતાનો ઉતારો લીધો. ત્યાર પછી વૃદ્ધ પામેલી સમૃદ્ધિવાળો વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ શત્રુઓની સેનાનું મદન કરનારા નરનીર શમચંદ્ર પ્રત્યે હાથ બેઠી કહેવા લાગ્યોઃ^૧

‘હે રઘુવીર! મારા રાબચમાં વસનારા, ઇન્દ્રિય ગતિ કરનારા, ઇંદ્ર સરખો શોભાવાળા અને અત્યંત બળવાળા સર્વ વાનરો અહીં આવી ચૂક્યા છે અને તેઓએ પોતપોતાની સેનાઓને ઉતારા પણ આપ્યા છે.^૨ દેવો અને દાનવો સરખા પરાક્રમી અને ભયંકર સ્વરૂપવાળા એ યુધ્ધપતિ વાનરો અત્યંત બળવાળાં તથા ધણુ સ્થળે પરાક્રમ દર્શાવી ચૂકેલા અસંખ્યાત વાનર સૈન્યોને સાથે લઈ આવેલા છે.^૩ હે રામ! તે સર્વ વાનરો યુદ્ધ વિષે પ્રસિદ્ધ શૈલિવાળા, બળવાન, આગસ વગરના, પરાક્રમથી વિખ્યાત થયેલા અને ઉદ્ધોષ કરવામાં ઉત્સાહી છે.^૪ હે રઘુવીર! પર્વત વગેરે સ્થળોમાં વસનારા તેઓ આખી પૃથ્વીમાં તથા જળમા પણ અતિ કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેઓ કૌત્યવધિ સંખ્યામાં તમારી આગળ કિં કરૂંપે હાજર થયેલા છે.^૫ હે શત્રુદમન! તે સર્વ વાનરો પોતાના સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા તથા તેના હિતમા તત્પર રહેનારા છે. તેઓ તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળું કામ કરી શકશે.^૬ (દેવો અને દાનવો સરખા આ સર્વ યુધ્ધપાલક વાનરો અત્યંત પરાક્રમવાળા હજારો અને કરોડોની સંખ્યામાં વાનરસૈન્યોને લઈ અહીંયાં આવેલા છે.)^૭ માટે હે નરઆત્મા!

૪ આ સર્જના નીચે મુજબના જેવા જ લાવાઈ

હવે તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓને સમયોચિત આજ્ઞા આપો. એકત્ર થયેલું સર્વ સૈન્ય તમારું જ છે અને તમારે જ વશ વર્તનારું છે; માટે તમારે જ તેને આજ્ઞા આપવી યોગ્ય છે.^૮ હે રઘુવીર! જોકે ત્રીતાની શોધના તમારા કાર્યને હું સારી રીતે બાંહેધર છું, તોપણ અમે સર્વના પ્રભુ હોવાથી તમે જ સર્વને આજ્ઞા કરવા યોગ્ય છો.^૯

સુગ્રીવનાં વચન સાંભળી દશરથનંદન રઘુવીરે પોતાની બન્ને બુદ્ધિઓ પસારી તેને હૃદયસરસો ચાંપીને કહ્યું:^{૧૦} ‘હે સૌમ્ય! હે મહાબુદ્ધિમાન વાનરેશ્વર! પ્રથમ તો જનકનંદિની સીતા છવતી છે કે નહિ તેની તથા રાવણ કયા સ્થળે વસે છે તેની તું જાણ જાણવ. સીતા સંબંધી સમાચાર તથા રાવણના નિવાસસ્થળની માહિતી મળ્યા પછી હું તારી સહાયથી સમયને અનુસરીને જે કામ કરવું યોગ્ય લાગશે તે કરીશ.^{૧૧,૧૨} હે વાનરેશ્વર! આ કામ કરવામા હેતુ(કારણ)રૂપ તથા પ્રભુ (સમર્થ) તું જ છે; હું અથવા લક્ષમણ તેમાં કોઈ પણ વાતે સમર્થ નથી.^{૧૩} હે વાનરેશ્વર! મારા કાર્યનો નિશ્ચય કરીને તું વાનરસેનાને કામ કરવાની આજ્ઞા આપ. હે વીર! મારા કામ સંબંધી તારાથી કોઈ પણ અબધુ નથી.^{૧૪} હે સુગ્રીવ! અત્યંત પરાક્રમી, બુદ્ધિશાળી, દેશકાળને બદલનારો તથા મારા હિતમાં તત્પર રહેનારો, સ્નેહવાળો, હિતોપદેશ કરનારો અને સત્યાસત્યને નિષ્ઠુ થ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો તું આ વનને વિષે મને ખરેખર લક્ષમણ સરખો જ થીજો બંધુ મળી આવ્યો છે.^{૧૫}

શ્રીમાન રામચંદ્રનાં સ્નેહલયાં વચન સાંભળીને હર્ષિત થયેલા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે રઘુવીર તથા લક્ષમણની સગીપમાં જ સીતાની શોધ કરવા માટે જુદી જુદી દિશાઓમાં જવા સારું જુદા જુદા વાનરયુથોની યોજના કરવા માંડી. પ્રથમ તેણે પર્વત સમાન દેહવાળા અને મેદ સરખી ગર્જના કરનારા વાનરોના અધિપતિ ‘વિનત’ નામના

આ મીઠામાં પણ છે, જેથી પુનઃક્રિયા સમાન જણાવાથી અહીં તે કૌંસમાં લીધો છે

યુથપતિને યોદ્ધાવી કહ્યું : 'હે વાનરોત્તમ ! તું કાચના નિશ્ચય કરવામાં ઘણો વ્યતુર છે, માટે સૂર્ય-ચંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને દેશ, કાળ તથા નીતિને બાણનારા એક લક્ષ વાનરોને સાથે લઈને અનેક પર્વતો, વનો તથા ઉપવનોવાળી પૂર્વ દિશા તરફ જા અને ત્યાં આવેલા મર્વતોનાં દુર્ગમ સ્થળો, વનો તથા નદીઓને વિષે વિદેહપુત્રી સીતાની તેમ જ રાવણના નિવાસસ્થાનની શોધ કર.' હે વિનત ! પૂર્વ દિશામાં આવેલી રમણીય ભાગીરથી, સરયૂ, કૌશિકી, કલિંદ પર્વતમાથી નીકળનારી કલિંદી અથવા યમુના, મંજી સમાન નિર્મળ જળવાળો સિંધુ તથા શોણનદ, સરસ્વતી અને પર્વતો તથા વનોથી શોભી રહેલી મહી અને કાળમહી વગેરે નદીઓના પ્રદેશોને વિષે તેમ જ પ્રહ્લમાળ. વિદેહ, માલવ, કાશીકોશલ, મોટાં ગાયોવાળો મગધ, પુંડ્ર, આઝ, કૌશકારાની ભૂમિ તથા સોનારૂપાની ખાણોવાળા દેશમાં જઈને તમે સર્વેએ અતિ પ્રયત્નથી રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની સીતાની સારી રીતે શોધ કરવી. વળી સમુદ્ર મધ્યે આવેલા પર્વતો અને દ્વીપોને વિષે તથા તેઓ પર વસેલાં શહેરોને વિષે તેમ જ મંદિરાચળની તળેટીમાં આવેલા ગાયોમાં પણ તમારે સીતાની ઘણે પ્રકારે શોધ કરવી.^{૧૧-૨૫} કિરાત દેશોમાં વસતા કિરાતો

+ શંકા : સુગ્રીવ આખા ભૂમંડળને બાંધતા હતા, ત્યારે સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની શોધ માટે જુદા જુદા કવિઓને ચારે દિશામાં શા માટે મોકલ્યા ? માત્ર સીતાની હયાતી બાંધવા માટે કશીજુ દિશામાં આવેલી લંકા તરફ જ મોકલવાની જરૂર હતી.

સમાધાન : 'વરુણે રાવણાસ્યાનમ્નેન સ્વિતમ્ । રાવણનાં નિવાસસ્થળો ભરતપંડની ચારે બાજુએ હતાં એવુ આ ઉપરથી જણાય છે.' પરંતુ મુખ્ય રાજધાનીનું શહેર તો લંકા જ હોય એવું જોઈએ. રાવણે ચારે દિશાઓમાંનાં નિવાસસ્થળો પૈકી કયા નિવાસસ્થળે સીતાને રાખ્યાં હશે, એ બાંધવા માટે સુગ્રીવે ચારે દિશામાં જુદા જુદા વાનરોને મોકલ્યા હોય એમ જણાય છે પ્રસંગવશાત્ તે તે દિશામાં આવેલા સ્થળોનું વિશેષ વર્ણન કવિએ ક્યું હોય એમ જણાય છે

(તિલક યીઠના આધારે)

~ રેશમના કીડાની ભૂમિ અર્થાત્, ચીનદેશ.

કે જેઓમાના કેટલાએક વંશ સરખા લાંબા-લંબકતા કાનવાળા, કેટલાએક હોઠ સુધીના લાંબા કંઠવાળા, કેટલાએક લોહાના સરખા કાળા અને ભયંકર મુખવાળા તથા કેટલાએક એક ચરણવાળા હોઈ અત્યંત વેગથી ચાલનારા હોય છે. તેઓના નિવાસસ્થાનોને વિષે તથા અક્ષય સંતતિવાળા અને પુરુષોનું ભક્ષણ કરનારા મહાબળવાન રાક્ષસો સરખા કિરાતોના દેશો વિષે તેમ જ સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળા, સુદર દેખાવવાળા સોમના સરખા તીક્ષ્ણ દેશવાળા અને કાચાં મત્સ્યોનું ભક્ષણ કરનારા દ્વીપવાસી કિરાતો કે જેઓ પ્રાયઃ જળ વિશે જ ફરનારા હોય છે તથા 'નરબ્યાઘ્ર' એવા નામથી ઓળખાય છે. તેઓના દેશોને વિષે પણ અતિ પ્રયત્નથી સીતાની શોધ કરવી. વળી વનવાસી જનોનાં નિવાસસ્થળો પણ શોધવા તેમ જ પર્વતોનું ઉદ્ધવન કરીને, ભીડીને કિંવા ફૂડીને પણ જે જે દેશો પ્રત્યે જઈ શકાય એમ હોય તે તે દેશો પ્રત્યે જઈને પણ સીતાની શોધ કરવી. હે વાનરોત્તમ ! તમે સાત રાત્રીથી શોધતા ચલકીપં પ્રત્યે જાએ કે જ્યાં સોના તથા રૂપાની ખાણો આવેલી છે અને જ્યાં સુવર્ણની શોધ કરનારા મોટા મોટા કારીગરો વસે છે, ત્યાં પણ તમે રામપત્ની સીતાની યોગ કરો.^{૨૧-૩૦} ચલકીપનું ઉદ્ધવન કરી આગળ જશે એટલે દેવો અને જાનવોએ સેવેલા એક 'શિશિર' નામનો મોટો પર્વત આવશે કે જેનાં શિખરો આકાશને ઝડકયા હોય એમ જણાય છે.^{૩૧} હે કવિવરો ! એ દ્વીપોને વિષે આવેલા પર્વતોની મોટી મોટી શુદ્ધિઓ, જળના ઝરાઓ અને વનો વિષે તમે સૌ મળીને રામચંદ્રનાં પ્રિય પત્ની સીતાની યોગ કરો.^{૩૨} ત્યાર પછી સમુદ્ર આવશે તેને ઉદ્ધવી તમે તેની સામે પાર જઈ શોડેક ચાલશે એટલે સિદ્ધ તથા ચારણાદિકોએ સેવેલા અને ઉતાવળે વહેનારા રાતા જળવાળા શોણનદ પર પહોંચશે.^{૩૩} તેનાં રમ્ય તીર્થોમાં તથા વિવિધ વનોમાં ચારે બાજુએ સીતા સહિત રાવણની શોધ

- લાલમાં જેને 'ભવા ખેટ' અથવા 'ભવાને ટાપુ' કહે છે તે.

કરજો. ૩૪ એ પ્રદેશમાં આવેલા પર્વતોમાંથી વહેતી નદીઓ કે જેના બન્ને તટો પર અનેક ઘેર જંગલો આવેલાં છે તેને વિષે, તેમ જ મોટી મોટી યુક્તઓવાળા પર્વતો અને વનોને વિષે પણ તમારે ચીતા સહિત રાવણની ખોળ કરવી. ૩૫ હે વાનરયુધધાલક ! ત્યાંથી આગળ આવતાં અત્યંત ભયંકર સમુદ્રોના મોટા દ્વીપો તમારા ભવામાં આવશે તથા ઘણી લહરીઓવાળા અને વાયુના સપાટાથી ભારે ગળાના કરનારો ઇંદ્રસમુદ્ર પશુ તમારી દંડિએ પડશે. ૩૬ એ સમુદ્રને વિષે મોટી કાયાવાળા ને ઘણા કાળના જુથા એવા અસુરો પ્રહલદેવની આજ્ઞાથી નિરંતર પ્રાણીઓની છાયાને ઇંદ્રજી કરે છે; અર્થાત્ પ્રાણીઓની છાયાને ભોતા જ તે પ્રાણીઓને પકડી લે છે અને કાઢી જરી ભય છે. ૩૭ એ સમુદ્રનું જળ શ્યામ હોવાને દીધે પ્રલયકાળના મેઘ સરખું લાગે છે અને તેમાં મોટા મોટા સર્પો નિવાસ કરે છે. તેમાં ઊતરવાના ભાગથી અથવા ખીબા હરકોઈ ઉપાયથી તમે તેની પાર જશો. ત્યારે રાતા જળવાળો 'હોહિત' નામનો મહાસાગર તમારા ભવામાં આવશે. તેને પાર કરી આગળ વધશો. એટલે એક મોટા શાસ્ત્રીવૃક્ષને જોશો. ૩૮, ૩૯ ત્યાં આગળ દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ બનાવેલું ગરુડનું દિવ્ય ગૃહ કે જે નાના પ્રકારનાં રત્નોથી શણગારેલું તથા ઠેલાસ પર્વત સરખું સુશોભિત છે, તે પણ તમારા ભવામાં આવશે. ૪૦ એ દ્વીપને વિષે અનેક પ્રકારનાં ભયંકર રૂપવાળા અને પર્વત-પ્રાય ઠેલવાળા 'મંદેહ' નામના રાક્ષસો પર્વતોનાં શિખરો પર ઊંધે મસ્તકે લટક્યા કરે છે. ૪૧ અને નિત્યપ્રતિ સૂર્યોદયના સમયે સૂર્ય સામે યુદ્ધ કરવા ભય છે, ત્યારે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી તપીને તથા પ્રાણીઓના ગાયત્રીમંત્રના જાપના પ્રભાવથી હણીને તે મંદેહ રાક્ષસો જળમાં પડે છે અને યુનઃ યુનઃ શિખરો પર જઈને લટકાય છે. ૪૨

હે મહાસમર્થ વાનરો ! ત્યાંથી આગળ જતાં શ્વેત મેઘ સરખો તથા ઉપરાઉપરી ઊંડતી લહરીઓને લીધે મોતીના હાર સમાન જણાતો ક્ષીરસમુદ્ર તમારી દંડિએ પડશે. એ સમુદ્રની વચ્ચે દિવ્ય સુગંધવાળાં પુષ્પોથી ખીલેલાં વૃક્ષ વડે ઢંકાયેલા શ્વેત વર્ણનો 'અપભ' નામનો મોટો ધર્વત આવેલો છે તેમ જ સુવર્ણ સરખી રજવાળાં પ્રકાશમાન શ્વેત કમળોથી તથા રાજહંસોથી શોભતું 'સુદર્શન' નામનું રંચ સરોવર આવેલું છે, જેને વિષે દેવો, આરણ્યો, યક્ષો, કિન્નરો તથા અપ્સરાઓના સમૂહો ક્રીડા કરવા માટે અતિ હર્ષપૂર્વક ભય છે. હે વાનરો ! આ ક્ષીરસાગરનું ઉદ્ધંધન કયાં પછી સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના કાયને નિવૃત્ત કરનારો શુદ્ધોદક-સાગર તમારા ભવામાં આવશે. હે કપિશ્રેષ્ઠો ! એ સમુદ્રને વિષે 'ઘૌર્વ' નામના પ્રહારિનાં કોપથી ઉત્પન્ન થયેલા વડવાસિનું મહાન હથથુખં પ્રકાશી રહ્યું છે. ૪૩-૪૮ મહાવેગવાળું આ સંપૂર્ણ અસાધ્ય જગત પ્રલયકાળ વખતે એ વડવાસિના ભક્ષણેપ શાય છે. એ અસિનું ભયંકર હથથુખ ભેઈને સમુદ્રમાં તેમ જ સમુદ્રના કિનારા પર વસનારાં સમર્થ અને અસમર્થ એવાં સર્વ પ્રાણીઓ નિરંતર મોટા આકોશ કયાં કરે છે તે તમારા સાંભળવામાં આવશે. ૪૯ એ શુદ્ધોદક સમુદ્રથી ઉત્તર દિશા તરફ તેર યોજન ઉપર સુવર્ણ

પ્રગવત્સર્ગો ગર્વસ્તિજન્ન ક્ષિપેન્ના ભંજલિજવમ્ ॥

તેવ વજ્રોદકેનાણુ મન્વેદા વામ રાક્ષસાઃ ।

સ્વૌરભઃ પ્રભોવન્તે વૈજા વપ્રહતા ઇવ ॥

'ભાષા જ્યોતિર્લો' ૬૩૫ હિ શિરાશાગરહિત તથુ મહાભ્યાહિત અને લક્ષ્મણના ગાયત્રીમંત્રનો ઊભા થઈ જપ કરતાં દિવે તથુ વાર સૂર્યને અર્ધપ્રદાન કરવું. આમ કરવાથી એ વન્દ્ય જળ વડે સૂર્યના સત્તુ 'મંદેહ' નામક રાક્ષસોના વન્દ્ય હણ્યાના પર્વતોની પેઠે નાશ થાય છે.

+ દ્વિપના જેવા જળથી ભરેલા સમુદ્ર.

+ મીઠા જળનો સમુદ્ર.

+ સમુદ્રના જળનું શોષણ કરનારા અસિનું વડવાસિ નામ પ્રસિદ્ધ છે.

- અથ સરખું યુગ.

* શેરનીના રસ જેવા જળથી ભરેલા મહાસાગર.
+ સમુદ્રમાં વસતા કાયાપ્રાણી અસુરો તથા સર્પોથી ઘેરવેત થાય નહિ તેવા ઉપાયથી
- કિનેના આગ્રનિકસ મ્હં મંથના હથથુ છે કે :
ગાયત્રી ચિરલા હોના મ્હાન્વાહતિર્લુકામ્ ।

સમાન કાંતિવાળો, ‘અતરૂપશિલ’ નામનો એક મોટો પર્વત આવેલો છે.^{૧૦} હે વાનરો ! તમે ત્યાં જશો, ત્યારે આખી પૃથ્વીને ધારણ કરનારા અને ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળા અનંત(નાગ)દેવને બેસા. સર્વ દેવો જેને નમન કરે છે એવા અને પર્વતના અગ્રભાગ વિષે બેઠેલા એ અનંતદેવ કમળપત્ર સમાન વિશાળ નેત્રવાળા, હજાર મસ્તક-વાળા તથા નીલ વસ્ત્રને ધારણ કરનારા છે. એ પર્વતના શિખર વિષે ઉત્તમ વેદી બનાવીને તેના ઉપર સર્વ દેવોએ મહાત્મા અનંતદેવની ધન-રૂપે ત્રણ શાખાવાળાં સુવર્ણમય તામ્રવૃક્ષનું સ્થાપન કર્યું છે કે, જે ઉપરથી પૂર્વ દિશાની વ્યવસ્થાનું નિર્માણ થાય છે. ત્યાંથી આગળ જતા સુવર્ણમય શ્રીમાન ઉદ્યાચળ આવે છે.^{૧૧-૧૪} જેનો સો યોજનના વિસ્તારવાળો અને વેદીયુક્ત સુવર્ણમય દિવ્ય અગ્રભાગ આકાશનો સ્પર્શ કરી શોભી રહ્યો છે.^{૧૫} એ ઉદ્યાચળ પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પોવાળાં અને સૂર્ય સરખાં પ્રકાશમાન સાલ, તાલ, તમાલ તથા કર્ણિકાર વગેરેનાં સુવર્ણમય દિવ્ય વૃક્ષોથી શોભી રહ્યો છે.^{૧૬} એ ઉદ્યાચળના અગ્રભાગ ઉપર એક યોજન વિસ્તારવાળું અને દશ યોજન ઊંચું ‘સૌમનસ’ નામનું એક દૃઢ શિખર છે.^{૧૭} એ શિખર ઉપર પૂર્વ ત્રણ ઠગલાં ભરતી વખતે પુરુષોત્તમ શ્રીવામનસ્વરૂપે પ્રથમ પગલું મૂકી બીજું પગલું ચેરુપર્વતના શિખર પર મૂક્યું હતું.^{૧૮} અસ્ત પામ્યા પછી ઉત્તર દિશાના માર્ગથી જંબૂદ્વીપની પરિક્રમા કરીને સૂર્યનારાયણ પુનઃ એ શિખર ઉપર આવી જંબૂદ્વીપવાસીઓને દર્શન આપે છે; અર્થાત્ ઉદય પામે છે. એ શિખર વિષે સૂર્ય સરખા વર્ણવાળા તપસ્વી અને વૈષ્ણવસંવૃત્તિને ધારણ કરનારા વાલ્મીકિ મહર્ષિઓ પ્રકટપણે દર્શન દે છે. એ સૌમનસ શિખર કે બેની સમીપ-માં જ સુદર્શન દ્વીપ પ્રકાશી રહ્યો છે, તેના પર સૂર્યોદય થતાં સર્વ પ્રાણીઓના ચક્ષુ તથા તેજ પ્રકાશિત્થાય છે.^{૧૯-૨૧} હે વાનરો ! એ ઉદ્યાચળના પાછલા ભાગમાં, તેની યુક્તિઓમાં તેમ જ

૧૪ સુવર્ણની શિલાઓવાળો પર્વત

તેની આસપાસનાં વનોમાં, એમ સર્વ તરફ સીતા સહિત રાવણની જોળ કરાશે. એ સુવર્ણમય ઉદ્યાચળ પર્વત તથા મહાત્મા સૂર્યનાં કિરણોના તેજ વડે વ્યાપ્ત થવાને લીધે પૂર્વ દિશા સંધ્યાસમયે રક્તવર્ણી પ્રકાશે છે.^{૨૨, ૨૩} સ્વયંભૂ ષઠ્ઠદેવે સમસ્ત જીવોને પ્રકાશિત કરવા સારું સૂર્યની આવશ્યકતા બાણીને પ્રથમથી જ આ ઉદ્યાચળને આખી પૃથ્વીના ક્ષારરૂપે નિર્માણ કર્યો છે. તેથી તે દિશાને પૂર્વ દિશા કહે છે.^{૨૪} હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! હું તમને પુનઃ પણ કહું છું કે, એ ઉદ્યાચળના પ્રાછલા ભાગમાં, તેની યુક્તિઓમાં તથા તેના ઝરાઓમાં તમારે સીતા સહિત રાવણની ચોતરફ જોળ કરવી.^{૨૫} હે વાનરો ! એ ઉદ્યાચળથી આગળની પૂર્વ દિશા સૂર્ય અને ચંદ્રાદિના પ્રકાશથી રહિત હોવાને લીધે અધકારમય છે અને અદૃશ્ય છે; તેમ જ ત્યાં માત્ર દેવતાઓની જ ગતિ હોવાને લીધે તમારાથી બંધ શકારો નહિ.^{૨૬} મેં વર્ણવેલા સર્વ પર્વતો, યુક્તિઓ, નદીઓ તથા દેશોમાં તેમ જ બેનું વર્ણન મેં ન કર્યું હોય એવાં વચ્ચમાં આવતાં સ્થળોમાં પણ તમારે બહુ અને સર્વ તરફ સીતાની શોધ કરવી.^{૨૭} હે વાનરોત્તમ ! આપણે-વાનરો એ ઉદ્યાચળ પર્વત બંધ શકીએ એમ છે. તે પછીનો ભાગ સૂર્યના પ્રકાશ વિનાનો તથા મર્યાદારહિત હોવાને લીધે આપણે તેને બાણી શકીએ તેમ નથી.^{૨૮} માટે તમે ઉદ્યાચળ પર્વત જોળ કરી, સીતાની તેમ જ રાવણના નિવાસસ્થાનની ભાળ મેળવી એક માસની અંદર પાછા આવજો.^{૨૯} કોઈએ પણ એક માસની ઉપરાંત રોકાવું નહિ. જે વાનર આ અવધિનું ઉદ્ધેષન કરશે તે દેહાંતશિક્ષાને પ્રાપ્ત થશે. હે વાનરો ! તમે મુખેથી બીજો અને સીતાશોધનું કાર્ય કરી સત્વર પાછા આવો.^{૩૦} હે વાનરો ! અનેક પ્રકારનાં વનોથી શોભતી ઇંદ્રની સીડપ* પૂર્વ દિશા વિષે ચતુરાઈથી ફરી વળીને તથા રણવંશી શ્રીરામચંદ્રની પ્રિય પત્ની સીતાને પ્રાપ્ત કરીને તમે સત્વર પાછા વળશો અને સુખી થશો.^{૩૧}

કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

* પૂર્વ દિશાનો સ્વામી ઇંદ્ર હોવાથી તેને ઇંદ્રની સીડ કહી છે.

સર્ગ ૪૧ મો

દક્ષિણ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ
જવાની હંતુમાન વગેરેને આજ્ઞા

ક્ષતઃ પ્રસ્થાપ્ય સુગ્રીવસ્તન્યમ્હદ્વાનરં ઘલમ્ ।
દક્ષિણાં પ્રેવયાસાસ વાનરાનમિલક્ષિતાન્ ॥ ૧ ॥

મોટા કપિસૈન્ય સહિત વિનત વાનરને પૂર્વ દિશા તરફ પ્રસ્થાન કરવાનું કહીને કપિરાજ સુગ્રીવ સીતાશોધના કાર્યમાં મમથ^૧ ધારી રાખેલા ખીબ વાનરોને દક્ષિણ દિશામાં મોકલવા લાગ્યો.^૨ તેમાં અગ્નિને પુત્ર નીલ. વાસુપુત્ર હંતુમાન, પિતામહને પુત્ર મહાભગવાન ભંભવાન,^૩ સુહોત્ર, શશારિ, શરણુદમ, ગજ, ગવાક્ષ, ગવથ, સુષેષ, ઋષભ,^૪ મૈંદ, કિવિદ, વિજય, અંધમાદન અને હંતાશનના પુત્રો ઉલ્કાસુખ તથા અનંગ વગેરે અત્યંત વેગવાળા અને પરાક્રમવાળા શૂરવીર વાનરોને નિયુક્ત કર્યા અને તે સર્વેના અગ્રેસર તરીકે સુવરાજ અંગદને નિયુક્ત કર્યો. શૂરવીર અંગદને કપિસેનાનો નાયક બનાવીને દેશ-કાળને ભણનાર^૫ કપીશ્વર સુગ્રીવે તેને દક્ષિણ દિશા પ્રત્યે જવાની આજ્ઞા આપતાં તે દિશામાં જે જે દુર્ગમ પ્રદેશો હતા તેનું વર્ણન કરવા માંડ્યું.^{૬-૭}

સુગ્રીવે કહ્યું :^૮ હે કપિવર ! દક્ષિણ દિશામાં પ્રથમ તમે હંભરો શિખરોવાળા અને નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા લતાઓથી શોભી રહેલા વિધ્યાવ્યળ ઉપર જાઓ અને ત્યાં સતી સીતાની સારી રીતે શોધ કરજો. ત્યાંથી મોટા સર્પોએ સેવેલી રમ્ય નર્મદા નદી, તે પછી મહાનદી ગોદાવરી અને કૃષ્ણવેણી પ્રત્યે જઈ સીતાની શોધ કરજો. તે પછી મેખલ, ઉલ્કલ અને દશાણ્વ વગેરે નગરો તથા આપ્રવંતી અવંતી આદિ નગરીઓ વિષે જઈ શોધ કરજો. ત્યાંથી વિદલ્, ઋષિક, રમણીય માહિબત, મત્સ્ય, કલિંગ અને કૌશિકાદિ દેશો વિષે ચોતરફ ફરીને તમે સીતાની શોધ કરજો. અનેક પર્વતો, નદીઓ તથા શુક્રઓવાળા સઘળા કંઠકારણ્યમાં તેમ જ ગોદાવરી નદીના મૂળ આગળ, જોમ સર્વત્ર શોધી વળી આંધ્ર, પુંડ્ર, ચૌલ, પાંડ્ય અને કેરળ

વગેરે દેશો પ્રત્યે જાઓ.^{૯-૧૨} ત્યાંથી તમારે અચો-
મુખ પર્વત પ્રત્યે જવું, જો મહાન પર્વત વિચિત્ર શિખરોવાળો, અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી શોભતો, ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પોવાળા વૃક્ષોથી છવાયેલો તથા સુગંધીદાર અંદનવૃક્ષોનાં વનોથી સુશોભિત છે, તેને વિષે તમારે ચીતાની સારી રીતે ભોળ કરવી. ત્યાંથી આગળ આલતાં નિર્મળ જળવાળી દિવ્ય કાવેરી નદી તમારા ભોવામાં આવશે. જો નદીના કિનારા પર અસરાના સમૂહો નિરંતર ક્રીડા કરે છે. ત્યાંથી આગળ જતાં મલય પર્વત આવશે. જો મહાગિરિ વિષે આવેલા રમણીય આશ્રમમાં બેઠેલ ઋષિશ્રેષ્ઠ અગસ્ત્યનાં તમને દર્શન થશે.^{૧૩} જો મહર્ષિને પ્રમત્ત કરી તેમની આજ્ઞા મેળવી તમે આગળ જાઓ.^{૧૪-૧૬} એટલે મગરોથી ભરેલી તામ્રપર્ણી^{૧૭} નદી આવશે. જો મહાનદીનાં નિર્મળ જળ તથા વચ્ચમા વચ્ચમાં આવેલા બેટો સુગંધિત અંદનવૃક્ષોથી ઢંકાયેલા છે અને જેમ કાંઈ યુવાન સ્ત્રી પોતાના પતિ પ્રત્યે ભય, તેમ તે નદી સમુદ્ર પ્રત્યે ગમન કરે છે. હે વનચર ! તામ્રપર્ણી^{૧૮} નદી ભીતરીને તમે આગળ જશો, એટલે પાંચરાભઓનો મણિ અને સુક્રતાથી ભરેલો તથા કિલ્લાથી શોભી રહેલો સુવર્ણમય દિવ્ય દેશ તમારા ભોવામાં આવશે. તે પછી તમે દક્ષિણ સમુદ્રના કિનારા પર જાઓ. ત્યાં જઈ તમારે તેને સામે પાર જવાની નિશ્ચય કરવો.^{૧૯-૨૦} જો સમુદ્રના કાંઠા આગળ પૂર્વે મોટી ખાઈ હતી, તેથી વહાણ વગેરે સાધનોથી સમુદ્રમાં જતાં પ્રાણીઓને ઘણી જ અગવડ પડતી હતી. એટલા માટે મહાસુનિ અગસ્ત્યે ત્યાં વિચિત્ર શિખરોવાળા મહેન્દ્ર પર્વતનું સ્થાપન કરી તે ખાઈને પૂરી નાખી છે. જો પર્વત-શ્રેષ્ઠનો ઘણો લાગ હજી પણ સમુદ્રમાં જ છે. વળી જો મહેન્દ્ર પર્વત તદ્દન સોનાનો છે તથા નાના પ્રકારનાં પ્રકુલિત વૃક્ષોથી અને લતાઓથી શોભી રહ્યો છે.^{૨૦, ૨૧} જો પર્વતનાં મનોરમ સ્થળો વિષે દેવો, ઋષિઓ, યક્ષો, અસરાઓ, સિદ્ધી તથા આરણ્યો વગેરે નિરંતર વિહાર કરે છે અત્રે અહંતનાં

+ આ અગસ્ત્ય બીજા સમજવા અથવા પ્રથમ જણા-
વેલા અગસ્ત્યનો જ અહીં બીજો આશ્રમ ધરી.

ઇદ્ર ત્યાં પ્રત્યેક પર્વણીને દિવસે આવે છે. હે વાન-
રાત્તમ! દક્ષિણ સસુદ્રની સામે પાર સેા યોજનના
વિસ્તારવાળો એક પ્રકાશમાન દ્વીપ આવે છે. એકે
ત્યાં મનુષ્યો જર્ઘ શક્તા નથી, તોપણ તમારે તેને
ગમે તે ઉપાયે શોધી કાઢવો અને ત્યાં જર્ઘ વિશેષે
કરી સ્ત્રીતાની શોધ કરવી; ^{૨૨-૨૪} કેમ કે તે દેશ
ઇદ્ર સરખી કાંતિવાળા, દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા અને
વૃધ કરવા યોગ્ય રાક્ષસોના રાજા રાવણનું નિવાસ-
સ્થાન છે. ^{૨૫} હે વાનરો! એ દક્ષિણ સસુદ્રમાં બહુ
જ સાવધ રહેવા જેવું છે. રાવણની આજ્ઞા ઉઠાવ-
નારી એક ‘અગારકા’ નામની રાક્ષસી એ સસુદ્ર-
માં નિવાસ કરે છે. તે રાક્ષસી આઠાશમાં બિડતાં
પ્રાણીઓની છાયાને ગ્રહણ કરી તેઓને નીચે પાડે
છે અને પછી તેઓનું ભક્ષણ કરે છે. એ સિવાય
બીજાં પણ અનેક વિદ્યો એ સસુદ્રમાં રહેલાં છે. ^{૨૬}
હે વાનરો! મેં વહુવેલાં સ્થળો તથા દેશોમાં,
તેમ જ બીજાં પણ શક પડતાં સ્થળોમાં જર્ઘ અત્યંત
તેજસ્વી રામચંદ્રની સ્ત્રી સીતાની તમે શોધ
કરજો અને જ્યાં જ્યાં સીતાને પત્તો લાગે નહિ,
ત્યાં ત્યાંથી આગળ વધજો. ^{૨૭} હે હંતુમાનાદિ શૂર-
વીર વાનરો! સસુદ્રની મધ્યે આવેલા એ લંકા-
દ્વીપને ઓળંગીને પણ તમે બ્યારે આગળ જશો,
ત્યારે સિદ્ધી અને આસ્થાએ સેવેલો શ્રીમાન
‘પુષ્પિતક’ નામનો પર્વત આવશે. ^{૨૮} સસુદ્રજળનો
આશ્રય કરી રહેલો એ મહાન પર્વત ચંદ્ર-સૂર્ય
સરખા પ્રકાશવાળો તથા ઊંચાં શિખરોને લીધે
બહુ આકાશને અડકતો હોય એવો દેખાય છે!
એ પર્વતના સુવર્ણમય શિખરનું સૂર્યનારાયણ
નિત્ય સેવન કરે છે. કૃતમ્ન, કૂર તથા નારિતક
પુરુષો તેને દિપ્તિથી ભેઈ શકતા નથી. ^{૨૯, ૩૦} હે
વાનરો! એ પર્વત પ્રત્યે જર્ઘ તેને મસ્તક વડે
પ્રણામ કરી ત્યાં સીતાને સારી રીતે શોધજો. ત્યાર
પછી તેનું અતિકમણ કરી દુર્ગમ માર્ગે પ્રવાણ
કરતા ઔદયોજનજશો એટલે ‘સૂર્યવાન’ નામનો
પર્વત આવશે. ત્યાં શોધ કરી આગળ જશો એટલે
સર્વ ઋતુમાં ઇન્દ્રિય કળા આપનારા મનોહર
વૃક્ષોથી શોભી રહેલો ‘વૈદ્યુત’ નામનો રમણીય

પર્વત આવશે. એ પર્વત પર બેસી, તેનાં ઉત્તમ
સ્વાદવાળાં ફળ-મૂળોનો આહાર કરી તથા પીવા
યોગ્ય શ્રેષ્ઠ મધુ (પુષ્પરસ) નું પાન કરી તમે જશો
એટલે નેત્ર તથા મનને આનંદ આપનારો ‘કુજર’
નામનો પર્વત તમારી દિપ્તિએ પડશે. ^{૩૧-૩૪} એ
પર્વત ઉપર દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ અગત્ય
ઋષિને રહેવા લાયક ઉત્તમ સુવર્ણમંદિર બનાવ્યું
છે. એ મંદિર નાના પ્રકારનાં રત્નોથી શણગારેલું,
એક યોજન વિસ્તારવાળું અને દગ યોજન ઊંચું
છે. એ કુજર પર્વતને વિષે સર્પોને વસવાની
‘સોગવની’ નામની નગરી છે. એ નગરીના રાજ
માર્ગે ઘણા જ વિશાળ છે અને તીકૃત્ત દાદવાળા
મહાઝેરી સર્પો તેનું યોગ્યરથી રક્ષણ કરતા હોવાને
લીધે તેમાં પ્રવેશ કરવો અત્યંત કઠિન છે. ^{૩૫-૩૭}
સર્પોનો રાજ વાસુકિ તેમાં નિવાસ કરે છે. હે
વાનરો! તમે ગયે તે ઉપાયે તે નગરીમાં પ્રવેશ
કરી અતિ સાવધપણે તેમાં બે બે શુભ સ્થળો હોય
ત્યાં ત્યાં પણ સીતાની શોધ કરજો. હે કષિવરો!
ત્યાંથી આગળ જશો એટલે વૃષભ સરખી આકૃતિ-
વાળો ‘ઋષભ’ નામનો મહાન પર્વત આવશે.
અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી ભરેલા એ ઋષભ પર્વત
વિષે અગ્નિ સરખાં ચક્રચક્રિત ગોશીર્ષક, પશુક
અને હસ્તિયામાં નામનાં દિવ્ય ચંદનવૃક્ષો ઉત્પન્ન
થાય છે. હે વાનરો! તમે તે વૃક્ષોનો કદાપિ સ્પર્શ
કરશો નહિ; ^{૩૮-૪૧} કેમ કે રોહિત ભાતિના ગંધર્વો
એ વનનું રક્ષણ કરે છે. ત્યાં સૂર્ય સરખી કાંતિ-
વાળા શૈલ્પ, આમણી, શિક્ષ, શુક તથા બહુ એ
નામના પાંચ ગંધર્વપતિઓ નિવાસ કરે છે. હે
વાનરો! ત્યાંથી આગળ જતાં સૂર્ય, ચંદ્ર તથા
અગ્નિ સરખા પ્રકાશિત દેહવાળા પુણ્યજનોને વસ-
વાનો પ્રદેશ આવે છે. ત્યાં આગળ દક્ષિણ દિશાની
જૂમિનો અંત આવી રહે છે. તે પ્રદેશમાં જર્ઘ
શકાય એમ નથી અને તમારે ત્યાં જવાની જરૂર
પણ નથી; કેમ કે ત્યાં તો જેઓએ પુણ્યકર્મોથી
સ્વર્ગ જીત્યું હોય છે એવા સત્પુરુષો જ વસે છે.
તે પછી અત્યંત દારણ્ય અને અધકારથી વ્યાપ્ત
એવો પિતૃલોક આવે છે; ત્યાં પણ તમારે જવું

નહિ, કેમ કે તે ચમરાજની રાજધાની છે.

હે વાનરોત્તમ ! મેં કહેલા પ્રદેશો સુધી જ તમારાથી જઈ શકાય, કિંવા શોધી શકાય તેમ છે. તેનાથી આગળ મોટા ગતિમાનોની ગતિ પણ આલવી નથી. ૪૨-૪૫ હે વાનરો ! મેં વર્ણન કરી બતાવ્યાં તે તથા અન્ય પણ જે જે સ્થળો તમારા ભ્રમમાં આવે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર જઈ સીતાની શોધ કરજો અને કાર્ય જાળવીને પાછા વળજો. ૪૧ હે કપિવરો ! એક માસની અંદર જે વાનર પહેલો આવીને મને સીતાની ભાળ બતાવશે, તે મારા સમાન વૈભવવાળો થઈ અનેક પ્રકારના ભોગો સોગવતો સુખપૂર્વક વિહાર કરશે અને તે વાનર મને મારા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય થઈ પડશે. કદાચ તેણે પૂર્વે મારા અપરાધ કર્યા હશે, તોપણ હું તેને ક્ષમા કરી મારા બધું તુલ્ય ગણીશ. માટે હે કપિવરો ! તમે સર્વ કે જે અમાય જળ તથા પરાક્રમસંપન્ન છો અને અધિક શુભવાન કુળ વિષે જન્મેલા છો તેઓ જનકતનયા સીતાની સત્વર પ્રાપ્તિ થાય તેવા ઉત્તમ પુરુષાર્થનો તુરંત આરંભ કરો. ૪૩-૪૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મિથિનાકાંડમાં ૪૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૨ મો

પશ્ચિમ દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ

જવાની સુષેષ વગેરેને આજ્ઞા

अथ प्रस्थाप्य स हरीन्सुग्रीवो दक्षिणां दिशम् ।

मन्त्रवीन्नेवसंकाशं सुवेणं नाम वानरम् ॥ ૧ ॥

અંગકાદિક વાનરોને દક્ષિણ દિશામાં મોકલ્યા પછી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે પશ્ચિમ દિશામાં તારાના પિતા સુષેષ વાનરને મોકલવાની ઇચ્છા કરી. ભયંકર પરાક્રમવાળો અને મેઘ સરખા ગ્રીહ શરીરવાળો એ સુષેષ વાનર પોતાનો સસરો થતો હોવાથી કપીશ્વર સુગ્રીવે સસરાને ઘટતા માનથી તેની સામે જઈને તથા હાથ ભેડીને નમ્રતાપૂર્વક તેને એ વાત કહી. વળી સાથે સાથે મહર્ષિ મરીચિનો પુત્ર ‘અર્ચિમાન’ નામનો

વાનર કે જે ઈંદ્ર તથા ગરુડ સરખી કાંતિવાળો, શસ્ત્રીર કપિઓથી વીંટાયેલો અને યુદ્ધિ તથા પરાક્રમસંપન્ન હતો તેને તથા એ જ મહર્ષિના ‘અર્ચિસાલ્ય’ નામના મહાભળવાન બીજા પુત્રોને પણ પશ્ચિમ દિશામાં જવાની આજ્ઞા આપતાં મહાત્મા સુગ્રીવે કહ્યું :-

‘હે અર્ચિમાન વગેરે વાનરો ! આ સુષેષ વાનરને નેતા કરી તમે જે લક્ષ વાનરોને સાથે લઈ પશ્ચિમ દિશા તરફ સીતાની શોધ કરવા માટે નાઓ. એ દિશામાં જતાં પ્રથમ ખાલુકિક દેશ સહિત સૌરાષ્ટ્ર; ચંદ્રચિત્ર, સોપારી, બોલસરી અને ઉદાલક વગેરે વૃદ્ધોથી ઘાટો કુસિંદેશ અને બીજા પણ સમૃદ્ધિવાળા દેશો તથા મોટાં મોટાં શહેરો આવશે, ત્યાં ત્યાં જઈ તમે સારી રીતે સીતાની શોધ કરજો. ૧-૭ પછી હે વાનરપુંગવો ! માર્ગમાં આવતાં કેતકીનાં વનો વિષે સીતાની ખોળ કરજો; તેમ જ પશ્ચિમ તરફ વહન કરનારી અને શીતળ જળવાળી કલ્યાણરૂપ નદીઓ, તપસ્વીઓના આશ્રમો તથા વનના દુર્ગમ પર્વતો વિષે પણ સીતાને શોધજો. વળી વણે ભાગે જળ વિનાની ત્યાની ભૂમિ વિષે તેમ જ અત્યંત ઊંચી અને શીતળ શિલાઓ વિષે પણ તમે સીતાની શોધ કરજો. ૮-૯ એ પ્રમાણે અનેક પર્વતો તથા વનોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે દુર્ગમ એવી પશ્ચિમ દિશામાં ખોળ કરતાં કરતાં તમે આગળ જશેા એટલે મોટાં મોટાં મત્સ્યો તથા વૃદ્ધોથી ભરેલો પશ્ચિમ દિશાનો સસુદ્ર તમારા ભ્રમમાં આવશે. તે પછી કેતકી, તમાલ તથા નારિયેળનાં વનો આવશે. એ વનો વિષે કીડા કરતા તમે સર્વ કપિવરો સીતાની તથા શવલુના નિવાસસ્થાનની ખોળ કરજો. ૧૦-૧૨ સસુદ્રના કિનારા પર આવેલા પર્વતો, વનો, સુર-ચીપટ્ટણ તથા જટાપુર વગેરે નગરો; અવંતી અને અંબેલા આદિ નગરીઓ; ‘આલેક્ષિત’ નામનું વન તેમ જ બીજા પણ વિશાળ દેશો અને મોટાં મોટાં શહેરોની અંદર જઈ તમે એમને સીતાની શોધ કરજો. ૧૩, ૧૪ હે વાનરો ! ત્યાંથી થોડે દૂર જ્યાં સિંધુ નદી અને સસુદ્રનો સંગમ થાય છે,

ત્યાં આગળ સો શિખરવાળો મોટો સોમગિરિ પર્વત આવેલો છે, તે પર્વતની તળેટી વિષે અત્યંત મોટાં મોટાં અસંખ્ય વૃક્ષો ઊગેલાં છે.^{૧૫} એ પર્વતનાં રમ્ય શિખરો વિષે ‘સિંહ’ નામનાં મોટાં પક્ષીઓ નિવાસ કરે છે કે જેઓ મોટા મોટાં તિમિંગલ તથા હસ્તીઓને પણ પોતાના માળામાં ઘસડી ભય છે;^{૧૬} છતાં એ અતિશય મદોનમત અને ત્યાંનાં વૃક્ષ થઈ રહેલાં તિમિંગલો તથા હસ્તીઓ એ સિંહ પક્ષીઓનાં નિવાસસ્થળો આગળ ક્યો કરે છે અને મેઘ સમાન ભયંકર ગર્જનાઓ કરે છે. હે ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનાર કપિ-વરો ! એ સોમગિરિનું એક સુવર્ણમય શિખર કે જે વિચિત્ર વૃક્ષોથી શોભતું તથા આકાશ પથંત પહોંચેલું છે, ત્યાં જઈને તમે સીતાની સારી રીતે શોધ કરજો. એ પછી સસુદ્રના મધ્યભાગમાં ‘પારિ-યાત્ર’ નામનો એક પર્વત છે, ત્યાં જઈને હે વાનરો ! તમે એ પર્વતના સો યોજન વિસ્તાર-વાળા સુવર્ણમય અશ્વભાગને ભેજો. એને વિષે ચોમેરથી એકત્ર થયેલા અશ્વિ સમાન તેજસ્વી અને તપસ્વી હોવા છતાં પાપકર્મ કરનારા ચોવીસ કરોડ ભયંકર ગંધર્વો વસે છે.^{૧૭-૨૧} હે શ્રેયશ્વર-ક્રમવાળા વાનરો ! તમારે તેઓની પાસે જઈ નહિ તેમ જ પ્રદેશમાંનાં કૃણ-મૂળાદિને અટકવું પણ નહિ;^{૨૨} કેમ કે એ મહાભળવાળા તથા શૌર્યવાળા ગંધર્વો કે જેઓ ભયંકર પરાક્રમવાળા અને ક્રોધથી પણ પરાભવ ન પામે એવા છે, તેઓ એ વનમાંનાં કૃણમૂળાદિની રક્ષા કરે છે.^{૨૩} ત્યાં માત્ર જનક-તનયા સીતાની શોધ કરીને જ તમારે ચાલી નીકળવું. ત્યાં વનચરણે વર્તવાથી તમને તેઓના તરફનો કશો પણ ભય રહેશે નહિ.^{૨૪} હે વનચરો ! એ પારિયાત્ર પર્વત વટાવીને તમે થોડેક આગળ જશે એટલે એ સસુદ્ર વિષે જ નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા લતાઓથી વ્યાપ્ત, વજ્ર સરખો કઠિન અને વૈદૂર્યમંધુ સરખી કાંતિવાળો એક ‘વજ્ર’ નામનો મહાન પર્વત તમારા એવામાં આવશે.^{૨૫} અત્યંત સુશોભિત એવા એ પર્વતનો વિસ્તાર

તથા લંબાઈ સો યોજન છે. હે વાનરો ! એ પર્વત-ની મોટી મોટી શુક્રાઓ વિષે તમારે અતિ પ્રયત્નપૂર્વક સીતાની શોધ કરવી.^{૨૬} હે વાનરો ! ત્યાંથી આગળ જતાં સસુદ્ર ન્યારે ચોથા ભાગનો ખાકી રહેશે, ત્યારે ‘અકબાન’ નામનો પર્વત આવશે. એ પર્વત ઉપર દેવોના શિદ્ધી વિશ્વ-કર્મોએ હજાર ધારોવાળું ચક્ર બનાવી રાખ્યું હતું. પૂર્વે પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીવિષ્ણુએ એ પર્વત પર વસનારા ‘હયગ્રીવ’ તથા ‘પંચજન’ નામના અસુરોને હણીને પૂર્વોક્ત ચક્ર અને ‘પંચજન્ય’ નામનો શંખ ગ્રહણ કર્યો હતો. એ પર્વતનાં રમ્ય શિખરોમાં તથા વિશાળ શુક્રાઓમાં તમારે સીતા સહિત રાવણની ચોમેર શોધ કરવી.^{૨૭-૨૮} ત્યાંથી ચોસઠ યોજન ઉપર અગાધ સસુદ્રજળ વિષે સુવર્ણનાં શિખરોવાળો ‘વરાહ’ નામનો પર્વત છે.^{૩૦} એ પર્વત પર વસેલા ‘પ્રાગભ્યોતિષ’ નામના સુવર્ણમય નગર વિષે દુષ્ટાત્મા નરકાસુર વસે છે.^{૩૧} એ વરાહ પર્વતનાં રમ્ય શિખરોમાં તથા વિશાળ શુક્રાઓમાં તમે સીતા સહિત રાવણ-ની ચોમેર ખોળ કરજો. એ વરાહ પર્વતથી પણ તમે આગળ જશે, ત્યારે સુવર્ણની શુક્રાઓવાળો એક સુવર્ણ પર્વત આવશે. એ પર્વતમાં ઝરણાં-ઓનાં જળ ખળખળાટ વઢ્યા કરે છે.^{૩૨, ૩૩} હે વાનરોત્તમો ! એ પર્વત વિષે વસતા હાથીઓ, વરાહો, સિંહો અને બ્યારો પોતાના શબ્દોના પ્રતિધ્વનિ સાંભળી અતિ મત્ત થઈ, નિરંતર અધિક ગર્જના કરે છે.^{૩૪} એ પર્વતનું નામ ‘મેઘપર્વત’ છે. એના ઉપર પૂર્વે સર્વ દેવોએ મળી પાક કૈત્ય-ને હણનારા શ્રીમાન ઇંદ્રનો અભિષેક કર્યો હતો.^{૩૫} હે વાનરો ! ઇંદ્રે પાલન કરેલા એ મેઘગિરિને વટાવી-ને આગળ ચાલતાં તમે સુવર્ણના સાઠહજાર પર્વતો આગળ જઈ પહોંચશે.^{૩૬} ચોમેરથી સુદર શોભા-વાળા એ પર્વતો મધ્યાહનના સૂર્ય સરખી કાંતિ-વાળા અને પ્રકુલિત સુવર્ણમય વૃક્ષોથી સુશોભિત છે.^{૩૭} એ સર્વની મધ્યમાં પર્વતોનો રાજા ઉત્તમ મેરુ પર્વત આવેલો છે. પૂર્વે પ્રસન્ન થયેલા ઇંદ્રે એ મેરુ પર્વતને વરદાન આપેલું છે કે, ‘હે શૈલેન્દ્ર !

તારા આશ્રય કરી રહેલા સઘળા પર્વતો મારી કૃપાથી રાત્રિ-દિવસ સુવર્ણના જ રહેશે. વળી દેવતાઓ, ગંધર્વો અને દાનવાદિકો તારા વિષે ભક્તિપૂર્વક નિવાસ કરશે, તેઓ મારી કૃપાથી સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળા થશે.^{૪૦} એ પ્રમાણે ઇંદ્રથી વરદાન પામેલા એ પર્વત પર સાવકાળના સમયે વિશ્વદેવતા, વસુઓ, વાયુદેવતા અને ધીબ પશુ દેવતાઓ આવે છે અને સાથ-સંધ્યોપાસન કરી સૂર્યનું પૂજન કરે છે. તેઓની પૂજનના અંગીકાર કરી ભગવાન સૂર્યનારાયણ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને અદ્વિત્ય શર્ધ અસ્તાચળ પ્રત્યે ભય છે.^{૪૧, ૪૨} ભગવાન સૂર્યનારાયણ મેરુ પર્વતથી દશ હજાર ચોજન પર આવેલા અસ્તાચળ પ્રત્યે એક ઘડીમાં પહોંચી ભય છે.^{૪૩} અસ્તાચળના શિખર ઉપર દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ પાશને ધારણ કરનારા મહાત્મા વરુણ-દેવને વસવા સારુ એક દિવ્ય ભવન બનાવ્યું છે. સૂર્ય સરખું પ્રકાશમાન એ ભવન અત્યંત વિશાળ, અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત અને નાના પ્રકારનાં પક્ષીઓથી ભ્રમ્ય છે.^{૪૪, ૪૫} હે કપિવરો ! એ અસ્તાચળ અને પ્રથમ કહેલો મેરુ પર્વત એ બન્નેની વચ્ચેની માગં વિષે એક અત્યંત મોટું સુવર્ણનું તાલવૃક્ષ શોધી રહ્યું છે. એ વૃક્ષ ઘણું જ સુશોભિત, સુંદર વેદિકાવાળું અને મોટાં દશ ડાળાવાળું છે.^{૪૬}

હે કપિવરો ! મેં કહેલાં દુર્ગમ સ્થળો વિષે, સરોવરો તથા નદીઓ વિષે તમારે સીતા સહિત રાવણની આરે તરફ શોધ કરવી.^{૪૭} વળી હે વાનરો ! મેરુપર્વત વિષે પોતાના તપોબળથી શુદ્ધ અંતા-કરણવાળા, ધર્મ ભણનારા અને સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ સરખા 'મેરુસાવર્ણિ' નામના મહર્ષિ રહે છે.^{૪૮} હે કપિઓ ! તમે સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા એ મહર્ષિની પાસે જઈ, તેમના ચરણમાં પ્રણામ કરી સીતા સંબંધી સમાચાર પૂછજો.^{૪૯} હે કપિ-શ્રેષ્ઠો ! ન્યારે રાત્રિ પૂરી થાય છે, ત્યારે ભગવાન સૂર્યનારાયણ ઉદયાચળથી માંડીને મેરુપર્વત સુધીનાં સર્વ જીવલોકનાં સ્થાનોને અધિકારશક્તિ કરે છે અને વળી પાછા અસ્તાચળ પ્રત્યે જઈ

અદ્વિત્ય થાય છે.^{૫૦} હે વાનરપુત્રો ! આપણે વાનર-લોકો અસ્તાચળ સુધી જ જઈ શકીએ એમ છીએ. તે પછીનો પ્રદેશ સૂર્યના પ્રકાશ વિનાનો અને મર્યાદારહિત હોવાને લીધે ત્યાં શું છે તે બાહ્યવાને આપણે સમજી નથી. માટે હે વાનરો ! તમે સૌ અસ્તાચળ સુધી જઈ, જનકતનયા સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની ભાળ મેળવી, એક માસ પૂર્ણ થતામાં પાછા વળો.^{૫૧, ૫૨} એક માસ ઉપરાંત દોઢાંએ પશુ રોકાવું નહિ. જે દોઢાં રોકાશે તે દેહાંતરકરને પ્રાપ્ત થશે. હે શુરવીર કપિવરો ! આ મારા સસરા સુપેણ વાનર તમારી સાથે આવે છે.^{૫૩} આજા પ્રમાણે વર્તનારા તમે સર્વે એ તેમનાં વચ્ચેનો માન્ય કરવાં; કેમ કે મહાબળવાન આ સુપેણ મારા સસરા હોવાથી શુરુષ્પ છે.^{૫૪} હે વાનરો ! જોકે તમે સર્વ અત્યંત પરાક્રમી અને કર્તવ્યાકર્તવ્યને નિશ્ચય કરી શકો એવા છો. તોપણ આ વૃદ્ધ સુપેણ વાનરને સુખ્ય કરી તમારે પશ્ચિમ દિશામાં જોળ કરવા જવું એ ચોચા છે.^{૫૫} હે કપિવરો ! આ રામચંદ્રે આપણા ઉપર જે મોટો ઉપકાર કર્યો છે તેનો પ્રત્યુપકાર કરીશું, ત્યારે જ આપણે કુતકૃત્ય થઈશું; માટે હે વાનરો સીતાની શોધના કાર્યમાં મેં કહ્યું એથી બીલું પશુ જે કાંઈ હિતાવહ જણાય, તે સર્વે દેશ-કાળને અનુ-સરી તમારે નિશ્ચયપૂર્વક કરવું.^{૫૬}

વાનરાધિપતિ મુકીવ એટલું કહી વિરામ પામ્યો, ત્યારે તેનાં ઉત્તમ વચ્ચેનો માન્ય કરીને તથા તેની આજ્ઞા લઈને સુપેણ વગેરે વાનરો આનંદપૂર્વક પશ્ચિમ દિશા તરફ જવાને તૈયાર થયા.^{૫૭}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રવૃત્તિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણનાં દિગ્વિનાયકમાં ૪૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૩ મો

ઉત્તર દિશાનું વર્ણન અને તે તરફ જવાને શતબલ વગેરે વાનરોને આજ્ઞા

વત. સંદિગ્ધ સુમતિઃ શ્વશુરં પશ્ચિમાં દિગ્ગમ ।
વીરં શતચક્રં નામ વાનરં વાનરેશ્વર ॥ ૧ ॥

પોતાના સસરા સુપેણ વાનરને બંગવાન

કપિઓ સહિત પશ્ચિમ દિશા પ્રત્યે જવાનું કહ્યા પછી સર્વ દેશોને બાંધનારા વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે ઉત્તર દિશામાં ચોકલવા માટે 'શૂરવીર' 'શતબલ' નામના વાનરયુથપાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેને પોતાના તથા રામચંદ્રના હિતની આજ્ઞા કરતાં કહ્યું :^{૧૨} 'હે મહાવીર શતબલ ! તારા સ્વરૂપા એક લાખ વાનરો અને તારા પોતાના મંત્રીઓ કે જેઓ યમરાજના અંશથી જન્મેલા છે, તેઓ 'સર્વ'ને સાથે લઈ તું હિમાલય પર્વતથી શોધી નહેલી ઉત્તર દિશા પ્રત્યે જા અને ત્યાં ચોતરફ પવિત્ર યજ્ઞવાળાં રામચંદ્રનાં પત્ની વેદેહીની શોધ કર. ^{૧૩} હે અર્થજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ ! આપણે સીતાની શોધ કરવારૂપ કાર્ય બબલવીને બ્યારે રામચંદ્રનું પ્રિય કરીશું, ત્યારે જ તેમના મજ્જામાંથી મુક્ત થઈ કૃતાર્થ થઈશું. મહાત્મા રઘુવીરે પ્રથમથી જ આપણું પ્રિય કહ્યું છે, માટે હવે જો આપણે તેને બદલો વાળીએ, તો જ આપણું જીવિત સફળ થાય. સામા ધણીએ કાંઈ પણ ઉપકાર ન કર્યો હોય, છતાં પણ જે પુરુષ તેનું ઇચ્છિત કાર્ય કરી ઉપકાર કરે છે, તે પુરુષ જ પોતાના જીવિતને સફળ કરે છે; ત્યારે આપણે તો પ્રથમ ઉપકાર કરનારા રઘુવીરનો પ્રત્યુપકાર કરીએ તેમાં શી જ નવાઈ છે !^{૧૪} હે શતબલ વગેરે વાનરો ! તમે કે જે મારું પ્રિય તથા હિત ધરછનારા છો, તેઓએ ઉપયુક્ત વિચાર ધ્યાનમાં રાખીને, જેવી રીતે સીતાની કાળ સત્વર મળે તેવી રીતે પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે. ^{૧૫} હે કપિવરો ! શત્રુઓનાં નગરોને જીતનારા રઘુવીર કે જે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ વિષે માન પામેલા તથા મારા મિત્ર છે અને આપણા સર્વની ઉપર અત્યંત સ્નેહ ધરાવે છે, તેમનું કાર્ય જો મારું જ કાર્ય છે એમ સમજીને, તમે સતી સીતાની શોધ કરો. ^{૧૬} હે વાનરો ! ઉત્તર દિશા વિષે નદીઓ તથા પર્વતો વગેરે જે જે અનેક દુર્ગમ સ્થળો છે, તે સર્વ વિષે હું તમને કહી સંભળાવું છું. ત્યાં ત્યાં જઈને તમે પોતાના યુદ્ધિબળ તથા પરાક્રમબળ વડે સતી સીતાની શોધ કરો. ^{૧૭} જો દિશા વિષે સ્નેહ, પુલિન્દ, શૂરસેન, પ્રસ્થલ, ભરત, કુંરુ,

મદ્રક, કાળિજ, વરહ અને યવનાદિ દેશોમાં તથા શક દોડકોનાં નગરોમાં સીતાની શોધ કરી તમે હિમાલય પર્વત પ્રત્યે જાઓ. જો પર્વત પર આવેલાં લોમ્હ, પક્કઠ, તથા દેવદારનાં મોટાં વનો વિષે સર્વત્ર સીતા સહિત રાવણની ખોળ કરાશે. ત્યાંથી દેવો અને મંધવોએ સેવેલા સોમાશ્રમ પ્રત્યે જાઓ અને ત્યાંથી મોટાં શિખરવાળા 'કાળ' નામના પર્વત પ્રત્યે જાઓ. ^{૧૮-૧૯} જો પર્વતનાં મોટાં શિખરો વિષે તથા શુક્રાઓ વિષે મહાભાગ્યવાળાં અને પ્રશાસનીય આચરણવાળાં રામપત્ની સીતાની તમે ખોળ કરાશે. ^{૨૦} 'કાળ' પર્વતનું ઉદ્ધવન કરી તમે શોરેક આગળ જશો એટલે સોનાની ખાણોવાળો 'સુદર્શન' નામનો મહાગિરિ તમારા બેવામાં આવશે. ^{૨૧} તે પછી જાતબાતનાં પક્ષીઓથી ભરેલા અને વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભી રહેલા 'દેવસખા' નામનો પર્વત તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. ^{૨૨} જો પર્વત પરનાં વનો વિષે, ઝરણાંઓ વિષે તથા શુક્રાઓ વિષે ફરીને તમે સીતા સહિત રાવણની સારી રીતે ખોળ કરાશે. 'દેવસખા' પર્વતને મૂકીને આગળ ચાલતાં ચારે બાજુએ સો ચોખનના વિસ્તારવાળો અને પર્વત, નદી, વૃક્ષ તથા સર્વ જાતિનાં પ્રાણીઓ વગરનો શુન્ય પ્રદેશ આવશે. ^{૨૩} રૂંવાડાં ખડાં કરે એવા જો દુઃખરૂપ પ્રદેશને તમે સત્વર જોળાં જો જશો એટલે શ્વેત વર્ણવાળો કેલાસ પર્વત તમારી દૃષ્ટિએ પડશે. તે ગિરિને જોઈ તમે હર્ષિત થશો. જો કેલાસ પર્વત ઉપર દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ બનાવેલું કુબેરનું રમ્ય ભવન છે. જો ભવન શ્વેત મેઘ સરપુ ઉભજવાળ અને સુવર્ણથી સુશોભિત કરેલું છે. ^{૨૪-૨૫} ત્યાં આગળ અનેક કમળોથી છવાયેલી, હંસો તથા કારંડવોથી વ્યાપ્ત અને અપ્સરાઓના સમૂહોએ સેવેલી એક વિશાળ નદિની છે. ત્યાં આગળ સર્વ દોડકોને વિષે પૂજ્ય એવો યક્ષોનો રાજા અને ધનના ભંડારવાળો શ્રીમાન કુબેર પોતાના યક્ષો સહિત કીડા કરે છે. ^{૨૬} જો કેલાસ પર્વતના અંતર્ગત પેટા પર્વતો વિષે

તથા તેની શુદ્ધિઓ વિષે ચોથે તમારે સ્તીતા સહિત રાવણની શોધ કરવી. ૨૩, ૨૪ એ પર્વતનું ઉદ્ભવન કરી આગળ જતાં તમે 'કૌંચ' પર્વત પર પહોંચશો. એ પર્વતમાં એક મોટી શુદ્ધ છે કે જેને વિષે પ્રવેશ કરવો ઘણો જ કઠિન છે અને તે કારણથી જ એનું 'દુઃપ્રવેશ' એવું નામ પડેલું છે. હે વાનરો ! તમે અત્યંત સાવધાનીથી તે શુદ્ધની અંદર પ્રવેશ કરવો. ૨૫ હે વાનરો ! એ શુદ્ધની અંદર દેવતાઓના જેવા જ રૂપવાળા અને સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા મહાત્મા મહર્ષિઓ વસે છે. ત્યાંજ તેઓને પ્રણામ કરવો અને સ્તીતાની ખોળ કરવો. વળી કૌંચ પર્વતની બીજી શુદ્ધિઓમાં તથા તેનાં નાનાં મોટાં શિખરો, ખીણો અને મધ્યભાગ વગેરે સ્થળોમાં તમારે સારી રીતે સતી સ્તીતાની ખોળ કરવી. ૨૬, ૨૭ ત્યાર પછી તેના પડખામાં જ આવેલો વૃક્ષરહિત 'કામશૈલ' તથા પક્ષીઓની આવાજવ વિનાનો 'માનસ' પર્વત તમારા જીવામાં આવશે. એ યત્ને પર્વતો અત્યંત શૂન્ય હોવાને લીધે તેના ઉપર સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ, દેવતાઓ તેમ જ શક્તિઓ વગેરે કોઈ પણ જાતું નથી; પરંતુ તમારે તો ત્યાં જઈને પણ સતી સ્તીતાની શોધ કરવી. એ કૌંચ પર્વતનાં નાનાં મોટાં શિખરો, શુદ્ધિઓ અને ઉપપર્વતો વગેરે સર્વ સ્થળો શોધી લેવા. ત્યાંથી આગળ જતાં 'મૈનાક' નામનો પર્વત આવશે. ૨૮, ૨૯ એ પર્વત વિષે મયદાનવે પોતે જ પોતાને માટે નિર્માણ કરેલું એક રમ્ય ભવન છે અને ત્યાં ઠેકઠેકાણે અશ્વ સરખા સુખવાળી સ્ત્રીઓનાં નિવાસસ્થળો દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. હે વાનરો ! એ મૈનાક પર્વતનાં નાનાં મોટાં સર્વ શિખરો અને શુદ્ધિઓ વગેરે સઘળાં સ્થળોએ તમારે રાવણ સહિત સ્તીતાની ખોળ કરવી. ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા પછી, સિદ્ધ પુરુષોએ સેવેલો એક પવિત્ર આશ્રમ આવશે, જેને વિશે તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી નિષ્પાપ થયેલા સિદ્ધો, વૈખાનસો અને વાલ્મીકિય આદિ તપસ્વીઓ નિવાસ કરે છે. હે કપિવરો ! એ સિદ્ધ તપસ્વીઓની આગળ જઈ, તેઓના ચરણનું વંદન કરીને તમારે તેમને

અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક સ્તીતાની બાળ પૃથ્વી. એ આશ્રમની પાસે જ સુવર્ણવર્ણ કંમળોથી ઠંકાયેલું અને સૂર્ય સરખા કાંતિમાન હંસોના વસવાટવાળું 'વૈખાનસ' નામનું એક સરોવર છે કે જેના કિનારાઓ ઉપર શ્રીમાન કુબેરને યેસવાનો 'સાર્વભૌમ' નામનો હાથી પોતાની હાથણીઓની મથે કોંઠા કરે છે. એ આશ્રમ તથા સરોવરને વટાવીને તમે આગળ જશો એટલે સૂર્ય, ચંદ્ર તથા નક્ષત્રાદિના પ્રકાશ વિનાનો અને એક વગેરેની ગર્જનાથી રહિત એવો એક પ્રદેશ આવશે. ૩૦-૩૫ તે પ્રદેશ સુખપૂર્વક ભેટલા, તપશ્ચર્યાથી સિદ્ધ થયેલા અને દેવ સરખી કાંતિવાળા સ્વયં પ્રકાશ સિદ્ધ પુરુષોનાં સૂર્યકિરણો સરખા તેજ વડે પ્રકાશમાન થઈ રહ્યો છે. ૩૬ એ પ્રદેશ યોગાંગી તમે આગળ જશો એટલે 'શૈલોદ્ધ' નામની નદી આવશે. તેના યત્ને કિનારા ઉપર 'ક્રીચક' નામના વાંસ ઊગેલા છે. ૩૭ તે સિદ્ધ પુરુષોને આ પારથી સામે પાર અને સામે પારથી આ પાર ઉતારે છે. એ નદીને સામે કિનારે ઉત્તરકુલદેશ આવેલો છે. તેમાં સુવર્ણવર્ણ કંમળોવાળી નક્ષિનીઓના જળથી સ્નાનાદિ ક્રિયા કરનાર પુણ્યાત્મા લોકો નિવાસ કરે છે. ૩૮ ત્યાં સુવર્ણમય રક્ત કંમળોનાં વનોથી શોભતી અને નીલવર્ણના વૈદ્યમંથિ સરખાં પત્રોથી છવાયેલી હજારો નદીઓ વહન કરે છે. ૩૯ અને મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખાં ઝળહળતાં મોટાં મોટાં જળાશયો શોભી રહ્યા છે. અમૃત્ય મંથિ, રત્ન, સુકતાકૃળ, કિંમતી હીરા અને સુવર્ણ સરખા પરાગવાળાં નીલવર્ણ કંમળવનો, એ સર્વથી એ ઉત્તર કુલદેશ અત્યંત શોભી રહ્યો છે. ૪૦, ૪૧ એ દેશમાં વહેતી નદીઓ સુવર્ણની રેતીવાળા તેમ જ રત્નોથી તથા સુવર્ણથી ભરેલા અને અગ્નિ સરખા પ્રકાશિત ઉત્તમ પર્વતોથી વ્યાપ્ત છે. ત્યાંના હજારો વૃક્ષો અનેક પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત, સર્વદાળ પુલ્પ અને કૃળશુકત રહેનારા; જેઓના ગંધ, રસ તથા સ્પર્શ દિવ્ય છે એવાં અને સર્વ કામનાઓ પરિપૂર્ણ કરનારાં છે: તેમાંનાં કેટલાંએક તો નાના પ્રકારનાં વસો કૃળે છે, અર્થાત્ તેમના દેશા વગેરે-

થી વજો ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૨-૪૪ કેટલાંએક ચોતી અને વૈદ્યુર્મભિષ્ઠી જડેલાં સ્ત્રીપુરુષોને પહેરવા યોગ્ય ઉત્તમ આભૂષણો ફળે છે. ૪૫ કેટલાંએક સર્વ ઋતુઓમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવાં ફળો આપે છે; કેટલાંએક અમૂલ્ય ભણિઓ તથા ચિત્રવિચિત્ર રત્નો આપે છે; કેટલાંએક ઉત્તમ બિછાનાવાળાં થયેલાં આપે છે; કેટલાંએક મનને હર્ષ ઉપજાવે એવા યુગ્મહાર આપે છે અને કેટલાંએક પાન કેરવાના અમૂલ્ય પદાર્થો તથા વિવિધ પ્રકારના ભક્ષ્ય પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે. એ દેશ વિષે સર્વ સ્ત્રીઓ રૂપ તથા યૌવનથી શોભતી અને શ્રેષ્ઠ શુભેલાવાળી હોય છે. ૪૬-૪૮ દેહીઅમાન કાંતિવાળા બંધવો, કિન્નરો, સિદ્ધો, પક્ષો અને વિદ્યાધરો પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સહિત ત્યાં આવી નિરંતર રમણ કરે છે. એ ઉત્તર કુરુદેશ વિષે પુરુષો પણ પવિત્ર કર્મોવાળા તથા કામ અને અર્થનું સેવન કરનારા છે તથા પોતપોતાની સ્ત્રીઓની સાથે ક્રીડા કરતા આનંદ વસે છે. ૪૯, ૫૦ એ દેશ વિષે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના મનને હર્ષિત કરે એવો અને ઉત્તમ હાસ્ત્યકુલ સ્વદેશથી મિશ્રિત થયેલો, ગીત તથા વાજિત્રોનો મધુર શ્રાવ્ય નિરંતર સાંભળવામાં આવે છે. ૫૧ ત્યાં આગળ કોઈ પણ પ્રાણી હર્ષરહિત તેમ જ અસત્ પદાર્થમાં પ્રીતિવાળું એવામાં આવતું નથી. ત્યાં મનને આનંદ આપનારા ઉત્તમ શુભો દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે. ૫૨ હે વાનરો! એ ઉત્તરકુરુદેશ વટાવી આગળ જતાં ઉત્તર દિશાનો સમુદ્ર આવે છે. તે મહાસમુદ્રની મધ્યે 'સોમગિરિ' નામનો સુવર્ણનો મોટો પર્વત આવેલો છે. ૫૩ એ પર્વતનો પ્રદેશ સૂર્ય વિનાનો છે; અથાત ત્યાં સૂર્યોદય થતો નથી. છતાં એ પર્વત પોતાના તેજથી જ સૂર્યની પેઠે પોતાના પ્રદેશને પ્રકાશિત કરે છે. ૫૪ એ સોમગિરિ વિષે ભગવાન વિષ્ણુ, બ્રહ્માર્ષિઓ સહિત બ્રહ્મદેવ તથા એકાદશ રુદ્રરૂપ શ્રીશંકર વાસ કરી રહ્યા છે. હે વાનરો! ઉત્તર કુરુદેશથી ઉત્તર દિશામાં આવેલા એ પ્રદેશમાં તમારે જવું નહિ; કેમ કે કોઈ પણ ભૂતપ્રાણીઓથી ત્યાં જઈ શકાતું નથી. ૫૫, ૫૬ એ સોમગિરિ પર દેવતાઓ પણ જઈ શકતા નથી;

માટે હે કપિવરો! ઉત્તર કુરુદેશમાં શોધ કરીને જ તમે સત્વર પાછા વળજો. ૫૭ હે વાનરપુંગવો! મેં જણાવ્યું ત્યાં સુધી જ તમે વાનરોથી જઈ શકાય તેમ છે. તે પછીનો પ્રદેશ સૂર્યના પ્રકાશ વિનાનો અને મર્યાદારહિત હોવાથી આપણે તેને જાણી શકવા સમર્થ નથી. હે શતભલાદિ કપિવરો! મેં તમને બે બે સ્થળોનું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું, તે તે સર્વ સ્થળોમાં તેમ જ મેં જેનું વર્ણન ન કર્યું હોય એવાં સ્થળોમાં પણ તમારે સીતા સહિત રાવણની શોધ કરવી. ૫૮, ૫૯ હે વાસુ સરખા વેગવાળા! હે અગ્નિ સમાન તેજસ્વી વાનરો! તમે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે સર્વત્ર શોધ કરી જનકનંદિની સીતાની ભાળ મેળવશો, એટલે તમે હશ્યશનંદન રઘુવીરનું તથા મારું મોટું પ્રિય કથું ગણાશે. ૬૦ પછી હે વાનરો! મનને આનંદ થમાડે એવા ઉત્તમ પદાર્થો વડે ભારાથી સત્કાર પામેલા તમે મારા તરફથી આજીવિકાને પ્રાપ્ત કરી, કૃતાર્થ થઈ પોતાના બાંધવો તથા સ્ત્રીઓ સહિત નિઃકંટક પૃથ્વી પર વિચરશો. ૬૧

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ -
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૪ મો

રામચંદ્રે હંતુમાનને મુદ્ધિકા આપી

વિશેષેષ તુ સુગ્રીવો હનુમાયર્થમુકવાન ।

સ હિ તસ્મિન્દરિષ્ટે નિશ્ચિતાર્થોઽર્પણાગ્ને ॥ ૧ ॥

સીતાની શોધ માટે ભુલકા ભુલકા વીરોને ચારે દિશામાં જવાની આજ્ઞા કરીને પછી કપિરાજ સુગ્રીવ દક્ષિણ દિશા પ્રત્યે જનારા વાનરો પૈકી મહાબળવાન હંતુમાનને વિશેષ ભલામણ કરવા લાગ્યો; કેમ કે સર્વ કપિઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીમાન હંતુ-

- એકે સીતાને રાવણ હરી ગયો છે અને રાવણનું નિવાસસ્થાન લંકાપુરી જ છે, એવું સુગ્રીવ પ્રથમથી જ જાણતા હતા, તેમણે સીતાની તથા રાવણના નિવાસસ્થાનની શોધ કરવા સારુ તેણે વાનરોને ચારે દિશામાં મોકલ્યા, તેનું કારણ એટલું જ હકક છે, રાવણે સમસ્ત ભૂમંડળમાં પોતાના સ્થાનો રાખ્યા હતાં, જેથી કદાચ રામના ભયને લીધે તેણે કોઈ ગુપ્ત સ્થળે સીતાને રાખ્યાં

માન અત્યંત બળવાન છે અને સર્વત્ર બતિ કરી શકે એવા છે; માટે સીતાની શોધ કરવાનું કાર્ય તે અવશ્ય પાર પાડશે એવો સુગ્રીવના મનમાં નિશ્ચય હતો.^૧ સર્વ વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને, મહાપરાક્રમી વાસુપુત્ર હંતુમાનને કહ્યું:^૨ ‘હે કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન! સમગ્ર પૃથ્વી, અંતરિક્ષ, દેવેના સ્વર્ગોદિ દોઢા તથા બળ એ વગેરે કોઈ પણ સ્થળે તારી અતિનો અટકાવ થાય એમ હું ભેતો નથી.^૩ વળી આસુરો, અંધવૌ, નાગલોકો, મનુષ્યો, દેવતાઓ, સમુદ્રો અને મર્ચતો સહિત સર્વ લોકો તારા બળવામાં છે.’ હે મહાકપિ! હે વીર! ગતિ, વેગ અને કાર્યદાઘવ એ સઘળામાં ખરેખર, તું તારા મહાતેજસ્વી પિતા વાસુના સરખો જ છે.^૪ આખી પૃથ્વીમાં તારા સરખું તેજસ્વી કોઈ પણ પ્રાણી નથી; માટે સીતા પ્રાપ્ત થાય એવા ઉપાયનું તું સત્ત્વર ચિંતન કર. હે નીતિશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ યુદ્ધિવાળા હંતુમાન! બળ, યુદ્ધિ, પરાક્રમ, દેશકાળને અનુસરતું તથા ન્યાય, એ સઘળા ગુણોએ તારામાં જ વાસ કર્યો છે.’^{૫,૬}

— એ પ્રમાણે વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે હંતુમાન પ્રત્યે ભદ્રામંત્ર કરી. એ ભેઈ ‘સીતાની શોધ કરવારૂં કાર્ય’ને સંબંધ વિશેષે કરી હંતુમાન સાથે રહેલો છે’ એવું બાણીને તથા તેનું ચોક્કસ સામર્થ્ય ભેઈને રજુવીર વિચાર કરવા લાગ્યા: ‘અહો! વાનરોના રાજા સુગ્રીવ પવનસુત હંતુમાનને જ મહાબળવાન અને સીતાની બાળ મેળવવામાં સમર્થ માને છે; હું પણ ‘સીતાની શોધના કાર્ય’માં હંતુમાન જ સમર્થ છે’ એમ ધારું છું.’^{૭,૮} વળી એ દક્ષિણ દિશામાં બનારો હોવાથી સીતાની શોધનું કાર્ય એની સાથે જ વિશેષ સંબંધ

હોય, કિંવા ચોતે પણ ત્યાં જઈને સ્થો હોય; છતાં ઘણે સાથે રાવણનું નિવાસસ્થાન વાંઘ હોવાથી તેમ જ એ વેળા તે સીતાને હરી જતો હતો તે વેળા સુગ્રીવે તેને દક્ષિણ દિશા તરફ જતો ભણેલો હોવાથી સીતા દક્ષિણ દિશામાં જ હોવાં ભેઈએ એવી ધારણા બાંધીને સુગ્રીવે દક્ષિણ દિશામાં બનારો વાનરોને અને તેમાં વળી વિશેષ કરી પવનસુત હંતુમાનને ખાસ ભદ્રામંત્ર કરી.

• સત્ત્વર કાર્ય કરવાપણું

ધરાવે છે. તેના સ્વામી સુગ્રીવે પૂર્વે અનેક વાર તેનાં પરાક્રમોની પરીક્ષા કરી છે; એથી અવશ્ય આ હંતુમાનના ઉદ્યોગનું રૂળ સત્ત્વર ઉદય પામશે. એ કદાચ એને સીતાનાં દર્શન થાય, તો ‘એ મારા સ્વામીનો ફૂત છે’ એવું સીતાના બળવામાં આવે અને હંતુમાન પણ સીતાને જલદી યોગાણી શકે, એટલા માટે મારે હંતુમાનને કંઈક નિશાની આપવી ભેઈએ.’^{૧૦} એવો વિચાર કરી હંતુમાનના સામું ભેઈ, શ્રીમાન રામચંદ્ર બાણે કૃતકૃત્ય જ થયા હોય એમ અત્યંત હર્ષિત થયા. આ વેળા તેમની સર્વ ઇંદ્રિયો તથા અંતઃકરણ આનંદિત થઈ રહ્યાં.^{૧૧} પછી શત્રુઓને તપાવનારા રજુવીર પેતાના હાથની આંગળી પર રહેલી એક સુવર્ણસુદિક્ષા કે જે પેતાના નામના ચિહ્નરૂપી શોભી રહેલી હતી, તે ઉતારીને સીતાને અભિશ્લાન આપવા માટે મહાબળવાન હંતુમાનને આપતાં કહ્યું: ‘હે હરિશ્ચંદ્ર! આ મારા નામના ચિહ્નવાળી સુદિક્ષા તું તારી પાસે રાખ. બ્યારે તને બનકતનયાનાં દર્શન થાય, ત્યારે તું એને આ સુદિક્ષા આપજે, એટલે તરત જ એ ઉદ્દેગરહિત થશે અને તને મારી પાસેથી આવેલો માનશે.’^{૧૨,૧૩} હે વીર! તારા ઉદ્યોગ અને શૌર્યયુક્ત પરાક્રમ તથા સુગ્રીવે તને આપેલો સંદેશો એ ત્રણે વાનાં મારા કાર્યની સિદ્ધિ સુચવતાં હોય એમ બહુાય છે.’^{૧૪}

રજુવીરનાં વચન સાંભળીને તથા તેમની પાસેથી સુદિક્ષા લઈને વાયુસુત હંતુમાને બસે હાથ ભેડી તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ કર્યો અને તેમની તથા સુગ્રીવની આજ્ઞા લઈ દક્ષિણ દિશા પ્રત્યે જવા તૈયારી કરી.^{૧૫}

એ વેળા અસંખ્ય વાનરોના મોટા સૈન્યનું આકર્ષણ કરી તે વડે વીંટાયેલો પવનસુત હંતુમાન, જેમ વાદળ વિનાના નિર્મળ આકાશ વિષે નક્કર ગણે વડે વીંટાયેલો નિર્મળ તેજવાળો ચંદ્ર શોભે, તેમ શોભવા લાગ્યો.^{૧૬} એ ભેઈ રામચંદ્રે તથા સુગ્રીવે પુનઃ પણ કહ્યું: ‘હે અત્યંત-બળવાન પવનસુત! અમોએ તારા બળનો જ આશ્રય કર્યો

• બોળપાણ-નિશાની.

છે; માટે હે શ્રેષ્ઠ સિંહ સમાન પરાક્રમવાળા હનુ-
માન ! તું તારામાં રહેલાં ચોટામાં ચોટાં પરાક્રમે
પ્રકટ કરીને તે વડે જનકતનયા સીતા આપણને
જેમ સત્વર પ્રાપ્ત થાય તેમ કર. ૧૭

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૫ મો

સીતાની શોધ માટે વાનરયુથોનુ પ્રયાણ
સર્વાધ્યાત્મ્ય સુગ્રીવઃ પુલ્વાનમ્પુલ્વગર્વજા ।

સમસ્તાધ્યાત્મવીરો રામકર્ણાર્ણસિદ્ધયે ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવે રામચંદ્રનું
કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે ચારે દિશામાં જવા તત્પર
થયેલા સર્વ વાનરગણોને છેવટની આજ્ઞા આપતાં
કહ્યું : ' હે શ્રેષ્ઠ વાનરો ! મેં કહ્યું તે પ્રમાણે તમે
પોતપોતાની દિશામાં પ્રયાણ કરો અને મારી
આજ્ઞાને અનુસરી સીતાની શોધ કરો. ' પોતાના
રાજા સુગ્રીવની ઉચ્ચ આજ્ઞા સાંભળતાં જ સર્વ
વાનરોએ તીડોનાં ફળની પેઠે સર્વ પૃથ્વીને આચ્છા-
દિત કરતાં જુદી જુદી દિશા પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું.
પછી એક માસમાં પાછા વળવા માટે વાનરો સાથે
કરેલા સુગ્રીવના વાયદા પ્રમાણે સીતાની ભાળ
મેળવવાની વાટ જોતા શ્રીમાન રામચંદ્રે મહાત્મા
લક્ષ્મણની સાથે પ્રસવણ પર્વત પર જ રહેવાનો
નિશ્ચય કર્યો.

શૂરવીર શતબલ્લે પોતાના વાનરો સહિત
પર્વતરાજ હિમાલયથી વ્યાપેલી ઉત્તર દિશા પ્રત્યે
પ્રયાણ કર્યું. વાનરયુથપતિ વિનત પોતાના કપિઓ
સહિત પૂર્વ દિશા તરફ આલ્લો તથા. ૨-૫ તાર
અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાયુસુત હનુ-
માન મહાસુનિ અગસ્ત્યે સેવેલી હિમિષ્ઠ દિશા તરફ
આલ્લો તથા અને પોતાના વાનરગણો સહિત
વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રેણે વરુણ પાલન કરેલી પશ્ચિમ દિશા
તરફ પ્રયાણ કર્યું. ૬ એવી રીતે ચારે દિશાઓમાં
વાનરોને મોકલી અત્યંત સુખી થયેલો વાનરરાજ
સુગ્રીવ યજ્ઞાનંદ પામ્યો. ૭-૮ સુગ્રીવની આજ્ઞા પામેલા
સર્વ વાનરયુથપાલકો પશુ પોતપોતાના વાનરગણો
સહિત ચારે દિશાઓ પ્રત્યે ઉતાવળે જવા લાગ્યા. ૯

તેમાં કેટલાક વાનર મંદ મંદ શબ્દ કરતા, કેટલાક
ઉચ્ચ સ્વરે નાદ કરતા, કેટલાક મોટી ગજનાઓ
કરતા, કેટલાક સિંહનાદ કરતા, કેટલાક હોરતા
તો કેટલાક વિવિધ પ્રકારના નાદ કરતા પોતપોતાની
દિશાઓમાં જવા લાગ્યા. ૧૦ અને પ્રસવણગિરિ
પર રહેલા રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવ સાંભળે તેમ જાણે
સ્વરે પરસ્પર કહેવા લાગ્યા : ' અરે, આપણે રાવણને
હણીશું અને ઉતાવળે સીતાને લાવીશું. ' વળી કોઈ
કોઈ વાનર કહેતા હતા : ' અરે, હું એકલો જ
સંશ્રામમાં આવેલા રાવણને નાશ કરીશ અને
પછી બીજા રાક્ષસોને પણ હણીને જનકનંદિની
સીતાને લાવીશ. ' ૧૧, ૧૨ એટલામાં વળી બીજા એક
કપિએ કહ્યું : ' અરે, તમે સર્વ અહીં જ રહો;
હું એકલો જ જઈશ અને દુષ્ટ રાવણના ભયથી
કંપી રહેલા વિદેહપુત્રી સીતાને પાતાળમાંથી પણ
લઈ આવીશ. હું વૃક્ષો તોડી પાડીશ, પર્વતો તથા
પૃથ્વીને ફાડી નાખીશ અને સસુક્રોને ક્ષોભ પમા-
ડીશ. ' ૧૩, ૧૪ એટલામાં વળી કોઈ વાનર બોલી
ભયો : ' અરે, હું એક યોજન પૃથ્વી ફરી જઈ
એવો છું. ' ત્યારે બીજાએ કહ્યું : ' અરે, હું તો યો-
જાન ફરું એવો છું. ' એટલે વળી ત્રીજાએ
કહ્યું : ' હું તો સો યોજન કરતાં પણ વધારે ફરી
શકું એવો છું. ' ૧૫ વળી કોઈ વાનર બોલ્યો :
' સમગ્ર પૃથ્વી, સસુક્ર, પર્વત તથા વન વગેરે વિષે
કિંવા પાતાળ વિષે પણ મારી ગતિ અટકે તેમ
નથી; અર્થાત્ હું સર્વત્ર જઈ શકું એવો છું. ' એ
પ્રમાણે પોતપોતાના બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલો એક એક
વાનર સુગ્રીવ તથા રામચંદ્ર સાંભળે તેવી રીતે જાણે
સ્વરે બોલતા હતા. ૧૬, ૧૭

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૬ મો

સુગ્રીવે પોતાને સમગ્ર જૂથ ઇળંગ
જ્ઞાન થવાનું કારણ દર્શાવ્યું

ગતેષુ વાનરેન્દ્રેષુ રામઃ સુગ્રીવમગ્રવીત ।

કથં મવાક વિજાનીતે સર્વે વૈ મણ્ડલં મુવઃ ॥ ૧ ॥

વાનરગણો ચારે દિશાઓ પ્રત્યે આજ્ઞા ગયા,

ત્યાર પછી પ્રસવણ પર્વત ઉપર બેઠેલા રામચંદ્ર અને સુગ્રીવ પરસ્પર અનેક પ્રકારનો વાતોલાપ કરવા લાગ્યા. એ વેળા શ્રીમાન રઘુવીરે સુગ્રીવને પૂછ્યું: ‘હે સુગ્રીવ! તે સર્વ વાનરોની આગળ એ આખા જૂનું ઈળુનું વર્ણન કરી અતાવ્યું, તે જ્ઞાન તને કેવી રીતે મળ્યું?’^૧

ત્યારે વાનસાધિપતિ સુગ્રીવે અત્યંત નમ્રતા-પૂર્વક હાથ ભેડી કહ્યું: ‘હે રઘુવીર! તમે પૂછો છો માટે તે સર્વ વૃત્તાત હું વિસ્તારથી કહું છું, તે તમે સાંભળો.’^૨ એ તમને પૂર્વે કહી સંભળાવ્યું છે તે પ્રમાણે જ્યારે મારા જ્યેષ્ઠ બહેન વાલીએ મહિષ-રૂપ ધરીને આવેલા ‘હુંડુલિ’ નામના દાનવને મલયાચળ તરફ નસાવ્યો, ત્યારે એ હુંડુલિએ મલયાચળની ચોટી શુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો. એ બેઠું તે હુંડુલિને હણવાની ઇચ્છાથી વાલીએ મને શુદ્ધના દ્વાર આગળ ઊભો રાખી એની અંદર પ્રવેશ કર્યો.^૩ હું પણ ત્યાં આગળ વિનીતની પેઠે શુદ્ધદ્વારની ચોકસાઈ કરતો ઊભો રહ્યો. આજ-કાલ કરતાં એક વર્ષ પૂરું થયું, તોપણ હુંડુલિને મારીને દાહી બહાર આવ્યો નહિ.^૪ પરંતુ ઊભ-રાયેલું રુધિર શુદ્ધના દ્વારની બહાર નીકળ્યું. એ બેઠું મને બહુ આશ્ચર્ય થયું અને ‘મારા ભાઈ વાલી મરણ પામ્યો’ એમ માનીને હું અત્યંત શોકમગ્ન થઈ ગયો. પછી મને મારી યુદ્ધમાં સૂઝી આવ્યું, તે પ્રમાણે એ એક પર્વત બેવડી ચોટી શિલાથી એ શુદ્ધનું દ્વાર બંધ કર્યું; તે એવા વિચાર-થી કે અંદર રહેલો માયાવી દાનવ બહાર નીકળશે નહિ, પરંતુ અંદર ને અંદર મરણ પામશે. ત્યાર પછી વાલીના જીવનની આશા છોડીને હું કિંકિન્ધા-માં આવ્યો અને તારા તથા રૂમા સહિત મોટા વાનરરાજ્યને પામી વાલીના મંત્રીઓની સલાહથી નિશ્ચિતપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યો.^૫ એવામાં દુષ્ટ દાનવનો નાશ કરી વાનરશ્રેષ્ઠ વાલી નગરમાં આવ્યો, ત્યારે તેના ભય તથા શુરુત્વને લીધે એ નમ્રતાપૂર્વક તેને સવશું રાજ્ય અર્પણ કરવા માંડ્યું; પરંતુ કોપને લીધે આકુળવ્યાકુળ થયેલા દુષ્ટાભા વાલીએ મારું એકે વચન બહિ માનતાં

મને હણવાનો જ નિશ્ચય કર્યો, ત્યારે હું મારા સચિવો સહિત ત્યાંથી નાસી છુટ્યો. પછી વાલી મારી પૂઠે પડ્યા.^{૧૦, ૧૧}

હે દાશરથિ! હું આગળ અને વાલી પાછળ એ પ્રમાણે રાતદિવસ દોડતાં અનેક નદીઓ, પર્વતો, જાતજાતનાં વનો તથા નગરોને ભેટો. હું અરીસા સરખી અથવા અગ્નિથી બળતા ઊંખાડિયા સરખી આખી પૃથ્વીને ગાયનાં પગલાંની પેઠે ભેઈ વળ્યો, પ્રથમ હું પૂર્વ દિશામાં ગયો. ત્યાં નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો, શુદ્ધાંબાવાળા રમણીય પર્વતો, વિવિધ પ્રકારનાં સરોવરો, અનેક ધાતુઓથી શોભતો ઉદયાચળ અને અશ્વરાઓને નિરંતર વસવાના સ્થાનરૂપ ક્ષીરસમુદ્રાદિ મારા ભેવામાં આવ્યાં.^{૧૨-૧૫} પરંતુ ત્યાં પણ વાલીને મારી પાછળ આવતો બેઠું તેનાથી ત્રાસેલો હું ત્યાંથી પાછો વળી દક્ષિણ દિશામાં નાઠો. એ દિશામાં વિંધ્યાચળ વગેરે પર્વતો અને અંદન વગેરેનાં વૃક્ષો શૈભી રહ્યાં છે. ત્યાં પણ પર્વત તથા વૃક્ષોના અંતરમાં વાલીને મારી પછ-વાડે જ દોડતો બેઠું હું ત્યાંથી પાછો પશ્ચિમ દિશા તરફ દોડ્યો. એ દિશામાં આવેલા અનેક પર્વતો તથા દેશોને ભેટો. હું છેક અસ્તાચળ સુધી ગયો; પરંતુ ત્યાં પણ વાલીને પાછળ આવતો બેઠું હું તેના ભયથી ત્રાસીને ઉત્તર દિશા તરફ નાઠો, ત્યાં પણ વાલીએ મારી પૂઠે છોડી નહિ. નાસતાં નાસતાં હિમાલય અને મેરુ વગેરે પર્વતો તથા ઉત્તર દિશાના સમુદ્ર વગેરે સર્વ સ્થળોને હું ભેઈ વળ્યો; પરંતુ કોઈએ મને શરણે રાખ્યો નહિ ત્યારે હું અત્યંત ગભરાઈ ગયો.^{૧૬-૨૦} પછી મારા યુદ્ધિમાન સચિવ હનુમાને મને કહ્યું: ‘હે રાજન્! મને હમણાં જ સાંભરી આવ્યું છે; તે એ કે પૂર્વે મતંગ ઋષિએ વાલીને શાપ આપેલો છે કે, બે વાલી તેમના આશ્રમમાં પ્રવેશ કરશે, તો વાલીના મસ્તકના સો ટકટા થઈ જશે.^{૨૧, ૨૨} હે હરીશ્વર! એ મતંગ ઋષિના આશ્રમ વિષે આપણે ઉદ્દગ-રહિત અને સુખપૂર્વક વસીશું. તેથી ચાત્રે આપણે ત્યાં જ જઈએ.’ હે રઘુવીર! હનુમાનનું વચન સાંભળતાં જ હું મતંગ ઋષિના આશ્રમમાં આવેલા

અધ્યમૂક પર્વત પર આવીને રહ્યો અને ત્યારથી મતંગ અધિક્ષે આપેલા શાપના ભયથી લાલી મારી પાસે આવ્યો નહિ. હે રાજપુત્ર! એવી રીતે વાલીના ભયથી હું જ્યારે આખા ભૂમંડળમાં ભર્યો, ત્યારે આરે દિશાની પૃથ્વીને મેં પ્રત્યક્ષ ભેદ હતી અને તે પછી હું અધ્યમૂક પર્વતની શુક્રમાં આવીને વસ્યો હતો. ૨૩, ૨૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિભાગ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૭ મો

વાનરયુથોત્ પાછા વળવું-ત્રણ
દિશાના સમાચાર

દર્શનાથ તુ વૈદેહ્યા સર્વતઃ કપિકુક્ષરાઃ ।

દ્યાવિદ્યા કપિરાક્ષેન યયોક્તં જમુરુક્ષસા ॥ ૧ ॥

કપિરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી સીતાની શોધ કરવા માટે પૂર્વાદિ આરે દિશામાં ગયેલા સર્વ વાનરો આનંદપૂર્વક દેશોદેશ વિચરવા લાગ્યા. ૧ તેઓ પોતપોતાની દિશામાંનાં સરોવરો, નદીઓના સંગમો, વૃક્ષો અને પર્વતો વિનાના તથા નદીઓના પ્રવાહને લીધે જવાને અશક્ય એવા પ્રદેશો, નગરો અને પર્વતો, વન તથા ઉપવનથી શોધી રહેલા અનેક દેશોમાં જઈ ચોતરફ સીતાની શોધ કરવા લાગ્યા. સુગ્રીવની આજ્ઞાથી સીતાશોધના કાર્યમાં જોડાયેલા એ સર્વ વાનરો દિવસે જળસ્થળાદિ જુદા જુદા માર્ગે ફરી વેદેહીની શોધ કરતા હતા અને રાત્રિ થતાં પ્રથમથી નિશ્ચિત કરી રાખેલા સ્થળે એકઠા થતા હતા. સીતાશોધ માટે નીકળેલા એ વાનરો સર્વ ઋતુમાં ઇચ્છિત ફળ આપનારાં વૃક્ષો પાસે જઈ દિવસ સુધીમાં વૃક્ષોનાં ફળ શ્રેષ્ઠ કરતા અને રાત્રિએ નિશ્ચિત કરેલા સ્થળે જઈ સોજન કરી સૂઈ રહેતા હતા. તેઓ જે દિવસે નીકળ્યા હતા તે દિવસથી આરંભી સીતાની શોધ કરતાં એક માસ પૂરો થવા આવ્યો, છતાં પણ જ્યારે સીતાની કાંઈ પણ ભાળ મળી નહિ, ત્યારે નિરાશ થઈને પાછા વળ્યા અને પ્રસવલુગિરિ પર આવી સુગ્રીવને મળ્યા. ૨-૧

પોતાના સચિવો સહિત મહાબળવાન વિનત

વાનર આખી પૂર્વ દિશામાં શોધ કરતાં પણ સીતાની ભાળ નહિ મળવાથી નિરાશ થઈ પાછો આવ્યો; સુગ્રીવથી ભય પામેલો કપિશ્રેષ્ઠ શતબલ સઘળી ઉત્તર દિશામાં શોધી વળી નિરાશ થઈ પોતાની સેના સહિત પાછો આવ્યો. ૨ અને માસ પૂર્ણ થતાં આખી પશ્ચિમ દિશા શોધી વળી સુવેણ પણ પોતાના સેન્ય સહિત પાછો આવ્યો.

સર્વ વાનરોએ પ્રસવલુગિરિ પર રામચંદ્રની પાસે બેઠેલા સુગ્રીવ પાસે આવીને તેને પ્રશ્નમાં કરી નિવેદન કર્યું: ‘હે વાનરાધિપતિ! અમોએ સર્વ પર્વતો, વૃક્ષોથી ઘાંઠાં બનેલાં વનો, નદીઓ, સમુદ્ર-ના દ્વીપો, તમોએ કહેલી સર્વ શુદ્ધાઓ અને લતાઓથી ચૂંચાયેલાં મોટાં મોટાં શુદ્ધો વગેરે સ્થળે ઘણી જ શોધ કરી, ૨-૧૩ તેમ જ હું; જ વડે જઈ શકાય એવા ગહન અને વિષમ દેશોત્તર વિષે જઈને મોટાં શરીરવાળાં પ્રાણીઓમાં પણ યોગ કરી અને તેઓનો નાશ પણ કર્યો; છતાં જનક-નંદિની સીતાની ભાળ મળી નહિ. વળી જે પ્રદેશો ઘણા જ ગહન હતા, તેમાં પણ વારંવાર સીતાની શોધ કરી છતાં ક્યાંયથી પણ તેમના ત્વમાઝ્કાર મળ્યા નહિ. ૨૪ હે વાનરેન્દ્ર! અત્યંત પરકેમવાળો અને ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલો વાલ્યુપુત્ર હેતુમાન અવસ્થા સીતાની ભાળ લાવશે; કેમ કે હું શવણ સીતાને જે દિશા પ્રતિ હરી ગયો છું, તે જ દિશામાં તેણે પ્રયાણ કર્યું છે. ૨૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિભાગ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૪૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

દક્ષિણ દિશા તરફ શોધ

સર્ગ ૪૮ મો

દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ-તે બાળુ ગયેલા
કપિઓએ કરેલો રાક્ષસનો નાશ

સહ તારાક્ષર્યા તુ સહસ્રા હનૂમાન્કપિઃ ।

સુમીલેષ યયોદિદ્યં ગન્તું વેશં પ્રવ્રક્ષમે ॥ ૧ ॥

વાનરાધિપતિ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે તાર અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાલ્યુપુત્ર હઈ-

સાને દક્ષિણ દિશા ભણી પ્રયાણ કરું.^૧ પોતાની સાથેના ઉત્તમ કપિઓ સહિત તેમણે કેટલોક દૂર ગયા પછી વિધ્યાવળની સુક્રમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં શોધખોળ કર્યા પછી એ પર્વતની આસપાસ આવેલાં ઘાટાં જંગલો, પર્વતનાં શિખરો, નદીઓ, કિણ્વો, સરોવરો, મોટાં વૃક્ષો, વૃક્ષખંડો અને નાનામોટા પર્વતો વિશે ચોતરફ શોધ કરી, પરંતુ જનકતનયા સીતાનાં ક્યાંય પણ કર્ણ ન થયાં નહિ.^{૨-૪} પછી અનેક પ્રકારનાં ફળ-મૂળોનું ભણણ કરનારા તે વાનરો ત્યાંથી નીકળી જળ-તથા મનુષ્યો વગરનાં મહાભયંકર અને શૂન્ય એવા એક ગહન વન તરફ ગયાં.^૫ ત્યાં શોધ કરી પરંતુ સીતાની ભાળ મળી નહિ. એવી રીતે બીજાં પણ કેટલાંય અરણ્યો વિશે શોધી વળ્યા. એ પ્રદેશ શુદ્ધએને લીધે ગહન હોવાથી તથા દુઃખ વડે શોધી શકાય એવો હોવાથી અત્યંત શ્રમિત અને પીડિત થયેલા એ સર્વ કપિઓ ત્યાંથી નીકળી નિર્બંધપણે બીજા પ્રદેશમાં ગયા. એ પ્રદેશમાંનાં વૃક્ષો ફળ, ગુપ્ત તથા પાંદડાં વિનાનાં હતાં અને નદીઓ જળ વિનાની હતી. કંઠમૂળાદિ ભક્ષ્ય પદાર્થો તો ત્યાં અત્યંત જ કુલ્લિત હતાં.^{૬-૮} ત્યાં મહિષ, મૃગ, હાથી અને શાર્દૂલ વગેરે વનનાં પશુઓ અથવા કોઈ ભતનાં પક્ષીઓ પણ રહેતાં ન હતાં. વળી એ પ્રદેશ વિશે વૃક્ષો, ઔષધિઓ, જીવો, વેલાઓ તથા લીલાં પાંદડાં અને પ્રકૃષ્ટિત કમળોવાળી તળાવડીઓ તો ભોવામાં પણ આવતી ન હતી; તો પછી જમરોના મધુર શું અસ્વચ્છતા કમળોની સુવાસ તો ક્યાંથી જ હોય? એ વનમાં મહાસાગ્રવાળા અને તપશ્ચર્યાદ્વીપી ધનવાળા ‘કંડુ’ નામના એક મહર્ષિ રહેતા હતા. એ મહર્ષિ સત્યવાદી, કૌર્ભએ કરેલા અપરાધને નહિ સહન કરનારા, નિયમોનું પાલન કરનારા અને કોઈથી પણ પરાભવ પામે નહિ એવા હતા. એ વન વિશે પૂર્વે એ મહર્ષિનો દશ વર્ષનો પુત્ર મૃત્યુ પામતાં અત્યંત ક્રોધ પામેલા તે ધર્મોત્તમા મહર્ષિ કંડુએ આખા વનને શાપ આપ્યો હતો: ‘આ વન ઘટા

તથા પક્ષી આદિ પ્રાણીઓ વિનાનું, દુઃખે કરી પ્રવેશી શકાય એવું અને કોઈને પણ રહેવાને અયોગ્ય થાઓ.’ કંડુ ઋષિના એવા શાપને લીધે એ વન ઉત્તર-વેરાન બની ગયું હતું. એવા ભયંકર વનમાં પણ સ્થિર અંતઃકરણવાળા અને સુગ્રીવનું પ્રિય કરનારા મહાત્મા વાનરોએ પ્રવેશ કરી વનના ગહન ભાગો, પર્વતોની કંઠરાઓ તથા નદીઓનાં ઉત્પત્તિસ્થળો વિશે વારંવાર શોધ કરી; છતાં તેઓને જનકનંદિની સીતાનો તથા તેનું હરણ કરનાર રાવણનો ક્યાંય પત્તો મળ્યો નહિ. ત્યાર પછી તેઓએ જીતાઓના શુષ્કોથી વ્યાપ્ત એવા એક ભયંકર વનમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં ભયંકર કર્મ કરનારો એક રાક્ષસ તેઓના ભોવામાં આવ્યો. એ રાક્ષસ દેવતાઓથી પણ ડરે તેવો ન હતો. પર્વત સરખા દેહવાળા એ અસુર-ને ભોતાં જ હંતુમાન આદિ સર્વ કપિઓ પોતા-પોતાનાં વસ્ત્ર સંભાળી કમર કસી યુદ્ધ માટે તૈયાર થયા. ત્યારે એ બળવાન રાક્ષસે પણ તેઓને ગર્વથી કહ્યું: ‘અરે વાનરો! તમે તો હવે મરણને શરણ થયા જ છો.’^{૧૦-૧૮} એટલું કહી દંડ મુઠિ ઉગારી એ અસુર ક્રોધભરે વાનરોની સામે દોડ્યો. રાક્ષસને પોતાની સામે આવતો ભોઈ ‘આ જ રાવણ હશે’ એમ ભણી તારાના પુત્ર અંગદે એકાએક બિછળી તેના ગ્રુપ પર ભેસ-ભેર એક લપડાક ખેંચી ફાડી. રાજપુત્ર અંગદની એક જ લપડાકથી હણાયેલો એ રાક્ષસ મોમાંથી રુધિર એકતો, તરત જ લોદાયેલા પર્વતની પેઠે ચક્કર ખાઈ પૃથ્વી પર પડ્યો અને થોડીક વારમાં તેના પ્રાણ નીકળી જવાથી તેના શ્વાસોચ્છવાસ બંધ પડ્યો. એ ભોઈ જય પામેલા વાનરોએ એ પ્રદેશનો બાકી રહેલો કેટલોક ભાગ શોધીને ત્યાંથી એક ગહન શુદ્ધ વિશે શોધ કરવા માંડી. ત્યાંથી પણ કશો પત્તો નહિ લાગવાથી નિરાશ થઈ સર્વ વનચરો બીજા એક ભોર શુદ્ધમાં ગયા. અને ત્યાં પણ ઘણી વાર સુધી ખેંચા કરી અતિ નિરાશ થઈ તેઓ એક કરતા એક શુદ્ધમાંથી પાછા નીકળ્યા અને દીન મનવાળા થઈ એકાંત

સ્થળે વૃક્ષોની છાયા નીચે આવી એકઠા મળી
એકા.^{૧૯}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ક્રિષ્ણાકાંડમાં ૪૮મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૪૮ મો

અંગદે કર્ણેષુ કપિએભયુ આધ્યાસન-
સીતાની શોધ માટે પુનઃ ઉદ્યોગ

મયાક્લદસ્તદા સર્વાન્વાનવતિદમબ્રહ્મીત ।

પરિશ્રાન્તો મહાપ્રાજ્ઞ સમાશ્વાસ્ય ઘર્તૈર્વચઃ ॥ ૧ ॥

ઘણી ઘણી શોધ કર્યા છતાં પણ સીતાની
લાગ નહિ મળવાથી ખેદ પામેલા સર્વ વાનરોનું
આધ્યાસન કરી, શ્રમિત થયેલા મહાબુદ્ધિશાળી
રાજપુત્ર અંગદ તેઓને ધીમે ધીમે કહેવા
લાગ્યો :^૧ 'હે વાનરોત્તમો ! આપણ સર્વેએ
સઘળાં વનો, પર્વતો, નદીઓ, ગહન અને દુર્ગમ
સ્થળો, મોટાં મોટાં કોતરો તથા શુદ્ધઓ વિષે
પ્રવેશ કરી, તે સર્વને સારી રીતે શોધ્યાં, તોપણ
જનકનંદિની નાનકી કિંવા તેને હરી જનારો
દુષ્કર્મી^૨ રાવણ કયાંય પણ આપણા ભ્રમમાં
આપ્યો નહિ.^૩ સીતાની શોધ કરતાં કરતાં
આપણને સમય પણ ઘણો લાગી ગયો છે અને
આપણા રાજા સુગ્રીવની આજ્ઞા ઘણી ઉચ્છ્રેષ્ઠ છે;
માટે આપણે સર્વેએ પુનઃ સીતાની ખોળ કરવાના
કાર્યમાં ભ્રમણાં ભેડાવું ભેઈએ.^૪ હે વાનરો ! આ વેળાએ
આમ નિરાશ તથા દીન થઈ બેસી રહેવું ભેઈવું
નથી. ભીડો; આજાસ, શોક તથા નિદ્રાનો ત્યાગ
કરો અને સીતાનાં દર્શન થાય તેવી રીતે ખંતથી
શોધ કરો^૫ હે કપિઓ ! અનિવેક,^૬ ઉત્સાહ
અને આરભેલા કાર્યમાંથી પાછું ન હટવું તે, એ
ત્રણે શુભો કાર્યની સિદ્ધિ કરનારા છે, એવું વિદ્વાનો
કહે છે; માટે જ હું તમને કહું છું કે, હે વન
વાસી કપિઓ ! તમે ખેંદનો ત્યાગ કરી હવે પછી
આવનારાં સઘળાં ગહન વનોમાં શોધ કરો. હે
વાનરો ! આપણે સર્વેએ શોધેલા સ્થળોને પુનઃ
પણે ઉત્ક્રાંદ ધરી શોધવાં ભેઈએ.^૭ સતત

* કાર્ય કરતા નિષ્પળ થવાય તોપણ ખેદ ધર્મ
સ્થિતિ તે જ કાર્યમાં મંડ્યા રહેવું તે.

ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષને તે કાર્યનું ફળ અવશ્ય મળે
છે; પરંતુ કંટાળી જઈ ઉત્સાહરહિત થનાર પુરુષ
ફળ મેળવી શકતો નથી.^૮ હે વાનરો ! આપણે
રાજા સુગ્રીવ ઘણો જ કોપી અને ઉચ્છ્રેષ્ઠ દેનારો
છે, માટે આપણે તેનાથી તથા મહાત્મા રામચંદ્રથી
ડરવું ભેઈએ.^૯ હે કપિવરો ! આ હું તમારા સર્વના
હિત માટે કહું છું; માટે ભે તે રુચે તો તેમ કરો
અથવા હે વાનરો ! આ સમયે આપણા સર્વને
ખીલું જે કંઈ કરવા યોગ્ય હોય તે જણાવો.^{૧૦}

રાજપુત્ર અંગદનું ભાષણ સાંભળીને ગંધ-
માહન વાનરે તરમ અને શ્રમથી થતી પીડાને
લીધે લયકતી વાણીથી કહ્યું :^{૧૧} 'હે વાનરોત્તમો !
રાજપુત્ર અંગદે જે વચનો કહ્યાં તે આપણને અનુ-
કૂળ, યોગ્ય તથા હિતરૂપ છે; આપણે તે પ્રમાણે
જ કરવું ભેઈએ.^{૧૨} હે કપિઓ ! તમે ખેંદનો
ત્યાગ કરી ભ્રમણ થાઓ અને આહો. મહાત્મા
સુગ્રીવના કહ્યા પ્રમાણે આપણે સઘળા પર્વતો,
શુદ્ધઓ, શિલાઓ, ઉજ્જડ વનો તથા પર્વતોના
ઝરાઓમાં પુનઃ શોધ કરીએ. ઉતાવળ કરો; ચાલો,
આપણે સર્વ મળી હમણાં જ આ પ્રવૃત્તિમાં
આવેલાં દુર્ગમ સ્થળો વિષે શોધી વળીશું.^{૧૩, ૧૪}

અંગદનાં વાચ્યોને સુષ્ટિ આપનારાં ગંધ-
માહન વાનરના હિ મતભર્યાં વચન સાંભળીને
મહાભળવાન સર્વ કપિઓ પુનઃ ઉત્સાહશુદ્ધ થઈ
ભ્રમણ થયા અને વિધ્યાચળ તથા અનેક પ્રકારનાં
વનોથી ઘેરાયેલી દક્ષિણ દિશામાં ફરવા ગયા. સર્વે
શોધ કરતા તેઓ શરદઋતુના વાદળ સરખા
સ્વેત વર્ષાવાળા અને શુદ્ધઓ તથા શિખરોવાળા
રજતગિરિ પર ચઢ્યા. સીતાનાં દર્શનની આકાંક્ષા
વાળા તે વાનરો એ પર્વત પર આવેલા લોખવનો
તથા રમ્ય સપ્તપર્ણનાં વનો વિષે સારી રીતે ખોળ
કરતા છેક પર્વતની ટોચ ઉપર જઈ પહોંચ્યા અને
ત્યા જઈને ઘણી ખોળ કરી છતાં રામપત્ની
સીતાના દર્શન થયાં નહિ^{૧૫-૧૮} એ પ્રમાણે મોટી
શુદ્ધઓવાળા એ રજતગિરિ પર શોધ કરી નિરાશ
થયેલા અને ચોતરફ દૃષ્ટિ કરતા એ વાનરો તે
પર્વત પરથી નીચે ભિતર્યા અને એક વૃક્ષની છાયા

નીચે આવી કોઈ અમિત પુરુષની પેઠે ઉદ્ભવ
ચિત્તે બે ઘડી બેઠા. ^{૧૯} બે ઘડી પછી કંઈક
સ્વસ્થ તથા શ્રમરહિત થઈ, તેઓ આખી દક્ષિણ
દિશામાં શોધ કરવા યુગ્મ પથ ઉલુકત થયા. ^{૨૦, ૨૧}

પછી એ સર્વ વાનરો કપિવર હનુમાનને મુખ્ય
કરી વિધ્યાવ્યગ્રથી આરંભી દક્ષિણ દિશા વિષે
શોધ કરતા સર્વ ત્રિચરવા લાગ્યા. ^{૨૨}

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મૃતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ક્રિષ્ણ-પાઠાંકમાં ૧૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૦ મો

ઋક્ષમિલ પ્રતિ ગમન-તપસ્વિનીદર્શન

સહ વારાહવાચ્યાં તુ લંગમ્ય હનુમાન્કપિ ।

વિચિત્તોતિ વ વિચ્છિન્નમ્ ગુહ્યમ્ ગદ્ગતિનિ વ ॥ ૧ ॥

તાર અને અંગદ આદિ વાનરો સહિત વાસુ-
સુત હનુમાને દક્ષિણ દિશામાં આવેલા વિધ્ય-
પર્વતની શુક્રાઓ અને ગહન વનો વિષે સીતાની
શોધ કરવા માંડી. ^૧ સિંહો અને વ્યાઘ્રાદિ વનચર
પશુઓએ સેવેલી એ પર્વતની શુક્રાઓ, વિષમ
તથા મોટા મોટા અરાઓ વિષે ચોતરફ શોધ
કરતા તે હનુમાનાદિ કપિઓ છેક વિધ્યાવ્યગ્રના
નૈઋત્ય શિખર પર જઈ પહોંચ્યા. ત્યાં જતા
સુધીમાં તેઓને સુઝીવે આપેલી એક માસનો
અવધિ પૂરા થયો. ^{૨, ૩} એ પ્રદેશ અનેક શુક્રાઓ
તથા ગહન વનોથી ભરપૂર હોવાને લીધે મહાદુઃખે
પથ શોધી શકાય એવા ન હતો, તોપણ કાર્યથી
પાછા ન હંતાં વાસુસુત હનુમાન ચોતરફ શોધ
કરવા લાગ્યો. ^૪ એ ભેઈ બીભ સર્વ વાનરો પથ
એકબીજાથી છૂટા પડી ચોટે ચોટે ફર રહી ખતથી
શોધ કરવા મડી પડ્યા. સૈન્યમાંના મુખ્ય મુખ્ય
નાયકો જેવા કે ગબ, અવાલ, ગવથ, શરભ, ગંધ-
માહન, મૈંદ, દિવિંદ, હનુમાન, બાંબાન, સુવરાજ
અંગદ અને તાર વગેરે વાનરો પર્વતસમૂહોથી
વ્યાપ્ત દક્ષિણ દિશામાં શોધ કરતા ચાલ્યા જતા
હતા; એટલામાં એક ઉઘાડા કારવાળું બિલ (કોતર)
તેઓના બેવામાં આવ્યું; એ બિલમાં પ્રવેશ કરવો
ઘણું જ કઠિન હતો; કેમ કે તેનું મથદાનવે રક્ષણ

કરેલું હતું. તેનું ‘ઋક્ષમિલ’ એવું નામ હતું.
એ ઋક્ષમિલના કારમાંથી કૌચો, હંસો, સારસો
તથા કમળની રજથી રકતવર્ણ બનેલાં અને બળથી
પલળેલી પાંખોવાળાં ચક્રવાકાદિ પક્ષીઓ આવબવ
કરતાં હતાં. વળી મુગધશુક્રા શીતળ પવન
તેમાંથી ધીમે ધીમે નીકળતો હતો. આ ઉપરથી
‘અહીં બળ હશે’ એવું અનુમાન માંધી એ સર્વ
કપિઓ કે જેઓ કુધા-તૃપાથી પીડિત થવાને,
લીધે બળની શોધ કરતા હતા તથા અત્યંત શ્રમિત
થયા હતા, તેઓ સર્વ તે બિલમાં પ્રવેશ કરવાની
ઇચ્છાથી ત્યાં આગળ ભેલા રહ્યા. એટલામાં બીભ
સર્વ વાનરો કે જેઓ સીતાની શોધ માટે ફર ફર
કરતા હતા, તેઓ પથ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને
લતાઓ તથા વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત, નાના પ્રકારનાં પ્રાણી-
ઓથી ભરેલા, પાતાળ સરખા ગંભીર અને દુઃખે
કરી પ્રવેશી શકાય એવા ઋક્ષમિલને ભેઈ વિસ્મિત
થયા. ‘આમાં બળ હશે’ એમ પારી, એ મહા-
બળવાન તેજસ્વી વાનરો તુરત જ તે ભયંકર બિલમાં
પ્રવેશવાને તૈયાર થયા. ત્યારે પર્વતશિખર સમાન
દંઢ દંઢવાળો પવનસુત હનુમાન કે જે દુર્ગમ વન-
માર્ગોને શોધવામાં સમર્થ હતો, તેણે સર્વ વાનરોને
સંબોધી કહ્યું : ‘હે વાનરો ! આપણે સૌ દક્ષિણ
દિશામાંના પર્વતોથી ભરેલા સમગ્ર પ્રદેશો શોધી
શોધીને ચાકી ગયા, તોપણ સીતાની ભાળ મળી
નહિ, માટે આ બિલમાં પ્રવેશ કરી આપણે શોધ
કરવી ભેઈએ. ભેકે આ બિલ ઘણું જ ભયંકર
અને દુઃખવેશ્ય જણાય છે, તોપણ તેમાંથી હંસો,
કૌચો, સારસો તથા બળથી સિબળેલી પાંખો-
વાળાં ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓ નીકળે છે અને
એનાં કાર આગળ ભેજેલાં વૃક્ષો પથ લીલાંછમ
જણાય છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, એમાં
અવશ્ય કોઈ બળવાળો દૂવો કિંવા ધરો હશે.’

હનુમાનનાં વચ્ચેનાં સાંભળી બળની આકાંક્ષા-
વાળા સર્વ વાનરોએ તુરત જ અંધકારથી વ્યાપી
રહેલા એ બિલમાં પ્રવેશ કર્યો. ^{૫-૧૭} અંગ અને
સુલાદિના પ્રકાશરહિત હોવાને લીધે રૂપાંટાં ભેલાં
કરે એવા એ બિલને વિષે પ્રવેશ કરતાં જ તે વાનરો-

એ ત્યાં રહેનારાં સિંહ અને મૃગ આદિ પશુઓ તથા પક્ષીઓને નાસનાસ કરતાં બેઠાં. તેનાથી ન ડરતાં તે કપિઓ અધિકારમાં આગળ ને આગળ વધ્યા. તેઓ જેમ જેમ આગળ ગયા, તેમ તેમ ઓઢું તો ગાઢ અંધારું આવ્યું કે જ્યાં આગળ તેઓની દૃષ્ટિ જઈ શકી નહીં; અથવા તેઓ અધિકારને લીધે ઓકળીબને બેઠી શક્યા નહિ. તેઓનાં ધરાક્રમ અને પ્રભાવ પણ મંદ થઈ ગયાં. અધિકારને લીધે દંડિ છવાઈ જવાથી તેઓ ઓકળીબના હાથ અલીને વાચુ સરખી ગતિથી ચાલવા લાગ્યા. મોટા વેગથી માર્ગ કાપતા એ કપિવરો નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી વ્યાસ એવા એ લાયકર બિલમાં ને બિલમાં એક ચોજન સુધી ચાલ્યા ગયા, તોપણ અધિકારને અંત જણાયો નહિ. હવે તેઓ સંસારહિત થઈ ગયા અને તુષાને લીધે ‘જળ, જળ’ એમ જાણવા લાગ્યા. અત્યંત થાકને લીધે દીન સુખવાળા તથા કૃશ બનેલા એ વાનરોએ અધિકારમાં ને અધિકારમાં જ લણી વાર સુધી ચાલ્યા કયું; ત્યારે છેવટે ચૌડેક દૂર પ્રકાશ બેવામાં આવ્યો. જ્યાં એ પ્રકાશ દેખાતો હતો તે અધિકાર વિનાનો રમણીય વન-પ્રદેશ હતો. તેને બેતાં અત્યંત હર્ષિત થઈ તે સર્વ કપિઓ ઉતાવળી ગતિથી તે પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં અધિકારી તો નામનિશાન પણ ન હતું. ૧૮-૨૪ એ વનપ્રદેશ વિષે ભિન્ન શાલ, તાલ, તમાલ, સોપારી, તગર, ધાવડો, અંપક, નાગકેશર અને કરેણ વગેરે વૃક્ષો, જાણે સુવર્ણમય જ હોય, એવાં દેખાતાં હતાં અને ઝળહળતા અગ્નિ સરખો તેમનો પ્રકાશ પડતો હતો. એ વૃક્ષો ધરનાં રાતાં નવાંકુરો તથા યુગયુગે વનની શોભામાં વધારો કરી રહ્યાં હતાં. ૨૫, ૨૬ સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળાં દેહીપ્રમાન રૂપેરી વર્ણનાં વૃક્ષો કે જે ટોચ સુધી છવાયેલી લતાઓરૂપી સુવર્ણભૂષણોથી ભૂષિત હતાં અને જેના થડની આસપાસ આરે બાણ વૈદ્યૃમ્ભિની વેદિકા રચેલી હતી, તેને બોઈ સર્વ કપિઓ હર્ષિત થયા. વળી ત્યાં આગળ જાત-જાતનાં પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત અને નીલવૈદ્યૃમ્ભિ સરખા વર્ણવાળી કમલિનીઓ બેવામાં આવતી

હતી; ૨૭, ૨૮ તેમ જ ભિગતા સૂર્ય સરખાં પ્રકાશમાન સુવર્ણવૃક્ષોથી વીંટાયેલી તથા રૂપેરી અને સોનેરી રંગનાં મત્સ્યો તથા કમળોથી વ્યાપ્ત એવી નિર્મળ જળવાળી તળાવડીઓ દૃષ્ટિએ પડતી હતી. ત્યાં આગળ સોનું, ચાંદી તથા વૈદ્યૃમ્ભિ વગેરે કિંમતી વસ્તુઓથી નિર્મોલ કંદેલાં સાત માળવાળાં સેંકડો ગૃહો શોભી રહ્યાં હતાં. પ્રત્યેક ગૃહમાં સુવર્ણના ગોખ મૂકેલા હતા અને તેમાં ચોતીની સેરો લટકતી હતી. એ ગૃહોની આસપાસ આવેલા જગીચાઓમાં પ્રવાહ અને મણિ સરખાં યુગ્મ તથા ફળના ભારથી લચી રહેલાં વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં અને એ વૃક્ષોમાંથી નિરંતર ઝરતા મધુરસનું સેવન કરવા અર્થે આવેલા ભ્રમરો ત્યાં શુંબરવ કરી રહ્યા હતા. આ સર્વ શોભા નીરળી એ સર્વ કપિઓએ ત્યાંના એક સુગ્રહ ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો; ત્યારે ભાં મણિજડિત સુવર્ણના વિવિધ પ્રકારના પલંગો તથા વિશાળ આસનો ઠેરઠેર પડેલાં બેવામાં આવ્યાં. વળી એ ગૃહમાં કોઈ સ્થળે સોના, રૂપા તથા કાંસાનાં પાત્રોના મોટા ઢગ ગોઠવી રાખ્યા હતા; કોઈ સ્થળે જાગરુ વગેરે દિવ્ય અંદાનનો સંગ્રહ કરી રાખ્યો હતો; કોઈ સ્થળે આહાર કરવા યોગ્ય પવિત્ર કંદમૂળ તથા ફળ વગેરે તેમ જ મધુરસનો સંગ્રહ કરી રાખેલો હતો; કોઈ સ્થળે વિમાન, રથ, પાલખી વગેરે ઉત્તમ વાહનો પડેલાં હતાં; કોઈ સ્થળે દિવ્ય અને અમૂલ્ય વસ્ત્રોના ભંડાર ભરેલા હતા, તો કોઈ સ્થળે ચિત્રવિચિત્ર ભિન્નનાં વસ્ત્રો તથા મૃગચર્મોના ઢગલા કરી મૂક્યા હતા.

ઋક્ષબિલ વિષે ઉપર્યુક્ત સર્વ શોભાને નીરખતા અને સર્વત્ર સીતને શોધતા હતુમાન વગેરે સર્વ કપિવરો ચોતરફ ફરતા હતા, એવામાં પોતાના તેજે કરી અગ્નિ સમાન પ્રકાશથી કોઈ એક સ્ત્રી તેઓની દૃષ્ટિએ પડી. એ સ્ત્રી નિયમિત આહાર કરનારી એક વૃદ્ધ તપસ્વિની હતી. તેણે પોતાના શરીર પર કુણ્ડ મૃગચર્મ તથા વલ્કલવત્ર ધારણ કર્યું હતું. આવા યુગ્મ અને નિર્જન સ્થળનાં એકલી એક વૃદ્ધ સ્ત્રીને બોઈ સર્વ કપિઓ વિસ્મિત થઈ ગયા અને બંધે લાયક પાત્રો હોય તેની પેઠે કોઈ

પણ બોલ્યાઆલ્યા વિના જ બિભા રહ્યા. ૨૯-૩૯ પછી
પર્વત સમાન દેહવાળો મહા સમર્થ હંતુમાન તુરત
જ નિર્ભયપણે તેની આગળ ગયો અને તે વૃદ્ધ
તપસ્વિની હોવાથી તેને પ્રણામ કરી હાથ બેઠી
પૂછ્યું : 'હે દેવી ! તું કોણ છે ? અને આ બિલ-
ભવન તથા રત્નો વગેરે કોનાં છે ?' ૪૦

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૧ મો

હેમા અપ્સરાની સખી સ્વયંપ્રભાની લેટ

હ્યુક્ત્વા હ્યુમાંસ્ત્ત્વ ચ્ચૌરકુળ્ળાજિનામ્બરમ્ ।

અન્નવીર્ણા મહાભાગાં તાપર્ણા ધર્મચારિણીમ્ ॥ ૧ ॥

અક્ષબિલમાં રહેનારીએ વૃદ્ધ તાપસી કે જેણે
વક્ષઃલવણ તથા કૃષ્ણ મુગધર્મ ધારણ કર્યાં હતાં
અને જે ધર્મનું આચરણ કરનારી હતી તેને વાચુ-
સુત હંતુમાને પૂછ્યું : 'હે મહાભાગા ! કુધા-
તૃપ્તાથી શ્રમિત થયેલા અને અત્યંત ખેડ પામેલા
અમેાએ 'અહીં જળમળશે' એમ ધારી, એકાએક
અધકારથી બપોરેલા આ બિલમાં પ્રવેશ કર્યો છે.' ૧
હે તપસ્વિની ! અમે સૌ તૃપ્તાથી પીડિત હોવાને
હાથે જળની આશાથી આ મોટા ભૂવિવરમાં
આવ્યા છીએ. તેમાં વળી આ અનેક પ્રકારની
અદ્ભુત ઉપમા અપાઘ એવા ઉત્તમોત્તમ પદાર્થો
એઈને તો બિલટા અમે વધારે પીડિત અને શ્રમિત
થયા છીએ અને અમારું ચિત્ત વ્યાકુળ બની ગયું
છે. માટે હે દેવી ! અમારો ભય નિવૃત્ત કરવા
અથે અમે તને પૂછીએ છીએ કે, તરણ સૂચી
સરખા પ્રકાશયુક્ત આ સુવર્ણનાં વૃક્ષો અને આહાર
કરના યોગ્ય આ પવિત્ર કંદમૂળ તથા ફળો કોનાં
છે ? વળી આ સાત ભૂમિકાવાળાં સુવર્ણમય તથા
રૌપ્યમય દિવ્ય યૃક્ષો કે જેની ભીતોમાં સુવર્ણના
ગોખ મૂકેલા છે તથા જેનાં ફારો પર મણિયુક્તાનાં
તોરણો બાંધેલાં છે તે કોનાં છે ? આ પુષ્પ તથા
ફળવાળાં અને સુંદર સુગંધવાળાં પવિત્ર વૃક્ષો તથા
સરોવર વિષેનાં દ્રમણો કોના પ્રભાવથી સુવર્ણમય
અનેલાં છે ? ૨-૯ વળી આ જળમાંનાં કાચળા તથા
મત્સ્યો પણ સુવર્ણનાં કેમ દેખાય છે ? આ સવળી

ચોભા તારા પ્રભાવથી ઘર્ષ છે કે કોઈ બીજીની
તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી ઘર્ષ છે ? એ સર્વ અમે
અબલ્યાને યથાસ્થિત કરી સંભળાવ.' ૧

મહાત્મા હંતુમાનનાં વચન સાંભળી ધર્મો-
તુષાનમાં તત્પર રહેનારી તથા સર્વ ભૂત-આણીઓનું
હિત ધન્યનારીએ વૃદ્ધ તાપસીએ કહ્યું : 'હે
વાનરર્ષલ ! મહાતેજસ્વી અને માયાવી મયદાનવે
પોતાની માયાના બળ વડે આ સદૃશ સુવર્ણમય
વન નિર્મોણ કર્યું છે. આ સુવર્ણમય ઉત્તમ ભવન
પણ તેણે જ બનાવેલું છે. એ મયદાનવ પૂર્વે દાનવો-
નો વિશ્વકર્મા હતો. હે વાનરર્ષભ ! એ મય-
દાનવે પૂર્વે કોઈ વન વિષે હબરો વર્ષ પર્વત ઉપ
તપશ્ચર્યા કરી બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કર્યા હતા અને
તેમની પાસેથી વિચિત્ર સદિ સ્વવાલું સામર્થ્ય
તથા શુકાચાર્યપ્રણીત શિલ્પશાસ્ત્રનું ઉત્તમ જ્ઞાન
પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ત્યાર પછી સર્વ કામલોગોનો
લોકતા એ મહાબળવાન મયદાનવ આ ભૂવિવરમાં
દિવ્ય વન તથા ભવન રચીને તેમાં સુખપૂર્વક
રહેતો હતો. આ દિવ્ય ભવનમાં રહેતાં કેટલોક
કાળ વીત્યા પછી એ જ્ઞાનવશ્રેષ્ઠ મય ઇંદ્રની હેમા
નામની અપ્સરા પર આસક્ત થયો. એ બધી
કોષે ભરાયેલા ઇંદ્રે તેની સાથે સુદ્ધ આરંભ્યું. એ
સુદ્ધમાં ઇંદ્રના વચ્ચના પ્રહારથી તેનો નાશ થયો.
ત્યાર પછી બ્રહ્મદેવે આ ઉત્તમ વન, ફલોભ કામ-
લોભ તથા આ સુવર્ણ, યૃક્ષો કિ માયાસુરની મોટી
સમૃદ્ધિ હેમા અપ્સરાને સોંપી દીધી છે. હે કપિ-
વર ! આ ભવન વગેરે સર્વ દિવ્ય સમૃદ્ધિ એ
હેમાની છે. હે વાનરો ! હું તો મહાસુનિ મેરુ-
સાવર્ણીની પુત્રી છું, મારું નામ 'સ્વયંપ્રભા' છે.
હે વાનરોત્તમ ! તૃત્ય તથા ગીતવિદ્યામાં કુશળ
એવી તે હેમા અપ્સરા મારી પ્રિય સખી હોવાથી
તથા તેણે પોતાના ભવનની રક્ષા કરવા સારુ પૂર્વે
મારી પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી હું મારી એ પ્રિય
સખીના આ ભવનની રક્ષા કરું છું. હે વાનરો !
તમે આ ભયંકર વનમાં શા કાર્ય નિમિત્તે આવ્યા
છો ? ૧૮-૧૯ અરે, આ અત્યંત દુર્ગમ વન વિષે તમે
કેવી રીતે આવી શક્યા, એ સદૃશ તમે મને કહી

સંભળાવેા. હે વાનરો! તમે સર્વ ક્ષુધા-તૃષાથી પીડિત છો, માટે પ્રથમ ભક્ષણ કરવા યોગ્ય આ કુળો તથા કંઠમૂળોનું ભોજન કરી નિર્મળ જળનું પાન કરો અને પછી તમારું સર્વ વૃત્તાંત મને કહો.^{૧૯} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિરૂપિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના . . કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પર મો

તાપસી સ્વયંપ્રભા

અથ તાનમ્રવીત્સર્વાન્વિશ્વાન્તાન્દરિયૂયપાન ।

દ્વં વચનમેકાગ્રા તાપસી ધર્મેચારિણી ॥ ૧ ॥

વૃદ્ધ તાપસી સ્વયંપ્રભાની આજ્ઞાથી સર્વ વાનરોએ યથેચ્છ ભોજન-પાન કરી, શૈલીક વાર વિશ્રાંતિ લીધી. ત્યાર પછી એકાગ્ર ચિત્તવાળી અને ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારી સ્વયંપ્રભાએ તેઓને કહ્યું : ‘હે વાનરો! કુળોને આહાર તથા શીતળ જળપાન કરવાથી જો તમારો શ્રમ નિવૃત્ત થયો હોય તથા તમારું વૃત્તાંત મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય, તો હવે તે સમુદ્ધ મને કહો.’ સ્વયંપ્રભાનું વચન સાંભળી પવનસુત હનુમાન અત્યંત નમ્રતા-પૂર્વક તેને સમુદ્ધ વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યા.

હનુમાને કહ્યું : ‘હે દેવી! સર્વ લોકના રાજા અને ઇંદ્ર તથા વરુણની ઉપમા અપાય એવા હશશનંદન રામચંદ્રે પોતાના લઘુ બ્રાતા લક્ષ્મણ તથા પોતાની પત્ની મહાદેવી સીતા સહિત કંઠકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો અને ફરતાં ફરતાં જન-સ્થાનમાં આવીને વાસ કર્યો હતો, જો વેળા તેમની નજર ચૂકવીને તેમની પત્ની સીતાનું રાવણ રાક્ષસે હરણ કર્યું છે.^{૧-૫} જો સીતાની શોધ કરતાં રામ-ચંદ્રે કિષ્કિન્ધા પ્રવેશ આવી અમારા રાજા સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી બાંધી છે અને સુગ્રીવે સીતાની શોધ કરવા માટે અંજના અધ્યક્ષપણા નીચે, અગસ્ત્યે સેવેલી અને યમરાજાએ રક્ષણ કરેલી આ હક્ષિણ દિશામાં મોકલ્યા છે. મહાત્મા સુગ્રીવે અમને આજ્ઞા કરી છે : ‘હે વાનરો! તમે સૌ ઇષ્ટિત રૂપ ધરનારા રાવણના નિવાસસ્થળની તથા જનકુતનયા સીતાની શોધ કરો.’^{૧-૮} સુગ્રીવની

આજ્ઞાને અનુસરી અમે સર્વ કપિઓ અત્યાર સુધી સમૂળી હક્ષિણ દિશા શોધીશોધીને કંટાળી ગયા. અને છેવટે હક્ષિણ સમુદ્ર વિષે શોધ કરવાની ઇચ્છાથી તે તરફ જતા હતા; પરંતુ અત્યંત શ્રમને લીધે તથા ક્ષુધા અને તૃષાને લીધે અમારાં મુખ વિવશ થઈ ગયાં. અમે સર્વ કપિઓ એક વૃક્ષની છાયા નીચે બેસીને સુગ્રીવની આજ્ઞાને વિચાર કરતા ચિંતારૂપ મહાસાગરમાં ડૂબી ગયા. સુગ્રીવે આપેલો એક માસનો અવધિ પૂરો થવા આપ્યો, છતાં હજી સુધી અમે તેના કાર્યના પારને પામ્યા નથી.^{૬-૧૦} પછી જળની આશાથી અમે થોડેર દંષ્ટિ ફેરવતા હતા, એવામાં આ મોટું બિલ અમારા જોવામાં આવ્યું. તુરંત જ અમે સર્વ ભેડી તેના દ્વાર આગળ આવ્યા અને બેસી તેમને અધ-કારથી વ્યાપ્ત હતું; છતાં તેમાં લીલીછમ લતાઓ તથા વૃક્ષો જણાતાં હતાં અને તેના દ્વારમાંથી પલળેલી પાંખોવાળા હંસો, કૌશી તથા સારસ આદિ પક્ષીઓ નીકળતાં હતાં. એ બેઠે ‘અહીં જળ હશે એવી મને ખાતરી થઈ, ત્યારે મેં સર્વ કપિઓને અંદર પ્રવેશ કરવાનું કહ્યું. મારું વચન સાંભળી સર્વ કપિઓએ પશુ ધાસ્યું કે, ‘આ બિલમાં અવશ્ય કોઈ જળાશય હશે જ.’^{૧૧-૧૩} નિશ્ચય થતાં જ સીતાની શોધના કાર્ય માટે ઉતાવળા એવા અમે એકાએક આ અધકારવાળા બિલમાં પ્રવેશ કર્યો. જેમ જેમ અંદર આવતા ગયા, તેમ તેમ અધકાર વધતો ગયો. દંષ્ટિ અશક્ત થઈ જવાથી અમે સર્વ કપિઓ એકબીજાના હાથ ઝાલીને આગળ વધ્યા અને અંતે આ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા. હે દેવી! આ અમારું વૃત્તાંત છે અને સીતાની શોધ કરવાનું અમારું મુખ્ય કાર્ય છે. માર્ગમાં ક્ષુધા તથા તૃષાથી પીડા પામવાને લીધે અમે સર્વ એકાએક આ બિલમાં આવી ચઢ્યા છીએ. હે દેવી! અમે સર્વ કે જેઓ ક્ષુધાને લીધે લીજ થયેલા હતા, તેઓને તે આતિથ્ય-ધર્મને અનુસરી જે કૂળ-મૂળાદિ આખ્યાં તેનું ભક્ષણ કરીને અમે ક્ષુધાના દુઃખમાંથી મુક્ત થયા

છીએ. હે તપસ્વિની ! હુધાને હીધે ખરેખર અમે સર્વ મરણની દશામાં આવી પડ્યા હતા; પરંતુ તે મારું રક્ષણ કયું છે, માટે તે કરેલા ઉપકારનો બદલો વાળવા અમે તારું શું પ્રિય કરીએ, તે તું કહે.’

વાયુસુત હંતુમાન સહિત સર્વ કપિઓનાં વચન સાંભળી સર્વે સ્વયં પ્રભાએ તેઓને કહ્યું : ‘હે વાનર ! તમે સર્વ બળવાન વાનરોનાં પ્રત્યુપકાર કરવાની ઇચ્છા જણાવનારાં વચનો સાંભળીને જ હું સંતુષ્ટ થઈ છું. હે કપિવરો ! હું કે જે નિરંતર ધર્માનુકીર્તાનાં જ તત્પર રહેનારી છું, તેને કોઈ પણ પ્રિય પદાર્થની આપશ્યકતા નથી.’^{૧૪-૧૯}

તપસ્વિની સ્વયં પ્રભાતુ ધર્મસુક્ત વચન સાંભળી વાયુસુત હંતુમાન તેને કહેવા લાગ્યો : ‘હે દેવી ! તમે કે જે ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા છો, તેના શરણે અમે સર્વ કપિઓ આજે આવી પડ્યા છીએ.^{૨૦, ૨૧} મહાત્મા સુગ્રીવે અમને સીતાની શોધ કરી પાછા વળવાનો જે અવધિ આપ્યો હતો, તે તો અહીં આજ પૂરો થયો છે. હવે અમારું આયુષ્ય પૂરી થયું છે; કેમ કે ‘એક માસની અંદર પાછા વળવું’ એવી સુગ્રીવની આજ્ઞાનુ અમે ઉલ્લંઘન કયું છે અને એક માસમાં પાછા નહિ વળનારને હેઠાંતહાં થવાનો છે; માટે હે ધર્મઆરિણી ! અમે સર્વને તું આ બિલમાંથી બહાર કાઢ અને સુગ્રીવના ભયથી અમારું રક્ષણ કર. હે દેવી ! સીતારોધરૂપ મોઢું કાચું હજી અમારે કરવાનું છે અને તે કાંઈ અહીંયાં રહેવાથી થાય તેમ નથી.’

હંતુમાનનાં વચન સાંભળી વૃદ્ધ તાપસી સ્વયં પ્રભાએ કહ્યું :^{૨૨-૨૫} ‘હે વીર હંતુમાન ! આ બિલમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કોઈ પણ પ્રાણીએ જીવતાં બહાર નીકળવું મળ્યું જ નહીં રહે, તોય પણ કંઠિન નિયમેનું પાલન કરીને મેળવેલા તપના પ્રભાવથી હું તમે સર્વ વાનરોને આ ભયંકર બિલમાંથી બહાર કાઢીશ.’ એટલું હંતુમાન પ્રત્યે કહીને પછી તેણે સર્વ વાનરોને સંબોધી કહ્યું : ‘હે વાનર-સુગ્રીવો ! બે તમારે આ બિલમાંથી બહાર નીકળવું હોય, તો તમે સૌ પોતપોતાનાં ટોચે મીંચો;

તેમ કયાં સિવાય અહીંથી બહાર નીકળી શકાશે નહિ.’

તપસ્વિની સ્વયં પ્રભાનાં વચન સાંભળતાં જ બહાર નીકળવાની ઇચ્છાથી હર્ષિત થયેલા સર્વ કપિઓએ નેત્ર મીંચ્યાં અને ઉપરથી કોમળ આંગળીઓવાળાં કરકમળો વડે પોતાનાં નેત્ર તથા મુખ પણ આચ્છાદિત કર્યાં, એટલે સ્વયં પ્રભાએ એક નિમેષ જેટલા સમયમા જ તે સર્વ કપિઓને બિલમાંથી બહાર લાવી કહ્યું : ‘હે વાનરો ! હવે તમે તમારાં નેત્ર ઉઘાડો.’ સ્વયં પ્રભાતુ વચન સાંભળતાં જ સર્વ વાનરોએ નેત્ર ઉઘાડ્યાં અને એમું તો પોતે પૂર્વે હતા ભાં-બિલના દ્વાર આગળ આવી બેઠા હતા.^{૨૬-૩૦} તપના અદ્ભુત પ્રભાવથી પોતાને એકાએક બિલની બહાર નીકળેલા બેઠેને વિસ્મિત થયેલા સર્વ કપિઓનું આચ્છાસન કરી સ્વયં પ્રભા કહેવા લાગી : ‘હે કપિકુજરો ! ભુજો, આ અનેક ભતની લતાઓ તથા વૃક્ષોવાળો વિધ્યાચળ, પેહો દૂર જણાય તે પ્રસવણ પર્વત અને આ પાસે જ અગાધ જળવાળો ક્ષિણ સમુદ્ર છે. હે વાનરવંદો ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. હવે હું મારા ભવન પ્રત્યે જઈશ.’ એટલું કહીને તપસ્વિની સ્વયં પ્રભાએ પોતાની પ્રકાશમાન શુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૩૧}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મિષિનગાદ્યમાં ૫૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પઝ મો

વાનરોનો ખેડ

વતસ્તે દ્વદશુર્ગોરં સાગરં વવળાલયમ્ ।

અપારમમિવર્જનં ઘોરંકુમિરિકાકુલમ્ ॥ ૨ ॥

તપસ્વિની સ્વયં પ્રભાએ તપના પ્રભાવ વડે બ્યારે સર્વ વાનરો ઋક્ષબિલથી બહાર નીકળ્યા, ત્યારે તેઓએ જળના સ્થાનરૂપ અને ઉપરાઉપરી બેઠેલા તરંગોથી અત્યંત ગંભીરતા અપાર મહા-

* આ પ્રસવણ પર્વત મિષિનગા પાસે આવેલા પ્રસવણથી ભરેલો, જેમ કેટલાક કહે છે અને કેટલાક કહે છે કે, પ્રસવણ પર્વત મળેલા દેવો દોષાથી દૂરથી પણ બેઠે શકતા હતા. તિ ટી

સાગરને ભેયો.^૧ મધદાનવની માયાથી નિર્મોહ થયેલા ઋક્ષખિલ વિષે શોધ કરતાં ભૂલા પડવાથી સુગ્રીવે આપેલા એક માસનો અવધિ ધ્યાનનોય વ્યતીત થઈ ગયો હતો; તેથી તે સર્વ મહાત્મા વાનરો પ્રકૃષ્ટિત વૃંદાવાળા વિશ્વાશળના દક્ષિણ તરફના છેક છેલ્લા છેડા પર બેસીને ચિંતા કરવા લાગ્યા.^{૨,૩} વસંતઋતુમાં ફળનાર આંખા વગેરે વૃક્ષોને પુષ્પોના ભારથી લથેલાં તથા સેંકડો લતાઓથી વીંટાયેલાં 'ભેઈને એ સર્વ' વાનરો સમય વ્યતીત થવાનું માની સુગ્રીવ તરફનો ભય ધરવા લાગ્યા.^૪ 'ઋરે, એક માસ તો ધ્યાનનોય પૂરો થઈ ગયો, આ શરદઋતુ બેઠી અને વસંતઋતુના દિવસો પણ આવી પહોંચ્યા । ઋરે, સુગ્રીવે આપેલો અવધિ વ્યતીત થઈ જવા છતાં હજી સુધી આપણે સીતાશોધનું કંઈ પણ કાર્ય' કયું નથી । હવે આપણે અતઃ પાસે આભ્યો,' એમ પરસ્પર કહેતા તે કપિઓ અત્યંત ઋમ તથા દુઃખને લીધે પૃથ્વી પર પડ્યા.^૫

ત્યારે મહાપ્રુદ્ધિમાન યુવરાજ અંગદ કે જેની કાંધે સિંહ કિંવા વૃષભ સરખી હતી તથા હાથ લાંબા અને રક્ષણ હતા, તેણે શિષ્ટ તથા વૃદ્ધ કપિઓને મધુર વાણીથી સંબોધીને અને માન આપીને કહ્યું:^{૧,૭} 'હે કપિવરો ! આપણે સૌ મહારાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી એક માસનો અવધિ કરીને નીકળ્યા છીએ; પરંતુ તે અવધિનો એક માસ તો આપણને ઋક્ષખિલમાં જ પૂરો થઈ ગયો, એ શું તમારા બહુવામાં નથી ? આપણે લગભગ આશ્વિન માસ પૂરો થવા આભ્યો ત્યારે નીકળ્યા હતા. તેને આજદિન સુધીમાં તો એક માસ ઉપરાંત ઘણો સમય વીતી ગયો છે; માટે હવે આપણે શું કરશું ?' ^{૨,૪} 'હે વાનરો ! તમે સર્વ' કે જેઓ નીતિમાર્ગે વિષે કુશળ, સ્વામીના વિશ્વાસપાત્ર, સ્વામીના હિતમાં તત્પર, સર્વ' કાર્યોમાં કુશળ, અપ્રતિમ કર્મ કરનારા અને સર્વ' દિશાઓમાં પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા છો, તેઓ પીળાં નેત્રવાળા મહાસ્ત્ર સુગ્રીવની આજ્ઞાથી અને મુખ્ય કરીને નીકળ્યા છે; પરંતુ હજી સુધી આપણે અર્થ સિદ્ધ થયો નથી; માટે હવે આપણે સર્વેએ અવસ્ય મરણ

ને શમણ થવું ભેઈશે. મહારાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ વર્તનારો કયો પુરુષ સુધી રહી શકે એમ છે ? સુગ્રીવે કહેલો એક માસનો સમય વ્યતીત થઈ ચૂક્યો છે. હવે આપણે સર્વ' વાનરોએ પાછા નહિ જતાં અહીં જ મરણ પથ' ત એક આત્રને બેસવું' યોગ્ય છે. ^{૧૦-૧૩} આપણા રાજ સુગ્રીવ સ્વભાવે તીક્ષ્ણ હોવાથી, આપણે તેની પાસે જઈશું, તો તે કદી પણ અપણા અપરાધને સહન કરશે નહિ. ^{૧૪} એક માસનો અવધિ વીત્યા છતાં આપણે સીતાની ભાળ મેળવ્યા વિના જ તેની પાસે જઈશું, તો તે અવસ્ય આપણા સંબંધી પાપાચરણ જ કરશે, અથાત આપણો વધ જ કરશે. માટે તેની પાસે પાછા ન જતાં યુગ્મ, સ્ત્રી, ધન તથા ગૃહાદિનો ત્યાગ કરીને આપણે મરણ પથ' ત અહીંયાં જ બેસવું યોગ્ય છે. કાર્ય' કયો સિવાય પાછા ગયેલા આપણને તે સુગ્રીવ નિશ્ચય મારી નાખશે. માટે હે કપિઓ ! રાજના અપરાધી થઈને મરવું એ કરતાં તો મરણ પથ' ત અહીં જ બેસી રહેવું ઉત્તમ છે. વળી હે વાનરો ! મારી સાથે સુગ્રીવને પૂર્વ' વેર છે અને વળી તેણે પોતાની મરણથી યુવરાજપદ પર મારો અભિષેક કર્યો નથી; પરંતુ અકિંદાદ્રકમો રામચંદ્રે બળાત્કારે મારો અભિષેક કરાવ્યો છે; એ કારણથી પોતાની આસાનું ઉલ્લંઘન કરનારા અને ભેઈને તે તો નિશ્ચય પૂર્વ' વધરૂપ તીક્ષ્ણ હંડ આપશે. એકે કિષ્કિન્ધામાં કેટલાએક મારા સહુ-જનો છે; પરંતુ રાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી થતા મારા અકસ્માત વિનાશને ભેનારા તેઓનું શું ચાલવાનું છે ? માટે હું તો મરણ થતા સુધી આ પવિત્ર સમુદ્રત ઉપર જ બેસી રહી.'

યુવરાજ અંગદનાં વચનો સાંભળી, સર્વ' કપિઓ કરુણ રવરે બોલ્યા : ^{૧૫-૨૦} 'ઋરે, ખરેખર સુગ્રીવ તીક્ષ્ણ પ્રકૃતિવાળો અને રામચંદ્ર સી વિષે આસક્ત છે, તેથી શોધ કરવાનો અવધિ વીતી ગયા પછી પણ સીતાની ભાળ મેળવ્યા વિના જ પાછા ગયેલા આપણને ભેઈને, રામચંદ્રને રાજ કરવા સારુ તે વાનરેશ્વર (સુગ્રીવ) અવસ્ય આપણો ઘાત કરશે. ^{૨૧,૨૨} અપરાધ કરનારાઓ-

એ પોતાના સ્વામી પાસે જવું એ ઠીક નથી અને તેમાં પણ આપણે સુગ્રીવના મુખ્ય સેવક હોવાથી, તેણે આપણને વિશ્વાસપૂર્વક અહીં મોકલેલા છે;” એટલે સીતાનાં હર્ષન કયાં સિવાય કિંવા સીતાની ભાળ મેળવ્યા સિવાય આપણે તેની પાસે જવું ચોક્કસ નથી. માટે જ્યારે સીતાની ભાળ મેળવીશું, ત્યારે જ આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈશું; નહિ તો અહીંયાં બેસી રહીને જ મરણને શરણ આપશું. ૧૨૪

ભયભીત થયેલા સર્વ વાનરોનાં ઉપયુક્તવાક્યો સાંભળીને બુદ્ધિમાન તાર વાનરે કહ્યું: ‘હે કપિ-વરો! હવે ઝાઝો ખેદ કરવાથી શું વળવાનું છે? માટે ખસ કરો. એ કાર્ય કયાં સિવાય તમને સુગ્રીવની પાસે જવું ન રહેતું હોય, તો ચાલો આપણે પાછા મથકાનવના ઋક્ષભિલમાં જઈને વસીએ.’ ૧૨૫ એ ભિલમાં પુષ્પ, જળ અને કૂળ-મૂળાદિ પદાર્થો પુષ્કળ છે, એટલે નિવાહ માટે ચિંતા બેવડી નથી અને એ ભિલ માયાસુરની માયાથી રચાયેલું તથા અત્યંત દુર્ગંધ હોવાને લીધે તેમાં રહેવાથી આપણને દેવોના રાજા ઇંદ્ર કે મનુષ્યના રાજા રાઘવ કિંવા કૃષ્ણોના રાજા સુગ્રીવથી પણ ભય થાય એમ નથી. ૧૨૬

તાર વાનરનાં વાક્યો કે જે અંગદનાં વચનોને અનુકૂળ હતાં તે સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા સર્વ કૃષ્ણોએ કહ્યું: ‘અરે, જે ઉપાય કરવાથી આપણે નાશ પામીએ નહિ, તે ઉપાય હવે સત્વર આજે જ કરો. ૧૨૭

હતિ શીવાસ્પદિ મહાસુનિપ્રહીત આદિકાન્વ શ્રીરામભક્ષના ક્રિષ્ણાકાશમાં પડેનો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પૃષ્ઠ મો

હતુમાનનાં વચનો-વાનરોના

બેહુ નિવારણ

તથા બ્રુવતિ તારે નુ તારાધિપતિવર્ચસિ ।

વય મેને હૃતં રાજ્યં હનુમાનજ્ઞેન તત્ ॥ ૧ ॥

ચંદ્ર સરખા તેજસ્વી તાર વાનરે યુવસજ અંગદનાં વચનોને મળતા જ અભિપ્રાય આપ્યો

અને સર્વ વાનરસમાજે પણ તે પ્રમાણે કરવાની પોતાની સંમતિ જણાવી; ત્યારે મૌન ધરી બેસી રહેલા પપનસુત હતુમાને વિચાર્યું: ‘ખરેખર, હવે યુવરાજ અંગદ આપા વાનરરાજ્યને મહત્ત્વ કરશે.’ એ વાલિનો પુત્ર અંગદ આઠ અંગવાળી બુદ્ધિ, ચાર પ્રકારનું બળ તથા ચોક્કસ પ્રકારના શુભોચીત સુક્ત છે અને વળી તેજ, બળ તથા પરાક્રમ વડે નિરંતર વૃદ્ધિ પામતો એ અંગદ શુકલ-પક્ષના ચંદ્રની પેઠે દિનપ્રતિદિન લક્ષ્મી, કાર્તિક અને શોભામા વધતો જ ભય છે. ૧૨૮ બુદ્ધિમાં મૂહરૂપિત સરખો અને પરાક્રમમાં પોતાના પિતા સરખો આ અંગદ હાલમાં દેવરાજ ઇંદ્ર જેમ પોતાનાં શુરુ મૂહરૂપિતાનાં વચન સાંભળે, તેમ તાર વાનરનાં વચનોને સાંભળી રહ્યો છે; માટે જો તે અંગદ પોતાના વિચારને દૃઢ કરી, સર્વ કૃષ્ણો સહિત પાછો ઋક્ષભિલમાં પ્રવેશ કરશે, તો સુગ્રીવનું કાર્ય અટકી પડશે; તેથી તેમ થાય એ ઠીક નહિ. ૧૨૯ એવો વિચાર કરી, સર્વ શાન્તોના તત્ત્વને બાહુનારા વાયુપુત્ર હતુમાને સુગ્રીવના કાર્યથી વિરુદ્ધ થયેલા યુવરાજ અંગદને ધીજ તાર વગેરે વાનરોથી લેઈ પમાડવાની ઇચ્છા કરી; આદ્યોત યુવરાજ અંગદ સર્વ વાનરોની સાથે મસલત ચલાવી પોતાના વિચારને દૃઢ ન કરી શકે એટલા માટે સામ આદિ ચાર ઉપાયોમાંના ત્રીજા લેઈ ઉપાય વડે અંગદ અને વાનરોની વચ્ચે વૈમનસ્ય ઉપ-બાવવાની ઇચ્છા કરી. ધણી સામ, દાન, લેઈ અને હંડ એ ચાર ઉપાયોમાંના ત્રીજા લેઈ ઉપાય-

૧ શુદ્ધતા, સ્વચ્છ, અદ્ય, ધારણ, ઊંડાપાંદ, અર્થ, વિદ્યાન અને તત્ત્વજ્ઞાન, એ બુદ્ધિનાં આઠ અંગો છે.

૨ સામ, દાન, લેઈ અને હંડ, એ ચાર ઉપાયોને ‘બળ’ કહે છે.

૩ દેય-કાળને બદલવાપણું, દરપણું, સર્વ પ્રકારના કલેશોને સહન કરવાની શક્તિ, સર્વ પ્રકારનાં વિહાનેની પ્રાપ્તિ, દક્ષતા, તેજસ્વીપણું, ચંદ્રને શુભ રાખવાની શક્તિ, પ્રતિજ્ઞાનું પરિપાલન કરવાપણું, શીય, બંડિના રવડપને બાંધવાની શક્તિ, ફત્તનપણું, સરેરે આનંદાનું આનંદીય સંસ્પર્શ કરવું, અચરિત અને અચર્યતા, એ ચોદ ગુણો છે. રા. લી.

તું વણું કરતાં વાયુસુત હંતુમાને પોતાના વાક-
આતુર્ય વડે સર્વ વાનરોને લેઈ પમાડી વિવિધ
પ્રકારનાં ભયાનક અને ક્રોધદર્શક વચ્ચનોથી અંગ-
ને ભય પમાડતાં કહ્યું: ૧૭ 'હે તારાના પુત્ર !
તું શુદ્ધ વિષે તારા પિતાના કરતાં પણ અત્યંત
સમર્થ છે અને વાનરસામ્રાજ્ય પાલન કરવામાં પણ
તું તારા પિતાના સરખો જ છે; ૧૮ તોપણ હે હરિ-
પુંગવ ! તારે આ કપિઓની સાથે અહીં વસવું
જોગ્ય નથી; કારણ કે તેઓ નિરંતર અંધ અવસાવ-
વાળા હોવાથી તથા પોતાનાં શ્રીપુત્રાદિથી વિખૂટા
પડેલા હોવાથી તારી આજ્ઞા સાંભળી શકશે નહિ
તેમ જ તારને હર્ષિત પણ કરશે નહિ. હે અંગદ !
આ હું તને સર્વના સાંભળતાં જ કહું છું કે, જેમ
આ ભંખવાન, નીલ, સુહોત્ર અને હું વગેરે કપિ-
ઓને, સામદાનાદિ કોઈ ઉપાય વડે પણ સુશ્રીવ-
થી લેઈ પમાડી, તું તારા પોતાના પક્ષમાં જોયી
હોવા સમર્થ નથી; તેમ જ આ બીજા સર્વ કપિ-
ઓને કંઈથી પણ તું તારા પક્ષમાં જોયવાને
સમર્થ નથી. ૧૯ વળી દુર્બળની સાથે વેરબાંધવા-
થી બળવાન તો સુખપૂર્વક રહી શકે છે; પરંતુ
પોતાના આત્માની રક્ષા કરવા ઇચ્છતા દુર્બળે બળ-
વાનની સાથે કદી પણ વેર બાંધવું નહિ, એમ વિદ્વાન
પુરુષો કહે છે. ૨૦ હે સુવરાજ ! તું આ શુદ્ધ (અક્ષ-
બિલ) ને રક્ષા કરનારી માને છે ૨૧ અને 'આ શુદ્ધ
(નિર્ભય) છે, 'એવું તે તાર વાનરના સુખથી સાંભળ્યું
પણ છે; પરંતુ ખરેખર ૨૨ એમ નથી. આ શુદ્ધને
વિહારણ કરવાનું કાર્ય તો મહાત્મા લક્ષ્મણનાં
બાણોને ઘણું જ સહેલું છે; અર્થાત્ મહાત્મા લક્ષ્મણ
પોતાનાં બાણો વડે આ બિલને વગર પ્રયાસે તોડી
શકે એમ છે. ૨૩ પૂર્વે આ બિલ ઉપર વજ્ર ફેંકીને,
દેવરાજ ઇંદ્રે માત્ર મયદાનવનો જ નાશ કર્યો હતો;
પરંતુ મહાત્મા લક્ષ્મણ તો પોતાનાં વીક્ષુ બાણો
વડે પત્રપુટની પેઠે આ બિલને નાશ કરવા
સમર્થ છે. લક્ષ્મણ પાસે એવાં ઘણાં બાણ છે કે જે

વજ્ર અને વીજળી સરખો પ્રહાર કરે અને પર્વતો-
ને પણ લોદી નાખે. ૨૪, ૨૫ એમ છતાં હે શત્રુ-
ઓને તપાવનાર અંગદ ! એ કદાચ તું આ બિલમાં
નિવાસ કરીશ, તોપણ આ સર્વ કપિઓ આખરે
તો તારો ત્યાગ કરશે. ૨૬ હે સુવરાજ ! જો કે
અત્યારે તેઓએ તારી સાથે રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો
છે, તોપણ બ્યારે તેઓને પોતાનાં શ્રીપુત્રાદિક
સાંભરી આવશે; અન્નપાનાદિ નહિ મળવાથી ક્રોધ
પીડિત કરશે; રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ અને સુશ્રીવ
તરફનો ભય નિરંતર થયા કરશે તથા તારી સાથે
દુઃખી સ્થિતિમાં રહેવાથી દુઃખનું અનુભવ થશે,
ત્યારે તેઓ તુરત જ તારો ત્યાગ કરશે. ૨૭ એવી
રીતે તું બ્યારે પોતાનું હિત ઇચ્છનારા સુદૃઢઓને
તથા સ્નેહી-સંબંધીઓ વિનાનો થઈ પડીશ, ત્યારે
વાયુથી કંપતા એક તણખલાથી પણ તું ભય
પામીશ. ૨૮ હે અંગદ ! એ અવસ્થામાં એ કદાચ
તું તેની સાથે શુદ્ધ કરવાને ઉચિત થઈશ, તોપણ
જરાયે કાવનાર નથી; કેમ કે અત્યંત ઉચ્ચ વેગવાળાં
બોર, વીક્ષુ અને દુરાસદ એવાં લક્ષ્મણનાં બાણો
તારો વિનાશ કરશે. ૨૯ માટે હે તારાપુત્ર-
અમારી સાથે નમ્રભાવથી સુશ્રીવની આગળ ચાલ;
તે તારા પર હયા કરશે અને ભયેષ્ટ પુત્રના અતુ-
ક્રમથી સમય આવ્યે તને રાક્ષસાસન પર બેસાડશે.
હે અંગદ ! તારો કોકો સુશ્રીવ ધર્મથી રાજ્ય
ચલાવનાર, પ્રીતિને ચાહનાર, દંઠ તતવાળો, પવિત્ર
તથા સત્યવાદી છે, તે તારો કદી નાશ કરશે નહિ.
વળી એ સુશ્રીવ નિરંતર તારી માતાનું પ્રિય ઘર્તુ
હોય તેમાં રાજી રહે છે; એટલું જ નહિ, પણ તેનું
આયુષ્ય જીવિત તારી માતા તારાનું પ્રિય કરવા
અર્થે જ છે. વળી હે સુવરાજ ! તારા સિવાય તેને
બીજો પુત્ર પણ નથી, એટલે સઘળો આધાર માત્ર
તારા ઉપર જ છે; માટે હે અંગદ ! જેદને ત્યામ
કરીને તું અમારી સાથે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે પાછો
ચાલ ૩૦-૩૨

૨૭ અર્થાત્ અક્ષબિલમાં રહેવાથી આપણને સુશ્રીવાદિ-
નો ભય નહિ થાય એમ તું માને છે.

૨૮ પાદકાના પડિયાના સંપુટને કોઈ ભાંગે તેમ

હતે શ્રીવાદ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પંચમે

અંગદનો શોક-મરણાંત નિશ્ચય

શ્રુત્વા હનુમતો વાક્યં પ્રશિત્તં ધર્મસંહિતમ્ ।
સ્વામિસત્કારેણ્યુકમક્કરો વાક્યમમ્ભવીત્ ॥ ૧ ॥

વાયુસુત હનુમાને કહેલાં વાનરોના સ્વામી
સુગ્રીવનાં લાભયુક્ત તેમ જ ધર્મયુક્ત નમ્ર વાક્યો
સંભળી યુવરાજ અંગદે કહ્યું :^૧

‘હે વીર હનુમાન ! તમે કહો છો તે બુદ્ધિની
સ્થિરતા, આત્મા તથા મનની પવિત્રતા, અકૂરેપણું,
સરળતા, પરાક્રમ અને ધૈર્ય ઇત્યાદિ ગુણો સુગ્રીવ
માં નથી.’^૨ નિહિત કર્મ કરનારા જે પુરુષ પોતાના
બ્યેષ બંધુની આ માતારૂપ જ ગણાય, તેને
પોતાના બ્યેષ બંધુના જીવતા સ્વીકારે તે ધર્મજ્ઞ
કેમ જ કહેવાય ? મહિષરૂપધારી દુઃકુલિ રાક્ષસની
સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મારા પિતા બિદ્ધ(યુદ્ધ)
માં હતા, તે સમયે સુગ્રીવે પોતાની માતા સરખી
તારાનો સ્વીકાર કરી નિહિત કર્મ કહ્યું છે. અરે !
તે સુગ્રીવ ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા કેમ જ ગણાય ?^૩
અજ્ઞાનિતા વાલીએ દુઃકુલિ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ
કરવા માટે યુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતી વેળા યુદ્ધના
દારણું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા આપવા છતાં જે
દુશ્મનએ તે યુદ્ધના દારને જ મોટી શિક્ષાથી ઠાંકી
દીધું, તે સુગ્રીવ ધર્મના તત્ત્વને બાંધનારા કેમ જ
કહેવાય ?^૪ વળી અગ્નિની સાક્ષીથી મિત્ર કરેલા
અને પોતા પર મોટો ઉપકાર કરનારા મહાધર્મસ્વી
રામચંદ્રને પણ જેણે વિસારી મૂક્યા હતા, તે
સુગ્રીવ કોનો ઉપકાર સંભારે એમ છે ?^૫ હે પવન-
સુત ! વાનરોના રાજાએ સુગ્રીવે પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો
ભંગ થવારૂપી અધર્મના ભયથી ઠરીને જ નહિ;
પરંતુ લક્ષમણના ભયથી ઠરીને આપણને સર્વને
સીતાની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપી છે. કહો,
હવે તેનામા ધર્મ કયાં રહ્યો ! એ સુગ્રીવ કે જે
પાપી, કૃતમ્, ધર્મશાસ્ત્રના મતથી ભિલ્લો અને
ચંચળ અંતઃકરણવાળો છે, તેનો કયો આર્થપુરુષ
વિશ્વાસ કરે ? ખરેખર, તેના કુળમાં જન્મેલો પુરુષ
તો તેના કદી પણ વિશ્વાસ કરે નહિ.^૬ હે પવન-

તમજ ! સુગ્રીવ સદ્ગુણી હો કેવા દુર્ગુણી હો,
તેનો વિચાર કરવાની મારે આવશ્યકતા નથી. હું
કે જે તેના શત્રુ વાલીનો પુત્ર છું તેને કદાચ તે
રાત્ર્ય પર સ્થાપિત કરશે, તોપણ અંતે તો જીવતો
રહેવા નહિ જ દે. વળી આ ઋક્ષભિદ્ધમાં નિવાસ
કરવાનો મેં કરેલો મંત્ર પણ હવે કોઈના ભુખથી
તેના બાણવામાં આવશે અને તેથી તે મને અપરાધી
જ ગણશે. એવી રીતે લેદાવેલા મંત્રવાળો અને અપ-
રાધી બનેલો તથા સહાયરહિત હું હવે કિષ્કિન્ધા-
માં પાછો જઈને પણ અનાયની પેઠે દુર્બળ અવ-
સ્થામાં કેવી રીતે જીવી શકીશ ? હે હનુમાન ! શક,
કૂર અને નિર્લજ્જ એવો સુગ્રીવ મને પોતાના
ભાઈનો પુત્ર બાળીને કદાચ પ્રાણતંત્ર નહિ કરે,
તોપણ રાત્ર્યના સાધારણ કારણથી ઠંડરૂપે બંધનમાં
તો રાખશે જ. અરે, એવું દુઃખ ભોગવવા કરતાં
તો મારે મરણ પર્વત અહીંયાં જ ભેસવું જોઈએ-
સ્કર છે. હે વાનરો ! મને તેમ કરવાની આજ્ઞા
આપીને હવે તમે સર્વ સુખથી પોતપોતાનાં ગૃહ
પ્રત્યે આલ્સા બજો.^{૭-૧૧} હે કપિવરો ! હું તમારી
આગળ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હવે હું કિષ્કિન્ધા
પ્રત્યે ન જતાં અહીં જ રહીશ; કેમ કે હવે તો મારું
મરણ થાય જો જ મને શ્રેયરૂપ છે. તમે સર્વેએ
અહીંથી પાછા જઈશન સુગ્રીવને તથા બળવાનોમાં
શ્રેષ્ઠ રામ-લક્ષમણને અભિવંદનપૂર્વક મારું કુશળ
કહેવું. વળી વાનરાધિપતિ સુગ્રીવ કે જે મારા
પિતાનો લઘુ ભ્રાતા અને મારા કાકો થાય છે તેને
તથા મારી માતા રૂમાને મારા કુશળ સમાચાર
અવશ્ય કહેવા.^{૧૨-૧૪} હે કપિવરો ! તમે મારી
બનની તારાનું સારી રીતે આશ્વાસન કરજો. અરે !
શોચ કરવા યોગ્ય સ્થિતિમાં આવી પડેલી એ
મારી માતા સ્વભાવે કરીને જ મારા ઉપર પ્રીતિવાળી
અને અત્યંત માયાળુ છે. અરે, તે મારું મરણ
બાજીને કે તુરંત જ પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે.
એટલું કહીને તથા બળવાન આદિ વૃદ્ધ વનચરોને
પ્રજ્ઞામ કરીને, યુવરાજ અંગદ દીનની પેઠે રૂદન
કરતો દહ્મ પાથરેલી ભૂમિ પર બેઠો.

આવો પ્રકાર ભેઈ અત્યંત દુઃખી થયેલા સર્વ

વાનરો પશુ પોતાનાં નેત્રોમાંથી ઉજ્જ્વળ અશ્રુધારા ખેરવવા લાગ્યા અને સુગ્રીવની નિદા તથા વાલીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અંગદનું છેવટનું પ્રતિજ્ઞા-સુક્ત વચન સાંભળીને સર્વ કપિવરોએ પશુ તેની આસપાસ વીંટાઈ વળી મરણ પર્વત ત્યાં બેસવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી એ દક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારાની ભૂમિ પર દક્ષિણ દિશા તરફ અગ્ર રહે ભેલી રીતે ફર્મ પાથરીને તથા જળ વડે આચમન કરીને સર્વ વાનરો 'અંગદની સાથે આપણે પશુ મરણ પર્વત અહીં જ બેસવું યોગ્ય છે' એમ માની પૂર્વાભિમુખે બેઠા. મરણનો નિશ્ચય કરીને બેઠેલા તે સર્વ વાનરો અયોધ્યામાંથી શ્રીરામચંદ્રનું વનમાં નીકળવું, દશરથ રાજનું મરણ, જનસ્થાનમાં રામચંદ્રે કરેલો ઘોર હબાર રાક્ષસોના વધ, રાવણે કરેલું સીતાનું હરણ, જટાયુનો વધ, વાલીનો વધ અને રામચંદ્રનો સુગ્રીવ પર થયેલો કોષ ઇત્યાદિ વિષયોની પરસ્પર ચર્ચા કરવા લાગ્યા.

એવામાં તેઓ પર અકસ્માત એક મહાન ભય આવી પડ્યો, જેને લીધે તેઓ એકાએક કંપી ઊઠ્યા. એ સમયે મોટાં પર્વતશિખર સરખા દેહ-વાળા અસંખ્યાત વાનરો ભયને લીધે નાસનાસ કરતા ઉપરાઉપરી ચીસો પાડવા લાગ્યા અને જેમ મેઘની ગર્જનાથી આકાશ ગાજી ઊઠે, તેમ અનેક વૃક્ષો તથા ઝરણાવાળો વિધ્વાંચળનો આખો પ્રદેશ ગાજી ઊઠ્યો.^{૧૫-૨૩}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૫૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પદ્મો

ભયભીત વાનરો-સંપાતિનો મેળાપ

અપવિદ્યાસ્તુ તે સર્વે યસ્મિન્પ્રાચ ગિરિસ્થલે ।

હરયો મુદ્ગરાજઞ્ચ તં દેશમુપચક્તમે ॥ ૧ ॥

અંગદ વગેરે સર્વ વાનરો જે પર્વતની તળેટીમાં પ્રાયોપવેશન^૪ કરી બેઠા હતા, તે જ પર્વતનો કંદરામાંથી નીકળી મોટા દેહવાળો એક ગૃધ્રપક્ષી તેઓની પાસે આવવા લાગ્યો.^૧ એ

^૪ મરણ પર્વત એક આસને બેસવું તે.

ચિરંજીવી ગૃધ્રરાજનું 'સંપાતિ' એવું નામ હતું. તેનાં બળ અને પરાક્રમ વિખ્યાત હતાં અને એ જટાયુનો સહોદર હતો. તેને આવતો ભેઈ કેટલાએક કપિઓ મોટેથી ચીસો પાડવા લાગ્યા અને અંગદને તેનું આગમન નિવેદન કરવા લાગ્યા. એટલામાં તો વિધ્વાંચળની ભયંકર કંદરામાંથી બહાર નીકળેલો એ ગૃધ્રરાજ સંપાતિ કપિઓના સમૂહની પાસે આવી પહોંચ્યો અને તેઓને બેઠેલા ભેઈ અત્યંત હર્ષ પામી કહેવા લાગ્યો : 'અહો !! આ લોક વિષે મનુષ્યને ક્રિયાનું કળ પૂર્વજન્મમાં સંપાદન કરેલાં કર્મ અનુસાર જ પ્રાપ્ત થાય છે, તે પ્રમાણે મારાં પૂર્વકર્મને અનુસરીને નિર્માણ થયેલો આ માસરૂપ ભક્ષ્ય મને આજે ધણે કાળે પ્રાપ્ત થયો છે.^{૨-૪} હારખંધ બેઠેલા આ વાનરોમાંથી જે જે મરણ પામતા જશે તેનો હું ભક્ષ્ય કરતો જઈશ.'

ભક્ષ્યના લોભી ગૃધ્રરાજ સંપાતિનાં વચન સાંભળીને સર્વ વાનરો ભયભીત થયા. એ ભેઈ અત્યંત ખેદ પામેલો અંગદ વાણુપુત્ર હનુમાન પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો :^{૫-૧} 'હે કપિવર ! જુઓને, આપણા સર્વ વાનરોને વિપતિ પમાડનાર સાક્ષાત્ આ વમરાજ જ ગૃધ્રપક્ષીનું રૂપ ધરીને અહીંયાં આવી પહોંચ્યો છે!^{૧૦} અરે, હજી આપણે રામચંદ્રનું કાર્ય તો કયું નથી, તેમ રાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા પશુ પાળી નથી, એટલામાં આ અજ્ઞાધારેલી આપતિ આપણુ સર્વ વાનરો પર એકાએક આવી પડી છે !^{૧૬} અહો ! જનસ્થાન વિષે વિદેહપુત્રી સીતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી ગૃધ્રરાજ જટાયુએ જે મહાકર્મ કયું હતું, તે તો તમારા સાક્ષ્યવામાં આવ્યું છે જ.^{૧૮} તે પ્રમાણે તિથંક યોનિમાં જન્મેલાં બીજાં સર્વ જૂત-પ્રાણીઓ પશુ આપણી પેઠે, પોતાના પ્રાણોના ત્યાગ કરીને પશુ શ્રીમાન રામચંદ્રનું પ્રિય કરવામાં તત્પર રહે છે.^{૨૦} અરે, રનેહ અને કરુણાના પ્રધનથી બેઠાયેલાં સર્વ જૂત-પ્રાણીઓ પરસ્પર ઉપકાર કરે છે. અરે, મહાત્મા રઘુવીરનો ઉપકાર કરવા માટે ધર્મજ્ઞ જટાયુએ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરીને તેઓનું અત્યંત પ્રિય કયું છે ! આપણે પશુ રાઘવના કાર્યની સિદ્ધિ

માટે ગહન વનોમાં શોધ કરી કરીને શાકી ગયા, તોપણ સીતાનાં દર્શન ન પામતાં છેવટે મરણનો નિશ્ચય કરી અહીં બેઠાં છીએ; એથી મહાત્મા રઘુવીર આપણને પોતાનું પ્રિય કરનારા માનશે, પરંતુ ગૃધ્ર-રાજ જટાસુ તો યુદ્ધ વિષે રાવણના હાથથી હણાઈને ખરેખર સુખી થઈ ગયેા; કેમ કે બુઝો, આપણે અહીંયાં પ્રાણપત્તેશન કરીને બેઠાં છીએ, તોપણ સીતાની ભાળ ન મેળવી શકવાને લીધે સુગ્રીવના ભયથી કેટલા બધા હરીએ છીએ । પરંતુ જટાસુ તો સુગ્રીવના ભયમાંથી મુક્ત થઈ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થયો છે. ^{૧૧-૧૩} અરે, ગૃધ્રરાજ જટાસુ-નો તથા મહારાજા હશરથનો વિનાશ થવાથી અને સતી સીતાનું હરણ થવાથી જ આપણે સર્વ વાનરો લુપિતના સંશયમાં આવી પડ્યા છીએ; અર્થાત્ યુદ્ધ વિષે જટાસુ ભે કાંઈક વધુ વખત રાવણને શાકી શક્યો હોત, તો રાવણ સીતાને લઈ આગળ બઈ શકત નહિ; તેમ જ મહારાજા હશરથ પણ ભે પંદરેક દિવસ વધારે શુભા હોત, તો ગમે તે ઉપાયે કરી રામચંદ્રને વનમાંથી પાછા લઈ જાવું ભે ભેમ જાનું જ હોત તો આપણી સર્વ વાનરોની આવી પ્રાણાંત હશા પણ આવત નહિ. ^{૧૪} હે વાનરો ! સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણનો વનવાસ, રામચંદ્રના હોધથી અનેક રાક્ષસોનો વધ અને તેમના ભેક જ બાણથી વાલીનો વિનાશ તથા આપણને પ્રાપ્ત થયેલું આ પ્રાણાંત કદા, ભે સઘળું કેટલીના વરદાનથી જ થયું છે; અર્થાત્ ભે કેટલીએ હશરથ રાજાની પાસેથી વરદાન ન માગ્યું હોત તો ઉપયુક્ત વિકારો થાત નહિ.

સુવરાજ અંગદનાં દુઃખ ઉપભવે ભેવાં વચન સાંભળીને તથા ભયને લીધે વાનરોને પૃથ્વી પર પડી ગયેલા ભેઈને અત્યંત આત્મચંકિત થયેલો, ઉદાર શુદ્ધિવાળો અને તીણી ચાંચવાળો ગૃધ્રરાજ સંપાતિ મોટા સ્વરે હીન વાણીથી જોલ્યો : ^{૧૫-૧૮} ‘અરેરે, આ સમયે મારા મનને કંપાવતો કયો પુરુષ મારા પ્રાણથી પણ અધિક ભેવા મારા પ્રિય બંધુ જટાસુના વધ સંબંધી વાણી ઉચ્ચારે છે ^{૧૯} અરે ! જનસ્થાન વિષે રાવણ રાક્ષસ અને જટાસુ-

નું યુદ્ધ શા માટે થયું તે મારે બાણવું ભેઈએ. અહો ! મારા બાંધવ જટાસુના નામ મેં આજે ઘણે કાળે સાંભળ્યું. ^{૨૦} હે વાનરો ! હવે હું તમારો ભક્ષણ કરવા ઇચ્છતો નથી. તમેાએ મારા ગુણજ્ઞ નાના ભાઈના નામનું મારા સાંભળતાં ઘણે કાળે કીર્તન કર્યું છે, તેથી હું તમાસ પર પ્રસન્ન થયો છું. હે કપિઓ ! હવે તમે આ પર્વતના દુર્ગમ કાંઠરા ઉપરથી મને નીચે ઉતારો. હે. વાનરશ્રેષ્ઠ ! જન-સ્થાનમાં વસનારા મારા બંધુ જટાસુનો વિનાશ કેમ થયો ? તથા ગુરુજનોને પ્રિય ભેવા શ્રીમાન રામચંદ્ર જેના પ્રિય પુત્ર છે, ભેવા મહારાજા હશરથની સાથે ભે મારા બંધુનું સખ્ય કેમ કરી થયું, ભે હું તમારા સુખથી સાંભળવા ઇચ્છું છું ; કૃપા કરી તમે મને નીચે ઉતારો; કારણ કે સૂર્યનાં કિરણોથી મારી પાંખો બળી ગયેલી હોવાને લીધે હું ભીડી શકતો નથી અને તેથી હે અરિંદરો ! હું તમારી સહાયતા વડે આ પર્વતના કાંઠરા ઉપરથી નીચે ભીતરવા ઇચ્છું છું. ^{૨૧-૨૪} કતિ મૌવાસ્પદિ મહાસુનિપ્રસૂતિ આદિભાવ્ય મૌરામાયણના ત્રિપિન્ધ્યાકાંઠામાં ૫૬ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પૃથ્થો

વાનરો અને સંપાતિ-વૃત્તાંતનિવેદન

શોકાદ્બ્રહ્મસ્વરમ્પિ શ્રુત્વા વાનરયુધ્ધા : ।

અહુસુનૈવ તત્ત્વાર્થ્ય કર્મણા તસ્ય હંકિતાઃ ॥ ૧ ॥

ગૃધ્રરાજ સંપાતિએ શોહને લીધે ગદ્ગદ સ્વરથી હીન વચનો કહ્યાં, તોપણ તેણે પ્રથમ કહેલાં વચનોથી ભયભીત થયેલા વાનરોને વિશ્વાસ આપ્યો નહિ; ^૧ છતાં મરણ પામવાનો નિશ્ચય કરી ભેક આસને બેઠેલા તે કપિઓએ વિચાર કર્યો : ‘આ ગૃધ્ર અવરય આપણું ભક્ષણ તો કરશે જ; પણ દે, તેથી આપણે હરણ શા માટે ભેઈએ ? આપણે સર્વ મરવાને તો બેઠેલા જ છીએ. ભે આ ગૃધ્ર આપણા સર્વનું ભક્ષણ કરશે, તો આપણે ઇચ્છિત મરણને સત્વર પામીને કૃતકૃત્ય થઈશું, માટે આલો તેને નીચે ઉતારીએ.’ પછી સર્વ યુધ્ધપાલક વાનરો-એ પર્વત-શિખર પર ચઢી ગૃધ્રરાજ સંપાતિને

નીચે ઉતાર્યો. નીચે આવ્યા પછી તેનામાં કંથો ફર ભાવ બેવામાં આવ્યો નહિ, ત્યારે સુવરાજ અંગદ તેને પોતાતું વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યો. ૨-૪

અંગદે કહ્યું : 'હે પક્ષીરાજ ! ક્રિષ્ણ-ધાનગરી વિષે પૂર્વે મહાપ્રતાપી 'ઋક્ષરાજ' નામના એક વાનરોના રાજ થઈ ગયા છે, તે મારા પિતામહ થાય. તે ઋક્ષરાજના અત્યંત બળવાળા અને ધાર્મિક એવા 'સુગ્રીવ' અને 'વાલી' નામના બે પુત્રો થયા. તેમાંના મહાસમર્થ વાલી, જેનાં પરાક્રમે હોડામાં વિખ્યાત છે, તે મારો પિતા થાય છે. ૫, ૬

ઇલાકુકુળ વિષે મહારથી અને સંપૂર્ણ પૃથ્વીના અધિપતિ એવા મહારાજ હરચયુત્ર શ્રીમાન રામચંદ્ર કે જે ધર્મના માર્ગને જ અનુસરનારા છે, તેમણે પિતાની આજ્ઞા પાળવા સાર પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા ધર્મપત્ની સીતા સહિત હંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. ૭, ૮ હંડકારણ્યમાં આવેલા જનસ્થાન વિષે વસતા એ રામચંદ્રની સ્ત્રી સતી સીતાતું દુષ્ટાત્મા રાવણે બળાટકારે હરણ કર્યું અને આકાશમાર્ગે થઈને જવા લાગ્યો. જનકનંદિની સીતાને આકાશમાર્ગે હરાતાં જોઈને, રામચંદ્રના પિતાના મિત્ર ગૃધ્રરાજ જટાચુએ રાવણને શોક્યો અને તેને રથ સહિત શેરી સતી સીતાને પૃથ્વી પર આણ્યા; પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે આખરે શાકી ગયેલા એ ગૃધ્રરાજ જટાચુને રાવણે મારી નાખ્યો અને સતી સીતાને લઈને તે આકાશમાર્ગે ચાલ્યો ગયો. હે પક્ષીરાજ ! જેવી રીતે મહાબળવાન રાવણે તારા ભાઈ જટાચુને હણ્યો. ત્યાર પછી સીતાને શોધતા શ્રીમાન રામચંદ્ર કેટલીક વારે આવીને જટાચુને મળ્યા અને તેમણે પોતાના હાથથી તેના સંસ્કાર કર્યો, જેથી તે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત થયો. ૯-૧૧ ત્યાર પછી મહાત્મા રઘુવીરે મારા કાકા સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી કરીને મારા પિતા વાલીને વધ કર્યો. મારા પિતાએ સુગ્રીવને તેના સચિવો સહિત રાજ્યમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા, તેથી રામચંદ્રે મારા પિતાને નાશ કરી સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. ૧૨, ૧૩ રામચંદ્ર-

ની સહાયથી સમગ્ર વાનરોના રાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલા મારા કાકા સુગ્રીવે રામપત્ની સીતાની શોધ કરવા માટે અર્થે સર્વ વાનરોને આ હક્ષિણ દિશામાં મોકલ્યા છે. ૧૪ હે સંપાતિ ! શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવે સીતાની શોધ કરવા પ્રેરેલા અને સર્વ વાનરો હક્ષિણ દિશામાં ઘણા દિવસોથી શોધીએ છીએ; પરંતુ રાત્રિ વિષે જેમ સૂઈની પ્રભા બેવામાં આવતી નથી, તેમ સતીશિરોમણિ સીતા કયાંય પણ અમારા બેવામાં આવતાં નથી. ૧૫ હે ગૃધ્રરાજ ! અર્થે સર્વ કપિઓએ સ્થિરચિત્ત થઈ હંડકારણ્ય વિષે ચોતરફ શોધ કરતાં કરતાં અજ્ઞાનપણાને લીધે મયદાનને રચેલા ઋક્ષમિલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં આગળ શોધ કરતાં અમારા રાજા સુગ્રીવે આપેલી એક માસની સુહત પૂરી થઈ ગઈ; પરંતુ અમોને સીતાની ભાળ સરખી પણ મળી નહિ; તેથી સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા અર્થે સર્વ કપિઓએ નિર્માણ કરેલી સુહત પૂરી થઈ જવાને લીધે સુગ્રીવના ભયથી ઠરીને પ્રાયોપવેશન કર્યું છે; ૧૬-૧૮ કેમ કે રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવની આજ્ઞાને લાગ કરી કદાચ અમે સર્વ ત્યાંથી જઈએ, તો ત્રણેના ક્રોધ આગળ અમારામાંના કોઈ છુતી થકે એમ નથી. ૧૯

છતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના ક્રિષ્ણ-વાકાંકમાં ૫૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૮ મો

વાનરો અને સંપાતિ-સીતાની ભાળ

હ્યુકઃ કર્ણ વાવર્ચ વાનરેસ્ત્યકર્ણીવિતે !

સવાચ્ચો વાનરાનપુત્રાઃ પ્રત્યુવાચ મેહાસ્વતા ॥ ૧ ॥

છવિતનો ત્યાગ કરવા માટે પ્રાયોપવેશન કરી

જેઠેલા વાનરોનાં કરુણ વચનો સાંભળીને ચોટા નાદવાળા ગૃધ્રરાજ સંપાતિની આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. પછી જેઠ્યુદત વાણીથી સંપાતિ કહેવા લાગ્યો : 'હે વાનરો ! મહાબળવાન રાવણ રાક્ષસે યુદ્ધ વિષે જેનો વિનાશ કર્યોનું તમે જાણ્યો છો, તે ગૃધ્રરાજ જટાચુ મારો નાનો ભાઈ થાય છે. ૨ અરે, વાઈના સરણુરૂપ અગ્રિય સમાચાર

આને હું સાંભળું છું અને તે હું સહન કરી રહી છું! અરે, હવે હું વૃદ્ધ થયો છું અને વળી પાંખો વિનાનો થઈ ગયો છું; તેથી મારા ભાઈનું વેર હેવાની મારામાં શક્તિ પશુ રહી નથી! હે કપિ-વરો! પૂર્વે દેવોના રાજા ઇંદ્રે વૃત્રાસુરનો નાશ કર્યો, એ અરસામાં હું અને મારો નાનો ભાઈ જટાશુ ખંને જણા પરસ્પર જય ચેળવવાની ઇચ્છાથી પ્રાતઃકાળમાં જ આકાશ તરફ ભિટ્યા અને અંત-રિક્ષમાં લેગથી ઘૂમતા ઘૂમતા, છેક કિસ્મોથી પ્રકાશી રહેલા સૂર્યમંડળ પાસે જઈ પહોંચ્યા. તે વેળા મધ્યાહ્નકાળ થવા આવેલો હોવાને લીધે સૂર્યમંડળ બરાબર આકાશના મધ્યમાં પ્રાપ્ત થયું હતું, તેથી મારો ભાઈ જટાશુ સૂર્યના તેજથી ખેદ પામવા લાગ્યો.^{૧૦-૧૧} મારા નાના ભાઈને સૂર્યનાં કિસ્મોથી ખીડા પામેલો અને અત્યંત વિદુવળ થયેલો ભેઈને સ્નેહને લીધે મેં તેને મારી પાંખો વડે ઠાંકી લીધા; એથી જટાશુ તો બચી ગયો; પરંતુ સૂર્યના તેજથી મારી પાંખો બળી જવાને લીધે હું તરત જ આ વિશ્વ પર્વત પર પડ્યો. હે વાનરશ્રેષ્ઠો! એ દિવસથી પાંખો વિનાનો થયેલો હું કોઈ સ્થળે જઈ શકતો ન હોવાથી અહીં જ નિવાસ કરી રહી છું અને મારા બંધુ જટાશુ વિષે કશી પણ હકીકત બહુવા પામ્યો નથી.^{૧૧, ૧૨}

જટાશુના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા ગૃધ્રરાજ સંપાતિનાં વચનો સાંભળી મહાભુદ્ધિમાન યુવરાજ અંગદે કહ્યું : 'હે પક્ષીરાજ! એ તું રામચંદ્રના ભક્ત જટાશુનો ભાઈ હોય અને મેં કહેલું રામચંદ્રનું સઘળું વૃત્તાંત તે સાંભળ્યું હોય, તો ચીંતાને હરનાર રાવણ રાક્ષસનું નિવાસસ્થળ આગેાને બતાવ.^{૧૩} હે ગૃધ્રરાજ! લીધે વિચાર નહિ કરનારા અને રાક્ષસાધમ એવા એ રાવણના સ્થાનને તું બહુતો હોય, તો તે સ્થાન ભલે દૂર હોય, તોપણ અમને સત્વર જણાવ.^{૧૪}

અંગદેનું વચન સાંભળી જટાશુના જ્યેષ્ઠ બંધુ સંપાતિએ એ સર્વ વાનરોને હુકમ ઉપબવતાં

પોતાને શોભતું વચન કહ્યું :^{૧૫} 'હે વાનરો! મારી પાંખો બળી ગઈ છે અને વળી હું વૃદ્ધાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું; તેથી હું મારા વાણી વડે જ રણ-વીરને સહાય કરીશ. હે કપિઓ! હું વરુણના દોહને, ત્રિવિક્રમાવતાર ધરી વિષ્ણુ ભગવાને આક્રમણ કરેલા ભૂઃ વગેરે ત્રણે લોકોને, દેવો તથા અસુરોના થયેલા સંઘ્રામોને અને અમૃતમંથનાદિ કાર્યોને સારી રીતે બાંધું છું.^{૧૬, ૧૭} હે કપિવરો! ભેંકે રણવીરનું આ કાર્ય મારે પોતે જ કરવું ભેઈએ; પરંતુ શું કરું? પાંખો કપાવાને લીધે તથા વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે મારું સઘળું બળ હાર્યું ગયું છે અને મારા પ્રાણ પણ શિથિલ થઈ ગયા છે, તેથી નિરુપાય છું.^{૧૮} અસ્તુ. હે કપિઓ! શોકા સમય ઉપર સર્વ આભૂષણોથી અલંકૃત અને રૂપ-સંપન્ન એવી એક તરુણી દુરાત્મા રાવણથી હારતી મારા ભેવામાં આવી હતી.^{૧૯} એ તરુણી-સી 'હા રામ! હા લક્ષ્મણ! હા રામ!' એવો મોટો આકોશ કરતી હતી અને પોતાનાં ગાત્રો કપાવીને તથા તે પર રહેલાં આભૂષણોને ઉતારી ઉતારીને ફેંકી દેતી હતી. પર્વતશિખર પર પડેલી સૂર્યપ્રભા સરણું તેના શરીર પર રહેલું વજ્ર સ્થામ-વણી રાવણ રાક્ષસના દેહ વિષે લટકતું હોવાથી આકાશમાં અબુકતી વીજળી બેટું શોભતું હતું. હે કપિઓ! એ સી વારંવાર 'રામ' નામનું જ કીર્તન કરતી હતી, તેથી એ 'સીતા જ હતી' એમ હું માનું છું. હે કપિવરો! હું તમને રાવણનું સ્થાન જણાવું છું, તે સાંભળો.^{૨૦} હે વાનરો! વિશ્રવાનો પુત્ર અને કુબેરનો બ્રાતા રાવણ રાક્ષસ લંકાનગરી વિષે રહે છે. હે કપિઓ! રમ્ય લંકા-નગરી કે બેને દેવોના શિવથી વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરી છે, તે આ દક્ષિણ સસુદ્ર વિષે અહીંથી પૂરે-પૂરી સો ચોબન પર આવેલા લીપમા વસેલી છે.^{૨૧-૨૨} એ નગરીમાં આવેલાં સર્વ મંદિરોનાં દ્વાર સુવર્ણમય છે અને ચોટલા પણ સુવર્ણના છે. વળી સોનેરી વણ્ની, સરખી બંધણી-વાળી મોટી મોટી હવેલીઓ હોવાને લીધે એ લંકાનગરી એકસરખી જ શોભે છે. એ નગરી-

+ આપણા બંનેમાથી સૂર્યમંડળની પાસે વહેંચા કોણ પહોંચી બચે છે અને એ વહેંચા પહોંચે તે બળવાન ગણ્યો; એવી રીતે

ની આરે તરફ સુષ" સમાન પ્રકાશતા કિલ્લો આવેલો છે. હે કપિવરો ! જો નજરી વિષે કૌશલ્ય વચ્ચેના ધારણ કરનારી અને હીનતાને પ્રાપ્ત થયેલી જનકનંદિની સીતા રાવણના અતઃપુરમાં રાક્ષસી-ઓના રક્ષણ હેઠળ વસે છે; તેને તમે ત્યાં જવાથી ભેડાઈ શકશો. ૨૧-૨૩ હે વાનરો ! હું મારા દિવ્ય જ્ઞાન વડે ભેઈ શકું છું કે, તમે અવશ્ય સીતાને જોઈ પાછા વળશો. મને એવું દિવ્ય જ્ઞાન હોવાનું કારણ એ છે કે, હું પક્ષી ભૂતિમાં છતાં દિવ્ય યોનિમાં જન્મેલો છું. જુદી જુદી ભૂતિમાં પક્ષીઓ જુદી જુદી ગતિથી વિચરી શકે છે; તેમાં ધાન્યનો આહાર કરી અવનાશ યારાવત (હોહા-કબૂતર) આદિ પક્ષીઓ પહેલા માર્ગે વિચરી શકે છે. ૨૪ કામડાઓ તથા કુળોનું ભક્ષણ કરનારા પોપટ વગેરે પક્ષીઓ બીજા માર્ગમાં જાયી શકે છે; કૌંઝ, કુરુર અને આસ પક્ષીઓ ત્રીજા માર્ગે ગતિ કરે છે; રયેન (ચાચ) પક્ષી ચોથા માર્ગમાં અને ગૃધ્રપક્ષી પાંચમા માર્ગમાં વિચરી શકે છે. વળી બળ અને પરાક્રમથી યુક્ત તથા રૂપ અને સુવાવસ્થાથી ચોભતા હંસો છઠ્ઠા માર્ગે ગતિ કરી શકે છે. ૨૫ અને વિનતાના પુત્ર ગરુડની ભૂતિ તો એ સર્વ પક્ષીઓ કરતાં પણ જાંબી છે. હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! જો તમે સર્વ પક્ષીઓની ઉત્પત્તિ વિનતાના પુત્ર અરુણથી થયેલી છે, તેથી અમને દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. ૨૫-૨૭ હે વાનરો ! પરશૂનું હરણ કરવારૂપ નિંદ્રા કમં કરનારા માંસ-ભક્ષી રાવણ રાક્ષસની સાથે મારે મારા ભાઈ જટાશુ સંભંધી જે વેર બંધાયું છે, તેનો બદલો તમને આપ લઈ કા પ્રયે ચોકલવાથી વળી રહેશે. હે કપિઓ ! હું અહીંયાં બેઠે બેઠે જ લંકાનગરીમાં રહેલા દુરાત્મા રાવણને તથા બનકીને ભેડી છું; કેમ કે અમારી દષ્ટિ ગરુડ સરળી દિવ્ય અને અત્યંત દુર પહોંચે છે, એ કારણથી અને માંસયુક્ત પદાર્થોનો આહાર કરવાના બળથી તથા સ્વભૂતિસિદ્ધ સ્વભાવથી અમે એક સ્થળે રહીને સો યોજન કરતાં પણ વધારે દુર ભેઈ શકીએ છીએ. હે વાનરો ! વિદ્યાર્તાએ

અર્થાત્ તે તે અંતિએ સુધી આક્રમણમાં જઈ શકી શકે છે.

દુર પહેલા ભક્ષ્ય પદાર્થો ભોજન બળ અમારામાં મૂકીને અમારી ઘૂતિ નિર્મોલ્લ કરી છે અને કૂકડા વગેરે પક્ષીઓની ટૂંકી દષ્ટિ કરીને, તેઓનું અવન વૃક્ષના મૂળમાં જ (તેઓ રહેતા હોય ત્યાં જ) નિર્મોલ્લ થયું છે. હે વાનરો ! હવે તમે આ ક્ષીરસમુદ્રનું લેઈ લેન કરવાનો કાંઈક ચત્ન કરો. તમે અવશ્ય સીતાને મળી કાચે સિદ્ધ કરીને પાછા વળશો. ૨૮-૩૨

હે કપિવરો ! તમે પ્રથમ મારું આટલું કાચું કરો. હું સસુદ્રકિનારે જઈને મારા સ્વર્ગસ્થ ભાતા જટાશુને ઉકલવાન કરવા ઇચ્છું છું; આટલે તમે મને સસુદ્રકિનારે લઈ જાઓ. ૩૩ સંપાતિનું વાઘ સાંભળતાં જ મહાબળવાન વાનરો બળી બપેલી પાંચો-વાળા એ સંપાતિને જાંબી સસુદ્રકિનારે લઈ ગયા. ત્યાં સંપાતિએ જટાશુને ઉદેશી જ્ઞાન-તર્જણાદિ ક્રિયા કરી. ૩૪, ૩૫ પક્ષી મહાત્મા વાનરો તેને તેના મૂળ સ્થાન પ્રત્યે પાછો લઈ આવ્યા અને સીતાની ખરેખરી ભાળ મળવાને લીધે હર્ષિત થયા. ૩૬

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડના પદ્યો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૬ મો

સીતાની ભાળ વિષે વધુ માહિતી—
સંપાતિપુત્ર સુપાર્વે ભેથેલું સીતાહરણ

તતસ્તદ્સુતાસ્વાદૈં પુષ્પરાજેન ભાષિતમ્ ।

નિશમ્ય વ્યવૈતો દુષ્ટાસ્તે લજ્જાઃ પુલ્લગર્વમાઃ ॥ ૧ ॥

ગુપ્તરાજ સંપાતિનાં અસુત સરખાં મીઠાં વચ્ચેના સાંભળી સર્વ કપિવરો હર્ષિત થયા અને 'સીતાની ભાળ મળી એ બહુ સારું થયું' એમ ધરધર કહેવા લાગ્યા. ૧ પક્ષી વાનરશ્રેષ્ઠ ભંજવાને સર્વ કપિઓની સંભતિથી જિભા થઈને ગુપ્તરાજ સંપાતિને પૂછ્યું : 'હે ગુપ્તરાજ ! હાલમાં બનકનંદિની સીતા કયાં છે ? તે કોના ભોવામાં ગાળ્યાં

૧ આ સર્ગથી આરબી પાંચ સર્ગ પ્રક્રિયા બહુ છે, કારણ કે સર્વ શેષમાં તે ભોવામાં આવતા નથી, વળી તે પાંચ સર્ગ ન હોય તો પણ ક્યાપ્રસંગ હતો નથી; તેમ જ આ પાંચ સર્ગોમાં પ્રથમ વર્ણવેલા વિષયથી વિરુદ્ધ અર્થ ભોવામાં આવે છે. સૌ. ટી.

હતાં ! અને તેનું 'કેણે હરણ કર્યું' છે ?^{૧૪} એ સવળું જણાવી તું અમે સર્વ વનચરોનું રક્ષણ કર. ^{૧૫} અરે, સીતાનું હરણ કરનાર એવા તે કયો પુરુષ છે કે જે વળ સમાન પ્રહાર કરનારા રામ-લક્ષ્મણનાં ધતુખમાથી છૂટતાં બાણોના પરાક્રમે પણ ગણકારતો નથી ?

પ્રાયોપવેશનનો નિયમ તદ્દને સીતાના સમાચાર બહુવાને ઉત્સુક થઈ રહેલા સર્વ વાનરોનું આશ્વાસન કરતો શુભરાજ સંપાતિ બાલંત પ્રસન્ન થઈ પુનઃ પશુ કહેવા લાગ્યો : ^{૧૬} 'હે કવિઓ ! વિશાળ નેત્રવાળાં સતી સીતાનું હરણ મેં જેવી રીતે સાંભળ્યું છે અને જેણે મને કહી સંભળાવ્યું છે, એ સર્વ હું તમને કહું છું ; તેમ જ જનકનંદિની કાલમાં કયાં છે, એ પણ કહું છું તે સાંભળો.

હે કવિવરો ! વૃદ્ધાવસ્થાથી જેનાં પ્રાણ અને પરાક્રમ ક્ષીણ થયેલા છે એવા હું ઘણા યોજનના વિસ્તારવાળા આ દુર્ગમ વિંધ્યાચળ વિષે લાંબા સમયથી પરેડેા છું. ^{૧૭} અને હું પાંચો વિનાનો-અશક્ત હોવાથી પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠ મારો પુત્ર સુપાર્શ્વ ધણસુમુરે આહાર લાવીને મારું પોષણ કરે છે. હે વાનરો ! હું ક્ષુધા સહન કરી શકતો નથી ; કેમ કે જેમ ગાધવોને કામતું બળ તીક્ષ્ણ હોય છે, સૂર્યોને ક્રોધ તીક્ષ્ણ હોય છે અને મૃગોને ભય તીક્ષ્ણ હોય છે, તેમ અમે પક્ષીભતિને ક્ષુધા તીક્ષ્ણ હોય છે. ^{૧૮} એક દિવસ એવું બન્યું કે, સૂર્યોદય થતાં જ મને ક્ષુધા લાગેલી બેઈ મારો પુત્ર સુપાર્શ્વ મારે માટે આહાર લેવા સારું ગયેા ; પરંતુ ક્રોધ રથભેદી માંસ નહિ મળવાથી તે સાંજ પડતાં ખાલી હાથે જ મારી પાસે આવ્યો. ^{૧૯} એ બેઈ આહાર નહિ મળવાથી હોષેભરાયેલા મેં ઘણાં કઠોર વચનોથી તેનો તિરસ્કાર કર્યો, છતાં તેણે મારી આગળ હાથ બેડીને ક્ષમા ચાચી કહ્યું : 'હે તાત ! હું તમારે અર્થે માંસ લેવા સારું નિત્યના નિયમ પ્રમાણે અહીંથી આકાશમાં

ઊડ્યો હતો ; પરંતુ ઘણી શોધ કરતાં જ્યારે કશું મળી આવ્યું નહિ, ત્યારે હું છેક મહેન્દ્ર પર્વતના દ્વાર આગળ જઈ ઊભો રહ્યો. ત્યાં જઈ સમુદ્રમાં તેમ જ સમુદ્ર ઉપર વિચરનારાં અસંખ્ય પ્રાણીઓની ગતિ રોકવા અર્થે હું નીચું સુખ કરી ઊભો રહ્યો ; અથાત મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર સ્કીને સમુદ્ર તરફ બેવા લાગ્યો. ^{૨૦-૨૩} એટલામાં ઊગતા સૂર્ય સરખી પ્રવાવાળી કોઈ બીને ઊંચકીને ત્યાંથી જતો કાળજીના પર્વત સરખા પ્રોઠ અને શ્યામવર્ણ શરીરવાળો એક પુરુષ મારા બેવામાં આવ્યો. ^{૨૪} ત્યારે અત્યંત હર્ષ પામીને મેં વિચાર્યું કે, 'ઠીક થયું. આજે આ બેજ ઓપુરુષને પકડી મારા પિતાના આહાર માટે લઈ જઈશ. ' એવા વિચાર કરી હું તેના તરફ દોટ ચૂકવા જતો હતો, એટલામાં જ તે શ્યામવર્ણ પુરુષે પોતાને જવા દેવા સારું અત્યંત નમ્રતાપૂર્વક મને પ્રાર્થના કરી તેથી મેં તેને જવા દીધો. ^{૨૫} હે પિતાજી ! આ જગત વિષે નીચ પુરુષ પણ નમ્રતાપૂર્વક પોતાની ક્ષમા ચાલનારને હણતા નથી, તો મારા જેવા કેમ જ હણે ? હે તાત ! મેં તેને જવા દીધો, ત્યારે તે પુરુષ સી સહિત અત્યંત વેગથી આકાશમાર્ગે આલી નીકળ્યો. એ સમયે આકાશમાં વિચરનારા સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓએ મારી પાસે આવી તથા મને માન આપી કહ્યું : 'હે પક્ષી ! તારું કલ્યાણ થાઓ ! તારા સપાટામાં આવેલી જનકનંદિની સીતા છવતી રહી એ બહુ સારું થયું અને સીતા સહિત રાવણને તે જતો કર્યો, એ પણ સારું થયું. ^{૨૬-૨૮} વળી હે પિતાજી ! સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓએ મને સાથે સાથે એ પણ જણાવી દીધું : 'તે' જેઓને જતાં કયાં તેમાં બે સી છે તે જનકનંદિની રામભાયાં સીતા છે અને પુરુષ છે તે લંકાધિપતિ રાક્ષસરાજ રાવણ છે.' એટલું કહી એ સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓ આવ્યા ગયા. ત્યાર પછી મેં આકાશમાર્ગે આવ્યા જતા રાવણ તરફ દૃષ્ટિ કરી, તો તેના અંકે વિષે દશરથ-

* પૂર્વે સંપાતિએ આ બાબત કહેલી હોવાથી અહીં આવા પ્રશ્ન ધરતો નથી

+ પૂર્વે સંપાતિએ કહ્યું છે : 'મેં સીતાને હરાવી બેઈ છે' અને હવે પોતે બીજાના મુખથી એ વાત સાંભળી છે, એમ કહે છે, એ પૂર્વવાક્યનો વિરોધ દર્શાવે છે.

* પરંતુ દ્વાર એટલે પર્વતમાથી નીકળી બહાર જવાનો માર્ગ, એને 'દ્વાર' કહે છે

• કેમ કે તેઓ છવતા હોય, તો જ સમયદ્વંદ્વકામાં બચ અને યવં રાક્ષસોનો વિનાશ કરે.

નંદન રામચંદ્રની પત્ની સીતા મારા ભોવામાં આવી. એ વેળા સીતાના મસ્તકના કેશ છૂટી ગયા હતા, તેનાં આભૂષણો તથા રેશમી વસ્ત્ર શિથિલ થઈ ગયાં હતાં અને અત્યંત શોકને લીધે તે 'હા રામ ! હા રામ ! હા લક્ષ્મણ !' એવા મોટા આક્રોશ કરતી હતી. હે તાત ! હું એ બનાવ ભોવા સારું ઘણી વાર સુધી ત્યાં બિલો રહ્યો, તેથી મને ઘેર આવતાં વિલંબ થયો છે.'

હે કપિજીજીરો ! વાલ્મીકિ તુર મારા પુત્ર સુપાર્ગદે એ પ્રમાણે મને સઘળું વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું; તે સાંભળીને પણ મારી બુદ્ધિ પરાક્રમ કરવાને ઉત્કેશાઈ નહિ. ^{૧૯-૨૨} હાથ, પાંખ વિનાનો પક્ષી કાંઈ પણ કર્મના આરંભ કેમ કરી શકે ? અસ્તુ, પણ હજીયે હું મારી વાણી તથા બુદ્ધિના આશ્રયથી તમને બનતી સહાય કરીશ. હે વાનરો ! આ કાર્ય તમારા પુરુષાર્થબળથી થઈ શકે એમ છે. હે કપિઓ ! રામચંદ્રનું કાર્ય એ મારું જ કાર્ય છે, એમાં કાંઈ સંશય બેડું નથી; માટે હું મારી વાણી તથા બુદ્ધિના બળ વડે તમારું પ્રિય કરીશ. હે કપિવરો ! તમે સૌ શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા છો, બળવાન છો, નિર્મળ અંતઃકરણવાળા છો, દેવતાઓથી પણ પરાજય ન પામે એવા છો અને મહાબળવાન સુગ્રીવના સેવકો છો; તેમ જ રામ-લક્ષ્મણનાં કંકપત્રવાળાં તીક્ષ્ણ બાણોં પણ ત્રણે લોકની રક્ષા તથા નિશ્ચય કરવામાં સમર્થ છે, તો પછી કેનો ભય ધરવા બેડું છે ? ભેડે શક્તિસેના રાજા શવણ અત્યંત તેજસ્વી અને બળવાન છે, તોપણ સમર્થ એવા તમોને કાંઈ પણ દુષ્કર નથી. ^{૨૩-૨૭} હે વાનરો ! હવે સમય ન શુભાવતાં તમે તમારી બુદ્ધિને કાર્ય કરવામાં ચોક્કસ. હે કપિઓ ! તમારા સરખા બુદ્ધિમાનો કાર્ય વિષે કદી પણ ઢીલ કરતા નથી. ^{૨૮}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિગ્રહીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

કિષ્કિન્ધાકાંડમાં પદ્યો સર્ગ ૪ પૃષ્ઠ

સર્ગ ૬૦ મો

સંપાતિના પૂર્વવૃત્તાંત-નિશાકર
સુનિર્નાં કર્શન

તતઃ ક્રતોદકં સ્નાતં તં ગૃધ્રં હરિયૂષ્ણાઃ ।

ઠપવિષ્ણ ગિરૌ રમ્યે પરિવાર્ય સમન્તતઃ ॥ ૧ ॥

પોતાના બંધુ જટાશુને ઉવેશીને ઉદકદાન તથા સ્નાનાદિક્રિયા કરી બેઠેલા ગૃધ્રરાજ સંપાતિ-ને, સઘળા ચૂશપાલક વાનરો મીઠાઈને બેઠા હતા. ^૧ ચુવરાજ અંગદ પણ પોતાના કેટલાએક પરિચારકો-સેવકો સહિત તેની ખાસે બેઠો હતો. એ વેળા અંગદાદિ કપિઓને વિશ્વાસ લાવવા સારું સંપાતિ કહેવા લાગ્યો. ^૨ 'હે વાનરો ! 'હું સીતાને બાંધું છું.' એવું બે મેં કહ્યું તે સર્વથા સત્ય જ છે; એવો તમને વિશ્વાસ આવે તે માટે હું મારું વૃત્તાંત કહું છું; તમે, સર્વ એકચિત્ત થઈ શાંતપણે સાંભળો. ^૩ હે નિષ્પાપ કપિઓ ! પૂર્વે સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી દગ્ધ થઈ, હું આ વિધ્વાનબળના શિખર પર પડ્યો હતો. ^૪ ઘણે જાણેથી પડવાને લીધે મારાં સર્વ અંગો ભાંગી ગયાં અને તેથી હું સંસારાહત થઈ ગયો. આખરે છાંસાત્રિ વીત્યા પછી મને કાંઈ જ્ઞાન આવ્યું. એ સમયે પીડાને લીધે મારી સ્મૃતિ નષ્ટ થયેલી હતી; તેથી હું બ્યાકુળ થયેલાની પેઠે ચારે દિશાઓમાં ભોવા લાગ્યો; પણ 'હું કઈ દિશામાં આવી પડ્યો છું' અને કયા સ્થળમાં છું' વગેરે કાંઈ પણ જાણી શક્યો નહિ. ^૫ ઘણીક વાર સુધી મનમાં ગડમથલ કરતાં બ્યારે કાંઈક બુદ્ધિ સ્થિર થઈ, ત્યારે આ પર્વત-શિખર પર રહીને દેખાતાં સસુદ્ર, પર્વત, સઘળી નદીઓ, સરોવરો, વનો અને ખીલ પણ કેટલા-એક પ્રદેશોને જોઈને હું તેઓને જોળખવા લાગ્યો. 'એમ ધીમે ધીમે હું શુદ્ધિમાં આવ્યો અને મને સમજાયું કે હવે પામેલા પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત અને મોટી શુદ્ધાઓ તથા અનેક શિખરોવાળો આ દક્ષિણ સસુદ્રના કિનારા પર આવેલો વિધ્વાન છે અને હું જે શિખર પર પડ્યો છું' તે શિખર પણ તેડું જ છે. ^{૬, ૭}

હે અંગદાદિ કપિવરો ! પૂર્વે આ સ્થળે એક

અતિ પવિત્ર આશ્રમ હતો, જેનું દેવતાઓ પણ પૂજન કરતા હતા. તે આશ્રમ વિષે ઉચ્ચ તપસ્વી કરનારા 'નિશાકર' નામના ઋષિ રહેતા હતા. 'ધર્મ' બહુનારા એ નિશાકર ઋષિ સ્વર્ગે ગયા ત્યારથી માંડીને અહીં વસતાં આજ સુધીમાં મને આઠ હજાર વર્ષ વીટી ગયાં છે. 'હે કપિઓ ! આકાશમાંથી પડ્યા પછી હું બ્યારે સાવધ થયો, ત્યારે અત્યંત વિષમ એવા આ વિધ્યાચળના શિખર પરથી ધીમે ધીમે ઊતરીને અતિ કષ્ટથી તીક્ષ્ણ હર્ષવાળી પૃથ્વી પર આવ્યો. હે વાત્રરો ! નિશાકર ઋષિનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી હું અતિ પરિશ્રમ વેઠીને પણ એવી રીતે નીચે ઊતરી આવ્યો અને નજીકમાં જ આવેલા તેમના આશ્રમ આગળ ગયો. હે વાત્રરો ! પૂર્વે જે તથા જટાકુએ એ ઋષિની બ્રહ્મી વાર સેવા કરી હતી. ^{૧૦, ૧૧} નિશાકર ઋષિના આશ્રમની સરીષ સુગંધયુક્ત વાયુ વાતો હતો અને તેમાંનું કોઈ પણ વૃક્ષ પુષ્પ કિંવા ફળ વિનાનું બહુતું ન હતું. ^{૧૨} હું ત્યાં જઈ એક વૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠો અને વિચારકરવા લાગ્યો : 'મને નિશાકર ઋષિનાં દર્શન થશે એટલે હું તેમને પ્રણામ કરી મારું દુઃખ નિવેદન કરીશ, જેથી તેમની કૃપા વડે મારું દુઃખ જોડું થશે.' ત્યાર પછી હું ઋષિના આગમનની વાટ જોવા લાગ્યો. ^{૧૩} થોડી વારમાં દેહીપ્રમાન તેજવાળા અને કોઈથી પણ યરાશય ન પામે એવા નિશાકર ઋષિ કે જે સમુદ્રસ્નાન કરીને ફક્ષિણ દિશા તરફથી આવતા હતા, તેમને જે દ્વરથી બોલા. ^{૧૪} ચાચક પુરુષો જેમ કાતાને વીંટળાઈને ચાલે છે, તેમ અનેક રીંછ, મૃગ, બ્યાઘ્ર, સિંહ તથા નાના પ્રકારના સર્પો એ નિશાકર ઋષિને વીંટળાઈને સાથે સાથે ચાલતા હતા. ^{૧૫} બ્યારે ઋષિએ પોતાના આશ્રમમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે જેમ સભ પોતાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેના અમાત્યો વગેરે સર્વ અધિકારીઓ પોતપોતાનાં સ્થાને ચાલ્યા બાંધ છે, તેમ તેની સાથેનાં રીંછ વગેરે પ્રાણીઓ પણ પોતપોતાનાં સ્થાન પ્રત્યે ચાલ્યાં ગયાં. ^{૧૬}

હે કપિકુંજરો ! એ ઋષિવરે આશ્રમમાં

પ્રવેશ કરતી વેળાએ મને જોયો હતો; તેથી એક સુહૃતમાત્રમાં જ બહાર આવીને અતિ પ્રસન્ન વદને મને આવવાનું પ્રયોજન પૂછતાં કહ્યું : ^{૧૭} 'હે સૌમ્ય ! તારાં સ્વાર્તાંની આવી વિકળતા બેઠીને હું તને જોળાળી શકતો નથી.' તારી બન્ને પાંખો બળી ગયેલી છે, તેમ જ તારા શરીર પરની ચામડી પણ તેવી જ થઈ ગયેલી છે. ^{૧૮} પૂર્વે જે મેં ગૃધ્રપક્ષીઓને બોલા હતા. તેઓ વાયુ સરખા વેગવાળા તથા ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા હતા અને તેઓ સહોદર થતા હતા. ^{૧૯} મને કાંઈક જોળાળાણુ પડે છે કે, એ ગૃધ્રોમતિા બેચક સંપાતિ તે તું છે અને જટાકુ તારો નાનો ભાઈ થાય છે. હે સંપાતિ ! પૂર્વે મનુષ્યરૂપ ધારણ કરીને તમે બન્ને ભાઈઓએ મારી સેવા કરી હતી; ^{૨૦} તેથી હું તમને પૂછું છું કે, હે ભાઈ ! તને શો બ્યાધિ થયો છે ? તારી પાંખો શા કારણથી નાશ પામી છે ? અરે, તને આવો ઉચ્ચ દંડ કોણે આપ્યો છે ? ^{૨૧}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિમ્નથીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ત્રિષ્તિપાઠકમાં ૬૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૧ મો

સંપાતિનો પૂર્વવૃત્તાંત-સ્વદુઃખવર્ણન

ततस्तद्वाक्यं कर्म पुष्करं सदाच कृतम् ।
आचक्षते मुनेः सर्वं सृष्टाङ्गमर्त्तं तथा ॥ १ ॥

ગૃધ્રરાજ સંપાતિ અગદાકિ કપિઓને વળી પણ કહેવા લાગ્યો : 'હે કપિઓ ! મને નિશાકર ઋષિએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું ત્યારે જે' હારણ અને બીબાથી ન થઈ શકે એવું સૂચ' સામે જવાનું સાહસિક કાર્ય તેમને નિવેદન કરતાં કહ્યું : ^૧ 'હે ભગવન્ ! જે' મારા બળના ગર્વને લીધે એવું નિષ્ફળ કર્યું કયું છે, તેથી મારી પાંખો તથા શરીર પરની ચામડી બળી જવા સિવાય બીજું કંઈ પણ મને પ્રાપ્ત થયું નથી. વ્યાકુળ ઇન્દ્રિયોવાળો તથા જેક પામેલો હું લલ્બને લીધે મારું તે વૃત્તાંત કહેતાં પણ શરમાઈ છું. હે ઋષિવર ! તમે પૂછો છો તેથી મારે કાંઈક કહેવું બેઠીશ. ^૨ હે ભગવન્ ! એક વખતે ગર્વ વડે મોહિત થયેલા હું

અને જટાશુ એકબીજાનાં પરાક્રમને જાણવાની ઇચ્છાથી સ્પર્ધા કરતા આકાશમાં ઊઠ્યા. તેમાં પ્રથમ દેવાસ પર્વતના શિખર ઉપર ઋષિઓની સમક્ષ અમે બેસેએ પ્રતિજ્ઞા લીધી : ‘ભગવાન સૂર્ય-નારાયણ બંન્માં સુધીમાં અસ્તાચળ પર બંધ, તેટલા સુધીમાં અમારે તેને સ્પર્શ કરવો.’^{૧૩,૪} આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી અમે બેસે ભાઈઓ એકાએક આકાશ તરફ ઊઠ્યા અને મહાવેગપૂર્વક સૂર્ય તરફ જવા લાગ્યા. ઘણે જાણે ગયા પછી અમેએ નીચે દિષ્ટિ કરી તો પૃથ્વી પરનાં જુદાં જુદાં નગરો અમને રથના ચક્ક સરખાં દેખાવા લાગ્યાં.^૫ એ સમયે આકાશ વિષે અમેને કોઈ કોઈ સ્થળે વાંચિત્રોના, તો કોઈ કોઈ સ્થળે આબૂષણોના ધ્વનિ સંભળાવા લાગ્યા; તેમ જ કોઈ કોઈ સ્થળે રક્ત વચ્ચેને ધારણ કરી મધુર ગાન કરી રહેલી ઘણી અશ્વરાઓ અમારા જોવામાં આવી. આકાશ વિષે અત્યંત વેગથી ઊડતા અમે બંન્નારે છેક સૂર્યના માર્ગની સમીપ પહોંચી ગયા, ત્યારે મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી છવાયેલી આખી પૃથ્વી કોમળ હરિયાળીવાળા એકાદ વન સરખી દેખાવા લાગી.^{૬,૭} પૃથ્વી પરના પર્વતો નાના પથ્થર સરખા જણાવા લાગ્યા; અનેક મોટી નદીઓથી વીંટાયેલી આ પૃથ્વી બંને ઝીણા ઝીણા સૂતરના તાંતણાઓથી વીંટાયેલી હોય એવી દેખાવા લાગી; તેમ જ ભૂમિ પરના હિમાલય, વિંધ્ય તથા મેરુ વગેરે મોટા મોટા પર્વતો બંને એકાદ મોટા જળાશયમાં હાથીઓ ઊભા હોય એવા હીસવા લાગ્યા.^૮ હે ભગવન ! અમે એટલે જાણે ગયા ત્યાં તો સૂર્યના ખરેખરા તાપથી અમે બળવા લાગ્યા. એકાએક અમારા શરીરે ભારે પરસેવા છૂંચ્યો અને ખેદ, ભય તથા મોહથી અમે આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયા. પછી અમેને તુરત જ દારુણ મૂર્છા આવવા લાગી.^{૯,૧૦} અને એકાદ થવાથી દક્ષિણ, પશ્ચિમ, ઉત્તર કે અગ્નિ દિશા કઈ, એની પણ અમને સૂઝ પડી નહિ. સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોને લીધે અમારાં શરીર બળવા માંડ્યાં; તેથી અમેએ વિચાર્યું કે અરે, સુખના અતસમયે બાળનારો અગ્નિ આજે જ સર્વલોકને બાળવા પ્રવૃત્ત થયો છે કે શું ?^{૧૧}

અમે જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા, તેમ તેમ અમારી દિષ્ટિ સૂર્યના તેજને લીધે નષ્ટ થવી ગઈ અને અમારું મનોબળ પણ શિથિલ પડતું ગયું; અર્થાત્ સૂર્યમંડળને સ્પર્શ કરવાનો અમારો આશય જોઈ થતો ગયો. એમ છતાં પણ અતિ પ્રયત્નથી અમારાં નેત્ર તથા મનનું અતુલધન કષ્ટ અને સૂર્ય સામે બેસું; એ વેળા અમેને તે પૃથ્વી જેવડો દેખાયો.^{૧૨,૧૩} એ સમયે મારો નાનો ભાઈ જટાશુ તો ભયને લીધે આકુળ થઈ મને પૂછવા વિના જ પૃથ્વી તરફ ઊતરવા લાગ્યો. એ જોઈ મેં પણ મારા શરીરને તુરત જ આકાશમાંથી ઊતરવા હીધું. એ વેળા જટાશુ રક્ષણ કરવાની ઇચ્છાથી મેં તેના શરીરને મારી પાંખો વડે ઢાંક્યું એટલે જટાશુ બળ્યો નહિ; પરંતુ પ્રકાશને લીધે મારી પાંખો બળી ગઈ, જેથી અચેતન થયેલો અને વાસુભાઈ લથડાતો હું આ વિધ્વાનબળના છેક દક્ષિણ તરફના છેડા પર આવી પડછાયો. હે ઋષિશ્રેષ્ઠ ! હું ધારું છું કે મારો ભાઈ જટાશુ જનસ્થાન વિષે પક્ષો હશે.^{૧૪-૧૬} હે સુનિશ્રેષ્ઠ ! એવી રીતે હું વાનચક્ર અને પાંખો તથા પરાક્રમ વિનાનો થયેલો હોવાથી હવે મરવાને જ ઇચ્છું છું. હવે હું આ સામે જણાતા પર્વતશિખર પર જઈને પડતું મૂકીશ.^{૧૭} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય ભારતમાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૨ મો

નિશાકર સુનિએ સંપાતિને આપેલું આધ્યાસન
પવસુક્ત્વા સુનિશ્રેષ્ઠમર્વદં મુરુદુલ્લિતઃ ।

અથ વ્યાત્વા મુદ્ધર્ત્તં ચ ભગવાનિદમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

સુનિશ્રેષ્ઠ નિશાકરને મારું વૃત્તાંત નિવેદન કરીને અતિથય દુઃખવાળો હું રુદન કરવા લાગ્યો, ત્યારે એક મુદ્ધર્ત્ત પર્વત ભગવાન નિશાકર સુનિએ વિચાર કરી મને કહ્યું : ‘તને ફરીથી બીજા પાંખો અને પીંછાંઓ આવશે; તેમ જ આંખોનું તેજ, પ્રાણ, પરાક્રમ અને બળ પણ તને પ્રાપ્ત થશે.^{૧,૨} મેં પુરાણોમાં સાંભળ્યું છે, તેમ જ તપોબળથી બાંધ્યું છે, તેથી મને જણાયું છે કે ભવિષ્યમાં એક અતિ મહાન ઘટના બનશે.^૩ તે એ કે હવે આકુળ-

ની વૃદ્ધિ કરનારા હશરથે નામે એક રાજા થયો. તેને રામ નામે મહોત્તેજસ્વી પુત્ર થયો.^૧ એ સત્યપરા-કર્મી રામચંદ્ર પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવા માટે પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સાથે વનમાં આવશે.^૨ ત્યારે ગોદાવરીને તીરે આવેલા જનસ્થાન પ્રદેશ-માંથી દેવ અને દાનવથી અવધ્ય રાવણ નામનો રાક્ષસેન્દ્ર તેની પત્ની સીતાને લંકામાં હરી જશે.^૩ તે સમયે રાવણ લક્ષ્મણ, લોભ્ય ને એવી જ ખીલુ લલચાવે તેવી વસ્તુઓથી સીતાજીને લોભાવવા પ્રયત્ન કરશે; પરંતુ દુઃખમાં રૂંધેલી, યશસ્વિની અને મહાભાગ્યશાળી સતી સીતા તે સ્વીકારશે નહિ. એ સમયે દેવરાજ ઇંદ્ર સીતાની આ સ્થિતિ જાણીને દેવને પણ હુંલેભ, અમૃતના જેવું પરમ અન્ન (પાચસ) તેમને ચોકેલાવશે.^{૪,૫} અને ઇંદ્ર પાસેથી આ અન્ન આવ્યું છે, એમ જાણીને સીતા તેનો સ્વીકાર કરશે. પછી તેનો ઉપલોભાગ આરા સ્વામી રામચંદ્ર અને હિંચર લક્ષ્મણ જીવતા હોય અથવા તો દેવત્વ પામ્યા હોય, તોપણ તેમને આ અન્ન પ્રાપ્ત થાઓ.^૬ એવા સંકેતપૂર્વક ભૂમિ ઉપર મુકશે.^{૭,૮} (અને શોધ રહેલું પ્રાશન કરશે).

હે સંપાતિ! રામની આજ્ઞાથી સીતાજીની શોધ કરવા નીકળેલા વાનરો અહીં આવશે. તેમને મળીને તું રામપત્ની સીતાજીના સમાચાર આપજે. હોલ તારે અહીંથી ખીજે ક્યાંય જવું નહિ. આવી સ્થિતિમાં તું ક્યાં જઈશ? માટે દેશ અને કાળની શહે જોતો તું અહીં રહે. અતે તને પાંખો આવશે જ.^{૧૧,૧૨} એકે હું તને અત્યારે પાંખો આપી શકું તેમ છું, પરંતુ અને આ અવસ્થામાં રહેવાથી તું લોકનું વધારે ભદ્રું કરી શકીશ;^{૧૩} અથોત આથી તું એ બંને રાજપુત્રોનું, પ્રાહ્લણીનું, શુરે-ઓનું, સુનિઓનું અને ઇંદ્રનું હિત સાધી શકીશ. હું પણ રામ અને લક્ષ્મણ એ બંને ભાઈઓનું પુણ્યદર્શન ઇચ્છું છું; પરંતુ ઘણા કાળ વીતવાથી દેહ અહું જ છૂલું ચઈ ગયો છે; તેથી હવે હું તેનો ત્યાગ જ કરીશ.^{૧૪} હે અંગદ! તત્ત્વદર્શી નિશાકર મહર્ષિએ આ પ્રમાણે મને કહ્યું હતું.^{૧૫,૧૬}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપૂર્ણ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ભિન્ન-પાઠમાં ૬૨ એ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૩ એ

સંપાતિના દુઃખની નિવૃત્તિ-સીતાની શોધ માટે વાનરોને તેણે આપેલા ઉત્સાહ

एतैरन्यैश्च बहुमिर्वाक्यैर्विष्णुविशारदः ।

मो प्रवत्स्याम्यनुज्ञाय प्रविष्टः स स्वमालयम् ॥ ११ ॥

વાક્યવિશારદ નિશાકર સુનિએ એવાં ખીજાં અનેક વાક્યોથી મારી પ્રશંસા કરી તેમ જ મને ઉપર પ્રમાણે આજ્ઞા આપી. પછી તેઓ પોતાના આશ્રમમાં ગયા.^૧ પછી પ્રીતે પ્રીતે હું તે પર્વત-ની ખીલુમાંથી સરકીને જહાંર નીકળ્યો અને આ વિંધ્યપર્વત ઉપર આવીને તમારી શહે જોવા લાગ્યો.^૨ એ સમયને સેંકડો વર્ષ વીતી ગયાં છે, છતાં હું સુનિનાં વચ્ચેના હૃદયમાં રાખીને દેશ તથા કાળની શહે જોતો હતો.^૩ મહાપ્રસ્થાન કરીને નિશાકર સુનિ સ્વર્ગમાં ગયા ત્યારથી અનેક તર્કવિર્લક કરનારો હું સંતાપ વડે બળતો હતો.^૪ મારા પ્રાણનું રક્ષણ કરવા માટે તેમણે મને કહ્યું હતું, છતાં પણ ઘણી વાર હું કંટાળી જતો અને મરવા તૈયાર થતો; પરંતુ વળી એ સુનિનાં વચ્ચેના-નું સ્મરણ કરી તેમ કરતાં હું અટકતો હતો. અજગતા અગ્નિની બ્યોતિ જેમ અંધારાને દૂર કરે છે, તેમ આ યુદ્ધિ મારાં દુઃખોને દૂર કરવી હતી. હું મારા પુત્રના જળથી દુરાત્મા રાવણનું બળ ઝોઝું બણતો હતો; તેથી મેં તેનો અનેક વચ્ચેના-થી ફિટકાર કર્યો અને પૂછ્યું કે તે સીતાજી-નું રક્ષણ કેમ ન કર્યું? સીતાજીને વિલાપ કરતાં સાંભળ્યાં તેમ જ રામ અને લક્ષ્મણ એ બંને સીતાજીથી વિચેગ પામ્યા છે, એ જાણ્યા છતાં તે સીતાનો ઉદ્ધાર શા માટે ન કર્યો? ત્યારે એણે મને ઉત્તર આપ્યો: ‘મેં એમને બનકી ભણ્યાં ન હતાં, પણ તે ગયા પછી સિદ્ધ લોકોના સુખથી સાંભળ્યું કે એ તો સીતાજી હતાં.’^{૫-૭} આમ બનવાથી હું મારા મિત્ર હશરથ રાજાના પુત્રનું પ્રિય કરી શક્યો નથી, તેમ મારો પુત્ર પણ આ હિતકાર્ક કરી શક્યો નથી.^૮

ત્યાં એકકા થયેલા વાનરોને સંપાતિ આ

પ્રમાણે કહી રહ્યો હતો, એટલામાં એ સર્વ વાનરોની સમક્ષ તેને જે નવી પાંખો ફૂટી નીકળી. પોતાના શરીર ઉપર આ પ્રમાણે અરુણ રંગનાં પીછાંઓ અને પાંખો આવેલી એઈને સંપાતિને અતિશય હર્ષ થયો અને તે વાનરોને કહેવા લાગ્યો : 'અમ્મપ તેજસ્વી રાજર્ષિ, નિશાકરના પ્રસાદથી સૂર્યનાં કિરણોથી બળી ગયેલી મારી પાંખો અને આજે ફરી પ્રાપ્ત થઈ. પૂર્વે ચૌવનકાળે મારામાં જે પરાક્રમ, બળ અને વૈરુષ હતું તે અત્યારે મને ફરી પ્રાપ્ત થયું છે; માટે હવે સીતાજીને શોધવાનો પૂરો પ્રયત્ન કરો; તે તમને અવશ્ય મળશે. ૯-૧૨ મને પાંખો પ્રાપ્ત થઈ તે બનાવ તમોને સીતાની જાણ માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરનારો છે.' પક્ષીમાત્રમાં ઉત્તમ સંપાતિ સર્વ વાનરોને જોમ કહીને આકાશમાં ગતિ કરવાની પોતાની શક્તિની પરીક્ષા કરવાની જિજ્ઞાસાથી એકાએક આકાશભણી બિડ્યો, ત્યારે સંપાતિનાં વચ્ચેના સાંભળીને હર્ષિતચિત્ત થયેલા સર્વે વાનરસિંહો સીતાજીની શોધને અર્થે પોતપોતાનું પરાક્રમ દેખાડવા તૈયાર થઈ ગયા. પવન સમાન પરાક્રમ કરનારા અને અતિ બળવાન વાનરશ્રેષ્ઠો જનકસુતાની શોધ માટે અતિ ઉત્સાહ-ભરે અભિનિત નક્ષત્રની સન્મુખ રહેલી હક્ષિણ દિશા તરફ જવા લાગ્યા. ૧૩-૧૫

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬૩ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૪ મે

સાગર જોળગવાનું આહ્વાન-કપિ-
આને અંગદે આપેલો ઉત્સાહ

આઘ્યાતા શૂબ્રત્વેન સમુપ્સ્યુચ્ય પ્લવંગમાઃ ।
હંગતા પ્રીતિસંયુક્તા વિનેદુઃ સિંહવિક્રમાઃ ॥ ૧ ॥

ગૃધ્રરાજ સંપાતિએ કહેલો સીતાવૃત્તાંત સાંભળીને આનંદ પામેલા અને સિંહ જેવાં પરાક્રમ કરનારા વાનરો કૂદીને હૂંકાહૂંક કરવા લાગ્યા. સંપાતિનાં વચ્ચેના સાંભળીને રાવણના નિવાસસ્થાનની ખજાર પહવાથી આનંદ પામેલા અને સીતાજીનાં દર્શનને ઇચ્છનારા વાનરો સાગરને કિનારે

આવી પહોંચ્યા. ભયંકર પરાક્રમ કરનારા વાનરો-એ સમુદ્રકિનારે આવીને જોયું તો સમગ્ર મહાન લોકોનું પ્રતિબિંબ તેમાં પડેલું જણાયું. ૧-૩ પછી હક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારે આવીને તે મહા-બળવાન હરિવરોએ પહાવ નાખ્યા. કોઈ સ્થળે આ સમુદ્ર તેમને નિદ્રાવસ્થામાં જણાતો હતો, ત્યારે બીજે સ્થળે બાળકની માફક સામાન્ય તરંગોથી કોંઠા કરતો જણાતો હતો અને કોઈક સ્થળે તો પર્વત જેવડાં ભોળાંથી ઊછળી ગઈનાં કરતો હતો. પાતાલમાં વસનારા દાનવેંદ્રોથી ઘેરાઈ ગયેલો અને રૂંવાડાં ઊભાં કરે એવો સાગર એઈને કપિવરો વિષાદ કરવા લાગ્યા. ૪-૧ આકાશની માફક જેને પાર ન પારી શકાય એવા સાગરને એઈને એકઠા થયેલા સર્વ વાનરો વિષાદશ્વરત થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા : 'હવે આપણે કેમ કરવું ?'

સાગરનું નિરીક્ષણ કરવાથી ખેદ પામેલા અને ભયથી પીડાતા વાનરોને એઈને કપિશ્રેષ્ઠ અંગદે કહ્યું : ૭-૮ 'તમારે મનમાં ખેદ ન કરવો. એઈજો; કારણ કે વિષાદ કરવો એ મહાન દોષ છે. જેમ છંછેકાયેલો સર્પ તેને રસાહાર બાળકને લાગ કરે છે, તેમ જ વિષાદ પશુ પુરુષનેા સંહાર કરે છે. ૯ પરાક્રમ કરવા તૈયાર થયેલો પુરુષ એ વિષાદ કરે, તો તે તેજહીન થઈ ભય અને તેથી તેના પુરુષાર્થની સિદ્ધિ થાય નહિ. ૧૦

અંગદે વાનરોની સાથે તે રાત્રિ ત્યાં જ વીતાવી. પછી વૃદ્ધ વાનરોની સાથે મળીને ફરીથી સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરવા વિષે વિચાર કરવા માંડ્યો. એ સમયે ઇન્દ્રને વીંટાઈ બેઠેલી દેવસેનાની પેઠે અંગદને વીંટાયેલી વાનરસેના શોભતી હતી. ૧૧-૧૨ અહો ! વાલીપુત્ર અંગદ કે મારુતસુત હનુમાન સિવાય બીજું કોણ એ વાનરસેનાને સ્થિર કરવાને શક્તિમાન થાય એમ હતું ૧૩ પછી વૃદ્ધ વાનરો તેમ જ અન્ય કપિઓનો સત્કાર કરીને શત્રુઓનો નાશ કરનાર અંગદે અર્થસુક્ત વચ્ચેનાં કહેવા માંડ્યાં : ૧૪ 'હવે કયો મહાતેજસ્વી વાનર આ સાગરને જોળગી જશે અને અરિંદમ સુગ્રીવ-ને સત્યપ્રતિજ્ઞાવાળો કરશે ૧૫ કયો મહાશૂર-

વીર વાનર સો યોજન પહોળા સમુદ્રને જોળેથી જશે અને આ સર્વ યથાપાલકોને પોતા ભયમાંથી મુક્ત કરશે?'' કોના પ્રસાદથી આપણે કાપની સિદ્ધિ કરીને ઘેર જઈશું અને સુખવાળા થઈ આપણાં સ્ત્રીપુત્રાદિકને મળીશું?'' વળી કોના પ્રસાદથી હું પામેલા આપણે સર્વ મહાબળવાન, રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ અને વનવાસી વાનરોની પાસે જઈ શકીશું?'' તમારામાંથી જો કોઈ વાનર આ સમુદ્ર જોળ ગવા સમર્થ હોય, તો તે ઉતાવળથી સર્વ કપિઓને અભય કરવારૂપ ધવિત્ર દક્ષિણા આપો.'

અંગદનાં વાહયો સાંભળીને કોઈ વાનર કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. આપું વાનરદળ સ્તબ્ધ થઈ ગયું હોય તેમ મીન રહ્યું, ત્યારે કપિશ્રેષ્ઠ અંગદે ફરીથી કહ્યું : 'તમે સર્વ દંઢ પરાક્રમ કરનારા છો, બળવાન કપિઓમાં શ્રેષ્ઠ છો અને કલંકરહિત વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છો, તેથી સર્વદા લોકમાં પૂજાઓ છો. સમુદ્રને જોળ ગવા તમને ક્યારેય કોઈનો પથ પ્રતિબંધ થઈ શકે તેમ નથી; માટે હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! કૃદવામાં જેની જેટલી શક્તિ હોય તે મને પ્ત્યુવો.' ૧૯-૨૨

ક્રિતિ શીવાસ્મીકે મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
લિપિભાગદંડમા ૬૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૫ મો

કપિઓએ કરેલું સ્વખળનું વર્ણન

અપાક્લવચઃ ક્ષુત્વા તે સર્વે વાનરર્ચમાઃ ।

સ્વં સ્વં ગતૌ સમુત્સાહમૂચુસ્તન્ન યથાક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

ગજ, ગવાક્ષ, ગવ્ય, શરણ, ગંધમાદન, મેંદ, દિવિદ અને જાંબવાન આદિ સર્વ કપિશ્રેષ્ઠો અંગદનાં વચનો સાંભળીને ઉત્સાહ સહિત પોતા પોતાની ગતિની શક્તિનું એક પછી એક વર્ણન કરવા લાગ્યા. ૧૨ ગજે કહ્યું : 'હું એક ક્લંગે દશ યોજન ફરી શકું તેમ છું.' ગવાક્ષે કહ્યું : 'હું એક ક્લંગે વીસ યોજન ફરી શકું છું.' ૧૨ શરણે કહ્યું : 'હું એક ક્લંગે ત્રીસ યોજન ફરી શકું છું.' સપ્તમે કહ્યું : 'હું એક ક્લંગે ચાલીસ યોજન ફરી શકીશ

જોમાં સંશય નથી. ૧૪ મહાતેજસ્વી ગંધમાદને કહ્યું : 'હું એક ક્લંગે પચાસ યોજન ફરી શકીશ જોમાં સંશય નથી.' મેંદે કહ્યું : 'હું એક ક્લંગે સાઠ યોજન ફરી જવા શક્તિમાન છું.' ૧૬ મહાતેજસ્વી દિવિદે કહ્યું : 'હું એક ક્લંગે સિતેર યોજન જઈ શકીશ, જોમાં જરાય સંદેહ નથી.' મહાબળવાન અને તેજસ્વી કપિવર સુપેણે કહ્યું : 'મારામાં એક ક્લંગે એડી યોજન કૃદવાનું પરાક્રમ છે, એમ હું બહુ છું.' ૧૮ અને પૂર્વે કહી ગયેલા સર્વ વાનરોનું સન્માન કરીને વૃદ્ધ જાંબવાને કહ્યું : 'અમારામાં પણ કાંઈક ગતિ કરવાનું પરાક્રમ હતું, પણ હમણાં તો અમે છેક વૃદ્ધ થઈ ગયા છીએ. ૧૦, ૧૧ છતાં પણ સ્ત્રીતાળની શોધ કરવાના હેતુ માટે કપિરાજ સુગ્રીવે તેમ જ શ્રીરામચંદ્રજીએ નિશ્ચય કરેલો છે, તો જો કાંઈની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. ૧૨ હવે હું વૃદ્ધ થયેલો છું છતાં પણ એક ક્લંગે નેહું યોજન દૂર સુધી જઈ શકીશ, જોમાં સંશય નથી. ૧૩ વળી હે કપિશ્રેષ્ઠો ! મારી ગતિનું પરાક્રમ પૂર્વે આટલું જ હતું એમ નથી. પૂર્વે મેં બલિયસ સમયે ત્રણ ડગલાં જમીન ભરવા માટે ત્રિવિક્રમરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા સર્વજ્યાપી સનાતન વિષ્ણુ ભગવાનના વિરાટ સ્વરૂપની પ્રદક્ષિણા કરી હતી. હવે હું વૃદ્ધ થયેલો છું, તેથી કૃદવામાં મારું પરાક્રમ મંદ થયું છે; પણ યુવાવસ્થામાં મારું બળ અતિશય અપ્રતિમ હતું. ૧૪-૧૬ છતાં હવે હું નેહું યોજન ફરી શકું તેમ છું; પરંતુ જેટલાથી કાંઈ સિદ્ધ થાય તેમ નથી. ૧૭

પછી મહાપ્રાણ અંગદ મહાકપિ જાંબવાનનું સન્માન કરીને ઉદાર અર્થવાળાં વચનો બોલ્યો : 'નિઃશંક હું એક જ છલંગે સો યોજન ફરી જઈશ; પરંતુ ત્યાંથી પાછા આવવાની શક્તિ મારામાં રહેશે કે નહિ જોના મને નિશ્ચય થતો નથી.' ત્યારે વાક્યવિશારદ જાંબવાને કપિશ્રેષ્ઠ અંગદને કહ્યું : 'હે કપિવર ! તમારી ગતિની શક્તિ હું બહુ છું; જેટલું જ અંતર નહિ, પણ સેંકડો યોજન દૂર જવાની અને પાછા આવવાની તમારામાં શક્તિ છે, પણ તમે આ સેનાના ઉપરી છો, તેથી એમ

કરવું યોગ્ય નથી. ૧૮-૨૧ હે તાત ! હે કપિશ્રેષ્ઠ ! આજ્ઞાપાલકોથી પોતાના સ્વામીને કૃદ્ધિ જવાની આજ્ઞા આપી શકાય નહિ. તમે તો અમે સર્વને આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો. ૨૨ સ્વામીભાવમાં રહેલા છતાંય તમે અમારી સ્ત્રીની માફક અમારા વડે રક્ષ છો. તેમ જ સૈન્યના સ્વામી હોવાથી સીરૂપ અમને આજ્ઞા આપવા યોગ્ય છો. હે પરંતપ ! એ લૌકિક વિધિ છે. ૨૩ હે અરિંદમ ! તમે આ સીતાની શોધ કરવાના કાર્યના મૂળરૂપ છો, તેથી હે તાત ! અમારે તમારું સર્વંદા સ્ત્રીની માફક રક્ષણ કરવું બેઠ્યું. ૨૪ 'કાર્યના મૂળરૂપ રક્ષણ કરવું બેઠ્યું' એ કાર્યને બાણનારા પુરુષોની નીતિ છે; કારણ કે બે મૂળ આભાદ હોય તો શુભો અને ક્ષોની સિદ્ધિ થાય છે. હે સત્યવિક્રમ ! હે પરંતપ ! યુદ્ધિ અને પરાક્રમ-સંપન્ન તમે જ આ કાર્યની સિદ્ધિ થવામાં હેતુરૂપ છો. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! તમે અમારા શુરુ છો, શુરુપુત્ર છો; તમારા આશ્રય કરવાથી જ કાર્યની સિદ્ધિ કરવામાં અમે સમર્થ થઈશું. ૨૫-૨૭

મહાપ્રાણ બંધવાનનાં વચનો સાંભળીને વાલીપુત્ર અંગદે કહ્યું : 'બે હું ન બઉં તેમ જ બીજો કોઈ વાનરપુંગવ પણ ન બાય તો પછી આપણે સર્વેએ પ્રાણનો ત્યાગ કરવો બેઠ્યો; ૨૮ કારણ કે યુદ્ધિમાન સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે નહિ થાય તો કિષ્કિન્ધામાં પાછા જવાથી પણ આપણા પ્રાણનું રક્ષણ થવાનું નથી. સુગ્રીવ કૃપા કરવામાં તેમ જ ક્રોધ કરવામાં આપણા ઈશ્વર છે; તો એમની આજ્ઞાનું પરિપાલન કયાં સિવાય ત્યાં જવાથી આપણો વિનાશ જ થાય. માટે આ સસુરનું ઉદ્ધવન કરવાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ કરો; કારણ કે તમે જ સર્વ અર્થને સારી રીતે વિચાર કરવાને યોગ્ય છો. ૨૯-૩૨

અંગદનાં વચનો સાંભળી કપિશ્રેષ્ઠ બંધવાને કહ્યું : 'હે વીર ! આ કાર્યની સિદ્ધિમાં કાંઈ પણ આશી નહિ રહે. બે કાર્ય સિદ્ધ કરશે તેને જ હુંજીમણાં પ્રેરણા કરું છું.' ૩૩, ૩૪ પછી વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ બંધવાને એકાંતનો આશ્રય કરીને સુખમાં બેઠેલા, પ્રખ્યાત કૃદ્ધનારાઓમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ

મહાવીર હનુમાનને પ્રેરણા કરી. ૩૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૬ મો

હનુમાન-જન્મકથા-સાગર ઓળંગવા

માટે બંધવાને તેને કહેલું પ્રબોધન

બનેકશતસાહસૌં વિષળ્ણાં હરિવાહિનીમ્ ।

આમવાન્સમુદીર્યૈવ હનુમન્તપયામ્ભવીત્ ॥ ૧ ॥

અનેક શત-સહસ્ર વાનરસેનાને શોકાક્રૂણ બેઠેને બંધવાને હનુમાનને કહ્યું : 'હે સર્વ વાનરોમાં વીર ! હે સર્વશાસ્ત્રવિદ્વાંસર ! હે હનુમન્ ! તું એકાંતનો આશ્રય કરીને કેમ મૂળો રહેલા છે ? આ વિષે તું કેમ બોલતો નથી ૧? હે હનુમન્ ! તું બળમાં અને તેજમાં વાનરરાજ સુગ્રીવ, મહાત્મા રામ અને લક્ષ્મણ બેવે જ છે. ૨ કશ્વપર્વશી અરિષ્ટનેભિન્ના મહાબળવાન અને સર્વ પક્ષીઓમાં ઉત્તમ, વિનતાના પુત્ર ગરુડ બેવે જ તું પ્રખ્યાત છે. ૩ હે મહાબળ ! મેં ઘણી વાર એ મહાબળ અને મહાબાહુ પક્ષીરાજ ગરુડને સસુરમાંથી મોટા સર્પો પકડેતો જોયો છે. ૪ તેની બન્ને પાંખોમાં બેટલુ બળ છે તેટલુ જ તારી બન્ને ભુજાઓમાં છે, તેમ જ તારું પરાક્રમ અને તેજ પણ કાંઈ તેનાથી ઓછું નથી. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! બળ, યુદ્ધિ, તેજ અને સત્ત્વે કરી તું સર્વ પ્રાણીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે; છતાં તું સસુર ઓળંગવા કેમ સત્ત્વ થતો નથી ૧? ૫

હે તાત ! અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ પુન્નિકશ્યલી નામની એક વિખ્યાત અપ્સરા હતી. કોઈ ઋષિના શાપને લીધે તેણે મહાત્મા કુંભરકપિને ત્યાં કામરૂપ ધારણ કરનારી વાનરીરૂપે જન્મ લીધો હતો. તેનું અંબના એવું નામ હતું. તે અંબના પૃથ્વી ઉપર અને ત્રણે લોકમાં રૂપમાં અપ્રતિમ હતી અને કેસરીવાનર સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. એક વખત રૂપ-યૌવનયુક્ત તે અંબનાએ મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો હતો. ૮-૧૦ એ સમયે તેણે વિચિત્ર માળા, આભરણ અને કૌમલ વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં અને વર્ષાઋતુનાં વાદળો સરખા પર્વતના શિખર

ઉપર તે વિચરતી હતી.^{૧૧} પર્વતની ટોચ ઉપર
ઝેંઝેલી વિશાળ નેત્રવાળી તે અંજનાએ લાલ કોર-
વાણું પીણું, સુંદર ક્ષીમ વસ્ત્ર પહેલું^{૧૨} હતું. તેને
મરુતે (પવને) પીએથી દૂર ઉઠાડી મૂક્યું. પવનદેવે
તેના ગોળ અને પરસ્પર મળેલા અંગે સાચળા તથા
મૂળ આગળથી એકબીજાને અડકેલાં જો સ્તનો
અને તેનું સુશોભિત મનોહર મુખ જોયું.^{૧૨, ૧૩}
વિશાળ શ્રોણીવાળી, સર્વાંગસુંદર અને યશસ્વિની
તે અંજનાને જોઈને પવનદેવ કામથી મોહિત
થઈ ગયો. અંગેઅંગમાં કામ વ્યાપવાથી પોતાના
આત્માને ભૂલી ગયેલો અને મોહિત થયેલો પવન-
દેવ પોતાની લાંબી ભુજાઓથી તે અનિહિત
અંજનાને ભેટી પડ્યો. એકાએક પુરુષસ્પર્શ
થવાથી મહેલેલી સુવતા અંજનાએ કહ્યું : 'મારા
એકપતિવ્રતનો નાશ કરવાનું કોણુ ઇચ્છે ?'
અંજનાને આ પ્રશ્ન સાંભળી મરુતે ઉત્તર આપ્યો :
'હે સુશ્રોણિ ! તું તારા મનમાં જરા પણ ભય
પામ નહિ, હું તારા એકપતિવ્રતનો નાશ નહિ
કરું. હે યશસ્વિની ! હું તને ભેટીને મનથી જ
તારી ઉપર પ્રીતિવાળો થયો છું, એથી વ્રતભંગ
નહિ થતાં તને એક વીર્યવાન અને શુદ્ધિસંપન્ન
પુત્ર થશે. તે મારા જેવો જ મહાસત્ત્વ, મહાતેજસ્વી,
મહાભળવાન અને પરાક્રમી થશે; તેમ જ ભિંહવામાં
અને ફૂંદવામાં પણ મારા જેવો જ થશે.'^{૧૪-૧૬}

હે મહાકપિ ! આ વરદાનો સાંભળીને તારી
જનની સંતોષ પામી અને હે મહાબાહુ ! હે વાન-
રાત્તમ ! પછી શુદ્ધમાં જઈ તને જન્મ આપ્યો.
જો સમયે તે મહાવનમાં ભિગતા સૂર્યને 'આ કંઈક
તેજસ્વી ફળ છે' એમ ધારીને પકડવાની ઇચ્છાથી
તું બાળક હોવા છતાં આકાશમાં ભિગ્યો.^{૨૦, ૨૧}
હે મહાકપિ ! તું ત્રણસો ચોબીસ ગયો ત્યારે સૂર્યના
તેજથી અંજનો ખરે, છતાં જરા પણ ખેંદ પામ્યો
નહિ.^{૨૨} હે મહાકપિ ! ત્યારે તું જો પ્રમાણે શીઘ્ર
ગતિથી અંતરિક્ષમાં ચાલ્યો જતો હતો, ત્યારે
તેજસ્વી ઇંદ્રે કોપ કરી તારા ઉપર વજ્ર ફેંક્યું;^{૨૩}
તેથી તારું કાણું હેડ (જડયું) તૂટી ગયું અને
એક પર્વતના શિખર ઉપર પડ્યું; તેમ લીધે તું

હનુમાન નામથી પ્રખ્યાત થયો.^{૨૪} સુગંધ વહન
કરનાર પવનદેવ તને ઘાયલ થયેલો જોઈને અતિ-
શય ક્રોધે ભરાયો અને એણે ત્રણે લોકમાં વાવાનું
જાહેર કર્યું. ત્યારે ત્રણે લોક અળભળી ક્રોધા અને
સર્વે દેવો ભલરાઈ ગયા. તેથી ઇંદ્રાદિ ભુવનેશ્વરો
ક્રોધ પામેલા પવનદેવની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.^{૨૫, ૨૬}
પછી હે તાત ! હે સત્યવિક્રમ ! પવનદેવને પ્રસન્ન
કરવા માટે પ્રહાણીએ વરદાન આપ્યું કે, 'આ
તારો પુત્ર શુદ્ધમાં ક્રોધ પણ શક્તી કે અશક્તી
અવધ્ય થશે.'^{૨૭} પછી વજ્રોના ઘા મારવા છતાં
તને કાંઈ પણ પીડા થયેલી નહિ એવાથી પ્રસન્ન
ચિત્તવાળા ઇંદ્રે તને ઉત્તમ વરદાન આપ્યું : 'હે
તાત ! તું બ્યારે ઇચ્છા કરીશ ત્યારે જ તારું મૂલ્ય
થશે.' એ પ્રમાણે ભયંકર પરાક્રમ કરનારો તું
કેસરી વાનરનો ક્ષેત્રજ પુત્ર છે.^{૨૮, ૨૯} અને પવન-
દેવનો ઔરસ પુત્ર છે; તેથી તું તેજમાં એમના
સમાન જ છે; એટલું જ નહિ, પણ હે વત્સ ! વાસુ-
પુત્ર હોવાથી ફૂંદવામાં પણ તેમના જેવો જ છે.^{૩૦}
હે વત્સ ! અમે તો આજે મૂલ્યેલા સરખા છીએ
અને અત્યારે ચતુરાઈ તથા પરાક્રમસંપન્ન એવો
તું અમારા બધામાં ભણે ધીના કપિરાજ સુશીવ
જેવો છે.^{૩૧} હે તાત ! વામનજીએ ત્રણ પગલાં
ભરી આપ્યું પ્રહાંક માપી લીધું; ત્યારે મેં પર્વત,
વન અને જંગલો સહિત આખી પૃથ્વીની એકવીસ
વાર પ્રદક્ષિણા કરી હતી;^{૩૨} તેમ જ દેવોની
આજ્ઞાથી ક્ષીરસાગરનું મંથન કરીને અમૃત કાઢવા
સાર જે જે ઔષધિઓ જોઈએ તે સર્વ મેં એકઠી
કરી હતી, તે સમયે મારામાં પુષ્કળ ભળ હતું.^{૩૩}
હવે હું વૃદ્ધ થયેલો હોવાથી હીનપરાક્રમી થયેલો
છું, માટે અત્યારે તો એક તું જ અમારા બધામાં
સર્વશુભસંપન્ન છે.^{૩૪} તું જ ફૂંદનારાઓમાં સૌથી
ઉત્તમ છે, તેમ જ તું જ સૌથી વધારે પરાક્રમ કરી
શકે તેમ છે; માટે ભિક્ષુ, આ સર્વ વાનરસેના તારું
પરાક્રમ એવાની ઇચ્છા કરે છે. હે કપિચાક્રવર્તી !
ભિક્ષુ અને આ મહાસાગરને ફૂંદી બ. હે હનુમાન !
તારી સૌથી શ્રેષ્ઠ ગતિ સર્વ પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ
કરનારી થાઓ. હે હનુમાન ! પોતાના મનોસ્થની

અસિદ્ધિને લીધે શોકાક્રુણ થયેલા આ સર્વ વાનરો-
ની તું કેમ ઉપેક્ષા કરે છે ? હે મહાવેગ ! જેમ
વિષ્ણુએ ત્રણ પગલાં ભરીને મહાન પરાક્રમ કર્યું
હતું, તેમ તું સસુદ્રનું ઉદ્ધંધન કરીને મહાન
પરાક્રમ કર. ૧૩૫-૩૭

‘આ રીતે વૃદ્ધ બાંધબાને ગ્રેસલા અને પોતાના
વેગની પ્રતીતિ પામેલા, મહાકપિ પવનકુમારે
‘વાનરસેનાને હથે’ પમાડવા પોતાનું સ્વરૂપ વિશાળ
કરવા માંડ્યું.’ ૩૮

ક્રિતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬૭ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૭ મેા

હંતુમાને ધારણ કરેલું બુદ્ધિ રૂપ-સાગર ઝાળ-
ગવા માટે મહેંદ્રાચળ પર આરોહણ

તં જહવા જુમ્મમાણં તૈ ક્રમિતું શતયોજનમ્ ।
વેગેતાપૂર્વમાણં ચ સહસ્રા વાતરોત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

સેા થોજન સસુદ્રનું ઉદ્ધંધન કરવા માટે દેહને
વૃદ્ધિ પમાડતા વાનરોત્તમ હંતુમાને સહસ્રા
વેગથી પરિપૂર્ણ બોધેને સર્વ વાનરોશોકનેા ત્યાગ
કરી હથેયુક્ત થઈ મોટા નાહો કરવા લાગ્યા અને
મહાબળી હંતુમાનની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૧-૨
ત્રિવિક્રમસ્વરૂપ ધારણ કરનારા નારાયણને બોધેને
જેમ પ્રભા ઉત્સાહમાં આવી બઈ ચોતરફ ભેલી
હતી, તેમ મહાબળવાન હંતુમાને બોધેને
આનંદમાં આવી ગયેલા સર્વ વાનરો વિસ્મય પામી
ચારે તરફ ભેગા કરતા હતા. ૩ જેમ જેમ એ
વાનરો મહાબળી હંતુમાનની સ્તુતિ કરતા ગયા,
તેમ તેમ તે પોતાનું સ્વરૂપ વધારતા ગયે અને
હથેથી પૂંછાને પૃથ્વી ઉપર પછાડીને નવું બળ
મેળવવા લાગ્યેા. વૃદ્ધ વાનરશ્રેષ્ઠોથી સ્તુતિ કરાતા
કપિવર હંતુમાનનું સ્વરૂપ તેજથી પરિપૂર્ણ અને
સર્વોત્તમ થયું, ત્યારે વિશાળ યુદ્ધમાં જેમ સિંહ
ગ્રાહે તેમ મારતનો ઔરસપુત્ર હંતુમાન ગ્રાહો
મારવા લાગ્યો. ૪-૬ તે બુદ્ધિમાનનું ગ્રાહો મારતું
અને ધુમાડા વિનાના અગ્નિ તેમ જ સૂર્ય સરખું

તેજથી સુખ શોકવા લાગ્યું. ૭ પછી હથેથી રોમાં-
ચિત થયેલા હંતુમાન વૃદ્ધ વાનરોને નમસ્કાર કરી
કહેવા લાગ્યો : ૮

‘પવંતોનાં શિખરોને તોડી પાડનાર, અગ્રમેય
બળવાન, આકાશમાં ગતિ કરનાર, અગ્નિમિત્ર
વાયુદેવ છે; ૯ એ શીઘ્ર ગતિ કરનાર મહાત્મા
મારતનો હું ઔરસ પુત્ર છું; તેથી ગતિશક્તિમાં
હું તેના જેવો જ છું. ૧૦ હું જરા પણ વિસામો
ખાધા સિવાય એકીસાથે વિસ્તીર્ણ આકાશમાં
ફેલાઈ રહેલા મેરુ પર્વતની હંભરો પ્રદક્ષિણા કરવા
સમર્થ છું. મારા બાહુબળ વડે બળભળાવેલા
સાગરમાં પર્વત, નદી અને પાણીના કુંડો સહિત
સર્વ લોકોને યોળી દેવા હું સમર્થ છું. ૧૧-૧૨
સસુદ્રના ઉદ્ધંધન સમયે મારી બાંધના વેગથી
આ સસુદ્ર ભ્રમણશે અને તેથી તેમાંના ગ્રહો પાણી
ઉપર આવી જશે. ૧૩ સર્પનું ભક્ષણ કરનાર આકાશ-
માં ભ્રમણ કરનાર પક્ષીરાજ ગરુડ એટલી ગતિથી ભ્રમી
શકે છે તેના કરતાં હંભરગણી વધારે ગતિથી હું
ભ્રમી શકું તેમ છું. ઉદયાચળ ઉપરથી સૂર્યની
સાથે જ પ્રયાણ શરૂ કરી તેના પહેલાં અસ્તાચળ
ઉપર જઈ પાછો એ સૂર્ય અસ્ત પાર્યેા ન હોય
પણ પ્રભવચિત હોય, ત્યારે તેને સામે મળવા હું
શક્તિમાન છું; એટલું જ નહિ, પણ હે વાનરો !
ત્યાંથી પાછો પૃથ્વી પર આવી જરા પણ વિસામો
લીધા સિવાય મહાન અને લયંકર વેગથી પાછો
સૂર્ય પાસે જઈ શકવા હું સમર્થ છું. આકાશમાં
આવેલા સર્વે ગ્રહો અને નક્ષત્રોને ઝાળગી જવા
હું સમર્થ છું. અહીંથી ભેટો હું સર્વ સાગરોને
શોધીશ, પૃથ્વીને ચીરી નાખીશ તેમ જ મારા
ભ્રમણ મહાવેગથી મહાસાગરને સૂકવી નાખીશ.
જ્યારે હું આકાશમાર્ગે ભ્રમીશ, ત્યારે વૃક્ષોનાં
વિવિધ યુષ્મા મારી પાછળ ભ્રમીશ; ૧૪-૧૬ તેમ જ
જ્યારે હું ઘોર આકાશમાં ભ્રમીશ, ત્યારે
મારો માગ્ ભ્રમણ યુષ્માને લીધે તારાથી પ્રકાશિત
આકાશ જેવો થશે. ૨૦ હે વાનરો ! તે સમયે મને
સર્વ પ્રાણીઓ ગરાબર ભોજી અને તમે પણ મહા-
મેરુ સરખી મહાકાય ધારણ કરનાર અને ગરાબર

જો. ૨૧ ત્યારે હું આખા આકાશને ઢાંકી બધું
અંબર આખાને ગળી જવા હોઉં છોઈ જોઈ
જણાશે. એક ચિત્તથી હોઉં તે સમયે વાદળાં-
ને પીંછાને ચૂરેચૂરા કરી નાખીશ; પવનોને ધ્રુવની
મૂકીશ અને સાગરને સૂકવી નાખીશ. ગરુડની,
મારી અને પવનની અતિશક્તિ પ્રાણીમાત્રથી
વિશેષ છે. બ્યારે હું આકાશમાં હોઈ, ત્યારે સુપૃષ્ઠ-
રાજ ગરુડ અથવા પવન સિવાય મારી સાથે
હોવા બીજું કંઈ પ્રાણી સમર્થ નથી. ૨૨, ૨૩
વાદળમાં અમકેલી વીજળીની માફક હું અહીંથી
ફૂટીશ કે તુરત જ આધાર વિનાના આકાશમાં
એકાએક ગતિ કરીશ. ૨૪ સસુદ્રોહિણ કરતી
વખતનું મારું સ્વરૂપ વામને ત્રણ ઠગલાંથી
પ્રજ્ઞાંક માપવા ધારણ કરેલા વિરાટ સ્વરૂપ બેઠું
થશે. ૨૫ મારા અંતઃકરણની વૃત્તિ અને મનોવ્યા-
પારથી મને ખાતરી થાય છે કે, હું વૈદેહીની અંબર
લાવીશ. માટે હે વાનરો! તમે સા આનંદ પામેા.
હું મારુતદેવ તેમ જ ગરુડના જેવી ગતિવાળો
હું; તેથી હથ હબર ચોબન સુધી ફૂટી શકું
તેમ હું. ૨૬, ૨૭ હું પરાક્રમ કરીને વજ્ર ધારણ
કરનાર ઇંદ્ર કે સ્વયંભૂ પ્રજ્ઞાના હાથમાંથી એકા-
એક અમૃત અહીં લઈ આવવા સમર્થ છું. ૨૮
અરે, એટલું જ નહિ, પણ આખી લોકને મૂળ-
માંથી ઉખેડી લાવવા સમર્થ છું.'

અમિત તેજસ્વી, વાનરશ્રેષ્ઠ હંતુમાન એમ
કહીને યુગ ગર્ભવા લાગ્યો. સ્વજ્ઞાતિ-વાનરસેનાના
શોકને નાશ કરનારાં તેનાં વચનેા સાંભળીને સર્વ
વાનરો હર્ષ પામ્યા અને વિસ્મય પામીને તેમના
સાચું જ બોલ રહ્યા. એ સમયે અતિશય હર્ષ
પામીને મહાકપિ બાંધવાને કહ્યું: 'હે વીર! હે
કેસરી વાનરના ક્ષેત્રજ પુત્ર! હે વેગવાન મરુત-
પુત્ર! હે તાત! તે પોતાની જ્ઞાતિના મોટા શોકનેા
નાશ કર્યો છે, માટે અહીં એકદમ જયેલા સર્વ

વાનરો તારું કલ્યાણ ઇચ્છે છે. વળી તેઓ સર્વ
તારી અર્થસિદ્ધિ માટે સ્થિરચિત્ત થઈને મંગળ
ક્રીતન કરશે. વળી ઋષિઓની કૃપાથી, વૃદ્ધ કપિ-
ઓના મતથી અને ચુરબનની પ્રસન્નતાથી તું
મહાસાગરની પાર બ. તું પાછો આવે ત્યાં, સુધી
અમે સર્વ એક પળે ભિલા રહીશું; કારણ કે
અમે સર્વ વનવાસી વાનરોનું જીવન તારે અધીન
છે.' ત્યારે કપિશાર્દૂલ હંતુમાને એ સર્વ વાનરોને
પ્રત્યુત્તર આપ્યો: 'હે વાનરો! હોવાની શરૂ-
આતના સમયના મારા ધક્કાને આ લોકમાં કંઈ
પણ સહન કરી શકે તેમ નથી; છતાં મને લાગે
છે કે, આ મહેંદ્ર પર્વતનાં શિલાસમૂહવાળાં
મહાન સ્થિર શિખરો એકસો ચોબન ફૂંદવાનેા
ધક્કો સહન કરી શકશે; માટે હવે હું એ મહેંદ્ર
પર્વતનાં નાના પ્રકારનાં ઝાડો અને ધાતુઓનાં
સ્ખલણોથી ચળકતાં મહાન શિખરો ઉપર જઈશ.'
એમ કહી મારુતપુત્ર હંતુમાન પર્વતશ્રેષ્ઠ મહેંદ્ર
ઉપર અઢ્યો.

આ પર્વત નાના પ્રકારનાં પુષ્પોથી ભરપૂર
હતો. તુલ્યપૂર્ણ ભૂમિ ઉપર મૂગો ચરી રહ્યાં હતાં.
વેલા અને પુષ્પોથી આખો પર્વત ઢંકાઈ ગયેલો
હતો. તેના ઉપર નિરંતર ખીલતાં પુષ્પો અને
ફૂળોવાળાં વૃક્ષો હતાં. તેમાં સિંહે, શાર્દૂલ અને
મહોન્મત્ત હાથીઓ વિચરી રહ્યા હતા, વનસમૃદ્ધિ-
થી ભરત પક્ષીઓ એ પર્વતને ગબવી મૂકતાં હતાં
અને ઝરણો ખળખળ કરતાં વહી રહ્યાં હતાં. પક્ષી
કચુ શિખર ઉડ્ડચનનેા ધક્કો ખચી શકે તેમ છે, તે
જેવા સારુ મહેંદ્ર સમાન પરાક્રમી મહાખળવાન
કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન મહેંદ્ર પર્વતનાં ઊંચાં શિખરો
ઉપર ફરવા લાગ્યો. ૨૯-૪૨ એ સમયે સિંહના
ત્રાસથી મહોન્મત્ત હાથી ત્રાડો પાડે તેમ એ અહા-
ત્માના બનેા જાહુના આઘાતથી તે મહાપર્વત પીકા
પામવા લાગ્યો; ૪૩ અને હથ પામેલાં મૂગો અને

મતંગોવાળો, વળી જેનાં મહાવૃક્ષો ધ્રુવ ઊંચાં
છે એવો એ પર્વત, પાષાણસમૂહો તૃપ્તી પડવાથી
પાણીનાં ધરણી વહેવડાવવા લાગ્યો. મહિરાપાનમાં
અત્યંત અસક્ત ગંધર્વનાં ભેડાંઓ, વિલાધરો
અને આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓએ તેની કંદરા-
ઓનો ત્યાગ કર્યો, તેમ જ ભાંના સર્પોએ પણ
એ મહાગિરિનો ત્યાગ કર્યો. એ સમયે તેનાં
શિખરોની શિલાઓ પડવાનો ઉત્પાત થયો; ૪૪-૪૬
અને રાક્ષસોમાંથી અર્ધો બહાર નીકળેલા કૂંક્રાહ
ભારતા સર્પો વડે તે ધરણીધર પતાકાયુક્ત હોય

તેવો જણાવા લાગ્યો. ૪૭ સાથીઓથી વિષ્ટો પડેલો
વટેમાથુ જેવો ગભરાય તેવો જ આ પર્વત ત્રાસ
પામેલા ઋષિઓના ત્યાગથી ગભરાવા લાગ્યો. ૪૮
વેગમાં જ દંડ મનવાળો, શત્રુઓના વીર પુરુષોને
હણનારો, વેગવાન, મહાહુલાવ, મનસ્વી અને
કપિઓમાં મહાવીર હનુમાન સાવધાન ચિત્તે મનથી
તો તે જ વેળાએ લંકામાં પહોંચી ગયો. ૪૯

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગ્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
કિષ્કિન્ધાકાંડમાં ૬૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીકિષ્કિન્ધાકાણ્ડ સમાપ્ત

આદિકવિ મહાકવિ વાલ્મીકિ વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૫-સુન્દરકાण्ड

હનુમાનનું ઘંટા પહોંચવું

સર્ગ ૧ લો

હનુમાનનું પરાક્રમ-સમુદ્રને ઝાળખવો

તતો તબળમીતાયાઃ સીતાયાઃ શત્રુકર્ષણઃ । દ્રવ્યે પદ્મમેષુ ચારણાચરિતે પથિ ॥ ૧ ॥

હવે શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા વીર હનુમાન, સવશ્વે હરેલાં સતીશિરામભિ સીતાની શોધ માટે ચારણોનાં આવ-જવવાળા આકાશમાર્ગે પ્રયાણ કરવા તત્પર થયો. કોઈની પણ સહાય વિનાનું અને મહાદુષ્કર કાર્ય કરવાને તત્પર થયેલો કપિવર હનુમાન પોતાની શ્રીવા અને મસ્તક ઊંચાં હોવાને લીધે એ સમયે મોટા વૃષભ સરળો દેખાતો હતો. ૧૨ વેગમાં આવેલા કેસરી સિંહની જેમ મૃગ, પક્ષી આદિ પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપભવતો મહાબળવાન અને બુદ્ધિમાન વાણસુત હનુમાન વૈદ્યમંત્રિ જેવા નીલવર્ણ હોવાને લીધે સમુદ્રના બળ સમાન દેખાતા સ્વામ હરિયાળીવાળા પ્રદેશોમાં સુખપૂર્વક વિચરવા લાગ્યો અને પોતાના વક્ષઃસ્થળના વેગ વડે વૃક્ષોને પાડી નાખવા લાગ્યો. અત્યંત રમણીય એવો મહેન્દ્ર પર્વત કે જે સ્વામ, રક્ત, મણકિયા, શુભાળી, શ્વેત, કૃષ્ણ તથા સ્વાભાવિક રીતે જ સ્વચ્છ દેખાતી અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી સુશોભિત હતો અને જેમાં ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનાર તથા દેવ સમાન સ્વરૂપવાળા યક્ષ, મંધર્, કિન્નર અને નાગલોકો પોતપોતાના પરિવાર સહિત વારંવાર ફીકા કરવા સારું આવતા હતા, તે પર્વતની શ્રેષ્ઠ હસ્તીઓથી શોભી રહેલી તળેટી વિશે જિલેલો કપિવર હનુમાન પાણીના મોટા ધરામાં જિલેલા એકાદ હસ્તીની જેમ શોભતો હતો. પછી મહાવીર હનુમાને સૂર્ય, ઇંદ્ર, સ્વયંભૂ પરમાત્મા તથા સર્વ જૂતપ્રાણીઓને પ્રણામ કરીને તેમ જ પૂર્વાભિમુખ જિભા રહી પોતાના પિતા વાણદેવને પણ પ્રણામ કરીને દક્ષિણ દિશા તરફ જિહવાની ઇચ્છાથી પોતાના શરીરને વધારવા માંડ્યું. ૧૦ પર્વણીના દિવસે જેમ સમુદ્ર વૃદ્ધિ પામે, તેમ સામસ્થંદ્રના કાર્યની સિદ્ધિ માટે સર્વ કપિવરોની સમક્ષ જિહવાનો નિશ્ચય કરીને મહાબળવાન હનુમાને જિહવા માંડ્યું. ૧૧ સમુદ્ર

જોળાગવાની ઇચ્છાથી અતિશય વધારેલા મોટા દેહવાળો વાચુસુત હનુમાન પોતાની અને લુલ્લજો તથા ચરણો વડે મહેદ્ર પર્વતને પીડિત કરવા લાગ્યો-
 દ્વંદ્વા લાગ્યો.^{૧૧} જો સમયે તે પર્વત જોકે યુદ્ધત્-
 ભર ક'પાયમાન થઈ રહ્યો અને તેની ઉપર જે વૃક્ષો
 પુષ્પવાળાં હતાં તે પરથી સર્વ પુષ્પો ખરી પડ્યાં.
 સુગંધિત પુષ્પોના સમૂહથી છવાયેલો જો મહેદ્ર
 પર્વત બાંહે કેવળ પુષ્પમય જ ન હોય જોવો
 શોભવા લાગ્યો. વળી જેમ મદમત હાથીના ગંઠ-
 સ્થળમાંથી મદ બરે છે, તેમ કપિવર હનુમાનના
 ઉત્તમ બળ વડે પીડિત થયેલા જો પર્વતમાંથી જળ
 ઝરવા માંડ્યું.^{૧૨-૧૪} મહાબળવાન હનુમાને પીડિત
 કરેલા જો પર્વતમાંથી સુવર્ણ સમાન પીતલવર્ણ,
 કાજળ સમાન શ્યામવર્ણ તથા રૂપા જેવાં ચેતવર્ણ
 ઝરણાં નીકળવા લાગ્યાં.^{૧૫} જો સમયે જો મહેદ્ર
 પર્વત જેમ મધ્યમા નામની બ્યાળાવાળો અગ્નિ
 પોતાના કુમાકાના ગોટેગોટ આરે બાલુ ફેલાવે,
 તેમ મનશીલવાળી પોતાની મોટી મોટી શિલાઓને
 આરે બાલુ ફેંકવા લાગ્યો; અથાત મનશીલવાળી
 શિલાઓ જો પર્વત પરથી વીખરાઈ પડવા લાગી.^{૧૬}
 કપિવર હનુમાનના બળથી પીડિત થયેલા જો
 પર્વતની શુક્રાઓમાં વસનારાં સર્વ પ્રાણીઓ પણ
 પીડિત થઈને આતંશયજ કરવા લાગ્યાં.^{૧૭} જો
 વેળા તે પર્વતમાં વસતાં સર્વ પ્રાણીઓના જોક-
 સામટા આતંત્રાદથી સઘળી દિશાઓ, વનો તથા
 ઉપવનો ગાજી બેઠ્યાં અને આખી પૃથ્વી બળભળી
 ગઈ. વળી સ્વસ્તિક સરખી રેખાઓવાળી પોતાની
 વિશાળ કૃણાઓમાંથી ભયંકર અગ્નિનું વમન કરતા
 ઝેરી નાગો કોધને લીધે શિલાઓ પર દંશ કરવા
 લાગ્યા. કુપિત થયેલા મોટા વિષધર સર્પોના દંશ
 થવાથી જો પર્વતની શિલાઓ ભડભડાટ સળગી
 ઊઠી અને તેના હબ્બરે કટકા થઈ જવા લાગ્યા.
 જો મહેદ્ર પર્વતમાં સ્પર્પિત ઝેરી પ્રાણીઓના વિષનું
 શમન કરનારી અનેક ઔષધિઓ હતી, તોપણ
 જો વેળાએ તેઓ અસંખ્યાત સર્પોના અતિશય
 વિષને શમાવી શકી નહિ. ૧૮-૨૧

આ પ્રમાણે આજો મહેદ્ર પર્વત બ્યારે

બળભળી બેઠ્યો, ત્યારે 'બ્રહ્મારાક્ષસાદિ ભૂતો આ
 પર્વતને ભાંગી-ભીરી નાખે છે' એવું માનીને
 ત્યાં વસતા તપસ્વીઓ નાસનાસ કરી રહ્યા અને
 કીડા કરવા સારુ આવેલા વિદ્યાધરોએ પોતાની
 સ્ત્રીઓ સહિત આકાશ પ્રત્યે ગમન કર્યું.^{૨૨} વળી
 કંઠમાં રક્ત કમળોની માળા ધારણ કરનારા રક્ત
 ચંદન વડે ચર્ચેલા અને રક્ત કમળ સમાન નેત્રવાળા
 કેટલાક મધપાન કરનારા વિદ્યાધરો પાનભૂમિમાં
 ગોઠવેલાં સુવર્ણનાં આસનો, પાત્રો, કળશો, અનેક
 પ્રકારનાં ભક્ષ્ય પદાર્થો, આટણો, વિવિધ ભતના
 માંસો, ઋષભના ચર્મથી મટેલી ઢાંઢો, સુવર્ણની
 મૂઠવાળી તરવારો ધીર્યાદિ ચીજોમાંથી કાંઈ પણ
 ન હોતાં આકાશમાં ચઢી ગયા. જો ભેઈ વિસ્મિત
 થયેલી અને ચંદ્રહાર, ગંજર, બાલુબંધ તથા
 કંકણ વગેરે અલંકારો ધારણ કરનારી તેઓની
 સ્ત્રીઓ પણ તુરત જ આકાશમાં ઊડી ગઈ અને
 પોતપોતાના સ્વામી પાસે જઈ ઊભી રહી. જો
 વેળા અંતરિક્ષમાં વિચરનાર તપસ્વીઓની વાણી
 તે વિદ્યાધરોના સાંભળવામાં આવી : 'અહો!
 પર્વત સરખા પ્રોઠ દેહવાળો અને મોટા દ્રેઘવાળો
 આ પવનસુત હનુમાન હંશરથેનંદન શમચંદ્રને
 અર્થે તથા વાનરોને અર્થે, હુનું કરીને પણ ન
 જોળાવી શકાય એવા સસુદ્રને જોળાવી સામે પાર
 જવારૂં હુકર કરી કરવા તત્પર થયો છે. ૨૩-૨૮

ગમનઆમી તપસ્વીઓની આ વાણી સાંભળી
 વિદ્યાધરોએ સ્વસ્થ ચિત્તે નિહાળી બેઠું, તો મહેદ્ર
 પર્વતના શિખર પર ઊભેલો અમાપ બળવાળો
 કપિવર હનુમાન તેઓની દષ્ટિએ પડ્યો. જો સમયે
 અગ્નિ સરખી કાંતિવાળો હનુમાન પોતાનાં શેખરે
 ક'પાવતો અને મેઘની પેઠે ગબ્બના કરતો હતો;
 તેમ જ ગરુડ જેમ સર્પને હલાવે તેમ ચઢાવ-
 ઉતારના કમચી વર્તુળ આકારવાળા તથા શેખરથી
 વ્યાપ્ત એવા પોતાના પૂંછડાને હલાવતો હતો. ૨૯-૩૧
 પછી તેણે પોતાનું પૂંછડું વાંકું વાળી મસ્તક પર
 ચઢાવ્યું. જો સમયે તે પૂંછડું ગરુડે પકડેલા એકાદ
 મોટા સર્પ જેવું જણાતું હતું. ૩૨ દ્વંદ્વાની તૈયારી
 કરતા જો કંપિતુંબરે પરિધ સરખા પોતાના અને

ખાહુને પર્વતશિખર પર દઢ રીતે ગોઠવ્યા અને પછી કસ્મરમાંથી વાંકા વળી બને ચરણેને સંકેતી લીધા.^{૩૭} પોતાની ઝીવાને તથા ખાહુઓને ખલા આગળથી સંકેતીને મહાપરાક્રમી એ કપિવર પોતાનાં મનમાં શોધ, તેજ અને વીર્યનો ભુરસો આણ્યો. ત્યાર પછી કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને કૂંઠવા માટે પોતાના ચરણોને પર્વત પર દઢ રીતે ઠેરવ્યા અને કહ્યુંને સંકુચિત કર્યો. પછી સઘળા પ્રાણીઓને પોતાના હૃદયપ્રદેશમાં એકત્ર કરીને પોતાનો આગળનો માર્ગ તપાસી લીધો અને આકાશ સાગીનજર બાંધી.^{૩૮-૩૯} એ પ્રમાણે કૂંઠવાને તૈયાર થઈ કપિવર હંતુમાને અંગદાદિ સર્વ વાનરોને કહ્યું :

હે અંગદાદિ વાનરો ! વાચુ સરખા વેગવાળા રઘુવીરના ખાણની પેઠે હવે હું રાવણે પાલન કરેલી લંકાનગરી પ્રત્યે જઈશ. ત્યાં એ જનકતનયા સીતાનાં કર્શન નહિ થાય, તો ત્યાંથી આવા ને આવા જ વેગથી સ્વર્ગ પ્રત્યે જઈશ અને ત્યાં પ્રયત્નથી સીતાની શોધ કરીશ. એટલું કરવા છતાં પણ એ સીતા દક્ષિણેચર થશે નહિ, તો હું પુનઃ લંકાસ્થાનમાં રાક્ષસોના સભા રાવણને બાંધીને અહીં લાવીશ; કિંવા રાવણ સહિત આખી લંકાનગરી ઉપાડીને અહીં લાવીશ. હે વાનરો ! મારાથી બનશે ત્યાં સુધી તો હું કાર્ય સિદ્ધ કરીને જ સીતા સહિત પાછો આવીશ.

એ પ્રમાણે વાનરોને કહીને મહાવેગવાળો મારુતસુત હંતુમાન બીજો કાર્ધ પણ વિચાર ન કરતાં ‘મારામાં ગરુડના સરખું આકાશમાં ગતિ કરવાનું સામર્થ્ય છે’ એમ ધારીને મહેંદ્ર પર્વત પરથી સહસ્રઘટ કરતો ઊઠ્યો. જે વેળા હંતુમાને વેગથી ઉઠ્યન કહ્યું, તે વેળા મહેંદ્ર પર્વત પરનાં વૃક્ષો તેના સપાટાના વાચુને લીધે ઊખડીને તેની સાથે ઊડવા લાગ્યાં.^{૪૦-૪૩} મહાવીર હંતુમાન પણ મદમત કોકિલા વગેરે પક્ષીઓવાળાં અને ખીલેલાં પુષ્પોથી શોભી રહેલાં એ વૃક્ષોને પોતાના ઊર-વેગના વાયુથી ઉઠાડતો ઉઠાડતો આકાશમાગે ગતિ કરવા લાગ્યો.^{૪૪} જેમ લાંબા પ્રવાસે જતા પોતાના સંબંધીને તેના સંબંધીઓને કેટલેક સુધી વળાવવા

બધ છે, તેમ હંતુમાનના સપાટાથી ઊઠેલાં કેટલાંક ભારે વૃક્ષો સુહૃદ્ભર તેની પાછળ ગયાં અને પછી જેમ ઈર્ષના ભયથી પર્વતો સમુદ્રમાં પડે તેમ ટપોટપ સમુદ્રમાં પડવા લાગ્યાં. હંતુમાનના ઊરના વેગથી ઊખડી પડેલાં સાલ વગેરે કેટલાંયે હલકાં વૃક્ષો, સૈનિકો જેમ રાજની પાછળ બધ, તેમ ઘણી વાર સુધી હંતુમાનની પાછળ ઊઠ્યાં, અનેક પ્રુખિત વૃક્ષોથી વીંટાયેલા કપિવર હંતુમાન એ સમયે પર્વત સરખા અદ્ભુત આકારવાળો દેખાતો હતો. એમ સરખા વહ્યવાળો એ કપિવર હંતુમાન એ વેળાએ નાના પ્રકારનાં પુષ્પો તથા નવાંકુશોથી છવાયેલા હોવાથી આગ્રિયાઓથી છવાયેલા પર્વત જેવો શોભતો હતો.^{૪૫-૪૮} જેમ સ્નેહીને શોઠે સુધી વળાવીને તેનાં સ્નેહીજનો આંસુ ખેરવતાં પાછાં વળે છે, તેમ હંતુમાનના વેગથી ઊઠેલાં વૃક્ષો શોઠેક સુધી તેની પાછળ જઈને પછી પુષ્પોરૂપી અશ્રુ ખેરવતાં સમુદ્રજળમાં પડવા લાગ્યાં. અત્યંત હલકાં હોવાને લીધે હંતુમાનના વેગથી ઊઠેલાં કેટલાંક પુષ્પો ઘણે દૂર સુધી તેની પાછળ જઈને છેવટે સમુદ્રમાં પડ્યાં.^{૪૯, ૫૧} એ વેળાએ વિવિધ રંગખેરંગી સુગંધયુક્ત પુષ્પોથી છવાયેલા હંતુમાન આકાશમાં વીજળીથી શોભતા એમ સરખો દેખાતો હતો. હંતુમાનના વેગથી ઊડી પડેલાં પુષ્પો વડે છવાયેલું સમુદ્રનું જળ ઉદય પામેલાં નક્ષત્રો વડે છવાયેલા આકાશ સરખું શોભતું હતું. આકાશમાં ઊઠતી વખતે પહોળા કરેલા હંતુમાનના બે હાથ પર્વતશિખરમાંથી નીકળેલા પાંચ ફણવાળા બે સર્પ જેવા દેખાતા હતા. બ્યારે હંતુમાન જીયું સુખ કરી ઊઠતો હતો, ત્યારે બધે આકાશમંડળનો ગ્રાસ કરવા તત્પર થયો હોય એવો જણાતો હતો અને નીચું સુખ કરી ઊઠતો હતો, ત્યારે બધે મોટાં મોટાં ચોભવાળા સમુદ્રના જળનું પાન કરવા ઇચ્છતો હોય, એવો ભાસતો હતો.^{૫૨-૫૫}

વાયુમાર્ગમાં રહી ગતિ કરનારા હંતુમાનનાં વીજળી જેવાં ચમકતાં બે નેત્રો બધે ક્રોધ પર્વત વિષે ઉત્પન્ન થયેલાં બે અગ્નિમંડળ હોય એવી રીતે શોભતાં હતાં.^{૫૬} વાનરશ્રેષ્ઠ એ વાચુરૂપતાનાં

પીળાં વર્ણવાળાં એ વિશાળ નેત્રો બાણે પીળા
ચંદ્ર-સૂર્ય જ હોય એવાં પ્રકાશતાં હતાં. શરીર
હતુમાનનું લાલ નાસિકાવાળું લાલ મુખ સંધ્યા-
કાળના સૂર્યમંડળ સરખું શોભતું હતું.^{૧૭,૧૮}
ઊંડતી વેળાએ ઊંચું રાખેલું વાયુસુત હતુમાનનું
પૂંછડું આકાશમાં ઉડય. પામેલા ઈંદ્રધન્ય જેવું
શોભતું હતું.^{૧૯} વળી વાંકું વળેલું એ પૂંછડું પ્રવેત
ફાટોવાળા યુદ્ધિમાન હતુમાનની આસપાસ ગોળા-
કારે રહેલું હોવાથી એ પવનસુત પરિવેષમાં
આવેલા સાક્ષાત સૂર્ય સરખો પ્રકાશતો હતો.^{૨૦}
મહાકવિ હતુમાન પોતાના કટિપશ્ચાન્દ્રમાળમાં
અતિશય રક્ત વર્ણવાળો હોવાથી, બાણે કાંઈ
પર્વતમાં ગેરુની આજુ યોદેહી હોય, એવો જણાતો
હતો. સમુદ્રોદ્ધાન કરતાં એ કપિસિંહની બગલો-
માં પ્રવેશતો વાયુ મેઘના સરખી ગર્જના કરતો
હતો.^{૨૧,૨૨} ઉત્તરમાંથી દક્ષિણ તરફ ગતિ કરતો
હતુમાન એ સમયે ઉત્તરમાંથી પ્રકટેલી મોટી
ઉલ્કા જેવો જણાતો હતો. આકાશ વિષે ગતિ
કરતાં સૂર્ય સમાન જણાતા દીર્ઘ દેહવાળો એ
હતુમાન વચ વડે કમર કસેલી હોવાને લીધે,
સાંકળ વડે બાંધેલા મહોન્મત હરતી સરખો
શોભતો હતો. ઊંચે ઊંડતાં એ કપિવરના શરીરથી
તથા નીચે સમુદ્રજળમાં પડતાં તેનાં પ્રતિબિંબથી
બાણે સમુદ્ર વિષે વાયુના વેગમાં આવેલી નૌકા જ
ચાલી જતી હોય, એવો તે જણાતો હતો.^{૨૩-૨૪}
એ કપિવર સમુદ્ર પર જે જે સ્થળે જતો હતો, તે
તે સર્વે સ્થળો તેના મહાન વેગને લીધે બાણે
ઉન્માદયુક્ત થયાં હોય, એવાં જણાતાં હતાં. કપિ-
વર હતુમાન એ સમયે પોતાના પર્વત સરખા
કઠિન વક્ષઃસ્થળ વડે સમુદ્રમાંના મોટા મોટા
તરંગોને નિવારતો મહાવેગથી ઊંડયે જતો હતો.
હતુમાનના વેગથી ઉત્પન્ન થયેલો તથા મેઘમંડળ-
માંથી નીકળેલો વાયુ ભયંકર ગર્જના કરનારા
સમુદ્રને અત્યંત ખળભળાવવા લાગ્યો. ક્ષારસમુદ્રના
મોઠ તરંગોનું આકર્ષણ કરતો કપિસિંહ હતુમાન
બાણે આકાશ અને પૃથ્વીને ચીરી નાખતો હોય

એવા પ્રબળ વેગથી ઊંડતો હતો.^{૨૫-૨૮} મેરુ તથા
મંદરાચળ સરખા સમુદ્રમાંના મોટા મોટા તરંગોને
ઉછાંચી ગતિ કરતો એ કવિ બાણે તે સઘળા તરંગો-
ની ગજુના કરતો હોય એવો જણાતો હતો.^{૨૯}
હતુમાનના વેગને લીધે ઊંડેલું સમુદ્રનું જળ આકાશ-
માં મેઘમંડળ સાથે મળીને શરદન્દુતનાં વાદળ
સરખું શોભતું હતું, જેવી રીતે વચ જેવી દેવાથી
મનુષ્યોનાં જાંઘ ઉઘાડાં દેખાય છે, તેવી રીતે હતુ-
માનના વેગથી સમુદ્રના જળનું આકર્ષણ થવાને
લીધે તેમાંનાં મગરો, મત્સ્યો અને મોટાં મોટાં
તિમિંગલ વગેરે જળચરો ઉઘાડાં દેખાતાં હતાં.
સમુદ્રમાં વિચરનારા સર્પો તે આકાશમાં ઊંડતા
હતુમાનને સાક્ષાત્ ગરુડ સમજીને ભય પામતા
હતા. આકાશમાંગે ઊંડતા હતુમાનની સમુદ્રજળ
પર પડતી છાયા દશ યોજન પહોળી અને ત્રીસ
યોજન લાંબી જણાતી હતી. ક્ષારસમુદ્રમાં પડેલી
અને વાયુસુત હતુમાનની પાછળ ત્વરાથી ગતિ
કરતી તેની છાયા પ્રવેત મેઘપંક્તિ સરખી જણાતી
હતી. કાંઈ વજ્ર આધાર વિનાના વાયુપથમાં ગતિ
કરતો, મોટી કાયાવાળો અને અત્યંત મેઘવાળો
કપિવર હતુમાન એ સમયે પાંખોવાળા પર્વત જેવો
શોભતો હતો. કપિવર હતુમાન જે જે માંગે ઊંડતો
હતો, તે તે માંગેમાં વાદળો અથકાવાને લીધે
તેમાંથી જળપ્રવાહ પડતો હતો અને તેથી સમુદ્ર
જળદ્રોણી સરખો જણાતો હતો. પક્ષીઓના
માર્ગેમાં ગરુડની જેઠે ઊંડતો હતુમાન પોતાના
વેગથી વાયુની જેઠે વાદળોનું આકર્ષણ કરતો હતો.
એ સમયે પીળાં, શતાં, કાળાં તથા મજ્જિયા
રંગનાં એ વાદળો પશુ અત્યંત પ્રકાશતાં હતાં.
આકાશમાં ગતિ કરતો શરીર હતુમાન બ્યારે
વાદળોની ઘટામાં પ્રવેશતો, ત્યારે નજરે પડતો ન
હતો; પણ થોડી વારે તેમાંથી બહાર નીકળતો ત્યારે
દેખાતો હતો, તેથી બાણે આકાશમાં ગતિ કરતો
ચંદ્ર જ હોય એવું જણાતું હતું.^{૩૧-૮૦}

એ પ્રમાણે અત્યંત વેગથી ગતિ કરતા કપિ-
વર હતુમાન પર દેવ, દાનવ અને ગંધર્વાદિકો
પુખ્તવૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા.^{૮૧} રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ

* x ગોળ મંડળ, સૂર્ય-ચંદ્રની આસપાસનું ગોળ મંડળ.

કરવા માટે આકાશમાં ઊડતા હંતુમાનને જો વેળા સૂચ તપાવતો ન હતો. વળી તેનો શ્રમ નિવૃત્ત કરવા સારુ વાયુ પશુ મંદ મંદ વાતો હતો.^{૮૨} અધિહોકો તેની સ્તુતિ કરતા હતા અને દેવો તથા ગંધર્વો તેની પ્રશંસા કરી તેના શુભ ગાતા હતા. નામદોહો તથા અસુરો પશુ અનાયાસે એકાએક ઊડી રહેલા કપિવર હંતુમાનને ભેઈ તેનું યથોગાન કરતા હતા.^{૮૩, ૮૪}

વાનરસિંહ હંતુમાન ઇક્ષ્વાકુવંશી રામચંદ્રના કાર્ય માટે આકાશમાં ઊડતો હતો; જો સમયે પોતાની વૃદ્ધિ કરનારા ઇક્ષ્વાકુકુળનો સત્કાર કરવાની ઇચ્છાથી સમુદ્રે વિચાર્યું.^{૮૫} ‘હું આકાશ-માર્ગે ઊડતા હંતુમાનને કાંઈ પશુ સહાય નહિ કરું તો વાણીથી જોલી શકનારાં સર્વ પ્રાણીઓ અને ધિક્કારણે.^{૮૬} મને ઇક્ષ્વાકુવંશના સગર રાજાએ વૃદ્ધિ પમાડેલો છે. આ હંતુમાન પશુ તેજ વંશમાં જન્મેલા રામચંદ્રનો દૂત છે; માટે મારે જોને શ્રમિત થવા દેવો ભેઈએ નહિ.^{૮૭} આ સમયે હંતુમાનને જેથી રીતે વિશ્રામ મળે, તેવી રીતે મારે કરવું ભેઈએ. હું થોડીક વાર જોને વિશ્રાંતિ આપીશ, એટલે થાક ઊતર્યો પછી તે મારા બાકીના ભાગને સત્વર જોળાવી જશે.’^{૮૮} જોવો હિતમ વિચાર કરી મહાત્મા સમુદ્ર પોતાના જળ વિષે ઠંકાઈ રહેલા સુવર્ણમય મૈનાક પર્વતને કહ્યું: ‘હે પર્વતશ્રેષ્ઠ! પાતાળમાં વસનારા અસુરો કે જેઓ પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા અને પુનઃ પશુ બહાર નીકળી આવવાની ઇચ્છાવાળા છે, તેઓને અટકાવવા માટે દેવોના રાજા ઇંદ્રે તને અહીંયાં પરિધીની પેઠે સ્થાપિત કરેલો છે અને તેથી તું મારા જળ વિષે આવેલા પાતાળના મહાન ક્ષારને રોડીને રહેલો છે. હે મૈનાક! તારામાં ચોતરફ વધવાની શક્તિ છે, એટલા માટે હે ગિરિવર! હું તને પ્રેરણા કરું છું. જો, આ દુષ્કર કર્મ કરનારો કપિવર હંતુમાન રામચંદ્રનું કાર્ય કરવા અર્થે આકાશમાર્ગે ઊડીને લંકા તરફ બચ છે, તે લગભગ તારી ઉપર

આવી પહોંચ્યો છે; માટે તેને વિશ્રામ આપવા અર્થે તું સત્વર ઊભો થા; અર્થાત્ તું ઊંચો વધ કે જેથી જો કપિવર થોડીક વાર તારા પર વિશ્રાંતિ કરે.’^{૮૯-૯૦}

ક્ષારસમુદ્રનું વચન સાંભળી મોટાં મોટાં વૃક્ષો તથા લતાઓથી વ્યાપ્ત એવો સુવર્ણમય મૈનાક પર્વત તરત જ ઊભો થયો અને જેમ દેહીપ્રમાન કિરણોવાળો સૂર્ય વાદળો ભેડીને બહાર નીકળે, તેમ સમુદ્રજળને ભેડી બહાર નીકળી અત્યંત ઊંચો વધ્યો.^{૯૧, ૯૨} સમુદ્રની આસાથી મહાત્મા મૈનાક પર્વતે એક સુહૃદ્માત્રમાં ઊંચા વધીને પોતાનાં શિખરોને પાણી ઉપર પ્રકટ કર્યો.^{૯૩} જો વેળા કિલરો તથા મોટા સર્પોએ સેવેલાં, સૂર્ય સમાન પ્રકાશિત અને ભણે આકાશને અડકી રહ્યાં હોય એવાં જણાતાં મૈનાકનાં સુવર્ણમય શિખરો વડે શસ્ત્ર સરખું સ્થામવશું^{૯૪} આકાશ સુવર્ણની પેઠે ઝળહળી ઊઠ્યું.^{૯૫, ૯૬} અત્યંત કાંતિવાળાં તથા ઝળહળી રહેલાં પોતાનાં સુવર્ણમય શિખરો વડે જો મૈનાક પર્વત પશુ સેંકડો સૂર્ય સરખો પ્રકાશવા લાગ્યો.^{૯૭}

મૈનાક પર્વતને એકાએક ઊંચો વધી પોતાના માગની આડે આવેલો ભેઈને મહાવીર હંતુમાને વિચાર્યું: ‘નિશ્ચય, મને આ કાંઈ વિજ્ઞ પ્રાપ્ત થયું છે.’^{૧૦૦} આવો વિચાર કરી મહાવેગવાળા કપિવર હંતુમાને વાયુ જેમ વાદળને ઘસડી પાડે, અર્થાત્ વાયુ જેમ વાદળને નીચે ઉતારી નાખે, તેમ પોતાના વક્ષસ્થળના આઘાત વડે ઊંચા વધેલા જો મૈનાક પર્વતના શિખરને તોડી પાડ્યું.^{૧૦૧} હંતુમાને બ્યારે પોતાના દંઠ શિખરને તોડી પાડ્યું, ત્યારે તેનો જોવો મહાન વેગ ભેઈને જો મૈનાક પર્વત અત્યંત હર્ષિત થયો અને બળ્લા કરવા લાગ્યો. પછી ઊંચો વધેલો અને હંતુમાનનું જળ ભેઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલો મૈનાક પર્વત મનુષ્યરૂપ ધરીને પોતાના શિખર પર ઊભો રહ્યો અને આકાશ-માર્ગે ગમન કરતા વીર કપિવરને કહેવા લાગ્યો: ‘હે વાનરોત્તમ! તેં આ મોટું દુષ્કર કર્મ આદર્યું છે. હે વીર! તું મારા શિખર પર ઊતર-અને

^૭ ઇક્ષ્વાકુવંશના સગર રાજાના સાઠ હજાર પુત્રોએ અમને જોળી વેળા પુષ્ટી જોઈને સમુદ્રને બંધાયો હતો.

હગાર વિશ્રાંતિ લઈ પછી સુખથી આગળ વધ. હે હનુમાન ! તું બાણતો જ હોઈશ કે, આ સસુદ્રને રણવંશી સગરપુત્રોએ વૃદ્ધિ પમાડેલો છે, તેથી રણવંશી રામચંદ્રનાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા તારો-કપિનો તે સત્કાર કરવા ઇચ્છે છે; કોઈએ ઉપકાર કર્યો-હોય, તેનો પ્રત્યુપકાર કરવો એ સનાતન ધર્મ છે. ૧૦૨-૧૦૬ હે હનુમાન ! રણવંશના રાજાઓએ કરેલા ઉપકારનો પ્રત્યુપકાર કરવાની ઇચ્છા રાખતો આ સસુદ્ર આજે તારાથી સન્માન પામવા યોગ્ય છે. તને વિશ્રાંતિ આપવા માટે સસુદ્રે મને બહુમાનપૂર્વક પ્રેરણા કરી કહ્યું છે : ૧૦૭ 'આ કપિવર હનુમાન સો યોજન સુધી આકાશમાં ઊડવાને પ્રવૃત્ત થયો છે; માટે હે મૈનાક ! તું ઊંચા વધી તારાં શિખરો પર તેને વિશ્રાંતિ લેવા દે; જોઈલે પછી તે બાકીનો ભાગ સુખથી જોળ'ગી જશે.' એ પ્રમાણે સસુદ્રે કહેલું હોવાથી હે કપિ-શાર્દૂલ ! તું મારા પર ભેટી વિશ્રાંતિ લે અને પછી આગળ વધ. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! મારા પર સુગંધ-વાળાં અને સ્વાદિષ્ટ એવાં ઘણાં ફળ, મૂળ તથા ફળો છે, તેનું લોભન કરી સુખથી તું આગળ જા. હે કપિઓમાં અગ્રણી હનુમાન ! તારી સાથેનો અમારો સંબંધ ત્રણે લોક વિશે પ્રખ્યાત અને મહાશુભ્યુક્ત છે. ૧૦૮-૧૧૦ હે વાલુસુત ! આકાશમાં વેગથી ગતિ કરનારાં સર્વ પ્રાણીઓ વિશે હું તને અત્યંત શ્રેષ્ઠ માનું છું. ૧૧૧ વળી ધર્મ-પ્રાપ્તિ ઇચ્છનારા વિદ્વાન-સાની પુરુષોની એવી નીતિ છે કે, પોતાને ઘેર આવેલો સાધારણ અતિથિ પણ પૂજ્ય છે. તેનો પણ સત્કાર કરવામાં આવે છે, તો પછી તારા સરખો અતિથિ તો પૂજ્ય કેમ ન ગણાય ? ૧૧૨ હે કપિકુંજર ! તું સર્વ દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્મા વાલુને પુત્ર હોવાથી વેગમાં તેના સરખો જ છે. ૧૧૩ આજે હું તારો જે સત્કાર કરીશ, તે વાલુને જ પ્રાપ્ત થશે. હે વાનર ! હું નિશ્ચય તારો સત્કાર કરવા ઇચ્છું છું. વળી આપણા બંનેનો સંબંધ કેવી રીતે થાય છે, તે પણ તું સાંભળ. ૧૧૪ હે તાત ! પૂર્વે સતપ્રય વિશે પર્વતોને પાંખો હતી; તેથી તેઓ ગરહની પેઠે

અતિ વેગથી સર્વ દિશાઓમાં ઊડતા હતા. ૧૧૫ એ વખતે મોટા પર્વતોને આકાશમાં ઊડતા ભેઈ દેવતાઓ, મહર્ષિઓ અને સઘળાં ભૂત-પ્રાણીઓ તેઓના પડવાની શંકાને લીધે ભયભીત રહેતાં હતાં. એક દિવસ અત્યંત ક્રોધ પામેલા દેવોના રાજા ઇન્દ્રે પોતાના વજ્ર વડે સેંકડો અને હજારો પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી. ૧૧૬, ૧૧૭ ત્યાર પછી એક સમયે એ દેવરાજ ઇન્દ્ર વજ્ર હથેલી મારી પાસે આવ્યો અને ક્રોધપૂર્વક મારી પાંખોને પણ છેદવા લાગ્યો; પરંતુ મહાત્મા વાલુએ પોતાના વેગથી મને એકદમ ઉપાડીને આ ક્ષારસુદ્રમાં નાખ્યો. ૧૧૮ હે વાનરાત્તમ ! એવી રીતે તારા પિતા વાલુએ મને આ ક્ષારસુદ્રમાં નાખી સંપૂર્ણ રીતે બચાવ્યો છે અને મારી પાંખો પણ સહીસલામત રહી છે. હે મારુતિ ! એ કારણથી જ તું મારે માનનીય છે અને તેથી જ હું તારો સત્કાર કરવાને તત્પર થયો છું. હે કપિવર ! આપણા બંનેના સંબંધ માટે એ જ કહ્યું છે તે પ્રમાણે એ છે. હે મહા-બુદ્ધિમાન ! રણવંશના રાજાઓએ કરેલા ઉપકારનો જહલો વાળવાનો આજે સસુદ્રને ઘણું કાળે અવસર મળ્યો છે તથા તારા પિતા વાલુએ કરેલા ઉપકારનો જહલો વાળવાનો મને પણ આજે ઘણું સમયે યોગ્ય મળ્યો છે; માટે પ્રસન્ન થઈને તું અમારા બંનેનો સત્કાર અહીં જ કર અને અમને પ્રસન્ન કર. ૧૧૯-૧૨૧ હે કપિસત્તમ ! હું તારાં દર્શનથી પ્રસન્ન થયો છું; માટે તું મારા પર વિશ્રાંતિ લે અને મારો સત્કાર અહીં કર. ૧૨૨

મૈનાક પર્વતનાં વચન સાંભળીને હનુમાને તેને કહ્યું : 'હે પર્વતોત્તમ ! હું તારાથી પ્રસન્ન થયો છું. તારાં સ્નેહાળ વચનોથી જ મારો સત્કાર થઈ ચુક્યો છે, છતાં હે નગોત્તમ ! હું આ સમયે તારા કહેવા પ્રમાણે કરી શકતો નથી, તેથી જ તને ક્રોધ અચ્છો હોય તો તારે દૂર કરવો ઘટે છે. હું જે કાંઈ માટે બળ છું તે કાંઈ ઘણું જ ઉતાવળે કરવાનું છે. જોને, આ દિવસ પણ ચાલ્યો જાય છે. વળી 'હું સો યોજનના સસુદ્રમાં ક્યાંય પણ વિશ્રાંત લીધા બગર સામે પાર જઈશ' એવી

એ સર્વ વાનરો સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે; એથી આ સમયે હું તારા વચન પ્રમાણે વર્તી શકતો નથી. ૧૨૩, ૧૨૪ આપું કહી પોતાના હાથ વડે મૈનાક પર્વતને સ્પર્શ કરી-સંભાળિત કરી મહા-પરાક્રમી વાનરશ્રેષ્ઠ હંતુમાન હસતો હસતો આકાશ-માર્ગે આહતો થયો. ૧૨૫ એ વેળા મૈનાક પર્વત અને સમુદ્ર બન્ને જણા હંતુમાનની તરફ જહુમાન-પૂર્વક જોવા લાગ્યા અને શુભાશીર્વાદ આપી તેને આનન્દિત કરવા લાગ્યા.

મૈનાક પર્વત તથા સમુદ્રનો ત્યાગ કરી વાયુસુત હંતુમાન નિર્મળ આકાશમાં પોતાના પિતાના માર્ગનું અવલંબન કરી ઊડવા લાગ્યો. આ વેળા વાયુસુત હંતુમાન પ્રથમના કરતાં પણ ઊંચે ચઢીને કાંઈ પણ આધાર વિનાના આકાશમાર્ગે પાછળ મૂકેલા મૈનાક પર્વતનું અવલોકન કરતો ઊડતો હતો. હંતુમાને માર્ગમાં ક્ષણવાર પણ વિશ્રામ લીધો નહિ, એવું તેણે અફસુત પરાક્રમ બેઠું સર્વ દેવો, સિદ્ધો તથા મહર્ષિઓ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા; ૧૨૬-૧૨૭ તેમ જ મૈનાક પર્વત હંતુમાનને વિશ્રામ આપવા માટે સમુદ્રમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો એ બેઠીને સર્વ દેવો પ્રસન્ન થયા. મૈનાક પર્વતનું એવું ઉત્તમ કર્મ બેઠીને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા શચીપતિ ઇંદ્ર સંતુષ્ટ થઈ તેને કહ્યું : 'હે હિરણ્યનાભ ! હે મૈનાક ! હે પર્વતશ્રેષ્ઠ ! આજે હું તારા પર ઘણા જ પ્રસન્ન થયો છું. હે સૌમ્ય ! તને અક્ષય વર આપું છું કે, હવેથી તું સુખપૂર્વક નિવાસ કર. ૧૨૭-૧૨૮ હે પર્વત ! સૌ યૌજન સુધી ઊડનારા અને કાંઈ પણ ભય વિનાના હંતુમાનને 'કદાચ તે થાકી બયા હશે' એમ ધારી તે' તેને ઉત્તમ સહાય કરી છે, તેથી હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું. ૧૨૯ હે મૈનાક !' આ કપિવર હંતુમાન સમર્થનું કાર્ય કરવા માટે બય છે તેનો તે' યથાશક્તિ સત્કાર કર્યો છે, તેથી હું તારા પર અતિશય પ્રસન્ન થયો છું. ૧૩૦ દેવ-રાજા ઇંદ્રનાં વચન સાંભળીને તથા તેને પોતાના પર સંતુષ્ટ થયેલો બેઠીને મૈનાક પર્વત અત્યંત હર્ષ પામ્યો. ઇંદ્રની પાસેથી વરદાન મેળવીને

મૈનાક પર્વત મુનઃ સમુદ્રમાં અંતર્હિત થયો અને હંતુમાન પણ એક મુહૂર્ત જેટલા સમયમાં જ તે સ્થળને જોળાવી જઈ આગળ વધ્યો. ૧૩૧, ૧૩૨

આ વેળાએ દેવતાઓ, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિઓએ એકઠા મળીને સૂર્ય સરખા પ્રકાશ-વાળી નાગોની માતા સુરસાને કહ્યું કે, 'હે સુરસા ! શ્રીમાન વાયુસુત હંતુમાન સમુદ્ર પર આકાશમાર્ગે ઊડી રહ્યો છે, માટે તું અતિશય ભયંકર અને પર્વત સરખું પ્રોઠ એવું રાક્ષસીનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને તથા વિકરાળ હાલોવાળા અને પીળા ડોળા-વાળા પોતાના મુખને આકાશ સુધી પહોંચે એવી રીતે પહોળું કરીને તેને ક્ષણવાર વિદ્ધ કર, જેથી તેનામાં કેટલું જળ તથા પરાક્રમ છે એ જણાઈ આવે. એ તે અત્યંત ભળશાળી હશે, તો તો હરકેઈ ઉપાયે કરી વને છતશે, નહિ તો એક પામશે. ૧૩૩-૧૪૦

ઇંદ્રાદિ દેવતાઓએ એવી રીતે અત્યંત સત્કાર-પૂર્વક આજ્ઞા આપી, ત્યારે નાગમાતા સુરસાએ તુરત જ વિકરાળ, વિરૂપ અને સર્વ પ્રાણીઓને ભય ઉપભવે એવું રાક્ષસીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને સમુદ્ર વચ્ચે આવી હંતુમાનનો માર્ગ દોડીને બિથી રહી. જ્યારે હંતુમાન તેની આગળ આવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું : ૧૪૧, ૧૪૨ 'હે વાનરર્થક ! આજે દેવતાઓએ તને મારું ભક્ષ્ય બનાવ્યો છે, અર્થાત્ તારું ભક્ષ્ય કરવાની દેવોએ મને આજ્ઞા આપી છે; તેથી હું આજે તારું ભક્ષ્ય કરીશ. હે વાનર ! હવે તું મારા મુખમાં પ્રવેશ કર. ૧૪૩ હે કપિ ! પૂર્વે વિધાતાએ પણ મને આમ કરવાનું વરદાન આપેલું છે,' એવું કહીને નાગમાતા સુરસા પોતાનું વિશાળ મુખ પહોળું કરી હંતુમાનની સાથે બિલી રહી. ૧૪૪

ત્યારે પવનસુત હંતુમાને હસતા મુખે કહ્યું : 'હે દેવી ! મહારાજ દશરથના પુત્ર રામચંદ્ર પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણ તથા ધર્મપત્ની સીતા સહિત દંડકારણ્યમાં આવી વસ્યા હતા. ૧૪૫ ત્યાં સૂર્યકુળા-ને વિરૂપ કરવાથી તથા ચૈદ્ર હબ્દ રાક્ષસોને હણવાથી તેમને રાવણની સાથે વેર અંધાશુ

છે અને તેથી તેમની યશસ્વિની પત્ની સીતાતું રાક્ષસરાજ રાવણે હરણું કર્યું છે. ૧૪૧ શ્રીમાન રામચંદ્રના હૃત તરીકે તેમની આજ્ઞાથી જનક-તનયા સીતાની શોધ કરવા માટે લંકા પ્રત્યે હું જઈ છું. 'હે સુરસા ! તું' પણ તેમના પ્રદેશમાં રહેનારી હોવાથી તેમના કાર્યમાં સહાય કરવા યોગ્ય છે. જો કદાચ એમ કરવું તને રત્નતું ન હોય, તો હું તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સત્ય વચન કરું છું કે, સીતાને તથા અલિલપ્તકર્મા શ્રીમાન રામચંદ્રને મળીને હું પાછો આવીશ અને તારા સુખમાં પ્રવેશ કરીશ.'

હનુમાનનાં એવાં વચન સાંભળી ઇચ્છિત રૂપ ધરનારી સુરસાએ કહ્યું : 'મારું ભક્ષ્ય થયા સિવાય અહીંથી આગળ કોઈ પણ પ્રાણી જઈ શકે જ નહિ, એવું મને વિધાતાએ વરદાન આપેલું છે; માટે હે વાનર ! તારે મારો ભક્ષ્ય થવું જ પડશે. ૧૧૪૭-૧૧૪૮

નાગમાતા સુરસા આ પ્રમાણે બોલતી હતી, છતાં પણ કપિવર હનુમાન તો તેને કોઈ પણ ન લેખવતાં સહસ્રકાંટ જીતે જતો હતો. એ ભેઈ માત્ર હનુમાનના બળને ભણવાની ધજાવાળી સુરસાએ વળી તેની આગળ આવી કહ્યું : 'હે વાનરોત્તમ ! પૂર્વે વિધાતાએ મને વરદાન આપેલું હોવાથી તારે મારા સુખમાં પ્રવેશ કરીને જરૂં યોગ્ય છે.' એવું કહી સુરસા તુરત જ પોતાતું વિશાળ સુખ પહોળું કરી હનુમાનની આગળ જીણી રહી. એ ભેઈ કપિવર હનુમાને કોષિત થઈ કહ્યું : 'હે સુરસા ! તું મને ભક્ષણ કરવાની ધજા ધરાવે છે, તો મારો દેહ સમાય એટલું તારા સુખને પહોળું કર !' હનુમાનતું વચન સાંભળી સુરસાએ તુરત જ પોતાતું સુખ દશ યોજનના વિસ્તારવાળું કર્યું; એ ભેઈ ક્રોધ પામેલા હનુમાને પોતાના દેહને તેટલા જ વિસ્તારવાળો કર્યો. ત્યારે સુરસાએ પોતાતું સુખ વીસ યોજન પહોળું કર્યું, એટલે હનુમાને પોતાના દેહને ત્રીસ યોજનનો બનાવ્યો. એ ભેઈ સુરસાએ ચાળીસ યોજન એટલું સુખ પહોળું કર્યું, ત્યારે હનુમાન પચાસ યોજન વધ્યો.

પછી સુરસાએ પોતાતું સુખ સાઠ યોજનતું કર્યું, ત્યારે હનુમાન સિતેર યોજનનો થયો. ત્યાર બાદ સુરસાએ પોતાના સુખને એંશી યોજનતું બનાવ્યું, ત્યારે પર્વત સમાન દેહવાળો હનુમાન નેતું યોજન લેવડો થયો. અંતે સુરસાએ પોતાના સુખને સો યોજન એટલું પહોળું કર્યું; એ પ્રમાણે દીર્ઘ બિહ્વાવાળું, અત્યંત ભયંકર અને નરક સરખું વિકરાળ એવું સુરસાતું પહોળું થયેલું સુખ ભેઈને મહાશુદ્ધિશાળી હનુમાને તુરત જ પોતાના દેહને સઠેગ્રી અંગુલમાત્ર કરી નાખ્યો અને પછી એકદમ તેના સુખમાં પ્રવેશ કરી 'બહાર નીકળી ગયો અને અંતરિક્ષમાં રહી કહેવા લાગ્યો : 'હે હાક્ષાયણિ !' હું તારા સુખમાં પ્રવેશ કરી બહાર નીકળી ગયો છું અને તને મળેલું વરદાન સત્ય થયું છે, હવે હું તને નમન કરું છું અને સીતાની પાસે જઈ છું. ૧૧૫૦-૧૧૫૮

રાહુના સુખમાંથી સુકત થયેલા ચંદ્રની જેમ પોતાના સુખમાંથી નીકળી સુકત થયેલા હનુમાનને ભેઈ સુરસાએ પોતાતું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને બોલી : 'હે વાનરએહ ! તું તારા આરેલા કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે સુખથી બા. હે સૌમ્ય ! વિદેહતનયા સીતાનો તથા મહાત્મા રઘુવીરનો સુખથી ચેળાપ કરાવ. ૧૧૫૯, ૧૧૬૦

મહાબળવાન હનુમાનતું આ ત્રીણું હુકમ કર્મ ભેઈને સઘળાં જૂત-પ્રાણીમાત્ર તેને વારંવાર ધન્યવાદ આપી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૧૧

અગાધ જળવાળા સસુદ્રની પાસે આવી હુકમ કર્મ કરી, ગરુડ સરખા વેગવાળો કપિવર હનુમાન પુનઃ આકાશમાં ચઢી ગયો અને વેગથી દક્ષિણ દિશા તરફ જઈવા લાગ્યો. ધ્રુવદેવે નિર્માણ કરેલો નિર્મળ વાયુમાર્ગ કે જે અનેક વર્ષોજળની ધારાઓ તથા પક્ષીઓએ સેવેલો; સંગીતશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા તુંબુરુ આદિ જંધવોના પદસંચારવાળો; ઈન્દ્રધનુષ્ય વડે અલંકૃત; સિંહ, શાહુલ, હરતી, પક્ષી અને સર્પોદિથી ભેડેલાં વાહનો તથા નિર્મળ

← આ ગ્લોસા ક્ષેપક છે x અંગૂઠા લેવડા
+ દસ પ્રજાવતિની પુત્રી.

વિમાનોની આવ-બવથી સુશોભિત; વજ તથા વીળળી સરખા સ્પર્શવાળા, પંખાંશિની પેઠે પ્રકાશતા મહાન લાભવાળા અને ઘણાં પુરુષો કરવાથી સ્વર્ગને છુટી ચૂકેલા પુરુષોથી અધિષ્ઠિત; દેવતા-ઓના હૃદયને વહન કરનારા અગ્નિ, ગ્રહ, નક્ષત્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય અને તારાઓથી સુશોભિત; મહાપિંચો ગંધર્વો, નાગો અને યક્ષોથી ભરેલો; આવરણથી રહિત; નિર્મળ, વિશ્વના આધારરૂપ; વિશ્વાવસુ આદિથી સેવાયેલો; 'ઐરાવત' નામના ઈંદ્રના હસ્તીથી સુશોભિત, કલ્યાણરૂપ; સમગ્ર જીવનના અંદરવારૂપ અને વિદ્યાધર વગેરે દેવલતિઓએ જેને વારંવાર સેવેલો હતો, તેવા વાયુમાર્ગ-આકાશમાર્ગ વિષે કપિવર હંતુમાન બરડની પેઠે ઊઠતો હતો. તે કપિવર રંજભેરગી વાદળોના સમૂહોને વાયુની પેઠે વિખેરી નાખતો હતો. હંતુમાનના વેગથી વીખરાયેલાં એ વાદળો અત્યંત શોભવા લાગ્યાં. ઘડીકમાં વાદળોની ઘટામાં પ્રવેશ કરતો અને ઘડીકમાં બહાર નીકળતો હંતુમાન વર્ષાઋતુના ચંદ્રની પેઠે શોભતો હતો. કાંઈ પણ આધાર વિનાના આકાશને આશ્રય કરીને ઊઠતો કપિવર હંતુમાન એ વખતે સર્વ પ્રાણીઓની દૃષ્ટિએ પડતો હતો અને બધું પાંખવાળો કોઈ એક મોટો પર્વત હોય એવો દેખાતો હતો.

કપિવર હંતુમાનને આકાશમાર્ગે ઊઠતો ભેઈ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારી 'સિંહિકા' નામની એક ચૂદ્ધ રાક્ષસી પોતાના મનમાં વિચારવા લાગી : 'અહો ! આલે મને ઘણું કાળે પેટપૂર ભોજન મળશે. આ કોઈ સમયે પ્રાણી ઘણા કાળે મારે હાથ લાગ્યું છે.' એવો વિચાર કરી તેણે તુરત જ હંતુમાનની છાયાને ગ્રહણ કરી. ૧૬૨-૧૭૫ સિંહિકા રાક્ષસીએ છાયાને પકડી ત્યારે હંતુમાનને લાગ્યું : 'અરે, જેમ પ્રતિકૂળ રીતે વાતો પવન સમુદ્રમાંની નૌકાની ગતિને અટકાવે છે, તેમ આ વેળા કોઈએ મારું પરાક્રમ અટકાવીને મને સ્તબ્ધ કરી દીધો છે.' આમ લાગવાથી મહાપરાક્રમી કપિવરે પોતાની આસપાસ તથા ઊંચેનીએ એમ સર્વત્ર દૃષ્ટિ કરી. એ સમયે પોતાની નીચે ફારસસુદ્રના જળમાંથી

નીકળતું કોઈ એક મોટું પ્રાણી તેના ભેવામાં આવ્યું. તેને ભેતાં જ હંતુમાનને સાંભરી આવ્યું કે, સુગ્રીવે મને કહ્યું હતું કે સસુદ્ર વિષે છાયાને પકડનારું અને અદ્ભુત સ્વરૂપવાળું એક મોટું પ્રાણી રહે છે; નિશ્ચય તે પ્રાણી આ જ હશે. એવી રીતે અર્થતત્ત્વના યથાર્થ નિશ્ચયથી સિંહિકા રાક્ષસીને ઓળખ્યા પછી મહાબુદ્ધિમાન કપિવર હંતુમાન વર્ષાઋતુના મેઘની પેઠે એકાએક વૃદ્ધિ પામ્યો. હંતુમાનના શરીરને વધતું ભેઈને, રાક્ષસી સિંહિકાએ પણ પાતાળ અને આકાશના પોલાણ સરખા પોતાના મુખને પહોળું કર્યું. પછી મેઘ-માળા પેઠે જબંબા કરવી તે રાક્ષસી હંતુમાન સામે ધસી આવી. પોતાનું આખું શરીર સમાર્પ બંધ એટલું તે રાક્ષસીનું મોટું મુખ તથા તેના આખા દેહમાંનાં સમસ્થળો ભેઈને વિચક્ષણ બુદ્ધિવાળા વજ્રદેહી હંતુમાને પોતાના શરીરને નાનકડું બનાવી દીધું. અને તે રાક્ષસીના મુખમાં પ્રવેશ કર્યો. એ સમયે પૂર્ણિમાને દિવસે પૂર્ણ કળાવાળો ચંદ્ર જેમ રાહુના મુખમાં પ્રવેશે, તેમ હંતુમાનને સિંહિકા રાક્ષસીના મુખમાં પ્રવેશતો ભેઈ, સર્વ સિદ્ધ અને આરણ્યદિકે ચિંતાતુર થયા.

રાક્ષસીના શરીરમાં પ્રવેશ કરી મહાસમર્થ હંતુમાને પોતાના તીક્ષ્ણ નજ વડે તેનાં સઘળાં સમસ્થળો ચીરી નાખ્યાં અને પછી તુરત જ બહાર નીકળી તેણે મન સરખા વેગથી પુનઃ ઊડવાનું શરૂ કર્યું. એવી રીતે દેવાનુકૂળતાથી, ધૈર્યથી અને અતુરાઈથી સિંહિકા રાક્ષસીને હણીને કપિવર હંતુમાને વેગથી આગળ વધવા માંડ્યું. હંતુમાનના પરાક્રમથી ગતપ્રાણ થયેલી સિંહિકા રાક્ષસી સસુદ્રના જળમાં પડી. પ્રહરેવે એ દૃષ્ટ રાક્ષસીને હણવા માટે જ હંતુમાનને સરભર્યો હતો. વાયુમુત હંતુમાને સિંહિકા રાક્ષસીને એકાએક હણીને સસુદ્રમાં નાખેલી ભેઈ, આકાશમાં વિચરનારાં પ્રાણીઓ પ્રસન્નવદને કહેવા લાગ્યા : 'હે કપિષ્થેશ ! આલે તે' મહાન પ્રાણી (છાયાપ્રાણી સિંહિકા) ને, નાશ કરવારૂપ અતિ કઠિન કાર્ય' કર્યું છે. હવે તું નિર્વિપ્લવે તારા ઇચ્છિત અર્થને સિદ્ધ કર. હે

વાનરેન્દ્ર ! જે પુરુષ વિશે તારા બેવું ધૈર્ય, દીર્ઘ-દંષ્ટિ, યુદ્ધિ તથા દેશકાળને અનુસરી કર્મ કરવાની શક્તિ, એ ચાર સફળતા હોય છે, તે પુરુષ કોઈ પણ કાર્યમાં પરાજય પામતો નથી.’

સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓથી ઉત્તમ સન્માનને પ્રાપ્ત થયેલો તથા તેઓના આશીર્વાદ પામેલો કપિવર હનુમાન ગરુડની પેઠે આકાશમાર્ગે ઊડતો હતો. સસુદ્રનેા ઘણાખરો ભાગ હવે તે યોગાંગી ચૂક્યો હતો. ત્યાર પછી ચોતરફ દંષ્ટિ કરતાં સો ચોજન પર વનની પંક્તિ તેની નજરે પડી. ત્યાંથી વેગથી ઊડતાં ઊડતાં ચૈત્રીક વારમાં જ સામા કિનારા પર આવેલા મલય પર્વતનાં ઉપવનેા તથા નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભતો લંકાદીપ પણ તેના ભેવામાં આપ્યો. ત્યાંથી આગળ વધતાં વળી લંકાદીપ પાસેના સસુદ્ર, તેની ખાડીઓ, તેના કિનારા પર ઊગેલાં વૃક્ષો અને તે દ્વીપમાંથી આવી સસુદ્રને મળનારી નદીઓનાં સુષો મહાબળવાન હનુમાનની દંષ્ટિએ પડ્યાં. ૧૭૧-૧૮૪

એ વેળા મહાબુદ્ધિમાન હનુમાને આખા આકાશને રૂંધી નાખે એવા મહાભેદ સરખા પોતાના પ્રોઠ દેહને ભેઈ વિચાર કર્યો: ૧૮૫ ‘મારું આવડું’ પર્વત સરખું મોટું શરીર ભેઈને તથા આવો ભાર વેગ ભેઈને, લંકાના રાક્ષસો અવશ્ય આશ્ચર્ય પામશે અને મને ભેવાને ટોળે મળશે; માટે કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે હવે મારે નાનકડું રૂપ ધરવું ભેઈએ.’ એમ વિચાર કર્યા પછી જેનેા મોઢ ટળી ગયો છે, એવો ચોગી જેમ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે, તેમ કપિવર હનુમાન પોતાનું પ્રોઠ રૂપ બદલીને મૂળ રૂપને પ્રાપ્ત થયો. ૧૮૬, ૧૮૭

જેવી રીતે ત્રણ પગલાં પૃથ્વી માગી બલિ રાજના પરાક્રમનેા નાશ કરવા માટે વિષ્ણુ ભગવાનેા વામન સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું, તેવી રીતે કપિકુંજર હનુમાને રાક્ષસોને છળવા માટે પ્રોઠ રૂપ બદલી પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૧૮૮

સ્વિધ પ્રકારનાં સુંદર રૂપોને ધારણ કરનારા કપિવર હનુમાને કોઈથી પણ ન જઈ શકાય એવા સસુદ્રની સામે પાર પહોંચીને, પોતાના દીર્ઘ દેહનું

અવલોકન કર્યું અને કાર્ય સિદ્ધ કરવા અર્થે નાનકડું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. ૧૮૯ પછી મહાન મેઘમંડળ સરખા આકારવાળો મહાત્મા હનુમાન કેતકી, સ્ત્રોભાતક અને નાળિયેરીનાં વનોથી શોભી રહેલા ‘લંબ’ નામના પર્વતનાં નાના પ્રકારના શિખરોમાંના એક મોટા શિખર પર ઊતર્યો. ૨૦૦ લંકાદીપના કિનારા પર આવેલા પર્વતશિખર પર ઊતરી, ત્યાંનાં મૃગપક્ષીઓને ત્રાસ ઉપજાવતાં હનુમાને ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર પર વસેલી લંકા-નગરીને ભેઈ, પોતાનો પ્રોઠ દેહ બદલી મૂળ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. જેવી રીતે બનેક દાનવો તથા પક્ષગોથી ભરેલા અને મોટી તરંગમાળાઓવાળા મહાસાગરને પોતાના બળ વડે ઉલ્લંઘીને, તેના સામા કિનારા પર ઊતરેલો કપિવર હનુમાન. અમરાવતી સરખી સુશોભિત લંકાનગરીને ભેવા લાગ્યો. ૨૦૧, ૨૦૨

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યમયોત્તમ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૧ થી સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૨નો

લંકાનગરી

સ લગ્ગરમનાણ્ણમતિક્કમ્મ મહાવલ્લ: ।

ત્રિકુટસ્સ તટે લક્કાં સ્થિતઃ સ્વસ્યો વર્ધર્ષ હ ॥ ૧ ॥

આગાધ જળવાળા સસુદ્રને યોગાંગ્યા પછી ‘લંબ’ નામના પર્વતના શિખર પર ઊભેલો મહાબળવાન હનુમાન ત્રિકૂટાચળના શિખર પર વસેલી લંકાનગરી ભેવા લાગ્યો. એ વેળા ત્યાંનાં વૃક્ષો પરથી ખરી પડતાં પુષ્પો વડે છવાયેલો હનુમાન પુષ્પમય વાનર સરખો દેખાતો હતો. ૧૧

સો ચોજનના મોટા સસુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરવા છતાં ત્રણ મહાપરાક્રમી હનુમાનને જરાયે થાક લાગ્યો ન હતો; તેમ જ તેને શ્વાસ પણ અલ્પ ન હતો. એ તો પોતાના મનમાં એમ જ ધારતો હતો કે, હું સેંકડો અને હજારો ચોજનના સસુદ્રને ઉલ્લંઘવા

+ ત્રિકુટ પર્વતનું જ ‘લંબ પર્વત’ એવું બીજું નામ હતું એમ તિલક દીક્ષકર લખે છે. વસ્તુતઃ એ ત્રિકૂટાચળ ધણે જ મોટો હશે અને તેના કોઈ એક મોટા વિભાગનું ‘લંબ પર્વત’ એવું નામ હશે.

સમર્થ છું, તો આ ગંધાર્યાંઆ સો ચોજનના વિસ્તારવાળા સચુદ્ધતું મેં ઉદ્ધવન કહ્યું, એમાં તે શી મોટી વાત છે ?^{૧૪} ત્યાર પછી ધરાકરની પુરુષો-માં શ્રેષ્ઠ અને ઊઠનારાઓમાં પણ શ્રેષ્ઠ એવો કપિવર હનુમાન ત્યાંથી ઉતાવળે લંકા પ્રત્યે જવા લાગ્યો.^{૧૫} માર્ગમાં આવતાં સુગંધયુક્ત પુષ્પોવાળાં વૃક્ષોથી ભરેલાં તથા સ્થામ હસ્થાળીવાળાં વનોમાં થઈ વૃક્ષોથી લંકાયેલા પર્વતોને તથા પ્રકુલિત વનરાશીઓને ભેતો તેજસ્વી હનુમાન ઉતાવળે લંકા તરફ જવા લાગ્યો.^{૧૬} હનુમાન લંબ પર્વતના શિખર પર ઊભો હતો, ત્યારથી જ ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર પર રહેલી લંકાનગરી તથા તેની આસપાસ આવેલાં વનો તથા ઉપવનો તેના ભેવામાં આવ્યાં હતાં.^{૧૭}

લંકાનગરીની આસપાસ આવેલાં વનોમાં સરલ ઋષિકાર, પ્રકુલિત ખબૂર, પ્રિયાલ, નારંગી, કરંજ, કેવડો, સુગંધયુક્ત પ્રિયંજ, કદંબ, સપ્તપર્ણ, આસન, કાંચનાર અને પ્રકુલિત કર્ણીર વગેરે વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં. એ સર્વ વૃક્ષો અનેક પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત હતાં અને તેની મોટી મોટી શાખાઓ પવનને લીધે હલમલી રહી હતી. તેમાંનાં કેટલાંક વૃક્ષો પુષ્પોના ભારથી લચી રહ્યાં હતાં અને કેટલાંક-ને તો માત્ર પુષ્પની કળીઓ જ ફૂટી હતી.^{૧૮-૧૯} એ સર્વ વૃક્ષોને તથા વનોને ભેતો કપિવર હનુમાન લંકાનગરીનાં ઉપવનોમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આગળ હંસ અને કારંડવ આદિ પક્ષીઓથી ભરેલી તથા વિવિધ પ્રકારનાં કમળોથી વ્યાપ્ત એવી અનેક વાવો, ખીનાં પણ અનેક પ્રકારનાં રમ્ય જળાશયો તથા ચિત્રવિચિત્ર કીંદાપર્વતો^{૨૦} તેના ભેવામાં આવ્યા.^{૨૧} વળી સર્વ ઋતુમાં ફળ-પુષ્પ આપનારાં નાના પ્રકારનાં વૃક્ષોથી રમ્ય જણાતાં ઉદ્યાનો પણ તેની દિધે પડ્યાં.^{૨૨} ચાલતાં ચાલતાં કપિવર હનુમાન શૈલીક વારમાં છેક રાવણની રાજધાની લંકાનગરીની સમીપ જઈ પહોંચ્યો. લંકાનગરીની આરે ખાલુ મોટી

* કીંદા ક્ષવા માટે બનાવેલા પર્વતો તથા દ્વિત્રિપહાડો.

ખાઈ આવેલી હતી. તે ખાઈમાં ઊભેલાં રમ્ય કમળો વડે લંકાનગરી શોભી રહી હતી.^{૨૩} સીતાનું હરણ કરીને આવ્યા પછી રાવણે લંકાનગરીના સારી રીતે રક્ષણ માટે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા આપી હતી, તેથી તીવ્રણ આયુધો ધારણ કરનારા બળવાન રાક્ષસો આરે ખાલુથી રક્ષણ કરતા હતા.^{૨૪} એ લંકાનગરીને દૂરતો સુવર્ણનો કિલ્લો આવી રહ્યો હતો અને તેની અંદર પર્વત સરખાં ઊંચાં તથા શરદઋતુનાં વાદળ સમાન ધોળાં મંદિરો શોભી રહ્યાં હતાં.^{૨૫} અટારીઓવાળાં સેંકડો ગૃહોથી તથા ધન-વત્તાકાઓથી શોભતી એ લંકાનગરીની મોટી મોટી શેરીઓ, તેમાંનાં અત્યંત ઊંચાં ધવલ મંદિરોથી ઝળહળી રહી હતી.^{૨૬} વળી પ્રત્યેક ગૃહનાં દ્વાર પર લતાઓનાં ચિત્રવાળાં સુવર્ણનાં દિવ્ય તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં.

દેવ જેમ અમરાવતીને ભુજો, તેમ કપિવર હનુમાન રમણીય લંકાનગરીને ભેવા લાગ્યો.^{૨૭} પર્વતશિખર પર વસેલી હોવાને લીધે બાણે આકાશમાં ઊડતી હોય એવી, અથવા આકાશમાં વસેલી કોઈ એક નગરી હોય એવી જણાતી એ લંકાપુરી દિવ્ય અને ધવલ ગૃહોથી શોભી રહી હતી. સાક્ષાત્ દેવોના શિલ્પી વિશ્વકર્માએ તેનું નિર્માણ કહ્યું હતું અને રાક્ષસોના રાજા રાવણ તેનું રક્ષણ કરતો હતો.^{૨૮, ૨૯} ચોતરફ આવેલા કિલ્લાની અંદરની વેદિકાફી જ્ઞાનસ્થળવાળી ખાઈમાં ભરેલાં જળ અને ઉપવનોફી વચ્ચેના ધારણ કરનારી, કિલ્લા પર મોઠવેલાં શતશ્રી તથા ત્રિશૂળ વગેરે આયુધોફી કેશવાળી અને ઊંચી અટારીઓફી કળ્યાણુપ્રજ્જવાળી એ લંકાનગરી બાણે કોઈ એક દિવ્ય સુંદરી જ હોય એવી શોભતી હતી.^{૩૦} શ્રીમાન વિશ્વકર્માએ પોતાના મન વડે જ તેનું નિર્માણ કરેલું હતું, એવી ઉત્તમ શોભાવાળી લંકાનગરીને નીરખતો કપિવર હનુમાન તેના ઉત્તર દિશા તરફના દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યો. એ દરવાજે કેલાસસ્થાન સરખો રમણીય અને અતિશય ઊંચાં ભવનોવાળો હોવાને લીધે બાણે આકાશતળને ધારણ કરી રહ્યો હોય એવો દેખાતો હતો.^{૩૧, ૩૨}

ઉત્તર દિશાના દરવાજા આગળ આવીને વાચુ-
સુત હંતુમાન હળાહળ-વિષવાળા સર્પોથી ભરેલી
શુકાની પેઠે, કૂર રાક્ષસોથી ભરેલી લંકાનગરીને
તથા તેના રક્ષણ માટે ચોળેલા મહાન શસ્ત્રી
સમૂહને અને ચોરોર આવેલા અગાધ મહાસાગર-
ને તેમ જ રાવણ સરખા ભયંકર શત્રુને બેઈ
વિચાર કરવા લાગ્યો : ૨૪ ‘કપિઓ અહીં આવીને
પણ શું કરી શકવાના છે ? દેવતાઓએ પણ યુદ્ધ
કરીને આ લંકા છુટાવી અશક્ય છે. ૨૫ અરે,
કદાચ મહાસમર્થ રઘુવીર અત્યંત દુઃખે કરી પ્રવેશી
શકાય એવી, રાવણે રક્ષણ કરેલી અને અત્યંત
વિષમ સ્થળોવાળી આ લંકાનગરીમાં આવશે,
તોપણ તેમનાથી શું થઈ શકે એમ છે ? ૨૬ આ કૂર
સ્વભાવવાળા રાક્ષસોની આગળ સામ, હાન, હેઠ
અને હંડ, એ ચાર ઉપાયોમાંનો એક પણ આલી
શકે એમ નથી. ૨૭ વળી અહીં સુધી આવવામાં
પણ માત્ર વાલ્મીકિ અંગદ, નીલ, કપિરાજ સુગ્રીવ
અને હું, એ ચાર જ વાનરાની બતિ પહોંચી શકે
એમ છે. ૨૮ હશે, ગમે તેમ હો; પરંતુ ‘સીતા
છવતાં હશે કે નહિ’ તેની તપાસ મારે અવશ્ય
કરવી બેઈએ. સીતાને ભેળા પછી જે કાંઈ વિચાર
કરવો હશે તે કરીશ. ૨૯

આ પ્રમાણે વિચાર કરતો અને પર્વતશિખર
પર બેસેલો મારુતિ રામચંદ્રના કાર્ય માટે પુનઃ
પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો : ૩૦ ‘બળવાન
અને કૂર રાક્ષસોના ચોક્કી-પહેરાવાળી આ લંકા-
નગરીમાં હું આવા ને આવા સ્વરૂપે જ પ્રવેશ કરી
શકું એ તો અસંભવિત છે; માટે સીતાની શોધ
કરવા અર્થે મારે આ મહાબળવાન, મહાપરા-
ક્રમી અને મહાતેજસ્વી પહેરેગીર રાક્ષસોને છેતરવા
બેઈશે. ૩૧, ૩૨ મારે મહાન કાર્ય કરવાનું છે, માટે
રાક્ષસોના ભેવામાં ન આવે અને કાર્ય સિદ્ધ થઈ
શકે એવું શ્રમ સ્વરૂપ ધારણ કરીને હું આજે
રાત્રિના વખતે લંકાપુરીમાં પ્રવેશ કરીશ. ૩૩ એવો
નિશ્ચય કરીને વળી દેવતાઓ અને અસુરોથી
પણ ભેમાં પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી લંકા સાથે
બેઈને, વાચુસુત હંતુમાન વારંવાર નિસાસા મૂકવા

લાગ્યો અને પુનઃ પણ વિચારવા લાગ્યો : ૩૪
‘અરે, ફરાતના રાવણની નજરે ચઢ્યા સિવાય હું
બનકેનંદિની સીતાનાં દર્શન શી રીતે કરી શકીશ ?
અરે, મારે અહીંયાં કેવી રીતે વર્તવું કે જેથી
મહાસમર્થ રામચંદ્રજીનું કાર્ય નાશ ન પામે ? હું
એકલો એકાંત વિષે સીતાને શી રીતે મળી
શકીશ ? ૩૫, ૩૬ આવા પ્રસંગો માટે નીતિશાસ્ત્રમાં
કહ્યું છે :

મૂતાધાર્યા વિનયન્તિ દેશકાલવિરોધિતા ।

વિક્લ્વ દૂતમાસાઘ તમઃ સૂર્યોદયે યયા ॥

સૂર્યોદય થવાથી જેમ અંધકારનો નાશ થાય
છે, તેમ કાર્યકાર્યના વિચાર વિનાના ફૂતને લીધે
સિદ્ધ થવા આવેલો અર્થ પણ નાશ પામે છે.
અવિચારી ફૂત જ દેશ-કાળને ભેળા વિના કાર્ય
કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૩૭

અર્થાનર્થાન્તરે દુષ્ટિર્નિશ્ચિતાપિ ન શોમતે ।

ઘાતવન્તિહિ કાર્યોઽપિ દૂતાઃ પશ્ચિત્તમાનિનઃ ॥

રાબજે પોતાના સચિવો સાથે મળીને કાર્ય-
કાર્ય વિષે પ્રથમથી નિશ્ચિત કરેલી સુઠિત પણ
અવિચારી ફૂતોને લીધે વ્યર્થ થાય છે; પોતાને જ
પડિત માનનારા અવિચારી ફૂતો રાખના કાર્યનો
નાશ કરી નાખે છે; ૩૮ તો હવે મારે શી રીતે કરવું
કે જેથી રામચંદ્રનું કાર્ય ભાંગી ન પડે અને હું
લોકમાં અવિચારી ન કહેવાઈ; તેમ જ મેં મહો-
દધિનું ઉલ્લંઘન કર્યું તે પણ વ્યર્થ ન બાંધ ૩૯
જે રાક્ષસો મને બોલે, તો રાવણનો નાશ કરવાની
ઇચ્છાવાળા શ્રીમાન રઘુવીરનું કાર્ય અટકી જ પડશે.
રાક્ષસોને છેતરવા અર્થે હું જે રાક્ષસનું રૂપ ધારણ
કરું, તો તે પણ તેઓની અબાણમાં બધ એમ
નથી. વળી બીજા કોઈ રૂપથી તો અને ક્યાંય પણ
શી રીતે જ રહી શકાય ? ૪૦, ૪૧ અરે, રાક્ષસોના
રાબ રાવણની આજ્ઞા સિવાય વાચુ પણ લંકામાં
પ્રવેશ કરી શકતો નહિ હોય એમ મને લાગે છે.
વળી ભયંકર રમવાળા આ રાક્ષસોથી અહીં કાંઈ
પણ અભયનું નહિ રહેતું હોય એમ હું ધારું
છું. ૪૨ જો હું મારું આ ને આ રૂપ રાખીને અહીં
જ બેસો રહીશ, તો અવશ્ય મારો વિનાશ જ થશે

અને રામચંદ્રનું કાથું રહી જશે;^{૪૭} માટે રાત્રિ થશે ત્યારે જ રામચંદ્રનું કાથું સિદ્ધ કરવા અર્થે હું સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કરીને લંકામાં પ્રવેશીશ. રાત્રિ સમયે દુરાસન એવી લંકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી હું તેમાંના પ્રત્યેક સવનમાં પેસી પેસીને જનકતનયાની શોધ કરીશ.^{૪૮, ૪૯}

એ પ્રસાદે નિશ્ચય કરીને જનકતનયાનાં હર્શનની આકાંક્ષાવાળો કપિવર હંતુમાન સૂર્યોસ્ત થવાની વાટ બેવા લાગ્યો.^{૪૯} જ્યારે સૂર્યોસ્ત થયો અને રાત પડી, ત્યારે અદ્ભુત સ્વરૂપવાળા મહાપરીકર્મી મારુતિએ પોતાના હેલને સંકેતી ગિલાડાના બેવડા બનાવ્યો અને પ્રદોષસમય વીત્યો કે તુરંત જ કિલ્લો ફૂટીને મોટા મોટા રાજ્યાઓવાળી રમ્ય લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. લંકાનગરી હારણ થ આવેલાં મોટાં મોટાં મહાલયોથી શોભી રહી હતી અને સુવર્ણ સરખા દેખાવવાળા સ્તંભો તથા બોળિયાં વડે ગંધર્વનગર સમાન જણાતી હતી. તે નગરી વિષે રાક્ષસોની સાત અને આઠ માળની હંવેલીઓ સ્ફટિક તથા સુવર્ણ વડે થણગારેલાં અનેક સ્થળોથી શોભી રહી હતી. એવી રમણીય શૌભાવાળી લંકાનગરીને નીરખતો કપિવર હંતુમાન રાજમાર્ગ પર જવા લાગ્યો.^{૫૦-૫૦} પ્રત્યેક ગૃહનાં દારો પર લટકતાં સુવર્ણનાં તોરણોથી એ નગરી અત્યંત પ્રકાશતી હતી.^{૫૧} અસ્તિત્વ તથા અદ્ભુત આકારવાળી લંકાને ભેઈ કપિવર હંતુમાન સીતાનાં હર્શનની ઉત્કંઠાને લીધે હૃષ અને શોકચુકત થવા લાગ્યો.^{૫૨}

મહાભળવાન હંતુમાને રાવણની જીભઝોથી રક્ષણ કરાતી તથા ભયંકર બળવાળા રાક્ષસોના ચોક્કી-પહેરાવાળી રમણીય લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. એ નગરી વિષે જૂનાથી ધોળી સફેદ બનાવેલી અને સામસામી હારણ થ આવેલી સાત-સાત મજલાવાળી હંવેલીઓ શોભી રહી હતી; તથા પ્રત્યેક દાર પર અમૂલ્ય સુવર્ણનાં તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં.^{૫૩} કપિવર હંતુમાને લંકામાં પ્રવેશ કર્યો, એ વેળા હબરો શીતળ કિરણોવાળો ચંદ્ર પણ ભણે તેને સહાય કરતો હોય એમ

પોતાની ચાંદની વડે સર્વ લોકોને પ્રકાશિત કરતો નક્ષત્રસમૂહની વચ્ચે ઉદય પામ્યો.^{૫૪} કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન પણ સરોવરમાં ફરતા હંસની પેઠે આકાશમાં ઉદય પામતા, શીતળ કાંતિવાળા જીને શંખ, દૂધ તથા કમળતંતુ સરખા પ્રવેત વર્ણવાળા ચંદ્રને ભેઈ આનંદ પામ્યો.^{૫૫}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય મૌર્યામયજુના સુદક્ષાદયમા રત્ને સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩ બે

લંકાનગરી, તેમાં હંતુમાનનો પ્રવેશ અને લંકાની દેવી

સ કમ્બચિલ્લરે કમ્પે કમ્પતોયદસન્નિમે ।

સત્ત્વમાસ્થાય મેધાવી હનુમાન્માવતાત્મજા ॥ ૧ ॥

લંબાયમાન મેધ સરખા ‘લંબ’ પર્વતના અત્યંત ભંબા શિખર પર ભિલા રહી દંષ્ટિગેઅર કરેલી લંકાનગરીની સચીપ આવી, મહાભળવાન અને બુદ્ધિમાન હંતુમાને પોતાના પરાક્રમને આશ્રય કરી રાત્રિસમયે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. રાવણે રક્ષણ કરેલી એ લંકાનગરીમાં સ્થળે સ્થળે બળીઆઓ તથા રમ્ય બળાશયો દંષ્ટિગેઅર થતાં હતાં.^૧ શરદઋતુનાં વાહન સરખી ધવલ હંવેલીઓ શોભી રહી હતી. નગરજનોનો સમુદ્ર સરખો ગંભીર ઘોષ સંભળાતો હતો અને સસુદ્રનો શીતળ વાણુ ઘોમેર વાતો હતો.^૨ અત્યંત ભળવાન રાક્ષસોની સેનાથી રક્ષણ કરાતી હોવાને લીધે, યક્ષોથી રક્ષણ કરાતી અલકાપુરી (કુબેરની નગરી) સરખી જણાતી એ લંકાનગરીનાં પ્રત્યેક ગૃહનાં સુપથ દાર આગળ મહમત હસ્તીઓ ઝૂલી રહ્યા હતા અને જૂના વડે ધોળાં સફેદ કરેલાં દારો પર સુંદર તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં. ઇંદ્રની અમરાવતી સરખી એ લંકાનગરી સર્વોચ્ચ વ્યાપ્ત હોવાને લીધે પાતાળમાં આવેલી ભોગવતી નગરી જેવી જણાતી હતી. વીજળી સહિત મેઘ-મંડળ, નક્ષત્રો અને ઝણે તોણું સેવન કરતા હતા. તે નગરીમાં અવ્યંક પવનનો સુસવાટ થઈ રહ્યો હતો. સુવર્ણનો મહાન કિલ્લો તેની આરે ખાલુ આવી રહેલો હતો અને બ્યાંત્યાં નાની નાની લંટીઓના નાદવાળી પતાકાઓ ફરકી રહી હતી.

લંકાની આવી અપૂર્વ શૌભા ભોઈ હર્ષિત થયેલો તથા વિસ્મય પામેલો કપિવર હનુમાન તેના કિંદા પર ચઢ્યો અને ત્યાં રહીને ચોરેર દંષ્ટિ કરવા લાગ્યો. લંકાનાં સઘળાં દ્વારો સુવર્ણમય હતાં. તે (દ્વાર)નાં ચોકઠાં પણ સુવર્ણથી જ બનેલાં હતાં. પ્રત્યેક દ્વાર પાસેની ભીતો મણિ, માણિક્ય, સ્ફટિક અને સુક્રતાક્રુણી શબ્દગારેલી હતી. દ્વારો ઉપર સુવર્ણના કૃત્રિમ હાથીઓ ગોઠવેલા હતા અને રૂપેરી તથા સોનેરી નકશી ઠામથી પ્રત્યેક દ્વાર અત્યંત શોભી રહ્યું હતું.^{૪૮} જિંથાં દ્વારોમાં જવા માટે વૈદ્યમંથિનાં પગથિયાંવાળી નિસરણીઓ ગોઠવી રાખી હતી. યુદ્ધોની અંદરની ભીતો પણ સ્ફટિકમણિની બનેલી હતી. અત્યંત જિંથે બનાવેલાં સલાયુદ્ધો ભણે આકાશમાં ઊડતાં જ હોય એવાં જણાતાં હતાં.^{૧૦} પ્રત્યેક દ્વાર પર કૌંચ, મધૂર અને રાજહંસોના મધુર શબ્દો થઈ રહ્યા હતા તથા બ્યાંત્યા અનેક પ્રકારનાં નગારાં, નોખતો વગેરે વાજિંત્રોના અને આભૂષણોના ઘોષ સાંભળવામાં આવતા હતા. કુબેરની અલકાપુરી જેવી શૌભાયમાન અને અનેક વાજિંત્રોના નાદથી તથા અનેક પ્રકારની સંપત્તિથી ભરેલી અને ભણે આકાશમાં ઊડતી જ હોય એવી રાવણની લંકાનગરી ભોઈ કપિવર હનુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો. તે વિચાર કરવા લાગ્યો:^{૧૧-૧૩} ‘ઉગારેલાં આયુધવાળા રાવણના સૈનિકોથી રક્ષણ કરાતી આ લંકાનગરી ઉપર ચઢાઈ કરવાને ભોઈ કોઈ પણ સમર્થ નથી,^{૧૪} તોપણ કુમુદ, અંગદ, મહાકેપિ સુષેણ, મૈંદ, દિવિદ, સુગ્રીવ, હર્ષ સરખાં રવાંટાવાળો વૃદ્ધ બાંધુવાન અને હું એટલાઓની ગતિ તો અહીંયાં પહોંચી શકે એમ છે જ.^{૧૫} એવો વિચાર કરીને તથા મહાભાહુ રામ-લક્ષ્મણનાં પરાક્રમો સંભારીને કપિ-કુંજર મારુતિ આનંદ પામ્યો.^{૧૬, ૧૭}

રત્નોના કિલ્લારૂપી વચ્ચથી વીંટાયેલી; ગેદિયાળા, અશ્વશાળા તથા હસ્તીશાળાનાં શિખરો-રૂપી કણીભૂષણવાળી અને ચોટી ચોટી તોપો આદિ ચંત્રગૃહોના ઘૂમટરૂપી સ્તનવાળી એ સુશોભિત

લંકાનગરી આભૂષણોથી શબ્દગારેલી પ્રમદા જેવી દેખાતી હતી.^{૧૮} અળકવી ભીંતોવાળાં ચોટાં ચોટાં મહાલયો અને પ્રકાશયુક્ત દ્વીપકોથી એ લંકા-નગરીમાં અધિકાર તો કયાંય પણ દેખાતો ન હતો.^{૧૯}

કપિવર હનુમાન જે વેળા લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરતો હતો, તે વેળા લંકાની અધિકારી દેવીની તેના પર નજર પડી.^{૨૦} તુરત જ બેઠોળ યુગવાળી તથા ભયંકર સ્વરૂપવાળી એ લંકાની દેવી ચોતાના સ્થાનમાંથી ઊઠી અને ઘોર ગર્જના કરતી વાયુયુત હનુમાનની આગળ આવી ઊભી રહી. તેણે હનુમાનને કહ્યું:^{૨૧, ૨૨} ‘અલ્યા વનચર! તું કોણ છે અને અહીંયાં શા માટે આવેલો છે? બ્યાં સુધી તારા દેહમાં પ્રાણ છે, ત્યાં સુધી એ સઘળું યથાર્થ રીતે તું કહી દે.^{૨૩} હે મૂખ વનચર! રાવણનું સૈન્ય જેવું ચૈતરફ રક્ષણ કરે છે એવી આ લંકાનગરીમાં તું કોઈ પણ પ્રકારે પ્રવેશ કરી શકે એમ નથી.’

લંકાદેવીનાં ઉપયુક્ત વચ્ચન સાંભળીને કપિ-વર હનુમાને તેને કહ્યું: ‘હે ભયંકર સ્વરૂપવાળી! તું મને જે કાંઈ પૂછે તે સઘળું હું તને યથાર્થ રીતે કહી સંભળાવીશ; પરંતુ પ્રથમ તો તું જ મને કહે કે આવાં બિહામણાં નેત્રવાળી તું કોણ છે અને આ નગરીનાં દ્વાર આગળ આવીને શા માટે ઊભી છે? હે હારણ મૂર્તિવાળી! તું મારા પર આપટલો બધો કોષ કરીને મારો તિરસ્કાર શા માટે કરે છે? ^{૨૪-૨૬}

હનુમાનનું વચ્ચન સાંભળી ધ્રુવિત રૂપ ધારણ કરવાની ચક્રિતવાળી લંકાની દેવી અત્યંત ક્રોધાધમાન થઈને હનુમાન પ્રત્યે કઠોર વાક્ય કહેવા લાગી:^{૨૭} ‘હે વનચર! કોઈથી પણ પરાભવ નહિ પામનારી હું કે જે રાક્ષસરાજ રાવણની આશા પ્રમાણે વર્તનારી તથા આ લંકાનગરીનું રક્ષણ કરનારી છું, તેની અવસા કરીને તું કહી પણ આ નગરી-માં પ્રવેશ કરી ચક્રીય નહિ. અલ્યા, જંગલમાં વચ્ચનારા વાનર! આજે તું મારા હાથથી હણાઈને અહીંયાં જ શયન કરીશ. હે વાનર! હું પોતે જ

આ લંકાની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છું અને ચોચેરથી તેમું રક્ષણ કરું છું; એ કારણથી જ હું તને પ્રથમથી ચેતવણી આપું છું.^{૧૨૮-૩૦}

લંકાદેવીનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને વાલ્યુ-સુત કપિવર હંતુમાન પર્વતની પેઠે દૃઢ થઈ બિલો રહ્યો અને તેનો પરાજય કેવી રીતે કરવો, એ સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો.^{૩૧} પછી એ લંકા-દેવીને ભયંકર સ્ત્રીના વેશમાં આવેલી ભેઈ મહા-શુદ્ધિમાન હંતુમાને કહ્યું : ‘હે દેવી ! જાણી જાણી અટારીઓ, કિંદલાઓ તથા તોરણવાળી લંકા-નગરીને ભેવાની ઇલાશથી હું અહીં આગ્યો છું; આ નગરી નિકાળવાની મને ઘણી જ ઉત્કંઠા છે. હે લંકાદેવી ! લંકામાં વનો, ઉપવનો, ઉદ્યાનો અને શ્રેષ્ઠ શુદ્ધિ ભેવા માટે જ હું અહીં આગ્યો છું. મને અહર જવા દે.’

હંતુમાનનું વચન સાંભળીને અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલી એ કામરૂપિણી* લંકાદેવી હંતુમાન પ્રત્યે પુનઃ પશુ કંઠેરવચન કહેવા લાગી :^{૩૨-૩૫} ‘અલ્યા હંતુશુદ્ધિવાળા નીચ વાનર ! રાક્ષસોનો રાજા રાવણ જેનું પાલન કરે છે એવી મને જાણ સિવાય તું આજે આ નગરીમાં પ્રવેશ કરવાને કે તેને ભેવાને સમર્થ નથી.’^{૩૬}

લંકાદેવીનું વચન સાંભળી કપિવર હંતુમાને પુનઃ પશુ તેને નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હે કલ્યાણી ! હું આ નગરી ભેવા માટે જ આવેલો છું, તેથી માત્ર તેને ભેઈને જ હું જેવી રીતે આગ્યો છું તેવી રીતે જ પાછો ચાલ્યો જઈશ, માટે મને પ્રવેશવા દે.’^{૩૭}

કપિવર હંતુમાનનાં ઉપલાં વચનો સાંભળીને અતિશય ક્રોધ પામેલી લંકાદેવીએ ભયંકર ચોટી ગર્જના કરી અને અત્યંત વેગમાં આવીને પોતાના હાથના તળિયા વડે હંતુમાનના મુખ પર ભેરથી એક લપકાક મારી.^{૩૮} ત્યારે લંકાદેવીએ એ પ્રમણે ભેરથી પ્રહાર કર્યો, ત્યારે મહાભળવાન પવનસુત હંતુમાને પશુ તેના જેવી જ ગર્જના કરીને તથા દૃઢ સુષ્ટિવાળીને ઘણા જ ભેરથી લંકા દેવીને મુક્તીનો સખત પ્રહાર કર્યો તેને સ્ત્રી બહુને

મહાપરાક્રમી હંતુમાને અતિશય ક્રોધ કર્યો નહિ અને તેના પર યીજી વાર સુષ્ટિ ચલાવી નહિ, તોપણ તેના એક જ પ્રહારથી ઘેટોળ મુખવાળી તથા ભયંકર સ્વરૂપવાળી એ લંકાદેવી વિકળ અંગ-વાળી થઈને એકદમ પૃથ્વી પર પડી ગઈ.^{૩૯-૪૧} તેને પૃથ્વી પર પડેલી ભેઈને અત્યંત તેજસ્વી અને શૂરવીર હંતુમાને સ્ત્રી બહુને કયાની લાગણી-થી જીવતી મૂકી; અર્થાત્ પુનઃ તેના પર પ્રહાર કર્યો નહિ.^{૪૨} કપિવર હંતુમાનનું એવું પરાક્રમ ભેઈને ગર્વરહિત થયેલી અને અત્યંત ઉદ્વેગ પામેલી એ લંકાદેવી હંતુમાન પ્રત્યે ગદગદ વાણીથી કહેવા લાગી :^{૪૩} ‘હે મહાબાહુ ! હે કપિસત્તમ ! હે સૌમ્ય ! મારા પર દયા કર, દયા કર; પ્રસન્ન થા, પ્રસન્ન થા. મહાભળવાન અને શૌર્યવાન વિવેકી પુરુષો ‘સીને હણવી નહિ,’ એવી શાસ્ત્રાગ્રાહી કદી પશુ ઉલ્લંઘન કરતા નથી.^{૪૪} હે મહાભળવાન શ્રવ-ગમ ! હું પોતે જ લંકાનગરી છું. હે વીર ! આજે તે તારા પરાક્રમ-બળ વડે મને જીતી છે.^{૪૫} હે હરી-શ્વર ! હવે હું જે સત્ય વાત છે તે તને કહું છું. પૂર્વે પ્રહારે મને વરદાન આપ્યું છે કે, ‘ત્યારે કોઈ વાનર પોતાના પરાક્રમે કદી તને જીતીને વશ કરે, ત્યારે તારે બહુવું, હવે રાક્ષસોના માથે મોટો ભય આવી પહોંચ્યો છે.’^{૪૬, ૪૭} હે સૌમ્ય ! હે વાનર ! આજે તારું દર્શન થવાથી હવે તે સમય નજીકમાં આવી પહોંચ્યો છે, એમ હું માનું છું. પ્રહારેવનું વરદાન કદી પશુ ભિચ્યા થાય નહિ. હું ધારું છું કે સીતાનું હરણ કયું* એ કારણથી હવે દુરાત્મા રાવણનો તથા સર્વ રાક્ષસોના વિનાશ-કાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો છે.^{૪૮, ૪૯} હે વાનર-શ્રેષ્ઠ તું રાવણે પાલન કરેલી લંકાનગરીમાં મુખથી પ્રવેશ કર અને જે જે કાર્યો કરવાની તારી ઇચ્છા હોય તે સર્વ મુખથી કર.^{૫૦} હે વાનરજન ! નંદિ-કેશરનો શાપ થવાથી હંતુમાઈ ચૂકેલી* અને રાક્ષસો-ના રાજા રાવણથી પાલન કરાતી આ લંકાનગરી-માં તું મુખેથી પ્રવેશ કર અને પોતાની ઇચ્છાનુ-

* ઈલિયદ ૩૫ પ્રસારી.

* પૂર્વે નંદિકેશરે શાપ આપ્યો હતો કે, ત્યારે દંડકા-નગરીમાં હંતુમાન પ્રવેશ કરશે, ત્યારે તેના નાગ થશે.

સાર સર્વત્ર ફરીને જનકતનયા સીતાની શોધ કર. ૧૧૧
 ધર્તિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમ્બીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
 સુદરકાંઠામાં ૩૦૦ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪થો

લંકાનગરી-તેની રમણીયતા

સ નિર્જિત્ય પુરો લક્ષ્મી ધ્રેષ્ટાં તાં કામરૂપિણીમ્ ।
 વિક્રમેણ મહાતેજા હનૂમાન્કપિસત્તમઃ ॥ ૧ ॥

ઉચ્ચિત રૂપ ધરનારી લંકાદેવીને પોતાના
 પરાક્રમ વડે છતીને મહાતેજસ્વી કપિવર હનુ-
 માન રત્નિસમયે દરવાજામાં નહિ પ્રવેશતાં કિલ્લો
 જોળંગી લંકામાં ગયો. ૧ સુગ્રીવનું હિત કરનારા
 કપિકુંજર હનુમાને લંકામાં પ્રવેશતી વેળા પહેલ-
 વહેલાં જ પોતાનો હાથો પગ પૃથ્વી પર મૂક્યો;
 કેમ કે એથી શત્રુઓના મસ્તક પર ચરણ મૂક્યો
 ગણાય. ૧-૩ રત્નિસમયે લંકામાં પ્રવેશ કર્યા
 પછી પવનસુત હનુમાન ખરી પહેલાં પુષ્પોથી
 શોભી રહેલા રાજમાખં પર ચઢને નગરીમાં વિચર-
 રવા લાગ્યો. મેઘમંડળથી જેમ આકાશ શોભે છે,
 તેમ ઐશવત હાથી સરખાં શ્વેત જણાતાં અને
 મહિજ્જડિત બાળિયાંવાળા તેમ જ અદ્ભુતસ્થની
 સાથે તથા અનેક પ્રકારનાં વાલ્મિત્રીના નાદવાળાં
 ઉત્તમ મહાલયોથી એ નગરી શોભી રહી હતી. ૪-૧

+ રાજ્યે અથવા રાજ્યકૃતે શત્રુના નગરમાં પ્રવેશ
 કરતી વેળાએ તેના દરવાજાે ચર્ચ નહિ પ્રવેશતાં, કોઈ
 પણ ઉપાયથી ખીલ માંડી પ્રવેશ કરવો શ્રેયસ્કર છે
 એ માટે કહ્યું છે કે, પ્રામં વા નગરં વામિ પત્તન વા પરત્વ
 હિ । વિશેષતઃ સમયે સૌમ્ય ન દ્વારેણ વિશેષનૃપઃ । રાજ્યે
 અથવા રાજ્યપુરુષે શત્રુના ગામમાં, કસબામાં અથવા
 નગરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે દરવાજામાં ચર્ચ પ્રવેશ
 કરવો નહિ. (રમાયણીય સંસ્કૃત ટીકા)

● બૃહસ્પતિ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે : પ્રવાણકલે સ્વજ-
 પ્રવેશે વિવાહકાલેડપિ ચ દક્ષિણાક્ષમ્ । કૃત્વાપ્તઃ શત્રુપુર-
 પ્રવેશે વામં નિદધ્યાચરણં નૃપાઃ ॥ પ્રવાણ કરતી વેળા,
 પોતાના ધરમાં પ્રવેશતી વેળા તથા વિવાહાર્થે માંગલિક
 કાર્ય માટે જતી વેળા, મનુષ્યે પ્રથમ પોતાનો જમણો
 ચરણ ઉપાડી ગમન કરવું અને રાજ્યે શત્રુના નગરમાં
 પ્રવેશતી વેળા પોતાનો હાથો ચરણ ઉપાડી પ્રવેશ
 કરવો. ગો ટી.

શ્વેત વાદળ સરખા અને ચોતરફથી શણગારેલા
 રાક્ષસોનાં 'પદ્મ', 'સ્વસ્તિક', 'નંદાવત' અને
 'વર્ધમાન' એવા નામનાં ચિત્રવિચિત્ર મંદિરોથી
 એ નગરી અળહળી રહી હતી. અનેક જાતનાં
 પુષ્પવૃક્ષોથી શોભતી લંકાનગરીને જોઈ સુગ્રીવનું
 હિત કરનારો તથા સ્થુવીરના કાર્ય માટે કરનારો
 કપિવર હનુમાન અત્યંત આનંદ પામ્યો. મહાવીર
 હનુમાન એક ભવનમાંથી નીકળી ખીલ અને
 ખીલમાંથી નીકળી ત્રીભુ એમ પ્રત્યેક ભવનમાં
 પ્રવેશ કરી અનેક પ્રકારનાં ભવ્ય મંદિરોને જોવા
 લાગ્યો અને અંતરિક્ષમાં થતા 'આપ્સરાઓના
 ગાયન સરણુ', કામપીડિત રાક્ષસીઓનું ત્રણે
 સ્થાનમાંથી ઉત્પન્ન થતા સ્વરવાળું ગાયન સાંભળવા
 લાગ્યો. એ વેળા રાક્ષસીઓની કટિયેજલાનો તથા
 નૃપુરોનો અવાજ અને નિસરણીઓનાં પગથિયાંનો
 ખડખડાટ તથા સ્થળે સ્થળે કીડા કરી રહેલા
 રાક્ષસોના પરસ્પર તાળી આપવાના અવાજ
 અને તેઓના સિંહનાદ પણ તેને શ્રવણશોભ
 થવા લાગ્યા. ૭-૧૨ કેટલાએક રાક્ષસ પોતાના ઘરમાં
 બેઠાં બેઠાં મંત્રજપ કરી રહ્યા હતા, કેટલાએક
 સ્વાધ્યાયમાં નિમગ્ન હતા અને કેટલાએક ચોટ્ટી
 ગજનાઓ કરી રાવણની સ્તુતિ ગાતા હતા. એ
 સર્વને જોતોજોતો કપિવર હનુમાન ન્યારે લંકા-
 નગરીની મધ્યમાં પહોંચ્યો, ત્યારે ત્યાં આગળ
 રાવણે રક્ષણ કરવા માટે રાખેલા અનેક રાક્ષસો
 તેના જોવામાં આવ્યા. એ ચોટ્ટી કરનારા રાક્ષસો-
 માંના કેટલાક જતધારી હતા, કેટલાક જટધારી
 હતા, કેટલાક સુદિતસુદ હતા, કેટલાકેએ ગાયનું
 અમં જોડેલું હતું. ૧૩-૧૪ કેટલાકના હાથમાં
 દહાંરૂપી આયુધો હતાં, કેટલાકની આગળ અગ્નિ-
 કેટોરૂપી હથિયારો પડ્યાં હતાં અને કેટલાકના
 હાથમાં ગુણિ, દંડ તથા સુફગર વગેરે આયુધો
 હતાં. ૧૫ એ ચોટ્ટી કરનારા રાક્ષસોમાંના કેટલાકને
 માત્ર એક જ આંખ હતી, કેટલાકને એક જ કાન
 હતો અને કેટલાકની છાતી પર એક જ સ્તન
 લગડતું હતું. તેમાંના કેટલાક વિકરાળ રૂપવાળા,
 કેટલાકે ભયંકર મુખવાળા, કેટલાકે બેઠેાળ અંગ-
 વાળા અને કેટલાકે ડીંગણા શરીરવાળા હતા. ૧૭

એ રક્ષકોમાંના કેટલાકે ધનુષ્ય, કેટલાકે તલવાર, કેટલાકે શત્રુ, કેટલાકે મુસળ અને કેટલાકે પરિષ વગેરે ઉત્તમ આયુધો ગ્રહણ કર્યા હતાં અને પોતા-પોતાનાં અંગ પર વિચિત્ર કવચો પહેર્યાં હતાં.^{૧૮} તેઓ બહુ બડા નહિ તેમ જ બહુ સુકાયેલા પશુ નહિ; બહુ ઊંચા નહિ તેમ બહુ નીચા પશુ નહિ; બહુ ગોરા નહિ તેમ જ બહુ કાળા પશુ નહિ અને બહુ દૂબડા પશુ નહિ તેમ જ બહુ ઠીંગણા પશુ નહિ એવા હતા.^{૧૯} તેમાંના કેટલાક રૂપ વિનાના તો કેટલાક વળી રૂપાળા હતા. કેટલાક સુંદર રૂપવાળા અને કેટલાક તો દેહીઅમાન કાંતિવાળા હતા. કેટલાકોએ ધન્યઓ, કેટલાકોએ પતાકાઓ, કેટલાકોએ સાંઝ અને વૃક્ષ વગેરે આયુધો, કેટલાકોએ પટ્ટિશ અને અશ્વનિ વગેરે હથિયારો તથા કેટલાકોએ બંદૂક અને પાશ વગેરે આયુધો ધારણ કર્યાં હતાં. એ સર્વ રક્ષકો યુગ્મસાળાઓને ધારણ કરનારા, અંદન વડે અથેલા, ઉત્તમ આભૂષણોથી ભૂષિત, નાના પ્રકારના વેષ ધારણ કરનારા અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિચરનારા હતા. તેઓની પાસે ત્રિશૂળ અને વજ્ર વગેરે આયુધો જણાતાં હતાં. એ પ્રમાણે રાવણની આજ્ઞાથી લ'કાનગરીની મધ્યમાં આવેલી છાવણી પર રહેલા તથા સાવધાન-પણે રક્ષણ કરનારા સેંકડો અને હજારો રક્ષકો કપિવર હનુમાનના ભવામાં આવ્યા. આ સર્વ રક્ષકો રાવણના મહેલની-તેના અંતાપુરની રક્ષા કરતા હતા. હવે કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન આ સ્થળે આવી પહોંચ્યો અને રક્ષકસરજ રાવણને મહાલય તેની દિગ્ધિએ પકડ્યો. એ મહેલ પર્વતના ઊંચા શિખર પર આવેલો હતો, તેનાં પ્રત્યેક દ્વારો પર શુદ્ધ સુવર્ણનાં તોરણો લટકી રહ્યાં હતાં; તેની ચારે બાજુ શ્વેત કમળોથી શોભી રહેલી ઊંડી ખાઈ હતી અને ચોતરફ ઊંચો કિલ્લો ધીંટાયેલો હતો. સ્વર્ગના જેવી દિવ્ય શોભાવાળો અને દિવ્ય વાનિજોના નાદથી ગાળ રહેલો રાવણનો આ રાજમહેલ બેઈને કપિવર હનુમાન હર્ષિત થયો.^{૨૦-૨૧} એ રાજમહેલની પાસે આવેલી અશ્વશાળાઓમાં અજુલત આકાર-વાળા અશ્વો હણહણી રહ્યા હતા અને ગજશાળા-

ઓમાં શરદશ્વતુનાં વાહન સરખા શ્વેત અને ચાર હંતુશળવાળા હસ્તીઓ તથા બીજા પશુ અનેક ભતના હસ્તીઓ ચિત્કાર શબ્દ કરી રહ્યા હતા. વળી તે રાજમહેલના ચોટા દરવાજા ઉપર મહામત્ત મુગો તથા પક્ષીઓ વિચરી રહ્યાં હતાં અને મહા-પરાક્રમી રાક્ષસો તેની જ્યોત્તી કરતા બેઠા હતા. એવી રીતે અત્યંત સુરક્ષિત થયેલા રાવણના રાજ-મહેલને બેઈ કપિએ જર હનુમાને તેમાં પ્રવેશવાની ઇચ્છા કરી.^{૨૨-૨૩} રાવણનો રાજમહેલ કે જેની ચારે બાજુ સુવર્ણનો કિલ્લો આવી રહ્યો હતો, જેનાં શિખરો અમૂલ્ય રત્નોથી શણગારેલાં હતાં અને જેમાં કલાગુરુ વગેરે કિંમતી સુગંધી પદાર્થોનો ધૂપ થઈ રહ્યો હતો તેમાં પ્રવેશ કરવા માટે કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન તૈયાર થયો.^{૨૪}

હતિ શ્રીવાલ્મીકી મહાકાવ્યમણ્ડિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુસ્તંભકા ૪ થો સર્ગ સપ્તમું

સર્ગ ૫ મો

લ'કાનગરી-તેની વિલાસપ્રિયતા

તતઃ સમયંગતમંશુમન્તં જ્યોત્સ્નાવિતામં મુદુવુદ્ભમન્તમ્ ।
દર્શ્યં વીમાન્સુવિ માનુમન્તં ગોદેશુષં મત્તમિવ જ્ઞમન્તમ્ ॥

લ'કાનગરી વિષે સીતાની શોધ કરવા માટે ચોતરફ ફરતા કપિવર હનુમાને આકાશ તરફ દિગ્ધિ કરી, તો ગાયોના ટોળામાં જ્રમણ કરતા મહોન્મત્ત વૃષભની પેઠે, તારાઓના સમૂહમાં ઉદય પામેલો શીતળ કિરણોવાળો અને સૂર્યના ચોગથી વારંવાર પોતાની જ્યોત્સ્નાને વિસ્તારતો^૧ ભગવાન ચંદ્ર તેના ભવામાં આવ્યો.^૨ એ ચંદ્ર શીતળ અને પ્રકાશયુક્ત કિરણોવાળો હોવાથી લોકોના પાપ-હુઃખને નિવારતો, સસુદ્રને વધારતો અને સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને પ્રકાશિત કરતો આકાશમાં ચઢવા લાગ્યો. તેને કપિવર હનુમાને ઠીકો.^૩ જે લક્ષ્મી-પૃથ્વી પર રહેલા મંદરાચળમાં શોભે છે, જે લક્ષ્મી પ્રદોષસમયે સસુદ્રમાં શોભે છે તથા જે લક્ષ્મી દિવસે જળમાં ભીંગેલાં કમળો વિષે શોભે છે, તે લક્ષ્મી એ

૧ સર્વનાં કિરણો પડવાથી ચંદ્ર પ્રકાશે છે, એક જ્યોતિઃપ્રાણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૨ સૌંદર્ય અથવા શોભા.

વેળા અંદ્રમામાં શોભવા લાગી. જેવી રીતે રૂપેરી પિંજરામાં હંસ શોભે, મંદરાચળની કંદરામાં સિંહ શોભે તથા મહમત્ હસ્તી પર બેઠેલા શરવીર શોભે તેવી રીતે આકાશમાં રહેલો અંદ્ર શોભવા લાગ્યો.^{૩૪} કલંકરૂપ હરિચૂનાં શિંગડાંવાળો ભગવાન અંદ્ર તીક્ષ્ણ શૃંગવાળા વૃષભ જેવો, ઊંચાં શિખરોવાળાં સ્વેત પર્વત જેવો તથા સુવર્ણથી મહેલા હંતુશળ-વાળા હાથી જેવો શોભવા લાગ્યો.^{૩૫} વર્ષાકાળ ભવતીત થવાથી જેનો તુષારરૂપી^{૩૬} કાઢવ નષ્ટ થયે છે, સૂર્યનાં કિરણો મળવાથી જેના તેજની વૃદ્ધિ થયેલી છે તથા અત્યંત પ્રકાશને લીધે જેનું સ્યામવર્ણ^{૩૭} તિલક પશુ ઉલ્લસન બની ગયું છે એવો ભગવાન અંદ્ર અધિક શોભવા લાગ્યો. જેમ મહાવનમાં શિલા પર બેઠેલો સિંહ શોભે છે, સંજામભૂમિમાં ભોલો રહેલો હસ્તી શોભે છે અને રાખયગાદી પર બેઠેલો રાજ શોભે છે તેમ આકાશમાં બેઠેલો અંદ્ર શોભવા લાગ્યો.^{૩૮} અત્યંત પ્રકાશયુક્ત અંદ્રનો ઉદય થવાથી જેનો અધકારરૂપી દોષ નાશ પામ્યો છે; પરંતુ રાત્રિ પ્રવૃત્ત થવાથી જેમાં રાક્ષસોની માંસ-ભક્ષણ કરવાની લાલસારૂપી દોષ વૃદ્ધિ પામ્યો છે અને જેણે સ્ત્રીઓના પ્રભુચક્રહનને શમાવી નાખ્યો છે એવો ભગવાન પ્રદોષ-રાત્રિસમય એ વેળા કામીજનોને સુખરૂપ થઈ પડ્યો હતો.^{૩૯}

એ સમયે મહાબુદ્ધિમાન કપિવર હનુમાન લંકાનગરીમાં સર્વત્ર વિચરી રાક્ષસોનાં ગૃહો તપાસતો હતો. એ સમયે કાનને સુખ આપે એવા નીણાઓના મધુર સ્વર સંભળાતા હતા. સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની સાથે સુખપૂર્વક સૂતી હતી અને અત્યંત ફૂર કમં કરનારા રાક્ષસો આહાર શોધવા અર્થે ન્યાત્યાં નીકળી પડ્યા હતા. કેટલાક ગૃહો મોટા મોટા રથ, અશ્વ તથા બદ્રાસન વગેરેથી ભર-પૂર હતાં અને તેમાં શરવીરપશુથી શોભતા, એકચ-ના મદથી છકી ગયેલા તથા મધપાન કરવાથી ઉન્મત્ત બનેલા રાક્ષસો વસતા હતા. એ મહમત્ રાક્ષસો પોતાની સ્થળ ભુલગ્યો વડે એકબીજાની પીઠ શામકતા ને ઉત્તર-પ્રત્યુત્તર કરતા પરસ્પર અસહ્ય

શબ્દો બોલી એકબીજાને તિરસ્કાર કરતા હતા. મધપાન કરવાથી ઉન્મત્ત થયેલા કેટલાક રાક્ષસો વારંવાર પોતાની છાતી ઠોકતા હતા, પોતાના હાથ-પગ વગેરે અંગોને ઓળો પર નાખતા હતા, સ્ત્રીઓને પ્રસન્ન કરવા સારૂ નાના પ્રકારના વેપ ધરતા હતા તથા ધનુષ્યની પ્રત્યંચાને ખેંચતા હતા.^{૪૦-૪૨} વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના શરીર પર અંગરાગ^{૪૧} લગાડતી હતી, કેટલીક સુખથી નિદ્રા-વશ થઈ હતી તથા સુંદર સુખવાળી અને સ્વરૂપ-વાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ હાસ્ય કરતી હતી. વળી કુપિત થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ નિઃશ્વાસ ચૂકતી જણાતી હતી.^{૪૨} જેમ કુંદાંકા નાખતા સર્પોથી જળના ધરાઓ શોભે, તેમ ચિત્કાર કરતા હસ્તીઓ-થી, સત્કાર પામેલા વિભીષણાદિ સભ્યોથી તથા નિઃશ્વાસ ચૂકતા શરવીરોથી લંકાનગરી અત્યંત શોભતી હતી.^{૪૪} એ નગરીમાં શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા, સત્ય વચનવાળા, વેદ અને શાસ્ત્રો પર શ્રદ્ધાવાળા, જગતમાં સુખ્ય બહુચેલા, અનેક પ્રકારના વેપ-વાળા તથા સુંદર નામવાળા કેટલાએક રાક્ષસો વસતા હતા; તે સર્વને હનુમાને ભેખા.^{૪૫} સુંદર રૂપવાળા તથા તેના રૂપને યોગ્ય ઉત્તમ શુભોવાળા એ રાક્ષસોને ભેઈ કપિવર આનંદ પામ્યો. કેટલાક રાક્ષસો અતિશય રૂપાળા હતા, તો કેટલાક કંઠરૂપા હતા.^{૪૬} ત્યાર પછી હનુમાને ભેડું તો અમૂલ્ય આભૂષણો ધારણ કરનારી એ રાક્ષસોની સ્ત્રીઓ પશુ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળી, મહાન પ્રભાવવાળી, મધપાન કરવામાં આસક્ત મનવાળી તથા તારાઓ સરખી પ્રકાશિત કંઠિવાળી ભેખામાં આવી. અત્યંત કુપિત થયેલી પક્ષિણી જેમ પોતાના પક્ષી-પતિને ભેટી પડે છે, તેમ અત્યંત રૂપવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ અર્ધરાત્રિના સમયે પોતાના સ્વામીને ભેટીને લલ્લયુક્ત થઈ હતી, એ પશુ હનુમાનના ભેખામાં આવી.^{૪૭, ૪૮} કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં વિલાસ-ભવનોમાં સ્વામીઓના જોખામાં સુખપૂર્વક બેઠી હતી, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના સ્વામીઓને પ્રિય થઈ પડેલી હતી, કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની

સેવામાં તત્પર હતી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ કામ-પીડાને લીધે વિહ્વળ બની અર્ધ હતી; તે સર્વને યુક્તિમાન હતુમાને ભેળ. ^{૧૮} રાક્ષસોની સ્ત્રીઓમાં કેઈ સ્ત્રી ઉત્તરીય વચ્ચે વિનાની હોવાથી સુવર્ણ-રેખા જેવી અથવા તપાવેલા સુવર્ણ સરખા વર્ણ-વાળી જણાતી હતી; કેઈ સ્ત્રી ચંદ્ર સમાન કાંતિવાળી તો કેઈ સ્ત્રી સુંદર દેખાવવાળી અને સ્વામીથી રિસાવેલી જણાતી હતી. ^{૨૦} મહું લાંબા સમયે પતિને સમાગમ થવાથી અત્યંત આનંદિત થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ મનોહર સ્વરૂપવાળી જણાતી હતી; તથા યુગ્ધોના યુગ્ધોથી સુંદર બનેલી અને હર્ષિત થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના મનને આનંદ પમાડતી હતી; તે સર્વ કપિવર હંતુમાનના બેવામાં આવી. ^{૨૧} લ'કાનગરીમાં સર્વે ક્ષેત્રે ક્ષેત્ર કપિએક હંતુમાને બેસુ તો ચંદ્ર સમાન પ્રકાશવાળાં સ્ત્રીઓનાં યુગ્મમંડળો, સુંદર પાંખણ-વાળી અને વાંકી દૃષ્ટિએ ભેળાં રીતે મનાં નેત્રોની પ'ક્ષિતઓ તથા વીજળીની જેમ ચમકતાં તેમનાં આભૂષણો દૃષ્ટિએ પડતા હતા. ^{૨૨}

પવનમુત હંતુમાને સર્વે ક્ષેત્રે ભેળાં બધી સ્ત્રીઓ ભેળ, પરંતુ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા, ધર્મયુક્તિપાલન કરનારા રાજકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં, પ્રકૃતિ લતાની જેમ સારી રીતે ઉછેરાયેલા, કૃત્ય અંગવાળાં, શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાં, પતિમત્તધર્મયુક્તિપાલન કરનારાં, પોતાના પતિ સમચ દ્રને જ ઝળી રહેલાં અને સમચ દ્રના મનમાં વસી રહેલાં, સઘળી સ્ત્રીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ, સમચિયોગને લીધે ભિષ્મચેલા વિસ્ફોસિથી તપી રહેલાં, સુંદર પાંખણવાળાં, વનમાં ફરનારી મયૂરીના સરખા મધુરા કંઠવાળાં, પરંતુ હાલના સમયમાં અસ્પષ્ટ દેખાતી ચંદ્રલેખા સરખાં, ધૂળમા રમદાળાયેલી સુવર્ણલેખા સરખાં, ઔષધાદિના ઉપચારો વડે રૂઝાયેલી મણિરેખા સરખાં અને વાઙુના વેગને લીધે આછી થયેલી ચેલલેખા સરખા જનકનંદિની સીતા કે બેનો કંઠ પૂર્વે ઉત્તમ ચંદ્રલેખા વગેરે આભૂષણથી અલંકૃત રહેતો હતો; તે કંઠ હમણાં રાવણને વશ પડવાને લીધે નિરંતર અશ્રુજળથી ભિન્નચેલો રહે છે, તે

સતી સીતા ક્યાંય પણ તેના બેવામાં આવ્યાં નહિ. ^{૨૩-૨૬}

ઘણી વાર સુધી શોધ કરવા છતાં કપિવર હંતુમાને ભેળનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મંતુભેષર સમચ દ્રનાં પ્રિય પત્ની સીતાને લીધાં નહિ, ત્યારે તે કુંભને લીધે થોડીક વાર મંદોત્સાહ થઈ ગયો. ^{૨૭} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગ્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુલકાંડમાં પ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬ ફો

લ'કાનગરી-રાવણના મહેલ

સ તિકામં વિમાનેયુ વિચરન્કામરૂપયુક્ત ।

વિચચાર કપિલેક્ષ્ણં લાઘવેન સમન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

લ'કામા આવેલી સાત સાત માળની હવેલી-ઓમાં પોતાની ધમ્મા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરી વિચરતો કપિવર હંતુમાન અતિ ઉતાવળે લ'કાનગરીમાં ફરવા લાગ્યો. ^૧ ફરતો ફરતો અંતે તે સૂચ સરખા પ્રકાશવાળા કિંદાથી ઘેરાયેલા રાક્ષસાધિપતિ રાવણના રાજમહેલ આગળ આવી પહોંચ્યો. ^૨ સિંહો જેમ મોટા વનનું રક્ષણ કરે, તેમ ભયંકર રાક્ષસો એ રાજમહેલનું રક્ષણ કરતા હતા. રાત્રિ હોવા છતાં પણ ચંદ્રનું અજવાળું પડવાને લીધે કપિવર હંતુમાન તે રાજમહેલને સારી રીતે ભેળ થઈ ગયો. વિચિત્ર દોહીઓથી રમણીય જણાતા એ રાજમહેલનાં પ્રત્યેક દ્વારો રૂપેરી નકશીકામથી ચિત્રવિચિત્ર દેખાતાં હતાં અને તેમના પર સુવર્ણથી શણગારેલાં તોરણો લટકી રહ્યા હતાં. ^{૩, ૪} એ રાજમહેલ હસ્તીઓ પર બેઠેલા મહાવતોથી, શ્રમરહિત શૂરવીર ચોદાઓથી અને બેનો વેગ કહી પણ રખાલિત થાય નહિ એવા રથમાં ભેડવાના અશ્વોથી શોભી રહ્યો હતો. ^૫ રથને રથને ગોઠવેલી કાંતની, સુવર્ણની તથા રૂપાની પ્રતિમાઓથી રમ્ય જણાતા એ રાજમહેલની આગળ નિરંતર સિંહો અને વ્યાક્રોના આમઠાથી મટેલા તથા ઝીણી ઝીણી ઘંટીઓના નાદવાળા વિચિત્ર રથોની આવજાવ જામી રહેતી હતી. ^૬ અમૂલ્ય આસનોથી અલંકૃત અને ઘણા રત્નોથી ભરેલો એ રાજમહેલ મોટા મોટા રથોના સંઘલેખાનરૂપ તથા મહારથીઓના

નિવાસરૂપ હતો.^૭ વળી તે રાજમહેલ બેવાલાયક અને અત્યંત સુંદર એવાં બતબતનાં હબરો મુગ-પક્ષીઓથી ભરપૂર હતો.^૮ તેના બહારના વિભાગનું રક્ષણ કરનારા રાક્ષસો નમ્ર સ્વભાવવાળા હતા; તેમાં ઉત્તમ સ્વરૂપવાળી અનેક સ્ત્રીઓ વિરાજતી હતી.^૯ તે રાજમહેલ હર્ષદેવી પ્રમદાઓથી શોભી રહ્યો હતો અને સ્ત્રીઓનાં શ્રેષ્ઠ આભૂષણોના નાદથી સસુદ્રગી પેઠે ગાણ રહ્યો હતો.^{૧૦} શ્રેષ્ઠ સુગંધી અંકુરોથી તથા છત્ર-ચામરાદિથી શોભી રહેલો એ રાજમહેલ સિંહોથી ભરેલા મોટા વનની પેઠે મહાજનોથી ભરપૂર હતો.^{૧૧} ભેરી, મૃદંગ તથા શંખ વગેરેના શબ્દોથી નાદિત થઈ રહેલા એ રાજમહેલમાં પર્વણીના દિવસે યજ્ઞને અર્થે સોમરસ વાટવામાં આવતો હતો; અર્થાત્ સોમવહ્નીને વાટી તેનો રસ કાઢવામાં આવતો હતો અને રાક્ષસો ત્યાં ઢરેરાજ ધણદેવ અગ્નિનું પૂજન કરતા હતા.^{૧૨} મહા-સમર્થ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનો એ મોટો રાજમહેલ કે જે અમૂલ્ય રત્નોથી શણગારેલો, સસુદ્ર સરખો ગંભીર, વાંજિત્રો વગેરેના નાદથી સસુદ્રગી પેઠે ગાણ રહેલો; હસ્તી, અશ્વ અને રથથી વ્યાપ્ત તથા અત્યંત પ્રકાશમાન હતો તેને બેઈ મહાકપિ હનુમાન 'અહો ! આ મહેલ આખી લંકાના શણગાર-રૂપ છે' એમ માનવા લાગ્યો અને તેની આસપાસનાં ઉદ્યાનો તથા પ્રાસાદોને નિર્ભયપણે નિહાળવા લાગ્યો.

ત્યાર પછી સીતાની શોધ કરવાને કપિવર હનુમાન એ લંકાનગરીમાં એક ઘરમાંથી બીજા અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ દરેક ઘરમાં કૂદી-કૂદીને ફરવા લાગ્યો.^{૧૨-૧૭} મહાકપિ હનુમાન મોટા વેગથી પ્રહસ્તના મંદિર પર ચડી ગયો; ત્યાંથી કૂદીને મહાપાર્થનાં ગૃહમાં ગયો.^{૧૮} ત્યાંથી નીકળીને વળી મેઘ સમાન ગંભીર દેખાતા કુંભકર્ણના

* રાવણ અગ્નિહોત્રી હતો, તેથી તેને ત્યાં નિત્ય અગ્નિપૂજન થતું અને પ્રત્યેક પર્વણીના દિવસે મોટી ધણિ કરવામાં આવતી હતી

† પ્રહસ્ત અને મહાપાર્થ વગેરે રાવણના પ્રધાનો, વિશર્ણુ વગેરે ભાઈઓ અને ધંધલિત વગેરે પુત્રો હતા.

ગૃહમાં ગયો અને ત્યાંથી કૂદીને વિશ્વીષ્ણુના મંદિરમાં ગયો.^{૧૯} ત્યાર પછી મહાવેગવાળો અને વાયુનો પુત્ર કપિવર હનુમાન મહોદર,^{૨૦} વિરૂપાક્ષ,^{૨૧} વિદ્યુ-નિર્મલ,^{૨૨} વિદ્યુ-માલી,^{૨૩} બહુદંબ,^{૨૪} શુક, શુદ્ધિ-માન સારણ,^{૨૫} ઇન્દ્રજિત,^{૨૬} જંબુમાલી, સુમાલી, રશ્મિ-કેતુ, સૂર્યશત્રુ,^{૨૭} વજ્રકાય,^{૨૮} ધૂમ્રાક્ષ,^{૨૯} સંપાતિ,^{૩૦} વિદ્યુદ્રુપ,^{૩૧} ભીમ, ઘન, વિઘન, શુકનાભ, ચક્ર, શક્ર, કપટ, હસ્તકર્ણ,^{૩૨} દંબ,^{૩૩} લોમશ,^{૩૪} યુદ્ધોન્મત્ત,^{૩૫} મોટો નાદ કરનાર બ્જબ્રીવ,^{૩૬} વિદ્યુન્નિર્મલ,^{૩૭} દ્વિવિહ્વ,^{૩૮} હસ્તિમુખ,^{૩૯} કરાળ, વિદ્યાળ અને શોભિતાક્ષ^{૪૦} વગેરે રાક્ષસોનાં ગૃહોમાં ગયો. અને એ રીતે મહાકપિ હનુમાને લંકાનગરીના સમુદ્ધિ-વાળા સર્વ રાક્ષસોની સમૃદ્ધિ બેઈ લીધી.^{૪૧}

એ પ્રમાણે મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોના ગૃહોમાં ફરી, સર્વત્ર શોધ કરીને મહાબળવાન વાયુકુમાર હનુમાન પુનઃ રાવણના રાજમહેલ આગળ આવ્યો અને તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં આગળ તેણે બિહા-મણાં નેત્રવાળી અને ત્રિશૂળ, તોમર, સુદગર તથા શક્તિ વગેરે આયુધોને અહણ કરીને રાવણના શયન-સ્થાનનું રક્ષણ કરી રહેલી કેટલીક રાક્ષસીઓને લીડી; તેમ જ રાવણના અંતઃપુરમાં બીજા પણ કેટલીક રાક્ષસીઓ તેના બેવામાં આવી. ત્યાં આગળ નાના પ્રકારનાં હથિયારો ઉગામી પહેરો ભરી રહેલા મોટી કાષાવાળા કેટલાક રાક્ષસો હનુમાનની દષ્ટિ-એ પડ્યા; તેમ જ શતા, ધોળા તથા સ્થામ વગેરે અનેક વર્ણના અને મહાવેગથી દોડનારા કેટલાક અશ્વો પણ તેના બેવામાં આવ્યા. વળી ભંચી ઓલાહના, સ્વરૂપવાન, શત્રુઓનાં હસ્તીઓને હાં-વનારા, રણવિદ્યામાં શિક્ષિત કરેલા, યુદ્ધમાં અંરા-

૧ મોટા હેલવાળો, ૨ બિહામણુ નેત્રવાળો, ૩ વીજળી સરખી છબવાળો, ૪ વીજળી સરખી મંદરાતી માળા ધારણ કરનારો, ૫ બહુ મોટી કાઢોવાળો, ૬ ધડને છતનારો-જેનું મૂળ નામ ચેષનાદ (એક સરખા નાદવાળો) હતું, ૭ સૂર્યનો શત્રુ (વજ્ર સરખા હેલવાળો, ૮ ધુમાડા જેવી આંખોવાળો, ૯ સારી રીતે ઝમન કરનાર, ૧૦ વીજળી જેવા રૂપવાળો, ૧૧ રૂંકાં ઝનવાળો, ૧૨ ધણું ચવાડાવાળો, ૧૩ યુદ્ધ કરવામાં મત્ત, ૧૪ ભંચી ત્રીવાવાળો, ૧૫ બળિ, ૧૬ ઘ છસવાળો, ૧૭ હાથી સરખા મુખવાળો, ૧૮ અધિર જેવા લાલ નેત્રવાળો.

વત જેવા, શત્રુઓની સેનાનો નાશ કરનારા, મેઘ સમાન ચિત્કાર શબ્દ કરનારા અને બળ વરસાવતા મેઘની જેમ કિંવા અરણ્યાવાળા પર્વતની જેમ મદ સ્વનારા ઘણાક હરતીઓ; તેમ જ 'ભવ' જૂનક નામના શુદ્ધ સુવર્ણ વડે શણગારેલી હબરો સેનાઓ પણ તેની નજરે પડી. ૧૦-૨૪ વળી રાક્ષસરાજ રાવણના રાજમહેલમાં ફરતાં કપિવર હનુમાને ઉદય પામતા મુઘ્ધ જેવા પ્રકાશવાળી અને સુવર્ણની બાળીઓથી શોભી રહેલી નાના પ્રકારની કેટલીક શિખિકાઓ-પાદખીઓ પણ હીટી, તેમ જ ચિત્રવિચિત્ર લતાગુહો, ચિત્રશાળાઓ, કોડાગુહો, વિહાર કરવા-યોગ્ય કૃત્રિમ ઠાકુપર્વતો, ૨૫-૨૭ રમ્ય વિલાસભવનો તથા હીવાનખાનાં વગેરે તેના ભોવામાં આવ્યાં. ૨૫-૨૭ રાક્ષસરાજ રાવણના મંદરાચળ સરખા ઊંચા રાજમહેલમાં કોડા કરવા માટે અનેક કૃત્રિમ મચ્છરો ગોઠવી રાખેલા હતા, એ પણ હનુમાનના ભોવામાં આવ્યા. ૨૮ આગળ ચાલતાં અનેક ધ્વજો તથા પત્રાકાઓથી શણગારેલી એક વિલાસ કપિવર હનુમાનની દિયે એ પક્ષો કે ભ્યાં અસંખ્ય રત્નોથી ભરેલી રાવણનો દ્રવ્યભંડાર રાખવામાં આવ્યો હતો. જેમ સ્થિર ચિત્તવાળા યક્ષો કુબેરના ભવનનું રક્ષણ કરે છે, તેમ સ્થિર ચિત્તવાળા અને ધીરજવાળા રાક્ષસો તે દ્રવ્યભંડારનું રક્ષણ કરતા હતા. જેમ સ્પર્શ પોતાના તેજ વડે શોભે છે, તેમ એ રાજમહેલ રત્નોની પ્રભાથી તથા રાવણના તેજથી શોભાયમાન થઈ રહ્યો હતો. રાજમહેલમાં વિચરતા કપિકુંજર હનુમાને પ્રકાશમાન સુવર્ણની શય્યાઓ, આસનો તથા પાત્રો વગેરે જોયાં. ૨૯-૩૧

જ્યાં મંદ્રુ અને આસવનો છ'ટકાવ થઈ રહ્યો હતો, જેમાં મહિમય પાત્રો ગોઠવેલાં હતાં, જે સંકટામણ વિનાનો હતો, જેમાં સેંકડો ઉત્તમ સ્ત્રીઓની હરફરને લીધે નૂપુર અને કટિમેખલાનો ગંભીર ઝણકાર થઈ રહ્યો હતો, જે મૃદંગ વગેરેના ઘોષથી ગાળ રહ્યો હતો, જેના પર જુદી જુદી અટારીઓ તથા અગાશીઓ આવેલી હતી, જેમાં મોટી મોટી દોહીઓ શોભી રહી હતી તથા અત્યંત

મનોહર દેખાવ હોવાને લીધે એ સાક્ષાત્ કુબેરના ભવન સરખો દેખાતો હતો એવા રાવણના રાજમહેલમાં કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને પ્રવેશ કર્યો. ૩૨-૩૪

શ્રીતી શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સ્વલકાંશમાં ૧ કો સર્ગ ૫ પૃષ્ઠ

સર્ગ ૭ મો

રાવણનો મહેલ-તેની શોભા

સવેદમજાલે વલવાન્દ્રશો વ્યાસકવૈદ્યૈરુવર્ણજાલમ્
યયા મહત્વાવુપિ મેઘજાલે વિદ્યુત્પિનદં સવિહંગજાલમ્ ॥

મહાભગવાન કપિવર હનુમાને વૈદ્યમંચિ-થી જરેલી સુવર્ણની બાળીઓવાળા અને વર્ષા-ઋતુ વિષે વીજળી તથા પક્ષીઓ સહિત ચલી આવેલા મેઘ સરખા દેખાતા રાવણના રાજમહેલ-ને જોયા પછી તેના અંદરના ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧ ત્યાં આગળ ઉત્તમ શંખ, આયુધો અને ધનુષ્ય વગેરેથી શોભી રહેલી અનેક પ્રકારની નાની નાની શાળાઓ તથા પર્વત સરખાં પ્રાસાદશિખરો પર આવેલી અને મનને આનંદ આપે એવી વિશાળ અંદ્રશાળાઓ તેના ભોવામાં આવી. કાંઈ પણ ખાત્રી વિનાનાં એ રાજગૃહો રાવણ પોતાના બાહુ-બળથી જ પ્રાપ્ત કરેલાં, દેવો અને અસુરોએ પૂજેલ તથા નાના પ્રકારનાં દ્રવ્યોથી પરિપૂર્ણ હતાં, તેને કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને જોયાં પૃથ્વીતળ ઉપર આવેલ સર્વ ગૃહો કરતાં ઉત્તમ રચનાવાળાં લંકાધિપતિ રાવણનાં એ રાજમંદિરો તલે મયદાનવે પોતાની સહળી કારીગરી વાપરીને બનાવ્યાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં, તે હનુમાનના ભોવામાં આવ્યાં. ૨-૪ આગળ ચાલતા ચલી આવેલા મેઘ સરખા દેખાવાળું, મનને આનંદ આપે એવું અને સુવર્ણથી શણગારેલું રાક્ષસાધિપતિ રાવણનું અનુપમ ભવન હનુમાનની દિયે એ પદ્યું. એ ભવન ખાસ રાવણ માટે જ હતું. ૫ અનેક રત્નોની કાંતિ વડે ઝળ-હળતું અને નાના પ્રકારનાં પુષ્પો વડે છવાયેલું એ રાજભવન બધું પૃથ્વી પર ઊતરી આવેલું સ્વર્ગ જ હોય, કિંવા પુષ્પોના પરાગથી ઢંકાયેલું કાંઈ પર્વતનું શિખર જ હોય એવું શોભતું હતું! ૬ સુંદર અંગવાળી સ્ત્રીઓથી શોભી રહેલું એ રાજ-

ભવન વીજળીઓથી શેભતા ચેષ સરથું પ્રકાશતું હતું; તથા અત્યંત ઊંચું હોવાને લીધે એ ભવન શ્રેષ્ઠ હુંસોથી આકાશમાં વહન કરતા સુંદર વિમાન જેવું શેભતું હતું. એવા અનુપમ રાજભવનને નિહાળતા કપિવર હંતુમાને ત્યાં પહેલુ પુષ્પક વિમાન દીઠું. એ વિમાન અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી જડેલું હોવાને લીધે નાના પ્રકારની ધાતુઓથી ચિત્રવિચિત્ર જણાતા પર્વતશિખર જેવું કિંવા અનેક ગ્રહો અને ચંદ્રમાથી ચિત્રિત જણાતા આકાશ જેવું અથવા ભુદા ભુદા રંજવાળા મેઘમંડળ જેવું જણાતું હતું. એ વિમાનમાં શેભા માટે રથો રથો પર્વતો બનાવેલા હતા, એ પર્વતોને વૃક્ષસમૂહથી શણગારેલા હતા, એ વૃક્ષસમૂહોને પુષ્પશુભ્રાથી ઝલકેત કયાં હતા અને એ પુષ્પશુભ્રાને પરાગરજથી પૂર્ણ કરી દીધા હતા. વળી એ પુષ્પક વિમાનમાં રવેત મંદિરો, પુષ્પોવાળી નાની નાની તળાવડીઓ, ચિત્રવિચિત્ર વનો તથા સરોવરો બનાવેલાં હતાં અને તે સરોવરોમાં પરાગચુકત કમળો પથ્થ ગોઠવ્યાં હતાં. એ પ્રમાણે અનેક રત્નોની કાંતિથી ઝળહળી રહેલું તથા સર્વ વિમાનો કરતાં શ્રેષ્ઠ એવું એ 'પુષ્પક' નામનું વિમાન કપિવર હંતુમાને ભેટુ. ૭-૧૧

ઉત્તમોત્તમ પુષ્પક વિમાન ઉપરાંત રાવણના એ રાજભવનમાં બીજી પથ્થ અનેક શેભાઓ હંતુમાનની નજરે પડી. ત્યાં આંદી, પ્રવાલ અને વૈદૂર્યમણિથી શણગારેલાં અનેક પક્ષીઓ ગોઠવેલાં હતાં. નાના પ્રકારની ધાતુઓથી ચિત્રવિચિત્ર સર્પોની આકૃતિઓ રથો રથો ગોઠવેલી હતી તથા સુંદર અંગવાળા અને સાક્ષાત્ અર્ધ સરખા દેખાવવાળા કેટલાક કૃત્રિમ અર્ધો પથ્થ ત્યાં ગોઠવ્યા હતા. ૧૨ એ રાજભવનમાં સુવર્ણની પાંખોવાળાં તથા આડાંચળાં વળેલાં પીછાંવાળાં અને સુંદર સુખવાળાં પક્ષીઓ કે જે સાક્ષાત્ કામદેવની પાંખો જેવાં જ લાગતાં હતાં, તેને પથ્થ કપિવર હંતુમાને ભેટ્યાં. ૧૩ કમળો વડે શેષી રહેલા સરો-

* નાના નાના કૃત્રિમ પર્વતો અને તેના પર વૃક્ષ-ફિનાં ચિત્રો

વરમાં કમળપુષ્પોને ગ્રહણ કરી બેઠેલાં શ્રીલક્ષ્મી-દેવી ઉપર અભિષેક કરવા માટે પોતાની સુંદર સુગંધયુક્ત કમળોને ગ્રહણ કરી ઊભેલા હતાં. ૧૪ પથ્થ ત્યાં ગોઠવેલા હતા.

એવી રીતની અત્યુત્તમ શેભાવાળું રાવણનું રાજભવન જે સુંદર શુદ્ધિઓવાળા પર્વત સરથું અને અત્યંત સુગંધયુક્ત હોવાને લીધે વસંત-ઋતુમાં પુષ્પોથી પ્રકુલિત થયેલા શ્રેષ્ઠ વૃક્ષ જેવું જણાતું હતું, તેને ભેદ કપિવર હંતુમાન અત્યંત વિસ્મૃત થયો. ૧૫ પછી ત્યાંથી બહાર નીકળી વાયુસુત હંતુમાન રાવણની ભુભાઓથી પાલન કરાવી બાળી લકાનગરીમાં ફરવા લાગ્યો; પરંતુ પોતાના પતિ શ્રીમાન રામચંદ્રના શુભેચ્છા કીર્તન કરવાથી જેણે દુઃખને વિસારે પાડ્યું હતું એમાં મહાસતી સીતા ક્યાંય પથ્થ તેના ભેવામાં આવ્યાં નહિ; તેથી કપિવર હંતુમાન અત્યંત દુઃખી થયો. ૧૬

લંકામાં સર્વત્ર વિચરી સીતાની શેષ કરનારો, શુદ્ધ અતઃકરણવાળો, બિરોદ્રિય, નીતિ-માર્ગે ચાલનારો અને કૃતિ-રસૂતિ આદિ શાસ્ત્રોના જ્ઞાનવાળો મહાત્મા હંતુમાન જનકતાન્યાનુ ક્ષાંત નહિ થવાથી અત્યંત ખેદ પારગ્યો. ૧૭

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ ગદ્યરૂપિણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંઠમાં ૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮ મો

રાવણના મહેલ-પુષ્પક વિમાન

સ તસ્ય મય્યે યતનસ્ય હંસિયતો મહર્ષિર્માન
મણિરત્નચિત્રિતમ્ પ્રવતજામ્બવત્કાલકૃત્રિમં વરર્ષ
વીમાન્વવનાત્મજા કપિ. ૧ ૨ ૩

રાવણના રાજભવનની મધ્યમાં આવી ઊભેલા મહાશુદ્ધિમાન કપિવર હંતુમાને મણિ અને રત્નોથી જડેલા 'પુષ્પક' નામના મોટા વિમાનને દીઠું. એ વિમાનમાં શુદ્ધ સુવર્ણની બાળીઓ બનાવેલી હતી. તેમાં અનેક પ્રકારની સુંદર પ્રતિમાઓ ગોઠવેલી હતી. વિચક્રમોએ તેને પોતાના હાથથી જ બનાવેલું હોવાથી પૃથ્વીમાં એ સર્વોપરી મણિ

હતું. અંતરિક્ષમાં-વસુપથમાં ગતિ કરનારું હોવાથી એ વિમાન સ્પર્શમાર્ગના ચિહ્નરૂપે શોભતું હતું.^૨ એ વિમાનમાં કંઈ પણ વસ્તુ ચતુરાઈ વિના કરવામાં આવી હોય તેમ ન હતું; અર્થાત્ તેમાં સર્વ કંઈ પૂરેપૂરી કારીગરીથી જનાવવામાં આવ્યું હતું. વળી એ વિમાન જનાવવામાં જે પદાર્થો વપરાયા હતા તે અમૂલ્ય રત્નો સરખા કિંમતી જ હતા. તે વિમાનના જેવી કારીગરી દેવોનાં વિમાનોમાં પણ ન હતી. તેમાં સર્વ કંઈ શ્રેષ્ઠ શુભવાળું જ જણાતું હતું.^૩ મહાસમર્થ રાવણે પોતાના ચિત્તનો નિશ્ચય કરવાથી ઉત્તમ તપ-શ્રેયશ્વથી એ વિમાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે વિમાન યેસનારની ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારું હતું. તેમાં અનેક પ્રકારની આકૃષ્ટ તથાનાઓ સ્થવામાં આવી હતી અને અનેક સ્થળેથી યેજવેલા ઉત્તમોત્તમ પદાર્થો વડે તે બનાવ્યું હતું.^૪ એ વિમાન પોતાના સ્વામી(તેમાં યેસનાર)ની ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જઈ શકતું હતું. વાસુ સરખા વેગવાળું હતું. થયુઓ તેની ગતિ શેકવા અશક્ત હતા અને બધે પરમ આનંદવાળા, ઉત્તમ સમૃદ્ધિવાળા, પવિત્ર આત્માવાળા તથા નિર્મળ યશવાળા મહાત્મા પુરુષોત્તું નિવાસસ્થાન જ હોય, એવું તે જણાતું હતું.^૫ મનને આનંદ આપે એવું અને શરદ્ગતિના ચંદ્ર સરખું નિર્મળ એ પુષ્પક વિમાન ઘણી શાળાઓ તથા ઘૂમટો વડે શોભી રહેલું હોવાને લીધે નાનાં નાનાં અનેક શિખરોથી શોભતા એકાદા મોટા પર્વતના શિખર જેવું દેખાતું હતું, આશ્ચર્યકારક અનેક વસ્તુઓથી ભરેલું હતું અને આકાશ-માર્ગમાં વિચિત્ર ગતિનું અવલંબન કરીને ચાલતું હતું. કુંડળ વડે શોભતા સુખવાળા, અત્યંત આહાર કરનારા, આકાશમાં ગતિ કરનારા, મદને લીધે ઘૂમતાં અને કોટોલાં વિશાળ નેત્રવાળા તથા ઉતાવળે ચાલનારા હંભરે ભૂતગણો કે જેઓ રાત્રિ-સમયમાં પણ દિવસની પેઠે ગતિ કરતા હતા તેઓ એ પુષ્પક વિમાનનું વહન કરતા હતા.^{૬, ૭} વસંત-

ઋતુના પુષ્પસમૃદ્ધ સરખું સુગંધયુક્ત તથા સુશોભિત જણાતું એ પુષ્પક વિમાન કે જે સાક્ષાત્ વસંતઋતુ કરતા પણ રણિયાસણું દેખાતું હતું તેનું કપિવર હનુમાને સારી રીતે અવલોકન કર્યું.^૮ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદર્શકંઠા ૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯ મો

રાવણના મહેલ-રાણીવાસ

તસ્માલ્લયવરિષ્ઠસ્ય મયે વિમલમાયતમ્ ।

વદશ મવનશ્રેષ્ઠં હનુમાન્માલતાત્મજઃ ॥ ૧ ॥

સક્ષસેંદ્ર રાવણના વિશાળ રાજમહેલમાં આવેલું નિર્મળ, વિશાળ, અનેક શાળાઓવાળું, અર્ધો ચોખન પહોળું અને એક ચોખન લાંબું એ ખાસ રાજભવન બોધને કપિવર હનુમાન તેમાં દાખલ થયો અને સીતાને શોધતા ચોમેર ફરવા લાગ્યો. રાક્ષસરાજ રાવણના રાજભવનનું અવલોકન કરતો વાસુસુત હનુમાન છેવટે તેના અંતઃપુર આગળ ગયો. એ સ્થળ એ દંતુશળવાળા, ત્રણ દંતુશળવાળા તથા ચાર દંતુશળવાળા હસ્તીઓથી વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ સંકટામણુ વિનાનું હતું અને હથિયાર ઉગારીને જોસેલા જળવાન રાક્ષસો તેનું રક્ષણ કરતા હતા. અનેક રાક્ષસીઓ તથા બળે કરીને આણેલી રાજકન્યાઓથી ભરેલું રાવણનું એ અંતઃપુર નકે⁺ મગર, તિમિંગલ-મત્સ્ય તથા

કામાગત્યમપિ ચેતનજેરણ વિના અચેતનસંચારસ્થાન્તમ્ભુ-ચિત્તસ્થાત્ । અર્થાત્ એમ સિંગ્રહ-પાલખીનું વહન કરનારા પુરુષો તેનું વહન કરી સ્વામીની ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરે છે, તેમ જળવાન રાક્ષસો પુષ્પક વિમાનને જોયારીને સ્વામીની મરજ પ્રમાણે ગમન કરતા હોવા બોધે એ અને એથી જ પુષ્પક વિમાનને ‘કામગ-ઇચ્છા સુખજ ગતિ કરનારું’ કહેલું હશે ચેતનની ગ્રેરણા સિવાય જરૂર ગમનાગમન થઈ એ અર્થાત્ અસંભવિત છે.’ આ સ્થળે રામાનુજ્ય દીક્ષકર વહા ધાતુનું અર્ધમા સંકિત રહીને તેનો નિર્ણય કરવાનું વિદ્વાનોને જ સોંપે છે અને મહેશ્વર-તીર્થ દીક્ષકર રાક્ષસોને પુષ્પક વિમાન ઉપર પ્રતિમારૂપ માનીને બધે તેઓથી જ વિમાનનું વહન થતું હોય એવી કલ્પના કરે છે.

+ મગરની એક ભતિ. ૭ મત્સ્યની એક ભતિ .

+ અર્ધો શેવિંદરાજ પોતાની દીક્ષમાં લખે છે :

‘શિવિકાવાહકા દ્વ મૂળગળા અયોમાળે વહન્તિ । તદ્વાદરેણૈવ

સર્પોથી વ્યાપ્ત અને વાયુના સપાટાને લીધે ભ્રમણી રહેલા સસુદ્ર સરયુ દેખાતું હતું.^{૧૦} જે લક્ષ્મી કુબેર, ચંદ્ર અને ઇંદ્રનાં ભવનોમાં રહેલી છે, તે લક્ષ્મી રાવણના મહેલમાં નિરંતર અવિચ્છિન્નપણે વસતી હતી.^૮ જે સમૃદ્ધિ કુબેર, યમ ને વરુણનાં ગૃહોમાં રહેલી છે તેવી કિંવા તે કરતાં પણ અધિક સમૃદ્ધિ લંકાનગરીમાં રાક્ષસોનાં ગૃહોમાં દેખાતી હતી.^૯

અંતઃપુરની શોભા જોતા કપિદુર્જય હનુમાન ત્યાં ફરતો હતો; જોટલામાં એક સ્થળે અનેક પ્રકારનાં રત્નોથી શણગારેલું અને કૃત્રિમ હાથી-જોની પ્રતિમાઓવાળું દિવ્ય પુષ્પક વિમાન પણ ત્યાં પડયું હતું તે તેના જોવામાં આવ્યું. એ વિમાનને પૂર્વે વિન્ધકમાંએ પ્રશ્નદેવ માટે નિર્માણ કર્યું હતું અને પ્રશ્નદેવ પાસેથી કુબેરે તપશ્ચર્યા કરીને પ્રાપ્ત કર્યું હતું; પરંતુ કુબેરનો પરાજય કરી રાક્ષસરાજ રાવણે તે હસ્તગત કર્યું હતું. એ વિમાનમાં અનેક ઇંદ્રાસુગોની^x મૂર્તિઓ ચીતરેલી હતી અને રૂપાના તથા સુવર્ણના સુશોભિત સ્તંભોથી તે ઘણહળી રહ્યું હતું. ચેરુ તથા મંદરાચળ સમાન જાંઘાં હોવાને લીધે બધે ગગનચુમિત હોય એવાં જણાતાં અને સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળા કેટલાંક શુભ ગૃહો તથા ખીખાં કેટલાંક વિહાર-ગૃહોથી એ વિમાન અત્યંત શોભી રહ્યું હતું. તેમાં જાંઘેનીએ ચડવાજિતરવા માટે સુવર્ણનાં પગથિયા બનાવેલાં હતાં, સ્થળે સ્થળે સુદર વેદિકાઓ રચેલી હતી, સુવર્ણ તથા સ્કટિકમણિની બળીઓવાળા ગોખ શોભી રહ્યા હતા અને ઇંદ્ર નીલમણિ તથા ખીખા પણ અમૂલ્ય મણિઓથી જડેલી બેઠકો શોભી રહી હતી. એ વિમાનની ભૂમિ વિચિત્ર પ્રકારનાં પરવાળાં, કિંમતી હીરા અને વર્ણલારક સુક્રાદિગોથી જડેલી હોવાને લીધે પ્રકાશમાન થઈ રહી હતી. મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળું એ વિમાન ધવિત્ર સુગંધવાળા અને સુગંધ સમાન પીળા તથા રાતા ચંદન વડે અર્ચિત હતું.^{૧૦-૧૮}

• x વરુ અથવા નંદાર

ઉપયુક્ત શોભાવાળા દિવ્ય પુષ્પક વિમાનને જોઈને, કપિવર હનુમાન તેની ઉપર ચડ્યો અને ત્યાં રહી નાના પ્રકારના પેય પદાર્થો તથા ભક્ષ્ય પદાર્થોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા ચોરેર પ્રચરી રહેલી ચપનની દિવ્ય સુવાસ લેવા લાગ્યો. એ વેળા બહુ જેમ ચોતાના મિત્ર બંધુને કહે, તેમ સુવાસનું વહન કરનારા ચપને કપિવર હનુમાનને કંઈ કં, જ્યાં રાક્ષસોનો રાજ રાવણ છે ત્યાં તું મારી સાથે આવ.^૮

તુરત જ પુષ્પક વિમાન પરથી નીચે જિતરીને વાયુસુત હનુમાન ચોડુંક આગળ આવ્યો; જોટલે રાવણનું વિશાળ શયનગૃહ તેના જોવામાં આવ્યું, મણિમય પગથિયાંવાળું અને સુવર્ણના બળિયાંવાળું એ શયનગૃહ મનોહર સ્વરૂપવાળી સુદરીની પેઠે શોભતું હતું.^{૧૯-૨૨} તેની ભૂમિ સ્કટિકમણિથી જડેલી હતી અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે હાથીકાંત, સુક્રાદિજ, વજ્ર, પરવાળાં, ચાંદી તથા સુવર્ણ વગેરેથી ભર્યાં ભર્યાં ચિત્રો પાડેલાં હતાં. એ શયનગૃહ સમાન, સીધા અને અત્યંત જાંઘા એવા અનેક મણિમય સ્તંભોથી શોભી રહ્યું હતું. એ સ્તંભો ઘણા જ જાંઘા હોવાને લીધે તે ગૃહ બધે પાંખો વડે આકાશમાં જિડવાને ઉત્કૃષ્ટ થયું હોય એવું જણાતું હતું; તેમ જ પર્વતો, નદીઓ, વનો, સસુદ્રો, દીપો, નગરો તથા આમે વગેરેથી ભરેલી આખી પૃથ્વીનું દ્રશ્ય જેના પર ચીતરવામાં આવ્યું હતું, એવું મોટું પાથરણું તેમાં પાથરેલું હતું; તેથી તે અનેક દેશો અને આસોથી ભરેલી વિશાળ પૃથ્વી સરખું જણાતું હતું. રાવણનું એ શયનગૃહ મદમત્ત પક્ષીઓના કલરવથી ગાળ રહ્યું હતું. તેમાં દિવ્ય સુગંધી પદાર્થોની સુવાસ બહેકી રહી હતી; વેદિકાઓ પર વિવિધ રંગનાં અમૂલ્ય પાથરણું પાથરેલાં હતાં; તે શયનગૃહ હંસ સરખું ધવલ છતાં આગરુ વગેરેના ધૂપને લીધે ધૂસરવર્ણું જણાતું હતું; લતાઓનાં પત્રો તથા પુષ્પો વડે અલંકૃત હતું; સુદર કાંતિવાળું હોવાને લીધે

— અર્થાત્ રાવણ જ્યાં સુતો હતો, ત્યાંથી દિવ્ય સુવાસ આવવાને લીધે હનુમાનનું મન તે તરફ જવા ધ્રેસાયું

વસિષ્ઠ મુનિની 'શબ્દા' નામની ગાયત્રી પદે મનને અતિ હર્ષ ઉપભવતું હતું; તેમાં પ્રવેશ કરનારના શરીરની કાંતિ ઉત્તેજિત થતી હતી;^{૨૩-૨૮} અને તે બધે સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનું ઉત્પત્તિસ્થાન જ હોય એવું દેખાતું હતું.

ઉત્તમ શોભાવાળું અને સર્વ શોકને શમાવનારું રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનું દિવ્ય શયનગૃહ બેઈને પુત્ર જેમ માતાને બેઈ આનંદ પામે, તેમ કપિવર હનુમાન આનંદ પામ્યો અને તેની પાંચે ઇંદ્રિયો પાંચે વિષયોથી તુમ થઈ; અશોભ વાલ્મીકીને શબ્દ, શીતળ વાયુનો સ્પર્શ, ઉત્તમ સ્ત્રીઓના રૂપ, અનેક ભવતા ભક્ષ્ય પદાર્થોના રસ તથા પુષ્પાદિની સુગંધથી અનુકંમે હનુમાનની કષ્ણ, ત્વચા, નેત્ર, બિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચે ઇંદ્રિયો સંતુષ્ટ થઈ. કપિવર હનુમાન 'અહો! આ તે સ્વર્ગ હશે કે દેવેશ્વરું વિહારસ્થાન હશે? અહો! આ તે ઇંદ્રની અમરાવતી હશે કે સિદ્ધ લોકોની ઉત્તમોત્તમ સિદ્ધિ હશે?' એમ વિચારવા લાગ્યો.^{૨૯-૩૦} જેમ કોઈ મહાપૂત્રથી કળાયેલો નાનો પૂત્ર ઉદાસીન બની બેય, તેમ એ શયનગૃહના સુવર્ણસ્તંભો પર મૂકેલા દીપકોએ વેળા રાવણના તેજથી નિસ્તેજ થઈ ગયા હતા; તેથી કપિવર હનુમાને તેને ઉદાસીન સરખા નિસ્તેજ દીકા.^{૩૧} એ સમયે વાયુસુત હનુમાન દીપકોના પ્રકાશથી, રાવણના તેજથી તથા આભ પશ્ચિમી કાંતિથી એ શયનગૃહને પ્રભવલિત થયેલું માનવા લાગ્યો.^{૩૨} કપિકુળર હનુમાને બીજી તરફ દંષ્ટ કરી બેસું, તો રંગબેરંગી ગાલીચાઓ ઉપર રાત્રિની કીડા કરી રહ્યા બાદ સૂતેલી, નાના પ્રકારના રંગબળા વસ્ત્રો તથા પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારી, અનેક પ્રકારના વેષવાળી તથા અર્ધરાત્રિ-સમયે મધ્યાહન કરવાને લીધે ગાંઠ નિદ્રામાં પડેલી એક હબર સ્ત્રીઓ એવામાં આવી. મનુષ્યનાં શયનગૃહોમાં એ વેળા સર્વ મનુષ્યો નિદ્રાધીન થયેલાં હોવાથી કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ થતો ન હતો; તેથી એ ગૃહ શબ્દ નહિ ઉચ્ચારનારા હસે તથા બ્રમરોવાળા કમળવન મરણું શોભતું હતું. કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન નિદ્રાવશ વર્ધ સૂતેલી એ સ્ત્રીઓ-

ના બીડેલા હોંઠવાળાં, મીચેલી આંખોવાળાં અને કમળ સરખી સુગંધવાળાં સુખમંડળો બેઈ વિચાર કરવા લાગ્યો: 'અહો! આ સ્ત્રીઓનાં સુખ ખરેખર કિવરે ભિલકતી પાંખડીઓવાળાં અને રૂતે બિહાર જતી પાંખડીઓવાળાં કમળો સરખાં શોભે છે! અરે, એટલું જ નહિ. પણ તેમાં કમળ સરખી સુગંધ હોવાને લીધે તે કમળ સરખાં (કમળ) જ છે અને મદમત બ્રમરો જેમ કમળોને ધબકે છે, તેમ અવસ્થ આ સ્ત્રીઓનાં સુખમંડળોને પણ તે વારંવાર ધબકતા હશે જ!'

જેમ શરદઋતુનું નિર્મળ આકાશ વીખરાયેલા તારાઓથી શોભે છે, તેમ રાવણનું શયનગૃહ આમતેમ સૂતેલી સ્ત્રીઓથી શોભી રહ્યું હતું અને જેવી રીતે તારાઓથી વીંટાયેલો શ્રીમાન ચંદ્ર શોભે છે; તેમ સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ શોભી રહ્યો હતો. રાવણની આસપાસ પડેલી સ્ત્રીઓને બેઈ કપિવર હનુમાન પોતાના મનમાં એમ જ માનવા લાગ્યો: 'જેમનું પુષ્પ બાકી રહ્યું છે એવા જે જે તારાઓ (નક્ષત્રો) આકાશમાંથી ખરે છે, તે સર્વ આ સ્ત્રીઓરૂપે અહીંયાં પડ્યા હશે;^{૩૩-૪૨} કેમ કે આ સર્વ સ્ત્રીઓની કાંતિ, વર્ણ અને નિર્મળપણું ઇત્યાદિ શોભા ચળકતા તારાઓના સરખી જ છે! મધ્યાહન કર્યા પછી પ્રવૃત્ત થયેલ ગાન, નૃત્ય અને રતિકીડાના પરિબ્રમથી શ્રમિત થવાને લીધે ગાંઠ નિદ્રામાં પડેલી એ સ્ત્રીઓમાંની કેટલીકના કેશ છૂટી ગયા હતા, કેટલીકના અંદ્રહાર તૂટી પડ્યા હતા, કેટલીકનાં ઉત્તમ આભૂષણો વીખરાઈ ગયાં હતાં,^{૪૩-૪૪} કેટલીકના લલાટમાંના આદલા છુછાઈ ગયા હતા, કેટલીકના પગમાંના નૂપુરો નીકળી પડ્યાં હતાં અને કેટલીકના કંઠમાંના સુવર્ણહાર નીકળીને તેમના પડખામાં જ પડ્યા હતા.^{૪૫} જેમના ચોતીના હાર તૂટી ગયા હતા તથા શરીર પરનાં વસ્ત્રો પણ ખસી ગયાં હતાં એવી કેટલીક સ્ત્રીઓ, પલાણ કર્યા અહીં શ્રમ ઉતારવા માટે છેડી નાખેલા સાવજાળી થોડીઓ સરખી જણતી હતી.^{૪૬} જેમનાં કુંડળ

તૂટી ગયાં હતાં અને પુષ્પમાળાઓ છિન્નભિન્ન થઈ ચોળાઈ ગઈ હતી, એવી કેટલીક સ્ત્રીઓ અસ્પૃશ્યમાં હસ્તીએ મહાન કરેલી પ્રકૃષ્ટિત લતાના જેવી દેખાતી હતી.^{૪૭} કેટલીક સ્ત્રીઓના ચંદ્ર સમાન ધોળા ચોતીના હાર કંઠમાંથી નીકળીને તેમનાં બન્ને સ્તનોની વચ્ચે પડેલા હતા, જેથી તે હાર સૂતેલા હંસ સરખા શોભતા હતા.^{૪૮} કેટલીક સ્ત્રીઓના કંઠમાંથી નીકળી ગયેલા વૈદ્યમંથિના હાર તેમનાં બન્ને સ્તનો વચ્ચે પડેલા હોવાથી કાદંબ પક્ષી સરખા બહુતા હતા. વળી કેટલીક સ્ત્રીઓના કંઠમાંથી નીકળી ગયેલા સુવર્ણહાર તેમનાં બન્ને સ્તનો વચ્ચે પડેલા હોવાથી ચક્રવાક જેવા શોભતા હતા. સુક્રતાહારરૂપી હંસોથી વૈદ્ય-હારરૂપી કારંડવોથી, સુવર્ણહારરૂપી ચક્રવાકોથી અને બલ્હનરૂપી તટોથી રમણીય બહુતી એ સ્ત્રીઓ હંસ, કારંડવ અને ચક્રવાક વગેરે પક્ષીઓથી તથા તટોથી રમ્ય બહુતી નદીઓ સરખી શોભતી હતી.^{૪૯} બિડાચેલાં નેત્રરૂપી તરંગોવાળી, સુવર્ણભૂષણરૂપી કમળોવાળી, કામવિલાસરૂપી મગરવાળી અને ચોરેર પ્રસરેલા પ્રકાશરૂપી તટવાળી એ સ્ત્રીઓ બહુ સ્તબ્ધ થયેલી નદીઓ જ હોય એવી શોભતી હતી। કંડા કરતી વેળા મહાન થવાને લીધે કેટલીક સ્ત્રીઓનાં સ્તનો તથા કોમળ અંગો ઉપર પડેલાં આભૂષણોના આકાર-રેખાઓ ઉત્તમ આભૂષણો જેવી શોભા આપતા હતા.^{૫૦-૫૨} કેટલીક સ્ત્રીઓનાં મુખ પર પડેલા વજના છેડાઓ-યાદવો તેમનાં જ મુખમાંથી નીકળતા શ્વાસને લીધે વારંવાર બીડીબીડીને પાછા તેમનાં મુખ ઉપર પડતા હતા, તેથી તેઓ બહુ નાના પ્રકારના વર્ણવાળા સુવર્ણ-તંતુઓથી બનાવેલી બ્રહ્મતી ધન્યો હોય એવી રીતે શોભતા હતા.^{૫૩, ૫૪} સુંદર કાતિવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓનાં કુંદળો પાસે સૂતેલી બીજી સ્ત્રીઓનાં મુખમાંથી નીકળતા શ્વાસોન્નિધિ સમ દંડ કંપાચમાન થતાં હતાં. એ સ્ત્રીઓનાં મુખમાંથી નીકળતો શકરા અને આસવના ગંધવાળો નિશ્વાસ કે જે સ્વભાવે કરીને જ સુગંધમય અને સુખકર હતો, તે એ સમયે

રાક્ષસરાજ રાવણનું સેવન કરી રહ્યો હતો.^{૫૫, ૫૬} નિદ્રાવશ પડેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ રાવણના મુખની પ્રાંતિથી પોતાના પદખામા સૂતેલી સપત્નીઓ(શોક)ના મુખને પુનઃ પુનઃ સંઘટી હતી; ત્યારે રાવણ પ્રત્યે અત્યંત આસક્ત થયેલા મનવાળી એ ઉત્તમ સ્ત્રીઓ પણ મધ્યાન કરવાથી પરવશ-બેભાન થયેલી હોવાને લીધે પોતાનું મુખ સૂઘનારી પોતાની શોક પર ઈર્ષ્યા ન ધરતા તેને રાવણ સમજીને જ તેમનું પ્રિય કરતી હતી.^{૫૭, ૫૮}

કેટલીક સ્ત્રીઓ સુંદર કંઠધુવાળા પોતાના હસ્તોનાં ઉશીકાં કરીને સૂતી હતી; ત્યારે કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં વજોના જ ઉશીકા બનાવીને સૂતી હતી.^{૫૯} એ સ્ત્રીઓમાંની કેઈક સ્ત્રી અન્નની વક્ષઃસ્થળ પર તે કેઈક સ્ત્રી બીજી સ્ત્રીની ભુજ પર; કેઈક અન્નના પોળામાં તે કેઈક કેઈકના કુચ પર; કેઈક બીજીના કાચળ પર તે કેઈક અન્નના પદખામાં અને કેઈક કેઈકની કમ્બર પર, તે કેઈક બીજી એકાદીની પીઠ પર મસ્તક મૂકી નિદ્રાવશ થયેલી હતી. એ પ્રમાણે મહા અને સ્નેહને લીધે પરાધીન બનેલી એ સ્ત્રીઓ એકબીજીના અંગોના સ્પર્શ કરીને તથા એકબીજીનાં શરીર પર હાથ નાખીને આનંદપૂર્વક સૂતી હતી. પરસ્પરની ભુજઓરૂપી સૂત્ર વડે ચૂંચાયેલી એ સ્ત્રીઓની માળા મહામત્ત બ્રમરોના શુંબરવાળી અને સૂત્રમાં પરિવેલાં પુષ્પોની માળા સરખી શોભતી હતી.^{૬૦} વૈશાખ માસમાં પવનના સપાટાથી હલમલી બવાને લીધે પરસ્પર ચૂંચાઈ ગયેલી, મોટાં વૃક્ષોનાં ઠાળાને વીંટાઈ રહેલી અને બ્રમરો વડે છવાઈ ગયેલી પુષ્પોવાળી લતાઓનું વન જેવું શોભે છે, તેવું જ રાવણનું સ્ત્રીસંઘ શોભી રહ્યું હતું.^{૬૦-૬૧} એકે એ સ્ત્રીઓનાં આભૂષણો, વજો અને માળાઓ યથાયોગ્ય સ્થાને જ પડ્યાં હતા, તોપણ તેમાંથી કયું આભૂષણ કઈ સ્ત્રીનું છે એ બાબતનો નિર્ણય કરવો અશક્ય હતો; કેમ કે

x સ્ત્રીઓની માળામાં તેમના કેશ અને નેત્રચુલ્લો

મદ્યત બ્રમરોના સ્થાને હતા. તિ. લી.

સઘળાં આભૂષણો એકે જ પ્રકારનાં હતાં અને સ્ત્રીઓ પણ એકથીજ અને આડકીને સુતેલી હતી. ૧૧ આમ રાવણ બ્યારે સુખપૂર્વક સુતો હતો, ત્યારે ત્યાંના સુવર્ણપટ્ટો બાંધે તેની સુતેલી સ્ત્રીઓને અનિદ્રાપણે જોતા હોય, એમ સ્તબ્ધ થઈ ઝળહળી રહ્યા હતા. એ સ્ત્રીઓમાં કેટલીક રાજાની, કેટલીક પ્રાણીઓની, કેટલીક દેવોની, કેટલીક ગંધર્વોની અને કેટલીક રાક્ષસોની કન્યાઓ હતી; જેઓ રાવણ પર મોહિત થઈ તેને વરી હતી. મહા-બળવાન રાવણ સુદની ધમ્મણી* કેટલીક સ્ત્રીઓને હરી લાંબો હતો અને કેટલીક તો કામવશ થઈને પોતાની ઝેળે જ તેને વરી હતી. ૧૨-૧૬

રાક્ષસરાજ રાવણ એ સ્ત્રીઓમાંની એકેયને બળાત્કારથી લાંબો ન હતો; પરંતુ તેઓ સર્વ રાવણના બળ અને શુભ્રથી લેભાઈને પોતાની ઝેળે જ તેને ત્યાં આવી હતી. માત્ર એક વરાહો* જનકનંદિની સીતાને જ તે બળાત્કારે હરી લાંબો હતો. એ સર્વ સ્ત્રીઓ રાવણ સિવાય બીજા પુરુષ-માં આસક્તિ રાખતી ન હતી, તેમ તેઓ બીજા પુરુષને ભણતી પણ ન હતી. ૧૭ રાવણની સઘળી સ્ત્રીઓ ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલી, અત્યંત સ્વરૂપ-વાળી, સફળશુક્રાત, શ્રેષ્ઠ અલંકાર અને વસ્ત્ર આદિથી સન્નિભત, ઉત્તમ ભાવનાવાળી અને સ્વામીનો ફનેહ મેળવનારી હતી. ૧૮

રાવણની સ્ત્રીઓને ભેળેને શુદ્ધ શુદ્ધિવાળા કપિવર હનુમાનના મનમાં વિચાર થઈ આવ્યો : ‘આરે, રાક્ષસોના રાજા રાવણની આ સ્ત્રીઓમાં એ રઘુવીરની ધર્મપત્ની સીતા પણ હશે અને તે મારા ભોવામા આવશે, તો તો રાવણનું બહુ જ થઈ જશે! (અર્થાત્ હું રામચંદ્રની પાસે જઈને તેમને કહીશ કે, પ્રથમ થયેલી સીતા ‘રાવણ-ના રાણીવાસમાં તેની બીજી સ્ત્રીઓની સાથે મારા ભોવામાં આવી.’ એટલે તેઓ રાવણને હણવાનો વિચાર છોડી દેશે.) ૧૯ એટલો વિચાર થતાં તો વળી

હનુમાનનું મન તુરંત જ પલટાઈ ગયું અને તે પુનઃ વિચારવા લાગ્યો : ‘ના, ના, એવું તો બને જ નહિ. જનકનંદિની સીતા તો અત્યંત શ્રેષ્ઠ શુભ્ર-વાળાં અને પતિવ્રતા છે. રાવણે તેનું કપટથી હરણ કરી અહીં આણ્યાં છે, એ ઘણું જ અધર્મરૂપ અને અનાર્થ કર્મ છે! ૨૦

પ્રતિ શ્રીવાસ્ત્વિક મહાહુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ-ના મુદ્રકાંડમાં ૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦ મો

રાવણનો મહેલ-શયનચુલ

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फटिकं रत्नमूषितम् ।

जवेक्षमाणो हनुमान्दर्शं रायनासन्नम् ॥ १ ॥

રાવણના અંતઃપુરમાં ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવતાં કપિવર હનુમાને સુખ્ય અને દિવ્ય એવું એક શયનસ્થાન દીકું કે જે કેવળ સ્ફટિકમણિથી જ બનેલું હતું, જેના ઉપર નાના પ્રકારનાં રત્નો જડવામાં આવ્યાં હતાં તથા જેના પર હાથીકાંત અને સુવર્ણના પાયાવાળાં, વૈકુંઠમણિથી જડેલાં તથા અમૂલ્ય આસ્તરણોવાળાં નાનાં નાનાં શ્રેષ્ઠ આસનો ગોઠવેલાં હતાં. તે સ્થળના એક વિભાગમાં જંદ્ર સરખી કાંતિવાણું અને દિવ્ય પુષ્પમાળાઓથી શોભી રહેલું શ્રવેત છત્ર કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાનના ભોવામાં આવ્યું. તે શ્રેષ્ઠ છત્રની નીચે અગ્નિ સરખો ઝળહળતો, સુવર્ણથી મઢેલો અને સર્વ પ્રકારના શોકને શમાવનારી પુષ્પમાળાઓથી અલંકૃત કરેલો એવો એક મોટો છત્રપલંગ હનુમાનની દૃષ્ટિએ પડ્યો. એ છત્રપલંગ અનેક પ્રકારની ઉત્તમ સુગંધીથી સુવાસિત હતો, તેની ચોમેર સુગંધિત ધૂપ બહેકી રહી હતો. તેના પર અત્યંત સુંવાળાં ગાદલાં નાખીને તે પર સુંદર ગાદીયા બિછાવ્યા હતા. તેની આરે બાજુએ શ્રેષ્ઠ પુષ્પોની માળાઓ લટકતી હતી અને યંત્રથી ગોઠવેલી પૂતળીઓ તેના પર ચામર ઢોળી રહી હતી. એ પલંગ પર મેઘ સરખા સ્થામ વર્ણવાળો, ચક્રચકિત કુંડળોને ધારણ કરનારો, અમૂલ્ય સોનેરી વસ્ત્ર પહેરેલો અને ‘જાલ નેત્રવાળો મહાબાહુ રાવણ સુતો હતો. રાવણના શરીર પર સુગંધશુક્ર રક્ત અંકન ચર્ચેલું હોવાથી

* ‘શ્રીઓ’ હરણ કરવાથી પાછળથી તેમના બંધુઓ અને મારી સાથે સુદ કરશે; એટલે હું તેઓના પરાભવ કરીશ એવી ધમ્મણી.

+ ઉત્તમ વર-રઘુવીરને શેષ્ય એવી

તે વીજળી સહિત સ્વૈચ્છાકાળના લાલવણી એવ
સરખો દેખાતો હતો.^{૧૮} રાવણે અનેક પ્રકારનાં
દિવ્ય આભૂષણો ધારણ કરેલાં હતાં. ઇન્દ્રિય રૂપ
ધરનારો, સુંદર સ્વરૂપવાળો, રાક્ષસોની કન્યાઓને
પ્રિય અને રાક્ષસોને સુખ આપનારો મહાત્મા
રાવણ શત્રિકીડા કરીને, સૂતો હતો. તે વેળા
બળે વૃક્ષો અને લતાઓથી વ્યાપ્ત મંદરાચળ સૂતો
હોય એવો તે જણાતો હતો.^{૧૯} મધ્યપાન તથા
રતિકીડા કરી રહ્યા પછી દેહીઅમાન શય્યા વિશે
સૂતેલા રાક્ષસાધિપતિ રાવણ નાગની પેટે કૂંડાડા
મારતો હતો. કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન ધીરે ધીરે તેની
સમીપ ગયો; પરંતુ તુરત જ અત્યંત ઉદ્વેગ પામી
ભયભીત થયો હોય તેમ તે ત્યાંથી જણ પાછો
હાલ્યો અને વેદિકાના પગથિયા પર ઊભો રહીને
મહિરાના નિશામાં ચક્રચૂર ચર્ધ પડેલા રાક્ષસાધિ-
પતિ રાવણને નિહાળવા લાગ્યો.^{૨૦-૨૩} એ વેળા
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનું શયનસ્થાન, જેમાં ગંધહસ્તી-
સૂતો હોય એવા પર્વતના મોટા ઝરણા જેવું
શોભતું હતું.

રાક્ષસરાજ રાવણના પહેાળા કરેલા અને ઇન્દ્ર-
ધ્વજ સરખા બંને હાથ કે જેના પર સુવર્ણના
આભુષધ ધારેલા હતા, તે કપિવર હનુમાનના
જોવામાં આવ્યા.^{૨૪-૨૫} રાવણના એ બંને હાથ
સુહમાં જોરાવત હાથીના હંડાશળની અણીઓથી
તથા ઇન્દ્રના વજ્રથી ઉઝરડાયેલા હતા તથા તેના
પર વિષ્ણુ ભગવાનના સુહર્શન ચક્રના ઘાવ પણ
પડેલા હતા.^{૨૬} વળી તે હાથ બહુ સ્થૂળ, સમાન
અને દંઢ બલાવાળા, બળથી ભરેલા, સુંદર નખ-
ચુકત આંગળીઓવાળા, સુવર્ણની અંગૂઠીઓથી
અલંકૃત, પરિધના સરખા ગોળાકાર, હસ્તીની
સૂંઢ સમાન ઘાટીલા અને પાંચ કૂણાવાળા સર્પની
પેટે લાંબાઈને ઉત્તમ શયન વિશે પડેલા હતા.^{૨૭, ૨૮}
સુવર્ણના અલંકારો વડે શણગારેલા રાવણના એ
બંને હાથ પર સસલાના રેધિર સરખું લાલ,
અસ્તિશય શીતળ અને અત્યંત સુગંધવાળું અમૂલ્ય

ચંદન ચર્ચેલું હતું.^{૨૯} ઉત્તમ સ્વરૂપવાળી સ્ત્રીઓ
નિત્યપ્રતિ સુગંધી તેલ વડે તે હાથનું મર્દન કરતી
હતી અને તે હાથ સશ્ચામ વિશે યજ્ઞો, સર્પો,
ગંધવો, દેવતાઓ તથા દાનવોને 'ત્રાહિ ત્રાહિ'
પોકારાવતા હતા.^{૩૦} છત્રપદ્મ પર સૂતેલા રાવણ-
ના બંને હાથ મંદરાચળની શુક્રામાં કોધ પામી
સૂતેલા જે સર્પો જેવા જણાતા હતા. જેમ મોટાં
મોટાં એ શિખરો વડે મંદરાચળ શોભે, તેમ ઉપ-
ચુકત શોભાવાળા બંને હાથો વડે પર્વત સમાન
મીઠું ક્રેહવાળો રાવણ અત્યંત શોભતો હતો.^{૩૧, ૩૨}
એ વેળા નિદ્રાવશ થયેલા રાવણનાં વિશાળ મુખ-
માંથી ઉત્તમ છપે રસચુકત અન્ન તથા પાનના
સુગંધથી મળેલા અને આમ, બહુલ તથા પુષ્કાળના

૪ અહીં રાવણના બે હાથનું વર્ણન કર્યું છે. એ
ઉપરથી જણાય છે કે, તેને વીસ હાથ નહિ, પરંતુ બે જ
હાથ હશે. કેટલેક સ્થળે તેને વીસ હાથવાળો કહ્યો છે તેનો
હેતુ એવો જ હશે કે, તે પોતાના બે હાથમાં પણ મહા-
બળવાન પુરુષના વીસ હાથ જેટલું બળ ધરાવતો હશે.
૫ સંસ્કૃત પ્રીતકારકોએ એ સ બંધી પોતાના ક્ષિત ક્ષિત
મત સ્થાવ્યા છે, જેમાંના બે-ત્રણ નીચે ઠાકવામાં આવે છે :

‘અજ દ્વિમુલત્વકથનાયુદ્ધાદિકાલ દ્વ, ત્રિધિમુલર્લ
વદ્યવીર્લિલ્લેલિ ગોચ્યમ્ ।

અને રાવણના બે હાથનું વર્ણન કર્યું છે એ
ઉપરથી આમ સમજવું કે, સુદ્ધ વગેરે કરવાનું હોય તે
વખતે જ રાવણ વીસ જીભઓ અને ઠરા મરદમીવાળો
બનતો હતો ।

‘અજ દ્વિમુલત્વકમુલોક્તિઃ કીર્ણાં કમર્મીભવાય ।

અને કેટલું રાવણને ‘બે હાથ અને એક મુખનું’
વર્ણન માત્ર રાવણે એ વેળા સ્ત્રીઓને પ્રિય થવા તેડ
સ્વરૂપ થયું હવ તેથી થતે છે ’ ગોવિંદરામીય ટીકા

‘મુનામ્વાસિતિ દ્વિમુલર્લ વદ્યમુલ્લલિતિ વક્ષ્યમાણ
મેકમુલ્લલ્લ રાવણસ્વ કામસ્વપ્નાસ્વગ્ચ્છતે ।

અને રાવણને ‘બે હાથો વડે શોભતો હતો’ એવું
કહ્યું છે તથા હવે પછીના ૨૩ માં મ્હોકમાં ‘રાવણના
વિશાળ મુખમાંથી નીકળતો શ્વાસપ્રવાસનો વાયુ’ એવું
કહેવાયો; એ ઉપરથી ‘રાવણને બે હાથ હતા અને એક
મુખ હતું’ એવું એ આ સ્થળના વર્ણનથી જણાય છે
તે સ્પષ્ટ છે કેમ કે રાવણની પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
૩૫ ધરવાની શક્તિ હોવાથી તે ચઢાય તેડ ૩૫ ધરણ
કરે એ સંભવિત હતું ।

* જેની ગંધ સૂંધીને બીજા હાથીઓ નાસી નમ
એવો હાથી.

મહેશ્વરીયીય ટીકા

સરખા સુગંધવાળો શ્વાસેન્ધ્રવાસનો વાણુ બાણે આખા શયનગૃહને પૂરી દેતો હોય એમ ભ્રમેણધ નીકળતો હતો. ૨૩, ૨૪

એ વેળા સુક્રતાક્ષ અને હીરા વગેરે જડેલા હોવાથી ચિત્રવિચિત્ર જણાતો તથા અત્યંત ગળ-હળી રહેલો સુવર્ણમય સુકુટ રાવણના મસ્તક પરથી ખસી ગયો હતો; દેહીઅમાન કુંડળોથી તેનું મુખ પ્રકાશી રહ્યું હતું. ૨૫ અને રક્તઅંકનથી ખરકાયેલો મુશોભિત હાર તેના હૃષ્ટપુષ્ટ તથા વિશાળ વક્ષસ્થળ પર પડ્યો હતો. ૨૬ ઋષિર સમાન લાલ નેત્રવાળા રાવણે પીળા રંગનું અને મૂલ્ય વાન રેશમી પીતાંબર પહેલું હતું. તેના અંગ પરનું રેશમનું શ્વેત ઉત્તરીય વસ્ત્ર ખસી ગયું હતું. તે અત્યંત શ્યામ હોવાથી અઠઠના ઠગલા જેવો દેખાતો હતો અને ચોટા સર્પની પેઠે ફૂંકાડા મારતો તે શ્વેત શમ્યામા સૂતેલો હોવાથી બંગાજીમાં સૂતેલા હાથી સરખો જણાતો હતો. ૨૭, ૨૮ રાવણના છત્રપદ્મની આરે બાણુ આવેલા ચાર સુવર્ણસ્તંભો પર મૂકેલા દીપકોથી તેનાં સઘળાં અંગો પ્રકાશિત થઈ રહ્યાં હતાં અને તેને લીધે તે નીજળીઓથી પ્રકાશતા શ્વેત સરખો ચોભતો હતો. ૨૯

ઋષિવર હતુમાને મહાત્મા રાવણના શયન-ગૃહમાં બીજી તરફ દષ્ટિ કરી, તો ચંદ્ર સમાન સુખવાળી અને ઉત્તમ કુંડળાદિ આભૂષણોને તથા પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પમાળાઓને ધારણ કરનારી તેની કેટલીક પ્રિય પત્નીઓને તેના ચરણ આગળ સૂતેલી ઠીકી. ૩૦, ૩૧ નૃત્ય અને વાલ્મીત્રમાં કુશળ તથા શ્રેષ્ઠ અલંકારો ધારણ કરનારી કેટલીક સ્ત્રીઓ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના યોગામાં તથા તેની ભુબ્જો આગળ સૂતેલી હતુમાનના બેવામાં આવી. ૩૨ એ સ્ત્રીઓનાં કાનમાં વજ્ર અને વૈશ્યમહિથી જડેલાં સુવર્ણનાં કુંડળો શોભી રહ્યાં હતાં તથા ભુબ્જો પર બાણુ-અંધ પ્રકાશી રહ્યા હતા. તારાઓથી જેમ આકાશ શોભે, તેમ તે સ્ત્રીઓનાં ચંદ્ર સરખાં પ્રકાશિત સુખમંડળોથી તથા નિર્જળ કુંડળોથી રાવણનું શયનગૃહ શોભી રહ્યું હતું. રાત્રિઠીકા કરવાથી યાદી ગયેલી અને પાતળી ઠટિવાળી રાક્ષસરાજની સ્ત્રીઓ

ભયાં જગા મળી ત્યાં જ નિદ્રાધીન થઈ ગઈ હતી. તેમાંથી કેટલીક સ્વરૂપસૌંદર્યવાળી સ્ત્રીઓ તો નિદ્રાવશ થયા છતાં પણ પોતાનાં કોમળ અંગોને આમતેમ હલાવતી હોવાથી બાણે નૃત્ય કરતી હોય એવી જણાતી હતી. કોઈક સ્ત્રી વીણાને આલિંગીને સૂઈ રહી હતી, તેથી બાણે મહાનદીના વેગથી અસ્તવ્યસ્ત થયેલી કોઈ કમલિની નાની હોડીના આશ્રયે તણાતી હોય એવી તે જણાતી હતી. ૩૩-૩૪ શ્યામ નેત્રવાળી કોઈક સ્ત્રી પોતાની સોડમાં 'મંદુક' નામનું વાદ્ય લઈને સૂતેલી હતી, તે બાણે પોતાના વહાલા બાળકને સોડમાં લઈ સૂતેલી કોઈ માતા જ હોય એવી જણાતી હતી. સુંદર સ્વરૂપવાળી અને ઉત્તમ સ્તનવાળી કોઈક સ્ત્રી 'પટક' નામના વાદ્યને આલિંગન કરી સૂતી હતી, તેથી તે બાણે ઘણા કાળે મળેલા પતિને આલિંગન કરી સૂતેલી કોઈ સ્ત્રી જ હોય એવી દેખાતી હતી. ૩૫, ૩૬ જેમ કામ-પીડિત થયેલી કોઈ સ્ત્રી પોતાના પ્રિય પતિને બાથમાં ઘાલીને સૂઈ રહે, તેમ કમળ સમાન નેત્ર-વાળી કોઈક સ્ત્રી 'વીણા' નામના વાદ્યને બાથમાં ઘાલીને સૂઈ રહી હતી. નૃત્ય કરવામાં કુશળ એવી બીજી કોઈ સ્ત્રી વળી 'વિષંબી' નામનું વાદ્ય લઈને સૂતી હતી, તેથી તે પતિની સાથે નિદ્રા-વશ થયેલી સ્ત્રીના જેવી દેખાતી હતી. કોઈક સ્ત્રી કોમળ હૃષ્ટપુષ્ટ અને મનોહર એવાં પોતાનાં કનક-વણાં અંગેથી 'મુદંગ' નામના વાદ્યનું આલિંગન કરી સૂતી હતી. ૪૦-૪૨ સુરતઠીકાથી અમિત થયેલી કોઈક કુશોદરી પોતાની બન્ને ભુબ્જોથી 'પલ્લવ' નામના વાદ્યને આલિંગન કરી સૂતી હતી. જેમ પોતાના નાના બાળક સહિત કોઈક સ્ત્રી પતિને ભેટી સૂઈ રહે, તેમ કોઈક સ્ત્રી પોતાની ભુબ્જો વડે 'હિંદિમ' નામના વાદ્યને ભેટીને તથા એક બીજી હિંદિમ વાદ્ય પોતાની પીઠ આગળ રાખીને સૂઈ રહી હતી. કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી મહામતી કોઈક સ્ત્રી 'આહંબર' નામના વાદ્યને બાથમાં ઘાલી સૂઈ રહી હતી. ૪૩-૪૪ દેખકે સ્ત્રી જળસરેલો કળશ લઈને સૂતી હતી અને એ કળશ વાંકો વળી જવાને લીધે તેમાંથી ટપકતા

જળ વડે તે ભિન્નતી હતી, તેથી જાણે જળ વડે ભિન્નથેલી વસંતઋતુની પ્રકૃષ્ટિત લતા હોય એવી શોભતી હતી. નિદ્રાધીન થયેલી કૌર્મકે સ્ત્રી વળી સુવર્ણકળશ સરખાં પોતાનાં બન્ને સ્તનોને જે હાથ વડે દબાવીને સૂતી હતી; ૪૬, ૪૭ તેમ જ કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળી તથા પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખા મુખવાળી કૌર્મકે સ્ત્રી ગાઠ નિદ્રાને લીધે ખીલેલી અને આલિંગન કરીને જ સૂતી હતી. ૪૮ કામપીડિત સ્ત્રીઓ જેમ કામી પુરુષોને ભેટી શયન કરે, તેમ રાવણની એ સર્વ સ્ત્રીઓ એવી રીતે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં વાજિત્રોને ભેટીને સૂતી હતી. ૪૯

ઉપર વર્ણવેલી સઘળી સ્ત્રીઓનાં શયનોથી અલગ એકાંતમાં બિછાવેલા સુંદર શયનમા સૂતેલી કૌર્મકે એક સ્વરૂપસંપન્ન સ્ત્રી કપિવર હનુમાનની દૃષ્ટિએ પડી. ૫૦ એ સ્ત્રી મુક્તાકળ અને મહિષ વગેરેનાં આશૂષણોથી સારી રીતે શણગારાયેલી હતી અને પોતાની કાંતિથી આખા શયનગૃહને દીપાવી રહી હતી. ૫૧ તે સ્ત્રી ગૌર વર્ણવાળી અને સુવર્ણ સરખી દેહીધમાન કાંતિવાળી હતી. રાવણના અંતઃપુરની સર્વ સ્ત્રીઓની તે ઈશ્વરી હતી. સુંદર સ્વરૂપવાળી એ સ્ત્રી ખીલેલી કૌર્મકે જ નહિ, પરંતુ રાવણની પટ્ટરાણી મંદોદરી હતી. કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને તેને રમ્ય શય્યામાં સૂતેલી દીડી. ૫૨ નાના પ્રકારના અલંકારો વડે અલંકૃત થયેલી તથા રૂપ અને સુવાવસ્થાના સૌંદર્યથી શોભતી મંદોદરીને જોઈને મોટી ભુજાવાળો પવનસુત હનુમાન ‘આ સીતા હશે’ એમ ધારી પોતાના મનમાં અત્યંત હર્ષિત થયો. ૫૩

રાવણની પટ્ટરાણી મંદોદરીને સીતા ધારી અત્યંત હર્ષમાં આવેલો કપિવર હનુમાન પોતાનો અતિસ્વભાવ દેખાડવા લાગ્યો. તે વારંવાર પોતાના પૂંછડાને ષણડવા લાગ્યો અને આમ-તેમ ફરીને પુનઃ પુનઃ પૂંછડાને ચુંગન કરવા લાગ્યો તેમ જ થાંભલા ઉપર ચઢી ચઢીને પૃથ્વી પરચડવા લાગ્યો. ૫૪

શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રવૃત્તિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પુનરકાંડમાં ૧૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧ મો

રાવણનો મહેલ-પાનભૂમિ

અવધૂય ચ તાં શુદ્ધિં ષમૂલાવસ્થિતસ્તદા ।

જગામ ચાપરાં ચિન્તાં સીતાં પ્રતિ મહાકપિઃ ॥૧॥

મંદોદરીને જોઈ ‘આ સીતા હશે’ એવો કપિવર હનુમાનના મનમાં જે વિચાર થયો હતો, તે જરા વારમાં જ શાંત થઈ ગયો અને તે સીતા સંબંધી પુનઃ વિચાર બાંધવા લાગ્યો : ‘અરે, રામચંદ્રથી વિપ્રદાં પડેલાં સતીશિરોમણિ સીતા આ પ્રમાણે શયન, લોભન, પાનસેવન તથા અલંકાર વગેરેને ધારણ કરે જ નહિ. ૫૫ ભલે ને દેવ-રાજ ઈંદ્ર પ્રાપ્ત થયો હોય, તોપણ સતી સીતા તેની પાસે જરા વાર પણ ભિલાં રહે નહિ; કેમ કે રામચંદ્રના જેવો શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપવાન તથા શુભવાન પુરુષ દેવતાઓમાં પણ નથી. ૫૬ નિશ્ચય, ‘આ કૌર્મકે ખીલેલી સ્ત્રી હશે.’ એવો નિશ્ચય કરી કપિવર હનુમાન સીતાનાં દર્શનની ઇચ્છાથી રાવણની પાનભૂમિ તરફ જવાને તૈયાર થયો. ૫૭

પાનભૂમિ તરફ જતાં પહેલાં તેણે પુનઃ પણ રાવણની સ્ત્રીઓ ઉપર દૃષ્ટિ કરી. તેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ ક્રોડા કરવાથી, કેટલીક ગીત ગાવાથી તથા કેટલીક નૃત્ય કરવાથી શ્રમિત થઈ નિદ્રાધીન થયેલી તેના ભોવામાં આવી. મહાપાનથી ચક્રચૂર બનેલી સ્ત્રીઓ મુદંગ, મુરજ અને ચોલિકા વાલોને બહેલી સુઈ ગઈ હતી તથા કેટલીક સ્ત્રીઓ ગાલીચા પર જ સૂતી હતી. એ પ્રમાણે નાના પ્રકારનાં આશૂષણોથી વિભૂષિત થયેલી, નિદ્રામાં પડ્યાં પડ્યાં પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતી, ગાયન કરવામાં પ્રવીણ, દેશકાળને અનુસરી વાક્ય મોલનારી અને અત્યંત કામવાસનાવાળી હોવાથી સ્ત્રીઓથી વીંટાઈને સૂતેલા મહાત્મા રાવણને વાચુસુત હનુમાને જોયો. પછી શ્રીમાન હનુમાને રાવણના શયનગૃહની ખીલ ખાલુ એ જોયું તો ત્યાં પણ દેશકાળને અનુસરીને વાક્ય મોલનારી, ભાષમાં ને ભાષમાં જ પોતાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરી રહેલી તથા સ્તિક્રોડા કરવાથી શ્રમિત

+ માંસ-મંદિર વગેરે પદાર્થો રાવણનું સ્થાન.

ચર્ધને સૂતેલી હબરો સુવતીઓ દષ્ટિએ પડી. 'સીતા રાવણના શયનગૃહમાં જ હશે।' એમધારીને મહા-બાહુ હંતુમાન પુનઃ પશુ તે સ્થળે ગયો. ત્યાં ચોસેર નિહાળી બેસુ તો જેમ મોટા ગોપમાં બેઠેલી હબરો ગાયોની મધ્યે રહેલો વૃષભ શોભે, તેમ હબરો સ્ત્રીઓની મધ્યે સૂતેલો રાક્ષસરાજ રાવણ અત્યંત શોભી રહ્યો હતા. ^{૧૧} સ્ત્રીઓથી વીંટાયેલો રાક્ષસે દ્ર રાવણ અવશ્યમાં હાથથીઓથી વીંટાયેલા મોટા હાથી સરખો શોભતો હતો.

એમ વારંવાર શોધ કરવા છતાં પશુ સીતાનું દર્શન નહિ થવાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો કપિવર હંતુ-માન ત્યાંથી બહાર નીકળીને રાવણની પાન-ભૂમિમાં ગયો.

રાવણના રાજમહેલમાં વિચરતા કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને સર્વ ઇચ્છિત પદાર્થોથી ભરેલી રાક્ષસ-રાજ રાવણની પાનભૂમિ દીડી. ^{૧૨, ૧૩} એ પાન-ભૂમિમાં મૃગો, મહિષો અને વરાહોના માંસના ભુદા ભુદા દગલા કરી રાખેલા હતા તથા સુવર્ણનાં વિશાળ પાત્રોમાં કેટલાક મયૂરો અને કૂકડાઓ મૂકી રાખ્યા હતા કે જેનું કોઈએ પણ લક્ષ્ય ક્યું ન હતું, એ સર્વ કપિવર હંતુમાનને દીડું. ^{૧૪, ૧૫} દહીં અને સંચળ ચેળવેલાં વરાહ, વામ્રીચુસ, સાહુડી, મૃગ અને મયૂરોનાં માંસ પણ ત્યાં હંતુ-માનના બેવામાં આવ્યાં. ^{૧૬} કૂકડ, અનેક જાતનાં બકરાં, અઠધાં લક્ષણ કરેલાં સસલાં, મહિષો તથા જેના કાંટા કાપી નાખ્યા હતા એવાં 'એકશબ્દ' નામનાં મત્સ્યો ત્યાં આગળ રાંધીને તૈયાર રાખ્યાં હતાં, તે સર્વ હંતુમાનની દષ્ટિએ પડ્યાં. ^{૧૭} વળી એ પાનભૂમિમાં નાના પ્રકારના લેહ, પેય તથા સોજન કરવા યોગ્ય પદાર્થો તૈયાર કરી પાત્રોમાં ભરી રાખેલા હતા. એ ભૂમિ ખાટા, ખારા, તીખા અને મધુર આદિ રસોથી પરિપૂર્ણ હતી. ^{૧૮} ત્યાંનાં પાન કરવાનાં તથા સોજન કરવાનાં કેટલાંક પાત્રોમાં મહામત્ત સીપુરોએ કે કેલાં નુપુર, બાલુજંધ તથા હાર વગેરે અમૃત્ય આભૂષણો પહેલાં હતાં અને કેટલાંક પાત્રો નાના પ્રકારનાં ફળોથી ભરેલાં હતાં. ^{૧૯}

સ્થળે સ્થળે પુષ્પોના દગલા કરેલા હોવાથી એ ભૂમિ અધિક શોભા આપતી હતી. વળી અનેક સ્થળે ગોઠવેલાં સુંદર સુવર્ણનાં આસનેને લીધે તે બધું અગ્નિ વિના જ સગી ઊડી હોય એવી પ્રકાશતી હતી. પાકશાસ્ત્રમાં કુશળ રસોધ્યાઓએ વિવિધ પ્રકારના મસાલા નાખીને સ્વાદિષ્ટ બનાવેલાં અનેક પ્રકારનાં માંસ એ પાનભૂમિમાં બેવામાં આવતાં હતાં તથા વૃક્ષોમાંથી સ્વયમેવ ઉત્પન્ન થતાં દિવ્ય અને નિર્મળ મધો ત્યાં આગળ અનેક પાત્રોમાં ભરી રાખેલાં હતાં. ભુદા ભુદા પ્રકારના કુનિમ આસવો, જેવા કે સાકરથી બનાવેલો શકં-રાસવ, મધથી બનાવેલો માધ્વીકાસવ, ક્રાક્ષથી બનાવેલો ક્રાક્ષાસવ, મહુડાનાં પુષ્પ વગેરેથી બનાવેલો પુષ્પાસવ અને ખજૂર વગેરે ફળોથી બનાવેલો ફળાસવ આદિ આસવો ભુદાં ભુદાં પાત્રોમાં ભરી રાખ્યા હતા. તે સઘળા આસવો અનેક પ્રકારનાં મુગધી સુણેંની સુવાસથી બહેકી રહ્યા હતા. ^{૨૦-૨૩} સ્થળે સ્થળે પડેલી પુષ્પમાળાઓથી સુવાસિત થયેલી એ પાનભૂમિ સુવર્ણનાં, ચાંદીના અને સ્ફટિકના કળશો તથા કરવા વગેરે પાત્રોથી અત્યંત શોભી રહી હતી. ત્યાં આગળ સોનાચાંદીનાં અનેક પાત્રોમાં વિવિધ પ્રકારના પદાર્થો ભરેલા હતા. તેને કપિવર હંતુમાને દીડા. એમાંનાં સુવર્ણપાત્રો તથા મણિમય પાત્રો વિશે તો શુદ્ધ મદિરા જ ભરેલી હતી. કેટલાંક પાત્રો અઠધાં ભરેલાં હતાં; કેટલાક ફેમળે પીવાથી અધૂરાં થયેલાં હતાં; ^{૨૪-૨૭} અને કેટલાંક કોઈએ પણ પીધા વિના એમ ને એમ જ પડેલા હતાં. એ સઘળું જોતો કપિહંતુ હંતુમાન ચોસેર ફરતો હતો. કેટલેક સ્થળે તૈયાર કરી રાખેલા અનેક પ્રકારના લક્ષ્ય પદાર્થો તથા કેટલેક સ્થળે ભુદા ભુદા ગોઠવી રાખેલા પાન પદાર્થો પણ તેના બેવામાં આવ્યા; જે લક્ષ્ય કરતાં અર્ધાં અર્ધાં બાકી રહેલા હતા. એ પાનભૂમિમાં ખીણ તરફ દષ્ટિ કરતા કપિવર હંતુમાને કેટલીક શય્યાઓ દીડી કે જેને વિષે પતિ વિનાની એકલી સ્ત્રીઓ એકબીજાને આલિંગન કરીને સૂતી હતી. તેમાંની કોઈકે એ નિદ્રાને લીધે બેલાન થઈને પોતાની

* એક જાતનું પક્ષી

શય્યામાંથી ઊઠી, બીજી સ્ત્રીની પાસે જતી હતી અને તેનું વસ્ત્ર ખેંચી પોતાના અંગ પર ઝોલવતી હતી. ૨૮-૩૦ જેમ મંદમંદ ચાલતા પવનથી વૃક્ષોનાં પુષ્પો હાલે છે, તેમ જો સ્ત્રીઓનાં અંગ પર પડેલાં વસ્ત્રો તથા પુષ્પો તેમના શ્વાસોચ્છવાસના વાયુથી મંદમંદ હાલતાં હતાં. ૨૧

પાનભૂમિનું સારી રીતે અવલોકન કર્યા પછી = કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન ત્યાંથી નીકળી પુનઃ પુષ્પક વિમાન પર ગયો. ત્યાં શીતળ જોવું અંકન, મધુ-રસ, મધ, પુષ્પમાળાઓ, પુષ્પચુરણ, જ્ઞાન કરવાનાં સુગંધયુક્ત શૂષ્કો અને પૂષ્પાદિ ઉત્તમ પદાર્થોની સુવાસવાળો વાયુ મંદમંદ ગતિથી વાતો હતો. ત્યાં સૂતેલી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીક સ્વામ-ગૌરવણું-વાળી અને કેટલીક સુઠર શરીરવાળી, કેટલીક કુષ્ણવર્ણી અને કેટલીક સુવર્ણ સમાન દેહીપ્રમાન અંગવાળી હતી, જો સર્વને હનુમાને જોઈ. રાવણના અંતઃપુરમાંની સઘળી સ્ત્રીઓ જો વેળા નિદ્રા-ધીન થયેલી હોવાથી તેમનું રૂપ બિડાયેલી કમલિની-ઓ જેવું દેખાતું હતું. જો પ્રમાણે મહાતેજસ્વી હનુમાને રાક્ષસરાજ રાવણનું આશુ' અંતઃપુર તપાસી જોયું; પરંતુ બનકતનયા સીતા ક્યાંયે પણ તેના ભેવામાં આવ્યાં નહિ.

રાવણની સ્ત્રીઓને ભેતાં ભેતાં કપિવર હનુ-માનને 'નસાવસ્થામાં પડેલી પરસ્ત્રીને ભેવી નહિ' જોવું શાસ્ત્રવચન યાદ આવ્યું. જો સમયે મહાવીર હનુમાનના મનમાં ધર્મભંગનો મોટો ભય ઉત્પન્ન થયો. ૩૨-૩૭ તે વિચાર કરવા લાગ્યો : 'અરે, આજે મેં ઘણે ભાગે નસાવસ્થામાં સૂતેલી પર-સ્ત્રીઓને જોઈ, માટે નિશ્ચય મારા ધર્મનો સમૂળો હોપ થઈ જશે; ૩૮ પણ રે, મારી દષ્ટિ પરસ્ત્રીનું નિરીક્ષણ કરવામાં ઠલી પણ આસક્ત થતી નથી, તેથી મને તે સંબંધી પાતક નહિ લાગે; પરંતુ પરસ્ત્રીઓનું હરણ કરી લાવનાર ચોર પાતકી આ રાવણ આજે મારા ભેવામાં આવ્યો, તેથી તો અપ્રત્યક્ષ મારા ધર્મનો હોપ જ થશે. ૪૦

નિશ્ચિત મતિવાળા અને સ્થિર ચિત્તવાળા હનુમાનના મનમાં ઉપયુક્ત વિચાર ચાલતો હતો,

જોટલામાં વળી કાષાકાષનેા નિષ્પંથ કરનાર જોક બીજો વિચાર પણ તેને થઈ આવ્યો : ૪૦ અહો ! અહીં નિઃશંકપણે સૂતેલી રાવણની સ્ત્રીઓને મેં જોઈ; પરંતુ જોથી મારા મનમાં કોઈ પણ વિકાર ઊપજ્યો નથી. ૪૧ સઘળી ઇંદ્રિયોને શુભ ક્રિયા અશુભ કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારું મન જ છે; મારું મન તો પ્રથમથી જ દૃઢ છે, જોટલે મારે ભય રાખવા જેવું નથી. ૪૨ વળી બીજે ક્યાંય શોધ કરવાથી મને સીતાનાં દર્શન થઈ શકે જોમ નથી. સ્ત્રીની શોધ કરવી હોય તો સ્ત્રીઓમા જ ફરવું જોઈએ. ૪૩ આ દોષ વિષે જે ભાવનું પ્રાણી શોધી કાઢવું હોય, તેવી ભાવનાં પ્રાણીઓમાં જ તેની શોધ કરવામાં આવે છે. ખોવાયેલી સ્ત્રીની શોધ તો સ્ત્રીઓમાં જ કરવી ઘટે છે. ૪૪ જો નિયમને અનુસરીને મેં શુદ્ધ અંતઃકરણથી રાવણનું આશુ' અંતઃપુર તપાસી જોયું; પરંતુ બનકતનયા સીતા ક્યાંયે મારા ભેવામાં આવ્યાં નહિ. ૪૫

જો પ્રમાણે ચિંતા કરતો કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન રાવણના અંતઃપુરમાં રહેલી સઘળી દેવકન્યાઓ, ગંધર્વકન્યાઓ, નાગકન્યાઓ તથા બીજી પણ કેટલીક ઉત્તમ સ્ત્રીઓને જોઈ વળ્યો; પરંતુ ક્યાંયે પણ તેને સીતાનાં દર્શન થયાં નહિ; ત્યારે હતાથ થઈને પરાક્રમી હનુમાન ત્યાંથી બહાર નીકળી બીજે સ્થળે જવા તત્પર થયો. ૪૬, ૪૭ રાવણના અંતઃપુરમાં અતિ ચતુર્પૂર્વક શોધ કરીને પવનસુત હનુમાન રાવણની પાનભૂમિમાંથી નીકળીને શોધ કરવા માટે બીજે સ્થળે જવા લાગ્યો. ૪૮

ધૃતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ સુ'દરકાંડમાં ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨ મો

સીતાની શોધ માટે હનુમાનને

પુનઃ પુનઃ પ્રયત્ન

સ તસ્ય મય્યે ધવનસ્ય સંસ્થિતો લતાગૃહાં-
શ્ચિત્રગૃહાલિશાપુહાન્ । જગમ સીતાં પ્રતિદર્શનેષ્ઠકો
ન ચૈવ તાં પદયતિ ચારુદર્શનાન્મ ॥ ૧ ॥

સીતાનાં દર્શન કરવા માટે ઉત્સુક થયેલી મહાકવિ હનુમાન પુનઃ પણ રાવણનાં કેટલાંક

હતાગૃહો, ચિત્રગૃહો તથા નિશાગૃહોમાં ગયો અને સીતાની શોધ કરવા લાગ્યો; પરંતુ પવિત્ર દર્શનવાળાં જાનકી ક્યાંય પહોં તેની નજરે પડ્યાં નહિ. વારંવાર શોધ કરતાં પહોં રત્નનાથની પ્રિયા સીતાનું દર્શન થયું નહિ, ત્યારે તે વિચાર કરવા લાગ્યો : ‘અરે, આટલી આટલી શોધ કરવા છતાં પણ મિથિલેશપુત્રી સીતા મારા જોવામાં આવતાં નથી; એથી મને લાગે છે કે નિશ્ચય, તે છુપતાં નહિ હોય. અવશ્ય, અતિ દુઃકર્મ કરનારા આ રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના શિષ્યગમતનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર. રહેનારાં અને ઉત્તમ સન્માર્ગે વર્તનારાં સતીશિરોમણિ સીતાનો વધ કંઈ હશે;’^{૧૭} અથવા તો રાક્ષસરાજ રાવણની અતિ-શય કદરૂપી, બિહામણી શરીરશાળી, તેજસ્વિત અને અત્યંત દેખાવવાળી સ્ત્રીઓને જોઈને એ જનકનંદિની બાંયને લીધે આપોઆપ જ મરણ પામ્યાં હશે.^{૧૮} અરેરે, આટલા લાંબા વખત સુધી હું વાનરાની સાથે રખડ્યો, છતાં પણ સીતાની શોધ લાગી નહિ; એથી તો સચરૂ ઉદ્ધવવાદપ મારું સહયોગી પૌરુષધન પણ અર્થ થયું છે! અરેરે, હવે હું સુગ્રીવની ખાસે જઈ શકું એમ નથી; કેમ કે વાનરાજ સુગ્રીવ અત્યંત બળવાન અને ઉચ્ચ દંડ દેનારો છે.^{૧૯} અરેરે, હું રાવણનું આયુષ્ય અંતઃપુર શોધી વળ્યો અને તેની સઘળી સ્ત્રીઓને પણ જોઈ વળ્યો; પરંતુ સતીશિરોમણિ સીતા મારા જોવામાં આવ્યાં નહિ! અરે, આજે મારો સઘળો શ્રમ નિષ્ફળ ગયો. હું બ્યારે પાછો જઈશ; ત્યારે સર્વ વાનરા એકઠા થઈ મને પૂછશે : ‘હે વીર! લંકામાં જઈને તે શું કહ્યું, તે અમને કહે.’ એ વેળા સીતાને જોયા વિના પાછો ગયેલો હું તેઓને શું કહીશ? વળી સુગ્રીવે આપેલી સહત્વ પણ વીવી ગઈ છે, એટલે પાછા જઈ છુપતું ફરજ છે; માટે હવે તો મરણની વાટ જોતાં હું અહીંયાં જ પ્રાયોગવેશન કરીશ. અરે, હું ચો શોધનનો સચરૂ જોળંગીને લંકામાં આવ્યો તોપણ સીતાના પત્તો લાગ્યો નહિ; એથી વૃદ્ધ બળવાન, સુવરાજ અંગદ અને બીજા સર્વ વાનરા મને શું કહેશે?’

એ પ્રમાણે જોદ કરતો કપિવર હંતુમાન વળી પોતાના મનમાં ઉત્સાહ આણીને વિચારવા લાગ્યો : ‘અરે, આ લોક વિષે લક્ષ્મી તથા મુગ્ધ પ્રાપ્ત કરવાનું ખરું સાધન ઉત્સાહ જ છે; માટે હવે તો બ્યાં બ્યાં શોધ કરવી’ યાદી રહી છે, ત્યાં ત્યાં જઈને હું ઉત્સાહભેર શોધ કરીશ. કહ્યું છે કે :^{૧-૧૦}

અનિર્વેદો હિ સતતં સર્વાયંતુ પ્રવર્તકઃ ।

કરોતિ સ્પર્ધાં જત્તોઃ કર્મ યદ્ય કરોતિ સઃ ॥

‘આ લોક વિષે મનુષ્યોને સઘળાં કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ઉત્સાહ છે; અર્થાત્ ઉત્સાહ હોય તો જ મનુષ્યો કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને મનુષ્યમાત્રમાં કાર્યોને સફળ કરનાર પણ ઉત્સાહ જ છે.’^{૨૧} માટે હવે હું ઉત્તમ ઉત્સાહ ધરીને સીતાશોધનો પ્રયત્ન કરીશ અને રાવણનાં જે સ્થાનો મેં જોયાં નથી, તે તે સ્થાનોમાં ફરીને શોધ કરીશ.^{૨૨} હું રાવણની પાન-ભૂમિ, પુષ્પગૃહ, ચિત્રશાળા, કીડાગૃહ, શેરીઓ અને સાત સાત માળની હવેલીઓ વગેરે સર્વ સ્થળો શોધી વળ્યો છું છતાં તે તે સ્થળે પુનઃ શોધ કરીશ.^{૨૩}

આવો વિચાર કરીને મારોતસુત હંતુમાન પુનઃ પણ સીતાની શોધ કરવા તત્પર થયો. આ વેળા તે અનેક લોચરો, દેવમંદિરો અને ચોટાં ચોટાં ગૃહોમાં જઈને શોધ કરવા લાગ્યો. કોઈ વખતે તે અત્યંત ભૂલે ચડતો તો કોઈક સમયે ભાંચી નીચે ઊતરી આવતો હતો; કોઈ વેળા ભૂલો રહેતો તો કોઈ વેળા ઉતાવળે આવતો હતો;^{૨૪, ૨૫} કોઈક સ્થળે ખારણું ઉઘાડી અંદર પ્રવેશ કરતો તો કોઈક સ્થળે બહાર નીટળતી વેળા દાર ગઈ કરતો હતો અને કોઈક વેળાએ અતિ ભૂલો સ્થળેથી ભણે ભરતો હોય એમ કૂદકો મારી નીચે પડતો હતો.^{૨૬} આમ બ્યાં બ્યાં જોવાનું હતું ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર એ કપિવર ફરી વળ્યો. તેણે રાવણના રાજમહેલમાં ચાર આંગળ જેટલી જગ્યા પણ જોયા વિના પડતી મૂકી નહિ.^{૨૭} કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને રાવણના કિલ્લાની અંદરની ગલીઓ, ચૈત્યવૃક્ષોના ચોતરા અને

જળના હોમ તથા તળાવડીઓ વગેરે સઘળાં સ્થળોમાં શોધ કરી; પરંતુ ક્યાંય પણ સીતા તેના ભેવામાં આવ્યાં નહિ. ^{૧૮} કપિવર હનુમાન મિહામણાં રૂપવાળી અનેક રાક્ષસીઓને પણ ભેઠ વળ્યો; પરંતુ જનકનંદિની સીતા ક્યાંય પણ તેના ભેવામાં આવ્યાં નહિ. ^{૧૯} વાયુસુત હનુમાને રાવણના અંતઃપુરમાં અપ્રતિમ સ્વરૂપસોદર્યવાળી વિદ્યાધરોની અનેક સ્ત્રીઓ દીઠી; પરંતુ મિથિલેશ-પુત્રી સીતાને તેણે ભેળ્યાં નહિ. ^{૨૦} મહાબળવાન હનુમાને રાવણના અંતઃપુરમાં પુષ્પિમાના ચંદ્ર સરખા સુખવાળી તથા સુદર અંગવાળી જોવી કેટલીક નાગકન્યાઓને દીઠી; પરંતુ સતીશિરોમણિ સીતા તેની દષ્ટિએ પક્ષ્યાં નહિ. ^{૨૧} મારુતસુત હનુમાન રાવણે બળાકારથી હરણ કરી આણેલી અને બંદીખાનામાં નાખેલી ઘણીક નાગકન્યાઓને ભેઠ વળ્યો; પરંતુ તેઓમાં પણ સીતા ભેવામાં આવ્યાં નહિ. ^{૨૨}

આમ સર્વત્ર શોધ કરતાં બીજી અનેક શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓ કપિવર હનુમાનના ભેવામાં આવી, પરંતુ જનકનંદિની સીતા ક્યાંય પણ તેની દષ્ટિએ પક્ષ્યાં નહિ; એથી મોટી ભુલભોવાળો પવનસુત હનુમાન પુનઃ પણ ખેડ પામ્યો. ^{૨૩} રામચંદ્રના કાર્ય માટે સુગ્રીવાદિ વાનરોએ ઉઠાવેલો પ્રયત્ન અને પોતે કરેલું સસુદ્રનું ઉલ્લંઘન, જે સઘળું બ્યથા ગયું; એમ ધારી વાયુસુત હનુમાન પુનઃ ઘણે ચિંતાતુર બન્યો. ^{૨૪} શોક વડે હણાયેલા ચિત્તવાળો પવનસુત હનુમાન રાવણના દિવ્ય રાજમહેલમાંથી નીકળે જતોયો અને ‘હવે શું કરવું,’ જે સંબંધી ચિંતા કરવા લાગ્યો. ^{૨૫}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૧૨ ગો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૩ મો

સીતા નહિ મળવાથી હનુમાનને થયેલો પરિતાપ

સ્વિમાનાસુ ચ સંક્રમ્ય પ્રાકારં હરિયુથપઃ ।

હનુમાન્વેગવાનાસીલયા વિદ્યુદ્ગતતરે ॥ ૧ ॥

વાનરયુથપતિ હનુમાન રાવણના રાજમહેલ-

માંથી બહાર નીકળી, તેની આસપાસ આવેલા અને ઇંદ્રનીલમણિથી બનાવેલા કિલ્લા પર ઉતાવળે ચલ્યો. જે વેળા જેમ વાદળોમાં વીજળી ચોલે છે, તેમ તે ચોલતો હતો. ^૧ રાવણનાં સઘળાં ગૃહોમાં ફરી વળવા છતાં પણ સતી સીતાનાં દર્શન નહિ થવાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો મારુતસુત હનુમાન કિલ્લા પર ભેઠાભેઠા પોતાના મન સાથે કહેવા લાગ્યો : ‘અહો ! રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા માટે આખી લંકાનગરી હું શોધી વળ્યો; પરંતુ સર્વોચ્ચસુદર જનકતનયા સીતા મારી દષ્ટિએ પક્ષ્યાં નહિ. અરેરે ! હું નાની નાની તળાવડીઓ, મોટાં મોટાં સરોવરો, વહેણાઓ, નાની તથા મોટી નદીઓ, સસુદ્રની ખાડીઓ તથા તેની આસપાસ આવેલાં વનો, અગમ્ય પર્વતો ઇત્યાદિ સઘળી પૃથ્વી ફરી વળ્યો; પરંતુ સતી સીતા મારા ભેવામાં આવ્યાં નહિ ! અરે, ગુપ્તરાજ સંપત્તિએ મને કહ્યું હતું કે સીતા રાવણને ત્યાં જ છે, તો પછી તે અહીંયાં મારી દષ્ટિએ કેમ પડતાં નથી ? ^{૨-૫} અરે, રાવણે બળાકારથી હરણ કરેલાં અને અહીં આવવાથી પરવશ થઈ પડેલાં જનકનંદિની સીતા કે જે શુદ્ધ વિદેહવંશમાં જન્મેલાં છે, તે કહી પણ રાવણનું સેવન કરે ખરાં કે ? ^૬ ‘અરે, હું’ ધારું છું કે સીતાને લઈ ઉતાવળે આકાશમાર્ગે ઊડેલા, પરંતુ રામચંદ્રનાં ખાણોના બચથી થરથર મૂંજતા રાવણના હાથમાંથી તે માર્ગમાં જ પડી ગયાં હશે; ^૭ અથવા તો સિદ્ધિએ સેવેલા આકાશમાર્ગે રાવણ બ્યારે સીતાને હરી જતો હશે, ત્યારે માર્ગમાં આવેલા સસુદ્રને ભેઠ સીતાનું હૃદય ફાટી ગયું હશે; અથવા તો રાવણના ઊરુવેગથી તથા ભુલભોના દબાણથી પીકા થવાને લીધે વિશાળ નેત્રાળાં સીતાએ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કર્યો હશે; ^૮ અથવા તો રાવણ એ જનકનંદિની સીતાને જિજ્ઞસી બ્યારે સસુદ્રની ઉપર ઊડતો હશે, ત્યારે તરફડિયાં

* હનુમાને રાવણના રાજમહેલમાં ‘મંદોદરીને ભેઠ હતી, ત્યારે તેના સ્વરૂપસોદર્ય કપરથી ‘આ સીતા હશે’ એવા તેને આભાસ થયો હતો, તેવા જ આભાસ આ સમયે પણ તેને થઈ આવ્યો; તેથી તેણે નિરાશરૂપે ક્રતા તેણે આ તામ્સ કહેલું છે. સી. ડી.

મારતાં સીતાએ સસુદ્રમાં પહોંતું મૂક્યું હતું;^{૧૦} અથવા તો પોતાના શિયળવત્તુ રક્ષણ કરનારાં અને સહાય વિનાનાં તપસ્વિની સીતાને આ ક્ષુદ્ર બુદ્ધિવાળો દુરાત્મા રાવણ ભક્ષણ કરી ગયો હતો;^{૧૧} અથવા તો હુદ્દ ભાવવાળી રાવણની રાક્ષસી સ્ત્રીઓએ શોકનું સાલ ટાળવા માટે સીતાનું ભક્ષણ કર્યું હતું;^{૧૨} અથવા તો જેમ પિંજરમાં પૂરી રાખેલી ચેના ટળવળે, તેમ રાવણના ઘરમાં એકાત-માં ગોધી રાખેલાં સીતા ક્યાંય ટળવળતાં હશે? તે ગમે તેમ હોય, પરંતુ સતી સીતા મારા ભોવામાં તો આવ્યાં જ નહિ.^{૧૩} જનક રાજના વંશમાં જન્મેલાં અને કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળાં રામચંદ્રનાં પ્રિય પત્ની સીતા રાવણને વશ તો કેમ જ થાય? અરે, રાવણે સીતાને કદાચ શ્રમ લોચરામાં સખ્યાં હોય, તેથી તે મારા ભોવામાં ન આવ્યાં હોય; અથવા તેમણે પોતે જ સસુદ્રમાં ઝપલાવીને ભવિત-નો ત્યાગ કર્યો હોય, કિંવા રામવિરહના દુઃખે કરી કદાચ તે મરણ પામ્યાં હોય; તે ગમે તેમ હોય, પરંતુ એ ત્રણે વાતોમાંથી એક પણ મારે રામચંદ્રની આગળ જઈ નિવેદન કરવી યોગ્ય નથી. શ્રીમાન રામચંદ્રને સીતા પર અજ્ઞાણ પ્રેમ છે, ૧૪, ૧૫ તેથી એ હું અહીંથી પાછો જઈ તેમને જોમ કહું કે, ‘લંકામાં સીતા ક્યાંય પણ મારા ભોવામાં આવ્યાં નહિ,’ તો તેઓ નિશ્ચય પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે; માટે જોમ કહેવું એ દોષદૂષ છે. વળી એ હું કાંઈ પણ કહું નહિ, તો સ્વામીની વંચના કરવાદૂષ દોષનો લોકતા થાઈ તેમ છે, તો હવે મારે શું કરવું એ કાંઈ સંભવ નથી.^{૧૬}

આવે પ્રસંગે દેશકાળને અનુસરી શું કરવું અને શું બોલવું? એ માટે કંપિવર હનુમાન પુનઃ વિચારવા લાગ્યો.^{૧૭} તેને લાગ્યું: ‘અરે, અહીં સુધી આવ્યા છતાં પણ એ હું સીતાના ઈર્શન કર્યા વિના જ પાછો કિષ્કિન્ધાનગરીમાં જઈશ, તો જોમાં મારું શું પુરુષાર્થ-બળ કહેવાશે?’^{૧૮} અરેરે, એ જોમ જ થશે, તો તો સો યોજનના સસુદ્રનું ઉદ્ધ-વન કરવાનો અને હુદ્દપ્રવેશ લંકાગદમાં પ્રવેશ કરી લયંકર રાક્ષસોને ભોવાનો સઘળો જીમ મિથ્યા

જશે!^{૧૯} અરે, હું બ્યારે જામ ને જામ જ પાછો કિષ્કિન્ધામાં જઈશ, ત્યારે એકંત્ર થયેલા સુગ્રીવાદિ વાનરો અને હશરચનંદન શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા લક્ષમણ મને શું કહેશે?^{૨૦} અરે, અહીંથી પાછો જઈને એ હું રામચંદ્રને જોમ કહીશ કે, ‘લંકામાં વારંવાર શોધ કર્યા છતાં પણ સતી સીતાનાં મને ઈર્શન થયાં નહિ,’ તો મારું એવું કઠોર વાક્ય સાંભળીને રઘુવીર તુરંત જ પોતાના ભવિતનો ત્યાગ કરશે.^{૨૧} અરે જ એ હશરચપુત્ર રામચંદ્ર પોતાની ઈર્દિયોને તપાવનારા, કઠોર, તીક્ષ્ણ અને કારણે જોવા મેં કહેલા સમાચાર સાંભળીને બિલ-કુલ્લ છળી શકશે નહિ.^{૨૨} પોતાના બાર્ધ ઉપર અત્યંત પ્રીતિવાળા બુદ્ધિમાન લક્ષમણ પણ પોતાના બાર્ધ રામચંદ્રને કદમાં જાવી પડેલા તથા મરણ પામવાને તત્પર થયેલા ભોઈને છળી શકશે નહિ.^{૨૩} શ્રીમાન રામચંદ્ર તથા લક્ષમણને મરણ પાયેલા સાંભળીને કેંકેથીના પુત્ર ભરત પણ મરણને શરણ થશે અને તેનો નાશ થયેલો ભોઈ યજુમ પણ છવશે નહિ. જામ રામચંદ્ર વગેરે પોતાના પુત્રોને મરણ પાયેલા ભોઈને તેઓની માતાઓ કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કેંકેથી પણ છળી શકશે નહિ, એ નિઃસંદેહ છે.^{૨૪, ૨૫} રામચંદ્રને સ્વર્ગે સિધાવેલા ભોઈને દૂતણ અને સત્યવાદી એવે વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ પણ પોતાના ભવિતનો ત્યાગ કરી તેઓની જ વાસે જશે અર્થાત્ મૃત્યુ પામશે.^{૨૬} વળી તેમ થતા ઉદ્ધિસ મનવાળી, આનંદ વગરની, હીન થયેલી અને સ્વામીના શોકથી પીઠાતી રૂમા પણ પોતાના પ્રાણ તણ દેશે.^{૨૭} વળી પોતાના પતિ વાલ્મીકીના મરણશોક વડે પ્રથમ-થી જ પીઠાતી અને મરણ પામવાનો નિશ્ચય કરી ચૂકેલી તારા પણ આ લોકમાં રહેશે નહિ;^{૨૮} અને પોતાનાં માતૃપિતાનો તથા પોતાના કાકા સુગ્રીવ-ના કુટુંબનો વિનાશ કરેો જાણીને યુવરાજ અંગદ પણ છળી શકશે નહિ.^{૨૯} જામ આખા રાજકુટુંબ-નો નાશ થવાથી દુઃખમાં જાવી પડેલા સુખ્ય સુખ્ય વાનર કે જેઓને કપિરાજ સુગ્રીવે આવ-દિન સુધી સામ, દાન અને માનથી લાક કંદેલાં છે, તેઓ પણ હાથનાં તળિયાં તથા મુઠ્ઠાઓથી

પોતાનાં માથાં ફરી ફરી મરણ પામશે. વળી બાકી રહેલા વાનરો રાજકુટુંબના શોકને લીધે વનોમાં, પર્વતશિખરોમાં અને શુક્રાચ્છો વગેરેમાં જોડા મળી પ્રથમની જે વિહાર-ક્રીડા કરી શકશે નહિ. વળી તેઓમાંના કેટલાક તો સુગ્રીવના મરણથી પીડિત થઈને પોતાના કુટુંબકબીલા સાથે પર્વતોનાં શિખરો પર ચઢીને અંધારામાં રહેશે; ૩૦-૩૩ કેટલાક એર ખાઈને મરશે, કેટલાક બળે ક્રોધે ખાઈને પ્રાણત્યાગ કરશે, કેટલાક અગ્નિમાં પ્રવેશી બળી મરશે, કેટલાક અજળજળો ત્યાગ કરી પોતાના જીવિતનો અંત આણશે અને કેટલાક કષ્ટિઓ શસ્ત્રોથી કપાઈ મરશે. ૩૪ એ હું અહીંથી પાછો જઈશ, તો આ પ્રમાણે શોકને લીધે રહારોળ થઈ રહેશે અને આખા ધંધાકુળનો તથા વાનરોનો અંત આવી જશે. ૩૫ માટે હવે હું અહીંથી કિષ્કિન્ધાનગરી પ્રત્યે જઈશ નહિ. વળી સીતાને મળ્યા વિના કપિરાજ સુગ્રીવની આગળ જવાને હું હિંમત પણ ધરી શકતો નથી. ૩૬ એ હું કિષ્કિન્ધા ન જઈ તો મહાબળવાન અને ધર્મોત્તમ એવા એ બંને ભાઈઓ તથા સઘળા વાનરો સીતાની આશામાં ને આશામાં જીવતા રહેશે.

‘અહીં રહીને હજી હું પુનઃ પુનઃ સીતાની શોધ કરીશ; તેમ છતાં પણ એ મને સીતાનાં દર્શન નહિ થાય તો વાનપ્રસ્થાશ્રમી થઈશ અને હાથથી ચેળવી શકાય એવાં અથવા આપોઆપ મુખમાં આવી પડે એવાં ફળોનો આહાર કરી, ઇન્દ્રિયોને વશ કરી વૃક્ષોનાં મૂળ આગળ નિવાસ કરીશ; અથવા તો બહુ કળ-મૂળાદિવાળા સમુદ્રના કિનારા પર ચિંતા બંધી તેને અગ્નિ વડે પ્રવલ્લિત કરી હું બળી મરીશ, અથવા તો અજળજળો ત્યાગ કરીને પ્રાણપ્રવેશન કરી હિંમત શરીરવાળા આત્માને આ રજૂ શરીરનો વિચોગ કરાવીશ, જોટલે કાગડાઓ અને બીજાં માંસાહારી પ્રાણીઓ મારા આ શરીરનું સુખથી ભક્ષણ કરશે; ૩૭-૪૦ અથવા તો ઘણી શોધ કરવા છતાં પણ મને સતી સીતાનાં દર્શન નહિ જ થાય તો હું જળમાં ડૂબી મરીશ. આ પ્રમાણે પ્રાણત્યાગ

કરવાની રીતિ પણ કેટલાક ઋષિઓએ માન્ય કરેલી છે. અરે, રામચંદ્ર માટે સમુદ્રનું ઉદ્ધવન કરીને સારી રીતે ચેળવેલી મારી પવિત્ર કીર્તિ-રૂપી પુષ્પોની માળા સતી સીતાની ભાળ નહિ લાગવાથી હવે ચિરકાળ માટે કરમાઈ જશે! અરે, હું મારી ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્રક કરી તપસ્વીપણું સ્વીકારી જોકાદ વૃક્ષના મૂળ નીચે વસીશ; પરંતુ અહીંથી પાછો કિષ્કિન્ધામાં તો નહિ જ જઈશ. અરે, હું સીતાની ભાળ ચેળવ્યા વિના જ પાછો જઈશ તો સર્વ વાનરો સહિત અંગદ પણ પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે.’ એ પ્રમાણે પાછા નહિ જવાનો દંઠ નિશ્ચય કરીને કપિવર હંતુમાને પોતે જીવતા રહેવું કે નહિ એ સંબંધી પુનઃ વિચાર કર્યો : ‘અરે, પણ પ્રાણોનો ત્યાગ કરવામાં તો ઘણા દોષો રહેલા છે; માટે મારે મરવું તો નહિ જ. જીવતા મરુઓને અનેક મંગળ પ્રાપ્ત થાય છે; માટે હું મારા પ્રાણોનો ત્યાગ નહિ કરું. હું જીવતા હોઈશ તો કોઈક કાળે પણ રામચંદ્ર વગેરેના સમાગમને પ્રાપ્ત થઈશ. એવી રીતના અનેક વિચારો કરી પોતાના મનમાં અત્યંત દુઃખ ધરતો કપિવર હંતુમાન શોકસમુદ્રમાં ડૂબવા લાગ્યો. ૪૧-૪૨ છેવટે પોતાના ધૈર્યબળનો આશ્રય કરી તેણે વિચાર્યું : ‘અરે, મારે આમ ખેદ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી એ હું મહાબળવાન રાવણનો વધ કરીશ, તો સીતાનું હરણ કરી લાવ્યાનું વેર વાળ્યું ગણાશે; અથવા તો જેમ કેઈ પશુને તેના ધણીને સ્વાધીન કરવામાં આવે છે, તેમ હું રાવણને ઊપાડીને સમુદ્ર ઉપર થઈ રામચંદ્રની પાસે લઈ જઈશ અને તેમને સ્વાધીન કરીશ. એમ કરવાથી પણ મારો અહીં આવ્યાનો પ્રયત્ન સફળ થશે. ૪૩, ૪૪

ઉપર્યુક્ત વિચાર કર્યા પછી ચિંતા અને શોક વડે વેરાયેલો કપિવર હંતુમાન પુનઃ પણ વિચાર કરવા લાગ્યો : ૪૫ ‘અરે, ન્યાં મુખી યથાસ્તિવની રામપત્ની સીતા મારી દષ્ટિએ પડશે નહિ.

- કહેવત છે કે, ‘જીવતા નર બડા પારે’ તથા ‘જીવજીવતી પદ્મવતી’ જીવતા પુરુષ સેંકેરા માન-લિંગ પ્રત્યક્ષ હોય છે.

ત્યાં સુધી હું લંકાનગરી વિષે જ તેની વારંવાર શોધ કરીશ.^{૧૦} માત્ર સંપાતિના પચન ઉપર વિશ્વાસ રાખીને રામચંદ્રને હું કદાચ અહીં તેડી લાવું અને સીતા તેમના કીકામાં આવે નહિ, તો તેઓ કોધાયમાન થઈને સર્વ વાનરોને બાળી ભસ્મ કરી નાખે.^{૧૧} માટે હવે તો મારે અજબજળનો ત્યાગ કરીને તથા ઇંદ્રિયોનું નિયમન કરીને અહીં જ રહેવું ઠીક છે; તેમ કરવાથી જ રામચંદ્રાદિ રાજકુળનો તથા સુગ્રીવાદિ વાનરકુળનો નાશ થતો બાટકશે.^{૧૨}

રાવણના રાજમહેલના ભિંબા કિંહા પર બેસી ઉપયુક્ત વિચાર કરતા પવનસુત હંતુમાનની દૃષ્ટિ ત્યાંથી થોડેક દૂર આવેલી અશોકવાટિકા પર પડી. તેને ભેઈ હંતુમાનને વિચાર આવ્યો: ‘આ સામે મોટી અશોકવાટિકા દેખાય છે, જેમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો થોભી રહ્યાં છે. હજી સુધી મેં એ સ્થળે શોધ કરી નથી, માટે હવે ત્યાં જઈ હું સીતાની શોધ કરીશ.’^{૧૩} પ્રથમ આઠ વસુઓ, અગિયાર રુદ્રો, બાર આદિત્યો, બે અગ્નિનીકુમારો અને વાયુદેવને નમસ્કાર કરીને હું રાક્ષસોના શોધની શુદ્ધિ કરવા માટે અશોકવાટિકામાં જઈશ.^{૧૪} અને રાવણાદિ સર્વ રાક્ષસોને છોડીશ. પછી જેમ પ્રસન્ન થયેલા તેવ તપસ્વીને તપની સિદ્ધિરૂપ દળ-વરદાન આપે છે તેમ હું ઇક્ષ્વાકુકુળને આનંદ આપનારાં જનકનંદિની સીતા રામચંદ્રને આપીશ.^{૧૫}

પછી શોક અને ચિંતાને લીધે આકુળ ઇંદ્રિયોવાળો વાયુયુગ્મ હંતુમાન કણવાર ધ્યાન ધરીને ઊભો થયો.^{૧૬} અને જોત્યો: ‘રામ, લક્ષ્મણ, સીતા, રુદ્ર, ઇંદ્ર, ધમ, અનિલ, ચંદ્ર, અગ્નિ અને સર્વ દેવગણોને હું નમસ્કાર કરું છું.’ એ પ્રમાણે સર્વ દેવોને તથા કપિરાજ સુગ્રીવને પણ નમસ્કાર કરી કપિવર હંતુમાન ચોતરફ દૃષ્ટિ ફેરવી અશોકવાટિકા પ્રત્યે જવા તત્પર થયો. પવનસુત હંતુમાને પોતાના મન સાથે અશોકવાટિકામાં જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરીને ‘ત્યાં ગયા પછી શું કરવું?’ એ બાબતનો પણ વિચાર કયો કે મોટાં મોટાં વૃક્ષોવાળી અને સર્વ પ્રકારના સંસ્કારોથી સંસ્કૃત

થયેલી^૧ એ રમ્ય અશોકવાટિકામાં નક્કી ધણી રાક્ષસો હશે. વળી મહાસમર્થ રાવણે પ્રત્યેક વૃક્ષવૃક્ષ કરવા માટે કેટલાક રણેવાળો પણ રાખ્યા હશે કે બેથી આખા વિશ્વમાં ગતિ કરનારા ભગવાન વાયુ પણ ત્યાં બેસેલેર વાતો નહિ હોય! રામચંદ્રનું કાર્ય કરવા માટે તથા રાવણ વગેરે રાક્ષસો મને ન દેખી શકે જોડલા માટે મેં મારા શરીરને સુક્ષ્મ કર્યું છે; એથી મને કોઈ પણ ભેઈ શકશે નહિ. ઋષિમણુ સહિત સર્વ દેવગણો મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો. સ્વયં ભૂ ભક્ષા, અગ્નિ, વાયુ, વજ્રધર ઇંદ્ર, પાશધર વરુણ, ચંદ્ર, સૂર્ય અને અગ્નિનીકુમાર વગેરે સર્વ દેવતાઓ મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો.^{૧૭-૧૪} પ્રભાપતિ ભક્ષદેવ, સવળાં ભૂતપ્રાણીઓ અને એ સિવાયના સર્વ અવ્યક્ત દેવતાઓ પણ મને આ કાર્યમાં સિદ્ધિ આપો.^{૧૫}

એવી રીતે દેવતાઓની પ્રાર્થના કરીને વળી કપિવર હંતુમાન સતી સીતાનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો: ‘અહો! જનકનંદિની સીતાનું સુખ કે જે ભિંબી નાસિકવાણું, સ્વેત હાંતવાણું, મણુ વિનાનું, શુદ્ધ હાસ્યવાણું, કમળપત્ર સમાન નેત્રવાણું અને નિર્મળ ચંદ્ર સરખી કાંતિવાણું છે, તેણું દર્શન હું ક્યારે પામીશ?^{૧૬} અરેરે, છુદ્ધ, કુદ્ધ અને દુર સ્વભાવના તથા ભયંકર છતાં ઉપરથી સુશોભિત વેષ ધારણ કરનારા પાપી રાવણે બળાત્કારે હરણ કરી આવેલાં જનકનંદિની સીતાનાં દર્શન મને શી રીતે થઈ શકશે?’^{૧૭}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલૂત આલોક્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રસંક્રમાં ૧૩મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૪ મો

હંતુમાનનો પ્રયત્ન-અશોકવાટિકા

સ મુદ્ગર્તમિવ જ્વાતા મનસા જાલિગમ્યતામ્ ।
અવસ્તુતો મહાતેજઃ પ્રાકારં તસ્ય વેદમત્ ॥ ૧ ॥
પોતાના મનમાં થોડીક વાર સીતાનું ધ્યાન ધરીને પછી તુરત જ મહોત્તેજસ્વી પવનસુત હંતુ-

+ વૃક્ષોની આસપાસ ક્રમાસ કરવા, બળચિંત્રન કરવું, વગેરે સંસ્કારો જેમાં દરેકજ થતા હતા એવો.

માન રાવણના રાજમહેલના કોટ પરથી કૂદીને અશોકવાટિકાના કોટ પર ગયો. તે વાડીમાં વસંત-ઋતુ વિષે પ્રકૃષ્ટિત થયેલાં સાલ, તાલ, અશોક, રમ્ય અંપક, ઉર્વાલક, નાગકેસર, આંબા અને એ સિવાય બીજાં પણ વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષો હતાં તે હનુમાનના બેવામાં આંખ્યાં.^{૧૦-૧૨} અનેક આંબા-વાડિયાં તથા હજારો પ્રકારની લતાઓથી શોભી રહેલી એ વાડીને બેઈ, કપિવર હનુમાન જેમ ધનુષ્યમાંથી બાણ છૂટે, તેમ કોટ પરથી અંદર કૂદી પડ્યો.^{૧૩}

રમ્ય વાટિકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી કપિવરે બેથ્ય, તો તેમાં અનેક ભતનાં પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં, મહમત્ત હરિણો આમતેમ કૂદી રહ્યાં હતાં, પુષ્પો તથા ફળોથી લચી રહેલા અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો તે વાટિકાની શોભામાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં, કોકિલા અને બ્રમર વગેરે પક્ષીઓનો મધુર શ્વનિ સંભળાતો હતો તથા સ્થળે સ્થળે ઊગેલાં સોનેરી અને ફેપેરી વૃક્ષોથી તે વાટિકા ઉદય યામતા સૂર્યની પેઠે ઝળહળી રહી હતી.^{૧૪-૧૭} વસંતઋતુ હોવાને લીધે એ વાટિકામાંનાં સર્વ મનુષ્યો હર્ષ-સુકત જણાતાં હતાં, યુગો તથા પક્ષીઓ મહમત્ત થઈ રહ્યાં હતાં અને મયૂરોના મધુર કેકારવ સાંભળવામાં આવતા હતા. એ સર્વ શોભા ભેતો કપિવર હનુમાન પ્રશંસનીય આચરણવાળા સતીશિરો મધિ સીતાની શોધ કરવા લાગ્યો. એક વૃક્ષ પરથી બીજા વૃક્ષ પર જતો કપિવર હનુમાન રાત્રિ વિષે ક્રુણે સૂતેલાં પક્ષીઓને જગાડવા લાગ્યો.^{૧૮} વૃક્ષો પણ પક્ષીઓના ઊડવાને લીધે તે પક્ષીઓની પાંખોના વાયુથી પોતા પરના રંજિતગી પુષ્પોને ખેરવવા લાગ્યા. ખરી પડતાં પુષ્પોથી છવાયેલો પવનસુત હનુમાન બહુ અશોકવાટિકામાં પુષ્પોને પર્વત જ હોય એવી રીતે શોભવા લાગ્યો.^{૧૯-૨૧} વૃક્ષસમૂહમાં ચોરેર ફરતા કપિવર હનુમાનને બેઈને સર્વ જૂત-પ્રાણીઓ એવા સમયે તેને સાક્ષાત દેહધારી વસંતઋતુ જ માનવા લાગ્યાં.^{૨૨} વૃક્ષો પરથી ખરી પડેલાં ભતભતનાં પુષ્પોથી ઢંકાયેલી અશોકવાટિકાની ભૂમિ અલંકારથી

અલંકૃત થયેલી ઉત્તમ સુંદરી જેવી શોભવા લાગી. મહાભળવાન હનુમાનના વેગથી કંપાયમાન થયેલા વૃક્ષો પરથી અનેક વર્ષાનાં પુષ્પો એ સમયે ખરી પડ્યાં હતાં.^{૨૩-૨૪} એ પ્રમાણે પાદડાં, પુષ્પ તથા ફળ ખરી પડવાને લીધે અશોકવાટિકાનાં વૃક્ષો જીગારમા હારી જવાથી સ્ત્રી અને આભૂષણાદિ વચરના થયેલા જીગારી લોકો સરખાં દેખાતાં હતાં. કપિવર હનુમાનના વેગથી કંપાયમાન થયેલા વૃક્ષો પુષ્પ, ફળ તથા પત્ર ખરી પડવાને લીધે અને પક્ષીઓ ઊડી જવાને લીધે શુષ્ક ધર્મ રહ્યાં અને આશ્રય કરવાને અયોગ્ય થઈ પડ્યાં.^{૨૫-૨૭} હનુમાનના લાંબા હાથ તથા અચળના વેગથી જેમાંનાં ચોટાં ચોટાં વૃક્ષો લાંબી પડ્યાં હતાં એવી અશોકવાટિકા, એ વેળા બેના કેશ વીખરાઈ ગયા હોય, જેનો અંગરાગ કુસાર્ધ ગયો હોય, જેના અધરોઠનું પાન કરેલું હોય, જેના અંગ પર નખ તથા હાંતના ક્ષત થયા હોય એવી કોઈ સુવતી સરખી જણાતી હતી. વર્ષાઋતુના વાયુ જેમ મેઘ સમૂહને વિખેરી નાખે છે, તેમ કપિવર હનુમાન મોટી મોટી લતાઓને વિખેરી નાખવા લાગ્યો.^{૨૮-૨૯} સીતાની શોધ કરવા માટે અશોકવાટિકામાં ફરતા હનુમાને કેટલેક સ્થળે મહિમય, રૌપ્યમય તથા સુવર્ણમય ભૂમિ લીટી.^{૩૦} વળી ત્યાં આગળ ભુલકા ભુલકા પ્રકારની કેટલીક વાવો પણ તેના બેવામાં આવી. એ વાવોમાં નિર્મળ જળ ભરેલું હતું, અમૂલ્ય મહિજ્જિત પગથિયાં તેમાં શોભી રહ્યાં હતાં,^{૩૧} મોટી અને પ્રવાહની તેમાં રેતી જણાતી હતી, તેની ભીંતો સ્ફટિકમણિની બનાવેલી હતી, તેના કિનારા પર સુવર્ણમય વૃક્ષો શોભી રહ્યાં હતાં,^{૩૨} ખીલેલાં કમળોની સુવાસ તેમાં બહેકી રહી હતી, ચક્રવાક પક્ષીઓ તેની શોભામા વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં અને કોકિલા, હંસ, સારસ વગેરે પક્ષીઓના કલરવથી તે ગાળ રહી હતી. વળી એ વાવોની આસપાસ અનેક વૃક્ષોથી ઘેરાયેલી અને અમૃત સરખા સ્વાદિષ્ટ જળથી ભરેલી કેટલીક નહેરો પણ બેવામાં આવતી હતી. એ વાવો સેંકડો લતાઓથી છવાયેલી હતી, તેની આસપાસ કદમ્બવૃક્ષો

શોભી રહ્યાં હતાં, તેનું જળ પુષ્પચુએથી ઢંકાયેલું હતું અને તેના પર કરવીરવૃક્ષોની જાળી પડી રહી હતી.

ઉપયુક્ત વાટિકાઓને ભેતો કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન શોકાક આગળ આજ્યો, ત્યારે મેઘ સરખા દેખાવવાળો એક રમ્ય પર્વત તેની દિશ્વે પડ્યો. એ પર્વતની ઉપર અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો જોવામાં હતા; ચિત્રવિચિત્ર શિખરો જળહળી રહ્યાં હતાં; તથા મોટાં મોટાં શિલાગૃહો તેમાં આવી રહ્યાં હતાં. ૧૪-૨૦ જેમ કોઈ કોઈ પામેલી સ્ત્રી પોતાના સ્વામીના ભોળામાંથી કીછળીને પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે પર્વતમાંથી નીકળીને પૃથ્વી પર પડી વહન કરતી એક નદી પણ કપિવર હનુમાનના ભેવામાં આવી. ૨૧ જે નદીના જળમાં કિનારા પરનાં વૃક્ષોની શાખાઓ છૂટી રહી હતી; એથી બહુ સ્વામીથી રિસાઈને પિયરમાં ચાલી જતી સ્ત્રીને તેની સખીઓ વારતી હોય એમ લાગતું હતું. ૨૨ કેટલીક વેળા વૃક્ષોની શાખાઓના અથડાવાથી એ નદીનું જળ પણ પાછું વળતું હતું; ત્યારે બહુ રિસાયેલી કોઈ સ્ત્રી પ્રસન્ન થઈ પુનઃ પોતાના સ્વામીની પાસે જતી હોય એવો પ્રતિભાસ થતો હતો. ૨૩ એ પર્વતની નજીકમાં જ અનેક પ્રકારનાં પક્ષીઓથી ભરેલી પક્ષિનીઓ* હનુમાનની નજરે પડી; ૨૪ તેમ જ શીતળ જળથી ભરેલી એક દીર્ઘિકા* પણ તેના ભેવામાં આવી. તે દીર્ઘિકામાં ચોતીની ફેલી હતી, ઉત્તમ મહિજડિત પગથિયાં હતાં; ૨૫ તેની ચોમેર આવેલાં વનોથી તથા અનેક જાતિનાં હરણોથી તે ચિત્રવિચિત્ર દેખાતી હતી; વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલા રમ્ય મહાલયો તેની આબુઆબુ શોભી રહ્યાં હતાં અને તે ચોમેર જનાવેલા લતા-મંડોપોથી અલંકૃત થયેલી હતી. એ દીર્ઘિકાની આસપાસ જે જે વૃક્ષો આવેલાં હતાં, તે તે સર્વ પુષ્પ તથા ફળયુક્ત હતાં અને તે સર્વ ગોળ છત્રાકાર હોવાથી ઘાટી છાયાવાળા હતાં. એ પ્રત્યેક

વૃક્ષની નીચે જોસવા માટે સુવર્ણની વેદિકાઓ જનાવેલી હતી. ત્યાંથી આગળ ચાલતાં કપિવર હનુમાને અનેક લતાઓ વડે વીંટાયેલું સુવર્ણ સમાન પ્રકાશતું એક 'શિશપા' નામનું વૃક્ષ જોયું. પવનસુત હનુમાને દિશ્વ કરી. તો ત્યાં આગળ કેટલાક પ્રકાશમાન ભૂમિભાગ તથા ષરણોએ તેના ભેવામાં આવ્યાં; તેમ જ મયૂરના કંઈ સમાન દેખાવવાળાં બીનાં પણ કેટલાંક સુવર્ણવૃક્ષો તેની નજરે પડ્યાં. ૨૬-૨૮ જે વૃક્ષોની મેરુપર્વત જેવી જળહળતી કાંતિને લીધે મહાકપિ હનુમાન પોતાને સુવર્ણમય થયેલો માનવા લાગ્યો; ૨૯ તેમ જ વાદ્યથી કંપાયમાન થવાને લીધે સેંદઢો વૃધરીઓની પેઠે નાદ કરતાં, પ્રફુલ્લિત શાખાઓવાળાં અને નવીન અંકુરવાળાં એ સુવર્ણવૃક્ષોને જોઈ તે અતિ વિસ્મિત થયો. પછી તેણે અત્યંત વેગથી પૂર્વોક્ત શિશપા વૃક્ષ પર ચડીને વિચાર કર્યો: ૪૦, ૪૧ 'દેવેચ્છાને લીધે દુઃખથી પીડાતાં અને રામચંદ્રનાં હર્શનની લાલસાથી આમતેમ ફાંફાં મારતાં વિદેહતનયા સીતાને હું કહાથ અહીં રહીને જોઈ શકીશ. ૪૨ અરે, અંહન. ચંપક અને ચોરસલી વગેરેનાં વૃક્ષોથી સુશોભિત જણાતી આ રમ્ય વાટિકા નિશ્ચય દુરાત્મા રાવણની જ હશે. ૪૩ અહીંયાં પક્ષીઓએ રેવેલી આ નલિની* પણ ઘણી રમ્ય જણાય છે. જો રામચંદ્રની સીતાને અહીં રાખવામાં આવ્યાં હશે, તો તે દુરતાં દુરતાં જરૂર અહીં આવશે. અરે, રણુવીરથી વિશેષ પારમેલા જનકી કે જે વનમાં ફરવામાં આનંદ માનન રાં છે, તે અવશ્ય અહીં આવશે. ૪૪, ૪૫ જો સતી સીતાને અહીં રાખવામાં આવ્યાં હશે તો અહીંનાં સાહિતગાર થયેલાં અને મૃગનાં જમ્યા જેવા નેનવાળા એ જનકી પોતાના સ્વામી રામચંદ્રનું ચિંતન કરતાં નિશ્ચય આ તરફ આવશે ૪૬ અરે. રામવિયોગના શોકથી તપી રહેલાં રામચંદ્રનાં પ્રિય પત્ની અને જનકરાજનાં પુત્રી સીતા જરૂર અહીં આવશે. રામચંદ્રની સીતા પ્રથમથી વનચર પ્રાણીઓ. પર પ્રીતિ થરાવે છે, તેથી તે અવશ્ય આ શિશપાવૃક્ષની પાસે આવશે.

* પર્વત તરફ પાછું જવું હતું

+ વનોપરીઓ.

* કિનારા પામેલી નાની તળાવડી અથવા હોળ.

રાત્રિ પૂરી થવા આવી છે તેથી સંધ્યાવાસન કરવા-
માં આસક્ત મનવાળાં સૌંદર્યવતી શ્રીમતી
સીતા પ્રાતઃકાળની સંધ્યા-ધ્યાન-ઉપાસના કરવા
માટે આ પ્રવિત્ર જળવાળી નદી ઉપર નિશ્ચય
આવશે જ. ૪૭-૪૯ રાવણે જનકનંદિની સીતાને
અહીં જ રાખ્યાં હશે; કેમ કે આ અશોકવાટિકા
અને નિર્મળ જળવાળી આ નદી એ પવિત્ર આય-
ત્રવાળાં સતીશિરોમણિ સીતાને વાપરવા યોગ્ય
છે. ૫૦ અંરુણી સીતા ભેજવતાં હશે, તો પ્રાતઃ
કાળ થતાં અવશ્ય આ સીતાજી જળવાળી નદી
પર આવશે જ. ૫૧

અશોકવાટિકામાં જઈ શ્રીમાન રામચંદ્રનાં
ધર્મપત્ની સતી સીતાના આગમનની વાટ ભેતો
કપિવર હનુમાન પ્રકૃષ્ટિત શિંશપાવૃક્ષનાં પાંદડાંની
ઘટામાં સંતાઈને સઘળી રચના ભેવા લાગ્યો. ૫૨
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત વાલ્મીકિય શ્રીરામાયણના
સુદર્શકાંડમાં ૧૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સીતાજીનાં સંકટ

સર્ગ ૧૫ મો

અશોકવાટિકામાં સીતાનું દર્શન

સ લીક્ષમાણસ્તત્તરુઓ માર્ગમાણઙ્ગ મૈથિલીમ્ ।

અવેક્ષમાણઙ્ગ મહીં સર્વાં તામન્વૈક્ષત ॥ ૧ ॥

શિંશપાવૃક્ષ પર બેઠેલો કપિવર હનુમાન
સીતાની શોધ કરવા માટે ચોતરફ ભેવા લાગ્યો
અને નીચી નજર કરી અશોકવાટિકાની સઘળી
જૂંમિ તપાસવા લાગ્યો. ૧ જેના પર ‘સંતાનક’
નામની ઘટાઓ વીંટાયેલી હતી; દિવ્ય ગંધો
અને રસોથી અલંકૃત હોવાને લીધે બધે બીલું
નંદનવન જ હોય એવી તે જણાતી હતી; મૃગો
તથા પક્ષીઓથી વ્યાપ્ત હતી; તેમાં મોટાં મોટાં
મહાલેયો તથા મંદિરો આવેલાં હતાં અને કૌકિલ
વગેરે પક્ષીઓના મધુર સ્વરથી ગાજી રહી હતી; ૨
સુવર્ણમય કમળોવાળી વાષિકાઓથી તે અત્યંત
શોભી રહી હતી; તેમાં સ્થળે સ્થળે મોટાં મોટાં
આસનો તથા ગાદીઓના ઊંઘાવી રાખ્યાં હતાં;
તેમાં ઘણાંક લોચરોં પણ બનાવેલાં હતાં ૩ અને

સર્વ ઋતુમાં પુષ્પ તથા ફળયુક્ત રહેનાં વૃ-
તેમ જ પ્રકૃષ્ટિત અશોકવૃક્ષની શોભાથી એ જ
ઉદય પામેલા સૂર્યની પ્રભા સરખી બનેલી
હતી. ૪ એ અશોકવાટિકાની વૃક્ષઘટામાં
વડે અલંકૃત થયેલાં હંભરો પક્ષીઓ લીક્ષ-
નીકળતાં હતાં, એથી તે વૃક્ષોની શાખ-
પાંદડાં વિનાની થઈ ગઈ હોય એમ જણા-
વળી યદ્યપી માંડીને ટોચ સુધી પુષ્પયુક્ત
હોવાને લીધે આનંદ ઉપભવનાં બને પુષ્પ
ભારથી નમી જવાને લીધે પુષ્પને ઘડી તેમાં
અશોકવૃક્ષો તથા પ્રકૃષ્ટિત ધર્મિકાવૃક્ષો એ
ખાખરાનાં વૃક્ષોથી છવાયેલી એ જૂંમિ બધે બેસે
થી પ્રત્યક્ષિત થઈ હોય એવી દેખાતી હતી. ૫
ત્યાં લાંબા મૂળવાળા પુષ્પાં, સતપત્ર, વંશ એ
ઉદાલક વગેરે ખીન્ન ઘણાં વૃક્ષો પ્રકૃષ્ટિત થયે
લીધે શોભી રહ્યાં હતાં. ત્યાં આવેલાં કમળો
વૃક્ષોમાંનાં કેટલાંક સુવર્ણના મેઘ પ્રભાવમાં હતાં
કેટલાંક અગ્નિની શિખા સરખો તેમની હતાં
અને કેટલાંક કાજળ સમાન સ્વામ રંગી હતાં.
દિવ્ય અને રચ્ય કાંતિવાળી એ વાલ્મીકિ રસો
નંદનવન કરતાં તથા કુબેરના ચૈત્રવ વન કરતાં
પણ અધિક શોભતી હતી. પુરોહિતો તમાજો
છવાયેલું એ વન બધે બીલું આકાશ જ એમ
અથવા તો બધે હંભરો રસોથી ભરેલો પ્રભો
સસુર જ હોય એવું શોભતું હતું. ૬ સર્વ ઋતુમાં
પુષ્પ-ફળ આપનારાં અને મધુની સુગંધથી વધેલી
રહેલાં ઉત્તમ વૃક્ષોથી તે ભરેલું હતું. ૭-૧૨ તેમાં
મૃગાદિ પશુઓ તથા કૌકિલાદિ પક્ષીઓના બોલો
પ્રકારના નાદ થઈ રહ્યા હતા અને વિવિધ પ્રભાવો
સુગંધ ફેલાયેલી હોવાથી તે વન ઘણું જ પવિત્ર
તથા મનોહર લાગતું હતું. ૧૪

સઘળી શોભા એવા પક્ષી વાનરશ્રેણી હનુમાને
બીજી તરફ દષ્ટિ કરી તો ત્યાંથી થોડેક દૂર વાલ્મીકિ
ના મધ્યભાગમાં ગોળ ઘૂમટવાળો અને અત્યંત
જીવો એક શ્વેત મહેલ તેના ભેવામાં આવ્યો. એ
મહેલમાં એટલી તો સુગંધ પ્રસરી રહી હતી કે
બધે તે બીજે ગંધમાદન પર્વત જ હોય એવું

વિથાગે ઝૂરી રહેલાં મહાસતી સીતા-અશોકવાટિકામાં

- કહ્યું, વિકરાળ અને આયુધવાળી રાક્ષસીએ વચ્ચે સીતાનું દીનતા બેવા મેલા વચ્ચે, જાસ ને નિસ્તેજ ચહેરે, નિરાહારી દુર્બળ શરીરે અને અશ્રુ તથા નિ શ્વાસ વરસાવતા ઔરમના ધ્યાનમાં બેઠા છે તે છતાં તેમણે સતીત્વ, શ્રાન-ચારિત્ર્ય, શરીરનું ચળ સ્વીકાર્યું અને વિશાળ નેત્ર, એ સર્વ બેવા તો અનુપમ હતા કે બેથી તે સાક્ષાત્ લક્ષ્મી બેવા અને મહાતપસ્વિની બેવા દેખાતા હતા

લાગતું હતું. મહેલ હજારો સ્તંભો વડે શોભી રહ્યો હતો. ૧૫, ૧૬ વળી તેમાં પરવાળાનાં પગથિયાં અનાભ્યાં હતાં અને બાંધાંત્યાં સુવર્ણની વેદિકાઓ કરી સોખી હતી. પોતાની નિર્મળ કાંતિ વડે ભળ-હળી રહેલો એ મહેલ ભોનાસની આંખને આંછ દેતો હતો અને અત્યંત ઊંચો હોવાથી બહુ આકાશને અડકતો હોય એવો જણાતો હતો. ૧૭

ઉપર્યુક્ત મહેલ દષ્ટિએ પડતાં કપિવર હંડુ-આને તે તરફ ધારીને બેઠું, તો ત્યાં આગળ અનેક શક્તિશાળી ટોળામાં ભેટેલી અને જેણે મહિન વચ્ચે ધારણ કર્યાં હતાં તેવી એક સ્ત્રી તેના ભવામાં આવી. (એ સ્ત્રી તે ઘીલ કેઈ જ નહિ, પરંતુ જેની શોધ માટે હંડુમાને આટલો બધો શ્રમ ઉઠાવ્યો હતો, તે સતીશિરોમણિ રામપત્ની સીતા જ હતાં.)

એ જનકનંદિની સીતા ઘણા ઉપવાસ કરવાથી કૃશ થઈ ગયાં હતાં અને રામચંદ્રનો વિયોગ થવાથી હીનની પેઠે વારંવાર નિસાસા નાખતાં હતાં. સુંદર કાંતિવાળાં હોવા છતાં પણ તે શુકલ-પક્ષના આરંભમાં જણાતા ક્રિતીયાના ચંદ્રની પેઠે મંદમંદ જ પ્રકાશતાં હતાં અને વિરહદુઃખથી પીડાતાં હોવાને લીધે ધ્રુમાઠાથી ઘેરાયેલી આસિ-શિખા સરખાં નિસ્તેજ જણાતાં હતાં. ૧૮-૨૦ તેમણે મહિન થયેલું અને ફાટી ગયેલું પીળા રંગનું એક વેશગી વચ્ચે બોલ્યું હતું. એ સમયે તે બહુ અલંકાર તથા કમળ વિનાની અને મહિન વચ્ચે ધારણ કરનારી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી હોય એવાં શોભતાં હતાં. ૨૧ પતિવિયોગના દુઃખથી સંતપ્ત થયેલાં, શક્તિશાળી પીઠા પાયેલાં અને અંગે અતિ કૃશ થઈ જવાને લીધે તપસ્વિની સરખાં દેખાતાં એ બનકી રાહુથી પીઠાયેલી રાહિણીની પેઠે નિરંતર પોતાનાં નેત્રમાથી અશ્રુ ઝેરવતાં હતાં, ભોજન-પાન નહિ કરવાથી તે અતિશય સુકાઈ ગયા હતાં છતાં પણ નિરંતર પોતાના સ્વામી રામચંદ્રના ધ્યાનમાં તત્પર રહેતાં હતાં. ૨૨ પોતાના પ્રિયજન રામ-લક્ષ્મણાદિથી વિખૂટા પડેલા અને સત્તરદિવસ શક્તિશાળી જ વીંટાયેલાં એ બનકી બહુ પોતાના

ટોળાથી વિખૂટી પડેલી અને કૂતરીઓથી વીંટા-યેલી મૃગલી જેવાં હીસતાં હતાં. ૨૩, ૨૪ કાળા નાગ જેવી તેમની એક વેણી છેક જલન સુધી લટકતી હતી, તેથી તે વર્ષાઋતુ વીટી ગયા પછી સ્થામ પડેલી વનરાણીથી જેમ વનભૂમિ શોભે તેમ શોભતાં હતાં. ૨૫

નિરંતર સુખ ભોગવવા ચોક્કસ અને દુઃખ તો જેણે નજરે બેઠું પશુ ન હતું, એવા વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા કે જે કદને લીધે અતિશય કૃશ થઈ ગયાં હતાં અને જેણે મહિન વચ્ચે ધારણ કર્યાં હતાં, તેને બેઈ કપિવર હંડુમાને કેટલાંક કારણો ઉપરથી 'આ સીતા જ છે' એવો નિશ્ચય કર્યો. ઇચ્છિત રૂપ ધરનારો રાવણ જ્યારે સીતાને આકાશમાર્ગે ફરી જતો હતો, ત્યારે એ કપિવર સીતાનું બેઠું રૂપ બેઠું હતું, તેનું જ આજે પશુ ભવામાં આવતું હતું. સતીશિરોમણિ સીતાનું સુખ પુષ્ટિમાના ચંદ્ર સરખું હતું. જૂકુટીઓ સુંદર હતી, સ્તન ગોળ અને ચોક્કસ હતાં. ૨૬-૨૮ સતી સીતા પોતાની દિવ્ય કાંતિ વડે સઘળી દિશાઓને અધકાસ્પદિત કરતાં હતાં. તેમનો કંઠ નીલવર્ણો હતો, તેમના ઝોલ શિંગફળ સરખા હતા અને તેમનો મધ્યભાગ ઘણો સુંદર હતો; તેમના સર્વ અવયવો નાજુક હતા. ૨૯ કામદેવની સ્ત્રી રતિના સરખાં સૌંદર્યવાળાં અને કમળની પાંખડી જેવા નેત્રવાળાં કૃશાંગી સીતા પૂણ્યચંદ્રની પ્રભાની પેઠે સર્વ જગતને આનંદિત કરનારાં હતાં; નિયમ-વ્રત પાળનારી તાપસીની પેઠે તે પૃથ્વી પર ભેટેલાં હતાં; દુઃખને લીધે વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખતાં હોવાને લીધે તે ચોટી નાગણના જેવાં લાગતાં હતાં અને અસિની શિખા જેમ ધ્રુમાઠાથી વીંટાઈ જાય, તેમ તે વૃદ્ધિ પાયેલી મહાન શોક-બળ વડે વીંટાઈ ગયાં હતાં. ૩૦-૩૨ એ વેળા વિદેહપુત્રી સીતા બહુ અર્થસંદેહસુક્ત થયેલી સ્મૃતિ જ હોય અથવા અન્યાયને લીધે નષ્ટ થવા માટેલી ઋદ્ધિ જ હોય; કિંવા નાનિતક યુક્તિથી હણાયેલી શ્રદ્ધા જ હોય અથવા ઇચ્છિત પદાર્થ નહિ મળવાથી ભંગ થયેલી આશા જ હોય; અથવા

જેમાં વિદ્ય આવી પડયું છે, એવી સિદ્ધિ જ હોય; અથવા રાજ-દેવાદિથી કલુષિત થયેલી બુદ્ધિ જ હોય, અથવા મિથ્યા અપવાદથી કલંકિત થયેલી કીર્તિ જ હોય એવાં જણાતાં હતાં. પોતાના સ્વામી રામચંદ્રની સેવામાં અંતરાય પડવાથી તથા રાક્ષસી-ઓ તરફની પીડાથી આક્રુણ થયેલાં એ બનકી હરિણના બચ્ચા સરખાં પોતાનાં નેત્ર વડે આમતેમ જોતાં હતાં; ૩૩-૩૫ અને અશ્રુગિંદુઓ વડે ભિન્ન થેલા તથા શ્યામ અને વાંકી બ્રૂકટિવાળા ઉદાસ જણાતા સુખથી વારંવાર નિસાસા નાખતાં હતાં. એ સમયે મલિન વસ્ત્ર તથા રજથી છવાયેલી શરીર-વાળાં સતી સીતા શ્યામ વાદળથી છવાયેલી ચંદ્ર-પ્રભા જેવાં દેખાતાં હતાં અને આભૂષણ પહેરવાને યોગ્ય છતાં આભૂષણ રહિત હતાં.

અભ્યાસ નહિ કરવાથી શિથિલ થયેલી વિદ્યા જેવી સીતાની અવસ્થા ભેદને, કપિવર હનુમાનના મનમાં મોટો સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. ઘણા ઘણા વિચારોને અંતે વ્યાકરણશાસ્ત્રના સંસ્કાર વિનાની હોવાથી અર્થાંતરને પ્રાપ્ત થયેલી વાણીની પેઠે અલંકાર-આભારણુરહિત હોવાથી તેણે સીતાને મહાકબૂટે ઓળખ્યાં. ૩૧-૩૮ વિશાળ નેત્રવાળાં અને પ્રશંસનીય આચરણવાળાં બનકીને ભેદને કપિ-શ્રેષ્ઠ હનુમાને બીજાં પશુ કેટલાંક કારણો ઉપરથી 'આ સીતા જ છે' એમ નિશ્ચયપૂર્વક માન્યું. ૪૦ શ્રીમાન રામચંદ્રે નિશાનીને અર્થે સીતાના અંગ પરનાં જે જે આભૂષણો હનુમાનને કહી સંભળાવ્યા હતાં, તે પ્રશ્નો આભૂણો એ સમયે સીતાના અંગને શોભાવી રહ્યાં હતાં, તે હનુમાનનાં જોવામાં આવ્યાં. સીતાના કાનમાં સુંદર ઘાટીલાં કુંકલ લટકતાં હતાં, તેમ જ 'શ્વદંબ્ર' નામના આભૂષણ પશુ તેમણે યોગ્ય રીતે ધારણ કર્યાં હતાં. વળી તેમના બન્ને હાથમાં મણિ અને વિદુમથી જડેલાં સુંદર કંઠા શોભી રહ્યા હતાં કે જે કંઠા ઘણા સમયથી હાથ ઉપર ને હાથ ઉપર જ રહેવાથી ઝાંખાં થઈ ગયાં હતાં. એ સમયે ભેદને કપિવર હનુમાને વિચાર કર્યો: 'શ્રીમાન રામચંદ્રે મને જે જે આભૂષણો કહી અતાવ્યાં હતાં તે જ આ છે અને સીતાએ તે પ્રમાણે જ તેને ધારણ કર્યો છે. ૪૧-૪૮ રઘુવીરે

વહુવેલાં આભૂષણો પૈકી જે આભૂષણો સીતાએ કબજામાં પર્વત પર ફેંકી દીધાં તે આ વખતે તેમના અંગ પર જોવામાં આવતાં નથી અને જે જોવામાં આવે છે તે સર્વ રઘુવીરે વહુવ્યાં હતા તે જ છે, જોમા જરા પશુ સંદેહ નથી ૪૨ અરે. સીતાનું ઉત્તમ પીતવણું જરિયાનનું ઉપવસ્ત્ર કે જે આકાશમાર્ગે હસાવી વેળા તેમના શરીર પરથી ખસીને કબજામાં પર્વત પર પડયું હતું તેને એ વેળા સર્વ વાનરોએ દીઠું હતું; ૪૫ તેમ જ એ વેળા સીતાએ ફેંકી દીધેલાં ઉત્તમ આભરણો કે જે ખણ-ખણાટ કરતાં પૃથ્વી પર આવી પડ્યાં હતાં તે પશુ સર્વ વાનરોનાં જોવામાં આવ્યાં હતા ૪૬ વળી સતીશિરોમણિ સીતાએ જે આ પીળું વસ્ત્ર પહેરેલું છે, તે ઘણા દિવસોથી પહેરેલું હોવાને લીધે અત્યંત મલિન થઈ ગયું છે; છતાં પશુ તે બહુ નવું જ હોય એવું જોયું છે. ૪૭ અહો! સુવહુ સરખા વહુવાળાં રામપત્ની સીતા બેઠે રામચંદ્રની દૃષ્ટિથી દૂર થયાં છે, તોપણ તેમના મનમાંથી દૂર થયાં નથી; અર્થાત્ રામચંદ્ર રતિદિવસ સીતાનું ચિંતન કર્યાં કરે છે. ૪૮ અહો! શ્રીમાન હશરથનંદન રઘુવીર જેના વિયોગને લીધે કારણ, આનુશંસ્ય, શોક અને મદન, એ ચારથી નિરંતર પીડાય છે, તે જ આ સીતા છે. 'હાય! મારી સીતું રાક્ષસોએ હરણ કર્યું' એવા વિચારથી બિપજનું કારણ; 'અરે, વનમાં પશુ જે મારા જ આશ્રયે રહેતી હતી તેણે હું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ' એવું આનુશંસ્ય; 'ધર્મોદિ કાર્યોમા સહાયજીત શનાદી પત્નીનો નાશ થયો' એવા વિચારથી થતો શોક અને 'હાય! મારી પ્રિયાથી હું વિખુટો પડ્યો' એવા વિચારથી ઉત્પન્ન થતો કામ-એ ચારેથી મહાત્મા રઘુવીર અહર્નિશ પીડાયા કરે છે. ૪૯, ૫૦ અહો! જેણે આ દેવીનું સ્વરૂપ છે તથા તેના પ્રત્યેક અંગોમાંનું જેણે લાવણ્ય છે. તેણે સ્વરૂપ તથા લાવણ્ય રામ-ચંદ્રમાં પશુ છે; માટે શ્યામ નેત્રવાળી આ સીતે અવશ્ય તેમની જ ભાર્યા હશે. ૫૧ અહો! આ દેવીનું મન નિરંતર રામચંદ્ર વિષે જ રમણ કરે છે અને રામચંદ્રનું મન પણ આને વિષે જ રમ્યા કરે છે.

સર્ગ ૧૬ મો-અશોકવનમાં સીતા-તેમને જોઈને હંતુમાનતા મનમાં થયેલા વિચાર ૬૧૭

જો પ્રમાણે પરપરનાં માનસિક સમાગમને લીધે જ ધર્મોત્તમા રઘુવીર અને સતીશિરોમણિ સીતા આટલા દિવસ સુધી જીવતાં રહ્યાં છે. જો જોમ ન હોય તો જો બંને જણાં એક મુહૂર્ત પણ જીવી શકે નહિ.^{૧૨} અહો! સીતાનો વિયોગ થયા છતાં પણ મહાધૈર્યવાન રામચંદ્ર શોકથી ન હઠતાં પોતાના જીવિતને ધારણ કરી રહ્યા છે, જો ખરેખર તેમણે હુંકર કર્યું હતું^{૧૩} છે.^{૧૪}

ઉત્તમ સ્વરૂપસૌંદર્યવાળાં અને હરેક પ્રકારે પતિભક્તિમાં જ આસક્ત રહેલાં જનકતનયા સીતાને જોઈ વાચુસુત હંતુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો અને પોતાના મન વડે શ્રીમાન રામચંદ્રને સંભારી તેમની લક્ષ્મી જ પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.^{૧૫}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણ્ડિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુરસંહતા ૧૫ મો સર્ગ ૪૧૭

સર્ગ ૧૬ મો

અશોકવનમાં સીતા-તેમને જોઈને
હંતુમાનતા મનમાં થયેલા વિચાર

પ્રશસ્ય તુ પ્રશસ્તાન્વાં સીતાં તાં હરિપુંગવાઃ ।
ગુણમિવામં વામં જ પુત્રભિન્નાવતોઽપ્રવલ્લ ॥૧॥

પ્રશંસનીય ચારિત્ર્યવાળાં સતીશિરોમણિ સીતાની તથા શ્રેષ્ઠ શુભવાળા મહાત્મા રઘુવીરની પ્રશંસા કરીને કથિવર હંતુમાન પુનઃ ચિંતાતુર થયો.^૧ અને એક મુહૂર્ત સુધી વિચારમાં તહીન થઈને પછી આંસુલયોં નેત્રે સીતા સાથે જોઈ વિલાપ કરવા લાગ્યો.^૨

હંતુમાન પોતાના મન સાથે વિચાર કરે છે : ‘અહો! વહીલ બનેથી ઉત્તમ શિક્ષણ પામેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ જેને પોતાના બેધેષળધુની પત્ની સમજીને માન આપે છે એવાં સતીશિરોમણિ સીતા પણ બ્યારે આવી દુઃખદ અવસ્થામાં આવી પહોંચે છે, ત્યારે તો કહેવું જ જોઈશે કે, આ લોક વિષે કાળજી અતિકંમણ કરવું અશક્ય છે.’^૩ જેમ ગંગાનદી વર્ષાઋતુ વિષે બીજી નાની નદીઓની જેઠે અત્યંત ક્ષોભ પામતી નથી, તેમ શુદ્ધિમાન રઘુવીર તથા મહાત્મા લક્ષ્મણના પરાક્રમે સારી રીતે બચતાં હોવાથી આ સીતા પણ આટલું બધું

દુઃખ પડવા છતાં વિશેષ ક્ષોભ પામતાં નથી.^૪ શીલ, વય, કુળ, આચરણ અને સામુદ્રિક શાસ્ત્રોક્ત લક્ષણોમાં સમાન એવાં આ સતીશિરોમણિ સીતાને યોગ્ય રામચંદ્ર છે અને સ્થામ નેત્રવાળાં આ સીતા શ્રીમાન રામચંદ્રને યોગ્ય છે.’

નવીન સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળાં અને સાક્ષાત્ લક્ષ્મીના સરખાં મનોહર સ્વરૂપવાળાં જનક-તનયાને જોઈને કથિવર હંતુમાન પોતાના મનમાં રઘુવીરનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો અને વળી વિચાર કરવા લાગ્યો : ‘અહો, વિશાળ નેત્રવાળાં આ બાનકીને અર્થે જ શ્રીમાન રઘુવીરે વાનરાજા વાલી કે જે સવલ્લના સરખો પરાક્રમી હતો તેને હણ્યો છે; તેમ જ લથકર પરાક્રમવાળા કળધેના પણ એટલા માટે જ નાશ કર્યો છે. ઈંદ્ર જેમ શંખરા-સુરનો નાશ કર્યો હતો, તેમ મહાત્મા રાઘવે પોતાના પરાક્રમ-બળે કરીને શુદ્ધ વિષે લથકર કર્મવાળા વિરાધ રાક્ષસોના પણ આ સીતાને અર્થે જ નાશ કર્યો છે. જનસ્થાનમાં રહેતી વેળા પણ આ સીતાને અર્થે જ શ્રીમાન રામચંદ્રે પોતાનાં અસિંધિયા એવાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે ચૌદ હજાર રાક્ષસોને હણ્યા હતા. મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે સંઆમભૂમિમાં ખરનો વધ કર્યો, ત્રિશિરોનો નાશ કર્યો તથા દ્રુપદને હણ્યો; જો પવ્વ આ સીતાને અર્થે જ, વળી મહાસમર્થ વાલીના અધિકારમાં રહેલું વાનરોત્તુ રાજ્યૈશ્વર્ય કે જે પ્રાપ્ત કરવું ઘણું જ કઠિન હતું, તે લોકવિખ્યાત કપિ સુગ્રીવને મળ્યું; જો પણ આ મહાસતીના પ્રતાપે જ.^{૫-૧૧} અરે! હું પોતે પણ આ જનકતનયા માટે જ ચોટા ચોટા નહ અને નદીઓના પતિ સસુરને જોળાળીને બહીં આભ્યો છું અને આખી લંકાનગરી શોધી બળ્યો છું.’^{૧૨} ખરેખર, મહાસમર્થ રઘુવીર આ સીતાને અર્થે સસુર પર્વતની આખી પૃથ્વીને તથા આખા જગતને ઊલટસૂલટ કરી નાખે તો તે પણ યોગ્ય જ ગણાય, જેમ હું ધારું છું.^{૧૩} જો ત્રણે લોકનું રાજ્ય અને જનકનંદિની સીતા, જે બંનેની સરખામણી કરવામાં આવે, તો આખું ત્રિલોકનું રાજ્ય સતીશિરોમણિ સીતાની એક રતી

બરાબર પણ ન થઈ શકે! પતિવ્રતધર્મમાં અઠગ રહેનારાં આ સીતા મિથિલાના રાજા અને ધર્મનું આચરણ કરનારા મહાત્મા જનકરાયની પુત્રી છે અને કમળના પરાગ સરખી વસણમિની ધૂળથી ઢંઢાયેલાં તે હળની અણીથી ખેડાતા વસંતેત્રમાંથી પૃથ્વી લેહીને નીકળેલાં છે.^{૧૪-૧૬} આ વશસ્વિની સીતા મહાપરાક્રમી શ્રેષ્ઠ આચરણવાળા અને સુહૃદમાં કહી પણ પાછી પાની નહિ કરનારા મહારાજા દશરથનાં પુત્રવધૂ અને ધર્મજ્ઞ, કૃતજ્ઞ તથા મહાપરાક્રમી રામચંદ્રનાં પ્રિય ધર્મપત્ની છતાં આજે તે રાક્ષસીઓને વશ પડ્યાં છે! અહો! સ્વામીના સ્નેહને લીધે મોટાં મોટાં હુંખોને પણ ન ગણકારતાં મહાસતી સીતાએ સર્વ લોગવિલાસોને ત્યાગ કરી પોતાના સ્વામીની સાથે નિર્જન વનમાં પ્રવેશ કર્યો છે. અહો! સ્વામીની સેવામાં જ તત્પર રહેનારાં તેમણે કૃળ-મૂળથી સંતોષ માનીને દુર્ગમ વનને પણ પોતાના ઘર જેવું માન્યું છે!^{૧૭-૨૦} અહો! કનકવણીં અંગવાળાં અને સ્મિત હાસ્ય-પૂર્વક બાપણું કરનારાં આ બનકી કે જે આપત્તિ લોગવવાને અયોગ્ય છે, તે આ વેળા રાક્ષસીઓ તરફથી થતું હુંખ વેડી રહ્યાં છે!^{૨૧} જેમ તૃષાતુર મનુષ્ય પાણીની પરખને ઇચ્છે છે, તેમ રાવણે હુંખી કરેલાં આ શીલસંપન્ન સીતા શ્રીમાન રણવીરને ભેવા ઇચ્છે છે! જેમ રાત્ર્યથી બ્રહ્મ થયેલો રાજા પુનઃ રાત્ર્ય મળવાથી હર્ષ પામે, તેમ શ્રીમાન રણવીર પોતાને સીતાનો લાભ થવાથી અવશ્ય હર્ષ પામશે. કામલોગરહિત થયેલાં તથા પોતાના બંધુ-જનથી વિખૂટાં પડેલાં આ સીતા ‘મને રામચંદ્રનો પુનઃ સમાગમ થશે’ આ આશામાં ને આશામાં જ પોતાના જીવિતને ધારણ કરી રહ્યાં છે. અહો! આ સીતા પોતાની આગળ ઊઠેલી રાક્ષસીઓને પણ ભેતાં નથી, તેમ કૃળકૂલવાળાં વૃક્ષો પ્રત્યે પણ દૃષ્ટિ કરતાં નથી; પણ એકાગ્ર ચિત્તે પોતાના પતિ રામચંદ્રનું જ ધ્યાન કરે છે; અર્થાત્ તેમને જ જુઓ છે.^{૨૨-૨૪} ખરું જ છે કે-

મર્તા નામ પરં નાર્યા: શોભન્ સૂચનાદપિ ।

ઘણાં હિ રહિતા તેન શોભનાર્હાં ન શોમતે ॥ ૧ ॥

સ્વામી એ સ્ત્રીને આભૂષણો કરતાં પણ અધિક શોભાવનાર છે. ભલે ને, સ્ત્રી ગમે તેટલા અલંકારો ધારણ કરતી હોય, છતાં જો તે સ્વામી વિનાની હોય તો શોભતી જ નથી. સતી સીતા પણ અત્યારે સ્વામી વિનાનાં હોવાથી શોભતાં નથી. મહાધૈર્યવાન રામચંદ્ર સીતાના વિયોગના હુંખથી કંટાળી ન જતાં પોતાના જીવિતને ધારણ કરી રહ્યાં છે, એ પણ એક હુંકર કાર્ય કરે છે. અરેરે, ક્ષામ કેશવાળાં અને કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળાં આ સીતા કે જે સુખ લોગવવાને જ યોગ્ય છે, તેમને આવી રીતે હુંખમાં આવી પડેલાં ભેદને માત્ર મનમાં સંતાપ થાય છે.

‘અરેરે, જે પૃથ્વીના જેવી ક્ષમાવાળાં છે અને રામ-લક્ષ્મણ સરખા શૂરવીરો જેવું રક્ષણ કરનારા છે, તે કમળનેત્રા સીતા આજે વૃક્ષના મૂળ આગળ ઊઠેલાં છે અને બિહામણાં નેત્રવાળી રાક્ષસીઓએ ચોતરફથી તેમને ઘેરાં છે! અરેરે, હિંમતી કરમાઈ ગયેલી કમલિનીની પેઠે શોભારહિત થઈ ગયેલાં અને ઉપરાઉપરી આવી પડતાં હુંખોથી પીડાતાં આ વિદેહપુત્રી સીતા હાલમાં પોતાના પતિથી વિખૂટી પડેલી ચક્રવાકીની પેઠે હીન દશાને પ્રાપ્ત થયાં છે!^{૨૫-૩૦} અરે, પુષ્પના ભારથી લચી ગયેલી શાખાઓવાળાં આ અશોકવૃક્ષો પણ સતી સીતાના શોકને દૂર નહિ કરતાં બિલટો વધારી રહ્યાં છે; તેમ જ શિશિર ઋતુ વ્યતીત થઈ જવાથી અત્યંત પ્રકાશતો ભગવાન ચંદ્ર પણ આકાશમાં ચઢીને તેને સંતાપી રહ્યો છે! એ પ્રમાણે વિચાર કર્યો પછી ‘આ સીતા જ છે’ એમ બાણીને મહાભગવાન અને વેગવાન કપિવર હનુમાન તે શિંશાવૃક્ષ પર જ ઊઠે.^{૩૧,૩૨}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૧૬ માં સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૭ મો

અશોકવનમાં સીતા-તેમની ચોકી
કરનાર રાક્ષસીઓ

તતઃ કુસુવલ્લખાંમો નિર્મલં નિર્મલોદય ।

પ્રજગામ નમઃસ્તુ દંસો નીલમિવોદકમ્ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી જળમાં ગતિ કરતા હંસની જેમ
આકાશમાં ગતિ કરતો પ્રવેત કમળવન સરખી
સ્વચ્છ કાંતિવાળો અંદ્ર શનિ પૂર્ણ થવા આવેલી
હોવાથી અસ્તાચ્છ પ્રત્યે જવા લાગ્યો. એ અંદ્ર
બધું પોતાના નિર્મળ પ્રકાશથી હનુમાનને સહાય
કરતો હોય એમ ગતિ કરવા લાગ્યો અને પોતાનાં
શીતળ કિરણથી હનુમાનની સેવા બજાવવા લાગ્યો;
અર્થાત્ તેના પ્રકાશને લીધે હનુમાન સીતાનું દર્શન
કરવા લાગ્યો. કપિવર હનુમાન અતિશય ભારથી
ભરેલા જળમાંની નોકાની જેમ ચોકડેથી ભારથી
ભરેલા જનકનંદિની સીતાના પૂર્ણ અંદ્ર સરખા
સુખને એવા લાગ્યો.

પછી યવનમુત હનુમાને પ્રકટપણે સીતાની
પાસે જવાની ઇચ્છા કરી; એટલામાં સીતાથી
દૂર બેઠેલી ભયંકર રૂપવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓ
તેના એવામાં આવી. તે રાક્ષસીઓમાંની કેઈક
એક આંખવાળી હતી, ત્યારે કેઈક એક કાન-
વાળી હતી, કેઈક લાંબા કાનવાળી હતી, ત્યારે
કેઈક કાન વિનાની હતી અને કેઈકના કાન
તો થંકુ સરખા અણીદાર હતા. કેઈકને શ્વાસો-
મ્ધવાસ લેવા માટે મસ્તક ઉપર જ છિદ્ર હતાં; કેઈકનાં શરીર તથા મસ્તક ઘણાં જ ચોટાં હતાં;
કેઈકની શીવાઓ ઘણી જ લાંબી અને પાતળી
હતી; કેઈકના મસ્તક પર સુદૃઢ કેશ જ ન હતાં;
કેઈકના કેશ ખરી પડેલા હતાં; કેઈક વળી પોતાના
લાખા કેશને જ કામળાની જેમ ઝોલનારી હતી;
કેઈકનાં લલાટ અને કાન ઘણા જ લાંબા હતાં;
કેઈકનાં સ્તન તથા ઉદર લાંબા હતાં; કેઈકના
હોઠ લાંબા હતાં; કેઈકના હોઠ સૂપડા જેવા પડેલા
હતાં; કેઈકનું સુખ લાંબું હતું અને કેઈકની
જ ઘાઓ લાંબી હતી. કેઈક વળી કેઈક ટૂંકડી હતી
તો કેઈક લાંબી તાઠ જેવી હતી; કેઈક વાંકા

શરીરવાળી હતી તો કેઈક ઠીંગણી હતી; કેઈક
વિકરાળ દેખાવની હતી તો કેઈક ખાંડાવાળા
સુખવાળી હતી અને કેઈક પીળાં નેત્રવાળી હતી
તો કેઈક બિહારમણ સુખવાળી હતી. “એ
રાક્ષસીઓમાંની કેટલીક બેટાળ રૂપવાળી હતી તો
કેટલીક પીળા વર્ણવાળી હતી; કેટલીક કાજળ
જેવી કાળી હતી તો કેટલીક નિરંતર કોપીલી
તથા ક્લેશ કરનારી જ હતી. તેમાંની કેટલીક
રાક્ષસીઓએ પોતાના હાથમાં ત્રિશુળ, સુદગર, ગદા
અને તલવાર વગેરે આયુધો ધારણ કર્યાં હતાં.”
વળી એ રાક્ષસીઓનાં સુખ પણ જુદા જુદા પ્રકાર-
નાં હતાં. કેટલીકનાં સુખ વરાહના જેવાં હતાં તો
કેટલીકનાં હરિણનાં જેવાં હતાં; કેટલીકનાં વ્યામના
જેવાં હતાં તો કેટલીકનાં પાકાના જેવાં હતાં અને
કેટલીકનાં ખકરાના જેવાં હતાં તો કેટલીકનાં સુખ
શિયાળના જેવાં હતાં; કેટલીકના અરણ્ય હાથીના
જેવા હતા તો કેટલીકના ઊંટના જેવા હતા, તો
કેટલીકના અશ્વના જેવા હતા, તો કેટલીકના
ફતરાના જેવા હતા. એ રાક્ષસીઓમાંની કેટલીકનાં
મસ્તક ઉદરમાં પેસી ગયેલાં હતાં. કેટલીક
રાક્ષસીઓને એક જ હાથ હતો તો કેટલીકને
એક જ અરણ્ય હતો; કેટલીકના કાન ગધેડીના
જેવા હતા તો કેટલીકના વળી ચોડીના જેવા હતા;
કેટલીકના ગાયના જેવા હતા તો કેટલીકના હાથિણી-
ના જેવા હતા તેમ જ કેટલીકના કાન સિંહણના
જેવા હતા. કેટલીક રાક્ષસીઓને એક કરતાં વધારે
નાસિકાઓ હતી; કેટલીકની નાસિકાઓ વાંકી
હતી; કેટલીકને સુદૃઢ નાસિકા જ ન હતી, ત્યારે
કેટલીકને વળી હાથીની સૂંઢ સરખી લાંબી નાસિકા
હતી અને કેટલીકને શ્વાસોમ્ધવાસ લેવા માટે
લલાટની વચ્ચે નાસિકા હતી. કેટલીક રાક્ષસીઓના
પગ હાથીના જેવા ચોટા હતા, કેટલીકના
આખલા જેવા હતા અને કેટલીકના પગો ઉપર
વાળના ઝુગ્ગા ભીંગેલા હતા. કેટલીક રાક્ષસીઓનાં
મસ્તક તથા શીવાઓ ઘણાં જ ચોટાં હતા. ત્યારે
કેટલીકનાં સ્તન અને ઉદર ઘણાં ચોટાં હતા;
કેટલીકનાં સુખ અને નેત્ર ઘણાં ચોટાં હતાં અને

કેટલીકની બિહવા તથા મુખ અત્યંત લાંબાં હતા. લયંકર સ્વરૂપવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓનાં મુખ બકરા જેવા, કેટલીકનાં હસ્તી જેવા, કેટલીકનાં વૃષભ જેવાં, કેટલીકનાં ભૂડણુ જેવાં, કેટલીકનાં ઘોડી જેવાં, કેટલીકનાં ગધેડી જેવાં ને કેટલીકનાં ઊંટણુ જેવાં હતાં. બિહામણાં મુખવાળી અને વિદરાળ તથા ધુમાડા જેવા કેશવાળી એ રાક્ષસીઓએ ત્રિશૂળ અને સુદગર આદિ આયુધો અહંણુ કર્યાં હતાં. તે રાક્ષસીઓ નિર્દત્તર કબ્રિયા કરનારી અને કોપીલા સ્વભાવવાળી હતી અને વારંવાર મહિરાનું પાન કરતી હતી, જેને ભેતાં જ કંપારી છૂટે એવા બિહામણા રૂપવાળી, માંસ અને શોષિતવૃં જ લાક્ષણ કરનારી તથા માંસ અને સ્પર્શ વડે સર્વાંગે ખરકાયેલી એ રાક્ષસીઓને કપિવર હનુમાને દ્વીડી. તેઓ સઘળી મોટી શાખાઓવાળા શિંશપાવૃક્ષ તળે ટોળે વળીને બેઠેલી હતી અને સતીશિરોમણિ સીતા પણ એ જ શિંશપાવૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠેલાં હતાં. ૧૧-૧૮

હવે પવનસુત હનુમાન એકીનજદે સીતાને નિહાળવા લાગ્યો. એ વેળા સીતા શોકથી વ્યાધ હોવાને લીધે કાંતિરહિત અર્ધ ગયાં હતાં અને તેમના ચોટલામાં ઘણો જ મેલ ભરાયો હતો. પતિવ્રતાધર્મની ઉત્તમ કીર્તિ ધરાવનારાં અને સ્વામીનાં દર્શનને વિશેષ પામેલાં બનકી બાણે મુખ્ય ક્ષીણુ થવાથી પૃથ્વી પર ખરી પડેલ કૌર્ષ તારાનક્ષત્ર હોય એવાં જણાતાં હતાં. ૧૯, ૨૦ અંધુ-જનોથી વિપ્રુટાં પડેલાં અને રાક્ષસોના રાજા રાવણે રોકી રાખેલાં સતીશિરોમણિ સીતા ટોળાથી વિપ્રુટી પડેલી અને સિંહે ઘેરેલી હાથિણી સરખાં શોભતાં હતાં. એ સમયે તે શ્રેષ્ઠ આંભરણોથી રહિત હતાં, તોપણ સ્વામી પરના વાત્સલ્યભાવ વડે શોભી રહ્યાં હતાં. પતિવિશેષના કુંખને લીધે તેમણું સૌંદર્ય ઘણા દિવસથી વાપર્યાં વિનાની વીણાના સરખું અર્ધ ગયું હતું. પતિના હિતમાં તત્પર રહેનારાં તથા રાક્ષસોને વશીભૂત નહિ થનારાં તે શરદઋતુનાં વાળોથી ઢંકાયેલા અંદ્ર સરખાં નિસ્તેજ દેખાતાં હતાં. જેમ કૂર શહેથી દોહિણી વીંટાયેલી

હોય, તેમ રાક્ષસીઓથી વીંટાયેલાં બનકી અશોક-વાટિકામાં બેઠેલા હોવા છતાં શોકસાગરમાં ડૂબેલાં હતા. ૨૧ એ વેળા સતીશિરોમણિ સીતા શરીરે અત્યંત મલિન હોવાને લીધે તથા ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપસૌંદર્ય વડે અલંકૃત હોવાને લીધે, કાદવથી ખરકાયેલી કમલિનીની પેઠે શોભારહિત અને શોભામુક્ત જણાતાં હતાં; અર્થાત્ જેમ કાદવથી ખરકાયેલી કમલિની શોભે પણ ખરી અને ન પણ શોભે, તેમ સીતાના અંજ પરની મલિનતા તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં તે શોભાથી રહિત જણાતાં હતાં અને તેમણું સ્વરૂપસૌંદર્ય ભેતાં શોભામુક્ત જણાતાં હતાં. અત્યંત મલિન અને છુલ્લું થયેલું એક વસ્ત્ર પહેરેલાં બનકી કે જે પતિવિશેષને લીધે મુખ વિનાની લગતા જેવાં જણાતાં હતાં, તેમને પવનસુત હનુમાને કીડાં. શ્યામ નેત્રવાળાં અને પોતાના શિયળ વડે જ રક્ષા પામેલાં સતીશિરોમણિ સીતા કુંખને લીધે એકે કીન મુખવાળાં અર્ધ ગયાં હતાં; છતાં પણ પોતાના પાતિવ્રત્યના તેજને લીધે અદ્વીન સરખાં દેખાતાં હતાં. લય પામેલી હરિણીની પેઠે તે આમતેમ ભેતાં હતાં અને પોતાના નિઃશ્વાસના વાયુથી બાણે લીલાંછમ વૃક્ષોને બાળી નાખતાં હોય એવો ભાસ થતો હતો. એ સમયે સતીશિરોમણિ સીતા બાણે કુંખને સમૂહ જ હોય કિંવા કુંખરૂપી સાગરનો મોટો તરંગ જ હોય એવાં દેખાતાં હતાં. સુંદર અંગવાળાં કુશાંગી સીતા કે જે આભૂષણો વિના પણ શોભી રહ્યાં હતાં, તેમને એક પવનસુત હનુમાન ઘણો જ હર્ષિત થયો. મહિરેણુ સીતાને એક હનુમાનને હર્ષનાં આંસુ આવી ગયાં અને હર્ષના આવેશમાં શ્રીમાન રામ કંદર્પ રમરણ કરીને તેણે પ્રભુામ કર્યા. ૨૧-૨૨ સીતાદર્શનથી અત્યંત હર્ષિત થયેલી મહાબળવાન કપિ હનુમાન પોતાના મન વડે રામ-લક્ષ્મણને નમન કરીને ત્યાંની અર્ચા ભેવા માટે શિશપા-

૧ અશોકવાટિકા એટલે ન્થા શોક ન હોય એવી વાટિકા. તેમા વસનારને શોક ન રહેવા બેઠેલો, છતાં સીતા તે શોભામુક્ત જ હતા.

૨ અંજનપક્ષીનાં નેત્ર જેવા રંગવાળાં

વૃક્ષમાં જ સંતાઈ રહ્યો.^{૩૨}

કવિ મીનાક્ષમીક મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય મીરાસાવણના
સુંદરમંડમાં ૧૭ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૧૮ મો

અશોકવનમાં સીતા-રાવણનું આગમન

તથા વિપ્રેક્ષમાણસ્ય ઘનં પુષ્પિતપાદપમ્ ।

વિચિન્નવત્સલ વૈવેહી ક્ષિન્નિક્ષ્ણેષા નિશામવત્ ॥ ૧ ॥

વિદેહપુત્રી સીતાની શોધ કરતાં તથા પુષ્પ-
સુક્રત વૃક્ષવાળા અશોકવનને ભેતાં ભેતાં રાત્રિ
ઘણીખરી વ્યતીત થઈ ગઈ.^૧ ત્યારે માત્ર જો ઘડી
બેટલી રાત્રિ રહી, ત્યારે ધડંગવેદ બાણનારા અને
અગ્નિહોત્રથી યજન કરનારા વેદશ રાક્ષસોનો વેદ-
ધ્વનિ કપિવર હનુમાનના સાંભળવામાં આવ્યો.
જો વેળા રાવણના અંતઃપુર આગળ કાનને આનંદ
આપે એવા માંગલિક વાજિંત્રોના ધ્વનિ તથા
જ્યેષ્ઠાશ થવા લાગ્યા. જો સાંભળીને મોટી ભુભ-
ઓવાળો અને અત્યંત પ્રતાપવાળો મહાબળવાન
રાક્ષસરાજ રાવણ નિદ્રામાંથી બાહ્યત ચડ્યો. પછી
નિદ્રાને લીધે ખસી ગયેલાં વચ્ચાભૂષણોને ઠીક
કરીને તેણે સીતાનું ચિંતવન કરવા માંડ્યું.^{૨-૪}
મહમત્ થઈ રહેલા જો રાવણનું મન કામવાસનાને
લીધે સીતા વિષે જ આસક્ત થયેલું હતું, તેથી તે
પોતાની કામવાસનાને પોતાના મનમાં સમાવી
શક્યો નહિ. પછી ઉત્તમ વચ્ચાભૂષણો વડે પોતાના
કેહને શણગારીને રાક્ષસરાજ રાવણ અંતઃપુરમાંથી
બહાર નીકળ્યો અને સર્વ ઋતુમાં ફળ-પુષ્પ આપ-
નારાં વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ભરેલી, નાની નાની
પુષ્કરિણીઓથી સુશોભિત, મહમત્ પક્ષીઓથી
ચિત્રવિચિત્ર, દંષ્ટિ તથા મનને હરણ કરે જોવાં
કૃત્રિમ મુગોથી અલંકૃત અને મહિજડિત સુવર્ણ-
નાં તોરણોવાળી અશોકવાટિકા પ્રત્યે જવા લાગ્યો.
અનેક મુગસમૂહોથી વ્યાપ્ત, ઘાટાં વૃક્ષોવાળી તથા
નીચે પડેલાં ફળોથી છવાયેલી ભૂમિવાળી અશોક-
વાટિકાના માગને ભેટો રાવણ ત્યાં આગળ જઈ
પહોંચ્યો.^{૫-૮}

જે વેળા પુલસ્ત્યવંશી રાવણ અશોકવાટિકા

પ્રત્યે આવવા નીકળ્યો, તે વેળા જેમ દેવ અને
ગંધર્વની સ્ત્રીઓ ધ્રુવની પાછળ બળ, તેમ એકસો
સ્ત્રીઓ તેની પાછળ ચાલવા લાગી.^{૧૦} તેમાંની
કેટલીક સ્ત્રીઓ સોનાની હીવીઓ બાંધીને ચાલતી
હતી; કેટલીક ચામર ઢોળતી ચાલતી હતી; કેટલીક
પંખા વડે વાયુ ઢોળતી હતી;^{૧૧} કેટલીક જળની
ઝારીઓ અહણ કરી, તે વડે છંટકાવ કરતી રાવણ-
ની આગળ ચાલતી હતી અને કેટલીક મહિજડિત
સુવર્ણનાં આસનો અહણ કરીને પાછળ પાછળ
ચાલતી હતી.^{૧૨} અતુર એવી કોઈક સ્ત્રી મહિરાથી
ભરેલા સ્નમય કળશને પોતાના જમણા હાથમાં
અહણ કરી ચાલતી હતી.^{૧૩} ત્યારે ખીલ કોઈક
સ્ત્રી રાજહ સરપુ શ્વેત, પૂર્ણ અર્ધ સમાન કાંતિ-
વાળું અને સુવર્ણનાં ઢાંકાવાળું મોટું છત્ર બાંધીને
રાવણની પાછળ ચાલતી હતી. જો પ્રમાણે નિદ્રા
તથા મહિરાના ઘેન વડે ઘેરાયેલાં નેત્રવાળી રાવણ-
ની જો માનીતી સ્ત્રીઓ, વીજળી જેમ મેઘની
પાછળ બળતેમ રાવણની પાછળ જતી હતી.^{૧૪, ૧૫}
સ્ત્રીઓના અંદરૂંદર તથા કેયૂર વગેરે આભૂષણો
સરકી અયાં હતાં; તેઓનાં શરીર પરનો અંગરાજ
ભૂસાઈ ગયો હતો; ચોટલાની લટો જુટી ગઈ હતી;
મુખ પર પરસેવાનાં ઠિંકુ કેખાતાં હતાં;^{૧૬} અવ-
શેષ રહેલા મથના તથા નિદ્રાના ઘેનથી તેઓ
લહેરાઈ જતી હતી; પરસેવાને લીધે તેઓના શરીર
પરનાં પુષ્પાભરણો કરમાઈ અયાં હતાં, તેઓના
ચોટલાની લટો પુષ્પોથી ચૂંચેલી હતી.^{૧૭} અને
તેઓનાં નેત્ર અંજનપક્ષીનાં નેત્ર સરખાં રંગ-
વાળાં જણાતાં હતાં. રાવણની માનીતી જો
સ્ત્રીઓ, રાવણ અશોકવાટિકા પ્રત્યે જતો હતો
તે સમયે સ્વેચ્છાથી તેની પાછળ પાછળ ચાલતી
હતી જો સમયે કામને લીધે પરવશ થયેલો
અને સીતાને વિષે આસક્ત મનવાળો તેઓનો
પતિ મહાબળવાન રાવણ પણ મંદ મંદ ગતિથી
ચાલતો હતો.^{૧૮, ૧૯}

સર્વ સ્ત્રીસમજ સહિત રાવણ અશોકવાટિકા-
ની પાસે આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સ્ત્રીઓની કટિ-
ચેષ્ણાઓ અને નૃપસેનો રણચણાટ વાયુસુત હેનુ-

માનના કાને પડ્યો. ૨૦ કપિવર હનુમાને માર્ગ તરફ દંડિ કરી તો અપ્રતિમ કર્મ કરનારા અને અત્યંત્ય બળ-પરાક્રમવાળા રાવણને અશોકવાટિકાના દ્વાર આગળ આવતો દીઠો. જો સમયે જેમાં વારંવાર સુગંધી તેલ પૂરવામાં આવતું હતું એવી આગળ ધરેલી અનેક દીપિકાઓથી રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રકાશમાન થઈ રહ્યો હતો. કામ અને ગર્વના મદથી છકી ગયેલો અને વિશાળ તથા ફૂર દંડિ ફેંકનારાં લાલચોળ નેત્રવાળો જો રાવણ બહુ મનુષ્યને ત્યાગ કરી આવેલો સાક્ષાત્ કામદેવ જ હોય એવો બહુતો હતો. ૨૧-૨૩ મથન કરેલા બળના ફીણ સરખું સફેદ, ધોઈને સ્વચ્છ કરેલું, મુકતાફળોથી શોભતું અને પુષ્પોથી છવાયેલું રાવણ-નું ઉત્તરીય વસ્ત્ર જે જે બાળ્યનું ધર્માં ભરાઈ ગયું હતું તેને તે પોતાના હાથ વડે ખેંચીને યથાસ્થાને ધારણ કરતો હતો. ૨૪

અશોકવાટિકાના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ઋત્વિજોથી વીંટાયેલો રાવણ બ્યારે શિંશપાવૃક્ષની સમીપ આવી પહોંચ્યો, ત્યારે હબરો પત્રો અને પુષ્પોથી છવાયેલો અને શિંશપાવૃક્ષની શાખા પર સંતાયેલો વાયુપુત્ર હનુમાન તેને જોવા માટે જાણીતો થવા લાગ્યો. રાવણને જોયા પછી કપિવર હનુમાને તેની ખાછળ ચાલતી રૂપ અને યોવન-સંપન્ન ઋત્વિજોને પણ દીઠો. ૨૫, ૨૬ વિશ્રવાને પુત્ર રાક્ષસરાજ રાવણ કે જે મધપાન કરવાથી મદોન્મત થઈ રહ્યો હતો, એણે વિચિત્ર આજીવણો ધારણ કર્યાં હતાં અને જેના કાન શંકુ સરખા આણીદાર હતા, તેને પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવતી ઋત્વિજો સહિત મૃગ-પક્ષીઓથી ભરેલા અશોકવનમાં પ્રવેશ કરતો કપિવર હનુમાને દીઠો. ૨૭, ૨૮ તારાઓથી વીંટાયેલા ચંદ્રની પેઠે સ્વરૂપવતી ઋત્વિજોથી વીંટાયેલો અત્યંત તેજસ્વી રાવણને જોઈને મહાબળવાન કપિવર હનુમાને ‘મેટી ભુબ્જોવાળો રાવણ તે આ જ છે અને આને જ ‘ચેલ’ કાનગરીમાં ઉત્તમ ફાળ મહેલમાં સુતેલો જોયો હતો’ એવો નિશ્ચય કર્યો; અર્થાત્ હનુમાને રાવણને જાણખયો. રાવણને જાણખયો જોટલે તો કપિવર હનુમાન તુરંત જ

દૂધી અને ઝેંટો હતો ત્યાંથી ઉપરની શાખા પર ચઢી ગયો. ૨૯, ૩૦ ધવનસુત હનુમાન જોકે ઉચ્ચ તેજસ્વી હતો, તોપણ રાવણના તેજને સહન નહિ કરી ચક્રવાથી શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં સંતાઈ ગયો. ૩૧

લઙ્કાના રાવણ સ્થામ કેશવાળાં, સુંદર નિર્મળ-વાળાં, પરસ્પર મળેલાં સ્તનવાળાં અને મૃગનાં બળ્યાના જેવાં નેત્રવાળાં સીતાને જોવાની ઇચ્છાથી ઉતાવળો ઉતાવળો તેમની સમીપ જઈ પહોંચ્યો. ૩૨ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રભુત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૧૮ મો સર્ગ ‘સુપૂર્ણ’

સર્ગ ૧૯મો

અશોકવનમાં સીતા-તેમની વિષમ અવસ્થા
તસ્મિન્નૈવ તતઃ કાલે રાજપુત્રી ત્વિન્વિતા ।
રૂપયોગવસ્ત્રપર્ણ મૂળ્લોત્તમસૂચિતમ્ ॥ ૧ ॥

આજીવણોથી અલંકૃત થયેલા રૂપ-યોવન-સંપન્ન રાક્ષસરાજ રાવણને પોતાની સમીપ આવતો જોઈને જેમ મહાવાયુથી કળ્બીવૃક્ષ કંપે, તેમ ખવિત કીર્તિવાળાં વિદેહપુત્રી સીતા ધરધર કંપવા લાગ્યાં. ૧ અતિશય સૌંદર્યવાળાં અને વિશાળ નેત્રવાળાં જો સીતા પોતાની બન્ને સાથળો વડે પોતાનું ઉદર ઢાંકીને તથા બન્ને હાથ વડે બેઠે સ્તન ઢાંકીને રહેન કરવા લાગ્યાં. ૨ રાક્ષસરાજ રાવણે રાક્ષસીઓથી રક્ષણ કરાવ્યું અને દીન થઈ ગયેલાં સીતાને સસુદ્રમાં લાંગી બયેલી નૌકાની પેઠે ઢાંખી અવસ્થામાં દીઠો. ૪

જેમ વૃક્ષની શાખા કપાઈને પૃથ્વી પર પડેલી હોય, તેમ પ્રશંસનીય વ્રતવાળાં ભનડી કાંઈ પણ બિહાળ્યા વિનાની પૃથ્વી પર ઝેંટલાં હતાં. ૫ જેનાં આજીવણો પહેરવા ચોચા અવધેલો ચેલથી ઢંકાઈ ગયા હતા, એવાં અને અલંકાર ધારણ કરવાને ચોચા છતાં અલંકારસહિત એવાં જો સીતા કાંદવથી ખરડાયેલી કમલિનીની પેઠે સારી રીતે શોભતાં ન હતાં. ૬ સંકેતરૂપી અશોથી જોડેલા મનરૂપી રથમાં બેસીને તે સીતા બહુ વિહિતાત્મા સ્વપીરની પાસે જ જતાં હોય એવાં

જણાતાં હતા; અર્થાત્ તે રાત્રિ-દિવસ પોતાના મનમાં શ્રીરામચંદ્રનું જ ચિંતન કરતાં હતાં.^૭ રામચંદ્ર વિષે આસક્ત હોવાથી માત્ર રામચંદ્રનું જ ધ્યાન ધરનારાં, શોકને લીધે સુકાર્ધ ગયેલાં. મત્ર વડે રોકાયેલી નાગણની પેઠે ચેષ્ટા કરનારાં અને પૂસકેતુ ગ્રહથી પીઠાતી રાહિણીની પેઠે સંતાપ પામેલાં વેદેહી દુઃખના પારને ભેઈ શકતાં ન હતાં.^૮ સતીશિરોમણિ સીતા ઉત્તમ આચાર તથા શ્રેષ્ઠ સ્વભાવવાળા ધાર્મિક કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં હતાં અને તેવા જ કુળમાં લક્ષ્મણથી ભેડાયેલાં હતાં; તોપણ આ વેળાએ બંને દુઃકુળમાં જન્મેલાં હોય એવા જણાતાં હતાં.^૯ રામચંદ્રના વિરહથી સંતાપ થઈ રહેલાં સતીશિરોમણિ સીતા બંને કલકિત થયેલી કીર્તિ હોય, અપમાન પામેલી અથવા ક્ષીણ થયેલી શ્રદ્ધા હોય, જાં ગ થયેલી આશા હોય,^{૧૦} વિમ્બને લીધે હણાયેલી ધનપ્રાપ્તિ હોય, અનાદર પામેલી રાજની આજ્ઞા હોય, ઉત્પાતને સમયે પ્રભવલિત થયેલી દિશા હોય, ગ્રહ થયેલી પૂજા જ હોય,^{૧૧} રાહુએ જેના ચંદ્રમંડળને આસ કયેાં હોય એવી પૃથ્વીમાની રાત્રિ હોય, તોડી નાખેલી પક્ષિની હોય, જેમાંના શર પુરુષે હણાઈ ગયા હોય એવી સેના હોય, અધકાર વડે હણાયેલી પ્રભા હોય, સુકાયેલી નદી હોય, વેદરહિત-પતિત જનોએ ઓળંગવાથી અપવિત્ર થયેલી વેદી હોય, શાંત થયેલી અગ્નિશિખા હોય,^{૧૨, ૧૪} અથવા હસ્તીએ પોતાની સૂંઢ વડે ઠંડોળી નાખવાને લીધે થતો તેમ જ કમળે વિનાની થયેલી અને ત્રાસ પામેલાં પક્ષીઓવાળી નાનીસરળી તળાવડી હોય એવાં દેખાતાં હતાં. રામખતી સીતા પતિવિયોગના શોકની પીઠાથી સુકાર્ધ ગયેલાં હોવાને લીધે, આઠાઅવળા ઠંડાં પોલીને જેમણું જળ ખીજે સ્થળે લઈ જવામાં આવ્યું હોય એવી નદીના જેવાં અને સ્નાનાદિથી અંગશુદ્ધિ નહિ કરવાને લીધે કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિના જેવાં જણાતાં હતાં.^{૧૫, ૧૬} સુદર અંગવાળાં તથા સ્તનરહિત મહેલમાં વસવાને થોડાં એવાં સુકુમારી બનકી દુઃખ વડે સંતાપ થતાં હોવાથી બંને તુરતમાં જ તોડી નાખેલી અને તાપ

વડે સુકાતી કમળની ઠાંડી જ હોય એવાં દેખાતાં હતાં. જનકનંદિની સીતા પોતાના યુધ્ધપતિ હસ્તી-રાજથી વિપુટી પાડેલી, થાંભલે બાંધી રાખેલી, દુઃખપીડિત તથા નિસાસા નાખતી હાથિણી સરખાં જણાતાં હતાં. જેમ વધીક્રુતના અંતમાં સ્થામતા મારતી વનરાજીથી પૃથ્વી શોભે. તેમ સતીશિરોમણિ સીતા ઓઘાઓઘા વિનાની અને પૃથ્વી સુધી લટકતી પોતાની વેણીથી શોભતાં હતાં.^{૧૭-૧૮} ઉપવાસથી. પતિવિયોગના શોકથી, રામચંદ્રના ધ્યાનથી તથા રાવણના ભયથી ક્ષીણ થઈ ગયેલાં અને જળ કિંવા વાયુનો જ આહાર કરવાથી કૂશ તથા દીન બની ગયેલાં તપસ્વિની સીતા એ સમયે હાથ ભેડી ભેડા હતાં; તેથી બંને પોતાના શુદ્ધ મનથી તે 'મારા પતિ રામચંદ્રથી રાવણનો પરાભવ થાઓ !' એવી કુળદેવીને પ્રાર્થના કરતાં હોય એવાં જણાતાં હતાં.

મહાબળવાન રાવણ, જેમના સ્વેત અને વિશાળ નેત્રના છેડા લાલ રંગના હતા અને જેમની પાંપણે સુદર હતી તથા જે યોધાર આંસુએ રહેન કરતાં ચોથેર નિહાળતાં હતાં અને જેમનું મન રામચંદ્ર વિષે જ આસક્ત હતું, એવાં પવિત્ર કીર્તિ-વાળાં સીતાને પોતાના જ વધને માટે લોભાવવા લાગ્યા.^{૨૦-૨૨}

હતિ બીવાસ્પતિક મહાભુનિમણીત આલિંગ્ય શ્રીરામાબલુના મુદરકાંડમાં ૧૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૦ મો

અશોકવનમાં સીતા-કામોંધ રાવણનાં વચનો

જ તાં પરિવ્રજાં હીનાં તિરાનન્દાં તપસ્વિનીમ્ ।

સાકારૈર્મંદુરેર્વાપ્યૈર્વદર્શયત રાવણઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસીઓથી ઘેરાયેલાં, દીન, અનાદરહિત તથા શોકગ્રસ્ત થયેલાં સીતાની પાસે જઈને લઈશ્વર રાવણ ચેષ્ટાચુકત મધુર વાક્યોથી પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કરવા લાગ્યો.^૧

લઈશ્વર રાવણે સીતા પ્રત્યે કહ્યું : ' હે હસ્તીની સૂંઢ સરખી જંઘાવાળી ! મને દેખીને તું ઉદર તથા સ્તન શા માટે દાકે છે અને બંને

મારા ભયને લીધે તું પોતાના શરીરને યુદ્ધ કરી
 દેવા ઇચ્છતી હોય એવી એણે કેમ કહે છે? હે
 સર્વ લોકોનાં મનનું હરણ કરનારી! હે સર્વોચ્ચ-
 સૌંદર્યસંપન્ન! હે વિશાળ નેત્રવાળી! હું તને
 ખૂબ જ યાદું છું. હે પ્રિયા! તું મારા પર પ્રેમ-
 ભરી દૃષ્ટિથી જો. હે સીતા! અહીંયાં ઇચ્છિત
 રૂપ ધરનારા રાક્ષસો અથવા મનુષ્યો એમાંનું કોઈ
 પણ નથી; માટે મને એઈને ઉત્પન્ન થયેલા ભયનો
 તું ત્યાગ કર. હે ભીરુ! પારકી સ્ત્રીઓમાં ગમન
 કરવું કિંવા બળાત્કારથી તેનું હરણ કરવું એ તો
 અગ્રેય રાક્ષસોનો સનાતન ધર્મ જ છે, એ તારે
 નિઃસંદેહ જાણવું.^{૩-૫} હે મૈથિલી! અમારો એવો
 ધર્મ હોવા છતાં અને મારા શરીરમાં ગમે તેટલો
 કામ વ્યાપવા છતાં પણ મારા પર તારી ઇચ્છા
 વિના હું તને અહંકીશ નહિ. હે દેવી! તારે જરા
 પણ ભય રાખવા જેવું નથી. હે પ્રિયા! મારા પર
 વિશ્વાસ લાવીને તું મારી સાથે ખરા દિલથી પ્રેમ
 કર. તારે આમ શોકપીડિત થવું યોગ્ય નથી.^૭
 અરે, મસ્તક પર એક વેણી ધારણ કરવી, પૃથ્વી
 પર સૂઈ રહેવું, વિચારવમળમાં ડહોળાવું, મેલાં
 વસ્ત્ર પહેરવાં અને નિરર્થક ઉપવાસ કરવા, એ તને
 જરાયે યોગ્ય નથી.^૮ હે મૈથિલી! તું મારી સાથે
 પ્રીતિ બાંધ અને ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ, અગરુ
 વગેરે સુગંધી દ્રવ્યો, શ્રેષ્ઠ ચંદન, વિવિધ પ્રકારનાં
 વસ્ત્રો, દિવ્ય આભૂષણો, અમૂલ્ય પાનપદાર્થો,
 શય્યાઓ, આસનો, ગીત, નૃત્ય તથા વાદ્ય એ સઘળું
 તારે સ્વાધીન કરી દે.^{૯, ૧૦} હે સુંદર દેહવાળી!
 તું સ્ત્રીઓમાં રત્નરૂપ છે; માટે આમ વ્યર્થ ચિંતાતુર
 ન થા. તું તારાં અંગો પર સર્વ પ્રકારના અલંકારો
 ધારણ કર. અરે, મને પામીને તું આભૂષણ વિનાની
 કેમ રહી શકે? હે જનકી! આ તારું સુંદર ખીલેલું
 ચૌવન નહીંના પ્રવાહની પેઠે એમ ને એમ જ
 વહી નાથ છે અને તે વહી ગયેલા જળપ્રવાહની પેઠે
 કદી પણ પાછું આવનાર નથી; માટે તું મારી
 સાથે પ્રેમ બાંધીને દિવ્ય લોગ લોગવ. હે શુભ
 દર્શના! હું તો ધારું છું કે, દિવ્ય રૂપનું નિર્માણ
 કરનારા બ્રહ્મદેવ પણ તને સરજીને વિરામ પામ્યા

છે; કેમ કે આ હનિયામાં તારા સરખી રૂપવાળી
 બીજી કોઈ પણ સ્ત્રીએવામાં આવતી નથી.^{૧૧-૧૩}
 હે વૈદેહી! રૂપ અને ચૌવન વડે શોભતી તને
 એઈને સાક્ષાત્ બ્રહ્મદેવ પણ કામવશ થઈ નાથ,
 તો પછી બીજો પુરુષ કામને વશ થાય એમાં તો
 કહેવું જ શું? હે અંદ્ર સમાન સુખવાળી! હે
 વિશાળ નિતંબવાળી! હું તારાં જે જે અંગને એઈ
 છું, તે તે અંગમાં જ મારી દૃષ્ટિ ચોટી નાથ છે;
 અર્થાત્ એક અંગ એવા પછી ત્યાંથી નજર ફેરવવા-
 ની ઇચ્છા જ થતી નથી. હે મૈથિલી! તું મોહનો
 ત્યાગ કરીને મારી સી થા. ઉત્તમ સ્વરૂપવાળી
 મારી અનેક સ્ત્રીઓ વિષે તું મારી સુખ શાળી
 થા. હે ભીરુ! મેં ત્રણે લોકમાંથી બળાત્કારે જે જે
 રત્નો આણેલાં છે તે અને મારું આખું રાજ્ય હું
 તને આપી દઉં છું.^{૧૪-૧૭} હે વિલાસિની! તારી
 પ્રીતિને અર્થે અનેક નગરાથી ભરેલી આખી પૃથ્વી
 છતી હું તારા પિતા બનકને આપીશ. સંશય
 વિષે મને છતી શકે એવા કોઈ પણ પુરુષને હું
 ભેટો નથી. અરે, વિચાર તો કર કે સુહૃદ્ભૂમિ વિષે
 કોઈ પણ પુરુષ મારા મહાન બળની આગળ ભેલો
 રહેવા પણ સમર્થ નથી. સઘળા દેવો અને અસુરો
 પણ સુહૃદ્ વિષે મારી સામા ભલા રહેવાને અશક્ત
 છે. અરે, ભાંગી ગયેલી ધન્યોવાળા તેઓને મેં
 કેટલીયે વાર સંશયમાંથી નસાડી મૂક્યા છે! હે
 સીતા! તું મારી ઇચ્છા પૂર્ણ કર, એટલે તારા
 શરીરને સ્નાનાદિ ક્રિયાથી નિર્મળ બનાવવામાં
 આવે અને તારાં અંગો પર પ્રકાશમાન આભૂષણો
 પહેરાવવામાં આવે. હે વરાનના! હું અલંકાર વડે
 વિભૂષિત થયેલું તારું સૌંદર્યસુક્ત સ્વરૂપ એવા
 ઇચ્છું છું; માટે તું મારા પર દયા લાવીને ઉત્તમ
 શણગાર ધારણ કર.^{૧૮-૨૨} હે ભીરુ! તું તારી
 ઇચ્છામાં આવે તેવા લોગ લોગવ, તારી ઇચ્છામાં
 આવે તેવા પદાર્થોનું પાન કર, તારી ઇચ્છામાં આવે
 તેવી કીડા કર અને તારી ઇચ્છામાં આવે તેવી રીતે આ
 રાજ્ય તથા ધનનું કોઈને દાન કરી દે.^{૨૩} હે જનકી!
 મારા પર વિશ્વાસ આણીને તું મારી સાથે પ્રીતિ
 બાંધ અને જરા પણ સંકેત ન કરતા તારી ઇચ્છામાં

આવે તેવી મને આજ્ઞા આપ. બે મારા પર હયા કરીને તું એવી રીતે મારી સાથે પ્રેમ બેડીશ, તો તારા આંધવો પણ તારા જેવું જ સુખ ભોગવશે.^{૨૪} હે યશસ્વિની ! હે કલ્યાણી ! મારી પરાક્રમરૂપી સંપત્તિ તથા લક્ષ્મી તો બે ! હે રૂઝા ભાગ્યવાળી ! વલ્લભ વસ્ત્ર પહેરનારા રામની સાથે રહીને તું શું કરીશ ?^{૨૫} અરે, જેની પાસે સુલક કરવાનાં કંઈ પણ સાધન નથી એવો રાજ્યપ્રદ શર્ષ વનમા વસેલો અને ભૂમિ પર શયન કરનારો ત્રતધારી રામ હજી સુધી જીવતો હશે કે નહિ, એની જ મને તો મોટી શંકા છે !^{૨૬} હે વેદેહી ! શ્યામ વાદળથી છવાયેલા ચંદ્રની કાંતિ જેમ ચેદની આગળ ચાલતો ગજલો ભેળ શક્તો નથી, તેમ મારા વશમાં પડેલી તને બેવાને રામ હવે શક્તિમાન નથી.^{૨૭} અરે, જેમ હિરણ્યકશિપુ ઈંદ્રના હાથમાં ગયેલી પોતાની કીર્તિ પુનઃ પામી શક્યો ન હતો, તેમ તારા પતિ રામ મારા પંજમાં સપડાયેલી તને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ નથી.^{૨૮} હે સુંદર હાસ્ય કરનારી ! હે સુશોભિત હંતપક્ષિવાળી ! હે અંબળ નેત્રવાળી ! હે વિલાસિની ! હે ભીરુ ! ગરુડ જેમ બળાકારથી અશ્વત્થ હરણ કરે, તેમ તું મારા મનનું હરણ કરે છે.^{૨૯} હે સીતા ! તેં ભૂતું અને મલિન રેશમી વસ્ત્ર પહેરેલું છે તથા કંઈ પણ અલંકાર ધારણ કર્યા નથી; તેમ છતાં પણ તારું સુકેમળ સ્વરૂપ ભેળને મને મારી સ્ત્રીઓ વિષે જવા પણ પ્રીતિ થતી નથી.^{૩૦} હે જનકી ! મારા અંતઃપુરમાં રહેનારી સર્વશુભસંપન્ન મારી બેઠેલી સ્ત્રીઓ છે, તે સર્વ ઉપર તું આધિપત્ય ભોગવ; અશ્વત્થ તું મારી વહાલી સ્ત્રી થઈને મારી બીજી સઘળી સ્ત્રીઓને આજ્ઞા આપનારી થા.^{૩૧} હે શ્યામ કંઠવાળી ! અપ્સરાઓ જેમ લક્ષ્મીની સેવા કરે છે, તેમ ત્રેલોક્યમાં ઉત્તમ એવી મારી સઘળી સ્ત્રીઓ તારી સેવા કરશે.^{૩૨} હે વેદેહી ! કુબેરને ઘેર બે બે રત્નો અને ધન છે તથા આ લોક વિષે બેઠલાં સુખ છે તે સઘળાંને તું મારી સાથે રહીને યથેચ્છ રીતે ભોગવ.^{૩૩} હે દેવી ! તારો પતિ રામ તપ, ગળ, પરાક્રમ, ધન, તેજ કિંવા કીર્તિમાં મારી બરાબરી

કરી શકે એમ નથી.^{૩૪}

‘હે લલના ! તું તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ પાન કર, ઇચ્છામાં આવે તેમ કીડા કર, ઇચ્છામાં આવે તેવા ભોગ ભોગવ. હે દેવી ! મારું સઘળું ધન અને આખી પૃથ્વી તને અર્પણ કરું છું; માટે તું મારી સાથે પ્રીતિ આંધીને ઇચ્છિત સુખ ભોગવ અને તારા આંધવોને પણ સુખ ભોગવવા દે.’^{૩૫} હે ભીરુ ! તું સુવર્ણના નિર્મળ હારથી પોતાના શરીરને શલ્યમારીને પુષ્પયુક્ત વૃક્ષસમૂહથી વ્યાપ્ત થયેલાં અને વ્રમરોનાં ટોળાંથી ભરેલાં સસુદ્રના કિનારા પરનાં વનોમાં ચાલ અને ત્યાં આગળ મારી સાથે યથેચ્છ વિહાર કર.’^{૩૬}

હતિ શ્રીવાસ્ત્વક્રિ મહાહુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુલકાંડમાં ૨૦ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૧ મો

અશોકવનમાં સીતા-રાવણને પ્રત્યુત્તર

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसाः ।

आर्ता दीनस्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः ॥ १ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણનાં વચન સાંભળી દુઃખને લીધે પીડિત થયેલાં, દીન સ્વરવાળાં, રુદન કરતાં, થરથર ખૂબતાં, સુંદર દેહવાળાં અને પોતાના પતિ રામચંદ્રનું જ ચિંતન કરતા તપસ્વિની સીતા ધીમેથી દીન સ્વરે પ્રત્યુત્તર આપવા લાગ્યા.^{૧-૨}

સત્વીશિરોમણિ સીતાએ રાવણની અને પોતાની વચ્ચે પૃથ્વી પર એક તણખતું મૂકીને મંદ મંદ હાસ્ય કરતાં કહ્યું :^૪ ‘હે રાવણ ! તું તારા ચિત્તને મારા પરથી ખસેડી તારી સ્ત્રીઓ વિષે જ પ્રીતિ-યુક્ત કર.’^૩ જેમ પાપી મનુષ્ય સિદ્ધિની પ્રાર્થના

* જેવી રીતે પૃથ્વી પર સૂતાહિના ભાગ્ય કરવા અયુક્ત છે, તેમી પોતાની અને પૃથ્વીની વચ્ચે સૂકું ઘાસ વગેરે પાથરીને મૂતાહિના ભાગ્ય કરવાની શાસ્ત્રાજ્ઞા છે, તેવી રીતે સ્ત્રીએ પરપુરુષની સાથે સાક્ષાત્ રીતે સંભાષણ કરું અયુક્ત હોવાથી અહીં સીતાએ રાવણ અને પોતાની વચ્ચે એક તણખલાની આડ મૂકી વળી રાવણની આગળ તણ મૂકીને છાદિમતી સીતાએ તેને એમ બતાવ્યું કે તેને તણ સરખો અણીને હું પ્રત્યુત્તર આપું છું

તિ. દી ઉપરથી.

કરવાને અયોગ્ય છે, તેમ તું મારી પ્રાર્થના કરવાને અયોગ્ય છે. હું કે જે અતિ શ્રેષ્ઠ કુળમાં જન્મેલી છું અને અતિ પવિત્ર કુળમાં પરણેલી છું તથા પતિવ્રતધર્મ પાળનારી છું, તે નિંદા ધાય એવું અયોગ્ય કર્મ કદી પણ કરીશ નહિ.’

એટલું કહ્યા પછી યશસ્વિની સીતાએ રાવણ તરફ પૂઠ ફેરવીને પુનઃ પણ કહ્યું: ‘હે રાવણ ! હું સતી છું અને પારકાની સ્ત્રી છું; તેથી તારે ઉપલોગ કરવા યોગ્ય નથી.^{૪-૧} હે નિશાચર ! તું ધર્મના વિચાર કરી ફક્ત આચરણવાળો થા. જેથી રીતે તું તારી સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે ધીબાઓની સ્ત્રીઓનું પણ તારે રક્ષણ કરવું જોઈએ.^૭ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તું તારું જ દષ્ટાંત લઈને^૪ તારી પોતાની સ્ત્રીઓ વિશે રમણ કર. જે પુરુષ અંબળ સ્વભાવવાળો, ઇંદ્રિયોને વશ નહિ રાખનારો અને પોતાની સ્ત્રીથી અસંતુષ્ટ રહેનારો હોય છે, તેની છુદ્ધિને સંભળના શિક્ષકો છે અને પરસ્ત્રીઓથી તેનો વારંવાર પરાભવ થાય છે.^૮ અરે, હું ધારું છું કે, આ તારી લંકાનગરી વિશે કોઈ સાક્ષુપુરુષો રહેતા નથી; અથવા ભે રહે છે તો તું તેઓની પાસે જઈને ધર્મધર્મ સંબંધી કાંઈ પણ પ્રશ્ન કરતો નથી કે જેથી તારી છુદ્ધિ આચારવિચાર-રહિત અને વિપરીત થઈ ગઈ છે,^૯ અથવા તો વિવેકી સત્પુરુષોએ કહેલાં હિતકર વચનોને સિધ્ધા માનનારો તું રાક્ષસોના વિનાશ અર્થે જ તે સત્પુરુષોનાં વચનોનો અંગીકાર કરતો નથી. જે રાજા સંભળેનાના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તે તો નથી અને અની-તિમાં તત્પર રહે છે, તે રાજાનાં મોટી સમૃદ્ધિવાળા રાજ્યો તથા નગરી પણ સત્વર નાશ પામે છે.^{૧૦, ૧૧} હે રાવણ ! રત્નસમૂહથી ભરેલી આ તારી લંકાનગરી કે રાવણ ! તારા હાથમાં આવેલો છે, તે હવે તારા કબજામાં જ અપરાધથી થોડા સમયમાં નષ્ટબ્ર-થઈ જશે.^{૧૨} હે રાવણ ! એ તો ખરું જ છે કે

× જેમ તું તારી સ્ત્રીઓને તારે વિશે જ પ્રીતિયુક્ત સંભવા પ્રયત્ન કરે છે અને એમ થવાથી જ આ લોક તથા પરલોકના સુખ સખ રહે એવું માને છે, તેમ ધીબા પુરુષો પણ કરતા તથા માનતા હોવા જોઈએ એમ વિચાર ૩૫

દુઃક્રી દષ્ટિવાળો અને પાપકર્મ કરનારો કોઈ પુરુષ અચારે પોતાનાં જ પાપકર્મને દોષિ મહાન આપત્તિ-માં આવી પડે છે, ત્યારે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ આનંદ પામે છે.^{૧૩} તે જ પ્રમાણે તારાથી પીડા-યેલાં સર્વ પ્રાણીઓ તને તારાં જ પાપકર્મને દોષિ મહાન આપત્તિમાં આવી પડેલો ભેઈને અત્યંત હર્ષિત થશે અને કહેશે કે, ‘અહા ! ફર કર્મ કરનારો દુષ્ટ રાવણ આવા કષ્ટમાં આવી પડ્યો એ ચલ્લું જ સારું થયું.’^{૧૪} હે રાક્ષસ ! તું તારા જોડેથી કે ધનથી મને લલચાવતા સમર્થ નથી. જેમ સૂર્યની પ્રભા કદી પણ સૂર્યથી ભૂંટી શકી નથી, તેમ હું પણ કદી રામચંદ્રથી ભૂંટી પડનારી નથી.^{૧૫} અરે, સર્વ લોકના નાથ અને સર્વ લોકોથી સત્કાર પામેલા રઘુવીરના હાથનું જોડીકું કરીને સૂઈ રહેનારી હું હવે કદી પણ ધીબા કોઈના હાથને જોડીકા તરીકે કેમ જ સ્વીકારીશ.^{૧૬} જેમ બ્રહ્મચર્યવ્રતની સમાપ્તિ કરીને પવિત્ર થયેલા બ્રાહ્મણ માટે જ વેદવિદ્યા યોગ્ય ગણાય છે, તેમ હું પણ મહાસમર્થ રઘુવીરની જ યોગ્ય ભાગ્ય છું.^{૧૭} હે રાવણ ! હું તેને નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે, વનમાં કામપીડિત થયેલી હાથિણીને જેમ હાથીની સાથે મેળવે, તેમ તું અતિથય હંખિત થઈ રહેલી મને મારા પતિ સમચંદ્રની સાથે મેળવ; તેમ કરવાથી તારું કલ્યાણ થશે.^{૧૮}

‘હે રાવણ ! ભે તું આ લંકાનગરીનું રક્ષણ કરવા ઇચ્છતો હોય અને તારે પોતાને ઘેર પાલક માંથી ભયનું હોય, તો તું પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા રામચંદ્રની સાથે મૈત્રી કર. સર્વ ધર્મને ભણનારા રામચંદ્ર પોતાના શરણે આવેલા ઉપર દયા કરે છે, એવું સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે; માટે ભે તું ઇલ્લવાની ઇચ્છા રાખતો હોય, તો તેની સાથે મૈત્રી કર. શરણે આવનાર પર દયા કરનારા રઘુવીરની આગળ જઈને તું શુદ્ધ અંતઃકરણથી તેમને પ્રસન્ન કર અને મને બહીષંકી લઈ જઈને તેમને સ્વાધીન કર.’^{૧૯-૨૧} ભે તું મને પુનઃ રઘુવીરને સોંપીશ તો તારું કલ્યાણ થશે અને ભે એ પ્રમાણે નહિ કરે તો તું મોટી આપત્તિમાં આવી પડીશ.^{૨૨} અરે,

દેવરાજ ઇંદ્રે મૂકેલું^૧ વજ્ર પથ્થ કદાચ તને જીવતો મૂકે અથવા અંતક-મૃત્યુ પથ્થ તને કદાચ ચિરકાળ પથ^૨ ત જીવતો રહેવા દે; પરંતુ સર્વ લોકના નાથ શ્રીમાન રામચંદ્ર ન્યારે ક્રોધ પામશે, ત્યારે તને સ્વપ્નવાર જીવતો રહેવા દેશે નહિ.^૩ અરે, ઇંદ્ર છોડેલા વજ્રના નાથ જેવો રામચંદ્રના ધનુષ્યનો ટંકારવ હવે અદ્ય સમયમાં જ તારા સાંભળવામાં આવશે. વળી રામ-લક્ષ્મણના નામથી અંકિત, તીક્ષ્ણ અણ્ણિવાળાં અને સુખમાંથી અગ્નિજ્વાળા કાઢતા સર્પો જેવાં કાતિક બાણો હવે 'સત્વર અહીંયાં પડશે.^{૪,૫} કંઈપણીઓનાં પીછાંથી શોભતાં એ બાણો આ નગરમાં પડીને સઘળા રાક્ષસોને હણશે, જેથી આ લંકાનગરી ઉજ્જવલ થઈ રહેશે.^૬ જેમ ગરુડ સર્પોને શોધીશોધીને મારે છે, તેમ રામચંદ્રપી ગરુડ રાક્ષસોપી સર્પોને શોધીશોધીને મારશે.^૭ પૂરે^૮ જેમ ત્રિકલ્પ સ્વરૂપ-ધારી વિષ્ણુભગવાને ત્રણ પગલાં ભરીને અસુરોની પાસેથી શ્રેષ્ઠ લક્ષ્મી પાછી ખેંચી હતી, તેમ શત્રુ-ઓતું^૯ હમન કરતાશ મારા સ્વામી રામચંદ્ર અને તારી પાસેથી સત્વર છોડાવી દેશે. હે રાવણ ! ન્યારે મહાસમર્થ^{૧૦} રઘુવીરે જનસ્થાનમાંના સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો અને તારા એ સ્થાનને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું, ત્યારે તું ક્યાં સુધી ગયો હતો ? અરે, એ વેળાએ તો તું અશક્ત જ હતો કે જેથી તને આતુ^{૧૧} નિંદા કમ^{૧૨} કરવાતું^{૧૩} સૂચ્યું. હે અધમ ! પુરુષોમાં સિંહ સરખા રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને બાઈઓ. ન્યારે વનમાં ગયા હતા, ત્યારે તેમના વિના શૂન્ય પડેલા આશ્રમમાં પ્રવેશ કરીને તે મારું હરણ કર્યું^{૧૪}; પરંતુ તેમની દષ્ટિ આગળ તું આતુ^{૧૫} નિંદા કમ^{૧૬} કરી શકત નહિ. અરે, તું એ રામ-લક્ષ્મણની આગળ ઊભો રહેવાને પણ સમર્થ નથી ! સિંહની માત્ર ગંધ જ આવતાં દૂતરો જેમ તેની આગળ ઊભો રહી શકતો નથી, તેમ તું પણ રામ-લક્ષ્મણનાં દર્શન પામીને તેઓની આગળ ઊભો રહેવાને સમર્થ નથી. હે રાવણ ! તું^{૧૭} એટલો અધો બળહીન છે કે એ કદાચ તારે રામ-લક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધ કરતું^{૧૮} પડે, તો તારી સંહાધ અને

સંપત્તિ સ્થિર રહી શકે એમ નથી. હે રાવણ ! જેમ ઇંદ્રના બે બાહુઓના બગ આગળ વૃત્રાસુરના એક બાહુનું^{૧૯} બગ વ્યાધ્યુ ન હતું,^{૨૦} તેમ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને બાઈઓની સાથે યુદ્ધ કરતાં છેવટે તારો પરાજય જ થશે ૨૮-૩૨ સૂદ^{૨૧} જેમ થોડા રહેલા જગને સત્વર શોષી લે છે, તેમ પોતાના બ્રાતા લક્ષ્મણ સહિત મારા સ્વામી તારા પ્રાણને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાહુ વડે સીંચી જોડી દેશે.^{૨૨} હે રાવણ ! કદાચ તું ભયનો માર્યો કેટલાક પદો પર વાદ્યો બજાવ અથવા વરુણદેવની સલામાં ભરાઈ બેસીય; તોપણ વિનાશકાળે પહોંચી ચૂકેલું^{૨૩} મોઢું^{૨૪} વૃક્ષ જેમ વજ્રના પ્રકારથી તત્કાળ તૂટી પડે છે, તેમ તું રામચંદ્રના બાણના પ્રકારથી નિશ્ચય પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરીશ.^{૨૫}

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલોત્ત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રકાંડમાં ૨૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૨ મો

અયોકવનમાં સીતા-રાવણનો ક્રોધ

સીતાયા વચનં કૃત્વા પર્વં રાક્ષસેશ્વર : -

પ્રત્યુવાચ તતા સીતાં વિપ્રિયં પ્રિયદર્શનામ્ ॥

પ્રિયદર્શના સીતાનાં કંઠાર વચનો સાંભળીને રાક્ષસોના રાજા રાવણ તેના પ્રત્યે અપ્રિય વચન કહેવા લાગ્યો.^૧ તે બેઠેલો : 'આ લોક વિષે પુરુષ સીની સાથે જેમ જેમ શાંત સ્વભાવથી વર્તતો બન્ય છે, તેમ તેમ તે સીને પ્રિય થતો બન્ય છે; પરંતુ હે સીતા ! તારા પ્રત્યે તો હું^૨ જેમ જેમ પ્રિય વચન બોલતો બઢું^૩ છું, તેમ તેમ તારાથી તિરસ્કાર પામું છું.^૪ અરે, પથ્થ શું કરું ? જેમ સારો સારથિ આડે માર્ગે^૫ હોડી જતા અધોને શેડી રાખે છે, તેમ તારા વિષેની મારી કામચલાણના મારા ક્રોધને દાબી દે છે. ખરેખર, કામ એ ક્રોધ કરતાં પથ્થ વિશેષ દૂર છે, કેમ કે જે મનુષ્ય ઉપર કામવાસના બધાય છે, તે મનુષ્ય પાછળથી બઢે ને પોતાનો શત્રુ હોય, તોપણ તેના પર હયા તથા રનેહ જીવળે

* ઇંદ્રે વૃત્રાસુરનો એક હલ્ય કાપી નાખ્યો, ત્યારે વૃત્રાસુર એક હાથે જ તેની સાથે યુદ્ધ કરતો રહ્યો; પરંતુ છેવટે તેનો પરાજય થયો હતો.

છે. ૧૪ હે સુદર મુખવાળી ! પતિવિયોગ થવાને લીધે હોળાવિલાસનો ત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય ઠાળ બતાવનારી તું મારાથી અપમાન પામવાને તથા નાશ પામવાને યોગ્ય છે, છતાં કામવાસનાથી અધા-યેદો હું તારા નાશ કરી શકતો નથી. ૧૫ નહિ તો હે મૈથિલી ! હાલમાં તે મારા પ્રત્યે જે જે કઠોર વચનો કહ્યાં છે, તે તે વચનોના બદલામાં તો તારા વધ કરવો જ યોગ્ય છે. ૧

કોધાવેશમાં આવેલા રાક્ષસરાજ રાવણ સીતા પ્રત્યે એટલું કહીને વળી પશુ કહ્યું : ' હે સીતા ! મેં પ્રથમ તને જે એક વર્ષનો અવધિ આપેલો છે, તેમાંથી હવે માત્ર બે માસ જ બાકી રહ્યા છે; માટે હવે હું બે માસ સુધી તારી વાટ ભેંધશું; અર્થાત્ તેટલા સમયમાં જ તારે જે કાંઈ વિચાર કરવો હોય તે કરી દેવો. ત્યાર પછી હે વરવશ્વિની ! તારે જન્મે તેમ કરીને પશુ મારા શયન પર આરાહુલ્ય કરવું જ પડશે. ૧-૮ ભે બે માસનો અવધિ વ્યતીત થતા સુધીમાં તું મને પોતાના પતિ તરીકે નહિ સ્વીકારે, તો પછી મારા રસોડયાઓ મારા પ્રાતઃસોજન માટે તારા કંટકે કંટકા કરીને રાંધશે. ૧૯

રાક્ષસોનો રાજ રાવણ એવી રીતે સીતાનો તિરસ્કાર કરતો હતો, તે ભેંધેને ત્યાં રહેલી કેટલીક દેવકન્યાઓ તેમ જ ગૃધ્રવંકન્યાઓ ચક્રિત થઈ ગઈ તથા અત્યંત ખેદ થરવા લાગી. ૨૦ એ વેળા કેટલીક પોતાના હોઠની ચોપાઓથી, કેટલીક નેત્રના મચકારાથી તથા કેટલીક મુખની ચોપાથી રાવણથી તિરસ્કાર પામતાં સીતાનું આત્મા-સન થરવા લાગી. એ સ્ત્રીઓથી આત્માસન પામેલાં બનકરી પોતાના સદાચરણથી તથા પોતાના સ્વામી રામચંદ્રના શૌર્યથી ગર્વચુકત થઈને રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રત્યે હિતકર વચન કહેવા લાગ્યાં : ૨૧, ૨૨ ' હે રાવણ ! આ લંકાનગરીને વિષે વસતી પ્રભ-માં તારું હિત ઇચ્છે એવો કોઈ પણ પુરુષ હોય એમ મને લાગતું નથી; કેમ કે તને આતું નિંદા કરતું કોઈ વારતું નથી. ૨૩ હે રાક્ષસ ! હું કે જે ઇંદ્રની પત્ની શચી જેવી અને ધર્મોત્તમ રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની છું, તેને તારા ચિવાય ત્રણ દોષમાંને

બીજો કયો પુરુષ આ પ્રમાણે મન વડે પશુ ઇચ્છી શકે ? ૨૪ હે રાક્ષસાધમ ! અમારે તેજવાળા રામ-ચંદ્રની બાધાને તું આવાં નિંદા વચનો કહે છે, તે પાપમાંથી તું કયાં બંધને છૂટીશ ? અરે, જેમ નિર્બળ સસલો પોતાની સાથે વનમાં વસનારા મહોન્મત હાથીની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે, એવી તારી રામચંદ્ર પ્રત્યે ઇચ્છા છે; અર્થાત્ રામ-ચંદ્ર મહોન્મત હસ્તી સરખા છે અને તું સસલા જેવો છે. ૨૫, ૨૬ હે રાક્ષસ ! બધાં સુધી તું ઇંદ્રાકુ-કુળદીપક રામચંદ્રની દંષ્ટિએ પડ્યો નથી, ત્યાં સુધી જ તું તેમની નિંદા કરી શકે છે. ૨૭ હે અનાથ ! મારા પર કુદંષ્ટિથી બેનારાં તારાં આ કુર, બિહા-મણાં અને પીળાં તથા કાળા રંગનાં નેત્રો કેમ નીકળી પડતાં નથી ? ૨૮ હે પાપાત્મા ! હું કે જે ધર્મોત્તમ મહારાજ દશરથની પુત્રવધૂ છું, તેને આવાં કુવચન કહેતાં તારી છબ કેમ વધી પડતી નથી ? હે દશશ્રીવ ! હું તને આળીને ભરમ કરી નાખવાને સમર્થ છું, છતાં હાલમાં હું તપશ્વરણ-ના નિયમોનું પાલન કરું છું, તેથી અને મને રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ નથી, તેથી હું મારા પતિવ્રત-ધર્મના તેજ વડે તને આળીને ભરમ કરતી નથી. હે રાવણ ! કેવે નિર્માણ કરેલા તારા વધને અર્થે જ તું મને અહીંયાં હરી લાગ્યો છે; નહિ તો હું કે જે મહાભુદ્ધિમાન રામચંદ્રની પત્ની છું, તેણે હંરણ કરી લાવવાને તું જરા પશુ સમર્થ નથી. હે રાવણ ! તું અત્યંત શરવીર છે, સાક્ષાત્ કુબેર-નો ભાઈ છે અને ઘણો જ બળશાળી છે; છતાં મારીચની સહાયથી રામ-લક્ષ્મણને વનમાં દૂર લઈ બંધને પછી તે તેમના ચરમાંથી સ્ત્રીની ચોરી કરી અર્થાત્ મારું હંરણ કયું ? એ શું તને છાજે છે ?

સતીચિરમણ સીતાનાં વચન સાંભળીને રાક્ષસોનો રાજ રાવણ અતિ કોધાયમાન થઈ ગયો અને આંખો કાઢીને સીતા સામે ભેવા લાગ્યો. ૨૯-૩૩ એ વેળા મોટી ભુલો અને મોટી ગરહનવાળો રાક્ષસરાજ રાવણ કાળા મેઘ સરખો દેખાતો હતો; તેની જિહ્વા દેહીઅમાન અને અણીદાર હતી, તેનાં નેત્ર ઘણાં જ ઊંચ હોવાથી લાલચોળ બહુતાં

હતાં; તેની યતિ સિંહના સરખી હતી.^{૨૪} તેના મસ્તક પરના મુકુટનો અશ્વભાગ હાલતો હતો; તેના શરીર પર ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ શોભતી હતી અને મુંઝધી ચંદન ચન્દ્રુ હતું. તેણે રાતાં વસ્ત્ર, રાતાં પુષ્પ અને સુવર્ણના બાન્ધુ-બંધ ધારણ કર્યા હતા. તેણે પોતાની કમ્મરની આસપાસ નીલવર્ણવાળી કટિચેખલા બાધેલી હતી, તેથી તથા પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળી પોતાની બન્ને ભુજાઓથી તે અસુતમંથન સમયે વાસુકિનાગથી વીંટાયેલા અને એ શિખરેથી શૌભતા મંદરાચળ બેવેા દેખાતો હતો.^{૨૫-૨૭} જેમ રક્ત નવપક્ષવ અને રક્ત પુષ્પવાળા બે અશોકવૃક્ષથી પર્વત શોભે, તેમ ઉદય પામતા સૂર્ય સરખાં પ્રકાશમાન બે કુંડળોથી તે શોભતો હતો.^{૨૮} રાક્ષસરાજ રાવણ મૂર્તિમાન વસ્ત્રતન્ત્ર સરખો તથા કલ્પવૃક્ષ સરખો સુશોભિત હતો અને મુંકર આભરણોથી અલંકૃત હતો; છતાં એ સમયે તે રમશાનગૃહ સરખો ભયંકર જણાતો હતો.^{૨૯}

પછી સર્પની પેઠે કુંકાડા મારતો અને ક્રોધને લીધે લાલ થયેલાં નેત્રો વડે સીતા પ્રત્યે કટાક્ષ કરતો એ રાવણ બોલ્યો : ‘અનીતિથી ભરેલા અને રાત્નથી ભ્રષ્ટ થયેલા રામને જ અનુસરનારી હે સીતા ! સુધં જેમ પોતાના તેજ વડે પ્રાતાસંધ્યાનો નાશ કરે, તેમ આજે હું તારો નાશ કરીશ.’

એ પ્રમાણે સીતા પ્રત્યે કહીને શત્રુઓને તપાવનારા રાવણે ત્યાં રહેનારી અને બિહારમથ્થા દેખાવવાળી રાક્ષસીઓની સામે બેઠું. તેમાંની કૌર્મક રાક્ષસી એક કાનવાળી, કૌર્મક એક આંખવાળી, કૌર્મક ગાયના જેવા કાનવાળી, કૌર્મક લાંબા કાનવાળી અને કૌર્મક વળી કાન વિનાની જ હતી તથા કૌર્મકના કાન વચ્ચના જેવા લટકતા હતા. વળી કૌર્મકના પગ હાથી જેવા હતા તો કૌર્મકના ઘોડા જેવા હતા; કૌર્મકના આખલા જેવા હતા, તો કૌર્મકના પગ પર વાળના શુષ્કા ભિંગેલા હતા; કૌર્મકને એક જ પગ હતો તો કૌર્મકના પગ ઘણા જ સ્થૂળ હતા અને કૌર્મક તો પંચ વિનાની

જ હતી.^{૩૦-૩૪} કૌર્મકનાં મસ્તક તથા ગરદન મોટાં હતાં, તો કૌર્મકનાં સ્તન અને ઉદર ઘણાં જ મોટાં હતાં; કૌર્મકનાં મુખ તથા નેત્ર અત્યંત વિશાળ હતાં તો કૌર્મકનાં બિહ્વા અને નખ ઘણાં જ લાંબાં હતાં.^{૩૫} કૌર્મક નાક વગરની હતી તો કૌર્મક સિંહ સરખા મુખવાળી હતી અને કૌર્મક બાયના જેવા મુખવાળી હતી, તો કૌર્મક વળી ભૂંડણીના જેવા મુખવાળી હતી.

એ સર્વ રાક્ષસીઓ તરફ દંષ્ટિ કરીને રાવણે તેમને આજ્ઞા આપતાં કહ્યું : ‘હે રાક્ષસીઓ ! તમારામાંથી એકએક અથવા તો તમે સઘળી એકઠી થઈને સીતાને એવી રીતે સમભવો કે જેથી તે સત્વર મને વશ થાય. હે રાક્ષસીઓ ! સામ, દાન, લેહ તથા બીજા ગમે તે સારા કે નરસા ઉપાયોથી કિંવા છેવટે દંડના ભયથી પણ એ બનકીની રામ વિષેની પ્રીતિમાં તમે લેહ પડાવો.’

એ પ્રમાણે રાક્ષસીઓને આજ્ઞા આપી કામ તથા ક્રોધથી હણાયેલા ચિત્તવાળો રાવણ મોટી બળના કરતો સીતા પ્રત્યે ધસવા લાગ્યો. એ ભેળને ત્યાં રહેનારી રાક્ષસીઓમાંની ‘ધાન્યમાલિની’ નામની એક રાક્ષસીને સીતા ઉપર ક્રયા આવી; તેથી તે તુરત જ રાવણની પાસે ફોડી ગઈ અને તેને આલિંગન આપીને કહેવા લાગી : ‘હે મહા રાજ ! હે રાક્ષસેશ્વર ! તમેાએ પોતાના બાહુબળ વડે જે જે લોગવિલાસો મેળવેલા છે, તેવા કિંચ્છ લોગ લોગવવાનું આ સીતાના લાગ્યમાં દેવે નહિ લખ્યું હોય, જેથી તમે કિંવા તે શું કરી શકો એમ છે ? માટે હે મહારાજ ! તમે મારી સાથે જ ફોડા કરો. આ બિચારી કે જે શોકને લીધે ફિફ્કી પડી ગઈ છે, તેનું તમારે શું પ્રયોજન છે ? હે રાક્ષસેશ્વર ! કામના વિનાની સ્ત્રી વિષે આસક્તિ રાખનાર પુરુષનું શરીર સંતપ્ત થઈ જાય છે અને કામનાવાળી સ્ત્રીમા આસક્તિ કરનાર પુરુષ આનંદ લોગવે છે; માટે હે દશાનન ! આ સીતા કે જે તમારે વિષે કામના વિનાની છે તેને તમારે ઇચ્છવી જોગ્ય નથી.’ એવી રીતે કહીને બચારે એ ધાન્ય-

માલિની રાક્ષસીએ રાવણને શુભ રીતે સમજાવ્યો. ત્યારે મહાબળવાન રાક્ષસરાજ રાવણ હસતાં હસતાં પાછો વળ્યો અને પોતાના રાજમહેલ પ્રત્યે ચાલ્યો ગયો. ૩૧-૪૩

પોતાના પગના ધબકારાથી પૃથ્વીને કંપાવતો રાવણ પ્રકાશમાન સૂર્ય સરખા બળહળતા પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. પ્રથમથી સાથે આવેલી સઘળી દેવકન્યાઓ, અંધર્વકન્યાઓ તથા નાગકન્યાઓએ પણ તેની આસપાસ ચાલતાં પુનઃ તેની સાથે જ રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. કામથી મોહિત થયેલા રાવણ ધર્મમાં તત્પર રહેનારાં, ભૂમિ પર ભેઠેલાં, ઘરથર શ્રૂજતાં સતીશિરોમણિ સ્ત્રીતાનો તિરસ્કાર કરીને તેમની આગળથી પાછો વળ્યો અને પોતાના મહેલમાં ગયો. ૪૪-૪૬

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંઠમાં ૨૨ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૩મો

અશોકવનમાં સ્ત્રીતા-તેમને વશ કરવા

માટે રાક્ષસીઓનો પ્રયત્ન

હૃત્યુલ્લા મૈથિલી રાજા રાવણા શત્રુરાવણઃ ।

સંદિશ્ય ચ તતઃ સર્વા રાક્ષસીર્નિર્લગમઃ ॥ ૧ ॥

મિથિલેશપુત્રી સ્ત્રીતાને કઠોર વચનો કહીને તથા રાક્ષસીઓને પૂર્વોક્ત આજ્ઞા આપીને શત્રુઓને રાવણનારા મહાત્મા રાવણ ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. રાક્ષસરાજ રાવણ અશોકવાટિકામાંથી નીકળી પોતાના રાજમહેલ પ્રત્યે ગયો, ત્યારે ભયંકર રૂપવાળી સઘળી રાક્ષસીઓ ક્રોધભરે સ્ત્રીતાની સામે ધસી આવી કઠોર વાણીથી તેમને કહેવા લાગીઃ ‘આલિ જો સ્ત્રીતા! પુલસ્ત્યકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અને સર્વથી શ્રેષ્ઠ એવા મહાત્મા રાવણની લાચારી થવું, જો શું તું મોટા ભાગ્યની વાત નથી માનતી?’

એટલામાં તેઓમાંની ‘એકબટા’ નામની રાક્ષસી કે જેનાં નેત્ર ક્રોધને લીધે લાલગોળ થઈ ગયાં હતાં તેણે હથેળીના જેવા અપટા ઉઠરાવાળી સ્ત્રીતાને સંબોધી કહ્યુંઃ ‘હે સ્ત્રીતા! છ પ્રબળપતિ-

ઓમાં જે જોશો પ્રબળપતિ છે, તે છદ્ધાનો માનસિક પુત્ર છે અને તેનું ‘પુલસ્ત્ય’ એવું નામ પ્રખ્યાત છે. ૧-૬ એ પુલસ્ત્યનો માનસિક પુત્ર ‘વિશ્રવા’ નામનો છે, જે વિશ્રવા અત્યંત તેજસ્વી તથા પ્રબળપતિના જેવો જ ક્રાંતિમાન છે. ૭ હે વિશ્રાળ નેત્રવાળી! તે વિશ્રવાનો પુત્ર આ રાવણ છે કે જે સઘળા શત્રુઓને ત્રાસ ત્રાસ પોકારાવે છે અને જે સર્વ રાક્ષસોનો રાજા છે, તે રાવણની સ્ત્રી થવું એ તને યોગ્ય જ છે. ૮ હે સર્વાંગસુંદરી! તું મારા વચનને કેમ માનતી નથી?’

એકબટા રાક્ષસી ઉપર પ્રમાણે કહીને વિરામ પામી કે તુરંત જ બિદ્ધાલીના જેવાં માંભરાં નેત્રવાળી ‘હરિજટા’ નામની એક રાક્ષસી ક્રોધથી ઠોળા ધુરકાવતી બોલીઃ ‘અલી જો ખાઈ! જેણે તેત્રીસ દેવતાઓને ૮ તથા તેમના રાજા ઇંદ્રને છુલ્લો છે, તે રાક્ષસરાજ રાવણની પત્ની થવાને તું યોગ્ય છે. રાવણ કે જે પરાક્રમને લીધે અત્યંત ગર્વિષ્ઠ છે, સંજ્ઞામમાંથી પાછી પાની કદે એવો નથી, રસ્તીર છે તથા ઘણો જ બળવાન છે, તેની ભાથા થવાનું તું શા માટે ઇચ્છતી નથી ૧૬-૧૧ હે બનકી! જે તું રાવણની સ્ત્રી થઈશ, તો મહાબળવાન રાવણ પોતાની સઘળી રાક્ષસી કરતાં પોતાને અત્યંત પ્રિય થઈ પડેલા રાક્ષસોને ત્યજીને પણ તારી જ પાસે આવશે. અરે, હજારો સ્ત્રીઓથી ભરેલા અને નાના પ્રકારનાં રત્નોથી શોભતા પોતાના અંતાપુરને ત્યજીને રાવણ તારી જ પાસે આવશે.’

એટલામાં ‘વિકટા’ નામની બીજી એક રાક્ષસી ક્રોધ કરી બોલીઃ ‘અરે, ભયંકર પરાક્રમવાળા અને સમગ્ર સમૃદ્ધિવાળા જે રાવણ સંજ્ઞામ વિષે નાગ, અંધર્વ તથા દાનવોને ઘણી વાર છુલ્લો છે, તે રાવણ આજે તારી પાસે આવ્યો છતાં હે નીચ! તું તેનું ભાચાંપણ સ્વીકારવા કેમ ઇચ્છતી નથી?’

ત્યાર પછી ‘હંસુ’ નામની રાક્ષસીએ કહ્યુંઃ ‘હે વિશ્રાળ નેત્રવાળી! જે રાવણના ભયથી સૂર્ય

૧ આક વનુ, બાર સર્ગ, અનિવાર ૪ અને જે અશિનીકુમાર, જે સર્ગ મળી તેત્રીસ દેવતાઓ કહેવા છે.

અત્યંત તપતો નથી અને વાણુ પણ ઉતાવળો વાતો નથી, તે રાવણની આસા તું કેમ માનતી નથી ? અરે, વૃક્ષો પણ જેના ભયથી પુષ્પો વરસાવે છે, પર્વતો નિર્મળ બળનાં ઝરણો સવે છે અને મેઘ ઇચ્છા પ્રમાણે વરસાદ વરસાવે છે, તે રાક્ષસોના રાજાના પણ રાજા મહાત્મા રાવણની ભાથા થવાને તું કેમ ઇચ્છા કરતી નથી ? ૧૨-૧૮ હે સુંદર હાસ્ય કરનારી ! હે ભામિની ! અમે તારા હિત માટે આટલું આટલું કહીએ છીએ, માટે તું અમારા વચનને સારી રીતે માન; તેમ નહિ કરે તો તું હેતી ન હતી થઈ બધું; અથાત્ તું રાવણની ભાથા નહિ થાય તો રાવણ તને મારી નાખશે. ૧૯

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુરસાગરમાં ૨૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૪ મો

અશોકવનમાં સીતા-રાક્ષસીઓનાં
કંઠોર વચન

તતઃ સીતાં સમસ્તાસ્તા રાક્ષસો વિકૃતાનનાઃ ।
પર્યવં પરવાનર્હામૃત્સ્વદ્વાપ્યવમપ્રિયમ્ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી બિહામણુ સુખવાળી સઘળી રાક્ષસીઓ એકઠી થઈને કંઠોર વચન સાંભળવાને અયોગ્ય એવાં સીતા પ્રત્યે કંઠોર વચનો બોલવા લાગી : ‘ હે સીતા ! તું સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓના મનને આનંદ આપે એવા અને અમૂલ્ય શયનોવાળા અંતઃપુરમાં રહેલાને શા માટે ઇચ્છતી નથી ? ૧૨ અરે મનુષ્યભાવિમાં ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી તું મનુષ્યની સી થઈ એને જ શ્રેષ્ઠ ગણે છે; પરંતુ હવે તું રામ વિશેની આસક્તિ છોડી દે. હવે કદાપિ તું રામનો સમાગમ પામવાની નથી. હવે તો ત્રેહોડયના દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરનારા રાક્ષસોના રાજા રાવણને તું તારા પતિરૂપ માન અને સુખથી વિહાર કર. હે શોશન સ્વરૂપવાળી ! તું માણુથી છે તેથી જ મનુષ્ય એવા રામને ઇચ્છે છે; પરંતુ એ રામ તો રાજ્યથી બ્રષ્ટ થયેલા છે અને તેના કાંઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થઈ નથી. વળી તે ઘણો જ વિકળ થઈ ગયો છે. ૨૩-૨૪

રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળી કમળ સમાન નેત્રવાળાં સીતાએ આંસુભરી આંખે કહ્યું : ૧ ‘ હે રાક્ષસીઓ ! તમે સૌ એકઠી થઈને આ લોકમાં નિંદા થાય એવું બોલો છો. ભલે તમે તેવું બોલ્યા કરો; પરંતુ કલંક લગાડનારાં તમારાં વચનો મારા હૃદયમાં જરા પણ કંચે તેમ નથી. ૨ અરે, મનુષ્યની સી કદી પણ રાક્ષસની સી થવાને યોગ્ય નથી. ભલે, તમે મને ખાઈ બીજો અથવા કટકે કટકા કરીને ફેંકી દો, છતાં હું કદાપિ તમારાં વચનોને તો માનીશ નહિ. ૩ મારા પતિ રામચંદ્ર ભલે દીન છે અથવા ભલે રાજ્યબ્રષ્ટ થયેલા છે, અથવા ભલે વિકળ બની ગયેલા છે, છતાં પણ મારે તો તે ઇશ્વર-ઉપાસ્ય દેવ છે. હે રાક્ષસીઓ ! સુવર્ચલા જેમ સૂર્યમાં અનુરક્ત રહે છે, તેમ હું રામચંદ્રમાં અનુરક્ત છું. ૪ જેવી રીતે મહાભાગ્યવતી શયી ઇંદ્રને અનુસરે છે, અરુંધતી વસિકને અનુસરે છે, રાહિણી ચંદ્રને અનુસરે છે, ૫ હોપાસુદ્રા અગસ્ત્યને અનુસરે છે, સુકન્થા વ્યવનને અનુસરે છે, સાવિત્રી સત્યવાનને અનુસરે છે, શ્રીમતી દેવી કપિલ મહર્ષિને અનુસરે છે, મહ્યંતી સૌંદાસ રાજાને અનુસરે છે, કેશિની સચર રાજાને અનુસરે છે અને ભીમકપુત્રી દમયંતી નળ રાજાને અનુસરે છે, તેમ હું ઇક્ષ્વાકુકુળમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીમાન રઘુવીરને અનુસરું છું. ૬

સતીશિરામણિ સીતાનાં વચન સાંભળીને અતિશય ક્રોધાવમાન થયેલી અને રાવણની આસા પામેલી ફૂર રાક્ષસીઓ વળી પણ કંઠોર વચનો વડે સીતાનો તિરસ્કાર કરવા લાગી. શંશંખાવૃક્ષની ઘટામાં સુખચુપ સંતાઈ બેઠેલા કપિવર હંડુમાન પણ સીતાનો તિરસ્કાર કરી રહેલી એ રાક્ષસીઓનાં સઘળાં વચનો સાંભળતો હતો.

કોપયુક્ત થયેલી રાક્ષસીઓ થરથર ધ્રુણ રહેલાં સતી સીતાની એમરની ટાઈ વળીને પોતાના લાંબા હોઠ વારંવાર ચાટવા લાગી અને ફરશીઓ ઉગામીને કોપપૂર્વક બોલવા લાગી : ‘ અરે, સીતા રાક્ષસરાજ રાવણ જેવો ભાતો પામવાને યોગ્ય જ નથી. ૨૫-૨૬

એ પ્રમાણે ભયંકર રૂપવાળી રાક્ષસીઓએ ઘણે ઘણે તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો, ત્યારે આંસુ લૂછતાં અને શોકવ્યાધિ થયેલાં સતીશિરોમણિ સીતા ત્યાંથી ખસીને છેક શિંશપાવૃક્ષના મૂળ પાસે જઈને બેસી રહ્યાં. કૂર રાક્ષસીઓએ ત્યાં પહોં તેમને કંડેા મૂક્યો નહિ. સર્વ રાક્ષસીઓ તુરંત જ સીતાની પાસે આવીને વીંટાઈ વળી અને શોકને લીધે કુશ થઈ ગયેલાં, દીન સુખવાળાં તથા મલિન વસ્ત્ર ધારણ કરનારાં શ્રીમતી સીતાને અત્યંત તિરસ્કાર કરવા લાગી. ^{૧૭-૧૮}

પછી ભયંકર રૂપવાળી, વિકરાળ સુખવાળી અને બિહારમણા ઉદરવાળી 'વિનતા' નામની રાક્ષસી કોપાયમાન થઈને કહેવા લાગી : 'હે સીતા ! તેં તારા સ્વામી પ્રત્યે જેટલો બેઈએ તેટલો સ્નેહ દર્શાવ્યો છે; હવે બસ કર. હે કલ્યાણી ! સૂક્ષ્મળી બાબતમાં અતિશયપણું છેવટે હું ખરૂં થઈ પડે છે. ^{૨૦, ૨૧} હે સીતા ! તારું કલ્યાણ થાઓ. પતિવ્રતધર્મ માટે મતુલ્યભતિથી જેટલું થઈ શકે તેટલું તેં કર્યું છે અને તેથી હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું; માટે હે મૈથિલી ! હવે હું પણ તને કંઈક હિતવચન કહું છું તે તું સાંભળ અને એ પ્રમાણે કર. ^{૨૨} સર્વ રાક્ષસોના અધિપતિ રાવણને તું તારા પતિ તરીકે સ્વીકાર. એ મહાબળવાન રાવણ દેવોના રાજા ઈંદ્ર સરખો પ્રતાપી છે અને વારંવાર તારી પાસે આવીને તારી પ્રાર્થના કરે છે. ^{૨૩} એ રાવણ ઘણો બહુર છે, ઉદાર સ્વભાવવાળો છે અને સર્વ પ્રત્યે પ્રિય વચન બોલનાર છે. માટે હે જાનકી ! દીન અને મતુલ્ય એવા રામને ત્યાગ કરીને તું રાક્ષસરાજ રાવણનો આશ્રય કર. ^{૨૪} હે વૈદેહી ! આજથી આરંભીને તું તારા શરીરે દિવ્ય અંગરાગ લગાડે, દિવ્ય આભૂષણો ધારણ કર અને સર્વ લોકોની ઈશ્વરી થા. ^{૨૫} હે રૂડા સ્વરૂપવાળી ! જેમ અગ્નિની સ્ત્રી સ્વાહા છે અને ઈંદ્રની સ્ત્રી સચી છે, તેમ આજથી તું રાવણની સ્ત્રી થા. હે વૈદેહી ! અદ્ય આશુભ્યવાળા અને દીન એવા રામનું તારે શુભપ્રયોજન છે ^{૨૬} એ તું મારું કહ્યું માનીશ નહિ, તો અમે સૌ હમણાં ને હમણાં જ તને ખાઈ જઈશું. ^{૨૭}

એટલું કહીને વિનતા શૂંપ રહી, ત્યારે લટકતા સ્તનવાળી 'વિકટા' નામની બીલી એક રાક્ષસી કોપપૂર્વક સુદિ ઉગ્રામીને સીતાને કહેવા લાગી : 'હે કુરાબ્હવાળી સીતા ! રાક્ષસરાજ રાવણ પ્રત્યે તેં જે જે અયોગ્ય વચન કહ્યાં તે તે તેણે તારા પ્રત્યેની દયાને લીધે તથા પોતાના સરળ સ્વભાવને લીધે સાંખી લીધાં છે; પરંતુ હાલમાં પણ દેશકાળને યોગ્ય એવાં અમારાં વચનો ભે તું સ્વીકારીશ નહિ, તો તું નિશ્ચય બળુએ કે તારું હિત થશે નહિ. અરે, કોઈથી પણ ન બોળાંની શકાય એવા સસુદ્રના આ કાંડા પર આણીને રાવણે તને ભયંકર અંતઃપુરમાં ગોંધી રાખી છે અને અમે સૌ તારું રક્ષણ કરીએ છીએ; ^{૨૮-૩૧} જેથી સાક્ષાત્ ઈંદ્ર પણ તને બચાવવાને સમર્થ નથી. માટે હે મૈથિલી ! હું તને હિતવચન કહું છું તે તું સ્વીકાર. ^{૩૨} બહુ થયું, હવે તું અણુપાત કરવો છોડી દે. અરે, તું વ્યથા શોક ન કર. હવે તું દીનતાને ત્યાગ કરી પ્રીતિ તથા હર્ષયુક્ત થઈ, ^{૩૩} રાક્ષસોના રાજા રાવણની સાથે યથેચ્છ વિહાર કર. હે ભીરુ ! આપણે બધીએ છીએ કે, આપણી સ્ત્રીઓનાં ચૌવન ઘણાં જ અંગણ છે; ^{૩૪} માટે જ્યાં સુધી તારું ચૌવન વ્યતીત થયું નથી, ત્યાં સુધી તું સુખ ભોગવ. હે મદિરેક્ષણ ! રાક્ષસોના રાજા રાવણની સાથે તું રમ્ય ઉકાનો, કીડા-ખવંતો તથા ઉપવનો વિષે યથેચ્છ કીડા કર. હે સુંદરી ! હે દેવી ! મારું કહ્યું માનીને ભે તું રાવણની ભાથા ચર્પશ, તો હબ્બરે સ્ત્રીઓ તારી આજ્ઞા ઉકાવશે; માટે હે સીતા ! રાક્ષસરાજ રાવણને તું પતિ તરીકે સ્વીકાર. હે મૈથિલી ! ભે તું મારા વચનને નહિ માને, તો હું આજે તારું કાળજી કાઢીને ખાઈ જઈશ. ^{૩૫-૩૮}

ત્યાર પછી કૂર દેખાવવાળી 'અંદોદરી' નામની રાક્ષસી એમરે મોડું ત્રિશુળ ફેરવતી કહેવા લાગી : 'અહો, રાવણે હરણ કરી આણેલી અને ત્રાસને લીધે કંપતાં સ્તનવાળી આ મૃગમયની સીતાને બેઈને મને એક દોહડું થઈ આવ્યો છે

કે, હું એના શરીરના જમણા ભાગમાં તથા ડાબા ભાગમાં આવેલા માંસપિંડનું, ભરાઈ છાતીનું, નાડીઅંધે સહિત હૃદયકમળનું અને મસ્તક આદિ ગાત્રોનું બધે ભક્ષણ કરી બાઈ !^{૧૩૯-૪૧}

એટલામાં વળી 'પ્રથમા' નામની રાક્ષસી બોલી ઊઠી : 'અરે, વિશંખ શા સારું કરેા છો ? આહો, આપણે આ જીને મળું' દાબીને મારી નાખીએ અને પછી રાજા રાવણને કહેવડાવીએ કે એ બાઈ તો મરી ગઈ. એમ કરીશું' એટલે નિઃશ્વ આપણે રાજા કહેશે કે, બહે, ત્યારે તમે સૌ તે બાઈના શરીરને ખાઈ બાજો.^{૧૪૨, ૪૩}

ત્યાર પછી 'અભયુષી' નામની રાક્ષસીએ ધીમેથી કહ્યું : 'એ બાઈએ ! આમ વ્યથા વિવાદ કરવો મને ગમતો નથી. આહો, આપણે આ જીને મારી નાખીને એના શરીરના એકસરખા જુદા જુદા ભાગ પાડીએ અને પછી આપણે સર્વ વહેંચી લઈએ. બાજો, વિવિધ પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો તથા પાનપદાર્થો લઈ આવો.^{૧૪૪}

તે પછી 'શૃંગુષ્ઠા' નામની રાક્ષસી બોલી : 'હે બહેનો ! અભયુષીએ જે કહ્યું તે મને પણ ગમે છે; માટે આહો, સર્વ શોકને શમાવનારી મહિરા લાવો.^{૧૪૫, ૧૪૬} આજે આપણને મનુષ્યનું માંસ મળ્યું છે, તેથી નિકું'સિલાની' આગળ જઈને આપણે નૃત્ય કરીશું.'

એ પ્રમાણે બિહામણ રૂપવાળી રાક્ષસીઓએ ત્યારે ઘણું જ તિરસ્કાર કર્યો અને હાથ બતાવ્યો, ત્યારે દેવકન્યા સરખા સ્વરૂપવાળાં સીતા ધૈર્ય પૂટી જવાથી રહેન કરવા લાગ્યાં.^{૧૪૭}

હતિ શ્રીવાસ્તુદિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુસ્કંધમાં ૨૪ માં સર્ગ સંપૂર્ણ

+ રાવણની ઇષ્ટેયી

૧ તિલક રીકા પ્રમાણે આ સર્ગના ૪૫ શ્લોક છે તે પ્રમાણે ભોતા ૪૪મા શ્લોક સારૂ પ્રસંગ મળતો નથી; અહીં ૪૧ માં શ્લોક પછી ગેવિંદરાજની રીકા પ્રમાણે ૪૨, ૪૩ એ બે શ્લોકોનું આપાતર હોયું છે, તેથી જ શ્લોકસંખ્યા ૪૭ની થાય છે.

સર્ગ ૨૫ મો

સીતાહું રહેન

અથ તાસાં વદન્તીનાં પર્યં વાચ્યં વૃદ્ધ ।

રાક્ષસીનામસૌમ્યાનાં રુરોદ જનકાત્મજા ॥ ૧ ॥

કૂર રાક્ષસીઓનાં અતિ દારુણ અને કઠોર વચન સાંભળીને જનકનંદિની સીતા રહેન કરવા લાગ્યાં.^૧ રાક્ષસીઓના તિરસ્કારને લીધે અત્યંત હાથ પામેલાં મનસ્વિની સીતા મદ્યદંકે બોલ્યાં :^૨ 'મનુષ્યની સૌ રાક્ષસની ભાથો થવાને કદી પણ યોગ્ય નથી. બહે, તમે સૌ મને સુખેથી ખાઈ બાજો; પરંતુ હું તમારું કંઈ કરનાર નથી.^૩

રાક્ષસીઓના વશમાં પડેલાં અને શોકથી પીઠાતાં દેવકન્યા સરખાં સીતા પ્રથમ રાવણે પણ પોતાનો તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી જરા પણ શાંતિ પામ્યાં નહિ.^૪ વન વિષે ટોળાથી વિખૂટી પડેલી અને વરુણી વેરાયેલી હરિશ્ચીની જે સતીશિરોમણિ સીતા રાવણના હાથને લીધે થરથર ધ્રુજતાં હતાં અને બધે પોતાનાં જાંઘમાં જ સમાઈ જતાં હોય એવાં રૂપાં હતાં. ઉત્સાહરહિત થયેલાં જનકી અશોકવૃક્ષની પુષ્પસુક્ર શાખાનું અવલંબન કરીને શોકમગ્ન થઈ ઊભાં રહ્યાં અને પોતાના પતિ રામ-ચંદ્રનું ચિંતન કરવા લાગ્યાં.^{૫, ૬}

સતીશિરોમણિ સીતા પોતાનાં નેત્રમાંથી નીકળતા અશ્રુપ્રવાહ વડે પોતાનાં અંતરે રક્ષણ સ્તનોને સ્નાન કરાવતાં હતાં અને ઘણો વિચાર કરવા છતાં પણ પોતાના શોકનેા અંત તેમને જણાતો ન હતો.^૭ જેમ અત્યંત વાચુવાવાથી કેળ જીખડી પડે, તેમ રાક્ષસીઓના હાથથી ત્રાસ પામેલાં સીતા પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને તેમનું સુખ નિસ્તેજ થઈ ગયું.^૮ સતીશિરોમણિ સીતા હાથને લીધે થરથર કરવાં હતાં, તે વેળા તેમની અતિશય લાંબી વેલી નાગલુની જે આમતેમ ડોલતી હતી.^૯ કેાથ ચઢવાને લીધે તે ચેતનારહિત થઈ ગયાં હતાં અને શોકને લીધે વારંવાર નિસાસા નાખતાં હતાં. પછી ચોધાર આંસુએ રહેન કરતાં તે વિલાપ કરવા લાગ્યાં : 'હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! હા સામુદ્ર

કૌશલ્યા ! હા પૂજ્ય સુમિત્રા ! ‘આ લોક વિષે બીને
અથવા પુરુષને કાળ આત્મા વિના માગ્યું ચોત
મળતું નથી’ એવી પરિતોએ જે લોકવાયકા
પ્રસિદ્ધ કરેલી છે, તે સત્ય જ છે. એ તેમ ન
હોત તો ‘રામચંદ્રથી વિખૂટી પડેલી અને કૂર
રાક્ષસીઓથી પીડાતી હું આવા દુઃખમાં એક
સુદૂર્ત’ પણ જીવન ધારી શકત ખરી કે ?^{૧૦-૧૩}
નિશ્ચય, મારાં પુણ્ય થોડાં હશે, જેથી અતિશય
ભાર ભરેલી નૌકા જેમ વાણુના ઝપાટા લાગવા-
થી સસુદ્રમાં ડૂબી બચ છે, તેમ અત્યંત દીન થઈ
ગયેલી હું અનાથની પેઠે અહીં ને અહીં જ વિનાશ
પામીશ. ^{૧૪} અરેરે ! મને મારા ભત્રાને વિયોગ
થયો છે અને તેમાં વળી હું આ રાક્ષસીઓના
વશમાં પડી છું ; એથી જળપ્રવાહના વેગથી ઘસાઈ
જતા કિનારાની પેઠે હું પીડાઈ છું. ^{૧૫} અરેરે !
કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા, સિંહના જેવી શ્રેષ્ઠ
ગતિવાળા, કૃતજ તથા પ્રિય વચન બોલનારા મારા
પ્રિય પતિ રઘુવીરનાં જેઓ દર્શન કરતાં હશે
તેઓને ધન્ય છે !^{૧૬} જેમ હળાહળ વિષતું પાન
કરીને કોઈથી જીવી શકાતું નથી, તેમ મહાસમયે
રામચંદ્રનો વિયોગ પામીને મારાથી જીવી શકાય
એમ નથી. ^{૧૭} અરેરે ! મેં પૂર્વજન્મમાં કેવાં
દોષ પાપકર્મ કર્યાં હશે કે જેને લીધે આજે હું
આવા કારણ દુઃખમાં આવી પડી છું. અરે, મહાન
શોકમાં આવી પડેલી હું મારા જીવિતને ત્યાગ
કરવા ઇચ્છું છું ; પરંતુ શું કરું ? આ રાક્ષસીઓ
રાત્રિદિવસ મારો ચોક્કીપહેરો કરે છે એટલે મારાથી
મરાતું પણ નથી અને રામચંદ્રને મળાતું પણ
નથી. ^{૧૮, ૧૯} અરેરે ! હાય ! ધિક્કાર છે આ મનુષ્ય-
પણુને અને આ પરતંત્રતાને કે જેને લીધે ઇન્ધ્રા-
માં આવે ત્યારે મરી શકાતું નથી !^{૨૦}

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુંદરકાંડમાં ૨૫ મે સર્ગ ૨૪ પૃષ્ઠ

સર્ગ ૨૬ મો

સીતાનો વિલાપ-રાક્ષસદળ તથા

લંકાને અભિશાપ

પ્રસન્નાશ્રુમુખી ત્વેવં દ્રુવતી જનકાન્મજા ।

અયોગતમુખી લાલા વિલપ્તમુપવક્ત્રમે ॥ ૧ ॥

જેન કરતાં કરતા જનકનંદિની સીતાનું સુખ
અશ્રુજળથી ભિભર્ષ ગયું. તે નીચું સુખ કરીને
પુનઃ પણ વિલાપ કરવા લાગ્યા. એ વેળા શોકા-
વિદ થયેલાં જનકી બાણે ઉન્મત્ત થયાં હોય કિંવા
બ્રમિત ચિત્તવાળાં થયાં હોય અથવા દિગ્મુઠ બની
ગયાં હોય, એવી દશામાં કારણ શોધ કરી રહ્યાં
હતાં અને જેમ થાકી ગયેલી થોડી પૃથ્વી પર
આળોટે, તેમ તે પૃથ્વી પર આળોટતાં હતાં. ^{૧, ૨}

મહાસતી સીતા વિલાપ કરે છે : ‘અરે,
માયાવી રૂપધરનારો મારીય રાક્ષસ બ્યારે શ્રીમાન
રામચંદ્રને આશ્રમમાંથી દૂર લઈ ગયો, ત્યારે હું
રાવણે બળાટકારથી મારું હરણ કર્યું અને રાતી-
કકળતી મને અહીં આણી. અરેરે ! અહીં પણ
હું રાક્ષસીઓના પાલે પડી છું ; રાક્ષસીઓનો
કારણ તિરસ્કાર સહન કરું છું અને અતિ દુઃખ-
ને લીધે ઘણી ઘણી ચિંતા કરું છું. હાય ! હવે
હું જીવવાનો ઉત્સાહ રાખતી નથી. ^{૩, ૪} અરેરે !
હું મહારથી રામચંદ્રથી વિખૂટી પડીને કૂર રાક્ષસી-
ઓને વશ પડી છું ; એથી હવે મારે જીવવાનું
કિંવા દ્રવ્યનું કે અલંકારોનું કશું પણ પ્રયો-
જન નથી. અરેરે ! નિશ્ચય, આ મારું હૃદય પાપાણુ-
થી બનેલું છે, કિંવા અવવામર છે, કેમ કે આટલા
દુઃખમાં પણ તે વિદીછું થતું નથી ! હું કે જે
અનાથ અને અસતી સરખી છું. તેને ધિક્કાર
છે ! કેમ કે મારા પૂજ્ય પતિથી વિખૂટી પડેલી હોવા
છતાં હું મારા પાપમય જીવિતને એક સુદૂર્ત પણ
ટકાવી રાખું છું. ^{૫-૭} અરે ! હુરાસા રાવણને
હું મારો ડાબો ચરણ પણ અડકાડું નહિ, તો
પછી તેના પર પ્રીતિ તો કેમ જ કરું ?^૮ મેં ઘણીયે
વાર રાવણનો તિરસ્કાર કર્યો, તોપણ તે મૂર્ખ
સમજતો નથી ; તેમ જ તે ચોતાની અને ચોતાના

કુળની પ્રતિષ્ઠાને પણ વિચારતો નથી; પરંતુ ઊલટો નિર્લજ્જ થઈને વારંવાર મારી પ્રાર્થના કરે છે અને પોતાના કૂર સ્વભાવને વશ થઈ આ કૂર રાક્ષસીઓ દ્વારા મને પોતાની સ્ત્રી બનાવવા ઇચ્છે છે.^{૧૪} (રાક્ષસીઓ પ્રત્યે કહે છે:) 'હે રાક્ષસીઓ! અહાય તો તમે મને કાપી નાખો, મારા કંકડા ઠરી નાખો, મને છૂંદી નાખો, કિંવા અગ્નિમાં બાળી નાખો, તોપણ હું રાવણને સ્વીકારનારી નથી. તમે વ્યર્થ બકવાદ મૂકી દો.^{૧૦} અરે, મારા સ્વામી રઘુવીર જગવિખ્યાત યુદ્ધિશાળી કુતસ, સદાચરણી તથા દયાળુ સ્વભાવના છે; પણ મારા હૃદયને લીધે આજે તે નિર્લજ્જ થયા હોય એમ મને લાગે છે! અરે, જેણે એકલાએ જ જનસ્થાનમાં વસતા ચૌદ હજાર રાક્ષસોનો નાશ કર્યો છે, તે રઘુવીર આજે મારું રક્ષણ કેમ કરતા નથી!^{૧૧, ૧૨} સસુદ્રની મધ્યે આવેલી હોવાથી આ લંકાનગરી ભલે દુઃપ્રધર્મ્ય છે; પરંતુ અહીં સુધી આવવામાં રામચંદ્રનાં બાણોની ગતિ અટકનારી નથી.^{૧૩} પણ રે! દંડ પરાક્રમવાળા રામચંદ્ર રાવણે હરણ કરેલી પોતાની પ્રિય ભાગ્યીની હજી સુધી સંભાળ લેતા નથી, એવું શું કારણ હશે!^{૧૪} હું મારું છું કે, લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રઘુવીર 'હું અહીંયાં છું' એવું બાણતા જ નહિ હોય. અરે, એ તેઓ બાણતા હોય તો પોતે અતિશય તેજસ્વી હોવાથી તેઓ પોતાના આવા અપમાનને સાંપી રહે ખરા કે!^{૧૫} 'રાવણ મારું હરણ કરી ગયો છે' એવું બે બાણતો હતો અને બે એ સમાચાર રઘુવીરને નિવેદન કરે તેમ હતો, તે ગૃધ્રરાજ જટાયુ પણ રાવણને હાથે સંભ્રામમા હણાયો છે.^{૧૬} અહો! એ દિવસે મારું રક્ષણ કરવા માટે રાવણની સાથે યુદ્ધમાં ઊતરેલા ગૃધ્રરાજ જટાયુએ વૃદ્ધ હોવા છતાં પણ મહાન પરાક્રમ કર્યું હતું.^{૧૭} 'હું અહીંયાં આટલી આટલી પીડા પામું છું' એવું બે રઘુવીર બાણતા હોય તો તેઓ આજે જ પોતાનાં બાણો વડે સઘળા લોકોને રાક્ષસ વિનાશ કરે, લંકાનગરીને બાળીને ભસ્મ કરે, સસુદ્રને શોષી લે અને નીચ રાવણની કીર્તિનો તથા તેના નામનો પણ નાશ કરે! બે એવું અને

તો પછી જેમના પતિ મરણ પામ્યા હોય એવી રાક્ષસીઓને ચેરચેર, હાલમાં જેમ હું રોકકળ કરું છું તેમ અને તેથી પણ અધિક રોકકળ થયા વિના રહે નહિ. બે રામચંદ્ર મારા સમાચાર બાણતા હોય તો લક્ષ્મણને સાથે લઈને અવસ્ય લંકાને શોધી કાઢે અને રાક્ષસોનો સંહાર કરે.^{૧૮-૨૦}

'એ બંને ભાઈઓની દૃષ્ટિએ વ્યથા પછી શત્રુ થયેલો રાવણ એક સુહૃદ પણ છુપી શકનાર નથી.^{૨૧} અરે, રામ-લક્ષ્મણની કોપદૃષ્ટિ પડ્યા પછી અત્ય સમયમાં જ ચિતાઓના ધુમાડાથી ભરાયેલા રાજમાર્ગવાળી અને ગૃધ્રપક્ષીઓનાં ટોળાંથી વ્યાપ્ત થયેલી આ લંકાનગરી સ્મશાન સરખી બની બેશે.^{૨૨} હે રાક્ષસીઓ! તમે સૌની વર્તણૂક શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ હોવાથી હું મારા મનોરથને થોડા કાળમાં જ સિદ્ધ થયેલો બોધશ; અથોત તમે સર્વ પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત રહો ને તેથી અદ્યપ કાળમાં જ તમારા વિનાશ થશે. વળી આ લંકાનગરી વિષે બે બે અશુભ ચિહ્નોને બેવામાં આવે છે, તે સર્વ ઉપરથી ખાતરી થાય છે કે, હવે થોડા સમયમાં જ તે નિસ્તેજ થઈ બેશે.^{૨૩, ૨૪} જેમ કેઈ મહાભારતી સ્ત્રી વિધવા થવાથી સુકાઈ બળ્ય છે, તેમ રાક્ષસોના રાજ રાવણને નાશ થવાથી આ લંકા દુર્ધર્મ છતાં નાશ પામશે.^{૨૫} હાલમાં બે લંકા પવિત્ર ઉત્સવોથી હરખાઈ રહી છે, તે જ લંકા સઘળા રાક્ષસોનો તથા રાજ રાવણનો નાશ થવાથી વિધવા સ્ત્રી સરખી થઈ રહેશે.^{૨૬} હે રાક્ષસીઓ! તમે નિશ્ચય આનંદે કે, થોડા સમયમાં જ હું:ળી થયેલી અને ચેરચેર રુદન કરતી રાક્ષસ કન્યાઓના આત્મનાશ મારા સાક્ષાત્કારમાં આવશે. જેનાં નેત્રોના છેડા લાલ છે, એવા શુભવીર રામચંદ્ર બે મને રાક્ષસરાજ રાવણને ચેર રહેલી બાણે તો તેઓ પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે આખી લંકાનગરીને, રાવણને તથા સર્વ રાક્ષસોને બાળી નાખે અને આ નગરી અધકારયુક્ત અને શૂન્ય સરખી થઈ રહે.^{૨૭-૨૮} અરે! હુદ્દ અને કૂર એવા રાવણે મારે માટે બે સમય નિર્માણ કર્યો છે, તે સમય પણ હવે આવી પહોંચ્યો છે.^{૩૦} અરે! સમય

આવી પહોંચતાં તો હુલ્લ રાવણે મારે વિનાશ કરવા-
નું નક્કી કરી રાખ્યું છે. અરે, પાપકર્મ કરનારા
રાક્ષસો કાંઈ-અકાંઈને સમજતા નથી. ૩૧ અરે, આ
અધર્મને લીધે અહીં શોક વળતમાં મોટો ઉત્પાત
થવાનો છે તેને રાક્ષસો બહુતા નથી. ખરેખર, માંસ-
લક્ષણ કરનારા રાક્ષસો ધર્માધર્મને કયાંથી સમજે ?
અરે હાથ ! અવધિ પૂરે થયા પછી જ્યારે રાક્ષસરાજ
રાવણ પોતાના પ્રાતઃકાળના ભોજન માટે મને
કાપીને રંધાવશે, ત્યારે હું મારા પ્રિય પતિ રઘુવીર
વિના શું કરીશ ? ૩૨, ૩૩ અરે ! હું કે જે રક્તકમળ-
ફળ સમાન નેત્રવાળા મારા પતિ રામચંદ્રથી વિખૂટી
પડી હું ખિયારી થઈ છું, તે નિશ્ચય પતિ વિના
એકલી જ પરલોક પ્રત્યે જઈશ.

અરે ! ભરતના મોટા ભાઈ રામચંદ્ર મને
જીવતી બાણતા જ નહિ હોય ! જો મને જીવતી
બાણતા હોય, તો તેઓ અને તેમના નાના ભાઈ
લક્ષ્મણ મને આખી પૃથ્વીના પડ પરથી શોધી
કાઢ્યા વિના રહે જ નહિ; અથવા તો નિશ્ચય મારા
વિયોગના શોકથી શરવીર રામચંદ્ર પોતાના દેહને
ત્યાગ કરીને સ્વર્ગલોક પ્રત્યે ગયા હશે ! અહો !
સ્વર્ગમાં વસતા દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિ
વગેરેને પણ ધન્ય છે કે જેઓ નિરંતર કમળનેત્ર
રઘુવીરનાં હર્શન કરતા હશે ! અથવા તો આત્મ
અને અનાત્મ પદાર્થના વિવેકપૂર્વક જીવનમુક્ત
હશને પ્રાપ્ત થયેલા એ રાજર્ષિ રઘુવીર કે જે
નિવૃત્તિધર્મની કામનાવાળા છે, તેમને મારા સરખો
ભાઈનું કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી; ૩૪-૩૬ અથવા
તો હું રામથી થણે દૂર આવી પડી છું, એટલે શું
તેમજી મારી પ્રીતિ ઊડી દીધી હશે ? માણસોને
પોતાની દષ્ટિ આગળ રહેનારા ઉપર પ્રીતિ થાય છે
અને દંષ્ટિથી દૂર થયેલા ઉપરથી પ્રીતિ ભીડી બચ છે.
અરે, પણ એ લક્ષણ તો કૃતલ માણસોનું છે ! રામ
કાંઈ તેવા નથી, એટલે તે મારી પ્રીતિનો નાશ નહિ
જ કરે, ૩૭ અથવા તો હું મારામાં કંઈ કુચુંણનો
પ્રવેશ થયો છે, કિંવા મારા ભાગનો ક્ષય થયો
છે કે જેથી હું સતી સીતા, શ્રેષ્ઠ ગુણવાળા રામ-
ચંદ્ર સરખા ભાઈથી વિખૂટી પડી છું ? ૩૮ અરે !

શત્રુઓનો સંહાર કરનારા, અતુકરણ કરવા
યોગ્ય ચારિત્ર્યવાળા અને શરવીર એવા મહાત્મા
રઘુવીરથી ભૂદાં રહીને જીવવું એ કરતાં તો મરણને
શરણ થવું એને જ હું શ્રેયસ્કર ગણું છું; ૩૯
અથવા તો મને શંકા થાય છે કે, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ
એવા એ બન્ને ભાતાઓએ વેરાગ્યને લીધે પોતાનાં
અન્ન-શસ્ત્રો છોડી દીધાં હશે અને માત્ર કંઠમૂળ
તથા કૂળ વગેરેનો આહાર કરતા વનવિષે વિચરતા
હશે; અથવા તો દુરાત્મા રાક્ષસરાજ રાવણે એ
શરવીર બન્ને ભાઈઓને કપટથી મારી નાંખ્યા
હશે. ૪૦, ૪૧ અરે, હાથ ! આવે વખતે હું સર્વ
કરતાં મરણને જ ઉત્તમ ગણું છું; પરંતુ શું કરું ?
વિધાતાએ આટલા આટલા દુઃખમાં પણ મારે
માટે મૃત્યુનું નિર્માણ કર્યું નથી ? ૪૨ અહો ! આ
જગતમાં પ્રજ્ઞાભાવને પ્રાપ્ત થયેલાં તથા જેઓએ
પોતાના અંતઃકરણને જીત્યું છે એવા મહાભાગ્યવંત
મહાત્મા સુનિઓને જ ધન્ય છે કે જેઓને પ્રિય
અથવા અપ્રિય કંઈ પણ હોતું નથી. ૪૩ પ્રિયજનોનો
સમાગમ થવાથી અથવા પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી
સુખ થાય છે અને અપ્રિયજનોનો સંયોગ થવાથી
કિંવા અપ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી દુઃખ થાય છે;
એવા સુખદુઃખથી વિરક્ત રહેતા મહાત્મા પુરુષો-
ને હું પ્રશ્ન કરું છું. ૪૪ અરે ! મારા પ્રિય ભાતો
રઘુવીરથી વિખૂટી પડેલી અને પાપી રાવણના
પાશમાં આવી પડેલી હું હવે મારા પ્રાણનો ત્યાગ
કરીશ. ૪૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડના ૨૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૭ મો

ત્રિજયનું સ્વર્ગ-રાક્ષસકુળના
વિનાશનાં ચિહ્નો

હયુક્તાઃ સીતયા ઘોરે રાક્ષસ્યઃ કોઘમૂર્ચિતાઃ ।
કષિજ્વલ્મુસ્તદાભ્યાનું રાવણસ્ય દુરાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

સતીશિરોમણિ સીતાએ જ્યારે પ્રાણત્યાગ
કરવાનો પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો, ત્યારે કોપે
ભરાયેલી કેટલીક રાક્ષસીઓ દુરાત્મા રાવણને એ
સમાચાર જણાવવા માટે દોડી ગઈ. ત્યાર પછી ત્યાં

રહેલી ભયંકર રૂપવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓ સીતાને ઠરાવવા માટે અને પોતાના વિનાશને અર્થે પુનઃ પશુ કઠોર વચનો બોલવા લાગી : 'હે પાપી નિશ્ચય-વાળી ! હે અનાયો સીતા ! આજે હમણાં જ અમે સર્વ રાક્ષસીઓ તારા શરીરના માંસને મુખેથી ખાઈશું.'^{૧-૩}

અનાય રૂપવાળી રાક્ષસીઓ સીતાને કરાવતી હતી, એવામાં 'ત્રિજટા' નામની એક વૃદ્ધ રાક્ષસી યોગિની બગી બેઠી અને કહેવા લાગી : 'ઓ પાપિણીઓ ! તમે તમારાં શરીરને જ પરસ્પર ભક્ષણ કરો. આ સીતા કે જે જનક-રાયની પ્રિય પુત્રી છે અને મહારાજા હનુમાનની પુત્રવધૂ છે, તેણે તમે ભક્ષણ કરી શકનાર નથી.' આજે રાત્રે મને એકું સ્વપ્ન આવ્યું છે કે જેથી સીતાના સ્વામીને ઉદય થાય અને રાક્ષસોને વિનાશ થાય તેમ લાગે છે.^૪

વૃદ્ધા ત્રિજટાએ કોઈ પામેલી રાક્ષસીઓને એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે સર્વ રાક્ષસીઓએ ભય-શીત થઈને તેને કહ્યું : 'મહેન ! તને આજે રાત્રે કેવું સ્વપ્ન આવ્યું, તે અમને કહે.'

રાક્ષસીઓનું વચન સાંભળી ત્રિજટા રાક્ષસી પ્રાતાઃકાળે આવેલા પોતાના સ્વપ્ન સંબંધી સમગ્ર વૃત્તાંત કહેવા લાગી. તે બોલી : 'હે રાક્ષસીઓ ! સાંભળો. બાણે હાથીકાંતના બનાવેલા હંબર ઘોડા-ઓથી ભેડેલા આકાશચારી દિવ્ય વિમાનમાં બેસી-ને શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સહિત બહીં દંકામાં આવ્યા. તેમણે પોતાના શરીર પર સ્વેત પુષ્પોની માળા અને સ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં હતાં. વળી આ સીતાને પણ મેં સ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરીને સસુરદી વીંટાયેલા સ્વેત પર્વત પર બેઠેલી દીકરી અને જેમ ઉદયાચળ પર આવતા સૂર્યની સાથે તેની પ્રજ્ઞાનો સમાગમ થાય છે,^૫

તેમ રામની સાથે સીતાનો સમાગમ થયો. એટલામાં વળી લક્ષ્મણ સહિત રઘુવીરને પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળા તથા આર દંતશળવાળા હાથી પર બેઠેલા મેં જોયા. પછી સૂર્ય સરખા પ્રકાશમાન તથા ચેત પુષ્પમાળા અને ચેત વસ્ત્ર ધારણ કરનારા એ બન્ને ભાઈઓ બાણે સીતાની પાસે આવીને ભિક્ષા રહ્યા, ત્યારે પૂર્વોક્ત સ્વેત પર્વત-શિખર પર આકાશમાં ભિલેલા અને રામચંદ્રે પકડી રાખેલા હાથીના સ્કંધ ઉપર આ સીતા ચઢી અને પોતાના પતિના બોળામાં બેઠી, એકું મારા એવામાં આવ્યું. પછી કમળ સમાન નેત્ર-વાળી આ સીતાને પોતાના પતિના બોળામાંથી બેઠીને પોતાના બન્ને હાથવતી ચંદ્ર-સૂર્યનું માળન કરતી મેં દ્રીઠી.^{૮-૧૫} ત્યાર પછી રાજ-કુમાર રામ-લક્ષ્મણ અને વિશાળ નેત્રવાળાં આ સીતા જે હાથી પર બેઠાં હતાં, તે હાથી બાણે આપણી લંકાનગરી ઉપર આવીને ભિક્ષા રહી. (એટલામાં વળી સ્વપ્નનો પ્રકાર બદલાયો.) બાણે સ્વેત વસ્ત્રોના આઠ બળદોથી ભેડેલા રથમાં બેસીને તથા સ્વેત વસ્ત્ર અને સ્વેત પુષ્પમાળા ધારણ કરીને લક્ષ્મણ સહિત રામ બહીં ચઢી આવ્યા. ત્યાર પછી સત્યપરાક્રમી અને મહાન વીરવાળા એ પુરુષોત્તમ રઘુવીર પોતાના બંધુ લક્ષ્મણ તથા પત્ની સીતા સહિત સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળા પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને ઉત્તર દિશા બાણી બાલતા થયા; એકું સ્વપ્ન વિષે મારા એવામાં આવ્યું. હે રાક્ષસીઓ ! મને જણાયેલા સ્વપ્ન ઉપરથી તો એમ લાગે છે કે, મહાતેજસ્વી રઘુ-વીરને સજ્જા દેવા અને અસુરો પશુ છતી શકે એમ નથી.^{૧૬-૧૮}

'ત્યાર પછી એ જ સ્વપ્નમાં મેં શવણને પણ જોયો. તેણે શરીરે તેલ ચોળ્યું હતું, શતા વસ્ત્ર અને રાતી કરેણનાં પુષ્પોની માળા તેણે પહેરેલી હતી. તેણે મારું મૂઠેલું હતું તે મંદિરાપાન કરી મત્ત બનેલો હતો અને બાણે તે પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે પૃથ્વી પર પડેલો હતો. એટલામાં વળી મેં એવું બોલ્યું કે આપણા

* પ્રાતાઃકાળે એવામાં આવેલું સ્વપ્ન અતિ ક્રિતાવશે રૂપોક્ત થાય છે.

- એકે સૂર્ય અને તેની પ્રજ્ઞાનો નિશ્ચ સંબંધ છે, તેપણુ પૂર્વ દિશામાં ઉદય થતી વેળા તે પુનઃ પ્રજ્ઞાસુક્ત થયેલો જણાય છે, એથી કવિએ જ્ઞાન ઉત્પત્તિ કરી લાગે છે.

ભયમાંથી પણ આપણું રક્ષણ કરવાને સમર્થ છે. ૪૯
વળી આ વિશાળ નેત્રવાળાં સીતાનાં અંગોમાં
શાસ્ત્રનિષિદ્ધ એકે ચિહ્ન મારા જોવામાં આવતું
નથી; અર્થાત્ સીતાના અંગમાં શ્રેષ્ઠ સાસુદ્રિક
ચિહ્નને જ મારા જોવામાં આવે છે. માત્ર
સ્નાનાદિ નહિ કરવાથી તેની શરીરકાંતિમાં જરા-
તરા ફેર પડ્યો છે એટલું જ તેને દુઃખ હોય
એમ મને લાગે છે; પણ રે, દુઃખ ભોગવવાને
અણગમ જોવી આ વૈદેહીને આજે મેં સ્વપ્ન વિષે
અંતરિક્ષમાં બેઠેલી ભેઈ; એથી હું ધારું છું કે,
હવે તેની અર્થસિદ્ધિ પાસે જ પહોંચી છે અને
રાક્ષસરાજ રાવણુના વિનાશ તથા રઘુવીરનો વિજય
પણ પાસે જ આવી પહોંચ્યો છે. ૪૦-૪૨ ભુજો,
સીતાહું કમળપત્ર સરખું વિશાળ વામ નેત્ર સ્ફુરે
છે, તે ઉપરથી પણ હવે ચૌકા કાળમાં આપણે
સીતાહું પ્રિય થયેલું સાંભળીશું, એવું અનુ-
માન થાય છે. વળી ભુજો, આ અતુર સી સીતા-
ની શોમાંલિત થયેલી વામ બુલ પણ એકાએક
જરા જરા સ્ફુરાયમાન થાય છે, તથા હાથીની
સુંઠ સરખી તેની વામ જંઘા ફરકે છે. આ સ્વણું
સ્પષ્ટ રીતે જ જણાવે છે કે, હવે તેનો સ્વામી
રામ સમીપમાં જ આવી પહોંચ્યો છે. ૪૩-૪૫ વળી
આ વૃક્ષની શાખા પરના પોતાના માળામા પ્રવેશ
કરતો પક્ષી વારંવાર મધુરી વાણી બોલતો હોવા-
થી બાણે સીતાહું ઉત્તમ રીતે જ સાંત્વન કરતો
હોય અને અત્યંત હર્ષભરે તે પક્ષી બાણે રઘુવીર-
ના આગમનની વધામણી આપતો હોય એવો
દેખાય છે. ૪૬

ત્રિજટાનાં વચન સાંભળીને ‘મારા સ્વામીનો
વિજય થશે’ એમ ધારી હર્ષિત થયેલાં તથા ચત્કિ-
ચિત્ લક્ષ્મી પામેલાં સર્વશિરોમણી સીતાએ કેમળ
વાણીથી કહ્યું : ‘ભે તમારું કહેવું વધારું થશે,
તો હું તમો સર્વવૃત્ત રક્ષણ કરીશ. ૪૭

પતિ શીવાભીક મહાભુનિમણીત આદિકમ્ભ શ્રીરામાચરણા રે
સુસ્પન્દામ ૨૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૮ મો⁺

ચૌકાકુંડ સીતા-અતિમ વિચાર

સા રાક્ષસેન્દ્રસ્ય વચો નિશ્ચય તદ્વાવળસ્યા-
પ્રિયમપિવાર્તાં। સીતા વિતત્રાસ યથા વ્રનાન્તે
સિદ્ધામિપન્ના ગમરાલકન્યા ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણુનાં અપ્રિય વચન સાંભળીને
પોતાના પ્રિય પતિ શ્રીમાન રામચંદ્રના વિયોગથી
પીડાતાં અને રાક્ષસીઓને વધ પડેલાં સીતા વન-
માં સિંહે લેરેલી હરણીની જેમ અત્યંત ત્રાસ પામ્યાં
અને નિર્જન વનમાં એકલી ત્યાગ કરેલી બાળ-
કન્યાની જેમ વિદાપ કરવા લાગ્યાં :^૧

અરેરે ! ‘આ લોક વિષે કાળના આભ્યા
વિના પ્રાણીહું સ્તુત્ય ચતું નથી’ એવું જે શાસ્ત્રજ્ઞ
મુનિઓ કહે છે, તે ખરેખર સત્ય છે. ભે એમ ન
હોય તો પાપિણી એવી હું અહીંયાં આટઆટલો
તિરસ્કાર પામવા છતાં સહુવાર પણ કેમ જીવતી
રહું? અરે, પ્રિય સચેયના સુખથી રહિત થયેલું
અને ઘણાંક દુઃખોથી ભરેલું મારું હૃદય ખરેખર
અત્યંત કઠોર છે; કેમ કે આટલું આટલું દુઃખ
ચડવા છતાં પણ વળખદાર થવાથી ફાટી જતા
પર્વતના શિખરની જેમ તેના હબરેા ટુકડા થઈ
જતા નથી ! આવે પ્રસંગે બળાત્કારે પ્રાણત્યાગ
કરવામાં મને આત્મહત્યાનો દોષ લાગે તેમ નથી
અરે, દુષ્ટાત્મા રાવણુ તો મને મારવાનો છે જ,
તો પછી દુષ્ટના હાથે મરીને દુર્ગતિએ જવું, તેના
કરતાં પોતાના હાથે મરવું એ જ ઉત્તમ છે !
શૂદ્રને મત્રોપદેશ કરવા માટે ક્ષિય જેમ સમર્થ
નથી, તેમ રાવણુની ઇચ્છાને અનુકૂળ થવા માટે
હું કોઈ પણ રીતે સમર્થ નથી. ૨-૫ અરેરે ! ભે
લોકનાથ રઘુવીર વખતસર અહીંયાં નહિ આવી
પહોંચે, તો શસ્ત્રવૈધ જેમ પીડાવી સીના ગર્ભ-
માં રહેલા બાળકને કાપી કાઢે છે, તેમ મહાદુષ્ટ
રાક્ષસરાજ રાવણુ વીક્ષ્ય શરો વડે મારાં અંગો-
ને કાપી નાખશે !^૬ હાથ ! હું કે જે ઘણા સમય

+ આજ પ્રસંગ અને આ સર્ગની રીતિ ભેતા ૨૮ મો
તથા ૨૯ મો કે બન્ને સર્ગો દેખા હોય એમ લાગે છે

થી હું ખી થઈ રહી છું, તેનો બે માસ જેટલો અવધિ તો હમણાં જ પૂરો થઈ જશે અને જેમ રાબની આજ્ઞાથી દેહાંતઃક્રંતને પાત્ર થયેલા તથા રાત્રે બાંધી રાખેલા તરકરનો પ્રાતઃકાળ થતાં વધકાળ આવી પહોંચે છે, તેમ મારો વધકાળ આવી પહોંચશે !^{૧૭}

હા રામ ! હા લક્ષ્મણ ! હા સુમિત્રા ! હા આસુણી કૌશલ્યા ! હા મારાં માતૃશ્રી ! વાયુના પ્રચંડ વેગમાં સપકાયેલી નૌકા જેમ સમુદ્ર વિષે જ દૂબે છે, તેમ અભાગણી હું આજે અગાધ શોક-સાગરમાં ડૂબી રહી છું !^{૧૮} જેમ વીજળી પડવાથી બેં સિંહોનો નાશ થાય, તેમ મારે માટે મૃગનુ રૂપ ધરનાર કૌર્ણવેક રાક્ષસરૂપી જીવથી નિશ્ચય એ બંને બળવાન રાજપુત્રોનો નાશ થયો હશે !^{૧૯} ખરેખર, પૂર્વે જનસ્થાનમાં મૃગનુ રૂપ ધરી આવેલા કાળે જ મને લોભાવી હતી, કે જેથી મેં મૂર્ખાંએ આર્થપુત્ર રઘુવીર તથા તેમના નાના ભાઈ લક્ષ્મણને આશ્રમમાંથી વનમાં મોકલ્યા ! હા, પૂર્ણચંદ્ર સમાન સુખવાળા ! હા, સર્વ જીવોનું પ્રિય તથા હિત કરનારા ! હા, દીર્ઘ જીવવાળા સત્યવ્રત રામચંદ્ર ! હું કે જે રાક્ષસોનો ભોગ થઈ પડી છું, તેને તમે બચુતા નથી શુ ?^{૨૦, ૨૧} અરે, મેં મારા પતિને જ પરમેશ્વર માન્યા, સાપથી બાળીને ભસ્મ કરવાની શક્તિ હોય છેતાં હુદ્ર રાવણ પર આટલી બધી ક્ષમા રાખી, ભૂમિ પર શયન કર્યું અને બીજા પણ અનેક પ્રકારના ધર્મનિયમ પાળીને પતિવ્રત સામ્ય્યુ, એ સ્વછાં કૃતજ્ઞ પુરુષ ઉપર કરેલા ઉપકારની પેઠે નિષ્ક્રાંત મૃત્યુ શુ ?^{૨૨} હે રઘુવીર ! આજ દિન સુધી મેં જે પતિવ્રતધર્મ પાળ્યો, તે સર્વ નિષ્ક્રાંત ગયો અને હું 'એકની જ પત્ની છું,' એવો જે મેં ગર્વ ધર્યો તે પણ નિરર્થક નીવડ્યો ? કેમ કે તમારું દર્શન નહિ પામવાથી અત્યંત ક્રુશ તથા વિવર્ણ થઈ ગયેલી હું 'હવે યુનઃ મારો અને તમારો સમાગમ નહિ થાય' એમ બાળી નિરાશાના સમુદ્રમાં ડૂબી રહી છું !^{૨૩} હે સ્વામીનાથ ! હું ધારું છું કે, યથાર્થ રીતે પિતાનું વચન પાળીને તથા વનવાસનું વ્રત સમાપ્ત કરીને

કૃતાર્થ થયેલા તમે બ્યારેં ઘેર જશો, ત્યારે મારા કરતાં પણ સુંદર સ્વરૂપવાળી ઘણીક સ્ત્રીઓ સાથે લગ્ન કરીને નિર્ભયપણે વિહાર કરશો,^{૨૪} પરંતુ હે રામ ! હું તો તમારે વિષે જ પ્રીતિ ધરાવું છું. અરે, મેં તો મારા વિનાશ માટે જ તમારી સાથે રનેહ બેઠ્યો છે, અર્થાત્ મારા આ દેહમાં જીવન છે, ત્યાં સુધી હું તમારા પરના રનેહને તજનારી નથી, પણ હાય ! આજ દિન સુધીનું મારું તપ બધું ગયુ અને પતિવ્રત નિષ્ક્રાંત થયુ, એથી મારા જીવિતને ધિષ્ઠર છે. હાય ! હવે હું આ મારા અભાગિયા જીવ તરનો ત્યાગ કરીશ.^{૨૫} અરે ! હું હમણાં જ વિષ-પાન બથવા લીક્ષુ શસ્ત્ર વડે મારા જીવિતનો ત્યાગ કરું; પરંતુ શું કરું ? હું રાવણને ઘેર પડી છું એટલે મને વિષ કે શસ્ત્ર લાવી આપે એવું પણ કૌર્ણવ નથી.

શોકથી સ તપ થયેલાં સીતાએ જીવિતનો ત્યાગ કરવા માટે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા, અંતે તેમની દષ્ટિ પોતાની વેણી પર પડી, ત્યારે તેમણે વિચાર કર્યો : 'હીક થયુ, આ વેણીનો મારે બળે ફાંસો લાલીને હું સત્વર યમલોક પ્રત્યે જઈશ.'

કેમળ ગાત્રવાળાં સતીશિરોમણિ સીતા વૃક્ષની શાખા પકડીને જીલાં હતાં ને ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં હતાં; પોતાના પતિ રામચંદ્ર, દિવસ લક્ષ્મણ અને પોતાના સંબંધીઓનું સ્મરણ કરતાં જીલાં હતાં, એટલામાં તેમનાં પવિત્ર અંગેમાં શોકને શમાવી ધૈર્ય આપે એવાં તથા પૂર્વકાળમાં પણ સત્ય જણાયેલાં ઉત્તમ શકુન થયા હાયાં.^{૨૬-૨૭}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ
સુકરકાંડમાં ૨૮ મેં સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૯ મો

સીતાને થયેલાં શુભ શકુન

તથાગતાં તાં વ્યથિતામનિવિતાં વ્યતીતહર્ષાં પતિ-
દીનમાનસામ્ । શુભાં નિમિત્તાનિ શુભાનિ મેનિરે-
નરં શ્રિયા બુદ્ધમિવોપસેવિનઃ ॥

અતિશય વ્યથા પામેલાં, હર્ષથી રહિત થઈ

સર્ગ ૩૦ મે—સીતાને શી રીતે મળવું; તે વિષે હંદુમાનનો વિચાર અને નિશ્ચય ૭૪૧

ગયેલાં, દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલાં અને દુશ્મની શાખાનું અવલંબન કરીને ઊભેલાં મહાસત્વી સીતાને લક્ષ્મી-વાન પુરુષને જેમ સેવકો પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ શુભ શકુન જણાવા લાગ્યાં.^૧ સુંદર કેશવાળાં ભનકીતુ વાંકી પાંખોની પંક્તિવાળું, સ્થામ કીકીવાળું વિશાળ અને પડખા ઉપર શ્વેત જણાતું હાથું નેત્ર, મત્સ્યે હલાવેલા શતા કમળની પેઠે ફરકવા લાગ્યું.^૨ સુંદર દેખાવવાળી, માંસતા ભરાવવાળી, ગોળાકાર, અમૂલ્ય અગર-અંકનના લેપનને યોગ્ય તથા ઘણીકવાર પોતાના પ્રિય પતિ રામચંદ્રના ઓશીકારૂપ થયેલી સીતાની હાથી છુલ્લ એકાએક ફરકવા લાગી.^૩ હાથીની સૂંઢ સરખી ભરાઈ અને સ્થૂળ એવી તેની હાથી સાથળ પશુ ફરકી ફરકીને ‘રામ આગળ આવીને ઊભા છે’ એમ સૂચવવા લાગી.^૪ વળી સુંદર ગંગવાળાં, વિશાળ નેત્રવાળાં અને હાકિમનાં બીજ સરખા હાંતવાળાં એ સીતાનું સુવર્ણના સરખા રંગવાળું તથા પૃથ્વી પર સૂવા-ઘેસવાથી બચાવનાર મેલું થયેલું વજ્ર ચોટી વારે સરકી જવા લાગ્યું.^૫

ઉપર વર્ણવેલાં અને બીજાં પશુ કેટલાંક ચિત્તો કે જે પૂર્વે પશુ ખરાં પડેલા હતાં, તે ભેઈ-ને સતીશિરોમણિ સીતા વાચુ અને વાપથી શોષાર્થ જતું બીજ જેમ વર્ષાજળ પડવાથી પુનઃ બીલી નીકળે તેમ અત્યંત હર્ષિત થવા લાગ્યાં.^૬ એ વેળા બિંમળજ સરખા હોઠવાળું, સુંદર નેત્ર, જૂકટી તથા કેશવાળું, વાકી પાંખોવાળું અને સ્ફટિક સરખા શ્વેત હાંતવાળું સીતાનું મુખ, રાહુથી સુકટ થયેલા અંદ્રમંડળની પેઠે અત્યંત શોભવા લાગ્યું.^૭ શુભ શકુનનું દર્શન થવાથી સીતાનો સવળો શોક શમી ગયો, ઉદાસીનતા નટ થઈ જતાં સંતાપ શાંત થઈ ગયો અને હજને લીધે તેનું ચિત્ત પ્રકૃષ્ટિત ગયું. જેમ શુકલપક્ષમાં ઉદય પામેલા અંદ્રથી રાત્રિ શોભે, તેમ એ મહાસત્વી પોતાના પ્રસન્ન મુખથી શોભવા લાગ્યાં.^૮

પતિ શ્રીરામનીક મહાભુતિમણિત આદિકાન્થ શ્રીરામચણ્ડા સુદર્શનમાં ૨૮ મે સર્ગ સપ્તમું.

સર્ગ ૩૦ મે

સીતાને શી રીતે મળવું; તે વિષે હંદુ-માનનો વિચાર અને નિશ્ચય

હસુમાનપિ વિક્રાન્તઃ સર્વં શુભ્રાવ તત્ત્વતઃ ।
સીતાયાન્નિજદાયાન્ન રાક્ષસીનાં ચ તર્જિતમ્ ॥

શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં ઘેટેલા મહાપરાક્રમી હંદુમાને સીતાનાં વચનો. ત્રિજટા રાક્ષસીના સ્વપ્નની કથા અને રાક્ષસીઓએ કરેલી સીતાનો તિરસ્કાર એ સઘળું સાંભળ્યું.^૧ પછી નંદનવનમાં રહેલી દેવી જેવાં સતીશિરોમણિ સીતાને અશોક-વાટિકામાં ઊભેલાં ભેઈને કપિવર હંદુમાન અનેક પ્રકારના વિચાર કરવા લાગ્યો.^૨

અહો ! હજારો અને લાખો કપિઓ ચારે દિશાઓમાં જેની શોધ કરે છે, તે આ સીતા છેવટે મારી દિધીએ પક્ષાં ?^૩ અહો ! રામચંદ્રની આજ્ઞાથી રાવણની શક્તિ ભેવા માટે ભસ્યુ સર્થ છાનો-માનો ફરતાં હું સઘળું ભેઈવળ્યો.^૪ આ લંકાનગરી-માં વસનારા રાક્ષસોનું જોશ્ય.^૫ તેઓનું બળાબળ તથા રાક્ષસરાજ રાવણનો પ્રભાવ. એ સઘળું મારા ભેવામાં આવી ગયું.^૬ હવે તો સર્વ પ્રાણીઓ પર દયા કરનારા અને અપ્રસિદ્ધ બળવાળાં રણવીરનાં ધર્મપત્ની સીતા કે જે પોતાના પતિનાં દર્શન માટે તલસી રહ્યાં છે, તેમનું મારે આશ્વાસન કરવું ભેઈએ; માટે બાલ, જેણે કદી પશુ દુઃખ ભેટું નથી તથા હાલમાં જેના ઉપર અપાર દુઃખ આવી પડ્યું છે, એવાં અંદ્રમુખી સીતાનું હું આશ્વાસન કરું.^૭ શોકથી હજુએલાં ચિત્તવાળાં આ ભનકીતુ આશ્વાસન કયાં વિના ભે હું પાછો જઈશ તો મોટી હાનિ થવા સંભવ છે.^૮ તેમને મળ્યા વિના હું પાછો જઈશ તો યશસ્વિની સીતા અહીં દોઈ પશુ પોતાનું રક્ષણ કરનાર નહિ હોવાથી નિશ્ચય પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^૯ પૂર્વઅંદ્ર સરખા મુખવાળાં અને સીતાના દર્શન માટે તલસી રહેલા મહાબાહુ રામચંદ્રનું જેવી રીતે મારે આશ્વાસન કરવું ઘટે છે, તેવી જ રીતે મારે સીતાનું પશુ આશ્વાસન કરવું ભેઈએ.^{૧૦} પરંતુ શું કરું ? આ

સઘળી રાક્ષસીઓ સીતાને ઘેરી વળી છે, એટલે રાક્ષસીઓની સમક્ષ મારે સીતાની સાથે સંભાષણ કરવું ઠીક નથી. અરે, ત્યારે મારે કેમ કરવું? આ તો હું મોટા કષ્ટમાં આવી પડ્યો!^{૧૧} અરેરે, આ બાકી રહેલી રાત્રિ પૂરી થતાં પહેલાં બે હું સીતાનું આશ્વાસન નહિ કરી શકું, તો નિશ્ચય તે પોતાના જીવિતનો ત્યાગ કરશે.^{૧૨} વળી બ્યારે હું રામ-ચંદ્રની પાસે જઈશ, ત્યારે તેઓ મને પૂછશે: 'સીતાએ મને ઉવેશી તારા પ્રત્યે શું કહ્યું?' ત્યારે આ સતીની સાથે વાતચીત ક્યાં વિના પાછો ગયેલો. હું રામચંદ્રને શો પ્રત્યુત્તર આપીશ? અરે, સીતાનાં સંદેશો લીધા વિના બે હું અહીંયાંથી ઉતાવળે પાછો જાઉં, તો નિશ્ચય કંકુત્થકુલીત્વજ રઘુવીર પોતાની કૌશલ્ય દંપતી મને બાળીને ભરસ કરી નાખે!^{૧૩, ૧૪} અરે, સીતાનું આશ્વાસન ક્યાં વિના હું રામચંદ્રને અથે સુશીલને કહાવ્ય અહીં આવવાના કાર્યમાં પ્રેરીશ, તોયજી તેમના સહિત તેનું અહીં આવવું નિષ્ફળ થશે; કેમ કે તે આવી પહેાંચે તે પહેલાં તો આ જનકી પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરશે.^{૧૫} માટે બીજું કંઈ ન કરતાં હંમણું હું અહીંયાં જ બેસી રહું અને સીતાની સાથે વાત કરવાની તક મેળવું. બ્યારે આ રાક્ષસી-ઓનું ધ્યાન બીજી તરફ હશે, ત્યારે અત્યંત સંતાપ પાયેલાં સીતાનું હું ધીમેથી આશ્વાસન કરીશ. હાલમાં હું અતિશય નાના રૂપમાં છું અને વળી વિશેષે કરી વનચર-વાનર છું; એટલે સાધારણ જનસમાજ બોલે છે તેવી પરતુ બ્યાકરણના ચોડાધણા સંસ્કારવાળી વાણીથી જ હું બોલીશ. બે હું દિવ જાતિની જે શુદ્ધ સંસ્કૃત વાણીથી જ બોલું તો આ સીતા મન રાવણ ધારીને ભયભીત થાય, માટે મારે સાધારણ મનુષ્ય બોલે છે તેવી જ વાણીથી અર્થસુક્રા વચ્ચેના વડે સીતાનું સાંતવન કરવું યોગ્ય છે. એ સિવાય સીતાનું સાંતવન કરવાનો બીજો કોઈ ઉપાય નથી.^{૧૬-૧૮}

“ રાક્ષસોથી ત્રાસી ગયેલાં આ જનકી મારું આતુ’ રૂપ ભેઈને તથા મારાં વચન સાંભળીને પુનઃ પણ અત્યંત ત્રાસ પામશે; કેમ કે ‘રાક્ષસો

બહુ આચારી છે’ એવું તે બોલે છે.”^{૧૦} બે કહાવ્ય મને ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારે રાવણ બાળીને અત્યંત ત્રાસ પાયેલાં મનસ્વિની સીતા આક્રંદ કરવા લાગે તો તેના આક્રંદનો શબ્દ સાંભળીને, કાળ જેવી ભયંકર આ સઘળી રાક્ષસીઓ અનેક પ્રકારનાં આતુષ્ઠા ઉગારીને એકઠી થઈ ભય અને મને ઘેરી વળે તો મારે શું કરવું? બિહાંભણા યુગવાળી અને મહાન બળવાળી એ રાક્ષસીઓ મને જીવતો પકડી લેવાનો કિંવા કાર મારી નાખવાનો પ્રયત્ન ક્યાં વિના રહે જોવી નથી.^{૨૧-૨૩} એ વેળાએ બે કહાવ્ય હું આ વાટિકામાંનાં વૃક્ષોની એક શાખા પરથી બીજી અને બીજી પરથી ત્રીજી એમ નાનીમોટી સઘળી શાખાઓ પર કૂદાકૂદ કરતો દોડ્યા કરું, તો આ સર્વ રાક્ષસીઓ શકિત થઈ ભય અને મારું મોટું રૂપ ભેઈ ભયભીત થઈ છુમરાણ કરી મૂકે.^{૨૪, ૨૫} અને પછી રાક્ષસરાજ રાવણના રાજમહેલના ચોક્કિદાર રાક્ષસોને અહીંયાં બોલાવે ત્યારે મારી શી કથા! રાક્ષસીઓના બોલાવ્યાથી ચોક્કિદાર રાક્ષસો બ્યારે ત્રિશૂળ, તરવાર અને સુશ્ચર વગેરે વિવિધ શસ્ત્રો બહેણ કરીને શુદ્ધ માટે અતિ ઉતાવળે અહીંયાં દોડી આવે અને મને ઘેરી લે, ત્યારે મારે શું કરવું? હું તે સૌને મારા પરાક્રમબળ વડે હરાવું તો ખરે; પરંતુ શુદ્ધના શ્રમથી થાકી જવાને લીધે સમુદ્ર કોળાંગી જવાની શરિત મારામાં રહે નહિ તેનું શું કરવું? વળી સર્વ રાક્ષસો અતિ ઉતાવળે મને એકીવખતે વીંટાઈ વળીને કહાવ્ય પકડી લે, તો આ સીતા રામચંદ્રના સમાચાર બહુલા વિનાનાં જ રહે અને હું પણ અંધનમાં પડું.”^{૨૬-૨૮} આમ થતાં સીતા પ્રત્યે શા કારીલ અનેલા અને કિંસા ક્રવામાં પ્રીતિવાળા રાક્ષસો કહાવ્ય સીતાને પણ મારી નાખે તો રામચંદ્ર અને સુશીલનું સઘણું કાર્ય જમડી ભય.^{૩૦} બે હું શુદ્ધમાં રાક્ષસોથી પકડાઈ જાઉં, તો પછી મારાં વિનાના, રાક્ષસોથી રક્ષિત થયેલા અને સસુદ્રની વગેરે આવેલા આવા ગુપ્ત પ્રદેશમાં રહેલાં જનકીની અજર કોણ લે અને રામચંદ્રને અહીંયાં તેડી લાવવાના કાર્યમાં સહાયણત પણ

દોષ થાય ૧૩૧ ને મારી પૂવોક્ત દશા થાય, તો સો યોજનના વિસ્તારવાળા મહોદધિતું ઉદ્ધવન કરી શકે એવો દોષ પશુ વાનર વિચારી ભોતાં મારી દિધો આવતો નથી. ૩૨, ૩૩ ને કદાચ યુદ્ધ થાય તો હું હજારો રાક્ષસોનો નાશ કરવાને તો સમર્થ છું; પરંતુ યુદ્ધનો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યા પછી સો યોજનનો સમુદ્ર ઉદ્ધવી સાથે પાર જવાની મારામાં શક્તિ રહે એમ મને લાગતું નથી. ૩૪ યુદ્ધના કાર્ય ધણાં જ સંશય ભરેલાં છે. તેમાં છેવટે કોનો જય થશે અને કોનો પરાજય થશે, એ કહી શકાતું નથી, એથી મને એવાં સંશયયુક્ત કાર્યો કરવાનું રુચતું નથી. એવો કયો ડાહ્યો પુરુષ છે કે જે વગરવિચારે શંકાભરેલું કાર્ય કરવા તત્પર થાય ૧૩૫

ને હું સીતાની સાથે વાતોલાપ કરું છું તો મારે માથે ઉપયુક્ત મહાન આપત્તિ આવી પડે છે અને ને નથી કરતો તો સીતા પ્રાણત્યાગ કરે છે. ૩૬ નેમ સુયોદય થવાથી અધકાર નાશ પામે છે, તેમ કાર્યોકાર્યના વિચાર વિનાના ક્રૂરને લીધે સિદ્ધ થવા આવેલો અર્થ પશુ નાશ પામે છે; કેમ કે અવિચારી ક્રૂર દેશકાળને ભોળા વિના જ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૩૭ રાબાએ પોતાના અધિવેા સાથે મળીને કાર્યોકાર્ય વિષે પ્રથમથી નિશ્ચિત કરેલી યુદ્ધિ પશુ અવિચારી ક્રૂરને લીધે વખણાતી નથી, કેમ કે પોતાને જ પડિત માનનાર અવિચારી ક્રૂરો રાબના કાર્યને નષ્ટ કરી નાખે છે. ૩૮ માટે હવે મારે શું કરવું કે એથી રામચંદ્રનું કાર્ય ભાંગી પડે નહિ, હું અવિચારી ગણાઉં નહિ અને સમુદ્રને ઝોળાવવાનો મારો શ્રમ પશુ વૃથા જાય નહિ; ૩૯ તેમ જ સતીશિરોમણિ સીતા જરા પશુ ગભરાયા વિના મારાં વચ્ચેનો સંભળે.

એ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા કપિવર હંતુમાને નિશ્ચય કર્યો: 'ને હું અદિત્ય કર્મવાળા અને સીતાને પ્રિય એવા રામચંદ્રના શુભેત્તું કીર્તન કરીશ, તો એણે ચિત્ત રામચંદ્ર વિષે જ આસક્ત થઈ રહ્યું છે એવાં આ સીતા જરા પશુ ભય પામશે નહિ. ૪૦, ૪૧ માટે

હું ઇક્ષ્વાકુકુળમાં શ્રેષ્ઠ એવા શ્રીમાન રઘુવીરનાં ધર્મયુક્ત પ્રીતિવચ્ચનો સીતાને એવી રીતે શ્રદ્ધા લેખે તેવી રીતે મધુર વાણીથી કહી સંભળાવીશ. ૪૨

પછી પૃથ્વીપતિ રામચંદ્રનાં ધર્મપ્રાપ્તી સીતાનું દર્શન કરી હર્ષ પામેલો મહાપરાક્રમી કપિવર હંતુમાન વૃક્ષની ઘટામાં બેઠાંબેઠાં મધુર અને સત્ય વચ્ચન બોલવા લાગ્યો. ૪૩

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલ આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રામૃત સુલ્લક્ષમાં ૩૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૧ મો

હંતુમાને ગાયેલી રામકથા

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महामतिः ।

संप्रवे मधुरं वाक्यं वेदेष्वा व्याजहार ह ॥ १ ॥

એવી રીતે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા પછી મહાયુદ્ધિમાન કપિવર હંતુમાન વૃક્ષ પરથી જરા નીચે જાતરીને સીતાની પાસે આવી એકલાં સીતા સાંભળે એ પ્રમાણે ધીમેથી મધુર વચ્ચન બોલવા લાગ્યો. ૧

‘અવધપુરી વિષે રથ, હાથી અને અશ્વાદિની સમૃદ્ધિવાળો ‘દશરથ’ નામે રાબ હતો. એ રાબ ઇક્ષ્વાકુવંશમાં જન્મેલો, યવિત્ર આચરણવાળો, નિર્મળ કીર્તિવાળો, મહાધનસ્વી, અદિ સાધર્મમાં પ્રીતિવાળો, ઉદાર સ્વભાવનો, દયાળુ અને સત્યવાદી હતો. સર્વ રાજવંશોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇક્ષ્વાકુવંશની શોભાને વધારનાર એ દશરથ સંપૂર્ણ રાજચિહ્નોથી યુક્ત, મોટી ભક્ષ્મીવાળો, સર્વ પ્રકારમાં સુખ ભોગવનાર, પ્રબળ સુખી કરનારો અને સમુદ્ર ધર્મતની પૃથ્વીમાં પ્રખ્યાત હતો.

એ દશરથ રાબના અત્યંત વડાલા ભ્રેષ્ઠ પુત્ર ‘રામ’ નામે છે. ચંદ્ર સમાન સુખવાળા એ રામ સર્વ શાસ્ત્રોના તત્ત્વ ભણનાર અને સર્વ ધનુષ્યધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે. ૨-૫ તે રામ પોતાનાં શુભ આચરણેત્તું, સ્વભાવેત્તું, જીવદોષનું તથા ધર્મનું રક્ષણ કરનાર અને શત્રુઓને તપાવનાર છે. ૬ એ રૂસ્તીર રામે પોતાના વૃદ્ધ અને સત્યવાદી પિતાનું

ક કિ મેની સાખા પરથી છેક નીચેની સાખા પર આવીને.

વચન પાળવા માટે પોતાની પતિવ્રતા સ્ત્રી સીતા તથા નાના ભાઈ લક્ષ્મણ સહિત વનમાં પ્રયાણ કર્યું છે.^૭ હંડકારણ્યમાં નિવાસ કરી મૃગયા અર્થે જતાં જો રણુવીરે ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા ઘણાક શૂરવીર રાક્ષસોને સંહાર કર્યો છે.^૮ બ્યારે તેમણે જનસ્થાનમાંના ચૌદ હજાર રાક્ષસોને તથા તેઓના અધિપતિ ખર-દૂવણનો વધ કર્યો, ત્યારે કોષે ભરાયેલા રાવણે આચારી મૃગરૂપથી તેમને છેતરીને તેમનાં પ્રિય પત્ની સીતાનું હંરણ કર્યું.

પવિત્ર આચરણવાળાં જનકનંદિની સીતાની શોધ કરતાં કરતાં રણુવીર વનમાં ફરતા હતા, ત્યારે તેમને વાનરોના રાજા સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી બંધાઈ, શત્રુઓનાં નગરને છતનારા રાજે સુગ્રીવના શત્રુ વાલી વાનરને હણીને તેનું રાજ્ય મહાત્મા સુગ્રીવને સ્વાધીન કર્યું. હાલમાં રામના મિત્ર વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા હજારે અને લાખો વાનરો સતીશિરોમણિ સીતાની શોધ કરવા માટે સઘળી દિશાઓમાં નીકળી પડ્યા છે, તે પ્રમાણે હું પણ સીતાની શોધ માટે જ ગૃધ્રરાજ સંપતિના કહેવાથી સૌ યૌજનનો સમુદ્ર જોળીને અહીં આવ્યો છું અને મને સીતાનાં દર્શન થયાં છે. અહો! રામચંદ્રે મારી આગળ સીતાનું જેવું રૂપ, જેવા વર્ણ તથા જેવાં લક્ષણ કહ્યાં હતાં, તેવાં જ રૂપ, વર્ણ તથા લક્ષણવાળાં આ સાધ્વી મારા ભેવામાં આવ્યાં છે. નિશ્ચય આ સીતા જ છે.' એટલું બોલી કપિવર હનુમાન વિરામ પામ્યો.

પવનસુત હનુમાને ગાયેલી સમકથા સાંભળીને અત્યંત વિસ્મિત થયેલા અને સુંદર તથા વાંકડિયા કેશવાળાં જનકતનવા સીતા કેશના ગુચ્છોથી છવાયેલું પોતાનું મુખ જોયું કરીને શિંશપાવૃક્ષ પર ભેવા લાગ્યાં.^{૯-૧૧}

હનુમાનનાં વચન સાંભળીને અત્યંત હર્ષિત થયેલાં અને પોતાના અતરમાં રામચંદ્રનું જ રટણ કરી રહેલાં સીતા દશે દિશાઓ તરફ ભેવા લાગ્યાં.^{૧૭} સતીશિરોમણિ સીતાએ આહુંજવણું, જાણેનીએ જોમ ભર્જન ભેયું, ત્યારે શિંશપાવૃક્ષ પર બેઠેલાં

હોવાથી ઉદયાચળ પર રહેલાં સૂર્ય સરખો શોભતો, અચિંત્ય યુદ્ધિમાન તથા સુગ્રીવના પ્રધાન વાયુસુત હનુમાનને તેમણે ભેર્યો.^{૧૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુકરકાંડમાં ૩૧ થી ૩૪ સુધી સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૨ મો

હનુમાનને ભેઈ સીતાને થયેલા ભ્રમ . .

તતઃ શાલાગતરે ક્ષીનં દ્વપ્તવા લલિતમાનસા ।

વેદિતાર્જુનવલ્લભં તં વિદ્યુત્સંઘાતપિત્તલ્પમ્ ॥ ૧ ॥

શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં છુપાઈ બેઠેલા પ્રિય વાલી હનુમાનને ભેઈ સતીશિરોમણિ સીતા પ્રથમ તો ભયને લીધે કંપી ભૂલ્યાં; પરંતુ પછીથી 'આ કોણુ હશે' એવી જિજ્ઞાસાથી તે સારી રીતે નિહાળવા લાગ્યાં. ત્યારે પ્રકૃષ્ટિત થયેલા અશોભના રૂપ સરખો શોભતો, તપાવેલા સુવર્ણ સરખાં નેત્રવાળો, વીજળીના સમૂહ જેવા પીળા વર્ણવાળો, રમેત વજ્રવાળો અને નમ્રભાવથી બેઠેલો કપિવર હનુમાન તેમના ભેવામાં આવ્યો.^{૧૨}

કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાનને નમ્રની પેઠે બેઠેલો ભેઈ અતિ વિસ્મિત થયેલાં સીતા પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યાં:^{૧૩} 'અહો! આ વાનરનું રૂપ ઘણું જ ભયંકર છે. હું તેના સારું પણ ભેઈ શકતી નથી.' એટલો વિચાર કરતાં તે મૂર્ચ્છિત જેવાં થઈ ગયાં.^{૧૪} એકાએક વાનરનું રૂપ ભેઈને ભય વડે મોહિત થયેલાં અને અત્યંત દુઃખપીડિત થયેલાં સીતા કર્ણ સ્વરે 'હા રામ! હા રામ! હા લક્ષ્મણ! જોમ બોલી અલંત વલ્લાપ કરતાં મંદ મંદ સ્વરે રેદન કરવા લાગ્યાં. પછી વિનીત મનુષ્યની પેઠે હનુમાનને નીચે જોતરી આવેલા ભેઈને સ્ત્રી-શિરોમણિ સીતા પુનઃ વિચારવા લાગ્યાં: 'અરે, આ તે હું સ્વપ્ન ભેઈ છું કે શું?'^{૧૫}

રાક્ષસીઓના ભયથી આમતેમ દરિયાપ કરતાં સીતાએ વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનાર, યુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ અને મહાન પરાક્રમી પવન-સુત હનુમાનને ભેર્યો. હનુમાનનું સુખ ઘણું વિશાળ અને વાંકું થઈ ગયેલું હતું. તેને ભેતાં જ વિશાળ

નેત્રવાળાં સતી સીતા અતિશય દુઃખી થઈ ગયાં અને જાણે પ્રાણ ભીડી ગયા હોય તેમ નિશ્ચિંત થઈ ગયાં. કેટલીક વાર પછી બ્યારે તે સ્વાધ્યાન થયાં, ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યાં: ‘અરે, આબે મેં આ સ્વપ્ન ધણું ખરાબ બોલું. શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કરેલા વાનરનું મને આબે દર્શન થયું; માટે રામ, લક્ષ્મણ અને મારા પિતા જનક રાજા બધા હોય ત્યાં કુશળ રહેજો.’ ના, ના, પણ આ કાંઈ સ્વપ્ન નથી. હું દુઃખ અને શોકથી પીડાતી હોવાને ક્ષીધિ મને નિદ્રા તો આવતી જ નથી તો પછી સ્વપ્ન હોય જ ક્યાંથી? અરે, અંક સરખા સુખવાળા શ્રીમાન રામચંદ્રનો વિયોગ થયો છે, ત્યારથી મને જરા પણ સુખ નથી.^{૧૦} મારા મનમાં રાત્રિદિવસ રામ, રામ ને રામનું જ ચિંતન થવા કરે છે અને મારી જિહ્વા તેમના જ નામનું રટણ કર્યાં કરે છે; એથી જ મારા કાને તેમની કથાના ભણકારા વાગે છે અને કાંઈ કાંઈ વખતે તેને મળતું બોવામાં પણ આવે છે.^{૧૧} અરે, નિરંતર રામ વિષે જ ભાવ રાખનારી હું એમની કામનાથી જ પીડાઈ રહી છું અને રાત્રિદિવસ એમનું જ ચિંતન કર્યાં કરું છું. હું તેમને જ દેખું છું અને તેમને જ સાંભળું છું. કદાચ હું જે કાંઈ સાંભળું છું અને જોઈું છું તે સઘળું મનની કલ્પનામાત્ર હોય એવો મને વિચાર થઈ આવે છે; પરંતુ ના, ના, કટિપત પદાર્થ કાંઈ સૂતિમાન હોય નહિ. અરે! હું મારી આંખે પ્રત્યક્ષ જોઈું છું અને આ સાથે બેઠેલા વાનર મને સ્પષ્ટપણે કહી રહ્યો છે; માટે આ મનની કલ્પના તો નથી જ, અસ્તુ. ગમે તેમ હો, પરંતુ વાચસ્પતિ. વજ્રધર ઈંદ્ર, સ્વયંભૂ અગ્નિદેવને હું નમસ્કાર કરું છું અને તેમની પ્રાર્થના કરું છું કે, વનવાસી વાનરે મારી આગળ બે કાંઈ કહ્યું છે, તે યથાર્થ હો, અન્યથા ન હો.’^{૧૨-૧૪}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૩૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૩ મો

હંતુમાન અને સીતા-પરસ્પર વાતચીત

સોડવર્તીય દુમાત્તરમાદિદ્રુમપ્રતિમાનનઃ |

વિનીતવેપઃ ક્રુપણઃ પ્રણિપત્યોપસૂત્ય ચ || ૧ ||

સીતાનું દુઃખ જોઈને દુઃખી થયેલો, પરવાળાં જેવા લાલ સુખવાળો કપિવર હંતુમાન શિંશપાવૃક્ષની ઉપરની શાખા પરથી ભિતરીને છેક નીચેની શાખા પર આબે અને સીતાની સન્મુખ રહી તેમને પ્રણામ કરી હાથ બેડીને મધુર વાણીથી કહેવા લાગ્યો: ‘હે કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી! હે પવિત્ર આચરણવાળી! હે મલિન વસ્ત્રને ધારણ કરનારી! તું કૌણ છે અને આસપૃક્ષની શાખાને ગ્રહણ કરીને કેમ ભિલી છે? અરે, જેમ કમળપત્રોમાથી જળ ઋવે, તેમ તારાં બન્ને નેત્રોમાંથી શોકાશ્રુતું જળ શા માટે સર્વી રહ્યું છે? હે સૌંદર્યવાળી! તું દેવ, અસુર, નાગ, ગંધર્વ, રાક્ષસ. યક્ષ અથવા કિન્નર, જો ભાતિઓમાંની કઈ ભાતિની સ્ત્રી છે? ^{૧-૫} હે સુંદર સુખવાળી! તું જેડીમાંની કાંઈ છે કિંવા મરુદ્ગણોમાંની કાંઈ છે અથવા તો વસુઓમાંની કાંઈ છે? અરેપર, તું મને કાંઈ દેવતાઓ સમાન લાસે છે; અથવા તો હે સુંદરાંગી! તું સર્વ તારાઓમાં શ્રેષ્ઠ, શુભેચ્છી અધિક અને ચંદ્રથી વિયોગ પામી આકાશમાંથી ખરી પડેલી સાક્ષાત રોહિણી છે શું? અથવા તો હે સ્વામ નેત્રવાળી! તું કાંધથી કિંવા મોહથી પોતાના પતિ વસિષ્ઠને કાંધ પમડીને અહીં આવેલી સાક્ષાત કલ્યાણી અરુંધતી છે શું? હે સુમધ્યમા! તારા પિતા, ભાઈ, પુત્ર કિંવા સ્વામી કૌણ છે? શું જોમાંના કાંઈને! પરલોકવાસ થયો છે કે બેથી તું આમ શોક કરે છે? ^{૭-૮} હે સુંદર સુખવાળી! તું જેનું કરે છે, મોટા મોટા નિઃશ્વાસ મૂકે છે, પૃથ્વી પર આગોટે છે તથા કોઈક રાજાનું નામ રટે છે, એથી હું તને જેની તો માની શકતો નથી.^{૧૦} તારા થરીરમાં જે રાજાચિહ્નો જણાય છે, તે ઉપરથી હું ધારું છું કે, તું કાંઈ રાજાની પદસણી અથવા રાજકન્યા છે.^{૧૧} હે સ્ત્રી! તારું કલ્યાણ થાઓ.

જે તું રાવણે જનસ્થાનમાંથી બળાહારે હરણ કરી આણેલી સીતા હોય તો હું તને પૂછું છું, માટે સાચેસાચું કહે. ^{૧૨} હે કલ્યાણી ! તારા સુખ પર દીનતા જણાય છે, તારું રૂપ અપ્રતિમ છે અને તારો વેશ તપસ્વિની જેવો છે. જો ઉપરથી મને લાગે છે કે નિશ્ચય, તું શ્રીમાન રામચંદ્રની પ્રિય પત્ની મહાસતી સીતા જ છે. ^{૧૩}

શિશુપાતુક્ષની નીચેની શાખા પર રહેલા કપિવર હનુમાનનાં વચન સાંભળીને તથા રામચંદ્રનું નામ સાંભળીને હર્ષિત થયેલાં સતીશિરોમણિ સીતાજીએ કહ્યું : ^{૧૪} ‘આ પૃથ્વીમા જેટલા રાજસિંહો છે, તે સર્વમાં સુખ્ય અને શત્રુની સેનાનો નાશ કરનારા મહાત્મા હશરથ રાજની હું પુત્રવધૂ છું. ^{૧૫} હું મહાત્મા જનક રાજની પુત્રી છું. ‘સીતા’ એવું મારું નામ છે. હું બુદ્ધિમાન રામચંદ્રની પત્ની છું. ^{૧૬} મારું લગ્ન થયા પછી હું મારા પતિ રામચંદ્ર સાથે બાર વર્ષ સુધી રાજલવનમાં રહી, ત્યાં અનેક પ્રકારના લોગ લોગ-વ્યા અને મારી સહળી ઇન્દ્રાજો પૂછું થઈ. ^{૧૭} તે પછી તેરમા વર્ષમાં ઇક્ષ્વાકુવંશને આનંદ આપનારા મારા પતિ રામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરવાનો મારા સસરા હશરથ રાજજી પોતાના પુરોહિત તથા મંત્રીઓની સાથે મળીને વિચાર કર્યો. ^{૧૮} જ્યારે રામચંદ્રને રાજ્યાભિષેક કરવાની સામગ્રી તૈયાર થવા લાગી, ત્યારે રાજા હશરથની ‘કૈકેયી’ નામની એક માનીતી રાણીએ પોતાના સ્વામીને કહ્યું : ^{૧૯} ‘જે રામને રાજ્યાભિષેક થશે. તો હું મારા નિત્યના ખાનપાનનો ત્યાગ કરી જીવિતનો અંત આણીશ; અર્થાત્ જો રામ ગાદીએ બેસશે, તો હું જમે તે પ્રકારે મરણ પામીશ. ^{૨૦} હે નૃપોત્તમ ! જો તમારે મને જીવતી રાખવી હોય અને તમોજો પૂર્વપ્રીતિથી મને જે જે વરદાન આપેલાં છે તે સત્ય કરવાં હોય, તો આજે રામ વનમાં બંધ અને મારા પુત્ર હરતને રાજ્યાભિષેક થાય. ^{૨૧} કૈકેયીનાં એવાં કર અને અપ્રિય વચન સાંભળીને તથા પૂર્વે તેને આપેલાં જે વરદાન-રૂપ પોતાનાં વચનોને સંભારીને સત્યવાદી મહા-

રાજા હશરથ મૂર્ચિત થઈ પડ્યા. પછી સત્ય ધર્મનું પાલન કરનારા વૃદ્ધ હશરથ રાજજી રોદન કરતાં કરતાં પોતાના યશસ્વી ભયેષ પુત્ર રામચંદ્રને વનમાં જવા કહ્યું. ^{૨૨, ૨૩} ત્યારે મહાસમર્થ રામચંદ્રે જેમને પોતાના પિતાની આજ્ઞા પાળવી જો રાજ્યાભિષેક કરતાં પણ અત્યંત પ્રિય હતું, તેમજ પોતાના મન સાથે વનમાં જવાનો દંઠ નિશ્ચય કરીને વાણી વડે પિતાની જો આજ્ઞાનો સ્વીકાર કર્યો. ^{૨૪} સત્ય પરાક્રમવાળા શ્રીમાન રામચંદ્ર પોતાના પ્રાણ જતા હોય, તોપણ આપેલું પાછું દેતા નથી તેમ જ અસત્ય બોલતા નથી. ^{૨૫} તુરંત જ મહાયશસ્ત્રી રઘુવીરે પોતાના શરીર પરથી કિંમતી વસ્ત્રાભૂષણો ઉતારી નાખ્યા અને પોતાના મન વડે રાજ્યનો પણ ત્યાગ કર્યો. પછી મારાં સાસુજી કૌશલ્યાને મારી સોંપણી કરી; પરંતુ હું તો તેમની સાથે વનમાં જવાને પ્રથમથી જ આગળ થઈ; કેમ કે તેમના વિના સ્વર્ગમાં રહેવાનું પણ મને રુચતું નથી. ^{૨૬, ૨૭} જો વેળા નેત્રને આનંદ આપનારા અને મહાભાવવાળા સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણ પણ પોતાના મોટા ભાઈ રામચંદ્રના પહેલાં જ વલ્લભવત્ત તથા દર્શાં ધારણ કરીને તેમની સાથે વનમાં જવા તત્પર થયા. જો પ્રમાણે અમારા વડીલ હશરથ રાજની આજ્ઞાને મરતક પર ચડાવીને તથા દંઠ જત ધારણ કરીને અમે ત્રણે જણાં પૂર્વે કદી નહિ જોયેલા અને કાયંકર હંકારણ્ય-મા આવ્યાં. અમે ત્રણે જણાં હંકારણ્યમાં આવેલા જનસ્થાનમાં વસતાં હતાં, તે સમયે હું કે જે અભિત તેજવાળા રામચંદ્રની ભાષા છું, તેનું હંસાત્મા રાવણે હરણ કર્યું. હાલમાં રાવણે મને જે માત્ર સુધી જીવતી રાખવાનો અનુગ્રહ હંકાર્યો છે. જો જેટલા સમયમાં મારા સ્વામી રામચંદ્ર મારી સંભાળ નહિ લે, તો જો અવધિ વીત્યા પછી હું જીવિતનો ત્યાગ કરીશ. ^{૨૮-૩૧}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૩૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૪ મો

હંતુમાનનું સીતાને આધાસન

તસ્માસ્તત્ત્વચ્ચન્નં ક્ષુત્વા હનૂમાન્હરિયુગ્વનઃ ।

હુમ્ભાદ્દુઃસ્વામિમૂતાયાઃ સાન્ત્વમુત્તરમત્રવીત્ ॥૧॥

ઉપરાઉપરી પડતાં દુઃખથી પીડાઈ રહેલાં

સતીશિરોમણિ સીતાનાં વચન સાંભળીને વાનર-
શ્રેષ્ઠ હંતુમાન તેનું સાંત્વન કરતાં કહેવા લાગ્યો :
‘હે દેવી ! હું રામચંદ્રનો દૂત છું અને તેમનો
સંદેશો લઈને તમારી પાસે આવ્યો છું. હે
વૈદેહી ! પૂજ્ય રઘુવીર ક્ષેમકુશળ છે અને તેમણે
તમારું ક્ષેમકુશળ પુછાવ્યું છે. હે દેવી ! જે
પ્રજ્ઞાએને બાંધે છે, બારે વેદોને બાંધે છે તથા
સર્વ વેદસ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે કશરથનંદન
રામચંદ્રે તમને કુશળ કહાવ્યું છે; તેમ જ તમારા
પતિને પ્રિય અને તેમની સેવા ઉપાવનારા મહા-
તેજની લક્ષમણ કે જે શોક વડે તપી રહેલા છે,
તેમણે તમને પ્રણામ કર્યા છે.’

હંતુમાનના સુખથી પુરુષોમાં સિંહ સરખા
રામ-લક્ષમણના કુશળ સમાચાર સાંભળીને શ્રીમતી
સીતાને અંગે આનંદ ઊભરાઈ જવા લાગ્યો.
તેમણે હંતુમાન પ્રત્યે કહ્યું :^{૧-૫} ‘અહો ! છવતા
મનુષ્યને સો વર્ષે પણ આનંદ પામવા વારી આવે
છે, એવી જે લોકોમાં કહેવત આવે છે, તે આજે
મારા સંબંધમાં સત્ય નીવડી.’^૧

પરસ્પર પરિચય થવાથી સીતા અને હંતુ-
માનને અત્યંત આનંદ થયો અને વિશ્વાસ પામી
બસે બંધાંએ પરસ્પર વાતચીત કરી. શોકથી
સંતાપ થયેલા સીતાનાં વચન સાંભળ્યા પછી
કપિવર હંતુમાન સીતા બિમાં હતાં તે તરફ જવા
લાગ્યો.^{૨-૫} કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન જેમ જેમ સીતાની
પાસે જતો ગયો, તેમ તેમ સીતાને ‘રજો ને આ-
રાવણ હોય’ એવી શંકા ઊપજવા લાગી. તે
વિચાર કરવા લાગ્યા : ‘હા, મને ધિક્કાર છે કે
મેં આની સાથે વાતચીત કરી ! અરેરે, આ તો
ખીલું રૂપ લઈ આવેલો રાવણ જ છે !’^{૫-૧૦} આવે
વિચાર કરી શોકને લીધે સુકાર્ઠ ગયેલાં નિદોષ

અંગવાળાં સીતા તુરત જ વૃક્ષની શાખાને છોડી
દઈને પૃથ્વી પર બેસી ગયાં. એ સમયે મહા-
બાહુ હંતુમાને પૃથ્વી પર બેઠેલાં જનકનંદિની
સીતાને પ્રણામ કર્યો; પરંતુ રાવણ હોવાની શંકાને
લીધે બચથી ત્રાસી ગયેલાં સીતાએ તેના સામું પણ
બેસુ નહિ.^{૧૧,૧૨}

પછી છેક પાસે આવી હંતુમાનને પણ પોતાનાં
અસ્થિનું વંદન કરતા બેઈને અંદરુખી સીતાએ
લીધે નિઃશ્વાસ મૂકી મધુર વાણીથી કહ્યું :^{૧૩} ‘જો
તું માયાથી રૂપ બદલીને આવેલો સ્વયં રાવણ હોય,
તો હું તને કહું છું કે તું મને આવી રીતે વારંવાર
સંતાપે છે એ ઠીક નથી; અર્થાત્ મને વારંવાર
દુઃખી કરવાથી તારું બહું થશે નહિ.’^{૧૪} પૂર્વે જન-
સ્થાનમાં પોતાનું ખરું સ્વરૂપ બદલીને સિદ્ધિરૂપ
ધારણ કરીને આવેલા જે રાવણને મેં બોલ્યો હતો,
તે જ તું રાવણ છે. કે ઇચ્છિત રૂપ ધરનાર નિશા-
ચર રાવણ ! હું કે જે શોકથી સંતાપ પામેલી તથા
ઉપવાસથી કુશ થયેલી છું, તેને તું આમ વારંવાર
સંતાપે છે, એ ઠીક નથી.’^{૧૫,૧૬}

એટલું કહેતાંમાં તે વળી અપળ ચિત્તને
વિચાર કરી જતાં સતી સીતા બોલ્યાં : ‘ના, ના,
મારી એ શંકા સત્ય હોય એમ જણાતું નથી;
દેમ કે તને બોતાં જ મારા મનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન
થાય છે. ^{૧૭} માટે હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! જો તું રામચંદ્રનો
દૂત થઈને આવ્યો હોય, તો તારું કલ્યાણ થાઓ.
હું તને રામચંદ્ર સંબંધી જ પ્રશ્ન કરીશ. મને રામ
સંબંધી કથા ઘણી જ પ્રિય લાગે છે. ^{૧૮} હે વાનર !
તું મારા પ્રિય હતાં રામચંદ્રના શુભાનું વર્ણન
કર. હે કપિવર ! જેમ નદીનો વેગ કિનારાનું હરણ
કરે છે, તેમ તું મારા ચિત્તનું હરણ કરે છે; અર્થાત્
પ્રતિપણે મારું ચિત્ત તારા પર વિશ્વાસયુક્ત થતું
બાંધે છે. અહો ! આજનું આ સ્વપ્ન મને દેવું સુખ-
રૂપ યઈ પડ્યું છે, કે જેમાં રાવણે ઘણા વખતથી
હરણ કરી આણેલી હું મારા પતિએ ચોકડેલા
વનવાસી દૂતને દેખું છું !’^{૧૯,૨૦} અરે, સ્વપ્નમાં
પણ જો હું મારા પતિ રામચંદ્ર અને તેમના નાના
ભાઈ લક્ષમણને બોઈ, તો મને વધારે કદ ધાર્યું નહિ;

પરંતુ હાલમાં તો સ્વપ્ન પશુ મારાં વેરી થઈ પડ્યાં છે.^{૨૧} અરે, પશુ આ સ્વપ્ન છે એમ હું માનતી નથી; કેમ કે સ્વપ્નમાં વાનર ભેવામાં આવે તો અભ્યુદય થતો નથી; પરંતુ આથી તો મારો ખરે-ખરો અભ્યુદય થવાનો જણાય છે.^{૨૨} અરે, શું આ મને ચિત્તભ્રમ તો નહિ થયો હોય ! અથવા તો મારામાં કોઈ વાયુભૂતાદિનો આવેશ તો નહિ થયો હોય ? કિંવા ઉન્માદથી થતો કોઈ પ્રકારનો મનોવિકાર તો નહિ હોય ? અથવા શું મને આ મૃગતૃષ્ણા સરખું દેખાતું હશે ?^{૨૩} ના, ના, આ ઉન્માદ તો નથી જ, અરે ! આ ચિત્તભ્રમ પશુ નથી; કેમ કે તેનાં લક્ષણ પશુ ઉન્માદ જેવાં જ હોય છે. હું મને પોતાને તેમ જ મારી પાસે બેસેલા કપિને સારી રીતે જોળાખી શકું છું.^{૨૪}

રાક્ષસો ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા હોવાથી અત્યંત બળવાન છે, એ સંબંધી તથા રામચંદ્રના દ્વંદ્વ વાનરથી બહારથી આવી શકાય એમ નથી એ સંબંધી અનેક તર્કવિતર્ક કરીને વળી સતી-શિરોમણિ સીતાએ માન્ય, ‘રાક્ષસો પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવું રૂપ ધરી શકે છે; માટે નિશ્ચય આ રાવણ જ છે.’^{૨૫} આમ માનીને પાતળી કટિવાળાં જનકનંદિની સીતાએ હનુમાન પ્રત્યે બોલવું બંધ કર્યું. સીતાની શંકા બાણી લઈને પવનસુત હનુમાન કાનને પ્રિય લાગે તેવાં વિશ્વાસ-પાત્ર વચ્ચેના બોલીને તેને હર્ષિત કરવા લાગ્યો.^{૨૬, ૨૭}

શૂન્ય સરખા તેજસ્વી, ચંદ્ર સરખા સર્વ લોકોને પ્રિય, સાક્ષાત્ કુંભેરની પેઠે સર્વ લોકોને ઇચ્છિત આપી સંતુષ્ટ કરનાર,^{૨૮} વિષ્ણુ સરખા પરાક્રમી તથા યશસ્વી, સાક્ષાત્ દેવેના ગુરુ બૃહ-સ્પતિની પેઠે મધુર અને સત્ય બોલનાર,^{૨૯} મૂર્તિ-માન કામદેવના જેવા સ્વરૂપસૌંદર્યવાળા, અપ-રાધી જનો પર ક્રોધ કરી તેને દંડ દેનારા અને સર્વ લોકમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારથી રામચંદ્ર કે જેના રક્ષણ નીચે લોકો સુખપૂર્વક રહે છે તે મહાત્મા રામચંદ્રને મૃગતૃષ્ણ રૂપ ધરીને જે આશ્રમથી લણે દૂર લઈ ગયો અને શૂન્ય પડેલા આશ્રમમાંથી બેઠે તમારું હરણ કર્યું, તે દુષ્ટાત્મા રાવણને પોતાનાં

કર્મોનાં ફળ અવશ્ય મળશે અને તે હવે અલ્પ સમયમાં જ તમારા ભેવામાં આવશે. હે દેવી ! હવે અલ્પ સમયમાં જ કોધપૂર્વક અગ્નિ સરખાં પ્રજ્વલિત બાણો વડે મહાપરાક્રમી રથવીર કે જે રાવણનો વધ કરવાના છે, તેમનો દ્વંદ્વ થઈને હું તમારી પાસે આવ્યો છું.^{૩૦-૩૩} હે બંનકી ! તમારા વિયોગથી દુઃખી થઈ રહેલા રામચંદ્રે તમને કુશળ કહાવ્યું છે; તેમ જ સુમિત્રાના આનંદની દૃઢિ કરનારા મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણે પશુ તમને અભિ-વંદન કરી કુશળ કહાવ્યું છે. હે દેવી ! ‘સુગ્રીવ’ નામનો વાનર કે જે અયો સર્વ કપિઓનો રાજા છે અને શ્રીમાન રામચંદ્રનો મિત્ર છે, તેણે પશુ તમને કુશળ કહાવ્યું છે. રામ, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ તમને નિરંતર સંભારે છે. હે વેટેહી ! આ એક મોટા ભાગ્યની વાત છે કે, રાક્ષસીઓને વશ પડવા છતાં તમે આજ સુધી જીવતાં રહ્યાં છો. હવે થોડા કાળમાં જ તમે અમિત તેજવાળા રામને, મહારથી લક્ષ્મણને તથા કશોડો વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવ-ને ભેશો. હું વાનરરાજ સુગ્રીવનો સચ્ચિત્ત છું અને મારું નામ ‘હનુમાન’ છે.^{૩૪-૩૮} હું સો યોજનનો મોટો સસુદ્ર જોળાંગી આ લંકાનગરીમાં આવ્યો છું અને દુરાત્મા રાવણને નહિ ગણ્યારતાં પોતાના પરાક્રમનો આશ્રય કરીને હું તમારી શોધ કરતો બહારી આવી પહોંચ્યો છું. હે દેવી ! હું રાવણ નથી. તમે શંકાનો ત્યાગ કરો અને મારાં વચન પર વિશ્વાસ રાજો.^{૩૯}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિગ્રહીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૩૪ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૫ મો

હનુમાન અને સીતા-રામચંદ્રનવર્ણન અને સ્વપ્નવાતંત્ર્યન

તાં તુ રામકર્ણાં શ્રુત્વા વૈદેહી વાતર્વર્ષમાત્ ।

ઉવાચ વચનં સાન્ત્વમિદં મધુરયા ગિતા ॥ ૧ ॥

વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાનના સુબંધી રામકથા સાંભળી-ને સતીશિરોમણિ સીતા મધુરી વાણીથી નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યા : ‘હે કપિ ! તને રામચંદ્રનો મેળાપ ક્યાં થયો ? તું લક્ષ્મણને શી રીતે જોળ્યો

છે? તેમ જ વાનરોનાં અને મનુષ્યોના સમાગમ કેવી રીતે થયો? કે વાનર! રામ અને લક્ષ્મણનાં સાબને ચોગ્ય શાં શાં ચિહ્નો છે, તે તું મને યથાર્થ કહે કે બેચી મારા શોક શાંત થાય. કે તેમનું કપિ! રામ-લક્ષ્મણના અવયવો કેવા છે? તેમનું રૂપ કેવું છે? તેમના ઊંચ કેવા છે? તેમની બુદ્ધિઓ કેવી છે, એ સઘણું મને યથાર્થ રીતે કહે. ૧૧

વિદેહતનયા સીતાએ એ પ્રમાણે પૂછ્યું, ત્યારે વાચુસુત હંતુમાને યથાર્થ રીતે રામચંદ્રનું વર્ણન કરવા માંડ્યું. તે કોલ્લય : ૧ ‘હે કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળાં વેદેહી! તમે સઘણું બહોલો છતાં મને પૂછો છો, તો હે વિશાલાક્ષિ! રામ તથા લક્ષ્મણનાં જે જે રાજચિહ્નો મારા ભેવામાં આવ્યાં છે, તે સઘણાં હું તમને કહું છું. ૧૨ હે જનકનંદિની! રામચંદ્રનાં નેત્ર કમળપત્ર સરખાં છે, તેમનું મુખ પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખું છે અને રૂપ તથા કાલિદય આદિ ગુણો તેમના વિશે જન્મથી જ રહેલા છે. ૧૩ શત્રુઓને તપાવનારા એ રામચંદ્ર તેજમાં સૂર્ય સરખા છે, યુદ્ધમાં યુદ્ધસ્પતિ સરખા છે, ક્ષમામાં પૃથ્વી સરખા છે, ઉન્નતવળ યશમાં ઇંદ્ર સરખા છે અને સર્વ જીવલોકનું, સ્વર્ગનાં, સદાચરણનું તથા ધર્મનું રક્ષણ કરનારા છે. હે લામિની! શ્રીમાન રામચંદ્ર આતુર્વર્થ પ્રબલું રક્ષણ કરનારા છે; તેમ જ વર્ણાશ્રમધર્મની મર્યાદાનું પાલન કરનારા તથા કાશવનારા છે. ૧૪ એ રામચંદ્ર અત્યંત ઝોજસવાળા છે અને સર્વને પૂજ્ય છે, તે બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરનારા છે; સજ્જનોએ કરેલા ઉપકારને બહુનારા છે; કિંચાકર્મના પ્રચારને બહુનારા છે; ૧૫ રાજનીતિમાં કુશળ છે, બ્રાહ્મણોની ઉપાસના કરનારા છે અને જ્ઞાન, શીલ તથા વિનયથી યુક્ત છે. શ્રીમાન રામચંદ્ર યજુર્વેદ આદિ ચારે વેદોમાં, વેદાંગોમાં તેમ જ ધતુર્વેદમાં પારંગત છે અને વેદજ યુરોને પણ પૂજ્ય છે. ૧૬ હે દેવી! રામચંદ્રના બધા વિપુલ છે, બુદ્ધિઓ બહુ ધર્મતા લાંબી છે, શ્રીવા શંખના બેવી છે, હાંસડી દેખાતી નથી, નેત્ર રક્તવર્ણ છે, મુખ સુંદર છે અને તેઓ લોકોમાં વિખ્યાત છે. ૧૭ શ્રીમાન રામચંદ્રનો વર્ણ

ચિન્નજ્ઞ પ્રકાશ્યો છે; સ્વર હુંડલિ સરખો ગંભીર છે, તેમનું આગ્રુ શરીર ઘાટીલું છે, તેમનાં સર્વ અંગો પણ ઘાટીલાં છે અને તે શરીરે શ્યામવર્ણ છે. ૧૮ રામચંદ્રનાં ઊંચ કાંડું તથા મુદિ સ્થિર છે; બૂકટી, વૃષણ અને બાહુ દીર્ઘ છે; કેશના અગ્ર, વૃષણ તથા બહુ સમાન છે; નાભિની અંદરનો ભાગ, કૂંચ અને વક્ષસ્થળ ભિપ્સેલાં છે; નેત્રના ખૂણા, નખ તથા હાથ અને પગનાં તળિયાં રાતાં છે; ચરણની રેખાઓ, મસ્તકના કેશ તથા લિંગને મણિ એ ત્રણ સુવાળાં છે. સ્વર, ગતિ અને નાભિ ગંભીર છે. ૧૯ તેમના ઉંદર તથા કંઠ ઉપર ત્રિવલી પડે છે; તેમના ચરણતળને મધ્યભાગ, ચરણની રેખાઓ અને સ્તનની ડીંટડીઓ એ ત્રણ ભાગ છે; શ્રીવા, જનનેદ્રિય, પીઠ તથા જંઘા એ ચાર ટૂંકાં છે; તેમના મસ્તકમાં ત્રણ ભાગ છે; હાથના અંગૂઠાના મૂળ આગળ ચાર રેખાઓ છે; લલાટમાં ચાર રેખાઓ છે; તેમના બાહુ, બાહુ, ઊંચ તથા ગંડસ્થળ સમાન છે અને તે છત્તું આંગળ લાંબા છે. ૨૦ હે વેદેહી! રામચંદ્રનાં બે નસકોરાં, બે બૂકટીઓ, બે નેત્ર, બે કાન, બે હોઠ, બે સ્તનની ડીંટડીઓ, બે કોણીઓ, બે હાથનાં કાંડાં, બે હાથ, બે વૃષણ, બે કટિ, બે હાથ, બે ચરણ અને બે નિતંબ, એ ચૌદ મુગલ અંગ સરખાં છે. તેમના હાંતની બે પંક્તિઓના છેડા ઉપર શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે ચારચાર કાંઠા છે; તેમની ચાલ સિંહ, શાર્દૂલ, હાથી તથા વૃષભના બેવી છે; તેમના હોઠ, હંડપચી અને નાસિકા એ ત્રણે સાસુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણવાળાં છે; તેમનાં વાણી, મુખ, નખ, જેવાં તથા ત્વચા, એ પાંચ કોમળ છે અને બે બાહુ, બે કનિષ્ઠિકા આંગળી, બે ઊંચ તથા બે જંઘા એ આઠ અંગ દીર્ઘ છે. શ્રીમાન રામચંદ્રનાં મુખ, નેત્ર, ગોની અંદરનો ભાગ, જીભ, હોઠ, તાળડું, સ્તન, નખ, હાથ તથા ચરણ, એ દશે અંગો કમળ સરખા શૈલાયલાન છે; છાતી, મસ્તક, લલાટ, શ્રીવા, બાહુ, બધા, નાભિ, ચરણ, પીઠ તેમ જ કાન, એ દશે અંગ વિશાળ છે; બગલ, કૂંચ, છાતી, નાક, બધા તથા લલાટ એ છ અંગો ઉર્જત છે;

તેમ જ આંગળીઓના વેઠા, મસ્તકના કેશ, રૂપાંટાં, નખ, ત્વચા, લિંગ, દાઢી-મૂછના વાળ, દંટિ તથા બુદ્ધિ, એ નવ સૂક્ષ્મ છે. એ રઘુવીર દેશ-કાળને અનુસરી ધર્મ, અર્થ અને કામનું સેવન કરે છે. તેમનાં માતા-પિતાનું કુળ ઘણું જ શુદ્ધ છે. તે લક્ષ્મી, યશ અને તેજથી પરિપૂર્ણ છે.^{૧૬,૨૦} વળી તે સત્ય ધર્મમાં પ્રીતિવાળા છે; ધનનો સંગ્રહ કરવામાં તથા પ્રભુનું રક્ષણ કરવામાં તત્પર છે; દેશ-કાળને જાણનારા છે અને સર્વ લોકને પ્રિય હોયે તેવું મધુર ભાવણ કરનારા છે.^{૨૧} તેમના ઓરમાન ભાઈ લક્ષ્મણ પણ અમાપ તેજવાળા છે અને પ્રીતિ, રૂપ તથા શુભોમાં રામચંદ્રના જેવા જ છે.^{૨૨} માત્ર તેમના શરીરનો વર્ણ સુવર્ણ જેવો છે અને મહાયશસ્ત્રી રામચંદ્ર શ્વામવર્ણના છે. પુરુષ-શિષ્ટ સરખા એ બંને રઘુવીરો તમારાં દર્શન માટે તલસ્તરી રહ્યા છે.^{૨૩}

તમારી જ શોધ કરતા તેઓ આખી પૃથ્વીમાં ફરતા ફરતા એક દિવસ અમારા વનમાં આવી ચઢ્યા.^{૨૪} એ સમયે પોતાના મોટા ભાઈ વાલીએ રાત્ર્યમાંથી કાઢી મૂકેલો હોવાથી અનેક વૃક્ષોવાળા સ્થળમૂક પર્વતની તળેટીમાં આવી રહેલા અને વાલીના ભયથી પીડાતો કપિશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ દ્વંદ્વથી તેમની દંટિએ પડ્યો. અમે વાનરો પણ સત્ય પ્રતિજ્ઞાવાળા એ સુગ્રીવની કે જેને વાલીએ રાત્ર્યમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો, તેની તે દિવસથી સેવા કર્યા કરીએ છીએ. વદન્તલવજને ધારણ કરનારા તથા હાથમાં શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી પોતાની તરફ આવતા રામ-લક્ષ્મણને ભેઈ વાનરવર સુગ્રીવ ભયભીત થયો અને સ્થળમૂક પર્વતના એક મોટા શિખર પર ચઢી ગયો. પર્વતશિખર પર ચઢી એકા પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે સામેથી આવતા એ બંને રાજપુત્રોની પાસે જવાની મને આજ્ઞા કરી. જેથી હું તુરત જ શાઓક્રા રૂપ તથા લક્ષ્ણવાળા એ બંને વીરોની પાસે ગયો અને હાથ ભેડી ઊભો રહ્યો. પરસ્પર વાતચીત કરી એકબીજાનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત જાણ્યા પછી એ રાજપુત્રોએ મારા પર પ્રીતિ દર્શાવી.^{૨૫-૩૦} પછી હું તેઓને મારી પીઠ

પર બેસાડી સુગ્રીવની પાસે લઈ ગયો અને મેં તેમનું વનમાં આવવાનું કારણ યથાર્થ રીતે સુગ્રીવને નિવેદન કર્યું.^{૩૧} પરસ્પર સંભાષણ થવાથી તે બંને વચ્ચે હાડી પ્રીતિ બંધાઈ અને તેઓ પોતપોતાનું અર્થેતિ વૃત્તાંત એકબીજાને કહીને પરસ્પર વિશ્વાસ પામ્યા. પછી લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રઘુવીરે સુગ્રીવનું સાંત્વન કર્યું; કેમ કે અતિ તેજસ્વી તેના મોટા ભાઈ વાલીએ તેને ઓ સંબંધી તકરાર માટે નગરમાંથી કાઢી મૂક્યો હતો. તમારો વિયોગ થવાથી અકલિદૃકમાં રામચંદ્રને જે શોક થયો હતો, તે સર્વ બ્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણે સુગ્રીવને જણાવ્યો. ત્યારે વાનરેંદ્ર સુગ્રીવ, રાહુએ બળેલા સૂર્ય સરખો નિસ્તેજ થઈ ગયો. ત્યાર પછી રાવણ બ્યારે આકાશમાર્ગે તમારું હરણ કરી જતો હતો, ત્યારે તમે એ તમારા અંગ પરના જે જે અલંકારો પૃથ્વી પર નાખી દીધા હતા, તે સર્વ અમે સૌ વાનરોએ આનંદથી તમારા પતિ રામચંદ્રને ઘટાડ્યા; પરંતુ 'રાવણ તમને ક્યાં લઈ ગયો છે?' એ જાણે જાણતા ન હતા; એટલે અમે રામચંદ્રને બીલું વિશેષ કંઈ પણ કહી શક્યા નહિ. તમારા શરીર પરથી પૃથ્વી પર વેરાઈ પડેલા અલંકારો કે જે મેં એકઠા કરી સાચવી રાખ્યા હતા, તે બ્યારે મેં રામચંદ્રની આગળ મૂક્યા, ત્યારે તેને ભેતાં જ તેઓ એકાએક મુગ્ધિત થઈ ગયા. કેટલીક વારે સાવધ થયા પછી શ્રીમાન રામચંદ્ર એ દર્શનીય અલંકારોને પોતાના ઓળખાં રાખીને ઘણું જ રહન કર્યું; એવી રીતે તમારાં આભૂષણો જોવાથી રઘુવીરનો શોકાંશિ વધારે સળગી ઊભો. હે ત્રીતા! એ સમયે ડુંગ્રી થઈ ગયેલા મહાત્મા રામચંદ્ર ઘણી વાર સુંધી શોકથી મુગ્ધિત થઈ પૃથ્વી પર પડી રહ્યા. એ સમયે મેં તેમને અનેક પ્રકારનાં વાક્યોથી આશ્વાસન આપી મહામહેનતે સાવધ કર્યા.^{૩૨-૪૧} પછી રઘુવીરે તથા લક્ષ્મણે અમૂલ્ય આભૂષણોને ધારીધારીને ભેળ્યાં અને સુગ્રીવ વગેરે સર્વને દેખાડ્યાં ને સુગ્રીવને સાચવવા માટે આપ્યાં. હે આર્યો! જેમ મહાન અસિથી જળતો જ્વાળા-સુગ્રી પર્વત મિરતર તથા કરે છે, તેમ શ્રીમાન

રામચંદ્ર તમારું દર્શન નહિ થવાથી નિરંતર તપ્યા કરે છે. ૪૨, ૪૩ અગ્નિ જેમ અગ્નિશાળાને તપાવે છે, તેમ તમારા વિયોગથી થતા ઉભાગરા, શોક અને ચિંતા, એ ત્રણે મહાત્મા રામચંદ્રને તપાવે છે. ૪૪ જેમ ચોટો ધરવીકંપ થવાથી મહાન પર્વત કંપી જીકે છે, તેમ તમારું દર્શન નહિ થવાથી તથા શોકાવાતને લીધે મહાત્મા રઘુવીર કંપાયમાન થયા કરે છે. હે રાજપુત્રી! અત્યંત રમ્ય જોવાં વનો તથા નદી-નાળાંઓ વગેરે સ્થળોમાં ફરવા છતાં પણ શ્રીમાન રામચંદ્ર તમારો વિયોગ જોવાને લીધે જ્યાં પણ આનંદ પામતા નથી. હે જનકનંદિની! પુરુષોમાં સિંહ સરખા એ રામચંદ્ર રાવણનો તેના બંધુઓ તથા મિત્રો સહિત વધ કરીને હવે અલ્પ-કાળમાં જ તમને મળશે. ૪૫-૪૮

તમારા સ્વામી રામચંદ્ર અને વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ બન્નેએ મળીને વાલીનો વધ કરવાનો તથા તમારી શોધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ત્યાર પછી શરૂનીર જોવા એ બન્ને રાજકુમારોએ સુગ્રીવની સાથે કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જઈ યુદ્ધમાં જોક જ બાણ વડે વાલીને નાશ કર્યો. વાલીનો વધ કર્યો પછી મહાત્મા રામચંદ્રે કિષ્કિન્ધાના રાજ્યાસન પર સુગ્રીવનો અભિષેક કરી, તેને રીંછ અને વાનરો-નો રાજ બનાવ્યો. હે દેવી! એ રીતે રામ અને સુગ્રીવનું સખ્ય થયું છે અને હું તેમના દૂત તરીકે તમારી પાસે આવ્યો છું. મારું ‘હંતુમાન’ એવું નામ છે, એ તમે નિઃસંદેહ બજાવો. પોતાને રાજ્ય મળ્યા પછી કપિરાજ સુગ્રીવે મહાબળવાળા અનેક કપિઓને યોદ્ધાઓ છે અને તમારી શોધ કરવા તેઓને દશે દિશાઓમાં મોકલ્યા છે. વાનરરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા થવાથી મહાપરાક્રમી અને પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા અનેક કપિઓ તમારી શોધ કરવા માટે પૃથ્વી પર ચોમેર નીકળી પડ્યા છે. ૪૯-૫૩ સુગ્રીવની ઉગ્ર આજ્ઞાથી ભય પામેલા અને સર્વ વાનરો ‘ગમે ત્યાંથી પણ તમને શોધી કાઢવાં’ એવો નિશ્ચય કરીને આખી પૃથ્વીમાં ફરીએ છીએ. તેમાં વાલીનો પુત્ર મહાબળવાન અંગદ નીજ ભાગની સેના લઈને તમારી ચોધ માટે

નીકળેલા છે. ૫૪, ૫૫ અંગદ આદિ અને સૌ ફરતા ફરતા પર્વતશ્રેષ્ઠ વિધ્યાચળમાં આવ્યા. ત્યાં અને ભૂલા પડ્યા અને શોકમાં ને શોકમાં જ અમારાં ભણ્યાં રાત્રિ-દિવસ બ્યથા નીકળી ગયાં. ૫૬ પછી ઘણો કાળ વ્યતીત થવાથી તમારી શોધમાં નિષ્ફળ થયા એમ માનીને તથા ‘હવે બે પાછા જઈશું તો સુગ્રીવ આપણને ઉગ્ર દંડ આપ્યા વિના રહેશે નહિ’ એવા ભયથી ઠરીને અને સૌ પ્રાણત્યાગ કરવાને તૈયાર થયા. ૫૭ હે દેવી! ચોટા ચોટા પર્વતો, ઢુંગો અને નદીનાળાં વગેરે સર્વ સ્થળો અને શોધી વળ્યા; પરંતુ ક્યાંય પણ તમારો પત્તો નહિ મળવાથી અતે અચોક્ષે પ્રાણત્યાગ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી અને સૌએ વિધ્યાચળના શિખર પર જઈને પ્રાર્થોપવેશન કર્યું. સર્વ કપિઓને મરવાના નિશ્ચયથી અનશનનત ધરી બેઠેલા બેઈને સુવરાજ અંગદ અત્યંત શોકાતુર થઈ ગયો અને તમારું હરણ, વાલીનો વધ અને સુગ્રીવના ભયથી અને સર્વનું મરણ તથા જટાસુનો વધ, એ સઘળું સંભારી સંભારીને વિલાપ કરવા લાગ્યો.

સુગ્રીવની આજ્ઞા નહિ પળાવાથી નિરાશ થઈ અને સૌ મરવાનો નિશ્ચય કરી પર્વતશિખર પર બેઠા હતા; તેવામાં જટાસુનો સહોદર ભાઈ મહાબળવાન ગૃધ્રરાજ સંપાતિ કોઈ કાર્ય માટે ત્યાં આવી ચડ્યો. ૫૮-૬૨ અંગદની વિલાપ વચનોમાંથી પોતાના ભાઈ જટાસુનો વધ થયેલો સાંભળી, સંપાતિ અતિશય ક્રોધે ભરાયો અને બોલ્યો: ‘અરે, મારા નાના ભાઈને કોણે માર્યો અને તે કયા હુણ્ણ પડ્યો છે? ૬૩ હે વાનરશ્રેષ્ઠો! આ બાબતમાં હું તમારા સુગ્રીવ સાંભળવા ઇચ્છુ છું.’ ગૃધ્રરાજ સંપાતિનું વચન સાંભળીને જનસ્થાનમાં લકેતાં રાક્ષસરાજ રાવણના હાથે તમારે માટે હંચાયેલા જટાસુની વાત તથા રાવણે કરેલું તમારું હરણ, એ સઘળું ચચાઈ રીતે સુવરાજ અંગદે તેને કહી સંભળાવ્યું; ત્યારે પોતાના ભાઈ જટાસુનું મરણ સાંભળીને તે અત્યંત દુઃખી થઈ ગયો. પછી તેણે તમારા સમાચાર આપતાં કહ્યું: ‘હે વાનરો! તમે જેની શોધ કરવા નીકળેલા છો, તે સતી સીતા હાલમાં રાક્ષસરાજ

રાવણને ત્યાં લંકામાં છે. ૪૧૪, ૧૫

આનંદની વૃદ્ધિ કરનારું સંપાતિતુ વચન સાંભળીને અત્યંત હર્ષિત થયેલા અંગદ વગેરે અમે સર્વ વાનરો વિધ્યાચળ પરથી સમુદ્ર તરફ આવવા નીકળ્યા. તમારાં દર્શન કરવાના ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં અમે સૌ થોડીક વારમાં જ દક્ષિણ સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા પર આવી પહોંચ્યા; પરંતુ ઘુસવાટ કરી રહેલા મહાન સમુદ્રને ભેઈ સર્વ કપિઓ પુનઃ ચિંતાતુર થઈ ગેદ પામ્યા. પછી સર્વ વાનરોનાં ગેદ તથા ચિંતાને દૂર કરીને મેં સૌ થોજનનો કૂદકો મારી સમુદ્ર જોળાંએ અને રાક્ષસોથી ભરેલી લંકામાં રાત્રિને સમયે પ્રવેશ કર્યો. તમને શોધતો હું આખી લંકાનજરીમાં ફરી વળ્યો. મેં રાક્ષસરાજ રાવણને ભોળો તેમ જ સઘળા રાક્ષસોને પણ ભોળા; પરંતુ ક્યાંય તમને ભોળાં નહિ. ઘણી ઘણી શોધ કર્યો પછી છેવટે અહીં અશોકવાટિકામાં આવતાં હું તમારાં દર્શન કરવાને લાગ્યો થયો છું. ૪૧૫-૭૦

હે અનિહિતા ! જો પ્રમાણે બે કંઈ વૃત્તાંત અનેક છે, તે સઘળું મેં તમને અથેતિ કહી સંભળાવ્યું. ૭૧ હે દેવી ! હું રામચંદ્રનો ફૂત છું, માટે તમે મારી સાથે સંભાષણ કરો. હે સીતા ! રામચંદ્ર માટે આટલો પ્રયત્ન કરીને હું તમારી શોધ સારુ જ અહીં આવેલો છું. ૭૨ હે દેવી ! હું સુગ્રીવનો સચિવ છું; વાચુનો પુત્ર છું અને ‘હનુમાન’ એવું મારું નામ છે. શબ્દધારી પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમારા સ્વામી રઘુવીર કુશળ છે. ૭૩ વહીલ જાતાની સેવામાં તત્પર રહેનારા અને શુભ લક્ષણવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ કુશળ છે. ૭૪ હે દેવી ! મહાપરાક્રમી તમારા ભાતો રામચંદ્ર હિત કરવામાં પ્રીતિવાળો હોવાથી જ હું સમુદ્ર જોળાંની અહીં આવ્યો છું અને સુગ્રીવની આજ્ઞા માન્ય કરી છે. હું સહાયથી રહિત હોવા છતાં ઇચ્છિત રૂપ ધરી તમારી શોધ કરવા અર્થે આખી દક્ષિણ દિશામાં ફરી વળ્યો છું. હે દેવી ! છેવટે પણ હું તમારું દર્શન પામ્યો, જો બહુ રડું થયું. હવે હું તમારે માટે શોક કરતા વાનરોના સંતાપને દૂર

કરીશ. અહો મારાં સફલાંચ કે સમુદ્ર જોળાં ગવાનો મારો શ્રમ નિષ્ફળ ન ગયો. હે દેવી ! મેં તમારાં પહેલવહેલાં જ દર્શન કર્યો; તેથી તમારી શોધનો સઘળો યશ મને જોઈવાને જ મળશે. હે જનક-તનયા ! તમે નિશ્ચય માનજો કે મહાપરાક્રમી રઘુવીર હવે સત્પર તમને મળશે અને રાક્ષસરાજ રાવણને તેના પુત્ર બાંધવાદિ સહિત હથેશે.

હે વૈદેહી ! પર્વતોમાં ઉત્તમ એવો ‘માલ્યવાન’ નામનો જોક પર્વત છે, તેમાં ‘કેસરી’ નામનો જોક વાનર રહેતો હતો. તે કેસરી વાનર જોક દિવસે ‘ગોકર્ણ’ નામના પર્વત તરફ જતો હતો; તેવામાં દેવર્ષિઓએ તેને આજ્ઞા કરી : ‘સમુદ્રના પવિત્ર તીર્થમાં વસનારા ‘શંખસાહન’ નામના અસુરનો તું નાશ કર.’ દેવર્ષિઓની આજ્ઞા થવાથી તેણે ત્યાં જ શંખસાહન અસુરને માર્યો હતો. જો મહાકપિ કેસરી મારા પિતા થાય છે. હે નૈથિલી ! જો કેસરી વાનરનાં ક્ષેત્રમાં હું વાસુથી ઉત્પન્ન થયેલો છું અને મારાં પરાક્રમ વડે આ લોકમાં ‘હનુમાન’ એવા નામથી વિખ્યાત છું. હે વૈદેહી ! તમારો મારા પર વિશ્વાસ બેસાડવા માટે મેં તમારા સ્વામી રામચંદ્રના શુભાંતુ વર્ણન કર્યું છે. હે દેવી ! હવે થોડા સમયમાં જ રામચંદ્ર તમને મળશે અને અહીંથી તમને સત્પર સ્વસ્થાન પ્રત્યે તેડી જશે. ૭૫-૮૨

જોકથી પીડાતાં સીતાને બ્યારે કપિવર હનુમાને જો પ્રમાણે ખરેખરી નિશાનીઓ આપી વિશ્વાસ બેસાડ્યો, ત્યારે સીતાએ બચ્ચુ : ‘આ મારા સ્વામી રામચંદ્રનો જ ફૂત છે. ૮૩ પછી હવે વડે પુલકિત થયેલાં સીતા અત્યંત આનંદ પામ્યાં અને તેમનાં વાંકી પાંખોવાળાં નેત્રમાંથી આનંદાક્ષુટપકવા લાગ્યાં. ૮૪ જો વેળા વિશાલાક્ષી સીતા તું શ્વેત તથા રક્તવર્ણ નેત્રવાળું સુદર મુખ રાહુથી મુક્ત થયેલા અંદર સરખું શોભવા લાગ્યું ૮૫ સતી શિરોમણિ સીતા કપિવર હનુમાનને ‘ખરેખર, આ હનુમાન જ છે’ જોમ માનવા લાગ્યાં; અશોભ તેમનો અન્યથાભાવ ટળી ગયો.

પછી કપિવર હંતુમાને પ્રિયદર્શના સીતાને કહ્યું : 'હે મૈથિલી ! મેં તમને રામચંદ્રના સર્વ સમાચાર કહી સંભળાવ્યા છે; માટે હવે તમે શાંત થાઓ કહો હવે હું શું કરું ? તમારી શી પ્રજ્ઞ છે ? હવે મારે અહીંથી સત્વર વિદાય થવાની જરૂર છે.' 'હે મૈથિલી ! પૂર્વે મહર્ષિઓની આજ્ઞાથી જેણે શુદ્ધમાં 'શંખસાદન' નામના અમુરનો નાથ કર્યો છે, તે કપિશ્રેષ્ઠ કેસરી વાનરનો હું વાણીથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષેત્રજ પુત્ર છું અને એ મહર્ષિઓના પ્રભાવથી હું પરાક્રમમાં પણ વાણી બેલો જ છું.' ૮૯

પતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય મૌર્યાવધના સુદર્શનકાંડમા ૩૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૬ મો

હંતુમાન અને સીતા-સુદિકાસમર્પણ

શૂલ યવ મહાતેજા હનુમાન્વચનાભસ્રઃ ।

મન્વલીભ્રમિતં વામર્ષ સીતાપ્રત્યયકારણાત્ ॥ ૧ ॥

અત્યંત તેજવાળો પવનસુત હંતુમાન સીતાને વિશ્વાસ ઉપભવવા માટે પુનઃ પણ નમ્ર વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે મહાભાગ્યવતી ! હું વાનરજાતિનો છું અને મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રનો દૂત છું. (ત્યાર પછી રામચંદ્રે આપેલી સુદ્રિકા જતાવી જોઈયો :) હે દેવી ! શ્રીમાન રામચંદ્રના નામથી અંકિત થયેલી આ સુદ્રિકા તમે જાણો. મહાત્મા રામચંદ્રે તમને મારે વિશ્વાસ આવે એટલા માટે આ સુદ્રિકા આપેલી છે અને તે સારું જ હું આ સુદ્રિકા તમારી આગળ મૂકું છું. હે દેવી ! તમે શાંત થાઓ, તમારું કલ્યાણ થશે. હવે તમારા દુઃખનો અંત આવી રહ્યો છે.' ૧

હે મહાભાગ્યવતી ! હું વાનરજાતિનો છું અને મહાબુદ્ધિમાન રામચંદ્રનો દૂત છું. (ત્યાર પછી રામચંદ્રે આપેલી સુદ્રિકા જતાવી જોઈયો :) હે દેવી ! શ્રીમાન રામચંદ્રના નામથી અંકિત થયેલી આ સુદ્રિકા તમે જાણો. મહાત્મા રામચંદ્રે તમને મારે વિશ્વાસ આવે એટલા માટે આ સુદ્રિકા આપેલી છે અને તે સારું જ હું આ સુદ્રિકા તમારી આગળ મૂકું છું. હે દેવી ! તમે શાંત થાઓ, તમારું કલ્યાણ થશે. હવે તમારા દુઃખનો અંત આવી રહ્યો છે.' ૧

પોતાના ભાતો રામચંદ્રના હાથની સુદ્રિકા બોધને તથા તેને પોતાના હાથમાં લઈને સતી શિશોમણિ સીતા બળે પોતાના સ્વામી જ મળ્યા હોય તેમ આનંદમાં આવી ગયા. એ વેળા જેમ નાહુંથી સુકત થયેલો ચંદ્ર પ્રસન્ન બન્યા, તેમ સ્કત તથા શ્વેત વર્ણનાં નેત્રવાળું સીતાનું સુંદર

સુખ હર્ષપૂર્ણ બણવા લાગ્યું. ૧૫ સ્વામીને સંદેશો મળવાથી હર્ષિત થયેલાં તથા સુદ્રિકા મહાકૃષ્ણ કરવાથી કંઈક લજવાતાં મહાસતી સીતા અતિ આદરપૂર્વક કપિવર હંતુમાનની પ્રથંસા કરતાં જોઈયાં : 'હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! તેં એકલાએ જ રાક્ષસોના સ્થાનમાં નિર્ભયપણે પ્રવેશ કર્યો છે, એથી હું ધારું છું કે, તું મહાપરાક્રમી, મહાસમર્થ અને ઘણો જ બુદ્ધિમાન છે. મગર વગેરે મોટાં મોટાં પ્રાણીઓથી ભરેલા સો ચોળનના સસુદ્રને તું બળથી ભરેલા ગાયની ખરીના ખામોચિયાની પેઠે જોતાં જો આવ્યો, એથી હું ધારું છું કે તારું પરાક્રમ અત્યંત વણખણવા યોગ્ય છે.' ૧૮ હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! હું તને સાધારણ વાનર જેવો વાનર માનતી નથી; કારણ કે સો ચોળનના સસુદ્રનું ઉલ્લંઘન કરીને તું કટાજ્યો નથી, તેમ જ તું શવભૂથી પણ ડરતો નથી. ૧૯ હે કપિશ્રેષ્ઠ ! એ મહાસમર્થ રામચંદ્રે તને મારી પાસે મોકલ્યો હોય, તો તું મારી સાથે સંભાવણું કરવાને યોગ્ય છે; ૨૦ કેમ કે અસહ્ય પરાક્રમવાળા મારા પતિ રઘુવીર પરીક્ષા કર્યો સિવાય તથા પરાક્રમ બદલા સિવાય કોઈને પણ પોતાનો દૂત બનાવે નહિ તેમ જ વિશેષે કરી મારી પાસે તો મોકલે જ નહિ. સત્યવાદી અને ધર્મોત્તમા એવા મારા સ્વામી રઘુવીર અને સુમિત્રાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણ એ બન્ને કુશળ છે એ મારા સંજ્ઞાઓની વાત છે. ૨૧, ૨૨ હે વાનર ! રઘુવીર કુશળ છે તો તું મને કહે કે પ્રલયકાળે ઉત્પન્ન થયેલા કાલાગ્નિની પેઠે તેઓ પોતાના કોષાગ્નિ વડે, સાગરરૂપી મેળલાવાળી આ પૃથ્વીને બાળીને ભસ્મ કેમ કરી નાખતા નથી ? ૨૩ હે વાનરશ્રેષ્ઠ એ બન્ને લાઈઓ દેવતાઓનો પણ નિઃશંક કરવાને સમર્થ છે, છતાં મને આ દુઃખમાંથી છોડાવતા નથી; તેથી હું ધારું છું કે મને દુઃખ આપનારા મારા પાપનો હજી અંત આવ્યો નહિ હોય. હે વાનરોત્તમ ! પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા રામચંદ્ર અતિશય પીડિત તો થઈ ગયા નથી ? કિંવા ઘણો જ સંતાપ તો ધરતા નથી ? હે કપિવર ! મને દુઃખમાંથી સુકત કરવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે કે ૧૧૪, ૧૫ મારા સ્વામી

રામચંદ્ર અત્યંત હીન અને ગાભરા થઈને મારી શોધના કાર્યમાં મૂંઝાતા તો નથી ને ? જો રાજકુમાર પોતાને યોગ્ય પુરુષાર્થ કયે બચ છે કે ? શત્રુઓને તપાવનારા રામચંદ્ર પોતાના મિત્રો પ્રત્યે પ્રીતિ-સુક્તા થઈને સામ અને હાનરૂપ ઉપાયો યોજે છે કે ? તથા શત્રુઓ પ્રત્યે ભૂતવાની ઇચ્છા રાખીને હાન, લેદ અને હંડરૂપ ઉપાયો યોજે છે કે ? ૧૧૬, ૧૭ મારા સ્વામી રામચંદ્ર ઉત્તમ મિત્રોનો સંગ્રહ કરે છે કે ? તેમના મિત્રો પણ જોમને પ્રીતિથી સેવે છે ને ? વળી સન્મિત્રોથી તેઓ સત્કાર તો પામે છે ને ? ૧૧૮ જો રાજકુમાર રઘુવીર દેવતાઓની કૃપાનુ સંપાદન તો કરે છે ને ? વળી તેમણે પુરુષાર્થ અને દેવ, જો બસેનો આશ્રય કરી રાખ્યો છે કે ? ૧૧૯ હું અત્યંત દૂર દેશમાં આવી પહેલી હોવાથી રામચંદ્રે મારા પગની પ્રીતિનો ત્યાગ તો કયો નથી ને ? અરે, રઘુવીર મને આ કષ્ટમાંથી છોડાવશે શું ? ૧૨૦ અરે, નિરંતર સુખ ભોગવવાને યોગ્ય જોવા રામચંદ્ર ઉપરાઉપરી દુઃખ આવી પડવાને લીધે મૂંઝાઈ તો ગયા નથી ને ? ૧૨૧ અયોધ્યાથી કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને ભરતના કુશળ સમાચાર વારંવાર સાંભળવામાં તો આવે છે ને ? ૧૨૨ સન્માન પામવાને યોગ્ય જોવા રામચંદ્ર મારા વિશેષના શોકને લીધે અત્યંત સંતાપ તો પામતા નથી ને ? જોમનું મન મારા સંબંધી ખલહાઈ તો બેસુ નથી ને ? હે વાનર ! રામચંદ્ર મને આ દુઃખમાંથી છોડાવશે તો ખરા ને ? ૧૨૩ પોતાના ભાઈ ઉપર પ્રીતિ ધરાવનારા મહા-ત્મા ભરત મારે અર્થે મંત્રીઓથી સુરક્ષિત થયેલી ભયંકર અક્ષૌહિણી સેના, રામચંદ્રને સહાય કરવા સારુ મોકલશે કે નહિ ? ૧૨૪ હે વાનરવર ! કપિ-રાજ સુગ્રીવ, કાંત અને નખરૂપી આયુધોવાળા જોવા અસંખ્યાત વાનરોને લઈને મારા અર્થે અહીં સુધી આવશે કે ? અન્નવિદ્યા બાણનારા અને યૌરવીર જોવા સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષ્મણ અહીં જાવીને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાક્ષસોના સંહાર કરશે કે ? ૧૨૫ મારા સ્વામી રામચંદ્રનાં અર્થે ભય અને તીક્ષ્ણ બાણથી સંગ્રામભૂમિમાં પોતાના બંધુવર્ગ સહિત હુણાઈ પડેલા રાવણને શું હું શેઠા સમયમાં દેખીશ

કે ? ૧૨૬ હે મારુતિ ! સુવર્ણ સરખા વર્ણવાળું અને કમળ સરખી સુગંધવાળું શ્રીમાન રઘુવીરનું સુખ-કમળ બળનો ક્ષય થવાથી તાપને લીધે જેમ કમળ સુકાઈ જાય, તેમ મારા વિશેષના શોકથી સુકાઈ તો ગયું નથી ને ? અહો ! ધર્મ માટે પોતાના રાબ્યનો ત્યાગ કરી, મને સાથે લઈ, પળે યાદી ભયંકર હંડકવનમાં આવવા છતાં પણ જેના મનમાં જરા સરખોયે શોક કિંવા ભય થયો નહોતો, તે રઘુવીર હાલમાં પોતાના હૃદયમાં ધીરજ ધારણ કરે છે કે નહિ ? ૧૨૭-૨૮ હે દૂત ! મારા સ્વામી રામચંદ્રનો મારા પર ભેટલો પ્રેમ છે, તેટલો કિંવા તેથી વિશેષ પ્રેમ બીજા કોઈના ઉપર નથી જોમ હું ધારું છું અને તેથી જ હું જ્યાં સુધી તેમની પ્રવૃત્તિ સાંભળું છું, ત્યાં સુધી ભવતી રહેવાની ઇચ્છા રાખું છું.

કપિવર હેતુમાનને ગંભીર અને મધુર અર્થ-વાળાં વચન કહીને રામચંદ્ર સંબંધી વિશેષ સમાચાર સાંભળવાની ઇચ્છાથી સતીશિરોમણિ સીતાએ મૌન ધારણ કર્યું ; ૨૦, ૨૧ ત્યારે ભયંકર પરાક્રમવાળા પવનસુત હેતુમાને હોય બેસી કહ્યું : 'હે કમળ સરખાં નેત્રવાળાં સીતા ! તારે અહીં છો' જોડું રામચંદ્ર બાણતા નથી, તેથી જ ઇન્દ્ર જેમ ઇન્દ્રાણીને દુઃખમાંથી સુક્ત કરે, તેમ તે તમને અહીંથી સુક્ત કરીને લઈ ગયા નથી. પરંતુ અહીંથી પાછો જઈને હું જ્યારે તેમને સમાચાર આપીશ, ત્યારે તુરત જ તેઓ રીંછો અને વાનરોની શોટી સેના લઈને અહીં આવશે. ૩૨-૩૪ તેઓ સચુદ્ર પર ચેતુ બાંધીને પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે આ લંકાનગરીમાં વસતા સર્વ રાક્ષસોના સંહાર કરશે. ૩૫ જો કાર્ય કરતાં બે કલાસ દેવો, અસુરો કિંવા સાક્ષાત યુદ્ધ પણ તેમની આંધે આવશે, તો તેઓનો પણ તે વધ કરશે. ૩૬ હે આર્ષા ! જેમ વનમાં સિંહથી પીડાતો હરતી સુખ પામતો નથી, તેમ તમારા વિશેષથી બિપ્લેલા શોક વડે પીડાતા રઘુવીર જરા પણ સુખ પામતા નથી. હે દેવી ! હું તમારા, મંદરાચળના, મંદાયપર્વતના

~ પર્વતો વાનરોના આશ્રયરૂપ છે અને ક્ષત્ર-જનને ભય છે, તેથી હેતુમાને જોવા સેના લીધા

વિધ્યાચળના, મેરુપર્વતના, દર્દરપર્વતના તથા
કૃળ-મૂળના સોગંદ બાઈને હું છું કે, સુંદર
નેત્રવાળુ, મધુર ભાષણ કરનારું, બિળકળ સરખા
હોઠવાળુ, દેહીયમાન કુંડળવાળુ અને ઉદય
પામેલા પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખું રામચંદ્રનું મુખ
તમે સત્વર જોશો. હે વૈદેહી ! ઔરાવત હસ્તી પર
ઝેઠેલા ઇંદ્રની પેઠે પ્રસવણ પર્વત પરથી ભીતરી
મારી પીઠ પર ઝેઠેલા રામચંદ્રને હવે તમે શીઘ્ર
જોશો. હે બનકી ! શ્રીમાન રામચંદ્રને સુગ્રીવની
સાથે મૈત્રી થવાથી વનમાં પણ રાખવેલેવ મળી
શકે જોમ છે, છતા તે રાજવેલેવ લોગવતા નથી;
તેમ જ મધ્ય વગેરે પૌષ્ટિક પદાર્થોનું સેવન કરતા
નથી; પરંતુ માત્ર શાખમા કદા પ્રમાણે વનમાં
ઉત્પન્ન થયેલા 'સામા' નામના અન્નનું તથા કૃળ-
મૂળનું દરરોજ સાથ કાળે લોખન કરે છે. ^{૪૭-૪૯}
હે સીતા ! રામચંદ્રનું ચિત્ત તમારામાં જોટલું તો
લાગેલું છે કે, તે પોતાના શરીર પરથી મધમાળોને,
ચાંચડને, મચ્છરને, કીડાને અને વીંછી-સાપ વગેરે
દુર પ્રાણીઓને પણ દુર કરી શકતા નથી; અર્થાત્
તેમને પોતાના શરીરનું જાન પણ રહ્યું નથી. ^{૫૦}
કામને વશ થયેલા રણવીર નિરંતર શોકમગ્ન રહે
છે અને તમારું જ ધ્યાન ધરે છે; તે સિવાય બીજા
કોઈ પણ પદાર્થનું ચિંતન કરતા નથી. ^{૫૧} પુરુષ-
શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રને નિદ્રા તો આવતી જ નથી. કદાચ
શોડીક વાર નિદ્રાવશ થાય છે, તોપણ 'હે સીતા !
હે સીતા !' જોમ મધુર વાણી બોલતા બગી ભેઠે
છે. ^{૫૨} વનમાં ફરતી વેળા બીજાને પ્રિય લાગે
જોવું એ કોઈ પુષ્પફળાદિ તેમના જોવામાં આવે છે,
તો રામચંદ્ર 'હા પ્રિયા ! હા પ્રિયા !' જોમ કહીને
વારંવાર નિઃશ્વાસ મૂકે છે. ^{૫૩} હે દેવી ! ઉત્તમ
મતનું આચરણ કરનારા જો રાજપુત્ર રણવીર નિરં-
તર તમને સ ભારીને સંતાપ પામે છે અને તમને
મળવા માટે પ્રયત્ન કરી કરે છે. ^{૫૪}

હંતુમાનના મુખથી પોતાના સ્વામી રામચંદ્રનું
વૃત્તાંત સાંભળીને, સતીશિરોમણિ સીતા કંઈક

• આ સ્થાનના અર્થ રામાયણશિરોમણિ કીમના
આધાર: હજવતમા આઓ છે.

હર્ષમાં આવ્યાં; પરંતુ રામચંદ્રજીને શોક સાંભળીને
વળી તેમના મનમાં પણ તેટલો જ શોક ઘટી આવ્યો.
જો વેળા શરદઋતુના આરંભમાં આઠાં વાદળાંથી
દંકાયેલા ચંદ્રવાળી રાત્રિની પેઠે તે સીતા હર્ષ અને
શોકયુક્ત જણાવા લાગ્યાં. ^{૫૫}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
મુલકાંડમા ૩૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૭ મો

હંતુમાનહુ પરાક્રમ અને સીતાહું દૈય
સા સીતા વચનં શ્રુત્વા પૂર્ણચન્દ્રનિમાનના ।
હનૂમન્તમુવાચેવં ધર્માર્થસહિતં વચ્નઃ ॥ ૧ ॥

કપિવર હંતુમાનનાં વચન સાંભળીને પૂર્ણિમાના
ચંદ્ર સરખા મુખવાળાં સતી સીતા ધર્મ તથા
અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યાં: ^૧

'હે વાનર ! તેં જે જે વચન કહ્યાં તે સર્વ
મને વિષની સાથે ભળેલા અમૃત સરખાં લાગે છે.
રામચંદ્રનું મન મારામાં છે જો વચન મને અમૃત
સરખું લાગે છે અને રામચંદ્ર નિરંતર શોકગ્રસ્ત
રહે છે જો વચન વિષ સરખું લાગે છે.' મનુષ્ય
ભલે મોટા જોયર્થમાં હોય કેવા કારણે દુખમાં
હોય, તોપણ કાળ તો તેને દોરડી બાંધીને ધસડી
જ બંધ છે. ^૨ હે સ્વવગોત્તમ ! જે ભાવિ હોય છે
તેને કોઈ પણ પ્રાણીથી અન્યથા કરી શકાતું
નથી. જો ને, મહાસમર્થ રામચંદ્ર, બિતેંદ્રિય
લક્ષમણ અને હું પણ આવા કષ્ટમાં આવી પડીને
મૂંઝાઈએ છીએ. ^૩ હે હંતુમાન ! મહાસાગરમાં
નાવ ભાંગી જવાને લીધે પોતાના બાહુબળથી તર-
નારો પુરુષ જેમ સાગરના પારને પામી શકતો
નથી, તેમ મારા સ્વામી રણવીર આ મહાન શોક-
રૂપી સાગરના પારને કેવી રીતે પામી શકશે ^૪
સર્વ રાક્ષસોના સંહાર કરીને, રાવણના વિનાશ
કરીને તથા આ લંકાનગરીને હતી ન હતી કરી
નાખીને મારા સ્વામી રણવીર મને ક્યારે મળશે ?
હે વાનર ! અહીંથી જઈને રામચંદ્રને કહેવું કે,
આ વર્ષ પૂરું થતા પહેલાં તમારે અહીંયાં સત્વરે
આવવું; કારણ કે આ વર્ષ પૂરું થાય ત્યાં સુધી જ

મારે જીવવાતું છે. હે વાનર! હાલમાં આ વર્ષને કશો મહિનો નથી છે; હવે માત્ર એ મહિના જ બાકી રહ્યો છે અને એ મહિના સુધી જ ફૂર રાવણે મારા જીવિતનો અવધિ નિર્માણ કર્યો છે. રાવણના 'વિલીપણ' નામના એક ભાઈએ રાવણને ઘણું સમજાવ્યો કે, 'તું રામચંદ્રને સીતા પાછાં આપી દે; પરંતુ એમ કરવાને તેની ઇચ્છા જ થતી નથી.' અરે, હજી પણ મને મારા સ્વામીને પાછી સોંપવાની વાત રાવણને રજાતી જ નથી! તેથી જણાય છે કે, તેના કાળ આવી ખૂટ્યો છે અને સૂત્યુ તેને સંજામમાં શોધે છે! હે કપિ! વિલીપણની 'કલા' નામની બૈષ્ણવ પુત્રી છે, તેને તેની માતાએ મારી પાસે મોકલી હતી અને તેણે મને આ હકીકત કહી હતી. વળી અત્યંત બુદ્ધિવાળો, ધૈર્યવાળો, શીલસંપન્ન, વૃદ્ધ, વિદ્વાન તથા રાવણનો માનીતો એવો 'અવિધ્ય' નામનો એક રાક્ષસ છે, તેણે પણ રાવણને સૂચવ્યું છે કે, 'હવે રામથી રાક્ષસોના ક્ષય થવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે; છતાં દુષ્ટાત્મા રાવણ તે અવિધ્યનું એ દિલ્લચન સાંભળતો નથી. હે વાનર-શ્રેષ્ઠ! હું આશા રાખું છું કે, મારા સ્વામી રઘુવીર હવે થોડા સમયમાં જ મારી પાસે આવશે. મારો શુદ્ધ-પવિત્ર અંતરાત્મા પણ તે આજતની સાક્ષી પૂરે છે. હે વાનર! મારા સ્વામી રામચંદ્ર વિશે ઉત્સાહ, પૌરુષ, બળ, સરળતા, કૃતજ્ઞતા, પરાક્રમ અને પ્રભાવ વગેરે અનેક ગુણો રહેલા છે. એ રામચંદ્ર પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણની સહાય વિના એકલા રહીને જ જનસ્થાનમાં બૌદ્ધિભર રાક્ષસોના સંહાર કર્યો છે, તે રામચંદ્ર સાથે સંજામમાં આવેલો કયો શત્રુ ઉદ્ધિગ્ન થાય? અરે, દુઃખ દેનારા રાક્ષસોની સાથે પુરુષશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રની દુલ્લતા કરવી યોગ્ય નથી. જેમ ઇંદ્રના પ્રભાવને ઇંદ્રાણી બાળે છે, તેમ મારા સ્વામી રામચંદ્રના પ્રભાવને હું બાળું છું.' હે વાનર! શસ્ત્રીર એવો રામચંદ્રપી સૂર્ય પોતાનાં બાણરૂપી કિરણો વડે શત્રુ થયેલા રાક્ષસોરૂપી જળને સત્તર શોષી લેશે. ૧૮

એટલું બોલતાં બોલતાં તો રામચંદ્ર સંબંધી શોકને લીધે કૃષ્ણ ચર્ષ મયેલાં સીતાત્મ સુખ આંસુથી છવાઈ ગયું. એ જોઈને તેમનું આશ્વાસન કરતાં કપિવર હનુમાને કહ્યું: 'હે દેવી! મારા સુખથી તમારા સમાચાર સાંભળ્યા ખરી રીતે તથા વાનરોની ચોટી સેના લઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર તુરંત જ અહીં આવશે. ૧૯, ૨૦ અથવા તો હે દેવી! તમે ચિંતા શા માટે કરો છો? હું તમને આજે જ રાક્ષસરાજ રાવણના કાયમાંથી અને મહાન દુઃખમાંથી છોડાવીશ. હે અનિદિતા! તમે મારી પીઠ પર બેસો. ૨૧ હું તમને મારી પીઠ પર બેસાડીને સો યોજનનો સમુદ્ર તરી જઈશ. રાવણ વગેરે રાક્ષસો સહિત આખી લંકાને પણ હું ઉપાડી જવા સમર્થ છું. હે મૈત્રિલી! જેમ આગ પોતાને વિષે હોયેલું હુંતદ્રવ્ય ઇંદ્રને પહોંચાડે છે, તેમ હું પ્રભવણ પર્વત ઉપર રહેલા રામચંદ્રની પાસે તમને આજે જ પહોંચાડીશ. હે વૈદેહી! દેવોનો વધ કરવામાં રોકાયેલા વિષ્ણુની પેઠે રાવણવધના કાર્યમાં રોકાયેલા અને યૌરાવત પર બેઠેલા ઇંદ્રની પેઠે પ્રભવણ પર્વત પર આશ્રમ બાંધી બેઠેલા મહાબળવાન રામચંદ્ર કે જે તમારું દર્શન કરવાને ઉત્કંઠિત થઈ રહ્યા છે, તેમને તથા તેમના ભાઈ લક્ષ્મણને તમે આજે જ બેસો. ૨૨-૨૫ હે દેવી! તમે મારી પીઠ પર બેસો. તમે આઠાઅઘ્યા વિચાર મૂકી દો અને જેમ ચંદ્રની સાથે રોહિણીને સમાગમ થાય છે, તેમ રામચંદ્રની સાથે તમારા સમાગમ થાય એવી ઇચ્છા કરો. ૨૬ 'મને મારા સ્વામી રામચંદ્રની સાથે મેળવ' એટલું કહેતાં કહેતાં તો જેમ ચંદ્રની સાથે રોહિણીને મેળાવ થાય, તેમ હું તમને રામચંદ્રની સાથે મેળવી આપીશ; તમે મારી પીઠ પર બેસો અને આકાશ માર્ગે થઈને મહાસાગરનું ઉદ્ધાન કરો. હે સુંદરી! તમને લઈને બ્યારે હું અહીંથી બીડીશ, ત્યારે આ લંકાનગરીમાં વસનારા સર્વ રાક્ષસો બે કલાક મારી પાછળ પડશે, તોપણ તેઓ મને પકડી પાડવાને સમર્થ થશે નહિ. ૨૭, ૨૮ હે વૈદેહી! હું જેની રીતે અહીં આવ્યો છું, તેવી જ રીતે તમને લેઈ

ને આકાશમાર્ગે થઈ, સમચંદ્રની પાસે પાછો આવ્યો. ૪૭૩.

કપિવર હંતુમાનનાં અફણત વચ્ચેના સાંભળીને સતીશિરોમણિ સીતા અત્યંત વિસ્મય પામ્યાં અને તેમના અંગે અંગમા હર્ષ વ્યાપ્યો. પછી તેમણે હંતુમાન પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે હંતુમાન ! તું મને આટલા બધા દુર પંથે ઊંચકી જવાને કેમ ઇચ્છે છે ? હે વાનરપુત્રપાલક ! આ તો તું તારું વાનરપણું દેખાડતો હોય એમ લાગે છે ! હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! તારું શરીર તો ઘણું નાતું છે, છતાં તું મને અહીંથી મારા સ્વામી સમચંદ્રની પાસે ઊંચકી જવાની કેમ ઇચ્છા કરે છે ? ૧૩૦-૩૨

મહાસતી સીતાનાં વચ્ચેના સાંભળીને પવનસુત હંતુમાને વિચાર કર્યો : ‘અરે, આ તો પહેલપહેલું જ મારું અપમાન થાય છે ! મારું નાનકડું સ્વરૂપ ભેળંને, તે ઉપરથી જ સીતાએ મને અશક્ત ધાર્યો છે ! ૩૩ અહો ! શ્યામનેત્રવાળાં સીતા મારા પરાક્રમ અથવા પ્રભાવને જાણતા નથી, તેથી જ તે આમ બોલે છે ! મારે મારી ઇચ્છિત રૂપ ધરવાની શક્તિ સીતાને ખતાવવી ભેળંએ.’ એવો વિચાર કરી શત્રુમર્દન કપિવર હંતુમાને સીતાને પોતાનું મૂળ રૂપ દેખાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૩૪, ૩૫ પ્રથમ તો મહાપુલ્હિમાન કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન શિંશપાવૃક્ષ પરથી પૃથ્વી પર ઊતરી આવ્યો અને પછી સીતાને વિશ્વાસ બેસાડવા તેણે પોતાનો દેહ વધારવા માંડ્યો. ભેત-ભેતામા તો દેહીપ્યમાન અગ્નિ સરખી કાંતિવાળો વાનરવર હંતુમાન મેરુ કિંવા મંદરાચળ બેવડો થઈ ગયો અને સીતાની આગળ બેસી રહ્યો. પછી પર્વત સમાન મૌઠ દેહવાળો, રાતા મુખવાળો, બાયંદર દેખાવવાળો અને વજ્ર સરખી કાંઠો તથા નખવાળો એ મહાબળવાન કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન બોલ્યો : ૩૬-૩૮ ‘હે દેવી ! અનેક પર્વતો, વનો, કિલ્લાઓ, હવેલી-ઓ, તોરણો અને રાક્ષસરાજ સવણ સહિત આખી આ લોકોને ઉપાડી જવાની હું શક્તિ ધરાવું છું, તો પછી તમને ઊંચકી અહીં એમાં શું આશ્ચર્ય ? હે દેવી ! તમે સદેહને ત્યાં કરો અને આઠા-અવળા વિચાર મૂકી દો. હે વૈદેહી ! તમે મારી

સાથે આઠી સમચંદ્ર તથા લક્ષ્મણને શોકરહિત કરો. ૪૭૮, ૪૭૯

પર્વત સમાન મૌઠ દેહ ધારણ કરી બેસેલા વાયુસુત હંતુમાનને ભેળંને કમળ સમાન નેત્રવાળાં જનકનંદિની સીતાં બોલ્યાં : ૪૧ ‘હે મહાકપિ ! તારું બળ અને શૌર્ય મારા જાણવામા આવ્યું; તેમ જ અગ્નિ સરખું તારું જે અફણત તેજ છે તથા વાયુના સરખી તારી જે ગતિ છે, તે પણ મારા જાણવામાં આવી. એ એમ ન હોય તો યીએ સાધારણ વાનર મહાન વિસ્તારવાળા સમુદ્રને ઝોળાંગી આ રાક્ષસોની ભૂમિમાં શી રીતે આવી શકે ? હે વાયુસુત ! તારામાં ક્તવર ગતિ કરવાની તથા મને અહીંથી ઊંચકી જવાની શક્તિ છે. એ હું જાણી ગઈ છું; પરંતુ તારી પેઠે મારે પણ મારા કાર્યની સિદ્ધિ થવાને વિચાર અવશ્ય કરવો ભેળંએ. હે કપિશ્રેષ્ઠ ! મારે તારી સાથે ત્યાં આવવું યોગ્ય નથી; કારણ કે તું ભ્યારે વાયુ સરખા વેગથી ગતિ કરે, ત્યારે મને સૂરણ આવી જાય. ૪૨-૪૫ વળી તું ભ્યારે મને ઊંચકીને સમુદ્રની ઉપર આકાશમાર્ગે વેગથી ગતિ કરે, ત્યારે દેવયોગે હું કલાચ તારી પીઠ પરથી પડી જઈ, તો સમુદ્રમાં રહેલાં મત્સ્યો અને મગરો વગેરે જળચર પ્રાણીઓનો ભક્ષ થઈ પડું. હે શત્રુઓનો સંહાર કરવાની શક્તિવાળા ! એટલા માટે હું તારી સાથે આવવાની હામ બીડી શકતી નથી. વળી તને સી સહિત બેસતો રહે, એટલે બાયંદર પરાક્રમવાળા રાક્ષસોના મનમાં શંકા થયા વિના રહે જ નહિ અને ‘તું મારું હરણ કરી જાય છે’ એવું માનીને, દુરાત્મા સવણની આજ્ઞાથી તેઓ અવશ્ય આપણી પાછળ પડે. ત્રિશૂળ અને મુદ્ગજ વગેરે આયુધોને અહણ કરનારા શૂરવીર રાક્ષસો ભ્યારે તને વેરી વળે. ત્યારે હે વીર ! સી ભતિ એવી હું સાથે હોવાથી તું મહાન સંકટમાં આવી પડે. ૪૬-૫૦ હે હંતુમાન ! તું દે જે આયુધ વિનાનો અને એકલો જ છે તે આયુધધારી અસં-ખ્યાત રાક્ષસોથી આકાશમા જ વેરાઈ જાય, ત્યારે તું તે રાક્ષસોની સાથે ઝુલ્લ કરવાને તથા મારું રક્ષણ કરવાને કેવી રીતે શક્તિમાન થાય ? ૫૧ વળી

હે કપિસત્તમ ! ત્યારે તું ફર કમવાળા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગે, ત્યારે હું કદાચ ક્યયની મારી તારી પીઠ પરથી પડી જઈ તો મારી શી સ્થિતિ થાય ?^{૧૫૨} અથવા તો હે કપિશ્રેષ્ઠ ! ક્ય'કર રાક્ષસો અત્યંત બળવાળા હોવાથી યુદ્ધમાં કોઈ પણ ઉપાયથી તને જીતી જાય તો પછી મારે શું કરવું ? હે કપિ ! તું યુદ્ધ કરવામાં રોકાયો હોય તે વેળા હું તારી પીઠ પરથી પડી જઈ કે તુરત જ એ પાપી રાક્ષસો મને ઊંચકીને નાસી જાય તો કેમ કરવું ? અથવા રાક્ષસો મને તારા હાથમાંથી જ પડાવી જાય ત્રિંબા મારી નાખે તો પછી શું કરવું ? યુદ્ધમાં જય અથવા પરાજય ઘણે ભાગે અનિશ્ચિત જ હોય છે. હે હરિશ્ચેષ્ઠ ! કદાચ રાક્ષસોના ક્યયથી જ મારા પ્રાણ નીકળી જાય તો તારો આ સઘળો શ્રમ નિષ્ફળ જાય, એ પણ વિચારવા જેવું છે.^{૧૫૩-૧૪} હે વાનર ! ભેદે તું સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરવાને સમર્થ છે તોપણ તારા હાથે એ કાર્ય થવાથી મારા સ્વામી રઘુવીરની ઉત્તમગુણ કીર્તિ ઝાંખી પડે;^{૧૫૫} અથવા તો રાક્ષસો મને તારા હાથમાંથી લઈ જઈને એવી કોઈ શુભ જગાએ સંતાડે કે જે સર્વ વાનરોના કે રામચંદ્રના પણ જાણવામાં આવે નહિ.^{૧૫૬} ભે એમ થાય તો પછી મારે અર્થે આરંભેલો તારો સઘળો શ્રમ બ્યર્થ જાય માટે હે કપિવર ! હું તારી સાથે આવું તે કરતાં તમો સર્વ વાનરો સહિત મારા સ્વામી રામચંદ્ર અહીં આવે તેમાં જ લાભ રહેલો છે.^{૧૫૭} વળી હે મહાબાહુ ! અમાપ તેજવાળા શ્રીમાન રામચંદ્રના, તેમના જ્ઞાતાઓના, તારા તેમ જ આખા રાજકુટુંબના જીવિતનો આધાર મારા પર જ રહેલો છે.^{૧૫૮} ભે કદાચ હું ન હોઉં તો મારા શોક અને સંતાપથી કૃથ થઈને તે બન્ને ભાઈઓ સઘળા રીંછ અને વાનરોની સાથે પોતાના પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરે.^{૧૫૯} હે વાનરોત્તમ ! પતિ શક્તિને અનુસરનારી હું મારા પતિ રામચંદ્ર વિના અન્ય કોઈ પુરુષના અંગનો, સ્વેચ્છાથી સ્પર્શ પણ કરવા ઇચ્છતી નથી.^{૧૬૦} મારું હૃદય શુદ્ધ તે વખતે મને જે રાવણના અંગનો સ્પર્શ થયો છે, તે તો માત્ર બળાત્કારથી જ થયેલો છે. એ વેળાએ હું કે

જે પરવશ પડેલી, બળરહિત અને નાથ વિનાની હતી, તેનાથી શું થઈ શકે એમ હતું ? હવે તો ભે રઘુવીર અહીં આવીને સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણનો સંહાર કરી મને લઈ અહીંથી પાછા જાય, તો જ તેમની બચાવત કીર્તિને ઝાંખપ લાગે નહિ

‘હે વીર વાનર ! સંગ્રામ વિષે શત્રુઓનો સંહાર કરનારા મહાત્મા રામચંદ્રના અનેક પરા ક્રમોને મેં ઘણી વાર સાંભળ્યાં છે તથા ભેયાં પણ છે; તેથી હું કહું છું કે એમની સામે યુદ્ધમાં ભેલા રહેવાને દેવ, ગંધર્વ, સર્પ તથા રાક્ષસો પણ સમર્થ નથી. સંગ્રામમાં વિચિત્ર ધતુબળે ધારણ કરનારા ઈંદ્ર સ્વરૂપા પરાક્રમી અને વાયુથી પ્રભીત થયેલા અગ્નિની પેઠે કોપયુક્ત થયેલા રામ-લક્ષ્મણને કોણ સહન કરી શકે એમ છે ? હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! સંગ્રામ-ભૂમિ વિષે મહોન્મત દિગ્ગજની પેઠે દંડપણે ભેલા રહેનારા, શત્રુઓનો સંહાર કરનારા અને પ્રલય-કાળના સૂર્ય સ્વરૂપી કાંતિવાળા રામ-લક્ષ્મણનાં બાણોના તીવ્ર તેજને સહન કરવા કોણ સમર્થ છે ? માટે હે કપિશ્રેષ્ઠ ! તું મારા પ્રિય સ્વામી રામચંદ્રને, મહાત્મા લક્ષ્મણને તથા વાનરચૂડ પાલન કરનારા કપિરાજ સુગ્રીવને સત્વર અહીં તેડી લાવ અને હે વીર ! હું કે જે ઘણા સમયથી રામવિયોગના શોક વડે પીડાઈ રહી છું તેને હર્ષિત કર.’^{૧૬૩-૧૮}

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૩૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૮ મો

હંતુમાન અને સીતા-રામપ્રત્યભિમાન તત્ત્વ સ્વ કપિશાર્દૂલસ્તેન વાક્યેન તોષિત. ।
સીતામુવાચ તત્ત્વજ્ઞા વાક્યં વાક્યવિશારદઃ ॥૧॥
સતીશિરોમણિ સીતાનાં વયન સાંભળીને સંતુષ્ઠ થયેલા વાક્યવિશારદ કપિવર હંતુમાને કહ્યું :
‘હે દેવી ! તરોએ મને જે જે વયન કહ્યાં તે સર્વ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓના વિવચને તથા સ્ત્રીસ્થાપ-ને યોગ્ય જ છે.^{૧,૨} તમે સી છે. એથી મારી પીઠ પર બેસીને સો યોજનના વિસ્તારવાળા સયુદ્ધ-

સું ઉદ્ધવન કરવાને સમર્થ નથી.^૩ હે વિનય-
મુકા ભાષણ કરનારાં સીતા ! મારી સાથે નહિ
આવવામાં તમે બીજું પણ એ કારણ બતાવો છે
કે, 'હું મારા પતિ રામચંદ્ર સિવાય અન્ય પુરુષના
અંગનો સ્પર્શ કરતી નથી.'^૪ તે વચન પણ મહાત્મા
રામચંદ્રનાં ધર્મપત્ની એવાં તમને યોગ્ય જ છે.
હે દેવી ! તમારા વિના આવાં વચન બોલે એવી
બીજી કઈ સ્ત્રી છે ?^૫ હે દેવી ! તમોએ મારી
આગળ વિલાપ-રુદન વગેરે જે જે એકાએક કરી
છે તથા જે જે વચન કહ્યાં છે, તે સઘળું હું રામ-
ચંદ્રને કહી સંભળાવીશ.^૬ હે દેવી ! તમારું હું પ્ર-
ભેદને સ્નેહને લીધે મારું મન પીગળી ગયું છે.
વળી રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા અર્થે મેં તમને મારી
સાથે તેડી જવાનો જે આજ્ઞા કર્યો તેમાં અનેક
કારણો છે.^૭ પ્રથમ કારણ તો એ કે આ લંકા-
નગરીમાં પ્રવેશ કરવા એ કઠિન છે; બીજું મહો-
રધિને જોળાવવાનું કાર્ય કુસ્તર છે; ત્રીજું એ કે
તમને અહીંથી ઉત્તરી જવામાં મારામાં સામર્થ્ય
છે.^૮ હે દેવી ! 'હું તમને આજે જ રામચંદ્રનો
સમાગમ કરાવવા ઇચ્છું છું,' એવું એ મેં કહ્યું
છે, તે પણ રામચંદ્ર પ્રત્યેના સ્નેહથી તથા ભક્તિ-
થી જ કહેલું છે; મારા બળના ગર્વથી કહ્યું નથી.^૯
હે અનિહિતા ! એમ છતાં એ તમે મારી સાથે
આવવાને ઇચ્છતાં ન હો, તો રામચંદ્ર અહીં શકે
એવું કંઈ અભિમાન^{૧૦} મને આપો.

હતુમાનનાં વચન સાંભળી દેવકન્યા સમાન
સ્વરૂપવાળાં સતી સીતા ગદગદકંઠ થઈ ગયાં અને
મંદમંદ વાણીથી કહેવાં લાગ્યાં : 'હે હતુમાન !
તને મારા તરફથી શ્રેષ્ઠ અભિમાન આપું છું, જે
શ્રુત વાતાવિષ્ય છે, તે તું મારા પ્રિય પતિ રામ-
ચંદ્રને કહી સંભળાવજે.

'ચિત્રકૂટ પર્વતની તળેટીનો ઇશાન કોણ
તરફનો એક વિભાગ કે ભ્યાં આગળ કુળ-મૂળ
મણા થાય છે, ભ્યાંનું જળ ઘણું જ મીઠું છે,
ભ્યાં સિદ્ધ લોકો નિવાસ કરે છે અને જેની પાસે

+ હતુમાન સીતાની પાસે જઈ આવ્યો છે, એવા
રામને દ્વ નિશ્ચય થાય એવી નિશાની.

'મંદાકિની' નામની નદી વહે છે, ત્યાં આગળ
એક સ્તંભે નાના પ્રકારનાં પુષ્પોના સુગંધવાળાં
વનો વિષે જળકોટી કરવાથી થાકી ગયેલા તમે
મારા જોળામાં સુઈ રહ્યા હતા.^{૧૧-૧૪} તે વખતે
એક કાગડો માંસ ખાવાની લાલચથી ત્યાં આવીને
મારા સ્તન પર ચતુરપ્રહાર કરવા લાગ્યો અને હું
માટીનું ટેકું ઉગામી તેને ઉડાડવા લાગી;^{૧૫} પરંતુ
માંસભક્ષણ કરવાની લાલચને લીધે તે કાગડો
મારા અંગ પર વારંવાર ચાંચો મારીને ત્યાં ને ત્યાં
જ સંતાઈ જતો હતો.^{૧૬} એમ કરતાં બધારે મને
તે કાગડા પર ક્રોધ અલ્પો અને લીધું પહેલું મારું
વસ્ત્ર મારા શરીર પરથી સરકી જવા માંડ્યું, ત્યારે
મેં વસ્ત્રને સરસું કરવા માટે મારી કંટિરેખલા
ખેંચીને બાંધવા માલી. એ વેળા તમેએ મારા
સાચું ભેદને હાસ્ય કયું,^{૧૭} તેથી હું લજવાઈ ગઈ
અને મને વિશેષ ક્રોધ અલ્પો; પરંતુ ભક્ષ્યના લાલચુ
કાગડાએ મારા અંગ પર ઘણી ચાંચો મારેલી
હતી તેથી હું તમારે ચરણે આવ્યો.^{૧૮-૧૯} હું શાકેલી
હતી તેથી તમારા જોળામાં સૂતી અને મને ક્રોધ
અટકે ભેદને તમેએ મારું સાંત્વન કયું.^{૨૦} હે
નાથ ! કાગડાએ મને પચ્ચેલી હોવાને લીધે એ
વેળા મારી આજોમાં અસુખજળ ભરાઈ આવ્યું
હતું; તેને હું લુછવી હતી; એવી સ્થિતિમાં તમેએ
મને ભેદ હતી.^{૨૧} હે શઘવ ! અત્યંત થાકી ગયેલી
હોવાને લીધે હું ઘણી વાર સુધી તમારા જોળામાં
સુઈ રહી.^{૨૨} અને થોડી વાર પછી તમે પણ મારા
જોળામાં સુઈ રહ્યા. બધારે હું તમારા જોળામાંથી
ભગીને બેઠી થઈ, ત્યારે તે કાગડો પુનઃ પણ
ત્યાં આવ્યો અને એકાએક મારાં જાંઘે સ્તનો
પર ચતુરપ્રહાર કરવા લાગ્યો.^{૨૩} એ કાગડો બિડી-
બિડીને મને વારંવાર ચાંચો મારતો હતો, તેથી હે
સ્વામીનાથ ! મારા સ્તનમાંથી રુધિરનાં દીપા
ખરીને તમારા અંગ પર પડ્યા, એટલે તમે ભગી
ભિડ્યા.^{૨૪} મારા સ્તન પર ઘાવ પડેલા ભેદને
તમને અત્યંત ક્રોધ અલ્પો અને નાગની પેરે
નિઃશ્વાસ નાળીને તમેએ કહ્યું : 'હે નાગનાસેન !'

* હાંચીની સુઠ સરખી સાધવવાળી

તારા સ્તન પર આ ક્ષત કાણે પાડ્યા ? અરે, છ'છેડાયેલા પાંચ કૂણાવાળા નાગની સાથે કયેા પુરુષ કીડા કરે છે ?^{૧૨૪, ૨૫} એટલું કહીને આમ-તેમ ભેતાં-થેલા કાગડો તમારી દંષ્ટિએ પડ્યો. તેના તીક્ષ્ણ નખ રુધિર વડે ખરડાયેલા હતા અને તે મારી સામે ભેતો ઠેકા હતો.^{૨૬} તે કાંઈ સાધારણ કાગડો ન હતો, પરંતુ તે ઇંદ્રનો પુત્ર હતો.^{૨૭} તેની ગતિ વાયુના સરખી હતી અને તે પૃથ્વીમાં પ્રવેશ કરી શકતો હતો.^{૨૮} હે મહાબાહુ સમચંદ્ર ! મને હુઃખ આપનારા એ કાગડાને ભેઈકોધને લીધે તમારી આંખ ફરી ગઈ અને તમોએ તેના પર ક્રૂર દંષ્ટિ કરી.^{૨૯} પછી તમોએ એક હલ્ની સળી લઈને તેના પર પ્રહાર મૂક્યો ત્રણેય કયો; એટલે તે સળી પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખી પ્રદીપ્ત થઈ રહી. તમોએ એ હલ્ની સળી પેલા કાગડા તરફ ફેંકી કે તરત જ તે કાગડાની પૂંઠે પડી. હલ્નીમય શસ્ત્રને પોતાની પાછળ આવતું ભેઈકે તે કાગડો આકાશ વિષે ભુદી ભુદી ગતિથી ભિડવા લાગ્યો. પોતાના આત્માતું રક્ષણ કરવા માટે તે કાગડો આ લોકમાં સર્વત્ર ફરી વળ્યો; પરંતુ કાંઈએ તેતું રક્ષણ કયું નહિ.^{૩૦-૩૧} અતે તે જ્યંત કાગડો પોતાના પિતા ઇંદ્રની પાસે ગયો. તેણે પણ તેતું રક્ષણ કયું નહિ, ત્યારે તે મહર્ષિઓને શરણે ગયો. મહર્ષિઓએ પણ સમચંદ્રના અપરાધી એ કાગડાને સંભર્યો નહિ. એ પ્રમાણે ત્રણે લોકમાં રખડીને છેલ્લે તે તમારે શરણે આવ્યો. હે કાકુત્સ્થ ! તમારી આગળ પૃથ્વી પર પડેલો એ કાગડો કે જે દેહાંતશિક્ષા પામવાને યોગ્ય હતો, તેને તમે પોતાને શરણે આવેલો બાળી તેના પર ક્રૂપા કરી અને છવતા મૂક્યો.^{૩૨, ૩૩} પછી અત્યંત બિચ્છ થઈ પૃથ્વી પર પડેલા એ કાગડાને તમોએ કહ્યું : 'મારું આ પ્રહાર મિથ્યા થઈ શકશે નહિ; માટે તું કહે કે હું તારા કયા અંગના વિનાશ કરું ?^{૩૪} હે રઘુવીર ! કાગડાના કહેવાથી તમોએ તેની જમણી આંખનો નાશ કર્યો. એ પ્રમાણે

x ઇંદ્રનો પુત્ર જ્યંત ઇંદ્રની આજ્ઞાથી કાગડાતું રૂપ ખરીને સમચંદ્રના બળની પરીક્ષા કરવા માટે આવ્યો હતો.
૧. ડી.

પોતાની જમણી આંખ આંખીને કાગડાએ પોતાના પ્રાણ બચાવ્યા.^{૩૫} પછી એ કાગડો તમને તથા તમારા પિતા દશરથ રાજાને પ્રણામ કરીને તથા તમારી આજ્ઞા મેળવીને સ્વસ્થાન પ્રત્યે ચાલ્યો ગયો.^{૩૬}

‘હે હનુમાન ! મારા તરફની ગુપ્ત નિશાની તરીકે વિપરુક્ત વાલ કહીને પછી તું સમચંદ્રને મારી વતી યુનઃ કહેજે : ‘હે રાજપુત્ર ! મારે માટે કાગડા જેવા પ્રાણી ઉપર પણ તમોએ પ્રહાર થોડ્યું હતું, તો જેણે બળાતકારે મારું હરણ કયું છે, તે શવણ ઉપર તમે કેમ ક્ષમા રાખી રહ્યા છો ? હે નરસંભ ! તમે અતિશય ઉત્સાહભરે મારા પર ક્રૂપા દર્શાવો. હે સ્વામીનાથ ! મારે માથે તમ સરખા નાથ હોવા છતાં હું અત્યારે અનાથ જેવી કેમ થઈ પડી છું ? હે રાઘવ ! ‘હયા એ પરમ ધર્મ છે’ એવું મેં વારંવાર તમારા મુખથી સાંભળ્યું છે, તો તમે મારા પર હયા કરો. હે સ્વામીનાથ ! તમે મહાન પશ-કેમસંપન્ન છો, મોટા ઉત્સાહવાળા છો, અત્યંત બળવાળા છો, અસંખ્ય શુભેના કાંડાર છો, સમુદ્ર સરખા ગર્ભીર સ્વાભાવવાળા છો, વિકારરહિત છો, સમુદ્ર પથંતની પૃથ્વીના અધિપતિ છો તથા ઇંદ્ર સરખા તેજસ્વી છો, એ સઘળું હું સારી રીતે જાણું છું. હે રાઘવ ! તમે અસ્ત્રવિદ્યા બાળનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, બળવાન છો અને શૌર્યવાન છો; છતાં હે રામ ! કાલમાં તમે રાક્ષસો પર તમારાં શસ્ત્રાંશ કેમ ચલાવતા નથી ?^{૩૭-૪૧}

‘હે કપિવર ! નાગો, ગંધર્વો, દેવતાઓ અને મરુજાણી પણ સંશ્રામમાં સામા ભિલેલા સમચંદ્રના વેગને સહન કરવા સમર્થ નથી.^{૪૨} મહાપરાક્રમી રઘુવીરને એ મારે માટે કાંઈ પણ લાગણી હોય, તો તે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને સર્વ રાક્ષસોના સહાર કેમ કરતા નથી ?^{૪૩} અથવા તો શત્રુઓને તપાવનારા મહાબળવાન લક્ષ્મણ પોતાના વડીલ લાઈ સમચંદ્રની આજ્ઞા લઈને શા માટે મારું રક્ષણ કરતા નથી ?^{૪૪} હે હનુમાન ! પુરુષોમાં વ્યાપ્ત સરખા બને ભાઈઓ એ પોતાને વિષે વાયુ અને ઇંદ્ર સરથું તેજ દર્શાવે છે તથા દેવતાઓથી પણ પશ-

હવે પામે જોવા નથી, તો પછી તેઓ આ સમયે મારી ઉપેક્ષા થા માટે કરે છે।^{૧૧} શત્રુઓને તપાવનારા એ બંને ભાઈઓ સમય હોવા છતાં પણ મારી સંભાળ લેતા નથી; તેથી હું ખારું છું કે નિશ્ચય. હજી મારે કંઈક થોડું પાપ ળોગવવાનું બાકી રહેલું છે.^{૧૨}

સીતાએ શતાં શતાં કહેલાં દીન વચન સાંભળીને મહાતેજસ્વી હંતુમાને કહ્યું : ‘હે દેવી! હું તમારી આગળ સત્યના સોખંદ લઈને કહું છું કે, તમારા વિયોગના શોકને લીધે રામચંદ્ર કંઈ પણ કાંઈ કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી અને તેમને જોવી અવશ્યમાં આવી પડેલા જોઈને મહાત્મા લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. ઘણીઘણી શોધ કરતાં મહાપ્રયત્ને હું તમારાં દર્શન કરવાને શાગ્યશાળી થયો છું. હવે તમારે શોધ કરવાનો વખત નથી. હે શોભના ! હવેથી તમે પ્રત્યેક ઘડીએ તમારાં જોઈ જોઈ દુઃખને વિનાશ થતો જોશો.^{૧૩-૧૪} હે બનકી ! મહાન બળવાળા બંને રાજપુત્રો તમને મળવાને ઉત્સાહથી આખી લોકને બાળીને ભસ્મ કરશે.^{૧૫} હે વિશાલાક્ષિ ! સંઘાતને વિષે કૂંચ મઈ પડેલા રાવણને તેના બાંધવો સહિત હંધીને દશરથ-નંદન રામચંદ્ર અહીંથી તમને પુનઃ અયોધ્યા પ્રત્યે લઈ જશે. હે દેવી ! હવે હું અહીંથી શીઘ્ર પાછો વળવા ખારું છું; માટે રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આદિ કપિઓને તમારે જો કોઈ સંદેશો કહેવડાવવો હોય તે મને કહો.’

સીતાએ કહ્યું : ‘હે હંતુમાન ! ઉદાર સ્વભાવવાળાં શ્રીમતી કૌશલ્યાએ જે લોકનાથ રઘુવીરને જન્મ આપ્યો છે, તેમને તું મારી વતી કુશળ પૂછજે અને તેમનાં ચરણમાં પ્રણામ કરજે. વળી સુકતા, તથા મહિના હાર, અમૃત્યુ સ્તન-સૌંદર્યવાળી પ્રિય સ્ત્રી અને આખી પૃથ્વીમાં પણ ન મળી શકે જોઈ જોઈ; જો સઘળું ત્યજી દઈને પોતાનાં માતા-પિતાનાં ચરણોહી વંદન કરીને તથા તેમને પ્રસન્ન કરીને જે રામચંદ્રની સાથે વનમાં આવ્યા છે, જેનાથી સુમિત્રા પનોતાં છે, જે ઉત્તરોત્તર સુખને ત્યાગ કરી પોતાના બેચેન બંધુ રામચંદ્રને અહીંકુળ

રહી તેમને સહાય કરવાને વનમાં ફરે છે, જેની ગરદન સિંહ સરખી છે, જેની ભુબંધો મોટી છે. જેનું મન અત્યંત પવિત્ર છે, જેની આકૃતિ દર્શનીય છે, જે પોતાના મોટા ભાઈ રામચંદ્રને પિતા સમાન તથા મને માતા સમાન ગણે છે, પંચવટીમાં રહેલી વેળા ‘હું’ આશ્રમ સુનો મૂકીને બંધી, તો રાવણ સીતાનું હરણ કરી જશે’ એવું જેના બલ્લવામાં આવ્યું ન હતું, જે વૃહોની સેવા કરનારા છે, ક્રાંતિમાન છે, શક્તિમાન છે, થોડાંથોડા છે, જે મારા સસરાના જેવા જ ગુણવાન છે, મારા કરતાં પણ જે રામચંદ્રને અધિક પ્રિય છે, જે નિરંતર રામચંદ્રની સેવા કર્યે બંધ છે અને જેને જોઈને રામચંદ્ર પોતાના પિતા, અયોધ્યા વગેરે ભૂત અર્થને સંભારતા નથી, તે મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણને તું મારા વતી કુશળ પૂછજે. હે કપિવર ! નિરંતર દૌભાગ સ્વભાવવાળા, પવિત્ર અંતઃકરણવાળા અને અપળ બુદ્ધિવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ કે જે રઘુવીરને અત્યંત પ્રિય છે, તેમને મારાં દુઃખને સત્ત્વ અંતઃકરણવાને કહેજે.^{૧૬-૧૭} હે વાનરવર ! આ કાંઈ કરવું તે તારા હાથમાં જ છે. તું અહીંથી જઈ રામચંદ્રને ઉત્સાહ આપીશ, તો જ તે મારું દુઃખ મટાડવાનો ઉપાય કરશે. હે કપિકુંજર ! મારા પતિ રૂચીર રામચંદ્રને તું મારી વતી આટલું તો ભાર દઈને વારંવાર કહેજે કે, હે દશરથનંદન ! હવે હું તમારી વાટ જોતી જોઈ મહિના સુધી મારા જીવિતને ધારણ કરીશ.^{૧૮, ૧૯} જો મહિને વીતી જશે અને તમારાં દર્શન નહિ થાય, તો હું મારા જીવિતનો ત્યાગ કરીશ. આ હું સત્ય જ કહું છું. હે રૂચીર ! વિષ્ણુભગવાને જેમ પાતાળમાંથી પૃથ્વીને ઉદ્ધાર કર્યો હતો, તેમ તમારે પાપકર્મી રાવણને ઘેર સહસ્રીઓથી દુઃખ પામી રહેલી તમારી પ્રિય પત્નીનો ઉદ્ધાર કરવો ઘટે છે.’^{૨૦}

જોટલું કહીને સીતાએ પોતાનો દિવ્ય ચૂડા-મણિ કે જે વજ્રમાં બાંધી રાખ્યો હતો, તે છોડીને હંતુમાનને આપ્યો અને કહ્યું : ‘તું મને મળ્યાની નિશાની તરીકે આ ચૂડામણિ શ્રીમાન રામચંદ્રને આપજે.’

સીતાની પાસેથી ઉત્તમ ચૂડામણિ લઈને શૂરવીર હનુમાને પોતાના હાથની આંગળી ઉપર પહેર્યો; કેમ કે હનુમાનના હાથ ઘણા જ બળદા હોવાથી તે ઉપર તે ચૂડામણિ ચઢી શકે તેમ ન હતું. ત્યાર પછી સીતાનાં દર્શન થવાથી અતિશય હર્ષ પામેલા કપિવર હનુમાન સીતાને પ્રણામ કરી તેમની પ્રકલ્પિણા કરી પાસે બિલો રહ્યો અને રામ-લક્ષ્મણ પાસે જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

મોંઘા મૂલ્યને દિવ્ય ચૂડામણિ કે જેને રાક્ષસીઓ ન બાણે એવી રીતે જનકનંદિની સીતાએ આજ દિન સુધી મહાપ્રયત્ને સંતાડી રાખ્યો હતો, તેને શ્રહણ કરીને આનંદચુક્રા થયેલા કપિવર હનુમાન ત્યાંથી લઈ કાનગરીના કિલ્લા તરફ જવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. ૧૧-૭૦

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરશનમાં ૩૮ શ્લોક સમાપ્ત

સર્ગ ૩૯ મો

હનુમાન અને સીતા-રામચંદ્રને અલંબ
સમયમાં જ તથે મળશે.

મર્થિ વસ્ત્રા તતઃ સીતા હનુમ્નતમયાન્નવીત્ ।
અભિજ્ઞાનમભિજ્ઞાતમેતદ્ગ્રામસ્ય તત્સતઃ ॥ ૧ ॥

ચૂડામણિ આપ્યા પછી સૂતીશિરોમણિ સીતાએ કપિવર હનુમાનને કહ્યું : ‘હે હનુમાન ! આ અભિજ્ઞાનને રામચંદ્ર સારી રીતે જાણશે છે.’ આ અભિજ્ઞાન બોધને શૂરવીર રામચંદ્રને પોતાની માતા કૌશલ્યા, પિતા દશરથ રાજા અને હું, એ ત્રણેયને જોડીવળતે સ્મરણ થઈ આવશે. ^૧ હે કપિશ્રેષ્ઠ ! તું આ કાર્યમાં ઘણો જ ઉત્સાહ ધરાવે છે, તેથી ચૂડામણિ મળ્યા પછી શ્રીમાન રામચંદ્ર પુનઃ પણ તને જ આ કાર્ય કરવા યોગ્યશે; માટે આગળ ઉપર ઘુંઘરવું તેને તું વિચાર કર. ^૨ હે વાનરવર ! આ કાર્ય કરવામા તું જ મુખ્ય છે; માટે જે ઉલ્લેખ કર્યોથી રામચંદ્રને તથા મારા દુઃખનો અંત આવે તેવો ક્રોધો વિચારી કાઢ. હે હનુમાન ! હવે તું તત્પર થા અને મારા દુઃખનો નિવેડો લાવ.’

“સીતાનાં વચન સાંભળીને ભયંકર પરાક્રમ-

વાળા પવનસુત હનુમાને કહ્યું : ‘હું તમારા કહેવા પ્રમાણે જ કરીશ,’ એમ કહી તેમને પ્રણામ કર્યો અને ત્યાંથી વિદાય થવા તત્પર થયો. ‘કપિવર હનુમાન ભય છે’ એવું બાણી જનક નંદિની સીતાએ ગદગદ વાણીથી કહ્યું : ‘હે કપિશ્રેષ્ઠ ! શ્રીમાન રામચંદ્ર, મહાત્મા લક્ષ્મણ, અમાત્યવર્ગ સહિત સુગ્રીવ તથા સર્વ વૃદ્ધ વાનરો-ને તું મારા કુશળ સમાચાર કહેશે.’ ^૪ હે વાનરેશ્વર ! તું એવા ઉલ્લેખ કર કે જેથી હું મરણ પામું નહિ તે પહેલાં શ્રીમાન રામચંદ્ર મને આ દુઃખસાગરમાંથી ઉગારી લે. ^૫ હે હનુમાન ! કીર્તિમાન રામચંદ્ર મને જીવંત મેળવે એવી રીતે તું તેમને મારો સંદેશો કહેશે. હે વાનર ! વાણી વડે સહાય કરવાથી પણ તને ઉત્તમ ધર્મની પ્રાપ્તિ થશે. ^{૧૦} હે કપિવર ! તારા મુખથી મેં કહેલા વચન સાંભળીને નિરંતર ઉત્સાહવાળા રામચંદ્રનું ચૌરુપ મને પાછી મેળવવા શ્રાક ઉત્તેજિત થશે. મારો સંદેશો સાંભળતાં જ શૂરવીર રામચંદ્ર પરાક્રમ કરવાનો નિશ્ચય કરશે.’

સીતાનાં વચન સાંભળી પવનસુત હનુમાને હાથ ભેડી કહ્યું : ^{૧૧-૧૩} ‘હે સીતા ! મહાભળવાન વાનરો અને રીંછો સહિત શ્રીમાન રામચંદ્ર હવે સત્પર ગઈ આવશે અને સંગ્રામમાં થતુઓને જીવી તમારા શોકને સમાવશે. ^{૧૪} હે દેવી ! મૃત્યુલોક, દેવલોક કિંવા અસુરલોકમાં એવો કોઈ પણ મારા ભવામાં આવતો નથી કે જે સંગ્રામ વિષે કોઈપૂર્વક બાણ મૂકનારા રામચંદ્રની મામે બિલો રહી શકે. ^{૧૫} હે બનકી ! સંગ્રામમાં શ્રીમાન રામચંદ્ર યત્ન, સૂર્ય તથા ઈશ્વરના તેજને પણ સહન કરી શકે એવા છે; તો તમારા માટે તો તે વિશેષ કરી સહન કરે જોમાં શું આશ્ચર્ય ! હે જનક નંદિની ! શ્રીમાન રામચંદ્ર સમુદ્ર પથંતની આખી પૃથ્વીને જીતવા સમર્થ છે, એ તમારે નિશ્ચય બાણીક હે દેવી ! તમારી પ્રાપ્તિ અર્થે રામચંદ્રને અવશ્ય જ થશે. ^{૨૧, ૨૭}

હનુમાનનાં મુક્તિલક્ષ્યો તથા ચથાર્થ વચન સાંભળી સીતાએ તેને ઘણો આદર કર્યો અને

વારંવાર તેના સાચું જોઈને પોતાના પતિ રામ-ચંદ્ર પરનો પોતાનો સ્નેહ દર્શાવતાં કહ્યું : ૧૮, ૧૯
‘હે વીર ! હે શત્રુહન ! જો તારી ઇચ્છા હોય, તો તું આ અરોઠવાટિકામાંના કોઈ શુભ પ્રદેશ-માં આજનો દિવસ રહી જા અને વિશ્રાંતિ લઈ-ને કાલે વિદાય થજે. ૨૦ હે વાનર ! તારા અહીં રહેવાથી હું જે અભાગિણી છું તેને થોડીક વાર પછી આ મહાન હુન્નિ વિસારે પડશે. ૨૧ હે કપિ-શાહન ! અહીંથી ગયા પછી તું પાછો આવીશ કે નહિ, જો સંભળી મને સંદેહ રહે છે; તેમ જ તું પાછો આવે ત્યાં સુધી મારા પ્રાણ રહેશે કે કેમ જો માટે પણ સંદેહ રહે છે. ૨૨ હે વાનર ! તારા ગયા પછી તને નહિ જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલો શોક કુળપરંપરામાં સ્પષ્ટાયેલી મને આથી પણ વધારે સંતાપશે. ૨૩ હે વીર ! આ કાર્યમાં સહાય કરનારા રીંછો તથા વાનરો માટે મારા મનમાં એક મોટો સંદેહ રહે છે. રીંછો અને કપિઓના સૈન્ય સહિત વાનરોના રાજ સુગ્રીવ મહાસાગરને કેવી રીતે તરી શકશે ? તેમ જ જો બન્ને રાજપુત્રો પણ અપાર સાગરને શી રીતે તરશે ? ૨૪, ૨૫ હે હંતુ-માન ! સમુદ્રને ઝોળાંગવામાં તો તું, ગરુડ અને વાસુ જો ત્રણ જણા જ સંમથ છે. ૨૬ હે વીર ! તું કાર્યકુશળ પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે હું તને પૂછું છું કે, હુન્નિ પણ પાર ન પડી શકે જોવા આ કાર્યમાં તું શો ઉપાય કરવા ધારે છે ? ૨૭ હે શત્રુઓનો વિનાશ કરનારા કપિવર ! આ કાર્યનો નિવેડો આણવાને તું એકલો જ સમથ છે; માટે વિચાર કર. આ કાર્ય કરવાથી તને ઉન્નવળ ચશ પ્રાપ્ત થશે ૨૮ હે હંતુમાન ! વાનરસેના સાથે અહીંયાં આવી સંગ્રામમાં રાવણને છતી વિચ્છે. શાળી થયેલા રામચંદ્ર જ્યારે મને લઈને અયોધ્યા પાછા જશે. ત્યારે જ તેમના પરાક્રમે યોગ્ય કાર્ય શયુ ગણાશે. ૨૯ શત્રુઓની સેનાનો વિનાશ કર નારા શ્રીમાન રામચંદ્ર અહીં આવી, આખી લંકા-નગરીને આક્રુણ્યાક્રુણ કરી જ્યારે મને લઈ જશે, ત્યારે જ તેમની કીર્તિને યોગ્ય કાર્ય શયુ કહેવાશે. હે વાનરવર ! સંગ્રામમાં શૌર્ય દાખવનારા મહાત્મા

રામચંદ્રને છાત્રે એવું યોગ્ય પરાક્રમ-કાર્ય તું તેમને હાથે કરાવ.

સતીશિરોમણિ સીતાનાં અર્થ તથા સ્નેહ-યુક્ત સકારણ વચન સાંભળીને હંતુમાને તેનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં કહ્યું : ‘હે દેવી ! વાનરો અને રીંછોની સેનાના અધિપતિ સુગ્રીવે તમને મેળ-વવા માટે યુદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. સત્ય પ્રતિસાવાળો જો સુગ્રીવ કરોડો વાનરોની સેના લઈ સત્વર અહીં આવશે અને રાક્ષસોનો સંહાર કરશે. હે વેદેહી ! પરાક્રમસંપન્ન, શૌર્યસંપન્ન, બળ-વાન તથા મન સરખા વેગવાળા હાથો અને કરોડો વાનરો સુગ્રીવની આજ્ઞામાં રહેલા છે. ૩૦-૩૧ તેઓ-ની ગતિ આકાશ, પાતાળ કે ગરે તે દિશામાં જતાં અટકતી નથી. અમાપ તેજવાળા જો સર્વ વાનરો મોટા મોટા કાર્યોમાં પણ મૂળાય જોવા નથી. ૩૨ તેઓ મોટા ઉત્સાહવાળા છે. વાયુમર્ગે ગતિ કરનારા છે; તેમ જ તેઓએ અનેક પર્વતો તથા સમુદ્રો સહિત આખી પૃથ્વીની લણી વાર પ્રદ-ક્ષિણા કરેલી છે. હે સીતા ! સુગ્રીવના આધિપત્ય નીચે રહેનારા સર્વ વાનરો મારા જેવા જ બળ-વાળા અને કેટલાક તો વળી મારા કરતાં પણ વિશેષ બળવાળા છે, ત્યાં મારા કરતાં ઓછા બળવાળો એક પણ વાનર નથી. ૩૩, ૩૪ હે દેવી ! જ્યારે હું અહીં આવી શક્યો, ત્યારે મારા કરતાં વિશેષ બળ-વાળા વાનરો અહીં આવી શકે જો મા શું આશ્ચર્ય ? સુગ્રીવની પાસે રહેલા વાનરો મારા કરતાં અધિક બળવાન છે, જો તો હું પહેલપહેલો ફૂત તરીકે અહીં આવ્યો તે ઉપરથી જ સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે; કેમ કે અદ્ય બળવાળા પુરુષોને જ ફૂત તરીકે મોકલવામાં આવે છે. ૩૫ હે દેવી ! હવે તમારે પરિતાપ કરવો યોગ્ય નથી; હવે તમે શોકનો ત્યાગ કરો. સહજા વાનરો માત્ર એક જ છલંગમાં આજો સમુદ્ર કૂદીને અહીં આવશે. ૩૬ વળી ઉદય પામેલા સૂર્ય અને ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળા નરશાહલ જો બન્ને રાજપુત્રો મારી ખાંધ પર બેસીને મોટી વાનર-સેના સાથે તમારી સમીપ આવશે, ૩૭ અને પોતાનાં વીરણ ખાણે વડે આખી લંકાનગરીને આક્રુણ-

વ્યાકુળ કરી મૂકશે. હે વશરોહા ! નરશ્રેષ્ઠ રામ-
ચંદ્ર સંઆમમાં બંધુવર્ગ સહિત રાવણુનો સંહાર
કરીને તમને પોતાની અયોધ્યાનગરી પ્રત્યે લઈ
જશે. ૪૩, ૪૪ હે દેવી ! તમે શાંત થાઓ અને
ધીરજ રાખો; તમારું કલ્યાણ થશે. હે સીતા !
હવે અદ્ય સમયમાં જ દેહીધ્યમાન અગ્નિ સરખી
કાંતિવાળા તમારા સ્વામી રામચંદ્રનાં તમને દર્શન
થશે. પુત્ર, અમાત્ય અને બંધુવર્ગ સહિત રાવણુનો
બચાર નાશ થશે, ત્યારે જેમ રાહિણીને ચંદ્રની
સાથે સમાગમ થાય છે, તેમ તમારો શ્રીમાન
રામચંદ્રની સાથે મેળાપ થશે. ૪૬, ૪૭ હે દેવી ! હે
મૈથિલી ! હવે થોડા જ કાળમાં તમે તમારા શોક-
નો અંત આવતો જોશો અને રાક્ષસરાજ રાવણુને
શ્રીમાન રામચંદ્રના હાથે હણાયેલો જોશો. ૪૯

જે પ્રમાણે સીતાતુ આત્માસન કરીને પવન-
સુત હંતુમાને ત્યાંથી વિદાય થવાનો વિચાર કર્યો.
જતાં પહેલાં તેણે સીતાને કહ્યું : ૪૯ ‘હે દેવી ! તમે
ચિંતા કરશો નહિ. શત્રુઓનો સંહાર કરનારા
કૃતાત્મા રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ બન્ને બાઈઓને
હવે થોડા વખતમાં તમે હાથમાં ધનુષ્ય શ્રદ્ધણુ
કરી લંકાનગરીના દ્વાર આગળ આવી ઊભેલા
જોશો. ૫૦ હાથી સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા, ચિંહ અને
શાર્દૂલ સમાન પરાક્રમવાળા તથા નખ અને કાઠો-
રૂપી આસુધીવાળા અસંખ્યાત વાનરોને પણ તમે
અહીંયાં એકલા થયેલા જોશો. ૫૧ હે આર્ધા ! પર્વત
અને મેઘ સરખા વણુવાળા તથા લંકાના મહત્ત-
ત્વનાં શિખરો પર ચઢી જઈના કરતાં વાનરો-
નાં ટોળેટોળાં હવે અદ્ય સમયમાં જ તમારા
જોવામાં આવશે. ૫૨ હે સીતા ! જેમ ચિંહથી
પીડાયેલો હાથી જરા પણ સુખ પામતો નથી,
તેમ કામદેવના બાણથી મર્મસ્થળમાં વાયલ થયેલા
રામચંદ્ર જરા પણ સુખ પામતો નથી. ૫૩ હે દેવી !
તમે રૂઠન કરવું મૂકી દો. તમે તમારા મનમાં
સહેજ પણ ભય રાખો નહિ. હે શોકના ! ઈંદ્રાણી
પોતાના સ્વામી ઈંદ્રને મળે, તેમ તમે તમારા
ભર્તા રામચંદ્રને મળશો. ૫૪ હે દેવી ! આ પૃથ્વી
વિષે રામચંદ્ર કરતાં અધિક બળવાળો કોણ છે ?

તેમ જ મહાત્મા લક્ષ્મણના સમાન બળવાળો પણ
કોણ છે ? હે કલ્યાણી ! જેઓને તમને આશ્રય
છે, તે બન્ને બાઈઓ અગ્નિ અને વાયુ સમાન
બળવાળા છે. ૫૬

‘હે દેવી ! રાક્ષસોના વસવાટવાળા અને ભય-
કર જોવા આ દેશમાં હવે તમારે બાકી વખત રહેવું
પડશે નહિ. તમારા ભર્તા શ્રીમાન રામચંદ્ર હવે
અદ્ય સમયમાં જ અહીં આવી પહોંચશે. હે
મૈથિલી ! અહીંથી બંધને હું તેમને મળું અને
તમારો સંદેશો કહું જોટલો જ વિલંબ છે, તો
જોટલા સમય સુધી તમે ધૈર્ય રાખો. ૫૭

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
અંતર્યામી ૩૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૦ મો

હંતુમાન અને સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ
સીતાનો સંદેશ

મૃત્વા તુ વચનં તસ્ય વાયુસુતોર્મહાત્મના ।

હવાચાત્મહિતં વાચ્યં સીતા સુરસુતોપમા ॥ ૧ ॥

પવનસુત હંતુમાનનાં વચન સાંભળી દેવકન્યા
સમાન સ્વરૂપવાળાં સીતાએ પોતાના હિત માટે
કહ્યું : ૧ ‘હે વાનર ! જેમ બળ નહિ મળવાથી
સુકાર્ષ જતા અનાજના છોડવાવાળી પૃથ્વી વૃષ્ટિ
થવાથી હર્ષ પામે છે, તેમ તારાં પ્રિય વચન સાંભળી-
ને હું અતિ હર્ષ પાતું છું. ૨ હે કપિવર ! કામથી
પીડાતી હું શોક વટે સુકાર્ષ ગયેલાં મારાં અગ્રેથી
પુરુષવ્યાઘ્ર રામચંદ્રનો સ્પર્શ કરી શકું એવો વલન
કરવાની તું મારા પર કૃપા કર. હે વાનરવર !
શ્રીમાન રામચંદ્રે કોપને લીધે દર્બની એક સળી
ફેંકીને કાગડાની આંખ ફેડી હતી, જો વાત તું
રામચંદ્રને અભિજ્ઞાનરૂપે કહેશે અને મેં તને જે
બ્રહ્મભણિ આપ્યો છે તે તેમને આપજે. ૩ વળી
વિશેષ અભિજ્ઞાન માટે આ વાત પણ કહેજે : ‘એક
સમયે બ્યારે મારું તિલક લુસાર્ષ ગયું હતું, ત્યારે
તમેજો મારા ગંદસ્થળ પર મનશીલ તિલક
કંચુ હતું. ૪ હે રામચંદ્ર ! તમે ઈંદ્ર અને વરુણના
સરખા પરાક્રમી છો છતાં રાક્ષસે મારું હરણું

છે અને હું રાક્ષસોના દેશમાં રહી છું તેને કેમ સાંખી શકે છે? હે અનહા! આ દિવ્ય ચૂડામણિ-ને મેં ઘણા પ્રયત્નથી સંઘરી રાખ્યો છે અને આટલાટલા દુઃખમાં પણ એ ચૂડામણિને ભેઈ હું તમારાં દર્શન બેટલો. આનંદ પાડું છું; પરંતુ હવે તો તે પણ મેં તમારી પાસે મોકલાવ્યો છે, જેથી શોકને લીધે હવે હું વધારે વખત જીવી શકું એમ નથી. સહન ન થઈ શકું એવાં દુઃખ, રાક્ષસી-ઓનાં મર્મલેદી વચન અને કૂર રાક્ષસોના સહવાસ એ સઘળું તમને યુગ્મ મળવાની આશાએ જ હું સહન કરી રહી છું. હે શત્રુદમન! હવે હું એક મહિના સુધી મારું જીવિત ટકાવી રાખીશ. હે નૃપાત્મજ! એટલા સમયમાં જ તમે નહિ આવો તો પછી હું મરણ જ પામીશ. હે સ્વામિન! આ રાક્ષસોના રાજ સવણ ઘણા જ કૂર છે અને તેની વૃત્તિ મારા પ્રત્યે સારી નથી, તેથી એ તમે મારી પહારે ચઢવામાં વિલંબ કરશે, તો હું ક્ષણવાર પણ જીવનાર નથી. હે હંતુમાન! શ્રીમાન રામચંદ્રને મારા તરફથી એટલું અવશ્ય કહેજે.

ગફગઢ કંઠે કહેલાં સીતાનાં કરુણા બિપ્રે એવાં વચન સાંભળીને મહાતેજસ્વી હંતુમાને તેમનું આત્માસન કરતાં કહ્યું : 'હે દેવી! હું સત્યના સોગંદ લઈને કહું છું કે, તમારા વિશેષને લીધે શ્રીમાન રામચંદ્ર કંઈ પણ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતા નથી અને તેઓને શોકાતુર ભેઈને શ્રીમાન લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. હે ભનકી! ઘણી ઘણી શોધ કરતાં મહાપ્રયત્ને મને તમારું દર્શન થયું છે, તો હવે તમારે એક કરવો યોગ્ય નથી. હે ભામિની! હવે તમે તમારા દુઃખના અંતને સત્વર ભેજો. હે વેદેહી! એ બંને હારથ-નંદનો તમને મેળવવાના ઉત્સાહથી આખી લંકા નમરીને બાળીને ભસ્મીભૂત કરશે. હે વિશાળ નેત્રા! સંઆમભૂમિમાં બંધુ તથા સુહૃદ્વર્ગ સહિત સવણનો વધ કરીને શ્રીમાન રામ-લક્ષ્મણ તમને અહીંથી અયોધ્યા પ્રત્યે તેડી જશે. હે સતી શિરામણિ! હવે હું ભઈ છું. રામચંદ્ર સારી રીતે ઝોળખી શકે એવું બીજું પણ કંઈ અભિજ્ઞાન

હોય તો તે મને આપો કે જે ભેઈને તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય. ૧૭

હંતુમાનનું વચન સાંભળી સીતાએ કહ્યું : 'હે હંતુમાન! હવે હું બીજું અભિજ્ઞાન શું આપું? મેં તને જે ચૂડામણિ આપ્યો છે, તે ઉત્તમોત્તમ અભિજ્ઞાન છે. હે વીર! એ ચૂડામણિ ભેટાં જ રામચંદ્રને તારાં વચનો પર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ આવશે. ૧૮

જહી સીતાએ આપેલી ચૂડામણિ ગ્રહણ કરીને કપિવર હંતુમાન સીતાને પ્રણામ કરી ત્યાંથી વિદાય થવા તત્પર થયો. મહાદેવવાળા હંતુમાનને ભીડવાના ઉત્સાહમાં આવેલો અને પોતાના સ્થળ સ્વરૂપને ધારણ કરતો ભેઈને સીતાએ આંખમાં આંસુ લાવી ગફગઢ કંઠે કહ્યું : 'હે હંતુમાન! સિંહ સમાન પરાક્રમવાળા રામ-લક્ષ્મણ બંને ભાઈઓને તથા અમાત્યમંડળ સહિત સુગ્રીવને મારા કુશળ સમાચાર કહેજે. ૧૯-૨૨ અને એ મહાબાહુ રામચંદ્ર આ દુઃખસાગરમાંથી મારો ઉદ્ધાર કરે તેવી રીતનેા પ્રયત્ન કરજે. હે વાનરવર! આ મારો લીન શોક અને રાક્ષસીઓથી થતો મારો તિરસ્કાર એ સઘળું તું રામચંદ્રને કહી સંભળાવજે. હે વાસુદેવન! તારો માર્ગ નિર્વિઘ્ન થાઓ. ૨૩, ૨૪

જનકરાજની પુત્રી સીતાનો સંદેશો લઈને તથા તેમનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત બાળીને કૃતાર્થ અને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા કપિવર હંતુમાને વિચાર કર્યો : 'હવે મારે સવણનું સૈન્યબળ કેટલું છે એ ભેવાવું જ બાકી રહ્યું છે. એ બધથા પછી હું ઉત્તર દિશાનો માર્ગ પકડીશ, અથોત બહીંથી પાછો વળીશ. ૨૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રામઢમાં ૪૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

હતુમાને લંકા ખાળવી

સર્ગ ૪૧ મો

હતુમાનનું પરાક્રમ-પ્રમદાવનશન

સ ચ વાગ્મિઃ પ્રજાસ્તામિર્ગમિષ્યન્પૂજિતસ્તયા ।
તસ્માદ્દેશાદપાક્રમ્ય વિન્તયામાસ વાનર ॥ ૧ ॥

સતીશિરામણિ સીતાની મધુરવાણીથી સતકાર પામેલો કેપિવર હતુમાન ત્યાંથી થોડેક દૂર જઈ વિચાર કરવા લાગ્યો: ‘હું સ્થામ નેત્રોવાળાં સીતાને મળ્યો અને લંકાનગરીની રચનાને જોઈ વળ્યો. હવે મારે થોડુંક જ કામ કરવાનું બાકી રહ્યું છે અને તે એ કે રાવણનો યુદ્ધ કરવાનો ઉત્સાહ કેવો છે તથા તેનું સૈન્યબળ કેટલું છે એ બધી લેવું. જોડો વિચાર કરી જોતાં મને જણાય છે કે એ કામ કરવામાં સામ, દાન અને લોક, એ ત્રણે ઉપાયો કોરે મૂકી ચોથો હંડ ઉપાય ચોજવાની જ આવશ્યકતા છે; અર્થાત રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાથી મને તેઓનું બળબળ જણાઈ આવશે. રાક્ષસોની સાથે સામ-શાંતિથી વાત કરવામાં કંઈ પણ શ્રેષ્ઠ કૃણ આવે એમ જણાતું નથી, તેમ જ ધનવાન પુરુષોને દાન આપવું એ પણ અયોગ્ય છે; કેમ કે ધનવાન પુરુષો દાનથી લલચાતા નથી અને બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા પુરુષો કોઈ પણ પ્રકારે લોક પામતા નથી; માટે મને લાગે છે કે પરાક્રમ કરવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે.’^{૧-૩} પરાક્રમ કર્યો સિવાય મેં કશુંકા કામ નો કંઈ પણ નિર્ણય થઈ શકે એમ નથી. એ હું પરાક્રમ કરીશ, તો બહીના રાક્ષસો પોતાના શૂરવીર થોદાઓનો નાશ થયેલો જોઈને જરા નરમ પડશે.’^૪ જોકે એ કામ કરવા માટે મારા સ્વાગી સુશીલે મને કહ્યું નથી, તોપણ મારે તે કરવું જોઈએ; કેમ કે સ્વામીએ બતાવેલું તેનું મુખ્ય કાર્ય સિદ્ધ થયા પછી જે હૃત મુખ્ય કાર્યને હાનિ ન પહોંચે એવાં અનૈત્ય કાર્યો પણ કરે છે તે જ ખરી રીતે દૂતકાર્ય કરવાને યોગ્ય છે.’^૫ જે હૃત ઘણો પરિશ્રમ કરીને સ્વલ્પ કાર્ય સિદ્ધ કરે છે, તે હૃત ખરે કાર્યસાધક ગણાતો નથી; પરંતુ જે થોડા પરિશ્રમથી ઘણું કાર્ય કરે છે, તે જ ખરેખરો

કાર્યસાધક ગણાય છે.’^૬ માટે વાનરો અને રાક્ષસો એ બંને પક્ષમાં વધારે કિંવા ઓછા બળવાળો કયો પક્ષ છે, એ બાબત સારી રીતે બહુશ પછી જ હું સુશીલની પાસે જઈશ. એ એમ થાય તો જ મેં મારા સ્વાગીનું કાર્ય યથાર્થ રીતે બળબુ કહેવાય; પણ રે, મારું બહી આવડું સુખરૂપ શી રીતે થાય? અર્થાત રાક્ષસોની સાથે બળાતકારે મારું યુદ્ધ કેવી રીતે થાય? અને અંકામમાં મારું બળ કેટલું છે, એ રાક્ષસરાજ રાવણને શી રીતે સ્પષ્ટ માલૂમ પડે?^{૭-૮} મંત્રી, સેના અને અનુચરો સહિત યુદ્ધ કરવા આવેલા રાવણની સાથે એ હું યુદ્ધમાં ભિતરીશ, તો તેનું સૈન્યબળ કેટલું છે તથા તેનું હૃદયબળ કેટલું છે, તે સઘળું હું સુખેથી બહી શકીશ અને તે પછી હું બહી થી પાછો વળીશ.’^૯ સારી આ ઈચ્છા પાર પાડવા માટે દૂર રાવણની આ નંદનવન સરખી વાટિકા કે જે નાના પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા લતાઓથી ભરેલી છે અને જે મન તથા નેત્રને ઠંડક આપનારી છે તેનો અગ્નિ જેમ સૂકા વનનો નાશ કરે તેમ હું નાશ કરીશ. એમ કરવાથી રાક્ષસ-રાજ રાવણ અવશ્ય કૌપાયમાન થશે;^{૧૦, ૧૧} અને ત્રિશુળ તથા લોહાનાં પરિઘ વગેરે આયુધ ધારણ કરનારા રાક્ષસો સહિત અન્યો, રથો અને હસ્તી-ઓનું મોટું સૈન્ય મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે મોકલશે; જોટલે તેની સાથે મારું ચોર યુદ્ધ થશે. હું રાક્ષસોથી હારું તેવો નથી; માટે રાવણ મોકલેલા પ્રચંડ પરાક્રમવાળા રાક્ષસોની સેનાની સાથે હું યુદ્ધ કરીશ અને સઘળી સેનાનો સંહાર કરીને નિશ્ચિંતપણે સુશીલની પાસે જઈશ.’^{૧૨, ૧૩}

એ પ્રમાણે વિચાર કરી કોષ પામેલા અને લયંકર પરાક્રમવાળા પવનસુત હતુમાને મહાન વેગથી અશોકવાટિકામાંનાં વૃક્ષો ભાંગી નાખવા માંડ્યા.^{૧૪-૧૬} થોડીક વારમાં તો શૂરવીર હતુમાને મહોન્મત પક્ષીઓના નાદથી ગાળુ રહેલા અને અનેક પ્રકારના વૃક્ષો તથા લતાઓથી ભરેલા રાવણના પ્રમદાવનને ઉત્તર કરી મૂક્યું.^{૧૭} કેપિ-

૧ અશોકવાટિકામાંનો કોઈ એક લય અથવા તો અશોકવાટિકાનું જ ઉપનામ હશે

વર હંતુમાને એ વનમાંનાં સઘળાં વૃક્ષો ઉખેડી નાખ્યાં, જળાશયો તોડી નાખ્યાં અને સુંદર દેખાવાળા કીડાપર્વતોના ધૂરેધૂર કરી નાખ્યા. જળાશયો અને વૃક્ષો ભાંગી જવાથી એ વનમાંનાં પક્ષીઓ ભયંકર ચીસો પાડવા લાગ્યાં. વૃક્ષોનાં નવપક્ષીઓ અને લતાઓ કરમાઈ ગયાં; એથી એ વન ભણે કાવાનળથી બળી ગયું હોય એવું દેખાવા લાગ્યું. પાંદડાં ખરી પડવાને લીધે લતાઓ પશુ વન વિનાની નક્કી થઈ સરખી દેખાવા લાગી.^{૧૮}

અસ્તબ્ધત થયેલાં લતાગૃહો તથા ચિત્રગૃહોથી, નાસબોગ કરી રહેલાં મૃત્યુ અને સપોથી; ચીસો નાખતાં પક્ષીઓથી તેમ જ તોડી પાડેલાં શિલાગૃહો અને રમ્ય મંદિરોથી પ્રમદાવનની સઘળી શોભા નષ્ટ થઈ ગઈ. ઠંપાયમાન અશોકવૃક્ષ તથા લતાઓવાળી અશોકવાટિકાની ભૂમિ કે ને રાવણના અંતઃપુરમાં રહેનારી ઓછોને વિહાર કરવા યોગ્ય અને તેઓના કામદેવને વધારનારી હતી, તે કપિવર હંતુમાનના પરાક્રમથી ઉલ્લસિત-વેરાન સરખી થઈ રહી. તેમાંની સુકાઈ ગયેલી લતાઓ બેનારના મનને ખેડ ઉપજાવવા લાગી.^{૧૯, ૨૦} એ રીતે મહાત્મા રાવણનું અત્યંત અપ્રિય કરીને મહાબળવાન અનેક રાક્ષસોની સાથે પોતે એકઠો યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતો કપિએક હંતુમાન અશોકવાટિકાના સુખ દરવાજા આગળ આવીને બેસી રહ્યો.^{૨૧}

હતિ મૌવાભીદિ મહાયુનિમણીત આદિભવ્ય મૌરામલ્યુના મુદરાંડમાં ૪૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૨ મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-રાવણે મોકલેલા રાક્ષસોનો નાશ

તતઃ પશ્ચિનિનાદેન વૃક્ષમજ્જસ્વનૈન ચ ।

વમ્બુહાસસમ્પ્રાન્તાઃ સર્વે લઙ્કાનિવાસિનઃ ॥૧॥

અશોકવાટિકામાંના વૃક્ષો તૂટી પડવાથી થતા કંઠાકા તથા સુગંધીઓનો કોલાહલ સાંભળીને લંકાનગરીમાં વસનારા સર્વ લોકો ત્રાસ પામ્યા અને ગભરાઈ ગયા.^૧ મૃત્યુ અને પક્ષીઓ ભયભીત થઈ નાસભાગ કરતાં, ભયંકર ચીસો

પાડવા લાગ્યાં અને રાક્ષસોને બ્યાંત્યાં અપશુકન જણાવા લાગ્યાં.^૨

રાત્રિના ઉજાગરાથી કંઈક નિદ્રાવશ થયેલી અને બિહામણા સુખવાળી રાક્ષસીઓ મોટા કોલાહલ સાંભળીને ઝબકી બેઠી. તેમણે બેયું તો આશુ વન ઉલ્લસ થયેલું હતું અને શરવીર હંતુમાન દરવાજા આગળ બેસેલો હતો.^૩ આ વેળાએ રાક્ષસીઓને ભય ઉપજાવવા માટે મહાબળવાન હંતુમાને પોતાનું મૂળ ગ્રીહ સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.^૪ પર્વત સમાન ગ્રીહ દેહવાળા હંતુમાનને એઈને રાક્ષસીઓએ સીતાને પૂછ્યું:^૫ ‘હે સીતા ! આ કોણ છે ? કોનો દૂત છે ? ક્યાંથી આવ્યો છે ? અને તે શું કરવા ઇચ્છે છે ? તેં એની સાથે વાર્તાલાપ શા માટે કર્યો ?’ હે વિશ્વાલાક્ષિ ! હે રૂઢા ભાગ્યવાળી ! જરા પશુ ભય રાખ્યા વિના તું અમને કહે વળી હે અસિતાપાત્રી ! એણે તારી સાથે શી વાતચીત કરી ?^૬

રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળી મહાસાધ્વી સીતાએ કહ્યું : ‘હે રાક્ષસીઓ ! રાક્ષસો પોતાની ઇચ્છામાં આવે તેવું રૂપ ધારણ કરે છે, એથી હું તેઓને શી રીતે બાધી શકું ?’ જેમ સર્પના ભરણને સર્પો જ બાધે છે, તેમ એ કોણ છે અને શું કરવાનો છે, એ તમે જ બાધી શકો એમ છે ! એમાં હું શું બાધું ?^૭ ‘એ કોણ છે ?’ એ હું બાધતી નથી, તેથી એને દેખ્યો છે ત્યારની હું ધણે ભય પાત્રી છું. હું માનું છું કે એ કોઈ રાક્ષસ હશે અને ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરીને અહીં આવ્યો હશે.^{૮, ૯}

સીતાનું વચન સાંભળી ભયભીત થયેલી કેટલીક રાક્ષસીઓ ત્યાંથી ઉતાવળે નાસી ગઈ, કેટલીક ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગઈ અને કેટલીક રાક્ષસીઓ રાવણને સમાચાર કહેવા માટે દોડી ગઈ. બિહામણા સુખવાળી રાક્ષસીઓએ રાવણની પાસે જઈને કહ્યું : ‘હે રાજા ! આપણી અશોકવાટિકામાં ભયંકર દેહવાળો કોઈક વાનર આવ્યો છે. તેણે સીતાની સાથે કંઈક વાતચીત કરી છે અને હવે તે દરવાજા આગળ બેસેલો રહ્યો છે. એ ધણે પરદ્રવી

હોય એમ અમને લાગે છે. એવું વૃત્તાંત બાલુવા માટે
અમોએ સીતાને ઘણું પૂછ્યું, પરંતુ એ વાનર
સંખ્યાથી તે કંઈ પણ કહેવા ઇચ્છતી નથી. ૧૧-૧૪
અમને એમ લાગે છે કે એ ઈંદ્રને અથવા કુબેર-
નો દૂત હશે જિંવા 'સીતા ક્યાં છે?' એ બાલુવા
માટે રામે મોકલેલા કોઈ દૂત હશે. ૧૫ હે મહારાજ!
એ અદ્ભુત રૂપવાળા વાનરે નાના પ્રકારનાં મુઝ
અને પક્ષીઓથી ભરેલા આપણા મનોહર પ્રમદા-
વનને નદ્રગ્રસ્ત કરી નાખ્યું છે. ૧૬ આખી અશોક-
વાટિકામાં એવો કોઈપણ ભાગ બેવામાં આવતો
નથી કે જેને એ વાનરે રમણભામણ કયો ન હોય.
છતાં જ્યાં સીતા બેઠેલી છે, એ વિભાગને તેણે
જેમનો તેમ રહેવા દીધો છે. હે રાજન્! સીતાને
હરકત ન થાય એટલા માટે કિંવા પોતે થાકી
ગયો હોય તે કારણથી, એ વાનરે જ્યાં સીતા
બેઠી છે તે ભાગને ઉજ્જડ કયો નથી; છતાં અમને
તો કશું સમજાતું નથી. હે રાક્ષસેશ્વર! એ વાનર-
ને થાક તે વળી શેના લાગે? અમને તો લાગે છે
કે તેણે આહીને જ સીતાનું સ્પર્શ કયું છે. ૧૭, ૧૮
વળી કૌમળ નર્વાકુરવાળું શિશુપાત્રક કે જેની
નીચે સીતા બેઠેલી છે, તેને પણ એ વાનરે જરા
સરખું બાંધ્યું નથી. ૧૯ હે મહારાજ! કાચકર
રૂપવાળા એ વાનરને તમારે ઉચ્છેદ દેવો આવશ્યક
છે. તેણે આખી અશોકવાટિકાને ઉજ્જડ કરી
મૂકી છે અને સીતાની સાથે શુભ વાતચીત કરી
છે. ૨૦ હે રાક્ષસોના અધિપતિ! જીવવાની ઇચ્છા
રાખનારા કયો પુરુષ તમારા મનમાં વસેલી સીતા-
ની સાથે વાતચીત પણ કરી શકે?'

રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળીને રાક્ષસરાજ
રાવણ ક્રોધને લીધે ચિત્તાના અગ્નિની પેઠે પ્રભવ-
ક્ષિત થયો અને તેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં.
એ વેળા જેમ દ્વીપકમાંથી બળતા તેલનાં ટીપાં
પડે, તેમ રાવણનાં નેત્રોમાંથી ક્રોધજનિત અશ્રુ
બિંદુ ટપકવા લાગ્યાં. પછી મહાતેજસ્વી રાવણે
ચોતાના સરખા પરાક્રમવાળા કેટલાક રાક્ષસોને
આજ્ઞા આપી: 'તમે એ વાનરને પકડી કેદ કરો.'

• રાવણની આજ્ઞા થતાં જ કિંકરણ કામ કર-

નારા એ શી હબર બળવાન રાક્ષસો હાથમાં અનેક
પ્રકારનાં શસ્ત્રો અહણ કરી રાજમહેલમાંથી
બહાર નીકળ્યા. ૨૧-૨૫ મોટા ઉદરવાળા, વિકરાળ
દાંડોવાળા, બિહામણ રૂપવાળા, મહાન બળવાળા
અને યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા એ સર્વ રાક્ષસો
હંતુમાનને પકડવા માટે ઉતાવળે અશોકવાટિકા
પ્રત્યે જવા લાગ્યા. ૨૬ ભેટભેટામાં સર્વ રાક્ષસો
અશોકવાટિકાનાં દરવાજા આગળ આવી પહોંચ્યા
અને પતંગિયાં જેમ દ્વીપક પર ધસી બંધ, તેમ
તેઓ હંતુમાન ઉપર ધસી ગયા. તેઓ પોતાનાં
સોનાના કડાંવાળાં પરિધો, ચિત્રવિચિત્ર બદાઓ,
સૂર્ય સમાન પ્રકાશવાળાં આંખો, સુદૃઢરે, પદ્મિણી,
ત્રિશૂળો, પ્રાસો, તોમરો અને સાંજો વગેરે આયુધો-
થી કપિવર હંતુમાનને ઘેરીને બિભા રહ્યા. ૨૭-૨૯

રાક્ષસો પોતાને ઘેરી વળ્યા એ ભેદને પર્વત
સરખા દેહવાળા પવનસુત હંતુમાને ભેસભેર
પોતાનું પુચ્છ પૃથ્વી પર પછાડ્યું અને મોટી
બળના કરી. તે બળનાને લીધે આખી લંકા-
નગરી ખળભળી ઊઠી. ૩૦, ૩૧ હંતુમાનના પુચ્છ-
પ્રહારનો તથા બળનાનો એવો તો મોટો પ્રતિ-
બ્બલ થયો કે ભેથી આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓ
કંપિત થઈને પૃથ્વી પર પડ્યાં. એ વેળા મહાવીર
હંતુમાન મોટા સ્વરે બોલ્યો: ૩૨ 'અભ્યંત બળ-
વાળા રામચંદ્રનો જય થાઓ. મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણ-
નો જય થાઓ. રઘુવીરથી સુરક્ષિત થયેલા વાનર-
રાજ સુગ્રીવનો જય થાઓ. પવિત્ર કર્મવાળા
કૌસલ્યાધિપતિ રામચંદ્રનો હું દૂત છું, મારું નામ
'હંતુમાન' છે, હું વાસુદેવ પુત્ર છું અને શત્રુની
સેનાનો સંહાર કરવાની શક્તિ ધરાવું છું. ૩૩, ૩૪
હું જે સમયે યુદ્ધમાં હબરો શિલાઓ તથા વૃક્ષો
વરસાવીશ, તે સમયે લંકાના રાજ રાવણ જે
બીજા હબર રાવણ આવે તોપણ તેઓ મારા બળને
પહોંચી વળે એમ નથી. હું આજે આખી લંકા-
નગરીને આક્રમણ કરીને તથા જનકનંદીની
સીતાને પ્રણામ કરીને મારું કાર્ય સિદ્ધ કરીશ
અને સર્વ રાક્ષસોના દેખતાં જ મુખથી ચાલ્યો
જઈશ. ૩૫-૩૬

હંતુમાનની ભયંકર ગર્જના સાંભળી સર્વ રાક્ષસો ભયને લીધે થરથર ધ્રુજવા લાગ્યા અને સંધ્યાકાળના ચેષ્ટ સરખા એ કપિવર સામું ભેઠ રહ્યા. ૭૭ પછી પોતાના સ્વામી રાવણની આજ્ઞા થયેલ હોવાથી તેમ જ હંતુમાને પોતે રામચંદ્રનેો ફક્ત છે, એવું બહાવવાથી નિઃશંક થયેલા એ રાક્ષસો ભયંકર અને ચિત્તવિચિત્ર આયુષો ઉમાથી ઓગેરથી તેની ઉપર તૂટી પડ્યા. ૭૮ એ ભેઠ મહા-અળવાળા હંતુમાને ઓગેર દંષ્ટિ ફેરવી તો એ વાટિકાના હરવાળની બૂંચળ તેના બેવામાં આવી. તુરત જ તેણે બૂંચળ ઉપાડી તે વડે રાક્ષસોના સંહાર કરવા માંડ્યો. વિનતાનો પુત્ર ગરુડ જેમ જીવતા સર્પોને પકડી આકાશમાં ઊઠે, તેમ શૂસ્વીર હંતુમાન જીવતા રાક્ષસોને પકડી આકાશમાં ઊડવા લાગ્યો અને ઇદ્ર જેમ વજ્ર વડે દૈત્યોને હણે, તેમ બૂંચળ વડે રાક્ષસોને હણવા લાગ્યો. ૭૯-૪૧

રાવણે મોકલેલા સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરીને મહાવીર હંતુમાન યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી પુનઃ પશુ હરવાબ પર બંધને બિલો રહ્યો. ૪૨ હંતુ-માનના સપાટામાંથી અથવા પામેલા ગરુડામાંથી રાક્ષસો ઉતાવળે રાવણની પાસે ગયા અને હંતુ-માને રાક્ષસોનો કેવી રીતે નાશ કર્યો, એ વાત રાવણને અચેતિ કહી સંભળાવી. ૪૩

પોતાના મોટા સૈન્યનો એક જ વાનરે વિનાશ કર્યો, એ સાંભળી ક્રોધને લીધે રાવણનાં નેત્ર ફેરી ગયાં. તેણે અમિત પરાક્રમવાળા તથા યુદ્ધમાં ફક્ત જીવતા પ્રહસ્તના* પુત્ર જંબુમાલીને આજ્ઞા આપી : 'હે જંબુમાલી ! તું બા અને હંતુમાનને ખાંધી લાવ.' ૪૪

* ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિખીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરમકાંડમાં ૪૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૩ મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-ચૈત્યપ્રાસાદલગ્ન

તતઃ સં કિંકરુવાન્હત્વા હનુમાન્ વ્યાનમાસ્થિતઃ ।

વનં મમ્મં મયા વૈભવાસાદો ન વિનાશિતઃ ॥

હ કાધિપતિ રાવણે મોકલેલા રાક્ષસોનો નાશ

* એ નામનો રાવણનો એક પ્રધાન.

કયો પછી હંતુમાનને વિચાર થઈ આવ્યો કે, મેં આ અગ્રોકવાટિકાને તો ભાંગી નાખી, પરંતુ તેની મધ્યે આવેલા આ ચૈત્યપ્રાસાદનો નાશ કર્યો નથી. ૧ હવે હું આ સુંદર પ્રાસાદને તોડી પાડીશ. આમ વિચાર કરીને પવનસુત હંતુમાન પોતાનું બળ દર્શાવતો એકાએક ધૂધી અને મેરુ-પર્વતના શિખર જેટલા ઊંચા ચૈત્યપ્રાસાદ પર ચઢી ગયો. પર્વત સમાન પ્રાસાદ પર ચઢેલો મહાતેજસ્વી હંતુમાન બાણે બીજે સૂર્ય જિગ્યો હોય એવો શોભવા લાગ્યો. ૨-૪ ભેટભેટામાં એ અતિ ઊંચા ચૈત્ય પ્રાસાદને તોડી પાડીને પોતાની કાંતિ વડે બળ-હળતો કપિવર હંતુમાન 'પરિચાત્ર' નામના કુલ-પર્વતની પેઠે શોભવા લાગ્યો. ૫ પછી પવનસુત હંતુ-માને પોતાના પ્રભાવથી અત્યંત મોટું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને નિર્ભયપણે પોતાનું પૂંછડું પછાડી આખી લોકાનગરીને અભાવી મૂકી. ૬ પૃથ્વી પર પૂંછડું પછાડવાથી થયેલો કાનને ફાડી નાખે એવો ભયંકર નાદ સાંભળીને આકાશમાં ઊડતાં પક્ષીઓ ત્રાસ પામી પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં અને ચૈત્ય-પ્રાસાદનું રક્ષણ કરનારા રાક્ષસો કંટાળશૂન્ય થઈ ગયા. પછી હંતુમાન હાક મારીને બોલ્યો : 'રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવનો બચ થાઓ. ૭-૮ શત્રુસેનાનું મર્દન કરનારે હું પવનપુત્ર છું અને રામચંદ્રનેો ફક્ત છું, મારું નામ 'હંતુમાન' છે.' શિલાઓ અને વૃક્ષોથી યુદ્ધ કરનારા અને એક રાવણ તો શું પશુ હબરે રાવણે પશુ જીતી શકે એમ નથી ! ૧૦ લોકાને રમણુભમણ કરીને તથા સીતાને મળીને હું સર્વ રાક્ષસોના ભોતાં સુખથી પાછો બંધશ.' ૧૧

ચૈત્યપ્રાસાદ પર બેઠેલા કપિવર હંતુમાને વળી પશુ રાક્ષસોને ત્રાસ ઉપભવે એવી એક ભયંકર ગર્જના કરી. ૧૨-૧૩ એ ગર્જના સાંભળી ચૈત્ય-પ્રાસાદનું રક્ષણ કરનારા સેંકડો રાક્ષસો તરવાર, પ્રાસ તથા ફરશી વગેરે ભતભતનાં અસ્ત્રો અહણ કરીને દોડી આવ્યા અને હંતુમાનને વીંટાઈ વળ્યા. તે રાક્ષસો ગદાઓ, પરિથો અને બાણો વડે ઓગેરથી હંતુમાનને પીડવા લાગ્યા. કપિવર હંતુમાનને વીંટાઈ બિલેલો રાક્ષસોનો સમૂહ અંગાના મોટા

તરંગ જેવો શોભતો હતો.

ત્યાર પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને ભય'કર રૂપ ધારણ કર્યું અને જો પ્રાસાદના સુવર્ણથી મઢેલા સો ધારવાળા એક મોટા સ્તંભને વેગથી ઉખેડી કાઢી હાથમાં ગ્રહણ કર્યો. મહાબળવાન હંતુમાને જો સ્તંભને વેગથી ફેરવવા માંડ્યો, તેથી જો સ્તંભમાંથી આગ્રિ પ્રગટ થયો અને આખો ચૈત્યપ્રાસાદ સળગી ઊઠ્યો. ૧૩-૧૮ પ્રાસાદને સળગતો ભેઈ ઇંદ્ર જેમ પોતાના વજ્રથી અસુરોનો નાશ કરે, તેમ કપિવર હંતુમાને પેલા સ્તંભથી સે'કડો રાક્ષસોનો નાશ કર્યો. ૧૯ અને પોતે આકાશમાં ઊઠ્યો. પછી ત્યાં રહીને તે કહેવા લાગ્યો : 'હે રાક્ષસો ! મુશીવની આજ્ઞા ઉઠાવનાર અને મારા જેવા બળવાળા હબરો વાનરો છે, મુશીવે તેઓ સર્વને સીતાની શોધ કરવા માટે આજ્ઞા આપેલી છે અને તેથી હું તથા બીજા પશુ અસંખ્યાત વાનરો આ પૃથ્વી પર ફરવાને નીકળી પડ્યા છીએ. ૨૦, ૨૧ અમારામાંના કેટલાક વાનરો દશ હાથીના બળવાળા છે, કેટલાક સો હાથીના બળવાળા છે, કેટલાક હબર હાથીના જેટલું બળ ધરાવનારા છે. ૨૨ કેટલાક હાથીઓના એક જોડા જેટલા બળવાળા છે, કેટલાક વાચુના જેવા પરાક્રમી છે અને કેટલાક અમાપ બળવાળા છે. હે રાક્ષસો ! ઉક્ત બળવાળા અસંખ્યાત વાનરો કે જેઓની પાસે તીક્ષ્ણ નજ અને હાંતરૂપી આયુધો છે, તેઓ તમો સૌનો સંહાર કરવા માટે અમારા રાજા મુશીવની સાથે અહીં આપશે. હે પાપાત્મકો ! તમારા રાજા રાવણે ઇક્વાકુકુળદીપક શ્રીમાન રામ-ચંદ્ર સાથે વેર બાંધ્યું છે, તેથી હવે તમે આ લંકા-નગરી અને રાવણ જો સર્વ હતા ન હતા થઈ જશો. ૨૩-૨૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુકર્કાંકમાં ૪૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૪ મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-જ'બુમાલીનો વધ
સંવિદ્યો રાક્ષસેન્દ્રેષ્વ પ્રહસ્તસ્ય સુતો વલી ।
અમ્બુમાલી મહાદંદ્યો નિર્જાતામ ઘનુર્વત ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા પામેલા મોટા હાંદોવાળો મહસ્તનો પુત્ર જ'બુમાલી હાથમાં ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો. ૧ તે જ'બુમાલીએ રાતાં વજ્ર પહેયાં હતાં, કંકમાં ગુપ્તમાળાઓ ધારણ કરી હતી, કાનમાં કુંદર કુંડળ પહેયાં હતાં, તેની આંખો ઘણી જ મોટી તથા જોળ હતી અને તે સ્વભાવે ઘણો જ ઉશ્કેર તથા કોઈથી પશુ છતી શકાય નહિ જોવો હતો. ૨ જો જ'બુમાલી વજ્ર અને અશનિ સરખો ઘણુકાર કરનારા તથા ઇંદ્રધનુષ્ય સરખી ક્રાંતિવાળા પોતાના મોટા ધનુષ્યનો વેગથી ટંકારવ કરતો હતો અને જો ટંકારવના નાદથી ઘરો દિવાઓ બાળ રહી હતી. ૩, ૪ જો જ'બુમાલી ગર્વિષ્ઠ બેઠેલા રથમાં બેઠેલો હતો. જ'બુમાલીને પોતાના તરફ આવતો ભેઈ મહાબળવાન હંતુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો અને ગર્જના કરવા લાગ્યો. ૫

અશોકવાટિકાના કોશના ઉપરના ભાગ પર બેઠેલા કપિવર હંતુમાનને ભેટાં જ મહાતેજસ્વી જ'બુમાલીએ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેને વીંધી નાખ્યો. ૬ તેણે અર્ધચંદ્રાકાર એવા એક બાણ વડે હંતુમાનનું મુખ, અંકુશ સરખા બીજા એક બાણ વડે મસ્તક અને દશ બાણો વડે બન્ને હાથ વીંધી નાખ્યા. બાણથી વીંધાયેલું હંતુમાનનું રાતું મુખ સૂર્યકિરણોથી ખીલી બેઠેલા ચરદસ્તુના કમળ સમાન ચોભવા લાગ્યું. હંતુમાનનું મુખ કે જે મૂળથી જ રક્ત વર્ણનું હતું, તે અધિરથી વિગ્રેષ્ઠ રાતું થયું અને બાણે આકાશમાં રક્ત ચંદનથી છંટાયેલું મોડું કમળ હોય જોમ ચોભવા લાગ્યું. ૭-૮ જ'બુમાલીનાં બાણ વાગવાથી હંતુમાન અત્યંત ક્રોધાવમાન થયો. તેણે આમતેમ ઘટ્ટિ કરીને ભેડુ તો એક મોટી શિલા તેની ઘટ્ટિએ પડી. ૧૦ ઘુસ્ત જ મહાબળવાન કપિવર હંતુમાને

તે શિલા ઉપાડી લીધી અને વેગથી જંજુમાલી પર ફેંચી. ક્રોધ પામેલા એ જંજુમાલીએ દશ બાણ મૂકીને તે શિલાના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા.^{૧૧} પોતાનું પરાક્રમ નિષ્ફળ થયેલું બેઠને અતિ તેજસ્વી હંતુમાને એક મોઢું શાલવૃક્ષ હાથમાં લઈ તેને ભેસભેર વીંચવા માંડ્યું.^{૧૨} મહાબળવાન જંજુમાલીએ પણ ઘણું બાણ મૂક્યાં. તેણે ચાર બાણ વડે હંતુમાનના હાથમાં રહેલું શાલવૃક્ષ કાપી નાખ્યું અને પાંચ બાણ વડે હંતુમાનનો હાથ, એક બાણ વડે વક્ષઃસ્થળ તથા દશ બાણ વડે છાતી વીંચી નાખી.^{૧૩} આમ ન્યારે આણું શરીર બાણથી ભરાઈ ગયું, ત્યારે અતિશય ક્રોધ પામેલા કપિવર હંતુમાને પ્રથમની પેઠે કરવાબની જૂંબળ અહણ કરી તેને વેગથી વીંચવા માંડી.^{૧૪, ૧૫} અત્યંત વેગમાં આવેલા કપિવર હંતુમાને જંજુમાલીની વિશાળ છાતીમાં એ જૂંબળનો ભેસભેર પ્રહાર કર્યો.^{૧૬} જૂંબળનો પ્રહાર થતાં જ જંજુમાલીના હાથ, બાંધો, મસ્તક, ધતુરૂંધ, બાણ, રથ અને તેને ભેડેલાં ગધેડાં એમાંનું કંઈ રહ્યું નહિ; અશોત એ સર્વના એવા તો ઝીણા ચૂરા થઈ ગયા કે જે કાઈના ભેવામાં પણ આવ્યા નહિ.^{૧૭} જેમ છેકા ચેલું વૃક્ષ પૃથ્વી પર પડે, તેમ જૂંબળ વાગવાથી ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલા અંગવાળો જંજુમાલી પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૧૮}

જંજુમાલી હણાયો અને સેવક રાક્ષસોનો પણ ઘાણ નીકળી ગયો, એ સમાચાર સાંભળતાં જ રાવણ અત્યંત ક્રોધ પામ્યો અને તેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં.^{૧૯}

મહસ્તના પુત્ર જંજુમાલીનો નાશ થયો બાણીને ક્રોધથી લાલચોળ થઈ ગયેલાં નેત્રવાળા રાક્ષસરાજ રાવણે અત્યંત પરાક્રમવાળા પોતાના અમાત્યપુત્રોને હંતુમાનની સાથે યુદ્ધ કરવા જવાની આજ્ઞા આપી.^{૨૦}

શ્રી વાલ્મીકિ મહાકવિનિષ્ણોત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુરસાગરમાં ૪૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૫ મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-સાત મંત્રીપુત્રોનો વધ
તવસ્તે રાક્ષસેન્દ્રેણ ચોદિતા મંત્રિણઃ સુતાઃ ।
નિર્યયુર્મવનાત્સપ્તાત્સસાચિવર્ચસઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા થવાથી અગ્નિ સરખી કાતિવાળા સાત મંત્રીપુત્રો સુવર્ણથી મહેલા, મોટી ધન અને પતાકાવાળા, મેઘની પેઠે ગર્જતા તથા શ્રેષ્ઠ અશ્વોથી ભેડેલા પોતપોતાના રથમાં બેસીને તથા મોટી સેના લઈને રાજમહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા. તેઓ મોટા ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, અત્યંત બળવાળા, અત્યવિદ્યા બળનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને એકબીબની સરસાર કરવામાં ઉત્સાહવાળા હતા.^{૧-૨} જેમ વીજળીથી પ્રકાશતા ચેલા ગર્જના કરે છે, તેમ આમાપ પરાક્રમવાળા એ મંત્રીપુત્રો સુવર્ણ વડે ચણગારેલાં પોતાનાં ધનુષ્યોનો વારંવાર ટંકારવ કરતા હતા.^૩ અશોકવાટિકાને ઉત્તેજ કરનારા એક વાનરે રાવણે ચોકલેલા સેંકડો રાક્ષસોનો સહાર કર્યો છે, એવું બાણીને એ મંત્રીપુત્રોની માતાઓ, બાધવો, સુહૃદ્બળો તો ચોકને લીધે બેલાન થઈ ગયાં; પરંતુ ઉત્તમ સુવર્ણ-ભૂષણથી ચણગારાયેલા મંત્રીપુત્રો એકબીબની સરસાર કરવાના ઉત્સાહને લીધે પોતાનાં માતાપિતા વગેરેના ચોકને નહિ ગણકારતા એકદમ અશોકવાટિકાના કર્વાબ પર બેસેલા હંતુમાનની નજીક જઈ પહોંચ્યા.^{૪-૬} જેમ વર્ષાઋતુમાં ગર્જના કરતા મેઘ બળવૃદ્ધિ કરે, તેમ રથના ગડગડાટરૂપી ગર્જના કરતા રાક્ષસોરૂપી મેઘ હંતુમાનની ઉપર બાણરૂપી બળ વરસાવવા લાગ્યા. રાક્ષસોનાં બાણથી છવાઈ ગયેલા હંતુમાન વર્ષાબળથી છવાયેલા પર્વત સરખો શોભવા લાગ્યો.^{૭-૮} એ સમયે અત્યંત વેગવાળો હંતુમાન ઉતાવળથી આમતેમ ખસીને રાક્ષસોએ મૂકેલાં બાણના સપાટામાંથી છટકી જતો હતો; તેમ જ નિર્મળ આકાશમાં બ્રમણ કરવાથી તે હંતુમાન ચુરવીર રાક્ષસોના રથના ઓપાટામાંથી પણ બચી જતો હતો.^૯ આકાશમાં રહીને ધનુર્ધારી રાક્ષસોની સાથે ક્રીડા કરતો કપિવર હંતુમાન બાણે ઇર્ધ્મધનુષ્યવાળા મેઘની સાથે ક્રીડા કરતો સાક્ષાત

વાયુ જ હોય એમ શોધતો હતો.^{૧૦}

પછી મહાપરાક્રમી હનુમાને ભયંકર ગર્જના કરી સર્વ રાક્ષસોને ત્રાસ ઉપભવ્યો. અને તેઓના પર પોતાનું બળ અભાવ્યું.^{૧૧} શત્રુઓને તપાસનારા હનુમાને કેટલાક રાક્ષસોને લપડાકથી, કેટલાકને પાડુથી અને કેટલાકને સુષ્ટિથી તથા કેટલાકને નખથી મારી નાખ્યા.^{૧૨} કેટલાકને છાતીસરસા કળાવીને અને કેટલાકને સાથળો વચ્ચે ઘાલીને કચલી નાખ્યા. કેટલાક રાક્ષસો તો હનુમાનની ગર્જના સાંભળીને જ અતપ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૩} આ પ્રમાણે સુખ્ય સુખ્ય રાક્ષસોને મરણ પામી પૃથ્વી પર પડતા બેઈને ભયથી તથા ચેલુ બાકીનું સૈન્ય ચોસેર નાચી ગયું.^{૧૪} એ વેળા હસ્તીઓ ચીસો પાડવા લાગ્યા; અર્ધાં લાંબા ધર્ પૃથ્વી પર સૂતા; બેનો મધ્યભાગ, ધ્વજ તથા છત્ર લાંબી ગયાં હતાં એવા રથો વડે પૃથ્વી છવાઈ ગઈ.^{૧૫} રુદ્રિરની નીકેલ વહેવા લાગી અને રાક્ષસો તથા રાક્ષસીઓની રહારોળથી આખી લંકાનગરી કંકળી ઊઠી.

એની રીતે મહાગર્વિત ધર્ ગયેલા રાક્ષસોને હણીને ઉચ્ચ પરાક્રમવાળો મહાબળવાન કપિવર હનુમાન પુનઃ પશુ બીજા રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી વાટિકાના દ્વાર પર બઈને ઊભો રહ્યો.^{૧૬, ૧૭}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૪૫ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૬ મો

હનુમાનનું પરાક્રમ-પાંચ સેનાપતિઓનો વધ જ્ઞાતાન્મનિસુતાનુકૂલા વાનરેણ મહાત્મના ।

રાવણઃ સંવૃતાકારશ્ચકાર મતિમુત્તમામ્ ॥ ૧ ॥

મહાસમર્થ હનુમાને સાત મંત્રીપુત્રોનો વધ કર્યાના સમાચાર સાંભળીને રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના મનમાં અત્યંત ભય પામ્યો; છતાં ઉપરથી ધૈર્યનો ટોળ રાખી તેણે હનુમાનને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો.^૧ તેણે ‘વિરૂપાક્ષ, યૂપાક્ષ, કુષ્પર્ષ, પ્રથ્વસ અને ભાસકર્ણ’ એ નામના પોતાના પાંચ સેનાપતિઓને તેડાવી તેઓને હનુમાનને પકડવા-

ની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું: ‘હે વીર સેનાપતિઓ! તમે વાયુ સરખા વેગવાળા, નીતિકુશળ અને ઉતાવળે કાર્ય કરનારા છો; માટે તમે સૌ અધો, રથો, હસ્તીઓ તથા ચોડું સૈન્ય લઈને જાઓ અને હનુમાનને કેદ કરો. હે શરવીરો! એ વન-ચરની સામે બઈને તમે સાવધ રહેજો અને દેશ-કાળને અનુસરી બે કરવું ઘટે તે કરજો. એ વાનરનું અજીવ્ય કર્મ બેઈને હું તેને વાનર માનતો નથી; પરંતુ તે કોઈ ચોટા હેલવાળું મહાબળવાન પ્રાણી હોય એમ મને લાગે છે.’^{૨-૧} ‘એ વાનર છે’ એવું ‘મેં’ સાંભળ્યું છે, પરંતુ તે વાત મારે ગળે ઊતરવી નથી. સર્વ કોઈ કહે છે કે, ‘તે વાનર છે,’ પણ હું તે વાત માનતો નથી.’^૩ અને તો લાગે છે કે, ઇંદ્રે પોતાના તથોબળથી કોઈ ચોડું પ્રાણી ઉત્પન્ન કરીને આપણા સૌનો વિનાશ કરવા માટે તેને ચોકસું હશે; અથવા તો ‘મેં’ તમારી સહાયથી નાથ, યક્ષ, વંધવ, દેવ, અસુર અને મહર્ષિઓને છવી વધ કર્યા છે; તેથી તેઓ સર્વેએ મળીને આપણું કંઈ અનિષ્ઠ કરવા ધામ્યું’ હશે.^{૪-૫} હે રાક્ષસો! એ વાનર નહિ પણ આપણો નાશ કરવા અર્થે ઇંદ્રાદિકોએ સર્વેનું કોઈ મહા-બળવાન પ્રાણી જ છે; માટે તમે તેને કોઈ પણ ઉપાયથી પકડીને કેદ કરો. હે સેનાપતિઓ! તમે હાથી, શેરા તથા રથ સહિત ચોટી સેના લઈને જાઓ અને એ વાનરને બાંધી લાવો. તમારે એ કપિને તુરંત ગણવો નહિ; કેમ કે તે અત્યંત બળ-પરાક્રમવાળો છે.’^{૧૦, ૧૧} ‘મેં’ પૂર્વે અત્યંત પરાક્રમ-વાળા ઘણા વાનરો જોયા છે. વાલી, સુશીવ, મહા-બળવાન ભંજુવાન, વાનરોનો સેનાપતિ નીલ અને દિવિહ વગેરે અનેક વાનરો મારા જોવામાં આવ્યા છે; પરંતુ તેમાંના કોઈમાં પણ આ વાનર ભેષાં તેજ, ગતિ, પરાક્રમ, બળ, બુદ્ધિ કે ઉત્સાહ મેં જોયાં નથી તેમ જ ઇન્દ્રાનુસાર રૂપ મહલવાની શક્તિ પણ બેઈ નથી. માટે હું ધારું છું કે વાનર-નું રૂપ ધરી આ કોઈ મહાન પ્રાણી આવેલું છે.’^{૧૨-૧૪} ચોટા પ્રયત્ન કરીને પણ તમે તેને પકડો. હે બળવાન રાક્ષસો! જોકે ઇંદ્રાદિ સર્વ દેવો તથા

અસુરો! સહિત આપું ત્રેલોચ્ય પણ તમારી સામે સંક્રામમાં ભિલું રહી શકે તેમ નથી, તોપણ જય મેળવવાની ઇચ્છાવાળા નીતિજુ યુરુએ પ્રયત્ન કરી પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવું ભેઈજો. સંક્રામમાં જય અથવા પરાજય અનિશ્ચિત જ હોય છે.’

રાવણના ઉપયુક્ત વચન સાંભળી તથા તેની આજ્ઞા મસ્તક પર ચઢાવી અગ્નિ સરખા તેજસ્વી મહાભળવાન રાક્ષસો ઉત્તમ રથો, મહોન્મત હસ્તીઓ તથા વેગવાળા અશ્વો ઉપર આરૂઢ થયા અને તીક્ષ્ણ શસ્ત્રોનો અહલુ કરી મોટા સૈન્ય સહિત અતિ ઉતાવળે અશોકવાટિકા તરફ ચાલી નીકળ્યા. રાક્ષસો થોડીક વારમાં અશોકવાટિકા નજીક જઈ પહોંચ્યા, ત્યારે ભિત્તિ સૂર્યની પેઠે પોતાનાં તેજસ્વી કિરણોથી પ્રકાશતો, મહાન શૌર્ય-વાળો, મોટા વેગવાળો અને અત્યંત બળવાળો કપિવર હંતુમાન તેઓના ભેવામાં આવ્યો. ૧૫-૨૦ તીવ્ર બુદ્ધિવાળા, પ્રોઠ્ઠ દેહવાળા, મોટા ઉત્સાહવાળા અને લાંબી ભુજાઓવાળા હંતુમાનને ભેતાં જ તે સર્વ રાક્ષસો છુટાછુટા વહેંચાઈ ગયા અને પોતા-પોતાનાં ભયંકર હથિયાર ઉઘાડી ચોમેરથી તેની ઉપર તૂટી પડ્યા. તેમાંના ‘દુર્ધર્ષ’ નામના સેના પતિએ કમળ સરખા આકારવાળા, પીળા મુખ-વાળા અને તીક્ષ્ણ ભેવાં પાંચ બાણ હંતુમાનના મસ્તકમાં માર્યાં. દુર્ધર્ષનાં પાંચ બાણોથી મસ્તક-માં વીધાચેલો હંતુમાન મોટી ગજાના કરી કથો હેશાઓને ગભાવતો આકાશમાં ભિલ્યો. ૨૧-૨૩ રથમાં બેઠેલો શૂરવીર દુર્ધર્ષ રાક્ષસ પણ ધનુષ્ય ધરજ કરીને તીક્ષ્ણ અગ્રવાળાં અસંખ્ય બાણો વર-સાવતો હંતુમાનની પાછળ પડ્યો. જો સમયે જેમ રથોસુના અંતનો વાયુ જળવૃષ્ટિ કરતા મેઘને વિખેરી નાખે છે, તેમ આકાશમાં રહેલો હંતુમાન જો દુર્ધર્ષ રાક્ષસે મૂકેલી બાણવૃષ્ટિ વિખેરી નાખતો હતો. દુર્ધર્ષ રાક્ષસે બ્યારે તેને અત્યંત પીડિત કર્યો, ત્યારે પવનસુત હંતુમાને મોટી ગજાના કરીને પ્રથમ કરતાં પણ અધિક પ્રચંડ રૂપ ધારણ કર્યું અને વીજળી જેમ પર્વત પર પડે તેમ મોટો કૂંકડો મારીને દુર્ધર્ષ રાક્ષસના રથ પર

પડ્યો. હંતુમાનના પડવાથી દુર્ધર્ષના આઠ અશ્વો કચસાઈ ગયા, રથનાં પૈડાં તથા બેઠક ભાંગી ગઈ અને દુર્ધર્ષ પોતે પણ પ્રાણરહિત થઈને નીચે પડ્યો. ૨૪-૨૮

દુર્ધર્ષને મરણ પામી પૃથ્વી પર પડેલો ભેઈને કોધયુક્ત થયેલા ચૂપાક્ષ તથા વિદૂપાક્ષ આકાશ-માં ભિડી હંતુમાનની પાસે ગયા અને અંતરિક્ષ-માં ભિલેલા હંતુમાનની છાતીમાં ભેસભેર મુઘડદો-ના પ્રહાર કર્યો. ૨૯, ૩૦ ત્યારે મહાભળવાન હંતુમાન ગરુડ સરખા વેગથી પૃથ્વી પર ભિતરી આવ્યો અને જોકે મોટું શાલવૃક્ષ ઉપાડીને તે વડે જો બને રાક્ષસોને ઠાર કર્યો. ૩૧, ૩૨

મહાભળવાન હંતુમાને ત્રણે સેનાપતિઓને હણ્યા; જો સમાચાર સાંભળીને કૌપાયમાન થયેલા પ્રવસ તથા ભાસકણે પોતાના આયુધો ઉઘાડીને હંતુમાન તરફ દોડી આવ્યા અને યશસ્વી ભેવા હંતુમાનની એક બાણુએ ભિલા રહ્યા. ૩૩, ૩૪ પ્રવસે હંતુમાન ઉપર તીક્ષ્ણ અણીવાળા પટ્ટિશનેા અને ભાસકણે ત્રિશળનો પ્રહાર કર્યો. ૩૫ બન્ને રાક્ષસોએ કરેલા પ્રહારથી હોહીહુહાણ થયેલો હંતુમાન પ્રણાતકાળે ઉદય પામતા સૂર્ય સરખો દેખાવા લાગ્યો. ૩૬ પછી અત્યંત કોપ પામેલા કપિવર હંતુમાને મૃગો, સર્પો અને વૃક્ષોવાળું એક પર્વત-શિખર ઉપાડીને તે બન્ને રાક્ષસો પર ફેંક્યું. તે શિખરનો પ્રહાર થતાં જ એ રાક્ષસોના તલ તલ ભેવડા કટકા થઈ ગયા. ૩૭ જો રીતે પાંચ સેના-પતિઓનો નાશ કર્યો પછી હંતુમાને બાકી રહેલી સેનાનો ક્ષણવારમાં સંહાર કર્યો ૩૮ ઇંદ્ર જેમ અસુરોનો સંહાર કરે, તેમ કપિવર હંતુમાને અશ્વોથી અશ્વોનો, હસ્તીઓથી હસ્તીઓનો અને રથોથી રથોનો સંહાર કર્યો. ૩૯ જો સમયે હણાઈ પડેલા અશ્વો, હસ્તીઓ અને રાક્ષસોથી તથા ભાંગી ગયેલા રથોથી અશોકવાટિકાના સર્વ ભાગો રૂંધાઈ ગયા.

સેના તથા વાહન સહિત રાવણના પાંચે સેના-પતિઓને હણીને કપિવર હંતુમાન બચ્ચોનો સંહાર કરી નિવૃત્ત થયેલા કાળની પેઠે વિરામ પામ્યો અને

પુનઃ દરવાજાના તોરણ પર જઈને બેઠો. ૪૦, ૪૧
 ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિવસીત આદિમંથ શ્રીરામાયણના
 સુદર્શકાંડમાં ૪૧ થી સર્વ ચપ્તુષ્

સર્ગ ૪૭ મો

હંતુમાનવું પરાક્રમ-અક્ષકુમારનો વધ

સેનાપતીવંશ સુ તુ પ્રમાપિતાન્હનૂમતા લાન્ન-
 ચારાન્સવાહનાન્ । નિશમ્ય રાજા સમરોદ્ધતોન્મુલ્લ
 કુમારમર્ક પ્રસન્નમૃતાક્ષમ્ ॥ ૧ ॥

સેના તથા વાહન સહિત પાંચે સેનાપતિ-
 ઝોને હંતુમાને માથાં, એ સમાચાર જાણી રાક્ષસ-
 રાજ રાવણે સભામાં પોતાની સન્મુખ બેઠેલા,
 શુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા અને સંશ્રામમાં ઉદ્ભવ
 એવા અક્ષકુમાર સામે દંદિ કરી. ^૧ રાવણની દંદિથી
 જ પ્રેરાયેલો અને સુવર્ણના ચિત્રવચિત્ર ધનુષ્ય
 વાળો અક્ષકુમાર શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણોએ હંતુદ્રવ્ય હોમી
 વૃદ્ધિ પમાડેલા અગ્નિની પેઠે એકાએક બિલો
 થયો. અત્યંત પરાક્રમી અક્ષકુમાર ભગવા સૂર્ય
 સરખી કાંતિવાળા અને શુદ્ધ સુવર્ણનાં પતરાંથી
 મટેલા થોટા રથમાં બેસી કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન સામે
 શુદ્ધ કરવા આજ્યો. ^{૨,૩} અક્ષકુમારનો રથ મોટી
 તપશ્ચથી કરીને ચેળવેલો હતો, શુદ્ધ સુવર્ણની
 રથનાથી ચિત્રવિચિત્ર દેખાતો હતો, ચત્તજડિત
 ઢંઢવાળા નાનાથોટા બેજથી શોભતો હતો, મન
 સરખા વેગવાળા ઉત્તમ આઠ અશ્વો તેને બેઠેલા
 હતા. ^૪ દેવો અને અસુરો પણ તેનો પરાભવ
 કરવાને અશક્ત હતા. તે રથ આકાશમાર્ગે પણ
 આલેતો હતો, જેથી કયાંય પણ તેની ગતિ
 અટકતી ન હતી. તે વીજળી સરખો પ્રકાશિત
 હતો, સજ્જ કરેલા ધનુષ્ય તથા બાણથી ભરેલા
 ભાથાઓ તેમાં બેવામાં આવતા હતા. આઠે દિશા-
 ઝોમાં આઠ તરવારો બાંધી રાખી હતી, યથા-
 ચોગ્ય સ્થાને શક્તિ અને તોમરાદિ શસ્ત્રો ગોઠવી
 રાખ્યાં હતાં; સૂર્ય-ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળાં સુવર્ણ-
 નાં દોરડાં વડે તેને મજબૂત બાંધેલો હતો અને
 શુદ્ધમાં ઉપયોગી સાહિત્યોથી તે ભરપૂર હતો. ^{૫,૬}
 દેવના બેવા પરાક્રમવાળો અક્ષકુમાર ઉપધુકત

દિવ્ય રથમાં બેસીને શુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. અધોના
 હણહણાટ, હંસીઓના ચિત્કાર અને રથોના
 ખણખણાટથી પર્વત સહિત આખો પૃથ્વી તથા
 આકાશને ગભગભતો અક્ષકુમાર સઘળી સેના સહિત
 અયોધવાટિકાના દરવાજા પર બેઠેલા હંતુમાન
 આગળ આવી પહોંચ્યો; અને પ્રભાને સંહાર કરવા-
 માં પ્રવૃત્ત થયેલા કાળની પેઠે દરવાજાના તોરણ પર
 બેઠેલા હંતુમાનને ગર્વભરેલી દંદિથી બેવા લાગ્યો.
 રાવણના પુત્ર અક્ષકુમારને બેઈ કપિવર હંતુમાન
 પણ વિરમથ તથા ત્રાસ પામ્યો. ^{૭,૮} મહારામ હંતુ-
 માને શત્રુઓ પ્રત્યે દર્શાવેલાં પરાક્રમ-બળની તથા
 પોતાનાં બળાબળની તુલના કરીને મહાબળવાન
 અક્ષકુમાર જેમ પ્રલયકાળે સૂર્ય વૃદ્ધિ પામે, તેમ
 વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો; અર્થાત્ પોતામાં શક્તિ
 આણવા લાગ્યો. ^૯ સંશ્રામમાં કોઈથી પરાભવ ન
 થઈ શકે એવા હંતુમાનનું પરાક્રમ જાણીને અક્ષ-
 કુમાર અત્યંત ક્રોધે ભરાયો. પછી સ્થિર ચિત્તે ભિભા
 રહી ત્રણ તીક્ષ્ણ બાણ મૂકીને તેણે હંતુમાનને શુદ્ધ
 આહવાન કયું. ^{૧૦} બાણનો પ્રહાર થયા છતાં જરા
 પણ બચા નહિ પામેલા, શત્રુઓનો પરાજય કરવા-
 માં સમર્થ, શુદ્ધ કરવામાં ઉત્સાહી અને ગર્વભર
 ભિભા રહેલા કપિવર હંતુમાનને રાવણપુત્ર અક્ષ-
 કુમાર થોડી વાર મુખી એકીટશે બેઈ રહ્યો. ^{૧૧} પછી
 સુવર્ણના હાર, બાણબંધ અને કુડળને ધારણ
 કરનારો મહાપરાક્રમી અક્ષકુમાર હંતુમાનની ઉપર
 ધસી આવ્યો. એ સમયે દેવતાઓ અને અસુરોને
 ભય ઉપજાવે એવું તુલ્ય શુદ્ધ થવા લાગ્યું. ^{૧૨} રાજ-
 કુમાર અક્ષ અને કપિવર હંતુમાનનું હારણ શુદ્ધ
 મંડાવાથી પૃથ્વી પરનાં સર્વ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં,
 સૂર્યનું તેજ ઘટી ગયું, વાયુની ગતિ મદ પડી,
 પર્વતો કંપવા લાગ્યા, આકાશ ગાળી બેઠું અને
 સંસાર ક્ષુભિત થયો. ^{૧૩}

લક્ષ્ય તાકડું, બાણ ચડાવડું તથા બાણ છોડડું
 એ ત્રણેની યથાર્થ ક્રિયા જાણનારા અક્ષકુમારે
 સુવર્ણની પૂજોવાળાં અને જેરી સાપ બેવાં ત્રણ
 બાણ હંતુમાનના મસ્તકમાં માર્યાં. એકસાથે ત્રણ
 બાણ વાગવાથી હંતુમાનના મસ્તકમાંથી સ્ફિર

ચહેવા લાગ્યું અને તેનાં નેત્ર દૂમવા લાગ્યાં. જો
વેળા બાણરૂપી કિરણોને ધારણ કરનારો તથા રૂધિર-
થી રંગાયેલો હનુમાન પ્રભાતકાળે ઊગતા સૂર્ય
સરખો શોભવા લાગ્યો; સંગ્રામ વિષે સ્ત્રિવિચિત્ર
શ્રેષ્ઠ હથિયાર તથા ધનુષ્યને ધારણ કરી ઊભેલા
રાવણના પુત્રને જોઈ યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલો.
રૂધિર હનુમાન હર્ષભેર વધવા લાગ્યો; ૧૪-૧૬
અને મધ્યાહ્નકાળે આકાશની મધ્યમાં આવેલા
સૂર્યની પેઠે ક્રોધથી ઉમ થવા લાગ્યો. મહાબળવાન
પવનસુત્ર હનુમાન પોતાનાં કોષણમાં નેત્રના અગ્નિ-
થી સેન્ય તથા વાહન સહિત અક્ષકુમારને સંતમ
કરવા લાગ્યો. ૧૭ જો જોઈને ઇન્દ્રધનુષ્યધારી-
મેઘ જેમ પર્વત પર વૃદ્ધિ કરે, તેમ હાથમાં શ્રદ્ધા કરેલા
ધનુષ્યરૂપી ઇન્દ્રધનુષ્યવાળો અને બાણરૂપી જળ-
ધારાવાળો અક્ષકુમારરૂપી મેઘ હનુમાનરૂપી પર્વત
ઉપર બાણરૂપી જળ વરસાવવા લાગ્યો. ૧૮

વધી ગયેલાં તેજ, બળ, નીચ્ અને બાણવાળા
તથા સંગ્રામમાં ઉગ્ર પરાક્રમવાળા અક્ષકુમારને
જોઈને હર્ષમાં આવેલા હનુમાને મેઘના જેવી
ગંભીર ગર્જના કરી; પરંતુ કાચી યુદ્ધિને લીધે
તે ગર્જનાને નહિ ગણકારતાં સ્વાભિમાનથી ક્રોધ
પામેલો અને રૂધિર સરખાં લાલ નેત્રવાળો અક્ષ-
કુમાર હાથી જેમ ઘાસથી ઠંકાયેલા કૂવા પાસે આવે,
તેમ અપ્રતિમ બળવાળા હનુમાનની પાસે આવ્યો.
અને તેણે હનુમાન ઉપર ભેસભેર બાણોનો મારો
ચલાવ્યો, ત્યારે પોતાના હાથપગ હલાવી ભયંકર
રૂપ દર્શાવતો રૂધિર હનુમાન મેઘ સરખી ભયંકર
ગર્જના કરી એકદમ આકાશ તરફ ઊઠ્યો. જો
જોઈને રથીશ્રેષ્ઠ અને મહાપ્રતાપી બળવાન અક્ષ-
કુમાર હનુમાનની પાછળ પછડો અને મેઘ જેમ
પર્વત ઉપર શિલાઓની વૃદ્ધિ કરે, તેમ હનુમાન
ઉપર બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો. શૂરવીર હનુમાન
મન સરખા વેગવાળો હોવાને લીધે વાયુની પેઠે
બાણોની વચ્ચે થઈને નીકળી જઈ પોતાનો બચાવ

કરતો વાયુમાર્ગે વિચરવા લાગ્યો. ધનુષ્ય શ્રદ્ધા
કરી યુદ્ધ કરવા મચેલા અને અનેક પ્રકારનાં બાણો
વડે આકાશને છાઈ દેતા અક્ષકુમારને અત્યંત
માનની દંદિથી ભેતો રૂધિર હનુમાન પોતાના
મનમાં ચિંતા કરવા લાગ્યો. ૧૯-૨૪ અંતે મોટી
ભુજાઓવાળા, કાર્યતત્ત્વને બાણનારા અને અક્ષ-
કુમારના બાણથી વક્ષસ્થળમાં વીંધાયેલા મહાત્મા
હનુમાને મોટી ગર્જના કરીને સંગ્રામ વિષે પરાક્રમ
કરવાનો વિચાર કર્યો. ૨૫

હનુમાને વિચાર્યું: ‘અહા! ઊગતા સૂર્યના
જેવી કાંતિવાળો આ કુમાર બાળક છતાં મોટું
પરાક્રમ કરે છે અને સઘળી યુદ્ધકળાઓ બાણે છે;
તેથી હું જોના નાશ કરી શકતો નથી. ૨૬ આ કુમાર
પોતાના પરાક્રમે કરી મહાન છે, સર્વ રીતે સાવધ
છે, યુદ્ધમાં અત્યંત સહનશીલ છે અને તે પોતાના
પરાક્રમના શ્રેણીઓ કરી નાગો, યક્ષો તથા ઋષિ-
ઓથી પણ સત્કાર પામેલો છે. ૨૭ પરાક્રમ અને
ઉત્સાહથી ઉરફેરાયેલા મનવાળો આ અક્ષકુમાર
પોતાની સેનાને મોખરે ઊભો રહી મને તાકે છે.
ઝડપથી આવનારા આ કુમારનું જોવું તો પરાક્રમ
બહુલ છે કે જે જોઈને દેવો અને અસુરોનાં મન
પણ કંપાયમાન થાય. ૨૮ અરે. હું જો જો રાજ-
કુમારની ઉપેક્ષા કરીશ, તો તે અવશ્ય મારો પરા-
ભવ કરશે. સંગ્રામમાં જોવું પરાક્રમ પ્રતિપળે વધતું
ભય છે, માટે હવે તો જોના નાશ કરવો જો
આવશ્યક છે. વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિની ઉપેક્ષા કરવી
જો ઉચિત જ નથી.’

જો પ્રમાણે થતુના બળનો તથા તેની સાથે
કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું તેનો વિચાર કરીને મહાપરાક્રમી
હનુમાને અક્ષકુમારનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.
પછી વાયુમાર્ગમાં વિચરતા અક્ષકુમારના રથના
આઠ અંગે કે જે સંગ્રામમાં પાછા નહિ હંદનારા,
સ્થિરપણે ગતિ કરનારા અને ભારને સહન કરનારા
હતા. તેને શૂરવીર હનુમાને હાથની થપઠાક લગાવી-
ને મારી નાખ્યા. હનુમાનની થપઠાક વાગતા જ
જેના આઠ અંગો મરી ગયા, પેઠાં સાંછી ગયાં અને
જેસવાનો મધ્યભાગ પણ ચૂરેચૂરા થઈ ગયો, જોવો

૧ વર્ષાઋતુમાં વાદળોમાં પવનથી પરિવેષ થાય છે
તેને ‘ઇન્દ્રધનુષ’ કહે છે. ઝુજરાતી ગ્રામ્ય સાધારણ તેને
‘મહ તાવયો’ જેમ કહે છે. જો ઇન્દ્રધનુષ સ્વપત્નના વખતે
પશ્ચિમ તરફ અને સાંજના વખતે પૂર્વ તરફ દેખાય છે.

અક્ષકુમારનો રથ આકાશમાંથી પૃથ્વી પર આવી પડ્યો. ૨૯-૩૨ ત્યારે જેમ કૌર્મી તપસ્વી મુનિ પોતાની તપશ્ચર્યાના પ્રભાવથી પંચજૂતાતમક દેહનો ત્યાગ કરી સ્વર્ગ પ્રત્યે બચ, તેમ યુધિષ્ઠ્ય તથા અઠગને ધારણ કરનારા અક્ષકુમાર ભાંગેલા રથનો ત્યાગ કરી તુરત જ આકાશમાં હંતુમાન તરફ ઊડ્યો. પોતાના પિતા વાસુના જેવા પરાક્રમી કપિવર હંતુમાને પક્ષીઓ, સિંહલોકો તથા વાયુએ સેવેલા અતંરિક્ષમાં વિચરતા અક્ષકુમારને ભેળેને તુરત જ તેની પાસે જઈ, ભેરથી તેના બેઠે પગ પકડ્યા અને ગરુડ જેમ મોટા સપને ફેરવે તેમ તેને પોતાના મસ્તક પર હબર વાર ફેરવીને વેગથી પૃથ્વી પર ફેંક્યો. ૩૩-૩૫ પૃથ્વી પર પડતાં જ અક્ષકુમારનાં હાથ, ઊર, કેર અને છાતી ભાંગી ગયાં, હાડકાં તૂટી ગયાં, નેત્ર બહાર નીકળી પડ્યાં, અવથવોના સાંધા વીખરાઈ બચા, નાડીઓ તૂટી ગઈ, શરીરમાંથી રુધિર નીકળવા લાગ્યું અને તે મરણશરણ થઈ પડ્યો.

હંતુમાને અક્ષકુમારને માર્યો એ વાત બહુ શવણ અત્યંત બચકીત થયો. એ વેળા જ્યોતિ-શ્લેકના માર્ગમાં જમણ કરનારા મહર્ષિ, યક્ષ, પક્ષગ અને ઇંદ્રાદિ દેવતાઓ કે જેઓ હંતુમાનનું પરાક્રમ બેવા માટે સ્થિર થઈ ઊભા હતા, તેઓ શર્વ અક્ષકુમારને હણાયેલો ભેળેને વિરમય પામ્યા અને કપિવર હંતુમાનના સાચું બેવા લાગ્યા. રુધિર સરખાં લાલ નેત્રવાળા અને ઇંદ્રના પુત્ર સરખા પરાક્રમી રાવણપુત્ર અક્ષકુમારને હણી શરવીર હંતુમાન વિગ્રાંતિ હેવા માટે દરવાબના તોરણ પર જઈને બેઠો. એ વેળા કપિવર હંતુમાન પ્રભનો ક્ષય કરીને શાંત થયેલા કાળ સરખો દેખાતો હતો. ૩૬-૪૮

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૪૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૮ મો

હંતુમાનનું પરાક્રમ-ઇંદ્રજિત સાથે યુદ્ધ-

અક્ષાસથી હંતુમાનનું બંધાવું

તતસ્તુ રક્ષોઽધિપતિર્મહાત્મા હનૂમતાક્ષે નિહતે કુમારે । મનઃ સમાધાય ચ વૈવકલ્યં સમાદિવેશેન્ન-
જિતં સતોષઃ ॥ ૧ ॥

હંતુમાને અક્ષકુમારનો વધ કર્યો એમ બહુ શક્તિસાધિપતિ રાવણ અત્યંત ખેદયુક્ત થયો. પછી તેણે પોતાના મનને શાંત કરી કોપાયમાન થઈ દેવ સમાન કાંતિવાળા પોતાના પુત્ર ઇંદ્રજિતને આજ્ઞા આપી: ‘પ્રિય પુત્ર ! તું અભવિદ્યા બહુ છે. શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, દેવો અને અસુરોને પણ શેષ ઉપબલવનાર છે, ઇંદ્રાદિ દેવતાઓમાં પણ તારું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે અને પ્રહ્લ-દેવની તપશ્ચર્યા કરીને તે પ્રહ્લાદ મેળવેલું છે. ૧૨ હે ઇંદ્રજિત ! ઇંદ્રના આશ્રયે રહેનારા યોગશ્લ-પ્રયાસ મરુદ્ગણો અને સઘળા દેવતાઓ પણ સંશ્રામમાં તારા અસ્તબળ આગળ ઊભા રહેવાને સમર્થ નથી. યુદ્ધ કરવાથી પાછો ન હોતો એવો તારા સિવાય ત્રણે લોકમાં અન્ય કોઈ નથી તેમ જ પોતાના કુલજબળથી શક્તિ, તપોબળથી શક્તિ, દેશકાળને બહુનાર અને તીવ્ર બુદ્ધિમાન પણ તું જ છે. યુદ્ધસમયે કોઈ પણ કાર્ય કરવું તારે મન હુલે નથી અને બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરીને તું સમગ્ર રાજકાર્ય કરવાને સમર્થ છે. ત્રણ લોકમાં એવો કોઈ પણ નથી, જે તારા અસ્તબળને તથા સાહજિક બળને બહુતો ન હોય. સંશ્રામ વિશે તારું અસ્તબળ, પરાક્રમ અને તપોબળ એ સઘળું મારા સરખું જ છે; તેથી ‘તું મોટા સંશ્રામમાં પણ જ્ય મેળવીશ’ એવો અને વિશ્વાસ રહે છે અને તને યુદ્ધમાં ચોકસવાથી મારા મનમાં ખેદ થતો નથી. ૨-૬

‘હે ઇંદ્રજિત ! અશોકવાટિકામાં આવેલા જોક વાનરે આપણા સર્વ કિંકર રાક્ષસોનો, જંબુમાલીનો, સાત અમાત્યપુત્રોનો, પાંચ સેનાપતિઓ અને અશ્વ, હસ્તી તથા રથથી ભરેલી મોટી સેનાનો નાશ કર્યો છે; તદુપરાંત મહોદર અને અક્ષકુમારને

પણ રણભૂમિ પર સુવાડેલા છે; પરંતુ હે શત્રુચંદ્રા રક! તારા પરાક્રમ માટે મને બેટલો વિશ્વાસ છે તેટલો તેઓ માટે ન હતો.^{૧૦} હે વીરપુત્ર! હવે તું આપણું સૈન્ય હણાયું તેને તથા જે વાનરનાં પ્રભાવ અને પરાક્રમ ભેંધને પોતાના બળનો વિચાર કર અને તારા બળને છાજે એવું પરાક્રમ કર.^{૧૧} હે અન્નધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ! તું જે વાનર હનુમાનનો પરાજય કરવા માટે જા અને પોતાના તથા શત્રુના બળનો વિચાર કરીને જેમ કરવાથી આપણી સેનાનો નાશ ન થાય તેમ કર.^{૧૨} હે વીર! આ સમયે સેના ઉપર વધુ આધાર રાખવો ચોક્કસ નથી; કેમ કે જે વાનર એકીવખતે મોટી મોટી સેનાઓનો સંહાર કરી નાખે છે. વળી જે વાનરના સંબંધમાં વ્યથે થયેલાં વજ્રાદિ^{૧૩} આસુષો પણ આ સમયે વધુ વિશ્વાસપાત્ર નથી; કેમ કે જે વાનરની ગતિ વાયુ કરતાં પણ અધિક છે. જે વાનર અગ્નિ સરખો તેજસ્વી અને અપરિમિત બળવાળો છે; તેથી શસ્ત્રો વડે તેનો વધ થશે નહિ.^{૧૪} હે ઇંદ્રજિત! આ મેં કહ્યું તે બાબતનો સંપૂર્ણ વિચાર કરી આવી પહેલું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે તું સાવધાનપણે કટિબદ્ધ થા. તું તારા ધનુષ્યના બળ ઉપર આધાર રાખીને શત્રુની સામે જા અને તને પોતાને હાનિ ન થાય એવી રીતે યુદ્ધનો આરંભ કર.^{૧૫} હે શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા પુત્ર! હું તને આવા લયકર યુદ્ધમાં મોકલું છું, તે ભેંકે પિતા-પુત્રના બંધનદારથી ભેતાં અયોગ્ય છે; પરંતુ આવી રીતે ક્ષત્રિયો માટે તેમ જ મારા જેવા રાજ-ધર્મીઓ માટે તો શ્રેષ્ઠ જ મનાયેલી છે.^{૧૬} સંગ્રામ માં જય મેળવવા ઇચ્છતા ક્ષત્રિયે અથવા રાજ-ધર્મનું સાર વર્તનારા કોઈ પણ પુરુષે અનેક શાસ્ત્રો માં તથા યુદ્ધકળામાં નિપુણતા મેળવવી જ ભેંધેલો.

પોતાના પિતા રાવણનાં વચન સાંભળીને દેવ સરખો પ્રભાવશાળી ઇંદ્રજિત ઉતાવળે તેની પ્રદ ક્ષણ કરીને સંગ્રામમાં જવા તત્પર થયો.^{૧૭,૧૮}

- જન્મ થતા જ હનુમાન સ્વને કળ માની તેને પકડવા શ્રીઓ. ત્યારે દેવતાઓ સાક્ષે સંગ્રામમાં તેને વજ્રદિ આવુનો વખતો હતો, જ્યાં તેને નાશ થયો નહિ તેથી અહીં વજ્રદિને વ્યથે કહ્યો છે.

જો સમયે સલામાં બેઠેલા તેના ઇષ્ટ મિત્રોએ તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને સંગ્રામમાં જવાના તેના ઉત્સાહને વધાર્યો. પછી પર્વણીમાં વૃદ્ધિ પામના સમુદ્રની પેઠે હર્ષમાં આવેલી કમળ સરખા નેત્ર વાળો ઇંદ્રજિત યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. અસહ્ય પરા-ક્રમવાળા ઇંદ્રજિતના રથને ગરુડ સરખા વેગવાળા અને તીક્ષ્ણ હાથવાળા ચાર સિંહો ભેડેલા હતા. તેમાં બેસીને ધનુષધારીઓ તથા અન્નવિદ્યા બળુ-નારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ઇંદ્રજિત ઉતાવળે અશોક-વાટિકા પ્રત્યે આવ્યો. ઇંદ્રજિતના ધનુષ્યને ટંકારવ તથા તેના રથની ગર્જના સાંભળીને શૂરવીર હનુમાન અત્યંત હર્ષિત થયો.^{૧૯-૨૦} સંગ્રામ-ક્રુશળ ઇંદ્રજિત તીક્ષ્ણ અણીવાળાં બાણો લઈને ઉતાવળે હનુમાન પ્રત્યે જવા લાગ્યો.^{૨૧}

અત્યંત હર્ષમાં આવેલો ઇંદ્રજિત ભ્યારે હાથમાં ધનુષ્ય-બાણ લઈને સંગ્રામમાં જવા નીકળ્યો, ત્યારે દુરો દિશાઓમાં અધિકાર છવાઈ ગયો અને સિયાળ વગેરે લયકર પ્રાણીઓ અમાંગલિક શબ્દો ઉચ્ચારવા લાગ્યાં. ઇંદ્રજિત અને હનુમાનનું યુદ્ધ ભેવા માટે આકાશમાં એકઠા થયેલા નાગો, યક્ષો, નૃપોત્તિશ્વેકમાં વિચરનારા મહર્ષિઓ, સિદ્ધો તેમ જ આકાશને આગ્રહિત કરતાં પક્ષીઓનાં ટોળાં અત્યંત આનંદમાં આવી જોયે સ્વરે મોહવા લાગ્યાં.^{૨૨,૨૩}

ઇંદ્રની પ્રતિભાચુક્રત ધ્વજવાળા રથમાં બેસીને ઉતાવળે પોતાની તરફ આવતા ઇંદ્રજિતને ભેંધ મહાબળવાન હનુમાને મોટી ગર્જના કરી અને અતિ પ્રોઠ સ્વેદપ્ર ધારણ કર્યું.^{૨૪} હનુમાનને ભેંધ ચિત્રવિચિત્ર ધનુષ્યવાળા ઇંદ્રજિતે વીજળીના સરખો નાદ કરનારું પોતાનું ધનુષ્ય જેથી ટંકારવ કર્યો. ભેતભેતામાં અત્યંત તીક્ષ્ણ વેગવાળા, મહાન બળ-વાળા, સંગ્રામમાં જરા પણ લય નહિ ધરનારા અને પરસ્પર વેરચુક્રા થયેલા પવનપુત્ર હનુમાન તથા રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિત જે બન્ને મામસામાં આવી ગયા. જે વેળા બન્ને દેવરાજ ઇંદ્ર અને અમુરના ધિપતિ બહિરાલ પરસ્પર વેરલાવથી સામા થયા હોય એમ તેઓ શોભવા લાગ્યા.^{૨૫,૨૬} અપ્રમંથ

બળવાળો કપિવર હનુમાન સંશ્રામમાં માન પામેલા અને ધનુષ્યો ધારણ કરનારા મહારથી ઇદ્રજિતના બાણના વેગને પોતાની ચતુરાઈથી ચુકાવતો અતિરક્ષમાર્ગે વિચરવા લાગ્યો. ૨૭ શત્રુપક્ષના વીર ચૌદાઓને હણનારો શૂરવીર ઇદ્રજિત લાંબી અણીવાળાં, તીક્ષ્ણ ધારવાળાં, સુવર્ણની પૂખવાળાં અને વજ્ર સરખાં વેગવાળા મજબૂત બાણો હનુમાન પર ઉપરાઉપરી મૂકવા લાગ્યો. ઇદ્રજિતના રથનો, તેણે ખેંચેલા ધનુષ્યનો તથા મુઠામાં રણવાહીનો ક્વનિ સાંભળતો કપિવર હનુમાન આકાશમાર્ગમાં ઊડતો રહી ઇદ્રજિતનું લક્ષ્ય ચુકાવવા લાગ્યો. ૨૮-૩૦ ઇદ્રજિત બચારે ધનુષ્ય પર બાણ સંધતો, ત્યારે હનુમાન તેની આગળ આવીને ઊભો રહેતો અને બાણ છોડતી વખતે પોતાની બન્ને હાથોનો પસારીને ઊડી જતો હતો. ૩૧ એ પ્રમાણે સંશ્રામ કરવામાં કુશળ અને મહાબળવાન એવા એ બન્ને જણ સર્વ જૂત-પ્રાણીઓને ભોવાળી ઉલટકા કરાવે એવું અફશુત સૂઝ કરવા લાગ્યા. ૩૨

હનુમાનને મારવાનો લાગ ઇદ્રજિતને મળતો ન હતો અને ઇદ્રજિતને હણવાનો લાગ હનુમાનને મળતો ન હતો. એવી રીતે કેવ સરખા પરાક્રમવાળા બન્ને વીરો એકબીજાને અસહ્ય થઈ પડ્યા. અમોઘ બાણોનો મારો અલાંબવા છતાં પણ કપિવર હનુમાનને અચી જતો બોઈ ઇદ્રજિત ઘણો જ ચિંતાતુર થયો. તે એકાગ્રચિત્તે વિચાર કરવા લાગ્યો. ૩૩, ૩૪ વિચાર કરતા તેને જણાયું : 'આ વાનર અસ્ત્ર-શસ્ત્રોથી મરે એમ નથી, માટે એને છવતો જ પકડી લેવો બોઈએ; પણ રે, એ શી રીતે બની શકે ?' ૩૫

અશ્વવિદ્યાનાં તારવોને બાણનારા અને અત્યંત તેજવાળા મહાબાહુ ઇદ્રજિતે 'હનુમાન કોઈ પણ અસ્ત્ર-શસ્ત્રથી મરશે નહિ' એમ વિચારીને તેને છવતો બાંધી લેવા પ્રહ્લાસ અડાબું અને તે વડે હનુમાનને બાંધી લીધો. ૩૬, ૩૭ ઇદ્રજિતે મૂકેલા પ્રહ્લાસના પાશથી જ બાંધીને નિશ્ચેષ્ટ થયેલો હનુમાન પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ૩૮ હનુમાને બાણ :

'હું પ્રહ્લાસથી બંધાયે છું,' પ્રહ્લદેવે હનુમાનને વરદાન આપેલું હોવાથી પ્રહ્લાસથી બંધાવા છતાં તે જરા પણ પીડા પામ્યો નહિ; બલકે પોતાના પર પ્રહ્લદેવનો અતુલક થયો એમ તે માનવા લાગ્યો. ૩૯ એ પ્રહ્લાસ અનેક મત્રો વડે અભિમંત્રિત કરેલું હતું. એ સમયે કપિવર હનુમાનને વિચાર આવ્યો કે, પૂરે પ્રહ્લદેવે 'હે હનુમાન! મારા અસ્ત્રથી તારે થોડી વાર બંધાવું બોઈશે,' એમ કહેલું છે; એટલે આ અસ્ત્રથી તુરતમા જ છૂટી જવાને હું સમર્થ નથી. પ્રહ્લદેવના આ વચનને મારે માન્ય કરવું જ બોઈએ. ૪૦, ૪૧ એ પ્રમાણે પ્રહ્લાસની શક્તિ, પ્રહ્લદેવનું વચન અને તેમાંથી છૂટી જવાનું પોતાનું સામર્થ્ય, એ સર્વનો વિચાર કરીને કપિવર હનુમાન અસખંધનમાં પડી રહ્યો. ૪૨

હનુમાને વિચાર કર્યો : 'હું પ્રહ્લાસથી બંધાયેલો છું, છતાં મને તેનાથી કશી પીડા થતી નથી; કેમ કે પિતામહ પ્રહ્લા, દેવરાજ ઇદ્ર અને વાયુ, એ ત્રણે દેવોથી હું રક્ષિત છું.' ૪૩ વળી રાક્ષસોને હાથે પકડાવામાં મારો મોટો લાભ રહેલો છે. હું ધારું છું કે રાક્ષસરાજ રાવણની સાથે વાતચીત કરવાનો મને પ્રસંગ મળશે; માટે રાક્ષસો મને ભલે બાંધી લે. ૪૪ આ પ્રમાણે વિચાર કરી મહાબળવાન હનુમાન નિશ્ચેષ્ટ થઈને પડ્યો; એટલે રાક્ષસો તુરત જ તેની પાસે દોડી આવ્યા અને તેને બળાત્કારે બાંધીને પીડવા લાગ્યા. રાક્ષસોનો તિરસ્કાર સાંભળી હનુમાન વારંવાર ગર્જના કરવા લાગ્યો. ૪૫

શત્રુદમન હનુમાનને નિશ્ચેષ્ટ થયેલો બોઈને રાક્ષસો તેને વૃક્ષોની છાલ તથા શબ્દનાં દોરસ વતી બાંધવા લાગ્યા. ૪૬ મહાવીર હનુમાન 'મામ થવાથી મને રાક્ષસોના રાજ રાવણને સમાચર થયે' એવું વિચારીને બંધાયો અને રાક્ષસોના તિરસ્કારોને સાળી રહ્યો. ૪૭ રાક્ષસોએ હનુમાનને શબ્દનાં દોરસ વડે બાંધ્યો કે તુરત જ તેનું પ્રહ્લા અતુ બંધન છૂટી ગયું; કેમ કે અન્ય બંધન બાંધ્યા પછી મંત્રિત અશ્તુ બંધન છૂટી જાય છે. ૪૮

પ્રહ્લાસનું બંધન છૂટી જવા છતાં હંતુમાન રાજાનાં દોરડાંથી બંધાયેલો. એ સમયે ઇશ્વરજિત ચિંતાતુર થયો અને વિચાર કરવા લાગ્યો : 'અરે, આ રાક્ષસોએ અક્ષિમંત્રિત કરેલા પ્રહ્લાસની શક્તિનો કંઈ પણ વિચાર ન કરતાં વધુ જ અથોડાં કાંઈ કયું'. અરે, પ્રહ્લાસનું બંધન છૂટવાથી હવે હંતુમાન ઉપર બીજું જોઈએ અજ આલશે નહિ ! હાથ ! હાથમાં અને સર્વ સંશયમાં આવી પડ્યા છીએ. ૧૪૬,૫૦

હંતુમાન દોરડાં વળી બંધાયો અને તેનું પ્રહ્લાસનું બંધન છૂટી ગયું, છતાં તે બંધે કયું જો બંધોતો જ નથી એમ પડી રહ્યો. પછી હંતુમાનના શરીર પર ઠાળ જેવી સુષ્ટિઓના પ્રહાર કરતા કૂર રાક્ષસો તેને રાક્ષસરાજ રાવણની પાસે ઘસડી ગયા. ૧૧,૫૨ સભામાં જઈને ઇશ્વરજિતે પ્રહ્લાસથી સુક્રા થયેલા અને દોરડાંથી બંધાયેલા હંતુમાનનાં રાક્ષસરાજ રાવણને તથા તેની સભામાં બેઠેલા બીજા સર્વ રાક્ષસોને દર્શન કરાવ્યા. ૫૪ રાક્ષસોએ મહોન્મત હાથીની પેઠે બાંધી આવેલા હંતુમાનને રાવણની આગળ રજા કર્યો. ૫૪ જો વેળા 'આ કોણ છે ? કોનો પુત્ર છે ? કયાંથી આવ્યો છે ? એને કોનો આશ્રય છે ? એ અહીં શા માટે આવ્યો છે ?' એ સંબંધી રાક્ષસોમાં ધરધર વાતો થવા લાગી. ૫૫ રાવણની-સભામાં બેઠેલા કેટલાક રાક્ષસો તો કોઈ અઠવાની 'અરે, એને મારી નાખો, બાળી મૂકો, ખાઈબાળો,' એમ જોલવા લાગ્યા. ૫૬ બંધનમાં પડેલા મહાત્મા હંતુમાને ચોમેર દષ્ટિ કરી બેસ્યો, તો કેટલાક વૃદ્ધ સેવકોને રાવણના પગ પાસે બેઠેલા દીકા અને અમૂલ્ય રત્નોથી શણગારેલું તેનું રમણીય રાજસૂત્ર પણ લીધું. ૫૭ જો વેળા મહાતેજસ્વી રાવણ રાક્ષસોથી આતેમ ખેંચાતા હંતુમાનને બેલા લાગ્યો. ૫૮ અને કપિવર હંતુમાન પણ સૂર્યની પેઠે પ્રકાશતા અને તેજ તથા બળથી શોભતા રાવણને નીરખવા લાગ્યો. ૫૯

હંતુમાનને બેળા પછી બેનાં નેત્ર કોધને લીધે લાલ થયાં હતાં એવા રાવણે કુટ્રીન તથા ઉત્તમ

આચરણવાળા અને પોતાની પાસે બેઠેલા પોતાના સુખ્ય મંત્રીઓને આજ્ઞા કરી : 'તમે આ વાનરને પૂછી બુઝો કે તે કોણ છે અને તેને અહીં આવવાનું શું કારણ છે ?' રાવણની આજ્ઞાથી બ્યારે મંત્રીઓએ તેને અત્યુક્તે સમજી પૂછ્યું ત્યારે હંતુમાને ઉત્તર આપ્યો : 'હું વાનરોના રાજ સુગ્રીવનો ફૂત છું અને તેની આજ્ઞાથી અહીં આવેલો છું. ૧૧૦,૧૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિષ્ણૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુંદરકાંડમાં ૪૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૯ મો

રાજસભામાં હંતુમાન-રાવણનો પ્રભાવ

તતઃ સ કર્મણા તત્પ વિસ્મિતો ભીમવિક્રમઃ ।

હનુમાન્નોષ્ઠાત્રાણો રક્ષોષિપમવેક્ષત ॥ ૧ ॥

રાવણનું દુરાચરણ સાંભળી આવવાથી કોધને લીધે બેના નેત્ર લાલ થયાં હતાં અને ઇશ્વરજિતના પરાક્રમથી વિસ્મય પામ્યો હતો, તે બપોરે પરાક્રમવાળો હંતુમાન રાક્ષસરાજ રાવણનો સાક્ષ્યે બેલા લાગ્યો. ૧

મહાતેજસ્વી રાવણ મણિસુક્રતા જડેલા બીંધા સુવર્ણના સુકુટથી શોભતો હતો. ૨ બંધે મન વડે જ નિમોણે કયાં હોય એવા મોંઘા મૂલ્યના હીરા વગેરે રત્નોથી જડેલા સુવર્ણના અલંકારો તેણે ધારણ કર્યા હતા. ૩ તેણે કિંમતી રેશમી વસ્ત્ર પહેર્યાં હતાં. શરીર પર રક્ત ચંદનનો લેપ કર્યો હતો અને કેસર, કસ્તૂરી વગેરેથી મિશ્રિત ચંદન અચ્ચુ હતા. ૪ રાતાં અને બિહામણાં નેત્રોથી તે વિચિત્ર દેખાતો હતો. તેની અળકતી અને લાળી હંતવ્યકિતઓ પર લાંબા હોઠ આવી રહ્યા હતા. ૫ જેમ મંદર પર્વત અનેક સુવેળી ભરેલાં પોતાનાં શિખરોથી શોભે, તેમ મહાતેજસ્વી રાવણ પોતાનાં દશ મસ્તકોથી શોભતો હતો. ૬ તે કાચગના પર્વત જેવો દેખાતો હતો. તેના વક્ત્રસ્થળ પર સુંદર હાર શોભતો હતો અને પૂર્ણચંદ્ર સરખા પ્રકાશવાળા સુખને લીધે તે ભ્રમતા સૂર્ય સહિત મેઘમંડળ જેવો દેખાતો હતો. ૭ સુવર્ણના બાબુબંધવાળા

અને પ્રકાશમાન પોંચીઓને ધારણ કરનાર રાવણના હાથ પાંચ કૂણાવાળા સર્પોના જેવા દેખાતા હતા. એ રાવણ સુદર બિછાનાં બિછાવેલા અને રત્નોથી જડેલા ઊંચા સ્ફટિકના આસન પર બેઠેલો હતો. તેની આબુખાબુ ઊભેલી અલંકાર સજેલી ઉત્તમ સ્ત્રીઓ હાથમાં આમર લઈ તેના ઉપર ઢોળી રહી હતી.^{૮-૧૦} દુધર, પ્રહસ્ત, મહાપાશ્વ અને નિકુંભ એ ચાર મંત્રીઓ કે જેઓ મંત્રના તત્ત્વને જાણનારા હતા, તેઓથી એ અભિમાની રાવણ વીંટાયેલો હતો. તે જાણે ચાર સમુદ્રોથી વીંટાયેલું ભૂમંડળ હોય એવો શોભતો હતો.^{૧૧,૧૨} દેવતાઓ જેમ ઇંદ્રની ઉપાસના કરે, તેમ મંત્રતત્ત્વને જાણનારા અને લાંબી દષ્ટિવાળા બીજા પણ કેટલાક મંત્રીઓ તેની ઉપાસના કરતા હતા.^{૧૩}

સેરુ પર્વતના શિખર ઉપર રહેલા જળપૂજી મેઘની પેઠે ઊંચા આસન પર બેઠેલા અત્યંત તેજસ્વી રાવણને હંતુમાને ભેળો. ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસોથી પીઠાવા છતાં પણ અતિ વિરમ્ય પામેલો હંતુમાન રાવણને સ્થિર દષ્ટિથી ભેવા લાગ્યો.^{૧૪,૧૫} રાવણની કાંતિ બોધને તેના તેજથી મોહિત થયેલો કપિવર હંતુમાન પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો.^{૧૬} ‘અહા, રાક્ષસોના રાજ રાવણનું શું રૂપ છે? એનું શું ધૈર્ય છે? શું એનું બળ છે? શી એની કાંતિ છે? અરે, એનામાં કેવાં ઉત્તમ લક્ષણો છે!’^{૧૭} બે આ રાવણમાં માત્ર એક અધ્રમ ન હોય, તો એ ઇંદ્ર સહિત સર્વ દેવોનો પણ રક્ષણકર્તા થઈ પડે.^{૧૮} છતાં તેનાં કૂર, નીચ તથા હોઠામાં નિહિત થયેલાં કર્મથી દેવો અને દાનવો સહિત સર્વ હોઠા ભય પામે છે.^{૧૯} આ રાવણ આખા જગતનો પ્રલય કરવા ધારે, તો તે તેમ કરવાને પણ સમર્થ છે.’

અમાય તેજવાળા રાક્ષસરાજ રાવણનો પ્રભાવ બોધને યુદ્ધિમાન હંતુમાને એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના વિચાર કર્યા.^{૨૦}

—સ્ત્રી શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૪૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૦ મો

રાજસભામાં હંતુમાન-પ્રહસ્તનો

પ્રશ્ન-ઉં કોણ છે?

વસુકીશ્વર મહાવાહુઃ પિત્તાર્ષં પુરતઃ સ્થિતમ્ ।

રોષેણ મહતાવિષ્ણો રાવણો લોકરાવણઃ ॥ ૧ ॥

પોતાની આગળ બિલેલા પીળાં નેત્રોવાળા તેજસ્વી હંતુમાનને બોધને સર્વ હોઠાને રક્ષાનારો રાવણ અત્યંત ક્રોધે ભરાયો. પોતાના મનમાં શંકિત થઈને તે વિચારવા લાગ્યો : ‘અરે, મેં પૂર્વે જેની મરકરી કરી હતી અને જેણે મને શાપ આપ્યો હતો, તે મહાસમર્થ સાક્ષાત્ નંદી તો આ વાનરરૂપે અહીં નહિ આવ્યો હોય? અથવા તો બહિરાબનો પુત્ર બાણાસુર તો આ રૂપે અહીં નહિ આવ્યો હોય?’^{૧-૩}

પછી કોબને લીધે જેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં, એવા રાવણે પોતાના મુખ્ય મંત્રી પ્રહસ્ત પ્રત્યે સમયને અતુસરતું ઉત્તમ અર્થવાણું વચન કહ્યું.^૪ ‘હે પ્રહસ્ત! તું આ દુરાત્મા વાનરને પૂછ કે તે ક્યાંથી આવ્યો છે? શા માટે આવ્યો છે? અને આપણી અશોકવાટિકાને ઉજાડ કરવામાં તથા રાક્ષસોને મારવામાં એનો શો અર્થ સમાયેલો છે?’ જેનું કોઈથી પણ આક્રમણ ન થઈ શકે એવી આ લંકાનગરીમા આવવાનું તેમ જ રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું એને શું પ્રયોજન છે, એ સમજી તું આ દુર્મતિયાને પૂછ.’^૫

રાવણની આજ્ઞા થતાં પ્રહસ્ત મંત્રીએ હંતુમાન પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે વાનર! તું શાંત થા, તારું સહુ થશે. તારે જરા પણ ભય ધરવો નહિ. હે વાનર, બે તને આ રાવણરાયની નગરીમાં ઇંદ્રે મોકલ્યો હોય તો તે અરેખરૂં કહે. હે લાઈ! તને ફરીથી પણ કહું છું કે, તારે જરાયે ડગ્ગું નહિ, તને અમે છોડી મૂકીશું.’^{૭-૮} બે તું કુબેર, યમ કિંવા વરુણનો શુભ દૂત હોય અને વાનરનો વેપ ધરીને અહીં આવ્યો હોય, તો તે પણ યથાર્થ કહે; અથવા તો વિજય ઇંગ્રાનારા વિષ્ણુએ તને દૂત તરીકે અહીં મોકલ્યો હોય તો તે પણ સત્ય કહે.

તારું તેજ અને બળ વાનર જેવું નથી; માત્ર તારો હિપરનો વેષ જ વાનર જેવો છે. હે વાનર! જો તું ખરેખર કહીશ, તો તને આજે જ છૂટો કરવામાં આવશે અને જો જૂઠું બોલીશ તો જીવવું દુર્લભ થઈ પડશે. ૧૧-૧૨ તારે અહીં આવવાનું જે કારણ હોય તે તું કહી દે.’

પ્રસ્તુત વચન સાંભળી હંતુમાને રાવણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસેન્દ્ર! હું ઇન્દ્રનો, યમનો કે વરુણનો ફત નથી, તેમ જ વિષ્ણુ કિંવા કુબેરની સાથે મારે મૈત્રી નથી કે જેથી તેઓએ મને અહીં મોકલ્યો હોય. ૧૨, ૧૩ હું વાનરજાતિમાં જન્મેલો માત્ર વાનર જ છું. હું રાક્ષસરાજના જોટલે કે તારાં હથેન માટે અહીં આવ્યો છું. ‘મને રાવણનું હથેન થવું ઘણું જ દુર્લભ છે’ એમ વિચારીને મેં તારાં હથેન માટે તારી અશોકવાટિકા છાંંગી નાખી. જ્યારે બળવાન રાક્ષસો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યા, ત્યારે મારા દેહનું રક્ષણ કરવા અર્થે મેં તેઓનો સંહાર કર્યો. કેવો, અસુરો કે અન્ય કોઈ પણ મને અશ કિંવા પાશ વડે બાંધી શકે એમ નથી. હું જે બ્રહ્માજીથી બંધાયો છું તે તો મને તેમ થવા માટે બ્રહ્મદેવનું વરદાન મળેલું છે. વળી ઘણું કરીને તો તને જોવાની ઇચ્છાથી જ મેં બ્રહ્માજીને માન્ય કયું છે. ૧૪-૧૭ હું બ્રહ્માજીથી યુક્ત થયો હતો, છતાં રાક્ષસો મને બધિલાની પેઠે જ તારી પાસે લઈ આવ્યા છે. હું રામ-અન્દ્રના કોઈ એક કાથ માટે તારી પાસે આવ્યો છું. ૧૮ હે રાજન્! તું મને અમાપ તેજવાળા રઘુવીરનો ફત બાણ અને મારું હિતકર વચન સાંભળ. ૧૯

શ્રી બીવાદ્ભાઈ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિતમાનસ સુદર્શનમાં ૫૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૧ મો

રાજસભામાં હંતુમાન-રાવણને શિખામણ-રામ સાથે વેર કર મા

તે સમીક્ષ્ય મહાસત્ત્વં સત્ત્વવાન્દરિસત્ત્મઃ ।

નાક્યમયથેવદત્ત્યપ્રસ્તુમાચ દર્શાનમ્ ॥ ૧ ॥

મહાબળવાન રાવણને જોઈ જરા પણ નહિ

બલરાયેલો પરાક્રમી હંતુમાન રાવણ પ્રત્યે અર્થ-યુક્ત વચનો કહેવા લાગ્યો. ૧

‘હે રાક્ષસેન્દ્ર! કપિરાજ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી હું તારી પાસે આવ્યો છું. તારા બાઈ સુગ્રીવે તારું કુખળ પુછાવ્યું છે. ૨ હે રાજન્! તારા ભાઈ મહાત્મા સુગ્રીવે તારા પર જે સંદેશો કહાવ્યો છે તે તું મારા મુખથી સાંભળ. સુગ્રીવને સંદેશો ધર્મ તથા અર્થથી યુક્ત છે અને આ લોક તેમ જ પરલોકમાં હિત કરનારો છે. ૩ હે રાવણ! અયોધ્યાનગરીમાં રથ, હાથી તથા ઘોડા બગેરેની સમૃદ્ધિવાળા અને ઇન્દ્ર સરખી કાંતિવાળા ‘હથરથ’ નામના રાજા હતા. તે રાજા પિતા જેમ પુત્રનું પાલન કરે, તેમ પ્રભુનું પાલન કરતા હતા. તેના ‘રામચન્દ્ર’ નામે બ્યેધ પુત્ર છે. મહાતેજસ્વી અને ધર્મમાર્ગને અનુસરનારા તે મહાબાહુ રામચન્દ્ર પોતાના પિતાનું વચન પાળવાને વનવાસે નીકળ્યા છે અને પોતાના બાઈ લક્ષ્મણ તથા પત્ની સીતા સહિત હંડકારવધમાં આવીને વસ્યા છે. ૪-૬ તેમનાં પત્ની સીતા મહાત્મા જનકરાજનાં પુત્રી છે. તે સીતા જનસ્થાનમાં જોવાઈ ગયાં છે. ૭ તેની શોધ કરતા કરતા જો બને રાજપુત્રો જ્યારે ઋષ્યમૂક પર્વત પર આવ્યા, ત્યારે તેઓને સુગ્રીવની સાથે મૈત્રી થઈ. ૮ એ સમયે સુગ્રીવે રામચન્દ્રને સીતાની શોધ કરી આપવા વચન આપ્યું અને રામચન્દ્રે સુગ્રીવને કિષ્કિંધાનું રાજ્ય અપાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. પછી યુદ્ધમાં વાલીને હણીને શ્રીમાન રામચન્દ્રે કિષ્કિંધાની ગાદી પર સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક કર્યો અને તેને રીંછો તથા વાનરોનો રાજા બનાવ્યો. હે રાવણ! વાનરોના રાજા વાલીને તો તું પ્રથમથી જ જોળણે છે. જો મહાસમર્થ વાલીને રામચન્દ્રે એક બાણથી જ માર્યો છે. ૯-૧૧

‘હે રાવણ! વાનરરાજ્યને પ્રાપ્ત થયેલો સુગ્રીવ પોતાની પ્રતિજ્ઞા સત્ય કરવા માટે હવે સીતાની શોધમાં રોકાયો છે. તેણે અસંખ્યાત વાનરોને

જે અહીં સુગ્રીવને રાવણનો બાઈ કહીને મહાબન્દુ હંતુમાને રાવણને જણાવ્યું કે, સુગ્રીવ તારા પ્રત્યે બાઈ જેટલી મીતિ ધરાવે છે, માટે તું તેણે કહાવેલો સંદેશો સાંભળીને તે પ્રમાણે કર

સીતાની શોધ કરવા માટે સર્વ દિશાઓમાં ચોકસવા છે. સુગ્રીવની આજ્ઞા પામેલા સેંકડો, હજાર અને લાખો વાનરો આકાશ, પાતાળ અને પીઠ સર્વ દિશાઓમાં સીતાની શોધ કરતા ફરે છે. ^{૧૨, ૧૩} એ સર્વ વાનરો મહાન બળવાળા છે અને તેઓની ગતિ ક્યાંય પણ રોકાતી નથી. તેમાંના કેટલાક ગરુડના સરખા વેગ તથા બળવાળા છે; તેમ જ કેટલાક વાયુની જેમ ઉતાવળે ચાલનારા છે. ^{૧૪} તેઓમાંનો 'હનુમાન' નામનો વાનર હું છું. હું વાયુનો ઔરસ પુત્ર છું. સીતાની શોધ કરવા માટે સૌ ચોખ્ખોનો સમુદ્ર ઓળંગીને હું તારાં દર્શન કરવાને અહીં આવ્યો છું. તારા ઘરમાં સર્વત્ર શોધ કરતાં મને સીતાનાં દર્શન થયાં છે. ^{૧૫, ૧૬}

'હે મહાબુદ્ધિમાન રાવણ! તું ધર્મ તથા અર્થ સારી રીતે બજાવનાર છે તેમ જ તે ઉત્તમ તપોબળે કરીને સંપત્તિ પણ ઘણી મેળવેલી છે; માટે હે રાવણ! પરમીને શક્તિ રાખવી એ તને ઘટતું નથી. ^{૧૭} તારા બેવા બુદ્ધિશાળી પુરુષો આવાં ધર્મવિરુદ્ધ અને સમૂળ હાનિ કરનારાં હું; ખરે કાર્યોમાં કદી પણ પ્રવૃત્ત થતા નથી. ^{૧૮}

'હે રાક્ષસાધિપ! રામચંદ્રના નાના ભાઈ લક્ષ્મણે રામચંદ્રની ઇચ્છાને અનુસરીને કોષપૂર્વક મૂકેલાં બાણોની સાથે ટકવાને દેવતાઓ કિંવા અસુરોમાં કોણ સમર્થ છે? ^{૧૯} હે રાવણ! આખા ત્રેલોક્યમાં એવો કોઈ પણ નથી કે જે રામચંદ્રનું અપ્રિય કરીને સુખી રહે! ^{૨૦} માટે હે નરશાર્દૂલ! મારું વચન કે જે ધર્મ તથા અર્થને અનુસરનારું અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન, એ ત્રણે કાળને વિષે હિત કરનારું છે, તેને માન્ય કરીને તું સીતા રામચંદ્રને પાછાં આપ. ^{૨૧} હે રાવણ! મેં અહીંયાં સીતાને જોયા છે, એથી હું ઉન્નવળ થયા પામ્યો છું.'

'હવે સીતાને પાછાં લઈ જવાને શ્રીમાન રામચંદ્ર સમર્થ છે. ^{૨૨} હે રાવણ! તારે ઘેર રહેલાં સાધ્વી સીતા નિરંતર શોક કરતાં મારા બેવામાં આવ્યાં છે. એ સીતા ઘરમાં ભરાઈ પડેલી પાંચ દૃષ્ટાવાળી નાગણ્ય બેવાં છે; તેને તું હજી સુધી બાણુંતો નથી. જેમ વિષયુક્ત અસ તીવ્ર પાત્થન-

શક્તિવાળા પુરુષને પણ પથડું નથી, તેમ સીતા દેવતાઓ કે અસુરોને પણ પથે તેમ નથી. ^{૨૩, ૨૪}

'હે રાક્ષસરાજ! તે તપશ્ચર્યો કરી ને ઉત્તમ ઐશ્વર્ય અને લાંબું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, તેનો આવી રીતે પરમીના સંગ્રહ પાપથી નાશ કરવો ચોખ્ખો નથી. ^{૨૫} 'મારી પાસે તપશ્ચર્યાનું બળ હોવાથી દેવતાઓ અને અસુરોથી પણ મારો વધ થઈ શકે એમ નથી,' એવું જે તું માને છે તેનું મૂળ ધર્મ જ છે.

'હે રાક્ષસરાજ! સુગ્રીવ એ કાંઈ દેવ, યક્ષ, અસુર કિંવા રાક્ષસ નથી. તે વાનરોનો રાજા છે અને રામચંદ્ર એ એક મનુષ્ય છે. તે વરદાન માગતી વેળા મનુષ્યોને ગણકાયાં નથી, પણ હવે તું તારા પ્રાણને શી રીતે બચાવી શકીશ? ^{૨૬, ૨૭} અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પુરુષને તેણે પૂર્વે કરેલા સંકર્મનું ફળ પણ મળતું નથી; પરંતુ અધર્મનું જ ફળ મળે છે. હા, બે ઘણો મોટો ધર્મ કરે તો સ્વલ્પ અધર્મનો નાશ થાય ખરો. ^{૨૮} હે રાવણ! તને આ ઐશ્વર્યાદિ જે કાંઈ મળેલું છે તે સઘળું પ્રથમ કરેલા ધર્મનું જ ફળ છે અને તે હવે જે અધર્મ આદર્યો છે, તેનું ફળ તુરંતમાં જ તને મળશે. ^{૨૯} હે રાવણ! જનસ્થાનમાંના યૌદ્ધ હજાર રાક્ષસોનો સંહાર થયો. વાલી સરખા પરાક્રમીને પણ વધ થયો અને રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવની સૈની થઈ, એ વૃત્તાંત તારા બજાવવામાં આવ્યું, તો હવે તું પોતાનું હિત વિચારી બે. ^{૩૦} હે રાવણ!

હું એકલો જ રથ, હસ્તી અને અશ્વોથી ભરેલી આખી લંકાનગરીનો નાશ કરવા સમર્થ છું; પરંતુ લાચાર છું કે મારા સ્વામી રામચંદ્રની મને આજ્ઞા નથી. ^{૩૧} મહાબળવાન રામચંદ્રે રીંછો અને વાનરોની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે કે જેણે સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે મારા યત્નનો હું તેના ફળ સહિત સંહાર કરીશ. ^{૩૨} હે રાવણ! રામચંદ્રનો અપકાર કરનારો સાક્ષાત્ દેવરાજ ધર્મ હોય તો તે પણ સુખે રહી શકતો નથી, તો પછી તારા બેવાનું તે શું ગણ્યું? હે રાક્ષસેન્દ્ર! તું બેને 'સીતા' એવા નામથી ઓળખે છે અને બે સીતા તારે ઘેર રહેલાં છે, તેને તું સઘળી લંકાને ઉન્નવ

કરનાર સાક્ષાત્ કાળરાત્રિ બાણ. હે હેય ! તું તારા પોતાના હાથે જ સીતારૂપી કાળપાશ કે જેને તે તારા હાથે કરીને જ તારા કંઠમાં નાખ્યો છે, તેને કાઢી નાખ અને પોતાના હિતનો વિચાર કર. તું નિશ્ચય બાણજે કે મહાસતી સીતાના તેજસ્વ અગ્નિથી ધૂંધવાઈ રહેલી અને રામચંદ્રના કેપરૂપ વાસુથી ભડકાડાટ સળગી ઊઠેલી તારી આ લંકાનગરી હવે થોડા સમયમાં જ મોટી મોટી અટારીઓ અને શેરીઓ સહિત ભસ્મી-ભૂત થશે. ૩૩-૩૧

‘હે રાવણ ! હું તને સ્નેહપૂર્વકે કહું છું કે તું તારા મિત્રોના, મંત્રીઓના, સર્ગાવહાલોઓના, ભાઈઓના, પુત્રોના, હિતેષ્ઠ સુહૃદોના, અનેક જાતના વેશવોના, સ્ત્રીઓના અને તારી આખી લંકાનો નાશ ન કરાવ. ૩૭ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હું કે જે વાનરજાતિનો અને રામચંદ્રનો સેવક છું તેનું વચન તું સાંભળ. ૩૮ મહાપ્રશસ્તી રામચંદ્રજી સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ સહિત આખા ત્રેલોક્યનો નાશ કરી તેને પુનઃ ઉત્પન્ન કરવાને શક્તિમાન છે. ૩૯ હે રાવણ ! દેવોમાં, અસુરોમાં, રાબજોમાં, યક્ષોમાં, રાક્ષસોમાં, સર્પોમાં, વિદ્યાધરોમાં, ગંધર્વોમાં, મૃગાદિ વનચર પ્રાણીઓમાં, સિદ્ધોમાં, કિન્નરોમાં, પક્ષીઓમાં, સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓમાં અને આખા ભૂમંડળમાં કોઈ પણ જોવો સમર્થ નથી. ૪૦, ૪૧ કે જે વિષ્ણુ સરખા પરાક્રમી રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા ઊલો રહી શકે ! હે રાવણ ! સર્વ લોકના ધર્મર અને રાબજોમાં સિંહ સરખા રામચંદ્રનું અપ્રિય કરીને છની શકવું જોઈએ જ છે. ૪૨ હે રાક્ષસરાજ ! ત્રિલોકના નાશ જોવા રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધમાં ઊભા રહેવાને દેવો, દેવો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, નાગો અને યક્ષો પણ સમર્થ નથી. ૪૩ અરે, રણકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જો રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધમાં ઊભા રહેવાને સાક્ષાત્ ચતુર્ભુજ બ્રહ્મદેવ, ત્રિનેત્ર રુદ્ર, કૃષ્ણ તથા ઇન્દ્ર પણ સમર્થ નથી. ૪૪

નિર્ભયપણે ભોલતા કપિવર હનુમાનનાં સંસ્થાપથી ભરેલાં ખરડું પોતાને અપ્રિય લાગતાં

વચનો સાંભળીને કોધને લીધે જેની આંખો ફરી. અઈહતી, જોવા અમિત પરાક્રમી રાવણે હનુમાનનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી. ૪૫

પ્રતિ શ્રીવાસ્ત્વોક્તિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુલકંઠમાં ૫૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પરમેશ્વર

રાવણનો કેપ-વિલીપણની શિખામણ-હૃતનો વધ થાય નહિ

સ તસ્ય વચનં શ્રુત્વા વાનરસ્ય મહાત્મનઃ ।

આજ્ઞાપયદ્ધં તસ્ય રાવણઃ ક્રોધસૂચિતઃ ॥ ૧ ॥

કપિવર હનુમાનનાં વચન સાંભળી કેપાચ-માન થયેલા રાવણે તેનો વધ કરવાની પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી. ૧ ‘હું દૂતકાર્ય કરવા માટે લંકામાં આવ્યો છું,’ જોમ હનુમાને યથાર્થ કહ્યું, છતાં રાવણે તેનો વધ કરવાની આજ્ઞા કરી. જો જોઈને સલામા બેઠેલા વિલીપણને રાવણની જો અધર્મયુક્ત આજ્ઞા રુચી નહિ. ૨ કેપાચમાન થયેલા રાક્ષસોના રાબ રાવણને દૂતવધ કરવાના નિંદક કર્મમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જોઈને કાર્યકુશળ વિલીપણ ‘હવે શું કરવું થોડું છે ?’ જોનો પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો. ૩ થોડીક વાર વિચાર કર્યો પછી શત્રુઓને છતનારા અને વાઙ્મય ભોલવામાં કુશળ જોવા વિલીપણે પોતાના પૂજ્ય વડીલખંધુ રાવણ પ્રત્યે નમ્રતાયુક્ત વચન કહેવા માંડ્યાં. ૪

વિલીપણે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસેન્દ્ર ! ક્ષમા કર, કોધનો ત્યાગ કરી શાંત થા અને મારું વચન સાંભળ. હે રાબ ! કાર્યકાર્યના વિવેકવાળા શ્રેષ્ઠ રાબજો શત્રુ તરફથી આવેલા દૂતનો કદી પણ વધ કરતા નથી. ૫ હે વીર ! દૂત તરીકે આવેલા આ વાનરનો વધ કરવો જો કાર્ય ધર્મથી વિરુદ્ધ છે અને લોકોમાં પણ નિંદાપાત્ર છે. ૬ હે રાવણ ! તું ધર્મને બાણનારો અને પરાધર્મવેદી છે. તારા જેવા પુદ્ગિમાન પુરુષો પણ બ્યારે આમ જોકા-જોક કોધને વશ થઈ જશે, ત્યારે તો શાઓ બાણી-ને પંડિત થઈ જો કેવળ શ્રમ જ ગણાયે; માટે હે શત્રુઓને હણનાર ! હે મહાપરાક્રમી રક્ષિસ-

રાજા ! શાંત થા અને યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરી શાસ્ત્રમાં ફૂત માટે બેઠું કહેલો હોય, તે જ હું આ વાનરને આપ. ^{૧૭,૮}

વિલીપણું વચન સાંભળી અત્યંત ક્રોધાગ્રસ્ત થયેલો રાવણ જોલ્યો. ^{૧૭,૧૦} 'હે શત્રુ-સૂદન ! પાપીને વધ કરવો એમાં કોઈ પણ પાપ નથી; માટે હું અવશ્ય આ પાપી વાનરનો વધ કરીશ. ^{૧૧}

ધણા દોષોથી ભરેલું અને નીચ મનુષ્ય જોલે એવું રાવણનું અધર્મયુક્ત વચન સાંભળી શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા વિલીપણે તેને હિતોપદેશ આપતા કહ્યું. ^{૧૨} 'હે હૃદયશૂન્ય ! હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તું પ્રસન્ન થા અને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત એવું મારું વચન સાંભળ. 'સ્વામીની આજ્ઞાને અનુસરનારા ફૂતો-નો કદી પણ વધ કરવો યોગ્ય નથી' એમ સત્યરુપે રુપે કહે છે. ભેદે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા આપણા 'શત્રુરૂપ આ વાનરે આપણું ધણું જ અપ્રિય કયું' છે, પરંતુ 'ફૂતનો વધ કરવો નહિ' એમ સત્યરુપે કહે છે; માટે આ વાનરનો વધ કરવો એ ધર્મ-વિરુદ્ધ અને અન્યાયભરેલું છે. અપ્રિય કરનારા ફૂત માટે શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારના હંક બતાવ્યા છે. ^{૧૩,૧૪} એવા કે નાક વગેરે કોઈ પણ અંગ ક્રોધીને વિરૂપ કરવો, ફૂટકા મારવા, મસ્તક મૂકાવવું કિંવા ઠામ દેવા અથવા તો એ સઘળી શિક્ષાઓ યોગ્યવી, આટલા હંક જ ફૂત માટે કહેલા છે; પરંતુ ફૂતનો વધ કરવાનું ક્યાંય પણ અમારા સાંભળવામાં આવ્યું નથી. ^{૧૫} ધર્મ તથા અર્થ-ને વિષે પ્રવીણ બુદ્ધિવાળો અને લાલાલાભના તત્વ-ને ભણી ચૂકેલો તારા જેવો પુરુષ એકાએક ક્રોધ-વશ કેમ જ થાય ? સત્વશાળી પુરુષે વગર વિચારે વશ કેમ જ થાય ? સત્વશાળી પુરુષે વગર વિચારે ક્રોધ કરતા નથી. હે વીર ! ધર્મ સંભંધી વાદ-વિવાદ કરવામાં, લોકવ્યવહારમાં તેમ જ શાસ્ત્રના મર્મને ભણવામાં તારા જેવો બીજો કોઈ નથી. સઘળા દેવતાઓ અને અસુરોમાં તું ઉત્તમ છે. ^{૧૬,૧૭} હે રાક્ષસરાજ ! ફૂતકાઈ કરવાને આવેલા આ વાનરનો વધ કરવામાં તને કોઈ ભતનો લાભ હોય એમ હું ભેતો નથી. જેઓએ આ

વાનરને અહીં ચોકલ્યો છે, તેઓને તારે વધ-રૂપ હંક દેવો યોગ્ય છે. આ વાનર ભલે સંભળ-હો વા ફૂટ હો; પરંતુ આપણા શત્રુઓના ચોકલવા-થી તે અહીં આવેલો છે અને શત્રુના કહેવા પ્રમાણે જ જોલે છે; કાંઈ પોતાના સ્વાર્થ માટે જોલતો નથી. હે રાજા ! આવા પરાધીન ફૂતનો વધ કરવો યોગ્ય નથી. વળી હે શત્રુઓનાં નગરો પર વિજય મેળવનારા રાવણ ! બે આ વાનરનો વધ કરવામાં આવે, તો પછી એના સરખો આકાશ-ચારી બીજો કોઈ પણ દેખાતો નથી; માટે તારે આનો વધ કરવામાં જરા પણ પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય નથી. એવો પ્રયત્ન તો તારે ઇશ્વાર દેવો માટે કરવો લે છે. ^{૧૮-૨૦} હે યુદ્ધ કરવામાં પ્રીતિ-વાળા રાજા ! આ વાનરનો વધ ધ્યા પછી એવો બીજો કોઈ પણ મારા ભવમાં આવતો નથી કે જે તારી સાથે વેર ધરનારા અને ઉદ્ધત સ્વભાવ-વાળા એ બંને રાજપુત્ર રામ-લક્ષ્મણને તારી સાથે યુદ્ધ કરવાને ભરકેરે. ^{૨૧} વળી હે રાક્ષસોને આનંદ ઉપજાવનાર ! દેવતાઓ તથા દૈત્યોથી પણ પરા-ભવ નહિ પામનાર, તેમ જ પરાક્રમ અને ઉત્સાહ-યુક્ત મનવાળા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરવાની આશા-નો તારે ભંગ કરવો યોગ્ય નથી. તારા સર્વ સૈનિકો તારું હિત ઇચ્છનારા, સુરવીર, સ્થિર ચિત્ત વાળા, ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલા, યુદ્ધ અતઃકરુણ-વાળા, શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ, યોગ્ય સમયે ક્રોધ કરનારા અને પશાર વગેરેથી સારી રીતે પાલન-પોષણ પામેલા છે. ^{૨૨,૨૩} હે રાવણ ! શત્રુઓને તારો પ્રભાવ દેખાડવા અર્થે તારા સેનાપતિ-ઓ તારી આસપાસી કેટલુંક સૈન્ય લઈને ભર-ત્યાં ભય અને એ સૂઈ રામ-લક્ષ્મણને અહીંયાં પકડી લાવે. ^{૨૪}

દેવતાઓના શત્રુ રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના નાના ભાઈ વિલીપણનાં ઉત્તમ વાક્યો સાંભળી તેમાંથી ફૂત તરીકે આવેલા આ વાનરનો વધ કરવો યોગ્ય નથી, એવો સાર અહેસુ કર્યો. ^{૨૫}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ અદ્યાત્મિકીત આલિખ્ય શ્રીરામાયણા સુદરકાંડમાં પર મો સર્ગ સપ્તમું

સર્ગ ૫૩ મો

સળગતા પુષ્ક હંતુમાન લ'કામાં ફેરો

સસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા દશગ્રીવો મહાસ્મનઃ ।

દેશકાલહિતં વાક્યં શ્રાતુસ્ત્તરમપ્રવીત્ ॥૧॥

દેશકાળને અનુસરીને કહેલાં અને હિતકારક
જોવાં પોતાના બાઈ વિશીષણનાં વચન સાંભળી
રાવણે કહ્યું : ' હે વિશીષણ ! તે' કહ્યું તે સત્ય
છે. ફતને હણવાનું કર્મ' વણું જ નિ'લ છે; માટે
આ વાનરનેા વધ નહિ કરતાં તેને બીજી કાઈ
શિક્ષા કરે.' 'વાનરને પોતાનું પૂછડું વણું
મિલ હોય છે અને તેજો પૂછડાથી શોભે છે;
માટે તમે આ વાનરના પૂછડાને શીખ બાળી મૂકો.
પછી ભલે તે બળેલા પૂછડે અહીંથી પાછો બચ.'
પૂછડું બળ્યા પછી આ વાનર બ્યારે તેના સ્વામી
પાસે જશે, ત્યારે તેનાં સગાવહાલાં, મિત્રો, બાંધવો
અને સ્નેહીજનો તેને ક્ષીન, વિરૂપ તથા કૃશ થઈ
ગયેલો જોશે.' આ પ્રમાણે વિચાર કરીને રાક્ષસરાજ
રાવણે આજ્ઞા કરી : ' આ વાનરનું પૂછડું સળ-
ગાવી રાક્ષસોની ચોક્કી સાથે તેને લ'કાનગરીમાં
ઘોટાંઝામાં અને શેરીઝામાં ફેરવો.'^{૧૪, ૧૫}

રાવણની આજ્ઞા થતાં કોપીલા અને કૂર
સ્વામીવાળા રાક્ષસો હંતુમાનના પૂછડા ઉપર બૂનાં
ફાંટાંતુટાં લૂગડાં વીંટવા લાગ્યા. રાક્ષસો હંતુ-
માનના પૂછડા પર જેમ જેમ લૂગડાં વીંટતા ગયા,
તેમ તેમ કપિવર હંતુમાન વધતો ગયો. પછી જેમ
વનમાં રહેનારા ભીલ લોકો સૂકાં કાઠ જોડકાં કરી
તેને અગ્નિ વડે સળગાવે, તેમ રાક્ષસોએ હંતુમાન
ના પૂછડા પર સારી રીતે તેલ સિંચીને તેને અગ્નિ
વડે સળગાવ્યું. બ્યારે તે ભડભડાટ સળગ્યું, ત્યારે
કોપ અને ઈર્ષ્યાથી વ્યાપ્ત ગયેલો તથા ભગતા
સૂર્ય સરખા સુખવાળો હંતુમાન ત્યાં ભિલોલા રાક્ષસો
પર પોતાનું સળગતું પૂછડું ઝાપટવા લાગ્યો. જો
જોઈ કૂર રાક્ષસોએ તેને બાંધી લીધો. ^{૧૬} હંતુમાન-
ને બાંધાયેલો જોઈને લ'કાનાં સ્ત્રી, બાળ અને
વૃદ્ધ રાક્ષસો પ્રસન્ન થયાં. જો વેળા હંતુમાને સમ-
યોચિત વિચાર કયો : ' આ રાક્ષસોએ અને બાંધ્યો

છે ખરે, પણ વાસ્તવિક રીતે તેજો મને બાંધી
રાખવા સમર્થ નથી. હું હમણાં જ મારાં બંધને
તોડી નાખીને આ સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરું
તેમ છું, પણ આત્યારે તેમ કરવું યોગ્ય નથી. ^{૧૭, ૧૮}
હું મારા સ્વામીની આજ્ઞાથી અહીં આવ્યો છું.
ભલે દુષ્ટ રાક્ષસો મને બાંધી રાખે, છતાં જોઈતું
કરવાથી કાંઈ મારા પરતું તેજોનું વેર વળે જોમ
નથી. જોકે હું યુદ્ધ કરવામાં સર્વ રાક્ષસોને પૂરે
પડું જોમ છું, તોપણ મારા સ્વામી રામચંદ્રની
પ્રીતિ માટે હાલમાં આવા બંધનને સહન કરીશ.
વળી આ બંધન સહન કરવામાં મને બીજો પણ
જોડ લાગ છે. જોકે લ'કામાં હું ફેરો છું ખરે,
પરતુ રાત્રિને વખતે અને તે પણ શુભ રીતે
ફરવાથી તેની રચના બરેાબર રીતે જોઈ શક્યો
નથી. આજે આ રાક્ષસો મને દિવસે લ'કામાં ફેર-
વશે, જોટલે લ'કાની રચના સારી પેઠે મારાથી
જોવાશે. રાક્ષસો ભલે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મને
પુનઃ બાંધે અને પૂછડું સળગાવી મને ગમે તેટલી
પીડા કરે; પરંતુ મારા મનમાં તેથી બરાથે ગ્લાનિ
થાય જોમ નથી. '

શુભ અભિપ્રાયવાળા મહાબળવાન હંતુમાનને
સાથે લઈ, રાક્ષસો લ'કાનગરીમાં ફરવા નીકળ્યા.
જો વેળા શ'ખ અને હોરી વગેરેના નાદ કરીને
તેજો ભિલોથી બોલતાં હતા : ' રાજદ્રોહ કરનારને
આવી શિક્ષા થાય છે. ^{૧૨-૧૭} કૂરકમી' રાક્ષસો
હંતુમાનને જો પ્રમાણે લ'કામાં ફેરવતા હતા, કેટ-
લાક રાક્ષસો હંતુમાનની પાછળ પાછળ ચાલતા
હતા, છતાં જરા પણ ગ્લાનિ ન પામતાં હંતુમાન
તેજોની સાથે આનંદભરે ચાલતો હતો. ^{૧૮}

રાક્ષસોની સાથે ફરતી વેળા હંતુમાને લ'કા-
નગરીની સઘળી રચના જોઈ લીધી. સાત મજલા-
વાળાં રમણીય ગૃહો, શુભ મંદિરો, મંદિરના
ઝોટલા, મોટાંમોટાં ગૃહોવાળી શેરીઓ, નાનીનાની
પોળો, ગૃહોની વચ્ચે આવેલી ગલીઓ અને બજારો
વગેરે હંતુમાનનાં જોવામાં આવ્યાં. પ્રત્યેક રાજ-
માર્ગ, ચોટાં તથા ચકલા આગળ બઈને રાક્ષસો
મોટે સાદે જોલતા હતા : ' આ શત્રુનો શુભ ફત

છે અને રાજાજાથી તેને આ શિક્ષા થાય છે.'

જ્યારે હનુમાનના પૂછડાને અગ્નિભાગ પ્રત્યક્ષિત થયો, ત્યારે બિહામણુ નેત્રવાળી કેટલીક રાક્ષસીઓએ સીતાની પાસે જઈને તેને અપ્રિય સમાચાર કહ્યા : 'હે સીતા ! તે' રાતા સુખવાળા વાનરની સાથે વાતચીત કરી હતી, તે વાનરને તેનું પૂછડું' સળગાવી લ'કામાં ફેરવે છે.'

પીતાના પ્રાણુ બંધ જોવું' રાક્ષસીઓનું ક્રૂર વચન સાંભળતાં જ સીતા શોકચરિત્ર થઈ ગયાં અને હનુમાનનું મંગળ કરવા માટે અગ્નિદેવની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં. ૧૯-૨૫ વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા અગ્નિદેવની સ્તુતિ કરતાં બોલ્યાં : 'હે અગ્નિદેવ ! જો મેં મારા પતિની ખરા સિલથી સેવા કરી હોય, ઉત્તમ તપ કર્યું' હોય અને યથાર્થ' રીતે પ્રતિવ્રતધર્મ' પાળ્યો હોય, તો તમે હનુમાનના પુત્ર ઉપર શીતળ થજો.'

સતીશિરોમણિ સીતાએ સ્તુતિ કરી, ત્યારે ભડભડાટ અગ્નિ બોલે 'હું હનુમાનને પીડા નહિ કરું', જોઈ સીતાને કહેતો જ હોય, તેમ હસિણુ-વતી' જવાળાઓ ફેંકતો બળવા લાગ્યો; તેમ જ અગ્નિનો મિત્ર અને હનુમાનનો પિતા વાણુ પણ શીતળ થઈને સીતાને સુખ થાય તેવી રીતે વાવા લાગ્યો. ૨૧-૨૮

પીતાને કશી પણ પીડા જણાતી ન હતી તે બેઈને હનુમાનને વિચાર થયો : 'આ અગ્નિ ભડ-ભડાટ સળગે છે, છતાં હું કેમ હાજતો નથી ? ૨૯ મારા પૂછડા ઉપર અગ્નિના મોટા ભડકા ભેટે છે, છતાં મને જરાયે પીડા થતી નથી; પરંતુ બલે અરફને ગોળો મૂક્યો હોય તેમ પૂછડા પર ઠંડક લાગે છે. ૩૦ હું જ્યારે સમુદ્ર જોળ'ગતો હતો, ત્યારે ભરદવામાં રામચંદ્રના પ્રભાવથી મૈનાક પર્વત મને વિશ્રાંતિ આપવા ભિલો હતો, જો મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. ૩૧ જાહો ! જ્યારે સમુદ્રે અને મૈનાક પર્વતે રામચંદ્રને અર્થે આદરભાવ દર્શાવ્યો હતો, ત્યારે આ અગ્નિ શું તેમને અર્થે આદરભાવ નહિ દર્શાવે ? મહાસતી સીતાની કથાથી, રામચંદ્રના પ્રભાવથી અને મારા પિતા વાણુની મૈત્રીથી અગ્નિ મને

બાળતો નહિ હોય ? ૩૨, ૩૩

ચોટીક વાર પછી હનુમાનના મનમાં પુનઃ પણ વિચાર આવ્યો : 'મારા સરખો બળવાન આવા નીચ રાક્ષસોના બંધનને કેમ જ સહન કરે ? મારામાં બળ છે, માટે મારે આ બંધનનો ઉપાય કરવો બેઈજો.' જોવો વિચાર કરીને કપિવર હનુમાન સઘળાં બંધન તોડી નાખી મોટી ગજના કરીને કૂધો અને રાક્ષસોની ભીંટ વિનાના તથા પર્વત-શિખર જેટલા ભિયા હરવાબળ પર ચઢી ગયો. તેણે પર્વત સમાન પ્રોઠ દેહ ધારણ કર્યો અને પછી અત્યંત સૂક્ષ્મ દેહ ધારણ કરીને બંધનમાંથી નીકળી ગયો. બંધનમાંથી નીકળ્યા બાદ તેણે પુનઃ પણ પર્વત જેવો પ્રોઠ દેહ ધારણ કર્યો અને આસ-પાસ નજર નાખી, તો હરવાબળની મોટી હોહમય ભૂંગળ તેણે બેઈ. તરત જ તેને શ્રદ્ધ કરીને મહા-બાહુ હનુમાને પીતાની સાથે ફરનાર સર્વ રાક્ષસો-નો સંહાર કર્યો. ૩૪-૩૬

સાથે આવેલા સર્વ રાક્ષસોને હણીને કપિવર હનુમાન વાર વાર લ'કા સામું જોવા લાગ્યો. સંગ્રામ-મા પ્રચંડ પરાક્રમવાળો હનુમાન જો સમયે પીતાના પૂછડે સળગતા અગ્નિની જવાળાઓને લીધે કિચ્છો-થી પ્રકાશતાં મધ્યાહ્નના સૂર્ય સરખો શોભવા લાગ્યો. ૪૦

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુ'દરકાંડના ૫૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૪ મો

હનુમાને કરેલું લ'કાકાલન

વીક્ષમાણસ્તતો લક્ષ્મી કપિઃ કૃતમનોરથઃ ।

વલ્લમાનસમુત્સાહઃ કાર્યદોષમચિન્તયત્ ॥ ૧ ॥

જેનો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે અને ઉત્સાહ વૃદ્ધિ પામ્યો છે, એવો કપિવર હનુમાન લ'કાનગરી-ને બેઈને બાકી રહેલા કાર્યનો વિચાર કરવા લાગ્યો. ૧

'મારે હવે એવું શું કરવું બાકી છે કે જે કરવાથી રાક્ષસોને અધિક સંતાપ થાય ? મેં રાવણની અશોકવાટિકા લાંગળી નાખી, અત્યંત બળ વાળા કેટલાક રાક્ષસોને પણ હણ્યા અને સેનાનો

એકાદ ભાગ યોગે કર્યો. હવે તો માન આ લ'કાને નાશ કરવો જ બાકી છે. "૨૪" એ પરિશ્રમ વેલો છે તે આ લ'કા દુર્ગને નાશ કરવાથી સફળ થશે. ૧ સારા પૂછ્યા પર બે અગ્નિ સળગી રહ્યો છે, તેને આ નગરીનાં મોટાં મોટાં મંદિરોથી તુડ કરવો ચોખ્ખું છે. ૧૧

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને વીજળી સહિત એક સરખો શોભતો હંતુમાન સળગતા પુનઃ લ'કાનાં રમણીય મંદિરો પર ફૂંકવા લાગ્યો. ૧ યોગેર દષ્ટિ કરતો હંતુમાન નિર્ભયપણે એક ઘર પરથી બીજા ઘર ઉપર અને બીજા પરથી ત્રીજા ઉપર ફૂંકવા લાગ્યો. તે રાક્ષસોનાં ઉથાનો તથા મોટાં મોટાં મહાલયો ઉપર પહોંચવા લાગ્યો. વાણી સરખા વેગવાળા બળવાન હંતુમાને પ્રથમ પ્રહરતાના મંદિર પર ચઢીને ત્યાં આગ લગાડી. ૭૮ ત્યાંથી ફરીને મહાપાર્શ્વના મંદિર ઉપર જઈ ત્યાં પહોંચી પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખી હાથ લગાડી. ૭૯ ત્યાંથી વજ્રાદ્રના મંદિર ઉપર જઈ અગ્નિ સળગાવ્યો, ત્યાંથી શુક્ર, સારણ અને ઇન્દ્ર-જિતનાં મંદિરો ઉપર જઈ તે મંદિરોને બાળી મૂક્યાં. ત્યાર પછી કવિવર હંતુમાને અનુક્રમે જ'બુ-માલી, સુમાલી, રવિમકેતુ, સૂર્યશત્રુ, હંસ્વકેશ, મહાદેવ, રામશ, યુદ્ધોન્મત, મત્ત, પ્વભલીપ, વિદ્યુન્નિહ્વ, હસ્તિમુખ, કશળ, વિશાળ, ચોખ્ખી-તાલ, કુંભકેશ, મકરાક્ષ, નર્મતક, કુંભ, નિકુંભ, યગ્નશત્રુ અને ધ્રુવશત્રુ વગેરેનાં મંદિરો બાળી મૂક્યાં. મહાતેજસ્વી હંતુમાને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા વિષી-પણું મંદિર બચાવી બીજા સર્વ રાક્ષસોનાં મોટી મોટી સમૃદ્ધિવાળાં મંદિરોમાં આગ લગાડી. ૧૦-૧૭

સર્વ રાક્ષસોનાં મંદિરો સળગાવ્યા પછી મહાપરાક્રમી હંતુમાન રાક્ષસરાજ રાવણના મહેલ પર આવ્યો. ૧૮ મેરુ અને મંદરાચળ સરખા ભીલા, નાના પ્રકારના મંઝળ પહાડો વડે શોભતા તથા અનેક બાવના રત્નોવાળા રાવણના મુખ્ય મંદિરમાં પોતાના પૂછ્યા પરના અગ્નિ વડે હાથ લગાડીને શૂરવીર હંતુમાને પ્રલયકાળના મેઘની જેમ જબ્બી

કરી. ૧૯, ૨૦ વાણીના અપાટા હાથવાથી વેગમાં આવેલો મહાસમર્થ અગ્નિ પહોંચી પ્રલયકાળના અગ્નિની જેમ વધવા લાગ્યો. ૨૧ પવનના એસલેર અપાટા આવવાને લીધે ભેતભેતામાં રાવણના આખા મહેલમાં અગ્નિની જ્વાળાઓ ફેલાઈ ગઈ. સોનાનાં બાળિયાંવાળાં, રત્નોથી જડેલાં અને સુકતા-મણિથી શોભતાં મોટાં મોટાં ભવનો બળીખળીને તૂટી પડવા લાગ્યાં. જેમ મુલ્ય ક્ષીણ થવાથી સિંહ પુરુષોનાં સ્થાનો આકાશમાંથી નીચે પડે છે, તેમ સાત-સાત માળની હવેલીઓ તૂટી પડવા લાગી.

એ સમયે પોતપોતાના મંદિરોનું રક્ષણ કરવા હોડતા અને લક્ષ્મી તથા ઉત્સાહરહિત થયેલા રાક્ષસો યુમરાણુ કરવા લાગ્યા : 'હાથ, હાથ! આ તો વાનરનું રૂપ ધરીને સાક્ષાત્ અગ્નિ જ આવેલો છે.' ૨૨-૨૪ છૂટી ગયેલા કેશવાળી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાની આસપાસ અગ્નિની જ્વાળાઓ ફરી વળવાને લીધે યુમરાણુ કરતી પોતાનાં આળેકોને લઈ હવેલીઓમાંથી નીચે પડવા લાગી. ૨૫ મોટી મોટી હવેલીઓમાંથી નીચે પડતી સ્ત્રીઓ વાહળોમાંથી પડતી વીજળીઓ સરખી શોભતી હતી. હીરા, પરવાળાં, વૈદ્ય અને ચોલી વગેરેથી શોભતાં મંદિરો બળવાને લીધે તેમાંથી પીગળીને બહાર નીકળતી કેટલીક ધાતુઓ હંતુમાનના એવામાં આવી. અગ્નિ જેમ તુલ્ય અને કાષ્ઠથી તુડ થતો નથી, તેમ કવિવર હંતુમાન રાક્ષસોને આટલું આટલું હાથ આપવા છતાં તુડ થયો નહિ અને પૃથ્વીદેવી હંતુમાને મારી નાખેલા રાક્ષસોનાં શબને ખાસ કરવાથી તુડ થઈ નહિ. ૨૭, ૨૮

પૂર્વે શંકરે જેમ ત્રિપુર બાળ્યું હતું, તેમ બળવાન હંતુમાને આખી લ'કાનગરી બાળી મૂકી. પર્વતનાં શિખરો પર વસેલી લ'કાનગરીમાં હંતુમાને મૂકેલી તીવ્ર અગ્નિ યોગેર જ્વાળાઓ ફેંકતો લોકલોક સળગવા લાગ્યો. લ'કાનાં મંદિરોમાં સળ-

* આમ વર્ણન કરવામાં કરિતો હાવ એવા સમાચેદો છે કે, સીતા પૃથ્વીમાંથી જન્મેલા હોવાથી તેમની માતા પૃથ્વી સીતાના દુઃખે પૃથ્વી થયેલી હતી, જેથી એટલા રાક્ષસોના વધથી તુડ થઈ નહિ. રા. દી.

૭ 'લ'કાનો નાશ કરવો' એટલે લ'કાનગરીનાં મહેલો બાળી-તોડી નાખી રાક્ષસોને હેરાન કરવા. *

ગેહો. રાક્ષસોનાં ધરીરરૂપી લી હોનાવાને લીધે
કુમારા વિનાની પ્રતિવક્ત્રિ બળગાઓ કે'ંદતો અને
પ્રત્યયકાળના અગ્નિ સ્વરોએ અગ્નિ વાયુની સદૃશ-
થી બને આકાશને અડકતો હોય એમ વધવા
લાગ્યો. ૨૬-૩૨ વચ્ચેના જેવા કડાકા થવાને લીધે બધે
પ્રજ્ઞાંતરે ફાટી નાખતો હોય એમ લાડલકાટ સ્વગતો
અને કરોડો સૂર્ય સરખા તેજવાળો અગ્નિ આખી
લંકાનગરીને ઘેરી વળ્યો. ૩૩ અચકર સ્વરૂપવાળો
અને કેયુડાં સરખી લાલ શિખાઓવાળો અગ્નિ
ઠેક આકાશ મુખી પહોંચી ગયો. એ વેળા સ્વગતોને
હોલવાઈ જતાં ધરોની કાળાં કમળ જેવી કુમારાની
પંક્તિ આકાશમાં રહેલા શ્યામ વાદળની પેઠે
શોભતી હતી. ૩૪

એ પ્રમાણે વૃક્ષો, શૃંગો અને પ્રાણીઓ સહિત
આખી લંકાનગરીને એકાએક સ્વગતી કીટેલી
જેઈને એકઠા થયેલા આગેવાન રાક્ષસો બોલવા
લાગ્યા : 'અરે, શું આ દેવોનેા રાજ યુદ્ધ હશે,
સાક્ષાત્ યમરાજ હશે, વરુણ હશે, વાસુદેવ હશે,
શંકરના ત્રીજા નેત્રમાંથી પ્રકટેલો અગ્નિ હશે, સૂર્ય
હશે, કુબેર હશે કે એમ હશે ? એઓમાંથી ગમે તે
હો, પરંતુ આ વાતર તો નથી જ; આ તો સાક્ષાત્
કાળ જ છે. અરે, આપણા પર કાયાયમાન થયેલા
અને મૂર્ખ હોઈને અરુનનારા અપુરુષ પ્રહસેવ તો
આ વાતરનું દુષ્કારણ કરીને નહિ આવ્યા હોય ?
અથવા તો અપાર, અવ્યકત અને અચિંત્ય એવું
વિહુલું ઉત્તરોત્તમ તેજ આપણે અંદાર કરવાને
તો નહિ આવ્યું હોય ? ૨૬-૩૮

એ વેળા રાક્ષસો, અલો, હસ્તીઓ, મુગો
અને વૃક્ષો સહિત બધાની લંકા દીન સ્વરે ગાલ
રેલન કરતી હોય એવી જણાતી હતી. આખી
લંકામાં 'હા હાત ! હા હાત ! હા કાંત ! હા મિત !
હા પ્રાણનાથ ! હા અંગ ! આમાં સવળાં પુણ્ય
પરવાણાં !' એમ ઉપદાહિયરી બોલતા રાક્ષસો અને
રાક્ષસીઓ અત્યંત લેલ રેલન કરી રહ્યાં હતાં. ૩૯
અગ્નિની ત્વાગાઓથી ઘેરાયેલી, હંડુમાનના કોથથી
પરાલવ પામેલી. એમાંના વીર પુરુષો હણઈ ગયા
હતા નથા ચોદાઓ નાસ્ત્રાજ કરતા હતા એની

એ લંકાનગરી, બધું કેઈ અધિના શાપથી બળી
જતી હોય એવી દેખાતી હતી. ૪૦

શંકરના કોથથી બળવા લાગેલી પૃથ્વીની પેઠે
લાડલકાટ સ્વગતતા અગ્નિની ત્વાગાઓવાળી અને
ભય તથા ખેદયુક્ત થયેલા રાક્ષસોથી લંકેલી લંકા-
નગરીને કપિવર હંડુમાન આનંદપૂર્વક ભેગા
લાગ્યો. ૪૧ અનેક ઉત્તમ વૃક્ષથી ભરેલી બરોડા-
વાટિકાને અત્યવ્યસ્ત કરીને, પોતાની શાનેયુદ્ધમાં
આવેલા રાક્ષસોને હણીને તથા મુવક્ત્રિય શૃંગો-
વાળી લંકાને બાળી વાસુદેવ હંડુમાન શાંત થયે
અને પોતાના મનમાં સ્થુતિસ્તુતિ સ્મરણ કરવા
લાગ્યો. ૪૨, ૪૪

મોટા બળવાળા, શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા, પવન
સરખા વેગવાળા અને સર્વ વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ એવા
વાસુદેવ હંડુમાનનું અપ્સુત પરાક્રમ જોઈને સર્વ
દેવતાઓ, મુનિવરો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સર્પો
અને બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ અત્યંત હર્ષિત થઈને
હંડુમાનની પ્રથમા કરવા લાગ્યા. ૪૩, ૪૪ શવણની
હંડુમાનની પ્રથમા કરવા લાગ્યા. ૪૫, ૪૬ શવણની
વાટિકા લાંબી નાખી, રાક્ષસોને અંદાર કરી તથા
લંકાનગરી બાળીને હંડુમાન પ્રસન્ન થયો. ૪૭ સ્વગ-
તતા પુરુષો કેવા પ્રાસાદિયમ્પર પર બેસેલો કપિ-
વર હંડુમાન પ્રકાશિત કિરણોવાળા મધ્યાહ્નના
સૂર્યની પેઠે શોભતો હતો. ૪૮ લંકાનગરીને બાળ્યા
પછી કપિવર હંડુમાને પોતાના પુરુષનેા અગ્નિ
સમુદ્રમાં બર્ષને હોલવી નાખ્યો. લંકાનગરીને
બળેલી એક દેવતાઓ, સિદ્ધી, ગંધર્વો તથા મહર્ષિ-
ઓ અત્યંત વિસ્મય થયા. ૪૯, ૫૦

હવે શ્રીવાલ્મીકિ સપ્તમી પ્રકરણ અપ્સુત શ્રીવાલ્મીકિ
સંસ્કારમાં પરમેશ્વર સ્વરૂપ

સર્ગ પચ્ચમે

હંડુમાનનો પચ્ચમાપ

લંકીયમાનાં વિવસ્તાં વસ્ત્રલોગનાં પુરિમ્ ।
અવેશ્ય હનુમંસિદ્ધિં ચિત્તવામાલ કાનરુદ્ધ ૧
લંકાનગરી ચેચેરથી સ્વગતી ભીડી અને
તેમાં વસતા સર્વ રાક્ષસો ત્રસ પામ્યા; એ જોઈને
હંડુમાન વિચારવમગ્નમાં પડી ગયો. 'તેમ મનમાં
મહાન ત્રાસ-ક્રોધયો અને તે પોતાને પ્રિય

લાગ્યો કે, 'એ' લંકાનગરી બાળી એ મોટો અનર્થ' કયો?'

'ધન્ય છે તે મહાત્મા પુરુષોને કે જેઓ જળ વટે જેમ અગ્નિ શાંત થાય તેમ સહવિચાર વટે પોતાના કોપને શાંત કરે છે. કોપને વશ થયેલો કયો પુરુષ પાપાચરણથી બચે છે? કોપવશ થયેલો પુરુષ પોતાનાં માતા-પિતા વગેરે પુરુષોનો પણ વધ કરે છે અને સત્પુરુષોનો પણ તિસ્કાર કરે છે. કોપ પામેલા પુરુષને કાચ-અકાર્યું' અને વાચ્ય-અવાચ્ય, જરા પણ ભાન રહેતું નથી. ૩-૫ સર્વ જેમ બૂની થયેલો કાંચળીનો ત્યાગ કરે છે, તેમ જ પુરુષ ભીપરેલા કોપને સ્થામરૂપી શુભ વટે શાંત કરે છે તે જ પુરુષ ગણાય છે.' હું કે જે નિર્લંબ, દુર્બુદ્ધિ અને અત્યંત પાપ કરનારો છું તેને ધિક્કાર છે! અરેરે, એ મારા સ્વામી રામ-ચંદ્રને હાનિ પહોંચે એવું કાચ' કહ્યું; કેમ કે એ આખી લંકામાં લાય લગાડી, પણ સીતાનાં સુખ-હઃખનો વિચાર કયો નહિ. ૭ અરે, આખી લંકા બળી ગઈ તેમાં મહાસતી સીતા પણ બળી ગયાં હશે. જે એમ બન્યું હશે તો અજ્ઞાનને લીધે એ જ મારા સ્વામીનું કાચ' બગાડ્યું' ગણાયે. અરેરે, જેની પ્રાપ્તિને અર્થે મોટો પ્રયાસ કયો તે સીતાનો આમ અભણતા નાશ કયો! અરે, લંકાનું કહેન કરતાં એ સીતાનું રક્ષણ કહ્યું નહિ. ૯ લંકાનગરીને બાળી, એ તો ઘણું જ સહેલાઈથી થઈ શકે એવું કાચ' છે, એમાં કાઈ મોટું ધરાકેમ નથી; પરંતુ તેમ કરતાં કોપને વશ થઈને એ મારા સ્વામીના કાચ'નો નાશ કયો છે. ૧૦ આખી લંકા બળીને ખાખ થઈ ગઈ છે, એનો એક પણ એવો ભાગ જણાતો નથી કે જે બધા વિનાનો હોય. અને હાથે છે કે સીતા પણ બળી ગયાં હશે. ૧૧ અવારે એ મારી વિપરીત બુદ્ધિને લીધે આમ મારા સ્વામીનું કાચ' બગાડ્યું, ત્યારે હવે મારા પ્રાણનો પણ ત્યાગ કરવો પડે છે. ૧૨ શું હું આ સળગતી લંકાના અગ્નિમાં પડું કે ચિતાગિમાં પ્રવેશ કરું કે મારા દેહ સમુદ્રવાસી બળચરોને આપણું કરું? સ્વામીના કાચ'નો સમૂળ નાશ કયાં પછી અહીંથી

ભવતો પાછો બઈને હું વાનરેશ્વર સુગ્રીવને તથા નરસિંહ સમ-લક્ષમણને શું મોં દેખાડીશ ૧૩, ૧૪ અરે, વાનરભૂતિનો અવ્યવસ્થિત કાચ' કરવાનો સ્વભાવ કે જે ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેને આજે એ કોધાવેશમાં આવીને પ્રત્યક્ષ દશાવી આપ્યો! નિરંતર અવ્યવસ્થિત કાચ' કરાવનારા રમેશુષી સ્વભાવને ધિક્કાર હો કે જેને વશ થયેલો હું સમર્થ છતાં પણ સીતાનું રક્ષણ કરી શક્યો નહિ. ૧૫, ૧૬

'અરેરે, સીતાનો વિનાશ થયો બહીને મહાપરાક્રમી રામ-લક્ષમણ અવશ્ય મરણ પામશે અને તે બંનેનું મરણ થતાં કપિરાજ સુગ્રીવ પણ પોતાના બધુવર્ગની સાથે ભવિતનો ત્યાગ કરશે. ૧૭ વળી બ્રાતૃવત્સલ ભરત-શત્રુઘ્ન પણ એ સમાચાર સાંભળશે એટલે શી રીતે ભવી શકશે? ૧૮ એ ધર્મિષ્ઠ ઇશ્વાકુવંશનો નાશ થયા પછી સઘળી પ્રજા શોક અને સંતાપથી પીડિત થઈ જશે. ૧૯ જે એમ થશે તો કોપરૂપી દોષથી વ્યાપ્ત થયેલો હું ધર્મ' અને અર્થનો દોષ કરનારો ગણાઈશ અને સર્વ લોકોનો વિનાશ કરવાનું પાતક મારે શિરે આવશે. ૨૦

હનુમાન એ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, એટલામાં પૂર્વે જણાયાં હતાં તેવાં શુભ શકુનો તેને જણાવા લાગ્યાં. તે પુનઃ વિચારવા લાગ્યો: ૨૧ 'અરે, સર્વોગ્રહરૂપી સીતા પોતાના તેજ વટે જ સુરક્ષિત રહ્યાં હશે; એ કલ્યાણી સીતાને નાશ થઈ શકે એમ નથી. અગ્નિ કંઈ અગ્નિને બાળી શકતો નથી. અત્યંત તેજવાળાં, રામચંદ્રની ભાથા સીતા કે જે પોતાના આચર્ય વટે જ રક્ષાયેલાં છે, તેમને સ્પર્શ કરવાને અગ્નિ સમર્થ નથી. ૨૨, ૨૩ અહા! સર્વ વસ્તુને બાળી નાખનારો અગ્નિ રામચંદ્રના પ્રભાવને લીધે, સીતાના સુકૃત્યને લીધે ત્યારે મને પણ બાળી શક્યો નથી. ત્યારે ભરત, શત્રુઘ્ન અને લક્ષમણના પૂજ્ય દેવતારૂપ તથા રામચંદ્રનાં પ્રિય એવાં સીતાને તે કેમ જ બાળી શકે? અથવા તો મહાસમર્થ અગ્નિ મારા પૂછાને બાળતો નથી, તો આખી સીતાને કેમ જ બાળશે?'

ચોક્કસ વાર રહી વિસ્મયચક્રાત થયેલા હનુ-

માને વળી વિચાર કર્યો : ‘ અહા ! જે દેવીના પ્રભાવ-થી ભરસસુદ્રમાં મને વિશ્રામ આપવા માટે મૈનાક-પર્વત ઊભો થયો હોતો, તે દેવી સીતાને અગ્નિ આળી શકે-શું ? અરે, એ મહાસાધ્વી સીતા પોતાના તપથી, સત્ય વાણીથી અને પોતાના પતિ ધરના અનન્ય પ્રેમભાવથી અગ્નિને પણ આળી નાખવા સમર્થ છે, તો પછી અગ્નિ તેને શી રીતે ખાળી શકશે ? ’ ૧૨૪-૨૮

કપિવર હનુમાન સીતાના ધર્માચરણ સંબંધી એ પ્રમાણે વિચાર કરતો હતો, એવામાં આકાશ-માં ફરતા ચારણોની પરસ્પર થતી વાતચીત તેના સાંભળવામાં આવી : ‘ અહો ! હનુમાને શક્તિશાળી રાવણની નગરીમાં ભયંકર અગ્નિ સળગાવ્યો ! ખરેખર, તેણે હુંકર કાચું કર્યું છે. ૨૫,૩૦ લંકા-નગરીમાં ચોટા ચોટા શક્તિ, ખાળકો, વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓ યુમ્મરાણ કરતાં આમતેમ દોડાદોડ કરે છે અને દોડોનાં રેલનનો ધ્વનિ પર્વતની શુક્રાઓમાં પ્રતિધ્વનિત થાય છે; એથી આ લંકા બધું આકેંડ કરતી હોય એમ જણાય છે ! અટારીઓ, કિંઠાઓ અને દરવાજાઓ સહિત આખી લંકાનગરી ખળીને ભસ્મીભૂત થઈ છે; પરંતુ જનકતનયા સીતાને કશી ઈર્ષા થઈ નથી, એ અમને આશ્ચર્ય સરખું લાગે છે. ’ ૨૬,૩૨

આકાશચારી ચારણોની અમૃત સરખી વાણી સાંભળી હનુમાનના મનમાં અત્યંત હર્ષ થયો. ૩૩ વખતોવખત ખસી પડેલાં શુક્ર સંભારીને અને આકાશચારી ચારણોનાં વચન સાંભળી કપિવર હનુમાન પ્રસન્ન થયો. ચારણોના કહેવા પરથી સીતાને જીવતાં બાણીને જેનો મનોરથ સિદ્ધ થયો છે, એવા કપિવર હનુમાને સીતાનાં પુનઃ પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યા પછી જ કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૩૪,૩૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૫૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

હનુમાનનું પુનરાગમન

સર્ગ ૫૬ મો

સીતાની આજ્ઞા લઈ હનુમાનનું પાછા વળવું તતસ્તુ શિશુપામૂલે જાનકીં પર્વવસ્થિતામ્ ।
અમિવાદાઘ્રવીહિષ્ટ્યા પર્યામિ ત્વામિદ્ધાક્ષતામ્ ॥

કપિવર હનુમાને અશોકવાટિકામાં આવી શિશુપાવૃક્ષના મૂળ આગળ બેઠેલાં સીતાને પ્રણામ કર્યા અને બોલ્યો : ‘ હે દેવી ! મારા સદ્ભાગ્ય થોગે જ તમને આજે હું ક્ષેમકૃતજાળેવા પાર્યો છું. ’ ૧

કિષ્કિન્ધા પ્રત્યે જવાને તૈયાર થયેલા હનુમાનને વારંવાર નિહાળતાં સીતા પોતાના સ્વામી ધરના સ્નેહને લીધે કહેવા લાગ્યાં : ‘ હે તાત ! એ તને ઠીક લાગતું હોય તો તું આજનો દિવસ અહીં રહે અને વિશ્રાંતિ લઈને કાલે વિદાય થશે. હે વાનર ! એ તું મારી પાસે રહીશ તો હું કે જે અલ્પ ભાગ્યવાળી છું તેના શોક ક્ષણવાર પણ શાંત થશે. હે હરિશાફલ ! તું અહીંથી જઈને પાછો આવીશ ત્યાં સુધી મારા પ્રાણ ટકી રહે એવી મને આશા નથી. ૨-૫ હે વીર ! હું જે વારાફરતી પડતાં દુઃખોથી ઉઠાસ અને કૃશ થઈ ગઈ છું તેને તારા વિયોગ થવાથી વધારે પીઠા થશે. ૧ વળી હે વીર ! મને સંદેહ રહે છે કે મહાખળવાન રીંછો તથા વાનરોની સહાય હોવા છતાં સુગ્રીવ તેઓની સાથે હુંખાર સસુદ્રને કેવી રીતે તરી શકશે ! તેમ જ ખરે રાજકુમારો પણ અહીં શી રીતે આવી શકશે ૧૭,૮ સસુદ્ર જોળંખવાની શક્તિ તો માત્ર એક તારામાં, તારા પિતા વાલુમાં અને ગરુડમાં જ પ્રસિદ્ધ છે. હે હનુમાન ! તું કાર્યકૃતજા છે, માટે હું તને પૂર્ણ છું કે આવા સંકટયુક્ત કાર્યમાં તું શો ઉપાય યોજવો શ્રેષ્ઠ ધારે છે ૧૬,૧૦ હે શત્રુના વીર યોદ્ધા જોને હજુનારા કપિવર ! રામચંદ્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું એકલો જ સમર્થ છે. ૧૧ માત્ર તારા પરાક્રમ જ પ્રશંસનીય છે. હે ભારતી ! મારા સ્વામી રામચંદ્ર કપિસેના સાથે અહીં આવે અને લંકાને નદ્દગ્રાપ્ત કરી મને પાછી લઈ લાય, ત્યારે તેમણે પોતાના પરાક્રમને થોડા કાર્ય કર્યું ગણાય !

માટે હે વીર ! સંશ્રામમાં શરવીર જોવા સમચંદ્રના
પરાક્રમને યોગ્ય ગણાય તેવું કાર્ય તારે તેમને હાથે
કરાવવું ભઈએ. ^{૧૨, ૧૩}

સીતાનું અર્થચુક્રતા નહિ વચન સાંભળીને હંતુ-
માને કહ્યું : ^{૧૪} 'હે દેવી ! રીંછ તથા વાનરોની
સેનાઓના અધિપતિ સુધોવે તમારું કાર્ય કરવા-
નો નિશ્ચય કયો છે. ^{૧૫} તે અસપ્તયાત વાનરોને
સાથે લઈને સત્વર આવી પહોંચશે. નરશ્રેષ્ઠ રામ-
લક્ષ્મણ પણ સત્વર અહીં આવશે અને તીક્ષ્ણ બાણો
વડે લંકાને નષ્ટબ્રહ્મ કરી મૂકશે. હે વરારોહા ! સર્વ
રાક્ષસો સહિત રાવણને હણીને શ્રીમાન રઘુવીર
તમને અયોધ્યા પ્રત્યે લઈ જશે. ^{૧૬-૧૮} હે કલ્યાણી !
તમે થોડો સમય ધૈર્ય રાખો અને શાંત થાઓ.
તમારું શ્રેય થશે. હવે અલ્પ સમયમાં જ રાવણને
તમે રામચંદ્રને હાથે હણાયેલો જોશો. રાક્ષસરાજ
રાવણ બચાવે પોતાના પુત્રો, મિત્રો અને બંધુવર્ગ
સહિત મરણ પામશે, ત્યારે રોહિણી જેમ ચંદ્રના
સમાગમને પામે, તેમ તમે રામચંદ્રનો સમાગમ
પામશો. બળવાન રીંછો અને વાનરોની સેના લઈ
રઘુવીર સત્વર આવશે અને રાવણને રણમાં રોળી
તમારા શોકને દૂર કરશે. ^{૧૯-૨૧}

સીતાનું આશ્વાસન કયાં પછી પવનમુત હંતુ-
માન તેમને પ્રણામ કરી ત્યાંથી જવાને તૈયાર થયો.
સુખ્ય સુખ્ય રાક્ષસોને હણી, પ્રખ્યાતિ કરી, પોતાનું
ઉત્કૃષ્ટ બળ દર્શાવી, લંકાનગરીને આકુળબાકુળ
કરી, રાવણને છેતરી, સીતાનું આશ્વાસન કરી તથા
તેમને પ્રણામ કરી કપિવર હંતુમાન પુનઃ સચુદ્ર
ઝોળાળી કિંકિન્ધા જવા તત્પર થયો. પોતાના
સ્વામી સુધીવ તથા રામચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠા-
વાળો હંતુમાન લંકાદીપના ઉત્તર છેડા પર
આવેલા 'અરિષ્ટ' નામના પર્વત પર અહ્યો. જો
પર્વત પોતાના ઉપર બેઠેલાં ઊંચા પદ્મકવૃક્ષોની
સાથે મળેલી સ્થામ વનપંક્તિઓને લીધે બહુ વચ
પહેરેલો હોય, ^{૨૨-૨૧} શિખરોની વચ્ચે લંકામથાન
થયેલાં વાહાણોને લીધે બહુ ઉત્તરીય વચને ધારણ
કરતો હોય, સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોથી બહુ બાગવ
કરતો હોય, ^{૨૭} અનેક પ્રકારની ધાતુઓની ખાણોને

લીધે બહુ નેત્ર ઉઘાડીને જોતો હોય, ચોમેર વહેતી
નદીઓનો ખળખળાટ થવાથી બહુ અધ્યયન
કરતો હોય, ^{૨૮} ઝીણાં ઝીણાં ઝરણાંઓનો ખળ-
ખળાટ થવાથી બહુ ગાયન આલાપતો હોય, અતિ
ઊંચાં દેવદારનાં વૃક્ષોને લીધે બહુ ઊંચા હાથ
કરીને બેસેલો હોય, ^{૨૯} ઊંચેથી પડતા ધોધને લીધે
બહુ આકોશ કરતો હોય, વાયુથી કંપાયમાન
થતા સપ્તપદ્મિ વૃક્ષોથી બહુ ધ્રુજતો હોય, ^{૩૦}
પોલા વાસડાઓમાં વાયુ ભરાવાને લીધે બહુ
વાંસળી વગાડતો હોય, ઝેરી સર્પોના કૂંકાંડા થવાને
લીધે બહુ રીસ ચડાવીને નિઃશ્વાસ મૂકતો હોય,
ધૂમસથી છવાઈ ગયેલી ચુકાઓને લીધે બહુ ઇન્દ્રિયો-
ને રોડી ધ્યાનપરાયણ થયેલો હોય, મેઘ સરખા
પોતાના પ્રત્યેક પર્વતરૂપી ચરણથી બહુ ચોમેર
ભતિ કરતો હોય ^{૩૧, ૩૨} અને આકાશ પથ્થર પહોં-
ચેલાં તથા વાહણથી વીંટાયેલાં પોતાનાં શિખરો-
થી બહુ બગાસાં ખાતો હોય જોવો જણાતો હતો.
થોટી થોટી કરાટો, નાનાં નાનાં શિખરો, સાલ,
તાલ, તમાલ, કરંજ, વાંસ ઇત્યાદિ વૃક્ષો અને
અનેક ભાતની પુષ્પયુક્ત ભાતો ઇત્યાદિથી જો
પર્વત અલંકૃત હતો. ^{૩૩, ૩૪} જો પર્વત નાના પ્રકાર-
ના મુગોથી બ્યામ, જેક વગેરે ધાતુઓના રંગથી
રંગાયેલો, લણાં ઝરણાંવાળો, થોટી થોટી શિલાઓ-
થી ભરપૂર, ^{૩૫} મહર્ષિઓ, યક્ષો, કિન્નરો અને
સર્પોએ સેવેલો, ભાતો તથા વૃક્ષોથી ઘાટો,
સિંહોથી ભરેલી ચુકાઓવાળો; ^{૩૬} બ્રાહ્મ, વક્ર ઇત્યાદિ
પ્રાણીઓના ભયવાળો અને સ્વાદિષ્ટ ફળભૂળ તથા
જળથી યુક્ત હતો.

રામચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી પ્રેરાયેલો
કપિવર હંતુમાન અતિ ઉતાવળે અરિષ્ટ પર્વત પર
અહવા લાગ્યો. જો સમયે તેના ચરણ તળે આવતી
થોટી શિલાઓના ચૂરેચૂરા ચર્ધ જવા લાગ્યા અને
તે શિલાઓ કડકડભૂસ કરતી પૃથ્વી પર પડવા
લાગી. કપિવર હંતુમાન સ્પારસચુદ્રના દક્ષિણ કિનારા
પરથી ઉત્તર કિનારા પર જવા માટે પ્રૌઢ દેહ ધારણ
કરી વાયુવેગે અરિષ્ટ પર્વતના ઊંચામાં ઊંચા શિખર
પર અહ્યો. ત્યારે ભયંકર સપોદિ પ્રાણીઓથી ભરેલો

અને ઘુઘવાટ કરતો. દક્ષિણ સસુર તેની દૃષ્ટિએ પડ્યો.

પછી દક્ષિણમાંથી ઉત્તર તરફ જવાનો દંડ સંકલ્પ કરી વાયુસુત હંતુમાને વાયુની પેઠે આકાશમાં ઊડવા માટે પોતાનું સઘળું ગળા એકત્ર કરીને છલંગ મારી. એ વેળા હંતુમાનના વેગથી એ અરિષ્ટ પર્વત એકાએક પૃથ્વીમાં પેસી ગયો, તેનાં શિખરો તથા વૃક્ષો કંપાયમાન થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયાં અને તેમાં વસતાં પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. હંતુમાનના ઊરવેગથી ઊખડેલાં પુષ્પયુક્ત વૃક્ષો બાણે ઇંદ્રના વજ્રથી કપાઈ ગયાં હોય એમ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. ૪૭-૪૪ શુક્રાઓમાં વસતા મહાબળવાળા સિંહો પીઠિત થઈને ગગનભેદી ગર્જના કરવા લાગ્યા. ત્યાં કીડા કરતી વિદ્યાધરીઓ ભયને લીધે આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ, તેમનાં વજ્ર ખસી ગયાં અને આભૂ-પથ્થોનું ઠેકાણું રહ્યું નહિ. તેઓ એવી ને એવી સ્થિતિમાં એકદમ આકાશ તરફ ઊડી ગઈ. ૪૫-૪૬ અત્યંત લાંબાં દેહવાળા, બળવાન અને દેહીખ-માન બિહવાવાળા મોટા સર્પો માથાં તથા ગરહન ભંગદાવાથી તરફડવા લાગ્યાં. ૪૭ કિન્નરો, ઉરગો, ગંધર્વો, યક્ષો અને વિદ્યાધરો પણ પૃથ્વીમાં પેસી જતાં એ પર્વતોને ત્યાગ કરીને આકાશમાં ઊડી ગયા. ૪૮ અનેક વૃક્ષો અને શિખરોથી ચોભતો એ અરિષ્ટ પર્વત જે દશ યોજનના વિસ્તારવાળો તથા ત્રીસ યોજનની ઊંચાઈવાળો હતો તે મહાબળવાન હંતુમાનના હારથી દબાઈને પૃથ્વીમાં પેસી ગયો.

જેના તરંગો વારંવાર કિનારા સાથે અથ-હાયા કરે છે, એવા ક્ષારસસુરંદુ' ઉઠિંધન કરવા માટે કપિવર હંતુમાન તુરંત જ આકાશ તરફ દૂધો. ૪૯, ૫૦

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુક્રંડાંકમાં ૫૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પાંચમે

સસુદોક્ષંધન અને વાનરસિદ્ધાપ

આપ્તુલ્ય ચ મહાવેગઃ પક્ષવાનિવ પર્વતઃ ।

સુલક્ષ્મયક્ષમન્થવંપ્રસુલકમલોત્પલમ્ ॥ ૧ ॥

અતિ વેગપૂર્વક આકાશ તરફ દૂધા પછી બાણે પાંખોવાળો પર્વત જ હોય એમ કપિવર હંતુમાન ગગનરૂપી સાગરમાં ગતિ કરવા લાગ્યો. એ ગગનસાગરમાં યક્ષ, બ્રુજ અને ગંધર્વરૂપી પ્રકુંઠિત હમળો હતાં; ચંદ્રરૂપી પોયણ, સૂર્યરૂપી કારંડવ પક્ષી અને પુખ્ત તથા ઈંવણ નક્ષત્રરૂપી કાદંબપક્ષીઓ હતાં; વાદળરૂપી શેવાળ અને ક્ષાસ હતાં; પુનર્વસુ નક્ષત્રરૂપી મરેલાં મત્સ્ય, મંગળ ગ્રહરૂપી મગરમગ્ગ, ભૈરાવત હસ્તીરૂપી મોટો દ્વીપ અને સ્વાતિ નક્ષત્રરૂપી હંસ હતાં; તેમાં વંટોળિયારૂપી તરંગો ઊઠતા હતા અને ચંદ્રકિરણો-રૂપી શીતળ જળ ભરેલું હતું.

અધર ઊડતો હંતુમાન બાણે આકાશનો આસ કરતો હોય, ચંદ્રમાને અંકિત કરવા ઇચ્છતો હોય તથા નક્ષત્રો અને સૂર્ય સહિત આખા ગગન-મંડળને ભાથમાં લેવા ધારતો હોય, એમ જવા પથ્થુ થાક્યા વિના અપાર સસુરને તરતો હતો. આકાશમાં પ્રકાશતાં ધોળાં, રાતાં, કાળાં અને મણિદિયા વંચનાં વાદળો હંતુમાનના વેગથી ખેંચાઈ જતાં હતાં. કપિવર હંતુમાન ચંદ્રની પેઠે ક્ષણવારમાં વાદળની ઘટામાં પ્રવેશતો હતો અને વળી ક્ષણવારમાં બહાર નીકળતો હતો. થેત વજ્ર પહેરેલો હંતુમાન વિવિધ પ્રકારનાં વાદળોમાં ગતિ કરતો એ વેળા આકાશ વિષે ક્ષણમાં શુભ થતા અને ક્ષણમાં પ્રકટ થતા ચંદ્ર સરખો ચોભતો હતો. ૧-૨ વારંવાર વાદળોને ચીરી બહાર નીકળતો કપિવર હંતુમાન ગરુડના જેવા વેગથી ઊડતો હતો. ૩ અને મેઘ સરખી ગંભીરગર્જના કરતો હતો. રાવણના મુખ્ય શક્તિને હણી પોતાનું નામ પ્રખ્યાત કરી રાવણ સહિત આખી લંકાને આકુળવ્યાકુળ બનાવી, શક્તિને સેનાનો દાટ વાળી અને સીતાને પ્રણામ કરીને આકાશમાર્ગે ઊડેલો કપિવર હંતુમાન સસુરના

મધ્યભાગે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પોતાને વિશ્વામ આપવાને ઊભા થયેલા મૈનાક પર્વતને પોતાના હાથ વડે સ્પર્શ કરીને ધતુધ્યમાંથી જૂટેલા તીરની પૈઠે વેગથી આગળ ચાલ્યો. થોડીક વારમાં મેઘ-મંડળ જેવો મહેંદ્ર પર્વત તેની દષ્ટિએ પડ્યો. મહેંદ્ર પર્વતને ભેટાં જ મહાકપિ હંતુમાને મોટી ગળ્ફના કરી ફરી દિશાઓ ગબવી મૂકી. ૧૧-૧૫ પોતાના સુહૃદ્વર્ગનાં દર્શનની ધમ્મણવાળો હંતુમાન ઉપરાઉપરી ગળ્ફના કરતો અને પુચ્છ કંપાવતો ઉતાવળે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. ૧૧ આકાશમાળે ગમન કરતાં હંતુમાનની ગળ્ફનાથી બધે સૂર્ય-મંડળ સહિત આખું આકાશ ફાટી જતું હોય એમ લાગતું હતું.

શૂરવીર અને મહાન બળવાળા અંગદ વગેરે વાનરો કે જેઓ હંતુમાનના આગમનની વાત ભેટા સમુદ્રતટ પર યેસી રહ્યા હતા, તેઓએ વાયુથી અચકાયેલા મેઘની ગળ્ફના જેવો હંતુમાનના ઊર્જનો સુસવાટ સાંભળ્યો. ૧૭-૧૮ થોડીક વાર પછી હંતુમાનની મેઘ સરખી ગળ્ફનાઓ સાંભળીને સર્વ વાનરો પોતાના સુહૃદ્વર્ગ દર્શન કરવાને ઘણા જ ઉત્કંઠિત થઈ લાંબી નજરે ભેવા લાગ્યા. એ સમયે અત્યંત હર્ષિત થયેલા વૃદ્ધ ભંબવાને સર્વ વાનરોને સંબોધી કહ્યું : 'હે વાનરો, આપણા સૌનું કાર્ય સિદ્ધ કરીને એ હંતુમાન જ આવે છે, એમા લેશ પણ સંશય રાખવા જેવું નથી. એ કાર્ય કર્યા પિના આવતો હોય, તો તે કહી પણ આવી ગળ્ફના કરે નહિ. ૧૨૦-૨૩

મહાત્મા હંતુમાનના બાહુ તથા સાથોતો સુસવાટ અને તેની ગળ્ફના સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા એ સર્વ વાનરો આમતેમ ફૂંદવા લાગ્યા; ૨૪ અને હંતુમાનનાં દર્શન કરવાની ધમ્મણથી મહેંદ્ર પર્વતનાં ઊંચામાં ઊંચાં શિખરો પર ચઢ્યા. ત્યાં ચઢ્યા પછી પહોં જવાને ભય ન રહે એટલા માટે વૃક્ષોની શાખાઓ પકડીને તે ઊભા રહ્યા અને હંતુમાનને નિશાની દેખાડવા માટે પોતાનાં ચેતવણો હલાવવા લાગ્યા. પર્વતની ગુફામાં રહેલી વાયુ એમ ગળ્ફના કરે તેમ ગળ્ફના કરતો હંતુમાન

મહેંદ્ર પર્વત તરફ આવતો હતો. મેઘ સરખા પ્રોઠ દેહવાળો હંતુમાન બ્યારે છેક નજીકમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યારે સર્વ વાનરો હાથ ભેડી ઊભા રહ્યા. ૨૫-૨૮ ત્યાર પછી હર્ષમાં આગ્રેદો મહા-બળવાન કપિવર હંતુમાન અનેક વૃક્ષોથી વ્યાપ્ત અને સુંદર ઝરણાવાળા મહેંદ્ર પર્વતના શિખર પર કપાયેલી પાંખોવાળા પર્વતની પૈઠે એકકદમ ઊતરી પડ્યો. હંતુમાનને ભેઈ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા સર્વ વાનરો તેની પાસે ગયા અને તેને વીંટાઈને ઊભા રહ્યા. કેટલાક કપિઓ તો પ્રસન્ન વડને કૂળ-મૂળાદિકની એટ લાવી વાયુપુત્ર હંતુમાનને સત્કાર કરવા લાગ્યા, કેટલાક વાનરો ઠિકિયારી કરવા લાગ્યા અને કેટલાક વાનરો હંતુમાનને યેસવા માટે વૃક્ષની શાખાઓ લઈ આવ્યા. ૨૯-૩૪

મહેંદ્ર પર્વત પર ઊતર્યા પછી હંતુમાને ભંબવાન વગેરે વૃદ્ધ કપિઓને અને સુવરાજ અંગદને પ્રણામ કર્યો. ૩૫ ત્યારે ભંબવાન વગેરે વાનરોએ તથા સુવરાજ અંગદે તેને ઘણું જ માન આપ્યું. પછી મહાપરાક્રમી હંતુમાન 'મને સીતાનાં દર્શન થયાં છે' એટલા ફૂંકા સમાચાર કહી, સુવરાજ અંગદના હસ્ત ઝલકી કરી મહેંદ્ર પર્વતના રમ્ય વનપ્રદેશમાં બેઠો. પછી સર્વ વાનરોએ સીતાના સમાચાર પૂછ્યા, ત્યારે તેણે કહ્યું : 'હે વાનરો ! લોકનગરીમાં આવેલી અશોકવાટિકામાં મેં સીતાને ભેળ્યાં છે. ભયંકર રૂપવાળી રાક્ષસીઓ તેની ચોક્કી કરે છે. પોતાના પતિ રામચંદ્રનાં દર્શનની ધમ્મણથી તેમણે મસ્તક પર એક વેણી ધારણ કરી છે અને ઉપવાસ કરવાથી તે કુશ, મંથિન તથા દીન થઈ ગયાં છે.'

'મેં સીતાને ભેળ્યાં છે,' એવું હંતુમાનનું અમૃત સરણું વચન સાંભળીને સર્વ કપિઓ અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા. કેટલાક વૃષભના જેવા નાદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક ઠિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા, કેટલાક પોતાનાં પૂછાં ઊંચાં કરી, તેને વાંકાચૂકાં વાળીને હલાવવા લાગ્યા અને કેટલાક પર્વતશિખર પર ફૂંદીફૂંદીને હંતુમાનને આવી

અડકવા લાગ્યા.

પછી સર્વ વાનરસમાજના સાંભળતાં યુવરાજ અંગદે કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાન પ્રત્યે મધુર વાણીથી કહ્યું : 'હે વાનરવર ! બળ અને પરાક્રમમાં તારા સરખો બીજો કોઈ નથી; ૩૬-૪૫ કેમ કે આ મોટો સસુદ્ર ઓળંગીને તું પાછો આવી શક્યો છે. હે વાનરોત્તમ ! અમે સૌનો જીવિતદાતા તું જ છે. ૪૬ હે વાસુસુત ! તારી કૃપાથી જ કાર્યસિદ્ધિ કરીને હવે અમે રામચંદ્રને મળવા પામીશું. અહો ! ધન્ય છે તારી સ્વામીભક્તિને ! ધન્ય છે તારા પરાક્રમને ! અને ધન્ય છે તારા ધૈર્યને ! ૪૭ અહો ! યશસ્વિની રામપત્ની સીતાનાં તું હર્શન પારખે એ વચ્ચે રૂડું થયું ! હવે રામચંદ્ર સીતાવિયોગના શોકનો ત્યાગ કરશે એ પણ બહુ રૂડું થશે. ૪૮

પછી અતિશય હર્ષ પામેલા સર્વ વાનરો હનુમાને કહેલું સસુદ્રોદ્ધાન વચેરેની વાત સાંભળવા સુવરાજ અંગદને, હનુમાનને અને જાંબવાનને વીંટાઈને તથા નમ્રતાથી હાથ ભેડીને હનુમાનના સુખ સાથે ભેટા લુહી લુહી વિશાળ શિલાઓ પર બેઠા.

એમ સ્વર્ગમાં દેવરાજ ઇંદ્ર દેવતાઓથી વીંટાઈને બેસે, તેમ યુવરાજ અંગદ વચ્ચે વાનરોથી વીંટાઈને બેઠા. ઉત્તમવળ કીર્તિવાળો હનુમાન અને બાલુબંધ ધારણ કરનારો યશસ્વી અંગદ, એ બંને જણા વાનરસમાજ સહિત ન્યારે મહેંદ્ર પર્વતના બિંદા શિખર પર બેઠા, ત્યારે તે ઉત્તમ શિખર અત્યંત શોભવા લાગ્યું. ૪૯-૫૨

ધતિ શ્રીવાદમીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં જગમે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૮ મો

મહેંદ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-હનુમાને કહેલું સીતાશોધનું વૃત્તાંત

તતસ્તસ્ય ગિરેઃ શૃંગં મહેન્દ્રસ્ય મહાવલઃ ।

હનુમત્પ્રમુખાઃ પ્રીતિં હરયો જન્મુલ્લસમા ॥ ૧ ॥

મહેંદ્ર પર્વતના શિખર પર હનુમાનને વીંટાઈને બેઠેલા મહાબળવાન વાનરો અત્યંત આનંદ પામ્યા. ૧ સઘળા વાનરો આનંદભરે બેઠા પછી

હર્ષિત થયેલા વૃદ્ધ જાંબવાન હનુમાનને અત્યંત પ્રીતિપૂર્વક સર્વ વૃત્તાંત પૂછવા લાગ્યો. ૨

જાંબવાને પૂછ્યું : 'હે હનુમાન ! તેં સતી સીતાને શી રીતે ઠીકાં, તે ત્યાં શું કરે છે, ફરકમં કરનારો રાવણ તેના પ્રત્યે કેવું વર્તન રાખે છે, તેં સીતાની શોધ શી રીતે કરી અને તેણે તને શું કહ્યું, એ સઘળું અમને યથાર્થ રીતે કહે. તારું સમગ્ર વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી આપણે હવે શું કરવું, એ સંબંધી વિચાર કરીશું. ૩-૫ હે કપિવર ! અહીંથી પાછા જઈને આપણે રામચંદ્રને જે વાત કહેવાની હોય તે તથા જે ન કહેવાની હોય તે સઘળું અમને કહે. ૬

જાંબવાનનાં વચ્ચન સાંભળી હનુમાન રામાંચિત થયો અને તેણે પોતાના મન વડે સતી સીતાને નમન કરીને પોતાનું વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું. તે બોલ્યો : ૭ 'હે મહાત્મા વાનરો ! આપ સર્વની સમક્ષમાંજ હું સસુદ્રની સાથે પાર જવા માટે આ મહેંદ્ર પર્વત પરથી બીકથી હતો. કેટલેક ફરગયા પછી જોકે ભયંકર વિજ્ર આબું. તે જો કે મારા માર્ગની વચ્ચે મનને હરણ કરે એવું જોકે સુવર્ણમય દિવ્ય શિખર મારા ભેવામાં આવ્યું. મારો માર્ગ રોક્યો હતો તેથી મને લાગ્યું કે, 'રાક્ષસોની પ્રેરણાથી આ કોઈ મને વિજ્ર કરવાને જ બીજું હશે.' પછી તેની પાસે જઈને મેં નિશ્ચય કર્યો કે મારે એને બાંગી નાખવું. તરત જ મેં મારા પૂછકાનો તેના પર એવો તો સખત પ્રહાર કર્યો કે જેથી સૂર્ય સરથું તેજસ્વી એ દિવ્ય શિખર બાંગીને ચૂરેચૂર થઈ ગયું. મારું પરાક્રમ બેઈને એ પર્વતે મનને આનંદ આપે એવી વાણીથી મને કહ્યું : 'હે પુત્ર ! હું તારા પિતા વાસુને મિત્ર હોવાથી તારા કાકો ચાઉં છું. મારું નામ 'મૈનાક' છે અને હું આ સસુદ્રમાં જ રહું છું. હે તાત ! પૂર્વે ન્યારે પર્વતોને પાંખો હતી, ત્યારે તેઓ પોતપોતાની ઇચ્છામાં આવે તેમ સર્વત્ર બીડીને પૃથ્વીને પીડા કરતા હતા. તે બેઈ 'પાક' નામના દૈત્યને હણનારા દેવરાજ ઇંદ્રે પોતાના વજ્ર વડે સઘળા પર્વતોની પાંખો કાપવા માંડી. હે વત્સ !

સર્ગ ૫૮ મો-મહેન્દ્રપર્વત પર વાનરોની સહા-હસુમાને કહેલું સીતાશોધનું વૃત્તાંત ૭૯૫

જો સમયે તારા પિતા મહાત્મા વાયુદેવે મને આ સસુદ્રમાં નાખીને ઇંદ્રના ભયમાંથી મુક્ત કર્યો. આમ હોવાથી મારે તને સહાય કરવી જ ભેઈજો. વળી હે શત્રુદમન ! શ્રીમાન રામચંદ્ર કે જે સર્વ ધર્મધારીઓમા શ્રેષ્ઠ અને ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી છે તેમના કાર્યમાં પણ મારે સહાય કરવી ભેઈજો, તેથી તું મારા પર વિશ્રામ કર.’

હે વાનરો ! મહાત્મા મૈનાક પર્વતનું વચન સાંભળીને મેં તેને મારા કાર્યનું સઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું અને આગળ જવાની ઉત્કંઠાથી મેં તેની આજ્ઞા માગી.^{૮૧-૧૯} મનુષ્યરૂપધારી જો મૈનાકપર્વત પણ મને આજ્ઞા આપીને સસુદ્રમાં જ અંતર્હિત થયો, ત્યારે પછી હું અતિ ઉતાવળે આગળ જવા લાગ્યો. ઘણી વાર મુખી વેગપૂર્વક ગમન કરતાં હું ન્યારે સસુદ્રના મધ્યભાગમાં પહોંચ્યો, ત્યારે મધ્યસસુદ્રમાં વસનારી નાગોની માતા સુરસા મારા ભેવામાં આવી. સામે આવીને તેણે મને કહ્યું :^{૧૦-૨૨} ‘હે કપિસત્તમ ! દેવતાઓએ તને મારું ભક્ષ્ય કહેવેલો છે; માટે હું તારું ભક્ષણ કરીશ. આહ, મારા મોંમાં પેશ.’^{૨૩} સુરસા-નું વચન સાંભળીને મારું મુખ ભિતરી ગયું. હું તેની આગળ હાથ ભેડી ભિલો રહ્યો અને નમ્રતાથી કહ્યું : ‘હે સુરસા ! મહારાજ દશરથના પુત્ર રામચંદ્ર પોતાની પત્ની સીતા તથા બ્રાતા લક્ષ્મણની સાથે હંડકારણમાં આવીને વાસ કર્યો હતો. જો વેળા ફરતમા રાવણ તેમનાં પત્ની સીતાનું હરણ કરી ગયો છે. શ્રીમાન રામચંદ્રની આજ્ઞા થવાથી હું તેમના દૂત તરીકે તેમનાં પત્ની સીતાની પાસે જઈ છું. હે નાગમાતા ! રામચંદ્રના કાર્યમાં તારે અને તેટલો સહાય કરવી ઘટે છે. હે સુરસા ! જો તને આમ રુચતું ન હોય, તો હું તને પ્રતિસા-પૂર્વક સત્ય કહું છું કે, સીતાને મળી આવી રામ-ચંદ્રને તેના સઘળા સમાચાર નિવેદન કરી હું પાછો આવીશ અને તારા મુખમાં પ્રવેશ કરીશ.’

હે વાનરો ! મારાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને ઇચ્છિત રૂપ ધારણ કરનારી સુરસાએ મને કહ્યું : ‘હે વાનર ! મારી આગળ આવેલું કંઈ પણ પ્રાણી

જીવતું ભય જ નહિ, એવું મને દેવતાઓનું વરદાન છે, માટે હું તો તને ખાઈ જ જઈશ.’ સુરસાનું વચન સાંભળીને મેં મારા દેહને દૃઢ થોળન જેટલો મોટો કર્યો. જો ભેઈ સુરસાએ મને ગળવા માટે મારા દેહ કરતાં પણ પોતાનું મુખ વધુ પહોળું કર્યું; જેટલે હું તુરત અંગૂઠા જેવડું સૂક્ષ્મ રૂપ ધરીને તેના મુખમાં પેસી એકદમ ખહાર નીકળી આવ્યો. જો ભેઈ સુરસાએ પોતાનું મુખ રૂપ ધારણ કરી મને કહ્યું : ‘હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! તારું કાર્ય સિદ્ધ કરવા મુજેથી બ અને સત્વર રામચંદ્રની સાથે સીતાનો મેળાપ કરાવ.’^{૨૪-૨૭} હે વાનર ! હું તારા પર પ્રસન્ન થઈ છું; તું સુખી થા.’

જો સમયે સર્વ જૂત-પ્રાણીઓએ ‘ખહું સારું થયુ, ખહું સારું થયુ’ જોમ કહી મારી પ્રશંસા કરી.^{૨૪} પછી હું ગરુડની પેઠે પુનઃ આકાશમાં ગમન કરવા લાગ્યો. લોડુંક ચાલ્યો હોઈશ જેટલા-માં તો કોઈએ મારી છાયા પકડીને મને અટકાવ્યો.^{૨૫} એકાએક મારી ગતિ અટકી પડી તેથી હું ચોતરફ ભેવા લાગ્યો; પરંતુ મારી ગતિને અટકાવનાર કોઈ પણ મારી દૃષ્ટિએ પડયું નહિ.^{૨૬} પછી મને વિચાર થઈ આવ્યો કે, ‘અરે, અહીં કંઈ પણ રૂપ જણાતું નથી, છતાં મારા વેગને અટકાવનાર આ તે કેવું વિદ્ય !’ જોમ વિચાર કરતાં ન્યારે મારી દૃષ્ટિ નીચે પડી, ત્યારે ત્યાં સસુદ્ર-જળમાં સૂતેલી ભયંકર આકારવાળી એક રાક્ષસી મારા ભેવામાં આવી. મને ભેઈને જો રાક્ષસીએ ખડખડાટ હાસ્ય કર્યું અને નિશંયપણે સ્તબ્ધ થઈ ભિલેલા મને કઠોર વચન કહ્યું :^{૨૭-૩૯} ‘હે મોટી કાયાવાળા ! હું કે જે ઘણી જ હુધાતુર હોવાથી તને ખાઈ જવા ચાહું છું, તેની આગળથી હવે તું ક્યાં જવાનો છે ? ઘણાકાળથી જૂખથી પીકારી રહેલા મારા દેહને તું આજે તૃપ્ત કર.’^{૪૦}

છાયાગ્રાહી રાક્ષસીનું વચન સાંભળી ‘ખહું સારું, હું જોમ જ કરીશ’ જોમ કહીને મેં તેનું વચન સ્વીકાર્યું અને ભેતભેતામાં તેનું મોં જેટલું પહોળું હેતું તેના કરતાં મેં મારું શરીર ઘણું જ મોટું કર્યું.^{૪૧} જો રાક્ષસી પણ મને ગળવા માટે

પોતાનું સુખ વધારે ને વધારે પહોંચું કરવા લાગી; પરંતુ હું ધૃષ્ટિત રૂપ ધરનાર છું' એ વાત તેણે બાણી નહિ. ૪૨ પછી 'એ' તુરત જ મારું રૂપ બદલી નાખીને સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કર્યું' અને તેના સુખમાં પ્રવેશ કરી તેણે હૃદય સ્ત્રીની નાખી પુનઃ આકાશમાં બેઠવા માંડ્યું. હૃદય ક્ષાટી જવાથી પર્વત સરખા દેહવાળી એ રાક્ષસી હાથપગ તક્કાવતી સસુદ્રમાં પડી. ૪૩, ૪૪ એ સમયે આકાશચારી મહર્ષિ-ઓની એવી વાણી મારા સાંભળવામાં આવી : 'હવેમાને સિદ્ધિકા નામની રાક્ષસીને! સંભુવારમાં નાશ કર્યો. ૪૫

પછી સીતાશોધરૂપી આવશ્યક કાર્યનું સ્મરણ કરતો હું ઉતાવળી ગતિએ બેઠવા લાગ્યો અને બણે જ લાંબો માર્ગ કાપી નાખ્યો. ત્યારે અનેક પર્વતોથી શોભતો અને ન્યાં લંકાનગરી આવેલી છે એવો સસુદ્રનો દક્ષિણ તટ મારી દષ્ટિએ પડ્યો. ત્યાં પહોંચીને ભયંકર પ્રસન્નતાવાળા રાક્ષસો બહુ નહિ એ માટે 'એ' સ્પર્શસ્ત થયા પછી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો; પરંતુ હે વાનરો! હું એવો લંકાના કરવાબમાં પ્રવેશ કરવા બદલે છું, તેવામાં જ પ્રલયકાળના ચેષ્ટ સરખી કોઈ એક સ્ત્રી ખડખડાટ હસતી અને હજુવા મારી આબળ આવી. પ્રભવલિત અગ્નિ સરખા કેશવાળી એ રાક્ષસીને જોતાં જ 'એ' મારા ડાબા હાથની ઝુણિનો પ્રકોર કરી તેને ચત્તી-પાટ કુવાથી ઢીંધી. મારું પ્રસન્ન મોહનિ ભયભીત થયેલી એ રાક્ષસીએ મને કહ્યું : 'હે વીર! હું લંકાદેવી છું. તે' તારા પ્રસન્નમથી મને જીતી છે; માટે તું સર્વ રાક્ષસોને જીતીય.'

પ્રદોષસમયે લંકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી 'એ' રાત્રિએ આખી લંકાનગરીમાં અને રાવણના અંતા-પુરમાં શોધ કરી; પરંતુ મને સીતાનાં દર્શન થયાં નહિ. ૪૬-૪૮ જ્યારે રાવણના મહેલમાં મને સીતાનાં દર્શન થયાં નહિ, ત્યારે હું શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો. હું શોકમગ્ન હતો તેવામાં જ સુવર્ણના કોટ-વાણી એક સુંદર ઉપવન મારા જોવામાં આવ્યું. ૪૯, ૫૦ તુરત જ હું કોટ જોળાઈને તેની અંદર ગયો. અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી ભરેલા એ ઉપવનમાં એક મોટું શિંશપાવૃક્ષ મારી દષ્ટિએ પડ્યું. 'એ' જ

શિંશપાવૃક્ષ પર ચઢીને બેસ્યું તો નજીકમાં જ સુવર્ણ સરયું પ્રકાશનું કળીવન મારા જોવામાં આવ્યું. એ જ સ્થળે સુંદર વર્ણવાળાં તથા કમળ-સરખા નેત્રવાળાં સોતાનાં મને દર્શન થયાં. ઉપવાસ કરવાથી તે કૃથ થઈ ગયાં છે, તેમણે એક જ વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે, તેમના સ્નેહાપેલા કેશ અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ ગયા છે અને શોક તથા સંતાપને લીધે તેમનું અંજ સુકાઈ ગયું છે. પોતાના સ્વામીના હિંતમાં તત્પર રહેનારાં એ સીતા માંસ અને રોધિરુ બધું કરનારી તથા બિહામણ રૂપવાળી કૂર રાક્ષસીઓથી ઘેરાયેલાં હોવાને લીધે વાલ્મીકીથી ઘેરાયેલી હરિણી જેવાં દેખાય છે. કૂર રાક્ષસીઓ વારંવાર તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. તેમણે મસ્તક પર એક વેણી ધારણ કરી છે. સ્વામીની ચિંતાને લીધે તે દીન સદર્પાં થઈ ગયાં છે. તે પૃથ્વી પર શયન કરે છે. હેમંતઋતુની કમલિનીની પેઠે તેમને વર્ણ બદલાઈ ગયો છે. ૫૧-૬૦ અને રાવણ તરફના ભયને લીધે સુખભોગ ત્યજીને તેમણે મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ૬૧

હરિણના અન્નાનાં નેત્ર સરખાં નેત્રવાળાં રામપત્ની સીતાનાં મહાપ્રયત્ને દર્શન કર્યા પછી હું તેમને જ ભેટો એ શિંશપાવૃક્ષમાં સંતાઈ બેઠો. થોડી વાર પછી સ્ત્રીઓની કટિમેખલા અને ઝાંઝરના અણકારથી ભિન્નિત એવો રાવણના મહેલમાં થતો ગંભીર નાદ મારા સાંભળવામાં આવ્યો; એથી અત્યંત હલેજ પાચી 'એ' મારા મૌઠ દેહને નાનો કરી નાખ્યો અને પક્ષીની પેઠે હું શિંશપાવૃક્ષની ઘટામાં છુપાઈ બેઠો. થોડીક વાર થઈ એટલે સ્ત્રીઓ વીંટાયેલાં મહાભયવાન રાવણ બધાં સતી સીતા બ્રેકાં હતાં ત્યાં આવ્યો. રાવણને આવતો જોઈને સતીશિરોમણિ સીતા પોતાના બન્ને બિરુ સંકેતોને તથા હાથ વટે સ્તન ઢાંકીને બેઠાં. ૬૨-૬૧ એ વેળા અત્યંત ત્રાસ પામેલાં તપસ્વિની સીતા પરમ ઉદ્વિગ્ન થઈને યોગેર દષ્ટિમાત્ર કરતા હતાં, પરંતુ તેમનું રક્ષણ કરનાર કોઈ પણ તેમના જોવામાં આવતું ન હતું; તેથી તે ચરચર મૂંઝતાં હતાં. ૬૩ એ પ્રમાણે અત્યંત હઠેલી ક્ષામાં આવી પડેલાં

સીતાને પોતાનું મસ્તક નમાવીને રાવણે કહ્યું :
‘હે સુંદરી ! તું મને બહુમાનની દૃષ્ટિથી જો. ^{૧૮} હે
ગર્વિષ્ઠ સ્વભાવવાળી સીતા ! જો તું ગર્વને લીધે
મારા સ્વીકાર કરીશ નહિ, તો જો માસ પછી હું
તારા રુધિરનું પાન કરીશ. ^{૧૯}

રાવણનું વચન સાંભળીને સીતાએ ક્રોધપૂર્વક
કહ્યું : ^{૨૦} ‘હે રાક્ષસાધમ ! હું કે જે આપ તેજ-
વાળા રામચંદ્રની લાચી છું અને મહારાજ દશ-
રથની પુત્રવધૂ છું, તેના પ્રત્યે આપું અયોગ્ય
વચન જોણતાં તારી જીભ કેમ તૂટી પડતી નથી ?
હે અનાથ ! મારા સ્વામી પાસે ન હતા, એવે
વખતે છાનોમાનો તું મને લઈ આવ્યો જોમાં તે
તે શું કાંઈ પરાક્રમ કયું ? હે નીચ ! તું રામ-
ચંદ્રના જેવો નથી, એટલું જ નહિ, પણ તું તેમનું
દાસત્વ કરવાને પણ લાયક નથી. ^{૨૧-૨૩} મારા
સ્વામી રામચંદ્ર સત્યવાદી, સંઆમકુશળ અને
અભય પરાક્રમવાળા છે.’

સીતાનાં કઠોર વચન સાંભળીને રાક્ષસેશ્વર
રાવણ એકદમ ચિતાના આગ્નિની પેઠે ક્રોધથી ભજૂડી
છીલ્યો અને પોતાનાં ફૂર નેત્ર ફેરવી જમણા હાથની
સુષ્ઠિ ઉગારી સીતાને મારવા ધસી આવ્યો. જો
જોઈતેની સ્ત્રીઓમાં કાંઠાકાર વર્તીઈ રહ્યો. ફરાત્તા
રાવણની સુખ્ય સ્ત્રી મદોદરીએ આવી તેને તેમ
કરતાં અટકાવ્યો. તેણે કામપીડિત રાવણને મધુર
વાણીથી કહ્યું : ‘હે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી ! તમારે
સીતાનું શું કામ છે ? મારી સાથે ક્રીડા કરો.
સીતા કંઈ મારા કરતાં રૂપાળી નથી. ^{૨૪-૨૬} હે
સ્વામીનાથ ! તમે દેવ, યક્ષ અને ગંધર્વકન્યાઓ
સાથે સુખપૂર્વક ક્રીડા કરો; આ સીતાની સાથે
રહીને તમે શું કરશો ? એમ કહીને મદોદરી
વગેરે સ્ત્રીઓ રાવણને પોતાના મહેલમાં લઈ ગઈ !
રાવણના ગયા પછી બિહામણા સુખવાળી રાક્ષસી-
ઓ દારુણ અને ફૂર વચનો વડે સીતાનો તિરસ્કાર
કરવા લાગી. ^{૨૭-૨૯} પરંતુ સીતા તેમનાં વચનો
ને તૃષ્ણ સમાન ગણતાં હતાં; એથી રાક્ષસીઓ-
નો સઘળો શ્રમ વ્યર્થ ગયો. સીતાને સમભવવા-
માં નિષ્ફળ નીવડેલી રાક્ષસીઓએ રાવણની

પાસે જઈને નિવેદન કયું : ‘હે મહારાજ ! ‘મરડું
પણ રાવણને તાણે થયું નહિ’ એવો સીતાનો દંઠ
નિશ્ચય છે. ^{૩૦, ૩૧}

સીતાને સમભવતાં કંટાળી ગયેલી સર્વ
રાક્ષસીઓ નિરાશ થઈને સૂઈ ગઈ. ^{૩૨} સઘળી
રાક્ષસીઓ નિદ્રાવશ થઈ ત્યારે અતિશય દુખિયારાં
સીતા શોકને લીધે કરુણ સ્વરે વિલાપ કરવા લાગ્યાં.
સીતાનો વિલાપ સાંભળી બગી જોડેલી રાક્ષસીઓ
તેમને ફૂર વચનો કહી ખાઈ જવાની ઘીક દેખા-
ઠવા લાગી. એટલામાં ‘ત્રિજટા’ નામની વૃદ્ધ
રાક્ષસીએ બગીને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસીઓ ! તમે
તમારા દેહને જ ખાઈ બાળો ને ! આ સીતાને
ખાવાને તમે ચોગ્ય નથી. મને આજે રાત્રે સર્વ
રાક્ષસોનો નાશ થાય એવું અને સીતાના સ્વામી-
નો જય થાય એવું જાતિ ભયંકર સ્વપ્ન આવ્યું છે.
આ સીતા આપણું સર્વ રાક્ષસીઓનું રામચંદ્ર-
ના ભયમાંથી રક્ષણ કરવા સમર્થ છે. ^{૩૪-૩૬} માટે
આપણે સૌએ તેની પ્રાર્થના કરવી એ મને રુચે
છે. જે દુઃખચક્રત સ્ત્રીના સંબંધમાં મને થયું તેવું
સ્વપ્ન થાય તે સ્ત્રી અનેક પ્રકારનાં કષ્ટોમાંથી મુક્ત
થાય છે. હે રાક્ષસીઓ ! જો આપણે જનકનંદિની
સીતાને પળે લાગીશું, તો તે આપણા ઉપર પ્રસન્ન
થશે અને રામચંદ્રથી થનારા મહાન ભયમાંથી
આપણને હંધારશે.’

હે વાનરો ! ત્રિજટા રાક્ષસીના ઓઢેથી પોતાના
સ્વામી રામચંદ્રનો વિજય થશે એવું સાંભળીને
હર્ષિત થયેલાં સીતા શરમાતે સુખે જોલ્યાં : ‘તમે
કહો છો તે સાચું હશે તો હું તમારું રક્ષણ કરીશ.’

હે કવિવરો ! સીતાની કથામણી સ્થિતિ જોઈ-
ને મારું મન ગજારાવા લાગ્યું. મને લેશ પણ
શાંતિ વળી નહિ. પછી સીતાની સાથે મારે શી
રીતે વાતચીત કરવી તેનો વિચાર કરીને મેં અનેક
રાવણીઓથી શોભતા ઇક્ષ્વાકુવંશનું યશોગાન કયું.
જો સાંભળીને આંસુભર્યાં નેત્રોથી મારી સામે જોઈ-
તે સતી સીતાએ કહ્યું : ‘હે વાનરપુંગવ ! તું કોણ
છે ? તને કોણે ચોકલ્યા છે ? તું શા માટે આવ્યો
છે ? ^{૪૦-૪૧} અને રામચંદ્રની સાથે તારે પ્રીતિ કેવી

રીતે થઈ છે ?

સીતાહું વચન સાંભળીને મેં તેમને કહ્યું : ૯૧
'હે દેવી ! વાનરોનો રાજા મહાપરાક્રમી સુગ્રીવ
તમારા સ્વામી રામચંદ્રને સહાય કરવા બંધાયો
છે. ૯૦ તેનો હું સેવક છું. મારું 'હનુમાન' એકું
નામ છે અને તમારા સ્વામી રામચંદ્ર મને તમારી
પાસે મોકલ્યો છે. હે યશસ્વિની ! શ્રીમાન દશ-
રથનંદન રામચંદ્રે આ વીંટી નિશાની તરીકે મોક
લાવી છે તેને તમે ગ્રહણ કરો. ૯૨, ૯૩ અને આજ્ઞા
આપો કે, હું તમારું શું પ્રિય કરું ? એ તમારી
મરજી હોય તો હું તમને આજે રામ-લક્ષ્મણની
પાસે તેડી જઈશ. ૧૦૦

પછી સીતાએ મને ઉત્તર આપ્યો : 'રાવણ-
ને હણીને રામચંદ્ર પોતે જ મને પાછી લઈ
જાય એવી મારી ઇચ્છા છે. ૧૦૧ સીતાને એવો
ઉત્તર સાંભળી મેં તેમને પ્રણામ કર્યો અને રામ-
ચંદ્રના મનમાં વિશ્વાસ આવે એવું કંઈક અભિ-
જ્ઞાન મારું. ત્યારે સીતાએ મને કહ્યું : 'હે વાનર !
લે, તું આ શુદામણિ રામચંદ્રને આપજે. એને
જોઈ મહાભાઈ રામચંદ્ર તારા પર વિશ્વાસ રાખશે
અને તારો ઘણો જ સત્કાર કરશે.' એટલું કહી
સીતાએ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે મને શુદામણિ આપ્યો અને
રામચંદ્રને કહેવાનો સંદેશો પણ કહ્યો. પછી
સીતાને પ્રણામ કરીને તથા તેમની પ્રદક્ષિણા કરી-
ને હું આ તરફ આવવા તૈયાર થયો. ૧૦૨-૧૦૫
ત્યારે વળી તેમણે વિચારીને મને કહ્યું : 'હે
હનુમાન ! રામચંદ્રને મારું યથાસ્થિત વૃત્તાંત
કહેજે. ૧૦૬ હે કપિ ! મારું વૃત્તાંત સાંભળીને જો
લાઈએ સુગ્રીવની સાથે સત્વર અહીં આવે એમ
કરજે. ૧૦૭ હે મારુતિ ! હવે મારે જો માસ જ
જીવવાનું છે; માટે એ રામચંદ્રને અહીં આવતાં
વિલંબ થશે, તો તે મને એવા પામશે નહિ અને
હું અનાથની જેમ મરણને શરણ થઈશ. ૧૦૮ સીતા-
હું કરુણાજનક વચન સાંભળીને મને કોષ ચંચળો
અને હવે મારે શું કરવાનું બાકી છે તે મેં વિચાર્યું.
પછી મેં મારા દેહને પર્વત સરખો પ્રોથ જનાવી-
ને યુદ્ધ જગાવવા અશોકવાટિકાનો નાશ કરવા

માંડ્યો. વાટિકાનો કેટલોઈ ભાગ ઉજ્જડ કર્યો,
તેથી તેમાંનાં પક્ષીઓ તથા મૃગાદિ પ્રાણીઓ ત્રાસ
પામ્યાં. એ વેળા બિહારમણ સુખવાળી પેલી રાક્ષ-
સીઓ ભળીને ચોરેર એવા લાગી. ૧૦૯-૧૧૧
મને જોઈને તે સર્વ રાક્ષસીઓ આમતેમથી એકઠી
થઈને રાવણને સમાચાર કહેવા દોડી ગઈ. તેમણે
રાવણને કહ્યું : ૧૧૨ 'હે રાજન ! તમારા જળ-
ને નહિ ભાળનારા કોઈ એક હુધ વાનરે આપણી
દુર્ગમ અશોકવાટિકા ભાંગી નાખી છે. હે રાજન !
તેણે પોતાની દુર્બુદ્ધિને વશ થઈને તમારું 'મોઢું'
અપ્રિય કર્યું છે તમે સત્વર તેનો વધ કરવા-
ની આજ્ઞા કરો કે જેથી તે અહીંથી જીવતો જવા
પામે નહિ.' રાક્ષસીઓનાં વચન સાંભળી રાવણે
પોતાની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા અને અત્યંત
દુર્બલ એવા 'કિંકર' સંજ્ઞાવાળા રાક્ષસોને મારી
સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા. ૧૧૩-૧૧૫ તે મળીને
એ શીઠભર રાક્ષસો હતા. તેઓ બ્યારે ત્રિશૂળ
અને મુઝફર વગેરે હથિયારો લઈને મારી સાથે
યુદ્ધ કરવા આવ્યા, ત્યારે મેં અશોકવાટિકાના ઘર-
વાળની ભૂંગળ વડે તે સઘળાનો સંહાર કર્યો. ૧૧૬
તેઓમાં જે જોઝા જળવાળા હતા, તેઓ નાસી
છૂટ્યા અને 'સઘણું' સૈન્ય નાશ પામ્યું છે' એવા
સમાચાર રાવણને નિવેદન કર્યો. ૧૧૭

હે વાનર ! એ અશોકવાટિકામાં એક ઉત્તમ
ચૈત્યપ્રાસાદ હતો, તેને પણ મેં ભાંગી નાખ્યો
અને તેના સ્તંભ વડે એ ચોક્કિદારોનો નાશ
કર્યો. ૧૧૮ એ ચૈત્યપ્રાસાદ કે જે લંકાનગરીના
શશુગારરૂપ હતો તેના ધ્વંસ થયો ભાણીને રાવણે
ભય કર રૂપવાળા અનેક રાક્ષસો સહિત પ્રહસ્તના
પુત્ર જંબુમાલીને મોકલ્યો. રણકુશળ અને જળ
સંપન્ન જંબુમાલીનો પણ તેના અનુચરો સહિત
મેં પેલી ભૂંગળ વડે સંહાર કર્યો. ત્યારે રાક્ષસ-
રાજ રાવણે મોટા પાયેજળ સહિત સાત મંત્રી-
પુત્રોને મોકલ્યા. તેઓને મેં ભૂંગળ વડે શમ-
લોકે પહોંચાડ્યા. ૧૧૯-૧૨૨ મહાપરાક્રમી મંત્રી-
પુત્રોને સંગ્રામમાં હણાયેલા સાંભળી રાવણે શૂર
વીર એવા પાંચ સેનાપતિઓને યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા.

સર્ગ ૫૮ એ-મહેન્દ્રપર્વત પર વાનરોની સભા-હનુમાને કહેલું સીતાચોધનું વૃત્તાંત જ્ઞે

તેઓને પણ તેઓની સેના સહિત એ' પરલોક પ્રવેશિત થયાં. ત્યાર પછી લક્ષ્મણ રાવણે ઘણા રાક્ષસો સહિત પોતાના પુત્ર અક્ષકુમારને મારી સાથે મોકલ્યા. મદોદરીના પુત્ર એ અક્ષકુમાર સંઘામ કરવામાં અત્યંત કુશળ હતો. યુદ્ધ કરતાં તે બ્યારે મારી પાછળ આકાશમાં ઊડ્યો, ત્યારે એ તેના પગ પકડીને સો વાર આકાશમાં ફેરવ્યો અને પછી પૃથ્વી પર પડકર્યો કે જેથી તે મરણને શરણ થયો.

અક્ષકુમારનું મરણ થયું સાંભળીને અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા રાવણે મહાન બળવાળા અને યુદ્ધમાં ગર્વ ધરનારા 'ઇંદ્રજિત' નામના પોતાના બીજા પુત્રને મારી સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. તેને પણ તેની સેના સહિત નિઃસત્ત્વ કરીને હુંદરિત થયો. ઇંદ્રજિત ઘણો બળવાળા છે, તેથી એ વાનરને જીતીને આપશે એવા વિશ્વાસથી રાવણે તેને ઘણા રાક્ષસોની સાથે મોકલ્યો હતો, પણ બ્યારે એ તેના સૈન્યને સંહાર કર્યો અને હુંદરનાથી જિતાવો અશક્ય થઈ પડ્યો, ત્યારે તેણે બ્રહ્માસૂત્ર વડે મને બાંધી લીધો. પછી મને દોરકાં વડી બાંધીને રાવણની આગળ લઈ ગયા, ત્યાં હુરાતમા રાવણની સાથે મારે વાતચીત થઈ.^{૧૨૩-૧૨૪} રાવણે મને લંકામાં આવવાનું તથા રાક્ષસોને મારવાનું કારણ પૂછ્યું. એ તેને ઉત્તર આપ્યો કે, 'એ બધું એ' સીતાને અર્થે કર્યું છે.^{૧૨૫} હે રાજન! સીતાનાં કર્શન કરવા માટે હું અહીં આવ્યો છું. હું વાનરજાતિમાં જન્મેલો વાણુનો ઔરસ પુત્ર છું. મારું નામ 'હનુમાન' છે.^{૧૨૬} હું સુગ્રીવનો સચિવ છું અને રામચંદ્રના હૃત તરફે તારી પાસે આવ્યો છું.^{૧૨૭} હે રાક્ષસેશ્વર! સુગ્રીવે તારા હિતને અર્થે જે સંદેશો કહાવ્યા છે તે હું તને કહું છું.^{૧૨૮} સુગ્રીવે તારું કુશળ પૂછીને ધર્મ, અર્થ તથા કામયુક્ત અને તારું હિત થાય એવું વચન કહ્યું છે.^{૧૨૯} હે રાવણ! ઋત્યુમૂક પર્વત પર રહેતા મને રણ-કુશળ રામચંદ્રની સાથે મૈત્રી થઈ છે.^{૧૩૦} તેમણે 'મારી પત્ની સીતાનું રાવણ હરણ કરી ગયો છે, માટે તારે મને એ કાર્યમાં સહાય કરવી'

એમ કહ્યું અને વાલીને મારીને રાજ્ય અપાવવાનું વચન આપ્યું. પછી રામ-લક્ષ્મણે અગ્નિદેવની સાક્ષીએ મારી સાથે દહ મૈત્રી બાંધી અને એક જ બાણ વડે વાલીને હણી મને વાનરોનો રાજા બનાવ્યો; જેથી મારે પણ સર્વ પ્રકારે રામચંદ્રને સહાય કરવી જ એઈએ; એટલા માટે જ આ હૃતને પ્રથમથી તારી પાસે મોકલ્યો છે. હે રાવણ! હવે તું સત્ત્વર શ્રીમાન રામચંદ્રને સીતા પાછાં આપ, નહિ તો શરવીર વાનરો તારી સેનાઓને સંહાર કરશે. હે રાવણ! મહાસમર્થ વાનરો કે જેઓ નિમંત્રણ થવાથી દેવતાઓની પાસે સ્વર્ગમાં પણ જઈ શકે છે, તેઓને પ્રભાવ કોનાથી અનુભવે છે? ^{૧૩૧-૧૩૨} હે રાવણ! એ પ્રમાણે વાનરોના રાજા સુગ્રીવે તને કહાવ્યું છે.'

હે કપિકુંજર! એટલું કહેતાકમાં તો રાવણ મારા પર ક્રોધે ભરાયો અને બંધે પોતાની ફેર દષ્ટિ વડે મને બાળી નાખતો હોય એમ મારી સામુંએવા લાગ્યો. તેણે મારે પ્રભાવ બળવા સિવાય જ મારા વધ કરવા માટે રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી, ત્યારે શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા તેના ભાઈ વિભીષણે તેને બીનવી કહ્યું: 'હે રાક્ષસરાજ! તું આ નીચ વિચારને ત્યાગ કર. હૃતને હણવો એ રાજનીતિથી વિરુદ્ધ છે. ^{૧૪૫-૧૪૬} હે રાક્ષસ! નીતિશાસ્ત્રમાં હૃતને વધ કરવાનું કહેલું નથી. હૃત પોતાના સ્વામી તરફનો જે કંઈ યથાર્થ સંદેશો કહે તે સાંભળી લેવાનો જ આપણો ધર્મ છે.^{૧૪૭} હે અતુલ પરાક્રમી! જે કદાચ શત્રુને હૃત મોટો અપરાધ કરે, તો માત્ર તેને વિરૂપ કરવાની શિક્ષા કહેલી છે; પરંતુ વધ કરવાનું તો ક્યાંય પણ કહેલું નથી.^{૧૪૮}

હે કપિવંશ! વિભીષણે રાવણને એ પ્રમાણે સમજાવ્યો, ત્યારે તેણે મારું પૂછડું બાળી નાખવાની રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી. રાવણની આજ્ઞા થવાથી ભયંકર પરાક્રમવાળા રાક્ષસો મારા પૂછડા ઉપર શબ્દનાં અને સૂતરનાં કપડાં વીંટી લાગ્યા. પોતાની ઇચ્છાનુસાર કપડાં વીંટી રહ્યા પછી તેઓએ મારું પૂછડું સળગાવ્યું અને લાકડીઓ તથા સુધ્ધીઓ

વડે મારવા લાગ્યા. ૧૫૧-૧૫૩ રાક્ષસોએ મને ઘણાં દોરડાં વડે બાંધ્યા હતા, છતાં દિવસે લંકા બેવાની ઉત્કંઠાને લીધે મને તેની લેશ પણ પીડા જણાતી ન હતી.

પછી રાક્ષસો ‘આ રાબાને ગુનેગાર છે,’ એવી દાંડી પીટતા મને સળગતા પુગ્ગે રાજમાર્ગ પર થઈને છેક લંકાના દરવાજા પર્થ તલઈ ગયા. ત્યાં મારા મોટા દેહને ઘણા જ નાના કરીને હું રાક્ષસોએ બાંધેલાં બંધનોમાંથી છૂટી ગયો અને પુનઃ પ્રૌઠ સ્વરૂપ ધારણ કરી લંકાના દરવાજાની ભૂંગળ બહાર છરી તે વડે સર્વ રાક્ષસોને સંહારી વેગથી ટિંકા પર ચડી ગયો. પછી જેમ પ્રહય-કાળનો અગ્નિ પ્રબળ બાળે, તેમ મેં સળગતા પુગ્ગે નિર્લયપણે આખી લંકામાં ઘેરઘેર અને દરવાજે દરવાજે ફરીને આગ લગાડી. ૧૫૪-૧૫૮ લંકા બાળ્યા પછી મને વિચાર થઈ આવ્યો કે, ‘અરે! જ્યારે લંકાને કોઈ પણ ભાગ બાળ્યા વિના રહ્યો નથી, ત્યારે નિશ્ચય સીતા પણ બળી ગયાં હશે! અરેરે, જો એમ થયું હોય તો તો રામચંદ્રનું કાર્ય મેં જ વણસાડયું.’ એવા વિચારથી શોકમગ્ન થયેલો હું ચિંતા કરતો હતો, જોટલામાં આકાશ-આરી આશ્વોની વાણી મારા કાને પડી : ‘અહા! આખી લંકા બળી ગઈ, છતાં સીતા જીવતા રહ્યાં એ આશ્ચર્ય સરખું થયું!’

હે કપિવરો! આકાશવારી આશ્વોની અફ-ભુત વાણી સાંભળીને તથા કેટલાંક શુભ શકુનો જોઈને મને નિશ્ચય થયો કે, સીતા બળી મૂચાં નથી. વળી મારું પુરુષ સળગવા છતાં મને લેશ પણ પીડા થતી ન હતી. મારું હૃદય આનંદમાં હતું અને વાયુ પણ સુગંધયુક્ત વાતો હતો. જો પરથી તથા પૂર્વોક્ત આશ્વોની વાણીથી હું અતિ હર્ષિત થયો અને પુનઃ સીતાને જઈ મળ્યો. પછી સીતા-ની આસા લઈને હું અરિષ્ટ પર્વત પર આવ્યો અને તમારાં દર્શનની ઉત્કંઠાથી સમુદ્રને જોળ-ગવા ત્યાંથી ફર્યો. હે વાનરો! વાહુ, ચંદ્ર, સૂર્ય-સિદ્ધ અને ગ્રધવાદિએ સેવેલા આકાશમાર્ગે ગતિ કરતો હું સો ચોખ્ખો સમુદ્ર જોળાવીને અહીં

આવી તમે સર્વને મળ્યો છું. ૧૫૯-૧૬૭ હે કપિ-કુંવરો! રામચંદ્રની કૃપાથી અને આપ સૌની સહાયથી મેં સુગ્રીવનું કાર્ય સારી રીતે સંપાદન કર્યું છે. હે વાનરશ્રેષ્ઠ! લંકામાં જઈને મેં જે કાંઈ કર્યું તે સઘળું આપ સૌને મેં યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યું. હવે જે કાર્ય બાકી હોય તે સર્વ આપ સૌએ કરવાનું છે. ૧૬૮, ૧૬૯

પ્રતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકઠમાં ૫૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પદ્મ મો

મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સભા-
હતુમાનનો વિચાર

પતવાચ્યાય તત્સર્વં હનુમાન્માલતાત્મજા :

મૃગઃ સતુપવન્ક્રામ વવર્ત વક્તુમુત્તરમ્ ॥ ૧ ॥

સીતાશોધ સંબંધી વૃત્તાંત કહ્યા પછી પવન-સુત હતુમાને પુનઃ કહ્યું : ‘હે વાનરવરો! સીતાનું પતિવ્રત જોઈને મારું મન અત્યંત પ્રસન્ન થયું છે અને મારી ખાતરી થઈ છે કે, સીતા માટે રામચંદ્રનો ઉલ્લેખ અને સુગ્રીવનો ઉલ્લાહ યોગ્ય જ છે. હે ‘હવગચ’ભો! સીતાનું પતિવ્રતધર્મ-રૂપી તપોબળ ખરેખર અરુંધતી આદિ સતીઓના જેવું જ છે. તે પોતાના તેજ વડે ત્રણે લોક ધારણ કરવા તથા કોઈ વડે બાળવાને સમર્થ છે.’ રાક્ષસોને રાજ સવણ મોટા તપોબળવાળો છે, તેથી જ સીતાનો સ્પર્શ થવા છતાં તેના વિનાશ થયો નથી. ક્રોધાયમાન થયેલાં જનકનંદિની સીતા જે કંઈ કરવા સમર્થ છે, તે પ્રહીમ અગ્નિ પણ પોતાને સ્પર્શ કરનારને ફરી શકવા સમર્થ નથી; અર્થાત્ અગ્નિ કરતાં પણ સીતાનું તેજ વધારે છે. હે કપિ-વરો! સીતા સંબંધી સઘળું વૃત્તાંત મેં તમારી આગળ નિવેદન કર્યું છે. હવે જો બંધવાન આદિ વૃદ્ધ પુરુષોની આજ્ઞા હોય, તો આપણે સીતાને લઈને જ અહીંથી પાછા જઈએ અને રામ-લક્ષ્મણને મળીએ. હે વાનરો! જ્યારે હું જોડેલો જ સર્વ રાક્ષસો સહિત લંકા અને રાવણને હણ્યા સમર્થ છું, ત્યારે તમારા સરખા બળવાન, ભિત-દ્રિય, અઅધિવામાં નિપુણ, વિવશની હઝારવાળા

અને શસ્ત્રીર વાનરોની સહાયથી તે કાર્ય પાર પડે
જોમાં તો શું જ આશ્ચર્ય !^{૧૧-૧૨} સંઘામમાં રાવણને
તેના પુત્રો, અમારો, ચોદાઓ અને ભાઈઓ
સહિત હણવાને હું સમર્થ છું. પ્રહ્લાચ, સૌવાચ,
વાયવ્યાચ, વારુણાચ^{૧૩} તથા જેના સાતું પશુ જોઈ
શકાય નહિ જોવાં ઇંદ્રજિતનાં અંચ, એ સર્વથી હું
ડરું તેમ નથી. હું તમારી આજ્ઞાથી તે સર્વ અંચો-
નું નિવારણ કરીશ અને રાક્ષસોનો સંહાર કરીશ.
રાક્ષસોએ વરસાવેલી અખંડિત શિલાવૃષ્ટિને મેં
ઉઠાવી દીધી તથા અગ્નિને પશુ ગણુકાર્યો નહિ, એ
વગેરે મારું પરાક્રમ જોઈને રાવણ છલક થઈ ગયો
છે.^{૧૦} હે વાનરો ! તમારી આજ્ઞા મળવાથી હું
દેવતાઓને હરાવવા પશુ સમર્થ છું, તો પછી
રાક્ષસોના શા ભાર છે ? હું તમારી આજ્ઞાની વાટ
જોતો જ શોકાઈ રહ્યો છું.

હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! કલાચિત્ સચુદ્ર પોતાની
મયદાંતુ ઉઠાવન કરે તેમ જ મંદરાચળ કંપાય-
માન થાય, તોપશુ મહાસમર્થ જાંબવાન યતુની
સેનાથી ડરે જોમ નથી.^{૧૧-૧૨} શસ્ત્રીર વાલિપુત્ર
અંગદ જ સઘળા રાક્ષસો તથા તેઓના પૂર્વજોનો
નાશ કરવાને સમર્થ છે.^{૧૪} અરે, મહાત્મા પનસ-
વાનર તથા નીલવાનરના ઊરુવેગથી મંદરાચળ
પશુ પિસારી બધ, તો પછી સુદર્માં તેમની આગળ
રાક્ષસો તે કોણ માત્ર !^{૧૫} હે વાનરવરો ! દેવતા-
ઓ, અસુરો, યક્ષો, ગંધર્વો, ઉરગો અને પક્ષીઓ
વગેરેમાં મંદવાનર અથવા કિવિદવાનરની સાથે
સુદ કરવા ઊભો રહે, એવો મને જોક તો ખતાવો !
મહાવેગવાન મેંદ અને કિવિદ નામના અજે વાનરો
અધિનીકુમારના પુત્રો છે તેઓની સાથે પ્રતિપક્ષી
તરીકે સુદ કરે એવો કોઈ પશુ મારા જોવામાં
આવતો નથી. હે વાનરો ! મેં જોકલાએ જ બ્યારે
આખી લંકાનગરીને જાળી ભરમ કરી, ત્યારે
આપણે ચો મળીને શું નહિ કરી શકીએ ? હે
કપિવરો ! મેં લંકાના ચોટેચોટે અને ચકલેચકલે
શોક વગાડી છે કે, 'મહાભળવાન રામ-લક્ષ્મણનો
બધ થાઓ. અને રામચંદ્રના મિત્ર સુગ્રીવનો પશુ
બધ થાઓ. હું રામચંદ્રનો સેવક છું, વાણુનો પુત્ર

છું' અને મારું નામ 'હંતુમાન' છે.^{૧૬-૨૦}

હે કપિકુંજરો ! દુરાત્મા રાવણની અશોક-
વાટિકામાં શિશુપાવૃક્ષ નીચે મહાસાધ્વી સીતા
અત્યંત કરુણાવસ્થામાં બેઠેલાં છે. તે શોક અને
સંતાપથી કૃશ થયેલાં તથા રાક્ષસીઓથી ઘેરાયેલાં
હોવાને લીધે મેઘમંડળથી ઠંકાયેલી ચંદ્રરેખા
સરખાં નિસ્તેજ દેખાય છે. બળગવિત રાવણે કેદ
રાખવા છતાં પતિમતવર્મ પાળનારા સીતા રાવણને
ગણુકારતાં નથી. જેમ ઇંદ્રાણી ઇંદ્ર ઉપર અતુરકત
રહે છે, તેમ મહાસાધ્વી સીતા પોતાના પતિ રામ-
ચંદ્ર ઉપર જ અતુરકત છે. તે અન્ધ પુરુષનું ચિંતવન
પશુ કરતાં નથી. તેમણે જોક જ વસ્ત્ર પહેરેલું છે,
તેમનું આયુષ્ય શરીર રમેટાઈ ગયું છે, બિહામણી
રાક્ષસીઓ તેમનો વારંવાર તિરસ્કાર કરે છે, તેમણે
મસ્તક ઉપર વેણી ધારણ કરી છે, સ્વામીની
ચિંતાને લીધે તે દીન બની ગયાં છે, તે પૃથ્વી પર
થયન કરે છે, હિમકાળની પશિનીની પેઠે તેમનો
વર્ણ ફિલ્લો પડી ગયો છે અને તેમણે સર્વ સુખ-
લોગનો ત્યાગ કરી મરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હે
વાનરો ! એવી સ્થિતિમાં રહેલાં એ જનકનંદિની-
ને મળ્યા પછી મેં તેમને મહાપ્રયાસે વિશ્વાસ
બેસાડ્યો હતો અને સઘળી હકીકત કહી સંભા-
ળાવી હતી. રામચંદ્ર અને સુગ્રીવની મિત્રી થયેલી
બાણીને સતી સીતા અત્યંત આનંદ પામ્યાં હતાં.
હે કપિશ્રેષ્ઠો ! સીતાની પતિસંક્રિતાના અને શ્રેષ્ઠ
પતિમતના પ્રભાવ વડે હજી સુધી રાવણનો નાશ
થયો નથી તેનું કારણ માત્ર રાવણનું મોટું તપોભળ
છે; છતાં અધર્મ કરવાથી હવે તે ખૂંટા સરખો
થઈ ગયો છે, જેટલે તેને હણવામાં રામચંદ્ર નિમિત્ત-
માત્ર જ થયો. જેનાં અંજ પ્રથમથી જ નાણુક
હતાં, જોવાં સીતા હાલમાં રામચંદ્રનો વિયોગ
જવાથી વિશેષ કૃશ થઈ ગયાં છે; તેથી પ્રતિપદાને
દિવસે અધ્યયન કરનારી વિલાની પેઠે તે અત્યંત
સીધુ થયેલાં જણાય છે.^{૨૧-૨૨} હે વાનરો ! લંકા
વિષે મહાભાગ્યવતી સીતા શોકમગ્ન જ રહે છે,
માટે હમણાં તે સંખંધી બે કંઈ કરવું ઘટવું હોય
તે કરો.^{૨૩}

સુદર્માંના પદ્ય શ્લોક સર્વ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૦ મો

‘ મહેન્દ્ર પર્વત પર વાનરોની સહા-અંગદ
તથા અખવાનનો વિચાર

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા વાલ્મીસુરમાણત ।

અશ્વિપુત્રો મહાવેગો વલવતો પ્લુવક્ષસૌ ॥ ૧ ॥

હનુમાનનાં વચન સાંભળીને વાલીપુત્ર અંગદ બોલ્યો : ‘ હે વાનરો ! મોટા વેગવાળા અને અતિ-શય બળવાળા મૈન્દ અને દિવિદ નામના બન્ને વાનરો અશ્વિનીકુમારના પુત્રો છે અને પ્રહ્લદેવના વરદાનથી ગર્વિત થયેલા છે. પૂર્વે અશ્વિનીકુમારોનું સન્માન કરવા માટે પ્રહ્લદેવે એ બન્ને વાનરોને વરદાન આપેલું છે : ‘ કોઈ પણ તમારો વધ કરી શકશે નહિ. ’ પ્રહ્લદેવના વરદાનથી મત્ત થયેલા આ બન્ને વાનરોએ દેવતાઓની મોટી સેનાને હરાવી અમૃતપાન કરેલું છે. એ આ બન્ને વાનરો કોષાચ-માન થાય તો તેઓ અશ્વ, રથ અને હરિતઓથી ભરેલી લંકાનગરીના નાશ કરવા સમર્થ છે. હે કપિવરો ! મહાબળવાન રાવણનો અને રાક્ષસોથી ભરેલી આખી લંકાના નાશ કરવાને બ્યારે હું એકલો જ સમર્થ છું, ત્યારે અત્યંત બળવાન, શસ્ત્રવિદ્યામાં પારંગત અને વિજયની ઇચ્છાવાળા તમે સૌની સહાયથી હું એ કાથ કરું એમાં તો શું જ આશ્ચર્ય ! હે વાનરો ! હનુમાનના પરાક્રમથી લંકાનગરી બળી ગઈ એ આપણે જાણ્યું; પરંતુ અહીંથી પાછા જઈને ‘ અમે સીતાને જોયા પણ તેને લાભ્યા નહિ ’ એવું રામચંદ્રને કહેવું એ તમારા જેવા પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળાને યોગ્ય નથી. હે કપિસત્તમે ! ઊડવામાં તેમ જ પરાક્રમ કરવામાં તમારી બરાબરી કરી શકે એવા કોઈ પુરુષ દેવતાઓ અને અસુરો સહિત આખા ત્રેલોક્યમાં મારા બાણવામાં નથી; માટે હું તો ધારું છું કે રાક્ષસો સહિત લંકાને જીતીને, સંગ્રામમાં રાવણને હણીને તથા મહાસાધ્વી સીતાને લઈને કૃતકૃત્ય થયેલા આપણે સૌ હર્ષભેર રામચંદ્રની પાસે જઈએ એ જ શ્રેષ્ઠ છે. ૧-૧૦ હનુમાને સુખ્ય સુખ્ય બળવાન રાક્ષસોના ઘાણુ વાળી નાખ્યો છે, તો હવે આપણે ત્યા જઈને બીજું શું કરવાનું બાકી છે ? આપણે

તો સીતાને પાછાં લાવી રામ-લક્ષ્મણને સોંપી શકીએ તેમ છીએ, તો પછી એકાં થયેલા સર્વ વાનરોને વ્યથા પરિશ્રમ થા માટે આપવો ? આપણે અહીંથી લંકામાં જઈ રાક્ષસો સહિત રાવણને હણીને જ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ પાસે જઈએ એ જ યોગ્ય છે. ’

સુવરણ અંગદને આભિપ્રાય બહી વૃદ્ધ અખવાને પ્રસન્નચિત્તે કહ્યું : ૧૧-૧૪ ‘ હે મહાબુદ્ધિ-શાળી અંગદ ! તું કહે છે તેમ કરવું યોગ્ય નથી. હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! આપણને માત્ર દક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ કરવાની જ આશા થયેલી છે. ૧૫ સીતાને લઈ આવવાની આશા સુગ્રીવે કે રામચંદ્રે આપી નથી. વળી આપણે મહાપ્રયત્ને રાક્ષસોને જીતીને સીતાને કદાચ લઈ જઈએ છતાં એ કાથ રામચંદ્રને પસંદ પડે કે ન પડે તો શું કરવું ? ૧૬ નૃપશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રને પોતાના રાજકુળનું મોટું અભિમાન છે અને વળી તેમણે શત્રુને જીતી સીતાને પાછા લાવવા માટે સર્વ વાનરો સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લીધી છે; તે તે પોતાની પ્રતિજ્ઞા મિથ્યા કેમ કરશે ? હે અંગદ ! તારા કહેવા પ્રમાણે આપણે કાથ તો કરીએ; પરંતુ એથી એ રામચંદ્ર પ્રસન્ન થાય નહિ, તો આપણું કરેલું કાથ નિષ્ફળ બન્ય અને આપણું પરાક્રમ વૃથા ગણાય; માટે આપણે રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવની પાસે જઈને તેઓને આ સમગ્ર વૃત્તાંત નિવેદન કરવું એ જ યોગ્ય છે. ૧૭-૧૮ હે રાજપુત્ર ! જોકે તારો વિચાર અમોને ઘણો જ યોગ્ય લાગે છે; પરંતુ આ કાથ સિદ્ધ કરવામાં રામચંદ્રની સંમતિ પ્રમાણે વર્તવું એ જ શ્રેયશ્ચક્રે. ૨૦

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ સુદરકાંઠા ૬૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૧ મો

વાનરોનું કિષ્કિન્ધા તરફ પાછા વળવું-
મધુવનમાં પ્રવેશ

તતો જામ્વતો વાક્યમચ્છન્ત વનોક્તસ :

અન્નવપ્રમુલા વીરા હનુમાંસ મહાકર્પિ ॥ ૧ ॥

અંગદાદિ વાનરોએ તથા કપિવર હનુમાને

બાંધવાનું કહેવું માન્ય કયું. પછી સર્વ આન-
દિત ચિત્તે મહેન્દ્ર પર્વતના શિખર ઉપરથી ઊતરી-
ને ફૂટતા ફૂટતા કિષ્કિન્ધા પ્રવેશ્યા. ૧૨ મેરુ
અને મંદરાચળ સરખા પ્રૌઢ દેહવાળા વાનરો
મહોન્મત હસ્ટીઓ જેવા શોભતા હતા અને બાણ
આકાશમંડળને છાંઈ દેતા હોય તેમ ભિછળતા
ચાલતા હતા. ૩ તે સર્વ વાનરો પોતાની દંડિથી
બાણ પ્રાણીમાત્રથી સત્કાર પામેલા મહાબળવાન
હનુમાનને વહન કરતા હોય એવા બચ્ચાતા હતા. ૪
સીતાનાં કંથન થવાથી મહમસ્ત થયેલા વાનરો
'રામચંદ્રનું કાય' અવશ્ય સિદ્ધ થશે અને આપણુ
સર્વને યશ મળશે' એવો દંઢ નિશ્ચય કરીને રામ-
ચંદ્રને પ્રિય વાતાં કહેવા માટે વેગથી જતા હતા.
તે સર્વ યુદ્ધકુશળ હતા, ઉઠાર મનના હતા અને
શવણ પરનું વેર હોવા માટે તેઓએ નિશ્ચય કર્યો
હતો. ૫ આકાશમાં ફૂટતા ફૂટતા એ હનુમાનાદિ
વાનરો એકેક વૃક્ષોથી ભરેલા નંદનવન સરખા
રમણીય એવા એક વન આગળ આવી પહોંચ્યા. ૬
એ વન તે ધીનું કાંઈ નહિ, પણ મહાત્મા સુગ્રીવ-
નું મધુવન હતું. એ મધુવન ભૂત-પ્રાણીઓથી
એકાએક ન પ્રવેશી શકાય એવું તથા સર્વનાં
મનને હરણ કરે એવું રમ્ય હતું. ૭ 'દધિસુખ'
નામનો શરવીર વાનર કે જે કપિરાજ સુગ્રીવનો
માથો થતો હતો, તે નિરંતર મધુવનનું રક્ષણ
કરતો હતો. ૮

હનુમાન વગેરે વાનરો અત્યંત મનોહર એવા
મધુવનની પાસે આવ્યા, ત્યારે તેઓને તેમનાં
કૂળ વગેરે ખાવાની ઉત્કંઠા ધઈ. મધુ સરખા પીળા
વણવાળા એ વાનરોએ સુવરાજ અંગદની આગળ
જઈ એ વનમાંનાં મધુરસ તથા કૂળ વગેરે માટે
ચાચના કરી. રાજકુમાર અંગદે બાંધવાન વગેરે
૧૬ કપિઓની સંમતિ લઈને સર્વ વાનરોને મધુ-
વનમાં જઈ કૂળ વગેરે ખાવાની આજ્ઞા આપી.
અંગદની આજ્ઞા મળતાં જ સર્વ વાનરો એ વન-
માંના જમરાથી છવાઈ રહેલાં વૃક્ષો પર ચઢ્યા અને
ફળમૂળાદિ ખાવા લાગ્યા. સુગ્રીવે કૂળ મૂળાદિનું
મક્ષણ કરવાથી મહમસ્ત થઈને તે સર્વ અત્યંત

હર્ષિત થયા. ચઢેચઢી રીતે કૂળ, મૂળ વગેરે ખાઈને
અતિશય હર્ષિત થયેલા તે વાનરો આખા મધુવનમાં
નાચકૂદ કરવા લાગ્યા. કેટલાક વાનરો હંસવા લાગ્યા,
કેટલાક નૃત્ય કરવા લાગ્યા, કેટલાક રામચંદ્રને
ઉર્વેશીને પ્રણામ કરવા લાગ્યા, કેટલાક કપિરાજ સુગ્રી-
વનો સ્તુતિપાઠ ભણવા લાગ્યા, કેટલાક ફૂંદવા લાગ્યા,
કેટલાક બકવાદ કરવા લાગ્યા. ૧૦-૧૧ કેટલાક એક-
બીજાના પડખામાં આવીને ગેસવા લાગ્યા, કેટલાક
પરસ્પર વિવાદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક એક વૃક્ષ
પરથી બીજા પર અને બીજાથી ત્રીજા પર એમ ફૂંદા-
ફૂંદ કરવા લાગ્યા, કેટલાક વૃક્ષોની ટોચ પરથી પૃથ્વી
પર ભૂસકો મારવા લાગ્યા અને કેટલાક પૃથ્વી પરથી
વૃક્ષો પર ચઢી જવા લાગ્યા. કાંઈક વાનર ગાયન
આલાપી રહેલા કાંઈ એક વાનરની સામે હંસતો
હંસતો જવા લાગ્યો, ત્યારે કાંઈક જેન કરતા વાનર-
ની સામે રાતો રાતો જવા લાગ્યો, કાંઈક વાનર
કાંઈ એક વાનરને પીડા કરવા લાગ્યો, તો કાંઈક
વળી અજાના કરતો તેની સામે ધસી જવા લાગ્યો,
એ રીતે આખું વાનરસૈન્ય ઉન્મત્ત જેવું થઈ ગયું.
એ સમયે એ સેનામાં કાંઈ પણ વાનર મહમસ્ત
અને ગર્વિત થયા વિનાનો ન હતો. ૧૭-૧૮ મધુ-
વનને એલી નાખેલું એઈને તથા સઘળાં વૃક્ષોને
પત્ર-પુષ્પરહિત કરી મૂકેલાં એઈને કૌપાયમાન
થયેલા ત્યાંના રક્ષપાળ દધિસુખ વાનરે સર્વ કપિ-
ઓને વનમાંથી હાંકી કાઢવા માંડ્યા; પરંતુ અત્યંત
ઉન્મત્ત થયેલા એ સર્વ કપિઓ તેનો તિરસ્કાર
કરવા લાગ્યા. એ એઈ વૃદ્ધ દધિસુખ વાનરે વનનું
રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી લેશ પણ ભય
ધરા વિના તેણે કેટલાકને કઠોર વચ્ચનો કહાં; કેટ-
લાકને ભેસભેર તમાચા લગાવ્યા; કેટલાકની સાથે
ટટી કર્યો અને કેટલાકને શાંત વચ્ચનોથી સમભ-
વવા માંડ્યા; પરંતુ મદગર્વિત થયેલા એ વાનરોએ
તે તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેઓ તો પોતાને બળા-
તકારે વનમાંથી હાંકી કાઢનાર દધિસુખને પકડીને
રાજક્રોધનો લેશ પણ ભય નહિ ધરતાં પૃથ્વી પર
થસડવા લાગ્યા. ૨૦-૨૩ મહા(નરા)થી ચક્રચૂર
થયેલા કેટલાક કપિઓ દધિસુખને નખ વટે ઉઝ-
રડા ભરવા લાગ્યા, કેટલાક બચકા ભરવા લાગ્યા,

કેટલાક લપડાકો મારવા લાગ્યા અને કેટલાક લાતો મારવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે મદમસ્ત કપિઓએ સુગ્રીવનું આપું મધુવન ઉજાડ કરી મૂક્યું.^{૨૪}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંડમાં ૬૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૨ મો

મહાગવિંત વાનરો-મધુવનભંગ

તાનુવાચ હરિશ્ચદ્રો હનુમાન્વાતરર્ષભાઃ।

અધ્યમ્મનસો વ્યૂયં મણુ સેવત વાનરાઃ ॥૧॥

ત્યાર પછી કપિવર હનુમાને સર્વ વાનરોને કહ્યું : ‘હે વાનરર્ષભો ! તમે અબ્યથ ચિત્તે મધુ-રસનું પાન કરો તમને અટકાવનારાઓને હું પૂરો પડીશ.’ હનુમાનનું એવું વચન સાંભળી રાજકુમાર અંગદે પ્રસન્ન ચિત્તે કહ્યું : ‘હે કપિકુજરો ! તમે સુખથી મધુરસનું પાન કરો. કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા આ હનુમાનનું કહેવું કદાચ ન કરવા જેવું હોય, તોપણ અત્યારે આપણે કરવું એઈએ, તો પછી આરું કાર્ય કેમ ન કરવું ?’ અંગદનું વચન સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા સર્વ વાનરો ‘ખડું સારું, ખડું સારું’ એમ કહેવા લાગ્યા અને તેવું કહેવું માન્ય કરીને જેમ નદીનું પૂર સસુદ્રમાં જાય તેમ મધુવનમાં પેઠા. હનુમાને સીતાનાં દર્શન કર્યાં છે એ સમાચાર બાણીને અત્યંત હર્ષ પામેલા વાનરો યુવરાજ અંગદની સંહાયથી મધુવનના રક્ષ-પાળોનો પરાજય કરીને સ્વાદિષ્ટ મધુરસનું પાન કરવા લાગ્યા અને સ્વાદિષ્ટ ઉત્તમ કૃણા ખાવા લાગ્યા. મધુરસ અને કૃણું લક્ષણ કરવામાં આસક્ત થયેલા વાનરોએ પોતાને પકડવા આવનારા રક્ષ-પાળોને અનેક પ્રકારનો માર મારીને હાંકી કાઢ્યા.

એ મહાવનમાંનાં વૃક્ષો પર બાઝેલા એકેકે દ્રોણ જેટલા વજનના મધપૂડાઓને ગ્રહણ કરીને હર્ષિત થયેલા કેટલાક વાનરો ટોળે મળીને તેમાંનું મધ પીવા લાગ્યા.^{૧-૯} કેટલાક મધ પી ગયા પછી ખાલી થયેલાં બોખાંને લાંગી નાખવા લાગ્યા, કેટલાક તો ખાઈ જવા લાગ્યા, કેટલાક ઠાઠાં બોખાંને આમતેમ ફેંકવા લાગ્યા,^{૧૦} કેટલાક પીતાં વધેલું મધ બીજના ઉપર ઢોળવા લાગ્યા,

કેટલાક વૃક્ષની શાખા પકડીને હીંચવા લાગ્યા,^{૧૧} કેટલાક અત્યંત મદને લીધે વૃક્ષનાં પાદોની પથારી કરી તે પર સૂઈ રહ્યા, કેટલાક મદમસ્ત થઈ કૂદાકૂદ કરવા લાગ્યા,^{૧૨} કેટલાક પરસ્પર કાંકરા વગેરે ફેંકવા લાગ્યા, કેટલાક મદને લીધે અથ-કાઈ પડવા લાગ્યા, કેટલાક કોડા કરવા લાગ્યા, કેટલાક ઝીણા સ્વરે ગાયન આલાપવા લાગ્યા,^{૧૩} કેટલાક પૃથ્વી પર જ સૂઈ રહ્યા, કેટલાક ખડખડાટ હસવા લાગ્યા, કેટલાક રેલન કરવા લાગ્યા તથા કેટલાક કંઈ ને કંઈ બોલવા લાગ્યા, ત્યારે કેટલાક વળી કંઈક નું કંઈક સમજવા લાગ્યા.

એ વેળા એ વનનું રક્ષણ કરવા માટે દધિ-સુખ વાનરે જે રક્ષકોને મોકલ્યા, તે સર્વ ભયંકર વાનરોનો માર ખાઈ દશે દિશાઓમાં પલાયન કરી ગયા. કેટલાક બનુઓથી પિલાઈ ગયા અને કેટલાકે દેવમાર્ગ દીઠો.^{૧૪} વાનરોથી ત્રાસ પામી નાઠેલા કેટલાક વનરક્ષકોએ દધિસુખની પાસે જઈ કહ્યું : ‘હે વાનરવર ! હનુમાનની આજ્ઞા મળવાથી વાનરોએ બળાતકારે આપું મધુવન ઉજાડ કર્યું’ છે. તેઓએ અમને બનુઓથી પીસી નાખ્યા તથા પકડીપકડીને આકાશમાં ઉછાળ્યા.’ રક્ષકોનું કહેવું સાંભળી કોષ પામેલા તેઓના નાયક દધિ સુખે મધુર વચનોથી તેઓનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું, ‘બાલો, હું તમારી સાથે આવું છું.’ મધુવનને લાંગી નાખનારા એ મહાગવિંત વાનરોને હું મારા પરાક્રમથી હાંકી કાઢીશ.’ દધિસુખનું વચન સાંભળી વનરક્ષકો તેની સાથે પુનઃ મધુવનમાં આવ્યા.^{૧૪-૧૬} દધિસુખ પોતાના હાથમાં મોટું વૃક્ષ લઈને તથા તેની સાથેના બીજા સર્વ વાનરો મોટી મોટી શિલાઓ, વૃક્ષો અને નાના પથ્થર લઈને કોષ પૂર્વક અંગદાદિ વાનરો ઉપર ધસી આવ્યા. પોતાના નાયક દધિસુખની આજ્ઞા થતાં જ સઘળા રક્ષક વાનરો કોષને લીધે હોઠ પીસતા હનુમાન વગેરે કપિઓની સામે દોડી ગયા અને પોતાના બળ વડે તેઓનું નિવારણ કરી તિરસ્કાર કરવા

+ હનુમાને રક્ષકોને ચરણસાલીને આકાશમાં ઉછાળ્યા, તથા તેઓને દેવમાર્ગે એટલે આકાશમાર્ગે નોંધે

લાગ્યા. ૧-૨૪ એટલામાં વૃક્ષ લઈને ધસી આવતા દધિસુખને ક્રોધાયમાન થયેલા અંગદે બાધમા પકડી લીધા અને પોતે મદદ થયેલા હોવાથી 'આ મારા કાકા સુગ્રીવનો માગો થાય છે; માટે મારે તે ખૂલ્ય છે; એ સંબંધી કશો પણ વિચાર ન કરતાં તે દધિસુખને પૃથ્વી પર પટકી ખૂબ રગ-દોલ્યો. એથી દધિસુખના હાથ, સાથળ અને સુખ છું હાઈ ગયાં. તે લોહીક્રુકાણુ થઈ ગયો અને મૂંઝિત થઈ પડ્યો. થોડી વારે મૂંઝાં વળી ત્યારે હંતુમાન વગેરે વાનરોના સપાટામાંથી બળાટકારે નાચી છૂટેલા એ દધિસુખે એકાંતમાં જઈને પોતાના સેવકોને કહ્યું: ૧-૨૮ 'હે વાનરો! આલો, આપણે લાંબી શ્રીવાવાળા આપણા સ્વામી સુગ્રીવની પાસે જઈએ કે જે સુગ્રીવ હાલમાં રામચંદ્રની સાથે રહે છે. ૨૯ આપણે ત્યાં જઈને આપણા રાજા સુગ્રીવને અંગદનો સ્વયં હોય કહી સંભળાવીશું. સુગ્રીવ ઘણો જ ક્રોધી સ્વભાવનો છે તેથી આ સર્વ વાનરોનો સંહાર કરશે. ૩૦ પોતાના બાપકાદાના વખતનું આ દિવ્ય મધુવન મહારામા સુગ્રીવને ઘણું જ પ્રિય છે અને તેમાં પ્રવેશ કરવાને હેવતાઓ પણ સમર્થ નથી. ૩૧ ભેટે આ વાનરો સુગ્રીવના સુહૃદ્ધનો છે, તોપણ મધુના લોહિયા અને જેનું આયુષ્ય આવી ખૂટ્યું છે, એવા આ સર્વ વાનરોને સુગ્રીવ વધરૂપી શિક્ષા આપી મારી નાખશે. રાજની આજ્ઞાનું ઉદ્ધેધન કરનારા આ વાનરોને ભયાર વધરૂપી શિક્ષા થશે, ત્યારે જ મારા છવને શાંતિ વળશે. ૩૨, ૩૩

વનરક્ષક વાનરોને એટલું કહીને દધિસુખ તેઓની સાથે ઉતાવળે આકાશમાર્ગે ઊંચો અને નિમિષમાત્રમાં સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ પાસે જઈ પહોંચ્યો. શ્રીમાન રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને જોઈલા જોઈને સર્વ વનરક્ષકોની સાથે દધિસુખ વાનર આકાશમાથી ભૂમિ પર ઊતર્યો અને દીન સુખે તેમની પાસે જઈ હાથ ભેડી સુગ્રીવના ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું. ૨૪, ૨૫

ઈતિ શ્રીમાત્મજિ મહાકવિનિમલ્લિત આદિકાવ્ય શ્રી-રામચંદ્રના સંપ્રસારમાં ૨૨ એ. સર્ગ ૬૩ પૂર્ણ

સર્ગ ૬૩ એ

મધુવનભંગનિવેદન અને સીતા-
દોષની સૂચના

તતો સૂર્ષા નિર્પતિત વાનર વાનરમયઃ ।
હૃદયૈવોદિત્તહૃદયો વાક્યમેતદુવાચ હ ॥ ૧ ॥

દીનની પેઠે મસ્તક નમાવીને ભૂમિ પર પડેલા દધિસુખને ભેટાં જ ઉઠક થયેલા વાનરરાજ સુગ્રીવે કહ્યું: ૧ 'હે દધિસુખ! ઊઠ, ઊઠ, શા કારણથી તું મારા ચરણમા પડ્યો છે? સામેસામું કહે, હું તને બલય આપીશ.' ૨ 'તને કાઈથી બય થયો છે કે જેથી તું મારી પાસે આવ્યો છે? હે વાનર! મધુવનમાં મૌ કુશળ તો છે ને? એ હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.' ૩

મહારામા સુગ્રીવનાં વાક્યોથી આશ્વાસન પામેલો યુદ્ધિમાન દધિસુખ ઊભો થયો અને બોલ્યો: 'હે રાજન્! વૃદ્ધ બંધવાને, વાલીએ કે તે જે વનનો યથેચ્છરીતે ઉપયોગ કરવા માટે પૂર્વે વાનરોને કહી પણ આજ્ઞા આપી નથી તે મધુવનને આજે આપણા વાનરોએ નબળાઈ કહ્યું છે. ૪ આ સર્વ રક્ષકોની સાથે હું આપણા તે વાનરોને મધુવનમાંથી બહાર કાઢવા લાગ્યો; પરંતુ મારા અનાદર કરીને તેઓ મધુરસ અને ફળ વગેરેનું ભક્ષણ કરતા જ રહ્યા. ૫ આપણા મધુવનનો નાશ થતો જોઈને આ રક્ષકોએ તથા મેં તેઓને ઘણા પ્રકારે વાંચાં તોપણ મારું અપમાન કરીને તેઓ ફળ વગેરેનું ભક્ષણ કર્યા કરે છે. ૬ હે સુગ્રીવ! તેઓ મારા ખાથ છે એટલું જ નથી, પણ ખાતાપીત: વધેલું ફેંટી દે છે. તેઓને બધારે એમ કંવાની મના કરીએ છીએ. ત્યારે પ્રૃથ્વી ચટાવીને આખા ધાય છે. ૭ આ મારી સાથે આવેલા વનરક્ષકો મારે ક્રોધ કરી તેઓને કાઢવા લાગ્યા. ત્યારે કંપન લીધે લાલ નેત્ર કરી એ સર્વ વાનરોએ મળીને નેત્રોને વનમાંથી ફાંટ્યા. ૮ મેં વાનરોના આ રક્ષકોમાંનું કેટલાંને કપકાંડે. મારી કેટલાંને બાતુ વગેરે ઘાટી કર્યાં અને કેટલાંને બાતુના પકડીને અગાધામાં ઉતાર્યા. ૯ મેં વાનરોના

સરખો સ્વામી વિદ્યમાન છતાં વાનરોએ અમને આવી રીતે પ્રીતિત કર્યા છે અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે તેઓ આખા મધુવનનો નાશ કરે છે. હવે તારે કરવું ઘટે તેમ કર.'^{૧૨}

હથિસુખ વાનર સુગ્રીવને મધુવનનું વૃત્તાંત કહેતા હતા, તેવામાં યુદ્ધિમાન લક્ષ્મણે સુગ્રીવને પૂછ્યું :^{૧૩} 'હે રાજન્ ! આ વનનો રણેવાળ તારી પાસે શા માટે આવ્યો છે ? અને તે હુખિયારની પેઠે તને શું નિવેદન કરે છે ?' ત્યારે વાણીવિશારદ સુગ્રીવે કહ્યું : 'હે આર્થ લક્ષ્મણ ! આ વનરક્ષક હથિસુખ વાનર કહે છે કે, 'અંગદ વગેરે વાનરોએ આપણા મધુનું ભક્ષણ કર્યું છે.'^{૧૪-૧૬} હે લક્ષ્મણ ! આ સમાચાર ઉપરથી હું ધારું છું કે હક્ષિણ દિશામાં ગયેલા વાનરો કાર્ય સિદ્ધ કરીને આવેલા છે. ભે કાર્ય સિદ્ધ ન થયું હોય તો તેઓ શબ્દની આજ્ઞા વિના કદી પણ આવી રીતે મધુવનનો નાશ કરે નહિ. નિશ્ચય, તેઓ કૃતકૃત્ય થઈને આવેલા છે. વારવા છતાં તેઓએ માન્યું નહિ, રક્ષકોને પીસી નાખ્યા અને મહાભળવાન હથિસુખ કે જેને મેં પોતે જ મધુવનની રક્ષા માટે નીમ્યો છે તેને પણ ગણકાર્યો નહિ. એ ઉપરથી હું ધારું છું કે વાનરોએ સીતાના દર્શન કર્યા જ છે. ખરેખર, શરવીર હનુમાને જ સીતાનાં દર્શન કર્યા હશે; કારણ કે આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં હનુમાન સિવાય બીજું કોઈ સમર્થ નથી. એ વાનર-શ્રેષ્ઠ વાસુસુત જ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં વિચક્ષણ યુદ્ધિવાળો છે. તેનામાં ઉલોગ, વીર્ય અને શાસ્ત્રોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે. અહો ! જ્યાં જાંબવાન તથા અંગદ સરખા નેતા હોય અને જ્યાં હનુમાન સરખો અધિક્ષાતા હોય, ત્યાં કાર્યસિદ્ધિ કેમ ન થાય ? હે લક્ષ્મણ ! હક્ષિણ દિશામાં સીતાની શોધ કરી આવેલા અંગદાદિ વાનરોએ મધુવનનો નાશ કર્યો, વનરક્ષકોને ઘાયલ કર્યા તથા દુળ-મૂળાદિનું ભક્ષણ કર્યું ;^{૧૭-૨૪} એ સઘળું મને કહેવા માટે મધુર ભાષણ કરનારો અને મહાપરાક્રમી આ હથિસુખ અહીં આવેલો છે.^{૨૫} હે સૌમિત્ર ! એ વાનરો નિઃશંકપણે મધુનું પાન

કરવા લાગ્યા છે, એથી તમારે નિશ્ચય માનવું કે તેઓ સીતાનાં દર્શન કરીને જ આવેલા છે.^{૨૬} હે પુરુષર્થી ! વિખ્યાત પરાક્રમવાળા એ વાનરો સીતાને જોયા વિના આટલો બધો ઉન્માદ કરે નહિ, તેમ જ કેવોએ આવેલા દિવ્ય વનનો નાશ પણ કરે નહિ.^{૨૭}

સુગ્રીવની કહ્યુંપ્રિય વાણી સાંભળી ધર્મોત્તમા રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત હર્ષિત થયા.^{૨૮} સુગ્રીવે પણ અત્યંત હર્ષિત થઈને હથિસુખને કહ્યું : 'હે હથિસુખ ! કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા વાનરોએ મધુવનમાં ખાધું પીધું તેથી હું પ્રસન્ન થયો છું. કાર્ય બબ્બવનારા સેવકોનો ઉન્માદ સ્વામીએ સહેન કરવો ભોઈએ. હે વાનરવર ! હવે તું પાછો જઈને મધુવનનું રક્ષણ કર અને હનુમાન આદિ વાનરોને સત્વર મારી પાસે મોકલ. સિદ્ધ ભેવા ગર્વિષ્ઠ અને કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા હનુમાન આદિ વાનરોના સુખથી હું તથા રામ-લક્ષ્મણ સીતા સંબંધી સમાચાર સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ.'^{૨૯-૩૨}

પછી આનંદને લીધે બેનાં નેત્ર પ્રકુલ્લિત થયાં હતાં, જેવા રાજપુત રામ-લક્ષ્મણને હર્ષિત તથા કૃતાર્થ થયેલા ભોઈને અને ખીળાં પણ કેટલાંક શુભ શકુન ભોઈને વાનરરાજ સુગ્રીવ 'કાર્ય-સિદ્ધિ થઈ ચૂકી છે' એમ માની અત્યંત આનંદ પામ્યો.^{૩૩}

પ્રતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિભક્ષ્ય શ્રીરામચરિત્રમુદરકાંડમાં ૬૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૪ મો

વાનરોનું આગમન-રામસમાગમ

સુગ્રીવેનૈવસુકસ્તુ હ્રદયો હથિસુખઃ કપિઃ ।

રાઘવં લક્ષ્મણં ચૈવ સુગ્રીવં વામ્યવાદયત્ ॥૧॥

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી હર્ષિત થયેલો હથિસુખ વાનર રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને પ્રણામ કરી શરવીર વનરક્ષકોની સાથે આકાશમાં ભેટ્યો.^{૧-૨} પ્રથમના ભેવા જ વેગથી ભેટીને તે મધુવન આગળ આવ્યો અને આકાશમાંથી પૃથ્વી પર ભેટતરી તેણે વનમાં પ્રવેશ કર્યો.^૩ મધુ-

વનમાં પ્રવેશ કરીને તેણે બેઠુ તો મદમસ્ત થયેલા વાનરોનો મદ ઊતરવા આવ્યો હતો અને તેઓ મધુનો પેશાબ કરતા હતા.^૪ રુસ્તીર દધિમુખે હાથ ભેડી હર્ષયુક્ત મધુર વાણીથી અંગદ પ્રત્યે કહ્યું : 'હે સૌમ્ય ! આ મારા અનુચર વનરક્ષકોએ અજ્ઞાનને લીધે કોષમાં આવી તમે સૌને અટ-કાવ્યા એ માટે તારે શેષ કરવો યોગ્ય નથી.^૫ આ વાનરો દુસ્તી આવેલા હોવાથી શ્રમિત થયેલા છે; માટે યથેચ્છ રીતે તું તેમને મધુરસ પિવડાવ. હે મહાબળવાન ! સુવરાજ હોવાથી તું આ વનનો સ્વામી છે. અમોએ અજ્ઞાનને લીધે પ્રથમ કોષ કયો તે માટે તારે ક્ષમા કરવી ઘટે છે. હે વાનર-સત્તમ ! પૂર્વે જેમ તારો પિતા વાનરોનો રાજા હતો, તેમ હાલમાં તું અને સુગ્રીવ વાનરોનો રાજા છો. હે નિખાપ ! મેં તારા કાકા સુગ્રીવની પાસે જઈને સર્વ વાનરો આઘ્યાના તેમ જ મધુવન ઉભાભાના સમાચાર કહ્યા. તે સાંભળી કોષ નહિ પામતાં ઊલટો તે પ્રસન્ન થયો અને તેણે હર્ષપૂર્વક મને કહ્યું : 'હે દધિમુખ ! તું મધુવનમાં જઈને અંગદ વગેરે સર્વ વાનરોને સત્વર મારી પાસે મોકલ.''

દધિમુખે મધુર વચન સાંભળી વાક્ય-વિશાસ અંગે વાનરો પ્રત્યે કહ્યું : 'હે કપિશ્રેષ્ઠ ! આ દધિમુખ આનંદથી વાત કરે છે એ ઉપરથી હું અતુમાન કરું છું કે, શ્રીમાન રામચંદ્રે આપણા સર્વ સમાચાર ભણ્યા હશે. હે શત્રુઓને તપાવનારા કપિવરો ! કાર્ય સિદ્ધ કર્યા પછી હવે આપણે આમ રણજીતુ યોગ્ય નથી.^{૭-૧૪} હે પરાક્રમી વન-વરો ! તમેજી યથેચ્છ મધુપાન કર્યું છે, હવે કંઈ પણ બાકી નથી; માટે હવે આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈએ.^{૧૫} હે વાનરપુંગવો ! તમે સૌ મને જેમ કહેશો તેમ કરવા હું તૈયાર છું.' કર્તવ્યઅર્થનો નિષ્કર્ષ કરવામાં હું તમે સૌને અર્પીન જ છું.^{૧૬} હે વાનરવરો ! હું સુવરાજ છું તોપણ હાલમાં તમને આજ્ઞા કરવા યોગ્ય નથી; કારણ કે કાર્ય સિદ્ધ કરી આવેલા તમેને તમારી ધન્યતા વિરુદ્ધ કાર્યમાં બળાકારે ચોજવા એ ઠીક નથી.^{૧૭}

અંગદનું નમ્ર વચન સાંભળી સર્વ વાનરોએ હર્ષમાં આવી કહ્યું :^{૧૮} 'હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! હે રાજપુત ! પોતે સમર્થ હોવા છતાં આવાં વચન કર્યો પુરુષ જોલે જોમ છે ? જૈશ્વર્થના મદથી ગર્વિત થયેલા સર્વ કૌર્ષ 'હું સમર્થ છું,' જોમ માને છે.^{૧૯} હે સુવરાજ ! આતુ જોલતુ એ તને અત્યંત શોભા આપનારું છે. હે અંગદ ! આ તારો વિનય ભવિષ્યમાં તારી ઉન્નતિ થવાનું સૂચવે છે.^{૨૦} અમે સૌ વાનરાજ સુગ્રીવની પાસે જવા માટે તત્પર છીએ;^{૨૧} પરંતુ હે રાજપુત ! તારી આજ્ઞા થયા વિના અમે સર્વ વાનરો ક્યાંય પણ જવા માટે એક પછે પછી ભરવા સમર્થ નથી, એ તું સત્ય માન.^{૨૨}

વાનરોત્તુ' જોલતુ' સાંભળી અંગદે કહ્યું : 'ઠીક, ચાલો આપણે સુગ્રીવની પાસે જઈએ,' જોમ કહી અંગદ આકાશમાં ઊડ્યો એટલે તેની પાછળ સર્વ વાનરો પણ ઊભા. આકાશને આચ્છાદિત કરતા તેઓ બધે જોડણીમાંથી છૂટેલા ગોળા હોય એવા દેખાતા હતા.^{૨૩, ૨૪} અંગદ તથા હંતુમાનની પાછળ ઊકતા વાનરો વાયુએ પ્રેરેલા મેઘ પેઠે ગર્જના કરતા વેગથી જતા હતા.

અંગદાદિ વાનરોને પોતાની તરફ આવતા બેઠેને વાનરરાજ સુગ્રીવે શોકસંતપ્ત થયેલા રામચંદ્રને કહ્યું : 'હે રુસ્તીર ! તમે શાત થાઓ, તમારું કંટાણુ થશે. વાનરોને સીતાનાં દર્શન થયાં છે એમાં લેશ પણ સંશય નથી.^{૨૫} હે શુભ-દર્શન ! એક માસનો અવધિ વીત્યા પછી પ્રતિજ્ઞા પૂરી કર્યા વિના વાનરો પાછા આવી શકે જોમ નથી. વળી અંગદની હર્ષયુક્ત આકૃતિ ઉપરથી પણ મને જણાય છે કે, તેઓ સીતાને બેઠેને જ આવ્યા છે.^{૨૬-૨૮} કાર્ય બજરું હોય તો મોટી જીભજોવાળો સુવરાજ અંગદ મારી પાસે આવે જ નહિ.^{૨૯} કાર્ય સિદ્ધ ન થયું હોય છતાં વાનર-સ્વભાવને લીધે કદાચ બીલ વાનરો આતું તોફાન કરે, પરંતુ અંગદ તો તેમ કરે જ નહિ. તેની સુખસુકાં કિતારી ભય અને તે એદ્યુક્ત થઈ ભય. સીતાને બેઠા વિના અંગદ પોતાના બાપદાદાથી

સુરક્ષિત થયેલા મધુવનનો નાશ કરે જ નહિ. હે રામ ! તમારા બેવા રૂઢા આચરણવાળા પુત્રને લીધે તમારાં માતાશ્રી કૌશલ્યા ભાગ્યશાળી છે. તમે શાંત થાઓ. હનુમાન સીતાદેવીનાં દર્શન કરીને જ આવે છે એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. ૩૦-૩૨ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં હનુમાન બેવો બીજો કોઈ નથી. હે શ્રેષ્ઠ યુદ્ધિવાળા રામ ! કાર્ય કરવાની શક્તિ, ઉત્તમ યુદ્ધિ, ઉદ્યોગ, શૌર્ય અને રાજનીતિનું જ્ઞાન, એ શુભો હનુમાનમાં જ રહેલા છે. હે રઘુવીર ! બધાં વૃદ્ધ બળવાન તથા અંગદ ચરખા નેતા હોય અને હનુમાન સરખો અધિક્ષતા હોય ભાં કાર્ય સિદ્ધ કેમ ન થાય ? માટે હે અમિત પરાક્રમવાળા રામ ! હવે તમે ચિંતા કરવી મૂઠી દો. ૩૩-૩૫ હે રામ ! મહમસ્ત અર્ધગર્જના કરતાં એ સર્વ વાનરો તથા સુગ્રીવને પ્રજ્ઞામ કયાં અને સીતાનું વૃત્તાત કહેવાનો આશ્રમ કયો. ૩૬ તેઓએ રાવણને ઘેર રોકાઈ રહેલાં અને રાક્ષસીઓના તિરસ્કારોને સહન કરતાં સતીશિરોમણિ સીતાની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું; તેમ જ સીતાનો રામચંદ્ર વિશેનો પ્રેમ તથા રાવણે તેને એ માસ સુધી જ છુવતી મૂકવાનો કરેલો અવધિ-એ સઘળું. ૩૭ પછી ૩૮ વાનરોના સુખથી સીતાના કુશળ સમાચાર સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા રામચંદ્રે પૂછ્યું; ૩૯ ‘હે વાનરો ! હાલમાં સીતાદેવી ક્યાં છે અને તે મારા પર કેવો સ્નેહ રાખે છે, એ સઘળું’ અને સવિસ્તર કહ્યો. ૪૦

હનુમાનના કર્મથી ગર્વિત થયેલા તથા ગર્જના કરતા સર્વ વાનરો ક્રિક્રિન્ધાનગરીની પાસે આવી પહોંચ્યા અને બધે સિદ્ધ થયેલું કાર્ય કહી બતાવતા હોય તેમ કિલકિલાટ કરવા લાગ્યા. વાનરોનો શબ્દ સાંભળીને કપિરાજ સુગ્રીવ હર્ષિત થયો અને તેણે પોતાનું પુષ્કલ લાંબું કરીને માલ્ય-વાન પર્વતના શિખર પર રાખ્યું. ૪૧, ૪૨ એટલામાં રામચંદ્રનાં દર્શનની ઉત્કંઠાવાળા સર્વ વાનરો પછી હનુમાન તથા અંગદને આગળ કરીને ત્યાં આવી પહોંચ્યા; ૪૩ અને તેઓએ કપિરાજ સુગ્રીવ તથા શ્રીમાન રામચંદ્રનાં ચરણોમાં પ્રજ્ઞામ કયાં. ૪૪ પછી મહાવીર હનુમાને રામચંદ્રના ચરણમાં મસ્તક નમાવી નિવેદન કર્યું : ‘હે મહારાજ ! મેં સીતાનાં દર્શન કયાં છે. તેઓ કુશળદેમ છે અને પોતાના શિયળપ્રતનું રક્ષણ કરે છે. ૪૫

‘મેં સીતાનાં દર્શન કયાં છે,’ એવું હનુમાનનું અમૃત સરખું વાક્ય સાંભળતાં જ રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત હર્ષિત થયા. હનુમાન ઉપર સુગ્રીવનો

હારોસો ખરો પડ્યો; એ ભેદને અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા લક્ષ્મણ સુગ્રીવને બહુમાનની દિપ્તિ ભેવા લાગ્યા. હનુમાનનું પરાક્રમ ભેદને આનંદ પામેલા શત્રુદમન રામચંદ્ર પ્રેમભરી દિપ્તિ હનુમાન પ્રત્યે ભેદ રહ્યો. ૪૬, ૪૭

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દરકાંડમાં ૬૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૫ મો

સીતાવૃત્તાંત

તતઃ પ્રજ્ઞવર્ણં લીલં તે ગત્વા ચિત્રકાનનમ્ ।

પ્રજ્ઞમ્ય શિરસા રામં લક્ષ્મણં ચ મહાવલમ્ ॥ ૧ ॥

વિચિત્ર વનવાળા પ્રજ્ઞવણ પર્વત પર બેઠેને અંગદાદિ વાનરોએ મહાબળવાન રામ-લક્ષ્મણને તથા સુગ્રીવને પ્રજ્ઞામ કયાં અને સીતાનું વૃત્તાત કહેવાનો આશ્રમ કયો. ૧, ૨ તેઓએ રાવણને ઘેર રોકાઈ રહેલાં અને રાક્ષસીઓના તિરસ્કારોને સહન કરતાં સતીશિરોમણિ સીતાની સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું; તેમ જ સીતાનો રામચંદ્ર વિશેનો પ્રેમ તથા રાવણે તેને એ માસ સુધી જ છુવતી મૂકવાનો કરેલો અવધિ-એ સઘળું. ૩ પછી ૪ વાનરોના સુખથી સીતાના કુશળ સમાચાર સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા રામચંદ્રે પૂછ્યું; ૫ ‘હે વાનરો ! હાલમાં સીતાદેવી ક્યાં છે અને તે મારા પર કેવો સ્નેહ રાખે છે, એ સઘળું’ અને સવિસ્તર કહ્યો. ૬

રામચંદ્રનો અશ્રુ સાંભળી તેના ઉત્તર આપવા માટે સર્વ વાનરોએ સીતાનું સઘળું વૃત્તાંત બહુ-નારા હનુમાનને પ્રેર્યું કરી. ૭ વાનરોના કહેવાથી પવનસુત હનુમાને એ દિશામાં સીતા હતાં તે તરફ પ્રજ્ઞામ કયાં અને પછી સુવર્ણથી મટેલો સીતાએ આવેલા દિવ્ય ચૂડામણિ રામચંદ્રને ચરણે ધરી હાથ ભેડીને સીતાનું વૃત્તાંત કહેવા માંડ્યું. ૮

હનુમાને કહ્યું : ‘હે રઘુવીર ! સીતાનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી સો યોજનનો સસુદ્ર જોળંગી હું લંકાનગરીમાં ગયો. એ લંકાનગરી સસુદ્રના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલી છે, ત્યાં રાવણની અશોકવાટિકામાં મને સીતાનાં દર્શન થયાં ૭-૧૧ હે રામ ! સીતાદેવી તમારું ચિતવન કરીને જ

પોતાનું જીવિત ધારણ કરી રહ્યાં છે. તે રાક્ષસી-
ઓની વચ્ચે રહે છે અને બિહામણા રૂપવાળી
રાક્ષસીઓ વારંવાર તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. હે
વીર! સુખ ભોગવવા યોગ્ય જોવાં સીતા તમારા
વિના ત્યાં હું જ પામે છે.^{૧૨, ૧૩} સતીશિરોમણિ
સીતા રાવણની અશોકવાટિકામાં રાક્ષસીઓના
ચોક્કીપહેરા નીચે રહેલાં છે, તે નિરંતર તમારું
ચિત્તવન કરે છે. તેમણે મસ્તક પર વેણી ધારણ
કરી છે.^{૧૪} તે પૃથ્વી પર શયન કરે છે. હેમંતઋતુ-
ની કબલિનીની પેઠે તેમના શરીરનો વણ કિંક્રો
પડી ગયો છે અને રાવણને લીધે સર્વ સુખનો ભાગ
કરી તેમણે મરવાનો નિર્ણય કર્યો છે.^{૧૫} હે કાકુત્સ્થ !
જેનું ચિત્ત તમારે વિષે જ ચોટેલું છે જોવાં સીતાને મેં
મહાપ્રયત્નથી પામ્યાં હતાં. હે અનંદ ! મેં બ્યારે
ધંધવાકુવંશનું યશોગાન કરીને તેમને વિશ્વાસ ઉપ
જાવ્યો, ભારે જ તેમણે મારી સાથે સંભાષણ કર્યું.
પછી મેં તેમને અહીં ના સર્વ સમાચાર કહ્યાં.^{૧૬, ૧૭}
તમારી સુશ્રીવની સાથે મૈત્રી થયેલી બાણીને તે
અત્યંત હર્ષિત થયાં છે. તેમનું શિયળમત તથા
ત્રેમભાવ નિરંતર તમારે વિષે જ સ્થિર છે.^{૧૮} હે
ચુક્રવર્ષા ! હે મહાભાગ ! પતિમત્તધર્મ પાળનારાં
સીતાને મેં કુશળ જોયાં છે.^{૧૯} હે મહાપ્રાસ ! હે
રાઘવ ! ચિત્રદૃટમાં તમારી સમક્ષ કાગડા સંબંધી
જે વૃત્તાંત બન્યું હતું તે સઘળું તેમણે મને અભિ-
જ્ઞાન વરીકે કહેલું છે.^{૨૦} વળી તેમણે કહ્યું છે કે,
‘હે વાયુસુત ! તું મારું જેવું વૃત્તાંત જુએ છે, તેવું જ
રામચંદ્રને નિવેદન કરજે. મહાપ્રયત્નથી રક્ષણ કરી
રાખેલો આ ચૂડામણિ શ્રીમાન રામચંદ્રને આપીને
સુશ્રીવના સાંભળતાં તું તેમને કહેજે કે,^{૨૧, ૨૨} ‘હે
રઘુવીર ! સીતાએ અતિ યત્નથી રક્ષણ કરી રાખેલો
આ ચૂડામણિ તમે ગ્રહણ કરો અને તમોજે મને
મનઃશિલ્પ તિલક કર્યું હતું તેને સંભારો.^{૨૩} હે
રાઘવ ! આ ચૂડામણિ મેં તમારી પાસે મોકલ્યાં છે.
તમોજે મોકલેલી સુરિકા જોઈને હું હુંજામ
હોવા છતાં પણ તમારાં દર્શન જોઈશો આનંદ પામી
છું.’^{૨૪} હે દશરથનંદન ! હવે હું માત્ર એક માત્ર
પથંત જીવિત ધારણ કરીશ. તે પછી હું જીવવાની

નથી; કેમ કે રાક્ષસીઓના બંધનમાં પડીને હું ઘણી
જ રિખાઈ છું.’^{૨૫}

હે રામચંદ્ર ! રાવણને ત્યાં રોકાઈ રહેલાં પતિ-
મતા સીતાએ મને જે કહ્યું હતું,^{૨૬} તે સઘળું મેં
તમને કહી સંભળાવ્યું. હે રાઘવ ! હવે સો યોજન-
નો સસુદ્ર તરવા માટે તમે ચલ કરો.

સીતાના કુશળ સમાચાર સાંભળી ધૈર્ય પામેલા
રાવણુત્ર રામ-લક્ષ્મણને ચૂડામણિ આપીને તથા
સીતાનો સર્વ સદેશો કહીને માર્ગમાં જે કાંઈ
બન્યું હતું, તે સઘળું હંતુમાને યથાસ્થિત કહી
સંભળાવ્યું.^{૨૭, ૨૮}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શકમાં ૬૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૬ મો

સીતાવૃત્તાંત-ચૂડામણિ-રામચંદ્રને વિદાપ -

વસ્તુકો હનુમતા રમો વ્યવચાલનઃ ।

તં મર્ષિ હૃદયં કૃત્વા વરોદ સહલક્ષ્મણઃ ॥ ૧ ॥

હંતુમાનના સુખથી સીતાનું વૃત્તાંત સાંભળ્યા
પછી ચૂડામણિને પોતાના હૃદય સાથે આપીને રામ-
લક્ષ્મણ રાવા લાગ્યા.^૧ આંસુભર્યાં નેત્રે ચૂડામણિને
જોઈને શોકહર્ષિત થયેલા રઘુવીર સુશ્રીવ પ્રત્યે
કહેવા લાગ્યા : ‘હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! જેમ વાછરડા ઉપર
પ્રીતિવાળી બાચનાં સ્તન વાછરડાને જોઈ જીવવા
લાગે છે, તેમ આ શ્રેષ્ઠ મણિ જોઈ મારું હૃદય
પીગળે છે. મારા સસરા જનકરાજાએ અમારા લક્ષ-
સમયે આ દિવ્ય ચૂડામણિ સીતાને આપ્યો હતો,
જે તેણે મસ્તક પર ધારણ કરેલો હોવાથી અત્યંત
શોભતો હતો. જળમાં ઉત્પન્ન થયેલો અને સત્ત્વજનો-
એ પૂજેલો આ ચૂડામણિ પૂર્વે યજ્ઞમાં સંતુપ્ત થયેલા
ઈંદ્ર મારા સસરાને આપ્યો હતો.’^{૨-૫} હે સૌરથ !
આજે આ મણિને જોતા જ મને મારા પિતા દશ-
રથ રાજા તથા સસરા જનકરાજા સાંભરી આવે છે.^૬
આહો ! આ ચૂડામણિ મારી પ્રિયા સીતાના મસ્તક
પર કેવો શોભતો હતો ? આ મણિનું દર્શન થવા-
થી બાળે હું સીતાનું દર્શન જ પામ્યો હોઈ એમ
માનું છું.’^૭

એમ વિલાપ કરતાં કરતાં વળી રામચંદ્રે હનુ-
માન પ્રત્યે દંષ્ટિ કરી કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! જેમ મૂર્છિત
થયેલ પ્રાણીને સાવધ કરવા માટે જળજી સિંચન
કરવામાં આવે છે, તેમ શોકથી પીડાતા મને શાંત
કરવા માટે વાણીરૂપી જળ સિંચતાં સીતાએ શું શું
કહ્યું છે, તે સર્વ તું મને કહે.’ વળી વિલાપ કરતાં
કરતાં શ્રીમાન રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે સૌમિનિ ! સીતા
વિના જ એકલા અહીં આવેલા આ વૃક્ષમણિને
હું જોઈ છું, તે કરતાં યીજી વધારે દુઃખ મને શું
હોય ? હે વીર ! સીતા જોકે એક માસ જીવશે, તો
પછી તે ચિરકાળ સુધી જીવતી રહેશે, એમ હું માનું
છું; પરંતુ હવે એ સ્થામ નેત્રવાળી સીતા વિના
સંજીવાર પશુ હું જીવી શકું એમ નથી. ૧૮-૧૦

પુનઃ પશુ રામચંદ્રે હનુમાન પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે
કપિવર ! તે મારી પ્રિયને ત્યાં જોઈ હોય, ત્યાં તું
મને સત્વર લઈ જા; કેમ કે તેના સમાચાર બંધ
પછી હવે હું સંજીવાર પશુ રહી શકીશ નહિ. ૧૧
આરે, અત્યંત ઘીકણ સ્વભાવવાળી મારી પ્રિયા
સીતા ભય કરે છેકવાળી રાક્ષસીઓના ટોળામાં કેવી
રીતે રહેતી હશે ? ૧૨ જેમ કલંકરહિત થવા છતાં
શરદ્દખતુનો અંદ્ર વાદળોથી ઘેરાઈ જવાને લીધે
શોકભરતો નથી, તેમ હાલમાં સીતાનું સુખ શોકભર્યા
વડે છવાઈ જવાને લીધે શોકભરતું નહિ હોય. ૧૩ હે
હનુમાન ! જેમ રાગી મનુષ્ય ઔષધના ટેકાથી જીવે
છે, તેમ હું સીતાનું વૃત્તાંત સાંભળીને જીવીશ; માટે
સીતાએ જે કંઈ કહ્યું હોય, તે સઘળું તું મને
યથાર્થ રીતે કહે. ૧૪ હે હનુમાન ! મારાથી વિપ્રતી
પટેલી, મધુર ભાષણ કરનારી અને સુંદર સ્વરૂપ-
વાળી સીતાએ તને શું કહ્યું છે, તે મને કહે. આરે,
ઉપરાઉપરી આવી પડતાં દુઃખોથી પીડાતી તે કેમ
કરી જીવે છે ? ૧૫

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદરકાંડમાં ૧૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૭ મો

સીતાવૃત્તાંત-અભિજ્ઞાનકથન

પવસુકસ્તુ હનુમાન્પ્રવેશ મહાત્મના ।

સીતાયા માધિતં સર્વં ન્યવેદયત રાઘવે ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રનાં વચન સાંભળીને કપિવર
હનુમાન સીતાએ જે કંઈ કહ્યું હતું, તે સઘળું તેમ-
ની આગળ કહેવા લાગ્યો. ૧

હનુમાને કહ્યું : ‘હે પુરુષર્ષભ ! પૂર્વે ચિત્રકૂટ
પર્વતમાં બનેલું એક વૃત્તાંત સીતાએ મને યથાર્થ
રીતે કહેલું છે. ૨ તે એ કે એક સમયે તમારી સાથે
સુખપૂર્વક સુતેલા સીતાં કેટલીક વારે તમારાથી
પ્રથમ બળીને ઝેડાં થયાં; ત્યારે એક કાગડા-
એ આવી તેમના સ્તન ઉપર ચંચુપ્રહાર કર્યો. ૩ હે
ભરતાશ્રજ ! તમે બ્યારે સીતાના યોગામાં મસ્તક
મૂકીને સૂઈ ગયા, ત્યારે એ કાગડો વારંવાર
સીતાને પીડવા લાગ્યો. કાગડાએ જીડીજીડીને સીતા-
ના સ્તન ઉપર ચણા ચંચુપ્રહાર કર્યો; જેથી તેમ-
ના સ્તનમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું. ૪ હે રામ ! એ
રુધિરનો જીણ સ્પર્શ થવાથી તમે બળી જીલ્યા.
હે પરંતપ ! તમે કે એ સુગે સુતેલા હતા, તેમને
કાગડાથી અત્યંત પીડાયેલાં સીતાએ બચાવ્યા.
હે રઘુવીર ! હે મહાબાહુ ! સીતાના સ્તનપ્રદેશમાં
ઘાવ પડેલા બેઈને ઝેરી સર્પની જેઠે કોષ પાસેલા
તમોએ સીતાને કહ્યું : ૫-૭ ‘હે ભીરુ ! તારા સ્તન
ઉપર કોણે નખસત કર્યા છે ? આરે, પાંચ દણુવાળા
ઝેરી સર્પની સાથે કોણ કીડા કરે છે ? ૮ એમ
કહીને તમોએ ભોતરફ દંષ્ટિ કરી તો પેલો કાગડો
જેવામાં આવ્યો. એ કાગડાના નખ
તમારા બેવામાં આવ્યો. એ કાગડાના નખ
રુધિરથી ખરડાયેલા હતા અને તે સીતાની સાથે
જોડેલા હતા. એ કાગડાની ગતિ વાચુના જેવી
હતી અને તે ઇંદ્રનો પુત્ર હતો. તમને બંધવ
થયેલા બેયા કે તરત જ તે દુષ્ટાત્મા ત્યાંથી જીલ્યો.
હે મહાબાહુ ! હે ઉત્તમ છુદિવાળા રામ ! પછી
કોષ ચઢવાને લીધે તમોએ તે કાગડા ઉપર કૂર
દંષ્ટિ ફેંકી, ૯-૧૧ અને આસનમાંથી એક દર્ભની
સળી કાઢીને તેમાં બ્રહ્માજની યોજના કરી. પછી

પ્રથ્યાસિની પેઠે સળંગી ઊઠેલી એ દર્શની સળીને તમેએ પેલા કાગડા ઉપર ફેંકી એટલે તે સળી તેની પાછળ પડી. ^{૧૨, ૧૩} પ્રવલિત દર્શની સળી એઈને ગભરાઈ ગયેલો કાગડો પ્રાણ બચાવવા માટે દેવોની આગળ ગયેલ; પરંતુ તમારા હાથને લીધે દેવોએ તેનું રક્ષણ કયું નહિ. તે કાગડો ત્રણે દોકમાં ફરી વળ્યો, પણ તેને કોઈ રક્ષણ આપનાર મળ્યું નહિ. ^{૧૪} હે અરિંદમ ! છેવટે શાકીને તે પુનઃ તમારે શરણે આવ્યો અને પૃથ્વી પર પડી તમને પ્રણામ કરવા લાગ્યો. ^{૧૫} હે કાકુત્સ્થ ! એકે તે કાગડો વધ કરવા યોગ્ય હતો, તોપણ તેના પર હથા લાવીને તમેએ તેને જીવતો મૂક્યો અને પોતાનું અન્ન વૃથા ન થાય એટલા માટે તમેએ તેની એક જ આંખ ફેડી. પછી તમને તથા તમારા પિતા હશરથ રાજાને પ્રણામ કરીને એ કાગડો પોતાના સ્થાનમાં ગયો.'

હે રામચંદ્ર ! અભિજ્ઞાન તરીકે ઉપસૂક્ત કાગડાનું વૃત્તાંત કહીને સીતાએ તમને કહ્યું છે કે, 'હે રાજવ ! તમે અન્નવિદ્યા બહુનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, બળવાન છો, ઉત્તમ શૌર્યવાળા છો, છતાં રાક્ષસો ઉપર શત્રુતા કેમ ચલાવતા નથી ? હે રામ ! દેવતાઓ, ગંધર્વો, અસુરો અને મરુગણો પેલા કાગડાની પેઠે તમારી સામે યુદ્ધમાં ઊભા રહેવા સમર્થ નથી; માટે હે સ્વામિન્ ! જો તમારી મારે વિષે કંઈ પણ પ્રીતિ હોય, તો તમે પોતાનાં તીક્ષ્ણ આંખો વડે સંભ્રામમાં રાવણને હથેલી અને મને દુઃખમાંથી છોડાવો. અરે, શત્રુઓને તપાવનારા મારા દિયરજી મહારાજા લક્ષ્મણ પણ પોતાના મોટા ભાઈની આજ્ઞા લઈને મને આ દુઃખમાંથી કેમ છોડાવતા નથી ? અરે, અગ્નિ અને વાયુ સરખા પ્રભાવવાળા એ બે ભાઈએ દેવતાઓથી જિતાવાં અશક્ય છે, છતાં તેઓ મારી ઉપેક્ષા કેમ કરે છે ? અરે, તેઓ મહાસમર્થ છતાં મારું રક્ષણ કેમ કરતા નથી ? એથી મને લાગે છે કે, નહીં મારે મારા પૂર્વજ-મનુ' કંઈક દુષ્કૃત્ય યોગવવાતું હજી બાકી હશે.'

હે રઘુવીર ! સીતાનું એવું કરણ વચન સાંભળી

મેં તેમને પુનઃ પણ કહ્યું : 'હે દેવી ! હું સત્ય પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, તમારા વિચોગના શોકથી રામચંદ્ર અત્યંત ઉદ્વિગ્ન થઈ રહ્યા છે. ^{૧૬-૨૫} રામચંદ્રને દુઃખી એઈને લક્ષ્મણ પણ સંતાપ પામે છે. હે દેવી ! મહાપ્રયત્ને હું તમારા દર્શન પામ્યો છું. હવે તમારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ^{૨૬} હે ભામિની ! હવે અપ્પ સમયમાં જ તમારા દુઃખનો અંત આવશે. હે સીતા ! બન્ને રાજપુત્રો તમને પ્રાપ્ત કરવા માટે આખી લંકાનગરીને બાળીને ભસ્મ કરશે અને રાવણને તેના બંધુવર્ગ સહિત હથેલી તમને અયોધ્યા લઈ બેશે. હે સીતા ! હવે હું રામચંદ્ર પાસે બઈ છું; તમે મને કંઈ એવી નિશાની આપો કે જેને રામચંદ્ર સારી રીતે જાણી શકે અને જે એઈને તેઓ અત્યંત પ્રસન્ન થાય.'

હે મહાબળવાન રામ ! મેં એવી માગણી કરી ત્યારે સીતાએ ચોતરફ નજર કરી જોયુ અને— મસ્તક પર વેણીમાં બાંધવા યોગ્ય આ ચૂડામણિ એક વચના છેડેથી છોડીને મને આપ્યો. હે રઘુ- નંદન ! તમને નિશાની તરીકે આપવા માટે બન્ને હાથે તે અહંબુ કરીને મેં સીતાને પ્રણામ કર્યા અને આ તરફ આવવા હું તૈયાર થયો, એ વેળા મેં મારા દેહને મોટો કયો. એ એઈને શોકાવેશ- માં આવેલાં જનકનંદિની સીતાએ ગફગફ કંઠે મને કહ્યું : 'હે મહાકપિ ! બરેબર, તું જ મહા- ભાગ્યવાન છે; કેમ કે કમળ સરખાં નેત્રવાળા મહા- બાહુ રામચંદ્રને તથા યશસ્વી એવા મારા દિયર લક્ષ્મણને તું એવા પામીશ.' સીતાનાં વચન સાંભળીને મેં તેમને કહ્યું : 'હે દેવી ! હે જનક- નંદિની ! ચાલો, ત્યારે તમે મારી પીઠ પર બેસી બેજો; એટલે હું લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ સહિત તમારા સ્વામી રામચંદ્રનાં તમને દર્શન કરાવું.' મારું વચન સાંભળી સીતાએ કહ્યું : 'હે કપિવર ! હું મારી સ્વેચ્છાથી તારી પીઠ પર બેસું એ ધર્મ- યુક્ત કહેવાય નહિ; કેમ કે પરપુરુષનો સ્પર્શ કરવો એ સતી સ્ત્રીને યોગ્ય નથી. હે વીર ! પૂર્વે જ્યારે મારા અંબને રાવણનો સ્પર્શ થયો, ત્યારે હું પરત્ર

હતી; એટલે એ સમયે હું શુ કરી શકું ૧૨૭-૨૮ માટે છે કપિશાસ્ત્રી! જ્યાં રામ-લક્ષ્મણ છે ત્યાં તું જ ઉતાવળે બા.' એટલું કહીને વળી તેમણે મને સંદેશો કહેવા માંડ્યો કે, 'હે હનુમાન! અહીંથી જઈને તું સિંહ સરખા રામ-લક્ષ્મણને તથા બંધુવર્ગ સહિત સુગ્રીવને મારા કુશળ સમાચાર કહેજે. વળી મહાબળવાન રામચંદ્ર આ હુઝ-સાગરમાંથી મારા સત્વર ઉદાર કરે એ માટે પણ આરી રીતે કહેજે. વળી હે કપિવર! મને થતો તીવ્ર શોક અને રાક્ષસીઓથી થતો મારો તિરસ્કાર એ સઘળું તું રામચંદ્રને કહેજે. હે હનુમાન! તારો માર્ગ તને સુખરૂપ થાઓ. ૪૦-૪૨

હે રામચંદ્ર! શ્રેષ્ઠ પતિવ્રત યાળનારાં તમારાં પત્ની સીતાએ એ પ્રમાણે ખેદપૂર્વક મને કહ્યું હતું. હે રઘુવીર! પતિવ્રતાઓમાં અશ્વત્થી સીતા કુશળ છે, એ તમે નિશ્ચય બોલો. ૪૩

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદરકાંઠમાં ૧૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૮ મો

સીતાવૃત્તાંત-તેમણે કહેવડાવેલો સંદેશો

અયાહસુત્તરં દેવ્યા પુનઃકલ્પઃ સર્વજ્ઞમમ્ ।

ત્વ સ્નેહાહ્વરણ્યાન્ન સૌહાર્દવિસુમાન્ય જ ॥ ૧ ॥

હનુમાને કહ્યું: 'હે નરવ્યાઘ્ર! હું બ્યારે આ તરફ આવવા તૈયાર થયો ત્યારે સીતાએ સ્નેહ તથા સુહૃદભાવને લીધે મારો સત્કાર કરી કહ્યું: 'હે હનુમાન! તું દશરથનંદન રામચંદ્રને ઘણા આગ્રહ-પૂર્વક કહેજે કે, સંઘ્રામમાં રાવણને નાશ કરીને તેઓ મને સત્વર તેડી બાંધ. ૧, ૨ હે અરિંદમ! જો તને ઠીક લાગતું હોય તો તું આજનો દિવસ અહીંયાં કોઈક શુભ સ્થળમાં રહી વિશ્રાંતિ લઈ કાઢે જાઓ. ૩ હે વાનરવર! હું કે જે અદ્ય સાંજ-વાળી છું તેને તું પાસે રહેવાથી થોડી પણ શાંતિ વળશે. હે પરાક્રમી! તું રામચંદ્રની પાસે જઈને પાછો અહીંયાં આવે ત્યાં સુધી મારા પ્રાણ રહેશે કે નહિ, એ વાતનો મને થોડો ચંદેહ રહે છે. ૪, ૫ હે વાશુસુત! હું કે જે ઉપરાઉપરી આવી પડેતાં

હુઝોથી પીકાઈ છું તેને તારો વિશેષ યવાશે અધિક સંતાપ થશે. ૬ હે વીર! તારી સહાય હોવા છતાં પણ વાનરગ્રેન્થ માટે મારા મનમાં આ એક થોડો સંદેહ રહે છે કે, રીંછો અને વાનરોનું સૈન્ય તથા રાજપુત્ર રામ-લક્ષ્મણ એ સૌ આ હુપ્પાર મહોદધિને કેમ કરી તરી શકશે ૧૭, ૮ હે અનવ! સસુદ્ર યોગજવાની શક્તિ તો તું, ગરુડ અને વાશુ એ ત્રણ જાણી જ ધરાવો છો ૯ હે વીર! હે વાગ્વિદા-વર! આતું કઠિન કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું શો ઉપાય શોધી શકે એમ છે, તે વિચારી મને કહે. ૧૦ હે શત્રુમર્દન! તારું પરાક્રમ યશસ્વી નીવડ્યું છે, એથી હું તો ધારું છું કે, આ કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં તું એકલો જ સમર્થ છે. ૧૧ અરે, જો રામચંદ્ર અહીંયાં આવી, રાવણને મારી, વિજય મેળવીને મને લઈ બાંધ, તો તેમની કીર્તિને ઝાંખપ લાગશે નહિ. ૧૨ જેવી રીતે રાક્ષસોનો રાજ રાવણ શરવીર એવા રામચંદ્રથી કરીને મને કપટથી છાનોમાનો હરી લાવ્યો છે, તેવી રીતે રામચંદ્રે કરવું થોડ્ય નથી. ૧૩ તેમણે તો વાનરસેના સહિત અહીં આવી, લંકાને ઉત્ખલ-વેરાન સરખી કરી તથા પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવી મને તેડી જવી ઘટે છે. ૧૪ હે હનુમાન! સંઘ્રામકુશળ એવા મહાત્મા રામચંદ્રનો પરાક્રમને છાએ એવું કાર્ય તારે તેમના હાથે કરાવવું ભેઈએ. ૧૫

હે રામ! સીતાનું વચન સાંભળી મેં કહ્યું: 'હે દેવી! રીંછો અને વાનરોની સેનાના રાજ મહાપરાક્રમી સુગ્રીવે રાવણને વધ કરી તમને છોડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. ૧૬ સુગ્રીવની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા અસંખ્યાત કપિઓ ત્યાં એકઠા થયા છે. તેઓ સર્વ અત્યંત પરાક્રમવાળા, મહાબળવાળા, મનના સરખા વેગવાળા અને અમાપ તેજવાળા છે. તેઓની ચિત્ કયાંય પણ રોકાતી નથી. તેઓ જાણે તેવાં કઠિન કાર્યોમાં પણ સુઝાતા નથી તથા તેઓએ કેટલીયે વાર આખી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેલી છે. ૧૭-૨૦ હે દેવી! સુગ્રીવની પાસે રહેનારા સઘળા વાનરો મારા જેવા અને કેટલાક તો વળી મારાથી પણ અધિક બળવાળા

છે. મારાથી નળળો તો ફાઈ જ નહિ.^{૨૧} હે સીતા ! તમે વિચાર તો કરો કે, સૌથી જોછા બળવાળો હું બ્યારે અહીં સુધી આવી શક્યો, ત્યારે મહાબળવાળા વાનરો અહીંયાં કેમ નહિ આવી શકે ? એ તો રિવાજ છે કે, અત્યંત બળવાળા પુરુષને ફત તરીકે મોકલવામાં આવતો નથી, પણ જોછા બળવાળાને જ ફત તરીકે મોકલાય છે.^{૨૨} માટે હે દેવી ! હવે શોક ન કરો ! ચિંતાનો ત્યાગ કરો ! સઘળા વાનરો એક કૂદકે લંકામાં આવી પડશે.^{૨૩} હે મહાભાગ્યવતી ! પુરુષોમાં સિંહ સરખા પંરાકમી અને સૂર્યચંદ્ર સરખી કાતિવાળા રામલક્ષ્મણને હું મારી પીઠ પર બેસાડીને તમારી પાસે લાવીશ.^{૨૪} હે દેવી ! હવે તમે શોકને ત્યાગ કરો. હવે અદ્ય સમયમાં જ ધનુષ્ય ધારણ કરનારા શત્રુહમન રામ-લક્ષ્મણને તમે લ કાનગરીના

દ્વાર આગળ બેશો; તેમ જ નળ તથા હાઠોડી આયુધોવાળા, સિંહ તથા શાર્ફલ સરખા પંરાકમવાળા અને હાથી જેવી કાયાવાળા અનેક વાનરોને એકત્ર થયેલા બેશો. હે દેવી ! આ લંકાનગરી મલયાચલ પર ચડી આવી મેઘની પેઠે ગર્જના કરતા બળવાન વાનરોના હાકોટા હવે થોડા સમયમાં જ તમારે કંણે પડશે;^{૨૫-૨૭} અને વનવાસનો અવધિ પૂરો થતાં શત્રુહમન રામચંદ્રને તમારી સાથે રાન્યાભિષિકૃત થયેલા પણ તમે સત્વર બેશો.

હે રઘુવીર ! તમારા વિયોગના શોકને લીધે અત્યંત પીડાતાં સતીશિરોમણિ સીતાતુ મેં બીજાં પણ કેટલાંક પ્રિય વચ્ચનો કહીને આશ્વાસન કયું, જેથી તેમને કંઈક શાંતિ વળી.^{૨૮, ૨૯}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુરસાગર ૬૮ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

શ્રીસુન્દરકાણ્ડ સમાપ્ત

A large, ornate rectangular border with a repeating floral or vine-like pattern surrounds the central text.

श्रीसुन्दरकाण्ड समाप्त

આદિકવિ મહાકવિ વાલ્મીકિ વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૬-યુદ્ધકાણ્ડ

લંકાનું વર્ણન-રાવણનો ઉત્થાપ

સર્ગ ૧ લો

રામે કરેલી હનુમાનની પ્રશંસા

શ્રુત્વા હનુમતો વાણ્યં યથાલક્ષ્મિમાપિતમ્ । રામઃ પ્રીતિસમાયુક્તો વાણ્યમુત્પત્તમ્બ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

હનુમાનના મુખથી સીતાનું યથાર્થ વૃત્તાંત સાંભળીને પ્રસન્ન થયેલા રામચંદ્ર પ્રીતિયુક્ત વચ્ચન કહેવા લાગ્યા: ‘હે વાનરો! આ હનુમાને અતિ મોટું અને દુર્લભ કાર્ય કર્યું છે કે જે ધીબળથી તો મન વડે પણ થઈ શકે એમ નથી.^૧ ગરુડ, વાયુ અને હનુમાન, એ ત્રણ સિવાય સમુદ્રને તરનારો કોઈ પણ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. જહો! રાવણે રક્ષણ કરેલી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરવાને દેવતાઓ, ગંધર્વો, ઉરગો, યક્ષો અને કાનવો પણ સમર્થ નથી, ત્યાં ધીબળ તો અલ્પ જ શું? ^૨ વળી પોતાના બળના આશ્રયથી લંકામાં પ્રવેશ કર્યા પછી પણ જીવતો બહાર નીકળી આવે એવો આ જગતમાં કોણ છે? બળ અને પરાક્રમમાં જે હનુમાનના જેવો ન હોય તેનાથી તો લંકામાં પ્રવેશ જ કેમ કરી શકાય? જહો! લંકામાં જઈ પોતાનાં બળ અને પરાક્રમને ચોક્કસ કાર્ય કરીને આ હનુમાને સુશીલ પ્રત્યેના પોતાના બરેબરો સેવકધર્મ બળવ્યો છે. જે સેવક પોતાના સ્વામીએ સોંપેલું કાર્ય કરીને તે કાર્યને બાધ ન કરે એવું અન્ય કાર્ય પણ કરે છે, તે સેવક ઉત્તમ ગણાય છે. સ્વામીએ કાર્ય કરવાની આજ્ઞા આપી હોય અને પોતે કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોય, છતાં જે સેવક સ્વામીનું અધિક હિત થાય એવું કાર્ય કરતો નથી, તે મધ્યમ કહેવાય છે.^૩ સ્વામીએ કાર્ય સોંપ્યું હોય અને પોતે કાર્ય કરવામાં સમર્થ હોય છતાં જે સેવક એકાગ્ર ચિત્તે સોંપેલું કાર્ય પણ કરતો નથી, તે અધમ ગણાય છે.^૪ હે વાનરો! આ હનુમાને રાક્ષસોથી જરા પણ પરાભવ ન પામતાં પોતાના સ્વામીએ જે કાર્ય સોંપ્યું હતું તે સારી રીતે બળવ્યું છે; એટલું જ નહિ, પણ તે કરતાં તેણે અધિક હિતવાળું કાર્ય કર્યું છે. આ હનુમાન રાક્ષસોથી દેશ પણ પરાભવ પામ્યો નથી અને તેણે સુશીલને સંતુષ્ટ કર્યો છે; માટે તે ઉત્તમ વર્ગનો સેવક છે.^૫ આ હનુમાને સીતાની શોધ મેળવીને મારી-

લક્ષ્મણની, સીતાની અને આખા રઘુવંશની રક્ષા કરી છે. હે વાનરો ! મારી પ્રિયા સીતાના સદેશો લાવીને આ હંતુમાને મારું જે પ્રિય કથું છે તેનો યોગ્ય બદલો વાળવા હું સમર્થ નથી; જોથી મારા મનમાં ઘણેજ સંતાપ થાય છે, આ સમયે સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને પ્રિય એવા મારા દેહથી હું મહાત્મા હંતુમાનને આલિંગન માત્ર જ આપું છું. ૧૧-૧૩

એ પ્રમાણે કહીને હર્ષને લીધે પુલકિત થયેલા રઘુવીરે કૃતકૃત્ય થઈ આવેલા હંતુમાનને આલિંગન આપ્યું અને જરા વિચાર કરીને સુગ્રીવાદિ સર્વ વાનરોના સાંભળતાં કહ્યું : 'હે હંતુમાન ! તે સીતાની શોધ કરી એ ખરેખર ઉત્તમ કાર્ય કથું છે; પરંતુ સૌ યોજનના સમુદ્ર તરફ દૃષ્ટિ કરતાં મારું મન ભાંગી જાય છે. ૧૪-૧૬ મને વિચાર થાય છે કે, જોકે તથા થયેલા આ સર્વ વાનરો દુસ્તર મહોદધિ તરીને સામે પાર શી રીતે જઈ શકશે ? ૧૭ હે વાસુપુત્ર ! તે મને સીતાનું વૃત્તાંત કહ્યું. પણ આ વાનરોને સમુદ્ર પાર કેવી રીતે લઈ જવા એ સંખંધી તું શો વિચાર જણાવે છે ? ૧૮ કપિવર હંતુમાનને એટલું કહી શોકને લીધે હંતચિત્ત થયેલા શત્રુમહન રઘુવીર વિચારમગ્ન થઈ ગયા. ૧૯

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમ્ણીત આલિંગ્ય શ્રીરામાયણના સુહર્ગમાં ૧ લો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨ જો

સુગ્રીવનાં વચનો-સુદ્ર માટેનો ઉત્સાહ
તં હુ શોકપરિઘૂતં રામં દશરથાત્મજમ્ ।
હવાચ વચનં શ્રીમાન્સુગ્રીવઃ શોકનાશનમ્ ॥ ૧ ॥
દશરથનંદન રામચંદ્રને શોકને લીધે ઉદ્ધિગ્ન થયેલા ભેઈને સુગ્રીવે એ શોકનો નાશ કરે એવું વચન કહ્યું : 'હે વીર ! તમે સાધનાત્મ મનુષ્ય પેઠે સંતાપ શા માટે કરો છો ? તમારે જોમ કરવું યોગ્ય નથી. હે રામ ! જેમ કૃતમ્ન માણસ મૈત્રી ત્યાગે, તેમ તમે સંતાપ ત્યાગો. હે રાઘવ ! આપણને સીતાની ભાળ મળી છે અને રાઘવના નિવાસસ્થાનની ખબર પડી છે, તો હવે તમારે સંતાપ કરવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. ૨ હે રઘુવીર !

તમે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા, વિચારવાન, શાસ્ત્રજ્ઞાવિ અર્થ બાણનારા અને પંડિત છો; માટે જેમ યોગી પુરુષ યોતાના ઇષ્ટ અર્થને દ્રષ્ટિ કરનારી વિષયવાસનાનો ત્યાગ કરે છે, તેમ તમે પ્રાકૃત બુદ્ધિનો ત્યાગ કરો. ચોટા મગરમત્સ્યેથી ભરેલા મહોદધિને જોળીને અમે સર્વ વાનરો લંકા-નગરીના કિંદા પર ચઢી જઈશું અને તમારા શત્રુનો નાશ કરીશું; તમારે હેશ પણ ચિંતા કરવી નહિ. ૩-૫ હે રાઘવ !

નિઃસ્વાહ્યસ્ય દીનસ્ય શોકપર્યાકુલાત્મનઃ ।

સર્વોર્થાં વ્યવસીદન્તિ વ્યસનં વાધિગચ્છતિ ॥

જે પુરુષ ઉત્સાહરહિત હોય, દીનપણું જોળવતો હોય તથા શોકથી વ્યાકુળ હોય, તે પુરુષના સઘળા જીવોનો નાશ થાય છે અને અંતે તે મહા-દુઃખમાં આવી પડે છે. ૬ હે રામ ! શરવીર અને સમર્થ એવા આ સર્વ વાનરો તમારું પ્રિય કરવામાં એટલો તો ઉત્સાહ ધરાવે છે કે તેઓ તમારે અર્થે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાને પણ તૈયાર છે. હે રામ ! હવે તો અમે સૌ તમારા શત્રુ પાપાત્મા રાઘવને હાંધીને સ્વપરાક્રમ વડે સીતાને પાછાં લાવીએ, એવો તમારે ઉત્સાહ આપવો ઘટે છે. ૭ હે રાઘવ ! સૌ યોજનના સમુદ્ર ઉપર સેતુ બંધાય અને અમે સત્તર રાઘવની લંકાનગરીને એવા પાસીએ, એવો પ્રયત્ન તમારે કરવો ભેઈએ. ૮ ત્રિકૂટાચળના શિખર પર વસેલી લંકાનગરી અમારી દૃષ્ટિએ પડી એટલે તો તમારે નિઃશ્ચય બાણવું કે, યુદ્ધમાં રાઘવને વિનાશ થઈ ચૂક્યો જ છે. ૧૦ હે રામ ! બે લઘંકર જળવાળા સમુદ્ર ઉપર સેતુ બંધાય નહિ, તો હું પાછું છું કે ઇંદ્રાદિ દેવો અને અસુરોથી પણ લંકાનગરી પર વિજય ચેળવાય નહિ. ૧૧ હે રામ ! લંકાદીપમાં પહોંચાય ત્યાં સુધી બે સમુદ્ર પર સેતુ બાંધવામાં આવે અને તે પર થઈને મારું સૈન્ય ત્યાં પહોંચી જાય, તો તમારે આપણો વિજય જ ધારી ચૂક્યો. અહીં જોકે કદાચ થયેલા સઘળા વાનરો અત્યંત યત્ન વીર અને ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા છે. હે રાઘવ ! સર્વ અર્થનો નાશ કરનારી આ વિકળતાનો તમે ત્યાગ કરો. આ લોકમાં શોધ કરવાથી પુરુષ

શીર્ષ નષ્ટ થાય છે. ૧૨, ૧૩ હે રઘુવીર ! મનુષ્યોએ
બે શીર્ષયુક્ત કાથ કરવાનું છે, તેનું તમે અવ-
લંબન કરો; કેમ કે શીર્ષયુક્ત કાથ પુરુષને સત્વર
શોભાવે છે. ૧૪ હે મહાપ્રાણ ! આ સમયે તમે
પોતાના તેજ વડે સ્વપરાક્રમને આશ્રય કરો, તમારા
સરખા શરવીર અને મહાત્મા પુરુષોએ તો સીતા
સરખા કૌર્ષ પ્રિયજનનો વિયોગ થવાથી કે દશ
રથ રાજ સરખા કૌર્ષ સંબંધીનું મરણ થવાથી
પણ શોક કરવો યોગ્ય નથી. શોક સર્વ જ્યોત્સના
નાશ કરે છે. ૧૫ હે રાઘવ ! તમે બુદ્ધિમાનોમાં શ્રેષ્ઠ
છો અને સર્વ જ્ઞાતીના તત્ત્વને બાણનારા છો;
તેથી હાલમાં મારા સરખા સહાયકો સાથે રાખીને
તમારે થતુને છતવા તત્પર થવું વડે છે. ૧૬ હે રામ !
આખા ત્રિભુવનમાં જોવો કૌર્ષ પણ મારા ભોવામાં
નથી કે બે સંગ્રામમાં ધનુષ્ય ધારણ કરી ભિલેલા
તમારી સાથે આવી ભિલો રહે. હે રાઘવ ! અમોને
સોંપેલું તમારું કાથ કદી પળુ બગડશે નહિ. તમે
આપણે જોવા મહોદધિનું ઉદ્ધવન કરી હવે સત્વર
સીતાને ભેજો. હે રાજકુમાર ! હવે તમે શોક કરવો
મૂઝી દો અને થતુઓ ઉપર ક્રોધ ધારણ કરો. બે
ક્ષત્રિયો થતુ ઉપર ક્રોધ કરતા નથી, તેઓ થતુ-
ઓથી પરાક્ષવ પામે છે અને બે ક્ષત્રિયો ક્રોધ
ધારણ કરે છે, તેનાથી સર્વ પ્રાણીઓ ડરતાં રહે છે.
હે રઘુવીર ! સર્વ વાનરોની સાથે મળીને, તમે
ભયંકર મહાસાગરનું ઉદ્ધવન કરવા સંબંધી સૂક્ષ્મ
બુદ્ધિથી વિચાર કરો. ૧૭-૨૦ ત્યાં ગયા પછી તો
મારી સેનાએ બધા મેળવ્યો જ છે, એમ તમારે
નિશ્ચય માનવું. ૨૧ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા અને શર-
વીર જોવા આ વાનરો લંકામાં જઈ શિક્ષાઓ તથા
વૃક્ષો વરસાવીને તમારા થતુઓના સંહાર કરશે. ૨૨
હે થતુમહન ! ભો કૌર્ષ પણ ઉપાયે કરી આપણે
સસુદ્ર જોળાંગી જઈએ, તો પછી રાવણ મૂંઝો બ
પડ્યો છે. ૨૩ હે રામચંદ્ર ! વધારે કહેવાની શી
જરૂર છે ? સર્વથા તમારો વિજય બ છે ! મને
હાલમાં શુભ થતુન બજાય છે અને મારા મનમાં
પણ અત્યંત હર્ષ થાય છે. ૨૪

અર્થ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકંડમાં ૨૦ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩ બે

લંકાનો કિલ્લો, આયુધો અને સૈન્ય
હંતુમાને કરેલું વર્ણન

સુગ્રીવસ્ય વચઃ શ્રુત્વા હેતુમત્પરમાર્થીવિત્ ।

પ્રતિવગ્રાહ કાકુત્સ્થ્યો હનુમન્તમયાત્રીવિત્ ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવનાં હેતુયુક્ત અને યથાર્થ વચન સાંભળી-
ને રામચંદ્રે તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી તેમણે
હંતુમાનને પૂછ્યું : ‘ હે હંતુમાન ! હું મારા સંકલ્પ-
બળ વડે સેતુ બાંધીને કિવા તેનું શોષણ કરીને
મહોદધિને જોળાવવા સમર્થ છું; પરંતુ બેમાં
કૌર્ષથી પણ પ્રવેશ ન થઈ શકે એવી લંકાનગરીને
કેટલા દુર્ગ છે એ હું બાણવા ધનુષ્ય છું; માટે તું
જોવી રીતે કહે કે બાણે હું લંકાને પ્રત્યક્ષ ભેતો
હોઈ જોવો મને અનુમત્ત થાય. ૧-૨ હે કપિવર !
તું સર્વ કાર્યોમાં કુશળ છે અને તે લંકામાં જઈ
ધ્યાનપૂર્વક સઘળું જોયું છે, માટે તું મને યથાર્થ
કહે કે રાવણનું સૈન્ય કેટલું છે, લંકાના દરવાજા
અને કિલ્લાઓની રચના કેવી છે, લંકાનું રક્ષણ
કરવા માટે તેના કિલ્લાઓ ઉપર ચત્રાદિ સાધનો
સહિત આયુધો કેવી રીતે ગોઠવી રાખેલાં છે અને
લંકામાં રાક્ષસોનાં મંદિરોની રચના કેવી છે ?’

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી વાક્યતુરોમાં
અગ્રણી મારુતસુત હંતુમાને કહ્યું : ‘ હે રઘુવીર !
ઉત્તમ હૃદયરચના વડે લંકાનગરી કેવી સુરક્ષિત
છે તે હું કહું છું તે સાંભળો. રાવણની સેના લંકાનું
કેવી રીતે રક્ષણ કરે છે, રાક્ષસો રાવણ પર કેવી
પ્રીતિ ધરાવે છે, રાવણના તેજથી લંકાની સમૃદ્ધિ
કેવી આબાહ થયેલી છે, સસુદ્ર કેવો ભયંકર છે,
રાવણે પોતાનાં સૈન્યોની કેવી કેવી દુકડીઓ બાંધેલી
છે અને તેનાં વાહનો કેવાં તથા કેટલાં છે, એ
સઘળું હું કહું છું તે સાંભળો. ’ એ પ્રમાણે રામચંદ્ર-
ને સાવધ કરીને કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાન તે સઘળું યથાર્થ
રીતે કહેવા લાગ્યો. ૧-૨

‘ હે રાઘવ ! લંકાનગરી મહામત્ત હસ્તીઓથી
તથા રથોથી ભરેલી છે, અતિવિશાળ છે અને તેમાં
હર્ષને લીધે પ્રકુહિત મનવાળા રાક્ષસો વસે છે.
લંકાનગરીને મજબૂત કર્યાંડવાળા અને મોટી

ભુંગળવાળા ચાર મોઠા હરવાળ છે.^{૧૦,૧૧} એ હર-
વાળ ઉપર બાણ અને પથ્થર ફેંકવાનાં મોઠાં મોઠાં
યત્રો ગોઠવી રાખ્યાં છે, જે વડે શત્રુનાં સૈન્યોને
પાછાં હઠાવી શકાય છે.^{૧૨} વળી પ્રત્યેક હરવાળ
ઉપર શૂરવીર રાક્ષસો સહિત અત્યંત અને ભય-
કર યત્રોથી સુસજ્જિત કરેલી લોખંડની સેંકડો
સત્ત્રીઓ ગોઠવી રાખી છે.^{૧૩} લંકાની ચારે બાજુ
મણિ, વિદૂમ, વૈદૂય અને સુક્રાકુળ વગેરે અનેક
પ્રકારના જ્વાહિરથી સુશોભિત કરેલી સુવર્ણનો
પ્રચંડ કિલ્લો આવેલો છે. એ કિલ્લો ઉપર કોઈથી
પણ ચઢી શકાય તેમ નથી.^{૧૪} તે કિલ્લાની ચોરે
શીતળ જળથી ભરેલી, અતિશય ઊંડી, મગર તથા
મત્સ્ય વગેરે જળચરોએ સેવેલી અને અતિ ભય-
કર એવી મોટી મોટી ખાઈઓ આવેલી છે.^{૧૫} એ
ખાઈઓ ઉપર લંકાના ચાર હરવાળમાં પ્રવેશ
કરવા માટે ચાર સેતુઓ બાંધેલા છે. એ રસ્તા
ઘણા જ પહોળા છે અને તેની બંને બાજુએ
અનેક પ્રકારનાં યત્રો ગોઠવેલાં હોઈ કોઈ રક્ષ-
યાળોનાં મોઠાં મોઠાં મંદિરા આવેલાં છે. બ્યારે
શત્રુઓની સેના ચઢી આવે છે, ત્યારે યત્રોથી
ગોઠવેલા સેતુઓ ખેંચી હેવામાં આવે છે; જેથી
શત્રુસેના નગરમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી.^{૧૬,૧૭}
નગરમાં પેસવાના સુખ્ય હરવાળ આગળનાં જે એક
સેતુ છે, તે ઘણો જ દંઢ અને અકંચ્ય છે. તેની
નીચે સુવર્ણના સ્તંભો ગોઠવેલા છે, તેમ જ તેને
રમ્ય વેદિકાઓથી શણગારેલો છે.

હે રામ ! લંકાને રાજા રાવણ સુદ્ધ કરવાની
ધન્ય ધરાવે છે, છતાં તે અત્યંત ધૈર્યવાન છે,
નિરંતર સાવધાન રહે છે અને હથેશાં પોતાના
સૈન્યની દેખરેખ રાખે છે. દેવોથી પણ પ્રવેશ ન
શકે એવી ભયંકર લંકાનગરી ત્રિફટાઅગ્નિ
છાયા શિખર પર વસેલી છે, જેથી ત્યાં જહું ઘણું
હુલ્લંટ છે. તેની ચોરે નહીં અને પર્વતરૂપી કુંદ-
રતી કિલ્લો હોવા ઉપરાંત બીજા પણ ચાર પ્રકારના
કૃત્રિમ કિલ્લાઓથી તેનું રક્ષણ થાય છે. હે રાવણ !
અત્યંત વિસ્તારવાળા દક્ષિણ સમુદ્રની સામી પાર
લંકા આવેલી છે અને લંકાની નજીકના સમુદ્રની

ખાડીમાં તો વહાણ વગેરે પણ જઈ શકે તેમ
નથી.^{૧૮-૨૧} હે રામ ! એ નગરી પર્વતના છાયા
શિખર પર વસેલી હોવાથી તેમાં પ્રવેશ કરવો
હુલ્લંટ છે. કોઈથી પણ નિઃશય એવી અને ઇંદ્રની
અમરાવતી સરખી એ લંકાનગરી અનેક અથો
તથા હસ્તીઓથી ભરેલી છે.^{૨૨} દુરાત્મા રાવણની
લંકાનગરી મોટી મોટી ખાઈઓથી, શતશ્લીઓથી
અને વિવિધ પ્રકારનાં યત્રોથી સુસજ્જિત કરવામાં
આવેલી છે. તેના પૂર્વ દરવાજા ઉપર દશ હજાર
રાક્ષસો રહે છે. તેઓ કોઈથી પરાભવ નહિ પામ-
નારા, ત્રિશુળ વગેરે આયુધો ધોરણ કરનારા ને
તલવાર વડે યુદ્ધ કરવામાં કુશળ છે. દક્ષિણ દરવાજા
ઉપર એક લાખ રાક્ષસો રહે છે, જે અતુરગિણી
સેના સહિત બળવાન ચોદાઓ જેવા છે.^{૨૩-૨૪}
પશ્ચિમ દરવાજા ઉપર દશ લાખ રાક્ષસો રહે છે,
તેઓ સર્વ હાલતરવારને ધારણ કરનારા અને અઞ્ઞ-
વિધામાં કુશળ છે.^{૨૫} ઉત્તર દરવાજા ઉપર દશ
કરોડ રાક્ષસો રહે છે, તેઓ સર્વ રથ તથા અસ્થ
ઉપર ભેસનારા, કુળવાન અને રાવણના માનીતા
છે.^{૨૬} લંકાના મધ્યભાગમાં આવેલી છાવણીમાં
એક કરોડ અને પચીસ લાખ રાક્ષસચોદાઓ
રહે છે અને તેઓ અજેય પરાક્રમવાળા છે. વળી
બીજા પણ સેંકડો અને હજારો રાક્ષસો ત્યાં ચોડી
કરતાં બેવામાં આવે છે.^{૨૮}

‘હે રામ ! લંકાના હરવાળ આગળ આવેલા
ચાર સેતુઓને એ લાંબી નાખ્યા છે, ખાઈઓ
પૂરી નાખી છે, કિલ્લો તોડી ચાલ્યા છે અને આખી
લંકાને બાળી મૂકી છે.’^{૨૯} હવે કોઈ પણ ઉપાયે
આપણે સમુદ્રની સામે પાર જઈએ તો તમે તકી
માન્યો કે, વાનરોએ રાવણની લંકાને છિન્નભિન્ન
કરી છે જ.^{૩૦} હે રાવણ ! આ ઘણી વાનરસેનાનું
શુ પ્રયોજન છે ? બે તમે આજ્ઞા આપો તો સુવશ
અંગદ, મંદન, કિવિહ, ભાલુવાન, પનચ, નલ અને
સેનાપતિ નીલ એટલા વાનરો જ લંકાને છતવા
સમર્થ છે ! તેઓ સમુદ્ર તરીને લંકામાં જશે અને
પર્વતો, ઉપવનો, હરવાળો તથા કોટ-કાગરા
સહિત આખી લંકાને ઉત્તજ કરીને સીતાને અહીં

લાવશે. હે રાવણ ! એમ છતાં પણ એ તમારે સર્વ સેના સહિત લંકામાં જવાની ઇચ્છા હોય, તો હવે શુભ સુહૃદ્ મોઢ પ્રયાણ કરવા તત્પર થાઓ. ૧૨૧-૨૩

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રસૂતિ આદિત્યવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૩ એ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪ થો

યુદ્ધ માટે પ્રયાણ વાનરસૈન્યની કૂચ

શ્રુત્વા હનૂમતો વાસ્વં યથાવલુપૂર્વશઃ ।

તતોઽપ્રવીનમહાત્મેજા રામઃ સત્પરપાક્રમઃ ॥૧॥

હનુમાનનું કહેલું સાંભળીને સત્ય પરાક્રમવાળા મહાતેજસ્વી રામચંદ્ર બોલ્યા : ‘હે હનુમાન ! તું કહે છે કે ‘હરાત્મા રાવણની લંકાનગરીને હું ક્ષણવારમાં નાશ કરીશ’ એ સત્ય છે. તારામાં તેટલું સામર્થ્ય છે, છતાં મારે અભિપ્રાય કહું છું તે સાંભળ. ૧, ૨ (એટલું હનુમાન પ્રત્યે કહીને પછી રામચંદ્રે સુગ્રીવને સંબોધી કહ્યું :) ‘હે સુગ્રીવ ! હવે આપણે લંકા તરફ જવું ઘટે છે; માટે આ સમયે જ તમે પ્રયાણ કરવા તત્પર થાઓ. અત્યારે સૂર્ય આકાશના મધ્યભાગમાં આવેલો હોવાથી વિજય આપનારું અભિજિત સુહૃદ્ ચાલે છે. આ સુહૃદ્માં જ આપણે શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કરવી યોગ્ય છે. હે વાનરરાજ ! રાવણ સીતાને હરી ગયો છે; પરંતુ તે હવે જીવતો ક્યાં જવાનો છે ? હે સુગ્રીવ ! હું પ્રયાણ કરવાની ઉતાવળ કરું છું એનું કારણ એ જ છે કે, જેમ મરવા પડેલો રોગી મનુષ્ય અમૃતનું પાન કરીને જીવવાની આશા રાખે છે, તેમ જનકનંદિની સીતા મારું પ્રયાણ થયું જાણીને પોતાના જીવિતની આશા ધરે. ૩, ૪ હે સુગ્રીવ ! આજે ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રનો અંદ છે અને આવતી કાલે હસ્ત નક્ષત્રનો થશે; માટે સર્વ વાનરો સહિત આપણે આજે જ પ્રયાણ કરવું ઠીક છે. ૫ હાલમાં મને જે શત્રુનો જણાય છે, તે સર્વ ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, હું રાવણને હણી સીતાને અવશ્ય પાછી લાવી શકીશ. ૬ મારા નેત્રો ઉપલે

ભાય ફરકે છે એથી જણાય છે કે, મારે વિજય સમીપમાં જ આવી પહોંચ્યો. ૭

રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચ્ચનો વાનરરાજ સુગ્રીવે તથા મહાત્મા હનુમણે માન્ય કર્યાં, ત્યારે અર્ધશાસ્ત્રમાં કુશળ રણવીરે પુનઃ પણ કહ્યું : ‘હે સુગ્રીવ ! આપણા માર્ગની તપાસ કરવા માટે અત્યંત બળવાળા એક લાખ વાનરો સહિત નીલવાનરને અગાઉથી વિદાય કર.’ (પછી રામચંદ્રે નીલને સંબોધી કહ્યું :) ‘હે સેનાપતિ નીલ ! રમ્ય વન તથા શીતળ અને મધુર બળવાળા અને કૃણમૂળ તથા મધુરસથી ભરેલા સુખદ્રેષ્ય માર્ગે થઈને તું આપણી સેનાને લઈ બા. ૮-૧૦ હરાત્મા રાક્ષસો આપણા માર્ગમાં આવનારું કૃણ-મૂળ વગેરેનો નાશ કરશે તથા બળ વગેરે પીવાના પકાંચોમાં વિષ નાખશે; તે સર્વ આખરોથી સાવધ રહીને તું આપણી સેનાનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરજે. ૧૧ વનમાંનાં અતિશય નીચાણવાળાં રથગોમાં તેમ જ અજમ્ય પ્રદેશોમાં થતુઓએ શુભ રીતે રાખેલી સેનાઓને આપણા વાનરો કોઈ ઊંચા વૃક્ષ પર ફિંવા ટેકરા પર ચઢીને બેવડા રહે કોવી તું ગોઠવણ કરજે. ૧૨ આપણા સૈન્યમાં જે કોઈ નિર્બળ હોય તેણે અહીંયાં જ રહેવું; કારણ કે આ કાર્ય અતિ કઠિન છે. જેઓ પરાક્રમી હોય તેઓએ જ સૈન્યમાં બેઠાવું. ૧૩ (પછી રામચંદ્રે સુગ્ર્ય સુગ્ર્ય કપિઓ પ્રત્યે કહ્યું :) ‘હે મહાબળવાન કપિશ્રેષ્ઠો ! સસુદ્રના યોધ સરખી હબરો વાનરોની ભથ્થકર સેના લઈને તમે આગળ ચાલતા થાઓ. જેમ મહામત વૃષભો ગાયોનાં ટોળાં આગળ ચાલે, તેમ પર્વત સરખા દેહવાળો ગજ, મહાબળવાન ગવય અને ગવાક્ષ, એ ત્રણ વાનરો પ્રયાણ સમયે સેનાને ગોખરે ચાલશે. ૧૪-૧૬ કપિઓમાં શ્રેષ્ઠ ક્ષયલ વાનરસેનાના જમણા ભાગનું રક્ષણ કરતો ચાલશે. અધઠસ્ટીની પેઠે કોઈથી પણ પરાશવ નહિ પામનારો વેગવાન ગંધમાદન વાનરસેનાના ડાળા ભાગનું રક્ષણ કરતો ચાલશે. ૧૭, ૧૮ દેવરાજ ઇંદ્ર જેમ જૈરાવત હસ્ટી પર બેસીને ચાલે, તેમ હું હનુમાનની પીઠ ઉપર આરૂઢ થઈને સેનાને લઈ

* શત્રુને ચેત્થી સીતાને છેડાવવા જન્ય માટે ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્ર સંકેત લેવા.

ઉપભવતા સેનાની મધ્યે આવીશ. ^{૧૮} દ્રવ્યભાંડારનો અધિપતિ કુમેરજેમ પોતાના 'સર્વભૌમ' નામના હસ્તી પર બેસીને આઢે, તેમ યમ સરખા ભય કર પરાક્રમવાળો લક્ષમણ અંગદના સ્કંધ પર બેસીને આલશે અને રીંછોનો અધિપતિ ભંખવાન, મહા-બાહુ સુપેણ તથા વેગદર્શી-એ ત્રણ સેનાના પાછલા ભાગનું રક્ષણ કરતા આલશે. ^{૧૯-૨૧}

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી કપિરાજ સુગ્રીવે સર્વ વાનરોને પ્રયાણ કરવાની આજ્ઞા આપી. સુગ્રીવની આજ્ઞા શ્રતાં જ મહાન પરાક્રમવાળા સર્વ વાનરો શુદ્ધાઓમાંથી નીકળી તથા શિખરો પરથી ઊતરી આલતા થયા. પછી સુગ્રીવ અને લક્ષમણથી સત્કાર પામેલા રામચંદ્ર સઘળી સેના સહિત તે દિશામાં આલ્યા. હસ્તીના જેવાં શરીર તથા બળવાળા સેંકડો, હાંસો, લાંગો અને કરોડો વાનરોથી ઘેંટાઈને રણવીરે હક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. સુગ્રીવે પાલન કરવાથી આનંદિત થયેલી વાનરોની મોટી સેના રામચંદ્રની સાથે જવા લાગી. ^{૨૨-૨૫} માર્ગનિરીક્ષા માટે કેટલાક વાનરો ઊંચાં વૃક્ષો પર ચઢી તથા ફૂંફૂંદીને ભેટાં અને કેટલાક અનેક પ્રકારની ગર્જના કરતા હક્ષિણ દિશામાં જવા લાગ્યા. માર્ગમાં કેટલાક વાનરો સુગંધયુક્ત ફળ તથા મધુ વગેરેનું ભક્ષણ કરતા હતા, કેટલાક યુગ્મ અને મંજરીવાળાં વૃક્ષોને અહંણ કરી આલતા હતા. ^{૨૬, ૨૭} કેટલાક એકબીજાને ઊંચકીને આલતા હતા, કેટલાક એકબીજાને ધક્કો મારી પાડી દેતા હતા, કેટલાક ઉતાવળે આલતા હતા અને કેટલાક આકાશમાર્ગે ઊડતા હતા. ^{૨૮} રામચંદ્રની સ્થિતિ આવીને કેટલાક વાનરો ગર્જના કરી વાર-વાર બોલતા હતા: 'આપણે રાવણ સહિત સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરવાનો છો.' ^{૨૯}

કપિશ્રેષ્ઠ નીલ, સ્થબલ અને શસ્ત્રીર કુસુદ ઘણા વાનરોને સાથે રાખીને માર્ગ શોધતા સેનાની આગળ આલતા હતા. ^{૩૦} શત્રુઓનું મહાન કરનારા રામચંદ્ર, લક્ષમણ તથા વાનરરાજ સુગ્રીવ બળવાન અને ભયંકર પરાક્રમવાળા અનેક વાનરોથી વીંટાઈને સેનાની મધ્યે આલતા હતા.

શસ્ત્રીર 'શતળઢિ' નામનો વાનર કંઈ કરોડ વાનરોને સાથે રાખીને થોથેરથી સેનાની રક્ષા કરતો હતો. ^{૩૧, ૩૨} એ કરોડ વાનરો પર આજ્ઞા ચલાવનાર પનસ તથા કેસરી વાનર સેનાના જમણા ભાગનું અને ગજ તથા અર્ધ વાનર-સેનાના ડાબા ભાગનું રક્ષણ કરતા હતા. ^{૩૩} અનેક રીંછોથી વીંટાયેલા સુપેણ અને ભંખવાન વાનર-સેનાના પાછલા ભાગની રક્ષા કરતા હતા. ^{૩૪} માર્ગમાં આવતાં આમ તથા નગર વગેરેમાં વાનરો ઉપદ્રવ ન કરે એટલા માટે ગતિ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો સેનાપતિ નીલ વાનર સઘળી સેનાને નિયંત્રિતપણે ચલાવતો હતો. ^{૩૫} શસ્ત્રીર બલીસુખ, પ્રજંગ, જંબ અને વસસ, એ ચાર વાનરો થોથેર થી કપિઓને ઉત્સાહ આપતા આલતા હતા. ^{૩૬}

એ પ્રમાણે બળગવિંત સર્વ કપિવંશો આલતા આલતા બ્યારે લાગ્યા માર્ગ વટાવી ગયા, ત્યારે નાના નાના સેંકડો પવંતોથી ઘેરાયેલો સક્ષાદ્રિ ને પ્રફુલ્લિત કમળવાળાં નાનાંમોટાં સરોવરો તેઓની દૃષ્ટિએ પડ્યાં. ભયંકર ક્રોધવાળા રામચંદ્રના ભયથી સર્વ સૈનિકો માર્ગમાં આવતાં ગયો તથા નથરોથી દૂર આલતા હતા. બધે સમુદ્ર ઊલટો હોય એવું એ પ્રચંડ વાનરસૈન્ય બંધીર ગર્જના કરતું સક્ષાદ્રિથી આગળ વધ્યું. શસ્ત્રીર વાનરો, આયુકનો મહાર કરી ચલાવેલા તેણ અત્યોની પેઠે રામચંદ્રની આસપાસ વેગથી આલતા હતા. વાનરોના સ્કંધ પર બેઠેલા રામ-લક્ષમણ, રાહુ અને કેતુથી અર્ધો ઇસેલા ચંદ્ર-સ્પર્શી પેઠે ચોસતા હતા. એ પ્રમાણે વાનરરાજ સુગ્રીવ અને લક્ષમણથી પૂળાયેલા ધર્મોત્તમા રણવીર કપિસૈન્ય ઘેરને હક્ષિણ દિશામાં આલતા થયા. અંગદના સ્કંધ પર બેઠેલા અને શકુનનાં શુભાશુભ ફળને બાણનારા મહાત્મા લક્ષમણે કૃતાઈ થયેલા રામચંદ્ર ત્રણે મધુર વાણીથી કહ્યું: 'હે આર્થ! મને નિશ્ચય થાય છે કે તમે રાવણનો નાશ કરી સીતાને પ્રાપ્ત કરશે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરીને સમૃદ્ધિવાળી અયોધ્યામાં પાછાં જશો. હે રાવણ! આ વેળા આકાશ-

માં અને પૃથ્વી ઉપર બે બે શુભ નિમિત્તો-
શકુનો શાય છે, તે ઉપરથી હું ધારું છું કે નિશ્ચય
તમારું કાર્ય સિદ્ધ થશે. કામળ, હિતકર અને
સુખકર એવો આ સ્વપ્ન વાસ્તુ આપણી સેનાને
અતુલ્ય વાય છે; ૪૭-૪૯ મુજો અને પક્ષીઓ
સંપૂર્ણ રીતે કાનને સુખ આપે એવો મધુર સ્વર
કરી રહ્યાં છે; દિશાઓ નિર્મળ-પ્રસન્ન બહુવિધ
છે અને સૂર્ય તેજસ્વી કિરણો સાથે પ્રકાશે છે. ૫૦
સ્વપ્ન ક્રાંતિવાળો ભૂગપુત્ર શુદ્ધ હૃદયમાં તમારી
પાછળ રહેલો છે તથા પવિત્ર સમર્પિતો મુવની
પ્રદક્ષિણા કરતા પૌતાના તેજથી ઝળહળી રહ્યા છે.
આપણા ઇશ્વાકુવંશના મહાત્માઓનો પિતામહ
આ ત્રિશંકુ પૌતાના પુરોહિત વસિષ્ઠની સાથે
આપણી સાથે પ્રકાશી રહ્યો છે. વળી આપણા
ઇશ્વાકુવંશીઓનું કુળનક્ષત્ર વિશાખા પશુ હુદ
ગ્રહોના ઉપદ્રવ વિનાના નિર્મળ આકાશમાં પ્રકાશી
રહ્યું છે. ૫૮-૫૦

વળી હે રણવીર ! ભુજો તો ખરા, રાક્ષસોનું
આ મૂળ નક્ષત્ર ઉદય પામેલા લાંબી પૂછડીવાળા
ધૂમકેતુનો સ્પર્શ થવાથી અત્યંત પીડિત થયેલું
છે. ૫૧ હે પ્રભુ ! કાળથી ઘેરાયેલા રાક્ષસોનું કુળનક્ષત્ર
ધૂમકેતુથી પીડાયેલું છે; એથી રાક્ષસોના વિનાશ-
કાળ સમીપ જ આવી પહોંચ્યો છે. ૫૨ હે આર્ય
જાતા ! આ સમયે અહીં આપણી સેના માટે
નિર્મળ અને સ્વાદિષ્ટ જળવાળાં સરોવર એવામાં
આવે છે, વનો તથા ઉપવનો કળ-પુષ્પની સંપત્તિ-
થી શોભી રહેલાં છે, સુગંધયુક્ત વાયુ મંદમંદ
વાય છે અને વૃક્ષો પુષ્પોના ભારથી ઝૂકી રહેલાં
છે. ૫૩ હે શાશ્વત ! પૂર્વે તારકાસુર સાથેના સંગ્રામ
સમયે જેમ દેવોની સેના શોભતી હતી, તેમ આ
સમયે વાનરસૈન્ય શોભી રહ્યું છે. આ સમયે એક-
વિચારીને તમારે અત્યંત પ્રસન્ન થવું યોગ્ય છે. ૫૪
જે પ્રમાણે કહીને સુત્રિનાનંદવર્ધન લક્ષ્મણે પૌતાના
બેઠે જંધુ રણવીરનું આશ્વાસન કર્યું. ૫૫

વાનરોની સેના આખી પૃથ્વીને આગ્રહ-
દિત કરતી આગળ વધતી હતી. એ વેળા નખ
તથા ઠાંઠોપી આયુધોવાળાં રીંછો અને વાનરો

પૌતાનાં ચરણો તથા હસ્તોથી એટલી તો રજ
ઉઠાડતા હતા કે તેથી સૂર્યની ક્રાંતિ છવાઈ બઈ
સર્વત્ર અંધકાર વ્યાપી રહ્યો હતો. જેમ મેઘની
પ્રક્રિત આકાશને આગ્રહિત કરે, તેમ પર્વતો
અને વનો સહિત આખી દક્ષિણ દિશા ઘેરીને
વાનરસેના આગળ વધતી હતી. વાનરોની સેના
જ્યારે માર્ગમાં આવતી નદીઓ ઊતરતી હતી,
ત્યારે પ્રવાહની સામે તરતા વાનરોના વેગથી
બંધે તે નદીઓ કેટલાયે યોજનો સુધી ઊભરી
વહેતી હોય જેમ જળાંતુ હતું. જ્યાં જ્યાં નિર્મળ
જળથી ભરેલાં સરોવરો, વૃક્ષોની ઘટાવાળા પર્વતો,
કળવાળાં વનો અને સમાન ભૂમિપ્રદેશો આવતા
હતા, ત્યાં ત્યાં વાનરો પૌતાની ઇચ્છાનુસાર વિશ્રામ
કરતા હતા. ૫૬-૬૦ ‘હું’ રામચંદ્રનું કાર્ય અવશ્ય
કરીશ’ જેમ યોદ્ધા પૌતાનું પરાક્રમ પ્રગટ કરતા
પ્રસન્ન સુખસુદ્રાવાળા અસંખ્યાત કપિઓ વાસ્તુ
સરખા વેગથી આખી પૃથ્વીને છાઈને ચાલતા
હતા અને પરસ્પર પૌતાનાં હૃદય, વીર્ય તથા શૌર્ય
વગેરે દેખાડતા હતા. ૬૧, ૬૨ માર્ગમાં ચાલતા કેટ-
લાક વાનરો ચૌવનના મદથી મસ્ત થઈને મોટા
મોટા હોઠોટા મારતા હતા, કેટલાક દોડતા હતા
અને કેટલાક ઊછળતા હતા. ૬૩ વનમાં વિચરનારા
કેટલાક વાનરો કિલકિલાટ શબ્દ ઉચ્ચારતા હતા.
અને પૌતાના ચરણ તથા પુરુષ પછાડતા હતા.
કેટલાક વાનરો હાથ વીંચીને મોટાં મોટાં પર્વત-
શિખરોને તથા વૃક્ષોને પાસી નાખતા હતા, કેટ-
લાક પર્વતશિખરો પર ચઢીને સિંહનાદ કરતા
હતા, કેટલાક પૌતાના ઊરવેગથી અનેક લતાઓ-
ને મસળી નાખતા હતા અને કેટલાક મોટી મોટી
શિલાઓ તથા વૃક્ષો પર ચઢી જતા હતા.

જે રીતે ભયંકર દેહવાળા લાખો અને કરોડો
વાનરોથી આખી પૃથ્વી છવાઈ રહી હતી. એ મોટી
વાનરસેના રાત્રિ-દિવસ ચાલતી હતી. યુદ્ધ કરવા-
ના ઉત્સાહવાળા સુગ્રીવે પાલન કરેલા, સીતાને
છેડાવી લાવવા ઇચ્છતા સઘળા વાનરો અતિ
ઉતાવળે ચાલતા હતા. તેઓ દિવસે એક સુદૃઢ
પશુ વિશ્રામ લેતા ન હતા. ૬૪-૬૮ દરમિયાન

કરતા તેઓ અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો તથા વનો-
થી ભરેલા સહ્યાદ્રિ આગળ જઈ પહોંચ્યા અને
તેના પર ચઢવા લાગ્યા.^{૭૦} રામચંદ્ર પશુ
મલય તથા સહ્યાદ્રિનાં ચિત્રવિચિત્ર વનોને તથા
નદીનાળાંને જોતા જોતા આગળ જવા લાગ્યા. એ
પર્વતો પર ઊગેલાં ચંપક, તિલક, આંબા, અશોક,
નગોડ, ધાવડો, કચેણુ, કરંજ, પીપળ, વડ, બાંધુ,
આમલી અને નાગકેસર વગેરે વૃક્ષોને વાનરો
ભાંગી નાખતા ચાલતા હતા.^{૭૧-૭૩} વાનરો જ્યારે
મોટી મોટી શિલાઓ ઉપર બેસતા હતા, ત્યારે
વાયુના ઝપાટાથી હાલતાં વૃક્ષો તેઓના ઉપર પુષ્પ-
વૃષ્ટિ કરતાં હતાં.^{૭૪} માર્ગમાં આવતાં મધુની મુગધ-
વાળાં વનોમાં ભ્રમરો શુંભરવ કરી રહ્યા હતા અને
સ્પર્શ થતાં સુખ ઉપભવે એવો અંદાન સમાન
શીતળ વાયુ વાતો હતો.^{૭૫} એ સહ્યાદ્રિ અનેક
-મકારની ધાતુઓથી શોભતો હતો. ત્યાં આવેલી ગેરુ
વગેરેની ખાણોમાંથી વાયુના વેગને લીધે એટલી
તો ચિત્રવિચિત્ર રજ ભેટતી હતી કે જે વડે આખી
વાનરસેના છવાઈ ગઈ. એ પર્વતનાં સઘળાં શિખરો
ઉપર કેતકી, નગોડ, વસંતઋતુની મનોહર લતા,
સુવાસથી ભરેલી અતિમુક્ત વેલ, બટયોગરો, ચિર-
ખિલ્લ, મહુડો, નેતર, ભાલસરી, રંજક, તિલક,
નાગવૃક્ષ, આંબા, રોહિડો, કાંચનાર, નારંગી,
અબ્બુન, શિંશપા, કુટજ, હિંતાલ, તગર, આમળાં,
કઠંબ, અશોક, સરલ, અંકોલ અને પન્નક
વગેરે વૃક્ષો ઓમેર ખીટી રહ્યાં હતાં. પ્રકૃષ્ટિત
થયેલાં એ વૃક્ષોને બેઈને હર્વિત થયેલા વાનરો
તેના ઉપર ચઢવા લાગ્યા અને વેગથી તેને હલાવી
નાખ્યાં. એ પર્વતમાં રમણીય ઝરાઓ અને નાની
નાની તળાવડી પશુ ઘણી હતી. તેના જળ વિશે
ચક્રવાક, કારંડવ, હેડકા અને કૌંચ વગેરે પ્રાણી-
ઓ આનંદાનુભવ કરતાં હતાં; તેમજ વરાહ, મૃગ,
હીપડાં, સિંહ, શાર્દૂલ તથા સર્પ વગેરે ભયંકર
પ્રાણીઓ તેની આસપાસ વસતાં હતાં.^{૭૬-૮૪} વળી
સુગંધયુક્ત જળથી ભરેલાં બીજાં કેટલાંક સરોવર
વગેરે ત્યાં જોવામાં આવતાં હતાં; જેમાં ખીલેલાં
કમળો, પોયણાં અને જળમાં ઉત્પન્ન થનારાં અનેક

પુષ્પો શોભી રહ્યાં હતાં.^{૮૫} એ પર્વતશિખરો ઉપર
અનેક બતનાં પક્ષીઓ કલરવ કરી રહ્યાં હતાં. એ
સ્થળે જરા વિશ્રાંતિ લઈ વાનરોએ ત્યાંના નિર્મળ
જળમાં સ્નાન કરી જળપાન કર્યું અને પછી અનેક
પ્રકારની કોડા કરવા લાગ્યા.^{૮૬} તેઓ પરસ્પર જળ
ઉછાળી એકબીજાને ભીંજવવા લાગ્યા અને પર્વત-
શિખરો ઉપર ચઢીને અમૃત સરખાં સ્વાદિષ્ટ ફળ,
મૂળ તથા પુષ્પોને તોડી નાખવા લાગ્યા. મહામત્ત
થયેલા વાનરો વૃક્ષો પર લટકતા એકેક દ્રોણ
જેટલા વજનના મધપૂડાં તોડી તોડીને તેમાંના
મધનું પાન કરતા આનંદથી આગળ વધવા લાગ્યા.
આઠે આવતાં વૃક્ષોને ભાંગી નાખતા, લતાઓને
જેચતા અને મોટાં મોટાં પર્વતશિખરોને તોડી
પાડતા મહાગર્વિત વાનરો ચાલ્યા જતા હતા.
કેટલાંક વાનરો ગર્જના કરીને એક વૃક્ષ પરથી
બીજા વૃક્ષ પર ફૂંદતા હતા અને કેટલાંક મધુરસનું
પાન કરતા હતા. આ વેળા પૃથ્વી જેમ પાકેલી
હાંબરનાં જેતરેથી શોભે, તેમ વાનરોની સેનાથી
શોભતી હતી.^{૮૭,૮૮}

ચાલતાં ચાલતાં તેઓ સર્વ મહેંદ્ર પર્વત
આગળ આવી પહોંચ્યા અને મહાબાહુ રામચંદ્ર
અનેક વૃક્ષોથી શોભી રહેલા એ પર્વતના શિખર
ઉપર ચઢવા માંડ્યું. હશરથનંદન રામચંદ્ર જ્યારે
મહેંદ્ર પર્વતના શિખર પર ચઢ્યા, ત્યારે અનેક
કાચળા, માછલાં અને મગર-મત્સ્યોથી ભરેલો
મહોદધિ તેમની હિંદિએ પડ્યો. સહ્યાદ્રિ તથા મહા-
ગિરિ મલયને ઝોળાંગીને ગોચ્ય સ્થળે વિશ્રાંતિ
લેતા તેઓ સર્વ ભયંકર ગર્જના કરતા સસુદ્રની
નજીક આવી પહોંચ્યા. મહેંદ્ર પર્વત પરથી ઊતરી
ને રમણ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ શ્રીમાન રામચંદ્ર
લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવાદિ વાનરોની સાથે સસુદ્રના
કાંડા પર આવેલાં વનોમાં ઉતાવળે પ્રવેશ કર્યો.
સસુદ્રની ઊંડાણ આવવાથી જેના તટ પરની શિલા
ઓ નિરંતર ધોવાયા કરે છે, એવા મહોદધિના
વિશાળ તટ પર આવ્યા પછી રામચંદ્રે સસુદ્રકિનારે આવી
કહ્યું : 'હે સુગ્રીવ ! હવે આપણે સસુદ્રકિનારે આવી
પહોંચ્યા છીએ અને પ્રથમ જે ચિંતા થવી હતી,
તે જ અત્યારે ઉપસ્થિત થઈ છે.^{૮૯-૯૩} જો તો

અરે, નદીઓનો પતિ આ સમુદ્ર કેવો ગંભીર છે! તેનો સામે કિનારો દેખાતો નથી, મને લાગે છે કે, કાંઈ પથ્થુ ઉપાય કર્યો વગર આપણે આ સમુદ્રને ઝોળગી શકીએ એમ નથી. ૯૮ હવે આપણે અહીં-યા જ પડાવ નાખો. અને પછી આ વાનરોની સેનાને સામે પાર શી રીતે લઈ જવી, એ યાજત નો વિચાર કરો.'

સમુદ્રના કિનારા પર આવીને સીતાવિયોગથી દુઃખી થયેલા મહાબાહુ રણવીરે પડાવ નાખવાની આજ્ઞા આપતાં સુગ્રીવને કહ્યું : 'હે સુગ્રીવ! આ સમુદ્રના વિશાળ કિનારા પર આપણી સેનાનો પડાવ નાખાવ. હે હરિપુત્ર! હવે આપણે સમુદ્ર ઝોળગવા સંબંધી વિચાર કરવાની જરૂર છે. ૯૯-૧૦૧ હે સુગ્રીવ! તું સર્વ વાનરોને આજ્ઞા આપ કે કાંઈએ પોતપોતાની દુકંડી સૂકીને જવું નહિ. બધી આપણી સેનાના શરવીર વાનરોએ આસપાસ ફરીને રાક્ષસો તરફથી આપણને હાનિ કરે એવી જે કાંઈ ગોઠવણ થઈ હોય તે બધી લેવી.' ૧૦૨

રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણે વૃક્ષોની ઘાટી છાયાવાળા સમુદ્રતટ પર સેનાનો પડાવ નાખાવ્યો. ૧૦૩ સમુદ્રતટ પર પડેલું વાનરોનું સૈન્ય બધું મધુરસથી પીળા થયેલા જળવાળો બીજો સમુદ્ર જ હોય એવું શોભતું હતું! સમુદ્રની સામે પાર જવાની ઇચ્છાવાળા વાનરોએ સમુદ્રના કાંઠા પરનાં બેનોમાં આવીને વિશ્રામ કર્યો. ૧૦૪, ૧૦૫ પડાવ નાખેલી વાનરસેનાનો કોલાહલ એ સમયે સમુદ્રનાં લોધાટ કરતાં પથ્થુ અધિક સંભળાવા લાગ્યો. ૧૦૬ સુગ્રીવે પાલન કરેલી વાનરોની સેનાએ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચાઈને પડાવ નાખ્યો હતો. એ સેના રામચંદ્રના કાર્યમાં જ વ્યસ્ત હતી. ૧૦૭ અને વારંવાર અગાધ સમુદ્ર ઉપર દષ્ટિ ફેંકતી હતી. સો યોજનના વિસ્તારવાળા સમુદ્ર વિષે વાયુના ગપાટાને લીધે મોટા મોટા તરંગો ઊઠતા હતા. રાક્ષસો તેનું સેવન કરતા હતા, ફર મગર-મત્સ્ય તથા ઝૂંડોથી ભરેલા હોવાથી તે અત્યંત ભયંકર જણાતો હતો. સંધ્યાસમયે ઊઠતા કોણના સમૂહથી તે બધું હસતો હોય અને તરંગો-

થી બધું નૃત્ય કરતો હોય એમ જણાતું હતું. ચંદ્રોદય વખતે તેનું જળહનરો ચંદ્રના પ્રતિબિંબથી છવાઈ જતું હતું તથા પ્રચંડ વાયુના સરખા વેગવાળા તિમિં અને તિમિંગલ વગેરે જળચર પ્રાણીઓથી તે વ્યાપ્ત હતો. અનેક પર્વતોથી ભરેલા અને મોટાં મોટાં પ્રાણીઓથી વ્યાપ્ત એવો એ સમુદ્ર ચકચકિત કૃષ્ણવાળા સર્પોથી ભરેલા પાતાળ એવો શોભતો હતો. એ સમુદ્ર અગાધ હતો તેનો પાર જણાતો ન હતો, તેની અંદર અમુરો નિવાસ કરતા હતા, તેમાં લંકા વગેરે અનેક દ્વીપો આવેલા હતા અને મગરો તથા મોટા સર્પોના ઊછળવાથી તેમ જ પવનના સપાટાથી તેના જળની લહરીઓ વારંવાર ઊછળીને પછડાતી હતી. અમુરોના રહેઠાણરૂપ એ સમુદ્ર છેક પાતાળ સુધી ઊંડો હતો અને સર્પોની કૃષ્ણાના મહિઓના પ્રકાશથી બધું તેમાં અગ્નિના તણખા નાખ્યા હોય એમ જણાતું હતું! ૧૦૮-૧૧૪ વિશાળ અને અપાર હોવાને લીધે એ સમુદ્ર આકાશ એવો દેખાતો હતો અને આકાશ સમુદ્ર જેવું જણાતું હતું, અર્થાત્ સમુદ્ર તથા આકાશમાં કંઈ પણ ભેદ જણાતો ન હતો. ૧૧૫ સમુદ્રનું જળ આકાશને અડકેલું જણાતું હતું અને આકાશ સમુદ્રજળને અડકેલું જણાતું હતું. આકાશ બ્યારે તાશઓરૂપી રત્નોથી ભરેલું હતું, ત્યારે સમુદ્ર રત્નોરૂપી તારાઓથી વ્યાપ્ત હતો. એમ એ બંને સમાન રૂપવાળાં જણાતાં હતાં, ત્યારે સમુદ્રમાં તરંગોની પંક્તિઓ ઊઠતી હતી; એથી પણ આકાશ અને સમુદ્રની વચ્ચે જરા પણ ભેદ માલુમ પડતો ન હતો. સમુદ્રનાં મોજાં પરસ્પર અથડાઈને આકાશમાં વાગતા મોટા ડુંડુંબિની પેઠે ભયંકર નાદ કરતાં હતા. ૧૧૭, ૧૧૮ વાયુથી કુશિત થવાને લીધે જળચર પ્રાણીઓથી ભરેલા એ સમુદ્રનું જળ બધું કોધાયમાન થયું હોય એમ રત્નો સહિત ઊછળતું હતું! ૧૧૯ તેમ જ વાયુથી ઊછળતી લહરીઓ પરસ્પર અથડાવાથી થતી ગર્જનાને લીધે

૮ સો યોજન લાંબાં મત્સ્યો

૯ મોટા મત્સ્યોના એક બંધ.

બણે સસુદ્ર પ્રલાપ કરતો હોય એમ બજાતું હતું. એ રીતે ભયંકર ઘુઘવાટા કરી રહેલા હક્ષિણ સસુદ્રને બેઠેને સર્વ પાનરો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા. ૧૨૦, ૧૨૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૪ થો સર્ગ સુપૂર્ણ

સર્ગ ૫ મો

સીતાવિશેષગતો સંતાપ-રામચંદ્રનો વિલાપ
સા તુ નીલેન વિધિવત્સ્વારક્ષા સુસમાહિતા ।

સાગરસ્યોત્તરે તીરે સા સેના વિનિવેશિતા ॥ ૧ ॥

સેનાપતિ નીલવાનરે જોગેરથી સારી રીતે રક્ષણ કરેલી તથા ઉત્તમ રીતે ગેહવેલી વાનરસેના સસુદ્રના ઉત્તર તટ પર પહોં હતી અને વાનરશ્રેષ્ઠ મૈંદ તથા દ્વિવિધ તેનું રક્ષણ કરવા માટે જોગેર ફરતા હતા. ૧, ૨ નહ અને નદીઓના પતિ સસુદ્રના કિનારે સેનાએ પહોળ નાખ્યો, ત્યારે પોતાની પાસે ઊભેલા લક્ષ્મણને શ્રીમાન રામચંદ્રે કહ્યું : ૩

‘હે લક્ષ્મણ ! જેમ જેમ કાળ જતો ભય છે, તેમ તેમ ઇષ્જનોના વિશેષગતો શોક ઓછો થવાનું સર્વત્ર ભેવામાં આવે છે; પરંતુ મારી પ્રિય પત્ની સીતાને નહિ ભેવાથી તો મારો શોક ઊઠેલો દિનપ્રતિદિન વધતો ભય છે. ૪ મારી પ્રિયાનું હરણ થયું છે તેનું તથા તે મારાથી ઘણું દૂર પડી છે તેનું મને દેશ પણ દુઃખ નથી; પરંતુ તેની સુવાવસ્થા વહી ભય છે, તેનો જ મને શોક થાય છે. ૫ (વાયુને સંબોધી કહે છે :) ‘હે વાયુ ! મારી પ્રિયા સીતા જે રથને છે ત્યાં તું જ અને તેના અંગને સ્પર્શ કરીને મને સ્પર્શ કર. એમ થવાથી સૂર્યના તાપથી તપેલા મનુષ્યને ચંદ્રનાં દર્શનથી શાંતિ વળે છે, તેમ મને શાંતિ વળશે. ૬ હાય, સીતાનું હરણ થયું એ વેળા તેણે ‘હા નાથ ! હા પ્રાણપ્રિય !’ એવાં જે આકંઠવચનો ઉચ્ચાર્યાં હતાં તે વચનો અત્યારે મને પીધેલા ઝેરની પેઠે સંતાપે છે. ૭ અરેરે, સીતાના વિશેષગતી ઇષ્જનવાળો અને ચિંતાર્પી ઝળહળતી જ્વાળાવાળો કામાગ્નિ મારાં માત્રોને રાત્રિદિવસ ખાળે છે. ૮ (લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહે છે :) (હે સૌમિત્ર ! તું જહીં જ બેસી રહે.

હું એકલો સસુદ્રમાં બઈ સૂઈ રહીશ. એમ કરવાથી પ્રદીપ થયેલો કામાગ્નિ મને ખાળી શકશે નહિ. હે લક્ષ્મણ ! સીતા અને હું એક જ પૃથ્વી ઉપર છીએ, એવી ભે મને બળ ન મળી હોત, તો હું છવી શકત નહિ. હવે તો ગયે ત્યારે પણ હું સીતાને મળીશ, એવી આશાથી હું છતું છું એટલું જ બહુ છે. ૯-૧૦ જેમ જળથી ભરેલા ક્ષેત્રના સંસર્ગથી જળ વિનાના સૂકા ક્ષેત્રમાંતું ધાન્ય છવતું (લીકું) રહે છે, તેમ હું પણ ‘બનકી છવતી છે’ એવા સમાચાર સાંભળીને પ્રાણને ટકાવી રહ્યો છું. ૧૧ અરે, શત્રુઓનો પરભય કરીને હું પ્રકાશિત રાજલક્ષ્મી સરખી અને કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળી સીતાને ક્યારે બેઠશ ૧૨ વ્યાધિથી પીઠાતો પુરુષ જેમ રસાયન (ઔષધ)નું પાન કરે તેમ કુંડર કાંત તથા હોઠવાળા સીતાના વહનકમળને જગત ઊંચું કરીને તેના અધરોછું હું ક્યારે પાન કરીશ ૧૩ તાલકૂળ સરખાં સ્વલ્પ અને પરસ્પર અઠકેલાં પોતાનાં અગ્રે સ્તનો કંપાવતી તથા હાસ્ય કરતી મારી પ્રાણપ્રિયા સીતા ક્યારે મને ભેટશે ૧૪ અરેરે, હું તેના સ્વામી વિદ્યમાન છતાં અનાથની પેઠે રાક્ષસોની વચ્ચે રહેલી સ્થામ નેત્રવાળી સીતાને દુઃખમાંથી છોડાવનાર કોઈ પણ મળતું નથી ૧૫ અરે, જનક રાજની પુત્રી, મહારાજા હશરથની પુત્રવધૂ અને મારી પ્રાણપ્રિયા સીતા રાક્ષસીઓની વચ્ચે સી રીતે રહી શકતી હશે ૧૬ જેમ ચંદ્રની કળા ચરતચતુનાં વાહળોનું વિકારણ કરીને પ્રકાશિત થાય છે, તેમ મારી પ્રિયા સીતા મારા હાથથી શત્રુઓનો સંહાર કરાવીને અવશ્ય મારી પાસે આવશે. ૧૭ અહો ! મારી પ્રિયા કે જે સ્વભાવથી જ નાબુક અંજવાળી છે, તે હાલમાં શોક અને ઉપવાસ કરવાથી તથા દેશકાળનો દેરદેર થવાથી વધારે કૃશ થઈ અઈ હશે ! રાક્ષસોના રાજ સવણના મર્મસ્થગમાં તીક્ષ્ણ બાણ મારીને હું સીતાના હૃદયમાં રહેલા શોકનો ક્યારે નાશ કરીશ ૧૮-૧૯ અહો ! દેવકન્યા સરખા સ્વરૂપવાળી સતીશિરોમણિ સીતા હૃદયેર મારા કંઠમાં વળગી ને આનંદાશુભ્ય ક્યારે વહેવડાવશે ૨૦ મનુષ્ય જેમ

મહિન વચ્ચેના ત્યાગ કરે છે, તેમ હું સીતા-વિયોગના ભયકર શોકનો ક્યારે ત્યાગ કરીશ ? અથવા સીતા વિયોગના દુઃખમાથી હું ક્યારે સુકૃત થઈશ ?^{૧૧}

પુદ્ગિમાન રામચંદ્ર સીતાને સંભારીને એવી રીતે વિલાપ કરતા હતા, એટલામાં દિવસ પૂરેા થવાથી મંદ થયેલા તેજવાળા ભગવાન સૂર્ય અસ્તા-ચળ ઉપર ગયા.^{૧૨} એ વેળા કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળાં સીતાને સંભારીને શોકચ્ચસ્ત થયેલા રઘુવીરનું લક્ષમણે આશ્વાસન કયું. તે પછી બન્ને ભાઈઓ સાચું સંધ્યા કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા.^{૧૩} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પુસ્કાંદમાં ૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬ ફો

લંકાની રાજસલા-રાવણે પૂછેલી સલાહ

હઠાવાં તુ હર્ત્ત કર્મ ચોરં દૃષ્વા મવાવહમ્ ।

રાક્ષસેન્દ્રો દન્વન્તલા શક્તૈર્થ મહાત્મના ॥

મન્નવીદ્રાક્ષણાન્સર્વાથ દ્વિયા કિચ્ચિદ્વાકસુભા ॥

લંકામાં કપિવર હેતુમાને મહાસમર્થ ઇન્દ્રના જેવું ભયકર કાચું કયું, એ જોઈને લક્ષ્મણે લીધે કંઈક નીચું સુખ રાખી લંકાધિપતિ રાવણ પોતાના મંત્રીઓ વગેરે રાક્ષસોને કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાક્ષસો ! આપણી લંકાનગરી કે જે દુર્ધર્ષ છે, તેમાં એક વાનરે આવીને પ્રવેશ કર્યો અને તેને ઉત્તમ કરી મૂકી તેમ જ તે નિર્ભયપણે સીતાને પણ મળ્યો. એ વાનરે અશોકવાટિકામાંના ચૈત્ય-પ્રાસાદ ભાંગી નાખ્યો; સુખ્ય સુખ્ય રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો અને આખી લંકાનગરીને આકુળ-આકુળ કરી મૂકી; તો હે રાક્ષસો ! હવે મારે તેમ જ તમારે સૌએ શું કરવું યોગ્ય છે કે જે કરવાથી આપણું સોનું શ્રેય થાય ?’^{૧૪} પુદ્ગિમાન પુરુષો કહે છે કે, ‘મંત્ર એ જ વિજય આપનાર છે; માટે હે મહાબળવાન રાક્ષસો ! રામને છતવા માટે આપણે શે ઉપાય લેવો, એ હું તમને પૂછું છું. આ લોક વિષે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ, એમ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો હોય છે. તેઓનો ભેદ તેઓનાં બુદ્ધિ*બુદ્ધિ લક્ષણો

બધ્યા વિના સમજતો નથી; માટે હે રાક્ષસો ! હું તેઓના શુભદોષનું વર્ણન કરું છું, તે તમે સાંભળો.’^{૧૫} જે પુરુષ કાચું નો નિષ્કૃય કરવામાં સમર્થ એવા પોતાના મંત્રીઓ, સમાન અર્થવાળા મિત્રો તથા હિત ઇચ્છનારા સંબંધી-બાંધવોની સાથે મંત્રવિચાર કરે છે અને પછી દૈવની અનુકૂળતા મેળવીને કાચું નો આરંભ કરે છે, તે પુરુષને ઉત્તમ બાણવો.^{૧૬} જે પુરુષ કોઈને પૂછ્યા વિના પોતે એકલો જ વિચાર કરે છે, એકલો જ ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અને કોઈની પણ સહાય લીધા વિના પોતે એકલો જ કાચું નો આરંભ કરે છે, તે પુરુષને મધ્યમ સમજવો.^{૧૭} જે પુરુષ શુભદોષનો નિશ્ચય કર્યા સિવાય દૈવની પણ ઉપેક્ષા કરીને ‘હું એકલો જ કાચું કરીશ’ એમ ધારીને કાચું કરવામાં પ્રમાદ કરે છે, તે પુરુષને અધમ સમજવો. હે રાક્ષસો ! જેવી રીતે ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના પુરુષો છે, તેવી રીતે મંત્ર પણ ઉત્તમ, મધ્યમ તથા અધમ એમ ત્રણ પ્રકારના છે.^{૧૮, ૧૯} નીતિશાસ્ત્રને અનુસરી વિચાર કરતાં સઘળા કુશળ મંત્રીઓ જે માટે એકમત થાય તે મંત્રને ઉત્તમ કહ્યો છે.^{૨૦} બિલ્લ બિલ્લ મત બાંધીને છેવટે એકમત થયેલા મંત્રીઓ જે અર્થનો નિષ્કૃય કરે છે તે મંત્રને મધ્યમ કહે છે.^{૨૧} મતભેદ પડવાને લીધે એકબીજાની સાથે તકરાર થયા પછી મંત્રીઓ જેમાં મહાકંઠે સંમત થાય છે તે મંત્રને અધમ સમજવો. એવા અધમ મંત્રથી કશું જ શ્રેય થતું નથી.^{૨૨} હે પુદ્ગિમાન મંત્રીઓ ! સારી રીતે ચોંટાડેા ઉત્તમ મંત્ર જ રાખનું શ્રેય કરે છે, માટે તમે સર્વ એકમત થઈને જે કાચું કરવાનો નિશ્ચય કરશો, તે મારે માન્ય છે. રઘુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ ધીર, વીર એવા હજારે વાનરોની સેના લઈને જેમ બનશે તેમ સત્વર સુખપૂર્વક સસુદ્રતરીને અહીંયાં આવશે અને આપણી લંકાનગરીને ઘેરી લેશે. અરે, એ રામ પોતાના પરાક્રમભળે કરીને સસુદ્રને સફળ નાજશે, કિંવા તેના પર સેતુ બાંધશે ! ગમે તે ઉપાયે તે અવશ્ય અહીં આવશે જ આવશે. હે

મંત્રીઓ ! હજારો વાનરોની સહાયથી રામ આપણું
આહિત કરવા તત્પર થયો છે, તો હવે આપણા
આખા નગરનું અને આપણી સેનાનું હિત શી
રીતે થાય, તેનો સારી રીતે વિચાર કરીને તમે સૌ
મને યોગ્ય સલાહ આપો. ૧૧૫-૨૦
ઘડિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શકમાં ૬ કો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭મો

લંકાની રાજસભા-રાક્ષસોના દુર્બોધ

હયુકો રાક્ષસેન્દ્રેણ રાક્ષસાસ્તે મહાવલ્લા !

કચુઃ પ્રાક્લબ્યા સર્વે રાયણ રાક્ષસેશ્વર ॥ ૧ ॥

રાવણનાં વચન સાંભળી મહોન્મત રાક્ષસો
કે જેઓ નીતિરહિત તથા બુદ્ધિ વિનાના હતા,

એટલું જ નહિ, પણ જેઓ શત્રુપક્ષના ખળખળને
પણ ભણતા ન હતા, તેઓએ હાથ ભેડીને

—રાવણને કહ્યું : 'હે રાજન્ ! પરિથ, શક્તિ, ઋષિ,

ત્રિશલ, પદ્ધિશ અને કુંતલ* વગેરે આયુધોવાળું

સોડું* સૈન્ય હોવા છતાં તમે આમ ખેડ શા માટે

ધરો છો ? હે રાક્ષસેન્દ્ર ! પાતાળમાં આવેલી ભોજ-

વલીનશ્રીમાં જઈને પૂર્વે તમેએ યુદ્ધ વિષે નાગ-

હોકોને જીત્યા છે તેમ જ દેવાસમાં આવેલી

અલકાપુરીમાં નિવાસ કરનારા યક્ષરાજ કુબેરને પણ

તમેએ મહાન યુદ્ધ વડે વશ કર્યો છે. ૧-૪ હે

સમર્થ રાજન્ ! જોકે મહાબળવાન કુબેર મહા-

દેવજ સાથેની મિત્રાચારીને લીધે જમતમાં

પ્રશંસાપાત્ર થઈ પડ્યો છે તથા લોકપાલની પંક્તિ-

માં મણાય છે, તોપણ તમેએ કોઈ વંદ સંશ્રામમાં

તેનો પરાભવ કર્યો છે. જો કુબેરના અતુચર કેટલાક

થક્ષોના સંહાર કરીને, કેટલાકને ધાયલ કરીને

તથા કેટલાકને કેદ પકડીને તમેએ તેનું 'પુષ્પક'

વિમાન પણ અહીંયાં આણેલું છે. હે રાક્ષસપુંજવ !

તમારાથી ભય ખામતા દાનવોના રાજ મયાસુરે

પણ તમારી સાથે મૈત્રી ભેડવાને અર્થે પોતાની

'મંદોદરી' નામની પુત્રી તમને પરણાવી છે. વળી

હે મહાભાહુ ! તમારી જાહેન કુંસીનસીનો સ્વામી

મધુદૈત્ય કે જે પોતાના વર્ષથી છઠી ગયેલો અને

કોઈથી પણ ન જિતાય એવો હતો તેને પણ

તમેએ કેદ પકડીને વશ કર્યો છે. ૫-૮ હે મહાભાહુ !

છેકે રક્ષાતળમાં જઈને 'વાસુકિ, વક્ષક, શંખ

અને જટી' નામના ચોટા ચોટા સર્પોને તમેએ

વશ કર્યા છે. ૯ હે સ્વામિન્ ! તમેએ જોકે વધ

સુધી અખરિત યુદ્ધ કરીને અક્ષય ખળવાળા તથા

વરદાન પામેલા દાનવોને સ્વપરાક્રમ વડે વશ કર્યો

છે. હે રાક્ષસાધિપ ! તમેએ તે દાનવોની પાસેથી

અનેકવિધ માયાઓ પ્રાપ્ત કરી છે. ૧૦ હે મહાભાગ !

અતુરગિણી સેના સહિત યુદ્ધે ચઢેલા, મહા-

ખળવાળા અને શૂરવીર એવા વરુણના પુત્રોનો

પણ તમેએ પરાભવ કરેલો છે. વળી હે રાજન્ !

મૃત્યુવંદરૂપી ચોટા મગરવાળા, શાલ્મલિ વૃક્ષોથી

શોભતા, કાળપાશરૂપી તંવરોવાળા, યમદૂતરૂપી

સર્પોવાળા અને મહાભવરથી દુર્ધર્ષ એવા યમકોઠ

રૂપી મહાસાગરમાં પ્રવેશ કરીને તમેએ યમરાજ-

ની સસુર સરખી સેના જીતીને ચોટા વિજયધ્વજ

કરકાળ્યો છે અને મૃત્યુનો અટકાવ કરીને સર્વ

લોકોને સંતુષ્ઠ કર્યા છે. વળી હે રાક્ષસેશ્વર ! ચોટા

ચોટા વૃક્ષોથી પૃથ્વી છવાઈ ભય છે, તેમ છત્ર

સરખા પરાક્રમવાળા અને શૂરવીર એવા અક્ષ-ખ્યાત

ક્ષત્રિયોથી આ પૃથ્વી છવાઈ રહી હતી, તે

ક્ષત્રિયોના પણ સંહાર કરીને તમેએ પૃથ્વીને

ચોકળી કરી છે; તો પછી હે રાજન્ ! રામ કાઈ

તે રાજ્યોના બેટલો ખળવાળો નથી કે જેથી

તમે આમ જિંતા કરો છો. ૧૦-૧૭

હે મહારાજ ! નિશ્ચિંત થાઓ, ઠરો છો શા

માટે ? આ તમારા પાટલો કુમાર ઇર્ષ્યિત એકલો

જ સવળા વાનરોનો સંહાર કરવા સમર્થ છે. ૧૮

હે મહારાજ ! આ ઇર્ષ્યિતે સહેશ્વર ચત્ર કરીને

અત્યંત દુર્લભ વરદાન જીવળ્યું છે; જો શું તમે

જૂલી ગયા કે ? ૧૯ શક્તિ અને તોમર વગેરે આયુધો

રૂપી મત્સ્યવાળા, વીજરાયેલાં આતરકંડૂપી શેવળ-

વાળા, હસ્તીઓરૂપી કાચલાવાળા, અધોદિપી

દેહકંઠી વ્યાધી, રુદ્ર અને આદિત્ય જેવા દેવતાઓ-

* જે બાજુએ ધારવાળી તરવાર આ આયુધવાચક

સંસ્કૃત ઋષિ રાખ્દનો અર્થ કેટલાક 'વંદક' પણ કરે છે.

x સાલો અથવા જાસી.

રૂપી મોટા મગર-મત્સ્યવાળા, મહેઠ્ઠાગણ અને વસુઓરૂપી મોટા સર્પોવાળા; રથો, અથો તથા હસ્તીઓરૂપી જળથી ભરેલા અને પાયદળરૂપી િકનારાવાળા દેવતાઓની સેનારૂપી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરીને તમારા પુત્ર આ ઇર્ષ્યિતે દેવરાજ ઇર્ષને કેદ કરી આપણી લંકામાં આણ્યો હતો; એ શું તમે ભૂલી ગયા કે ૧૨૦-૨૨ પછી ન્યારે મહેન્દ્ર શંકરે ઘણું કહ્યું; ત્યારે શંખરાસુર તથા વૃત્રાસુરને હણનારે ઇર્ષ તમારા પુત્રના હાથમાંથી જુઓ હતો; એ તમે કેમ ભૂલી જાઓ છો ૧૨૩ માટે હે મહારાજ ! રામ-લક્ષ્મણ સહિત આખી વાનરસેનાને સંહારવા માટે તમે તમારા પુત્ર ઇર્ષ્યિતને જ આજ્ઞા આપો. હે રાજન્ ! મનુષ્ય અને વાનરરૂપી પ્રાકૃત જનોથી આવી પડેલી આપત્તિ માટે તમારે ચિંતા ધરવી યોગ્ય નથી. તમે રામ વગેરે સર્વને સંહાર કરવા સમર્થ છો. ૨૨૪, ૨૫

મતિ શીવાશ્રીઃ મહાશ્વતિપ્રણીત આદિભ્યઃ શીરામાયણના
યુક્તકાંડમા ૭ મો સર્ગ સ પૃષ્ઠ

સર્ગ ૮ મો

લંકાની રાજસભા-ગર્વોન્મત રાક્ષસો

તતો મીનાશ્વરપ્રભઃ પ્રહસ્તો નામ રાક્ષસઃ ।
અબ્રવીત્ પ્રાજ્ઞલિર્વાર્ચ્ય દુરઃ સેનાપતિસ્તદા ॥૧॥

ત્યાર પછી નીલ શેષ સરખા શ્યામ વર્ણવાળો શસ્ત્રીર સેનાપતિ પ્રહસ્ત રાક્ષસ હાથ ભેડી કહેવા લાગ્યો : ૧ ‘હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તમે સંપ્રામમાં દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, પિશાચ, ઉરગ અને પક્ષગ આદિ સર્વ કોઈને પરાભવ કરવા સમર્થ છો; તો પછી બે મનુષ્યોના શ્વે ભાર છે ૧૨ હે રાજન્ ! હનુમાન આખ્યો તે વખતે તો આપણે સૌ અસાવધ હતા; તેથી તે આપણને છેતરી ગયો; નહિ તો એ વન-ચરણું તે શું સામર્થ્ય હતું કે તે મારી આગળથી છવતો ભય ૧૩ હે મહારાજ ! તમે મને આજ્ઞા આપો એટલે તુરત જ પર્વતો, વનો અને ઉપવનો થી છવયેલી સમુદ્ર પર્વતની આખી પૃથ્વીને હું વાનરોથી રહિત કરીશ. ૪ હે રાજનીચર ! હું વાનરોના લયથી સર્વને ઉગારીશ, જેથી ત્રીતાણું હરણ

કરવાથી ઉપજેલું દુઃખ તમને નહીં નહિ. ૫ પછી ‘હનુષ્ઞ’ નામનો રાક્ષસ સુખસુદ્રાને શાંત રાખીને બોલ્યો : ‘અરે, આપણા શત્રુ રામ તરફથી આવેલા એક વાનરે આપણા સૌનું જે મોટું અપમાન કયું છે, તે કોઈ પણ રીતે સહન કરવા જેવું નથી. ૬ અરે, એકલા હનુમાને આપણા રાજા શ્રીમાન રાવણરાયનો, તેમના અંતઃપુરનો તથા આખી લંકાગરનીના મોટા પરાભવ કર્યો છે, તે આપણા થી સાંધી રહેવાય તેમ નથી । ૭ માટે હમણાં જ હું એકલો જઈને સહળા વાનરો કે જેઓ રાવણના ભયને લીધે ભયંકર સમુદ્રમાં, આકાશમાં કે રસાતળમાં ભરાઈ પેલા હશે, તેઓને શોધીશોધીને મારીશ અને આપણા રાજાના અપમાનને બદલી વાળીશ ।’

ત્યાર પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલો મહાબળવાન વજ્રહંદ્ર રાક્ષસ માંસ અને રુધિરથી ખરડાયેલું : ૮ ‘હનુષ્ઞ’ એવા રામ-લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવ ન્યાં સુધી છવતા છે, ત્યાં સુધી દીન અને તપસ્વી એવા હનુમાનને હણવાથી શું વળે એમ છે ૧૦ આજે હું એકલો જ જઈશ અને આખી વાનરસેનાને ક્ષુભિત કરીને તથા મારા આ પરિઘ વડે રામ-લક્ષ્મણ સહિત સુગ્રીવને હણીને પાછો આવીશ. ૧૧ હે રાવણરાય ! જે તમારે જય મેળવવાની ઇચ્છા હોય, તો મારું એક બીજું વચન સાંભળો. જે પુરુષ આગસને ત્યાગ કરીને ઉપાય ચોજવામાં તત્પર રહે છે, તે પુરુષ જ શત્રુઓ પર વિજય મેળવે છે. ૧૨ હે રાક્ષસાધિપ ! વાનરસેના સહિત રામ-લક્ષ્મણને મારવાનો બીજો એક ઉપાય એવો છે કે, લયંકર સ્વરૂપવાળા, દંઢ નિશ્ચયવાળા અને ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારા હજારો રાક્ષસો મનુષ્યના જેવું રૂપ ધરીને રામની પાસે ભય અને નીંડરપણે રામને કહે : ૧૩, ૧૪ ‘તમારા વાના ભાઈ ભસ્તે અમને તમારી પાસે સહાય કરવા માટે મોકલ્યા છે અને તે પોને પત્થ મોટી સેના સભા કરીને અમારી પાછળ આવે છે. ૧૫ ઇપતથી મનુષ્યવેશ ધરીને ગયેલા રામને રામને એવું કહેતા હશે. એટલામાં તો ત્રિશૂળ

શક્તિ, ગદા, ધનુષ્ય, બાણ અને તરવાર આદિ આયુધો અહણ કરીને અમે ત્યાં જઈ પહોંચીશું અને અંતરિક્ષમાં દુકલીબધ રહીને શિલાઓની તથા અશ્વોની વૃષ્ટિ કરીને વાનરસેનાને યમદ્રારમાં પહોંચતી કરીશું.^{૧૬, ૧૭} એ આમ થશે તો રામ-લક્ષ્મણ અવશ્ય આપણા અક્ષરમાં આવી પડશે અને આપણા કપટ-પ્રહારથી તે પોતાના જીવિત-નો ત્યાગ કરશે.^{૧૮}

ત્યાર પછી અત્યંત કોષે ભરાયેલો અને વીર-વાળો કુંભકર્ણનો પુત્ર શરવીર નિકુંભ રાક્ષસ સર્વ દોકોને રહાવનારા રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘હે મહારાજ ! આ સર્વ રાક્ષસો અને તમે અહીંયાં જ રહો. હું એકલો જ જઈશ અને લક્ષ્મણ સહિત રામને તથા હનુમાનદિ વાનરો સહિત સુગ્રીવને મારીને પાછો આવીશ.’^{૧૯, ૨૦}

નિકુંભનું વાક્ય પૂરું થયું કે તુરત જ પર્વત-સરખા દેહવાળો ‘વજ્રહનુ’ નામનો રાક્ષસ કોધને લીધે હોઠ પીસતો બોલ્યો : ‘હે રાક્ષસો ! તમે સૌ નિશ્ચિત થઈ સ્વેચ્છાનુસાર પોતપોતાનાં કાર્ય કર્યા કરો.^{૨૧, ૨૨} હું એકલો જ સઘળી વાનરસેનાને આઈ જઈશ. હે નિશાચરો ! તમે સૌ બેઠેકર થઈ કીડા કરો અને સુખથી ‘વારુણી’ મંદિરાતું પાન કરો. હું એકલો જ રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, અંગદ તથા હનુમાન આદિ સર્વ વાનરોના વધ કરીશ.’^{૨૩} પ્રતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદર્શકાંડમાં ૮૭૦ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૭૦

લંકાની રાજસભા-વિલીખણનાં હિતવચન-સીતા પાછી આપો

તતો નિકુમ્મો રમસઃ સૂર્યશર્મદાવલઃ ।

સુતમ્નો યજ્ઞકોપજ મહાપાશ્વો મહોદરઃ ॥ ૧ ॥

કુંભકર્ણનો પુત્ર નિકુંભ, રમસ, સૂર્યશત્રુ, સુતમ્, યજ્ઞકોપ, મહાપાશ્વ મહોદર, અગ્નિકેતુ, રત્નિકેતુ, મહાભળવાન ઇંદ્રજિત, પ્રહસ્ત, વિદ્યાક્ષ, વજ્રહનુ, ધૂમ્રાક્ષ, નિકુંભ (બીજો) અને હનુમણ વગેરે રાક્ષસો કે જેઓ કોધાગ્નિથી પ્રલીપ્ત થઈ રહ્યા હતા, તેઓ પરિધ, પટ્ટિય, નિશાળ, પ્રાસ,

શક્તિ, ફરશી, ધનુષ્ય, તરવાર તથા તીક્ષ્ણ બાણ વગેરે શસ્ત્રાઓ અહણ કરીને ભિલા થયા અને બોલ્યા :^{૨૪-૨૫} ‘હે રાજન્ ! જેણે આપણી લંકા-નગરીને બાળી છે, તે કૃપણ હનુમાનનો, સર્વ વાનરો સહિત સુગ્રીવનો તથા રામ-લક્ષ્મણનો અને આજે જ વધ કરીશું.’^{૨૬}

એ પ્રમાણે આયુધ અહણ કરીને શુદ્ધ કરવા તરત્ર થયેલા સર્વ રાક્ષસોને વારીને તથા તેઓને પુનઃ પશુ નીચે બેસાડીને, મહાત્મા વિલીખણ કાથ બેઠી કહેવા લાગ્યો : ‘હે પ્રિય ભાઈ રાવણ ! સામ, કાન અને લેદ, એ ત્રણ ઉપાયોથી પણ જે અર્થની પ્રાપ્તિ ન થઈ શકે એમ હોય, તે અર્થની પ્રાપ્તિ માટે જ પરાક્રમ કરવારૂપ (કંડરૂપ) ચોથો ઉપાય યોજવો યોગ્ય છે, એમ નીતિસુ પુરુષો કહે છે.’^{૨૭} હે તાત ! જે પુરુષો અસાવધ હોય, ઘણા શત્રુઓથી ઘેરાયેલા હોય અને જેઓનું દેવ પ્રતિ-કૂળ હોય, તેવા પુરુષો વિષે પરીક્ષા કરીને વિધિ-પૂર્વક ચોજેલું પરાક્રમ સિદ્ધ થાય છે;^{૨૮} પરંતુ રામ તો અત્યંત સાવધ છે, જ્ય મેળવવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે, અનુકૂળ દેવવાળો છે, યુદ્ધિમાન છે અને દિવ્ય આસ્ત્રવિદ્યા બાજુનારો છે, તેનો પરાલવ કરવા-નું તું કેવી રીતે ધારે છે ? હે રાવણ ! તું તારા મન સાથે જ વિચાર કર કે નહ અને નહીંઓના પતિ ભયંકર સસુદ્રને ઝોળાળી હનુમાન અહીંયાં આવશે એવું સ્વપ્ને પણ કોણ બાણતું હતું’^{૨૯, ૩૦, ૩૧}

‘હે રાક્ષસો ! શત્રુપક્ષના વીર્ય-શૌર્યનો કિંવા બળાબળનો સારી રીતે વિચાર કર્યા વિના આમ એકાએક તેની અવગણના કરવી, એ કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી.’^{૩૨} હે રાક્ષસો ! તમે વિચાર કરો કે રામે રાવણનું પહેલવહેલું એવું તે શું અગ્રિમ કયું હતું કે જેથી રામ જેવા મશાસની પુરુષની સ્ત્રીનું તેણે જનસ્થાનમાંથી હરણ કર્યું’^{૩૩} રામે ખરેખરે માર્યો એથી રાવણ સીતાનું હરણ કર્યું’ એમ ભે તમે કહેશો તો હું કહીશ કે, ખર રાક્ષસ પોતાનું રહેઠાણ છોડી રામના નિવાસસ્થાનમાં જઈ જ્યારે રામને પીડા કરવા લાગ્યો, ત્યારે રામે સંગ્રામમાં તેને માર્યો છે. ‘એમાં રામે શું બોલું’ કયું છે ?

તો નીતિ જ છે કે પ્રાણીઓએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે પોતાના પ્રાણીનું રક્ષણ અવશ્ય કરવું જ એઈએ. ૧૪

હે ભાઈ રાવણ ! તેં સીતાનું હરણ કર્યું છે, એથી હાલમાં આપણા ઉપર મોટો ભય આવી ચડ્યો છે; માટે તું સીતાને પાછી આપ. બરથ કલહ કરવાથી શું વળે એમ છે ૧૧૫ હે રાવણ ! ધર્મ પ્રમાણે વર્તનારા અને મહાપરાક્રમી એવા રામની સાથે નિરર્થક વેર કરવું ઘટતું નથી; માટે તું સીતા પાછી આપ. ૧૧૬ રામચંદ્ર ભણીયાં ભડી આવીને અશ્વ, ગજ તથા અનેક રત્નોથી ભરેલી લંકાનગરીને જ્યાં સુધીમાં પોતાનાં બાણો વટે નષ્ટબ્રહ્મ ન કરે, ત્યાં સુધીમાં તું સીતા પાછી આપ. અત્યંત ભયંકર અને અભય પરાક્રમવાળી મોટી વાનરસેના જ્યાં સુધીમાં લંકાગઢને ઘેરી ન વળે, ત્યાં સુધીમાં તું સીતા પાછી આપ. ૧૧૭, ૧૧૮ એ તું પોતાની મેળે જ રામની પ્રિય પત્ની સીતાને તેના પતિને પાછી નહિ સેપિ, તો શરવીર રાક્ષસો સહિત આખી લંકાને અવશ્ય વિનાશ થશે; માટે પ્રથમથી સમજીને તું સીતા પાછી આપ. હે રાવણરાજ ! હું તને બંધુભાવથી કહું છું કે તું પ્રસન્નતાપૂર્વક આરાં વચનોનો સ્વીકાર કર. હું તારું હિત યાચ એવાં કાલ્ય વચનો જ કહું છું. તું રામને સીતા પાછી આપ. ૧૧૯, ૧૨૦ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! તારો વધ કરવા માટે હથોટીનંદન રામચંદ્ર જ્યાં સુધી શરદન્નપુના સૂર્યનાં કિરણ સરખાં પ્રકાશતાં ચક્રચકિત અગ્ર તથા પૂંખવાળાં અને અત્યંત દૃઢ એવાં પીરણ બાણો ન મૂકે, ત્યાં સુધીમાં તું તેમને સીતા પાછી આપ. ૧૨૧ હે રજનીચર ! સુખ તથા ધર્મનો નાશ કરનાર ક્રોધનો તું સત્વર ત્યાગ કર અને રનેહ તથા પ્રીતિ વધારનારા ધર્મનું સેવન કર. હે રાજનું અમારા પર કૃપા કરીને તું સીતા રામને પાછી આપ કે જેથી યુગે, ધૌત્રે અને બંધુ વર્ગસહિત અમે સૌ છવતા રહીએ. ૧૨૨, ૨૩

પોતાને અપ્રિય એવાં વિલીપણનાં વચન સાંભળીને રાક્ષસોનો રાજ રાવણ સર્વ રાક્ષસોને વિદાય કરી પોતાના રાજમહેલમાં ગયો. ૨૪

શુદ્ધાંકમા હો મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦ મો

વિલીપણનો હિતોપદેશ

વત. પ્રત્યુષિ પ્રાતે પ્રાતર્ધર્મનિશ્ચય : ।

રાક્ષસાધિપતેર્વેન્મ મીમકર્મા વિમીષણ : ॥ ૧ ॥

પ્રભાતકાળ થયો ત્યારે જેણે ધર્મ અને અર્થનો નિશ્ચય કરેલો છે એવો તથા હૃદયમાં રાવણને હિતવચન કહેવારૂપી દુષ્કર કર્મ કરનારો મહાત્મા વિલીપણ રાવણના રાજમહેલ આગળ આવ્યો. ૧ અનેક પર્વતશિખરોના સમૂહ સરખો રાવણનો રાજમહેલ આકાશની સાથે વાતો કરતો હતો. તેમાં સમાંતર વિભાગે મોટા મોટા ઝોરકાઓ આવેલા હતા; રાવણ ઉપર પ્રીતિવાળા અને બુદ્ધિમાન એવા અમાત્યો તથા મહાજનો તેમાં વસતા હતા; કાર્યકુશળ રાક્ષસો યોગેશ્વરી રક્ષા કરતા હતા; મહોન્મત્ત હસ્તીઓના નિઃશ્વાસ સાથે મળવાથી ત્યાંનો પવન ઠંડોળાઈ રહ્યો હતો; શંખના મહા નાદથી તે માણ રહ્યો હતો; તેમાં અનેક પ્રકારનાં વાન્જિતોના સ્વર સંભાળતા હતા; પ્રમદાઓની લીંઠ બમેલી હતી; આવવા-જવાના માર્ગોમાં દાસ-દાસીઓનો કલરવ સંભળાતો હતો; તેનાં સર્વ દ્વારો શુદ્ધ સુવર્ણનાં હતાં અને નાના પ્રકારના ચંદ્ર-સ્વા તથા તોરણો વગેરે અલંકારોથી તે અત્યંત શોભતો હતો. એ રાજમહેલ વાન્જિતોના નાદથી ભરપૂર હોવાને લીધે બધે બંધવોની નિવાસભૂમિ જ હોય, મહાન ઐશ્વર્યપત્ર હોવાને લીધે બધે સાક્ષાત્ સ્વર્ગ જ હોય અને રત્નજડિત હોવાને લીધે બધે નાગલોક જ હોય એવો શોભતો હતો. ૨-૬

અત્યંત પ્રકાશને લીધે વિસ્તાર પામેલાં કિરણોવાળો સૂર્ય જેમ મેઘમંડળમાં પ્રવેશ કરે, તેમ અત્યંત કાંતિવાળા વિલીપણે પોતાના મોટા ભાઈ રાવણના રમ્ય રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૭ ત્યાં આગળ વેદવેત્તા બ્રાહ્મણોએ ઉચ્ચારેલા પવિત્ર પુણ્યાર્હવાચનના તથા ‘રાવણરામનો જય હો, જય હો’ એવા માંગલિક શબ્દો મહાતેજસ્વી વિલીપણના સાંભળવામાં આવ્યા; ૮ તેમ જ સંપૂર્ણ વેદને

બાણનારા બ્રાહ્મણો કે બેળોનો યુગ્મ, અક્ષત, દહીં અને ઘી વગેરે પદાર્થોથી સત્કાર થયો હતો, તેઓનાં તેને દર્શન થયાં.^૯

રાક્ષસોથી સત્કાર પામતા મહાબાહુ વિભીષણે પોતાના તેજસ્વી પ્રકાશી રહેલા અને ભાંચા આસન પર બેઠેલા રાવણ પાસે જઈ તેને વંદન કર્યું.^{૧૦} વિનયના આચારને બાણનારો વિભીષણ 'રાબલુનો વિજય થાઓ' એમ ઘોષ્યા પછી રાવણે દક્ષિ વડે બતાવેલા એક સુવર્ણના આસન પર બેઠો.^{૧૧} જ્યારે ઠાસઠાસીઓ વગેરે ત્યાંથી આવ્યાં ગયાં, ત્યારે મહાત્મા વિભીષણે સઘળા મંત્રીઓની સમક્ષ રાવણને હિતકર અને સચુક્તિક વચન કહેવાનો વિચાર કર્યો.^{૧૨} પ્રથમ શાંતિકારેલાં વચનોથી પોતાના ભયેષ બંધુ રાવણને પ્રસન્ન કરીને સારાસારને વિવેક બાણનારા વિભીષણે દેશ-કાળ-
- - - - - અનુસરતાં વાક્ય કહેવા માંડ્યાં.^{૧૩}

વિભીષણે કહ્યું : 'હે શત્રુઓને તપાવનારા રાવણ ! જ્યારથી અહીંયાં વિદેહપુત્રી સીતાનાં પગલાં થયાં છે, ત્યારથી આપને અનેક પ્રકારનાં અપશુકન થયાં કરે છે.^{૧૪} હે રાજન્ ! કુમારો સહિત ઉત્પત્ત થયેલો મંથાશ્રિ^{૧૫} મંત્રપાઠપૂર્વક સહિત ઉત્પત્ત થયેલો મંથાશ્રિ^{૧૬} મંત્રપાઠપૂર્વક ઘી હોમાવા છતાં પણ સારી રીતે પ્રબલિત થતો નથી; પણ તેમાંથી તણુજા અને કુમારોના ગોટા જ ઊઠ્યા કરે છે.^{૧૭} આપણા રસોડામાં, અગ્નિ-હોત્રની શાળાઓમાં તથા વેદપાઠ કરવાનાં પવિત્ર સ્થળોમાં જ્યાંત્યાં સર્પ જેવામાં આવે છે અને હૃતદ્રવ્યમાં ઘણી જ કીડીઓ ઊછરાય છે. ગાયો ઊંચી ગઈ છે, મદમત હસ્તીઓને ઝરતો મદ બંધ થયો છે, અન્ધો દીનપણે ઢલુંઢલું છે અને ઘાસ ખાવા છતાં પણ તેઓ બળે જૂખ્યા જ હોય એમ નવાનવા ઘાસની ઇચ્છા કરે છે ! હે રાજન્ ! ગર્યેહાં, ઊંટ અને અચ્ચર વગેરે પ્રાણીઓ પોતાનાં રૂવાં ઊલાં કરીને નિરંતર આંસુ ઢાળ્યા કરે છે. પશુ-વેદકથાશ્રમમાં કુશળ વૈદોએ તેઓની સારી રીતે ચિકિત્સા કર્યાં છતાં તેઓ પોતાની સ્વાભાવિક

+ અપરાશરણ અને ઉત્તરાશરણ મંથન કરવાથી પ્રકટેલો અગ્નિ.

પ્રકૃતિમાં આવતાં નથી. કાગડાઓનાં ટોળેટોળાં ફૂર શબ્દ કરતાં ચોતરફ ફરે છે અને ચોટી ચોટી હવેલીઓ ઉપર આવીને બેસે છે.^{૧૮-૧૯} પીડિત થયેલાં હોય એમ શબ્દ કરતાં ગૃધ્રપક્ષીઓ આપણી લોકોનગરી ઉપર ભરે છે. પ્રાતઃકાળે તથા સાયંકાળે લંકાની પાસે આવીને શિયાળવાં અમાંગલિક શબ્દ કરે છે;^{૨૦} અને લંકાના દરવાજા આગળ ટોળે મળેલાં નહાર વગેરે માંસભક્ષી પ્રાણીઓના તથા મુગોના વીજળીના કડાકા જેવા ભયંકર નાદ હરેશ્યા સાંભળવામાં આવે છે.^{૨૧} હે વીર ! આ સર્વ અપશુકનોની શાંતિ માટે તારે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું યોગ્ય છે એમ હું ધારું છું અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત તે એ જ હે રાજને તું સીતા પાછી આપ.^{૨૨} હે મહારાજ ! એ કદાચ મેં અજ્ઞાનથી કિંવા જીવવાના લોભથી તને આ વચન કહ્યું હોય, તોપણ તું અને હું દુઃખિયાળો બાણીશ નહિ; અથોત હું શત્રુના પક્ષમાં મળેલો કિંવા શત્રુનું જ શુભ ઇચ્છનારો છું એમ તું માનીશ નહિ.^{૨૩} સીતાનું હરણ કરવાના દોષને લીધે થતા ઉત્પાતો સર્વત્ર જેવામાં આવે છે. એ ઉત્પાતો સઘળા રાક્ષસો, રાક્ષસીઓ, રણવાસ અને આખી પ્રભા માટે અશુભ સ્થળે છે.^{૨૪} હે રાવણરાય ! બેકે સર્વ મંત્રીઓ આ મેં જણાવેલો મંત્ર તને કહી શક્યા નથી, પરંતુ મેં તો મારી મતિ પ્રમાણે તારી આગળ મારા વિચાર પ્રકટ કર્યો છે. મેં જે કાંઈ સાંભળ્યું હોય કિંવા બોલ્યું હોય, તે સઘણું બ્રાતૃભાવને લીધે મારે તને અવશ્ય કહેવું જ બોધ્યું છે. હવે મારું વચનો પર યથાન્યાય વિચાર કરીને યજ્ઞ જેમ કરવું થતે તેમ કર.^{૨૫}

મંત્રીઓની વચ્ચે બેઠેલા પોતાના ભયેષ બંધુ રાવણને ઉપર પ્રમાણે હિતકારક વચન કહીને, મહાત્મા વિભીષણ વિરામ પામ્યો. સીતા પર કામ-સક્ત થયેલો લક્ષ્મણ રાવણ જીત, લવિષ્ય તથા વર્તમાન એ ત્રણે કાળમાં હિત કરનારાં, ગંભીર અર્થવાળાં અને સુક્તિયુક્ત એવાં વિભીષણનાં વચન સાંભળીને એકાએક ડોપાધમાન થઈ ગયો. તે બોલ્યો :^{૨૬, ૨૭} 'ઓ વિભીષણ ! મને કોઈ બંધનને

ભય હોય એમ હાગતું નથી. કદી પણ રામને સીતા મળવાની નથી, એ તારે નિશ્ચય બંધવું. રામ કદાચ ઈંદ્રાદિ દેવોને લઈને અહીં આવશે, તોપણ સંઘામમાં તે મારી સામે કેમ જ ટકી શકશે? ૧૨૮ એ પ્રમાણે કહીને ભય કરવાકેમવાળા અને દેવતાઓના સૈન્યનો નાશ કરનારા મહાભયવાન રાવણે હિતવચન કહેનારા પોતાના નાના ભાઈ વિભીષણને ત્યાંથી વિદાય કર્યો. ૨૯

પતિ શ્રીવાસ્તવી મહાહુનિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દાંકમા ૧૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧ મો

યુદ્ધમંત્રણા-રાવણે બોલાવેલી સલા

સ વમુષ કુશો રાજા મૈષિલીકામમોહિતઃ ।

અસન્માનાન્ન સુહર્દા પાપઃ પાપેન કર્મણા ॥ ૧ ॥

પરમીનું હરણ કરવારૂપી દુષ્કર્મથી પાપી અનેકો રાવણ વિભીષણ સરખા સુહૃદઓનોના અપમાનથી તથા સીતા વિષેની કામપીડાથી દિવસે દિવસે સુકાવા લાગ્યો. ૧ કામદેવથી અત્યંત પીડાતો અને વારંવાર સીતાનું જ ચિંતન કરતો રાવણ યુદ્ધ કરવા યોગ્ય સમય નહિ હોવા છતાં વિભીષણ સિવાયના અન્ય સુહૃદઓ અને અમાઓની સલાહથી ‘રામની સાથે યુદ્ધ કરવું જ યોગ્ય છે’ એમ માનવા લાગ્યો. સુવર્ણથી મટેલા, મણિ તથા વિદુમ્મથી શણગારેલા, કેળવાયેલા ઉત્તમ અશ્વોવાળા અને મેઘજળના સરખો અણુગણાટ કરતા મોટા રથમાં બેસીને રાક્ષસોના રાજા રાવણ પોતાની સલા પ્રત્યે જવા નીકળ્યો. ૨-૪ એ વેળા ઠાઠ, તરવાર તથા બીજાં પણ અનેક આયુધો ધરનારા શૂરવીર યોદ્ધાઓ રાવણની આગળ ચાલતા હતા, ૫ અને વિવિધ પ્રકારના આભૂષણોથી શોભતા કેટલાક રાક્ષસો તેની બંને બાજુએ તેમ જ પાછળ ચાલતા હતા. ૬ કેટલાક અતિરથીઓ રથમાં બેસીને તથા કેટલાક મદમત હસીઓ પર બેસીને રાવણની બંને બાજુએ ઉતાવળે ચાલતા હતા અને ગદા, પરિધ, શક્તિ તથા તોમર આદિ હથિયારો ધારણ કરનારા કેટલાક સવારો પોતાના અશ્વોને ખેલાવતા

રાવણની પાછળ ચાલતા હતા. રાવણસાથ સલા પ્રત્યે જવા નીકળ્યો, એ વેળા હબરો વાગિત્રો વાગવા લાગ્યાં અને તુરુલ શબ્દનાદ થવા લાગ્યો. પૈકાના નાદથી દશે દિશાઓને ગળવતો રાવણનો મહાન રથ ભેતભેતામાં ભવ્ય રાજમાર્ગ પર આવી પહોંચ્યો અને સલાસ્થાન પ્રત્યે જવા લાગ્યો. એ વેળા રાવણના મસ્તક પર ધરેલું નિર્મળ શ્વેત છત્ર પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરખું શોભતું હતું, સુવર્ણની મંબરીઓવાળાં અને શુદ્ધ સ્ફટિક સરખાં બે શ્વેત ચામરો રાવણની બંને બાજુએ ઢોળાતાં હતાં અને પૃથ્વી પર ભલેલા રાક્ષસો રથમાં બેઠેલા રાવણને બેઈ હાથ ભેડી મસ્તક વડે નમન કરતા હતા. ‘રાવણસાથનો જય હો! જય હો’ એ પ્રમાણે રાક્ષસોથી સ્તુતિ કરાતો શત્રુદમન રાવણ યોદ્ધા વારમાં જ સલા આગળ આવી પહોંચ્યો. દેવોના શિદ્ધી વિશ્વકર્માએ રચેલી રાવણની સલામાં શુદ્ધ સ્ફટિકમણિની વેદિકાઓ બનાવેલી હતી, સોન તથા રૂપાની બીંતો હતી, જસ્થિાનનાં બિછાનાં પાયરેલાં હતાં અને છસો પિશાચ રક્ષકો તેની ચોક્રી કરતા હતા. એ સલામાં પ્રવેશ કરીને પોતાના તેજથી પ્રકાશતો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ, જેના પર ઉત્તમ મુગધર્મ બિછાવ્યું હતું, એવા પોતાના વૈદ્યમય શ્રેષ્ઠ આસન પર બેઠો. પછી તેણે ઉતાવળે ચાલનારા હૃતોને આજ્ઞા કરી. ૭-૧૭ ‘હે રાક્ષસો! આપણે શત્રુઓ સામે મોટું કાર્ય કરવાનું છે; માટે તમે સત્વર બહો અને લોકોના સર્વ રાક્ષસોને અહીં તેડી લાવો.’

રાવણની આજ્ઞા સાંભળતાં જ હૃતો લોકોમાં ફરવા નીકળી પડ્યા. તેઓએ લોકોનાં ઘેરઘેર, વિકાસ્થળોમાં, શયનસ્થાનોમાં તેમ જ આગ-બગીચાઓમાં જઈને નિર્લયપણે રાક્ષસોને કહ્યું: ‘તમે સૌને આપણા રાજા રાવણ ઉતાવળે બોલાવે છે. ૧૮-૧૯

રાજાની આજ્ઞા સાંભળીને કેટલાક રાક્ષસો રથમાં બેસીને, કેટલાક અશ્વો પર આરૂઢ થઈને, કેટલાક મહોન્મત હાથીઓ પર ચઢીને અને કેટલાક પગે ચાલીને રાવણની સલામાં જવાને

નીકળ્યા. ૨૦ એ સમયે બનેક રથો, હાથીઓ અને અશ્વોથી ભરપૂર થયેલી લંકાનગરી, જેમ ભિક્ષતા ગરુડોથી આકાશ શોભે તેમ શોભતી હતી. ૨૧ અનેક પ્રકારનાં રથાદિ વાહનો પર ભેસીને તેમ જ પગે ચાલીને તેઓ સર્વ ઉતાવળે સલાસ્થાન આગળ જઈ પહોંચ્યા અને સિંહો જેમ પર્વતની શુક્રામાં પ્રવેશ કરે, તેમ તેઓએ રાવણની સલામાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૨ પછી રાવણનાં અરણ્યનું વંદન કરીને તથા રાવણથી સત્કાર પામીને તેઓ સર્વ યથાયોગ્ય આસનો પર બેઠા. કેટલાક ઊંચા આસન પર બેઠા, કેટલાક નીચા પર બેઠા અને કેટલાક પુષ્કી પર બેઠા. રાવણની આસાથી સલામાં એકત્ર થયેલા સર્વ રાક્ષસો યથાયોગ્ય આસનો પર બેસીને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૨૩, ૨૪ અર્થનિશ્ચય કરવામાં કુશળ એવા સુખ્ય મંત્રીઓ, શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા અને પવિત્ર આચરણવાળા ઉપ-મંત્રીઓ તેમ જ બીજા ઘણું કેટલા શૂરવીર રાક્ષસો સર્વના સુખનો વિચાર કરવા માટે રાવણની રમ્ય સલામાં એકઠા થયા. એટલામાં સેનાથી મટેલા અને ઉત્તમ અશ્વો ભેટેલા રથમાં બેસીને યશસ્વી વિભીષણ પણ પોતાના મોટા ભાઈની સલામાં આવી પહોંચ્યો. સલામાં આવી વિભીષણે પ્રથમ પોતાના નામનું ઉચ્ચારણ કરીને રાવણનાં અરણ્યમાં વંદન કર્યું અને પછી પોતાને યોગ્ય આસન પર બેઠો. આ વેળા ‘શુક’ અને ‘પ્રહસ્ત’ નામના મંત્રીઓ સલામાં આવનાર પ્રત્યેકનું સ્વાગત કરીને યોગ્ય આસનો પર બેસાડતા હતા. ૨૫-૨૮

એ સમયે નાના પ્રકારના મહિષબિહારિ સુવર્ણ-લંકાર ધારણ કરનારા અને સુંદર વસ્ત્ર પહેરેલા સર્વ રાક્ષસોનાં શરીર પર લગાવેલું અમૂલ્ય ચંદન તથા પુષ્પમાળાઓની સુવાસ આપી સલામાં બેઠેલી રહી હતી. રાવણની સલા ઘણી જ શાંત હતી, ત્યાં કોઈ પણ સલાસદ ક્ષેત્રથી બાલતો ન હતો, તેમ જ કોઈ પણ અસત્ય વક્તા ન હતો. અત્યંત યશસ્ક્રમવાળા તે સર્વ રાક્ષસો ભણે કૃત-કૃત્ય જ થયા હોય, એમ આનંદપૂર્વક રાવણના સુખ સામે ભેઈ રહ્યા હતા. ૨૯, ૩૦ અનેક શસ્ત્રો

ધારણ કરનારા, મહાન બળવાળા અને મનસ્વી એવા રાક્ષસોની સલામાં બેઠેલા અભિમાની રાવણ દેવતાઓની સલામાં બેઠેલા વજ્રધારી ઇન્દ્રની પેઠે શોભતો હતો. ૩૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુતિપ્રણીત વ્યાસિભ્ય શ્રીરામાયણના
સુદ્ધર્શકા ૧૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨ મો

સુદ્ધર્મત્રણા-રાવણનો પ્રસ્તાવ-કુંભ-
કર્ણનાં વચનો

સ તાં પરિવર્ષ કૃત્તાં સમીપ્ય સમિતિજ્ઞયા ।
પ્રબોધવામાસ તવા પ્રહસ્તં વાહિનીપતિમ્ ॥ ૧ ॥

સુદ્ધર્માં જય મેળવનારા રાક્ષસરાજ રાવણે આખી સલા ઉપર દષ્ટિ ફેરવીને સેનાપતિ પ્રહસ્તને કહ્યું : ‘હે સેનાપતિ ! અસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ બોવી આપણી ચતુરગિણી સેનાને આપણા નગરની ચોતરફથી રક્ષા કરવાની તું આજ્ઞા આપ. ૧૨

‘છ હબૂર’ બોવી આજ્ઞા’ એમ બોલી વિનય કરાવીને પ્રહસ્ત તુરત જ રાજસાને અમલ કરવા માટે ત્યાંથી ઊઠ્યો અને નગરની બહાર તથા અંદર સર્વત્ર રક્ષણ કરવા માટે સૈન્યોની ગોઠવણ કરી. ૧૩ નગરરક્ષાનો ઉત્તમ પ્રબંધ કરીને પ્રહસ્ત તુરત જ પાછો આવ્યો અને રાવણની આગળ બેસી વિનયથી બોલ્યો : ‘હે બળવાન રાજા ! તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે મેં નગરની બહાર તથા અંદર રક્ષણ કરવા માટે સૈન્યોની ગોઠવણ કરી છે. હવે ચિત્ત સ્વસ્થ રાખીને બે કોઈ કરવું હોય તે કરો. ૧૪, ૧૫

રાત્ર્યહિતૈષી પ્રહસ્તનું વચન સાંભળી સુખની લાલસાવાળા રાવણે પોતાના સુહૃદ્વર્ગને કહ્યું : ‘હે સ્નેહીજનો ! મિત્ર-અમિત્ર, સુખ-દુઃખ, લાભ-અલાભ, હિત-અહિત અને ધર્મ, અર્થ તથા કામના સંકટ સમયમાં શું કરવું યોગ્ય છે, એ બાબત તમે સારી રીતે બાણી છો. તમેજે મંત્ર (વિચાર) કરીને આજ દિન સુધીમાં મારા હાથે બેઠે કાશ્યો કરાવ્યાં છે, તેમાં હું હજી સુધી કદી પણ નિષ્ફળ નીવડ્યો નથી. ૧૬ હે સુહૃદો ! હું ધારું છું કે, જેમ

ઇદ્ર, સૂર્યચંદ્રાદિ ગ્રહો, નક્ષત્રો તથા દેવતાઓની સહાયથી વિજયશ્રી પામે છે, તેમ હું પણ તમારી સહાયથી વિજયશ્રી પ્રાપ્ત કરીશ. ૯ હું તમો સૌની સાથે મસલત કરવા તૈયાર થયો છું, પરંતુ સીતા-હરણની આ વાત હજી સુધી મેં કુંભકર્ણને જણાવી નથી; કારણ કે તે નિદ્રામાં પડ્યો હતો. રાક્ષાધારીઓમાં મુખ્ય એવો મારો ભાઈ કુંભકર્ણ છ મોસની નિદ્રામાંથી હમણાં જ જાગૃત થયો છે.

હે રાક્ષસો! રામની પ્રિય પત્ની જનકનંદિની સીતાને હું હંકરણથી આલેશ જનસ્થાનમાંથી કરી લાવ્યો છું; ૧૦-૧૨ પરંતુ ગજગામિની એ સીતા મારી શમ્યાને શોભાવવા ઇચ્છતી નથી. હે નિશાચરો! હું તો ધારું છું કે સીતા જેવી સુંદર સ્ત્રી ત્રણે દેશમાં ખીજી એકે પણ નથી. ૧૩ બહુ સાક્ષાત્ માર્યાસુરે નિમ્બુ છરેલી માથા જ હોય એવી એ સીતા અત્યંત સૌંદર્યવાળી છે. તેની કેટલાક પાતળી છે, નિર્મળ વિશાળ છે, મુખ શરદઋતુના ચંદ્ર સરખું છે અને તેનો આકાર સોનાની પૂતળી જેવો છે. ૧૪ મુંવાળાં, ઘાટીલાં, રાતાં તળિયાંવાળાં અને લાલ નખવાળાં સીતાનાં બે ચરણોને ભેળેને મારો કામોશિ ઉત્તેજિત થાય છે. ૧૫ હે રાક્ષસો! સાક્ષાત્ સૂર્યની પ્રભા સરખી અને હોમેલા અગ્નિની જ્વાળા જેવા પ્રભાવવાળી સીતાને ભેળેને મારો કામ પ્રતિક્ષણે વૃદ્ધિ પામે છે. અણીદાર નાસિકાવાળું, સુંદર નેત્રવાળું અને મધુર ભાવણ કરનારું સીતાતું નિર્મળ મુખ ભેળેને હું ચોદિત થયો છું. હે સુહૃદ્જનો! ક્રોધ તથા હર્ષને ઇલાની દેનારા, શરીરમાંતિનો નાશ કરનારા અને શોક તથા સંતાપ વધારનારા કામદેવે મને વિહ્વળ કરી મૂક્યો છે. હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો! વિશાળ નેત્રવાળી એ સીતાએ પોતાના સ્વામીની વાટ ભેવા માટે મારી પાસેથી એક વર્ષની અવધિ માગી લીધી છે અને મેં પણ તેને તેટલા સમયનું વચન આપ્યું છે. ૧૬-૧૮ પરંતુ હે રાક્ષસો! હાંમેા યંથ કાપવાથી જેમ અથ શાકી બાય, તેમ નિરંતરની કામપીડાને લીધે હું શાકી ગયો છું. હે સુહૃદ્જનો! મેં સાંભળ્યું છે કે, હશરથનંદન રામ-લક્ષ્મણ સુગ્રીવાદિ વાનરોને

સાથે લઈને મારી સાથે લડવા આવે છે! મને વિચાર થાય છે કે, સુશિત ન થાય એવા અને અનેક મગર-મત્સ્યોથી ભરેલા મહાસાગરને તેઓ શી રીતે તરી શકશે? અરે, પણ માત્ર એક જ વાનરે અહીં આવીને મહાપીડા કરી હતી, તો પછી બીજા વાનરો અહીં કેમ નહીં આવે? હે રાક્ષસવરો! કાર્યની ગતિ કથામાં આવતી નથી; માટે તમે સૌ મને યથામતિ સલાહ આપો. ભેડે આપણને મત્સ્યોથી બચ થાય એમ નથી, તોપણ પ્રથમથી વિચાર કરવો ચોખ્ખો છે. હે નિશાચરો! પૂર્વે જ્યારે દેવો અને અસુરોનો સંગ્રામ થયો, ત્યારે તમારી સહાયથી જ હું વિજય પામ્યો હતો. આજે પણ તમે તેના તે જ છો; માટે હું અવશ્ય જ્ય પામીશ; સીતાની શોધ મળવાથી રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ સુગ્રીવાદિ વાનરોની સેના લઈને સમુદ્રને સામે પાર આવી ઊતર્યા છે અને તેઓ સમુદ્ર જોળંગી અહીં આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ૨૦-૨૪ હે રાક્ષસો! મારે સીતા પાછી આપવી ન પડે અને એ બન્ને રાજ-કુમારો મૃત્યુ પામે એવો ઉપાય તમે શોધી કાઢો. તમે દંઢ નિશ્ચય કરીને જે કાંઈ કરવા ચોચ્ય હોય તે મને કહો. ૨૫ ઇદ્રાદિ દેવોમાં પણ આપણને છતવાની શક્તિ હોય એમ મને લાગતું નથી, તો વાનરો સમુદ્ર તરી આવીને પણ આપણને શું કરી શકે એમ છે? હું ધારું છું કે નિશ્ચય આપણે વિજય થશે. ૨૬

કામપીડાથી આકુળ-વ્યાકુળ થયેલા રાવણને ઉપયુક્ત પ્રલાપ સાંભળીને કુંભકર્ણ ક્રોધાવમાન થયો અને બોલ્યો : ૨૭ હે રાવણ! રામ-લક્ષ્મણથી વિખૂટી પડેલી સીતાતું જ્યારે તે બળાતકારે હરણ કર્યું, ત્યારે યસુના પોતાનું જળ સમુદ્રમાં વહી જતાં પહેલા જ જેમ પોતાના ધરને પૂરે અર્ધાત્ ચોચ્ય વિચાર કરીને કામ કરે તેમ તે પોતાના મન સાથે નિશ્ચિત વિચાર કર્યો જ હશે. અરે. હવે પાણીનાં પૂર વહી ગયાં પછી અમને પૂછવાની શી જરૂર છે? હે મહારાજ! તે જે કમ કર્યું છે, તે ઘણું અયુક્ત છે. આ કામ કરતી વેળા જ તે અમારો વિચાર પૂછ્યો હોત,

તો અમે તેનો ઉપાય કરત; પણ હવે તો શુ
તે ખરું. કાર્ય થઈ ગયા પછી વિચાર કરવો
એ પાણી વહી ગયા પછી પાળ બાંધવા બેઠું છે.
હે દશાનન! ને રાજ પ્રથમથી નીતિપુરઃસર
કર્તવ્ય અર્થનો નિશ્ચય કરીને પછી રાજકાર્યો કરે
છે, તેને યશ્તાત્પ કરવો યત્ન નથી. ૨૮-૩૦ હે
રાવણ! જેમ અભિચારાદિના પ્રયોગથી અપવિત્ર
થયેલા યજ્ઞમાં હોમેઘું હુંતદ્રવ્ય યજ્ઞમાનનું જ
અનિષ્ઠ કરે છે, તેમ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કર્યા
વિના કરેલાં ન્યાયવિરુદ્ધ કાર્યો રાજનું અનિષ્ઠ કરે
છે. ૩૧ જે મનુષ્ય પ્રથમ કરવાનાં કાર્ય પછીથી કરે
છે અને પછીથી કરવાનાં કાર્ય પ્રથમ કરે છે, તે
રાજનીતિજ્ઞ કહેવાતો નથી. ૩૨ હે રાજન! જેમ
પક્ષીઓ કૌંઘપર્વતના છિદ્રમાં પ્રવેશી પોતાનો
ભાગ સરળ બનાવે છે. તેમ વગર વિચારે કામ
કરનારો રાજા કદાચ અધિક બળવાળો હોય,
તોપણ તેના શત્રુઓ તેણે કાંઈ ને કાંઈ છિદ્ર કાઢી
પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. ૩૩

હે રાવણ! ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વિના
તેં પરજનોના હરણરૂપી જે મહાહારણ કાર્ય કર્યું
છે, તે ખરેખર વિષમિશ્રિત અત સરણુ છે. હે
ભાઈ! આહું નિંદા કાર્ય કરવા છતાં હજી સુધી
રામે તારે વધ કયો નથી, એ તારું મોઢું ભાગ્ય
સમજ. ૩૪ હે અનંદ! તેં શત્રુની સાથે આરંભેલું
કાર્ય ભેદે અત્યંત અણુઘટનું છે, તોપણ હું તને
સહાય કરીશ અને શત્રુઓને હણીશ. ૩૫ હે નિશા-
બર! હું તારા સર્વ શત્રુઓનો સંહાર કરીશ. હે
રાવણ! એ રામ તથા લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ ભે
કદાચ સાક્ષાત્ ઇશ્ર અને સૂર્ય હશે અથવા અગ્નિ
અને વાયુ હશે કે કુંગેર અને વરુણ હશે, તોપણ
હું તેઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ. પર્વતના સરખા
ગ્રીહ દેહવાળો અને લીલુ દાદોવાળો હું બ્યારે
મોઢું પરિવ્રજીત કરી યુદ્ધ કરવા લાગીશ, ત્યારે
મારી ગળ્ગના સાંભળીને દેવોનો રાજા ઇશ્ર પણ

૧ કૌંઘપર્વત અતિ જંગમ. હોવાથી પક્ષીઓ તેને
ઓળંગી શકતા નથી; માટે તેઓ કર્તવ્યની સંજ્ઞાથી તે
પર્વતમાં આરપાર પડેલાં છિદ્રની વાટે બહાર નીકળે છે.
જો. લી.

ભય પામ્યા વિના રહેશે નહિ. ૩૬, ૩૭ હે રાજન!
એ રામ મારા પર એક બાણનો પ્રહાર કરીને
બીભ્ત્રું બાણ મોકલે, તે પહેલાં જ હું તેણે
રક્ષિત પી જઈશ. હે ભાઈ! તું ધૈર્ય રાખ. ૩૮ હે
દશગ્રીવ! રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરીને તને સુખ
શાય તેવો વિજય મેળવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ
અને લક્ષ્મણ સહિત રામને હણીને સઘળા વાનરો-
ને ખાઈ જઈશ. ૩૯ માટે હે રાવણ! તું યથેચ્છ
કીડા કર, ઇચ્છાનુસાર ઉત્તમ મહિરાનું પાન કર
અને સર્વ સંતાપોનો ત્યાગ કરીને હિતાવહ કાર્યોમાં
મગ્ન થા. હું રામને યમદારમાં પહોંચાડીશ એટલે
સીતા તારે વશ થઈ રહેશે. ૪૦

૪૧ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુલકાંડમાં ૧૨ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૩ મો

યુદ્ધમંત્રણ-રાવણનો ગર્વ

રાવણ કુન્દમાઘાય મહાપાશ્વો મહાવજ્રઃ ।

મુહર્તમનુલંચિત્ય પ્રાક્ષલિવાન્વયમગ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

‘તેં સીતાનું હરણ કરવારૂપી અશુભ કર્મ
કર્યું છે’ એવાં કુંભકર્ણનાં વચનથી રાવણને ક્રોધ
પામેલો ભેદે તે અત્યંત બળવાળો મહાપાશ્વ એક
મુહૂર્તભર વિચાર કર્યા પછી હાથ ભેડી કહેવા
લાગ્યો : ૧ ‘હે રાવણરાય! મૃગો અને હિંસક
પ્રાણીઓથી ભરેલા ભયંકર વનમાં જઈને ઉત્તમ
મધુ પ્રાપ્ત થવા છતાં જે પુરુષ તેનું પાન કરશે
નથી, તે ખરેખર મૂર્ખ છે’ ૨ હે શત્રુમર્દન! તરે
કે જે સર્વના ઇશ્વર છે તેનો તે વળી ઇશ્વર કૈવ
હોય! તમે શત્રુઓને ન ગણકારતાં સીતાની સાથે
સુખથી રમણ કરો. ૩ હે મહાબળવાન રાવણ!
એ સીતા ન માનવી હોય, તો તમે બળાતરે
તેની સાથે રમણ કરો અને કૂકાની પેઠે તેને
ઉપભોગ કરી સુખી થાઓ. તમારી કામવાસના
પૂર્ણ થવા પછી તમારી ઉપર શે ભય આવી
પડવાનો છે! કદાચ કાંઈ ભય આવી પડશે, તો

૧ વાતસાનન નામે છે કે, કામસત્ત્વ ક્રૂર સર્વજન
સંભોગ વળતે ક્રૂરી રત્નભાગિની રીને જ ક્રોધિત થાય છે
છતાં ક્રૂર સંભોગ કરીને સુખી થાય છે.

તે સમયે તમે સાવધાન હશે! કિંવા અસાવધાન હશે! તોપણ તેના સઘળા ઉપાય થઈ રહેશે. હે મહારાજ! અમે સૌની સહાયથી તમારો ભાઈ આ કુંભકર્ણુ અને તમારો પાટવી કુમાર ઇંદ્રજિત એ બન્ને વળધર ઇંદ્રને હઠાવવાને પણ સમર્થ છે.^{૪-૬} હે રાવણ! બેકે રાજનીતિ બહુનારા પુરુષોએ સામ, દાન અને ભેદે કરી કાચું સાધવાનું કહ્યું છે, પરંતુ મને તો કેવળ છેલા ‘દંડ’ ઉપાયથી જ કાચું સિદ્ધ કરવાનું રહે છે.^૭ હે મહાબળ! બે તમારા શત્રુઓ-અહીં આવશે, તો અમે અમારાં શસ્ત્રાસના બળે કરીને તેઓને વશ કરી કંઈશું, એમાં લેશ પણ સંદેહ નથી.^૮

મહાપાશ્વનાં ઉપયુક્ત વચનોને આન્ય કરી રાવણે કહ્યું : ‘હે મહાપાશ્વ! તું કહે છે તે મને રહે છે, પરંતુ પૂર્વે મેં એક કામ કરેલું છે કે જેને મેં ઘણા સમયથી શુભ રાખેલું છે, તે હું આજે તારી આગળ કહું છું.^{૯, ૧૦} એક દિવસે ‘પુનિકચ્ચદા’ નામની અશ્વરા આકાશમાર્ગે થઈ પ્રહરદેવના ભવન પ્રત્યે જતી હતી. તે સાક્ષાત્ અશિશિખાની પેઠે પ્રકાશતી જતી હતી. એ અશ્વરા મને ભેળે મારા ભયથી આમતેમ ખુપાવા લાગી; પરંતુ તેને ભેળું કામાંધ થઈ ગયો.^{૧૧} અને તેનાં વજ્ર કાઢી નાખી હું તેની સાથે બળાત્કારે રચ્યો; પછી હસ્તીએ મસળી નાખેલી કમલિની સરખી તે પુનિકચ્ચદા અશ્વરા પ્રહરદેવને ઘેર ગઈ.^{૧૨} મને લાગે છે કે એ વાત પ્રહરદેવના બહુવામાં આવી જ હશે, જેથી હું એક દિવસે પ્રહરદેવની પાસે ગયો, ત્યારે તેમણે મને કોઈપૂર્વક કહ્યું :^{૧૩} ‘હે રાવણ! આજ પછી બે તું કોઈ પણ બીની ઉપર બળાત્કાર કરીશ, તો તે જ ક્ષણે તારા મસ્તકના સો ટુકડા થઈ જશે.’^{૧૪}

હે મહાપાશ્વ! પ્રહરદેવના શાપના ભયથી જ હું બનકતનયા સીતાને બળાત્કારે મારી શય્યા પર ખેંચી શકતો નથી.^{૧૫} સચુદ્રના જેવો મારો વેગ છે અને વાયુના જેવી મારી પ્રબળ બળિ છે, એ વાતને રામ બહુતો નથી, એથી જ તે મારી સાથે લડવા આવે છે;^{૧૬} નહિ તો પર્વતની શુક્રામાં

સુખે સૂતેલા ચિંહ સરખા તેમ જ કોઈ પામીને બેસી રહેલા મૃત્યુ સરખા મને છ’છેડવાને કોણ ઇચ્છે!^{૧૭} અરે, મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં એરી સર્પ જેવાં મારાં બાણોને રામે હજી સુધી બેયાં નથી, તેથી જ તે મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવે છે.^{૧૮} હે મહાપાશ્વ! જેમ સળગતાં કાષ્ઠોથી હાથીને ગભરાવવામાં આવે છે, તેમ મારા ધનુષ્યમાંથી ઉપરાઉપરી છૂટેલાં વજ્ર સરખાં હબદો બાણોથી હું રામને ગભરાવી નાખીશ.^{૧૯} જેમ પ્રાતઃકાળે ઉદય પામેલો સૂર્ય પોતાનાં કિરણોથી નક્ષત્રોની કાંતિને નષ્ટ કરે છે, તેમ સેનાથી વીંટા-ચેલો હું મારા બાણો વડે રામની સેનાનો નાશ કરીશ.^{૨૦} અહા! સહસ્રાક્ષ ઇંદ્ર અને મહાબળવાળો વરુણ પણ મને યુદ્ધમાં હતી શકે એમ નથી, તો પછી રામના તે શા ભાર છે? અરે, આ લંકા-નગરી કે જે પૂર્વે કુબેરના અધિકારમાં હતી, તેને પણ મેં મારા બાહુબળથી હતી લીધી છે; તો પછી વાનરોની સેનાને હતવી એમાં તે શી મોટી વાત છે?^{૨૧}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિરૂપિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુંડકાંડમાં ૧૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૪ મો

યુદ્ધમંત્રણા-વિલીપણનો અભિપ્રાય-
સીતા પાછી આપો

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं स कुम्भकर्णस्य च
गजितानि । विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं
हितमर्थयुक्तम् ॥ १ ॥

રાક્ષસરાજ રાવણનાં પૂર્વોક્ત વચનો તથા કુંભકર્ણની ગર્જનાઓ સાંભળીને મહાત્મા વિભીષણ રાવણ પ્રત્યે હિત અને અર્થયુક્ત વચન કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાજન્! વક્ષઃસ્થળરૂપી દેહ-વાળો, ચિંતા-ચોકરૂપી વિષથી ભરેલો મંદ, હાસ્થ-રૂપી લીલણુ દાહવાળો, પાંચ આંગળીઓરૂપી પાંચ કૂચાવાળો અને મોટી કાયાવાળો સીતારૂપી મોટો નાથ તારા કંઠમાં કેણે નાખ્યો છે? એ રાવણ! પર્વતશિખરો જેવાં પ્રૌઢ શરીરવાળા અને દાહો તથા નજોરૂપી આયુષોવાળા વાનરે,

આપણી લ'કાનગરી ઉપર ન ચડી આવે, તે પહેલાં
તું' રામને સીતા પાછી સોંપ. ઓ મોટાભાઈ!
વજ્ર સરખાં તીક્ષ્ણ અને વાયુ સરખા વેગવાળાં
રામચંદ્રનાં બાણો રાક્ષસોનાં મસ્તકો છેડી ન નાખે
તે પહેલાં તું' સીતા રામને આપણું કર. ૨૪ ઓ
રાવણશય ! કુંભકર્ણ, ઇંદ્રજિત, અતિકાય, મહા-
પાશ્વ, મહોદર, નિકુંભ તથા કુંભ, એમનામાનો
કોઈ પણ યુદ્ધમાં રામની સાથે ઊભો રહેવા સમર્થ
નથી. ૧ ઓ રાવણ ! રામની સાથે યુદ્ધે ચલ્યા પછી
તું' કદાચ ભયનો માયો' ઇંદ્ર, વાયુ, સૃષ્ટિ કિંવા
સૂર્યને શરણે જઈશ અથવા આકાશ કે પાતાળ-
માં સંતાઈ પેસીશ, તોપણ તું' છની શકીશ નહિ. ૧૬

ત્યારે પ્રહસ્તે કહ્યું : ' અરે, સંગ્રામ વિષે
અમને દેવો, દાનવો, બંધવો, યક્ષો, મોટા સર્પો
તેમ જ પક્ષીઓ વગેરે પ્રાણીઓથી દેશ પણ ભય
પ્રાય એમ નથી; તો પછી મનુષ્યોના રાજ દશરથના
પુત્ર રામથી અમને યુદ્ધમાં શો ભય થવાનો છે ? ૧૭, ૮

પ્રહસ્તનાં અહિંતવચન સાંભળી રાજાનું હિત
ઇચ્છનારા અને ધર્મ, અર્થ તથા કામમાં કુશળ
બુદ્ધિવાળા વિકીપણે ઉદાર અર્થવાળાં વાક્ય કહ્યાં :
' હે પ્રહસ્ત ! જેમ અધર્મયુક્ત બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય-
થી સ્વર્ગ મેળવી શકાતું નથી, તેમ તું, રાજા,
મહોદર અને કુંભકર્ણ વગેરે રામના સંબંધમાં જે
કાંઈ યોદ્ધો છો, તેમાંનું તમારાથી કાંઈ પણ યર્ધ
શકવાનું નથી. હે પ્રહસ્ત ! અર્થકુશળ એવા
રામનો વધ મારાથી, તારાથી કિંવા આ સર્વ
રાક્ષસોથી પણ કેમ જ યર્ધ થકે ? નાવ વિનાનો
પુરુષ કદી પણ મહાસાગરને તરી શકે અરે કે ?
ધર્મનિષ્ઠ, મહારથી અને ઇશ્વાકુવશમાં ઉત્પન્ન
થયેલા એ રાજપુત્રની સન્મુખ યુદ્ધમાં આવી ઊભા
રહેતી વેળાએ દેવો પણ પોતાના કર્તવ્યમાં મૂક
અર્ધ ભય છે, તો પછી આપણું શું' મળું ? ૧૭-૧૨
હે પ્રહસ્ત ! પીછાંથી શોભતાં અને સહન ન થઈ
શકે એવાં રામચર મૂકેલાં તીક્ષ્ણ બાણો તારા
હૃદયને વીંધી પાછાં રામના ભાષામાં પેઠાં નથી
ત્યાં સુધી જ તું' આમ પોતાની બઠાઈ કરે છે ! ૧૩
હે પ્રહસ્ત ! વજ્ર સરખા વેગવાળાં અને પ્રાણીનું

હરણ કરનારાં રામનાં બાણોએ તારા હૃદયમાં પ્રવેશ
કર્યો નથી, ત્યાં સુધી જ તું' આમ બકબકાટ કરે
છે. હે નિશાચર ! આ રાક્ષસેંદ્ર રાવણ, અત્યંત
બળવાળો ત્રિશિરા, કુંભકર્ણનો પુત્ર નિકુંભ, ઇંદ્ર
જિત કિંવા તું' પણ ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમી એ
રામની સાથે યુદ્ધ કરવા સમર્થ નથી. દેવાંતક,
નરાંતક, મહાત્મા અને અતિરથી એવો અતિકાય
તથા અકંપન પણ રામની સાથે યુદ્ધમાં ઊભા
રહેવા સમર્થ નથી. ૧૪-૧૬ વળી હે શ્રેષ્ઠ રાક્ષસો !
આપણો રાજા રાવણ કે જે સ્વભાવે તીક્ષ્ણ છે,
વજ્ર વિચાર્યે કાય' કરનારો છે અને હાલમાં
કામરૂપી વ્યસનથી ઘેરાઈ ગયો છે, તેને તમારા
જેવા મિત્રરૂપી શત્રુઓ સલાહકાર મળ્યા છે, એથી
હું તો ધાર' છું' કે સવળા રાક્ષસકુળનો વિનાશ-
કાળ સમીપમાં જ આવી પહોંચ્યો છે. ૧૭ હે
રાક્ષસવરો ! રામની સાથે વેર કરવાથી તમારો
રાજા રાવણ, બાણે મોટા દેહવાળા, હબર કણ-
વાળા અને અત્યંત બળવાળા મથકર નાગની
ચૂડમાં પકડાયો હોય એવી સ્થિતિમાં આવી
પડ્યો છે; માટે તમે તેને તેમાંથી છૂટો કરી
બચાવો. ૧૮ જેમ કોઈ બળવાન ભૂતથી પકડાયેલા
પુરુષને, તેનાં સગાંસંબંધીઓ તેના કેશ પકડીને
પણ છોડાવે છે, તેમ રાજાથી પૂર્ણ થયેલી કામના-
ઓવાળા તમે સર્વેએ રાજાની સર્વ રીતે રક્ષા
કરવી ભેઈઓ. ૧૯ હે રાક્ષસો ! પવિત્ર ચારિત્ર્યરૂપી
જળથી ભરેલા રામરૂપી સમુદ્રમાં ડૂબીને કાકુલ્ય-
રૂપી પાતાળના મુખમાં પડવાની બાણી જ
આવેલા રાક્ષસેંદ્ર રાવણને તમે સૌએ ઉમારીદેશે
ઘટે છે. ૨૦ હું આજે મારો અભિપ્રાય કહી સંભ-
ળાતું છું', તે આ નગરીમાં વસતા સર્વ રાક્ષસોના
તથા સગાંસંબંધીઓ સહિત રાવણના હિત અર્થે
જ છે; માટે હે રાક્ષસો ! રામને સીતા પાછી
સોંપવાની તમે પણ રાવણને સલાહ આપો. ૨૧
શત્રુનું તથા પોતાનું વીર્યબળ બચીને તથા બંને
પક્ષનાં સ્થાન, સ્થિતિ અને વૃદ્ધિનો પોતાની

* સેના વગેરેની વૃદ્ધિ નહિ તેમ કાલ પણ નહિ
તેના સ્થિતિ + સેના વગેરેનાં બોધપણ

- સેના વગેરેના વૃદ્ધિ

બુદ્ધિથી સારી રીતે વિચાર કરી જે પોતાના સ્વામી-
ને હિતકર એવું વચન કહે, તેને જ 'મંત્રી'
કહે છે. ૧૨૨

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપણીત આદિત્યવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૫ મો

યુદ્ધમંત્રણા-ગર્વોન્મત ઇંદ્રજિત-શુ'
રામ-લક્ષ્મણથી ઠરી જઈયું?

बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तच्चिह्नम् यत्नेन विभी-
षणस्य । ततो म्हात्मा वचनं वमामे तत्रेन्द्रजिह्वैर्जित-
व्यूथमुखाः ॥ १ ॥

બૃહસ્પતિના સરખી બુદ્ધિવાળાં વિભીષણનાં
અસદ્ધ વચનોને અત્યાર સુધી પરાણે પરાણે સાંભળી
રહેલો રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રજિત એકાએક બોલી બીજો :
'હે નાના કાકા ! તમે અત્યંત બીકણની પેઠે
આવાં અનર્થયુક્ત વાક્યો કેમ બોલો છો ? જે
પુરુષ આપણા કુળમાં ન જન્મેલો હોય અર્થાત્
હેલકા કુળમાં જન્મેલો હોય, તે પુરુષ પણ આવાં
વાક્યો બોલતો નથી તેમ જ આપું કામ કરતો
નથી, તો પછી આપણા શ્રેષ્ઠ કુળમાં ઉત્પત્ત થઈને
તમે આ શું બોલો છો ?' (સર્વ રાક્ષસસભા પ્રત્યે
કહે છે :) 'હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! આપણા આખા રાક્ષસ-
કુળમાં સત્ત્વ, વીર્ય, પરાક્રમ, ધૈર્ય, શૌર્ય અને તેજ
વિનાનો એ કોઈ પણ માણસ હોય તો મારા
પિતાનો નાનો ભાઈ આ વિભીષણ જ છે.' (એટલું
કહી વિભીષણ પ્રત્યે કહ્યું :) 'હે બીકણ સ્વભાવવાળા
કાકા ! મનુષ્યોના રાજા હશરથના પુત્ર એ રામ-
લક્ષ્મણ કે જેઓને આપણાંમાંના એક સાધારણ
રાક્ષસ હણી શકે એમ છે, તેઓનાં નામ લઈને
તમે અમને ઠરાવો છો શું ? ના, ના, પણ અરે
એથી ઠરી જઈ એ એમ નથી.' વિચાર તો કરો !
ત્રેહોદયના અધિપતિ અને મહાસમર્થ દેવરાજ
ઇંદ્રને પણ હરાવીને મેં પૃથ્વીતલ પર લાવી કેદ
કર્યો હતો અને મારાથી ભય પામેલા સર્વ દેવતા-
ઓ પણ દશે દિશાઓમાં નાસી ગયા હતા !^૧ મેં
બળાતકારે ઐરાવત હાથીનાં દંતુશળ એવી કાઢીને

ચીસો પકાવી હતી અને તેને પૃથ્વી પર પછાડીને
દેવતાઓને ત્રાસ પમાડ્યો હતો !^૨ હું અત્યંત
પરાક્રમવાળો છું, દેવતાઓના ગર્વને પણ ઉતાર-
નારો છું અને મોટા મોટા દૈત્યોને પણ શોક-
સાગરમાં ડુબાડનારો છું; છતાં મનુષ્યરાજાના
સામાન્ય બળવાળા એ જે બળકોને મારાથી કેમ
નહિ જીતી શકાય ?^૩

ઇંદ્ર સમ પરાક્રમવાળા અને અત્યંત તેજવાળા
ઇંદ્રજિતનાં વચન સાંભળી શઙ્ખધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ
વિભીષણે ગંભીર અર્થવાણું વચન કહ્યું : 'હે
તાત ! તું હજી કાચી બુદ્ધિને હોવાથી આવાં
મંત્રકાર્યોમાં કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરવા
સમર્થ નથી અને તેથી જ તું પોતાના વિનાશ
માટે આવો અજ્ઞાન પ્રભાવ કરે છે.' હે ઇંદ્રજિત !
'રામથી રાવણની પડતી થવા લાગી છે' એવું
બાણવા છતાં તું મોહને લીધે આંધળો થઈ અમ
રાવણને અનર્થમાં પ્રેરે છે; તેથી હું ધારું છું કે
તું રાવણના પુત્રરૂપે ખરેખર શત્રુ જ છે ! અરે, તું
કે જે બાળક હોવાને લીધે સાહસિક પ્રકૃતિવાળો
અને કાચી બુદ્ધિવાળો છે, તેને આવા મંત્ર-
કાર્યમાં કેણે દાખલ કર્યો છે ? જેણે તને આ
સભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો, તેના તથા તારા આ વેળા
વધ કરવો જ ઘટે છે ! હે ઇંદ્રજિત ! તું કર્તવ્ય-
અકર્તવ્યના વિચાર વિનાનો, હંકારપણ વિનાનો,
વિનયરહિત, વીક્ષુ સ્વભાવવાળો, દુઃકી બુદ્ધિવાળો;
અપવિત્ર અંતઃકરણવાળો અને મૂર્ખ છે. તું જે
કોઈ બોલે છે તે સઘળું તારી કાચી બુદ્ધિને લીધે
જ બોલે છે. યુદ્ધ વિષે પ્રસન્ન હોના જેવા પ્રકાશવાળા,
કામાગ્નિ સરખાં જળહળતાં અને યમદંડ સરખાં
ઉગ્ર એવાં રામનાં બાણોને સહન કરવા કેણું સમર્થ
છે ? (હવે રાવણને સંબોધીને કહે છે :) હે રાજન્ !
જે આપણે ધન, રત્ન, આભૂષણ, દિવ્ય વસ્ત્ર તથા
વિચિત્ર મણિ-હીરા વગેરેની ભેટ સહિત મીતા-
દેવી રામને પાછી સોંપીશું, તો જ આપણે સૌ
શોકરહિત થઈ સુખ ભોગવીશું. ૧૮-૧૪

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપણીત આદિત્યવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૬ મો

રાવણનાં કઠોર વચનો-વિલી-
પણનો તિરસ્કાર

સુનિવિદ્યં હિતં વાક્યમુક્તવન્તં વિમીષણમ્ ।

અભવીત્પર્યં વાક્યં રાવણઃ કાલ્હલોદિતા ॥ ૧ ॥

અર્થ-તત્ત્વથી ભરેલાં હિતકર વચનો કહીને વિલીપણુ વિરામ પાર્યો, ત્યારે કાળનો ત્રેયોં રાવણુ તેના પ્રત્યે કઠોર વાક્ય કહેવા લાગ્યો. ૧ ‘આરે, પુરુષને પોતાના શત્રુની સાથે કિંવા છ’છેડાયેલા એરી સર્પની સાથે વસતું સારું છે; પરંતુ શત્રુ-પક્ષમાં મળેલા મિત્રની સાથે વસવું ઠીક નથી. હે રાક્ષસ વિલીપણુ ! સર્વ લોકોને વિષે જ્ઞાતિઓનાં શીલ-સ્વભાવ કેવાં હોય છે તે હું સારી રીતે બાણું છું અને જ્ઞાતિનાં મનુષ્યો હંમેશાં પોતાના જ્ઞાતિ-ભાઈનું બૂંડું થાય એમાજ આનંદ માને છે. ૨ હે વિલીપણુ ! જ્યેષ્ઠ હોવાથી રાબ્યાસનને પામેલા, પ્રોતાતુ’ રક્ષણુ કરનારા, વિદ્યાથી શોભતા, ધર્મનિષ્ઠ તથા શૂરવીર એવા મનુષ્યની પણુ તેના જ્ઞાતિ-ભાઈઓ અવજા કરે છે અને તેનું કાંઈ ને કાંઈ છિદ્ર શોધીને તેનો પરાભવ કરવા ચૂકતા નથી. ૩ ખરેખર, જ્ઞાતિભાઈઓ એ ભયંકર આતતાથી શત્રુરૂપ જ છે. તેઓ હૃદયમાં દેવ રાખી માત્ર મોઢેથી મીઠું-મીઠું બોલે છે અને એકબીજાને દુઃખ પહોંતું બોળેને પરસ્પર હર્ષિત-થાય છે. ૪ પૂર્વે પસ-વનમાં વસનારા હસ્તીઓએ પાશ અહણુ કરી આવેલા પુરુષોને બોળેને કેટલાંક વાક્યો કહ્યાં હતાં, તે તને કહું છું. ૫ પાશધારી મનુષ્યોને બોળે હસ્તીઓએ કહ્યું : ‘અભિ, શત્રુ કિંવા ભયંકર પાશથી અમને લેશ પણ ભય થતો નથી; પરંતુ ક્રૂર અને સ્વાર્થપરાયણ એવા જ્ઞાતિભાઈઓ જ અમને ભય આપનારા છે. પ્રથમ પકડાયેલા અમારી જ્ઞાતિના હસ્તીઓ જ અમને પકડવાનો ઉપાય લોકોને બતાવે છે; એથી અમને તો સર્વ કરતાં જાતીલાનો ભય ધણો જ લાગે છે.’ હે વિલીપણુ ! ગાયોમાં દૂધ, દહીં વગેરે રહેલું છે, સીંચોમાં આપલ્ય રહેલું છે, પ્રાણીઓમાં તપ રહેલું છે અને જ્ઞાતિઓમાં દેવ વાસ કરી રહેલો છે-એનો સૌને ભય લાગે છે. હે

સૌમ્ય ! હું સર્વ લોકમાં સત્કાર-માન પાર્યો છું, એમ્ભરવાન થયો છું અને શત્રુઓનાં મસ્તક પર ચરણ મૂકીને બેઠો છું; એ સઘણું બોળેને તને દેવ થતો હોય એમ મને લાગે છે. ૭-૧૦ એમ કમળપત્ર પર પડેલું જળ સ્થિર રહેતું નથી, તેમ અનાય પુરુષોનો સ્નેહ સ્થિર હોતો નથી. એમ શરદઋતુમાં ગર્જતા તથા વરસતા મેઘથી પૃથ્વી પર કચો ઉપકાર થતો નથી, તેમ અનાય સાથેના સ્નેહથી કાંઈ પણ શુભ ફળ મળતું નથી. એમ પુષ્પમાંથી રસ મળવા છતાં પણ જમર એકના એક પુષ્પ પર ભેસી રહેતો નથી, તેમ અનાય પુરુષોને સ્નેહ સ્થિર રહેતો નથી. એમ કાશપુષ્પને ચૂસવા છતાં તેમાંથી જમરને રસ મળતો નથી, તેમ અનાય પુરુષોને સ્નેહ સ્થિર રહેતો નથી. એમ હાથી સ્નાન કર્યો પછી પોતાની સૂંઢ વઢે ધૂળ ઉપાડીને પોતાના નિર્મળ દેહને દ્રવિત કરે છે, તેમ અનાય સાથેના સ્નેહ પાછળથી દોષરૂપ થઈ પડે છે. હે નિશાચર વિલીપણુ ! તેં કહ્યાં તેવાં વચન કહેનારો બે કોઈ બીજો પુરુષ આ ઠેકાણે હોત, તો તે આજે મારી આગળથી જીવતો બત નહિ; પરંતુ હે કુલપાંશુ ! હું તને એવી કશી શિક્ષા ન કરતાં એટલું જ કહું છું કે, હે કુલદેવક ! તને ધિક્કાર છે ! ૧૧-૧૨

રાવણનાં કઠોર વચન સાંભળી સત્યવાદી વિલીપણુ પોતાની ગદા ઉપાડીને પોતાના ચાર મિત્ર રાક્ષસોની સાથે આકાશ તરફ બેઠો અને અંતરિક્ષમાં રહી કોષપૂર્વક બોલ્યો : ‘હે રાજન ! તારું ચિત્ત કામને લીધે જામિત થયું છે; મારે મને જે કહેવું હોય તે કહી લે. હે રાવણ ! તું મારો જ્યેષ્ઠ બંધુ હોવાથી મારા માનનીય પિતા સ્વરૂપો છે એ વાત ખરી; પરંતુ તું અધર્મમાર્ગે પ્રવૃત્ત થયો છે તેથી હું તારાં કઠોર વાક્યો સહન કરી શકતો નથી. ૧૩-૧૮ હે દશાનન ! મેં તારા

૧ નીતિરાક્ષમા પણુ કહ્યું છે કે, ‘પુરોચનમિત્ય કર્વાન્કાર્વસન્નતઃ । ડલપ્રતિપત્ત્ય પતિભાગો વિચીતો ॥’ ગર્વને લીધે કાર્વકાર્વતા વિચાર કર્યો સિવાય કશું-અધર્મમાર્ગે પ્રવર્તેલા ગુરુનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

હિત માટે નીતિનાં વચન કહ્યાં; પરંતુ તે તું ગણ-
કારતો નથી. સત્ય જ છે કે કાળના કાંસામાં આવી
પડેલા અકૃતાત્મા પુરુષો સુહૃદોનાં હિતવચનો
સ્વીકારતા નથી. હે રાજન્! આ લોક વિષે પ્રિય
વચન બોલનારા પુરુષો મળવા સુલભ છે; પરંતુ
અપ્રિય અને હિતકર વચન બોલનાર તથા સાંભળ-
નાર તો દુર્લભ જ છે.^{૨૦, ૨૧} જેમ સળગી ઊઠેલા
શ્વરની ઉપેક્ષા કરવી થોડી નથી, તેમ સર્વ જૂત-
પ્રાણીઓનો સંહાર કરનારા કાળના કાંસામાં કસા-
ચેલા તારી ઉપેક્ષા નહિ કરતાં મેં તને હિતવચન
કહ્યાં છે.^{૨૨} હે રાવણ! તું નિશ્ચય માનજે કે
દેહીપ્રમાન અગ્નિ સરખાં અને સુવર્ણથી શોભતાં
રામનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તારું મરણ થયેલું બેવા
હું ધનુષ્યો નથી, એથી જ હું તને આવાં વચન
કહું છું.^{૨૩} ગમે તેવા બળવાન અને સંપૂર્ણ અભ-
વિદ્યાને જાણનારા શરવીર પુરુષો પણ કાળ આવી
પહોંચતાં વેણીની પેઠે નાશ પામે છે.^{૨૪} હે રાવણ!
'તું મારો મોટો ભાઈ છે' એમ ધારીને મેં તને
જે કંઈ અપ્રિય હિતવચન કહ્યાં છે તે માટે તું
મને ક્ષમા કર અને પોતાના આત્માનું તથા સર્વ
રાક્ષસો સહિત આખી લંકાનું રક્ષણ કર. હે
રાક્ષસરાજ! તારું કલ્યાણ થાઓ. બલે તું મારા
વિના સુખી થા. હે નિશાચર! તારું હિત ધન્યની
મેં તને અધર્મથી વારવાને હિતવચનો કહ્યાં; પરંતુ
તે તને મર્યા નહિ તો બલે. સત્ય જ છે કે જેઓનું
આયુષ્ય આવી રહ્યું હોય, એવા મરણપથારીએ
પડેલા પુરુષોને સુહૃદોનાં હિતવચન રુચતાં નથી.^{૨૫}
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકુવિનિમિશ્ચીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુલકાંડમાં ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

તેજ પ્રમાણે વિલીપણ પરજીહરણાદિ અપ્રમંભો પ્રવ-
ર્તેલા રાવણની સલાહો ત્યાગ કરી ચાલ્યા નથી

૨૦ જેમ સળગેલા ધર પર જળ નાખતું વગેરે ઉપાય
કરવાની આવશ્યકતા રહે છે, તેમ તને અધર્મમાં પ્રવર્તેલા
બોઈ મેં તારી ઉપેક્ષા ન કરતાં તને હિતવચન કહ્યાં; કરતાં
તું માનતો નથી, તો હવે હું તારી ઉપેક્ષા કરીશ એ કાઈ
અચૂક નથી.

સર્ગ ૧૭ મો

વાનરછાવણીમાં વિલીપણ અને
તેના આગમન વિષે સુગ્રીવ
વગેરેના તર્કવિતર્ક

હૃત્યુક્ત્વા પર્ણ વાક્યં રાવણં રાવણાનુજાં ।

આજગામ મુદ્ધૃતૈત્ત યત્ત રામ. સ્લક્ષ્મણઃ ॥ ૧ ॥

રાવણને કંઠેર વચન કહીને રાવણનો નાનો
ભાઈ વિલીપણ, જે પ્રદેશમાં રામ-લક્ષ્મણ ઊતર્યા
હતા તે પ્રદેશ નજીક એક સુહૃતમાં આવી
પહોંચ્યા.^૧ પૃથ્વી પર ઊઠેલા વાનરોએ પર્વત
સરખી પ્રોઠ કાયાવાળા અને વીજળી સરખી
કાંતિવાળા વિલીપણને આકાશમાર્ગે આવતો
બોલ્યો.^૨ તેની સાથે તેના ચાર અનુચરો પણ
બચકર પરાક્રમવાળા, ઉત્તમ આભૂષણોથી અલ-
કૃત અને કવચ તથા આયુધો ધારણ કરનારા
હતા. વિલીપણ પણ સેધ અને પર્વત સરખા
પ્રોઠ દેહવાળો, ઈંદ્ર સરખી કાંતિવાળો, ઉત્તમ
આયુધ ધારણ કરનારો તથા દિવ્ય આભૂષણોથી
અલંકૃત હતો.^{૩, ૪} ચાર મંત્રીઓ સહિત વિલી-
પણને પોતાની તરફ આવતો બોઈ વાનરોનો
રાજા બુદ્ધિમાન સુગ્રીવ સર્વ વાનરસમાજ સહિત
વિચારમાં પડ્યો. થોડીક વાર વિચાર કર્યા
પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે હનુમાન વગેરે કપિ-
વરોને કહ્યું :

‘હે વીરશ્રેષ્ઠો! જુઓ, આયુધો સબંધો પેટો
કોઈ રાક્ષસ ખીબ ચાર રાક્ષસોની સાથે આપણી
તરફ આવે છે. નિશ્ચય, એ આપણને હણવા માટે
જ આવતો હશે.’

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી સર્વ વાનરો મોટાં
મોટાં વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો ઉપાડી ઊભા થયા
અને કહેવા લાગ્યા :^{૫-૮} ‘હે રાજન્! એ પાંચે
રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે આપ અમેને આજા
આપો કે તુરંત જ તેઓ અમારા હાથનો માર
ખાઈ નિર્જીવ સરખા થઈ પૃથ્વી પર પડે.’^૯

વાનરો પરસ્પર એ પ્રમાણે બોલતા હતા
એટલામાં વિલીપણ સુહૃદના ઉત્તર કિનારા પર
સ્વસ્થ ચિત્તે ઊતર્યો.^{૧૦} અને સુગ્રીવ વગેરેને

ઉપયુક્ત વાર્તાલાપ સાંભળી ચોટા સ્વરે બોલ્યો :
 ‘હે વાનરશ્રેષ્ઠો ! અત્યંત દુરાચરણુવાળો ‘રાવણ’
 નામનો રાક્ષસોનો રાબ છે, તેનો હું નાનો ભાઈ
 છું. મારું નામ ‘વિલીપણુ’ છે. રાવણે જટાશુને
 મારીને જનરથાનમાંથી સીતાનું હરણ કર્યું છે
 અને દીન તથા પરવશ થયેલાં સીતાને રાક્ષસી-
 ઝોના પહેરામાં રૂંધી રાખ્યાં છે. રાવણને જે
 અનેક પ્રકારનાં સયુક્તિક હિતવચનોથી વારંવાર
 સમજાવ્યો કે તું રામને સીતા પાછી આપીશ તો
 તારું શ્રેય થશે; પરંતુ જેમ મરવા પડેલો મનુષ્ય
 ઔષધને સ્વીકારતો નથી, તેમ કાળથી ત્રેરાયેલા
 રાવણે મારાં હિતવચનો સ્વીકાર્યાં નથી. ભલકું
 તેણે એક હલકા સેવકની પેઠે મારું અપમાન
 કરી, મને અનેક કઠોર વચનો કહ્યાં છે; એથી
 શ્રી તથા પુત્રાદિનો ત્યાગ કરીને હું મહાત્મા રઘુ-
 વીરને શરણે આવ્યો છું. હે વાનરો ! સર્વ લોકકું
 નક્ષણ કરનારા મહાત્મા રામચંદ્રને તમે સવર
 નિવેદન કરો કે, રાવણનો નાનો ભાઈ વિલીપણુ
 આપને શરણે આવ્યો છે.’ ૧૧-૧૭

વિલીપણુનાં વચન સાંભળી વાનરોના રાબ
 સુગ્રીવ ઉતાવળે રામ-લક્ષ્મણની પાસે ગયો અને
 કાષ્ઠપૂર્વક કહેવા લાગ્યો : ‘હે રઘુવીર ! આપણા
 શત્રુપક્ષમાંના કાંઈ એક રાક્ષસ અભુચિત્તે આવ્યો
 અહીં આવ્યો છે. એ તમે તેને આપણી સેનામાં
 પેસવા દેશો, તો જેમ કાઝડાઝોના ટોળામાં પેઠા
 પછી ક્રુવડ તેઓનો નાશ કરે છે, તેમ લાગ દાવ્યે
 તે રાક્ષસ આપણો નાશ કરશે. હે પરંતપ !
 વાનરોને સુખી કરવા તથા શત્રુઓનો નિઃશ્રદ્ધ કરવા-
 ને મંત્ર, વ્યૂહ, નય અને આર, એ કાર્યોમાં તમારે
 અત્યંત સાવધ રહેવું જોઈએ. ૧૮-૨૦ રાક્ષસો અંત-
 ધાન થવાની વિદ્યા બાળનારા, ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા,
 શરવીર અને છળકપટથી શત્રુઓનો પરાસવ કર-
 નારા હોય છે. તેઓનો જરા પણ વિશ્વાસ કરવો
 યોગ્ય નથી, અવશ્ય આ રાક્ષસ રાવણનો ગ્રુહ દૂત
 હશે અને તે આપની સેનામાં પ્રવેશ કરીને નિશ્ચય
 લેઈ પડાવશે; ૨૧, ૨૨ અથવા તો આપણી સેનામાં
 પ્રવેશ કર્યા પછી આપણે વિશ્વાસ મેળવી એ રાક્ષસ

પોતાના બુદ્ધિબળે કરીને કંઈ પણ છિદ્ર શોધી
 કાઢી એકાએક આપણા પર પ્રહાર કરશે. ૨૩ હે
 રામ ! અવશ્યમાં વસનારા મિત્રની સેનાનો, પોતાના
 બંધુની સેનાનો તેમ જ પગાર બાંધી આપી તુરત-
 માં જ ચેળવેલી સેનાનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે;
 પરંતુ શત્રુની સેનાનો સંશ્રદ્ધ કરવો કદી પણ યોગ્ય
 નથી. હે સ્વામિન ! એ બંને રાક્ષસ છે અને વળી
 આપણા શત્રુનો ભાઈ છે એટલે તો તે સાક્ષાત્
 આપણો શત્રુ જ ગણાય. તેના પર વિશ્વાસ કેમ
 આવે ? હે રઘુવીર ! તેના કહેવા પરથી તો એક
 સમજાય છે કે, ‘વિલીપણુ’ નામના રાવણનો નાનો
 ભાઈ તારા રાક્ષસોની સાથે આપને શરણે આવ્યો છે,
 પણ તેના એ વચન પર વિશ્વાસ કેમ આવે ? ૨૪-૨૬
 હે રામ ! તમે તક્ષી માનો કે રાવણ જ તેને અહીં
 મોકલ્યો છે; માટે હે ક્ષમાવાળા પુરોમાં શ્રેષ્ઠ
 રામ ! હાલમાં તેનો નિઃશ્રદ્ધ કરવો એ જ ઠીક છે.
 હે અનન્ન ! રાવણનો મોકલેલો એ માયાવી વિલી-
 પણુ હજી બુદ્ધિથી જ આવેલો છે અને વિશ્વાસ
 પમાડી તમારા પર પ્રહાર કરવા ઇચ્છે છે, માટે
 એનો તથા એના આર ભ્રુવચરોનો વધ કરવો
 યોગ્ય છે; કારણ કે તે અતિ દૂરક્રમી રાવણનો
 ભાઈ છે. ૨૭-૨૮

કોધાવેશમાં આવેલો વાનરરાજ સુગ્રીવ વાક-
 ચતુર રામચંદ્રને એટલું કહી વિશામ પાચ્યો, ત્યારે
 મહાબળવાન રઘુવીરે પોતાની સરીપમાં બેઠેલા
 હનુમાન વગેરે સર્વ વાનરો પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે
 વાનરો ! રાવણના નાના ભાઈ વિલીપણુના સંબંધી
 કપિરાજ સુગ્રીવે જે કાંઈ હેતુ અને અર્થર્થો
 વચન કહ્યાં તે તમે સર્વેએ સાંભળ્યાં છે. પોતાના
 સુહૃદોની શાશ્વતી અડતી ઇચ્છનારા બુદ્ધિમાન
 પુરોમાં એ જ ધર્મ છે કે, આપત્તિસમયે પોતાના
 સુહૃદોને હિતોપદેશ કરવો; માટે હવે આપણે યું
 કરવું, એ સંબંધી તમે સૌ પોતપોતાનો વિચાર
 પ્રકટ કરો. ૨૯-૩૦

રામચંદ્રે ત્યારે જુદા જુદા અભિપ્રાય માંચ્યા,
 ત્યારે તેમનું હિત ઇચ્છનારા અને આળસ વિનાના
 વાનરોએ આદરભાવ દર્શાવતાં કહ્યું : ૩૧ હે રાવ

આખા ત્રિભુવન વિષે તમારાથી કશું અભણું નથી, તોપણ અમારા પર પ્રેમ દર્શાવી તમે અમને સ્નેહભાવથી પૂછો છો, તો અમારે અમારી બુદ્ધિ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ.^{૩૫} હે રઘુવીર ! તમે સત્ય વ્રતવાળા, શૂરવીર, ધર્મનિષ્ઠ, દંડ પરાક્રમસ્પર્શ, સ્મરણશક્તિવાળા, સુહૃદો પર વિશ્વાસ રાખનારા અને વિચારીને કામ કરનારા છો.^{૩૬} હે રાઘવ ! તીમ બુદ્ધિવાળા તમારા સચિવો તમને પોતા-પોતાના સચુક્તિક અભિપ્રાય પૃથક્ પૃથક્ કહી સંભળાવશે.^{૩૭}

વાનરોએ એટલું કહીને મૌન ધર્યું, ત્યારે બુદ્ધિમાન અંગદે વિલીધણની પરીક્ષા શી રીતે કરવી એ વિષે કહ્યું :^{૩૮} ‘હે રઘુવીર ! વિલીધણ આપણા શત્રુની પાસેથી આવ્યો છે, એટલે તેના સંબંધી કંઈપણ નિશ્ચિત તો કહી શકાય નહિ જ; પરંતુ એટલું તો ખરું કે તેનો એકાએક વિશ્વાસ કરવો નહિ. શંક બુદ્ધિવાળા પુરુષો પોતાનો આંતરિક ભાવ શુભ રાખીને શત્રુનાં છિદ્ર શોધવા ક્યો કરે છે અને હાથ ફાળી ખાય તો પ્રહાર પણ કરે છે. આ વિલીધણ પણ એમ કરે તો મહાન અનર્થ થાય. કોઈ પણ મનુષ્યનો વિશ્વાસ કરતાં પહેલાં તેના શુભદોષની પરીક્ષા કરી ‘તે પોતાના શત્રુ છે કે મિત્ર છે’ એ સારી રીતે જાણી લેવું અને પછી તેની સાથે કામ પાડવું. શુભવાન હોય તો તેને રાખી લેવો અને દુષ્ટ હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. હે રાજપુત ! તમે પણ વિલીધણની પરીક્ષા કરો અને જો તેનામાં દોષ જોવામાં આવે, તો તેના નિર્વિદ્ધને ત્યાગ કરો અને શુભો દૃષ્ટિએ પડે તો તેને આપણી સાથે રાખો.^{૩૯-૪૨}

પછી ‘શરણ’ નામનો વાનર વિચાર કરી અર્થશુક્ત વાક્ય કહેવા લાગ્યો : ‘હે નરવ્યાઘ્ર ! આ સમયે વિલીધણની પરીક્ષા કરવામાં તમે સત્વર કોઈ શુભ દ્વંતરે ચોલો. હે રાઘવ ! સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા આપણા શુભ દ્વંત દ્વારા વિલીધણની સારી રીતે પરીક્ષા કરીને ચોગ્ય હોય તો તમારે તેનો સંબંધ કરવો.^{૪૩,૪૪}

ત્યાર પછી નીતિપ્રવીણ બાંબાવે શાસ્ત્રદૃષ્ટિથી

વિચાર કરી શુભથી ભરેલાં નિદોષ વચન કહ્યાં :^{૪૫} ‘હે રાઘવ ! વિલીધણ આપણી સાથે વેર બાંધી બેઠેલા પાપાત્મા રાવણની પાસેથી અત્યારે દેશ-કાળ વિરુદ્ધ હોવા છતાં એકાએક આવ્યા છે. માટે સર્વ પ્રકારે તેના પર શંકા રાખવી એ જ શ્રેષ્ઠ છે.’

પછી ન્યાયાન્યાયનો નિર્ણય કરવામાં સમર્થ અને વાક્યતુર મૈત્ર વાનરે થોડીક વાર વિચાર કરી સચુક્તિક વચન કહ્યું : ‘હે રાજપુત ! અહીંયા આવેલો એ વિલીધણ રાવણનો ભાઈ છે; માટે પ્રથમ આપણે દ્વંત દ્વારા તેને મધુર વાણીથી રાવણ-નુ વૃત્તાત પુછાવી જોવું યોગ્ય છે. હે નરશ્રેષ્ઠ ! એ દુર્જન છે કે સન્નયન એ સંબંધી પ્રથમ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરી, તેનો આંતરિક ભાવ જાણીને તમને ચોગ્ય હોય તેમ કરો.^{૪૬-૪૮}

ત્યાર પછી સર્વ શાસ્ત્રોના સંસ્કારવાળો સચિવોત્તમ હનુમાન સ્પષ્ટ અર્થવાળા અને સારી રીતે જોડેલાં મધુર વાક્યોથી સંક્ષેપમાં કહેવા લાગ્યો :^{૪૯} ‘હે રામ ! તમે વાણી જોડનારાઓમાં સમર્થ છો અને શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા છો; એથી સાક્ષાત્ પૃથ્વરૂપિ પણ તમને જોડવામાં છુતી શકે એમ નથી. હે રામ ! કોઈ પણ પ્રકારનો વાઙ્મિવાદ કરવા કે મારી ચોટાઈ દેખાડવા કિંવા ખીળ સચિવોની સાથે સ્પર્ધા કરવા હું તમારી આગળ જોલતો નથી; પરંતુ હું બે કોઈ જોડું છું’ તે આરંભેલા કાર્યગૌરવને લીધે જ જોડું છું.^{૫૧,૫૨} તમારા સચિવોએ વિલીધણના શુભદોષની પરીક્ષા કરવાનું કહ્યું. પણ તેમાં મને દોષ જણાય છે; કેમ કે હાલમાં તો કાર્ય ધર્મ શકે એમ નથી. વિલીધણને તમારી પાસે જોડાવી પૃથ્વા સિવાય તેનું સામર્થ્ય જાણી શકાયો નહિ, પણ તેમ કરવું ઠીક લાગતું નથી; કેમ કે શત્રુપક્ષમાંથી આવેલાને એકદમ તમારી પાસે જોડાવી લાવવો એ અશુભ છે. વળી તમારા સચિવોએ શુભ દ્વંત દ્વારા વિલીધણનો મનોભાવ જાણવા કહ્યું તે પણ ઠીક નથી; તેમ કરવાથી કોઈ વિશેષ અર્થ સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી. વિલીધણે આવતાવેત જ પોતાનું સંવશું

વૃત્તાંત જણાવી દીધું છે, એટલે ફક્ત ચોકલવાનું પ્રયોજન રહ્યું નથી. વળી 'પોતાના ભાઈ રાવણના ઉપર આપત્તિ આવી છે એવા વિપરીત દેશ-કાળ-માં વિલીયણ આપણી પાસે આવ્યો છે, માટે શંકા ધરવા બેઠું છે,' એમ જે તમારા સચિવોએ કહ્યું તે સંબંધી મારે કંઈક યથામતિ કહેવાની ઇચ્છા છે તે તમે ધ્યાન આપી સાંભળો. ૫૩-૫૬ હે રામ! હુદ્દાત્મા રાવણ કરતાં તમને શ્રેષ્ઠ શુભવાળા પુરુષ જાણીને તથા ભત્રેના શુભદોષનો નિશ્ચય કરીને જ વિલીયણ બહીં આવ્યો છે. એ કાંઈ દેશ-કાળની વિરુદ્ધ નથી. ૫૭ રાવણનું હુદ્દાત્માપણું જોઈને તથા તમારું ઉત્તમ પરાક્રમ જાણીને વિલીયણ તમારે શરણે આવ્યો છે, તે દેશ-કાળને યોગ્ય અને તેની યુદ્ધિને ઘટતું જ છે. હે રાવણ! 'અભણ્યા ફતો કારા વિલીયણનું વૃત્તાંત પુછાવો' એવું જે તમારા મંત્રીઓએ કહ્યું છે તે વિષે પણ મેં જે કાંઈ વિચાર ગોઠવ્યો છે તે તમે સાંભળો. ૫૮, ૫૯ અભણ્યો માણસ બ્યારે એકાએક 'તું' કૌણ છે? ક્યાંથી આવ્યો છે?' એવું કાંઈ યુદ્ધિમાનને પૂછે ત્યારે 'આ મને આમ શાથી પૂછે છે?' એવી તેના મનને શંકા થયા વિના રહે જ નહિ અને એમ થવાથી તે આવનાર માણસ વિશ્વાસ પામેલો પોતાનો મિત્ર હોય તોપણ તેના મિત્રભાવ દૂષિત થાય છે. ૬૦ હે રઘુવીર! ફતના સુખે પૂછપરછ કરવાથી શત્રુનો ભાવ જાણવો અશક્ય છે; કારણ કે તે પોતાનું યથાર્થ વૃત્તાંત કોઈને કહેતો જ નથી; માટે તમે વિલીયણને તમારી પાસે જોડાવો અને તેની વાણીના સિદ્ધ સિદ્ધ પ્રકારે ઉપરથી તેના મનોભાવ જાણી લો. ૬૧ મને તો વિલીયણના જોડવા ઉપરથી તેના મનમાં દેશ પણ દુટ્ટભાવ હોય એમ લાગતું નથી. એના સુખની કાંતિ પ્રસન્ન છે એથી એના ઉપર મને કાંઈ પણ શંકા આવતી નથી. ૬૨ જે પુરુષ દુટ્ટ યુદ્ધિવાળો હોય તે વિલીયણની જેટ નિઃશંક ચર્ચ સ્વસ્થ ચિત્તે પ્રતિપક્ષમાં આવી શકે જ નહિ. વિલીયણની વાણીમાં પણ કાંઈ દુટ્ટ ભાવ જણાતો નથી; એથી મને એના ઉપર, દેશ પણ શંકા આવતી નથી. ૬૩ મને તેટલા પ્રયત્નો કરવા છતાં

પણ મનુષ્ય પોતાના મનોભાવ છુપાવી શકતો નથી. બળાત્કારે પણ તેની આકૃતિ તેના મનોભાવ દર્શાવી આપે છે. ૬૪ હે કાર્યજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ રામ! દેશ-કાળને અનુસરી યુક્તિપૂર્વક ચોંટાડું કાર્ય સત્વર સિદ્ધ થયા વિના રહેતું નથી. ૬૫ હે રાવણ! 'પોતાનો ભાઈ રાવણ હુદ્દાત્માપણો છે તથા તમેજો તેનો વધ કરવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો છે; તેમ જ તમેજો વાલીને મારીને સુખીવને! રાન્યાભિષેક કર્યો છે એ સઘળું જાણીને જોઈું ધર્મનિષ્ઠ રામને શરણ જઈય, તો હુદ્દાત્મા રાવણને મારીને તે મને રાન્યાસન પર સ્થાપયે' એવું વિચારીને જ વિલીયણ બહીં આવ્યો હોય એમ લાગે છે. હે રામ! એવી કામનાથી આપણી પાસે આવેલા વિલીયણનો આપણે સ્વીકાર કરવો એ જ ઠીક છે. ૬૬, ૬૭ હે યુદ્ધિ-માનોમાં શ્રેષ્ઠ રઘુવીર! વિલીયણના શુદ્ધાચરણ સંબંધી મેં મારી સમજ પ્રમાણે આપને યથામતિ નિવેદન કર્યું; હવે આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો. ૬૮

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિભાગ્ય શ્રીરામાયણના સુક્રાંકમાં ૧૭ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૮મો

વાનરજાવણીમાં વિલીયણ-રામચંદ્રે આપેલો નિષ્કૃંપ-સારણાગતનું રક્ષણ કરવું જ જોઈએ જય રામ. પ્રસન્નાત્મા ધ્રુવા ધાયુસુતસ્થ હા । પ્રત્યમાપત દુર્ચર્ય ધ્રુવાનાત્મતિ સ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

પોતાના વિચારને મળતાં હનુમાનનાં વચન સાંભળીને પ્રસન્નચિત્ત થયેલા મહાપરાક્રમી રઘુવીર જોડ્યા. ૧ 'હે વાનરોત્તમો! તમે સૌ નિરંતર ભાગ હિતમાં વત્પર રહેનારા છો, માટે વિલીયણ સંબંધી હું જે કંઈ કહેલા ઇચ્છું છું, તે સાંભળો. વિલીયણ મિત્રભાવથી બહીં આવ્યો છે, માટે કદાચ તેનામાં કંઈ દોષ હશે, તોપણ હું તેના ત્યાગ કરીશ નહિ. શરણે આવેલા શત્રુનું રક્ષણ કરવું એને સત્યુચ્ચે શ્રેષ્ઠ ગણે છે.'

રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વાક્યો પર મોડીક વાર સુધી વિચાર કર્યો પછી વાનરરાજ સુગ્રીવે વિલીયણના દોષ દર્શાવતાં કહ્યું: ૨-૪ 'હે રામચંદ્ર!

વિલીયણ દુષ્ટ હોય કે સહજન હોય, પણ આખરે તો તે રાક્ષસ જ છે. આપત્તિના સમયમાં જેણે પોતાના ભાઈનો ત્યાગ કર્યો, તે બીજા કોનો ત્યાગ ન કરે ?

સુગ્રીવનું વચન સાંભળીને સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રે સ્મિત-હાસ્યપૂર્વક સર્વ વાનરોની સામે બેસી અને પવિત્ર લક્ષણવાળા લક્ષમણ પ્રત્યે કહ્યું : 'હે લક્ષમણ ! શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યો વિના તથા વૃદ્ધજનોના પરિચયમાં આવ્યા વિના આ સુગ્રીવના જેવાં વચન બોલવાં અશક્ય છે.'^{૧૮} પરંતુ વિલીયણે પોતાના ભાઈ રાવણનો ત્યાગ કર્યો એ તો સઘળાં રાજકુળોમાં સામાન્ય જ છે; એટલે કે ભાઈ ભાઈના ત્યાગ કરે એવું સર્વ જ લોકોમાં આવે છે. એ સંબંધી વિચાર કરતાં મને જે કંઈ જણાય છે તે સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. હે સૌમિત્ર ! જ્ઞાતિજનો તથા સગીપવર્તી રાજાઓ, એમ બે પ્રકારના રાજાના શત્રુ હોય છે. તેઓ આપત્તિસમય આવે ત્યારે પ્રહાર કરે છે, એ કારણને લીધે જ વિલીયણ અહીં આવ્યો હશે.^{૧૯} આ લોક વિષે એકબીજાનું અહિત નહિ ઇચ્છનારા પોતાના સંબંધીજનોને સૌ કોઈ પોતાના હિતસ્વી માને છે; પરંતુ રાજાએ તો તેઓને માટે શંકા રાખી એ જ શ્રેયસ્કર છે.^{૨૦} હે સુગ્રીવ ! શત્રુપક્ષના માણસનો સંગ્રહ કરવામાં તે જે દોષ અવાળ્યો તે માટે હું તને શાસ્ત્રોક્ત ઉત્તર આપું છું.^{૨૧} આપણે કાંઈ વિલીયણના સંબંધી નથી, તેમ જ સગીપવર્તી પણ નથી; એટલે તે આપણને ઉપદ્રવ કરે એમ નથી. વિલીયણ માત્ર રાજ્યની લાલસાવાળો હોવાથી આપણા હાથે દુષ્ટ રાવણનો વિનાશ કરાવવા ઇચ્છે છે. રાક્ષસો પણ વિચાર પૂર્વક કર્તવ્યકર્તવ્યને નિશ્ચય કરવામાં સમર્થ હોય છે, એટલા માટે વિલીયણનો સંગ્રહ કરવો એ મને યોગ્ય લાગે છે.^{૨૨} પરસ્પર વિશ્વાસ પામેલા બંધુઓ પ્રસન્ન ચિત્તથી એકસંપેરે રહે છે ખરા; પરંતુ સમય આવ્યે રાજાદિના લોભથી એકબીજાથી જુદા પણ પડી જાય છે. તેઓમાં પરસ્પર ચોટો વિખવાદ ઉત્પન્ન થઈ સુદ્ધ પણ બને છે અને એકબીજાથી લયમાં આવી પડે છે. એવા જ કારણ

થી ઘણા સમય સુધી રાવણની સાથે રહેલો વિલીયણ આજે રાવણથી જુદો પડીને આપણી પાસે આવ્યો છે અને તેનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે.^{૨૩} હે કપીશ્વર ! સર્વે બંધુઓ કાંઈ ભરત જેવા, સર્વે પુત્રો કાંઈ મારા જેવા અને સર્વે મિત્રો કાંઈ તારા જેવા હોતા નથી.^{૨૪}

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી, લક્ષમણ સહિત સુગ્રીવે બિશા ઘર્ષ હાથ ભેડી કહ્યું : 'હે ક્ષમાવાળા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ રઘુવીર ! એ નિશાચાર વિલીયણને રાવણે જ મોકલેલો છે; માટે હું તો ધારું છું કે તેનો વધ કરવો એ જ ઉત્તમ છે.'^{૨૫} હે અનન્ન ! રાવણનો પ્રેરેલો એ રાક્ષસ દુષ્ટ યુદ્ધિથી અહીં આવેલો છે અને તે આપણો પૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવીને તમારા, મારા કિંવા લક્ષમણ ઉપર અવશ્ય પ્રહાર કરશે. હે મહાબાહુ ! એ વિલીયણ અતિ દૂર સ્વભાવવાળા રાવણનો કનિષ્ઠ બંધુ છે, માટે તેની સાથેના ચાર રાક્ષસો સહિત તેનો વધ કરવો જ યોગ્ય છે.' એટલું કહીને વાનરરાજ સુગ્રીવે મૌન ધર્યું.^{૨૬-૨૭}

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી, કાંઈક વિચાર કરી રઘુવીરે તેને કહ્યું : 'હે સુગ્રીવ ! એ રાક્ષસ ભલે દુષ્ટ હો કિંવા સહજન હો, પણ તે મારું યતિકચિત્ત પણ અહિત કરવા સમર્થ નથી.'^{૨૮,૨૯} હે વાનરરાજ ! એ હું ધારું તો. આ પૃથ્વીમાં વસતા સર્વ પિશાચો, કાનવો, યક્ષો અને રાક્ષસોને મારી એક ભાંજળીના અગ્રભાગ વડે હણવા સમર્થ છું. હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! સાક્ષણવામાં આવ્યું છે કે પૂર્વે કપોત-પક્ષીએ શરણે આવેલા પોતાના શત્રુ-પારશ્વીનો પણ સહાર કર્યો હતો અને તેને પોતાના શરીરનું માંસ ભક્ષણ કરવાની પ્રાર્થના કરી હતી.^{૩૦,૩૧} હે કપિવર ! કપોત જેવા પક્ષીએ પણ પોતાની શ્રી કપોતીને હણનારા પારશ્વીનો બનારે સત્કાર કર્યો હતો, ત્યારે મારા જેવો ધર્મજ્ઞ ક્ષત્રિય શરણે આવેલા નિરપરાધીનો ત્યાગ કેમ જ કરી શકે ? વળી હે સુગ્રીવ ! કવચકપિના સત્યવાદી પુત્ર કેહું મહાકવિએ પૂર્વે ધર્મ સંબંધી બાધા કહેલી છે તે સાંભળ :^{૩૨,૩૩} 'શત્રુ પણ ભે દીન ઘર્ષ હાથ ભેડી

શરણે આવે અને નમી પડે, તો ધર્મની રક્ષા કરવા માટે તેને હણવો નહિ. ૨૭ શત્રુ ભલે પીડિત હોય અથવા અભિમાની હોય; પરંતુ તે એ ધીબ કોઈ શત્રુના ભયથી શરણુ માગતો આવે, તો કૃપાભા પુરુષે પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ તે શરણુ આવેલા શત્રુનું રક્ષણ કરવું યોગ્ય છે. ૨૮ જે સમર્થ પુરુષ કોઈ પણ પ્રકારના ભયથી, મોહથી કે લોભથી શરણુ આવેલાની પોતાની શક્તિ પ્રમાણે યથા-યોગ્ય રક્ષા કરતો નથી, તે પુરુષ પાપભોક્તા થાય છે અને આ લોકમાં નિંદાપાત્ર બને છે. ૨૯ ‘આ મારું રક્ષણ કરશે’ એમ ધારી શરણુ આવેલો પુરુષ એ રક્ષણ કરનારના દેખાતાં મરણ પામે, તો રક્ષણ કરનારનાં અધર્મ પુણ્યકર્મ મરનારને બળે છે અને તે સ્વર્ગમાં જાય છે.’

હે સુગ્રીવ ! શરણુ આવેલાનું રક્ષણ ન કરવાથી ઉપયુક્ત મહાન દોષ લાગે છે અને તેનું કાર્મ સ્વર્ગથી બ્રહ્મ કરનારું, અકીર્તિ કેલાવનારું તથા બળ-વીર્યનો નાશ કરનારું છે. ૨૭, ૨૮ માટે ઉપ-યુક્ત કે હું મહર્ષિનું કથન કે જે ધર્મયુક્ત, યશસ્કર અને અતે સ્વર્ગદેષ દ્વાળ આપનારું છે તે પ્રમાણે જ હું વર્તીશ. ૨૯ હે સુગ્રીવ ! જે કોઈ પ્રાણી એક જ વખતે માટે શરણુ આપીને ‘હું તમારો છું’ એમ કહે છે, તેને અભય આપવાનું મારું દૃઢ નિત છે. ૩૦ માટે હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! ભલે, માટે શરણુ આવેલો એ રાક્ષસ વિલીપણુ હોય કે સ્વયં રાવણ હોય, તોપણ નેને હું મારી પાસે તેહી લાવ. મેં એને અભયદાન આપ્યું જ છે. ૩૧

રઘુવીરનાં વચન સાંભળી પ્રેમથી શિલારાઈ જતા અંતઃકરણવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવે કહ્યું : ‘હે રાજાઓના શિરોમણિ ! હે ધર્મજ્ઞ ! તમે સ્વ-પરાક્રમસ્પર્ષ છો તથા અન્માર્ગે આલનારા છો, એટલે આવાં વચન મોટાં એમાં શું આશ્ચર્ય ? ૩૨, ૩૩ વિલીપણનાં વચન સાંભળીને મારા અંતરાત્મા પણ તેવી જ સાક્ષી પૂરે છે કે તે શુદ્ધ છે. વળી આપણા પરમ અતુર સચિવ હનુમાને પણ કેટલાક અનુમાનોથી તેની આદી રીતે પરીક્ષા કરેલી છે. ૩૪ માટે હે રાવણ ! મહાશુદ્ધિમાન એ વિલીપણની

સાથે મેંની કરવામાં આપણને કેશી કાનિ જેવું નથી. તમે હવે તેને શીઘ્ર અમાત્ય સરણો ગણો. ૩૫

પૂર્વ જેમ મરડે આવેલા હોય તેની સાથે હંમે મેંની કરી હતી, તેમ વાનરોના રાજા સુગ્રીવનું વચન સાંભળી રાજપુત્ર રામચંદ્ર વિલીપણની સાથે સત્વર મેંની કરી. ૩૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવિશ્વનાથ અસ્તિત્વ શ્રીરામચંદ્ર-મુદકાંડનાં ૧૮ મો સર્ગ ૨૮ સુધી

સર્ગ ૧૬ મો

રામ અને વિલીપણનો સમાગમ-
રાવણવધની પ્રતિજ્ઞા

રાવણનામવે વૃત્તે સભાસે પવિત્રાનુજા :

વિશ્વમળો મહામાર્ગે ભૂમિ સમવલોકયત્ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્ર અભયદાન આપ્યું કે તુરન જ ભક્તિ વડે નમ્ર થયેલા અને મહાશુદ્ધિશાળી એવા રાવણના નાના ભાઈ વિશ્વમળે નીચે કીર્તવ્ય માટે પૃથ્વી પર દંડિત કરી. ૧ પછી અતિ હર્ષિત થયેલો ધર્મોત્તમ વિલીપણ પોતાના કૃપર પ્રીતિવાળા ભાઈ અનુભવે શ્રદ્ધિત આકાશમાંથી પૃથ્વી પર કીર્તવ્ય રામચંદ્રના ચરણમાં પડ્યો અને હર્ષ ઉપભવે એવાં ધર્મયુક્ત વચનો કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાવણ ! હું રાવણનો નાનો ભાઈ છું; મારું નામ વિલીપણ છે. મારા મોટાભાઈ રાવણે મારું અપમાન કર્યું છે; તેથી હું આપ કે જે પ્રાણીમાત્રના શરણુદેષ છો તેના શરણે આવ્યો છું. મેં લંકાનગરીનો, મિત્ર-મુદ્દોનો અને ધન આદિ સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કર્યો છે. ૨-૪ મારું છવિત, રાજ્ય અને મુખ એ સર્વથા હું આપના આધારે જ છે.’

વિલીપણનાં વચન સાંભળી રઘુવીરે મહુ વાક્યો વડે તેનું સાંત્વન કર્યું અને તેના પર સોમ દંડિત નાખી બોલ્યા : ‘હે વિલીપણ ! મહાદેવ બળાબળ કેટલું છે, તેનું હું મારી આગળ વિનાશથી યથાર્થે વર્ણન કરું. ૫, ૬

અસ્તિત્વકર્મ રઘુવીરે ઉપયુક્ત પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે મહોત્તમ વિલીપણ રાવણના બળાબળ વર્ણન કરવા લાગ્યો : ‘હે રાજપુત્ર ! બ્રહ્મદેવના વરદાનથી હરાગ્રીવ રાવણ અંધવો, કરુણ, પશ્ચીકો

અને દુઃકમાં કહીએ તો સર્વ ભૂત-પ્રાણીમાનથી હણાય તેવો નથી.^૯ રાવણથી નાનો અને મારાથી મોટો ‘કુંભકર્ણ’ નામનો આમારો વચ્ચે ભાઈ અત્યંત પરાક્રમવાળો અને મહાતેજસ્વી છે. તે યુદ્ધમાં ઇંદ્ર સરખો બળવાન છે. હે રામ ! રાવણનો ‘પ્રહસ્ત નામનો સેનાપતિ છે, જેનું નામ કદાચ તમારા સાંભળવામાં પણ આવ્યું હશે. તેણે કૈલાસ વિષે રહેનારા મણિભદ્રને યુદ્ધમાં ભૂલ્યો હતો. રાવણનો પાટવીકુમાર ‘ધંત્રજિત’ છે, તે આંગળીઓના રક્ષણ માટે હાથ ઉપર લેના આમઠાનાં મોઢાં પહેરે છે, લેહાય નહિ એવું કવચ ધારણ કરે છે અને ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી યુદ્ધ કરતાં કરતાં કૌર્ભ કૌર્ભ વાર અદૃશ્ય થઈ જાય છે.^{૧૦-૧૨} એ ઇંદ્રજિત મોટા સંગ્રામમાં જતી વેળા હુત-દ્રવ્યથી અગ્નિદેવને તુમ કરી અંતધોનપણે રહી શત્રુઓનો નાશ કરે છે.^{૧૩} યુદ્ધ કરવામાં લોકપાલ સમાન બળવાળા ‘મહોદર’, ‘મહાપાર્શ્વ’ અને ‘અકંપન’ નામના રાક્ષસો રાવણની સેનાનું રક્ષણ કરે છે.^{૧૪} લંકાનગરી વિષે હથ ખર્ચ રાક્ષસો રાવણના સૈનિકો તરીકે વસે છે. તેઓ સર્વ માંસ અને રુધિરનું ભક્ષણ કરનારા તથા ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા છે. એ રાક્ષસ-યોદ્ધાઓ સહિત રાવણે એક વેળા ઇંદ્રાદિ લોકપાલોની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, જેમાં સર્વ દેવો સહિત લોકપાલોને એ દુરાત્માથી નાસવું પડ્યું હતું.^{૧૫,૧૬}

વિલીખણનાં વચન સાંભળી રામચંદ્ર થોડીક વાર વિચાર કર્યો પછી બોલ્યા :^{૧૭} ‘હે વિલીખણ ! તે રાવણનાં જે જે પરાક્રમ કદાં તે સઘળાં હું યથાર્થ રીતે બાણું છું;^{૧૮} પરંતુ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હું તારી આગળ સાચેસાચી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું એ રાવણને તેના યુગ્મ ઇંદ્રજિત તથા સેનાપતિ પ્રહસ્ત સહિત હણીશ અને તને લકાનું રાજ્ય આપીશ.^{૧૯} ભલે રાવણ કદાચિત પાતાળમાં કે વા રસાતળમાં સંતાઈ પેસશે અથવા પ્રહ્લાને શરણે જશે, તોપણ હવે તે મારા હાથથી ભવતો જનાર નથી.^{૨૦} હે વિલીખણ ! હું મારા ત્રણ ભાઈઓના શપથ લઈને કહું છું કે, યુદ્ધમાં રાવણને તેના

યુગ્મ, સિત્ર અને બધુવર્ગ સહિત હથથા સિવાય હું અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરીશ નહિ.^{૨૧}

અલિલક્રમાં રામચંદ્રનાં વચન સાંભળીને ધર્માત્મા વિલીખણે મસ્તક વડે પ્રણામ કરતાં કહ્યું : ‘હે રઘુવીર ! રાક્ષસોના વધ કરવામાં તથા લંકા ઉપર ચઢાઈ લઈ જવામાં હું તમને યથાશક્તિ સહાય કરીશ અને સૌથી પ્રથમ જ રાવણની સેનામાં પ્રવેશ કરીશ.^{૨૨,૨૩}

એ પ્રમાણે ત્રિય વાક્ય બોલનારા વિલીખણને રામચંદ્રે આદિગન આપ્યું. તે પછી પ્રીતિપૂર્વક લક્ષમણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે માનક ! હું વિલીખણ પર પ્રસન્ન થયો છું, માટે તું સત્વર સસુદ્રમાંથી જળ લાવ અને મહાભુદિમાન આ વિલીખણને રાક્ષસોના રાજ તરીકે રાજ્યાભિષેક કર.^{૨૪,૨૫}

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ મહાત્મા લક્ષમણે સસુદ્રમાંથી જળ આણીને સર્વ વાનરોની સમક્ષ વિલીખણને રાજ્યાભિષેક કર્યો. વિલીખણ પર રામચંદ્રની કૃપા થયેલી બોઈને સર્વ વાનરો ‘બહુ સારું, બહુ સારું’ એમ કહી પોતાનો હર્ષ પ્રકટ કરવા લાગ્યા. પછી હનુમાન તથા સુગ્રીવ વિલીખણને પૂછવા લાગ્યા : ‘હે વિલીખણ ! મહાન બળવાળા આ સર્વ વાનરો સહિત આપણે ભુક્ષિત ન થાય એવા મહોદધિની સામે પાર કેમ જઈ શકીશું ? હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! જે ઉપાય કરવાથી નહો અને નદી-ઓના પતિ સસુદ્રને તરીકે આપણે સૌ લંકામાં જઈ શકીએ, તે ઉપાય તું અમને બતાવ.’

હનુમાન અને સુગ્રીવને ઉપયુક્ત પ્રશ્ન સાંભળી ધર્માત્મા વિલીખણે અત્યુત્તર આપ્યો : ‘હે વાનરવરો ! હાલમાં બીજો કોઈ પણ ઉપાય ન કરતા આપણા રાજ રામચંદ્રે સસુદ્રને શરણે જવું એ જ યોગ્ય છે. આ અમિત બળવાળા સસુદ્રને સગર રાજના યુગ્રોએ ખોદેલો છે; તેથી એ સસુદ્ર સાગરપુત્રોના વંશમાં જન્મેલા રામચંદ્રનું કાર્ય અવશ્ય કરશે જ.^{૨૬-૨૭}

ભુદિમાન વિલીખણના વચન સાંભળી વિશાળ ગ્રીવાવાળા સુગ્રીવે રામ-લક્ષમણની પાસે જઈ સસુદ્ર પાર જિતરવા માટે સસુદ્રને શરણ જવા સંબંધી

વિલીપણની સલાહ નિવેદન કરી. સ્વભાવથી જ ધર્માચરણ પર પ્રીતિવાળા મહાતેજસ્વી રઘુવીરને એ સલાહ ઘણી જ રુચિકર થઈ પડી. તેમણે કાર્ય-કુશળ સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણનો સત્કાર કરવા માટે સ્મિત-હાસ્યપૂર્વક કહ્યું : ‘હે લક્ષ્મણ ! વિલીપણની સલાહ મને યોગ્ય લાગે છે; પરંતુ સુગ્રીવ ઘણી જ તીવ્ર યુદ્ધિવાળો છે અને તું પણ મંત્ર કરવામાં કુશળ છો; માટે આ કાર્યમાં તમે બન્ને વિચાર કરીને જે યોગ્ય લાગે તે મને જણાવો.’

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી શરવીર લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવે આદરપૂર્વક કહ્યું : ‘હે નરવ્યાઘ્ર ! હાલમાં આપણુ સૌને સુખરૂપ થઈ પડે એવી વિલીપણની સલાહ અમને કેમ નહિ રુચે ? ૩૨-૩૮ આ ભયંકર સસુદ્ર પર સેતુ બાંધ્યા વિના દેવતાઓ અને અસુરો સહિત ઇંદ્ર પણ લંકામાં પ્રવેશી શકે એમ નથી; ૪૦ માટે હે રામચંદ્ર ! તમે વિલીપણના કહેવા પ્રમાણે કરો અને વિલંબ ન કરતાં સસુદ્રની પ્રાથના કરવાને તત્પર થાઓ, જેથી આપણે સર્વ સેના સહિત રાવણે રક્ષણ કરેલી લંકામાં પ્રવેશી શકીએ.’ ૪૦

સુગ્રીવ અને લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી અગ્નિ જેમ વેદી ઉપર વિરાજમાન થાય, તેમ રામચંદ્ર સસુદ્રના કિનારા પર ઢલાંસન પાથરી તેના ઉપર વિરાજમાન થયા. ૪૧

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદર્શકમાં ૧૯મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૦ મો

વાનરછાવણીમાં રાવણનો હત-રામ-સુગ્રીવ વચ્ચે ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન

તતો નિવિઘ્ન ધ્વજિનીં સુગ્રીવેનામિપાલિતામ્ ।
વદર્શ તણ્ણસોઽપ્યેલ્ય શાર્દૂલો નામ કીર્તિવાજ્ઞ ॥

આ સમયે દુરાત્મા રાવણનો ‘શાર્દૂલ’ નામનો એક શુભ હત સસુદ્રના કાંઠા પર ફરતો ફરતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. પહાવ નાખી રહેલો અને સુગ્રીવે પાલન કરેલી વાનરસેનાને તેણે ઘીટી. સર્વ પ્રકારે સાવધ રહેનારી વાનરસેના યોગેશ્વરી સારી રીતે નિહાળીને એ શાર્દૂલરાક્ષસ ઉતાવળે લંકામાં ગયો

અને તેણે રાવણને બહુ કરી : ‘હે રાજન ! વાનર તથા રીંછોની મોટી સેના આપની લંકાની સરીષ આવી પહોંચી છે. અમાપ અને જેમાં કોઈથી પ્રવેશ ન કરી શકાય એવી એ સેના બહુ બીજી સસુદ્ર જ હોય એવી દેખાય છે । હે મોટી ક્રાંતિવાળા રાવણરાય ! દશરથ રાજના પુત્ર અને ઉત્તમ સ્વરૂપવાળા ‘રામ-લક્ષ્મણ’ નામના બે ભાઈઓએ સીતાની શોધ કરતાં કરતાં સસુદ્રકિનારે આવીને પહાવ નાખ્યો છે. ૧-૫ હે મહારાજ ! રામનું સૈન્ય યોગેશ્વરી હથ યોજાનનો અવકાશ-ચેરીને પહંચુ છે. તેનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત તમારે યથાર્થ રીતે બહુવા બેવું છે. ૬ હે મહારાજ ! તમે તમારા ફૂતો કાંશ રામની સેનાનાં બળાબળ સંબંધી શીઘ્ર માહિતગાર થાઓ અને સીતા પાછી આપવી કે સુગ્રીવનું સાંત્વન કરવું, કિંવા પરસ્પર ભેદ પડાવવો, એમાંથી જે યોગ્ય લાગે તે કરો.’ ૧૦

શાર્દૂલનાં વચન સાંભળી રાક્ષસરાજ રાવણે ‘આ વેળા શું કરવું ?’ એ બાબતને યોદ્ધા વાર વિચાર કર્યો અને પછી અર્થજોતાં શ્રેષ્ઠ એવા પોતાના ‘શુક’ નામના ફૂતને વ્યગ્રચિત્તે કહ્યું : ‘જો શુક ! તું મારી આસાથી સત્તર વાનરોના રાજ સુગ્રીવની પાસે જા અને હું હું તે પ્રમાણે મારો સંદેશો મધુર અને નમ્ર વાણીથી તેને કહે.’ ‘હે સુગ્રીવ ! તું ઉત્તમ કુળમાં જન્મેલો છે, મોટા બળવાળો છે અને સક્ષરાજનો પુત્ર છે. રામને સહાય કરવામાં તને કોઈ લાભ નથી; તેમ જ રામને સહાય કરવાનું કાર્ય પહંતું મૂકવામાં તને કોઈ હાનિ નથી; તો પછી તું મારા બેવા એક મહાબળવાન રાજની સાથે વ્યર્થ વેર શા માટે કરે છે ? હે કપીશ્વર ! તું પાછો આવ્યો બ. હું તને મારા ભાઈ સરણે ગણું છું. હે સુગ્રીવ ! દશરથપુત્ર રામની સીતું મેં હરણ કર્યું છે, તેમાં તારું શું બજાઈયું છે ? જલ્દા વનચર ! તું તારી કિષ્કિંધામાં સુગ્રીવ પાછો આવ્યો બ. ૧૦, ૧૧ દેવતાઓ અને અર્ધવૈ પણ મારી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કરી શક્યા નથી, તો પછી તમે વાનરો અને રામ-લક્ષ્મણ મહુબ્ધો તેમાં કેમ જ પ્રવેશ કરી શકશો ?’

રાવણુનો સંદેશો લઈને શુકરાક્ષસ પક્ષીનું રૂપ ધરીને ઉતાવળે આકાશમાર્ગે જિજ્ઞાસુ અને કેટલીક વારે સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા ઉપર આવીને તેણે અંદર રહેલો રાવણુનો સંદેશો સુગ્રીવને કહી સંભળાવ્યો. અંતરિક્ષમાં રહેલા શુકરાક્ષસના સુખથી દુરાત્મા રાવણુનો સંદેશો સાંભળીને સર્વ વાનરોએ શુકરાક્ષસને સુદિપ્તકારોથી હણવા માટે આકાશ પ્રતિ જિજ્ઞાસુ અને તેની યાસે જઈને તેને યજ્ઞાત્કારે પકડીને પૃથ્વી પર ખેંચી લાવ્યા. જ્યારે વાનરો તેને ગંઠાપાટું કરી પીડવા લાગ્યા, ત્યારે એ રાક્ષસ રઘુવીરને સંબોધી બોલ્યો :^{૧૨-૧૭} ‘હે કાકુત્સ્થ ! રાજાએ કહી પણ દૂતનો વધ કરતા નથી; માટે તમે આ વાનરોને વારો તો ઘણું સારું. જે દૂત પોતાના સ્વામીએ કહેલાં વાક્ય ન કહેતાં પોતાને મનમમતાં વાક્ય કહેતો હોય તેવા દૂતનો જ વધ કરવો યોગ્ય છે.’^{૧૮}

શુકરાક્ષસનું એકદુક્રુત વચન સાંભળીને રામચંદ્રે કહ્યું : ‘વાનરો ! તમે એને મારશો નહિ.’^{૧૯} રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ વાનરોએ શુકરાક્ષસને છોડી મૂક્યો. વાનરોના લાયમાંથી યુક્ત થઈને શુકરાક્ષસ તુરત જ પોતાની પાંખોના બળથી આકાશમાં જીડી ગયો અને અંતરિક્ષમાં રહી કહેવા લાગ્યો :^{૨૦} ‘હે શૈવ્યસંપન્ન ! મોટા બળ તથા પરાક્રમવાળા સુગ્રીવ ! સર્વ લોકોને રહાવનારા રાવણુને હવે મારે અહીંથી જઈને શો પ્રત્યુત્તર આપવો ?’^{૨૧}

રાવણુના શુભ દૂત શુકરાક્ષસનું વચન સાંભળીને ઉચ્ચ પરાક્રમવાળા અને અત્યંત બળવાળા વાનર-રાજ સુગ્રીવે કહ્યું :^{૨૨} ‘હે રાક્ષસ ! તું મારો સંદેશો આ પ્રમાણે કહેજે : ‘હે રાવણ ! તું મારો મિત્ર નથી કે ભેટી હું તારા પર દયા કરું, તેમ જ તું મારો ઉપકર્તા નથી કે ભેટી તું મને પ્રિય હોય ! હે દયાનન ! તું તો મારા મિત્ર રામચંદ્રનો શત્રુ છે, એટલે વાલીની પેઠે સહકુટુંબ તારો વધ કરવો યોગ્ય છે.’^{૨૩} હે રાક્ષસેશ ! હું તારા જ્ઞાતિજનોનો, બંધુજનોનો અને પુત્રોનો વધ કરીશ, તેમ જ મોટી સેના સહિત લોકોમાં આવીને તારી આળી લોકો

નગરીને બારમ કરીશ. હે મૂખ રાવણ ! કદાચ ઇદ્રાદિ સર્વ દેવતાઓ તારું રક્ષણ કરવા આવે, તોપણ હવે તું રામના હાથથી જીવતો છૂટનારો નથી; કદાચ તું સૂર્યમંડળમાં કિંવા પાતાળમાં ભરાઈ પેચીશ અથવા તો શંકરને શરણે જઈશ તોપણ રામ તને જીવતો મૂકનાર નથી. હે દુરાચરણી રાવણ ! તું નક્કી માનજે કે હવે તારું અને તારા ભાઈ કુંભકર્ણનું આયુષ્ય આવી ખૂટ્યું છે. હે દશગ્રીવ ! ત્રણ લોક વિષે વસતા પિશાચ, રાક્ષસ, ગંધર્વ અને અસુર-એઓમાંનો કોઈ પણ રામચંદ્ર-રૂપી કાળથી તને યજ્ઞાવી શકે એમ નથી.’^{૨૪-૨૯} હે રાવણ ! વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અશક્ત થયેલા જટાશુ-ને મારીને તું સીતાને લોકોમાં હરી લાગ્યો એમાં તે તો શું પરાક્રમ કયું ? એ તારામાં બળ હોત તો તું રામ-લક્ષ્મણના દેખતાં જ વિશાલાક્ષી સીતા-નું હરણ કેમ ન કરત ? હે દુષ્ટ ! આમ છતાં તું કેમ લાજતો નથી ?^{૨૭} હે દુષ્ટ, મહાબળવાળા અને દેવોથી પણ ન જિતાય એવા મહાત્મા રઘુ-વીરને હજી તું જોળાજતો નથી. શ્રીમાન રઘુવીર તારા પ્રાણોને અવશ્ય હરશે.’^{૨૮}

આ વેળા વાલ્મીકિયુત્ર સુવરાજ અંગદે કહ્યું : ‘હે મહાપુલ્કિમાન વાનરેશ્વર ! આ દૂત નથી, પરંતુ શુભચર હોય એમ મને લાગે છે. એણે અંતરિક્ષમાં રહીને આપણી સેનાની ગણના કરી છે; માટે એને લોકોમાં ન જવા દેતાં અહીં જ પકડીને બાંધી રાખવો, એ મને રુચે છે.’^{૨૯,૩૦}

રાજ સુગ્રીવની આજ્ઞા થતાં વાનરો તુરત જ એ રાક્ષસને પકડવા માટે જાયે જિજ્ઞાસુ અને અનાથ-ની પેઠે વિલાપ કરતા તેને પકડી બાંધી લીધા.^{૩૧} પછી લાયકર વાનરોથી પીડાયેલા શુકરાક્ષસે મોટો આકેશ કરી રઘુવીરને કહ્યું : ‘હે દશરથનંદન ! આ વાનરો યજ્ઞાત્કારે મારી પાંખો તોડી નાખે છે તથા આંખો ફોડી નાખે છે, તમે એમને વારો.’^{૩૨} આમ કરતાં જો મારા પ્રાણ નીકળી જશે તો હું જન્મ્યો તે દિવસથી આરંભી આજ દિન સુધીમાં જે જે પાપકર્મો કર્યાં હશે, તે તે સઘળાં તમને લાગશે.’^{૩૩}

શુકરાક્ષસનાં દીન વચન સાંભળીને રામચંદ્રે

તેને મરણમાંથી બચાવ્યો અને વાનરોને કહ્યું :
'હે વાનરો ! ગમે તેવો પણ તે દ્રુત છે, માટે જોને
જીવતો છોડી મૂકો !' ૨૩૪

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાતુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૨૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સેતુ પાંધી લંકા પહોંચવું

સર્ગ ૨૧ મો

સસુદ્ર ઉપર રામનો કોપ

તતઃ સાગરવેલાયાં દર્શનાસ્તીર્થ રાઘવઃ ।

મર્જાલિ પ્રાહ્મુલ્લઃ કૃત્વા પ્રતિશિવૈ મહોદયૈઃ ॥૨૧॥

હવે સસુદ્રના તટ પર હર્ષ પાથરી, હાથ ભેડી,
પૂર્વ દિશા તરફ યુગ રાખી, રામચંદ્રે શયન કયું.^૧
એ વેળા શત્રુમર્દન અને રણકુશળ રઘુવીરે સર્પની
ફણા સરખા, અનેક પ્રકારનાં સુવર્ણનાં આભૂષણોથી
વિભૂષિત, મણિજડિત સુવર્ણના બાબુબંધ તથા
મોનીઓની સેરોથી અલંકૃત થયેલા, સ્વરૂપવતી
ધારીઓના હસ્તો વડે સ્નાનસમયે અનેક વાર
ત્રસણાયેલા, પૂર્વકાળમાં રક્તચંદન તથા અગર
વડે અર્ચાયેલા, શયનવખતે સીતાના મસ્તકને
સમાગમ થવાથી ગંભીર વડે સેવાયેલા, તક્ક
નાગ સરખા શોભતા, સંગ્રામ વિષે પ્રલયકાળ
સરખા, શત્રુઓના શોકને વધારનારા, સુહૃદ્વર્ગને
હર્ષ ઉપજાવનારા, આમગુલંબિત, - સસુદ્ર પર્વત-
ની પૃથ્વીનું પાલન કરનારા, વારંવાર બાણ છોડવા-
ને લીધે ધતુબની પ્રત્યંબા અથડાવાથી જેની
આમડી પર ચાંડાં પડી ગયાં હતાં એવા, મોટી
પરિધ સરખા અને હજારો ગાયોનાં ફાન આપનારા
પોતાના વામ બુજને મસ્તક નીચે રાખી જોશીકું
બનાવ્યું. 'આજે સસુદ્ર મને સેના સહિત સામે
પાર ઉતારશે કિવા (એમ નહિ થાય તો) તેનું
મરણ થશે.' એવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને રામચંદ્ર
સૂતા અને તેમણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી શુદ્ધ થઈને
મોન ધારણ કયું.^{૨-૬}

પૃથ્વી પર દર્શાસન પાથરી તે ઉપર સાવ-
ધાન ચિત્તે સૂતેલા રામચંદ્રની શાસ્ત્રોક્ત નિયમ

૬ બનુ પર્વત લાંબા.

પ્રમાણે ત્રણ રાત્રિઓ વીતી ગઈ.^{૧૦} નીતિસ અને
ધર્મમાં પ્રીતિવાળા રામચંદ્રે ત્રણ રાત્રિ સુધી પૃથ્વી
પર શયન કરીને નદીઓના પતિ સસુદ્રની ઉપાસના
કરી.^{૧૧} એ પ્રમાણે રામચંદ્રે શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક
સસુદ્રની યથાયોગ્ય ઉપાસના કરી, તોપણ મંદ
બુદ્ધિવાળા સસુદ્રે તેમને દર્શન આપ્યું નહિ,^{૧૨}
ત્યારે રામચંદ્ર કૌપાયમાન થયા. તેમનાં નેત્ર લાક્ષ-
ણીક થઈ ગયાં અને તે પોતાની પાસે ઊભેલા
લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા :^{૧૩} 'હે લક્ષ્મણ ! આ
સસુદ્ર ગર્વને લીધે મને પોતાનું સ્વરૂપ દર્શાવતો
નથી. શાંતિ, ક્ષમા, સરળતા અને પ્રિય સંભાષણ
ઈત્યાદિ સંતુષ્ટતા શુભો દુર્જનની આગળ નિમ્નજ
નીવડે છે. જે માણસ આત્મસ્થલાષ કરનારો હોય
છે, જેનાં ચારિત્ર્ય હલકાં હોય છે, જે અધર્મમાં
પ્રવૃત્ત થતાં અચકાતો નથી, જે અહીં તહીં પોતાના
શુભો ગાતો કર્યો કરે છે અને કોઈ પણ પ્રાણી પર
દયા રાખતો નથી, તેવા માણસનો સાધારણ જન-
સમાજ સત્કાર કરે છે, શાંતિ ધરી બેસી રહેવાથી
દેશાંતરમાં તેમ જ સ્વદેશમાં પ્રીતિ ફેલાતી નથી.
હે લક્ષ્મણ ! શાંતિ રાખવાથી સંગ્રામ વિષે જ્ય
પણ મળી શકતો નથી; માટે હે સામિત્રિ ! આજે
હું મારા પરાક્રમ વડે સસુદ્રનો નાશ કરીશ. હે
લક્ષ્મણ ! બે, આજે મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી છેદાઈ
મરણ પામેલાં મોટાં મગરમત્સ્યો વડે આખો સસુદ્ર
છવાઈ જશે. હે લક્ષ્મણ ! આજે હું મોટા જળ-
સપોને, મત્સ્યોને તેમ જ હસ્તીઓની સૂઝોને ઉડી
નાખીશ અને નાના પ્રકારના સંજો, છીપલીઓ,
મત્સ્યો તથા જૂંદાના ભરેલા આખા સસુદ્રને મારાં
બલંત બાણો વડે શોષી નાખીશ. હું ક્ષમા રાખીને
મેઠો છું તેથી સસુદ્ર મને નિર્ભય ધારે છે. આવા
દુર્જનની આગળ ક્ષમાશુણ્ય દર્શાવવો એ ધિક્કારને
પાત્ર છે. હે સૌમિત્રિ ! શાંતશુણ્ય દર્શાવવાથી સસુદ્ર
મને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડતો નથી; માટે લાવ,
મારું ધતુબ્ય અને જેરી સર્પ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણ !
આજે હું સસુદ્રને સૂકવી નાખીશ; એટલે સર્વ

- મરણમાથા પછી પ્રાણીઓનાં શબ જળ દીપ
તરે છે

હલકા-જવી માટેનો સો ચોખનનો સેતુ કેવી રીતે બંધાયો ?

સૌરાષ્ટ્રી આજ્ઞા અને નક્ક-નીલગી ચોખના પુલળ તેનિકેલે તુલ્ય થ રડેા વડે ચોક્ષ ચોક્ષ જમ,
કે, રૂપર વર્તે, લાનકે સમુદ્ર પુલના માંઓ; આવી પાવ જૂલિનગમ સેતુ દેવાન વડે .

જ્યારે અમોઘ બ્રહ્માજી જોયું ત્યારે જ સમુદ્ર રામને શરણ થયો.

તપ, ઉપાસના અને બાણેને પણ નહિ સહારવાથી છેવટ શ્રીરામે બ્રહ્માજી સમુદ્ર બ્રહ્મારાં ઉઠાવ્યું.
પણ તે જોતા જ સમુદ્ર માનવરૂપે મંકડી મણિઓના ધાળ ભરાવી શરણે આવ્યો અને પ્રાર્થના કરી
તે અમોઘ બ્રહ્મારાં પોતાને બદલે ચોર તથા પાપીઓની જ ઉપર સંકળ કરાવ્યું.

વાનરો પગે ચાલીને સુખપૂર્વક લંકામાં પ્રવેશ કરશે. હે લક્ષ્મણ ! હે અરે તરંગોવાળા આ અશુભ સમુદ્રને હું આજે મારા ક્રોધથી સુલિત કરીશ અને મારા બાણો વડે તેની મર્યાદા તોડી નાખીશ. કદાપિ બળવાન રાક્ષસો સમુદ્રનું રક્ષણ કરતા હશે, તો પશુ હું આજે તેને નિશ્ચય શોધી નાખીશ. ^{૨૪-૨૬}

પછી રઘુવીરે ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યું. ક્રોધને લીધે તેમની દિષ્ટ વિકરાળ થઈ ગઈ અને પોતે પ્રલયકાળના પ્રબલિત અગ્નિ સરખા દુર્ધર્ષ બહુવા લાગ્યા. ^{૨૭-૨૮} રામચંદ્રે ધનુષ્ય સંભળ કરી, તેના ઘોર ટંકારવથી આખા જગતને બળ-ભળાવી દીધું અને ઇંદ્ર જેમ વજ્રપ્રહાર કરે તેમ સમુદ્ર ઉપર તીવ્ર બાણ છોડવા માંડ્યાં. ^{૨૯} તેજથી જળહળતાં રઘુવીરનાં તીક્ષ્ણ બાણો ઉપશઉપરી સમુદ્રના જળમાં પડવા લાગ્યાં; તેથી તેમાંનાં જળ-ચર પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં. જો વેળા મત્સ્યો અને મગરોથી ભરેલું સમુદ્રનું જળ ઊછળવા લાગ્યું તથા બાણોના વેગથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુને મોટો મુસવાટો સંભળાવા લાગ્યો. એકાએક આખો સમુદ્ર ફોલ પામ્યો, મોટા તરંગો ઊછળીને એકબીજા સાથે અફળાવા લાગ્યા અને ધુમાડાના ગોટેગોટા બહુવા લાગ્યા. ચક્રચકિત નેત્રવાળા અને મોટી મોટી ફજાવાળા સર્પો તથા પાતાળમાં વસનારા બળવાન દાનવો ‘ત્રાહિ ત્રાહિ’ પોકારવા લાગ્યા. જળચર પ્રાણીઓ સહિત સમુદ્રના હંભરે તરંગો વિંધ્યાચળ અને મંદરાચળ જેટલા કિંચા ઊછળતા હતા. ^{૨૭-૩૧} એકસામટા ઊછળતા તરંગો પરસ્પર અથડાવાથી અને રાક્ષસો તથા જળચર પ્રાણીઓ એકાએક ગભરાઈ જવાથી સમુદ્રમાં ભારે ઘોંઘાટ મચી રહ્યો. ^{૩૨}

વારંવાર પોતાનું મોઢું ધનુષ્ય ખેંચી બાણ વરસાવતા અને શ્રમને લીધે ફીફં આસ લેતા રામચંદ્રને ભોઈ, સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણે તેમની પાસે જઈ તેમનું ધનુષ્ય પકડી રાખ્યું અને બાણ નહિ મૂકવા માટે વિનંતિ કરતાં કહ્યું : ^{૩૩} ‘હે શરવીરો-મા અથગથ્ય રઘુવીર ! સમુદ્રને શોષણ કર્યા વિના પશુ તમારું કાર્ય પાર પડે એમ છે; તો પછી

આમ ક્રોધ કરવાની શી આવશ્યકતા છે ? તમ સરખા સાધુ પુરુષો ક્રોધને વશ થતા નથી. હે આર્ય બ્રાતા ! તમે તમારા લાંબા કાળના સદા-ચરણ તરફ દિષ્ટ કરો.’

આ વેળા અંતરિક્ષમાં યુતરૂપે જિભેલા પ્રહારિઓ તથા દેવર્ષિઓ પશુ ‘હે રામ ! આ કષ્ટરૂપ કાર્ય કરવું જવા દો,’ એમ મોટા સાદે બોલી હાહાકાર કરવા લાગ્યા. ^{૩૪, ૩૫}

હતિ શીવાસ્થિક મહાસુનિગ્રહીત આદિકાંચ શ્રીરામાચળના મુલકાદમાં ૨૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૨ મો

સેતુબંધન અને સાગરસંતરણ

મયોવાચ રઘુપ્રેષ્ઠા લાગરં દાક્ષ્યં વચઃ ।

અઘાહં શોષયિષ્યામિ સપાતાલં મહાર્ણવમ્ ॥ ૧ ॥

પછી રામચંદ્રે સમુદ્ર પ્રત્યે દારુણ વચન કહ્યું : ‘હે સાગર ! આજે હું પાતાળ પર્યંત તારા જળને શોષી નાખીશ. ^૧ હે મહોદધિ ! આજે મારાં બાણોથી તારું જળ સુકાઈ જવાને લીધે તારે વિષે રહેતાં હંભરે પ્રાણીઓનો નાશ થશે અને જળને ઠંકણે ધૂળ ઊડશે. ^૨ હે દાનવોના નિવાસ-રૂપ સાગર ! તું જળથી વૃદ્ધિ પામેલો હોવાને લીધે મારા પરાક્રમને ભણતો નથી, પણ આજે મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અસંખ્યાત બાણસમૂહોથી તારા ઉપર સેતુ બાંધીશ અને વાનરો પગે ચાલતા સામે પાર જશે. હે ગર્વચુકત સમુદ્ર ! તું નિશ્ચય માનજે કે આજે મારા હાથથી તને મોટો સંતાપ થશે.’

જો પ્રમાણે કહી મહાબળવાન રઘુવીરે પ્રહાર હંસરખા એક બાણ વિષે પ્રહાર અને પ્રયોગ કરી તેને ધનુષ્ય પર ચઢાવ્યું અને પ્રત્યંચા ખેંચી. ^{૩-૪} રામ-ચંદ્રે પ્રહાર અઢાવી ધનુષ્ય ખેંચ્યું, ત્યારે બાણે પૃથ્વી અને આકાશ ફાટતાં હોય તેવા ભારે કડાકા થયો. પર્વતો કંપાયમાન થયા, ^૫ સર્વત્ર અધકાર છવાઈ ગયો, દિશાઓ પ્રકાશરહિત થઈ ગઈ, સરોવરો અને નદીઓનાં જળ ઠંડોળાઈ ગયાં, ^૭ નક્ષત્રો સહિત સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિ ત્રાસી થઈ ગઈ, સૂર્યનો પ્રકાશ હોવા છતાં આકાશ અધકાર

વાણી જણાવા લાગ્યું અને આકાશમાં ઉપરાઉપરી વીજળીઓના ઝળકારા સાથે મોટા મોટા ઠંકાકા થવા લાગ્યા. પરિવહ વગેરે દિવ્ય વાયુઓ મોટા વેગથી વાવા લાગ્યા, વૃક્ષો તડાતડ તૂટી પડવા લાગ્યાં; આકાશમાં વાદળાં ચઢી આવ્યાં, ૧૦ વાયુના સપાટાથી મોટાં મોટાં પર્વતશિખરો તૂટી પડવા લાગ્યાં, આકાશ વિષે મોટો ઝડપડોટ થવા લાગ્યો, વાદળોમાંથી વીજળીઓ પડવા લાગી, અગ્નિ વરસવા લાગ્યો, ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યા અને દંડિ-ગેશ્વર યનારાં તથા દંડિગેશ્વર નહિ યનારાં પ્રાણીઓ ભયભીત થઈને વીજળી સરખો ભોર નાહ કરવા લાગ્યાં. આનો ઉપાત ભોઈને સઘળાં ભૂત પ્રાણીઓ ઉદ્દેશ પામ્યાં અને પૃથ્વી પર લપાઈને સૂઈ ગયાં. તેઓ ભયને લીધે જરા પણ હાલતાં-ચાલતાં ન હતાં. એ વેળા હસ્તીઓ, રાક્ષસો અને જંગલર પ્રાણીઓથી ભરેલો ભયંકર ધ્રુવવાટ કરતો તથા મોટી મોટી ઊંચો નાખતો સસુદ્ર મર્યાદા ઝાળાંળીને એક ચૌજન મુખી વધી ગયો. ૧૧-૧૫ નદીઓના પતિ સસુદ્રે મર્યાદા મૂકી; પરંતુ યતુ-મર્દન રઘુવીરને સ્થળે ઊભા હતા, તે સ્થળેથી એક ઠગણું પણ હટ્યા નહિ.

ત્યાર પછી જેમ ઉદયાચળમાંથી સૂર્ય ઉદય પામે, તેમ જળના મધ્યભાગમાંથી તેજસ્વી કૃષ્ણ-વાળા સર્પો સહિત સસુદ્ર પોતાનું દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી પ્રકટ થયો. તેનો વજ્ર વ્યકચક્રિત વૈદ્યુર્ધમણિ જેવો હતો, તેણે જિંથી ભતનાં સુવર્ણનાં આભૂષણો પહેર્યાં હતાં, તેનાં નેત્ર કમળ સરખાં હતાં, તેણે શકતવર્ણનાં પુષ્પ અને રક્ત વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં હતાં તથા અસ્તક પર ભતભતનાં પુષ્પોથી ગૂંથેલો મુકુટ પહેર્યો હતો. એ સસુદ્રે ઘીબાં પણ ભતભતનાં સુવર્ણભરણો તથા તેમને પોતાને વિષે દિવ્યન થયેલા રત્નોના હાર ધારણ કર્યાં હતા. હિમાલયની પેઠે અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી શોભતો, મેઘસમૂહ તથા વાયુથી ભિછળતી ઊંચોવાળો અને ગંગા તથા સિંધુ વગેરે સુખ્ય સુખ્ય નદીઓથી વીંટાયેલો એ સસુદ્ર ‘હે રામચંદ્ર’ હું તમારે શરણે છું’ એમ જોલતો બાણ સાંધી બિલેલો રામ-

ચંદ્રને શરણે આવ્યો અને હાથ ભેડી બોલ્યો : ‘હે રામવ! હે સૌમ્ય! પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ, એ પાંચે મહાભૂત નિરંતર પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જ રહે છે. ૧૧-૨૦ તે પ્રમાણે હું મારી સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહેલો હોવાથી અગાધ અને ઊતરી ન શકાઉં તેવો છું. જો હું અગાધ ન હોઉં, તો મારામાં વિકાર થયો ગણાય. હે રામપુત્ર! તમારે સેના સહિત સામે પાર જવું છે, પરંતુ હું કામનાથી, લોકભીં ક્રે ભયથી ડર’ એમ નથી; ૨૧, ૨૫ છતાં હે રઘુવીર! મોહુધણું ક્રુષ્ણ યમીને પણ હું તમને સામે પાર જવાનાં માર્ગ કરી આપીશ. હે રામ! તમારી સેના અને ઊતરીને સામે પાર જશે, ત્યાં મુખીમાં મારે વિરે વસતાં મગર વગેરે જંગલર પ્રાણીઓ તમારી સેના પર પ્રહાર કરશે નહિ. હે રામવ! સર્વ પ્રકારે હું વાનરોને સામે પાર જવામાં સહાય કરીશ.’

સસુદ્રનાં વચન સાંભળી રઘુવીરે કહ્યું : ‘હે સાગર! તું ભલે આવ્યો; પરંતુ મેં ધનુષ્ય ઉપર જે આ અયોધ બાણ ચલાવ્યું છે, તે કદી પાછું ઊતરે એમ નથી; માટે તું જ કહે કે આ અયોધ બાણ હું કયા સ્થળે મૂકું ?’

રામચંદ્રનું વચન સાંભળીને તથા ધનુષ્ય પર ચલાવેલું અયોધ બાણ ભોઈને મહોદધિએ કહ્યું : ‘હે રઘુવીર! જેમ તમે સર્વ લોકમાં વિખ્યાત છો, તેમ સર્વત્ર વિખ્યાત એવો ‘દુર્મકુલ્ય’ નામનો એક અતિ પવિત્ર પ્રદેશ મારાથી ઉત્તરે આવેલો છે. ૨૧-૨૫ ત્યાં ભયંકર કર્મ કરનારા તથા ભયંકર રૂપવાળા આલીર આદિ ભતિનાં ઘણાં જો લોકો વસે છે અને તે પાપીઓ મારું જળ પીએ છે. ૩૦ એ પાપકર્મી દુષ્ટોના સ્પર્શથી ભિપજી ક્રુષ્ણ મારાથી સહન થઈ શકતું નથી, માટે હે રામ! તમે આ દિવ્ય બાણને તેઓ ઉપર મૂકી સફળ કરો. ૩૧

મહોદધિનું વચન સાંભળી રામચંદ્રે પોતાનું દિવ્ય બાણ તેના કહેવા પ્રમાણે ઉત્તર દિશા તરફ મૂક્યું. ૩૨ વજ્ર સરણું પ્રકાશિત રામચંદ્રનું બાણ પૂવોક્ત ‘દુર્મકુલ્ય’ નામના પ્રદેશમાં જઈને પડ્યું;

એથી એ પ્રદેશનું 'મરુકંતાર' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું.^{૩૩} રામચંદ્રનું બાણ પડવાથી પૃથ્વી ફાટવાને લીધે મોટો ધડાકો થયો અને પાતાળ કાટીને તેમાંથી જળ બહાર નીકળી આવ્યું.^{૩૪} બાણ પડવાના સ્થળે જે મોટો ખાડો પડ્યો તેનું 'ત્રણકૂંપ' એવું નામ વિખ્યાત થયું. એ ત્રણકૂંપમાં સસુદ્રના જેવું અષ્ટ જળ ભરાઈ આવ્યું.^{૩૫} બાણ પડતી વેળા પૃથ્વી ફાટવાથી અતિ કારણ શબ્દ થયો અને આસપાસનું જળ સુકાઈ ગયું.^{૩૬} જળરહિત થવાને લીધે તે પ્રદેશનું 'મરુકંતાર' નામ પ્રખ્યાત થયું. એવી રીતે 'મરુકંતાર દેશનું' જળ શોષી લઈને દેવ સરખા પરાક્રમવાળા હશરથનંદન રઘુવીરે તેને વરદાન આપતાં કહ્યું: 'આ મરુકંતાર પ્રદેશમાં જળ નહિ હોવા છતાં પણ તેમાં પશુઓ સુખથી રહેશે, વૃક્ષો રોગો થશે નહિ. ક્ષણ, મૂળ તથા રસ વગેરેની નીપજ સારી થશે; પૃથ્વી રસાતળ રહેશે; ગાયો વગેરે દૂધ આપશે અને સુગંધવાળી ભત-ભાતની ઔષધિઓ થશે.' એ પ્રમાણે રામચંદ્રના વરદાનથી એ મરુકંતાર પ્રદેશ સારા રસકસવાળો થયો છે.^{૩૭-૩૮}

રામચંદ્રના બાણથી મરુકંતાર પ્રદેશ જળરહિત થયો, ત્યારે નદીઓના પતિ સસુદ્ર સર્વ શાંતોના તરવને ભણુનારા રઘુવીર પ્રત્યે કહ્યું: 'હે સૌમ્ય! તમારી સેનામાં રહેલો નલ વાનર વિશ્વ-કર્મોને પુત્ર છે. તેણે પોતાના પિતા પાસેથી ઉત્તમ વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તે તમારા પર પ્રીતિ-વાળો પણ છે. એ નલ વાનર મોટા ઉત્સાહથી મારા પર સેતુ બાંધશે. હું તે સેતુને મારા જળ પર ટકાવી રાખીશ. હે રાઘવ! એ નલ વાનર તેના પિતા વિશ્વકર્મોના જેવો જ ઉત્તમ કારીગર છે.'

એટલું કહી સસુદ્ર અંતરહિત થયો. પછી નલ વાનરે રામચંદ્રની આજ્ઞા આવી કહ્યું: 'હે રઘુવીર! સસુદ્રે જે કહ્યું તે સત્ય છે. મારા પિતાના વરદાનના પ્રભાવથી હું અત્યંત વિસ્તારવાળા આ સસુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધીશ. હે રામ! આજે મને નિશ્ચય થાય છે કે આ લોક વિષે હજારોને વશ કરવા માટે દંડના જેવો બીજો એકે ઉપાય નથી. જે માણસો

કુતજ્ઞ હોય છે, તેઓ પર ક્ષમા રાખવી અથવા તેઓની સાથે શાંતિથી વર્તવું ફિંવા તેઓને સત્કાર કરવો એ સઘળું ધિક્કારવા લાયક છે.^{૪૦-૪૫} આ સસુદ્રને તમારા પૂર્વજ સગરપુત્રોએ ખોદેલો છે, છતાં તે આજે કુતજ્ઞ થયો છે, બ્યારે તમે તેને દંડ દેવા તૈયાર થયા, ત્યારે તેણે પ્રત્યક્ષ થઈને પોતાના પર સેતુ બાંધવાની સૂચના કરી છે.^{૪૬} હે રાઘવ! પૂર્વે મ દરાચળ વિષે મારા પિતાએ મારી માતાને વરદાન આપ્યું હતું કે, 'હે દેવી! તને મારા જેવો પરાકર્મી પુત્ર થશે.'^{૪૭} એ વિશ્વ-કર્મોના હું ઔરસ પુત્ર છું અને મારું કળાકૌશલ્ય તેમના સરખું જ છે. આજ સુધી તમોએ મને આ બાબતમાં કંઈ પૂછ્યું ન હતું, એટલે વિનાપ્રસંગે મેં મારા શુભોત્ત્વ વર્ણન તમારી આજ્ઞા કર્યું ન હતું.^{૪૮} હે રામ! હું સસુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધવા સમર્થ છું, માટે તે કાર્ય કરવાની વાનરોને આજે જ આજ્ઞા આપો.^{૪૯}

નલ વાનરનાં વચન સાંભળીને રામચંદ્રે વાનરોને આજ્ઞા આપી, એટલે તુરંત જ હર્ષિત થયેલા પ્રૌઢ દેહવાળા હંભરો અને લાખો વાનરો ઘાઠાં જંગલોમાં નીકળી પડ્યા અને મોટા મોટાં વૃક્ષો ઉખેડી પાડી સસુદ્ર પ્રત્યે ખેંચી આણવા લાગ્યા. તે વાનરો સાલ, અશ્વકર્ણ, ધાવડો, વાંસ, કેવડો, અર્જુન, કરેલુ, તાલ, તિલક, તમર, બીલી, સમ-પર્ણ, આંબો અને આસોપાલવ વગેરે ભાતભાતનાં વૃક્ષો ખેંચી લાવી સસુદ્રને પૂરવા લાગ્યા.^{૫૦-૫૨} કેટલાક સુખ્ય વાનરો ઇર્ધ્વજ સરખાં મોટા વૃક્ષોને મૂળસહિત તેમજ મૂળરહિત ખેંચી આણવા લાગ્યા; કેટલાક વાનરો તાલ, દાડિમ, નારિયેળી, ખહેડો, કેરડા, બોરસલી અને લોમડા આદિ વૃક્ષો ચોંચેરથી ખેંચી આણવા લાગ્યા. મોટા દેહવાળા અને અત્યંત બળવાળા કેટલાક વાનરો હાથીના દેહ જેવડી મોટી મોટી સિલાઓ તથા પર્વતશિખરો ઉખેડીને સહેલાઈથી લાવી શકાય તેવાં સાધનો દ્વારા સસુદ્રમાં ઘસડી લાવવા લાગ્યા.^{૫૩-૫૬} બ્યારે મોટાં મોટાં પર્વત-શિખરો સસુદ્રમાં નાખવામાં આવતાં હતાં, ત્યારે સસુદ્રનું જળ જીંચે ઊછળતું હતું અને પાકું

નીચે પડતું હતું. મોટી મોટી શિલાઓ પડવાથી આખો સમુદ્ર ખળભળી ઊઠ્યો. કેટલાક વાનરોએ સેતુ વાંકાચૂકો ન થાય એટલા માટે લાંબી દોરીઓ આલો રાખી હતી. એ પ્રમાણે નહ વાનર નહ અને નદીઓના પતિ સમુદ્ર ઉપર સો ચોજનનો વિશાળ સેતુ બાંધવા લાગ્યો. એ વેળા રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા સર્વ વાનરો સેતુ બાંધવાના કાર્યમાં નહને સહાય કરવા લાગ્યા. કેટલાક ઠંડ અડધુ કરી ઊભા હતા, કેટલાક વૃક્ષ વગેરે ચોધતા હતા અને કેટલાક મેઘ તથા પર્વત જેવડાં મોટાં મોટાં ગુપ્તયુક્ત વૃક્ષ તેમજ સૂકાં કાષ્ઠો લાવી આપતા હતા. ૫૭-૬૧ કાનવો સરખા પરાક્રમી કેટલાક વાનરો પર્વત જેવડી શિલાઓ તથા ગિરિ-શિખરો ઉપાડીને ઢોળ્યા આવતા હતા. તેઓ ન્યારે મોટી મોટી શિલાઓ અને પર્વતો ઉપરાઉપરી સમુદ્રમાં નાખતા હતા, ત્યારે ઘોર શબ્દ ધસતો હતો. ૬૨, ૬૩

સત્વર કાર્ય કરનારા, મોટી કાયાવાળા, ઉતાવળી ગતિવાળા અને લયંકર પરાક્રમવાળા બળવાન વાનરોએ પહેલે દિવસે ઔઠ ચોજન સેતુ બાંધ્યો. બીજે દિવસે બીજા વીસ ચોજન, ત્રીજે દિવસે બીજા એકવીસ ચોજન, ચોથે દિવસે બાવીસ અને પાંચમે દિવસે બાકીના ત્રેવીસ ચોજન મળી કુલ સો ચોજન લાંબો સેતુ બાંધીને સામેના કિનારા સાથે સાંધી દીધો. ૬૪-૬૮

વિશ્વકર્માના પુત્ર અને વિશ્વકર્મા સરખા કાર્યકુશળ નહ વાનરો સો ચોજનનો સેતુ બાંધી સર્વને આશ્ચર્યચકિત કર્યો. ૬૯ સમુદ્ર પર નહ વાનરે બાંધેલા સુંદર સેતુ આકાશમાં રહેલા સ્વાતિપથ સરખો ચોલતો હતો. ન્યારે સેતુ પૂરેપૂરો બધાઈ રહ્યો, ત્યારે દેવતાઓ, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ નહ વાનરનું એ અતિ દુષ્કર કાર્ય જોવા માટે અતરિક્ષમાં આવી ઊભા રહ્યા અને દશ ચોજન પહોંચા તથા સો ચોજન લાંબા સેતુને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. કાર્ય સિદ્ધ થયેલું જોઈને સર્વ વાનરો દ્વંદ્વવા તથા ગર્જવા લાગ્યા. મનથી પથુ ન વિચારી શકાય એવી રીતે સ્થાયેલા અને અદ્વિષ્ટ હોવાથી રૂંવાં ઊભાં કરે એવા સેતુને

જોઈ સર્વ જૂત-માણીઓ આશ્ચર્યચકિત થયાં. અત્યંત બળવાળા કરોડો અને અખતો વાનરો તો સેતુ બાંધતાં બાંધતાં જ સમુદ્રને સામે પાર પહોંચી ગયા. સમુદ્ર ઉપર સારી રીતે સ્થાયેલા વિશાળ સેતુ ઓના મરતકમાં પૂરેલા સીમંત (સેંધા) સરખો ચોલતો હતો. ૭૦-૭૬

સેતુ બાંધાઈ રહ્યા પછી વિભીષણ પોતાના મંત્રીઓ સહિત હાથમાં ગદા લઈને શત્રુઓના ગ્રુમ સમાચાર મેળવવા માટે સમુદ્રની સામે પાર જઈ ઊભો. એ વેળા સુગ્રીવે સત્યપરાક્રમી રણવીરને ઠણું : ૭૭ 'હે રાઘવ! તમે હનુમાનના ખભા પર બેસો અને લક્ષ્મણને અંગદના ખભા પર બેસવા દો. હે રાઘવીર! અનેક જાતનાં મત્સ્યોથી ભરેલા આ સમુદ્ર ઘણો વિશાળ છે, માટે આ બન્ને વાનરો તમને ઊંચકીને આકાશમાર્ગે જશે. ૭૮ સુગ્રીવનું વચન માન્ય કરી હનુમણે ધારણ કરનાર શ્રીમાન રામચંદ્ર લક્ષ્મણને સાથે રાખી વાનરસેનાની આગળ આલવા લાગ્યા. સુગ્રીવ પથુ તેમની સાથે ચાલતો થયો. જાંબવાનાદિ કેટલાક સુપ્રચ વાનરો સેનાના મધ્યભાગમાં ચાલતા હતા; કેટલાક પડપે ચાલતા હતા; ૭૯, ૮૦ કેટલાક જળમાં પડીને તરતા હતા; કેટલાક માર્ગની વચ્ચે ચાલતા હતા અને કેટલાક ગરુડની પૈઠે આકાશમાં ઊડતા જતા હતા. સમુદ્ર જોળાંગતી એ વાનરસેનાના લયંકર કૈલાસલ આગળ ક્ષુપિત થયેલા સમુદ્રની ગર્જના દંકાર્ જતી હતી. ૮૧, ૮૨

નહ વાનરે બધેલા સેતુ ઉપર થઈને વાનરો ની મોટી સેના સમુદ્રના દક્ષિણ કાંઠા પર આપો પહોંચી અને ત્યાંતેણે ઘણાં મૂળ, ફળ તથા સ્વાદિષ્ટ જળવાળા સાગરના તટ પર સુગ્રીવની આજ્ઞાથી પહાંવ નાખ્યો. ૮૩ રામચંદ્રનું અદ્વિષ્ટ અને દુષ્કર કર્મ જોઈને સર્વ દેવતાઓ, સિદ્ધો, આસ્થો તથા મહર્ષિઓ તેમની આગળ આવ્યા અને આકાશ-મંડાના પવિત્ર જગ વડે તેમના પર પૃથક્ પૃથક્ અભિષેક કરી કહેવા લાગ્યા : ૮૪ 'હે નરદેવ! તમે શત્રુઓ પર જય મેળવો અને સમુદ્ર પર્થતની પૃથ્વીનું લાંબાં કાળ સુધી પાલન કરો. એ પ્રમાણે

સેતુબંધનના કાથંથી પ્રસન્ન થયેલા દેવતાઓએ
બ્રાહ્મણોથી સત્કાર પામેલા રઘુવીરને આશીર્વાદ
આપ્યો. ૮૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ચુકકાંડમાં ૨૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૩ મો

લસાનકે યુદ્ધનાં પૂર્વચિહ્નો શકુંનવિચાર
નિમિત્તાનિ નિમિત્તજ્ઞો હૃદ્વા લક્ષમણપૂર્વજઃ ।
લૌમિત્રિ લંપરિવ્જય હૃદં જ્વનમમ્ભવીત ॥ ૧ ॥

પછી શકુંનશાસ્ત્ર જાણનારા શ્રીમાન રામ-
ચંદ્ર તે સમયે થતા શકુંનો ભેદ પોતાના નાના
ભાઈ લક્ષમણને ભેટી કહ્યું: ૧ 'હે લક્ષમણ! હવે
આપણે શીતળ જળવાળાં તથા ફળયુક્ત વૃક્ષો
વાળાં ઝુદ્ધર વન શોધીને તેમાં રીંછ—વાનર વગેરે-
ની સેનાને ભુકા ભુકા વિભાગમાં બ્યૂહરચના અનુ-
સાર ગોઠવવી ભેદભે. ૨ મને લાગે છે કે હવે થોડા
સમયમાં જ રીંછ, વાનર તથા રાક્ષસાદિ સર્વ
વીર પુરુષોના સંહાર કરે એવો મોટો ભય આવી
પડશે. ૩ હે ભાઈ! ભે ને, આ ધૂળ સહિત વટો-
ળિયો ચઢે છે, પૃથ્વી કંપે છે, પર્વતોનાં શિખરો
ધ્રુવે છે, વૃક્ષો મૂળમાંથી ઊખડી પડે છે. ૪ પૂસરા
વર્ણવાળા અને ખરાબ દેખાવવાળા મેષો કઠોર
ગજોના કરતાં ઋધિરમિશ્રિત જળ વરસાવે છે; ૫
રાતા અંદનના સરખા વર્ણવાળી સંધ્યા ઘણી જ
ભયંકર લાગે છે, પ્રભવલિત થયેલા સૂર્યમંડળ-
માંથી અગાશ વરસે છે; ૬ હીન થયેલાં તથા દૂર
એવાં પશુપક્ષીઓ સૂર્યના સાચું ભેદને મોટો ભય
ઉપભવે એવા અભાંગલિક શબ્દ કરે છે; અંદ્ર
પોતાના પ્રકાશ ગાંધો પડવાને લીધે લોકોને સંતાપ
આપે છે અને જાણે સર્વ લોકોનો જ્ઞય થવાનું
સૂચવતો હોય એમ રાતાં, કાળાં પરિવેશ સહિત
તે ઉડય પામેલો છે. ૭ હે ભાઈ! સૂર્યની આસ-
પાસ પશુ નાનું, ભયંકર, કહી નહિ ભણેલું તેમ
જ રાતા વર્ણનું દૃઢાણું દેખાય છે. વળી હે
લક્ષમણ! નિર્મળ સૂર્યમાં કાળો ડાઘ ભેવામાં
આવે છે. ૮ ઘણી ધૂળ ઊડવાથી નક્કરો પ્રકાશ-

રહિત થઈ ગયાં છે. હે લક્ષમણ! આ સર્વ દુઃશકુંનો
જ્ઞે લોકોનો જ્ઞય થવાનું સૂચવે છે. ૧૦ કાગડો,
માખ તથા ગૃધ્ર આદિ દૂર પ્રાણીઓ એકાએક
નિર્ભયપણે નીચે ઊતરી આવે છે અને શિયાળવાં
જય ઉપભવે એવા અભાંગલિક સ્વરે રહે છે. ૧૧
હે ભાઈ! આ સર્વ ઉત્પાતો ઉપરથી મને લાગે છે
કે હવે થોડા સમયમાં જ વાનરો તથા રાક્ષસોએ
પરસ્પર ફેટલાં પર્વતશિખરો, ત્રિશૂળો અને તર-
વાર વગેરે હથિયારો વડે આ પૃથ્વી પર માંસનો
કીચડ થશે તથા લોહીની નીકા વહેશે. ૧૨ હે
લક્ષમણ! આ આજે જ આપણે સર્વ વાનરોને
સાથે લઈને રાવણે પાલન કરેલી દુર્ધર્ષ લંકાનગરી
પર અતિ ઉતાવળે આક્રમણ કરીશું. ૧૧-૧૩

એટલું કહીને સંશ્રામમાં થતુઓનો પરા-
ભવ કરનારા ધનુર્ધારી રામચંદ્રે લંકા તરફ ચાલવા
માંડયું. ૧૪ ત્યારે રાક્ષસોનો વધ કરી રઘુવીરનું
પ્રિય કરવાની દંઠ ઇચ્છાવાળા સર્વ વાનરો પશુ
સુશીલ તથા વિશીષણની સાથે મોટી ગજોના
કરતા રામચંદ્રની પાછળ જવા લાગ્યા. અત્યંત
પરાક્રમવાળા વાનરોની આવી ભેદા ભેદને રામ-
ચંદ્ર અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. ૧૫, ૧૬

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ચુકકાંડમાં ૨૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૪ મો

વાનરસૈન્યની બ્યૂહરચના—રાવણનો
ક્રોધ અને ગર્વ

જા વીરહમિતી રાક્ષા વિરરામ જ્યવસ્થિતા ।

જાશિના શુભવક્ષણા પૌર્ણમાસીવ શારદી ॥ ૧ ॥

નિર્મળ નક્ષત્રોવાળી સરદપૂનમની રાત્રિ જેમ
અંદ્ર વડે શોભે, તેમ શૂરવીર ચોદાઓવાળી અને
ઉત્તમ રીતે બ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલી વાનરસેના
રઘુવીર વડે અત્યંત શોભતી હતી. ૧ એ વેળા સમુદ્ર
સરખા વાનરસૈન્યના વેગથી અત્યંત પીડિત થયેલી
પૃથ્વી ત્રાસ પામીને કંપાયમાન થઈ. ૨

વાનરસૈન્ય આગળ વધ્યું અને લંકાનગરીની
લગભગ આબુ, ત્યારે રૂવાં ઊભાં કરે એવો લંકામાં
થતો રાક્ષસોના તથા ભેરી, સૃદંશ વગેરેનો તુલુલ

ધ્વનિ તેમના સાંભળવામાં આવ્યો. જો ધ્વનિ સાંભળી ભયભીત ન થતાં અત્યંત ઉત્સાહમાં આવેલા વાનરો તે ધ્વનિ સહન ન થઈ શકવાથી તેની સાથે મોટી મોટી ગજાનાઓ કરવા લાગ્યા. વેગથી આકાશમાં ચઢેલા મેઘોની ગજાના સરખી જો વાનરોની ગજાનાઓ લંકામાં વસતા રાક્ષસોના પશુ સાંભળવામાં આવી. ૩-૫

ચિત્રવિચિત્ર ધન-પતાકાવાળી રાવણની લંકા-નગરી દૂરથી જોવામાં આવી કે તરત જ શ્રીમાન રામચંદ્રને સીતા સાસરી આવ્યાં. તેમના ચિત્તમાં જોકાંજોક ખેદ થઈ આવ્યો અને તે પોતાના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યા : ‘અરે ! જેમ મંગળ’ નામનો અહ રોહિણીને ઉપરદેશ કરે, તેમ દુષ્ટાત્મા રાવણે મુગ્ધના અગ્નિનાં નેત્ર સરખાં નેત્રવાળી મારી પ્રાણપ્રિયા સીતાને આ લંકામાં રોકી રાખી છે.’

પછી લક્ષ્મણના સાચું જોઈ લાંબા નિસાસો નાખી રામચંદ્રે સમયોચિત હિતવચન કહ્યાં : ‘હે લક્ષ્મણ ! આ સાથે પર્વતશિખર પર વસેલી લંકા-નગરી તું જો. જો નગરી બધું બગનતનને સ્પર્શ કરતી હોય તેવી અને દેવોના શિદ્ધી વિશ્વકર્માએ પોતાના સંકલ્પબળથી જ નિર્માણ કરી હોય તેવી દેખાય છે. વિશ્વકર્માએ રચેલી આ લંકાનગરી સાત સાત માળવાળાં અસંખ્યાત મંદિરોથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે સફેદ વાદળોથી લંકાયેલા આકાશ સરખી જણાય છે. વળી જાતજાતનાં પક્ષીઓના કલરવથી બાણ રહેલાં અને પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પો તથા ફળોથી લચી રહેલાં ઉત્તમ વૃક્ષોવાળાં ‘ચેતરથ’ નામના વન સરખાં રળિયામણાં અનેક વનો વડે આ લંકાનગરી ઘણી જ શોભી રહી છે. હે ભાઈ ! તું જો તો ખરે ! મહમસ્ત થયેલાં કોકિલા વગેરે પક્ષીઓ જેના પર બેઠેલાં છે અને ભ્રમરોનાં ટોળાં જેના પુષ્પગુણોમાં સંતાતાં ફરે છે, એવાં લંકાનાં ઉપવનોનાં વૃક્ષો પવનની શાંત લહરીઓથી મંદ મંદ ટપે છે.

જો પ્રમાણે લક્ષ્મણને કહીને હશરથનંદન રામચંદ્રે નીતિશાસ્ત્રમાં કહેલી રીતિ પ્રમાણે વાનરોની સેનાના વિભાગ પાઠ્યા અને તેને બૃહદ્રચનાથી ગોઠવીને કપિઓને આજ્ઞા કરી : ‘આ વાનરસેના-

માંથી પોતાની ટુકડી લઈને યુવરાજ અંગદે નીલ વાનરની સાથે સેનાના બૃહદના મધ્યભાગમાં ભિલા રહેવું; ૮-૧૪ ‘ઋષભ’ નામના વાનરે પોતાની ટુકડી લઈને આપણી સેનાના જમણા ભાગમાં રહેવું; ૧૫ મંદહરતી સરખાં દુર્ધર્ષ અને અતિ વેગવાળા મંદમાહન વાનરે પોતાની ટુકડી સાથે રાખીને આપણી સેનાના ડાબા ભાગમાં રહેવું; ૧૬ અને હું તથા લક્ષ્મણ બન્ને જણા સાવધ થઈને સેનાના આગલા ભાગમાં રહીશું. રીંછોના અધિ-પતિ બળવાન, સુપેશુ અને વેગદર્શી સેનાના કુક્ષિભાગનું રક્ષણ કરવું અને મહાન તેજસ્વી વરુણ-દેવ જેમ પશ્ચિમ દિશાનું રક્ષણ કરે છે, તેમ કપિરાજ સુગ્રીવે સેનાના પાછલા ભાગનું રક્ષણ કરવું.’

જો પ્રમાણે રામચંદ્રની આજ્ઞાથી યથાયોગ્ય વિભાગમાં બૃહદ્રચનાથી ગોઠવાયેલી તથા મહા-બળવાન વાનરોથી સુરક્ષિત થયેલી જો કપિસેના સનધોર વાદળવટાથી છવાયેલા આકાશ સરખી શોભવા લાગી. ૧૭-૧૮ જો વેળા સંજ્ઞામ વિશે લંકાના રાક્ષસોના વિનાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા અનેક વાનરો મોટાં મોટાં પર્વતશિખરો તથા વૃક્ષો ઉપાડીને આમતેજ દૂરતા હતા અને મોટાં સાદે યોદ્ધા પોતાનો નિશ્ચય પ્રગટ કરતા હતા કે, ‘અમે પર્વત-શિખરોથી તથા સુપ્રિપ્રહારોથી આ લંકાનગરીને તોડી પાડીશું.’

પછી મહાતેજસ્વી સુગ્રીવે સુગ્રીવને કહ્યું : ‘હે કપિરાજ ! હવે આપણી સેના સારી રીતે ગોઠવાઈ રહી છે; માટે પેલા રાવણને ત્યાંથી આવેલા શુક રાક્ષસને છોડી મૂક. ૨૦-૨૧ રામચંદ્રની આજ્ઞા થવાથી મહાબળવાન વાનરાધિપતિ સુગ્રીવે શુક-રાક્ષસને છોડી મૂક્યા. વાનરોથી અત્યંત પીડાયેલો તથા ત્રાસ પામેલો જો શુકરાક્ષ રામચંદ્રની આજ્ઞાથી બંધનચુકત થઈ રાવણની પાસે ગયો. શુકને પોતાની પાસે આવેલો જોઈને રાવણે તેને હંસતા સુખે પૂછ્યું : ‘હે શુક ! આ તારી થાળે બંધાયેલી અને કપાયેલી હોય તેવી કેમ બળુશ છે ? ૨૩-૨૪ શું તું અબ્યવસ્થિત ચિત્તવાળા વાનરોને વશ તો થયો ન હતો ને ?’ રાક્ષસરાજ રાવણનું

વચન સાંભળીને ભયભીત થઈ રહેલા શુકરાક્ષસે કહ્યું : ‘હે રાજન્ ! સમુદ્રના ઉત્તર કિનારા પર જ્યાં વાનરોની સેના પડી હતી, ત્યાં જઈને મેં તમારા કહેવા પ્રમાણે તમારો સંદેશો શાંત વાણીથી વાનરોને કહી સંભળાવ્યો; ૨૬, ૨૭ પરંતુ મને જોતાં જ ક્રોધાયમાન થયેલા એ વાનરો આકાશમાં મારી તરફ ફરી આવ્યા અને મને પકડી નીચે લઈ જઈ મારો વિનાશ કરવા માટે મારા પર યુદ્ધિપ્રહારો કરવા લાગ્યા. ૨૮ હે રાક્ષસાધિપતિ ! એ વાનરોની સાથે ઈર્ષ્યાપાત્ર કરવાનું કે તેઓને પૂછવાનું અને તેમ જ નથી; કેમ કે તેઓ સ્વભાવથી જ ઘણા ક્રોધી અને ફેર છે. ૨૯ હે લક્ષ્મણ ! વિરાધ, કમંધ તથા ખર વગેરે રાક્ષસોને હજીનારા એ રામ સુગ્રીવાદિ વાનરોને સાથે લઈ સીતાને શોધવા માટે આ તરફ આવેલા છે. હાલ તે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધીને તે વડે સમુદ્ર એળંગી આપણી લંકાનગરીની પાસે આવી પહોંચ્યા છે. ધનુર્ધારી એ રામ આપણા સર્વ રાક્ષસોને તૃણ તુલ્ય લેખે છે. પર્વત અને મેઘ સરખી કાયાવાળા રીંછો તથા વાનરોની હજારોની ટુંકડીઓથી આખી પૃથ્વી છવાઈ રહી છે. ૩૦-૩૨ હે રાવણરાય ! જેમ દેવો અને દાનવોની વચ્ચે સંધિ થતી હોઈ જાય છે, તેમ વાનરોની અને આપણા રાક્ષસોની સંધિ થવી હોઈ જાય છે. ૩૩ વાનરો આપણા લંકાગઢ પર ચડી આવે તે પહેલાં કાં તો તમે રામને સીતા પાછી આપો અથવા તો યુદ્ધ આપો. આ એ વાતમાંથી જ યોગ્ય લાગે તે સત્ત્વર કરો. ૩૪

શુકરાક્ષસનું વચન સાંભળી ક્રોધ વ્યથવાને લીધે લાલચોળ થયેલાં પાતાના નેત્રોના અગ્નિથી બાણે સામાને બાળતો જ હોય એમ રાક્ષસરાજ રાવણ કહેવા લાગ્યો : ૩૫ ‘અરે, તું આ શું બોલે છે ? જો કદાચ સર્વ દેવો, દાનવો અને ગંધર્વો મળીને મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે તોપણ હું તે કરીશ; તેમ જ ત્રણે લોકો તરફના ભયને પણ ખમીશ; પરંતુ હું રામને સીતા પાછી આપીશ નહિ. ૩૬ અરે, હું તો ઇચ્છું છું કે વસંતઋતુમાં પ્રકુલિત ગુપ્તિવાળા વૃક્ષો ઉપર જેમ મદમત ભ્રમરો દોહ્યા બેસે છે, તેમ મારાં તીક્ષ્ણ બાણો રામ ઉપર મુસ-

વાટ કરતાં ક્યારે જશે ? ૩૭ અરે, જેમ સળગતાં કાષ્ઠો (ઉંખારિયા) વડે હાથીને બાળવામાં આવે છે, તેમ હું મારા ધનુષ્યમાંથી છુટેલાં પ્રબલ-લિપ્ત બાણો વડે રામને ક્યારે બાળીશ ? ૩૮ હે શુક ! તું મારી આજળ રામનાં શાં વખાણ કરે છે ? અરે, ઉદય પામતો સૂર્ય જેમ નક્ષત્રોની કાંતિ હરે છે, તેમ ચોટી રાક્ષસોનાથી વીંટાયેલા હું રામના બળનું હરણ કરીશ. ૩૯ સમુદ્રના જેવો મારો વેગ છે અને વાયુના જેવું મારું બળ છે, એ વાત રામ બાણતો નથી; એથી જ તે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે. ૪૦ અરે, એ રામે ઝેરી સર્પ જેવા મારાં તીક્ષ્ણ બાણોને પૂર્વે સંચામ વિષે કદી જોયાં નથી; એથી જ તે મારી સાથે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છે છે ! ૪૧ એ હાથરથી રામ મારાં પહેલાંનાં યુદ્ધના પરાક્રમે બાણતો નથી, તેથી જ તે મારી નગરી ઉપર ચડી આવ્યો છે. હે શુક ! નદીના જેવી મારી શત્રુસેનારૂપી રંજભૂમિમાં પ્રવેશ કરીને હું ત્યારે મારી ધનુષ્યરૂપી વીણા વગાડીશ, ત્યારે મને આનંદ થશે. મારી એ ધનુષ્યરૂપી વીણા બાણરૂપી દંડ વડે વગાડાય છે અને તેની પ્રત્યંચાના શબ્દરૂપી તુમુલ્ય બાણની ચોટ લાગવાથી ‘હાય હું હણાયો ! અરે રે હાય હાય !’ ઇત્યાદિ આતંકપ્રભાવરૂપી મહાનાદ તથા ઉપરાઉપરી છૂટતાં બાણોના મુસવાટારૂપી તીણા નોદ થાય છે. મારી એ વીણા વગરે ત્યારે જ રામને મારાં પરાક્રમેની ખબર પડશે. ૪૨, ૪૩ હે શુક ! સંચામ વિષે સહસ્ર નેત્રવાળા ઇંદ્રનાં, ચમનાં, વરુણના કે કુબેરનાં બાણોથી પણ હું જિતાઉં એવો નથી, તો એ રામના તે શા ભાર છે કે મને તે છુટી બાજ ૪૪

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાભારતપ્રણેતા આદિત્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રકદ્વારા ૨૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૫ મો

રામના સૈન્યમાં રાવણના ગુસ્સા હોવા

સર્વલે સાગરં તીર્થં રામે દશરથાત્મજે ।

અમાર્ગ્યો રાવણઃ શ્રીમાનન્નવીચ્છુકસારણો ॥ ૧ ॥

દશરથનંદન રણવીર વાનરસેના સહિત સમુદ્ર એળંગી લંકા પાસે આવી પહોંચ્યા, એ સમાચાર

જાણી રાવણે 'શુક' અને 'સારણુ' નામના પોતાના બે અમાત્યોને કહ્યું : 'હે પ્રધાનો ! સમગ્ર વાનરસેના દુરતર એવા મહોદધિને તરી અને રામે સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધો; જો બન્ને કાર્યો આબે પહેલવહેલાં થવા પામ્યાં છે. ૧૨ રામથી સમુદ્ર ઉપર સેતુ બંધાય જો વાતમાં મને કોઈ પણ પ્રકારે વિશ્વાસ આવતો નથી. અસ્તુ, તે ગમે તેમ હો; પરંતુ મારે પ્રથમ વાનરસેનાની સંખ્યા અવશ્ય જાણવી જોઈએ; ૧૩ મારે તમે બન્ને જણ શત્રુઓ ન જોળાળી શકે એવું રૂપ ધરીને વાનરોની સેનામાં જાઓ અને તેઓની સંખ્યા કેટલી છે, બળ કેટલું છે, તેઓમાં મુખ્ય વાનરો કયા કયા છે, રામ તથા સુગ્રીવના મંત્રીઓ કોણ કોણ છે, તેઓમાં અગ્રેસર કોણ છે, શૂરવીર અને બળવાન કેટલાક છે, તથા તેઓએ સમુદ્ર પર સેતુ કેવી રીતે બાંધ્યો છે, જો સઘળું જાણી લાવો. વળી વાનરોના શિબિરો કેવા છે, સેનાની વ્યૂહરચના કેવી છે, રામ-લક્ષ્મણ હાલમાં શું કરે છે, તેઓનું બળ કેટલું છે, તેઓની પાસે કેવાં કેવાં અસ્ત્રશસ્ત્રો છે તથા સર્વ વાનરોના સેનાપતિ કોણ છે, જો સઘળું યથાય રીતે જાણીને તમે સત્વર પાછા આવો.'

રાક્ષસરાજ રાવણની આજ્ઞા થઈ કે તુરંત જ શુક-સારણુ વાનર સરખો વેશ ધારણ કરીને વાનર-સેનામાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૪ ત્યાં વાનરોની કેટલીક હુકડીઓ પર્વતશિખરો પર, કેટલીક ઝરણાં આગળ અને કેટલીક શુકાઓમાં ઘેટેલી હતી. કેટલીક સમુદ્રને તરતી હતી, કેટલીક તરી રૂઢી હતી તથા કેટલીક તરવા મારે તત્પર થતી હતી. વળી કેટલીક હુકડીઓ વ્યૂહમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી અને કેટલીક ગોઠવાતી હતી. એવી ધોર નાદ કરતી ભયંકર વાનરસેના કે જે સમુદ્ર સરખી અક્ષય હતી, તેને શુક અને સારણુ જોઈ; પરંતુ તેઓ એતારનાં રૂવાં ખડાં કરે એવી જો વાનરસેનાની ગણના કરી શક્યા નહિ. ૧૦-૧૨ ગુપ્તવેશ કરતા જો શુક-સારણુને મહોત્તેજસ્વી વિશીષણુ જોળખ્યા અને તે બન્નેને પકડી રામચંદ્રની પાસે આણી કહ્યું : ૧૩ 'હે શત્રુ જોનાં નગરને છતનાર રઘુવીર ! 'શુક' અને

'સારણુ' નામના આ બન્ને રાક્ષસો રાવણના પ્રધાનો છે અને તેઓ રાવણના બસૂસ થઈને ગુપ્તરૂપે આપણી સેનામાં આવેલા છે. ૧૪

રામચંદ્રને જોતાં જ ભયભીત થયેલા અને જેમને છવનની પણ આજ્ઞા રહી ન હતી એવા જો બન્ને રાક્ષસો હાથ એડી કહેવા લાગ્યા : ૧૫ 'હે સૌમ્ય ! કે રઘુનંદન ! રાવણની આજ્ઞાથી તમારી કપિસેનાને તથા તમારા બળને એવા અમે જાહીં આવેલા છીએ, ૧૬ ઉપરુંકા વચન સાંભળી સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું હિત કરનારા શ્રીમાન હશસ્થ નંદન રઘુવીરે હસતા સુખે કહ્યું : ૧૭ 'હે રાક્ષસો ! રાવણના કહેવા પ્રમાણે જો તમેજો સઘળી વાનર-સેનાને તેમ જ અમારા બળને બરાબર જોઈ લીધું હોય, તો હવે સ્વેચ્છાથી ચાલ્યા જાઓ. ૧૮, ૧૯ ને કદાચ એવા-તપાસવામાં કોઈ પણ ખામી રહી હોય, તો તમે જમઠકપણે પુનઃ તપાસી જુઓ. તમારી ઇચ્છા હશે તો આ વિશીષણુ તમને આખી સેના પુનઃ કૅખાડશે. ૨૦ 'હે રાક્ષસો ! તમે આમ પકડાઈ ગયા છો, એથી મરણનો ભય શખશે નહિ; કેમ કે શશ વિનાના અને પકડાઈ ગયેલા ફૂતોના વધ કરવો યોગ્ય નથી. ૨૧ જોટલું શુક-સારણુના પ્રત્યે કહીને પછી રામચંદ્રે વિશીષણુને કહ્યું : 'હે વિશીષણુ ! રાવણના બસૂસ થઈ આવેલા આ બન્ને રાક્ષસોએ જો કે ગુપ્તવેશે આપણી સેનામાં પ્રવેશીને સુગ્રીવાદિ વાનરોમાં ભેદ પડાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તો પણ અત્યારે તું આ બન્ને રાક્ષસોને છોડી મૂક.'

પછી શ્રીમાન રામચંદ્રે શુક-સારણુ પ્રત્યે કહ્યું : 'હે રાક્ષસો ! તમે લંકાનગરીમાં જઈ કુવેરના નાનાભાઈ રાવણને મારો સંદેશો આ પ્રમાણે કહેજો : ૨૨, ૨૩ 'હે રાવણ ! તે' બળનો આશ્રય કરી મારી ઓ સીતાનું હરણ કર્યું છે, તે તારું સમગ્ર બળ તું, તારા બાંધવો તથા સૈન્યની સહાય થી મને બતાવ. ૨૪ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હવે કાલે સવારે જ મારા તીક્ષ્ણ જાણો વટે જિતમ તોચ્છો તથા મોટા કિલ્લાવાળી લંકાનગરી અને તારું આણું રાક્ષસસૈન્ય છિન્નભિન્ન થઈ જશે. ૨૫ હે રાવણ ! વજ્રધારી ઇન્દ્ર જેમ પોતાનું વજ્ર લાનવો ઉપર મૂકે

છે, તેમ હું કાલે સવારે જ મારો ભયંકર ક્રોધ તારી સેના તથા તારા ઉપર ઠાલવીશ. ૧૨૫

ધર્મવત્સલ રઘુવીરનો ઉપયુક્ત સંદેશો-લઈને તથા 'રાઘવનો જય થાઓ' એમ બોલીને રામચંદ્ર ને અભિનંદન આપીને શુક-સારણ રાક્ષસો ઉતાવળે લંકામાં જઈ રાવણને કહેવા લાગ્યા : 'હે રાક્ષસેશ્વર ! તમારા ભાઈ વિશીષ્ણુ અમારો વધ કરવા માટે અમને પકડ્યા હતા; પરંતુ અત્યંત તેજ-વાળા ધર્માત્મા રામચંદ્રની દૃષ્ટિએ પડતાં જ તેમણે અમને છોડાવ્યા છે. હે રાવણ ! હશરથનંદન શ્રી-રામચંદ્ર, મહાભળવાન લક્ષ્મણ, મહાત્મા વિશીષ્ણુ અને ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા મહાતેજસ્વી સુગ્રીવ, એ ચારે પુરુષર્ષભો એક સ્થળે મળેલા છે. તેઓ લોકપાલ સરખા શૂરવીર છે, અભવિદ્યામાં પારંગત છે અને દંડ પરાક્રમવાળા છે. હે લંકેશ ! ખીલ સર્વ વાનરો તો બાલ્યુએ રહ્યા, પરંતુ એ ચાર પુરુષ-શ્રેષ્ઠો જ હુંદર તોરણોવાળી અને મોટા કિલ્લાવાળી આપણી લંકાનગરીને જડમૂળમાંથી ઉગેડી સસુદ્ર-માં ફેંકવાને સમર્થ છે. વળી હે રાવણરાય ! રામ-ચંદ્રનું રૂપ અને તેમની પાસેનાં હથિયાસો જોતાં તો અમને એમ જ લાગે છે કે, જો કદાચ વિશીષ્ણુ વગેરે ત્રણ જણાની સહાય ન હોય, તોપણ એ રઘુ-વીર એકલા જ આખી લંકાનગરીને છિન્નસિન્ન કરી નાખશે. હે રાક્ષસેશ્વર ! રામ, લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવ થી સુરક્ષિત થયેલી વાનરસેના તો વળી દેવો તથા અસુરોથી પણ અજેય થઈ પડી છે. હે રાવણ ! જેમાં ના ચોંદાઓ યુદ્ધ કરવા માટે હર્ષયુક્ત થઈ રહ્યા છે, એવી શૂરવીર વાનરોની સેનાએ હાલમાં યુદ્ધ કરવા-નો દંડ નિશ્ચય કર્યો છે; માટે અમારું તો માનવું છે કે, તમારે રામચંદ્રની સાથે વિરોધ કરવો ઠીક નથી. તમે રામચંદ્રની સાથે સંધિ કરો અને સીતા પાછી આપો. ૧૨૬-૩૩

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રભુત આદિમાંભ્ય જીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૨૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૬ મો

રામના સૈન્ય વિષે રાવણે મળવેલી માહિતી

तद्वचः सत्यमङ्गीवं सारणेनाभिमापितम् ।

निशम्य रावणो राजा पर्यमावत सारणम् ॥ ૧ ॥

સારણ રાક્ષસનાં યથાર્થ અને નિર્ભય વચન સાંભળી રાક્ષસેશ્વર રાવણ કહેવા લાગ્યો : 'હે સારણ ! તું આ શું બોલે છે ! જો કદાપિ સઘળા દેવ, ગંધર્વ અને હાનવો મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તેમ જ સર્વ લોકો તરફથી એકસામટો મારે માથે ભય આવી પડશે; તોપણ હું રામને સીતા પાછી આપનાર નથી ! ૧૨૬ હે સૌમ્ય ! તું તો વાનરો-થી અત્યંત પીડાવાને લીધે ભયભીત થયો છે, એથી 'આજે જ સીતા રામને પાછી આપવી' એવી મને સલાહ આપે છે; પરંતુ હું કંઈ નિર્ભય નથી કે જેથી તારી તેવી સલાહને માન્ય કરું. ૧૨૭ અરે, મારો એવો કોઈ પણ બળવાન શત્રુ નથી કે જે મને યુદ્ધ વિષે છતી શકે.'

એ પ્રમાણે કઠોર વચન કહીને કોધાયમાન થયેલો રાક્ષસાધિપ રાવણ વાનરસેનાને જોવા માટે અનેક તાલવૃક્ષ બેટલા ભીંચા તથા બરફ સરખા પ્રવેતવશ્વવાળા પોતાના પ્રાસાદ ઉપર શુક-સારણની સાથે ચઢ્યો અને સસુદ્ર, પર્વતો તથા વનોને જોવા લાગ્યો. ૧૨૭ રાવણે જોયું તો સમઘ પૃથ્વી વાનરો-થી ખીજોખીચ ભરેલી ઠીડી. અપાર અને અસહ્ય એવી વાનરોની મોટી સેના જોઈને રાવણરાયે પોતાના પ્રધાન સારણને પૂછ્યું : 'હે સારણ ! આ વાનરોની મોટી સેના કેમાય છે, તેમાં કયા વાનરો સુખ્ય છે, કયા શૂરવીર છે, કયા મોટા બળવાળા છે તેમ જ કયા વાનરો મોટો ઉત્સાહ ધરાવી યુદ્ધ કરવામાં આગળ પડે એવા છે, એ સર્વ મને કહે. વળી હે સારણ ! સુગ્રીવ કયા વાનરોનું કહેવું વધારે માન્ય કરે છે, તેઓની નાની નાની ટુંકડી-ઓનું પાલન કરનારા કયા વાનરો છે તથા એ સર્વ વાનરોનો પ્રભાવ, બળ, શીર્ષ વગેરે કેવાં છે, એ સવશું તું મને કહે '

રાક્ષસાધિપ રાવણનો ઉપયુક્ત પ્રશ્ન સાંભળી

વાનરસેનાને ભેદ જાણી આવેલા સારણે સુગ્રી
સુગ્રી વાનરોની ઝોળાખાણ કરાવતાં રાવણને કહ્યું :
'હે રાજન્! જુઓ, પેલો જે વાનર આપણી
લંકાનગરીની સામે ભિલો રહી ગર્જના કરી રહ્યો
છે, જે સેંકડો અને હજારો યૂથપતિ વાનરોથી
ર્વીટાયેલો છે, જેના ભયંકર નાદ વડે કિંદા, તોરણ,
પર્વત અને ઉપવનોવાળી આખી લંકાનગરી
ખળભળી રહી છે તથા જે વાનરરાજ સુગ્રીવની
સેનાના અગ્રભાગમાં ભિલેલો છે તે 'નીલ'
નામનો શરવીર યૂથપતિ છે. વળી જુઓ, પેલો
જે વાનર પોતાના બન્ને હાથ ભેંચી કરી ચરણ વડે
પૃથ્વીને આપતો ગમન કરે છે, ૭-૧૪ જે કોષને
હાથે વારંવાર લંકાની સામે ભેંચી ગર્જના કરે છે,
જે પર્વતના શિખર સરખા પ્રોઠ દેહવાળો તથા
કમળના પરાગ સરખા વર્ણવાળો છે અને જે
કોંધપૂર્વક વારંવાર પોતાનું પૃથ્વું પછાડી, તેના
શીર્ષ વડે હથેલે દિશાઓને ગર્જવી રહ્યો છે તે
અંગદ છે. કપિરાજ સુગ્રીવે તેને યુવરાજ પદ આપ્યું
છે. જુઓ, જે યુવરાજ અંગદ તમને યુદ્ધ કરવા
માટે યોદ્ધાવે છે. જે અંગદ વાહિનો પુત્ર છે અને
વાહિના જેવો જ બળવાન છે તથા સુગ્રીવને એ
ઘણો જ વહાલો છે. જેમ ઇંદ્ર માટે વરુણ પરાક્રમ
કરવા તત્પર થાય છે. તેમ એ યુવરાજ અંગદ
રામચંદ્રને અર્થે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવવા તત્પર
થયો છે. રણવીરનું હિત કરનારા મહાબળવાન
હનુમાને જનકનંદિની સીતાની જ શોધ કરી હતી,
તે પણ એ યુવરાજ અંગદના પુદ્ગિભળતું જ
પરિણામ છે. ૧૫-૧૯ એ વીર્યવાન અંગદ હાલમાં
અનેક વાનરોનાં સૈન્ય લઈને પોતાના બળ વડે
લંકાનગરીને ઉત્તેજ કરવા માટે તમારી સામે
આવેલો છે. ૨૦ વાહિપુત્ર અંગદની પાછળ મોટી
સેના લઈને જે ભિલેલો છે. તે મહાત્મા નલ વાનર
છે. એ મંદ્રાશમાં ઘણો જ શૂરવીર છે અને સચુદ્ર
ઉપર સેતુ બાંધવામાં પણ તેનો જ હાથ છે. ૨૧
વળી અંદનવનમાં નિવાસ કરનારા શૂરવીર વાનરો
પોતાનાં ગાત્રોને સંકોચી અનેક પ્રકારની કોડા
કરતા જેની પાછળ ગમન કરે છે તથા જેના

શરીરનો વર્ણ રૂપેરી છે, તે આ 'સ્વેત' નામનો
સેનાપતિ છે. એ વાનર ભયંકર પરાક્રમવાળો,
પુદ્ગિમાન, ચપળ સ્વભાવનો તથા ત્રણ લોકમાં
પ્રખ્યાત છે. તે સુગ્રીવની પાસે વારંવાર આવ-
જવ કરે છે અને વાનરોની સેનાનાં જુદા જુદા
વિભાગ પાડી બ્યૂટરચનામાં ગોઠવી સર્વને હર્ષ
પમાડે છે. તે સ્વેત વાનર પોતાના બળ વડે લંકા-
નગરીનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે. વળી હે રાવણ
રાય! પૂર્વે ગોમતી નદીના તટ પર આવેલા 'રમ્ય'
નામક પર્વતમાં જે રહેતો હતો અને હાલમાં
નાના નાના અનેક પર્વતોથી ર્વીટાયેલા 'સરોચન'
નામના પર્વતમાં રાજ્ય કરે છે, તે પેલો 'કુચુક'
નામનો યૂથપતિ છે. વળી જે લાખો વાનરોને
વશ રાખે છે ને જેના મોટા પૂછકા ઉપર તાંબા-
વણી, પીળા, સફેદ તથા અકચરિત રંગના ઘણા
જ લાંબા વાળના ભયંકર ગુપ્તો દેખાય છે, તે
'અંડ' નામનો વાનર છે; એ ત્યાંત્યાં યુદ્ધ કરવાનું
જ શોધતો ફરે છે અને હાલમાં પોતાના બળ વડે
આપણી લંકાને ઉત્તેજ કરવા ધારે છે. ૨૨-૨૮
હે મહારાજ! જુઓ, પેલો જે વાનર લાંબા કેશ-
વાળો અને શ્યામ વર્ણવાળો છે તથા જે પોતાના
નેત્રાંત્રિ વડે અણે લંકાને હલન કરવા ઇચ્છતો
હોય એમ ભેધકકે ભેંધી રહ્યો છે, તે 'રલ' નામનો
યૂથપતિ છે. એ મિંહ સરખો પરાક્રમી છે અને
વિધ્યાચળ, કૃષ્ણગિરિ, સહ્યાદ્રિ તેમ જ સુદર્શન
પર્વતમાં નિવાસ કરે છે. પોતાના બળ વડે લંકાને
મસળી નાખે એવા ઉચ્ચ પરાક્રમવાળા ત્રીસ કરોડ
વાનરો તેને અનુસરે છે. ૨૯-૩૧ હે રાજન્! જુઓ,
પેલો જે વાનર પોતાના કાન હલાવે છે, પુનઃ પુનઃ
ગર્જના કરે છે અને કોંધથી પોતાનું શરીર
કંપાવી વક્ર દિષ્ટિ વડે આ તરફ જુએ છે તથા જે
વારંવાર પૃથ્વું પછાડી ગર્જના કરે છે, તે યૂથપતિ
'શરણ' નામનો વાનર છે. એ મૃત્યુથી પણ ડરતો
નથી, સંગ્રામ વખતે પોતાની સેનાની પણ દરકાર
રાખતો નથી; તેમ જ પોતાના શીર્ષના બળથી
નિર્ભય થઈ 'શાલ્વેય' નામના રમણીય પર્વતમાં
નિવાસ કરે છે. ૩૨-૩૪ હે રાજન્! અત્યંત બળ

વાળા એક લાખ અને ચાળીસ હજાર યૂથપતિ વાનરો એ શરભ વાનરની આસામાં રહે છે. વળી જેમ દેવતાઓની વચ્ચે ઇંદ્ર રહે છે, તેમ જે પેલો વાનરોની વચ્ચે રહેલો છે, જે પોતાના દેહથી મેઘની પેઠે આકાશમંડળને આગ્રહાદિત કરી બિલેલો છે.^{૩૫,૩૬} તથા યુદ્ધ કરવા ઇચ્છતા વાનરોની ગજનાઓ સાથે મળેલો જેનો ભેરીના જેવો મહાન નાહ સંભળાય છે, તે ‘પનસ’ નામનો યૂથપતિ છે. એ વાનર યુદ્ધમાં અસહ્ય પરાક્રમવાળો છે અને તે ‘પારિથાત્ર’ નામના શ્રેષ્ઠ પર્વતમાં નિવાસ કરે છે.^{૩૭,૩૮} હે રાજન્! વાનરોની જુદી જુદી દુકડીઓના પચાસ લાખ યૂથપતિઓ એ પનસ વાનરની સેવામાં હાજર રહે છે.^{૩૯} વળી હે રાવણ! સમુદ્રના તીર ઉપર પડાવ નાખી રહેલી, ખીળ સમુદ્ર સરખી અને યુદ્ધ કરવાના ઈત્સાહવાળી ભયંકર વાનરસેનાને શેલાવતો જે પેલો હુરૂર પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળો વાનર બિલો છે, તે ‘વિનત’ નામનો યૂથપતિ છે. એ નદીઓમાં ઉત્તમ એવી વેલુનદીના તટ પર વસે છે.^{૪૦,૪૧} વળી જુઓ, પેલો ‘કથન’ નામનો વાનર કે જે સાઠલાખ વાનરોની સેનાનો અધિપતિ છે, તે તમને યુદ્ધ માટે જાણવી રહ્યો છે. એના હાથ નીચે વાનરોની જુદી જુદી દુકડીઓના બળવાન યૂથપતિઓ છે. વળી હે રાજન્! જુઓ, પેલો જે વાનર ગેરુવા રંગના દેહવાળો છે અને જે કોપથી તમારી સામે ભેદ રહ્યો છે. તે ‘ગવય’ નામનો તેજસ્વી વાનર છે. એ પોતાના બળના ગર્વથી સર્વ વાનરોની અવગણના કરે છે. સિત્તર લાખ વાનરો એ ગવયના તાબામાં છે એ એકલો જ પોતાના બળથી લોકાનગરીને ઘગડી નાખવા ધારે છે.^{૪૨-૪૫} હે રાક્ષસાધિપ! એ સર્વ શૂરવીર વાનરો સંગ્રામમાં અસહ્ય પરાક્રમવાળા છે ને તેઓની તો ગણના જ થાય એમ નથી. એ ગણાવ્યા એ તો મોટા મોટા યૂથપતિઓ છે કે જેઓના હાથ નીચે અસંખ્યાત યુદ્ધનાથો છે વળી તેઓના તાબામાં અસંખ્યાત વાનરસેના જુદા જુદા વિભાગમાં વહેંચાયેલી છે.^{૪૬}

૨૮ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૨૭ મો

વાનરખળુડું વણુન

તાંસુ તે સંપ્રવક્ષ્યામિ પ્રેક્ષમાણસ્ય ગૃથપાન ।

રાઘવાયૈ પરાક્રાન્તા વે ન રક્ષન્તિ જીવિતમ્ ॥

(સારણે રાવણને કહ્યું :) ‘હે રાક્ષસાધિપ!

એ તમે રામની સેનામાંના યૂથપતિઓનું સારી રીતે નિરીક્ષણ કરવા ઇચ્છો છો, તો હું તમને ખીળ પણ બળવાન યૂથપતિઓનું વણુન કહી સંભળાડું છું.’ એ સર્વ યૂથપતિઓ પોતાના જીવિતની પણ હરકાર નહિ રાખતાં રામચંદ્રને અર્થે પરાક્રમ કરવા તૈયાર થયા છે.’ હે રાજન્! જુઓ, પેલા જે વાનરના લાંબા પૂંછડા ઉપર તાબાવણી, પીળા, ચળકતા, સફેદ, ચીકણા, અનેક હાથ લાંબા અને આછાઆછા વાળ દેખાય છે, તેનું નામ ‘હર’ છે. તે બ્યારે પોતાનું પૂંછડું બિંચું કરે છે, ત્યારે તેના પરના વાળ સૂર્યનાં કિરણો સરખા પ્રકાશી છે અને નીચું કરે છે ત્યારે પૃથ્વી પર ઘસડાય છે.^{૨,૩} જુઓ તો ખરા, સુશીવની સેનાના સેંકડો અને હજારો વાનરો હાથમાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો લઈને લંકાગઢ પર ચઢી આવવા માટે એ હર વાનરની પાછળ ગમન કરે છે. વળી પેલા રયામ મેઘઘટા સરખા અને કાળજળના પર્વત સરખા જે ભયંકર રીંછો તમારા બેવામાં આવે છે, તેઓ યુદ્ધમાં સત્ય પરાક્રમવાળા છે. સમુદ્રતટ પરની રેતીની પેઠે તેઓની સંખ્યા કબ્બામાં આવે એમ નથી અને તેમાંના કેટલાક પર્વતોમાં, કેટલાક જુદા જુદા દેશોમાં તથા કેટલાક નદીઓના તટ પર ફરનારા છે. હે રાજન્! એ સઘળા રીંછો તમારી ઉપર ધસી આવવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે.^{૪-૭} શ્યામ વાદળઘટાની વચ્ચે આવેલા ઇંદ્રની પેઠે એ સઘળાં રીંછોની વચ્ચે જે ભયંકર રૂપવાળો અને બિહાડમણી આજોવાળો બિલો છે, તે ‘ધૂમ’ નામનો રીંછોનો યૂથપતિ છે, તે સઘળા રીંછોના મહારાજ છે અને તે નર્મદા નદીના તટ પર આવેલા ‘ઋક્ષવાન’ નામના પર્વતમાં રહે છે.^{૮-૯} વળી પર્વત સરખા દેહવાળો પેલો બિલો તે ધૂમનો નાનો ભાઈ નાંખવાન છે. એ રૂપમાં પોતાના ભાઈ ધૂમના જેવો જ છે; પરંતુ

પરાક્રમ કરવામાં તેનાથી અધિક છે. એ જાંબવાન મોટા મોટા યૂથપતિઓના યૂથોનું પાલન કરનાર છે, સુરજનોને અનુસરનારો છે અને શાંત સ્વભાવનો છે; પરંતુ યુદ્ધમાં પ્રહાર કરતી વેળા તે ઉગ્ર સ્વભાવ ધારણ કરે છે.^{૧૦, ૧૧} એ બુદ્ધિશાળી જાંબવાને પૂર્વે દેવો અને અસુરોના સંગ્રામ વખતે ઇંદ્રને મોટી સહાય કરી હતી, ત્યારે તેને ઘણાં વરદાન મળેલાં છે.^{૧૨} વળી રાક્ષસો સરખા કૂર અને પિશાચો સરખાં ઘણાં જવાંવાળા પેલા જે તેજસ્વી સૈનિકો હેખાય છે, તેમ જ તેઓ મૃત્યુથી પણ નહિ ડરતાં પર્વતનાં શિખરો પર ચઢીને મોટાં મોટાં વાદળ સરખી શિલાઓ ફેંકી યુદ્ધ કરે છે, તેઓ સર્વ એ જાંબવાનના સૈનિકો છે.^{૧૩, ૧૪} હે રાજન્! જુઓ, પેલો જે વાનર કૌપાયમાન થયેલાની પેઠે દુઢકા મારે છે અને વળી આમતેમ ફરી ભિલો રહે છે તથા સર્વ વાનરો જેને એકીનજરે ભેઈ રહ્યા છે, તે અત્યંત બળવાળો અને મોટી સેનાવાળો 'રંભ' નામનો યૂથપતિ છે. એ વાનર નિરંતર ઇંદ્રની ઉપાસના કરે છે.^{૧૫, ૧૬} વળી હે રાજન્! પેલો જે વાનર એક જોબન બેટલા બિંબા તથા એક જોબન બેટલા પહોળા દેહવાળો છે અને જોપગાં પ્રાણીઓમાં જેના સરખો બીજો કોઈ રૂપાળો નથી, તે 'સંનાદન' નામનો વાનર છે. એ સર્વ વાનરોનો 'પિતામહ' કહેવાય છે.^{૧૭, ૧૮} બુદ્ધિ-શાળી એ સંનાદન વાનરે પૂર્વે ઇંદ્રની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, પરંતુ તે ઇંદ્રથી હાર્યો ન હતો. એ મોટો યૂથપતિ છે.^{૧૯} વળી હે રાક્ષસાધિપ! જુઓ, પેલો મહાબળવાન શ્રીમાન વાનરશ્રેષ્ઠ 'કથન' નામનો યૂથપતિ છે. એ દેવાસુરના સંગ્રામ વખતે દેવોને સહાય કરવા માટે અગ્નિથી ગંધર્વકન્યા વિષે સહાય કરવા માટે અગ્નિથી ગંધર્વકન્યા વિષે ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેનું પરાક્રમ ઇંદ્ર જેવું છે, યુદ્ધમાં તે પોતાના સુખથી પોતાની બડાઈ કરતો નથી અને પર્વતશ્રેષ્ઠ કેલાસગિરિ કે જેમાં અનેક કિર્તિરો ડીકા કરે છે તથા જે તમારા ભાર્ગવ કુળેરનું વિહાર સ્થાન છે, ત્યાં તે જંબુ નદીના તટ પર નિવાસ કરે છે.^{૨૦-૨૩} હશ અર્જન વાનરોની સેનાથી વીંટાયેલો એ કથન યૂથપતિ પોતાના સામર્થ્ય-

બળ વડે આપણી લંકાને ઉત્તર કરવા ઇચ્છે છે.^{૨૪} હે રાજન્! પૂર્વે થયેલું હસ્તીઓ અને વાનરોનું વેર સંભારીને એ અનેક યૂથપતિ હસ્તીઓને ત્રાસ પમાડતો ગંગાનદીના પ્રદેશમાં ભ્રમણ કરે છે,^{૨૫} જે પોતાની ગજનાથી ગિરિગુફાઓને ગજવી મૂકે છે, જે મોટા વાનરયૂથોનો સ્વામી છે, જે હસ્તીઓનો ઉપરોધ કરી મોટાં મોટાં વૃક્ષોને ભાંગી નાખે છે,^{૨૬} જે વાનરસેનાનો નેતા છે અને ઇંદ્ર જેમ સ્વર્ગમાં ડીકા કરે તેમ જે ગંગાનદી આગળ આવેલા 'ઉશીરળીજ' નામક પર્વતમાં તેમ જ પર્વતશ્રેષ્ઠ મંદરાચળમાં ડીકા કરે છે, તે પેલો અસહ્ય પરાક્રમવાળો 'પ્રમાથી' નામનો યૂથપતિ છે. એની પાછળ પોતાના પરાક્રમથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા અને અત્યંત બાહુબળવાળા હશ કરોડ વાનરોની સેના ચાલે છે. હે રાજન્! જુઓ તો ખરા, એ પ્રમાથી વાનર વાયુએ ઉઠાડેલા મેઘની પેઠે ગતિ કરે છે અને તેની આસપાસ બળવાન વાનરોનું સૈન્ય કોધભર ગમન કરે છે; એથી ચોગ્રે ભરણુ-વર્ણી રજા બિડી રહી છે. વળી નહ વાનર ન્યારે સસુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધતો હતો, ત્યારે શ્યામ સુખ-વાળા અને મહાન બળવાળા એક કરોડ ગોલાંગૂલ ભતિના જે વાનરો તેને સહાય કરતા હતા, તેઓના અધિપતિ પેલા 'ગવાક્ષ' નામના યૂથપતિને તમે જુઓ. સઘળા ગોલાંગૂલ વાનરો સહિત એ ગવાક્ષ પોતાના બળ વડે લંકાનો નાશ કરવા માટે ગમે છે. વળી હે મહારાજ! જે પર્વતમાં ભ્રમરોથી શુભ રહેલાં અને સર્વ ઋતુઓ વિષે ફળ આપનારાં વૃક્ષો શોભી રહ્યાં છે, ^{૨૭-૩૪} સૂર્ય ભગવાન જેની દરરોજ પ્રદક્ષિણ કરે છે, જેની કાંતિ વડે ઉપર વસતાં મૃગપક્ષીઓ પણ સોનેરી રંગનાં હેખાય છે,^{૩૫} મહાત્માઓ અને મહર્ષિઓ જેના શિખરોની કદી પણ ત્યાગ કરતા નથી, જેની ઉપરનાં ફળયુક્ત વૃક્ષો સર્વ મનોરથોને પૂર્ણ કરે છે^{૩૬} અને ભ્યાં આગળ ઘણા જ મોંઘા મૂલ્યનું મધ મળી શકે છે, તે પર્વતશ્રેષ્ઠ રમણીય સુવર્ણમય મહામેરુ વિષે વસનારા પેલા 'કેસરી' નામના વાનરને તમે જુઓ. એ સુખ્ય વાનરોનો અગ્રણી તેમ જ યૂથપતિ છે.

હે નિખાપ રાવણ ! જેમ સર્વ રાક્ષસોમાં તમે ઉત્તમ છો, તેમ સર્વ પર્વતોમાં ઉત્તમ એવા 'સાવર્ણિ' નામનો મહાચેત્ર સાઠ હબ્બર મુવણ મયરમ્ય પર્વતોની મધ્યે આવેલો છે. તેમાં અસંખ્યાત વાનરો વસે છે. તેમાંના કેટલાક વાનરો સ્થામ, કેટલાક શ્વેત, કેટલાક શાવા મુખવાળા અને કેટલાક મધુપિખળ છે. તે સઘળા વાનરો નખરૂં પી બાસુધવાળા, સિંહ સરખી વીક્ષુ ચાર ફાંદાવાળા, ભ્રામના જેવા ફુરાસદ, અગ્નિ સમાન અસહ્ય, એરી નાથ જેવા કૂર, અત્યંત હીલે પુમ્મણવાળા, હસ્તી સરખા મહામર્દ, મોટા પર્વત સરખી કાંચાવાળા, શેષ સમાન ગજમારા અને વર્તુલાકાર પીળા નેનવાળા છે. તે સર્વોના ઉપરી તેઓની વચ્ચે ઘેઠેલો પેલો 'શતખલિ' નામનો વાનર છે. એ વીરવાન શતખલિ પૃથ્વીમાં વિખ્યાત છે અને તે શત્રુઓને છતવા માટે દરરોજ સૂર્યાનાશયણની ઉપાસના કરે છે. હે મહારાજ ! ભુજોને, પોતાની સેનાનાં સર્વ વાનરો સહિત એ શતખલિ બધે લોકોને શોળી નાખવા ઈચ્છતો જ હોય એમ આ તરફ ભેટો ભીસો રહ્યો ! ૪૭-૪૪ વળી મહાન ગળવાળો, શૂરવીર અને અત્યંત પરાક્રમશીલ પેલો 'હરિ' નામનો વાનર તો રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા અર્થે પોતાના પ્રાણ ઉપર ધણુ દયા લીવતો નથી ! એ એકલો જ પોતાના ગળ વડે લંકાનગરીને મસળી નાખવાનો ઉત્સાહ ધરાવે છે. વળી હે રાવણરાય ! જબ, જવાહ, ગવચ, નહ અને નીલ, એ સર્વ વાનરો પૈકી પ્રત્યેક વાનર દશ દશ કરોડ વાનરસેનાના અધિપતિ છે. એ સિવાય વિંધાચળમાં વસનારા અન્ય પરાક્રમવાળા ઘણા વાનરો છે, તેઓની તો ગણતરી જ શરૂ કરે એમ, નથી. હે મહારાજ ! રામની સેનામાં સઘળા વાનરો મહાન પ્રજાવાળા અને પર્વત સરખા પ્રોઠ દેહવાળા છે તથા તેઓ એક કણવારમાં જ સર્વ પર્વતોના ત્રુરા કરી પૃથ્વીને છાઈ દે તેવા સમર્થ છે. ૪૫-૪૮

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીય આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કુશકાંડમાં ૨૭ ચો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૮ ચો

વાનરખળુ' વર્ણન (ચાહુ)

સારણસ્વ વચ. છુવા રાવણ રાક્ષસાધિપમ્ ।

લક્ષ્મણદિશ્ય તત્સર્વે શુકો વાનપમયાત્રીત્ ॥ ૧ ॥

વાનરસેનાલું' વર્ણન કરી સારણુ વિરામ પામ્યો. એટલે શુકરાક્ષસ રાક્ષસાધિપ રાવણને પોતાની આંખળીથી સઘળી સેના બતાવીને કહેવા લાગ્યો : ' હે લંકાધીશ ! હસ્તીઓ સરખા મહા-અત્ર, બંધાનકીના તટ પર ભિલેલાં વટવૃક્ષ સરખા દંડ અને હિમાલયનાં સાલવૃક્ષો સરખા બિંધા આ સાથે ભિલેલા જે વાનરોને તમે ભુજો છો, તે સઘળા સંગ્રામ વિષે કુર્બંચ, ધમ્મિષ્ટ રૂપ ધારણ કરનારા, દેવો અને હાનવો સરખા ખસકમી તથા દેવ સરખા તેજસ્વી છે. એ વાનરોની સંખ્યા એકવાસ અર્બ, હબ્બર થાંકુ અને ચો વૃંદ જેટલી છે. ઉપર્યુકત સંખ્યા માત્ર સુધીલવા આધિપત્ય નીચેના વાનરોની જ છે. એ સર્વ વાનરો નિર્-તર ક્રિષિકન્ધામાં જ રહે છે અને તે દેવો તથા મધવોથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. વળી પેલા સાથે ભિલેલા દેવ સરખા રૂપાળા જે એ વાનરોને તમે ભુજો છો તે રૈંદ અને કિવિદ છે. એ બંનેના જેવા મુહકુચળ બીજાં કેઈ નથી. ૨-૧ પ્રાક્ષદેવની આસાથી એ રૈંદ અને કિવિદ વાનરોએ અમૃત-પાન કરેલું છે; એથી તેઓ પોતાના ગળ વડે આપી લંકાનગરીને કચરી નાખવા ધારે છે. ૩ વળી મહાઅત્ર હસ્તીની પેઠે ભિલેલો પેલો જે વાનર તમારા બેવામાં આવે છે, તે કેસરી વાનરોને બન્નેય પુત્ર હંડુમાન છે. તેને લોકો વાયુનો પુત્ર ધણુ કહે છે. હે રાજા ! જેણે પહેલવહેલો સમુદ્ર જોળાંજો અને સીતાની તથા તમારા નિવાસ-સ્થાનની શોધ લીધી, તે એ 'હંડુમાન' નામનો વાનર છે. એ એ કોધાયમાન થાય, તો પોતાના ગળ વડે સમુદ્રને ધણુ ખળસાળાવી દે એવો ગળ વાન છે. એ પુનઃ અહીં આવ્યો છે, માટે તમે તેને સારી રીતે જોળાઓ. ૮-૧૦ ગળ અને સ્વરૂપ-સંપન્ન એ કપિપ્રેમ હંડુમાન ધમ્મિષ્ટ રૂપ ધારણ

કરી શકે છે અને વાસુની પેઠે તેની ગતિ ક્યાંય પણ અટકતી નથી.^{૧૧} જ્યારે એ બાલ્યાવસ્થામાં એક દિવસ ક્રુધાતુર થયો, ત્યારે ભગવાન સૂર્યને બેઠો, તેને કૃણ સમજી તેણે વિચાર કર્યો : ' આકાશમાંના આ સૂર્યરૂપી કૃણતું ભક્ષણ કયાં વિના બીજા કશા વનકૃણથી મારી ક્રુધા શાંત થશે નહિ; માટે હું આજે સૂર્યને જ પકડીશ. ' એવો નિશ્ચય કરીને એ હંતુમાન પોતાના બળના ગર્વથી ક્રુધો અને દેવર્ષિઓ તથા રાક્ષસાદિથી પણ બેનો પરાભવ ન થઈ શકે એવા સૂર્યને પકડવા માટે ત્રણ-હજાર યોજન સુધી ભીંચે ગયો; પરંતુ સૂર્ય સુધી નહિ પહોંચતાં છેવટે તે ઉશ્વચળ પર પડ્યો.^{૧૨-૧૪} પર્વત પર પડતી વેળા એ વાનરની હંતુ (હંતપચી) શિલાતલ સાથે અથડાવાથી ભાંગી ગઈ, તેથી તેનું 'હંતુમાન' એવું નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે.^{૧૫} હે રાજન્ ! એ વાનરના નામથી તથા તેના પૂર્વ-વૃત્તાંતના સ્મરણથી મેં તેને સારી રીતે જાણખે છે. એનાં બળ રૂપ કે પ્રભાવનું વણું ન કરી શકાય એમ નથી.^{૧૬} એ હંતુમાન એકલો જ પોતાના શૌર્ય વડે આખી લંકાનગરીનો ઘાણ વાળવા છાંછે છે. હે રાવણુરાય ! તમોએ એને લંકામાં પકડ્યો હતો અને એણે જ લંકામાં ભયંકર અગ્નિ સળગાવ્યો હતો, એ વાનરને તમે કેમ ભૂલી બાંધો છો ?^{૧૭}

' હે રાજન્ ! એ હંતુમાનની પાસે જ કમળ-સરખાં નેત્રવાળા તથા શ્યામ વર્ણવાળા પેલા એ પુરુષ બિલેલા છે, તે જ ઇક્વાકૃપ'શમાં અતિરથી અને સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા શસ્ત્રીર રામચંદ્ર છે. તેમનાથી કદી પણ ધર્મ અલિપ્ત થતો નથી; તેમ જ તે કદી પણ ધર્મનું ઉદ્ધવન કરતા નથી. જ્ઞાનવાળા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ રામચંદ્ર આરે વેદોને તથા બ્રહ્માજી વગેરે અઓને સારી રીતે બાંધે છે. એ રઘુવીર પોતાનાં બાણો વડે આકાશ-તળ લેહવાને તેમ જ પૃથ્વીતળને ચીરી નાખવાને સમર્થ છે; તેમને કોઈ યમરાજ સરખો છે અને તેમનું પરાક્રમ ઇંદ્ર બેહુ છે. હે રાજન્ ! તમે જન-સ્થાનમાંથી જેની બાચાં ચીતાતું હરણું કરી

લાવ્યા છો, તે જ રામ તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા છે. એ રામચંદ્રની જમણી બાજુએ યુદ્ધ સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળો, વિશાળ વક્ષસ્થળવાળો, શ્યામ વાંકડિયા કેશવાળો, રાતા નેત્રવાળો અને પોતાના ચોટા બાઈનું ગ્રિય કરનારો રામનો કનિષ્ઠ બંધુ લક્ષ્મણ બિલેલો છે. એ નીતિશાસ્ત્રમાં તથા યુદ્ધવિદ્યામાં ધણો જ કુશળ છે, સર્વ શસ્ત્રધારી-ઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, કોપી છે, દુર્બલ છે, પરાક્રમી છે અને અત્યંત બળસંપન્ન છે. એ લક્ષ્મણ રામના જમણા હાથરૂપ અને બાણો તેમનો બહાર વિચરતો પ્રાણ જ હોય એવો છે.^{૧૮-૨૪} એ લક્ષ્મણ રઘુવીર માટે પોતાના જીવિતની પણ ફરકાર કરતો નથી. એ પોતે એકલો જ સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરવા છાંછે છે.^{૨૫} વળી રામચંદ્રની ઠાણી બાજુએ પોતાના આર અનુચાર રાક્ષસોથી યૌદ્ધા-યેલો પેલો તમારો નાનો ભાઈ વિશ્વપણ બિલેલો છે.^{૨૬} એ વિશ્વપણને રાબદિરાજ શ્રીમાન રામ-ચંદ્રે લંકાના રાજ્યાસન પર અધિકૃત કર્યો છે અને તે હાલમાં તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થયો છે.^{૨૭} વળી હે રાક્ષસેશ્વર ! વાનરોની વચ્ચે પર્વતની પેઠે અઙ્ગ બિલેલા પેલા અમાપ તેજ-વાળા જે વાનરને તમે બુઝો છો, તે સર્વ વાનરો નો રાજ સુગ્રીવ છે. એમ સર્વ પર્વતોમાં હિમાલય શ્રેષ્ઠ છે, તેમ તેજ, યશ યુદ્ધિ, બળ અને ઉત્તમ કુણે કરી એ સુગ્રીવ સર્વ વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ છે. તે (સુગ્રીવ) ઘણાં વૃક્ષોને લીધે પ્રવેશ ન કરી શકાય એવી અને પર્વતના કિણવાળી કિષ્કિન્ધા-નગરીમાં પોતાના પ્રધાનો તથા શસ્ત્રીર સેનાપતિ-ઓની સાથે રાજ્ય કરે છે. બુઝો, દેવતા અને મનુષ્યોને ઇન્દ્રજવા યોગ્ય લક્ષ્મીએ બેને વિશે નિવાસ કર્યો છે, એવી સૌ કમળપુષ્પવાળી સુવર્ણ-ની માળા એ સુગ્રીવના કંઠમાં શોભી રહી છે. એ વિજયમાળા, વાલિની ચીંતાસ અને કિષ્કિન્ધા-નું નિષ્કંટક રાજ્ય, એ ત્રણે ચારે વાલિને હૃદયે સુગ્રીવને આપ્યાં છે.^{૨૮-૩૦}

હે રાવણ ! યુદ્ધિમાન પુરુષોએ સંખ્યાતં સ્વરૂપ આ પ્રભાણે કહેલું છે : સો હજારે લાખ અને

સો લાગે એક કરોડ થાય છે. શતશુષિત હબર કરોડે એક 'શંકુ' અને શતશુષિત હબર શંકુએ એક 'મહાશંકુ' કહેલો છે. શતશુષિત હબર મહાશંકુએ એક 'વૃંદ' અને શતશુષિત હબર વૃંદે એક 'મહાવૃંદ' થાય છે. શતશુષિત હબર મહાવૃંદે એક 'પદ્મ' અને શતશુષિત હબર પદ્મે એક 'મહાપદ્મ' કહ્યું છે. શતશુષિત મહાપદ્મે એક 'ખર્વ' અને શતશુષિત હબર ખર્વે એક 'સસુર' કહેવાય છે તથા શતશુષિત હબર સસુરે એક 'મહોષ' થાય છે.

‘હે રાક્ષસાધિપ! ઉપશુક્ર સંખ્યા પ્રમાણે હબર કરોડ, સો શંકુ, હબર મહાશંકુ, સો વૃંદ, હબર મહાવૃંદ, સો પદ્મ, હબર મહાપદ્મ, સો ખર્વ, કરોડ સસુર અને કરોડ મહોષ સંખ્યાનુસાર સરથું સૈન્ય લઈને વાનરરાજ સુગ્રીવ રાક્ષસમત્રીઓથી વીંટાયેલા તમારા ભાઈ શૂરવીર વિભીષણની સાથે તમારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવે છે. હે રાવણરાય! મોટી સેનાથી વીંટાયેલો એ સુગ્રીવ અત્યંત બળ તથા પરાક્રમપત્ર છે. હે મહારાજ! પ્રભવલિત ધૂમકેતુ સરખી આ ભયંકર વાનરસેનાને ભેઈને હવે શત્રુઓથી તમારો પરાજય ન થતાં સર્વથા વિજય થાય એવો ઉત્તમ પ્રયત્ન કરો.’ ૧૭૩-૪૨

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પુસ્કાંડમાં ૨૮ મો સર્ગ ચપ્પથું

સર્ગ ૨૯ મો

શુક-સારણ પર રાવણનો ક્રોધ-રામ-સૈન્યની વધુ માહિતી મારે પુનઃ પ્રયત્ન

શુકેન તુ સમાધિશ્ચાન્દ્રધ્રવા સ હરિયુધપાન્ ।
લક્ષ્મણં ચ મહાવીર્યં મુજં રામસ્ય દક્ષિણમ્ ॥ ૧ ॥

શુક-સારણે બતાવેલા વાનરયુધપતિઓને, રામચંદ્રની જમણી ભુલરૂપ મહાપરાક્રમી લક્ષ્મણને, રામચંદ્રની પાસે જ ઊભેલા પોતાના ખંધુ વિભીષણને, ભયંકર પરાક્રમવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવને, ઇંદ્રના પૌત્ર બળવાન અંગદને, મહાપરાક્રમી હનુમાનને, હજારો એવા બાળવાનને તેમ જ વાનર-

એક સુપેણ, કુસુક, નીલ, નલ, ગજ, ગવાક્ષ, શરણ, મૈંદ તથા ક્ષિપિંદ વગેરે વાનરોને ભેઈને કંઈક ભયભીત થયેલા રાવણે ક્રોધપૂર્વક શુક-સારણને કેટલાક તિરસ્કારકથાં વચ્ચેના કહ્યાં. તે સાંભળી શુક-સારણ બંને રાક્ષસો નીચું સુખ રાખી રાવણને પ્રભામ કરી ઊભા રહ્યા, ત્યારે રાક્ષસાધિપ રાવણ અત્યંત ક્રોધને લીધે ગફગફ વાણી વઢે તેઓ પ્રત્યે કઠોર વચન કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાક્ષસો! નિશ્ચય તેમ જ અત્યુચ્છ કરવામાં સમર્થ એવા સ્વામીને અપ્રિય લાગે એવા વચ્ચેનો તેના પગારદાર સચિવો-એ કહેવાં યોગ્ય નથી.’ ૧-૭ મારાથી પ્રતિકૂળ વર્તનારા અને મારી સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયેલા મારા શત્રુઓની તમે બંને જણ આ સમયે પ્રશ્ન કરો છો, * તે શું યોગ્ય લેખાય? તમે બંનેએ આચાર્યની, શુરુઓની તેમ જ વૃદ્ધોની જે કાંઈ ઉપાસના કરી છે, તે સઘળી બ્યથ* ગઈ છે. એમ હું માનું છું; કેમ કે તમેએ રાજનીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ તો કર્યો છે; પરંતુ તેમાંના સાર અંશ છૂટ્યો નથી. ૮-૯ કદાચ તમેએ રાજનીતિશાસ્ત્રનો સાર અંશ છૂટ્યો કર્યો હશે, તોપણ અત્યારે તમે તે ભૂલી ગયા છો અને માત્ર મિથ્યાજ્ઞાનનો જ આડંબર ધરાવો છો. અરે, તમારા સરખા મૂખ* સચિવો મને બળ્યા છે, છતાં હું આવું મોટું રાજ્ય ચલાવું છું* એને હું મારું આહોભાગ્ય માનું છું. ૧૦ અરે, રાક્ષસો પર રાજ્ય કરનારો હું કે જેની જીસનો એક શબ્દ નિશ્ચય તથા અત્યુચ્છ કરવા સમર્થ છે, તેને આવાં લાંછન લાગે એવાં કઠોર વચન કહેતાં તમને મોતનો પણ કર નથી લાગતો તું? ૧૧ હે રાક્ષસો! વનમા અગ્નિની બવાળાઓ લાગવા છતાં પણ ઘણુંક વૃક્ષો બચી બચ છે. પરંતુ રાજના દંડપાત્ર થયેલા અપરાધી-

* ‘યુદ્ધ કરવાની તૈયારી થતી હોય, તે વેળા મનુષ્યોની પ્રશ્ન તો કરવી એ તર્ક અગત્ય છે અને વળી તે’ મારા તમને સૈન્યની કોળીય કરવાનું જ કહ્યું; છતાં તમે તે ઉપરાંત-વચનપ્રકરે ‘એ વાનરો લંડનેના નાગો કરવા નહીં’ છે, એવી રીતે તેઓની મોટી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ડે એ તમને બધા મનુષ્યો જ નથી’ એવું રાક્ષસોના અવનવ તાલ્પ* છે

જો તો કેઈ પણ પ્રકારે બચી શકતા નથી. (ખીબ રાક્ષસો પ્રત્યે કહે છે :) હે રાક્ષસો ! આ શુક-સારણના પૂવે કરેલા ઉપકારો અત્યારે મને સાંભરી આવે છે અને તેથી મારો ક્રોધ શાંત પડે છે; નહિ તો આ બંને પાપીઓને હું મારી નાખત; કેમ કે તેઓ મારી આગળ મારા શત્રુની પ્રશંસા કરે છે. (શુક-સારણ પ્રત્યે કહે છે :) હે પાપીઓ ! મારા પર રોનેહ નહિ રાખનારા હે કૃતમ્નો ! તમારા કરેલા પૂર્વના ઉપકારોને સંભારી હું આજે તમને હણતો નથી. હે હુદ્દો ! તમે મૂઝા સરખા જ છો. મારી આગળથી સત્તર આવ્યા બાજો અને હવે પછી તમે મારી સલામાં આવી મને તમારું કાણું મોહું ખતાવશો નહિ. ૧૨-૧૪

રાવણનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી લલિત થયેલા શુક-સારણ બંને રાક્ષસો ‘રાવણરાયનો જથ્થા જાઓ’ એમ બોલી અભિનંદન આપી સલામથી ચાલી નીકળ્યા. ૧૫ પછી પોતાની પાસે જિલ્લા ‘મહોદર’ નામના પ્રધાનને રાવણે કહ્યું : ‘હે મહોદર ! મારા સમળા બસુસોને સત્તર મારી પાસે બોલાવ.’ રાવણની આજ્ઞા સાંભળી મહોદર તુરત જ સમળા બસુસોને બોલાવી મંગાવ્યા. ૧૬ રાવણરાયની આજ્ઞાથી સમળા બસુસો ઉતાવળે રાવણની આગળ આવ્યા અને ‘મહારાજને જથ્થા જાઓ’ એમ બોલી હાથ બેસી બિલા રહ્યા. ૧૭ ત્યારે રાક્ષસોના રાજા રાવણે વિશ્વાસુ, ધીર, નિર્ભય અને શરવીર એવા પોતાના બસુસોને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! શત્રુઓ હાલમાં શું કરે છે, જો બેવા માટે તમે અહીંથી રામની સેનામાં બાજો અને રામના મંત્રી તરીકે બેજો પ્રીતિપૂર્વક રામની સાથે આવેલા છે, તેઓ હાલમાં શું કરે છે, રામ કેવી રીતે સૂએ છે, કેવી રીતે બગે છે અને હવે શું કરવા ધારે છે, જો બધું સારી રીતે બાળીને તમે સત્તર પાછા આવો; કેમ કે બસુસો દ્વારા શત્રુની હરીકત બાળી ચૂકેલા યુદ્ધિમાન રાજાઓ યુદ્ધ વિષે શત્રુને અલ્પ પ્રયત્ન જ છતી શકે છે.’

રાવણનાં વચન સાંભળી હર્ષિત થયેલા શાર્ફલાહિ બસુસો રાવણની પ્રહક્ષિણા કરી તથા

‘છ હબૂર ! આપના કહેવા પ્રમાણે કરીશું,’ એમ કહી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. ૧૮-૨૨

રાક્ષસરાજ રાવણની પ્રહક્ષિણા કરી નીકળેલા એ શાર્ફલ વગેરે રાક્ષસો અ્યાં રામ-લક્ષ્મણ હતા ત્યાં આવ્યા. ૨૩ અને ‘સુવેલ’ પર્વતની યોથમાં છુપાઈને રામ, લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ તથા વિભીષણ વગેરેને બેવા લાગ્યા. ‘રમેને કેઈ બાળી જશે’ એવા ભયથી થરથર ધ્રુજતા એ બસુસો રામચંદ્રની સેનાને બેતા હતા, એવામાં જ ધર્માત્મા રાક્ષસેન્દ્ર વિભીષણે તેઓને દીઠા. ૨૪, ૨૫ ‘રાવણના આ સર્વ બસુસોમાં શાર્ફલ રાક્ષસ અત્યંત પાપિષ્ઠ છે’ એમ બાળી મહાત્મા વિભીષણે જાતે જઈ તેને કેલ કરાવ્યો અને ખીબ બસુસોને પકડવા માટે વાનરોને કહ્યું. ૨૬ વાનરો પણ તરત જ એ બસુસોને પકડી માર મારવા લાગ્યા. એ બેઈ હયાથુ સ્વભાવવાળા શ્રીમાન રામચંદ્રે શાર્ફલ રાક્ષસને તેમ જ બીબ સર્વ બસુસોને ઓઠાવ્યા. મહાપરાક્રમી વાનરોના હાથનો માર ખાઈ અધમૂઝા થયેલા એ સર્વ બસુસો હાંફતા હાંફતા યુગ્મ લંકામાં નાસી આવ્યા. નિરંતર બહાર ફરી છુપા સમાચાર મેળવનારા એ બસુસોએ રાવણ પાસે જઈ સુવેલ પર્વતની સરીપ પડેલી રામસેનાનું સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું. ૨૭-૩૬

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પુસ્કાંકમાં ૨૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૦ મો

રામસૈન્ય વિષે વધુ માહિતી-શાર્ફલે કહેલું વર્ણન

તતસ્તમ્મહાગ્ન્યવલ્લં લઘ્વાષિપતયે ચરાઃ ।

સુવેલે રાઘવં કૌલે નિવિષ્ટં પ્રયથેદવચ્ચ ॥ ૧ ॥

રાવણના બસુસોએ ‘રામચંદ્ર મોટી સેના સહિત સુવેલ પર્વતની પાસે આવી બેતાયો છે,’ એ વૃત્તાંત રાવણને નિવેદન કર્યું. ૧ બસુસોના મુખથી સેના સહિત રણવીરને સુદ્ધ કરવા માટે આવેલા બાળી રાક્ષસાધિપતિ રાવણ કાંઈક ઉદ્વિગ્ન થયો અને શાર્ફલ રાક્ષસ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો : ‘હે નિશાચર ! તું નિસ્તેજ અને ધીન થઈ ગયો છે,

તે માટે કહે તો ખરો કે કૌધાયમાન થયેલા શત્રુ-
જ્ઞાના પંબમાં તો તું સપડાયો નથી ને ?^{૧૩}

રાવણનો ઉપયુક્ત પ્રશ્ન સાંભળી લયલીત
થયેલો શાફલ રાક્ષસોમાં વ્યાઘ્ર સરખા પરાક્રમી
રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો :^{૧૪} ‘હે રાજન્ ! રામ-
લક્ષ્મણથી રક્ષિત થયેલા બળવાન અને પરાક્રમી
એવા એ વાનરોની આગળ આપણા બંસુસોનું
કાંઈ પણ આવે તેમ નથી. હે રાવણરાય ! પર્વત
સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળા વાનરો સેનામાં પ્રવેશવાના
સક્ષણ માગ્યોનું એવી રીતે રક્ષણ કરે છે કે જેથી
તેઓની સેનામાં પ્રવેશ કરી તેઓની સાથે વાતચીત
પણ થઈ શકે તેમ નથી !^{૧૫} હું રામની સેનામાં
પેઠો અને વાનરોનાં બળાબળ સંબંધી કાંઈક
વિચાર કરવા લાગ્યો; એટલામાં તો વિભીષણ વગેરે
રાક્ષસોએ મને જોળખી લીધા અને મને બળાતકારે
પકડી-બાંધી સેનામાં જોશેર ફેરવ્યો.^{૧૬} એ વેળા
કોંપીલા વાનરોએ ગઠાપાકું, ચુકી, દાંત તથા
લપડાકોથી મને અત્યંત માર માર્યો અને ‘આ
જોર છે, જોર છે’ જેમ હાંડી પિટાવતાં મને આખી
વાનરસેનામાં ફેરવ્યો.^{૧૭} આખી સેનામાં ફેરવ્યા
પછી છેલ્લે તેઓ મને રામચંદ્રની આગળ લઈ
ગયા. એ વેળા વાનરોના મારથી હું લોહીહાણ
અને હીન થઈ ગયો હતો તથા મારી ઇંદ્રિયો
વિકળ થઈ ગઈ હતી.^{૧૮} પછી વાનરોના મારથી
ચૂકા થવા મેં હાથ ભેડી રઘુવીરની પ્રાર્થના કરી,
ત્યારે રઘુવીરે દયાની લાગણીથી મને ઓઠાવ્યો.^{૧૯}
હે રાવણ ! એ રઘુવીર અનેક શિલાઓ તથા વૃક્ષોથી
મહોદધિને પૂરી નાખી આયુષો સહિત આ તરફ
આવ્યા છે અને તેમણે આપણી લંકાનગરીના કારને
ચોક્કી પડાવ નાખ્યો છે.^{૨૦} હે રાક્ષસાધિપ ! મને
વાનરોના હાથમાંથી ઓઠનીને મહોતેજસ્વી એ
રઘુવીર ગરુડવ્યૂહમાં ગોઠવાયેલી વાનરસેનાથી
વીંટાઈને આપણી લંકા તરફ આવવાની તૈયારી
કરતા હતા. હવે તે અલ્પ કાળમાં જ આવી પહોં-
ચશે અને લંકાને ઘેરો ઘાલશે;^{૨૧} માટે હે રાવણ-
રાય ! રામચંદ્ર ! આપણી લંકાને ઘેરી લે એ પહેલાં
તમે સત્તર સીતા પાછી આપો અથવા તો યુદ્ધ

કરવા તત્પર થાઓ.^{૨૨}

શાફલ રાક્ષસનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી
રાક્ષસોના રાજા રાવણે ચોક્કી વાર વિચાર કર્યો
પછી શાફલને કહ્યું :^{૨૩} ‘હે શાફલ ! એ કદાચ
દેવો, ગંધર્વો અને દાનવો મળી મારી સામે યુદ્ધ
કરવા આવે, તેમ જ સર્વ લોકો તરફથી એકસામટો
લય મારા માથે આવી પડે, તો પણ હું રામને સીતા
પાછી આપીશ નહિ.’ એટલું કહી મહોતેજસ્વી
રાવણે પુનઃ પણ શાફલને પૂછ્યું : ‘હે રાક્ષસ !
તું વાનરોની સેનામાં ફરી આવ્યો છે, માટે કહે તો
ખરો કે તેમાં શરવીર વાનરો કયા કયા છે ?^{૨૪, ૨૫}
તેઓ કેવા પ્રભાવવાળા છે, કેવા રૂપવાળા છે,
તેઓમાં કયા કયા વાનરો અતિશય બળસંપન્ન
હોવાથી દુર્ધર્મ છે તથા તેઓ કેના પુત્રો તેમ જ
કેના પૌત્રો છે ! હે સૌમ્ય ! એ સઘળું તું મને
યથાર્થ કહી સંભળાવ.^{૨૬} શત્રુની સાથે યુદ્ધ
કરવા ઇચ્છનારા પુરુષે પ્રથમ શત્રુપક્ષના યોદ્ધાઓની
સંખ્યા બાજુથી ભેંઈએ. હે શાફલ ! તારા મુખથી
વાનરોનું બળાબળ બઘ્યા પછી હું ચોચા લાગશે
તેમ કરીશ.’

રાવણનો પ્રશ્ન સાંભળી પ્રહિષ્ણિષ્ઠ શાફલ
રાક્ષસ કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાજન્ ! રામની સેનામાં
મક્ષરાજનો પુત્ર અને ગન્ધર્વનો ક્ષેત્રજ પુત્ર
‘ભંબવાન’ નામે રીંછ એક પ્રસિદ્ધ વીર છે. તે
ભંબવાન યુદ્ધ વિષે કોઈથી પણ જિતાય તેવો
નથી. ગન્ધર્વનો બીજો એક પુત્ર ‘ધૂમ’ નામનો
રીંછ છે, તે પણ ભંબવાનના જેવો જ દુર્જય છે.
વળી ઇંદ્રના શુરુષ્ટસ્પતિનો પુત્ર ‘કેસરી’ નામનો
એક વાનર છે કે જેના પુત્ર હનુમાને એકલાએ જ
પૂર્વે આપણી આખી લંકાનગરીને સળગાવો અનેક
રાક્ષસોના સંહાર કર્યો હતો.^{૨૭-૨૯} હે રાજન્ !
વળી એ સેનામાં ધર્મોત્તમ અને અત્યંત પરાક્રમી
એવો ‘સુપેશ્વ’ નામનો વાનર સાક્ષાત્ ધર્મનો
પુત્ર છે તથા બીજો એક ‘દધિમુખ’ નામનો વાનર
સાક્ષાત્ ચંદ્રનો પુત્ર છે. વળી સુસુખ, દુર્યુધ અને
વેગદર્શી, એ ત્રણ વાનરોને તો શ્રદ્ધાદેવે સાક્ષાત્

● અભિષેક-અકલ-અદ્યુષ્ટ; પ્રાદિ-પ્રિય-અનન્દ, નાં કેન્દ્ર

મૃત્યુરૂપે જ ઉત્પન્ન થયાં છે. ૨૨, ૨૩ હે રાવણરાય !
રામની સેનામાં 'નીલ' નામનો વાનર સાક્ષાત્
અગ્નિનો પુત્ર છે અને તે સેનાપતિ છે. વાયુનો
પુત્ર વળી હનુમાન છે, તે તો પોતાના પરાક્રમથી જ
પ્રખ્યાત થયેલા છે. ૨૪ અત્યંત બળવાન અને
યુવાન એવો 'અંગદ વાનર' ઈંદ્રનો પૌત્ર અને
વાલીનો પુત્ર છે; તેમ જ 'મૈંદ' અને 'દિવિદ'
નામના વાનરો અશ્વિનીકુમારના પુત્રો છે અને
તેઓ અત્યંત બળવાળા છે. ૨૫ વળી 'ગજ, ગવય,
ગવાક્ષ, ગંધમાદન' અને 'શરણ' નામના પાંચે
વાનરો યમ રાજાના પુત્રો છે અને તેઓ કાલાંતક
સરખા લયંકર પરાક્રમસંપન્ન છે. ૨૬ હે રાવણરાય !
રામની સેનામાં બીજા પક્ષ હથેલ શરવીર
વાનરો સુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યા છે, તેઓ સર્વ
દેવતાઓના પુત્રો છે. તેઓનાં જન્મ તથા બળ-
પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કરવા હું સમર્થ નથી. ૨૭
'હે રાક્ષસાધિપતિ ! આ યોદ્ધા વાનરસેના
લઈને આવેલા અને સિંહ સરખા દંડ અગોવાળા
શ્રીમાન રામચંદ્ર હથથ રાજના બેઠક પુત્ર છે. એ
રામચંદ્રે જ ખર, દૂષણ, ત્રિશિરા, વિશખ તથા
કાળ સરખા કમંધુ વગેરે રાક્ષસોને હણ્યા છે.
આખી પૃથ્વી વિષે એ રામના બેવો પરાક્રમી પુરુષ
બીજો કોઈ છે જ નહિ. ૨૮, ૨૯ હે રાવણરાય ! આખી
પૃથ્વીમાંનો કોઈ પણ પુરુષ રામના શુણું વર્ણન
કરવા સમર્થ નથી. એ રાજે જ જનસ્થાનમાં રહે-
નારા આપણા સર્વ રાક્ષસોના સંહાર કર્યો છે. ૩૦
વળી એ રામની સાથે તેમનો નાનો ભાઈ ધર્માત્મા
લક્ષ્મણ શ્રેષ્ઠ હસ્તીની હેઠે અઠગપણે ઊભેલા છે.
એ લક્ષ્મણના બાણની યોદ્ધામાં આવતાં દેવરાજ
એ લક્ષ્મણને રહી શકે એમ નથી, તો પછી-
ઈંદ્ર, પક્ષ છવતો રહી શકે એમ નથી, તો પછી-
બીજીની શી ગજુના ૩૧ વળી રામની સેનામાં
'સવેત' અને 'અયોતિર્મુખ' નામના બે વાનરો
સૂર્યના પુત્રો છે તથા 'હેમકૂટ' નામનો વાનર
વરુણનો પુત્ર છે. ૩૨ વળી વાનરોમાં શ્રેષ્ઠ નલ વાનર
વિશ્વકર્માનો પુત્ર છે અને બળવાન વેગવાન વાનર
તથા હૃદય વાનર વસુના પુત્રો છે. ૩૩ વળી રાક્ષસો-
માં શ્રેષ્ઠ એવો તમારો ભાઈ વિશીષ્ઠ પણ રામચંદ્ર

પાસેથી લંકાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરીને રામચંદ્રનું
હિત કરવામાં જ બેઠાયો છે. ૩૪ હે રાવણરાય ! એ
પ્રમાણે સુવેલ પર્વતની પાસે પડેલા વાનરસૈન્યનું
સઘળું વૃત્તાંત મેં તમને કહી સંભળાવ્યું. હવે
પછી જે કોઈ કાર્ય કરવાનું હોય, તે તમારા
અજાત્યારમાં છે. ૩૫

છતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદકાંડમાં ૩૦ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૧ મેા

સીતાને છળવા માટે રાધણુનો નીચ
પ્રયત્ન-કૃત્રિમ રામમસ્તક

તતસ્તમશ્ચોચ્ચલં લંકાયાં નૃપતૈશ્વરા ।

સુવેલે રાવણં કૌલે નિવિધં પ્રાયવેવયથ ॥ ૧ ॥

શાર્દૂલ વગેરે બસુસોએ કોઈથી પણ પરાજય
ન મેળવે એવી યોદ્ધા સેના સહિત મહાબળવાન
રામચંદ્ર સુવેલ પર્વતની પાસે આવી ઊતર્યાનું
સઘળું વૃત્તાંત રાવણને નિવેદન કર્યું. તે સાંભળી
કોઈકે ઊદ્વિગ્નચિત્ત થયેલા રાવણે પોતાના સેવકોને
કહ્યું: ૧, ૨ 'હે રાક્ષસો ! તમે બહીષ્ણી સત્પર બાજો
અને મારા મંત્રીઓને બળપ આપો કે તેઓ સર્વ
એકઠા મળી ક્રોધાવેગે મારી ખાસે આવે; કારણ કે
હવે એકઠા મળી મંત્ર (ચિત્તાર) કરવાનો સમય
આવી પહોંચ્યો છે.'

સેવકોના આજ્ઞાથી રાવણની ઉપયુક્ત આજ્ઞા
સાંભળતાં જ આ ૧ મંત્રીઓ ક્રોધાવેગે રાવણની
પાસે આવ્યાં. તે વા મહાબળવાન રાવણે પોતાના
મંત્રીઓની સંખ્યા બે વારો વૈભવિત વિચાર કરી તેઓને
વિદાય કર્યા અને તેમને રાજમહેલમાં ગયો. તે
એકાંતમાં રાવણે મહાબળવાન વિદુર્ભાવ રાક્ષસ-
ને બોલાવ્યો. એ રાક્ષસ ઈંદ્રબળવિદ્યા બળવાન
હોવાથી માયાવી હતો. તેને રાક્ષસોના રાજ રાવણે
કહ્યું: 'હે નિશાચર ! આજે અશોકવાટિકામાં
જઈને રાક્ષસી માયા વડે, જનકમંદિની સીતાને
છળવી છે; માટે તું ધનુષ્ય-બાણ સહિત રામનું
કૃત્રિમ મસ્તક બતાવી હું સીતાની સાથે વાત કરતો
હોઈ તે વેળા અશોકવાટિકામાં આવજે.' રાવણ

વચન સાંભળી 'બહુ સારું' એમ કહી વિલુબિત રાક્ષસે થોડીક વારમાં જ ચોતાની માથા વડે રામનું કૃત્રિમ મસ્તક તૈયાર કરી રાવણને દેખાડ્યું. એ જોઈ રાવણ ઘણો જ સંતુષ્ટ થયો અને તે રાક્ષસને અનેક આજ્ઞાઓ હતાસમાં આપ્યાં. ૮-૯

પછી સીતાને વશ કરવાની લાલસાવાળો કુબેરનો નાનો ભાઈ રાક્ષસરાજ રાવણ આજ્ઞાકવાટિકામાં ગયો. ત્યાં કુબેરી અવસ્થામાં રહેવાથી હીન બની ગયેલાં સીતાને તેણે પૃથ્વી પર જોડેલાં દીકાં. એ વેળા જનકનંદિની સીતા ચોકને લીધે નીચું ઝુખ રાખી ચોતાના સ્વામી રામચંદ્રનું ધ્યાન ધરી રહ્યાં હતાં અને તેમની આસપાસ બિહામણા રૂપવાળી રાક્ષસીઓ થોડે થોડે દૂર ભેલી હતી. પછી 'મેં આજે રામને જીત્યો છે' એવા મિથ્યા હર્ષનાં વચનો બોલતા રાવણ સીતાની પાસે ગયો; ૧૦-૧૩ અને સીતા પ્રત્યે અસત્ય વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે કલ્યાણી ! હું તેને ઘણી વાર સમભવતો હતો, પરંતુ જેના આશ્રયને લીધે તું મારું કંઠુ' માનતી ન હતી, તે ખર રાક્ષસને હજીનારા તારા સ્વામી રામને આજે મેં સંક્રામમાં માર્યા છે અને તારા આશ્રય-આધારને તોડી નાખી તારા ગર્વ ઉતાર્યો છે. ૧૪, ૧૫ હે સીતા ! હવે કુબેર પડવાથી તારી મેળે જ તું મારી જી ગયો. હે મૂંઠ સી ! હવે તું તારા સ્વામીની આશા મૂકી દે. એ મૂંઝેલાની આશા ધરવાથી તારું શું વળે એમ છે ૧૬ હે કલ્યાણી ! હવે તું મારી સઘળી સ્ત્રીઓમાં પટરાણી થા. હે દૂંઠા ભાગ્યવાળી ! હે ભાંગી ગયેલા મનો-રથવાળી ! હે ચોતાને પંડિત માનનારી મૂર્ખ સીતા ! ઇંદ્ર જેમ વૃત્રાસુરનો વધ કર્યો હતો, તેમ મેં રામનો વધ કેવી રીતે કર્યો, તેનું લયકર વૃત્તાંત તું મારા ઝુખથી સાંભળ.' ૧૭-૧૮

'વાનરોના અધિપતિ સુગ્રીવે તૈયાર કરેલી વાનરોની મોટી સેનાથી વીંટાયેલો તારો સ્વામી રામ મને હજીવા માટે સચુદ્ર સુધી આવ્યો હતો અને સાયકાળ થવાને લીધે સચુદ્રના ઉત્તર તટ પર સેના સહિત પહોંચ નાખી રહ્યો હતો. ૧૭-૧૮

ભાગમાં ચાલવાના પરિશ્રમને લીધે થાકી ગયેલું

વાનરોને જ્યારે સુખપૂર્વક નિદ્રાવશ થયું, ત્યારે અર્ધી રાત્રિના સમયે મેં મારા બસસે દ્વારા સેનામાં પ્રવેશ કરી સઘળી અર્ધાં જોઈ લીધી. પછી પ્રહસ્તાની સરહારી હેઠળના મારા મોટા સૈન્યે મધ્યરાત્રે જ એ રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરોના ધર હુમલો કર્યો. ૨૦, ૨૧ અને રાક્ષસોએ પદ્મિશ, પરિધ, અક, કષ્ટિ, કંડ, બાણ, ત્રિશૂલ, દેહીઅશ્વાન કાંટાવાળી ગદા, લાકડી, તોમર, પ્રાસ. મોટાં અક તથા યુગલ આદિ અનેક શસ્ત્રો વડે વાનરોને મારવા માંડ્યા; ૨૨, ૨૩ એટલામાં મહાવેગવાન પ્રહસ્તે ચાલાકી વાપરીને નિદ્રાને આધીન થયેલા તારા સ્વામી રામનું મસ્તક તલવાર વડે કાપી નાખ્યું. રામનું મસ્તક કપાયેલું જોઈ વિભીષણ એકાએક બગી ભૂંચ્યો અને નાસવા લાગ્યો; પરંતુ મારા ફૂતોએ તેને પકડીને ફેંક કર્યો છે અને હે સીતા ! તારા દિયર લક્ષ્મણ તો જીવતા-મગતા કેટલાક વાનરોની સાથે ક્યાંય પલાયન કરી ગયો છે. ૨૪, ૨૫ હે સીતા ! રાક્ષસોએ વાનરોના રાજા સુગ્રીવની લાંબી ઠોક લાંબી નાખીને તથા હંતુમાનની હંકપચી તોડી નાખીને તે ખેત્રને રણભૂમિમાં સુવાડી દીધા છે. ૨૬ વૃદ્ધ બાળવાન નાસવા જતો હતો, એટલામાં રાક્ષસોએ તલવાર વડે તેની બાંધા છેડી નાખી, એથી તે કપાયેલા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો છે. થયુંજોનો સંહાર 'કરનાશ વાનરશ્રેષ્ઠ મૈંક અને કિવિંદ વાનરોને રાક્ષસોએ ફેંકમાંથી કાપી નાખ્યા છે અને તેઓ રુધિરથી ખરકાર્ધ ફેદન કરતા પડ્યા છે. 'પનસ' નામનો વાનર તો કપાયેલા ફળુસના વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વીની ઉપર પડ્યો પડ્યો નિસાસા નાખે છે. ૨૭-૨૮ 'દધિસુખ' નામનો વાનર અનેક બાણોથી કપાઈને ગુફામાં પડ્યો છે અને મહાતેજસ્વી કુસુદ વાનર તો પૃથ્વી પર પડ્યો પડ્યો ચીસો નાખે છે. હે સીતા ! મારા સૈનિક રાક્ષસોએ નાસી જતા યુવરાજ અંગદને બાણો વડે વીંધી નાખ્યા છે, એથી લોહીક્રુદ્ધ થઈને રુધિર એકડતો તે પૃથ્વી પર પડ્યો છે. ૨૯, ૩૦ હે સીતા ! વાચુના અપાટાથી જેમ ચેલના કટકેકટકા થઈ બળ છે, તેમ મારી સેનાના હંસ્તીઓના પગ તળે તથા રથનાં પૈડાં તળે અગદાવાથી નિદ્રાવશ પડેલા કેટલાક વાનરોના

સૂરેન્દ્રના થઈ ગયા છે.^{૨૦} જેમ પાછળ પડેલા સિંહના ત્રાસથી હસ્તીઓ નાસે, તેમ પાછળ પડેલા રાક્ષસોના ત્રાસથી ત્રાસ પામેલા કેટલાક વાનરો બચાવ્યાં નાસી ગયા છે.^{૨૧} કેટલાક વાનરો સમુદ્રમાં બઈ પડ્યા છે, કેટલાક આકાશમાં ચડી ગયા છે તથા કેટલાક રીંછો પણ વાનરોની પેઠે વૃક્ષો પર ચડી ગયા છે.^{૨૨} પરંતુ બિહામણાં નેત્રવાળા રાક્ષસોએ તે સહળા વાનરોને સમુદ્રના તટ ઉપરથી, પર્વતામાંથી અને અસ્પર્શમાંથી યોળીયોળીને મારી નાખ્યા છે. હે સીતા ! એ પ્રમાણે મારા રાક્ષસોએ તારા સ્વામીનો તથા તેની સેનાનો નાશ કર્યો છે અને તેની તને ખાતરી આપવા માટે મેં તારા સ્વામી રામનું પૂળમાં રગદોળાયેલું તથા ઋધિર વડે ખરકાયેલું મસ્તક અહીં મંગાવ્યું છે.^{૨૩, ૨૪}

પછી રાક્ષસોના રાજા રાવણે સીતા સાંભળે તેમ પાસે બિલેલી એક રાક્ષસીને કહ્યું :^{૨૫} ‘હે રાક્ષસી ! બ, તું કૂરકથી વિદુલિખિત રાક્ષસને અહીં બેલાવી લાવ. એણે સંભ્રામમાંથી રામનું મસ્તક આણેલું છે.’^{૨૬}

રાવણે ચોકલેલી દાસીના કહેવાથી રાક્ષસ વિદુલિખિત દુરત જ રામનું કપાયેલું મસ્તક તથા ધનુષ્ય-ખાણ બંધણ કરી રાવણની આગળ આણ્યો અને પ્રજ્ઞામ કરી બિલો રહ્યો.^{૨૭} પછી પોતાને પ્રજ્ઞામ કરી પોતાની પાસે બિલેલા ચેટી છાલવાળા એ વિદુલિખિત રાક્ષસને રાવણે કહ્યું :^{૨૮} ‘હે રાક્ષસ ! આ રામનું મસ્તક તું સીતાની આગળ મૂક; એટલે તે બિચારી પોતાના સ્વામીની છેલી અવસ્થાને સારી રીતે જુએ !’^{૨૯}

રાવણનું ઉપયુક્ત વચન સાંભળી વિદુલિખિત રાક્ષસ સુંકર દેખાવવાળું રામનું મસ્તક સીતાની આગળ મૂકીને દુરત જ ત્યાંથી આલ્યો ગયો.^{૩૦} પછી વિદુલિખિત આણેલું રામનું કૃત્રિમ ધનુષ્ય ઉપાડીને રાવણે સીતાની આગળ નાખ્યું અને કહ્યું : ‘હે સીતા ! બે, બે, તજુ લોક વિષે વિચારાત થયેલું આ રામનું ધનુષ્ય છે કે જેને મારા પ્રધાન પ્રહસ્તે રાને તારા સ્વામીને હણીને અહીં આણ્યું છે.’^{૩૧, ૩૨}

વિદુલિખિત રાક્ષસે માથાથી બનાવી

આણેલું રામનું મસ્તક તથા ધનુષ્ય યથાસ્થિતી સીતાની આગળ મૂકી રાવણે કહ્યું : ‘હે બનકી ! જે શ્વાનું હતું તે થયું. બસ, હવે તું મારે વશ થઈ બ; એટલે આનંદ ! આનંદ ! ! આનંદ ! !’^{૩૩} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણ સુક્રકાંડમાં ૩૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૨ મો

કૃત્રિમ રામમસ્તક બેઠીને સીતાને
થયેલા સુનાપ

સા સીતા તનિષ્ઠો દુષ્ટવા તથા કાર્મુકસુવમ્ભ ।
સુમીવપ્રતિસંભ્રામભ્યાસં હ જનુમતા ॥ ૧ ॥

પૃથ્વી પર પડેલું રામનું મસ્તક તથા શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય બેઠીને સીતાને હેતુમાને કહેલી રામ અને સુશ્રીવની મૈત્રી સાંભરી આવી.^૧ પોતાની આગળ પડેલા મસ્તકમાં બસેનેત્રો રામચંદ્રના નેત્ર બેળાં, અહેરો પણ તેવો જ, સુખ, કેસ અને હાલત પણ તેવા જ તથા મસ્તકનો સ્પર્શભિ પણ તે જ.^૨ એ સહળી નિશાનીઓ ઉપરથી ‘નાકી, આ રામનું જ મસ્તક છે’ એમ ભણી બનકેતનયા સીતા અત્યંત કુંપી થયાં ને ટિટોડીની પેઠે કેકેથી નિંકા કરતાં રહેન કરવા લાગ્યાં.^૩ ‘જો સાસુએ કેકેથી ! હવે, આ રણકુળની પક હજુવા ! હવે તો તમને નિરાત વળી ને ? અરેરે હાથ ! તમેએ પોતાના કંસાસિયા સ્વભાવને લોધી આને આખા રણકુળનો વિનાશ કરાવ્યો છે.’^૪ હે કેકેથી ! આ આર્થ રામચંદ્રે તમારું યુગ્મગાર્યું હતું કે જેથી તમેએ તેમને તથા મને ચીરવણ પહેલી વનમાં કહેલ્યાં ?’ એ પ્રમાણે રહેન કરતાં તથા ચરચર મૂલત્તાં તપસ્વિની સીતા કપાયેલી કલ્લીરી પેઠે મૂંછિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યાં. બ્યારે મે વહીએ મૂંછાં વળી, ત્યારે કાંઈક સચેત થઈ પોતાના સ્વામીનું મસ્તક પાસે રાખી વિશાળ નેત્રવાળા સીતા વિલાપ કરવા લાગ્યાં.^{૫-૭}

સીતા વિલાપ કરતાં કહે છે : ‘હે મહાભાઈ ! હે પિતામહી આજ્ઞાને પાળનારા સ્વામીનાથ ! તમને મરણ થવાથી આપે હું વિધવા થઈને તમની

અંતિમ અવસ્થા બેઠું છું; એ મારાં કેવા દુર્ભાગ્ય છે! સીતા પહેલાં તેના પતિનું મરણ થાય એ શોટો અનર્થ કહેવાય છે; પણ એ મારે કર્મે સર્જાયેલું હશે। અરેરે, હે સ્વામીનાથ! રૂઠા આચરણવાળી મને મૂકીને શુભ આચરણવાળા તમે કેમ સ્વર્ગસ્થ થયા, એ સમજી શકાતું નથી.^૧ હે સ્વામીનાથ! તમે કે એ મારું રક્ષણ કરનારા હતા, તેના તો રાક્ષસોએ વિનાશ કર્યો. હવે હું છૂત્તીને શું કરું? હે રાઘવ! મારાં સાસુલ કૌશલ્યા કે એ તમ સરખા પુત્રથી પનોતા હતા, તે આજે તમારો સ્વર્ગવાસ થવાથી નાછર્યા વિનાની આય જેવાં થયાં છે. હે રઘુવીર! દેવતા પુરુષો કહેતા હતા કે, 'રામ-નું આયુષ્ય ઘણું જ લાંબું છે; પરંતુ તેઓનું વચન આજે ખોટું પડ્યું છે; કારણ કે તમે આજે દુઃખ આયુષ્યવાળા નીવડ્યા છો.^{૨-૧૨} હે સ્વામિન્! તમે બુદ્ધિમાન હોવા છતાં આજે તમારી બુદ્ધિ નાશ પામી.^૩ એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના ઉત્પાદક કાળ જ પ્રત્યેક ભૂતપ્રાણીને પોતપોતાનાં કર્મફળ ભોગવાને છે। હે રામ! તમે નીતિચાત્ર બહુનારા હોવાથી આવી પડતાં દુઃખોને ટાળવામાં કુશળ હતા, છતાં આજે આમ અધાનક સુસુપ્ત કેમ થયા? અરેરે, અત્યંત અભાગિણી અને ક્રૂર કાળરાત્રિ સરખી મેં જ કમળ-નેત્રવાળા તમને પ્રથમ આદિંબન આપીને પાછળથી તમારો નાશ કરાવ્યો છે।^{૪-૧૫} હે પુરુષર્ષભ! તપસ્વિની એવી મને તણને તમેજો આજે પોતાની લાંબી બુદ્ધિએ વડે પ્રિય પત્ની સરખી પૃથ્વીને આદિંબન કરી શયન કર્યું છે। હે વીર! મારી સાથે તમે નિરંતર જેનું અંધપુખ્પાદિ ઉપચારથી પૂજન કરતા હતા અને જે આપણ ગમેને ઘણું જ પ્રિય હતું, તે આ તમારું સુવર્ણભૂષિત ધનુષ્ય

+ આ વાક્યનું વાતપર્વ એવું છે કે 'સીતા પહેલાં પતિનું મરણ થાય, એ સીતા દુરાચરણનું ફળ છે; પરંતુ સદાચરણવાળી હતા મારા પહેલા તમારું મરણ કેમ થયું, તે સમજાતું નથી'

- વાતપર્વ છે શત્રુ ઉપર ચઢાઈ કર્યા પછી યજુના સુલકમા રાત્રે અવસ્ય સાવધ રહેવું બેઠકે, એવું બહુવા છતાં તમે કેમ ભૂલ્યા?

અહીંયાં પડ્યું છે। હે અનધ! આજે તમે સ્વર્ગ-માં બંધ તમારા પિતા અને મારા સસરાણ કથસ્થ રાબને તેમ જ બીબા પણ સર્વ પિતૃઓને મધ્યા હશે। હે રાઘવ! આકાશ વિષે નક્ષત્રરૂપે રહેલા રાજર્ષિ નિશંકુના વંશમા જન્મ ગ્રહણ કરીને તમેજો પિતાની આજ્ઞાનું પાલન કરવારૂપ ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે; પરંતુ આજે તમે જો પવિત્ર રાજર્ષિના વંશનો ત્યાગ કરીને સ્વર્ગમાં ગયો છો, તે તમને જરાયે છાજતું નથી.^{૧૬-૧૮} હે રાજપુત્ર! બાલ્યાવસ્થાથી જ તમને વરી, તમારી સહધર્મચારિણી થયેલી આ રંક સીતા સાચું આજે તમે કેમ ભેટા નથી અને કાર્ય બોલતા પણ નથી? હે કાકુત્સ્થ! મારા પાણિગ્રહણ વખતે 'હું' સ્વર્ણી ધર્મક્રિયાઓ તને સાથે રાખીને જ કરીશ, એવી બે તમેજો પ્રતિજ્ઞા કરી છે, તેને સંભારે અને મને દુખિયારીને તમારી સાથે જ લઈ બાંધો.^{૧૯-૨૧} હે મહિ-મતાવર! મને દુખિયારીને તણને તમે આ લોકમાથી પરલોક પ્રત્યે કેમ સિંધાવી ગયા? હે સ્વામીનાથ! સુગંધી ચંદન તથા નાના પ્રકારના અલંકારોથી વિભૂષિત એવા તમારા શરીરને માત્ર હું જ આદિંબન કરતી હતી, તે શરીરને આજે માંસહારી ક્રૂર પ્રાણીઓ જેવી રહ્યાં છે।^{૨૨, ૨૩} હે નાથ! વનવાસમાંથી ઘેર ગયા પછી સ પૂણું દક્ષિણવાળા અગ્નિદોમાદિ અનેક ચરો કરીને તમે અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી સંસ્કાર કેમ પામ્યા નહિ? હે સ્વામીનાથ! વનમા નીકળતી વેળા આપણે ત્રણ જણાં હતાં; પરંતુ હવે તો એકલા લક્ષ્મણ અયોધ્યામાં પાછા જશે। તેમને એકલાને બેઠે મારાં સાસુલ કૌશલ્યાના ચોકનો પાર રહેશે નહિ. અરેરે, કૌશલ્યા સાસુલ તમારા સમાચાર પૂછશે, ત્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણ તમારા સહાયક વાનરોનો તથા તમારો રાત્રિના સમયે રાક્ષસોના હાથથી વધ થયો છે એવા અશુભ સમાચાર કેમ જણાવશે? હે રાઘવ! લક્ષ્મણના સુખથી તમને રાક્ષસોના હાથથી હણાયેલા બહીને તથા મને રાવણને ઘેર રહેલી બહીને મારાં સાસુલ કૌશલ્યા સુઝાઈ જશે અને છેવટે મરણ પામશે. અરેરે. મારા સરખી એક અભાગિણી સી માટે નિબ્ધાપ રાજકુમાર

રઘુવીર આખો સસુર તરીને છેવટે એકે માયના પગલા નેટલા ખાખોચિયામાં ફૂથી મૂઆ ! અરે, ખર વગેરે મોટા મોટા રાક્ષસોને હણીને છેવટે એક છુદ્દ પ્રહસ્તના હાથે મરણ પામ્યા ! એ તે શું ? ૧૨૪-૨૮ હાય ! દશરથનંદન રામચંદ્ર કુળને કલંક લગાડનારી એવી મને અબલ્યતાં જ પરણ્યા હશે એથી છેવટે હું તેમના મરણનું કારણ થઈ પડી ૧૨૬ અરેરે, મેં પૂર્વજન્મમાં ગાય, પૃથ્વી, કન્યા તથા સુવણ્વ વગેરેનાં દાન નહિ કર્યાં હોય, તેથી જ સર્વનું રક્ષણ કરનારા રામની સ્ત્રી હોવા છતાં આજે મારે આ પરભૂમિમાં બેસીને શોક કરવો પડે છે. ૩૦ હે રાવણ ! તે મારા સ્વામી રામનો વધ કર્યો છે, તો હવે મારો પણ વધ કરી જાઓ પતિ-પત્નીનો મેળાપ કરવારૂપ પવિત્ર કર્મ કર. ૩૧ જો રાવણ ! મારા મસ્તકને મારા પતિના મસ્તક સાથે તથા મારા દેહને તેમના દેહ સાથે સત્વર ભેળાં કર. હવે હું મારા સ્વામીની પાછળ જ જઈશ.

પૃથ્વી પર પડેલા રામચંદ્રના મસ્તકને તથા ધનુષ્યને ભેઈકું : અથી સંતમ થયેલાં વિશાળ નેત્રવાળાં બનકી એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારે વિલાપ કરતાં હતાં, ૩૨, ૩૩ એટલામાં રાવણની સેનામાંનો એક રાક્ષસ ત્યાં આવ્યો અને રાવણની સામે હાથ બેઠી બિલો રહ્યો. પછી ‘હે આર્યપુત્ર ! આપને જય થાઓ,’ એમ બોલીને રાવણને પ્રસન્ન કરી તથા પ્રણામ કરીને તે રાક્ષસે કહ્યું : ૩૪, ૩૫ ‘હે રાજન્ ! સેનાપતિ પ્રહસ્ત અમાત્યો સહિત સર્વે અહીં આવેલા છે અને તે આપને મળવા ઇચ્છે છે. ૩૬ હે ક્ષમાયુક્ત મહારાજ ! મને લાગે છે કે તેમને કંઈક રાજ્ય સંબંધી આવશ્યક કાર્ય આવી પડ્યું છે; માટે આપ તેમને દર્શન આપો. ૩૭ સંદેશો લઈ આવેલા રાક્ષસનું ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને રાવણ પ્રહસ્ત વગેરે મંત્રીઓને મળવા માટે અશોકવાટિકામાંથી ઉતાવળે બહાર નીકળ્યો અને મંત્રીઓની સાથે કાર્યકાર્યનો વિચાર કરીને પોતાની સલામાં ગયો. ત્યાં ગયા પછી પોતાના મંત્રીઓની સાથે રાવણે રામના બળ-પરાક્રમને પહોંચી વળવાનો ઉદ્દેશ કરવા માંડ્યો. ૩૮, ૩૯

અશોકવાટિકામાંથી રાવણ બહાર નીકળ્યો કે તુરત જ સીતાની આગળ પડેલું રામનું મસ્તક તથા ધનુષ્યકૃત્રિમ હોવાથી અંતર્ધાન થઈ ગયાં. ૪૦

હવે સલામાં બેઠેલા રાક્ષસાધિપતિ રાવણ બચકર પરાક્રમવાળા એવા પોતાના પ્રહસ્ત વગેરે મંત્રીઓની સાથે મળી રામને છુતવાના કાર્ય સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યો. ૪૧ એ વેળા કાળ સરખા રાક્ષસે રાવણે પોતાની પાસે બેઠેલા અને પોતાનું હિત ઇચ્છનારા સર્વ સેનાપતિઓને કહ્યું : ‘હે સેનાનાયકો ! તમે મળખૂત હંકા વડે સંગ્રામ નાં ઢોલ વગડાવીને આપણું સર્વ સૈન્યોને એકત્ર કરો; પરંતુ તેમ કરવાનું કારણ પ્રસિદ્ધ કરશો નહિ. ૪૨, ૪૩

રાવણની ઉપયુક્ત આજ્ઞાને સ્વીકારી ફોતોએ તુરત જ સંગ્રામનાં ઢોલ વગડી સૈન્ય એકઠું કર્યું અને પછી યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા પોતાના સ્વામી રાવણને કહ્યું : ‘હે મહારાજ ! સહજાં સૈન્ય મળ્યું થઈ રહ્યું છે. ૪૪

હતિ શ્રીવાસ્તીકિ મહાયુગિનપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુધ્ધાકર્મમાં ૩૨ થી ૪૩ સુધી સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૩ મો

સરમાએ કરેલું સીતાનું આશ્વાસન સીતાં તુ મોહિતાં દ્વૃષ્ણા સરમા નામ રાક્ષસી ।
માસસાવાય વૈવેદી પ્રિયા પ્રણયિની લક્ષ્મી ॥ ૧ ॥
અશોકવાટિકામાં અત્યંત દુઃખિયારાં સીતાને રાવણની માયાથી મોહિત થયેલાં ભેઈકું, સીતા ઉપર અત્યંત સ્નેહ રાખનારી ‘સરમા’ નામની એક રાક્ષસી સીતાની પાસે આવી અને કાંબળ વાણીથી તેનું આશ્વાસન કરવા લાગી. ૧, ૨ રાવણની આજ્ઞાથી સીતાનું રક્ષણ કરવા અશોકવાટિકામાં રહેલી એ સરમાની સાથે સીતાને ગાંઠો સ્નેહ બંધાયો હતો અને સરમાએ પણ કયાની લાગણી બંધાયો હતો અને સરમાએ પણ કયાની લાગણી બંધાયો હતો. ૩ હું અને લીધે જ’ એવો દંડ નિયમ લીધો હતો. ૪ હું અને લીધે બેઠેલા ચરીરવાળાં બનકનંદિની સીતાને ભેઈકું સીતાના હું એ કું થયેલી સખી સરમા સ્નેહાળ

વાણીથી સીતાનું આધ્યાસન કરવા લાગી : 'હે સખી સીતા ! રાવણે તને અને તે' રાવણને બે બે વચન કહ્યાં તે સઘળાં મેં રાવણનો ભય નહિ ધરતાં વૃક્ષની ઝોથે સંતાઈને સાંભળ્યાં છે. હે વિશ્વાલાક્ષિ ! તારું કાર્ય કરવા માટે હું રાવણથી પશુ કરતી નથી.^{૧-૧} હે મૈથિલિ ! રાક્ષસરાજ રાવણ હમણાં ઝોકાઝોકે જોળાકળો થઈને બે કારણને લીધે અહીંયાંથી ચાલ્યો ગયો તે મેં બહાર નીકળી બહી લીધું છે.^૨ હે બહેન ! નિદ્રા, આળસ વગેરે દોષોને છોડેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર નિદ્રાવશ થયા હોય અને યુદ્ધ થાય, તેમ જ એવા સમયે પુરુષવ્યાઘ્ર રામચંદ્રનો રાક્ષસોથી વધ થાય એ બન્ને વાતો અસંભવિત છે.^૩ વળી છંદ્ર જેમ દેવોનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રામચંદ્રથી સુરક્ષિત થયેલા અને વૃક્ષ આદિ આયુષોથી યુદ્ધ કરનારા વાનરો પશુ રાક્ષસોના હાથથી મર્યાં ભય, એ વાત પણ માનવા બેવી નથી.^૪ હે બનકી ! લીલું અને વર્તુલાકાર ભુજવાળા, વિશાળ ઉરઃસ્થળવાળા, પ્રતાપશાળી, કવચ તથા ધનુષ્ય ધારણ કરનારા, પોતાના ખરા કેમ વડે પૃથ્વીમાં પકાઈેલા, ધર્મોત્તમા, પોતાનું તથા પરનું રક્ષણ કરવામાં બહાદુર, નીતિશાસ્ત્ર બહુનારા, કુલીન, શત્રુઓની સેનાઓને હણનારા અને અર્ચિત્ય બળ-પરાક્રમવાળા શ્રીમાન રઘુવીર કે જેને પોતાના નાના ભાઈ લક્ષ્મણની સહાય છે, તેનો વાળ પશુ વાંકો થયો નથી, એ તું નિઃસંદેહ બહુ.^{૧૦, ૧૧} પરંતુ આ તો નીચ સુદ્ધિ તથા નીચ કૃત્યવાળા સર્વ ભૂતપ્રાણીઓની સાથે વિરોધ કરનારા માયાવી દૂર રાવણે માત્ર માયા જ રચી છે. હે સીતા ! તું મારું કહ્યું માની શોકનો ત્યાગ કર; કારણ કે હવે અલ્પકાળમાં જ તને સર્વ પ્રકારનાં કલ્યાણ, સુખ અને સમ્યક્દર્શની પ્રાપ્તિ થશે, વળી હે સીતા ! હું તને બીજી પશુ એક પ્રિય વાતો કહું છું તે સાંભળ.

'હે બહેન સીતા ! તારા સ્વામી રામચંદ્ર વાનરસેના સહિત સમુદ્ર યોગળીને તેના દક્ષિણ તટ પર આવ્યાં છે અને મુવેલ પર્વતની તળેટીમાં છાવણી નાખી રહ્યા છે. પરિપૂર્ણ અથવાળા

શ્રીમાન રામ-લક્ષ્મણને મેં મારી બંધી મેડી ઉપરથી નચરોનચર બોધા છે. તે બન્ને ભાઈ સમુદ્ર-તટ પર પહેલી વાનરસેનાથી સુરક્ષિત છે. રાવણે ઉતાવળી અતિવાળા કેટલાક રાક્ષસોને બસૂસી કામ માટે ચોકવ્યા હતા. તે દુષ્ટ રાક્ષસોએ આવી 'રામ સમુદ્ર યોગ'ની લંકા નજીક આવી પહોંચ્યા છે' એવા સમાચાર રાવણને કહ્યા છે, બેથી હાલમાં રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના સર્વ મંત્રીઓની સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો છે.^{૧૨-૧૮}

રાક્ષસી સરમા સીતાને એ પ્રમાણે કહેતી હતી, એવામાં યુદ્ધ માટે તૈયાર થતી રાક્ષસસેનાના ભયંકર શબ્દો તેના કાને પડ્યા. મોટા મોટા ઠંકાથી વગાડેલી ભેરીનો નાદ સાંભળીને સરમાએ મધુર વાણીથી સીતાને કહ્યું :^{૧૯, ૨૦} 'હે ભીરુ ! આ ભયંકર ભેરીનો મેલ સરખો જાંબીર નાદ થાય છે, તે તું સાંભળ. આ અવાજ યુદ્ધની તૈયારી સૂચવે છે.^{૨૧} હે સીતા ! હાલમાં રાક્ષસો યુદ્ધ માટે મહોન્મત હસ્તીઓને તૈયાર કરે છે, અશ્વોને રથમાં બેઠે છે અને બરબી, લાલો વગેરે આયુધો ગ્રહણ કરી આમતેમ કરે છે.^{૨૨} હજારો રાક્ષસયોદ્ધાઓ મન્ય થઈ યોગેરથી એકઠા થાય છે અને વેગવાળા તથા શબ્દ કરતા બળપ્રવાહોથી જેમ સમુદ્ર ભરાઈ ભય, તેમ અફસુત દેખાવવામાં સૈન્યોથી લંકાના રાજમાર્ગ ભરાઈ રહ્યાં છે. હે સીતા ! બેને, હવેને લીધે અત્યંત વેગમાં આવેલા રાવણના સૈનિકોનો તથા રથો, અશ્વો અને હસ્તીઓનો આ મોટો કોલાહલ સંભળાય છે; તેમ જ અકથકિત અજો, યજ્ઞો, હાલો તથા કવચો વગેરેની નાના પ્રકારના વર્ણવાળી કાતિ બેવામા આવે છે. હે બહેન ! રાક્ષસોના ઉપર હવે ભવાં છિલાં કરે એવો મોટો ભય આવી પડ્યો છે; એથી જ આ સઘળી તૈયારી-ઓ થાય છે. (હે સીતા ! આ ઉપરથી રામનો વધ થયો નથી એ સાબિત થાય છે, માટે શોકનો ત્યાગ કર) હે સખી ! છંદ્ર જેમ દેવોની લક્ષ્મીને હરી લીધી હતી, તેમ અર્ચિત્ય પરાક્રમવાળા અને કામ-કેધાદિ શત્રુઓને છોડેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર યુદ્ધમાં રાવણને હણીને તને અહીંથી છોડાવી અયોધ્યા

લઈ જશે. જેમ વિષ્ણુની સહાયથી ઇંદ્રે દેવોને પોતાનું પરાક્રમ દેખાડ્યું હતું, તેમ લક્ષ્મણની સહાયથી તારા સ્વામી રઘુવીર રાક્ષસોને પોતાનું પૂરેપૂરું પરાક્રમ દેખાડશે. ૨૨-૨૮ હે બહેન ! હું હવે દુષ્ટ શત્રુ રાવણના મૃત્યુ પછી તને સત્વર રામ ચંદ્રના ખોળામાં બેઠેલી બેવા ઇચ્છું છું. હે સખી ! તારા સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થશે. ૨૯ હે બનકી ! વિશાળ વનઃસ્થગવાળા તારા સ્વામીને ભેટીને તું હવે અદ્ય કાળમાં જ નેત્રમાંથી આનંદાશુ વહેવડાવીશ. ૩૦ હે દેવી ! ઘણા માસ પર્વત ધારણ કરી રાખવાથી નિતંબ સુધી પહોંચેલી તારી વેળીને હવે મહાબળવાન રામચંદ્ર અદ્ય સમયમાં જ છોડશે. હે દેવી ! સર્પિણી જેમ પોતાના શરીર પરની કાંચળીનો ત્યાગ કરે, તેમ ઉદય પામેલા પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરણુ રઘુવીરનું સુખ ભોળને તું હવે શોધા વખતમાં જ શોધેનો ત્યાગ કરીશ. હે મૃગિણી ! સુખ ભોગવવાને ચોક્કસ શ્રીમાન રામચંદ્ર હવે શોધા સમયમાં જ રાવણનો નાશ કરીને તારા સરખી પ્રિય પત્નીને મળી આનંદ પામશે. ૩૧-૩૩ અને જેમ પુષ્કળ વૃદ્ધિ થવાથી પૃથ્વી હર્ષિત થાય, તેમ તું પણ મહાત્મા રામચંદ્રથી સન્માન પામી પ્રસન્ન થઈશ. ૩૪ હે દેવી ! સુમેરુ પર્વતની ચોચેર અન્ધની પેઠે ગોળાકાર ગતિથી ત્રીસ સુદૃઢમાં બે પ્રદક્ષિણા ફરી વળે છે, તે દિનંકર-સૂર્ય ભગવાનની તું પ્રાર્થના કર. સૂર્ય જો સર્વ ભૂતપ્રાણીઓના ઉત્પાદક તથા પોષક છે. ૩૫

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પ્રકાશકમાં ૩૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૪ મો

સરમા અને સીતા-સત્ય સમાચારનું નિવેદન
અથ તાં જ્ઞાતવંતાર્વાં તૈન કાવચેન મોહિતામ્ ।

સરમા દુલ્લાદવામાસ મહીં દગ્ધામિવામ્ભસા ॥ ૧ ॥

સૂર્યના તાપથી તમ કચેલી પૃથ્વીને જેમ મેઘ જળ વડે શાંત કરે છે, તેમ કૃત્રિમ રામભરતક ભેઈ શોધને લીધે સંતપ્ત થયેલાં સીતાને, તેનું હિત ધનુષનારી તથા દેશકાળ બદલાતી સખી

સરમાએ મધુર વચનથી શાંત પાડ્યાં. પછી સીતાને આનંદમાં લાવવા માટે સ્મિત-હાસ્યપૂર્વક કહ્યું : 'હે સ્વામ નેત્રવાળી સીતા ! હું અહીંથી ગુપ્તપણે રામની પાસે જઈ તેમને તારા કુશળ સમાચાર કહી પુનઃ કૌર્ષ ન બાંધે એવી રીતે પાછી આવવા સમર્થ છું. હે બહેન ! કોઈ પણ આધાર વિનાના આકાશ-માર્ગમાં હું ચાલું ત્યારે ગરુડ કેવા વાણુ પણ મારી ગતિને પહોંચી વળવા સમર્થ નથી. ૧-૪

સરમાનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી કંઈક હર્ષિત થયેલાં સીતાએ કૌનળ વાણીથી તેને કહ્યું : 'હે બહેન ! તું આકાશમાં તેમ જ રક્ષાતળમાં ગતિ કરવામાં સમર્થ છે, એ બહી મને ઘણો જ આનંદ થાય છે; પરંતુ હાલમાં મારે માટે તારે જે કંઈ કરવા જેવું છે, તે હું તને કહું છું. ૫' હે સખી ! ભે તારી યુદ્ધિ મારું હિત કરવામાં જ સ્થિર હોય, તો તું રાવણની પાસે જા અને તે આ વખતે શું કરે છે, એ ભેઈ આવી મને નિવેદન કર. ૬ જેમ મહિસ તેના પીનાશને તુરંત જ મોહિત કરે છે, તેમ શત્રુને રોકાવનારો, ફર સ્વલાવવાળો અને માયા કરી બાણનારો એ દુષ્ટાત્મા રાવણ મને મોહિત કરે છે. ૭ એ પાપી રાવણ રાક્ષસીઓ દ્વારા નિરંતર મારું રક્ષણ કરાવે છે, અપમાન કરાવે છે તથા ઘણીક વાર તિરસ્કાર પણ કરાવે છે. ૮ હે બહેન ! તે દુષ્ટના ભયને લીધે મારું મન નિરંતર શંકિત અને અસ્વસ્થ રહે છે. અરે, આ અશોક-વાટિકામાં પણ હું શોક અને ઉદ્વેગચુકત રહું છું. ૯ એટલા માટે હે પ્રિય સખી ! ભે તું રાવણની પાસે જા અને મને અહીંથી સુક્રા કરવાની કે તમ સાથે યુદ્ધ કરવાની, જે કંઈ વાત થતી હોય તે ત્વચ્છળી તું મને જણાવે, તો તે મારા પર યોગ્ય ઉપકાર કર્યો જણાયશે. ૧૦ એમ બોલી સીતા બધુ-પાત કરવા લાગ્યાં. ત્યારે સીતાનાં આંસુ ધ્રુવાં સરમાએ મધુર વાણીથી કહ્યું : 'હે મૃગિણી ! ભે તારી એવી અસિલાધા છે, તો આ હું બંધ છું અને રાવણનો અભિપ્રાય બહી પુનઃ તારી પાસે આવું છું.'

એટલું કહી સરમા રાક્ષસી તુરંત જ રાવણની પાસે ગઈ અને તે દુરાત્મા પોતાના મંત્રીઓની

સાથે જે કાંઈ વિચાર કરતો હતો, તે સવળો બાણીને પુનઃ ઉતાવળે અથોક્ષવાટિકામાં આવી. ત્યાં પોતાની જ વાટ જોઈ રહેલાં જનકનંદિની સીતાને તેણે કમળથી બ્રહ્મ થયેલી લક્ષ્મી સરખાં ઉદ્ધિગ્ન દીઠાં.^{૧૨-૧૬} પ્રિય ભાવણ કરનારી સરખાને પાછી આવેલી જોઈને સીતા હર્ષને લીધે તેને લેટી પડ્યાં અને તેને ઘેસવા માટે આસન આપતાં કહ્યું: ^{૧૭} 'હે સખી ! તું સુખથી આ આસન પર ઘેસ અને કૂર તથા દુરાત્મા રાવણુનો શો નિશ્ચય છે, તે મને યથાર્થ રીતે કહે.'

અરથર દ્રુતતાં સીતાનાં વચન સાંભળી સરખા, રાવણુ પોતાના મંત્રીઓની સાથે જે કાંઈ નિશ્ચય કર્યો હતો તે કહેવા લાગી: 'હે વેદેહી ! તને અહીંથી સુક્ત કરાવવા માટે રાવણુની માતા કેકસીએ તથા રાવણુનું અત્યંત હિત ઇચ્છનારા તેનાં જોડ વૃદ્ધ મંત્રીએ રાવણુને ઘણું ઘણું સમભાવી કહ્યું: ^{૧૮-૨૦} 'હે રાવણુ ! જનકતનયા સીતાને તું મનુષ્યોના રાજા રામને પાછી સોંપ; રામે જનસ્થાનમાં જે અફલુત પરાક્રમ કયું છે, તે તેનું અત્યંત બળ સાબિત કરવા બસ છે. ^{૨૧} વળી હંતુમાને સસુદ્ર જોળાંની સીતાની શોધ કરી તેમ જ સુદમાં રાક્ષસોને માર્યાં એ ઉપરથી જ તું બાણી હે કે, રામ અને હંતુમાન વગેરે કોઈ દેવાંથી પુરુષો જ છે; નહિ તો રાક્ષસોને હણવાનું કામ તેઓ કેમ કરી શકે ? ^{૨૨}

'હે વેદેહી ! વૃદ્ધ મંત્રીઓએ તથા કેકસીએ રાવણુને એ પ્રમાણે ઘણી ઘણી રીતે સમભાવ્યો, તોપણ લોભી પુરુષ જેમ દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી શકે નહિ, તેમ રાવણુ તારો ત્યાગ કરવા ઇચ્છતો નથી. ^{૨૩} હે મૈથિલી ! 'મરતાં સુધી પશુ તને છેડતી નહિ', એવો દુહ રાવણુ પોતાના મંત્રીઓ સાથે નિશ્ચય કર્યો છે. ^{૨૪} હે સીતા ! આ રાવણુદિ રાક્ષસોનું મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે, એથી જ તેઓએ ઉપયુક્ત નિશ્ચય કર્યો છે. સંશ્રામ વિષે સર્વ રાક્ષસોના તથા પોતાનો વધ કરાવ્યા સિવાય રાવણુ માત્ર રામના લયથી જ તારો છુટકારો કરે એમ નથી; પરંતુ હે શ્યામ નેત્રવાળી સીતા ! હવે તું ધૈર્ય રાખ, તારા

સ્વામી રામચંદ્ર સંશ્રામમાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાવણુને તથા સર્વ રાક્ષસોને હણીને હવે શીઘ્ર તને અયોધ્યામાં તેડી જશે. ^{૨૫, ૨૬}

સરખા સીતાની સાથે ઉપયુક્ત વાર્તાલાપ કરતી હતી, જ્યેટલામાં આખા ભૂમંડળને કંપાવે એવી વાનરસેનાનો ભેરી તથા શંખનો તુલુલ થોપ સંભળાવા લાગ્યો. ^{૨૭} વાનરસેનાનો કોલાહલ સાંભળીને લંકામાં રહેનારા રાવણુના સૈનિકો તે જહીન ચર્ષ ગયા અને હીનતાથી તેઓની સઘળી યોદ્ધાઓ નષ્ટ થઈ ગઈ તથા 'રાજા રાવણુના દોષથી પોતાનું અકલ્યાણ થયે' એમ માનવા લાગ્યા. ^{૨૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિશ્ચીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના ચુકાકામાં ૩૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૫ મો

વૃદ્ધ મંત્રી માલ્યવાનના હિતોપદેશ-સીતા પાછી આપી રામની સાથે સંધિ કરે -

તેન/દાંલકિમિશ્રેણ મેરીશ્વણેન તાદિતા ।

વપાવતિ મહાબાહુ રામઃ પરપુરણ્યઃ ॥ ૧ ॥

શંખની સાથે ભેરીના નાદ કરતા વાનરસૈન્ય સહિત શ્રીમાન રામચંદ્રે શત્રુના નગરને છતવા માટે તૈયારી કરી, ^૧ ત્યારે રાક્ષસરાજ રાવણુ જે ઘડી વિચારમાં ચૂંથાયો અને મંત્રીઓ સાસુ જોઈ રહ્યો. ^૨ પછી જગતને સંતાપ પમાડનારો મહા-બળવાન કૂર રાવણુ આખી સલાને ગભવી મૂકે એવી વાણીથી સર્વ મંત્રીઓને સમોધી રામની નિંદા કરતો બોલ્યો: 'હે પ્રિય મંત્રીઓ ! રામ સસુદ્ર જોળાંનીને અહીંયાં આવ્યો તે તથા તેનું બળ-પરાક્રમ તમેજો જે કહ્યું તે સર્વ મેં સાંભળ્યું- હું બાણુ છું કે તમે સૌ સુદમાં અત્યંત પરાક્રમવાળા છો; છતાં આજે રામના પરાક્રમ બાણીને તમે આમ બીભાના સાસુ જેવા છાનામાના કેમ ભેરી રહ્યા છો ? ^{૩-૫}

રાવણુનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળીને મહા-યુદ્ધિશાળી 'માલ્યવાન' નામના તેના માતામહે કહ્યું: ^૬ 'હે રાજા ! જે રાજા સર્વ વિદ્યાઓમાં કૃત્યજ્ઞ હોઈ ન્યાયમાર્ગને અનુસરે, તે લોખા દાળ

સુધી ઐશ્વર્ય ભોગવે છે તથા શત્રુઓને વશ કરે છે. જે રાજા સમય ભ્રેષ્ઠને પોતાના શત્રુઓની સાથે સંધિ તથા વિશ્રદ્ધ કરે છે અને પોતાના પક્ષની વૃદ્ધિ કરતો રહે છે, તે ચોટા ઐશ્વર્યને પ્રાપ્ત કરે છે.^{૧૮} શત્રુની સમાન બળવાળા તથા શત્રુથી હીન બળવાળા રાજાએ શત્રુની સાથે સંધિ કરવી યોગ્ય છે અને શત્રુના કરતાં વધારે બળવાળા રાજાએ વિશ્રદ્ધ કરવો શ્રેષ્ઠ છે.^{૧૯} હે રાવણ! આ સમયે રામની સાથે સંધિ કરવી એ જ મને યોગ્ય લાગે છે; માટે સીતાને રાખવા માટે તે' એ વિચાર કર્યો છે તે મૂઠી હૃદયે તું સીતા રામને પાછો આપ.^{૨૦} હે રાવણ! તું નિશ્ચય ભણુ કે દેવો તથા ગંધર્વો આદિ સૌ કોઈ એ રામનો જય પૂજી છે; માટે તું એની સાથે વિરોધ નહિ કરતાં સંધિ કર. પિતામહ પ્રહ્લદેવે ધર્મ અને અધર્મનો આશ્રય કરનાર દેવ અને અસુર એવા બે પક્ષ સરળતા છે. તેમાં મહાત્મા દેવોનો પક્ષ ધર્મ છે અને અસુરોનો પક્ષ અધર્મ છે, એવું મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે.^{૨૧-૨૩} ધર્મ ભ્યારે અધર્મને ગળી ભય છે, ત્યારે સંતુષ્ટ પ્રવર્તે છે અને અધર્મ ભ્યારે ધર્મને ગળે છે, ત્યારે કળિયુગ પ્રવર્તે છે.^{૨૪} હે રાવણ! તે' દિગ્વિજય કરવા સમયે ધર્મનો ત્યાગ કરી મહાન અધર્મ કરેલો છે; એથી જ આપણા શત્રુઓ હાલમાં બળવાન થયેલા છે.^{૨૫} હે રાજા! તારા પ્રમાદ-દોષને લીધે વૃદ્ધિ પામેલો અધર્મરૂપી અજગર હાલમાં અગેા સર્વ રાક્ષસોને ગળે છે અને દેવોએ આચરેલો ધર્મ તેઓની ઉત્તતિ કરે છે.^{૨૬} હે રાવણ! રાત્રિદિવસ સીમુગ તથા મહિરાપાનાદિ વિષયલોગ લોગવવામાં મસ્ત રહીને અને નિર્મયાદિપણે વર્તીને તે' અગ્નિ સરખા તેજસ્વી ઋષિઓના ક્રોધ સંપાદન કરેલો છે.^{૨૭} તપશ્ચર્યા કરવાથી જેઓનું અંતઃકરણ શુદ્ધ છે એવા અને ધર્મનો અત્યુચ્છ કરનારા એ મહર્ષિઓનો પ્રભાવ પ્રદીપ્ત અગ્નિ જેવો દુષર્ષ છે.^{૨૮} એ ઋષિઓ ચોટા ચોટા યજ્ઞો, વિધિપૂર્વક અગ્નિહોત્ર તથા રાક્ષસોને નહિ ગણકારતા ઉચ્ચ સ્વરે વેદાધ્યયન કરે છે.^{૨૯} ઋષિઓના એ વેદમંત્રોના ઘોષ સાંભળીને જેમ ઔધમન્દુરમાં તાપથી વાહળો વેરાઈ ભય છે,

તેમ રાક્ષસો હવે દશે દિશાએ નાસી ભય છે. હે રાવણ! અગ્નિ સરખા ઋષિઓના અગ્નિહોત્ર-માંથી ઉત્પન્ન થયેલો કુમારો રાક્ષસોના તેજનો નાશ કરીને દશે દિશાઓમાં હવેથી રહે છે. જે પ્રદેશમાં પવિત્ર મતવાળા ઋષિઓ યજ્ઞ-ચાગ કરે છે, તે તે પ્રદેશમાં તે ઋષિઓનું તીવ્ર તપોબળ રાક્ષસોને સંતાપે છે. હે રાવણ! દેવો, કાનવો અને યજ્ઞો તને મારી શકે નહિ, એવું'એકે તે' પ્રહ્લદેવ પાસેથી વરદાન માગ્યું છે, પરંતુ આ તો મનુષ્યો, વાનરો, બોહાંસુહો અને રીંછો એકેકાં થઈ ભઠ્ઠી' ભાત્યાં છે અને તને હતવા માટે જાળના કરે છે. એ સર્વ વાનરો દહ પરાક્રમવાળા તથા અત્યંત બળવાળા છે, એટલે તેઓને તું'હતી શકે એમ નથી.^{૩૦-૩૩} વળી અનેક પ્રકારના અર્થકર ઉત્પાતો થતા ભ્રેષ્ઠને પણ મને નિશ્ચય થાય છે કે, હવે સર્વ રાક્ષસોના વિનાશકાળ સમીપમાં આવી પહોંચ્યા છે. હે રાવણ! તું એ તો ખરે! કાનનાં પઠળ તોડી નાખે એવી ભયંકર ગબ્બાના કરતાં ઘનભાર વાહળ ચોચેરથી ઘડી આવે છે અને લોકોની ઉપર ભિના ભિના રુધિરનો વરસાદ વરસાવે છે.^{૩૪,૩૫} હે રાવણ! હાથી, ચોહાં વગેરે તારાં વાહનો પણ શનિદિવસ જૂરીજૂરીને આસુ વહેવડાવે છે; દિશાઓ પૂળથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે પ્રથમની પેઠે પ્રકાશવતી નથી;^{૩૬} ચિયાળવા તથા ગૃષ્ઠ વગેરે અશુભ પ્રાણીઓ નગરની આસપાસ ભેગાં થઈ ભયંકર શબ્દ કરે છે.^{૩૭} રાત્રિ વિષે સ્વપ્નમાં ભણે સ્વાપ વર્ણવાળી સ્ત્રીઓ ધરમાં પ્રવેશ કરી દ્રવ્ય વગેરે ચોરી ભય છે અને સાંચે ભિંચી રહીને ખડખડાટ હાથ કરતી ભણે અત્યુત્તર આવે છે.^{૩૮} ધરમાં દેવપૂજન માટે મૂકેલાં મૂર્તિ, દર્હાં, પુષ્પ વગેરે પદાર્થોને શ્વાન મૂંઘી ભય છે અને મૂકેલા અલિહાનને તેઓ જ ખાઈ ભય છે. ગધેડા ગાયોની સાથે, ઉંદરો નાગિયાની માદા સાથે, ગિલાડા સિંહજીની સાથે, સ્ફર ફૂતરીઓની સાથે અને કિતરપુરોયે રાક્ષસો તથા મનુષ્યોની સ્ત્રીઓ સાથે વ્યભિચાર કરે છે.^{૩૯,૪૦} લાલ ચરણવાળા અને ઘોળા વર્ણના કાળે પ્રેક્ષા હોવાઓ ધરના ચોભાર ઉપર ફરે છે અને રાક્ષસો નો વિનાશ સૂચવનારા શબ્દ ઉચ્ચારે છે.^{૪૧} ધરમાં

રહેલી મેનાઓ લઘવા આવેલાં બીજાં પક્ષીઓની સાથે લડી, હારીને ચિચિચારી કરતી પૃથ્વી પર પડે છે. મૃગો તથા પક્ષીઓ સૂર્ય સાગું ભેઈ રહેન કરે છે; તેમ જ વિકરાળ કેશ વિનાનો અને કાળા તથા પીળા વર્ણવાળો ભયંકર કાળપુરુષ દરદોષ સંધ્યાકાળને સમયે સર્વ રાક્ષસોના ઘર સામે જુઓ છે. હે રાવણ ! આ સિવાય બીજા વધુ ઉત્પાતો ભવામાં આવે છે; ૩૨,૩૩ માટે હવે તું સાવધાન થઈને વિચાર કર અને લવિષ્યમાં સુખ આપનારું શાય તેવું કાર્ય કર. ’

રાવણને ઉપયુક્ત હિતોપદેશ કર્યા પછી સર્વ મંત્રીઓમા શ્રેષ્ઠ એવો મહાભળવાન માલ્યવાન રાક્ષસ રાવણની યોદ્ધા ઉપરથી તે રાવણતું મન કળી ગયો અને યાછી કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. ૩૨,૩૪ થતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાવનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુખ્યકથામાં ૩૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૬ મો

માલ્યવાનનો તિરસ્કાર—રાવણનો ગર્વ—રામવધની પ્રતિજ્ઞા—નગરસ્થાનો પ્રબંધ

તત્તુ માલ્યવતો વાક્યં દિવસુકં વરાનન ।

ન મર્યપતિ કુદાત્મા કાલસ્ય વરામાગતઃ ॥ ૧ ॥

કુદાત્મા રાવણ કાળવશ થયેલો હોવાથી માલ્યવાનનાં હિતવચનોને સાંખી શક્યો નહિ. ૧ કોધને લીધે બ્રુકુટી ચઢાવી, આંખ ફેરવી માલ્યવાન પ્રત્યે તેણે કહ્યું : ‘ હે માલ્યવાન ! મારા શત્રુ પર સ્નેહભાવ રાખીને તે’ હિતયુદ્ધિથી જ અહિત કરનારાં કઠોર વચન કહ્યાં તે મને જરા પણ ભયતાં નથી. હે રાક્ષસ ! હું તને પૂછું છું કે રામ એક મહુષ્ય છે, વનવાસ લોગવી દુઃખી થઈ ગયો છે, ઉત્તમ સહાય વિનાનો છે, માત્ર વાનરોનો જ આશ્રિત છે તેમ જ પિતાએ તેને વનમાં કાઢી મૂક્યો છે, એ રામને તું સમર્થ શાથી માને છે ? વળી હું કે જે રાક્ષસોનો રાજા છું, દેવોને પણ ભય આપનારો છું તથા સંપૂર્ણ પરાક્રમવાળો છું, તેને તું અસમર્થ કેમ ગણે છે ? ૨-૫ હે રાક્ષસ ! મને તો લાગે છે કે શૂરવીર એવા’ મારા ઉપર તને

દ્વેષ આવવાને લીધે અથવા તો શત્રુના પક્ષમાં ભળી જવાને લીધે કિંવા મને પાણી ચઢાવવા માટે તે’ આવાં કઠોર વચન કહ્યાં છે. ૧ બો એમ ન હોય તો શાસ્ત્રના તત્ત્વને બાજુનારો અને યુદ્ધિમાન એવો ક્યો પુરુષ મારા સરખા પ્રભાવશાળી અને ઉત્તમ પદવી પર રહેલાને કઠોર વચન કહે ? ૨ કમળથી બ્રહ્મ થયેલી લઘમી સરખો સીતાને હું વનમાંથી અહીં લાવ્યો છું. તે શું રામના લયથી કરીને હવે હું તેને પાછી આપીશ ? ના, ના, કદી નહિ. ૩ તું નિશ્ચય રાખજે કે કરોડો વાનરોથી વીંટાયેલા એ રામલક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને હું શોડા દિવસમા જ મારી નાખીશ. ૪ અરે, યુદ્ધસમયે જેની સામેથી દેવો પણ ટકી શકતા નથી, તે આ રાવણ શું રામથી કરી જશે ? ૧૦ હે માલ્યવાન ! આ એક મારો સ્વાભાવિક દોષ છે કે ભલે, મારા બે કંટકો થઈ જાય; પરંતુ હું કોઈને શિર નમાવું નહિ ! બોલ, હવે તું શું કહેવા માગે છે ? હે રાક્ષસ ! શું કોઈ પણ પોતાના સ્વભાવને બદલી શકે છે ? ૧૧ અહા ! રામના હાથે સમુદ્ર ઉપર એક સેતુ બંધાઈ ગયો, એમાં શી ચોટી વાત છે કે જેથી તું આટલો બધો કરી જાય છે ? ૧૨ ભલેને રામ વાનરોના સહિત સમુદ્ર કોળાળી અહીં આવ્યો; પરંતુ તે હવે જીવતો જવાનો નથી. આ હું તને પ્રતિજ્ઞા-પૂર્વક કહું છું. ૧૩

કોધાયમાન થયેલા રાવણને વેગપૂર્વક બોલતો ભેઈને લલિજત થયેલો માલ્યવાન કાંઈ પણ બોલ્યો નહિ. ૧૪ અને ‘ રાજજીનો જય થાઓ ’ એમ બોલી આશીર્વાદ આપીને તથા રાવણની આજ્ઞા લઈ પોતાને ચેર ગયો. ૧૫

પછી રાક્ષસરાજ રાવણ પોતાના મંત્રીઓની સાથે વિચારપૂર્વક કર્તવ્યનો નિશ્ચય કરીને લંકાની રક્ષા કરવાનો અંદોજસ્ત કરવા માલ્યો. ૧૬ લંકાના પૂર્વ દિશાના દરવાજા ઉપર પ્રહસ્તને નીચે, દક્ષિણ દિશાના દરવાજા ઉપર પરાક્રમી મહાપાર્શ્વ તથા મહોદરને રહેવા કહ્યું. પશ્ચિમ દિશાના દરવાજા ઉપર ઘણા રાક્ષસો સહિત પોતાના પુત્ર માયાવી ઇંદ્રજિતને રાખ્યો અને ઉત્તર દિશાના

દરવાજા ઉપર રહેવા માટે શુક-સારણને આજ્ઞા આપતાં રાવણે કહ્યું : ‘શત્રુઓ ઉત્તર દિશા તરફથી આવે માટે હું બંને જ તે દરવાજા પર જઈશ.’ વળી રાવણે મહાપરાક્રમી ‘વિદ્વાણ’ નામના રાક્ષસને અસંગત રાક્ષસેના સહિત નગરના મધ્યભાગમાં રાખ્યો. ૧૭-૨૦ એ પ્રમાણે નગરરક્ષણનો બંદોબસ્ત કરીને કાળે પ્રેરાયેલા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ રાવણ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો. ૨૧ સારી રીતે નગરરક્ષાની ગોઠવણ થયા પછી રાવણે સભા બરખાસ્ત કરી, ત્યારે તેના મંત્રીઓ ‘રાવણરાયનો જય ! જય ! જય ! !’ એમ ગોલી આશીર્વાદનો વડે રાવણને વધાવવા લાગ્યા. પછી રાવણ ઉત્તમ સમૃદ્ધિવાળા પોતાના અંતઃપુરમાં ગયો. ૨૨

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિરૂપીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુકંઠાંકમાં ૩૬ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૭ મો

રાવણના સૈન્યબળની વ્યવસ્થા ઇત્યાદિ વિષે રામચંદ્રે મેળવેલી માહિતી

નરવાનરરાજાનોં વ તુ વાયુસુતા કપિઃ ।
જામ્બવાનુક્ષરાજા રાક્ષસજા વિભીષણઃ ॥ ૧ ॥

મનુષ્યોના રાજા રામચંદ્ર, વાનરરાજ સુગ્રીવ, વાયુપુત્ર હનુમાન, રીંછોના અધિપતિ બાંબવાન, રાક્ષસોત્તમ વિભીષણ, વાલીનો પુત્ર સુવરાજ અંગદ, સુમિત્રાપુત્ર લક્ષ્મણ, શરણ, પોતાના બંધુઓ સહિત સુષેણ, મેંદ, દ્રિવિદ, ગજ, ગવાક્ષ, કુમુદ, નલ અને પનસ વગેરે સવળા નર-વાનરો શત્રુના દેશમાં આવેલા હોવાથી એકઠા થઈ વિચાર કરવા લાગ્યા : ‘રાવણ જેનું રક્ષણ કરે છે એવી આ લંકાનગરીની પાસે આપણે આવી પહોંચ્યા છીએ. દેવો, અસુરો, નાગો અને ગંધર્વોથી પણ આ લંકાનગરી જિતાવી સુરકેલ છે ૨-૪ રાક્ષસરાજ રાવણ જેમાં વસે છે તે જ આ લંકા છે. માટે આપણે એ દુષ્ટાત્માને છતી થડીએ એવો ઉપાય શોધવો જોઈએ.’

વાનરો ધરપર એ પ્રમાણે બોલતા હતા ત્યારે રાવણના કનિષ્ઠ બંધુ વિભીષણે ગંભીર અર્થ-

થી બારેલાં સુંદર વાક્ય કહેવા માંડ્યા : ‘હે વાનરો ! બનલ, પનસ, સંપાતિ અને પ્રમતિ નામના મારા આ ચાર અનુચર રાક્ષસો હમણાં જ લંકામાં જઈ પાછા આવ્યા છે.’ તેઓ પક્ષીનું રૂપ ધારણ કરી રાવણની સેનામાં દાખલ થઈ, ત્યાંની સવળી રચના જોઈ આવેલા છે. ‘હે રામ ! દુષ્ટાત્મા રાવણે પોતાના સૈન્યની જેવી રીતે ગોઠવણ કરી છે, તે સવળી હું તમને યથાર્થ કહું છું, તે સાંભળો.’

‘હે રણવીર ! રાવણનો પ્રધાન પ્રહરત રાક્ષસ-સૈન્ય સહિત લંકાના પૂર્વ દાર ઉપર રહ્યો છે; ‘મહાપાણ્ડ’ અને ‘મહોદર’ નામના રાક્ષસો લંકાના દક્ષિણ દાર ઉપર રહેલા છે; ૧૦ પદ્મિશ, તલવાર, ધનુષ્ય, ત્રિશૂળ તથા સુદગર આદિ નાના પ્રકારનાં આયુધો લાથમાં લઈ બેસેલા ઘણા રાક્ષસોની સાથે સુવરાજ ઈંદ્રજિત લંકાના પશ્ચિમ દારેનું રક્ષણ કરે છે અને શસ્ત્રાભધારી લક્ષ્મણ રાક્ષસો સહિત રાવણ લંકાના ઉત્તર દાર પર બેસી રહ્યો છે. હે રામ ! રાવણ જોકે મંત્રવિદ્યા બળે છે, તોપણ શુક-સારણના કહેવાથી તમારું પરાક્રમ બાણી તે અત્યંત ઉદિગ્ધ થઈ ગયો છે. ૧૧-૧૩ વળા ત્રિશૂળ, સુદગર તથા ધનુષ્ય વગેરે આયુધો ધારણ કરનારા મોટા લશ્કરની સાથે વિદ્વાણ રાક્ષસ લંકાના મધ્યભાગનું રક્ષણ કરે છે. ૧૪ હે રામ ! લંકા વિષે ઉપયુક્ત રીતે સેનાની ગોઠવણ થઈ ગઈ છે, એ નિહાળીને મારા ચારે મંત્રીઓ હમણાં જ પાછા આવી આવ્યા છે. ૧૫ હે રામચંદ્ર ! રાવણની સેનામાં હજારો રાક્ષસો લાંથી ઉપર બેસી યુદ્ધ કરનારા છે, હજારો રાક્ષસો રથમાં બેસનારા છે, થોડે સવાર રાક્ષસો વીસહજાર છે અને હથિયાર ગ્રહણ કરી યુદ્ધમાં સંપૂર્ણ પરાક્રમ દર્શાવનારા એક કરોડ પાયદળ રાક્ષસો છે. આ સર્વ રાક્ષસો રાવણને ઘણા જ પ્રિય છે. હે વિશંપતિ ! એ પ્રત્યેક રાક્ષસના હાથ નીચે યુદ્ધ કરવાને તત્પર થયેલા હજારો રાક્ષસ થોડાંજો છે. ૧૬-૧૮

લંકામાં જઈ આવેલા પોતાના ચાર મંત્રીઓએ કહેલી રાક્ષસેનાની વ્યવસ્થા રામચંદ્રને કહી સંભળાવ્યા પછી મહાબાહુ વિભીષણે પોતાના

તે ચારે મંત્રીઓ રામચંદ્રને દેખાવ્યા.^{૧૮} ત્યાર પછી શ્રીમાન વિલીપણ કમળપત્ર સરખા નેત્રવાળા રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા માટે પુનઃ પણ કહેવા લાગ્યો : 'હે રામ ! દુરાત્મા રાવણ બ્યારે ધનાધ્યક્ષ કુળેરની સાથે યુદ્ધ ચડે છે, ત્યારે સાહસીય રાક્ષસોને સાથે લઈ બધ છે. તે સર્વ રાક્ષસો પરાક્રમ, બળ, તેજ ધૈર્ય અને ગર્વમાં રાવણના સરખા જ છે.^{૨૦-૨૨} હે રઘુવીર ! મેં તમારી આગળ જે આ રાવણના બળનું વર્ણન કરી બતાવ્યું છે, તે તમને બધ પમાડવા નહિ; પરંતુ કૌપાયમાન કરવા માટે જ છે. હે રાહવ ! તમે તો પોતાના પરાક્રમ-બળથી દેવોને પણ છતવા સમર્થ છો, તો પછી તમારી આગળ રાક્ષસોની શી વિશાલ ^{૧૧૩} માટે હે રામ ! તમે આ મોટી વાનરસેનાની બ્યહુરચના કરો, જેથી ચતુરગિણી રાક્ષસસેનાથી વીંટાયેલા રાવણનો નાશ કરી શકશો.^{૨૪}

વિલીપણનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી, રઘુવીરે શત્રુઓનો નાશ કરવાની યોજના કરતાં કહ્યું : 'હે વિલીપણ ! ઘણા વાનરોથી વીંટાયેલા સેનાપતિ નીલ વાનર લંકાના પૂર્વ દારુન રક્ષણ કરનારા મહંતની સાથે યુદ્ધ કરશે;^{૨૫} મોટી સેનાવાળો વાલિપુત્ર અંગદ લંકાના હક્ષિણ દાર પર રહેલા મહાપાત્ર તથા મહોદરનો નાશ કરશે; અનેક કપિઓથી વીંટાયેલા તથા અમિત બળ-પરાક્રમવાળો પવનસુત હનુમાન પશ્ચિમ દારનું રક્ષણ કરનારા ઇંદ્રજિતને કચડી નાખીને લંકામાં પ્રવેશ કરશે અને શ્રક્ષદેવે આપેલા વરદાનના બળને લીધે જે દેવો, દાનવો તથા મહાત્મા ઋષિઓને હુંબ આપવામાં જ તત્પર રહે છે અને જે સર્વ લોકોને સંતાપે છે, તે દુષ્ટ રાક્ષસરાજ રાવણનો વધ કરવા માટે હું બંધે જ જઈશ.^{૨૬-૩૦} લંકાના ઉત્તર દાર પર બ્યાં સૈન્ય સહિત રાવણ રહેલો છે, ત્યાં હું તથા લક્ષમણ બન્ને જઈશું અને રાવણનો સંહાર કરીને લંકામાં પ્રવેશ કરીશું.^{૩૧} વળી વાનરોનો રાજા બળવાન સુગ્રીવ, પરાક્રમી બંબવાન તથા રાવણનો નાનો ભાઈ એવો તું, જે ત્રણે જણા લંકાના મધ્યભાગમાં રહેલા રાક્ષસોનો

વિનાશ કરવા જશો. વળી આપણા સર્વ મૈનિકોને હું પ્રથમથી જ સૂચના આપું છું કે, આ સંગ્રામમાં કોઈ પણ વાનરે મનુષ્યરૂપ ધરતું નહિ; કેમ કે વાનર જે આપણી સેનાની યોગબ છે.^{૩૨,૩૩} વાનરોએ વાનરોને પોતાના સ્વજન સમજવા અને બીબાઓની સાથે યુદ્ધ કરવું; માત્ર આપણી સેનામાં અમે સાત જણા જ મનુષ્યરૂપે શત્રુ સામે લડીશું, જે વાત વાનરોએ ધ્યાનમાં રાખવી. આપણા પક્ષમાં મહાતેજસ્વી લક્ષમણ, હું અને ચાર મંત્રીઓ સહિત આ વિલીપણ મળીને માત્ર સાત જ જણા મનુષ્યરૂપે રાવણ સામે યુદ્ધ કરનાર છીએ.^{૩૪,૩૫}

કાર્યસિદ્ધિ માટે વિલીપણને એ પ્રમાણે કહ્યા પછી મહાસમર્થ રામચંદ્રે સમીપમાં રહેલા અત્યંત રમણીય સુવેલ પર્વત પર ચઢવાની ઇચ્છા કરી.^{૩૬} શત્રુરૂપ રાવણને વધ કરવાનો નિશ્ચય કયાં પછી હર્ષમાં આવેલા મહાત્મા રામચંદ્રે આખી પૃથ્વીને છાઈ નાખતા પોતાના મોટા સૈન્ય સહિત સુવેલ પર્વત પર ચઢવા તૈયાર થયા.^{૩૭}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુકમ્ભકમાં ૩૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૮ મો

લંકાનિરીક્ષણાર્થે રામચંદ્રનું
સુવેલારોહણ

સ તુ કૃત્વા સુવેલસ્ય મતિમારોહણં પ્રતિ ।

લક્ષ્મણાનુગતો રામઃ સુગ્રીવમિદમન્નવીત્ ॥ ૧ ॥

સુવેલ પર્વત પર આરોહણ કરવાનો વિચાર કયાં પછી તે વિષે લક્ષમણનો મત લઈને શ્રીમાન રામચંદ્રે મંત્ર બલ્લુનારા, કાર્યકુશળ, પોતાના ઉપર પ્રીતિવાળા અને ધર્મ જાણનારા એવા સુગ્રીવ તથા વિલીપણને મધુર વાણીથી કહ્યું : 'હે વાનરરાજ ! તથા હે રાક્ષસરાજ ! અનેક પ્રકારની ધાતુઓથી ભરેલા આ સુવેલાચળ ઉપર આપણે ચડીશું અને આજની રાત્રિ ત્યાં જ રહીશું; જેણે પોતાના મરણ માટે મારી ઓનું હરણ કયું છે તથા જેણે ધર્મને, કુળને તેમ જ આચારને

પણ ન ગણકારતાં કેવળ નીચ રાક્ષસી યુદ્ધિથી નિંદા કરી કહ્યું છે, તે હંરાતમા રાવણના નિવાસ-સ્થાનરૂપ લંકાનગરીને આ સુવેલાચળ પરથી સારી રીતે જોઈ શકાયો. ૧

એ પ્રમાણે કહીને રાવણ ઉપર અત્યંત કોપાય-માન થયેલા રામચંદ્ર સુગ્રીવ તથા વિશીષ્ણુ આદિ સર્વ સમાજ સહિત ચિત્રવિચિત્ર શિખરોવાળા સુવેલ પર્વત પર અઠવા લાગ્યા. ૧-૧ રામચંદ્ર આલ્યા એટલે તેમની પાછળ મહાપરાક્રમી અને સ્થિર ચિત્તવાળા લક્ષ્મણ પોતાનાં મનુષ્ય-માણુ ઉપાડીને ચાલવા લાગ્યા. ૨ અને તેમની પાછળ સુગ્રીવ તથા મંત્રીઓ સહિત વિશીષ્ણુ પ્રયાણ કહ્યું. ૩ વાસુ સરખા વેગવાળા બીજા સર્વ વન-ચરો પણ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ સુવેલપર્વત પર અઠવા લાગ્યા. રામચંદ્ર વગેરે સૌ કોઈ શોધા સમયનાં જ પર્વત પર ચઢી ગયા અને ચોગેર દક્ષિ દેશની જોયું તો ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર પર આવેલી હોવાને લીધે બધે બધે આકાશમાં જ રચાયેલી હોય, એવી લંકાનગરી તેમના જોવામાં આવી. સુશોભિત હરવાબવાળી, શ્રેષ્ઠ કિલ્લાવાળી અને રાક્ષસોથી ભરેલી લંકાનગરીને જોઈ વાનરો આશ્ચર્ય પામ્યા. ઊંચા કિલ્લા ઉપર બેસેલા શ્યામ વર્ણવાળા રાક્ષસોની પંક્તિ એવી તો શોભતી હતી કે બધે લંકાને બીજે જ કિલ્લો હોયની. ૪-૧૧ રાક્ષસોને જોઈ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા વાનરો રામચંદ્રની સમક્ષ થોડી થોડી ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા; ૧૨ એટલામાં સંધ્યાકાળના તેજ વડે રક્તવર્ણનો થયેલો સૂર્ય અસ્તાચળ ઉપર ગયો અને પૂર્ણચંદ્રના પ્રકાશ વડે ઝળહળતી રાત્રિ શરૂ થઈ. ૧૩ પછી વિશીષ્ણુનાં વાક્યોથી સત્કાર પામેલા લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર તથા વાનરાધિ-પતિ સુગ્રીવ આદિ વાનરો સુવેલ પર્વત પર સુખ-પૂર્વક રહ્યા. ૧૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૩૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૮ મો

લંકાનું અવલોકન

તો રાત્રિભૂષિતાસ્ત્રજ સુવેલે હરિયુષળા ॥

ઝઘાર્યાં દદગુર્વીત વનાન્યુપવનાતિ ચ ॥ ૧ ॥

સુવેલ પર્વત ઉપર રાત્રિદિવસ રહેલા સર્વ વાનરો પ્રભાત થયું ત્યારે લંકાની આસપાસ આવેલાં, સપાટ પ્રદેશવાળાં, વિશાળ, રમ્ય અને દૃષ્ટિને આનંદ ઉપજાવે એવાં વનોને તથા ઉપ-વનોને જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યાં, અનેક પ્રકારનાં ઠરપોથી લંકાનગરી સાક્ષાત્ ઇંદ્રની અમરાવતી સરખી રમણીય જણાતી હતી. વળી લતાઓથી વીંટાયેલાં, ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પો વડે શોભતાં અને રાતાં નવ પદ્મોવાળાં ચંપક, અશોક, બોલસરી, શાલ, તાલ, તમાલ, પનસ, નાગકેસર, કિંતોલ, અર્જુન, કદંબ, મરુક્ષિત સમપર્ણ, તિલક, કરેણુ અને રોહિડા વગેરે વૃક્ષોથી તથા શ્યામ વનરાજી-થી એ લંકા જોનારના ચિત્તને આનંદ આપતી હતી. ૧-૧ મનુષ્યો જેમ આભણુ ધારણુ કરે છે, તેમ લંકાની આસપાસ આવેલાં થોડાં થોડાં વૃક્ષો સુગંધવાળા રમણીય પુષ્પોને તથા ફૂળોને ધારણુ કરતાં હતાં. ૨ લંકાની આસપાસ આવેલાં સઘળાં વનો કુચેરના ચૈત્રરથ તથા ઇંદ્રના નંદનવન સરખાં રમણીય લાગતાં હતાં. તેમાંનાં વૃક્ષો સર્વ જાતુઓ-માં ફળ આપતાં હતાં અને જામરોનાં ટોળાંથી સુંઠ રહ્યાં હતાં. ૩ લંકાના ઉપવનોમાં વહેતાં નિર્ભળ ઝરણાંના કિનારા ઉપર ઠલોલ કરતાં ચકવા-ચકવી, જળકૂકડા, ગોર અને કોયલ વગેરે પક્ષીઓના શબ્દ સંભળાતા હતા. ૪

લંકાનાં ઉપવનોની રમણીય શોભા જોઈને ઇચ્છિત રૂપ ધારણુ કરનારા વાનરો અત્યંત હર્ષિત થયા અને મહામત જામરો, કોકિલો તથા કુરર વગેરે પક્ષીઓએ સેવેલાં એ ઉપવનો વિષે કાબલ થયા. મહાભળવાન વાનરોએ ઉપવનોમાં પ્રવેશ કર્યો. તે વેળા પ્રાણોને પ્રિય લાગે એવો અને પુષ્પો-ના સંસર્ગથી સુગંધી થયેલો વાસુ વાવા લાગ્યો. તે સમયે સુગ્રાવની આજ્ઞા ચવાથી કેટલાક મૂંઝપતિ

વાનરો લ'કા તરફ ચાલતા થયા. નાદ કરનારાઓ મા શ્રેષ્ઠ એવા એ વાનરો ચાલતી વેળા યોડી યોડી ગળ'નાઓ વડે પક્ષીઓને ત્રાસ થમાડતા હતા. યુગોને તથા હસ્તીઓને ઉદ્દિગ્ધ કરતા હતા. લ'કાના કિલ્લાને ધ્રુબવતા હતા અને ચરણપ્રહારથી પૃથ્વીને નભાવી દેતા હતા. એ સમયે વાનરોના ચાલવાથી જીદેલી રજ વડે આકાશ છવાઈ ગયું હતું અને તેઓની ગળ'ના સાંભળી ત્રાસ પામેલાં રીંછ, સિંહ, મહિષ, હસ્તી, યુગ તથા પક્ષીઓ વગેરે પ્રાણીઓ દશે દિશાએ નાસી જતાં હતાં.^{૧૦-૧૧}

અત્યંત જીંચું હોવાથી બાણે આકાશને સ્પર્શ કરતું હોય એવું ત્રિકૂટાચળનું એક શિખર કે જે ચોથેર પુષ્પિત વૃક્ષોથી છવાયેલું, સુવર્ણ સરયુ સુશેખિત, સો ચોળનના વિસ્તારવાળું, નિર્મળ, સુંદર દેખાવવાળું, સુવાળું, પક્ષીઓથી પથ્થુ બનાં ન જઈ શકાય એવું તથા જેના ઉપર ચંદ્રવાને મનસ્વેશ પથ્થુ ન ચઈ શકે એવું છે, તે મહાન શિખર ઉપર લ'કાનગરી વસેલી હતી અને તેમાં રાજા રાવણ રાજ્ય કરતો હતો.^{૧૦-૧૬} એ લ'કાનગરી વિષે રાવણનું રાજગૃહ દશ ચોળન પહોળાઈ તથા વીસ ચોળન લંબાઈમાં હતું અને પ્રવેત વાહન સરખાં જિંચાં શિખરોથી તેમ જ સુવર્ણના કિલ્લાથી તે શોભી રહ્યું હતું. જેમ વર્ષાઋતુના આરંભમાં ચઢી આવેલાં વાદળોથી આકાશ શોભે છે, તેમ યોડી યોડી હવેલીઓ તથા સાત સાત શેડીઓવાળા મંદિરોથી લ'કાનગરી અત્યંત શોભતી હતી.^{૨૦-૨૧} લ'કાનગરીના મધ્યભાગમાં હજાર સ્તંભોથી સુશેખિત, અત્યંત જિંચું હોવાથી બાણે ગગનવળને સ્પર્શ કરતો હોય એવો અને કેલાસ પર્વત સરખો સફેદ એક મહેલ દૂરથી દેખાતો હતો.^{૨૨} એ ખાસ રાવણને રહેવાનો મહેલ હતો અને તે વડે આખી લ'કાનગરી શોભતી હતી. એ મહેલની ચારે ખાણુ હજારો રાક્ષસો યોડી કરતા હતા.^{૨૩}

સુવર્ણથી બનાવેલી, મનને આનંદ આપે એવી, નાના પ્રકારની ધાતુઓવાળા પર્વતો તથા ખાગળગીચાઓથી શોભતી, જાતજાતનાં પક્ષીઓ-

થી જાણ રહેલી, અનેક પ્રકારના યુગોએ સેવેલી, સુગંધિત પુષ્પવૃક્ષોથી સુવાસિત થયેલી, ઘણા રાક્ષસોના વસવાટવાળી, સમૃદ્ધિથી ભરપૂર, અત્યંત જિંચી અને અમરવતી સરખી શોભાયમાન એવી લ'કાનગરી જોઈને લક્ષમણના ચોટાભાઈ શ્રીમાન રઘુવીર વિસ્મય પામ્યા.^{૨૪-૨૬} રત્નોશી ભરેલી, રાવણે સુરક્ષિત કરેલી, હવેલીઓની હારોથી શોભતી, ચોટા ચોટા દરવાજાઓ તથા કિલ્લા ઉપર ગોઠવેલાં યત્રોથી સજ્જ કરેલી લ'કાનગરીને શ્રીમાન રામ-ચંદ્ર તથા સુગ્રીવાદિ વાનરો એકીઠશે જોઈ રહ્યા.^{૨૭} ક્ષતિ મીનાસ્પર્શિ મહાતુનિમલ્લીત આદિકાવ્ય મીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૩૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૦ મો

યુદ્ધ રથશિશુ—સુગ્રીવ અને રાવણનું દંડયુદ્ધ

વતો રામઃ સુવેલામ્ યોજનદ્વયમણ્ડલમ્ ।

ઉપારોહત્સ સુગ્રીવો હરિયૂયૈઃ સમન્વિતઃ ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી વાનરસેના સહિત રામ-લક્ષમણ તથા સુગ્રીવ બે ચોળન વિસ્તારવાળા સુવેલામળના ગુપ્ત શિખર પર ચઢ્યા.^૧ ત્યાં જોએકે ઘડી વિશ્રામ લીધા પછી તેમણે દશે દિશાઓમાં જોવા માંડ્યું, તો ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર ઉપર દેવોના શિદ્ધપી વિશ્વકર્મોએ ઉત્તમ પ્રકારે બનાવેલી અને રમણીય ઉપવનોથી શોભતી લ'કાનગરી તેમના જોવામાં આવી. એ લ'કાના ઉત્તર તરફના દરવાજા ઉપરની જિંચી ઝટારીમાં રાક્ષસરાજ રાવણ બેઠેલો હતો, તે સૌના જોવામાં આવ્યો.^{૨,૩} એ વેળા રાવણની બને બાજુએ શ્વેત ચામર ઢળી રહ્યાં હતાં, તેના મસ્તક પર શ્વેત છત્ર શોભતું હતું, તેણે પોતાના શરીર પર રક્ત અંદન ચર્ચીને રક્ત પુષ્પોની માળા ધારણ કરેલી હતી, તેના શરીરનો વર્ણ કાળા ચેદ્ર સરખો હતો, તેણે જરિયાનનાં વસ્ત્ર પહેયાં હતાં, તેના વક્ષઃસ્થળમાં ઔરવત હાથીના દંતુ-શળના ધાવ લાગેલા હતા અને રુધિર સરખા રાતા રંગનું વસ્ત્ર ઝોદેલું હોવાથી તે સંધ્યાકાળના રંગથી રાતા થયેલા ચેદ્ર જેવો દેખાતો હતો.^{૪-૬}

લ'કાના દરવાજા પર બેઠેલા રાવણને જોઈ

સર્વ કષિઓની તથા સમ-લક્ષમણની સમક્ષ વાનર-
રાજ સુગ્રીવ જોકાએક જિલો થઈ ગયો,^૭ અને
પોતાના પરાક્રમજળથી તથા રાવણ પર ચઢેલા
કેધના વેગથી તે જોકાએક સુવેલ પર્વત ઉપરથી
રાવણ બેઠો હતો ત્યાં જવા કૂધો.^૮ લંકાના ઉત્તર
તરફના હરવાબ ઉપર ત્યાં રાવણ બેઠેલો હતો,
ત્યાં જઈ મહાત્મા સુગ્રીવ નીડરપણે થોડીક વાર
જિલો રહ્યો. પછી રાવણને એક તણખલા તુલ્ય
માનીને તેણે ઠઠાર વચન કહ્યું.^૯ ‘હે રાક્ષસ! હું
અર્ધ લોકના નાથ એવા શ્રીમાન રામચંદ્રનો હાથ
તથા સખા-મિત્ર છું. એ રાજેન્દ્ર સુવીરના પ્રતાપ-
થી આજે હું તને છવતો મૂકનાર નથી.’^{૧૦}
એટલું કહી સુગ્રીવ જોકાએક રાવણ પર કૂદી પડ્યો
અને તેના મસ્તકનો સુકુટ પૃથ્વી પર પાડી
નાખ્યો.^{૧૧} પોતાની ઉપર વેગથી ધસી આવતા
સુગ્રીવને જોઈ રાવણે કહ્યું : ‘હે સુગ્રીવ! તું મારી
કષ્ટિએ પડ્યો ન હતો ત્યાં સુધી જ સુગ્રીવ (સારી
શ્રીવાવાળો) હતો; પરંતુ હવે તું હીનશ્રીવ
(શ્રીવા વિનાનો) થઈશ. હે સુગ્રીવ! હમણાં હું
તારી શીવા મચડી નાખીશ.’^{૧૨} એમ કહી રાવણે
પોતાથી બંને જીભજોથી સુગ્રીવને પકડી પૃથ્વી
પર પછાડ્યો, ત્યારે અકળાયેલા હંકારી પેઠે સુગ્રીવ
જોકાએક પાછો જીભજો અને રાવણને બે હાથે
પકડી પૃથ્વી પર પટક્યો. આમ રાવણ અને
સુગ્રીવનું પરસ્પર દંડયુદ્ધ થવા લાગ્યું. એ વેળા
બંને જણા પરસેવાથી નાહી ગયા હતા, બંને
જણનાં શરીર ઝધિર વડે રંગાઈ ગયાં હતાં, જોક-
એકને વળગી પડવાથી બંને જણા નિશ્ચિત્ત સરખા
થઈ ગયા હતા અને લોહીઠુકાણુ થયેલા હોવાથી
પ્રકૃતિવત શીમળા તથા ખાખરાના વૃક્ષ સરખા
દેખાતા હતા. મહાજળવાન રાક્ષસરાજ રાવણ અને
વાનરરાજ સુગ્રીવ પરસ્પર સુષ્ટિઓ, લપડાકાં તથા
ગડદાઓના પ્રકાર કરી લચકર યુદ્ધ કરતા હતા.

અતિ ઉચ્ચ વેગવાળા રાવણ તથા સુગ્રીવ
ઘણી વાર સુધી કરવાબની આટારીમાં યુદ્ધ કર્યા
પછી જોકએકના હેઠને નમાવીને તથા જોકએકને
જીંચકીને ઉછાળવા લાગ્યા. વળી પરસ્પર ખાચીને

તે બંને જણા હરવાબ આગળની ખાંઈમાં પડ્યા.
ત્યાં બે ઘડી સુધી રમી પુનઃ હંકારતા હંકાર બહાર
જીછળી આવ્યા અને^{૧૩-૧૪} જોકએકને વળગી
પડી જીભજોડીથી દોરડાં વડે બાંધવા લાગ્યા.
આમ ક્રોધ, યુદ્ધવિધાનો અભ્યાસ અને ખળ-પરા-
ક્રમયુક્ત એ બંને જણા દંડયુદ્ધ કરતા હતા.
હસ્તીનાં બે બચ્ચાંની પેઠે જોકએકને બાંહેલા તથા
શાર્ફલ અને સિંહના સરખી તીક્ષ્ણ હાઠોવાળા
એ બંને જણા પરસ્પર વળગીને વેગથી પૃથ્વી પર
પડતા હતા. કસરત, યુદ્ધવિધા તથા યશકેમને
સારી રીતે બજવાના એ બંને જોકથીબંને જીંચકી-
જીંચકીને પટકતા હતા. આમ ઘણી વાર સુધી
દંડયુદ્ધ કરવા છતાં તેઓ જરા પણ થાક્યા વહિ.
મદમસ્ત હસ્તીઓની સૂંઠસરખી પોતાની જીભજો
વડે ઘણી વાર સુધી દંડયુદ્ધ કર્યો પછી મંડળાકારે
તેઓ ફરવા લાગ્યા.^{૧૮-૨૧} જોકએકનો વિનાશ
કરવાને ઇચ્છતા રાવણ તથા સુગ્રીવ, જેમ ભક્ષ્ય
માટે બે બિલાડાં લેતે તેમ લડતા હતા.^{૨૨} યુદ્ધ-
વિધામાં ક્રુશળ એવા રાવણ-સુગ્રીવ અનેક પ્રકાર-
નાં મંડળ,^{૨૩} સ્થાન,^{૨૪} જોમૂત્રિકા,^{૨૫} ગતપ્રત્યાગત,^{૨૬}
તીરશ્ચિનગત,^{૨૭} વક્રગત,^{૨૮} પરિભોક્ષ,^{૨૯} પ્રહારવર્જન,^{૩૦}
પરિધાવન,^{૩૧} અભિરવણ,^{૩૨} આપહાવ,^{૩૩} સવિ-
અહ,^{૩૪} પરાવૃત,^{૩૫} અપાવૃત,^{૩૬} અપદ્રુત,^{૩૭}
અવદ્રુત,^{૩૮} ઉપચસ્ત,^{૩૯} તથા અપચસ્ત^{૪૦} વગેરે
દંડયુદ્ધની રીતિને અતુલ્યરી ફરવા લાગ્યા. ૨૪-૨૧

એ પ્રમાણે ઘણી વાર સુધી યુદ્ધ કરતાં છેવટે
કોઈ પણ ઉપાય ન આવ્યો, ત્યારે રાવણે માથા-
બળ દેખાડવાનો વિચાર કર્યો. રાવણનો તે વિચાર
બાજવામાં આવ્યો કે તુરત જ જથ પાયેલો
વાનરરાજ સુગ્રીવ આકાશમાં જીઓ અને રાક્ષસે-
શ્વર રાવણ તેનાથી છેતરાઈને પૃથ્વી પર જોકલો
જ જિલો રહ્યો.

દંડયુદ્ધમાં રાક્ષસોના રાજ રાવણને થકવીને
તથા વિજયકીર્તિ મેળવીને વાનરરાજ સુગ્રીવજોકા-
એક ત્યાંથી વિશાળ ગજનમાં જીઓ અને અદ્ય
સમયમાં જ પુનઃ વાનરસેનામાં આવી રામચંદ્રને

સમ્યો. ૨૭-૨૮ રાવણની સાથે યુદ્ધ કરી અત્યંત હર્ષિત થયેલો સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવ રણવીરના યુદ્ધ-હર્ષને ઉત્તેજિત કરતો વાનરસેનાને મળ્યો, ત્યારે હનુમાનાદિ કપિઓએ તેનો ભારે સત્કાર કર્યો.^{૨૦} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભૂતપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૪૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૧ મો

યુદ્ધની તૈયારી-લંકાને ઘેરો-રાવણને ચેતવણી-અંગદવિધિ

અથ તસ્મિન્નિમિત્તાતિ દૃષ્ટ્વા લક્ષ્મણપૂર્વજઃ ।

સુગ્રીવં હંપરિચ્છવ્ય તામો લલ્લનમબ્રવીત ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવના શરીર પર દંડયુદ્ધને લીધે થયેલાં રુધિરનાં બિહ્નને જોઈ લક્ષ્મણના મોટાભાઈ રામ-અંદ્રે તેને આદિગંન આપતાં કહ્યું : ‘હે સુગ્રીવ ! મને પૂછ્યા વગર કે મારી સાથે વિચાર કયાં વગર તેં આતુ સાહસ શા માટે કયું ? રાબાઓ કહી પણ આવાં સાહસિક કાર્ય કરતા નથી.^૧ ‘હે સાહસપ્રિય હે વીર ! મને, વિલોપણને તેમ જ આખી વાનરસેનાને સંશયમાં નાખીને તેં અત્યંત કષ્ટરૂપ કાર્ય કયું છે.^૨ હે અત્રુદમન ! હવેથી તું આતુ સાહસ કહી પણ કરીશ નહિ. હે મોટી ભુજાવાળા વીર ! જો કદાચ તને કંઈક સંશય થાય તો પછી મારે સીતાતું, ભરતતું નાનાભાઈ લક્ષ્મણતું અત્રુતું તથા મારા આ દેહતું પણ શું પ્રયોજન રહે ? હે તાત ! તું ઇંદ્ર અને વરુણ સરખો પરાક્રમી છે એમ હું જાણું છું ; તોપણ સ્નેહઃ પાપચક્ષી !’^૩ એ ન્યાયને અત્રુ-સરી તું નહોતો આવ્યો, તે પહેલાં મેં નિશ્ચય કર્યો કે ‘ન કરે નારાયણ અને જો તને કંઈક થાય તો પછી રાવણનો તેના પુત્રો, સૈન્યો તથા વાહનો સહિત નાશ કરીને લંકાનું રાજ્ય વિભી-ષણને તથા અયોધ્યાનું રાજ્ય ભરતને આપી હું દેહત્યાગ કરીશ.’

રામઅંદ્રનાં વચન સાંભળી સુગ્રીવે કહ્યું : ‘હે

* સ્નેહ પોતાના સગાંધી-પ્રાપ્તિઓના અનિદાની જ શંકા ધરાવે છે

વીર ! હે રાવણ ! તમારી પ્રિયા સીતાતું હરણ કરનાર દૃષ્ટ રાવણને જોઈને હું મારું પરાક્રમ બાણવા છતાં કેવી રીતે સહન કરી શકું ?^૪ ૧-૮ એમ જોલણતા સુગ્રીવની પ્રશંસા કરીને, શ્રીમાન રામઅંદ્રે શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું :^{૧૦} ‘હે લક્ષ્મણ ! આપણે શીતળ જળવાળાં તથા ઉત્તમ કૃણ-મૂળાદિવાળાં વનોમાં જઈ, ત્યાં આપણી સેનાની વ્યૂહરચના કરી જિલા રહીએ તો ઠીક ;^{૧૧} કારણ કે શરવીર એવા રીંછ, વાનર તથા રાક્ષસ વગેરેનો નાશ થાય એવો અને સર્વ લોકોનો ક્ષય કરે એવો ભયંકર ભય હવે સમીપ આવ્યો હોય એમ મને લાગે છે.^{૧૨} હે ભાઈ ! જો આ અત્યંત પ્રચંડ વાયુ વાય છે, પૃથ્વી કંપે છે, પર્વતશિખરો ધ્રુજે છે, પર્વતોમાં મોટા ધડાકા થાય છે,^{૧૩} કૂર દેખાવવાળા એક માંસાહારી પ્રાણીઓની પેઠે ભયંકર ગર્જના કરે છે અને રુધિરમિશ્રિત જળ વર્ષે છે.^{૧૪} રાતા અંદનના રંગ જેવી સંધ્યા ઘણી જ ભયંકર લાગે છે. સૂર્યમંડળમાંથી ગગનગતા અંગારા પડે છે. કૂર અને અમાંગલિક એવાં શિયાળવાં વગેરે તથા ઘીન થયેલાં મૃગપક્ષી વગેરે પ્રાણીઓ મોટો ભય ઠશાવતાં સૂર્યની સાચું જોઈ રહન કરે છે. પ્રલયકાળની પેઠે કાળા અને રાતા ફુંકાળાવાળો અંદ્ર રાત્રિ વિષે શીતળ પ્રકાશ નહિ આપતાં જિલોટો પ્રાણીઓને સંતાપે છે. સૂર્યની આભુળાણુ અત્યંત રાતા વર્ણુતું, ટૂંકું, ભયંકર અને અમાંગલિક ફુંકાળું થાય છે તથા સૂર્ય વિષે કાળાં ધાળાં દેખાય છે.^{૧૫-૧૮} અને હે લક્ષ્મણ ! આ નક્ષત્ર તથા તારાઓ પણ પ્રથમની પેઠે પ્રકાશતા નથી. આ ઉપરથી જાણે સર્વ લોકોનો ક્ષય થવાનો હોય એમ જણાય છે. વળી ગીધ, કાગડા તથા બાજ વગેરે પક્ષીઓ પૃથ્વી પર જિતરી આવે છે અને શિયાળો અમાંગલિક સ્વરે રૂએ છે. આ સર્વ ઉત્પત્તો ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે, કે હવે થોડા સમયમાં જ વાનરો તથા રાક્ષસોએ પરસ્પર મૂકેલાં પર્વતો, વૃક્ષો, ત્રિશૂળો, તરવારો અને યદિશો વગેરે શસ્ત્રાસૌથી પૃથ્વી ઉપર રુધિર તથા માંસનો પ્રીચક થશે ; માટે હવે આપણે સર્વ

વાનરો સહિત ઉતાવળે રાવણની લંકાનગરી પર ચઢાઈ કરવી ઘટે છે. ૧૯-૨૨

લક્ષ્મણને એ પ્રમાણે કહીને મહાબળવાન રામચંદ્ર સુવેલ પર્વતના શિખર પરથી તુરત નીચે ઊતર્યા. પર્વત પરથી નીચે આવ્યા પછી ધર્મોત્તમ રઘુવીરે શત્રુઓથી ન છૂટી શકાય એવું પોતાનું મોટું સૈન્ય નિહાળી બેસ્યું. ૨૩, ૨૪ પછી શુભ સમય બાજુનારા સુગ્રીવ સહિત રામચંદ્રે પોતાના વાનરસૈન્યને સંભળ કરાવી, બ્યોતિઃશાસ્ત્રોક્ત શુભ સુકૂટમાં શુદ્ધ માટે ચઢાઈ કરવાની આજ્ઞા આપી. મોટી વાનરસેનાથી વીંટાયેલા મહાબાહુ રઘુવીરે પોતાનું ધનુષ્ય સંભળ કરી શુભ સુકૂટમાં લંકા પ્રત્યે પ્રયાણ કર્યું. ૨૫, ૨૬ રામચંદ્રની પાછળ વિશ્વીષ્ણુ, સુગ્રીવ, હનુમાન, બળવાન, નલ, નીલ તથા લક્ષ્મણ વગેરે આલતા હતા. ૨૭ અને તેઓ સર્વની પાછળ પૃથ્વીને છાઈ નાખતી મોટી વાનર-સેના આલતી હતી. ૨૮ શત્રુઓનું દમન કરનારા અને હસ્તી સમાન ઘોડ દેહવાળા વાનરો માર્ગમાં આલતાં નજરે પડતાં મોટાં મોટાં પર્વતશિખરોને તથા વૃક્ષોને ઉપાડી પ્રયાણ કરતા હતા.

શત્રુઓનું દમન કરનારા રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ રાવણે પાલન કરેલી, ધન્યપતાકાઓથી શોભતી, ઉંઘાન તથા ઉપવનો વડે રમણીય, જાડી ખાઈવાળી અને જિંવા કિંકાવાળી હોવાથી દુઃખે કરી પ્રવેશી શકાય એવી લંકાનગરી પાસે થોડા સમયમાં જ આવી પહોંચ્યા. પછી રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે સઘળા વાનરો દેવોથી પશુ ન છૂટી શકાય એવી લંકાનગરીને ચોમેર ચેરે નાખી પડ્યા. ૨૯-૩૨

લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર રાવણે પાળેલી લંકાની પાસે આવ્યા અને ધનુષ્ય-માણુ બંધ કરી લંકાના ઉત્તર દિશાના દરવાજો રોકી બેસા રહ્યા. પર્વતના શિખર જેટલું જિંચું એ ઉત્તરદ્વાર કે ન્યાં આગળ રાવણ બાતે જ બેસે રહ્યો હતો, તે દારણું રામચંદ્ર સિવાય બીજો કોઈ પણ રક્ષણ કરી શકે એમ નહોતું. ૩૩, ૩૪ વરુણ જેમ સમુદ્રનું રક્ષણ કરે છે, તેમ રાવણ એ ઉત્તર દિશાના

દરવાજાનું રક્ષણ કરતો હતો. દાનવો જેમ પાતાળનું રક્ષણ કરે છે તેમ અનેક પ્રકારનાં આયુધો ધારણ કરનારા ભયંકર રાક્ષસો એ દારણી ચોમેરથી ચોકી કરતા હતા અને એ કારણથી તે દ્વાર નિર્બળ પ્રાણીઓને ભયંકર લાગતું હતું. ત્યાં આગળ થોડાઓનાં વિવિધ પ્રકારનાં ચક્રચકિત આયુધો તથા કવચો લટકતાં હતાં. એ સઘળું રામ-લક્ષ્મણે જોયું. વળી વાનરસેનાના અધિપતિ નીલ વાનર મૈંદ અને કિપિંદની સાથે લંકાનો પૂર્વ તરફનો દરવાજો રોકી બેસા રહ્યો. અયલ, ગજ, ગવાક્ષ અને બવથને સાથે રાખીને ચુવરણ અંગદ લંકાના દક્ષિણ દરવાજા આગળ બેસા રહ્યો અને પ્રજંઘ, તરસ તથા બીજા કેટલાય વાનરો સહિત મહાબળ વાન હનુમાન લંકાને પશ્ચિમ તરફનો દરવાજો રોકી બેસા રહ્યો. ગરુડ અને વાઙુ સરખા વેગવાળા અસંખ્યાત વાનરોને સાથે રાખીને કપિરાજ સુગ્રીવ લંકાના ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશાના દરવાજાની વચ્ચે જેટલે કે વાયુકેશુમાં બેસા રહ્યો. ૩૫ મોટાના છત્રીસ કરોડ પ્રખ્યાત યુદ્ધપતિઓ પશુ સુગ્રીવને સહાય કરવા માટે તેની પાસે જ બેસા રહ્યા. વળી રામચંદ્રના કહેવાથી લક્ષ્મણ તથા વિશ્વીષ્ણુ લંકાના પ્રત્યેક દ્વાર આગળ એક એક કરોડ વાનરોને રાખ્યા હતા. બળવાન તથા સુપેશુ પશુ ધણી વાનરોને લઈને રામચંદ્રની પાછળ થોડેક દૂર જ બેસા હતા. હવે ચાક્રલના જેવી હાથોવાળા એ સઘળા વાનરો મોટાં મોટાં વૃક્ષો તથા શિખરો ઉપાડીને શુદ્ધની રાહ બેવા લાગ્યા.

રામચંદ્રની સેનાના સર્વ વાનરો હાથે તથા નખરૂંથી આયુધવાળા, વિચિત્ર અંગોવાળા તથા વિચિત્ર યુગ્મવાળા હતા અને તેઓએ પોતાનાં પૂછાં જિંચાં કરી રાખ્યાં હતાં. ૩૬-૪૧ તેઓમાંના કેટલાક વાનરો દશ હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા, કેટલાક સો હસ્તીઓના જેટલા બળવાળા અને

૬ ઉત્તર દ્વાર ઉપર રાવણ અને પશ્ચિમ દ્વાર ઉપર ધનુર્વિત હતા. એ બન્ને જિતાવા યુદ્ધલ હોવાથી રામને તેમ જ હનુમાનને સહાય કરવા અર્થે સુગ્રીવ મધ્યમધિ-ન્યાયી વાચનકેશુમાં બેસા રહ્યો.

કેટલાક હબર હસતીઓના જેટલા બળવાળા હતા. વળી વાનરોના યુદ્ધપતિઓ પૈકી કેટલાક તો એક એક એવા હસતીઓના જેટલા બળવાળા હતા; કેટલાક તેથી પણ સોગણા બળવાળા હતા અને કેટલાક અમાપ બળસ પૂત્ર હતા. લંકાની આસ-પાસ ભિલેલા વાનરોનાં ટોળાં બધે અસંખ્યાત તીરોનાં ટોળાં ભિલાર્થ નીકળ્યાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં.^{૪૭-૪૯} પૃથ્વી ઉપર ફરતા અને આકાશમાં ભિડતા વાનરોથી પૃથ્વી અને આકાશ છવાઈ ગયાં હતાં. લાખો અને કરોડો રીંછ-વાનર-ની સેના લંકાને ઘેરો ઘાલી પડી હતી.^{૫૦, ૫૧} યોગેરે ભિલેલા વાનરોથી આખો ત્રિકુટાચળ ઘેરાઈ ગયો હતો. એક કરોડ વાનરો તો એક ટોળાની બળર બીજા ટોળાને ચઢેલાડવા માટે લંકાની આસપાસ ફરતા હતા. હાથમાં વૃક્ષો ઉગારી ભિલેલા બળવાન વાનરો વટે લંકા ચારે બાજુથી એવી તો ઘેરાઈ ગઈ હતી કે, તેમાં વાયુ પણ પ્રવેશ કરી શકે એમ ન હતું. ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા અને મેઘ સરખા પ્રીઠ દેહેવાળા વાનરોથી એકા-એક પીડિત થયેલા લંકાના રાક્ષસો અત્યંત વિસ્મય પામ્યા.^{૫૨-૫૪} એ વેળા જેમ મયાંકા તટવાને લીધે સચ્ચુદન બળ બળભળી ભિડવાથી મોટો ધ્વનિ થાય, તેમ વાનરોની સેનાનો ભયંકર ધ્વનિ થવા લાગ્યો. એ મહાન કોલાહલ-ધ્વનિથી પર્વત, વન, ઉપવન, કિલ્લા તથા તોરણ સહિત આખી લંકા નગરી બળભથી ભીડી.^{૫૫, ૫૬} રામ-લક્ષ્મણ અને સુગ્રીવે સુરક્ષિત કરેલી કપિસેના સઘળા દેવો અને અસુરો-થી પણ ચિંતાય એવી ન હતી.^{૫૭}

રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે વાનરસેનાને એ પ્રમણે ગોઠવીને સામ-દાનાદિ ઉપાયોને તથા તેના કૃળને બળુનારા રામચંદ્રે પોતાના મંત્રી-મંડળની સાથે બેસી ‘હવે શું કરવું’ એ બાબતનો વાર વાર વિચાર કરીને તથા રાજધર્મનું સ્મરણ કરી નિશ્ચય કર્યો અને પછી વિભીષણની સંમતિ

+ યુદ્ધ માટે શત્રુ ઉપર ચડાઈ કરનાર રાજ પ્રથમ રાત્રેને દૃત દ્વારા સાવધ કરે છે અને પછી યુદ્ધની માગણી કરે છે

લઈને વાલિપુત્ર અંગદને પોતાની પાસે બોલાવો કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય! તું કાંઈ પણ ભય ન ધરતાં લંકાના કિલ્લાને જોળાંગી રાવણની પાસે જ અને મરણ પાસે આવેલું હોવાથી લક્ષ્મી, કૌશલ્ય તથા જ્ઞાનરહિત થયેલા દુરાત્મા રાવણને મારી વતી કહે કે, ‘હે રજનીચર! બ્રહ્મદેવની પાસેથી વરદાન મેળવી ગર્વચુકત થઈ તે’ આજ્ઞાનિત પથ’ તમાં ઋષિઓ, રાજર્ષિઓ, ગધેધો, અપ્સરાઓ, નાગો તથા યક્ષો વગેરેને પીડા કરીને જે પાપ એકઠું કર્યું’ છે, તે પાપને લીધે તારા ગર્વ ખડિત થઈ ચૂક્યો છે, એમ જ તું માન. તે’ મારી સ્ત્રીનું હરણ કર્યું’ છે; તેથી હું તને કંઈ-શિક્ષા દેવા આવ્યો છું’ અને તારી લંકાનું દ્વાર શેડીને પડ્યો છું’ એ તું સંભ્રામમાં મારી સાથે સ્થિર ભિલો રહીશ, તો દેવો, મહર્ષિઓ અને રાજર્ષિઓની ગતિને પ્રાપ્ત થઈશ’^{૫૮-૬૧} હે રાક્ષસાધમ! મને નહિ ગણકારતાં તે’ જે માયા અને બળના આશ્રયે સ્ત્રીતાનું હરણ કર્યું’ છે, તે બળ અને માયા હવે મને દેખાડ. હે રાવણ! એ તું સ્ત્રીતાને લઈ મારે શરણે નહિ આવે તો હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વટે તારી લંકાનગરીને રાક્ષસ વિનાની કરી મૂકીશ; અને ધર્મોત્તમા રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ એવો તારો ભાઈ વિભીષણ કે જે મારે શરણે આવેલો છે, તેને હું લંકાનું સઘળું નિષ્કંટક રાજ્ય આપીશ.^{૬૧-૬૮} હે રાવણ! તારા મંત્રીઓ મૂખ છે, તારું ચિત્ત ધણું જ અંધ છે અને તે’ પાપ તથા અન્યાયનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે; માટે હવે તું ક્ષણવાર પણ રાજ્ય હોગવી શકીશ નહિ.^{૬૯} હે રાક્ષસ! હવે તું ધૈર્ય ધરી મારી સાથે યુદ્ધ કરવા તત્પર થા. તારી છાતીમાં બ્યારે મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગશે, ત્યારે જ તું શાંત થઈશ. હે નિશાચર! તું કદાચ મારા ભયને લીધે પક્ષી થઈને ત્રણ લોકમાં ભરીશ, તોપણ મારી દષ્ટિએ પડ્યા પછી તું અવતો જ નાર નથી.^{૭૦, ૭૧} હે રાવણ! આટલું કહેવા છતાં પણ એ તું નહિ સમજે તો છેવટે હું તને તારું હિત થાય તેવો માર્ગ બતાવું છું’ કે તું તારી મરણકિયા

• યુદ્ધમાં ત્યારે પગલે ચલનારને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે; એ શાસ્ત્રને અનુસરી રામે આમ કહ્યું.

તારે હાથે કરી લે, દાનપુણ્યાદિક શુભ કર્મ આચરી લે તથા તારી લંકા નગરીને નેત્ર ભરી નિહાળી લે; કારણ કે મારી સાથે યુદ્ધમાં આવ્યા પછી તું જીવતા રહેનાર નથી.’

પવિત્ર કર્મવાળા રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી તારાને પુત્ર સુવરાજ અંગદ સાક્ષાત્ આશ્રિની પેઠે આકાશમાંજે ઊડ્યો અને લંકા તરફ આવ્યો. ૭૨, ૭૩ એક સુહૃત્માત્રમાંજ તે રાવણના મહેલ આગળ આવી નીચે જીતયો અને અંદર પ્રવેશ કર્યો, ત્યાં પોતાના મંત્રીઓની સાથે બેઠેલા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ તેના ભેવામાં આવ્યો. પછી સુવણ્ના બાળુખંધ ધારણ કરનારો અને ઢેલીખમાન અગ્નિ સરખી જળહળતી કાંતિવાળો વાનરશ્રેષ્ઠ અંગદ મંત્રીઓની સાથે બેઠેલા રાવણની પાસે જઈ જીલો રહ્યો અને પોતાની જોળખાણુ આપી, રામચંદ્રનાં સઘળાં વચન યથાર્થ રીતે તેને કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાવણ ! અકલિપકર્મો શ્રીમાન દશરથ-નંદન રામચંદ્રનો હું દ્રુત છું, પાલીનો પુત્ર છું અને મારું નામ અંગદ છે, એ તારા સાંભળવામાં આવ્યું હશે. ૭૪-૭૭ કૌશલ્યાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનારા સ્વધૈરે તને કહાવ્યું છે કે, હે દૂર રાક્ષસ રાવણ ! તું લંકામાંથી નીકળી મારી સાથે યુદ્ધ કર અને તારું યુરુભાતન ખતાવ. ૭૮ હું તને તારા મંત્રીઓ, પુત્રો, બાધવો અને જ્ઞાતિવર્ગ સહિત હણીશ. તારા વિનાશ થવાથી ત્રણે લોકો સુખ-શાંતિમાં રહેશે. ૭૯ દેવ, દાનવ, યક્ષ, અંધવ અને નાગ વગેરેના શત્રુરૂપ તથા ઋષિઓને પીડિત કરનારા તને હવે હું નિશ્ચય મારીશ. હે રાવણ ! એ તું મારે શરણે આવી મને પ્રણામ કરી સીતા પાછી સોંપીશ, તો તું જીવતા રહીશ; તેમ નહિ કરે તો તું અવશ્ય મૃત્યુને વશ થઈશ અને લંકાનું રાજ્ય વિલીયણને મળશે. ૮૦, ૮૧

વાનરશ્રેષ્ઠ અંગદનાં કઠોર વચન સાંભળી કોપા-યમાન થયેલા દુષ્ટુદિ રાવણે પોતાના સચિવોને આજ્ઞા કરી : ‘આરે ! આ વાનરને પકડો અને મારો જ મારો. ૮૨, ૮૩

રાવણની આજ્ઞા સાંભળતાં જ ભયંકર રૂપ-

વાળા આર રાક્ષસોએ એકાએક ઊડી પ્રવીતિ અગ્નિ સરખી કાંતિવાળા અંગદને પકડ્યો. ૮૪ મહાસમથ અંગદ પણ પોતાનું બળ રાક્ષસોને ખતાવવું હતું માટે પોતાની મેળેજ પકડાયો. ૮૫ પરંતુ બ્યારે પેલા રાક્ષસોએ આવી અંગદના બંને હાથ પકડ્યા. ત્યારે તે અંગદ, જેમ પક્ષીઓ તપણું લઈ જીલે તેમ રાવણના મહેલ ઉપર ઊડ્યો. એ વેળા અંગદના જીડવાના વેગથી ગભરાઈ ગયેલા રાક્ષસે અંગદના હાથ છોડી દઈ રાવણની સમક્ષ પૃથ્વી પર પડ્યા. પછી મહાપ્રતાપી અંગદ પર્વતના શિખર સરખા જઈ રાવણના મહેલના શિખર ઉપર જઈ તેને લાતો મારી તોડી પાડવા લાગ્યો. ૮૬-૮૮ પૂર્વે જેમ ઈર્ષના વજ્રના પ્રકારે થવાથી હિમાલય પર્વતનાં શિખરો તૂટી પડ્યાં હતાં, તેમ અંગદની લાતો વાગવાથી રાવણના મહેલનાં શિખરો તૂટી પડવા લાગ્યાં. આ સઘળો પ્રકાર રાવણે જોઈ રહ્યો હતો. ૮૯ એ પ્રમાણે રાક્ષસોને પીડિત કરીને તથા રાવણના મહેલનું શિખર તોડી પાડીને તેમજ પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરીને સુવરાજ અંગદ મોટી ગજાના કરતો પુનઃ આકાશમાં ઊડ્યો અને વાનરોને હર્ષ પમાડતો પોતાની સેનામાં આવી રામચંદ્રને મળ્યો. રામ-ચંદ્રને પ્રણામ કર્યા પછી અંગદે કહ્યું : ‘હે રાધવ ! એ દુરાત્મા રાવણ ઘણો જ અવિત છે અને તે કોઈ પણ પ્રકારે સમજે એમ નથી, હવે તો તમારે તેની સાથે યુદ્ધ કરવું જ ઘટે છે.’

અંગદે પોતાનો મહેલ તોડી પાડ્યો એ જોઈ રાવણ અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો અને ‘હવે નિશ્ચય મારો વિનાશકાળ પાસે આવી પહોંચ્યો છે.’ જેમ વિચારી ઉપરાઉપરી નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો. ૯૦-૯૨

હવે શત્રુનો વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા રામ ચંદ્ર મોટી મોટી ગજાના કરતાં જળવાન વાનરોને સભ્ય કરી યુદ્ધ માટે તૈયાર થયા. ૯૩ ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા અસંખ્યાત વાનરોથી લીંટાયેલા અને પર્વતના શિખર જેવી કાયાવાળો મહાપણકરી સુધેણ વાનર ચંદ્ર જેમ સર્વ નક્ષત્રો પ્રત્યે દૈ, તેમ સુગ્રીવની આજ્ઞાથી લંકાનાં સઘળાં કારેકરવા લાગ્યો. ૯૪, ૯૫ લંકાના કિલ્લાથી માંડીને છેક સમુદ્ર

સુધી પકાવ નાખી રહેલી વાનરોની સેંકડો અક્ષી-
હિણી સેનાઓને ભેળંને કેટલાક રાક્ષસો વિરમથ-
પામ્યા, કેટલાક ત્રાસ પામ્યા તથા કેટલાકનાં હૃદય
ચુલ્ક કરવાના હુકમના પૂરથી ઊભરાવા લાગ્યા. ૯૧, ૯૨
અસંખ્યાત વાનરો લંકાની ખાઈ જોળાળી કિલ્લા
ઉપર પશુ ચઢી ગયા હતા; તેથી બધે ખાઈ તથા
કેાટ વાનરોથી બનાવેલાં હોય એવાં દેખાતાં હતાં;
એ ભેળંને દીન થઈ ગયેલા રાક્ષસો ભયભીત થઈ
હાહાકાર કરવા લાગ્યા. ૯૩ બ્યારે અત્યંત ભયંકર
કેાલાહલ થવા લાગ્યો, ત્યારે રાવણના યોદ્ધાઓ
ચોટાં ચોટાં આક્રુષ્ટા અહણુ કરી પ્રલયકાળના વાસુની
પેઠિ આમતેમ ધૂમવા લાગ્યા. ૯૪
હતિ શ્રીવાસ્ત્વેનિ મહાસુનિપ્રણીત આદિભગ્ન શ્રીરામાચણના
ચુલ્કાક્રમાં ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૨ મો

લંકા પર આક્રમણ

ततस्तो राक्षसास्तत्र गत्वा रावणमन्विरम् ।

एवमेवमुर्वी सखा रामेण सह वानरैः ॥ ૧ ॥

પછી રાક્ષસોએ રાવણની પાસે જઈ 'લંકા-
ની ચોરેર રામે વાનરસૈન્ય સાથે ઘેરા લાલ્યો છે,'
એવા સમાચાર કહ્યા. ૧ પર્વત, વન તથા ઉપવન
સહિત લંકાનગરીને વાનરોથી ઘેરાયેલી સાંભળીને
કેાપાયમાન થયેલો રાવણ નગરરક્ષાનો પૂરો બંદો
બંદ કરાવીને પોતાના બિચા મહેલ ઉપર ચઢ્યો
અને ભેળું તો આખી લંકાનગરીને ચુલ્ક કરવાના
ઉત્સાહવાળા અસંખ્યાત વાનરોથી ઘેરાયેલી દીડી.
વાનરોથી આખી પૃથ્વીને આચ્છાદિત થયેલી
ભેળંને રાક્ષસોના રાજ રાવણ 'અરે, આટલા
બધા વાનરોનો મારે કેવી રીતે નાશ કરવો ?'
એવી ચિંતામાં પડ્યો. ૨-૪ ઘણીવાર સુધી ચિંતા
કયાં પછી કાંઈક ધૈર્ય ધારણ કરી રાવણે લાંબી
નજરથી ભેળું, તો ચોટા ચોટા સેનાપતિ વાનરોથી
વીંટાયેલા રામચંદ્રને દીડા.

હવે રામચંદ્ર વાનરસેના સહિત હજારો
ઉતાવળે લંકાના કિલ્લા પાસે આવ્યા; પરંતુ ચિત્ર
વિચિત્ર ધ્વજપટાકાઓથી શોભતી લંકાને રાક્ષસો-
થી ચોરેર રક્ષણ કરાતી ભેળંને સીતા સાંભરી

આવવાથી તે જેદક્રુત અંતઃકરણથી ચિંતા કરવા
લાગ્યા. ૫-૭ 'અરે, સુગનાં બચ્ચાંનાં નેત્ર જેવાં
નેત્રવાળી જનકનંદિની સીતા મારા વિયોગને લીધે
શોક કરતી તથા પૃથ્વી પર થયન કરતી આ લંકામાં
પીડાય છે !' ૮ એ પ્રમાણે પીડા પામતાં સીતાનું
ચિંતવન કરીને રામચંદ્ર ઉતાવળે શત્રુઓને નાશ
કરવા માટે વાનરોને આજ્ઞા આપી. અકિલ્લ કર્મ-
વાળા રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ વાનરો એકમેકની
સ્પર્ધા કરતા સિંહનાદથી દિશાઓને ગબડવા
લાગ્યા. ૯-૧૦ પછી સઘળા વાનરચૂષપતિઓ 'અમે
પર્વતનાં શિખરોથી અને સુષિપ્રહારોથી આખી
લંકાનગરીના ચૂરેચૂરા કરી નાખીશું,' એવો પોતાનો
નિશ્ચય જણાવવા લાગ્યા. ૧૧ અસંખ્યાત વાનર-
ચૂષપતિઓ ચોટાં ચોટાં શિખરો તથા વૃક્ષો ઉપાડી
ચુલ્ક માટે તૈયાર થઈ રહ્યા. ૧૨ આ સઘળો પ્રકાર
રાવણ ભેળં રહ્યો હતો; પરંતુ રામચંદ્રનું પ્રિય કરવા
અર્થે કોઈની પણ દરકાર નહિ રાખનારા વાનરો
રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ લંકાના કિલ્લા ઉપર
ચઢી ગયા. ૧૩ વૃક્ષો અને પર્વતોથી ચુલ્ક કરનારા
તથા રામચંદ્ર માટે પોતાના ભવિતનો ત્યાગ કરવાને
પણ તત્પર થયેલા લાલ સુખવાળા વાનરો એકા-
એક લંકા ઉપર ધસી ગયા. ૧૪ વાનરોએ વૃક્ષો,
પર્વતશિખરો તથા સુષ્કીઓના પ્રહારોથી લંકાના
અસંખ્યાત કાંચરા તથા તોરણો તોડી પાડવા
માંડયાં. ઘણાંક વાનરો તો લંકાની આસપાસ
આવેલી ખાઈને તથા નિર્મળ જળાશયોને; ધૂળ,
ધાસ, કાષ્ટ તથા શિલાઓ નાખી પૂરવા લાગ્યા. ૧૫, ૧૬
હજારો, કરોડો તથા અબજો વાનરો લંકાના ગઢ
ઉપર ચઢી ગયા અને સુવર્ણમય તોરણોને તથા
કેલાસ સરખાં જિંચાં ગોપુરોને તોડી નાખવા લાગ્યા.
ચોટા હસ્તી સરખા વાનરો કૂદતા, ઠેકતા અને
ગબડા કરતા લંકા ઉપર હલેલા કરવા માટે દોડવા
લાગ્યા. ઇચ્છિત રૂપ ધરનારા અસંખ્યાત વાનરો
ઉપરાઉપરી ગબડા કરીને 'અત્યંત બળશાળી
રઘુવીરનો જય થાઓ, મહાબળવાન લક્ષ્મણનો
જય થાઓ, વાનરરાજ સુગ્રીવનો જય થાઓ,'
એમ બોલતા લંકાના કિલ્લા ઉપર દોડતા હતા.

આ વેળા વાનરોના યુથપતિ વીરબાહુ, સુબાહુ, નીલ તથા પનસે લંકાને કાટ તોડી પાડી અંદર પ્રવેશ કર્યો અને વાનરસેનાને બૃહદ્રથનામાં ગોઠવવા માંડી. અનેક વાર જ્ય વેળવી પ્રસિદ્ધ થયેલા હશ કરૌંડ વાનરોથી વીંટાયેલો મહાબળવાન કુસુદ વાનર ઈશાનકૌણ્ડ રોકીને ઊભો રહ્યો અને તેને સહાય કરવા માટે પ્રસભ તથા પનસ વગેરે બીજા ઘણાક વાનરો તેની પાસે આવી ઊભા રહ્યા. વીસ કરૌંડ સેના સહિત શરવીર શતબલિ વાનર અગ્નિ-કૌણ્ડમાં ઊભો રહ્યો. તારાનો પિતા મહાબળવાન સુપેણ વાનર સાંઠ કરૌંડ વાનરોને લઈને નૈઋત્યકૌણ્ડ તરફ ઊભો રહ્યો.^{૧૭-૨૧} વળી લક્ષ્મણ સહિત રામ-અર્ધ ઉત્તર દ્વાર આગળ આવી ઊભા રહ્યા; તે જ વેળા વાનરરાજ સુગ્રીવ તેમને સહાય કરવા અર્થે લંકાના વાયવ્યકૌણ્ડમાં આવી ઊભો હતો.^{૨૨} એ વેળા ભયંકર રૂપવાળો તથા મોટી કાયાવાળો મહા-પરાક્રમી ગોદાંડૂલ ભતિનો ગવાક્ષ વાનર એક કરૌંડ વાનરોને લઈ રામઅર્ધને સહાય કરવા તેમના પડખામાં જ ઊભો રહ્યો. ત્રીજા કૌપવાળા એક કરૌંડ રીંછોથી વીંટાયેલો મહાપરાક્રમી ધૂમ્ર પથ્થુ રામઅર્ધના પડખે ઊભો રહ્યો;^{૨૮, ૨૯} તેમ જ કવચ ધારણ કરીને તથા હાથમાં ગદા બ્રહ્મ કરીને મહાપરાક્રમી વિશ્વીષ્ણુ પથ્થુ પોતાના ચારે મંત્રીઓની સાથે રામઅર્ધની પાસે આવી ઊભો રહ્યો.^{૩૦} આ સમયે ગજ, ગવાક્ષ, શરભ, ગવય અને ગંધમાદન, એ પાંચ વાનરો ચારે તરફ ફરી સેનાનું રક્ષણ કરતા હતા.

વાનરસેનાએ જંબ મચાવેલો ભેઈને કૌપાચમાન થયેલા રાક્ષસોના રાજા રાવણ પોતાનાં સર્વ સૈન્યોને વાનરોની સેના ઉપર હુમલો કરવાની આજ્ઞા આપી. રાવણની આજ્ઞા મળતાં જ રાક્ષસો ભયંકર ગર્જના કરીને સુવર્ણના ડંકા વડે અર્ધ સમાન પ્રવેત સુખવાળી ભેરીઓ વગાડવા લાગ્યા તથા પોતાના સુખથી ફૂંકીને સેંકડો અને હબરો શંખો વગાડવા લાગ્યા. સુવર્ણાકાર ધારણ કરનારા, રથામ શરીરવાળા અને શંખ વગાડતા એ રાક્ષસો બાણે વીજળી અને બગલાની પંક્તિ સહિત મેલ હોય એવા શોભતા હતા.

પછી જેમ પ્રલયસમયે સસુદ્રની છાયા ઊછળે, તેમ રાવણની આજ્ઞાથી ઊછળતા રાક્ષસો વાનરસેના પર તટી પડ્યા.^{૩૧-૩૭} એ ભેઈ વાનરોએ પણ ચોચેરથી એવી તો ગર્જના કરી કે જેથી મલયા-ચળનાં શિખરો કંપી ઊઠ્યાં અને શુક્રાઓ ગાળ રહી.^{૩૮} એ વેળા ઉભય પક્ષના અળવાન પોદા-ઓના સિંહનાદથી તથા એકસામટા શંખ અને હુંદલિ વગેરેના તુસુલ શોષથી પૃથ્વી, અંતરિક્ષ તથા સસુદ્ર ખળભળી ઊઠ્યાં.^{૩૯} હૃદયીઓના ચિત્તારથી, અશ્વોના હંધહંધાટથી, રથોના ગડગડાટથી અને રાક્ષસોના પગના ધબકારાથી હશે દિશાઓ ગાળ રહી.^{૪૦}

ત્યાર પછી પૂર્વે જેમ દેવો અને અસુરોનું યુદ્ધ શરૂ થયું હતું, તેમ વાનરો અને રાક્ષસો વચ્ચે ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું.^{૪૧} પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવતા રાક્ષસો દેહીપ્યમાન ગદાઓ, શક્તિઓ, ત્રિશૂળો અને ફરસીઓ વડે વાનરોને હંધવા લાગ્યા;^{૪૨} ત્યારે મોટી કાયાવાળા વાનરો પણ વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો વડે રાક્ષસોનો વિનાશ કરવા લાગ્યા. કેટલાક વાનરો તો પોતાની દાઢો વડે રાક્ષસોને બચકાં ભરવા લાગ્યા તથા નખ વડે ઊચરડા કરવા લાગ્યા.^{૪૩} એ વેળા સંઘળા વાનરો પોતપોતાનાં નામ ઉચ્ચારીને ‘રાજા સુગ્રીવનો જ્ય થાઓ !’ એમ પોદારતા હતા, ત્યારે રાક્ષસો ‘રાવણનો જ્ય થાઓ ! જ્ય થાઓ !’ એમ બોલતા હતા.^{૪૪} કિલ્લા ઉપર ઊભેલા રાક્ષસો પૃથ્વી ઉપર ઊભેલા વાનરો ઉપર ગદાઓના તથા ત્રિશૂળોના પ્રહાર કરતા હતા.^{૪૫} એ ભેઈ અત્યંત ક્રોધાચમાન થયેલા વાનરો પણ પૃથ્વી પરથી ઊંચે ફૂંદી, રાક્ષસોને પોતાના હાથ વતી પકડી નીચે ગળડાવી પાડતા હતા.^{૪૬} એ પ્રમાણે વાનરો અને રાક્ષસોનું એવું તો અદ્ભુત યુદ્ધ ભર્યું કે તેથી રણ-ભૂમિ વિશે માંસ તથા રુધિરનો કીચડ થઈ રહ્યો.^{૪૭}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાનિખરણીત આદિભાગ્ય શ્રીરામાયણ સુદર્શકમાં ૪૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૩ મો

વાનરો અને રાક્ષસોત્ત્વ દ્વંદ્વય

સુદૃઢતાં તુ તતસ્તેષાં વાતરાણાં મહાત્મનામ્ ।

રક્ષસાં સ્વમૃવાથ લલરોષઃ સુદાઘ્નઃ ॥ ૧ ॥

યુદ્ધ કરતા મહાત્મા વાનરો અને રાક્ષસોનાં
અજ તથા કૌપ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યાં. રાવણનો
જય ઇચ્છનારા ભયંકર કર્મવાળા શૂરવીર રાક્ષસો
સુવર્ણના સ્નાનવાળા અશ્વો, અગ્નિશિખા સરખા
હસ્તીઓ તથા સૂર્ય સમાન બળહળતા રથો પર
ભેસીને અને કવચ વગેરે સંશ્રામનાં સાધનોથી
સજ્જ થઈ યુદ્ધ કરવા માટે બહાર પડ્યા. એ બેઈ
રામચંદ્રનો જય ઇચ્છનારી વાનરોની સેના પણ
ભયંકર કર્મવાળા એ રાક્ષસોની ઉપર તૂટી પડી. ૧-૪
એ વેળા સામસામા દોડતા વાનરો અને રાક્ષસોત્ત્વ
દ્વંદ્વયુદ્ધ આરંભાયું. ૧ પૂર્વે જેમ મહાદેવજીએ
અંધકાસુરની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું, તેમ વાલીના
પુત્ર અંગદે મહાતેજસ્વી ઇંદ્રજિતની સાથે યુદ્ધ
કરવા માંડ્યું. સંશ્રામમાં ન જીતી શકાય એવા
સંપાતિ વાનરે પ્રબંધ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું.
મહાકોપી રાવણનો નાનો ભાઈ વિશીષ્ઠ તીક્ષ્ણ
વેગવાળા ‘શત્રુજ્ઞ’ નામના રાક્ષસની સાથે લડવા
લાગ્યો. મહાબળવાન ગજ વાનર ‘તમન’ નામના
રાક્ષસ સાથે બીજો. મહાતેજસ્વી નીલ વાનર
નિકુંભ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ૧-૮
વાનરોનો રાજ સુગ્રીવ પ્રધસ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ
કરવા લાગ્યો. શ્રીમાન રામચંદ્રના નાના ભાઈ
લક્ષ્મણ વિરૂપાક્ષની સાથે લડવા લાગ્યા. અગ્નિકેતુ,
રશ્મિકેતુ, મિત્રજ્ઞ અને યજ્ઞકૌપ એ ચાર રાક્ષસો
રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૧૦, ૧૧ કપિશ્રેષ્ઠ
મૈંદ વજ્રસુપ્તિ નામના રાક્ષસની સાથે અને દ્વિવિદ
અશનિપ્રસ રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.
સંશ્રામ વિષે અસહ્ય પરાક્રમવાળો શૂરવીર પ્રતપન
રાક્ષસ તીક્ષ્ણ વેગવાળા નલ વાનરની સાથે બીજો.
ધર્મનો પુત્ર બળવાન સુષેણ વાનર વિદ્યુન્માલી
રાક્ષસની સાથે લડવા લાગ્યો અને ધીમૂળ પણ અનેક
વાનરો ઘણા રાક્ષસોની સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવા મચી

પડ્યા. ૧૨-૧૪ તે વેળા પોતપોતાનો વિજય ઇચ્છ-
નારા શૂરવીર વાનરો તથા રાક્ષસોત્ત્વ જોનારને
રોમાંચિત કરે એવું મહાભયંકર યુદ્ધ થયું. ૧૬
સામસામા યુદ્ધ કરતા વાનરો તથા રાક્ષસોનાં
શરીરમાંથી રવાંટાં અને કેશરૂપી શેવાળવાળી
તથા કપાયેલાં અંગરૂપી કાઠોને વહેનારી સ્પિંધરની
નદીઓ વહેવા લાગી.

ઇંદ્ર જેમ પોતાના શત્રુ ઉપર વજ્રનો પ્રહાર
કરે, તેમ કૌપાયમાન થયેલા ઇંદ્રજિતે શત્રુઓની
સેનાત્ત્વ મર્દન કરનારા અંગદ ઉપર ગદાનો પ્રહાર
કર્યો. ૧૭, ૧૮ પરંતુ તે પ્રહાર અથાવીને અત્યંત
વેગવાળા અંગદે પોતાની ગદાના પ્રહારો વડે
ઇંદ્રજિતનો સુવર્ણથી મટેલો રથ ભાંગી નાખ્યો
અને તેના અશ્વો તથા સારથિને મારી નાખ્યા. ૧૯
સંશ્રામજીમમાં બ્યારે પ્રબંધ રાક્ષસે સંપાતિને
ત્રણ બાણ માર્યાં, ત્યારે સંપાતિ વાનરે ‘અશ્વ-
કર્ણ’ નામના વૃક્ષથી પ્રત્યક્ષને ઘણો જ ઘાયલ
કર્યો. મહાબળવાન જંબુમાલી રાક્ષસે રથમાં
બેઠાં બેઠાં જ ક્રોધ ચડાવીને હનુમાનની છાતીમાં
ચક્કિતોના પ્રહાર કર્યો, એટલે તે પવનસુત હનુ-
માન તુરંત જ એ જંબુમાલીના રથ ઉપર ચઢી
ગયો અને લપકાકે તથા સુપ્તિઓના પ્રહારથી
તેને રથ સહિત કચ્છરી નાખ્યો. ૨૦-૨૨ બિહા-
મણ રૂપવાળો પ્રતપન રાક્ષસ ગજનાં કરોતે નલ
વાનર સાથે દોડી આવ્યો અને તેણે નલને તીક્ષ્ણ
બાણો વડે વીંધી નાખ્યો. ત્યારે નલ વાનરે એ
રાક્ષસની આંખો ફોડી નાખી. સેનાનો બધે કોળિયો
જ કરી જવા ઇચ્છતો હોય, એવા પ્રધસ રાક્ષસને
વાનરરાજ સુગ્રીવે ‘સપ્તપથ’ નામના વૃક્ષથી મારી
નાખ્યો. શ્રીમાન લક્ષ્મણે ભયંકર રૂપવાળા વિરૂ-
પાક્ષને એક જ બાણ વડે હણ્યો તેમ જ અગ્નિકેતુ,
રશ્મિકેતુ, મિત્રજ્ઞ અને યજ્ઞકૌપ, એ ચાર રાક્ષસોએ
બ્યારે રામચંદ્ર ઉપર બાણ મૂકવા માંડ્યાં. ત્યારે
કૌપાયમાન થયેલા શ્રીમાન રામચંદ્રે અગ્નિની
જ્વાળા સરખાં પોતાનાં પ્રદીપ્ત બાણો વડે તે ચારે
રાક્ષસોનાં મસ્તક છેદી નાખ્યાં. મૈંદ વાનરે વજ્ર-
સુપ્તિ રાક્ષસને સુપ્તિપ્રહારથી જ મારી નાખ્યો અને

તે રાક્ષસ લાંગી ગયેલા વિમાનની પેઠે લાંગી ગયેલા
રથ તથા અન્ધ સહિત પૃથ્વી પર પડ્યો. ૨૩-૨૮
સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણો વડે મેઘને લોદી નાખે
છે, તેમ સંજામમાં નિકુંજ રાક્ષસે કાળજી સરખા
સ્થામ વર્ણવાળા નીલ વાનરને ટીક્ણ બાણો વડે
લોદી નાખ્યો; ૨૯ અને પુનઃ પણ તે રાક્ષસ ઘણા
વેગથી સો બાણો મૂકી નીલને વીંધીને ખડખડાટ
હસવા લાગ્યો, ત્યારે વિષ્ણુ જેમ સુદર્શન ચક્ર વડે
દેવોનાં મસ્તક છેદે, તેમ નીલ વાનરે જો નિકુંજ
રાક્ષસના રથના ચક્રથી જ તેનું તથા તેના સારથિનું
મસ્તક છેદી નાખ્યું. ૩૦, ૩૧ વળ અને વીજળી
સરખો જેનો સુપ્રિપ્રહાર છે, એવો દ્વિવિદ વાનર સર્વ
રાક્ષસોના કેખતાં અશનિપ્રલ રાક્ષસ ઉપર પર્વત-
શિખરના પ્રહાર કરવા લાગ્યો. ૩૨ ત્યારે અશનિપ્રલો
જો દ્વિવિદ વાનરને ટીક્ણ બાણોથી વીંધી નાખ્યો. ૩૩
અશનિપ્રલ રાક્ષસનાં બાણોથી વીંધાયેલા દ્વિવિદ
વાનરે ક્રોધ ચઢાવી મોટા સાલવૃક્ષ વડે તે રાક્ષસને
તથા અન્ધ સહિત તેના રથને તોડી પાડ્યો. ૩૪
રથમાં બેઠેલો વિદ્યુન્માલી રાક્ષસ સુવર્ણથી શણગારેલા
ટીક્ણ બાણો સુપેણ ઉપર વરસાવીને વારંવાર
ગજનાં કરતો હતો. વાનરશ્રેષ્ઠ સુપેણે એક મોઢું
પર્વતશિખર ઉપાડીને તે વડે જો વિદ્યુન્માલીનો રથ
લાંગી નાખ્યો, ત્યારે વિદ્યુન્માલી રાક્ષસ ઘણી જ
આલાહીથી રથમાંથી બહાર નીકળી ગયો અને
હાથમાં ગદા લઈ યુદ્ધ કરવા માટે પૃથ્વી પર આવી
ભેલો રહ્યો. જો બેઈ ક્રોધાયમાન થયેલો વાનરશ્રેષ્ઠ
સુપેણે મોટી શિલા ભ્રમ્યકીને વિદ્યુન્માલી સામે ધસી
ગયો. વિદ્યુન્માલીએ પોતાની સામે ધસી આવતા
સુપેણની છાતીમાં ભેસલેર ગદાનો પ્રહાર કર્યો;
પરંતુ તે પ્રહારને નહિ ગણકારતાં કપિશ્રેષ્ઠ સુપેણે
પોતાના હાથમાંની શિલા વિદ્યુન્માલી ઉપર નાખી.
શિલાનો પ્રહાર થતાં જ વિદ્યુન્માલીની છાતી
કચરાઈ ગઈ અને તે ગતપ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર
પડ્યો. ૩૫-૪૧

જો પ્રમાણે દ્વંદ્વયુદ્ધમાં શૂસ્વીર વાનરોએ દેવો
જેમ દેવોને નાશ કરે, તેમ શૂસ્વીર રાક્ષસોને
સંહાર કર્યો. જો વેળા ત્યાં પડેલાં ભાલા, તરવારો,

શક્તિઓ, ગદાઓ, તોમરો, બાણો, લાંગી ગયેલા
રથો, ચક્રો, આરાઓ, ધૂસરીઓ અને મૂએલા
અથો, હસ્તીઓ, વાનરો તથા રાક્ષસોનાં શરીરોથી
રણભૂમિ અત્યંત ભયંકર દેખાવા લાગી. પૂર્વે
થયેલા દેવાસુરના યંત્રામ સરખા આ ટુસુલ યુદ્ધ-
પ્રસંગમાં જ્યાં ત્યાં શિયાળોનાં ટોળાં ભમવા લાગ્યાં
અને મસ્તક વિનાના શૂસ્વીર યોદ્ધાઓનાં ધક
નાચકૂદ કરવા લાગ્યાં. ૪૨-૪૫

વાનરોના હાથનો પૂરેપૂરો માર ખાઈ રૂધિર
ઝોંકતા નિશાચરો મૃગીત સરખા થઈ પડ્યા,
પરંતુ સૂર્યને અસ્તાચળ પ્રયે જતા બેઈને કાંઈક
વેગમાં આવી તેઓ પુનઃ વાનરોની સાથે લડવા
તૈયાર થયા. ૪૬

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ ગદ્યાનુપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીગણપત્નના
યુદ્ધકાંડમાં ૪૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૪ મો

ભયંકર રાત્રિયુદ્ધ-અંગદયુદ્ધ પરાક્રમ-
પ્રદર્શિત અદરશ

યુગયતામેષ તેષાં તુ ત્વા વાનરરક્ષસામ્ ।
રવિરસ્તંગતો રાત્રિઃ પ્રવૃત્તા પ્રાણહારિણી ॥ ૧ ॥

વાનરો અને રાક્ષસો યુદ્ધ કરતા હતા જોડલામાં
સૂર્યાસ્ત થયો અને વાનરોને કદ આપનારી
રાત્રિ પ્રવૃત્ત થઈ, ત્યારે પોતપોતાનો વિલય
પ્રમથનારા તથા બેજોને પરસ્પર દંઠ વેર બંધા-
યેલું છે એવા વાનરો અને રાક્ષસોનું રાત્રિયુદ્ધ
થઈ થયું. ૧ ર કુબ્જપક્ષની ચોર રાત્રિના અંધકારમાં
કોઈ કોઈને જોળખી શકતું ન હતું; તેથી વાનરો
'તું રાક્ષસ છે' તથા રાક્ષસો 'તું વાનર છે' એમ
જોલીને જોકળીવળે પ્રહાર કરતા હતા. ૩ એ વેળા
'મારો, કોપો, અલ્યા આમ આપ, કેમ નાસે છે?'
એવા એવા અનેક પ્રકારના પોકારોનો ટુસુલ તાલ
સંભળાતો હતો. ૪ રાત્રિના અંધકારમાં સ્થામ
વાહજ સરખા, પ્રોઠ દેહવાળા, પરંતુ સુવર્ણનાં
ચક્રચક્રિત કેવચોથી તથા આભૂષોથી પ્રકાશતા

• અર્થાત્ રાત્રિમાં નિશાચરો-રાક્ષસોનું અવ વડે
છે, એ કારણથી સૂર્યાસ્ત થતાં તેઓ કૃષી ભેટમાં આવી
યુદ્ધ કરવા લાગ્યા

રાક્ષસો બલે બયોતિભવી વગેરે દેહીપ્રમાન
ઓષધિઓથી પ્રકાશતા પર્વતા જ હોય એવા
જણાતા હતા. ઘોર અધારામાં કોષ પાયેલા રાક્ષસો
હતાવળે દોડી આવી વાનરોનું ભક્ષણ કરતા હતા,
ત્યારે અત્યંત કોષમાં આવેલા વાનરો પશુ રાક્ષસો-
ના સુવર્ણથી શણગારેલા અશ્વોને તથા સર્પ સરખી
ધ્વજોને ફેંદીફેંદીને પોતાની તીક્ષ્ણ દાંડે વડે
ચીરી નાખતા હતા. ૪-૭ એ વેળા અત્યંત શરમાં
આવેલા વાનરોએ રાક્ષસોની સેનાને અક્ષરાવી
નાખી. કોષાયમાન થયેલા વાનરો રાક્ષસોના હસ્તી-
ઓને, મહાવતોને તથા પતાકા અને ધ્વજ સહિત
રથોને ખેંચી પાડી દાંત વડે કચડી નાખવા લાગ્યા.
શ્રીમાન રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણ પશુ પરોક્ષમાં તેમ
જ અપરોક્ષમાં રહેલા અળવાન રાક્ષસોને પોતાના
તીક્ષ્ણ ખાણો વડે હણતા હતા. ૮-૯

અત્યંત ભય'કર અને ભોનારને રોમાંચિત
કરે, એવા એ સંગ્રામ વિષે અશ્વોની ખરીઓથી
તથા રથોના આલવાથી ઊઠેલી પૃથ્વીની રજ સૈનિ-
કોનાં નેત્ર તથા કાનમાં ભરાઈ અર્ધ અને ઐધિરના
પ્રવાહવાળી ઘોર નદીઓ વહેવા લાગી. વળી ત્યાં
આગળ ભેરી, મુદંગ, રણશિંગા તથા શંખ વગેરે
પરાક્રમે ઉત્તેજિત કરે એવાં વાદ્યોના તુચ્છ નાદ
થવા લાગ્યો; ૧૦-૧૨ તેમ જ અશ્વોના હણહણાટથી,
રાક્ષસોની ગર્જનાથી તથા કપાઈ જતા વાનરોના
આતંનાહથી હારેણુ કોલાહલ મચી રહ્યો. ૧૩ શક્તિ,
ત્રિશૂળ અને ફરસી વગેરે આયુધોથી હણાયેલા
વાનરોના તથા ગતપ્રાણ થયેલા રાક્ષસોના પર્વત
જેવલા દેહ આમતેમ પડેલા હોવાથી તેમ જ ઐધિર
અને માંસનો કાદવ થયેલો હોવાથી તે યુદ્ધભૂમિ
પગ મૂકવાનો માર્ગ ન જડે તેવી તથા દુઃપ્રવેશ્ય
થઈ પડી હતી અને તેણે શત્રોરૂપી પુષ્પોની માળા
ધારણ કરી હતી. અસંખ્યાત વાનરો અને
રાક્ષસોના વિનાશ કરનારી એ ભય'કર રાત્રિ
સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને સંહારનારી કાળશત્રિ સમાન
ભાસતી હતી.

હવે ઘોર અધિકારમાં હર્ષ પામીને ખાણોની
વૃદ્ધિ કરતા રાક્ષસો શ્રીમાન રામચંદ્ર સામે ધસી

આવવા લાગ્યા. ૧૪-૧૭ રામચંદ્રની સામે દોડી
આવતા અને કોષલેર ગર્જના કરતા એ રાક્ષસોના
પ્રલયકાળે ક્ષુભિત થયેલા સાત સસુદ્રોના જેવો
ચોટો કોલાહલ થવા લાગ્યો. રાક્ષસોને પોતાની
સામે ધસી આવતા બાણી રામચંદ્રે ક્ષણવારમાં
અગ્નિની શિખા સરખાં છ ખાણો મૂકી તેમાંના
વચ્ચનુ, મહાપાર્શ્વ, મહોદર, વજ્રહંજુ, શુક અને
સારણુ, એ છ રાક્ષસોને ઘાયલ કર્યા. રામચંદ્રનાં
ખાણોથી મર્ગસ્થળમાં ધવાયેલા એ છયે રાક્ષસો
જીવ ભઈને યુદ્ધમાંથી નાસી ગયા. મહારથી રામ-
ચંદ્રે અગ્નિ સમાન અળહળતાં અસંખ્યાત ખાણો
મૂકીને તેના પ્રકાશથી દશે દિશાઓને ક્ષણવારમાં
અધિકારરહિત કરી મૂકી. બીજા પશુ જેટલા રાક્ષસો
રામચંદ્રની સામે ગયા હતા, તે સઘળા અગ્નિમાં
પડતા પતંગિયાંની જેમ નાશ પામ્યા. ચોતરફ
સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં ખાણોની વૃદ્ધિ થતી હોવાને
લીધે એ રાત્રિ આગિયાઓથી ચમકતી શરદઋતુની
રાત્રિ જેવી ચિત્રવિચિત્ર લાગતી હતી. કૃષ્ણપક્ષની
એ ભય'કર રાત્રિ રાક્ષસોની ગર્જનાથી તથા ભેરીના
નાદથી વિશેષ કરી ભય'કર જણાતી હતી. બન્ને સેના-
ઓની ભારે ગર્જનાઓથી ત્રિફટાચળની શક્તિઓ
પ્રતિધ્વનિત થતી હતી. ૧૮-૨૧ અધિકારના જેવા
સ્થામ વર્ણવાળાંખોલાંચુલ ભતિના વાનરો પોતાની
બન્ને જુલઓ વડે રાક્ષસોને પકડી પકડી ખાઈ
જતા હતા. ૨૭

હવે મહાપરાક્રમી અંગદ શત્રુઓને હણવા
માટે કટિબદ્ધ થયો. તેણે ઇર્ષ્યિતના સારથિને
તથા અશ્વોને મારી નાખ્યા. એ ભેઈ અત્યંત
ખેદયુક્ત થયેલો ઇર્ષ્યિત રથનો ત્યાગ કરી અંગદ-
ના દેખતાં જ અંતર્ધાન થઈ ગયો. અંગદનું
પ્રશંસનીય પરાક્રમ ભેઈ સર્વ દેવો, ઋષિઓ તથા
રામ-લક્ષ્મણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને તેને
વારંવાર ધન્યવાદ આપવા લાગ્યા. બીજાં પશુ જે
ખાણીઓ ઇર્ષ્યિતના યુદ્ધપરાક્રમે બચ્ચતાં હતાં
તેઓ સર્વ અંગદે ઇર્ષ્યિતને હરાવ્યો એ ભેઈને
અત્યંત સંતુષ્ટ થયાં. પોતાના શત્રુ ઇર્ષ્યિતનો
પરાજય થયેલી ભેઈ વિલીપણુ સહિત સુગ્રીવાદિ

વાનરો 'બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું' એમ હર્ષના પોકાર કરવા લાગ્યા.

વાલિપુત્ર અંગદના ભયંકર પરાક્રમથી હારી ગયેલો ઇંદ્રજિત અત્યંત કૌપાયમાન થયો અને પોતાના મળેલા બ્રહ્મદેવના વરદાનના બળથી અત્યંત ધીન થઈને વજ્ર સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો. અદૃશ્ય રહેલા માયાવી ઇંદ્રજિતે ભયંકર નાગપાશ બાણ મૂકીને રામ-લક્ષ્મણને મોહિત કર્યા અને તેમનાં સધળાં અંગ વીંધી નાખ્યાં.^{૨૮-૩૫} કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને નાગપાશથી બાંધી લીધા. સધળા વાનરો કૌપાયમાન થયેલા ઇંદ્રજિતના નાગપાશ વડે રામ-લક્ષ્મણને બંધાયેલા જોઈને દુઃખી થયા.^{૩૬}

હુરાત્મા ઇંદ્રજિત બ્યારે સામે રહી રામ-લક્ષ્મણને છતવામાં ફાંચ્યો નહિ, ત્યારે તેણે માયાના યોગથી રામ-લક્ષ્મણને બાંધ્યા.^{૩૭}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિગ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમા ૪૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૫ મો

અદૃશ્ય રહેલા ઇંદ્રજિતનું પરાક્રમ-નાગપાશનું અધન

સ તસ્ય ગતિમન્વિચ્છન્નાજપુત્રઃ પ્રતાપવાન્ ।

દિવેશાનિશ્ચલો રામો દશ વાનરયુગપાન્ ॥ ૧ ॥

પછી મહાપ્રતાપી અને અતુલિત બળવાળા દશરથનંદન રામચંદ્રે ઇંદ્રજિત ક્યાં છે, એ બાણવા માટે સુધેણના બન્ને પુત્રો, સેનાપતિ નીલ, વાલિપુત્ર અંગદ, વેગવાન શરણ, કિવિદ, હનુમાન, સાનુપ્રસ્થ, ઋષભ, સુંદર, એ દશ યુદ્ધપતિ વાનરોને આજ્ઞા આપી.^{૧-૩} રામચંદ્રની આજ્ઞા મળવાથી હર્ષિત થયેલા દશે વાનરો મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને આકાશમાં ઊડ્યા અને દશે દિશામા શોધ કરવા લાગ્યા.^૪ રાવણના પુત્ર ઇંદ્રજિતે અત્યંત વેગવાળું બ્રહ્માક્ષ બાણ મૂકીને ઉતાવળે ગતિ કરનારા એ વાનરોની ગતિને પશ્ચ મંદ કરી નાખી.^૫ અદૃશ્ય રહેલા ઇંદ્રજિતનાં બાણોથી ઘાયલ થયેલા દશે કપિઓ ઉતાવળી ગતિથી ચોસેર શોધી વળ્યા;

પરંતુ મેઘથી ઢંકાયેલા સૂર્યની પેઠે અધઘરમાં રહેલો ઇંદ્રજિત ક્યાંય પશ્ચ તેઓના જોવામાં આવ્યો નહિ.^૬

આ તરફ યુદ્ધમાં વિજય મેળવનારો ઇંદ્રજિત અંગેને લેહી નાખે એવાં તીક્ષ્ણ બાણો રામ-લક્ષ્મણ ઉપર ઉપરાઉપરી મૂક્યે જતો હતો. ઇંદ્રજિતે કોપલેર મૂકેલાં બાણોથી રામ-લક્ષ્મણ એવા તો વીંધાઈ ગયા કે શરીરનો કોઈ પશ્ચ ભાગ વીંધાયો વિના ખાલી ન રહ્યો.^{૭-૮} તેઓનાં શરીરમાંથી લાલું જ રુધિર સ્રવવા લાગ્યું, એથી તે બન્ને ભાઈ પ્રકુલિત થયેલા ખાખરાનાં વૃક્ષ સરખા શોભવા લાગ્યા.

પછી લાલ નેત્રવાળા તથા કાળજળના પર્વત જેવા શ્યામ વસ્ત્રવાળા ઇંદ્રજિતે અંતરિક્ષમાં અદૃશ્ય રહીને રામ-લક્ષ્મણને સંબોધી કહ્યું :^{૯-૧૦} 'હે સઘવો ! હું બ્યારે અદૃશ્ય રહી યુદ્ધ કરું, ત્યારે સ્વર્ગનો રાજા ઇંદ્ર પશ્ચ મને જોવાને કિંવા પકડવાને સમર્થ નથી, તો પછી તમે તો કૌણ માત્ર ?^{૧૧} હે રામ-લક્ષ્મણ ! મેં કંઈપણની પીછાં વાળાં બાણોવાળા તમને બાંધ્યા છે. જુઓ, હવે કોધબ્યાસ થયેલો હું તમને આજે જ ધમલોકમા પહોંચાડી દઉં છું।' એમ કહી શરવીર છતાં પાપાત્મા ઇંદ્રજિત પોતાનું ધનુષ્ય 'મે'વી યુગ્મ પશ્ચ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી રામ-લક્ષ્મણનાં મર્મસ્થળ વીંધેતા હર્ષપૂર્વક વારંવાર ગજનાં કરવા લાગ્યો.^{૧૨,૧૩} સંઘ્રામભૂમિ વિષે નાગપાશ વડે બંધાયેલા બન્ને ભાઈ એક ક્ષણમાત્ર પશ્ચ આડું અવળું જોવાને અસમર્થ થયા.^{૧૪-૧૬} પછી બાણોનો અગ્ર વાગવાથી જેઓનાં સર્વ અંગ વીંધાઈ ગયાં છે, એવા અને મર્મસ્થળમાં ઘાવ થવાથી અશક્ત થયેલા રામ-લક્ષ્મણ ડોહાયમાન થતાં ઇંદ્રધ્વજની પેઠે કંપવા લાગ્યા અને શૈલીક વારમાં જ એ બન્ને રાજકુમારો પોતાના કાશમાં ધનુષ્ય સહિત પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા.^{૧૭,૧૮} રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓ લોહીલુહાણ થઈ ત્રાંઘ્રમ-ભૂમિમાં સૂતા હતા, એ વેળા તેઓને સર્વ અંગોમાં વાગેલાં બાણોના ઘાવથી અત્યંત વેદના થતી

હતી. તેઓનાં શરીર ઉપર એક આંગળ બેટલી જગ્યા પશુ વીંધાયો વિનાની ન હતી. એક હાથની આંગળીઓથી માંડીને આખું શરીર બાણોથી વીંધાઈ ગયું હતું.^{૧૬,૨૦} ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારા કૂર રાક્ષસ ઇન્દ્રિયતાનાં બાણોથી વીંધાયેલા બનેલાઈઓના દેહમાંથી રુધિર સ્રવતું હતું; તેથી તેઓ બાણે જળને સ્રવતા છે પ્રસ્રવણ પર્વતો જ હોય એવા જણાતા હતા. પૂર્વે બેણે ઇન્દ્રને જીત્યો હતો એવા ઇન્દ્રિયતાનાં બાણો વડે મર્મસ્થળમાં વીંધાયેલા રામચંદ્ર પ્રથમ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા.^{૨૧,૨૨} ઇન્દ્રિયે ન્યારે સુવર્ણ પૂંખવાળાં, તીક્ષ્ણ અણ્વીવાળા અને વાયુથી ઊડતી ધૂળનાં એવા વેગવાળાં નારાય, અધનારાય, ભદ્ર, અજ્ઞલિક, વત્સહત, સિંહદેવ તથા છુર વગેરે બાણોથી રામચંદ્રને વીંધી નાખ્યા,^{૨૩} ત્યારે ઊતરી ગયેલી પશુછવાળું, શિથિલ પડેલી મૂઠવાળું તથા તણ કેકાણેથી નમેલું પોતાનું સુવર્ણભૂષિત ધનુષ્ય ફેંકી દઈને રામચંદ્ર વીરશયન કરી સૂઈ રહ્યા.^{૨૪} એ પ્રભાણે સંગ્રામ-ભૂમિમાં રામચંદ્રને બાણશય્યા ઉપર સૂતેલા બેઈને મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાના જીવિત માટે નિરાશ થઈ ગયા.^{૨૫} કમળપત્ર સમાન નેત્રવાળા અને સંગ્રામમાં શત્રુઓને જીતનારા પોતાના મોટાભાઈ રામચંદ્રને પૃથ્વી પર પડેલા બેઈને લક્ષ્મણ અત્યંત શોક કરવા લાગ્યા;^{૨૬} તેમ જ રામની એવી સ્થિતિ બેઈને અત્યંત સંતાપ પામેલા સર્વ વાનરો પશુ શોકગ્રસ્ત થઈ યોધાર આંસુએ જેન કરવા લાગ્યા.^{૨૭} નાગપાશ વડે બંધાઈને વીરશયને સૂતેલા રામ-લક્ષ્મણને વીંટાઈ બળી હતુમાન વગેરે સર્વ વાનરો અત્યંત ખેદ કરવા લાગ્યા.^{૨૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના, કુષ્ઠકાંડમાં ૪૫ મો સર્ગ સુપૂર્ણ

સર્ગ ૪૬ મો

વાનરોનો શોક-રામલક્ષ્મણની મૃત્યુ
તતો દ્યૌં પૃથિવીં ચૈવ લીક્ષમાણા વર્તીક્ષ્ણઃ ।
દદશુઃ સંવતો ઘાણેઞ્જાતરો રામલક્ષ્મણો ॥ ૧ ॥
રાક્ષસોના ભયને લીધે આકાશ અને પૃથ્વી વચ્ચે નિહાળતા વાનરો રામ-લક્ષ્મણને બાણોથી

વ્યાપ્ત થયેલા બેઈ અત્યંત ખેદ કરતા હતા;^૧ એટલામાં ઇન્દ્ર જેમ વૃષ્ટિ કરી વિરામ પામે, તેમ ઇન્દ્રિયિત પોતાનું કાર્ય કરી વિરામ પામ્યો ત્યારે સુગ્રીવ, વિભીષણ, નીલ, મેંદ, દિવિદ, સુષણ, કુમુદ, અંબદ તથા હતુમાન વગેરે ત્યાં આવ્યા અને શોક કરવા લાગ્યા.^{૨,૩} પૃથ્વી પર તૂટી પડેલા સુવર્ણધ્વજની પેઠે સંગ્રામભૂમિમાં પડેલા રામ-લક્ષ્મણ યોધારહિત થઈ સર્પની પેઠે મંદમંદ નિઃશ્વાસ મૂકતા હતા, તેઓનાં શરીર લોહીહ્રુકાણુ થઈ રહ્યાં હતાં, બાણો વડે વ્યાપ્ત થઈ બાણોની પથારીમાં સૂતા હતા અને તેઓની આસપાસ યૂથપતિ વાનરો વીંટાઈ જેન કરતા બેકા હતા.^{૪-૬} બાણોથી વીંધાઈને પડેલા રામ-લક્ષ્મણને બેઈ ખેદયુક્ત થયેલા સઘળા વાનરો અંતરિક્ષમાં તેમ જ આલુબાણ સર્વ દિશાઓમાં એવા લાગ્યા, પશુ માયાથી અંતર્હિત થયેલો ઇન્દ્રિયિત તેઓના બેવામાં આવ્યો નહિ; પરંતુ રામ-લક્ષ્મણની સ્થિતિ બેઈને અત્યંત પીડિત થયેલા વિભીષણે યોગેર દંષ્ટ્ર ફેરવી બોયુ તો પોતાની રાક્ષસી માયાના બળથી ઇન્દ્રિયિતને પોતાની આંગળ ઊસેલો દીડો. એ ઇન્દ્રિયિત પ્રક્ષદેવ પાસેથી મેળવેલા વરદાનના પ્રભાવથી તેજ, યશ તથા પરાક્રમસંપન્ન હતો અને તેની સામે સુદ્ધ કરવાને કોઈ પશુ યોદ્ધો સમર્થ ન હતો.

પોતાનું પરાક્રમ બેઈને તથા રામ-લક્ષ્મણને નાગપાશથી બંધાયેલા બેઈને રાવણનેા પુત્ર ઇન્દ્રિયિત વણે જ કુલાવા લાગ્યો અને સર્વ રાક્ષસોને હર્ષિત કરતાં કહેવા લાગ્યો:^{૭-૧૨} ‘હે રાક્ષસો! જુઓ, ખર-દ્રુપણ વગેરે રાક્ષસોને હણનારા મહા-બળવાન આ રામ-લક્ષ્મણને આજે મેં મારા બાણોથી વીંધી નાખ્યા છે! અરે, સઘળા મહર્ષિઓ સહિત દેવો અને અસુરો એકત્રિત થાય તોપણ તેઓ મારા બાંધેલા નાગપાશમાંથી રામ-લક્ષ્મણને મુક્ત કરી શકે એમ નથી. હે રાક્ષસો! જેને જીતવાની ચિંતાથી શોકગ્રસ્ત થઈ રહેલા મારા પિતા રાવણશયને ઉઝગરામાં ને ઉઝગરામાં રાત્રિ એા કાઢવી પડે છે, તેમ જ વર્ષાઋતુમાં જેમ નદી

આકુળ થાય તેમ જોને લીધે આપણી લોકનગરી આકુળબ્યાકુળ થઈ રહી છે, તે સૌ અનર્થના મૂળરૂપ રામને આજે મેં લાંબો કરી સુવાલ્યો છે।^{૧૩-૧૫} જેમ શરદઋતુમાં મેઘ નિષ્કુળ નીવડે છે, તેમ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આદિ સર્વ વાનરોનાં પરાક્રમ આજે નિષ્કુળ થયાં છે।^{૧૬}

એ પ્રમાણે અહંકારભર્યાં વચન કહીને વળી તે સર્વ રાક્ષસોના દેખતાં રામચંદ્રની આબુખાલુ બેઠેલા સુખ્ય સુખ્ય વાનરોને પીઠવા લાગ્યો।^{૧૭} મહાવેળવાળા રાવણના પુત્ર ઇંદ્રજિતે પોતાનું ચોટું ધનુષ્ય ખેંચીને નીલ વાનરને નવ બાણો માર્યા; મૈંદ તથા દ્વિવિદ વાનરોને ત્રણ ત્રણ બાણોનો પ્રહાર કર્યો, એક બાણ વડે બાંધવાનું હૃદય વીંધ્યું; મહાબળવાન હનુમાન પર દસ બાણો નાખ્યા; અભિત પરાક્રમવાળા બ્રહ્મા તથા શરણ વાનરમે બળે બાણોથી વીંધ્યા અને ગોલાંત્રલ વાનરોના અધિપતિ ધૃમ્ને તથા વાલિના પુત્ર અંગદને અસંખ્યાત બાણો વડે વીંધી નાખ્યા. પછી એ પ્રમાણે સુખ્ય સુખ્ય વાનરોને વીંધી નાખીને તથા બીજા વાનરોને ત્રાસ પમાડીને મહાબળવાન ઇંદ્રજિત હજારે લીધે અડખડાટ હાસ્ય કરી જાણ્યો।^{૧૮-૨૩} 'હે રાક્ષસો! મેં આજે સંઘામ-ભૂમિમાં રામ-લક્ષ્મણ અને બાઈજોને શરણધનથી ખાંધી લીધા છે, તેને તમે બુઝો।' ઇંદ્રજિતનું વચન સાંભળી કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાક્ષસો અત્યંત વિરમિત થયા અને તેનું પરાક્રમ બેઈ હર્ષિત થયા।^{૨૪, ૨૫} 'રામ મરણ પામ્યા' એમ ધારી તે સર્વ રાક્ષસો મેઘની પેઠે ગજના કરવા લાગ્યા અને ઇંદ્રજિતને અભિનંદન આપવા લાગ્યા. ઇંદ્રજિત પણ રામ-લક્ષ્મણને હાલ્યાચાલ્યા વિના પડી રહેલા બેઈને એમ જ માનવા લાગ્યો કે, આ બંને બાઈ હવે મરણ પામ્યા છે।^{૨૬, ૨૭} રામ-લક્ષ્મણને મરી ગયેલા માની હજારો આવેલો બચશાળી ઇંદ્રજિત સર્વ રાક્ષસોને હર્ષિત કરતો લોક તરફ પાછો વળ્યો.

રામ-લક્ષ્મણનાં પ્રત્યેક અંગમાં ઘણાં બાણો ખૂંચી ગયેલાં બેઈને વાનરરાજ સુગ્રીવના અનમાં

ભય ઉત્પન્ન થયો અને તે દીનપણે અશ્રુપાત કરવા લાગ્યો; ત્યારે વિભીષણે તેને કહ્યું: 'હે સુગ્રીવ! હવે રહવાથી શું વળે એમ છે? તું ધૈર્ય ધરી તારાં આંસુને અટકાવ. હે બાઈ! સર્વ તરફ તો આવાં જ હોય છે. તેમાં 'અસુકનો વિશ્વ થશે જ' એમ નક્કી કહી શકાતું નથી. હે શરવીર! મહાબળવાન એવા આ રામ-લક્ષ્મણને માત્ર મૂંઝાં જ આવેલી છે. જો આપણું કાંઈ સહાય બાકી હશે, તો તેજો હંમણું જ અગત થશે; માટે તું તારું ચિત્ત ટેકાણે રાખીને, હું કે જે અનાથ છું તેનું આશ્વાસન કર. હે વાનરરાજ! જે પુરુષો સત્ય ધર્માચરણમાં પ્રીતિવાળા છે, તેઓને યજ્ઞ તરફનો કાંઈ પણ ભય થતો નથી।^{૨૮-૩૨} એટલું કહીને સુગ્રીવને રાક્ષસો માર્યાનું જ્ઞાન થવા માટે ઉત્તમ મંત્ર વડે અભિમંત્રિત કરેલું શુદ્ધ જળ લઈ તે વડે વિભીષણે સુગ્રીવનાં નેત્ર ધોઈલી નાખ્યાં અને ધૈર્ય રાખીને કાલ્પિત વચન કહેવા માંડ્યાં।^{૩૩-૩૫} 'હે કપિરાજ! અત્યારે આમ અભારાદિને મેચી રહેવાનો સમય નથી. આવા વખતે અતિશય રોદ રાખવો એ મરણનું કારણ થઈ પડે છે; માટે તું સહજાં કાર્યોને બગાડનારા અભારાટનો ત્યાગ કર અને રામચંદ્ર સહિત સર્વ સેન્યનું હિત થાય એવો વિચાર કર; અથવા તો હે સુગ્રીવ! રામ-લક્ષ્મણ પુનઃ સંઘામ આવે ત્યાં સુધી તેમનું રક્ષણ કર. એ બંને બાઈજો ચેતનામાં આવશે એટલે આપણા ભયને દૂર કરશે. હે વાનરેંદ્ર! જો તો ખરો, તેમને કાંઈ પણ થતું નથી. તેમને મરણનો ભય તો છે જ નહિ. તેમના શરીરની કાંતિ તેવી ને તેવી જ છે. સતપ્રાણ થયેલા પુરુષની આવી કાંતિ રહેતી જ નથી; માટે તું ધૈર્ય રાખી આપણી વાનર-સેનાનું આશ્વાસન કર. એટલામાં હું ચીંછ સેનાની વ્યવસ્થા કરું છું।^{૪૦} હે હરિસત્તમ! જે ઇંદ્રજિતના ભયથી ત્રાસ પામેલા આ પ્રકૃષ્ટિત નેત્રવાળા વાનરો એકએકના કાનમાં શ્રુત રીતે વાત કરે છે; માટે તું તેમને સંશય દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર. તને હજારો રોતાની સાથે આવતો બેઈને

વાનરો કરમાઈ ગયેલા પુખ્તહારની પેઠે ત્રાસને ત્યજી દેશે.^{૪૨} એ પ્રમાણે સુગ્રીવનું આશ્વાસન કરી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ વિલીપણું છિન્નભિન્ન થયેલી વાનરસેનાનું પણ અનેક પ્રકારે આશ્વાસન કહ્યું.^{૪૩}

મહામાયાવી ઇંદ્રજિત પોતાની સર્વ સેના સહિત લંકામાં ગયો અને પોતાના પિતા રાવણ-રાયની આગળ જઈ પ્રણામ કરી હાથ બેઠી પ્રિય વચન કહેવા લાગ્યો : 'હે પિતાજી ! આજે હું રામ-લક્ષ્મણને મારી આવ્યો છું'.^{૪૪, ૪૫} રાક્ષસોની સલામા બેઠેલા રાવણે 'રામ-લક્ષ્મણ મૃત્યુ પામ્યા' એવા સમાચાર પોતાના પુત્રના સુખથી સાંભળ્યા કે તુરત જ તેણે હર્ષભેર ભીડી ઇંદ્રજિતને હૃદય-સરસો આપ્યો.^{૪૬} અને તેણે મસ્તક સૂધી અત્યંત પ્રસન્ન થયો. પછી રાવણે ઇંદ્રજિતને સંગ્રામનું સંપૂર્ણ વૃત્તાંત કહેવાની આજ્ઞા કરી, ત્યારે ઇંદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણને નાગપાશથી કેવી રીતે બાંધ્યા, તેમને કાંતિહીન કરી નિઃશ્વેદ બનાવી સમરાંગણમાં કેવી રીતે સુવાલ્યા, એ સઘળું વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું.^{૪૭} મહારથી ઇંદ્રજિતના સુખથી રામ-લક્ષ્મણના મરણના સમાચાર સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા રાવણ રામચંદ્ર તરફના ભયથી રહિત થઈને પોતાના પુત્ર ઇંદ્રજિતની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો.^{૪૮}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૪૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૭ મો

રામ-લક્ષ્મણની મૂર્ખાઈ-કૂર રાવણનું કારસ્તાન-સીતાસંતાપ

તસ્મિન્નવિષ્ટે લંકાર્યા કૃતાર્થે રાવણાત્મજે ।

રાષ્ટ્રવં પરિવાર્યાય રરક્ષુર્વાનરર્વમાઃ ॥ ૧ ॥

યુદ્ધમાં કૃતાર્થ થયેલા ઇંદ્રજિતે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે હનુમાન, અંગદ, નીલ, સુષેણ, કેસુદ, નલ, ગજ, ગવાક્ષ, પનસ, સાનુપ્રસ્થ, બાંજ-વાન, સ્વપ્ન, સુદ, રંભ, શતબલિ અને પુષ્પ વગેરે યૂથપતિ વાનરો સેનાની વ્યૂહરચના કરીને તથા હાથમાં આયુધો ગ્રહણ કરીને ચોતરફથી રામ-

લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા.^{૪૯-૫૦} જાણે, નીચે અને ચોમેર દષ્ટિ ફેરવતા એ વાનરો વાયુથી કંપતા એક તણખલાને ખડખડાટ થાય તોપણ 'અરે, રાક્ષસો આવ્યા કે શું ?' એવી શંકા લાવતા હતા.^૫

રાવણે પોતાના પુત્ર ઇંદ્રજિતના સુખથી સઘળું વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી તેને મહેલમાં જવાની આજ્ઞા આપી અને સીતાનું રક્ષણ કરનારી રાક્ષસીઓને પોતાની પાસે બોલાવી.^{૫૧} રાવણના હુકમથી ત્રિજટા વગેરે રાક્ષસીઓ ત્યાં આવી, ત્યારે રાવણે હર્ષ-પૂર્વક તેમને કહ્યું : 'હે રાક્ષસીઓ ! 'ઇંદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણને મારી નાખ્યા છે' એ સમાચાર તમે સીતાને સંભળાવો અને તેને પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી રામ-લક્ષ્મણ સંગ્રામભૂમિમાં પડ્યા છે, તે દેખાડો. જેના આશ્ચર્યથી ગવિષ્ઠ થઈ એ સીતા મારું વચન અંગીકાર કરતી નથી, તે રામ-લક્ષ્મણને બાળે ઇંદ્રજિતે મારી નાખ્યા છે.^{૫૨-૫૩} હવે એ જનકપુત્રી સીતા રામની આજ્ઞા ત્યજીને, શંકા અને શોકથી રહિત થઈને તથા સર્વ આભૂષણો સહીને મારી પાસે આવશે જ આવશે.^{૫૪} આજે સંગ્રામ-ભૂમિમાં રામ-લક્ષ્મણને મરણ પામેલા બેઈ વિશાળ નેત્રવાળી સીતા નિરાશ થઈ પાછી વળશે અને પોતાને નિરાધાર થયેલી બેઈ તે મારી પાસે આવશ્ય આવશે જ.^{૫૫}

કુરામો રાવણના ઉપયુક્ત વચન સાંભળી 'બહુ સારું, જેવી મહારાજાની આજ્ઞા,' એમ કહી પ્રણામ કરી સર્વ રાક્ષસીઓ બધાં પુષ્પક વિમાન હેતુ ત્યાં ગઈ.^{૫૬} પછી રાવણની આજ્ઞાથી પુષ્પક વિમાન લઈને તે રાક્ષસીઓ અશોકવાટિકામાં બેઠેલા સીતાની પાસે આવી અને સ્વામીના શોક-માં ગરક થયેલાં સીતાને ત્રિજટાની સાથે પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી, ધન-પત્રાકાથી અલકૃત કરેલી લંકા ઉપર ફેરવવા લાગી. એ સમયે હર્ષિત થયેલા રાવણે 'ઇંદ્રજિતે સંગ્રામમાં રામ-લક્ષ્મણને મારી નાખ્યા છે' એવો હંદરો આખી લંકામાં પિટાવવા માંડ્યો.

ત્રિજટાની સાથે વિમાનમાં બેઠેલા સીતાએ

સંશ્રામભૂમિ ઉપર આવીને ભેટું તો વાનરસેનાને
ઘાયલ થયેલી દીડી, રાક્ષસોને હર્ષિત મનવાળા
દીઠાં અને પૃથ્વી પર નાગપાશથી બંધાઈને પડેલા
રામ-લક્ષ્મણની આભુજાભુ ગેઠેલા વાનરોને દુઃખ-
થી રેળન કરતાં જોયા. ૧૨-૧૭ બાણની પીડાથી
નિશ્ચિદ્ધ થઈ રણભૂમિમાં પડેલા રામ-લક્ષ્મણને ભેઈ
સીતા અત્યંત દુઃખી થયાં. પૃથ્વી પર બાણશય્યા-
માં સુતેલા, કમળ સરખાં નેત્રવાળા રામ-લક્ષ્મણ
બંધે બે કાર્તિકેય જ હોય જોવા શોભતા હતા.
તેઓનાં કવચ તૂટી ગયાં હતાં, ધતુષ્ઠ અશ્વવ-
સ્થિત પડેલાં હતાં અને સહળાં બગેામાં બાણો
ખૂંટેલાં હોવાથી તેઓ શરસ્ત્તલ સરખા બણાતા
હતા. આવી સ્થિતિમાં પડેલાં જો બંને પુરુષજ્ઞોને
ભેઈ સીતા અત્યંત દુઃખી થઈ ગયાં અને કંઈજ
સ્વરે વિલાપ કરવા લાગ્યાં. ૧૮-૨૧ પોતાનાં સ્વામી
રામશ્વરને તથા લક્ષ્મણને ધૂળમાં પડેલાં ભેઈ ને
'પ્રશસ્ત બગેાવાળાં બનકન'કિની સીતા રેળન કરવા
લાગ્યાં. ૨૨ દેવપુત્રના સરખા પ્રભાવવાળા રામ-
લક્ષ્મણને પૃથ્વી પર પડેલાં ભેઈને 'અરે, આ
બંને ભાઈ મરણ પામ્યા છે।' એમ વિચાર કરતાં
સીતા દુઃખ તથા શોકચક્રત થઈ બફગદક કે વિલાપ
કરવા લાગ્યાં. ૨૩

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણીત આદિભાગ્ય શ્રીરામાયણના
સુહર્કાંડમાં ૪૭ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૮ મેા

રામ-લક્ષ્મણની મૃત્યુ-સીતાવિલાપ

મર્તારં નિહતં દણ્ડા લક્ષ્મણં ચ મ્હાવલ્લમ્ ।

વિલલાપ મૃદાં સીતા કલ્પ્ય શોકકચિતા ॥૧॥

પોતાનાં ભાતાં રણુવીરને તથા મહાબળવાન
લક્ષ્મણને હણીઈ પડેલાં ભેઈને શોકવ્યાસ થયેલાં
સીતા કંઈજ સ્વરે વિવિધ પ્રકારના વિલાપ કરવા
લાગ્યાં. ૧ 'અરેરે, સાસુદ્રિકશાસ્ત્ર બંધુનારા વિક્રાનો
મને કહેતા હતા કે, 'તું પુત્રવાળી અને અખંડ
સૌભાગ્યવાળી છે;' પરંતુ હાય, રામનું મરણ
થવાથી આજે તે વિક્રાનો અસલવચ્ચતા બણાયા
છે।' અરે, દેવગ્રોજો મને કહ્યું હતું કે, 'તું અશ્વમેધ
આદિ યજ્ઞ તથા અનેક સત્ર કરનારા વીર પુરુષની

સહકર્મ્યારિણી થઈશ;' પણ અરે, હાય ! રામનું
મૃત્યુ થવાથી આજે તે દેવગ્રો પણ બ્રહ્મા પચ્યા
છે !^૧ વળી જે ભવિષ્યવેત્તાઓએ મને કહ્યું હતું કે,
'તું ઘણા સામંત રાજાઓની રાણીઓથી પૂભઈશ
અને તું તારા ભાતાંની માનીતી પદ્મરાણી થઈશ,'
પરંતુ હાય ! તે ભવિષ્યવેત્તાઓ પણ આજે રામના
હણવાથી અનુતવાદી થયા છે !^૨ અરે, ભગૌતિ-
વિદેઓ મારા સાંભળતાં મારા પિતાને 'આ તમારી
દીકરી સૌભાગ્યવતી રહેશે' એમ કહ્યું હતું; પરંતુ
હાય ! આજે તે ભેઈઓનાં વચન પણ બ્રહ્મા પચ્યા
છે !^૩ સાસુદ્રિકશાસ્ત્રોક્ત કમળ વગેરે જે જે ચિહ્નો
રામની પદ્મરાણીના હાથપગમાં હોવાં ભેઈએ, તે
સર્વ મારા હાથપગમાં છે; છતાં કાંઈ બાંધે આજે
મને આ કયા ભવનાં પાપ નહ્યાં !^૪ વળી બસા
ગિણી ઓજોને જે જે ચિહ્નોથી વિધવાપણું પ્રાપ્ત
થાય છે, તેમાંનું કાંઈ પણ ચિહ્ન મારામાં નથી;
તેમ છતાં આજે મારાં શુભ ચિહ્નો કેમ હણીઈ
બયાં !^૫ સાસુદ્રિકશાસ્ત્રોક્તે ઓજોનાં જે જે
ચિહ્નોને અમોઘ કૃણ બાધનારાં કહ્યાં છે, તે સમળાં
આજે રામનું મૃત્યુ થવાથી મારે વિશે નિષ્કૃણ
નીવજ્યાં છે.^૬ મારા કેશ ઝીણા, સરખા અને સ્વામ-
વણાં છે; મારી બાજે બરસેા જોકમેકને સ્પર્શ
કરતી નથી; મારી જંઘાઓ રવાંટાં વિનાની જોળ-
મટોળ છે; મારા હાત હારણંધ બઢોબહ ગોઠવાયેલા
છે;^૭ મારાં નેત્ર, હસ્ત, ચરણ, ગોઠણ અને સાથળ
સરખાં તેમ જ વિશાળ છે; નખ ચઢચઢિત અને
ચઢાવઉતાર છે; આગળીઓ સમાન છે;^૮ મારાં
બંને સ્તન ઘણાં જ સ્થળ હોવાથી જોકબીજને
ચઢકતાં તથા ફૂલતી ડીંટીઓવાળાં છે; વાસિ
છિંડી ગઈ હોઈ અને તેની આસપાસનો ભાગ લીધે
છે; મારાં પદપાં અને ઉરસ્થળ વિશાળ છે.^૯
મારા શરીરનો વજ્ર મહિ જેવો ઉભવળ છે;
રવાંટાં કોમળ છે અને મારા ચરણની દશે આંગળી
ઓ તથા બંને ચરણતલ જો બારે વાનાં પૃથ્વીને
ચઢકે છે. આ સર્વ લક્ષણો ભેઈને ભેઈ દોઢો
મને સૌભાગ્યવતી કહેતા હતા.^{૧૦} વળી ચરસખ
સહિત અને બઢોબહ આંગળીઓવાળાં ભાલવણાં

મારા હાથ-પગ ભેઈને સામુદ્રિકેશાસ્ત્રવેતાઓ
મને સૌભાગ્યવતી કહેતા હતા અને દેવક પુરુષો
મને મારા પતિની સાથે રાત્ર્યાભિષેક થવાનું
સૂચવતા હતા; પરંતુ હાથ, આંખે એ સઘળું અસત્ય
થઈ ગયું છે !

અરેરે, આખા જનસ્થાનમાં શોધખોળ કર્યા
પછી મારો પત્તો મેળવીને તથા અક્ષુબ્ધ મહોદધિ
પાર ભીતરીને છેવટે આ બંને ભાઈઓ ગાયના
પગલામાં દૂધી મૂઆ ! હાથ, હું કેવી અજાણી !
અરે, અરે ! બંને ભાઈની પાસે વરુણાશ્રમ, આગેયાશ્રમ,
ઐંદ્રાશ્રમ, વાયવ્યાશ્રમ તથા પ્રદ્યાશ્રમ વગેરે ઉપસ્થિત
હતા; તે છતાં શું તે સર્વ અઓનેા ઉપયોગ
તેઓ નહિ કરી શક્યા હોય ? હાથ ! હું અનાથ-
ના નાથ અને ઇંદ્ર સરખી કાંતિવાળા રામ
અને લક્ષ્મણને રક્ષા ઇંદ્રજિતે શ્રમ રહી કપટથી
હુક્યા છે !^{૧૩-૧૭} નહિ તો મનના જેવા વેળવાળો
શત્રુ પશુ રામની સાથે સંગ્રામમાં આવ્યા પછી
છવતો બંધ નહિ. ^{૧૮} અરેરે ! પોતાના બ્રાતા
લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર શત્રુના હાથે હણાઈને
સંગ્રામમાં પડ્યા છે. એ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે
કે પ્રાણીઓને શુભાશુભ કળ આપવામાં કાળને કોઈ
બોલે ઉકાવવો પડતો નથી અને સુખ-દુઃખ
આપનારું ફેવ કોઈથી જિતાય એમ નથી. ^{૧૯}
અરેરે, આ વખતે મને મારાં તપસ્વિની સાસુભા
દુઃખનેા બેટલો શોક થાય છે, તેટલો શોક મને
રામ-લક્ષ્મણનો, મારી માતાનો કિંવા મારા
પોતાના પશુ થતો નથી ! અરેરે ! મારાં સાસુભ
કોશલ્યા હમેશાં રટણ કરતાં હશે કે, ‘ મારા રામ
ચૌદ વર્ષનું વનવાસવ્રત પૂરું કરીને સીતા તથા
લક્ષ્મણ સહિત ક્યારે ઘેર આવશે અને હું ત્રણેનાં
સુખ ક્યારે ભેઈશ ? ’

એ રીતે શોક અને વિલાપ કરી રહેલાં સીતાને

* અવસ્થા માવિમાવાના પ્રતીકારો મલેહદિ ।

તવા દુઃસ્થેર્ન ક્ષિપ્યેન્નપ્પામયુચિહિરાઃ ॥

‘ અવસ્થે કરી પ્રાપ્ત થનારાં દુઃખેનાં બે કાંઈ ઉપાય
થઈ શકતો હોત, તો નબ, રામ તથા શુભિક્ષિ જેવા સમર્થ
પુરુષો શા માટે દુઃખ ભોગવત ? ’ એ પ્રાવાચને મળતું
સીતાનું વચન છે

ત્રિજટા રાક્ષસી કહેવા લાગી : ‘ હે દેવી ! તું શોક
ન કર. હે બહેન ! તારા મનમાં નિશ્ચય રાખ
કે તારા સ્વામી રામ તથા દિગ્ધર લક્ષ્મણ છવતા
જ છે. હે દેવી ! એ માટે હું તને યથાર્થ અને
મહત્ત્વભર્યાં કારણ કહું છું. ’ બે સેનાનો નાયક
ખરેખર મરણ પામીને પડ્યો હોય, તો સૈનિકોનાં
મુખ હર્ષ તથા ક્રોધયુક્ત હોય નહિ. ^{૨૦-૨૪} વળી
હે વેદેહી ! બે તું વિધવા થઈ હોય, તો આ દિવ્ય
યુગ્પક વિમાન તને ધારણ કરે જ નહિ. વળી બે
સેનાનો નાયક મરણ પામ્યો હોય, તો જેમ કષ્ટ-
ધાર વિનાની નૌકા જળમાં આમતેમ ભ્રમણ કરે,
તેમ મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓ વગરની સેના ઉત્સાહ
અને ઉદ્યમરહિત તથા આકુળવ્યાકુળ થઈ બંધ;
પરંતુ આ કપિસેના તો બ્રાતિ તથા ઉદ્દેગથી રહિત
બળાય છે અને રામ-લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરે છે. એ
સર્વ કારણો ઉપરથી હું નિશ્ચય કરી કહું છું કે,
તારા સ્વામી રામચંદ્ર તથા દિગ્ધર લક્ષ્મણ છવતા
છે. ^{૨૫-૨૭} માટે એ બહેન ! તું શાંત થા અને
મારાં વચન ઉપર વિશ્વાસ રાખ. હવે તારો ઉત્થ-
કાળ પાસે જ આવ્યો છે. હે સીતા ! હું તને સ્નેહથી
કહું છું કે, હવે તું અલ્પ સમયમાં જ રામ-લક્ષ્મણ-
ને મળીશ. ^{૨૮} હે મૈથિલી ! ચે’ તને કદી પશુ અસત્ય
કહ્યું નથી અને હવે પછી પશુ અસત્ય કહેવાની
નથી. હે દેવી ! તું તારાં સમ્બાવિત્રોથી તથા પવિત્ર
શિયળવ્રતથી મને પ્રિય થઈ પડી છે. ^{૨૯} હે સીતા !
ઇંદ્ર સહિત સઘળા દેવો અને અમુરો પશુ રામ-
લક્ષ્મણને છવી શકે એમ નથી, તો પછી શવણ
તે કોણ માત્ર ? આ હું તને રામની મુખકાંતિ
ભેઈને સાચેસાચું જ કહું છું. ^{૩૦} હે મૈથિલી ! તું
બે તો ખરી કે ઇંદ્રજિતનાં બાણોથી વીંધાઈને
અચેત થઈ પડવા છતાં તેઓના મુખની કાંતિ
જરા પશુ ચિમળાઈ નથી. ખૂટેલા આશુચવવાળા
અને બતપ્રાણ થયેલા પુરુષોના મુખ તો બહુધા
વિકારયુક્ત થઈ બંધ છે. ^{૩૧,૩૨} આ તો એમાંનું
કશું ચે નથી; માટે હે જનકનંદિની ! તું રામ-
લક્ષ્મણ સંબંધી શોક તથા મોહનેા ત્યાગ કર અને
દુઃખરહિત થા. ^{૩૩}

ત્રિજટાનુ વચન સાંભળી દેવકન્યા સરખાં
સીતાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું : 'ભલે બહેન, તારાં
વચન ફળભે.'^{૩૪}

પછી મન સરખા વેગવાળા પુષ્પક વિમાનને
પાછું વાળી ત્રિજટા અને સીતા લોકમાં આવ્યાં.^{૩૫}
પુષ્પક વિમાનમાંથી ઊતરીને સીતા અને ત્રિજટા
ખીજી સર્વ રાક્ષસીઓ સહિત પુનઃ અશોકવાટિકા-
માં ગયાં. ઘણા વૃક્ષસમૂહોવાળી રાક્ષસેશ્વર રાવણ-
ની વિહારભૂમિ (અશોકવાટિકા)માં પ્રવેશ કર્યો
પછી રામ-લક્ષ્મણની સ્થિતિ સંભારી સંભારીને
સીતા અત્યંત ખેદ કરવા લાગ્યાં.^{૩૬}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદ્ધકાંડમાં ૪૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૮ મો

રામચંદ્રનું ભગત થવું-લક્ષ્મણની
મૂચ્છાથી તેમને થયેલો સંતાપ

દોષેણ શરત્ત્વેન વજ્રો દશરથાત્મજો ।

તિઃશ્વન્તતો યથા નાગો ઘયાતો વધિરોક્ષિતો ॥

ઉદ્ભવિતના ભયકર શરત્ત્વેન બંધાર્થ પડેલા,
રુધિરથી ખરડાયેલા દેહવાળા અને કૂંકાંડા નાખતા
એ સર્પોની પેઠે સૂતેલા મહારામા રામ-લક્ષ્મણને
વીંદાર્થ વળી શોકસ્વરૂપ થયેલા સુશ્રીવાદિ બળવાન
વાનરો ઊભા હતા.^૧ એવામાં બાણથી વીંધાયેલા
છતાં અત્યંત બળવાન તથા દૃઢ અંગોવાળા હોવાથી
શ્રીમાન રામચંદ્ર ભગત થયા;^૨ અને પોતાની
પાસે જ રુધિરથી ખરડાઈ તથા નાગપાશથી જક-
ડાઈ દીન વધને પડેલા પોતાના ભાઈ લક્ષ્મણને ભેઈ
વિલાપ કરવા લાગ્યા : 'અરે, હાથ ! યુદ્ધમાં પરાજય
પામી પડેલા આ લક્ષ્મણને આને હું મારી નજરે
ભેઈ છું; તો હવે મારે જીવીને કિંવા સીતાને પ્રાપ્ત
કરીને પશુ શું કામ છે ?^૩ અરે, પૃથ્વી પર
ખેળ કરતાં સીતા જેવી સી તો મળશે; પરંતુ
યુદ્ધમાં સહાય કરનારો લક્ષ્મણ જેવો ખીલે ભાઈ
મળવો મુશ્કેલ છે ! સુમિત્રાના આનંદની વૃદ્ધિ કર
નારો આ મારો ભાઈ લક્ષ્મણ ભે મરણ પામ્યો. હંમેશા
તો હું આને સર્વ વાનરોના દેખતાં મારા પ્રાણનો
ત્યાગ કરીશ.^{૪,૫} અરેરે, લક્ષ્મણ વિના એકલો હું

અયોધ્યા જઈશ, ત્યારે કૌશલ્યા તથા કેકેયીને શું
કહીશ ? અરે ! પુનઃકથનની લાલસાવાળાં સુમિત્રા-
ને તો હું મારું ચોક્કસ જ કેમ કરી દેખાડી શકીશ ?
ભે હું લક્ષ્મણ વિના પાછો જઈશ તો વાહરડા
વિનાની માથની પેઠે કંપતાં તથા અચ્ચા વિના-
ની પશિણીની પેઠે ટળવળતાં સુમિત્રાનું આશ્વાસન
કેવી રીતે કરીશ ?^૬ ઘશચરી ભરત તથા શત્રુઘ્ન
મને લક્ષ્મણના સમાચાર પૂછશે, ત્યારે શું હું જોમ
કહીશ : 'હું લક્ષ્મણને સાથે લઈ વનમાં ગયો
હતો, પરંતુ તેને મૂકીને એકલો પાછો આવ્યો
છું !' હર ! હર ! મારાથી એવું કેમ કહેવાશે ?^૭
અરે, હું સુમિત્રા માતાનો કપકો કેવી રીતે સહન
કરી શકીશ ? હવે હું જીવવા ઇચ્છતો નથી; માટે
આહીયાં જ પ્રાણત્યાગ કરીશ.^૮ અરે, મારા સરખા
દુદ્ધ કર્મ કરનાર અનાયનને ધિક્કાર છે; કેમ કે મારે
માટે આ મારો ભાઈ લક્ષ્મણ બલપ્રાણ સરખો ઈર્ષ
બાણશઆમાં સૂતો છે ! હે લક્ષ્મણ ! હું બ્યારે ખેલ-
યુક્ત થતો, ત્યારે તું મારું આશ્વાસન કરતો; પરંતુ
આને હું આટલો બધો પીડાઈ છું, તોપણ તું
મારી સાથે કંઈ પણ બોલતો નથી ! આ શું ?^{૯,૧૦}
હે શરવોર ! આને એ પૃથ્વી ઉપર તું ઘણા રાક્ષસો-
ને મારી નાખ્યા છે, તે જ પૃથ્વી ઉપર તું શત્રુ-
ઓથી બંધાર્થને પચ્છો છે. આ શું ? હે ભાઈ ! આ
વેળા રુધિરથી ખરડાયેલા તથા બાણથી વીંદાયેલો
તું અસ્તાચળ પ્રત્યે જતા સૂર્ય સમાન શોભે છે.^{૧૧,૧૨}
હે લક્ષ્મણ ! તારા મર્મસ્થળમાં બાણ વાગેલાં છે,
તેથી તું બોલી શકતો નથી; પરંતુ અતિશય સર્વો
નેત્રો ઉપરથી તારી પીડા બ્યક્ત થાય છે.^{૧૩} અરે,
અત્યંત કાંતિવાળો આ લક્ષ્મણ જેવી રીતે મારી
પાછળ વનમાં આવ્યો, તેવી રીતે હું પશુ તેની
'પાછળ પરલોકમાં જઈશ !^{૧૪} અરેરે, બંધુવર્ત
ઉપર પ્રીતિ ધરાવનાર અને નિરંતર મારી ઈજા
પ્રમાણે વર્તનારો આ લક્ષ્મણ, હું અસાધિયાના દુઃખ
અરણ્યથી આવી દશા પામ્યો છે ! અહા, આ વીર
લક્ષ્મણે કોંધમાં આવીને કહી પણ મારા પ્રત્યે
અપ્રિય અથવા કઠોર વચન કહ્યા હોય એવું મને
સાંભરતું નથી ! અહા, આ વીર લક્ષ્મણ એકીવખતે
પોતાના બે હાથથી પાંચસો બાણો મૂકી શકતો

હતો, માટે હબર હાથવાળા કાંતપીચ* કરતાં પશુ તે વિશેષ બાણવાળી હતો। અમૂલ્ય શયનમાં સુવાને ચોગ્ય બે લક્ષમણ પોતાનાં અમોઘ અગ્ને વડે ઇંદ્રના વજનું પશુ નિવારણ કરતો હતો, તે લક્ષમણ આજે શત્રુઓથી હણાઈ પૃથ્વી પર સૂતો છે।

અરે, મેં વિલીપણને લંકાતું રાજ્ય આપવા માટે બે વચન આપ્યું છે, તે પશુ હવે મિથ્યા થશે. એ કારણથી મારું હૃદય બળ્યા કરે છે।^{૧૮-૨૨} જો સુગ્રીવ! હવે તું સત્વર પાછો બા; કારણ કે લક્ષમણના શોકથી હું સ્વર્ગસ્થ થઈશ; એટલે તને સહાય વિનાનો નિર્બળ બની કુદ રાવણ વિના-કારણ પીડશે.^{૨૩} હે સુગ્રીવ! નીલ તથા નલ વગેરે મૂળપતિઓ સહિત તું સુવરાજ અંગદ તથા સઘળી સેનાને આગળ કરીને સસુર જિતરી પાછો બા.^{૨૪} હે વાનરરાજ! રીંછોના અધિપતિ બાંબવાન, ગોલાંજૂલ વાનરોના રાજા મૂક, અંગદ, મૈંદ, દિવિદ, કેસરી, સંપાતિ, ગવાક્ષ, શરભા અને અજ વગેરે વાનરોએ યુદ્ધમાં ખીભાઓથી ન થઈ શકે એવું બે પરાક્રમ દર્શાવ્યું છે; તેમ જ ખીભા પશુ સર્વ વાનરોએ પોતાના જીવિતની પશુ હરકાર રાખ્યા વિના મારે અથે* બચકર સુદ્ધ કર્યું છે, તેથી હું અત્યંત સંતુષ્ટ થયો છું.^{૨૫-૨૭} હે સુગ્રીવ! મિત્રે ભથવા તો શુભેચ્છ સુહૃદોએ બે કાંઈ કરવું થતે છે તે સઘળું તે અધર્મથી ઠરીને- મારે માટે કર્યું છે; પરંતુ ખરેખર, મનુષ્યો કેવળ ઉદ્ધેશન કરવા અસમર્થ છે। હે સુગ્રીવાદિ વાનરોત્તમો! તમે સૌ મિત્રનું કાચ* કરી ચૂક્યા છો; માટે હવે હું તમને આજ્ઞા આપું છું કે, તમે સૌ પોતપોતાને ચેર બાજો.*

રામચંદ્રનો વિલાપ સાંભળી વાનરોનાં પીળાં નેત્ર આસુથી ભરાઈ આવ્યાં; એટલામાં સઘળાં વાનરસૈન્યોને સુખવશિષ્ટ કરીને મહાત્મા વિલીપણ હાથમાં ગઠા થઈણ કરી ઉતાવળે ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^{૨૮-૩૨} કાળા કાળજના પર્વત સરખા

* ‘એ હું રામનું કાચ’ નહિ કરું, તો મને પ્રતિજ્ઞા-હાનિ અને મિત્રવચના કષ્ટનું પાતક ધાગ્યું, એવા અધર્મથી ઠરીને

૫૭

વિલીપણને ત્વરિત ગતિથી આવતો જોઈ તેને રાવણ-નો પુત્ર ઇંદ્રજિત ધારીને સઘળા વાનરો નાસભાગ કરવા લાગ્યા.^{૩૨}

હતિ શીવાસ્પતિક મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્ધાદમ ૪૯ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૦ મેા

ગરુડનું આગમન અને નાગપાશવિભોચન

મયોવાક મહાતેજા હરિરાજો મહાબલઃ।

કિમિયં વ્યથિતા સેના મૂઢવાતેજ નૌર્જિલે ॥ ૧ ॥

વાનરોને નાસભાગ કરતા જોઈને મહાતેજસ્વી સુગ્રીવે કહ્યું : ‘અરે, પ્રતિકૂળ વાયુને લીધે અક-કાળે થકેલી નૌકાની પેઠે આજે આપણી વાનરો-ની સેના આમ કામદોષ સ્થિતિમાં કેમ આવી પડી છે?’ સુગ્રીવનું વચન સાંભળી અંગદે કહ્યું : ‘હે મહારાજ, દશરથનંદન રામ-લક્ષમણ બંને ભાઈ લોહીહાલુ થઈને તથા બાણથી વીંધાઈને બાણશય્યામાં સૂતા છે, તે શું તમારા બાણવામાં નથી?’^{૧,૨}

સુવરાજ અંગદનું વચન સાંભળી સુગ્રીવે પુનઃ કહ્યું : ‘હે તાત! તું કહે છે તે સઘળું મારા બાણવા-માં છે; પરંતુ આ સર્વ વાનરો આમ એકાએક ભયભીત થઈ નાસભાગ કરે છે, તેનું કાંઈ વિશેષ કારણ હોવું જોઈએ.* જો ને, શોકયુક્ત સુખાકૃતિ-વાળા અને ત્રાસને લીધે ફાટેલી આંગોવાળા આ વાનરો શત્રુ ફેંકી દઈને ચોસેર નાસે છે.* તેઓ એકબીજાથી શરમાતા નથી, પાછું વળી જતા નથી, આડે આવી વારનારને ગણકારતા નથી; તેમ જ પડી જતા વાનરોને પશુ ફૂંદીફૂંદીને નાસી બાથ છે. આનું શું કારણ છે?’^૩

સુગ્રીવ આમ બોલતો હતો, તેવામાં ‘રામ તથા સુગ્રીવનો જય થાઓ,’ એમ બોલતો મહાત્મા વિલીપણ ત્યા આવી પહોંચ્યો.* વિલીપણને જોઈ ‘વાનરોને ભય પામવાનું કારણ આ વિલીપણ જ છે.’ જોવો નિશ્ચય કરીને વાનરરાજ સુગ્રીવે પોતાની પાસે ઊભેલા ઋક્ષરાજ બાંબવાનને કહ્યું : ‘હે બાંબવાન! આ વિલીપણને આવતો જોઈ ‘તે રાવણનો પુત્ર ઇંદ્રજિત છે’ એમ સમજી ભયભીત

થયેલા વાનરો નાસભાગ કરે છે; માટે તમે સેનામાં સત્વર ફરી વળો અને ત્રાસ પામી દોડી જતા વાનરોને વિભીષણુ આપ્યાના સમાચાર કહી સમ-બળીને વારી રાખો. ૧૮-૧૦

સુગ્રીવના કહેવાથી ઋક્ષરાજ બંબવાને નાસી જતા વાનરોને પાછા વાળી સમબળ્યા. વૃદ્ધ બંબ-વાનનાં વચન સાંભળીને તથા વિભીષણુને નજરો-નજર બોધને સર્વ વાનરો નિર્ભય થયા. ૧૧, ૧૨

ધર્માત્મા વિભીષણુ રામ-લક્ષ્મણને બાણોથી વીંધાયેલા બોધને અત્યંત શોક તથા ખેદચુકત થયો અને તેણે કાંના હાથ વટે રામ-લક્ષ્મણનાં નેત્ર લૂછીને વિલાપ કરવા માંડ્યો. અરેરે હાય! કપટથી યુદ્ધ કરનારા રાક્ષસોએ આવા રણધીર, સત્વસંપન્ન અને પરાક્રમી રાજપુત્રોને આવી દશામાં લાવી મૂક્યા છે! અરેરે, મારા ભાઈના પુત્ર નંદુરાત્મા ઇંદ્રજિતે કૂર રાક્ષસી છુદ્ધિનેા આશ્રય કરીને આવા સત્વપરાક્રમી પુરુષોને છેતર્યા છે! હર હર, તેની કેવી ગતિ થશે! અરે, લોહી-હાલુ થઈ પૃથ્વી પર સૂતેલા તથા જેમના શરીર ઉપર ખીચોખીચ બાણો થોટેલાં છે એવા આ બંને ભાઈ આ વખતે પૃથ્વી પર સૂતેલી બે શાહુડીઓ જેવા જણાય છે. હાય, જેના બળ-વીર્યનો આશ્રય કરીને મેં લંકાના રાજ્યની ઇચ્છા કરી છે, તે બંને નરવીરો તો અત્યારે દેહત્યાગ કરવાની અણી પર આવી પડ્યા છે! હાય હાય! આજે હું જીવતો મૂઆ જેવો જ થઈ પડ્યો છું અને આજે મારો મનોરથ નષ્ટ થયો છે. અરેરે, મારા શત્રુ રાવણની પ્રતિજ્ઞા આજે સત્ય થઈ છે અને તેના સઘળા મનો-રથ પણ સફળ થયા છે. ૧૩-૧૯

એ પ્રમાણે વિલાપ કરતા વિભીષણુને ભેટી મહાપરાક્રમી વાનરરાજ સુગ્રીવ કહેવા લાગ્યો : 'હે ધર્મસ વિભીષણુ! તું ધૈર્ય રાખ. તને લંકાનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થશે જ, એમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી. રાવણના મનોરથ કદી પણ સફળ થશે નહિ; એ તો તેના પુત્રપૌત્રાદિ, પરિવાર સહિત નાશ જ પામશે. ૨૦, ૨૧ હે રાક્ષસશ્રમ! આ રામ-લક્ષ્મણ કાંઈ મરણાંત બ્યાધિમાં પડ્યા નથી; તેઓ તો હવે

ઘોડીક વારમાં જ સાવધ થઈને સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણનો વધ કરશે. ૨૨

એ પ્રમાણે કહી, વિભીષણુને શાંત કરી સુગ્રીવે પોતાના સસરા સુષેણુ વાનરને કહ્યું : 'હે વાનરોત્તમ! શત્રુઓનું ક્રમન કરનારા આ રામ-લક્ષ્મણ બંન્ન થાય ત્યાં સુધી માર્ગમાં તેમનું રક્ષણ કરવા માટે કેટલાક શરવીર વાનરોને સાથે લઈને તમે કિષ્કિંધા બગ્ગો, ૨૩, ૨૪ અને હું રાવણને, તેના પુત્ર, ખાંધવાદિ પરિવાર સહિત લઈને, ઇંદ્ર જેમ દેવો પાસેથી શ્રીને લઈ આવે, તેમ સીતાને લઈ કિષ્કિંધા આવીશ. ૨૫

વાનરરાજ સુગ્રીવનું ઉપયુક્ત વચન સાંભળી સુષેણુ વાનરે કહ્યું : 'હે સુગ્રીવ! પ્રાચીન સમયમાં દેવો અને દેવોત્તમ ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું તેનો હું સાક્ષી છું. ૨૬ તે યુદ્ધમાં બેઠે દેવો લક્ષ્ય વીંધવામાં કુશળ અને અભવિદ્યા બાણનારા હતા, તોપણ અત્યંત બળવાળા દેવો પોતાની રાક્ષસી માયાથી વારંવાર અતધાન થઈને તેઓને હણતા હતા. ૨૭ એ વેળા દેવોના હાથથી લવાયેલા, મૂર્છિત થયેલા અને ગતપ્રાણ થયેલા દેવોને, તેમના ગુરુ પૃહલપતિ મૃતસંજીવની વિલાસી તથા દિવ્ય ઔષધિથી પુનઃ સંજીવન કરતા હતા. ૨૮ હે સુગ્રીવ! એ દિવ્ય ઔષધિને અહીં લઈ આવવા માટે આપણી સેનામાંથી સંપાતિ, પનસ તથા હંતુમાન વગેરે વાનરોને ઉતાવળે ક્ષીરસસુદ્ર પ્રત્યે મોકલવા બોધ્યો; ૨૯ કેમ કે ત્યાંના પર્વતમાં ઉત્પન્ન થનારી 'વિશલ્યકરણી' અને 'સંજીવનકરણી' એ નામની ઔષધિઓને તેઓ જોળાળે છે. ૩૦ જે ક્ષીરસસુદ્રનું બંધન કરી દેવાએ અમૃત પ્રાપ્ત કર્યું હતું, ત્યાં 'સંદ્ર' અને 'દ્રોણ' નામના બે પર્વતો છે અને તે પર્વતોમાં એ ઔષધિઓ છે. ક્ષીરસાગરમાંના એ પર્વતોમાં દેવોએ અમૃતમય ઔષધિઓ ઉત્પન્ન કરેલી છે; માટે ત્યાં જવાથી આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે. હે રાજન! આ કાર્ય કરવા માટે આપણામાંથી એકલો હંતુમાન જશે તોપણ બસ છે.'

સુષેણુ વાનર એવી વાત કરતો હતો, એટલામાં

તો પવતોને ક'પાવતો અને સસુદ્રના જળને ઉછા-
ળતો વાણુ વાવા લાગ્યો, એકાએક વાહનાં ચડી
આવ્યાં અને વીજળીઓ ગળકવા લાગી. ૩૧-૩૩
વેગથી ભેડતા ગરુડની પાંખોના વાયુથી મોટાં
મોટાં વૃક્ષ ભાંગી પડવા લાગ્યાં અને ભાંગી ગયેલી
શાખાઓ ભીડી ભીડીને સસુદ્રમાં પડવા લાગી.
મોટા મોટા સર્પો પણ ભયભીત થઈ ગયા અને
જળચર પ્રાણીઓ અપોચપ સસુદ્રમાં પેસી ગયાં.
આવો ભનાવ ભેઈ વાનરો કાંઈક ભયભીત થયા;
એટલામાં તો પ્રબલિત આગ સરખી કાંતિવાળો
મહાબળવાન ગરુડ તેઓની દિશે પહોં. ૩૪-૩૬
એ ગરુડને આવતો ભેઈ બાણરૂપે રામ-લક્ષ્મણના
દેહને વીંટાઈ રહેલા મહાબળવાન નાગો-સર્પો
નાસી ગયા. ૩૭ ગરુડે એ રામ-લક્ષ્મણ પાસે આવી
'તમારો જય થાઓ' એમ ઘોલી તેમના શરીરે
સ્પર્શ કર્યો અને પૂણ્યચંદ્રના સરખી કાંતિવાળા
તેઓનાં ગુણ ઉપર પોતાનો ભીનો હાથ ફેરવ્યો. ૩૮
ગરુડનો સ્પર્શ થતાં જ રામ-લક્ષ્મણના ધાવ
રુખાઈ ગયા અને તેઓનાં શરીર પૂર્વના ભેવાં
સુંદર બની ગયાં. વળી તેઓનાં બળ, તેજ, વીર્ય,
કર્તિ, ઉત્સાહ, પ્રતિભા, યુદ્ધિ અને રચુતિ વગેરે
શુભો પશ્ચ દિશુચિત થયા. ૩૯, ૪૦ પછી મહાતેજસ્વી
ગરુડ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને ભાઈઓને પોતાના
હાથથી ઉઠાડીને લેત્યો, ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું: ૪૧
'અહો, ઇંદ્રજિતનાં બાણોથી બંધનમાં પડેલા
અમે આજે આપની કૃપાથી છૂટા થયા છીએ;
અમારું હું બ દ્ર રચુ છે અને પુનઃ આજે જ
અમેને બળવાન કર્યા છે. ૪૨ અહીં મને મારા
પિતા દશરથનો કે પિતામહ અજ રાજનો સમા-
ગમ થવાથી ભેટદો આનંદ થાય, તેટલો આનંદ
આજે આપના સમાગમથી થાય છે. ૪૩ હું આપને
પૂજું છું કે, અત્યંત રૂપવાળા, દિવ્ય ચંદન તથા
દિવ્ય પુષ્પમાળા ધારણ કરનારા, દિવ્ય આભૂષણો-
થી શોભતા અને નિર્મળ વસ્ત્રો પહેરેલા આપ
કોણ છો? ૪૪

ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા પક્ષીઓના રાજ
મહાબળવાન વિનતાયુત ગરુડે હૃષીર કહ્યું: ૪૫

'હે કાકુત્સ્થ! બહાર વિચરનારા તમારા બીજા
પ્રાણુ જ હોય એવો હું તમારો વહાલો મિત્ર છું.
મારું નામ 'ગરુડ' છે અને હું તમને સહાય
કરવા અર્થે અહીં આવ્યો છું. ૪૬ રાઘવ! ફેર
કર્મ કરનારા ઇંદ્રજિતે રાક્ષસી માયાના બળથી
ઉપભવેલા નાગપાશ વડે તમને બાંધ્યા હતા; તેમાંથી
તમને મુક્ત કરવાને મહાબળવાન અસુરો, વાનરો,
બંધવો કેવા ઇંદ્રજિતે દેવો પણ સમર્થ ન હતા. હે
રઘુવીર! તીવ્ર વિષવાળા અને તીક્ષ્ણ દાંડોવાળા
સર્પો ઇંદ્રજિતની માયાના પ્રભાવથી બાણરૂપ થઈને
તમને વીંટાઈ રહ્યા હતા. ૪૭-૪૮ હે ધર્મજ્ઞ! હે
સ્વયં પરાક્રમી રામ! તમે તથા સંશ્રામમાં શત્રુઓ-
નો વિનાશ કરનારા તમારા ભાઈ આ લક્ષ્મણ પૂજ્ય
ભાગ્યશાળી છો. ૪૯ અને તેથી જ ઇંદ્રજિતે તમને
બાંધ્યા છે, એવા સમાચાર સાંભળતાં જ હું આપણા
બંનેનો સ્નેહસંબંધ સંભારીને મિત્રતાનો હ્રદય
બળવવા માટે ઉતાવળે અહીં આવ્યો છું. ૫૦
રાઘવ! મેં તમને આજે ભયંકર શરબંધનમાંથી
છોડાવ્યા છે. હવેથી નિરંતર તમારે સાવધાનપણે
વર્તવું. હે વીર! શુદ્ધ સ્વાભાવવાળા તમે સરળ
યુદ્ધિથી શુદ્ધ કરનારા છો, પરંતુ રાક્ષસો કપટથી
શુદ્ધ કરનારા છે; માટે હવે પછી તમેાએ સંશ્રામમાં
કહી પણ રાક્ષસોના વિશ્વાસ કરવો નહિ. આ
બનાવથી જ તમારે ભાણી લેવું ભેઈએ કે, રાક્ષસો
નિરંતર કપટી જ હોય છે. ૫૧-૫૪ એટલું કહીને
તથા રામચંદ્રને લેટીને મહાબળવાન ગરુડ
ત્યાંથી વિદાય થવા માટે સ્નેહપૂર્વક આજ્ઞા માગવા
લાગ્યો: ૫૫ 'હે શત્રુઓને પણ પ્રિય હાગે એવા
મૂર્તિવાળા રાઘવ! હે ધર્મજ્ઞ મિત્ર! હવે હું મારા
ધ્વજિત સ્થળે જવા માટે તમારી આજ્ઞા માગું
છું. ૫૬ હે રાઘવ! આપણી મૈત્રીના સંબંધમાં
તમારે આસ્થર્થ માનવા ભેડું કંઈ જ નથી. હે
વીર! આ રણભૂમિમાં જ્યારે તમે પોતાનું પરા-
ક્રમ દર્શાવી કૃતકૃત્ય થશો, ત્યારે સઘળું તમારા
બાણવામાં આવશે. ૫૭ હે પ્રિય સખા! હું તમને
નિશ્ચય કરી કહું છું કે, તમે તીક્ષ્ણ બાણો વડે
બાળક અને વૃદ્ધ સિવાયના તમામ રાક્ષસોને થતા

શત્રુ રાવણને હણીને ચીતાને મળશે. ૧૫૮

એ પ્રમાણે સર્વ વાનરોની સમક્ષ રામ-લક્ષ્મણને સાવધ કરીને તથા તેમની આજ્ઞા માર્ગીને મહાભળવાન ગરુડ તેમની પ્રદક્ષિણ કરી વાયુની પેઠે ઉતાવળી ગતિથી આકાશમાર્ગે ચાલ્યો ગયો. રામ-લક્ષ્મણને પીઠારહિત થયેલા બેઠને સર્વ વાનરો અતિશય હર્ષમાં આવીને ઉપરાઉપરી સિંહનાદ કરવા લાગ્યા, પૃછડાં હલાવવા લાગ્યા; હોરી, મૃદંગ તથા શંખ વગેરે વાદ્ય વગાડવા લાગ્યા અને પ્રથમની પેઠે નાચકૂદ કરવા લાગ્યા. ૧૬-૧૨ વૃક્ષોથી યુદ્ધ કરનારા મહાપરાક્રમી કેટલાક વાનરો તો મોટાં મોટાં હજારો વૃક્ષો ઉપાડી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. કેટલાક વાનરો તો બધું રાક્ષસોને ઠરાવતા હોય તેમ મોટી મોટી ગર્જના કરતા લંકાના ઠરાવળ આગળ દોડી ગયા. ૧૭-૧૪ એ વેળા વાનરોની ગર્જનાઓનો તુલુલ ધોષ અર્ધરાત્રિએ ગર્જતા આવાહ માસના મેષ સરખો ગંભીર અને ભયંકર સંભળાવા લાગ્યો. ૧૫

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદકાંડમાં ૫૦મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૧ મો

ધૃમ્માકાંતું યુદ્ધે ચઢતું

તેષાં તુ તુલુલં શર્વં વાનરાણાં મહોજસામ્ ।

નર્વતાં રાક્ષસૈઃ સાર્થં તદ્વાં શુશ્રાવ રાવણઃ ॥ ૧ ॥

વિભીષણાદિ રાક્ષસોની તથા વાનરોની ગર્જનાઓનો ગંભીર અને તુલુલ શબ્દ સાંભળીને રાક્ષસોની સભામાં ઝેડેલા રાવણ પોતાના સચિવો પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો: ૧-૨ 'હે રાક્ષસો! અત્યંત હર્ષમાં આવેલા હોય એમ આ વાનરો મેઘની પેઠે મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરે છે, એટલું શું કારણ છે? વાનરોની ગર્જનાઓના મોટા ધોષથી આખો સમુદ્ર ક્ષુભિત થઈ રહ્યો છે; એથી મને તો લાગે છે કે, નક્કી તેઓને કેઈ મોટો આનંદ પ્રાપ્ત થયો છે.' રામ-લક્ષ્મણને તો તીક્ષ્ણ બાણબળથી ઇર્ષ્યજિત ખાંધી આવ્યો છે, છતાં વાનરો આવો મોટો કેલાહલ કરે છે; એથી મને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે રખેને, રામ-લક્ષ્મણ બાણબળમાંથી છૂટ્યા

હોય! ૧૫

મંત્રીઓને એ પ્રમાણે કહીને રાવણ પોતાની પાસે ભેલેલા રાક્ષસોને કહ્યું: ૧ 'હે રાક્ષસો! હાલમાં રામ-લક્ષ્મણ બંધાયેલા હોવાથી વાનરોને શોક કરવાનો સમય છે, છતાં તેઓ આટલા બધા હર્ષનાદ કેમ કરે છે, તેનું કારણ તમે સત્વર બાણી આવો.' ૧૭

રાવણની આજ્ઞા સાંભળી ભયભીત થયેલા રાક્ષસો લંકાના કોટ ઉપર ચઢ્યા અને દંષ્ટિ કરી એટલું તો સુગ્રીવે પાલન કરેલી વાનરસેનાને હર્ષ-યુક્ત હીડી: ૧ તેમજ મહાભાગ્યવાળા રામ-લક્ષ્મણને પણ બાણબળમાંથી યુક્ત થયેલા હીડા. એવો પ્રકાર ભેટાંજ રાક્ષસો ખેદયુક્ત થઈ ગયા, પછી અત્યંત ત્રાસ પામેલા વાક્યવતુર તે રાક્ષસો કોટ ઉપરથી ભીતરી વીઢે મોટે રાવણની આગળ આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા: ૨-૧૧ 'હે રાજન્! જે રામ-લક્ષ્મણને કુમાર ઇર્ષ્યજિતે બાણપ્રાશ વડે ખાંધીને હાલેલાદે નહિ તેવા કરી સંશ્રામમાં સુવાડ્યા હતા, તે બન્ને લાઈએ બાણપ્રાશમાંથી છૂટા થઈને બંધનમાંથી યુક્ત થયેલા ગજેન્દ્રોની પેઠે વિચરે છે.'

રાક્ષસોનું વચન સાંભળી મહાભળવાન રાવણની મુખાકૃતિ નિસ્તેજ થઈ ગઈ. તે ચિંતા તથા રોષથી ચેરાઈને બોલ્યો: ૧૨-૧૪ 'બહો, મારા પુત્ર ઇર્ષ્યજિતે સંશ્રામમાં રામ-લક્ષ્મણને ઠરાવીને ગેરી નામ સરખાં તીક્ષ્ણ, સૂર્ય જેવાં પ્રદીપ અને ક્ષણ-દેવના વરદાનવાળાં અરોષ બાણો વડે બાંધ્યા હતા; છતાં તેવા દૃઢ શરણધનમાંથી પણ બે મારા ને શત્રુઓ યુક્ત થયા છે, તો પછી માનો ન માનો પણ આપણા સર્વ રાક્ષસોનું બળ સંશયભર્યું છે. ૧૫-૧૬ 'અરે, જે બાણોએ મારા શત્રુનું છવિત જુસી લીધું હતું, તે જ અસિ સરખાં પ્રદીપ બાણો આવે નિષ્ફળ નીવડ્યાં! આ શું? ૧૭ એ પ્રમાણે બોલી છંછેડાયેલા નાગની પેઠે કૂંડાકા મારતા રાવણ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ધૃમ્માક્ષને કહ્યું: ૧૮ 'હે ભયંકર પરાક્રમવાળા ધૃમ્માક્ષ! અનેક રાક્ષસોનું મોઢું સેન્ય લઈને વાનરો તથા રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરવા માટે તું સત્વર યુદ્ધભૂમિમાં બ.' ૧૯ રાવણની આજ્ઞા

થઈ કે તુરત જ ધૂઆકે રાજમહેલમાથી બહાર નીકળ્યો અને સેનાધ્યક્ષે કહ્યું : 'ચાલ, ભાઈ ! આપણી સેનાને સત્વર તૈયાર કર. મારે હવે યુદ્ધ અહંતું છે, તો પછી વિલંબ થા માટે કરવો ?'

રાવણની આજ્ઞાને અનુસરી ધૂઆકે ભ્યારે ઉપયુક્ત હુંકમ કર્યો, ત્યારે સેનાધ્યક્ષે તુરત જ સૈન્યને સભ્ય કયું. જેઓએ હથિયારો ઉપર ઘાંટાઓ બાંધી હતી એવા અને ભય કરે રૂપવાળા ભળવાન રાક્ષસો ધૂઆકને વીંટાઈ વખ્યા અને હથેલેર સિંહનાહ કરવા લાગ્યા. ત્રિશૂળ, સુફગર, ગદા, પદ્ધિશ, દંડ, લોહાના મુરાળ, પરિઘ, ક્ષિદ્ધિ-પાલ, ભાલો, પાશ અને ફરશી વગેરે આયુધો અહંતુ કરીને એ રાક્ષસો ગેધની પેઠે ગર્જના કરતા યુદ્ધ અહ્યા. ૨૦-૨૫ કેટલાક રાક્ષસો ધન્યજોથી શોભતા રથમાં બેઠા હતા; કેટલાક સુવર્ણના સાજથી સજેલા અને વિચિત્ર મુખાકૃતિવાળાં ખચ્ચરો ઉપર સવાર થયા હતા; ૨૬ કેટલાક ઉતાવળી ચાલવાળા અથો પર બેઠા હતા અને કેટલાક મહમત્ત હસીઓ પર આરૂઢ થયા હતા. એ પ્રમાણે સત્વર સભ્ય થઈને વ્યાપ્ત સમાન પરાક્રમી રાક્ષસો યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. ૨૭ એ વેળા ગદાંભના જેવા સ્વરવાળો મહાપરાક્રમી ધૂઆક સુવર્ણથી શણગારેલા અને મૃગ તથા સિંહના સરખાં મુખવાળાં ખચ્ચરોથી ભેટેલા રથમાં બેસીને તથા ઘણા રાક્ષસોથી વીંટાઈને હંતુમાનની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે લંકાના પશ્ચિમ દ્વારેથી બહાર નીકળ્યો. ૨૮, ૨૯

ખરના જેવા સ્વરવાળા ધૂઆકે ભ્યારે ખચ્ચર ભેટેલા રથમાં બેસી પ્રયાણ કરવા માંડ્યું, ત્યારે અંતરિક્ષમાં બેસનારા કૂંર પક્ષીઓ તેની સાથે આવી ફેલાહલ કરવા લાગ્યા. મોટી કાયાવાળો ભયંકર ગીધપક્ષી તેના રથ ઉપર બેસી ગયો. એકબેકને વળગી પડેલાં માંસાહારી પક્ષીઓ તેના ધ્વજ ઉપર યડવા લાગ્યાં અને રુધિરમાં તરંગાળ થયેલા એક ક્ષેત્ર કખંધ ભયંકર અવાજ કરતો તેની આગળ પડ્યો. એ સિવાય બીજા પક્ષ કેટલાક અપશુકન થવા લાગ્યા, પૃથ્વી ટપવા લાગી, ગેધમાંથી રુધિર વરસવા લાગ્યું, વજ્ર સમાન શબ્દ કરતો વાણુ પ્રતિ-

કૂળ વાવા લાગ્યો અને દિશાઓ અધંકારથી છવાઈ ગઈ. રાક્ષસોને ભય ઉપજાવે એવા ઉત્પાતો થતા બેઈને ધૂઆક પોતાના મનમાં ઘણું જ કષ્ટ પામ્યો અને તેની આગળ ચાલનારા સર્વ રાક્ષસો પક્ષ મૂંઝાઈ ગયા. ૩૦-૩૫ ભયંકર રૂપવાળા અને ઘણા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા ધૂઆકે યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહભેર ઉતાવળે લંકાનગરીની બહાર નીકળીને બેયુ તો રામ-લક્ષ્મણના બાહુબળ વડે સંરક્ષિત થયેલી અને પ્રલયકાળે ક્ષુભિત થયેલા સમુદ્રની પેઠે ગર્જના કરતી વાનરસેનાને દીઠી. ૩૬

હતિ શીવાલ્મીદિ અહામુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુખકાંડમાં પા મો સર્વ સંપૂર્ણ

સર્ગ પર મો

હંતુમાનવું' પરાક્રમ-ધૂઆકસો વધ

ધૂઆકે પ્રેક્ષ્ય નિર્વાનત રાક્ષસં મીનવિક્રમમ્ ।

વિનેતુર્વાનિરામ સર્વે પ્રહ્લાદ પુલ્કાક્ષિણઃ ॥ ૧ ॥

ભયંકર પરાક્રમી ધૂઆકને લંકાના ફરવાળમાં નીકળતો બેઈને યુદ્ધની ઇચ્છાથી હર્ષિત થયેલા વાનરો સિંહનાહ કરવા લાગ્યા. ૧ ભેતભેતામાં બેસે સેનાઓ એકઠી થઈ અને મોટાં મોટાં વૃક્ષો, ત્રિશૂળો તથા સુફગરો વડે વાનરો અને રાક્ષસોનું ફારુણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૨ રાક્ષસોએ પોતાનાં શસ્ત્રો વડે વાનરોને કાપવા માંડ્યા અને વાનરોએ મોટાં વૃક્ષો વડે રાક્ષસોને ભોંયભેગા કરવા માંડ્યા. ૩ અત્યંત ક્રોધાવમાન થયેલા રાક્ષસો કંકપતથી શોભતા, સહસ્રહાટ ગતિ કરનારાં અને ભયંકર કેળાવવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે વાનરોને વીંધવા લાગ્યા. ૪ તેમ જ ગદા, પદ્ધિશ, સુફગર, પરિઘ તથા ત્રિશૂળ વગેરે હથિયારો વડે હંલુવા લાગ્યા. ૫ રાક્ષસોના હાથનો માર ખાઈ ઘાયલ થયેલા મહાબળવાન વાનરો પક્ષ ઘણી રીસ ચઢાવીને શૂરવીર રાક્ષસોને મારવા લાગ્યા. ૬ રાક્ષસોના ત્રિશૂળ તથા બાણથી કપાયેલાં અંગોવાળા મૂથપતિ વાનરો મોટાં વૃક્ષો તથા શિલાઓ ઉપાડીને શૂરવીર રાક્ષસોને મારવા લાગ્યા અને પોતપોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી ગર્જવા લાગ્યા. ૭ વાનરો અને રાક્ષસોનું આ વખતનું યુદ્ધ મહા

ચોર હતું. વિચિત્ર મેળવી ગર્જતા વાનરોએ અનેક વૃક્ષો તથા શિલાઓથી કેટલાયે રાક્ષસોને કચડી નાખ્યા કે જેથી રુધિર ઓકતા એ નિશાચરો પૃથ્વી પર પડ્યા. વાનરોએ કેટલાક રાક્ષસોનાં પડખાં ચીરી નાખ્યાં, કેટલાકને યમલોકમાં પહોંચતા કરીને તેઓના શબના દમઝા કર્યાં, કેટલાકને પથ્થર વડે ખીસી નાખ્યા, કેટલાકને ફાંતથી ચીરી નાખ્યા,^{૧૦-૧૧} કેટલાકના ધ્વજ લાંગી નાખ્યા, કેટલાકની તલવારો છીનવી લીધી અને કેટલાકના રથના ચુરચુરા કરી નાખ્યા. એ પ્રમાણે વાનરોની શિક્ષાઓ તથા વૃક્ષોના પ્રહારથી પ્રાલુપ્તિત થઈ પડેલા રાક્ષસોના હેઠ, પર્વત જેવા પ્રૌઢ હસ્તીઓનાં શબ અને સવારો સહિત અશ્વોના ગરીરથી આખી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ.^{૧૨, ૧૩} એ વેળા વેગમાં આવેલા વાનરોએ કૂદીકૂદીને પોતાના નખ વડે રાક્ષસોનાં સુખ ઉઝરડી નાખ્યાં.^{૧૪} જેથી વિચિત્ર સુએ તથા જુટા કેશે રાક્ષસો ધબોધબ પૃથ્વી પર પડી રુધિરની ગંધથી મૂર્છિત થવા લાગ્યા. એ ભેઈ કોધમાં આવેલા બીજા કેટલાક રાક્ષસો વજ્ર સરખી સુધ્ધિઓ વાળીને વાનરો પર તૂટી પડ્યા; પરંતુ વેગમાં વાનરોએ સુધ્ધિઓ, લાતો તથા વૃક્ષોના પ્રહારથી તે રાક્ષસોને યજ્ઞ કચડી નાખ્યા અને ફાંતોથી કિઝરડા લખ્યાં. આમ થવાથી રાક્ષસો કાયર થઈને નાચલાગ કરવા લાગ્યા.^{૧૫-૧૭}

પોતાની યોનામાં ભંગાણ પડેલું ભેઈ રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠ ધૂઆક્ષે વાનરોની ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યા.^{૧૮} ધૂઆક્ષનાં પ્રાસ તથા સુફગરથી હલ્લાઈને રુધિર ઓકતા કેટલાક વાનરો પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૯} કેટલાક વાનરો ખવિવ, પટ્ટિશ અને સિંદિયાલથી કપાઈને ગતપ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર તરફડવા લાગ્યા.^{૨૦} એ યુદ્ધ વિશે કોધ પાયેલા રાક્ષસોએ કેટલાક વાનરોને હોહીહુહાણ કરી પૃથ્વી પર સુવાડી લીધા, કેટલાકને નસાડી મૂક્યા, કેટલાકનાં હૃદય ચીરી નાખ્યાં, કેટલાકનાં પડખાં ચીરી નાખ્યાં, કેટલાકને ત્રિશળથી વીંધી નાખ્યાં અને કેટલાકનાં આંતરડાં બહાર જેચી કાઢ્યાં. વાનરો અને રાક્ષસોનું શિક્ષાઓ, વૃક્ષો ને શસ્ત્રો

થી થતું એ મહાન યુદ્ધ ઘણું જ લયદર દેખાતું હતું. ધનુષ્યની યજ્ઞછરૂપી વીણુના મધુરા નાદવાળું, અશ્વોના હણહણાટરૂપી તાલયુગ્મ અને મહોન્મત હસ્તીઓના ચિત્કારરૂપી ગીતવાળું એ યુદ્ધગાંધર્વ અલંકાર ચોભતું હતું.^{૨૧-૨૪}

ધનુષ્ય ધારણ કરનારો ધૂઆક્ષ હસતાં હસતાં અસંખ્યાત બાણો વરસાવીને વાનરોને નસાડવા લાગ્યો.^{૨૫} ધૂઆક્ષના શરપ્રહારથી વાનરોનાં પીડિત થતી ભેઈને, કોધને લીધે જેના નેત્ર લાલચોળ થયાં હતાં એવો તથા પોતાના પિતા વાસુના ચરણો પરાક્રમી હતુમાન એક મોટી શિક્ષા ઉપાડી ધૂઆક્ષની સામે દોડ્યો અને તેણે પોતાના હાથમાંની શિક્ષા એકશબ્દે ધૂઆક્ષના રથ ઉપર ફેંડી.^{૨૬, ૨૭} શિક્ષાને રથ ઉપર પડતી ભેઈને ધૂઆક્ષ અતિ ઉતાવળે પોતાની ગદા ઉપાડી રથમાંથી જીતરી પડ્યો.^{૨૮} શિક્ષા પડવાથી ધૂઆક્ષનો રથ, પેડાં, બેઠક, ધ્વજ તથા ધનુષ્ય વગેરે આયુધો સહિત લાંગીને ભૂકે થઈ ગયાં.^{૨૯} પછી પવનમુત હતુમાન મોટાં મોટાં વૃક્ષોના પ્રહાર કરી રાક્ષસોને હણવા લાગ્યો. વૃક્ષોના પ્રહાર થવાથી અસંખ્ય રાક્ષસોનાં મસ્તક ફાટી ગયાં અને તેઓ હોહીહુહાણ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યા. એ પ્રમાણે રાક્ષસોને નસાડી મૂક્યા પછી કપિવર હતુમાન પુનઃ યજ્ઞ એક મોટું પર્વતશિખર ઉપાડીને ધૂઆક્ષની ઉપર ધસી ગયો. હતુમાનને પોતાની સામે ધસી આવતો ભેઈને ધૂઆક્ષ યજ્ઞ ગદા ઉગામી ગર્જના કરતો તેને ધૂઆક્ષ યજ્ઞ ગદા કાંટાવાળી ઘા સાથે ધસ્યો અને તેણે ઘણા કાંટાવાળી ઘા હતુમાનના મસ્તક પર ફેંડી. ધૂઆક્ષની ભયંકર ગદાનો પ્રહાર થવા છતાં યજ્ઞ તેની પીઠાને નહિ ગણકારતાં મહાબલી હતુમાને પોતાના હાથમાં પર્વતશિખર ધૂઆક્ષના મસ્તક પર નાખ્યું. એ પર્વતશિખરનો પ્રહાર થતાં જ ધૂઆક્ષનાં સઘર્ષ અંગ લાંગી ગયાં અને ફાટી ગયેલા પર્વતની જેઠે ગતપ્રાણ થઈને તે પૃથ્વી પર પડ્યો. ત્યારે વાનરોના હાથનો માર ખાતાં બચેલા રાક્ષસો ધૂઆક્ષને હણુઈ પડેલા ભેઈને તાસ ધારી

લંકામાં નાસી ગયા. ૩૦-૩૭

એ પ્રમાણે શત્રુઓને હણીને તથા રુધિરની નદીઓ વહેવડાવીને યુદ્ધમાં અમિત થયેલો કપિ-શ્રેષ્ઠ હનુમાન વાનરાથી સત્કાર પામી આનંદ-સુક્રા થયો. ૩૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં પર મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પંચ મો

વજ્રહંદ્રુ યુદ્ધે ચરણ

સુદ્રાક્ષ નિહતં મૃત્વા રાવણો રાક્ષસેશ્વર ।

કાવેન મહતાવિદ્યો તિશ્વલચુરનો યથા ॥ ૧ ॥

ધ્રુઆક્ષનો વધ સાંભળીને અત્યંત ક્રોધ થામેલો રાક્ષસેશ્વર રાવણ સર્પની પેઠે ફૂંકાડા મારવા લાગ્યો.^૧ અને લાખો તથા ગરમ નિસાસો નાખી તેણે મહાભયવાન વજ્રહંદ્ર રાક્ષસને ઘોલાવી કહ્યું.^૨ 'હે શૂરવીર ! રાક્ષસોની મોટી સેના લઈને તું લંકામાંથી નીકળી યુદ્ધભૂમિ પ્રત્યે જા અને સર્વ વાનરા સહિત સુગ્રીવ તથા રામનો વધ કર.'^૩

રાવણની આજ્ઞા મરતકે ચડાવી માયાવી વજ્રહંદ્ર ધણા રાક્ષસોને સાથે લઈ યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો.^૪ એ વેળા ચિત્રવિચિત્ર ધન-પતાકાઓથી અલંકૃત ઠરેલા રથ, હસ્તી, અશ્વ, ખગ્ગર તથા ઊંટ વગેરે વાહનો પર આરૂઢ થયેલા ધણા રાક્ષસો તેને વીંટાઈ વળ્યા.^૫ પછી વિચિત્ર બાણ-બંધ, સુકૃત, કવચ તથા ધનુષ્ય વગેરે ધારણ કરીને એ વજ્રહંદ્ર રાક્ષસ ધન-પતાકાથી શોભતા અને શુદ્ધ સુવર્ણથી મટેલા રથની પ્રદક્ષિણા કરીને તેમાં બેઠો.^૬ એ સમયે વિચિત્ર વજ્ર ધારણ કરનારા અને દેહીપ્યમાન કાંતિવાળા અનેક રાક્ષસો ચળકતાં તોમર, છરા, સુસળ, સિંદિપાલ, ધનુષ્ય, શક્તિ, પદ્ધિશ, તલવાર, ગદા તથા તીક્ષ્ણ દૂરની વગેરે આયુધો ગ્રહણ કરીને વજ્રહંદ્રની સાથે ચાલતા થયા. વળી જેઓની ઉપર શૂરવીર રાક્ષસો તોમર તથા અકુશ ગ્રહણ કરીને બેઠેલા હતા અને જેઓને યુદ્ધની કુશળતા શીખવેલી હતી એવા મહોન્મત હસ્તીઓ તો

બધે હાલતાચાલતા પર્વતો જેવા જ હતા; તેમ જ ઉત્તમ લક્ષણવાળા અશ્વો પણ પોતાની પર આરૂઢ થયેલા શૂરવીર સવારોથી અત્યંત શોભતા હતા.^{૭-૧૧} ચક્રચકિત આયુધોવાળું અને ગર્જના કરતું રાક્ષસસૈન્ય વર્ષાઋતુમાં વીળણી સહિત ગર્જના કરતા મેઘની પેઠે શોભતું હતું.^{૧૨}

વજ્રહંદ્રુ સૈન્ય ચોરીક વારમાં જ લંકાના દક્ષિણ દ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યું. યુદ્ધપતિ અંગદ એ દારણું રક્ષણ કરતો હતો. દરવાજામાંથી નીકળતાં જ રાક્ષસોને અપશુકનો થવા લાગ્યાં.^{૧૩} વાદળ વિનાના આકાશમાંથી ઉઠકાપાત થવા લાગ્યા, ભયંકર શિયાળીઓ સુખમાંથી અશિભવાળા કાઠતી રોવા લાગી, મૃગો તથા પક્ષીઓ રાક્ષસોનું અમંગળ સૂચવવા લાગ્યાં અને રાક્ષસો ચાલતાં ચાલતાં ઠેસ ખાવા લાગ્યા.^{૧૪, ૧૫}

યુદ્ધના ઉત્સાહવાળો અને અત્યંત બળવાળો તેજસ્વી વજ્રહંદ્ર એ સર્વ ઉત્પાતો જેવા છતાં ધૈર્ય રાખી વાનરસેનાની સાથે આવ્યો.^{૧૬} રાક્ષસોને ઉતાવળે પોતાની સાથે આવતા બેઈને જય-શાળી વાનરાઓ મોટી ગર્જના કરી દિશાઓને ગભાવી મૂકી.^{૧૭} પછી પરસ્પર જય મેળવવા ધ્વજતા અને ભયંકર રૂપવાળા રાક્ષસો તથા વાનરાનું દારુણ યુદ્ધ મંડાયું.^{૧૮} એકબીબના શત્રુપ્રહારથી અંગે કપાઈ જવાને લીધે લોહીહ્રહણ થયેલા શૂરવીરો ટપોટપ પડવા લાગ્યા. પરિધ સરખી લુપ્તઓવાળા અને સંઆમમાંથી પાછા નહિ હંતનારા કેટલાક યોદ્ધાઓ સામસામા આવીને એકબીબની ઉપર અનેક પ્રકારના શત્રુપ્રહાર કરવા લાગ્યા.^{૧૯, ૨૦} એ સમયે શસ્ત્રો, વૃક્ષો અને શિલાઓના પ્રહાર થવાથી હૃદયભેદક ઘેર શબ્દ થવા લાગ્યો.^{૨૧} વળી શખ, ભેરી અને મૃદંગના શબ્દની સાથે રથચક્રોનો ગડગડાટ તથા ધનુષ્યોનો ટંકારવ મળવાથી તુમુલ નાદ થઈ રહ્યો. એ વેળા શત્રો ભાંગી જવાથી તેનો પરિત્યાગ કરીને કેટલાક યોદ્ધાઓ પરસ્પર બાહ્યુદ્ધ કરતા હતા. એ સંઆમમાં મહાગમ્ભીર વાનરાઓ કેટલાક રાક્ષસોને લપકાકથી. કેટલાકને લાતોથી, કેટલાકને સુપ્રિથી, કેટલાકને વૃક્ષોથી,

કેટલાકને લીંચણથી તથા કેટલાકને શિલાઓથી મારી નાખ્યા. ૨૨-૨૪

રાક્ષસોનો વિનાશ થતો જોઈને વાનરોને ત્રાસ ઉપજાવતો વજ્રહંધ્ર રાક્ષસ પોતાની સેનાને મોખરે આવ્યો અને પાશને ધારણ કરનારો અંતક જેમ પ્રબળો સંહાર કરે, તેમ વાનરોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. ૨૫ ત્યારે અશ્વવિદ્યા બાણનારા, અનેક પ્રકારનાં આયુધોવાળા તથા અત્યંત બળવાળા રાક્ષસો પશુ કોષમાં આવીને વાનરોને હણવા લાગ્યા.

રાક્ષસોથી વાનરોનો નાશ થતો જોઈને મહા-બળવાન વાલીપુત્ર અંગદ પ્રહલાશિની પેઠે કોષથી બહારી ઊઠ્યો અને તેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં. પછી સિંહ જેમ નિર્ભય સુગોનો સંહાર કરે, તેમ વીર્યવાન અંગદ મોટું વૃક્ષ ઉપાડી તે વડે રાક્ષસોનો સંહાર કરવા લાગ્યો. ઇદ્ર સરખા પરાક્રમી અંગદે થોડી વારમાં જ રાક્ષસોને ત્રાસત્રાસ પોકારાવી, જો વેળા અંગદના ગપાટામાં આવતાં જ રાક્ષસોનાં મસ્તક ચિરાઈ જતાં હતાં અને તેઓ કપાયેલા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા. આણું મહાહારણ્ય યુદ્ધ ચાલતું હતું તે વેળા ભાંગી પડેલા રથો તથા ધ્વજોથી તેમ જ મૂએલા અશ્વો, વાનરો અને રાક્ષસોનાં શરીરમાંથી નીકળતા રુધિરથી છવાયેલી રણભૂમિ ભયંકર ભ્રમણી હતી; તેમ જ બીજી બાજુએ ભેંતાં ત્યાં પડેલા હાર, કેયૂર, વસ્ત્ર તથા છત્ર વગેરેથી જો રણભૂમિ શરદઃસ્તુની રાત્રિ જેવી રળિયામણી દેખાતી હતી. ધવનના સપાટાથી જેમ મેઘમંડળ ક'પાયમાન થાય, તેમ અંગદના પરાક્રમથી જો સમયે રાક્ષસહળ ક'પિત થઈ રહ્યું. ૨૬-૨૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય ભીરામચણના યુદ્ધકાંડમાં ૫૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૪ મો

અંગદનું પરાક્રમ-વજ્રહંદ્રનો વધ
સ્વલલસ્ય જ ઘાતેન અક્લસ્ય ઘટેન જ ।
રાક્ષસઃ ક્રોધમાવિષ્ટો ઘજૂર્વપ્તો મહાબલઃ ॥ ૧ ॥

પોતાની સેનાનો સંહાર થતો જોઈને તથા અંગદનું બળ જોઈને ક્રોધાયમાન થયેલા મહા-

બળવાન વજ્રહંધ્ર રાક્ષસે ઇદ્રના વજ્ર સરખી ક્રાંતિવાણું પોતાનું ભયંકર ધનુષ્ય સંભળ કહ્યું અને વાનરોની સેના ઉપર બાણની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. અનેક પ્રકારનાં આયુધ ધારણ કરનારા અને રથારૂઢ થયેલા શરવીર રાક્ષસો પશુ વેગમાં આવી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ૧-૩ ત્યારે વાનરોમાં જોયો અતિ શરવીર અને સુખ્ય ગણાતા હતા, તેઓ પશુ હાથમાં મોટી શિલાઓ લઈને ચોસેરથી રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યા. ૪ આ વખતે રાક્ષસો સુખ્ય સુખ્ય વાનરો ઉપર હબરો આયુધોના પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ૫ ત્યારે મહોન્મત્ત હસ્તી સરખા શરવીર વાનરોએ પશુ રાક્ષસો ઉપર પર્વતશિખરો, વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિ કરવા માંડી. ૬ જો પ્રમાણે શરવીર અને યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હંઠનારા રાક્ષસો તથા વાનરોનું મોટું યુદ્ધ ભર્યું. જો યુદ્ધમાં ભાગેલા મસ્તકવાળા, કપાયેલા હાથપગવાળા તથા શઓથી લાયલ થયેલા અસંખ્ય વાનરો અને રાક્ષસો લોહીહ્રહાણ્ય થઈને પૃથ્વી પર પડતા હતા, ત્યારે તેઓની આસપાસ હબરો કંકપક્ષીઓ, ગૃધ્રો, કાજડાઓ તથા શિયાળવાં કર્ણાં હતાં. ૭-૮ જો વેળા બીજાને ભય પમાડે જ્યાં હબરો કમળો ઊછળતાં હતાં; હસ્ત, ચરણ અને દેહ કપાઈ જવાથી હબરો વાનરો અને રાક્ષસો ટપોટપ પૃથ્વી પર પડતા હતા, ભેતભેતામાં વાનરોનું બળ વધ્યું અને રાક્ષસોનો સંહાર થવા લાગ્યો; ત્યારે વાનરોના હાથનો લથો જ માર ખાઈને ત્રાસ પાયેલા રાક્ષસો વજ્રહંદ્રના હેખતાં યુદ્ધ મૂકી નાશી જવા લાગ્યા.

પોતાની સેનામાં ભાંગાણુ પડેલું જોઈને મહા પ્રતાપી વજ્રહંદ્રને અત્યંત ક્રોધ થયો અને તેની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ. તેણે વાનરસેનામાં પ્રવેશ કરી ધનુષ્ય જોડી સ્ત્રીધી ગતિવાળાં બાણો વરસાવી વાનરોમાં ત્રાસ વર્તાવ્યો. અત્યંત ક્રોધ પામેલા પ્રતાપી વજ્રહંદ્રના ક્રોધક્રોધ બાણથી પાંચ સાત, આઠ અને નવ વાનરો વીંધાવા લાગ્યા. વજ્રહંદ્રનાં બાણોથી વીંધાઈ ત્રાસ પામેલા વાનરો, ખીડિત થયેલી પ્રભ જેમ સબળી પાસે ભય, તેમ સુવરાજ અંગદની પાસે દોડી ગયા.

વાનરોને નાસભાગ કરતા બેઈને કોધયુક્ત થયેલા વાલિના પુત્ર અંગદે વજ્રહંદ્ર ઉપર કરડી નબર કરી.^{૧૦-૧૧} પછી લેમ સિંહ અને મદમત હાથી લહે, તેમ અત્યંત કોધમાં આવેલા વજ્રહંદ્ર તથા અંગદે લહવા લાગ્યો.^{૧૭} વજ્રહંદ્ર રાક્ષસે અગ્નિની જવાળા સરખાં એક લાખ બાણો મૂકીને અંગદનાં મર્મસ્થળ વીંધી નાખ્યાં. વજ્રહંદ્રનાં બાણો વાગવાથી અંગદનાં અંગે અગમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું, ત્યારે મહાપરાક્રમી અંગદે એક મોઢું વૃક્ષ ઉપાડી વજ્રહંદ્ર ઉપર ફેંક્યું.^{૧૮, ૧૯} વૃક્ષને પોતા ઉપર પડતું બેઈને બરા પથુ નહિ ગણરાતા વજ્રહંદ્ર રાક્ષસે એક બાણ મૂકી તે વૃક્ષના કટકા કરી નાખ્યા. વજ્રહંદ્રનું એવું પરાક્રમ બેઈ કપિવર અંગદે મોટી શિલા ઉપાડીને તેના ઉપર નાખી અને ગજના કરી. શિલાને પોતાની ઉપર પડવી બેઈને વજ્રહંદ્ર ચાલોડીથી રથમાંથી કિતરી પડ્યો અને હાથમાં ગદા શ્રહણ કરીને પૃથ્વી પર ઊભો રહ્યો.^{૨૦-૨૨} અંગદે ફેંકેલી શિલા પડવાથી વજ્રહંદ્રના રથના તથા અન્ધોના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા.

ત્યાર પછી અંગદે અનેક વૃક્ષોથી શોભતું મોઢું શિખર ઉપાડીને વજ્રહંદ્રના મસ્તક ઉપર નાખ્યું, જે વાગવાથી રુધિરનું વનન કરેતા વજ્રહંદ્ર મૂંચિત થઈ હીથ શ્વાસોત્સ્રાસ હેતા પૃથ્વી પર પડ્યો. એક યુક્ત પછી તેની મૂઝાં વળી અને સચેત થયો; ત્યારે તેણે પોતાની સામે ઊભેલા અંગદની છાતીમાં કોધભેર ગદાનો પ્રહાર કર્યો. પછી ગદાનો ત્યાગ કરીને એ બન્ને જણા પરસ્પર મુઠ્ઠામુઠ્ઠીથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૩-૨૪} એકબીજાને મુઠ્ઠિઓના પ્રહાર થવાથી રુધિર એકત્રતા તથા અત્યંત શ્રમિત થયેલા વજ્રહંદ્ર અને અંગદ એ બન્ને જણા આકાશમાં લહતા મંગળ અને યુધની પેઠે શોભતા હતા.

પછી પરમ તેજસ્વી કપિશ્રેષ્ઠ અંગદે પુખ્તોથી અને ક્રોધથી શોભતું એક મોઢું વૃક્ષ ઉપાડ્યું, ત્યારે વજ્રહંદ્રે પથુ તેવું જ બીજું વૃક્ષ લઈને યુદ્ધ કરવા માંડ્યું.^{૨૮, ૨૯} થોડીક વાર યુદ્ધ કર્યો પછી વજ્રહંદ્ર રાક્ષસે ઋષભના આમઠાની ઢાલ તથા

મજબૂત ચ્યાનવાળી અને ઘૂઘરીઓ બાંધેલી મૂઠ-વાળી તરવાર શ્રહણ કરી, ત્યારે અંગદે પથુ તેવાં જ બીજાં ઢાલ-તરવાર લઈને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો.^{૩૦} એકમેકને છતવાની ઇચ્છાવાળા અંગદ અને વજ્રહંદ્ર બન્ને જણા વિચિત્ર પ્રકારે ફરતા એકબીજાને પ્રહાર કરી ગર્જતા હતા. શરીરમાં ઘાવ થવાથી નીકળતા રુધિરને હીધે એ બન્ને જણા પ્રકુલિત થયેલાં ખાખરાનાં જે વૃક્ષ સરખા શોભતા હતા, યુદ્ધ કરતાં અત્યંત પરિશ્રમ પડવાથી તે બન્ને જણા થોડીક વાર પૃથ્વી પર ઘૂંટણભેર થઈ રહ્યાં;^{૩૧, ૩૨} પરંતુ કોધને હીધે દેહીચ્યાન નેત્રવાળો કપિવર અંગદ તો હંડ વડે હજારેલા સર્પની પેઠે એક ક્ષણવારમાં જ ઊછળ્યો.^{૩૩} અને તેણે ચક્રચરિત પાણીકાર તરવાર વડે વજ્રહંદ્ર રાક્ષસનું મસ્તક છેદી નાખ્યું.^{૩૪} ત્યારે વજ્રહંદ્રના દેહમાંથી ખળખળાટ કરતું રુધિર વહેવા માંડ્યું અને તરવારથી કપાયેલા તેના મસ્તકનાં જે ઢાંચાલીં ફર બઈ પડ્યાં. વજ્રહંદ્રને હજારાં પડેલા બેઈ ભય તથા ત્રાસને હીધે અત્યંત મોહિત થયેલા બાકીના રાક્ષસો વાનરોના માર ખાતા ખાતા લંકામાં નાસી ગયા અને રાવણની આગળ શરમને હીધે નીચું બેઈ વીઢે મોઢે ઊભા રહ્યા.^{૩૫, ૩૬}

લેમ વૃત્રાસુરને મારીને દેવોની મધ્યે ઊભેલા ઇંદ્ર આનંદ પામે, તેમ હુદય વજ્રહંદ્ર રાક્ષસને હણીને વાનરોની વચ્ચે ઊભેલા અંગદ હર્ષિત થયો.^{૩૭} ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુક્કમાંડમા પર્વ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પપ મો

અક'પનતું બળ-પરાક્રમ

વજ્રદંટ્રુ હવં ક્ષુન્ધા કાલિપુત્રેણ રાવણા ।

વલાધ્યક્ષમુવાચેરં ક્રુતાક્ષાલિમુપસ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

અંગદે વજ્રહંદ્રને માર્યો એ સમાચાર સાંભળી રાક્ષસોના રાજા રાવણે પોતાની આગળ હાથ બેડી ઊભેલા સેનાપતિ પ્રહસ્તને કહ્યું :^૧ 'હે પ્રહસ્ત ! હવે તું ભયંકર પરાક્રમવાળા આપણા બળવાન રાક્ષસો ને અશ્વિધામાં નિપુણ એવા અક'પન રાક્ષસની સરહારો હેઠળ યુદ્ધ કરવા મોકલ.' એ

અકંપન શત્રુઓને જીતવામાં તેમ જ પોતાના સૈન્યનું રક્ષણ તથા નિયમન કરવામાં ઘણા જ કુશળ છે. વળી તે નિરંતર મારી આઘાતી ઇંગ્લે છે અને સંગ્રામમાં પ્રીતિવાળો છે.^૩ મને ખાતરી છે કે જો અકંપન રાક્ષસ યુદ્ધમાં જઈ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવને અવશ્ય જીતશે અને સઘળા વાનરોનેા સંહાર કરશે.^૪

રાવણની આજ્ઞા શિરોવંધ કરીને મહાબળવાન પ્રહસ્તે રાક્ષસોની સેનાને યુદ્ધ માટે સત્વર સજ્જ થવાનો હુકમ કર્યો.^૫ સેનાપતિ પ્રહસ્તની આજ્ઞા થતાં જ બિહામણાં નેત્રવાળા અને લયંકર રૂપવાળા અનેક રાક્ષસો નાના પ્રકારનાં આયુધ ગ્રહણ કરી યુદ્ધ માટે નીકળ્યા.^૬ જો વેળા મેઘ સરખા સ્થામ વર્ણવાળો, મેઘ જેવા પ્રૌઢ દેહવાળો અને મેઘના જેવી ગર્જનાવાળો અકંપન રાક્ષસ યુદ્ધ સુવર્ણથી મહેલા વિશાળ રથમાં બેસી કૂર રાક્ષસદળથી વીંટાઈ યુદ્ધ માટે નીકળ્યો. જો અકંપન અત્યંત તેજસ્વી હોવાથી રાક્ષસોની મધ્યે સૂર્યના સરખો જણાતો હતો અને યુદ્ધ વિષે દેવો તથા અસુરોથી પણ કંપાયમાન થાય એમ ન હતો.

યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહથી ઉતાવળે પ્રયાણ કરતા અકંપનના રથે જોડેલા અધો એકાએક કીન-લીલા થઈ ગયા, તેની કાખી આંખ કૂરકવા લાગી. સુખા-કૃતિ નિસ્તેજ થઈ ગઈ અને તેનો કંઠ પણ ગળ ગળેો થઈ ગયો. વળી નિર્મળ દિવસો છતાં એકકમ વાવાઝોડાની સાથે વાદળાં થઈ આવ્યાં અને ધ્રુમસ વરસવા લાગ્યું. હિપરાંત મૃગો તથા પક્ષીઓ કૂર અને અશુભ શબ્દ કરવા લાગ્યા; છતાં જો ઉત્પાતોને ન ગણકારતાં સિંહ સરખી ગરહનવાળો અને શાર્ફલના જેવો પરાક્રમી અકંપન રણભૂમિ પ્રત્યે આવ્યો. અકંપનની સાથે જતી રાક્ષસસેનાનો સમુદ્રને પણ ખળભળાવી મૂકે એવો મોટો કોલાહલ થતો હતો, જે સાંસળી વાનરોની સેના ત્રાસ પામી ગઈ.

જેતજેતામાં બંને સૈન્યો સામસામે આવી ગયાં અને વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો લઈ ઊભેલા વાનરો અને રાક્ષસોનું લયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું.^{૭-૧૫}

રામ તથા રાવણને અર્થે પોતાના પ્રાણોની પણ દરકાર નહિ કરનારા વાનરો તથા રાક્ષસો અત્યંત ખળવાળા અને પ્રૌઢ શરીરવાળા હતા. એકબીબને હણવાની ઇંગ્લથી તેઓ કોપલેર મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતા હતા કે જેનો મોટો કોલાહલ ઘણે દૂર ત્રંભળાતો હતો. યુદ્ધ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોના અરણ્યપ્રહારથી ઊઠેલી ઋષિરમુક્તા રંગીન ધૂળથી ઢંચે દિશાઓ ઠંકાઈ ગઈ. જો સંગ્રામમાં રેશમી વસ્ત્ર જેવી લાલપીળી રજાં એટલી બધી ઊડતી હતી કે જેથી કોઈ કોઈને દેખી શકતું ન હતું. રજાંને લીધે ધન, પતાકા, ઢાલ, અથ, હથિયાર તથા રથ એમાંનું કંઈ પણ જણાતું ન હતું. માત્ર એકબીબ સામે દોડી ગર્જના કરતા સૈનિકોનો મોટો કોલાહલ કાને પડતો હતો. જો વેળા વાનરો તથા રાક્ષસો કોઈ કોઈને જોળખી શકતા ન હતા, જેથી કોધાયમાન થયેલા વાનરો વાનરોને અને રાક્ષસો રાક્ષસોને જ મારી નાખતા હતા. આમ એકબીબને હણતા વાનરોએ તથા રાક્ષસોએ પૃથ્વી પર ઋષિરો કાલવ કરી મૂક્યો. સંગ્રામભૂમિ ઋષિર વડે ભિભઈ ગઈ, એટલે રજાં પણ ઊડતી બંધ થઈ ગઈ. જો વેળા લવાયેલા તથા ગતપ્રાણ થઈ પડેલા વાનરો અને રાક્ષસોનાં શરીરોથી વ્યાપ્ત થયેલી પૃથ્વી લયંકર જણાવા લાગી. - જો યુદ્ધમાં વૃક્ષ, શક્તિ, ગદા, પ્રાસ, શિલા, પરિશ અને તોમરો વગેરે ગ્રહણ કરીને વાનરો તથા રાક્ષસો પરસ્પરને હણતા હતા. લયંકર કર્મવાળા વાનરો યુદ્ધ કરતાં કરતા રાક્ષસોને પોતાની પરિશ સરખી બંને ભુલ-જોમાં ઘાલીને મસળી નાખતા હતા; ત્યારે અત્યંત કોપાયમાન થયેલા રાક્ષસો પણ શક્તિ તથા તોમર વગેરે શસ્ત્રો વડે વાનરોને કાપી નાખતા હતા. જો સમયે રાક્ષસસેનાનો સરહાર અકંપન લયંકર પરાક્રમવાળા પોતાના સૈનિકોને શરૂ ચડાવતો હતો. વાનરો પણ પોતાના પરાક્રમખળથી રાક્ષસોનાં શરૂ છીનવી લઈને તેઓને મોટાં વૃક્ષો તથા શિલાઓ વડે કચ્કડી નાખતા હતા. જો અરસામાં અત્યંત કોપ પાયેલા કુસુદ, નલ તથા મેંદ, જે ત્રણ વાનરોએ એવો તો જપાટો લગાવ્યો કે જેતજેતામાં વૃક્ષોના પ્રહારથી રાક્ષસોની સેનાનો મોખરો તોડી નાખ્યો

અને અનેક પ્રકારનાં શસ્ત્રો વડે ફેંટલાયે
રાક્ષસોને અધમૂઆ કરી સુવાસી દીધા. ^{૧૯-૨૮}
ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુક્રાંડમાં ૫૫ ચો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પદ ચો

અક'પનનો વધ

તત્ત્વદૃષ્ટ્વા સુમહત્કર્મ કૃતે વાનરસત્તમૈઃ ।

ક્રોધમાહારયમાસ યુધિ તીક્ષ્મક્ષપ્તનૈઃ ॥ ૧ ॥

વાનરોના હાથથી રાક્ષસોનો વિનાશ થતો
જોઈને અક'પન રાક્ષસને ઘણો જ ક્રોધ અભ્યો.^૧
પોતાના શત્રુઓનું પરાક્રમ જોઈને ક્રોધને લીધે
લાલચોળ થઈ ગયેલો અક'પન ધનુષ્યને ટંકાવ
કરી પોતાના સારથિને કહેવા લાગ્યોઃ^૨ 'હે
સારથિ! બળવાન વાનરો આપણા ઘણા રાક્ષસોનો
નાશ કરે છે; માટે સત્ત્વર તું મારા રથને વાનરોની
સેના આગળ લઈ જા.^૩ અત્યંત બળવાળા, ભયંકર
ક્રોધવાળા તથા વૃક્ષો અને પર્વતશિખરોથી યુદ્ધ
કરનારા આ વાનરો મારી સાથે ઊભેલા છે.^૪
તેઓએ આખા રાક્ષસહજને પીડિત કર્યું છે અને
તેઓ પોતાના પરાક્રમબળથી કુલાઈ રહ્યા છે, માટે
આજે હું તેઓનો સંહાર કરવા ઇચ્છું છું.^૫

પછી સારથિએ અક'પનનો રથ વાનરસેના
તરફ દોડાવ્યો; એટલે અક'પન દ્રરથી જ વાનરો
ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો.^૬ અક'પનનાં બાણ
વાગવાથી વાનરો યુદ્ધ છોડીને નાસવા લાગ્યા.
અક'પનના શરપ્રહારથી વાનરોને મૃત્યુવશ થતા
તથા નાસી જતા જોઈને મહાબળવાન હનુમાન
તેઓની વહાઈ અભ્યો; ત્યારે સઘળા વાનરોને ધૈર્ય
આપ્યું અને તેઓ હનુમાનને વીંટાઈ વળ્યા.^{૭-૮}
મહાબળવાન હનુમાનનો આશ્રય પ્રાપ્ત થતાં જ
સર્વ વાનરોનું બળ ભક્ષી ઊઠ્યું.^૯ પર્વત સરળી
મૌઢ કાયાવાળા હનુમાનને પોતાની સાથે ઊભેલો
જોઈ, ઇંદ્ર જેમ ચોટી ધારાઓથી જળ વરસાવે,
તેમ અક'પન રાક્ષસ તેના ઉપર બાણ વરસાવવા
લાગ્યો. પોતાના શરીર પર થતા બાણપ્રહારને નહિ
ગણકારતાં મહાબળવાન હનુમાને અક'પનનો વધ
કરવાની ઇચ્છા કરી.^{૧૧, ૧૨} ત્યારે મહાતેજસ્વી

કપિવર હનુમાન જરા હાસ્ય કરીને તથા અરુણ-
પ્રહારથી પૃથ્વીને ધમધમાવીને અક'પન ઉપર
ધસ્યો.^{૧૩} એ વેળા ઉપરાઉપરી ગર્જના કરતા અને
દેહીઅમાન તેજવાળા કપિવર હનુમાનનું રૂપ ઝળ-
હળતા અસિ જેવું કુર્ધર્વ જણાવા લાગ્યું. પોતાની
પાસે કાંઈ પણ હથિયાર નહિ હોવાથી મહાબલિ
કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને ક્રોધસેર એક પર્વત ઉપાભ્યો
અને ચોટી ગર્જના કરી. પર્વતને પોતાના મસ્તકની
ચોથેર ફેરવતો કપિવર હનુમાન પૂર્વે ઇંદ્ર જેમ વજ્ર
ઉગારીને નમુશિને મારવા દોહ્યો હતો, તેમ
અક'પન રાક્ષસની સાથે દોહ્યો.^{૧૪, ૧૫} હનુમાનને
પોતાની ઉપર ધસી આવતો જોઈને અક'પને
'અર્ધઅંદ્ર' નામનાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેના
હાથમાં રહેલા પર્વતના ચૂરચૂરા કરી નાખ્યા; એટલું
જ નહિ, પણ અક'પનનાં બાણો વાગવાથી પૂર્વતને
ભૂકેા થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. એ જોઈને અત્યંત
ક્રોધાવધાન થયેલા હનુમાને મોટા પર્વત જેવા
ઉભા 'અધકર્ણ' નામના એક વૃક્ષને જોરથી સમૂળ
ખેંચી કાઢ્યું, ચોટી શાખાવાળા એ વૃક્ષને
ઉપાડીને મહાતેજસ્વી હનુમાને ખૂબ વીંટોટવા
માંડ્યું.^{૧૯-૨૧} એ સમયે અત્યંત ક્રુદ્ધ થયેલો
કપિકુંજર હનુમાન ધમધમાટ ચાલીને પૃથ્વીને
કંપાવમાન કરવા લાગ્યો તથા મોટાં મોટાં વૃક્ષોને
પાડી નાખવા લાગ્યો.^{૨૨} એ વેળા કપિવર હનુમાન
માર્ગમાં આઠે આવતા હસ્તીઓ, મહાવતો, અશ્વો,
સવારો, રથો, રથીઓ તથા પદાતિઓનો સંહાર
કરતો હતો.^{૨૩} સાક્ષાત્ કાળ સરખા, પ્રાણનું હંરણ
કરનાર કપિવર હનુમાનને મોડું વૃક્ષ ઉગારી
આવતો જોઈને સઘળા રાક્ષસો નાસભાગ કરવા
લાગ્યા.^{૨૪} રાક્ષસોને ભય ઉપભવીને નસાડી મૂકતા
અને પોતાની સાથે ધસી આવતા હનુમાનને
જોઈને કાંઈક શોભ પામેલા અક'પન રાક્ષસે ગર્જના
કરી.^{૨૫} અને પછી દેહને છેદી નાખે એવાં તીક્ષ્ણ
ચોદ બાણો મારીને હનુમાનને વીંધ્યો.^{૨૬} તીક્ષ્ણ
અણીવાળાં બાણો હનુમાનની મૌઢ કાયામાં ચોટવા-
થી તે ઘણાં વૃક્ષોવાળા પર્વત જેવો, કિંવા પ્રકુલિત

રાજાને કહે તેમ રાવણ પ્રત્યે કહેવા લાગ્યો :^{૧૭}
‘હે રાજન! આ સંબંધમાં પૂર્વે સઘળા કુશળ
મંત્રીઓની સાથે આપણે વિચાર કરેલો છે અને
તે વેળા સિત્ર સિત્ર મત પડવાથી વિવાદ પણ થઈ
ચૂક્યો છે.’^{૧૮} એ સમયે એ નિશ્ચય કર્યો હતો કે
ચીતા રામને પાછી આપવાથી જ આપણું શ્રેય થશે
અને જો એમ નહિ કરવામાં આવે તો મોટું યુદ્ધ
થશે. હે રાજન! હમણાં જો પ્રમાણે જ થતું બેવા-
માં આવે છે;^{૧૯} પરંતુ હે મહારાજ! તમોજો
વખતોવખત અનેક પ્રકારનાં કાન, માન તથા શાંતિ-
શુદ્ધ વાક્યોથી આશે સત્કાર કરેલો છે; એટલે હું
તમારું હિત ધ્યાય તેણું કેમ ન કરું? ^{૨૦} હે રાજન!
તમારું કાથું કરવા માટે હું મારા પુત્રની, સ્ત્રીની,
ધનની કે જીવિતની પણ દરકાર રાખવા ઇચ્છતો
નથી. હે રાક્ષસેન્દ્ર! જીજો, હું આજે તમારે માટે
યુદ્ધમાં પ્રાણ અર્પણ કરવાને તૈયાર જ છું.’^{૨૧}

જો પ્રમાણે રાજા રાવણને ધૈર્ય આપીને સેના
પ્રતિ પ્રહરતે પોતાના હાથ નીચેના બલાધક્ષેને
કહ્યું :^{૨૨} ‘અરે, જો બલાધક્ષો! તમે ઉતાવળે
બાજો અને રાક્ષસોની મોટી સેનાને સત્વર તૈયાર
કરી લાવો. આજે સંઘામભૂમિ વિષે મારાં તીવ્ર
ખાણેથી હજારો પડેલા શત્રુઓનાં માંસનું ભક્ષણ
કરીને માંસાહારી જંગલી પશુ-પક્ષીઓ વૃમ્ભ
થશે.’^{૨૩}

સેનાપતિનેા હુંમ મળતાં જ સઘળા બલા-
ધક્ષો ઉતાવળે રાક્ષસસૈન્યોને તૈયાર કરવા લાગ્યા.
જેતજેતામાં જ નાના પ્રકારનાં આયુધોવાળા ભયં-
કર રાક્ષસોથી લંકાનગરીના રાજમાર્ગ ભરાઈ ગયા.
યુદ્ધમાં વિજય મળે એટલા માટે રાક્ષસો જો વેળા
શાંતિહોમ કરી અગ્નિને વૃમ્ભ કરવા લાગ્યા તથા
ક્રાંદણોનું પૂજન-અર્ચન કરવા લાગ્યા. જેથી ત્યાં
આગળ પુષ્પોની તથા અગ્નિમાં હોમાતાં ઘૂત વગેરે
હુંતદ્રવ્યની સુગંધ ફેલાઈ રહી. ધનુષ્ય તથા કવચ-
થી સુસજ્જિત થયેલા રાક્ષસો મંત્રિત કરેલી પુષ્પ-
માળાઓ ધારણ કરી રાજમહેલ આગળ એકઠા
થયા અને રાજા રાવણને પ્રણામ કરી પ્રહરતને
વીંટાઈ વળ્યા. પછી રાવણની આજ્ઞાથી યુદ્ધની

ભયંકર ભેરી વગડાવીને પ્રહસ્ત પ્રધાન વેગીલા
અશ્વવાળા તથા ચતુર સારથિવાળા રથમાં બેઠો. તે
રથ મેઘ સરખા ગડગડાટવાળો અને ચંદ્ર-સૂર્ય
સરખો ઝળકતો હતો; તેમાં સઘળાં આયુધો ગોઠ-
વેલાં હતાં; તેના ઉપર સર્પના ચિહ્નવાળો ધ્વજ
ફરકતો હતો; તેમાં જોસવાનું સ્થાન ઘણું જ મુંઠર
હતું; તેનાં પૈડાં મળખૂત હતાં અને સુવર્ણની જાળી-
વાળો તે રથ પોતાની કાંતિથી કેમ બાળે હાસ્ય
કરતો હોય એવો દેખાતો હતો. એવા અનુપમ
રથમાં બેસી રાવણની આજ્ઞા લઈ, પ્રહસ્ત પ્રધાન
મોટી સેના સહિત ઉતાવળે લંકાની બહાર નીકળ્યો.
જો વેળા અનેક પ્રકારનાં વાજિત્રો તથા હુંહુભિ-
ઓના મેઘ સરખા ઘોષથી દશે દિશાઓ ગાજી
ઊઠી.^{૨૪-૨૬} સેનાપતિ પ્રહસ્ત યુદ્ધે અડ્યો જો વેળા
ઉપશઉપરી શંખનાદો પણ થવા લાગ્યા. બિહામણા
રૂપવાળા અને ગ્રીહ કાયાવાળા ભયંકર રાક્ષસો
મોટી મોટી ગબ્બા કરતા પ્રહસ્તની આગળ ચાલતા
હતા. નિરાંતક, કુંભાંતુ, મહાનાદ તથા સમુલ્લત,
જો ચાર રાક્ષસો પ્રહસ્તના સહાયક હતા અને
તેઓ તેની આસપાસ ચાલતા હતા.^{૨૭,૨૮} જો
પ્રમાણે બ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલાં તથા હાથીના
ટોળા જેવા ભયંકર સૈન્ય સહિત પ્રહસ્ત રાક્ષસ
લંકાના પૂર્વ તરફના દરવાજેથી બહાર નીકળ્યો.^{૨૯}
સમુદ્ર જેવડી મોટી સેનાથી વીંટાયેલો અને
હાલાંતક સરખો ફૂર પ્રહસ્ત રાક્ષસ કોપભેર
લંકામાંથી બહાર નીકળ્યો. જો વેળા રાક્ષસોના
પગના ધમધમાટથી તથા ગબ્બાથી લંકાનાં સઘળાં
જૂતપ્રાણીઓ આકુળબાકુળ થઈ અમાંગસિક શબ્દ
કરવા લાગ્યા; માંસ તથા રુધિરનું ભોજન કરનારાં
પક્ષીઓ નિર્મળ આકાશમાં પ્રહસ્તના રથ ઉપર
આવીને જવળા ફેરા ફરવા લાગ્યા;^{૩૦-૩૧} ભયંકર
શિયાળવા સૂર્ય સન્મુખ રહી મોંમાંથી અગ્નિ
એકવા લાગ્યા; ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યા; કઠોર વાયુ
વાવા લાગ્યો;^{૩૨} એકબીબા ઉપર કોપે ભરાયેલા
અહો કાંતિહીન દેખાવા લાગ્યા; ભયંકર ગર્જના
કરતા ચેઘમાંથી પ્રહસ્તના રથ ઉપર તથા તેના
ચેનિકો ઉપર રુધિર વરસવા માંડ્યું અને પ્રહસ્તના

રથની ધબ ઉપર દક્ષિણાગિરિયુએ ઘેટેલો યુગ્મપક્ષી
પોતાની ચાંચ વટે બંને પાંખોને ખોતરવા લાગ્યો.
વળી ઘણી વાર સંઘ્રામમાં જવાના અભ્યાસવાળો
પ્રહસ્તનો સારથિ કે જે અશ્વવિદ્યાનો શિક્ષક તથા
સૂતભતિમાં જ જન્મેલો હતો, તેના હાથમાંથી પશુ
આણુક પડી ગઈ; તેમ જ યુદ્ધ કરવા નીકળતી વેળા
સેનાપતિ તથા સૈનિકોની દેહીઅમાન કાંતિ હતી,
તે એક ક્ષણવારમાં નષ્ટ થઈ ગઈ તથા સરખી
ભૂમિમાં ચાલતા અશ્વો પશુ અજડાઈ પડવા લાગ્યા.
છતાં એ સર્વ અપશુકનોને નહિ ગણકારતાં
પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળો પ્રહસ્ત વાનરો તરફ આંધ્યો.
મોટી સેના સહિત પ્રહસ્તને આવતો ભેઈ વાનર-
સૈન્ય પશુ સંજ્ઞ થઈ ભીડું રહ્યું. ૩૧-૪૦

એ વેળા યુદ્ધ માટે પૃથ્વીમાંથી વૃક્ષોને જેવી
કાઢતા તથા શિલાઓને ઉખેડતા વાનરોના મોટા
કોલાહલ થતો હતો. ૪૧ એક તરફથી ગર્જતા
રાક્ષસો અને બીજી તરફથી ગર્જતા વાનરો પૂરેપૂરા
યુદ્ધના ઉત્સાહમાં આવી ગયા હતા. ૪૨ એ સમયે
વેગમાં આવેલા તથા એકબીજાનો વધ કરવાની
ઇચ્છાથી પરસ્પર મોઠા સાહે ભોલાવતા વાનરો
અને રાક્ષસોના મોટા કોલાહલ થઈ રહ્યો. ૪૩

પછી જેમ પતંગિયું પોતાના જ વિનાશ માટે
ઉતાવળે આગમાં જઈ પડે છે, તેમ દુર્મતિ પ્રહસ્ત
રાક્ષસ પોતાના જ વિનાશ અર્થે વ્યૂહરચનામાં
ગોઠવાયેલી વાનરસેનાની આગળ શીઘ્ર ગતિથી
જઈ પહોંચ્યો. ૪૪

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શકાંડમાં ૩૭ થી ૪૭ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૮ મો

ભયાનક યુદ્ધ-સેનાપતિ નીલગું

પરાક્રમ-પ્રહસ્તનો વધ

ततः प्रहस्तं निर्यान्तं द्रष्टुवा रणक्षतस्यमम् ।
उवाच सस्मितं रामो विभीषणसन्निभः ॥ ૧ ॥

પ્રહસ્તને યુદ્ધ માટે સંજ્ઞ થઈ આવતો ભેઈ
શત્રુઓનું દમન કરનારા રામચંદ્રે જરા સ્મિતપૂર્વકે
વિભીષણને પૂછ્યું: ૧ 'હે મહાબાહુ! મોટી કાયા-
વાળો તથા અત્યંત વેગવાળો આ રાક્ષસ મોટી

સેના લઈને આવે છે તે કાણ છે અને તેનાં શૌર્ય,
બળ તથા પરાક્રમ કેવા છે?'

રઘુવીરનું વચન સાંભળી વિભીષણે કહ્યું: ૨,૩
'હે રાઘવ! એ રાઘવોનો 'પ્રહસ્ત' નામનો મુખ્ય
સેનાપતિ છે અને તે હાલમાં રાઘવની બધી સેના-
માંથી ત્રીજા ભાગનું સૈન્ય લઈને યુદ્ધે ચઢ્યો છે.
એ રાક્ષસ પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળો, નીર્ધવાન અને
અસ્તવિદ્યા ભણનારો છે. ૪

પછી રાક્ષસોથી વીંટાયેલા, બચકર પરાક્રમ-
વાળા અને ગર્જના કરતા પ્રહસ્તને આવતો ભેઈ
બળવાન વાનરોની મોટી સેના તેના સામે ઉપરા-
ઉપરી ગર્જનાઓ કરવા લાગી. ૫,૬ એ વેળા
વિજયની ઇચ્છાથી વાનરોની ઉપર ધસી આવતા
રાક્ષસોના હાથમાં તરવાર, શસ્ત્ર, મસ્તિ, ત્રિશૂળ,
ખાણ, સુસલ, ગદા, ખરિય, માસ, તરફતરફની
ફરસીઓ અને વિચિત્ર પ્રકારનાં ધતુખા વગેરે અક-
ચકિત આયુધો શોભી રહ્યાં હતાં. ૭,૮ વાનરો પશુ
રાક્ષસોનાને આવવી ભેઈ યુદ્ધ કરવા માટે પ્રકૃષ્ટિત
વૃક્ષો, પર્વતશિખરો તથા મોટી મોટી શિલાઓ
અહંણ કરી સંજ્ઞ થયા. ૯

ભેલભેલામાં બંને સેનાઓ એકઠી થઈ અને
કાજેજુ સંઘ્રામ ચડાવ્યો ને અસંખ્ય ખાણો તથા
શિલાઓની વૃષ્ટિ થવા લાગી. એ સંઘ્રામમાં રાક્ષસો
અનેક વાનરોને તથા વાનરો ઘણા રાક્ષસોને હંધવા
લાગ્યા. ૧૦, ૧૧ રાક્ષસોએ કેટલાક વાનરોને ત્રિશૂળ-
થી વીંધી નાખ્યા, કેટલાકને બદ વટે કાપી નાખ્યા,
કેટલાકને પરિવશી હુલ્યા અને કેટલાકને ફરસીથી
છેલા. ૧૨ વળી રાક્ષસોનાં સચોટ ખાણો બાગવાળાં
કેટલાક વાનરો હૃદય ચિરાઈ જવાને લીધે મૃતિકા
થઈ પૃથ્વી પર પડતા હતા; ૧૩ તેમ જ શૂરવીર રાક્ષસો-
ની તલવારોથી કપાઈને બે ભાગ થયેલા કેટલાક
વાનરો પૃથ્વી ઉપર તરફડતા હતા અને પડ્યાં
ચિરાઈ જવાથી કેટલાક વાનરો ચીસો યાડતા હતા.

ત્યારે અત્યંત ક્રોધ પામેલા બીજા વાનરોએ
વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરોના પ્રકારથી રાક્ષસોને
લોંચલોચા કરવા આજ્ઞા. ૧૪, ૧૫ વળ સરખી કોર
લપકાકો તથા કુણ્ડિઓના પ્રકારથી તેમણે રાક્ષસોને

એવા તો ઘાયલ કયાં કે તેઓની આંખો ચડી ગઈ, હાંત પડી ગયા અને તેઓ દોહી ઓકતા પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૧૬} એ વેળા સિંહેનાહ કરતા તથા આત્મનાહ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોનો મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો હતો.^{૧૭} વીરમાર્ગને અનુસરનારા અને આનંદિત મુખવાળા રાક્ષસો તથા વાનરો અત્યંત ક્રોધમાં આવીને નિર્ઘયપણે ચુદ્ધ કરતા હતા.^{૧૮}

હવે નરાતક, કુંભહનુ, મહાનાહ અને સમુજત એ ચારે પ્રહસ્તના મુખ્ય સચિવોએ વાનરોનો સંહાર કરવા માંડ્યો.^{૧૯} એ ભેઈ ક્રોધ પામેલા ક્રિવિહ વાનરોએમોટા પર્વતશિખરથી એ ચાર પૈકી નરાતક રાક્ષસને માર્યો;^{૨૦} એટલામાં મુશ્કિત થઈ પડેલો કુચુંખ વાનર ચેતનામાં આવ્યો અને તેણે સાવધ થઈ એક મોટા વૃક્ષ વડે સમુજત રાક્ષસને કચડી નાખ્યો.^{૨૧} પછી અત્યંત ક્રોધાધમાન થયેલા તેજસ્વી બંધવાને એક મોટી શિલા ઉપાડીને મહાનાહ રાક્ષસની છાતી ઉપર નાખી, જેથી તે પણ ધમલોકમાં પહોંચી ગયો.^{૨૨} પરાક્રમી તાર વાનરે એક મોટા વૃક્ષ વડે પરાક્રમી કુંભહનુને પ્રાણરહિત કર્યો.

વાનરોએ પોતાના ચારે સચિવોને માર્યા એ ભેઈને ક્રોધમાં આવેલા પ્રહસ્તે રથમાં બેઠાં બેઠાં અસંખ્ય બાણો મૂકી વાનરોનો ઘાણ વાળવા માંડ્યો. એ વેળા બને સેનાઓમાં ક્ષુભિત થયેલા સમુદ્ર જેવો મોટો શોવાટ થવા લાગ્યો.^{૨૩-૨૪} એ ચુદ્ધમાં ક્રોધ પામેલા પ્રહસ્ત રાક્ષસે અસંખ્ય બાણોની વૃષ્ટિ કરીને વાનરોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવી દીધા.^{૨૫} એ સમયે પર્વતો સરખા વાનરો તથા રાક્ષસોનાં શબથી આખી રણમૃતિ છવાઈ ગઈ.^{૨૬} અને રુધિરથી રંગાઈ જવાને લીધે તે ભૂમિ બધે વૈશાખ માસમાં પ્રકુંઠિત થયેલાં ખાખરાનાં વૃક્ષોથી જ છવાઈ ગઈ ક્રોધ એવી શીલવા લાગી.^{૨૭} રાક્ષસો તથા વાનરોએ રણભૂમિને નદીના જેવી બનાવી મૂકી. તે નદીને હણાઈ પડેલા શુન્વીરોના ઢેહરૂપી વડ હતા, લાંગી ગયેલાં આયુધોરૂપી વૃક્ષો તેમાં તણાતાં હતાં; રુધિરરૂપી અગાધ જળ તેમાં વહેતું હતું; તે ધમલોકરૂપી સમુદ્ર પ્રત્યે જતી હતી; માચ, મજા

બગેરેનો તેમાં ક્રીચક બગેલો હતો; આંતરકરૂપી તેમાં શેવાળ હતી. તરફકાં ધડ અને મસ્તકરૂપી મત્સ્યો હતાં; હાથપગની આંગળીઓરૂપી ઘાસ તરતું હતું; યુગ્મપક્ષીઓરૂપી હંસો તથા કાગડોરૂપી સારસો તેના ઉપર ભ્રમતાં હતાં; તેમાં મેદરૂપી ક્રીષ્ણ વળેલું હતું અને ઘાયલ થયેલા સૈનિકોની ચીસોરૂપી જળલગાટ સંલગ્નાતો હતો; જેમ હંસો અને સારસોથી સેવાતી શરદન્તુની નદીને હસ્તીઓ તરી બધ, તેમ બીકલુ પુરુષોથી પાર ન ઊતરી શકાય એવી એ ચુદ્ધરૂપી નદીને રાક્ષસો તથા વાનરો તરી ગયા. જેમ કમળસ્વથી સતા થયેલા જળવાળા સરોવરમાંથી નીકળીને હસ્તીઓ રક્તવર્ષા થઈ રહે છે, તેમ વાનરો અને રાક્ષસો ચુદ્ધરૂપી સરોવરોમાંથી પસાર થઈને રુધિર વડે પ્રાપ્ત થવાને લીધે રક્તવર્ષા થઈ રહ્યા.^{૨૮-૩૩}

હવે રથમાં બેઠા બેઠા બાણવૃષ્ટિ કરી વાનરોને પીડતા પ્રહસ્તને ભેઈ નીલ વાનર એકાએક તેની સામે દોડ્યો.^{૩૪} આકાશમાં જેમ મોટા વાદળ સામે પ્રચંડ વાયુ વાય, તેમ નીલ વાનરને ધસી આવતો ભેઈ ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ પ્રહસ્ત રાક્ષસે પણ સૂર્યના સરખો છળહળતો પોતાનો રથ તેની સામે દોડાવ્યો અને પોતાનું મોઢું ધનુષ્ય ખેંચીને નીલ વાનરની ઉપર એકીવખતે અનેક બાણો મૂક્યાં. પ્રહસ્તનાં એ બાણો નીલને વીંધીને શેષમાં આવેલા સર્પોની પેઠે ઉતાવળે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં અને અગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો પોતાને વાગવા છતાં તેની પીડાને નહિ ગણકારતાં મહાખળવાન નીલ વાનરે એક મોઢું વૃક્ષ ઉપાડીને પ્રહસ્તના ઉપર આપટ્યું.^{૩૫-૩૬} વૃક્ષનો પ્રકાર થવાથી અત્યંત કોપાધમાન થયેલા પ્રહસ્તે મોટી ગર્જના કરીને નીલ વાનર ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી.^{૩૭} હરતમા પ્રહસ્ત રાક્ષસે મૂકેલા બાણોનું ન્યાદે પોતાનાથી નિવારણ ન થઈ શક્યું, ત્યારે જેમ આખડો શરદન્તુમાં એકાએક વરસતા મેઘને આંખો મીંચી સહન કરે, તેમ નીલ વાનરે પ્રહસ્તનાં તીક્ષ્ણ બાણોને આંખો મીંચી સહન કરવા માંડ્યાં.^{૩૮, ૩૯} આમ ઘણી વાર સુધી બાણવૃષ્ટિને સહન કર્યા પછી મહા-

ખળવાન નીલને અત્યંત ક્રોધ સહ્યો; એટલે તુરત જ તેણે એક મોઢું સાલવૃક્ષ ઉપાડી દુરાત્મા પ્રહસ્તના અશ્વોને રામશરણ પહોંચાડ્યા અને પછી તેનું ધનુષ્ય ભાંગી મોટો સિંહનાદ કર્યો. ૪૩, ૪૪ નીલે ધનુષ્ય ભાંગી નાખ્યું ત્યારે પ્રહસ્ત રાક્ષસ ભયંકર સુશળ ગ્રહણ કરીને રથમાંથી ઊતરી પડ્યો અને પૃથ્વી પર ઊભો રહીને જ નીલ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ૪૫

આ વેળા નીલ અને પ્રહસ્ત, એ બન્ને સેનાપતિઓ પરસ્પર વેર બંધાવાથી વેગમાં આવી યુદ્ધ કરતા હતા; લોહીછીંછાણ થયેલા હોવાથી બંણે મંદજરતા બે હસ્તીઓ જ હોય એવા દેખાતા હતા; પોતાની તીક્ષ્ણ હાલો વડે એકબીજાને બચ્ચકાં ભરતા હતા; તેઓ પરાક્રમ તથા યોદ્ધામાં સિંહ અને શાહૂંલ સરખા હતા; યુદ્ધમાંથી કદી પશુ પાછી પાની ન કરે એવા હતા; તેઓએ અનેક વાર વિજય મેળવેલો હતો અને બંણે વૃત્રાસુર અને ઇંદ્રના જેવો યશ મેળવવા ઇચ્છતા હોય એમ યુદ્ધ કરતા હતા. ૪૬-૪૮ પછી અતિ સાવધ થઈને પ્રહસ્તે નીલ વાનરના લલાટમાં સુશળનો પ્રહાર કર્યો, જેથી તેના લલાટમાંથી ખળખળાટ રુધિર વહેવા લાગ્યું. ૪૯ ત્યારે લોહીછીંછાણ થયેલા નીલે એક મોઢું વૃક્ષ ગ્રહણ કરીને ક્રોધપૂર્વક પ્રહસ્તની છાતીમાં આપટયું; ૫૦ પરંતુ તે પ્રહારને નહિ ગણકારતા પ્રહસ્ત રાક્ષસ સુશળ ઉગારીને નીલ ઉપર જ ધસ્યો. પ્રહસ્તને ઉતાવળે પોતાની ઉપર આવતો ભેઈને મહાવેગવાળા નીલ વાનરે મોટી શિલા ઉપાડી અને સુશળથી લકવા ઇચ્છતા પ્રહસ્તના મસ્તક ઉપર નાખી. એ શિલાનો પ્રહાર થતાં જ પ્રહસ્ત રાક્ષસના મસ્તકના હબરો ટુકડા થઈ ગયા. ૫૧-૫૩ જેનાં પ્રાણ, સત્ત્વ અને શ્રી ભ્રીડી ગયાં હતાં, એવો પ્રહસ્ત નિશ્ચેષ્ટ થઈને કપાયેલા વૃક્ષની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો. ૫૪ જેમ પર્વતમાંથી જળ સ્રવે છે, તેમ પ્રહસ્તના શરીરમાંથી તથા ભાંગેલા માથામાંથી રુધિર સ્રવવા લાગ્યું.

સેનાપતિ પ્રહસ્ત મરાયો એટલે હર્ષરહિત થયેલું રાક્ષસોનું બાકીનું સૈન્ય લંકા સામે દોડી

ગયું. ૫૫, ૫૬ જેમ સેતુ તટી જવાથી જળ ચોમેર ફેલાઈ જાય છે, તેમ સેનાપતિ પ્રહસ્તનો વધ થવાથી રાક્ષસો બધાંત્યાં નાસી ગયા. ૫૭ સેનાધ્યક્ષના મરણથી નિરતસાહ થયેલા રાક્ષસો રાવણ પાસે જઈ ચૂપચાપ ઊભા રહ્યા. તેઓ મહાન શોક-સાગરમાં ડૂબેલા હોવાથી બેશાન સરખા બની ગયા હતા. ૫૮

આ તરફ સંગ્રામમાં વિજય પામેલો મહા ખળવાન નીલ વાનર હર્ષભેર રામ-લક્ષ્મણને મળ્યો; અને તેનું ઉત્તમ કાર્ય ભેઈ રામ-લક્ષ્મણાદિ સર્વ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૫૯

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદ્ધકાંડમાં ૫૮ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૯ મો

રણભૂમિ પર રાવણનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-સુગ્રીવાસિંહ સાથેલ યુવ-રામબાણથી ત્રાસી રાવણનું લંકામાં પાછું જવું

તસ્મિન્નતે રાક્ષસલૈન્યપાલે ભ્રુવજ્ઞમાનામુવમેળયુદ્ધે । મીમાયુષં સાગરવેગતુલ્યં વિવુદ્ધવે રાક્ષસરાજ-લૈન્યમ્ ॥ ૧ ॥

સંગ્રામમાં કપિશ્રેષ્ઠ નીલ વાનરે રાક્ષસસેનાના અધિપતિ પ્રહસ્તને માર્યો; એટલે ભયંકર આક્રુષ્ટિવાળું અને સસુદ્રના જેવું મોઢું રાક્ષસોનું સૈન્ય નાસી ગયું. ૧ રાક્ષસોએ લંકામાં જઈ રાવણને કહ્યું: ‘અશિના પુત્ર નીલ વાનરે આપણા સેનાપતિ પ્રહસ્તને માર્યો.’ રાક્ષસોના સુખથી એવા મીઠા સમાચાર સાંભળતાં જ રાવણ અત્યંત ક્રોધાધમાન થયો. ૨ પ્રહસ્તનું મરણ સાંભળી શોકાવિષ્ટ થયેલા રાવણે ઇંદ્ર જેમ દેવોને કહે તેમ પોતાની સભામાં બેઠેલા સુખ્ય રાક્ષસોને કહ્યું: ‘હે રાક્ષસો! ઇંદ્રના અર્વને પશુ ઉતારે એવા મારા સેનાપતિ પ્રહસ્તનો, તેના અનુચરો તથા હસ્તીઓ વગેરે વાહનો સહિત જેમણે નાશ કર્યો તેવા શત્રુની હવે ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી. હવે બીજો કોઈ પશુ વિચાર નહિ કરતાં શત્રુનો વિનાશ કરવા માટે હું ભતે જ સંગ્રામમાં જઈ અને પ્રદીપ થયેલો અગ્નિ જેમ

વનને બાળી નાખે, તેમ હું મારા બાણસમૂહ વડે સહજા વાનરોને તથા રામ-લક્ષ્મણને બાળી ભસ્મ કરીશ.^{૧૦-૧}

એ પ્રમાણે રાક્ષસોને પોતાનો અગ્નિપ્રાય જ્વાલી દેવરાજ ઈંદ્રનો શત્રુ રાવણ અગ્નિ સમાન જળહળતી ક્રિતિવાળા અને ઉત્તમ અધો ભેટેલા પ્રકાશમાન રથમાં બેઠો.^{૧૧} એ વેળા શંખ, હેરી તથા પશુવના નાદ થવા લાગ્યા; રાક્ષસો પોતાનું સૌથી દર્શાવવા સારું સિંહનાદ કરી ખલા શાળડવા લાગ્યા અને કેટલાક રાક્ષસો સ્તુતિવચનો ગાલી રાવણને પ્રસન્ન કરવા લાગ્યા. આમ હારે કાંઠામાં પૂર્વેક રાક્ષસરાજ રાવણ બુદ્ધે અલ્પો.^{૧૨} પર્વત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળા, મેઘ સમાન સ્થામ વર્ણવાળા અને અગ્નિ જેવાં જગમગતાં નેત્રવાળા માંસાહારી રાક્ષસોથી બીંટાયેલો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ ભૂતગણોથી બીંટાયેલા રુદ્ર જેવો જણાતો હતો.^{૧૩} મહાતેજસ્વી રાવણ લંકાની બહાર નીકળી ભેટુ તો મોટા સાગરની પેઠે ગર્ભના કરતું તથા વૃક્ષો અને પર્વતો ઉગમી સજ્જ થઈ બિશેલું અથડેર વાનરસૈન્ય દીઠું.^{૧૪}

રાવણની પ્રથમ સેનાને આવવી ભેઈ અત્યંત ક્રિતિવાળા, વાનરહળથી બીંટાયેલા તથા મોટી બુદ્ધિઓવાળા, રામચંદ્રે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ વિશીષ્ઠને પૂછ્યું:^{૧૫} ‘હે વિશીષ્ઠ! અનેક પ્રકારના કેવળે તથા છત્રોથી આચ્છાદિત થયેલું, પ્રાસ, તરવાર, ત્રિશૂળ અને તોમર વગેરે આયુધોથી અળકરતું, ઈંદ્રના ઐશવત સરખા હસ્તીઓથી ભરેલું તથા શૂરવીરોની નિર્ભય ગર્ભનાથી ગાબડું આ બહુભય ભેલું કોનું સૈન્ય આવે છે?’^{૧૬}

રામચંદ્રનો પ્રશ્ન સાંભળી ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળો વિશીષ્ઠ મહાજળવાન રાક્ષસોની મોટી સેના સામે ભેઈ તેમને કહેવા લાગ્યો: ‘હે રાજપુત! જુઓ, ઉઠય પામતા સૂર્ય જેવા રાતા સુખવાળો અને પોતાના દેહના હારથી હસ્તીના મસ્તકને કંપાવતો પેલો જે હસ્તી ઉપર ભેસીને આ તરફ આવે છે તે ‘અકંપન’ નામનો રાક્ષસ

છે.^{૧૭, ૧૮} વળી જેના ઉપર સિંહના ચિહ્નવાળી ધબા ફરતી રહી છે, એવા રથમાં ભેસી ઈંદ્રધનુષ્યના જેવા પોતાના ધનુષ્યને કંપાવતો તથા હાથીની પેઠે બહાર નીકળેલા દાંતવાળો જે રાક્ષસ ભવામાં આવે છે, તે બ્રહ્મદેવના વરદાનથી શ્રેષ્ઠ થયેલો ઈંદ્રજિત છે.^{૧૯} હે રામ! ધનુષ્ય ધારીને રથમાં બેઠેલો પેલો જે શૂરવીર રાક્ષસ શરીરે વિધ્યાચળ, અસ્તાચળ તેમ જ મહેંદ્રાચળના જેવો પ્રૌઢ દેખાય છે અને જે પોતાના ધનુષ્યના ટંકારવ કરી રહ્યો છે, તે ‘અતિકાય’ નામનો રાક્ષસ છે.^{૨૦} ઉઠય પામેલા સૂર્ય સરખાં લાલ નેત્રવાળો પેલો જે વીર રાક્ષસ અધિષ્ઠી લંકાઓથી શબ્દાયમાન થયેલા કૂર હસ્તી ઉપર ભેસી ગર્ભના કરી રહ્યો છે, તે મહાત્મા મહોદર છે.^{૨૧} હે રુદ્રવીર! સંધ્યાસમયના વાહન સરખા પ્રકાશવાળો અને સુવર્ણના સાજવાળા અથ ઉપર બેઠેલો પેલો જે જગજગતું પ્રાસ હાથમાં લઈ વજ્રની પેઠે સહસ્રહાટ ચાલ્યો આવે છે, તે ‘પિશાચ’ નામનો રાક્ષસ છે.^{૨૨} વળી વજ્રના વેગને પશુ કોરે મૂકે એવા વેગવાણું તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળ હાથમાં ધ્રુવણ કરી પેલો જે રાક્ષસ અંદ્ર સરખા ધવલ પોઠિયા ઉપર ભેસીને આવે છે, તે યશસ્વી ‘ત્રિશિરા’ નામનો રાક્ષસ છે. વળી મેઘ જેવા વર્ણવાળો, રજ્જ અને વિશાળ છાતીવાળો, કવચ પહેરેલો તથા ધબામાં નાગના ચિહ્નવાળો જે રાક્ષસ પોતાના ધનુષ્યને જોતો તથા ટંકારવ કરતો આવે છે, તેનું નામ ‘કુંભ’ છે. વળી સુવર્ણ અને હીરાઓ જડેલી મૂઠવાણું, અકચકનું તથા જેમાંથી ધુમાડો નીકળે છે એવું મોઢું પરિભ્રમણ કરીને પેલો જે રાક્ષસ આવે છે, તે રાક્ષસોની સેનામાં શ્રેષ્ઠ અને આશ્ચર્યકારક પરાક્રમવાળો ‘નિકુંભ’ નામનો રાક્ષસ છે.^{૨૩-૨૪} હે રુદ્રવંશવર્ધન! પેલો જે રાક્ષસ ધનુષ્ય-બાણ તથા તરવાર વગેરે આયુધોથી ભરેલા, પતાકાવાળા અને અગ્નિ સમાન પ્રકાશવાળા રથમાં ભેસીને ઉતાવળે આવે છે તે ‘નરાંતક’ નામનો રાક્ષસ છે એ

x આ ત્રિશિરા તે રામના હાથથી દંડકરુદ્ધમાં ધમ્મયેલો ત્રિશિરા નદિ, પરંતુ બીજો સમજવો.

+ આ બીજો અકંપન સમજવો.

રાક્ષસ પોતાને બ્યારે કોઈ લઠવેયો મળતો નથી, ત્યારે પોતાની લુભ્બોની ખરજ શમાવવા માટે મોટાં મોટાં પર્વતશિખરોની સાથે યુદ્ધ કરે છે.^{૨૨} વળી હે રઘુવીર ! તરેહતરેહનાં ભયંકર રૂપવાળા વ્યાઘ્ર, ઊંટ, હસ્તી, મૃગ તથા અન્ય સરખા મુખવાળા અને મદથી વેરાયેલાં નેત્રવાળા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા પેલો જે રાક્ષસ ભૂતગણોથી વીંટાયેલા રુદ્ર જેવો દેખાય છે, તે દેવોના ગર્વને યજ્ઞ ઉતારનારો રાક્ષસોનો રાબ રાવણ છે, જેના મસ્તક ઉપર અંદ્ર સરખું ચેત અને ઝીણી સળીઓવાળું શ્રેષ્ઠ છત્ર શોભી રહ્યું છે.^{૨૩, ૨૪} પર્વતશ્રેષ્ઠ હિમાલય સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળો અને ઈર્દ તથા યમના ગર્વને યજ્ઞ હંચનારો એ રાવણ કિરીટ તથા કુંડળ ધારણ કરેલાં હોવાથી સાક્ષાત્ સૂર્ય સરખો પ્રકાશે છે.^{૨૫}

રામઅંદ્રે કહ્યું : ‘અહો, રાક્ષસોના રાબ રાવણ તો અત્યંત દેહીખમાન કાંતિવાળો છે !^{૨૬} જેમ કિરણોને લીધે સૂર્યની સામે ભેઈ શકાતું નથી, તેમ આ રાવણ સામે ભેઈ શકાય એમ નથી. અહો ! રાવણની આસપાસ ઝળકતાં તેજસ્વી કિરણોને લીધે હું તેવું રૂપ ભેઈ શકતો નથી.^{૨૭} અહો, આ રાક્ષસરાજ રાવણના જેવું શરીર તો દેવ, દાનવ અને અંધવોતું યજ્ઞ ભાગ્યે જ હશે.^{૨૮} વળી મહોત્તમા રાવણના સર્વોળ સૈનિકો યજ્ઞ પર્વત સરખા દેહવાળા, ઘળકતાં આયુધ ધારણ કરનારા અને દૃઢ પર્વતના યજ્ઞ સૂર કરી નાખે એવા છે.^{૨૯} પ્રકાશિત દેહવાળા અને બિહામણ રૂપવાળા રાક્ષસોથી વીંટાયેલા આ રાવણ દેહીખમાન શરીરવાળા કૂંદ ભૂતગણોથી વીંટાયેલા યમરાજ સરખો શોભે છે.^{૩૦} અહો, ઘણું જ સાતું થયું કે આજે આ યાત્રી મારી દંષ્ટિએ પડ્યો. હું આજે આ દુષ્ટને હણીને સીતાતું હરણ થવાથી બિપજેલા મારા શોકને શાંત કરીશ.’^{૩૧} જોટહું મોલી ભાથામાંથી ઉત્તમ બાણ કાઢી તથા ધનુષ્ય સજ્જ કરીને લક્ષ્મણ સહિત શ્રીમાન રઘુવીર યુદ્ધની વાટ ભેટા બિલા રહ્યા.^{૩૨}

આ તરફ રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાના બળવાન

સૈનિકોને કહ્યું : ‘હે શૂરવીર રાક્ષસો ! તમારામાંના કેટલાક યોદ્ધાઓ લોકોના ચારે દરવાજામાં રાખ મહેલ આગળ તથા રાજમાર્ગોની ચોક્કિઓમાં નિભંચણે સજ્જ થઈ બિલા રહો,^{૩૩} કારણ કે જો તમે બધા રાક્ષસોને સાથે લઈ હું આવ્યો છું, એવું વાનરોના બલ્લવામાં આવશે, તો તેઓ સામટા મળી એકીવખતે સૂની પટેલી લોકમાં પેલી જશે અને આખી નગરીને સ્વાધીન કરી દેશે.^{૩૪} એમ કહી રાવણે કેટલાક યોદ્ધાઓને નગરરક્ષા માટે ચોલ્યા. પછી મગરમજ્જ જેમ સુસુદને હહોળી નાખે તેમ રાવણ અનેક બાણો મૂકી વાનરસેનાને પીડિત કરવા લાગ્યો.^{૩૫} રાક્ષસોના રાબ રાવણને ધનુષ્યબાણ સહિત એકાએક આવેલી ભેઈ વાનરો નો રાબ સુગ્રીવ ચોટું પર્વતશિખર ઉપાડીને તેની સામે દોડ્યો.^{૩૬} અને ઘણાં વૃક્ષોવાળું એ શિખર રાવણ પર નાખ્યું. પોતાની ઉપર પર્વતશિખર પડતું ભેઈને રાવણે તુરત જ સુવર્ણના પૂંખવાળાં બાણો મૂકી એને લાંગી નાખ્યું.^{૩૭} મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી ભરેલું પર્વતશિખર છિન્નભિન્ન થઈને પૃથ્વી પર પડ્યું, જોટલે અત્યંત કોપાયમાન થયેલા રાવણે સુગ્રીવના વધ કરવા માટે મોટા સર્પ જેવું ઝેરી તથા અંતકના સરખું પ્રાણ હરણ કરનારું એક તીવ્ર બાણ સાંધ્યું અને પછી ઈર્દના વળ જેવું કઠોર, વાયુ સરખા વેગવાળું અને ભડકાડાટ સળગતા અગ્નિ જેવું પ્રકાશિત એ બાણ સુગ્રીવ ઉપર છોડ્યું.^{૩૮} કાર્તિકેયસ્વામીએ મૂકેલી ઉચ્ચ શક્તિ જેમ કૌંચ પર્વતને ભેડી નાખે, તેમ રાવણના હાથથી છૂટેલા એ તીવ્ર બાણે સુગ્રીવને વીંધી નાખ્યો.^{૩૯, ૪૦} બાણ વાગવાથી જેનું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ ગયું હતું, એવો સુગ્રીવ એ વેળા કારત્રી ચીસ નાખીને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે રાક્ષસો હર્ષના કંરવા લાગ્યા.^{૪૧}

વાનરરાજ સુગ્રીવને ધાયલ થયેલો ભેઈ ગયામ, ગવય, સુપેણ, બ્યોતિસુંખ, સપલ અને નલ વગેરે મોટા મોટા વાનરો પર્વતનાં શિખર ઉપાડી રાવણ ઉપર ધર્યા.^{૪૨} ત્યારે રાક્ષસોના રાબ રાવણે સેંકડો તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી વાનરોના પ્રહારોને નિષ્ફળ

કયાં. તેણે સુવર્ણપૂર્ણવાળાં અસંખ્ય બાણો મૂકી
એ સર્વ વાનરોને પશુ નીંખી નાખ્યા, જેથી તેઓ
મૂંઝાઈત શર્ધ પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૪૩} વળી રાવણે
બાણોની વૃદ્ધિ કરીને વાનરોની આંખો સેનાને
છાઈ નાખી. એ વેળા ક્યંદર કાયાવાળા કેટલાક
વાનરો બાણથી વીંધાઈ ચીસો નાખતા પૃથ્વી પર
પડ્યા. પછી રાવણના ક્યંથથી પીડિત થયેલા વાનરો
રામચંદ્રને શરણે ગયા.^{૪૪} પોતાની સેનાનો પોકાર
સાંભળીને ધનુર્ધારી રણુવીર ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈને
ઉતાવળે રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યા. એ
વેળા મહાત્મા લક્ષ્મણે તેમની પાસે આવી હાથ
ભેડી અર્થસુક્ત વચન કહ્યું:^{૪૫} ‘હે આય’ ભેઠે
આપ એકલા જ આ દુરાત્મા રાવણનો વધ કરવા
સમર્થ છો! પરંતુ એ નીચની સાથે હું યુદ્ધ કરવા
ધન્ય છું. હું જોનો નાશ કરીશ. હે પ્રભુ! આપ
મને તેની સાથે જવાની આજ્ઞા આપો.’^{૪૬}

લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી સત્વ પરાક્રમવાળા
મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે તેને કહ્યું: ‘હે લક્ષ્મણ!
ભલે, તારી ધનુષા છે તો તું સુખથી યુદ્ધ કરવા
જા;’^{૪૭} પરંતુ ભેળે, એ મહાસમર્થ રાવણ સંશ્રામ-
માં અજીજી ત પરાક્રમવાળો છે અને તેના કોપની
સાથે આયુ ત્રેલોક્ય પશુ ટકી શકે એમ નથી.^{૪૮}
મોટે હે ભાઈ! યુદ્ધ કરવી વેળા તું તેનાં છિદ્રો
શોધતો રહેજે અને તારાં પોતાનાં છિદ્રો એ દુષ્ટને
દષ્ટિગોચર થવા હર્ષશ નહિ. હે લક્ષ્મણ! ચોથેર
નજર રાણીને તું ધનુષ્ય વડે પોતાની બાતનું
રક્ષણ કરજે.’^{૪૯}

જ્યેષ્ઠ બંધુની શિષ્યામણ સ્ત્રીકારીને તથા
તેમને પ્રેમથી ભેટીને અને પ્રણામ કરીને સુમિત્રા-
નંદન લક્ષ્મણ યુદ્ધ કરવા આવ્યા. એ વેળા હાથીની
સૂંઢ સરખી ભુલભોથી ક્યંદર અને દેહીપ્રમાન
ધનુષ્ય જેવીને બાણવૃદ્ધિ કરી ઘાયલ થઈ પડેલા
વાનરોના દેહને છાઈ નાખતો રાવણ લક્ષ્મણના
ભેવામાં આવ્યો.^{૫૦, ૫૧}

એ સમયે વાનરોનો નાશ થતો બોઈને મહા-
તેજસ્વી ધનુરુત્તમ હનુમાન પશુ બાણબળનું નિવા-
રણ કરતો રાવણની સાથે ઢોળો.^{૫૨} બુદ્ધિમાન

હનુમાને રાવણના રથની પાસે બઈ પોતાનો
જમણો હાથ ઉગામી રાવણને ત્રાસ પમાડતાં
કહ્યું:^{૫૩} ‘હે પાપાત્મા રાવણ! ‘દેવ, દાનવ,
અંધવ’, યક્ષ, રાક્ષસ તથા સર્પથી હું મરાઈ નહિ,’
એવું તે પ્રહરેવની પાસેથી વરદાન મેળવ્યું છે;
પરંતુ જો નીચ! તું ચાલ રાજ કે હવે વાનરોના
હાથે તારું આવી બન્યું છે; કેમ કે ‘મનુષ્ય ઠિંવા
વાનરોથી હું મરું નહિ’ એવું તે વરદાનમાં કહ્યું
નથી.’^{૫૪} ભે, મેં આ પાંચ આંગળીઓરૂપી શાખા-
વાળો મારો જમણો હાથ ઉગામ્યો છે, તે આજે
વણા કાળથી મુખે રહેલા તારા જીવાત્માને દેહથી
બુદો પાડશે.’^{૫૫}

હનુમાનનાં વચન સાંભળી ક્યંદર પરાક્રમ-
વાળા રાવણનાં નેત્ર કોપને લીધે લાલચોળ થઈ
ગયાં. તેણે બંધીર સ્વરથી કહ્યું:^{૫૬} ‘અલ્યા, વન-
ચર! તું પહેલવહેલો મને પ્રહાર કરીને અવિચળ,
કીર્તિ પ્રાપ્ત કર. તારું પરાક્રમ જોયા પછી જ હું
તારો નાશ કરીશ.’

ત્યારે હનુમાને હસીને કહ્યું: ‘જો અભિ-
માની નિશાચર! મેં પૂર્વે તારા અક્ષક્રમારને માર્યો
છે તે સંભારી ભે અને મારા પરાક્રમની ખાતરી
કર.’ એ સાંભળતાં રાક્ષસરાજ રાવણે હનુમાનની
છાતીમાં એક લાત મારી. એ પ્રહાર થવાથી
હનુમાન વારંવાર કંપી ઊઠ્યો.^{૫૭-૫૮} એ સમયે
તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળો હનુમાન થોડી વાર વિચરતા
પકડી ઊભો રહ્યો અને પછી કોપ કરી દેવોના
શત્રુ રાવણને એક લપડાક જેવી કાઢી.^{૫૯} મહા-
બલો હનુમાનની લપડાક વાગતાં જ જેમ ભૂકંપ
થવાથી પર્વત કંપી ઊઠે, તેમ રાવણ કંપી
ઊઠ્યો.^{૬૦} હનુમાને રાવણને મજબૂત ફેટકો
લગાવ્યો. તે બોઈવાનરો, ઋષિઓ, સિદ્ધો, દેવો અને
અસુરો હર્ષનાદો કરવા લાગ્યા.^{૬૧}

થોડીક વારમાં સાવધાન થઈને રાવણે હનુ-
માન પ્રત્યે કહ્યું: ‘શાબાશ છે, અલ્યા વાનર!
તારા બળને! તું મારો શત્રુ હોવા છતાં પ્રશંસા
કરવા ચોગ્ય છે.’^{૬૨}

હનુમાને કહ્યું: ‘હે રાવણ! ધિક્કાર છે

મારા બળને કે હજી સુધી તું મારી આગળ જીવતો રહ્યો છે! ૧૪ હે હુણ્ડિવાળા રાવણ! તું હવે વ્યર્થ બંધવાદ મૂકી દે અને જોકે વાર મારા પર પ્રહાર કર; જોટલે મારા સુષ્ટિપ્રહારથી હું તને ચમદારમાં પહોંચાડી દઈશ. ૧૫

હનુમાનનું વચન સાંભળી રાવણના કેપને પાર રહ્યો નહિ; તેનાં નેત્રો લાલચોળ થઈ ગયાં અને તેણે જમણા હાથની દબ સુષ્ટિ વાળીને હનુમાનની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. ૧૬ પોતાની વિશાળ છાતીમાં પ્રહાર થતાં જ મહાબલી હનુમાન વારંવાર કંપાયમાન થઈને વિહ્વળ થઈ ગયો. તેની એવી સ્થિતિ જોઈને અતિરથી રાવણ પોતાના રથને સત્વર નીલ વાનરની સામે દોડાવી ગયો; ૧૭, ૧૮ અને શત્રુના મર્મસ્થળને લેદનારાં તથા સર્પ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી તેને પીડિત કર્યો. રાવણના બાણપ્રહારથી હુંખી થયેલા કપિસેનાના અધિપતિ નીલ વાનરે જોકે પર્વતશિખર ઊંચકીને રાવણ ઉપર ફેંક્યું; ૧૯, ૨૦ જોટલામાં તેજસ્વી હનુમાન સાવધ થયો અને રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી તેણે ચોમર દષ્ટિ ફેરવી ભેડ્યું, તો રાવણને નીલ વાનરની સાથે લડતો ઠીકો, ત્યારે હનુમાને શોષમાં આવી કહ્યું: 'અલ્યા, જો નિર્લજ્જ રાવણ! મારી સાથે યુદ્ધ કરજું પડતું મૂકીને આમ થીભની સામે દોડી જવું. જો તને હાજતું નથી.'

હનુમાનનાં વચન ઉપર લક્ષ્મ નહિ આપતાં મહાતેજસ્વી રાવણે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં સાત બાણો મૂકીને નીલ વાનરે નાખેલું પર્વતશિખર તોડી પાડ્યું. ૨૧-૨૩ પર્વતશિખર નિષ્કૂળ બન્યું જોઈને વાનરોનો સેનાપતિ મહાબળવાન નીલ કૌપાસિથી બહૂડી ઊઠ્યો. ૨૪ અને તેણે પ્રકુલિત થયેલાં અશ્વ-કર્ણ, શાલ, આંબા તથા તાડ વગેરે અનેક ભવનોં વૃક્ષો રાવણ ઉપર ફેંકવા માંડ્યાં. રાવણે તે સઘળાં વૃક્ષોને કાપી નાખીને નીલ વાનર ઉપર બાણોની અખડિત વૃષ્ટિ કરી મૂકી. મેઘમાંથી વરસતી ધારાઓ સરખી રાવણની બાણવૃષ્ટિથી બ્યારે નીલ વાનર કાયર થયો, ત્યારે તે નાનું રૂપ ધારણ કરીને રાવણની ધબ પર ચડી ગયો. ૨૫-૨૭ અસિના પુત્ર નીલને પોતાની ધબ ઉપર જોડેલાં જોઈ રાવણ

કોધથી લાલચોળ થઈ ગયો; ત્યારે નીલ વાનર મોટા તારૂંકા કરવા લાગ્યો. ૨૮ જો વેળા નીલ વાનર ઘડીકમાં રાવણની ધબ ઉપર તો ઘડીકમાં રાવણના ધનુષ્ય પર અને ઘડીકમાં વળી રાવણના કિરીટ ઉપર દૂરીને બેસતો હતો. જો જોઈ રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવાદિ વાનરો અત્યંત વિસ્મય પામ્યા. ૨૯ નીલ વાનરની એવી અપળતા જોઈને મહાતેજસ્વી રાવણ પણ વિસ્મિત થયો. પછી તેણે પોતાના ધનુષ્ય ઉપર દેહીપ્રમાન તથા ભયંકર એવું આગ્નેયાશ્વ બાણ ચલાવ્યું. ૩૦ સંઆમમાં નીલ વાનરના પરાક્રમથી રાવણને ગભરાયેલો જોઈને સઘળા વાનરો હુકમ આવી મોટી કિકિયારીઓ કરવા લાગ્યા. ૩૧ જો સાંભળીને વિશેષ કોપાયમાન થયેલા રાવણનું હૃદય ઘણું જ સુગર્હ ગયું અને હવે શું કરવું, તેની તેને સૂઝ પડી નહિ. પછી આગ્નેયાશ્વયુક્ત પોતાનું ધનુષ્ય જેમીને તથા ધબ ઉપર જોડેલા નીલ વાનર સામે જોઈને મહાતેજસ્વી રાવણે કહ્યું: 'હે વાનર! તું તારા માયાબળનો આશ્રય કરીને ધણી આકાંક્ષે દશાંવે છે અને પૃથક્ પૃથક્ રૂપ ધારણ કરે છે; પરંતુ હું તને ચેતવું છું કે, જો તું શક્તિમાન હોય તો હવે તારા જીવિતનું રક્ષણ કરજે. જ્યારે વાનર! તું તારી ભવતું ગમે તેટલું જતન કરીશ, તોપણ મારા હાથમાંથી છુટેલું આ આગ્નેયાશ્વ પ્રયોગવાળું બાણ આબે તારા જીવિતનો અંત આણશે. ૩૨-૩૪ જોટલું કહીને મહાબાહુ રાવણે નીલ વાનરને જો અગ્રેશ્વ બાણ માર્યું. ૩૫ રાવણનું બાણ છાતીમાં વાગતાં જ નીલ વાનર બળું બળું થતો જોકે કદમ પૂંટણેથી પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યો, પરંતુ પોતાના જિજ્ઞાસિના પ્રસાવને લીધે તેમ જ પોતાના તેજને લીધે તે પ્રાણયુક્ત થયો નહિ. નીલ વાનરને મેશાન પડેલો જોઈને ઉત્સાહયુક્ત થયેલો રાવણ મેઘસમાન ગંઠચકાટ કરતા પોતાના રથને લક્ષ્મણની સામે દોડાવી ગયો. ૩૬-૪૦ આઠે આવતા વાનરોનું નિવારણ કરતો પ્રતાપી રાક્ષસેશ્વર રાવણ ઉતાવળે લક્ષ્મણની સામે જઈ ઊભો રહ્યો અને વારંવાર ધનુષ્યનો ટંકારવ કરવા લાગ્યો. ૪૧

રાવણને પોતાની સામે આવી વારંવાર ધનુષ્ય

જેવતો ભેઈને અત્યંત ધરાકેમી લક્ષ્મણે કહ્યું :
'હે નિશાચરોના રાબા રાવણ ! હું તારી સાથે
ચુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈને ઊભો છું, જો તું નિશ્ચય-
પૂર્વક બાણ હલે તારે વાનરોની સાથે ચુદ્ધ કરજું
ઉચિત નથી.' ૧૮૨

કોધાયમાન થયેલા લક્ષ્મણનું શૌર્યપૂર્ણ વચન
તથા ધનુષ્યને ભયંકર ટંકારવ સાંભળી રાવણરાય
છેક તેમની પાસે જઈકહેવા લાગ્યો : ૧૮૩ 'હે રાવણ !
તું આજે મારી દંષ્ટાએ પડ્યો, જો અહું સારું થયું
છે. હે લક્ષ્મણ ! તારી યુદ્ધિ વિપરીત થયેલી હોવા-
થી હવે તારો વિશાશકાળ સમીપ આવી પહોંચ્યો
છે. હે દુર્યુધિ ! મારાં બાણોથી પીડાઈને તું હમણાં
જ ચમલોક દેખીશ.' ૧૮૪

મહાર નીકળેલી તીક્ષ્ણ હારોવાળા રાવણનાં
વચન સાંભળી ચત્કિચિત્ત પશુ વિરમય ન પામતાં
લક્ષ્મણે કહ્યું : 'હે પાપીઓમાં શ્રેષ્ઠ રાબા ! તું આપ-
વકાઈ શા માટે કરે છે ? પ્રભાવશાળી શૂરવીરો
આમ તારી પેઠે કદી પશુ લવરી કરતા નથી. હે
રાક્ષસેન્દ્ર ! તારાં પ્રતાપ, પરાક્રમ, બળ તથા વીર્ય
ધત્યાદિ બાળીને જ હું ધનુષ્ય-બાણ અહુલ કરી
તારી સાથે ઊભો છું. હવે મિથ્યા બકવાદ કરવાનું
શું પ્રયોજન છે ?' ૧૮૫, ૧૮૬

લક્ષ્મણનાં વાક્ય સાંભળી ક્રોધ પામેલા રાવણે
તેના ઉપર સાત બાણો મૂક્યા; ત્યારે લક્ષ્મણે સુવર્ણ-
પૂર્ણવાળાં અને તીક્ષ્ણ અણીવાળાં બાણો વડે
રાવણનાં સાત બાણ કાપી નાખ્યાં. ૧૮૭ કપાઈ ગયેલા
સર્પોની પેઠે પોતાનાં બાણોના જોડાએક ટુકડા
થયેલા ભેઈને લંકાધીશ રાવણ કોધાયમાન થયો
અને પુનઃ તીક્ષ્ણ બાણોની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યો.
જો ભેઈ જરા પશુ ફોલ નહિ પામતાં રામચંદ્રના
નાના ભાઈ લક્ષ્મણે ક્રુર, અર્ધચંદ્ર, કણું તથા ભલ્લ
વગેરે અનેક તરેહનાં બાણો મૂકીને રાવણનાં બાણોને
છેદવા માંડ્યાં. ૧૮૮, ૧૮૯ પોતાના સઘળા બાણસૂહ-
ને નિષ્ફળ થતો ભેઈને તથા લક્ષ્મણની ચાલાકી
ભેઈને દેવરાજ ધંદ્રને થતુ રાવણ અત્યંત વિસ્મિત
થયો અને પુનઃ પશુ તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા લાગ્યો,
ત્યારે ધંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા મહાત્મા લક્ષ્મણ

પશુ રાવણનો વધ કરવા માટે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં,
અગ્નિ સરખાં પ્રદીપ અને ભયંકર વેગવાળાં અનેક
બાણો મૂકવા લાગ્યા. લક્ષ્મણનાં સઘળાં બાણો
છેદી નાખીને રાક્ષસરાજ રાવણે કાલાસિના સરખા
પ્રકાશવાળું અને પ્રહરેવે આપેલું એક બાણ તેમના
લલાટમાં માર્યું. ૧૯૦-૧૯૧ રાવણનું બાણ વાગતાં
જ શ્રીમાન લક્ષ્મણ અચેત થઈ ગયા અને તેમના
હાથમાંથી ધનુષ્ય સરકી પડ્યું; પરંતુ ક્ષણવારમાં
જ પુનઃ સચેત થઈને પોતાનું ધનુષ્ય અહુલ કરી
તેમણે તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાવણનું ધનુષ્ય કાપી
નાખ્યું. ૧૯૨ અને પછી તેને ત્રણ બાણ માર્યાં.
લક્ષ્મણનાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગવાથી રાવણરાય તુરત
જ મૃત્તિચિત્ત થઈ પડ્યો અને મહાક્રોધે ઘણી વારે
તેનામાં પુનઃ ચેતના આવી. ૧૯૪ પછી જેનું ધનુષ્ય
કપાઈ ગયું હતું અને લક્ષ્મણના બાણપ્રહારથી જેનું
શરીર ચેદ તથા રુધિર વડે ખરકાઈ ગયું હતું એવા
રાક્ષસરાજ રાવણે લક્ષ્મણને હણવા માટે પ્રહરેવે
આપેલી ભયંકર શક્તિ અહુલ કરી અને કુમાકા
સહિત અગ્નિ સરખા પ્રકાશવાળી તથા વાનરોને
ત્રાસ ઉપભવનારી જો દેહીપ્રમાન શક્તિ લક્ષ્મણને
મારી. ૧૯૫, ૧૯૬ રાવણે ફેંદેલો શક્તિને પોતાની
ઉપર આવવી ભેઈને લક્ષ્મણે પ્રદીપ અગ્નિ સરખાં
બાણો મારીને તેના કટકા કરી નાખ્યા; તોપણ
તેનો આગલો એક લાગ આવીને લક્ષ્મણની વિશાળ
છાતીમાં વાગ્યો. ૧૯૭ શક્તિનો પ્રહાર થતાં જ
અત્યંત શક્તિવાળા રણકુળશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ મૃત્તિચિત્ત
થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. તેમને વિહ્વળ દશામાં
પડેલા ભેઈને રાક્ષસરાજ રાવણ ઉતાવળે આવી
તેમને સસુદ્રમાં ફેંકી દેવા માટે પોતાની બંને ભુજા-
ઓથી ભિંચકવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ૧૯૮ પરંતુ
જે પોતાની જો ભુજાઓથી હિંમતલય, મંદર, મેરુ
તેમ જ સર્વ દેવાસુર સહિત આખા ત્રેલોક્યને ભિંચ-
કવા સમર્થ હતો, તે રાવણ મહાત્મા લક્ષ્મણને
ભિંચી શક્યો નહિ. ૧૯૯

લક્ષ્મણની છાતીમાં એકે પ્રાણી શક્તિનો
સચોટ પ્રહાર થયો, તોપણ તેણે અગ્નિચિત્ત તથા
અપ્રમેય એવા વિષ્ણુના અંશ-સાગરો પોતાના

આત્માનું ચિંતન કર્યું, જેથી તેને ચોટી હાનિ થઈ નહિ; તેમ જ દેવનો શત્રુ રાવણ તેને પોતાની બે ભુલઓથી જીત્યો શક્યો નહિ. ૧૧૦, ૧૧૧

ઉપર્યુક્ત પ્રકાર ભેદને કોધાયમાન થયેલા વાયુસુત હંતુમાને દોટ મૂકી રાવણની પાસે જઈ તેની છાતીમાં વજ્ર સરખી પોતાની મુદિને પ્રહાર કર્યો. ૧૧૨ હંતુમાનને મુદિપ્રહાર ચતાં જ રાક્ષસ-રાજ રાવણ તમ્મર ખાઈને પૃથ્વી પર ભેસી ગયો અને પછી પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ૧૧૩ એ વેળા તેનાં નાક, કાન તથા મોંમાંથી ઘણું રુધિર વહેવા લાગ્યું. પછી મહાકષ્ટે ત્યાંથી બીડીને રાવણ પોતાના રથમાં જઈ બસાયો; ૧૧૪ પરંતુ અત્યંત પીડાને લીધે તે ત્યાં મૂર્ચ્છિત સરખી બેલાન સ્થિતિમાં જ પડ્યો રહ્યો. એ પ્રભાણે સંઆમમાં રાવણને જાણેત પડેલો ભેદને વાનરો, ઋષિઓ, દેવો તથા અસુરો હર્ષમાન કરવા લાગ્યા. ૧૧૫

પછી રાવણની શક્તિ વાગવાથી મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા લક્ષમણને તેજસ્વી હંતુમાને બે હાથે જીતકીને રામચંદ્રની પાસે આજ્ઞા. લક્ષમણ પ્રત્યે હંતુમાનની નિષ્કપટ અને હેમક્રિત હવી, તેથી જ શત્રુઓને પણ અકલ્પ્ય થઈ પડેલા લક્ષમણમાં લુપ્ત આબુ અને હંતુમાન તેને જીત્યો શક્યો. હવે યુદ્ધમાં મૂંઝાં પામેલા લક્ષમણના દેહમાંથી રાવણે મારેલી શક્તિ નીકળી ગઈ અને તે પુનઃ રાવણના રથમાં આવીને પોતાના મૂળ સ્થાનમાં સ્થિત થઈ. ૧૧૬-૧૧૮ થોડી વાર પછી મહાતેજસ્વી રાવણની મૂંઝાં વળી અને તેણે સાધવાન થઈને તીક્ષ્ણ બાણ તથા ધનુષ્ય ગ્રહણ કર્યો. ૧૧૯ છાતીમાં લાગેલી શક્તિ નીકળી જવાથી મહાત્મા લક્ષમણની પીડા ઝોછી થઈ અને તે અચિંત્ય તથા અપ્રમેય એવા વિષ્ણુ ભગવાનના અંશરૂપ પોતાના આત્માનું ત્મરણ કરવા લાગ્યા.

લક્ષમણને સચેત થયેલા ભેદ રામચંદ્રને ધિર આબુ અને રાવણનાં બાણોથી વાનરસેનાનો ચોટ લાગે નાશ થતો ભેદને તેઓ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. ૧૨૦, ૧૨૧ એ વેળા હંતુમાને તેમની આગળ આવી કહ્યું: 'હે રાવણ! રથમાં બેઠેલા રાવણની સામે તમે યજ્ઞ આદીને બાળો એ ઠીક નથી; માટે

વિષ્ણુ ભગવાન જેમ ગરુડ પર આરૂઢ થઈને દેવોને હણવા બંધ, તેમ તમે મારા સ્કંધ ઉપર ભેસીને રાવણને મારવા બાળો.' વાયુસુત હંતુમાન-નું વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્ર તેના સ્કંધ પર બેઠા અને દ્વરથી જ રથમાં બેઠેલા રાવણની ઉપર કરડી નજર કરી. પછી જેમ કોધાયમાન થયેલા વિષ્ણુ ભગવાન વાયુધ ઉગામી બળીરાબ સામે બંધ, તેમ મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે ઉતારણે રાવણની પાસે જઈને પોતાના ધનુષ્યનો વજ્રપાત બેવેા કઠોર ટંકારવ કર્યો અને ગંભીર વાણીથી રાવણ પ્રતિ બોલ્યા: 'હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! જિલો રહે, મારું અગ્નિ કરીને હવે તું ક્યાં જઈ જવો છૂટવાનો છે? હે રાવણ! તું કદાપિ ઈંદ્ર, યમ, સૂર્ય, બ્રહ્મા, અગ્નિ કે શંકરને શરણે જઈશ અથવા કશે દિશાઓ પૈકી ક્યાંય સંતાઈ પેલીશ, તોપણ હું તેને આબે જવો છોડનાર નથી. હે નિશાબર! તેં યુદ્ધ કરતાં મારા બાઈ લક્ષમણને શક્તિ મારી, જેથી તે એકાએક ચેતનારહિત થયો, એ ભેદને વેર લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને હું અત્યારે તારી સામે આવ્યો છું. તું નિશ્ચય માન કે, આબે હું સંઆમ-માં પુત્ર, પૌત્ર તથા રાક્ષસગણ સહિત તારું મોત આણીશ. ૧૨૨-૧૨૪ હે રાવણ! તું વિચાર કરી એ કે જેણે પૂર્વે જનસ્થાન વિષે શ્રેષ્ઠ વ્યાસથી લઈને યુદ્ધ કરવા આવેલા આજ્ઞુત રૂપવાળા ચીક હબર રાક્ષસોનો સંહાર કર્યો હતો તે જ હું પોતે (રામ) છું. ૧૨૦

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી તથા તેમને પોતાના સ્કંધ ઉપર લઈ બેસેલા હંતુમાનને ભેદને મહા બળવાન રાક્ષસરાજ રાવણને પૂર્વજ વેર સાંભરી આવ્યું, જેથી અત્યંત કોધાયમાન થઈને તેણે હંતુમાનને પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવાં પ્રદીપ બાણે માર્યાં. રાવણે તીક્ષ્ણ બાણ મારી હંતુમાનને ઘાયલ કર્યો, તોપણ હંતુમાન સ્વભાવસિદ્ધ તેજસપરાક્રમ-યુક્ત હોવાને લીધે જરા પણ ગાનિ પામ્યો નહિ પરંતુ જિલહું તેણે શૈલ વડે ધાર્યું. ૧૨૧-૧૨૩ હંતુમાનને રાવણનાં બાણોથી ઘાયલ થયેલો ભેદને મહાતેજસ્વી રામચંદ્રને અત્યંત કોધ થયો. ૧૨૪

પછી રાવણના રથની પાસે બઈ શ્રીમાન રામચંદ્રે તીક્ષ્ણ બાણો વહેચ્યા, દેવજ, છત્ર, પતાકા, ત્રિશુળ, ખડ્ગ વગેરે આયુધો તેમ જ અશ્વો તથા સારથિ સહિત રાવણના રથને ભાંગી નાખ્યો. ૧૨૫ ત્યાર પછી ઇંદ્ર જેમ મેરુ પર્વત પર વજ્રનો પ્રહાર કરે, તેમ રાવણની વિશાળ છાતીમાં વજ્ર અને વીજળી સરખા તીવ્ર બાણનો પ્રહાર કર્યો. ૧૨૬ જે રાક્ષસ-રાજ રાવણ ઇંદ્રના વજ્રપ્રહારથી ડગતો નહિ, તે રાવણ આજે રામચંદ્રનું બાણ વાગવાથી અત્યંત પીડિત થઈ અચેત થઈ ગયો અને તેના હાથમાંથી ધનુષ્ય પડી ગયું. રાવણને વિહ્વળ થયેલો બોઈ રામચંદ્રે જોકે અર્ધચંદ્ર બાણ મૂકીને તેના સૂર્ય સરખા પ્રકાશિત મુકુટને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો. મુકુટ કપાઈ જવાથી રાજશ્રીરહિત થયેલો રાવણ કે જે વિપરહિત સર્પ જેવો. જ્વાળારહિત આગ જેવો તથા પ્રકાશરહિત સૂર્ય સરખો નિસ્તેજ થઈ ગયો હતો તેને રામચંદ્રે કહ્યું : ' હે રાવણ ! આજે તે તારી સેનાના વીર યોદ્ધાઓને હણીને તથા મારા ભાઈ લક્ષ્મણને મૂઝાં પમાડીને મહા-ભારત કામ કયું છે; તેથી 'તું શ્રમિત થયો હશે' એમ ધારી હું તને છવતો મૂકું છું. હે નિશાચરોના રાજા ! આજે તું ધાકી ગયો છે, માટે લોકોમાં પાછો જા ! બ્યારે તું બરાબર સાવધ થાય, ત્યારે રથમાં બેસી ધનુષ્ય લઈ પુનઃ રણમાં આવજે; એટલે હું તને મારું પરાક્રમ દેખાડીશ. '

રામચંદ્રના વચન સાંભળીને જેનો હુર્ષ તથા ગર્વ નષ્ટ થયો હતો, જેનો મુકુટ તૂટી ગયો હતો, જેનું ધનુષ્ય કપાઈ ગયું હતું અને જેના સારથિ તથા અશ્વો મરાઈ ગયા હતા, એવો શરપીડિત રાવણ જોકાજોક રણભૂમિમાંથી ઊડીને વીંકે મોટે લોકોમાં આવ્યો ગયો. દેવ-દાનવો શત્રુ મહા-બળવાન રાવણ બ્યારે લોકોમાં ગયો, ત્યારે રામ-લક્ષ્મણે સંઆમભૂમિમાં ઘાયલ થઈ પડેલા વાનરોના દેહમાં લોહાઈ ગયેલાં શસ્ત્રાશયો જેથી કાઢ્યાં અને ઘાવ રુઝાય તેવી ઔષધિ વડે તેઓનું આશ્વા-સન કર્યું. ઇંદ્રના વેરી રાવણને રણમાંથી નાચી ગયેલો બોઈ દેવો, અસુરો, સર્પો તેમ જ દિશાઓ,

સમુદ્રો અને પર્વતોમાં વસનારાં સઘળાં ભૂત-પ્રાણીઓ હર્ષિત થયાં. ૧૨૭-૧૪૪

હતિ શિવાસ્પદિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પુસ્તકમાં ૫૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

કુંભકર્ણના વધ

સર્ગ ૬૦ મો

ચિંતાતુર રાવણ-આપત્તિમાંથી ઊગરવાનો પ્રયત્ન-નિદ્રામાં પડેલા કુંભકર્ણને પ્રબોધન સ પ્રવિણ પુર્વે લક્ષ્મી રામવાળમ્યાદિતઃ ।

મગ્નદર્પસ્તરા રાજા લમ્બુ બદ્યિતૈન્નિયુ ॥ ૧ ॥

રામબાણના ભયથી લોકોમાં પ્રવેશ કર્યા પછી મર્વરહિત થયેલા રાવણને ઘણી જ ચિંતા થવા લાગી. ૧ જેમ સિંહથી હસ્ટી અને ગરુડથી સર્પ પરાભવ પામે છે, તેમ મહાત્મા શલ્યથી પરાભવ પામેલો રાજા રાવણ અક્ષરેક સરખાં અને વીજળી, સમાન ચળકતાં રામચંદ્રનાં બાણોનું સ્પર્શ કરીને પીડાવા લાગ્યો. ૨ પછી પોતાના સુવર્ણમય દિવ્ય આસન પર બેસીને રાવણે રાક્ષસો પ્રત્યે કહ્યું : ' અહા, મેં જે કાંઈ ચોર તપશ્ચરણ કર્યું છે, તે સઘળું આજે નિષ્ફળ નીવડ્યું છે; કેમ કે ઇંદ્ર જેવો હું આજે જોકે મનુષ્ય-રામથી યશસ્વ પામ્યો ! ' અરે, અક્ષરેકે મને કહ્યું હતું : ' તને મનુષ્યોથી મોટો ભય થશે. ' હાથ ! આજે તે પ્રમાણે જ ભયંકર બનાવ બન્યો ! ' અરે, મેં અક્ષરેકની પાસેથી વરદાન માગતી વેળા 'દેવ, દાનવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ તથા સર્પોથી મારો વધ થાય નહિ એમ કહ્યું હતું, પરંતુ તે વાક્યમાં મનુષ્યથી પણ મારો વધ થાય નહિ ' એવું મેં માન્યું નહોતું; ૩ માટે હવે મને નિશ્ચય થાય છે કે. દશરથપુત્ર આ રામ જ-મનુષ્ય જ મને ભય ઉત્પન્ન કરશે વળી પૂર્વે ઇંદ્રવાકુલમાં જન્મેલા અનરુપ્ય રાજાએ મને શાપ આપતાં કહ્યું હતું : ' હે રાક્ષસાધમ ! મારા વંશમાં જોકે એવો પુરુષ ઉત્પન્ન થશે કે જે તને તારા પુત્રો, અમાત્યો, સેનાઓ, અશ્વો તથા સારથિ સહિત મારશે અને તારા કુળનો સંહાર કરશે. ૪-૫ વળી પૂર્વે મેં બ્યારે વેદવતી ઉપર અગાત્કાર

કયો હતો, ત્યારે તેણે મને શાપ આપ્યો હતો. ખરેખર, એ વેદવતી જ પોતાનું વચન સત્ય કરવા માટે બનકનંદિની સીતા યદને મારે ત્યાં આવી છે. વળી ઉમાદેવીએ, નંદીશ્વરે, રંભાએ, પુષ્પિકા-સ્થલાએ તેમ જ અનેક કષિસુનિઓએ મને શાપ આપતાં જે જે કહ્યું હતું તે સઘળું આજે આવી બન્યું છે. અહો ! કષિઓનાં વચન કદી પણ મિથ્યા હોતાં નથી. હે રાક્ષસો ! આ મેં તમને બધું જણાવ્યું. તે ગમે તેમ છે, છતાં પણ હવે તો તમારે સૌએ મારું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરવો જ ભેઈએ. હે રાક્ષસો ! તમે હવે લંકાની યોદ્ધાઓ ઉપર ઘણી જ સાવધાનીથી ઊભા રહો; કેમ કે આપણે શત્રુ રામ દેવે તથા હાનવોના પણ ગર્વને ઉતારી નાખે એવા અપ્રતિમ બળવાળો છે.^{૧૦-૧૩} વળી હે રાક્ષસો ! બ્રહ્માના શાપથી નિદ્રામાં ઘેરાઈ પડેલા કુંભકર્ણને તમે સત્વર જગાડો.

પ્રહસ્તાનું મરણ તથા પોતાના પરાજયનું સ્મરણ કરીને, વળી મહાબળવાન રાવણે પોતાની ભયંકર સેનાને આજ્ઞા આપી : ‘હે રાક્ષસો ! તમે સારી રીતે લંકાના દરવાજાનું રક્ષણ કરો અને કિલ્લા ઉપર સાવધાનીથી ઊભા રહો કે જેથી શત્રુઓ નગરમાં ઘૂસી ભય નહિ.^{૧૪, ૧૫} વળી મને આટલી બધી પીડા હોવા છતાં કામથી હંધાયેલા ચિત્તવાળો કુંભકર્ણ નિશ્ચિત યદ્યપુખથી જીવે છે તેને તમે સત્વર જગાડો.^{૧૬} મારો ભાઈ કુંભકર્ણ સાત, આઠ, નવ કે દશ માસ જેટલું જીવે છે. આ સમયે છેલ્લી ચાર મારી સાથે સંત્ર-વિચાર કરીને તે નવ માસ થયાં સૂતો છે; હવે તેને જાગવ કરો.^{૧૭} મોટી ભુજવાળો કુંભકર્ણ આપણા સર્વ રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ છે; માટે નિશ્ચય, તે સઘળા વાનરોના તથા રામ-લક્ષ્મણનો સત્વર નાશ કરશે.^{૧૮} સર્વ રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ તથા યુદ્ધમાં યોદ્ધો હોવા છતાં એ મૂર્ખો કુંભકર્ણ આશ્ચર્ય મુખમાં પ્રીતિ રાખીને સદાકાળ સૂતો રહે છે.^{૧૯} આ હારણ સંગ્રામમાં રામના હાથે પરાભવ પામ્યો છું તેમ છતાં પણ એ કુંભકર્ણ હું પરાભવ પામ્યો છું તેમ છતાં પણ એ કુંભકર્ણ ભગશે તો મારો સર્વ શોક શમી જશે.^{૨૦} અરે, આવા ભયંકર સંકટની વેળાએ પણ કુંભકર્ણ

કામમાં ન આવે, તો પછી ઇંદ્ર સરખા બળવાળો એ ભાઈનું મારે શું પ્રયોજન છે ?^{૨૧}

રાવણનાં વચન સાંભળીને જેઓનું ચિત્ત વાકુળ થયું હતું એવા રાક્ષસો કુંભકર્ણને ઘેર જવા નીકળ્યા.^{૨૨} માંસ અને રુધિરનો આહાર કરનારા એ રાક્ષસો રાવણની આજ્ઞાથી કુંભકર્ણને તૃપ્ત કરવા માટે મંધ, પુષ્પ તથા ઉત્તમ ખાદ્ય પદાર્થો લઈને કુંભકર્ણની શુદ્ધ આગળ જઈ પહોંચ્યા. કુંભકર્ણની સૂવાની શુદ્ધ એક યોજન સમયોરસ, એક દ્વારવાળી અને પુષ્પોની સુગંધથી ભરપૂર હતી, તેમાં રાક્ષસોએ પ્રવેશ કર્યો. શુદ્ધમાં પ્રવેશ કરતાં જ કુંભકર્ણના શ્વાસોચ્છ્વાસના વાયુથી રાક્ષસો ઊડીઊડીને પાછા પડવા લાગ્યા, ત્યારે એકમેકને વળગીને મહાપ્રયત્નને શુદ્ધની અંદર ગયા. રત્ન અને સુવર્ણથી જડેલી બીંતોવાળી એ રમણીય શુદ્ધમાં ભયંકર પરાક્રમવાળો કુંભકર્ણ મોટા પર્વતની જેમ પડ્યો હતો અને લસલસાટ ઊઠતો હતો. તેનું શરીર ઊભાં જવાંટાંથી વ્યાથા હતું, સર્પની જેમ લાંબા કુંદાકાનાર્ષીને તે સર્વને ત્રાસ આપતો હતો, તેની બંને નાસિકા ઘણી જ ભયંકર હતી, તેનું મુખ પાતાળ સરયું વિશાળ હતું. રુધિર તથા મેદથી તેનું શરીર અભેદ ફળંગે ભારતું હતું. તેને સુવર્ણનાં બાલુચંદ તથા સૂર્ય સમાન પ્રકાશતો કિરીટ ધારણ કર્યો હતો અને તે પોતાનાં સઘળાં અંગ પસારી સૂતો હતો. શત્રુઓનું દસન કરનારા કુંભકર્ણને એ પ્રમાણે ભરનિદ્રામાં પડેલાં ભેઈ, રાક્ષસો તેને જગાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પ્રથમ તો રાક્ષસોએ કુંભકર્ણની આગળ તે તૃપ્ત થાય એટલાં મુગ, મહિષ તથા વશહોના માંસનો ‘દગલો’ કર્યો તેમ જ ઉત્તમ અન્નના દગલા કર્યો. વળી તેને પીવા માટે રુધિરના ઘડાં ભરી તૈયાર કર્યાં, તેમ જ બીજાં પણ જાતબાતનાં માંસ તૈયાર કર્યાં.^{૨૩-૨૪} પછી એ રાક્ષસોએ કુંભકર્ણના શરીર ઉપર ઉત્તમ સુગંધયુક્ત સંદનનો લેપ કરીને તેને સુગંધયુક્ત પુષ્પમાળાઓ પહેરાવ્યાં.^{૨૫} અને તેની આસપાસ ધૂપ કરીને તેઓ મેદની જેમ ગર્જના કરવા લાગ્યા. ઘણો પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ કુંભ

કણુ બાંધ્યો નહિ, ત્યારે રીસમાં આવેલા સઘળા રાક્ષસોએ એકીવખતે ચંદ્ર સરખા શ્વેત શંખનો નાદ કર્યો તથા એકીવખતે મોટી ગજાના કરી મૂકી. ૩૫,૩૬ એ વેળા રાક્ષસો કુંભકણુને જગાડવા માટે ગજાતા હતા, ખજા શાળકતા હતા, કુંભ-કણુના દેહને હચમચાવતા હતા અને મોટો નાદ કરતા હતા. ૩૭ એકસામટા શંખ, હોરી, પલ્લવ, રાક્ષસોની ધમાચકડી તથા તેઓની ગજાનાના કોલાહલ સાંભળી ત્રાસ પામેલાં પક્ષીઓ બ્યાં-ત્યાં આકાશમાં ઊડી જવા લાગ્યાં અને ત્યાં પક્ષ મોટો કોલાહલ સાંભળવાથી અભારાધને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં.

મોટો કોલાહલ કરવા છતાં પક્ષ બ્યારે કુંભ-કણુની જાંઘ ઊડી નહિ, ત્યારે રાક્ષસોએ હુણ્ડી, સુસળ, પર્વતશિખર, ગદા તથા સુદગર વગેરે આગ્રુષો ગ્રહણ કર્યાં અને સુમે સુતેલા કુંભકણુની છાતી પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ તે બધું બ્યથા. ૪૦-૪૦ તેના શ્વાસોચ્છવાસનો વાયુ એટલો બધો ભેસભેર નીકળતો હતો કે તેની આગળ કોઈ પક્ષ રાક્ષસ ઊભો રહી શકતો ન હતો. ૪૧ પછી બચકર પરાક્રમવાળા હંશ હંભર રાક્ષસો એકીવખતે હંમર કરીને કુંભકણુની ચોસેર ઊભા રહ્યા અને તેને જગાડવા એકસામટાં અસંખ્ય સુદગો, હોરીઓ, શંખો તથા હંમર વગેરે વગાડવા લાગ્યા. ૪૨, ૪૩ આટલું આટલું કરવા છતાં પક્ષ કુંભકણુ બાંધ્યો નહિ, ત્યારે રાક્ષસોએ અત્યંત દારુણ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. હાથી, ઊંટ તથા બધેડાં વગેરે પ્રાણીઓને લાકડી, ચાણુક તથા પદોણીઓ મારીને કુંભકણુના શરીર ઉપર ચલાવવા માંડ્યા; ગાદ દોટી બધ એવી રીતે શંખ વગાડવા માંડ્યા અને સુદગર, સુસળ તથા મોટાં મોટાં કાષો ઉગામીને તેના શરીર પર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. એ મોટા નાદથી પર્વતો, વનો તથા ઉપવનો સહિત આખી લંકાનગરી ગાળ ઊઠી; પરંતુ કુંભકણુ બાંધ્યો નહિ. ૪૪-૪૭ પછી શુદ્ધ સુવર્ણના ઠંકા વડે એક-સાથે હંભરો હોરીઓ વગડાવી, તોપણ પ્રહારેવના શાપથી નિદ્રામાં પડેલા કુંભકણુ બાંધ્યો નહિ, ત્યારે

રાક્ષસોને ઘણો ક્રોધ ચઢ્યો અને તેઓએ કુંભ-કણુને જગાડવા માટે બુદ્ધા બુદ્ધા ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. કેટલાક રાક્ષસો ભેરથી ઢોલ વગાડવા લાગ્યા, કેટલાક મોટી ચીસો પાડવા લાગ્યા, કેટલાક તેના કંથ સૂંટવા લાગ્યા, કેટલાક તેના કાને બચકાં ભરવા લાગ્યા. ૪૮-૫૧ અને કેટલાકે તેના કાનમાં પાણીના સેંકડો ઘડા રેડ્યા; તોપણ ઘોર નિદ્રામાં પડેલા કુંભકણુ જરા પક્ષ સળવળ્યો નહિ. ૫૨ પછી તો કૂટ અને સુદગર લઈ ઊભેલા બળવાન રાક્ષસોએ તેનાં મસ્તક, છાતી તથા બીજાં અંગો ઉપર પ્રહાર કરવા માંડ્યા; તેમ જ કેટલાકોએ રત્નબુદ્ધ મનો વડે બાંધેલી શતક્રીના પક્ષ પ્રહાર કર્યા, તોપણ કુંભકણુની જાંઘ ઊડી નહિ. છેવટે બ્યારે તેના શરીર ઉપર એક હંભર હાથીઓ દોડાવ્યા, ત્યારે ઘણો જ ભાર લાગવાથી તે કંઈક સળવળ્યો અને ખીરે ખીરે તેની જાંઘ ઊઠવા લાગી, રાક્ષસોએ કંદેલા પર્વતશિખરના, વૃક્ષોના તથા શસ્ત્રોના પ્રહારોને ચત્કિચિત્ત નહિ લેખવતો એ કુંભકણુ નિદ્રામાંથી બાગીને ક્રુધાને લીધે બગાડાં ખાતો એકદમ ઊઠો થયો. ૫૩-૫૬ અને મોટા અર્ધ જેવી કિંવા બે પર્વતશિખર જેવી પોતાની બંને હાથોના જાંઘી કરીને બવાળાસુખી પર્વત જેવું ચોં પહોળું કરી બગાડાં ખાધું. ૫૭ બાંધ્યા પછી બગાડાં ખાતી વેળા કુંભકણુનું પાતાળ જેવું મુખ, ચેરપર્વતના શિખર પર ઊભેલા સૂર્ય સરખું જણાતું હતું અને તેમાંથી બવાળાસુખી-માંથી નીકળતા બિના પવન જેવો નિઃશ્વાસવાયુ નીકળતો હતો. ૫૮, ૫૯ નિદ્રામાંથી ઊઠેલા કુંભકણુનું રૂપ એ વેળા પ્રલયસમયે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને ખાળી નાખવા ઇચ્છતા સાક્ષાત્ કાળ સરખું જણાતું હતું. ૬૦ અહિં સરખાં ધગધગતાં અને વીજળી સમાન ચક્રચક્રિત તેનાં મોટાં બે નેત્રો પ્રકાશમાન બે ઝાંઘો જેવાં દેખાતાં હતાં. ૬૧

પછી રાક્ષસોએ તૈયાર રાખેલા સર્વ લક્ષ્ય પદાર્થો કુંભકણુને દેખાડ્યા; એટલે તેણે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વસાહ, મહિષ તથા સૃગ વગેરેનું ભક્ષણ કર્યું. ૬૨ ઉપરાંત બુદ્ધાં બુદ્ધાં માંસનું ભક્ષણ

કરીને બાકીની ક્ષુધા શાંત કરી. પછી તરસ છિપાવવા માટે એ દેવશત્રુએ રુધિરના તથા મદિરાના ઘડા ગટગટાવ્યા.^{૬૩} એ પ્રમાણે કુંભકર્ણને તૃપ્તિ પામેલો જાણી તેને જગાડનારા સર્વ રાક્ષસો તેની આગળ આવી પ્રણામ કરી ઊભા રહ્યા.^{૬૪} આ વેળા રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ પોતાને એકાએક જગાડેલો હોવાથી કાંઈક વિસ્મિત થયેા હતા. તેણે નિદ્રા વડે ઘેરાયેલાં પોતાનાં નેત્ર આરે બાણુ ફેરવી સર્વ રાક્ષસોનું સાંત્વન કરતાં કહ્યું :^{૬૫, ૬૬}

‘હે રાક્ષસો ! તમોએ મને ઘણા આદરથી કેમ જગાડ્યો ? રાજ રાવણુ ક્ષેમકુશળ તો છે ને ? અરે, શું તેને લાય તો નથી આવી પડ્યો ? માનેા ન માનેા, પણ તમોએ આજે મને ઘણું જ ત્વરાથી જગાડ્યો છે, તે ઉપરથી મને નિશ્ચય થાય છે કે, રાવણુને માથે કાંઈક ચોટો લાય આવી પડ્યો છે, પણ કાંઈ ચિંતા નહિ. આજે હું રાક્ષસોના રાજ રાવણુનેા સઘળો લય મટાડી કંઈથ. લલેને, રાવણુનો શત્રુ ઇંદ્ર હશે તોપણ હું તેને ચીરી નાખીશ અને અગ્નિ હશે તો તેને પણ શીતળ કરી નાખીશ । હે રાક્ષસો ! નાનાસૂના કામ માટે રાવણુ મને જગાડે જ નહિ; માટે મને જગાડવાનું કાંઈક ચોટું કારણુ હશે, તે તમે મને યથાર્થ રીતે જણાવો.’^{૬૭-૭૦}

શત્રુદમન કુંભકર્ણનાં કોપલયો વચન સાંભળીને રાવણુના ‘યૂપાક્ષ’ નામના સચિવે હાથ ભેડી કહ્યું :^{૭૧} ‘હે મહારાજ ! રાક્ષસોને દેવોથી કંઈ પણ લાય થઈ શકે એમ નથી, પરંતુ આજે મનુષ્યથી લાય આવી પડ્યો છે, જેથી અમે સૌ પીઠા પાત્રીએ છીએ.’^{૭૨} હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! હાલમાં મનુષ્યથી અમને જેવો લાય પ્રાપ્ત થયો છે, તેવો પૂર્વે કદી પણ દેવો, દેત્યો કે દાનવોથી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી. પર્વત સરખી પ્રૌઢ કાયાવાળા વાનરોએ આખી લંકા ઘેરી લીધી છે અને સીતાના વિયોગથી પરિતાપ પામેલા રામથી અમેને ભારે લાય આવી પડ્યો છે.^{૭૩, ૭૪} પ્રથમ એક વાનરે અહીં આવીને આખી લંકાને બાળી હતી અને સૈનિકો તથા વાહનો સહિત આપણા અક્ષકુમારને માર્યો હતો. વળી હાલમાં દેવોને પણ પીડા કરનારા

આપણા રાજ રાવણુરાય ભતે શુદ્ધ કરવા ગયા હતા, ત્યારે સ્વર્ગ સમાન તેજસ્વી રામે તેમને હરાવીને ‘બબબ, આજે તને જીવતા મૂકું છું !’ એમ કહીને જીવતા મૂક્યા છે.^{૭૫, ૭૬} હે રાક્ષસવર્ધ ! દેવો, દાનવો તથા દેત્યોથી પણ અજિતિન સુધીમાં રાવણુરાયને જે લાય થયો નહોતો તે આજે દશરથપુત્ર રામથી થયેલો છે ! વધારે શું કહું ? આપણા મહારાજ આજે પ્રાણસંકટમાંથી બચ્યા છે.’

યૂપાક્ષના સુખથી રાવણુનેા પરાજય થયો સાંભળી કુંભકર્ણ કોપાયમાન થયો અને તેણે આખ ફેરવી કહ્યું : ‘હે યૂપાક્ષ ! આજે એ સર્વ વાનરોનો તથા રામ-લક્ષ્મણનો પરાજય થયો પછી જ હું રાવણુને મળીશ. આજે હું વાનરોના માંસ તથા રુધિર વડે રાક્ષસોને તૃપ્ત કરીશ અને રામ-લક્ષ્મણના રુધિરનું પાન કરીને હું તૃપ્ત થઈશ.’^{૭૭-૮૦}

ગર્વ અને ક્રોધના આવેશને લીધે અનીતિભરેલું કુંભકર્ણનું વચન સાંભળી રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ મહોદરે તેને હાથ ભેડી કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ ! પ્રથમ તમે રાવણુરાયને મળી શુભ-દોષનો વિચાર કરો અને પછી શત્રુઓને જીતવા સારું શુદ્ધમાં બંધો તો ઠીક.’ ત્યારે મહોતેજસ્વી કુંભકર્ણ સર્વ રાક્ષસોની સાથે રાવણુ પાસે જવા તૈયાર થયો.

લય કર રૂપ તથા પરાક્રમવાળો કુંભકર્ણ બગીચેને જોડો થયો કે તુરંત જ કેટલાક રાક્ષસો રાવણુની પાસે દોડી ગયા. તેઓએ દિવ્ય આસન પર બેઠેલા રાવણુને હાથ ભેડી કહ્યું : ‘હે રાક્ષસરાજ ! તમારા ભાઈ કુંભકર્ણ બંધ્યો છે, તે ખારોબાર શુદ્ધે બંધ કે અહીં તમારી પાસે આવી મળીને બંધ ?’ ત્યારે રાવણુ હર્ષભરે કહ્યું : ‘હું કુંભકર્ણને મળવા ઇચ્છું છું, માટે તમે તેને યોગ્ય સંકાર-પૂર્વક અહીંયાં તેડી લાવો.’ ‘જહું સારું, મહારાજ !’ એમ જોડી રાક્ષસોએ પુનઃ કુંભકર્ણની પાસે આવી કહ્યું : ‘હે રાક્ષસોત્તમ ! રાક્ષસોના રાજ તમને મળવા ઇચ્છે છે, માટે ત્યાં પધારી તેમને હર્ષ પમાડો.’^{૮૧-૮૮}

રાક્ષસોનાં સુખથી રાવણુની આજ્ઞા સાંભળી

‘બહુ સારું’ એમ કહી મહાપરાક્રમી કુંભકર્ણુ શય્યામાંથી ઊઠી ઊભા થયો, ૯૦ અને ચોં ઘોષ સ્નાન કરીને બળની વૃદ્ધિ કરે એવું પેથ લાવવા ની રાક્ષસોને આજ્ઞા આપી. ૯૧ એટલે રાક્ષસોએ રાવણની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રથમથી જ તેવાર કરી રાખેલા મલના ઘડાઓ તથા માંસ વગેરે ભક્ષ્ય પદાર્થો તુરત જ તેની આગળ મૂક્યા, ત્યારે કુંભકર્ણુ સંદેશના બે હબર ઘડા ગટગટાવીને કાંઈક મદમત થયો અને કોંધને લીધે યમરાજ સરખો ભય કર દેખાવા લાગ્યો. પછી તેજ તથા બળથી સુક્ત એવો એ કુંભકર્ણુ સર્વ રાક્ષસો સહિત રાવણને મળવા આવ્યો. એ વેળા તેના પગના પ્રહાર થી પૃથ્વી કંપાયમાન થતી હતી. ૯૨-૯૪ સૂર્ય એમ પોતાનાં કિરણોથી પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ પોતાની દેહકંતિથી રાજમાર્ગને પ્રકાશિત કરતો અને હાથ બેડીને ચાલતા રાક્ષસોથી વીંટાયેલો કુંભકર્ણુ, ઇંદ્ર એમ બ્રહ્મદેવને ઘેર ભય, તેમ પોતાના ભાઈ રાવણને ઘેર જવા લાગ્યો. ૯૫ શત્રુઓનો નાશ કરનારા અને પર્વતશિખર સરખા ઊંચા દેહવાળા મહાપરાક્રમી કુંભકર્ણુને લંકાના રાજમાર્ગ પર ચાલતો જોઈને લંકાની બહાર ઊભેલા વાનરો તથા તેઓના યુધધતિઓ ત્રાસ પામ્યા. ૯૬ પર્વતશિખર સરખા ઊંચા, અદ્ભુત આકૃતિવાળા તથા સૂર્ય જેવી કાતિવાળા સુકુંટધારી કુંભકર્ણુને જોઈને ભયભીત થયેલા કેટલાક વાનરો રામચંદ્રને શરણે દોડી ગયા; કેટલાક મૂર્ચિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા અને કેટલાક ડશે દિશાએ નાસી ગયા. ૯૭, ૯૮

અતિ શૌભાશ્રીક મહાસુનિમણીત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૬૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૧ મો

મહાકાવ્ય કુંભકર્ણુ—તેનાં બળ-પરાક્રમ

વિષે રામચંદ્રને માહિતી

તતો રામો મહાતેજા ઘનુપકાય કીર્તિવાન ।

કિરીટિનં મહાકાર્ય કુંભકર્ણુ દર્શનં ॥ ૧ ॥

ઘનુપ્ય અહણ્ય કરી ઊભેલા મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે મસ્તક પર સુકુંટ ધારણ કરનારા તથા ચોટી

કાચાવાળા કુંભકર્ણુને દ્રશ્યી ભયો. બળ ભરેલા મેઘ સરખો શ્યામ અને સુવર્ણના બાબુખંધને ધારણ કરનારો કુંભકર્ણુ કે જે પર્વત જેટલો ઊંચો હોવાથી આકાશનું આક્રમણ કરતા વામના-વતારધારી વિષ્ણુ સરખો જણાતો હતો, તેને દ્રશ્યી ભેતાં જ વાનરોની સેના નાસભાગ કરવા લાગી. પોતાની સેનાને નાસભાગ કરતી જોઈને તથા અતિ ઊંચી કાચાવાળા કુંભકર્ણુને દેખીને વિસ્મિત થયેલા રામચંદ્રે વિભીષણને પૂછ્યું : ‘હે વિભીષણ ! પર્વત સરખો ઊંચો, પીળાં નેત્રવાળો અને સુકુંટ ધારણ કરનારો આ સાચે જ રાક્ષસ લંકાના માર્ગમાં આવ્યો ભય છે, તે કોણ છે ? અહો ! તે વીજળી સહિત ચડી આવેલા મેઘ જેવો દેખાય છે !’ ૧-૪ આ પૃથ્વી પર સ્થળાં ભૂત-પ્રાણી-ઓમા માત્ર એ જ રાક્ષસ કેતુભૂત (અતિ ઊંચો) હોય એમ જણાય છે ! એને જોઈ વાનરો આમતેમ નાસી ભય છે. ૬ હે વિભીષણ ! આના સરખું મોટું ભૂત-પ્રાણી પૂર્વે કદી પણ મારા ભોવામાં આવ્યું નથી, માટે તું મને કહે કે, આ મોટા દેહવાળો કોઈ રાક્ષસ છે કે અસુર છે ?

અલિલક્રમ કર્મવાળા રઘુવીરનો પ્રશ્ન સાંભળી બુદ્ધિમાન વિભીષણે ઉત્તર આપ્યો : ‘હે રાઘવ ! એ વિશ્રવાનો પત્ર કુંભકર્ણુ છે, તે મારો તથા રાવણનો સગો ભાઈ છે. જોણે પૂર્વે સુદ વિષે થમ તથા ઇંદ્રને પણ હરાવ્યા છે અને રાક્ષસોમાં એના જેવો પ્રતાપી તથા પ્રૌઢ બીજો કોઈ નથી. ૭-૮ હે રઘુવીર ! પૂર્વે ચોટાં મુહોમાં એ કુંભકર્ણુ દેવ, દાનવ, યક્ષ, ભુવંજ, રાક્ષસ, ગંધર્વ, વિદ્યાધર અને સર્પો વગેરેને હબારો વાર મારીને નસાડી મૂક્યા છે. બિહામણાં નેત્રવાળા અને મહાન બળવાળા એ કુંભકર્ણુને ત્રિશૂળ પકડી સાચે આવતો જોઈ ‘અરે, આ કાળ આવે છે’ એમ માની ચોહિત થયેલા દેવો તેનાથી અનેક વાર નાસી ગયા છે. ૧૦ બીજા સર્વ રાક્ષસો તો દેવતાઓના વરદાનથી બળવાન થયેલા છે; પરંતુ આ કુંભકર્ણુ તો જન્મથી જ તેજસ્વી અને બળવાન છે. ૧૧-૧૨ હે રામ ! બ્યારે એ મહાત્મા કુંભકર્ણુને જન્મ થયો ત્યારે તે ક્ષુધાથી અત્યંત પીડાતો હોવાથી તેણે હબારો

પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કર્યું હતું.^{૧૩} પછી પણ બ્યારે તેણે દરરોજ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરતું થતે રાખ્યું, ત્યારે તેના ભયથી પીડાતી સઘળી પ્રજા ઇંદ્રને શરણે ગઈ અને પોતાનું હુંખ નિવેદન કર્યું.^{૧૪} પ્રજાનો પોકાર સાંભળી કૌપાયમાન થયેલા ઇંદ્રે પોતાનું તીક્ષ્ણ વજ્ર કુંભકર્ણને માથું વળવો પ્રહાર થતાં જ મહાત્મા કુંભકર્ણે ઊછળ્યો અને તેણે મોટી ગળના કરી.^{૧૫} એ ગળના સાંભળી સઘળી પ્રજા પુનઃ પણ અત્યંત ત્રાસ પાતી ગઈ.^{૧૬} પછી અત્યંત ક્રોધાવિષ્ટ થઈને મહાબળવાન કુંભકર્ણે ઐરાવત હાથીનો ફાંત ખેંચી કાઢી તે વડે ઇંદ્રની છાતીમાં સખત પ્રહાર કર્યો.^{૧૭} કુંભકર્ણના હાથની ચોટ લાગવાથી લોહીક્રુહાણ થયેલા ઇંદ્રે બનાળાચુકત અગ્નિ જેવો દેખાવા લાગ્યો. એ ભેઈ દેવો, બ્રહ્મર્ષિઓ તથા દાનવો વગેરે અત્યંત ખેદ પામ્યા. પછી સમૂળી પ્રજાને સાથે લઈ ઇંદ્રે બ્રહ્મદેવની પાસે ગયો; અને તેણે બ્રહ્મદેવની આગળ કુંભકર્ણની દુષ્ટતા તથા તેણે કરેલું પ્રભભક્ષણ, આશ્રમભંગ તેમ જ પરબ્રહ્મચરણ વગેરે વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યું.^{૧૮, ૧૯} પછી વિનંતિ કરી: 'હે મહારાજ! આ દુષ્ટ રાક્ષસ એ હંમેશાં આવી રીતે પ્રજાનું ભક્ષણ કરશે, તો પ્રજાને ક્ષય થઈ જશે.'^{૨૦}

'હે રાહવ! ઇંદ્રનું વચન સાંભળીને સર્વ લોકના પિતામહ બ્રહ્મદેવે સઘળા રાક્ષસોનું આવા હન કર્યું, જેમાં કુંભકર્ણ પણ ભેવામાં આવ્યો. પ્રથમ તો કુંભકર્ણને ભેટાં જ બ્રહ્મદેવ ત્રાસ પામ્યા; પરંતુ તેમણે શાંત થઈને કુંભકર્ણને કહ્યું:^{૨૧, ૨૨} 'હે રાક્ષસ! પુલસ્ત્યના પુત્ર વિશ્રવાએ તને ભેટ લોકોનો સંહાર કરવા માટે જ ઉત્પન્ન કર્યો હોય, તો હું તને શાપ આપું છું કે, આજથી તું મરણ પામેલાની જેમ ઘેર નિદ્રામાં શયન કરીશ.'

બ્રહ્મદેવનો શાપ થતાં જ કુંભકર્ણે તેમની આગળ જ ઘેર નિદ્રામાં આવી પડ્યો, એ ભેઈ અત્યંત વ્યાકુળ થયેલા રાવણે કહ્યું: 'હે પ્રભ-પતિ! જેમ કોઈ મનુષ્ય સુવર્ણવૃક્ષ વાવીને, તેને ફળ આપવાના વખતે કાપી નાખે, તેમ તારાએ આ કામ કર્યું છે. હે મહારાજ! તમે પોતાના

પ્રપૌત્રને આવો શાપ આપો એ ઠીક નહિ. તમારાં વચન કહી પણ મિથ્યા જતાં નથી; એટલે હવે આ કુંભકર્ણે ઘેર નિદ્રામાં પડશે જ; પરંતુ હે પ્રજા! એને ભગવા-લેખવાનો સમય ઠરાવો તો સારું.'^{૨૩-૨૪} બ્રહ્મદેવે કહ્યું: 'ભ, આ તારો ભાઈ કુંભકર્ણ છ માસ સૂઈ રહી એક દિવસે ભગશે;^{૨૫} પણ ભગશે ત્યારે તે અત્યંત ભૂખ્યો હોવાથી આખો દિવસ પૃથ્વીમાં ભટકશે અને સળગતા અગ્નિ જેવું પોતાનું મુખ પહોળું કરીને પ્રજાનું ભક્ષણ કરશે.'

વિલીપણે કહ્યું: 'હે રામચંદ્ર! એ પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનો શાપ થયો, ત્યારથી એ કુંભકર્ણે ઘેર નિદ્રામાં પડ્યો રહે છે; પરંતુ હાલમાં આપતિમાં આવી પડેલા તથા તમારા પરાક્રમથી ભય પામેલા રાવણે તેને જગાડ્યો છે. ભયંકર પરાક્રમવાળો એ કુંભકર્ણ હંમણાં જ પોતાની શુદ્ધામાંથી બહાર નીકળ્યો છે અને તે રાવણની પાસે ભય છે. હવે તે થોડી વારમાં જ કૌપાયમાન થઈ બહાર આવશે અને વાનરોનું ભક્ષણ કરશે.'^{૨૬-૩૦}

વિલીપણનાં વચન સાંભળી રામચંદ્રે કહ્યું: 'અરે, કુંભકર્ણને દૂરથી જતો ભેઈને જ વાનરો આમ તાસલાજ કરે છે, તો પછી એ બ્યારે સંશામ-માં આવશે, ત્યારે તેને કેમ કરી અટકાવી શકાશે?' ત્યારે વિલીપણે કહ્યું: 'કુંભકર્ણને ભેઈ વાનરો ભયભીત થયા છે એ ખરું, પણ તેઓને કહેવડાવો કે એ રાક્ષસ નથી, પરંતુ તમને ચોને ઠરાવવા સારુ રાવણે એક પ્રકારનું મોઢું યંત્ર ઊભું કર્યું છે. એમ કહેવાથી વાનરો શાંત થશે.'^{૩૧, ૩૨}

વિલીપણનું સચુક્તિત તથા વાનરોને મુખ કરે એવું વચન સાંભળી રણવીરે સેનાપતિ નીલ વાનરને કહ્યું:^{૩૩} 'હે અગ્નિમુત! તું આપણી વાનરસેનાને લંકાના દરવાજા, મોટી મોટી ચોક્કીઓ તેમ જ શુભ માર્ગો આગળ લઈ જઈ બૃહદ્રથનામાં ગોઠવ.^{૩૪} વળી મોટાં પર્વતશિખરો, વૃક્ષો તથા શિલાઓ એકઠી કરાવી રાખ કે જે યુદ્ધ વખતે કામ લાગે. વળી હે રાક્ષસો! તમે સૌ પણ પર્વત વગેરે આકૃષ્ટો લઈ તૈયાર થઈ ઊભા રહો.'

રામચંદ્રની આજ્ઞાથી સેનાપતિ નીલ વાનરે સવળા વાનરોને સંભળ્યે થવાનો હુકમ કર્યો ૩૫, ૩૬ પછી પર્વત સરખા હેઠવાળા ગવાક્ષ, ચરભા, અંગદ તથા હનુમાન વગેરે વાનરો મોટાં મોટાં શિખરો હાઈને લંકાના દરવાજા તરફ ચાલ્યા. ‘લંકામાં ઊંચો દેખાય છે તે રક્ષસ નથી; પરંતુ રાવણે ઊંચું કરેલું મોટું યંત્ર છે,’ એવો રામચંદ્ર તરફથી ખુલાસો મળતાં જ નિર્ભય થયેલા વાનરો મોટાં વૃક્ષ ઉપાડી લંકા તરફ દોડી ગયા અને કિલ્લાની ચોમેર ચોકી કરતા રાક્ષસોને મારવા લાગ્યા. પર્વત તથા વૃક્ષ ઉપાડીને લંકાના કિલ્લા પાસે જઈ પહોંચીલી વાનરોની ભયંકર સેના પર્વતની પાસે નહેલી મોટી મેઘમાળા જેવી શોભતી હતી. ૩૭-૪૯

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રજ્ઞાત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુદ્ધાંકમાં ૬૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૨ મો

કુંભકર્ણ અને રાવણ-રક્ષણ માટે પ્રાર્થના

સ વુ રક્ષસપાર્વતૌ નિદ્રામવલમાકુલા ।

રાક્ષમાર્ગે ત્રિયા કુર્ણં યયૌ વિપુલવિક્રમઃ ॥ ૧ ॥

અત્યંત પરાક્રમવાળો અને નિદ્રાના મદથી ચેરાયેલો રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ હબ્બે રાક્ષસોથી વીંટાઈને શલ્યગારેલા રાજમાર્ગ પર જતો હતો. એ વેળા આભુભાભુનાં ઘરોમાંથી લોકો તેના પર પુખ્તવૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. ૧-૨ થોડીક વારમાં સેનાની બાળીઓવાળા અને સૂર્ય સમાન ઝળહળતા રાક્ષસ-રાજ રાવણના રમણીય ભુવન આગળ તે જઈ પહોંચ્યો. ૩ અને સૂર્ય જેમ મેઘમંડળમાં પ્રવેશ કરે, તેમ તેણે રાવણના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. એ વેળા ઇંદ્ર જેમ આસન પર બેઠેલા પ્રહલદેવને જુએ, તેમ કુંભકર્ણે ઉત્તમ આસન પર બેઠેલા રાવણને દ્રશ્યી એવો. ૪ રાક્ષસો સહિત કુંભકર્ણ પોતાના લાઈ રાવણ પાસે જતો હતો, એ વેળા તેના ચાલવાથી પૃથ્વી કંપાયમાન થતી હતી. ૫ રાજમહેલમાં પ્રવેશ કર્યા પછી કેટલીક દોડીઓ વટાવીને કુંભકર્ણ અંદર ગયો, ત્યારે પોતાના ભયેષ જંદુ રાવણને પુખ્ત વિમાનમાં

ઉદ્ધિત થિતે બેઠેલો એવો. કુંભકર્ણને આવતો બોઈ રાવણ ઉતાવળો ઊભો થઈ સામે ગયો અને હર્ષ-ભેર તેને પોતાના સિંહાસન પાસે તેડી લાવ્યો. ૬, ૭

પછી આસન પર બેઠેલા પોતાના વડીલ જંદુ રાવણનાં ચરણોનું વંદન કરીને મહાભળવાન કુંભકર્ણે કહ્યું : ‘હે લાઈ! આ વેળા મારું શું કામ પડ્યું છે તે તું મને કહે.’ એવું સાંભળી હર્ષિત થયેલો રાવણ પુનઃ ઊભો થઈ કુંભકર્ણને લેત્રી અને તેને આસન પર બેસવા કહ્યું. એ પ્રમાણે રાવણે ભેટીને સન્માન કર્યું, ત્યારે કુંભકર્ણે ત્યાં પઠેલા ઉત્તમ આસન ઉપર બેઠો અને પછી ક્રોધથી લાલચોળ આંગેા કરી બોલ્યો : ‘હે રાજન્! તેં આજે મને ઘણા પ્રયત્નથી જગાડ્યો તેનું શું કારણ છે? ૮-૧૧ હે રાવણ! તું મને સત્વર કહે કે, તને કય આપનાર કોણ છે? અરે, આજે મારે હાથે મરણ પામવા કોણ ઇચ્છે છે? ૧૨

પછી રાવને લીધે લાલ નેત્રવાળા અને ક્રોધા-ચમાન થયેલા કુંભકર્ણને રાવણ કહેવા લાગ્યો : ‘હે મહાભળવાન! તું ઘણા સમયથી ઘેર નિદ્રામાં સૂતો હતો, એથી મારે માથે રામ તરફનો કય આવી પડ્યો છે, તે તારા ભણવામાં નથી. ૧૩ હે કુંભકર્ણ! દશરથને પુત્ર રામ સુધીવાદિ વાનરો સાથે સમુદ્ર જોળંગી આપણી લંકાને ઘેરી વળ્યો છે અને આપણા કુળનો સંહાર કરે છે. ૧૪ પોતે બાંધેલા સેતુ ઉપર થઈ સુખથી બહીં આવીને રાત્રે લંકાનાં સવળાં વનોતથા ઉપવનોને વાનરમય કરી મૂક્યાં છે તે તું બે. સુદમાં આપણા સુખ્ય સુખ્ય રાક્ષસોને વાનરોએ મારી નાખ્યા છે. ઘણું સુદ કરવા છતાં એ વાનરોનો અંત આવતો નથી. અરે, વધારે શું કહે? આપણા રાક્ષસો સુદમાં વાનરોને હણી સુધી છતી શક્યા જ નથી. ૧૫, ૧૬ હે મહાભળવાન! આમ મારે માથે મોટો કય આવી પડ્યો છે, તેમાંથી તું મારું રક્ષણ કર અને વાનરોનો નાશ કર. બસ, એટલા કાર્ય માટે જ મેં તને જગાડ્યો છે. ૧૭

‘હે લાઈ! કુંભકર્ણ! આપણો લંકાર ખાતો થઈ ગયો છે અને આપણી લંકામાં માત્ર બાળકો

અને વૃદ્ધા જ રહ્યાં છે. બાકી સર્વનો ક્ષય થયો છે; માટે તું મારા પર દયા દાવી લ'કાનું રક્ષણ કર. ૧૮ હે મહાબાહુ! મેં તને પૂર્વે કદી આ પ્રમાણે કહ્યું નથી; માટે આજે આ તારા રંક બાઈ માટે તું દુઃખમં કર. ૧૯ હે પ્રિય બાઈ! તારા હિર મારો વણો સ્નેહ છે અને તું આ કાર્ય કરી શકીશ જ, જોવો મારો દંઠ વિશ્વાસ છે. હે રાક્ષસપંથ! પૂર્વે દેવા-સુરના સંઘામ વિષે તે બધી વાર દેવોની સામે થઈ તેઓને હરાવેલા છે; ૨૦ માટે હે ભય'કર પરાક્રમ-વાળા રાક્ષસોત્તમ! આજે તું તે સમયના જેવું પરાક્રમ ધારણ કર અને વાનરોનો નાશ કર. હે બાઈ! સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓમાં તારા જેવો બળવાન કોઈ પણ મારા જોવામાં આવતો નથી. ૨૧ હે બાઈ પર સ્નેહ ધરાવનાર અને સંઘામમાં પ્રીતિવાળા કુંભકણ! તું તારી ઇચ્છાથી આજે મારું આટલું હિંત કર અને ભય'કર વાંચુ જેમ શરહસતુનાં વાંકળાને વિખેરી નાખે, તેમ તું પોતાના પરાક્રમ વડે વાનરસેનાને નસાડી મૂક. ૨૨

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાપુત્રિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
પુટકાંઠમાં ૬૨ મો અર્ધ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૩ મો

કુંભકણેના રાવણને હિતાપદેશ-રાવણનો કોપ
અને રક્ષણ માટે પાંચના-કુંભકણે યુદ્ધની
પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કરેલું આપનાસન
તસ્ય રાક્ષસરાજસ્ય નિશામ્ય પરિલેક્તિમ્ ।
કુમ્ભકર્ણો બમાવેદં લચર્મ પ્રલહાસ જ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસોના રાજા રાવણનું જેદયુક્ત વચન
સાંભળીને કુંભકણે જરા હસીને* કહ્યું : ૧ 'હે
રાજન! પૂર્વે આપણે ભ્યારે કોઠા થઈને વિચાર
કયો હતો, ત્યારે મેં તને કહ્યું હતું કે, તું સીતાનું
હરણ કરી આવ્યો છે તેથી તારે મારે મોટી
આપત્તિ આવશે; પરંતુ તે મારું જો હિતવચન
સ્વીકાર્યું નહિ તેનું કૃણાજાજે તને પ્રાપ્ત થયું
છે. ૨ જેમ પાપકર્મી મનુષ્ય પોતાનાં પાપને લીધે

* આઠા, નિર્ભયપણે વચન સ્વીકાર્યું નહીં, એથી
રાવણને આઠું કષ્ટ આવી પડયું છે। જોવા વિચારથી
'કુંભકણે' હાસ્ય કર્યું.

નરકમાં પડે, તેમ તને તારા પાપકર્મનું કૃણ હવે
સત્વર પ્રાપ્ત થવા જોઈ છે. ૩ હે મહારાજ! તે તારા
મર્વથી કુંભકર્ણે જઈને સીતાહરણનું કાર્ય દોષ-
યુક્ત છે કે નહિ તેનો વિચાર કયો નહિ; તેમ જ
તેનું પરિણામ શું આવશે તેનો પણ વિચાર કયો
નહિ! ૪ જે યુરુષ પ્રથમ કરવાનાં કાર્ય પછી
કરે છે અને પછી કરવાનાં કાર્ય પ્રથમ કરે છે,
તે નીતિજ્ઞ યુરુષ કહેવાતો નથી. ૫ જેમ વેદાદિના
અધ્યયનરહિત આપાતને આપેલાં કાન દુઃખદૂપ
થઈ પડે છે તથા અપવિત્ર આગ્રમાં અપવિત્રપણે
કોમેછું હૃતદ્રવ્ય વિપરીત કૃણ જાણે છે, તેમ
દેશકાળનો વિચાર કયો વિના કરેલાં કાર્યો પણ
ધાર્યા કરતાં વિપરીત કૃણ આપનારાં થઈ પડે
છે. ૬ જે રાજા પોતાના મંત્રીઓની સાથે ક્ષય,
વૃદ્ધિ અને સ્થાન, જો ત્રણનો તથા પાંચ પ્રકારનાં
સાધનોનો નિશ્ચય કરીને સામ-દાનાદિ ઉપાયો
ચોજે છે, તે રાજા ઉત્તમ કૃણને પ્રાપ્ત થાય છે. ૭
જે રાજા પોતાના મંત્રીઓની સાથે નીતિશાસ્ત્ર
પ્રમાણે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનો નિશ્ચય કરે છે અને
પોતાની યુદ્ધિથી આ મારો મુહૂર્ત છે તથા આ
માત્ર મને પ્રિય લાગે તેવાં વચનો જ બોલનારો
છે' જેમ બાણી થકે છે, તે જ યુદ્ધિમાન કહેવાય
છે. હે રાક્ષસરાજ! સામાન્ય રીતે ભોતાં મનુષ્યો
પ્રાતાઃકાળે ધર્મ, મધ્યાહ્નકાળે અર્થ અને રાત્રિએ
કામનું સેવન કરે છે; તેમાં કેટલાક વળી એક
સમયે ત્રણનું સેવન કરે છે અને કેટલાક એક
વખતે ધર્મ-અર્થ, અર્થ-ધર્મ કે કામ-અર્થ, જો
ત્રણ લોકોને સેવે છે; પરંતુ પ્રત્યેક મનુષ્યે બધુવું
બોધજો કે ધર્મ, અર્થ અને કામ, જો ત્રણમાં
પ્રથમ ધર્મ જો જ શ્રેષ્ઠ છે અને તેમ બધવા છતાં
પણ એ તે પ્રમાણે વર્તતા નથી તે કહેને, રાજા
કિંવા મહારાજા હોય અથવા રાજકુમાર હોય
કિંવા મહાસુતપણે બ્યથા છે. હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ!
રાજા સામ, કાન, લોક, દંઠ, પાંચ પ્રકારનાં સાધન,
ન્યાય, અન્યાય, ધર્મ, અર્થ તથા કામ, જો સર્વનો

જ પાંચ પ્રકારનાં સાધન. ૧ ક્રોનોના બાર લગો
ઉપાય, ૨ યુગદેવ્યસંપદ, ૩ દેશકાળવિભાગ, ૪ વિષત્ત-
પ્રતિકાર અને ૫ કર્તવ્યસિદ્ધિ.

દેશકાળને અનુસરી પોતાના મંત્રીઓની સાથે નિશ્ચય કરે છે અને તે પ્રમાણે વર્તે છે, તેને દુઃખ પ્રાપ્ત થતું નથી. જે રાજા અર્થતત્ત્વને બાણનારા તથા મુદ્ધિથી દ્રવ્યવાળા મંત્રીઓની સાથે પરિચય પોતાનું હિત થાય એવો વિચાર કરી કાર્ય કરે છે, તે જ સુખી થાય છે.^{૮-૧૭} કેટલીક વાર રાજાઓના મંત્રીમંડળમાં નીતિશાસ્ત્રના તત્ત્વ નહિ બાણનારા પશુમુદ્ધિના પુરુષો પણ હાજર થઈ ગયેલા બેવામાં આવે છે અને ‘અરે રાજાના હિતેમ્મુ છીએ’ એમ માની મુદ્ધતાથી તેઓ પોતાનો નિશ્ચય બાણવે છે; પરંતુ દિનપ્રતિદિન આબાહી ઇન્ધનારા રાજાઓએ અર્થશાસ્ત્રના તત્ત્વને નહિ બાણનારા મૂખ મંત્રીઓના કહેવા પ્રમાણે કદી પણ કરવું નહિ.^{૧૪,૧૫} જે બહિત કરનારાં કાર્યોને હિતરૂપે કહેવાનું સાહસ કરે તેવા-કાર્યને દ્વિષિત કરનારા પુરુષોને રાજાએ પોતાના મંત્રીમંડળમાંથી દૂર કરવા જોઈએ.^{૧૬} વળી કેટલાક મંત્રીઓ એવા હોય છે કે, જેઓ શત્રુની સાથે મળીને પોતાના રાજાની પાસે આવળાં કામ કરાવી તેના નાશ કરાવે છે.^{૧૭} એવા ઉપરથી મિત્રોનો ટોળ રાખનારા, પરંતુ શત્રુનું કાર્ય કરનારા અને શત્રુની સાથે મળેલા દુષ્ટ મંત્રીઓને રાજાએ મંત્ર કરવી વખતે યોગળી લેવા જોઈએ અને તેઓને તુરંત જ ત્યાગ કરવો જોઈએ.^{૧૮} જેમ પક્ષીઓ કૌભ-પર્વતના છિદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ દુષ્ટ મંત્રીઓના કહેવાથી વિચાર કર્યા વિના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા રાજાનાં છિદ્રોને તેના શત્રુઓ શોધી કાઢે છે અને પછી પ્રહાર કરે છે.^{૧૯} જે રાજા શત્રુને હલકો સમજી પોતાનું રક્ષણ કરતો નથી, તે રાજા અનેક કષ્ટ વેઠી છેવટે રાજ્યપ્રજ્ઞ થાય છે.^{૨૦} હે ભાઈ! રામને સીતા પાછી આપવાના સંબંધમાં તારી પ્રિયા મંદોદરીએ તેમ જ મારા મતને અનુસરનારા આપણા ભાઈ વિભીષણે તને જે વચનો કહ્યાં છે, તે જ આપણું હિત કરનારાં છે; પરંતુ તે વચનો તને રુચતાં નથી, તો હવે તારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કર.^{૨૨}

કુંભકર્ણનાં વચન સાંભળી રાવણ ક્રોધાયમાન

થયો અને બૂકુટિ બહાવી બોલ્યો : ‘હે કુંભકર્ણ! હું તારો ચોટો ભાઈ હોવાથી તારે મને શુરુ તથા આચાર્ય જેટલું માન આપવું જોઈએ; તેમ છતાં આજે તું મારો જ શુરુ બનીને મને શિખામણ આપવા બેઠો છે શું! અરે, તું તારી વાણીને નિશ્ચયે શ્રમ આપવો મૂઝી હવે જે કરવું વટે તે કર.^{૨૨,૨૩} હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! પ્રથમ પણ તે મને આવાં જ હિત-વચનો કહ્યાં હતાં, પરંતુ તું માર કે તે વેળા મેં મારી જીંધાઈથી કિંવા અસાનથી કે બળ-પરાક્રમના ગર્વથી તારાં તે વચન સ્વીકાર્યાં નહિ, તો હવે એ ગર્ભવાતનો વિચાર કરવો બ્યથા છે.^{૨૪} હવે તો આ વખતે જે કરવાનું છે તેનો જ તું વિચાર કર અને મારી અનીતિથી આવી પડેલા દુઃખનું તું તારા પરાક્રમ વડે નિવારણ કર.^{૨૫} હે કુંભકર્ણ! એ તું મારા પર રુદ્ધ બરાવતો હોય, એ તું પોતાને પરાક્રમપૂર્ણ માનતો હોય અને એ મારું કાર્ય કરવાની તને ખરી લાગણી હોય, તો તું સંઘ્રામમાં બા અને યુદ્ધ કર.^{૨૬} અર્થ નષ્ટ થઈ જવાથી દીનતાને પ્રાપ્ત થયેલા પુરુષને જે સહાય કરે છે, તે જ તેનો ખરો મિત્ર કહેવાય છે અને ગમે તેવા દુઃખમાં આવી પડેલા પુરુષને જે સહાય કરે છે, તે જ તેનો ખરો જાનુ કહેવાય છે.^{૨૭}

ક્રોધને લીધે એનું અંગ લાલલાલ થઈ ગયું હતું, એવા રાવણનાં ધીર અને હારુણ વચન સાંભળીને ‘અરે, આ તો મારા પર ક્રોધાયમાન થયો’ એમ બાણીને કુંભકર્ણ તેને મંબુલ વાણીથી શાંત કરતાં કહેવા લાગ્યો : ‘હે શત્રુઓનું દમન કરનારા રાજા! તારે સંતાપ કરવાની કશી જરૂર નથી; તું ક્રોધનો ત્યાગ કરીને શાંત થા અને સાવધાન થઈ મારું વચન સાંભળ.^{૨૮-૩૦} હે પાર્શ્વ! હું છુલું છું ત્યાં સુધી તારે મનમાં જરાયે શોક કરવો નહિ. જે શત્રુને લીધે તને આટલો ગંધા સંતાપ થાય છે, તે તારા શત્રુને હું અવસ્થાનાશ કરીશ.^{૩૧} હે ભાઈ! તું ગમે તે અવસ્થામાં હોય, તોપણ મારે તો તને હિતોપદેશ કરવો જોઈએ જ; એમ બાણીને જાનુભાવથી તથા બ્રાતૃસ્નેહથી મેં તને પૂર્વોક્ત વચન કહ્યાં

છે. તે તને ન ગમ્યાં તો ભલે; ^{૩૨} પશુ હું તો આવા સમયે બ્રાહ્મણને લીધે બે કરવું ઘટે તે કરીશજ અને મારે હાથે તારા શત્રુઓનો નાશ થયેલો તને ખતાવીશ. ^{૩૩} હે મહાબાહુ! આજે સંઘ્રામમાં બઈને હું રામ-લક્ષ્મણને મારી નાખીશ; જોટલે પરાજય પામેલી વાનરસેનાને તું દશે દિશામાં નાસતી જોઈશ. હે રાવણ! આજે હું સંઘ્રામમાંથી રામનું મસ્તક કાપી લાવીશ. તેને જોઈને તું સુખી થઈશ અને સીતા દુઃખી થશે. વળી જેઓનાં ભાઈ-ભાંડુઓ રણમાં મરી ગયાં છે, એવા દુખિયારા રાક્ષસો આજે રામનું મરણ થયેલું જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થશે. ^{૩૪-૩૬} હે રાક્ષસાધિપ! આજે હું સંઘ્રામમાં રામને હણીને, પોતાનાં સંબંધી-જનોના મરણથી ડરતા રાક્ષસોનાં આંસુ લૂછીશ. ^{૩૭} હે રાવણ! પર્વત સરખી પ્રોઠ કાયાવાળા અને સૂર્ય સહિત મેઘના જેવી કાંતિવાળા વાનરોના રાજ સુશ્રીવને આજે હું તને રણમાં રંગદોળાતો દેખાડીશ. ^{૩૮} હે અનઘ! હશરથના પુત્ર રામને મારવાની દૃઢ ઇચ્છાવાળા આ સઘળા રાક્ષસો અને હું, તારું આટલું આટલું આશ્વાસન કરીએ છીએ, તોપણ તું ચિંતા થા માટે ધરે છે ^{૧૩૯} વળી હે રાક્ષસરાજ! તું વિચાર કર કે, હું સંઘ્રામમાં જવા તત્પર થયો છું જોટલે રામ પહેલો તો મને જ મારશે અને તને તો પછી મારશે; એમ છતાં હું કાંઈ શોક કરતો નથી, તો તારે શોક થા માટે કરવો પડે છે ^{૧૪૦} હે પરંતપ! હે અતુલિત પરાક્રમવાળા રાવણ! તારે યુદ્ધ માટે બીજાની જોશિયાળી કરવાની બરા પશુ બકર નથી. આ ક્ષણે જ તું મને યુદ્ધમાં જવાની આજ્ઞા આપ, હું તૈયાર છું. ^{૧૪૧} હે રાવણ! તારા શત્રુઓ ગમે તેવા બળવાન હશે, તોપણ હું તેઓનો સંહાર કરીશ. કદાપિ ઈંદ્ર, યમ, અગ્નિ, વાયુ, કુબેર તથા વરુણ મારી સામે યુદ્ધ કરવા આવશે, તોપણ હું તેઓને પહોંચી વળીશ. હે ભાઈ! હું કે જે પર્વત જેવા થરીર વળીશ. હે ભાઈ! હું કે જે પર્વત જેવા થરીર વાળો, તીક્ષ્ણ ત્રિશુળ ધારણ કરનારો તથા બહાર નીકળેલી તીક્ષ્ણ દાઢોવાળો છું, તેને ભોતાં જ તથા મારી ભયંકર ગર્જના સાંભળતાં જ દેવોના રાજા ઈંદ્ર પશુ થરથરી ભય એમ છે, તો પછી મનુષ્ય-

વાનરોનું તો ગણું જ શું? હે રાવણ! ભલે ને, મારી પાસે શસ્ત્રાસ્ર કાંઈ પશુ ન હોય તથાપિ હું બ્યારે શત્રુઓનો સંહાર કરવા ધારું, ત્યારે જીવવાની ઇચ્છાવાળો કોઈ પશુ યુરુષ મારી સામે જિલો રહેવા સમર્થ નથી. કદાપિ દેવોના રાજા ઈંદ્ર રામની કુમકે આવશે તોપણ શક્તિ, ગદા, તલવાર કે તીક્ષ્ણ બાણો વિના હું મારા એકલા હાથ વડે જ ઈંદ્ર તથા રામનો અંત આણીશ. સંઘ્રામ વિષે રામ એ મારા સુપ્રિયપ્રહારને સહન કરી શકશે, તો જ તેનાં બાણ મારું રુધિર પીવા પામશે; અર્થાત મારા સુપ્રિયપ્રહાર થતાં જ રામનું મૃત્યુ થશે, જોટલે મને તેનાં બાણ વાળવાને સંભવ જ નહિ રહે. હે રાજન્! મારા જેવો ભાઈ જીવે છે, ત્યાં સુધી તારે ચિંતા કરવાનું શું પ્રયોજન છે ^{૧૪૨-૧૪૩} હે ભાઈ! હું તારા શત્રુઓનો સંહાર કરવા તત્પર થયો છું, છતાં તું ખેદ થા માટે કરે છે? તું રામનો લેશ પશુ ભય રાખીશ નહિ. હું તેને સંઘ્રામમાં મારી નાખીશ જ. મહાબળવાન રામ-લક્ષ્મણ અને સુશ્રીવનો તેમ જ જેણે રાક્ષસોનો સંહાર કરીને લંકાને બાળી હતી તે હંતુમાનનો પશુ હું નાશ કરીશ; ^{૧૪૬, ૧૪૮} અને યુદ્ધ કરતી વેળા વાનરોનું ભક્ષણ કરીશ. હે ભાઈ! તું નિશ્ચય રાખજે કે, આ સંઘ્રામમાં હું તને મોટો યથા અપાવીશ. ^{૧૫૦} હે રાજન્! કદાપિ તને ઈંદ્ર કિંવા અપાવીશ. ^{૧૫૦} હે રાજન્! કદાપિ તને ઈંદ્ર કિંવા પ્રસન્નદેવ તરફથી ભય હોય, તોપણ તું ડરીશ નહિ. હું સૌને સીધા દોર કરી દઈશ. આ યુદ્ધમાં દેવો મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવશે તો તેઓને હું લાંબા કરી પૃથ્વી પર સુવાડીશ; ^{૧૫૧} સાક્ષાત યમરાજ આવશે તો હું તેના નાશ કરીશ; અગ્નિ આવશે તો હું તેને ગળી બઈશ; નક્ત્રો સહિત સૂર્ય આવશે તો હું તેને નિસ્તેજ કરી પૃથ્વી પર પટકીશ; ઈંદ્ર તો હું તેને આવશે તો હું તેનો વધ કરીશ; વરુણ આવશે તો હું તેને પી બઈશ; પર્વતો આવશે તો હું તેના ચૂરચૂરા કરીશ અને પૃથ્વી આવશે તો તેના હું કટકા કરી નાખીશ. ^{૧૫૨, ૧૫૩} ઘણા કાળે નિદ્રામાંથી જાગેલા અને સર્વ પ્રાણીઓનું ભક્ષણ કરનારા આ કુંભકર્ણનું પરાક્રમ આજે સર્વના જોવામાં આવશે! અરે, હું આખા સ્વર્ગને ગળી બઈ તોપણ મારું

પેટ ભરાય તેમ નથી! ^{૧૪} હે રાવણ! હશરણપુત્ર રામનો વધ કરીને તને અધિકાધિક સુખી કરવા સારુ આજે હું યુદ્ધ ચડું છું. હું સંગ્રામમાં રામ-લક્ષ્મણને હણીને સઘળા વાનરોનું ભક્ષણ કરીશ; ^{૧૫} માટે હે રાજન! તું નિશ્ચિંત થા અને હુઃખનો ત્યાગ કરીને વારુણી મહિરાનું પાન કર તથા સ્વેદજાનુસાર લોગવિદ્યાસ કર. આજે રામ મારે હાથે મરણને શરણ થશે, એટલે સીતા ચિરકાળ સુધી તારે વશ થઈ રહેશે. ^{૧૬}

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૬૩મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૪મો

કુંભકર્ણના સહયોધનો અનાદર-રાવણ પ્રતિ મહોદરનો હુમ્મો

तदुक्तमतिक्रमस्य बलिनो बाहुशालिनः ।

कुम्भकर्णस्य वचनं क्षुब्धोवाच महोदर ॥ ૧ ॥

મોહ કાયાવાળા અને અત્યંત બાહુબળવાળા કુંભકર્ણના વચન સાંભળીને ‘મહોદર’ નામના રાક્ષસે કહ્યું : ^૧ ‘હે કુંભકર્ણ! તમે મોટા કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છો, પરંતુ ધૃષ્ટતા તથા ગર્વને લીધે તમારી યુદ્ધ ક્ષુદ્ર થઈ ગઈ છે અને તેથી તમે કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને સમજતા નથી.’ ^૨ શુ તમારા ભાઈ આ રાવણરાય નીતિ તથા અનીતિ નથી સમજતા? અરે, એ તો બધું સમજે છે! છતાં તમે તેમને નીતિ અને અનીતિને ભણનારા કહો છો; એથી તમારી બાળકયુદ્ધિ જણાઈ રહે છે. ^૩ દેશકાળને અનુસરી કર્તવ્ય-અકર્તવ્યને ભણનારા આપણા રાબ આ રાવણરાય પોતાનાં તથા શત્રુઓનાં સ્થાન, વૃદ્ધિ અને ક્ષયને સારી પેઠી સમજે છે. ^૪ જે પુરુષ માત્ર બળવાન જ હોય, પરંતુ જેણે વૃદ્ધોની ઉપાસના ન કરી હોય તથા જે માકૂત યુદ્ધિવાળો હોય તેવા પુરુષથી પણ ન થઈ શકે એવું કર્મ વીક્ષ્ય યુદ્ધિવાળો પુરુષ કેમ જ કરે? ^૫ વળી હું કુંભકર્ણ! તમે ધર્મ, અર્થ અને કામ, એ ત્રણેને પરસ્પર વિરોધી ગણો છો અને ‘એક જણાથી એકીસમયે એ ત્રણનું અનુક્રાન થઈ શકે નહિ’ એમ કહો છો; પરંતુ તેમાં તમારી મોટી

ભૂલ છે. એ ધર્મોદિ ત્રિવર્ગનું યથાર્થ સ્વરૂપ ભણવાની હજી તમારામાં શક્તિ નથી. ^૬ હે રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠ! કર્મ એ જ સુખનાં સાધનરૂપ ધર્મોદિ ત્રણ પુરુષાર્થોનું પ્રયોજન છે; માટે એક જ પુરુષ કર્મ વડે ધર્મોદિ ત્રણેને પ્રાપ્ત કરી સુખ મેળવી શકે છે અને સારાંનરસાં કર્મોનું શુભ-અશુભ ફળ પણ એક જ પુરુષ લોભવે છે; છતાં હે કુંભકર્ણ! તમે કહો છો કે, ‘ધર્મ’ અને કામ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી પુરુષ એકલા ધર્મનું જ અનુક્રાન કરી શકે છે, કામનું નહિ;’ પણ એ કેમ ઘટે? ^૭ વળી ધર્મ ને અર્થ કરતાં કામમાં કાંઈક વિશેષતા પણ એવામાં આવે છે. જેમ કે જપ-ધ્યાન આદિ ધર્મ અને યજ્ઞ-યાગાદિ અર્થ એ બંને પુરુષાર્થ શોક્ષરૂપ ફળ આપનારા હોવા છતાં પણ બે તેઓનું સકામ વૃત્તિથી સેવન કરવામાં આવે, તો તેઓ સ્વર્ગોદિ ફળ પણ આપે છે; પરંતુ ત્રીજો પુરુષાર્થ કામ તો કદી પણ-શોક્ષરૂપ ફળ આપી શકતો નથી. વળી જપ-ધ્યાનાદિ શાસ્ત્રવિહિત નિત્યકર્મરૂપ ધર્મોદિ ત્રણ નહિ કરવાથી પુરુષને પ્રત્યવાયદોષ પ્રાપ્ત થાય છે; પણ કામ્ય કર્મ નહિ કરવાથી તેવું કશું જ થતું નથી. વળી આ લોક અને પરલોક સંખંધી શુભાશુભ કર્મોનું ફળ પુરુષને આ લોકમાં સુખ-દુઃખરૂપે તથા પરલોકમાં સ્વર્ગ-નરકરૂપે લોભવતું પડે છે; પરંતુ કામને સેવનારા પુરુષને તો તેનું બળ આ લોકમાં તુરંત જ પ્રાપ્ત થાય છે; અર્થાત્ ધર્મ-અર્થના ફળની પેઠી કામનું ફળ પરલોકમાં નહિ મળતાં અહીં જ મળે છે.

હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! એ પ્રમાણે એક જ પુરુષ ધર્મોદિ ત્રણ પુરુષાર્થોનું સેવન કરી શકે છે તથા ધર્મોદિ ત્રણેમાં કામ એ શ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ છે, એમ વિચારીને જ રાવણરાયે કામનું સેવન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને અમે સૌ મંત્રીઓએ પણ તેને સંમતિ આપી છે. વળી આપણા મહારાજ રાવણરાયે રામ જેવા શત્રુ સામે જે મોટું સાહસ ઉઠાવ્યું છે, તેમાં શું ખોટું કશું છે? રાબએ શત્રુ માટે તો તેમ કરવું જ જોઈએ. વળી હે કુંભકર્ણ! તમે પોતાના બળના ગર્વથી એકલા જ

સુદે જવાનું કહો છો, તે પણ બહુ ભૂલભરેલું છે. તે સંખંધી હું તમને મારો વિચાર બહુવું છું. જે રામે પૂર્વે જનસ્થાનમાં અત્યંત બળવાળા ઘણા રાક્ષસોનો વધ કર્યો હતો તે રામને તમે એકલા શી રીતે છતી શકશો ? ૧૮-૧૨ મહાપરાક્રમી જે રાક્ષસો જનસ્થાનમાં રામની સામે યુદ્ધ કરવા ગયા હતા અને ત્યાંથી પરાજય પામીને લંકામાં પાછા આવ્યા છે, તેઓ હજી પણ રામનું નામ સાંભળીને ભયથી કંપે છે, તે શું તમારા બાણવામાં નથી ? એ કુંભકર્ણુ ! કેાપાયમાન થયેલા સિંહ સરખો રામ કે જે સૂતેલા સર્પ જેવો છે, તેને તમે બાણી-ખૂંટીને શા માટે છંછેડવા ઇચ્છો છો ? ૧૩, ૧૪ અરે, પોતાના તેજથી પ્રકાશિત, કોંધને લીધે દુરાસક અને સાક્ષાત મૃત્યુ સરખા અસહ્ય પરાક્રમવાળા એવા રામની સામે યુદ્ધ થડવા કેણુ સમજું છે ? ૧૫ અરે, આપણું આયુ રાક્ષસસૈન્ય રામની સામે 'જઈને' છવતું આવશે કે નહિ, એ માટે જ પ્રથમ તો શંકા રહે છે; તેમ છતાં હે તાત ! તમે એકલા જ યુદ્ધે જવાનું કહો છો એ મને જરાયે રુચતું નથી. ૧૬ હે નિશાચર ! તમે વિચાર તો કરો કે, સહાય વિનાનો કયો પુરુષ, મોટી સહાયવાળા અને મરુદ્ધિયા થઈ યુદ્ધ કરનારા શત્રુને પ્રકુટ ગણી વશ કરવા ઇચ્છા કરશે ? હે રાક્ષસ ! જે ઈર્ષ અને ત્યજ સરખો તેજસ્વી છે તથા મહુબોમાં જેના સરખો બીજો કોઈ પરાક્રમી નથી, તે રામની સાથે યુદ્ધ કરવા તમે એકલા જવા કેમ ઇચ્છો છો ?

કોંધ પામેલા કુંભકર્ણુ પ્રત્યે એ પ્રમાણે કહી મહોદર સભામાં ભેટલા રાવણને કહેવા લાગ્યો : 'હે મહારાજ ! તમે સીતા કયારનીયે હરી લાવ્યા છો, છતાં હવે તેને પોતાની સ્ત્રી બનાવવામાં શા માટે વિલંબ કરો છો ? એ તમારી ઇચ્છા એ પ્રમાણે જ હોય કે, 'સીતા મારે વશ થાય તો ઠીક' તો તેમ થશે જ. ૧૭-૨૦ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! સીતા તમારે વશ થાય એવો એક ઉપાય મેં શોધી કાઢ્યો છે, તે હું તમને કહું છું, તે સાંભળો અને એ રુચે તો તે પ્રમાણે કરો. ૨૧ હે રાજન ! તમે આપણી લંકા-નગરીમાં એવું બહાર કરાવો કે, 'મહોદર, કુંભકર્ણુ,

કિર્બિહુવ, સહોદી અને વિતર્દન, એ પાંચ બધા રામનો વધ કરવા ગયા છે. ૨૨ અરે પાંચે બધા સંગ્રામભૂમિમાં જઈને રામ સાથે યુદ્ધ કરીયું અને એ અમે શત્રુઓને છતીયું' તો પછી સીતાને વશ કરવા માટે બીજા ઉપાયો ચોજવાની આવશ્યકતા નથી. ૨૩ પ્રયત્નપૂર્વક યુદ્ધ કરવા છતાં પણ એ કદાચ અમે રામને નહિ છતી શકીએ અને છવતા રહીયું, તો પછી પ્રથમથી જ નક્કી કરેલા વિચાર અમલમાં મૂકીયું. ૨૪ ઘણું યુદ્ધ કર્યો પછી અમે આમારાં શરીરને રામનામનાં ચિહ્નવાળાં બાણોથી લોદીને લોદીલુહાણ થઈ અહીં આવીયું; ૨૫ અને 'અમે રામ-લક્ષમણો ભક્ષ કર્યો' એમ કહી તમારે પગે પડીયું. એટલે 'અમે વિજય કરી આવ્યા છીએ' એવું લોકોને જણાવવા માટે તમે આમને સન્માન કરજો. ૨૬ પછી હે પાર્શ્વ ! તમે હાથી ઉપર નોખત મુઠાવીને આખા નગરમાં બહેર કરાવજો કે 'રાક્ષસોએ રામ-લક્ષમણ સહિત વાનર-સેનાના નાશ કર્યો છે. ૨૭ હે અવિહમ ! એ વેળા તમે અત્યંત પ્રસન્ન થઈને સર્વ દાસ-દાસીઓને વિવિધ પ્રકારના લોભનપદાર્થ તથા ધન-રત્ન વગેરે આપજો અને જે જે શૂરવીર ચોદાઓ હોય તેઓને ઉત્તમ ચંદન અથવા પુષ્પહાર પહેરાવી મહિરાપાન કરાવજો; તેમ જ તમે બંને તે પણ મધ-પાન કરીને મસ્ત રહેજો. ૨૮, ૨૯ આમ થવાથી 'રામ-લક્ષમણને તથા વાનરસેનાને રાક્ષસો ખાઈ ગયા' એવી વાત આખી લંકામાં પ્રસરશે અને તે સીતાના સાંભળવામાં પણ આવશે. ૩૦ પછી તમે અરોઝવાટિકામાં જઈ સીતાનું આશ્વાસન કરજો અને તેને એકંતમાં જોડાવી અનેક પ્રકારના ધન-ધાન્ય, લોખ-વિલાસ તથા રત્નો આપવાનું કહી લલચાવજો. ૩૧ હે રાજન ! રામની પત્ની સીતા કે જે હાલમાં તમને ચાહતી નથી તે આપું કષ્ટ રચવાથી અધિક શોકમાં આવી જશે અને તેથી પોતાના પતિને મરણ પામેલા બાણી તમારે વશ થઈ રહેશે. ૩૨ પોતાના પ્રિય પતિ રામને મરણ પામેલા બાણી, સીતા નિરાશ થઈ જશે અને સીતી બુદ્ધિ પાનીએ હોવાથી તે તમારે વશ થશે. પ્રથમથી જ સીતા મુગમાં ભિછરેલી છે અને મુગ

લોગવવા યોગ્ય છે, તે હાલમાં ઘણું જ દુઃખ પામે છે, એથી 'તમને અનુકૂળ થઈ રહેવાથી સુખ મળશે,' એમ માની તે તમારે વશ થઈ રહેશે. ૩૩, ૩૪ હે રાજન્ ! મને મારી યુદ્ધિ પ્રમાણે આ યુદ્ધિ જ સારી લાગે છે. રામની સાથે યુદ્ધ કરવા જવાથી તો મોટો અનર્થ થશે; માટે યુદ્ધ કરવાની વાત પડતી મૂકી મેં કહેલો ઉપાય જ કરો કે જેથી યુદ્ધ કયાં સિવાય ઘેરજોડે સુખ પ્રાપ્ત થશે. ૩૫ હે જનાધિપ ! જે રાજા પોતાની બલતે સંશયમાં નહિ નાખતાં, યુદ્ધ કયાં સિવાય જ શત્રુને હતો છે તથા પોતાનાં સૈન્યોના નાશ કરાવતો નથી, તે જ રાજા ઉત્તમવળ વશ-કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ચિરકાળ પથંત રાજલક્ષ્મી લોગવે છે. ૩૬

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિષ્ઠીત આશ્લિખ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દાંકમા ૧૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૫ મો

કુંભકર્ણુ' શુદ્ધે ચરતું

સ તયોક્તસુ નિર્મલ્ય ક્રમ્મકર્ણો મહોદરમ્ ।

અત્રવીદ્રાક્ષભ્રેષ્ઠ આતરં રાવર્ણ તતઃ ॥ ૧ ॥

મહોદરનાં વચનનો તિરસ્કાર કરી રાક્ષસભ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણુ પોતાના બાપા રાવણ પ્રત્યે કહ્યું : 'હે રાજન્ ! તારા શત્રુ રામનો વધ કરીને હું તારો ભય મટાડીશ. તું શાંત અને સુખી થા. ૧, ૨ શૂરવીર પુરુષો નિર્ભય મેઘની પેઠે વૃક્ષા અજતા નથી. જો, આજે હું યુદ્ધમાં કાઢી કરીને જ અજના કરીશ. ૩ શૂરવીર પુરુષો આત્મસ્થાવા કરતા જ નથી. તેઓ તો શીર્ષયુક્ત દુબ્ધર કર્મ કરીને જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. ૪

ત્યાર પછી કુંભકર્ણુ મહોદરને-કહ્યું : 'હે મહોદર ! જે રાજા ધીકણ અને યુદ્ધિહીન હોવા છતાં પોતાને કુશાશ્ર યુદ્ધિવાળો માનતો હોય, તે રાજા જ તારા જેવાના વચનો માન્ય કરે, બીજો નહિ; ૧ નિરંતર મીઠું મીઠું જોલીને રાજને રંજન કરનારા તમારા સરખા બાયલા મંત્રીઓએ જ સઘળું કામ બગાડી નાખ્યું છે. ૨ હે મહોદર ! રાવણના પડખે રહીને તે આખા રાજકુળનો સંહાર કરાવ્યો છે, ધનભંડાર ખાલી કરાવ્યો છે

અને સઘળાં સૈન્યોના પક્ષ વિનાશ કરાવ્યો છે. અરે, તે મિત્ર થઈને શત્રુની ગરજ સારી છે ! તારા જેવા મંત્રીઓનાં પાપથી રાવણને માથે આવી પડેલી આપત્ત ટાળવા માટે આજે હું શત્રુઓની સામે ભઈ છું. ૩, ૪

યુદ્ધિમાન કુંભકર્ણુ ભાવણ સાંભળી કાંઈક હસીને રાવણે કહ્યું : 'હે યુદ્ધનિપુણ ! હે તાત ! ખરે જ, તું કહે છે તેમ જા મહોદર રામથી ત્રાસ પામી ગયો છે અને તેથી જ તે યુદ્ધ કરવાની ના પાડે છે. ૧૦ હે કુંભકર્ણુ ! મારા ઉપર સ્નેહ રાખનારો અને અત્યંત બળવાળો તારા સિવાય બીજો કોઈ પણ પુરુષ મારા જોવામા આવતો નથી; માટે હે ભાઈ ! તું શત્રુનો વધ કરવા સારુ જા અને વિજય મેળવી પાછો આવ. હે શત્રુદમન ! રાક્ષસોને માથે ચોર સંકેત આવી પડ્યું છે, તે ટાળવા માટે જ મેં તને જગાડ્યો છે. ૧૧, ૧૨ માટે હે ભાઈ ! હાંથમાં પાશ અહણ કરનારા કાળની પેઠે તું તારું ત્રિશૂળ અહણ કરીને રણભૂમિમાં જા અને સુશીવ વગેરે વાનરોનું તથા સૂર્ય ચરખા તેજસ્વી રામ-લક્ષ્મણ-કુંભકર્ણુ કર. ૧૩ તારું રૂપ જોઈને જ સઘળાં વાનરો પલાયન કરી જશે અને રામ-લક્ષ્મણનાં હૃદયો ચિરાઈ જશે. ૧૪

કુંભકર્ણુનાં બળ તથા પરાક્રમ જાણનારો તેજસ્વી રાવણ જો પ્રમાણે કહીને પોતાને 'નવો અવતાર આવ્યો' એમ માનવા લાગ્યો અને નિર્ભય ચંદ્રની પેઠે પ્રસન્નચિત્ત થયો. પછી ઉત્સાહી થયેલો મહાબળવાન કુંભકર્ણુ શુદ્ધે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેણે શત્રુઓને ચીરી નાખે એવું, યુદ્ધ સુવર્ણથી શણગારેલું, અજવેલતું બનાવેલું, ઇંદ્રના વજ્ર જેવું કેઠાર અને ઘણું જ ભારે તથા દેવ, હાનવ, ગંધર્વ, વક્ષ, પત્રગ આદિનો નાશ કરે એવું તીક્ષ્ણ ત્રિશૂળ અહણ કહ્યું. ૧૫, ૧૬ શત્રુના કપિરથી રંગાયેલું, પ્રતીક્ષ ભવાળાવાળું અને રાતાં યુધ્ધોની માળાઓથી શણગારેલું મોટું ત્રિશૂળ અહણ કરીને મહાતેજસ્વી કુંભકર્ણુ કહ્યું : 'હે રાક્ષસ-રાજ ! આ મોટી સેના ભલે અહીંયાં જ રહી, મારે તેની જરૂર નથી; હું એકલો જ રણભૂમિમાં જઈશ

અને ઘણી ઘુઘા લાગેલી હોવાથી સર્વ વાનરોનું ભક્ષણ કરીશ.’

ત્યારે રાવણે કહ્યું : ^{૧૬-૨૨} ‘હે પ્રિય બંધુ ! ત્રિશૂળ તથા મુકુર વગેરે આયુધોથી સજ્જ થયેલી રાક્ષસોનાને સાથે લઈને તું યુદ્ધ કરવા બા; કારણ કે સઘળા વાનરો મોટા પરાક્રમવાળા, શત્રુવીર અને ઉલોભી છે. તેઓ તને એકલો અને બધા પણ અસાવધ ભેશે કે તુરંત જ પોતાના હાંત વડે બચકાં ભરી હેરાન કરશે; માટે તું ભલે અજેય છે તોપણ સૈન્ય લઈને જ યુદ્ધમાં બા ને રાક્ષસોનું અહિત કરનારા શત્રુઓનો વિનાશ કર. ^{૨૨, ૨૪} એમ કહી મહાતેજસ્વી રાવણે આસન પરથી હૃષીકેર જીડી વચ્ચે વચ્ચે મંથિ જડેલી સુવર્ણમાળા કુંભકર્ણના કંઠમાં આરોપી; ^{૨૫} તેમ જ ખાલુબંધ, વીંટીઓ, ધવલ અંદરૂર તથા બીજાં પણ ઉત્તમ આભૂષણો તેને પહેરાવ્યાં. ^{૨૬} વળી સુગંધયુક્ત દિવ્ય પુષ્પમાળાઓ તેના કંઠમાં નાખીને કાનમાં સુંકર કુંડળ પહેરાવ્યાં. ^{૨૭} સુવર્ણના ખાલુબંધ, કેયૂર તથા હાર વગેરે આભૂષણોથી અલંકૃત થયેલો મોટા કાનવાળો કુંભકર્ણ ઘૂતની આહુતિઓ હોમવાથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિ સમાન શોભવા લાગ્યો. ^{૨૮} વળી રથામલ્લો દટિસૂત્રથી કુંભકર્ણ સમુદ્રમંથનસમયે વાસુકિ નાગથી વીંટાયેલા મંદ-રાયણ જેવો જણાતો હતો. ^{૨૯} પછી મહાત્મા કુંભકર્ણે શઞ્જોથી ન જોદાય એવું, મોટા પ્રહારો બમી શકે એવું, વીજળી સરખી કાંતિવાળું અને પોતાના પ્રકાશથી ચળકતું સુવર્ણનું કવચ ધારણ કર્યું. એ વેળા તે સંધ્યાકાળનાં વાદળાંથી વીંટાયેલા હિમાલય જેવો શોભવા લાગ્યો. જેણે સર્વોંએ આભૂષણ ધારણ કર્યાં હતાં અને હાથમાં દંડ ત્રિશૂળ ચઢ્યું હતું એવો એ કુંભકર્ણ ત્રણ પગલાંથી ત્રિભુવનનું આક્રમણ કરવા તત્પર થયેલા વામનાવતાર વિષ્ણુ ભગવાન સરખો શોભવા લાગ્યો. ^{૩૦, ૩૧} પછી પોતાના ભાઈ રાવણને ભેટી, તેની પ્રદક્ષિણ કરી તથા પ્રણામ કરીને મહાશય-વાન કુંભકર્ણ યુદ્ધ માટે નીકળ્યો. ^{૩૨} એ સમયે રાવણે તેને ઘણી આશિષ આપી, શંખ અને

હુંહિના નાદ અર્ધરક્ષા તથા તીક્ષ્ણ આસુધવાળા મૈનિકો તેને વીંટાઈ વળ્યા. ^{૩૩} એ વેળા અસંખ્ય રાક્ષસો, હંરવીઓ, અશ્વો, મેઘ સમાન ગદગદાટ કરનારા રથો, સર્પો, ભીટો, ગધેડાઓ, સિંહો, નહારો અને મુગો વગેરે વાહનો ઉપર યેમીને મહાશય-વાન કુંભકર્ણની પાછળ ચાલતા થયા. ^{૩૪, ૩૫} દેવો અને દાનવોનો શત્રુ તથા રેઢિરા નાંધથી મત થયેલો કુંભકર્ણ ન્યારે તીક્ષ્ણ અણીવાળું ત્રિશૂળ અંકલ દરી યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે રાક્ષસનીઓ પુષ્પવૃદ્ધિ કરવા લાગી અને રાક્ષસોએ તેના મસ્તક પર છત ધર્યું. ^{૩૬} મિહામણી દાલ આંખોવાળા, અત્યંત બીંચા, કાજળના પર્વત સમાન-હેઠવાળા અને મોટા પરાક્રમવાળા અસંખ્ય પદાતિ મૈનિકો પણ ત્રિશૂળ, દરસી, તલવાર, ભિટિપાલ, પરિચ, ગદા, મુસલ, તાલરંધ તથા મોટી ગોદંથો વગેરે આયુધો લઈ કુંભકર્ણની પાછળ ચાલવા લાગ્યા.

મહાતેજસ્વી કુંભકર્ણે યુદ્ધે અત્યો તે વેળા તેણે અત્યંત મિહામણું અને દારૂણ રૂપ ધારણ કર્યું. ^{૩૭-૪૦} એક સો ધનુષ્ય જેટલા વિશાળ તથા છસો ધનુષ્ય જેટલા ભીંચા શરીરવાળા, ગાંઠનાં પેડાં જેવાં નેત્રવાળા અને બળી ગયેલા મોટા પર્વત સરખા ગ્રીહ તથા રથામ હેઠવાળા કુંભકર્ણે સઘળા રાક્ષસોને વ્યૂહરચનામાં ગોઠવીને હમતા મુખે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! એમ અગ્નિ પતંગિયાનાં સમૂહો બાળી નાખે, તેમ અત્યંત હેઠાયમાન થયેલો હું આજે સઘળાં વાનરયૂથોને બાળી નાખીશ. ^{૪૧-૪૩} વળી તે મોટા સ્વરે બોલ્યો : ‘અરે, પણ એ વાનરોએ મારો કાંઈ પણ અપરાધ કર્યો નથી, તો પછી મારે તેઓનો શા માટે સંહાર કરવો ? માટે હું તેઓને નહિ હણતાં છતાં જ પકડી આશુષ કે જેથી તેઓ આપણી લડાઈ તથા બળીયાના અલ કારરૂપ અર્ધપકશે. ^{૪૪} આપણી લડાઈને ઘેરો ઘલાવનાર તો રામ-લક્ષ્મણ છે. આ બધા બનાવનું મૂળ કારણ પણ તેઓ જ છે; માટે હું એ બંને ભાઈઓનો નાશ કરીશ, એટલે સઘળું વાનરસૈન્ય વગરમારું જ માર્યો સર્ખું અર્ધ બચે. ^{૪૫}

કુંભકર્ણુના ઉત્સાહપ્રેરક વચન સાંભળી, સર્વ રાક્ષસો સસુદ્રને હ્રુભિત કરે એવી ભયંકર ગર્જના કરવા લાગ્યા. ^{૪૬} કુંભકર્ણુ અતિ ઉતાવળે નગર-માથી નીકળતો હતો, એ વેળા તેને ભયંકર અપશુકન થવા લાગ્યાં. ^{૪૭} આકાશમાં ગદ્ગદાના જેવા વર્ષવાળા મેઘ ચડી આવ્યા. વીજળીઓના કડાકા તથા ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યા, સસુદ્રે તથા વનો સહિત પૃથ્વી કંપવા લાગી, ^{૪૮} શિયાળીઓ ઝુખ-માંથી અશિન્નવાળા કાંઠતી ભયંકર શબ્દ કરવા લાગી અને પક્ષીઓ તેના મસ્તક પર આવી અવળી પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યાં. વળી ચૌકુંકે આગળ ચાલતાં કુંભકર્ણુના ત્રિશુળ ઉપર ગૃધ્રપક્ષી બેસી ગયો, કુંભકર્ણુ ડાણું નેત્ર તથા બાહુ ફરકવા લાગ્યાં, ^{૪૯, ૫૦} મોટા મોટા કડાકા સાથે પ્રભવહિત ઉલ્કાપાત થવા લાગ્યો, સૂર્ય નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યો અને વાયુ કડોર વાવા લાગ્યો. ^{૫૧} એ પ્રમાણે રૂંવાં ભીંસાં કરે એવા મોટા મોટા ઉલ્કાપાત થતા હતા, છતાં તેને નહિ ગણકારતાં કાળે પ્રેરેલો કુંભકર્ણુ લંકાના કિલ્લાની બહાર નીકળ્યો. ત્યાં તેણે મેઘના સમૂહ જેવું ભયંકર વાનરસૈન્ય કીકું! પર્વત સરખી કાયાવાળા કુંભકર્ણુને ભેટાં જ વાનરો વાયુએ ઉઠાડેલા મેઘની પેઠે મોમેર નાસવા લાગ્યા. મેઘના જેવી ક્રાંતિ-વાળો કુંભકર્ણુ વાનરસૈન્યને નાસભાગ કરતી ભેઈને હેપથી પ્રચંદ ગર્જના કરવા લાગ્યો. કુંભકર્ણુની ભયંકર ગર્જના સાંભળીને ઘણા વાનરો કંપાયેલા મૂળવાળા શાલ વૃક્ષની પેઠે મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. જેમ પ્રલયસમયે કિંકરૂંપી હંદ ધારણુ કરનાર યમરાજ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓને ત્રાસ આપે છે, તેમ મોટું પરિઘ ધારણુ કરી શત્રુઓને હણવા નીકળેલા મહાત્મા કુંભકર્ણુ સર્વ વાનરોને ઘણો જ ત્રાસ ઉપભવ્યો. ^{૫૨-૫૭}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાશ્રીમયણીત આદિસામ્ય શ્રીરામાયણના
સુલકાંડમા ૬૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૬ મો

કુંભકર્ણુ પરાક્રમ-વાનરસૈન્યમાં ભંગાણુ

સ લઘુચિત્તવા પ્રાકારં ગિરિકૃટોપમો મહાન ।

નિર્લયો નગરાત્પૂર્વે કુસ્મકર્ણો મહાવલઃ ॥ ૧ ॥

પૂર્વત સમાન પ્રોઠ દેહવાળો મહાબળવાન કુંભકર્ણુ લંકાને કિલ્લો ઓળંગી ઉતાવળે બહાર આવ્યો અને બાણ પર્વતોને ફેંકી નાખતો હોય તથા વીજળીના કડાકાની સ્પર્ધા કરતો હોય. તેમ મોટી ગર્જના વડે સર્વને હ્રુભિત કરવા લાગ્યો. ^{૧, ૨} ધ્રુવ, ચમ અને વરુણથી પણ ન જિતાય એવા અને બિહામણાં નેત્રવાળા કુંભકર્ણુને આવતો ભેઈ વાનરો નાસભાગ કરવા લાગ્યા. ^૩ વાનરસૈન્યમાં ભંગાણુ પડતું ભેઈને શબ્દકુમાર અંગદે ઝુખ ઝુખ વાનરોને કહ્યું : ^૪ 'હે વાનરો! તમે તમારાં પરાક્રમ તથા ઊંચા કુળને ભૂલી બઈ નિર્જળ, વાનરોની પેઠે ભય પાચી આમ નાસભાગ શા માટે કરો છો? ^૫ હે શાત પ્રકૃતિવાળા વાનરો! તમે પાછા વળો. આવા સમયે તમે તમારા પ્રાણીની દરકાર શા માટે કરો છો? અરે, આ રાક્ષસને ભેઈ તમે ઠરી બોલ્યો છો, પરંતુ તે તમારી સાથે ઝુલ્લ કરવા સમર્થ જ નથી! એ તો રાક્ષસોએ માત્ર તમને ડરાવવાનું સાધન જ બિંધું કર્યું છે. ^૬ હે વાનરો! તમે સૌ પાછા વળો. આપણને રાક્ષસો તરફથી આ જે ભય ઉપજાય છે, તેનો આપણે આપણા પરાક્રમથી નાશ કરીશું. ^૭

અંગદનાં વચન સાંભળી વાનરો મહા-પ્રયત્ને શાંત થઈ પાછા વળ્યા અને મોટાં મોટાં વૃક્ષો ગ્રહણ કરી રણભૂમિના મોખરે જિજ્ઞાસુ પડી અત્યંત ક્રોધ પાયેલા સઘળા વાનરો મહો-ન્યત હસ્તીઓની પેઠે કુંભકર્ણુ ઉપર પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ^૮ મોટાં મોટાં પર્વતશિખરો, શિલાઓ અને પ્રકૃતિહિત વૃક્ષોના ઉપરાઉપરી પ્રહાર થવા છતાં મહાબળવાન કુંભકર્ણુ જરા પણ ડગ્યો નહિ. વૃક્ષો અને શિલાઓ કુંભકર્ણુના શરીર સાથે અથ-કાવાથી સાંગીને પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. અશિ જેમ વનને પીડિત કરે, તેમ અત્યંત ક્રોધમાં

આવેલો કુંભકર્ણુ વાનરોને પીડવા લાગ્યો. ૧૦-૧૨
કુંભકર્ણુના પ્રહારથી હલ્લાયેલા અને લોહીભ્રુકાણુ
થયેલા અનેક મોટા વાનરો કપાયેલા પ્રકુલિત
ખાખરાનાં વૃક્ષોની પેઠે ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા
લાગ્યા. આગળપાછળ એવા વિના દોડતા કેટ
લાક વાનરો સમુદ્રમાં પડી ગયા અને કેટલાક
આકાશમાં ચડી ગયા. ૧૩, ૧૪ અનેક પ્રકારની
લીલાયુક્ત યુદ્ધ કરતા કુંભકર્ણુના મારથી ત્રાસ
પામેલા કેટલાક વાનરો તો જે સેતુ ઉપર ચર્ધને
લંકામાં આવ્યા હતા, તે સેતુ ઉપર ચર્ધને સામે
પાર દોડી ગયા. ૧૫ કુંભકર્ણુના ભયથી જેઓનાં
મુખ ફિસ્કાં પડી ગયાં હતાં, એવા કેટલાક વાનરો
નાસતાં નાસતાં બીડી ખાઈ જોમાં સંતાયા, કેટલાક
પર્વતમાં ભરાઈ પેઠા, કેટલાક વૃક્ષો પર ચડી
ગયા; ૧૬ કેટલાક પર્વત પર ચડીને તેની બીજી
ખાભુએ ફૂલી પડ્યા, કેટલાક પાછું વાળીને પશુ
એવા ન રહ્યા, કેટલાક પૃથ્વી પર અખડાઈ પડ્યા
અને કેટલાક તો બાણે મરણ પામ્યા હોય એમ
ઠોંગ કરી પૃથ્વી પર સૂઈ રહ્યા. ૧૭ ત્યારે સુવરાજ
અંગદે કહ્યું : 'હે વાનરો! જિભા રહે અને પાછા
વળો. આલો, આપણે રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરીએ.
હે કપિઓ! તમે અહીંથી નાસીને આખી પૃથ્વી-
માં ફરશો, તોપણ તમે નિશ્ચિતપણે એસી થકો
એવું સ્થાન ક્યાંય પણ મારા એવામાં આવતું
નથી. ૧૮, ૧૯ હે અરબહિત વેગવાળા અને પ્રસિદ્ધ
પરાક્રમવાળા વાનરો! તમે જો આશુધો ત્યજીને
યુદ્ધમાંથી નાસીને ઘેર જશો, તો તમારી સ્ત્રીઓ
પણ તમારી મરકરી કરશે અને સ્ત્રીઓના ઉપહાસ-
પાત્ર થવું એ તો જીવતા મૃત્યુ જેવું જ છે. ૨૦ હે
'લવંગ'ઓ! તમે ઉત્તમવળ કીર્તિવાળા મોટા કુળ-
માં જન્મેલા છતાં આમ ભયભીત ચર્ધ નીચ કુળના
વાનરોની પેઠે કેમ નાસી બજો છો? તમે શૌર્યનો
ત્યાગ કરી નાસભાગ કરો છો એ ઉપરથી જણાય
છે કે, તમે સૌ સ્વામીદ્રોહ કરનારા અનાય' છો. ૨૧
હે વાનરો! તમે તમારાં જળપરાક્રમનાં મોટાં મોટાં
વખાણુ કરતા હતા, તે સઘળાં જળ-પરાક્રમ આજે
ક્યાં ગયાં? ૨૨ અરે, આમ યુદ્ધમાંથી નાસી છૂટવા-

થી તો સત્યુરુષો તમને ધિક્કાર આપશે; માટે
તમે ભયનો ત્યાગ કરી સત્યુરુષોએ સેવેલા માર્ગનું
અવલંબન કરો. ૨૩ હે વાનરો! આપણે કદાચ
આશુધ્ય પૂર્ણ થવાથી શત્રુને હાથે કપાઈને પૃથ્વી
પર પડીશું, તોપણ બીકણુ પુરુષોને પ્રાપ્ત ન થાય
એવા પ્રશ્નલોકને પામીશું. ૨૪ હે કપિઓ! આપણે
જો જીવતા રહીશું અને થતુઓને સંભ્રામમાં
હણીશું, તો મોટી કીર્તિ મેળવીશું અને મરણ
પામીશું તો શૂરવીર પુરુષોને પ્રાપ્ત થતા પ્રશ્નલોકો
આનંદ લેવાયું. ૨૫ હે વાનરો! જેમ પ્રદીપ થયેલા
અગ્નિ પાસે આવતાં પતંગિયાં જીવતાં જતાં નથી,
તેમ રામચંદ્રની સામે યુદ્ધે ચડી કુંભકર્ણુ જીવતા
જનાર નથી. ૨૬ આપણે સૌ મહાન શૂરવીર
મહાઈએ છીએ; છતાં જો આમ યુદ્ધમાંથી નાસી
જઈ પ્રાણ ગવાવીશું, તો 'એક રાક્ષસે ઘણા
જળવાન વાનરોને નસાવ્યા' એવી આપણી મોટી
અપકીર્તિ થશે.'

સુવર્ણના આભ્યુર્ધ્વ ધારણુ કરનારા શૂરવીર
અંગદનાં વચન સાંભળી ચોરેર નાસતા વાનરોએ
કાચરતાભયનું વચન કહ્યું : 'આ કુંભકર્ણુ રાક્ષસે
આજે અમને ઘણા જ પીડિત કર્યા છે, તેથી હવે
અમે યુદ્ધમાં જિભા રહેવા સમર્થ નથી. અમને
અમારું જીવન જ વહોલું છે, માટે અમે
હવે નાસી જ છૂટીશું.' એટલું બોલી બિહારમણી
આંગ્રોવાળા કુંભકર્ણુથી ત્રાસીને સઘળા બીકણુ
વાનરો ફરે દિશામાં પલાયન કરવા લાગ્યા. એ
લેઈ સુવરાજ અંગદે પુનઃ પ્રિય વચનોથી એ
સઘળા વાનરોને શાંત કરીને તથા રામ-લક્ષ્મણનાં
જળ-પ્રભાવના દાખલા આપીને પાછા વાળ્યા. ૨૭-૩૧
વાલિના પુત્ર મુદિમાન અંગદની સમભાવથી
સઘળા વાનરો હવે પાર્યા અને વૃક્ષાદિ આશુધો
લઈને સંજ્ઞ ચર્ધ યુદ્ધ માટે આસાની વાટ ભેટા
જિભા રહ્યા. ૩૨

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મુદ્ધસુત્રિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણમાં
યુદ્ધકંડમાં ૬૬ મે સર્ગ ૩૫૬

સર્ગ ૬૭ મો

કુંભકર્ણુ' પ્રચંદ પરાક્રમ-વાનરસૈન્યના
હાલહવાલ-રામચંદ્રના હાથે કુંભ-
કર્ણુ' મૃત્યુ

તે નિવૃત્તા મહાકાવ્યાઃ શ્રુત્વાહ્નવચસ્ત્તવા ।

નૈવિકીં બુદ્ધિમાસ્થાય સર્વે સંગ્રામકોક્ષિણઃ ॥૧॥

રાજકુમાર અંગદજું વચન સાંભળી મોટી કાયા-
વાળા સઘળા વાનરે શાંત થઈ બુદ્ધ કરવાનો જાહેર
નિશ્ચય કરી ઊભા રહ્યા. બળવાન અંગદના અુખથી
પોતાનાં પરાક્રમ-સાંભળી ઉત્સાહયુક્ત થયેલા અને
શરમાં આવવાથી મરણનો ભય છોડી ચૂકેલા વાનરે
હૃદયેર રાક્ષસો ઉપર વટી પડ્યા. તેઓ અવિતતી
પણ દરકાર રાખ્યા સિવાય તુરુત્ત બુદ્ધ કરવા લાગ્યા.
મોઢ કાયાવાળા વાનરે મોટાં મોટાં શિખરે તથા
વૃક્ષો ઉગામીને ઉતાવળે કુંભકર્ણુની સાથે કોઢ્યા.
મહાપરાક્રમી કુંભકર્ણુ પણ કોપાયમાન થઈ જઠા
વડે ચોથેરથી વાનરોના સંહાર કરવા માંડ્યો. કુંભ-
કર્ણુના પ્રહારથી હલ્લાયેલા આઠ હબર અને સાતસો
વાનરે એકીવખતે પૃથ્વી પર પડી તરફડવા લાગ્યા.
જરેઢ જેમ સૂર્યોત્ ક્ષણ જરે, તેમ કુંભકર્ણુ
પોતાની ખતે ભુલભોભાં એકીસમયે આઠ, દશ,
સોળ, વીસ અને ત્રીસત્રીસ વાનરોને પકડી ખાઈ
જવા લાગ્યો. ^{૧૦} કુંભકર્ણુથી ત્રાસ પામેલા વાનરે
મહાક્રોધે ધૈય' રાખીને તથા એકઠા થઈને વૃક્ષો
અને શિલાઓથી યુદ્ધ કરતા હતા. એ વેળા
મોટા મેઘના જેવી કાયાવાળો વાનરજેઠ દિવિહ
એક પર્વત ઉપાડીને કુંભકર્ણુની સાથે ધસ્યો
અને વેગથી એ પર્વત તેના ઉપર નાખ્યો; પરંતુ
કુંભકર્ણુને નહિ વાગતાં એ પર્વત રાક્ષસોની સેના-
માં યડ્યો. ^{૧૦} જેથી અનેક જાઓ, હસ્તીઓ,
રથો, સારથિઓ તથા કેટલાક રાક્ષસોનો કચ્ચર-
વાણ વળી ગયો. ભેતભેતામાં દિવિહ વાનરે વળી
ખીભું એક પર્વતશિખર ઉપાડીને રાક્ષસોની સેના
ઉપર નાખ્યું, જેની તળે ઘણાક જાઓ, રથો અને
સારથિઓ અગદાઈ ચૂંચ્યા અને આયુ' રજાંજણ
રાક્ષસોના રુધિરથી સિંબાઈ ગયું. ^{૧૧}

પછી ભયંકર નાદવાળા મહાસમજ' રાક્ષસો

કોપાયમાન થયા અને પ્રલયાગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ
બાણો મૂકીને ગજના કરતા વાનરોનાં મસ્તક
છેદી નાખવા લાગ્યા. ^{૧૨, ૧૩} ત્યારે મહાતમા વાનરો
પણ મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને તે વડે સામા
પક્ષના જાઓ, હસ્તીઓ, રથો, છોટા તથા રાક્ષસો-
નો સંહાર કરવા લાગ્યા. ^{૧૪} એ વેળા વાસુસુત
હંતુમાન અંતરિક્ષમાં રહીને કુંભકર્ણુના મસ્તક
ઉપર વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા;
પરંતુ મહાભગવાન કુંભકર્ણુ પોતાની ઉપર આવતાં
સઘળાં પર્વતશિખરોને તથા વૃક્ષોને ત્રિશુળથી
કાપી નાખીને આખી વાનરસેનામાં ઘૂમવા લાગ્યો;
ત્યારે એક મોટું પર્વતશિખર ઉપાડી કપિવર હંતુ-
માન તેની સાથે આવી ઊભો રહ્યો. હંતુમાને કુંભ-
કર્ણુની મોટી કાયા ઉપર એ પર્વતશિખરને વેગથી
પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહાર થતાં જ કુંભકર્ણુનું શરીર
માંસ તથા રુધિરથી ખરકાઈ ગયું અને તે અત્યંત
ક્ષોભ પામ્યો; પરંતુ શૈડીક વારમાં જ સાવધ થઈ
તેણે વીજળી સરયું ચળકતું ત્રિશુળ ફેરવવા માંડ્યું,
જેથી તે પ્રભવલિત આસિવાળા શિખરને ધારણ કર-
નારા પર્વત જેવો ચોલાવા લાગ્યો. પછી કાતિ'કેયે
જેમ પોતાની ભયંકર શક્તિ વડે કોઈપર્વતને લેહી
નાખ્યો હતો, તેમ કુંભકર્ણુ પોતાના ત્રિશુળ વડે
કપિવર હંતુમાનને છાતીમાં વીંધી નાખ્યો. ^{૧૫-૧૯}
ત્રિશુળથી છાતી વીંધવાને લીધે હંતુમાન કાંઈક
વિહ્વળ થયો અને રુધિરનું વમન કરવા લાગ્યો;
પરંતુ તે પીડાને નહિ ગણકારતાં તેણે કોપથી
પ્રલયકાળના જેવ જેવી ભયંકર ગજના કરી.
હંતુમાનને પીડિત થયેલો એઈ સ્વભાગ રાક્ષસો
એકએક હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા અને ખીકણ
સ્વભાવના વાનરે કુંભકર્ણુથી તારી સંગ્રામ છોડી
નાસવા લાગ્યા. ^{૨૦, ૨૧} ત્યારે સેનાપતિ નીલ વાનરે
નાસલાગ કરતા કપિઓને સમભવી પાછા વાળ્યા
અને પોતે જોખરે આવી એક મોટું પર્વતશિખર
કુંભકર્ણુ ઉપર ફેંડ્યું. પર્વતશિખરને પોતાની ઉપર
પડતું એઈ કુંભકર્ણુ તેના પર યુદ્ધિપ્રહાર કર્યો,
એટલે તુરત જ એ શિખરમાંથી તણવા તથા ભવાળા
પ્રકટ થયાં અને ચૂરેચૂર થઈને પૃથ્વી પર યડ્યું.
જે એઈ નયણ, ગવાણ, ગંધમાહન, શરણ અને

નીલ, એ પાંચ બળવાન વાનરો કુંભકર્ણ ઉપર ધસી ગયા. ૨૨-૨૪ અને ચોથેરથી વૃક્ષો, પર્વતો, લાતો, લપકાકો તથા મુષ્ટિઓના પ્રહાર કરવા લાગ્યા; પરંતુ વાનરોના એ સખત પ્રહારોને પણ પુષ્પની માળાઓના પ્રહાર સરખા માનતો કુંભકર્ણ જરાયે વ્યથિત થયો નહિ. કુંભકર્ણે, કપલ વાનરને પોતાની બન્ને જુબાઓ વચ્ચે ઘાલી, છાતી સરસો દબાવ્યો કે બેથી રુધિર ઓઝડતો તે પૃથ્વી પર પડ્યો. વળી ઇંદ્રના શત્રુ કુંભકર્ણે શરભને એક મુક્કી મારી, નીલને પાટું મારી અને ગવાક્ષને લપકાક લગાવી; બેથી લોહીહાહા થયેલા એ વાનરો અત્યંત પીડિત થઈ ને કપાયેલા ખાખરાનાં વૃક્ષોની પેઠે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યા. બ્યારે એ મુખ્ય વાનરોને કુંભકર્ણે પૃથ્વી પર પાડ્યા, ત્યારે બીજા હજારો વાનરો કુંભકર્ણ પર ધસી ગયા. પર્વત બેરી કાયાવાળા એ સઘળા વાનરો કૂંકા મારીને પર્વત સરખા ઊંચા કુંભકર્ણના શરીર ઉપર ચડી ગયા અને પોતાના હાંત વડે તેને બચકાં ભરવા લાગ્યા. સઘળા વાનરો કુંભકર્ણને પોતાના નખ, હાંત, મુષ્ટિ તથા કોણીઓના ઉપરાઉપરી પ્રહાર કરવા લાગ્યા. હજારો વાનરો જેના શરીર પર ચડી ગયા હતા, એવો રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણે એ વેળા મોટાં મોટાં વૃક્ષોથી છવાયેલા એકાંક પર્વત સરખો શોભતો હતો. પછી અત્યંત કોપાયમાન થયેલા કુંભકર્ણે પોતાના બન્ને હાથથી ઘણા વાનરોને પકડ્યા અને ગરુડ જેમ સર્પોનું ભક્ષણ કરે તેમ તે વાનરોનું ભક્ષણ કરવા લાગ્યો. ૨૫-૨૪ કુંભકર્ણે પોતાના પાતાળ જેવા ત્રિશૂળ મુખમાં વાનરોને નાખ્યે જતો હતો, ત્યારે વાનરો તેના કાન તથા નાકનાં છિદ્રો વાટે બહાર નીકળી જતા હતા. ૨૫ આમ ઘણા વાનરોનું ભક્ષણ કરવા છતાં પણ બ્યારે તેઓને અંત આવ્યો નહિ, ત્યારે અત્યંત ક્રોધે ભરાઈ તેણે વાનરોને પકડી પકડીને મસળી નાખવા માંડ્યા. ૨૬ રણભૂમિને માંસ અને રુધિરના ક્રીચક વાળી કરતો મહાબળવાન કુંભકર્ણે કુંક થયેલા કાલાગ્નિની પેઠે વાનરસેનામાં ધૂમતો હતો અને હાથમાં ત્રિશૂળ ઘસડી કરેલું હોવાથી વજ્રધારી ઇંદ્ર

કિંવા પાશધારી ચમરાજ સરખો દેખાતો હતો. ૨૭ જેમ શ્રીભક્ષતુમાં વનમાં પ્રકટેલો અગ્નિ મુકાં કાઠોને બાળી નાખે છે, તેમ કુંભકર્ણે વાનરસેન્યને બાળવા લાગ્યો. આમ ઘણા વાનરોને માથો પછી તે બ્યારે મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને હણવા દોહ્યો, ત્યારે ત્રાસ પામેલા વાનરો ચીસેચીસ પાડવા લાગ્યા અને ભયને લીધે ઉદ્વિગ્ન થઈ રામચંદ્રની પાસે દોડી ગયા. ૨૮-૪૧

વાનરોને નાસી જતા બોઈ સુવરાજ અંગદ મોટું પર્વતશિખર ઉપાડી ઉતાવળે કુંભકર્ણ ઉપર ધસ્યો અને વારંવાર ગર્જનાં કરી કુંભકર્ણની સાથે આવેલા સર્વ રાક્ષસોને ત્રાસ આપવા લાગ્યો. ૪૨, ૪૩ અંગદે પોતાના હાથમાંનું મોટું પર્વતશિખર કુંભકર્ણના મસ્તક ઉપર નાખ્યું, ત્યારે તે ક્રોધથી ભભૂંધી ઊઠ્યો અને ઉતાવળે અંગદની સાથે ધસ્યો. મોટી ગર્જનાથી સર્વ વાનરોને ત્રાસ પમાડતા મહાબળવાન કુંભકર્ણે સુવરાજ અંગદ પર ત્રિશૂળ ફેંક્યું. ત્રિશૂળને પડતું બોઈ સુદવિશારદ અંગદ ચોલાક્રીથી ખસી ગયો અને એકદમ કૂંકા મારી તેણે કુંભકર્ણની છાતીમાં ભેશભેર એક ચપ્પડ લગાવી. અંગદની ચપ્પડ વાગતાં જ કુંભકર્ણે બેભાન થઈ ગયો. ૪૪-૪૮ પરંતુ શૈલીક વારમાં જ તે સાવધ થયો અને પોતાના હાથની દૃઢ મુષ્ટિ વાળી અંગદની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો, બેથી તુરત જ તે મૂંઝિત થઈ પૃથ્વી પર પડી ગયો. સુવરાજ અંગદને બેભાન કરી મહાબળવાન કુંભકર્ણે ત્રિશૂળ સાથે સુગ્રીવની સાથે યુદ્ધ કરવા દોહ્યો. કુંભકર્ણને પોતાની સાથે ધસી આવતો બોઈને વાનરરાજ સુગ્રીવ સાથે એકાએક ફૂંચો અને એક મોટો પર્વત ઉપાડી કુંભકર્ણની સાથે વેગથી દોહ્યો. ૪૯-૫૦ સુગ્રીવને પોતાની સાથે આવતો બોઈ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણે પણ પોતાનાં સર્વ અંગોને સંકોચી તેની સાથે દોહ્યો અને તેની સમીપ આવી ઊભો રહ્યો. ૫૦ મોટા મોટા વાનરોનું ભક્ષણ કરનાર તથા રુધિરથી ખરકાયેલા અંગવાળા કુંભકર્ણને પોતાની આગળ બેસેલો બોઈ સુગ્રીવે કહ્યું; ૫૧ 'હે ! કુંભકર્ણ !

ઘણા શૂરવીર વાનરોને મારી મોટું દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે અને શત્રુસૈન્યના વિનાશ કરી મોટો યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે; ^{૧૫} પણ હવે તું આ વાનરસેના સાથે ન જો. એ સાધારણ વાનરોની સાથે તું શા માટે યુદ્ધ કરે છે ? હે રાક્ષસ ! મારા હાથમાંના આ પર્વતના એક જ પ્રહારને તું ખમશે એટલે બસ છે ! ^{૧૬}

વાનરરાજ સુગ્રીવનું શૌર્ય અને ધૈર્યચુકત વચન સાંભળી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણુ કહ્યું : ‘ હે વાનર ! તું બ્રહ્મદેવનો પૌત્ર અને ઋક્ષરાજ વાનરનો પુત્ર છે; તેમ જ ધૈર્ય અને પરાક્રમસંપન્ન છે, તેથી જ આટલી બધી ગજના કરે છે કે ? ’

કુંભકર્ણુનું વચન સાંભળી વાનરરાજ સુગ્રીવે પોતાના હાથમાંના વજ્ર અને વીજળી સરખો પર્વત યુગ ઘુમાવીને તેની છાતીમાં માર્યો; પરંતુ કુંભકર્ણુની વજ્ર સમાન કઠોર છાતીમાં પછડાતાં જ તેના ચૂરચૂરા થઈ ગયા. એ જોઈ વાનરો ખેદ પામ્યા અને રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ^{૧૭-૧૦} પર્વતનો પ્રહાર થવાથી કુંભકર્ણુ અત્યંત કૌપાયમાન થયો અને તેણે મોં ફાડીને વીજળી સરખું ચક્રચક્રિત ત્રિશુળ ભેડાઈ ફેરવી સુગ્રીવ પર ફેંક્યું. કુંભકર્ણુના હાથમાંથી છૂટેલા સુવર્ણના હાથાવાળા એ તીક્ષ્ણ ત્રિશુળને વચમાં ઊભેલા પવનસુત હંતુમાને ફૂદીને તુરત જ ઝડપી લીધું અને તેના બે ભાગ ફરી નાખ્યા. એક હબર ભાર ગજવેલનું બનાવેલું ત્રિશુળ હંતુમાને લીચણુ દઈને ભાંગી નાખ્યું, એ જોઈને સઘળા વાનરો હર્ષ પામી ગજના કરવા લાગ્યા અને ચોચેરથી હંતુમાનની પાસે દોડી આવ્યા. ^{૧૧-૧૩} હંતુમાનનું અફસુત પરાક્રમ જોઈ કુંભકર્ણુ અત્યંત બયથીત થયો અને યુદ્ધમાંથી કાંઈક પાછો પશુ હત્યો. એ જોઈ હર્ષિત થયેલા વાનરો સિંહનાદ કરવા લાગ્યા અને હંતુમાનની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

હંતુમાને ત્રિશુળ ભાંગી નાખ્યું એ જોઈ કુંભકર્ણુના કોપનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે તુરત જ લંકાની પાસે આવેલા મંલય પર્વતનું એક મોટું શિખર ઉપાડી સુગ્રીવને આપટપ્પ. ^{૧૪-૧૬} એ શિખર વાગતાં જ વાનરરાજ સુગ્રીવ બેલાનું થઈ રજુભૂમિ-

માં પડ્યો અને રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ^{૧૭} પછી કુંભકર્ણુ અફસુત અને ભયંકર પરાક્રમવાળા સુગ્રીવની પાસે આવી, પ્રચંડ વાયુ જેમ મેઘને ખેંચી બય, તેમ પોતાના બન્ને હાથથી તેને ઊંચકી જવા લાગ્યો. ^{૧૮} મોટા મેઘસમૂહ સરખા સુગ્રીવને ઉપાડી જતો પર્વત સરખો કુંભકર્ણુ અતિશય ઊંચા શિખરવાળા મેરુપર્વત જેવો ચોભવા લાગ્યો. ^{૧૯} સુગ્રીવને પોતાની બાથમાં પકડાયેલો જોઈ વિસ્મિત થયેલા દેવોના કૌલાહલ તથા રાક્ષસોનાં સ્તુતિવચનો સાંભળતો કુંભકર્ણુ ઉતાવળે રજુભૂમિની અહાર જવા લાગ્યો. ^{૨૦} ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળો અને ઇંદ્રનો શત્રુ કુંભકર્ણુ વાનરરાજ સુગ્રીવને પકડી પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો : ‘ સુગ્રીવને મારી નાખીશ એટલે રામ-લક્ષ્મણ સહિત આપું વાનરસૈન્ય મૂક્યા જેવું જ થઈ રહેશે ! ’

કુંભકર્ણુ સુગ્રીવને ઉપાડી જતો હતો, તે જોઈને તથા વાનરોને નાસભાગ કરતા જોઈને પવનસુત હંતુમાને વિચાર કર્યો : ‘ અરે, આ કુંભકર્ણુ સુગ્રીવને પકડી લઈ બય છે ! હવે મારે શું કરવું ? ^{૨૧-૨૩} બસ, ભીલું કાંઈ નહિ. આ સમયે મારે કુંભકર્ણુની સાથે યુદ્ધ કરી સુગ્રીવને છોડાવવો જોઈએ; હું તેમ જ દરીશ. હવે હું પર્વત જેવડો પ્રોઠ થઈને કુંભકર્ણુનો નાશ કરીશ. ^{૨૪} સંગ્રામમાં મારી સુહિનો પ્રહાર થવાથી ભાંગી ગયેલાં અંગવાળો મહાબળવાન કુંભકર્ણુ બ્યારે મરણ પામશે અને તેના હાથમાંથી વાનરરાજ સુગ્રીવ ચુકત થશે, ત્યારે જ સઘળા વાનરોને હર્ષ થશે. ^{૨૫} અરે, પણ મારે એવું સાહસ કરવાની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી; કેમ કે એ સુગ્રીવને કદાચ અસુરો, સર્પો અને દેવોએ બાધ્યો હોય, તોપણ તે પોતાની મેળે જ છૂટીને પાછો આવી શકે એમ છે. ^{૨૬} અત્યારે તો એ સુગ્રીવને શિલાનો સખત પ્રહાર વાગવાથી મૂંઝાં આવેલી છે, તેથી તે પોતાની સ્થિતિ બચ્ચતો નથી; ^{૨૭} પરંતુ થોડીક વારમા જ તે સાવધ થશે અને પોતાનું તથા વાનરોનું હિત થાય એવું કાર્ય કરશે. એ કદાચ

હું જોને કુંભકર્ણના હાથમાંથી છોડાવું, તે તેની કીર્તિ સદા માટે ઝાંખી પડે અને તેમ થવાથી તે પોતે પણ મારા પર નારાજ થાય. ૭૮, ૭૯ માટે હસણાં હું સુગ્રીવને છોડાવવા નહિ જતાં તે પોતે રાક્ષસના હાથમાંથી જુદીને કેવું પરાક્રમ કરે છે, એની વાટ જોઈશ અને ત્યાં સુધીમાં આ નાસ્ત્રમાગ કરતી વાનરસેનાનું આશ્વાસન કરીશ. ૮૦ એવો વિચાર કરી પવનસુત હંતુમાને હશે દિશાએ નાચી જતી વાનરસેનાને રોકી રાખી. ૮૧

રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણે તરફદિશાં મારતા સુગ્રીવ ને જીંથકીને લંકામાં પ્રવેશ કર્યો. જો વેળા જીંથકી આટરીઓ, ઝડપા, અગારીઓ તથા છબ્બામાં રહીને નગરવાસી લોકો તેના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૮૨ લંકાના રાજમાર્ગ પર છાયેલી શીતળતાથી તથા કુંભકર્ણની ઉપર વરસતાં સુગંધ-શુક્ત પુષ્પો તેમ જ અંદજળથી સુગ્રીવને ખીંચે ખીંચે શાંતિ વળી અને તે સાવધ થયો. ૮૩ મહા-કષ્ટે ચેતન આપ્યા પછી કુંભકર્ણની યાચમાં રહેલો સુગ્રીવ લંકાના રાજમાર્ગે જોતા વિચાર કરવા લાગ્યો. ૮૪ ‘અરે, આ રાક્ષસે મને આવી રીતે અહીં પકડી આવ્યો છે; હવે મારે તેનો ખટલો કેવી રીતે હેવો ? આજે હું વાનરોનું હિત થાય જોવું ઉત્તમ કાર્ય’ કરીશ. ૮૫ એવો વિચાર કરી વાનરોનો રાજા સુગ્રીવ કુંભકર્ણના હાથમાંથી લાગ જોઈ છટકી ગયો અને તેની સાથે ચર્ધને પોતાના તીક્ષ્ણ હાંત પડે તેનાં નાક તથા કાન કરડી નાખ્યાં; તેમ જ હાથપગના નખથી તેનાં પડખાં ચીરી નાખ્યાં. નાક-કાન કપાઈ જવાથી અત્યંત કોપાયમાન થયેલો તથા સુગ્રીવના નખ વાગવાથી લોહીહીડહીડ થયેલો કુંભકર્ણ જોકાજોક પ્રવળ પકડી પૃથ્વી પર પટકી તેના પર ચડી બેઠો. ૮૬, ૮૭ સુગ્રીવ જ્યારે ભયંકર બળવાળા કુંભકર્ણની નીચે આવ્યો, ત્યારે રાક્ષસો તેને ઘણું જ મારવા લાગ્યા; પરંતુ થોડી વારમાં જ તે સુગ્રીવ કુંભકર્ણને ઊથલાવી નાખી દડાની પેઠે ઊછળી વાનરસેનામાં આવી રામ-ચંદ્રને મળ્યો. જેનાં કપાયેલાં નાસિકા અને કણમાંથી રુધિર સ્રવણ હંતું એવો કુંભકર્ણ, જો

વેળા નાનાં નાનાં ઝરણાંવાળા પર્વત જેવો દેખાવા લાગ્યો. ભયંકરરૂપવાળા જો કુંભકર્ણનું આપું શરીર રુધિરથી ખરડાઈ ગયું હતું અને તે રુધિરનું વમન કરતો હતો. તેણે ‘કપાયેલાં નાક-કાન લઈ લંકામાં જવા કરતાં પુનઃ સુદર્શાં જવું જોઈ છે’ એવો નિશ્ચય કર્યો. ૮૮-૯૧ સુગ્રીવને નાચી ગયેલો જોઈ બિહામણ રૂપવાળો કુંભકર્ણ પુનઃ રણભૂમિ પ્રત્યે દોડ્યો. જો વેળા પોતાની ખાસે કોઈ આયુધ નહિ હોવાથી તેણે જોક મોઢું સુદર હાથમાં લીધું. રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ ઉતાવળે લંકાની બહાર નીકળી પુનઃ રણભૂમિમાં આવ્યો અને જેમ પ્રદીપ થયેલો પ્રલયાગ્નિ પ્રબળ બસણ કરે, તેમ વાનરોનું બસણ કરવા લાગ્યો. અત્યંત ક્રુધા લાગેલી હોવાથી રુધિર અને માંસ ખાવાની ઇચ્છા વાળો કુંભકર્ણ વાનરસેનામાં પ્રવેશ કરી, જેમ પ્રલયકાળે સુતું પ્રાણીમાત્રનું બસણ કરે છે તેમ નયો ચડવાને લીધે રાક્ષસો, વાનરો તથા પિશાચોનું બસણ કરવા લાગ્યો. ૯૨-૯૪ કુંભકર્ણે જો વેળા ઘણું જ કોપાયમાન થયેલો હતો; તેથી તેણે વગર વિચાર્યો જોક-એ-તણ અને જોથી પણ વધારે વાનરો તથા રાક્ષસોને પકડીપકડીને મોંમાં મૂકવા માંડ્યા. ૯૫ જો સમયે મહાબળવાન કુંભકર્ણના મોંમાંથી વાનરો અને રાક્ષસોના ખાંસના ઢોલો તથા રુધિર બહાર નીકળતાં હતાં. ઘણા વાનરો મોઢાં મોઢાં વૃક્ષો ઉપાડી કુંભકર્ણને ઝાપટતા હતા; છતાં તે પ્રહારોને કાંઈ પણ ન લેખવતો જો રાક્ષસ અત્યંત કોપભરે વાનરોનું બસણ કરતો જોયેર દોડતો હતો. હુકાત્મા કુંભકર્ણે જોકીવખતે સાલ, આઠ, વીસ, ત્રીસ અને વખતે સો સો વાનરોને પણ યાચમાં ઘાલીને ખાતો ખાતો દોડતો હતો. પ્રલય-કાળે કોપાયમાન થયેલો કાલિશિરદ્ર જેમ પ્રાણીઓનું બસણ કરે છે, તેમ પોતાની તીક્ષ્ણ દાંતે વડે વાનરોનું બસણ કરતો કુંભકર્ણ સુદર ભયંકર રુધિર વૃમવા લાગ્યો. જો સમયે તેનું આપું શરીર માંસ, ચરબી ને રુધિરથી ખરડાઈ રહ્યું અને આંતરડાંનાં બળાં તેના કાન ઉપર લટકવા લાગ્યાં. ૯૬-૯૮

કુંભકર્ણુ વાનરસેનામાં ત્રાસ વર્તાવતો હતો, એ બેઈને શત્રુઓનો સંહાર કરનારા સુમિત્રા-નંદન લક્ષ્મણ ક્રોધાધમાન થયા અને કુંભકર્ણુની સાથે આવી ઊભા રહ્યા. તેમણે કુંભકર્ણુને સાત બાજુ મારી બીભાં પશુ બાણો ઉપરાઉપરી મૂકવા માંડ્યા; ^{૧૦૧} પરંતુ કુંભકર્ણુએ સઘળાં બાણોનું નિવારણ કર્યું, ત્યારે લક્ષ્મણને અત્યંત ક્રોધ થયો. તેમણે વાયુ જેમ સંધ્યાકાળના વાદળને આગ્રહાદિત કરે, તેમ અસંખ્ય બાણો મૂકીને કુંભકર્ણુના સુવર્ણમય કવચને ઢાંકી દીધું. લક્ષ્મણનાં સુવર્ણભૂષિત બાણોથી આગ્રહાદિત થયેલા કાળજના પર્વત જેવો કુંભકર્ણુ સૂર્યનાં કિરણોથી આગ્રહાદિત થયેલા શ્યામ ગ્રેષ સરળો શોભવા લાગ્યો. ^{૧૦૨-૧૦૪}

પછી ભયંકર રૂપવાળો કુંભકર્ણુ મેઘ સરખી ગંભીર વાણીથી બોલ્યો : ‘હે લક્ષ્મણ ! હું કે જે સંશ્રામમાં સામા આવેલા યમરાજને પશુ સહેલાઈથી છતી શકું એવો છું, તેની સાથે નીડરપણે યુદ્ધ કરીને તે તારું અરું શરવીરપણું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે ! અરે, મૃત્યુની પેઠે ક્રોધાધમાન થયેલો હું બ્યારે આશ્ચર્ય અટક્યું કરી યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ, ત્યારે માત્ર મારી સાથે ઊભો રહેનાર પશુ ધન્યવાદને પાત્ર છે; તો પછી મારી સાથે યુદ્ધ કરનાર ધન્યવાદને પાત્ર કેમ જ ન હોય ! ^{૧૦૫-૧૦૭} હે લક્ષ્મણ ! ઔરાવત હાથી ખર બેઠેલા દેવરાજ ઇંદ્ર પશુ મારી સાથે યુદ્ધ કરવા માટે કદી ઊભો રહ્યો નથી; પરંતુ હે સોમિત્રિ ! તું બાળક હોવા છતાં મારી સાથે લડ્યો છે અને તે તારાં વીર્ય, ઉત્સાહ તથા પરાક્રમથી મને પ્રસન્ન કર્યો છે; માટે હું તારી આજ્ઞા મેળવી તારા મોટા ભાઈ રામચંદ્રની સાથે જ યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું. ^{૧૦૮-૧૧૦} રામને માર્યા પછી આ સંશ્રામમાં જે કોઈ મારી સાથે યુદ્ધ કરવા આવશે, તેને હું મારા પરાક્રમ-બળથી ચમત્ક્રોધમાં પહોંચાડીશ. ^{૧૧૧}

કુંભકર્ણુનું બોલણ સાંભળી લક્ષ્મણે હસતા સુખે કહ્યું : ‘હે કુંભકર્ણુ ! ઇદ્રાદિ દેવો પશુ તને છતી શકે એમ નથી, એ વાત યથાર્થ છે. મેં

આજે તારા એ પરાક્રમનો અનુભવ કર્યો છે. ભલે, તારે રામની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તો બે, પેલા દશરથનંદન રામચંદ્ર પર્વતની પેઠે અડગ ઊભા ! તેમની પાસે બ. ’ લક્ષ્મણનું વચન સાંભળી મહાબળવાન કુંભકર્ણુ પૃથ્વીને ધ્રુબવતો રામચંદ્રની ક્ષાત્રે દોડ્યો. ^{૧૧૨-૧૧૪}

કુંભકર્ણુને આવતો બેઈ દશરથનંદન રામચંદ્રે તેની છાતીમાં શૈદ્રાક્ષ માથું અને ઉપરાઉપરી બીભાં પશુ અનેક તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યાં. વેગથી દોડતા કુંભકર્ણુને રામચંદ્રનાં બાણો વાગવાથી અત્યંત ક્રોધ થયો અને તેના મુખમાંથી તણખાવાળી અગ્નિજ્વાળાઓ નીકળવા લાગી. રામચંદ્રના અસ્ત્રપ્રહારથી વીંધાયેલો કુંભકર્ણુ મોટી ગર્જના કરી વાનરોને ત્રાસ આપવા લાગ્યો. પીંછાવાળાં રામચંદ્રનાં બાણો કુંભકર્ણુની છાતીમાં વાગ્યાં કે તુરત જ તેના હાથમાંથી મુદ્ગર પૃથ્વી પર પડી ગયું. વળી તેનાં બીભાં આશુષો પશુ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયાં; ત્યારે આશુષધરહિત થયેલો કુંભકર્ણુ લપકાકે તથા મુદ્ધિપ્રહારો વડે વાનરોને પીડિત કરવા લાગ્યો. બાણો વડે વીંધાયેલાં અંગેમાંથી રુધિર ઝરતો કુંભકર્ણુ પ્રભવણ પર્વત સરળો દેખાતો હતો. રુધિરની ગંધથી અત્યંત કુદ્ધ થયેલો કુંભકર્ણુ વાનરો, રાક્ષસો તથા રીંછોનું ભક્ષણ કરતો આમતેમ દોડવા લાગ્યો. ^{૧૧૫-૧૨૨}

પછી ભયંકર પરાક્રમવાળા કુંભકર્ણુએ ક્રોધ મોટું પર્વતશિખર ઉપાડીને જોસલેર રામચંદ્રની ઉપર નાખ્યું; પરંતુ એ શિખર પોતાના ઉપર આવી પડે તે પહેલાં ધમોત્તમા રણુવીરે અડસડાટ ગતિ કરનારાં સાત બાણો મૂકી તેને લાંગી નાખ્યું. દેહીપ્યમાન કાંતિવાળું એ પર્વતશિખર પડતાં તેની નીચે બસો વાનરો અગદાઈ મૂઆ. ^{૧૨૩-૧૨૫} એ વેળા ધમોત્તમા લક્ષ્મણે કુંભકર્ણુનો વધ કરવા સંખંધી કેટલાક ઉપારો વિચારીને રામચંદ્રને કહ્યું : ‘હે આર્ય ! આ રાક્ષસ રુધિરની ગંધથી તથા મદિરાના નશાથી મદમત્ત થયેલો છે તેથી તે વાનરોને કે રાક્ષસોને જોળખી શકતો નથી અને ઉભય પક્ષના સૈનિકોનું ભક્ષણ કરે છે, માટે સઘળા વાનરોને આ કુંભકર્ણુ

ના દેહ ઉપર ચડી જવા દો અને સુખ્ય સુખ્ય વાનરોને તેની આબુખાબુ ભિલા રહેવા દો. હે મોટાભાઈ! એમ થવાથી આ હર્ષાંતિ કુંભકર્ણ પોતાના પર અધિક ભાર થવાને લીધે આમતેમ દોડીને બીજા વાનરોને મારી શકશે નહિ.'

બુદ્ધિમાન લક્ષ્મણે વચન સાંભળી હર્ષિત થયેલા મહાબળવાન વાનરો કુંભકર્ણ ઉપર ચડી ગયા. ૧૩૧-૧૩૨ ત્યારે અતિશય ક્રોધ પામેલા કુંભકર્ણ મહોન્મત હાથી જેમ મહાવતને ફેંકી દે, તેમ વાનરોને ફેંકી દેવા લાગ્યો. ૧૩૧ કુંભકર્ણને ક્રોધેલા તથા વાનરોને ફેંકી દેતો ભેળને 'હવે રાક્ષસ ગભરાયો છે,' એમ વિચારી રઘુવીર પોતાનું ઉત્તમ ધનુષ્ય લઈને તૈયાર થયા. ક્રોધને લીધે જેમનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં, એવા રઘુ-ધીર રઘુવીર ભણે ક્રોધાગ્નિથી શત્રુને બાળતા જ હોય એમ ઉતાવળે કુંભકર્ણની સામે ગયા. એ ભેળને કુંભકર્ણથી ત્રાસેલા સઘળા યુદ્ધપતિ વાનરો હર્ષ પામ્યા. ૧૩૨, ૧૩૩ જેમણે તીક્ષ્ણ બાણોથી ભરેલા ભાથા બાધેલા હતા એવા રામચંદ્રે સુવર્ણ વડે ચીતરેલું, મજબૂત પ્રત્યંબાવણું અને સર્પ સરખું ઉંચ ધનુષ્ય સજ્જ કરીને તથા વાનરોનું આશ્વાસન કરીને કુંભકર્ણ ઉપર ધસારો કર્યો. અત્યંત હુલ્લેસ એવા વાનરોથી વીંટાયેલા મહા-બળવાન રામ-લક્ષ્મણ ઉતાવળે કુંભકર્ણની સામે જવા લાગ્યા. ૧૩૪, ૧૩૫ શત્રુઓનું હમન કરનારા મહાબળવાન કુંભકર્ણે સુકુટ ધારણ કર્યો હતો, તેની લાલચોળ આંખોની આબુખાબુ રુધિર ખર-હાયેલું હતું, ક્રોધેલા મહમત હરતીની પેઠે તે વાનરોને શોધતો ચોતરફ દોડતો હતો, તેનો દેહ વિંધ્ય તથા મંદર પર્વત જેવો પ્રૌઢ હતો, તેણે સુવર્ણના બાબુબંધ બાંધ્યા હતા, વરસતા મેઘ સરખો તેનો વર્ણુ શ્યામ હતો, તેના ચોંમાંથી લોહીની ધારાઓ નીકળતી હતી, તે પોતાની બિહ્વા વડે લોહિયાળાં ગલોડાં ચાટતો હતો અને યમરાજની પેઠે તે વાનર-સેનાનો સંહાર કરતો હતો. પ્રખ્ખલિત અગ્નિ સરખી ક્રાંતિવાળા એ કુંભકર્ણને ભેળને યુરુષશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રે ધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો, ૧૩૬-૧૪૦ ત્યારે અત્યંત

ક્રુદ્ધ થયેલો રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ રીસ ચડાવીને રામ-ચંદ્રની સામે ધસી આવ્યો. સુસળધાર વરસતા મેઘના જેવા વર્ણુવાળા અને મોટા પર્વત સમાન પ્રૌઢ દેહવાળા કુંભકર્ણને પોતાની સામે આવતો ભેળને શેવનાબ સરખી ભુલવાળા રઘુવીરે કહ્યું: 'હે રાક્ષસવર્ધ! તું મેધકક મારી સામે આવી ભિલા રહે. ભે, હું પણ ધનુષ્ય સજ્જ કરીને ભિલા છું. હે કુંભકર્ણ! હું કે જે રાક્ષસોના વંશને નિર્મૂળ કરનાર છું, તેને તું સારી રીતે જોળાખી દે.'

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી તથા તેમને જોળાખી કુંભકર્ણે ખડખડાટ હર્યો અને સર્પ વાનરોના મનમાં ત્રાસ ઉપજાવતો તે સત્તર રામચંદ્રની આગળ આવીને કહેવા લાગ્યો: 'અલ્યા રામ! તું મને વિરાધ, કમંધ, ખર, વાલી કે મારીય બાણીય નહિ! આ તો કુંભકર્ણ જ છે! ભે, આ તારા ગળવેલડું બનાવેલું મારું ભયંકર સુદગર! પૂર્વે મેં આ સુદગરની સહાયથી જ હવેલા અને હાન્યેલા છતાં હતા. ૧૪૧-૧૪૨ હે રામ! મારાં નાક-કાન કપાયેલાં ભેળને તું મારી અવજા કરતો નહિ. અરે, નાક-કાન ગયા છતાં મારા મનમાં ચત્કિ-ચિત્ત પણ પીડા થતી નથી. ૧૪૩ હે ઇક્ષ્વાકુસાહુલ! પ્રથમ તું તારું પરાક્રમ મને દેખાડ; પછી હું તારું ભક્ષણ કરીશ. ૧૪૪

કુંભકર્ણનાં વચન સાંભળી રઘુવીરે તેના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ મૂકવા માંડ્યાં; છતાં વળ સરખા વેગવાળાં એ રામબાણથી તે રાક્ષસ જરા પણ ઠગ્યો નહિ, તેમ તેને પીડા પણ થઈ નહિ. ૧૪૦ જે બાણથી સાત સાલવૃક્ષો કપાઈ ગયા હતાં અને વાનરશ્રેષ્ઠ વાલી હણાયો હતો. તે વળ સરખાં રામબાણ કુંભકર્ણના શરીરને જરા પણ ધ્મન કરી શક્યાં નહિ. ૧૪૧ પર્વત જેમ વરસાદની ધારા સહન કરે, તેમ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભકર્ણ રામચંદ્રની બાણ-વૃષ્ટિને સહન કરતો પોતાનું ભયંકર સુદગર ફેરવીને રામચંદ્રનાં બાણોનું નિવારણ કરવા લાગ્યો. ૧૪૨ પછી દેવોની સેનાને ત્રાસ ઉપજાવે એવું અને રુધિરથી ખરડાયેલું પોતાનું ભયંકર સુદગર ફેરવીને કુંભકર્ણ વાનરસેનાને નસાડવા લાગ્યો; ૧૪૩ ત્યારે

રામચંદ્રે તેને વાયવ્યાસ માન્યું. તે આસ વાગવાથી કુંભકર્ણનો હાથ સુદગર સહિત કપાઈ ગયો. એ વેળા તેણે ભયંકર ચીસ પાડી. ૧૫૪ રામભાણી કપાયેલા અને પર્વતશિખર જેવો પ્રોઠ કુંભકર્ણનો હાથ વાનરસેનામાં પડ્યો. એ વેળા તેની નીચે ટેટલાક વાનરો ચગદાઈ ગયા. ૧૫૫ કુંભકર્ણના હાથ નીચે ચગદાવા છતાં જીવતા રહેલા કેટલાક વાનરો ફર જઈને ઊભા રહ્યા અને રામ તથા કુંભકર્ણનું યુદ્ધ જોવા લાગ્યા. પછી કપાયેલા હાથવાળો કુંભકર્ણ કે જે વજ્રથી કપાયેલા શિખરવાળા મોટા પર્વત જેવો દેખાતો હતો, તે પોતાના બીજા હાથથી એક મોટું વૃક્ષ ઉપાડીને રણવીર સામે ધસ્યો. ૧૫૬, ૧૫૭ ત્યારે રામચંદ્રે 'ઐક્રાન્ધ' નામનું બાણ મૂકી મોટા સર્પ જેવો કુંભકર્ણનો બીજો હાથ પથ્થ કાપી નાખ્યો. પર્વતશિખર જેવો કુંભકર્ણનો બીજો હાથ વૃક્ષ સહિત કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યો, ત્યારે તેની નીચે આવેલાં વૃક્ષો, શિલાઓ, રાક્ષસો તથા વાનરોના કચ્ચરવાણુ વળી ગયો.

બન્ને હાથ કપાઈ જવા છતાં પણ મોટી ઝળેના કરતો કુંભકર્ણ રામચંદ્રની સામે ધસી આવ્યો; ત્યારે રામચંદ્રે 'અધઃચંદ્ર' નામનાં બે બાણો મૂકીને તેના બન્ને પગ છેદી નાખ્યા. ૧૫૮-૧૬૦ કુંભકર્ણના બન્ને પગ કપાઈને પૃથ્વી પર પડ્યા અને તેના ધબકારાથી દશે દિશાઓ, પર્વતની શુક્રાઓ, સમુદ્ર, આખી લંકા અને વાનરો તથા રાક્ષસોની સેના બળસળી ઊડી. ૧૬૧ હાથપગ કપાઈ જવા છતાં પણ કુંભકર્ણ હિંમત હાર્યો નહિ. આકાશમાં જેમ રાહુ ચંદ્રની સામે ઢોઢે, તેમ તે વરવાનલના જેવું પોતાનું મુખ પહોળું કરીને રામચંદ્રની સામે ધસ્યો. ૧૬૨ પછી રામચંદ્રે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં અને સુવર્ણની પૂંખવાળાં બાણો વડે તેનું મુખ પૂરી નાખ્યું; જેથી એ કુંભકર્ણ કાંઈ પણ બોલ્યા સિવાય ઝીણો અવાજ કરતો મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. ૧૬૩ પછી રામચંદ્રે સુવર્ણના કિરણ જેવા પ્રકાશવાળું પ્રહારકંઠ, અંતક અને કાળ સરખું ઉચ્ચ, વાયુ સમાન વેગવાળું, થનુઓને સંહારનારું, હીરા તથા સુવર્ણથી જડેલી પૂંખ

વાળું, સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન ઝળહળતું તથા વજ્ર અને વીજળી જેવું કઠોર 'ઐક્રાન્ધ' નામનું બાણ કુંભકર્ણ ઉપર મૂક્યું. ૧૬૪, ૧૬૫ પ્રબલિત અગ્નિ સરખું ભભૂકતું અને પોતાના તેજથી દશે દિશાઓને પ્રકાશિત કરતું એ બાણ રામચંદ્રના ધનુષ્યમાંથી છૂટીને વજ્રની જેટ સુસવાટ કરતું કુંભકર્ણના કંઠમાં જઈને ચોટ્યું. ૧૬૬ પૂર્વે જેમ ઇંદ્રના વજ્રે વૃત્રાસુરનું મસ્તક કાપ્યું હતું, તેમ મોટા પર્વતશિખર જેવા, મજબૂત કાઠોવાળા અને કંપાયમાન તથા ઝુંદર કુંડળવાળા, કુંભકર્ણના મસ્તકને તેણે ધડથી ભુલું કાઢ્યું. ૧૬૭ એ વેળા કુંડળથી અલંકૃત થયેલું કુંભકર્ણનું મસ્તક પ્રાતઃકાળે આકાશની મધ્યે રહેલા ચંદ્ર સરખું નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યું. ૧૬૮ રામચંદ્રના બાણથી કપાયેલું પર્વત જેવું કુંભકર્ણનું મસ્તક ઊછળીને લંકા ઉપર પડ્યું કે જેથી તેમાંનાં કેટલાંક મંદિરો, ગોપુરો તથા કિલ્લાઓ પડી ગયાં. કુંભકર્ણનું મોટું ધડ ઊછળીને સમુદ્રમાં પડ્યું, જેથી કરીને તેમાંનાં મત્સ્ય વગેરે અનેક પ્રાણીઓ કચકાઈ મૂક્યાં અને તે ધડ છેક સમુદ્રના તળિયે જઈને યોડું. ૧૬૯, ૧૭૦ પ્રાહ્લ્યો અને દેવોના થનુ મહાબળવાન કુંભકર્ણ અંગ્રામમાં મરણ પામ્યો, ત્યારે સર્વ પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ અને સઘળા દેવો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ૧૭૧ રામચંદ્રનું અફણુત પરાક્રમ જોઈને દેવો, પક્ષીઓ, શુક્રાકો, ચક્ષો, ગંધર્વો અને બીજાં પણ સર્વ પ્રાણીઓ અત્યંત હર્ષિત થયાં. કુંભકર્ણનું મરણ થયેલું જોઈને અત્યંત પીડિત થયેલા સઘળા રાક્ષસો, હસ્તીઓ જેમ સિંહને જોઈ ચીસ પાડી નાસી બાધ, તેમ રામચંદ્રને જોઈ રાડ પાડી નાસવા લાગ્યા. રાહુથી મુક્ત થયેલા સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરી પ્રકાશે છે, તેમ કુંભકર્ણને હણીને રણવીર વાનરસેનામાં પ્રકાશવા લાગ્યા. ભયંકર બળવાળા કુંભકર્ણના મરણથી હર્ષિત થયેલા સઘળા વાનરો પ્રકુલિત કમળ સરખા મુખથી જ્યથાળી થયેલા રામચંદ્રની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૧૭૨-૧૭૫ જેમ વૃત્રાસુરને મારી ઇંદ્ર હર્ષ પામ્યો, તેમ દેવસેનાનું મહાન કરનારા અને મોટાં મોટાં યુદ્ધોમાં પૂર્વે કદી પણ

નહિ હારેલા કુંભકર્ણને હૃદયીને રામચંદ્ર હર્ષ પામ્યા. ૧૭૯

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શકાંડમાં ૧૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૮ મો

રાવણનો વિલાપ

ક્રમ્મમર્જ્યં હૃતં હૃદ્વા રાઘવેન મહાત્મના ।

રાક્ષસા રાક્ષસેન્દ્રાવ તાવળાય વ્યવેદયન્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રે કુંભકર્ણને માર્યો જો
ભેઈને જીવતા રહેલા રાક્ષસો રાવણની પાસે બધા
અને યોલ્યા : ‘હે રાજા ! કાળથી પ્રેસાયેલા
તમારા ભાઈ કુંભકર્ણ રણસંઘાતમાં પોતાનું પરા-
ક્રમ હરીવી, વાનરોનું ભક્ષણ કરી તથા વાનર-
સેનામાં ભંગાણુ પાડી જીતે રામના તેજથી શાંત
થયા છે. તેમનું ધડ અગાધ સચુદ્રમાં પડ્યું છે; ૧-૨
અને કપાયેલાં નાક-કાનવાળું તથા હોહીભરતું
તેમનું મોઢું મસ્તક લંકાના હરવાબમાં બાવી
પડ્યું છે. રામનાં બાણ વાગવાથી બેના હાથપથ
તથા મસ્તક કપાઈ ગયાં છે; જોઈ તમારા ભાઈ
કુંભકર્ણનું ધડ દાવાસિથી બળેલા વૃક્ષ જેવું
થઈ રહ્યું છે. ૩, ૪

‘મહાબળવાન કુંભકર્ણ સુદમાં મરાયો,
જો સમાચાર સાંભળતાં જ શોકથી સંતાપ પાયેલા
રાવણ મૂંઝવેલ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. ૧ પોતાના
કાકા કુંભકર્ણનું મરણ સાંભળી દેવાંતક, નરાંતક,
ત્રિશિરા અને અતિક્રાંત વગેરે રાવણના પુત્રો પશુ
શોકથી રેળન કરવા લાગ્યા. ૨ અઠિલક કર્મવાળા
રામચંદ્રના હાથે કુંભકર્ણ હણાયો જોઈ સાંભળી
‘મહોદર’ અને ‘મહાપાશ્વ’ નામના તેના બન્ને
ભાઈ પશુ અત્યંત શોકાવિષ્ટ થયા.

શોકી વારે ભયારે રાવણની મૂંઝાં વળી, ત્યારે
તે સાવધ થઈને કુંભકર્ણનું મરણ સંભારી આકુળ
વ્યાકુળ થવા લાગ્યો અને દીનપણે વિલાપ કરવા
લાગ્યો : ‘હા, મહાબળવાન કુંભકર્ણ ! હા, શત્રુઓ-
ના ગર્વને ઉતારનાર શસ્ત્રીર ! બાળે તું મને મૂકીને
દેવયોગથી પરલોકમાં ચાલ્યો ગયો છે. હે મહા-

બલ ! મારું તથા આપણું સંબંધીઓનું હું
મટાઠ્યા સિવાય માત્ર શત્રુઓને સંતાપ પમાડી-
ને જ બાળે તું જોકેલો અને મૂકીને ક્યાં ભય
છે ૧૮-૧૯ અરે ! જેની સહાયથી હું દેવો તથા
અસુરોથી પણ ઠરતો ન હતો, તે મારી જમણી
જીભરૂપ મારો ભાઈ કુંભકર્ણ બાળે હણાયો !
હાય, હવે હું જીવનાર નથી. ૨૦ અરે, હાય !
દેવો અને કાનવોના ગર્વને ઉતારનારા તથા પ્રહ-
યાસિ સરખા ભયંકર પરાક્રમવાળા મારા ભાઈને
રામે માર્યો ! આશુ ૧૧૩ હા, કુંભકર્ણ ! વજ્રમહાર-
થી પણ તને કદી પીડા થતી ન હતી, છતાં
રામબાણ વટે બાળે તું મરણ પામીને પડ્યો !
જોશુ ૧૧૪ અરે, સંઘાતમાં તારો વધ થયેલો
ભેઈને આકાશમાં રહેલા આ દેવો તથા મહર્ષિઓ
વારંવાર હર્ષનાદ કરે છે ૧૧૫ અરે, તારું મરણ
થયું ભેઈ હર્ષિત થયેલા વાનરો હવે લાગ ભેઈને
નક્કી લંકાના કિલ્લા ઉપર ચઢી આવશે અને હર-
વાબમાં પશુ પ્રવેશ કરશે ૧૧૬ હાય, હવે મારે
જીવને પણ શું કામ છે અને સીતાને પણ શો
ખપ છે ? મારા ભાઈ કુંભકર્ણથી વિપ્રટો પડીને
હું હવે જીવવા ઇચ્છતો નથી. ૧૭ અરે, મારા
ભાઈને હણનારા રામને જો હું સુદમાં ન મારી
શકું, તો પછી મારે મરતું જો જ એથરકર છે.
વ્યથે જીવને શું કરવું ૧૧૮ અરે, મારો ભાઈ
કુંભકર્ણ ભયાં હશે ત્યાં હું બાળે જ જઈશ. મારા
ભાઈવિના મને ક્ષણવાર પણ જીવવું ગમતું નથી. ૧૯
જો કુંભકર્ણ ! પૂરે શે જેઓને અપકાર કર્યો
છે, એવા દેવો પણ હવે મને ભેઈને હાસ્ય કરશે.
હે ભાઈ ! તારી સહાય વિના હવે હું દીક્રને કેવી
રીતે જીવી શકીશ ૧૨૦ અરે, મારા ભાઈ વિભી-
ષણ મને જે જે પવિત્ર વચનો કહ્યાં હતાં, તે
સવળાં બાળે મારી આગળ ખડાં થયાં છે ! દે,
શે જાણાગિયાજો મૂંઝાઈને લીધે તે મહાત્માનાં
વચન માન્યાં નહિ ! અરેઅર, બાળે હું તેવું કળ
લોગવું છું. ૨૧ અરે, પ્રહસ્તા અને કુંભકર્ણના
મરણનો મને કારી ઘા લાગ્યો, ત્યારથી હું વિભી-
ષણનાં વચન યાદ કરીને શરમાઈ બેઠો છું. અરે-

સર્ગ ૬૯ મો-રાવણના બળવાન પુત્રોત્તુ' યુદ્ધે ચડવું-સયાનક યુદ્ધ-નરાંતકનું' મરણ ૯૪૭

ખર, પરમ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા વિશીષણને મેં
અપમાનપૂર્વક કાઢી મૂક્યો, તે પાપકર્મનું અનિષ્ટ
કૃપા આજે મને પ્રાપ્ત થયું ! ૧૨૨,૨૩

કુંભકર્ણુ' જે ઇંદ્રનો શત્રુ હતો, તેનું મરણ
સાંભળીને અત્યંત પીડિત તથા ઉદ્વિગ્નિત થયેલો
રાક્ષસાધિપતિ રાવણ કરુણ સ્વરે અનેકવિધ વિલાપ
કરી પુનઃ મૂર્ચિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો. ૨૪
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિષ્કળીત આદિભય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધભંડમાં ૧૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

અનેક રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ

સર્ગ ૬૯ મો

રાવણના બળવાન પુત્રોત્તુ' યુદ્ધે ચડવું-
સયાનક યુદ્ધ-નરાંતકનું' મરણ

एवं विलपमानस्य रावणस्य दुरात्मनः ।

शुक्वा शोकाभिभूतस्य त्रिशिरा वाक्पद्मप्रवीत् ॥

કુંભકર્ણુ'ના મરણથી શોકપીડિત થયેલા
હુરાત્મા રાવણનો વિલાપ સાંભળી ત્રિશિરા કહેવા
લાગ્યો : ૧ 'હે રાજન્ ! તમે કહો છો તેવા જ
શુભવાળા અને મહાપરાક્રમી એવા મારા કાકા
કુંભકર્ણુ' રણમાં પડ્યા એ શોકની વાત છે; પરંતુ
તે માટે તમે જેમ વિલાપ કરો છો, તેમ સત્પુરુષો
વિલાપ કરતા નથી. ૨ હે પિતાત્ ! બ્રહ્મદેવે તમને
શક્તિ, ઠવચ્ચ, બાણ અને ધનુષ્ય આપેલાં છે; તેમ
જ મેં સરખા નાદવાળો અને હબર અચ્ચરેથી
બેઠેલો રથ આપેલો છે અને તમે ત્રણે દોરને
છતવા સમર્થ છો; છતાં પ્રાકૃત પુરુષની પેઠે શોક
શા માટે કરો છો ? ૩, ૪ હે રાક્ષસાધિપ ! તમે
પોતાનાં શસ્ત્ર વડે અનેક વાર દેવદાનવોને હરાવ્યા
છે, તો હવે સહવાં અશ્ત્રશસ્ત્રથી સત્જ શર્ષનું
તમારે રામને શિક્ષા કરવી એમાં શું કઠિન કાર્ય
છે ? ૫ હે મહારાજ ! તમે ચિત્તાને ત્યજી શાંત
થાઓ. હમણાં હું પોતે જ રણસંગ્રામમાં જઈશ
અને ગરહ જેમ સર્પોના વિનાશ કરે, તેમ શત્રુઓ-
નો સંહાર કરીશ. ૬ પૂર્વે જેમ દેવરાજ ઇંદ્રના
હાથે હણાયેલો શંખરાસુર અને વિષ્ણુ ભગવાને
મારેલો નરકાસુર રણભૂમિમાં સૂતા હતા, તેમ

આજે મારા હાથથી હણાઈને રામ રણભૂમિમાં
શયન કરશે ! ૭

ત્રિશિરાનાં વચન સાંભળીને કાળથી પ્રેરાયેલો
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતાને નવો અવતાર આપ્યો
માની શાંત થયો. ૮ ત્રિશિરાનાં વાક્ય સાંભળી
દેવાંતક, નરાંતક અને અત્યંત તેજસ્વી અતિક્રાંધ
પણ યુદ્ધ કરવાના હર્ષમાં આવી ગયા, એ વેળા
ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા રાવણના ઘીબ પુત્રો પણ
'હું પહેલો યુદ્ધે ચડું' ! હું પહેલો લડવા બઠું !'
એવી રીતે ગર્જના કરવા લાગ્યા. રાવણના પુત્રો
આકાશમાં ગતિ કરનારા, માયા બળુનારા, દેવોનો
ગર્વ ઉતારનારા, યુદ્ધની અસિદ્ધાધાવાળા, અત્યંત
બળવાળા, પ્રખ્યાત કીર્તિવાળા, સંગ્રામમાં દેવ,
મંદર્વ, કિન્નર અને ઉરગેથી પણ પરાભવ નહિ
પામેલા, અશ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ, યુદ્ધચતુર, ઉત્તમ
પ્રકારના જ્ઞાનવાળા તથા અનેક વરદાન મેળવેલા
હતા. સૂર્ય સરખા તેજસ્વી, શત્રુઓનાં બળ તથા
લક્ષ્યોનો નાશ કરનારા અને મોટા મોટા દાનવોનો
પણ ગર્વ ઉતારનારા પોતાના પુત્રોથી વીંટાયેલો
રાક્ષસોનો રાબ રાવણ દેવોથી વીંટાયેલા ઇંદ્રની
પેઠે શોભતો હતો.

પછી રાવણે પોતાના પ્રિય પુત્રોને છાતી-
સરસા ચાંપી, અલંકારોથી શણગારી, શુભ આશી-
ર્વાદ આપી યુદ્ધમાં જવા આજ્ઞા આપી અને
તેઓની સહાય માટે મહોદર તથા મહાપાર્શ્વને
સાથે જવા કહ્યું. ૯-૧૧ મોટી કાયાવાળા, અત્યંત
બળવાળા અને કાળે પ્રેરેલા ત્રિશિરા, અતિક્રાંધ,
દેવાંતક, નરાંતક, મહાપાર્શ્વ અને મહોદર, એ છયે
રાક્ષસો રાવણરાયની પ્રદક્ષિણા કરીને તથા તેને પ્રણા-
મ કરીને અને આયુષોના ઘાવને રૂપવતી ઉત્તમ
ઔષધિઓ સાથે લઈને યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. ૧૨-૧૯
સર્વ આયુષી તથા બાણોનાં ભાથાં બાંધી સત્જ
થયેલો મહોદર યૌરાવતના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલો
અને શ્યામ વાદળવટા સરખા 'સુદર્શન' નામના
હાથી ઉપર આરૂઢ થયો, ત્યારે તે અસ્તાચળ ઉપર
રહેલો સૂર્ય જેવો શોભવા લાગ્યો. ૨૦, ૨૧ રાવણનો
પુત્ર ત્રિશિરા હાથમાં ધનુષ્ય ધારણ કરી ઉત્તમ

અગ્રોથી ભેટેલા તથા સર્વ પ્રકારનાં આયુષોથી ભરેલા શ્રેષ્ઠ રથમાં બેઠો; ત્યારે તે વીજળી, ઉલ્કા જ્વાળા અને ઇંદ્રધનુષ્ય સહિત ધેનની પેઠે શોભવા લાગ્યો. જેમ સુવર્ણમય ત્રણ શિખરોથી હિમાલય પર્વત શોભે, તેમ ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો ત્રિશિરા પોતાનાં ત્રણ મસ્તકો પર ધારણ કરેલા ત્રણ મુકુટોથી શોભતો હતો.^{૨૨} ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત તેજવાળો રાવણનો પુત્ર અતિકાય સુદર ચક્રવાળો, તેણે ઘોડા ભેટેલા, મજબૂત ઊંઠકા તથા ધૂંસરીવાળા અને બાણનાં ભાથાં, ધનુષ્ય, પ્રાસ, તરવાર તથા પરિઘ વગેરે આયુષોથી ભરેલા દેહી-ખ્યમાન રથમાં બેઠો.^{૨૩-૨૬} એ વેળા એ અતિકાય રાક્ષસ સુવર્ણના મુકુટથી તથા ચિત્રચિત્ર આભૂષણોથી દેહીખ્યમાન કાંતિવાળા મેરુ પર્વત જેવો જણાતો હતો.^{૨૭} મોટા મોટા રાક્ષસોથી વીંટાયેલો રાવણનો પુત્ર મહાબળવાન એ અતિકાય દેવોથી વીંટાયેલા ઇંદ્રની પેઠે શોભતો હતો.^{૨૮} નરાતંક રાક્ષસ મોટી ઉલ્કા જેવું ભયંકર પ્રાસ અહંબુ કરીને ઉચ્ચૈઃશ્રવા સરખા શ્વેત, મોટી કાયા વાળા અને સુવર્ણના સાજવાળા મનોવેગી અશ્વ પર બેઠો; ત્યારે તે હાથમાં યજ્ઞિત અહંબુ કરીને મયૂર ઉપર વિરાજમાન થયેલા કાર્તિકેયની પેઠે શોભવા લાગ્યો.^{૨૯,૩૦} સુવર્ણથી મટેલું મોઢું પરિઘ અહંબુ કરી સજ્જ થયેલો દેવાંતક રાક્ષસ સમુદ્ર મંથન સમયે પોતાના બન્ને હાથથી મંદરાચળને પકડી ઊભેલા વિષ્ણુ ભગવાનની સ્પર્ધા કરતો હતો. હાથમાં ગદા અહંબુ કરી યુદ્ધ કરવા નીકળેલો અત્યંત તેજસ્વી મહાપાર્શ્વ સંગ્રામમા ગદા લઈ ઊભેલા કુબેરની પેઠે શોભતો હતો.^{૩૧,૩૨}

એ પ્રમાણે સજ્જ થઈને તેઓ, જેમ દેવો અમરાવતીમાંથી નીકળે, તેમ લંકામાંથી યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. એ વેળા તીક્ષ્ણ આયુષો અહંબુ કરીને તેમ જ રથ, હસ્તી વગેરે વાહનો પર બેસીને અસંખ્ય રાક્ષસો તેમની પાછળ આવ્યા. સૂર્ય સરખા મુકુટને ધારણ કરનારા અને રાજ્યશ્રીથી શોભતા રાવણના પુત્રો આકાશમાં રહેલા પ્રકાશ-માન ઝહોની પેઠે શોભતા હતા. વળી રાક્ષસોએ

પહેરેલાં શરદન્મતુનાં વાહન સરખાં શ્વેત વચ્ચોની પંક્તિ આકાશમાં ઊડતા હંસોની પંક્તિ સરખી શોભતી હતી. ‘આપણે મરહું કિંવા શત્રુઓને મારવા’ એવો દંઢ નિશ્ચય કરી યુદ્ધ કરવા નીકળેલા એ મહામત્ત રાક્ષસો મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતા હતા, શત્રુઓને ઉદ્દેશી તિરસ્કારભર્યાં વચન ઉચ્ચારતા હતા અને તીક્ષ્ણ બાણો ધનુષ્ય પર ચડાવતા હતા. રાક્ષસોના ચરણના ધમકારથી તથા સિંહ નાદથી આખી પૃથ્વી કંપાયમાન થઈ અને આકાશ બાણે ફાટી જતું હોય એમ પ્રતિધ્વનિ કરવા લાગ્યું. મહાબળવાળા રાક્ષસોએ લંકામાંથી બહાર નીકળી બેઠ્યું, તો મોટી મોટી શિલાઓ અને વૃક્ષો ઉગ્રાશી સજ્જ થઈ ઊભેલી વાનરસેનાને ઘીડી. મહાત્મા વાનરોએ પણ હાથી, ઘોડા તથા રથોથી ભરેલું, સેંકડો લંકાઓના નાદથી ગાળ રહેલું, એકાએક ચડી આવેલી રથામ મેઘલટા સરખું, ચક્રચકિત મોટાં હથિયારવાળું અને સૂર્ય તથા અગ્નિના જેવી કાંતિવાળા રાક્ષસોનું ભયંકર સૈન્ય બેઠ્યું. પોતાની તરફ આવતા રાક્ષસસૈન્યની ગર્જનાઓ સાંભળી તેને નહિ સહેનારા વાનરો પણ ઉપરાઉપરી ગર્જવા લાગ્યા. વાનરસૈનિકોની મોટી ગર્જના સાંભળી રાક્ષસો તે સાંળી શક્યા નહિ અને તેઓ પણ વાનરો સામે ભયંકર ગર્જના કરવા લાગ્યા.

ત્યારે રાક્ષસસૈન્ય સમીપ આવી પહોંચ્યું, ત્યારે શિખરવાળા પર્વત સરખી પ્રોઠ કાયાવાળા મૂચપતિ વાનરોએ મોટાં મોટાં વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈ તેમાં પ્રવેશ કર્યો. કેટલાક વાનરો આકાશ માં ઊડીને રાક્ષસસૈન્યમાં પડવા લાગ્યા અને કેટલાક લાગ તપાસીને અંકર ધસી જવા લાગ્યા. પર્વતશિખરો તથા મોટી શાખાવાળા વૃક્ષોથી આયુષોવાળા કેટલાક વાનરો જાણે ઊડતા હતા અને કેટલાક પૃથ્વી પર દોડાદોડ કરી રહ્યા હતા. આમ વાનરો અને રાક્ષસો એકઠા થવાથી એ વેળા ભયંકર યુદ્ધ બન્યું.^{૩૩-૪૦} રાક્ષસો અનેક બાણો સૂકી વાનરોને વારતા હતા, તોપણ ભયંકર પરા-ક્રમવાળા વાનરો રાક્ષસોની ઉપર વૃક્ષો, પર્વતો અને શિલાઓની અખંડિત વૃષ્ટિ કરતા હતા.

રાક્ષસો તથા વાનરો સામસામા સિંહનાંદ કરતા હતા અને વાનરો મોટી મોટી શિલાઓ નાખીને રાક્ષસોનો કચ્છરધાણ વાળતા હતા. એકાએક કોધમાં આવેલા વાનરો સુવર્ણનાં કવચ તથા આભૂષણથી શોભતા અને રથ, અશ્વ તેમ જ હસ્તી ઉપર બેઠેલા શરવીર રાક્ષસોને હણવા લાગ્યા. એ વેળા વાનરોના શિક્ષાપ્રહારથી તેમ જ યુદ્ધિપ્રહારથી મોટા મોટા રાક્ષસોની આંખો બહાર નીકળી જતી હતી અને તેઓ કંપાયમાન થઈ જઈ ચીસ પાડી પૃથ્વી પર પડતા હતા. રાક્ષસોએ પણ તીક્ષ્ણ બાણ, ત્રિશૂળ, પ્રાસ, શક્તિ, સુફળર તથા તરવાર વગેરે અસ્ત્રશસ્ત્રથી વાનરોને હણવા માંડ્યા. એ યુદ્ધમાં હોહીથી છંટાયેલા અને ખરખર છુતવાની ઇચ્છાવાળા રાક્ષસો તથા વાનરો એકબીજાને પ્રહાર કરવામાં કમી રાખતા ન હતા. વાનરો અને રાક્ષસો-એ અલાવેલા તરવાર તથા શિલાઓ વગેરે આયુધોના પ્રહારથી, ભેટભેટામાં આખી રણભૂમિ રૂધિર વડે રંગાઈ ગઈ; તેમ જ યુદ્ધના મદથી ભરેલા અને ક્રોધી પડેલા પર્વત સરખા દેહવાળા હણાઈ પડેલા શેઠાઓનાં શરીરથી તે ખીચાખીચ ભરાઈ ગઈ.

યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ્યારે પર્વતો તથા શિલાઓના સૂરેસૂર થઈ ગયા, ત્યારે વાનરો પોતાના હાથ વડે રાક્ષસોને બેચક્રી બેચક્રીને પૃથ્વી પર પછાડવા લાગ્યા. ૪૮-૫૧ એ ભયાનક યુદ્ધમાં રાક્ષસો વાનરોને બેચક્રી વાનરો ઉપર અને વાનરો રાક્ષસોને બેચક્રી રાક્ષસો ઉપર નાખવા લાગ્યા. ૫૭ વાનરો જ્યારે રાક્ષસોનાં શસ્ત્રાશ્વ ધકાવી લઈ તે વડે તેઓને જ મારતા હતા, ત્યારે રાક્ષસો વાનરોનાં વૃક્ષ, શિલા વગેરે પડાવી લઈ તે વડે જ તેઓને હણતા હતા. ૫૮ વાનરો અને રાક્ષસો એકબીજાને પર્વતો તથા શસ્ત્રાશ્વોના પ્રહારો કરીને સિંહનાંદ કરતા હતા. ૫૯ વાનરોના પ્રહાર થવાથી એઓનાં કવચ તૂટી ગયાં હતાં અને એઓનાં શરીરમાંથી રૂધિર વહેતું હતું, એવા રાક્ષસો રસઝરતાં વૃક્ષો જેવા દેખાતા હતા. ૬૦ કેટલાક વાનરો તો રથ વડે રથને, હસ્તી વડે હસ્તી-ને અને અશ્વ વડે અશ્વને કચડી નાખતા હતા. ૬૧ એ વેળા રાક્ષસો પણ ક્ષુર અને અર્ધચંદ્ર વગેરે

તીક્ષ્ણ બાણોથી તેમ જ લાલા વગેરે આયુધોથી વાનરોએ નાખેલાં વૃક્ષ તથા શિલાઓને છેદી નાખતા હતા. એ સમયે કપાઈ પડેલાં વૃક્ષો તથા પર્વતોથી અને હણાઈ પડેલા વાનરો તથા રાક્ષસો-થી રણભૂમિમાં આવવાનો માર્ગ પણ જડતો નહોતો. ૬૨, ૬૩ હર્ષ અને ગર્વભરી ચેષ્ટા કરતા અમાય પરાક્રમવાળા વાનરો ભયનો ત્યાગ કરીને તથા અનેક પ્રકારનાં આયુધો યક્ષ કરીને રાક્ષસોની સાથે લડતા હતા. ૬૪ એ પ્રમાણે તુમુલ યુદ્ધ થઈ રહ્યું હતું અને તેમાં રાક્ષસોના સંહાર થવાથી વાનરોને અત્યંત હર્ષ પામતા બેઈ દેવો અને મહર્ષિઓ હર્ષનાંદ કરતા હતા. ૬૫

રાક્ષસોના સંહાર થતો બેઈ પવનવેગી અશ્વ ઉપર બેઠેલા નરાંતકે હાથમાં શક્તિ યક્ષ કરી મગરમગ્ધ જેમ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે, તેમ ભયંકર વાનરસૈન્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ૬૬ ઇંદ્રના શત્રુ નરાંતકે પોતાના દેહીખમાન પ્રાસથી ક્ષણવારમાં સાતસો વાનરોને કાપી નાખ્યા. ૬૭ અશ્વ ઉપર આરૂઢ થઈ નિર્ણયપણે વાનરસૈન્યમાં ત્રાસ વર્તાવતા નરાંતકને બેઈ વિદ્યાધરો અને મહર્ષિઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. ૬૮ નરાંતક જે જે માર્ગે જતો હતો, ત્યાં ત્યાં સર્વજ્ઞ માંસ તથા રૂધિરનો કાંદવ ધઈ રહેતો અને મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા પ્રચંડ વાનરોના દેહ આદે આવવાથી આવવાનો માર્ગ પણ જડતો ન હતો. ૬૯ જ્યાં વાનરો કાંઈક શુદ્ધિમાં આવી પરાક્રમ કરવા તૈયાર થતા, ત્યાં તો નરાંતક તેઓને પુનઃ પૃથ્વી પર સુવાડી દેતો હતો. ૭૦ જેમ અગ્નિ વનને બાળી ભરમ કરે, તેમ નરાંતક વાનરસૈન્યનો સંહાર કરવા લાગ્યો. બિચારા વાનરો જ્યાં યુદ્ધ કરવા માટે વૃક્ષો અને પર્વતો ઉપેક્ષવા જાય. ત્યાં તો વળ્લના પ્રહારથી જેમ પર્વતો ક્રોધી પડે, તેમ તેઓ નરાંતકે કેરેલા પ્રાસના પ્રહારથી કપાઈ પડતા હતા. જેમ વર્ષાઋતુનો વાયુ ચોમેરથી વૃક્ષોને ભાંગી નાખે વનમાં પ્રસદે છે, તેમ દુષ્ટતામય નરાંતક રાક્ષસ હાથમાં ગ્રહહળનું પ્રાસ લઈને વાનરોના સંહાર કરી સંઘામમાં વૃમવા લાગ્યો. ૭૧-૭૩ મહાપરાક્રમી નરાંતકે લિખા રહેલા, નાસતા તેમ જ ડિંચે ડિંચા

સર્વ વાનરોનો ઘણુ વાળવા માંડ્યો, જેથી વાનરો તેની સાથે ભેલવા કે ભિલા રહેવાને પશુ સમર્થ થયા નહિ, તો પછી તેની સાથે લડવાને સમર્થ તો ક્યાંથી જ થાય ?^{૭૪} નરાંતકના હાથમાં રહેલા સૂર્ય સરખા તેજવાળા અને કાળ જેવા ભયંકર એકલા પ્રાસથી જ વાનરોની સઘળી ટુંકડીઓ હણાઈ ગઈ. વજ્રપ્રહાર સરખો પ્રાસનો પ્રહાર સહન ન થવાથી વાનરો ચીસાચીસ પાડતા હતા. સંગ્રામમાં કેપાઈ પડતા વાનરોનાં શરીર બહુ વજ્રથી કપાયેલાં શિખરવાળા મોટા પર્વતો જ ફાટી પડતા હોય એવાં જણાતાં હતાં.

હવે અંગદાદિ શરવીર વાનરોને પૂર્વે કુંભ કથે સંગ્રામમાં મૂલિષ્ટ કર્યા હતા, તેઓ સર્વ સાવધાન થયા અને સુગ્રીવને શરણે ગયા. સુગ્રીવ પોતાની વાનરસેનાને નરાંતકના ભયથી ત્રાસેલી અને આમતેમ નાસભાગ કરતી ભેઈને આશ્ચર્યચકિત થયો અને કાંઈક વિચાર કરવા લાગ્યો, પશુ એટલામાં તો નરાંતક રાક્ષસને પવનવેગી અશ્વ પર બેસીને તથા હાથમાં પ્રાસ લઈને પોતાની સાથે ધસી આવતો દીકો, ત્યારે મહાતેજસ્વી સુગ્રીવે ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમવાળા અંગદ પ્રત્યે કહ્યું :^{૭૫-૮૧}

‘હે અંગદ ! તું આ અશ્વ પર બેસીને આવતા તથા વાનરોનો સંહાર કરતા રાક્ષસની સાથે યુદ્ધ કરવા જ અને તેને સત્વર યમદોકમાં પહોંચાડ.’^{૮૨}

સુગ્રીવનું વચન સાંભળી સૂર્ય જેમ વાહનમાંથી બહાર નીકળે, તેમ સુવરાજ અંગદ નરાંતક સાથે યુદ્ધ કરવા બહાર પડ્યો. પર્વત સરખા દેહવાળો અને સુવર્ણનાં બાલુભંધ ધારણ કરનારો સુવરાજ અંગદ એ વેળા ધાતુવાળા પર્વતશિખર જેવો અંગદ એ વેળા ધાતુવાળા પર્વતશિખર જેવો શોભતો હતો.^{૮૩, ૮૪} નખ અને હાંદરૂપી આયુધ શોભતો હતો. ‘હે હું રાક્ષસ ! તું ક્ષણવાર મારી સાથે જઈ કહ્યું : ‘હે હું રાક્ષસ ! તું ક્ષણવાર મારી સાથે ભેલો રહે. આ પ્રાકૃત વાનરોની સાથે શા માટે ઝૂંઝે છે ? મારી છાતીમાં તારા વજ્ર સરખા પ્રાસનો પ્રહાર કર; એટલે હું તને મારું પરાક્રમ દેખાડું !’

અંગદનું વચન સાંભળી નરાંતકને ઘણું જ ક્રોધ બંધ્યો અને તે પોતાના હોઠ પીસી સર્પની

પેટે કુંડાકા મારવા લાગ્યો. અત્યંત ક્રોધાવસાન થયેલા નરાંતકે અંગદની પાસે દોડી જઈ તેની છાતીમાં એકાએક અગ્રગતું પ્રાસ માણું; પરંતુ અંગદની વજ્ર સરખો કઠોર છાતીનો સ્પર્શ થતાં જ તે પ્રાસ ભાંગીને પૃથ્વી પર પડ્યું.^{૮૫-૮૮} ગરુડે કાપેલા સર્પની પેટે નરાંતકનું પ્રાસ ભાંગી પડ્યું, ત્યારે વેગમાં આવેલા અંગદે એકાએક ભિછળીને તેના અશ્વના કપાળમાં પોતાના પંખનો પ્રહાર કર્યો.^{૮૯} અંગદનો પંખે વાગતાં જ પર્વત જેવા પ્રૌઠ શરીરવાળા અશ્વનું માથું ફાટી ગયું, આંખો ફૂટી ગઈ, જીભ બહાર નીકળી પડી, પગ મરહાઈ ગયા અને તે પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો.^{૯૦} પોતાના અશ્વને અંગદે મારી નાખ્યો. એ ભેઈ નરાંતક વધારે ક્રોધાવસાન થયો અને તેણે પોતાની હઠ મુદ્દિ અંગદના મસ્તકમાં મારી.^{૯૧} રાક્ષસની મુદ્દિ વાગવાથી અંગદનું મસ્તક ચિરાસુ અને તેમાંથી ભિન્ન બળબળતું રુધિર વહેવા લાગ્યું, જેથી તે બેભાન થઈ પડ્યો. ચૈત્રીક વારે સાવધ થતાં તે પોતાના મનમાં વિસ્મય પામ્યો.^{૯૨} પછી વાલીપુત્ર અંગદે પર્વતશિખર જેવી કઠોર મુદ્દિ વાળી વેગથી નરાંતકની છાતીમાં મારી, જેથી વજ્રપ્રહાર થતાં ભાંગી જયેલા પર્વત જેમ પૃથ્વી પર વીખરાઈ પડે, તેમ એ નરાંતક રાક્ષસ છાતીનાં હાઠકાં તૂટી જવાને લીધે લોહી ઝોતડો પૃથ્વી પર પડ્યો અને તેનું આયુ શરીર લોહીહાલુ થઈ ગયું.^{૯૩, ૯૪}

વાલિપુત્ર અંગદે ભિન્ન પરાક્રમવાળા નરાંતકને માર્યો એ ભેઈ, અંતરિક્ષમાં રહેલા દેવો તથા પૃથ્વી પર ભિલેલા વાનરો હર્ષનાંદ કરવા લાગ્યા.^{૯૫} અંગદે રામચંદ્રના મનને હર્ષ પમાડે એવું અતિ દુઃકર ‘કામ કથું’, એથી સુગ્રીવાદિ વાનરસમાજ સહિત રામ-લક્ષ્મણે ઘણું જ આનંદ થયો અને ભયંકર પરાક્રમવાળા અંગદનો યુદ્ધોત્સાહ પણ અનંત વધી પડ્યો.^{૯૬}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણ સુક્રાંકમાં ૬૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૦ મો

ભયાનક યુદ્ધ-દેવાંતક, ત્રિશિરા, મહોદર
અને મહાપાર્થિના વધ

નવાન્તકં હૃતં દૃષ્વા સુકુયુતૈર્ઋતર્ષમાઃ ।
દેવાન્તકાસ્તિમૂર્ષાં ચ પૌલસ્ત્યઃ પ્રહોદરઃ ॥ ૧ ॥

નરાંતકનું મરણ થયેલું એઈને દેવાંતક,
ત્રિશિરા અને મહોદર વગેરે સુખ્ય રાક્ષસો અત્યંત
કદપાંત કરવા લાગ્યા. ^૧ શેડી વારે શાંત થયા પછી
અત્યંત વેગવાળો મહોદર એક સરખા વજ્રવાળા
મોટા હાથી ઉપર બેસીને તથા પોતાના લાઈના
મરણથી સંતાપ પામેલો દેવાંતક મોટું પરિઘ મહાજ
કરીને તેમ જ શૂરવીર ત્રિશિરા ઉત્તમ અશ્વો ભેટેલા
અને સૂર્ય સમાન ઝળહળતા રથમાં બેસીને વાલીના
પુત્ર અંગદ ઉપર ધસ્યા. ^{૨-૪} દેવોના ગર્જને પણ
ઉતારી નાખે એવા ત્રણ રાક્ષસોને ધસી આવતા
બેઈ, યુવરાજ અંગદે મોટી શાખાઓવાળું એક
વૃક્ષ ઉપાસ્યું; ^૫ અને ઇંદ્ર જેમ ઝળહળતું વજ્ર ફેંકે,
તેમ તે વૃક્ષ દેવાંતક ઉપર ફેંક્યું. ^૬ ત્યારે ત્રિશિરાએ
સપ્ત સરખા તીક્ષ્ણ બાણોથી એ વૃક્ષને વચમાં જ
છેદી નાખ્યું. એ બેઈ અંગદ એકાએક ફૂલો અને
તેણે રાક્ષસો ઉપર અનેક વૃક્ષો તથા શિલાઓની
વૃષ્ટિ કરવા માંડી; ત્યારે અત્યંત ક્રોધેલા ત્રિશિરાએ
પોતાના તીક્ષ્ણ બાણો વડે અને મહોદરે પોતાના
પરિઘ વડે એ સઘળાં વૃક્ષો તથા શિલાઓના ચૂરે-
ચૂરા કરી નાખ્યા. પછી ત્રિશિરાએ અંગદ ઉપર
ધસારો કરી તીક્ષ્ણ બાણ મૂકવા માંડ્યાં. ^{૭-૮} મહો-
દરે પોતાનો હાથી અંગદ સામે દોહાવી તેની
છાતીમાં વજ્ર સરખા તોમરના પ્રહાર કરવા
માંડ્યા. ^૯ અને ક્રોધાયમાન થયેલો દેવાંતક અંગદ-
ની પાસે જઈ તેને પરિઘને વારંવાર પ્રહાર કરી
નાસી આવવા લાગ્યો. ^{૧૧} આમ એકીસમયે
અત્યંત બળવાળા ત્રણ રાક્ષસોથી વેરાવા છતાં
મહાપ્રતાપી વાલીપુત્ર અંગદ જરા પણ સુઝાયો
નહિ. ^{૧૨} અત્યંત દુર્બળ એવા અંગદે દોટ મૂકી
મહોદરના હસ્તીના મસ્તક પર એક સચોટ શપ્થ
લગાવી દીધી, જેથી તે હાથી ચક્કર ખાઈને પ્રાણ-

રહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. પછી તે જ હાથીના
હંતુશળ જેવી કાઠી વાલીપુત્ર અંગદે દેવાંતકના
ઉપર ભેસથી પ્રહાર કર્યો, જેથી વાણુથી જેમ
વૃક્ષ લાંગી પડે, તેમ દેવાંતક મૂર્ચ્છિત થઈ ધરણી
ઉપર ઢળી પડ્યો અને તેના મુખમાંથી લાક્ષારસ
બેઝું બીકળતું લોહી વહેવા લાગ્યું. શેડીક વારે
બ્યારે બેને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે બળવાન રાક્ષસ
મહાકબે ઊભો થયો અને તેણે પોતાનું પરિઘ
ફેરવી વેગથી અંગદને માથું. દેવાંતકનું પરિઘ
વાગતાં જ વાલિપુત્ર અંગદ દીવ્યભૂષણ પૃથ્વી પર
બેસી ગયો ને ક્ષણવારમાં સ્વસ્થ થયો; પરંતુ ઊભો
થવા ગયો, ત્યાં તો ત્રિશિરાએ સીધી મતિવાળાં
ભયંકર ત્રણ બાણો તેના લલાટમાં માર્યાં.

આમ અંગદને મહાબળવાળા ત્રણ રાક્ષસોથી
વેરાયેલો બેઈ મહાત્મા હંતુમાન અને નીલ વાનર
તેની વહારે ધાયા. નીલ વાનરે એક મોટું પર્વત
શિખર ભીંચકી ત્રિશિરા ઉપર ફેંક્યું; ^{૧૩-૨૦} પરંતુ
બુદ્ધિમાન ત્રિશિરાએ એ શિખરને તીક્ષ્ણ બાણ
વડે લાંગી નાખ્યું. સેકડો બાણોથી છિન્નભિન્ન થયેલું
તથા જેમાંથી તણખા અને બવાળાઓ નીકળતાં
હતાં, એવું એ પર્વતશિખર ચૂરેચૂરા થઈ પૃથ્વી
પર પડ્યું. ત્રિશિરાનું પરાક્રમ બેઈ હર્ષમાં આવેલો.
મહાબળવાન દેવાંતક હાથમાં પરિઘ લઈ હંતુમાન
સામે ધાયો. દેવાંતકને આવતો બેઈ કપિએક
હંતુમાને એકાએક ફૂલી તેના મસ્તકમાં પોતાની
વજ્ર બેવી સુધિને પ્રહાર કર્યો અને પછી મોટી
ગર્જના કરી રાક્ષસોને ધ્રુબવી દીધા. હંતુમાનની
સુધિ વાગતાં જ દેવાંતકનું મસ્તક ચિરાઈ ગયું,
તેના કાંત પડી ગયા, તેની આંખો તથા છલ
બહાર નીકળી પડી અને તે અચેત થઈ પૃથ્વી
પર પડ્યો. ^{૨૧-૨૫}

દેવોના શત્રુ અને રાક્ષસસૈન્યમાં સુખ્ય દેવાં-
તક હણાયો, એ બેઈ અત્યંત કુદ થયેલા ત્રિશિરા-
એ નીલ વાનર ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ વરસાવવા
માંડ્યાં. ^{૨૬} એ વેળા ક્રોધાયમાન થયેલો મહોદર
પણ સૂર્ય જેમ મંદર પર્વત પર આરોહણ કરે,
તેમ પર્વત સરખા પ્રોઠ બીજ હાથી ઉપર બેસી

નીલ વાનર ઉપર ધસી આવ્યો અને જેમ ગર્જના કરતો મેઘ પર્વત ઉપર વીજળી સહિત વરસાદ વરસાવે, તેમ બાણુની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ચોતરફથી રાક્ષસોનાં બાણો વાગવાને લીધે સેનાપતિ નીલ વાનરનું પરાક્રમ મંદ પડી ગયું અને તેનાં માત્ર લીલાં થઈ ગયાં. ૨૭-૨૯ પરંતુ શોહીક વાદમાં જ સ્વસ્થ થઈ તેણે અનેક વૃક્ષોવાળો એક પર્વત ઉપાડી વેગથી મહોદરના મસ્તક પર પછાડ્યો. ૩૦ એ પર્વતને પ્રહાર થતાં જ મહોદરનાં અંગ ભાંગી ગયાં અને તે હસ્તી પરથી પ્રાણરહિત થઈ વળ વડે તૂટી પડેલા પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યો.

મહોદરનું મરણ થયું જોઈ અત્યંત કુદ્દ થયેલા ત્રિશિરાએ પોતાનું ધનુષ્ય સબળ કરી તીક્ષ્ણ બાણો વડે હનુમાનને વીંધ્યો; ત્યારે હનુમાને કોધે ભરાઈ એક પર્વતશિખર તેના ઉપર નાખ્યું. પરંતુ ત્રિશિરાએ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેને છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યું. ૩૧-૩૩ પર્વતશિખરને વ્યથે ગયું જોઈને કપિવર હનુમાને ત્રિશિરા ઉપર અનેક વૃક્ષો વરસાવ્યાં; ૩૪ પરંતુ મહાપ્રતાપી ત્રિશિરાએ એ સઘળાં વૃક્ષોને તીક્ષ્ણ બાણોથી કાપીને મોટી ગર્જના કરી મૂકી. ૩૫ પછી સિંહ જેમ હસ્તીને ચીરી નાખે, તેમ ક્રોધાશ્રમાન થયેલા હનુમાને કૂદકો મારી પોતાના નખ વડે ત્રિશિરાના અશ્વને ચીરી નાખ્યો; ત્યારે અતંક જેમ કાળરાત્રિને પ્રેરે, તેમ ત્રિશિરાએ કોધ કરી ભયંકર શક્તિ હનુમાન પર ફેંકી. ૩૬, ૩૭ આકાશમાંથી પડતી ઉલ્કા સરખી એ શક્તિને કપિવર હનુમાને વચ્ચેથી જ પકડીને ભાંગી નાખી અને મોટી ગર્જના કરી. પ્રલયાગ્નિ સરખી ભયંકર શક્તિને હનુમાને ભાંગી નાખી એ જોઈને હર્ષિત થયેલા વાનરો પણ મેઘની પેઠે ગંભીર ગર્જના કરવા લાગ્યા. પછી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ત્રિશિરાએ મ્યાનમાંથી તલવાર ખેંચી કાઢી હનુમાનની છાતીમાં તેનો પ્રહાર કર્યો. તલવારના પ્રહારને નહિ ગણકારતાં મહાબળવાન પવનસુત હનુમાને ત્રિશિરાના મસ્તકમાં એક ચપ્પડ લગાવી દીધી, જેથી મહોત્તેજસ્વી ત્રિશિરાના હાથમાંથી હથિયાર સરકી પડ્યાં અને તે મૂર્ચિત થઈ ભૂમિ ઉપર ઢળી પડ્યો. ત્રિશિરાને પડતો જોઈ કપિવર હનુમાને તેના હાથમાંથી

તરવાર ઝૂંટવી લીધી અને સર્વ રાક્ષસોને ત્રાસ ઉપજાવે એવી ભયંકર ગર્જના કરી. હનુમાનની ગર્જના સહન નહિ થવાથી ત્રિશિરા એકાએક ઊભો થયો અને તેણે ઊછળીને હનુમાનની છાતીમાં મુદ્રિપ્રહાર કર્યો. ૪૮-૪૪ ત્રિશિરાનો મુદ્રિપ્રહાર થતાં હનુમાનને અત્યંત કોષ અશ્વો અને તુરત જ તેણે ત્રિશિરાને મસ્તકેથી પકડ્યો. ૪૫ પછી ઇંદ્ર જેમ વિશ્વરૂપનાં ત્રણ મસ્તક છેદ્યાં હતાં, તેમ કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને પોતાના હાથમાં રહેલી તીક્ષ્ણ તલવાર વડે ત્રિશિરાનાં કિરિટ અને કુંડળવાળાં ત્રણે મસ્તક છેદી નાખ્યાં. ૪૬ અમઝગતા અસિન્સરખાં, વિશાળ નેત્રવાળાં અને પર્વત જેવડાં મોટાં ત્રિશિરાનાં ત્રણે મસ્તક આકાશમાંથી ખરેલા તારાની પેઠે તુરત જ પૃથ્વી પર પડ્યાં. ૪૭ ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી હનુમાને દેવોના શત્રુ ત્રિશિરાને માર્યો, ત્યારે વાનરો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા, પૃથ્વી ઢોલવા લાગી અને રાક્ષસો ચોમેર નાસભાગ કરવા લાગ્યા. અત્યંત બળવાળા ત્રિશિરા, મહોદર, દેવાતંક અને નરાતંક, એ ચારે મુખ્ય રાક્ષસોને હણાયેલા જોઈ ક્રૂર સ્વભાવવાળા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહાપાર્શ્વને ઘણો ક્રોધ થઈ ગયો. તેણે દેવીપ્રમાન કાંતિવાળી હોહાની ગદા ગ્રહણ કરી. ૪૮-૫૦ એ ગદા સુવર્ણનાં પતરાથી મઠેલી હતી, તેના ઉપર માંસ અને રુધિર ચોટેલું હતું, શત્રુઓના રુધિરમાં તે તરખોળ થયેલી હતી, તે ઘણી મોટી હતી. ૫૧ તેનો અપભ્રાંશ અત્યંત બળહળતો હતો, તેના ઉપર શતાં પુષ્પોની માળા લટકતી હતી અને ઐરાવત, મહાપદ્મ તેમ જ સાર્વભૌમ વગેરે દિગ્ગજોને પણ તે ભય ઉપજાવનારી હતી. ૫૨ તે ગદાને ગ્રહણ કરી પ્રલયાગ્નિ પેઠે પ્રકાશિતો મહાપાર્શ્વ વાનરોની સામે ઢોલ્યો. ૫૩

એ વેળા મહાબળવાન અપભ્રાંશ વાનર એક એક કૂદીને રાવણના નાના ભાઈ મહાપાર્શ્વની આગળ આવી ઊભો રહ્યો. ૫૪ પર્વત સરખા કષ્ઠને પોતાની સામે ઊભેલો જોઈ, અત્યંત ક્રોધેલા મહાપાર્શ્વે તેની છાતીમાં વળ જેવી ગદાનો પ્રહાર કર્યો. ૫૫ રાક્ષસની ગદા વાગતાં જ અપભ્રાંશ વાનર ભેદાયેલી છાતીએ એકાએક અક્ષર ખાઈ પૃથ્વી

પર પડ્યો અને સુખમાંથી ઘણું રૂધિર ઝોડ્યો.^{૧૯}
પછી જ્યારે તેને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે પોતાના
હોઠ પીસી કરડી નજરે મહાપાત્ર તરફ જોવા
લાગ્યો. પર્વત સરખા દેખાવવાળો અને વાનર-
સૈનિકોમાં સુખ્ય જોવો મહાભળવાન વૃષભ વાનર
તુરત જ ભિલ્યો અને ઢોટ મૂકી મહાપાત્રની પાસે
જઈ તેની છાતીમાં પોતાની સુધિને પ્રહાર કર્યો.
જો પ્રહાર થતાં જ હોહીહોહોણ થયેલો મહાપાત્ર
કપાયેલા મૂળવાળા વૃક્ષની પેઠે મૂર્ચ્છિત થઈ
પૃથ્વી પર પડ્યો; ત્યારે ઋષભ વાનરે તેના હાથ-
માંથી ધમદમ સરખી ભયંકર ગદા લઈ લીધી
અને મોટી ગજના કરી.^{૨૦-૨૧} સંધ્યાકાળનાં
વાહણ જેવા વર્ણવાળો દેવેનો શત્રુ મહાપાત્ર
શેડી વાર સુધી મૂઝોલાની પેઠે પડ્યો રહ્યો; પરંતુ
પુનઃ શુદ્ધિમાં આવતાં તુરત જ ભિલ્યો અને તેણે
વરુણના પુત્ર ઋષભ વાનરને સચોટ સુધિપ્રહાર
કર્યો.^{૨૦} જોથી ઋષભ વાનર મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યો;
પરંતુ ક્ષણવારમાં જ તે પુનઃ સાવધ થયો અને
જોણે મોટા પર્વત જેવડી મહાપાત્રની ગદાનો જ
તેની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો.^{૨૧} ભયંકર ગદાનો
પ્રહાર થતાં જ દેવ, ઋક્ષ અને બ્રાહ્મણોના શત્રુ
મહાપાત્રની છાતી ફાટી ગઈ અને પર્વતમાથી
જેમ સત્તા ઝરણા નીકળે, તેમ તેમાંથી રૂધિર
વહેવા માંડ્યું.

મહાપાત્રની ભયંકર ગદા લઈ તેને ફેરવતો
ફેરવતો ઋષભ વાનર પુનઃ પણ મહાપાત્રની ઉપર
ઢોડી ગયો અને તેને વારંવાર પ્રહાર કરવા લાગ્યો.
પોતાની જ ગદાના પ્રહારથી જેના કાંત પડી ગયા
હતા, આંખો બહાર નીકળી ગઈ હતી અને સ્વઘાં
અંગ લાંગળી ગયાં હતા, જોવો મહાપાત્ર વળગી
હજાયેલા પર્વતની પેઠે ગતપ્રાણ થઈ ધરણી પર
ઢળી પડ્યો. જો રીતે રાવણના નાના ભાઈ મહા-
પાત્રનું મરણ થયું, ત્યારે બાકી રહેલું રાક્ષસસૈન્ય
હથિયાર પડતાં મૂકી પોતાના જીવિતની રક્ષા કરવા
સારું નિર્મયાંદ થયેલા સમુદ્રની પેઠે નાસવા
લાગ્યું.^{૨૨-૨૫}

ધતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આલિપ્તભાષામાધુન્ય
યુક્તમંત્રમા ૭૦મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૭૧ મો

અતિકાયત્વું પરાક્રમ-લક્ષમણના હાથે તેનો વધ
સ્વર્ણનું ધ્યયિતં દ્રુવા તુલુલં હોમહર્વણમ્ ।

પ્રાતુલ્ય નિહતાન્ દ્રુવા શકતુલ્યપરાકમાન્ ૧૨૧

પોતાના ભયંકર સૈન્યને નાસણાળ કરતું
જેઈને તથા ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમી દેવાંતકાદિ
ભાઈજોને તેમ જ ‘મહોદર’ અને ‘મહાપાત્ર’
નામના પોતાના કાકાજોને હજાયેલા જેઈ પ્રહાર-
દેવનું વરદાન પામેલો પર્વત જેવી પ્રોઠ કાયાવાળો
અને દેવ-દાનવોના ગર્વને ઉતારનારો મહાતેજસ્વી
અતિકાય રાક્ષસ ઘણો જ કૌપાયમાન થયો. દેહીધ-
માન સુકુટ તથા કુંઠળ ધારણ કરનારો અને
હજારો સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા રથમાં બેઠેલો
ઈંદ્રનો શત્રુ અતિકાય પોતાના ધનુષ્યને ટંકારવ
કરતો વાનરોને નસાડવા લાગ્યો અને મોટી ગજના
કરી બોલવા લાગ્યો : ‘જો વાનરો ! ભલા રહો;
હું રાવણનો પુત્ર અતિકાય તમારો સંહાર કરવા
આવ્યો છું.’ જો પ્રમાણે સિંહનાથ કરી તથા
ધનુષ્યને ભયંકર ટંકારવ કરી તેણે સઘળા વાનરો-
ને ગ્રાસ પમાડ્યો.^{૧-૨} ત્રણ પગલાંમાં ત્રેલોક્ય
લેવાને વૃદ્ધિ પાયેલા ત્રિવિક્રમ ભગવાન જેવું અતિ-
કાયત્વ મોટું શરીર જેઈને ‘અરે, આ તો કુંભ-
કર્ણ પુનઃ જીવતો થયો !’ જોમ ધારી ભયભીત
થયેલા વાનરો આમતેમ નાસવા લાગ્યા તથા જોક
બીબનો આશ્રય લેવા લાગ્યા. અતિકાયને જેઈ
ગ્રાસ પાયેલા વાનરો શરણાગતના રક્ષક રામ-
ચંદ્રની પાસે ઢોડી ગયા. રથમાં બેઠેલા પર્વત જેવી
કાયાવાળા અને પ્રલયકાળના મેઘની પેઠે ગજતા
ધનુષ્યધારી અતિકાયને જેઈ રામચંદ્ર પણ વિસ્મિત
થઈ ગયા. તેમણે વાનરોનું સાત્ત્વ કરી વિભીષણને
પૂછ્યું :^{૩-૧૧} ‘હે વિભીષણ ! પીળાં નેત્રવાળો,
પર્વત જેવડી કાયાવાળો અને હજાર ઘોડા બેઠેલા
વિશાળ રથમાં બેઠેલો આ ધનુષ્યધારી કોણ છે ?
જો રાક્ષસ અત્યંત તીક્ષ્ણ ધારવાળાં અને ચળકતાં
પ્રાસ, તોમર તથા ત્રિશૂળ વગેરે આયુધો સહિત
હોવાથી ભૂતગણોથી વીંટાયેલા સાક્ષાત મહાદેવજી
સરખો દેખાય છે.’^{૧૦, ૧૩} વળી તેના રથમાં કાળની

બિહવા સરખી ચળકતી ચક્રિતઓ લટકી રહી છે;
 એથી તે વીજળીયુક્ત મેઘ જેવો શોભે છે.^{૧૪}
 ઈંદ્રધનુષ્યથી જેમ આકાશ શોભે છે, તેમ સુવર્ણનાં
 પૃથ્વાળાં સુસન્નિવૃત્ત ધનુષ્યોથી તેના રથ અત્યંત
 શોભી રહ્યો છે.^{૧૫} હે વિભીષણ! સૂર્ય સરખા
 પ્રકાશમાન રથમાં ભેસી રણભૂમિને શોભાવતી આ
 જે રાક્ષસ આપણી સામે ધસી આવે છે તે કોણ
 છે? ^{૧૬} જેના ધ્વજમાં રાહુની મૂર્તિ વિરાજમાન
 છે અને જે સૂર્યકિરણ સરખાં પોતાનાં બાણોથી
 દશે દિશાઓને પ્રકાશિત કરે છે, તે રાક્ષસ કોણ
 છે? ^{૧૭} તેના હાથમાં ત્રણ ઠેકાણેથી વાંકું, મેઘ
 સરખા ટંકારવાળું, સુવર્ણના પૃથ્વાળું અને ઈંદ્ર-
 ધનુષ્ય જેવું રૂપાળું ધનુષ્ય શોભી રહ્યું છે.^{૧૮} વળી
 મજબૂત ધૂસરીવાળો અને મેઘ સમાન બઠબઠાટ-
 વાળો, જેના રથ સુંદર ધન-પતાકાથી શોભી રહ્યો
 છે; તેમ જ તેને ચલાવનાર ચાર તો સારથિ છે.^{૧૯}
 વળી એ રાક્ષસના રથમાં બાણોથી ભરેલાં આઠગીસ
 તો ભાથાં બાધેલાં છે તેમ જ તરેહતરેહનાં ભયંકર
 ધનુષ્યો અને સુવર્ણ જેવા પીળા રંગની પલ્લુઓ
 પણ લટકે છે. વળી એ રાક્ષસની બન્ને બાજુએ
 પ્રકાશિત ભૈરવોતિ સરખી, ચાર હાથના પ્રમાણની
 મૂઠાવાળી અને દશદશ હાથ લાંબી બે તરવારો
 શોભી રહી છે. કાળ સરખા બિહામણા મુખવાળો
 અને શ્યામવર્ણો પર્વત જેવો એ રાક્ષસ મેઘમાં
 રહેલા સૂર્ય સરખો દેખાય છે અને તેણે પોતાના
 કંઠમાં રાતાં પુષ્પોની માળા પહેરેલી છે.^{૨૦-૨૨}
 તેણે પોતાની બન્ને બુલબુલો પર સુવર્ણના બાજુ-
 બંધ બાંધ્યા છે, એથી તે ભેંચા બે શિખરવાળા
 હિમાલય પર્વત સરખો શોભે છે.^{૨૩} વળી બે કુંડળો-
 થી શોભતું તેનું ભયંકર મુખ પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં
 આવેલા પૂર્ણ ચંદ્ર સરખું શોભી રહ્યું છે.^{૨૪}
 હે મહાબાહુ! એને બોધ સમજાવવાનું ભયભીત
 થઈ ચોમેર નાસભાગ કરે છે; માટે તું મને કહે
 કે એ રાક્ષસ કોણ છે? ^{૨૫}

અતિ તેજવાળા દશરથનંદન રામચંદ્રનો
 પ્રશ્ન સાંભળી મહાતેજસ્વી વિભીષણે કહ્યું:^{૨૬} હે
 રણવીર! ભયંકર કર્મવાળા કુબેરના નાના ભાઈ

રાવણનો આ મહાપરાક્રમી પુત્ર છે. તે રાવણના
 જેવો જ બળવાન છે, વૃહીની સેવા કરનાર છે,
 પ્રખ્યાત મહાપરાક્રમવાળો છે અને અશ્વવિદ્યા બાજુ-
 નાસઓમાં શ્રેષ્ઠ છે.^{૨૭} વળી તે અશ્વ ઉપર સવારી
 કરવામાં, હાથી ઉપર બેસવામાં, તલવાર પકડવામાં,
 ધનુષ્ય ખેંચવામાં, શત્રુઓની સાથે સામ, દાન,
 અને લેહનો પ્રયોગ કરવામાં, નીતિમાં તેમ જ
 મંત્રકાવ્યમાં ઘણો જ પ્રવીણ છે.^{૨૮, ૨૯} વળી જેના
 બાહુબળના આશ્રયથી આખી લંકાનગરી નિર્ભય
 રહે છે, તે જ આ સામે આવતો રાક્ષસ રાવણની
 ધાન્યમાલિની નામે રાણીને પુત્ર છે અને તેનું નામ
 'અતિકાય' છે. રાવણપુત્ર એ અતિકાયે પોતાના
 આત્માને સ્થિર કરી તપશ્ચર્યાથી બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન
 કરી તેમની પાસેથી ઉત્તમ અગ્નિ મેળવી સર્વ
 શત્રુઓને પરાજય કર્યો છે.^{૩૦, ૩૧} બ્રહ્મદેવે પ્રસન્ન
 થઈને આ અતિકાયને દેવો તથા અસુરોથી
 નિર્ભય બનાવવા ઉપરાંત દિવ્ય કવચ તથા
 સૂર્ય સમાન બળહળતો રથ પણ આપેલો છે.^{૩૨}
 આ અતિકાયે પૂર્વે સેંકડો વાર દેવો, દાનવો
 તથા યક્ષોનો સંહાર કરીને રાક્ષસોનું રક્ષણ કરેલું
 છે.^{૩૩} પૂર્વે એણે પોતાનાં બાજુ વડે ઈંદ્રના
 વજ્રને પણ રોક્યું હતું અને યુદ્ધ વિષે વરુણના
 પાશને પણ નિષ્ફળ કર્યો હતો.^{૩૪} હે રામચંદ્ર!
 દેવ-દાનવના જર્ણને શમાવનારો અને અતિ બળ-
 વાન રાવણનો પુત્ર આ અતિકાય ધરણે આવે
 છે.^{૩૫} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! હવે તમે સાવધ થાઓ અને
 સત્વર તેને છતવાનો પ્રયત્ન કરો, નહિ તો હમણાં
 જ તે પોતાનાં બાણો વડે આપણું સૈન્યનો સંહાર
 કરશે.'

તેઓ એ પ્રમાણે વાત કરતા હતા, એટલામાં
 તો મહાબળવાન અતિકાયે વાનરસૈન્યમાં પ્રવેશ
 કર્યો અને ધનુષ્યનો ટંકાર કરી વારંવાર ગળ્ગા
 લાગ્યો. રથમાં બેઠેલા ભયંકર દેહવાળા અતિકાયને
 બોધ મુખ્ય મુખ્ય વાનરો યુદ્ધ કરવા માટે તેની
 સામે દોહ્યા.^{૩૬-૩૮} કુસુક, દિવિદ, મેંદ, નીલ
 અને શશક વગેરે વાનરો ચોટા પર્વતશિખરો
 તથા વૃક્ષો લઈને એકીબળે અતિકાય ઉપર વીં

વક્ષ્ય; પરંતુ અભિવિદ્યા બાણનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવો મહાતેજસ્વી અતિકાય સુવર્ણથી શલ્યગારેલાં પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે એ સઘળાં વૃક્ષો તથા શિખરોને તોડી પાડવા હાગ્યો. ભયંકર દેહવાળા સુદૃઢપુર અતિકાય રાક્ષસે પોતાની સાથે આવેલા સર્વ વાનરોને તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી વીધી નાખ્યા. બાણો વાગવાથી જેઓનાં અંગો સાંગી ગયાં હતાં, એવા વાનરો પરાજય પામી તેની સામે જિભા પશુ રહી શક્યા નહિ. ૪૦-૪૨ સિંહ જેમ મૃગના ટોળામાં ત્રાસ વર્તાવે, તેમ અતિકાયે વાનરોની સેનામાં ત્રાસ વર્તાવ્યો. એ વેળા વાનરસેનામાં જે કોઈ પોતાની સામે લડતા ન હતા, તેમાંના કોઈને પણ અતિકાય આરો ન હતો. પછી ધનુષ્યબાણ ધારણ કરનારી એ રાક્ષસ ઉતાવળે પોતાના રથને રામઅંદ્રની સામે દોડાવી ગયો. ત્યાં જઈને તેણે ગર્વભર્યું વચન કહ્યું : ‘અહ્યા રામ! હું રથમાં જોડેલો છું અને મારા હાથમાં ધનુષ્યબાણ વગેરે આક્રુષ્ટો છે, તેથી હું સાધારણ સૈનિક સાથે સુદ નહિ કરું; તો તમારામાં જે અતિશક્તિશાળી અને અવસાધો હોય, તેણે સત્વર મારી સામે આવી મને સુદ આપવું.’

અતિકાયનું ગર્વિત વચન નહિ સાંપી શકવાથી શત્રુઓને હણનારા મહાત્મા લક્ષમણને અત્યંત ક્રોધ વ્યાપ્યો અને તેમણે એકાએક જિભા ચર્ષ પોતાનાં ધનુષ્યબાણ સંભાળ્યાં. પછી પુરત જ અતિકાય સામે જઈ લક્ષમણે બાથામાંથી બાણ ખેંચ્યું અને આખી પૃથ્વી, દિશાઓ, સસુદ તથા આકાશને પૂરી નાખે એવો પ્રયત્ન દંકાર કરી રાક્ષસોના મનમાં ત્રાસ ઉપજાવ્યો. ૪૩-૪૮ લક્ષમણના ધનુષ્યનો ભયંકર દંકાર સાંભળી મહાબળવાન અતિકાય વિરમિત થયો અને લક્ષમણને પોતાની સામે આવેલા બેઈ તેને અત્યંત ક્રોધ વચ્ચો. તેણે ધનુષ્ય ઉપર તીક્ષ્ણ બાણ ચડાવી લક્ષમણ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે લક્ષમણ! તું હંછ બાળક છે, તેમ જ પરાક્રમ દર્શાવવામાં પણ પ્રવીણ થયો નથી; માટે પાછો જા! તું મારા જેવા કાળપુરુષની સાથે શા માટે લડવા ઇચ્છે છે? ૪૯-૫૧ મારા

હાથથી સુકાયેલાં બાણોના વેગને હિમાલય પર્વત, પૃથ્વી તેમ જ અંતરિક્ષ પણ સહન કરવા સમર્થ નથી; તો પછી તારું તે શું ગણું? અરે, તું મુખે સૂતેલા સિંહને છંછેલવાનો ચત્ત શા માટે કરે છે? તું ધનુષ્યબાણ મૂકી મારી આગળથી નાસી જા અને પોતાના પ્રાણોની રક્ષા કર. હે સૌમિત્ર! આટલું આટલું કહેવા છતાં પણ જો તું મિથ્યા ગર્વને લીધે પાછો ન ફરી શકતો હોય, તો ભલે જિલ્લો રહે; હમણાં જ તું પોતાના પ્રાણ ખોઈને યમલોકમાં જઈશ! હે લક્ષમણ! સુવર્ણથી શલ્યગારેલાં, શત્રુઓના ગર્વને ઉતારનારાં અને મહાદેવજીના ત્રિશુળ સરખાં આ મારાં તીક્ષ્ણ બાણો સામે તું દંડિ કર. કોપેલો સિંહ જેમ મોટા હાથીનું રુધિર પીએ છે, તેમ આ સર્પ સરખું મારું બાણ તારા રુધિરનું પાન કરશે.’ એમ બોલતા અતિકાય રાક્ષસે ધનુષ્ય ઉપર બાણ ચડાવ્યું. ૫૨-૫૧

અતિકાયનું રોષ અને ગર્વભર્યું વચન સાંભળી કોપાયમાન થયેલા, અત્યંત બળવાળા, મોટી શોભાવાળા અને પવિત્ર અંતઃકરણવાળા લક્ષમણે કહ્યું : ૫૦ ‘હે દુરાત્મા! મારા બોલ બોલ કરવાથી જ તું બળવાન ગણાવાનો નથી. આત્મશ્લાઘા કરવાથી કંઈ સત્પુરુષ થવાતું નથી. હે નીચ રાક્ષસ! હું ધનુષ્ય-બાણ લઈને તારી સામે જિલ્લો છું. તું તારું બળ દર્શાવ. હે રાક્ષસ! તું કર્મ કરીને જ તારું બળ વેળાડ; નિરર્થક બકવાદ કરવો મૂકી દે. જે સમય આવ્યે પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવે છે, તે જ શરવીર કહેવાય છે. તું ધનુષ્ય-ધારી છે, રથમાં જોડેલો છે તેમ જ તારી પાસે સઘળાં શસ્ત્રો છે તો ભલે; પરંતુ તે સઘળું કહી બતાવવાની શી આવશ્યકતા છે? તું તારાં શસ્ત્રો વડે મને પોતાનું બળ દર્શાવ એટલે બસ! ૫૧-૬૦ પછી પવન જેમ કાળે કરી પરિપક્વ થયેલાં ફળને તેના ડીંટલાથી છુટું પાડે છે, તેમ હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તારા મસ્તકને તારા દેહથી છુટું કરીશ. ૬૧ હે રાક્ષસ! તું નિશ્ચય માનજે કે સુવર્ણથી શોભતાં મારાં બાણ આવે તારા શરીરમાં પડેલા ઘાવમાંથી નીકળતા રુધિરનું પાન કરશે. ૬૨

હે અતિકાય ! મને બાળક સમજી તારે બેદરકાર રહેવું ઠીક નથી. હું બાળક છું કે વૃદ્ધ છું, પણ તું નિઃશંક માન કે આજે યુદ્ધમાં હું તારા કાળ-રૂપ જ છું. વિચાર કર કે, પૂર્વે બાળક સરખા રૂપ-વાળા ત્રિવિક્રમાવતારધારી વિષ્ણુએ પોતાનાં ત્રણ પગલાંથી જ ત્રણે લોકને ઢાળ્યા હતા.' ૧

લક્ષમણનાં સારમર્ણિત અને સચુક્તિક વચન સાંભળી અતિકાયને ક્રોધ અલ્પ અને તેણે પોતાનું ધનુષ્ય ઉપાડ્યું. એ સમયે દેવો, વિદાધરો, મહર્ષિઓ, ગુણકો અને અસુરો વગેરે આકાશમાં રહી લક્ષમણ તથા અતિકાયનું યુદ્ધ જોવા લાગ્યા. ૧૩-૧૫

પછી બંણે આકાશને ગળી જવા તત્પર થયો હોય, એમ ક્રોધાયમાન થયેલા અતિકાયે પોતાના ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવી લક્ષમણ ઉપર મૂક્યું; ૧૬ ત્યારે શત્રુસૈન્યને હણનારા લક્ષમણે ઝેરી સર્પ સરખા એ તીક્ષ્ણ બાણને અર્ધચંદ્રાકાર બાણ વડે છેદી નાખ્યું. કપાયેલી ક્ષણવાળા સર્પની જેમ પોતાના બાણને કપાઈ પડેલું જોતાં જ, અત્યંત આવેશમાં આવેલા અતિકાયે ધનુષ્ય પર પાંચ બાણો ચડાવ્યાં અને વેગથી લક્ષમણ ઉપર મૂક્યાં; ત્યારે મહાત્મા લક્ષમણે તે પાંચે બાણો છેદી નાખીને પોતાના ધનુષ્ય ઉપર એક દેહીયમાન તીક્ષ્ણ બાણ ચડાવ્યું અને કહ્યું 'પર્યંત જેથી અતિકાય ઉપર મૂક્યું. નમેલા પર્વવાણું મહાત્મા લક્ષમણનું બાણ અતિકાયના લલાટમાં ચોટ્યું. ૧૭-૧૮ અતિકાયના લલાટમાં ચોટેલું બાણ બંણે પર્વતમાંથી અર્ધો ખડાર નીકળેલો અને રુધિર વડે ખરડાયેલો સર્પ ખડાર નીકળેલો અને રુધિર વડે ખરડાયેલો સર્પ હોય એવું જણાતું હતું. પૂર્વે જેમ શંકરનું બાણ વાગવાથી ત્રિપુરાસુરનું નગર કંપાયમાન થયું હતું, તેમ લક્ષમણના બાણથી અતિકાય કંપાયમાન થયો. તે પોતાના મનમાં વિચારવા લાગ્યો: ૧૯, ૨૦ તે 'ધન્ય છે, મારા શત્રુ લક્ષમણ ! તે' મને એક જ બાણથી પીડિત કર્યો છે ! ખરેખર, તારું પરાક્રમ પ્રશંસનીય છે.' પોતાનો એ વિચાર લક્ષમણને પ્રકટ રીતે કહી સંભળાવી તથા સાવધાન થઈ ખળવાન અતિકાય પોતાના રથને આમતેમ ફેરવવા લાગ્યો. ૨૧

પછી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ અતિકાય ઝોડીવખતે ત્રણ, પાંચ અને સાત સાત બાણો ધનુષ્ય પર ચડાવી ઉપરાઉપરી લક્ષમણ પર છોડવા લાગ્યો. અતિકાયના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં, કાળ સરખાં ઊંચ અને સૂર્ય સરખાં તેજસ્વી બાણોથી આકાશ પ્રકાશમાન થઈ રહ્યું. ૨૨, ૨૩ અતિકાયે મૂકેલાં અનેક બાણોને રામચંદ્રના નાના ભાઈ મહાત્મા લક્ષમણે જરા પણ ગભરાયા સિવાય પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે છેદી નાખ્યાં. ૨૪ પોતાનાં બધાં બાણોને વ્યર્થ થયેલાં જોઈ કોપાયમાન થયેલા ઇંદ્રના શત્રુ અતિકાયે એક તીક્ષ્ણ બાણ અહંણ કહ્યું અને તેને ધનુષ્ય પર ચોળ પોતાની સામે હલતા લક્ષમણની છાતીમાં માર્યું. અતિકાયનું બાણ વાગવાથી જેમ મહોન્મત્ત હસ્તીના દેહમાંથી મઠ જરે, તેમ લક્ષમણની છાતીમાંથી શિવ ખળખળતું રુધિર વહેવા લાગ્યું; છતાં જરા પણ નહિ ગભરાતાં લક્ષમણે પોતાના હાથથી તે બાણ જેથી કાઢી પોતાના ધનુષ્ય પર એક તીક્ષ્ણ બાણ ચડાવ્યું અને તેને અગ્ન્યાશ્વથી અભિમંત્રિત કર્યું. ૨૫ એ વેળા લક્ષમણના હાથમાં રહેલાં એ ધનુષ્ય-બાણ અત્યંત તેજસ્વી જણાતાં હતાં. ૨૬-૨૭ અત્યંત પરાક્રમી અતિકાયે પણ સુવર્ણની પૂંજવાણું સર્પ સરખું તીક્ષ્ણ બાણ પોતાના ધનુષ્ય પર ચડાવી તેને સૂર્યાક્ષ વડે અભિમંત્રિત કર્યું. ૨૮ પછી જેમ યમરાજ કાળકંઠ ફેંકે, તેમ લક્ષમણે ભયંકર અગ્ન્યાશ્વ અતિકાય ઉપર ફેંક્યું. ૨૯ ત્યારે તેને શકવા માટે અતિકાય રાક્ષસે સૂર્યાક્ષ છોડ્યું. તુરંત જ પ્રહીમ અગ્નિ સરખાં બંને બાણો આકાશમાં એકબીજા સાથે અથડાયાં અને જેમ ક્રોધ પામેલા એ સર્પોલટે તેમ હલવા લાગ્યાં. ૩૦ અતે એ બંને બાણો બળીને નીચે પડ્યાં. ૩૧, ૩૨ 'લોકે એ બંને બાણો અત્યંત પ્રકાશમાન જણાતાં હતાં, તોપણ બળીને નીચે પડ્યા પછી પ્રકાશ રહિત થઈ ગયાં. ૩૩

પછી રાવણના પુત્ર અતિકાયે ક્રોધ ચડાવી ત્વષ્ટાદેવનું ઐવીકાશ્વ મૂક્યું, ત્યારે પરાક્રમી લક્ષમણે એકાશ્વ વડે તેને કાપી નાખ્યું. ૩૪ પોતાના ઐવીકાશ્વને વ્યર્થ ગયું જોઈ અતિકાયે યામ્યાશ્વ મૂક્યું; ત્યારે લક્ષમણે તેને વાયવ્યાશ્વ વડે છેદી

નાખ્યું. ૯૦, ૯૧ પછી એથ જેમ પર્વત ઉપર જળની વૃદ્ધિ કરે, તેમ કૌપાયમાન થયેલા લક્ષ્મણે અતિ-કાય ઉપર બાણોની વૃદ્ધિ કરવા માંડી; ૯૨ પરંતુ વજ્ર સરખા અતિકાયના કવચની સાથે અશક્તિને જેનાં અગ્ર ભાગી જતાં હતાં, એવા લક્ષ્મણનાં સઘળાં બાણો પૃથ્વી પર પાછાં પડ્યાં. પૌતાનાં બાણોને વ્યથે શતાં બેઠાં મહાયશસ્ત્રી લક્ષ્મણે પુનઃ પણ અત્યંત ક્રોધ કરી હજારો બાણ મૂક્યાં; છતાં અતિકાયને જરા પણ પીડા થઈ નહિ, તેમ જ તેનું કવચ પણ તૂટ્યું નહિ. ઘણે પ્રયાસ કરતાં પણ લક્ષ્મણ એ રાક્ષસને કિંચિત પણ બચા કરી શક્યા નહિ, ત્યારે વાયુદેવે લક્ષ્મણ પાસે બઈ કહ્યું; ૯૩-૯૪ ‘હે લક્ષ્મણ! આ અતિકાયને પ્રહારેનું વરદાન મળેલું છે અને તેણે શત્રુઓ વડે લેલાં નહિ એવું કવચ પહેલું છે. એ કવચ પ્રહારાત્ર વિના ધીમા કોઈ પણ અસ્ત્રથી લેવાશે નહિ; માટે પ્રહારાત્ર વડે તેને હણો. ૯૫

વાયુદેવનું વચન સાંભળી ઈંદ્ર સરખા પરાક્રમ-વાળા લક્ષ્મણે તુરત જ પ્રહારાત્રથી અભિમંત્રિત કરેલું વીક્ષ્ણ અણીવાળું બાણ ધનુષ્ય પર ચઢાવ્યું. એ વેળા સઘળી દિશાઓ, અંદરસુધાંદિ મોટા ગ્રહો સહિત આકાશ અને આખી પૃથ્વી ત્રાસ પામી ચીસ પાડી ઊઠ્યાં. સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષ્મણે કાળ અને વજ્ર સરખું એ પ્રહારાત્ર રાવણના પુત્ર અતિકાય ઉપર છોડ્યું. લક્ષ્મણના ધનુષ્યમાંથી છૂટીને પ્રચંદ વાયુની પેઠે સુસવાટા મારતું અને સુવણ્વું તથા અમૂલ્ય હીરા જડેલ પૂંખવાળા પ્રહારાત્રને આવતું બેઠું તેને શેઠવા માટે અતિકાય રાક્ષસે સેંકરો બાણો મૂક્યાં; તોપણ ગરુડ સરખા વેગવાળું પ્રહારાત્ર બાણ તે સઘળાં બાણોનું નિવારણ કરી અતિકાયની પાસે આવી પહોંચ્યું. દેહીઅમાન પ્રલયાગ્નિ સરખું પ્રહારાત્ર લગભગ છેક આવી પહોંચ્યું હતું, તોપણ જરાયે નહિ ગભરાતા મહાબળવાન અતિકાયે શક્તિ, ઋષિ, કુંહાડી, ત્રિશૂળ અને બલ-બલતાં બાણોનો તેના પર પ્રહાર કરવા માંડ્યો; પરંતુ તેના એ સઘળા પ્રહારોને નિષ્ફળ કરી લક્ષ્મણે ચોબેલા એ પ્રહારાત્રે તેનું સુંકટ્યુક્ત મસ્તક

છેદી નાખ્યું. ૯૬-૧૦૪ અતિકાયનું સુંકટ સહિત કપાયેલું મસ્તક હિમાલયનું શિખર તૂટી પડે તેમ એકાએક પૃથ્વી પર પડ્યું. જેનાં વજ્રાબૂધ્વો અસી ગયાં હતાં. એવા અતિકાયના મસ્તકને તથા ધડને પૃથ્વી પર પડેલાં બેઠાં બાકી રહેલા રાક્ષસો અત્યંત ત્રાસ પામી શોક કરવા લાગ્યા. યુદ્ધમાં માર ખાઈ થાકી ગયેલા અને અતિકાયનું મરણ બેઠું ને ગેદ્યુક્ત તથા હીન થઈ ગયેલા ઘણા રાક્ષસો પોતેપોતે રડવા લાગ્યા. ૧૦૫-૧૦૭ પછી પૌતાનો અગ્રેસર હણવાથી ભયભીત થયેલા રાક્ષસો યુદ્ધ મૂકી લંકા તરફ નાસી ગયા.

કાયંદ્ર બળવાળો અતિકાય હણાયો એટલે હર્ષને લીધે પ્રકુલિત કમળ સરખાં મુખવાળા વાનરોએ બચબચારપૂર્વક વિભય મેળવી આવેલા લક્ષ્મણનો ઘણો સત્કાર કર્યો. ૧૦૮, ૧૦૯ ઇતિ મૌવાત્પ્રીદિ મહાપ્રિયવર્ણ્ય આદિકાન્ શ્રીરામાયણના કુશ્મંડમાં ૭૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ.

સર્ગ ૭૨ મો

રાવણની ચિંતા-રામબળની પ્રતીતિ

અતિકાર્યં હર્તૃ શ્રુત્વા લક્ષ્મણેન મહાત્મના ।

ઉલ્લેગમ્મમદ્રાજા વચનં સેવમન્ત્રવીત્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણે અતિકાયને માર્યો એ સમાચાર સાંભળી રાક્ષસેંદ્ર રાવણ અત્યંત ઉદ્વેગ પામ્યો અને કહેવા લાગ્યો: ‘અરે હાય! અસ્ત્ર-ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત ક્રોધી સ્વભાવવાળા ધૃત્તાક્ષ, અકંપન, પ્રહસ્ત તથા કુંહકણ્વું વગેરે મહાબળવાન રાક્ષસો કે જેઓ નિરંતર યુદ્ધ ઇન્દ્ર-નારા, શૂરવીર અને શત્રુઓથી કદી પણ પરાજય નહિ પામેલા હતા, તેઓને તથા તેઓનાં સૈન્યને અદિલક્રમો શમયકે મારી નાખ્યાં છે. વળી અનેક શત્રુને બંધુનારા અને મેટી કાલાવાળા ધીબળ પણ કેટલાયે શૂરવીર રાક્ષસો માર્યા ગયા છે. પ્રખ્યાત પરાક્રમવાળા મારા પુત્ર ઈન્દ્રજિતે પ્રહારેવના વરદાન-વાળા ભયંદ્ર બાણોથી એ રામ-લક્ષ્મણને બાંધ્યા હતા અને તે બંધનમાંથી અત્યંત બળવાળા દેવો, અસુરો, યક્ષો, ગંધર્વો તથા સર્પોથી પણ છુટા થ તેમ ન હતું; તેમ છતાં પણ એ બન્ને ભાઈઓ

પોતાના પ્રભાવથી કે માયાળયથી કિંવા શોહન-મંત્રથી કોણ બાણે કેવી રીતે તે શરણધર્મથી છૂટી ગયા ! મારી આજ્ઞા માથે ચઢાવી બે બે રાક્ષસો યુદ્ધ કરવા ગયા, તે તે સઘળાને મહાળગવાન વાન-રોએ મારી નાખ્યા છે ! અરેરે, હવે એવો કોઈ પણ શૂરવીર મારા બેવામાં આવતો નથી કે જે રામ-લક્ષ્મણ, સુગ્રીવ, વિષ્ણુપ્રજા તથા આખી વાનર-સેનાનો સંહાર કરી યુદ્ધમાંથી પાછો આવે ! અહો ! રામ ઘણો જ બળવાન છે અને એના અસળખાને પણ ધન્ય છે ! એ રામના પરાક્રમથી મારા સઘળા રાક્ષસો મરણને શરણ થયા છે. હે રાક્ષસો ! હવે તમે સર્વેએ મળી સાવધાન થઈ આખી લંકાનું રક્ષણ કરવું તેમ જ બધાં સીતાને રાખવામાં આવેલી છે, તે બચાવવાટિકાની પણ તપાસ રાખવી.^{૧-૧૧} આપણી સેનાએના બહુમાંથી કોઈ બહાર નીકળે નુશ્વતા તો તેમા પ્રવેશ કરે, તેની તમારે ઘણી જ સંભાળ રાખવી.^{૧૨} રાક્ષસોની થોટી થોટી ટુકડીઓ રામી ચોતરફથી લંકાની રક્ષા કરાવવી અને લંકામાં કોઈ ધૂસી બાજ નહિ તેની તજવીજ રાખવી. હે રાક્ષસો ! સંધ્યાકાળે, અર્ધી રાત્રે તેમ જ પરા-હિને પણ તમારે સાવધાન રહેવું અને વાનરાની ઉપેક્ષા કરવી નહિ.^{૧૩, ૧૪} વળી આપણા શત્રુનું સૈન્ય શી ગોઠવણ કરે છે, તે યથાર્થિત પડ્યું છે કે લંકામાં પ્રવેશવાની ખટપટ કરે છે, એ તમારે બાણી હેવું.^{૧૫}

લંકેશ્વર રાવણનાં વચન સાંભળી મહાન બળવાળા સર્વ રાક્ષસો તેની આજ્ઞા પ્રમાણે કાર્ય કરવા લાગ્યા. રાક્ષસોને આજ્ઞા કર્યા પછી પુત્ર-શોકને લીધે હીન થયેલો રાવણ સભામાંથી છીટી પોતાના અંતઃપુરમાં ગયો. અતિકાંચતું મરણ-શયનું સાંભળી જેનો કોષાલિ અધિક પ્રત્યક્ષિત થયો હતો, એવો રાક્ષસધિપતિ રાવણ વારંવાર પોતાનો પુત્રને સંભારી લાંબા નિઃશ્વાસ મૂકવા લાગ્યો.^{૧૫-૧૭}

ક્રિત શ્રીવાસ્ત્વિક મહાકાવ્યપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં જો મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૩ મો

રાવણનું આધીસન-ઈર્ષજિતનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-રામ-લક્ષ્મણ સહિત વાનરસૈન્યનું મુશ્કિત થવું

તતો હતાન્નાસલપુંગવાંસ્તાન્દેવાન્તકાવિશિરો-વ્રતિકાયાન્ રક્ષોગણાસ્ત્વર હતાવશિષ્ટાસ્તે રાવણા ત્વરિતાઃ કાર્ણકુઃ ॥ ૧ ॥

રણસંગ્રામમાંથી બચેલા રાક્ષસોએ ઉતાવળે રાવણની પાસે ભઈ દેવાંતક, ત્રિશિરા તથા અતિક્રમ વગેરે રાક્ષસોના મરણના સમાચાર કહ્યા.^૧ ત્યારે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતપોતાના પુત્રો તથા લાઈઓનું મરણ સંભારી સંભારીને થોટા શોકસાગરમાં ડૂબી ગયો અને ચોધાર આંસુએ રસવા લાગ્યા.^૨ પોતાના પિતાને એ પ્રમાણે શોકસાગરમાં ડૂબેલા તથા હીન થઈ ગયેલા ભઈ મહારથી ઈર્ષજિતે કહ્યું :^૩ 'હે તાત ! ત્યાં સુધી તમારો પુત્ર આ ઈર્ષજિત છેવે છે, ત્યાં સુધી તમારે જરા પણ શોક કરવો શોભ નથી. યુદ્ધમાં ઈર્ષજિતનાં બાણથી જવાયેલો કેઈ પણ પુરુષ જીવવા સમર્થ નથી.^{૪, ૫} હે પિતાજી ! આજે મારાં બાણોથી કપાયેલા ડેહવાળા અને રણભૂમિમાં પડેલા રામ-લક્ષ્મણને તમે ખૂંચેલા જ બોલો. હે રાક્ષસેન્દ્ર ! હું મારા પુરુષાર્થજનને તેમ જ વરહાનજનને આશ્રય કરી તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, હું મારાં અસોશ અને તીક્ષ્ણ બાણ વડે રામ-લક્ષ્મણને આજે જ લાંબા કરીને સુવાડીશ. પૂર્વે બલિરાબના ઘસમાં ત્રિવિક્રમ ભગવાને જેવું ઉચ્ચ પરાક્રમ કયું હતું, તેવું પરાક્રમ હું આજે કરીશ અને તે ઈંદ્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, યમ, વિષ્ણુ, રુદ્ર તથા સાધ્યાદિ સઘળા દેવો સારી પેઠે ભઈ રહેશે.'

રાવણને ધૈર્ય આપી તથા તેની આજ્ઞા ભઈ ભયંકર પરાક્રમવાળો ઈર્ષજિત અનેક આયુધો ભરેલા, ઉત્તમ ખત્તરો ભેટેલા તથા પવન સમાન વેગવાળા રથમાં બેસી ઉતાવળે યુદ્ધભૂમિમાં જવા નીકળ્યો.^{૫-૮} એ વેળા અત્યંત હર્ષમાં આવેલા મહાબળવાન રાક્ષસો લંકામાં ઉત્તમ ધનુષ્ય શ્રેષ્ઠ કરી તેની પાછળ ચાલ્યા. પ્રાસ, સુદમર, તલવાર,

ફરતી તથા ગદા વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં હથિયારો ધારણ કરનારા અને ભયંકર પરાક્રમવાળા કેટલાક રાક્ષસો હાથી ઉપર બેઠા હતા, કેટલાક તેજ થોડા પર સવાર થયા હતા અને કેટલાક ઊંટ, વ્યાઘ્ર, વીંછી, બિલાડા, ગધેડા, સર્પ, વરાહ, નાકાર, સિંહ તેમ જ મોટા શિયાળ ઉપર બેઠા હતા.^{૧૦-૧૨} મહાપરાક્રમી ઇર્ષ્યજિત રણભૂમિ પર જવા નીકળ્યો, ત્યારે ઉપરાઉપરી શંખ તથા હોરિઓના નાદ થવા લાગ્યા. ઇર્ષ્યજિતના મસ્તક ઉપર ચંદ્ર સરણું ધ્રુવેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું, તેથી તે પૂર્ણિમાના ચંદ્રથી જેમ આકાશ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યો.^{૧૩, ૧૪} બળી સુવર્ણના અલંકારોને ધારણ કરનારા અને ધનુર્ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ ઇર્ષ્યજિતના મસ્તક પર સુવર્ણની ફાંડીવાળાં ચેત ચત્રમરો ઢોળાવા લાગ્યાં. એ વેળા આકાશ જેમ સૂર્યથી શોભે, તેમ અપ્રતિમ પરાક્રમવાળા અને સૂર્ય સરખા તેજસ્વી ઇર્ષ્યજિતથી આખી લોકાનગરી શોભાયમાન થઈ રહી.

પછી યજુઓનું દમન કરનારા અને અગ્નિ સરખી કાંતિવાળા મહાતેજસ્વી ઇર્ષ્યજિતે યજ્ઞભૂમિ પર આવી રાક્ષસોને પોતાના રજની ચેતરક બ્રહ્મા રાખ્યા અને પોતે વૈદિક મંત્રોથી વિધિપૂર્વક અગ્નિમાં આહુતિઓ આપવા માંડી. મહાપ્રતાપી ઇર્ષ્યજિત ચંદન, અક્ષત તથા પુષ્પ વગેરેથી અગ્નિની પૂજા કરીને તેમાં આહુતિઓ આપવા લાગ્યો. એ વેળા તેણે હર્ષને બદલે શન્તો પામ્યો હતાં, બહેકા ના વૃક્ષની સમિધ તૈયાર કરી હતી, શરીર પર લાલ વસ્ત્ર પહેર્યો હતાં અને લોહાનો સરવો ઝૂલ્યું કર્યો હતો. એ પ્રમાણે બાણ વગેરે શસ્ત્રોથી અગ્નિને આત્માદિત કરી મહાપરાક્રમી ઇર્ષ્યજિતે સ્વામ-વર્ણા બકરાને છવતો જ અગ્નિમાં હોત્ર્યો.^{૧૫-૨૧} અખંડિત અવયવવાળા બકરાની એક જ મોટી આહુતિથી પ્રબલિત થયેલા અગ્નિની કુમાઠા વિનાની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી અને પૂર્વે દેખાયા હતાં તેવાં વિજયચિહ્નો દેખાવા લાગ્યાં.^{૨૨} પોતાની ગેળે જ બડબડાટ સળગેલા અને તપાવેલા

સુવર્ણ સરખી કાંતિવાળા અગ્નિએ ફક્ષિણવર્તી જ્વાળાથી હુંતરવ્ય ઝહેણું કર્યું.^{૨૩} એ વેળા અન્ન-વિદ્યામાં કુશળ ઇર્ષ્યજિતે પ્રશ્નદેવે આપેલાં પોતાનાં ધનુષ્ય, રથ તેમ જ શસ્ત્રોનું પુનઃ અભિમંત્રણ કર્યું. ઇર્ષ્યજિતે જ્યારે અગ્નિમાં હોમ કરીને પોતાનાં શસ્ત્રાસ્ત્રોને અભિમંત્રિત કર્યાં, ત્યારે સૂર્યોદિ ઝહો અને તારાઓ સહિત આખા નભોમંડળમાં ત્રાસ વર્તાયો. એ પ્રમાણે હોમ કરી, અગ્નિ સરખી દેહી-ખમાન કાંતિવાળો, ઇર્ષ્ય સમાન પરાક્રમવાળો અને અફણત શૌર્યવાળો ઇર્ષ્યજિત પોતાનાં ધનુષ્ય, બાણ, તલવાર, ત્રિશૂળ, રથ તથા અન્ય સહિત આકાશમાં અંતર્ધાન થયો;^{૨૪-૨૬} અને અન્તો તથા રથોથી વ્યાપ્ત તેમ જ ધનુ-પતાકાથી શોભતું રાક્ષસોનું સૈન્ય યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી ગર્જના કરતું આગળ વધ્યું.^{૨૭}

રણભૂમિમાં પહોંચ્યા પછી મહાબળવાન રાક્ષસો શીઘ્ર ગતિ કરનારાં પોતાનાં ચિત્રવિચિત્ર બાણ, અંકુશ, મુશ્ગર તથા તોમર વગેરે હથિયારોથી વાનરોને મારવા તત્પર થયા. રાક્ષસોને યુદ્ધ માટે ઉતાવળા થયેલા ભેઈ તેઓના ઉત્સાહની વૃદ્ધિ કરવા અર્થે ઇર્ષ્યજિતે આવેશપૂર્વક કહ્યું : 'હે રાક્ષસો ! તમે સૌ પૂર્ણ ઉત્સાહ ધરી વાનરોની સાથે યુદ્ધ કરો અને તેઓને યમલોકમાં પહોંચાડો.'

પછી વિવશ ઇચ્છતા રાક્ષસો મોટી ગર્જનાઓ કરી વાનરો પર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. રાક્ષસ-સેનાનો નામક ઇર્ષ્યજિત પણ નલિકા, બાણ, ગદા અને સુસળ વગેરેથી વાનરોને હણવા લાગ્યો;^{૨૮-૩૧} ત્યારે વાનરો પણ ઇર્ષ્યજિત ઉપર વૃક્ષો અને પર્વતોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા.^{૩૨} એ ભેઈ અત્યંત કૌપાયમાન થયેલા મહાતેજસ્વી ઇર્ષ્યજિત એકએક બાણથી નવનવ તથા સાતસાત વાનરોને વીંધી રાક્ષસોને હુર્ષ પ્રમાડવા લાગ્યો. ઇર્ષ્યજિતે સુવર્ણથી શોભતાં સૂર્ય સરખાં તેજસ્વી બાણો વડે વાનરોને ત્રાહિ ત્રાહિ પોકરાવ્યા.^{૩૩-૩૫} શરપ્રહારથી શરીર વીંધાઈ જવાને લીધે યુદ્ધોત્સાહ-રહિત થયેલા વાનરો દેવોએ મારેલા દૈત્યોની જેમ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા.^{૩૬} સૂર્ય જેમ

પોતાનાં કિરણોથી પ્રાણીઓને સંતાપે છે, તેમ બાણ-
વૃષ્ટિથી વાનરોને સંતાપતા ઇંદ્રજિતને ભેઈ કોધ
પામેલા સુખ્ય સુખ્ય વાનરો એકીવખતે તેની સામે
હોડ્યા. એ સમયે કપાયેલા દેહવાળા કેટલાક વાનરો
મૂર્ચ્છિત થઈ પડતા હતા અને કેટલાક લોહીલુહાણ
થઈ નાસણાગ કરતા હતા. ^{૩૭, ૩૮} રામચંદ્રને ભયે
પોતાના જીવિતનો પણ ત્યાગ કરવાનો મિશ્રિય
કરી અનેક વાનરો પરાક્રમ કરવા તત્પર થયા
અને તેઓ શિલાઓ વગેરે ગ્રહણ કરી ઇંદ્રજિત-
ની સામે લીધ્યા. ^{૩૯} મહાભગવાન વાનરો ઇંદ્ર-
જિતની સામે રહી તેના ઉપર મોટાં વૃક્ષો તથા
પર્વતશિખરોની વૃષ્ટિ કરતા હતા; પરંતુ યુદ્ધમાં
વિજય મેળવનાર મહાતેજસ્વી ઇંદ્રજિત બ્રાહ્મણ
હરણ કરે એવી એ વૃક્ષ વગેરેની વૃષ્ટિ પોતાનાં
બાણોથી નિવારણ કરતો હતો. ^{૪૦, ૪૧} મહાસમયે
ઇંદ્રજિતે 'ઝેરી સર્પ' જેવાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે વાનર-
સેનાને વીંધવા માંડી. ^{૪૨} મહાપરાક્રમી ઇંદ્રજિતે
અઘાર બાણોથી ગંધમાદનને, નવ બાણોથી દૂર
ભિક્ષેલા નલને, સાત બાણોથી મૈંદને, મર્મસ્થળ-
ને ચીરી નાખે એવાં પાંચ બાણોથી ગજને, દશ
બાણોથી ભંબવાનને, ત્રીસ બાણોથી નીલને અને
પોતાને વરહાનમાં મળેલાં લયંકર બાણોથી સુગ્રીવ,
અશ્વત્થા, અંગદ તથા કિવિદ વગેરે વાનરોને વીંધી-
ને ચેતનારહિત કર્યા; તેમ જ બીજા પણ અનેક
સુખ્ય વાનરોને ઘણાં બાણો મૂકીને પીડિત કર્યા.
પ્રલયાગ્નિની જેઠે કોપેલા ઇંદ્રજિતે સૂર્ય સરખાં
અને ઉતાવળી ગતિવાળાં પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો
વડે વાનરોની સેનાને આકુળવ્યાકુળ કરી મૂકી.
બાણપ્રહારથી લોહીલુહાણ થયેલી અને પૃથ્વી પર
તરફડતી વાનરસેનાને ભેઈ ઇંદ્રજિત ઘણો જ હર-
ખાયો અને તે પુનઃ પુનઃ બાણોની તેમ જ બીજાં
શસ્ત્રોની દારુણ વૃષ્ટિ કરીને બાકી રહેલા વાનર-
સૈન્યને પીડવા લાગ્યો. ^{૪૩-૫૦} પછી રાવણનો પુત્ર
ઇંદ્રજિત પોતાની સેનામાંથી નીકળીને અદૃશ્ય-
રૂપે વાનરોની સેનામાં ઘૂસી ગયો અને સ્થામ મેઘ
જેમ જળ વરસાવે, તેમ વાનરો પર તીક્ષ્ણ બાણો
વરસાવવા લાગ્યો. ^{૫૧} અદૃશ્ય થયેલા ઇંદ્રજિતનાં

બાણોથી કપાયેલા દેહવાળા વાનરો, જેમ ઇંદ્ર-
ના વજ્રથી કપાયેલા પર્વતો પડે તેમ ચીસ પાડી
ને પડવા લાગ્યા. સંગ્રામ વિષે વાનરો માત્ર ઇંદ્ર-
જિતે મૂકેલાં તીક્ષ્ણ બાણોવાળાં બાણોને જ દેખતા
હતા; પરંતુ માયાથી ઠંકાયેલા ઇંદ્રજિત તેઓના
ભેવામાં આવતો ન હતો. ^{૫૨, ૫૩} રાક્ષસશ્રેષ્ઠ
ઇંદ્રજિતે સૂર્ય સરખાં પ્રકાશિત તીક્ષ્ણ બાણો વડે
સઘળી દિશાઓને છાઈ નાખી વાનરોને કાપવા
માંડ્યા. ^{૫૪} એ સમયે ઇંદ્રજિતે પરસ્પર અથડાવા-
ને લીધે જેમાંથી અગ્નિના તણખા ભીડતા હતા એવાં
અને પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખાં પ્રકાશમાન ત્રિશૂળ, બાણ,
તરવાર, તોમર, દુરશી વગેરે શસ્ત્રોની તીવ્ર વૃષ્ટિ
વાનરસેના ઉપર કરી મૂકી. પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરખા
ઇંદ્રજિતનાં શસ્ત્રોથી ઘવાયેલા વાનરો એ વેળા પ્રકુ-
લિત થયેલાં ખાખરાનાં વૃક્ષો જેવા દેખાતા હતા.
આકાશમાંથી બાણ આવતાં ભેઈ વાનરો ભીંચી ધ્રુષ્ટિ
કરતા કે તુરત જ તેઓનાં નેત્રોમાં બાણ આવીને
વાગતાં હતાં, જેથી તેઓ એકબીજાને અથડાઈને
પૃથ્વી પર પડી જતા હતા.

રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રજિતે હનુમાન, સુગ્રીવ, અંગદ,
ગંધમાદન, ભંબવાન, સુષેણ, વેગદશી, મૈંદ,
કિવિદ, નીલ, જવાક્ષ, ગવય, કેસરી, હરિલોભા,
વિલુક્ષ્ણ, સૂર્યાનન, જ્યોતિસ્કાંબ, હષિસુખ, પાવ-
કાક્ષ, નલ અને કુન્નુદ વગેરે સુખ્ય વાનરોને પણ
અભિમંત્રિત કરેલા પ્રાસ, ત્રિશૂળ તેમ જ તીક્ષ્ણ
બાણોથી વીંધી નાખ્યા. ^{૫૫-૬૧}

સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળાં બાણ તથા ગદા
વગેરે હથિયારોથી વાનરોને માથાં પછી ઇંદ્રજિતે
રામ-લક્ષ્મણ ઉપર સૂર્યનાં કિરણ સરખાં બાણો
વરસાવવા માંડ્યાં. ^{૬૨} પોતાની ઉપર પડતી બાણ-
વૃષ્ટિને વરસાદની ધારાઓ સમાન ગણીને અદ-
ભુત શૈલાવાળા શ્રીમાન રામચંદ્ર લક્ષ્મણનાં સામું
ભેઈને કહેવા લાગ્યા : 'હે લક્ષ્મણ ! ઇંદ્રનો શત્રુ
અને રાક્ષસોમાં શ્રેષ્ઠ એવો આ ઇંદ્રજિત દિવ્ય
અશ્વશસ્ત્રોથી આખી વાનરસેનાને પીડિત કરીને
હવે આપણી ઉપર બાણો વરસાવી રહ્યો છે મોટી
કાયાવાળા ઇંદ્રજિતને પ્રહરેલ વરહાન મળેલું'

છે અને તે હાલમાં અંતધોન રહીને આપણી સાથે ચુક કરે છે; માટે આપણે તેને કેવી રીતે મારી શકીશું? ૧૨-૧૫ હે હાઈ! હું તો માનુ છું કે, સમગ્ર જગતના ઉત્પાદક અને સંહારક પ્રહ્લદેવનો અર્ચિત્ય પ્રભાવ છે; તેમ જ તેમનાં અગ્નોનો પ્રભાવ પણ અદ્ભુત છે; માટે હે શુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ! હાલમાં ખીલું કાંઈ પણ નહિ કરતાં પરમાત્માના ધ્યાનમાં ઐકચિત થઈને તું પણ મારી સાથે આ પ્રહ્લાસના પ્રહારને સહન કર. ભલે, મહાબળવાન રાક્ષસેંદ્ર ઇંદ્રજિત પોતાની શરભળથી આપણને આગ્રહિત કરે! હે હાઈ! મોટા મોટા શૂરવીરો જેમાં વધારે પડ્યા છે, એવું આપું વાનરસેન્ય હાલમાં જરાયે શોભતું નથી. આપણે પણ તેઓની પેઠે અચેતન થઈ પડવાની જરૂર છે; કેમ કે આપણને હર્ષશોક-રહિત તથા ચૈતન્યરહિત પડેલા બોધને પોતાનો વિજય થયે માની ઇંદ્રજિત લંકાનગરીમાં પાછો જશે. ૧૬-૨૮

ક્રીમાન રામચંદ્રજી આમ કહેતા હતા, એટલામાં તો તેઓ બન્ને ઇંદ્રજિતની બાણબળથી ચૂંચાઈ ગયા અને મૂંઝવિટ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યા. એ બોધ ઇંદ્રજિત અત્યંત હર્ષ પામ્યો અને મોટી ગર્જના કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે આખી વાનરસેનાને તથા રામ-લક્ષ્મણને પૃથ્વી પર પાડીને રાક્ષસગણોથી સ્તુતિ કરાતા ઇંદ્રજિતે હર્ષભરે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો અને પોતાના પિતા રાવણરાયને સ્વર્ણ-નૃતાંત નિવેદન કર્યું. ૨૯, ૩૦

ઈતિ મૌપાત્સ્યમિ મહાસુનિર્મણીત આદિકાવ્ય મૌરમાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૭૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૪ મો

હંતુમાનવું પ્રથમ પરાક્રમ-મૃતસંજીવની ઔષધિ-વાનરસેનાનું પુનરુત્થાપન

તયોસ્તવાસાદિતયો રણામે મુમોહ સૈન્યં હરિ-યુથપાનામ્ । સુગ્રીવનીલાંગદલામ્બવન્તો ન જાપિ કિંચિત્પ્રતિવેદિરે સૈ ॥ ૧ ॥

રામ-લક્ષ્મણ સંશ્રામભૂમિમાં ચેષ્ટારહિત થઈ પડ્યા, ત્યારે આપું વાનરસેન્ય બેલાન સરણું થઈ ગયું. સુગ્રીવ, નીલ, અંગદ તથા બાંબવાન

વગેરે મુખ્ય વાનરો પણ વાયલ થઈ પડ્યા હતા, એથી તેઓ એકબીબની સ્થિતિ બાણવા અસમર્થ હતા. ૧ એ વેળા શુદ્ધિમાનોમાં ગ્રેષ્ઠ વિશીષણ વાયલ થયા વિનાનો હોવાથી સાવચેત હોતો. તેણે સર્વ વાનરોનું આશ્વાસન કરી મધુર વચન કહ્યું: ૨ 'હે જ્ઞાનરો! તમે જરા પણ ભય કરશો નહિ. આ અમરે જેલ કરવો ચોખ્ખો નથી. રામ-લક્ષ્મણ ઇંદ્રજિતના બાણથી વીંધાઈ પરવશ પડ્યા છે. તે માત્ર પ્રહ્લદેવના વરદાનને માન આપવા માટે જ છે. હે વાનરો! પ્રહ્લદેવે ઇંદ્રજિતને પોતાનું અમોઘ વીર્યવાળું પ્રહ્લાસ આપેલું છે તેને માન આપીને આ બંને રાજકુમારો પરવશ પડ્યા છે, તેમાં વિવાદ કરવાનું કારણ નથી. ૩, ૪ એ સમયે પવનસુત હંતુમાન જે પ્રહ્લાસને માન આપી રણભૂમિમાં સૂતો હતો છતાં સાવધ હતો, તેણે કહ્યું: 'હે વિશીષણ! આહો આપણે ઇંદ્રજિતના અજથી હણાઈ પડેલા આખા વાનરસેન્યમાં ફરી વળીએ અને તેમાં જે વાનરો પીડિત હોય, તેમનું આશ્વાસન કરીએ.' ૫, ૬

પછી હંતુમાન અને વિશીષણ હાથમાં મશાલ લઈને રણભૂમિમાં ફરવા લાગ્યા. ૭ જેઓનાં પૂછકાં, હાથ, પગ, સાથળ, આંગળીઓ તથા શ્રીવાઓ કપાઈ ગયાં હતાં, એવા અને પર્વત જેવી કાયાવાળા અનેક વાનરો ત્યાં પડ્યા હતા અને તેઓના શરીરમાંથી બળબળાટ કરતું રુધિર વહેતું હતું. વળી ત્યાં પડેલાં હથિયારો પણ અત્યંત ભળકાટ મારતાં હતાં. શોધતાં શોધતાં હંતુમાન અને વિશીષણ બન્ને જણાં બધાં સુગ્રીવ, અંગદ, નીલ, શરસ, ગંધમાહન, બાંબવાન, સુપેણ, વેગદશી, મૈંદ, દિવિદ તથા નલ અને બ્યોતિ-સુન્ન વગેરે ચૂંચપતિઓ પડ્યા હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ૮-૧૧ પ્રહ્લદેવનું વરદાન પામેલા ઇંદ્રજિતે પ્રહ્લાસના બળ વડે માત્ર દિવસના પાંચમા ભાગમાં અડસઠ કરોડ વાનરોને સુવાડી દીધા હતા. ૧૨ સસુદ્ર સરળા ભયંકર ચૈન્યને બાણથી પીકાતું બોધને હંતુમાન તથા વિશીષણ બાંબવાનને શોધવા લાગ્યા. ૧૩ શોધતાં હંતુરો બાણોથી બ્યાસ અને

સ્વાભાવિક વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શાંત થવા આવેલા અગ્નિ સરખા વૃદ્ધ બંબવાનને તેમણે દ્રશ્યી બોલ્યો. પછી વિશીષણુ તેની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો : 'હે આય' બંબવાન ! તીક્ષ્ણ બાણ વાગવાથી તારા પ્રાણુ તો ગયા નથી ને ?' ૧૧૪, ૧૫

ત્યારે રીંછામાં શ્રેષ્ઠ બંબવાને મહાકૃષ્ણથી કહ્યું : 'હે પરાક્રમી રાક્ષસેન્દ્ર ! હું તને તારા સ્વર ઉપરથી જ ઓળખી શકું છું, પણ બાણો વડે વીંધાયેલો હોવાથી હું તને નજરે ભેઈ શકતો નથી. હે સુનત ! હું તને પૂછું છું કે અંબના અને વાસુ બેનાથી ભાગ્યશાળી છે, એવો કવિવર હંતુમાન છવે છે કે કેમ ?'

બંબવાનનો પ્રશ્ન સાંભળી વિશીષણુ આશ્ચર્ય સહિત કહ્યું : 'હે બંબવાન ! રામ-લક્ષ્મણના કુશળ સમાચાર ન પૂછતાં હંતુમાનના સમાચાર કેમ પૂછેછે ? હે આય' ! તું આપણા રાજ સુગ્રીવ, અંગદ કે રામ-લક્ષ્મણ ઉપર સ્નેહ નહિ દર્શાવતાં પવનસુત હંતુમાન ઉપર આટલો બધો સ્નેહ કેમ દર્શાવે છે ?' ૧૧૬-૨૦

ત્યારે બંબવાને કહ્યું : 'હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! હું સૌના પહેલાં હંતુમાનના કુશળ સમાચાર પૂછું છું, તેણે કારણ તું સાંભળ. હે તાત ! જો હંતુમાન જીવતો હશે તો આપણું સૈન્ય હજુયા છતાં પણ જીવતું જ છે અને જો તે મરણને શરણ થયો હશે, તો આપણે સૌ જીવતા છતાં મૂંઝેલા જ છીએ. હે તાત વિશીષણુ ! તું મને કહે કે હંતુમાન જીવે છે કે નહિ ? પવન સમાન વેગવાળો અને અગ્નિ સમાન શૌર્યવાળો હંતુમાન જો જીવતો હશે, તો જ આપણા સૌના જીવનની આશા છે.' ૧૨૧-૨૩

વૃદ્ધ બંબવાનનાં વચન સાંભળી પવનસુત હંતુમાને વિનીતભાવથી તેની પાસે જઈને તેના ચરણમાં મસ્તક મૂકી, 'હું પવનનો પુત્ર હંતુમાન તમને પ્રણામ કરું છું,' એમ ગોલી અભિવંદન તમને પ્રણામ કરું છું,' એમ ગોલી અભિવંદન કર્યું. ૨૪ જેની ઇર્દ્રિયો આકુળઆકુળ થયેલી હતી, એવો વૃદ્ધ બંબવાન હંતુમાનનું વાક્ય સાંભળી નવો અવતાર આવ્યો હોય એમ માનવા લાગ્યો. ૨૫ પછી તેણે હંતુમાનને કહ્યું : 'હે કપિશાહી ! તું બંધો

આવ્યો. હે તાત ! હવે તું આ સર્વ વાનરોનું રક્ષણ કર. ૨૬ આખી વાનરસેનામાં હું તારા બેવો પરાક્રમી બીજા કેઈને બોલો નથી. તું જ આ વાનરોનો પરમ મિત્ર છે અને આજે તારે પરાક્રમ દાખવવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે. માટે તું રીંછ તથા વાનરોના સૈન્યને હર્ષિત કર અને મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા રામ-લક્ષ્મણને પણ પીડાથી મુક્ત કર. હે હંતુમાન ! તું સમુદ્ર યોગળી, લાંબો માર્ગ વટાવી હિમાલય પર્વત ઉપર ભ. ૨૭-૨૮ હે શત્રુદમન ! ત્યાં અત્યંત ભયંજક કાંચનમય 'ઋષભ' નામનું પર્વતશિખર તથા કૈલાસશિખર તથા બેવામાં આવશે. ૨૯ જો બંને શિખરોની વચ્ચે અદારસાર ઔષધિઓથી ભરેલો અને અતુલિત કાંતિવાળો 'ઔષધિપ્રસ્થ' નામનો પર્વત તારી દંદિએ પડશે. ૩૦ હે વાનરશાહી ! જો ઔષધિપ્રસ્થ ઉપર મૃતસંજીવન, ૩૧ વિશલ્યકરણી, ૩૨ સુવર્ણ-કરણી ૩૩ તથા સંધાની ૩૪ નામની ચાર ઔષધિઓ છે કે જેની કાંતિથી દરો દિશાઓ પ્રકાશિત થાય છે, તે ઔષધિઓને તું ત્યાંજ યોગળબંધે. ૩૫, ૩૬ હે હંતુમાન ! જો ચારે ઔષધિઓ લઈને તું સત્વર પાછો આવ અને વાનરોને જીવતકાન આપી તેઓનું આશ્વાસન કર. ૩૭

બંબવાનનાં વચન સાંભળી જેમ વાસુ વડે સમુદ્ર ભ્રમણે, તેમ પવનસુત હંતુમાનના હૃદયમાં બળનો વેગ ભ્રમણવા માંડ્યો. ૩૮ જો સમયે ત્રિફળ-અળના શિખર પર ઊભેલો અને પર્વતને દબાવતો હંતુમાન બાણે ધીમે પર્વત જ હોય એવો દેખાવા લાગ્યો. ૩૯ હંતુમાનના ભારથી પીડિત થયેલો પર્વત એકાએક પૃથ્વીમાં પેસી ગયો અને તે પુનઃ ભીલી થઈ શક્યો જ નહિ. હંતુમાનના વેગથી પર્વત પરના વૃદ્ધો ભ્રમણી પડ્યાં અને શિખરો તૂટી પડ્યાં. હંતુમાનના પરાક્રમથી આખો પર્વત ટોલવા લાગ્યો. ત્યારે વાનરો તેના પર સ્થિર રહી શક્યા નહિ.

+ શ્રુત્ય મરેલાને જિવાડનારી

x થાવને સત્વર મર્યાવનારી

- ક્ષિપ્રે પડેલી કાંતિને અતુલિત બનાવનારી

* કપાલેશ્વર અંગેનું પુનઃ સાધનાર

આખો ત્રિકૃટાચળ કંપી ઊઠવાથી લંકાના ઠરવાળા ધણધણી ગયા. મોટાં મોટાં શૃંગો તથા ગોપુરો તુટી પડ્યાં અને આખી લંકા બાણે નૃત્ય કરતી હોય એમ કંપાયમાન થઈ રહી. રાત્રિમાં આવો પ્રકાર થવાથી સઘળા રાક્ષસો ત્રાસ પામ્યા. પર્વત નેવા પ્રોઠ દેહવાળા હનુમાને પર્વતને દબાવીને સમુદ્ર સહિત આખી પૃથ્વીને કંપાયમાન કરી મૂકી. પોતાના બન્ને પગ પછાડીને તથા વડવાનળ સરખું પોતાનું ભયંકર મુખ પહોંચું કરીને કપિવર હનુમાને મોટી ગજાના કરી, જે સાંભળી સઘળા રાક્ષસો ત્રાસ પામ્યા. હનુમાનની ભયંકર ગજાના સાંભળીને લંકામાં રહેલા રાક્ષસો રાત્રિમાં એવા તો ઠયા કે તેઓ જરા પણ હાથ્યાચાથ્યા વિના સ્થિર થઈ રહ્યા. ૪૭-૪૮ હવે સમુદ્રને નમન કરીને ભયંકર પરાક્રમવાળો શત્રુદમન હનુમાન રામચંદ્રનું કાર્ય કરવા તત્પર થયો. તેણે સર્વ સરખું પોતાનું પૂંછડું ઊંચું કરી, પીઠ નમાવી, કાન સંકોથી, મુખ પહોંચું કરીને આકાશમાં દૃઢકો માર્યો. તેણે પોતાના હાથ અને સાથળના વેગથી કેટલાંક વૃક્ષો, શિલાઓ તથા સાધારણ વાનરોને ઉડાડી મૂક્યા અને કેટલાક નિર્બળ વાનરો તો છેક સમુદ્રમાં જઈ પડ્યા. ગરુડ સમાન વેગવાળો હનુમાન બાણે દિશાઓને માપતો હોય એમ મોટા સર્પ સરખા બન્ને હાથ પસારીને સઠસઠાટ કરતો હિમાલય પ્રત્યે જવા લાગ્યો. વિષ્ણુ ભગવાનના હાથમાંથી છૂટેલા ચક્રની પેઠે ગતિ કરતો કપિવર હનુમાન, જળ ક્ષુભિત થવાથી જેમના તરંગો પરસ્પર અથડાતા હતા અને જળચરો આકુળવ્યાકુળ થઈ રહ્યાં હતાં, એવા સમુદ્રને ભેટો ઊઠયે જતો હતો. વાયુ સરખા વેગવાળો હનુમાન મોટા મોટા પર્વતો, પક્ષીઓ, સરોવરો, નદીઓ, તળાવડીઓ, નજરો અને સમૃદ્ધિવાળા દેશોને ભેટો ભેટો ઊઠયે જતો હતો. શરવીર હનુમાન સૂર્યમાર્ગનો આશ્રમ કરીને વિના-પરિશ્રમે અતિ શીઘ્ર ગતિથી દિશાઓને ગજવતો ઊઠયે જતો હતો. ભગવાનના વાક્યનું સ્મરણ કરતા મહાકપિ હનુમાને થોડી જ વારમાં દૂરથી હિમાલય પર્વત દ્વિતો. ૪૪-૪૨

હિમાલય પર્વત શ્વેત વાદળ સરખાં રમણીય શિખરોથી તેમ જ અનેક બતનાં વૃક્ષોથી શોભી રહ્યો હતો અને તેની કંદરાઓમાંથી ઘણાં ગરજાં નીકળતાં હતાં. કપિવર હનુમાન અતિ ઊંચા ગયેલા સુવર્ણશિખરોવાળા એ પર્વતરાજ ઉપર થોડી વારમાં જ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં અનેક મહર્ષિઓએ, સેવેલા મોટા મોટા આશ્રમો તેના ભેવામાં આવ્યા. ૪૩, ૪૪ વળી પ્રહલદેવનું સ્થાન, કૈલાસશિખર, ધંદનુ કીડાણવન, શંકરે ભ્યાં રહીને ત્રિપુરાસુરના વધ માટે બાણ કે મૃત્યુ હતું તે સ્થાન, હંધગ્રીવની આરાધના કરવાનું સ્થાન, પ્રહલકપાલનું સ્થાન, યમરાજના ક્રિકેરનું સ્થાન, અસિનું ગૃહ, સૂર્ય સરખી પ્રકાશમાન કુબેરની અલકાનગરી, ભ્યાં ત્વષ્ટાએ સૂર્યને બાંધ્યો હતો તે સ્થાન, ઋષિમુનિઓના આશ્રમ, શંકરના પિનાક ધનુષ્યનું સ્થાન અને પાતાળનું મુખ એ સઘળું કપિવર હનુમાનના ભેવામાં આવ્યું. ૪૫-૪૬ વળી ભગવાનના કહેવા પ્રમાણે કાચનમય ઋષભપર્વત તથા કૈલાસપર્વતનાં શિખર પણ દેખાયાં અને તે બંનેની વચ્ચે પ્રકાશમાન અઢારશ્વર વનસ્પતિવાળો 'ઔષધિપ્રસ્થ' નામનો પર્વત પણ ભેવામાં આવ્યો. ૪૭ અસિ-શિખા સમાન ઝળહળતા એ દેવીપ્રમાન પર્વતને ભેઈ કપિવર હનુમાન વિસ્મય પામ્યો અને તેના પર અડીને પૂર્વોક્ત ઔષધિઓને શોધવા લાગ્યો. વાયુસુત હનુમાન હંભાર યોજન વડાવીને ભ્યારે દિવ્ય ઔષધિવાળા પર્વત પર આવ્યો, ત્યારે 'પોતાને લઈ જનાર કોઈક આવે છે' એમ બાણીને ત્યાંની સઘળી ઔષધિઓ અલોપ થઈ ગઈ. ૪૮-૫૦ ઘણી શોધ કરવા છતાં એક પણ દિવ્ય ઔષધિ ભેવામાં આવી નહિ, ત્યારે મહાત્મા હનુમાનને અત્યંત કોપ વ્યાપ્યો અને તેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં. પછી પર્વતના એ અવિનયને નહિ સાંભળતાં કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાને કહ્યું: 'અથવા જડ મતિવાળા પર્વત! શું તે નિશ્ચય જ કયો છે કે, મને ઔષધિ ન આપવી અને રામનું કાર્ય ન કરવું? શું તને રામ ઉપર પણ દયા નથી આવતી? પણ હે મૂર્ખ પર્વત! જો એમ જ હોય, તો હું આજે તને મારું બાહુબળ દેખાડું છું! અરે, મારી લુબ્ધી હણાયને.

હંમણાં જ તું પોતાને છિન્નભિન્ન થયેલો. ભેદશ.' એમ કહીને કપિવર હંતુમાને અનેક હસ્તી, વૃક્ષ, સુવર્ણ વગેરે ધાતુની ખાણો અને દેહીઅમાન નાનાં શિખરોવાળા એ ઔષધિપ્રસ્થ પર્વતના ચોટા શિખરને પકડી વેગથી હંચમચાવી નાખ્યું અને તેને મૂળમાંથી ઉખેડી લઈ સર્વ લોકોને ત્રાસ આપતો હંતુમાન ગરુડ સરખા વેગથી આકાશમાર્ગે ઊઠ્યો. એ સમયે આકાશચારી ભૂતપ્રાણીઓ તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં.^{૧૧-૧૪} સૂર્ય સરખા પ્રકાશવાળું શિખર ગ્રહણ કરીને સૂર્ય સરખો તેજસ્વી કપિવર હંતુમાન અ્યારે આકાશમાં ઊડતો હતો, ત્યારે તે જાણે એક સૂર્યની સગીપમાં બીજે સૂર્ય ઊઝ્યો હોય તેવો દેખાતો હતો. હાથમાં ધારણ કરેલા, અગ્નિની ભવાળવાળા અને હંભર આરાવાળા અકથી વિષ્ણુ ભગવાન શોભે, તેમ હાથમાં ગ્રહણ કરેલા ચોટા પર્વતથી હંતુમાન શોભતો હતો.

લંકાના ત્રિકુટાચળ પર રહેલા વાનરોએ દૂરથી હંતુમાનને આવતો ભેદને હર્ષનાદ કર્યો અને હંતુમાને પશુ તેઓને ભેદને મોટી ગર્જના કરી; ત્યારે સર્વેના સામટો કોલાહલ સાંભળી લંકાના રાક્ષસો ભયને લીધે ચીસ પાડી ઊઠ્યા. પછી મહાત્મા હંતુમાન ચોટું પર્વતશિખર લઈને અ્યાં વાનરોની સેના પકી હતી ત્યાં જિતયો અને મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને પ્રજ્ઞાપ કરી વિલીંબણને પ્રેમથી લેત્યો. હંતુમાને આશ્વેદા પર્વતમાંની દિવ્ય ઔષધિઓની સુગંધ પ્રસરી કે પુરત જ રામ-લક્ષ્મણ સચેત થયા અને તેમના ઘાવ વગેરેની પીડા મટી ગઈ. ઔષધિની ગંધ આવવાથી બીજા પશુ જે વાનરો હણાઈ પડ્યા હતા, તે સઘળા ક્ષણવારમાં જ પીડા-રહિત થયા અને જાણે રાત્રે સૂઈને ઊઠ્યા હોય એમ આળસ મરડીને બેઠા થયા.^{૧૬૫-૭૦}

અ્યારથી વાનરો અને રાક્ષસોનું યુદ્ધ શરૂ થયું.

* રણમાં પડેલા વાનરો ઔષધિની સુગંધ આવવાથી જ જીવતા થયા; તે પછી ત્યા પડેલા રાક્ષસો પશુ સજીવન થવા ભેદજે, જેવી સંમતી સમાપાન હવે પછીના જ શ્લોકમાં કવિ પોતે જ કહે છે; અર્થાત્ પાતલ થયેલા રાક્ષસો રણભૂમિ પર હતા જ નહિ.

ત્યારથી વાનરોના હાથે જેટલા રાક્ષસો મરણ પામતા હતા, તે સઘળાને રાવણના હંકમથી રાક્ષસો કરોજ સમુદ્રમાં ફેંકી દેતા હતા; કેમ કે એથી 'રાક્ષસો કેટલા હણ્યા' તેની સંખ્યા યજુના બહુવામાં આવે નહિ.

એ પ્રમાણે સર્વને સજીવન કર્યા પછી વાયુ-પુત્ર હંતુમાન, એ ઔષધિપ્રસ્થ પર્વતને પુનઃ હિમાલયમાં અ્યાં હતો, ત્યાં મૂકી આવી રામ-ચંદ્રને મળ્યો.^{૭૧-૭૪}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદકાંડમાં ૭૪મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૫ મો

લંકામાં ભયાનક આગ-કાળરાત્રિ સમ દેર તતોઽન્નવીન્મહાતેજાઃ સુગ્રીવો વાનરેશ્વરઃ ।

અર્થે વિજ્ઞાપયંત્રાપિ હનુમન્તમિદં વચા ॥ ૧ ॥

પછી વાનરશબ્ સુગ્રીવે હવે શું કરવું એ જણાવતાં હંતુમાનને કહ્યું:^૧ 'હે હંતુમાન! રાવણના લશ્કાક પુત્રો અને લાઈએ સુદમાં હણાઈ ચૂક્યા છે, એટલે તે પુરતમાં આપણી સામે યુદ્ધ કરવા નીકળે તેમ નથી.^૨ માટે આપણી સેનાના નાનાચોટા સર્વ વાનરો આજે હાથમાં સળગતાં કાષ લઈ લંકા પર ચડી જાઓ અને તેને યોગેશ્વરી સળગાવી મૂકો.^૩ સુગ્રીવની આજ્ઞા થતાં, સૂર્ય અસ્તાચળ પર ગયો અને કાચકર અંધકારવાળી રાત્રિ શરૂ થઈ, ત્યારે અસંખ્ય વાનરો હાથમાં સળગતાં કાષ લઈ લંકા તરફ ચાલ્યા.^૪ ચોતરફથી બળતાં ઉજાડિયાં લઈ આવતા વાનરોને ભેદને લંકાની ચોક્કી કરનારા બિહામણા રૂપવાળા રાક્ષસો તે એકાએક જીવ લઈને નાસી ગયા;^૫ એટલે પુરત જ વાનરોએ લંકામાં પ્રવેશ કર્યો અને ગોપુરો, અટારીઓ, ચેરીઓ, મોટી મોટી ચોક્કીઓ તેમ જ ગ્રાસાદોમાં આગ લગાડવા માંડી. અગ્નિ પ્રસર્યો કે પુરત જ રાક્ષસોનાં હંભરો ચૂકો બળવા માંડ્યાં અને પર્વત જેવી જીવી હવેલીઓ બળીબળીને પડી પડવા માંડી.^{૬-૭} એ આગમાં અગ્રણ વગેરે સુગંધી પદાર્થો, હીરા, મોટી, પ્રવાહ, માણિક, રેશમી વસ્ત્ર, બાકી કાંબળ, જીનની શાલો, સુવર્ણવાન,

હથિયાર, અત્રાદિ ભરવાના કોઠાર, અધોનાં પલાણુ, અશ્વશાળા, ગજશાળા, રથશાળા, ચૌદાઓનાં કવચ, અશ્વ તથા હસ્તીનાં કવચ, તરવાર, ધનુષ્ય, પશુછ, આણુ, તોમર, અંકુશ, શક્તિ, ચામર. વ્યાઘ્રાંખર, કસ્તૂરી અને હીરા-મોતીનાં ભંડાર, એ સવસ્તુ અળીને જમીનદોસ્ત થવા લાગ્યું. વળી એ આગમાં અનેક પ્રકારનાં હથિયારોનાં કારખાનાં અને ચિત્રવિચિત્ર મંદિરો પણ અળીને ખાખ થઈ ગયાં.^{૧૩} વળી સુવર્ણલંકાર તથા પુષ્પહાર ચારણુ કરનારા, મંદિરાપાન કરવાથી અપળ નેત્રવાળા, મહને લીધે લશ્વડતી ચાલવાળા, સ્ત્રીઓનાં વસ્ત્ર પકડી રતિકીડામાં મસ્ત થયેલા, શત્રુ પર ક્રોધ અડવાને લીધે મહા, ત્રિશૂળ અને તરવાર વગેરે હથિયાર લઈને યુદ્ધ કરવા માટે સંભજ થયેલા, માંસ વગેરે પદાર્થોનું ભક્ષણ કરતા, મંદિરા પીતા અને પોતાની સ્ત્રીઓની સાથે અમૂલ્ય શસ્ત્રાઓમાં સુતેલા અનેક રાક્ષસોનાં હલ્લરો મંદિરો એકાએક સળગી ઊઠ્યાં, જેથી તેઓ ત્રાસ પામી પોતાનાં ખાળ-અમ્યાંઓને લઈને ઉતાવળે નાસ-ભાગ કરવા લાગ્યા. એ સમયે આખી લંકામાં અગ્નિના મોટા ભડકા ઊઠતા હતા; તેમાં શુભ ધનભંડારવાળાં, એકાએક ન પ્રવેશી શકાય એવાં, સુવર્ણમય, પૂર્ણચંદ્ર તથા અર્ધચંદ્રના ચિહ્નવાળાં ઉત્તમ, અંદ્રશાળાયુક્ત ચિત્રવિચિત્ર ગોખવાળાં, ઠેકઠેકાણે હાંચાળા-ખાટવાળાં, ભણિ અને વિદુરમથી ચિત્રિત, કૌંચ, મયૂર, વીણા તથા અલંકારોના નાદથી ગાણ રહેલાં તેમજ સૂર્યનો સ્પર્શ કરતાં હોય તેવાં જિયાં હલરો ગૂંઠા બળતાં હતાં. અગ્નિથી ભડકાટ સળગતાં તોરણો, શ્રીખન્નતુમાં વીજળીયુક્ત વાહન સરખાં શોભતાં હતાં અને મોટાં મોટાં ગૂંઠા દાવાગિચ્છી સળગી ઊઠેલાં મોટાં પર્વતશિખરો જેવાં દેખાતાં હતાં. સાતમે માળે સૂતેલી સ્ત્રીઓ બ્યારે અગ્નિથી બળવા લાગી, ત્યારે પોતાનાં વસ્ત્રાભૂષણુ ફેંકી દઈને ‘હાથ હાય’ બોલી ચીસો પાડવા લાગી. જેમ ઇંદ્રુ વજ્ર વાગવાથી પર્વતનાં શિખરો તૂટી પડે, તેમ અગ્નિથી બળેલાં મોટાં મંદિરો ધબકાળ તૂટી

પડવા લાગ્યાં. બધું હિંમલયનાં શિખરો ચોમેરથી સળગી ઊઠ્યાં હોય. તેમ દૂરથી લંકાનાં મંદિરો જણાતાં હતાં. રાત્રિમાં અગ્નિવાળાઓથી હવેલી-ઓના અગ્નિભાગ સળગી ઊઠવાથી લંકાનગરીમાં બધું પ્રકુંઠિત થયેલાં ખાખરાનાં વૃક્ષો જ જિયાં હોય એમ જણાતું હતું. એ વેળા મહાવતોએ છોડી મૂકેલા હાથીઓથી તેમજ સ્વાવરોએ છોડી મૂકેલાં અર્ધાથી લંકાનગરી પ્રલયકાળે આકુળ-બ્યાકુળ થયેલા મગર-મત્સ્યવાળા સમુદ્ર સરખી દેખાતી હતી.^{૧૪-૨૭} છૂટેલા અર્ધા ભેઈ હાથી ભયભીત થઈ નાસતો હતો, ત્યારે હાથીને ભેઈ અર્ધા પણ ત્રાસ પામી પલાયન કરી જતા હતા.^{૨૮} લંકામાં ઊડતી અગ્નિવાળાઓની છાયા પડવાને લીધે સમુદ્ર બધું રાતા જળથી ભરેલો હોય એવો શોભતો હતો.^{૨૯} વાનરોએ સળગાવેલી લંકાનગરી જે ઘડીમાં જ પ્રલયસમયે સળગી ઊઠેલી પૃથ્વી જેવી થઈ રહી.^{૩૦} એ વેળા કુમારહથી ગભરાઈ ગયેલી, અગ્નિથી સંતપ્ત થયેલી અને મોટી ખૂસો પાડતી રાક્ષસસ્ત્રીઓની ચીસો સો સો થોભન મુઠી સંભળાતી હતી.^{૩૧}

અર્ધો બળેલાં શરીરવાળા કેટલાક રાક્ષસો ક્રોધભરે લંકામાંથી બહાર નીકળી આવ્યા; ત્યારે યુદ્ધ કરવા સંભજ થઈ રહેલા વાનરો તેઓની સાથે થયા.^{૩૨} એ સમયે વાનરો અને રાક્ષસોના મોટા નાદથી દશે દિશાઓ, સમુદ્ર તથા આખી પૃથ્વી બળભળી ઊઠી.^{૩૩} પીડારહિત થયેલા મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણે તુરંત જ પોતાનાં શ્રેષ્ઠ ધનુષ્ય સંભાળ્યા.^{૩૪} રામચંદ્રે ધનુષ્યનો ટંકારવ કર્યો તેથી રાક્ષસો અત્યંત ભયભીત થઈ ગયા.^{૩૫} ધનુષ્ય સંભજ કરી યુદ્ધ કરવા તત્પર થયેલા રઘુવીર એ સમયે વેદમય ધનુષ્ય ધારણ કરી જિણેલા સાક્ષાત મહાદેવજી સરખા દેખાતા હતા.^{૩૬} રામચંદ્રના ધનુષ્યનો ટંકારવ વાનરો અને રાક્ષસોની ગર્જનાથી પણ વધારે સંભળાતો હતો.^{૩૭} વાનરોની ગર્જના, રાક્ષસોની ચિચિયારી અને રામચંદ્રના ધનુષ્યનો ટંકારવ, એ ત્રણેએ એકીવખતે દશે દિશાઓ ગબવી મૂકી.^{૩૮}

રામચંદ્રના એક જ આશુચી કૈલાસ પર્વતના
શિખર જેવો લંકાનો ભૈરો દરવાએ પૂરી પડ્યો.
રામચંદ્રનાં વીક્ષ્ય આશુને પોતાનાં ગુહોમાં અને
હવેલીઓમાં આપતાં ભેદને રાક્ષસો યુદ્ધ માટે
તૈયારી કરવા લાગ્યા. યુદ્ધ માટે સજ્જ થતા અને
સિંહનાદ કરતા રાક્ષસોને એ રાત્રિ કાળરાત્રિ
સરખી દુઃખદ થઈ પડી. ૨૯-૪૧

એ વેળા ઝરાબર લાગ સાધીને સુઝીવે વાનરે
 ને આજ્ઞા આપી: ‘તમે બધા સત્રીપમાં આવેલા
 લોકાના હરવાળા પર જઈ ત્યાં બેસેલા શક્તિસેના સાથે
 યુદ્ધ કરો અને જે વાનર કાયર થઈને પાછો ફરે
 તેને મારો અનેગાર સમજી મારી નાખજો.’ ૪૨, ૪૩

સુધીવની ખાસા થતાં જ વાનરે લંકાના દરવાજા પર ઠોડી ગયા અને રાક્ષસોને હથુવા લાગ્યા. ‘વાનરે સળખતાં કાઠ લઈને લંકાના દરવાજા રોકી બેઠા છે’ એ સમાચાર સાંભળતાં જે રાવણના કોથનો પાર રહ્યો નહિ. એ સમયે રાવણે જોયું તો અચાનક ખાધું કે જેથી કંઈ દિશા-ઓ ગાળી બીડી અને તે કોથને લીધે સાક્ષાત્ રૂદ્ર જેવો દેખાવા લાગ્યો.

જો સમયે રાવણે કુંભકર્ણના 'કુલા' અને 'નિકુલા' નામના બે પુત્રોને ઘણા રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધે યથાવાની આજ્ઞા આપતાં યુવાશ્વ, શોણિતાશ્વ, પ્રજ્વલ તથા કંપનને પણ તેમની સાથે જવા કહ્યું; ત્યારે તુરંત જ તેઓ સર્વ યુદ્ધ કરવા બહાર પડ્યા. ૪૪-૪૭ જો વેળા રાણે મોટી ગળ્ફના કરીને કહ્યું: 'હે રાક્ષસો! તમે બધા અત્યારે ને અત્યારે જ યુદ્ધ કરવા બહારો.' ૪૮

રાવણની આજ્ઞા સાંભળી અગત્યતાં આક્રુષ્ટો
 લઈને રાક્ષસો ઉપરાઉપરી બળના કરતાં સુલ
 કરવા નીકળ્યા. ^{૪૮} એ સમયે વાનરોના હાથમાંના
 સળગતાં કાંથોના તેજથી જાને રાક્ષસોનાં આભ-
 પથ્થોની કાંતિથી આકાશ પ્રકાશયુક્ત ઈર્ષ રહ્યું. ^{૪૯}
 ચંદ્ર, નક્ષત્રો, વાનરોનાં ઊભાડિયાં જાને રાક્ષસોનાં
 આભપથ્થુ, એ બધાંના પ્રકાશથી અંતરિક્ષ અળહળી
 ઊઠ્યું. ^{૫૦} ચંદ્રાદિ શ્રેણોના પ્રકાશથી જાને આભ
 પથ્થોના અગ્રકાંઠથી બસે સૈન્યો શોભતાં હતાં. ^{૫૧}

જો સમગ્રે લોકાનાં અર્થાં બળેલાં શૃંગોની કાંતિ
જેના જળમાં પડતી હતી, એવો સુસુદ્ર તરંગો
ભિડવાથી અધિક શોભવા લાગ્યો. ૫૩

હવે સુસજ્જિત થયેલું રાક્ષસોનું સૈન્ય લંકા-
માંથી બહાર નીકળ્યું. પતાકા અને ધ્વજથી
શોભતું; ભયંકર અગ્નિ, રથ, હસ્તી તથા પાયદળ-
વાળું; તરવાર, ફરસી, ત્રિશૂળ, ગદા, છરા, શાષ, તોમર અને ધનુષ્ય વગેરે શસ્ત્રાસેવાળું; સેંકેદો
વૃદ્ધનીઓના શબ્દથી ગાળ રહેલું; ભયંકર પરાક્રમ
વાળા સૈનિકોથી ભરેલું; સુવર્ણના આભુષણ
ખાધેલા યોદ્ધાઓવાળું; ઉગામેલી ફરસી અને તર-
વારવાળું; ધનુષ્ય-બાણ અડાવેલું તથા રાક્ષસોએ
ધારણ કરેલાં મુગધી અંધન, પુખ્તહાર તથા મદિરા
ના ગંધ વડે મધમધી રહેલા વાતાવરણવાળું,
શૂરવીર પુરુષોથી વ્યાપ્ત અને યોદ્ધા સેધની પોં
ગજની કરતું રાક્ષસોનું સૈન્ય ઉતાવળે રણભૂમિ
પ્રવેશે જવા લાગ્યું. રાક્ષસસૈન્યને પોતાની તરફ
આવતું ભેટને વાનરીની સેના યુદ્ધ કરવા તયાર
થઈ અને ભયંકર ગજની કરવા લાગી. પછી
પતાંજ જેમ અગ્નિમાં આવી પડે, તેમ રાક્ષસોનાં
સૈન્ય ઉતાવળે કપિદળ પર ધસી આપ્યું. જો વેળા
રાક્ષસો પોતાના હાથમાં રહેલાં તરવાર, પદ્મિક
અને અશનિ વગેરે આયુધોથી પડા ખેલતા હતા;
તેથી તે અધિક શોભતું હતું. પછી યુદ્ધની કળા-
વાળા વાનરો બાણે મહોત્તમ થયા હોય જોમ
રાક્ષસો હુમર વાટી પડ્યા અને વૃક્ષો, પર્વતો તથા
મુષ્ટિપ્રહારોથી થતુઓને હણવા લાગ્યા, ત્યાર
ભયંકર ધરાક્રમવાળા રાક્ષસો પશુ વીક્ષુ બાણે
મૂકીને જોડાએક વાનરોનાં મસ્તકો ઉઠવા લાગ્યા.
જો વેળા વાનરોએ જોઓના કાન કરવી લીધા હતા
અને મુષ્ટિપ્રહારથી જોઓનાં મસ્તક ચિરાઈ ગયાં
હતાં, એવા રાક્ષસો શિલાપ્રહારથી કચાઈને રણ-
ભૂમિમાં રોળાતા હતા. ભયંકર રૂપવાળા રાક્ષસો
જોમેરથી મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને શીધીને તરવાર વડે
કાપી નાખતા હતા. ૪૪-૪૬ કેટલાક રાક્ષસો વાનરો-
ને આરતા હતા અને તેઓના હાથથી પોતે પથ્થ-
મરાતા હતા; કેટલાક પોતાને પાસવા આવનારને

લઈને જ પડતા હતા; કેટલાક પોતાનો તિરસ્કાર કરવારો તિરસ્કાર કરતા હતા; કેટલાક શત્રુથી કરડાઈને સામા કરડવા દોડતા હતા.^{૧૫} કોઈ બોલતો : 'તું મને યુદ્ધ આપ.' બ્યારે બીજો કહેતો 'હૈ, આ બોલો, આવી ના!' વચમાં વળી ત્રીજો બોલી બેઠો : 'અહ્યા, આમ આવ; હું તને યુદ્ધનો સ્વાદ ચખાડું!' કોઈ બોલતો : 'બચ' શાને બૂઝે છે ! જશ મારી સામે બેઠો તો રહે !' એ પ્રમાણે સૈનિકો પરસ્પર બોલતા હતા.^{૧૬} વાનરો અને રાક્ષસોનું મહાભયંકર યુદ્ધ જાન્યુ. મોટાં મોટાં પ્રાસ, તરવાર, ત્રિશૂળ અને કુંતલ વગેરે આયુધો ઉપાસ્યાં; સામસામાં શસ્ત્રો અથડાવા લાગ્યાં તથા સૈનિકોનાં કવચો તૂટી પડવા લાગ્યાં. રાક્ષસો એકે સપાટે સાત સાત અને દશ દશ વાનરોને મારી નાખતા હતા, ત્યારે વાનરો પણ તેવું જ પરાક્રમ કરતા હતા.^{૧૭, ૧૮} એઓનાં કવચ અને ધબલો તૂટી પડ્યા હતાં, એવા રાક્ષસો બ્યારે નાસતા હતા, ત્યારે વાનરો તેમનાં વસ્ત્ર પકડી-ખેંચીને મારતા હતા. એ પ્રમાણે વાનરોએ આખી રાક્ષસોનાને ઘેરી લીધી.^{૧૯}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં બીજો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૬ મો

વાનરો અને રાક્ષસોનું સંકીર્ણ યુદ્ધ-સુગ્રીવનું

પ્રચંડ પરાક્રમ-કૃંદ રાક્ષસોના વધ

પ્રવૃત્તે લંકુલે તસ્મિન્વીરે ચોરજનકાયે ।

અજ્ઞવઃ કમ્પર્સ લીરમાસલાદ રણોત્સુકા ॥ ૧ ॥

શરવીર ચોદાઓના એ ભયંકર સંઘામમાં યુદ્ધ કરવાના ઉત્સાહવાળા યુવરાજ અંગદ 'કંપન' નામના રાક્ષસ ઉપર દોડી ગયો; ત્યારે કંપન રાક્ષસે પણ તેને બેલાવીને વેગથી ગદાનો પ્રહાર કર્યો જેથી તે અચેત થઈ ગયો. થોડી વારે જાન આવતાં તેજસ્વી અંગદે એક પર્વતશિખર ઉપાડીને કંપન રાક્ષસને માર્યું, જેનો પ્રહાર થતાં તે રાક્ષસ મરણ પામી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો.^{૨૦-૨૩} કંપનને હણાયેલો બેઈ 'શોણિતાક્ષ' નામનો રાક્ષસ રથમાં બેસી ઉતાવળે અંગદ સામે ધસી આવ્યો અને તેણે

વેગથી તીક્ષ્ણ બાણ વડે અંગદને વીંધી નાખ્યો. શરીરને ચીરી નાખે એવાં અને પ્રલયાગ્નિ સરખાં પ્રદીપ્ત, ક્ષુદ્ર, અર્ધઅંધકાર, નારાચ, વત્સંત, શિલિચુખ, કણ્ઠી, શલ્ય તથા વિપાઠ વગેરે અનેક પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી વીંધાયેલા મહાપ્રતાપી અંગદે તુરંત જ શોણિતાક્ષના ધનુષ, બાણ તથા રથ છાંંગી નાખ્યાં;^{૨૪-૨૬} ત્યારે મોટા વેગવાળો શોણિતાક્ષ હાલ-તરવાર ગ્રહણ કરીને કોધભેર અંગદ ઉપર ધસ્યો.^{૨૭} બળવાન અંગદે પણ એકા-એક કૂદકો મારીને તેના હાથમાંથી તરવાર ઝૂંટવી-લીધી અને મોટી ગબ્બા કરી.^{૨૮} પછી કપિએક અંગદે શોણિતાક્ષના સ્કંધ ઉપર તરવારનો સખત પ્રહાર કરીને તેને યજ્ઞોપવીતની પેઠે કાપી નાખ્યો છતાં તે મૃત્યુ પામ્યો નહિ. પછી તરવાર ફેરવતા વાલીપુત્ર અંગદ બીજા રાક્ષસોને હણવા માટે સંઘામભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યો. એ બેઈને કોઈ પામેલા પ્રજ્વલ અને ચૂપાક્ષ રથમાં બેસીને અંગદ સામે આવ્યા. એ સમયે સુવર્ણના બાણબંધવાળો શરવીર શોણિતાક્ષ પણ સાવધ થયો અને દોહાની મોટી ગદા લઈ પુનઃ અંગદ ઉપર ધસી આવ્યો. શરવીર પ્રજ્વલ અને ચૂપાક્ષ પણ ગદા ઉઘાટી અંગદની સામે દોડ્યા.^{૨૯-૩૧} એ વેળા શોણિતાક્ષ અને પ્રજ્વલની વચ્ચે આવેલો વાલીપુત્ર અંગદ વિશાખાના બે તારાની વચ્ચે આવેલા પૂર્ણિમાના અંદ્ર સરળો શોભતો હતો.^{૩૨} યુદ્ધની વાટ જોતા મેંદ અને દિવિદ વાનરો અંગદને સહાય કરવા માટે તેની પડછે જ બેઠા હતા.^{૩૩} પછી તરવાર બાણ તથા ગદા ધારણ કરનારા, મોટી કાથાવાળા અને અત્યંત બળવાળા રાક્ષસો સાવધાન થઈને કોધભેર વાનરો ઉપર તૂટી પડ્યા. પ્રજ્વલ, ચૂપાક્ષ અને શોણિતાક્ષ, એ ત્રણે બળવાન રાક્ષસોની સાથે અંગદ, મેંદ તથા દિવિદ, એ ત્રણ વાનરોનું ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું વાનરો જે જે વૃક્ષો નાખતા હતા, તે સઘળાને મહાબળવાન પ્રજ્વલ તરવારથી કાપી નાખતો હતો.^{૩૪-૩૬} વાનરોએ ફેંકેલાં વૃક્ષ, રથ, પર્વત વગેરેને ચૂપાક્ષ પોતાનાં બાણો વડે છિન્નચિન્ન કરતો હતો;^{૩૭} અને મેંદ તથા દિવિદે નાખેલાં વૃક્ષોને મહાપ્રતાપી શોણિતાક્ષ

પોતાની ગદા વડે ચૂષ્ક કરતો હતો.^{૨૧} પછી શત્રુ-
ઓનાં મર્મસ્થળને કાપી નાખે એવી તીક્ષ્ણ તરવાર
ઉગારીને પ્રજ્વલ રાક્ષસ ઉતાવળે અંગદની સાથે
દોડ્યો. પ્રજ્વલને આવતો ભેઈ અતિશય બળવાળા
વાલીપુત્ર અંગદે એક મોટું ચાલવૃક્ષ લઈ તેના પર
આપટચું;^{૨૨, ૨૩} અને સખત સુષ્ટિપ્રહાર કરી
તરવાર સહિત તેને હાથ તોડી પાડ્યો. અંગદના
સુષ્ટિપ્રહારથી મુસળ સરખી પોતાની તરવારને
પૃથ્વી પર પડેલી ભેઈને મહાબળવાન પ્રજ્વલે વળ
સરખી દંઢ મૂઠી વાળીને અંગદના લલાટમાં પ્રહાર
કર્યો, જેથી વાલીપુત્ર અંગદ બે ઘડી સુધી નિશ્ચેષ્ટ
થઈ ગયો. થોડી વારે ભાન આવ્યું ત્યારે મહાતેજ-
સ્વી અંગદે કોષે ભરાઈને પ્રજ્વલ ઉપર એવો તો
સખત સુષ્ટિપ્રહાર કર્યો કે જેથી તેનું મસ્તક ધડથી
જુદું થઈ પૃથ્વી પર પડ્યું.

પોતાના કાઠેા પ્રજ્વલ મરાયો એ વેળા
પોતાની પાસે બાણ જૂટી પડેલાં હોવાથી ચૂપાક્ષ
તરવાર લઈ રથમાંથી ભૂમિ પર ઊતરી પડ્યો.
ચૂપાક્ષને ધસી આવતો ભેઈ ક્રોધાચ્છાન થયેલા
દિવિદ વાનરે એકાએક તેની છાતીમાં પ્રહાર કરી
તેને બાથમાં પકડી લીધો.^{૨૪-૨૬} પોતાના ભાઈ
ચૂપાક્ષને પકડાયેલો ભેઈ શોભિતાક્ષ કોષે ભરાયો
અને તેણે દિવિદ વાનરની છાતીમાં વેગથી ગદાથી
પ્રહાર કર્યો.^{૨૭} એ પ્રહારથી દિવિદ વાનર ચલાય-
માન થયો, પણ તેણે ટટાર રહીને અપળતાથી
શોભિતાક્ષના હાથમાંથી ગદા છીનવી લીધી.^{૨૮}
એ વેળા મૈંદ વાનર પોતાના ભાઈ દિવિદની વહારે
ચડી આવ્યો. શોભિતાક્ષ અને ચૂપાક્ષ બન્ને રાક્ષસો
મૈંદ તથા દિવિદની સાથે એકબીજાને જેચી-
પટકીને ભયંકર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૯} દિવિદ
વાનરે પોતાના નખ વડે શોભિતાક્ષનું મોં ઊગરડી
નાખ્યું અને તેને પૃથ્વી પર પછાડી ખૂબ રગદોળ્યો,
જેથી તે પ્રાણુરહિત થઈ નિશ્ચેષ્ટ થઈ પડ્યો.
વાનરશ્રેષ્ઠ મૈંદે પણ કોષે ભરાઈને ચૂપાક્ષને પોતાની
બન્ને હુબ્બો વચ્ચે ભેરથી દબાવ્યો, જેથી તે પણ
ગતપ્રાણ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૩૦, ૩૧}

એ પ્રમાણે જ્યારે શરવીર અને સુખ્ય રાક્ષસો

હંચાયા, ત્યારે આકુળવ્યાકુળ થયેલી રાક્ષસોના
કુંભ રાક્ષસની પાસે દોડો ગઈ, ૩૫ મહાબળવાન
વાનરોએ જેમાંના શરવીર રાક્ષસોને મારી નાખ્યા
હતા એવી રાક્ષસોનાને પીઠિત થયેલી તથા
પોતાને શરણે આવેલો ભેઈને કુંભ રાક્ષસે તેનું
સંતપન કર્યું અને પોતે દુષ્કર કાર્ય કરવા તૈયાર
થયો. ધતુધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા કુંભ રાક્ષસે તુરત
જ પોતાનું ધતુબ્ધ સજ્જ કર્યું અને શરીર વીધી
નાખે એવા ઝેરી બાણો છોડવા માંડ્યાં. એ વેળા
બાણ સહિત તેનું ધતુબ્ધ, બાણે વીજળી અને ઝેરા-
વતના વેગથી પ્રકાશિત થયેલું બીજું ઇંદ્રધનુબ્ધ
જ હોય એવું શોભતું હતું.^{૩૬-૩૮} તેણે પોતાના
કર્ણ પર્યંત ધતુબ્ધ જેચીને સુવર્ણના પીંછાવાળું
વીંધ બાણ દિવિદને માણું.^{૪૦} એકાએક તે બાણ-
નો પ્રહાર થતાં જ પર્યંત સરખા પ્રૌઢ દેહવાળો
વાનરશ્રેષ્ઠ દિવિદ વિહ્વળ થઈ પૃથ્વી પર લથડી
પડ્યો.^{૪૧} દિવિદને રથમાં પડેલો ભેઈ મૈંદ વાનર
થોડી શિલા ઉપાડીને વેગથી કુંભ સાથે દોડી
આવ્યો અને તે શિલા કુંભ ઉપર ફેંકી.^{૪૨} પરંતુ
કુંભે પાંચ બાણ મૂકીને તેના કટકેટકા કરી
નાખ્યા અને એક તીક્ષ્ણ બાણ મૈંદ વાનરના મર્મ-
સ્થળમાં માણું.^{૪૩} તે બાણનો પ્રહાર થતાં જ
મૈંદ વાનર મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો.
પોતાના બન્ને મામાઓને પડેલા ભેઈ સુવરાજ
અંગદ વેગથી કુંભ સાથે દોડ્યો. અંગદને આવતો
ભેઈ કુંભે પ્રથમ તેને પાલ બાણો માર્યાં, પછી
ત્રણ માર્યાં અને વળી ત્રણ માર્યાં—એવી રીતે
હાથીને જેમ અંકુશના પ્રહાર કરે, તેમ ઉપરા-
ઉપરી અનેક બાણો મૂકીને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ કુંભે અંગદ-
ને વીંધી નાખ્યો.^{૪૪-૪૭} અંકુશિત ધારવાળાં તીક્ષ્ણ
બાણોથી અંગદનું આણું શરીર ભરાઈ ગયું
તોપણ તે જરાયે કંપાયમાન થયો નહિ.^{૪૮} ભદ્રટો
તે કુંભ રાક્ષસ ઉપર અનેક શિલાઓ અને વૃક્ષોની
અખંડિત વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. કુંભકર્ણના ગુપ્ત
કુંભ રાક્ષસે અંગદનાં વૃક્ષો તથા શિલાઓને કાપી
નાખીને જેમ અશનિથી હાથીને વાંચલ કરે, તેમ જ
બાણ વડે અંગદની બન્ને બૂકડી વીંધી નાખી,
જેથી અત્યંત હિર વહેવા લાગ્યું અને તેની બન્ને

આગે મિચાઈ ગઈ.^{૧૮-૧૯} પછી રૂપિરથી તરંગોળ થયેલાં પોતાનાં નેત્રને એક હાથ વડે ઢાળીને મહા-બળવાન અંગદે બીભ હાથથી પાસે ઊભેલું એક શાલવૃક્ષ જેથી કાઢ્યું અને તેની શાખાઓને નમાવી તેને પાંદડાં વિનાનું કયું. પછી સર્વ રાક્ષસો-ના દેખતાં મંદર પર્વત જેવું મોટું અને ઇંદ્ર-ધનુ સરખું ઊંચું એ શાલવૃક્ષ કુંભ ઉપર નાખ્યું. કુંભે એ વૃક્ષને સાત બાણોથી છેદી નાખીને અંગદ પર ઉપરાઉપરી તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં; જેથી તે મૂર્ચ્છિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યો. અંગદને ઘાયલ થયેલો ભોઈ વાનરોએ તે વૃત્તાંત રામચંદ્રને નિવેદન કયું.^{૧૨-૧૯} યુદ્ધમાં અંગદને પીડિત થયેલો સાંભળી શ્રીમાન રઘુવીરે ભંખવાન વગેરે સુખ્ય સુખ્ય સૈનિકોને કુંભ સામે જવાની આજ્ઞા આપી. રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ વાનરો કોધથી કુંભ રાક્ષસની સામે ધસ્યા.^{૫૭,૫૮} કોંધને લીધે જેઓનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવા વાનરો હાથમાં વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈને અંગદની રક્ષા કરવા માટે યુદ્ધ ચલ્યા. ભંખવાન, સુષેષ અને વેગદર્શી, એ ત્રણ વાનરો કૌપ કરી કુંભ રાક્ષસ સામે દોડ્યા. મહા-બળવાન ત્રણ વાનરોને આવતા ભોઈને પર્વત જેમ જળપ્રવાહને રોકે, તેમ કુંભ રાક્ષસે અસંખ્ય બાણો મૂકી તેઓને પોતાની સામે આવતા રોક્યા.^{૧૬-૧૯} સમુદ્ર જેમ પોતાની મર્યાદાથી આગળ વધી શકતો નથી, તેમ કુંભ રાક્ષસનાં બાણોના સંપાટામાં આવેલા વાનરો જરા પણ આગળ વધી શક્યા નહિ.^{૨૦} વાનરોને રાક્ષસનાં બાણોથી અટકી પડેલા ભોઈને સિંહ જેમ હસ્ટીની સામે દોડે, તેમ વાનરો-નો રાજ સુગ્રીવ અંગદને પાછળ મૂકીને કુંભ રાક્ષસ સામે દોડ્યો અને અશ્વકર્ણ આદિ અનેક પ્રકારનાં મોટાં મોટાં વૃક્ષો ઉપાડીને તેના ઉપર ફેંકવા લાગ્યો.^{૨૩-૨૪} આખા આકાશને છાઈ નાખે એવી સુગ્રીવની વૃદ્ધિને કુંભ રાક્ષસે તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને છિન્નભિન્ન કરી નાખી.^{૨૬} રણભૂમિમાં કપાઈ પડેલાં વૃક્ષો મોટી થતલોઓ જેવાં દેખાતાં હતાં. પોતાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયેલો ભોઈને તથા પોતાના દેહને કુંભનાં બાણો વડે વીંધાયેલો ભોઈને મહાપરા-

ક્રમી વાનરરાજ સુગ્રીવ જરા પણ ન ગભરાતાં એકા-એક ઊછળ્યો અને ઇંદ્રધનુખ્ય સરખું કુંભનું ધનુખ્ય બુંટવી લઈને ભાંગી નાખ્યું. પછી વાનર-રાજ સુગ્રીવે ભાંગી ગયેલા દંતશળવાળા હસ્ટી જેવા કુંભ રાક્ષસને કોંધપૂર્વક કહ્યું : 'હે નિકુંભના મોટા ભોઈ! તારું પરાક્રમ અને બાણોનો વેગ અફ-ભુત છે.^{૨૭-૩૦} રાક્ષસો ઉપર રનેહ અને પ્રભાવ એ બન્ને તારામાં તથા રાવણમાં જ એવામાં આવે છે. તું પ્રતાપમાં પ્રહ્લાદ, બંદિરાભ, વૃત્રાસુર, કુબેર તથા વરુણ સરખો છે.^{૩૧} અત્યંત બળવાળો તું તારા પિતાનો એક જ પુત્ર છે. હે શત્રુદમન ! જેમ ભિતેન્દ્રિય પુરુષને આધીઓ પીડા કરતી નથી, તેમ હે મહાબાહુ ! તું યુદ્ધમાં ત્રિશુળ પકડી ઊભો રહે, ત્યારે દેવતાઓ પણ તને પીડિત કરવા સમર્થ નથી. હે મહાબુદ્ધિમાન ! હવે તું તારું પરાક્રમ દેખાડ અને મારું પરાક્રમ પણ બે ! હે કુંભ ! તારો કાકો રાવણ તો પ્રહ્લાદેવના વરદાનના પ્રભાવ-થી સંઘમમાં દેવદાનવની સામે ઊભો રહે છે; પણ તારો પિતા કુંભકર્ણ તો પોતાના પૌરુષ-બળથી જ દેવ-દાનવની સામે ટક્કર ઝીલતો હતો. હે રાક્ષસ ! તું ઇંદ્રજિત સરખો ધનુધોરી છે અને રાવણ જેવો પરાક્રમી છે. સર્વ રાક્ષસોમાં તું જ અત્યંત બળ તથા પ્રાક્રમવાળો છે.^{૩૨-૩૫} ઇંદ્ર અને શંખરાસુરના યુદ્ધ સરખા આપણા બંનેના ભયંકર યુદ્ધને આજે સંઘળા લોકો જોશે.^{૩૬} તો તારું અઘોરશલ્ય દર્શાવ્યું છે અને ભયંકર પરાક્રમ-વાળા શ્રેષ્ઠ વાનરોને હણીને અપ્રતિમ કર્યું કયું છે.^{૩૭} પરંતુ 'ઘણાઓની સાથે યુદ્ધ કરીને થાકી ગયેલા કુંભ રાક્ષસને સુગ્રીવે માર્યો, એમાં તે મું મોટું પરાક્રમ કયું ?' એવા લોકપવાદનાં ભયથી હું તને હમણાં હણતો નથી તું ઘણું પરાક્રમ કરીને થાકી ગયો છે; માટે થોડીક વાર વિશ્રાંતિ લઈને પછી મારું પરાક્રમ બે.^{૩૮}

સુગ્રીવનાં અપમાનભયોં વચન સાંભળી જેમ વૃત હોમાવાથી અગ્નિ વૃદ્ધિ પામે, તેમ કુંભ રાક્ષસ-નું બળ અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યું.^{૩૯} પછી તેણે એકાએક સુગ્રીવને પોતાની આથમાં પકડયો.

પછી જેમ મહાભરતેા જે હાથી લડે તેમ એ બન્ને જણા હાંખા નિઃશ્વાસ મૂકતા લડવા લાગ્યા; તેઓ એકબીજાને વળગીને પીડા કરવા લાગ્યા અને પરિશ્રમને લીધે સુખમાં ધુમાડા સહિત અગ્નિ-જવાળાતું વમન કરવા લાગ્યા.^{૮૦, ૮૧} એ વેળા કુંભ અને સુગ્રીવના પગના પ્રહારથી પૃથ્વી ઠેલવા લાગી અને સસુદ્ર પશુ ક્ષોભ પામ્યો.^{૮૨} સુગ્રીવે કુંભને ઊંચકીને એવા ભેરથી ફેંક્યો કે તે રાક્ષસ છેક સસુદ્રમાં જઈ પડ્યો અને તેના તળિયા સાથે અથડાયો.^{૮૩} કુંભના પડવાથી સસુદ્રનું જળ મંદ-રાશળ તથા વિઘ્નાચળ બેટહું બિડું બિછળ્યું અને ગોમેર ભિભરાયું;^{૮૪} પરંતુ કુંભ રાક્ષસ તુરત જ સસુદ્ર-માંથી બહાર તરી આવ્યો અને સુગ્રીવની સામે આવી તેની છાતીમાં વળ સરખો સુષ્ટિપ્રહાર કર્યો. ભેસળંધ સુષ્ટિપ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની આમડી તૂટી ગઈ, હાડકાં ભાંગી ગયાં અને ખળખળાટ ફધિર વહેવા માંડ્યું.^{૮૫} વળપ્રહાર થવાથી જેમ પર્વતમાંથી જવાળા નીકળે, તેમ કુંભની સુષ્ટિને પ્રહાર થવાથી સુગ્રીવની છાતીમાંથી એકાએક અગ્નિ સરખું તેજ પ્રગટ્યું.^{૮૫-૮૭} આવો સખત પ્રહાર થયા છતાં જરા પણ નહિ ગભરાતાં મહા-ખળવાન સુગ્રીવે હજારો સૂર્યમંડળ સરખી કાંતિ-વાળી વળ જેવી દંડ મૂઠી વાળીને કુંભ રાક્ષસની છાતીમાં એવી તો લગાવી કે તેને પ્રહાર થતાં જ જેમ દેહીખમાન કાંતિવાળો મંગળગ્રહ દેવે-મથાથી એકાએક તૂટી પડે, તેમ તે રાક્ષસ ગતપ્રાણ થઈને તુરત જ પૃથ્વી ઉપર પડ્યો.^{૮૮-૯૧} સુગ્રીવના સુષ્ટિપ્રહારથી હજુધી પડેલો કુંભ રાક્ષસ શંકર-થી પરાભવ પામી પૃથ્વી પર પડેલા સૂર્ય સરખો દેખાતો હતો. ભયંકર પરાક્રમવાળા વાનરરાજ સુગ્રીવે કુંભ રાક્ષસને માર્યો, ત્યારે પર્વતો તથા વનો સહિત આખી પૃથ્વી કંપી બીટી અને રાક્ષસોના મનમાં અત્યંત ભય ઉત્પન્ન થયો.^{૯૨, ૯૩}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુક્ટાંકમાં ૭૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૭ મો

હંતુમાનને હાથે નિકુંભ રાક્ષસનો વધ નિકુમ્મો જાતર દટ્ટવા સુગ્રીવેળ નિપાતિતમ્ ।
પ્રવહન્નિવ કોપેવ વાનરેન્દ્રમુદૈક્ષત ॥ ૧ ॥

પોતાના હાઈ કુંભને સુગ્રીવે હણ્યો, એ બેઈને નિકુંભ રાક્ષસ બાણે કોધથી ખળતો હોય એમ વાનરરાજ સુગ્રીવની સામે એવા લાગ્યો.^૧ તેણે પુખ્તમાળાથી અલંકૃત કરેલું, મહેંદ્ર પર્વતના શિખર સરખું, સુવર્ણથી મટેલું, હીરા અને ધર-વાળાં બેટહું, ચમકંડ સરખું ભયંકર અને રાક્ષસો ના ભયને નિવૃત્ત કરનારું મોટું પરિધ પોતાની દંડ મૂઠીમાં પકડ્યું.^{૨, ૩} ઇંદ્રવજ્ર સરખું પરિધ મહેંદ્ર કરીને મહાતેજસ્વી નિકુંભે મોં પહોંચી કરી ગબ્બેના કરી. એ વેળા નિકુંભ રાક્ષસ પોતાના કંઠમાં લટકતા સુવર્ણપટકથી, ભુભ પર બાંધેલા ખાલુખંધથી, કાનમાં લટકતાં કુંડળોથી, ચિત્ર-વિચિત્ર પુખ્તમાળાથી અને દેહીખમાન પરિધથી બાણે વીજળી અને ઇંદ્રધનુષ સહિત ગબ્બેનો મેધ જ હોય એવો શોભતો હતો. તેનું પરિધ એટલું તો મોટું હતું કે એના અશ્વભાગથી અંતરિક્ષમાંની વાતઅંધિ છિન્નભિન્ન થતી હતી. ગબ્બેના કરતો એ રાક્ષસ ધુમાડા વિનાના અગ્નિ સરખો પ્રકાશતો હતો. ^{૪-૭} તે પોતાના પરિધને ફેરવતો હતો ત્યારે બાણે ઉત્તમ મધર્ષનગર, અમરાવતી, તારાબધુ, નક્ષત્ર અને અંદ્રાદિ ગ્રહો સહિત આખું આકાશ-મંડળ ફરતું હોય એમ જણાતું હતું.^૮ પરિધ અને આભૂષણોની કાંતિવાળો તથા અત્યંત તેજવાળો નિકુંભરૂપી અગ્નિ કોધરૂપી કાષ્ઠથી પ્રલયાગ્નિની ગેઈ લાગૂડી બિલો.^૯ એ વેળા ભયને લીધે વાનરો કે રાક્ષસો કોઈ પણ તેની સામે આવી શક્યા નહિ; પરંતુ મહાખળવાન હંતુમાન છાતી ઠોકીને તેની સામે આવી બિલો રહ્યો.^{૧૦}

મોટી ભુભવાળા નિકુંભે પોતાની સામે આવી બિલેલા હંતુમાનની છાતીમાં વળ સરખા પરિધનો પ્રહાર કર્યો;^{૧૧} પરંતુ હંતુમાનની વળ સરખી દંડ છાતીમાં અથડાતાં જ તેના પરિધના ટુકડેટુકડા થઈ ગયા અને જેમ આકાશમાંથી ઉદકાપાત થાય

તેમ તે લાંગેહું પરિધ પૃથ્વી ઉપર પહચું.^{૧૨} ખરતીકંપ થવાથી જેમ પર્વત કંપાયમાન થતો નથી, તેમ પરિધ વાગવા છતાં હંતુમાન યતિકંચિત્ત પણ કંપ્યો નહિ.^{૧૩} પછી મહાબળવાન હંતુમાને ૬૬ મૂઠી વાળીને જોશથી નિકુંભની છાતીમાં મારી;^{૧૪} જેથી તેની આમઠી ફાટી ગઈ અને ગ્રેહ-માંથી વીજળી નીકળે, તેમ તેમાંથી ઊઠતું રૂધિર નીકળ્યું. હંતુમાનના સુષ્ટિપ્રહારથી વ્યથા પામેલા નિકુંભે થોડી વારે સાવધ થઈને હંતુમાનને પોતાની આથમાં પકડ્યો.^{૧૫-૧૭} હંતુમાનને પકડાયેલા જોઈને સઘળા રાક્ષસો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા.^{૧૮} નિકુંભ પોતાને પકડી ખેંચી જતો હતો એ વખતે કપિવર હંતુમાન તેને વજ્ર સરખી મુઠ્ઠીથી વારંવાર મારતો હતો.^{૧૯} પછી કપિવર હંતુમાન પોતાની આલાકીથી નિકુંભના પંજામાંથી છૂટી ગયો અને તેને પૃથ્વી પર પટકી ખૂબ રગડોળી તેની છાતી પર ચડી બેઠો તથા બંને હાથથી નિકુંભની શ્રીવા પકડી ખૂબ મરડીને તેનું મસ્તક ધડથી તુડું કયું.

વાયુસુત હંતુમાને મોટી ગર્જના કરનાર નિકુંભને મારી નાખ્યો, ત્યાર પછી અત્યંત રોષમાં આવેલા રામચંદ્ર અને મકરાસનું ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૨૦-૨૩} નિકુંભ ગતપ્રાણ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે હર્ષમાં આવેલા વાનરોના જયજય-હારથી દિશાઓ ગાલ ઊડી, પૃથ્વી કંપાયમાન અર્ધ, આકાશ બળસળી ઊઠ્યું અને રાક્ષસોના મનમાં મોટો ભય પેસી ગયો.^{૨૪}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુવર્ણકાંડમાં ૭૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૮ મો

ખરના પુત્ર મકરાસનું યુદ્ધ ચંદ્રુ

નિકુમ્ભં નિહતં દૃષ્ટ્વા કુમ્ભં ચ વિનિપાતિતમ્ ।
રાવણઃ પરમાર્ષણં પ્રજ્વલાલાતલો યથા ॥ ૧ ॥

કુંભ-નિકુંભને રજુમાં મરાયેલા બાણી અત્યંત કેધી સ્વભાવવાળો રાક્ષસેંદ્ર સવજ્ઞ અગ્નિની પેઠે બળવા લાગ્યો.^૧ દોષ અને ચોકથી વેસાયેલા ખરના પુત્ર 'મકરાસ' નામના રાક્ષસને યુદ્ધે જવાની

આજ્ઞા આપતાં તેણે કહ્યું :^૨ 'હે પુત્ર! તું મારી આજ્ઞાથી રાક્ષસોનાને સાથે ઈર્ષ યુદ્ધ કરવા જા અને સઘળા વાનરો સહિત રામ-લક્ષ્મણનો સંહાર કર.'^૩

રાવણનું વચન સાંભળી પોતાને ગૂંચવીર માનનારો 'મકરાસ' 'જેવી આજ્ઞા' એમ યોદ્ધી રાવણને પ્રણામ કરીને તથા તેની પ્રદક્ષિણ કરીને રાજ-મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યો. બહાર આવીને ખરના પુત્ર મકરાસે સેનાધ્યક્ષને કહ્યું : 'હે સેનાધ્યક્ષ ! તું રથ તથા સેનાને સત્વર તૈયાર કરી લાવ.'^{૪-૫} મકરાસનું વચન સાંભળી સેનાધ્યક્ષ થોડી વારમાં જ રથ તથા સેના સત્જ કરી લાવ્યો.^૬ ત્યારે રથની પ્રદક્ષિણ કરીને મકરાસ તેમાં બેઠો અને સારથિને કહ્યું : 'હવે તું સત્વર આપણા રથને રણભૂમિમાં ઈર્ષ ચાલ.'^૮

પછી મકરાસે સર્વ સૈનિક રાક્ષસોને કહ્યું : 'હે રાક્ષસો! આજે તમે મારી સરદારી નીચે રહીને વાનરોની સાથે યુદ્ધ કરો.'^૯ 'મહાતમા રાવણ-રાયની આજ્ઞા થવાથી આજે હું યુદ્ધમાં રામ-લક્ષ્મણને હજીવા લાઉં છું.'^{૧૦} હે નિશાચરો ! આજે હું સારાં તીલક બાણો વડે રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આદિ સઘળા વાનરોનો સંહાર કરીશ^{૧૧} અને અગ્નિ જેમ સૂકાં કાષ્ટને બાળી નાખે, તેમ હું મારા ત્રિશૂળના પ્રહારથી વાનરોનેના વિનાશ કરી નાખીશ.'

મકરાસનું વચન સાંભળી રિશરચિત્ત ધયેલા, નાના પ્રકારનાં આયુધવાળા, અત્યંત બળવાળા, ઈન્દ્રિય રૂપ ધરનારા, ફરે સ્વભાવવાળા, તીલક કાઠોવાળા, પીળાં નેત્રવાળા, છૂટા કેશવાળા, બિંદા-મણા રૂપવાળા. હરતીની પેઠે ગર્જતા અને મોટી કાયાવાળા રાક્ષસો ખરના પુત્ર મકરાસને વીંટાઈ વળી પૃથ્વીને કંપાવતા હર્ષસેદ રણભૂમિ પ્રત્યે જવા લાગ્યા.^{૧૨-૧૪} એ વેળા ચેતનરૂપી લક્ષ્મણે સંજ તથા બેરીઓના નાદ સ્વપ્ના લાગ્યા અને રાક્ષસોની ગર્જન યો તથા ખરના ધાબરવાન મોટા કળહ સંભળવા લાગ્યા.^{૧૫} એ સમયે મકરાસના સારથિના હાથમાંથી એકાએક આયુધ પડી ગઈ.

તેમ જ દેવયોગથી તેના રથ ઉપરનો ધ્વજ લાગી પડ્યો. ૧૭ તેના અરવો પશુ આંસુભર્યા સુખવાળા તથા દીન સરખા થઈ ગયા અને આવતાં આવતાં અખડાઈ પડવા લાગ્યા. ૧૮ વળી એ સમયે અત્યંત ભયંકર અને ધૂળવાળો વાયુ વાવા લાગ્યો. એવાં ઘણાં અપશુકન થવા છતાં તેને નહિ ગંધકારતાં મહારાક્ષ સર્વે રાક્ષસો સહિત રામ-લક્ષ્મણની સાથે જવા લાગ્યો. ૧૯, ૨૦ મેઘ, હાથી અને મહિષના જેવા રથામ વર્ણવાળા, યુદ્ધમાં ગદા તથા તરવાર વગેરે આયુધોથી અનેક વાર ઘવાયેલા અને સંગ્રામમાં કુશળ એવા રાક્ષસો ‘હું વાનરોને મારીશ, હું વાનરોને હણીશ,’ એમ ઘોસતા રણભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા. ૨૧

ક્રીત શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુકંઠાંકમાં ૭૮ થી સમ્પન્ન સંપૂર્ણ

સૂર્ગ ૭૯ મો

જૂના વેરની યાદ-રામચંદ્રના

હાથે મહારાક્ષનો વધ

નિર્ગત મકરાણં તે દુષ્ણવા બાનરપુંગવા ।

આત્મ્યુ સહસા સર્વે યોજુકામા ધ્યવસ્થિતાઃ ॥૧॥

સેના સહિત મહારાક્ષને આવેલો ભેઈ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા વાનરો એકાએક દૂરીને તેની સાથે દોડ્યા; ૧ એટલે બેનરોને રામાય કરે એવું દેવ-દાનવ સરણું ભયંકર યુદ્ધ શરૂ થયું. વાનરો તથા રાક્ષસો વૃક્ષો, પર્વતોશિખરો તથા ત્રિશૂળ, ગદા અને પરિધ વગેરે આયુધોથી સામસામા પ્રહાર કરવા લાગ્યા. રાક્ષસો શક્તિ, તરવાર, ગદા, ભાલાં, તોમર, પરિધ, પટ્ટિશ, શિંદિપાલ, ખાલુ, પાશ, સુફળર, કંઠ અને બીજાં પશુ અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો વડે કપિઓને ચોમેરથી હણવા લાગ્યા. ૨-૫ મહારાક્ષનાં તીક્ષ્ણ બાણો વાગવાથી પીડિત થયેલા વાનરો ભયભીત તથા ઉદ્વેગગ્રસ્ત થઈ કંઈ દિશામાં નાસવા લાગ્યા. વાનરસેનામાં લગાણુ પડેલું ભેઈને પોતાનો વિજય જયો માની રાક્ષસો સિંહની માફક અજના કરવા લાગ્યા. ૬, ૭ વાનરોને ચોમેર નાસલાગ કરતા ભેઈને રામચંદ્રે અનેક બાણો વરસાવી રાક્ષસોને વાનરો પર ધસી

આવતા અટકાવ્યા. રામચંદ્રનું પરાક્રમ ભેઈને કોપાશિથી બામ થયેલા મહારાક્ષે કહ્યું : ૮

‘હે રામ ! તું ભિલો રહે, મારી સાથે તારે યુદ્ધ કરવું પડશે. બાળે હું મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે તને પ્રાણરહિત કરીશ. અલ્યા રામ ! તે કંઠકારણ્યમાં મારા પિતાને માર્યો છે, ત્યારથી તારું એ ભયંકર કર્મ સંભારીને મારો કોષ વૃદ્ધિ પામ્યો છે. હે રાઘવ ! તે મારા પિતાને માર્યો તે વેળા તું કંઠકવનમાં મારી દષ્ટિએ પત્યો નહોતો; એથી જ હે કુરાભા ! મારાં અજેન્ય કોપાશિમાં બળી રહ્યાં છે. ૧૦-૧૨ ઘણું સારું થયું કે બાળે તું મારી નબરે પડ્યો છે ! હવે મારો કોપાશિ શાંત થશે. જેમ હરિણ પોતાની મેળે જ ભૂખ્યા સિંહની આબળ બળ, તેમ બાળે તું પોતાની મેળે જ મારી આબળ બાવી ભિલો છે ! ૧૩ બાળે મારાં બાણોથી હણાઈને તું યમલોકમાં જઈશ અને પૂર્વે તે જે એ શૂરવીરોને માર્યા છે, તેઓની સાથે વસીશ. હે રામ ! બહુ કહેવાની કંઈ પશુ બદ્ધ નથી, માત્ર મારા બે બોલ સાંભળ. બાળે સર્વ લોકો આપણા ભેટનું યુદ્ધ ભેટો, માટે અન્નયુદ્ધ, ગદાયુદ્ધ અને ત્રણે બાહુયુદ્ધમાંથી તને જે પ્રિય હોય, જેનો તને મહાવરો હોય, તે પ્રમાણે તું મારી સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થા. ૧૪-૧૬

બહુબોલા મહારાક્ષનાં વચન સાંભળી રામચંદ્રે હસતાં હસતાં કહ્યું : ૧૭ ‘હે મહારાક્ષ ! તું અયોગ્ય અને મિથ્યા અડબટાં શા માટે કરે છે ? સંગ્રામમાં યુદ્ધ કયાં સિવાય માત્ર વાણીના બળ વડે જ કંઈ છતી જવાતું નથી. ૧૮ મેં કંઠકારણ્યમાં બોદ હભર રાક્ષસો સહિત તારા પિતાને તથા દૂષણુ બને ત્રિશિરોને મારેલા છે, તેવાં જ રીતે હે પાપી ! બાળે હું તને મારીશ. તીક્ષ્ણ બાંચ તથા તપવાળા ગુપ્ત અને શિયાળવાં વગેરે પ્રાણીઓ તારું માંસ ખાઈને બાળે વૃષ્ટ થશે. ૧૯

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી મહાભયવાન મહારાક્ષે અસંખ્ય બાણોની વૃદ્ધિ કરી; ૨૦ પરંતુ રામચંદ્રે પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેની બાહુ-વૃદ્ધિને છિન્નભિન્ન કરી નાખી અને મહારાક્ષનાં

સુવર્ણનાં પૂંખવાળાં બાણો કપાઈને ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યાં. ૨૧, ૨૨ એ વેળા અરપુત મકરાશ અને દશરથનંદન રામચંદ્રનું ભયંકર યુદ્ધ બંધ્યું. એકબીજાના ધનુષ્યમાંથી છૂટાં બાણોનો તથા આકાશમાં થતી ચેદગજના જેવી પ્રત્યંચાનો શબ્દ આખી રણભૂમિમાં સંભળાવા લાગ્યો. એ સમયે રામ અને મકરાશનું યુદ્ધ એવાની ઇચ્છાથી દેવો, અંધવો, કાનવો, કિન્નરો અને ઉરજો અંતરિક્ષમાં આવી ઊભા રહ્યા. પરસ્પર પ્રહાર થવાથી રામ અને મકરાશનાં બળ તથા ઉત્સાહ દ્વિચ્છિત બનવા પામતાં હતાં અને તેઓ એકબીજાથી વધી જઈને પરાક્રમ દાખવતા હતા. રામચંદ્રનાં બાણોને મકરાશ પોતાનાં બાણોથી કાપી નાખતો હતો, ત્યારે રામચંદ્ર પણ પોતાનાં બાણોથી તેનાં બાણોનાં સેંકડા ટુકડા કરી નાખતા હતા. એ વેળા દશે દિશાઓ તથા પૃથ્વી બાણોથી છવાઈ ગઈ અને સર્વત્ર અધકાર સરખું થઈ રહ્યું. ૨૩-૨૮ પછી કોધાયમાન થયેલા રણવીરે એક બાણ મૂકી મકરાશનું ધનુષ્ય કાપી નાખ્યું; આઠ બાણ વડે તેના સારથિને વીંધી નાખ્યો ૨૯ અને બીજાં કેટલાંક બાણો વડે તેના અધને હણીને રથ લાગી નાખ્યો. ત્યારે રથરહિત થયેલા મકરાશ હાથમાં ત્રિશુળ લઈ પૃથ્વી પર ઊભો રહ્યો. પ્રલયાગ્નિ સરખી કાંતિવાળું તેડું ત્રિશુળ સર્વ જૂત-ગ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપભવે એવું હતું. ૩૦, ૩૧ બીજાઓને મહાક્રોધે પ્રાપ્ત થઈ શકે એવું એ ત્રિશુળ તેને મહાદેવજી પાસેથી મળ્યું હતું અને તે બધું બીજું સંહારાત્મક જ હોય એમ ઝળહળી રહ્યું હતું. ૩૨ એ ત્રિશુળ એઈને અંતરિક્ષમાં ઊભેલા દેવો ભય પામી નાસભાગ કરવા લાગ્યા. મકરાશે એ પ્રભવંલિત ત્રિશુળને ખૂબ ફેરવીને કોધથી રામચંદ્ર ઉપર છૂટું નાખ્યું. મકરાશના હાથમાંથી છૂટેલા અને અને શુદ્ધ સુવર્ણથી મહેલા ત્રિશુળને આવડું એઈને રણવીરે તેને ચાર બાણો વડે છેડી નાખ્યું; એટલે જેમ ચોટી ઉઠ્યા પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે ત્રિશુળ છિન્નભિન્ન થઈને પૃથ્વી પર ઝડપ્યું. ત્રિશુળને કપાઈ પડેલું એઈ આકાશચારી પ્રાણીઓ જ્ય-

જ્યકાર કરવા લાગ્યાં. ૩૩-૩૪

પોતાનું ત્રિશુળ વ્યર્થ ગયું એ એઈને કોપેલો મકરાશ મૂઠી વાળી ‘ઊભો રહે, ઊભો રહે,’ એમ બોલતો રામચંદ્ર સામે દોડ્યો. મકરાશને ધસી આવતો એઈને રામચંદ્રે ધનુષ્ય પર અગ્ન્યાત્મ બાણ સંધી તેના પર મૂક્યું. ૩૭, ૩૮ એ બાણોને પ્રહાર થતાં જ મકરાશનું હૃદય ચિરાઈ ગયું અને તે ગતપ્રાણ થઈને પૃથ્વી પર પડ્યો. ૩૯

પ્રથમથી જ રામચંદ્રનાં બાણોથી ત્રાસેલા રાક્ષસો મકરાશને રણમાં પડેલા ભોતાં જ છુલ્લઈને લોકો તરફ નાસી ગયા. ૪૦ વળથી હજારો પડેલા પર્વતની પેઠે ખરના પુત્ર મકરાશને રામબાણથી હજારો ગયેલો એઈ સર્વ દેવો હર્ષ પામ્યા. ૪૧ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિતના મુલકાંડમાં ૭૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ.

ઇંદ્રજિતનો વધ

સર્ગ ૮૦ મો

ઇંદ્રજિતનું યુદ્ધે ચડવું

મકરાશ હૃતં ઝૂત્વા રાવણા સમિતિજયઃ ।

રોષેણ મહાતાવિષ્ટો દન્તાન્કટખટાણ્ય ચ ॥ ૧ ॥

મકરાશ રણમાં હજારો એ સાંભળી રાવણુ અત્યંત કોધાયમાન થયો અને ‘હવે શું કરવું ?’ તેનો વિચાર કરતાં હાંત કંકડાવીને ઇંદ્રજિત પ્રતિ બોલ્યો : ૧, ૨ ‘હે વીર ! તું સૌથી અધિક બળવાન છે; માટે યુદ્ધે ચઢ અને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે દૃશ્ય કિંવા અદૃશ્ય રહીને રામ-લક્ષ્મણનો સંહાર કર. ૩ અપ્રતિમ પરાક્રમવાળા ઇંદ્રને પણ તે’ સંગ્રામમાં છતેલો છે, તો શું છે મનુષ્યો—રામ-લક્ષ્મણને તું નહિ મારી શકે ? ૪’

રાવણની આજ્ઞા થતાં ઇંદ્રજિત તુરંત જ રાજભવનમાંથી નીકળી યજ્ઞભૂમિમાં ગયો અને વિધિપૂર્વક હવનક્રિયા કરવા મંડ્યો. ૫ ઇંદ્રજિતને સહાય કરવા અર્થે રાતાં વજ્ર ધારણ કરનારી કેટલીક રાક્ષસીઓ ઉતાવળે ત્યાં આવી અને યજ્ઞ સામગ્રી તૈયાર કરવા લાગી. ૬ એ વેળા ઇંદ્રજિતે

હસી પાથરવાને બદલે શસ્ત્ર પાથર્યાં, બહેકાંની સમિધ તૈયાર કરી, રાતાં વચ્ચ પહેર્યાં અને લોકોનો સુવ ગ્રહણ કર્યો.^૯ અગ્નિની ચોરેર શસ્ત્ર-સોતું આગ્રહાદાન કરી તેણે રથામવજુના બકરાને છાવતો પકડી અગ્નિમાં હોડ્યો.^૮ એ આહુતિ પડતાં જ પ્રભવલિત અગ્નિમાં વિજયદશક ચિહ્ન દેખાયાં.^૮ સુવજુ સરખી કાંતિવાળા અગ્નિએ સહસ્રકોટ સળગીને દક્ષિણવર્તી નવાળાથી હુત-દ્રવ્યને ગ્રહણ કર્યું.^{૧૦}

એ પ્રમાણે અગ્નિમાં હોમ કરી દેવ, દાનવ તથા રાક્ષસોને તુમ કરી ઇદ્રજિત અગ્રોચર ઘર્ષ શકે એવા રથમાં બેઠો.^{૧૧} ચાર અગ્નિ બેઠેલા ઉત્તમ રથમાં બેઠેલો અને સુસજ્જિત ધતુવ્યબાણ ધારણ કરેલો ઇદ્રજિત એ વેળા અત્યંત શોભતો હતો.^{૧૨} સુવજુથી મહેલો દેદીપ્યમાન કાંતિવાળો તેનો રથ પણ આલેખેલાં મૃગ, અર્ધઅંદ્ર તેમ જ પૂર્ણચંદ્રની આકૃતિઓથી ઘણો જ શોભતો હતો.^{૧૩} પ્રભવલિત અગ્નિ સમાન કાંતિવાળો અને વૈદ્યથી અલકૃત કરેલો તેના રથનો ધ્વજ ચોટા સુવજુ-કળશથી શોભી રહ્યો હતો. એ પ્રમાણે સૂર્ય સમાન રથ તથા બ્રહ્માસ્વથી સુરક્ષિત અનેલો મહાબળવાન ઇદ્રજિત શત્રુઓને અભેદ ઘર્ષ પડ્યો.^{૧૪, ૧૫} પછી સંગ્રામમાં જય પ્રાપ્ત કરનારા ઇદ્રજિતે લંકામાંથી બહાર નીકળી રાક્ષસો પ્રત્યે જણું : ‘રામ અને લક્ષ્મણ કે જેઓ મિથ્યા વનવાસમાં નીકળેલા છે, તેમને મારીને હું આજે મારા પિતાના યશની વૃદ્ધિ કરીશ.^{૧૬, ૧૭} આજે રામ-લક્ષ્મણનો નાશ કરીને હું આખી પૃથ્વીને વાનરરહિત કરી મૂકીશ અને મારા પિતાની પ્રીતિ સંપાદન કરીશ.’ એટલું કહીને તે અતર્ધાન થયો.

રાવણની આજ્ઞાથી પ્રેરાયેલો અને તીક્ષ્ણ બાણ ધારણ કરનારો ઇદ્રજિત રણભૂમિમાં આવીને વાનરસેનાની મધ્યે ઊભેલા, અસંખ્ય બાણો મૂકનારા અને ત્રણ ફણાવાળા સર્પની પેઠે શોભતા રામ-લક્ષ્મણને જોવા લાગ્યો.^{૧૮-૨૦} ‘રામ-લક્ષ્મણ તે આ જ છે’ એવો વિચાર કરીને ઇદ્રજિતે ધતુવ્ય સળજ કર્યું અને મેઘ જેમ જળાની વૃદ્ધિ કરે, તેમ બાણવૃદ્ધિ કરીને દશે દિશાઓને છાઈ નાખી. આકાશમાં ગતિ

કરનારા, રથમાં બેઠેલા અને અદૃશ્ય રહેલા ઇદ્રજિતે તીક્ષ્ણ બાણોથી રામ-લક્ષ્મણને વીંધી નાખ્યા. ઇદ્રજિતનાં બાણોથી વેરાયેલા રામ-લક્ષ્મણે પણ પોતાના ધતુવ્ય ઉપર દિવ્ય અસ્ત્ર સાંધીને અસંખ્ય બાણો મૂકી આકાશને છાઈ દીધું; પણ સૂર્ય સરખું પ્રકાશિત એકે બાણ ઇદ્રજિતને વાગ્યું નહિ.

પછી ઇદ્રજિતે માયાબળ વડે ધુમાડો ભેવા અંધકારથી આકાશ છાઈ નાખ્યું અને ધુમસથી દશે દિશાઓને ઢાંકી દીધી. આકાશમાં વિચરતા ઇદ્રજિતના ધતુવ્યની પ્રત્યંચાનો શબ્દ કે તેના રથનો ગઠગઠાટ કોઈના સાંભળવામાં આવતો ન હતો તેમ જ તેનું ચિહ્ન પણ જોવામાં આવતું ન હતું.^{૨૧-૨૨} જ્યારે સર્વત્ર ગાઠ અંધકાર બાપી ગયો, ત્યારે મહાબાહુ ઇદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણ ઉપર શિલાઓની વૃદ્ધિ સરખી બાણવૃદ્ધિ કરવા માંડી; તથા વરદાનમાં મળેલાં ભયંકર અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેમનાં સઘળાં અંગો વીંધી નાખ્યાં. વરસાદની ધારાઓથી ઢંકાયેલા પર્વતની પેઠે ઇદ્રજિતનાં બાણોથી ઢંકાયેલા રામ-લક્ષ્મણ પણ અંતરિક્ષમાં તેના પ્રત્યે તીક્ષ્ણ બાણો ફેંકવા લાગ્યા. એ વેળા સુંદર પીંછાવાળાં રામ-લક્ષ્મણનાં બાણો આકાશમાં રહેલા ઇદ્રજિતને વીંધીને સ્પર્શથી ખરડાઈ પાછાં પૃથ્વી પર પડતાં હતાં.^{૨૭-૩૦} ઇદ્રજિતની બાણવૃદ્ધિથી અત્યંત કોપાચ્છાદન થયેલા રામ-લક્ષ્મણ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તેનાં બાણોને કાપી નાખતા હતા અને જે જે દિશા તરફથી બાણો આવતાં હતાં, તે તે દિશા તરફ તેઓ બાણો ફેંકતા હતા.^{૩૧, ૩૨} પરંતુ અતિરથી ઇદ્રજિત પોતાના રથને ચોરેર દોડાવતો હતો, એટલે રામ-લક્ષ્મણનાં બાણો તેને વાગતાં ન હતાં. સુવજુ પૂર્ણવાળાં ઇદ્રજિતનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે વીંધાયેલા રામ-લક્ષ્મણ જાણે લાઈ પ્રકુલિત થયેલા આગના વૃક્ષ જેવા શોભતા હતા. જેમ વાદળમાં ઢંકાયેલા સૂર્યની ગતિ કે કાંતિ જોવામાં આવતી નથી, તેમ અદૃશ્ય રહેલા ઇદ્રજિતની ગતિ, રૂપ, ધતુવ્ય, રથ કે બાણ એમાંનું કશુંયે દેખાતું ન હતું. ઇદ્રજિતનાં બાણોથી વીંધાયેલા એકેકો વાનર ગત-

આણુ થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. ૩૩-૩૪

પછી કોષ પામેલાં મહાત્મા લક્ષ્મણે રણુવીરને કહ્યું : ‘હે આર્થ ! હવે હું સઘળા રાક્ષસોના વધ કરવા માટે બ્રહ્માસ્ત્ર મૂકું છું.’ ૩૭

ભારે રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે ભાઈ ! એક ઇંદ્રજિત માટે પૃથ્વી પરના બધા રાક્ષસોને હણવા એ યોગ્ય નથી. ૩૮ વળી હે લક્ષ્મણ ! સામે રહી યુદ્ધ નહિ કરનારા, છુપાઈ રહેલા, કોષ ભેડી શરણે આવેલા, નાસી જતા તેમજ મદમત્ત થયેલા યજુને હણવો એ યોગ્ય નથી. ૩૯ હે મહાબાહુ ! જે ઇંદ્રજિતના વધનો ખરે ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે, જેથી હવે આપણે તેનો સત્વર નાશ કરી શકીશું. આપણે હંમણા મોટા વેગવાળાં અને સર્વ સરખાં જેરી બાણો મૂકીશું, જે માયાબળથી અંતર્ધોન થયેલા નીચ રાક્ષસ ઇંદ્રજિતને શોધીને મારશે. એ એ કુદ્દાત્મા ઇંદ્રજિત વાનરોના ભેવામાં આવશે, તો પછી તે છુપતો જનારો જ નથી. ઇંદ્રજિત પાતાળમાં, સ્વર્ગમાં, અંતરિક્ષમાં કે રક્ષાતળમાં જમે ત્યાં સંતારાં પેસશે તોપણ મારાં બાણોથી કબ્જ થઈ તે અવશ્ય પૃથ્વી પર પડશે જ પડશે.’

એ પ્રમાણે અર્થશર્થાં વચન કહીને વાનર-એકોથી વીંટાયેલા રામચંદ્રે કૂર કમંવાળા ઇંદ્રજિતના વધ માટે વિચાર કરવા લાગ્યા. ૪૦-૪૩

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મલૂતિ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુક્ષાંકમાં ૮૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૧ મો

ઇંદ્રજિતની કપટબળ-રણભૂમિ પર માયાવી (કૃત્રિમ) સીતાનો વધ

વિશ્વાય તુ મનસ્તસ્ય રામવત્સ્ય મ્હાત્મનઃ ।

સ નિવૃત્ત્યાહવાત્તસ્માન્નવિવેશં પુરં તતઃ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રણુવીરનો અક્ષિપ્રાય બાણવામાં આવતાં તરત જ ઇંદ્રજિત યુદ્ધ પહોંતું મૂકી ભયને લીધે લંકામાં પાછો ગયો; ૧ પરંતુ પોતાના બળવાન સૈનિકોના વધ સાભરી આવવાથી તેને યુગ્મ અતિશય કોષ ચડ્યો અને તેનાં નેત્ર લાલ-ચોળ થઈ ગયા. પછી દેવોને કુન્ન આપનારો મહા-

પરાક્રમી ઇંદ્રજિત અનેક રાક્ષસોને સાથે લઈ લંકાના પશ્ચિમ દરવાજેથી યુગ્મ ચુક કરવા નીકળ્યો; પણ રામ-લક્ષ્મણ બન્ને લાઈઓને યુદ્ધ માટે સજ્જ થઈ બિભેલા બેઈ તેણે એક માયા રચી. ૨-૪ કુદ્દા બુદ્ધિવાળા ઇંદ્રજિતે રામ-લક્ષ્મણાદિને મોહિત કરવા માટે માયાથી એક બીજી સીતા બનાવી, તેને પોતાના રથમાં બેસાડી અને સર્વ વાનરોના દેખતાં તેનો વધ કરવાનો નિશ્ચય કરી રણભૂમિ તરફ ચાલ્યો.

ઇંદ્રજિતને આવતો બેઈને કોપાયમાન થયેલા સઘળા વાનરો યુદ્ધ કરવા માટે શિલાઓ વગેરે બહુણ કરી તેની સામે ફેંક્યા. એ સમયે વાનર-શ્રેષ્ઠ હનુમાન ઘણું જ મોહું એક પર્વતશિખર ઉપાડી સોની આબળ ફેંક્યો; ૫ પરંતુ ઇંદ્રજિતની પાસે જતાં જ તેણે આનંદ વિનાની, એક વેણીને ધારણ કરનારી, લીન થઈ ગયેલી, ઉપવાસ કરવાથી કુશ ચરીરવાળી, ફોટેલા એક વજ્રવાળી, રનાનાઈ સંસ્કારથી રહિત અને ધૂળ તથા મેલથી વ્યાપ્ત છતાં કાતિયુક્ત સીતા સરખી જણાતી સીતાને ઇંદ્રજિતના રથમાં બેઠેલી લીડી. પોતે થોડા સમય પહેલાં જ સીતાને બેયેલાં હોવાથી ‘આ જનક નંદિની સીતા જ છે,’ એમ માની હનુમાન થોડીક વાર બેઈ જ રહ્યો. ઇંદ્રજિતના રથમાં બેઠેલી, આનંદરહિત અને લીન આકૃતિવાળી સીતાને બેઈ તેને ચિંતા થઈ : ૬-૧૨ ‘ખરે, આ કુદ્દા રાક્ષસે શું કરવા ધાણું કર્યું ?’ પછી કપિવર હનુમાન સર્વ વાનરો સહિત ઇંદ્રજિત પર ધસી ગયો. કપિ-હનને પોતાના પર આવતું બેઈને કોપાયમાન થયેલા ઇંદ્રજિતે આનમાંથી તરવાર ખેંચી કાઢીને સીતાનો ચોટલો પકડ્યો અને વાનરો દેખે એવી રીતે સીતાને મારવા લાગ્યો. એ વેળા રથમાં બેઠેલી કૃત્રિમ-માયાવી સીતા પણ ‘હા રામ ! હા રામ !’ એવો આકોશ કરવા લાગી. ૧૩-૧૫ સીતાનો ચોટલો પકડેલો બેઈને હનુમાન ગળગળે થઈ ગયો અને તેનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. યુદ્ધ અંગ-વાળી રામની પ્રિયા સીતાને આવી અવસ્થામાં બેઈને કપિવર હનુમાને કોષપૂર્વક ઇંદ્રજિતને કઠોર

વાઝેા કહેવા માંઝ્યાં : 'હે હરાત્મન ! તે' પોતાના જ વિનાશ માટે સીતાના કેશ પકડ્યા છે । જોકે તું બ્રહ્મર્ષિના કુળને વિષે ઉત્પન્ન થયો છે, તોપણ છેવટે તારો જન્મ તો રાક્ષસી યોનિમાં જ છે ને ? એ કારણથી જ તારી આવી નીચ મતિ થઈ છે. હે પાપી આચરણવાળા ! તને ધિક્કાર છે. હે નૃપાંસ ! હે અનાથ ! હે ક્રુદ્ધ ! હે હરાચરણી ! હે નિલંબ ! આવું અનાથ સરખું કાર્ય કરતાં તને લાજ કેમ આવતી નથી ? હે નિર્દય ! પોતાના પિતાના ઘરથી, સાસરામાંથી અને રામચંદ્રથી વિખૂટાં પડેલાં સીતાએ તારો શો અપરાધ કર્યો છે કે જેથી તું એમને મારવા તૈયાર થયો છે ? અરે ઇંદ્રજિત ! તું ચાહ રાખજે કે સીતાને હણ્યા પછી તું ક્ષણવાર પણ જીવતો રહેવાનો નથી. આજે તારું આયુષ્ય મારા હાથમાં જ છે; માટે હું તારો વધ કરીશ. તારાં કર્મ જોતાં તો તારો વધ થવો જ યોગ્ય છે. ચોરી વગેરે અધમ કૃત્ય કરનારા પુરુષો પણ બે ગતિને ધિક્કારે છે, તે ગતિની પ્રાપ્તિ સ્ત્રીહત્યારા-એને થાય છે. હે પાપી ! આજે તું પણ મરણ પામીને તે હઃખરૂપ ગતિને પામીશ.'

એ પ્રમાણે કહીને શિલા અને વૃક્ષો લઈ આવેલા વાનરો સહિત હંતુમાને કોષલેર ઇંદ્રજિત ઉપર ધસારો કર્યો.^{૧૧-૨૩} અત્યંત બળવાળા વાનર-સૈન્યને આવતું જોઈ ઇંદ્રજિતે પોતાની સેના દ્વારા તેને અટકાવ્યું.^{૨૪} પછી હજારો બાણો વડે કપિ-સેનાને પીડિત કરીને હંતુમાન પ્રત્યે કહ્યું :^{૨૫} 'હે હંતુમાન ! તું, સુગ્રીવ અને રામ-લક્ષ્મણ જે સીતાને અર્થે અહીં સુધી આવ્યા છે, તે સીતાનો હું તારા દેખતાં આજે જ વધ કરું છું'.^{૨૬} હે વાનર ! આ સીતાને માર્યા પછી હું રામને, લક્ષ્મણને, સુગ્રીવને, તને તેમ જ મારા કાકા અનાથ વિશ્વી-વશુને પણ હણીશ.^{૨૭} હે વાનર ! સ્ત્રીઓને હણવી પણ હણીશ.^{૨૮} હે વાનર ! સ્ત્રીઓને હણવી એ કાર્ય કરવાથી શત્રુને પીડા થાય તેમ હોય, તે કાર્ય તો અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. 'જોટક' કહી ઇંદ્રજિતે રુદન કરતી માયાવી-કૃત્રિમ સીતા ઉપર પોતાની તીક્ષ્ણ તરવારનો ઘા કર્યો.^{૨૯,૩૦} ત્યારે

તુરત જ એ તલવાર યજ્ઞોપવીતની પેઠે ઊતરી ગઈ અને સુંદર સ્વરૂપવાળી કૃત્રિમ સીતા કપાઈને પૃથ્વી પર પડી.^{૩૦} પછી ઇંદ્રજિતે હંતુમાનને કહ્યું : 'હે કપિ ! જો, એ' તારા રામની પ્રિયા સીતાને આજે તારા દેખતાં કાપી નાખી છે. હવે તમે સૌ જે પરિશ્રમ કર્યો તે મિથ્યા જ છે.^{૩૧}

એ પ્રમાણે માયામયી સીતાનો વધ કરીને ઇંદ્રજિત હર્ષિત થયો અને પોતાના રથમાં ભેસી ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૩૨} રથમાં બેઠેલા અને પહોળું સુખ કરીને ગર્જતા ઇંદ્રજિતની મોટી ગર્જનાઓને સાંભળતાં જ સર્વ વાનરો ચંચળી ગયાં.^{૩૩} સીતાનો વધ કરીને પ્રસન્ન થયેલા હંમંતિ ઇંદ્રજિતને જોઈને બેઠ પાછેલા વાનરો નાસવા લાગ્યા.^{૩૪}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૮૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૨ મો

વાનરો અને રાક્ષસો યુદ્ધ-હંતુમાન-ઇંદ્રજિત હં રણભૂમિમાંથી પાછા વળ્યું

ધ્રુવા તં મીમનિર્દૂર્વ શાકાણિસમસ્વનમ્ ।

વીક્ષમાણા વિષઃ સર્વાં હુદુહુર્વાનરા મૃચમ્ ॥ ૧ ॥

વીજળીના કંકાકા જેવી ઇંદ્રજિતની ભયંકર

ગર્જના સાંભળી ચોરેર દડિ કરતા વાનરો જેમ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા.^૧ ત્યારે ઊતરી ગયેલા સુખવાળા, ત્રાસને લીધે હીન થયેલા અને પૃથક્ પૃથક્ વેરાઈ જતા વાનરોને હંતુમાન કહેવા લાગ્યા :

'હે વાનરો ! યુદ્ધના ઉત્સાહથી રહિત થઈ તમે આજે વીલે મોઢે આમ કેમ નાસો છો ? અરે, આજે તમારું શીર્ષ ક્યાં ગયું ? શાલો, હું તમારી આગળ ચાઉં છું. તમે સૌ મારી પાછળ આવો.'

યુદ્ધમાન હંતુમાનનાં વચન સાંભળી વેગમાં આવેલા વાનરો કોષે ભરાઈને વૃક્ષો અને પર્વત શિખરો લઈ ને ગર્જના કરતા હંતુમાનને આગળ

કરી રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યા. વાનરોથી વીંટા ચેલો અને કાલાંતક તથા યમરાજ સરખો

કપિવર હંતુમાન પ્રબલિત અગ્નિ જેમ વનને બાળે, તેમ શત્રુસેનાને, હણવા લાગ્યો.^{૨-૭} શેક તથા

કોષથી વ્યાપ્ત થયેલા હંતુમાને એક મોટી શિલા

કોષથી વ્યાપ્ત થયેલા હંતુમાને એક મોટી શિલા

ઉપાસીને ઇદ્રજિતના રથ ઉપર નાખી; પરંતુ ઇદ્ર-
જિતના સારથિએ અશ્વોની લગામ જોતીને રથને
પાછા હંકાવી લીધા, જેથી તે શિલા રથ, સારથિ
કે ઇદ્રજિતને નહિ વાગતાં વ્યર્થ ગઈ અને પૃથ્વી
પર પડી.^{૯-૧૦} તે શિલા પૃથ્વી પર પડી, ત્યારે તેની
નીચે ઘણા રાક્ષસો અગદાર્ધ મૂઆ અને રાક્ષસ-
સેનામાં હાહાકાર વર્તાઈ રહ્યો, પછી પ્રૌઢ કાયાવાળા
હનરો વાનરો મોઢાં વૃક્ષો તથા પર્વતશિખરો
લઈને ઇદ્રજિત ઉપર તૂટી પડ્યા અને તેઓએ
વૃક્ષો તથા શિખરોની વૃદ્ધિ કરીને ઇદ્રજિતને
અકળાવી નાખ્યો.^{૧૧-૧૩} એ વેળા વાનરો અત્યંત
શરમા આવીને રાક્ષસોના સંહાર કરવા લાગ્યા.
ભયંકર રૂપવાળા હનરો રાક્ષસો વાનરોના પ્રહાર-
થી હલ્લાઈને પૃથ્વી પર પડી તરફડવા લાગ્યા.
પોતાની સેનાને પીડિત થયેલી એઈને ઇદ્રજિત
અનુચ્છ ઉપાસી વાનરો સામે ધાયો અને અનેક
આણે મૂકીને ઘણા વાનરોના સંહાર કરવા લાગ્યો.
દંઢ પરાક્રમવાળો ઇદ્રજિત ત્રિશૂળ, તલવાર, વજ્ર,
પદ્ધિ, લાલા અને મુદ્ગાર વગેરે આયુધોથી વાનરો-
ને હણતો હતો; તેમ જ વાનરો પણ વૃક્ષાદિના
પ્રહારથી રાક્ષસોને મારતા હતા.^{૧૪-૧૭} મહાબળ-
વાન હનુમાન મોટી શાખાવાળાં વૃક્ષો, પર્વતો તથા
શિલાઓથી ભયંકર કર્મવાળા રાક્ષસોને સંહારતો
હતો.^{૧૮} પોતાના પરાક્રમ-બળ વડે રાક્ષસોનાને
પાછી હંકાવી કપિવર હનુમાને વાનરોને કહ્યું :
“હે વાનરો! હવે આપણે આ રાક્ષસોનાને છતવા-
ની કાંઈ પણ આવશ્યકતા નથી; કેમ કે સઘળી
આછ બગડી ગઈ છે, માટે પાછા વળો. સીતા
પ્રાપ્ત કરવારૂપી રામચંદ્રનું પ્રિય કાર્ય કરવા માટે
આપણે આપણા પ્રાણોની પણ દરકાર રાખ્યા વિના
યુદ્ધ કરીએ છીએ; પરંતુ જનકનંદિની સીતાનો
તો આજે આ પાપી ઇદ્રજિતે વધ કર્યો છે. હવે
આલો, આપણે આ સઘળું વૃત્તાંત રામચંદ્ર તથા
સુગ્રીવને નિવેદન કરીએ અને પછી તેઓ આજ્ઞા
કરે તેમ કરીએ.^{૧૯-૨૧} એ પ્રમાણે કહી સર્વ વાનરો-
ને યુદ્ધ કરતા અટકાવી કપિજેઠ હનુમાન સૌની
સાથે રામચંદ્ર પાસે આવ્યો, ત્યારે દુષ્ટાત્મા ઇદ્ર-

જિત પણ યુદ્ધમાંથી પાછો વળ્યો અને હવન કરવાની
ધન્યાથી નિકુંસિલાના મંદિર આગળ ગયો.^{૨૨, ૨૩}
ત્યાં તેણે યજ્ઞભૂમિમાં કુંડ બનાવી અગ્નિનું સ્થાપન
કર્યું અને પછી આહુતિઓ આપવા લાગ્યો. ઇદ્ર-
જિતે જ્યારે હૃતદ્રવ્ય હોમવા માંડ્યું, ત્યારે રુધિર-
નુ ભક્ષણ કરનાર અગ્નિ અત્યંત પ્રભવલિત થયો.
એ વેળા રુધિરની આહુતિથી અત્યંત તૃપ્ત થઈ
ભડભડાટ સળગતો અગ્નિ સંધ્યાકાળના સૂર્ય સરખો
દેખાતો હતો.

વિધિને બાલ્યનારો ઇદ્રજિત રાક્ષસો સુખને
અર્થે જ્યારે વિધિપૂર્વક અગ્નિમાં હોમ કરવા
લાગ્યો, ત્યારે યુદ્ધસમયની નીતિ-અનીતિને બાલ્ય-
નારા સઘળા રાક્ષસો તે બોવા માટે ત્યાં આવી
બેસા રહ્યા.^{૨૪-૨૭}
હતિ મીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય મીરામાયણના
મુંદરાંકમાં ૮૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ.

સર્ગ ૮૩ મો

શોકમૂર્ચિત રામચંદ્ર પ્રતિ વિકળ થયેલા

લક્ષ્મણનાં વચનો અને આશ્વાસન

રાજવશાપિ વિપુલં તં રાક્ષસવૈકલ્યામ્ ।

શ્રુત્વા સંજ્ઞામનિર્વૌર્ષે જામ્બવન્તમુવાચ ॥ ૧ ॥

આ તરફ સંજ્ઞામમાં રાક્ષસ અને વાનરોની
મોટી ગજના સાંભળીને રામચંદ્રે બંબવાનને
કહ્યું :^૧ ‘સૌમ્ય ! આ વેળા આયુષોનો મોટો
ખડખડાટ સંભળાય છે, એ ઉપરથી મને લાગે
છે કે, સંજ્ઞામ વિષે હનુમાને અતિ દુઃકર કાર્ય
કરવા માંડ્યું છે. હે બંબવાન ! તું પોતાનું સૈન્ય
લઈને યુદ્ધ કરતા હનુમાનને સહાય કરવા
હતાવળે બા.’

ત્યારે બંબવાન તુરત જ પોતાની સેના
સહિત જ્યાં હનુમાન યુદ્ધ કરતો હતો, ત્યાં જવા
નીકળ્યો;^{૨-૪} પણ થોડુંકે આગળ ચાલતાં જ
સંજ્ઞામ કરી અમિત થયેલા અને લાંબા શ્વાસ
લેતા વાનરોથી વીંટાયેલા કપિવર હનુમાન તેને
સાચે મળ્યો.^૫ મહાયશસ્ત્રી હનુમાન શ્યામ વાદળ
જેવા અને સભજ થઈ આવતા બંબવાનના સૈન્યને
પણ પાછું વાળી તેની સાથે સત્વર રામચંદ્રની

પાસે આવ્યો અને ગદ્ગદ કંઠે કહેવા લાગ્યો :
'હે રામચંદ્ર ! અમે સંઘામમાં યુદ્ધ કરતા હતા તે સમયે અમારા દેખતાં જ રાવણના પુત્ર ઇંદ્રજિતે આજે જેન કરતાં સીતાને મારી નાખ્યા છે.^{૧૮}
હે શત્રુદમન ! સીતાની જોવી દશા થયેલી બેઈ મારું ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયું અને મને ઘણો ખેદ થયો, જેથી હું આપને તે વૃત્તાંત મિલેદન કરવા આવ્યો છું.'

'ઇંદ્રજિતે સીતાને મારી નાખ્યાં છે' એવું હેતુમાનવું કથન સાંભળતાં જ એકાએક વ્યાપેલા શોકને લીધે શ્રીમાન રામચંદ્ર સંસારહિત થઈ, જેમ કપાયેલા મૂળવાણું વૃક્ષ વૃદ્ધી પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ઢળી પડ્યા.^{૧૯, ૨૦} દેવ સમાન કાંતિવાળા રઘુવીરને મૂર્ચ્છિત થઈ પડેલા જોતાં જ સહળા સુખ્ય વાનરો તેમની પાસે દોડી ગયા અને એકાએક મૂળવહિત થઈ આસપાસના પહાડોને ખાળવા લાગેલા અનિવાર્ય અગ્નિને જેમ જળ વડે શાંત કરે, તેમ કમળોના સુગંધવાણું શીતળ જળ છાંટીને રઘુવીરને શાંત કરવા લાગ્યા. એ વેળા અતિશય દુઃખયુક્ત થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ અસ્વસ્થ પ્રકૃતિવાળા પોતાના મોઢા ભાઈ રામચંદ્રને બંને ભુભંગોથી લેટીને હેતુ અને અર્થ-યુક્ત વચન કહેવા લાગ્યા :^{૨૧-૨૩} 'હે આર્ય ! તમે નિરંતર શુદ્ધ ધર્મનું જ અનુસરણ કરો છો અને ઇંદ્રિયોનો નિયંત્રક કરો છો, છતાં તમારો પાળેલો તે ધર્મ તમને દુઃખમાંથી ઉગારી શકતો નથી, તો પછી એ ધર્મ નિરર્થક જ છે !^{૨૪} વળી સ્થાવર-જંગમ સર્વ જૂતપ્રાણીઓ દષ્ટિએ પડે છે, તેમ ધર્મ ક્યાંય પણ આપણા બેવામાં આવતો નથી; માટે ધર્મ છે જ નહિ એમ હું માનું છું.^{૨૫} ધર્મોચ્ચરણ કર્યા વિના પણ વૃક્ષાદિ સ્થાવર અને પશુ આદિ જંગમ પ્રાણીઓને સુખનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે. એથી હું ધારું છું કે, ધર્મ એ કાંઈ સુખનું મૂળ કારણ નથી. એ સુખનું કારણ ધર્મ હોય તો તમારા જેવા ધર્મિષ્ઠને વિપત્તિ આવવી જ ન બેઈએ.^{૨૬} એ અધર્મનું

ફળ દુઃખ અને ધર્મનું ફળ સુખ જ હોય, તો રાવણ જેવા અધર્મીને દુઃખ પડવું બેઈએ અને તમારા સરખા ધર્મોમાને નિરંતર સુખ જ રહેવું બેઈએ; પણ આ તો તેથી ભિદ્ધું જ બેવામાં આવે છે. એટલે કે રાવણને દુઃખ થવું બેઈએ તેના બદલે સુખ થાય છે અને તમને સુખ રહેવું બેઈએ તેના બદલે દુઃખ થાય છે. મને લાગે છે કે, ધર્મ અને અધર્મ પરસ્પર વિરોધી અને વિરુદ્ધ ફળ આપનારા છે.^{૨૭-૨૮} ધર્મથી સુખની જ પ્રાપ્તિ થાય અને અધર્મથી દુઃખની જ પ્રાપ્તિ થાય એવો જ નિયમ હોય, તો રાવણ જેવા પુરુષોને દુઃખ પ્રાપ્ત થવું બેઈએ; અને જેઓની અધર્મમાં કદી પણ રુચિ થતી નથી એવા તમ સરખા પુરુષોને સદાકાળ સુખ રહેવું બેઈએ; પણ તેવું તો બેવામાં આવતું જ નથી. જેઓ અધર્મી હોય છે તેઓના અર્થ-સુખ આદિની વૃદ્ધિ થાય છે અને જેઓ ધર્મનિષ્ઠ હોય છે, તેઓને અનેક પ્રકારે કલેશ નડે છે, માટે હું કહું છું કે, ધર્મ અને અધર્મ એ બંને વિપરીત ફળ આપનારા અને નિરર્થક છે.^{૨૯, ૩૦} હે રાવણ ! એ પાપકર્મ કરનારા પુરુષો પોતાના અધર્મથી જ નાશ પામે, તો તેઓના નાશની સાથે જ અધર્મનો પણ વિનાશ થવો બેઈએ અને તે પ્રમાણે પોતે જ નાશ પામેલો અધર્મ ઊભા કેનો નાશ કરી શકે એમ છે.^{૩૧} વળી એ કોઈ પુરુષ શાઓકત વિધિ વડે કોઈ પ્રાણીને મારે, તો તેના આત્માને દોષ લાગતો નથી, પણ તે વિધિ જ દોષપાત થાય છે.^{૩૨} હે શત્રુદમન ! એનું કાંઈ ચિંત્ત નથી, જે પ્રત્યક્ષ જણતો નથી, તેમ જ જે અસતરૂપ છે, તે ધર્મથી કેવી રીતે કલ્યાણ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે.^{૩૩} હે સત્પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ રામ ! ધર્મથી સુખ થાય છે, એ વાત એ સત્ય હોય, તો તમને કદી પણ આવા દુઃખની પ્રાપ્તિ ન થવી બેઈએ; પરંતુ ધર્મનિષ્ઠ એવા તમને પણ દુઃખ આવી પડવું છે, એ ઉપરથી હું માનું છું કે, પૂર્વોક્ત વાત અસત્ય છે.^{૩૪} એ કદાચ પુરુષ પાશંખાળની સહાય લીધા સિવાય ધર્મ કાંઈ પણ ફળ ન આપી શકતો હોય, તો એવા દુર્બળ અને સુખસાધન આપવામાં અસમર્થ એવા નિર્મોલ્ય

* રામને ઉત્તેજિત કરવા માટે મહાત્મા લક્ષ્મણ પુરુષાર્થનું જ પ્રામાણ્ય દર્શાવે છે

ધર્મનું સેવન શા માટે કરવું? ન જ કરવું; અથવા તો હે ભાઈ! જો તમે ધર્મને પુરુષાર્થજનને ગૌણ સહાયક માનતા હો, તો સ્વપરાક્રમથી ધર્મનો ત્યાગ કરીને જેવી રીતે આજ સુધી ધર્મમાં પ્રવૃત્ત રહેતા આવ્યા છો, તેવી જ રીતે હવેથી પુરુષાર્થ કરવામાં તત્પર રહો. હે પરંતપ! જો તમે સત્ય વચનને જ ધર્મ માનતા હો, તો આપણા પિતાએ પ્રથમ તમને સુવરાજપદ આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી અને તે માટે તમને કહ્યું પણ હતું, પરંતુ તમે આપણા પિતાનું તે વચન ખાળ્યું નહિ, જેથી તે તમામ વિદ્યાગથી મરણ પામ્યા. શું તમે પિતાની એ આજ્ઞા નહિ પાળવારૂં અધર્મ વડે નથી બંધાયા? હે શત્રુહનન! સૂત્રિયને જો એકલા અધર્મનું જ અનુષ્ઠાન કરવું યોગ્ય હોત, તો ઈર્ષ વિશ્વરૂપનો વધ કરીને યજ્ઞ કરત નહિ; એટલે કે જો એકલો ધર્મ જ કરવો યોગ્ય હોત, તો ઈર્ષ એકલા યજ્ઞ જ કર્યા કરત અને જો એકલો અધર્મ જ સેવવા યોગ્ય હોત, તો તે વિશ્વરૂપનો વધ કર્યા પછી યજ્ઞ કરત નહિ. હે રાઘવ! પુરુષાર્થ-સુક્ત ધર્મથી જ શત્રુનો નાશ કરી શકાય છે; માટે જ પુરુષે સમયને અનુસરી પુરુષાર્થ અને ધર્મ બન્ને આચરવા યોગ્ય છે. ૨૧-૩૦ હે રાઘવ! દેશકાળને અનુસરી ધર્મ અને પુરુષાર્થ બન્નેનું સેવન કરવું જોવો. મારો મત છે, પરંતુ તમે તો રાત્રીના ત્યાગ કરીને ધર્મનું મૂળ જ કાપી નાખ્યું છે. ૩૧ હે રામ! જેમ પર્વતમાંથી નદીઓ નીકળે છે, તેમ અર્હતાર્હીથી એકલા કરેલા ધનથી સઘળી ક્રિયાઓ થઈ શકે છે અને જેમ શ્રીભક્તમાં શૌભ જળવાળી નદીઓ સુકાઈ બાંય છે, તેમ અલ્પ યુદ્ધિવાળા અને દ્રવ્યથી રહિત થયેલા પુરુષની સઘળી ક્રિયાઓ નષ્ટ-બ્રષ્ટ થઈ બાંય છે. હે આર્ષ! અર્થનો પરિત્યાગ કરવાથી કેવળ ધર્મને જ હાનિ થાય છે એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજો દોષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. સુખમાં ભીષ્ટરેલો જે પુરુષ સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થયેલા અર્થનો ત્યાગ કરે છે, તેને પાછળથી બ્યારે સુખ ભોગવવાની અભિલાષા થાય છે, ત્યારે તેની વૃત્તિ પાપકર્મથી અર્થ

મેળવવામાં દોરાય છે, એટલે તે મોટા દોષમાં આવી પડે છે. ૨૨-૨૪ વળી જે પુરુષની પાસે અર્થ-દ્રવ્ય હોય છે, તે પુરુષના અનેક મિત્રો થતા આવે છે, બંધુઓ પણ તેના સગા થાય છે અને તેને જ લોકો સાચો પુરુષ તથા પંડિત કહે છે. ૨૫ જે પુરુષની પાસે દ્રવ્ય હોય, તે પુરુષ જ આ લોકમાં પરાક્રમી, યુદ્ધિમાન અને શુભલક્ષણસંપન્ન ગણાય છે, તેમ જ શુભવાન પણ તે જ મનાય છે.

હે પીર! અર્થનો પરિત્યાગ કરવામાં મેં ઉપર કહ્યા તેટલા દોષો રહેલા છે; છતાં તમે કોણ બળે શા કારણથી રાત્રીરૂપ અર્થનો પરિત્યાગ કર્યો, જો મને સમજાતું નથી. હે ભાઈ! જેની પાસે દ્રવ્ય હોય છે, તે પુરુષના ધર્મ તથા કામ વગેરે સઘળા અર્થ સિદ્ધ થાય છે અને તે પુરુષને સઘળું અનુકૂળ થઈ રહે છે; પરંતુ જેની પાસે દ્રવ્ય નથી અને જે તેને મેળવવા આશ્ચર્ય રાખે છે, તે પુરુષ મોટો પુરુષાર્થ કર્યા સિવાય તે પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. ૨૬-૨૮ હે મહારાજ! હર્ષ, કામ, ગર્વ, ધર્મ, ક્રોધ, શમ અને દમ, જો સઘળું અર્થમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, કેવળ ધર્માચરણ કરનારા તપસ્વીઓનો આ લોક નષ્ટ થાય છે; કેમ કે તેઓની પાસે અર્થ હોતો નથી. હે ભાઈ! જેમ મેઘાર્દભરવાળા દિવસોમાં સૂર્યોદય બહો દેખાતા નથી, તેમ હાલમાં તમારી પાસે સુખના સાધનરૂપ અર્થ દેખાતો નથી. હે વીર! જુઓને, પિતાનું વચન પાળવારૂં ધર્મની અંધશ્રદ્ધાથી તમે વનમાં નીકળ્યા, ત્યારે તમારા પ્રાણોથી પણ અધિક પ્રિય જોવાં સીતાનું રાવણે હરણ કર્યું અને આજે વળી ધ્રુવજિતે તેનો વધ પણ કર્યો! આ બધું તમારી ધર્મની શેલજાનુ જ પરિણામ છે; પરંતુ કાર્ષ હરકત નહિ. હે રાઘવ! તમે સાવધ થાઓ. ધ્રુવજિતે આપણા માટે જે મોટું દુઃખ ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેનો હું મારા પરાક્રમ વડે નાશ કરીશ. ૨૯-૪૨ હે નરશાર્દૂલ! હે મહાબાહુ! હે શુભ વ્રતવાળા રઘુવીર! તમે ભિલા થાઓ. તમે સંવિદ્યાનંદરૂપ પોતાના આત્માની મહત્તાને કેમ નીસરી બાંધો છો? ૪૩ હે અનન્દ! અનકતનયાનો.

વધ સાંભળી કેાપાયમાન થયેલો હું તમારું પ્રિય કરવા તત્પર થયો છું અને હમણાં જ હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી રથ, હસ્તી, અશ્વ તથા રાક્ષસોથી ભરેલી લંકાને રસાતળમાં પહોંચાડી દઈશ. તમે શોકને ત્યાગ કરો. ૧૪

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુક્કમલમાં ૮૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૪ મો

વિલીપણે કરેલું રામનું આશ્વાસન-

સીતાનો વધ થયો જ નથી

રામમાશ્વલમાને તુ લક્ષ્મણે આતુવત્સલે ।

નિશ્ચિન્ય ગુલ્માન્સ્વરણાને તત્ત્વ ગચ્છદ્વિમીષણઃ ॥

બ્રાતૃવત્સલ લક્ષ્મણ રામચંદ્રનું આશ્વાસન કરતા હતા ત્યાં લંકાના પ્રત્યેક દરવાજા ઉપર પૃથક્ પૃથક્ વાનરસૈન્યોને ગોઠવીને મહાત્મા વિલીપણ ત્યાં બાંધેા. ધૂથપતિ હસ્તીઓ સરખા શ્યામ વણવાળા અને અનેક પ્રકારનાં આયુધો ધારણ કરનાર તેના આર રાક્ષસમંત્રીઓ તેની સાથે જ હતા. ૧ શોકાકુળ થયેલા મહાત્મા રણુવીરની પાસે આવતા વિલીપણે ત્યાં રહેલા વાનરોનાં નેત્રો આંસુથી ભિભયેલાં દીઠાં. ૨ તેણે ઇક્ષ્વાકુકુળનંદન રામચંદ્રને મૂર્ચ્છિત સરખી ભવસ્થામાં લક્ષ્મણના ખોળામાં સૂતેલા દીઠા. ૩ અતર્ગત શોકને લીધે લિન્જિત થયેલા રણુવીરને બેઠાંને ઢીન થયેલા વિલીપણે ‘અરે, આ શું છે?’ એમ પૂછ્યું, ત્યારે વિલીપણ, સુગ્રીવ તેમ જ સર્વ વાનરોની સાથે બેઠાં મહાત્મા લક્ષ્મણે મંદ સ્વરથી ગૂંચક કંઠે કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! ‘ઇંદ્રજિતે સીતાનો વધ કર્યો છે’ એવું હનુમાનના મુખથી સાંભળી રામચંદ્ર મૂર્ચ્છિત થઈ પડ્યા છે. ૪-૭

માયામય સીતાવધનું વૃત્તાંત વિલીપણના બળુવામાં પ્રથમથી જ હતું, તેથી તેણે લક્ષ્મણનું કથન પૂરું થતા પહેલાં જ મોઢમાં પહેલા રણુવીર પ્રત્યે સૂચક વચન કહેવા માંડ્યાં : ‘હે રામચંદ્ર ! ઢીન થયેલા હનુમાને તમને જે સીતાવધની વાત કહી છે, તે સસુદૃઢ શોષણ થયા જેવી છે; અર્થાત્ જેમ સસુદૃઢ શોષણ થવાની વાત મિથ્યા મનાય

છે, તેમ સીતાવધની વાત મિથ્યા છે. ૮ હે મહા-બાહુ ! હરાત્મા રાવણને સીતા પ્રતિ કેવી આસક્તિ છે, તે હું સારી જેઠ બાણ છું; તેથી હું નિઃશંકપણે કહું છું કે, તે સીતાનો વધ કહી પણ કરશે નહિ, તેમ જ કોઈને કરવા પણ દેશે નહિ. ૧૦ રાવણનું હિત ઇચ્છીને જે તેને અનેક વાર કહ્યું હતું : ‘તું સીતા રામને પાછી આપ;’ પણ તેણે મારું કથન સ્વીકાર્યું નથી. હે રામ ! સામ, હાન, ભેદ કે બીજા કોઈ ઉપાયથી સીતાનું હથેન સરખું થાય તેમ નથી, તો પછી રાક્ષસો તેને અહીં તો લાવી જ કેમ શકે ૧૧, ૧૨ હે મહાબાહુ ! આ તો માયાની ઇંદ્રજિત વાનરોને મોહ પમાડી બાંધ્યો ગયો છે અને તેણે કૃત્રિમ સીતાનો જ વધ કર્યો છે. હમણાં તે ઇંદ્રજિત પોતાની નિકુંભિલાટેલીના મંદિર આગળ જઈ હોમ કરવા બેઠો છે. બે બે હોમ પૂર્ણ કરીને તે રણુમાં આવશે, તો પછી ઇંદ્રજિત દેવોથી પણ તે અન્યથ થઈ પડશે. હે રાક્ષસ ! પોતાના યજ્ઞમાં આની વાનરો વિદ્ય ન કરે, તે સારું ઇંદ્રજિતે વાનરોને મોહ ઉપભવવા માટે કૃત્રિમ સીતાવધનો પ્રપંચ રચ્યો હતો. ૧૩-૧૫ માટે હે નરશાર્દૂલ ! તમે મિથ્યા થઈ પડેલા સંતાપનો ત્યાગ કરો. તમને શોક કરતા બેઠાં આ સર્વથા વાનરસૈન્ય પણ પીડા પામે છે. તમે સ્વસ્થચિત્ત થઈ ધૈર્ય ધરી બિલા શાઓ અને સેના સહિત લક્ષ્મણને અમારી સાથે મોકલો. હે રાક્ષસ ! ઇંદ્રજિતનો યજ્ઞ સમાપ્ત ન થાય તે પહેલાં અમારે સૈન્ય સહિત ત્યાં પહોંચી જવું બેઠાં. હે નર શાર્દૂલ ! આ મહાત્મા લક્ષ્મણ પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો મારીને ઇંદ્રજિતને યજ્ઞમાંથી ઉઠાડશે, એટલે તે હણુવા થોડા થઈ રહેશે. સુદર પાંખવાળાં અને તીક્ષ્ણ અણીવાળાં લક્ષ્મણનાં ભયંકર બાણો બાજ પછીની જેઠ ઇંદ્રજિતના રુધિરનું પાન કરશે. હે મહાબાહુ ! ઇંદ્ર જેમ પોતાના વજ્રને ઝેરે, તેમ તમે ઇંદ્રજિતનો વિનાશ કરવા માટે શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણને અમારી સાથે મોકલો. હે મનુજવર ! શત્રુના વધ માટે હવે બરા પણ કાળક્ષેપ કર્યો થયું નથી; માટે જેમ ઇંદ્ર દેવને હણુવા માટે વજ્રને ઝેરે, તેમ તમે ઇંદ્રજિતને હણુવા માટે

લક્ષમણને ચોકલો. એ રાક્ષસગ્રેષ્ઠ ઇદ્રજિતની હવન-
ક્રિયા પૂર્ણ થશે, તો તે દેવો તેમ જ અસુરોથી
પણ ન બેઈ શકાય એવી રીતે અદૃશ્ય થશે અને
સુદૃઢમાં તેનો પરાજય કરવા માટે દેવોને પણ મોટો
આયુષ્યસંશય થઈ પડશે. ૧૧૬-૧૨૨
હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામચરિત્રા-
મુલ્લંકાદમા ૮૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૫ મો

રામચંદ્ર અને વિલીપણુ-ઇદ્રજિતના વધ
સંખાધી મસલત-લક્ષમણુ' હંદે ચડવું

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા રામઃ શોકકર્ષિતઃ ।

નોપધારયતે ક્ષણં યદુક્તં તેન રક્ષા ॥૧॥

મહાત્મા રામચંદ્રે વિલીપણુનાં વચન સાંભળ્યાં
ખરાં; પરંતુ શોક વડે પીઠાતા હોવાને લીધે તે
વચનને સારી રીતે સમજી શક્યા નહિ. પછી
શત્રુઓના નગરને છતનારા રામચંદ્રે ધૈર્ય રાખી
વિલીપણુને કહ્યું : ૧૨૨ 'હે રાક્ષસગ્રેષ્ઠ ! તે' મને
હમણાં જો કહ્યું, તે સઘળું હું પુનઃ સાંભળવા ઇચ્છુ
છું, માટે તું મને ફરીથી કહે.'

ત્યારે વાક્યતુર વિલીપણુ પુનઃ તેની તે જ
હકીકત કહેવા માંડી : 'હે મહાબાહુ ! તમેજો
આપણાં કૈન્યોને જે પ્રકારે ગેહવવા આજ્ઞા કરી
હતી, તે પ્રમાણે મેં સઘળું કયું છે. આપણી
સેનાની ટુકડીઓને થોડા સ્થળે ગેહવી રાખી છે
અને મોટા યૂથપતિઓને પણ યથાયોગ્ય સ્થળે
જોડા રાખ્યા છે. ૧૨૨ હે પ્રભુ ! હવે મારે તમને
બીજી જે વિનંતિ કરવાની છે, તે જોજ કે તમે
સંતાપ ધરો છો તેથી અમને હુઃખ થાય છે. ૧૨૩
માટે હે મહારાજ ! મિથ્યા શોક-સંતાપને ત્યજી
દો અને શત્રુઓના હૃદયની વૃદ્ધિ કરનારી ચિંતાને
પણ ત્યાગ કરો. હે શરવીર ! તમારે જો સીતાને
પ્રાપ્ત કરવાં હોય અને શત્રુઓને હણવા હોય તો
હૃષીકેશ ઉલ્લેખ કરો. ૧૨૪ વળી હે રણનંદન ! હું
બીજાં પણ તમારા હિતાનાં વચન કહું છું તે પણ
સાંભળો. તમારા ભાઈ મહાત્મા લક્ષમણને મોટી
સેના લઈ નિકુંભિલાદેવીના મંદિરમાં, જ્યાં ઇદ્ર-
જિત બેઠેલા છે ત્યાં ચોકલો. ત્યાં જઈ તે સર્પ

સરખાં તીક્ષ્ણ બાણોથી ઇદ્રજિતને હણશે. શરવીર
ઇદ્રજિતે તપથી બ્રહ્મદેવને પ્રસન્ન કરી 'બ્રહ્મશિર'
નામનું અજ અને ઇન્દ્રિય ગતિ કરનારા અથો
પ્રાપ્ત કર્યા છે; છતાં અધિક બળવાન થવા માટે
હાલમાં તે મોટી સેના સહિત નિકુંભિલા આગળ
હોમ કરવા બેઠો છે. જો તે જો કાર્યની પૂર્ણાહુતિ
કરીને જીતશે, તો આપણે સૌ મૃત્યુલાજી બીજો,
જેમ તમારે નિઃશંક માનવું. બ્રહ્મદેવે તેને વરદાન
આપતાં કહેલું છે કે, 'ઇદ્રજિત, તું નિકુંભિલામાં
ગયા પહેલાં અને હવનકાર્ય કર્યા પહેલાં શત્રુ
ગ્રહણ કરીને જે શત્રુની સામે યુદ્ધ કરીશ, તે શત્રુ
તારો વધ કરશે. ૧૨૦-૧૨૪ સર્વ લોકના ઇન્દ્રિય બ્રહ્મ-
દેવે તેને એવું કહેલું છે, માટે જ તે હાલમાં
નિકુંભિલાના મંદિરે યજ્ઞ કરવા ગયો છે. તેનું
યજ્ઞકાર્ય અધૂરું રહે, તો તેનો વધ અવશ્ય થાય
જ થાય. ૧૨૫ માટે હે રામ ! ઇદ્રજિતનો વધ કરવા
તમે લક્ષમણને ચોકલો. હુદાત્મા ઇદ્રજિત મરશે
એટલે સવણ અને, બીજા સર્વ રાક્ષસો તો મૂઝા
જ પડ્યા છે. ૧૨૬

ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે સત્ય પરાક્રમી !
હું જો દુરાત્મા ઇદ્રજિતની માયાને સારી રીતે
બાણું છું. ૧૨૭ તે રાક્ષસ બ્રહ્મચરિત્ર પ્રયોગ કરી
બાણે છે, શુદ્ધિમાન છે, મોટી માયાવાળો છે તેમ
જ અત્યંત બળસંપન્ન છે અને સંપ્રાપ્ત વિષે સઘળા
દેવોને તથા વરુણને પણ પાછા હઠાવે તેવો છે. હે
મહાવશસ્ત્રી વિલીપણુ ! જો ઇદ્રજિત ત્યારે રથમાં
ગેસીને આકાશમા ગતિ કરે છે, ત્યારે જેમ વાહનથી
ઢંકાયેલા સૂર્યની કાંતિ જોવામાં આવતી નથી,
તેમ તેની ગતિ કેઈના પણ બાણવામાં આવતી
નથી. ૧૨૮, ૧૨૯

વિલીપણુના કહેવાથી દુરાત્મા ઇદ્રજિતનું
માયાબળ બાણીને મહાત્મા રામચંદ્રે પવિત્ર કીર્તિ-
વાળા લક્ષમણને કહ્યું : ૧૩૦ 'હે લક્ષમણ ! આ સુગ્રીવની
મોટી સેનાને, હંદુમાન વગેરે સુગ્રીવ કપિઓને
તથા ઋક્ષપતિ બંબવાન અને તેની સેનાને લઈને
તું નિકુંભિલાના મંદિરે જ અને માયાવી ઇદ્ર-
જિતનો ધ્વંસ કર. ૧૩૧-૧૩૨ રાક્ષસી માયાનો બાણ-

કાર આ વિલીપણુ પણુ તેના રાક્ષસમંત્રીઓ સહિત તારી સાથે આવશે.' રામચંદ્રનું વચન સાંભળી ભયંકર પરાક્રમવાળા લક્ષ્મણે વિલીપણની સાથે જવા માટે બીજું એક મોટું ધતુબ્ય ગ્રહણ કર્યું.^{૨૩, ૨૪} કવચ, તરવાર અને બાણનાં ભાથાથી સજ્જ થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણે પોતાના કાબા હાથમાં એ ધતુબ્ય ગ્રહણ કર્યું અને રામચંદ્રને પ્રણામ કરતાં હૃષ્ણપૂર્વક કહ્યું :^{૨૫} 'હે રામ ! આજે મારા ધતુબ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો ઇંદ્રજિતના શરીરને વીંધીને હું સ જેમ તળાવડીમાં પડે, તેમ લંકામાં જઈ પડશે. અરે, મારાં તીક્ષ્ણ બાણો આજે જ રાવણના પુત્ર ઇંદ્રજિતના દેહને છિન્નસિન્ન કરી નાખશે.'^{૨૬, ૨૭}

એટલું કહીને મહાત્મા લક્ષ્મણ ઇંદ્રજિતનો વધ કરવા જવા સારું તરખર થયા. રામચંદ્રને પ્રણામ કરી તથા તેમની પ્રશંસા કરી મહાત્મા લક્ષ્મણ ઇંદ્રજિતે રક્ષણ કરેલા નિકુંભિલાના મંદિર તરફ જવા નીકળ્યા.^{૨૮, ૨૯} રામચંદ્રનો આશીર્વાદ ગ્રહણ કરીને મહાપ્રતાપી લક્ષ્મણ ઉતાવળે નિકુંભિલાના મંદિર તરફ ચાલતા થયા. એ વેળા હજારો વાનરોથી વીંટાયેલો કપિવર હનુમાન અને પોતાના આરે મંત્રીઓ સહિત રાક્ષસશ્રેષ્ઠ વિલીપણુ તેમની યાછળ ચાલવા લાગ્યા. થોડુંક ચાલતાં માર્ગમાં જ મોટી વાનરસેનાથી વીંટાયેલા લક્ષ્મણને બાંધવાનું સૈન્ય મળ્યું.^{૩૦-૩૨} તેને સાથે લઈ વિલીપણુ તથા હનુમાન વગેરે વાનરો સહિત લક્ષ્મણ કેટલોક માર્ગ કાપીને આગળ ગયા, ત્યારે બૃહદ્રચનામાં ગોંડવાયેલું રાક્ષસસૈન્ય તેમના જોવામાં આવ્યું.^{૩૩}

પ્રહ્લદેવના વરદાનને અનુસરી કપટયુદ્ધ કરનારા ઇંદ્રજિતને છતવા માટે શત્રુદમન લક્ષ્મણ હાથમાં ધતુબ્ય ગ્રહણ કરી ઊભા રહ્યા. એ સમયે વિલીપણુ, અંગદ અને હનુમાન પણુ મહાપ્રતાપી લક્ષ્મણની પાસે જ ઊભા હતા. પછી અનેક પ્રકારનાં અગ્રકતાં શસ્ત્રોથી પ્રકાશતી, અસંખ્ય ધ્વજ તથા મોટા રથોથી ખીચાખીચ ભરેલી, અતુલિત વેગવાળી અને ગાદા અધકાર સરખી ભયંકર

રાક્ષસસેનામાં લક્ષ્મણે પ્રવેશ કર્યો.^{૩૪, ૩૫}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ ગદ્યાનુભવિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુકંદાંકમાં ૮૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૬ મો

ઇંદ્રજિતના યજ્ઞમાં ભંગાણુ

અથ તત્કાલવસ્થાયાં લક્ષ્મણં રાવણાનુજા :

પરેવામહિતં વાક્યમર્થસાધકમન્નવીત્ ॥ ૧ ॥

નિકુંભિલાના મંદિર આગળ પહોંચ્યા પછી મહાત્મા વિલીપણુ શત્રુઓનું અહિત કરનારું વચન બોલ્યો : 'હે લક્ષ્મણ ! આ મેલ સરખું સ્થાન જે રાક્ષસસૈન્ય દેખાય છે, તેની સાથે તમે શિલા આદિ આયુધવાળા વાનરો સહિત યુદ્ધ કરો. હે લક્ષ્મણ ! તમે આ મોટા રાક્ષસસૈન્યમાં લેહ પાકાનો પ્રયત્ન કરો. એ એમ થશે તો જ ઇંદ્રજિત દંષ્ટિએ પડશે. ઇંદ્રજિતનું હોમકર્મ સંપૂર્ણ ન થાય તે પહેલાં તમે વજ્ર સરખાં બાણો વરસાવીને રાક્ષસોમાં ભંગાણુ પાડો અને સર્વ લોકને ભય આપનાર, ક્રૂર કર્મવાળા, માયાવી, અધર્મી તથા દુરાત્મા ઇંદ્રજિતનો વધ કરો.'^{૧-૫}

વિલીપણુનું વચન સાંભળી શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણે રાક્ષસસેના પર બાણોની વૃષ્ટિ કરવા માંડી.^૧ અને રીંછા તથા વાનરો મોટાં વૃક્ષો અને શિલાઓ લઈને રાક્ષસો ઉપર તૂટી પડ્યા.^૨ વાનરસેનાને હલવાના ઉત્સાહવાળા રાક્ષસો પણુ તીક્ષ્ણ બાણ, તલવાર, તોમર અને શક્તિ વગેરેથી કપિઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^૩ એ વેળા વાનરો અને રાક્ષસોના યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^૪ એ વેળા વાનરો અને રાક્ષસોના યુદ્ધમાં ભારે કોલાહલથી આખી લંકાનગરી ગાળી ઊઠી. વિવિધ પ્રકારનાં શસ્ત્રો, અસ્ત્રો તથા વૃક્ષો અને પર્વતશિખરોથી આકાશ ભરાઈ ગયું. ગિહામણુ યુગવાળા અને વાંકા હાથપગવાળા રાક્ષસો અનેકવિધ શસ્ત્રપ્રકાર કરીને વાનરોને ભય ઉપજાવતા હતા અને વાનરો પણુ મોટાં વૃક્ષો તથા શિખરોનો પ્રહાર કરીને રાક્ષસોનો સંહાર કરતા હતા.

અત્યંત ભગવાળા અને મોટી કાયાવાળા વાનરો તથા રીંછાની સાથે યુદ્ધ કરતા રાક્ષસો વચ્ચા જ ભયભીત થઈ ગયા.^{૬-૧૦} પોતાની સેનાને

શત્રુઓથી પીડિત થયેલી તથા ભયભીત થયેલી ભેઈને મહાપરાક્રમી ઇર્દજિત યત્નકર્મ પૂર્ણ કર્યા વિના અધવચ જ ભોલો થયો અને વૃક્ષો છવાઈ જવાથી અધકારથી વ્યાથ થયેલા યત્નસ્થાનમાંથી બહાર નીકળી રથમાં બેઠો. એ વેળા કોધને લીધે જેના નેત્ર તથા મુખ લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં એવો, કાળજીના પર્વત સરખા શ્યામ વર્ણવાળો અને ભયંકર ધતુબ્યભાણુ ધારણુ કરનારો ઇર્દજિત સાક્ષાત્ ચમરાજ જેવો ભયંકર દેખાતો હતો. ૧૪-૧૬ ઇર્દજિતને રથમાં બેઠેલો ભેઈ લક્ષમણની સાથે યુદ્ધ કરતા રાક્ષસો પાસે આવીને ચોમેર ઘેરાઈ વળ્યા.

એ વેળા પર્વત સરખી કાયાવાળા શત્રુદમન હનુમાને એક મોટું વૃક્ષ લઈને રાક્ષસોનાનો ઘાણુ વાળવા માંડ્યો અને પ્રલયાગ્નિ જેમ પ્રજ્વળેના સંહાર કરે, તેમ બીજાં પણ અનેક વૃક્ષોથી તેણે રાક્ષસોને સૂચિત્ કરી પાડી દીધા. હનુમાનને રાક્ષસોના સંહાર કરતો ભેઈને હંભારે રાક્ષસો એકીસમયે તેની ઉપર ધસી આવ્યા અને શત્રુની વૃદ્ધિ કરવા લાગ્યા. ત્રિશૂળધારી રાક્ષસો ત્રિશૂળ વડે, તરવારવાળા તરવાર વડે, શક્તિ ધારણુ કરનારા શક્તિ વડે અને પટ્ટિશવાળા પટ્ટિશ વડે હનુમાનને પ્રહાર કરવા લાગ્યા. હનુમાનને વીંટાઈ વળેલા સેંકડો રાક્ષસો પરિવ્ર, ગદા, ભાલા, શત્રુ, લોહાનાં મુદ્ગ, તીવ્ર ફરસી, શિંદિપાલ, વજ્ર સરખી સુદ્ધિ અને લપહોક વગેરેના પ્રહાર કરતા હતા; પરંતુ તેને નહિ ગણુકારતા કપિવર હનુમાને ઘણા રાક્ષસોના સંહાર કરી નાખ્યો. ૧૭-૨૪

જરા પણ ભય નહિ ધરતા પવનપુત્ર હનુમાનને રાક્ષસોના સંહાર કરતો ભેઈને ઇર્દજિતે પોતાના સારથિને કહ્યું : 'તું મારા રથને હનુમાનની સાથે લઈ જા. ભેઈ એની ઉપેક્ષા કરીશ, તો એ વાનર મારી આખી સેનાનો જાંત આણુશે.' ૨૫, ૨૬

ઇર્દજિતની આજ્ઞા થવાથી સારથિ તેના રથને હનુમાનની સાથે લઈ ગયો. પછી અત્યંત દુર્ધર્મ એવા ઇર્દજિતે હનુમાનની ઉપર અનેક જાતનાં બાણ, તરવાર, પટ્ટિશ, છરા અને ફરસી વગેરેની વૃદ્ધિ કરવા માંડી; પરંતુ, ઇર્દજિતનાં સઘળાં શત્રુઓ

એનો પ્રહાર સહન કરીને હનુમાને તેને કોધપૂર્વક કહ્યું : ૨૭-૨૮ 'હે દુર્મતિ ! ભેઈ તું ખરો શરવીર હોય, તો મારી સાથે યુદ્ધ કર. આ વાયુપુત્રના સપાટામાં આવેલો તું હવે ભયતો જવાનો નથી ! હે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા ! ભેઈ તારી ઇચ્છા હોય તો તું મારી સાથે દ્વંદ્વયુદ્ધ કર અને મારા બળને ભેઈ !'

હનુમાનના વચન સાંભળી ઇર્દજિતે તેને હણવા માટે પોતાનું ધતુબ્ય ઉપાલંબુ. એ ભેઈને વિલીપણુ લક્ષમણને કહ્યું : ૨૯-૩૦ 'હે લક્ષમણ ! રાવણનો પુત્ર ઇર્દજિત કે જેણે ઇર્દને પણ હતેલો છે તે રથમાં બેસીને હનુમાનનો વધ કરવા તૈયાર થયો છે. ૩૧ માટે તમે શત્રુના ભવિતનો અંત આણુ એવાં તીક્ષ્ણ અને કુશળ કારીગરે બનાવેલાં ભયંકર બાણો મૂકીને તેનો નાશ કરો.'

શત્રુઓને ભય ઉપજાવનારા વિલીપણુ વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષમણ પર્વત સરખા પ્રીલ દેહવાળા, ભયંકર પરાક્રમવાળા અને રથમાં બેઠેલા ઇર્દજિત પ્રતિ અત્યંત ક્રોધાચ્ચમાન થયા. ૩૪, ૩૫ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુકાકાંકમા ૮૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૭ મો

ઇર્દજિત અને વિલીપણુ-કાકાભત્રીજોના પરસ્પર તિરસ્કાર

વક્ષુત્તવા તુ સામિત્રિ જાતહર્ષો વિમીષણ. ૧

અનુષ્ઠાણિ તમાદાય ત્વરમાણો જગામ છઃ ॥ ૨ ॥

પછી હર્ષિત થયેલો વિલીપણુ ધતુબ્યધારી લક્ષમણને જ્યાં ઇર્દજિત હતો ત્યાં તેડી ગયો. ૧ થોડેક દૂર જઈ નિકુંજિલાના ઉપવનમાં પ્રવેશ કરી વિલીપણુ લક્ષમણને ઇર્દજિતનું હવનસ્થાન દેખાડવા માંડ્યું. તેણે શ્યામ વાદળની ઘટા સરખા ભયંકર વટવૃક્ષને દેખાડી લક્ષમણને કહ્યું : ૨, ૩ 'હે લક્ષમણ ! રાવણનો પુત્ર ભળવાન ઇર્દજિત આ વટવૃક્ષ નીચે ભૂતોનાં બલિદાન આપીને પછી સંજ્ઞામમાં આવે છે. ૪ અને એ કારણથી જ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓથી અદશ્ય રહી પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી શત્રુઓને મારે છે. ૫ હે સૌમિત્રિ ! તમે આ સાથે દેખાતા વટવૃક્ષ નીચે જઈ ઇર્દજિત તેમાં પ્રવેશ કરે તે પહેલાં તીક્ષ્ણ

ખાણુ વડે તેને રથ, અશ્વ તથા સારથિ સહિત મારી નાખો.^{૧૧}

વિલીપણુનું વચન સાંભળી મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણુએ વટવૃક્ષ નીચે જઈ ઊભા રહ્યા અને ધનુષ્યનો ટંકાર કરવા લાગ્યા.^{૧૨} લક્ષ્મણના ધનુષ્યનો ટંકાર સાંભળીને ધનથી શોભતા અને અગ્નિ સમાન ઝળહળતા રથમાં બેઠેલો ઇંદ્રજિત ક્રવચ તથા તરવાર વગેરે આયુધો સહિત ત્યાં ધસી આવ્યો,^{૧૩} ત્યારે મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણે સંબ્રામમાં પરાજય નહિ પામેલા ઇંદ્રજિતને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસ ! હું તારી પાસે યુદ્ધની માગણી કરું છું, માટે તું મને સારી રીતે યુદ્ધ આપ.’

લક્ષ્મણનું વચન સાંભળ્યા પછી તેની પાસે ઊભેલા વિલીપણુને બેતાં ઇંદ્રજિતે કઠોર વાક્ય કહેવા ત્યાંથી :^{૧૪, ૧૫} ‘હે વિલીપણ ! તું અમારા શક્ષસકુળમાં જન્મીને મોટો થયો છે, તેમ જ તું મારા પિતાનો સગો ભાઈ અને મારો કાકો થાય છે; છતાં પોતાના ભગીનોને દ્રોહ કેમ કરે છે ?^{૧૬} હે ધર્મને દૂષિત કરનાર હુણ્ડિક ! તને પોતાની ભતતુ અભિમાન નથી, ભાતિ તેમ જ સંબંધીઓ ઉપર સ્નેહ નથી, કતવ્યાકતવ્યનો વિચાર નથી તેમ જ પોતાના સહોદર ભાઈ ઉપર પણ સ્નેહભાવ નથી.^{૧૭} વળી તું સ્વજનોને ત્યજીને શત્રુનો દાસ થયો છે, એટલા માટે તું સત્યુરુપોથી નિંદવાલાયક તથા શોક કરવા યોગ્ય છે.^{૧૮} હે વિલીપણ ! પોતાનાં સ્વજનોમાં નિવાસ કરવો એ ક્યાં અને નીચ શત્રુનો આશ્રય કરવો એ ક્યાં ? એ બંનેના લાલાલાઓ મોટો ફેરફાર તારી શિથિલ બુદ્ધિથી સમજવામાં આવતો નથી, એથી જ તે શત્રુનો આશ્રય કર્યો છે. ભલે ને, પરજન ગુણવાન હોય અને સ્વજન ગુણહીન હોય, તોપણ ગુણવાન પરજન કરતાં ગુણહીન સ્વજન શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે પરજન તે પરજન જ છે.^{૧૯, ૨૦} જે મહાત્મ્ય સ્વપક્ષને ત્યજી પરજન જ છે.^{૨૧, ૨૨} જે મહાત્મ્ય પોતાના પક્ષનો પક્ષ તું સેવન કરે છે, તે મહાત્મ્ય પોતાના પક્ષનો ક્ષય થયા પછી પરપક્ષના હાથે જ નાશ પામે છે. હે રાવણાતુજ ! તું મારો સ્વજન હોવા છતાં તે લક્ષ્મણને અહીં આણીને મારા પર જે નિંદ્યતા

ખતાવી તે તને જ શોભે ! અને તું જે પરાક્રમ દર્શાવવા તૈયાર થયો છે તે પણ તને જ ધટે !^{૨૩, ૨૪}

પોતાના ભગીનોનાં કઠોર વચન સાંભળી વિલીપણે કહ્યું : ‘હે ઇંદ્રજિત ! તું મારા સ્વભાવને બાંધતો હોવા છતાં અભણ્યાની પેઠે શા માટે બહમકાટ કરે છે ?^{૨૫} હે નીચ વૃત્તિવાળા ! ભે મને પોતાનો કાકો માનતો હોય, તો મારા પ્રત્યે આવાં કઠોર વચન બોલે જ નહિ. હું ભેકે દૂર કર્મવાળી રાક્ષસયોનિમાં જન્મ્યો છું, તોપણ રજસ્ અને તમસ ગુણવાળા રાક્ષસોને દુર્લભ જોવો સત્યગુણ કે જે સત્યુરુપોમાં જ હોય છે તે મારામાં છે; માટે મારો સ્વભાવ રાક્ષસકુળને મળતો નથી;^{૨૬} તેમ જ મારી વૃત્તિ પણ કારણ કર્મ કરવામાં તથા અધર્મમાં જતી નથી. હે ઇંદ્રજિત ! તું જ વિચાર કર કે પોતાનો ભાઈ કદાચ પોતાની વિરુદ્ધ સ્વભાવનો હોય, તોપણ તેને તરફારપૂર્વક વરમાંથી કાઢી યુકાય ખરો કે ? કદાચ પોતાને ભાઈધર્મથી સ્ખલિત થયેલો અને પાપી નિશ્ચયવાળો હોયતો જેમ હાથમાં પકડેલા સર્પનો ત્યાગ કરવાથી મુખ ઘાય છે, તેમ તેનો ત્યાગ કરવાથી મુખી થવાય છે; પરંતુ હું કાંઈ તેવો ન હોતો કે જેથી તારા પિતા રાવણે મારો ત્યાગ કર્યો.^{૨૭, ૨૮} હે ઇંદ્રજિત ! પરદ્રવ્ય અને પરસ્ત્રીનું હરણ કરનારા દુરાત્મા પુરુષો સહજેલા ધરની પેઠે ત્યાગ જ કરવો એમ સત્યુરુપો કહે છે.^{૨૯} પરદ્રવ્યનું હરણ કરવું, પરસ્ત્રીનો સંબંધ કરવો અને પોતાના સુહૃદ્-આત્મજનો ઉપર અવિશ્વાસ રાખવો, એ ત્રણે દોષ પુરુષનો ક્ષય કરાવનારા જ છે. હે ઇંદ્રજિત ! મહર્ષિઓનો વધ કરવો, સર્વ દેવોની સાથે વેર બાંધવું, નિરંતર અભિમાન અને ક્રોધ ધારણ કરવો, લાંબું વેર ચલાવવું અને હિતોપદેશ કરનારથી વિરુદ્ધ વર્તવું; એ સહજ દોષો મહાત્મ્યનાં ભવિત અને ઐશ્વર્યનો નાશ કરાવનારા છે, અને તે દોષો મારા ભાઈ અને તારા પિતા રાવણમાં છે. જેમ વાદળથી પર્વત ઢંકાઈ જાય છે, તેમ ઉપરુક્ત દોષોથી રાવણના ગુણ ઢંકાઈ ગયેલા છે.^{૩૦-૩૨} અને એ દોષોને લીધે જ મેં મારા ભાઈ તથા તારા પિતા રાવણનો ત્યાગ

કથો છે. હવે તારે નિશ્ચય માનવું કે, તું, સવલુ અને આખી લંકાનગરી એ ત્રણેમાંથી કોઈનું પણ અસ્તિત્વ રહેનાર નથી.^{૨૧} હે રાક્ષસ ! બાળક હોવા છતાં તું બહુમાની અને ઘણો જ અવિનયી બન્યો છે, માટે તારી ધ્વજામાં આવે તેટલું મને કહી દે. હે રાક્ષસાધામ ! તેં મને જે કઠોર વચન કહ્યાં છે, તેવું ક્ષણ તને બાળે જ મળશે. હવે તું આ વટવૃક્ષ તળે જઈ શકે એમ નથી.^{૨૨, ૨૩} હે કુટ્ટ ! મહાત્મા લક્ષ્મણની સામે થઈને તું હવે જીવતા રહી શકે એમ નથી. ચાલ, હવે તું નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધ કર અને તેના હાથથી મરણ પામી યમલોકમાં જઈ દેવાને પ્રસન્ન કર.^{૨૪} હે ઇંદ્રજિત ! તું ઘણા સમયથી એકત્ર કરી રાખેલું તારું બળ બાળે હર્શાવ અને તારાં સહળાં આયુધોને તથા બાણોને પૂરાં કર. લક્ષ્મણના બાણના સપાટામાં આવ્યા પછી બાળે તું અને તારું સૈન્ય લંકામાં પાછાં જવાનાં નથી.^{૨૫}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રજીત આદિભ્યઃ શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૮૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૮ મો

લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિત-પ્રસુલ યુદ્ધ

વિભીષણવચ્ચઃ ક્ષુભા રાગણિઃ ક્રોધમૂલ્લિતઃ ।

અન્નવીત્પર્યવં વાપ્યં ક્રોધેનામ્યુત્પપાત જ ॥ ૧ ॥

વિભીષણના વચન સાંભળી કોપાયમાન થયેલો ઇંદ્રજિત કઠોર વાક્ય બોલતો એકાએક આગળ ધસ્યો.^૧ તરવાર વગેરે વ્યકતિત આયુધોથી ભરેલા અને શ્યામ અશ્વો ભેટેલા મોટા રથમાં બેઠેલો તથા ભયંકર પરાક્રમવાળો ઇંદ્રજિત અત્યંત મોઢું, દંઢ અને વેગવાળું ધનુષ્ય તથા તે પર સાંધેલાં તીક્ષ્ણ બાણો ઉગામીને વિભીષણની સાથે બોલેલા લક્ષ્મણની સમીપ આવી પહોંચ્યો. પછી તેણે હનુ-માનના સ્કંધ પર બેઠેલા હોવાથી ઉદ્ધવાચળ પર રહેલા સૂર્ય સરખા ચોભાતા લક્ષ્મણને, વિભીષણને તથા સર્વ સુખ્ય વાનરાને કોપપૂર્વક કહ્યું : ‘તમે બાળે મારું પરાક્રમ જુઓ. બાળે મારા ધનુષ્ય-માંથી છુટેલી અને વરસાદની ધાર સરખી તીવ્ર

બાણવૃષ્ટિને તમારે સહન કરવી પડશે અને જેમ અગ્નિ કપાસના ઢગલાને બાળી નાખે તેમ મારાં બાણો તમારાં ગાત્રોને બાળી ભસ્મ કરી નાખશે. બાળે હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણ, શક્તિ, ત્રિશૂળ અને પરિવ વગેરે આયુધોથી તમને સૌને હણીને યમ-લોકમાં પહોંચતા કરીશ.’ સંગ્રામમાં બપોરે મેઘની પેઠે ગર્જના કરતો હું વ્યવળતાથી બાણવૃષ્ટિ કરીશ, ત્યારે મારી આગળ બિલો રહેવાને કોણ સમર્થ છે ? હે લક્ષ્મણ ! પૂર્વે રાત્રિયુદ્ધ વિષે મેં વળ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે તમે બંને બાઈઓને સુગ્રીવાદિ વાનરા સહિત મૂર્ચ્છિત કરી પૃથ્વી પર સુવાળ્યા હતા;^{૨-૧૦} એ શું તને સાંભરતું નથી ? બરે, સર્પની પેઠે કોપાયમાન થયેલા મારી સાથે તું લડવા આવ્યો છે; એથી મને લાગે છે કે, તું અવશ્ય યમલોકમાં જવા ધવં છે.^{૧૧}

ઇંદ્રજિતનાં ગર્જનાયુક્ત વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે કોપપૂર્વક કહ્યું :^{૧૨} ‘હે ઇંદ્રજિત ! તેં યતુવધરૂપી કાર્ય વાણી વડે તો પૂરું કયું, પણ તેને કમથી કરી દેખાડવું એ તારાથી બને તેમ નથી. જે મનુષ્ય ક્રિયા કરી કાર્યને અંત આવે છે, તે જ શુદ્ધિમાન ગણાય છે.^{૧૩} હે કુર્મતિ ! કોઈથી પણ ન થઈ શકે એવું કાર્ય માત્ર બોલવાથી થઈ ગયું, એમ ધારીને તું તારા આત્માને કૃતકૃત્ય માનતો હોય તો ભલે, પરંતુ તે કાર્ય કરવાને તો તું અસમર્થ છે.^{૧૪} પ્રથમ તે સંગ્રામ-માં અંતધોન રહીને જે કાર્ય કયું હતું, તે કાર્ય તો માત્ર ચોરના સરખું જ હતું; એ કાંઈ શસ્ત્રીર-પણું ગણાય નહિ.^{૧૫} હે રાક્ષસ ! હાલમાં હું તારી સામે આવીને જ બિલો છું. તું હવે તારું પ્રથમના જેવું પરાક્રમ હર્શાવ, મિથ્યા બકવાદ શા માટે કરે છે ?’^{૧૬}

લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી મહાબળવાન ઇંદ્રજિતે ધનુષ્ય ખેંચીને તીક્ષ્ણ બાણો મૂક્યા.^{૧૭} અત્યંત વેગવાળાં અને સર્પ સરખાં ઝેરી બાણો લક્ષ્મણના કવચ પર અથડાઈને કૂંડાંડા મારતા સર્પની પેઠે પૃથ્વી પર પડ્યા. પોતાનાં બાણો નિષ્ફળ ગયેલાં જોઈ ઇંદ્રજિતે યુનઃ ખીખં તીક્ષ્ણ બાણો

મૂકીને મહાત્મા લક્ષ્મણને વીંધી નાખ્યા. ઇંદ્રજિત-
નાં બાણોથી અત્યંત વીંધાયેલા અને રુધિરથી
છંટાયેલા શ્રીમાન લક્ષ્મણ ધુમાડારહિત અગ્નિની
પેઠે શોભવા લાગ્યા. ૧૮-૨૦ પોતાના એ પરાક્રમથી
ઇંદ્રજિત અત્યંત કુલાઈ ગયો અને ચોટી ગળના
કરી લક્ષ્મણની પાસે બઈ કહેવા લાગ્યો. ૨૧ 'હે
સૌમિત્રિ ! આજે મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં છવ-
લેણ તીક્ષ્ણ બાણો તારા પ્રાણુ દેશે; ૨૨ અને
નિર્ણય થઈ પડેલા તારા શબને ગીધ, શિયાળવાં
તથા બાજ બગેરે પક્ષીઓ ખાશે. ૨૩ હે લક્ષ્મણ !
હુ છુલ્હિવાળો તારો ભાઈ રામ પોતાને અત્યુક્ત
વર્તનારા અને ક્ષત્રિયોમાં કનિષ્ઠ એવા તને આજે
મારા હાથે હણાયેલો જોશે. ૨૪ હે સૌમિત્રિ ! આજે
હું તારે કવચ તોડીને, ધનુષ્ય ભાંગીને તથા મરતક
છેદીને તને પૃથ્વી પર સુવાડીશ, જે જોઈને રામ
ધણું રંદન કરશે. ૨૫

ઇંદ્રજિતનાં કઠોર વચન સાંભળી કોધ પામેલા
અર્થશ લક્ષ્મણે તેના પ્રત્યે સહેતુક વચન કહ્યું. ૨૬
'હે કૂર કમવાળા અને હુ છુલ્હિવાળા રાક્ષસ !
હવે તું તારું વાણીબળ દેખાડવું મૂકી દે. આમ
વ્યથા બડબડાટ થા માટે કરે છે ? પરાક્રમ કરી
બતાવ. ૨૭ હે રાક્ષસ ! કાચ કયા વિના નિરર્થક
લવરી શા માટે કરે છે ? મને તારા બોલવા ઉપર
વિશ્વાસ આવે એવું કાઈક તો પરાક્રમ કરી
બતાવ. ૨૮ હે મનુષ્યતું ભક્ષણ કરનારા નીચ રાક્ષસ !
તું જો કે કઠોર વચન કહીને તારી બરા પશુ નિંદા
કયા સિવાય તેમજ મારી ભતની પ્રથંસા કયા
સિવાય હું આજે તારો વધ કેમ કરું છું ?' એટલું
કહી મહાત્મા લક્ષ્મણે ધનુષ્યની પ્રત્યંચને કહ્યું
પર્યંત જેથી વેગવાળા પાંચ બાણો ઇંદ્રજિતની
છાતીમાં માર્યાં. પૂજ્ય આગળ બાધેલાં પીછાંથી
જેનો વેગ વુદ્ધિ પામ્યો હતો, એવા જેરી સર્પ
સરખાં લક્ષ્મણનાં બાણો ઇંદ્રજિતની છાતીમાં બઈ
ચોંટ્યાં એ વેળા તે બાણો સૂર્યકિરણ સરખાં
શોભતાં હતાં લક્ષ્મણનાં બાણોથી વીંધાયેલા ઇંદ્ર-
જિતને અત્યંત કોધ ચઢ્યો અને તેણે સામાં ત્રણ
બાણો મારી લક્ષ્મણને ઘાવલ કર્યો. ૨૯-૩૨ એ

પ્રમાણે એકબીજાને છતવા ઇચ્છતા નરશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ
અને રાક્ષસર્ષણ ઇંદ્રજિતનું મહાંદારણ યુદ્ધ થવા
લાગ્યું. સમાન બળવાળા, સમાન પરાક્રમવાળા,
કોઈથી ન જિતાય એવા અને અપ્રતિમ તેજવાળા
એ બન્ને વીરો આકાશમાં બે ઘડોની પેઠે, કિંવા
ઇંદ્ર અને વૃત્રાસુરની પેઠે અથવા તો બે સિંહોની
પેઠે યુદ્ધ કરતા હતા. પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણ અને
રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇંદ્રજિત એ બન્ને જણ સામસામા
અનેક બાણો મૂકી હર્ષભેર લડતા હતા.

પછી છંટેડાયેલા સર્પની પેઠે કૂંદાંક
નાખતા અને શત્રુઓને હંકાવનારાં લક્ષ્મણે ધનુષ્ય
પર તીક્ષ્ણ બાણો અઢાવી ઇંદ્રજિત પર મૂકવા
માંડ્યાં. ૩૩-૩૭ એ વેળા લક્ષ્મણના ધનુષ્યનો ટકાર
સાંભળીને જ ઇંદ્રજિતનું સુખ ભીતરી ગયું અને તે
લક્ષ્મણ સાડું ભેઈ રહ્યો. ૩૮ રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતની
સુખસુદ્રા ખેદયુક્ત થયેલી ભેઈ વિભીષણે યુદ્ધમાં
બેઠાયેલા લક્ષ્મણ પ્રત્યે કહ્યું. ૩૯ 'હે લક્ષ્મણ !
હાલમા ઇંદ્રજિત નિસ્તેજ થઈ ગયો છે અને તેના
સંબંધમાં બીજાં પણ કેટલાંક અપશુકનો ભેવામાં
આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે, હવે તે થોડા
સમયમાં જ હણાયો; તમે સત્વર તેનો વધ કરવા
તૈયાર રહો. ૪૦

વિભીષણનું વચન સાંભળી મહાત્મા લક્ષ્મણે
સર્પ સરખાં જેરી બાણો ઇંદ્રજિતને માર્યાં. ઇંદ્રના
વજ્ર સરખાં લક્ષ્મણનાં બાણોનો પ્રહાર થતાં જ
ઇંદ્રજિત બે ઘડી સુધી મૂર્ચ્છિત સરખો થઈ રહ્યો
અને તેની ઇંદ્રિયો આકુળવ્યાકુળ થઈ ગઈ. સાવધ
થયા પછી કોપને લોધે જેનાં નેત્ર લાલચોળ થયાં
હતા એવો ઇંદ્રજિત ઉતાવળે લક્ષ્મણ ઉપર ખસી
આવીને પુનઃ પણ કઠોર વચન કહેવા લાગ્યો :
'હે લક્ષ્મણ ! મેં તને તથા તારા ભાઈને શરણમાં
થી બાંધીને યુદ્ધમાં સુવાડ્યા હતા, એ મારું પ્રથમનું
પરાક્રમ તને સાંભરતું નથી શું ? છતાં તું આજે મારી
સામે આવીને પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવે છે ? ૪૧-૪૪
મેં તે દિવસના મહાયુદ્ધમાં સઘળા વાનરો સહિત
તમને બન્ને ભાઈઓને વજ્ર સરખાં બાણો મારીને
પૃથ્વી પર સુવાડ્યા હતા એ તને સાંભરતું નહિ

હોય । અથવા તો તું આજે મારા પર એકાએક
ધસી આવ્યો છે એથી મને લાગે છે કે, હવે
ચમત્કોકમાં જવા ઇચ્છે છે ।^{૧૫} હે લક્ષ્મણ ! જો તે
પ્રથમના યુદ્ધમાં મારું પરાક્રમ ન બોધું હોય, તો
આજે મારી સામે ઊભો રહે એટલે હું તને મારું
પૂરેપૂરું પરાક્રમ દેખાડું ।^{૧૬, ૧૭} એટલું કહી ઇંદ્ર-
જિતે તીક્ષ્ણ અણીવાળાં સાત બાણો વડે લક્ષ્મણને
તથા દશ બાણો વડે હનુમાનને વીંધી નાખ્યા ।^{૧૮}
અને પછી કોધને લીધે બમણા વેગમાં આવીને
એકસામટાં સો બાણો મૂકીને વિધીપણને પણ
વીંધ્યો ।^{૧૯} ત્યારે ઇંદ્રજિતના જો પરાક્રમને કાંઈ
પણ નહિ હેખવતાં ક્રીમાન લક્ષ્મણે ‘ અરે, જોમાં
તે’ શું મોટું પરાક્રમ કર્યું ? ’ એમ હસતાં હસતાં
ઝાલી ભયંકર બાણો મૂકવા માંડ્યાં । જરા પણ
પણ ભય નહિ ધરતાં તેઓ બોલ્યા :^{૨૦, ૨૧} ‘ હે
નિશાચર ! યુદ્ધે થટેલા શૂરવીર પુરુષો આમ તારી
પેટે મિથ્યા પ્રહાર કરતા નથી । પુષ્પની માળા સરખાં
હલકાં અને તેજરહિત તારાં બાણો મને જરા પણ
અસર કરતાં નથી ।^{૨૨} સંજ્ઞામમાં જય ઇન્ધનારા
શૂર પુરુષો કાંઈ આમ તારી પેટે યુદ્ધ કરતા નથી ।
તેઓ તો શત્રુહૃદયને ચીરી નાખે એવા પ્રહાર કરે
છે । ’ એટલું કહી ધતુધારી લક્ષ્મણે ઇંદ્રજિત ઉપર
બાણવૃષ્ટિ કરી મૂકી । લક્ષ્મણનાં બાણો વાગવાથી
ઇંદ્રજિતનું કવચ છિન્નસિન્ન થઈ ગયું અને જેમ
આકાશમાંથી તારાઓનો સમૂહ વીખરાઈ પડે, તેમ
તે કવચ રથમાં વીખરાઈ પડ્યું । કવચ તૂટી પડવાથી
ઇંદ્રજિતનું આયુ’ શરીર બાણ વડે વીંધાઈ ગયું અને
તેમાંથી રુધિર વહેવા માંડ્યું ; જેથી તે સમયે
ઇંદ્રજિત પ્રભાતકાળના સૂર્ય સરખો દેખાવા લાગ્યો ।
પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતે
એકસામટાં હજાર બાણો મૂકીને લક્ષ્મણને વીંધી
નાખ્યો ।^{૨૩-૨૫} જો બાણોના પ્રહારથી લક્ષ્મણ
દિવ્ય કવચ પણ છિન્નસિન્ન થઈ પડ્યું । આમ સામ-
સામા સરખું પરાક્રમ દર્શાવીને બન્ને વીરો યુદ્ધ
કરવા લાગ્યા ।^{૨૬} બાણોના પ્રહાર થવાથી જેઓનાં
સઘળાં અંગ વીંધાયેલાં હતાં એવા, વારંવાર ઘાસ
મૂકતા અને દોહીહુહાણ થયેલા ઇંદ્રજિત તથા

લક્ષ્મણ લાંબા સમય સુધી યુદ્ધ કરતા રહ્યા ।^{૨૮} યુદ્ધ-
વિલામાં કુશળ અને ભયંકર પરાક્રમવાળા જો બન્ને
વીરો પોતપોતાનો જય થવા માટે પ્રયત્ન કરવા
લાગ્યા । જેમનાં કવચ અને ધ્વજ છિન્નસિન્ન થઈ
ગયાં હતાં, એવા જો બન્ને વીરો પરસ્પરનાં બાણોથી
એવા તે કાચલ થયા કે જેમ પર્વતમાંથી ગરણાં
સવે, તેમ તેઓના ફેહમાંથી ખળખળતું રુધિર
વહેવા માંડ્યું । જેમ ગર્જના કરતા પ્રલયકાળના
મે શ્યામ મેઘ યુસળધારાએ જળ વરસાવે, તેમ
ઇંદ્રજિત અને લક્ષ્મણ ભયંકર ગર્જના કરીને એક-
બીજા પર તીવ્ર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા । જો પ્રમાણે
જો બન્ને વીરોને યુદ્ધ કરતાં ઘણો સમય વીતી ગયો ;
પરંતુ તેમાંથી એક પણ પાછો હત્યો નહિ, તેમ
ચાઠ્યો પણ નહિ ।^{૨૯-૩૧}

પછી અસંવિદા બળુનારાઓમાં મેધુ એવા
જો બન્ને વીરો પોતપોતાની અસકુશળતા દર્શાવીને,
આકાશમાં અનેક પ્રકારનાં બાણોથી ભળ ગૂંથવા
લાગ્યા । જરા પણ પ્રમાદ કર્યા વિના ઉપરા-
ઉપરી સારી રીતે બાણો ફેંકતા લક્ષ્મણ અને ઇંદ્ર-
જિત બન્ને તુલુદા સંજ્ઞામ કરવા લાગ્યા । બન્ને વીરોની
ગર્જનાનો ભયંકર શબ્દ પૃથક્ પૃથક્ સંભળાતો
હતો અને મોટા વજ્રપાતથી જેમ ભૂકંપ થાય,
તેમ તેઓના નાદથી, રણભૂમિ કંપાયમાન થતી
હતી ।^{૩૨-૩૫} યુદ્ધમાં મરત થયેલા લક્ષ્મણ અને
ઇંદ્રજિતની ગર્જના અષાઠ સાસના શ્યામ મેઘની
ગર્જના સરખી સંભળાતી હતી । વિજય મેળવવાને
અધીરા થઈ રહેલા જો બન્ને વીરોનાં શરીર સુવર્ણ-
પૂંખવાળાં બાણોથી વીંધાયેલા હોવાને લીધે તેમાંથી
રુધિરની છેગો ઊડતી હતી ।^{૩૬, ૩૭} જો વેળા સુવર્ણ-
પૂંખવાળાં તીક્ષ્ણ બાણો એકબીજાનાં શરીર વીંધી
રુધિરથી ખરડાઈ પૃથ્વીમાં પેસી જતાં હતાં । વળી
કેટલાંક તીક્ષ્ણ બાણો એકબીજાની સાથે આકાશમાં
ગૂંથાઈ જતાં હતાં, ત્યારે બીજાં હજારો બાણો તે
બાણને કાપી નાખતાં હતાં । જેમ પ્રત્યક્ષિત થયેલા
ગાહંપત્ય અને આહવનીય અગ્નિની આગળ દર્બને
ઢગલા પડ્યો હોય, તેમ કૌધાગ્નિથી પ્રત્યક્ષિત
થયેલા જો બન્ને વીરોની આગળ પરસ્પર મૂકેલાં

ખાણોનો દળેલો વળ્યો. ઘાયલ અને રુધિરઝરતાં બને વીરોનાં શરીર બાણે વનને વિષે પત્ર વિનાનાં પરંતુ પ્રકૃષ્ટિત પુષ્પવાળા શીમળા અને ખાખરાનાં વૃક્ષ જ હોય તેમ શોભતાં હતાં. પરસ્પર જીતવાની ઇર્ષ્યાવાળા ઇંદ્રજિત તથા લક્ષ્મણ ચઢીચઢીને યુદ્ધ કરતા હતા અને એકબીજાને પ્રહાર કરતાં ચાકતા ન હતા. ૧૮-૭૨ શરીરમાં પૂંચી રહેલાં ઘણાં બાણો-ને લીધે મહાપરાક્રમી એ બંને વીરો ખીચીખીચ જિગેલાં વૃક્ષવાળા એ પર્વતોની પેઠે શોભતા હતા અને તીક્ષ્ણ શરપ્રહાર થવાથી લોહીહ્રલકાણ થયેલાં તેઓનાં ગ્રાત ધગધગતા અંગારા જેવાં દેખાતાં હતાં. ૭૩-૭૫ આમ એ બંને વીરોને યુદ્ધ કરતાં ઘણો કાળ વ્યતીત થઈ ગયો; પરંતુ એકે જણ યુદ્ધમાંથી પાછો હલ્યો નહિ તેમ જ અમિત પણ થયો નહિ. ૭૬

એ વેળા કહી પણ પરાજય નહિ પામનારા શ્રીમાન લક્ષ્મણને વિશ્રાંતિ આપવા અર્થે તેમ જ પ્રિય તથા હિત કરવા અર્થે મહાત્મા વિલીપણ સંગ્રામના મોખરે આવી જિલો રહ્યો. ૭૭ ક્ષતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુદકાંડમાં ૮૮ સો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૯ મો

લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિતનું ઘોર યુદ્ધ-વિલીપણ અને હંતુમાન આદિતું પરાક્રમ યુધ્ધમાલો તતો હૃદ્વા પ્રસક્તો નરરાક્ષસો । પ્રમિજાવિવ માતંગો પરસ્પરજયવિષ્ણો ॥ ૧ ॥

મહમત હસ્તીઓની પેઠે યુદ્ધમાં ભીડેલા અને પરસ્પર જીતવા ઇર્ષ્યાતા લક્ષ્મણ તથા ઇંદ્રજિતનું ઘોર યુદ્ધ જોવા માટે તેમ જ લક્ષ્મણને વિશ્રાંતિ આપવા માટે શૂરવીર વિલીપણ હાથમાં ધનુષ્ય ગ્રહણ કરીને સંગ્રામના મોખરે આવ્યો. તેણે સાવધાનીથી ધનુષ્યનો ટંકાર કરી રાક્ષસો પર તીક્ષ્ણ બાણો મૂકવા માંડ્યાં. એ વેળા વજ્ર જેમ મોટા પર્વતોને તોડી પાડે, તેમ અગ્નિ સરખાં ગળહળતાં વિલીપણનાં બાણો રાક્ષસોને કાપી નાખવા લાગ્યાં. વિલીપણના આર અનુચર રાક્ષસો પણ ત્રિશૂળ, તરવાર અને પદ્ધિશ વગેરે આયુધ

વડે રાક્ષસોના નાશ કરવા લાગ્યા. પોતાના સેવક રાક્ષસોથી વીંટાયેલા વિલીપણ ઉન્મત્ત થયેલા કર્ણોથી* વીંટાયેલા હસ્તીની પેઠે શોભતો હતો. પછી કાલજ વિલીપણ રાક્ષસોનો વધ થવાથી પ્રસન્ન થનારા વાનરોને ઉશ્કેરવા કહેવા લાગ્યો : ૧-૭

‘હે કપિવરો ! હવે રાક્ષસોના રાજ રાવણને સહાય કરનારો અને આધારરૂપ એકલો ઇંદ્રજિત જ રહ્યો છે અને તેની સેના પણ આ ઇંદ્રજિતની સાથે આવી છે તેટલી જ બાકી રહેલી છે; માટે શું ભેઈ રહ્યા છો ? એકદમ તૂટી પડો.’ સંગ્રામમાં આ પાપી ઇંદ્રજિત મરાય એટલે રાવણ સિવાય બાકીના બધા રાક્ષસો મરાયેલા જ છે. હે વાનર-વરો ! શૂરવીર પ્રહરત, મહાબળવાન નિકુંભ, કુંભ-કર્ણ, કુંભ, પૂષ્પાક્ષ, ૬, ૧૦ જંબુમાલી, મહામાલી, તીક્ષ્ણ વેગવાળો અશનિપ્રભ, સુપ્રભ, ચક્રોપ, વજ્ર-હંધ, ૧૧ સંદ્રાહી, વિકટ, અવિશ્વ, તપન, મંદ, પ્રધાસ, પ્રવસ, પ્રજંઘ, જંઘ, ૧૨ અગ્નિકેતુ, શશિ-કેતુ, વિદુભિજ્ઞહવ, કિન્નિજ્ઞહવ, સૂર્યશત્રુ, ૧૩ અકં-પન, સુપાર્થ, ચક્રમાલી, કંપન, દેવાતક તથા નરાતક ઇત્યાદિ અત્યંત બળવાન રાક્ષસોને હણીને તમે પોતાના બુજબળથી સમુદ્ર તથા જેવું શોધું કાર્ય કર્યું છે; તો હવે ગાયતું પગલું બોળ-ગવા જેવા આ નાનકડા કાર્ય માટે વિલંબ શા માટે કરો છો ? સત્વર આટલા રાક્ષસસૈન્યનો ઘાણ વાળી નાખો, એટલે બસ બચબચકાર છે ! બળભી ગર્વથી ભરેલા મોટા સર્વ રાક્ષસો હજારો રૂઝ્યા છે. હવે એ કાંઈ જીતવાનું બાકી છે, તે માત્ર આ ઇંદ્રજિત અને તેની સાથેનું આ ગણગાંડનું રાક્ષસસૈન્ય જ છે. હું ઇંદ્રજિતનો કાકો છું એટલે મારે તેનો વધ કરવો અસુકત છે; તોપણ રામ અંદ્રના કાર્ય અર્થે હું હથાળો લાગ કરી તેને હણવા તૈયાર થયો છું; પરંતુ મારાં નેત્રમાં રત્ન-નાં અશ્રુ સારાં આવવાથી હું પાછો પડું છું; માટે હે વાનરો ! મહાબાહુ લક્ષ્મણને હણશે અને તમે સૌ આ રાક્ષસસૈન્યનો સંહાર કરો.’

અતિ યશસ્વી વિલીપણનાં ઉત્તેજક વચનો

* હાથીનાં બચ્ચા અથવા નાનકડાં હાથીઓ

સાંભળી જેમ મેઘને ભેઈ મચ્છર હર્ષિત થાય, તેમ વાનરો અત્યંત હર્ષમાં આવી ગયા અને પૂછડાં ઊંચાં કરી અનેકવિધ શબ્દ કરવા લાગ્યા. ૧૪-૨૦ પોતાના યૂથથી વીંટાયેલો મહાબળવાન બાંબ-વાન મોટી શિલાઓ ફેંકીને રાક્ષસોના કચ્છર-ઘાણ વાળવા લાગ્યો અને તેના સૈનિકો નાજ તથા હાંત વડે રાક્ષસને ઉત્તરડવા લાગ્યા. ૨૧ જો ભેઈ અનેક ભતનાં આયુધોને ધારણ કરનારા મહાબળ-વાન રાક્ષસો પણ ભયને ભણ રાક્ષસોને હણનારા બાંબવાનનો તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા અને બાણ, ફરસી, પટિશન થકિકા તથા તોમરાદિ શસ્ત્રોનો પ્રહાર કરવા લાગ્યા. ૨૨, ૨૩ પૂર્વે જેમ દેવો અને અસુરોનું ભયંકર યુદ્ધ ભગ્યું હતું, તેમ આ વેળા વાનરો અને રાક્ષસોનો ઘોર સંઘામ થવા લાગ્યો. જો સમયે ઉદાર મનવાળા મહાત્મા હંતુમાને પણ લક્ષમણને પોતાના રક્ષક ઉપરથી નીચે ઉતારીને એક મોટું પર્વતશિખર ઉપાડી હબરો રાક્ષસોના કચ્છરઘાણ વાળી નાખ્યો. ૨૪, ૨૫

હવે પોતાના કાકા વિલીધણની સાથે યુદ્ધ કરીને શત્રુના વીર યોદ્ધાઓને હણનારા બળવાન ઇંદ્રજિત પુનઃ લક્ષમણની સામે આવ્યો. એટલે જો બંને વીરોનું ભયંકર યુદ્ધ પુનઃ શરૂ થયું. ૨૬, ૨૭ બાણ વરસાવતા મહાબળવાન જો બંને વીરો પરસ્પર પ્રહાર કરતા હતા અને વર્ષાઋતુમાં મેઘ સૂર્યમંદ્રને ઠાંકી નાખે છે, તેમ બાણબળથી એક-એકને ઠાંકી દેતા હતા. જો બંને વીરોનું એક-તો હસ્તલાઘવ હતું કે તેઓ ભાથામાંથી બાણ ક્યારે લે છે, તેને ધનુષ્ય ઉપર ક્યારે ચોલે છે, ધનુષ્ય સંઘાપસંઘ ક્યારે પકડે છે, પછાછ ક્યારે ખેંચે છે, આ અસુક પ્રકારનું બાણ છે, જો ક્યારે તપાસે છે, બાણ ક્યારે મૂકે છે, દંડ સુષ્ટિ ક્યારે બાંધે છે અને નિશાનને ક્યારે વીંધે છે, તેમાંનું કઈ પણ જોવામાં આવતું ન હતું. બંનેના ધનુષ્યોમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે આજુ અંતરિક્ષ છવાઈ ગયું હતું, જેથી અધિકાર થવાને લીધે કોઈ પણ પદાર્થ દેખાતો ન હતો. લક્ષમણની સામે ઇંદ્રજિત અને ઇંદ્રજિતની સામે લક્ષમણ બ્યારે

શરપ્રહાર કરતા હતા, ત્યારે 'ખિમાંથી કોનો ગય થશે અને કોનો પરાજય થશે' એ કોઈથી કળી શકાતું ન હતું. બંને વીરોએ વેગથી મૂકેલાં તીક્ષ્ણ બાણોથી આકાશ છવાઈ ગયું અને સઘળી દિશા-ઓ પણ ઘેરાઈ ગઈ, જેથી અધિકાર થતાં સર્વ વસ્તુ જ ભયંકર સાસવા લાગ્યું. ૨૮-૩૫

સૂર્ય અસ્તાચળ પર ગયો અને ઘોર અધ-કારવાળી રાત્રિ પ્રવૃત્ત થઈ. જો વેળા રુધિરની હબરો નદીઓ વહેવા લાગી; ૩૬ માંસલક્ષણ કરનારાં ગીધ વગેરે ભયંકર પ્રાણીઓ ફૂરવીસો પાડવા લાગ્યાં; વાયુ વાતો બધ પથ્થો; અગ્નિ શાંત થયો; ૩૭ અગ્નિહોત્ર કરીને મહર્ષિઓ 'સર્વનું' કલ્યાણ થાઓ' એમ પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા અને બારણો સહિત આકાશમાં ફરનારા ગંધર્વો ભયને લીધે પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. ૩૮

પછી સુમિત્રાનંદન લક્ષમણ સુવર્ણભૂષિત ચાર બાણો મૂકી ઇંદ્રજિતના શ્વામવર્ણા ચાર અશ્વોને વીંધી નાખ્યા અને 'ભક્ષ' નામનું બીણું એક બાણ કે જે ગ્રીળા વણવાણું, અત્યંત તીક્ષ્ણ, દેહીપ્યમાન કાંતિવાળું અને ઇંદ્રના વજ્ર સરખું ઉગ્ર હતું, તેને ધનુષ્ય પર ચોળ, કણું પર્વત જે સીએવી કુશળતાથી ચલાવ્યું કે તેનો પ્રહાર થતાં જ આમતેમ રથ ફેરવતા ઇંદ્રજિતના સારથિનું મસ્તક ધડથી છુટું થઈ પડ્યું. પોતાના સારથિને હણાયેલો ભેઈ મહોદરીનો યુગ ઇંદ્રજિત જરા પણ નહિ ગભરાતાં સારથિની જગ્યાએ પોતે જ બેસી ગયો અને હાથમાં ધનુષ્ય અહણ કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ઇંદ્રજિતને સારથિની જગ્યાએ બેઠેલો ભેઈ સો કોઈ આશ્ચર્યચકિત થયા. ૩૯-૪૩

ઇંદ્રજિત બ્યારે અશ્વોને ફેરવવામાં રોકાયો હતો, ત્યારે મહાત્મા લક્ષમણ તેને તીક્ષ્ણ બાણો વડે વીંધતા હતા અને તે બ્યારે અશ્વોની લગામ મૂકીને ધનુષ્ય લેતો હતો. ત્યારે લક્ષમણ તેના અશ્વોને બાણો મારતા હતા. ૪૪ લક્ષમણનાં બાણો-થી અશ્વો ઘણા જ વીંધાઈ ગયા; છતાં જરા પણ નહિ ગભરાતાં મહાસમર્થ ઇંદ્રજિત યુદ્ધ કરતો હતો અને અતિશય વેગવાળા લક્ષમણ પણ તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને તેને પીડિત કરતા હતા; ૪૫ પરંતુ

પથ'ત જેએલાં શ્રેષ્ઠ ધતુઓ કૌંચ પક્ષીની પેઠે અવાજ કરવા લાગ્યાં. ગમે વીરોએ પોતપોતાનું ધતુબ્ય જેએને બચારે ખાણે છાક્યાં, ત્યારે તે અતિશય તેજથી ઝળહળી ઊઠ્યાં. ૪૩-૫૦ ધતુબ્ય-માંથી જુદીને આકાશને પ્રકાશિત કરતાં ભયંકર રૂપવાળાં એ બંને ખાણે સામસામા આવી પરસ્પર અથડાયાં. એ વેળા તેમાંથી તણખા અને ધુંમાડા સહિત અગ્નિ પ્રકટ થયો. ૫૧-૫૨ એ બન્ને ખાણે મોટા બે ગ્રહોની પેઠે એકબીજા સાથે અથડાઈને રણભૂમિ પર પડ્યાં અને તેના સેંકડો કટકા થઈ ગયા. ૫૩ પોતાનાં ખાણને નિષ્કુળ થયાં બોઈ ઇંદ્રજિત અને લક્ષ્મણ કાંઈક લજ્જાનુક્રાંત અને ક્રોધાનુક્રાંત થયા. ૫૪

પછી અત્યંત ક્રોધ પામેલા લક્ષ્મણે વરુણાશ્ર સંધીને ઇંદ્રજિત ઉપર મૂક્યું, ત્યારે ઇંદ્રજિતે રૌદ્રાશ્ર મૂકીને તે વરુણાશ્રને છેડી નાખ્યું અને પછી બાણે લોકોને પ્રલય કરવા તૈયાર થયો હોય એમ જણે. જ કોપ કરીને તેણે આમેયાશ્ર ચડાવ્યું; ત્યારે શરવીર લક્ષ્મણે સૂર્યાશ્ર વડે તેનું નિવારણ કર્યું. એ બોઈ અતિશય ક્રોધે ભરાયેલા ઇંદ્રજિતે શત્રુઓનું વિહારણ કરનારું અસુરાશ્ર ચડાવ્યું. એ દિવ્ય અશ્ર-માંથી દેહીઅમાન કાંતિવાળા કૂટ, સુદગર, ત્રિશુળ, ભુશુંડી, ગદા, છરા અને ફરસી વગેરે આયુધો ઊછળવા લાગ્યાં. સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓથી નિવારણ ન થઈ શકે એવાં અને સઘળાં શત્રુઓનું વિહારણ કરે એવાં અસંખ્ય શસ્ત્રોએ અસુરાશ્રમાંથી ઊછળતાં બોઈ મહાત્મા લક્ષ્મણે માહેશ્વરાશ્ર વડે તેનું નિવારણ કર્યું. ૫૫-૬૦

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણ અને ઇંદ્રજિતનું તુલ્ય યુદ્ધ થતું હતું, તે સમયે આકાશચારી સઘળાં ભૂત-પ્રાણીઓ લક્ષ્મણનો વિજય ઇંગ્લવા લાગ્યાં. 'મારો, કાપો' ના ભયંકર શબ્દ કરતા વાનરો અને રાક્ષસો સામસામા યુદ્ધ કરતા હતા; એ બોઈ આકાશને ઘેરી ઊભેલાં ભૂતપ્રાણીઓ વિરમત થવા લાગ્યાં. ઇંદ્ર સહિત સઘળા ઋષિઓ, પિતૃઓ, દેવો, ગંધર્વો, સર્પો અને પક્ષીઓ જંઆમમાં યુદ્ધ કરતા લક્ષ્મણની રક્ષા કરવા લાગ્યાં.

પછી રામચંદ્રના લઘુ બ્રાતા મહાત્મા લક્ષ્મણે અગ્નિ સરથું તીવ્ર અને ઇંદ્રજિતને યમલોકમાં પહોંચાડે એવું એક બાણ ધતુબ્ય પર ચડાવ્યું. ૬૧-૬૪ સુંદર પીંછાવાળું, ઘાટીલું, તીક્ષ્ણ અણીવાળું અને સુવર્ણથી શોભતું એ બાણ શત્રુઓના શરીરનું વિહારણ કરે એવું, કથાથી પાણું વળે નહિ એવું, કોઈથી સહન થાય નહિ એવું, રાક્ષસોને ભય ઉપભવનારું, ઝેરી નાગ સરથું અને દેવોએ પણ પૂજેલું હતું. પૂર્વે દેવાસુરસંગ્રામમાં મહાપરાક્રમી દેવરાજ ઇંદ્રે એ જ બાણથી અસુરોને હરાવ્યા હતા. ૬૫-૬૭ યુદ્ધમાં કહી વ્યથા નહિ ગયેલું એ એંદ્રાશ્ર બાણ પોતાના મોટા ધતુબ્ય પર ચડાવીને તથા પ્રત્યંચાને કણું પથ'ત જેએને મહાત્મા, લક્ષ્મણે પોતાના હિતનાં વચન ઉચ્ચાર્યાં : 'હે એંદ્રાશ્ર ! બે હશરથનંદન રામચંદ્ર ધર્માત્મા, સત્યસંધ અને આખી પૃથ્વીમાં અતુલિત પરાક્રમવાળા હોય, તો તું આજે ઇંદ્રજિતનો વધ કરજે.' એમ કહી શત્રુદમન લક્ષ્મણે સીધી ગતિવાળું એંદ્રાશ્ર કણું પથ'ત જેએને ઇંદ્રજિત ઉપર મૂક્યું. સહસ્રકાંટ કરતું એ બાણ ઇંદ્રજિતના કંઠમાં જઈ ચોટ્યું અને તેણે દેહીઅમાન કુંડળ તથા સુકુટથી શોભતા ઇંદ્રજિતના મસ્તકને ધડથી જુદું કરી પૃથ્વી પર પાડી નાખ્યું. એ વેળા રુદ્રિથી ખરડાઈ પૃથ્વી પર પડેલું ઇંદ્રજિતનું મોઢું મસ્તક સુવર્ણના ગોળા જેવું દેખાતું હતું. ૬૮-૭૨

જેનું ધતુબ્ય અસ્તવ્યસ્ત થઈ તૂટી પડ્યું હતું એવો અને સુંદર સુગંધવાળો ઇંદ્રજિત બચારે હંજારીને પૃથ્વી પર પડ્યો, ત્યારે વૃત્રાસુરનો વધ થવાથી જેમ દેવો હર્ષિત થયા હતા, તેમ વિભીષણ સહિત સર્વ વાનરો હર્ષાનુક્રાંત થયા અને ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. એ વેળા અંતરિક્ષમાં ઊભેલા દેવો, ઋષિઓ, ગંધર્વો અને અન્ધરાઓ જ્યજ્ઞકાર કરવા લાગ્યાં. ઇંદ્રજિતને રણમાં પડેલો બોઈ વિજયથી શોભતા વાનરોના હાથનો માર ખાતી રાક્ષસોની મોટી સેના હરો દિશાઓમાં નાસવા લાગી. વાનરોએ બચારે તેમની પૂંઠ પકડી, ત્યારે નયજલીત થયેલા રાક્ષસો પદ્ધિશ-

કુસ્ત્રી તથા તલવાર વગેરે પોતપોતાનાં શસ્ત્રોએને ફેંકી હઈ જેને જેમ કૃત્યું તેમ લંકા તરફ દોડી ગયા. ૭૩-૭૮ વાનરોના મારથી ત્રાસીને કેટલાક રાક્ષસો લંકામાં પેસી ગયા, કેટલાક સસુદ્રમાં જઈ પડ્યા અને કેટલાક પર્વતોમાં સરાઈ પેઠા. ૭૯-૮૦ રણભૂમિમાં ઇર્ષજિતને હણાઈ પડેલો એઈને અત્યાર પહેલાં જે હજારો રાક્ષસો ભવામાં આવતા હતા, તે પૈકી હવે એક પણ દંડિએ પડતો નહોતો. જેમ સૂચાન્ત થયા પછી તેનાં કિરણો દેખાતાં નથી, તેમ ઇર્ષજિતનું મરણ થયા પછી રાક્ષસો રણમાં દેખાતા ન હતા. ૮૦-૮૧ નિજીવ થઈ પડેલો ઇર્ષજિત ભણે કિરણ વિનાનો સૂર્ય હોય અથવા શાંત થયેલી જ્વાળાવાળો આગ્રિ હોય તેવો દેખાતો હતો.

દુરાત્મા રાવણનો પુત્ર ઇર્ષજિત બ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે જેની સઘળી પીડા શાંત થઈ હતી, એટલું આશુ જગત શત્રુરહિત થવાથી આનંદ પામ્યું. સર્વ મહર્ષિઓ સહિત દેવરાજ ઇર્ષ હર્ષિત થયો; ૮૨-૮૪ આકાશમાં દેવતાઓનાં દુંડુલિવાગવા લાગ્યાં. ગંધર્વો ગાન કરવા લાગ્યા અને નૃત્ય કરતી અમ્બરાઓ યુગપૃષ્ઠિ કરવા લાગી. કૂર કર્મવાળો અને સર્વ લોકને લય ઉપજાવનારો ઇર્ષજિત મરણને યારણ થયો. ત્યારે ભીડતી રજ શાંત થઈ ગઈ, જળ અને આકાશ નિર્મળ થયાં તેમ જ હર્ષ પામેલા દેવ, ગંધર્વ અને દાનવો એકલા મળી યોલવા લાગ્યા : 'હે પ્રાણસો ! હવે તમારું સઘળું કષ્ટ નિવૃત્ત થયું; હવે તમે નિશ્ચિંત થઈ સુખે વિચરો.'

અપ્રતિમ બળવાળા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ઇર્ષજિતને હણાયેલો એઈ સઘળા મૂઠપતિ વાનરો હર્ષિત થયા. વિજય થવાથી આનંદમાં આવેલા વિલીપણ, હનુમાન તેમ જ ભંજવાન વગેરે પણ લક્ષ્મણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. પોતાને હર્ષનો સમય પ્રાપ્ત થવાથી બધા વાનરો ફૂટતા, જલ્પતા અને કિકિ-ચારીઓ કરતા મહાત્મા લક્ષ્મણને વીંટાઈ વળ્યા; અને પોતાનાં પૂછડાં પછાડી રામ-લક્ષ્મણનો જય-જયકાર યોલવા લાગ્યા. વળી એ વાનરો હર્ષભેર ચરચર ભેટીને રણવીરોનું યશોગાન કરવા લાગ્યા.

મહાત્મા લક્ષ્મણના અદ્વિત્ય પરાક્રમ-બળથી ઇર્ષના શત્રુ ઇર્ષજિતને હણાયેલો એઈને લક્ષ્મણના ઇર્ષમિત્ર તથા ઇર્ષાદિ દેવોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. ૮૫-૮૬

ઈવ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના શુક્કાંડમાં ૯૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

● આદિકવિ શ્રીવાલ્મીકિવરચિત આ રામાયણ સિવાય બીજાં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત રામાયણોમાં કેટલાક રસમય અને યોગદાયક પ્રસંગો વર્ણવેલા ભવામાં આવે છે; પરંતુ તેમાં કવિએની કલ્પનાનું જ પ્રાધાન્ય હોઈ ઐતિહાસિક તત્વ દંડિએ પડતું નથી. તે પ્રસંગો ક્ષેપ્ર અથવા પાઠગથી ભેરરાયેલા જેવા હોવા છતાં મળી આવતી સંસ્કૃત પ્રતોમાં પણ હોનાથી ઉપયુક્ત થતવાને લગતા તેમાંના યિત્રણ પ્રસંગો અહીં આપ્યા છે : (લા. ૬૦)

પ્રસંગ ૧ લો : ઇર્ષજિતનો વધ કરવા માટે ભ્યારે રામચંદ્ર તૈયાર થવા, ત્યારે વિલીપણે તેમને તેમ કરતાં અટકાવી કહ્યું 'હે મહારાજ ! જેણે બાર વર્ષ સુધી નિંદ્રા તથા આહારને ભાગ્યા હોય, તેના હાથે જ ઇર્ષજિત મરી શક્યે, એણે તેને વરદાન મગજું છે; માટે તમે લક્ષ્મણને જ શુદ્ધ કરવા ચોક્કસ; કારણ કે તેમણે બાર વર્ષ થયાં આહાર અને નિંદ્રાનો ભાગ કર્યો છે.' એ સાંભળી આશ્ચર્ય પામેલા રામચંદ્રે લક્ષ્મણને તેમ કરવાનું કારણ પૂછ્યું; ત્યારે લક્ષ્મણે જણાવ્યું : 'પંચવટીમાં એક રાત્રિએ મને એણે સ્વપ્ન આપ્યું હતું કે, ભણે મારો હાથ સીતાને અડક્યો છે. એ મહાપાતક થયું ચાનીને તેણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા મેં તે દિવસથી આહાર-નિંદ્રાનો પરિભાગ કર્યો છે.' સીતા અને રામચંદ્ર પ્રત્યે લક્ષ્મણનો અતીમ ભક્તિભાવ દર્શાવનારા આ પ્રસંગમાંથી મનુષ્યે પોતાનાં હાથ-જોભઈ પ્રત્યે જેવા સદ્ભાવ રાખવા તે શીખવાનું છે.

પ્રસંગ ૨ લો : ભ્યારે લક્ષ્મણે ઇર્ષજિતને માર્યો, ત્યારે તેના એક હાથ તેની સ્ત્રી મહાસતી સુધાયવાના મહિના ચોક્કમાં જઈ પડ્યો પોતાના પતિનો હાથ યોગજતાનું જ સુધાયવાને સત્ વડચું અને તેણે એ હાથની પાસે કમળ તથા કલમ મૂકીને 'આપણું મરણ શાથી થયું તથા આપણું મરતક વગેરે ક્યાં છે, તે લખી જણાવો,' એમ પ્રાર્થના કરી સગીના મલાવથી મૃત હસ્તે 'મને લક્ષ્મણે માર્યો છે અને મારું મરતક રામની પાસે છે,' એટલું લખી જણાવ્યું. એટલે પોતાને સતી થઈ હતું, માટે સુધાયવાનને પોતાના સરસ રાવણને રણમાંથી ઇર્ષજિતનું મરતક તથા મરતક મંગાવી આપવા કહ્યું; ત્યારે રાવણે

સર્ગ ૯૧ મો

રામચંદ્રનો આનંદ-લક્ષમણની પ્રશંસા

ચિરક્ષિત્તગાત્રસ્તુ લક્ષ્મણઃ કુમલક્ષણઃ ।
 મૃત્યુ હૃદ્યસ્તં હત્વા શત્રુજેતારમાહુવે ॥ ૧ ॥

શત્રુઓને જીતનારા ઇર્ષ્યજિતને હૃદયને ઘોહી-
 હુહાણુ થયેલા મહાત્મા લક્ષમણ અત્યંત હર્ષિત
 થયા. પછી બાંબવાન અને હનુમાન વગેરે વાનરો-
 ને સાથે લઈને તથા વિક્રોષણ અને હનુમાનના

રામ-લક્ષમણને મારીને ઇર્ષ્યજિતનું મરતક લઈ આવવા
 રાક્ષસોને આજ્ઞા કરી, પરંતુ તેમ બનવું અસંભવિત માનીને
 મ દોહરીના કહેવાથી સુદાયના પોતે જ રણભૂમિ પર આવી
 અને રામચંદ્ર પાસે પોતાના પતિનું મરતક માગ્યું ત્યારે
 રામચંદ્રે પૂછ્યું 'તે શાથી બન્યું કે તારા પતિનું મરતક
 આહી' છતાં 'તે સુદાયનાએ ઇર્ષ્યજિતના હાથે કરેલું'
 અદ્ભુત કાર્ય' કહી સભળાવ્યું; પણ એ વાત પર વાનરોને
 વિશ્વાસ આવ્યો નહિ અને કોઈએક વાનરે કહ્યું 'જો
 ઇર્ષ્યજિતનું મરતક એક વાર હાંસ્ય છે, તો 'તેના હાથે
 લખ્યું' એ વાત અમે સ્વયં માનીએ.' દુરત જ સુદાયનાએ
 પોતાના પતિના મરતકને પ્રાપ્તિ કરીને તેને હંસવા માટે
 કહ્યું, પણ મરતક હસ્ત્ય નહિ એ તે પોલી 'હે
 સ્વામીનાથ! જો તમારું મરત્ક થવાની મને ખબર પડી
 હોત, તો હું પાતાળમાંથી મારા પિતા રોષનાજને સહાયે
 તોડાવત.' એ વાક્ય સાંભળતાં જ ઇર્ષ્યજિતનું મરતક ખડ-
 ખડાકે ઢસી પડ્યું; એટલે રામચંદ્રે દુરત જ તે મરતક
 સુદાયનાને સ્વાધીન કરાવ્યું અને તે પોતાના પતિના મરતકને
 સાથે લઈ સતી થઈ. સુદાયનાએ ઘણી ઘણી પ્રાર્થના કરવા
 છતાં વધુ ઇર્ષ્યજિતનું મરતક હસ્ત્ય નહિ અને છેવટે એક જ
 વાક્ય સાંભળતાં તે ખડખડાટ ઢસી પડ્યું; તેણે મરણ
 વાનરોએ રામચંદ્રને પૂછ્યું; ત્યારે તેમણે જણાવ્યું 'હે
 વાનરો! સુદાયના રોષનાજની પુત્રી છે અને આ લક્ષમણ
 રોષનાજનો અવતાર છે, એણે ઇર્ષ્યજિતના બાળવામાં જ
 હઈ અને તેથી જ 'મારા પિતાને તમારું રક્ષણ કરવા
 હોવાત' એવું સુદાયનાનું વચન સાંભળી ઇર્ષ્યજિતનું
 તોડાવત' એવું સુદાયનાનું વચન સાંભળી ઇર્ષ્યજિતનું
 મરતક હસ્ત્ય કે, 'તારા પિતાએ જ અને મારે છે; તો પછી
 તેના હાથે તું મારું રક્ષણ શી રીતે કરાવત?'

આ ઘટના સતી સ્ત્રીને પ્રજ્ઞાવ દર્શાવે છે અને પતિ-
 ચક્રિતો સાથે પાંડ શીખવે છે.

પ્રસંગ ૩ એ: ઇર્ષ્યજિતના વધ થયા પછી રાવણ

હાથનું અવલંબન કરીને મહાતેજસ્વી લક્ષમણ
 બધાં રામચંદ્ર તથા સુગ્રીવ હતા ત્યાં જવા
 લાગ્યા. રામચંદ્રની પાસે આવી તેમને પ્રણામ
 કરી ઉર્ષદ્ર જેમ ઇર્ષ્યની પાસે ઊભા રહે, તેમ
 લક્ષમણ પોતાના વડીલ બંધુની પાસે ઊભા રહ્યા.
 એ વેળા બંધુ પોતાની ઐતિહી જ રામચંદ્રને
 શુભ સમાચાર જણાવતો હોય, એમ મહાત્મા
 વિક્રોષણ હર્ષણે કહેવા લાગ્યો: 'હે મહારાજ!
 શ્રીમાન લક્ષમણ આજે ઇર્ષ્યજિતનું મરતક છેદી

થયો વિતાવેલ થયો અને તેણે 'અહિરાવણ-મહિરાવણ'
 નામના બેભાઈઓને તોડાવી કોઈ પણ ઉપાયથી રામ-લક્ષમણ-
 નો વધ કરવા આજ્ઞા કરી ત્યારે અહિ-મહિરાવણે રાત્રિમાં
 રામ-લક્ષમણનું હરણ કરી તેઓને પોતાના નગરમાં લઈ જઈ
 લક્ષ્મણને લોન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો આ વાત વિશો-
 ષણની બાજુમાં આવતા તેણે સુગ્રીવાઈ કપિઓને રાત્રિમાં
 સ્થાવરના રહેવા સૂચવ્યું. રાત્રિમાં રામ-લક્ષમણનું રક્ષણ
 કરવા અર્થે તેમની આસપાસ વાનરોએ એકબીજા પર
 ઘેરીને બળમંડળ સુધી પહોંચે તેવો ઉચ્ચ કોટ
 બનાવ્યો. અહિ-મહિરાવણ ઘણા જ માથાથી અને આકાશ
 તથા પાતાળમાં પણ ગતિ કરવા સમર્થ હતા તેઓ રાત્રિ
 સમયે રામચંદ્રની હાવણીમાં આવી વાનરોને નિદ્રાનું ધારણ
 નાખી આકાશમાં નીચે લેતાં અને રામ-લક્ષમણને પણ
 ધારણ નાખી પોતાની મહિલાવતી નગરીમાં જાગ્રી ગયા
 ત્યાં તેઓએ રામ-લક્ષમણને પોતાના રમણીય મહેલમાં
 રાખ્યા અને યોગ્ય દિવસ પછી લક્ષ્મણને લોન આપવા
 નિશ્ચય કર્યો

બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળ થયો, ત્યારે વાનરો ભળ્યા
 અને રામ-લક્ષમણના હરણની બાજુ થતા જ ગજરાઈ ગયા
 પછી હનુમાન વગેરે કેટલાક મુખ્ય વાનરો રાક્ષસોનું પગલું
 લક્ષ્યે પડવાથી તેને અનુસરી શોધ કરવા લાગ્યા કેટલેક
 દૂર જતાં તે પગલું એક અધકારમય ભયંકર યુક્તમાં જઈ
 હઈ, એથી વાનરો નભરાઈ ગયા, પણ હનુમાન તેઓને
 પૂછે બાધી છતાવશે ધસી ગયો ત્યારે તેઓ યુક્તમાંથી
 બહાર નીકળ્યા, ત્યારે સુદેવેલે ભવામાં આવ્યો એ સ્થળે
 'મહરવજ' નામનો અહિ-મહિરાવણનો એક સેવક થોડી
 કરતા હતા હનુમાને કપડિયાના વેશે મહિલાવતીમાં પ્રવેશ
 કરવા માગ્યો, પરંતુ એક પડવાથી મહરવજ તેની સામે
 થયો. ત્યાં હનુમાન અને મહરવજનું દાંતણું ધૂલ થયું અને
 હનુમાને મહરવજને પૂછી પર પાડીને તેની છાતી ઉપર
 પોતાનો પગ દબાવ્યો ત્યારે મહરવજ નિશ્વાસ નાખતો

નાખ્યું છે. ૧૫,૧

પોતાના ભાઈએ ઇંદ્રજિતને માર્યો એ સાંભળી અત્યંત હર્ષિત થયેલા રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! તે' એ અતિદુષ્કર કાર્ય' કહ્યું', એ ભણી હું ઘણો જ પ્રસન્ન થયો છું. ઇંદ્રજિતનો નાશ થવાથી હવે આપણે વિજય થઈ ચૂક્યો જ છે. ૧૬

પોતાની પ્રશંસા સાંભળી લક્ષ્મણમાન થતા લક્ષ્મણને પરાણે ખોળામાં બેસાડી દશરથનંદન રામચંદ્રે સ્નેહથી તેમનું મસ્તક સૂધ્ય અને શર-

ણાથે કે, આ વેળા બે મારો પિતા હનુમાન હોય, તો મને બધાવે ' એવું સાંભળી હનુમાન આશ્ચર્ય પામ્યો અને મહાસ્ખલને છટો કરી સમગ્ર જ્વાલ પૂરવું, પરંતુ પોતે આજણ હોવાથી મહાસ્ખલે પોતાની માતા મકરી (મધરી) ને તેડાવી હનુમાનને પ્રહારો આપવા કહ્યું. ત્યારે મકરીએ બાણીવ્યુ ' હે હનુમાન ! લઠદહન કર્યો પછી તમે ત્યારે સળગવું પુરુષ હોલવવા અર્થે સચક્રેતટે આઆ હતા ત્યારે તમારા લલાટમાંના પ્રસ્થેદિગિદ્ ગળમા પથ્થાં હતા અને તેને હું ગળી ગઈ હતી, તેથી આ મહાસ્ખલનો જન્મ થયેલો છે; માટે તે તમારો પુત્ર છે. '

આ જ્વાલ સાંભળી હનુમાન અને મહાસ્ખલ પ્રસન્ન થયા અને પ્રેમથી એકબીજાને ભેટયા મકરીએ હનુમાનને પ્રહાર કરી સેવાની આજ્ઞા મારી હનુમાને તે માનીકરને પોતાના આગમનનું પ્રયોજન બાણીવ્યુ; ત્યારે મહાસ્ખલે કહ્યું 'આજથી ત્રણ દિવસ ઉપર જ બાહી ના રાત્ર અહિ-મહિરાવણે કોઈ બે તેલવની રાત્રકુમારને આપ્યા છે અને આવતી કાલે તેઓ લઠકાળી માતાના મંદિરે તેનું અર્પણ આપવાના છે '

આ સમાચાર ભણી કપિવર હનુમાન સૂક્ષ્મ રૂપ ધરીને મહિલાવતી નગરીમા ગયો અને લઠકાળીનું મંદિર બોલા પછી રામ-લક્ષ્મણનું રક્ષણ લેવી રીતે કરવું, તેના નિશ્ચય કર્યો બીજે દિવસે સવારમા જ મોટી ધામધૂમ સાથે વરલેડો ચલ્યો અને અહિ-મહિરાવણે રામ-લક્ષ્મણને લઠકાળીના મંદિરે આપ્યા આ વેળા હનુમાન સૂક્ષ્મરૂપે લેવીની પાછળ સઠાઈ મેડો રામ-લક્ષ્મણની લઈ હનુમાન પર પડી હતી અને તેઓ પોતાના મનમા પવનકુમારની ધણી જ પ્રશંસા કરવા લાગ્યા પછી અહિ-મહિરાવણે રામ તથા લક્ષ્મણને છેવટની પ્રાર્થના કરવા સૂચ્યું; ત્યારે તે બંને કહ્યું 'આ લેવી જ અમારું રક્ષણ કરશે' ધુરત જ પ્રીત રૂપ

પ્રહારથી પીડિત થયેલા એ લક્ષ્મણને ભેટી વાર-વાર મીઠી દંદિથી નિહાળવા લાગ્યા. શરપ્રહારની વેદનાથી પીડાતા લક્ષ્મણ કે જેમનાં સર્વ ગાત્રોમાં ધાવ પડેલા હતા અને જે હઃખને લીધે નિસાસા નાખતા હતા. તેમનું પુનઃ પણ મસ્તક સૂધીને તથા તેમના શરીર પર પોતાનો ક્રોમળ હાથ ફેરવીને પુરુષર્થશરામચંદ્રે કહ્યું : 'હે પ્રિય ભાઈ ! ખરેખર, તું દુષ્કર કર્મ કરનાર છે. આજે તે' ઘણું ઉત્તમ કાર્ય' કહ્યું છે. રાવણનો પુત્ર ઇંદ્રજિત

ધારણ કરી મોટી ઝળના કરતો હનુમાન ત્યા ફરી પથ્યો અને તેણે રામ-લક્ષ્મણને પોતાના સ્કંધ પર બેસાડી લીધા. પછી ત્યા મહાધારણ સંગ્રામ બંધાયો અહિરાવણે તે મારલમા જ મરણને શરણ થયો; પરંતુ મહિરાવણ કેમ કરી મરણો નહિ રામ-લક્ષ્મણના આજ્ઞાને પ્રહાર થતાં મહિ-રાવણના શરીરમાંથી બે સ્થિરબિંદુ પૃથ્વી પર પડતા હતા તેમાંથી તેના નેવા જ બીજ ઉતરી મહિરાવણ પ્રહારી ઝૂંઘમ્મ ઝૂંઘમ્મ હતા એ બેઈ તેના લેહ બાણવા માટે હનુમાન રામ-લક્ષ્મણને ચુક કરવાનું કહી પોતે પેલી મકરીની પાસે ગયો અને તેની પાસેથી મહિરાવણના મૃત્યુનું કારણ બાણીવ્યુ મકરીને અહિ-મહિરાવણની જન્મકથાનું જ્ઞાન હતું પણ તેનું મરણ તેના બાણવામા ન હોય, તેથી તેણે હનુમાનને મહિરાવણની સ્ત્રી ચંદ્રસેનાની પાસે જવા કહ્યું. ત્યારે હનુમાન ધુરત જ ત્યા જવા નીકળ્યો

અહિ-મહિરાવણ ત્યારે રામ-લક્ષ્મણને શણગારીને લઠકાળીના મંદિરે લઈ જતા હતા, ત્યારે રામચંદ્રની કાંતિ બેઈ ચંદ્રસેના નિવૃણ થઈ ગઈ હતી અને તે રામચંદ્રનું જ ચિંતન કરી બેઠી હતી એ વેળા કપિવર હનુમાને તેની પાસે જઈ પ્રહાર કરીને કહ્યું 'હે માતાલ ! તમે જેનું ચિંતન કરો છો, તે રામ તો હાલમા તમારા સ્વામી મહિરાવણના પાળમા સંપાદ્ય પથ્યો છે. તેનો કાઈ કિંવાય બતાવો તો બહુ સાર' ત્યારે ચંદ્રસેનાએ 'બે રામચંદ્રની સાથે માંડે સમાગમ કરવી આપો, તો હું કિંવાય બતાવું' એમ કહ્યું એ સાંભળી હનુમાને ક્યારે સાધવા માટે વચર-વિચારો તેમ કરી આપવા હા કહી ત્યારે ચંદ્રસેનાએ કહ્યું 'મારા પતિ મહિરાવણને રા કરવું વરદાન મળેલું છે કે, સંગ્રામમા તેનાં નેટલા સ્થબિંદુ પડે, તેમાંથી તેના નેવા જ સેકડો મહિરાવણ કિંવદ્ધ થાય; કાગળ કે પાતાળમાના અમૃતકુંડમાંથી લાખો ભ્રમરો અમૃત લાવીને તેના સ્થબિંદુ

મરાયો એટલે રાવણ હવે હજુઈ ચૂકયો છે, એમ હું માતું છું. હે લક્ષ્મણ ! દુરાત્મા ઇંદ્રજિતનો વધ થવાથી આજે જ આપણો વિજય થયો છે, એમ હું માતું છું. હે વીર ! આજે તેં દૂર રાવણની જમણી ભુલ કાપી નાખી એ ઘણું જ સારું થયું છે; કેમ કે ઇંદ્રજિત રાવણનો ખરેખરો આધાર રૂપ હતો. વળી સંગ્રામ વિષે હનુમાન તથા વિશ્વી-

કેપર રહે છે. એ જમરોને જો તેમ કરતાં અઠકાવાજ તો જ તે મરે.'

હનુમાન ટુરત જ પાતાળમાં આવેલા અસુતકુંડ ઉપર ગયો અને સઘળા જમરોના નાથને પકડી મારવા મંજ્યો. અતે જમરનાથક હનુમાનને શરણ થયો અને તેણે હનુમાનના કહેવા પ્રમાણે જમરોને અસુત લઈ જતા અઠકાવાજ હનુમાન તાલે થયેલા જમરનાથકને પોતાની સાથે લઈ રામચંદ્રની પાસે આપ્યો અને તેમને એક જ દિવ્ય બાણ મૂકવા સૂચવ્યું. ત્યમ્મત્તરૂપે બંધ થઈ હતી; તેથી રામચંદ્રના એક જ દિવ્ય બાણથી સઘળા મહિરાવણ અલોપ થઈ ગયા અને છેવટે સુગ્રહ મહિરાવણને भारीને રામ-લક્ષ્મણ વિજય પામ્યા.

હવે હનુમાને ચંદ્રસેનાને ઘેર જવાની મતિજ્ઞા રામચંદ્રને કહી સંભળાવી, ત્યારે રામચંદ્ર એકપત્નીમતવાળા હોવાથી ખેંદ્યુકત થયા; પરંતુ લક્ષ્મણની મતિજ્ઞા આડે પોતાની મતિજ્ઞાને મહત્ત્વ નહિ આપતા શ્રીમાન રામચંદ્ર હનુમાનની સાથે ચંદ્રસેનાના મંદિર ચાલ્યા આ સમયે હનુમાને પ્રથમથી જઈ ચંદ્રસેનાને કહ્યું 'તારે ઘેર રામચંદ્ર આવે છે; પણ જો કાઈ વિગત થશે, તો તે તારી ઇચ્છા પૂરી કર્યા વિના ટુરત જ ચાલ્યા જશે.' એ સાંભળી ચંદ્રસેનાએ રામચંદ્રને ઓસવા માટે હાથીદાંતનો મળખા પક્ષગ બિઠાવ્યો; પણ હનુમાને પેલા જમરનાથકને ગોઠવી એ પક્ષગના ચારે પાયાને અંદરથી પોલાદું કરાવી મૂક્યા રામચંદ્ર ચંદ્રસેનાના ઘરમાં જઈ પક્ષગ પર બેઠા કે ટુરત જ તે પક્ષગ કઠકાવીને જમીનદોસ્ત થઈ ગયા, ત્યારે રામચંદ્ર એકાએક ભ્રમા થઈ ગયા અને હનુમાનની સૂચના પ્રમાણે ચાલતી પકડી એ જોઈ ચંદ્રસેના હનુમાનને સાપ દેવા તત્પર થઈ, પરંતુ રામચંદ્રે તેને તેમ કરતાં અઠકાવાજ કહ્યું : 'આ અવતારમાં મારે એકપત્નીમત છે. તેથી હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરી શકતો નથી; પરંતુ બીજા અવતારમાં હું તારી ઇચ્છા પૂર્ણ કરીશ' પછી જ્યારે ક્ષપરચુગમાં કૃષ્ણાવતાર થયો, ત્યારે ચંદ્રસેના સત્વશામાં થઈને કૃષ્ણ ભગવાનને વરી હતી.

પણે પણ ઘણું પરાક્રમ કરેલું જણાય છે. ૯-૧૧ હે લક્ષ્મણ ! તેં ત્રણ અઠકાવાજ લાગલાગટ ચુક કરી મહાકષ્ટે ઇંદ્રજિતને હણી મને આજે શત્રુ વિનાનો કર્યો છે; છતાં હવે આપણે બહુ જ સાવધાન રહેવું ઘટે છે; કેમ કે પોતાના પુત્રને મરાયેલો સાંભળી રાક્ષસોના રાજા રાવણ હવે વ્યૂહરચનામાં ગોઠવાયેલી પોતાની મોટી સેના લઈ ચુક કરવા આવશે કે ને રાવણ ઘણો જ કુશળ છે, તોપણ હાલમાં પુત્રવધથી સંતાપ પામેલો હોવાથી હું તેનો તેની સઘળી સેના સહિત નાશ કરીશ. ૧૧-૧૮ હે લક્ષ્મણ ! ઇંદ્રને જીતનારો ઇંદ્રજિત મરાતાં હવે તારી સહાયથી મને સીતા અને પૃથ્વી સહજ પ્રાપ્ત થઈ છે. ૧૧૮

એ પ્રમાણે લક્ષ્મણનું આત્માસન કરી તથા તેને આલિંગન આપી હર્ષિત થયેલા રઘુવીરે સુપેણને બોલાવી કહ્યું : ૨૦ 'હે સુપેણ ! મહાપુરુષમાન લક્ષ્મણ બાણપીડાથી રહિત થઈ સ્વસ્થ થાય તેમ તું સત્વર કર. ૨૧ હે કપિશ્રેષ્ઠ ! લક્ષ્મણના શરીર પર પડેલા ઘાવ સત્વર રોજાઈ જાય એમ કર; તેમ જ વૃક્ષથી ચુક કરનારા બીજા પણ જે જે શૂરવીર રીંછ, વાનરો ઘાવથી પીડાતા હોય તેઓને પ્રયત્ન-પૂર્વક ઔષધિ આપી સુખ કર.'

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી મહાત્મા સુપેણે ટુરત જ લક્ષ્મણને દિવ્ય ઔષધિના નાસ લેવડાવ્યો. ઔષધિની સુવાસ સૂંઘતાં જ લક્ષ્મણ દુઃખરહિત થયા. તેમના શરીરના ઘાવ એવા તો રોજાઈ ગયા કે તેનાં ચાંદાં પણ રહ્યાં નહિ. પછી રઘુવીરની આજ્ઞાથી સુપેણે વિશીષણ વગેરે બીજા જે જે ઘાયલ થયેલા હતા, તે સૌની તે જ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરી. ક્ષીણવારમાં જ સઘળા ઘાવ રોજાઈ જવાથી પીડારહિત થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ પ્રથમની પૈઠે જ સ્વસ્થ થઈ ગયા અને અત્યંત આનંદ પામ્યા. લક્ષ્મણને સ્વસ્થ થયેલા જોઈ રામચંદ્ર, સુગ્રીવ, વિશીષણ, બાંબવાન અને હનુમાન વગેરે બીજા પણ સર્વ કપિવરો અત્યંત હર્ષિત થયા. દશરથ-નંદન મહાત્મા રામચંદ્ર લક્ષ્મણનું દુષ્કર કર્મ સંભારી વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને

ઇડજિતના મરણથી રાવણ ક્રોધે બરાગે સીતાને કુળનુ કારણ માની તલવાર જે ચીને ધર્યે. મીતાનુ પ્રભુરમણ કરવા લાગ્યા એ જ સમય મહામત્રી લેવા મ પોત્તી હિ મલથી આનજ આવી હાથ પકડી બોલ્યા હે નાય 'આપ કુબેર લેવાના ભાઈ અને ચાર વેળના અગ્નિસી વહન શુ સીવધનુ મકાપતક કરશે ! ચાલો ચુદ મઠો અને સધળો ક્રોધ ગમ પર જ ઉતારો.' આ સાબળતા જ રાવણ પાછો વળ્યો (આ રવિવર્માના ચિત્રમા 'મ પોત્તી' હોવાથી જ અહીં તેમ લખ્યુ છે)

ઈંદ્રજિતને રણમાં હણાયેલો બાણી વાનરાજ
સુગ્રીવના હૃદયને પાર જ રહ્યો નહિ. ૨૨-૨૯
કદિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૬૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ દર મો

પુત્રમરણથી હુ ખિત થયેલા રાવણનો વિલાપ-
સર્વ સંતાપનું કારણ સીતા જ છે એમ
આની તેના વધનો વિચાર-સીતાનો
વિલાપ-સુપાશ્વનો સદ્ગોષ

તતઃ પૌલસ્ત્યઙ્ગિવિવાા મુત્વા ચૈન્દ્રજિતો વધમ્ ।

આવચક્ષુરવશાય દશમોવાય સ્વત્તા ॥ ૧ ॥

ઈંદ્રજિતનો વધ થયો સાંભળીને રાવણના
સુપાશ્વ આદિ મંત્રીઓએ યુદ્ધભૂમિમાં જઈ તે
બાબતની બતે તપાસ કરી અને પછી સત્વર
રાવણરાયની આગળ જઈ કહ્યું : ‘હે મહારાજ !
બહુ ખોટું થયું ! વિશીષણની સહાયથી લક્ષ્મણે
તમારા તેજસ્વી પુત્ર ઈંદ્રજિતનો વધ કર્યો છે
અને તે અયોગ્ય નજરેનજર બેસ્યું છે. ૧-૨ અરેરે,
હાથ ! સંઘામમાં કદી પણ પરાજય નહિ પામેલો
અને ઈંદ્રને પણ હરાવનારો તમારો પુત્ર ઈંદ્રજિત
આજે શરવીર લક્ષ્મણના હાથે મરાયો છે. ૩ તેણે
પોતાના બળ-પરાક્રમથી લક્ષ્મણને ત્રાસ પોકારાવી
અતે શરવીર સુરેશ્વરને પ્રાપ્ત થનારા પરલોકમાં
વાસ કર્યો છે. ૪’

ઈંદ્રજિતનું અવસાન સાંભળતાં જ રાવણ
અતિથય હુઃખને લીધે ઓકાઓક મૂર્ચ્છિત થઈ
પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો અ્યારે ઘણી વારે તેને ભાન
આવ્યું, ત્યારે પુત્રશોકને લીધે આકુળઆકુળ થતો
તે વિલાપ કરવા લાગ્યો. ૫

રાવણ વિલાપ કરતો બોલ્યો : ‘હા, મારા
પ્રિય પુત્ર ! હા, અત્યંત બળસંપન્ન ! હા, રાક્ષસ-
સેનામા સુખ્ય ! તેં ઈંદ્રને પણ જીત્યો હતો, છતાં
આજે તું લક્ષ્મણને ત્રણ કેમ થઈ પડ્યો ? અરેરે,
પુત્ર ! તું કેાધ પામે ત્યારે પોતાનાં બાણો વડે કાળ
તથા અંતકને પણ લેહવા સમર્થ હતો અને મંદ-
રાયળનાં શિખરોને પણ તોડી પાડવાની હામ
બીડતો હતો, છતાં આજે યુદ્ધમાં તું લક્ષ્મણને

કેમ જીતી થયો નહિ ? હે મહાબાહુ ! અત્યંત
બળવાન છતાં તું સર્વને મારનાર મૃત્યુદેવને
સ્વાધીન થયો, તેથી આજે હું તને અધિક પ્રશંસા-
પાત્ર થયેલો માનું છું. હે પ્રિય પુત્ર ! તેં જે લોકમાં
વાસ કર્યો છે, તે જ લોકને યુદ્ધમાં મરનારા દેવતા-
ઓ ! પ્રજા પ્રાપ્ત થાય છે, જે યોદ્ધો પોતાના
સ્વામીના કાર્યે અર્થે યુદ્ધમાં પ્રાણ ત્યજે છે, તે
સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. ૬-૮ બહુ ! આજે કૃષ્ણ,
લોકપાલો અને મહર્ષિઓ તારો નાશ થવાથી
નિર્ભય થઈ મુખે થયન કરશે. ૧૦ હા પુત્ર ! તારા
વિના આજે મને ત્રણે લોક અને વનોપવન સહિત
આખી પૃથ્વી શૂન્યવત્ લાગે છે. ૧૧ અરેરે, જેમ
પર્વતની શૃંગમાં પીકાતી હાથણીઓનો આકંઠ
સાંભળવામાં આવે, તેમ આજે અંતઃપુરમાં રુદન
કરતી રાક્ષસકન્યાઓનો આકંઠ મારે સાંભળવો
પડશે ! ૧૨ હે પરંતપ ! સુવરાજપદને, લોકોને,
સગાંસંબંધીઓને રાક્ષસોને, તારી માતાને, મને
તેમ જ તારી સ્ત્રીઓને ત્યજીને તું આજે ક્યાં
ગયો ? હે વીર ! તારે તો મારા મરણ પછી મારી
ઉત્તરક્રિયા કરવી જોઈએ, તે છતાં તું આમ વિપ-
રીત કેમ કરે છે ? ૧૩, ૧૪ અરેરે, હાથ ! ઓ પ્રિય
પુત્ર ! સુગ્રીવ, લક્ષ્મણ તથા રામને જીવતા મૂકીને,
મારી આડળીલી-હુઃખ ટાળ્યા સિવાય તું અમને
ત્યજીને ક્યાં ગયો ? ૧૫

આ રીતે અનેકવિધ વિલાપ કરતા રાક્ષસોના
રાજા રાવણનો શોક થોડીક વારમાં ઓકાઓક કોધ-
ના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો. ૧૬ મૂળથી કોપી સ્વભાવ-
વાળા રાવણને પુત્રમરણના હુઃખે અત્યંત તપાવી
નાખ્યો. ૧૭ જેમ વૃત્રાસુરના સુખમાંથી ધુમાડા
સહિત અગ્નિની જ્વાળાઓ નીકળતી હતી, તેમ
કોધને લીધે ઉપરાઉપરી ગગાસાં ખાતા રાવણના
સુખમાંથી ધુમાડાવાળી અગ્નિની જ્વાળાઓ નીક-
ળવા માંડી. ૧૮ પુત્રમરણના શોકથી સંતપ્ત થયેલા
અને કોધાયમાન થયેલા રાવણે ‘આ બધા હુઃખનું
મૂળ કારણ સીતા જ છે !’ એમ માની તેનો વધ
કરવાનો વિચાર કર્યો. ૧૯ મૂળે તો રાવણનાં નેત્ર
સતાં હતાં જ, તેમાં વળી કોધાગ્નિ ઉત્પન્ન થવાથી
વધારે રક્તવહ્ણી થયાં અને તે ઘણાં જ ભયંકર

દેખાવા લાગ્યાં.^{૨૦} રાવણનું રૂપ કે જે મૂળથી જ
 ભયંકર હતું, તેમાં કોપાગ્નિ પ્રકટવાને લીધે અતિ-
 શય ભયંકર ભાવ ઉમેરાવાથી તે કોપ પામેલા રુદ્ર
 સરખું જણાવા લાગ્યું.^{૨૧} ઝળહળાટ સળગતા
 લીપકમાંથી જેમ તેલનાં જિંદુ ટપકે, તેમ કોપાય
 માન થયેલા રાવણનાં નેત્રોમાંથી એ વેળા અશ્રુ
 જિંદુ ટપકવા લાગ્યાં.^{૨૨} રાવણે જ્યારે હાંત
 પીસ્યા, ત્યારે દેવ-દાનવોએ સમુદ્રમંથન વેળા
 વાસુકિ નાગથી એંચાયેલા મંદરાચળ જેવો તેના
 હાંતને ક્યકચ્યાટ થયો.^{૨૩} એ વેળા સચરાચર
 વિશ્વનું ભક્ષણ કરવા તત્પર થયેલા અંતકની પેઠે
 કોપ પામેલા અને ચોમેર દિષ્ટિ કરતા રાવણની
 પાસે મોટા મોટા રાક્ષસો પણ જઈ શક્યા નહિ.^{૨૪}

પછી અત્યંત ક્રોધાયમાન થયેલા રાવણ
સહજા રાક્ષસોને સંઆમમાં અડગ રહી યુદ્ધ કરવા
માટે કહેવા લાગ્યો : ૨૫ 'હે રાક્ષસો ! મેં હનરો
'વર્ષ' પર્થ' ત તપશ્વરણ કરીને બ્રહ્મદેવને સંતુષ્ટ
કરેલા છે; ૨૬ અને તેમણે પ્રસન્ન થઈને મને તપશ્વ
રૂળ આપેલું છે, તેથી હેવ કે ઝંસુર મને કદી પશુ
ભય આપી શકે એમ નથી. તેજસ્વી બ્રહ્મદેવે
આપેલું મારું સૂર્ય સરખું કવચ પૂર્વે દેવાસુરના
સંઆમમાં વળ સરખી સુષ્ટિઓના પ્રહારથી પશુ
તટ્પત્તુ' નથી. ૨૭, ૨૮ તે કવચ ધારણ કરીને તથા
રથમાં બેસીને હું આજે યુદ્ધે ચઢવાનો છું. એ વેળા
મારી સાથે આવવા કૌણ સમર્થ છે ? અરે, સાક્ષાત્
ઈંદ્ર આવશે, તોપણ હું આજે તેનો વધ કરીશ. ૨૯
હે રાક્ષસો ! પૂર્વે દેવાસુરસંઆમ વખતે પ્રસન્ન થયેલા
બ્રહ્મદેવે મને જે બાણ સહિત મોકું, ધનુષ્ય આપેલું
છે, તેને તમે વાળિત્રોના નાહ સાથે બહી ઊઠાવી
લાવો. આજે રામ-લક્ષ્મણનો વધ કરવામાં હું તેનો
ઉપયોગ કરીશ. ૩૦, ૩૧

એમ કહી પુનઃપ્રવચી સંતાપ પામેલો કોઈ-
કોઈ રાવણ, 'આ હંમનું કારણ સીતા જ છે'
એમ માની તેનો વધ કરવા તૈયાર થયો. કોઈને
લીધે લાલચોળા નેત્રવાળા અને ભયંકર રૂપવાળા
રાવણે ચોતરફ દિધે ફેરવીને હીન ધર્મ ગણેલા રાક્ષસો
પ્રત્યે ગદગદ કંઠે કહ્યું: 'હો રાક્ષસો! મારા પુત્ર

ઇર્ષ્યિતે વાનરોને છળવા માયાવી સીતાને વધ
 કરી બતાવ્યો હતો, પણ હું તો એ વાતને સત્ય
 કરી બતાવીશ। અરે, એ એ નીચ ક્ષત્રિયોને અતુ-
 સરનારી સીતાને આપે હું વધ કરીશ. 'એમ કહી
 તુરત જ તેણે તરવાર જેવી. ૩૨-૩૫ પુત્રશોઠથી
 આકુળઆકુળ થયેલો અને કોથ પામેલો રાવણ
 મ્યાનમાંથી ઝગઝગતી વીક્ષુ તરવાર કાઢીને તેને
 હાથમાં પકડી સીતો તથા મંત્રીઓ સહિત ભ્યાં
 સીતા હતાં ત્યાં જવા નીકળ્યો. ૩૬, ૩૭ કોથલાઈ
 રાવણને સીતાનો વધ કરવા જતો ભેઈને રાક્ષસો।
 ચિહ્નાઈ કરવા લાગ્યા અને બેઠકખીબને હાથ
 પકડી કહેવા લાગ્યા : ૩૮ 'આજે આપણા રાજા
 રાવણને ભેઈ રામ-લક્ષ્મણ નિશ્ચય ક'પાયમાન થશે.
 આપણા રાજા રાવણરાયે ચારે દોડપાલોને છતેલા
 છે અને બીજા પણ ઘણા શત્રુઓનો સંહાર કરેલો
 છે. ૩૯ ત્રણે દોડમાં રહેલી ઉત્તમ વસ્તુઓનું હરણ
 કરીને આપણા રાજા તેને કોથાય છે. આખી પૃથ્વી
 વિશે જોના જેવો પરાક્રમી કોઈ પણ નથી. ૪૦

રાક્ષસો માહિમાંહે ઉપજીત વાત કરતા હતા, એટલામાં અચોકવાટિકા આવી, ત્યારે કોપથી આશ્ચર્યેલો રાવણ સીતાની સામે દોડ્યો. એ વેળા તેના હિતેચ્છુ એવા કેટલાક સુહૃદોએ તેને વારણ છતાં તે નહિ ગચ્છકારતાં જેમ મંગળ વગેરે શ્રદ્ધ રાહિણી સામે બંધ, તેમ તે સીતા સામે બંધા લાગ્યો.^{૪૫, ૪૬} રાક્ષસીઓથી રક્ષણ કરતાં અને પવિત્ર આચરણવાળાં જનકનંદિની સીતા મોહું ખડગ મારણ કરી રાવણને કોષલેર પોતાની સામે ધસી આવતો બેઠેને કંપાયમાન થયાં. સુહૃદજનો રાવણને વારતા હતા, તોપણ પાછો નહિ હટતાં તે બ્યારે સીતાની હલોલગ આવ્યો, ત્યારે અત્યંત દુઃખચુકત થયેલાં સીતાએ વિલાપ કરતાં કહ્યું : ‘અરેરે, આ દુષ્ટ રાવણ અતિશય કોષલથી મારી ઉપર ધસી આવે છે, એ પરથી હું માત્ર છું કે આજે હું સનાથ હોવા છતાં તે રાવણ અનાથની પેઠે મારો વધ કરશે’^{૪૭-૪૮} અરે, હું કે જે રાત્રિ-દિવસ મારા સ્વામીનું ભજન કરું છું, તેને આ દુષ્ટાત્મા રાક્ષસે પોતાની ભાયાં યવાને ઘણીઘણી

વાર કહેલું, પરંતુ મેં તેનો તિરસ્કાર કરેલો હોવાથી મને વશ કરવામાં નિરાશ થવાને લીધે આજે કોપાયમાન થઈને તે નિશ્ચય મારે વધ કરવા આવે છે।^{૧૬, ૧૭} અરે, હર્ષમાં આવેલા આ ઘણા રાક્ષસો બધે રાવણને સારું લગાડતા હોય એમ મોટી મોટી ગળના કરે છે. એ ઉપરથી મને શંકા થાય છે કે, શું આ દુષ્ટે મારે માટે રામ-લક્ષ્મણ બંને લાઈઓને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા હશે ? હાય, બે મારે માટે એ બંને રાજપુત્રોનો વિનાશ થયો હોય, તો હું અભાગિનીને ધિક્કાર છે ! ના, ના પલ્લુ એમ તો નહિ જ હોય. પુત્રમરણના શોકને લીધે રામ-લક્ષ્મણને મારવા નહિ જતાં આ દૂર રાવણ વેર લેવા માટે મને હજીવાને જ આવતો હશે. અરે, હાય ! આ પાપી નિશ્ચયવાળો રાક્ષસ મને મારી નાખશે કે શું ? અરેરે, મેં મારી છુદ્ધ છુદ્ધિને વશ થઈ હંતુમાનનું કહ્યું બાન્યુ નહિ. ^{૧૮-૧૯} બે તેના કહેવા પ્રમાણે તેની મીઠી ઉપર બેસીને હું તેની સાથે ગઈ હોત, તો મારા સ્વામીને આટલો બધો શ્રમ કરવો પડત નહિ; પરંતુ આજે હું શોકથી રહિત થઈ તેમના ખોળામાં બેસી આનંદ કરતી હોત ! ^{૨૦}

અરેરે, મને શોક થાય છે કે, એકના એક પુત્રવાળાં મારા સાસુભાઈ હૃદય રામનું અશુભ સંભળતાં જ ફાટી પડશે ! ^{૨૧} અરેરે, મારાં સાસુ કૌશલ્યાણ રામનાં જન્મ, યાગક્રીડા તથા યોવન અને ધર્મનિષ્ઠા વગેરેને સંભારી સંભારીને રેલન કરશે ! ^{૨૨} અરેરે, પુત્રમરણ સંભળીને નિરાશ અને નિર્જીવ સરખા થયેલાં મારા સાસુભાઈ પુત્રનું આદ-કર્મ કરીને કાં તો અગ્નિમાં પડશે કિંવા જળમાં પડી મરણ પામશે. ^{૨૩} રે, પાપી નિશ્ચયવાળી રંકા, મંથરાને ધિક્કાર છે કે બેને લીધે કૌશલ્યાને આવો શોક કરવો પડશે ! ^{૨૪}

એ પ્રમાણે વિલાપ કરતાં અને અહથી મેરાયેલી ચંદ્ર વિનાની રોહિણી સરખાં સીતાને બોઈ, ^{૨૫} બુદ્ધિમાન અને શુભ આચરણવાળો રાવણનો ‘સુપાર્શ્વ’ નામનો મંત્રી બીભ્રજોએ ના કહેવા છતાં સૌથી આગળ પડી કહેવા લાગ્યો : ^{૨૬} ‘હે

રાજન્ ! તમે સાક્ષાત્ કુબેરના નાના ભાઈ છો; છતાં ધર્મનો વિચાર નહિ કરતાં કોષને વશ થઈ આજે સીતાને હજીવા કેમ ધન્ય છે ! ^{૨૭} તમે ચારે વેદોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે તેમજ અગ્નિહોતાદિ નિત્યકર્મમાં પ્રીતિમાન છો; છતાં હે રાક્ષસેશ્વર ! આજે સ્ત્રીવધનું મહાપાતક કરવા કેમ તત્પર થયા છો ? ^{૨૮} હે પાર્શ્વ ! તમે સીતાનાં અપ્રતિમ સ્વરૂપસૌંદર્ય સામે તો દષ્ટિ કરો ! તેનો વધ કરવાથી તમારું શું વળે એમ છે ? હે રાજન્ ! ચાલો, અમારી સાથે યુદ્ધે ચડીને તમે તમારા સઘળો ક્રોધ આજે રામચંદ્ર ઉપર ઉતારો. ^{૨૯} હે મહારાજ ! આજે કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્દશી છે; માટે સઘળી સેનાને સજ્જ કરીને યુદ્ધની તૈયારી કરો અને કાલે અમાવાસ્યાને દિવસે વિજય પ્રાપ્ત કરવા અર્થે યુદ્ધ ચલો. ^{૩૦} હે રાજન્ ! તમે શસ્ત્રવીર છો અને અત્યંત બુદ્ધિમાન છો; માટે તરવાર વગેરે શસ્ત્રો લઈ રથમાં બેસી યુદ્ધ ચલશે, તો દશરથ-પુત્ર રામને હજીવે તમે સીતાને અવશ્ય સ્વાધીન કરશો. ^{૩૧}

સુપાર્શ્વનું ધર્મચક્ર વચન માન્ય કરીને મહાપરાક્રમી રાવણ ત્યાંથી પાછો વળ્યો અને રાજમંદિરમાં આવી મંત્રીઓ સહિત સભાસ્થાનમાં આવ્યો. ^{૩૨}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના પ્રબંધમાં ૯૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૩ મો

રામચંદ્રનું અદ્ભુત પરાક્રમ-રાક્ષસસૈન્યનો

સમૂળ વધ

સ પ્રવિષ્ઠ સમાં રાજા દીનઃ પરમદુઃખિતઃ ।

નિવસાદાસ્તને મુલ્યે સિંહઃ ક્રુદ્ધઃ શ્વશ્વસન્ ॥ ૧ ॥

સભામાં આવીને પુત્રમરણથી અત્યંત દુઃખી અને દીન થયેલો રાક્ષસેશ્વર રાવણ ક્રોધ પામેલા સિંહની જેમ ક્રૂંકાઈ મારતો મોટા આસન ઉપર બેઠો. પછી તેણે પોતાના મુખ્ય મુખ્ય યોદ્ધાઓને હાથ બેંડી વીનવીને કહ્યું : ‘હે સૈનિકો ! હસ્તી તથા અશ્વ આદિ વાહનો પર બેસીને તમે અનેક રથ તેમજ પદાતિઓથી શોભતું આપણું સઘણું

સૈન્ય લઈ યુદ્ધ કરવા માટે બાજી; ૧-૭ અને વર્ષા-ઋતુમાં જેમ મેઘ જળવૃષ્ટિ કરે, તેમ રામને ઘેરી વળીને તેના પર બાણવૃષ્ટિ કરી તેનો નાશ કરે; અથવા તો હે રાક્ષસો! તમારી સહાયથી કાલે હું સર્વ લોકના દેખતાં સંઆમમાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે રામનો વધ કરીશ.’

રાવણની આજ્ઞા થતાં સઘળા રાક્ષસો વિવિધ પ્રકારનાં સૈન્ય લઈને સંઆમભૂમિમાં આવ્યા અને પરિઘ, પટ્ટિથ, બાણ, ફરસી તથા તરવાર વગેરે શરીરને કાપી નાખે એવાં શસ્ત્રોથી વાનરોને મારવા લાગ્યા. વાનરોએ પણ મોટાં વૃક્ષો અને પર્વતો નાખીને રાક્ષસોનો કળ્પચરણાણુ વાળવા મંજ્યો. એ પ્રમાણે સૂર્યોદય થતાં રાક્ષસો અને વાનરોનું અતિ બધ કર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. વાનરો અને રાક્ષસો શિક્ષાઓ, વૃક્ષો, પ્રાસો, ગદાઓ, ફરસીઓ, તરવારો અને બાણો વગેરેથી એકબીજાને મારવા લાગ્યા. એ વેળા યુદ્ધ કરતા વાનરો અને રાક્ષસોનાં ચરણથી બિડેલી રજ તેઓનાં જ રુધિર વડે છંટાઈને શાંત થઈ ગઈ; ૪-૧૦ અને હાથી તથા રથરૂપી તટવાળી, બાણરૂપી મત્સ્યવાળી, ધ્વજરૂપી વૃક્ષોવાળી અને કપાયેલાં ધડરૂપી હોડીવાળી લોહીની નદીઓ વહેવા માંડી. રુધિરમાં તરબોળ થયેલા વાનરો રાક્ષસોનાં ધ્વજ, કવચ, રથ, અન્ય તેમ જ અનેકવિધ હથિયારો ફૂલીફૂલીને ભાંગી નાખવા લાગ્યા; ૧૧, ૧૨ અને પોતાના તીક્ષ્ણ હાંત તથા નખ વડે રાક્ષસોનાં કેશ, નાસિકા, કણ તેમ જ લલાટ વગેરેને તોડી નાખવા લાગ્યા. જેમ ફળયુક્ત વૃક્ષ ઉપર સેંકડો પક્ષીઓ તૂટી પડે છે, તેમ એ વેળા એકએક રાક્ષસ પર સેંકડો વાનરો તૂટી પડ્યા. ૧૩, ૧૪ તે સમયે પર્વત સરખી પ્રોઠ કાચાવાળા રાક્ષસો મોટી ગદા, પ્રાસ, તરવાર તથા ફરસી વગેરેથી વાનરોને હણવા લાગ્યા. ૧૫ એ પ્રમાણે રાક્ષસોના હાથનો માર પડવાથી ત્રાસ પામેલી વાનરોની સેના શ્રીમાન રામચંદ્રને શરણે દોડી ગઈ. ૧૬ ત્યારે મહાતેજસ્વી રઘુવીર પોતાનું ધનુષ્ય લઈને યુદ્ધે ચડ્યા અને રાક્ષસો પર બાણ વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ૧૭ એ વેળા મેઘમ ડળમાં પ્રવે-

શેલા સૂર્યને જેમ મેઘ ભેઈ શકતો નથી, તેમ રાક્ષસોનામાં પ્રવેશ કરી બાણરૂપી અગ્નિથી રાક્ષસોનું દહન કરી રહેલા રામચંદ્રને રાક્ષસો દેખી શકતા ન હતા. ૧૮ સંઆમમાં રાક્ષસો રામચંદ્રનાં અદ્ભુત પરાક્રમને જ ભેઈ શકતા હતા, પણ તેમને દેખતા ન હતા. ૧૯ જેમ વનમાંના વાયુને કોઈ દેખી શકતું નથી, તેમ મોટી સેનાનો સંહાર કરતા અને રથોને ભાંગી નાખતા રઘુવીરને કોઈ પણ રાક્ષસ દેખી શકતો ન હતો. ૨૦ રામચંદ્રના બાણ પ્રહારથી છિન્નસિન્ન થયેલું, બળી ગયેલું, લાયક થઈ પડેલું અને નાસલાગ કરતું રાક્ષસસૈન્ય જ સર્વત્ર ભેવામાં આવતું હતું; પણ અપળતાથી યુદ્ધ કરનારા રામચંદ્ર કોઈના ભેવામાં આવતા ન હતા. મનુષ્યો જેમ શબ્દાદિ વિષયોમાં સાક્ષીરૂપે રહેલા પોતાના આત્માને ભેઈ શકતા નથી, તેમ રાક્ષસો પોતાના જ શરીર પર પ્રહાર કરનારા રઘુવીરને ભેઈ શકતા ન હતા. ૨૧, ૨૨ પછી તો અન્યંત આકુળ-બ્યાકુળ થયેલા રાક્ષસો બધાંત્યાં રામચંદ્રને જ દેખવા લાગ્યા ‘અરે, ભુજો, આ રામ હાથીઓની સેનાને મારે છે! વળી આ રામ મોટા મોટા મહારથીઓને તેઓના રથ સહિત સંહારે છે! અરે, ભુજો તો ખરા! આ તરફ વળી તે પોતાનાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે ઘોડા સહિત ઘોડેસવારોનો નાશ કરે છે!’ આમ બોલતા અને રણભૂમિમાં સર્વને રામરૂપ જ દેખતા રાક્ષસો ક્રોધાચમાન થઈને માહો-માહે જ લડી મરવા લાગ્યા. ૨૩, ૨૪ મહાત્મા રઘુવીરે આખી રાક્ષસસેનાને ગાંધર્વાજીથી મોહિત કરી હતી, તેથી રાક્ષસો પોતાના સૈન્યનું દહન કરી રહેલા રઘુવીરને દેખી શકતા ન હતા. ૨૫ પળવારમાં રાક્ષસો એકને બદલે હજારો રામ દેખતા, તો પળવારમાં વળી એક જ રામ તેઓની દૃષ્ટિએ પડતા હતા. કોઈ કોઈ વખત તો ચક્રાકાર ફરતા બિંબાકિયા સરખી રામચંદ્રના ધનુષ્યની રેખા જ દેખાતી હતી, પરંતુ તે પોતે દેખાતા ન હતા. ૨૬, ૨૭

• રાક્ષસો રાક્ષસોને પણ રામરૂપ દેખતા હતા, એથી માંહેમાહે ‘રામને હણીએ છીએ’ એમ માની લડવા લાગ્યા.

શરીરરૂપી નાશિવાળા, બળરૂપી બળાળાનું વમન કરનારા, બાણરૂપી આશરાવાળા, ધનુષ્યરૂપી નેમિવાળા, પ્રત્યંચના શબ્દરૂપી શોષવાળા, પરાક્રમરૂપી ધરીવાળા, શરીરની કાંતિરૂપ તેજવાળા, દિવ્ય આત્મારૂપી ધારવાળા અને રાક્ષસોનો સંહાર કરનારા એ રામચંદ્રરૂપી કાળચક્રને આકાશચારી દેવો તથા મધવો વગેરે ભોતા હતા. ૨૮, ૨૯

આ યુદ્ધમાં રામચંદ્રે એકલાએ દિવસના આઠમા ભાગમાં જ અગ્નિશિખા સ્વરૂપાં પોતાનાં બાણોથી વાયુવેગી કણકળાર રથીઓ, મદમાતા હાથી પર બેઠેલાં આદારહબાર રાક્ષસો અને ચૌદહબાર ઘોડેસવારોને તથા બે લાખ પદાતિઓને મારી નાખ્યા. ૨૩૦-૩૨ રામચંદ્રે બ્યારે બ્યારે ભયંકર સંહાર કર્યો, ત્યારે હજારોએ અશ્વવાળા, ભાંગેલા રથવાળા અને કપાયેલી ધનવાળા છવતા રહેલા રાક્ષસો લંકા તરફ નાસી ગયા. ૩૩ એ વેળા હજારો પડેલા હાથી, ઘોડા અને રાક્ષસોના દેહથી છવાયેલી રણભૂમિ, બાણે કાંધ પામેલા કાલાશિરૂપ રુદ્રની કીડાભૂમિ જ હોય એવી દેખાતી હતી. ૩૪ રામચંદ્રને વિજય થયેલો ભરપૂર દેવો, ઋષિઓ, મધવો અને સિદ્ધી વગેરે ‘બહુ સારું થયું’, ‘બહુ સારું થયું’ એમ બોલી રણવીરની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ૩૫ એ વેળા મહાત્મા રામચંદ્રે પાસે બેસેલા સુગ્રીવ, વિશ્વિષ્ણુ, હનુમાન, ભંબવાન, મૈત્ર તથા કિવિંદ વગેરેના સાંભળતાં કહ્યું : ‘આટું અત્યગ્રામી તો મારામાં અને શંકરમાં જ છે !’ ૩૬, ૩૭

શત્રુના વિદ્યામાં પારંગત થયેલા અને ધૈર્ય સરખા પરાક્રમી રામચંદ્રે રાવણની ભયંકર સેનાનો નાશ કર્યો, ત્યારે હર્ષિત થયેલા દેવલોકો તેમની ઘણી જ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ૩૮

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રસીદ્ધ આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૯૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

x આ રથને સંસ્તુત ટીકાકરો ‘મનીક’ ચંદ્રને પ્રત્યેક સંખ્યાની સાથે ચોટને એવો ભયંકર છે કે, ૭૨,૯૦૦,૦૦૦ રથીઓ, ૧૩૧,૨૨૦,૦૦૦ હસ્તી પર બેઠેલા રાક્ષસો, ૧૦૨,૦૬,૦૦૦ સવારો, ૧,૪૫૮,૦૦૦,૦૦૦ પદાતિ; એ સર્વનો રામે દિવસના આઠમા ભાગમાં સંહાર કર્યો.

સર્ગ ૯૪ મો

રાક્ષસીઓનો શોક-સર્વનાશની પ્રતીતિ-રાવણની નિંદા

તાનિ નામસહસ્રાણિ સારોહાણિ ચ વાજિનામ્ ।

રથાનાં ત્વશ્વિર્વાનાં સધ્વજાનાં સહસ્રશઃ ॥ ૧ ॥

આદિલક્ટ કમવાળા રામચંદ્રે તપાવેલા સુવર્ણ

સરખાં તેજસ્વી બાણો વડે બ્યારે હબારે હસ્તી-સવારો, હબારો ઘોડેસવારો, અગ્નિ સમાન બળગ્રતા અને ધ્વજથી શોભતા રથમાં બેઠેલા હબારો રથીઓ તથા ઇષ્ટિત રૂપ ધરનારા, સુવર્ણભૂષણથી શોભતા અને ગદા તથા પરિધ વગેરે આશુધોથી યુદ્ધ કરનારા હબારો પદાતિરાક્ષસોનો સંહાર કર્યો, ત્યારે બાકી રહેલા રાક્ષસો ભયભીત થઈ છવ લઈને લંકામાં નાસી ગયા. તેઓના સુખથી પોતા-પોતાના સંખંધીઓનું મરણ સાંભળી દીન બની ગયેલી લંકાની રાક્ષસીઓ એકઠી થઈને શોક કરવા લાગી. ૧-૪ જેમના પતિ, તથા બાંધવો મરી ગયા હતા, એવી રાક્ષસીઓ પરસ્પર મળીને દુઃખને લીધે આકોશ કરતી જેઠ દર્શાવવા લાગી : ૫

‘અરેરે, હાય ! વિકરાળ રૂપવાળી અને નમેલા ઉદરવાળી ઘરડી શૂર્પણખા કામદેવ સરખા રૂપવાળા રામની પાસે શા માટે ગઈ ?’ અરેરે, લોકોએ વધ કરવા ચોચા કંઈરૂપી એ રંડા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓનું હિત કરનારા તથા અત્યંત પરાક્રમવાળા સુક્રમાર રામ ઉપર શા માટે મોહિત થઈ ?’ અરેરે, પોતે શુભ વિનાની તેમ જ બિહા-મણા સુખવાળી હોવા છતાં એ રાક્ષસી સુંદર સુંખવાળા રામ ઉપર કામાસક્ત કેમ થઈ ?’ હાય ! વૃદ્ધાવસ્થાથી જેના શરીર ઉપર કરચલીઓ વળેલી છે એવી અને ધૈત કેશવાળી એ રંડા શૂર્પણખા-એ આ અજ્ઞાગિયા રાક્ષસોના તેમ જ ખર-દ્રવ્ય વગેરેનો વધ કરાવવા અર્થે જ રામને છ છેડવારૂપી નિંદા અને હાંસી કરવા જેવું કૃત્ય કર્યું છે ! ૬, ૧૦ અરેરે, તે શૂર્પણખાનું ઉપરાણું લઈને જ દશ મોઢાવાળા રાવણે પોતાના રાક્ષસકુળનો વધ કરાવવા સારું સીતાનું હરણ કરી મોઢું વેર બાંધ્યું છે ! ૧૧ સીતાને હરી લાવ્યા છતાં તે રાવણને સ્વાધીન થઈ

નહિ અને જાલદું બળવાન રઘુવીરની સાથે નિરં-
તરતું વેર બંધાયુ.^{૧૨}

અરેરે, દંડકવનમાં સીતાનું હરણ કરવાની
ઇચ્છાવાળા વિરાધ રાક્ષસને એકલા રામે જ મારી
નાખ્યો હતો, એ વાત જાણ્યા છતાં રાવણરાય
સમજ્યો નહિ.^{૧૩} વળી જનસ્થાનમાં ભયંકર પરા-
ક્રમવાળા ચૌહાદબર રાક્ષસોનો અગ્નિશિખા સરખાં
તીક્ષ્ણ બાણો વડે રામે સંહાર કર્યો હતો, તે
જાણ્યા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ.^{૧૪}
રામે સૂર્ય સરખાં પ્રભવલિત બાણોથી યુદ્ધમાં ખર,
ફૂંધણ તથા ત્રિશિરને પણ માથો હતો, તે જાણવા
છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ.^{૧૫} વળી ક્રોધ-
ને લીધે મોટેથી ગર્જતા તેમ જ રુધિર-માંસનું
ભક્ષણ કરનારા કબંધ રાક્ષસને રામે હણ્યો હતો,
એ વાત જાણવા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો
નહિ.^{૧૬} અત્યંત બળવાળા અને મેઘ સરખા વણ-
વાળા ઇંદ્રના પુત્ર વાલિને રામે મારી નાખ્યો હતો,
એ જાણવા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ.^{૧૭}
અરે, ઋષ્યમૂક પર્વત પર વસનારા અને નષ્ટ થયેલા
મનોરથવાળા દીન સુગ્રીવને રામે રાજ્ય અપાવ્યું,
એ જાણ્યા છતાં પણ રાવણરાય સમજ્યો નહિ.^{૧૮}
અરેરે, ઘણા રાક્ષસો ધર્મ તથા અર્થયુક્ત વાક્ય
કહી તેને હિતોપદેશ કરે છે, પરંતુ દેવબળથી મોહિત
થયેલા રાવણરાયને તે રુચતું નથી; તેમ જ પૂર્વે
વિશીષણે જે હિતવચન કહ્યાં હતાં, તે પણ હજી
સુધી તેને રુચતાં નથી!^{૧૯} અરેરે, રાવણે જે વિશી-
ષણનું કહ્યું માન્યું હોત, તો આ લંકાનગરી દુઃખ-
પીડિત અને શ્મશાન સરખી ન થઈ હોત!^{૨૦} અરે,
રામે મહાબળવાન કુંભકણને માર્યો અને લક્ષ્મણે
અતિ ક્રોધી સ્વભાવવાળા અતિક્રાંધને તથા શૂર-
વીર ઇંદ્રજિતને માર્યો, તેમ છતાં હજી પણ રામનું
બળ રાવણના સમજવામાં આવતું નથી.

અરે, આખી લંકામાં ભેરભેર રુદન કરતી
રાક્ષસીઓની 'હાય, મારો પુત્ર મરાયો! હાય,
મારો ભાઈ હણાયો! હાય, મારો ધણી મરાયો!
એવી પોકો સંભળાય છે, તેમ છતાં રાવણરાયને
હજી કાંઈ ભાન આવતું નથી!^{૨૧, ૨૨} શૂરવીર રામે

સંગ્રામ વિષે હબરો રથો, અન્ધો, હસ્તીઓ તથા
પદ્ધતિઓને મારી નાખ્યા છે.^{૨૩} એ ઉપરથી લાગે
છે કે, સાક્ષાત્ રુદ્ર, વિષ્ણુ, ઇંદ્ર કે યમરાજ પોતે
જ રામરૂપે અહીં આવી આપણો સંહાર કરે છે!
રામે આપણા શૂરવીર રાક્ષસોને મારી નાખ્યા છે,
તેથી આપણે આપણા જીવિત માટે પણ નિરાશ
થઈને 'હવે આ દુઃખનો અંત ક્યારે આવશે?'
એમ ચિંતા કરતાં બનાથની પેઠે વિલાપ કરીએ
છીએ. શૂરવીર રાવણ વરદાનના ગર્વથી છડી
ગયો છે અને તેથી તેને રામ તરફથી ઉત્પન્ન થયેલા
ભય સમજવામાં આવતો નથી;^{૨૪-૨૬} પણ યુદ્ધ-
માં જ્યારે રામ તેને મારવા તત્પર થયે, ત્યારે દેવ,
ગંધર્વ, પિશાચ કિંવા રાક્ષસ પણ તેનું રક્ષણ કરી
શકશે નહિ.^{૨૭} વળી લંકામાં વારંવાર ભયંકર
ઉત્પાત થતા ભવામાં આવે છે, જે ઉપરથી માલ્ય-
વાન વગેરે વૃદ્ધ મંત્રીઓ 'રામના હાથે રાવણને
નાશ થશે' એમ કહે છે.^{૨૮} બ્રહ્મદેવે પ્રસન્ન થઈને
રાવણને માગવા પ્રમાણે તેને દેવ, દાનવ અને
રાક્ષસથી નિર્ભય બનાવ્યો છે; પરંતુ તેમાં મનુષ્યની
ગણના કરેલી નથી.^{૨૯} માટે સર્વ રાક્ષસોના અને
રાવણના જીવિતનો અંત આણે એવા મનુષ્યથી જ
હાલમાં આપણે મારે ભય આવી પડ્યો છે, એટલે
અવશ્ય આપણો નાશ થવાનો જ થવાનો.^{૩૦}

બ્રહ્મદેવનું વરદાન પામી ઉન્નત બનેલા
રાવણે જ્યારે દેવોને ઘણી જ ખીડા કરી, ત્યારે
તેઓએ તીવ્ર તપશ્ચર્યા વડે બ્રહ્મદેવનું આરાધન
કર્યું. એથી પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્મદેવે દેવોના હિતાર્થે
ઉત્તમ વાક્ય કહ્યું: 'હે દેવો! આજથી માંડી
સઘળા દેવો-રાક્ષસો તમારાથી ભય પામી ત્રણ
લોકમાં વિચરશે.'

બ્રહ્મદેવનું વચન સાંભળી ઇંદ્રાદિ સર્વ દેવોએ
પુનઃ તપશ્ચર્યા કરી શંકરને પ્રસન્ન કરવા માંડ્યા.
દેવોની ભક્તિથી ત્રિપુરનો નાશ કરનારા વૃષભધ્વજ
શંકરે પ્રસન્ન થઈ તેઓને કહ્યું: 'હે દેવલોકો!
તમારા હિતને અર્થે અને રાક્ષસોના ક્ષયને અર્થે
એક સ્ત્રી ઉત્પન્ન થશે.'

હે બહેનો! શંકરે કહેલો, રાક્ષસોનો ક્ષય

કરનારી સ્ત્રી તે જ આ સીતા છે અને તે સીતા જેમ પૂર્વે દેવોએ સરભેલી ક્રુધાએ દાનવોનો નાશ કર્યો હતો, તેમ રાવણ સહિત સર્વ રાક્ષસોનો સંહાર કરશે. અરેરે, હાય ! દુષ્ટ ભતિયાળા રાવણનાં અનીતિભરેલાં કૃત્યોથી જ રાક્ષસોને મારે શોક કરાવે એવો ભયંકર વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે. ૩૧-૩૭ જેમ પ્રલયસમયે કાળથી ઘેરાયેલાં પ્રાણીઓનું કોઈ શરણ હોતું નથી, તેમ રામથી ઘેરાયેલાં આપણ સૌનું શરણ ક્યાંય પણ નોવામાં આવતું નથી. ૩૮ જેમ વનમાં ઢાલાશિથી ઘેરાયેલી હાથણીઓને ઊગરવાનો માર્ગ હોતો નથી, તેમ મોટા ભયમાં સપહાઈ પડેલી આપણ સૌને ઊગરવાનો એક પણ માર્ગ નથી. મહાત્મા વિશ્વિષ્ણુને ધન્ય છે કે, તેણે જેના તરફથી ભય લીધો, તેને જ શરણ જઈને પોતાનું રક્ષણ કર્યું. ૩૯, ૪૦

એ પ્રમાણે અત્યંત દુઃખથી તથા ભયથી પીડિત થયેલી સઘળી રાક્ષસીઓ પરસ્પર વળગી પડી શોક કરવા લાગી અને ઊંચે સ્વરે ઠારણ કરવાંત કરવા લાગી. ૪૧

કવિ મીરાદમીદિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય મીરાદામણના ચુલકાંમાં ૯૪ મો સર્ગ ચંપૂ

રાવણુનો વધ

સર્ગ ૯૫ મો

રાવણનું યુદ્ધ ચરણું

માર્તાનાં રાક્ષસીનાં તુ લંકાર્યાં વૈ કુલે કુલે ।

રાવણઃ કલ્પં શર્વં શુભાશ્વ પરિવેવિત્તમ્ ॥ ૧ ॥

લંકાનગરીમાં ઘેરઘેર પીડિત થયેલી રાક્ષસીઓનાં શોકપૂર્ણ કર્ણ સ્વર સાંભળી ભયંકર રૂપવાળો રાવણ વિચારવમળમાં અટવાઈ ગયો. થોડી વારે લાંબો નિસાસો મૂકીને તે અત્યંત ક્રોધાશ્માન થયો. ૪૨ ક્રોધથી તેનાં નેત્ર લાલચોળ થઈ ગયાં અને તે સાક્ષાત્ કાલાશિ સરખો ભયંકર દેખાવા લાગ્યો. એ વેળા તેની સામે રાક્ષસો પણ ભેઈ થકયા નહિ. ૪૩ બધે પોતાના નેત્રાશિથી સામાને આળતો જ હોય એમ રાક્ષસરાજ રાવણ હોઠ પીસીને ઊભેલા મહોદર, મહાપાશ્વ અને વિર-

પાક્ષને કહેવા લાગ્યો : ‘હે રાક્ષસો ! બધો, મારી આજ્ઞાથી સર્વ સૈન્યોને સભ્ય કરી યુદ્ધ માટે નીકળવાની ઉતાવળ કરો.’

રાવણનું વચન સાંભળી ભયભીત થયેલા એ રાક્ષસોએ બ્યારે સર્વ સૈન્યોને રાવણની આજ્ઞા સંભળાવી, ત્યારે ‘અમે સૌ રણમાં જવા તૈયાર છીએ’ એમ બોલીને નિરંતર સાવધાન રહેનારા અને ભયંકર રૂપવાળા સર્વ રાક્ષસો સ્વસ્તિવાચનની માંગલિક ક્રિયા કરી રણમાં જવા નીકળ્યા. ૪૭ પોતાના સ્વામી રાવણરાયનો વિજય ધ્વજનારા સર્વ રાક્ષસો રાવણની આગળ આવી તેને યથા-યોગ્ય પ્રણામ કરી હાથ ભેડી ઊભા રહ્યા. ત્યારે ક્રોધથી ધમધમી રહેલા રાવણે સઘળા સૈનિક-રાક્ષસો પ્રત્યે તેમ જ મહોદર, મહાપાશ્વ અને વિરૂપાક્ષ પ્રત્યે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસો ! આને હું પ્રલય-કાળના સૂર્ય સરખાં મારા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં બાણો વડે રામ-લક્ષ્મણને યમલોકમાં પહોંચાડીશ. આને મારા શત્રુનો વધ કરીને હું ‘પર, કુંભકર્ણ’, પ્રહસ્ત તથા ઈર્ષજિતના મરણનું પૂરેપૂરું વેર લઈશ. આને સંજામમાં મારાં બાણોરૂપી મેલથી છવાયેલાં અંતરિક્ષ, દિશાઓ કે સમુદ્ર એમાંનું કશું દેખાશે નહિ. ૪૮ આને હું મારાં તીક્ષ્ણ બાણોથી સઘળા સુખ્ય સુખ્ય વાનરોનો તેમ જ તેઓની ટુકડીઓનો સંહાર કરીશ. આને ‘વન-વેગી રથમાં બેસીને હું ધનુષ્યરૂપી સમુદ્રમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી બાણરૂપી લહરીઓથી વાનરસૈન્યનું’ મંથન કરીશ. ૪૯, ૫૦ હે રાક્ષસો ! પશ્ચાત્ પરાગ સરખા વણ્ણવાળા વાનરોનાં યૂથરૂપી સરોવર કે જેમાં તેઓનાં યુગરૂપી વિકસિત કમળ છવાયેલાં છે, તેઓને હું આને હાથીની પેઠે હઠોળી નાખીશ. આને મારાં બાણો વાનરોનાં યુગ્મમાં વાગવાથી તેઓ બ્યારે ટપોટપ પૃથ્વી ઉપર પડશે, ત્યારે સંજામભૂમિ બાણે નાળ સહિત કમળોથી છવાયેલી હોય એવી શોભી ઊઠશે. ૫૧, ૫૨ હે રાક્ષસો ! આને હું મારા એકેએક બાણ વડે પ્રચંડ યૂથવાળા અને વૃક્ષ વગેરેથી સુદંડ કરનારા સો સો વાનરોને ભેડી નાખીશ. ૫૩ આને હું શત્રુનો નાશ કરીને જેમના

ભાઈ, પુત્ર તથા પતિ વગેરે સંગ'થીઓ મરી ગયા છે તેમનાં આંસુ લૂછીશ. આજે મારાં બાણથી કપાઈ પ્રાણરહિત થયેલા વાનરોથી હું આખી પૃથ્વીને ઢાંકી દઈશ. ૧૮, ૧૯ આજે મારાં બાણો વડે હંણાયેલા શત્રુઓના માંસથી કાગડા, ગીધ તેમ જ ઘીબાં માંસાહારી પ્રાણીઓને હું તૃપ્ત કરીશ. માટે હે રાક્ષસો! તમે સૌ સત્વર મારો રથ તૈયાર કરાવો; સત્વર મારું ધનુષ્ય લઈ આવો અને જીવતા રહેલા સર્વ રાક્ષસો મારી સાથે યુદ્ધમાં આવો. ૧૨૦, ૨૧

રાવણનું વચન સાંભળી મહાપાત્રને ત્યાં બિલેલા સેનાધ્યક્ષોને કહ્યું : 'તમે બાકીનાં સૈન્યોને સત્વર સંજ્ઞા કરો. ૧૨૨ ત્યારે સેનાધ્યક્ષો આખી લોકામાં ઘેરઘેર ફરી વળ્યા અને યુદ્ધ માટે સંજ્ઞા થવાની આજ્ઞા જણાવી. ૨૩ પછી થોડીક વારમાં જ ભયંકર પરાક્રમવાળા, બિહોમણાં ઝુખવાળા અને થોડી ગર્જના કરતા રાક્ષસો તરવાર, પટ્ટિશ, ત્રિશુળ, ગદા, ઝુસળ, હળ, તીક્ષ્ણ ધારવાળી શક્તિ, મોટાં ફૂટ, ઝુફગર, ચણિકા, નાના પ્રકારનાં ચક્ર, તીક્ષ્ણ ફરસી, બિંદિપાલ અને ઘીબાં પશુ અનેકવિધ આયુધ ગ્રહણ કરી યુદ્ધ માટે ગઠાર નીકળ્યા. એ સમયે રાવણની આજ્ઞાથી આર સેનાનાયકોએ એક લાખ રથ, ત્રણ લાખ હસ્તી અને સાઠ કરોડ અશ્વ, ખચ્ચર તથા બેંટ વગેરે તૈયાર કર્યાં તેમ જ અસંખ્ય પદાતિઓને પણ આગળ લાવી બિલા રાખ્યા. ૨૪-૨૮ એ પ્રમાણે સેનાધ્યક્ષોએ રાવણનાં સર્વ સૈન્યને સંજ્ઞા કર્યાં. એટલામાં રાવણના સારથિએ દિવ્ય અશ્વોથી ભરેલા, નાના પ્રકારના અલંકારોથી શોભતા, અનેક બાતનાં આયુધોવાળા, ઘૂંઘરીઓથી અલંકૃત, અનેક પ્રકારનાં અમૂલ્ય રત્નો તથા રણસ્ત્રોતોથી પ્રકાશતા અને યુવણના હબરો કળશોથી શોભતા રાવણનો રથ રાજમંદિર આગળ લાવી બિલો રાખ્યો. ૨૯-૩૧ કરોડો સૂર્ય સરખી કાંતિવાળા, અગ્નિ સમાન ગળહળતા, ચતુર સારથિ-વાળા, પોતાના તેજથી જ પ્રકાશતા તથા આઠ અશ્વો ભેડેલા એ દિવ્ય રથને ભેઈ રાક્ષસો વિસ્મિત થયા અને રાક્ષસરાજ રાવણ તુરંત જ બિલો ચર્ધ

એ ભયંકર રથમાં બેઠો. ૩૨, ૩૩

પછી પોતાના અતિશય ગળથી પૃથ્વીને ચીરી નાખતો હોય એવો રાવણ અસંખ્ય રાક્ષસોને લઈ યુદ્ધભૂમિ તરફ આવ્યો. ૩૪ એ વેળા ચોતરફથી રાક્ષસોની ગર્જના સહિત શંખ, મૃદંગ અને ઢોલ વગેરે રણવાદોનો મોટો નાદ થવા લાગ્યો; તેમ જ 'સીતાનું હરણ કરનાર, બ્રાહ્મણોને હણનાર અને દેવોને હુંખ દેનાર કુરાચરણી રાક્ષસરાજ રાવણ છત્ર-આમર સહિત રામચંદ્રની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો છે' એવો ઘોર ધ્વનિ ચોરેરથી સંભળાવા લાગ્યો. ૩૫, ૩૬ રાક્ષસોની થોડી ગર્જનાથી પૃથ્વી કંપવા લાગી અને ભયંકર નાદ સાંભળીને વાનરો ભયથી નાસવા લાગ્યા. ૩૭

મંત્રીઓથી વીંટાયેલા મહાતેજસ્વી રાવણ વિભય કરવા માટે સંગ્રામભૂમિમાં જવા નીકળ્યો; ત્યારે મહાપાત્ર, મહોદર અને વિરૂપાક્ષ પણ લુહા લુહા રથમાં બેસી તેની સાથે આવ્યા અને બાણે પૃથ્વીને ફોડી નાખવા ઇચ્છતા હોય તેમ હર્ષોદર ગર્જના કરવા લાગ્યા. રાક્ષસસૈન્યથી વીંટાયેલા કાળ તથા અંતક જેવો ફૂર રાવણ થોડું ધનુષ્ય ગ્રહણ કરી પવનવેગથી અશ્વો ભેડેલા રથમાં બેસી જે દરવાજે રામની છાવણી હતી, તે દરવાજેથી લોકો ગઠાર નીકળ્યો. ૩૮-૪૨ એ વેળા સૂર્ય નિસ્તેજ દેખાવા લાગ્યો; દિશાઓ અધકારથી વ્યાપ્ત થઈ ગઈ; ભયંકર પક્ષીઓ ફૂર શબ્દ કરવા લાગ્યા; ભૂકંપ થવા લાગ્યો; ૪૩ મેઘમાંથી રુધિર વરસવા લાગ્યું; રાવણના રથમાં અશ્વો અખડાઈ પડવા લાગ્યા; ધબ ઉપર ગુપ્તપક્ષી બેસી ગયો; શિયાળો અમાંગલિક નાદ કરવા લાગ્યો; રાવણનો ઢાંગો હોથ અને ડાણું નેત્ર એકાએક ફરકી બેઠું; સુખાકૃતિ ફિંકી પડી ગઈ અને કાંઈક સ્વરસંગ પણ થઈ ગયો. રાક્ષસરાજ રાવણ બ્યારે યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે તેણે મૃત્યુ સૂચવનારા એવા હબરો અપશુકન થવા લાગ્યા. વળી અંતરિક્ષમાંથી વજ્રાવાત સરખી કંકડકડતી વીજળી પડવા લાગી અને ગીધ તથા કાગડા વગેરે ફૂર પક્ષીઓ અખં-ગલિક શબ્દ કરવા લાગ્યા; છતાં કાળથી ત્રેસાયેલો

રાવણ મોહને લીધે એ સઘળા ભયંકર ઉત્પાતોને નહિ ગણકારતાં લોકમાંથી નીકળી યુદ્ધભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો. ૪૪-૪૮

રાક્ષસસેનાનો દોહાહલ તથા રથનો ગડગડાટ સાંભળી ક્રોધમાં આવેલા અને વિજયને ઇચ્છતા વાનરો પણ એકબીજાને યોદ્ધાવી યુદ્ધ માટે તૈયાર થઈ ગયા. પછી ક્રોધાયમાન થયેલા રાવણે સુવર્ણ-થી શોભતાં તીક્ષ્ણ બાણો મૂકી વાનરોનો મોટો સંહાર કરવા માંડ્યો. રાવણનાં બાણો વાજવાથી કેટલાક વાનરોનાં મસ્તક કપાઈ ગયાં, કેટલાકનાં હૃદય વીંધાઈ ગયાં, કેટલાકના કાન કપાઈ ગયા; કેટલાકનાં પડખા વીંધાવાથી શ્વાસોચ્છવાસથી રહિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા; કેટલાકની ગોપરીઓ તૂટી ગઈ અને કેટલાકનાં નેત્ર કૂટી ગયાં. ૪૯-૫૨ એ પ્રમાણે ક્રોધથી ક્રાંતેલી ઝાંખોવાળો રાવણ પોતાનો રથ ફેરવતો ભયાં બધા જતો હતો, ત્યાં ત્યાં ઊભેલા વાનરો સેના બાણવેગને સહન કરી શક્યા નહિ. ૫૩

ધતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્વમિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૬૫ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૯૬ મો

સુગ્રીવનું પ્રથમ પરાક્રમ-વિરૂપાક્ષનો વધ

તથા તૈ. કુત્તગત્રૈસ્તુ વૃણાગ્રીવેણ માર્ગણૈઃ ।

ઘમ્બ વસુધા તત્ર પ્રકીર્ણાં હરિમિસ્તવા ॥ ૧ ॥

રાવણનાં બાણોથી કપાયેલા શરીરવાળા અને આમતેમ પડેલા વાનરોથી રણભૂમિ છવાઈ ગઈ. જેમ પતંગિયાં પ્રભવલિત અગ્નિને સહન કરી શકતાં નથી, તેમ ઉપરાઉપરી પડતા રાવણનાં બાણોને વાનરો સહન કરી શક્યા નહિ. જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓથી દાઝતા હસ્તીઓ ચીસ પાડી નાસ-ભાગ કરે છે, તેમ રાવણનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી પીડાતા વાનરો ચીસેચીસ પાડી નાસભાગ કરવા લાગ્યા. જેમ વાયુ વાદળ સમૂહને વીંધેરી નાખે છે, તેમ તીક્ષ્ણ બાણોથી વાનરસેનામાં ભંગાણ પાડતો રાવણ રણમાં ઘૂમવા લાગ્યો. યુદ્ધમાં વાનરોનો સંહાર કરતો રાવણ ઉતાવળે રામચંદ્રની સાથે

ધસી ગયો. ૧-૫

વાનરસેનાનો સંહાર થતો જોઈને તેમ જ કપિઓને નાસભાગ કરતા જોઈને વાનરાજ સુગ્રીવે મુષેણને છાવણીની રક્ષા કરવાનું કાર્ય સોંપી યુદ્ધ ચઢવાનો વિચાર કર્યો. ૧ પોતાના સરખા જ પરાક્રમી મુષેણ વાનરને છાવણીમાં રાખીને સુગ્રીવ એક મોટું વૃક્ષ લઈને શત્રુઓ સામે દોડ્યો; ત્યારે બીજા મુખ્ય વાનરો પણ મોટા મોટા પર્વતો અને વૃક્ષો ઉપાડી તેની સાથે તથા પાછળ પાછળ દોડ્યા. સંઘાતમાં આવીને સુગ્રીવે ભયંકર ગર્જના કરી અને મોટા મોટા રાક્ષસોને તથા બીજા પણ અનેક રાક્ષસોને પીસી નાખ્યા. પ્રલયકાળનો વાયુ જેમ અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલાં વૃક્ષોને તોડી પાડે છે, તેમ મોટી કાયાવાળા સુગ્રીવે ઘણા રાક્ષસોને કથ્થડી નાખ્યા. વળી જેમ વનમાં પક્ષીઓનાં ટોળાં ઉપર ગ્રેષ્ઠ પથ્થરનો વરસાદ વરસાવે, તેમ તેણે રાક્ષસોનાં સૈન્ય ઉપર પથ્થરોની વૃષ્ટિ કરી મૂકી. ૭-૧૧ સુગ્રીવે નાખેલી શિલાઓથી કેટલાયે રાક્ષસોનાં મસ્તકો તૂટી ગયાં અને લાંગી ગયેલાં શિખરોવાળા પર્વત-ની પેઠે તેઓ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા. ૧૨

સુગ્રીવના પ્રહારોથી રાક્ષસસૈન્યનો ક્ષય થવા લાગ્યો. અનેક રાક્ષસો રણમાં પડ્યા અને કેટલાક ચીસ પાડી નાસવા લાગ્યા ત્યારે ધનુર્ધારી વિરૂપાક્ષ પોતાનું નામ સંભળાવીને રથનો ત્યાગ કરી હાથી ઉપર જોડો અને ભયંકર ગર્જના કરી વાનરસેના સાથે ધસી આવ્યો. સેનાના મોખરે આવીને વિરૂપાક્ષે સુગ્રીવ પર તીક્ષ્ણ બાણો વરસાવવા માંડ્યાં અને ક્ષયથી તથા નાસી જતા રાક્ષસોનું આશ્વાસન કરી તેઓને પાછા વાળ્યા. વિરૂપાક્ષનાં તીક્ષ્ણ બાણોથી અત્યંત વીંધાઈ ગયેલા સુગ્રીવે ક્રોધભરે મોટો નાદ કર્યો અને તેને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. ૧૩-૧૭ ઉત્તમ પ્રકારથી યુદ્ધ કરનારા શૂરવીર સુગ્રીવે એક મોટું વૃક્ષ લઈને વિરૂપાક્ષની સાથે દોડી તેના હાથીના માથામા ઝાપટ્યું. ૧૮ એ પ્રહાર થતા જ વિરૂપાક્ષનો હાથી મોટો ચિત્કાર કરી ચાર હાથ પાછો હડી પૃથ્વી પર ઝેસી ગયો; ૧૯ ત્યારે તુરત જ એ અધમૂઝા હાથી પરથી નીચે ઊતરી

વિરૂપાક્ષ હાથમાં બળદના ચામડાની ઢાલ અને તરવાર લઈ સુગ્રીવની સામે દોડી આવ્યો અને તેનો તિરસ્કાર કરી સુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ૨૦, ૨૧ સુગ્રીવે પણ એક મોટી શિલા ઉપાડીને વિરૂપાક્ષ ઉપર નાખી. ૨૨ શિલાને પડતી બેઠને મહાપરાક્રમી વિરૂપાક્ષ ત્યાંથી ખસી ગયો અને સુગ્રીવ ઉપર તરવારનો પ્રહાર કર્યો. ૨૩ એ પ્રહારથી સુગ્રીવ મૂર્ચ્છિત થઈ એક સુદૃઢ સુધી પૃથ્વી પર પડી રહ્યો; ૨૪ પરંતુ મૂર્ચ્છા વળી કે તુરત જ તે ઊભો થયો અને ટક મૂઠી વાળીને વિરૂપાક્ષની છાતીમાં પ્રહાર કર્યો. ૨૫ સુગ્રીવની મૂઠી વાગવાથી અત્યંત સંતપ્ત થયેલા વિરૂપાક્ષે પુનઃ સુગ્રીવ ઉપર ખડ્ગનો પ્રહાર કરીને તેનું કવચ તોડી પાડ્યું. એ વેળા સુગ્રીવ ડુંખને લીધે ઢીંચણોર પૃથ્વી પર ભેસી ગયો. ક્ષણવારમાં જ પુનઃ ઊભા થઈને સુગ્રીવે વિરૂપાક્ષ પર વજ્રપ્રહાર સરખા પોતાના પંખને પ્રહાર કર્યો; પણ સુગ્રીવે હાથ ઉઠાચે એટલે તુરત જ વિરૂપાક્ષે પોતાની હેશિચારીથી ખસીને તેનો પ્રહાર ચુકાવ્યો અને પુનઃ સુગ્રીવની છાતીમાં બેસણેર મૂઠીનો પ્રહાર કર્યો. પોતાનો પ્રહાર વ્યર્થ ગયો અને ઊભટો રાક્ષસનો સુષ્ટિપ્રહાર સહન કરવો પડ્યો એથી વાનરરાજ સુગ્રીવ અત્યંત ક્રોધે ભરાયો અને વિરૂપાક્ષને મારવાનો લાગ તપાસવા લાગ્યો. પછી સુગ્રીવે વિરૂપાક્ષના લલાટમાં પોતાના પંખનો વજ્ર સરખો સચોટ પ્રહાર કર્યો. એ પ્રહાર થતાં જ રુધિરનું વમન કરતો વિરૂપાક્ષ લોહીલુહાણ થઈ પૃથ્વી પર ઢળી પડ્યો અને જેમ પર્વતમાંથી જળનાં ઝરણાં નીકળે, તેમ તેનાં નાસિકા વગેરે નવ દ્વારોમાંથી રુધિર વહેવા લાગ્યું. ક્રોધને લીધે વિરૂપાક્ષનાં નેત્ર ફાટી રહ્યાં હતાં, તેના મુખમાં ફીણ આવી ગયું હતું, તેનું આંધું શરીર રુધિરથી ખરડાઈ ગયું હતું અને તેનાં નેત્ર ઘણાં જ બિહામણાં દેખાતાં હતાં. રણભૂમિમાં તરફડિયાં મારતા, આમ-તેમ લોટતા અને કરુણ સ્વરે ચીસો પાડતા વિરૂપાક્ષને વાનરો હર્ષણેર ભેટા હતા. ૨૬-૩૪ અત્યંત વેગવાળા સુગ્રીવ અને વિરૂપાક્ષ બંને જણ લડાઈમાં સામસામા આવી જઈના કરતા હતા, એ સમયે

બધે મર્યોદારહિત થયેલા બે મોટા સસુદ્ર જ હોય એવા તે શોભતા હતા. ૩૫ વાનરરાજ સુગ્રીવે બિહામણાં નેત્રવાળા મહાબળવાન વિરૂપાક્ષને મારેલો બેઈ વાનરોની સેના હર્ષને લીધે અને રાક્ષસોની સેના શોકને લીધે પૂરમાં આવેલી ગંગા સરખી દેખાવા લાગી. ૩૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદ્ધાંતમાં ૯૬ મો સર્ગ ૪૫૫

સર્ગ ૯૭ મો

મહોદરનો વધ

હન્યમાને બલે તુર્ગમ્યોન્યં તે મહામુષે ।

સર્તસીવ મહાધર્મે સ્વર્ણિણે વમ્બુવતુઃ ॥ ૧ ॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યનાં કિરણોથી સુકાઈને સરોવર જેમ ફીણ થઈ બંધ છે, તેમ એકબીજાનો નાશ કરતાં વાનરો અને રાક્ષસોનાં સૈન્યો ફીણ થવા લાગ્યાં. ૧ પોતાની સેનાનો નાશ થવાથી તથા વિરૂપાક્ષનો વધ થવાથી રાવણ બમણો ક્રોધે ભરાયો. ૨ વાનરોથી હણાયેલા પોતાના સૈન્યને ફીણ થઈ ગયેલું બેઈને અને દેવની પ્રતિકૂળતા વિચારીને રાવણના મનમાં અત્યંત પીઠા થવા લાગી. ૩ તેણે પાસે ઊભેલા મહોદરને કહ્યું : 'હે મહાબાહુ! આજે સંઘામમાં વિજય પ્રાપ્ત કરવાની મારી સઘળી આપણ તારા ઉપર જ છે; માટે હે વીર! તું તારું પરાક્રમ દર્શાવ અને વાનરસેનાનો સંહાર કર. સેવકોએ પોતાના સ્વામીનું બે લણ-પાણી ખાધું હોય તેનો મદલો વાળવાનો આ વખત છે; માટે હે શૂરવીર! તું આજે સારી રીતે સુદ કર.'

રાવણનાં પરાક્રમપ્રેરક વચન સાંભળી પતંગિયું જેમ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે, તેમ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહોદરે કપિસેનામાં પ્રવેશ કર્યો. ૪-૬ રાવણના વચનથી કુલાઈ ગયેલો અને પોતાના શૌર્યબળથી વેગમાં આવેલો મહોદર વાનરોનો સંહાર કરવા લાગ્યો; ત્યારે મહાપરાક્રમી વાનરો પણ મોટી શિલાઓ લઈને રાક્ષસસૈન્યમાં હાબલ થયા અને રાક્ષસોનો કચ્ચરવાણ વાળવા લાગ્યા. ૭-૮ અત્યંત ક્રોધાશ્રમાન થયેલો મહોદર તીક્ષ્ણ બાણો મૂકીને વાનરોનાં

હસ્ત, ચરણ, નાસિકા અને સાથળ વગેરેને કાપવા લાગ્યો.^૯ યુદ્ધમાં મહોદરના મારથી વાનરો ગભરાઈ ગયા, તેથી કેટલાક દેશ દિશામાં નાસવા લાગ્યા અને કેટલાક સુગ્રીવને શરણે દોડી ગયા.^{૧૦} વાનરસૈન્યને નાસભાગ કરતું જોઈ વાનરરાજ સુગ્રીવ પર્વત સરખી એક મોટી શિલા લઈને મહોદરની સામે દોડ્યો અને એ શિલા તેના ઉપર ફેંકી. શિલાને આવતી જોઈને જરા પણ નહિ ગભરાતાં રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહોદરે અનેક બાણો વડે તેને ભાંગી નાખી, જેથી તેના હાથરો ટુકડા થઈ આકુળ થયેલુ ગૃધ્રોતું ટોણું જેમ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે પૃથ્વી પર પડ્યા. શિલાને વ્યથે ગયેલી જોઈને અત્યંત ક્રોધેલા સુગ્રીવે એક સાલવૃક્ષ ફેંક્યું, ત્યારે મહોદરે તેના પશુ અનેક ટુકડા કરી નાખ્યા અને તીક્ષ્ણ બાણો વડે સુગ્રીવને વીધી નાખ્યો. પછી ક્રોધાયમાન થયેલા સુગ્રીવે આમતેમ દક્ષિ દેશી જોયું, તો ત્યાં એક પરિઘ પડેલું દીકું. તુરત એ દેહીયમાન પરિઘ ઉપાડીને તેને જૂથ છુમાવી સુગ્રીવે તેના પ્રહાર વડે મહોદરના રથના ઘોડાને મારી નાખ્યા,^{૧૧-૧૭} ત્યારે હણાયેલા અશ્વમાળા રથમાંથી તુરત જ ફૂટી પડી એક મોટી ગદા ગ્રહણ કરીને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહોદર સુગ્રીવની સામે આવી ઊભો રહ્યો.^{૧૮} એ વેળા બંને એકબીજા સાથે લડતા બે આખલા જ હોય ગણવા તો વીજળીયુક્ત એ મેઘ જ હોય તેમ ગર્જના કરતા એ બંને વીરો હાથમાં ગદા અને પરિઘ ગ્રહણ કરી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૧૯} પછી ક્રોધેલા મહોદર રાક્ષસે સુગ્રીવ પર અત્યંત ભયંકર અને સૂર્ય સમાન ઝળહળતી ગદાને પ્રહાર કર્યો. ગદાને પડતી જોઈ મહાબળવાન સુગ્રીવે તેના પર પોતાના હાથમાં રહેલા પરિઘનો પ્રહાર કર્યો; પરંતુ ગદાની સાથે અથડાતાં જ તે પરિઘ ચૂરેચૂરા થઈ પૃથ્વી પર પડ્યું; ત્યારે તેજસ્વી સુગ્રીવે ત્યાં પડેલું એક ભયંકર સુસળ ગ્રહણ કર્યું અને તેને મહોદરની ગદા ઉપર ઓપટ્યું; પણ એકબીજાને અથડાઈને સુસળ તથા ગદા બંને ભાગીને પૃથ્વી પર પડ્યા.^{૨૦-૨૪} બંનેનાં આશુષ ભાંગી ગયાં તેથી બંને પ્રત્યક્ષિત અગ્નિ જ

હોય એવા તેજસ્વી અને બળાસંપન્ન એ બંને વીરો દંઢયુદ્ધ કરવા લાગ્યા.^{૨૫} વારંવાર ગર્જના કરતા મહોદર અને સુગ્રીવ પરસ્પર સચોટ લપડાકો જેવી કાઢતા હતા, જેથી તેઓ પૃથ્વી પર પડી જતા હતા અને વળી તુરત જ ઊડીને એકબીજાને પ્રહાર કરવા મંડી પડતા હતા. એકબીજાથી પરાજય નહિ પામનારા એ બંને વીરો પરસ્પરને ઊંચકીને પૃથ્વી પર પહોંચાતા હતા.^{૨૬, ૨૭} ઘણી વાર સુધી દંઢયુદ્ધ કરવાથી બંને વીરો થાકી ગયા, ત્યારે ત્યા પડેલી તલવારો ઘહલુ કરીને તેઓ લડવા લાગ્યા.^{૨૮} શસ્ત્રવિદ્યામાં કુશળ અને કોષે ભરાયેલા એ બંને વીરો હર્ષહોર ગર્જના કરતા તલવાર ઉગારીને એકબીજાની સામે ઠોડવા લાગ્યા. જય મેળવવાને આતુર તથા એકબીજા પર કોષે ભરાયેલા મહોદર તથા સુગ્રીવ, એ બંને જણા દક્ષિણ અને વામ મહાગાદાર ગતિથી સત્વર ઘૂમવા લાગ્યા. શરવીષ, પ્રશંસનીય પરાક્રમવાળા અને અત્યંત વેગવાળા મહોદરે સુગ્રીવના કવચ ઉપર તલવારનો પ્રહાર કર્યો અને સુગ્રીવના કવચમાં ભરાયેલી પોતાની તલવારને જેલવા લાગ્યો; એટલામાં તો કપિશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવે પોતાની તલવાર વડે કુંડળથી શોભતું અને મોટા શિરઆણવાળું રાક્ષસશ્રેષ્ઠ મહોદરનું મસ્તક છેદી નાખ્યું.^{૨૯-૩૨} મહોદરનું કપાયેલું મસ્તક પૃથ્વી પર પડ્યું અને તે રાક્ષસોના ભેવામાં આવ્યું કે તુરત જ ભયભીત થઈ તેઓ નાસભાગ કરવા લાગ્યા. મહોદરને હણાયેલો જોઈ સુગ્રીવોદિ વાનરો હર્ષિત થઈ ગર્જના કરવા લાગ્યા અને રામચંદ્ર પણ આનંદ પામ્યા; પરંતુ એ સમાચાર જાણી રાવણના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. મહોદરના મરણથી ભય અને ત્રાસને લીધે દીન થઈ ગયેલા રાક્ષસો ઊતરી ગયેલા સુગ્રે જોયેર નાસભાગ કરવા લાગ્યા. મોટા પર્વતશિખર સરખા મહોદર રાક્ષસને હણી સૂર્ય જેમ પોતાનાં કિરણોથી શોભે, તેમ કપિરાજ સુગ્રીવ વિજયશ્રીથી શોભવા લાગ્યો.^{૩૩-૩૬} સમરભૂમિમા વિજયી થયેલા વાનરરાજ સુગ્રીવને અંતરિક્ષમાં ઊભેલા દેવો, સિદ્ધો અને યક્ષો હર્ષ-

લેર નીરખવા લાગ્યા; તેમ જ પૃથ્વી પરનાં સર્વ
ભૂત-પ્રાણીઓ પણ સ્તુતિવચનોથી તેને વધાવવા
લાગ્યાં. ૭૭

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શનમાં ૯૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૮ મો

સુવરાજ અંગદેશું પરાક્રમ-મહાપાત્રની વધ
મહોદરે જુ નિહતે મહાપાત્રોં મહાબલ: ।

સુગ્રીવેણ સ્મીક્ષ્યાથ કોષાત્સંકલોચનઃ ॥ ૧ ॥

સુગ્રીવે મહોદરને માર્યો એ ભેઈને કોધને
લીધે રાતાં થયેલાં નેત્રવાળા અને અત્યંત બળવાન
મહાપાત્ર રાક્ષસ અનેક બાણો મૂકી વાનરસેન્યને
હુલિત કરવા લાગ્યો. વાસુ જેમ ફળને ડીંટામાંથી
તોડી પાડે છે, તેમ અત્યંત ક્રોધેલા મહાપાત્રે
વાનરોનાં મસ્તક તોડી પાડવા માંડ્યાં. તેણે કેટલાક
વાનરોના હાથ કાપી નાખ્યા અને કેટલાકનાં
પડખાં ચીરી નાખ્યાં. મહાપાત્રની બાણવૃષ્ટિથી
પીડાયેલા સઘળા વાનરો બેભાન અને ખેદચુકત
થઈ ગયા. રાક્ષસથી પીડાયેલા પોતાના સેન્યને
ઉદ્ધેગ પામેણું ભેઈને સુવરાજ અંગદ પૂર્ણિમાના
સસુદ્રની પેઠે વેગથી મહાપાત્ર ઉપર ધસી
ગયો અને સૂર્યકિરણ સરખું ઝગઝગતું એક મોઢું
પરિધ ઉપાડીને મહાપાત્ર ઉપર નાખ્યું. પરિધને
મહાર થતાં જ મહાપાત્ર અને તેનો સારથિ
રથમાંથી નીચે પડ્યા; તેમાં સારથિ તો થમ-
લોકમાં જ પહોંચી ગયો. ૨-૭ એ વેળા કાબળના
પર્વત સરખી કાંતિવાળો અને અત્યંત પરાક્રમી
બળવાન પોતાના યુધ્ધમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો
અને પર્વતના શિખર જેવી એક મોટી શિલા લઈને
મહાપાત્રના રથ ઉપર નાખી, જેથી તેનો રથ
લાંગી ગયો ને અત્યો મરણ પામ્યા.

થોડી વારે મહાપાત્રની મૂંઝાં વળી અને
તે સાવધ થયો. તેણે ઘણું બાણોથી અંગદને વીંધી
નાખ્યો અને બળવાનની છાતીમાં ત્રણ બાણો
માર્યાં; તેમ જ ગવાક્ષને પણ ઘણું બાણોથી વીંધી
નાખ્યો. ગવાક્ષ અને બળવાનને પીડિત થયેલા

ભેઈ કોધને લીધે રક્ત નેત્રવાળા અંગદે મહાપાત્ર-
નો વધ કરવા માટે પરિધ બદલ્યું કહ્યું. સૂર્યકિરણ
સરખા પ્રકાશવાળા એ લોકેશ્વર પરિધને પોતાની
બંને બુલ્બોથી પકડી વેગથી ધુમાડીને મહાબળ-
વાન અંગદે મહાપાત્ર ઉપર ફેંક્યું. અંગદે ફેંકેલા
પરિધની ચોટ લાગતાં જ મહાપાત્રનું શિરચાણ
તથા બાણ સહિત ધતુષ્ય ભાંગીને પૃથ્વી પર પડ્યાં.
એ વેળા મહાપ્રતાપી અંગદે વેગથી મહાપાત્રની
સામે દોડી જઈ કુંડળથી શોભતા તેના કણ્ઠમૂળ-
લમચ્છામાં એક લપકાક લગાવી દીધી. ૮-૧૧ અંગદે
પરાક્રમ ભેઈ કોધે ભરયેલા મહાપાત્ર રાક્ષસે તેલ
ચોપડેણું હોવાથી સ્વપ્રજ્વલિતવાળી તથા ગજવેલની
બનાવેલી દંડ ફરતી ઉગામી તેના ઠાખા ખસા પર
ઝાપટી; પરંતુ અંગદે અપગતાથી પાછા હટીને તે
પ્રહાર ચુકાવ્યો. ૧૭-૧૯ પછી વાલીના સરખા જ
પરાક્રમવાળા વાલીયુગ અંગદે ક્રોધથી વજ્ર જેવી
મૂઠી વાળી અને મહાપાત્રનું મર્મસ્થળ શોધીને
તેની ઉપર એનો વજ્ર સરખો સખત પ્રહાર કર્યો.
અંગદને સુષ્ટિપ્રહાર થતાં જ મહાપાત્ર રાક્ષસનું
હૃદય ફાટી ગયું અને તે આશ્ચર્યહિત થઈ પૃથ્વી પર
પડ્યો. મહાપાત્રનું મરણ થવાથી રાક્ષસસૈન્ય બળ-
ભળી ભેટ્યું અને રાવણને અત્યંત ક્રોધ વ્યાપ્યો.
એ વેળા હર્ષિત થયેલા વાનરો અટારીઓ અને
અગારીઓ સહિત આખી જગતને ફાટી નાખે એવા
મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા; તેમ જ આકાશમાં
રહેલા દેવો પણ જ્યજ્યકાર કરવા લાગ્યા. એ
પ્રમાણે દેવો તથા વાનરોનો હર્ષનાદ સાંભળી
અત્યંત રોષમાં આવેલા રાક્ષસરાજ રાવણ પોતે
સુદ્ધ કરવા માટે મોખરે આવી બેસી રહ્યો. ૨૦-૨૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શનમાં ૯૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૯ મો

રણભૂમિ પર રામ અને રાવણનો યોદ્ધા

મહોદરમહાપાત્રોં હતો દૃષ્ટ્વા સ રાવણઃ ।

તર્ક્ષિમ્બ નિહતે વીરે ચિરુપાસે મહાબલે ॥ ૧ ॥

મહાબળવામ વિરૂપાક્ષ, મહોદર તથા મહા-

‘પાશ્વને સંઘામમાં હણાયેલા ભેઈને અત્યંત ક્રોધા-
વેશમાં આવેલા રાવણે પોતાના સારથિને આજ્ઞા
આપતાં કહ્યું :’૧૨ ‘હે સુત ! આજે હું રામ-
લક્ષ્મણનો નાશ કરીને મારા હંણાયેલા અમાત્યાદિ-
નાં મરણ તથા લંકાના ઘેરાવાથી ઊપજેલા દુઃખનો
અંત આણીશ. તું મારે રથ સેનાને મોખરે લઈ
જા. હે સારથિ ! સીતારૂપી પુષ્પ તથા ફળવાળા
અને સુગ્રીવ, જાંબવાન, કુસુદ, નલ, દ્રિવિદ, મૈંદ,
અંગદ, ગંધમાદન, હનુમાન તથા સુપેણ વગેરે
વાનરોરૂપી શાખાવાળા રામરૂપી વૃક્ષને આજે હું
મૂળમાંથી કાપી નાખીશ.’૧૩-૧૪

રાવણની આજ્ઞા થતા સારથિએ તુરંત જ
રથ હંકાર્યો અને રથના અડગઠાટથી દશે દિશા-
ઓને ગળવતો મહારથી રાવણ ઉતાવળે સેનાને
મોખરે આવી રામચંદ્રની સામે દોડ્યો. એ વેળા
રાવણના રથના અડગઠાટથી નદીઓ, પર્વતો ને
વનો સહિત પૃથ્વી કેંપાયમાન થઈ ગઈ, તેમ જ
સિંહ, મૃગ તથા પક્ષીઓ ત્રાસ પામી ગયાં.૧૫

સંઘામમાં આવી રાવણે અતિ ભયંકર તામ-
સાજ મૂકી સર્વ વાનરોને ખાળવા માંડ્યા; ત્યારે
વાનરો ગતપ્રાણ થઈ ટપોટપ પૃથ્વી પર પડવા લાગ્યા
અને કેટલાક ભયભીત થઈને નાસવા લાગ્યા. એ
વેળા ઊંડેલી રજથી દિશાઓ લંકાઈ ગઈ. પ્રહ-
રેવે નિર્માણ કરેલા ભયંકર તામસાજને વાનરો
સહન કરી શક્યા નહિ.૧૬ રાવણનાં તીક્ષ્ણ બાણો-
થી ધાયલ થયેલાં સેંકડો ટોળાંને નાસતાં ભેઈ
કદી પરાજય નહિ પામેલા શ્રીમાન રામચંદ્ર યુદ્ધ
કરવા અર્થે સેનાને મોખરે આવી ઊભા રહ્યા.
વાનરોને નસાડતાં રાવણે દંષ્ટ કરી ભેયું તો
જેમ વિષ્ણુ સહિત ધ્રુવ ઊભો હોય, તેમ લક્ષ્મણ
સહિત રઘુવીરને રણગણમાં ઊભેલા દીઠા. કમળ-
પત્ર સરખાં નેત્રવાળા અને દીર્ઘ છુલવાળા શત્રુ-
દમન રામચંદ્ર ભણે આકાશને સ્પર્શ કરતા હોય
એમ મોહું ધનુષ્ય અહણ કરીને ઊભા હતા. વાનર-
સેનામાં લંગાણ પડેલું ભેઈને તથા રાવણને
પોતાની સામે આવતો ભેઈને લક્ષ્મણ સહિત
રામચંદ્રે પોતાનું ધનુષ્ય સજ્જ કરી આખી પૃથ્વી-

ને ફાકી નાખે એવો મહાધોર ટંકાર કર્યો. એ
સમયે રાવણનાં હૃદયે બાણોથી અને રામચંદ્રના
ભયંકર ટંકારથી ગભરાઈને સેંકડો વાનરો તથા
રાક્ષસો રણમાં પડવા લાગ્યા.૧૦-૧૧ રામ-લક્ષ્મણની
સમીપમાં આવી ઊભેલા રાક્ષસરાજ રાવણ ભણે
સૂર્ય અને ચંદ્રની સમીપમાં આવેલાં રાહુજ હોય
એવો શોભતો હતો.૧૭

રાવણની સાથે ઝૂંઝવાની ઇચ્છાથી મહાત્મા
લક્ષ્મણે પોતાનું ધનુષ્ય કાન સુધી ખેંચીને અગ્નિ-
જ્વાળા સરખાં પ્રભવલિત બાણો મૂકવા માંડ્યા;૧૮
પરંતુ મહાતેજસ્વી રાવણ લક્ષ્મણનાં બાણોને તેના
ધનુષ્યમાંથી છૂટતા વાર જ કાપી નાખવા લાગ્યો.
લક્ષ્મણના એક બાણને એક બાણ વડે; ત્રણને ત્રણ
વડે અને દશને દશ વડે રાવણે કાપી નાખ્યાં ૧૯,૨૦
એ રીતે સંઘામમાં વિજય મેળવનારો રાવણ લક્ષ્મણ-
ના બાણોનું નિવારણ કરીને પર્વતની પેઠે નિશ્ચિન
ઊભેલા રામચંદ્રની સામે યુદ્ધ કરવા આંબ્યો.૨૧
ક્રોધથી લાલ થયેલા નેત્રવાળા રાવણે રઘુવીરની સામે
આવી તેમના પર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી. રાવણના
ધનુષ્યમાંથી અખંડિત બાણધારાને પડતી ભેઈ
રામચંદ્રે ‘લક્ષ્’ નામનાં બાણો અહણ કર્યાં અને
તે વડે રાવણનાં અત્યંત દેહીપ્યમાન તથા તીક્ષ્ણ
બાણોને છેદી નાખ્યાં.૨૨-૨૪ રામચંદ્ર રાવણ ઉપર
અને રાવણ રામચંદ્ર ઉપર અનેક જાતનાં તીક્ષ્ણ
બાણો વરસાવવા લાગ્યા. પરાજય નહિ પામનારા
અને એકબીજા ઉપર બાણવૃષ્ટિ વરસાદનારા
રામ-રાવણ બંને જણા રણમાં સભ્ય-દક્ષિણ મંડળ
ફરીને યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. અને અંતક સરખા
રામ-રાવણ બન્નેરો ક્રોધ પામી સામસામા યુદ્ધ
કરવા લાગ્યા, ત્યારે સઘળાં ભૂત-પ્રાણીઓ ત્રાસ
પામી ગયાં;૨૫-૨૭ અને તેઓની અખંડિત
બાણવૃષ્ટિથી ગળતમંડળ જેમ વીજળી સહિત મેઘ
વડે છવાઈ ભય તેમ છવાઈ ગયું.૨૮ એ વેળા ગૃધ્ર-
પક્ષીનાં પીછાંવાળાં અને અત્યંત વેગવાળાં તીક્ષ્ણ
બાણોની બળથી છવાયેલું આકાશ કેઈ એક
ગોળ સરણું દેખાવા લાગ્યું.૨૯ દિવસ હોવા છતાં
પણ ચઢી આવેલા મેઘની માફક એ બંને વીરોએ

બાણબળથી સર્વત્ર અધિકાર કરી મૂક્યો. ૩૦ પૂર્વે જેમ વૃત્રાસુર અને ઇંદ્રનું ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું, તેમ એકબીજાનો વધ કરવા તત્પર થયેલા રાવણ અને રામચંદ્રનું પૂર્વે કદી નહિ થયેલું અચિંતનીય યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ૩૧ મોટા ધનુષ્યવાળા, યુદ્ધવિદ્યામાં કુશળ અને શસ્ત્ર બાણનારઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા એ બંને બાણા યુદ્ધ વિષે બુદ્ધી બુદ્ધી ગતિથી વિચરવા લાગ્યા. ૩૨

હોકોને રહાવનારા રાવણે પોતાનું હસ્તકૌશલ્ય દર્શાવતાં રામચંદ્રના લલાટમાં અનેક બાણો માર્યા; ૩૩ પરંતુ તેથી જરા પણ વ્યથા નહિ પામતાં શ્રીમાન રામચંદ્રે રાવણના ભયંકર ધનુષ્યમાંથી છુટેલાં શ્યામ બાણો પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યાં. પછી અતિશય ક્રોધયુક્ત થયેલા પરાક્રમી રામચંદ્રે રુદ્રમંત્રોના જપ કરીને ધનુષ્ય પર રૌદ્રાત્મ બાણ ચઢાવ્યું અને કાન સુધી જેથી રાવણ ઉપર અનેક બાણો મૂક્યાં. ૩૪-૩૭ રામચંદ્રનાં એ બાણો રાવણના અલેષ કવચ પર જ અથડાયાં અને તેને જરા પણ પીડા થઈ નહિ, ત્યારે સર્વ અંગોમાં કુશળ એવા રણવીર રણવીરે રથમાં બેઠેલા રાવણના લલાટમાં બીજાં શ્રેષ્ઠ બાણો માર્યા. ૩૮, ૩૯ એ બાણો પણ રાવણનાં કેટલાંક અંગોને કાપી છેવટે રાવણથી પરાસ્ત થઈ કૂંદાડા અંગોને કાપી છેવટે રાવણથી પરાસ્ત થઈ કૂંદાડા ભારતા પાંચ દુણીવાળા સર્પની પેઠે પૃથ્વીમાં પેસી ગયાં. એ પ્રમાણે રામચંદ્રના અત્યંત નિવારણ કરીને ક્રોધથી ધણધણી રહેલા રાવણે અત્યંત ભયંકર આસુરાત્મ ચઢાવ્યું; જેમાંથી સિંહ, બાઘ, કંક, કાગડા, ગીધ, બાજ, શિયાળ તેમજ ઇલાયચી વગેરે પ્રાણીઓના સુખના જેવા આકારવાળાં અને પાંચ સુખવાળાં અનેક બાણો ઉત્પન્ન થયાં. ૪૦-૪૩ વળી સર્પની પેઠે કૂંદાડા નાખતા મહાતેજસ્વી રાવણે પોતાની રાક્ષસી માયાથી ગધેડા, વરાહ, કૂતરા, કૂંકડા, મગર તથા સર્પ વગેરેના સુખના સરખાં આકારવાળાં બાણો ઉત્પન્ન કરીને રામચંદ્ર પર મૂકવા માંડ્યાં. ૪૪, ૪૫ એ પ્રમાણે રાવણના આસુરાત્મ વડે વેરાયેલા રામચંદ્રે પાવકાત્મ ચઢાવ્યું, જેમાંથી અગ્નિસુખાં, સૂર્યસુખાં તેમજ અહ, નક્ષત્ર,

મોટી ઉલકા તથા વીજળી સરખાં પ્રકાશિત અનેક પ્રકારનાં બાણો ઉત્પન્ન થયાં અને તેઓએ રાવણનાં ભયંકર બાણોનો નાશ કર્યો. રામચંદ્રનાં બાણોથી બે કે રાવણનાં બાણો છિન્નભિન્ન થઈ ગયાં; પરંતુ તેઓના હુકડા વાગવાથી હંભારે વાનરો તથા રાક્ષસોનો નાશ થઈ ગયો. અઠિલક્રમો રણવીરે આસુરાત્મનો નાશ કર્યો એ ભેદ ઇન્દ્રિય રૂપ ધરનારા સુગ્રીવાદિ વાનરો રામચંદ્રને વીંટાઈ વળીને મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. મહાક્રોધે આસુરાત્મનું નિવારણ કરી મહાત્મા રણવીરે અપ્રાપ્તિ થયા અને વાનરો મોટા હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ૪૬-૪૯

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદર્શકાંડના ૯૯ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૦ મો

રામ-રાવણનો રણસંઘર્ષ-લક્ષ્મણની મૂર્છા-
રાવણવધની પ્રતિજ્ઞા

તસ્મિન્નતિહરેન્દ્રે તુ રાવણો રાક્ષસાધિપ :
ક્રોધં ચ ક્ષિણં ચક્રે ક્રોધાશ્ચાસ્ત્રમન્તરમ્ ॥૧॥

આસુરાત્મને બચ્ચે ગયું ભેદ રાક્ષસોના રાજ રાવણ બચ્ચે ક્રોધાયમાન થયો અને તેણે બીજાં ભયંકર અત્ત સાંધવાનો વિચાર કર્યો. ૧ તુરંત જ મહાતેજસ્વી રાવણે રામચંદ્રને હણવા માટે મયાસુરનું બનાવેલું ભયંકર રૌદ્રાત્મ ચઢાવ્યું. ૨ તેમાંથી અનેક ત્રિશૂળ, મહા, સુસળ, સુફગર, કૂંટ, પાશ અને અશનિ વગેરે વજ્ર સરખાં ફેલી-અમાન શસ્ત્રો જેમ પ્રલયકાળે અનેક વાયુઓ નીકળે છે તેમ નીકળવા લાગ્યા; પરંતુ અત્ત-જોમાં શ્રેષ્ઠ રણવીરે ઉત્તમોત્તમ સાંધવાથી રાવણના રૌદ્રાત્મનો નાશ કર્યો. ૩-૫ એ ભેદને ક્રોધથી રક્તનેત્ર થયેલા રાવણે સૌરાત્મનો પ્રયોગ કર્યો; ૬ એટલે ભયંકર વેગવાળા રાવણના ધનુષ્યમાંથી અત્યંત પ્રકાશવાળાં મોટાં ચક્રો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યાં. એ વેળા જેમ અંતરિક્ષમાંથી પડતા ચંદ્રસૂર્યદિ ગ્રહોથી દિશાઓ છવાઈ બધ, તેમ ચોમેર ભેડતાં એ ચક્રોથી આકાશ છવાઈ ગયું. ૭, ૮ મહાસમર્થ રણવીરે પોતાનાં બાણો વડે એ ચક્રોને પણ છેદી

નાખ્યાં તેમજ રાવણનાં બીજાં કેટલાંક આયુધોનો પણ નાશ કર્યો, ત્યારે રાક્ષસરાજ રાવણે કશ બાણો મૂકીને રામચંદ્રનાં સઘળા મર્મસ્થાનો વીંધી નાખ્યાં. રાવણના ચોટા ધનુષ્યમાંથી નીકળેલાં કશ બાણો વડે પોતાનાં મર્મસ્થળ વીંધાયા છતાં રણ-વીર જરા પણ કંપાયમાન થયા નહિ. ^{૯-૧૧} પછી અતિશય ક્રોધેલા રામચંદ્રે ઘણાં બાણો મૂકીને રાવણનાં સઘળાં અંગેા વીંધી નાખ્યાં. ^{૧૨} આ સમયે ક્રોધાયમાન થયેલા અને શત્રુઓને હણનારા રામચંદ્રના નાના ભાઈ શ્રીમાન લક્ષ્મણે અત્યંત વેગવાળાં સાત્ર બાણો મૂકીને મનુષ્યના મસ્તકના ચિહ્નવાળા રાવણનો ધ્વજ ભાંગી નાખ્યો અને દેહીપ્યમાન કુંડળવાળું તેના સારથિનું મસ્તક ઉડાવી દીધું તેમજ બીજાં પાંચ તીક્ષ્ણ બાણો મારીને હાથીની સૂંઠ સરખા રાવણના ધનુષ્યને પણ છેદી નાખ્યું.

એવામાં વિભીષણે એકાએક દોડી આવીને પોતાની ગદાનો પ્રહાર કરી રાવણના સ્થામવણાં અશ્વોને મારી નાખ્યા. ^{૧૩-૧૭} ત્યારે હણાયેલા અશ્વવાળા રથમાંથી રાવણુ ઊતરી પડ્યા અને પોતાના ભાઈ વિભીષણ ઉપર અત્યંત ક્રોધે ભરાયો. પછી પ્રતાપી રાવણે દેહીપ્યમાન અશ્વને સરખી એક શક્તિ અઢણ કરીને વિભીષણ ઉપર ફેંકી. રાવણની શક્તિ વિભીષણને વાગે તે પહેલાં જ લક્ષ્મણે ત્રણ બાણો વડે તેના કટકેકટકા કરી નાખ્યા. એ ભેઈવાનરોએ હર્ષનાક કરી આકાશ-ને ગળવી મૂક્યું. દેહીપ્યમાન કાતિવાળી અને સુવણથી શોભતી રાવણની શક્તિ લક્ષ્મણનાં બાણોથી ભાંગી આકાશમાંથી પડતી વીજળીની પેઠે પૃથ્વી પર પડી અને તેમાંથી તણુઆવાળી અગ્નિવાળાએ નીકળવા લાગી.

શક્તિ વ્યર્થ જવાથી ક્રોધેલા રાવણે કાળથી પણ સહન ન થઈ શકે એવી એક બીજી અસોધ શક્તિ હાથમાં લીધી. ^{૧૮-૨૨} દુરાત્મા રાવણની અત્યંત વેગવાળી એ શક્તિ વીજળી સરખી અમકતી હતી. ^{૨૩} આ વેળા વિભીષણને પ્રાણ-સંકટમાં આવી પડેલા ભેઈને, તેને બચાવવા

માટે મહાત્મા લક્ષ્મણ તુરત જ વિભીષણની પાસે આવી ઊભા રહ્યા અને પોતાનું ધનુષ્ય એંચી હાથમાં શક્તિ અઢણ કરી ઊભેલા રાવણ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ^{૨૪, ૨૫} વિભીષણને મારવા-નો પોતાનો પ્રયાસ લક્ષ્મણે વ્યર્થ કર્યો તે ભેઈને લક્ષ્મણના બાણથી ઘેરાયેલા રાવણે લક્ષ્મણને હણવાનો વિચાર કર્યો. ^{૨૬} ક્રોધે ભરાયેલા રાવણ લક્ષ્મણની સામે ઊભો રહીને કહેવા લાગ્યો : ‘પોતાના બળની પ્રશંસા કરનારા હે લક્ષ્મણ ! તેં આજે વિભીષણને બચાવ્યો છે તો જાહે, હવે હું તેને નહિ મારતાં આ શક્તિનો તારા ઉપર જ પ્રહાર કરીશ. ^{૨૭, ૨૮} હે લક્ષ્મણ ! રુદિરથી ખરડાયેલી આ શક્તિ મારા હાથમાંથી છૂટશે એટલે તે અવશ્ય તારું હૃદય ભેદી નાખી તારા પ્રાણ લેશે. ^{૨૯} એટલું કહીને અત્યંત ક્રોધા-વેશમાં આવેલા રાવણે આઠ ઘંટાવાળી, ચોટા સુસવાટ કરનારી, શત્રુને હણનારી, પોતાના તેજ વડે જ પ્રકાશતી અને મયાસુરે પોતાની માથા વડે રચેલી એ અસોધ શક્તિ લક્ષ્મણ ઉપર મૂકી અને ચોટી ગજના કરી. રાવણે મૂકેલી શક્તિ વજ્ર અને વીજળીની પેઠે સડસડાટ કરતી લક્ષ્મણ ઉપર આવવા લાગી. ^{૩૦-૩૨} શક્તિને લક્ષ્મણ ઉપર પડતી ભેઈ શ્રીમાન રણવીર બોલ્યા : ‘લક્ષ્મણનું કલ્યાણ થાઓ અને રાવણની શક્તિ નિષ્ફળ થાઓ. ^{૩૩} ક્રોધેલા રાવણે મૂકેલી અને સપ્ત સરખી તીક્ષ્ણ એ શક્તિ નિર્લયપણે રણમાં ઊભેલા લક્ષ્મણની છાતીમાં આવીને વેગથી વાગી. દેહીપ્યમાન કાતિવાળી રાવણની શક્તિ નાગરાજની જિહ્વાની પેઠે વેગથી આવીને લક્ષ્મણના હૃદયમાં પેસી ગઈ. રાવણે પૂરા ભેસથી ફેંકેલી હોવાથી એ શક્તિ લક્ષ્મણના હૃદયમાં ઊંડી ખૂંચી ગઈ; જેથી હૃદય ભેદાઈ જવાને લીધે મહાત્મા લક્ષ્મણ મૂર્ચિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા. ^{૩૪-૩૬}

લક્ષ્મણને મૂર્ચિત થઈ પડેલા ભેઈને શ્રીમાન રામચંદ્ર શ્રાવણનેહને લીધે અત્યંત ખેદચુકત થઈ ગયા. ^{૩૭} તેમનાં નેત્રમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં અને એ વડી સુધી તો વિચારવમળમાં ગૂ થઈ રહ્યા.

પછી જેમ પ્રલયકાળનો અસિ વૃદ્ધિ પાચે તેમ રણવીરનો ક્રોધ વૃદ્ધિ પાચ્યો. ૩૮ તેમણે 'આ ખેદ કરવાનો સમય નથી' એમ વિચારી લક્ષ્મણ સાચું બેઠે રાવણને હણવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તુરંત શુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. શ્રીમાન રણવીર બધે સર્વ-શુદ્ધ પર્વત જ પડ્યો હોય એમ શક્તિથી એકાદ પડેલા તથા રુદ્રિયથી ખરડાયેલાં અંગવાળા લક્ષ્મણને ટગરટગર ભેટા હતા. ૩૯, ૪૦ વાનરો ઘણા પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ બળવાન રાવણે મારેલી એ શક્તિને લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી ખેંચીને બહાર કાઢી શક્યા નહિ; પરંતુ તેઓ ઉપરઉપરી છૂટતાં રાવણનાં બાણોથી વીંધાયા. એ ભયંકર શક્તિ લક્ષ્મણના હૃદયને આરપાર વીંધીને પૃથ્વીમાં ખૂંચી ગઈ હતી; તેથી વાનરો તેને ખેંચી બહાર કાઢી શક્યા નહિ; પરંતુ મહાબળવાન રામચંદ્રે પોતાના બન્ને હાથથી એ શક્તિને પકડી ખેંચી કાઢી અને સર્વના દેખતાં જ લાંગી નાખી. ૪૧-૪૩ શ્રીમાન રામ ચંદ્ર લક્ષ્મણના હૃદયમાંથી શક્તિ કાઢવાને રોકાયા એટલા વખતમા રાવણે ઘણાં બાણો મૂકીને તેમનાં સઘળાં મર્મસ્થળ વીંધી નાખ્યાં; પરંતુ તે પીડાને નહિ બચકારતાં રણવીરે લક્ષ્મણને ભેટીને સુખીવને તેમ જ કપિવર હનુમાનને કહ્યું: ૪૪, ૪૫ 'હે કપિવર! તમે લક્ષ્મણનું રક્ષણ કરવા અથે તેને વીંટાઈને જીલા રહો. હું રાવણની સાથે શુદ્ધ કરું છું. ઘણા વખતથી હું જે સમયને ધરંછતો હતો તેવો પરાક્રમ કરવાનો સમય આજે મને પ્રાપ્ત થયો છું. ૪૬ આતકપક્ષી જેમ શ્રીગમજીતુના અંતમાં મેલને ભેવાને ઉત્સુક થાય છે, તેમ હું રાવણનો વધ કરવા માટે ઉત્સુક થયેલો છું. હવે એ પાપી નિશ્ચયવાળા કુસાત્મા રાવણને હું જીવતો મૂકનાર નથી. ૪૭ હે વાનરો! હું આ ઘણે તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આજે તમે પૃથ્વીને કાં તો રામ વિનાની થયેલી બેસો, અથવા તો રાવણ વિનાની થયેલી બેસો. ૪૮ હે કપિઓ! રાત્ર્યગ્રસ્ત થવું, વનવાસ વેઠવો, ઠંડકારણ્યમાં રખડવું, સીતાનું શત્રુના હાથમાં પડવું અને રાક્ષસોની સાથે વેર થવું, આદિ આવી પડેલાં નરક સરખાં અનેક દુઃખોનો આજે હું

રાવણને મારીને અંત આણીશ. અહો! જેને અથે મેં આ વાનરસેન્યને બહીં આણ્યું છે, વાલીને મારી સુખીવને રાત્ર્ય અપાવ્યું છે તેમ જ સસુદ્ર પર સેતુ બાંધી તેને જોળાંજોળાં છે, તે જ પાપાત્મા રાવણ આજે સંગ્રામમાં મારી દિધો પડ્યો છે! અરે, હવે તેને હું જીવતો કેમ જવા દઈશ? જેમ અત્યંત ઝેરી નાગની દિધો પડેલા મનુષ્ય બને બરડની દિધો પડેલા સર્પ જીવતો જતો નથી, તેમ મારી દિધો પડેલા રાવણ આજે જીવતો જશે નહિ. ૪૯-૫૩ હે બળ્ય પરાક્રમવાળા વાનરો! તમે સૌ આજે પર્વતશિખરો ઉપર બેસીને મારું અને રાવણનું શુદ્ધ સુખથી જુઓ. સિદ્ધ, ગંધર્વ, વ્યારણ અને ત્રણે લોકો આજે રામનું ખરું રામપણ બેસે. આજે હું જોવું પરાક્રમ કરીશ કે જેથી આ પૃથ્વી પ્રાણીમાત્રને ધારણ કરશે ત્યાં સુધી દેવતાઓ સહિત સત્યરાચર જગત તેને સંભારશે. ૫૪-૫૬

એ પ્રમાણે કહી સાવધાન થયેલા રણવીરે સુવર્ણભૂષિત તીક્ષ્ણ બાણોનો રાવણને પ્રહાર કર્યો; ત્યારે એ જાણે જળ વરસાવે, તેમ રાવણ પણ રામચંદ્રના ઉપર તીક્ષ્ણ બાણો અને સુસળનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. એ વેળા રામ અને રાવણે મૂકેલાં તીક્ષ્ણ બાણો તથા સુસળોનો પરસ્પર અથડાવાથી તુરંત નાક થતો હતો. ૫૭-૫૯ રામ-રાવણનાં શસ્ત્રો એકબીજાને અથડાઈ ભાંગીને બલવલ્યમાન થતાં પૃથ્વી ઉપર પડતાં હતાં. ૬૦ રામ અને રાવણનાં ધનુષ્યોની પ્રત્યંબાનો ટંકાર સર્વ ભૂત પ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવે એવો અદ્ભુત થતો હતો. ૬૧ મહાત્મા રામચંદ્રની બાણભાગથી ચેરાઈ બેયેલા અને તેમના દેહીખમાન ધનુષ્યથી છૂટતાં તીવ્ર બાણોથી પીડાયેલા રાક્ષસરાજ રાવણ છેવટે ઘણા જ બલરાયો; ત્યારે 'હવે રામ મને અવશ્ય મારી નાખશે' એવા ભયથી, જેમ વાલુથી વાદળ નાસે છે, તેમ તે સંગ્રામમાંથી પલાયન કરી ગયો. ૬૨

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિમણિવત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુક્તકાંડમાં ૧૦૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીરામવિલાપ

રાવણની અમોઘ શક્તિ વાનતા લક્ષ્મણ મુશ્કેલ થઈ ગયા, ત્યારે રામચંદ્રએ બસ પથ બાણો મૂકી દુરાત્મા રાવણને યુદ્ધમાંથી નસાવી મૂક્યો. પણ તેઓ વિલાપ કરવા લાગ્યા, પરંતુ પાસે બેઠેલા સુપેણે હનુમાનને ઓપધિપ્રમથ પર્વત પરથી દિવ્ય ઓપધિ લેવા મોકલ્યો અને પવનવેગી હનુમાન સત્તર લઈ પાછો કયો.

સર્ગ ૧૦૧ મો

રામનો વિલાપ-લક્ષ્મણનું સાવધ થવું
શક્ત્યા નિપાતિતં દૃષ્ટ્વા રાવણેન લ્લીપસા ।
લક્ષ્મણં સ્મરે શૂરં શોણિતૌષ્ઠપરિચ્છુતમ્ ॥ ૧ ॥

બળવાન રાવણની શક્તિથી લ્લીપસા અને
રુધિરમાં તરબોળ થયેલા શૂરવીર લક્ષ્મણને ભેઈ
કોપેલા રામચંદ્રે અસંખ્ય બાણોથી હુરાત્મા રાવણ-
ને યુદ્ધમાંથી નસાડી સુપેણ પ્રત્યે કહ્યું :^{૧૨} ‘હે
સુપેણ ! રાવણના પરાક્રમથી લોહીહાલુ થઈ પૃથ્વી
પર પડેલો મારો ભાઈ આ લક્ષ્મણ સર્પની પેઠે
તરફડે છે, તેને ભેઈ મારો શોક શુદ્ધિ પામે છે.’^{૧૩}
અરે, રુધિરથી વ્યાપ્ત એવા મારા પ્રાણધિક પ્રિય
ભાઈને રણભૂમિમાં આવી રીતે પડેલો ભેઈને મારું
ચિત્ત વિહ્વળ બન્યું છે. આવા વખતે મને યુદ્ધ
કરવાની શક્તિ પણ ક્યાંથી હોય ! યુદ્ધપ્રવીણ અને
ઉત્તમ લક્ષણવાળો આ મારો પ્રિય ભાઈ ને મરણ
પામે, તો પછી મારે મારા પ્રાણોનું કિંવા સુખનું
શું પ્રયોજન છે ? અરેરે, આ વેળા મારું શોધ
લજવાય છે; મારા હાથમાંથી ધનુષ્ય સરકી પડે છે,
આણ પડી જાય છે અને નેત્ર અશ્રુજળથી ઘેરાઈ
જાય છે. જેમ સ્વપ્નમાં ઝતિ કરતા મનુષ્યનાં અંજ
કંપી ઊઠે છે, તેમ મારાં અંજ શિથિલ થઈ કંપે
છે. મારા મનમાં ઘણી ચિંતા થયા કરે છે અને મને
મૂંઝાણ પણ આવી જાય છે.’

હુરાત્મા રાવણે મર્મસ્થળમાં તીવ્ર પ્રહાર
કરવાથી પૃથ્વી પર ધૂળમાં પડેલા અને હું-બને
લીધે ઊંચો આતંનાહ કરતા લક્ષ્મણને ભેઈ રણ-
વીર અત્યંત વિલાપ પામ્યા અને આકુળવ્યાકુળ
થઈ વિલાપ કરવા લાગ્યા :^{૧૪} ‘હે શૂરવીર !
તારો વિયોગ થવાથી હવે મને વિજય પ્રાપ્ત કરવા-
માં પણ પ્રીતિ થતી નથી. અરે, અસ્ત થયેલો
અંદ્ર પ્રાણીઓને શી રીતે પ્રીતિ ઉપભવી શકે ?^{૧૦}
હાય ! મારો ભાઈ લક્ષ્મણ આજે રણભૂમિમાં લાગો
થઈ સૂઈ રહ્યો છે ! હવે મારે યુદ્ધ કરવાનું કેલવવા
નું કાંઈ પણ પ્રયોજન રહ્યું નથી.’^{૧૧} જો વાનરો !-
અત્યંત કંતિવાળો લક્ષ્મણ જેમ મારી પાછળ
વનમાં આવ્યો, તેમ હું પણ આજે તેની પાછળ

પરલોકમાં જઈશ.^{૧૨} અરેરે, જેને પોતાના બંધુ-
બનેા ઘણા જ પ્રિય હતા અને જે નિરંતર મને
અનુકૂળ વર્તેતા હતા, તેને કપટથી યુદ્ધ કરનારા
રાક્ષસોએ આવી અતિમ દશામાં આણી મૂક્યો
છે !^{૧૩} અરે, હાય ! જો વાનરો ! દેશે દેશમાં સ્ત્રી-
ઓ મળે છે તેમ જ ઇષ્ટ મિત્રો પણ મળી આવે છે;
પરંતુ સહોદર ભાઈ મળે એવો એક દેશ. મારા
જેવામાં આવતો નથી.^{૧૪} હે શૂરવીર કંપિયો !
લક્ષ્મણ વિના હવે મારે સમ્યક્નું પણ શું પ્રયોજન
છે ? અરેરે, પુત્ર પર પ્રેમવાળા માતાંણ સુમિત્રાને
હું શો ઉત્તર આપીશ ?^{૧૫} સુમિત્રા મને કપકો
આપશે તેને હું કેમ સાંભળી શકીશ ? વળી માતાંણ
કૌશલ્યા, કૈકેયી, ભરત તેમ જ શત્રુઘ્નને પણ હું
શું કહીશ ? અરે, તેઓ પૂછશે : ‘તું લક્ષ્મણની
સાથે વનમાં ગયો હતો અને એકલો કેમ આવ્યો ?’
ત્યારે મારે તેઓને શો જવાબ આપવો ?^{૧૬, ૧૭}
હું તેઓને લક્ષ્મણના મરણના સમાચાર કહીશ, તો
તેઓ મારી નિંદા કરશે અને તે મારે સાંભળવી
પડશે ! અરે, તે કેરતાં તો અહીં મરણ પામતું
એ જ શ્રેયસ્કર છે. અરેરે, મેં પૂર્વજન્મમાં શાં
પાપ કર્યાં હશે કે જે દોષથી મારો ધર્મોત્તમા ભાઈ
આજે મારી આગળ રણમાં પડ્યો છે ! હા, પ્રિય
ભાઈ ! હા, શૂરવીરોમાં અગ્રણી ! હા, મારા વહાલા
બંધુ ! તું મને ત્વજીને એકલો જ પરલોકમાં કેમ
જાય છે ? હે ભાઈ ! હું આટઆટલો વિલાપ કરું
છું, છતાં તું મારી સાથે કેમ જોડતો નથી ?^{૧૮-૨૦}
હે મહાબાહુ ! પર્વત અને વન વગેરે સ્થળોમાં
ફરતી વેળા હું જ્યારે જ્યારે શોકયુક્ત થતો, ત્યારે
ત્યારે તું મારું આશ્વાસન કરતો હતો; પરંતુ આજે
તું કેમ આમ સૂઈ રહ્યો છે ? હે ભાઈ ! ઊઠ અને
મારી દીન અવસ્થાને જો.’

શોકથી આકુળવ્યાકુળ થયેલા અને વિલાપ
કરતા રણવીરનું આશ્વાસન કરી સુપેણે કહ્યું : ‘હે
નરશાર્દૂલ ! તમે વિકળતાને આણનારી આ શોક-
બુદ્ધિનો ત્યાગ કરો. શોકને ઉત્પન્ન કરનારી ચિંતા
સંશ્રામ વિષે વાજતા આણના જેવી જ પીડા કર-
નારી છે; માટે તેનો ત્યાગ કરો અને ધૈર્ય કરો.

લક્ષ્મીને વધારનાર લક્ષમણ મરણ પામ્યા નથી. જુઓ, તેમની સુખકળામાં જરા પણ વિકાર થયો નથી, તેમ જ તેમની કાંતિ પણ સ્થાય પડી નથી. જુઓ, જુઓ, લક્ષમણનું સુખ પ્રથમના જેવું જ કાંતિવાળું અને પ્રસન્ન દેખાય છે, ૨૧-૨૨ તેમ જ તેમની હથેળીઓ કમળપત્ર સમાન લાલ અને નેત્ર પણ પ્રકૃષ્ટિત જણાય છે. હે રાજપુત્ર! મરણ પામેલા મનુષ્યનું રૂપ આતું રહેતું જ નથી. ૨૩ માટે હે શરવીર! તમે વિવાહ ન કરો. શત્રુદમન લક્ષમણ હજી જીવે છે. જોકે લક્ષમણ સૂચિત થઈ પૃથ્વી પર પડ્યા છે, તોપણ આસોચવાસને લીધે વારંવાર કંપતું હૃદય સામિતી આપે છે કે, લક્ષમણ હજી જીવે છે.'

રણવીરનું આત્માસન કરીને અત્યંત યુદ્ધિ-માન સુપેણે હંતુમાનને કહ્યું: 'હે સૌમ્ય! પૂર્વે ભંખવાને તને જે ઔષધિપર્વત બતાવેલો છે, ત્યાં તું સત્વર જા અને તે પર્વતના દક્ષિણ શિખર પર થનારી દિવ્ય ઔષધિ ત્યાંથી લઈ આવ. ૨૭-૨૮ હે વીર! (ત્યાં થતી વિશલ્યકરણી, સંધાની, સાવર્યકરણી તથા સંજીવની) જે ચારે ઔષધિ-ઓને તું લક્ષમણને સાવધ કરવા માટે રીધ લઈ આવ.'

સુપેણનું વચન સાંભળી કપિવર હંતુમાન ત્યાંથી તુરત જ ઊઠ્યો અને પૂર્વોક્ત ઔષધિપ્રસ્થ પર્વત પર ગયો; પરંતુ પોતે ઔષધિને નહિ જોળખી શકવાથી ચિંતામાં પડી ગયો. શેડીક વારે તેને વિચાર આવ્યો કે, 'સુપેણે કહેલું શિખર તે આ જ છે અને સુખ આપનારી દિવ્ય ઔષધિ આમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે એમ હું ધારું છું; પણ જો હું વિશલ્યકરણી વગેરે ઔષધિ લીધા વિના કે બહુમાળૂંચા વિના ગમે તે ઔષધિ લઈને જઈશ, તો મારી મૂર્ખતા ગણાશે અને જો ઔષધિ જોળખામાં વિચાર કરવા રહીશ, તો લણેા સમય વ્યતીત થવાથી લક્ષમણનું મરણ થશે; માટે આપું આ પર્વતશિખર જ ઉપાડી બાઉ, જો જ ઉત્તમ છે.' એમ વિચારી પર્વત પાસે જઈ કપિશ્રેષ્ઠ હંતુમાને પ્રકૃષ્ટિત વૃક્ષોવાળા શિખરને ત્રણ વાર

હચમચાવીને ઉપાડી નાખ્યું અને પછી જળભરેલા સ્થામ મેઘ સરખા એ પર્વતશિખરને ખરે હાથમાં ઝલ્લુ કરીને તે ત્યાંથી ઊઠ્યો. અત્યંત વેગથી ગતિ કરતો કપિવર હંતુમાન અ્યાં રામચંદ્ર વગેરે હતા ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને પર્વતશિખરને પૃથ્વી પર મૂકીને તથા શેડી વિશ્રાંતિ લઈને તેણે સુપેણને કહ્યું: 'હે વાનરપુંગવ! હું ઔષધિ-ને જોળખી શક્યો નહિ; એથી આપું પર્વતશિખર જ ઉપાડી લાવ્યો છું.' ૩૦-૪૦

હંતુમાનનું કથન સાંભળી સુપેણે તેને ધન્યવાદ આપ્યો અને પર્વતશિખરમાંથી ઔષધિ શોધી કાઢી. ૪૧ દેવોથી પણ ન થઈ શકે એવું હંતુમાનનું અફલુત કર્મ જોઈને સર્વ વાનરો વિસ્મય થયા. પછી અત્યંત કાંતિવાળા સુપેણે તે ઔષધિને કચરી તેના રસ લક્ષમણની નાસિકામાં રેલ્યો. ઔષધિ-નો મંદ જતાં જ એના શરીરમાં આણેા વાગેલાં હતાં એવા શત્રુદમન લક્ષમણ તત્ક્ષણ પીડારહિત થઈ બેઠા થયા. ૪૨-૪૪

લક્ષમણને સાવધ થઈ બેઠેલા જોઈ અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા વાનરો 'બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું,' એમ બોલી લક્ષમણની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. શ્રીમાન રામચંદ્રે પણ 'ભાઈ, આમ આવ, આમ આવ,' એમ કહીને લક્ષમણને બાદ આલિંગન આપ્યું. જો વેળા તેમનાં નેત્રોમાં પ્રેમનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. પછી રણવીરે લક્ષમણ પ્રત્યે કહ્યું: 'હે વીર! મારાં સહસ્રાણ્ય કે આજે મેં તને મરણમાંથી પાછો ઊઠેલો જોયો. હે ભાઈ! તારા વિના મારે જય મેળવવાનું, સીતાનું કે મારા જીવિતનું પણ કંઈ પ્રયોજન નથી. તું આ લોકમાં ન હોય તો પછી મારે જીવવાનું શું કરજી રહે?' ૪૫-૪૮

મહાત્મા રામચંદ્રનાં ઉપયુક્ત વચન સાંભળી વિવાહ પામેલા લક્ષમણે ગદગદ કેળે કહ્યું: ૪૯ 'હે સત્યપરાક્રમવાળા આર્ય! રાવણને હણવાની પ્રતિજ્ઞા કયાં પછી તમારે આમ નિર્માલ્ય અને હલકા પુરુષની પેઠે જોલણે ચોગ્ય નથી. ૫૦ સત્યવાદી પુરુષો પોતાની પ્રતિજ્ઞા કદી પણ બ્રથ શવા દેતા નથી. પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને પાળી જો જ મહારવ-

નું લક્ષણ છે.^{૧૧} હે અનલ ! મારે માટે તમેજો નિરાશ થવું યોગ્ય નથી. હવે તમે સજ્જ થાઓ અને રાવણનો વધ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરો. હે રણવીર ! જેમ તીક્ષ્ણ હાઠવાળા અને ગર્જના કરતા સિંહ આગળથી હાથી જીવતો જતો નથી, તેમ તમારાં બાણોની ચોટમાં આવેલો રાવણ હવે જીવતો જ્યાર નથી. હે વડીલ બંધુ ! હું તો ધન્ય છું કે સર્વ જગતના ઉપર ઉપકાર કરનારા આ ભગવાન શ્રી સૂર્યનારાયણ અસ્ત ન પામે તે પહેલાં દુરાત્મા રાવણનો સત્વર વધ થવો જોઈએ. હે આર્ય ! હે વીર ! જો તમે સંઘ્રામ વિષે રાવણનો વધ કરી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને સત્ય કરવા તેમ જ જનકતનયાને મેળવવા ઇચ્છતા હો, તો તમે આજે સત્વર મારા કહેવા પ્રમાણે કરો. ૧૫૨-૧૫૫

શ્રી વાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના
પ્રકરણમાં ૧૦૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૨ મો

રામ-રાવણનો રણસંઘ્રામ

લક્ષ્મણેન તુ તદ્વાક્યસુક્તં શ્રુત્વા સ રાવણઃ ।
હંત્રે પરવીર્યો ઘનુરાવાય વીર્યવાન્ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી શત્રુના વીરોને હંચુનારા રામચંદ્રે ધતુબ્ધ બ્રહ્મણ કરીને રાવણની સેના પર ભયંકર બાણો મૂકવા માંડ્યાં. આ વેળા રાક્ષસોનેા રાજા રાવણ પશુ ખીખ રથમાં બેસીને રાહું જેમ સૂર્યની સામે આવે, તેમ રામચંદ્રની સામે આવી ઊભો રહ્યો અને મેદમ જેમ પર્વત ઉપર જળધારા વરસાવે, તેમ રામચંદ્ર ઉપર વજ્ર સરખાં બાણો વરસાવવા લાગ્યો.^{૧૨} રામચંદ્રે પશુ પ્રત્યક્ષિત અગ્નિ સરખાં તીક્ષ્ણ બાણો રાવણ ઉપર મૂકવા માંડ્યાં.^{૧૩} શ્રીમાન રણવીર પૃથ્વી પર ઊભા હતા અને રાવણ રથમાં બેઠેલો હતો એ જોઈને દેવો, ગંધર્વો અને કિલરો પરસ્પર કહેવા લાગ્યા : ‘આ યુદ્ધમાં સમાનતા જોવામાં આવતી નથી; કારણ કે રાવણ રથમાં બેસી યુદ્ધ કરે છે અને રામચંદ્ર પગપાળા લડે છે.’

દેવ-ગંધર્વોદિયું વચન સાંભળી દેવરાજ ઇંદ્રે પોતાના સારથિ માતલિને બોલાવી કહ્યું : ‘હે સારથિ ! તું મારો રથ ભેડી પૃથ્વી પર જ્યાં રામચંદ્ર ઊભા છે ત્યાં જા અને મારી વતી તેમને કહે કે, ‘હે રાવણ ! દેવરાજ ઇંદ્રે આ રથ તમારે માટે મોકલ્યો છે; માટે તમે તેમાં બિરાજી યુદ્ધ કરો.’ હે માતલિ ! આટલું કાર્ય કરી તું દેવોનું મહાનંદિત કર.’ દેવરાજ ઇંદ્રની આજ્ઞા થતાં જ માતલિએ પ્રણામ કરી કહ્યું : ‘હે દેવેંદ્ર ! હું આપની આજ્ઞા પ્રમાણે રથ ભેડી સત્વર રામચંદ્રની પાસે જઈશ અને તેમનો સારથિ થઈને યુદ્ધમાં રથ હાંકીશ.’

પછી માતલિએ સુવર્ણના સાજવાળા લીલા વર્ણના અમેલો ભેડી રથ તૈયાર કર્યો. એ રથ સુવર્ણથી મહેલો, સેંકડો લ ટહીંચાથી શોભતો, મધ્યાહ્નકાળના સૂર્ય સમાન ઝળહળતો, વૈદ્યથી જડેલા ઊંટડાવાળો, સુવર્ણકંઠ પર દ્રુતગતી ધનવાળો અને સુવર્ણની હાડીવાળા મેવેત આમરાથી અલંકૃત હતો. પછી દેવરાજ ઇંદ્રની આજ્ઞા પામેલો માતલિ હાથમાં આયુધ લઈને રથ પર બેઠો અને અંતરિક્ષમાંથી નીચે ઊતરી રામચંદ્ર પાસે આવી હાથ ભેડી બોલ્યો : ‘હે શત્રુદમન ! હે અત્યંત પરાક્રમવાળા ! હે રામચંદ્ર ! તમારો વિજય થવા માટે દેવરાજ ઇંદ્રે આ રથ મોકલ્યો છે; ^{૧૪} અને તેની સાથે પોતાનું મોટું ધતુબ્ધ, અગ્નિ સરખું પ્રકાશિતું કવચ, સૂર્ય સમાન ચળકતાં બાણો તથા નિર્ભય શક્તિ પશુ મોકલાવી છે. માટે હે વીર ! હે દેવ ! હું તમારો સારથિ થાઉં છું.’ તમે રથમાં વિરાજી ઇંદ્ર જેમ હાનવોનેા નાશ કરે છે, તેમ રાવણનો નાશ કરો. ૧૫૫, ૧૧

માતલિનાં વચન સાંભળી રથની પ્રહક્ષિણ કરી તથા તેને નમન કરીને શ્રીમાન રામચંદ્ર તેમાં વિરાજ્યા. એ વેળા પોતાની કાતિથી ત્રણે લોકને તે શોભાવતા હતા.^{૧૭} હવે સામસામા રથમાં બેઠેલા મહાબાહુ રામચંદ્ર અને રાક્ષસરાજ રાવણનું ભેનારને શેમાંથીત કરી દે એવું અદ્ભુત યુદ્ધ થવા લાગ્યું. ઉત્તમ અસ્ત્રવિદ્યા બળુનારા રણવીરે રાવણના ગાંધર્વાજને ગાંધર્વોરૂપી અને દેવાજને

દેવાસ્યથી કાપી નાખ્યાં, ત્યારે અત્યંત હુંદ્ર થયેલા રાવણે ભયંકર સર્પોત્ત મૂક્યું. એ વેળા રાવણના ધનુષ્યમાંથી નીકળતાં સુવર્ણભૂષિત બાણો ઝેરી સર્પનું રૂપ લઈને રામચંદ્રની ઉપર જવા લાગ્યાં. પહોળા મુખવાળાં અને અગ્નિજ્વાળાનું વર્ણન કરતાં એ સર્પોત્ત બાણો સુસવાટા કરતાં, રઘુવીર પર છૂટ્યાં. ૧૮-૨૨ પ્રકાશિત અગ્નિવાળાં અને વાસુકિ નામ સરખાં ઝેરી સર્પોત્ત બાણોથી સંઘળી દિશાઓ ઠંકાર્થ ગઈ.

એ પ્રમાણે સંઘામમાં જ્યાંત્યાં સર્પરૂપ બાણોને ભેઈને શ્રીમાન રામચંદ્રે સર્પોત્તો નાશ થાય એવું ભયંકર ગરુડાસ મૂક્યું. ૨૩, ૨૪ તુરંત જ રામચંદ્રના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં અગ્નિ સરખી કાતિવાળાં સુવર્ણમય અનેક બાણો ગરુડરૂપે થઈ સર્પોત્તું ભક્ષણ કરતાં ઊડવા લાગ્યાં. ઇન્ધિત રૂપ પ્રેરનારાં રામનાં બાણોએ ગરુડરૂપે વિચરીને રાવણના સર્પરૂપ સંઘળાં બાણોનો નાશ કર્યો. ૨૫, ૨૬

સર્પોત્ત નિષ્કળ થયું, ત્યારે કૌપાયમાન થયેલા રાવણે રામચંદ્ર ઉપર ભયંકર શરવૃષ્ટિ કરવા માંડી. ૨૭ તેણે એકસામટાં રામચંદ્રને હંભાર બાણો માર્યાં અને બીજાં અનેક બાણો મૂકી સારથિશ્રેષ્ઠ માતલિ-ને પણ લીધેા. વળી તેણે એક પ્રચંડ બાણ મારીને ઇંદ્રના રથનો સુવર્ણધ્વજ કાપી નાખ્યો તથા ઘણાં બાણો મૂકી અશ્વોને પણ પીડિત કર્યાં. ૨૮

રાવણનાં બાણોથી રામચંદ્રને પીડિત થયેલા ભેઈને દેવ, ગંધર્વ, આરણ્ય, સિદ્ધ, ઋષિ, દાનવ તથા વિભીષણ સહિત સુગ્રીવાદિ વાનરો અત્યંત વિષાદયુક્ત થયા. ૨૯ રામરૂપી ચંદ્રને રાવણરૂપી શહુએ ગ્રસવા માંડ્યો, ત્યારે પ્રભાતું અકલ્યાણ કરનારા 'બુધ' નામના ગ્રહે ચંદ્રની પ્રિયા શેહિણી નક્ષત્ર કે જેના દેવતા પ્રજાપતિ છે તેનું આકેમણ કહ્યું. સસુદ્ર પણ બળે પ્રભવલિત થયો હોય એમ તેમાંથી ધુમાડા સહિત તરંગોની જ્વાળા નીકળવા લાગી અને સૂર્યને સ્પર્શ કરે એટલે ઊંચે તેનાં મોભાં ઊછળવા લાગ્યા. સૂર્ય પણ મંદ કિરણવાળો, ઠંઠાર અને ધૂમકેતુની છાયામાં આવ્યા જેવો થઈ ગયો અને તેમા કાળાં ધાળાં દેખાવા

લાગ્યાં તેમ જ કળંધનું ચિહ્ન પણ જણાવા લાગ્યું. વળી ઇંદ્ર જેના દેવતા છે એનું આકાશમાં રહેલું 'વિશાળા' નામનું નક્ષત્ર જે કૌસલ દેશના રાજાઓનું ગણાય છે, તે નક્ષત્ર ઉપર 'મંગળ' નામના ગ્રહે આકેમણ કહ્યું. એ સમયે દશ મુખવાળો અને વીસ લુભાઓમાં વીસ ધનુષ્ય ગ્રહણ કરેલો રાવણ-રાય બળે બીજો મેનાક પર્વત જ હોય એવો દેખાતો હતો. રાવણના પ્રહારથી રામચંદ્ર એવા તો શિથિલ થઈ ગયા કે તેમનામાં ધનુષ્ય પર બાણ ચડાવવાની શક્તિ પણ રહી નહિ. ૩૦-૩૭

આ સ્થિતિ ક્ષણવારમાં જ પલટાઈ ગઈ. એકાએક રામચંદ્ર સ્વરથ થઈ ગયા અને અતિશય ક્રોધથી વ્યાસ થવાને લીધે તેમનાં નેત્ર લાલજોળ બની ગયાં. એ વેળા બળે સર્વ રાક્ષસોને બાળી નાખતા હોય એમ તેમણે ક્રોધથી ભૂકૃતિ ચલાવી. રઘુવીરની એ પ્રમાણેની ક્રોધયુક્ત મુખાકૃતિ ભેઈને સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં; પૃથ્વી કંપવા લાગી; સિંહ, શાર્દૂલ અને વૃક્ષાદિથી ભરેલા પર્વત કંપાયમાન થયા; સસુદ્ર બળબળી ઊઠ્યો ૩૮ અને આકાશમાં અનેક ઉત્પાત સૂચવનારા ભયંકર મેઘ ઠંઠાર ગજના કરતા ચોમેરથી ચઢી આવવા લાગ્યા. રામને ક્રોધયુક્ત થયેલા ભેઈને તથા ચોમેર થતા ભયંકર ઉત્પાતો ભેઈને સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં અને રાવણના મનમાં પણ ધ્રાસકો પડ્યો. એ સમયે વિમાનમાં બેઠેલા દેવો, ગંધર્વો, ઉરગો, ઋષિઓ, દાનવો, દૈત્યો અને ગરુડાદિ આકાશ-ચારી પ્રાણીઓ અનેકવિધ આયુષોથી સામસામા યુદ્ધ કરતા રામ-રાવણનું પ્રલયકાળ સરણું ભયંકર યુદ્ધ ભેટા હતા. ૩૯-૪૩ રામ-રાવણનું યુદ્ધ એવા આવેલા દેવો ભક્તિભાવથી હર્ષભેર 'રામનો જય થાઓ' એમ વારંવાર બોલતા હતા અને અસુરો 'રાવણનો જય થાઓ' એમ પોકારતા હતા. ૪૪, ૪૫

પછી રામચંદ્ર પર પ્રહાર કરવા ઇચ્છતા મહાકૌંધી રાવણે એક મોટું ત્રિશૂળ ગ્રહણ કર્યું. એ ત્રિશૂળ વળ્યે જેવું દંડ, મોટો સુસવાટો કરનાર, શત્રુઓને હણનાર, તીક્ષ્ણ અણીઓવાળું, ધુમાડા-યુક્ત પ્રલયાગ્નિ સરણું, અતિશયંકર, ક્રોધથી પણ

સર્ગ ૧૦૩ મો-રામ-રાવણનો રણસંઘામ-રાવણ પ્રતિ રામચંદ્રનાં તિરસ્કારવચનો... ૧૦૧૩

સહન ન થઈ શકે એવું, સાક્ષાત્ કાળને પણ આસહ્ય, સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને ત્રાસ ઉપજાવે, વીંધી નાખે, તથા ચીરી નાખે એવું અને પર્વતશિખર જેવી ત્રણ અણીઓથી ભોનારના ચિત્તને તથા દંષ્ટિને ભય ઉપજાવે એવું હતું, ક્રોધથી ધગધગતા લાલચોળ નેત્રવાળા અને રાક્ષસોથી વીંટાયેલા મહાપરાક્રમી રાવણે એ ભયંકર ત્રિશૂળ ઉઘાળી પોતાના સૈન્યને ઉત્સાહ આપવા માટે ચોટી ગબ્બા કરી. ૪૧-૫૨ ચોટી કાચાવાળા દુરાત્મા રાવણની ગબ્બાના ભયંકર શબ્દથી આખી પૃથ્વી, અતવિક્ષ, સસુદ્ર અને સઘળી દિશાઓ ખળભળી ઊઠ્યાં; તેમ જ સર્વ ભૂતપ્રાણીઓ ત્રાસ પામી ગયાં.

મહાપરાક્રમી રાવણ હાથમાં મોટું ત્રિશૂળ લઈને તથા ચોટી ગબ્બા કરીને રામચંદ્ર પ્રત્યે ક્રોધ વચન કહેવા લાગ્યો : ‘અલ્યા રામ ! વળ એવું ક્રોધ આ ત્રિશૂળ મેં તારા ઉપર ઉઘાટ્યું છે તે તારા તથા તારાં ભાઈ લક્ષ્મણના પ્રાણ લેશે. હે રણમાં પોતાની પ્રશંસા કરનારા ! આજે હું તને હણીને સંઘામમાં હણાયેલા રુદ્રવીર રાક્ષસોનું વેર લઈશ. ૫૩-૫૭ હે રાવણ ! તું કોણે રહે; હમણાં જ હું આ ત્રિશૂળથી તારો નાશ કરું છું.’ એમ કહીને રાક્ષસરાજ રાવણે રામચંદ્ર ઉપર એ ભયંકર ત્રિશૂળ ફેંક્યું. ૫૮ આઠ ઘંટાવાળું, ચોટો નાઠ કરતું અને વીજળી સરખી જવાળાવાળું એ ત્રિશૂળ રાવણના હાથમાંથી છૂટીને આકાશમંડળમાં અત્યંત શોભવા લાગ્યું. ભયંકર દેખાવવાળા ત્રિશૂળને આવતું ભેઈ મહાપરાક્રમી રુદ્રવીરે ધનુષ્ય જેવી અનેક બાણો મૂક્યાં અને ઇંદ્ર જેમ ઉત્પત્ત થતા પ્રલયાગ્નિને જળ વરસાવી શાંત કરે, તેમ તેને શાંત કરવા માંડ્યું; ૫૯-૬૧ પરંતુ અગ્નિ જેમ પતંગિયાને બાળી નાખે, તેમ એ ચોટા ત્રિશૂળે રામચંદ્રનાં સઘળાં બાણોને બાળી ભસ્મ કરી નાખ્યાં. આકાશમાં ઊડતાં પોતાના સઘળાં બાણો રાવણના ત્રિશૂળનો સ્પર્શ થતા જ ભસ્મીભૂત થઈ ગયાં; ત્યારે રામચંદ્રના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. તુરત જ તેમણે માતલિએ રથ સાથે બાણેલી ઇંદ્રની શક્તિ લીધી અને તેને વેગથી ઉપાડી રાવણના ત્રિશૂળ

ઉપર ફેંકી. એ વેળા આઠ ઘંટાઓના નાદવાળી અને પ્રલયકાળની પ્રકાશિત ઉદકા સરખી એ શક્તિ-એ ગગનમંડળને પ્રકાશમાન કરી મૂક્યું. રામચંદ્રે મૂકેલી શક્તિને પ્રહાર થતાં જ રાવણનું ત્રિશૂળ નિસ્તેજ થઈ ભાંગીને પૃથ્વી પર પડ્યું. પછી અત્યંત સાવધાન થઈને રુદ્રવીરે સીધી ગતિ કરનારાં તીક્ષ્ણ બાણો વડે રાવણના અધોને વીંધી નાખ્યા; તેમ જ તેની છાતી પણ વીંધી નાખી તથા ત્રણ બાણો વડે તેનું લલાટ ફેડી નાખ્યું. એ સમયે રામચંદ્રનાં બાણોથી લેદાઈ ગયેલાં બેનાં સઘળાં અંગોમાંથી રુધિર સ્રવતું હતું એવો અને રાક્ષસસૈન્યમાં કોલેલો રાવણ પ્રકુલિત અશોકવૃક્ષના સરખો શોભતો હતો. રામબાણથી બેનાં સઘળાં ગાત્રો ઘણાં જ વીંધાઈ ગયાં હતાં તથા બેનું આખું શરીર રુધિરથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હતું એવો રાક્ષસાધિપતિ રાવણ એ વેળા અત્યંત ખેદ પામ્યો કે તેના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. ૧૨-૭૦

હતિ શિવાસ્પતિકે મહાહુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્ધકાંડમાં ૧૦૨ મો સર્ગે ‘સ’પદ્યું

સર્ગ ૧૦૩ મો

રામ-રાવણનો રણસંઘામ-રાવણ પ્રતિ રામચંદ્રનાં તિરસ્કારવચનો- રાવણનું ચૂચિર્જીત થવું

સ તુ તેજ તદા ક્રોધાત્ક્રાફુન્ધ્યેનાદિતો મુદ્ધમ્ ।

રાવણા લમરન્ધ્રાવી મહાક્રોધમુપાગતમ્ ॥ ૧ ॥

ક્રોધ પામેલા રામચંદ્રે મુદ્ધમાં ઉત્સાહવાળા રાવણને અત્યંત પીડિત કર્યો, ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધાયમાન થયો. ક્રોધને લીધે ફાટેલી આંગેવાળો રાવણ પોતાનું ધનુષ્ય જેવીને રામચંદ્રને પીડવા લાગ્યો. જેમ મેઘ જળવૃષ્ટિથી નાના તળાવને ભરી નાખે છે, તેમ રાવણે અખંડિત બાણવૃષ્ટિથી રુદ્રવીરને ભરી નાખ્યા; છતાં જેમ જળની ધાન્યોથી પર્વત જરા પણ ચલાયમાન થતો નથી, તેમ રાવણની બાણવૃષ્ટિથી રામચંદ્ર જરા પણ ચલાયમાન થયા નહિ. સંઘામમાં અડગ થઈ કોલેલો રુદ્રવીરે પોતાનાં બાણોથી રાવણનાં ઘણાં બાણોનું નિવારનું કર્યું અને સૂર્યના તડકામાં કોલેલો મનુષ્ય જેમ

તેનાં કિરણોને સહન કરે છે, તેમ રાવણનાં કેટલાંક બાણોને સહન પણ કર્યો. પછી કોપ પામેલા રાક્ષસરાજ રાવણે પોતાની કુશળતાથી એકીવખતે રામચંદ્રની છાતીમાં હબરો બાણો માર્યો.^{૧૦૧} એ બાણો વાગવાથી લોહીકુહાણુ થયેલા રણવીર વન વિષે પ્રકુલિત થયેલા મોટા આખરાના વૃક્ષ સરખા દેખાવા લાગ્યા. રાવણનાં બાણો વાગવાથી અતિથય ક્રોધેલા રામચંદ્રે પણ તેના ઉપર પ્રલય-કાળના સરખાં તેજસ્વી બાણોથી પ્રહાર કરવા માંડ્યો. એકબીજા પર ઘણા જ ક્રોધે લસાયેલા રામ અને રાવણ બાણબળથી અંધકાર છવાઈ જવાને લીધે એકબીજાને દેખી શકતા પણ ન હતા.

પછી કોપ પામેલા રામચંદ્રે જરાક હસીને રાવણ પ્રત્યે કઠોર વચન કહેવા માંડ્યાં : ‘હે રાક્ષસોમાં નીચ રાવણ ! મારું બળ બધા વિના તે’ શુભ રીતે એકલી પડેલી મારી પ્રિયા સીતાનું જનસ્થાનમાંથી હરણ કર્યું છે; એથી હું’ માનું છું કે તારામાં કંઈ પરાક્રમ નથી. હે હુદ્ડ ! મારાથી વિપ્રતી પડેલી અને હંકારણ્યમાં રહેવાથી દીન થઈ ગયેલી સીતાનું બળાતકારે હરણ કરીને તું પોતાને શૂરવીર માને છે ! આરે, ધિક્કાર છે તને ! જેનો પતિ પાસે ન હોય એવી એકલી સ્ત્રી ઉપર પોતાનું શૂરવીરપણું દાખવનાર હે અધર્મી ! પરત્વીનું હરણ કરવારૂપ નિંદ્ય અને બીકણના જેવું કર્મ કરીને તું પોતાને શૂરવીર માને છે ! એ હુદ્ડ ! તને ધિક્કાર છે ! હે ધર્મની મર્યાદા તોડનારા ! હે નિર્લબ્ધ ! હે સહાચરણપ્રદ ! ગર્વને લીધે તું પોતે જ પોતાનું મોત વહોરીને પોતાને શૂરવીર ગણાવે છે ! ધિક્કાર છે તને ! હે રાવણ ! ઘણા બળવાળો, શૂરવીર અને કુએરનો ભાઈ થઈને તે આ સીતાહરણરૂપી પ્રશંસનીય (?) અને યશની વૃદ્ધિ કરે એવું (?) કાચું કંચુ’ છે ! વાહ રે વાહ, ધન્ય છે તને ! (૧) તે’ પોતાના બળ-પરાક્રમના ગર્વને વશ થઈને નિંદાપાત્ર અને આ લોક તેમ જ પરલોકમાં અહિંત કરનારું કર્મ કર્યું છે, તેનું દગ્ધ તને આજે જ મળશે.^{૧૦૨} હે દુર્મતિ ! તું’ પોતાને શૂરવીર માને છે; પરંતુ

ચોરની પેઠે સીતાને હરી લાવવા છતાં તને જરાયે લાજ કેમ આવતી નથી ?^{૧૦૩} એ અધર્મી ! એ મારા દેખતાં તે’ સીતા સાથે આદી નજર પણ કરી હોત, તો તે જ વેળા મારાં બાણોથી હણીને તું તારા ભાઈ ખરને મળવા બંત.^{૧૦૪} હે મંદ બુદ્ધિવાળા ! આજે તું’ મારી દષ્ટિએ પડ્યો એ બહુ સારું થયું; હું’ તને મારાં બાણોથી હણીને આજે જ યમલોકમાં પહોંચતો કરીશ.^{૧૦૫} આજે મારાં બાણોથી કપાઈને રણભૂમિની રેવીમાં પડેલા દેહીપ્રમાન કુંડળવાળા તારા મસ્તકને માંસાહારી પ્રાણીઓ આમતેમ ખેંચશે. વળી હે રાવણ ! મારાં બાણો વાગવાથી ગતપ્રાણ થઈને તું’ જ્યારે પૃથ્વી પર પડીશ, ત્યારે ગ્રીધ વગેરે હબરો પ્રાણીઓ તારી છાતી પર તૂટી પડશે અને વાગેલાં બાણોના લાવ-માંથી નીકળતું રુધિર પીને તૃપ્ત થશે; તેમ જ ગરક જેમ સર્પને ખેંચે, તેમ તે પક્ષીઓ તારાં આંતરડાંને ખેંચશે.^{૧૦૬-૧૦૭}

એ પ્રમાણે કહી શત્રુદમન રણવીરે પાસે રહેલા રાવણ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી. સંશ્રામ-માં શત્રુનો વધ કરવા ઇચ્છતા રામચંદ્રનાં બળ, વીર્ય અને ઉત્સાહ એ વેળા ઘણા જ વૃદ્ધિ પામ્યાં. તેમનું અજબબળ અને હાથોની ચપળતા પણ વધી પડી અને તેમની આગળસઘળાં અત્યો પ્રકટ થયાં. ‘પોતાને માટે આ સઘળાં શુભ શુકન થાય છે,’ એમ બાણી શ્રીમાન રામચંદ્ર રાવણને અત્યંત પીડવા લાગ્યા.^{૧૦૮-૧૦૯} એક બાણ વાનરોએ ફેંકેલાં વૃક્ષો તથા શિલાઓની વૃષ્ટિથી તથા બીજા બાણથી રણવીરની બાણવૃષ્ટિથી રાવણ ઘણો જ ગભરાઈ ગયો. ગભરાટને લીધે રાવણ કંઈ પણ પરાક્રમ કરી શકતો નહોતો. તે પોતાના લાથ-માંથી બાણ લઈ શકતો ન હતો તેમ જ ધનુષ્ય પણ ખેંચી શકતો ન હતો; ત્યારે રામચંદ્ર પણ તેના પર પ્રહાર કરતા ન હતા.^{૧૧૦-૧૧૧} રાવણને મૂર્ખાં આળ્યા પહેલાં જ રામચંદ્રે જે જે શસ્ત્રો માર્યાં હતાં, તે સઘળાં તેનું મરણ બાણે તેવાં જ હતાં, જેથી રાવણ અતિમ અવસ્થામાં આવી પડ્યો.^{૧૧૨} પોતાના સ્વામીની એવી સ્થિતિ જોઈને

સારથિએ જરા પછુ ન ગજરાતાં રાવણના રથને
ધીમેથી પાછો ફેરવ્યો અને રણભૂમિમાંથી દૂર
દઈ જઈ ઊભો રાખ્યો. રાવણને મૂંઝવે તથા
પડેલો ભેદને તેનો સારથિ ક્યને લીધે મેઘ
સમાન ગડગડાટવાળા તેના રથને તરત જ પાછો
વાળી સમરભૂમિમાંથી દૂર હાંકી ગયો. ૨૦, ૨૧
કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૪ મો

રામ-રાવણનો રણસંઘામ-બળગર્વિત
રાવણનો સારથિ ઉપર કોપ

સ તુ મોહાત્સરતંકુલઃ કૃતાન્તલબ્ધવેદિતઃ ।

ક્રોધસંરક્તવ્યતો રાવણઃ સુતમઘ્નવીત્ ॥ ૧ ॥

જ્યારે રાવણની મૂંઝાણ વળી, ત્યારે કાળ-
બળથી પ્રેરાયેલા તેણે વગર વિચારે ક્રોધને લીધે
લાલ નેત્ર કરી પોતાના સારથિને કહ્યું :^૧ ‘હે
કુણ્ડિ ! હું તું મને ધીરંદીન, અશક્ત, પુરુષાર્થ
વિનાનો, ભીરુ, ક્ષુદ્ર, નિર્બળ, તેજ અને માયા-
થી રહિત તથા અજ્ઞવિદ્યા વગરનો સમજે છે,
જેથી સારી અવજ્ઞા કરીને તું તારી ઇચ્છામાં
આવે તેમ વર્તે છે ? અરે કુણ્ડ ! મારો અભિપ્રાય
અજ્ઞા સિવાય તું મારું અપમાન કરીને મારા
શત્રુની આગળથી રથને અહીં શા માટે લઈ
આવ્યો ? ૧-૪ હે અનાર્થ ! આજે મારા રથને
રણમાંથી પાછો વાળીને તેં ઘણા કાળથી મેળ-
વેલાં મારાં યશ, વીર્ય, તેજ તથા લોકોના મારા
પરના વિશ્વાસને ખટ્ટો લગાવ્યો છે !’^૨ હું નિરંતર
ચુદ્ધમાં પ્રીતિ ધરાવું છું, તેમ છતાં પ્રજ્ઞાત પરા-
ક્રમવાળા અને શીર્ષબળથી પ્રસન્ન કરવા ચોક્કસ
મારા શત્રુના દેખતાં તે મારો રથ પાછો વાળીને
મને ભીરુ-બીકણુની પંક્તિમાં ખપાવ્યો છે !^૩ હે
કુર્મંતિ ! હજી પણ જો તું મોહને લીધે કિંવા
હઠને લીધે મારા રથને સત્વર શત્રુની સામે નહિ
લઈ જાય, તો ‘તું શત્રુને મળેલા છે,’ એ મારા
તકને હું સત્ય માનીશ. હે સારથિ ! તેં આજે
મારા શત્રુની ગરજ સારી છે; કેમ કે હિત ઇચ્છ-
નારો સુહૃદજન કદી પણ આવી કર્મ કરે નહિ. ૭, ૮

જો તું ઘણા સમય સુધી મારી પાસે રહેલો હોય
અને મારા ઉપકાર તને સાંભરતા હોય, તો મારો
શત્રુ સમ રણમાંથી પાછો વળે નહિ, તે પહેલાં તું
મારા રથને સત્વર તેની સામે લઈ જા. ૪

ચુદ્ધિહીન થયેલા રાવણે પોતાનું હિત ચાહ-
નારા સારથિને કઠોર વચન કહ્યાં, ત્યારે સારથિએ
તેનું હિત થાય તેવાં વાક્યો કહેવા માંડ્યા :^{૧૦}
‘હે રાજા ! હું કોઈથી ક્ય પામેલો નથી. હું
મૂળે નથી, શત્રુની સાથે મળી ગયેલો નથી,
આગસ્ટ થયેલો નથી, તમારા પર અપ્રીતિવાળો
નથી તેમ જ તમારા ઉપકારોને ભૂલી પછુ ગયેલો
નથી; પરંતુ માત્ર તમારું હિત કરવા માટે તથા
તમારા યશનું રક્ષણ કરવા માટે મેં સ્નેહભાવથી
‘તમને પ્રિય લાગીશ’ એમ માનીને આ કૃત્ય
કયું છે. છતાં તે તમને અપ્રિય ભાસે છે, તો
પછી મારાં કુભાજ્ય ! હે મહારાજ ! હું નિરંતર
તમારું પ્રિય-હિત કરવામાં જ અનુરક્ત રહું છું
અને જોથી જ મેં, આજે આ કર્મ કયું છે. માટે
કોઈ એક હલકા અનાર્થની પેઠે તમોએ મને
દૂષિત ગણવો ચોક્કસ નથી. હે રાક્ષસરાજ ! જેમ
અર્ધ્રાદ્ય થવાથી વૃદ્ધ પામેલા સસુદ્રના ઉછાળાથી
નદીનો પ્રવાહ પાછો વળે છે, તેમ મેં ચુદ્ધમાંથી
તમારા રથને પાછો વાળ્યો, તેનું કારણ હું તમને
કહું છું. ઘણી વાર સુધી ચુદ્ધ કરવાથી જ્યારે મેં
તમને શ્રમિત થયેલા જોયા અને પરાક્રમ કરવામાં
પાછા પડતા જોયા; તેમજ શત્રુના કરતાં તમારું બળ
તથા શક્તિ ઘણું ઓછાં થયેલાં જોયાં, ત્યારે મેં
તમારા રથને પાછો વાળ્યો. વળી ઘણી વાર સુધી
રથનું વહન કરવાથી અત્યો ઘણું થાકી ગયા હતા.
અને જેમ બકાળ વૃષ્ટિથી બિભર્ષને ગારો અક-
ળાય, તેમ ગરરીથી અકળાઈને તમે દીન થઈ
ગયા હતા તેમ જ હાલમાં જે જે શત્રુનો થાય
છે, તે સર્વ પણ આપણને પ્રતિકૂળ હોય એમ
મને જણાય છે. હે મહાબાહુ ! દેવ, કાળ, શુભા-
શુભ, શત્રુન, રચીનાં ઇગિત, દૈન્ય, હર્ષ, ખેદ,

* ઇગિત-મનના સંઘળા વિચારોનું ચહેરા કે શરીર
ઉપરથી સમજાવતું.

[રથળોતું નીઆહિઆપણું. પૃથ્વીની સમ-વિષમતા, યુદ્ધનો સમય, શત્રુનું હિંસ્ર, રથને ક્યારે શત્રુ આગળ લઈ જવો, ક્યારે પાછો વાળવો, ક્યારે ઠંઠ ઊભો રાખવો તેમ જ ક્યારે પલાયન કરવું, એ સર્વ આખત સારથિએ બાણી બોધ્યો. ૧૧-૨૦ હે મહારાજ ! આપનો આ સારથિ સઘળી વાળતોને બણે છે; તેથી જ મેં આપને તથા આપના અશ્વોને વિશ્રામ મળે અને આપનો ખેદ દૂર થાય એટલા માટે જ રથને પાછો વાળવારૂં પી દેશ-કાળને ચોંચ કાઢ્યું કયું છે, તેમાં આપને દૂષણ લગાડવા જેવું કંઈ જ નથી. ૨૧ હે વીર સ્વામિન ! મેં જે કંઈ કયું છે, તે સ્વામી પરના સ્નેહભાવને વશ થઈને જ કયું છે; કંઈ સ્વેચ્છાથી જ રથને પાછો વાળ્યો નથી. ૨૨ હે શત્રુદમન ! હવે આપ મને જેવી આજ્ઞા કરશો તે પ્રમાણે હું મારા ખરા અંતઃકદબ્ધથી કરીશ. ૨૩]

સારથિનાં વચન સાંભળી સંતુષ્ટ થયેલા યુદ્ધના હોલો રાવણે તેનાં વખાણ કરીને કહ્યું : 'હે સૂત ! તું મારા રથને સર્વર રામની સામે લઈ બ; કારણ કે આજે હું શત્રુને માથો વિના પાછો વળવાનો નથી.' એટલું કહીને રથમાં બેઠાં બેઠાં જ રાવણે પોતાના સારથિને એક સોનાડું કડું પારિતોષિક તરીકે આપ્યું. રાવણની આજ્ઞા પામેલા સારથિએ સર્વર રથના અશ્વોને રણભૂમિ તરફ હાંક્યા અને ક્ષણવારમાં જ રાવણના રથને સેનાને મોખરે રામચંદ્રની સામે લાવીને ખડો કર્યો. ૨૪-૨૭

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રિમણ્ડિત આદિકાંડ શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૪ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૫ મો

અગસ્ત્ય ઋષિએ રામને આપેલો

પરાક્રમમંત્ર-આદિત્યહંધ

તતો યુદ્ધપરિભ્રાન્તં સમરે ચિન્તયા સ્થિતમ્ ।

રાવણં વાપ્રતો દૃષ્ટ્વા યુદ્ધાય સસુપસ્થિતમ્ ॥ ૧ ॥

મહાસમર્થ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ યુનઃ યુદ્ધ કરવા

આવીને ઊભો રહ્યો, ત્યારે રામચંદ્ર ચિંતાતુર થઈ ગયા; કારણ કે તે યુદ્ધ કરીને શ્રમિત થયેલા હતા.

એ વેળા દેવલોકાની સાથે ભગવાન શ્રીઅગસ્ત્ય સુતિ યુદ્ધ બોવા અર્થે આવેલા હતા. તેમણે રામ-ચંદ્રની ચિંતાતુર અવસ્થા બોધી તેમની પાસે આવી કહેવા માંડ્યું : ૧-૨

× 'હે રામ ! હે રામ ! હે મહાબાહુ ! હું

× આદિત્યહૃદયમ્

। અગસ્ત્ય હવાવ ।

રામ રામ મહાબાહુ શુણુ શુભ સંગતનમ્ ।

યેન સર્વનરીન્વસ્ત સમરે વિગ્ધિષ્યસે ॥ ૧ ॥

આદિત્યહૃદય પુષ્પં સર્વશત્રુવિનાશનમ્ ।

જયાવહ જય નિત્યમશ્વ પરમ શિવઃ ॥ ૪ ॥

સર્વમજ્જલમાદ્રવ્ય સર્વપાપપ્રણાશનમ્ ।

ચિન્તાહોકમશ્વનન્માયુર્વૈવેનમુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥

રમિમન્તં સમુચન્ત દેવાસુરનમસ્કૃતમ્ ।

પૂજ્યસ્વ વિવસ્વન્તં આસ્કર યુવનેવરમ્ ॥ ૬ ॥

સર્વવૈવાત્મકો જ્યેષ્ઠ તેઝરી રમિમાવનઃ ।

એવ દેવાસુરખાંક્ષોકાન્પાતિ ગમસ્તિમિઃ ॥ ૭ ॥

એવ મહા જ વિશ્વજ્ઞ શિવઃ સ્કન્ધઃ પ્રજાપતિઃ ।

મહેન્દ્રો વનદઃ કાલો વમઃ સોમો હામામ્પતિઃ ॥ ૮ ॥

પિત્રો વવવઃ સાન્ધ્યા અશ્વિનો મરુતો મનુઃ ।

વાયુર્વહિઃ પ્રજાઃ પ્રાણઃ શત્રુક્તાં વ્રમાત્મકઃ ॥ ૯ ॥

આદિત્યઃ સવિતા સૂર્યઃ જગઃ પુત્રા ગમસ્તિમાન્ ।

યુવર્ણસરહો મહુર્હિર્યરેતા દિવાકરઃ ॥ ૧૦ ॥

હરિરવઃ સહસ્રાવિઃ સપ્તતિભરીમિમાન્ ।

તિમિરોન્મનઃ શન્મુલ્લવઃ માર્તેન્ધકોઽશુમાન્ ॥ ૧૧ ॥

હિરણ્યગર્ભઃ શિશિરસ્તપનોઽશ્કરો રવિઃ ।

અગ્નિગર્ભો વિદેઃ પુત્રઃ જગઃ શિશિરાશાનઃ ॥ ૧૨ ॥

ઓમનાથસ્તમોમેથી જગજુઃસામપારગઃ ।

વનદુષ્ટિપો મિત્રો વિન્ધ્યવીથીહર્વગમઃ ॥ ૧૩ ॥

આતપી વન્ધવી મન્તુઃ પિત્રઃ સર્વતાપનઃ ।

કવિર્વિશ્વો મહાતેજા રજઃ સર્વમવોદ્ધવઃ ॥ ૧૪ ॥

વક્ષત્રમ્હતારાણામ્વિપો વિશ્વમાવનઃ ।

તેનસામયિ તેનસ્વી દ્વાદશાભાન્ નમોઽસ્તુ તે ॥ ૧૫ ॥

નમઃ પૂર્વાય ચિત્રે પશ્ચિમાત્પદ્રવે વમઃ ।

જ્યોતિર્ગાનાં પતયે દિનાચિપતયે વમઃ ॥ ૧૬ ॥

જયાવ જયમદ્રાવ્ય હર્વધાય નમો વમઃ ।

નમો નમઃ સહસ્રાંશો આદિત્યાય નમો વમઃ ॥ ૧૭ ॥

નમ પ્રભાય વીરાય સારક્ષાય નમો વમઃ ।

નમ. પદ્મપ્રભોધાય પ્રવન્ધાય નમોઽસ્તુ તે ॥ ૧૮ ॥

મહેશ્વનાયુરોશાય સુરાવાદિત્યવર્ચસે ।

માસ્તવે સર્વમધાય રોદાવ વપુષે વમઃ ॥ ૧૯ ॥

તમને એક સનાતન શુદ્ધ કહું છું તે તમે સાંભળો. હે વત્સ! એથી તમે સંજ્ઞામમાં સર્વ શત્રુઓને છૂટી શકશો. હે રામ! ‘આદિત્યદ્વય’ નામનું પવિત્ર સ્તોત્ર સર્વ શત્રુનો વિનાશ કરનારું, વિજય આપનારું અને નિરંતર જપ કરવાથી કેવલ્ય-સુક્રિતરૂપ પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે. ૧૪ વળી આ સ્તોત્ર ઉત્તમોત્તમ મંગળ આપનારું, સર્વ પ્રકારનાં પાપ, શિંતા તથા શોકનો નાશ કરનારું અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારું છે. અનેક કિસ્મોવાળા, ઉદય પામનારા, સર્વ જીવનોના ઈશ્વર તથા દેવ અને અસુરો પણ એને નમન કરે છે એવા વિવસ્વાન ભાસ્કરનું તમે પૂજન કરો. એ સૂર્ય સર્વ દેવોના આત્મારૂપ છે, તેજસ્વી છે, પોતાનાં કિરણો દ્વારા યોગી પુરુષોને કેવલ્યની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે તેમ જ પોતાનાં કિરણો દ્વારા દેવો અને અસુરગણ સહિત સર્વ લોકોનું પાલન-પોષણ કરનાર છે. ૧૭ વળી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, રુદ્ર, પ્રભાવતિ, ઇંદ્ર, કુબેર, કાળ, યમ, સોમ, વરુણ, પિતૃઓ, મરુદગણો, સાધ્યો, અશ્વિની-કુમારો, મત્તુ, વાયુ, અગ્નિ, પ્રભ, પ્રાણ. છએ ઋતુ-કર્તા, પ્રભાકર, આદિત્ય, સવિતા, સૂર્ય, ખગ, પૃથા, ભલસિતમાન. સુવર્ણસંદેશ, ભાહુ, હિરણ્ય-રેતા, દિવાકર, ૧૦ હરિદશ, સહસ્રાર્ચિ, સમ-સાસિ, મહીચિમાન, તિરિદો-મથન, શંકુ, ત્વષ્ટા,

તમોદ્રાવ હિમદ્રાવ શત્રુદ્રાવમિતમને ।
 કૃતદ્રાવ્ય દેવાય યજોતિર્ણ પતયે નમઃ ॥ ૨૦ ॥
 સત્ત્વામીકરામાય હરયે વિશ્વકર્મણ ।
 નમસ્તમોસિનિદ્રાવ હરયે લોકસાક્ષિણ ॥ ૨૧ ॥
 નાશયત્વેપ વૈ મૂત તમેવ સજ્જતિ પ્રભુ ।
 પાલ્યેપ તત્ત્વેપ વર્ણ્યેપ ગમસ્તિગિઃ ॥ ૨૨ ॥
 એપ સુમેષુ ગામિણે મૂતેષુ વરિનિદ્રિતઃ ।
 એપ વૈવામિદ્રોત્ર વ પલ વૈવામિદ્રિવાપ્ ॥ ૨૩ ॥
 દેવાય પત્ત્વર્થવ મૃતુના કપ્ત્વેન વ ।
 યામિ જ્ઞ્યામિ લોકેષુ સર્વેષુ પનમ્રમ્ભુઃ ॥ ૨૪ ॥
 જ્ઞામામાણ કૃત્ત્વેષુ કાન્તારેષુ મયેષુ વ ।
 સૌર્તિવન્નુવર. કથિગાયત્રીદતિ રાયવ. ॥ ૨૫ ॥
 પૂજયર્ચનનેકપ્રો યેવેન્ન જગત્સન્નિ ।
 એન્ન દ્રિયુગિતં જન્વા યુદ્ધેન વિજક્ષિન્મયિ ॥ ૨૬ ॥
 અમિન્મયો મહામહો ગાયત્રી દઃ હનિન્મયિ ।
 એન્નુન્ના ત્વોદયસ્થો ગગામ ન વર્ણાનમ્ ॥ ૨૭ ॥

ભાત્ ૬, અંશુમાન, ૧૧ હિરણ્યગર્ભ, શિશિર. તપન, અહરકર, રવિ, અગ્નિગર્ભ, અદિતિ. પુત્ર, ૨૪, શિશિરનાશન, ૧૨ વ્યોમનાથ, તમેભેદી, કમ્યવત્. સામપારમ. ઘનવૃષ્ટિ. અપાંમિત્ર, વિન્ધ્યવીરી. ૧૪ સર્વગમ, ૧૮ આતપી, મંડરી, મૃત્યુ. પિંગલ, સર્વતાપન, કવિ, વિશ્વ. મહાતેજ. રક્ષા. સર્વભવો-ફલવ, નયત્રગદ્ગતારાધિપ, વિશ્વભાવન, કાંદશા-ત્મન્ વગેરે નામોવાળા ઉત્તમોત્તમ તેજસ્વી દે આદિત્ય! આપને નમસ્કાર હો. ૧૪, ૧૫ પૂર્વગિરિ, પશ્ચિમગિરિ, જ્યૈષ્ઠિગિરિવાધિપતિ. દિનાધિપતિ, જપ. જયભદ્ર, હર્યશ્વ. સહસ્રાશ્રુ, આદિત્ય. ઉશ. વીર, સારંગ, પદપ્રભોધ, પ્રગંઠ, બ્રહ્મશાસનચુતેય, સુર, આદિત્યવર્ચસુ. ભાસ્વાન્, સર્વભક્ષ, શ્રૌકવપુ, તમમ્ર. હિમમ્ર, યતુમ્ર, અમિતાત્મન્. કૃતમ્રમ્ર. દેવ, જ્યૈષ્ઠિપતિ, તમચાત્રીકરાભ, હરિ, વિશ્વકર્મા. તમોભિનિમ્ર. તેજિ અને લોકસાક્ષી પ્રત્યાદિ નામ-વાળા હે સૂર્ય ભગવાન! આપને વારંવાર નમ-સ્કાર હો. ૧૬-૨૧

એ સૂર્ય જ સર્વ જૂત-પ્રાણીઓને સરજે છે, સર્વનો સંહાર કરે છે, સર્વનું પાલન કરે છે, સર્વને તપાવે છે તેમ જ પોતાનાં કિરણો દ્વારા જળ વરસાવે છે. ૨૦ એ ભાસ્કર સર્વ જૂતપ્રાણીઓ શયન કરે છે, તે સમયે તેઓને વિષે અંતર્ધામી-રૂપે રહીને બાંધે છે; એ જ અગ્નિદાત્ર છે અને અગ્નિદોત્રીઓને તેનું કૃપા આપનાર પણ તે જ છે. દેવો, યજ્ઞો, યજ્ઞોનાં કૃપા અને યીતત પશુ સર્વ કર્મોનાં કૃપારૂપ તે સૂર્ય જ છે તથા સર્વ વિષ્ણુ દેવ પણ તે જ છે. ૨૩, ૨૪

હે ગદ્ય! મોટી આપત્તિનાં. દુઃખના કિંવા ભયંકર વનમાં સપડાયેલા પુરુષ-જો મરુ જો આ આદિત્યદ્વયના પાઠ કરે, તે મરુનું દુઃખ દૂર થઈ બાક છે. ૨૫ માટે હે રામ! તમે જગતના પતિ અને દેવના દેવ શ્રીમધ્વનાના નામ જો. ૨૬ પૂજન-સ્તવન કરો. જો આ મનાના યજ્ઞ, વન પાઠ કરશો તો યુદ્ધમાં જય લાવશો અને આ જ રાવે રાવતનો વધ કરી મારશો એટલું કરીને દ્રુમ ન અગત્ય શુનિ પાદ ત્યાગી આપને દાન ને યજ્ઞ આદ્યા અર્પા. ૨૭ આદિત્યદ્વય સંસ્તરણે ૨૭

તેજસ્વી રામચંદ્ર શોકરહિત થયા અને તેમણે શુદ્ધચિત્તે તેનો બપ કરવા માંડ્યો. ૧૮ પવિત્ર થઈ આચમન કરી તથા સૂર્યની સાચું બોધને ઉપયુક્ત સ્તોત્રનો તેમણે ત્રણ વાર બપ કર્યો અને પછી પરમ હર્ષને પ્રાપ્ત થઈ પોતાનું ધનુષ્ય અહણ કર્યું. ૨૯ હવે રાવણના સાચું બોધ તેને જીતવા અર્થે રામચંદ્ર તેની સાથે આવ્યા અને તેનો વધ કરવા માટે મોટો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. ૩૦

રામચંદ્રની ક્રોધિત થી પ્રસન્ન થયેલા અને દેવ-સમૂહમાં જોડેલા ભગવાન સૂર્યનારાયણે પણ હર્ષભેર રામચંદ્રની સાથે દષ્ટિ કરીને તથા 'હવે રાવણનો વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે' એવું બાણીને, 'હવે તમે રાવણનો વધ કરવા સત્વર તૈયાર થાઓ' એમ કહ્યું. ૩૧

ક્રિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આલિખ્ય શ્રીરામાયણના
સુદર્શકાંડમાં ૧૦૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૬ મો

રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-રાવણના
વિનાશનો ચિહ્નો

સારથિઃ સ રથે હૃષ્ટઃ પરસૈવ્યવર્ષણમ્ ।
ગન્ધર્વનગરાકારં સમુન્નિહૂતપતાકિતમ્ ॥ ૧ ॥

હવે હર્ષિત થયેલા રાવણના સારથિએ શત્રુના સૈન્યને પરાભવ કરે એવો, ગંધર્વનગર સરખા આકારવાળો, ઊંચી પતાકાવાળો, સુવર્ણના સાજવાળા અને શ્રેષ્ઠ લક્ષણોવાળા અર્થો ભેટેલો, સુદર્શન સાહિત્યોથી ભરેલો, ધન્યક્રાંત, બાણે આકાશનો આસ કરતો હોય એવો, પૃથ્વીને ગભવતો, શત્રુના સૈનિકોનો સંહાર કરનારો તેમ જ પોતાના સૈન્યને હર્ષ ઉપજાવે એવો રાવણનો રથ સત્વર સંગ્રામમાં હંકાર્યો. રથમાં અર્ધે ભેટેલા, ભયંકર ક્રાંતિવાળો, મોટા ધ્વજવાળો, ગદગદાટ નાહ કરનારો, વીજળી સરખી ફરકતી પતાકાવાળો, ઈંદ્રધનુષ્ય જેવી શોભાવાળો, જેમ મેઘમાંથી બળધારા છૂટે તેમ જેમાંથી શરધારા છૂટતી હતી એવા, વજ્રપ્રહારથી ચિરાતા પર્વત સરખા નાહવાળા અને બાણે સૂર્ય સમાન ક્રાંતિવાળું વિમાન

જ હોય, એવા રાવણના મોટા રથને પોતાની સાથે આવતો બોધને શ્રીમાન રામચંદ્રે ખીજના ચંદ્ર સરખા પોતાના ધનુષ્યનો ટંકાર કર્યો અને સારથિ-શ્રેષ્ઠ માતલિને કહ્યું : 'હે માતલિ ! આ સાથેથી કોંઈ પામેલા શત્રુનો રથ હોંઘ્યો આવે છે તેને તું બે. ૧-૮ અપસંખ્ય પ્રહસિષ્ણાથી પોતાના રથને પાછો વાળી વેગથી આવતા રાવણે મને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે, માટે તું પણ સાવધાન થઈને આપણા રથને તેના રથની સામે લઈ બા. જેમ વાયુ ચલી આવેલા મેઘને નાશ કરી નાખે છે, તેમ હું આજે રાવણનો નાશ કરવા ઇચ્છું છું. ૧૦, ૧૧ હવે તું જરા પણ ભય નહિ ધરતાં આગમ્ય તજીને તથા મન અને નેત્રોને સ્થિર રાખીને તેમ જ હાથમાં લગામ અહણ કરીને રથને સત્વર હાંક. હે માતલિ ! તું ઇંદ્રનો કુશળ સારથિ હોવાથી તને શિખામણ આપવાની કાંઈ જરૂર નથી; પરંતુ હું સુદર્શન ઉત્સાહવાળો હોવાથી તને સહેજસાજ સૂચનાકરું છું; કાંઈ શિખામણ આપતો નથી.'

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી સંતુષ્ટ થયેલા માતલિએ તે શ્રેષ્ઠ રથને રાવણના મોટા રથની અપસંખ્ય પ્રહસિષ્ણા સાથે તેમ હાંક્યો અને ચક્રેથી જોડેલી રજ વડે રાવણને ઢાંકી નાખ્યો. એ બોધ રાવણના કોંઈનો પાર રહ્યો નહિ. તેનાં લાલચોળ નેત્રો ઊંચાં ચલી ગયાં અને તેણે પોતાની સાથે આવી જોડેલા રઘુવીરને બાણવૃદ્ધિથી ઢાંકી દીધા. રાવણના હુમલાથી રોષે ભરાયેલા રામચંદ્રે ધર્ષ રાખી મોટા વેગવાળું ઇંદ્રનું ધનુષ્ય અહણ કર્યું અને સૂર્યકિરણ સરખાં તેજસ્વી બાણો ચલાવ્યાં. એ વેળા સામસામા આવેલા મહોન્મત યે સિંહાની પેઠે ઝોકબીબનો વધ કરવા ઇચ્છતા રામ અને રાવણનું અતિ ભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું. એ સમયે રાવણનો ક્ષય ઇન્દ્રનારાયણે, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને ઋષિઓ વગેરે એ યે મહાન રથોઓનું યુદ્ધ એવા માટે આકાશમાં આવી જોવા રહ્યાં; ૧૨-૧૯ અને રાવણનો નાશ તથા રામચંદ્રનો ઉદય સૂચવનારા શોભાચિત્ર કરે એવા દારુણ ઉત્પાતો થવા લાગ્યા. ૨૦

રાવણના રથ ઉપર ઊંધિરના વરસાદ પડવા

લાગ્યો. ભયંકર વંદોળિયાફે વાયુ રાવણની અપસવ્ય પ્રદક્ષિણા કરવા લાગ્યો, આકાશમાં જિહ્વા ગીધપક્ષીનાં ટોળાં રાવણના રથની પાછળ પાછળ ભમવા લાગ્યાં; દિવસ હોવા છતાં અંધારીના યુગ્મ જેવી રાતા વજ્રવાળી સંધ્યાથી વેરાયેલા ધનનંદારવાળી લંકાનગરી બધે એકાએક સળગી ઊઠી હોય એવી દેખાવા લાગી; ૨૧-૨૩ રાવણનું અહિત સૂચવનારી મોટા કંઠાકા કરતી વીજળીઓ રાવણની આગળ પડવા લાગી અને તે ભેઈ રાક્ષસો ત્રાસ પામવા લાગ્યા. ૨૪ રાવણ ભયાં ભયાં જતો હતો, ત્યાં ત્યાં ભૂકંપ થતો હતો, પ્રહાર કરતાં કરતાં રાક્ષસોના કોથ બંધાઈ જતા હતા; પર્વતમાંથી નીકળતી ધાતુઓ જેવાં લાંબાવજ્રો, પીળાં, કાળાં અને ધોળાં સૂર્યદિરણો રાવણની આગળ પડવા લાગ્યાં. ગીધ પક્ષીઓનાં ટોળા સહિત પોતાના મુખમાંથી અગ્નિનું વમન કરતી શિયાળવીઓ રાવણના મુખ સામે ભેઈને દૂર શબ્દ કરવા લાગી; વાયુ પ્રતિકૂળ વાવા લાગ્યો; સર્વત્ર જિહ્વા રાવણનાં નેત્ર ભરાઈ બધાં; આકાશમાં મેઘ નહિ હોવા છતાં આખી રાક્ષસોનામાં સર્વત્ર કઠોર ગળના કરતી વીજળીઓ પડવા લાગી; ૨૫-૨૯ હશે દિશાઓમાં અધકાર વ્યાપ્ત થઈ ગયો; ધૂળ જિહ્વાથી આકાશ ઢંકાઈ ગયું; ૩૦ ભયંકર ચિચિયારી નાખતી સેંકડો સારિકાઓ લડતી લડતી રાવણના રથ પર પડવા લાગી; ૩૧ અને રાવણના અધ્યાની ભંધમાંથી અગ્નિના તણખા તથા નેત્રમાંથી અશ્રુજળ એકીવખતે નીકળવા લાગ્યાં. એ પ્રમાણે રાવણનો વિનાશ સૂચવનારા અતિભયંકર ઘણા ઘણા ઉત્પાતો થવા લાગ્યા; તેમ જ રામચંદ્રનો જય સૂચવનારાં શુભ શકુનો પણ ચારે બાજુ દેખાવા લાગ્યા. ૩૨-૩૪ રામચંદ્રનો જય થાય એવાં શુભ શકુન ભેઈને લક્ષ્મણ, વિભીષણ તથા સુગ્રીવાદિ વાનરો અત્યંત હર્ષ પામ્યા અને 'હવે રાવણનું આવી જ બન્યું' એમ માનવા લાગ્યા. શકુનશાસ્ત્રને જાણનારા રામચંદ્ર પણ સંગ્રામમાં પોતાનો વિજય સૂચવનારાં શુભ ચિહ્નો થતાં ભેઈને અત્યંત હર્ષયુક્ત થયા અને યુદ્ધ કરવામાં

વધુ પરાક્રમ દાખવવા લાગ્યા. ૩૫-૩૯

અતિ શ્રીવાસ્ત્વીક મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૭ મો

રામ-રાવણનો રણસંગ્રામ-અપ્રતિમ યુદ્ધ-
'રામ-રાવણનું' યુદ્ધ તે રામ-રાવણનું જ યુદ્ધ'

તતઃ પ્રવૃત્તં સુકૂરં રામરાવણયોસ્તદા ।

સુમહદ્ દૈરઘ્યં યુદ્ધં સર્વલોકમયાવહય ॥ ૧ ॥

સર્વ લોકને ભય ઉપજાવે એવું રામ અને રાવણ બન્ને રથીઓનું અતિ કારણ યુદ્ધ થઈ થયું. ૧ એ વેળા રાક્ષસોનું તથા વાનરોનું સૈન્ય ભેદે હથિયાર શ્રદ્ધા કરીને ઊંચું હતું, તોપણ તે રામ-રાવણનું યુદ્ધ બેવાને સ્થિર થઈ રહ્યું. ૨ રામ-રાવણને ભયંકર રીતે યુદ્ધ કરતા ભેઈને સઘળા સૈનિકોનું ચિત્ત તે તરફ આકર્ષાયું અને તેઓ આશ્ચર્ય પામી હાથમાં નાના પ્રકારનાં ઉગામેલાં આયુધો સાથે સ્થિર થઈ બધા. તેઓ એકબીજા પર પ્રહાર કરી જ શક્યા નહિ. ૩, ૪ રાક્ષસોનું સૈન્ય, રાવણ અને વાનરોનું સૈન્ય રામચંદ્રને આશ્ચર્યભરે એકીદેશે ભેટું ઊંચું હતું; તેથી એ વેળા એ બન્ને સૈન્યો ચિત્રવત્ દેખાતાં હતાં. ૫

સંગ્રામમાં શુભાશુભ શકુન થતાં ભેઈને રામ અને રાવણ કોંધ આણીને તથા અઘડ નિશ્ચય કરીને નિર્ભયપણે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. રામચંદ્રે જીતવાનો અને રાવણે મરવાનો નિશ્ચય કરીને યુદ્ધમાં પોતાનું સંપૂર્ણ પરાક્રમ દર્શાવવા માંડ્યું. રાવણે રામચંદ્રને ધ્વજ છેદવા માટે ઘણાં બાણો મૂક્યાં, પરંતુ તે બાણો ધ્વજને નહિ વાળતાં રથની સાથે અથડાઈને પૃથ્વી પર પડ્યાં. ૧-૯ એ વેળા કોંધ પામેલા રામચંદ્રે પણ રાવણનો ધ્વજ છેદી નાખવાનો નિશ્ચય કરીને દેહીપ્રમાણ કાંતિવાળું અને સર્વ સરખું એક જેરી બાણ મૂક્યું. ૧૦, ૧૧ તેજસ્વી રણવીરે મૂકેલું બાણ રાવણના ધ્વજને છેદી પૃથ્વીમાં પેસી ગયું. ૧૨ ધ્વજને કપાઈ પડેલો ભેઈ મહાભળવાન રાવણ તીવ્ર ક્રોધાગ્રિથી ભયૂષી બિંબો અને બધે સામાને બાળી ભસ્મ કરતો હોય

એમ રામચંદ્રના રથ ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ૧૩-૧૪ રાવણે તીક્ષ્ણ બાણોથી રામચંદ્રના રથના અશ્વોને વીંધી નાખ્યા; પરંતુ તે અશ્વો દેવતાઈ હોવાને લીધે બાણે પોતાને પક્ષનાળને બ્રહ્માર થયો હોય, એમ જરા પણ ગભરાયા નહિ તેમ તલપૂર પણ પાછા હજ્યા નહિ. એવો પ્રકાર બેઈવધારે કોષમાં આવેલો રાવણ અસંખ્ય બાણ, ગદા, પરિશ, ચક્ર, સુસળ, પર્વતશિખર, વૃક્ષ, ત્રિશૂળ તથા કુસ્વી વગેરે માયારચિત શસ્ત્રોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. ૧૫-૧૮ સંક્રામમાં ભયંકર નાહ કરતી અને સર્વને ત્રાસ ઉપબળવારી એ શસ્ત્રવૃષ્ટિથી સહળા સૈનિકો અકળાઈ ગયા. ૧૯ રામચંદ્રના રથને પહોંત મૂકી રાવણ વાનરસૈન્ય ઉપર ચોરેરથી શસ્ત્રવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યો. એ વેળા તેનાં બાણોથી આયુઃ આકાશ છવાઈ ગયું. ૨૦ રાવણ મરણિયો અર્ધ બાણવૃષ્ટિ કર્યે જતો હતો, ત્યારે રામચંદ્રે પણ સ્મિતપૂર્વક પોતાના પુત્રુખ પર તીક્ષ્ણ બાણો ચલાવ્યાં અને એકસામટાં સેંકડો તથા હબરો બાણો છાંડવા માંડ્યાં. ૨૧-૨૨ એ બેઈને રાવણે પુનઃ પણ પોતાના બાણોથી આકાશને છાઈ નાખ્યું. એ વેળા રામ-રાવણનાં પ્રકાશમાન બાણો એકબીજાની સાથે ધૂંસાઈ જવાથી બાણે પ્રકાશ-ચુક્ત બીજું આકાશ જ હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. રામ-રાવણે છાંડેલાં બાણો પેઠી એકે બાણ કાયે કયો વિના નિષ્ફળ જતું ન હતું. તે બાણો પોત-પોતાનાં કાયો બળવીને પૃથ્વી પર પહોંતાં હતાં. એ રીતે જમણી-ઠાળી બંને બાણુએ અખંડિત શરવૃષ્ટિ કરતા રામ-રાવણનાં બાણોથી આકાશ ખીચોખીચ લારાઈ ગયું. ૨૩-૨૪ સમય સાધી રામચંદ્ર રાવણના અશ્વોને તથા રાવણ રામચંદ્રના અશ્વોને પ્રહાર કરી સામસામો બદલો વાળતા હતા. ૨૫ અત્યંત કોષમાં આવેલા રામ-રાવણનું શેખાંચિત કરે એવું તુલસી સુદ એક સુહૃતંભર આવ્યું. ૨૬ એ વેળા સમરભૂમિમાં રામ-રાવણને સુદ કરતા બેઈને સર્વ જૂત-પ્રાણીઓ વિરમય પામ્યાં. એકબીજાના રથ ઉપર પ્રહાર કરતા, એકબીજા પર કોષે લારાયેલા અને એકબીજાની સાથે

દોડતા રામ-રાવણ પરસ્પરનો વધ કરવાના આવેશ-થી અત્યંત સ્વરૂપવાળા દેખાવા લાગ્યા. એ વખતે બંનેના સારથિઓ પણ પોતપોતાના રથને ચક્રાકાર, સીધી તેમ જ અવળી-સવળી ગતિએ ફેરવી પોતપોતાનું પ્રવીણ દર્શાવતા હતા. પરસ્પર બાણો વરસાવી રામ-રાવણ એકબીજાને હડાવવા પ્રયત્ન કરતા હતા. એ વેળા જેમાંથી શરવૃષ્ટિ થતી હતી, એવા બંનેના રથ બળ વરસાવતા એ મેલો જ હોય એમ સંક્રામભૂમિમાં બજતા હતા. એવી રીતે પોતપોતાની અનેક તરેહની થતી નિપુણતા બતાવ્યા પછી પુનઃ બંનેના રથ સામસામી આવી જિલા રહ્યા. તેઓના રથની ધૂંસરીની સાથે ધૂંસરી, પતાકાની સાથે પતાકા અને અશ્વોનાં ઝુખની સાથે અશ્વોનાં ઝુખ બહી રહ્યાં ત્યારે રામચંદ્રે અતિ દેહીખમાન કાંતિવાળાં ચાર બાણો મૂકીને રાવણના ચારે અશ્વોને પાછા હડાવ્યા. એ બેઈ રાવણ અત્યંત કોષે ભરાયો અને તેણે રામચંદ્રને તીક્ષ્ણ બાણો માર્યાં. એ બાણોથી રઘુવીર અત્યંત વીંધાઈ ગયા, પણ તેથી તેમને જરાયે વિકાર કે પીડા થઈ નહિ. રાવણે પુનઃ પણ વજ્ર સરખાં સુસવાટા કરનારા તીક્ષ્ણ બાણો સારથિને માર્યાં. રાવણનાં બાણો વાગતાં છતાં માતલિને જરા પણ બચા કે ચોંદ થયો નહિ. માતલિ પરનો પ્રહાર બેઈ રઘુવીર અતિશય કેાપાયમાન થયા. ૨૯-૩૧ તુરંત જ તેમણે અનેક બાણો મૂકી રાવણને અકળાવી નાખ્યો અને એકીસામટાં વીસ, ત્રીસ, સાઠ, સેંકડો અને હબરો બાણો રાવણના રથ પર ફેંકવા માંડ્યાં ત્યારે રથમાં બેઠેલા રામચંદ્રે રાવણે પણ ગદા અને સુસળ વરસાવી રામચંદ્રને પીડવા માંડ્યા. એમ રામ-રાવણનું શેખાંચિત કરે તેવું તુલસી સુદ થવા લાગ્યું.

એ વેળા ગદા, સુસળ, પરિશ અને બાણની ધૂંખના ચોટા સુત્રવાટાથી સાતે સસુર બળભળવા લાગ્યા. ૪૨-૪૫ સસુર બળભળવાથી પાતાળમાં વસનારા હબરો દાનવો અને પક્ષોને પણ પીડા થવા લાગી; ૪૬ પર્વત, વન અને ઉપવન સહિત

આખી પૃથ્વી કંપવા લાગી, સૂર્ય નિસ્તેજ થઈ ગયો તેમ જ વાયુ બંધ પડી ગયો. જો સમયે દેવો, ગંધર્વો, કિન્નરો, સિદ્ધો, આપ્સરાઓ, ઉરગો તેમ જ મહર્ષિઓને ચિંતા થવા લાગી અને તેઓ સર્વ 'માયો તથા બ્રાહ્મણોનું કલ્યાણ થાઓ, સર્વ દોષો દુઃખરહિત થઈ ચિરકાળ પર્યંત સુખ લોભવો અને રાવણને હણી રામચંદ્ર વિજય પામો!' એમ વારંવાર બોલી રોમાંચિત કહે જોડું રામ-રાવણનું યુદ્ધ ભેવા લાગ્યા. પૂર્વે કદી પણ નહિ ભેચેલું અને અનુપમ જોડું રામ-રાવણનું યુદ્ધ ભેધને તેઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા : 'સસુદ્ર બ્રાહ્મણ જેવો છે અને બ્રાહ્મણ સસુદ્ર જેવું છે; પરંતુ રામ-રાવણનું યુદ્ધ તો રામ-રાવણના યુદ્ધ જેવું જ છે; અર્થાત્ તેને કોઈની પણ ઉપમા આપી શકાય તેમ નથી. ૪૪૭-૪૪૮

પછી રણુવંશની કીર્તિ વધારનારા રામચંદ્રે ક્રોધ કરી એક સૂર્ય સરયુ' ઝેરી બાણ પોતાના ધનુષ્ય પર ચઢાવી રાવણ સામે મૂક્યું. જો બાણનો પ્રહાર થતાં જ હેઠી'ચમાન કુંડળવાળું રાવણનું મસ્તક કપાઈ ને પૃથ્વી પર પડ્યું, તેને ત્રણે દોડો-એ જોયું. ૪૪૯ પણ રામચંદ્રે રાવણનું મસ્તક છેલ્લું કે તુરત જ તેના જેવું જ બીજું મસ્તક તેના ધડ પર ફૂટ્યું. જો ભેધ અતિ શીઘ્ર પ્રહાર કરનારા અને ઉત્તમ ઝડપ ધરાવનારા રણુવીરે તે મસ્તકને પણ છેદી નાખ્યું. બીજું મસ્તક કેપાયું કે તુરત જ રાવણના ઉપર ત્રીજું મસ્તક ફેંખાયું. તેને પણ વળ સરખાં બાણો વડે રામચંદ્રે કાપી નાખ્યું. જો પ્રમાણે એક પછી એક એમ એક-સરખી કાંતિવાળા સો મસ્તકો ફૂટ્યા અને તે સઘળાંને રામચંદ્રે કાપતા જ રહ્યા; પરંતુ રાવણનું મૃત્યુ થયેલું જણાયું નહિ, ત્યારે સર્વ અત્યોના

* કેઈ દેશોએ આવો પાક પણ છે કે

ગગન ગગનાકારં સાગરં સાગરોપમઃ ।

રામરાવણયોર્યુદ્ધ રામરાવણયોરિવ ॥

'એમ બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણની જ અને સસુદ્રને સસુદ્રની જ ઉપમા આપી શકાય, તેમ રામ-રાવણના યુદ્ધને રામ-રાવણના યુદ્ધની જ ઉપમા આપી શકાય તેમ છે'

સાતા કૌશલ્યાન હવર્ધન રણુવીરે ધનુષ્ય પર ધણી બાણો ચઢાવીને વિચાર કરવા માંડ્યો : 'બહો, જે બાણો વડે મેં મારીચ, ખર અને દૂધણને ૫૫-૫૬ તેમ જ કૌંશવટ આગળ વિરાધને તથા હંકારણ્યમાં કબંધને માર્યો હતો, સાત સાલવૃક્ષને છેદી નાખ્યાં હતાં, ૫૭વૃતોને લેવા હતા, વાલ્મિકિને હણ્યો હતો અને સસુદ્રને ક્ષુભિત કર્યો હતો, ૧૦ તે જ મારાં અમોઘ બાણો આજે રાવણનો વધ કરવામાં કેમ નિષ્ફળ બન્ય છે? અરે, આનું શું કારણ હશે? ૧૧૧

જો પ્રમાણે વિચારશ્રુત થયેલા રામચંદ્રે પુનઃ સાવધ થઈને રાવણની છાતીમાં અનેક બાણો મારવા માંડ્યા; ત્યારે થય્યાં બેઠેલો રાવણ પણ ગદા અને મુસળ વગેરે વરસાવીને રામચંદ્રને પીડવા લાગ્યો. ૧૨, ૧૩ જો રીતે દેવ, દાનવ, યક્ષ, સૂર્ય અને સિદ્ધ વગેરેની સમક્ષ રામ-રાવણનું અતિ ભયંકર યુદ્ધ ઘડીકમાં અંતરિક્ષમાં, ઘડીકમાં પૃથ્વી પર અને ઘડીકમાં વળી પર્વત પર, એમ રાત્રિદિવસ બાહ્ય જ રહ્યું. રામ-રાવણનું યુદ્ધ રાત્રિએ કે દિવસે એક સુહૃદ્ કિંવા એક ક્ષણભર પણ વિરામ પામતું ન હતું. ૧૪-૧૬ હશરથનંદન રામચંદ્ર અને રાક્ષસરાજ રાવણનું ભયંકર યુદ્ધ ચાલતું હતું તેમા બ્યારે રામચંદ્રનો જ્ય થાય એમ જણાયું નહિ, ત્યારે ઈંદ્રના સારથિ મંહાતમા માતલિએ યુદ્ધ કરવામાં શેકાયેલા રામચંદ્રને સંબોધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું. ૧૭

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાશુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

શુદ્ધકાંડમાં ૧૦૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૮ મો

રામ-રાવણનો રણસંઘામ-બ્રહ્માસુપ્રયોગ-
રાવણનો વધ

અથ હંસ્મારયામાસ માતલી રાઘવં તદ્વા ।

મજાનશિવ કિં વીર ત્વમેવમનુવર્તસે ॥ ૧ ॥

માતલિએ રામચંદ્રને સ્મરણ કરાવતાં કહ્યું :
'હે વીર રાઘવ ! તમે સઘણું બળ્યો છો, છતાં
આમ ચિંતા શા માટે કરો છો? ૧ હે મહારાજ !
દેવોએ રાવણના મૃત્યુનો જે સમય કહેલો છે, તે
જ અત્યારે પ્રવર્તે છે, તો તમે રાવણનો વધ કરવા

અથે' પ્રહ્લાસ મૂકેા.'

માતલિના કહેવાથી રમરણ થઈ આવતાં શ્રીમાન રામચંદ્રે તુરત જ કૂંદ્રાંડા મારતા સર્પ સરણુ' દેહીપ્રમાન પ્રહ્લાસ હાથમાં લીધું. પૂર્વે પ્રહ્લાદેવે એ અમોઘ અસતું નિમોણ કરીને ત્રિલોકનો જ્ય કરવા ઇચ્છતા દેવરાજ ઇંદ્રને આપ્યું હતું અને મહાપરાક્રમી ઇંદ્રે અગસ્ત્ય મુનિ દ્વારા રામચંદ્રને આપ્યું હતું. તે જ બાણને રામચંદ્રે બહાર કાઢ્યું.^{૨-૫} એ બાણનાં પીંછામાં વાયુ વસતો હતો, તેના ક્ષણ-ક્રણમાં અગ્નિ અને સૂર્યનો વાસો હતો, તેના મધ્યભાગ આકાશમય હતો તથા તેના ગૌરવમાં મેરુ અને મંદરાચળનો નિવાસ હતો. એ બાણમાં વાયુ સરળે વેગ હતો, અગ્નિ અને સૂર્ય સરળી તીક્ષ્ણતા હતી તથા આકાશ સમાન લઘુતા હોઈ મંદરાચળ તથા મેરુપર્વત જેવું તેણે ગૌરવ હતું. એ પ્રહ્લાસ અત્યંત ઝળહળતું, સુંદર પૂંખવાળું, સુવર્ણથી શોભતું, સૂર્ય સરળી કાંતિવાળું, પૃથ્વી આદિ ચંચલૂતોનાં તરવોથી બન્યુંવેળું, ધુમાડાયુક્ત પ્રહ્લાસ જેવું ભયંકર, નાબ સરણુ' ઝેરી, મનુષ્ય, હસ્તી તથા અશ્વાદિને લેદનારું, સત્ત્વર ગતિ કરનારું; મોટા મોટા કરવાળા, પરિભ્રમણ અને પર્વતોને તોડનારું; અનેક પ્રકારનાં રુધિર તથા માંસથી ખરડાયેલું, અતિ ભયંકર, વજ્ર જેવું દઢ, મોટા નાક કરનારું, અનેક યુદ્ધોમાં શત્રુઓને ચીરી નાખનારું, સર્વને ત્રાસ ઉપજાવનારું, કૂંદ્રાંડા મારતા સર્પ જેવું ભયંકર; કામડા, ગીધ, બગલા તથા શિયાળવાં વગેરે પ્રાણીઓને નિરંતર ભક્ષ અપાવનારું અને યુદ્ધ વિશે યમરાજના સરણુ' ઉચ્ચ હતું.^{૧-૧૧}

પક્ષીઓનાં ચિત્રવિચિત્ર પીંછાંથી શોભતા તથા અત્યંત વેગવાળા એ પ્રહ્લાસને ભેઈ વાનરોને ઘણો જ આનંદ થયો અને રાક્ષસોને શોક થઈ આવ્યો.^{૧૨}

પક્ષી મહાબળવાન રામચંદ્રે ઇક્ષ્વાકુવંશીઓના ભયને નિવૃત્ત કરનારા અને શત્રુઓની કીર્તિને વિનાશ કરી પોતાના આનંદને વધારનારા એ ઉત્તરોત્તમ પ્રહ્લાસને વેદોક્ત મંત્રોથી અભિમંત્રિત

કરી ધનુષ્ય પર ચઢાવ્યું.^{૧૩, ૧૪} રામચંદ્રે પ્રહ્લાસ ચઢાવ્યું એ વેળા સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓ ત્રાસ પામ્યાં અને પૃથ્વી કંપવા લાગી.^{૧૫} પક્ષી અતિ કોપાયમાન થયેલા રણવીરે સાવધાન થઈને તથા ધનુષ્યને કણ પર્ચત જેવોને શત્રુના મર્મસ્થળતું વિહારણ કરે એવું એ અસ્ર છોડ્યું.^{૧૬} ઇંદ્રે કેંદલા વજ્ર સરણુ' રામચંદ્રના હાથમાંથી છોટેલું એ પ્રહ્લાસ કે એ કોઈ પણ ઉપાયથી પાછું વળે એવું નહોતું, તે વેગથી આવીને રાવણની છાતીમાં ચોંટ્યું.^{૧૭} અત્યંત વેગવાળા અને શત્રુના શરીરનો નાશ કરનારા એ અસ્રે દુરાત્મા તાવણું હૃદય લેહી નાખ્યું અને શરીરમાંથી આરપાર નીકળી રુધિરથી ખરડાયેલું એ અસ્ર તેના પ્રાણ લઈ પૃથ્વીમાં પેસી ગયું.^{૧૮, ૧૯} રાવણને હજીને કૃતકૃત્ય થયેલું રામચંદ્રનું તીક્ષ્ણ બાણ શાંત થઈ પુનઃ તેમના લાથામાં આવીને પેડું.^{૨૦} રામબાણથી હજાયેલા રાવણના હાથમાંથી તુરત જ ધનુષ્યબાણ પડી ગયાં અને પ્રાણ નીકળી જવાથી જીવનરહિત થયેલો રાક્ષસરાજ રાવણ ઇંદ્રના વજ્રથી હજાયેલા વૃત્રાસુરની પેઠે પોતાના રથમાંથી પૃથ્વી પર પડ્યો.^{૨૧}

રાક્ષસેંદ્ર રાવણને રણમાં હજાયેલ પડેલો ભેઈ જીવતા રહેલા રાક્ષસો ભયભીત થઈ ચોરેર નાસી ગયા. એ વેળા રાવણનો વધ થયેલો ભેઈ વિજય પામેલા વાનરો મોટાં મોટાં વૃક્ષો લઈને રાક્ષસોની પાછળ પડ્યા. પોતાનો આશ્રય નષ્ટ થવાથી નિસ્તેજ મુખવાળા અને આંસુ ખેરવતા રાક્ષસો વાનરોના માર બાઈને લંકામાં પેસી ગયા. પક્ષી હર્ષમાં આવેલા વાનરો 'રામચંદ્રનો જ્ય થયો અને રાવણ મરાયો' એમ બોલી ચોટી ગઈના કરવા લાગ્યા. એ વેળા આકાશમાં દેવદંડુકિ ગડગડવા લાગ્યા; દિવ્ય સુગંધનું વહન કરનારો સુબદ્ધ વાયુ વાવા લાગ્યો; બીજાઓને ફલેલાં જેવી મનોહર પુષ્પવૃદ્ધિ અંતરિક્ષમાંથી રામચંદ્રના રથ પર પડવા લાગી અને આકાશમાં ઊભેલા મહાત્મા દેવોની 'બહુ સારું થયું, બહુ સારું થયું' જેવી રામચંદ્રની સ્તુતિયુક્ત વાણી સંભળવા લાગી. સર્વ લોકોને ભય આપનારો રાવણ હજાયેલો, ત્યારે આરણ્યગુ

સહિત દેવોના હર્ષનો પાર રહ્યો નહિ. રાક્ષસશ્રેષ્ઠ રાવણને હજી પ્રસન્ન થયેલા રઘુવીરે સુગ્રીવ, અંગદ તથા વિલીપણની કામનાઓને પૂર્ણ કરી. ૨૨-૩૧

દેવોના શત્રુ રાવણ મરણ પામ્યો, ત્યારે તેઓને શાંતિ વળી, દિશાઓ નિર્ભય થઈ, આકાશ સ્વચ્છ થયું, પૃથ્વી સ્થિર થઈ, પ્રચંદ વાયુ વાતો બંધ થયો અને સૂર્યની કાંતિ યથાયોગ્ય થઈ રહી. રઘુવીરનો વિજય થયેલો ભેઈ હર્ષિત થયેલા સુગ્રીવ, વિલીપણ, હંકમણ તથા અંગદ વગેરે સુહૃદ્ભાવનો સ્વર્ગને પ્રીતિ ઉપભવનારા રામચંદ્રની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી. એ વેળા પોતાના શત્રુને હજી સત્ય-પ્રતિજ્ઞ થયેલા રણકુળનંદન શ્રીમાન રામચંદ્ર રણ-ભૂમિમાં પોતાના સુહૃદ્ભાવોથી વીંટાઈ દેવગણોથી વીંટાયેલા ઇંદ્રની પેઠે શોકવા લાગ્યા. ૩૨-૩૪

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દાકાંડમા ૧૦૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૯ મો

રાવણની પ્રશંસાપૂર્વક વિલીપણે કરેલો
વિલાપ—રામચંદ્રે કરેલું આશ્વાસન

આત્મરં નિહતં દહ્વા ક્વાયનં નિર્જિતં રમે ।

શોકભ્રેગવરીતાત્મા વિલ્લપણ વિભીષણઃ ॥ ૧ ॥

રણભૂમિમાં પોતાના ભાઈ રાવણને હજી પડેલો ભેઈ શોકાકુળ થયેલો વિલીપણ વિલાપ કરવા લાગ્યો : ‘હે વીર ! હે પોતાના પરાક્રમથી પ્રખ્યાત ! હે સમર્થ ! હે નીતિનિપુણ ! અમૂલ્ય શયનમાં સૂનાર તું આજે રામના બાણથી હજી પડેલો તથા બાણબંધથી શોભતા તારા બન્ને હાથ પસારીને પૃથ્વી પર કેમ સૂતો છે ? અરેરે, સૂઈ સરખો તેજસ્વી તારો સુકૃત પણ તારા મસ્તકથી દૂર જઈને પડ્યો છે ! ઓ વીર ! મેં તને પૂર્વે બે વચન કહ્યાં હતાં, તે તને રુખ્યાં નહિ, કારણ કે તું કામજન્ય મેઘમાં તદ્દલીન થઈ રહ્યો હતો, તેવું જ આજે આહું ક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે ! અરેરે, મારાં હિતવચનોને પ્રહસ્તે, ઇંદ્રજિતે, કુંભકર્ણે, અતિક્રામે, નરાતકે, તેં તેમ જ બીલ કોઈ એ પણ ગર્વને લીધે માન્યાં નહિ, તેવું આજે આહું અનિષ્ઠ

ક્ષણ પ્રાપ્ત થયું છે ! ૨-૫ હાય ! આજે ન્યાયની મર્યાદા હ્રુમ્મ થઈ છે, ધર્મની મૂર્તિ નષ્ટ થઈ છે, સર્વતું સંગ્રહસ્થાન નાશ પામ્યું છે અને વીરોત્તું આશ્રય-સ્થાન હુસારી ગયું છે. ૬ હાય ! શત્રુધારીઓમા શ્રેષ્ઠ એવો તું રણમાં પડવાથી આજે ભણે સૂર્ય પૃથ્વી પર પડ્યો છે, ચંદ્ર રાહુથી ઘેરાઈ ગયો છે, અગ્નિવાળાઓ શાંત પડી ગઈ છે અને ઉત્સાહ-શક્તિ મંદ થઈ ગઈ છે. રાક્ષસોમાં સિંહ સરખો તું રણભૂમિની રજમાં સૂતો છે, તેથી હવે નિરાધાર થઈ પડેલી લંકાનગરી અને તેની પ્રજા શૂન્યકાર થઈ પડી છે. અહા ! ધૈર્યરૂપી નવાંકુરવાળા, હઠ-રૂપી પુષ્પવાળા, તપરૂપી સ્થિરતાવાળા અને શૌર્યરૂપી મૂળવાળા રાક્ષસરાજ રાવણરૂપી વૃક્ષને આજે રામરૂપી વાયુએ જલમૂળમાંથી ઉખેડી નાખ્યું છે ! હાય ! તેજરૂપી હંતશળવાળો, પિતૃ-પિતામહાદિના વંશરૂપી પૃથ્વભાગવાળો, ક્રોધરૂપી હસ્તચરણાદિ અવયવવાળો, ક્રુપારૂપી સૂંઠવાળો અને રામચંદ્રરૂપી સિંહે જેના હેઠળે ચીરી નાખ્યો છે એવો રાવણરૂપી હાથી આજે પૃથ્વી પર સૂઈ રહ્યો છે ! અરેરે, પરાક્રમ અને ઉત્સાહરૂપી શક ભંડવી બવાળાવાળા, નિઃશ્વાસરૂપી ધુમાડાવાળા અને બળરૂપી ઉજ્જ્વળતાવાળા પ્રતાપી રાવણરૂપી અગ્નિને આજે રામરૂપી મેઘે ઓલવી નાખ્યો છે. ૭-૧૧ હાય ! રાક્ષસોરૂપી પુગ્ગ, પૃથ્વ અને શિંગડાવાળો, શત્રુઓને હંકવનારો, પરાક્રમમાં વાયુ સરખો તથા ચપળતારૂપી નેત્ર અને હજીવાળો રાવણરૂપી વૃષભ આજે રામરૂપી વ્યાઘ્રથી હજી પડ્યો પૃથ્વી પર પડ્યો છે !’

એ પ્રમાણે સ્પષ્ટ અર્થવાળાં અને હેતુસુક્ત વાક્યો ગોલી વિલાપ કરી રહેલા વિલીપણને રામચંદ્રે કહેવા લાગ્યા : ‘હે વિલીપણ ! ભયંકર પરાક્રમવાળો, મોટા ઉત્સાહવાળો અને મૃત્યુથી નહિ ડરનારો તારો ભાઈ રાવણ સંશ્રામમાં કાંઈ અશક્તની પેઠે હજી પડ્યો નથી, જેથી તેને શોક કરવો લટે. ૧૨-૧૪ હે વિલીપણ ! આ રાવણ-

● રાવણ અગ્નિહોત્રી અને મોટો તપસ્વી હતો એથી વિલીપણે તેને ધર્મની મૂર્તિ કહ્યો.

ની પેઠે પોતાનો જથ્થાનારા જે પુરુષો
ક્ષત્રિયોના ધર્મને અતુસરી સંગ્રામમાં પ્રાણ ત્યજે
છે, તેઓનો શોક કરવો ઘટતો નથી.^{૧૫} યુદ્ધિમાન
આ રાવણે તો ઇંદ્રાદિ દેવો સહિત ત્રણે લોકને
ત્રાહ્યત્રાહ્ય પોકરાવી હતી. આવો વીર પુરુષ કાળ-
ધર્મને પ્રાપ્ત થતાં શોચનીય થતો નથી.^{૧૬} વળી
યુદ્ધમાં અસુકનો જ જથ્થા થાય એવું કહી પણ
નિશ્ચિત હોતું નથી. સંગ્રામમાં શૂરવીર પુરુષ તો
મરે કિંવા ધીજીઓને મારે એ જ તેનો ધર્મ છે.^{૧૭}
હે વિલીધણુ ! તારા બાઈ રાવણને તો મહાત્મા
મનુષ્યે કહેલી ક્ષત્રિયસંમત* ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત
અર્થ છે; તો યુદ્ધમાં ક્ષાત્રધર્મથી હણાયેલા રાવણનો
તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી, વળી 'પ્રાણીમાત્ર
પર મરણ તો છે જ' એવો નિશ્ચય કરીને તું
શોકને ત્યાગ કર અને હવે જે કાંઈ કરવા યોગ્ય
કાંઈ હોય તેમાં ચિત્તને પરેશ.^{૧૮, ૧૯}

પરાક્રમી રઘુવીરનું વચન સાંભળી શોકસ્વંતસ
થયેલાં વિલીધણે પોતાના બાઈ રાવણનું હિત
થાય એવું વચન કહ્યું:^{૨૦} 'હે મહારાજ ! આ
રાક્ષસરાજ રાવણ કે જે પૂર્વે ઇંદ્ર સહિત સઘળા
દેવોથી પણ પાછો હતો ન હતો, તે આજે તમારી
આગળ આવી સમુદ્ર જેમ કિનારા આગળ
આવી પાછો પડે, તેમ પરાજય પામી હણાઈ
પડ્યો છે. હે રાધવ ! આ રાવણે યાજ્ઞકેને ધન-
દીધાં છે, સંપૂર્ણ લોગો લોગવ્યા છે, સેવકોને
સંતુષ્ટ કર્યા છે, સુહૃદો તથા મિત્રાદિ વર્ગને ધન-
ધાન્ય વહેંચી આપ્યાં છે તેમ જ શત્રુઓનાં વેર
પણ ચુકાવી દીધાં છે. વળી હે રામચંદ્ર ! આ
રાવણ મોટો તપસ્વી, અગ્નિહોત્રી તથા ઉપનિષદોના
જ્ઞાનવાળો હોઈને કર્મકાંડમાં અશ્રમવ્ય હતો;
એવા મહાત્માનો શોક કરવો યોગ્ય નથી, એ
ખરું છે. હવે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે હું તેની
ઉત્તરક્રિયા કરવા ઇચ્છું છું'.^{૨૧-૨૩}

વિલીધણનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રામ-
ચંદ્રે રાવણને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થાય તેવું કર્મ કરવાની

* યુદ્ધમાં મરનાર ક્ષત્રિયને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે
-આ ગતિ ક્ષત્રિયને પ્રિય હોય છે.

આજ્ઞા આપતાં કહ્યું:^{૨૪} 'હે વિલીધણુ ! વેર
મરણ સુધી જ રહે છે અને મરણ પછી વેર રાખવું
એ નિરર્થક છે. આમરું પ્રયોજન આજે સિદ્ધ
અર્થ ચૂક્યું છે. હવે તો રાવણ જેટલો તને પ્રિય
છે તેટલો જ મને પણ પ્રિય છે; માટે તેનો વિધિ
પૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરે'.^{૨૫}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૦૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૦ મો

રાવણની રાણીઓનું કલંપાંત

રાવણં નિવર્તે દપ્ત્વા રાવણેણ મહાત્મના ।

અન્તઃપુરાદિવિષ્ણેષ રાક્ષસ્યઃ શોકકર્પિતાઃ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રે રાવણને માર્યો એ સમા-
ચાર સાંભળી શોકાવ્યાપ્ત થયેલી રાક્ષસીઓ
(રાવણની સ્ત્રીઓ) અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી
અને જેમ વાછરડાના મરણથી માથા શોક કરે,
તેમ તેઓ છૂટા કેથ મૂકી વાથો છતાં ધૂળમાં
આગોટી શોક કરવા લાગી.^૧ કેટલાક રાક્ષસોને
સાથે લઈ રાવણની સ્ત્રીઓ લંકાના ઉત્તર દરવાજેથી
બહાર નીકળી રણભૂમિમાં આવી પોતાના
પતિના દેહને શોધવા લાગી. 'હા આથપુત્ર !
હા નાથ !' એ પ્રમાણે પોકારતી રાક્ષસીઓ
માથાં વિનાનાં ધકથી ભરેલી તથા માંસરૂધિરના
કાદવવાળી રણભૂમિમાં આમતેમ ભટકવા લાગી.
ચૂશપતિ હસ્તીના નાશથી હાથથીઓ ચીસો પાડે,
તેમ પતિમરણના શોકથી ચેરાઈ ગયેલી અને અશુ-
ભૂષું નેત્રવાળી એ સ્ત્રીઓ આકંઠપૂર્વક રૂદન કરતી
હતી. આમ શોક કરતી એ રાક્ષસીઓએ મોટી
કાયાવાળા, અત્યંત પરાક્રમવાળા અને કાજળના
પર્વત જેવા મહાતેજસ્વી રાવણને પૃથ્વી પર
હણાઈ પડેલો દીઠો.^{૨-૪} પોતાના પતિને રણની
ધૂળમાં સુતેલો જોતાં જ રાક્ષસીઓ એકાએક તેની
પાસે દોડી અર્ધ અને કપાયેલી વનલતાની પેઠે
ધમોધળ તેના શરીર પર પડવા લાગી.^૫ કોઈક
સ્ત્રી અતિશય પ્રેમને લીધે રાવણના દેહને આલિં-
ગન કરીને, કોઈક વળી તેનાં ભરણને વળગીને
અને કોઈક તેના કંઠે વળગીને પૃથ્વી પર આગો-

ટવા લાગી; તેમ જ કોઈક વળી તેણે સુખ ભોંધેને જ મૂંચિત થઈ પડી. કોઈ સ્ત્રી રાવણનું મસ્તક ખોળામાં રાખી રુદન કરવા લાગી અને જેમ ઝાકળ નું બળ કમળને સ્નાન કરાવે છે, તેમ રાવણના મસ્તકને અશ્રુજળથી સ્નાન કરાવવા લાગી. ૮-૧૦

રાવણને પૃથ્વી પર હજારો પહેલો ભોંધ પીડિત થયેલી રાક્ષસીઓ શોકને લીધે કલ્પાંત કરવા લાગી : ૧૧ 'હાય ! હાય ! અરેરે ! બેણે ઇંદ્ર તથા યમને ત્રાસ આપ્યો હતો, કુબેરનું પુખ્ત વિમાન છીનવી લીધું હતું ૧૨ અને ગંધર્વો, ઋષિઓ તથા દેવોને પણ ભય ઉપભવ્યો હતો, તે રાવણરાય આજે રણમાં હજારો સૂતા છે ! ૧૩ અરે ! સુર, અસુર તથા ઉરગાદિથી જેને શય ન હતો, તે રાવણરાય આજે એક મનુષ્યથી પરાજય પામ્યા છે ! ૧૪ હાય ! દેવો, કાનવો અને રાક્ષસો પણ જેના વધ કરવા સમર્થ ન હતા તે રાવણરાયનો આજે એક મનુષ્યના હાથે વધ થયો છે ! ૧૫ અરેરે ! દેવો, અસુરો અને યક્ષો પણ જેને હણવા શક્તિમાન ન હતા, તે રાવણરાય આજે એક નિર્બળ પુરુષની પેઠે રામના હાથે હણાઈને પડ્યા છે ! ૧૬

એ પ્રમાણે કલ્પાંત કરતી રાવણની સ્ત્રીઓ અત્યંત દુઃખને લીધે રુદન કરતી સ્થૂંચવાર શાંત રહી; પરંતુ યુનઃ શોકના ઉદ્ગારો કાઢતી વિલાપ કરવા લાગી : 'હે નાથ ! મુહૂરેના હિતોપદેશને અવણ ન કરતાં-ન માનતા તમેજો પોતાના મરણ માટે જ સીતાહરણ કર્યું હતું અને તે દોષથી જ આજે તમેજો સઘળા રાક્ષસો તથા પોતાના આત્મા સહિત અમારો પણ નાશ કર્યો છે ! ૧૭, ૧૮ હે સ્વામીનાથ ! તમારું હિત ઇચ્છનારા તમારા ભાઈ વિશ્વીષ્ણુ તમને ઘણાં ઘણાં હિતવચનો કહ્યાં હતાં, પણ મોહવશ થયેલા તમેજો પોતાનો જ નાશ કરાવવા અર્થે તેણું કહેવું નહિ માનતા તેને કઠોર વચન કહી કાઢી મૂક્યો, તેણું કૃણ આજે પ્રાપ્ત થયું છે. અરેરે, ઓ પ્રાણનાથ ! વિશ્વીષ્ણુ વચન માન્ય કરી તમેજો જો રામને સીતા પાછી આપી હોત, તો આખા રાક્ષસકુળનું નિર્કંદન કરે એવું

આ મોટું દુઃખ આવી પડત નહિ. હે નાથ ! તમેજો વિશ્વીષ્ણુનું કહેલું માન્ય હોત તો તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી તે શત્રુપક્ષમાં ભળી ભત નહિ, રામ તમારા મિત્ર થાત, અરે પણ સૌભાગ્યશુભ ભોગવત અને આપણા શત્રુઓ રાજ ન થાત; ૧૯-૨૧ પરંતુ હે નાથ ! તમેજો તમારો કૂર સ્વભાવ છોડ્યો નહિ અને બળાત્કારે સીતાને રાખી મૂકી, તેણું કૃણ એ જ મળ્યું કે, રાક્ષસોનો સંહાર થયો, તમે રણમાં શોળાયા અને અમને વેધવ્ય પ્રાપ્ત થયું ! ૨૦ અથવા તો હે રાક્ષસપુંગવ ! આ બાળતમાં તમારા સ્વેચ્છાચરણો કાંઈ પણ દોષ નથી; કેમ કે સારું-માઠું સઘળું દેવની પ્રેરણાથી જ થાય છે. દેવથી હણાયેલું જ બીજા કોઈ નિમિત્તથી હણાય છે. હે મહાબાહુ ! આ રણભૂમિમાં વાનરોનો, રાક્ષસોનો તેમ જ તમારો વિનાશ થયો, એ સઘળું દેવચોગથી જ બનેલું છે. ૨૩, ૨૪ આ લોક વિષે 'કર્મનાં કૃણ આપવાને તત્પર થયેલા દેવની ગતિને રોકવામાં ઈચ્છ, કામ, પરાક્રમ કે સત્તા પણ કામ આવતાં નથી. ૨૫

એ પ્રમાણે દુઃખથી ધીન થયેલી અને ચોધાર આંસુએ રોતી રાક્ષસેંદ્ર રાવણની સ્ત્રીઓ ટિટોડી-ઝોની પેઠે વિલાપ કરતી હતી. ૨૬

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દાકમાં ૧૧૦ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૧ મો

રાવણનાં રૂપ અને બળ-શુભના કથનપૂર્વક મ'દોહરીના વિલાપ-રાવણનો અગ્નિસંસ્કાર તાસાં વિલપમાનાનાં તદા રાક્ષસોવપિતામ્ ।
લ્લેષ્ટપત્ની પ્રિયા દીતા મતર્તાં સસૃદૈક્ષત ॥ ૧ ॥

વિલાપ કરતી રાવણની સ્ત્રીઓમાં પટરાણી મ'દોહરી પણ અતિ ધીનપણે પૃથ્વી પર પહેલા પોતાના સ્વામીને ટગરટગર ભોંધ રહી હતી. ૧ અચિંત્ય પરાક્રમવાળા રામચંદ્રે પોતાના પતિ રાવણને માર્યો એ ભોંધેને ધીન થયેલી મ'દોહરી વિલાપ કરવા લાગી : ૨ 'હે મહાબાહુ ! હે કુબેરના નાનાભાઈ ! સંઆમયાં કોથ પામેલા તમારી આગળ ઇંદ્ર પણ જીલો રહેતાં ત્રાસતા હતા; ૩ તેમ જ મોટા

મેટા ઋષિઓ, યશસ્વી ગંધર્વો તથા ચારણો તમારાથી ત્રાસીને દશે દિશામાં નાસી જતા હતા, તે જ તમે આજે એક રાત્ર જેવા મનુષ્યથી પરાજય પામ્યા છો, તો હે રાક્ષસેશ્વર ! તમને લક્ષ્મ કૈમ આવતી નથી ? આ શું ? હે રાજન્ ! તમે ત્રણે લોકને વશ કર્યા હતા તથા લક્ષ્મી અને પરાક્રમ-સંપન્ન હતા, તેમ છતાં એક વનમાં રખડતા મનુષ્ય રામના હાથે તમે હણાયા ? આ શું ?^{૧૪-૧} જ્યાં મનુષ્યને પ્રવેશ પશુ ન થઈ શકે એવા લંકાદીપમાં કામરૂપે વિચરનાર એવા તમને સુદર્માં રામ મારી શકે એ સંભવતું નથી.^{૧૫} સર્વત્ર જ્યાં મેળવનારા તમને હણવાનું પરાક્રમ રામે કયું ? હોય એ મારા માનવામાં આવતું નથી.^{૧૬} હે પ્રાણનાથ ! કોઈના તકમાં ન આવે એવી આરા રચીને સાક્ષાત્ કાળ જ રામનું રૂપ ધરીને તમારો નાશ કરવા અર્થે ઊતરી આવ્યો હશે !^{૧૭} કિંવા હે રાક્ષસેશ્વર ! તમારા પર વેર ધરાવનારા ઈર્ષ તમારો પરાભવ કર્યો હશે ! પશુ ના, ના, એ પશુ સંભવતું નથી. અત્યંત બળ-પરાક્રમવાળા અને દેવોના શત્રુ એવા તમારી આગળ સુદર્માં આવી ઊભા રહેવાની ઈર્ષમાં શક્તિ ક્યાંથી હોય ? ત્યારે તો મને છેવટે નિશ્ચય થાય છે કે, સત્ય પરાક્રમવાળા, સર્વ લોકના ઈશ્વર, આદિ-મધ્ય-અંતરહિત, મહાયોગી, સનાતન પરમાત્મા, મહાનથી પશુ મહાન, પ્રકૃતિથી પર, જગત્કર્તા, શંખ-ચક્ર-ગદા વગેરેને ધારણ કરનાર, શાશ્વત, ધ્રુવ તથા શ્રીવત્સલાંઘનયુક્ત લક્ષ્મી સહિત શ્રી-વિષ્ણુ ભગવાને જ સર્વ લોકના હિત માટે મનુષ્ય-રૂપ ધારણ કરી, વાનરરૂપધારી દેવોની સહાયથી સર્વને લાય ઉપબવનારા અને દેવોના શત્રુ એવા તમારો તમારા પરિવાર સહિત નાશ કર્યો છે. પૂર્વે તમોએ તમારી ઈર્ષ્યોને વશ કરી ત્રિશુવન ઉપર જ્યાં મેળવ્યો હતો, તે જ ઈર્ષ્યોએ પૂર્વેનું વેર સંભારીને આજે તમારો પરાજય કરાવ્યો છે. જન-સ્થાનમાં વસતા ચૌદ હજાર રાક્ષસો સહિત મહા પરાક્રમી અને રામે માથો, ભ્રાત્રી જ મેં તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, ‘રામ મનુષ્ય નથી.’ વળી હે નાથ ! દેવોથી પશુ પ્રવેશી શકાય નહિ એવી

લંકાનગરીમાં હણુમાને જ્યારે બળાત્કારે પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી જ આપણે સૌ દુઃખી થઈ ગયા છીએ. હે રાજન્ ! ‘તમે રામની સાથે સંધિ કરો.’ એવું હું તમને વારંવાર કહેતી હતી, પણ તે તમારા માનવામાં આવતું નહિ. હે રાક્ષસપુંગવ ! તમે પોતાના ઐશ્વર્યનો, દેહનો તથા સ્વજનોનો વિનાશ કરાવવા અર્થે જ એકાએક સીતા ઉપર કામચાહિત થયા હતા. હે સ્વામીનાથ ! અરુંધતી અને શેહિણી-થી પણ અધિક પાતિવ્રત્યવાળી, પૃથ્વી દેવીથી પણ અધિક ક્ષમાશુભવાળી, લક્ષ્મીની પણ લક્ષ્મીરૂપ તથા પોતાના પતિ પર દંઠ પ્રેમવાળી સર્વમાન્ય સીતાને તમોએ તમારી કુદ્ધ યુદ્ધિને વશ થઈ ઘણું જ દુઃખ આપ્યું, એ ચોટું વિપરીત થયું છે. નિજન અરણ્યમાં પતિથી વિખેટી પડેલી કીન સીતાને કપટથી હરી લાવીને તમોએ પોતાના કુળને કલંક લગાડ્યું છે. હે નાથ ! સીતાસમાજમની તમારી અભિલાષા તો પૂર્ણ થઈ નહિ; પરંતુ એ પતિ-વ્રતાના વપરૂપ અગ્નિમાં તમે જ બળી મૂક્યા છો ! હે સ્વામિન્ ! તમોએ સીતાનું હરણ કર્યું તે વેળા જ તમે બળી ગયા નહિ તેનું કારણ માત્ર એટલું જ હોય છે એક એ કે, અગ્નિ અને ઈર્ષ વગેરે દેવો તમારા લાયથી ધ્રુવતા હતા; એટલે પતિવ્રતા સીતાને સ્પર્શ કરવા છતાં અગ્નિ વગેરે દેવો તમને પાપનું ફળ આપી શક્યા નહિ;^{૧૮-૨૪} પરંતુ હે રાજન્ ! આજે તમારું મરણ થતાં મને એ નિશ્ચય જ થયો છે કે, સમય આવ્યે કતાં યુરુપને તેના પાપનું ફળ અવશ્યસેવ પ્રાપ્ત થાય છે. શુભ કર્મ કરનારને શુભ-સુખરૂપ ફળ અને પાપકર્મ કરનારને અશુભ-દુઃખરૂપ ફળ મળે છે. જુઓ, વિશિષ્ટ સુખ પામ્યા છે અને તમે રણમાં રોળાયા છો. હા, સ્વામીનાથ ! તમારા અંતઃપુરમાં સીતાથી પણ અધિક રૂપવાળી બીજી ઘણીયે સ્ત્રીઓ છે; પણ ચોહને લીધે કામવશ થઈ પડેલા તમને એ સૂઝ પડી નહિ.^{૨૫-૨૭} જનકનંદિની સીતા કુળ, રૂપ કે કાશ્મિરમાં મારાથી અધિક છે કે સમાન છે, તે પણ તમે ચોહને લીધે સમજી શક્યા નહિ;^{૨૮} પણ રે, એમાં તમારો કાંઈ પણ દોષ નથી; કારણ કે સર્વ જૂત-પ્રાણીઓનું કોઈ પણ નિમિત્ત વિના

મૃત્યુ થતું નથી, તેમ તમારું મરણ સીતા નિમિત્તે થવાનું લખાયું હશે. ^{૨૬} જો તેમ ન હોત તો પોતાના મૃત્યુના નિમિત્તરૂપ સીતાને દૂરથી તમે અહીં સુધી શા માટે હરી લાવત ? હે નાથ ! મિશ્રિતેશ-તનયા સીતા હવે શોકરહિત થઈને પોતાના પતિની સંગે વિહાર કરશે અને આભાગિણી હું શોકસાગરમાં પડીને નિરંતર રેદન કરીશ. ^{૨૭}

‘અરેરે, અતુલ સમૃદ્ધિવાળી અને ચિત્ર-વિચિત્ર પુષ્પમાળાઓ તથા સુલભ વસ્ત્રોને ધારણ કરનારી હું તમારી સાથે ઉત્તમોત્તમ પુષ્પક વિમાનમાં ભેસી કૈલાસશિખર, મંદરાચળ, ચેરુપર્વત, ચૈત્રરથ તથા નંદનવન વગેરે સઘળાં દિવ્ય સ્થળોમાં વિહાર કરતી, અનેક દેશોનું અવલોકન કરતી હતી, તે હું આજે તમારો વધ થવાથી વિધવા થઈને સઘળા કામોપશોગથી વચ્ચિત થઈ છું ! હાથ, સુખલોગમા રહેલી તે જ હું મદોદરી આજે દુઃખી અવસ્થામાં આવી પડી છું ! ધિક્કાર છે આવી અંબળ રાજલક્ષ્મીને ! હે રાજન્ ! અતિ સુકોમળ, સુહર ભૂકંટિવાણું, સુવાળી ચામડીવાણું, ભીચી નાસિકાવાણું, અંદ્ર સમાન કાતિવાણું, કમળ સરખી શોભાવાણું, સૂર્ય જેવું તેજસ્વી. સુકંટથી શોભતું, લાલવર્ણું, દેહીઅમાન કુંડળ-વાણું, પુષ્પમાળાઓથી અલંકૃત અને હાસ્યયુક્ત મધુર વાતાંલાપ કરનારું તમારું મુખ કે જે પાન-ભૂમિમાં મધપાન કર્યા પછી મદને લીધે અપળ નેત્રવાણું હોઈને અત્યંત શોભતું હતું, તે જ મુખ આજે રામના બાણોથી કપાઈને લોહીહ્રાણ થવાને લીધે તથા મેઠ અને મજબૂતી રહિત થઈ ધૂળમાં રગદોળાયેલું હોવાને લીધે જરા પણ શોભતું નથી. અરેરે, મને આવી દુઃખમય વેદવ્યક્તિ પ્રાપ્ત થશે એવું મેં મૂર્ખાંએ સ્વપ્નમાં પણ ધાર્યું ન હતું. અરે, ‘દાનવોનો રાજા મયાસુર મારો પિતા છે, રાક્ષસોનો રાજા રાવણ મારો પતિ છે અને ઇંદ્રજિત જેવો મારો પુત્ર છે’ એવો મોટો ગર્વ મારા મનમાં રહ્યા જ કરતો ! અરે, લલસલા શત્રુને પણ હેંફવી નાજે એવા પ્રખ્યાત બળ-પરા કેમવાળા અને કૌંઈથી પણ નહિ ડરનારા રાક્ષસો

મારું રક્ષણ કરનારા છે. તો પછી મારે તે શું દુઃખ છે, એવો મને નિશ્ચય હતો; પણ હાથ ! આજે જો સઘળું ધૂળમાં મળી ગયું છે. હે રાક્ષસ-પંજા ! તમે એટલા મોટા પ્રભાવવાળા હોવા છતાં તમારે માથે એકાએક આ એક મનુષ્યથી જ લથ કેમ આવી પડ્યો ? હે રાજન્ ! અકલ્પિત ઇંદ્રનીલ-મણિ જેવું શોભતું. પર્વત સરખું ભીંચું; બાબુ-બંધ, રોંગી તથા વૈદ્યમણિ અને મોતીના હારથી ઉજ્જવળ કાતિવાણું, વિહારમા પ્રિય થઈ પડનારું, સ આમભૂમિમાં કોઇથી લબ્ધી ભેદનારું તેમ જ આભૂષણોની કાતિથી વીજળી સહિત મેઘ સરખું શોભતું તમારું શરીર કે જે હાલમાં અનેક બાણોથી ખીંચાખીચ ભારાયેલું હોવાને લીધે શાહુડીના જેવું દેખાય છે; તેમ જ મર્મસ્થળમાં વાગેલા બાણોથી જેના સ્નાયુબંધન તૂટી ગયા છે અને જે સ્થામ-વર્ણું હોવા છતાં રેધિરથી રંગાઈ લાલ થઈ પુથ્વી પર પડેલું છે, તેને હાથથી સ્પર્શ પણ થઈ શકે એમ નથી, તો પછી આલિંગન તો કેમ જ આપી શકાય ? ^{૨૮-૨૯} હાથ ! જેમ વળથી હંચાયેલા પર્વત વીજરાઈ પડે, તેમ તમે રક્ષભૂમિમાં હંચાઈ પડ્યા છો ! આ તે સ્વપ્ન છે કે સત્ય છે ? હે નાથ ! તમે રામના હાથે કેમ હંચાયા ? ^{૩૦} હે રાજન્ ! તમે મૃત્યુના પણ મૃત્યુ હતા; તેમ છતાં આજે મૃત્યુને વશ કેમ થયા ? હે સ્વામીનાથ ! ત્રણે લોકની લક્ષ્મીને ભોગવનાર, ત્રેલોક્યને ઉદ્દેગ પમાડનાર, લોકપાલોને છતપાર, શકરને પણ લાય આપનાર, ગર્વિણોના ગર્વને ઉતારનાર, પ્રસિદ્ધ પરાક્રમવાળા, સર્વલોકને ક્ષુભિત કરનાર. સંભળોનાર સંહારનાર, શત્રુની સમક્ષ ગર્વશર્ચા વાઙ્ય બોલનાર, પોતાની સેના તથા સેવકોનું રક્ષણ કરનાર, લયંકર પરાક્રમવાળા દાનવો તથા હંબરી ચક્ષોને હંચનાર, યુદ્ધમાં નિવાત-કવચોને છતનાર, અનેક યજ્ઞોના વિધ્વંસ કરનાર, સ્વર્ગનોના રક્ષક, ધર્મમયોદાને તોડનાર, યુદ્ધમાં માથા રચનાર; દેવ, અસુર અને મનુષ્યની કન્યાઓને આમતેમથી હરી લાવનાર, શત્રુની સ્ત્રીઓને શોક ઉપલવનાર, સ્વ-જનોને સુખી કરનાર, લંકાદીપનું રક્ષણ કરનાર, લયંકર કર્મ કરનાર, અમને—સ્ત્રીઓને ધ્વંષિત

કામલોગ આપનાર અને રથીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમે કે જે મારા પ્રિય પતિ છે, તેને આમ રહુમાં રેળાઈ પડેલા દેખવા છતાં હું હજી મારા જીવિતને ધારણ કરું છું, એથી મને લાગે છે કે, મારું હૃદય વજથી ઘસારેલું હશે ! તેમ ન હોય તો તે સહસ્રધા વિહીણ કેમ ન થઈ જાય ? હે રાક્ષસેશ્વર ! તમે અમૂલ્ય શબ્દામાં સુનાર હોવા છતાં આજે આવી રેતાળ પૃથ્વી પર કેમ સૂતા છો ? અરેરે, જ્યારે લક્ષ્મણે ઇંદ્રજિતને માર્યો, ત્યારે મને કારી થા થયો હતો, પણ આજે તો હું હજી ધર્મ ધર્મ છું. હે નાથ ! બધુજને વિનાની અને સ્વામીનો સહાને માટે વિયોગ પામેલી હું હવે કામલોગથી વચ્ચિત રહીને લાંબા સમય સુધી શોક કરીશ. હે રાજન ! તમે આજે દુર્ગમ એવા દીર્ઘ પથે સિદ્ધાવ્યા છો, તો મને દુઃખિયારીને પણ સાથે જ લઈ જાઓ. હું તમારા વિના રહી શકવાની નથી. અરેરે, તમારા વિયોગથી દીન થઈ ગયેલી મને તજીને તમે એકલા જ પરલોકમાં જવાનું કેમ પસંદ કરો છો ? જો નાથ ! દીન અને વિલાપ કરતી હું કે જે અભાગિણી થઈ પડી છું, તેની સાથે તમે બોલતા કેમ નથી ? હે પ્રભુ ! ઉત્તરીય વસ્ત્ર ઓઢ્યા વિના પગે ચાલી નગરમાંથી બહાર આવેલી મને જોઈને તમને કોઈ કેમ થઈતો નથી ? અરે, ઉત્તરીય વસ્ત્ર વિનાની, નગરની બહાર આવેલી આ તમારી બીજી પણ વહાલી સ્ત્રીઓને જોઈને તમે કેમ કોઈ પામતા નથી ? રે, તમારી સાથે જ ક્રીડા કરવામાં મરત રહેનાર આ સહયોગી સહમાજ આજે અનાથની જેમ વિલાપ કરી રહ્યો છે, તેનું તમે આશ્વાસન કેમ કરતા નથી ? તેમ જ માન-આવકાર પણ કેમ આપતા નથી ?

‘હે રાજન ! તમેજો શુરજનની સેવા કરવામાં પ્રીતિવાળી અને પતિવ્રતવર્ધન પાળનારી અનેક ઉચ્ચ કુળની સ્ત્રીઓને વેદવ્ય આપી તેમના નિસાસા લીધા હતા; જો શાપથી જ આજે તમારી આવી શોચનીય દશા થઈ પડી છે ! તમેજો રંજાઈલી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને તમને જે જે શાપ આપ્યા હશે, તે સર્વનું દુન આજે આવી મળ્યું છે ! હે

રાજ ! ‘પતિવ્રતા સ્ત્રીઓનાં અશ્રુભિંદુ અકસ્માત્ પૃથ્વી પર પડતાં નથી’ એવી લોકવાયકા આજે તમારા સંબંધી સત્ય પડી છે. હે રાજન ! તમે પોતાના પરાક્રમથી ત્રણે લોકને વશ કરી પોતાને શૂરવીર માનતા હતા તેમ જ તમને કુલમાં કોઈથી પણ ભય હોય એમ મને સાંભળતું ન હતું; તેમ છતાં કપટથી મારીશને મુગ બનાવીને તથા રામ-લક્ષ્મણને આશ્રમમાંથી દૂર કરાવીને તમેજો રામની પત્ની સીતાનું હરણ કરવારૂપ શુદ્ધ કૃત્ય કર્યું, તે દિવસથી જ મને નિશ્ચય થયો હતો કે, હવે તમારું ભાગ્યભાગ વિપરીત થયું છે અને મૃત્યુ પાસે આપ્યું છે.

‘જીવ, ભવિષ્ય અને વર્તમાનને યથાર્થ રીતે બાજનાર સત્યવાદી મારા હિયર વિલીપણે તો તમે સીતાને હરણ કરી આણી કે તુરંત જ થોડીક વારે વિચાર કરી તથા લાંબો નિસાસો મૂકી કહ્યું હતું : ૪૮-૭૧ ‘હવે મુખ્ય મુખ્ય રાક્ષસોને વિનાશ-કાળ સમીપ આવ્યો છે.’ અરે જ, આજે તે સત્ય થયું છે. કામ-કોષથી થયેલા દેષને લીધે આજે અરેખર આખા રાક્ષસકુળનું સમૂળ ઉપદ્રવ થયું છે અને તમારે લીધે જ રાક્ષસકુળ અનાથ થઈ ગયું છે. ૭૨, ૭૩ મારે તમારા શોચ કરવો યોગ્ય નથી; કેમ કે તમે બળ-પરાક્રમથી પ્રસિદ્ધ મેળવી સ્વર્ગે ગયા છો; છતાં સ્ત્રી-સ્વભાવને લીધે કરુણ થયેલી મારી યુદ્ધિ મને શોચ કરાવે છે. ૭૪ હે નાથ ! તમે તો તમારાં પાપ-પુણ્યને સાથે લઈ પરલોકના પથે સિદ્ધાવ્યા છો; પરંતુ તમારા વિયોગથી દુઃખી થયેલી હું મારા પોતાના આત્માને શોચ કરું છું. ૭૫ હે દશાનન ! હિતેષુ સુહૃદોના તથા ભાઈઓના હિતોપદેશને તમેજો સ્વીકાર્યો નહિ તેમ જ શાસ્ત્રને અનુસરનારું, શાંતિથી ભરેલું અને યુક્તિ તથા પ્રયોજન સહિત એવું વિલીપણું શ્રેયસ્કર વચન પણ તમને નેમ્યું નહિ. ૭૬, ૭૭ વળી મારીજ, કેલકણું અને મારા પિતા મથા-સુરે પણ જે જે હિતવચન કહ્યાં હતાં, તે તે સર્વને પોતાના પરાક્રમના ગર્વને લીધે તમેજો સ્વીકાર્યો નહિ. અતે આ આનિદ્ર દુન પ્રાપ્ત થયું.

હે શ્યામ મેઘ સમાન વર્ણવાળા! હે પીતાંબર તથા સુવર્ણના બાલુખધને ધારણ કરનારા! તમે લોહીહ્રાંકણ થઈને તેમ જ ગાત્ર પસારીને આજે કેમ સૂઈ રહ્યા છો? હે સ્વામીનાથ! તમે આજે મારી સાથે કેમ બોલતા નથી? શું તમને આજે ગાદ નિદ્રા આવી છે? અરે! મયાસુરની પુત્રી હું મ'દોહરી કે જે યુદ્ધમાંથી કદી પણ નહિ હઠનારા મહાપરાક્રમી સુખાલીની ભાણેજ છું, તેની સાથે તમે કેમ બોલતા નથી? હે નાથ! તમારો આજે પહેલવહેલો જ પરાજય થયો છે, છતાં તમે નિશ્ચિંતપણે કેમ સૂતા છો? જોડો, જોડો. ૭૮-૮૧ ભુજો, આજે સૂર્યદિશ્ણોએ નિર્ભય થઈને લંકામાં પ્રવેશ કર્યો છે. હે મહાશબ્દ! ઇંદ્રને જેમ વળ પ્રિય લાગે છે, તેમ નિરંતર તમને પ્રિય જોવું સુવર્ણથી મટેલું અને અનેક શસ્ત્રોની ગરજ સારનારું તમારું સૂર્ય સરણું તેજસ્વી પરિધ કે જે વડે યુદ્ધમાં શત્રુઓનો સંહાર કરતા હતા, તે પણ આજે રામનાં બાણોથી કપાઈને ચૂરચૂરા થઈ પડ્યું છે! અરેરે, આજે તમે પોતાની પ્રિય પત્નીની પૈઠે પૃથ્વીને આદિંબન કરીને કેમ સૂતા છો અને બળખામણી સ્ત્રીની પૈઠે ગણી મારી સાથે બોલતા પણ કેમ નથી? હાય રે, હાય! તમારું મરણ થયું છતાં આ મારું વળ સરણું હૃદય શોકને લીધે ફાટી પડતું નથી, તેથી તેને હબરોહબર ધિક્કાર છે! ૧૦૨-૮૫

એહથી ભરાઈ ગયેલા હૃદયવાળી મ'દોહરી આંસુભર્યાં નેત્રે વિલાપ કરતી અત્યંત દુઃખને લીધે મૂર્ચ્છિત થવાથી રાવણની છાતી પર પડી ગઈ. રાવણના હેઠ પડેલી મ'દોહરી એ વેળા સંધ્યા-કાળથી રંગાયેલા વાદળમાં ઝળકતી વીજળી જેવી દેખાતી હતી. પછી મૂર્ચ્છિત થયેલી એ મ'દોહરીને તેની સખનીઓએ ધીમિથી ઉઠાડીને સ્વસ્થ રીતે બેસાડી અને રુદન કરતાં કરતાં કહેવા લાગી: 'હે દેવી! લોકોની નિશ્ચિત અધ્રુવ છે, એ શું તમે નથી બાણતાં? દશાચક્રનું પરિવર્તન થવાની સાથે રાજ્યોની લક્ષ્મી પણ અંચળ હોવાથી પરિવર્તન પામે છે, માટે શોક કરવો યોગ્ય નથી. ૧૦૨-૮૦

પોતાની સખનીઓનું વચન સાંભળવા છતાં મ'દોહરીને ખીરજ આવી નહિ અને તે અશ્રુજળથી પોતાના નિર્મળ મુખને તથા સ્તનોને ભીંજવતી ઝીણે સાદે રુદન કરતી જ રહી. આ સમયે શ્રીમાન રામચંદ્ર વિશીષણને કહ્યું: 'હે વિશીષણ! તું હવે તારા મોટા ભાઈને અગ્નિસંસ્કાર કર અને તેની સ્ત્રીઓનું સાંત્વન કર.'

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી પુલિન્દિમાન વિશીષણે વિચાર કરીને ધર્મ તથા અર્થયુક્ત, હિતકર અને નમ્ર વચન કહ્યું: 'હે રામ! જેણે ધર્મ તથા ઉત્તમ વ્રતોનો ત્યાગ કર્યો એવા કૂર, નીચ, અમત્યવાદી તથા પરત્રીયાત્રી રાવણનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાને શું હું યોગ્ય છું?' અરે, સર્વનું અહિત કરનારો એ તો ભાઈરૂંપે મારો શત્રુ જ હતો. રાવણ મારો ભાઈ હોવાથી પૂજ્ય છતાં તેના દોષને લીધે તે મારે હાથે સંસ્કાર પામવાને અયોગ્ય છે. હે રામ! ભાઈ પ્રત્યે મારું આગ્રહ વર્તન જોઈને મનુષ્યો અને કૂર કહેણે, પણ રાવણના દોષોને બાજુનારા તો 'વિશીષણે મારું કયું' એમ જ કહેણે.' વિશીષણનું વચન સાંભળી ધર્મધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ રઘુવીરે કહ્યું: ૮૧-૮૨ 'હે વિશીષણ! સુગ્રીવની પૈઠે મારે તને રાજ્યાભિષેક કરવો જ જોઈએ; કેમ કે તારી સહાયથી જ મેં બધું મેળવ્યું છે. ૮૩ માટે હે રાક્ષસેશ્વર! તું તારા ભાઈ રાવણને અગ્નિસંસ્કાર કર. રાવણને અગ્નિસંસ્કાર થયા પૂર્વે તને રાજ્યાભિષેક થઈ શક્યો નહિ. હે વિશીષણ! તું કહે છે તેમ જોકે આ રાવણ અધર્મોહિ અનેક દોષોથી ભરેલો છે, તોપણ તે અત્યંત તેજસ્વી, બળવાન, શરવીર, સંગ્રામમાં ઇન્દ્રાદિ દેવોથી પણ પરાજય નહિ પામેલો, સર્વ લોકોને રહાવનાર તેમ જ મહાત્મા હતો; માટે તારે તેને અગ્નિસંસ્કાર કરવો યોગ્ય છે. વળી હે રાક્ષસરાજ! વેર મરણાન્ત હોય છે. હવે આપણું પ્રયોજન સિદ્ધ થયું છે, માટે તું રાવણની ઉત્તરક્રિયા કર. હવે તો તે જેવો તારો બધુ છે તેવો મારો પણ છે. હે વિશીષણ! હવે તું આ રાવણને સત્વર ધર્મપૂર્વકે અગ્નિસંસ્કાર કર. તને મોટા યશની પ્રાપ્તિ થશે.'

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી રાક્ષસેંદ્ર વિલી-
પણે મરણ પામેલા પોતાના ભાઈ રાવણની ઉત્તર-
ક્રિયા કરવાની તથારી કરવા માંડી. તેણે ઉતા-
વળે લકામાં જઈને રાવણના અગ્નિહોત્રના અગ્નિ-
ને રમશાનભૂમિમાં મોકલ્યો; તેમ જ કાષ્ઠનાં યજ્ઞ-
પાત્રોથી ભરેલાં ગાંડાં સહિત યાગિકાને રમશાનમાં
જવા કહ્યું. વળી અંદન તથા અગર વગેરે સુગંધી
કાષ્ઠો તેમ જ કેસર-કસ્તૂરી આદિ અનેક જાત
ના સુગંધીદાર પદાર્થોને રમશાનમાં પહોંચતા કયાં.
મહિ, સુકતા તથા પ્રવાહ વગેરે રત્નો પણ રમશાન-
માં મોકલાવ્યાં. પછી અનેક રાક્ષસોની સાથે
મહાત્મા વિલીપણ યોગીક વારમાં જ જ્યાં રાવણ-
નો દેહ પડ્યો હતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો; ૯૮-૧૦૧
અને તેણે માલ્યવાનને સાથે રાખી રાવણની ઉત્તર-
ક્રિયા કરવા માંડી. ચિત્રવિચિત્ર પત્તાકા વડે શેષતી
અને યુગ્મપમાળાઓથી શણગારેલી સુવર્ણની દિવ્ય
શિબિકામાં રાવણના શબને રેશમી વસ્ત્ર પહેરાવીને
મેઘાડ્યું. એ વેળા રાક્ષસો વાજિંત્ર વગાડતા હતા
અને ખંડીજનો રત્નતિલચન ઉચ્ચારતા હતા. પછી
સેવકો પાસે રાવણની શિબિકા ઉપડાવી ફેરવ કરતા
હિલે રમશાનભૂમિ પ્રતિ આવતા થયા. વિલીપણ
વગેરે રાવણના સંબંધીઓ પણ કાષ્ઠમાં કાષ્ઠલઈને
દક્ષિણાભિમુખે આવતા થયા. એ સમયે અધ્વયુગ્મે
પ્રદીપ્ત કરેલા અને તાપાના હવનકુંડમાં રહેલા
રાવણના અગ્નિને લઈ વિલીપણ આગળ આવતો
હતો. ફેરવ કરતી રાવણની રાણીઓ પણ આવવા
નો અભ્યાસ નહિ હોવા છતાં પડતી-આખડતી
ઉતાવળે શિબિકાની પાછળ પાછળ આવતી હતી.
રમશાનભૂમિમાં પહોંચ્યા પછી રાવણની શિબિકાને
શુદ્ધ ભૂમિમાં મૂકી વિલીપણ વગેરે રાવણના પરિ-
જનો ગાંઠ ફેરવ કરવા લાગ્યા.

પછી વેદોક્ત વિધિ પ્રમાણે અંદન, પક્ષક
વગેરે સુગંધી કાષ્ઠોથી તેમ જ વીરણના વાળા
વગેરે સુગંધીદાર પદાર્થોથી ચિતા ખડકી તેના
ઉપર રંકું મૂગનું ચર્મ પાથર્યું. ૧૦૭-૧૧૩ પછી
ચિતાના અગ્નિ ખૂણામાં એક વેદી બનાવી તેની
ઉપર વાયવ્યમાં ગાહપત્ય, આગ્નેયમાં આહવનીય

અને નૈઋત્યમાં દક્ષિણાગ્નિનું સ્થાપન કર્યું. ૧૧૪ પછી
પૃષ્ઠાભ્યંથી ભરેલી સરવે રાવણના સ્કંધ પર
મૂક્યો, યજ્ઞ શકટને ગભ્ધે ચરણે રાખ્યું અને ઉલૂપદ
ચિરુ ઉપર મૂક્યો. વળી અરણિ, ઉત્તરારણિ તથા
સુસળ વગેરે ખીબાં પણ સધળાં યજ્ઞચંદ્ર કાષ્ઠ-
પાત્રોને યથોક્ત સ્થાને રાખી વિલીપણે મહર્ષિ-
ઓએ કહેલા શાસ્ત્રોક્ત વિધિ વડે પિતૃમેધ કરવા
માંલ્યો. તેમાં પ્રથમ પવિત્ર પશુને મારી તેની ચરબી
ઘીમાં ભેળી રાવણના સુખમાં મૂકી. પછી વિલી-
પણાદિ પરિજનોએ રાવણના શબને અંદન-પુખ્પ
વગેરેથી અલંકૃત કરી ઉત્તમ શાલ ઓઠાડી ચિતા-
માં સુવાડ્યું અને આંસુભર્યાં નેત્રે તેના પર અક્ષત
વધાવ્યા. ત્યાર પછી વિલીપણે વિધિપૂર્વક ચિતા-
માં અગ્નિ મૂકી રાવણનો અગ્નિદાહ કર્યો. અગ્નિ-
દાહ થઈ રહ્યા પછી વિલીપણાદિ પરિજનોએ સ્નાન
કરી ભીના વસ્ત્રે જ રાવણનાં તામ-ગોત્રનું ઉચ્ચા-
રણ કરી દહાં અને જળ સહિત તિર્થાલક્ષિ આપી.
ત્યાર બાદ રાવણની ઓઠોતું પુનઃ પુનઃ સાંત્વન
કરી તેઓને સમભવીને વિલીપણે કહ્યું: ‘હવે
તમે શોકને ત્યાગ કરી લકામાં જાઓ.’ પછી
રાત્રી-કકળતી રાવણની ઓઠોતું ભયારે લકામાં ગઈ,
ત્યારે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ વિલીપણ જ્યાં રામચંદ્ર હતા, ત્યાં
આવીને નમ્રપણે હિસા રહ્યો.

આ વેળા ઇંદ્ર જેમ વૃત્રાસુરને મારી આનંદ
પામ્યો હતો, તેમ રાવણને હણીને સધળી કપિ-
સેના સહિત રામ-લક્ષ્મણ તથા સુગ્રીવ આનંદ-
મગ્ન થઈ રહ્યા હતા. પછી શત્રુદંભન રામચંદ્રે
પોતાનાં ધનુષ્ય-બાણ નીચે મૂકી દીધાં, ઇંદ્રે આપેલું
દિવ્ય કવચ પણ ઉતારી મૂક્યું અને શત્રુનો વધ થવા-
થી કોષને ત્યાગ કરી તેઓ શાંત થયા. ૧૧૫-૧૨૪

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાપુનઃપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
પુટકાંડમાં ૧૧૧ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

+ દક્ષીંભિવિત ધૃતને ‘પૃષ્ઠાભ્યં’ કહે છે.

- સોમચંદ્રમાં ઉપયોગી રાકટ.

● સધળાં હામર વગેરે ખાડવાનો ખાણિયો.

× વસ્ત્ર સંબંધી.

† સળના અગ્નિસંસ્કારને ‘પિતૃમેધ’ કહે છે.

સર્ગ ૧૧૨ મો

વિલીધણુનો રાજ્યાભિષેક

તે રાવણવંશ દટ્ટવા લેવગાન્ધર્વાનવાઃ ।

જનુઃ સ્વૈ સ્વૈર્વિમાનૈસ્તે કયયન્તઃ કુમા. કથા. ૥૧૥

રામ-રાવણનું શુદ્ધ ભેવા મળેલા દેવો, દાનવો અને ગંધર્વો રાવણનો વધ થયેલો બેઈ રામચંદ્રની પવિત્ર પ્રીતિનું જાન કરતા પોતપોતાનાં વિમાન લઈ આલતા થયા.^૧ રાવણનો કાચકર વધ, રામચંદ્રનું પરાક્રમ, વાનરો અને રાક્ષસોનું તુલ્ય શુદ્ધ, સુગ્રીવની મંત્રશક્તિ, હનુમાન તથા લક્ષ્મણની રામચંદ્ર ઉપરની પ્રીતિ, સીતાનું પાતિન્નત્ય તેમ જ હનુમાનનું પરાક્રમ વગેરેનું વર્ણન કરતા વિમાનચારી દેવો હર્ષભર પોતપોતાનાં સ્થાન પ્રત્યે જવા લાગ્યા.^{૨-૪}

પછી શ્રીમાન રામચંદ્રે ઇંદ્રે મોકલેલા અગ્નિ સરખા ઝળહળતા દિવ્ય રથને પાછો લઈ જવા માતલિને આજ્ઞા આપી તેનો મોટો સંહાર કર્યો; ત્યારે ઇંદ્રસારથિ માતલિ એ દિવ્ય રથ પર બેસીને સ્વર્ગ પ્રત્યે વિદાય થયો. માતલિના ગયા પછી મહાત્મા રણવીર અત્યંત ગ્રેમથી સુગ્રીવને ભેટ્યા, એ વેળા લક્ષ્મણે પણ રામચંદ્રને પ્રણામ કર્યો.^{૫-૭}

વાનરસેનાથી સત્કારાયેલા રામચંદ્ર હવે છાવણીમાં આવ્યા અને સ્વસ્થ થઈ બેઠા. પછી તેમણે શુભ લક્ષણવાળા લક્ષ્મણને કહ્યું: ‘હે ભાઈ! આપણા પર અત્યંત પ્રીતિ તથા ભક્તિવાળા તેમ જ મોટો ઉપકાર કરનારા આ વિલીધણુની સાથે જ લંકામાં જા અને તેને લંકાના રાજ્યાસન પર અભિષેક કર. હે સૌમ્ય! રાવણના કનિષ્ઠ જંધુ આ વિલીધણુને હું રાજ્યાભિષેક થયેલો બેઈશ ત્યારે જ ‘મારી સઘળી કામનાઓ પૂર્ણ થઈ’ એમ હું માનીશ.’

મહાત્મા રામચંદ્રની આજ્ઞા સાંભળી હર્ષિત થયેલા લક્ષ્મણે એક સુવર્ણઘટ લઈ મન સરખા વેગવાળા મુખ્ય વાનરોને આપ્યો અને તેમાં સસુદ્રજન જળ ભરી લાવવા કહ્યું, ત્યારે વાનરો અતિ ઉતાવળે એ સુવર્ણઘટમાં શુદ્ધ સસુદ્રજળ ભરી

લાવ્યા. પછી મુખ્ય મુખ્ય વાનરોને સાથે લઈ સુમિત્રાનંદન લક્ષ્મણ વિલીધણુ સહિત લંકામાં ગયા. ત્યાં જઈ એક ઉત્તમ આસન પર સસુદ્રજળથી ભરેલા સુવર્ણઘટનું સ્થાપન કર્યું. સર્વ રાક્ષસો તથા વાનરો સહિત લક્ષ્મણે રામચંદ્રની આજ્ઞા પ્રમાણે લંકાના રાજ્યાસન પર વિલીધણુને બેસાડી વૈદિક મંત્રોથી વિધિપૂર્વક એ જળ વડે અભિષેક કર્યો. વિલીધણુને રાજ્યાભિષેક થવાથી તેના પર પ્રીતિવાળા મંત્રોએ ઘણો જ આનંદ પામી રામચંદ્રની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.^{૮-૧૭} રાક્ષસશ્રેષ્ઠ વિલીધણુને લંકાના રાજ્યાસન પર અભિષેક થયેલો બેઈને લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્ર પણ અત્યંત આનંદમુગ્ધ થયા.^{૧૮}

પોતાના હાથમા રામચંદ્રને આવ્યા પછી મહાત્મા વિલીધણુ નગરમાં તથા આખા દેશમાં વસતી પોતાની પ્રજાનું સાત્વન કરી ‘રામચંદ્ર પાસે આવવા નીકળ્યો. એ વેળા નગરવાસી રાક્ષસો વિલીધણુને હથિ, અક્ષત, મોઢકે, ડાંગર તથા યુગ્મ સહિત અમૂલ્ય ભેટ અર્પણ કરવા લાગ્યા. તે સર્વનો સ્વીકાર કરીને મહાત્મા વિલીધણુ રામ-લક્ષ્મણની પાસે આવ્યા અને પોતાને મળેલી સઘળી માંગલિક ભેટ રામ-લક્ષ્મણને અર્પણ કરી. વૃદ્ધિ પામેલા ઐશ્વર્યવાળા વિલીધણુને કૃતકૃત્ય થયેલા બેઈને મહાત્મા રામચંદ્રે તેની ઇચ્છાને અનુસરી સઘળી ભેટ સ્વીકારી.

ત્યાર પછી શ્રીમાન રામચંદ્રે પોતાની આગળ હાથ બેઠીને બેઠેલા વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાનને કહ્યું: ‘હે સૌમ્ય! તું હવે મહારાજા વિલીધણુની અનુજ્ઞા લઈ જનકનંદિની સીતાની પાસે જા અને તેમને આપણા કુશળ સમાચાર કહે. હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! તું સીતાની પાસે જઈ તેમને સુગ્રીવ તથા લક્ષ્મણ સહિત મારું કુશળ જણાવ તેમ જ રાવણવધનું વૃત્તાંત પણ નિવેદન કર. હે કવિવર! સીતાને આ પ્રિય ખબર કહી તથા તેમનો સંદેશો લઈ તું સત્વર પાછો આવ.’^{૧૯-૨૪}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુતિપ્રણીત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના મુક્કમલમા ૧૧૨ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૩ મે।

રામવિજયની સીતાને બાણ

ઈતિ પ્રતિસમાધિદો દનુર્મામાસ્તાત્મજઃ ।

પ્રવિવેશ પુર્તિ હંકાં પૂજ્યમાતો નિશાચરૈઃ ॥૧॥

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં પવનસુત હનુમાન રાક્ષસોના સત્કારને બ્રહ્મણ કરતો તુરંત જ લંકામાં ગયો અને ત્યાંથી વિભીષણની આજ્ઞા મેળવી તેણે અનેક વૃક્ષોથી શોભતી અશોકવાટિકામાં પ્રવેશ કર્યો. સીતાએ પણ બ્રહ્મું કે કોઈક વાનર આવે છે. અશોકવાટિકામાં ગયા પછી હનુમાને એક વૃક્ષના મૂળ આગળ અહુથી પીડાયેલી રાહિણીની પેઠે આનંદરહિત અને સ્નાનાદિ સંસ્કારથી રહિત બનકીને રાક્ષસીઓની વચ્ચે બેઠેલાં બોયાં. એ વેળા ધીમે ધીમે નમ્રતાથી સીતાની પાસે જઈ તેમને પ્રજ્વાલ કરી કપિવર હનુમાન હાથ બેઠી બિલો રહ્યો; મહાખળવાન હનુમાનને બેવા છતાં સીતા મૌન રહ્યાં; પરંતુ ક્ષણવારમાં જ સ્મૃતિ આવતાં ‘આ હનુમાન છે’ એમ બાણતાં તેમનાં હૃદયો પાર રહી નહિ. ^{૧-૪}

સીતાની શાંત સુખાકૃતિ પરથી ‘મને સીતા-એ જોળાયો છે’ એમ નિશ્ચય કરી કપિવર હનુમાન રામચંદ્રનો સંદેશો કહેવા લાગ્યો: ‘હે વેદેહી! સુશ્રીવ સહિત રામ-લક્ષ્મણ કુશળ છે. તેમણે શત્રુને છુટી પોતાને અર્થ સિદ્ધ કરી તમને કુશળ પુછાવ્યું છે. ^{૫-૭} હે દેવી! સુશ્રીવાદિ વાનરો તથા વિભીષણની સહાયથી મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણે મહા-ખળવાન રાવણને માર્યો છે. ^૮ હે દેવી! હું તમને અધિક પ્રસન્ન કરવા માટે ખાસ રામચંદ્રનો જ સંદેશો કહું છું. મહાત્મા રામચંદ્રે તમને કહ્યું છે: ‘હે ધર્મજ્ઞ સીતા! તમારા ઉત્તમ પાતિત્યના પ્રભાવથી જ મેં સંક્રામમાં મોટો વિજય મેળવ્યો છે. હવે તમે શોકરહિત તથા સ્વસ્થ થાઓ. સુદકાંડ રાવણ માર્યો ગયો છે અને લંકાનુ રાજ્ય આપણા તાબામાં આવ્યું છે. ^{૯-૧૦} હે સીતા! તમને રાક્ષસના હાથમાંથી છોડાવવા માટે મેં જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી, તેને રાત્રિ-દિવસ સતત પ્રયાસ કરીને સમુદ્ર

પર સેતુ બાંધી આજે મેં પૂર્ણ કરી છે. ^{૧૧}

વળી હનુમાને કહ્યું: ‘હે દેવી! તમે રાવણના ઘરમાં છો એવો ભય હવે ધરણી નહિ; હવે તો લંકાનું સઘળું એકથઈ વિભીષણના હાથમાં આવ્યું છે. ^{૧૨} તમે શાંત થાઓ. હવે તો તમે પોતાના ઘરમાં જ છો. મહાત્મા વિભીષણ પણ હમણાં જ તમારાં દર્શનાર્થે બહી આવશે. ^{૧૩}

હનુમાનનાં વચન સાંભળી સતીશિરોમણિ સીતા અત્યંત હૃદયે લીધે કંઈ રૂંધારી જવાથી કાંઈ પણ બોલી શક્યાં નહિ; ^{૧૪} ત્યારે હનુમાને કહ્યું: ‘દેવી! તમે શા વિચારમાં પડ્યાં છો? તમે શા માટે મારી સાથે બોલતાં નથી? ^{૧૫}

હનુમાનનું વચન સાંભળી અતિ પ્રસન્ન થયેલાં અને ધર્મમાર્ગમાં વર્તનારાં સીતાએ ગદ્ગદ કંઈ કહ્યું: ^{૧૬} ‘હે હનુમાન! સ્વામીના વિજયની વધા-મણી સાંભળી ઉત્પન્ન થયેલા હૃદયે લીધે હું ક્ષણવાર બોલી શકી નહિ. વળી હે વાનરવર! આવા પ્રિય સમાચાર કહેનાર તને વધામણીમાં આપવા બેવી મારી પાસે કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. એ વિચારથી પણ હું બોલી શકી નહિ. હે વાયુ-સુત! આખી પૃથ્વીમાં તને આપવા યોગ્ય હું કાંઈ પણ દેખતી નથી કે જે તને આપીને હું રાજ થાઉં. ^{૧૭, ૧૮} હે શૂરવીર! સોનું, રૂપું, હીરા, મોતી અથવા ત્રણે લોકનું રાજ્ય પણ આ વખતે તને વધામણીમાં આપવા પૂરતું નથી.’

ત્યારે સીતા સન્મુખ વિનીતભાવે બિલોલા કપિવર હનુમાને કહ્યું: ^{૧૯-૨૧} ‘હે શ્રેષ્ઠ શુભવતી! પોતાના સ્વામીના પ્રિય તથા હિતમાં જ તત્પર રહેનારાં અને સ્વામીનો વિજય ધ્વજનારાં તમે મારા પ્રત્યે આટલાં બધાં સ્નેહભર્યાં વચન બોલો છો, તે જ મારે માટે ઉત્તમ પારિતોષિક છે. ^{૨૨} જોઈ સાંભળી જનકેન્દ્રિની સીતાએ પવનકુમાર હનુમાનને કહ્યું: ^{૨૩} ‘હે હનુમાન! સર્વલક્ષણુ-યુક્ત વ્યાકરણના નિયમવાળું, માધુર્યથી ભરેલું અને અષ્ટાંગ શુદ્ધિ સહિત ઉત્તમ ભાષણ કરવામાં તું વણે જ કુશળ છે. વળી અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ હોવાથી તું વાયુપ્રેમા પ્રશંસા કરવા યોગ્ય પુત્ર છે.

હે વીર! બળ, શૌર્ય, વિદ્યા, સત્ત્વ, પરાક્રમ, હઠા-
પણ, તેજ, ક્ષમા, ધૈર્ય, સ્થિરતા તથા નમ્રતા વગેરે
અનેક ઉત્તમ ગુણોએ તારામાં વાસ કરેલો છે;
માટે તું મને ઘણો જ પ્રિય લાગે છે.’

આ પછી વિનીત કપિવર હનુમાને અતિ
નમ્રતાથી નિભંચપણે કહ્યું : ‘હે માતૃશ્રી! ઘેર
રૂપવાળી, ફૂર કર્મવાળી અને બિહામણું નેત્રવાળી
આ રાક્ષસીએ કે જેમણે પૂર્વે તમારો ઘણો
તિરસ્કાર કરેલો છે, તેમને જો તમારી સંમતિ
હોય તો હું હણવા ઇચ્છું છું. હે દેવી! બિહામણું
ગુણવાળી આ રાક્ષસીએ પતિવિયોગથી શોચ
કરતાં અને પતિને જ માનનારાં તમને રાવણની
આજ્ઞાથી વારંવાર કઠોર વચન કહી દુઃખ આપવી
હતી, તે મેં પ્રત્યક્ષ સાંભળ્યું તથા જોયું છે; માટે
ફૂર કેશ તથા નેત્રવાળી અને અતિ દારુણ પ્રકૃતિ-
વાળી આ રાક્ષસીએને હું અનેક ભતના પ્રહારથી
હણવા ઇચ્છું છું. હે દેવી! તમે મારી જોટલી
ઇચ્છા પૂર્ણ કરો. હે બનકી! આજ હું તમારું
અપ્રિય કરનારી આ રાક્ષસીએને હાંત તથા નખ
વડે નાક-કાન કરડીને તેમ જ કેશ તોડી નાખીને
ઝુલિ, લાત, કોણી અને લીંચણ વગેરેના પ્રહારથી
મારી નાખવા ઇચ્છું છું. હે યશસ્વિની! ભયંકર
રૂપવાળી આ રાક્ષસીએને તમને ઘણું કષ્ટ આપ્યું
છે; માટે અનેક પ્રકારના પ્રહારથી તેમને હણવાની
મને આજ્ઞા આપો.’

હનુમાનનાં વચન સાંભળી કીનપણુને પામેલાં
છતાં કીનજનો પર પ્રેમભાવવાળાં સીતાએ થોડીક
વાર વિચાર કરી કહ્યું : ‘હે વાનરોત્તમ! રાજના
આશ્રયે રહેલી અને રાજની આજ્ઞાને અનુસરી
સારું કે માડું કર્મ કરનારી કાસીએ ઉપર કોણ
કોઇ આણે? તે તો સ્વામીની આજ્ઞાને જ અધીન
હોઈ તેમ ન કરે, તો સ્વામીની શિક્ષાને પાત્ર થાય;
માટે આ રાક્ષસીએ ઉપર માડું લગાડવું યોગ્ય
નથી. વળી મને જે કાઈ દુઃખ પડ્યું છે, તે
સઘળું મારા ભાગ્યદોષનું તેમ જ પૂર્વજન્મનાં
કર્મોનું ફળ છે. મનુષ્ય થોતે પોતાનાં કર્મોનાં કર્મ-
ફળને જ ભોગવે છે. હે મહાબાહુ! સર્વથી

દેવની ગતિ ન્યારી છે; માટે તારે રાક્ષસીએને
દોષ આપવો યોગ્ય નથી. હે કપિવર! રાવણની
કાસીએને મને જે જે દુઃખ આપ્યું છે, તે
તે સઘળું મારા કર્મના યોગથી મને મળવાનું
જ હતું એમ હું માનું છું અને તેથી જ હું તેમને
ક્ષમા જ્ઞાપું છું. વળી હે પવનસુત! આ રાક્ષસી-
એ રાવણની આજ્ઞાથી જ મારો તિરસ્કાર કરતી
હતી, પણ હવે રાવણ હણાયા પછી તેઓ મને
જરાયે દુન્યકારતી નથી. ૨૪-૪૦ હે વાનરવર!
પૂર્વે કોઈ એક બ્રાહ્મની આગળ કોઈ એક રીંછ
અતિ પ્રાચીન અને ધર્મયુક્ત શ્લોક કહેલો છે,
તે સાંભળ. ૪૧

‘ખીઝઓને અપકાર કરવાના સ્વભાવવાળા
મનુષ્યે કરેલા અપકાર સાચું સમજી પુરુષો ભોતા.
નથી અપકાર કરનારા ઉપર પણ સામે અપ-
કાર કરવો નહિ, એ સબજનોનો આચાર છે.
સત્ પુરુષોનું ભૂખણ સદાચાર જ છે. ૪૨ પાપી-
વધ કરવા યોગ્ય અને નિંદ્ય કર્મ કરનાર ઉપર
પણ સત્ પુરુષે કયા રાખવી ઘટે છે. સર્વ કોઈ
અપરાધ કરે છે, એમ માનીને સઘળા પર કયા.

૧ કોણી સમયે એક પારથી બ્રાહ્મણ ભયથી એક
વૃક્ષ ઉપર ચઢી ગયો; પણ બ્યારે તેનો પાંછો ઠાઓ નહિ
હવે બન્યું એવું કે પારથી એ વૃક્ષ ઉપર ચઢ્યો હતો, તે
વૃક્ષની ડોચ ઉપર એક રીંછ હતો તેને જોઈ નીચેથી પેલા
બ્રાહ્મણે કહ્યું : ‘હે વૃક્ષ! આ પારથી આપણા સૌ વનપશુ-
ઓના કળ છે, માટે તું એને નીચે ગળાડાવી પાડ’ ત્યારે
રીંછે ઉત્તર આપ્યો : ‘આ પારથી મારા નિવાસ-
સ્થાનમા આજો છે, માટે મારે તેનું રક્ષણ કરવું જોઈએ.’
થોડી વારે રીંછે નિંદાવશ થયો ત્યારે બ્રાહ્મણે લાગ જોઈને
પારથીને કહ્યું : ‘હે પારથી! તું રીંછને નીચે ઠોળી પાડ.
જોટલે હું તને માર્યા વિના જ અહીંથી ચાલ્યો જઈ’
તુરત જ પારથીએ રીંછને ધક્કો મારી નીચે પાડ્યું; પરંતુ
ધક્કો લાગતાં જ રીંછ બચ્ચત થઈ ગયું અને પડતા પડતાં
વૃક્ષની સાખા હાથમા આવી જવાથી બચી ગયું
પછી બ્યારે રીંછને સંબોધી કહ્યું : ‘હે વૃક્ષ! આ
પારથીએ તારો પૂરેપૂરો વિશ્વાસઘાત કર્યો છે, માટે હવે
તું એને નીચે નાખીને વેર લે’ એ સાંભળીને રીંછે કહ્યું :
‘ભલે તેણે મારો અપકાર કર્યો છે; પરંતુ હું તેનો સામે
અપકાર કરીને અધર્મ કરીશ નહિ’

રાખવી.^{૪૩} વળી પ્રાણીઓની હિંસા કરીને આનંદ પામવું, કૂર થવું અને પાપકર્મ કરવું એ તો રાક્ષસોનો સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે, એટલે તેઓને શિક્ષા ન કરતાં તેઓ પર દયાની લાગણી રાખવી એ મનુષ્યોનો ધર્મ છે.’

સીતાનાં વચન સાંભળી વાક્યતુર હનુમાને કહ્યું :^{૪૪, ૪૫} ‘હે દેવી ! શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળા રામચંદ્રની ધર્મપત્નીના મુખમાં આવાં જ વચન શોભે.’ ધન્ય છે તમને ! હવે તમારે જે સંદેશો કહેવો હોય તે કહીને મને આજ્ઞા આપો, એટલે હું સત્વર રામચંદ્રની પાસે જાઉં.’^{૪૬}

હનુમાનનું વચન સાંભળી જનકનંદિની સીતાએ એટલું જ કહ્યું : ‘હે કપિશ્રેષ્ઠ ! હું ભક્તજનો પર પ્રીતિ ધરાવનાર મારા સ્વામી રામચંદ્રના દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.’

પછી પવનસુત હનુમાને સીતાને હુપ ઉપ-
ભવતાં કહ્યું :^{૪૭, ૪૮} ‘હે જાનકી ! જેમ શત્રુઓનો સંહાર કરીને તથા મિત્રપક્ષને સ્થિર કરીને આવેલા ઇંદ્રને તેની જી શયી હુપથી જીત્યો, તેમ શત્રુને હણી મિત્રને પ્રાપ્ત થયેલા પૂર્ણચંદ્રાનન રણવીરનાં તથા લક્ષ્મણનાં તમને આજે જ દર્શન થશે.’^{૪૯}

સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સરખાં શોભતાં સીતાને એ પ્રમાણે કહી મહાતેજસ્વી હનુમાન રામચંદ્રની પાસે આવ્યો.^{૫૦} અને ઇંદ્ર સરખા પરાક્રમી રામચંદ્રને જનકનંદિની સીતાએ કહેલાં વચનો કહી સંભળાવ્યાં.^{૫૧}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુક્રંદાંકમાં ૧૧૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૪ મો

રામચંદ્ર પાસે સીતાનું આગમન
સમુવાચ મહાપ્રાક્ષઃ સોઽમિવાચ પુલ્લંગમઃ ।
રામં કમલપત્રાક્ષં વરં સર્વજનુષ્પતામ્ ॥ ૧ ॥

મહાશુદ્ધિમાન કપિવર હનુમાને સર્વ ધનુ-
ધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને કમળપત્ર સરખાં નેત્રવાળા
રામચંદ્રને પ્રણામ કરી કહ્યું : ‘હે રાવવ ! જેને

માટે સેતુબંધ વગેરે કાર્યો કર્યાં અને જે રાવણ-
વધના કળરૂપ છે તે શોકસંતાપ થઈ રહેલાં સીતાને
હવે તમારે મળવું પડે છે. હે મહારાજ ! શોકથી
વેરાઈ રહેલાં સીતાનાં નેત્રમાં તમારો વિજય
સાંભળી હુપનાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં છે અને તે
તમારાં દર્શન કરવા ઇચ્છે છે. પ્રથમના પરિસ્થિતિને
લીધે વિશ્વાસયુક્ત થયેલાં તેમણે ગદગદ કંઠે મને
કહ્યું : ‘હવે હું મારા સ્વામીનાં દર્શન કરવા
ઇચ્છું છું.’^{૧-૪}

હનુમાનનાં વચન સાંભળી શ્રીમાન રણવીરનાં
નેત્રમાં સ્નેહાશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં અને તેઓ એકા-
એક વિચારમાં પડી ગયા. થોડી વારે લાંબા નિસાસો
મૂકી નીચું બેઈ રહી તેમણે પાસે બેસેલા વિભી-
ષણને કહ્યું : ‘હે વિભીષણ ! તું લંકામાં જા અને
સીતાને મંગળસ્નાન કરાવી, દિવ્ય અંગરાગ યોગાવી
તથા સુંદર અલંકાર સજનીને સત્વર મારી પાસે
તેડી લાવ.’^{૫-૭}

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં વિભીષણે સત્વર
લંકામાં જઈ પોતાની પરિચારિકા સીતેા દ્વારા
સીતાને રાજમંદિરમાં તેડાવ્યાં. સીતાને આવેલાં
બેઈ રાક્ષસરાજ વિભીષણે હાથ બેડી નમ્રતાથી
કહ્યું : ‘હે વેદેહી ! તમારું કલ્યાણ ધાઓ; તમારા
સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે તમે મંગળસ્નાન કરી,
અંગરાગ યોગી તથા વજ્રાભૂષણ સંજ્ઞા શિખિકા-
માં બેસો અને તમારા સ્વામી રામચંદ્ર પાસે આવો.
હે દેવી ! રામચંદ્ર તમને મળવા ઇચ્છે છે.’^{૧૯, ૨૦}

એવું સાંભળી સીતાએ કહ્યું : ‘હે રાક્ષસે-
શ્વર ! હું સ્નાનાદિ સંસ્કાર કર્યાં વિના જ સત્વર
મારા સ્વામીનાં દર્શન કરવા ઇચ્છું છું.’ ત્યારે
વિભીષણે કહ્યું : ‘હે માતાજી ! રામચંદ્રે કહ્યું છે
તે પ્રમાણે જ તમારે કરવું પડે છે.’

વિભીષણનું વચન સાંભળી પતિને જ દેવ
માનનારાં ગ્રાધી સીતાએ ‘ખડું સારું’ એમ કહી
સ્નાનાદિ સંસ્કાર કર્યાં. પછી મંગળસ્નાન કરેલાં,
સૌભાગ્યદર્શન ચિહ્નને તથા અંગરાગને ધારણ
કરેલાં અને અમૂલ્ય વજ્રાભૂષણ પહેરેલાં સીતાને
વિભીષણે શિખિકામાં બેસાડ્યાં અને આગળ-

પાછળ આલતા રાક્ષસોથી રક્ષણ કરાતાં સીતાની શિબિકા રાક્ષસો દ્વારા ઊંચકાવીને વિલીપણુ રામચંદ્રની પાસે આવ્યો. વિલીપણુ સીતાને લઈ આવ્યો એવું બધા જાણતા હતા મહાત્મા રામચંદ્ર ધ્યાન-પરાયણ જ રહ્યા; ત્યારે વિલીપણુ હર્ષભરે તેમની પાસે જઈ પ્રણામ કરી કહ્યું : 'હે મહારાજ ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે સીતા અહીં આવ્યાં છે.' ૧૧-૧૧

આ વેળા મહાત્મા રામચંદ્ર 'બધુ સમય સુધી સીતા રાક્ષસને ભેર એકલા રહી આવેલાં છે' એમ વિચારી એકાએક રોષ. હર્ષ અને ઠીંગતામાં ડૂબી ગયા. ૧૨ સીતા સંબંધી વિચારમાં મૂકાયેલા રઘુવીરે પ્રકટ હર્ષ નહિ બહુપત્તા વિલીપણુને કહ્યું : 'હે સૌમ્ય ! હે મારા વિજય કરાવનાર રાક્ષસે દ્રુપદ સીતાને સત્વર મારી પાસે આવવા દે.'

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી ધર્મવેત્તા વિલીપણુ ત્યાં બેઠેલા વાનરોને દૂર ખસેડી ભાગ કરવા માટે પોતાના સેવકોને આજ્ઞા કરી તુરત જ અંગરખમાં તથા પાઘણીને ધારણ કરનારા અને હાથમાં છડી લઈને નેત્રી પોકારનારા રામચંદ્રોએ ચોખેર ફરીફરીને વાનરોદ્ધાઓને દૂર ખસેડવા માંડ્યા. દૂર ખસી જવાની આજ્ઞા થવાથી રીંછો, વાનરો અને રાક્ષસો સહારામાંથી ઊઠીઊઠીને દૂર જવા લાગ્યા. ૧૩-૧૪ એ વેળા જેમ વાયુથી ક્ષુભિત થયેલા સંયુદ્ધમાં મોટો શેંષાટ થાય, તેમ રામચંદ્રની છાવણીમાં મોટો કોલાહલ થવા લાગ્યો. દૂર ખસેડવામાં આવતા વાનરોને આક્રુણ્ચાક્રુણ થયેલા બેઈને પોતાના લક્ષ્યજનો પર પ્રીતિ હરાવનારા રઘુવીરથી તે સહન થઈ શક્યું નહિ. બધું પોતાના નેત્રાશિથી બાળી નાખવા ઇચ્છતા હોય એવો ક્રોધ કરી રામચંદ્રે બુદ્ધિમાન વિલીપણુને કહ્યું : ૨૩-૨૪ 'અરે વિલીપણ ! મારો અનાદર કરી તમે આ સર્વને કેમ કહેશ આપો છો ? તમે સૌના ઉદ્ધેગને સત્વર શમાવી નાખો. તમે બધું છો જ કે આ સર્વ મારા સ્વજનો જ છે. ૨૫ હે વિલીપણ !

ન ગુહાજિ ન વક્ષાજિ ન પ્રાકારસ્તિરક્ષિયા ।

મેદશા રાજસત્કારા વૃત્તમાવર્ણં સ્થિયઃ ॥

ઓઝોને મંદિરની મેડીઓમાં કે પહેલાંમાં

રાખવી અથવા ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેરાવવાં તેમ જ સ્વજનોને આવી રીતે દૂર ખસેડવા એ કાંઈ તેમું હાકણુ નથી. એ તો માત્ર સભાઓ અને શ્રીમંતોના ઘરની વડાઈદેખાડવા પૂરતું જ છે. ઓઝોનું ખરું હાંકણુ તો તેઓનું વૃત્ત-શીલ-સદાચરણુ જ છે. ૨૭ વળી-

ઘ્યસનેપુ ન કળ્લેપુ ન ગુલ્લેપુ સ્વર્વવરે ।

ન કલ્લો નો વિવાહે વા દર્શનં દુષ્યતે સ્થિયઃ ॥

વિપત્તિના સમયમાં, ભયંકર રોગાદિ કુઃખમાં, ગુલ્લમાં, સ્વર્વવરમાં, યજ્ઞમાં અને વિવાહમાં ઓઝો અત્યંત પુરુષોની દૃષ્ટિએ પડે, તો તે દૂષિત ગણાતું નથી; ૨૮ માટે સીતા જે આપત્તિમાં આવી પડેલાં છે અને બધું જ કષ્ટ ભોગવે છે. તેને ભેવામાં બીભ્ભોને કંઈ પણ કોષ નથી. વળી તે મારી સન્નિધિમાં છે, એટલે તો બરાબ પલ્લ હરકત નથી. સીતા શિબિકામાંથી ઊતરીને બાહે પગે ચાલીને મારી પાસે આવે અને સહગા વનવાસીઓ બહે તેને બુલે. ૨૯,૩૦

રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વિલીપણુ મોટા વિચારમાં પડી ગયો અને લલમણુ. સુશ્રીવ તથા હનુમાનના મનમાં પણ અત્યંત ખેદ થયો; છતાં રામચંદ્રની આજ્ઞાને અનુસરી વિલીપણુ સીતાને શિબિકામાંથી ઉતારી રામચંદ્રની પાસે લઈ આવ્યો. ૩૧,૩૨ પગે ચાલીને રામચંદ્રની પાસે જતી વેળા સતીશિરોમણિ સીતા લત્તાને લીધે સ કૌચાર્ધજતાં હતાં. એ સમયે વિલીપણુ સીતાની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. સુંદર સુખચોળાં અને પતિને જ પ્રણુ માનનારાં જનકનંદિની સીતાએ આજે બધા દિવસે સ્વામીનાં હર્શન કર્યાં. તેઓ વિસ્મય, હર્ષ તથા સ્નેહથી રામચંદ્રના સૌમ્ય સુખને નીરખવા લાગ્યાં. ચિરકાળથી નહિ જોયેલું પોતાના પ્રિય પતિ રઘુવીરનું પૂર્ણિમાના ચંદ્ર સરણું સુખ ભેતાં જ સીતાના મનને ખેદ શાંત થઈ ગયો અને તેમનું સુખ સરદપૂનમના નિર્મળ ચંદ્રની પેઠે ઝળહળી રહ્યું. ૩૨-૩૫

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ સદાચરિત્રસૂત્રી અલંકારિ શ્રીરામચંદ્રના મુલકાંડમાં ૧૧૪ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

અને પ્રાણીઓને પ્રણામ કરી, હાથ ભેડી અગ્નિ સમીપ જઈ બોલ્યાં :^{૨૩, ૨૪} ‘હે સર્વ લોકના સાક્ષી અગ્નિનારાયણ દેવ ! ભે મારું મન કોઈ પણ દિવસ રામમાંથી અલાયમાન થયું ન હોય, તો તમે મારું રક્ષણ કરજો.’^{૨૫} મારું આરિય શુદ્ધ હોવા છતાં મારા પ્રિય રામ મને દુષ્ટ ખાને છે, માટે ભે હું શુદ્ધ હોઉં તો હે દેવ ! મારું રક્ષણ કરજો.’^{૨૬} આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરી સીતાએ અગ્નિની પ્રવક્ષિણી કરી નિઃશક હૃદયથી અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૨૭}

ત્યાં એકઠા થયેલા આબલવૃક્ષ સર્વ લોકોએ જનકનંદિની સીતાને પ્રદીપ્ત અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતાં જોયાં.^{૨૮} તપાવેલાં નવા સુવર્ણ સમાન કાંતિવાળાં તથા આબૂષણોવાળાં સીતાદેવી સર્વ લોકની આંખે પ્રબલિત અગ્નિમાં પેઠાં. સર્વ પ્રાણીઓએ વિશાળ મેત્રાવાળાં અને સુવર્ણવેદિકા સમાન કાંતિવાળાં સીતાને અગ્નિમાં પડતાં જોયાં. ઋષિઓ, દેવો અને ગંધર્વોએ યજ્ઞકુંડમાં પડતી પૂણ્યહૂતિની પેઠે મહા-ભાગા સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતાં જોયાં. પવિત્ર વેદમંત્રોથી સંસ્કારી થયેલી યજ્ઞકુંડમાં પડતી વસુધારાની માફક સતી સીતાને અગ્નિમાં પડતાં જોઈ સર્વ જીવો આઠોશ કરવા લાગી.^{૨૯-૩૨} દેવ, ગંધર્વ તથા દાનવ, જે ત્રણે લોકોએ સ્વર્ગ-માંથી નરકમાં પડતા શાપિત થયેલા દેવતાની પેઠે સીતાને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરતાં જોયાં.^{૩૩} આવી રીતે સીતાએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો, ત્યારે વાનરો અને રાક્ષસોએ એકાએક મોટો હાહાકાર કર્યો.^{૩૪}

ધર્મ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના શુદ્ધકાંડમાં ૧૧૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૭ મો

બ્રહ્માદિ દેવેભું પ્રયોધન-રામસ્તુતિ

તતો હિ દુર્મના રામા શ્રુત્વૈવં વદતાં ગિરા ।

વૃણ્યો મુદ્ધર્ત્તં ધર્માત્મા વાપ્યવ્યાકુલ્લોચનઃ ॥ ૧ ॥

મોટો હાહાકાર થતા સાંભળી ધર્મોત્તમા રામ-ચંદ્ર ઉદાસ થઈ ગયા, તેમની આંખોમાં આંસુ આવી ગયાં અને ઊંડા વિચારમાં પડી ગયા.^૧

કુમેર, પિતૃઓ સહિત ધર્મરાજ, યમ, સહસ્ર નેત્ર-વાળા દેવરાજ ઈંદ્ર, જાળના સ્વામી વરુણદેવ, ત્રણ નેત્રવાળા વૃષધ્વજ ભગવાન મહાદેવ અને સર્વ લોકના કર્તા તથા બ્રહ્મવાદીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા બ્રહ્માદિ સર્વ દેવતાઓ પોતપોતાનાં, સૂર્ય સરખી કાંતિવાળાં વિમાનમાં જોડી મહાત્મા રામચંદ્રની પાસે આવ્યા. જે દેવાધિપતિઓ પોતપોતાના અલંકૃત કરેલા મોટા હાથે ઊંચા કરી સામે નમસ્કાર કરી ઊભેલા રામચંદ્રને કહેવા લાગ્યા :

હે દેવ ! તમે સર્વ લોક-સૃષ્ટિને સર્જનારા છો તેમ જ જ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છો, છતાં અગ્નિપ્રવેશ કરતાં સીતાની ઉપેક્ષા કેમ કરો છો ? દેવતાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા તમારા આત્માને તમે કેમ છુદ્ધી ગયા છો ?^{૨-૬} તમે પહેલા કલ્પમાં વસુદેવોમાં મૃતુ-ધામા નામે પ્રજાપતિ હતા. તમે ત્રણે લોકના કર્તા સ્વયં પ્રજાપતિ છો.^૭ રુદ્રોમાં આઠમા રુદ્ર મહાદેવ તમે જ છો અને સાધ્યગણોમાં વીર્યવાન નામે પાંચમું સાધ્યરૂપ પણ તમે જ ધારણ કર્યું હતું. હે દેવ ! તમે બ્યારે વિરાટરૂપ ધારણ કર્યું હતું, ત્યારે જમે અગ્નિનીકુમારો તમારા કલ્પરૂપ અને સૂર્ય-ચંદ્ર નેત્રરૂપ થયા હતા.^૮ હે દેવ ! તમે પ્રાણી-માત્રના આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં દૃશ્યમાન છો; છતાં એક પ્રાકૃત મતુષ્યની પેઠે સીતાની ઉપેક્ષા કેમ કરો છો ?

ધર્મોત્તમા રામચંદ્ર લોકપાલોનાં આવાં વચન સાંભળી તેમને કહેવા લાગ્યા :^{૯, ૧૦} ‘હું મહારાજ હશરથનો રામ નામનો પુત્ર છું અને મારા આત્માને જે જ રૂપે સમજ્યું છું; એથી વિશેષ ભે તમે જાણતા હો તો મને કહો કે હું ખરેખર કૈાણ છું ?’^{૧૧}

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી બ્રહ્મવાદીઓમાં શ્રેષ્ઠ બ્રહ્માજીએ કહ્યું : ‘હે સત્યપરાક્રમ ! અમે જે ખરી વાત કહીએ છીએ તે તમે સાંભળો.’^{૧૨} હે રામ ! તમે જ જાળમાં થયન કરનારા વિરાટરૂપ નારાયણ છો. શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મધારી દેવદેવેશ વિષ્ણુ અને જન્મમૃત્યુરૂપ શનુનો નાથ કરનારા એકદંત વરાહરૂપ તમે જ છો.^{૧૩} જેઓ સર્વ લોકના આદિ, મધ્ય તથા અંતમાં વિરાજ-

માન રહે છે એવા અક્ષર, પ્રહારસ્વરૂપ, સત્યસ્વરૂપ તથા સર્વ લોકના પરમ ધર્મસ્વરૂપ ચતુર્ભુજ વિશ્વકર્મેન તમે જ છો. ૧૪ શાર્દૂલ નામના કાળરૂપ ધનુષ્યને ધારણ કરનારા, ઇન્દ્રિયોના નિયામક હૃષીકેશ, પુરાણપુરુષોત્તમ, અજિત, અડગ ધારણ કરનારા, વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, મહાબળવાળા સેનાની, આમણી વગેરે સર્વસ્વરૂપ તમે જ છો. તમે યુદ્ધ છો, ક્ષમા છો, હમ છો, પ્રભવ છો, અભય છો, તમે જ ઉર્ધ્વ અને તમે જ મધુસૂદન છો. ૧૫, ૧૬ દિવ્ય મહર્ષિઓ તમને જ ઇદ્રકર્મા, મહેન્દ્ર, યજ્ઞનાભ, રણાતકૃત, શરણ તથા શરણ કહે છે. તમે હબરે શાખાવાળા વેદસ્વરૂપ છો, તમે હબરે મસ્તકવાળા મહર્ષિ છો, તમે ત્રણે લોકના આદિકર્તા સ્વયં પ્રભુ છો. ૧૭, ૧૮ સિદ્ધી તથા સાધ્યોને આશ્રય આપનારા, પૂર્વજ, યજ્ઞસ્વરૂપ, વષટ્કારસ્વરૂપ, ઝંકારસ્વરૂપ તથા પશાત્પસ્વરૂપ તમે જ છો. તમારા આદિ અને અંતને તથા તમે કોણ છો તેને કોઈ પણ બળવું નથી. તમે પ્રાણીમાત્રમાં, ગાયોમાં, પ્રાણીઓમાં, સર્વ દિશાઓમાં, પર્વતોમાં અને નદીઓમાં વ્યાપક હોવાથી સર્વત્ર હજોત્તર થાઓ છો. તમે હબરે અરણ્યવાળા, હબરે મસ્તકવાળા તથા હબરે નેત્રવાળા છો. ૧૯-૨૧ સર્વ પ્રાણીઓ તથા સર્વ પર્વતો સહિત આ પૃથ્વીને તમે જ ધારણ કરો છો અને પ્રભાતે તમે જ શેષશય્યા પર શયન કરો છો. ૨૨ હે રામ ! તમે જ વિરાટમૂર્તિ થઈ દેવ, દાનવ તથા ગંધર્વો સહિત આ ત્રિલુપવનને ધારણ કરો છો. હે રાઘવ ! હું તમારું હૃદય, દેવી સસ્વતી તમારી શુભ અને મેં ઉત્પન્ન કરેલા સર્વ દેવો તમારાં ફવાંટા છે. તમારા નેત્રોનો નિમેષ (મિચાડું) એ રાત્રિ છે અને ઉન્મેષ (ઊઘડકું) એ દિવસ છે. સર્વ વેદો પણ તમારા જ સંસ્કાર છે. જગતમાં તમારા સિવાય બીજું કંઈ જ નહિ. સર્વ જગત તમારું શરીર છે. આ પૃથ્વી તમારી સ્થિરતા છે. અગ્નિ તમારો કોપ છે, શ્રીવત્સલાંછનવાળો ચંદ્ર તમારી પ્રસન્નતા છે, પૂર્વે તમે ત્રણ પગલાંથી જ ત્રણે લોક વ્યાપી દીધા હતા. ૨૩-૨૬ અને દારુણ સ્વભાવવાળા બહિરાળને બાંધી ઇંદ્રને દેવોના રાજ્ય

બનાવ્યા હતા. સીતા સાક્ષાત્ લક્ષ્મી છે અને તમે પણ તે જ પ્રભાપાલક સ્વયં પ્રકાશ વિષ્ણુ છો. તમે રાવણનો વધ કરવા માટે આ મનુષ્યદેહ ધારણ કર્યો છે. હે ધર્મત્મા ! જે કાર્ય માટે તમે અવતાર ધારણ કર્યો હતો, તે તમે સિદ્ધ કર્યું છે. ૨૭, ૨૮ હે રામ ! રાવણનો વધ થયો છે એટલે હવે તમે આનંદથી પ્રહલોકમાં પધારો. હે દેવ ! તમારું પરાક્રમ અસોધ છે અને તે કદી પણ નિષ્ફળ જતું નથી હે રામ ! તમારું દર્શન કદી પણ વ્યર્થ જતું નથી, તેમ તમારી સ્તુતિ પણ કદી નિષ્ફળ થતી નથી. વળી જેઓ ભક્તિપૂર્વક તમારી આરાધના કરે છે, તેઓને પણ અસોધ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે સાક્ષાત્ પુરાણપુરુષોત્તમ દેવ એવા આપનું જે લોકો ભક્તિપૂર્વક ધ્યાન કરે છે, તેઓ આ લોક તથા પરલોક બન્ને ઠેકાણે ઇચ્છિત ફળ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૯-૩૧ જે લોકો આ દિવ્ય મહર્ષિઓથી સ્તવન કરાયેલા પુરાતન ઇતિહાસનું ગાન કરશે, તેમનો કદી પણ પરાભવ થશે નહિ. ૩૨

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્દમકમાં ૧૧૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૮ મો

સતી તરીકે સીતાની ખાતરી-અગ્નિની સાક્ષી-રામચંદ્ર અને સીતાના મેળાપ

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् ।

अङ्गेनादाय वैवेकीमुत्पपात विभावसुः ॥ ૧ ॥

પ્રહ્લાદના શુભ વચ્ચેના સાબળી વિશાવસુ ભગવાન અગ્નિદેવ સીતાને ખેળામાં લઈ એકઠમ પ્રકટ થયા. હૃદયવાહન-અગ્નિ ભગવાન ચિતાને ઠંડી કરી મૂર્તિસ્વરૂપ થઈ જનકાત્મભ સીતાને લઈ એકઠમ બહાર નીકળ્યા. તરુણ સૂર્ય સમાન કાતિવાળા, તપાવેલા સુવર્ણના અલંકારો તથા લાલ વસ્ત્ર પહેરેલાં, કાળા કેશકલાપવાળાં, પ્રકુલિત કુલોની માળા પહેરેલાં અને આનંદિત સ્વરૂપ-સૌંદર્યવાળાં વેદેહીને ભગવાન વિશાવસુએ ખેળાના ખેળામાંથી ઉઠાડી શ્રીમાન રામચંદ્રને અર્પણ કર્યા. ૧-૪

સીતાને આપતાં આપતાં સર્વ લોકના
-સાક્ષી ભગવાન અગ્નિએ રામચંદ્રને કહ્યું : 'હે રામ !
-હો આ તમારી વૈદેહી સીતા ! તમે ખાતરી
રાખજો કે તેનામાં કંઈ પણ પાપ નથી.' હે
ચારિત્ર્યના અભિમાની રામ ! આ શુભલક્ષણયુક્ત
સમ્પત્તિના સીતાએ વાણી, મન, યુદ્ધ કે નેત્રોથી
પણ તમારું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી.^૧ નિર્જન વનમાં
-ત્યારે તમે પાસે નહોતા, ત્યારે તે બિચારી નિરુ-
પાય અને વિવશ હતી અને એથી જ બળગવિત
-રાવણ તેને બળાકારે હરી લઈ ગયો હતો. જો કે
તેને અંતઃપુરમાં શ્રમ રીતે જોંધવામાં આવી
-હતી, ફૂરમાં ફૂર સ્વભાવવાળી રાક્ષસીએ તેનો
પહેરો ભરતી હતી, તેને અનેક પ્રકારની લાલચો
-આપી તેનો તિરસ્કાર કરવામાં આવતો હતો;
-છતાં તમારામાં જ ચિત્તવૃત્તિ રાખતી તથા તમારે
જ આશયે રહેલી આ સીતાએ તમારા સિવાય
-અન્યને મનથી પણ વિચાર કર્યો નથી.^{૨-૪} તેનું
અંતઃકરણ શુદ્ધ છે, તે નિષ્પાપ છે; માટે તમે
તેને શ્રદ્ધા કરો. મારી તમને આજ્ઞા છે કે જો
-સંબંધમાં તમારે કંઈ પણ ચંકા કરવી નહિ.'^{૧૦}

અગ્નિનારાયણનાં વચન સાંભળી વાક્યપુર
-રામચંદ્ર પ્રસન્ન થયા. તેમનાં નેત્રો હવંથી ભરાઈ
ગયાં અને તેઓ ક્ષણવાર વિચારમાં પડ્યા. પછી
મહાતેજસ્વી, મહાપરાક્રમી, ધૈર્યધારી, ધાર્મિકશ્રેષ્ઠ
રામચંદ્ર દેવતાઓમાં સુપ્રથમ એવા અગ્નિદેવ
પ્રત્યે જોલ્યા :^{૧૧, ૧૨} 'હે અગ્નિદેવ ! આ સીતા
રાવણના અંતઃપુરમાં ઘણા કાળ સુધી રહેલી છે,
-એટલા માટે તેની શુદ્ધિ થવી આવશ્યક હતી.^{૧૩}
જો આ પ્રમાણે શુદ્ધિ થવા સિવાય જ મેં તેનો
સ્વીકાર કર્યો હોત, તો લોકો એમ કહેત કે દશ-
-રથ રાબ્દનો પુત્ર રામ મૂળે અને કામવશ-કામી
છે.^{૧૪} હું બાહ્ય જ છું કે જનકનંદિની સીતા
અનન્યહૃદયા છે અને તે હમેશાં મારી મરણ
પ્રમાણે વર્તનારી છે.^{૧૫} સસુર જેમ પોતાની
-મયાદાણું અતિક્રમણ કરી શકતો નથી, તેમ જ
પોતાનાં તેજથી જ રક્ષણ કરાયેલી વિશાળ નેત્રો-
વાળી આ સીતાને રાવણ અતિક્રમ કરી શક્યો
-નથી.^{૧૬} હું બાહ્ય છું કે હુષ્ટાત્મા રાવણ પ્રતીત

અગ્નિની જ્વાળા સમાન અપ્રાપ્ય એવી સીતાને
જીવવી શકે તેમ નહોતો.^{૧૭} સૂર્ય સમાન
કાંતિવાળી આ સીતા મારાથી અગ્નિજ છે; એથી
રાવણના અંતઃપુરમાં રહેતાં છતાં પણ તે સતી
વિકલ્પવાતને પાસે નહિ. જેમ આત્મવાન પુરુષ
કીર્તિ નથી છોડી શકતો, તેમ જ હું પણ ત્રણે
લોકમાં વિશુદ્ધ એવી જનકાત્મજ સીતાને ત્યજ
શકતો નથી.^{૧૮, ૧૯} આપણું અને હિતકારક વચનો
કહેનારા આ લોકનાથોનું કહેવું મારે અવશ્ય
માન્ય કરવું બેઠ્યું છે.^{૨૦}

મહાભગવાન, મહાકીર્તિવાળા, વિજયી અને
પોતાનાં પરાક્રમથી જ પ્રકાશિત મહાત્મા રામ-
ચંદ્ર સદા સુખ પામવા યોગ્ય પોતાની પ્રિયા
સીતાને સ્વીકારી સુખ-આનંદ પામ્યા.^{૨૧}

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગપ્રણીત આદિભગ્ન શ્રીરામાયણના
પુરૂષોત્તમમાં ૧૧૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૯ મો

સ્વર્ગે ગયેલા પિતા દશરથ રાજાનું દર્શન
અને આશીર્વાદ

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं राघवेणानुभावितम् ।

ततः शुभतमं वाक्यं व्याजहार महेश्वरः ॥ १ ॥

શ્રીમાન રામચંદ્રે કહેલાં શુભ વાક્યો સાંભળી,
મહેશ્વર ભગવાન શુભ વચનો જોલ્યા : 'શત્રુઓને
સંતાપ આપનારા, વિશાળ વક્ષઃસ્થળથી સુશોભિત,
મહાબાહુ, કમલલોચન તમે ધર્મોત્તમાઓમાં શ્રેષ્ઠ
છો. તમે રાવણનો વધ કરવારૂં પાંચ પૂર્ણ કર્યું
છે, જો પશ્ચ સૌભાગ્યની વાત છે. હે રામ ! સર્વ
લોકના સદ્ગુણો તમે રણસંઘ્રામમાં રાવણથી
ઉત્પન્ન થયેલો ઘોર અંધકાર સમાન ભય દૂર કર્યો
છે.^{૧-૩} હે રામ ! હવે પ્રાવૃત્તસહ ભરતનું તથા
યશસ્વિની માતા કૌશલ્યાનું સાંત્વન કરી, માતા
કેકેયીનાં તથા લક્ષ્મણની માતા સુમિત્રાનાં દર્શન
કરી તમે જયોદ્ધાના સાન્ન્યસન પર વિરાજો અને
મિત્રોને આનંદ આપી ઇક્ષ્વાકુકુળને વંશ વધારી
અશ્વમેધ યજ્ઞ કરી, અતુલ્ય કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી,
પ્રાણીઓને દાન આપી અતે સ્વર્ગમાં પધારજો. કે
કાકુત્સ્થ ! મનુષ્યલોકમાં પિતા હોવાને લીધે જેઓ

તમારા વડીલ હતા, તે મહાકીર્તિવાળા મનુજેન્દ્ર દશરથ રાજા આ વિમાનમાં બેઠેલા છે. તમારા જેવા યોગ્ય પુત્રથી ઉદ્ધાર પામી તેઓ ઇશ્વરોક પામ્યા છે. લક્ષ્મણ સાથે તમે એમને નમસ્કાર કરો.’

મહેશ્વર ભગવાનનું વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે તથા લક્ષ્મણે વિમાનમાં બેઠેલા દશરથ રાજાને નમસ્કાર કર્યો. પોતાના તેજથી જ પ્રકાશતા અને નિર્મળ વસ્ત્ર પહેરેલા પોતાના પિતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચંદ્રે તથા લક્ષ્મણે ધારી-ધારીને જોયા. ૪-૧૦ તે વખતે વિમાનમાં બેઠેલા દશરથ રાજા પોતાના પ્રાણથી પણ પ્રિય એવા પુત્રોને જોઈ ઘણો આનંદ પામ્યા. ૧૧ ઉત્તમ આસન પર બેઠેલા મહાબાહુ દશરથ રાજા રામ-લક્ષ્મણને પોતાના ખોળામાં બેસાડી બે હાથ વડે આદિગન આપતા બોલ્યા : ‘હે રામ ! હું તને સત્ય કહું છું કે, તારા સિવાય મને સ્વર્ગ કે દેવતાઓની સમાનતા પણ ગમતી નથી. હે વાક્યતુર રામ ! તને વનવાસ મોકલવા માટે કેંકેયીએ જે હારણ વચનો કહ્યા હતાં, તે હજી મારા હૃદયમાં ઠંબે છે. આજ તને લક્ષ્મણ સહિત શ્રેમકુશળ જોઈને તથા લેટીને કુશભસમાંથી બહાર નીકળતા સૂર્યની માફક હું દુઃખમાંથી મુક્ત થયો છું. હે પુત્ર ! જેમ અષ્ટાવકથી તેના પિતા ધર્માત્મા કહોલઝપિ તરી ગયા હતા, તેમ તે મહાત્મા સુપુત્રે મને તારો છે. ૧૨-૧૭ હે સૌર્ય ! હમણાં જ આ દેવતાઓ પાસેથી સર્વ વાત મારા જાણવામાં આવી છે કે, તેં રાવણનો વધ કરવા માટે તારું ‘અરુ’ પુરુષોત્તમસ્વરૂપ શ્રુત રાખ્યું છે. હે રામ ! કૌશલ્યા કૃતાર્થ થશે કે ને તને, શત્રુને મારી વનથી પાછો ફરેલો અને શ્વેર આવેલો જોશે ! ૧૮-૧૯ હે રામ ! તે અયોધ્યાવાસીઓ પણ કૃતાર્થ થશે કે, જેઓ નગરમાં આવેલા અને રાજ્ય પર અભિષિક્ત થયેલા તું જૂપતિનાં દર્શન કરશે. ૨૦ હે રામ ! બ્રાતૃવત્સલ, બળવાન, પવિત્ર અને ધર્મચારી ભરત સાથેના તારા સમાગમ જોવાની મને ઉત્કંઠા છે. ૨૧ હે રામ ! મારું વચન પાળવા માટે સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે તે ચૌદ વર્ષ વનમાં ગાળ્યાં છે. ૨૨ હવે એ સમય પૂરો થયો છે

અને તે તારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી છે તથા રણમાં રાવણને મારી દેવતાઓને પણ સંતુષ્ટ કર્યા છે. ૨૩ હે શત્રુસૂદન ! તેં તારું કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે અને વખાણવા યોગ્ય કીર્તિ મેળવી છે. હવે તું તારા ભાઈઓ સાથે રાજ્ય ચલાવી દીર્ઘ આયુષ્ય પામ. ૨૪

આ પ્રમાણે બોલતા દશરથ રાજાને શ્રીમાન રામચંદ્રે નમસ્કાર કરી કહ્યું : ‘હે ધર્મજ્ઞ ! તમે કેંકેયી તથા ભરત પર પ્રસન્ન થાઓ, જેથી તમે કેંકેયીને કહ્યું હતું કે, ‘હું પુત્ર સહિત તારા ત્યાગ કરું છું’ તે શાપની નિવૃત્તિ થાય. ૨૫, ૨૬

રામચંદ્રની વિનંતિ સાંભળી રાજા દશરથે કહ્યું : ‘ભલે તેમ થશે. ૨૭ પછી લક્ષ્મણને લેટીને કહ્યું : ‘વત્સ ! તમે વિદેહનંદિની સીતા સહિત શ્રીરામની ભક્તિપૂર્વક સેવા કરીને મને ઘણો પ્રસન્ન કર્યો છે. તમને ધર્મનું ફળ પ્રાપ્ત થયું છે. ૨૮ હે ધર્મજ્ઞ ! રામ પ્રસન્ન રહેશે તો તું આ પૃથ્વી ઉપર ઘણું પુણ્ય, યશ અને ઉત્તમ મહિમા મેળવીશ. ૨૯ હે સુમિત્રાના આનંદને વધારનાર લક્ષ્મણ ! તું રામની સેવા કરજે, જેથી તારું કલ્યાણ થશે. શ્રીમાન રામચંદ્ર સર્વ લોકનું હિત કરવાવાળા છે. ૩૦ આ ઇશ્વર સહિત ત્રણે લોકો, સિદ્ધી અને મોટા નષ્ટિઓ તે મહાત્મા પુરુષોત્તમસ્વરૂપ રામચંદ્રનું અભિવંદન કરી તેમની પૂજા કરે છે. ૩૧ વેદમા જે અવ્યક્ત અક્ષરબ્રહ્મને દેવતાઓનું હૃદય અને શ્રુત તત્ત્વ કહી તેનું ગાન કર્યું છે, તે જ આ પરમ તપસ્વી રામ છે. ૩૨ હે લક્ષ્મણ ! તેં સીતા સહિત રામચંદ્રની શુશ્રૂષા કરીને પરમ ધર્મ અને વિપુલ યશ મેળવ્યા છે. ૩૩

દશરથ રાજા આ પ્રમાણે લક્ષ્મણને કહી સારો હાથ ભેડી ભિલેલાં સીતાને ‘પુત્રી’ એવા મધુર શબ્દોથી સગોધી કહેવા લાગ્યા : ૩૪ ‘હે પુત્રી ! આ ત્યાગ માટે તારે રામ પર ક્રોધ ન કરવો; કેમ કે તારા હિતની ઇચ્છાથી જ તારી શુદ્ધિ માટે તેમણે આ કાર્ય કર્યું છે. ૩૫ હે પુત્રી ! તારા સન્ન્ય-રિતને સિદ્ધ કરવા માટે તેં જે દુષ્કર કાર્ય કર્યું છે, તે સમસ્ત ઓળખતિના યશની વૃદ્ધિ કરશે. ૩૬

પતિસેવા અને પતિભક્તિ સંબંધી તો તને કંઈ કહેવું પડે તેમ નથી જ, તોપણ વડીલ તરીકે હું તને કહું છું કે, જો જ તારું પરમ દેવત છે. ^{૧૭૭}

જો પ્રમાણે દશરથ રાજા પોતાના બન્ને પુત્ર તથા સીતાને શુભાદેશ આપી વિમાનમાં બેસી ઇંદ્ર લોકમાં ગયા. ^{૧૮૦} સ્વતેજ વડે પ્રકાશતા મહાનુભાવ રાજર્ષિ દશરથ સીતા સહિત બન્ને પુત્રોની વિદાય લઈને પુલકિત વદને દેવરાજ ઇંદ્રના લોકમાં આલ્યા ગયા. ^{૧૮૬}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના સુદકાંડમાં ૧૧૯ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૦ મો

ઇંદ્રત્વં વરદાન-વાનરોત્વં સંલપન યત્ત્વં

પ્રતિપ્રયાસે કાકુત્સ્થ મહેન્દ્રઃ પાકશાસનઃ ।

• અન્નર્થીતપરમપ્રીતો રાવર્ષઃ પ્રાક્ષર્ણિ સ્થિતપ્ત્વ ॥ ૧ ॥

દશરથ રાજાના ગયા પછી દેવરાજ ઇંદ્ર પરમ પ્રસન્ન થઈ હાથ ભેડી બિલેલા રામચંદ્ર પ્રત્યે બોલ્યા : ‘હે નરશ્રેષ્ઠ રામ ! તમને અમારું દર્શન સફળ થયું ભેઈજો. તમે રાવણનો વધ કરી સર્વ દેવોત્ત્વ હિત કર્યું છે, માટે અમે પ્રસન્ન થઈને કહીએ છીએ કે, તમારી ઇચ્છામાં આવે તે વર માગી લ્યો.’

પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા ઇંદ્રરાજાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્ર અત્યંત પ્રસન્ન થઈ બોલ્યા : ‘હે વિષ્ણુધૈર્ય ! જો આપ મારા પર પ્રસન્ન થયા હો, તો હું જે કહું છું તે વચન સફળ થાઓ. ^{૨-૪} હે દેવરાજ ! જે વાનરો મારે માટે પરાક્રમ કરી આ રણભૂમિમાં હજારો છે, તે સર્વ ફરીથી જીવતા થાઓ. ^૫ હે માનહ ! જે વાનરો મારે માટે પુત્ર-હીથી વિખૂટા થયા છે, તે સર્વને સુખી થયેલા બેવા હું ઇચ્છું છું. ^૬ હે પુરંદર ! જે પરાક્રમી શરા વાનરો મારા વિજય માટે પોતાના મૃત્યુને પણ ન ગણકારી અત્યંત યત્ન કરી મરણ પામ્યા છે, તે સર્વને તમે જીવતા કરો. ^૭ હું તમારી પાસે જો જ વર માગું છું કે, જે વાનરોએ મારા હિત માટે પોતાના મૃત્યુને પણ નથી ગણકાર્યું,

તે સર્વ આપની કૃપાથી સંલપન થાઓ. હે માનહ ! હું તે સર્વ રીછો તથા વાનરોને પહેલાંના જેવા જ નીરાળી, મજ્જરહિત તથા બળ અને ધીરુષયુક્ત થયેલા બેવાની ઇચ્છા રાખું છું, વળી મારી એવી ઇચ્છા છે કે, જે સ્થાનમાં તે વાનરો રહે તે સ્થાન અકાળે પણ કંઈ, ફળ, ફૂલ તથા મૂળાદિથી પરિપૂર્ણ રહે અને નદીઓ પણ હંમેશાં નિર્મળ જળવાળી રહે.’

મહાત્મા રામચંદ્રનું વચન સાંભળી દેવરાજ ઇંદ્ર પ્રીતિયુક્ત વચન બોલ્યા : ^{૮-૧૧} ‘હે તાત ! તમે જે વર માગ્યો છે તે ફલભ છે; પરંતુ હું કહી જો વખત બોલ્યો નથી; માટે તમારું ઇચ્છિત પરિપૂર્ણ થશે. ^{૧૨} રાક્ષસોની સાથે યુદ્ધ કરતાં જેમના હાથ, મોઢું વગેરે અવયવો છેતારી ગયા છે, તે સર્વ રીછો તથા વાનરો જીવતા થાઓ. ^{૧૩} તે બધા વાનરો પૂર્વવત્ જળ-વીર્યસંપન્ન થાઓ અને બાણે નિદ્રામાંથી બાંધ્યા હોય, તેમ રોગરહિત તથા મજ્જરહિત થઈને બેઠા થાઓ. તે સર્વ પોતાના મિત્રો, બંધુઓ વગેરે સ્વજનોને પરમ પ્રસન્ન થઈ બેઠશે. ^{૧૪, ૧૫} હે મહાધનુષ્યને ધારણ કરનાર રામ ! આ વાનરો જે સ્થળે વાસ કરશે, તે સ્થાનનાં દુશ્મન તુ વિના પણ ફળફૂલ વગેરે ઉત્પન્ન કરશે અને નદીઓમાં પાણી બહુ રહેશે. ^{૧૬}

દેવરાજ ઇંદ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું એટલે હજારોએ સર્વ વાનરો બાણે બિંધમાંથી બિડ્યા હોય, તેમ પહેલાંના જેવા જ નીરાળી-મજ્જરહિત શરીર સાથે બેઠા થયા. ^{૧૭} આ અમતકાર ભેઈ બધા વાનરો આશ્ચર્ય પામ્યા કે, આ શું થયું ? તે પછી સર્વ દેવતાઓ કાકુત્સ્થ રામચંદ્રને સિદ્ધાર્થ થયેલા ભેઈ પરમપ્રસન્ન થઈ લંકામણ સહિત રામચંદ્ર પ્રત્યે બોલ્યા : ‘હે રાજન્ ! હવે તમે અયોધ્યા પ્રત્યે બાંધ્યા અને આ સર્વ વાનરોને રજા આપો. તમારા પર ગ્રેમ રાજનારી આ યશસ્વિની સીતાત્વં સાંત્વન કરો તથા બ્રાતૃવત્સલ સરતને લેતો; તે જ પ્રમાણે મહાત્મા શત્રુઘ્ન તથા સર્વ માતાઓનાં પણ હે પરંતપ ! તમે દર્શન કરો અને અયોધ્યામાં જઈ રાજ્ય પર અભિષિંકત થઈ નગરવાસીજનોને આનં-

હિત કરે. ૧૮-૨૧

સહસ્રાક્ષ ઇંદ્ર લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને આ પ્રમાણે કહી બીજા દેવતાઓ સાથે સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા વિમાનોમાં ભેસી ચાલ્યા ગયા, ૨૨ ત્યારે રામચંદ્રે પણ લક્ષ્મણ સાથે તે સર્વ દેવતાઓનું અભિવંદન કરી પોતાની સેનાને વિશ્રાંતિ લેવા રજા આપી. ૨૩ એ વખતે રામ તથા લક્ષ્મણથી પરિપાલન કરાયેલી અને ધરમ પ્રસન્ન થયેલી એ વિજયી મહાસેના પૂર્ણ ચંદ્રચુક્રા રાત્રિ સમાન ચારે બાજુથી પ્રકાશિત થતી શોભવા લાગી. ૨૪ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુદ્ધકાંડમાં ૧૨૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ

સર્ગ ૧૨૧ મો

સત્વર પ્રયાણની ઇચ્છા-પુષ્પક વિમાન

તાં વાસિસુપિતં વામં સુલોવિતમર્મિદમ્ ।
અન્નવીર્યાજ્ઞલિર્બોધ્યં જયં વૃદ્ધવા વિશીષણઃ ॥ ૧ ॥

તે રાત્રિ સુખથી વિતાવી બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળે રામચંદ્ર નિઃશય થયા, ત્યારે વિલીપણે ‘જય જય’ કરી હાથ ભેડી કહ્યું: ૧ ‘હે રાધવ! ઉત્તમ અંગરાગ, દિવ્ય લેપના, કિંમતી વસ્ત્રો, દિવ્ય અલંકારો અને નાના પ્રકારનાં ચંદન તથા પુષ્પોની માળાઓ સહિત આ ચતુર કમળનયની બીઓ હાજર છે. તેઓ આપને વિધિપૂર્વક સ્નાન કરાવશે.’

વિલીપણનું વચન સાંભળી શ્રીમાન રામચંદ્રે કહ્યું: ‘તમે સુગ્રીવ વગેરે વાનરોનો સત્કાર કરો. હે મિત્ર! સત્યનિષ્ઠ, મહાવીર, સુખ પામવા યોગ્ય, સુકુમાર અને ધર્મોત્સાહીઓ મહાબાહુ ભરત મારે માટે દુઃખ ભોગવે છે. તે ધર્મચારી કેકેયીના પુત્ર ભરતના દર્શન વિના સ્નાન, વસ્ત્ર તથા અલંકારો મને ગમતા નથી. ૨-૩ હવે તો એ જ ગોઠવણ કરો કે, જેથી અમે સત્વર અયોધ્યા પહોંચીએ. ત્યાં જવાનો માર્ગ ભેંકે ઘણા દુર્ગમ છે, પરંતુ હવે સત્વર ત્યાં પહોંચવાની મારી ઇચ્છા છે. ૪

ત્યારે વિલીપણે કહ્યું: ‘હે રાજપુત્ર! આપનું મંગળ થાઓ. હું આપને માત્ર એક જ દિવસમાં અયોધ્યા પહોંચાડીશ. ૫ મારા ભાઈ કુભેરનું સૂચન સમાન કાંતિવાળું વિમાન કે જે બળવાન રાવણે તેને સુદર્માં જીતીને હરી આપ્યું હતું, તે ઇન્દ્રિય ગતિ કરનારો દિવ્ય વિમાન મેં આપને માટે તૈયાર રાખ્યું છે. ૬-૧૦ મેં સરખું એ દિવ્ય વિમાન અહીંયાં તૈયાર છે કે, જેમાં ભેસી આપ કોઈ પણ ભવતા દુઃખ વિના સત્વર અયોધ્યા પહોંચી જશો. ૧૧ હે યુદ્ધિમાન રામચંદ્ર! એ હું આપના અનુશરને યોગ્ય હોઈ, એ આપને મારા શુભ સંભારતા હોય તો તથા મારામાં એ આપને! સ્નેહ હોય, તો આપ અહીં થોડો વખત રહો. લક્ષ્મણ તથા સીતા સહિત આપની હું પૂજા કરવા ઇચ્છું છું. ૧૨ બીજી હે રામ! આપ સુખથી જાઓ. હે રામ! આપના સૈન્ય તથા મિત્રો સાથે આપ મારા ચત્કિચિત સત્કારને સ્વીકારો. હે રામ! હું આપને આરામ નથી કરતો; પરંતુ સ્નેહ, માન અને મિત્રતાને લીધે એક સેવકની માફક આપની પ્રસન્નતાની અભિલાષા રાખું છું. ૧૩-૧૫

વિલીપણે બ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે રામચંદ્રે સર્વ વાનરો તથા રાક્ષસોના સાંભળતાં બોલ્યા: ૧૬ ‘હે વીર! તમે તો મને ઉત્તમ મંત્રી-પણું કરી સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નોથી તથા ઉત્કૃષ્ટ મિત્રતાથી અત્યાર પહેલાં જ પૂજેલો છે. હે રાક્ષસેશ્વર! હું અત્યારે તમારું વચન સ્વીકારી શકતો નથી. મારું મન મારા ભાઈ ભરત કે જેણે મને પાછો વાળવા માટે ચિત્રકૂટ પર્વત પથંત આવી મારી પાસે પાછા ફરવાની ચાંચના કરી હતી અને મેં જેનું વચન માન્યું નહોતું, તેને મળવા ઉત્સુક થઈ રહ્યું છે. હું હવે યશસ્વિની કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કેકેયી, સુરભેા, મિત્રા તથા નગરજનોને ઘણી જ ઉતાવળે બોલા ઇચ્છું છું; તો હે વિલીપણ! મને રજા આપો, તમે મને સ્નેહપૂર્વક પૂજેલો જ છે. હે મિત્ર! હું તમારી પ્રાર્થના કરું છું કે, તમારે આથી દુર્નિષ્ઠ ન થવું. ૧૭-૨૧ હે રાક્ષસેશ્વર! તમે જલદીથી તે વિમાન અહીં લાવો; હવે મારું કાર્ય

સિદ્ધ થયું છે, એટલે વધારે દિવસ રહેવું મને કેમ સંમત થાય ? ૧૨૨

રામચંદ્રનું આર્જુ વચન સાંભળી રાક્ષસરાજ વિભીષણે ઘણી જ ત્વરાથી સૂર્ય સમાન ક્રાંતિવાળું પુષ્પક વિમાન મગાવ્યું.^{૧૩} સુવર્ણથી જ ઘડેલું, વૈદ્યુત્ત્વમયી જડેલું, બુદ્ધિ બુદ્ધિ બલના ચોરડાઓ વગેરે વિભાગોવાળું, સર્વ બાબુથી આદી સરખી રવેત ક્રાંતિવાળું; શ્વેત ધબ્બ-પતાકાઓથી ભક્ષકૃત કરેલું, સુવર્ણનાં કમળોથી શણગારેલું, સુવર્ણની બારીઓથી સુકૃત, ૨૪, ૨૫ ઝીણા પડદાઓથી સુશોભિત, મહિસુક્રતામય ઝરખાવાળું, ચારે બાજુ મધુર શબ્દ કરનારી નાની નાની ઘંટડીઓ લટકાવેલું,^{૨૬} મેઘપર્વતના શિખર સરખું, વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલું, મોતી તથા રૂપાથી સુશોભિત કરેલાં મોટા અનેક શૃંગોવાળું,^{૨૭} જેની નીચેની ફરસબધી સ્ફટિકની બનાવેલી હતી, જેમાં વૈદ્યુત્ત્વમયિના ઉત્તમ આસનો તથા કિંમતી બિજાનાં હતાં, જે ઘણા ધનથી ભરપૂર હતાં,^{૨૮} એવું મનના વેગ સરખા વેગવાળું અને કાંઈથી રોકી ન શકાય એવું પુષ્પક વિમાન આવ્યું એટલે વિભીષણ રામચંદ્રને નિવેદન કરી હાથ ભેડી ભિલો રહ્યા. ઇન્છાનુસાર ગતિવાળું, પર્વતશિખર જેવું તે વિમાન ભેઈ ઉઠાર ચિત્તવાળા રામચંદ્ર લક્ષ્મણ સહિત અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા.^{૨૯, ૩૦}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૨૧ થી અર્ગ સંપૂર્ણ

અર્ગ ૧૨૨ મો

વાનરસૈન્યનો સહાર-વિમાનરોહણ

उपस्थितं तु तं कृत्वा पुष्पकं पुष्पमूषितम् ।

अविदूरे स्थितो राममित्युवाच विभीषणः ॥ ૧ ॥

પુષ્પોથી સુશોભિત કરેલા પુષ્પક વિમાનને રામની પાસે લાવી રાક્ષસેશ્વર વિભીષણે હાથ ભેડી શીઘ્રતાપૂર્વક કહ્યું: ‘હે રાઘવ ! હવે આપની શી આજ્ઞા છે ?’^૧ ત્યારે મહાતેજસ્વી રામચંદ્રે થોડો વિચાર કરી લક્ષ્મણ સાથેજ તેવી રીતે રત્નોહ

સહિત કહ્યું: ‘હે વિભીષણ ! આ સર્વ વનવાસી-ઓએ પોતપોતાથી થતા અત્યંતપૂર્વક કાર્ય કરેલું છે; માટે તેમને અનેક પ્રકારના રત્નો તથા કિંમતી વસ્તુઓથી સંતુષ્ટ કરો.’^૨ હે રાક્ષસરાજ ! આનંદ-પૂર્વક મૃત્યુના ભયને છોડી સંગ્રામમાં લડનારા વાનરોની સહાયતાથી જ તમે લંકા જીતી છે.^૩ જેમણે કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે, તે આ સર્વ વાનરોને ધનરત્નાદિનાં હાન આપી તેમના પરિશ્રમને તમે સફળ કરો.’^૪ એ રીતે તમે એમનું સન્માન કરશે, એટલે તેઓ આનંદ પામી કૃતાર્થ થશે.^૫ આ પ્રમાણે કરવાનું હું તમને એટલા માટે કહું છું કે, તેમ કરવાથી તેઓ તમને હાન કરવામાં પ્રીતિવાળા તથા ન્યાયપૂર્વક ધનને સંપ્રદા કરનારા અને હયાવાળા તથા જિતેન્દ્રિય સમજી તમારાં વખાણ કરશે.’^૬ હે રાજન્ ! પ્રીતિવર્ધક ઉદારતા વગેરે શુભચરિત તથા દૂર સ્વભાવના રાબાની સેના ઉદાસી થઈ ને તેનો ત્યાગ કરે છે.’^૭

રામચંદ્રનું વચન સાંભળી રાક્ષસરાજ વિભીષણે રત્ન તથા કિંમતી વસ્તુઓની વહેંચણી કરી સર્વ સૈનિકોને સંતોષ્યા.^૮ ધન-રત્નાદિથી વાનરો ને સન્માનિત થયેલા ભેઈ ધરખાતાં એવાં વિચાર-શીલ સીતાને જોળામાં લઈ પરાકર્મી લક્ષ્મણ સાથે મહાત્મા રામચંદ્ર તે જ વખતે એ ઉત્તમોત્તમ વિમાન પર ચઢ્યા.^{૯, ૧૦} પછી રામચંદ્ર સર્વ વાનરોનો સત્કાર કરી વિભીષણ સહિત મહાપરાકર્મી સુગ્રીવ પ્રત્યે બોલ્યા: ^{૧૩} ‘હે વાનરશ્રેષ્ઠ ! તમે સર્વેએ મિત્રકાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે. હવે તમને મારી આજ્ઞા છે કે, તમે બધા તમારી ઇન્છાનુસાર પોતપોતાનાં સ્થાન પ્રત્યે જાઓ. હે સુગ્રીવ ! તું કે જે અધર્મથી દૂર રહી હિત કરનાર છે, તેણે તો ગ્રેમપૂર્વક મિત્રકાર્ય પાર પાડ્યું છે.’^{૧૪, ૧૫} હવે તું સર્વ સૈન્ય સાથે જલહીથી કિંકિધા નગરી પ્રત્યે જા. હે વિભીષણ ! તમે પણ મારી આપેલી આ નગરીમાં સુખથી વસો. હવે ઇંદ્ર સહિત દેવો પણ તમારા પર ચઢાઈ કરી શકશે નહિ.’^{૧૬} હું હવે મારા પિતાની રાજધાની અરોધ્યા પ્રત્યે જવા માટે તમારી આજ્ઞા માણું છું અને તમે સર્વને

ત્યાં આવવાનું આમંત્રણ આપું છું.'^{૧૭}

રામચંદ્રે આ રીતે કહ્યું, ત્યારે સર્વ વાનરો તથા વિભીષણાદિ હાથ ભેડી યોધ્યા : 'હે રામચંદ્ર! અમે સર્વ હાલ જ અયોધ્યા આવવા ઇચ્છીએ છીએ. આપની સાથે જ અમને તેડી જાઓ. અમે ત્યાં આનંદથી વન તથા ઉપવનાદિ-માં ફરીશું. આપનો અભિષેક જોઈ અને કૌશલ્યા માતાનું અભિવંદન કરી હે નૃપોત્તમ! અમે સત્વર અમારે ઘેર જઈશું.'

વિભીષણ સહિત સર્વ વાનરોએ આ પ્રમાણે કહ્યું, એટલે ધર્માત્મા રામચંદ્ર સુગ્રીવ તથા વિભીષણ સહિત સર્વ વાનરો પ્રત્યે યોધ્યા : 'જે હું તમારા જેવા મિત્રો સહિત અયોધ્યા નગરીમાં જઈ આનંદ મેળવું, તો હું જમણે પ્રસન્ન થાઉં. હે સુગ્રીવ! તમે વાનરો સાથે જલદીથી વિમાનમાં બેસી જાઓ અને હે રાક્ષસરાજ વિભીષણ! તમે પણ તમારા પ્રધાનો સાથે વિમાનમાં બેસો.'^{૧૮-૨૦} પછીથી વાનરો સહિત વિભીષણ હૃષિક થતાં વિમાનમાં બેઠા. તે સર્વ અહીં રહ્યા, એટલે કુબેરના તે ઉત્તમ વાહનને રામચંદ્રે આકાશમાં ઊડવા આજ્ઞા કરી. રામચંદ્રે બ્યારે તે હંસયુક્ત તેજસ્વી વિમાન વડે આકાશમાં ચઢ્યા, ત્યારે તેઓ કુબેરની માફક આનંદિત થઈ શોભવા લાગ્યા. વાનરો, રીંછો અને રાક્ષસો વગેરે સર્વ લોકો તે દિવ્ય વિમાનમાં કોઈ જાતની હરકત વિના નિરાંતે બેઠા હતા.^{૨૧-૨૭}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
યુદ્ધકાંડમાં ૧૨૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૩ મો

અયોધ્યા પ્રતિ પ્રયાણ-માર્ગનિરીક્ષણ-
તે તે સ્થાનો અને પ્રસંગો વિષે
રામચંદ્રનું સીતાને પ્રબોધન

અનુજ્ઞાંતં તુ રામેણ તદ્દિમાનમનુત્તમમ્ ।

હંસયુક્તં મહાનાદમુત્પપાત વિહાયસમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રીમાન રામચંદ્રની આજ્ઞા થતા તે હંસયુક્ત દિવ્ય વિમાન મહાનાદ કરતું આકાશમાં ઊડ્યું.^૧

શ્રીમાન રામચંદ્ર વિમાનમાંથી ચારે બાજુ દિષ્ટિ નાખતા ચંદ્રસુખી મૈથિલીને કહેવા લાગ્યા :^૨

'હે વૈદેહી! કેલાસશિખર સરખા ત્રિકૂટાચળના શિખરે વસેલી, વિશ્વકર્માએ નિર્માણ કરેલી આ લંકાનગરી જો. હે સીતે! આ માંસ અને રુધિરન્યા ક્રીચડવાળી રણભૂમિ જો કે, જેમાં રાક્ષસો અને વાનરોનો મોટો ઘણ વળ્યો હતો. હે વિશાલાક્ષી! વરદાનથી ગર્વિત થયેલા રાક્ષસેશ્વર રાવણ તારા નિમિત્તથી મારા હાથે માર્યો જઈ રણભૂમિમાં સૂતો છે તે જો. અહીંયાં કુંભકણું મરાયો, અહીંયાં પ્રહસ્ત હણાયો અને અહીંયાં વાનરશ્રેષ્ઠ હનુમાને પુષ્પાક્ષને માર્યો;^{૩-૧} આ ઠેકાણે મહાત્મા સુષેણે વિદ્યુ-ભાલીને માર્યો અને અહીંયાં લક્ષ્મણે રાવણપુત્ર ઇન્દ્રજિતને યુદ્ધમાં માર્યો.^૫ આ દેખાય છે જો જગ્યાએ અંજદે વિકટ નામનો રાક્ષસ માર્યો. વળી પણે વિરૂપાક્ષ, કુબેક્ષ, મહાપાર્શ્વ,^૭ મહોદર, અઠંગન અને ધીમ રાક્ષસો માર્યા ગયા. ત્રિશિરા, અતિક્રાચ, દેવાતક, નરાંતક, રાક્ષસો-માં શ્રેષ્ઠ યુદ્ધોન્મત્ત તથા મત્ત કુંભકણુંના બળવાન પુત્રો નિકુંભ અને કુંભ, વજ્રહંધ્ર અને હંધ્ર વગેરે ઘણા રાક્ષસો અહીંયાં હણાયા. આ ઠેકાણે મેં સકરાક્ષ નામનો દુષ્ટ^{૧૧} રાક્ષસ માર્યો; તેમ જ પેલી તરફ અકંપન, વીર્યવાન શોભિતાક્ષ, યૂપાક્ષ અને પ્રજંબને માર્યા. ભયંકર દેખાવને વિદ્યુ-લિખિત, યજ્ઞશત્રુ અને મહાબળવાન ભુષણ તેમ જ સૂર્યશત્રુ અને બ્રહ્માશત્રુ પણ અહીંયાં માર્યા ગયા. અહીં રાવણની પટરાણી મંદોદરીએ ધોજી હાનરો રાણીઓ સાથે રાવણ માટે વિલાપ કર્યો હતો. હે સુંદરાંગી સીતા! જો, આ સસુદ્રનું તીર્થસ્થાન દેખાય છે.

આ સસુદ્રમાં પાળ બાંધી અરે આ રથને રાતવાસો કર્યો હતો. આ ખારા સસુદ્રમાં અરે બાધેલો સેતુ આ રહ્યો.^{૮-૧૧} હે વિશાલાક્ષી! તારા માટે જ મહાત્મા નરવાનરે આ દુષ્કર પુલ બાંધેલો છે. હે વૈદેહી! અપાર અર્જુના કરતા અને શંખ, છીપ વગેરેથી ભરેલા આ વરણના સ્થાન-રૂપ અશ્વત્થ સાગરને જો હે મૈથિલી! આ પર્વત-

રાજ સુવર્ણમય હિરણ્યનાભ મૈનાકપર્વતભે. ૧૭, ૧૮
તે પર્વત કપિશ્રેષ્ઠ હનુમાનને વિશ્રાંતિ આપવા
માટે પોતાની મેળે જ સસુદ્રમાંથી બહાર નીકળ્યો
હતો. આ કિનારે અમારી સેનાની છાવણી
હતી. ૧૯ મહેશ્વર ભગવાન પ્રથમ આ સ્થળે અમારા
પર પ્રસન્ન થયા હતા. બે, પેલું મહાત્માનું તીર્થ-
સ્થાન દેખાય છે. ૨૦ આગળ જતાં તે સેતુબંધ
નામે પ્રખ્યાત થઈ સમગ્ર લોકથી પૂજાયે. તે
તીર્થસ્થાન પરમ પવિત્ર છે અને મોટા પાપનો
નાશ કરનાર છે. ૨૧ આ સ્થળે રાક્ષસરાજ વિશી
ધણુ મારી પાસે આવ્યા હતા. હે સીતા! બે,
પેલી નાના પ્રકારના પનવાળી કિષ્કિન્ધા નગરી
દેખાય છે. તે નગરી સુગ્રીવની છે. ત્યાં મેં વાલીને
માથો હતો. ૨૨

વાલીએ પાલન કરેલી કિષ્કિન્ધા નગરીને
ભેઈ સીતાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું: 'હે રાજન્!
તારા વગેરે સુગ્રીવની સ્ત્રીઓ તથા બીજા વાનર-
શ્રેણીની સ્ત્રીઓને પણ આપણી સાથે લઈને
આપણે અયોધ્યામાં જઈએ, એવી મારી ઇચ્છા
છે.' ત્યારે મહાત્મા રામચંદ્ર 'હાલે તેમ શાઓ' એમ
કહી કિષ્કિન્ધા નગરી આવતાં વિમાનને
નીચે ઉતારી બેઠું રાખ્યું. પછી સુગ્રીવની સાથે
ભેઈ કહ્યું: 'હે વાનરરાજ! તમે સર્વ વાનરો-
ને કહો કે તમે સર્વ પોતપોતાની સ્ત્રીઓ સાથે
અયોધ્યા આલો. વળી હે મહાબલ! તમે પણ
તમારી સ્ત્રીઓને સાથે લઈ દેવો. ૨૩-૨૪ તમે સૌ ત્વરા
રાખીને, કેમ કે આપણે સત્વર અયોધ્યા પહોંચવું
છે.' અમાય તેજસ્વી રામચંદ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું;
એટલે વાનરરાજ સુગ્રીવ સર્વ વાનરો સાથે વિમાન-
માંથી ઉતર્યો અને અંત:પુરમાં પ્રવેશ કરી તારા-
ને કહ્યું: ૨૫, ૨૬ 'હે પ્રિયે! સતી સીતાની પ્રિય
કામનાથી મહાત્મા રામચંદ્રે આજ્ઞા કરી છે કે, તમે
સર્વ મુખ્ય મુખ્ય વાનરોની સ્ત્રીઓ અમારી સાથે
આલો. અમે તમને અયોધ્યા નગરી તથા દશરથ
રાજની સ્ત્રીઓ દેખાડીશું.' સુગ્રીવનું વચન
સાંભળી સર્વ અંગેથી શોકાતી તારાએ વાનરોની
સર્વ સ્ત્રીઓને બોલાવી કહ્યું: 'વાનરરાજ સુગ્રીવે

સર્વ વાનરોની સાથે આપણ સૌને સીતાદેવીની
સાથે અયોધ્યા આવવાની આજ્ઞા કરી છે. એ
નગરી એવાની મને ઘણી અભિલાષા છે. વળી
સર્વ નાગરિકોની સાથે રામચંદ્ર અયોધ્યામાં
પ્રવેશ કરશે, તે મહોત્સવનાં અને દશરથ રાજની
સર્વ સ્ત્રીઓની વિભૂતિઓનાં પણ આપણને દર્શન
થશે.' તારાનું કહેવું સાંભળી સર્વ વાનરોની
સ્ત્રીઓ વિધિપૂર્વક શણગાર ધારણ કરીને અને
વિમાનની પ્રદક્ષિણા કરીને સીતાદર્શનની ઇચ્છાથી
વિમાનમાં ચઢી.

તારા વગેરે સર્વ સ્ત્રીઓ સાથે વિમાન આકાશ-
માં ભેળ્યું. ત્યાર પછી અધ્યમૂક પર્વત પાસે
આવતાં રામચંદ્રે વેદેહીને કહેવા માંડ્યું: 'હે
સીતે! આ વીજળીયુક્ત મોટા મેઘ સમાન અને
સુવર્ણ વગેરે ધાતુઓથી યુક્ત એવો અધ્યમૂક
પર્વત દેખાય છે તે બે. આ પર્વત ઉપર વાનર-
રાજ સુગ્રીવની સાથે મારો પ્રથમ મેળાપ થયેા હતો.
આ ઠેકાણે જ મેં વાલીના વધ માટે નિશ્ચય કર્યો
હતો. બે આ ચિત્રકાનનવાણું આ પંચાસરાવર
જણાય છે, ત્યાં મેં તારા વિરહથી ખતિ હું:ખિત
થઈ વિલાપ કર્યો હતો. આ પંચાસરાવરના કિનારા
પર જ મેં ધર્મિશા શબરીને ભેઈ હતી. હે સીતે!
આ ઠેકાણે મેં એક ચૈાબન લાંબા હાથવાળો
કબંધ નામનો રાક્ષસ માથો હતો. બે, પેલું જન-
સ્થાન અને વનસ્પતિ-વટવૃક્ષ જણાય છે વિલા-
સિની! આ ઠેકાણે બળવાન અને મહાતેજસ્વી
વૃદ્ધ પક્ષીરાજ જટાકુને દુરાત્મા રાવણે તારા
નિમિત્તે માર્યો હતો. હે શુભદર્શના સીતા!
બે પેલું આપણું આશ્રમસ્થાન અને સુંદર પર્ણ-
શાળા દેખાય. રાક્ષસરાજ રાવણુ બહીથી જ તને
બળાકારે હરી ગયો હતો. બે, આ પ્રસન્ન જળ-
વાળી કલ્યાણકારિણી રમ્ય ગોદાવરી નદી! ૨૭-૨૮
અને પેલો કેળેાથી વીંટાયેલો અગત્યસુનિનો
આશ્રમ જણાય છે. હે વેદેહી, બે પેલો મહર્ષિ
શરભંજનો આશ્રમ જણાય છે. હે સુમધ્યમા સીતા!
એ સ્થળે જ સહસ્રાશ પુંદ્ર આવ્યા હતા. બે પેલા
બધા તપસ્વીઓ જણાય! ૨૯ સૂર્ય તથા અગ્નિની

ઉપમાને યોગ્ય એવા કુશપતિ આત્રિ ઋષિ ત્યાં વાસ કરે છે. આ સ્થળે મેં મહાકાવ્ય વિરાધનો વધ કર્યો હતો. હે સીતે ! આ સ્થળે તેં ધર્મચારિણી તપસ્વિની અનસૂયાના દર્શન કર્યો હતો. હે સુતત્તુ ! જો, આ પર્વતરાજ ચિત્રકૂટ દંડિએ પડે છે. આ દેકાણે દેકેયીનંદન હરત મને પ્રસન્ન કરવા માટે આવ્યા હતા. આ નાના પ્રકારના મનવાણી રમ્ય યસુના નદી દેખાય છે. હે મૈથિલી ! આ મહર્ષિ હરદ્રાજ સુનિના આશ્રમ જણાય છે. વળી આ ત્રણ ભાગે વહેનારી પુષ્પસલિલા બહુનવી દેખાય છે. આ શૂંગવેશ્પુર છે કે જેમાં મારો પરમ મિત્ર શુભ રહે છે. હે સીતે ! જો, જો, આ મારા પિતાની રાજધાની અયોધ્યા નગરી દેખાય છે ! હે વૈદેહી ! વનવાસ પૂરો કરીને આવેલી તું તેને નમસ્કાર કર. ૧૪૭-૫૨

શ્રીમાન રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી વાનરો અને વિશીષણ સહિત સર્વ રાક્ષસો ઊંચા ઊંચા ચર્ધ હુશી થતા અયોધ્યા પ્રતિ ભેવા લાગ્યા. સર્વ વાનરો તથા રાક્ષસોએ શ્વેત વર્ણવાળી, મોટી મોટી હવેલીઓવાળી, વિશાળ રાજભાગવાળી, હાથી તથા થોડાઓથી ભરેલી અને ધીરની અમરાવતી જેવી અયોધ્યાનગરીને દ્રશ્યો ભેળે. ૫૩, ૫૪

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૨૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૪ મો

હરદ્રાજ સુનિનાં દર્શન-હરત વગેરે સ્વજનોના સમાચાર-સુનિ પાસેથી વરપ્રાપ્તિ

પૂર્ણ જતુર્વશે વર્ષે પશ્ચમ્યાં લક્ષ્મણાગ્રજઃ ।

મરહાજાશ્રમ પ્રાપ્ય વવન્દે નિવૃત્તો મુનિમ્ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણના મોટા ભાઈ રામચંદ્રે બેરોબર ચૌદ વર્ષ પૂરા થતાં પંચમીને દિવસે હરદ્રાજ સુનિના આશ્રમે આવી વિનયપૂર્વક સુનિને પ્રણામ કર્યો. ૧ હરદ્રાજ સુનિને નમસ્કાર કરી રામચંદ્રે પૂછ્યું : ૨ હે ભગવન્ ! અયોધ્યા નગરીમાં સુકળ અને કુશળતા તો છે ને ? ૩ દેકેયીનંદન હરત ધર્મચુક્રત ચર્ધ પ્રબંધ પાલન કરે છે ને ? ૪ વળી અમારી સર્વ

માતાઓ કુશળ છે ને ? ૫ રામચંદ્રનો પ્રશ્ન સાંભળી મહાસુનિ હરદ્રાજ આનંદ પામી સ્મિતપૂર્વક કહેવા લાગ્યા : ૬

‘ હે રામ ! હરત તો જટા ધારણ કરી તમારી પાહુકાંડું પૂજન કરતો તમારી વાટ જ ભુલ્યો છે. બીજાં સર્વ પણ કુશળોએ છે. ૭ હે સમિતિજય રામ ! દેકેયીનાં વચનથી ચીર-વચ્ચ ધારણ કરી સીતા અને લક્ષ્મણ સહિત મહાવનમાં પ્રયાણ કરતા અને રાત્રીથી ચ્યુત થયેલા, પગપાળા, સર્વસ્વને ત્યાગી પિતાની આરા પાળનારા, સ્વર્ગથી બ્રહ્મ થયેલા, દેવની પેઠે સર્વ લોગવિલાસોથી ત્યજ-યેલા અને વનમાં કૂળ-કૂલનું લોજન કરનારા તમને ભેળે પ્રથમ મને કયા આવી હતી; પરંતુ હવે તમને શત્રુને છુટી મિત્રો અને ખંધુઓ સાથે સમૃદ્ધ થયેલા ભેળે મને ઘણો આનંદ થાય છે. ૮ હે રાવણ ! જનસ્થાનમાં નિવાસ કરી તમે જે મહાન સુખ-કુ:ખો અનુભવ્યાં, તે સર્વ મારા બાળ-વામાં છે. ૯ પ્રાણલો તેમ જ સર્વ સુનિઓનું રક્ષણ કરવાને તમે નિયુક્ત થતાં બળગર્વિત રાવણે તમારી આ અનિદતા સી સીતાનું હરણ કર્યું હતું, તે પછી હું બાળું છું. ૧૦ તે પછી મારીચનું દર્શન, સીતાનું હરણ, કળંધનું દર્શન, પંપાસરો-વર તરફ ગમન, ૧૧ સુશીવ સાથેની મૈત્રી, વાલીનો વધ, સીતાની શોધ, વાયુપુત્ર હંતુમાનનું પરાક્રમ, ૧૨ સીતાની ભાળ મળવા પછીની તૈયારી, નહે બાંધેલો સાગર-સેતુ, હર્ષિત થયેલા વાનરોએ કરેલું લંકા-હનનું, ૧૩ પુત્ર, બંધુઓ, અમાત્યો, સેન્યો અને વાહનો સાથે બળગર્વિત રાવણનો વધ, ૧૪ દેવકંટક રાવણ હણાતા દેવતાઓ સાથેનો તમારો સમાગમ, તેમણે આપેલું વરદાન ૧૫ ઇત્યાદિ સર્વ વૃત્તાંત, હે ધર્મવત્સલ રામ ! તપના સામર્થ્યથી મારા બાળવામાં જ છે. મારા શિષ્યો સમાચાર લાવવા લઈ જવા માટે હંમેશાં ત્યાં બ-આવ કરે છે. હે શસ્ત્રધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ રામ ! હું તમને વરદાન આપવા ઇચ્છું છું; તમે આજે અહીંયાં રહી મારો અર્ધ-અતિથિસત્કાર સ્વીકારી કાલે અયોધ્યા જાઓ. ૧૬, ૧૭

શ્રીમાન રામચંદ્રે ભરદ્વાજ યુનિનું કહેલું માથે ચઢાવી ત્યાં રહેવાનો સ્વીકાર કર્યો. પછી વરદાન માગ્યું:^{૧૮} ‘હે ભગવન! અયોધ્યા જતાં માર્ગમાં આવતાં સર્વ વૃક્ષો અકાળે ફળે તથા મધુર મધુરસ ઝરે, તેનાં ફળો અમૃત સમાન સુગંધીવાળાં અને ઘણાં તથા વિવિધ પ્રકારનાં થાય.’ રામચંદ્રે આવો વર માગતાં ઋષિશ્રીએ ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું અને તુરંત જ ત્યાંનાં સર્વ વૃક્ષો સ્વર્ગના વૃક્ષ-કલ્પ-વૃક્ષના જેવાં થઈ ગયાં.^{૧૯,૨૦} જે વૃક્ષો ફળફૂલ વિનાનાં હતાં તે સર્વ ફળફૂલવાળાં થયાં, જે વૃક્ષો સુકાઈ ગયાં હતાં તેને પાંદડાં આવ્યાં અને તેમાંથી મધુરસ ઝરવા લાગ્યો. અયોધ્યાની આસપાસ ત્રણ ચોજન પથ્થર જેવાં વૃક્ષોની ઘટ્ટા છવાઈ રહી.^{૨૧} એમ થતાં તે હજારો વાનરશ્રેષ્ઠો આનંદિત થઈ ઇચ્છાતુસાર અનેક પ્રકારનાં ફળો ફળો ખાવા લાગ્યા અને જાણે સ્વર્ગે છૂંચી હોય તેમ હર્ષ પામ્યા.^{૨૨,૨૩}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિઘણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
સુહૃદાંકમાં ૧૨૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૫ મો

રામચંદ્રના આગમનની ભરતને જાણ

મયોધ્યાં તુ સમાલોક્ય ચિન્તયામાસ રામઃ ।

પ્રિયકામઃ પ્રિયં રામસ્તત્સચરિતવિક્રમઃ ॥ ૧ ॥

પ્રિય કામનાવાળા અને ત્વરિત પરાક્રમવાળા રામચંદ્રે વિમાનમાંથી અયોધ્યાને જોઈ વિચાર કરવા લાગ્યા.^૧ ક્ષણવાર વિચાર કરી વાનરો સાથે નજર નાખતાં તેમણે પવનસુત હંતુમાનને કહ્યું: ‘હે વાનરોત્તમ! તમે જલદીથી અયોધ્યા જાઓ અને ખબર કાઢો કે રાજકુટુંબમાં સર્વ માણસો કુશળ તો છે ને^{૨,૩} વળી શૃંગવેરપુરમાં જઈ શુભ વાતોને પણ જાણનારા મારા મિત્ર નિષાદાધિપતિ શુહને મળી તેનું પણ ક્ષેમકુશળ પૂછો;^૪ મારો પ્રાણપ્રિય મિત્ર શુહ મને ઉદ્દેગરહિત અને કુશળ જાણી ઘણો શુશી થશે.^૫ નિષાદાધિપતિ શુહ તમને અયોધ્યાનો માર્ગ બતાવશે અને ભરતના સમાચાર પણ કહેશે. પછી તમે ભરત પાસે જઈ કુશળ

સમાચાર પૂછો અને કહેલો કે હું કુતકાર્ય થઈ સીતા તથા લક્ષ્મણ સાથે આવું છું.’ વળી બળવાન રાવણે કરેલું સીતાનું હરણ, સુગ્રીવ સાથેની મૈત્રી, વાલીનો વધ,^{૬-૮} સીતાની શોધ, નદીઓના સ્વારી અગાધ મહાસાગરને ઝોળાંગી તમે તેની શોધ મેળવી તે,^૯ વાનરસેન્ય, સાગરદર્શન, સેતુ-બંધન, રાવણનો વધ,^{૧૦} ઇંદ્રે, બ્રહ્માએ તથા વરુણે આપેલાં વરદાન, મહાદેવની કૃપાથી પિતા હરણ શબ્દનું દર્શન,^{૧૧} ઇત્યાદિ વૃત્તાંત સાથે હે સૌમ્ય! તેમને કહેલો કે હું રાક્ષસરાજ વિભીષણ તથા વાનરરાજ સુગ્રીવ સાથે તમારી પાસે આવેલો છું.^{૧૨} વળી કહેલો કે રામ શત્રુઓને છતી અતુ-પમ ક્રીડિત મેળવી સચ્ચદાર્થે થઈ મહાબળવાન મિત્રો સાથે આવે છે.^{૧૩} આ વૃત્તાંત સાંભળતાં ભરતને જેવો અદેશ થાય, તે સર્વ લક્ષ્યમાં રાખી તમારે અહીં આવી મને જણાવવું.^{૧૪} તત્પથી, સુખ પરના રંગથી, દંડિથી અને વાતચીત પરથી તમારે ભરતનું સર્વ વૃત્તાંત અને ચેષ્ટાઓ જાણી લેવી.^{૧૫} સર્વ ઉપલોગથી ભરપૂર, હાથી, ઘેડાં અને રથ વગેરેથી ગાળ રહેલું અને વંશપરંપરાથી ચાલ્યું આવતું રાજ્ય મળવાથી કેતું મન ચ્છિત ન થાય? ઘણા વખતના સંગથી ભરતના મનમાં રાજ્ય પ્રતિ આસક્તિ થવી સંભવિત છે; માટે જો તેમ જ હોય તો ભલે તે આખી પૃથ્વીનું પાલન કરે. તે પણ રઘુનંદન-રઘુવંશના જ છે.^{૧૬,૧૭} હે વાનરશ્રેષ્ઠ! અમે પાસે ન આવીએ ત્યાં સુધીમાં તમે ભરતની વૃત્તિ અને વ્યવસાય વગેરે જાણી સત્વર પ્રાપ્ત આવો.’

રામચંદ્રની આસા થતાં પવનપુત્ર હંતુમાન મનુષ્યરૂપ પારણ કરી ઉતાવળે અયોધ્યા તરફ ચાલ્યો.^{૧૮,૧૯} જેમ સર્વને પકડવા માટે ગરુડ વેગથી ભેટે, તેમ મારુતાત્મજ હંતુમાન વેગથી ભિલ્યો.^{૨૦} પિતૃપથ અને પક્ષીઓના ભિડવાના સ્થાનને ઝોળાંગી તથા જંગાલસુનાને ભયંકર સંગમ પાર કરી,^{૨૧} વીર્યવાન હંતુમાન સત્વર શૃંગવેરપુરમાં શુહ પાસે આવ્યો અને આનંદપૂર્વક શુભ વાણીથી કહેવા લાગ્યો:^{૨૨} ‘હે નિષાદાધિપતિ! તમારા

મિત્ર સત્ય-પરાક્રમી કાકુત્સ્થ રામચંદ્રે સીતા તથા લક્ષ્મણ સહિત તમને કુશળ સમાચાર કહેવડાવ્યા છે. ૨૩ તેઓ આજની (પંચમીની) રાત્રિ ભરદ્વાજ સુનિની આજ્ઞાથી તેમના આશ્રમમાં ગાળી કાઢે અહીં આવશે. ૨૪ આ પ્રમાણે કહી મહાતેજસ્વી વેગવાન હંતુમાન જરા પશુ વિશ્વાસો ન હેતાં હર્ષભેર પાછો આકાશમાં ઊઠ્યો. માર્ગમાં પરશુ-રામતીથ, વાહુકિની નદી, વરૂંચિ નદી, ગોમતી નદી તથા ભયંકર સાલવનાદિ સ્થાન તેના જોવામાં આવ્યાં. અનેક પ્રકારની પ્રજા, સુંદર નગરો અને પવિત્ર તીર્થો વગેરે જોતાં જોતાં કપિવર હંતુમાન ઘણો દુરનો માર્ગ જોળી ગયો. હવે તે પુત્રપૌત્ર સહિત ઉત્તમ અલંકારવાળા સેંકડો સીપુરોથી અલંકૃત થયેલા ચૈત્રરથ તથા નંદનવન સમાન અયોધ્યા નગરની સમીપ આવેલા નંદિઆમમા આવી પહોંચ્યો. આ સ્થળે ચીર-વરૂ તથા કુપ્પુ સુગન્ધમં ધારણ કરેલા, દીન અને સુકર્ષિ ગયેલા, બંધુવિયોગથી કૃશ થયેલા, ક્ષણ-કૂલનો આહાર કરનારા, બિતોંદ્રિય, તપસ્વી, ધર્મચારી, જટાધારી, આશ્રમવાસી, સિદ્ધસ્વરૂપ, બ્રહ્મર્ષિ સમાન તેજવાળા અને રામચંદ્રની પાહુકાઓને નામે પૃથ્વીનું પાલન કરનારા; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રનું સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનારા, પ્રધાનો, પવિત્ર પુરોહિતો તથા કામાય વચ્ચવાળા સેનાપતિઓથી વીંટાયેલા મહાત્મા ભરતને હંતુમાને જોયા. ૨૫-૨૬ ધર્મવત્સલ નગરવાસીઓ પશુ ચીર વરૂ ધારણ કરેલા એ ભરતને જોઈ સુખોપભોગ કરવાનું ઇચ્છી હેતા હતા. ધર્મ જાણનારાં અને સાક્ષાત્ ધર્મસ્વરૂપ ભરત પાસે આવી પવનસુત હંતુમાન નમસ્કાર કરી કહેવા લાગ્યા: ૨૭, ૨૮

‘હે દેવ! ચીર તથા જટા ધારણ કરી કંઠ-કારણમાં ગયેલા જે રામચંદ્ર માટે આપ શોક કરો છો, તેમણે આપને કુશળ સમાચાર કહેવડાવ્યા છે. તમે આ ભયંકર શોકનો ત્યાગ કરો. હવે તમે સત્વર રામચંદ્રનાં દર્શન કરશો. મહાત્મા રામચંદ્ર રાણને મારી સીતાને મેળવી સિદ્ધાર્થ થઈ મહાજળવાન મિત્રો સાથે અહીં આવે છે.

મહાતેજસ્વી લક્ષ્મણ તથા ઇંદ્રની ઇદ્રાણી જેવાં યશસ્વિની સીતા પશુ તેમની સાથે જ છે.’

હંતુમાનનાં વચન સાંભળી કેંકેયીનંદન ભરત આનંદાવેશમાં આવી થોડીવાર તો સ્થિર જ થઈ ગયા. પછી પ્રિય સમાચાર કહેનાર હંતુમાનને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન કરી હેતના અશ્રુથી તેને નવ-કાંચી નાખતા બોલ્યા: ‘હે સૌમ્ય! તું તે દેવ છે કે મનુષ્ય? જાણે, તું ગમે તે હો, પશુ મારા પર કૃપા કરીને તું અહીં આવ્યો છે. હે પ્રિય વાતો કહેનારા! આ પ્રિય સમાચારની વધામણી બદલ તને શું આપી શકાય? તોપણ એક લાખ ગાયો. એક સો ગામ અને કુંડળવાળી, શ્રેષ્ઠ આચારવાળી, સુવર્ણ સમાન વર્ણવાળી, સુંદર નાસિકા તથા બંધાઓવાળી, ચંદ્ર સમાન સુખવાળી. સર્વ જાતના અલંકારોથી સંપન્ન તથા કુદીન જેવી આ સોળ કન્યાઓ તને આપું છું.’ ૨૭-૪૫

રાજકુમાર ભરત વાનરશ્રેષ્ઠ હંતુમાનના સુખ-થી રામચંદ્રના પ્રાગમનના સમાચાર સાંભળી હૃષીનિવત્થ થઈ તેમનાં દર્શન માટે તત્પર થયા અને પુનઃ પુનઃ હંતુમાનને તેમના સમાચાર પૂછવા લાગ્યા. ૪૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિખૂત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના શુક્લકાંડમાં ૧૨૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૬ મો

જ્ઞાતવત્સલ ભરત-હંતુમાને
ગાયેલી રામકથા

વહ્નિ નામ વર્ષાણિ ગતસ્ય સુમહદ્દનમ્ ।

ઋણોમ્પદ્મં પ્રીતિર્કરં મમ નાથસ્ય કીર્તનમ્ ॥ ૧ ॥

‘મોટા ભાઈ રામચંદ્રને વનમાં ગયે ઘણાં વર્ષ થઈ ગયાં છે. અત્યારે ઘણે લાભે સમયે હું મારા નાથ રામચંદ્રના સુખકર સમાચાર સાંભળું છું. લોકમાં કહેવાય છે કે, ‘જીવતા નર ભદ્રા પામે’ તે કહેવત અત્યારે મારે માટે કલ્યાણદાયી નીવડી છે. ૧’ હે વાનર! રામચંદ્ર અને વાનરોનો સમા-ગમ કયા દેશમાં અને કઈ બાજીતને લઈને થયો, એ સર્વ વૃત્તાંત તું મને કહે. ૨’ ત્યારે કપિવર હંતુમાન

દર્શાવેલ પર જોતી રામચંદ્રનું સર્વ વૃત્તાંત કહેવા લાગ્યા. ૩૪

હે રાજકુમાર! દશરથ રાજાએ તમારી માતાને આપેલા છે વરદાનને લઈને તમારી માતાએ રામચંદ્રને વનવાસ આપ્યો અને તમારા પિતા દશરથ રાજા પુત્રશોકથી મરણ પામ્યા તથા તમેને તમારા મામાને ઘેરથી દ્રોત દ્વારા સત્વર અયોધ્યા તેડાવ્યા; તે સમયે અયોધ્યામાં પ્રવેશ કરી તમે રાજ્ય શ્રેષ્ઠ કરવા ના પાડી અને સાધુધર્મનું આચરણ કરી ચિત્રકૂટ પર્વત પર જઈ તમે રામચંદ્રને પાછા વળવા અને રાજ્ય શ્રેષ્ઠ કરવા વિનંતિ કરી, પરંતુ પિતાની આજ્ઞા પાળવા માટે રામચંદ્રે તેનો અસ્વીકાર કર્યો અને તમે તેમની પાઠુકા લઈ પાછા વળ્યા. ૧-૮ એ સર્વ વૃત્તાંત હે મહાબાહુ! તમારી બાલ્યમાં જ છે. હવે તમારા ગયા પછી શી હકીકત બની તે સાંભળો. ૯

તમારા ગયા પછી ત્રાસી ગયેલાં મૃગ અને પક્ષીઓવાળું એ વન અત્યંત દુઃખકારક લાગવા માંડ્યું; ત્યારે શ્રીમાન રામચંદ્રે હાથી, સિંહ, વ્યાઘ્ર અને મૃગેશી ભરેલા મહાભયંકર દંડકારણ્યમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૦, ૧૧ એ નિર્જનવનમાં આગળ જતાં સામેથી મોટો શબ્દ કરતો વિરાધ રાક્ષસ તેમના બેવામાં આવ્યો. શ્રીમાન રામચંદ્રે મહાનાદ કરતા, ઊંચા હાથવાળા અને નીચા મુખવાળા એ વિરાધને ઊંચકીને એક ઊંડા ખાડામાં નાખી દીધો. ૧૨ આતુ હુકાર કરી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ બન્ને બાઈઓ સંધ્યાકાળે શરભંગ ઋષિના રમ્ય આશ્રમમાં પહોંચ્યા. ૧૩, ૧૪ ત્યાં શરભંગ ઋષિ વિદેહ થઈ સ્વર્ગે ગયા. તે પછી રામચંદ્ર સર્વ સુનિયોગે અભિવંદન કરી જનસ્થાનમાં આવ્યા. ૧૫ ત્યાં મહાતમા રાઘવે એ સ્થાનમાં રહેતા ચૌદ હબર રાક્ષસોને માર્યા. ૧૬, ૧૭ શ્રીમાન રામચંદ્ર એકલાએ જ દિવસના ચોથા ભાગમાં તે સર્વ રાક્ષસોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા હતા. ૧૮ મહાતમા ઋષિસુનિયોગે વિદ્યારનાર, મહાભયંકર અને મહાપરાક્રમી દંડકારણ્યવાસી એ રાક્ષસોને રામચંદ્રે યુદ્ધમાં હણ્યા. એ રાક્ષસોને માર્યા પછી યુદ્ધમાં મહાભયંકર ખર અને

દુષણને તથા ત્રિશિરા રાક્ષસને મહાબાહુ રામચંદ્રે હણી નાખ્યા. પછી શૂર્પણખા નામની રાક્ષસી રામની પાસે આવી, ત્યારે રામની આજ્ઞાથી લક્ષ્મણે ઊઠીને ખડ્ગ વડે એ રાક્ષસીનાં નાક-કાન કાપી નાખ્યાં. આ પીડાથી દુઃખિત થઈને તે રાક્ષસી રાવણ પાસે ગઈ. ૧૮-૨૧

પછી રાવણનો મારીચ નામનો મંત્રી રત્નમય મૃગ થઈને સીતાને લોભાવવા માટે જનસ્થાનમાં આવ્યો. ૨૨ સીતાએ એ મૃગને બેઈ રામને કહ્યું કે, આ સુંદર મૃગથી આપણો આશ્રમ મનોહર લાગશે; માટે તેને પકડી લાવો, ત્યારે રામચંદ્ર ધનુષ્યબાણ લઈ એ મૃગની પાછળ પડ્યા અને એક બાણથી તે ઠોડતા મૃગને માર્યો. ૨૩, ૨૪ હે સૌમ્ય! આવી રીતે રામચંદ્ર મૃગયા માટે ગયા, ત્યારે લક્ષ્મણ પણ તેમની જોળ માટે (સીતાના કહેવાથી) પાછળ ગયા. આ તક બેઈ દશગ્રીવ રાવણ આશ્રમમાં પેઠા અને જેમ આકાશમાં ઠેઠા એક શ્રદ્ધ રોહિણીને પકડે, તેમ એકદમ સીતાને પકડ્યાં. એ સમયે સીતાનું રક્ષણ કરવા જતાં જટાયુ નામના વૃદ્ધ ગીધને રાવણે યુદ્ધમાં માર્યો. પછી સીતાને લઈ દશગ્રીવ રાવણ વેગપૂર્વક આકાશમાં જવા લાગ્યો. સીતાને હરી જતા રાવણને પર્વતના સિખર પર બેઠેલા આશ્ર્વધંકારક વ્યંહેરાવાળા વાનરોએ દીઠા. ૨૫-૩૨ રાક્ષસેશ્વર રાવણ સીતાને લઈ મન સરખા વેગવાળા યુગ્પક વિમાનમાં બેસી સત્વર લંકામાં પેઠા અને સીતાને સુવર્ણની ભીંતોવાળા એક મોટા મહેલમાં લઈ જઈ ઘણાં ઘણાં મીઠાં વાક્યોથી લલચાવવા માંડ્યા. સીતાએ તેનાં સુઘળાં વચનોને તુચ્છકારી કાઢ્યાં, ત્યારે દુરાત્મા રાવણે ભયંકર રાક્ષસીઓની ઓકીમાં સીતાને પોતાના અશોક વનમાં રાખ્યાં. ૩૩

રામચંદ્ર મૃગને મારી પાછા ફર્યા, ત્યારે ધવાયેલા જટાયુને બેઈ અને તેની પાસેથી સીતા-હરણનું વૃત્તાંત બાણીને ઘણું જ ખેદ પામ્યા. તેઓ સીતાને જોળતા જોળતા ગોદાવરી નદીની આસપાસનાં પુષ્પિત વનોમાં ફરવા લાગ્યા. ૩૪ એ મહાન અરણ્યમાં તેમને કમંધ નામનો રાક્ષસ

મળ્યો. તે કબંધના કહેવાથી સત્યપરાક્રમી રામચંદ્ર અભ્યસૂક પર્વત પર આવી સુશીવને મળ્યા. તેના બાઈ વાલીથી હુંકે થઈ તેને નગર બહાર કાઢી મૂક્યો હતો; એટલે પરસ્પરનું સમાન વૃત્તાંત બાણી તેઓ વચ્ચે ગાઢ પ્રેમ બંધાયો હતો. શ્રીમાન રામચંદ્રે પોતાના પરાક્રમથી મહાબળવાન અને મોટા શરીરવાળા વાલીને યુદ્ધમાં મારી સુશીવને તેનું શબ્દ સોંપ્યું. ૩૫-૩૮ આ પ્રમાણે રામચંદ્રે સુશીવને સર્વ વાનરો સહિત શબ્દ આપ્યું, ત્યારે તેણે સીતાની શોધ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ૩૯ મહાત્મા સુશીવે દશ કરોડ વાનરોને સર્વ દિશાઓમાં શોધ કરવા મોકલ્યા. ૪૦ શોધમાં નીકળેલા પંક્રી કેટલાક અચો પશુ હતા. જ્યોતિષ વિદ્યાજ્ઞાનનાં સર્વ શિખરો તથા હુંગમ પ્રદેશો ફરી વળ્યા, પશુ નીતાની ભાળ મળી નહિ. ૪૧ અતે ગૃધ્રરાજ જટાશુનો બાઈ વીર્યાવાન સંપતિ જમને મળ્યો અને તેણે 'સીતા રાવણને ત્યાં છે' એવા સમાચાર કહ્યા. ૪૨ તે વાત સાંભળી હુંગી થતા મારા બાણીનું હુંગમ ફર કરવા માટે હું મારા પરાક્રમથી લંકા અને વિદ્યાચળ પર્વત વચ્ચેનો સો ચોળનો સચુદ્ર ફરી ગયો. લંકામાં જઈ મેં અશોકવનમાં બેઠેલાં, એક જ વજ્ર ધારણ કરેલાં, આનંદરહિત અને દંઢ પતિવ્રત પાળતા સીતાનાં દર્શન કર્યાં અને તેમને મળીને સમાચાર પૂછ્યા. ૪૩, ૪૪ મને જોળખવા મેં તેમને રામની મુદ્રિકા આપી અને તેમની પાસેથી અભિજ્ઞાન માટે ચૂંકામણી લઈ હું પાછો વળ્યો. પછી અલિંગ્યકર્મો રામચંદ્ર પાસે આવી તેમના હાથમાં મેં તે દિવ્ય કાંતિયુક્ત ચૂંકામણી મૂક્યો. ૪૫, ૪૬ જેવી રીતે હુંગી માણસ અંતકાળે અમૃત પી જીવિત થાય, તેમ રામચંદ્ર સીતાના સમાચાર સાંભળી સાવધ થયા. પછી પ્રલયકાળ વખતે સર્વ લોકોને ભરમ કરવા ઇચ્છતા અભિની પેઠે તેમણે લંકાનો નાશ કરવાના પ્રયત્નો આરંભ્યા. સચુદ્રતટે આવી તેમણે નલ વાનર પાસે સેતુ બંધાવ્યો અને એ સેતુ વડે વાનર તથા રીછોની મોટી સેના સચુદ્ર તરી લંકાના હુંગ પાસે આવી. ૪૭-૪૮ યુદ્ધમાં નીલ વાનરે પ્રહસ્તને માથો, રામચંદ્રે કુંભકણને

માથો, લક્ષ્મણે રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતને માથો અને અંતે રામચંદ્રના હાથથી જ રાવણ માર્યો ગયો. તે પછી ઇંદ્ર, યમ, વરુણ, ભગવાન શંકર, બ્રહ્મા તથા પિતા દશરથ રાજા વગેરે ત્યાં આવ્યા. તેઓ તથા ત્યાં એકઠા થયેલા અધિજ્ઞા અને અન્ય દેવોએ મહાત્મા રામ-લક્ષ્મણને વરદાન આપ્યાં. આ પ્રમાણે વરદાન મેળવી વાનરો સાથે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ કિંકિન્ધા થઈ અંગા તટે આવી આજની રાત્રિ ભરદ્વાજ સુનિતા આશ્રમમાં રહ્યા છે. તે આવતી કાલે સવારે અહીં આવશે. હે ભરત! તમારે પુણ્ય નક્ષત્રમાં તેમનાં દર્શન કરવાં યોગ્ય છે. ૫૦-૫૪

હનુમાનનાં આવાં મધુર વાક્યો સાંભળી ભરત ઘણા પ્રસન્ન થયા અને સર્વના મનને આનંદ આપતાં તે બોલ્યા : 'અહો! ઘણા દિવસો મારે મનોરથ પૂર્ણ થયો છે. ૫૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમીત્ત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના યુદ્ધકાંડમાં ૧૨૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૭ મો

હરતલેટ-રામચંદ્રના સત્કાર

શ્રુત્વા તુ પરમાનન્દં મરતઃ સત્યવિક્રમઃ ।

દુષ્ટમાહાપવામાસ કાનુજ્ઞં પરીક્ષા ॥ ૧ ॥

હનુમાનનાં આનંદહાયક વચ્ચેનાં સાંભળી સત્યપરાક્રમી પરપક્ષવાદી ભરતે પ્રસન્ન થયેલા શત્રુધને કહ્યું : 'હે વીર! તું નગરજનોને વિદિત કર કે, શ્રીમાન રામચંદ્ર પધારે છે; માટે સર્વ દેવશક્તોના પવિત્ર પુરુષો દ્વારા અભિષેક કરાવો અને મંદિરે મંદિરે વાલ્મીકે વગડાવો. પુરાણિકો, સ્તુતિપાઠકો, કુશળ વૈતાલિકો, નાચનારી તથા માનારી ગણિકાઓ, અમારો, સૈનિકો, રાજકુટુંબ તથા નગરજનોની બીજોનો સમૂહ, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા અન્ય જાતિનાં પશુ સર્વ પ્રજાજનો ચંદ્ર સમાન સુખવાળા રામચંદ્રનાં દર્શન કરવા માટે નગરની બહાર તેમની સાથે આવે તેમ કરો.' ભરતનાં વચ્ચેનાં સાંભળી શત્રુધને અસંખ્ય નોકરોને

મેલાવી પ્રત્યેક કામની વહેંચણી કરી આપી અને આજ્ઞા કરી કે, નંદિઆમથી અયોધ્યા સુધીના સઘળા માર્ગ સરખા કરો અને શીતળ જળનો છંટકાવ કરી ઠંડાણે ઠંડાણે સુગંધીદાર પુષ્પો તથા શાળ વેરો. રાજમાર્ગોમાં મોટી મોટી ધબપતાકાઓ લટકાવો, આવતી કાલનો સૂર્યોદય થાય તે પહેલાં નગરનાં સર્વ ગૃહો સુવર્ણ, ચાંદી તથા મોતી વગેરેનાં પુષ્પોથી શોભાવો અને સેંકડો માણસો રાજમાર્ગ પર સંભાળ રાખવા માટે ઊભા રહો. ૧૧-૧૦

શત્રુક્ષની આજ્ઞા સાંભળી હર્ષિત થયેલા ધૃષ્ટિ, જયંત, વિજય, સિદ્ધાશ, અશ્વસાધક, અશોક, મંત્રપાલ અને સુમંત્ર એ આઠે પ્રધાનો વ્યવસ્થા કરવા માટે નીકળી પડ્યા.

સવાર થતામાં તો આપું નગર અને રાજમાર્ગ ધબપતાકા વગેરેથી શબ્દગાર્હ રહ્યું. રાજમંત્રીઓ તથા સૈનિકો સારી રીતે શબ્દગારેલા સોનાની અંબાડીવાળા હુલારો મહોન્મત્ત હાથીઓ તથા હાથણીઓ પર બેસીને રામચંદ્રની સાથે જવા લાગ્યા. કેટલાક ઘોડા પર બેસી તો કેટલાક મોટા મોટા રથોમાં બેસી નગર બહાર જવા લાગ્યા. કેટલાક વીરો શક્તિ, ઋષ્ટિ, પાશ અને ધબપતાકાવાળા હુલારો ઘોડેસવારો તથા પાયદળ સૈનિકોથી વીંટાઈને ચાલવા માંડ્યા. તે પછી દશરથ રાજની સર્વ ઈચ્છા કૌશલ્ય તથા સુમિત્રાને આગળ કરી રથમાં બેસી નગર બહાર નીકળી. સુખ્ય બ્રાહ્મણો, નગરજનો, રાજપુરુષો તથા હાથમાં મોઢક અને પુષ્પમાળાઓ લઈ આવેલા મંત્રીઓ સહિત મહાત્મા ભરત રામચંદ્રની સાથે જવા લાગ્યા. ૧૧-૧૧ એ સમયે શંખ, મૃદંગ, હોરી આદિના નાદથી તથા બદિજનોના ગાનથી સર્વત્ર આનંદમંગળ છવાઈ રહ્યો. ધર્મોત્તમા ભરતે આ વખતે પણ આર્ય રામચંદ્રની પાડુંકા પોતાના મરતક પર મૂકી હતી અને તેની આસપાસ સુવર્ણભૂષિત પ્રવેત ચામર ઢળતાં હતાં. ઉપવાસથી કૃશ થયેલા, દીન અને કૃષ્ણ મૃગસર્પ ધારણ કરેલા મહાત્મા ભરત હાથમાં પ્રવેત પુષ્પની

માળા ધારણ કરી પગે ચાલતા રામચંદ્રની સામા ગયા

ઘોડાઓના ડાબલાના બડબડાટથી, રથના ચક્રોના ગડગડાટથી, શંખ, કુંડલિ આદિ વાદ્યોના નાદથી અને હાથીઓના ચિત્કારથી આ વખતે પૃથ્વી કે પાયમાન થઈ ગઈ. આવી રીતે આખા નગરને નંદિઆમ સમીપ આવી પહોંચેલું જોઈ ભરત સહજ શકિત થઈ હતુમાન પ્રત્યે યોલ્યા : 'હે વાનર ! તું મારી મશ્કરી તો નથી કરતો ?' અથવા તો તારા વાનર સ્વભાવને તો નથી અજમાવતો ? અરે, હલ્યું હું પરંતપ રામચંદ્રને કેમ નથી જોતો ? વળી તારા જેવા ધીબ ઇન્દ્રિય સ્વરૂપ ધરનારા વાનરો પણ કેમ નથી જણાતા ?'

ત્યારે કપિવર હતુમાન પોતાના કથનની સત્યતા દેખાડવા ભરદ્વાજ સુનિની કૃપાથી હંમેશ માટે કુળકૃતવાળા થયેલાં, મધુ ઝરનારાં અને મહોન્મત્ત બ્રમરોથી યુગ્મ રહેલાં વૃક્ષોને દેખાડી યોલ્યા : 'હે પરંતપ ! ઇંદ્રે આપેલા વરદાનથી ભરદ્વાજ સુનિ અત્યારે સૈન્ય સહિત શ્રીમાન રામચંદ્રનું સર્વ પ્રકારે આતિથ્ય કરે છે. જુઓ, સાંભળો. આ હર્ષિત થયેલા વાનરોનો મહાન શબ્દ સંભળાય છે. હું ધારું છું કે વાનરસેના ગોમતી પાર ઊતરી ચૂકી છે. આ સાલ વન તરફ ઊડતી ધૂળની આંધી જુઓ ! ૧૭-૨૦ મારું માનવું છે કે, વાનરસેના અત્યારે એ સાલ વનને હુલમચાવી રહી છે. જુઓ, પેલું ચંદ્ર સરયું વિમાન દૂરથી દેખાય છે ! બ્રહ્માએ નિર્માણ કરેલા એ દિવ્ય પુષ્પક વિમાનને મહાત્મા રામચંદ્રે રાવણને તેના બંધુઓ સહિત હણીને પ્રાપ્ત કર્યું છે. ૨૬, ૩૦ પ્રજ્ઞાતકાળના સૂર્ય સમાન કાલિવાણું મહાત્મા રામચંદ્રને વહન કરતું એ દિવ્ય વિમાન કુબેરની કૃપાથી મનના વેગ સમાન ચાલે છે. ૩૧ આ વિમાનમાં વેદેહી સીતા સહિત રામ-લક્ષ્મણ બન્ને બાઈઓ મહા-તેજસ્વી સુગ્રીવ અને રાક્ષસરાજ વિશીષ્ણ સાથે આવે છે. ૩૨

એટલામાં તો સી, બાળક, યુવક તથા વૃદ્ધ સર્વેના 'રામચંદ્રજી આવ્યા' એવો ગગનલેહી

હોતોપાદક શબ્દ ઉત્પન્ન થયો. ^{૨૭} સર્વ દોઢો હાથી, થોડા તથા સ્થાદિ વાહનો પરથી જતીન પર ભિતરી આકાશમાં ચક્ર સમાન જણાતા વિમાનમાં ગેઠેલા રામચંદ્રને જોવા લાગ્યા. જો સમયે ધર્માત્મા હરતે આનંદિત થઈ રામચંદ્રની સામે આવી નમસ્કાર કરી અર્ચા, પાદ વગેરેથી તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી. ^{૨૪, ૨૫} બ્રહ્માજો ઉત્પન્ન કરેલા વિમાનમાં ગેઠેલા મહાત્મા રામચંદ્ર આ વખતે વજ્રપાણિ ઇંદ્રની માફક શોભતા હતા. મેરુપર્વત પરના સ્વર્ગની પેઠે વિમાનમાં શોભતા મોટા ભાઈ રામચંદ્રને ધર્માત્મા હરતે પ્રણામ કર્યા. પછી રામચંદ્રની આજ્ઞાથી હંસયુક્ત મહાવેગવાળું જો વિમાન પૃથ્વી પર ભિતર્યું; ત્યારે સત્યપશકમી હરત વિમાનમાં જઈ રામચંદ્રને ભેટી ઘણા આનંદ પામ્યા અને તેમના ચરણમાં ઢળી પડ્યા. ઘણે લાગે વખતે જોયેલા હરતને ઉઠાડી મહાત્મા રામચંદ્રે આનંદિત થઈ આલિંગન કર્યું; ત્યાર પછી લક્ષ્મણને મળી પોતાના નામોઆર પછી હરતે પ્રસન્નતાપૂર્વક સીતાને અભિવંદન કર્યું; પછી સુગ્રીવ, ભંજવાન, અંગદ, મૈત્ર, કિવિદ, નીલ, ઋષભ, સુષેણ, નલ, અવાક્, ગંધમાદન, સરભ, યનસ આદિને લેલા. તે વાનરો-જો પક્ષ મનુષ્યરૂપે થઈ હરતને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ^{૨૬-૪૪} પછી મહાતેજસ્વી ધર્માત્માઓમાં શ્રેષ્ઠ રાજકુમાર હરત વાનરરાજ સુગ્રીવને ભેટી બોલ્યા: ^{૪૫} 'હે સુગ્રીવ! તમે અમારા પાંચમા ભાઈ છો. સૌજન્ય રાખ્યાથી મનુષ્ય મિત્ર થાય છે અને અપકારથી શત્રુ થાય છે. ^{૪૬} તે પછી હરતે વિભીષણને કહ્યું: 'આપની જ સહાયતાથી રામચંદ્રે આતું હૃદય કર્મ કર્યું છે. ^{૪૭}

વીર શત્રુને પક્ષ લક્ષ્મણ સહિત રામચંદ્રને તથા સીતાને વિનયપૂર્વક અભિવંદન કર્યું. રામચંદ્રે પોતાની શોકકર્ષિતા વિવશ્યાં માતા કૌશલ્યાની પાસે જઈ તેમને હર્ષિત કરી પ્રણામ કર્યા. પછી યશસ્વિની કેકેયી અને સુમિત્રાને પ્રણામ કરી સર્વ માતાઓ સહિત પુરોહિત વસિષ્ઠજીના સ્થાન પર ગયા. જો સમયે સર્વ નગરવાસીઓ કહેવા લાગ્યા: 'હે મહાવીર! હે કૌશલ્યાના આત્મકને વધારનારા!

આપનું આગમન મંગળકારી થાયો.' આવી રીતે જયધ્વનિ કરતા અને હાથ ભેડી રહેલા નગરવાસીઓની અજલિઓ ખીલેલાં પુષ્પો સમાન જણાવા લાગી. પછી ધર્માત્મા હરતે યજ્ઞે પાદુકાઓ પોતાના હસ્તે લોકનાથ રામચંદ્રના ચરણોમાં પહેરાવી અને હાથ ભેડી બોલ્યા:

'આપે જે રાજ્ય થાપણ તરીકે મને સોંપ્યું હતું, તે આજે હું આપને પાછું સોંપું છું. આજે મારો જન્મ સાથેક થયો છે અને મારો મનોરથ પૂર્ણ થયો છે. ધન્ય છે! આજે મેં અયોધ્યાના રાજાને ફરી અયોધ્યામાં આવેલા જોયા. આપ ધનલંકાર તથા રાજમંદિર અને સૈન્ય વગેરે તપાસો. આપણાં તેજ અને યજ્ઞના પ્રતાપથી મેં તે સર્વને દશગણ્યાં કર્યાં છે. ^{૪૮-૫૧}

પ્રાતુષ્ઠહ હરતનાં વચનો સાંભળી વાનરગણ અને રાક્ષસરાજ વિભીષણને આનંદાશ્રુ આપ્યા. ^{૫૨} પછી રામચંદ્ર હર્ષિત થઈ હરતને પોતાના યોગમાં બેસાડી વિમાનમાં બેસી હરતના આશ્રમ તરફ ચાલ્યા. ^{૫૩} હરતનો આશ્રમ આવતાં સર્વ વિમાનમાંથી જતીન પર ભિતરી પડ્યા. ^{૫૪} પછી રામચંદ્રે તે અનુપમ વિમાનને આજ્ઞા કરી કે, 'હવે તું અહીંથી જઈ વિશ્વવાપુર કુબેરને વહન કર.' રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં તે ઉત્તમ વિમાન કુબેરના સ્થાન પર જવા માટે ઉત્તર દિશા તરફ ભિડ્યું. ^{૫૫, ૫૬} રાવણે હરી આણેલું તે દિવ્ય પુષ્પક વિમાન રામચંદ્રની આજ્ઞાથી વેગપૂર્વક કુબેર પાસે પહોંચ્યું. ^{૫૭} પછી દેવરાજ ઇંદ્ર જેમ પૃથ્વીપતિના ચરણ અંદણ કરે, તેમ વીર્યાવાન રામચંદ્ર બ્રહ્મવેત્તા મહર્ષિ વસિષ્ઠના ચરણ અંદણ કરી તેમની પાસેના એક શુભ આસન પર વિરાજમાન થયા. ^{૫૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના ચુકકંડમાં ૧૨૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨૮ મો

અયોધ્યામાં આનંદમંગળ-રામનો રાજ્યા-
ભિષેક-રામરાજ્ય-રામચરિત્રનું માહાત્મ્ય

શિરસ્યજ્જાલિમાઘાય કૈકેય્યાન્નંદવર્ધનઃ ।

વમાવે મરતો જ્યેષ્ઠ રામ સત્યપરાક્રમમ્ ॥ ૧ ॥

તે પછી કૈકેયીના આનંદને વધારનાર ભરતે
નમસ્કાર કરી સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રને કહ્યું :^૧
'હે શત્રુઓને તપાવનારા ! પ્રથમ આપે મારી
માતાનું માન શાખીને જે રાજ્ય મને આપ્યું હતું,
તે સર્વ-આપે મને આપ્યું હતું તેવું-હું આપને
પાછું આપું છું'.^૨ જેમ જોકે નાનો વાછરડો બલિષ્ઠ
અથશે ત્યાગ કરેલા ભારે બોલને નથી ઉઠાવી
શકતો, તેમ જ હું પણ આ રાજ્યભાર ઉઠાવવાને
અસમર્થ છું'.^૩ જેમ પાણીના પ્રભળ વેગને લીધે
તટીલી પાળતું છિદ્ર બંધ થઈ શકતું નથી, તેમ
આ રાજ્યનાં છિદ્રોને પણ બંધ કરવાં કઠિન છે.^૪
હે શત્રુદંભન ! જેમ ગણેકું ઘોડાની અને કાગડો
હંસની ગતિ નથી સેળવી શકતો, તેમ હું પણ
આપની પહવી પામવા અસમર્થ છું'.^૫ હે વીર !
કોઈએ પોતાના બગીચામાં મોટું વૃક્ષ રોપ્યું
હોય અને તે વૃક્ષ મોટું થઈ તેને નાનીમોટી
ડાળીઓ કૂટી પાંદડાં પણ આવ્યાં હોય અને કૂલ
પણ બહુ થયાં હોય છતાં કૂળ આવતા પહેલાં જ
તે વૃક્ષ તૂટી પડે, તો જેમ તે વૃક્ષ રોપનારનો અર્થ
સિદ્ધ થતો નથી, તેમ આપ જેવા રાજા થઈને
અમારા જેવા સેવકોનું પાલન ન કરો, તો સૌનો
અર્થ સિદ્ધ થવા વગરનો રહેશે. હે રાઘવ ! આજે
સમસ્ત જગત મધ્યાહ્નના પ્રદીપ સૂર્ય સમાન
પ્રતાપવાળા આપને રાજ્યાભિષેક થયેલા બુદ્ધો.
આજથી તમે રાજાઓને સૂવા યોગ્ય શય્યા પર
સોને શયન કરો અને નગારાંના તથા નૂરના
ઝણકાર શબ્દો તેમ જ મધુર ગીતોથી પ્રભાતે
બગત થાઓ. જ્યાં સુધી આકાશમાં નક્ષત્રમંડળ
દ્રુમનું રહે અને જ્યાં સુધી પૃથ્વી કાયમ રહે, ત્યાં
સુધી આપ આખી પૃથ્વીના રાજા થઈ સર્વ
લોકોનું પાલન કરો.'

ભરતનાં આ વચનોનો શત્રુના નગરને છત-
નારા રામચંદ્રે 'તથાસ્તુ' કહી સ્વીકાર કર્યો અને
શુભ આસન પર વિરાજમાન થયા. ત્યાર પછી
શત્રુક્ષત્રી આજ્ઞા થતાં ચતુર અને હલકા હાથવાળા
વાળાં પ્રભુમ કરી રામચંદ્ર પાસે ઉપસ્થિત
થયા.^{૧-૧૩} તે નાપિતોએ ક્ષૌર કરી ભરતને, મહા-
બળવાન લક્ષ્મણને, વાનરોના રાજા સુગ્રીવને તથા
રાક્ષસેન્દ્ર વિશીષ્ઠને સ્નાન કરાવ્યાં.^{૧૪} શ્રીમાન
રામચંદ્ર પણ જટા કાઢી નખાવી સ્નાન કરી
ચિત્રવિચિત્ર પુષ્પો અને સુગંધીદાર દ્રવ્યો લગાવી
મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરી પોતાના શરીરની
શોભાથી બલ્લવ્યમાન લાગતા તૈયાર થયા.^{૧૫}
વીરવાન, લક્ષ્મીવાન, ધંકવાકેવ શવર્ધન શત્રુનો
રામચંદ્રને આવી રીતે શશ્વગાથી.^{૧૬} મોટા મનની
દશરથ રાજાની સ્ત્રીઓએ પોતાના હાથે સીતાનાં
સર્વ અંગોમા મનોહર લહેણ પહેરાવ્યાં; તેમ જ
પુત્રવત્સલા કૌશલ્યાએ હર્ષિત મનથી વાનરોની
સર્વ સ્ત્રીઓને શશ્વગારી શૃંગાર સભળ્યા. પછી
શત્રુક્ષત્રી આજ્ઞાથી સુમત્ર સર્વ બાબુથી શોભા-
માન રથને ભેડી ત્યાં લાવ્યા. શત્રુનગર છતનારા
રામચંદ્ર અગ્નિ અને સૂર્ય સમાન દીપતા એ દિવ્ય
રથમા વિરાજમાન થયા.^{૧૭-૨૦} ઇંદ્ર તુલ્ય શોભા-
વાળા અને સુંદર કુંડળ પહેરેલા વાનરરાજ સુગ્રીવ
તથા હનુમાન પણ સ્નાન કરી દિવ્ય વસ્ત્ર તથા
ભૂષણોથી સુશોભિત થઈ રામચંદ્રની સાથે આવ્યા.
સર્વ શશ્વગારોથી શોભાયમાન થયેલાં સીતા તેમ
જ સુગ્રીવની સ્ત્રીઓ નગર ભેવાની વાસનાથી
ઉત્કંઠિત થઈ તેમની પાછળ પાછળ આવવા
લાગી.^{૨૧, ૨૨}

આ બાબુ અયોધ્યામાં રહેલા દશરથ રાજાના
અયોક, સિદ્ધાર્થ અને વિજયાદિ મંત્રીઓએ
પુરોહિત વસિષ્ઠ સાથે મળી રામના રાજ્યાભિષેક
અને સ્વાગત માટે તૈયારી કરાવી. તેઓએ સર્વ
સેવકોને આજ્ઞા કરી કે, રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેક
માટે જે જે ઉત્સવો કરવા યોગ્ય હોય તે તે
કરો.^{૨૩-૨૫} પુરોહિત વસિષ્ઠ તથા પ્રધાનો સેવકો-
ને આજ્ઞા કરીને રામચંદ્રનાં દર્શન સત્વર નગર

ખંડાર આવ્યા.

આ સમયે સહસ્રાણ ઇંદ્રની માફક ઉત્તમ થોડા બેઠેલા રથમાં બેઠેલા પાપરહિત રામચંદ્ર નગર તરફ ચાલ્યા. ભરતે થોડાની લગામ લીધી, શત્રુબ્દે છત્ર લીધું અને લક્ષ્મણ આમર ઢોળવા લાગ્યા. એ સમયે રાક્ષસરાજ વિભીષણ પણ ખીલ બાબુ ઊભા રહી રામચંદ્રને આમર ઢોળવા લાગ્યો. આ વખતે અંતરિક્ષમાં આવી ઊભેલા ઋષિઓ અને મરુતો સાથે દેવતાઓનો રામચંદ્રની સ્તુતિનો શબ્દ સંભળવા લાગ્યો. ૨૧-૩૦ મહા-તેજસ્વી વાનરરાજ સુગ્રીવ શત્રુબ્દ્ય નામના પવત બેવા હાથી પર અને ખીલ મનુષ્યરૂપધારી સર્વ વાનરો તેની પાછળ નવ હજાર હાથી પર બેસી સાથે ચાલતા હતા. આવી રીતે પુરુષશાસ્ત્રી રામચંદ્રે શંખ અને નગારાંઓના શબ્દ સાથે મોટા રાજપ્રાસાદોથી શોભામય થયેલી અયોધ્યા નગરીમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૧-૩૩ તે વખતે નગર-વાસી હોઠે પોતાના શરીરની કાંતિથી શોભતા અને સર્વ સાજ-સમાજ સાથે આવતા રામચંદ્ર-ને નીરખવા લાગ્યા. નગરવાસી હોઠેએ મહાત્મા રામચંદ્રને જયજયકાર કરી વધાવી લીધા અને રામચંદ્રથી સત્કાર પાત્રી તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યા. એ સમયે શ્રીમાન રામચંદ્ર પ્રભ, પ્રાણણ અને મંત્રીઓથી વીંટાયેલા હોવાને લીધે તારાણ સહિત શોભતા ચંદ્રની ચેંટે શોભવા લાગ્યા. ૩૪-૩૬ નગારાં, કરતાલ તથા ઝાંઝર વગેરે વાજિત્રો વગાડનારાઓ અને મંગળપાઠ ભજનારા બંદિતો તેમની આગળ ચાલતા હતા. ૩૭ રામચંદ્રને આવતા બેઠ ગાયો સામી આવી, તેમ જ કન્યાઓ, પ્રાણણો તથા નગરજનો સુવર્ણ, અક્ષત અને મોઢક ગ્રહણ કરી સાથે આવી તેમને વધાવવા લાગ્યા. ૩૮ તે સમયે રામચંદ્ર મંત્રીવર્ગની પાસે સુગ્રીવની મિત્રતા, હનુમાનનો પ્રસાદ અને વાનરોનાં અદ્ભુત પરાક્રમનું વર્ણન કરવા લાગ્યા. મંત્રી સહિત અયોધ્યાવાસીઓ વાનરોનાં ભારે પરાક્રમ અને રાક્ષસોનાં બલાદિની વાતો સાંભળી વિસ્મય થયા. ૩૯, ૪૦ આ પ્રકારે વાતો કરતા કાંતિમાન

રામચંદ્ર મંત્રીઓ, પુરજનો તથા વાનરો સાથે અયોધ્યામાં આવ્યા. ૪૧ એ સમયે નગરજનોએ થેરથેર ધન્ય-પતાકા ચઢાવી તોરણો ખાંધી સાથિયા પૂર્ણ હતા. આ સર્વ સત્કાર સ્વીકારતા શ્રીમાન રામચંદ્ર ઇક્ષ્વાકુવંશથી સેવાયેલા પોતાના પિતાના રાજમંદિરમાં આવી પહોંચ્યા. ૪૨

રાજમંદિરમાં પ્રવેશ કરી કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કેકેયીને પ્રણામ કરી શ્રીમાન રામચંદ્રે મધુર વાણીથી ધર્મસૂ ભરતને અર્થશુકલ વચન કહ્યું : 'શુકલ અને વૈદ્યમણિથી સુશોભિત તથા અશોક-વાટિકાવાળા મારા મોટા ભવનમાં સુગ્રીવને તેડી બાંધો.' રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં સત્યપરાક્રમી ભરત વાનરરાજ સુગ્રીવને તે ભવનમાં લઈ ગયા. તે પછી શત્રુઘ્નની આજ્ઞાથી રાજસેવકોએ તે ભવનમાં તેલના દીવા, પલંગો અને બિછાનાંઓ તૈયાર કર્યા. ૪૩-૪૪ એ સમયે મહાતેજસ્વી ભરતે સુગ્રીવ-ને કહ્યું કે, રામચંદ્રના અભિષેક માટે જળ લાવવા સારું હતોને આજ્ઞા આપો. ૪૫ ત્યારે સુગ્રીવે ચાર શ્રેષ્ઠ વાનરોને રત્નથી મહેલા સુવર્ણકળશ આપી કહ્યું : ૪૬ 'હે વાનરો ! પ્રભાત થતાં પહેલાં તમે આ ચારે કળશોમાં ચારે સસુદ્રતું જળ લઈ આવો. ૪૭ સુગ્રીવની આજ્ઞા થતાં બંધવાન, હનુ-માન, વેગદર્શી અને ઋષભ વગેરે વાનરો ગરુડની માફક આકાશમાં ઊડ્યા અને સસુદ્રતું શુદ્ધ જળ ભરી લાવ્યા. વળી ખીલ પાંચસો વાનરો ભુદી ભુદી પાંચસો નદીઓના જળ ભરી લાવ્યા. સત્ત્વ સંપન્ન સુરેણ પૂર્વ સસુદ્રમાંથી, મહાબળવાન ક્રૃષ્ણ દક્ષિણ સસુદ્રમાંથી, કપિવર ગવય પશ્ચિમ સસુદ્ર-માંથી અને ગરુડ તથા પવન સમાન પરાક્રમવાળો ધર્માત્મા હનુમાન ઉત્તર સસુદ્રમાંથી શુદ્ધ જળ ભરી લાગ્યો. ૪૮-૪૯

વાનરશ્રેષ્ઠોએ આવેલા એ ઉત્તમ જળને મહાત્મા શત્રુબ્દે મંત્રીઓ સાથે બેઠેલા શ્રેષ્ઠ પુરોહિત વસિષ્ઠની સમક્ષ રજૂ કરી કહ્યું : 'મહારાજ ! હવે રામનો અભિષેક કરો. ૫૦

શત્રુઘ્નનાં વચન સાંભળી મહાત્મા વસિષ્ઠ સુનિએ સીતા સહિત રામચંદ્રને રત્નજડિત સિંહા-

સન પર બેસાડ્યા.^{૧૮} વસુ નામના દેવતાઓએ જેમ ઇંદ્રને અભિષેક કર્યો હતો, તેમ વસિષ્ઠ, વિશ્વથ, બાબાલિ, કાશ્યપ, કાત્યાયન, ગૌતમ તથા વામદેવાદિ મહર્ષિઓએ નિર્મળ અને સુગંધિત જળ વડે પુરુષવ્યાઘ્ર રામચંદ્રને અભિષેક કર્યો. તે પછી ઋત્વિજોએ, કુમારિકાઓએ તથા મંત્રીઓ, સૈનિકો અને પુરવાસીઓએ હર્ષિત મનથી રામચંદ્રને અભિષેક કર્યો. ત્યાર બાદ આકાશમાં રહેલા દેવતાઓએ આર લોકપાલોની સાથે મળીને સર્વ ઔષધિઓથી સુક્રત એવા દિવ્ય જળ વડે રામચંદ્રને અભિષેક કર્યો. બ્રહ્માએ બનાવેલો રત્નમય સુક્રંટ કે જે સુક્રંટ પૂર્વે મનુરાબ્દને અભિષેક સમયે પહેરાવેલો હતો અને તે પછી ઇક્ષ્વાકુવંશના રાજાઓ યથાક્રમે ધારણ કરતા હતા, તે શ્રીમાન રામચંદ્રને પહેરાવી અભિષેક કર્યો. એ પ્રમાણે મહાત્મા વસિષ્ઠજીએ શ્રીમાન રામચંદ્રને વિવિધ રત્નોથી ચિત્રવિચિત્ર રીતે સુશોભિત કરેલી તે સુવર્ણમયી સભામાં અનેક રત્નજ્વલિત બહુમૂલ્ય સિંહાસન પર બેસાડી રાજસુક્રંટ પહેરાવ્યો અને બીજા ઋત્વિજોએ તેમને અલંકારો સજ્જાઓ. એ સમયે સ્વેત છત્ર ધરીને શત્રુજ્ઞ ભિષા રહ્યા અને વાનરેશ્વર સુગ્રીવ સ્વેત આમર ઢોળવા લાગ્યો, તેમ જ બીજાં એક ચંદ્ર સમાન આમર રાક્ષસેંદ્ર વિશીષ્ણુ ઢોળવા લાગ્યો.^{૧૯-૨૦} તે સમયે ઇંદ્રની પ્રેરણાથી વાયુએ સો કમળદળવાળી સુવર્ણની બનાવેલી બળહળાટ કરતી માળા તથા સર્વ રત્નોથી જડિત અને મણિઓથી વિભૂષિત એક સુક્રતાહાર રામચંદ્રને ભેટ ધર્યો. મહાત્મા રામચંદ્રને અભિષેક થતાં દેવો અને ગંધર્વો મંજળમાન કરવા લાગ્યા અને અપ્સરાઓ નાચવા લાગી. પૃથ્વી ધનધાન્યથી ભરપૂર થઈ અને વૃક્ષો ફૂંટી ઝૂકી રહ્યાં તથા પુષ્પો સુગંધથી બહેંકી રહ્યાં.^{૨૦-૨૨}

અભિષેક થયા પછી મહાત્મા રામચંદ્રે એક લાખ થોડા, એક લાખ સપ્તસા ગાયો અને એકસો બળદ તથા ત્રીસ કરોડ સુવર્ણસુરિકા અને બહુમૂલ્ય વસ્ત્રાલંકારોનું વ્રાહ્મણોને દાન કર્યું. વાનર રાજ સુગ્રીવને સૂર્યકિરણો સમાન બાહ્યવ્યમાન

મણિજ્વલિત સુવર્ણમાળા અને વાલીપુત્ર ચંદ્રને ચંદ્રકિરણો સમાન પ્રકાશિત વૈદ્યમણિથી ચિત્રિત સુવર્ણના બાળબુધ તથા કુંડળ મહાત્મા રામચંદ્રે ભેટ કર્યો. પવનપુત્ર હંતુમાનને સતી સીતાએ દિવ્ય ધવલ વસ્ત્રની બેઠ તથા શુભ અલંકારો રત્નહૃદય ભેટ કર્યો. એ સમયે મહાત્મા રામચંદ્રે શ્રેષ્ઠ મણિથી જડેલો બહુમૂલ્ય સુક્રતાહાર સતી સીતાના કંઠમાં પહેરાવ્યો; ત્યારે સીતા પોતાના કંઠમાંથી તે હાર કાઢી હાથમાં રાખી સર્વ વાનરો પ્રતિ દંષ્ટિ નામતાં પોતાના પતિ રામચંદ્ર સાસુ એવા લાગ્યાં.^{૨૩-૨૪} તે બેઈ સંકેત અને ઇંગિત બાજીનારા રામચંદ્રે કહ્યું: ‘હે સુભગે ! હે ભામિની ! તું જેના પર પ્રસન્ન થઈ હોય તેને એ હાર ખુશીથી આપ.’ તે સાંભળી કમળ સમાન નેત્રવાળી સીતાએ એ હાર, તેજ, ધૃતિ, યશ, નિયુષ્ણતા, સામર્થ્ય, વિનય, નય, પૌરુષ, વિક્રમ અને બુદ્ધિ વગેરે શુભો જેનામાં હંમેશાં રહેલા છે, તેવા પવનકુમાર હંતુમાનને ભેટ કર્યો, ત્યારે ચંદ્રકિરણોના સમૂહ સમાન ઉજ્જવળ એ હારથી સ્વેત વાદળાંઓથી શોભતા પર્વતની જેઠે કપિવર હંતુમાન ચોભવા લાગ્યો. એ સમયે બીજા વૃદ્ધ અને શ્રેષ્ઠ વાનરોના પશ્ચ શ્રીમાન રામચંદ્રે વચ્ચે તથા અલંકારોથી સત્કાર કર્યો.^{૨૫-૨૬} અકિલક્રક્રમો રામચંદ્રે વિભીષણ, સુગ્રીવ, બંધવાન, હંતુમાનાદિ સુખ્ય સુખ્ય વાનરો સાથે બીજા સર્વ વાનરોના પશ્ચ યથાયોગ્ય સત્કાર કરી તેઓની કામના પૂર્ણ કરી, તેમ જ વાનરશ્રેષ્ઠ મૈંદ, દ્વિવિદ અને નીલને પશ્ચ તેમની ઇચ્છાનુસાર ભેટ આપી સારી રીતે સત્કાર્યો. મહાત્મા રામચંદ્રથી સત્કાર પામેલા તેઓ સર્વ રામચંદ્રની આજ્ઞા મળતાં ખુશી થતા થતા કિષ્કિંધા પ્રતિ વિદાય થયા.^{૨૭-૨૮} વાનરશ્રેષ્ઠ સુગ્રીવ પશ્ચ રામાભિષેક બેઈ તથા રામચંદ્રથી સન્માનિત થઈ તેમની આજ્ઞા મળતાં પોતાની રાજધાની કિષ્કિંધામાં ગયો. તે જ પ્રમાણે મહાયશસ્ત્રી ધર્માત્મા રાક્ષસેંદ્ર વિશીષ્ણુ પશ્ચ રામચંદ્રથી સારી રીતે સત્કાર પામી પોતાના સચિવો સહિત લંકા નગરીમાં

ગયો. ૮૬, ૯૦

ધર્મવત્સલ, ઉદાર સ્વભાવવાળા, મહાયશસ્ત્રી-રામચંદ્ર અયોધ્યાના રાત્ર્યાસન પર બેસી પરમ-ત્રેમથી પ્રભપાલન કરવા લાગ્યા. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું: ૮૧ 'હે ધર્મજી! આપણા મનુ આદિ પૂર્વ-જ્યેષ્ઠ સ્વપરાક્રમથી મેળવેલી અને પાલન કરેલી આ પૃથ્વીને તું મારી સાથે લોગવ. હે લક્ષ્મણ! તું યુવરાજ થઈ મારી સાથે આ રાત્ર્યનો ભાર વહન કર. ૮૨ ઘણી રીતે સમભવવા છતાં લક્ષ્મણે યુવરાજપદ સ્વીકારવા હા પાડી નહિ, ત્યારે મહાત્મા રામચંદ્રે ધર્મત્તમા ભરતને યુવરાજપદે અલિપિકત કર્યા. ૮૩ મહાત્મા રામચંદ્રે પૌંઠરીકે, અશ્રમેષ્ઠ તેમ જ વાનિમેધાદિ અનેક યજ્ઞો કરી દેવતાઓને તૃપ્ત કર્યા. ૮૪

રઘુનંદન રામચંદ્રે દશ હજાર વર્ષ પ્રભાતું પાલન કરી જોકે જોકે કરતાં શ્રેષ્ઠ અને ઘણી મોટી દક્ષિણવાળા દશ અશ્રમેષ્ઠ યજ્ઞો કર્યા. ઘીંચણ સુધી લાંબા હાથવાળા, વિશાળ છાતીવાળા, પ્રતાપી રામચંદ્ર આવી રીતે લક્ષ્મણ સાથે પ્રભાતું પાલન કરવા લાગ્યા. ૮૫, ૮૬ ધર્માત્મા રામચંદ્રે ઉત્તમ રાત્ર્ય મેળવી પૂજા મનોરથવાળા થઈ ભાઈઓ, મિત્રો, પુત્રો અને ભાંધવો સાથે વિવિધ યજ્ઞો કરી ધર્મની વૃદ્ધિ કરી. ૮૭ રામચંદ્રના રાજકાળમાં કોઈ પણ સ્ત્રીને વિધવાપણાનું દુઃખ ન હતું; પ્રભને સંપન્નને કે વાધિનો ભય ન હતો; ચોરી કે ચોરાનું નામ પણ ન હતું; કોઈ ભવનને અનર્થ સંભળાતો નહિ; તેમ જ વૃદ્ધોને ભાળક કે યુવાનનાં મૃતક કમ કરવાં પડતાં નહોતાં. ૮૮, ૮૯ સઘળી પ્રભ રામચંદ્રમાં પ્રીતિવાળી અને ધર્મપ્રતાપણ રહી આનંદમંગળથી વર્તતી હતી. રામચંદ્રના રાત્ર્ય-કાળમાં કોઈ પણ પ્રકારની હિંસા થતી નહિ; તેમ જ સર્વ જણ રોગ-શોકથી રહિત હતા. લોકો હજાર વર્ષનું આયુષ્ય લોગવતા હતા અને તેમને હજારો સંતાનો થતાં હતાં. તે સમયે સર્વ વૃદ્ધો હમેશાં કૃદ, કુળ અને મૂળ ઉત્પન્ન કરતાં હતાં અને માગ્યા મેવ વરસતા હતા; પવન પણ અનુકૂળ રીતે વાતો હતો. ૧૦૦-૧૦૨ મહાત્મા રામચંદ્રના

૬૭

રાત્ર્યકાળે સઘળી પ્રભ ધર્માચરણ કરી સંતુષ્ટ મનથી પોતપોતાના કાર્યમાં નિમગ્ન રહેતી અને અન્યાયી આચરણ કરતી નહિ. દરેક જણ સર્વ લક્ષણવાળા અને ધર્મવાન હતા અને તેઓ 'રામ-રાત્ર્ય અમર તપો, રાત્ર્ય રામચંદ્રનો જય,' એમ ઇચ્છતા. એ રીતે મહાત્મા રામચંદ્રે દશ હજાર વર્ષ રાત્ર્ય કર્યું.

ધર્મ, યશ, આયુ અને જળ આપનાર તથા રાત્ર્યોને વિજય આપનાર આ આદિકાવ્ય મહર્ષિ વાલ્મીકિએ ઘણા સમય પૂર્વે રચ્યું હતું. આ કાવ્ય વેદસંમત છે. જે માણસ આ કાવ્યનું હમેશાં અવજ કરે છે, તે સર્વ પાપોથી મુક્ત થાય છે. આ આદિકાવ્યના અવજથી પુત્રની ઇચ્છાવાળા પુત્ર અને ધનની કામનાવાળા ધન મેળવશે. ૧૦૩-૧૦૫ આ લોકમાં જે રાત્ર્યો આ રામાલિપેકયુક્ત કાવ્ય અવજ કરશે તેઓ પોતાના યતુઓને છત્રી અને આખી પૃથ્વી છત્રવાને સમર્થ થશે. જેવી રીતે કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કેકેયી રામચંદ્ર, લક્ષ્મણ, ભરત અને યતુજ્ઞને મેળવી સુપુત્રવાળી થઈ, તેવી રીતે આ લોકની સર્વ સ્ત્રીઓ આ આદિકાવ્યના અવજથી સુપુત્ર-વતી થશે. ૧૦૬-૧૦૮ જેઓ પૂજા પરાક્રમી રામચંદ્રનાં વિભવચરિત્રવાળું આ રામાયણ અવજ કરશે, તે ઘીંચાયવાળા થશે. ૧૦૯ જે કોઈ વાલ્મીકિએ નિર્માણ કરેલું આ પ્રાચીન કાવ્ય કોષથી રહિત થઈ અદાપૂર્વક અવજ કરશે, તે ઘણાં ઘણાં કષ્ટોથી પણ મુક્ત થઈ જશે. ૧૧૦ જે મનુષ્ય પ્રાચીન સમયમાં બનાવેલા વાલ્મીકિ સુનિકૃત આ આદિકાવ્યનું અવજ કરશે, તે પ્રવાસમાં હશે ત્યાંથી નિર્વિદ્ધે પાછો આવી પોતાના કુટુંબ અને ભાંધવો સાથે આનંદ કરશે. જે કોઈ આ ચરિત્રનું અવજ કરશે, તે રામચંદ્રની કૃપાથી કૃતકાર્ય થશે અને તેના પર દેવતાઓ પ્રસન્ન રહેશે. જેના ઘરમાં આ રામાયણ હશે ત્યાં વિક્ષ કરનારા દેવતાઓ ઉપજવ કરી શકશે નહિ. આ ચરિત્રનું અવજ કરનારા રાત્ર્ય વિજયી થશે અને પ્રવાસી હશે તે કુશળ રહેશે. ૧૧૧-૧૧૩ આ રામાયણના અવજથી ઋતુમતી સ્ત્રીને પુત્ર-

પ્રાપ્તિ થશે. આ પુરાતન ઇતિહાસનું પૂજન અને પાઠ કરનાર સર્વ પાપથી મુક્ત થઈ દીર્ઘ આયુષ્ય પામશે.^{૧૧૪} ક્ષત્રિયોએ હુમેશાં નમસ્કાર કરી આદ્યેષ પાસેથી આ રામાયણનું શ્રવણ કરવું, એથી જરૂર તેમને ઐશ્વર્ય, પુત્ર વગેરેનો લાભ થશે.^{૧૧૫} આ સમગ્ર રામાયણનું શ્રવણ અને પઠન કરનાર પર, સનાતન આદિદેવ મહાગાહુ, રામ-ચંદ્ર હુમેશાં પ્રસન્ન રહેશે.^{૧૧૬, ૧૧૭} આ પ્રાચીન કલ્યાણકારક આખ્યાન નિરંતર શ્રવણ કરી આદિ-દેવ વિષ્ણુ ભગવાનરૂપ રામચંદ્રનાં ભજવીયું ગાન કરતા રહેવું.^{૧૧૮} તેમના ચરિત્ર, શ્રવણ અને પઠનથી સમસ્ત દેવો અને પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય

છે.^{૧૧૯} જે મનુષ્ય મહર્ષિ વાલ્મીકિ મુનિપ્રણીત આ રામચંદ્રિતાને ભક્તિપૂર્વક લખશે, તે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરશે.^{૧૨૦} આ મંગળમય, સુખકારક, અર્થ-મુક્ત વચનોવાળું શુભ કાવ્ય શ્રવણ કરવાથી સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ મળશે અને તેમનાં સ્ત્રી-કુટુંબ તથા ધનધાન્યની વૃદ્ધિ થશે. આ શુભ આખ્યાન આયુષ્ય, આરોગ્ય, યશ, ધૃતિ અને બંધુઓના પ્રેમને વધારનાર છે; માટે શુભાભિલાષીઓએ નિયમપૂર્વક તે સ્નાનવ્રત. જેઓ શ્રદ્ધાથી આ રામાયણનું શ્રવણ-પઠન કરશે, તેઓના સર્વ મનો-રથ સિદ્ધ થશે.^{૧૨૧, ૧૨૨}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ચુદ્ધકાંડમા ૧૨૮ થો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીયુદ્ધકાણ્ડ સમાપ્ત

આદિત્રિ મહાયુગિ વાલ્મીકિ વિરચિત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

૭-ઉત્તરકાણ્ડ

લંકા સ્થપાયાની હકીકત

સર્ગ ૧ લો

રામચંદ્રને ઋષિઓનું અભિનંદન

પ્રાસરાજ્યસ્ય રામસ્ય રાક્ષસાનાં વચે ક્રુતે । આજગ્મુર્સુનયઃ સર્વે રાઘવં પ્રતિનન્દિતુમ્ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસકુળનો વિનાશ કરી રામ રાજ્યાસન પર બેઠા, ત્યારે સર્વ ઋષિઓ તેમને અભિનંદન આપવા માટે તેમની પાસે આવ્યા.^૧ પૂર્વ દિશામાં રહેનારા મહર્ષિ કૌશિક, ચવકીત, ગાત્ર્ય, ગાલ્વ અને મેધાતિથિનો પુત્ર કશ્વ, તેમ જ દક્ષિણ દિશામાં રહેનારા ભગવાન આત્રેય, નસુચિ, પ્રસુચિ, અગત્ય, અત્રિ, સુસુખ અને વિસુખ ત્યાં આવ્યા.^૨ પશ્ચિમ દિશામાં રહેનારા નૃપંશુ, કવધી, ધૌમ્ય અને રૌદ્રેય આદિ મહર્ષિઓ શિષ્યો સહિત આવ્યા.^૩ નિત્ય ઉત્તર દિશામાં રહેનારા ભગવાન વસિષ્ઠ, કશ્યપ, અત્રિ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ અને ભરદ્વાજ એ સપ્તર્ષિઓ પણ ત્યાં આવ્યા.^૪ વેદ-વેદાંત અને વિવિધ શાસ્ત્રોને જાણનારા, અગ્નિ સરળી કાંતિવાળા એ સર્વ મહર્ષિઓ રાજમંદિરે આવ્યા. પછી તેમાંના સુનિશ્ચિત ધર્મોત્તમ અગત્યે દ્વારપાળને કહ્યું : ‘અમે ઋષિઓ આવેલા છીએ, જેમ રામચંદ્રજીને જણાવો.’ અગત્ય સુનિના વચન સાંભળી દ્વારપાળ ઉતાવળે ઉતાવળે મહાત્મા રામચંદ્રજી પાસે ગયો.^૫ નીતિ અને સુખચેષ્ટા જાણનાર, દક્ષ અને ધીરજવાળો એ દ્વારપાળ પૂર્ણ-ચંદ્ર સરળી કાંતિવાળા રામચંદ્ર પાસે જઈ બોલ્યો : ‘કેટલાક ઋષિઓની સાથે અગત્ય સુનિ પધારેલા છે.’ બાળસૂર્ય સમાન તેજવાળા તે સુનિઓને આવેલા સાંભળી રામચંદ્રજી દ્વારપાળને કહ્યું : ‘તેઓ સર્વને સુખથી પ્રવેશ કરાવ.’ પછી સુનિઓ અંદર આવ્યા, ત્યારે રામચંદ્રજી હાથ ભેડી બેસાડ્યા અને અર્ધપાદથી તેમની પૂજા કરી આદરપૂર્વક પ્રત્યેકને એક એક ગાય આપી. પછી સ્વસ્થ થિતવાળા રામચંદ્રે સર્વને પ્રણામ કરી આસનો આપ્યાં; ત્યારે કસળથી ભરેલા મોટા સુંદર દહાંસન અને મૃગચર્મ પર સર્વ સુનિઓ સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે બેસ્યા. પછી રામચંદ્રજી મહર્ષિઓ-

શી માંડીને શિખ્ય પર્યંતના કુશળ સમાચાર પૂછવા,
ત્યારે વેદવેત્તા મહર્ષિઓએ રામચંદ્રજીને કહ્યું :

‘હે રઘુનંદન ! હે મહાબાહુ ! અમે સર્વ
કુશળ છીએ અને જેના શત્રુઓ હઠ્ઠાઈ ગયા છે
એવા તમને અમે કુશળજોઈએ છીએ તેથી અમને
પરમાનંદ થાય છે. ૯-૧૪ હે રાજન ! સારા નસીબે
તમે હોઠોને રડાવનાર રાક્ષસેશ્વર રાવણને હણ્યો.
હે રામ ! તમે પુત્ર-પૌત્રાદિ પરિવાર સહિત રાવણ-
ને હણ્યો એ તમારા મનથી કાંઈ મોટી વાત નથી;
કારણ કે તમારા જેવા ધનુષધારી ત્રણે હોઠોને છતી
શકે એમાં કાંઈ સંશય નથી. હે ધર્મોત્તમ ! તમારું
હિત કરનારા બંધુ લક્ષ્મણ, સીતાજી, માતાઓ
અને ભાઈઓની સાથે આજે અમે તમને જોઈએ
છીએ એ આનંદની વાત છે. એ મહાસંગ્રામમાં
પ્રહસ્ત, વિકટ, વિરૂપાક્ષ, મહોદર, અકંપન અને
હુધર્ષી આદિ રાક્ષસોને તમે મારી નાખ્યા એ
આનંદની વાત છે. ૧૫-૧૯ હે રામ ! જેના શરીર
કરતાં મોટું શરીર આ જગતમાં કોઈ કૈત્યવું ન
હતું એવા કુંભકર્ણને પણ તમે રણમાં રાખ્યો એ
કાંઈ નાનુંસૂતું કાર્ય નથી. હે રામ ! ત્રિશિરા, અતિ-
ક્રોધ, દેવાંતક અને નરાંતક આદિ ભયંકર પરાક્રમી
રાક્ષસોને તમે હણ્યા એ પણ ચોખ્ખું જ થયું છે.
કુંભકર્ણના ભયંકર દેખાવવાળા કુંભ અને નિકુંભ
નામના એ પુત્રોને તમે હણ્યા એ આનંદની વાત
છે. વળી યુદ્ધોન્મત તથા મત અને કાલાંતક યમ
જેવા યજ્ઞકોપ તથા ઘોર કૃત્ય કરનારા બળવાન
ધૂમ્રાક્ષને કાળ જેવાં બાણોથી તમે મારી નાખ્યા
એ પણ આનંદની વાત છે. દેવોથી પણ અવધ્ય
રાક્ષસેશ્વર રાવણ સાથે તમે ધંધુધંધ કયું અને તેમાં
વિજય મેળવ્યો એ બહુ જ આશ્ચર્યકારક છે; ૨૦-૨૫
છતાં હે મહાબાહુ ! તેના કરતાં પણ વધુ આશ્ચર્ય-
કારક તો તમે રાવણપુત્ર ઇંદ્રજિતનો નાશ કર્યો
એ છે ! એ ઇંદ્રજિતે તો કાળને પણ ધિક્કારચુકત
જેવો હતો અને રાવણના વધ કરતાં પણ તેનો
પરાભવ કરવાનું સુરકેલ હતું, તે જ ઇંદ્રજિતને તમે

ધંધુધંધમાં હણ્યો તે પરમ આનંદની વાત છે. હે
વીર ! હે મહાબાહુ ! કાળની જેઠે અદૃશ્ય રીતે
ધસી આવતા, યુદ્ધમાં મહામાયા ધારણ કરનારા
અને પ્રાણીમાત્રથી અવધ્ય એવા એ દેવશત્રુના
સપાટામાંથી સુકત થઈ તમે વિજય મેળવ્યો તે
માટે અમે તમને પુનઃ પુનઃ અભિનંદન આપીએ
છીએ. દેવશત્રુ ઇંદ્રજિત હણ્યા એ સાંભળી અમે
સર્વ વિસ્મિત થઈએ છીએ. વળી હે રઘુકુળવર્ધન !
ઇન્દ્રજિત રૂપ ધારણ કરનારા અને ભયંકર પરાક્રમી
બીજા પણ જે અનેક રાક્ષસોને તમે હણ્યા તે માટે
તમને ધન્યવાદ ઘટે છે. હે કાકુત્સ્થ ! હે શત્રુ-
કર્ષણ ! હે વીર ! આ પવિત્ર, સુંદર, અભયદાન
આપી તમે વૃદ્ધિ પામે છો એ પરમ આનંદની
વાત છે.’

અલ્પજ્ઞાનસંપન્ન સુનિઓનાં વચન સાંભળી
રામચંદ્રજી અતિશય વિરમય પામી હોય જોડી
બોલ્યા : ‘હે ભગવન ! રાવણ અને કુંભકર્ણ જેવા
મહાબળિયા રાક્ષસોની અવગણના કરીને તમે ઇંદ્ર-
જિતને કેમ વખાણો છો ? મહોદર, પ્રહસ્ત, વિરૂ-
પાક્ષ, મત, ઉન્મત, હુધર્ષી, દેવાંતક, નરાંતક આદિ
ભયંકર પરાક્રમી રાક્ષસો કરતાં તેની તમે કેમ
પ્રશંસા કરો છો ? ૨૬-૩૧ અતિક્રોધ, ત્રિશિરા, ધૂમ્રાક્ષ,
આદિ મહાવીર્યવાન રાક્ષસોને બાણોએ રાખી
તમે તે ઇંદ્રજિતને કેમ વખાણો છો ? એનો પ્રભાવ
કેવો હતો ? બળ કેટલું હતું ? પરાક્રમ કેટલું હતું ?
વળી કયા કારણને લીધે એ રાવણથી અધિયાતો
હતો ? ૩૨, ૩૩ એ સર્વ મારાથી શૂંસ રાખવા જેવું
ન હોય અને આપનાથી કહી શકાય તેમ હોય તો
હું તે સાંભળવા ઇચ્છું છું. ૩૪ તેણે વરદાન કેવી રીતે
મેળવ્યું, ઇંદ્રને કેવી રીતે હત્યો, તેના પિતા રાવણ
કરતાં પણ તે બળવાન શી રીતે થયો, એ સર્વ મને
કહો. ૩૫ ઇંદ્રજિત તેના પિતા કરતાં પણ અધિક
પરાક્રમી શી રીતે થયો, તેણે મહાયુદ્ધમાં ઇંદ્રને
કેવી રીતે હત્યો અને વરદાનો કેમ મેળવ્યો, તે
સર્વ હે સુનીંદ્ર ! હું સાંભળવા ઇચ્છું છું, કૃપા કરીને
કહો. ૩૬

* લક્ષ્મણ રામના અંશરૂપ હતા તેટલે અંગે કવચું
ક્યન સ્વયં કરે છે.

કિંતુ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિતરકાંડમાં ૧ થો સર્ગ ૨૪ પૃષ્ઠ

સર્ગ ૨ જો

મહર્ષિ પુલસ્ત્ય દ્વારા વિશ્વવાની ઉત્પત્તિ

તસ્ય તત્રચનં શ્રુત્વા રાષવસ્ય મહાત્મનઃ ।

કુન્મયોર્નિર્મહાતેજા રામમેતદુવાચ હ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્રજીનું વચન સાંભળી મહા-
તેજસ્વી અગસ્ત્ય યુનિ કહેવા લાગ્યા : ‘ હે રામ !
રાવણનો પુત્ર ઇદ્રજિત કે જે સર્વ શત્રુઓથી
અવધ્ય હતો અને જેણે સર્વ લોકોને જીત્યા હતા,
તેના મહાતેજ અને બળનું વૃત્તાંત કહું છું તે
સાંભળો. હે રાષવ ! પ્રથમ તો રાવણનું કુળ, જન્મ
અને જે રીતે તેને વરદાન મળ્યું તે કહું તમને કહું
છું : હે રામ ! પૂર્વે સત્યયુગમાં પ્રભાવતિના જેવા
જ સમર્થ પ્રભાવતિના પુત્ર પુલસ્ત્ય નામે બ્રહ્મર્ષિ
હતા. ‘ પ્રભાવતિના પુત્ર ’ એ નામથી જ એમના
શુણો કહેવા શક્ય છે; તેથી ધર્મ અને શીલથી
ઉત્પન્ન થતા તેમના શુણોનું વર્ણન થઈ શકે તેમ
નથી. ^{૧-૫} તે પ્રભાવતિના પુત્ર હોવાને લીધે દેવોને
પ્રિય હતા તેમ જ શુભ શુણોથી તે મહામતિ સર્વ
લોકોને રાજ કરતા હતા. ^૬ તે યુનિશ્રેષ્ઠ તપ કરવાની
ઇચ્છાથી મહાગિરિ ચૈત્રની પાસે આવેલા તુલ્સિહું
નામના ઋષિના આશ્રમમાં ગયા. ^૭ ત્યાં સ્વાધ્યાયથી
ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખી તે ધર્મોત્તમા ઋષિ તપ
કરવા લાગ્યા; પરંતુ કેટલીક કન્યાઓ આશ્રમમાં
જઈને તેમને વિફલ કરવા લાગી. ^૮ દેવોની, નાગની
અને રાજર્ષિની કન્યાઓ તથા અપ્સરાઓ વિહાર
કરવા માટે તે આશ્રમમાં આવવા લાગી. તે વન
સર્વ ઋતુઓમાં ઉપસોગ કરવા યોગ્ય અને રમ્ય
હોવાથી હંમેશાં ત્યાં જઈને એ કન્યાઓ કોઠા
કરતી હતી. ^{૯-૧૦} જ્યાં તે દિવસ પુલસ્ત્ય રહેતા હતા
તે પ્રદેશની રમણીયતાને લીધે ત્યાં જઈ ગાતી,
બળવતી, નાચતી એ આનંદિત કન્યાઓ તે તપસ્વી
યુનિને વિફલ કરવા લાગી. મહાતેજસ્વી યુનિશ્રેષ્ઠ
એક દિવસ હરિદોષના વિક્ષેપને લીધે કોષ પાત્રી
ઓટ્યા : ‘ જે કન્યાઓ મારી દષ્ટિએ પડશે તે ગર્ભ
ધારણ કરશે. ’ મહાત્મા પુલસ્ત્યનું વચન સાંભળી
સર્વ કન્યાઓ ભય પાત્રી અર્ધ. તે વળતથી ફરીથી

એ પ્રદેશમાં જતી નહિ. ^{૧૧-૧૩}

રાજર્ષિ તુલ્સિહુંની કન્યા કે જેને આ વાતની
બજર ન હતી, તે એક દિવસે એ આશ્રમમાં
જઈ ચડી અને બીજી કન્યાઓને ઠીકી નહિ તેથી
એકલી આમતેજ કરવા લાગી. ^{૧૪, ૧૫} તે સમયે
પ્રભાવતિના પુત્ર, ભાવિતાત્મા, મહાતેજસ્વી મહર્ષિ
પુલસ્ત્ય સ્વાધ્યાય કરતા હતા. એ વેદધ્વનિ
સાંભળીને તે રાજર્ષિની પુત્રી એ તપોનિધિને
જોવા ભીથી રહી. ઋષિની દષ્ટિ પડતાં જ તે ક્રિયિત
પીળી પડી ગઈ અને ગર્ભનાં લક્ષણ પ્રકાશિત થયાં.
પોતાના શરીરમાં આ દોષ ભેઈને તે ઉઠાસ થઈ
ગઈ અને આ શું થયું, એવી ચિંતા કરતી પિતાના
આશ્રમમાં આવી. ^{૧૬-૧૮} ત્યાં તેના પિતા તુલ્સિહું-
એ કહ્યું : ‘ હે પુત્રી ! તારું શરીર કન્યાવસ્થાથી
વંચિત થયા જેવું કેમ લાગે છે ? ’ ત્યારે હાથ ભેડી
તે ઠીન કન્યાએ તપોધન તુલ્સિહુંને કહ્યું : ‘ હે
તાત ! શા કારણથી મારું શરીર આનું થયું તે હું
પણ સમજી શકતી નથી. ^{૧૯, ૨૦} હું ભાવિતાત્મા
મહર્ષિ પુલસ્ત્યના દિવ્ય આશ્રમમાં મારી સખીઓની
શોધમાં એકલી ગઈ હતી, ત્યાં તો મેં કોઈ
પણ સખીઓને આવેલી ન ભેઈ. ભિલટું મારા
શરીરમાં આવો એકાએક ફેરફાર થઈ ગયો, તેથી
ત્રાસ પામેલી હું ઉતાવળે અહીં આવી. ^{૨૧, ૨૨}

તપના પ્રભાવથી વિસ્તારથી પામેલા તેજવાળા
રાજર્ષિ તુલ્સિહુંએ ધ્યાન ધરી બેસ્યું, તો આનું
કારણ પુલસ્ત્ય ઋષિને શાપ જ છે એમ બહુચું.
તે આત્મનિષ્ઠ રાજર્ષિએ પુલસ્ત્યના એ શાપને બાંધી
પોતાની પુત્રીને લઈ તેમની પાસે જઈ કહ્યું : ‘ હે
ભગવન ! પોતાના શુણોથી ભૂષિત થયેલી તથા
ઇચ્છાનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી આ મારી કન્યાને તમે
અહંણ કરો. તપશ્ર્મ્મોથી ઇદ્રિયોને શ્રમિત કરનાર
આપની તે હંમેશાં પ્રેમપૂર્વક સેવા કરશે. ’

રાજર્ષિ તુલ્સિહુંનાં વાક્યો સાંભળી બ્રાહ્મણ-
શ્રેષ્ઠ પુલસ્ત્યે તે કન્યા સ્વીકારવાની હા પાડી, ^{૨૩-૨૭}
એટલે કન્યાદાન આપીને રાજર્ષિ તુલ્સિહું પોતાના
આશ્રમે ગયા અને પોતાના સહશુણોથી પોતાના
સ્વામીને રીજવતી તે કન્યા ત્યાં જ રહી. ^{૨૮} તેની

સેવાશુશ્રૂષાથી સુનિશ્ચેષ્ટ પુલસ્ત્ય સંતોષ પામ્યા. પછી પ્રસન્ન થયેલા તે મહાતેજસ્વી સુનિએ કહ્યું :^{૨૬} 'હે સુશ્રોણિ ! હું તમારા અદ્વિતીયોની સંપત્તિથી ઘણે જ પ્રસન્ન થયેલો છું, તેથી હે દેવી ! આજ હું તમને મારા જેવો એક પુત્ર આપું છું. તે પુત્ર માતા અને પિતાના વંશની વૃદ્ધિ કરનારો પ્રૌલસ્ત્ય ના નામથી પ્રખ્યાત થશે.^{૨૭} મારા વેદાધ્યયન કરવાના સમયમાં તમે વેદ સાંભળ્યો હતો, તેથી તેનું નામ વિશ્રવા પડશે, જોમાં સંશય નથી.'^{૨૮} પ્રસન્ન થયેલા પતિરૂપી પ્રભુએ આ પ્રમાણે કહ્યું, તે પછી થોડા જ વખતમાં તૃણમિટ્ટની પુત્રીએ ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત અને યશસ્વી એવા ધર્મયુક્ત વિશ્રવા નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે વિશ્રવા સુનિ તપના પ્રભાવે પોતાના પિતા જેવા જ અને શ્રુતિમાન, સમહર્ષી તથા મતાચારમાં રહેનાર થયા.^{૨૯}

ઇતિ શ્રીવાસ્ત્વીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨ એ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩ બે

કુમરની ઉત્પત્તિ

મથ પુત્રઃ પુલસ્ત્યસ્ય વિશ્રવા મુનિપુત્રક્રવઃ ।

અશ્વિરૈર્જેવ કાલેન પિતેવ તપસિ સ્થિતઃ ॥ ૧ ॥

મહર્ષિ પુલસ્ત્યના પુત્ર વિશ્રવા સુનિએ થોડા જ સમયમાં પિતાની પેઠે મહાન તપ કરવા માંડ્યું. તે સુનિ સત્યવાન, શીલવાન, વેદાધ્યયન કરવામાં તત્પર, પવિત્ર, સર્વ ભાવોથી વિરક્ત અને હંમેશાં ધર્મપરાયણ હતા. વિશ્રવા સુનિને આવા આરિચ્છ-શાળી બાળ્યેને મહાસુનિ ભરદ્વાજે પોતાની દેવ-વર્ણિની નામની સૌંદર્યવતી અને શુભવાન કન્યા તેમને આપી. ભરદ્વાજની પુત્રીને ભાગ્યે તરીકે ગ્રહણ કરી પ્રજાનું શુભ ઇચ્છનારા ધર્મજ્ઞ સુનિશ્ચેષ્ટ વિશ્રવાએ પરમ હર્ષયુક્ત થઈ સર્વ પ્રાણીઓથી યુક્ત, વીર્યસંપન્ન અને પરમ અદ્ભુત પુત્ર તેને પેટે ઉત્પન્ન કર્યો.^{૧-૫} તેને ભેઈ પિતામહ પુલસ્ત્ય બહુ રાજી થયા અને જન્માક્ષર ભેઈ બોલ્યા કે, 'કલ્યાણકારી યુદ્ધિવાળો આ પુત્ર તેના પિતા વિશ્રવા જેવો જ હોવાથી દેવોના ધનાધ્યક્ષ થશે, જેમ જોલી તેનું

વૈશ્રવણ નામ પાડ્યું.

આશ્રમમાં રહેલો તે વૈશ્રવ આહુતિ હોમ-વાથી વૃદ્ધિ પામતા અગ્નિની પેઠે વધવા લાગ્યો. આશ્રમમાં રહેનારા તે મહાત્માની યુદ્ધિ એવી થઈ કે ધર્મની પરમ ગતિ છે માટે હું ધર્મ આશ-રીશ.^{૧-૧૦} પછી એક હજાર વર્ષ સુધી મહાવન-માં ઉચ્ચ નિયમબંધનથી તેણે ઘોર તપ આદર્યું.^{૧૧} પાણી પીને, પવનાહાર કરીને અને નિરાહાર રહી-ને તેઓ તપ કરવા લાગ્યા. એ પ્રકારે હજારો વર્ષ એક વર્ષની પેઠે ગાળ્યાં ગયાં. મહાત્મા વૈશ્રવણ-ના તપથી પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માણ ઈદ્રાદિ દેવો સાથે તેની પાસે જઈને બોલ્યા :^{૧૨, ૧૩} 'હે વત્સ ! તારા તપ વડે હું પ્રસન્ન થયેલ છું. હે સુનન ! હે મહામતિ ! હવે તું વરદાન માગવા ચોગ્ય છે; માટે કલ્યાણકારી વરદાન માગી દે.' ત્યારે વૈશ્રવણે કહ્યું : 'હે ભગવન્ ! હું ધનરક્ષક દોઢપાલ થવા-ની ઇચ્છા કરું છું.' ત્યારે સર્વ દેવતાઓની સાથે પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માણએ કહ્યું : 'હું ચોથો લોક-પાલ સ્થાપવાના વિચારમાં જ છું, માટે યમ, ઇંદ્ર અને વરુણને જેવું પદ છે તેવું તારું પદ થાઓ. હે ધર્મજ્ઞ ! તું સર્વ ધનનિધિનો અધ્યક્ષ થઈશ. ઇંદ્ર, વરુણ, યમ અને ચોથો દોઢપાલ તું થઈશ. તારે કુરવાને આ સૂર્ય સરખી કાંતિવાળું પુષ્પક વિમાન લે અને દેવોના જેવો થા. હે તાત ! તને બે વરદાન આપી કૃતકૃત્ય થયેલા અમે સર્વ જેમ આભ્યા તે જ પ્રમાણે હવે બંધનું, તારું કલ્યાણ થાઓ.' એ પ્રમાણે કહી દેવોની સાથે બ્રહ્માણ સ્વસ્થાનકે ગયા.^{૧૪-૨૧}

ત્યારે દેવો સહિત બ્રહ્માણ નભમંડળમાં ગયા, ત્યારે સાવધાન ચિત્તવાળા વૈશ્રવણે હાથ ભેંસી પોતાના પિતાને કહ્યું :^{૨૨} 'હે ભગવન્ ! મને પિતામહ બ્રહ્માણ પાસેથી મનમાન્ય વરદાન મળ્યું છે, પણ તેમણે મારું નિવાસસ્થાન બતાવ્યું નથી.^{૨૩} હે પ્રભુ ! હે ભગવન્ ! જ્યાં કોઈ પ્રાણી-ને જરા પણ હુંખ ન થાય તેવું સારું કંઈ એક નિવાસસ્થાન આપ મને બતાવો.^{૨૪} ત્યારે સુનિ-શ્ચેષ્ટ વિશ્રવા બોલ્યા : 'હે ધર્મજ્ઞ ! સાંભળો. દક્ષિણ-

સાગરના તીરે ત્રિકૃત નામનો પર્વત છે. તેના શિખર પર વિશ્વકર્માએ સર્જેલી અમરાવતી જેવી વિશાળ અને રમ્ય લંકાનગરી છે, તમે તે લંકામાં જઈ રહો. ૨૧, ૨૭ તે રમણીય પુરીને સોનાનો કોટ છે, તેને દુરતી અઘરાજથી ભરેલી ખાઈ છે તથા સોના અને વૈદ્યમંત્રિથી જડેલા તેના દરવાજા છે. વિષ્ણુના ભયથી પીડા પામેલા રાક્ષસોએ તે પુરીને બુના કાળથી ત્યજી દીધી છે. બધા રાક્ષસો સ્વાતળ નામના પાતાળમાં ગયેલા હોવાથી હમણાં તે પુરી શૂન્ય જ પડેલી છે અને તેનો કોઈ ધણી નથી; માટે હે પુત્ર! તું સુખથી ત્યાં નિવાસ માટે બ. ૨૮-૩૦ ત્યાં તારી વાસ સુખરૂપ થશે અને તને કાંઈ અઠ-ચણ નહિ પડે. ૨૧

પિતાનાં વચન સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા થેશ્વર્યુ ત્રિકૃતાચળના શિખર પર વસેલી લંકામાં આવ્યા અને ભાં હંભારે સેવકો સહિત રહેવા લાગ્યા. ૩૨ તેમના શાસનથી થોડા જ વખતમાં તે નગરી આબાદ થઈ ગઈ. પુરી થયેલા ધનપતિ થેશ્વર્યુ જેની ચોતરફ સસુદ્ર આવી રહેલો છે તેવી લંકામાં રહેતા હતા. ત્યાંથી પણ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી માતાપિતા પાસે જતા હતા. દેવ અને ગંધર્વગણથી પ્રસન્ન પામતા, અપ્સરાના નાચથી શોભતા મહાભયવાળા અને કિરણો વડે પ્રકાશતા સૂર્ય સરખા તે મહાત્મા કુબેર માતાપિતા પાસે વારંવાર જતા હતા. ૩૩-૩૬

અતિ શીવાસ્પદિ મહાભુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૩૭૭ સર્ગ ૪ થી

સર્ગ ૪ થી

રાક્ષસવંશની ઉત્પત્તિ

શ્રુત્વાગસ્ત્યેવિતં ચાક્યં રામો વિસ્મયમાગતઃ ।

કયમાસીતુ લંકાર્યાં લંભવો રક્ષસાં પુરા ॥ ૧ ॥

અગત્યસુનિર્નાં આ વચનો સાંભળી રામચંદ્રજી વિસ્મિત થયા. તેમને વિચાર થયો કે કુબેરના વસવાટ પહેલાં પણ લંકામાં રાક્ષસો હતા તો તેમની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ હશે? આ વિચારથી રામચંદ્રજીએ અગ્નિ સમાન તેજસ્વી ક્રાંતિવાળા અગત્યસુનિ સાથે બેઠો હતો : ‘હે ભગવન!

પૂર્વેથી જ લંકામાં રાક્ષસો રહેતા હતા, એ તમારું વચન સાંભળી મને બહુ જ નવાઈ લાગે છે; કેમ કે પુલસ્ત્યથી જ રાક્ષસોની ઉત્પત્તિ થઈ છે એમ મેં સાંભળ્યું છે; પરંતુ આપ તો તેથી બહુ જ કહો છો. ૧-૪ એ રાક્ષસો શું રાવણ, કુંભકર્ણ, પ્રહસ્ત, વિકટ અને ઈંદ્રજિત આદિથી પણ વધારે બળવાન હતા? હે પ્રહ્લાન્! એ રાક્ષસોની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ હતી? એમના આપદાદા કોણ હતા? એમનાં નામ શાં હતાં? તેઓ કેવા બળવાન હતા? વળી કયા અપરાધને લીધે વિષ્ણુએ તેઓને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા? હે પાપરહિત! એ બધું મને વિસ્તારથી કહો અને એમ સૂર્ય અધિકારને દૂર કરે છે, તેમ તમે મારી આ શંકા દૂર કરો. ૫

રામચંદ્રજીનાં શુભ વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા અગત્ય સુનિએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું : ‘પ્રથમ જળ ઉત્પન્ન થયું. તેમાંથી પ્રભપતિ ઉત્પન્ન થયાં. પછી પદ્મયોનિ પ્રભપતિએ તે જળના રક્ષણ માટે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન કર્યાં. ૬ કુધા, પિપાસા અને ભયથી પીડા પામતાં તે પ્રાણીઓએ સપ્તિ ઉત્પન્ન કરનાર બ્રહ્માજીની પાસે જઈ વિનીતભાવથી ‘અમે શું કરીએ?’ એ પ્રશ્ન પૂછ્યું. ૧૦ ત્યારે બ્રહ્મા હસતા હોય એમ બ્રહ્માજીએ તે સર્વ પ્રાણીઓને સંબોધી કહ્યું : ‘યત્નપૂર્વક આ જળનું રક્ષણ કરો.’ એમાંનાં કેટલાંક જૂગ્યા પ્રાણીઓએ ‘રક્ષામઃ-અમે રક્ષણ કરીશું.’ અને કેટલાંક કુધારહિત પ્રાણીઓએ ‘વક્ષામઃ-અમે યક્ષણ-પૂળ કરીશું’ એમ કહ્યું, ત્યારે ભૂતભાવન પ્રભપતિ બ્રહ્માએ તેઓને કહ્યું કે ‘તમારામાંથી જેઓએ ‘રક્ષામઃ’ કહ્યું છે તેઓ રાક્ષસો થાઓ અને તમારામાંથી જેઓએ ‘વક્ષામઃ’ કહ્યું છે તેઓ યક્ષો થાઓ.’ એ રાક્ષસોમાં તેઓના સ્વામીરૂપ હેતિ અને પ્રહેતિ નામના, શત્રુને હુઝા દેનારા મધુ અને દેંડલ બેવા બે શાઈઓ ઉત્પન્ન થયા. ૧૧-૧૨ તે બંનેમાં પ્રહેતિ ધર્મવાળો હોવાથી વનમાં ગયો અને હેતિ રાક્ષસ સંસારની કામનાવાળો હોવાથી વિવાહ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. ૧૪ આપાર શક્તિવાળા, મહાભિમાન હેતિ એ વૈવસ્વત યમની બહેન ભથા નામની મહા-

ભયંકર કન્યાની સાથે લગ્ન કર્યો. પુત્રવાનોમાં શ્રેષ્ઠ હેતિએ તે સ્ત્રી વિદુત્કેશ નામનો એક વિખ્યાત પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો. મહોત્તેજસ્વી હેતિનો પુત્ર વિદુત્કેશ પ્રદીપ સૂર્ય સમાન તેજવાળો હોઈ જળમાં ભિળેલા કમળ સમાન ખીલતો હતો. ૧૧-૧૮ બ્યારે તે રાક્ષસ ભરધુવાવસ્થામાં આવ્યો, ત્યારે તેના પિતા હેતિએ તેના વિવાહ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાક્ષસ-શ્રેષ્ઠ હેતિએ સંધ્યાની પુત્રી સાલકટકંટાને પોતાના પુત્ર સાથે પરણાવવાની સંધ્યા પાસે માગણી કરી. ત્યારે હે રામ ! એ સંધ્યાએ 'તે કન્યા કોઈને પણ જરૂર હેવી પડશે' એમ ધારી તેને વિદુત્કેશની સાથે પરણાવી. ૧૯-૨૧ પછી વિદુત્કેશ સંધ્યાની પુત્રી મેળવીને જેમ ઇંદ્રાણી સાથે ઇંદ્ર લોભ લોભવે છે, તેમ તેની સાથે વિહાર કરવા લાગ્યો. ૨૨ હે રામ ! જેમ સુસુદ્રમાંથી વાહન ગર્ભ ધારણ કરે છે, તેમ જોડો સમય વીતતાં એ સાલકટકંટાએ વિદુત્કેશ-થી ગર્ભ ધારણ કર્યો. ૨૩ પછી અગ્નિએ છોડી દીધેલા મહોત્તેજના ગર્ભને જેમ મંજાણએ ધારણ કરી પ્રસવ્યો હતો, તેમ તે રાક્ષસીએ મંદરાચળ પર જઈ જળગર્ભ મેલની સમાન પ્રભાવવાળા ગર્ભને જન્મ આપ્યો અને રતિકીડા કરવાની ઇચ્છા-થી એ પુત્રને ત્યાં ને ત્યાં છોડી દઈ પોતાના પતિ વિદુત્કેશની પાસે આવી ઠીકા કરવા લાગી. ત્યારે માતાથી ત્યજાયેલી બાળકે કે જે મેલના સરખા છાટા સ્વરવાળો અને શરદઋતુના સૂર્ય સમાન કાંતિ-વાળો હતો, તે મોઢામાં પોતાના આંગળાં બાંધીને ધીરે ધીરે શેવા લાગ્યો. એ વખતે આકાશમાર્ગે વૃષભ ઉપર મેસીને શિવજી પાર્વતી સાથે જતા હતા. તેમણે આ શેવાનો અવાજ સાંભળ્યો. તે બંનેએ આ રોતા રાક્ષસપુત્રને ભેળ્યો. દયાવાળાં પાર્વતીના કહેવાથી ત્રિપુર રાક્ષસનો નાશ કરનાર મહોત્તેજએ તે રાક્ષસપુત્રને તેની માતાની સમાન ઉંમરવાળો કર્યો. વળી અક્ષર અને અવ્યય એવા મહોત્તેજએ એને અમર કર્યો; તેમ જ પાર્વતીએ પ્રસન્ન કરવા માટે એમણે તેને આકાશમાં અમન કરે એવું એક વિમાન આપ્યું. હે રામ ! પાર્વતીએ પણ રાક્ષસી-એને વરદાન આપ્યું : 'તમને શીઘ્ર ગર્ભ ધારણ

થશે અને તુરંત જ તેનો પ્રસવ થશે. તેમ જ પ્રસવ થતાં જ માતા સમાન ઉંમરવાળો તે થઈ જશે.' મહાસમર્થ મહોત્તેજની પાસેથી વરદાન મેળવીને અને આકાશગામી વિમાન મેળવીને વરદાનથી ગર્ભ પામેલો મહારાતિ તે સુકેશ નામનો રાક્ષસ જેમ ઇંદ્ર સર્વત્ર ફરે છે, તેમ ફરવા લાગ્યો. ૨૪-૩૦

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાપુનિર્મણીત આલ્કિલ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪ થો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫ મો

રાક્ષસવંશની વૃદ્ધિ-લંકાની સ્થાપના

સુકેશં ચાર્મિકં દણ્ડવા વરલગ્નં જ રાક્ષસમ્ ।

પ્રામણીર્નિમ્ન ગન્ધર્વો વિશ્વાવસુસમપ્રમઃ ॥ ૧ ॥

રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુકેશને ધર્મોચ્ચરણવાળો અને વરદાન પામેલો બેઈસૂર્ય સમાન તેજસ્વી આમણી નામના અંધવેં બાણે ખીલુ લક્ષ્મી જ હોય એવી રૂપ અને યોવનસંપન્ન અને ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત પોતાની દેવવતી નામની પુત્રી તેને પરણાવી. જેમ નિર્ધન માણસ ધન મેળવીને ખુશ થાય, તેમ તે અંધવેંકન્યા દેવવતી શિવજીના વરદાનથી એન્ધર્વ પામેલા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુકેશને પતિ તરીકે મેળવીને પ્રસન્ન થઈ. અંબન નામના દિગ્ગજથી ઉત્પન્ન થયેલી હાથણી પાસેને જેમ મહાગજ શેલે, તેમ તે સુકેશ રાક્ષસ પણ દેવવતીની સાથે શેલવા લાગ્યો. હે રાક્ષસ ! તે સમયે સુકેશ રાક્ષસે એ દેવવતીથી અગ્નિ સમાન કાંતિવાળા ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા. ૧-૪ રાક્ષસપતિ સુકેશે મહોત્તેજનાં ત્રણ નેત્રો સરખા માલ્યવાન, સુમાલિ અને બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ માલિ નામના ત્રણ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા હતા. ૫-૧ સુકેશ રાક્ષસના એ ત્રણે પુત્રો ત્રણ લોક સમાન અવ્યય, એક જ સ્થાન પર સ્થાપેલા ત્રણ અગ્નિ જેવા, ત્રણ મંત્રો જેવા અતિ ઉચ્ચ, ત્રણ રોગ જેવા મહાભયંકર તથા ત્રણ અગ્નિ જેવા તેજસ્વી હતા અને ઉપેક્ષા કરવાથી જેમ વ્યાધિ વધે, તેમ તેઓ દહાડે દહાડે મોટા થતા હતા. ૫-૭ એ ત્રણે ભાઈઓ પોતાના પિતાને તપોબળથી વરદાન મળ્યું હતું અને એન્ધર્વ પ્રાપ્ત થયું હતું, તે બાણીને પોતે પણ તપ કરવાનો નિશ્ચય કરી મેરુ પર્વત ઉપર ગયા.

હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! એ ત્રણે રાક્ષસોએ કઠોર મતો આદરીને સર્વ પ્રાણીઓને લથ ઉત્પન્ન કરે એવું ઘોર તપ કરવા માંડ્યું. પૃથ્વી પર સત્ય, સરળતા અને શમાદિ શુભસંપન્ન હૃદય તપ વડે તેઓએ દેવ, અસુર અને મનુષ્ય સહિત ત્રણે લોકોને સંતપ્ત કરવા માંડ્યા, ત્યારે ચતુરાનન પ્રહ્લાદ વિમાન પેર ચઢીને તેમની પાસે આવ્યા અને બોલ્યા : ‘હું વરદાન આપવા આવ્યો છું.’^{૧૦-૧૨} ઇર્ષાદિ દેવગણ સહિત પ્રહ્લાદને વરદાન આપવા આવેલા બાણી મૂર્ખતાં વૃક્ષોની માફક તે ત્રણે હાથ ભેડી બોલ્યા : ‘હે દેવ ! એ તમે અમારા પર પ્રસન્ન થયા હો, તો અમે અજેય, શત્રુને હણનારા, ચિરંજીવી, પ્રભાવશાળી અને પરસ્પર પ્રીતિવાળા ધર્મીઓ, એવું વરદાન આપો.’ ત્યારે પ્રહ્લાદ સુકેશના એ ત્રણે પુત્રોને ‘તમે કહો છો તે પ્રમાણે થયે,’ એમ કહી પ્રહ્લાદોકમાં ગયા.^{૧૩-૧૪}

હે રામ ! એ પ્રમાણે એ રાક્ષસોએ વરદાન મેળવીને અતિનિકર્ષણ થતાં સુર અને અસુરને પીડા કરવા માંડી.^{૧૫} નરકમાં રહેલા માણસોને જેમ કોઈ રક્ષક કરનાર મળતો નથી, તેમ તેઓથી પીડા પામતા દેવો, ઋષિગણો અને ગંધર્વોને કોઈ રક્ષક મળ્યો નહિ.^{૧૭} હે રણુશ્રેષ્ઠ ! હર્ષિત ચિત્તવાળા તે રાક્ષસોએ શિલ્પીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ચિરંજીવ વિશ્વકર્મા પાસે જઈને કહ્યું :^{૧૮} ‘હે મહામતિ ! તમે શુભ શુભસંપન્ન, તેજસ્વી, બળવાન અને મહાન કોઈ સર્વ દેવોને મનમાન્યાં નિવાસસ્થાનો બનાવી આપનાર છો ;^{૧૯} તો હિમાલય, ચેત્ર કે મંદરાચળ પર અમને પણ તેવું જોક નિવાસસ્થાન બનાવી આપો. અમારા માટે મહેશ્વરના કેલાસ એવું જોક મોટું નિવાસસ્થાન બનાવો.’ ત્યારે તે મહાબળવાન રાક્ષસોનાં વચન સાંભળી વિશ્વકર્મોએ ઇર્ષની અમરા-પુરી સરસ્વ નિવાસસ્થાન બતાવતાં કહ્યું કે, ‘દક્ષિણ સાગરને કાઠે ત્રિકૂટ નામે પર્વત છે. હે રાક્ષસેશ્વર ! એ ત્રિકૂટના ભેવો જ બીજાં જોક સુવેલ નામનો પર્વત છે, બ્યાં પક્ષીઓ પણ જઈ શકતાં નથી અને જેની ત્યારે બાણીઓ ટાંકણાથી ઘડીને સાફ કરેલી છે, એવા તે પર્વતના ચેલં સમાન વચલા

શિખર પર ત્રીસ યોજનના વિસ્તારવાળી, સો યોજન પહોળી, સુવર્ણના કિલ્લાવાળી, સુવર્ણના દારવાળી, લંકા નામની રમ્ય નગરી એ ઇર્ષની આસાથી નિર્માણ કરી છે.^{૨૦-૨૪} હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! જેમ ઇર્ષ સહિત દેવો અમશવતીને મેળવી તેમાં રહે છે, તે જ પ્રમાણે તમે પણ તે લંકામાં જઈને વસો.’^{૨૫} હે શત્રુઓનો નાશ કરનારા રાક્ષસો ! સર્વ રાક્ષસોની સાથે લંકાગઢમાં વસીને તમે શત્રુઓને ફરાધર્મ થશો.^{૨૭}

વિશ્વકર્મોનાં આ વચનો સાંભળી તે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો હ્રસ્વે સેવકો સાથે તે નગરીમાં જઈને વસ્યા. મજબૂત કિલ્લા અને બાઈ ઓવાળી, સેંકડો સુવર્ણ-મય મંદિરોવાળી લંકાને મેળવી પ્રથમ થયેલા તે રાક્ષસો ત્યાં રહેવા લાગ્યા.^{૨૮, ૨૯} હે રાધવ ! ત્યાં પોતાની ઇચ્છાથી જ નર્મદા નામની જોક ગંધર્વી ઉત્પન્ન થઈ.^{૩૦} અને તેને લગ્ન, લક્ષ્મી તેમ જ કીર્તિ સમાન કાંતિવાળી ત્રણ કન્યાઓ થઈ. તે ત્રણે અરાક્ષસી હોવા છતાં બ્યેષ્ઠના ક્રમથી (જોટલે મોટાંને મોટી, વચલાને વચલી અને નાનાને નાની) તે રાક્ષસોને વરી. પૂર્ણચંદ્ર સમાન સુખવાળી તે ત્રણે ગંધર્વકન્યાઓને તેની માતા ગંધર્વી નર્મદાએ ત્રણે મહાભાગ્યશાળી રાક્ષસેશ્વરોને ઉત્તરાશ્વાદ્યની નક્ષત્ર માં પરજાવી, જોટલે તે શુદ્ધસ્થાશ્રમી સુકેશપુત્રો, દેવો અપ્સરા સાથે ક્રીડા કરે, તેમ પોતાની ઋણો સાથે ક્રીડા કરવા લાગ્યા.^{૩૧-૩૩} હે રામ ! તેમાંથી સુંદરી નામે માલ્યવાનની ભાગ્યોથી જે સંતાનો થયા તે સાંભળો. બલ્લુકુટિ, વિરૂપાક્ષ, હસુંખ, સુમધ, યજ્ઞકૌપ, મત્ત અને ઉન્મત્ત નામે પુત્રો અને અનલા નામની જોક સુહર પુત્રી તેનાથી ઉત્પન્ન થઈ. હે રામ ! રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીની પ્રાણીથી પણ વધારે વહાલી પૂર્ણચંદ્ર સખા સુખવાળી કેતુમતી નામની ભાગ્યો હતી. હે મહારાજ ! તેનાથી રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીને જે સંતાનો થયાં તે હું અત્યુકતે કહું છું.^{૩૪-૩૮} પ્રહસ્ત, અકંપન, વિકટ, કલિકામુખ, વૃન્નાક્ષ, દંડ, મહાબળવાન સુપાર્શ્વ, સંહારક, પ્રધસ અને ભાસકણું નામના પુત્રો અને રાકો, પુષ્પોત્કટા પવિત્ર હાસ્યવાળી કેકયી અને કુલીનસી નામની

કન્યાઓ થઈ. હે રામ ! માલી રાક્ષસની યક્ષાંગના સરખી રૂપવતી વસુદા નામે સ્ત્રી હતી. તેની આંખો કમળના ફળ જેવી હતી અને તેની દંષ્ટ્ર મધુર હતી. હે રાઘવ ! સુમાલીના નાના ભાઈ માલીની સ્ત્રીને જે જે સંતાનો થયાં તે તમે સાંભળો. અનલ, આનલ, હર અને સંપાતિ, એ માલીના પુત્રો થયા. એ ચારે રાક્ષસો વિશીષણના આભાત્યો થયા હતા. ૩૯-૪૩

એ રીતે સેંકડો પુત્રોથી વર્તાયેલાં અને અતિશય પરાક્રમને લીધે ગર્વિત થયેલા, માલ્યવાન, સુમાલી અને માલી, એ ત્રણે રાક્ષસઓ ઈશ્રાદિ દેવો, ઋષિઓ, નાગલોકી અને યક્ષોને પીડા કરવા લાગ્યા. ૪૪ તેઓ વાચુની પેઠે જગતમાં ભ્રમનારા મૃત્યુ સરખા ભયંકર તેમ જ રણમાં સુરકેલીથી પશુ ન પકડી શકાય તેવા હતા અને વરદાનપ્રાપ્તિથી અત્યંત ગર્વિત થયેલા તેઓ સર્વેકા અસાધિ ક્રિયાઓને નાશ કરતા હતા. ૪૫, ૪૬

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૫૩૦ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૬૦

દેવ-હાનવોયું યુદ્ધ

તૈર્વણ્યમાના દેવાશ્ચ ઋષયશ્ચ તપોવતા ।

મયાતાઃ કારણં જગ્મુર્વેવેવં મહેશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

પછી તે રાક્ષસોથી હજારો અને ભય પામતા દેવો અને ઋષિઓ દેવના દેવ મહેશ્વરને શરણે ગયા. ૧ જગતની ઉત્પત્તિ અને અંતને લાવનારા અજ, અવ્યક્ત, સર્વ લોકના આધારરૂપ, આરાધના કરવા યોગ્ય, પરમ શુર, કામશત્રુ, ત્રિપુરાધિ, ત્રિલોચન એવા મહાદેવજીની પાસે જઈ ભયથી ગદ્ગદ વાણીવાળા તેઓએ હાથ જોડીને કહ્યું : ૨, ૩ 'હે ભગવન ! હે પ્રભુધેશ ! શત્રુને પીડા કરનારા અને પિતામહના વરદાનથી ઉદ્ધત થયેલા સુકેશ રાક્ષસના ત્રણ પુત્રો સઘળી પ્રજાને પીડા કરે છે. ૪, ૫ અમારા જીવનરૂપ આશ્રમોને તેમણે છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા છે અને સ્વર્ગમાંથી દેવોને હાંકી કાઢ્યા છે. વળી હું જ વિષ્ણુ, હું જ રુદ્ર, હું જ બ્રહ્મા, હું જ ઈશ્ર, હું જ યમ, હું જ વરુણ, હું જ

ચંદ્ર, હું જ શિવ એ પ્રમાણે માલી, સુમાલી અને માલ્યવાન કહે છે. યુદ્ધોન્મત્ત આ રાક્ષસો તેમની સામે થનારાઓને પીડા કરે છે. ૬, ૭ તેથી હે દેવ ! ભયથી ત્રાસેલા અમને અભય કરવાને આપ યોગ્ય છો. રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી આ દેવના કાંટારૂપ રાક્ષસોને આપ હણો. ૮

દેવોનાં વચનો સાંભળી નીલલોહિત પ્રજા મહાદેવજીએ દેવતાઓને કહ્યું : ૯ 'હે દેવો ! હું તેને હણીશ નહિ; કારણ કે તેઓ મારે અવધ્ય છે; પરંતુ તે હણાય તેવા ઉપાય હું તમને બતાવીશ. ૧૦ હે મહર્ષિઓ ! તમે જરા પણ વિલંબ વિના વિષ્ણુને શરણે જાઓ. તે પ્રજા તેઓને હણશે. ૧૦, ૧૧ ત્યારે રાક્ષસોના ભયથી પીડા પામેલા તેઓ સર્વે જય શબ્દથી મહાદેવજીને નમી વિષ્ણુની પાસે આવ્યા. ૧૨ અને શંખ-ચક્ર ધારણ કરનાર વિષ્ણુ ભગવાનને બહુ માનથી પ્રણામ કરી સુકેશના પુત્રોને લીધે બહારાયેલા હોય તેવી વાણી બોલવા લાગ્યા : ૧૩ 'હે દેવ ! ત્રણ અગ્નિ સમાન કાંતિવાળા સુકેશના એ ત્રણ પુત્રો વરદાનને લીધે મહોન્મત્ત થયા છે અને તેમણે અમારાં સર્વે સ્થાનો છીનવી લીધાં છે. ત્રિકૂટ પર્વતના શિખર ઉપર આવેલી લંકામાં રહેલા તે રાક્ષસો અમને સર્વને હેરાન કરે છે. ૧૪, ૧૫ હે મહુસુદન ! તમે અમારા હિત માટે તેઓને હણો. હે સુરેશ્વર ! અમે તમારે શરણે છીએ; માટે તમે અમારા આશ્રય થાઓ. ૧૬ હે દેવ ! એ દુશ્મનોનાં મસ્તક તમારા ચક્રથી કાપી ચમરાબને નિવેદન કરો. ભયના સમયમાં અમને અભય કરનારા તમારા વિના કોઈ નથી. ૧૭ હે દેવ ! જેમ સૂર્ય અંધકારને દૂર કરે છે, તેમ મહોન્મત્ત શર્ધ ઉદ્ધત થયેલા એ સર્વ રાક્ષસોને અનુચરો સહિત હણીને તમે અમારો ભય દૂર કરો. ૧૮

ત્યારે શત્રુઓને તપાવનારા ભગવાન જનાર્દને દેવોને અભય આપતાં કહ્યું : ૧૯ 'શ કરના વરદાનથી મર્નિષ્ઠ થયેલા સુકેશ રાક્ષસના એ ત્રણે પુત્રોને હું બહુ છું, તેમ જ તેઓમાં સૌથી મોટા માલ્યવાનને પણ હું બહુ છું. ૨૦ તે અધર્મી રાક્ષસોએ ધર્મની મર્યાદાઓ તોડી છે, માટે ક્રોધ સહિત હું તેઓને હણીશ. હે સુરગણ ! તમે ભયરહિત

આઓ.' સમસ્ત દેવોના શિરોમણિ વિષ્ણુનાં આ વચનો સાંભળી સર્વ દેવો હર્ષિત થઈ તેમની સ્તુતિ કરતા કરતા પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા. ૨૬-૨૨

નિશાચર માધ્યવાન દેવોનો આ પ્રયત્ન સાંભળી પોતાના બે વીર ભાઈઓને કહેવા લાગ્યો : ૨૩
'આપણા વધને ઇચ્છતા દેવો અને ઋષિઓએ શંકરની પાસે ઝળેને કહ્યું હતું હં દેવ ! વરદાન ના બળથી ઉદ્ધત થયેલા, અતિશય ગર્વિષ્ઠ અને ચોર કર્મવાળા એ સુકેશ રાક્ષસના પુત્રો અમને પ્રતિક્ષણે પીડા કરે છે. ૨૪, ૨૫ હે પ્રજાપતિ ! એ રાક્ષસોથી અમે પરાભવ પામેલા છીએ તે દુરાત્મા ઓના ભયથી અમે અમારા ઘરોમા રહેવાને પણ શક્તિમાન નથી; ૨૬ માટે હે ત્રિલોચન ! અમારા હિત સારુ તમે તેઓનો સંહાર કરો. હે ભસ્મ કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે એમને એક હુંકાર શબ્દથી જ ભસ્મ કરો; ૨૭ પરંતુ રાધકાસુરને મારનાર મહાદેવજીએ દેવોનાં આ વચનો સાંભળી માથું તથા હાથ ધ્રુણાવ્યાં અને કહ્યું : 'હે દેવો ! એ સુકેશ રાક્ષસના પુત્રો મારે અવધ્ય છે. રણમા એને જે હણશે, તે હું તમને બતાવુ છું. ૨૭-૨૮ તમે સર્વ ગદાધર, ચક્રપાણિ, પીતામરધારી જનાર્દન ભગવાન વિષ્ણુનારાયણને શરણે જાઓ. ૨૯ મહાદેવજી પાસેથી એ ઉપાય મેળવી તેઓ સર્વ નારાયણની પાસે આવ્યા અને સર્વ હકીકત તેમને કહી. ૩૦ ત્યારે નારાયણે કહ્યું : 'હે દેવો ! તમે નિર્ભય થાઓ, હું એ દેવોના શત્રુ ત્રણે રાક્ષસોને હણીશ. ૩૧ હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠો ! ભયભીત થયેલા દેવોની પાસે વિષ્ણુનારાયણે આપણા વધની પ્રતિજ્ઞા કરી છે, માટે જે યોગ્ય હોય તે કરો. ૩૨ નારાયણથી હિરણ્યકશિપુ અને બીજા વીર શત્રુઓનું મૃત્યુ થયું હતું. નસુચિ, કાળનેમિ, વીરશ્રેષ્ઠ સંહાદ, મહામાયાવી રાધેય, ધાર્મિક લોકપાલ, ચમલ, અર્જુન, હર્દિકેય, શુભ અને નિશુભ આદિ મહાબળવાન સત્વશાળી અસુરો અને દાનવો વિષ્ણુ સાથેના યુદ્ધમાં પરાજિત થયેલા હતા. ૩૪-૩૬ એ સર્વ સો સો યજ્ઞો કરનારા હતા, માયાને બહુનારા હતા, સર્વ શાસ્ત્રવિશારદ હતા, શત્રુઓને ભયંકર

હતા, છતાં પણ નારાયણ ભગવાને એવા હબરોને હણ્યા હતા; માટે આ સર્વ બહીને આપણા સૈન્ય કલ્યાણ થાય તેમ કરવાનો તમે પ્રયત્ન કરો; કેમ કે જે આપણને હણવા ઇચ્છે છે. તે નારાયણને જીતવાનું કાર્ય કઠણ છે. ૩૭, ૩૮

માધ્યવાનનાં આ વચનો સાંભળી જેમ અશ્વિની-કુમારો ઇંદ્રને કહે, તેમ માલી અને સુમાલી એ બન્ને ભાઈઓ મોટાભાઈને કહેવા લાગ્યા : 'આપણે સારી રીતે વેદ ભણ્યા છીએ, દાન આપેલાં છે, યજ્ઞ કરેલા છે, ઐશ્વર્યનું પરિપાલન કરેલું છે, વ્યાધિરહિત આયુષ્ય મેળવેલું છે, કુલપરંપરા પ્રમાણે સુધર્મ સ્થાપન કરેલો છે. વળી શુભિત ન કરી શકાય એવા દેવરૂપી સાગરમાં શઓ વડે સ્નાન કરી અપ્રમાણ બળવાળા શત્રુઓ જીત્યા છે, તેથી અમને મૃત્યુનો ભય લાગતો નથી. ૩૯-૪૧ નારાયણ, રુદ્ર, ઇંદ્ર અને ચમ આદિ સર્વ દેવો આપણી સન્મુખ જિલા રહેવાને પણ શક્તિમાન નથી. ૪૨ હે રાક્ષસેશ્વર ! આપણા તરફ વિષ્ણુનો દ્રેષ હોવાનું કોઈ કારણ નથી; માત્ર દેવોની ભંજિરણીથી જ વિષ્ણુ આપણા પર કોપાયમાન થયા છે; ૪૩ તેથી આજે જ અમે સર્વ બીજા એકલા થયેલા રાક્ષસો સાથે બંધને બેઝોથી આ દોષ ઉત્પન્ન થયેલો છે, તે દેવોને જ મારી નાખીશું. ૪૪

એ રીતે પરસ્પરની સંમતિ લઈને મહોન્મત્ત થયેલા તે રાક્ષસોએ યુદ્ધનો ઠંકો બજાવી સર્વ રાક્ષસોને તેડાવ્યા અને સૈન્યની ગોઠવણ કરવા માંડી. ૪૫ હે રામ ! કુદ થયેલા તે રાક્ષસોએ સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરી અને જગલાસુર અને વૃત્રાસુરની માફક યુદ્ધ કરવા નીકળ્યા. એ મહાકાય, બળવાન અને બળગર્વિત રાક્ષસોમાંથી કોઈ રથ, હાથી, ઘોડા, ગધેડા, બળદ, બેટ. શિશુમાર, સર્પ, ગરુડ સમાન ગતિવાળાં પક્ષી, સિંહ, વાઘ, વરાહ, સુવર, ચમર આદિ ઉપર બેસી યુદ્ધ કરવા માટે લંકાની બહાર નીકળ્યા. આ દેવશત્રુ રાક્ષસો દેવોની સાથે લડવા ગયા, ત્યારે ત્યાં રહેલાં પ્રાણીઓ સૂની લંકાને જોઈ ભયભીત અને ઉદાસ થઈ ગયા. હબરો અને સેંકડો રાક્ષસો ઉત્તમ રથ ઉપર બેસીને

અયતનપૂર્વકે એકદમ દેવલોકમાં જવા લાગ્યા. લોકાના આમદેવતાઓ સુરદેવીમાં આવી પડ્યા હતા અને આવેલા કાચને જાણનાર હતા. તેઓ પણ રાક્ષસોને માગે જ બહાર નીકળી પડ્યા.^{૪૨-૫૨} આ સમયે પૃથ્વી પરના અને અંતરિક્ષના કાચકર ઉત્પાતો કાળે ગ્રેહલા રાક્ષસોના પરાજય માટે ઉત્પન્ન થવા માંડ્યા.^{૫૩} મેઘ ગરમ હોહીને અને હાલકોને વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો, સસુર પોતાની મર્યાદાને છોડી બિછળવા લાગ્યો, પર્વતો ડોલવા લાગ્યા, બધાં પ્રાણીઓ મેઘના જેવા ગંભીર અવાજથી અદ્દહાસ્ય કરવા લાગ્યાં, કાચકર દેખાવાનાં શિયાળો દારુણ અવાજ કરવા લાગ્યાં, મોટાટોળાબધ ગીધો મોંમાંથી આગ ઝરતી હોય તેમ કાળની માફક એ રાક્ષસોની ઉપર ઘુમવા લાગ્યાં, હોલા અને હાલ પગવાળી મૈના વગેરે પક્ષીઓ ઉતાવળાં ઉતાવળાં બેસવા લાગ્યાં.^{૫૪-૫૭} કાગડાઓ કાગારોળ કરવા લાગ્યા અને બે પગવાળાં બીજાં પ્રાણીઓ તેમ જ બિલાડીઓ ધૂરકવા લાગી, છતાં બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા રાક્ષસો આ ઉત્પાતો નહિ જાણકારતાં આગળ જ ગયા; કેમ કે સૃષ્ટિના પાશમાં સપડાયેલા કેદી તેમાંથી પાછા ફરી શકતા નથી.^{૫૮} મહાભયકર રાક્ષસોનાને મોખરે અગ્નિ જેવા સળગતા મહાબળવાન માલ્યવાન, સુમાલી અને માલી ચાલતા હતા. દેવો જેમ વિદ્યાતાનો આશ્રય કરીને રહે છે, તેમ તે સર્વ રાક્ષસો માલ્યવાન પર્વતના જેવા રાક્ષસેન્દ્ર માલ્યવાનનો આશ્રય કરતા હતા. તે સૈન્ય મહામેઘસમૂહની પેઠે ગભીર કરવા લાગ્યું.

માલીને વશ રહી વિજય ઇચ્છનારું તે સૈન્ય દેવલોકમાં પહોંચ્યું. દેવદૂતના મોહથી પ્રભુ નારાયણે દેવોની આ તૈયારી સાંજળી યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો. હજારો સૂર્ય સમાન કાંતિવાળું દિવ્ય કવચ ધારણ કરી, બાણથી ભરેલાં બે મોટાં લાઘાં લઈ કમળનેત્ર નારાયણ કેડે બાંધવાની દોરી, તીક્ષ્ણ ખડ્ગ, શંખ, ચક્ર, ગદા, ધનુષ્ય આદિ શ્રેષ્ઠ આયુધો સાથે પ્રૌઢ પર્વત સમાન ગરુડ પર બેસી રાક્ષસોનો નાશ કરવા તેમની સામે ગયા.^{૫૯-૬૯} જેમ કાંચન ગિરિના શિખર પર વીજળી સહિત વાદળ ચોલે,

તેમ શ્યામવર્ણ પીતાંબરધારી નારાયણ ગરુડના ઉપર ચોભતા હતા. ચક્ર, તરવાર, શારૂંગ વગેરે આયુધ અને શંખ આદિ બેણે ધારણ કરેલાં છે એવા તે નારાયણની સિદ્ધિ, દેવો, ઋષિઓ, નાગો, ગંધર્વો અને યક્ષો સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ભેતભેતમાં અસુર-સેનાના કાળરૂપ નારાયણ ભગવાન દાનવસૈન્ય પાસે આવી પહોંચ્યા. નીલાચળના શિખર જેવી ગરુડની પાંખોમાંથી ઉત્પન્ન થતા પવન વડે રાક્ષસસૈન્ય ક્ષુલ્લિત થવા લાગ્યું; તેમનાં શસ્ત્રો પડી જવા લાગ્યાં અને ધબલ્યો ધૂલવા માંડી.^{૧૭-૧૯} એ સમયે મહાબળવાન રાક્ષસોએ આરે પાસથી ફરી વળીને માધવને પ્રલયકાળના અગ્નિ જેવા હાલકે અને હોહીમાંથી ખરડાયેલાં તીક્ષ્ણ આયુધો વડે પીડવા માંડ્યા.^{૭૦}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧ કી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭ મો

દેવ-દાનવનું યુદ્ધ-માલીનો વધ
નારાયણગિરિ તે તુ ગર્જન્તો રાક્ષસામ્બુદાઃ ।
મર્દ્યન્તોઽગ્નિવર્ષેણ વર્ષેણાદ્રિમમ્બુદાઃ ॥ ૧ ॥

જેમ વાદળાંઓ વરસાદથી પર્વતને પીડા કરે છે, તેમ રાક્ષસરૂપી મેઘસમૂહ નારાયણરૂપી પર્વત ઉપર અસોનો વરસાદ વરસાવી પીડા કરવા લાગ્યા. વરસતાં વાદળાંથી જેમ અંજનગિરિ છવાઈ ભય, તેમ શ્યામ અને નિર્મળ વિષ્ણુ નીલરંગી નિશાચરોથી છવાઈ ગયા. તીડો પાણી ભરેલાં ક્યારામાં, મચ્છર અગ્નિમાં, વનમક્ષિકાઓ મધપૂર્ણ ફડામાં, મત્સ્યો સસુરમાં અને કલ્પાંતે સર્વ લોક જેમ નારાયણમાં પડે છે, તેમ રાક્ષસોના ધનુષ્યમાંથી છુટેલાં, વજ્ર જેવાં તથા પવન અને મન જેવા વેગવાળાં બાણો નારાયણ હરિના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં. રથીઓ રથી સાથે, હાથીસવારો હાથીસવારો સાથે, ચોડેસવાર ચોડેસવાર સાથે, પદાતિ પદાતિ સાથે અને આકાશમાં રહેલાઓ આકાશચારીઓ સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. જેમ પ્રાણીયામ પ્રાણીઓને ઉજવા-સરાહિત કરી દે છે, તે પ્રમાણે આ પર્વત સમાન રાક્ષસેન્દ્રોએ બાણો, શક્તિ, ઋદ્ધિ અને તોમર આદિ

શસ્ત્રોથી ભગવાનને ઉજ્જ્વલાસરહિત કરી દીધા. મન્થેથી પીઠા પામતા સુસુદ્રની માફક રાક્ષસોથી પીઠા પામતા દુર્ધર્ષ નારાયણ પણ શાદર્ગ ધનુષ્ય-માંથી રાક્ષસો ઉપર ખાણે છોડવા લાગ્યા. ધનુષ્ય-ની દોરીને કાન સુધી ખેંચીને છોડેલા વજ્ર જેવાં, મનના વેગ સમાન ગતિવાળાં તીક્ષ્ણ ખાણોથી વિષ્ણુએ સેંકડો અને હજારો રાક્ષસોને વીધી નાખ્યા એકઠાં થયેલાં વાહનાં જેમ પવનથી વીખ-રાઈ બાય છે, તેમ પુરુષોત્તમ વિષ્ણુએ ખાણોના વરસાદથી રાક્ષસોને નસાડીને પાંચજન્ય નામનો મહાશંખ ફૂંક્યો.^{૧૮} જળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એ શંખને હરિએ પૂરેપૂરા શ્વાસથી ફૂંક્યો, ત્યારે તેની ત્રણે લોકને વ્યથા ઉત્પન્ન કરનારી મહાભયંકર ગજના ચર્ધ.^{૧૯} જેમ સિંહની ત્રાડથી મહમત્ત હાથી ત્રાસ પામે છે, તેમ આ મહાશંખના અવાજ-થી રાક્ષસો ત્રાસ પામ્યા. શંખના તુલુલ નાદથી બળહીન ચર્ધ થયેલાં વીર રાક્ષસો રથમાંથી નીચે પડી જવા લાગ્યા. હાથીઓ મદનો ત્યાગ કરવા લાગ્યા અને થોડાઓ કંપી બિચ્યા.^{૧૧, ૧૨} શાદર્ગ અનુભવમાંથી છોડેલાં વજ્ર જેવાં ખાણે રાક્ષસોનાં વક્ત્રસ્થળ ચીરીને આરપાર નીકળી જનીનમા પેસી જવા લાગ્યાં.^{૧૩} યુદ્ધમાં નારાયણના હાથથી છૂટેલાં ખાણોથી વીંધાઈ ગયેલા રાક્ષસો વજ્રથી હણાયેલા પર્વતોની માફક ભૂમિ ઉપર પડ્યા.^{૧૪} જેમ પર્વતો-માંથી ગેરુની ધારા વહે તે પ્રમાણે રાક્ષસોનાં શરીરો-માંથી લોહી વહેવા લાગ્યું.^{૧૫} એ સમયે શંખરાજ પાંચજન્યના અવાજ અને શાદર્ગ ધનુષ્યના ટંકા-રવ ઉપરાંત વિષ્ણુએ કરેલા હુંકાર વડે રાક્ષસોનાં માથુ-ચેતન ભીડી જવા લાગ્યાં.^{૧૬} શ્રીહરિએ વજ્ર સમાન ખાણોથી તેઓનાં કૂચતા ગળાં, શર, ધભ, ધનુષ્ય, રથ, પતાકા તથા અસો વગેરે કાપી નાખ્યાં.^{૧૭} સૂર્યમાંથી જેમ પુષ્કળ કિરણો, સાગર-માંથી જેમ જળસમૂહ, પર્વતમાંથી જેમ સર્પો અને વાહનમાંથી જેમ જળની ધારાઓ નીકળે છે, તેમ શાદર્ગ ધનુષ્યમાંથી અતિવેગપૂર્વક સેંકડો ખાણો છૂટવા લાગ્યાં.^{૧૮, ૧૯} જેમ શસ્ત્રથી સિંહ, સિંહથી હાથી, હાથીથી વાઘ, વાઘથી ચિત્તો, ચિત્તાથી

કૂતરો, કૂતરાથી બિલાડી, બિલાડીથી સર્પ અને સર્પથી બિંદરો નાચી બાય છે, તેમ મહાશક્તિશાળી વિષ્ણુથી તે રાક્ષસો નાચી ગયા અને નાસવા જતાં કેટલાક લોચ ઉપર પડી ગયા.^{૨૦-૨૨}

આ પ્રમાણે હજારો રાક્ષસોને હણી ધ્રુવ જેમ મેઘગર્જના કરે છે, તેમ મધુસૂદને પાંચજન્ય શંખ ફૂંક્યો.^{૨૩} નારાયણનાં ખાણોથી ત્રાસ પામેલું અને શંખનાદથી વિકળ થયેલું રાક્ષસોનું સૈન્ય લંકા પ્રતિ નાસવા લાગ્યું, ત્યારે સુમાલી ખાણોના વરસાદથી નારાયણને રણમાં પીડવા લાગ્યો.^{૨૪, ૨૫} ધુરમસ જેમ સૂર્યને ઢાકી દે છે, તેમ રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીએ નારાયણને છાઈ દીધા, ત્યારે પાછા ફરતા રાક્ષસોને કાંઈક ધીરજ આવી.^{૨૬} પછી બળથી ગર્વિત થયેલો, મહાગર્જના કરતો અને રાક્ષસોને ફરી જીવતા કરતો હોય, તેવા તે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલી કોપથી હરિની સામે ધસ્યો; અને જેમ હાથી ગર્જના કરે, તેમ ભૂપણવાળા એવા લાંબા હાથને મુખવતો સુમાલી રાક્ષસવીજળી સહિત વાહનાંની માફક ગર્જના કરવા લાગ્યો.^{૨૭, ૨૮} ત્યારે નારાયણે ક્રોધ કરી ગર્જના કરતા સુમાલી ના સારથિના પ્રત્યક્ષિત કુંડળભૂષિત મસ્તકને ભક વડે છેદી નાખ્યું; તેથી તેના રથના થોડા નાસવા લાગ્યા.^{૨૯} ધીરજ વિનાનો માણસ જેમ ઇંદ્રિયરૂપી અશ્વોથી ભ્રમ પામે છે, તેમ રાક્ષસે-શ્વર સુમાલી કમભ્રમાં નહિ રહેલા એ અશ્વોથી આમતેમ ભ્રમવા લાગ્યો.^{૩૦}

આ પ્રમાણે સુમાલીના અશ્વોથી તેનો રથ અથડાતો-ફરતો બેઈને માલી રાક્ષસ મોટું ધનુષ્ય લઈને ત્યાં પસી આવ્યો.^{૩૧} અને જેમ કૌંચ નામના પર્વતના છિદ્રમાં પક્ષીઓ પેસે છે, તેમ માલીના ધનુષ્યમાંથી છૂટેલાં, સુવર્ણ વિભૂષિત ખાણો શ્રીહરિ-ના શરીરમાં પેસવા લાગ્યાં;^{૩૨} છતાં જેમ જિતેન્દ્રિય માણસ આધિઓથી જતા પણ બળબળતો નથી, તેમ હરિ ભગવાન માલીએ છોડેલાં હજારો ખાણોથી જતા પણ પીડા કે હોશ પામ્યા નહિ. પછી તરવાર અને ગદા ધારણ કરનારા, ભૂતબાવન ભગવાન વિષ્ણુ શાદર્ગનો ટંકારવ કરી માલી રાક્ષસ

તરફ બાણોનો ઝોલ વરસાવવા લાગ્યા. જેમ નાગો અમૃત પીએ છે, તેમ વજ્ર અને વીજળી સરખાં પ્રકાશિત બાણો માલી રાક્ષસના શરીરમાં પેસીને તેનું લોહી પીવા લાગ્યાં. પછી શંખ, ચક્ર અને ગદા ધારણ કરનાર વિશ્ણુએ માલી રાક્ષસને વ્યગ્ર કરીને તેનાં સુકુટ, ક્વજ ને ધનુષ્ય કાપી નાખ્યાં તથા તેના થોડાને પૃથ્વી ઉપર પાડ્યા. ^{૩૩-૩૬} રાક્ષસશ્રેષ્ઠ માલી બ્યારે રથ વિનાનો થયો, ત્યારે તે ગદા લઈને જેમ પર્વતના શિખર ઉપરથી સિંહ કૂદે, તેમ લાંગેલા રથમાંથી ભગવાન નારાયણ ઉપર દૂદી પડ્યો ^{૩૭} અને ચમરાબલે જેમ શિવ ઉપર અરુ અલાવ્યુ હતું તથા ઇંદ્રે પર્વતો પર જેમ વજ્રનો પ્રહાર કર્યો હતો, તેમ માલીએ પક્ષીરાજ ગરુડના માથામાં ગદા મારી. ^{૩૮} માલી રાક્ષસની ગદાથી ક્ષવાયેલો ગરુડ એકાએક ભિયો, એટલે નારાયણ હરિ રણભૂમિમાંથી પાછા હટ્યા જેનું થયું. આમ થવાથી આનંદ પામતા રાક્ષસોએ મહાન, ગર્ભના કરી મૂકી. ^{૩૯, ૪૦}

રાક્ષસોની આ ગર્ભનાઓ સાંભળી ક્રોધ પામેલા ભગવાન હરિએ પાછું વાળી ભેયુ અને માલી રાક્ષસનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી ચક્રને તેના તરફ મૂક્યું. તે ચક્ર સૂર્યમંડળ સરથું પ્રકાશિત હોવાથી પોતાના પ્રકાશથી આકાશને પ્રકાશિત કરતું માલી રાક્ષસના શિર પર પડ્યું અને લોહીથી ખરડાયેલું રાહુનું શિર નીચે પડે, તેમ તેનું કાયંકર શિર જમીન ઉપર પડ્યું, ત્યારે અતિશય શબ્દ થયેલાં કેવતાઓ ‘હે દેવ! આ સારું થયું’ જેમ કહી પૂણું બળથી સિંહનાક કરવા લાગ્યા. ^{૪૧-૪૪}

માલીને હણાયેલો ભેઈ શેઠકથી પીડા પામતા સુમાલી અને માલ્યવાન સહિત સર્વ રાક્ષસો નાસવા લાગ્યા, ^{૪૫} ત્યારે પક્ષીરાજ ગરુડે સાવધાન થઈને રણભૂમિમાં આવી પોતાની પાંખોના સપાટા વડે રાક્ષસોને પીડવા માંડ્યા. ^{૪૬} જે સમયે કેટલાકનાં સુખ ચક્રથી છેદાઈ ગયાં હતાં, કેટલાકની છાતી ગદાથી ચૂણું થઈ ગઈ હતી, કેટલાકનાં ગળાં હળથી કચડાઈ ગયાં હતાં, કેટલાકનાં માથાં સુસળથી લાંગી ગયાં હતાં, કેટલાક તરવારથી કપાઈ

ગયા હતા, કેટલાક બાણોથી વીંધાઈ ગયા હતા અને કેટલાક આકાશમાં લંઠનારા રાક્ષસો આકાશમાંથી એકંદ્રમં સાજરના પાણીમાં પડ્યા હતા. વિદ્યુત સહિત મહામેઘ જેમ વજ્રપ્રહાર વડે તૂટી પડે છે તેમ નારાયણના વિદ્યુત સરખા ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા બાણો છૂટા કેશવાળા રાક્ષસોને હણવા લાગ્યાં. રાક્ષસોની સેનામાં છત્રો કપાઈ ગયાં હતાં, શત્રો પડી ગયાં હતાં, પોશાક ફાટી ગયો હતો અને શરીરમાંથી આંતરડાઓ બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં; તેથી કાયલીત થયેલું તે સૈન્ય સ્વ-પરતું ભાન પશુ ભૂલી ગયું. ^{૪૭-૫૦} સિંહથી પીડા પામેલા કાઠી-ઓની પેઠે નસિંહથી પીડા પામેલા આ રાક્ષસો આતંત્રનાક કરતા નાસવા લાગ્યા. ^{૫૧} વાઙુથી જેમ મેઘ વીખરાઈ ભય, તેમ રાક્ષસરૂપી કાળાં વાહળાં-વાળો મેઘ નારાયણની બાહુબળથી વીખરાઈ ગયો. ચક્રના પ્રહારથી છેદાઈ ગયેલા મસ્તકવાળા, ગદાના મારથી ચૂણું થઈ ગયેલાં તરવાળા અને તરવારના ઘાથી કપાઈ ગયેલા શરીરવાળા રાક્ષસો પર્વતની પેઠે પૃથ્વી પર પડતા હતા. ^{૫૨, ૫૩} મણિના હાર અને કુંડળોથી શેષભાં કાળાં વાહળાંના સરખા રાક્ષસોના હણાઈ પડવાથી પૃથ્વી બલે નીલ પર્વત પડવાથી ભરાઈ ગઈ હોય, તેવી રચામ દેખાવા લાગી. ^{૫૪}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮ મો

કાનવોનો પરાજય-પાતાળમાં વસવાટ

હન્યમાને બલે તસ્મિન્પદાન્તમેન પૃથ્વતઃ ।

માત્યવાન્ત્તનિવૃત્તોઽથ લેભામેલ દ્વાર્ગવઃ ॥ ૧ ॥

બ્યારે નારાયણે પાછળ પડીને રાક્ષસસૈન્યને હણવા માંડ્યું ત્યારે સસુદ્રનું પાણી જેમ કિનારે જઈ પાછું આવે છે, તેમ માલ્યવાન પાછો રથ ભૂમિ પર આવ્યો ^૧ અને ક્રોધથી લાલચોળ આંગો કરી માથું ધુણાવી પુરુષોત્તમ પત્રનાભને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો : ‘હે નારાયણ! તમે પ્રાચીન ક્ષત્રિયોના ધર્મને બાળતા નથી; કેમ કે તમે સુદ-ન કરવાના મનવાળા અને ક્ષય પામેલા અમને

હુણે છે.^{૨૩} હે સુરેશ્વર ! યુદ્ધમાંથી નાસનારના વધતુ પાપ બે કરે છે, તે પુણ્યકર્મીઓને પ્રાપ્ત થનાર સ્વર્ગમાં જતો નથી.^{૨૪} હે શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનાર ! જે તમને યુદ્ધની ઇચ્છા હોય તો હું અહીં ઊભો છું. તમારું બળ દેખાડો.^{૨૫}

પછી માલ્યવાન પર્વતની માફક માલ્યવાનને ઊભેલો બેઈ મહાબળવાન નારાયણે કહ્યું : 'તમારા ભયથી ત્રાસ પામેલા દેવોને મેં અભય આપેલ છે, તેથી રાક્ષસોના નાશ કરીને હું મારી પ્રતિજ્ઞા પાળું છું. પ્રાણથી પણ દેવોનું પ્રિય કરકું એ મારું હમેશનું કર્તવ્ય છે, માટે હું તમને રક્ષાતળ-પાતાળમાં જશો, તોપણ જીવતા મૂકીશ નહિ'.^{૨૬-૨૮}

રાતાં કમળ સમાન નેત્રવાળા દેવના દેવ નારાયણને એ પ્રમાણે બોલતા બેઈ, માલ્યવાને ક્રોધ-પૂર્વક તેમના વક્ષઃસ્થળ પર એક મહાશક્તિનો ઘા કર્યો.^{૨૯} ઇંદ્રની માફક અવાજ કરતી માલ્યવાનના હાથમાંથી છૂટેલી એ શક્તિ નારાયણની છાતી સમીપ આવી મેઘમાં રહેલી વીજળીની માફક શોભવા લાગી, ત્યારે તુરંત જ કમળહળ-લોચન હરિએ તે શક્તિને હાથ વડે પકડીને માલ્યવાન સામે જ ફેંકી. માલ્યવાન રાક્ષસને હણવા ઇચ્છતા ગોવિંદે છોડેલી એ શક્તિ, કાર્તિક-સ્વામીએ છોડેલી શક્તિની પેઠે જેમ મહાન ઉલ્કા અંજનગિરિ તરફ બાથ, તેમ તેના તરફ ગઈ.^{૩૦-૩૨} જેમ પર્વતના શિખર પર વજ્ર પડે, તેમ તે શક્તિ માલ્યવાન રાક્ષસની હારમાળાથી વિભૂષિત વિશાળ છાતી ઉપર જઈ ચોટી^{૩૩} અને તેના પ્રહારથી તેનું કવચ ભેદાઈ ગયું તથા તેની આંખે અંધારાં આવી ગયા; તોપણ રાક્ષસેંદ્ર માલ્યવાન જરા પણ ન ગભરાતાં પર્વતની પેઠે અચળ ઘઈ ઊભો રહ્યો.^{૩૪} પછી તેણે બહુ કાંટાવાળું અને કાળા લોહામાંથી બનાવેલું ભયંકર ત્રિશુળ વિષ્ણુની છાતીમાં બેરથી માર્યું. એ રણપ્રિય રાક્ષસે ક્રોધપૂર્વક હાથ ઉગારી વિષ્ણુને એક ચોટ લગાવી, એક ધનુષ્ય બેઠલો પાછો હાલ્યો,^{૩૫,૩૬} ત્યારે રાક્ષસોને 'સારું થયું' 'સારું થયું' એ પ્રમાણે મહાન શબ્દ થયો.

વિષ્ણુને પ્રહાર કરી માલ્યવાને ગરુડને પણ પ્રહાર કર્યો, ત્યારે જેમ વાયુ સૂકાં પાંદડાંના સમૂહને ઉડાડી મૂકે છે, તેમ બળવાન, ક્રોધ પામેલા વિનતાના પુત્ર ગરુડે પાળોના પવનથી માલ્યવાનને ઉડાડી મૂક્યો.^{૩૭,૩૮}

પક્ષીરાજ ગરુડની પાંખોના પવનથી પોતાના ચોટા ભાઈ માલ્યવાનને ઊડેલો બેઈ સુમાલી રાક્ષસ પોતાની લશ્કર સહિત લંકા તરફ નાસી ગયો. પાંખોથી ઉત્પન્ન થયેલા પવનના બળથી ફેંકાયેલો માલ્યવાન રાક્ષસ પણ થોડીવારે પોતાના લશ્કરને મળીને શરમાતો શરમાતો લંકામાં ગયો.^{૩૯,૪૦} એ પ્રમાણે હે રામ ! કમલલોચન હરિએ યુદ્ધમાં જેના શ્રેષ્ઠ નાયકો હણ્યા છે, એવા તે રાક્ષસોને અનેક વાર નસાવ્યા.^{૪૧} વિષ્ણુના બળથી પીડાયેલા તે રાક્ષસો યુદ્ધ કરવાને અશક્ત થવાથી લંકા ત્યજીને પોતાની ઋતિ સહિત પાતાળમાં વસવાને ગયા.^{૪૨} હે રણશ્રેષ્ઠ ! સાલકટ કટાના વંશમાં વિખ્યાત પરાક્રમવાળા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીનો આશ્રય કરી તેઓ સર્વ પાતાળમાં રહેવા લાગ્યા.

હે રામ ! જે રાક્ષસોને તમે હણ્યા છે, તે યૌલ્લભ્ય વંશના હતા અને તેની પૂર્વે સાલકટ-કટાના વંશમાં માલી, સુમાલી, માલ્યવાન આદિ રાક્ષસો થયેલા હતા. તે સર્વે રાવણ આદિથી વધારે બળવાન હતા.^{૪૩,૪૪} શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનાર નારાયણદેવ સિવાય એ દેવશત્રુ રાક્ષસોને હણવા બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી.^{૪૫} તમે પણ તે જ ચાર શુભવાળા સનાતન દેવ નારાયણરૂપ છો; તમે અવ્યય, અજય પ્રભુ છો અને રાક્ષસોને હણવા ઉત્પન્ન થયા છો. તમે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનાર છો,^{૪૬} શરણાગતવત્સલ છો અને નાશ પામેલી ધર્મવ્યવસ્થા કરવાને તેમ જ પાપીઓનો વધ કરવાને વખતોવખત અવતાર લો છો.^{૪૭} હે નરાધીપ ! મેં આ રાક્ષસોની બધી ઉત્પત્તિ બરાબર તમને કહી. હવે હે રણશ્રેષ્ઠ ! રાવણ અને તેના પુત્રોની ઉત્પત્તિ તથા તેના અતુલ પ્રભાવને હું ફરીથી કહું છું, તે સાંભળો.^{૪૮}

વિષ્ણુના ભયથી પીડા પામેલો બળવાન

રાક્ષસેન્દ્ર સુમાલી પોતાના પુત્રપૌત્રો સહિત રસા-
તાળમાં જઈ રહ્યો. તે પછી ધનેશ્વર કુબેર લંકામાં
રહેવા લાગ્યો. ૨૯

હતિ શ્રીવાદ્મીકિ મહાસુનિષ્ઠીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિતરકાંડમાં ૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

રાવણનું ચરિત્ર

સર્ગ ૯ મો

સુમાલીની કન્યા દેકસી-તેના દ્વારા

રાવણ આદિની ઉત્પત્તિ

કસ્યચિરવથ કાલસ્ય સુમાલી નામ રાક્ષસઃ ।

રસાતાલમ્પલ્લોકે સર્વે વૈ વિચ્ચાર હ ॥ ૧ ॥

કેટલીએક સમય ગયા પછી સુમાલી રાક્ષસ
રસાતાળમાંથી નીકળી મૃત્યુલોકમાં ફરવા લાગ્યો.
કાળા મેઘ સમાન ગંભીર અને તપ્ત સુવર્ણનાં
કુંડળવાળા તે રાક્ષસેન્દ્રને પણ ત્યજીને નીકળેલી
લક્ષ્મી જેવી સુંદર કન્યા હતી. તે પૃથ્વી પર ફરતો
હતો, ત્યારે પુષ્પક વિમાનમાં બેસી પોતાના પિતાને
મળવા જતા ધનેશ્વર કુબેરને તેણે જોયા. ૧-૪ દેવ
સમાન અને અગ્નિ સમાન પવિત્ર કુબેરને જોઈ
વિસ્મય પામેલો તે રાક્ષસ રસાતાળમાં ગયો અને
શું કરવાથી રાક્ષસોનું શ્રેય થાય, શું કરવાથી રાક્ષસો-
ની અહતી થાય, તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.
રાક્ષસોમાં મહામતિ, કાળા મેઘ સમાન ગંભીર,
તપાવેલા સુવર્ણનાં કુંડળવાળો જો રાક્ષસેન્દ્ર પોતાની
કેકસી નામની રાક્ષસકન્યાને કહેવા લાગ્યો : ‘હે
પુત્રી ! હવે તું લગ્ન કરવા લાયક થઈ છે અને તારું
યોગ્ય વીતે છે; પરંતુ પરણવાની ના પાઠવાના
ભયથી કેઈ પણ તારું માથું કરતા નથી. હે પુત્રી !
સર્વ શુભથી અલંકૃત સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી તને
વરાવવા માટે ધર્મસુહિવાળા અગ્રે સૌ પ્રયત્ન
કરીએ છીએ. ખરેખર, સર્વ માનાભિમાની પુરુષોને
કન્યાનું પિતૃત્વ જો કુંઝાકર છે; કેમ કે હે પુત્રી !
‘કન્યા કેને વરશે ?’ જો બાણી થકાતું નથી. વળી
પરજ્યા પછી પણ માતાના કુળને, પિતાના કુળને
અને જે કુળમાં તેને આપવામાં આવે તે કુળને
હુએશાં સંશયમાં જ રહેતું પડે છે; ૫-૧૧ માટે હે

પુત્રી ! તું પ્રભાપતિના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ
સુનિવર પૌલસ્ત્ય વિશ્રવાને સેવ અને તું
જાતે જ એમને પરણ. હે પુત્રી ! તને પણ
ધનેશ્વર કુબેર જેવા સૂર્ય સમાન તેજસ્વી પુરો-
માત્ર થશે. ૧૨, ૧૩

પિતાનાં એવાં વચન સાંભળી તે કેમથી
જ્યાં વિશ્રવાસુનિ તપ કરતા હતા ત્યાં જ
હે રામ ! તે (પ્રદોષ) સમયે યોધા ત્રિ-
પુલસ્ત્યપુત્ર વિશ્રવાસુનિ અગ્નિહોત કરવા હતા
પિતાના કુળઘૌરવની યોગદર્શિ રાખી કેકસીએ
સમયને વિચાર્યાં વગર તેમની પાસે આંખે આંખે
ચોડું રાખી છોડી રહી. ૧૧ અંગ્રામ અન્ન
વારંવાર જમીન યોતરતી, સુએકિ, જો
સરખા યુગ્મવાળી અને પોતાનાં તેજસ્વી કન્યાને
જોઈ પરમ ઉદાર વિશ્રવાસુનિ,
‘હે ભદ્ર ! તું કોની પુત્રી છે, તું કો ?’
આવેલી છે, હે યોધાને ! તું શા જેવું
આવેલી છે, તે તું કહે. ૧૭, ૧૮

ત્યારે તે કેકસી કન્યા હાથે એ
‘હે સુનિ ! તમે તમારા તપના પ્રભાવ’
મનની વાત બહુવા શક્તિમાન છો. ૧૯ કેકસી
મારું નામ કેકસી છે. હું મારા પિતાને આ
અગ્રે આવી છું, બાકીનું તમે તમારી જોવા
સમર્થ છો, તે બાણી થયો. ૨૦

પછી સુનિએ ધ્યાન ધરી કહ્યું : ‘તેનાં
તારા મનોમત કારણને મેં બાણું છે કે
માતંગ્યામિનિ ! મારાથી તને પુત્ર હોવા’
જોવી તને ઈચ્છા છે; પરંતુ તું આ કામ
મારી પાસે આવેલી છે, તેથી હે ભદ્ર ! તું
પુત્રને ઉત્પન્ન કરીશ, તે તું સાંભળ, હે મુખ્ય
હારણ સ્વભાવવાળા, હારણ સ્વરૂપાબ્ધ, નિ-
સોળતીઓ જેને પ્રિય છે એવા અને તું
કરનારા રાક્ષસોને તું જન્મ આપીશ.’

સુનિનાં આવાં વચનો સાંભળી હુખી રહી
કેકસીએ પગે પડી કહ્યું : ૨૧-૨૪ હે ભગવન ! તમારો
સરખા પ્રજાવાદીથી હું જોવા ફરજવારી પુરો
ઇચ્છતી નથી; માટે કાંઈ કૃપા કરવાને આપ મેર

સવ અને કુશ બંને ધ્યાનનિષ્ઠ મુનિ વાલ્મીકિનું દર્શન કરે છે

આશ્વમના જ એક સ્થાનમાં કીચરી બાર વર્ષની જ્યે પહેલેલા અને વાલ્મીકિ પાસે ગામના દરેક શીખવા લાગેલા સવ અને કુશ બંને નિત્યનિયમ પ્રમાણે માત કાળમાં નાહીનેઈ મનમુનિ વાલ્મીકિ પાસે પહોચી ગયા, તેમને ધ્યાનમગ્ન સ્થિતિમાં એક ધીમેથી પ્રવૃત્ત કર્યા પછી પણ સમીપમાં અને મૂન કેન્દ્ર તેમજ ધ્યાનદર્શન કરતા કિલ્લા રક્ષા આ લીટીઓ તથા ચિત્ર સમાવશ્વ કૃષ્ણશી નદિ ૫૨ જે ૦૫-૧૬ ચિત્ર કૃષ્ણશી જ તેવાર કરાવ્યું છે

છો. ^{૧૨૫} કેકસીએ ત્યારે જો પ્રમાણે 'કહ્યું', ત્યારે પૂણ્યંદ્ર જેમ રોહિણીને કહે તેમ ફરીથી સુનિશ્ચય વિશ્રવાએ તેને કહ્યું : 'હે શુભ સુખવાળી ! તને જે સૌથી નાનો પુત્ર થશે, તે મારા વંશને અનુરૂપ ધર્માત્મા થશે એમાં બરાબર પશુ સંશય નથી. ^{૧૨૬, ૨૭}

હે રામ ! જો પ્રમાણે કદા પછી કેટલેક વખતે તે કેકસીએ ધીલત્સ અને અતિશય દારુણ શાક્ષસને જન્મ આપ્યો. ^{૨૮} તે બાળકને દશ માથાં હતાં, મોટા હાંત હતા, ઝાળા આંબજીસમૂહના જેવો તેનો રંગ હતો, તાંબાના જેવા લાલ હોઠ હતા, વીસ હાથ હતા, મોઢું મોઢું હતું અને બાળ અકથકિત હતા. તે બાળકને જન્મ થયો ત્યારે સુખમાંથી બવાળા કાઠતાં શિયાળો રહેન કરવા લાગ્યાં, ગુપ્તિ પક્ષીએ આકાશમાં આવળી ગતિએ ચાલવા લાગ્યાં, ^{૨૯, ૩૦} દેવોએ રુધિરનો વરસાદ વરસાવ્યો, વાદળાં ગર્વકાના ભૂંકવાના જેવા અવાજથી ગર્જવા લાગ્યાં, સૂર્યનો પ્રકાશ ઊંખો પડ્યો, પૃથ્વી ઉપર મહાન ઉદકાપાત થવા માંડ્યો. ^{૩૧} પૃથ્વી ધૂળવા લાગી, ઘણા જ દારુણ પવનો વાવા લાગ્યા અને કદી ન બળજાળે એવો નદીઓનો સ્વામી સમુદ્ર બળજાળી ઊઠ્યો. ^{૩૨} પછી બ્રહ્માજી સમાન તેના પિતા વિશ્રવાસુનિએ દશ માથાં હોવાને લીધે તેનું 'દશગ્રીવ' એવું નામ પાડ્યું. ^{૩૩} તે પછી તેના શરીરના આપથી મોઢું શરીર આ જગતમાં કોઈનું નથી એવા મહાબળવાન કુંભકર્ણનો જન્મ થયો. ^{૩૪} પછી બેટાળ સુખવાળી શૂર્યજીબા નામની પુત્રી થઈ અને છેલ્લે સૌથી નાનો પુત્ર ધર્માત્મા વિશ્વીવજી થયો. મહા-સત્વશાળી વિશ્વીવજીનો જન્મ થયો, ત્યારે આકાશમાં રહેલા દેવોએ હુંદલિ વગાડ્યાં અને અંતરિક્ષમાં 'સાધુ ! સાધુ !' એવો હર્ષનાદ થયો.

પોતાના પિતાના અરુણાશ્રમમાં રહી મહા-તેજસ્વી અને લોકોને પીડા કરનારા દશગ્રીવ અને કુંભકર્ણ મોટા થયા. ^{૩૫-૩૭} પ્રસન્ન અને મંત્રે તેટલો ખોરાક મળે તોપણ હંમેશાં અસંતોષી રહેનારો, ધર્મવત્સલ મહર્ષિઓને ખાઈ જતો કુંભકર્ણ એણે લોકમાં ફરવા લાગ્યો; ^{૩૮} પરંતુ ધર્માત્મા અને

હંમેશાં ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરનાર વિશ્વીવજી ઈંદ્રિયો-ને કળબમાં રાખી, વેદાધ્યયન કરીને અને નિયમિત આહાર કરીને રહેતો હતો. ^{૩૯} કેટલોક કાળ ગયા પછી દેવ વૈશ્રવજી કુબેર પિતાને મળવા યુષ્ક વિમાનમાં ભેસીને ત્યાં આવ્યા, ^{૪૦} ત્યારે રાક્ષસી કેકસીએ પોતાના તેજસ્વી તેજસ્વી તે કુબેર-ને ભેઈ પુત્ર દશગ્રીવને કહ્યું : ^{૪૧} 'હે પુત્ર ! તારા તેજસ્વી ભાઈ વૈશ્રવજીને જો અને બંધુતામાં સમાન હોવા છતાં પશુ તું કુબેરથી હીન અવસ્થામાં છે, તે પશુ જો. ^{૪૨} હે અમિત વિક્રમશાળી પુત્ર દશગ્રીવ ! તું પશુ વૈશ્રવજીના સરખો થવાનો પુરુષાર્થ કર. ^{૪૩}

પ્રતાપવાન દશગ્રીવને માતાનાં જો વચનો સાંભળી ઈંધી ઉત્પન્ન થઈ. તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી : ^{૪૪} 'હે માતા ! હું ખરેખર પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, હું મારા પોતાના તેજ-પ્રભાવથી ભાઈની બટ્ટાબર કે તેથી પશુ વધારે પરાક્રમવાળો થઈશ. હે માતા ! તું તારા હૃદયનો સંતાપ ફર કર. ^{૪૫} આ પ્રમાણે કદા પછી તપ કરવા માટે નિશ્ચિત અતઃકરણવાળો દશગ્રીવ પોતાના ભાઈ સાથે મહાકુંભકર્ણ તપ કરવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો : ^{૪૬} 'તપ કરવાથી મનવાચ્છિત ફળ મળશે' એવો નિશ્ચય કરી સ્વાધ્યાસિદ્ધિ માટે ખરે ભાઈઓ મોઢાં નાંચી આશ્રમે ગયા. ^{૪૭} ત્યાં રહી ઉચ પરાક્રમી તે શક્તિ પોતાના નાના ભાઈ સાથે અતુલ તપ કર્યું અને પિતામહ વિશ્વને પ્રસન્ન કર્યો; ત્યારે બ્રહ્માએ પ્રસન્ન થઈ તેને વિજયપ્રદ વરદાનો આપ્યો. ^{૪૮}

હતિ શ્રીવાસ્ત્વિક મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦ મો

રાવણાદિની તપશ્ચર્યા અને વરદાનપ્રાપ્તિ

અયાત્રવીન્યુતિ રામઃ કર્ણ તે ભાતરો વને ।

કીદર્શં વુ તદા બ્રહ્મસ્તપસ્તેપુર્મદ્વાલકઃ ॥ ૧ ॥

પછી રામચંદ્રજીએ અગસ્ત્યસુનિને પૂછ્યું : હે બ્રહ્મસ ! તે મહાબળવાન બંધુઓએ જો વનમાં કેવી રીતે તપ કર્યું ? ત્યારે અગસ્ત્ય સુનિ તે ભાઈઓ જે જે ધર્મવિધિ કરતા હતા, તે તે વિધિ

અતિ પ્રસન્ન ચિત્તવાળા રામચંદ્રજીને કહેવા માંડ્યા : હમેશાં ધર્મમાર્ગમાં રહેનારો મનોનિગ્રહી કુંભકર્ણુ શ્રીભક્તતુમાં પોતાની આસપાસ પંચાંશ કરી તપ કરવા લાગ્યો.^{૧૦૭} તે વર્ષાઋતુમાં વીસાસન વાળીને વરસાદના વારિમાં બિભવા લાગ્યો અને શિશિરઋતુમાં જળમાં વાસ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ધર્મતુ આચરણ કરતાં અને સત્ય માર્ગમાં રહેતાં તેને દશ હજાર વર્ષ વીતી ગયાં.^{૧૦૮} ધર્મોત્તમા વિભીષણ હમેશાં ધર્મપરાયણ અને પવિત્ર રહી પાંચ હજાર વર્ષ સુધી એકપણે ઊંઘો રહ્યો.^{૧૦૯} બ્યારે તે જત સમાપ્ત થયું, ત્યારે અપ્સરાઓ નાચવા લાગી, પુષ્પોની વૃષ્ટિ થઈ અને દેવતાઓ પ્રસન્ન થયા.^{૧૧૦} પછી બીજાં પાંચ હજાર વર્ષ સુધી તે વિભીષણ મનને વેદાધ્યયનમાં રોકી રાખી પોતાનું માથું અને બાહું ઊંચાં રાખી સૂર્યનારાયણ સાથે, તે દેવે દોમ કરતો રહીને ઊંઘો રહ્યો. જેમ સ્વર્ગમાં રહેનાર દેવોનાં વર્ષો નંદનવનમાં પસાર થઈ જાય, તેમ આત્મનિગ્રહી વિભીષણનાં દશ હજાર વર્ષો એ વનમાં પસાર થઈ ગયાં. દશાંનન રાવણ પણ દશ હજાર વર્ષનું નિરાહાર જત રાખી તપશ્ચરણ કરવા લાગ્યો અને એક હજાર વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે અગ્નિમાં પોતાનું એકએક માથું હોમવા લાગ્યો. તપ કરતાં કરતાં નવ હજાર વર્ષો વીત્યાં. ત્યાં એક પછી એક એમ તેનાં નવ મસ્તકો અગ્નિમાં હોમાઈ ગયાં.^{૧૧૧} દશ હજારમે વર્ષે બ્યારે દશમું માથું કાપવા તે તત્પર થયો, ત્યારે પિતામહ બ્રહ્મા ત્યાં આઘ્યા.^{૧૧૨}

દેવોની સાથે આવેલા પ્રસન્ન થયેલા બ્રહ્માજીએ કહ્યું : 'હે દશગ્રીવ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું.^{૧૧૩} હે ધર્મસ ! તારી જે ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ કર ! તારો પરિશ્રમ વૃથા નહિ જાય.^{૧૧૪}

ત્યારે દશગ્રીવે પ્રસન્ન થઈ પિતામહને માથું નમાવી હર્ષથી જાદગદ વાણી વડે કહ્યું :^{૧૧૫} 'હે ભગવન્ ! પ્રાણીઓને સત્ય સમાન મોટો બીજો એકે ભય નથી, તેમજ તેના જેવો એકે શત્રુ નથી; માટે હું અમરત્વનું વરદાન માથું છું.^{૧૧૬} દશગ્રીવે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે બ્રહ્માજી

ઉત્તર આપ્યો : 'તને સર્વથા અમરપણું મળશે નહિ, માટે મારી પાસેથી બીજું વરદાન માગી લે.'

હે રામ ! એ પ્રમાણે લોકકર્તા બ્રહ્માજીએ કહ્યું, ત્યારે તેમની આગળ હાથ ભેડી રાવણ બોલ્યો :^{૧૧૭, ૧૧૮} 'હે પ્રબળપતિ ! હે શાશ્વત દેવ ! હું પક્ષી, નાગ, ચક્ષુ, દૈત્ય, દાનવ, રાક્ષસ અને દેવોથી અવધ્ય થાઉં.^{૧૧૯} હે પિતામહ ! મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓને તો હું તુલ્યવત્ જ છું; તેથી એવાં પ્રાણીઓથી મને કાંઈ ભય નથી.'

દશગ્રીવે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દેવો સહિત પિતામહ બ્રહ્માજી બોલ્યા :^{૧૨૦, ૧૨૧} 'હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! જા, તારા માગવા પ્રમાણે થશે.'

હે રામ ! વળી પિતામહે તે દશગ્રીવને ફરીથી બીજાં પણ શુભ વરદાન આપતાં કહ્યું : 'હે પાપ રહિત ! હે રાક્ષસ ! પૂર્વે તેં જે મસ્તકો અગ્નિમાં હોમ્યાં છે, તે તને પૂર્વવત્ પ્રાપ્ત થશે અને હે સૌમ્ય ! મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થાય તેવું ત્રીજું વરદાન પણ હું તને આપું છું, તે એ છે કે, મનથી ઇચ્છા પૂર્વક જે અને જેવું સ્વરૂપ તું ઇચ્છીશ તે અને તેવું સ્વરૂપ તને પ્રાપ્ત થશે, તેમાં સંશય નથી.'

હે રામ ! બ્રહ્માજીના વરદાનને લીધે તુરંત જ અગ્નિમાં હોમેલાં મસ્તકો દશગ્રીવને પ્રાપ્ત થયાં. પછી પિતામહે વિભીષણને કહ્યું : 'હે વત્સ વિભીષણ ! તારી ધર્મયુક્ત બુદ્ધિથી હું પ્રસન્ન થયો છું; માટે હે ધર્મોત્તમા ! હે સુમત ! તું વરદાન માગ.'

ત્યારે ધર્મોત્તમા વિભીષણ હાથ ભેડી બોલ્યા : 'હે ભગવન્ ! જેમ ચંદ્રમા કિરણોથી ભાસે છે, તેમ તમે નિત્ય સર્વ શુભોથી ભાસે છે. સર્વ લોકના શુભ આપ પોતે જ મને વરદાન આપવા આજ્ઞા છે, તેથી હું કૃતકૃત્ય થયો છું.^{૧૨૨-૧૨૬} હે સુમત ! જે પ્રીતિથી તમે મને વરદાન આપવા માગતા હો તો સાંભળો. પરમ આપત્તિમાં આવી પડ્યા છતાં પણ મારી બુદ્ધિ ધર્મમાં જ રહે. હે ભગવન્ ! શીખ્યા વગર પણ મને બ્રહ્માજીનું જ્ઞાન થાય. જે આશ્રમમાં રહેવાની અને ઇચ્છા થાય, તે તે આશ્રમ ધર્મિષ્ઠ થાય અને તે તે ધર્મ મારાથી આચરી શકાય. હે પરમેશ્વર વિષ્ણુ ! એ સર્વોત્તમ

વરદાન છે અને મારે તે જ ભેઈએ છીએ; કેમ કે ધર્મિષ્ઠ માણસને આ સંસ્કારમાં કાર્ધ જ દુર્લભ નથી.' ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા પ્રહ્માણીએ વિશીષણને કહ્યું : 'હે વત્સ ! તું જેમ ધારે છે તે પ્રમાણે થશે. હે યતુનાથન ! રાક્ષસકુળમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં તારી અધર્મમાં યુદ્ધિ થતી નથી, તેથી હું તને અમર કરું છું.' એ પ્રમાણે કહી પ્રહ્માણી કુંભકર્ણને વરદાન આપવા ગયા.

એ સમયે સર્વ દેવોએ હાથ ભેડી પ્રભ-પતિને કહ્યું : 'આપે કુંભકર્ણને તો વરદાન ન જ આપ્યું ભેઈએ. હે પ્રહ્માન ! આપ ભણો છો કે, એ દુર્યુધિએ હોકોને ત્રાસ આપ્યો છે, ઉપરાંત નંદનવનમાં સાત અપ્સરાઓ, ઈંદ્રના દશ મેવકો, ઋષિઓ અને માણસોનું ભક્ષણ કરેલું છે. વરદાન મળવા પૂર્વે જે રાક્ષસે આટઆટલું કંથુ' છે, તે વરદાન મેળવે તો કેવો અનર્થ કરે ? જરૂર તે ત્રણે ભુવનનું ભક્ષણ કરશે, માટે હે અમાપ તેજવાળા વિષુ ! વરદાનના નિમિત્તે તેને મોહ પમાડો. ૨૦-૨૯' એથી સર્વ લોકકું લક્ષ્યાણ થયે; તેમ જ એના સન્માનની પણ રક્ષા થશે.' એ પ્રમાણે દેવોએ કહ્યું, ત્યારે પદ્મયોનિ પ્રહ્માણીએ સરસ્વતીનું ચિંતન કરવા માંડ્યું. ૪૦ ચિંતન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં દેવી સરસ્વતી પ્રહ્માણીની પાસે પ્રકટ થયાં અને હાથ ભેડી બોલ્યાં : 'હે દેવ ! હું આવી છું, મારે શું કરવાનું છે ?' ત્યારે પ્રહ્માણીએ કહ્યું : 'હે ભારતી ! દેવો જે પ્રમાણે ઇચ્છે છે તે પ્રમાણે બોલવા માટે તું રાક્ષસેશ્વરી જીભમાં વાસ કર.' ત્યારે 'જેવી આશા' એમ કહી સરસ્વતીએ કુંભકર્ણની જીભમાં પ્રવેશ કર્યો. ૪૧-૪૩

પછી પ્રભપતિએ કહ્યું : 'હે મહાબાહુ કુંભકર્ણ ! તું જે ઇચ્છતો હોય તે વરદાન માગ.' ત્યારે કુંભકર્ણ બોલ્યો : 'હે દેવોના દેવ ! અનેક વર્ષોં સુધી નિદ્રાસુખ ભોગવવાની મારી ઇચ્છા છે !' ત્યારે પ્રહ્માણી 'એ પ્રમાણે થશે' એમ કહી ત્યાંથી વિદાય થયા. ૪૪-૪૬

પ્રહ્માણી સાથે દેવો આકાશમંડળમાં ચાલ્યા ગયા, ત્યારે સરસ્વતી દેવીએ પણ એ રાક્ષસને ત્યાગ

કર્યો. બ્યારે સરસ્વતીએ તેનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે તેને લાન આપ્યું અને તે દુષ્ટાત્મા કુંભકર્ણ દુઃખી થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો : 'આજે મારા મોહામાંથી આડું ભલટું વાક્ય કેમ નીકળ્યું હતું ? અરે, મારું સર્વ તપ વૃથા જ થયું ! હું મારું છું કે, પ્રહ્માણી સાથે આવેલા દેવોએ મને મોહ પમાડ્યો છે.' પછી વરદાન મેળવીને તેજસ્વી થયેલા તે ત્રણે ભાઈઓ શ્લેષ્માતક વનમાં ગયા અને ત્યાં સુખથી રહેવા લાગ્યા. ૪૭-૪૯

છત્રી શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવનપ્રલીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉપરાંદમાં ૧૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧ મો

રાક્ષસકુળનો પુનરુદ્ધાર-રાવણે મેળવેલી લાંકા

સુમાલી વરલખાંસુત્ર જ્ઞાતા વૈતાગ્રિશાચરુન્ ।

હૃદતિષ્ઠધર્મ્ય ત્યક્ત્વા સાહુગાં સ રસાતલા ॥૧॥

રાવણાદિ રાક્ષસોએ વરદાન મેળવ્યા છે, એમ સાંભળી સુમાલી ચોતાના અનુચરો સહિત ભય ત્યજી રસાતળમાંથી બહાર નીકળી આવ્યો; ૧ તેમ જ ઘણી જ સારી તૈયારી કરનારા મારીચ, પ્રહસ્ત, વિરૂપાક્ષ તથા મહોદર આદિ તેના પ્રધાનો પણ બહાર આવ્યા. ૨ ચોતાના પ્રધાનો અને રાક્ષસોથી વીંટાયેલા સુમાલી દશર્ભીવની પાસે જઈ તેને લેટીને આ પ્રમાણે બોલ્યો : ૩

'હે વત્સ ! તે' ત્રિભુવનશ્રેષ્ઠ પ્રહ્માણી પાસેથી જે ઉત્તમ વરદાન મેળવ્યું છે, તેથી રાક્ષસકુળ માટે જે મનોરથ હું વિચારતો હતો તે સિદ્ધ થઈ શકે છે. ૪ હે મહાબાહુ ! ભયને લીધે અમે લંકા ત્યજીને રસાતળમાં નાસી ગયા હતા, તે વિષ્ણુએ ઉત્પન્ન કરેલો અમારો ભય આજે નિવૃત્ત થયો. ૫ વિષ્ણુના ભયથી અનેકવાર ત્રાસેલા અને અમારું ધર છોડી સર્વ સાથે પલાયન કરેલા અમે રસાતળમાં પેસી ગયા હતા. ૬ અમરાપુરી સરખી લંકા નગરી અમે રાક્ષસોએ વસાવેલી હતી કે, બ્યાં હાલમાં તારો યુદ્ધિમાન ભાઈ ધનાધ્યક્ષ કુબેર રહે છે. ૭ હે પાપરહિત ! હે મહાબાહુ ! સામ, દામ અથવા બળથી તું તે લંકાને પાછી મેળવવા શક્તિમાન થાય

તો રાક્ષસોનું શ્રેય થાય. ‘હે તાત ! તું લંકેશ્વર ચર્પશ
એમાં કાંઈ સંશય નથી. તે’ નષ્ટ થતા રાક્ષસવંશને
પુનરુદ્ધાર કર્યો છે. ‘હે મહાબળ ! તું અમારા સર્વ-
નો રાજા ચર્પશ.’

પોતાની પાસે આવેલા માતામહ સુમાલીને
દશગ્રીવે કહ્યું : ‘^{૧૦} તમે કહો છો તે યોગ્ય નથી;
કેમ કે ધનાઢ્ય કુબેરજી અમારા મોટાભાઈ હોવાથી
પૂજ્ય છે. ^{૧૧} રાવણે જ્યારે આવો ધર્મચૂકત ઉત્તર
આપ્યો, ત્યારે તેના મનનું વલણ સમજી જઈ સુમાલી
રાક્ષસે વધુ આશ્ચર્ય ન કર્યો; પરંતુ તકે જોતાં તે સર્વ
રાક્ષસો રાવણની પાસે રહેવા લાગ્યા.

પછી એક વખત તકે જોઈને પ્રહસ્તે રાવણને
કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ દશગ્રીવ ! તમારા માતામહને
આ પ્રમાણે કહેતું, જો તમને યોગ્ય નથી; ^{૧૨, ૧૩}
કારણ કે શૂરવીરોને બંધુત્વ હોતું નથી. જો માટે
હું દક્ષાંત્રી કહું છું તે સાંભળો. અદિતિ અને દિતિ
એ બે બહેનો સમાન હિતવાળી હતી. તે બંને
પરમ સ્વરૂપવાન પ્રભાપતિ કશ્યપને વરી હતી. પ્રભા-
પતિ કશ્યપથી અદિતિએ ત્રણે ભુવનના અધિ-
પતિ દેવોને અને દિતિએ દેત્યોને જન્મ આપ્યો.
હે ધર્મજી ! હે વીર ! પૂર્વે સસુદ્રરૂપી વજ્રવાળી
પર્વતો સહિત આખી પૃથ્વી દેત્યોની હતી અને
તેઓ તેના રાજા હતા; પરંતુ મહાશક્તિમાન વિષ્ણુ-
એ દેત્યોને યુદ્ધમાં હણીને આ ત્રણે લોક દેવોને
અપાળ્યા છે, તો તમે વિચાર કરો કે, કુબેરની પાસેથી
લંકા લેવાથી તમે એકલા જ ભાઈની સાથે વેરભાવ
કરશો એમ નથી. પૂર્વે સુર અને અસુરે એ પ્રમાણે
કરેલું જ છે. ^{૧૪-૧૮}

પ્રહસ્તનાં વચન સાંભળી મનમાં હર્ષિત થયેલા
રાવણે થોડા વખત સુધી વિચાર કર્યો અને વધુ
હાવેશમાં આવી તે જ દિવસે રાક્ષસોની સાથે તેણે
પ્રયાણ કર્યું. ત્રિકૂટ પર્વત પર પહોંચ્યા પછી દશ-
ગ્રીવ રાવણે વાણીવિશારદ પ્રહસ્તને કહ્યું : ‘હે રાક્ષસ-
શ્રેષ્ઠ પ્રહસ્ત ! તું સત્વર લંકામાં જા અને મારા
કહેવાથી વિરોધ કુબેરને તું યુક્તિપૂર્વક કહે કે, ‘હે
રાજા ! આ લંકાનગરી પૂર્વે મહાત્મા રાક્ષસોની
હતી. હે પાપરહિત ! હે સોમ્ય ! તમે તેમાં વસ્યા

છો તે તમને યોગ્ય નથી; માટે હે અતુલ પરાક્રમી !
જો તમે આજે જ અમને અમારી લંકાપુરી પાછી
સોંપી દેશો, તો તમે અમારી પ્રીતિ મેળવશો અને
ધર્મનું પાલન કર્યું ગણાશે. ^{૧૯-૨૪}

રાવણની આજ્ઞા થતાં પ્રહસ્ત રાક્ષસ કુબેર-
થી રક્ષાયેલી લંકાનગરીમાં જઈ પરમ ઉદાર કુબેર-
ને કહેવા લાગ્યો : ‘હે સુવત ! મને તમારા ભાઈ
દશગ્રીવે મોકલ્યો છે. હે મહાબાહુ ! હે સર્વ
શસ્ત્રધારણ કરનારામાં શ્રેષ્ઠ ! હે સર્વશાસ્ત્રવિશારદ
ધનેશ્વર ! દશાનને જે કહ્યું છે તે હું કહું છું, તે તમે
સાંભળો. હે વિશાળ નેત્રવાળા ! પૂર્વકાળમાં આ
રમણીય લંકાનગરી રાક્ષસોએ સ્થાપી છે અને ભય-
કર પરાક્રમ કરનારા સુમાલિ આદિ રાક્ષસોએ તેને
ભોગવેલી છે; ^{૨૫-૨૮} પરંતુ વિષ્ણુએ તેઓને હરા-
વીને તેમની પાસેથી તે ખૂબથી લીધેલી છે. હે
વૈશ્રવણ ! રાક્ષસાધિપતિ રાવણ તમને જણાવે છે
કે, લંકા તમારે તેને સોંપી દેવી. હે તાત ! તમારે
આ સામ ઉપાયથી સમજી રાક્ષસોની લંકા રાવણને
સોંપવી ઘટે છે. ^{૨૯}

પ્રહસ્તનાં વચન સાંભળી વાકચતુર વૈશ્રવણે
કહ્યું : ‘^{૩૦} હે રાક્ષસ ! નિશાચરો નાસી જવા-
થી ઉત્તજ થયેલી આ લંકાનગરી પિતાએ મને
આપેલી છે અને જ્ઞાન, જ્ઞાન આદિ બંને ક શુભોચી
મેં તે આગાહ કરી છે; ^{૩૧} છતાં જ, તું દશગ્રીવને
જઈને કહે કે, જે આ મારું રાજ્ય અને લંકા-
પુરી છે, તે તારું પણ છે અને તે રાજ્ય હે મહા-
બાહુ ! તું સુખથી ભોગવ. મારું જે રાજ્ય અને ધન
છે તેના તારી સાથે હું ભાગ પાડવા ઇચ્છતો નથી.’
એમ કહી ધનાઢ્ય કુબેર પિતાજી પાસે ગયા.
અને પ્રજ્ઞાન કરી રાવણ જે ઇચ્છતો હતો તે વિહિત
કર્તા કહ્યું : ‘હે તાત ! દશગ્રીવે એક દ્રવ મોકલી
મને કહેવડાવ્યું છે કે, ‘પૂર્વે રાક્ષસોએ વસાયેલી
લંકાનગરી મને પાછી સોંપો, ‘તો હે સુવત ! મારે
કરવા યોગ્ય હોય તે મને કહો.’

ત્યારે સુનિઃશ્રેષ્ઠ, બ્રહ્મર્ષિ વિશ્રવણે હાથ ભેડી
લેલેલા કુબેરજીને કહ્યું : ‘હે પુત્ર ! મારું આ વચન
સાંભળ. ^{૩૨-૩૬} મહાબાહુ દશગ્રીવે મને એ પ્રમાણે

અરણ્યમાં લવકુશની રમત અને સીતાહની દેખરેખ ।

સીતાહની દેખરેખી સુખ લવ-કુશ બને મહાથુનિ વાલ્મીકિ પાસે હતું ન, ભવલુ પડેન કરવા
જવા, તે આગલા વિતરણ સુવશસ્યા રણી 'અરણ્યમાં મહાવિલાસ' પણ તેઓ સુસિલિત માતાના પ્રેરણે
કેવી મોહમાં શીખતા' તે સુવવદ્ધ વ્યા વિન પણ મોહનીલ વિન હાસની તૈયાર કરાવ્યું છે

કહ્યું ત્યારે મેં તેને કપકો દીધો હતો અને એ દુર્મતિને એમ ન કરવા માટે વારંવાર કહ્યું હતું.^{૩૭} કોધ પામેલા મેં તેને વારંવાર કહ્યું કે, આમ કરવાથી તારો નાશ થશે; છતાં તેણે ન માન્યું, તો હું પુત્ર! તું શ્રેયસ્કર અને ધર્મયુક્ત મારું વચન સાંભળ.^{૩૮} તે દુર્મતિ વરદાન મેળવવાથી અતિશય મૂઠ થઈ ગયેલો છે. તે યોગ્યયોગ્ય બાણતો નથી. મારા શાપથી તેનો સ્વભાવ દારુણ થઈ ગયેલો છે.^{૩૯} તેથી હે મહાબાહુ! લંકા છોડી હઈ તું તારા અનુચરો સહિત કૈલાસ પર્વત ઉપર બઈ વસ.^{૪૦} ત્યાં નદી-ઝોમાં ઉત્તમ રમ્ય ગંગા નદી વહે છે. સુવર્ણ અને સૂર્ય સરખાં તેજસ્વી કમળો તેના પાણીમાં આવી રહેલા છે.^{૪૧} કુસુમ, ઉત્પલ અને બીજાં સુગંધી-દાર ફૂલો પણ ત્યાં થાય છે. ત્યાં આગળ દેવો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, ઉરગો અને કિન્નરો વિહાર કરી નિત્ય આનંદ પામે છે. હે કુનેર! તું બાણ છે કે, હશશ્રીવે મોહું કરદાન મેળવ્યું છે, તેથી તેની સાથે તારે વેર કરવું યોગ્ય નથી.’ પિતાની આ આજ્ઞા માથે ચઢાવી કુનેરણ પોતાની સ્ત્રી, પુત્ર, મંત્રી, સમસ્ત વાહન અને ધન વગેરે લઈ કૈલાસ પર્વત પર ગયા.^{૪૨-૪૪} કુનેરણના ગયા પછી હર્ષિત ચિત્તવાળા પ્રહસ્તે મંત્રીઓથી વીંટાઈ બેઠેલા મહાત્મા રાવણને કહ્યું:^{૪૫} ‘ધનેશ્વર કુનેર લંકા ત્યજી ચાલ્યા ગયા છે અને હવે તે શન્ય થઈ છે; માટે અમારી સાથે તેમાં પ્રવેશ કરીને તમે તમારા ધર્મનું પાલન કરો.’ ત્યારે પ્રહસ્તનાં વચ્ચેના સાંભળી મહાભગવાન રાવણ પોતાના ભગવાન અનુચરો અને લાઈઓ સહિત લંકામાં પેઠા.^{૪૬, ૪૭} જેમ ઇંદ્ર સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરે, તેમ દેવશત્રુ રાવણે કુનેરેતલેલી વિશાળ રાજમાર્ગોવાળી લંકાનગરીમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૪૮} પછી રાક્ષસોએ રાવણને ત્યાં અભિકેક કર્યો અને રાવણ તેનું પાલન કરવા લાગ્યો. થોડો સમય વીતતાં લંકા કાળાં વાઢાં સરખા રાક્ષસોથી ભરાઈ ગઈ. જેમ પૂર્વે ઇંદ્રરાજાએ સ્વર્ગમાં અમારાવતી વસાવી હતી, તેમ ધનેશ્વર કુનેરે પણ પિતૃઆજ્ઞાપાલનના અભાવથી ચંદ્ર જેવા ઉન્નત્યવ કૈલાસ પર્વતના શિખર ઉપર લગાડી

અલંકૃત અને શ્રેષ્ઠ ભવનોથી શોભતી અલંકાપુરી વસાવી તેમાં સુખથી વાસ કર્યો.^{૪૯, ૫૦} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૨ મો

રાવણ વગેરેના યુદ્ધસ્થાન-રાક્ષસવંશની વૃદ્ધિ

રાક્ષસૈવોઽભિષિકસ્તુ બ્રાહ્મિઃ સહિતસ્તદા ।

તતઃ પ્રદાત્ રાક્ષસ્યા મનિન્યાઃ સમચિન્તયત્ ॥

રાક્ષસાધિપતિ રાવણે લંકાનુ રાજ્ય મેળવ્યા પછી પોતાની બહેન સૂર્યવંશીના લગ્ન માટે લાઈઓ સાથે વિચાર કરી તેને હાનવોમાં શ્રેષ્ઠ કાલકેંદ્ર વિદ્યુભિન્હવની સાથે પરણાવી.^૧ હે રામ! બહેનને પરણાવ્યા પછી રાક્ષસેંદ્ર રાવણ મુગયા કરવા નીકળ્યો. ત્યાં તેણે દિતિના પુત્ર મય (હાનવ)-ને જોયો કે જેની સાથે લાવણ્યમયી એક કન્યા હતી. કન્યાસહિત મયદાનવને બેઈ હશશ્રીવે પૂછ્યું: ‘તમે કોણ છો? ક્યાં મનુષ્ય કે મુગ પશુ ફરતાં નથી, ત્યાં તમે વિચરો છો?’^૨ આ મુગનયની કન્યા સહિત તમે અહીં કેમ રહો છો?’ ત્યારે મયદાનવે રાવણને ઉત્તર આપ્યો: ‘તમારી પાસે હું સર્વ વૃત્તાંત કહું છું, તે તમે સાંભળો. પૂર્વે હેમા નામની એક અપ્સરા હતી.^૩ તે હેમા ઇંદ્રને જેમ ઇંદ્રાણી મળે, તેમ મને મળી હતી અને એક હબ્બર વર્ષ સુધી હું તેના ઉપર અતિશય પ્રીતિવાળો હતો.^૪ હાલમાં તે હેમા દેવતાઓના કાર્ય નિમિત્તે સ્વર્ગમાં ગઈ છે અને મારાં તેર વરસ તેના વિરહમાં ચાલ્યાં ગયાં છે. અરે, આ યૌદ્ધનું વર્ષ પણ મેં બનાવેલી સુવર્ણમય પુરીમાં જ પીટી ગયું.’^૫ વજ્ર અને વૈદ્યમંત્રિથી ચીતરેલી અને માયાથી નિર્મોહ કરેલી તે નગરીમાં રહેવા છતાં હેમાના વિચોગને લીધે હું દુઃખી રહેતો હતો;^૬ તેથી હું મારી પુત્રીને લઈને આ વનમાં આવ્યો છું. હે રાજન! તે હેમા અપ્સરાની કુખથી જન્મેલી આ મારી પુત્રી છે;^૭ અને તેને યોગ્ય પતિની સાથે પરણાવવા હું ઇચ્છું છું. સર્વ માન ઇચ્છનારા યુરુથોને કન્યાના પિતા હોયું છે;^૮ હું અકારક જ છે;^૯ કારણ કે કન્યા માતા અને પિતાના બન્ને

કુળને હંમેશાં સંશયમાં રાખે છે. મને જો સ્ત્રીથી જો પુત્રો પશુ થયા છે. ^{૧૨} હે તાત ! તેમાં પહેલો માયાવી અને પછી હું હુલિ થયો હતો. જો પ્રમાણે તમે જે પૂછ્યું તે બધું યથાવિધિ મેં તમને કહ્યું. હે તાત ! તમે કૌણ છે ? હું તમોને કેવી રીતે બાળી શકું ?' ત્યારે રાવણે કહ્યું : 'હું બ્રહ્માણની ત્રીણ પેઢીએ થયેલા વિશ્રવા સુનિનો પુત્ર છું અને મારું નામ હશચીવ છે. ^{૧૩-૧૫}

હે રામ ! શક્તિસેંદ્રે આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યારે હાનવશ્રદ્ધ મયદાનવે મહર્ષિ પુત્ર બાણીને પોતાની કન્યા તેને આપવાની ઇચ્છા બાણી અને તુસ્ત બ પોતાની કન્યાનો હાથ તેના હાથમાં આપતાં કહ્યું : 'હે રાજન ! હેમા અન્ધરાથી ઉત્પન્ન થયેલી મારી આ મહોદરી નામની પુત્રીને તમે પત્ની તરીકે ગ્રહણ કરો.' ત્યારે રાવણે 'તથાસ્તુ' કહી તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી દૈત્યેંદ્ર મયદાનવે અગ્નિ સમક્ષ તેઓનું પાશ્વિગ્રહણ કરાવ્યું. હે રામ ! રાવણને તેના પિતા વિશ્રવાથી શાપ મળ્યો, છે, તે મયદાનવ બાણીને હતો; છતાં તે પિતામહના કુળનો છે, જોમ બાણીને તેણે પોતાની પુત્રી તેને આપી હતી; તેમ જ પરમ અદ્ભુત અમોઘ શક્તિ પશુ આપી હતી કે જે શક્તિએ લક્ષ્મણને મૂર્છા પમાડી હતી. ^{૧૬-૨૧}

પોતાની પત્નીને લઈ શક્તિસરાજ રાવણ લંકામાં ગયો. પછી પોતાના બે નાના ભાઈ-ઓનાં લગ્ન માટે બે કન્યાઓ પશુ તે લઈઆવ્યો. વિદેશનની વજ્રવવાળા નામની પુત્રીને રાવણે કુંભકર્ણ સાથે યરણાવી અને ગંધર્વરાજ મહાત્મા શલ્યની સરમા નામની ધર્મજ્ઞ પુત્રીને વિલીપણ સાથે યરણાવી કે, જે સરમા માનસરોવરના કાંઠા પર જન્મી હતી તેના જન્મસમયે વર્ષાઋતુ હોવાથી માનસરોવરમાં પાણી વધતું હતું, ત્યારે કન્યા ઉપરની પ્રીતિને લીધે તેની માતાએ રેતાં રેતાં 'સરઃ મા વર્ષત' (સરોવર, વધ નહિ) જો પ્રમાણે કહ્યું, તેથી તેનું નામ સરમા પડ્યું. આ પ્રમાણે વિવાહ કરી એ શક્તિસેંદ્રે જમ ગંધર્વો નંદનવનમાં આનંદ ભોગવે તેમ પોતાપોતાની સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ ભોગવવા લાગ્યા. ^{૨૨-૨૮} સમય વીતતાં

રાવણની પટરાણી મહોદરીએ મેઘનાદ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો, જે ઇન્દ્રજિત નામથી વિખ્યાત થયો. બન્યારે તેનો જન્મ થયો અને તે રોષા લાગ્યો, ત્યારે ઘણા પ્રયત્ન મેઘસમૂહના ગડગડાટ બેવે તેનો અવાજ થયો. હે રાઘવ ! તેના અવાજથી આખી લંકા સ્તબ્ધ થઈ મઈ હતી; તેથી તેના પિતાએ જોતું નામ મેઘનાદ પાડ્યું. હે રામ ! રાવણના શુભ અંતઃપુરમાં લાકડામાં કુપાયેલા અગ્નિની આક્રંક શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓથી રક્ષાતો, માતા તથા પિતાને મહાહર્ષ ઉપભવતો એ મેઘનાદ વધતો હતો. ^{૨૯-૩૧}

ઈતિ શ્રીવાસ્તીકિ મહાસુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૩ મો

રાવણનો ઉત્પાત-કુંભરની શિખામણ

અથ કોકેશ્વરોત્સુહા તથા કાલેન કૈનચિત્ ।

નિદ્રા સમમવતીન્ના કુન્નર્કર્ણસ્ય કવિણી ॥ ૧ ॥

પછી કેટલેક ઢાળે લોકેશ્વર બ્રહ્માએ પ્રેરેલી ચોર નિદ્રા કુંભકર્ણની પાસે ગઈ. ^૧ ત્યારે કુંભકર્ણ પોતાના ભાઈને કહ્યું : 'હે રાજન ! મને નિદ્રા પીડા કરે છે, મારે માટે જોકે સારું શું કરાવે. ^૨ તેથી રાવણે વિશ્વકર્મા બેવા શિલ્પીઓને આજ્ઞા કરી. તેમણે જોકે ચોજન પહોળું ને જ ચોજન લાંબું, વિશાળ, સુવાળું, સુંદર દેખાવવાળું, કાંઈ પશુ ભતની પીડા વિનાનું, સ્ફટિક અને સુવર્ણના ચિત્રરામણવાળા શાંભલાથી સર્વત્ર શોભતું જોકે મંદિર કુંભકર્ણ માટે બનાવ્યું. ^{૩, ૪} જે મંદિરને વૈદ્યમંથિનાં પદચિયાં હતાં. ધૂધરીઓવાળા પડદા ટાંચ્યા હતા, હાથીદંતાનાં બારણાં બનાવ્યાં હતાં તેમ જ હીરા અને સ્ફટિકનાં ચોતરા બાંધેલા હતા. ^૫ ચેરુ પર્વતની પુષ્પચુંકાની જેમ નિત્ય સંપૂર્ણ સુખ આપનાર એ મનોહર મંદિર શક્તિસેંદ્ર રાવણે બાંધાવ્યું, ^૬ ત્યારે મહાબળવાન કુંભકર્ણ તેમાં જઈ સુખથી સૂતો, તે હજારો વર્ષ સુધી સૂઈ રહ્યો, પશુ બંધ્યો નહિ. ^૭

આ પ્રમાણે બન્યારે કુંભકર્ણ નિદ્રાધીન થયેલો હતો, ત્યારે નિર્દુશ દયાનન દેવો, ઋષિઓ, યક્ષો

અને ગંધર્વોનો સંહાર કરવા લાગ્યો; ‘એટલું જ નહિ પણ નંદન વગેરે જે જે વિચિત્ર ઉધાનો હતાં, તે સર્વને કાંધ પામેલા કથાનને ઉજ્જડ કર્યો.’ હાથી જેમ નદીમાં કીકા કરી તેનો નાશ કરે છે, વાઘ જેમ વૃક્ષને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખી તેનો નાશ કરે છે, વજ્ર જેમ પર્વત ઉપર પડીને તેને ભેદી નાખે છે, તેમ રાક્ષસાધિપતિ રાવણ સર્વનો નાશ કરવા લાગ્યો.^{૧૦} રાવણનું આત્મ દુરાચરણ બાણીને અને પિતાના કુળને અતુરૂપ વ્યવહારનું સ્મરણ કરીને જાતુગ્રેની કુબેરે તેને સમભવવા એક દ્વતને લઈ મોકલ્યો. તે દ્વત લંકાપુરીમાં જઈ વિશીષણને મળ્યો, ત્યારે ધર્મોત્તમા વિશીષણે તેનું સન્માન કરી, આવવાનું કારણ તથા કુબેર અને બીજાં સર્ગાસંબંધીઓનું કુશળ પૂછ્યું, તે બાણીને સભામાં બેઠેલા રાવણની પાસે તેને લઈ ગયા. ત્યાં પિતાના તેજશી શેષભતા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને બેઠાં ‘મહારાજનો’ જ્ય થાઓ’ એ પ્રમાણે બોલી વિનિતભાવે તે બોલો રહ્યો, પછી તે દ્વતે ઉત્તમ પદ્મંગ ઉપર બેઠેલા રાવણને કહ્યું: ^{૧૧-૧૬}

‘હે રાજન્! હે વીર! તમારા ભાઈ એ તમારાં માતા અને પિતાના કુળના સહાચારને યોગ્ય જે કહેલું છે, તે હું તમને કહું છું.’^{૧૭} તેમણે કહાવ્યું છે કે, ‘આટલાં કૃત્યોથી બહુ થયું. હવે તમારે સહાચારનો સંશ્લેષ કરવો વડે છે, તેમ જ ધર્મમાં આસ્થા રાખવી વડે છે.’^{૧૮} હે રાજન્! નંદનવનનો નાશ થયો તે મેં જોયો, ઋષિઓ હણવાનું મેં સાંભળ્યું અને તમારા નાશ માટેની દેવોની પેસ્વી-ઓ પણ મારા બહુવામાં આવી છે.’^{૧૯} હે રાક્ષસાધિપ! તમે મારો ઘણીવાર અનાદર કર્યો છે, છતાં અપરાધી બાળક મોટાંઓથી રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે; તેમ તમારું રક્ષણ કરવું એ મારું કામ છે.’^{૨૦} બિતેન્દ્રિય અને નિયમને વશ રહીને રુદ્રને પ્રસન્ન કરવા માટે ત્રત ધારણ કરી હું હિમાલય ઉપર ધર્મોપાસના કરવા લાગ્યો હતો,^{૨૧} ત્યાં મેં ઉમા સહિત દેવાધિદેવ મહાદેવને જોયા. આ સમયે અનુષ્ઠાન રૂપ ધરીને રુદ્રાણી ત્યાં આવેલાં હતાં. હે મહારાજ! બીબા કોઈ પણ હેતુથી નહિ પણ મોત્ર ‘આ કોણ

હશે?’ એ જ આકાંક્ષાથી મેં કમનસીબે તે દેવીને કાળી આંખે જોયાં.^{૨૨, ૨૩} ભારે દિવ્ય પ્રસાદથી દેવીએ મારી કાળી આંખ બાળી નાખી અને ધૂળ બિલવાથી જેમ તેજ ક્ષિંકું થઈ બાંધ તેમ મારું એ નેત્ર ક્ષિંકું પડી ગયું. તે પછી હું ગિરિના બીબા વિસ્તીર્ણુ શિખર ઉપર જઈને આકાંક્ષા વર્ષ સુધી મૌન રહેવાનું મહાત્રત ધારણ કરીને રહ્યો. તે તપ પૂરું થયું ત્યારે દેવ મહેશ્વરે પ્રસન્ન થઈ કહ્યું: ‘હે ધર્મન્! હે સુતન્! આ તપથી હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હે ધનેશ્વર! આવું તપ એક તે કરેલું છે અને બીજું મેં આચરેલું હતું. આવું ત્રત આચરે એવો ત્રીજો કોઈ પુરુષ થયો નથી. આ ત્રત દુઃકર છે અને તે મેં જ પૂર્વે ઉત્પન્ન કરેલું છે.’^{૨૪-૨૬} હે ધનેશ્વર! હે સૌમ્ય! તું મારો મિત્ર થા. હે પાપરહિત! તે મને તપથી છોડેલો છે, માટે તું મારો મિત્ર થા.’^{૨૭} દેવીના સ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરવાથી તેણે તારું જે કાણું નેત્ર બાળી નાખ્યું છે અને હાલ જે પીછું પડી ગયું છે.’^{૨૮} તેથી ‘એકાક્ષી પિંગલી’ એવા નામથી ઘણા કાળ સુધી તું પ્રસિદ્ધ રહીશ.’ એ પ્રમાણે શિવની સાથે મિત્રતા મેળવીને તેમ જ તેમની પાસેથી રત્ન મેળવીને ઘેર આવેલા મેં તમારો પાપી નિશ્ચય સાંભળ્યો; માટે એ કુળને કલંક લગાડનાર અધર્મી હોકોની સેવ્યત છોડી દે. ઋષિઓ સાથે દેવો તમારા વધના ઉપાયનો વિચાર કરે છે.’

દ્વતે આ પ્રમાણે કહ્યું. ત્યારે કોપથી રક્તહોબન થયેલો કથાનન હાથ પછાડી અને હાંત પીસી બોલ્યો: ‘હે દ્વત! તું જે બોલે છે તે હું ભરાભર સમજ્યો છું.’^{૨૯-૩૪} તું અને તને બહી મોકલનાર એ મારો ભાઈ હવે છવતા નહિ રહે. એ ધનેશ્વર આ મારા હિતની વાણી કહેતો નથી. પણ એ મૂઠ મને ‘મારે મહેશ્વરની મિત્રતા થઈ’ એમ સંભળાવે છે! તે જે આ કહ્યું તે મારાથી સહન થઈ શકે તેમ નથી.^{૩૫, ૩૬} હે દ્વત! તેણે આટલા કાળ સુધી મેં સર્વ સહન કર્યું છે અને એ મારો શુરુ છે, મારાથી બચે છે, એમ હું માનું છું; તેથી જ મેં એને હર્યો નથી;^{૩૭} પણ તેનાં આ વચનો

સાંભળી હવે મેં એવો નિશ્ચય કર્યો છે કે, તેના એકલાની ખાતર જ હું મારા બાહુબળથી ત્રણે દોઢાંને જીતીશ અને ચારે દિશાના દોઢાંપણોને યમસહનમાં પહોંચાડી દઈશ. ૪૮, ૪૯ એ પ્રમાણે કહીને રાવણે તે દૂતને તરવારથી કાપી નાખ્યો અને દુરાત્મા રાક્ષસોને તેનું ભક્ષણ કરી જવા કહ્યું. પછી ત્રણે દોઢાંને જીતવાની આકાંક્ષાવાળો રાવણ સ્વસ્તિવાચન કરાવી રથ પર બેઠી સત્વર ભયાં ધનેશ્વર રહેતા હતા ત્યાં ગયો. ૪૦, ૪૧

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપૂર્ણતઃ આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૪ મો

રાવણુના ઉત્પાત-યક્ષો સાથે યુદ્ધ
તતઃ સ લચિવેઃ લાર્ચે વદ્ધમિતિત્વલોક્ષતઃ ।
મહોવરપ્રહસ્તામ્યાં મારિચશુકસારથૈઃ ॥ ૧ ॥

નિરંતર બળથી ઉદ્ભવ રહેતો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ બાણે ત્રણ દોઢાંને બાળી નાખવા ઇચ્છતો હોય, તેમ મહોદર, પ્રહસ્ત, મારીચ, શુક, સારણ અને પુષ્પાક્ષને સાથે લઈ કુબેરની સાથે લડવા ગયો. ૧ શહેરો, નદીઓ, પર્વતો, વનો અને ઉપવનોને ઓળંગી એક સુદૃઢમાં તે કેલાસ પર્વત પર આવી પહોંચ્યો. ૨, ૩ યુદ્ધશુક દુરાત્મા રાક્ષસેન્દ્રને મંત્રીઓ સહિત કેલાસ પર આવી પહોંચેલો બાણી ત્યાં રહેલા યક્ષોના તો હોશકોશ જ ભીડી ગયા. થોડીવારે સાવધ થઈ આ આપણા રાજ કુબેરનો ભાઈ છે એમ બાણી તેઓ ધનેશ્વર હતા ત્યાં ગયા. ૪, ૫ તેઓએ ત્યાં જઈ રાવણે જે કયું હતું તે સર્વ કહ્યું; ત્યારે કુબેરે તેની સાથે લડવા માટે યક્ષસૈન્યને આજ્ઞા આપી. તે વખતે યક્ષોનું અને રાક્ષસોનું કઠોર યુદ્ધ ચલાયું. સમુદ્રના તરંગોની જેમ યક્ષ તથા રાક્ષસસૈન્ય ઊછળવાથી કેલાસ-ગિરિ કંપી ઊઠ્યો. ૬-૮ ભેતભેતામાં રાવણના સર્વ મંત્રીઓ લાયલ થયા, ત્યારે નિશાચર દશગ્રીવે ચોતાના સૈન્યને મંદ પડેલું ભેઈ કોધપૂર્વક ચોટો નાદ કર્યો. રાવણના નાદથી વેગમાં આવેલા ભયંકર પરાક્રમ કરનારા તેના પ્રત્યેક પ્રધાનો એકેક હબર યક્ષોની સાથે લડવા લાગ્યા, તેમ જ રાવણે પણ

ગદા, મુસલ, તરવાર, શક્તિ અને તોમર વડે યક્ષસેનાને હુલ્લવા માંડી. ૯-૧૨

એ સમયે વરસતાં વાદળોની ધારાઓની જેમ યક્ષોએ છોડેલાં બાણોથી વીંધાતો રાવણ કોધપૂર્વક પ્રહાર કરવા લાગ્યો. ૧૩ વાદળોની હબરો ધારાથી પર્વત ભિભય છે, તેમ યક્ષોનાં શત્રોના ઘાથી કુબેરની ધારા વડે ભિભઈ જવા છતાં તે જરા પણ ડંચ્યો નહિ. પછી મહાત્મા રાવણ કાળદંડના સરળી ગદા ઉપાડી યક્ષસૈન્યમાં પેડો અને હબરો યક્ષોને યમદારમાં પહોંચાડ્યા. ૧૪ વાયુ સહિત અગ્નિ જેમ સૂકાં લાકડાંને સળગાવી મૂકે છે, તેમ તુલની માફક વીંજાયેલા યક્ષસૈન્યને રાવણરૂપી અગ્નિ બાળી નાખવા લાગ્યો. ૧૫ વાયુ જેમ વાદળોને વિખેરી નાખે છે, તેમ બાકી રહેલા તે યક્ષોને મહોદર, શુક આદિ રાવણના વીર પ્રધાનોએ છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યા. ૧૬ કેટલાક અવયવો કપાઈ જવાથી લાયલ થઈ સુદૃઢભૂમિ પર પડ્યા અને કેટલાક તીક્ષ્ણ દાંતોથી કોંઠ કંપડતા પૃથ્વી પર પડ્યા. ૧૭ જેમ નદીના પ્રવાહથી તેના કાંઠાઓ ધસી પડે છે, તેમ કેટલાક ચાકેલા હોવાથી શત્રો છોડી દઈને એકબીજાને વળગી પડીને સુદૃઢભૂમિમાં પડ્યા. સાથે પગલે રહી લડવા છતાં બળવાન શત્રુથી હજારોને હબરો યક્ષો અંતરિક્ષમાં જવા લાગ્યા, જેથી સુદૃઢપ્રેક્ષક અગ્નિજ્વળોને તેમ જ આ વીર દોઢાંને ત્યાં રહેવાને સ્થાન મળ્યું સુરકેલ થઈ પડ્યું. ચોતાના મહાબળવાન ચોટાઓને હજારેલા ભેઈ મહાબાહુ ધનાધ્યક્ષે બીજા હબરો યક્ષોને રણભૂમિ પર મોકલ્યા. ૧૮, ૧૯ હે રામ! એ સમયે કુબેરે મોકલેલો સંયોધક ટંક નામનો યક્ષ યુધ્ધ સૈન્ય અને વાહનો સહિત સુદૃઢભૂમિમાં આવ્યો. વિષ્ણુ જેમ ચક્રથી છેદે, તેમ તેણે મારીય રાક્ષસને સુદૃઢભૂમિમાં લાયલ કર્યો, જેથી પુણ્ય ક્ષીણ થયે જેમ ગ્રહ પૃથ્વી પર પડે, તેમ તે મારીય કેલાસ પર્વત ઉપરથી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ૨૦-૨૨ તે નિશાચર મારીય લાન આવ્યા પછી એક સુદૃઢ સુધી વર મારીય લાન આવ્યા પછી એક સુદૃઢ સુધી વિસામો લઈ યુગ્મ સુદૃઢભૂમિ પર આવ્યા અને મહોદરેણુ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો, ત્યારે તેનાથી ત્રણી સંયોધક ટંક યક્ષ રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયો.

પછી સુવણ્ણથી ચીતરેલા અને વૈકુંઠમણિ તથા રૂપાથી ભેમાં લાત પાડેલી છે, તેવા રાજમહેલના દ્વારમાં રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પ્રવેશ કર્યો. હે રાજન! તે નિશાચરને રાજમહેલમાં ચેતતો ભેઈ સૂર્યલાતુ નામનો દ્વારપાળ તેને રોકવા લાગ્યો.^{૨૩-૨૪} હે રામ! દ્વારપાળે રોકવા છતાં રાવણ નજ રોકાયો, ત્યારે દ્વારપાળે તેને હરવાબનાં તોરણ વડે જૂદી નાખ્યો; તેથી ગેરુથી જેમ પર્વત શોધી રહે, તેમ લોહી નીકળવાથી તે રાવણ શોભવા લાગ્યો. પર્વતના શિખર જેવા તોરણના પ્રહારથી ઘાયલ થયા છતાં પિતામહુ બ્રહ્માણના વરદાનને લીધે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનો જરા પણ ક્ષય થયો નહિ; કિલ્લો તેણે તે જ તોરણ વડે દ્વારપાળ સૂર્યલાતુને જોવો તો પ્રહાર કર્યો કે જેથી તેનું શરીર વિલીન થઈ ગયું. રાવણનું આ પરાક્રમ ભેઈને જીવતા રહેલા સર્વ ત્યાંથી નાસી ગયા અને બચથી પીડા પાગી થઓ ત્થા હઈ વીઢે મોટે નદી, કોતરો તથા ગુફાઓમાં ભરાઈ ગયાં.^{૨૫-૩૦}

ઈતિ મીનાક્ષમ્હિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય મીરામાવણના ઉત્તરમાં ૧૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૫ મો

રાવણનો ઉત્પાત-કુંબેર સાથે યુદ્ધ-
પુષ્પક વિમાનની પ્રાપ્તિ

તતસ્તાલ્લક્ષ્ય વિવ્રસ્તાન્યક્ષેન્દ્રાંચ સહસ્રશઃ ।

ઘનાધ્યક્ષો મહાયક્ષ મણિચારમયાવ્રવીત ॥ ૧ ॥

આ રીતે અનેક પ્રકારે ત્રાસ પામેલા તે યક્ષોને ભેઈને ધનાધ્યક્ષ કુંબેરે મણિભદ્ર નામના મહા-યક્ષને કહ્યું:^૧ 'હે યક્ષેન્દ્ર! દુરાચારી અને પાપી રાવણનો તું સંહાર કર અને ત્રાસ પામેલા વીર યક્ષોનું રક્ષણ કર.'^૨ ત્યારે મહાબાહુ મણિભદ્ર ચાર હજાર વીર યક્ષોને સાથે લઈ યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો. વીર યક્ષો ગદા, ગુસ્થળ, પ્રાચ, શકિત, તોમર અને સુદઘર આદિ આગુધે વડે રાક્ષસોને હણવા હણવા રણભૂમિમાં ટોકવા લાગ્યા.^{૩-૪} બાજ જેમ ઝડપથી નાનાં પક્ષીને પકડી પાડે, તેમ વીર યક્ષો રાક્ષસો સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ સમયે

'કીક,' 'યુદ્ધ આપ,' 'હું પાછો જવા ઇચ્છતો નથી,' 'તારાં શત્રો મને હઈ દે,' એ પ્રમાણે રાક્ષસો તથા યક્ષોના અવાજ થવા લાગ્યા. દેવો, ગંધર્વો અને ઋષિઓ આ ટુસુહ યુદ્ધ ભેઈ વિચિત્ર થવા લાગ્યા.^{૫-૬}

રાવણના મંત્રી પ્રહસ્તે યુદ્ધમાં પ્રચંદ પરાક્રમ કરી એકહજાર યક્ષોને મારી નાખ્યા અને મહોદરે ણીબ હબ્બર યક્ષોને હણ્યા.^૭ હે રાજન! યુદ્ધોન્મત મહાક્રોધી મારીચે માત્ર એક નિરોધના અંતરમાં બે હજાર યક્ષોને હણી નાખ્યા.^૮ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! એ સમયે યક્ષો ધર્મયુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે રાક્ષસો કપટયુદ્ધ કરતા હતા; તેથી રાક્ષસોએ યુદ્ધમાં ચક્રિયાતા થયા. મહાબાહુ પૂત્રાક્ષે રણક્ષેત્રમાં આવી મણિભદ્રની છાતીમાં કોપથી સુસળનો ઘા કર્યો, છતાં તે વીર યક્ષ જરા પણ ઝૂલ્યો નહિ,^{૯-૧૦} કિલ્લું તેણે ગદાને ધરાધર વીંઝીને પૂત્રાક્ષના માથામાં મારી, તેથી તે રાક્ષસ વિકળ થઈ લોચ ઉપર પડ્યો.^{૧૧} પૂત્રાક્ષને લોહીહોલાયું થઈ પૃથ્વી પર પડેલા ભેઈને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ મણિભદ્રની સામે આવ્યો,^{૧૨} ત્યારે કોપ પામેલા દોષ્યા આવતા રાવણને યક્ષશ્રેષ્ઠ મણિભદ્રે ત્રણ શક્તિઓથી વીંધ્યો; છતાં કોપે ભરાયેલા મહાબળવાન રાવણે હોડી આવી તેના મસ્તક પર પ્રહાર કર્યો. રાવણના પ્રહારથી મણિભદ્રનું મસ્તક વાંકું થઈ ગયું અને તેથી તે યુદ્ધમાંથી નિવૃત્ત થયો, ત્યારે રાક્ષસોએ મોટો હર્ષનાદ કરી આખો કૈલાસ પર્વત ગબ્બવી મૂક્યો;^{૧૩-૧૪} એટલામાં શુક અને પ્રૌઢપદ નામના બે પ્રધાનોની સાથે ધનાધ્યક્ષ કુંબેર મોટી ગદા ધારણ કરી રણભૂમિ પર આવ્યા.^{૧૫} એ સમયે મહાત્મા કુંબેરે પોતાના ભાઈ રાવણને યુદ્ધભૂમિમાં ભેઈને પોતાના મહાન કુળને છાવે તેવાં બુદ્ધિયુક્ત વચનો કહેવા માંડ્યાં:^{૧૬} 'હે દુર્મતિ! તું મારા વાઘો છતાં પાપકર્મથી અટકતો નથી, તો પાછળથી એવું ક્ષણ મેળવીને નરકમાં જઈશ, ત્યારે તને ખબર પડશે. કોઈ દુર્મતિ માણસ મોહને લીધે ઝેરની ઉપેક્ષા કરીને મોહને લીધે તે પી બચ અને પાછળથી જેમ તેના પરિણામની તેને ખબર પડે, તેમ તું પણ તારાં પાપ-

કર્મનું પરિણામ પાછળથી જ સમજીશ. તારા અનાચારને લીધે દેવો તારાથી વિરુદ્ધ થયા છે અને તેથી તું આવો વેરભાવ પામ્યો છે, તેની તને પાછળથી જ ખબર પડશે. માતા, પિતા, વિષ્ણુ, આચાર્ય આદિનો તિરસ્કાર કરનાર તું બ્યારે યમરાજાને હાથ પડીશ, ત્યારે જ તને ખબર પડશે. ક્ષણભંજર શરીર ધારણ કરીને જે તપ કરતો નથી, તે મૂઠં મૂઆ પછી પોતાનાં પાપ કર્મનું ફળ પામીને બહુ જ દુઃખી થાય છે. ૧૮-૨૨

ધર્મથી રાજ્ય, ધન આદિ સુખ મળે છે, પણ અધર્મથી તો દુઃખ જ થાય છે; માટે ધર્મ કર અને પાપનું વિસર્જન કર. માતાપિતાની સેવા કર્યા વિના કોઈ પણ માણસની શુદ્ધિ શુભ થતી નથી અને જીવ જોવાં કર્યો કરે છે, તેવા ફળ તેને જોગવવા જ પડે છે. પુણ્યકર્મ વડે જ આ લોકમાં સમૃદ્ધિ, રૂપ, બળ, સુખ, ધન આદિ મળે છે અને પરલોક પણ તે વડે જ સધાય છે. ૨૩, ૨૪ હે હરુણંદિ! તારી ધુણિ આવી થઈ ગઈ છે, જેથી તું નરકમાં જનારા થઈશ. અરે! તારા જેવા પાપાત્માની સાથે વધારે જોલણ, એ પણ મને થોડાં લાગતું નથી. ૨૫

મહાત્મા કુબેરે રાવણને તથા તેના પ્રધાનોને આ રીતે સમજાવ્યા છતાં તેઓએ ન માન્યું, ત્યારે ગદા વડે પ્રહાર કરવા માંડ્યા, જેથી રાવણના મારીય આદિ પ્રધાનો પલાયન કરી ગયા. ૨૬ પછી યજ્ઞેન્દ્ર કુબેરે દશધીવને માથામાં ભેરથી ગદા મારી, પણ તેથી તે જરા પણ હન્યો નહિ. ૨૭ હે રામ! પછી તે મહાયુદ્ધમાં તે યજ્ઞ અને રાક્ષસ એકબીજાને પ્રહાર કરવા લાગ્યા, પણ બેમાંથી કોઈ થાક્યું નહિ, તેમ કોઈ વિહ્વળ પણ થયું નહિ. ૨૮ કુબેરે આગેચાત્ર મૂક્યું, ત્યારે રાવણે તેના સાસું વરુણાત્ર મૂકી તેનું નિવારણ કર્યું. ૨૯ પછી રાવણે માયા કરવા માંડી. રાવણે કુબેરના વિનાશ માટે સેંકડો માયાવી સ્વરૂપો ધારણ કર્યા. ૩૦ એ સમયે તે વાહ, વરાહ, વાહણી, પર્વત, સાગર, વૃક્ષ, યજ્ઞ અથવા દૈત્યનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો અને અદૃશ્ય રહી અજોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યો. હે રામ! છેલ્લે તે રાવણે મોટું

ભયંકર રૂપ ધારણ કરી પોતાની મોટી ગદા કુબેરના માથામાં મારી. ગદાના પ્રહારથી કુબેર વિહ્વળ થવા, લોહીહાહાણ થવા અને કપાયેલા મૂળવાળું ગાંઠ જેમ પડી બંધ, તેમ પૃથ્વી ઉપર પડી ગયા, ત્યારે તેમના પગાદિ પ્રધાનો તેમને નંદનવનમાં લઈ ગયા અને સાંત્વન કરવા લાગ્યા. પછી ધનાધ્યક્ષ કુબેરને જીવવાથી હુષ્ પામેલા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે વિજયના ચિહ્ન તરીકે તેનું પુષ્પક વિમાન લઈ લીધું.

તે પુષ્પક વિમાન સોનાના હંફારા થાંભલાવાળું, વૈદ્યમંત્રિની કમાનોવાળું, મોટીના પંદલાવાળું, કલ્પવૃક્ષ જેવાં સર્વ ઋતુમાં ફળ આપનારાં વૃક્ષોવાળું તેમ જ મનના જેવી ગતિવાળું, ઇચ્છા પ્રમાણે ગમન કરનારું, ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારું. આકાશગામી, મંત્રિ અને સોનાનાં પથ્થરોવાળું અને શુદ્ધ સુવર્ણની બેઠકોવાળું હતું. એ વિમાન દેવોને એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે લઈ જનાર હતું અને તેમાં સર્વ વસ્તુઓ અક્ષય હતી. બધાં દૃષ્ટિ અને મન નિરંતર સુખ પામે છે, એવું આશ્ચર્યજનક અને ચિત્રવિચિત્ર ચિત્રો યુક્ત હતું. એ વિમાન વિશ્વકર્માએ બનાવેલું હતું. એ વિમાન સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ કરનારું, મનોહર અને અતુલ્ય હતું; તેમાં ટાંક કે તડકો લાગતો ન હતો અને તેમાં સર્વ ઋતુઓ શુભ સુખ આપનારી જણાવી હતી. ૩૧-૩૬

પરાક્રમથી મેળવેલા ઇચ્છિત ગતિવાળા તે પુષ્પક વિમાનમાં બેઠેલો દુર્મત રાવણ જાણે ત્રણે ભુવનને જીતી લીધા હોય એવો ગર્વ કરવા લાગ્યો. એ રીતે કુબેરને જીતીને રાવણ કેલાસથી નીકળે બીતરો. ૪૦ તેજના પ્રભાવથી પ્રતાપવાન અને વિભક્ષ કિરીટ તથા હાર ધારણ કરનાર રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ તે મહાન જય મેળવી પુષ્પક વિમાનમાં બેસી દેવોની સલામાં અગ્નિ શોભે તેમ શોભવા લાગ્યો. ૪૧

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૬ મો

રાવણનો ઉત્પાત-નંદીશરનો શાપ

સ જિત્વા ઘનદં રામ આતરં રાક્ષસાધિપઃ ।

મહાસેનપ્રસૂતિં તદયૌ શરવણં મહત્ ॥ ૧ ॥

હે રામ ! રાક્ષસાધિપતિ રાવણ પોતાના આર્ધ ધનપતિ કુબેરને છતી કાતિકરવામીનું જન્મસ્થાન શરવણ વન જે વિશાળ અને સુવર્ણ-મય કાંતિવાળું અને બહુ બીજે સૂર્ય જે હોય તેવું બળહળતું હતું ત્યાં આવ્યો.^{૧૨} હે રામ ! પર્વતશિખરપર રહીને જો રમ્ય વનને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ નિહાળતો હતો, એટલામાં પુષ્પક વિમાન એકાએક રથની ગયું. વિમાનની ગતિ બંધ થયેલી જોઈ પ્રધાનોથી વીંટાયેલા રાવણે કહ્યું : ‘આ દિવ્ય વિમાન એકાએક સ્થિર કેમ થઈ ગયું ? ઇચ્છા પ્રમાણે આલનારું હોવા છતાં તે કેમ અટકી પડ્યું ?’ બ્રહ્માજીને રોડવા આ વિમાનને રોકવા કોણ સમર્થ છે ? જરૂર, આ પર્વત પર રહેનારા કોઈ દેવે જ તેને અટકાવ્યું હશે.’

હે રામ ! રાવણનાં વચન સાંભળી બુદ્ધિ-શાળી મારીચ બોલ્યો : ‘હે રાજન્ ! આ પુષ્પક વિમાન અટકી પડ્યું છે, તેનું કંઈક કારણ તો હશે જ. કદાચ આ વિમાન કુબેર સિવાય બીજા કોઈને હાથ જતું નહિ હોય અને તેથી એમના વિના એ અટકી પડ્યું હશે.’^{૧૩} મારીચ એમ કહેતો હતો, એટલામાં તેમની આગળ એક કરાળ, કાળો, પીળચટો, વામન, વિકટ, બોડા માથાવાળો, ટૂંકો હાથવાળો અને બળવાન નદી ત્યાં આવ્યો. શંકરના એ અનુચરે નિઃશંકપણે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણને કહ્યું :^{૧૪} ‘હે હશઝીવ ! શંકર આ પર્વત ઉપર ક્રોડા કરે છે, માટે તું અહીંથી જ પાછો વળ. સુપણ, નાગ, યક્ષ, ગંધર્વ, દેવ અને રાક્ષસ, એ સર્વ પ્રાણીઓને આ પર્વત ઉપર આવવાની મનાઈ છે; માટે હે દુષ્ટુદિ ! તું પાછો જા.’

નંદીનાં વચનો સાંભળી ગર્વોન્મત રાવણ એકાએક ક્રોધાવમાન થયો. તેના નેત્રો લાલપીળાં થઈ ગયાં, કુંઠળો કંપવા લાગ્યાં અને રોષમાં ને

રોષમાં વિમાનમાંથી નીચે ઊતરી ‘અરે, તે શંકર વળી કોણ છે ?’ એમ બોલતો ક્રોધાસ પર્વતના મૂળ પાસે દોડ્યો. ત્યાં ચક્રચકિત ત્રિશુળને ધારણ કરી બહુ બીજા શંકર જે ભ્રામ્ય હોય, તેમ તેણે મહા-બળવાન નંદીશરને ઊણેલો. બોલો.^{૧૦-૧૩} નંદીની સુખાકૃતિ વાનરના સુખ જેવી બોઈને બળવાન રાવણે વાદળાં ગજના કરે. તેમ ઘાટે સ્વદેહાસ્ય કહ્યું : ‘એટલે શંકરના બીજા શરીરરૂપ નંદીશરે ક્રોધ પામી કહ્યું :^{૧૪,૧૫} હે હશાનન ! તે’ મારા વાનર જેવા સુખનો તિરસ્કાર કરી વજ્રપાત સરખા અવાજથી હાસ્ય કહ્યું’ છે,^{૧૬} તો મારા જેવા પશકમવાળા, મારા જેવા તેજવાળા અને મારા જેવા સુખવાળા વાનરો જ તારા કુળનો નાશ કરશે.’^{૧૭} તે વાનરો નખ અને હાંતના આયુધ-વાળા, મનના જેવી ગતિવાળા અને યુદ્ધમાં ઉન્મત્ત તથા પર્વત સમાન વિશાળ કાથાવાળા અને બળ-વાન હોવાથી તારા પ્રબળ અહંકારનો અને અનેક બાતની વારી શુક્તિઓનો તારા અમાત્ય અને પુત્રપરિવાર સહિત નાશ કરશે. હે નિશાચર ! હમણાં જ તને હણવા હું શક્તિમાન છું; પણ તું તારાં કંઈથી જ હણાઈ ચૂક્યો છે, એટલે તને જતો કરું છું.’^{૧૮-૨૦}

મહાત્મા નંદીશરે રાવણને બ્યારે આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દેવનાં હુંહુણિ વાગ્યાં અને આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ.^{૨૧} છતાં ગર્વોન્મત રાવણે તેને કંઈ પણ ગણકાર્યું નહિ અને ક્રોધાસના મૂળ પાસે આવી બોલ્યો : ‘હે નંદી ! જેને લીધે મારા પુષ્પક વિમાનની ગતિ રોકાઈ ગઈ છે, તે આ પર્વતને હું મૂળથી જ ઉખાડી નાખું છું.’^{૨૨,૨૩} અરે, કયા બળનો આશ્રય કરીને તારો શંકર નિત્ય ક્રોધામય રહે છે કે બેથી તે આ બહુવાયોગ્ય બચની પણ દરકાર કરતો નથી ?^{૨૪} હે રામ ! એ પ્રમાણે કહીને રાવણે પોતાના હાથ વિસ્તાર્યાં અને ક્રોધાસ-ગિરિને મૂળમાંથી પકડી એકદમ ડોલાવવા લાગ્યો. પર્વતના ધ્રુવવાદી શંકરના ગણો ધ્રુવવા લાગ્યા અને મહાદેવી પાર્વતી પણ કેંપાયમાન થઈ મહે-શરને યાત્રી પડ્યાં.^{૨૫,૨૬} ત્યારે હે રામ ! દેવોના દેવ મહાદેવે આત્મચૂકા વડે જ તે પર્વતને

દખાવી દીધે.^{૨૭} અને સ્તંભોના જેવી રાવણની
ભુજાઓ તે પર્વત નીચે કચરાવા લાગી.^{૨૮} તે
પીડાને લીધે રાવણે કોપપૂર્વક એકદમ યોદ્ધી ચીસ
પાડી કે જેથી ત્રણે દોઢ ગાળ ઊઠ્યા.^{૨૯} રાવણના
પ્રધાનોને લાગ્યું કે આ તે શું થયું ? શું યુધાત-
કાળનો વજ્રપાત થયો કે સર્વ દેવો તેમ જ ઈંદ્ર
પણ રાવણની રાડને લીધે ચલાયમાન થયા ? સચુદ્રી
ખગલળી ઊઠ્યા, પર્વતો ધ્રુજી ઊઠ્યા અને ધક્કો,
વિધાધરો, સિદ્ધી આદિ સર્વે ‘આ શું થયું ?’
એ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા. પછી જુઓ પાદતા
રાવણને તેના મંત્રીઓએ કહ્યું : ‘હે રાજન્ ! ઉમા-
પતિ, નીલકંઠ મહાદેવને તમે પ્રસન્ન કરો. હે
દશાનન ! તેમના સિવાચ ધીજી કોઈ શરણુ અમે
જોતા નથી. તમે અનેક સ્તુતિઓથી તથા પ્રણામ
કરી ઉમાપતિ શંકરને પ્રસન્ન કરો, તો તે કૃપાળુ
શંકર તમારા પર કંઈક દયા કરશે.’^{૩૦-૩૩}

આમાત્યોનાં વચનો સાંભળી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે
શંકરને પ્રણામ કરી વેદોક્ત ગિવિધ સ્તોત્રોથી
સ્તુતિ કરવા માંડી. એ પ્રમાણે સ્તુતિ કરતાં અને
રુદન કરતાં બ્યારે એક હજાર વર્ષ વીતી ગયાં,^{૩૪}
ત્યારે પર્વતના શિખર ઉપર ઘેઠેલા મહેશ્વર શંકર
પ્રસન્ન થયા. હે રામ ! કૃપાળુ શંકરે દશાનનના
હાથ છૂટા કરી કહ્યું :^{૩૫} ‘હે દશાનન ! તારી
સ્તુતિથી તેમ જ તારી વીરતાથી હું પ્રસન્ન થયો
છું. પર્વત નીચે દખાવાથી તેં જે કથંકર રાક
પાડી હતી, તેથી ત્રણે દોઢ ખગલળી ઊઠ્યા હતા
અને ભૂતપ્રાણીમાત્ર નાસવા લાગ્યાં હતાં ; તેથી
હે રાજન્ ! તું ‘રાવણ’ એ નામથી પ્રસિદ્ધ
થઈશ. ^{૩૬, ૩૭} દેવતાઓ, યક્ષો, મનુષ્યો, રાક્ષસો
અને પૃથ્વી ઉપર રહેનારા ઝીલ સર્વે લોકો તને
રાવણ અર્થાત્ સર્વને રાવડાવનાર તરીકે ઓળ-
ખશે. હે પૌલસ્ત્ય ! તું જે માગે જવા ઇચ્છતો
હોય, તે માગે સુખથી ગમન કર. હે રાક્ષસાધિ-
પતિ ! હું તને આજ્ઞા આપું છું, માટે તું ઇચ્છિત
સ્થળે આલ્યો બા.’^{૩૮, ૩૯}

શંકરે બ્યારે રાવણને આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે
તે બોલ્યો : ‘હે મહાદેવ ! એ તમે મારા ઉપર

પ્રસન્ન થયા હો તો મને વરદાન આપો.’^{૪૦} બ્રહ્મા-
ના વરદાનને લીધે હું દેવ, ગંધર્વ, દાનવ, રાક્ષસ,
શુદ્ધક, નાગ આદિથી અવધ્ય થયેલો છું અને હે
દેવ ! મનુષ્યોને તો હું કશી વિસાતમાં જ ગણતો
નથી ; કારણ કે તેઓ અદ્યવીધ છે. વળી હે
ત્રિપુરારિ ! બ્રહ્માએ મને દીર્ઘાયુધ્ય આપ્યું છે, છતાં
તેમાંનાં મારાં જેટલાં વર્ષો વીતી ગયાં હોય તેટલું
વધુ આયુધ્ય તેમ જ એક એક અમોઘ શસ્ત્ર મને
આપો કે જેથી સર્વ લોકોને હું છતી શકું.’^{૪૧, ૪૨}
રાવણનાં વચન સાંભળી કૃપાળુ શંકરે મહાતેજસ્વી
અંદ્રકાસ નામનું ખડગ તેને આપ્યું ‘અને વીતેલું
આયુધ્ય પણ તેને આપ્યું.’^{૪૩} એ પ્રમાણે આપીને
શંકરે તેને કહ્યું : ‘ખડગની તું કદી પણ અવજા
કરીશ નહિ. એ તેનો તિરસ્કાર કરીશ, તો તે
તરત જ મારી પાસે આલ્યું આવશે.’^{૪૪}

એ પ્રમાણે મહેશ્વર શંકરે ‘રાવણ’ એવું બેનું
નામ પાડેલું છે, એવો તે ‘રાક્ષસેન્દ્ર મહાદેવને
પ્રણામ કરી પુરુષક વિમાનમાં બેઠો.’^{૪૫} પછી હે
રામ ! તે રાવણ આખી પૃથ્વી ઉપર ફર્યો અને
મહાપરાક્રમી ક્ષત્રિયોને ખૂબ હેરાન કર્યો. કેટલાક
તેજસ્વી શૂરા અને યુદ્ધમાં પાછા ન હોનારા ક્ષત્રિય
રાજાઓ રાવણ સાથે લડીને પરિવાર સહિત નાશ
પામ્યા, ત્યારે કેટલાક ઠાઠા ગણાતા ક્ષત્રિયો ‘આ
રાક્ષસ હુબ્ધ છે’ એમ બાણી ‘તમે ચક્રવર્તી’
છો, અમે તમારે આધીન છીએ’ એમ કહી
નમી પડ્યા.^{૪૬-૪૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૭ મો

રાવણનો ઉત્પાત-વેદવતીનો શાપ

અથ રાજનમહાબાહુવિચ્છરનૃપયિતલે ।

હિમવદ્વનમાસાણ પરિચક્રામ રાવણઃ ॥ ૧ ॥

હે રાજન્ ! મહાબાહુ રાવણ પૃથ્વી ઉપર
ફરતો ફરતો એક વાર હિમાલયના વનમાં જઈ
ચલ્યો. ^૧ ત્યાં તેણે કૃષ્ણમુગ્ધઅમ અને જટા ધારણ
કરી કઠોર તપ કરવી દેવકન્યા સમાન રૂપવાળી
એક કન્યા દીઠી. મહાવ્રત ધારણ કરનારી રૂપ-

સંપત્ત કન્યાને ભોઈ કામચોદિત થયેલા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે સ્થિતપૂર્વક તેને પૂછ્યું : ‘હે ભદ્રે ! આ તારા યૌવન વિરુદ્ધ આચરણ તું કેમ કરે છે ? તારા સ્વરૂપ-સૌંદર્યને આપું કઠોર તપ વટવું નથી. ૨-૪ હે ભીરુ ! તારું આ અતુપમ રૂપ ભોનારને કામ-ચોદિત કરનારું છે, માટે તારે તપ કરવું યોગ્ય નથી. હે ભદ્રે ! તું કોની પુત્રી છે ? તું આ તપ શા માટે કરે છે ? હે સુંદર સુખવાળી ! તારો ધણી કોણ છે ? હે ભીરુ ! તને લોગવનાર માણસ ખરેખર ભાગ્ય શાળી છે, અરે ! કયા હેતુથી તું આ કઠોર પરિશ્રમ કરે છે ?’ ૧.

રાવણનો પ્રશ્ન સાંભળી યશસ્વિની તપોધન કન્યાએ વિધિ પ્રમાણે તેનું આતિથ્ય કરી કહ્યું : ‘હે હશાનન ! અમાપ તેજવાળા દેવતાઓના યુરુ બૃહસ્પતિના પુત્ર ધ્રુવર્ષિ કુશધ્વજ કે જે બૃહસ્પતિના જેવા જ બુદ્ધિમાન અને નિરંતર વેદાભ્યાસ કરતા હતા, તેમની હું વાલ્મીક્ય કન્યા છું અને મારું નામ વેદવતી છે. હું મોટી ધર્મ ત્યારે દેવ, ગંધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ અને પતંગોએ મારા પિતા પાસે આવીને મારી માગણી કરી; પરંતુ મારા પિતાએ મને તેઓ સાથે પરણાવી નહિ. ૭-૧૦ હે રાક્ષસેન્દ્ર ! મારા પિતાની ઇચ્છા સુરેશ્વર, ત્રિલોકેશ વિષ્ણુને જમાઈ કરવાની હતી, તેથી તેમણે મને કોઈની સાથે પરણાવી નહિ. મારા પિતા મને વિષ્ણુની સાથે પરણાવવાની ઇચ્છા રાખે છે, એ સાંભળી અળથી ગર્વિત થયેલા દેવોનો રાજ શંભુ કોપાશ-માન થયો અને તે પાપાત્માએ રાત્રિ સમયે મારા પિતા સુતેલા હતા ત્યારે તેમને મારી નાખ્યા. આ દુઃખને લીધે દીન થયેલાં મારાં મહાભાગ માતૃશ્રીએ મારા પિતાના શરીર સાથે અગ્નિપ્રવેશ કર્યો. ત્યારથી હવે મારા પિતાના મનોરથ હૃદયમાં ધારણ કરી તેની સિદ્ધિ માટે હું તપ કરું છું. હે રાક્ષસેન્દ્ર ! મારો સંકલ્પ છે કે નારાયણ જ મારા પતિ થાય. એ પુરુષોત્તમ સિવાય બીજા કોઈને હું વરવાની નથી. ભગવાન વિષ્ણુ નારાયણને વરવાની ઇચ્છાથી જ હું આ ધોર તપ કરું છું. ૧૧-૧૭ હે રાજન્ ! તે મારું બધું વૃત્તાંત બધું છે, માટે તું પાછો

બા. હે પૌદસ્ત્યનંદન ! ત્રણે દોઢમાં જે જે થાય છે, તે તે બધું હું તપના પ્રભાવે બાલું છું. ૧૮

કામબાણથી પીડાયેલા રાવણ વિમાનમાંથી ઊતરી તે મહામતધારી કન્યાને ફરીથી કહેવા લાગ્યો : ‘હે સુશ્રોણિ ! તું ગર્વિષ્ઠ થયેલી જણાય છે, જેથી તારી બુદ્ધિ આવી ઘર્ષગર્હ છે. હે મૃગ-લોચની ! પુણ્યનો સંચય કરવો એ વૃદ્ધોને યોગ્ય છે. તારા જેવી રૂપગુણસંપન્ન યૌવનાને આ પ્રમાણે કરવું યોગ્ય નથી. હે ત્રેલોક્યસુંદરી ! હે ભીરુ ! આ તારું યૌવન વૃથા વહી બાંધ છે. હે ભદ્રે ! હું હશશ્રીવ નામનો લંકાનો રાજા છું, માટે તું મારી પત્ની થા અને સુખ-લોગ લોગવ. ૧૯-૨૦ તું જેને વિષ્ણુ કહે છે, તે કોણ છે ? હે ભદ્રે ! હે અંગને ! જેને તું ઇચ્છે છે તે પરાક્રમ, તપ, લોભ અને બળમાં મારા જેવો તો નથી જ. ૨૧

નિર્લજ્જ રાવણનાં અયોગ્ય વચનો સાંભળીને વેદવતીએ કહ્યું : ‘અરે, સૂપ રહે, છાનો રહે; વિષ્ણુના સળંકમાં એમ બોલ નહિ. હે રાક્ષસ ! સર્વ દોષ જેને નમસ્કાર કરે છે, તે ત્રિલોકના નાથ વિષ્ણુની તારા જેવા મૂઢ સિવાય બીજા કયા બુદ્ધિ-માન પુરુષ અવગણતા કરે ?’ એ પ્રમાણે વેદવતી-એ કહેવાથી કોપે બરાચેલા કામચોદિત નિશાચર રાવણે તે કન્યાને ચોટલો પકડીને પોતાની તરફ ખેંચી. ૨૪-૨૬ ત્યારે કોષ પામેલી તે વેદવતીએ પોતાના હાથથી વાળ કાપી નાખ્યા. તેના પોતાના હાથે જ તરવાર રૂપ ધર્મને કેશ કાપી નાખ્યા. ૨૭ પછી મરણ માટે આતુર થયેલી અને કોષને લીધે બળતી તથા સામાને બાળી નાખતી તે વેદવતીએ અગ્નિ પ્રકટ કરતાં કહ્યું : ૨૮ ‘હે અનાથ ! તે મારો સ્પર્શ કર્યો તેથી મારે હવે વધારે છવવું નથી. હે દુરાત્મા ! તારા દેખાંત જ હું અગ્નિપ્રવેશ કરું છું. ૨૯ તે પાપાત્માએ વનમાં જે કારણથી મારો સ્પર્શ કર્યો, તે કારણથી હું તારા નાથ માટે પૃથ્વી પર ફરીથી ઉત્પન્ન થઈશ. ૩૦ તારા જેવા પાપસંકલ્પવાળા પુરુષને હણવો એ શ્રીઓના ગભની ઉપરવટ છે અને શાપ વડે તેમ કરતાં મારા તપનો ફલ થાય તેમ છે; માટે હું તેમ કરતી

નથી.^{૩૧} જો મેં જ્ઞાન, હોમ કે જોડું સત્કાર્ય કહ્યું હોય, તો જો સર્વ પુણ્યના ફળથી હું અયોનિબ, પતિવ્રતા અને કૌર્ષધર્મોત્તમની પુત્રી થાઉં.^{૩૨} જો પ્રમાણે કહી તપસ્વિની કન્યા વેદવતીએ સળગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. જો સમયે આકાશમાંથી દિવ્ય પુષ્પવૃષ્ટિ થઈ.^{૩૩}

હે રામ ! જો વેદવતી તે જ આ જનકરાજની પુત્રી છે. હે મહાબાહુ ! જો તમારી લાગ્યો છે અને આપ સનાતન વિષ્ણુ છો. પૂર્વે જેણે ક્રોધથી પોતાના શત્રુને તિરસ્કાર્યો હતો, તે વેદવતીએ આ જન્મે તમારા અમાત્યની પરાક્રમના આશ્રય કરીને પર્વત સમાન તેજસ્વી શત્રુનો સંહાર કર્યો છે. જો મહાભાગ્યશાળી દેવી હવેના કલ્પમાં પણ યજ્ઞની વેદીમાંથી અગ્નિ પ્રગટે તેમ હલાએ ખેડેલા ક્ષેત્રમાંથી ઉત્પન્ન થશે. જો મહાદેવી પૂર્વે કૃતયુગમાં વેદવતી નામે ઉત્પન્ન થઈ હતી અને ત્રેતાયુગમાં રાક્ષસોના વધ માટે મહાત્મા જનકના મૈથિલ-કુળમાં ઉત્પન્ન થઈ સીતાના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે.^{૩૪-૩૬}

હિત શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણેત્ર આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના હિતરસાંકમાં ૧૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૮ મો

રાવણનો ઉત્પાત-મરુતરાજ સાથે યુદ્ધ પ્રવિઢાયાં હુતાશાં દુ વેદવત્યાં સ રાવણઃ ।
પુષ્પકં દુ સમાવૃત્ત પરિવ્રજામ મેવિલીમ્ ॥ ૧ ॥
વેદવતીએ અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો, તે પછી રાવણ પાછો પુષ્પક વિમાનમાં બેસી આખી પૃથ્વી-માં ફરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં તેણે દેવોની સાથે યજ્ઞ કરતાં મરુત રાજને ભોળો. બૃહસ્પતિના ભાઈ ધર્મસં સંવર્ત નામના બ્રાહ્મણ સંવર્ત દેવોની સાથે તે રાજને યજ્ઞ કરાવતા હતા.^{૧-૩} વરદાનથી હુંજાય થયેલા રાવણને ભેઈ તેના ત્રાસથી લાય પામેલા દેવો તિર્થંગ્યોનિ ધારણ કરી સંતોષ ગયા.^૪ જો સમયે ઈર્ષ મયૂર, ધર્મરાજને કાગડા, કુબેરે કળ-કળિયા અને વરુણે હંસવૃં સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.^૫ હે શત્રુનાશન ! બીજા દેવોએ પણ જો પ્રમાણે બીજાં પક્ષીઓનાં સ્વરૂપ લીધાં. પછી જ્ઞાન બેવો

અપવિત્ર રાવણ તે યજ્ઞમાં પેઠા.^૬ ત્યાં તે મરુત રાજને ભોળો અને તેને કહ્યું : ‘તું મને યુદ્ધ આપ અથવા તું મારાથી હાર્યો જોમ કહે.’^૭ રાવણનાં વચન સાંભળી મરુત રાજને કહ્યું : ‘અથા, તું કેણુ છે ?’ ત્યારે સ્મિત કરતાં રાવણે કહ્યું : ‘હું કુબેરનો નાના ભાઈ રાવણ છું. શું તું મને જોળ-ખતો નથી ? હે રાજ ! તું મને ભેઈ લાય પામતો, નથી તેમ જ મારો અનાદર પણ કરતો નથી, તે ભેઈ હું તારા પર પ્રસન્ન થયો છું.’^૮ ત્રણે લોકમાં મારા બળને ન બાણતો હોય એવો બીજો કોઈ નથી. હું કે જેણે મોટા ભાઈ કુબેરને પણ જીત્યો છે અને જેની પાસેથી આ વિમાન પડાવી લીધું છે, તેને કેણુ ન જોળજે ?’

ત્યારે મરુત રાજને રાવણને (બંધન) કહ્યું :
(‘તને બંધ છે ! ખરે, તે’ યુદ્ધમાં મોટા ભાઈને જીત્યા છે ! તારા એવો પ્રશંસાપાત્ર ત્રણે લોકમાં કોઈ નથી.) અથર્વ સંહિત અને લોકાનંદિત ધર્મ વખાણવા લાયક નથી. મોટા ભાઈને પરાજિત કરવારૂપ હુંધર્મ કરનારો તું જરા પણ વખાણને પાત્ર નથી. અરે, તે કેવા પ્રકારના ધર્મનું આચરણ કરી વરદાન ચેળવ્યું છે ? તું પોતે જે પ્રમાણે કહે છે, તેવું તો મેં પહેલાં કહી સાંભળ્યું નથી. હે હર્મતિ ! હવે ઊભો રહે, હવે તું મારી પાસે-થી જીવતો બંધ થઈ નહિ. હું જાણે જ તને તીવણ ખાણોથી યમસદનમાં મોકલી આપીશ.^{૧૦-૧૩} આ પ્રમાણે કહેતો મરુત રાજ આયુધ ધારણ કરી કૌપાયમાન થઈ રણભૂમિમાં જવા લાગ્યો, ત્યારે સંવર્ત સુનિએ તેને રોકી રાખ્યો. મહર્ષિ સંવર્ત સુનિએ સ્નેહયુક્ત વચનોથી મરુત રાજને કહ્યું : ‘જો મારું માનો તો તમારે આ સમયે યુદ્ધ કરવું યોગ્ય નથી. આ માહેશ્વર યજ્ઞ અપૂર્ણ રહેશે, તો તમારા કુળને નાશ થશે. યજ્ઞમાં દીક્ષિત પુરુષને યુદ્ધ કેવું અને કોષીપણમાં દીક્ષિત પણ કેવું ? વળી રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવામાં જ્યને માટે સંશય છે; કારણ કે જે રાક્ષસ મહાસુરકેલોએ જીતી શકાય તેમ છે.’^{૧૪} શુરનાં વચનો સાંભળી મરુત રાજ પાછો વળ્યો અને ધનુષ્ય તથા ખાણે ત્યજ દઈ

યજ્ઞકાર્યમાં ગૂંથાયો. ત્યારે રાવણુ જીએ માનીને તેના પ્રધાન શુકે હર્ષથી રાવણુનો જ્ય યોલાવ્યો. પછી યજ્ઞભૂમિમાં આવેલા મહર્ષિ આદિત્યે ભક્ષણ કરી તેઓના રુધિરથી તૃપ્ત થઈ ગવોન્મત રાવણુ પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. ૧૪-૧૬

રાવણુના ગયા પછી સ્વર્ગમાં વસનારા દેવો પોતપોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયા અને પોતે જે જે રૂપ ધારણુ કર્યું હતું, તે તે પક્ષીઓને વરદાન આપ્યાં.^{૧૭} હવે પામેલા દેવે દ્રે નીલ પીછાંવાળા મેારને કહ્યું : 'હે ધર્મરાજ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હવે તને સ્વર્ગનો ભય રહેશે નહિ.^{૨૧} આ મારાં સહસ્ર નેત્રોના ચિહ્ન તારાં પીછાંમાં થશે અને જ્યારે હું વરસાદ વરસાવીશ, ત્યારે તને મારી પ્રીતિનું ચિહ્ન પરમ આનંદ આપશે.' હે શમ ! આ વરદાન મળવા પહેલાં મેારને કાળાં પીછાં હતાં; તે ઇંદ્રની પ્રસન્નતાને લીધે મનોહર થયાં.^{૨૨, ૨૩} પછી હે શમ ! ધર્મરાજએ યજ્ઞશાળામાં આવેલા કાગડાને કહ્યું : 'હે પક્ષી ! હું તમારા પર પ્રસન્ન થયો છું, તેથી મારાં પ્રીતિવાળાં વચનો તમે સાંભળો.^{૨૪} જેમ બીજાં પ્રાણીઓ મારાથી વિવિધ રોગો વડે પીડાય છે, તેમ હું પુરો થયો છું, તેથી તમે રોગો વડે પીડાશે નહિ. હે પક્ષી ! મારા વરદાનથી તમને પોતનો જરા પણ ભય થશે નહિ અને જ્યાં સુધી માણસો તમારે વધ નહિ કરે, ત્યાં સુધી તમે જીવતા રહેશો. ક્ષુધાથી પીડાતા જે લોકો મારા લોકમાં હશે, તેમનાં સર્ગાવહાલાં તમારી ભતિને તૃપ્ત કરશે. ત્યારે તે લોકો તૃપ્ત થશે.' પછી વરુણે બંગાના કિનારા પર ફરનારા હંસને કહ્યું : 'હે પક્ષીરાજ ! તમે મારા પ્રીતિ-શુભ વચનો સાંભળો :^{૨૫-૨૮} તમારી કાંતિ ભંદ્ર-મંડળ સરખી સૌમ્ય અને તમારો વર્ણ નિર્મળ ક્રીષ્ણના જેવો મનોરમ થશે;^{૨૯} જોટણ જ નહિ પણ મારા જળશરીરની પ્રાપ્તિ કરી તમે નિત્ય મનોહર થશો અને અતુલ પ્રીતિ મેળવશો.^{૩૦} હે શમ ! આ વરદાન પૂર્વે સર્વ હંસોનો વર્ણ ધોળો ન હતો. તેની પાંખોના છેડા કાળા હતા અને બે હાથ વચ્ચેનો છાતીનો ભાગ કામળ વાસના જેવા રંગનો

હતો. પછી કુબેરજીએ પર્વતોમા રહેનારા કળ-કળિયાને કહ્યું : 'હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું; તેથી તારો વર્ણ સુવર્ણ જેવો બનાવી દઈ છું. તારું મસ્તક હમેશા સુવર્ણ જેવું પીણું જ રહેશે. મારી પ્રીતિના ચિહ્ન તરીકે તારો વર્ણ આવે પીળો જ રહેશે' આ પ્રમાણે યજ્ઞોત્સવમાં આવેલા દેવો પક્ષીઓને વરદાન આપી મરુત રાજ સાથે પાછા પોતાના લોકમાં ગયા.^{૩૧-૩૪}

હતિ શીવાસ્વીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૮ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૯ મે

રાવણુનો ઉત્પાત-અનરુચ રાજનો શાપ

અથ કિત્વા મરુત સ પ્રયયો રાક્ષસાધિપ : ।

નગરાણિ નરેન્દ્રાણાં યુદ્ધકાંક્ષી દશાનન : ॥ ૧ ॥

યુદ્ધકાંક્ષી દશાનન મરુત રાજને જીવ્યા પછી બીજા રાજનાં નગરો તરફ ગયો.^૧ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ ઇંદ્ર અને વરુણ જેવા પ્રભાવવાળા નરેન્દ્રોની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો : 'મને યુદ્ધ આપો અથવા 'મે તમને જીત્યા છે' જોમ કહો. આમ કયાં સિવાય તમારો કોઈ પણ રીતે છૂટકો નથી.' ત્યારે સ્વભાવથી નીંદર અને મહાભગવાન હોવા છતાં ધર્મમાં નિશ્ચય કરનારા તે કાકા રાજાઓમાંના દુષ્ટ, સુરથ, ગાધિ, અથ અને પુરુષ વગેરેએ યસ્સપર વિચાર કરીને તથા હુમ્મતિ રાવણુને વરદાનને લીધે ભગવાન થયેલો જાણીને 'અમે યશસ્વિ પામ્યા છીએ' જો પ્રમાણુ કહ્યું. ૨

પછી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણુ ઇંદ્રવાકુવશે પાલન કરેલી અયોધ્યામાં ગયો. ઇંદ્ર જેમ અમરાવતીનું રક્ષણ કરે છે, તેમ અયોધ્યાનું રક્ષણ કરનાર ઇંદ્ર સમાન નરશાર્દૂલ અનરુચ રાજની પાસે જઈ તેણે કહ્યું : 'મને યુદ્ધ આપો અથવા 'હું પરાજય પામ્યો છું' જો પ્રમાણુ કહો.^{૩-૨૮} પાપાત્મા રાવણુનાં વચનો સાંભળી અનરુચ રાજ અતિશય ક્રોધાતુર થયા અને યોદ્ધા : 'હે રાક્ષસપતિ ! તું મને દંડયુદ્ધ આપ. તું એક ક્ષણ કોણે રહે. હું તૈયાર થાઈ જોટલામાં તું પણ તૈયાર થઈ જા.' જોમ કહી

અનરુણ રાજા કે જેમણે રાવણુનો ઉત્પાત સાંભળી પોતાના મોટા સૈન્યને તૈયાર રાખ્યું હતું, તે સૈન્ય સાથે રાક્ષસોનો વધ કરવા માટે બહાર પડ્યા. હે નરોત્તમ ! તે સૈન્યમાં કશકબર હાથી, એક લાખ ઘોડા, હજારો રથ અને પાયદળ હતું. હે યુદ્ધ-વિશારદ ! પૃથ્વીને છાઈ દેતું તે મોટું સૈન્ય રણ-ભૂમિમાં આવી પહોંચ્યું અને મહાન યુદ્ધ શરૂ થયું. ૧૦-૧૩ અનરુણ રાજાનું હરકર રાવણના હરકર સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યું અને લાખા કાળ સુધી ભારે પરાક્રમ સહિત યુદ્ધ કરીને અગ્નિમાં જેમ હુંતાબ્રબ નાશ પામે તેમ નાશ પામ્યું. વળી જેમ પતંગિયાં અગ્નિગતા અગ્નિમાં પડીને નાશ પામે, તેમ બાકી રહેલું થોડું સૈન્ય પણ રાવણની સાથે લડતાં નાશ પામ્યું. જેમ વનની સેંકડો નદીઓ મહાસમુદ્રને મળીને નાશ પામે છે, તેમ પોતાના મહાસૈન્યને અનરુણ રાજાએ ભારે નાશ પામતું બોલ્યું, ત્યારે કોંધાવેશમાં આવી ઇંદ્રના ધનુષ્ય ભેડું પ્રગટ ધનુષ્ય લઈને તે પોતે રાવણની સામે યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. ૧૪-૧૮ મહાપરાક્રમી અનરુણ રાજાએ તે સમયે યુદ્ધભૂમિમાંથી મારીય, શુક, સારણ અને મહસ્ત આદિ રાવણના પ્રધાનોને મૃગયા ખેલનાર જેમ હરણોને નસાડે તેમ નસાડી મૂક્યા. વળી ઇંદ્રવાક્રનંદન અનરુણે આઠસો બાણ રાક્ષસરાજ રાવણ ઉપર મૂક્યાં. ૧૯, ૨૦ તે બાણો વાદળોમાંથી જેમ પાણીની ધારાઓ પડે, તેમ રાવણના પર્વત જેવા માથા ઉપર પડવા છતાં તે જરા પણ વિકળ થયો નહિ. ૨૧ ઊભટું તેણે કોંધાવેશમાં આવી એકા-એક ઢોટ મૂકી, અનરુણના માથા પર એક અજબ પ્રહાર કર્યો, જેથી તે રાજા રથ પરથી નીચે પડ્યો. વજ્રપાતથી જેમ સાલવૃક્ષ પડી નાથ, તેમ તે રાજા ભૂમિ ઉપર પડ્યો, ત્યારે ગજરાટને લીધે ધ્રુજવા લાગ્યો. ૨૨, ૨૩ પછી ગર્વોન્મત થયેલા રાક્ષસેંદ્ર રાવણે તેને કહ્યું : 'હે નરાધિપ ! મારી સાથે યુદ્ધ કરીને તો શું કળ મેળવ્યું ? ત્રણે લોકમાં મારી સાથે દંડયુદ્ધ કરવાને દોઈ પણ શક્તિમાન નથી. હું ધારું છું કે યોગવિદ્યાસમાં પડી રહી તે મારું બળ બળ્યું નહિ હોય !'

રાવણનાં વચનો સાંભળી અનરુણ રાજાએ કહ્યું : 'તું શું કરવા શક્તિમાન છે ? કાળની ગતિ જ અતિ કંઠણ છે. ૨૪-૨૬ તારા જેવા પોતાનાં વખાણ કરનારા રાક્ષસથી હું જિતાયેલો નથી. હું કાળે કરીને જ આ દશા પામ્યો છું. તું તો માત્ર એક નિમિત્ત જ છે. ૨૭ અરે, મરવાની અણી પર આવેલો હું હવે તને શું કરી શકું ? છતાં હું યુદ્ધભૂમિથી વિરુદ્ધ થયો નથી, લડતાં લડતાં જ હણાયેલો છું. હે રાક્ષસ ! ઇંદ્રવાક્રવંશને લાંછન લાગે તેવાં તારાં વચનોના ઉત્તરમાં હું કહું છું તે સાંભળ. 'મે' આપ્યું હોય, પણ કયો હોય, કંઈ પણ સુકૃત કયું' હોય અને 'મારી પ્રજાનું આરી રીતે રક્ષણ કયું' હોય, તો મારું આ વચન સત્ય થશે કે મહાત્મા ઇંદ્રવાક્રના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા દાશરથી સમ તારા પ્રાણ હરે.' અનરુણ રાજા આ શાપ બોલ્યા ત્યારે વાદળોની ગર્જના સરખો દેવના દૂંદૂભિનો નાદ થયો અને આકાશમાંથી યુગ્મવૃદ્ધિ થઈ. પછી હે રાજેંદ્ર ! અનરુણ સ્વર્ગમાં ગયા અને રાક્ષસેંદ્ર રાવણ પણ ત્યાંથી આગળ ચાલ્યો. ૨૮-૩૨

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિમણીત આદિભાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૯ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૦ મો

રાવણુનો ઉત્પાત-નારદમુનિની શિખામણ-
યમપુરી ઉપર અઠાઈ

તતો વિજાસવન્મર્તાન્યુચિલ્લાં રાક્ષસાધિપ : ।

ગાસસાદ વ્ષે તસ્મિન્નાર્દ સુનિર્ગુણમ્ ॥ ૧ ॥

મહાપ્રલોકને ત્રાસ પમાડતા તે રાક્ષસાધિ-પતિ રાવણને ગગનમંડળમાં ફરતા સુનિર્ગુણ નારદ-નો મેળાપ થયો. ૧ નિશાચર દશગ્રીવે તેમને પ્રણામ કરીને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને ત્યાં આવવાનું કારણ પૂછ્યું. ૨ આકાશચારી અભિત કાંતિવાળા મહાતેજસ્વી દેવર્ષિ નારદે યુગ્મક વિમાનમાં બેઠેલા રાવણને કહ્યું : ૩

હે રાક્ષસાધિપ ! હે વિશ્રવાના પુત્ર ! હે ઔગ્ય ! તું જરા ઊંચો રહે. હું તારાં મહાન પરાક્રમ સાંભળી ઘણા પ્રસન્ન થયેલો છું. ૪ વળી વિશ્વજી

કેતોનો નાશ કર્યો; તેથી પણ હું પુરી થયેલો છું અને હવે પછી અર્ધ અને નાગલોકનો નાશ કરવાવાળું તેનું અને તારું જે સુદ થશે તેથી પણ હું અત્યંત પ્રસન્ન થઈશ; છતાં હું તને કંઈક કહેવા ઇચ્છું છું, માટે જો તને સાંભળવું યોગ્ય લાગે, તો સાંભળ અને સાંભળ્યા પછી તને જે કરવા યોગ્ય લાગે તે કર જે તારા હેતુથી પણ અવધ્ય એવો તું મૃત્યુવશ થઈને હજીઈ ગયેલા આ મનુષ્યલોકને શા માટે ખીટે છે? દેવ, દાનવ, દૈત્ય, રાક્ષસ, યક્ષ, અર્ધવ જે વગેરેથી અવધ્ય એવા તારાથી આ મનુષ્યલોક કલેશ પામવા યોગ્ય નથી. આ લોકો હમેશાં પોતાના હાલમાં જ હેરાન છે, મહાન વ્યસનોથી વીંટળાયેલા છે, જરા વગેરે સેકંડો વ્યાધિવાળા છે, એવા લોકોને કોણ હજી? અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો વડે પીડાઈ રહેલા મનુષ્યો સામે કયો ભુદ્ધિમાન પુરુષ યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે? ૧૦-૧૦ છુપા, પિપાસા અને જરા વગેરેથી પીડા પામતા અને તેથી નાશ પામતા દેવથી જ હજી-યેલા, વિષાદ અને શોકથી મૂઠ થઈ ગયેલા આ મનુષ્યલોકનો નાશ કરવાને તું યોગ્ય નથી. ૧૧ હે મહાબાહુ રાક્ષસેશ્વર! જેઓ પોતાનાં સુખકુંઠને જાણતા નથી, તેમ જ સાધારણ પુરુષાર્થ માટે પ્રયત્ન કરનાર છે, એવા મૂઠ મનુષ્યલોકને તો તું જો. ૧૨ કેટલાક આનંદમાં આવી જઈ વાદિત્ર અને નૃત્યનું સેવન કરે છે, ત્યારે કેટલાક દુઃખી પુરુષો આંસુઓની ધારા વહાવતા રહેન કરે છે. ૧૩ વળી આ લોકો માતા, પિતા, પુત્ર, સ્ત્રી, અંધુ આદિના સ્થિતિક સ્નેહથી મોહ પામીને નાશ પામતા છતાં પોતાના દુઃખને જાણી શકતા નથી. ૧૪ હે સૌમ્ય! મોહથી નાશ પામતા આ મનુષ્યલોકને કલેશ આપવાથી તને શું લાભ થનાર છે? જરૂર, તે મત્સ્યલોક તો છતી જ લીધે છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. હે પરપુરુષ! હે ચૌલસ્ત્ર! જો તું બળવાન જ હોય, તો યમરાજને છત, એમને છતીશ ત્યારે તે સર્વ છત્યુ ગણાયે એમાં જરા પણ સંશય નથી. ૧૫, ૧૬

નારદજીનાં વચન સાંભળી તેમને પ્રજ્ઞામ કરી

રાવણે હસતાં હસતાં કહ્યું: 'દેવ અને ગંધર્વલોકમાં કરનાર તથા યુદ્ધ ભેડું જેને પ્રિય છે એવા હે મહર્ષિ! હાલ તો હું વિજય મેળવવા માટે રસાતળમાં જવા તૈયાર થયો છું. પછી નાગલોક અને દેવલોકને વશ કરીને તથા ત્રણે લોક છતીને અમૃત મેળવવા માટે અમૃતના ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ સસુદ્રનું મંથન કરીશ.'

ત્યારે ભગવાન નારદ ઋષિએ કહ્યું: 'આ માર્ગે તું કયાં જાય છે? રસાતળમાં તો બીજા માર્ગથી જવાય છે. ૧૭-૨૦ હે દુર્ધર્ષ! હે શત્રુનાશી! આ માર્ગે તો અત્યંત દુર્ગમ યમરાજની ચમપુરી તરફ જાય છે.' ત્યારે શરદન્તુનાં વાહણાં સરખા તેજસ્વી નારદ તરફ ભેડીને કથાનને કહ્યું: 'વાહ, જો તો ખડું રૂડી વાત! હે મહાપ્રજ્ઞા! વૈવસ્વત યમરાજનો વધ કરવાને તૈયાર થયેલો હું હવે જ્યાં સ્થપુત્ર યમરાજ રાજ્ય કરે છે, તે દક્ષિણ દિશા તરફ જઈ છું. ૨૧-૨૩ હે ભગવન! હે પ્રભુ! યુદ્ધને ઇચ્છનારા મેં કોઈપણ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, ત્યારે લોકપાલોને હું છતીશ, તેથી અત્યારે હું જો યમના પિતૃરાજપુર તરફ જઈશ અને પ્રાણીમાત્રને કલેશ આપનાર જો યમરાજને મૃત્યુસેષો કરીશ.'

મહાભગવાન રાવણ નારદ મુનિને જો પ્રમાણે કહીને તથા પ્રજ્ઞામ કરીને પોતાના પ્રધાનો સહિત દક્ષિણ દિશા તરફ ગયો, ત્યારે પુષ્પાદા વિનાના અગ્નિ એવા પ્રકાશિત અને મહાતેજસ્વી વિપ્રમેષ નારદજી ધ્યાન ધરી વિચાર કરવા લાગ્યા: 'જ્યારે આયુષ્ય જોણું થાય છે, ત્યારે જે યમરાજ ઇંદ્ર સહિત સચરાચર ત્રણે લોકને કલેશ આપે છે, તે કાળરૂપ યમને આ રાવણ કેમ છતશે? ૨૪-૨૮ જે પ્રાણીમાત્રના દાન અને કર્મના સાક્ષી છે, જે બીજા અગ્નિ સમાન છે, જે મહાતમાની કૃપાથી સર્વ પ્રાણી ચેતના મેળવી પોતપોતાનાં કર્મ કરી શકે છે, જેના બચથી પીડા પામીને ત્રણે લોક નાસતા કરે છે, તે યમરાજની પાસે આ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતાની મેળે કેવી રીતે જઈ શકશે? ૨૯, ૩૦ જે ત્રણે લોકના ધાતા અને વિધાતા છે, સુકૃત-દુષ્કૃતના ફળદાતા છે અને જે ત્રણે લોકના વિજેતા

છે, તેને આ રાવણુ કેમ જીતશે ? કાળ જ સર્વનું સાધન છે, આ રાવણુ કાળ સિવાય બીજું કંયું સાધન મેળવી કાળ ઉપર જય મેળવશે ? કીક છે, મારા મનમાં આ કુતહલ ઉત્પન્ન થયું છે, તો હું પોતે જ યમરાજા અને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણનું યુદ્ધ ભેગા યમપુરીમાં બાઉ.^{૧૩૧, ૩૨}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૧ મો

યમપુરીમાં રાવણનો ઉત્પાત
યમપુરીનાં દુઃખો

एवं संचिन्त्य विप्रेन्द्रो जगाम लघुविक्रमा ।

आख्यातुं तद्यथावृत्तं यमस्य सवर्तं प्रति ॥ ૧ ॥

અતિશય ઉતાવળી અતિવાળા વિપ્રેન્દ્ર નારદજીએ પ્રમાણે વિચાર કરતા કરતા આ જે બન્યું હતું તે સર્વ કહેવાને યમપુરીમાં ગયા.^૧ ત્યાં જે પ્રાણીનું જેવું કર્મ હોય, તે પ્રમાણે અગ્નિદેવની સમક્ષ ફળ આપતા યમરાજાને તેમણે ભેટા.^૨ યમરાજાએ મહર્ષિ નારદજીને આવેલા ભેઈ ધર્મ પ્રમાણે અર્ધ^૩ ઈર્ષને સુખાસન આપી પૂછ્યું.^૪

‘હે દેવર્ષિ ! હે દેવર્ષિ ધર્મસેવિત ! આપ ક્ષેમ-કુશળ છો ? ધર્મનો નાશ તો નથી થતો ? આપને પધારવાનું કારણ શું છે ?’ ત્યારે ભગવાન નારદ અપિએ કહ્યું : ‘હું કહું છું તે તમે સાંભળો, પછી જે કરવાનું હોય તે કરો. હે પિતરાજ ! દશશ્રીવ નામનો એક રાક્ષસ છે, તે મહાસુરકેલીથી જીતી શકાય એવા તમને વશ કરવા પોતાના પરાક્રમથી અહીં આવે છે.^{૫, ૬} હે પ્રભુ ! એ કારણથી હું અહીં ઉતાવળો ઉતાવળો આવ્યો છું. તમારી પાસે દંડ, પ્રહરણ વગેરે છે છતાં તેની સામે તમારું શું થશે ?’

આમ વાત ચાલે છે, એટલામાં તો દરથી બધે સૂર્યનો ઉદય થયો હોય, તેવું તેજસ્વી પુષ્પક વિમાન આવતું દેખાયું.^{૭, ૮} અને મહાભગવાન રાવણ પોતાના એ વિમાનના તેજશી તે પ્રદેશને અધિકાર વિનાનો કરી મૂકી યમપુરી સમીપ આવ્યો.^૯ ત્યાં મહાબાહુ દશશ્રીવે પોતપોતાનાં

સુકૃત અને દુષ્કૃત લોગવતાં અનેક પ્રાણીઓને ભેયાં.^{૧૦} યમરાજાના ઉચ્ચ અને ઘોર રૂપવાળા ભયાનક અણુચરોની સાથે તેણે તેના સૈનિકોને પણ ભેયા.^{૧૧}

કેટલાંક પ્રાણીઓનો વધ કરાતો, કેટલાંકને કલેશ કરાતો અને કેટલાંકનેના દુઃખભર્યો આત્નાશ કરાતો તેણે ભેયા. કૃમિઓથી અને કાષ્ઠાફૂતરાઓથી ભક્ષ્ય થતાં તેમ જ કાનને ત્રણ આપતાં ભયાવહ વચનો બોલતાં પ્રાણીઓને પણ તેણે ભેયાં. લોહીરૂપ પાણીથી ભરેલી વૈતરણી નદીમાં તરતાં પ્રાણીઓને તેમ જ તપેલી ધનધનતી રેતી ઉપર ચાલતાં પ્રાણીઓને તેણે ભેયાં. ત્યાં બધા અધર્મીઓને તરવારની ધાર ઉપર અલાવીને કાપી નાખવામાં આવતા હતા, બધાને શૈરવ નરકમાં, બધાને ક્ષારનદીમાં અને બધાને અગ્નિની ધાર ઉપર અલાવવામાં આવતા હતા.^{૧૨-૧૫} બધાં પ્રાણીઓ યુદ્ધમાં જેવાં કૃશ, દીન, વિવશ, છટા વાળવાળાં અને ક્ષુધાતુર તથા તૃષ્ણાતુર હતાં. તેથી ‘પાણી’ ‘પાણી’ એ પ્રમાણે યુગ્મશબ્દ કરતાં હતાં.

વળી મળ અને કાદવથી ખરકાયેલાં તથા દીન અને રક્ષ શરીરવાળાં સેકેડો તથા હબશી પ્રાણીઓ ચારે તરફ દોડાદોડ કરતાં હતાં, તેને પણ રાવણે ભેયાં. વળી બીજા બાજુ યુક્ષકર્મીમાંનાં કેટલાંકને પોતાનાં સુકૃતોથી ઉત્તમ ગૃહોમાં ગીતવાદિત્ર આદિ સાધનોથી જ આનંદ પામતાં રાવણે ભેયાં.^{૧૬-૧૮} ગાયનું દાન આપનારને ગોરસ મળતું હતું, અન્ન-દાતાને અન્ન મળતું હતું અને ઘર આપનારને ઘર મળતું હતું. એ પ્રમાણે સર્વ પોતપોતાનાં કર્મનાં ફળો લોગવતાં હતાં.^{૧૯} ત્યાં બીજા કેટલાંક ધાર્મિકો પોતાના તેજશી દીપ્તી રહેતી અને સુવર્ણ, ચોતી તથા શિલ્પોના અદ્ભૂત કારોથી શબ્દગારાયેલી સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ કરતા હતા;^{૨૦} તેમ જ કેટલાંક પોતાનાં દુષ્ટ કર્મોથી લેકાઈ જતા હતા. એ સર્વને રાક્ષસાધિપતિ મહાબાહુ રાવણે ભેયાં.^{૨૧}

આ રીતે યમપુરીમાં રહેલા તે સર્વને બળવાન રાવણે પોતાનાં બળ અને પરાક્રમથી યમદતો પાસેથી છોડાવી મૂક્યા. રાક્ષસેન્દ્ર દશશ્રીવે તે પ્રાણીઓને છોડી મૂક્યા, ત્યારે તે સર્વેએ અચિંતિત અને

અતઃકિંતુ સુખ એક સુદૃઢ સુધી લોગ્યું. મહા-
બળવાન રાવણે બ્યારે સર્વ પ્રેતાને છોડી મૂક્યાં,
ત્યારે તેના રક્ષકો કોધાતુર થયા અને રાવણને
મારવા દોડ્યા. એ સમયે યમરાજના દોહતા શર-
વીર ચોદાઓનો 'મારો, મારો,' એવો શબ્દ સર્વત્ર
ગાળ રહ્યો. તે સર્વ વીર ચોદાઓ પ્રાસ, પરિઘ,
શૂલ, સુસલ, શક્તિ, તોમર આદિ આયુધો લઈને
પુષ્પક વિમાન તરફ ધસારો કરવા લાગ્યા અને
પુષ્પક વિમાનનાં આસનો, જોરડાઓ, ગેઠકા અને
દરવાજાઓ તોડી નાખવા લાગ્યા; પરંતુ એ પુષ્પક
વિમાનમાં દેવતાઓનું અધિષ્ઠાન કરેલું હતું, તેમ
જ પ્રજ્ઞતેજથી અક્ષય હતું એટલે તેને કાંપી
નાખવામાં આવતું હતું છતાં તે નવું ને નવું જ
રહ્યું કરતું હતું.^{૨૨-૨૭}

મહાત્મા યમરાજની સેના, બહુ જ બળવાન
અને અસંખ્ય હતી. તેમ જ તેના શસ્ત્ર સરદારો
પણ હજારો હતા.^{૨૮} તેમની સાથે રાવણના મંત્રી-
ઓ ઇચ્છા પ્રમાણે અને શક્તિ પ્રમાણે સેંકડો વૃક્ષો,
પર્વતો અને લાલાઓ વડે લડવા લાગ્યા. એ સમયે
રાક્ષસેન્દ્ર દશાનન તેમ જ તેના સર્વ પ્રકારનાં અસ્ત્ર-
શસ્ત્ર ધારણ કરનાર મહાવીર પ્રધાનો લોહીથી
ખરડાયેલા હોવા છતાં હોર યુદ્ધ કરવા લાગ્યા.
રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના અમાત્યો મહાન યુદ્ધ કરતા
હતા અને એકબીજાને સખત ધા મારીમારીને
હણતા હતા.^{૨૯-૩૧} પછી મહાબળવાન યમરાજના
ચોદાઓએ મહાબાહુ રાવણના મંત્રીઓ અને
અમાત્યોની સાથે લડવાનું છોડી દઈને રાવણ ઉપર
જ શૂલનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો; ત્યારે લોહીથી
ખરડાયેલો અને પ્રહારથી જળી રહેલો રાક્ષસા-
ધિપ રાવણ પુષ્પક વિમાનમાં બીલેલા અચોક વૃક્ષ
જેવો હીપવા લાગ્યો.^{૩૨} પછી મહાબળવાન રાવણે
શૂલ, ગદા, પ્રાસ, શક્તિ, તોમર અને બાણોનો
યમસૈન્ય ઉપર વરસાદ વરસાવી એક મહાન અસ્ત્ર
બળપૂર્વક છોડયું; એટલે યમસૈન્યમાં વૃક્ષો, પચ્ચરો
અને ભયંકર શસ્ત્રોના વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને
ટપોટપ યમહૂતો પડવા લાગ્યા. કેટલીક વારે યમહૂતો
તે સર્વ વૃક્ષોદિને હડાવી દઈને અને રાવણના અસ્ત્ર-

નો નાશ કરીને તેના પર તૂટી પડ્યા.^{૩૩-૩૬} જેમ
વાહણ પર્વતને ફરી વળે તેમ તે સર્વેએ રાવણને
વેરી લઈ તેને નિરબ્ધવાસ કરવાને તેના ઉપર શૂલ
અને સિંહિપાલ નામનાં અસ્ત્રો ફેંકવા માંડ્યાં.^{૩૭}
એ અસ્ત્ર-શસ્ત્રોના પ્રહારથી રાવણનું કવચ તૂટી
ગયું અને આખા શરીરમાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું.
ત્યારે તે કોધ પાગીને તથા પુષ્પક વિમાન છોડી
દઈને જમીન ઉપર આવીને યમહૂતોની સામે ભીલો
રહ્યો અને ક્રોધ પાગી પોતાના મહાધનુષ્યના ટંકા-
રવ વધારે ને વધારે ભેરથી કરવા લાગ્યો.^{૩૮, ૩૯}
પછી પાશુપતાસ્ર નામનું દિવ્ય બાણ ધનુષ્ય ઉપર
ચઢાવીને યમહૂતોને 'ભીલા રહો, ભીલા રહો' એમ
કહી ઇંદ્રના શત્રુ રાવણે કાન સુધી ધનુષ્ય ખેંચીને,
જેમ શંકરે ત્રિપુર રાક્ષસ ઉપર બાણ ફેંક્યું હતું,
તેમ તે યમહૂતો ઉપર પોતાનું દિવ્ય બાણ છોડયું.
ઉનાળામાં વનને બાળી નાખનારા હાવાનળ જેવા
તે બાણનું સ્વરૂપ ધૂમ્ર અને બનાળામંડળથી ભરેલું
હતું.^{૪૦-૪૨} બનાળાની માળાવાણું તે બાણ ધનુષ્ય-
માંથી છૂટી રજમા જેવા માગંમાંનાં ઝાડો અને
લતાઓને લસમ કરી નાખતું આગળ ને આગળ
જવા લાગ્યું.^{૪૩} એ મહાબળના તેજથી વૈવસ્વત
યમરાજનું સર્વ સૈન્ય બળી ગયું અને મહેન્દ્રના
કેતુઓની માફક તે સર્વ ભૂમિ ઉપર પડ્યું;^{૪૪}
ત્યારે ભીમ પરાક્રમ કરનાર રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતાના
પ્રધાનો સહિત બાણે આખી પૃથ્વીને મુભવી મૂકતો
હોય એવો મહાનાદ કર્યો.^{૪૫}

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૨૧ માં સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૨૨ માં

યમપુરીમાં યમસાચુ-રાવણનો વિજય

સ તસ્ય તુ મહાનાદં શ્રુત્વા વૈવસ્વતઃ પ્રમુઃ ।

શક્તું વિનયિયં મૈને સ્વવલસ્ય ચ સંસયમ્ ॥ ૧ ॥

રાવણનો મહાનાદ સાંભળી યમરાજએ ધાયું

કે શત્રુ વિજયી થયો અને પોતાના સૈન્યનો નાશ
થયો.^૧ પછી યમરાજએ પોતાના હૂતોને હણાઈ
ગયેલા બાણીને ક્રોધથી લાલ આંખો કરી પોતાના

સારથિને સત્વર રથ તૈયાર કરવા કહ્યું.^૨ ત્યારે સારથિએ યમરાજાને મહારથ તૈયાર કર્યો અને મહાતેજસ્વી યમરાજા તે રથમાં બેઠા.^૩ નિત્ય પ્રવાહની માફક વહી જતા આ સર્વ દોહાને જેના વડે સંહાર થાય છે, તે સાક્ષાત્ મૃત્યુ પ્રાપ્ત અને મુક્તિ ગર હાથમાં લઈને યમરાજાની આગળ બેઠો;^૪ તેમ જ યમરાજાને સળગતા અગ્નિ સમાન તેજસ્વી કાળદંડ સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન થઈને તેમની ત્વરે બેઠો.^૫ વળી નિમિષકાળ કાળપાશ અને અગ્નિસ્પર્શ સરખો મુદ્ગર પણ સાક્ષાત્ મૂર્તિમાન થઈ તેની બાજુમાં બેઠો. સર્વ દોહાને લાય ઉત્પન્ન કરનાર યમને ક્રોધ પામેલા ભેઈને ત્રણે લોકે ખળભળી ભ્રમ્યા અને દેવો ધૂનવા લાગ્યા.^૬

પછી સુંદર કાંતિવાળા અશ્વોને સારથિએ હાંક્યા, ત્યારે લયંકર અવાજ કરતો તે રથ જ્યાં રાક્ષસપતિ રાવણ હતો ત્યાં આવ્યો.^૭ મન સરખા વેગવાળા ઇંદ્રના થોડા જેવા તે થોડાંજો યમરાજાને એક મુહૂર્તમાં રણભૂમિમાં લાવ્યા.^૮ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના પ્રધાનો મૃત્યુ સહિત આ વિકરાળ રથ ભેઈને એકદમ નાસવા લાગ્યા.^૯ બળહીનતાને લીધે જ્ઞાન ભૂલી ગયેલા અને લાયથી પીડાતા રાવણના પ્રધાનો ‘અરે આ રથમાં યુદ્ધ કરવા અસમર્થ છીએ’ એ પ્રમાણે બોલતા ચારે દિશામાં નાસવા લાગ્યા;^{૧૦} પરંતુ લોકમાત્રને લાય ઉત્પન્ન કરનાર યમને એવા લયંકર રૂપે ભેવા છતાં દશગ્રીવ જરા પણ ખળભળ્યો નહિ, તેમ જ લાય પણ પામ્યો નહિ. પછી યમરાજાએ રાવણની નજીક જઈ શક્તિ, તોમર આદિ અશ્વોનો તેના ઉપર પ્રહાર કર્યો અને ક્રોધપૂર્વક રાવણનાં મર્મસ્થાનો છેદી નાખ્યાં; પરંતુ થોડી જ વારમાં સ્વસ્થ થઈ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે એક જ એમ જળ વરસાવે, તેમ યમરાજાના રથ ઉપર બાણોનો વરસાદ વરસાવ્યો; ત્યારે યમરાજાએ એ કંડો મહા-શક્તિઓનો રાવણની છાતી પર પ્રહાર કરવા માંડ્યો અને તેથી તે પીડા પામવા લાગ્યો.^{૧૧-૧૪} શત્રુને નાશ કરનાર યમરાજાએ એ પ્રમાણે વિવિધ પ્રકારનાં અસ્રશસ્ત્રથી સાત રાત્રિ સુધી યુદ્ધ કરી શત્રુને શુદ્ધ વિનાનો અને રણમાંથી વિસુખ કર્યો;

પરંતુ થોડી જ વારમાં રાવણ સાવધ થયો અને યમ-રાજ તથા તેનું મુસલ યુદ્ધ થવા લાગ્યું. હે વીર! એ બંને જય ઇચ્છનારા હતા; તેમ જ યુદ્ધભૂમિમાં થી પાછા ફરવા ઇચ્છતા ન હતા. તે સમયે દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો અને મહર્ષિઓ પ્રભવપતિને આગળ કરી યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યા હતા.^{૧૫-૧૭}

રાક્ષસાધિપતિ રાવણ અને પ્રેતોના ઇન્દ્રિય યમ એ બંને યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે બંણે સર્વ દોહા-નો પ્રલયકાળ આવી પહોંચ્યો હોય એવું જણાતું હતું.^{૧૮} એ સમયે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ ઇંદ્રના વજ્ર સમાન તેજસ્વી ધનુષ્યને ટંકારવ કરી આકાશ-ને છાઈ દે, તેમ બાણો છોડવા લાગ્યો.^{૧૯} મહા-બળવાન રાવણ ચાર બાણો મૃત્યુને અને સાત બાણો સારથિને મારીને પછી હજારો બાણો યમ-રાજાના મર્મસ્થાનમાં મારવા લાગ્યો;^{૨૦} ત્યારે ક્રોધ પામેલા યમરાજાના સુખમાંથી નિઃશ્વાસરૂપે ધુમાડા સહિત બવાળાવાળો કૌપાનજનકટ્ટી નીકળ્યો.^{૨૧} આ આશ્ચર્યકારક વટના ભેઈ દેવો અને જાનવો સમક્ષ મૃત્યુ અને કાળ એ બંને અતિશય ક્રોધ પામ્યા અને યુદ્ધ કરવા પ્રેરાયા.^{૨૨} એ સમયે ક્રોધ પામેલા મૃત્યુએ યમરાજાને કહ્યું: ‘મને યુદ્ધભૂમિમાં છોડી મૂકો, હું આ પાપી રાક્ષસને હણી નાખું.’^{૨૩} મારી સ્વભાવસિદ્ધ મર્યાદા છે કે જેના તરફ હું ભેઈ તે કદી પણ યત્ન શકે નહિ. હે મહારાજ! હિરણ્યકશિપુ, નસુલિ, શંખર, નિસુદ, ધૂમકેતુ, વિશેશ્વનનો પુત્ર બલિ, દૈત્યેશ્વર શંભુ, વૃણાસુર, બાણાસુર, શાન્તરા રાજર્ષિઓ, મહા ઉરગ સહિત ગંધર્વો, ઋષિઓ, પુત્રો, દેવો, યક્ષો, આંશ-રાજો અને સુગાંતના પ્રલયકાળમાં મહાસસુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ અને વૃક્ષો સહિત પૃથ્વીનો પણ હું ક્ષય કરનારો છું.’^{૨૪-૨૭} વળી બીજા પણ મહા-સુરકેલીથી છુટી શકાય એવા મહાબળવાનોને પણ એ ભોતભોતામાં નાશ પમાડી દીધા છે, તો આ રાક્ષસ તે શું જીવતરીમાં છે! હે ધર્મજ્ઞ! હે સાધુ! મને તમે એક વાર છોડી મૂકો એટલે હું તેને હણી નાખું; કેમ કે ક્રોધ પણ બળવાન મારી દિગ્ધિએ પડ્યા પછી જીવતો રહી નથી. હે મહારાજ! આ કાંઈ

મારું બળ બતાવવા હું કહેતો નથી; પરંતુ એ મારું સ્વભાવસિદ્ધ સ્વરૂપ છે. હે યમરાજ ! હું તે રાક્ષસ પ્રતિ દંષ્ટિ ફેંકું; તે પછી એક મૂઠું પથ્થર તે છવતો રહેવાનો નથી. ૧૨૮-૩૦

મૃત્યુનાં વચનો સાંભળી પ્રતાપી યમરાજ-એ કહ્યું : 'તું જરા ચોક્કસ, હું જ એને હણી નાખું છું.' ૧૩૧ પછી હાલ આંખોવાળા કોધ પામેલા વૈવસ્વત યમે અસોધ કાળદંડ હાથમાં લીધો કે, જેની એક આંખમાં કાળપાશ અને બીજી આંખએ અગ્નિ અને વજ્ર સમાન સુફળર હતું. ૧૩૨, ૩૩ આ કાળ-દંડ કે જે દર્શનમાત્રથી જ પ્રાણીઓના પ્રાણને ખેંચી લે છે, પોતે જ્યારે સ્પર્શ કરે, ત્યારે અજવા કોઈના ઉપર પડે ત્યારે તો પ્રાણ બચ એમાં શું કહેવું ? જ્વાળાદેવ પરિવારવાળું આ મહાન આયુધ બળવાન યમરાજએ ઉગાર્યું, ત્યારે તે બાજુ હંમણાં જ રાવણને બાળી મૂકશે એમ ચળકવા લાગ્યું. ૩૪, ૩૫ એ સમયે ત્રાસ પામેલાં સર્વ પ્રાણીઓ સુદૃશ્મિ-માંથી નાસી ગયાં અને ઢંઢં બારણ કંદેલા યમને બેઈઢેવો પથ્થર ખજાણી ભીસા. ૩૬ રાક્ષસેંદ્ર રાવણને કાળદંડથી હણવા માટે જ્યારે યમે ધમ્મકા કરી, ત્યારે પિતામહ પ્રહ્લાએ યમરાજને સાક્ષાત્ દર્શન આપ્યું અને કહ્યું :

'હે વૈવસ્વત ! હે અમિત પરાક્રમી યમ ! તમારે આ કાળદંડથી આ રાક્ષસને હણવો બેઈ એ નહિ; કારણ કે હે દેવશ્રેષ્ઠ ! મેં એને વરદાન આપેલું છે અને તે મિથ્યા થઈ બેઈ એ નહિ. જે કોઈ દેવ કે મનુષ્ય અને મિથ્યા ઠરાવે, તેણે આ ત્રિલોક-ને અસત્ય કરાવ્યું છે એમ ગણાશે, એમાં સંશય નથી. ૩૭-૪૦ ત્રણે લોકને જાય ઉત્પત્ત કરનાર, સૌંદ્ર સ્વરૂપ આ કાળદંડને કોધ પામેલા તમારા વડે છોડી મૂકવામાં આવે, તો તે ત્રિય કે અત્રિયનો વિચાર કર્યો સિવાય સમસ્ત પ્રજાનો સ હાર કરે. સર્વને મૃત્યુ આગળ લઈ જનાર, અમાપ તેજસ્વી, કદી મિથ્યા ન બંધ તેવો આ કાળદંડ સર્વ પ્રાણી-ઓના નિયમન માટે મેં નિર્ધાર્યો છે. ૪૧, ૪૨ હે સૌમ્ય ! એ કાળદંડ હંમણાં રાવણના માથા ઉપર તમારે ફેંકવો બેઈ એ નહિ; કારણ કે એના પડવા

પછી કોઈ પથ્થર પ્રાણી એક સુદૃઢ પથ્થર છવી શકતું નથી. હાલમાં ધર્મસંકટ ભીડું થયું છે; કેમ કે કાળ-દંડ પડવાથી રાવણ કદાચ મૃત્યુ ન પામે તો કાળ-દંડ મિથ્યા થાય છે અને મરણ પામે તો મારું વરદાન મિથ્યા થાય છે; માટે હું કહું છું તે સમજ રાવણ. ઉપર ઉમામેલો કાળદંડ તમે પાછો ખેંચો અને મારું વચન સત્ય કરો. ૪૩-૪૫

પ્રહ્લાલનાં વચન સાંભળી ધર્મોત્તમા યમરાજ-એ કહ્યું : 'તમે અમારા પ્રભુ છો, માટે તમારી આજ્ઞાથી આ કાળદંડ હું પાછો ખેંચી લઉં છું.' ૪૬ અને તમારા વરદાનને લીધે બળવાન થયેલા આ રાક્ષસને બીજી રીતે હણવા તો હું સમર્થ નથી, માટે તેની દંષ્ટિથી હું બલોપ થઈ બાઈ છું.' એમ કહી યમરાજ સારથિ, રથ અને અશ્વો સહિત અંત-ધોન થઈ ગયા. ૪૭, ૪૮ ત્યારે રાક્ષસેંદ્ર રાવણ યમ-રાજને છવી પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી પુષ્પક વિમાનમાં બેસી યમપુરીમાંથી બહાર નીકળ્યો. પછી દેવો સહિત પ્રહ્લાલને આગળ કરી વૈવસ્વત, યમ-રાજ અને મહાસુનિ નારદજી હંપિત થતા થતા સ્વર્ગમાં ગયા. ૪૯

કવિ શ્રીવાસ્ત્વીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૩ મો

રસાતળમાં રાવણનો ઉત્પાત-નિવાત-કવચ તથા વરુણના પુત્રો સાથે યુદ્ધ

તતો જિત્વા દશગ્રીવો યમં ત્રિદશાપુંગવમ્ ।

રાવણસ્તુ રણમ્ભાષી સ્વસહાયાન્દર્શ હ ॥ ૧ ॥

દેવશ્રેષ્ઠ યમને છતાં પછી યુદ્ધમાં વખણા-યેલો રાવણ પોતાના સેવકોને મળ્યો, ત્યારે તે રાક્ષસો પ્રહારથી જબ્બર થયેલા અને રુધિરથી ખરડા-યેલા રાવણને બેઈ વિસ્મય પામ્યા. એ સમયે તેના મારીચ આદિ પ્રધાનોએ 'બચ બચ' શબ્દ વડે તેની પ્રશંસા કરી અને સાંવન કર્યું. પછી સર્વ પુષ્પક વિમાનમાં બેઠા અને રસાતળમાં જવા માટે વરુણે રક્ષણ કરેલા તથા દેવો અને ઉરગોથી વસા-યેલા મહાસયુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧-૨ માર્ગમાં વાસુદે

નાગથી રક્ષાયેલી હોમવતી નગરીમાં જઈને નાગ-
લોકોને વશ કરી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ મહિમથી પુરી-
માં ગયો.^૧ તે નગરીમાં વરદાન મેળવેલા નિવાત-
કવચ નામનો રાક્ષસ રહેતો હતો. રાવણે ત્યાં જઈ
તેને યુદ્ધ માટે બોલાવ્યો.^૨ ત્યારે મહાબળવાન,
પ્રથમ પરાક્રમી, વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો, ધારણ
કરનારા, હર્ષિત થયેલા અને યુદ્ધોન્મત દેત્યો, શૂલ,
ત્રિશૂલ, કુલિશ, પદ્મિશ, ખડ્ગ અને કસ્તૂરી વગેરે
આયુધો ધારીને યુદ્ધ કરવા આવ્યા અને રાક્ષસો
સાથે યુદ્ધ કરી એકબીજાને મારવા લાગ્યા.^{૩-૪} તેઓ-
ને યુદ્ધ કરતાં કરતાં એક વર્ષ વીતી ગયું, છતાં
કોઈ પણ પક્ષનો વિજય કે પરાજય થયો નહિ;^૫
ત્યારે ત્રણે લોકમાં જેની અતિ સ્વર્ગ છે, તે દેવ
પિતામહ વિમાનમાં બેસીને ત્યાં આવ્યા અને
નિવાતકવચને યુદ્ધ કરવાનું છોડાવી સ્પષ્ટ અર્થવાણાં
વચનો કહેવા લાગ્યા :

‘સુર કૈ અસુરોથી આ રાવણ યુદ્ધમાં
જિતાયો સહેલ નથી; તેમ જ તમે પણ કોઈથી
જિતાઓ તેમ નથી; માટે તમારે આ રાક્ષસોની
સાથે મિત્રતા કરવી ચોખ્ખી છે; કારણ કે મિત્રોને
‘સર્વ બાબતોમાં પરસ્પર સમાન અધિકાર છે.’
પિતામહની આજ્ઞા થતાં રાવણે અગ્નિની સાક્ષીએ
નિવાતકવચની સાથે મિત્રતા કરી અને તેઓ
પરસ્પર પ્રીતિવાળા થયા. પછી નિવાતકવચે સર્વ
રાક્ષસોની યથાચોચ પૂજા કરી અને તેઓ સર્વ
પોતાના નગરની પેઠે સુખપૂર્વક એક વર્ષ સુધી
ત્યાં રહ્યા.

મિત્રતાને અનુસરી સેંકડો માથાઓ શીખી
ધઈ એક વર્ષ પૂરું કર્યા પછી વરુણની રાજધાની-
ને શોધતો રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ રસાતળમાં ભગવા
લાગ્યો.^{૧૦-૧૧} કર્તા કર્તા કાલકેય કૈત્યના અધિ-
કારવાળા અશ્વમનગરમાં તે આવી પહોંચ્યો. ત્યાં
જઈ તેણે બળવાન કાલકેયને હણ્યો.^{૧૨} વળી ત્યાં
આગળ પોતાની બહેન શૂરપૂખાના બળવાન
પતિ વિદ્યુન્નિહને પણ તેણે તરવારથી કાપી
નાખ્યો. તે વિદ્યુન્નિહ યુદ્ધમાં રાક્ષસોને જીલ્લથી
આટી જતો હતો, તેથી તેના ઉપર વિજય મેળવી

રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે બીજા પણ આરસો દેત્યોને
હણી નાખ્યા.^{૧૮, ૧૯}

પછી ધોળાં વાઢળાં બેવું અને કૈલાસ બેવું
તેજસ્વી વરુણનું દિવ્ય ધામ તે રાક્ષસાધિપે ભેટું.
ત્યાં સુરલિ નામની કામધેનુ રહેલી હોવાથી તેના
આંચળમાંથી દૂધ ઝરતું હતું અને એ દૂધથી
ક્ષીરાહ નામનો સાગર થયો હતો.^{૨૦, ૨૧} રાક્ષસેન્દ્ર
રાવણે ત્યાં મહાવૃષભની માતા સુરલિને ભેટ
તેમ જ શીતળ કિરણોવાળો નિશાકર ચંદ્ર બેમાંથી
ઉત્પન્ન થયો છે, તે ક્ષીરોદસાગરને પૂજી ભેટ્યો.^{૨૨}
એ સાગરનો આશ્રય કરીને કેટલાક મહર્ષિઓ
ત્યાં રહેતા હતા અને તેઓ તેણે દીક્ષા પીને
જીવતા હતા. એ ક્ષીરસાગરમાંથી અમૃત ઉત્પન્ન
થયેલું હતું; તેમ જ સ્વધા-ભોજન કરવાવાળા
પિતૃલોકનું લોભન કબ્ય પણ તેમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલું હતું.^{૨૩} ત્યાં જઈ બેને લોકો સુરલિ નામથી
જાળગે છે, તે મહાઅશ્વત્થ ગાયત્રી રાવણે પ્રદ-
ક્ષિણ કરી અને પછી અનેકવિધ સૈન્યથી રક્ષા-
યેલા વરુણના નગરમાં તે પેઠો.^{૨૪} ત્યાં જઈ સેંકડો
બળધારાવાળાં શરદન્તુનાં વાઢળાં બેવું અને ભયાં
સર્વ લોકો હમેશાં હર્ષયુક્ત રહે છે, એવું વરુણનું
ઉત્તમ સ્થાન રાવણે ભેટું.^{૨૫} પછી વરુણના કેટ-
લાક પેદાઓને હણીને તથા કેટલાકને ધાયલ
કરી રાવણે કહ્યું : ‘તમે તમારા રાજાને એકદમ
બહેર કરો.^{૨૬} કે, યુદ્ધ માટે રાવણ આવેલો છે,
તેને યુદ્ધ આપો અથવા હાથ ભેટી એમ કહો કે,
‘હું પરાજય પામ્યો છું.’^{૨૭}

રાવણ આ પ્રમાણે બોલતો હતો, એટલામાં
તો કોઈ પાસેલા મહાત્મા વરુણના પુત્રો, પૌત્રો
અને ગૌ તથા પુષ્કર નામના સેનાપતિઓ યુદ્ધ
કરવા માટે બહાર પડ્યા.^{૨૮} પોતાના લશ્કરથી
વીંટળાયેલો, સર્વશુભસંપન્ન, ભિગતા સૂર્યના
સરખો તેજસ્વી એવા વરુણનો તે પરિવાર ઇચ્છા
સુખજ ગતિ કરનારા રથોમાં બેસી એકાએક
યુદ્ધભૂમિમાં આવ્યો.^{૨૯} એ સમયે જીદિમાન રાવણ
અને બળરાજ વરુણના પુત્રોનું રવાંટાં લેતાં કરે
તેણે કારણ યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૩૦} દશગ્રીવના મહા-

પરાક્રમી અમાત્યોએ એક સંજ્ઞામાત્રમાં વરુણના સર્વ સૈન્યનો સંહાર કર્યો અને વરુણના પુત્રો પણ યુદ્ધમાં પોતાના સૈન્યની આ સ્થિતિ ભોંઈ બાણની ભળથી પીઠાઈ યુદ્ધકાર્યથી નિવૃત્ત થયા. ૩૧, ૩૨ વરુણના પુત્રો પૃથ્વી ઉપર રહીને યુદ્ધ કરતા હતા અને રાવણ પુષ્પક વિમાનમાં બેસીને આકાશમાં યુદ્ધ કરતો હતો, તેથી તેઓ શીઘ્ર ગતિવાળા રથમાં બેસી આકાશમાં આવ્યા. ૩૩ આ પ્રમાણે તેઓએ હવે સમાન રથજ મેળવેલું હોવાથી દેવ-દાનવના જેવું તુલ્ય આકાશયુદ્ધ થયું. ૩૪ પછી મહાન પરાક્રમ કરીને યુદ્ધમાં અગ્નિ સરખાં બાણો વરસાવી રાવણને તેમણે યુદ્ધથી વિચૂળ કર્યો અને હથ્થ પાત્રી અનેક પ્રકારના અવાજ કરવા લાગ્યા. ૩૫ એ સમયે પોતાના રાજને પરાજિત થયેલો ભોંઈને ક્રોધ પામેલો યુદ્ધને ઇચ્છનારો મહોદર નામનો રાક્ષસ મૃત્યુનો બધ ભણ હઈને વરુણની સેનાને પોઠવા લાગ્યો. ૩૬ અને મહાન પરાક્રમ કરી પવન સમાન ગતિવાળા વરુણપુત્રના રથમાં થોડાંઓને તેમ જ થોડાંઓને ગદાથી હણી ભૂમિ ઉપર પાડ્યા. ૩૭ વરુણપુત્રના થોડાંઓ તથા થોડાંઓને હણીને અને તેઓને રથ વિનાના કરીને મહોદરે મહાનાદ કર્યો. ૩૮ મહોદરે પોતાના શ્રેષ્ઠ સારથિ અને અર્થો સહિત રથોનો નાશ કર્યો, ત્યારે મહાત્મા વરુણના શૂરા પુત્રો પોતાના રથોને ત્યજી હઈને દિવ્ય પ્રભાવથી આકાશમાં પેઠા અને જરા પણ બચા પામ્યા નહિ. તે પછી એકઠા થયેલા તેઓએ પોતાનાં ધનુષ્ય સજ્જ કર્યો અને મહોદરને વીંધી નાખીને યુદ્ધમાં રાવણને પણ રોકી રાખ્યો. જેમ વાદળાં મહાપર્વતને ચીરી નાખે, તે પ્રમાણે ધનુષ્યમાથી છૂટેલાં વજ્ર જેવાં, મહાભયંકર બાણોથી ક્રોધ પામેલા તેઓ રાવણને ત્રાસ આપવા લાગ્યા. ૩૯-૪૨ ત્યારે કાળાગ્નિ સરખા અને ક્રોધમૂર્ચિત થયેલા દશગ્રીવે બાણોનો મહાધોર વરસાદ તેઓનાં અમરસ્થાન ઉપર વરસાવ્યો. ૪૩ પછી દુષ્કર્ષ રાવણ સ્થિર થઈને વિચિત્ર સુસળો, સેંકડો ભાલાઓ, પટિશોં અને સેંકડોને

હણી નાખે એવી મહાન શક્તિઓ વરુણના પુત્રો ઉપર છોડવા લાગ્યો; ત્યારે સાઠ વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલા હાથીઓ જેમ મહાન કાદવમાં ખૂંચી બધ, તેમ વીંધાઈ ગયેલા વરુણના પગપાળા વીર પુત્રો એકદમ શિથિલ થઈ ગયા. ૪૪, ૪૫ મહાભળવાન રાવણે વરુણના પુત્રોને વિહ્વળ અને શિથિલ થતા ભોંઈ મહામેવની માફક ગર્જના કરી. ૪૬ રાક્ષસેંદ્ર રાવણ વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોથી તેમ જ પ્રચંડ બાણોના વરસાદથી મોટી મોટી ગર્જનાઓ કરતો વરુણના પુત્રોને હણવા લાગ્યો, ત્યારે તે સર્વમાંથી કેટલાક રણથી વિચૂળ થયા અને કેટલાક પૃથ્વી ઉપર પડ્યા, બ્યારે બાકીના કેટલાક રણભૂમિમાંથી નાચી ગયા. ૪૭

પછી રાક્ષસેંદ્ર રાવણે કહ્યું : 'તમે વરુણને બહોર કરો કે, મને યુદ્ધ આપે.' ત્યારે વરુણના મહાસ નામના મંત્રીએ રાવણને કહ્યું : 'જેને તમે યુદ્ધમાં ઘોલાવો છો, તે જળેશ્વર વરુણ મહારાજ પ્રસલ્લોકમાં ગાનજ્ઞાન સાંભળવા માટે ગયેલા છે. ૪૮-૫૦ હે વીર ! તેના જે વીર કુમારે અહીં હતા તે સર્વ પરાજય પામેલા છે અને વરુણદેવ બહાર ગયેલા છે, તેથી વૃથા પરિશ્રમ કરવાથી શો લાભ ? ૫૧ ત્યારે રાક્ષસેંદ્ર રાવણ સર્વને પોતાનો જય સંભળાવી હથ્થનાદ કરતો કરતો વરુણાલય માંથી બહાર નીકળ્યો અને જે માગે આવ્યો હતો તે જ માગે પાછો ફરી આકાશમાગે લંકા તરફ જવા લાગ્યો. ૫૨

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિભવ શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૩ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૧ લો

રાવણનો ઉત્પાત-અલિરાજની શિખામણ

તવોડ્ડમનગરં મૂયો વિવેક્યુદ્ધુર્મદવાઃ ।

યત્રાપક્ષ્યદ્દશમીવો યુદ્ધં પરમમાસ્વત્ત્વમ્ ॥ ૧ ॥

સુહોન્મત રાક્ષસો ફરીથી પણ અરમનગર-

૩ અહીંથી શરૂ થતા પાંચ સર્ગો પ્રક્ષિપ્ત-ક્ષેપક અર્થાત મૂળ મત વગ્યા પછી ઉમેરાયેલા અણુપાંચ છે; અને પ્રસિદ્ધ થયેલી સર્વ પ્રતોમાં તે ભવામાં આવે છે, તેથી આ લાપાટરમાં પણ તે લીધા છે

માં કરવા લાગ્યા. ત્યાં દશગ્રીવે અતિથય પ્રકાશિત એક મંદિર ભેટ્યું.^૧ એ મંદિર વૈદ્યમંથિના તોરણવાણું, ચોતીના પડદાવાણું અને સુવર્ણના સ્થંભવાણું હતું તથા તેની આસપાસ સુંદર બેઠકો આવી રહેલી હતી. વજ્ર જેવા સજ્જત સ્ફટિકનાં પદ્મપિંચાં હતાં, તેના પડદા પર વૃષ્ટીઓ હતી, પુષ્કળ સુંદર આસનો તેમાં આવેલાં હતાં અને ઈંદ્રના મહેલના સરણું તે શોભાયમાન હતું.^{૨,૩} પ્રતાપી દશગ્રીવે આ સુંદર શ્રેષ્ઠ મંદિર ભેઈ ચેરુ અને મંદરપર્વત સમાન કાંતિવાણું આ રમ્ય મંદિર કોતું હત્યે, એમ વિચારી કહ્યું : ‘અલ્યા પ્રહસ્ત ! તું સત્વર ભ, અને તપાસ કર કે આ સુંદર ભવન કોતું છે ?’

રાવણની આસાથતાં પ્રહસ્ત તે સુંદર ભવનમાં પેઠો અને તેના પ્રથમ કોરડો શન્ય ભેઈ બીભ કોરડામાં ગયો. એ પ્રમાણે સાત કોરડા કોળાંબી ગયો, ત્યારે એક ભવાળા તેના ભેવામાં આવી અને ત્યાં એક પુરુષને બેઠેલો ભેયો. પ્રસન્ન મનવાળા તે પુરુષે અદ્વંદ્ય કહ્યું.^૪ તે સંભળતાં પ્રહસ્તનાં ફગાટાં ઊભાં થયાં.^{૫-૭} પ્રહસ્તે ભવાળાની વચ્ચે-વચ્ચ સુવર્ણમાળા ધારણ કરનારો, સાક્ષાત્ યમના વચ્ચ સુવર્ણમાળા ધારણ કરનારો, સાક્ષાત્ યમના જેવો, પ્રથમની કાંતિ સમાન પ્રકાશિત અને વિચોદિત થઈ ગયેલો એક પુરુષ ત્યાં ભેયો. ‘આ પ્રમાણે ભેઈ નિશાચર પ્રહસ્ત ત્યાંથી એકદમ બહાર નીકળ્યો અને સહણું રાવણને નિવેદન કહ્યું.’^૮

હે રામ ! બીભ અંબનપર્વત સમાન ગ્રીઠ દશગ્રીવ પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે ઊતરી તે મંદિરમાં ચેસવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો.^{૧૦} તે મંદિરનાં બારણાંમાં ભવાળા સરખી છસવાળો ભવાનક અને જેના માથા ઉપર ચંદ્ર છે, જેવો એક પુરુષ તેના ભેવામાં આવ્યો.^{૧૧} તેને શતી ઝાંગે, સુંદર દાંત, બીલાના સરખા સુંદર લાલ હોઠ, ભયંકર નાક, શંખ જેવો કંઠ અને મોટાં જઠળાં હતાં.^{૧૨} તેનાં દાંડીમૂઠ ભરાવદાર હતાં, તેણે હાંડ માંસથી ભરેલું હતું અને દાંડો ફગાટાં ઊભાં કરે તેવી ભયંકર હતી. તે પુરુષ દોહાડું સુસળ હોઠમાં લઈ દાર શરીરે ત્યાં ઊભો હતો. તેને ભેઈ રાવણનાં રૂપાં બડાં થઈ ગયાં, હૃદય ધડકવા લાગ્યું અને તે

ચરચર ધ્રુજવા લાગ્યો. હે રામ ! આણું ભવાનક દંત્ર ભેઈ રાવણ વિચારમાં પડી ગયો, ત્યારે તે પુરુષે કહ્યું : ૧૩-૧૫

‘અલ્યા રાક્ષસ ! તું શા માટે ચિંતા કરે છે ? વિશ્વાસ રાખીને મને બધું કહે. હે રબનીચર ! હે વીર ! હું તારું સુદૃઢી આતિથ્ય કરીશ.’ આ પ્રમાણે કહીને વળી તેણે કહ્યું : ‘તું બલિરાબની સાથે લડીશ ? અથવા તું શું કરવા ધારે છે ? ત્યારે રાવણે કહ્યું : ‘હે વચન જોલનારમાં શ્રેષ્ઠ ! આ ઘરમાં કેણુ રહે છે, તે તમે મને કહો. હું તેની સાથે યુદ્ધ કરીશ, અથવા તમે’ કહેશે તેમ કરીશ.’ તે પુરુષે ઉત્તર આપ્યો : ‘આ સ્થાનમાં યમ ઉદાર, શુર, સત્યવાહી, પરાક્રમી દાનવેંદ્ર બલિરાબ રહે છે. ૧૧-૨૦ તે જેના હોઠમાં પાશ છે જેવા યમ જેવો સર્વશુભસંપન્ન વીર પુરુષ છે, તેમ જ પ્રભાતના સૂર સમાન તેજસ્વી અને યુદ્ધમાંથી કહી પાછો નહીં ફેરનારો છે. ૨૧ એ અમથી, દુર્બલ, વિભયી, બળવાન, શુભુનિધિ, રીડું જોલનારો, આશ્રિતને પાળનારો, હંમેશાં શુભ અને બ્રાહ્મણને પ્રિય, સમયને જોનારો, મહાસત્ત્વ-શાળી, સત્યવાહી, સુંદર દેખાવનો, દક્ષ, સર્વશુભ-સંપન્ન અને સ્વાધ્યાયશીલ છે. તે સર્વ ગતિ કરે છે, તે વાય છે, બળે છે, તપે છે. તેને પ્રાણીમાત્ર, દેવો, પદ્મજો અને પક્ષીઓથી ભય નથી. હે રાક્ષસેશ્વર ! હે મહાસત્ત્વ ! જો તારી તે બલિની સાથે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય, તો તું સત્વર બંદર આવ અને યુદ્ધ કર.’

પછી ગવેંન્મત રાવણ એ રમ્ય મંદિરમાં પેઠો. ત્યાં મહાસુરદેવીથી જેની તરફે ભેઈ શકાય જેની કાંતિવાળો અને સળગતા અગ્નિ જેવો પ્રકાશિત દાનવશ્રેષ્ઠ બલિરાબ રાવણને ભેઈ હંસવા લાગ્યો. વિશ્વરૂપ બલિરાબને ભેઈ ભેઈતામાં રાવણને પકડી લીધો અને પોતાના જોળામાં બેસાડી કહેવા લાગ્યો : ૨૨-૨૮ ‘હે દશગ્રીવ ! હે મહાબાહુ ! હું તારી કઈ ઇચ્છા પૂર્ણ કરું ? હે રાક્ષસેશ્વર ! તમારું બહીં આવવામાં શું પ્રયોજન છે ? ૨૯

બલિરાબનાં વચન સાંભળી રાવણે ઉત્તર

આપો : ‘હે મહાભાગ ! મેં સાંભળ્યું છે કે, તમને પૂર્વે વિષ્ણુએ બાંધ્યા હતા, ^{૩૦} તો હવે તે બંધનથી તમને મુક્ત કરવા માટે હું આવ્યો છું.’ ગર્વોન્મત્ત રાવણનાં વચન સાંભળી બલિરાજએ હસતાં હસતાં કહ્યું : ^{૩૧}

હે રાવણ ! હું કહું છું તે સાંભળ. આ દારમાં જે શ્યામ પુરુષ ભિલો છે, તેણે પૂર્વે સમસ્ત દાન-વેદો તેમ જ બીજાં જે બળવાન પુરુષો હતા, તે સર્વને જેણે બળપૂર્વક છુટ્યા હતા તેવા અને વશ કરી છે. ^{૩૨, ૩૩} યમરાજથી પણ ગાંધ્યા ન બચ્યો એવા આ પુરુષથી હું બંધાયેલો છું, તેને છૂટી શકે એવો કયો વીર પેદા થયો છે ? ^{૩૪} આ જે પુરુષ ભિલો છે, તે સર્વ પ્રાણીમાત્રનો કર્તા, ધાતા અને હતા, સર્વ ભુવનનો ઇશ્વર છે. ^{૩૫} સર્વ ભૂત માત્રનો નાશ કરનાર અને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાનકાળને બાંધનાર, કળિકાળરૂપે એ પ્રભુને હું બાંધ્યો નથી અને તું પણ બાંધ્યો નથી. તે આ ત્રણે લોકનાં હતાં અને સદા છે, તેમ જ સર્વ રથાવરજંગમનો તે સંહાર કરનાર છે. ^{૩૬, ૩૭} એ મહેશ્વર આદિ અને અતરહિત આ સર્વ સૃષ્ટિને ફરીફરી ઉત્પન્ન કરે છે. હે નિશાચર ! દાન, યજ્ઞ અને હોમ સર્વનું વિધાન કરનાર તે જ છે. ^{૩૮} એ પરમ પુરુષ સર્વનો ધાતા અને રક્ષક હતાં છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી. ત્રણે લોકમાં એના જેવો બીજો કોઈ મહાપુરુષ નથી. ^{૩૯} હે પૌલસ્ત્ય ! જેમ ધનુને દોરડાથી બાંધી દોરી જવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે પૂર્વે ઘઈ ગયેલા બળવાન દાનવો, હું અને તું એ સર્વને આ મહાપુરુષ દોરી જનાર છે. વૃત્ર, હનુ, શુક્ર, શંભુ, નિશુભ, શુંભ, કાળનેમિ, પ્રહ્લાદ, કૃત, વૈરોચન, મૃદુ, યમલ, અર્જુન, કંસ, કેટલ અને મધુ, એ સર્વ સૂર્યની માફક તપતા હતા, નક્ષત્રની માફક પ્રકાશતા હતા, પવનની માફક વાતા હતા અને ઇંદ્રની માફક વરસાદ વરસાવતા હતા. ^{૪૦-૪૨} તેમણે સેંકડો યજ્ઞો કર્યા હતા. તેઓ મોટા મહાત્માઓ હતા, યૌગધર્મવાળા હતા, મોટાઈ મેળવીને ભાતભાતના લોગ લોગવતા હતા, તેમણે દાન આપ્યું હતું, યજ્ઞો કર્યા હતા તેમ જ

વેદાધ્યયન કર્યું હતું અને પ્રજાનું સારી રીતે પરિપાલન કર્યું હતું. તેઓ પોતાના પક્ષનું રક્ષણ કરનારા હતા અને શત્રુપક્ષનો નાશ કરનારા હતા. યુદ્ધભૂમિમાં એમના જેવો કોઈ ન હતો. જેઓ શૂરા, કુળવાન અને સર્વાશ્વવિશારદ હતા, જેઓ સર્વ વિદ્યા બાણનાર તથા યુદ્ધમાંથી કદી પાછા નહિ ફરનાર હતા; ^{૪૩-૪૬} જેઓએ દેવો ઉપર રાજ કર્યું હતું અને યુદ્ધમાં દેવોને હબરોવાર છુટ્યા હતા; ^{૪૭} જેઓ હંમેશાં દેવોનું અગ્રિય કરવામાં અનુરાગી હતા અને પોતાના પક્ષનું પરિપાલન કરનારા હતા; જેઓ સદા પ્રમત્ત, દંભી અને ભિગતા સૂર્યની સમાન તેજસ્વી હતા તથા દેવોને સત્તાવતા હતા, તેઓનો પણ આ દેવોના ઇશ્વર વિષ્ણુએ નાશ કર્યો છે. ^{૪૮, ૪૯} એ જ વિષ્ણુ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે, તેના સંહાર કરે છે અને આત્માને આત્મામાં અધિષ્ઠિત કરી પરમાત્મસ્વરૂપે રહે છે, એ જ મહાત્મા દેવે બળવાન અને ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારા ઉપસૂંકતા સર્વ દાન-વેદોને નાશ પમાડ્યા છે. જેઓ લોકોમાં મહા-બળવાન અને અપરાધિત હતા, એમ મેં સાંભળ્યું હતું, તે સર્વ કાળના બળને પણ હારી કાઢે એવા મહાવિષ્ણુથી નાશ પામ્યા છે. ^{૫૦-૫૨}

એ પ્રમાણે કહ્યા પછી હાનેશ્વર બલિએ રાવણને કહ્યું : ‘હે વીર ! પણે સળગતા અગ્નિ સરખું જે કુંડળ દેખાય છે. તેને જીંચકીને તું અહીં લઈ આવ. તે પછી હું તને મારા છુટકાશ સંબંધી વાત કહીશ. હે રાવણ ! હે મહાબાહુ ! તું તે વિના વિલગે લઈ આવ.’ બલિના વચનો સાંભળી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ હસતો હસતો તે કુંડળ પાસે ગયો. ^{૫૩-૫૫}

હે રઘુનંદન ! જે ઠેકાણે એ મહાદિવ્ય કુંડળ હતું, ત્યાં જઈ બળગવિત રાવણે તેને રમતરનમાં ઉપાડવા ધાર્યું; પરંતુ ગર્વોન્મત્ત રાવણ તેને હલાવી પણ શક્યો નહિ, ત્યારે શરમાઈને ફરી-ફરીથી એને ઉપાડવાનો પ્રયત્ન તે કરવા લાગ્યો. મહામહેનને જેમતેમ કરી તેને જરા ડિંચકું ત્યાં તો સાચો આંચકો હાનવાથી મહાબળવાન રાવણ

કપાયેલા મૂળવાળા વૃક્ષની પેઠે ભૂમિ પર પડી ગયો. ૧૧-૧૮ એ ભેદ તેના પુષ્પક વિમાનમાં બેઠેલા પ્રધાનોએ હાહાકાર કરી સૂઝ્યો. ૧૯ પછી રાવણને જ્યારે શુદ્ધિ આવી, ત્યારે તે બ્રહ્મા અને શરમથી ચોદું નીચું રાખી બિલો રહ્યો; એટલે બલિએ તેને કહ્યું: ૧૦

હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! તું અહીં આવ ને મારું વચન સાંભળ. હે વીર ! તું જે મહિભૂષિત કુંડળ ઉપાડવા તૈયાર થયો તે હવે મારા પૂર્વજ હિરણ્ય-કશિપુના કાનડું ધરેલું. હે મહાબળ ! તેમાંનું એક અહીં પડેલું છે અને બીજું પર્વતના શિખર ઉપર પડેલું છે. એ કુંડળ સિવાય એનો સુકુટ પૃથ્વી ઉપર ચુદ્ધભૂમિમાં વેદીની સામે પડેલો હતો. ૧૧-૧૩ પૂર્વે મારા તે પ્રપિતામહ હિરણ્ય-કશિપુ કે જેને કાળ, ચતુર, રોષ કે કોઈ હિંસક પ્રજ્ઞીથી ભય ન હતો; ૧૪ અને જેનું મરણ દિવસે, રાત્રે કે સંધ્યાકાળે થાય તેમ ન હતું; તેમ જ જેનું મરણ લીલાંથી, સૂકાંથી કે કોઈ અજ્ઞાતથી થાય તેમ ન હતું, તેણે મહાલાહની સાથે પરમ દારણ વાહ માંડ્યો હતો. એ સર્વશ્રેષ્ઠ મહાત્મા મહાલાહની સાથે જ્યારે તેને વાહ ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! મહાપુરુષ વિષ્ણુ નરસિંહરૂપે દારણ કરી ઉત્પન્ન થયા. તે રૌદ્ર સ્વરૂપે ભેદને આ સર્વ જગત ખળભળી બિંદુનું હતું. ૧૫-૧૮ પછી તેણે બે હાથોથી જાંચકીને હિરણ્યકશિપુને નખોથી ચીરી નાખ્યો હતો. તે જ આ ખારણાં ઉપર બિલેલા નિરંજન વાસુદેવ છે. ૧૯ તે દેવાધિદેવનાં જોવાં અનેકે પરાક્રમ છે અને તે હું તને કહું છું તો તે તારા હૃદયમાં ઉતાર. ૨૦ જે આ ખારણાંમાં બિલા છે તે પુરુષે હબરો દંડીને, લાગે દેવતાઓને, સેંકડો ઋષિઓને અને એવા કરોડો મુખ્ય પુરુષોને પણ પૂર્વે વશ કરેલા છે. ૨૧

બલિનાં વચનો સાંભળી રાવણે કહ્યું: ‘હે દાનેશ્વર ! મેં ચતુર સહિત ત્રેતાના સ્વામી કુતાંત ને પણ જોયો છે કે જેના હાથમાં પાશ હતો અને મોંમાંથી મહાજ્વાળાઓ નીકળતી હતી; જેનાં રવાંટાં બિલાં થયેલાં છે તેવા મોટી દાદો-

વાળા, વીજળીના સરખી ભૂભવાળા, સર્પ અને વીંછી સ્વરૂપી રવાંટાંવાળા, લાલ આંખોવાળા, ભયંકર વેગવાળા અને પ્રાણીમાત્રને ભયંકર, આદિ-ત્યની માફક સુરકેલીથી ભેદ શકાય તેવા, ચુદ્ધમાં પાછા ન હોય એવા, પાપીઓ ઉપર રાજ્ય કરનારાં એ ચમને પણ મેં ચુદ્ધમાં ભૂલ્યો છે અને તેનાથી મને જરા પણ ભીતિ નથી, પણ આ પુરુષને તો હું બોળાવતો પણ નથી; માટે તમે તે મને કહેવા ચોખ્ખો છો. ૨૨-૨૭

રાવણનાં વચનો સાંભળી બલિરાજાએ કહ્યું: ‘આ ત્રણે લોકની ઉત્પત્તિ કરનાર મારાચણ મુશુ છે. તે અનંત, કપિલ, વિષ્ણુ, નરસિંહ, મહાધૃતિ, કટુધામા, સુધામા, પાશહસ્ત અને ભયાનક એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે ખાર આદિત્ય સરખા તેજસ્વી, પુરાણપુરુષોત્તમ, કાળાં વાદળાં સરખા શ્યામવર્ણ, સુરશ્રેષ્ઠ, સુરનાથ, જ્વાળામુખી માળા દારણ કરનાર, ચોળી અને ભક્તજનને પ્રિય છે. તે જ આ ત્રણે લોકને દારણ કરે છે, સરજે છે અને મહાબળવાન કાળરૂપે સંહારે છે. તે જ ચક્ષુ છે અને તે જ બાજ્ય છે. ચક્ર-આયુધ દારણ કરનાર તે હરિ છે. એ મહાભુજ બળદેવ સર્વદેવમય છે, સર્વભૂતમય છે, સર્વલોકમય છે અને સર્વજ્ઞાનમય છે. હે વીર ! વીરોને હજીનારો અશુભાન હરિ ત્રિલોકીના શુરો એ અવ્યયસ્વરૂપી છે. ૨૮-૩૩ મોક્ષને ઇચ્છનારાં સર્વ સુનિઓ એ જ મહાપુરુષનું ચિંતન કરે છે અને જે એને બાણ છે તે પાપથી લેપાતો નથી. તેનું સ્મરણ-સ્તુતિ કરીને અને પૂજા કરીને તેની પાસેથી સર્વ વસ્તુ યેળવી શકાય છે. ૩૪-૪૫

આટલું સાંભળતાં સાંભળતાં તો રાવણ ક્રોધાતુર થયો અને એકાએક બહાર નીકળ્યો, ત્યારે ક્રોધથી લાલ આંખોવાળા અને ઉગ્રમેલા અજ્ઞવાળા તેને સુસલ દારણ કરનારા ભગવાન હરિ-એ પ્રજ્ઞાનું વરદાન સત્ય કરવા માટે ‘હમણાં હું એ પ્રજ્ઞાનું પ્રિય કર્ત્વની ઇચ્છાથી હે રામ ! એ મહા-પ્રજ્ઞાનું પ્રિય કર્ત્વની ઇચ્છાથી હે રામ ! એ મહા-પુરુષ એ વખતે અંતર્ધાન થઈ ગયા. રાક્ષસ રાવણે તે પુરુષને ત્યાં જોયો નહિ એટલે હર્ષનાદપૂર્વકે

ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો અને જે માગે આભ્યો હતો તે માગે પાછો ફર્યો. ૮૬-૮૮

અતિ શીવાસ્મીદિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રકિપ્ત ૧ થી ૩ સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૨ નો

સૂર્યલોકમાં રાવણ

અથ સંવિન્ય હંકેશઃ સૂર્યલોકે જગમ હ ।

સેવઝંગવરે રમ્યે રાવણ તથ દાર્વરીમ્ ॥ ૧ ॥

હવે લંકાપતિ રાવણે સૂર્યલોક છૂટવાનો વિચાર કર્યો. ત્યાં જવા માટે પ્રથમ તો તે શ્રેષ્ઠ અને સુંદર ચેરુપર્વત પર ગયો અને એક રાત્રિ ત્યાં શુભરી. ત્યાંથી પછી સૂર્યના અશ્વ જેવા પવન જેવી ગતિવાળા, આકાશગામી દિવ્ય પુરુષક વિમાનમાં બેઠી તે સૂર્યલોકમાં ગયો. ત્યાં તેણે સર્વતેજોમય શ્રેષ્ઠ સુવર્ણના કેયૂર ધારણ કરનાર, રત્ન સરખાં વસ્ત્રોથી વિભૂષિત, સુંખ ઉપર વિકાસી રહેલા શુભ કુંડળથી શોભતા, સુવર્ણના ખાલુખ ધ પહેરેલાં, ચારતાં વસ્ત્રોથી શોભીતા, શરીરે રક્તચંદન ચોપડેલા, સહસ્રરશ્મિ ઉભયોઃશ્રવા અશ્વ પર બેઠેલા; આદિ, અંત અને મધ્યસ્થિત, લોકસાક્ષી જગત્પતિ આદિનારાયણ સૂર્યદેવને બોધા. ૧-૧

એ રવિના તેજથી પીકા પામેલા રાવણે પોતાના પ્રધાન પ્રહસ્તને કહ્યું : ‘હે અમાત્ય ! તું બા અને સૂર્યને મારું શાસન જણાવ કે, રાવણ સુદ્ધ મોટે આવેલો છે, તેને યુદ્ધ આપો અથવા ‘હું’ પરાજય પામ્યો છું’ એ પ્રમાણે કહો.’

ત્યારે રાવણનાં વચન સાંભળી પ્રહસ્ત સૂર્યની પાસે ગયો. ત્યાં તેણે પિંગળ અને હંડિન્ નામના દ્વારપાળોને બોલેલા બોધા પછી પ્રહસ્ત રાવણનો નિશ્ચય તે બંનેને જણાવીને બોલ્યા વગર બોલો રહ્યો. ૭-૧૦ દ્વારપાળ હંડિન્ સૂર્યદેવની પાસે ગયો અને રાવણનો સંદેશો વિદિત કર્યો. હંડિન્ દ્વારા રાવણનો આદેશ સાંભળી રાત્રિનો નાશ કરનાર ધીમાન સૂર્યદેવે શુદ્ધિપૂર્વક કહ્યું : ‘હે હંડિન્ ! તું બા, એને છૂટ અથવા ‘પરાજય પામ્યો છું’ એમ કહે. આ બેમાંથી તારી ઇચ્છામાં આવે તેવો ઉત્તર

આપી એ રાક્ષસને હાલ થોડો કાળ થોભાવ. સૂર્યનાં વચનો સાંભળી લઈ દ્વારપાળ હંડિન્ રાવણ પાસે આવ્યો અને ઉપયુક્ત વચનો કહી સંભળાવ્યાં, ત્યારે રાક્ષસેશ્વર રાવણ પોતાનો જય થયો માની ત્યાંથી પાછો ફર્યો. ૧૧-૧૩

અતિ શીવાસ્મીદિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રકિપ્ત ૨ નો સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૩ નો

રાવણનો ઉત્પાત-માંધાતા સાથે યુદ્ધ

અથ સંવિન્ય હંકેશઃ સોમલોકે જગમ હ ।

સેવઝંગવરે રમ્યે રાત્રીસુખે ચીર્યવાન્ ॥ ૧ ॥

પાછા ફરતાં પરાક્રમી રાવણ હવે શ્રેષ્ઠ સુંદર ચેરુપર્વત ઉપર એક રાત્રિ રહ્યો અને પછી અંદ્ર-લોકમાં ગયો. ૧ ત્યાં રથમાં બેઠેલો, દિવ્ય માળા અને દિવ્ય લેપનથી વિભૂષિત, સુખ્ય અપ્સરાઓથી સેવાતો એક પુરુષ તેને સાથે મળ્યો. ૨ એ દિવ્ય પુરુષ રતિથી શાકીને અપ્સરાના જ ખોળામાં સૂતેલો હતો અને તેઓના મીઠાં ઝુળનથી ભગતો હતો. આ પુરુષને ભોઈ રાવણને કુતલ્હ લાગ્યું. આસપાસ ભેટાં રાવણે એક ઋષિને બોધા. તેમને ભોઈ રાવણે કહ્યું : ‘હે દેવર્ષિ ! હું તમારું સ્વાગત કરું છું, તમે ત્રણે કાળને બાલુનારા છો. રથમાં બેઠેલો અને અપ્સરાઓથી સેવાતો આ નિર્લજ્જ કે જે ઉપ-સ્થિત થયેલા બચને અર્થાત્ મને પણ બાલુકારો નથી તે કોણ છે ?’ ૩-૫

ત્યારે પર્વત ઋષિએ ઉત્તર આપ્યો : ‘હે મહામતિ ! હે વત્સ ! એ વિષે હું કહું છું, તે સાંભળ. ૧ બ્રહ્માંથી વરદાન પામેલા એ પુરુષે સર્વ લોકોને જીત્યા છે અને તે અત્યંત સુખવાળા ઉત્તમ સ્થાનમાં શેષ મેળવવા માટે બળ્ય છે. ૭ હે રાક્ષસા-ધિપ ! જે પ્રમાણે તે તથ કરીને સર્વ લોકોને જીતેલા છે, તે જ પ્રમાણે એ પુણ્યવાને સર્વ લોકોને વશ કરેલા છે. તે અત્યારે સોમરસતું પાન કરીને બળ્ય છે, એમાં સંશય નથી. હે રાક્ષસશાહ ! તું પણ શસ્ત્રીર છે અને સત્યપરાક્રમી છે, તો તારા જેવો બળવાન પુરુષ આ પ્રકારના ધર્મ આચરનાર

પુરુષ ઉપર કોષ કરે જ નહિ. ૧૮૬

આમ વાત ચાલે છે, એટલામાં રાવણે વળી એક ધીબે શ્રેષ્ઠ રથ ભેર્યો. તે રથ મહાતેજસ્વી અને ભલ્લવસ્થમાન હતો તેમ જ તેમાં ગીત-વાદિત્ર ચર્ધરદાં હતાં. ૧૦ તે ભેદે રાવણે વળી પૂછ્યું : 'હે દેવર્ષિ ! મહાદ્યુતિથી શોભતો, કિલ્લરોનાં ગાયનને સાંભળતો અને સુંદર નૃત્યને ભેતો આ રથમાં બેઠેલો પુરુષ ક્યાં બળ છે ?' આ સાંભળી મુનિશ્રેષ્ઠ પર્વત ઋષિ બોલ્યા : 'એ યુદ્ધમાં શૂરવીર અને સંબ્રામમાંથી પાછો નહિ ફરનાર યોદ્ધા છે. તે ચતુર શૂરવીરે સ્વામી માટે જીવન તજનારા, પ્રહારોથી જર્જરીભૂત થયેલા, યુદ્ધ કરતા યોદ્ધાઓને રણમાં જીત્યા હતા અને ઘણાંને સંહાર કર્યો હતો. તેણે સંબ્રામમાં બહુ યોદ્ધાઓને હણ્યા પછી તેના શત્રુઓએ તેને યુદ્ધમાં હણ્યો છે અને હવે તે ઈંદ્રનો અતિથિ થવા બળ છે. ૧૧-૧૪

એટલામાં ત્યાંથી એક ત્રીબે પુરુષ નીકળ્યો; ત્યારે 'રાવણે પૂછ્યું : 'આ સૂર્યના સરખો તેજસ્વી કોણ બળ છે ?' રાવણુનો પ્રશ્ન સાંભળી પર્વત ઋષિએ કહ્યું : 'હે રાજન્ ! હે મહારાજ ! સર્વ સુવર્ણમય વિમાનમાં પૂર્ણાંદ્ર સરખાં તેજસ્વી મુખવાળી ઓઝો સાથે જે બેઠેલો છે અને જેણે વિચિત્ર ધરેણાં તથા લૂગડાં પહેરેલાં છે તે ભદ્ર પુરુષે પૂર્વે સુવર્ણનાં મહાદાન કરેલાં છે અને હવે તે અક્ષય સુખ મેળવવા બળ છે. ૧૫-૧૮

પર્વત ઋષિનાં વચ્ચેનાં સાંભળ્યા પછી રાવણે કહ્યું : 'હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! આ જે રાજાઓ બળ છે તેમાંનો કયો રાજા મારી સાથે યુદ્ધ કરે તેમ છે ? હે ધર્મજ્ઞ ! તમે ધર્મથી મારા પિતા બેવા છો, માટે મને યોગ્ય સલાહ આપો.' ત્યારે પર્વત ઋષિએ કહ્યું : ૧૯ હે મહારાજ ! એ સ્વર્ગની અભિલાષાવાળા છે, યુદ્ધની ઇચ્છાવાળા નથી. હે મહારાજ ! જે તને યુદ્ધ આપશે તેનું નામ હું તને કહું છું. સાત દ્વીપનો મહાતેજસ્વી અને વીર રાજા જે માંધાતા નામથી પ્રખ્યાત છે, તે તને યુદ્ધ આપશે. ૨૦-૨૨

પર્વત ઋષિનાં વચ્ચેનાં સાંભળી રાવણે પૂછ્યું : 'હે સુમત ! તે રાજા ક્યાં રહે છે, તે મને કહો;

એટલે હું તે નરશ્રેષ્ઠની પાસે જઈશ.' ત્યારે પર્વત ઋષિએ કહ્યું : ૨૩, ૨૪ 'મહાબળવાન માંધાતા રાજા યુવનાશ્વનો પુત્ર થાય છે અને તે સાગરો સહિત સાત દ્વીપોને જીતીને અહીં જ આવશે. ૨૫ એટલામાં તો ત્રણે દોકમાં વરદાનથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા મહાબાહુ રાવણે નૃપશ્રેષ્ઠ અયોધ્યાના રાજા વીર માંધાતાને ત્યાં આવતા ભેટ્યા. ૨૬ અંદનથી શોભતા અને ઇંદ્રના રથની સમાન વિચિત્ર કાંચનમય રથ ઉપર બેઠેલા સાન દ્વીપોના રાજા માંધાતાને રાવણે આવતા ભેટ્યા. દિવ્ય સુગંધીદાર પદાથોત્તુ જેના ઉપર લેપન કરવામાં આવ્યું છે અને જે સ્વરૂપે ભલ્લવસ્થમાન દેખાય છે, એવા તે માંધાતાને દશશીવે કહ્યું : 'મને યુદ્ધ આપો. ૨૭, ૨૮

દશશીવનાં વચ્ચેનાં સાંભળી માંધાતાએ હસતાં હસતાં કહ્યું : 'હે રાક્ષસ ! બો, તું તારું જીવન ન ઇચ્છતો હોય તો મારી સાથે યુદ્ધ કર. ૨૯

ત્યારે રાવણે કહ્યું : 'વંરણ, કુબેર કે યમથી પણ હું વ્યથા પારગ્યો નથી, તો તારા સરખા મનુષ્ય મી મને કેવી રીતે બળ થશે ?' પછી કોષથી સળગી જતા રાક્ષસેંદ્ર રાવણે યુદ્ધોન્મત રાક્ષસોને એકઠમ આજ્ઞા આપી; ત્યારે રાવણુના અમાત્યો કોષવાળા થયા. કોષ પામેલા તે યુદ્ધવિશારદોએ બાણોનો વરસાદ વરસાવવા માંડ્યો, ત્યારે બળવાન માંધાતા રાજાએ મયૂરચિન્મવાળાં અને શિલા ઉપર ઘસીને તીક્ષ્ણ ધાર કાઢેલાં બાણો મહસ્ત, શુક્ર, સારણ, મહોદર, વિરૂપાક્ષ અને અકંપન આદિ સર્વ પ્રધાનો ઉપર ફેંક્યાં; ૩૦-૩૪ તેથી નહિ અકળાતાં મહસ્તે માંધાતા ઉપર બાણોને વરસાદ વરસાવ્યો, ત્યારે તે નૃપશ્રેષ્ઠે તે બાણો તેની પાસે પહોંચે તે પહેલાં જ તે સર્વને છેદી નાખ્યાં. ૩૫ જેમ લાસની ગંજ અગ્નિથી બાળી નાખવામાં આવે તેમ માંધાતાએ ભુશુંડિ, ભાલાં, ભિંદીપાલ અને તોમર આદિ આયુધોથી તે સર્વને બાળી નાખ્યાં. કોષ પામેલા તે નૃપશ્રેષ્ઠે પાંચ બાણોથી મહસ્તને નીંધી નાખ્યો. અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલ કાતિકમ્પવાસી-એ જેમ કૌંચ પર્વતને ચીરી નાખ્યો હતો, તેમ મહાબળવાન માંધાતાએ મહાવેગવાળા તોમરથી

પ્રહસ્તને ચીરી નાખ્યો અને ચમરાબ સરખા સુદગર-
ને વારંવાર ફેરવીને અતિ વેગથી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણના
રથ ઉપર ફેંક્યું. વળ સરખું તેજસ્વી મહાવેગવાળું
સુદગર રાવણ ઉપર પડ્યું, ત્યારે તુરત જ ઇદ્ર-
ધ્વજ જેમ પૃથ્વી પર પડે તેમ તે ભોંય ઉપર પડ્યો.
એ સમયે જેમ પૂર્ણચંદ્રને જોઈને ક્ષીરસાગરનું
પાણી ઊછળે છે, તેમ માંધાતા રાબ હૃષીવેશમાં
આવી શોભવા લાગ્યા. ૪૧-૪૦ રાવણના સૈન્યમાં
હાહાકાર થઈ રહ્યો અને સર્વ રાક્ષસો રાક્ષસેન્દ્ર
રાવણની આસપાસ વીંટળાઈને ઊભા રહ્યા. ૪૧

પછી લોકને દેવદાવનાર રાવણને થોડીવારે
ન્યારે શુદ્ધિ આવી, ત્યારે એકદમ તેણે કોપે ભરાઈ
માંધાતા રાબના દેહને પીડા કરવા માંડી. રાવણના
અચંડ પ્રહારથી માંધાતા રાબ મૂર્છા પામ્યા. એ
જોઈને નિશાચરો મુશી થયા અને હાથપગ ઉઠા-
ળતા સિંહનાદ કરવા લાગ્યા. ૪૨, ૪૩ અયોધ્યાપતિ
માંધાતાને થોડીવારે ન્યારે શુદ્ધિ આવી, ત્યારે
સંત્રીઓથી પૂજતા પોતાના શત્રુ નિશાચર રાવણ
પ્રતિ તે કોપાયમાન થયા. તેમણે બાણોના મહાન
વરસાદથી રાક્ષસસૈન્યને ભોંયલેણું કર્યું. ૪૪, ૪૫
જેમ સાગર ઊછળ્યો હોય, તેમ બાણના સુસવાટા-
થી અને ધનુષ્યના અવાજથી શત્રુનું સૈન્ય જળ-
ભળી ઊઠ્યું. ૪૬ એ સમયે મનુષ્યો અને રાક્ષસોનું
ભયંકર યુદ્ધ થયું. ત્યાં આવેલા મહાત્મા માંધાતા
અને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ રાવણ ધનુષ્ય-બાણ ધારણ કર-
નારા હતા, વીર હતા અને વીરાસન વાળીને હઠતા
હતા. મહાક્રોધમાં આવેલા તેઓ પરસ્પર બાણોનો
વરસાદ વરસાવવા લાગ્યા અને એકબીજાના હુમલા-
થી તથા પ્રહારથી કાયદે થવા લાગ્યા.

રાવણે ધનુષ્ય ઉપર ચૈદ્ર અક્ષરું સંધાન કરીને
મૂઠ્યું, ત્યારે માંધાતાએ આરોધાત્મકી તેણું નિવા-
રણ કર્યું. ૪૭-૫૦ દશગ્રીવે ગાંધર્વીજ મૂઠ્યું, ત્યારે
મહારાજા માંધાતાએ વારુણાક્ષ મૂઠ્યું. પછી રાવણે
પ્રાણીમાત્રને ભય ઉત્પન્ન કરનાર પ્રહારી હૃષીમાં
લીધું, ત્યારે માંધાતાએ મહાન દિવ્ય શાશ્વતતાક્ષ
ચઠાવ્યું. તે પાશુપતાક્ષ ત્રણે લોકને કં પાવનાર અને
ધોરસ્વરૂપી હતું. ૫૧, ૫૨ રુદ્રના તપ વડે વરદાનથી

ચેળવેલું એ મહાન અક્ષ જોઈને સર્વ ચરાચર
પ્રાણીઓ ભય પામ્યાં. ત્રણ લોક અને દેવો ધૂળ
ઊઠ્યા તથા નાગ સંતાઈ ગયા. ૫૩, ૫૪ એ સમયે
સુનિશાઈલ પુલસ્ત્ય અને માલવે ધ્યાનયોગથી
આ સર્વ ઉત્પાત બંધાયો, તેથી ત્યાં આવી તેમણે
માંધાતાને વાર્યા, તેમ જ રાવણને પણ વિવિધ
વચનોથી બોધ આપી સમજાવ્યો અને તે બંને
વચ્ચે પ્રીતિ કરાવી. પછી તે બંને ઋષિઓ જે માગે
આત્મા હતા, તે જ માગે આત્મા ગયા. ૫૫, ૫૬

હતિ શ્રીવાસ્તવી મહાત્મનિમ્ણીત આદિત્ય મીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્ષિપ્ત ૩ ને સર્ગ સ પૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૪ થો

ચંદ્રલોકમાં રાવણ-શિવસ્તુતિ

મતાગ્યામય વિપ્રાગ્યાં રાવણો રાક્ષસાધિપ: ।

વશયોજનસાદૃશં પ્રયત્નં તુ મતસ્પથમ્ ॥ ૧ ॥

સુનિઓના મયા પછી રાક્ષસરાજ રાવણ દશ-
હબ્દર યોજન પ્રમાણવાળા પ્રથમ વાયુમાર્ગમાં ગયો
કે ન્યાં સર્વશુભસંપત્તિ હંચે રહે છે. પછી તેનાથી
ઊંચે દશ હબ્દર યોજન પ્રમાણવાળા બીજા વાયુ-
માર્ગમાં તે ગયો કે ન્યાં અસિધી ઉત્પન્ન થયેલા
આસેય, ઇદ્રે પર્વતોની પાંખ ઠાપી તેથી ઉત્પન્ન
થયેલા પક્ષજ અને પ્રહના ન્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા
પ્રાહ્લજ નામના રોષો રહે છે. ત્યાંથી પછી તે ઉત્તમ
ત્રીજા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે જેનું માપ પણ દશ-
હબ્દર યોજન પ્રમાણનું છે અને ન્યાં મનસ્વી સિદ્ધ
અને આરણ્યો રહે છે. ૧-૫ પછી શત્રુને તપાવનાર
રાવણ તરત જ ચોથા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે ન્યાં
વિનાયકો સહિત ભૂતો વસે છે. ૬ ત્યાંથી તે દશ-
હબ્દર યોજન પ્રમાણના પાંચમા વાયુમાર્ગમાં ગયો કે
ન્યાં નંદીઓમાં શ્રેષ્ઠ અંગાનદી વહે છે અને કુસુદાદિ
નાગો તથા કુંભરો વસે છે. ૭-૮ ત્યાં રહેતાં ભૂતો
અંગાના પાણીમાં ક્રીડા કરે છે, તેથી ઊંઘેલું જળ
સૂર્યમાં પડે છે અને ત્યાંથી આકળગે પૃથ્વી પર
આવે છે અને હિમનો વરસાદ વરસે છે. ૯-૧૦ હે
રાવણ! ત્યાંથી પછી રાવણ વાયુના છઠ્ઠા માર્ગમાં
ગયો. તે પણ દશહબ્દર યોજન પ્રમાણવાળો છે
અને ત્યાં પોતાના જ્ઞાતિપાંધવોએ જેનો સત્કાર

કયો છે, તે ગરુડરાજ રહે છે. તેની પશુ ઉપર દશહજાર યોજન માપના સાતમા વાયુમાર્ગમાં રાવણ ગયો કે જ્યાં સપ્તર્ષિઓ રહે છે. ત્યાંથી તેની ઉપર આવેલા એટલા જ માપના આઠમા વાયુ-માર્ગમાં રાવણ ગયો કે જ્યાં એક મહાનદી આવેલી છે. તે નદી આદિત્યમાર્ગમાં આવેલા વાયુને ધારણ કરનારી, મહાવેગવાળી, મહાન શબ્દ કરનારી, આકાશગંગાના નામથી વિખ્યાત છે. તેની ઉપર એશીહજાર યોજન પ્રમાણના અંતરે અંદ્રલોક આવેલો છે કે જ્યાં નક્ષત્રો અને બ્રહ્મા સહિત અંદ્રમા રહે છે અને જે પ્રાણીમાત્રને સુખ કરનાર એવાં કરોડો કિરણો સર્વ લોક ઉપર સ્રવે છે. ૧૧-૧૫

અંદ્રમાએ દુરાત્મા રાવણને આવેલો બેઈ પોતાનાં શીતલ કિરણો ફેંકી એકદમ તેને ઠંડાગાર કરી દીધો. શીતામિના ભયથી પીડા પામતા તેના પ્રધાનો વ્યા ઠંડી સહન કરી શક્યા નહિ. એ સમયે પ્રહસ્તે રાવણને કહ્યું : ‘હે રાજન! શીતામિત્રી અમે તરી જઈએ છીએ; કેમ કે અંદ્રનાં કિરણોના શીતામિત્રી સર્વ રાક્ષસો ભયભીત થયેલા છે.’

પ્રહસ્તાનાં વચનો સાંભળી કોપમૂર્ચિત થયેલો રાવણ પોતાતું ધનુષ્ય ખેંચીને બાણેથી અંદ્રને પીડવા લાગ્યો; ત્યારે બ્રહ્માણ ઉતાવળા ઉતાવળા અંદ્રલોકમાં આવ્યા અને કહેવા લાગ્યા : ‘હે મહા-બાહુ દશગ્રીવ! હે વિશ્રવાના પુત્ર! હે સૌમ્ય! તું અહીંથી એકદમ ચાલ્યો જા અને અંદ્રને પીડા કર નહિ; કારણ કે મહાતેજસ્વી દિવ્યરાજ અંદ્ર સર્વ લોકનું કલ્યાણ કરનાર છે. ૧૧-૨૩ મારું કહેલું માની તું અહીંથી પાછો વળીશ, તો બ્યારે મરણસંકટ આવશે, ત્યારે ભણવાનો મંત્ર હું તને આપીશ; એ મંત્રનો જપ કરનાર માણસને મૃત્યુ નહતું નથી.’ ૨૪

ત્યારે હાથ બેડી દશગ્રીવે કહ્યું : ‘હે દેવ! હે લોકનાથ! હે મહામત! જો તમે મારા પર પ્રસન્ન થયા હો અને તે મંત્ર બે મને દેવા યોગ્ય હોય તો મને આપો. હે મહાભાગ! એ મંત્રનો જપ કરી હું સર્વ દેવોથી નિર્ભય થઈશ. ૨૫-૨૬ હે દેવ! તમારી કૃપાથી જ મેં સર્વ અસુર, દાનવ અને ષક્તિઓ ઉપર વિજય મેળવ્યો છે.’ ૨૭

રાવણે એ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે બ્રહ્માણે કહ્યું : ‘હે રાક્ષસાધિપ! એ મંત્ર મરણસંકટ સમયે જ જપવાનો છે; નિત્ય જપવાનો નથી. ૨૮ રેદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરી આ શુભ મંત્રનો જપ કરવો બેઈએ. હે રાક્ષસાધિપતિ! એ મંત્રનો જપ કયાંથી તું અજ્ઞેય થઈશ. ૨૯ તેનો પાઠ નહિ કરનારને સિદ્ધિ મળતી નથી. હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! જે સ્તોત્રના પ્રભાવથી સુદ્ધમાં જપ મળે, તે સ્તોત્ર હું તને કહું છું.’

‘હે દેવદેવેશ! હે સુરાસુરનમસ્કૃત! હું તમને નમસ્કાર કરું છું. હે ભૂતભવ્ય! હે મહાદેવ! હે હરિ! હે પિંગલલોચન! તમે બાળ અને વૃદ્ધ-સ્વરૂપી છો, તમે વ્યાઘ્રચર્મ ધારણ કરનાર છો. હે દેવ! તમે ત્રણ લોકના ઈશ્વર અને પ્રભુ છો, તેથી તમે પૂજનીય છો. તમે હર, હરિતનેત્ર અને યુગતિ હનન કરનાર અગ્નિ છો. તમે ગણેશ, લોકેશ્વર, લોકથાળ, મહાભુજ, મહાભાગ, મહાશક્તિ, મહા-દંબૂ અને મહેશ્વર છો. ૩૦-૩૪ તમે કાલ, બલરૂપી નીલગ્રીવ, મહોદર, દેવોના મનને બાંધનારા, તપને પાર પામેલા, પશુપતિ અને અબ્યય છો. ૩૫

તમે શુભપાણિ, વૃષકેતુ, નાયક, રક્ષક, હર, હરિ, જટાવાળા, સુંડવાળા, શિખંડી, લગ્નલગ્ન અને મહાવિશ્વાળો છો. ૩૬ તમે જ ભૂતેશ્વર, ગણ-ધ્યક્ષ, સર્વોત્તમા, સર્વભાવન, સર્વત્ર ગતિ કરનાર, સર્વહારી, અષ્ટા, ગુરુ અને અબ્યય છો. ૩૭ તમે કમંડળુ ધારણ કરનાર દેવ, પિનાકી, પૂર્વદિ, માન-નીય, સૈન્યકાર, ઉત્તમ અને અજેય સામવેદ ગાનાર, મૃત્યુ, મૃત્યુભૂત, પારિવાત્ર અને સુમત છો. ૩૮

તમે બ્રહ્મચારી, સુહૃવાસી, વીણા, પશુવ અને તુલુ નામનાં વાદિત્રોને વગાડનાર, અમર, દર્શનીય અને બાળસૂચી સરખા કાંતિમાન છો. તમે રમશાન-વાસી, ભગવાન ઉમાપતિ, અનિર્દિત, ભગ દેવતાની આંખો ફેડનાર અને પૃથાદેવના દાંત પાડનાર છો. તમે ભવરહારી, પાશહસ્ત, પ્રલયકાળ, ઉલ્લાસુખ, અગ્નિકેતુ, તેજસ્વી, વિશાંપતિ સુનિ છો.

તમે ઉન્માદ, વેપનકર, ચોશા લોકમાં શ્રેષ્ઠ, વામન, વામદેવ, પ્રાક અને પ્રાક્ષિણ વામન છો. તમે લિહુ, લિહુરૂપી, ત્રિજટી, ઇંદ્રને હાથ

ઝાલનારા વસુદેવનો હાથ ઝાલનારા છે. તમે ઋતુ, ઋતુ કરનાર, કાળ, મધુ, મધુકલોચન, વાનરપત્ન, વાજસન અને ચારે આશ્રમમાં રહેનારાથી હમેશાં પૂલઓ છે. તમે જગદ્ધાતા, કર્તા, પુરુષ, શાશ્વત, ક્રુપ, ધર્માધ્યક્ષ, વિરૂપાક્ષ, ત્રિધર્મા અને પ્રાણીમાત્રને ઉત્પન્ન કરનાર છે. ૩૯-૪૫

તમે ત્રિનેત્ર, બહુરૂપ, દશહજાર સૂર્ય સમાન કાંતિવાળા, દેવના દેવ, અતિદેવ અને અંદ્રાદિત જટાવાળા છે. ૪૧ તમે નર્તક, લાસક, પૂર્ણચંદ્ર, સરખા મુખવાળા, પ્રહ્લ્લપ્ય, શરણ્ય અને સર્વમય છે. ૪૨ તમે સર્વદર્શનનાદી, સર્વે બંધનમાંથી છોડાવનાર, મોહ કરનાર, બંધન કરનાર અને સદા મુક્ત્યસ્વરૂપ છે. ૪૩ તમે પુખ્તવૃત્ત, વિભાગમુખ્ય, સર્વકર, હરિશ્ચન્દ્ર, ધતુધારી, ભીમ અને ભયંકર પરાક્રમવાળા છે. ૪૪

હે હશશ્રીવ! સર્વ ચાપને હંધુનાર અને શરણ મેળવવા હંમ્મનનારને શરણ આપનાર આ એકસો આઠ પવિત્ર નામો મેં કહ્યાં, તેનો જપ કરવાથી શત્રુનો નાશ થાય છે. ૪૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિય ૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૫ મો

રાવણને મહાપુરુષત્વ દર્શન

વક્ત્રા તુ રાવણસ્યૈવં વરં લ કમલોદ્ભવઃ ।

પુનરેવાગમન્તિમં બ્રહ્મલોકં પિતામહઃ ॥ ૧ ॥

કમળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પિતામહ રાવણને વરદાન આપી એકદમ પ્રહ્લ્લલોકમાં આલ્યા ગયા. ૧ લોકને રાવણવનાર રાવણ પછી ઉત્તમ વરદાન મેળવી પોતાના નગરમાં ગયો અને ત્યાં કેટલોક સમય રહ્યો. પછી તે પોતાના પ્રધાનો સહિત પશ્ચિમ સમુદ્ર તરફ ગયો. ત્યાં તેણે દ્વીપમાં રહેનારો, અગ્નિ સરખી કાંતિવાળો એક પુરુષ ભોલો. તે પુરુષ એકલો જ બેઠેલો હતો અને તે પ્રહ્લ્લકાળના અગ્નિ સરખો ભયંકર જણાતો હતો. દેવોમાં મહાદેવ જેવા, શ્રદ્ધામાં સૂર્ય જેવા, શરણોમાં સિંહ જેવા, હાથીઓમાં ઝેરાવત જેવા, પર્વતોમાં મેરુ જેવા

અને વૃક્ષોમાં પારિજાત જેવા તે મહાજળવાન પુરુષને ભેધ રાવણ બોલ્યો : ‘જે તું બળવાન છે, તો મને મુક્ત આપ.’

રાવણે આટલું કહ્યું એટલામાં તો તે પુરુષના પ્રભાવથી રાવણની આંખો ખેંચાવા લાગી અને તે બેઠેલો જેવો થઈ બલે કોઈ યમથી ખેંચાતો હોય તેમ અસ્થિર થઈ ગયો; છતાં પણ હિંમત રાખીઠાત કલ્પકાચી પોતાના પ્રધાનો સહિત મહાજળવાન રાવણે મહાન ગર્જના કરી. ૨-૮ વિવિધ નાદથી ગર્જના કરતા રાક્ષસપતિ રાવણે શૂલ, શકિત, ઋષ્ટિ અને પટ્ટિશથી લાંબા હાથવાળા, ભયાનક દાદોવાળા, શંખ સરખી ડોકવાળા, વિશાળ છાતીવાળા, દેહકાના જેવા પેટવાળા, સિંહ જેવા મુખવાળા, કૈલાસશિખરની સમાન ચરણવાળા, લાલ તળિયાવાળા, લાલ હાથવાળા, ભયંકર મહાનાદ કરનારા, મહાકાય, મન અને પવન સમાન વેગવાળા. ભયાનક શર અને ભાથાવાળા, ઘટા સહિત આમરવાળા, જવાળાની માળાથી શોભતા, ઘૂઘરીનાં બળામાંથી અવાજ કરતા, ગળામાં મુવણપટ્ટની માળા પહેરેલા, ઋગ્વેદની માફક શોભતા, કમળમાળાથી અલંકૃત, અંબનપર્વતના સરખા ઘાટા અને કાંચનપર્વતના સરખા તેજસ્વી તે પુરુષ પર પ્રહાર કરવા માલ્યા; પરંતુ જેમ હાથીના પ્રહારથી સિંહ, બળદોના પ્રહારથી હાથી, નાગેદ્રના પ્રહારથી મેરુ અને નદીના પ્રહારથી સમુદ્ર જરા પણ ધ્રુએ નહિ, તેમ તે મહાપુરુષ જરા પણ કંપાયમાન થયો નહિ, જીલકું તેણે રાવણને કહ્યું : ‘હે દુર્મતિ રાક્ષસ! અવશ્ય હું તારી મુક્તલાલસાને નાશ કરીશ. ૯-૧૫

રાવણનો સર્વ લોકને ભય ઉપજાવે એવો જે વેગ હતો, તેનાથી હત્તરગણો વેગ તે પુરુષમાં હતો. સર્વ સિદ્ધિનું સાધન જે તપ અને ધર્મ તે એ પુરુષની બાંધનો આશ્રય કરીને રહેલ છે અને કામદેવ તેના શિશ્નના આશ્રયે રહેલ છે. કેકના ભાગમાં વિશ્વદેવો, અસ્તિપ્રદેશ અને પાનામાં આરુત દેવો, મધ્યભાગમાં આઠ વસુઓ, ઉદરમાં સસુદ્રો, પદખાંમાં સર્વ દિશાઓ, સર્વ સંધિમાં

મરુત દેવો, વાંસામાં ભગવાન રુદ્ર અને તેના હૃદયમાં પિતામહ બ્રહ્મા રહેલા હતા. ૧૧-૨૦ પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ ગૌદાન, ભૂમિદાન તથા સુવર્ણદાન તેની કૃપનાં રૂંવાડાંમાં આવી રહેલાં હતાં. ૨૧ હિમાલય, હેમકૂટ, મંદર અને મેરુ પર્વતો તે પુરુષના અસ્થિ-સ્વરૂપે તેના આશ્રય કરીને રહેલા હતા. ૨૨ વજ્ર તેના હાથના અને સ્વર્ગ તેના શરીરના આશ્રયે રહેલું હતું, તેમ જ સંધ્યા તથા જળથી ભરેલા શેષ તેની શીવાને આશ્રયે રહેલાં હતાં. ૨૩ ધાતા અને વિધાતા તેના બાહુને આશ્રયે રહેલા હતા. વિદ્યાધરાદિ દેવો, શેષ, વાસુકિ, વિશાલાક્ષ, ઇરાવત, કંબલ, અશ્વત્થ, કકૌટક, ધનંજય, ચૌરવિષ, તક્ષક અને ઉપતક્ષક, એ મહાવિષવાળા સર્પો તે પુરુષના નખને આશ્રયે રહેલા હતા. અગ્નિ સુખને અને રુદ્ર બંને બાજુને આશ્રયે રહેલા હતા. ૨૪-૨૬ પક્ષ, માક્ષ અને ઋતુઓ તેનાં બન્ને જડબાંની ઠાંઠાના આશ્રયે, પૃથ્વીના અને અમાવાસ્યા તેના નાકના, આશ્રયે, વાયુઓ તેનાં છિદ્રોના આશ્રયે, વીણા સહિત સરસ્વતી તેની બિહ્વાના આશ્રયે, બન્ને અધિનીકુમારો તેના કણ્ઠના આશ્રયે તથા સૂર્ય અને ચંદ્ર તેનાં નયનોના આશ્રયે રહેલા હતા. સર્વ વેદો અને વેદાંગો, યજ્ઞો, તારાનાં સ્વરૂપો, સુવૃત વચનો તથા તેજ અને તપ એ સર્વ તે નરરૂપધારી મહાપુરુષના આશ્રયે રહેલાં હતાં. એવા એ મહાપુરુષે રાવણને રતતરમતમાં વજ્રમહાર સ્વરૂપે એક તમાચો માર્યો. ૨૭-૩૦ તે પ્રહારથી પીડાતો રાવણ ભૂમિ ઉપર પડ્યો. રાવણને ભૂમિ પર પડેલો ભેઈ સર્વ નિશાચરો નાસી ગયા. ૩૧ ત્યારે પર્વત સમાન મહાન, ઋગ્વેદ સ્વરૂપે પવિત્ર અને પદ્મમાળાથી વિભૂષિત તે મહાપુરુષ પોતાના પાતાળ નામના પ્રદેશમાં આવ્યો ગયો. ૩૨

પછી શુદ્ધિ આવી ત્યારે દશગ્રીવે ભીંટીને પોતાના પ્રધાનોને બોલાવ્યા અને કહ્યું : ‘હે શુક ! હે સારણ ! હે પ્રહસ્તા ! એ મહાપુરુષ ક્યાં ગયો તે કહો.’ ત્યારે રાક્ષસોએ કહ્યું : ‘દેવ અને દાનવના અર્ધકારને હજીનારો તે પુરુષ આ શુકામાં જ પેચી ગયેલો છે. ૩૩, ૩૪ પછી ગરુડ એમ

આપને પકડીને વેગથી અતિ કરે છે, તેમ હૃમતિ રાવણ અતિ વેગથી તે શુકાના કારમાં પેઠો, રાવણ નિર્ભય થઈને તે શુકાના કારમાં પેઠો ત્યારે ત્યાં તેણે કાળજના સમૂહ સરખા, બાળુબંધ ધારણ કરનારા, શરવીર, રાતા પુષ્પની માળાવાળા, રાતા અંકનથી અલુલેપન કરેલા, શ્રેષ્ઠ સુવર્ણ અને રતના વિવિધ અર્ધકારોથી વિભૂષિત, ભય વિનાના, વિમળ અને અગ્નિ સરખા તેજસ્વી ત્રણ કરોડ મહાત્માઓને નૃત્યોત્સવ કરતા બેઠા, ભીમ ધરાક્રમવાળો રાવણ કારમાં ભિલો રહીને નિર્ભય થઈને તેઓને નાથતા બેઠો હતો. પહેલાં એ પુરુષ બેઠો. બહોતો, તેના જેવા જ એક વર્ણના, એક રૂપના, એક વેશના, મહાતેજસ્વી ચાર ભુભવાળા અને મહાઉત્સાહી એ પુરુષોને ભેઈને દશગ્રીવનાં રુવાંટાં ભીંટાં થયાં; પરંતુ સ્વયંભૂ બ્રહ્માએ વરદાન ધીધું હતું તેથી નિર્ભય રહીને તે એકદમ આગળ ગયો. ત્યાં તેણે શમ્ભામાં પોટેલા એક ધરમ પુરુષને બેઠો. તેની શમ્ભા, આસન અને મંદિર મહામૂલ્યવાન અને શ્વેત રંગનાં હતાં અને અગ્નિથી સુખને ઠાંકી તે પુરુષ સૂતો હતો. ૩૫-૪૩

દિવ્ય માળા, દિવ્ય અંગરાગ અને દિવ્ય વસ્ત્રાભૂષણથી વિભૂષિત, ત્રિલોકના ભૂષણરૂપ, ધરમ સાધ્વી લક્ષ્મીદેવી હાથમાં પદ્મ તથા આમર ભેઈને સિંહાસન પર ત્યાં વિરાજતાં હતાં. સુદૃઢ હાસ્યવાળી લક્ષ્મીને ભેઈ રાવણ કામચોદિત થયો અને એકદમ તેને પકડવાની ઇચ્છા કરી. પ્રધાનો વિનાનો હોવા છતાં હૃમતિ રાવણ કામવશ થઈને એ દિવ્ય અને પોતાના હાથમાં પકડવાને ઇચ્છવા લાગ્યો, ત્યારે એમ કોઈ પુરુષ કાળપ્રેરિત હોવાથી સૂતેલા ભયંકર વિષધરને જગાડે, તે જ પ્રમાણે અગ્નિથી ઠાંકેલા સુખવાળા ત્યાં સૂતેલા મહાભાઈ પુરુષે રાવણની લક્ષ્મીને પકડવાની ઇચ્છા છે એમ બહાણીને ઓં ઉપરનું લૂગડું ફેર કરી રાવણની સામે ભેઈને અર્ધકોરસ કહ્યું; તેથી એમ કયાયેલા મૂળવાળું વૃક્ષ પૃથ્વી ઉપર પડી ભય છે, તેમ લોકોને ત્રાસ આપનાર રાવણ તે મહાપુરુષના તેજથી સળગી ભીંટી પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ૪૪-૫૦

રાવણને પડી ગયેલો ભેઈ તે મહાપુરુષે કહ્યું :
'હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! ઊભો થા, તારું મોત આજ નથી.
'હે રાક્ષસ ! પ્રભપતિના વરદાનથી તું રક્ષાયેલો છે,
તેથી તું છવતો રહ્યો છે. હે રાવણ ! બા, વિશ્વાસ
રાખ, અત્યારે તારું મરણ નથી.' ૧૫૧, ૧૨

પછી શેડીવારે રાવણને શુદ્ધિ આવી, ત્યારે
જેમ તેમ કરીને તે ઊભો થયો અને જો મહા-
તેજસ્વી પુરુષને પૂછવા લાગ્યો : 'હે દેવ ! પ્રલય
કાળના અગ્નિ સરખા વીર્યસંપન્ન આપ કોણ
છો અને કયાથી ઉત્પન્ન થઈને અહીં આગળ
રહેલા છો ?' ૧૫૩-૫૫

રાવણે જો પ્રભાણે પૂછ્યું, ત્યારે જો દેવે હસતાં
હસતાં મેઘ સરખી ગંભીર વાણીથી કહ્યું : 'હે
દશગ્રીવ ! મને બાણવાથી તને શું ક્ષયદો છે ? બાણ
કે, તારો શેડા જ સમયમાં મારે ક્ષાયે વધ થવાનો
છે.' ૧૫૪ ત્યારે રાવણે ક્ષાય ભેડી કહ્યું : 'હે દેવ !
મને વરદાન મળેલું છે તેથી હું મરીશ નહિ. મારા
જેવો પરાક્રમી કોઈ થયો નથી અને થવાનો પણ
નથી. પ્રભપતિના વરદાનનું ઉદ્ધેશન કરવાને દેવો
પણ શક્તિમાન થયા નથી. તે વરદાન આગળ સર્વ
હારી ગયેલા છે અને સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા છે.
જો વરદાનને મિથ્યા કરે એવા કોઈ પણ પુરુષને
ત્રણ દોઢમાં હું ભેટો નથી. હે સુરશ્રેષ્ઠ ! હું
અમર છું, તેથી મને જરા પણ ભય લાગતો નથી;
તોપણ હે પ્રભુ ! જો મૃત્યુ ક્ષાય તો તમારા સિવાય
બીજા કોઈના હાથથી તે ન થાય; કારણ કે તમારા
હાથથી મારું મોત ક્ષાય તે યશદાયી અને પ્રશંસ-
નીય છે.' ૧૫૭-૧૦

પછી ભયંકર પરાક્રમ કરનાર રાવણે જો મહા-
પુરુષના શરીરને નિહાળવા લાગ્યો. શય્યામાં
સૂતેલા તે દેવના શરીરમાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં સકળ
સચરાચર ત્રિલોક, આદિત્યો, મરુત, સાધ્યદેવો,
વસુઓ, ભક્ત અશ્વિનીકુમારો, રુદ્રી, પિતૃઓ, યમ,
કુબેર, સસુદ્રો, પર્વતો, નદીઓ, વેદો, સર્વ વિદ્યાઓ,
ત્રણે અગ્નિઓ, શ્રહો, તારાઓ, આકાશ, સિદ્ધો,
અંધવો, ચારણો, વેદવિદ્ મહર્ષિઓ, ગરુડ, સર્પો,
સર્વ દેવસમૂહ, દેવો અને રાક્ષસો તેના બેવામાં

આવ્યા. ૧૧-૧૫

પછી ધર્મોત્તમા રામે મુનિશ્રેષ્ઠ અગરત્યને પૂછ્યું :
'ક્રીપમાં રહેનાર જો પુરુષ કોણ હોતો ? તેમ જ
બીજા ત્રણ કરોડ મહાત્મા કોણ હતા ? દેવ અને
દાનવના આઠ કરોડ નાશ કરનાર જો સૂતેલો પુરુષ
કોણ હોતો ?' ત્યારે અગરત્ય મુનિએ કહ્યું : ૧૬, ૧૭
'હે સંનાતન દેવ ! હું કહું છું તે તમે સાંભળો.
તે ક્રીપમાં રહેનાર પુરુષ ભગવાન કપિલ હતા. ૧૮
જે નાચ કરતા હતા, તે સર્વ શુદ્ધિમાન કપિલ-
દેવના સ્વરો હતા. જો સર્વ કપિલના જેવા નરદેહ-
ધારી અને તેના જેવા શક્તિમાન હતા. હે રામ !
જો પરમ પુરુષે પાપી નિશ્ચયવાળા રાવણને કોધની
નજરથી ભેયો ન હતો, તેથી જ દુરાત્મા રાવણે જો
વખતે ભરતીભૂત થયો નહિ. ૧૯, ૨૦ પર્વતની સમાન
રાવણે શિથિલ થઈ પુરુષી ઉપર પડ્યો, ત્યાં દુષ્ટ માણ-
સ જેમ ગ્રામ લેહને છુલ્લો કરે છે, તેમ આ મહાપુરુષે
કેવળ વચનરૂપી બાણોથી તેને વંધી નાખ્યો. ૨૧ પછી
લાંબે વખતે જ્યારે મહાતેજસ્વી રાવણને, શુદ્ધિ
આવી ત્યારે તે ભ્યાં તેના મંત્રીઓ હતા ત્યાં ગયો. ૨૨
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રસિદ્ધ પાંચે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૪ મો

રાવણનો ઉત્પાત-નિર્દોષ કન્યાઓ તથા
સ્ત્રીઓનું હરણ-તેની બહેન શૂર્પણખા-
નો વિલાપ અને સાંત્વન

નિવર્તમાનઃ સંદ્રષ્ટો રાવણઃ સ હુરાત્મવાન્ ।

ઋદ્ધે પચિ તરેન્દ્રપિદ્વદાનવકમ્પકાઃ ॥ ૧ ॥

વરુણાલયમાંથી પાછા ફરતી વખતે દુરાત્મા
રાવણે માર્ગમાંથી રાજર્ષિ, દેવ અને દાનવોની
કન્યાઓનું હરણ કરવા માંડ્યું. ૧ સુંદર કન્યા કે સ્ત્રી
જે કોઈ નજરે પડે તે સર્વને તેમના બંધુજનને
હણીને દુરાત્મા રાવણ વિમાનના પૂરવા લાગ્યો. ૨
તેણે નાગ, રાક્ષસ, દેવ, મનુષ્ય, યક્ષ અને દાનવની
કન્યાઓને વિમાન ઉપર ચઢાવવા માંડી. ૩ સરખાં
દુઃખવાળી તે સર્વ સ્ત્રીઓ ભય પામીને અગ્નિની
ઝાળ સરખા શોકાક્રિા વડે આંસુ પાડવા લાગી. ૪
જેમ પવિત્ર નદીઓથી સાગર ભરાઈ જાય છે, તેમ

તે પવિત્ર સ્ત્રીઓના કાય અને શોકથી ઉત્પન્ન થયેલાં
અમંગળ આંસુઓથી આશુ વિમાન ભર્યાં ગયું.
તે વિમાનમાં નાગ, ગંધર્વ, મહર્ષિ, દૈત્ય અને
દાનવોની સેઠકો કન્યાઓ રૂદન કરવા લાગી.
લાંબા કેશવાળી, સુંદર અંગવાળી, પૂર્ણચંદ્ર સરખાં
સુખવાળી, કંઠથી સ્તનપ્રદેશની વચ્ચે વજ્રવેદી
સરખી કાંતિવાળી, રથના બન્ને ઘૂમટ સરખા મનો-
હર નિતાંગવાળી, તપાવેલા સુવર્ણ સરખી કાંતિ-
વાળી અને સુંદર કટિવાળી, દેવકન્યા સરખી તે
સ્ત્રીઓ શોક, દુઃખ અને ભયથી ત્રાસ પામીને વિહ્-
વળ થયેલી હતી. તેઓના નિસાસાથી યુધ્ધક વિમાન
બધે સર્વ સ્થળેથી સળગી ઊઠ્યું હોય તેવું દેખાવા
લાગ્યું.^{૧૦૮} એ સમયે તે વિમાન અગ્નિથી શોભતા
અગ્નિહોત્ર સમાન દેખાતું હતું. રાવણને વશ પડવા-
થી તે સર્વ સ્ત્રીઓ સિંહને વશ થયેલી હરિણીઓ-
ની સાક્ષે હીન સુખવાળી અને શોકાકુળ થઈ ગઈ.
તેમની કેટલીક ચિંતા કરતી હતી કે ‘શું આ
રાક્ષસ અમારું ભક્ષણ કરશે?’ ઘણા જ દુઃખથી
પીડાતી કેટલીક ધારતી હતી કે, ‘શું આ અમને
મારી નાખશે?’ વળી કેટલીક સ્ત્રીઓ પોતાનાં
માતા, પિતા, પતિ, ભાઈ વગેરેને સંભારીને વિલાપ
કરતી હતી કે, ‘અમારા વિના અમારા પુત્રોનું
શું થશે? અરે, અમારા વગર શોકસાગરમાં
હૂબેલી અમારી માતાઓ તેમ જ ભાઈઓ વગેરેનું
શું થશે? અરે, હું મારા પિતા વિના શું કરીશ?
હે મૃત્યુ! તું મારા ઉપર કૃપા કર અને મારા
જેથી, અભાગ્યની તારી પાસે જેથી લે. પૂર્વ-
જન્મમાં અમે શાં પાપ કર્યો હતો?’ વળી દુઃખિત
થયેલી કેટલીક સ્ત્રીઓ કહેવા લાગી કે, ‘અમારા
આ દુઃખનો આદર અત્યારે તો કાંઈ દેખાતો
નથી. અહો! મનુષ્યલોકને ધિક્કાર છે. ખરેખર,
ઓનાથી વધારે અધમ બીજો કોઈ લોક નહિ
હોય! જેમ સૂર્યોદય થતાં નક્ષત્રોનો નાશ થાય
છે, તેમ અમારા નિર્ભળ સ્વામીઓનો આ બળ-
વાન રાક્ષસે નાશ કર્યો. હાય! આ રાક્ષસ અતિ-
શય બળવાન છે, તેથી નિરંતર બીજનો વધ
કરવાના ઉપાયમાં જ આનંદ માને છે. ૧૦-૧૮

અહો! એ દુરાચરણમાં આદતો હોવા છતાં
પોતાની બલ માટે જરા પણ શરમાતો નથી!
એ દુરાત્માનાં સર્વ કર્મો કોવાં જ છે.^{૧૯} પરસ્પર-
ગમન કરવાનું કર્મ ઘણું જ અયોગ્ય છે, છતાં
આ અધમ રાક્ષસ પરસ્પરમાં જ પ્રીતિવાળો છે,
તેથી જ તે દુર્મતિ રાવણ સ્ત્રી સંબંધી પાપ માટે
હંભણે.^{૧૨૦} જ્યારે શ્રેષ્ઠ આચરણવાળી સતી
સ્ત્રીઓએ આ વચનો ઉચ્ચાર્યાં, ત્યારે દેવનાં
હૃદયોમાં વાગ્યાં અને યુધ્ધવૃત્તિ થઈ. એ રીતે
હંરણ કરાયેલી સ્ત્રીઓએ શાપ આપવાથી મહાબળ-
વાન રાવણ નિરંતર થયો અને શોકો ઉઠાસ પથ
થયો છતાં તેને ન ગણ્યકારતાં એ સર્વ સ્ત્રીઓ
સાથે તેણે લંકામાં પ્રવેશ કર્યો.

લંકામાં જતાં જ દુરાત્મા રાવણની બહેન
શર્ણુખા હાથપીટ કરતી રાવણની સામે આવી
અને એકદમ ભૂમિ ઉપર પડી. રાવણે તેનું
સાંત્વન કરતાં પૂછ્યું: ‘આ શું છે? હે ભદ્ર!
તું શું કહેવા ઇચ્છે છે?’ ત્યારે ક્રોધ અને શોકને
લીધે લાલ થયેલાં અને બાંસુ વરસતાં નેત્રે તેણે
કહ્યું: ‘૨૧-૨૧ ‘હે રાજન્! હે ભાઈ! તારા બળવું
પરિણામ મને વિધવા કરવામાં જ તે આવશ્ય’
કે? અરે, તે તારા પરાક્રમ વડે કાલકેય નામની
એ ચોઠ હજાર રાક્ષસોને હણ્યા છે તેમાં મારા
પ્રાણથી પણ પ્રિય પતિને તે હણી નાખ્યો છે.
હે તાત! તું ભાઈ છતાં મારો તો બધો દુઃખન જ
નીવડ્યો છે! અરે, હાય! મારા અધુરૂપ તારે
લીધે જ હું વિધવાપણું જોગવીશ. સુદૃઢભિમાં
તારે તારા બનેલીનું રક્ષણ કરવું જોઈએ, છતાં
તે પોતે જ સુદૃઢમાં તેમને હણ્યા છે, તેમ છતાં તું
શરમાતો પણ નથી!’

ક્રોધાવિષ્ટ થયેલી ભાગીની શર્ણુખાએ એ
પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે તેને શાંત કરીને કથશીલ
ચુક્રિતપૂર્વક જોલ્યો: ‘હે વત્સ! જે થવાનું હતું
તે થઈ ગયું. હવે તું વિલાપ કરવો છોડી દે. તારે
કોઈ પણ રીતે બીવાની જરૂર નથી. હું ચલ-
પૂર્વક તારું દાન્ય માન આદિથી સન્માન કરીશ.

યુદ્ધોન્મત અને જયની આકાંક્ષાવાળા એ વિક્ષિપ્ત મનથી આણે ફેંક્યાં હતાં અને એ સમયે યુદ્ધમાં હું પારકે-પોતાનો ભેદ ભૂલી ગયો હતો, તેથી યુદ્ધમાં ગાંડા થઈ ગયેલા એ મારા અનેવીને ઝાળખેા નહિ. હે બહેન! તું શોક કરવો છોડી દે. તું કોઈ પણ રીતે ભય ધર નહિ. હું તારી સર્વ ચિંતાને નાશ કરીશ. ૨૭-૩૫ જો, હવે તું ઐશ્વર્યયુક્ત આપણા ભાઈ ખરની સાથે રહેલો. રાક્ષસોમાં મહાબળવાન આપણે મસિયાઈ ભાઈ ખર ચૌદ હજાર રાક્ષસોના ત્યાગી થઈને હંકારણ્યમાં રહેછો અને હમેશાં તારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે. વળી મહાબળવાન આ હ્રષ્ટક રાક્ષસ ત્યાં સેનાધિપતિ થશે અને તે પણ તારું વચન માનશે. ૩૧-૩૯ ધ્રુવ પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનારા એ રાક્ષસો તને પ્રસન્ન રાખશે. એ પ્રમાણે કહીને રાવણે તેઓને હંકારણ્યમાં જવાની આજ્ઞા આપી. ૪૦ ત્યારે ભયંકર સ્વરૂપવાળા હજાર રાક્ષસોથી વીંટળાયેલા અને જેને કોઈ પણ સ્થળે ભય નથી એવો ખર રાક્ષસ પરાકંભી ચૌદહજાર રાક્ષસો સાથે એકદમ હંકારણ્યમાં આણ્યો અને ત્યાં વસી નિષ્કંટક રાજ્ય કરવા લાગ્યો; તેમજ રાક્ષસી શૂંપણુખા પણ ત્યાં આવીને વસી. ૪૧, ૪૨

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિર્મલિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૫ મો

ઈર્ષ્યિતવું તપ અને કુંભીનસીનું હરણ

સ તુ દત્ત્વા દવાગ્રીવો વલ્લે જોરે હરણ્ય તત્ત્વ ।
મગિનોં સ સમાધ્વાસ્ય દ્વપ્ત સ્વસ્થતરોઽમવત્ ॥૧॥

ખર રાક્ષસને ભયંકર સેના આપીને તથા પોતાની બહેનને શાંત કરીને રાવણ પ્રસન્ન થઈ સ્વસ્થ થયો. ૧ પછી તે નિકુંભિલા નામના હંકારના ઉત્તમ ઉદ્યાનમાં પોતાના અનુચરો સહિત ફરવા ગયો. ૨ ત્યાં તેણે સો યૂવવાળા સૌમ્ય દેવાલયથી શોભતો અને લક્ષ્મીથી ઉજ્જવળ એવો યજ્ઞ ઘટો બોલ્યો. ૩ કુંભ મૃગઅર્ધ, કમંડલુ, શિખા અને

હંકારે ધારણ કરનારા પોતાના પરાકંભી પુત્ર મેઘનાદને એ યજ્ઞમંડપમાં બેઠેલા બેઈ રાવણ તેની પાસે ગયો અને આદિગન આપી બોલ્યો: ‘હે વત્સ! આ શું આવે છે, તે તું મને કહે.’ ત્યારે મેઘનાદે મૌનમત ધરેલું હોવાથી દ્વિજશ્રેષ્ઠ, મહા-તપસ્વી શુક્રાચાર્યે યજ્ઞની અપતિ વધારવાને રાક્ષસશ્રેષ્ઠ રાવણને કહ્યું :

‘હે રાજન્! તે સર્વ હું કહું છું તે સાંભળો. તારા પુત્રે બહું વિસ્તારવાળા સાત યજ્ઞો ફળ મેળવ્યું છે. ૪-૭ અગ્નિદ્રોમ અશ્વમેધ, બહુસુવર્ણક, રાજસૂય, ગોમેધ અને વૈષ્ણવયજ્ઞ. એ તેણે સમાપ્ત કર્યા છે. ૮ વળી મનુષ્યોથી મહાસુરકેલી એ થઈ શકે તેવો આ માહેશ્વર નામનો સાતમે યજ્ઞ હવે થઈ ચયો છે. વળી તારા પુત્રે સાક્ષાત્ શિવની પાસેથી વરદાને મેળવ્યાં છે. ૯ ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા અને અતરિક્ષમાં પણ ફરી શકનાર નિશ્ચલ દિવ્ય રથ તેમજ જેનાથી અધકારિ ફેલાઈ ભય છે, તેવી તામસી નામની માયા તેણે મેળવી છે: હે રાક્ષસેશ્વર! એ મોંઘાથી યુદ્ધમાં સુર અને અસુરો યુક્તિ કરવા છતાં પણ તેની ગતિ બાજીવાને શક્તિમાન થશે નહિ. વળી હે રાજન્! તારા પુત્રે આણ્યોનો અક્ષય ભાથો, અબજ ધનુષ, તેમજ યુદ્ધમાં શત્રુઓનો નાશ કરનાર દિવ્ય અશ્વો મેળવ્યાં છે હે દશાનન! આ સર્વ વરદાનો મેળવીને આ તારો પુત્ર અને હું આ યજ્ઞ પૂરે થયા પછી તને મળવા આવવાના હતા. ૧૦-૧૭

રાવણે કહ્યું: ‘હે પુત્ર! તે ઇંદ્રાદિ દેવોદય યજ્ઞન કયું તે હીક નથી; છતાં આવો, જે થયું તે થયું; ફરીથી એવું કરીશ નહિ. હે સૌમ્ય! આવો; હવે આપણે ઘેર જઈએ.’ ૧૮ એમ કહી પુત્ર મેઘનાદ અને બધું વિભીષણ સહિત રાવણ પોતાને મંદિરે આણ્યો. ત્યાં આવી આંસુ ચારતી અને હ્રસ્વકંઠારતી સર્વ સ્ત્રીઓને તેણે વિમાન-માંથી હેડે ઉતારી. દેવ, દાનવ અને રાક્ષસોની સુલક્ષણ તથા રત્ન જેવી એ સ્ત્રીઓ પ્રતિ રાવણ કામવાસના ધરાવે છે, એમ બાહીને ધર્મોભા વિશીષણે કહ્યું: ૧૫-૧૭ ‘આવાં કૃત્યોથી પાપ

થાય છે, એ જાણવા છતાં સ્વયંદ્રી થઈને તમે યશ, અર્થ અને કુળનો નાશ કરનારાં આવાં કર્મ શા માટે કરતા કરો છો?''^{૧૮} અરે, સંબંધી-જનોનો નાશ કરીને તમે આ સર્વ સુંદર સ્ત્રીઓને હરી આણી છે; તે જ પ્રમાણે હે રાજન્! તમારી અવગણના કરીને મધુ રાક્ષસે આપણી બહેન કુંભીનસીનું હરણ કરેલું છે, તેની તમને ખબર છે કે?''^{૧૯}

ત્યારે રાવણે કહ્યું: 'આ તમે શું કહો છો, તે હું સમજતો નથી. તમે કહેલો મધુ નામનો રાક્ષસ તે કેણે છે?''^{૨૦} ત્યારે કૌપ પામેલા વિભીષણે કહ્યું: 'પરબ્રહ્મરૂપ તમારા પાપ-કર્મનું ફળ મળી ચૂક્યું છે. આપણા માતામહ સુમાલીના મોટા ભાઈ માલ્યવાન મહાબુદ્ધિમાન, પ્રખ્યાત અને વૃદ્ધ નિશાચર હતા. તે આપણી માતાના મોટા કાકા થાય. તેમની દીકરી અનલાની કુંભીનસી નામે દીકરી છે. અનલાથી ઉત્પન્ન થયેલી તે કન્યા આપણી માસીની દીકરી થાય, એટલે તે આપણું સર્વ ભાઈઓની ધર્મ પ્રમાણે બહેન થાય. બ્યારે તમારો પુત્ર યજ્ઞ કરેતા હતા અને હું તપ કરવાને પાણીમાં રહ્યો હતો, ત્યારે હે રાજન્! બળવાન મધુ રાક્ષસ તે કુંભીનસીને હરી ગયો છે. ૨૧-૨૫ હે મહારાજ! એ સમયે કુંભકર્ણ પશુ નિદ્રામાં પડ્યો હતો અને તેથી એ મધુ રાક્ષસ શ્રેષ્ઠ રાક્ષસોને અને માનનીય અમારોને હણીને શ્વસ અંતઃપુર સુધી જઈને કુંભીનસીને હરી ગયો છે. હે મહારાજ! તે સંભાચાર બદલા છતાં એ તેના ઉપર ક્ષમા કરી અને તેને હરણ નહિ; કારણ કે એ કુમારી કન્યાને અવશ્ય કૌંઈ પણ પતિની સાથે પરણાવવાની તો છે જ. હે દુર્મતિ! આ કર્મ તમારા આ પાપનું જ ફળ છે. ૨૧-૨૮ આ દોકમાં જ કરેલા કર્મનું ફળ તમને મળ્યું છે, તે તમે ભુલ્યો.' વિભીષણનાં વચનો સાંભળીને રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ ગરમ પાણીથી બળભળી ઊઠતા સાગરની માફક પોતાના દુરાચરણથી પીડા પામવા લાગ્યો. પછી કૌપને લીધે રક્તનેર થયેલા તેણે કહ્યું:

‘અરે! મારે સ્થ તૈયાર કરો, મારા ચોદા-

ઓ એકદમ તૈયાર થાઓ. કુંભકર્ણાદિ જે જે સુખ નિશાચર છે, તે સર્વ વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો લઈને પોતપોતાનાં વાહનોમાં ઘેસીને બહાર. અરે, મારી અવગણના કરનાર મધુ રાક્ષસને યુદ્ધભૂમિમાં આવે જ હણીને સર્વ સુહૃદોની સાથે હું દેવ-દોકમાં જઈશ.’ રાવણની આજ્ઞા થતાં રાક્ષસોની ચારહબાર અક્ષીહિણી સેના વિવિધ આયુધો મહાશ્વ કરી બહાર નીકળી. એ સમયે સર્વ સેનિકોને આગળ કરી મહાબળવાન ઇન્દ્રજિત તેને મોખરે ચાલતો હતો. સૈન્યની મધ્યે રાવણ અને સૌની પાછળ કુંભકર્ણ ચાલતો હતો; ત્યારે ધર્મરત્ના ત્રિભીષણ લંકામાં જ ધર્મચરણ કરતા રહ્યા હતા. સર્વ રાક્ષસો, ગણેશ, ઉટ, લોહા, શિશુમાર અને મહાસર્પ ગણે ઉપર ઘેસીને મધુપુરી તરફ જવા લાગ્યા. એ સર્વ જતા હતા ત્યારે આયુ આકાશ છવાઈ ગયું હતું. કેટલાક દેવો કે જેમને દેવતાઓ સાથે પૂર્વે વેર થયેલું હતું, તેઓ યજ્ઞ રાવણના સૈન્યમાં ભળવા લાગ્યા.

હકમજલ કરતા રાવણ મધુપુરીમાં પેઠા ત્યારે ત્યાં તેણે મધુ રાક્ષસને ન જોયા પણ ભગિનીને ભેઈ. કુંભીનસી રાક્ષસરાજને ભેઈને ભય પામી અને હાથ ભેડી તે પળે લાગી. ત્યારે રાવણે તેને ઊઠાડી ભેડી કરી અને કહ્યું: ‘તું ભય પામ નહિ. હે વત્સ! બોલ, હું તારું શું પ્રિય કરું?’ ત્યારે કુંભીનસી બોલી: ‘હે રાજન્! હે મહાશ્વજ! એ તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો, તો હે માનક! મારા પતિને તમારે અત્યારે હણવા યોગ્ય નથી; કારણ કે આ સંસારમાં કુળવાન સ્ત્રીઓને પતિમરણ બેવો બીજો કૌંઈ ભય જણાતો નથી. ૨૬-૪૨ સર્વ દુઃખોમાં વેધવ્ય એ મહાન દુઃખ છે. હે રાજેન્દ્ર! તમે તમારું વચન પાળો અને યાચના કરવી મારા ઉપર દયા કરો. હે મહારાજ! તમે જ કહ્યું છે કે તું ભય પામ નહિ. ૪૩, ૪૪

ત્યારે રાવણે વિચાર કરી કહ્યું: ‘ઠીક, તેમ થશે. બા, તારા પતિને હું અલય આપું છું; પણ તું કહે તો ખરી કે તારા પતિ ક્યાં છે? હું તેને મારી સાથે દેવલોક છોડવાને લઈ જઈશ. ૪૫, ૪૬

ત્યારે પતિને અક્ષય મળવાથી રાજી થયેલી કુંભી-
નસીએ શુભ રીતે સૂઈ રહેલા મધુ દેવની પાસે
બઈ કહ્યું : ‘ મહાબળવાન મારા ભાઈ રાવણ અહીં
આવેલો છે, તે સુરલોકે છતવાની ઇચ્છા કરે
છે અને તેમાં તમારી સહાય માગે છે; માટે હું
રાક્ષસ ! તેને સહાય કરવા માટે બંધુજનો સહિત
તમે જાઓ; ^{૪૭, ૪૮} કારણ કે મારા પર પ્રીતિ રાખ-
નાર અને તમને બનેલી તરીકે ગણનારાને તમારે
સહાય આપવી ઘટે છે.’ કુંભીનસીનાં વચનો સાંભળી
મધુ રાક્ષસે ‘ ઠીક છે’ એમ કહ્યું. ^{૪૯} ત્યાર પછી
મધુ રાક્ષસે રાવણનાં હર્શન કરીને ઉપચારપૂર્વક
ધર્મવિધિથી તેનું પૂજન કર્યું. ^{૫૦} વીરવાન હર્શ-
શીવ આ પ્રમાણે પૂજા મેળવીને મધુ રાક્ષસને
ત્યાં એક રાત્રિ રહી બીજે દિવસે દેવલોકમાં જવા
નીકળ્યો. ^{૫૧} રાક્ષસેંદ્ર રાવણે કુબેરના નિવાસ-
સ્થાન કેલાસ પર્વતના શિખર ઉપર બઈને સેનાનો
પકાવ નાખ્યો. ^{૫૨}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મિતપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૨૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૬ મો

રાવણનો ઉત્પાત-રંભા ઉપર બળાત્કાર-
નલકુબેરે આપેલા દારુણ શાપ

સ તુ તત્ર વશામીવઃ સહ સૈત્યેન વીર્યવાન્ ।

મસ્તં પ્રાપ્તે દિનકરે નિવાહં સમરોચયન્ ॥ ૧ ॥

બ્યારે સૂર્ય અસ્ત થાગ્યો, ત્યારે ધૈર્યવાન
હર્શશીવે પોતાના સૈન્ય સાથે કેલાસ શિખર પર
પકાવ નાખ્યો. ^૧ શોહી વાર થતાં કેલાસ પર્વત સમાન
ઉજ્જવળ ચંદ્રમાનો ઉદય થયો અને રાત્રિ પ્રવૃત્ત
થતાં વિવિધ પ્રકારના અસ્ત્રશસ્ત્રને ધારણ કરનાર
મહાન સેના ત્યા સૂઈ ગઈ. ^૨ એ સમયે મહા-
વીર્યવાન રાવણ એક શિખર પર બઈને ચંદ્ર-
કિરણોથી શોભતાં વૃક્ષો અને લોમ લોમવવા ચોગ્ય
પદ્ધતીને બોવા લાગ્યો. ^૩ એ કેલાસ પર્વત ઉપર-
નું વન તેજસ્વી કિરણો, કંદળ, બકુલ, પ્રકુલ
પક્ષો, ચંપક, અશોક, પુષ્પાગ, મંદાર, આળો, પાટલ,
લોમ્ર, ત્રિવંશુ, અબુન, કેતકી, તામર, નારિયેળ,

પ્રિયાલ, કુંજસ અને તમાલ ઇત્યાદિ અનેક વૃક્ષો-
થી શોભી રહેલું હતું અને તેની વચ્ચે પવિત્ર ગંગા-
નો બળપ્રવાહ વહી રહ્યો હતો. એ રમ્ય સ્થળમાં
મહાનથી પીઠાતા કિન્નરો મનને આનંદ પમાડનાર
પોતાની સ્ત્રીઓની સાથે મળીને ત્યાં હર્ષિત થઈ-
ને કીડા કરતા હતા. ^{૪-૮} કુબેરના નિવાસસ્થાન-
માં ગાતી અપ્સરાઓનો ઘંટના બેવેા મધુર અવાજ
ત્યાં સંભળાતો હતો. પવનથી ડોલતાં વૃક્ષો પુષ્પ-
નો વરસાદ વરસાવતાં હતાં અને વસંતઋતુમાં સર્વ
જાતનાં પુષ્પોની સુગંધ ત્યાં મહેકી રહી હતી. ^{૯-૧૦}
એ સમયે સુખકારક વાદ્ય મધુશુકત પુષ્પરજ તથા
બંધને ગ્રહણ કરીને રાવણના કામને વધારતો હતો.
રાત્રિનો સમય અને નિર્મળ ચંદ્રનું હર્શન તથા
ત્યાં થતાં નૃત્યગાનથી, પવનની શીતળતાથી અને
કામોદીપક પદ્મશૈલીથી મહાવીર્યવાન રાવણ કામવશ
થયો અને નિસાસા ઉપર નિસાસા નાખી ચંદ્ર
તરફ બોવા લાગ્યો. ^{૧૧-૧૪}

એટલામાં દિવ્ય અલકાદૈથી વિભૂષિત થયેલી,
સર્વ અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ, પૂર્ણચંદ્ર સરખા સુખ-
વાળી, દિવ્ય ચંદ્રનનો બેણે અંગ ઉપર દેવ કયો
છે એવી, મંદારપુષ્પ બેણે વાળમાં યુધ્યાં છે એવી,
દિવ્ય પુષ્પોથી વિભૂષિત થયેલી. દિવ્ય ઉત્સવ-
નો આરંભ કરવા જનારી. મનોહર સજ્જવાળી,
કંઠજ સ્તનવાળી, કટિમેખલાથી વિભૂષિત, રતિ-
લાવ ઉપબવનારી, ઉત્તમ જલનવાળી, હરિચંદ્રન
આદિથી બેણે કપાળમાં આલે કરેલી છે એવી,
છયે ઋતુમાં ઉત્પન્ન થયેલાં કૂંડોના અલકાદૈરા-
વાળી, કાતિ, શોભા, તેજ અને કીર્તિથી બેણે
બીજી લક્ષ્મી જ હોય તેવી શોભતી, બળપૂર્ણ કાળાં
વાદળ સરખાં વસ્ત્ર ધારણ કરનારી. ચંદ્ર સરખા
સુખવાળી, ધનુષ્ય સરખી મુંદર જમવાળી. હાર્થી-
ની સૂંઢ સરખી બાંધવાળી અને પાંદડાં સરખી
કામળ હંચેળીઓવાળી અમરા રંભા ત્યાં થઈને
જતી હતી તેને રાવણે બેઠ. ત્યારે કામભાલુથી
પીડાયેલો રાવણ એકાએક હોલો થયો અને ત્યાંથી
આલી જતી તે રંભાને હાથથી પકડીને હસતો
હસતો કહેવા લાગ્યો :

‘હે વરાહો! તું ક્યાં બચ છે? તું કોની લોગવાસના તૃપ્ત કરીશ? જેની સાથે તું લોગ લોગવીશ એવા કયા પુરુષનો અભ્યુદયકાળ આવી પહોંચ્યો છે? તારા પક્ષ કમળ સરખા સુગંધીદાર સુધામૃત સરખા અધરામૃતના પાનથી આજ કોણ તૃપ્તિ મેળવશે? હે ભીરુ! સુવર્ણ કુંભ સરખાં સુંદર અને ઝાંઝની વચ્ચે જવા પછી અંતર વિનાનાં તારાં સ્તનો કયા પુરુષની છાતીને સ્પર્શ? સુખ આપશે? ૧૧૪-૨૨ સુવર્ણચક્ર સરખાં ગોળ અને સુવર્ણમેખલાથી આલેકૃત તથા વિસ્તારવાળાં અને સ્વર્ગ સરખાં સુખ આપનારાં આ તારાં જલન ઉપર આજ કોણ આરોહણ કરશે? ૧૨૪ ઇંદ્ર, વિષ્ણુ કે અશ્વિનીકુમાર આદિ કોઈ પણ પુરુષ આજકાલ મારા કરતાં મોટો નથી, તો હે ભીરુ! તું મને છોડીને ક્યાં બચ છે? ૧૨૫ હે વિશાળ મિત્રબંધાળી! આ સુંદર શિલાતલ ઉપર તું વિસામો ખા. મારા સિવાય ત્રિલોકમાં બીજો કોઈ પણ સ્વામી વિદ્યમાન નથી. જે ત્રિલોકને સ્વામી છે તેનો પણ હું (રાવણ) સ્વામી છું અને વિધાતા છું, છતાં હું હાથ ભેડીને તારી આગળ પ્રાર્થના કરું છું કે, તું મારું સેવન કર. ૧૨૬, ૨૭

રાવણનાં વચનો સાંભળી ધ્રુવતી રંભાએ હાથ ભેડી કહ્યું: ‘હે હશઐવ! તમે મારા શુરુ છો, તેથી આવું કહેવું યોગ્ય નથી. તમે મારા ઉપર કૃપા કરો. ૨૮ બે બીજો કોઈ પણ મારા ઉપર હુમલો કરે તો તમારે મારું રક્ષણ કરવું ભેઈએ; કારણ કે હું તો ધર્મ પ્રમાણે તમારી પુત્રવધૂ છું. આ હું સત્ય કહું છું.’ એ પ્રમાણે કહી રાવણને ભોંતાં જ બેનાં સ્વર્ગદાં ખડાં થઈ ગયાં હતાં, તેવી રંભા પગ સામી દિધિ રાખીને બિંબી રહી.

ત્યારે રાવણે કહ્યું: ‘બે તું મારા પુત્રની પત્ની હોય તો મારી પુત્રવધૂ થાય.’ ત્યારે રંભાએ ઉત્તર આપ્યો: ‘હા એમ જ છે. ૨૯-૩૧ હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! ધર્મ પ્રમાણે હું તમારા પુત્રની ભાગ્ય છું. તમારા ભાઈ વૈશ્રવણના પ્રાણથી પણ વધારે વહોલા પુત્ર નલકુબેર છે, તે ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત છે. ધર્મથી તે બ્રાહ્મણ છે અને પરાક્રમથી તે ક્ષત્રિય જેવા છે,

કોષમાં તે અગ્નિ સરખા છે અને ક્ષમા કરવામાં તે વશુધા જેવા છે. તે લોકપાલ કુબેરના પુત્રની સાથે મગવાનો મેં સંકેત કરેલો છે. ૩૨-૩૪ તેના ઉપલોગ માટે જ મેં આ સર્વ આભૂષણો ધારણ કરેલાં છે. જેવો તેનો મારા તરફ ભાવ છે, તેવો મારો તેના તરફ ભાવ છે, તેના સિવાય બીજા કોઈની તરફ મારો ભાવ નથી; ૩૫ માટે હે શત્રુને કુંઠા દેનાર! હે રાજન! આ સત્ય વાત બંધ્યા પછી તમારે મને છોડી મૂકવી ભેઈએ. તે ધર્મોભા ઉત્સુકતાથી મારી વાટ ભેઈને યોદ્ધા હશે; તેથી તેમના કાર્યમાં વિઘ્ન નાખવું યોગ્ય નથી. હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ! સભ્યનેઓ આચરેલા મારો આદીને તમે મને છોડી મૂકો અને જવા દો. જેમ તમે મારા માનનીય છો, તેમ હું તમારી પાલનીય છું. ૩૬-૩૮

ત્યારે રાવણે કહ્યું: ‘હું તમારી પુત્રવધૂ છું’ એમ તે બે કહ્યું તે તો એક પતિવ્રત પાળનાર સ્ત્રીને માટે છે; પણ દેવલોકમાં નિરંતર આ સ્થિતિ રહેતી નથી. ત્યાં તો આ અપ્સરાઓને એકે પતિ નથી અને દેવોને એકે સ્ત્રી નથી.’ એ પ્રમાણે કહીને રાવણ તેને એક બાળુએ બેંચી ગયો અને કામલોગમાં આસક્ત થઈ તેની સાથે મેથુન કરી તેને છોડી મૂકી. ૩૯-૪૧ રાવણે મર્દન કરેલી રંભા હાથીએ કોડા કરવાથી કંઠોળાઈ ગયેલી નદીની માફક વ્યાકુળ થઈ ગઈ હતી; એના કેશ છૂટા થઈ ગયા હતા; ૪૨ હાથ ધ્રુવતા હતા અને કૂલવાળી હતી અને એમ પવને ધ્રુવતી મૂકી હોય, તેમ તે પ્રમાણે તે ધ્રુવતી હતી. પછી શરમાતી શરમાતી અને બીતી બીતી તે હાથ ભેડી નલકુબેરની પાસે આવી પહોંચી અને તેના પગમાં પડી, ત્યારે મહાત્મા નલકુબેરે તેની આ સ્થિતિ ભેઈ પૂછ્યું:

‘હે ભદ્રે! આ શું છે? તું મારા પગમાં કેમ પડેલી છે?’ ત્યારે લાળા નિસાસા નાખતી અને ધ્રુવતી રંભાએ જે પ્રમાણે જન્નું હતું તે સર્વ હાથ ભેડી કહેવા માંડ્યું: ‘હું અહીં આવવી હતી ત્યારે સ્વર્ગમાં જતો રાવણ કેલાસશિખર ઉપર મને મળ્યો. ત્યાં તે પોતાના સૈન્ય સહિત રાત્રિ શુભરતો

હતો. હે અરિદમ ! અહીં તમારી પાસે આવતી અને તેણે ભેઈ. એ પછી મને પકડીને પૂછ્યું : 'તું કોની પાસે જાય છે ?' મેં જે કાંઈ સત્ય હતું તે સર્વ તેને કહી દીધું. 'હે દેવ ! હે પ્રભુ ! હું તમારી પુત્રવધૂ છું' એ પ્રમાણે કહીને મેં તેને વીનવ્યો. છતાં કામચોંદથી પોતાનું જ્ઞાન ગુમાવી દઈને તેણે મારાં એ વચનો સાંભળ્યાં નહિ. ૪૭-૪૮ પછી તેણે મારી ઉપર બળાત્કાર કરીને લોગ લોગવ્યો. હે સુનત ! મારો આ અપરાધ તમારે ક્ષમા કરવો ઘટે છે; કેમ કે હે સૌમ્ય ! સ્ત્રીઓમાં ગુરુવના જેટલું બળ નથી.' આ સાંભળી કુબેરના પુત્રને ક્રોધ થયો. ૫૦, ૫૧

આ સર્વ હંકીકત સાંભળીને તે સાચી છે કે ખોટી તે બહુવા માટે તેણે ધ્યાન ધરી બેયું તો રાવણનું એ કર્મ જણાયું. ૫૨ તેથી ક્રોધથી લાલ થયેલી આંખોવાળા તેણે હાથમાં પાણી લીધું. પછી વિધિ પ્રમાણે સર્વ ઇંદ્રિયોને સ્થિર કરી તેણે રાક્ષસોંદ્ર રાવણને હારણુ શાપ આપ્યો : 'હે ભદ્રે ! તારી ઇચ્છા ન હોવા છતાં રાવણે તારા ઉપર બળાત્કાર કર્યો, તેથી હવે જો તે બીજી કોઈ અકામ સુવતી ઉપર બળાત્કાર કરશે અથવા કામાંધ થઈ કોઈ પણ અકામ સુવતી ઉપર હુમલો કરશે, તો તેના માથાના સાત કંકડા થઈ જશે.' સળગતા અગ્નિ સરખા મહાત્મા નલકુબેરે બ્યારે આ શાપનો ઉચ્ચાર કર્યો. ત્યારે દેવતાં હુંડુલિ વાગ્યાં. આકાશમાંથી ગુણવૃદ્ધિ થઈ અને પિતામહથી માંડીને સર્વ દેવો બહુ જ મુશ્કી થયા. ૫૩-૫૪ સર્વ લોકોને ત્રાસ આપનાર રાવણનું મૃત્યુ બાણી મ્હણિયો તથા પિતૃઓ પણ અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને રાવણે પણ રોમાંચ થઈ જાય તેવો એ હારણુ શાપ સાંભળી અકામ સ્ત્રીઓની સાથે મેંચુન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, ત્યારે રાવણે હરી આણેલી સર્વ પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ મનને આનંદ પમાડે એવો નલકુબેરનો શાપ સાંભળી પ્રસન્ન થઈ. ૫૫, ૫૬

શ્લોક મૃગસ્તીક મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય મૌર્યાચલુના હિતકાંડમાં ૨૬મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૭ મો

ઇંદ્રલોકમાં રાવણનો ઉત્પાત-સુમાલીનું મરણ
કૈલાસ ઇંદ્રવિત્તા તુ સલ્લયલવાહનઃ ।
આસન્નાદ મહાતેજા ઇન્દ્રલોકં દશાનનઃ ॥ ૧ ॥

પછી મહાતેજસ્વી દશાનન કૈલાસ પર્વત જોળખીને પોતાના બળવાન સૈન્ય સાથે ઇંદ્રલોકમાં ગયો. ૧ મહાભય કર રાક્ષસસૈન્યનો ચોમેરથી ગર્ભતા સમુદ્રના જેવો મહાન કોલાહલ દેવલોકમાં થવા લાગ્યો. ૨ 'રાવણ આવ્યો છે' એમ બાણી દેવરાજ ઇંદ્ર પોતાના આસન પરથી એકાએક ઊછળ્યો અને ત્યાં રહેલા આદિત્યો, વસુઓ, રુદ્રો અને સાધ્યો આદિ સર્વ દેવોને તેણે કહ્યું : 'હરિભા રાવણની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ.' ઇંદ્રની આજ્ઞા થતાં યુદ્ધમાં જેનો કોઈ સામેવહિયો નથી, એવા મહાબળવાન એ સર્વ દેવો રાવણ સાથે લક્ષ્ય તૈયાર થયા; ૩-૪ છતાં રાવણનાં ચોર પરાક્રમ અને બળને લીધે ત્રાસ પામેલો ઇંદ્ર તો હીન થઈને વિષ્ણુ પાસે દોડી ગયો અને કહેવા લાગ્યો : ૫

હે વિષ્ણુ ! આ રાવણને અમે શી રીતે શક્તી શકીશું ? અરેરે, એ અત્યંત બળવાન રાક્ષસ આ તરફ આવે છે. ૬ ખરેખર, એ વરહાનને લીધે જ બળવાન છે. એ સિવાય તેનું એવું કંઈ પણ બળ નથી; પરંતુ બ્રહ્માણીનું વચન હું દેવી રીતે ભિચ્યા કરી શકું ? ૭ માટે મેં જેમ તમારા વડે નમુજિ, વૃત્ર, બલિ, નરક, શળર આદિ રાક્ષસોને બાળી મૂક્યા હતા, તેમ અત્યારે પણ થવા દો. ૮ હે દેવ-દેવેશ ! હે મહુસુદન ! સચરાચર ત્રિલોકમાં તમારા સિવાય બીજો કોઈ આશ્રય દેવાવાળો કે રક્ષક નથી. ૯ તમે જ સનાતન, યજ્ઞનાશ, શ્રીમાન નારાયણ છો. તમે જ આ સમસ્ત લોક સ્થાપન કરેલો છો, તેમ જ તમે જ મને સુરેશ્વર ઇંદ્ર બનાવ્યો છો. આ સર્વ સચરાચર ત્રિલોક તમે જ સર્વત્ર્યું છે. હે ભગવન્ ! મુગ્ધોતે સર્વ તમારામાં જ લીન થાય છે; તેથી હે દેવદેવેશ ! મને વિવશ્ય મળે તેમ કરો અથવા તમે પોતે જ તરવાર અને ચક્ર લઈને હરિભા રાવણને હણો. ૧૧-૧૩

ત્યારે નારાયણદેવે કહ્યું : 'હે દેવરાજ ! તમારે લયભીત થવું ઘટતું નથી. તમારું કર્તવ્ય હું કહું છું તે સાંભળો. ^{૧૪} વરદાનપ્રાપ્તિથી દુર્બલ થયેલા એ હરાત્માને હણવાને કે જીતવાને તમે સુર કે અસુર કોઈ શક્તિમાન નથી. ^{૧૫} મેં સહજ જ્ઞાન-શક્તિથી જોયું છે કે, પુત્ર સહિત આવેલો એ મહાભળવાન રાક્ષસ પ્રચંડ પરાક્રમપૂર્વક તમારા પર વિજય મેળવશે. ^{૧૬} હે સુરેશ્વર ! તમે મને કહ્યું કે 'સુદ્ધ કરો,' પણ અત્યારે તેની સાથે હું સુદ્ધ કરીશ નહિ; ^{૧૭} કેમ કે શત્રુને હણ્યા સિવાય હું પાછો ફરતો નથી અને રાવણને મળેલા વરદાનને લીધે હાલ તેને હણાય તેમ નથી. ^{૧૮} હે શતકંટુ ! હે દેવેન્દ્ર ! હું તારી આજળ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, એ હરાત્માના મૃત્યુનું કારણ આજળ ઉપર હું જ થઈશ. ^{૧૯} જ્યારે સમય આવશે, ત્યારે આજળ આજળ આલનારા રાક્ષસો સહિત એ રાવણને હું જ હણીશ અને દેવતાઓને આનંદ થમાડીશ. ^{૨૦} હે દેવરાજ ! હે શચીપતિ ! આ બધું તમને કહ્યું માટે જરા પણ ત્રાસ પામ્યા સિવાય હે મહાભળવાન ! દેવાને સાથે જોઈને તમે સુદ્ધ કરો. ^{૨૧}

પછી અગિયાર રોડો, બાર આદિત્યો, આઠ વસુઓ, ઓગણપચાસ મરુતો અને બન્ને અશ્વિની-કુમારો કવચો પહેરીને એકઠમ રાક્ષસો સાથે ધસ્યા. ^{૨૨} પ્રાતઃકાળ થતાં રાવણની સેનાના સુદનો અવાજ ચારે તરફ સંભળાવા લાગ્યો. ^{૨૩} બ્રહ્મત થયેલા મહાવીર્યવાન યોદ્ધાઓ એકબીજાને જોઈને રાજી થતા થતા સુદભૂમિ તરફ ધસી જતા હતા. સુદભૂમિમાં રાવણનું અક્ષય મહાસૈન્ય જોઈને દેવાના સૈન્યમાં જળભગાટ થયો. પછી વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો ધારણ કરનાર દેવ, દાનવ અને રાક્ષસોનું તુલ્ય સુદ થવા લાગ્યું. આ સમયે રાવણના ભયંકર દેખાવના શૂરા રાક્ષસ સચિવો મહાન પરાક્રમ કરતા ચારે તરફ ધૂમતા હતા. ^{૨૪-૨૭} મારીચ, પ્રહસ્ત, મહાપાર્શ્વ, મહોદર, અકંપન, નિકુંભ, શુક, સારણ, સંહ્રાદ, ધૂમકેતુ, મહાદંબ, ઘટોદર, જંજુમાલી, મહાહ્રાદ, વિરૂપાક્ષ, સુસેન, યક્ષકૌપ, દુર્યુધ, દૂપણ, બર, ત્રિશિરા, કર્ણીરાક્ષ,

સૂર્યશત્રુ, મહાકાય, અતિકાય, દેવાંતક અને નરાંતક આદિ મહાપરાક્રમી રાક્ષસોથી વીંટળાયેલો મહાભળવાન સુમાલી કે જે રાવણનો માતામહ થતો હતો, તે પણ સુદભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યો. વાયુ જેમ વાદળાંનો નાશ કરે છે, તેમ વિવિધ પ્રકારના આયુધોથી તેણે ક્રોધ કરીને સર્વ દેવાનો નાશ કરવા માંડ્યો. હે રામ ! નિશાચરોથી સુખ્ય સુખ્ય યોદ્ધાઓને હણાતા જોઈને સિંહથી જેમ મૂચો નાસી જાય, તેમ સર્વ દેવો સર્વ દિશામાં નાસવા લાગ્યા. એ જોઈને આઠ વસુઓમાંનો સાવિત્ર નામનો શૂરા અને પ્રખ્યાત વસુ સુદને ચોખ્ખરે આવ્યો. ^{૨૮-૩૪}

નાના પ્રકારનાં આયુધોથી સુદ કરતા સૈનિકો-થી વીંટળાયેલો અને શત્રુસૈન્યને ત્રાસ પમાડતો આઠમો વસુ સાવિત્ર રણભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યો. ^{૩૫} વળી તેની સાથે ત્વષ્ટા અને પૂષા નામના તેના બેવા જ મહાવીર્યવાન નિર્ભય આદિત્યો પોતાના સૈન્ય સાથે રણભૂમિમાં ધૂમવા લાગ્યા. ^{૩૬} તે સમયે સુદભૂમિમાંથી પાછા નહિ હટનારા અને રાક્ષસો-ની કીર્તિથી ક્રોધ પામેલા દેવાની સાથે રાક્ષસોનું મહાભયંકર સુદ થયું. વીર રાક્ષસો સુદભૂમિમાં આવેલા લાખો દેવાને વિવિધ પ્રકારનાં ઘોર આયુ-ધોથી હણવા લાગ્યા અને મહાભળવાન દેવો પણ પ્રચંડ પરાક્રમ કરનારા, ઘોરસ્વરૂપી રાક્ષસોને વિમલ અગ્નિ વડે ચમપુરીમાં મોકલવા લાગ્યા. હે રામ ! મહાભળવાન સુમાલી રાક્ષસ અતિશય ક્રોધ કરીને વિવિધ પ્રકારનાં આયુધોથી લડતો દેવો ઉપર ધસી આવ્યો અને જેમ વાયુ વાદળાંને વિખેરી નાખે, તેમ ક્રોધ પામેલા તેણે વિવિધ પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ આયુધોથી દેવસૈન્યને વિખેરી નાખ્યું. ^{૩૭-૪૧} સુમાલીનાં તીવ્ર બાણોના વરસાદથી તથા ઠારણ શૂલ અને પ્રાસથી માર ખાતા દેવો તેની સામે ટકી શક્યા નહિ. ^{૪૨}

આ પ્રમાણે સુમાલીએ દેવાને નસાવ્યા ત્યારે ક્રોધ પામેલો આઠમો વસુ સાવિત્ર તેની સામે આવ્યો. ^{૪૩} મહાતેજસ્વી અને પરાક્રમી તે વસુએ પોતાના રથ અમે સેના સહિત માર ખાતા તે

સુમાલી રાક્ષસને યુદ્ધમાં રોકી રાખ્યો. યુદ્ધમાંથી પાછા નહિ હંઠનારા રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલી અને આઠ-મા વસુ સાવિત્રનું રૂપાંતરે જિમાં કરે જોવું મહાન યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^{૪૪, ૪૫} મહાત્મા વસુએ પુષ્કળ બાણોથી સુમાલીના પત્રગરથને તોડી નાખી શોભ-લેગો કર્યો.^{૪૬} સે'કંઠો બાણોથી સુમાલીના રથને નાશ કરી પછી તેના વધ માટે મહાત્મા સાવિત્ર વસુએ કાળદંડ સરખી મોટી ગદા તેના માથા ઉપર ફેંકી. ત્યારે પર્વત ઉપર ઇંદ્રે ફેંકેલા મહાન વજ્ર સરખી ગળ'ના કરતી ઉલ્કા સમાન મહા-તેજસ્વી ગદા જોકેજોકે સુમાલીના માથા ઉપર જઈ પડી. જેથી તે ગદા પડી કે સુમાલીના અંગના ચૂરેચૂરા થઈ ગયા અને તેનું માથું, હાડકું કે માંસ એમાંનું કંઈ પણ દેખાડું નહિ. યુદ્ધમાં હણાયેલા સુમાલીને તે ગદાએ ભરમ કરી નાખ્યો.^{૪૭-૫૦} રાક્ષસશ્રેષ્ઠ સુમાલીને યુદ્ધભૂમિમાં હણાયેલા જોઈને તેની આસપાસના સર્વ રાક્ષસો ખરે પાડતા નાસવા લાગ્યા અને તે નાસતા રાક્ષસો સાવિત્ર વસુની સામે યુદ્ધમાં ટકી શક્યા નહિ.^{૫૧} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવિમધ્યીત આદિત્યશ્રી શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૭ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૨૮ મો

ઇંદ્રલોકમાં ઘમસાણુ-ભયાનકે યુદ્ધ

સુમાલિનં હતં દૃષ્વા વસુના મસ્મસાન્તતમ્ ।

સ્વસૈન્યં વિદ્રુતં જાપિ લક્ષયિત્વાદિતં સુરિઃ ॥ ૧ ॥

સાવિત્ર વસુએ સુમાલીને હણી ભરમસાત કર્યો, એ જોઈને તેમજ દેવતાઓથી પીડાઈને પોતાના સૈન્યને નાસતું જોઈને રાવણને બળવાન પુત્ર મેઘનાદ કોધાતુર થયો અને સર્વ રાક્ષસોને પાછા વાળી યુદ્ધ માટે તત્પર થયો.^૧ અજોદ્ધ અને ઇન્દ્રા પ્રભાણે ગતિ કરનારા પોતાના મહાન રથમાં જોડીને અગ્નિ જેમ વનને બાળી મૂકતો હોય, તેમ મહા-રથી મેઘનાદ દેવસેનાની સાથે દોડી ગયો. વિવિધ આયુધ ધારણ કરનારા મેઘનાદને ધસી આવતો જોઈ સર્વ દેવો ચારે બાજુ નાસવા લાગ્યા અને યુદ્ધ કરવાને ઇન્દ્રાથી મેઘનાદની સાથે કંઈ પણ થોડો જીલો રહ્યો નહિ; ત્યારે ત્રાસ પામેલા

પોતાના થોડાઓને ઇંદ્રે કહ્યું : ૨-૫

‘હે દેવો ! તમારે ભય પામવો યોગ્ય નથી. યુદ્ધભૂમિ છોડીને તમારે પાછા હંકરું ઘટિત નથી. બુઝો, મારો આ અપરાજિત પુત્ર જ્યંત હવે ચોખરે ભય છે.’^૨ ઇન્દ્રની આજ્ઞા મળતાં તેને જ્યંત નામનો પ્રખ્યાત પુત્ર અદ્ભુત રચનાવાળા રથમાં જોડીને ચોખરે આવ્યો.^૩ ત્યારે પાછા ફરેલા સર્વ દેવો પણ તેની આસપાસ વીંટળાઈને રાવણના પુત્રની સામે લડવા લાગ્યા અને રાક્ષસોને હણવા લાગ્યા.^૪ એ સમયે રાવણપુત્ર મેઘનાદ તથા ઇન્દ્રપુત્ર જ્યંત વચ્ચે મહાભયંકર યુદ્ધ થવા લાગ્યું.^૫ મેઘનાદે જ્યંતના સારથિ માતલિપુત્ર ગોમુખ ઉપર સુવર્ણભૂષિત બાણોનો વરસાદ વરસાડ્યો; ત્યારે શયીપુત્ર જ્યંતે પણ કોધાવિષ્ટ થઈ ઇન્દ્રજિતના સારથિને ચારેકોરથી મીંધી નાખ્યો.^{૬, ૭} પછી કોધાવિષ્ટ થયેલા અને રક્તનેત્ર થયેલા બળવાન ઇન્દ્રજિતે શક્યપુત્ર જ્યંતને બાણના વરસાદથી હાંકી દીધો.^૮ અને કોધ રામેલા તેણે સર્વ દેવસૈન્ય ઉપર પણ વિવિધ પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ ધારવાળાં હબરો શાસ્ત્રાઓ છોડી મૂક્યાં. મહાબળવાન મેઘનાદે શત્રુની, સુસલ, પ્રાસ, ગદા, ખડગ અને ફરસી તેમ જ પર્વતોનાં ચોટાં શિખરો દેવો ઉપર ફેંકવા માંડ્યાં. શત્રુસૈન્યને હણતા રાવણપુત્ર મેઘનાદે રથેલી માથથી ચારે તરફ અધારું થઈ ગયું; તેથી ત્રણે લોકમાં રહેનારી સર્વ પ્રજા અતિશય ગભરાઈ ગઈ અને ચારે તરફથી થતા પ્રહારો વડે પીડા પામતી સંઘળી દેવસેના પણ ગભરાઈ ગઈ. એ સમયે અધિકારને લીધે દેવો અને રાક્ષસો એકબીજાને જોળખી પણ શક્યા નહિ અને તેઓ ગભરાઈને ચોતરફ નાસવા લાગ્યા ગાદ અધિકારમાં પડેલા અને તેથી મૂઢ થઈ ગયેલા તેઓ-દેવો દેવોને અને રાક્ષસો રાક્ષસોને-એકબીજાને હણવા લાગ્યા અને ખીબ કેટલાક નાચી જવા લાગ્યા. તે સમયે પરાક્રમી દૈત્યેન્દ્ર વીર પુલોમા નામનો રાક્ષસ પોતાના દૌહિત્ર શયીપુત્ર જ્યંતને કિચકીને સાગરમાં પેસી ગયો. તે પુલોમા રાક્ષસ ઇન્દ્રની ત્રી શયીનો પિતા જોટલે જ્યંતને

માતામહ થતો હતો. ૧૩-૨૦ જ્યંતને યુદ્ધભૂમિમાં ન ભેવાથી સર્વ દેવો અહુજ દુઃખી થઈ નાસવા લાગ્યા; ૨૧ ત્યારે પોતાના સૈન્યથી વીંટળાયેલો અને ક્રોધ પામેલો મેઘનાદ તેની પાછળ દોડ્યો અને મહાનાદ કરવા લાગ્યો. ૨૨

પોતાનો પુત્ર જ્યંત યુદ્ધભૂમિમાં નથી એવું જોઈને તેમ જ દેવોને નાસતા જોઈને કેવરાજ ઇંદ્રે માતલિને કહ્યું કે, 'મારો રથ લાવ.' ત્યારે સારથિ-શ્રેષ્ઠ માતલિએ મહાવેગવાળો અને મહાભયાનક દિવ્ય રથ તુરંત જ સભ્ય કર્યો અને મહારથી ઇંદ્રરાજ તેમાં બેઠો. ૨૩, ૨૪ એ દિવ્ય રથની આગળ વાયુથી ગતિ પામેલા વિસુલયુક્ત વાહનોએ મહા-ગર્જનાઓ કરવા લાગ્યા. ૨૫ એ પ્રમાણે કેવરાજ ઇંદ્ર યુદ્ધ કરવા નીકળ્યો, ત્યારે એકઠા થયેલા ગંધર્વો વિવિધ પ્રકારનાં વાદિઓ વગાડવા લાગ્યા અને અપ્સરાઓ નાચવા લાગી. એ સમયે કરોડ; વસુઓ, આદિત્યો, અશ્વિનીકુમારો અને મરુતો આદિ દેવો સહિત વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો ધારણ કરીને ત્રિદશપતિ ઇંદ્ર રણભૂમિમાં ગયો. ૨૬, ૨૭ જ્યારે તે યુદ્ધભૂમિમાં જતો હતો, ત્યારે તેને અપ-શુકન થવા લાગ્યા. એ સમયે ખરાબ વા વાયા, સૂર્ય નિસ્તેજ થયો અને મહા ઉલ્કાપાત થયો. ૨૮

બીજા બાળ પ્રતાપી દશગ્રીવ વિશ્વકર્માએ બતાવેલા દિવ્ય રથમાં બેઠો. એ રથ રવાંટાં બેઠો કરે તેવા મહાકાય સપ્તોથી વીંટળાયેલો હતો અને તે સપ્તોના ઉત્પ્લાસના પવનથી ભણે આખી યુદ્ધ-ભૂમિમાં અગ્નિ વરસતો હોય એમ જણાતું હતું. દૈત્યો અને નિશાચરોથી રક્ષાયેલા એ દિવ્ય રથમાં બેસીને મહાભગવાન રાવણ યુદ્ધભૂમિમાં ઇંદ્રની સામે જવા લાગ્યો. ૨૯-૩૧ ત્યાં જઈ તેણે પોતાના પુત્ર મેઘનાદને કહ્યું : 'હવે તું ચોડીવાર વિસામો લે અને મને યુદ્ધ કરવા દે.' ત્યારે મેઘનાદ યુદ્ધ-ભૂમિમાંથી બહાર આવી વિસામો ખાવા લાગ્યો. એ સમયે દેવો અને રાક્ષસોનું એવું તુચ્છ યુદ્ધ થયું કે તેમાં વાહનોમાંથી વરસાદ વરસતો હોય તેમ બાણોનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો. ૩૨, ૩૩ હે રાજન! ઘણા વખત સુધી ઊંઘીને બેઠેલો, વિવિધ ભતનાં

આયુધોનો ઉપયોગ કરતો દુરાત્મા કુંભકર્ણ એવું યુદ્ધ કરતો હતો કે, 'હું કોની સાથે યુદ્ધ કરું છું' તેવું પશુ તેને જ્ઞાન ન હતું. ૩૪ ક્રોધ પામેલા કુંભકર્ણ દાંત, પગ, હાથ, શક્તિ, તોમર, સુદગર વગેરે જે હાથ આવ્યું તે વડે દેવોને મારવા માંડ્યા. ૩૫ પછી તે રાક્ષસ મહાવીર રુદ્રાની પાસે જઈ યુદ્ધ કરવા લાગ્યો; ત્યારે મહાપરાક્રમી રુદ્રાએ અનેક પ્રહારો વડે તેના શરીરને વીંધી નાખ્યું. ૩૬ એ સમયે મરુતોએ પણ મહાન પરાક્રમ કરી વિવિધ પ્રકારનાં આયુધો વડે રાક્ષસોનાં નાભી પોકરાવી. તેમાંના કેટલાક મરણ પામેલા હતા, કેટલાક કપાઈ ગયેલા હતા, કેટલાક ભૂમિ ઉપર તરફડિયાં મારતા હતા, કેટલાક અશક્ત થવાથી વાહનમાં જ પડેલા હતા અને કેટલાક રણભૂમિમાં પડેલા હતા. ૩૭, ૩૮ કેટલાકો રથ, હાથી; ખર, ભેંટ, સપ્ત, ઘોડા, શિશુ-માર, વરાહ, પિશાચવહન વગેરેને પોતાના હાથો-થી પકડીને બિલા રહેલા હતા. એ પ્રમાણે દેવોનાં શત્રોથી છેદાયેલા હબરો રાક્ષસો ત્યાં પડેલા હતા. પૃથ્વી પર પડેલા એ સર્વ રાક્ષસો યુદ્ધભૂમિમાં ભણે કોઈ સિદ્ધે માયાથી ચિત્ર દોડ્યું હોય તેવા જેખાવા લાગ્યા. ૩૯-૪૧ યુદ્ધભૂમિના મોખરા પર તો ભણે લોહીરૂપી જળવાળી નદી વહી રહી હતી અને મડાં-ઓના ઢંગને લીધે અંધારેલા તેના કાંઠા પર કાગડા અને ગીધ ફરતાં હતાં તથા તેમાં શબરૂપી મગરો આવી રહ્યા હતા.

એ સમયે પ્રતાપી દશગ્રીવ દેવોએ ભોંય-ભેગા કરેલા પોતાના સર્વ સૈન્યને જોઈને એકદમ કોપાયમાન થયો અને વૃદ્ધિ પામતા દેવોના સૈન્ય સાગરમાં પેચી હબરો દેવોને હણતો ઇંદ્ર તરફ ધસી જવા લાગ્યો. ૪૨-૪૪ ત્યારે શકે મહાન ધનુષ્ય બહાવીને મોટો અવાજ કર્યો અને તેથી દરો દિશા ગાળ બિડી. પછી ઇંદ્રે રાવણના માથા પર અગ્નિ અને આદિત્ય સરખાં તેજસ્વી બાણો ફેંકવા માંડ્યાં. ત્યારે મહાબાહુ દશગ્રીવ પણ પ્રચંડ ધનુષ્યનો ટંકારવ કરી ઇંદ્ર ઉપર બાણો ફેંકવા લાગ્યો. ૪૫-૪૭ તે બન્ને યુદ્ધ કરતા હતા, ત્યારે ઐતરશ્વ બાણોનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો અને તેને લીધે ગાદ અંધ-

કાર ફેલાયો હતો, જેથી કાંઈ પણ જણાતું ન હતું.^{૪૮}

શ્રી શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરમંડમાં ૨૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૨૯ મો

મેઘનાદનું પ્રયત્ન પરાક્રમ-ઇર્દનો પરાજય

તતસ્તમસિ સંજાતે સર્વે તૈ દેવરાક્ષસાઃ ।

આયુઃક્યન્ત ઘ્નોન્મત્તાઃ સુદ્યન્તાઃ પરસ્પરમ્ ॥૧॥

એ ગાઢ અંધારામાં યુદ્ધોન્મત થયેલા દેવો
અને રાક્ષસો પરસ્પર ચોર યુદ્ધ કરતા હતા અને
એકબીજાનો નાશ કરતા હતા.^૧ દેવસૈન્યે રાક્ષ-
સોના મહાન સૈન્યનો હથોળો જાગ રહેવા લીધો
અને બાકીના બધાને ધમકારમાં ચોકલી આપ્યા.
આ ભયંકર યુદ્ધમાં ગાઢ અંધારાને લીધે દેવો
અને રાક્ષસો એકબીજાને યોગ્યથી પણ ચક્રતા
ન હતા. માત્ર દેવરાજ ઇંદ્ર, રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ અને
તેનો મહાબળવાન પુત્ર મેઘનાદ, એ ત્રણ જણ જ
તે અંધારાનો ભળમાં ચોહ પામ્યા નહિ. પોતાના
સર્વ સૈન્યનો નાશ થયેલો બેઈ મહાબળવાન
રાવણ કૌપાયમાન થયો અને તેણે ભયાનક ગર્જના
કરી રથ હાંકનાર સારથિને કહ્યું : 'શત્રુસૈન્યનો
ભયાંક્રુધી અંત ન આવે, ત્યાં સુધી તું મને તે
સૈન્યની વચ્ચે લઈ બા. બાલો જ એ સર્વ દેવોને
પરાક્રમ કરી તથા વિવિધ પ્રકારના અભયજનો
વરસાદ વરસાની હું' અમસહનમાં ચોકલીશ. હું
ઇંદ્ર, કુબેર, વરુણ અને યમ આદિ સર્વ દેવોનો
વધ કરીશ અને તુરત એ સર્વની ઉપર મારું
આધિપત્ય સ્થાપીશ. તું ભય પામ નહિ; તું
મારા રથને શીઘ્ર લઈ બા. ફરીથી પણ હું તને
ઠકું છું કે, એ સેનાનો અંત આવે ત્યાં સુધી તું
મારા રથને લઈ બા. આ સેનાનો આરભ ભયાં
આગળ આપણે ઊભા છીએ તે નંદનવનના પ્રદેશ
થી થાય છે, અને તેનો અંત ભયાં ઉદ્યાલજળ
પર્વત છે ત્યા છે. તું મને ત્યાં સુધી લઈ બા.^૨
રાવણની આજ્ઞા થતાં સારથિએ મનના વેગ સરળા
ગતિવાળા ઘોડાઓને શત્રુસૈન્ય વચ્ચે મહાવેગથી
ઠોડાવ્યા.^૩

રાવણનો નિશ્ચય બાણી રથમાં બેઠેલા દેવેશ્વર
ઇંદ્રે સર્વ દેવોને કહ્યું : 'હે દેવો ! જે વાત મને
અમે છે તે તમે સાંભળો. તમે સર્વ મળીને દુરાત્મા
હથોળીને જીવતા જ પકડી લ્યો. જેમ પૂણિમા
અને અમાવાસ્યાની પર્વણીને દિવસે સમુદ્ર મોટાં
મોજાં ઉછાળે છે, તેમ પવન સમાન ગતિવાળા
રથ ઉપર બેસીને એ મહાબળવાન રાક્ષસ આ
સૈન્ય વચ્ચેથી નીકળવા ઇચ્છે છે; પરંતુ વરદાન-
થી નિર્ભય થયેલો તે આજે આપણાથી હંધાવો
અશક્ય છે; માટે તમે સર્વ એવો પ્રયત્ન કરો કે,
જેથી આપણે તેને જીવતા જ પકડી શકીએ.^{૧૦-૧૩}
જેમ બહિને બાંધી લેવા હું ત્રિલોકપુરાન્ય લોગની
ચક્રું છું; તેમ જ આ પાપીને પકડી લેવો મને
અમે છે.^{૧૪}

આ પ્રમાણે કહીને હે મહારાજ ! ઇંદ્ર રાવણ-
ને ત્યજીને બીજા બાણીએ યુદ્ધ કરવા ગયા. ત્યાં
રણભૂમિમાં રાક્ષસોને ત્રાસ આપતો તે યુદ્ધ કરવા
લાગ્યો.^{૧૫} જેને ક્રોધ રીતે પાછો ન વાળી 'શકાય
એવો હથોળી' દેવસેનામાં ઉત્તર તરફથી પેઠા,
ત્યારે ઇંદ્રે તેની પાછળ દક્ષિણ દિશામાં થઈ
રાક્ષસેનામાં પ્રવેશ કર્યો.^{૧૬} રાક્ષસાધિપ રાવણ
દેવસેનામાં એકસો ચોજન પેસી ગયો અને બાણના
વરસાદથી સર્વ દેવસેનાને ઠાંકી દેવા લાગ્યો.^{૧૭}
ઇંદ્રે બ્યારે પોતાના સૈન્યને નાશ પામતું જોયું,
ત્યારે તેણે સાવધાન ચિત્તથી પાછા વળીને
હથાનનને રોક્યો.^{૧૮} એ સમયે દેવરાજ ઇંદ્રે રાવણ-
ને ઘેરી લીધેલો બેઈ રાક્ષસોએ 'બરેરે' અમે
મરી ગયા' એ પ્રમાણે ભયંકર આતંનાદ કર્યો.
રાક્ષસોનો આતંનાદ સાંભળતાં જ રાવણપુત્ર મેઘ-
નાદ એકાએક કૌપાયમાન થયો અને રથમાં બેસી
દેવોની દારુણ સેનામાં પેઠા.^{૧૯,૨૦}

મહાબળવાન મેઘનાદ પૂર્વે શંકરની પાસેથી
મેળવેલી મહાઆથા વિસ્તારીને એકાએક દેવ-
સેનામાં પેઠા અને સર્વને નસાડી ઝંઘપથી તે દેવ-
રાજ ઇંદ્ર તરફ ઠોડી ગયો; છતાં માયાને લીધે
મહાતેજસ્વી મહેંદ્રે તેને જોયો નહિ.^{૨૧,૨૨} વળી
એ રાવણપુત્રે કવચ કાઢી નાખેલું હતું અને મહા-

પરાક્રમી દેવો તેના ઉપર પ્રહાર કરતા હતા; છતાં તેને જરા પણ હાથ ઉત્પન્ન થયો નહિ.^{૨૩} તેણે અનેક બાણોથી ઇંદ્રના સારથિ માતલિને વીંધીને મહેંદ્રને પીડા કરવા માંડી.^{૨૪} ત્યારે ઇંદ્રે રથ ત્યજીને ઘાયલ થયેલા માતલિને રબ આપી અને ઐરાવત હાથી ઉપર બેસી મેઘનાદને શોધવા લાગ્યો.^{૨૫} પરંતુ તે તો માયાબળથી અદૃશ્ય રહીને લડતો હતો અને અંતરિક્ષમાં ગમે ત્યાં ગતિ કરી શકતો હતો, તેથી તેના ભવામાં આવ્યો નહિ. તેણે અદૃશ્ય રહી અનેક બાણો વડે મહેંદ્રને શાકેલો બણ્યો, એટલે એ જ માયાના આધારે એને બાંધી લીધો અને પોતાના સૈન્ય તરફ જવા લાગ્યો.^{૨૬, ૨૭} સર્વ દેવો મહેંદ્રને આ મહાન રણભૂમિમાંથી બળાત્કારે તેનાથી હરી જવાતો બોધને 'આપણું શું કશું?' એમ ચિંતા કરવા લાગ્યા; છતાં આસુરી માયાનો નાશ કરવાની વિધાને બલુનારા ઇંદ્રજી, પણ જેણે માયાબળથી હરણ કરેલું છે એવો યુદ્ધ-વિજયી અને ઇંદ્રને જીતનાર તે માયાવી રાવણપુત્ર મેઘનાદ કોઈની નજરે પણ પડ્યો નહિ.

આ સમયે સર્વ દેવોએ મહાક્રોધ કરી બાણવૃષ્ટિ વરસાવીને રાવણ સહિત સર્વ શક્તિઓને રણમાંથી વિસ્ત્રાબ કર્યો.^{૨૮-૩૦} શત્રુઓથી પીડાતો રાવણ બ્યારે યુદ્ધભૂમિમાં આકિંત્યો અને વસુઓની સાથે લડવાને અસમર્થ થયો, ત્યારે પિતાને યુદ્ધમાં પ્રહારથી જળી રથ ગયેલા અને અતિથય થાકી ગયેલા બોધને અદૃશ્ય રહેલા મેઘનાદે કહ્યું.^{૩૧-૩૩} 'હે પિતાજી! આલો, લડાઈ બંધ કરો. હવે આપણે ઘેર જઈએ. તમે બાળીને રાજ થશો કે, આપણો જય થયો છે. ત્રિલોકનેા અને દેવસેનાનો જે પ્રભુ છે, તે દેવરાજ મહેંદ્રને જે કેદ કરેલો છે અને તેથી સર્વ દેવોનો ગર્વ ઊતરી ગયો છે. હવે તમે સ્વસ્થ થાઓ અને પોતાના તેજ વડે ત્રણ લોકને ઇચ્છા પ્રમાણે ભોગવો. હવે વૃથા શ્રમ કરવાનું પ્રયોજન નથી.'^{૩૪, ૩૫}

મેઘનાદનાં આ વચનો સર્વ દેવતાઓએ પણ સાંભળ્યાં, ત્યારે તેઓ યુદ્ધકાર્યથી નિવૃત્ત થયા અને પોતપોતાને સ્થાને ગયા.^{૩૬} અત્યંત બળવાન

અને દેવશત્રુ શક્તિસંપન્ન રાવણ પોતાના પુત્રનાં આવાં પ્રિય વચન સાંભળી રણમાંથી પાછો વળ્યો અને બોલ્યો: 'હે વત્સ! અતુલ બળવાન દેવરાજ ઇંદ્રને જીતીને તેં આપણા શક્તિયુગને ખરેખર લીધાબુ છે. તારા સરખા પરાક્રમી પુત્રથી મારા કુળની જડ્ડ વૃદ્ધિ થયે. હવે તું સેના સાથે ઇંદ્રને રથ ઉપર બેસાડી આપણા નગર તરફ જ અને આનંદ પામેલો હું પણ મારા પ્રધાનોને લઈને ઉતાવળેા ઉતાવળેા તારી પાછળ જ આવું છું.' રાવણની આજ્ઞા થતાં વીરવાન ઇંદ્રજિત ઇંદ્રને લઈને પોતાનાં વાહનો અને સેના સહિત લંકામાં ગયો અને યુદ્ધમાં પરાક્રમ કરનારા સર્વ શક્તિઓને પણ ઘેર જવાની રબ આપી.^{૩૭-૪૦}

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૨૬ થી ૪૦ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૦ મે

રાવણ સમીપ બ્રહ્માણં આગમન-શીક્રને.

કુટકારો-તેને મળેલા શાપદં વૃત્તાત

જિતે મહેન્દ્ર-પ્રતિબલે રાવણસ્ય સુતેન વૈ |

પ્રતાપર્ષિ પુરસ્કૃત્ય વયુર્લેહાં સુરાસ્તવા || ૧ ||

રાવણના પરાક્રમી પુત્ર મેઘનાદે અતિ બળવાન મહેંદ્રને જીતી તેને કેદ કયો, ત્યારે સર્વ દેવો બ્રહ્માને આગળ કરી લંકામાં ગયા.^૧ ત્યાં પુત્ર અને ભાઈઓની સાથે બેઠેલા રાવણની પાસે પહોંચીને પિતામહે અંતરિક્ષમાં રહીને મુક્તિ-પુરઃસર કહેવા માંડ્યું: 'હે વત્સ રાવણ! તારા પુત્રનું પરાક્રમ બોધ હું પ્રસન્ન થયો છું. ખરેખર, તેનું પરાક્રમ અદ્ભુત છે. આહો! તારો પુત્ર તારા જેવો જ બલકે તેથી પણ વિશેષ પરાક્રમી છે. હવે તેં સર્વ ત્રિલોકને જીતેલું છે અને તારી પ્રતિજ્ઞા સફળ કરી છે; તેથી હું તારા પુત્ર સહિત તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું.'^{૨-૪} હે રાવણ! તારો આ અતિબળવાન અને પરાક્રમી પુત્ર મેઘનાદ હવે 'ઇંદ્રજિત' નામથી પ્રખ્યાત થશે.^૫ હે રાવણ! જેની સહાયતાથી તેં દેવોને વશ કરેલા છે અને ઇંદ્રને જીત્યો છે, તે તારો આ પુત્ર મહાબળવાન અને હુકમ ચોક્કો થશે.^૬ હે મહાબાહુ! પવિત્ર

શાસનવાળા મહેંદ્રને હવે તમે છોડી મૂકો અને તેના છુટકારાના બદલામાં દેવો તમને શું આપે તે પણ તમે જણાવો.^{૧૭}

બ્રહ્માનાં વચન સાંભળી યુદ્ધમાં જય મેળવનાર મહાતેજસ્વી મેઘનાદે કહ્યું : ' હે દેવ ! જો મહેંદ્રને છોડાવવો હોય તો હું તમારી પાસેથી અમરત્વ માગું છું.'^{૧૮} ત્યારે મહાતેજસ્વી પ્રજાપતિએ કહ્યું : ' આ આખી સપ્તિમાં કોઈ પણ પક્ષીઓ, પશુઓ કે મહાતેજસ્વી પ્રાણીઓને અમરત્વ નથી.' પિતામહનાં નિશ્ચિત વચનો સાંભળી મહાબળવાન મેઘનાદે કહ્યું : ' ઠીક છે, ઈંદ્રને છુટો કરવા માટે મને જે સિદ્ધિઓની જરૂર છે, તે સાંભળો. શત્રુ ઉપર જય મેળવવા ઇચ્છતા હું હંમેશાં હૃતદ્રવ્ય અને મંત્રોથી મારા ઇષ્ટ અગ્નિને પૂજીને યુદ્ધમાં જવા તૈયાર થાઉં ત્યારે અગ્નિમાંથી મારા માટે અન્ન બેઠેલો રથ બહાર નીકળે અને તે રથ ઉપર હું બધાં સુધી હોઉં, ત્યાં સુધી હું અમર રહું; એ મારી નિશ્ચિત માગણી છે, છતાં હે દેવ ! જો તે યજ્ઞ અપૂર્ણ રહે ને હું સંત્રામ કરવા બઠું, તો ભલે મારા વિનાશ થાય.^{૧૯-૨૦} હે દેવ ! સર્વ પુરુષો તપ કરીને અમરતા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે હું તો યજ્ઞક્રમ કરીને અમરત્વ મેળવું છું.'^{૨૧} ત્યારે પિતામહે કહ્યું : ' ભલે, એ પ્રમાણે થાઓ.' પછી ઇંદ્રજિતે ઇંદ્રને છોડી મૂક્યો, એટલે દેવો સ્વર્ગમાં ગયા.^{૨૨}

હે શમ ! આ રીતે દેવત્વને દ્રુપદ દાગવાથી મહેંદ્ર ઘણો જ દીન થઈ ચિંતાગ્રસ્ત થઈ ગયો, ત્યારે પિતામહે કહ્યું : ' હે ઇંદ્ર ! હવે તું ચોક્કસ શા માટે કરે છે ? પૂર્વે હંકુત્ય કહ્યું ત્યારે તે કેમ વિચાર ન કર્યો ?^{૨૩-૨૪} હે અમરેંદ્ર ! મેં સર્વ પ્રકારે સરખા વર્ણવાળી, સરખા રૂપવાળી અને સરખી વાણીવાળી પ્રજા સરળ હતી.^{૨૫} તેઓના શુદ્ધ કે સ્વરૂપમાં કોઈ ન્યૂનાધિક ન હતું. પછી એકાંક મન કરી મેં પ્રજા સંખ્યા પી વિચાર કરવા માંડ્યો.^{૨૬} અને તેઓમાં વિશેષતા કરવા માટે એક ઓને નિર્મોહ કરી. તે પ્રજાઓમાં જે જે અંગો સુંદર હતાં, તે સર્વ તેનાં અંગો ઘટવામાં વાપર્યાં

હતાં. પછી અતિ રૂપવતી અને મહાશુભવતી અહલ્યા નામની સ્ત્રી ઉત્પન્ન કરી. તેમાં 'હલ' શબ્દનો અર્થ વિરૂપતા થાય છે. વિરૂપતાથી જે નિંદા જન્મે છે તેને હલ્ય કહે છે, જેનામાં હલ્ય એટલે નિંદાત્મક વિરૂપતા નથી તેવી સ્ત્રીને અહલ્યા કહે છે; તેથી મેં તે અનિર્દિત રૂપવાળી સ્ત્રીનું નામ અહલ્યા પાડ્યું.^{૨૭-૨૮} હે દેવેંદ્ર ! હે સુરશ્રેષ્ઠ ! આ નારીની ઉત્પત્તિ થતાં જ મને ચિંતા થઈ કે એ કોની પત્ની થશે ? હે ઇંદ્ર ! તું દેવેશ હોવાના કારણે લીધે તારા મનમાં એમ માનતો હતો કે આ મારી સ્ત્રી થશે; પણ મેં તો તેને મહાત્મા ગૌતમને સોંપી અતે બહુ વરસ સુધી થાપણ તરીકે રાખેલી જો સ્ત્રીને તે મહાત્મા મને પાછી સોંપવા આવ્યા, ત્યારે મહર્ષિનું જિતેન્દ્રિયત્વ બેઈને અને તપની સિદ્ધિ બેઈને મેં તે અહલ્યાને તેમની સાથે જ પરણાવી.^{૨૯-૩૦} પછી તે ધર્મોત્તમો મહર્ષિ તેની સાથે આનંદ કરવા લાગ્યા. અહલ્યાને ગૌતમ સાથે પરણેલી બેઈ રૂવો નિરાશ થયા. પછી કામાધ થયેલા અને ક્રોધ પામેલા તેં એ સુનિના આશ્રમે બેઈને સળગતા અગ્નિની ભેપાટ સરખી જો સ્ત્રીને કામવાસનાથી બેઈ અને હે શક ! કામથી પીડાતા અને અહંકારવાળા તેં એ સ્ત્રીનું સત્ત્વિત્વ નષ્ટ કર્યું. એ સમયે મહર્ષિ ગૌતમે તને બોલ્યો અને ક્રોધ પામેલા તે પરમતેજસ્વીએ તને શાપ આપ્યો : ' હે દેવેંદ્ર ! તું મારી જે દયા છે, તેથી વિપરીત દયાને પાત્રીશ. હે વાસવ ! તેં મારી સ્ત્રી ઉપર નિર્ભયપણે ગળાત્કાર કર્યો છે, માટે તું યુદ્ધમાં શત્રુના હાથે પકડાઈ જઈશ.^{૩૧-૩૨} હે હુણ્ડિ ! તેં અહીં જે ભાવ પ્રવર્તાવ્યો છે તે મનુષ્યલોકમાં પણ ચાલશે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.^{૩૩} તે કર્મનું અધુરું પાપ તેના કર્તાને અને અધુરું તને લાગશે અને આ પાપને લીધે તારું પદ પણ નિશ્ચય રહેશે નહિ; તેમ જ જે જે સુરેંદ્રો થશે તે સર્વ પણ નિશ્ચય નહિ રહે.^{૩૪-૩૫}

તને આ પ્રમાણે શાપ આપ્યા પછી કોપાય-માન થયેલા મહર્ષિ ગૌતમે અહલ્યાને ઘણી રીતે કપકો આપી કહ્યું : ' હે દુર્વિનીતે ! તું મારા

આશ્રમથી દૂર થા અને તારું સૌંદર્ય નાશ પામે. તને મળેલાં રૂપ-ગુણ-યૌવનને લીધે તું મદમત થઈ ગઈ અને ચિત્તને વશ રાખી શકી નહિ; માટે હવે આ લોકમાં અનેક રૂપવતી સ્ત્રીઓ થશે અને તારું રૂપ-સૌંદર્ય સર્વ પ્રભમાં વહેંચાઈ જશે, એમાં જરા પણ શક નથી; કારણ કે એ રૂપ તારા એકની પાસે હોવાથી સર્વને મોહ ઉપજાવતું હતું.’ હે રામ ! ગૌતમના આ શાપ પછીથી સર્વ પ્રભ રૂપવતી થવા માંડી. પછી અહલ્યાએ મહર્ષિ ગૌતમને આજીવ કરતાં કહ્યું : ‘હે વિપ્ર ! તમારા સરખું જ રૂપ ધારણ કરી ઇંદ્ર અને છેતરીને મારા પતિવ્રતનેા ભંગ કરેલો છે. મેં મારી કામેચ્છાથી એ કમ કયું નથી; માટે હે વિપ્રર્ષિ ! તમે મારા ઉપર કૃપા કરવા યોગ્ય છો.’ ત્યારે ગૌતમે કહ્યું : ‘હે ભદ્રે ! મહાબાહુ વિષ્ણુ નરેન્દ્ર ધારણ કરીને ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં મહારથી રામ નામે પ્રકટ થશે. અને તે વિશ્વામિત્રનું કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે વનમાં નીકળશે. એ સમયે તું તેમનાં દર્શન કરજે એટલે પવિત્ર થઈશ; કારણ કે તેં જે હુકુલ કરેલું છે, તેમાંથી પાવન કરવાને એમના સિવાય બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી.’ ૭૧-૪૧ હે ભદ્રે ! મહાત્મા રામચંદ્રનું દર્શન અને આતિથ્ય કરીને પવિત્ર થયા પછી તું મારી પાસે આવીશ, ત્યારે હું તારો સ્વીકાર કરીશ.’ એ પ્રમાણે કહ્યા પછી મહર્ષિ ગૌતમ આશ્રમમાં ગયા અને એ બ્રહ્મવાદી સુનિની સ્ત્રી અહલ્યાએ મહાન તપનેા આરંભ કર્યો.

‘હે ઇંદ્ર ! તે સુનિના શાપને લીધે જ આ બધું થયું છે. હે મહાબાહુ ! તેં જે હુકુલ કરેલું છે તે તું સાંભળ. હે વાસવ ! તારા હુકમને લીધે જ તું શત્રુના હાથે દેહ પકડાયો છે; બીજું કંઈ કારણ નથી. હવે તું સાવધાન થઈને તુરત વૈષ્ણવ યજ્ઞ કર. તે યજ્ઞથી પવિત્ર થયેલો તું દેવ-લોકમાં જઈ શકીશ. હે દેવેન્દ્ર ! તારો પુત્ર જયંત પણ યુદ્ધમાં હણાયેલો નથી. તેને તેનેા માતામહ પુલોમા પોતાની પાસે પાતાળમાં લઈ ગયો છે.’ બ્રહ્માતું કહેલું માન્ય કરી મહેન્દ્રે વૈષ્ણવ યજ્ઞ કર્યો અને પછી સ્વર્ગમાં જઈ દેવરાજ થઈને રાજ્ય

કરવા લાગ્યો. હે રામ ! ઇંદ્રજિતના પરાક્રમનું સર્વ વૃત્તાંત મેં તમને કહ્યું. તેણે ઇંદ્રને જીત્યો, તો પછી બીજા પ્રાણીની તો વાત જ શી કરવી ?

રામ, લક્ષ્મણ, વાનરો તથા રાક્ષસાદિ સર્વ અગત્યનાં આ વચનો સાંભળી આશ્ચર્ય પામ્યા. પછી રામની બાજુમાં જ બેઠેલા વિભીષણે કહ્યું : ‘પૂર્વકાળમાં જે જે બન્યું છે, તે સર્વ સાંભળીને મને આજ આશ્ચર્ય સાથે એ બધું સાંભરી આવે છે.’ પછી રામચંદ્રજીએ કહ્યું : ‘હે મહાસુનિ ! તમે જે કહ્યું તે સત્ય જ છે, કેમ કે વિશ્વીષ્ણુની પાસેથી પણ મેં એ સુબળ સાંભળ્યું હતું.’ ત્યારે અગત્ય સુનિ બોલ્યા કે, ‘જેણે પુત્રને સાથે રાખી સંશ્રામમાં સુરેશ્વર શકને જીત્યો હતો, તે લોકકંઠક રાવણ આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયો હતો.’ ૪૨-૧૧

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડના ૩૦ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૧ મો

નર્મકાતરે રાવણે કરેલું શિવપૂજન તત્તો રામો મ્હાતેજા વિસ્મયાત્પુનરેવ હિ ।
હવાચ પ્રણતો વાક્યમગત્યસ્તુવિસત્તમમ ॥ ૧ ॥
વિસ્મય પમાડે તેલું રાવણ આદિનું વૃત્તાંત સાંભળી મહાત્મા શ્રીરામચંદ્રજીએ પ્રશ્નમપૂર્વક સુનિશ્ચેષ્ટ અગત્યને પૂછ્યું : હે ભગવન ! હે દિલોત્તમ ! ત્યારે કૂર સ્વભાવવાળો રાવણ પૃથ્વી પર વિચરતો હતો, ત્યારે શું આ મૃત્યુલોક વીર શૂન્ય હતો ? આ મૃત્યુલોકમાં રાક્ષસેશ્વર રાવણને કોઈની પણ સાથે લડવું ન પડ્યું, તો શું એ સમયે કોઈ વીર ક્ષત્રિય રાજા ન હતા ? શું તે વખતે સર્વ રાજાઓ હંતવીયં હતા અથવા દિવ્ય અશ્ત્ર વિનાના હતા કે જેથી તે સર્વ રાજાઓને રાવણે જીત્યા હતા ? ૧-૪

રામના પ્રશ્નો સાંભળી ભગવાન અગત્ય સુનિએ બ્રહ્મા જેમ ઇંદ્રને કહે તેમ હસતાં હસતાં કહ્યું : ‘હે રાજશ્રેષ્ઠ રામ ! હે પૃથ્વીપતિ ! સર્વ પ્રાણીઓને પીડા કરતો રાવણ પૃથ્વીમાં ફરતો હતો તે વખતે તેને પરાજિત કરનારા રાજાઓ પણ હતા, તે સાંભળો.’ એકે સમયે જેની પડોશમાં સર્વદા

અગ્નિ રહે છે એવી અમરાપુરીના સરળી તેજસ્વી માહિમતી નામની નગરીમાં તે ગયો.^૭ તે નગરીનો રાજા પણ તેના જેવો જ હતો. તેનું નામ અભ્યુન હતું. અગ્નિની કૃપા વડે તે અગ્નિ જેવો હતો અને શત્રુઓનો સત્કાર કરવા તેની આસપાસ બાણોથી ભરેલા કુંડોમાં અગ્નિ સર્વદા પ્રત્યક્ષિત રહેતો હતો. હૈહય દેશનો મહાબળવાન રાજા અભ્યુન એક દિવસ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે નર્મદામાં ફીડા કરવા ગયો હતો. તે જ દિવસે રાવણે જોના નગરમાં આવ્યો અને તેના અમાત્યોને પૂછવા લાગ્યો : ‘નરનાથ અભ્યુન ક્યાં છે? તમે શીઘ્ર તેને જઈને કહો કે, સુહૃદને ઇચ્છનારો રાવણ અહીં આવેલો છે. તમે સૌથી પહેલા મારા આગમનના સમાચાર તેને જણાવો.’ ત્યારે અભ્યુનના પ્રધાનોએ વિચાર કરી ઉત્તર આપ્યો : ‘રાજા અત્યારે નગરમાં નથી.’^{૧૮-૧૨}

અભ્યુન નગરમાં નથી એ સમાચાર બાણી રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે હિમાલય સરખા વિંધ્યાચળમાં આપ્યો. વાહનું જેમ આકાશમાં ઊંચે ઊંચે બંધ છે, તેમ તે પર્વત પૃથ્વી ઉપરથી ઊંચે ઊંચે જતો હતો. જેની શુક્રાઓમાં સિંહો બજવા કરી રહેલા છે, જેને આકાશમાં ચિતરામણ કાંદ્યું હોય એવાં હલારો શિખરો છે, એવા વિંધ્યાચળને તે રાવણે જોયો. તે પર્વતોમાં ઝરણાંમાંથી પડતા શીતળ બળનો અવાજ બાણે અદ્ભુતસ્થ કરતો હોય એવું બહુતું હતું અને દેવ, દાનવ, ગંધર્વ અને કિન્નરો પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે તેમ જ અપ્સરાઓ સાથે ત્યાં ફીડા કરી રહ્યા હતા; તેથી તે સ્થાન સ્વર્ગ સરખું સુશોભિત દેખાતું હતું. વળી સ્મૃતિકે જેવી નિર્મળ બળવાળી નદીઓ ત્યાં વહી રહી હતી.^{૧૩-૧૭} હિમાલય સમાન ઊંચો અને અનેક રમણીય શુક્રાઓવાળો એ પર્વત નદીઓના વહેવાથી લગભગ મારવી છોકોવાળો બાણે સાક્ષાત શેષનાગ જ હોય તેવો દેખાતો હતો. આ વિંધ્યપર્વતને ભેટો ભેટો રાવણ પ્રચંડ બળપ્રવાહથી. જેમાં પશ્ચરો પણ તણાતા હતા તેવી પશ્ચિમસાગરને મળવા બનતી નર્મદા નદીના તટે આવી પહોંચ્યો.

ઉનાળાના તાપમાં તપેલાં અને તરસ્યાં થયેલાં મહિષો, સૂર્યો, સિંહો, વાઘો, રીંછો અને ઉત્તમ ગળે નર્મદાના પવિત્ર પાણીમાં ખેલી રહ્યા હતા. ચક્રવાક, કારંડવ, હંસ, બળકૂકડી અને ત્રારસ આદિ પક્ષીઓ મત્ત થઈને તે નદીના કિનારા ઉપર કોલાહલ કરી રહ્યાં હતાં. પુષ્પિત થયેલાં વૃક્ષો સમાન કેંડળવાળી, ચક્રવાકના યુગલ સમાન સ્તનવાળી,^૧ વિસ્તીર્ણ કિનારારૂપ મેખલાવાળી, પુષ્પરજના સરખા અગરાગવાળી, બળના ફીણ સમાન નિર્મળ વસ્ત્રવાળી, બળસ્થાન વખતે સુંદર સ્પર્શસ્પર્શ આપનારી, ખીલેલાં કમળો સરખાં સુંદર નેત્રોવાળી, શ્રેષ્ઠ અને પૂજ્ય સ્ત્રી જેવી નર્મદા નદીમાં રાવણ પુષ્પક વિમાનમાંથી કિતરી એકદમ નાહવા પડ્યો. સારી રીતે નાહ્યા પછી પોતાના સચિવો સહિત જેના કિનારા ઉપર અનેક સુનિર્મિત વસેલા છે, એવી નર્મદા નદીના રમ્ય કિનારા ઉપર રાવણે યેઠો. દશાનન રાવણે : ‘અરે! આ તો બાણે ગંગા જ છે’ એ પ્રમાંજે નર્મદાની પ્રશંસા કરી અને તેનાં ઈર્ષ્યનથી તેને હર્ષ થયો.^{૧૮-૨૧}

પછી લોલાપૂર્વક હસીને રાવણે શુક, સારણાદિ પ્રધાનોને કહ્યું : ‘ભુઓ, આ હજાર કિરણો વાળો સૂર્ય બરોબર મધ્યાહને છે; છતાં તીક્ષ્ણ તાપ આપનારો તે, હું અહીં યેઠેલો છું એમ બાણીને ચંદ્ર જેવો શીતળ થઈ ગયો છે. વળી મારા ભયને લીધે પવન પણ નર્મદાના પાણીથી શીતળ થઈ શ્રમહતાં અને સુગંધીવાળો થઈને સારી રીતે વાસા કરે છે.^{૨૭-૨૮} ભુઓ તો ખરા, આ મગર, મત્સ્ય અને તરંગવાળી નદીઓમાં શ્રેષ્ઠ નર્મદા પણ બચલીત થયેલી સ્ત્રીની પઠે સ્થિર રહી ભને શાંતિ આપી રહેલી છે.^{૩૦} હે વીર રાક્ષસો! તમે ઇદ્ર સમાન બળવાળા રાજાઓ સાથે લડીને વાયવ્ય થયેલા છો અને સંદનરસ જેવા લોહીથી ખરડાયેલા છો, તો સાવજીભ આદિ મત્ત મહાબળે જેમ ગંગામાં સ્નાન કરે, તેમ આ સુંદર સુખ આપનારી નર્મદા નદીમાં સ્નાન કરો.^{૩૧,૩૨} આ મહાનદીમાં સ્નાન કરવાથી તમે પણ પાપમુક્ત થશો

અને હું પણ અત્યારે શરદઋતુના ચંદ્ર સરખી કાંતિવાળા આ કિનારા ઉપર પુષ્પહાર આદિથી શકરતું પૂજન કરીશ. ૪૩

રાવણની આસપાસ ચતાં પ્રહસ્ત, શુક, સારણ, મહોદર અને ધૂમ્રાક્ષ આદિ તેના પ્રધાનો નર્મદામાં નાહવા પડ્યા. મહોગજ જેવા મહામત્તા રાવણના તે પ્રધાનોએ નર્મદા નદીને જળભાગી મૂકી. ૪૪, ૪૫ વામન, અંબન અને પણ આદિ દિગ્ગજો જેમ જંગલને ચલાયમાન કરે, તે જ પ્રમાણે આ મહોગજ જળવાન રાક્ષસો નર્મદામાં નાહીને બહાર નીકળ્યા અને ગુપ્ત વીણવા લાગ્યા. થોડી જ વારમાં તે રાક્ષસોએ ધોળાં વાદળાં સરખી કાંતિવાળા નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર ફૂલોનો ચોટો પર્વત બનાવી દીધો. જ્યારે ફૂલો વીણાઈ રહ્યાં, ત્યારે રાક્ષસેશ્વર રાવણ ગંગામાં જેમ મહોગજ નાહવા ઊતરે, તેમ પાછો નાહવા પડ્યો. નાહી લીધા પછી વિધિ પ્રમાણે અત્યુત્તમ મંત્રોને બધા જગીરે નર્મદાના પાણી-માંથી તે બહાર નીકળ્યો અને જ્યોત્સ્વિ વજ્ર તણને એક કુંડર સ્થેત વજ્ર ધારણ કર્યું. ૪૬-૪૦ પછી રાવણ હાથ ભેડી પુરુષસ્થળો તરફ જવા લાગ્યો, ત્યારે ગતિમાં આવેલા સાક્ષાત્ પર્વતોના જેવા સર્વ રાક્ષસો તેની પાછળ જવા લાગ્યા. ૪૧ ભાં ભાં રાક્ષસેશ્વર રાવણ જતો હતો, ત્યાં ત્યાં તેનું સુવર્ણ-મય શિવલિંગ પણ લઈ જવાતું હતું. રાવણે રેતીની વેદીની વચ્ચે તે લિંગનું સ્થાપન કરીને અમૃત સમુદ્ર સુગંધીદાર ગંધા અને ફૂલથી તેનું પૂજન કર્યું. ૪૨, ૪૩ સંભવેના કહેણોના નાશ કરનાર, પરમશ્રેષ્ઠ વરદાન આપનાર, ચંદ્રકિસ્મદ્ગચી આજ્ઞ-વધુવાળા શકરેની યજ્ઞવિધિ પૂજા કર્યા પછી મહોગજવાન જાવણ તેમની સમીપ નાચ અને ગાન કરવા લાગ્યો. ૪૪

નિત શ્રીવાત્સીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિત્યજી મીરામણજીના ઉત્તરકાંડમાં ૩૧ થી ૪૦ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૨ મો

રાવણનો ઉત્પાત-માહિમતી નગરીના રાજ અર્જુન સાથે કુદ-રાવણનું કેલ પકડાવું નર્મદાપુલિને વજ્ર રાક્ષસેન્દ્ર સ્વ દારણા : ૧ ॥ પુષ્પોપહાર કુચો સ્મદ્દેશદૂરત : ૧ ॥

રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ નર્મદા નદીના કિનારા ઉપર શિવપૂજન કરી રહ્યો હતો, ત્યાંથી નજીકમાં જ માહિમતીના જળવાન રાજ અર્જુન પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે નર્મદાના જળમાં ફીંકા કરતો હતો. હજાર હાથથીઓની વચ્ચે આવેલા હાથીની પેઠે અર્જુન રાજ પોતાની સ્ત્રીઓની વચ્ચે એ સમયે મહાહતો હતો. ફીંકા કરતાં કરતાં તેને પોતાના હૃદય આહુતું ઉત્તમ જળ અજમાવવાની ઇચ્છા થઈ. તેણે પોતાના હાથે વજ્ર પહોળા કરી નર્મદાના પ્રવાહને રોકવાની યોજા કરી, ત્યારે અર્જુન ના હાથથી રોકાયેલું નર્મદાનું નિર્મળ જળ કિનારા પરથી છલકાઈ જવા લાગ્યું અને તેના પ્રવાહ પાછો વળવા લાગ્યો. ૧-૨ કિનારે ઊભારાયેલા જળમાં મત્સ્ય અને મગર દૂરવા લાગ્યાં, તેમ જ કૂળ અને ફાંસીના તણવા લાગ્યાં. પાછો વળેલો એ પ્રવાહ વર્ષોઋતુના પ્રવાહ જેવો થઈ ગયો. ૩ અર્જુને રોકવાથી ઊભારાયેલો જળપ્રવાહ રાવણે બહારવેલાં શિવપૂજનનાં ફૂલોના લમલાને તાણી ગયો. ત્યારે મહોગજવાન રાવણ કંઈ બરાબર અને પૂજા અધૂરી હતી તે પૂરી કર્યા વિના જ પ્રતિકૂળ થયેલી સ્ત્રીની માફક નર્મદા તરફ જવા લાગ્યો. ૪ તેણે સાગરની ભરવી સરખો વધતો જતો પાણીનો પ્રવાહ પશ્ચિમ દિશામાંથી પૂર્વ દિશામાં વહેતો બોલ્યો. નિર્વિકાર સ્ત્રીના સરખી નર્મદા તરી અત્યંત સ્થિર ભાવથી શોભતી હતી, તેથી ત્યાં આવેલાં પક્ષીઓ પક્ષુ ભય પામ્યા વિનાનાં હતાં. ૬-૧૦ એ સમયે રાવણે ચોદેથી ચોદવા સિવાય જમણા હાથની આંગળીથી પાણીના આ વેગનું કારણ શોધવાનો પોતાના પ્રધાન શુક-સારણને સંકેત કર્યો, ત્યારે એ જાને ભાઈઓએ આકાશમાં ચઢી પશ્ચિમ તરફ ચાલવા માંડ્યું. ૧૧, ૧૨

અર્થો ચોર્કન ગયા નહિ હોય, એટલામાં તે

તે રાક્ષસોએ સ્ત્રીઓની સાથે ક્રીડા કરતા અર્જુનને જોયો.^{૧૭} મહાન સાહવૃક્ષ બેવેા જાયો, નાહવાથી વીખરાયેલા વાળવાળો, મદથી બેની આંખોના છેડા લાલ થયેલા છે જોયો, તેમ જ મદવ્યાકુળ ચિત્તવાળો, અસ્તિ મર્દન કરનારો, હબરો પમથી મેરુપર્વત જેમ રોલિનીને રોકી દે છે, તેમ હબરો હાથેથી નદીના પ્રવાહને રોકી રાખનારો, હાથણી-ઓની વચ્ચે ધ્રુમવા મદમત્ત થયેલા હાથીની સમાન હબરો શ્રેષ્ઠ યુવાન સ્ત્રીઓથી ઘેરાયેલો મહા અળવાન અર્જુન તેમના બોવામાં આવ્યો. તે બોઈને તેઓ પાછા વળ્યા અને રાવણની પાસે આવી કહેવા લાગ્યા : ‘હે રાક્ષસેશ્વર ! મોટા સાહવૃક્ષ બેવેા કોઈ અદ્ભુત યુરુષ, કિનારો જેમ પ્રવાહને રોકી રાખે છે, તેમ નર્મદા નદીના જળને રોકી રાખીને સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા કરે છે.’^{૧૪-૧૮} તેણે પોતાના હબર હાથ વડે નદીના જળને રોકી રાખ્યું છે, તેથી સાગરમાં ભરતી થઈ તેમ આ પાણી પાછું વળી ઊછળી રહ્યું છે.’ શુક-સારણનાં વચન સાંભળી ‘જો અર્જુન હશે’ જેમ ધારી યુદ્ધ કરવાની લાલસાવાળો રાવણ એકદમ તેના તરફ ગયો.^{૧૯, ૨૦}

બ્યારે રાક્ષસાધિપ રાવણ રાજા અર્જુન તરફ જવા નીકળ્યો, ત્યારે ધૂળ સંહિત ગર્જના કરતો ભયંકર વા વાવા લાગ્યો અને વાહનાંમાંથી એકા-એક ગર્જના સંહિત હોહીનો વરસાદ વરસ્યો, છતાં તેને નહિ ગણુકારતાં રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પોતાના મહોદર, મહાપાત્ર, ધૂમ્રાક્ષ, શુક અને સારણાદિ પ્રધાનો સહિત બ્યાં અર્જુન હતો ત્યાં ધસી ગયો.^{૨૧-૨૩} ત્યાં જતાં કાળજના બેવી કાળી કાતિવાળા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે નર્મદામાં એક ભયંકર ધરામાં હાથણીઓથી વીંટળાયેલા હાથીની માફક સ્ત્રીઓથી વીંટળાયેલા નરેન્દ્ર અર્જુનને ક્રીડા કરતો જોયો. રાવણી લાલ થયેલી આંખોવાળા અને ગવોન્મત્ત થયેલા રાક્ષસેન્દ્ર રાવણે ગંભીર વાણીથી અર્જુનના અમાત્યોને કહ્યું : ‘હે અમાત્યો ! હેહય દેશના રાજાને તમે તુરત જણાવો કે રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ પંચમી સાથે યુદ્ધ કરવા આહ્વાન આપેલ છે.’

રાવણનાં વચનો સાંભળી અર્જુનના મંત્રીઓ

આયુધો અહણ કરી સાવધ થયા અને બોલ્યા : ‘હે રાવણ ! ક્રીડા છે. તે’ યુદ્ધ કરવાનો સમય તો સારો થોધી કાઢ્યો છે. અમારા રાજા બ્યારે મધ-પાનથી મત્ત થઈ સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરી રહ્યા છે, ત્યારે તું યુદ્ધ ધ્રુવે છે, જો ઘટિત નથી.’^{૨૪-૨૬} હે રાવણ ! યુદ્ધ કરવાની ધગ્ધા જ હોય તો આજની રાત્રિ આહી રહી આવતી કાલે તું તેમની સાથે યુદ્ધ કરજે;^{૨૭} છતાં જો તને યુદ્ધની ઉતાવળ જ હોય, તો તું પ્રથમ અમને હણુ અને પછી જ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની વાત કર.’

આવું સાંભળતાં જ રાવણના પ્રધાનોએ તે અમાત્યોને યુદ્ધમાં મારી નાખ્યા અને બહુ જ જૂખ્યા હોવાથી તેઓને ખાઈ ગયા. આ સમયે રાવણના મંત્રીઓનો તેમ જ અર્જુનના અનુચરોનો મોટો ઠેલાહલ નર્મદાતટે થઈ રહ્યો. બાણ, તોમર, પ્રાશ, રુદ્ર, વજ્ર, કર્ણુ આદિ અસ્ત્રયોધી રાવણ તથા તેના અમાત્યોને પીડા કરતા અર્જુન રાજાના અનેક યોદ્ધાઓ ચોતરફથી તેઓના ઉપર ધસી આવ્યા.^{૨૮-૩૪} જો યોદ્ધાઓનો વેગ અતિ-શય ભયંકર હતો અને તેઓ મહાન જળશ્વર પ્રાણીઓવાળા સમુદ્રના સરખી ગંભીર ગર્જના કરતા હતા.^{૩૫} જો સમયે પ્રહસ્ત, શુક, સારણ આદિ રાવણના પ્રધાનોએ કોષે ભરાઈને પોતાના ધરાક્રમ વડે યોદ્ધાઓને હણવા માંડ્યા; ત્યારે ભયથી વિહ્વળ થયેલા તેમાંના કેટલાકોએ જળ-ક્રીડા કરતા અર્જુન પાસે જઈને સર્વ વૃત્તાંત નિવેદન કર્યું.^{૩૬, ૩૭}

આ સાંભળી મહાધરાક્રમી અર્જુન રાજા સ્ત્રીઓને ‘ખીસો નહિ’ જેમ કહીને જે પ્રમાણે અંજન હાથી ગંગાના પાણીમાંથી બહાર નીકળે, તેમ નર્મદાના જળમાંથી બહાર નીકળ્યો. અગ્નિના સરખો તેજસ્વી અર્જુન રાજા કોપથી લાલ નેત્રવાળો થયેલો હોવાથી યુગાંતકાળનો અગ્નિ સળગતો હોય તેવો જણાતો હતો.^{૩૮, ૩૯} જેમ સૂર્ય અધકાર તરફ દોડ્યો ભય છે, તેમ ઉત્તમ હેમનાં ધરેણાં ધારણ કરનાર અર્જુન ગદા લઈને રાક્ષસો તરફ દોડ્યો. જો પ્રચંડ ગદાને ચોસેર ધુમાવતો મહાઅળવાન અર્જુન

ગરુડ જેવા વેગથી રાક્ષસો ઉપર તટ્ટી પડ્યો.^{૪૧} ત્યારે વિધ્ય પર્વત સૂચનેા માર્ગ શોધી રાજે તેમ રાવણુનો મહાભગવાન પ્રધાન પ્રહસ્ત સુસળ લઈને અઠગ રીતે આઠો ભિલો રહ્યો.^{૪૨} મહોન્મત્ત પ્રહસ્તે ક્રોધથી હોહાના બંધથી બાંધેલું ચોર સુસળ અર્જુન તરફ ફેંક્યું અને યમરાજના જેવી ભયંકર ગર્જના કરી.^{૪૩} પ્રહસ્તે છોડેલા સુસળની આગળ અશોકપુષ્પની ટોચ સમાન બાળી નાખતી આગ ઉત્પન્ન થઈ. એ સમયે મહાભગવાન કાર્ત્તવીર્ય અર્જુને જરા પણ ભયભીત થયા વગર તે સુસળને શોધી ધીધું અને પોતાના પાંચસો હાથથી મહાન ગદાને ધ્રુમાવીને જોકાએક પ્રહસ્ત સાથે ધસી જઈ ઈંદ્ર જેમ પર્વતને તોડી પાડે, તેમ તે હેહ્યાધિ-પતિ અર્જુને અતિ વેગથી ગદાનો પ્રહાર કરી પ્રહસ્તને પાચ્યો. મારીચ, શુક્ર, ચારણ, મહોદર અને ધૂમ્રાક્ષ આદિ રાક્ષસો રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયા.^{૪૪-૪૮}

પ્રહસ્તને જમીન ઉપર પડેલો જોઈ અને બીભક્ષ્યોને નાસી ગયેલા જોઈ રાવણ ક્રોધાચ્છાન થયો અને જોકાએક નૃપએક અર્જુન સામે ધસી ગયો. એ સમયે સહસ્રબાહુ અર્જુન અને વીસ-બાહુ રાવણ વચ્ચે ફંવાડાં ભિલાં કરે એવું કારણ સુદ થવા લાગ્યું. બળભેળેલા બે સામરો જેવા, મૂળથી ભિખડી ગયેલા બે પર્વતો જેવા, તેજસ્વી આદિત્યો જેવા, સળગતા બે અગ્નિ જેવા, હાથછી માટે બળથી ઉદ્ભવ થયેલા બે હાથીઓ જેવા, બે આખંડા જેવા, આજનાં બે વાદળો જેવા, ભગવાન બે સિંહો જેવા અને ક્રોધ પામેલા રુદ્ર તથા કાળના જેવા એ બન્ને જોકબીજને ગદાથી સખત માર મારવા લાગ્યા.^{૪૯-૫૩} જેમ વજના ચોર પ્રહારો પર્વતો સહન કરે છે, તે પ્રમાણે એ બન્ને જજા મહાના પ્રહારો સહન કરતા હતા.^{૫૪} વજ્રપાતનો જેમ પહોલા પડે તેમ તેઓની ગદાના પ્રહારથી સઘળી દિશાઓ ગાજી ઊઠી પડી.^{૫૫} જેમ સૌદામિની નામની વીજળીથી આકાશ ચળકી રહે છે, તેમ અર્જુનની ગદા રાવણની છાતી ઉપર પડી ત્યારે તે તપાવેલા સુવર્ણની પેઠે ચળકવા લાગી.^{૫૬} અને

અર્જુનની છાતી ઉપર વારંવાર પડતી રાવણની ગદા મહાગિરિ ઉપર ઉઠ્યા પડે તેમ પ્રકાશવા લાગી.^{૫૭} જેમ પૂર્વે બલિ અને ઈંદ્રજિત્ જેકસરખું સુદ થયું હતું તે જ પ્રમાણે રાવણ અને અર્જુનનું સમાન સુદ થયું.^{૫૮} શિંગડાંથી લહતા આખંડાના જેવા અને હંડણથી લહતા હાથીઓ જેવા તે બન્ને સામસામા લહતા હતા. ક્રોધ પામેલા અર્જુને અતિબળથી રાવણની વિશાળ છાતીમાં ગદાનો પ્રહાર કર્યો, ત્યારે વરદાનને લીધે સુરક્ષિત થયેલા રાવણની છાતીમાં તે ગદા વેગ પ્રમાણે પ્રહાર કરવાને અસમર્થ થઈ અને ઊઠતા તૈના બે કંકડાં થઈ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા.^{૫૯-૬૧} છતાં મહાભગવાન અર્જુનની ગદાના આઘાતથી રાવણ એક ધતુબ્ધ નેટલો પાછો ફરી ગયો અને રાહો નાખતો ભૂમિ પર ઊસી ગયો.^{૬૨} અર્જુને હશધીવને વિલ્લવ થયેલો ભેથો એટલે એકદમ ગરુડ જેમ નાંગને પકડી લે, તેમ તેણે રાવણને પકડી લીધો.^{૬૩} હઠાઈ હાથ પહોળા કરી મહાન બળ વડે રાવણને પકડીને જેમ નારાયણ ભગવાને બલિરાજને બાંધ્યો હતો, તેમ તેને અર્જુને બાંધી લીધો. આ સમયે અર્જુન રાજાના શિર ઉપર 'આ ઠીક થયું' 'આ ઠીક થયું' એમ કહેનારા સિદ્ધ, ચારણ આદિ દેવોએ પુષ્પ-વૃદ્ધિ કરી. વાઘ જેમ હંડણને પકડે અથવા સિંહ જેમ હાથી ઉપર વિજય મેળવે, તેમ અર્જુન રાજા રાવણ પર વિજય મેળવી અને તેને કેહ પકડી મેઘની માફક ગર્જના કરવા લાગ્યો.

ઘોડીવારે પ્રહસ્તને મૂચ્છાવળી, ત્યારે પોતાના રાજા રાવણને બંધાયેલો જોઈ તે ક્રોધાચ્છાન થયો અને એકદમ અર્જુન તરફ ધસી ગયો.^{૬૪-૬૭} ધસી જતા પ્રહસ્તનો વેગ વર્ષાકાળે સાગરમાં ધસી જતી નદી જેવો જણાતો હતો.^{૬૮} એ સમયે 'છોડી દે, છોડી દે,' કીલો રહે, ભિલો રહે' એ પ્રમાણે ઝોલતા પ્રહસ્ત આદિ રાક્ષસોએ અર્જુન ઉપર સુસળ અને શલ આદિ આયુધો ફેંકવા માંડ્યા.^{૬૯} ત્યારે યતુદમન અર્જુને જરા પણ ભય પામ્યા સિવાય એ સર્વ આયુધોને વચ્ચેથી જ પકડી લીધાં.^{૭૦} અને જેમ પવન વાદળોને વિશેરી

નાખે. તેમ કુંધર અને શ્રેષ્ઠ આયુધો વડે સર્વ રાક્ષસોને વિખેરી નાખ્યા. આ રીતે કાતવીય અર્જુન રાક્ષસોને ત્રાસ પમાડ્યો અને રાવણને પકડીને મિત્રો સહિત પોતાના નગરમાં ગયો. પૂર્વે સહસ્રલોચન ઇંદ્ર બલિને પકડીને જેમ અમરાવતીમાં પેઠા હતા, તેમ તે કાતવીય અર્જુન રાજ રાવણને પકડીને પોતાની નગરીમાં પેઠા. ત્યારે પુરજનો બચબચકાર કરતા પુષ્પ અને અક્ષત વડે તેને વધાવવા હાજ્યા. ૭૧-૭૩

હતિ મીવાસ્મીદિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય મૌર્યામાણસના
હતરકાંડમાં કર મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૩ મો

પુલસ્ત્યે કરેલો રાવણનો છુટકારો

રાવણપ્રહળં તત્તુ વાયુપ્રહળલંનિમ્બ ।

તતઃ પુલસ્ત્યઃ શુશ્રાવ કથિતં વિવિઃ દૈવતૈઃ ॥ ૧ ॥

તે સમયે સ્વર્ગમાં રહેલા દેવો રાવણને પકડવો તે વાચુને પકડવા જેવું કુંધર છે ઇત્યાદિ વાતો કરતા હતા, તે મહર્ષિ પુલસ્ત્યે સાંભળ્યું. ત્યારે મહાન ધીરજવાળા મહર્ષિ પુલસ્ત્ય પુત્રનેહને લીધે રાવણના છુટકારા માટે અર્જુન રાજ પાસે આવવા નીકળ્યા. મન અને પવન સમાન ગતિવાળા દિવ્ય શ્રેષ્ઠ પુલસ્ત્ય વાયુમાર્ગે થઈ માહિમતી નગરીમાં આવ્યા અને જેમ પ્રજ્ઞા ઇંદ્રની અમરાપુરીમાં પેસે, તેમ હૃદયુષ્ઠ જનોવાળી તે નગરીમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. ઊગતા સૂર્યના સરખી તેજસ્વી કાંતિવાળા તે સુનિને જોળાળી અતુલ્યરોગે અર્જુન રાજને જોમના આવવાના સમાચાર જણાવ્યા. ૨-૫ હેહ-યાધિપતિ અર્જુને અતુલ્યરોના કહેવાથી ‘પુલસ્ત્ય આવે છે’ જોમ બહુયું, જોટલે તુરત જ બે હાથ ભેડી તે સુનિની સામે ગયો. જો સમયે ઇંદ્રની આગળ જેમ બૃહસ્પતિ ચાલે, તેમ રાજપુરોહિત અર્ધ અને મધુપકોદિ પૂજનસામગ્રી લઈ આગળ આગળ ચાલવા હાજ્યો. ઊગતા સૂર્ય સરખા તેજસ્વી નિપિને આવતા ભેઈ પ્રજ્ઞાને ભેઈને જેમ ઇંદ્ર પ્રજ્ઞામ કરે તેમ અર્જુન રાજને તેમને પ્રજ્ઞામ કર્યો. પછી મધુપક, અર્ધ, પાદ અને ગાય આદિ વડે સુનિનું પૂજન કરી અગ્નિ દર્શાવી વાણી વડે

અર્જુન રાજને કહ્યું :

‘હે દિવ્યેંદ્ર ! તમારું દર્શન બે અતિહૃલ્ભ છે, તે પામીને જાણે હું લાઝશાળી થયો છું. જાણે અહીં પધારીને તમે મારી માહિમતી નગરીને અમરાવતી જેવી બનાવી છે. હે દેવ ! જાણે મને ક્ષેમ પ્રાપ્ત થયું છે, મારું વ્રતાચરણ પણ સફળ થયું છે, મારો જન્મ કૃતાઈ થયો છે અને જાણે મારા તપની સિદ્ધિ થઈ છે. ૭-૧૧ હે દેવવંદ્ય સુનિ ! હું આપને પ્રજ્ઞામ કરું છું. આ રાજ્ય, આ પુત્રો, આ સ્ત્રીઓ વગેરે અમે સર્વ તમારા આશ્રયે છીએ પ્રજ્ઞાન ! હું તમારી શી સેવા કરું ?’

ત્યારે મહર્ષિ પુલસ્ત્યે તે રાજને તેના ધર્મ, અગ્નિ અને યુગ આદિની કથાગતા પૂછીને કહ્યું : ‘હે કમલલોચન રાજેંદ્ર ! હે પૂર્ણચંદ્ર સરખા સુખવાળા ! તારું બળ અતુલ છે, તેથી તેં દર્શન જીવને ભૂત્યો છે. ૧૨-૧૬ જેના ભયથી સાબર અને વાયુ બે બંને જન્મ પ્રજ્ઞા કરક્યા સિવાય જેની સેવામાં હાજર થાય છે અને રણમાં બેને મુરકેલીથી ભૂતી શકાય છે એવા મારા પોત્ર રાવણને ભૂતીને તેં તેને કેદ કર્યો છે. તેં પરાક્રમ કરીને મારા પુત્રનો યશ છીનવી લીધો છે અને ‘રાવણવિજયી’ નામ પ્રાપ્ત કર્યું છે; તો હે વત્સ ! હવે હું તારી પાસે માથું છું કે મારા વચન ખાતર તું દશાનનને છોડી પૂક.’

ત્યારે મહર્ષિ પુલસ્ત્યની આજ્ઞા મानीને અર્જુન રાજને કંઈ પણ સંકોચ ન રાખતાં રાક્ષસેંદ્ર રાવણને છોડી મૂક્યો. ૧૫-૧૭ દેવશત્રુ રાવણને છૂટો કરી અર્જુને દિવ્ય આભરણ, માળા અને વસ્ત્રો તેણે પૂજન કર્યું અને અગ્નિ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી પરસ્પર મૈત્રી સ્થાપન કરી પુલસ્ત્યે છોડાવેલો પ્રતાપી રાક્ષસેંદ્ર રાવણ અર્જુન રાજનું આતિથ્ય સ્વીકારી તેને ભેટી, લખતો લગતો ભાંથો ચાલ્યો ગયો. સુનિશ્રેષ્ઠ પુલસ્ત્ય પણ દશગ્રીવને છોડાવી પ્રજ્ઞા દોહકમા ગયા. ૧૮-૨૦ હે રઘુનંદન ! એવી રીતે મહાબળવાન રાવણ બળવાનોમાં પણ બળવાન હતો, છતાં પણ કાતવીય અર્જુનથી હાર્યો હતો અને

કરીને તેણે સીતાની લાળ મેળવી; એટલું જ નહિ પણ તેની સાથે વાતચીત કરી તેને આશ્વાસન આપ્યું. મહાવીર હનુમાને એકલાએ જ સેનાના આગેવાનો, મંત્રીપુત્રો, રાજસેવકો અને રાવણના મહાબળવાન પુત્ર અક્ષકુમારાદિને હણ્યા હતા. વળી ઈંદ્રજિતના પ્રહારઅધનથી છૂટા થઈને રાવણ સાથે વિવાહ કર્યો અને અગ્નિ જેમ 'પૃથ્વીને બાળી મૂકે તેમ તેણે લોકોને ભસ્મ કરી, નાખી હતી.^{૧૭} વળી યુદ્ધસમયે હનુમાને જે જે પરાક્રમે કરેલાં છે, તેવાં કામ ઈંદ્ર, વિષ્ણુ કે કુબેરે પણ કર્યાં સાંભળ્યાં નથી.^{૧૮} એના બાહુના પરાક્રમથી જ મને લોકાં, સીતા, લક્ષ્મણ, રાજ્ય, મિત્રો અને બંધુજન આદિ સર્વ મળ્યું છે અને વિજય પ્રાપ્ત થયો છે.^{૧૯} વાનરરાજનો મિત્ર આ હનુમાન જે ન હોત તો જનકીની ખબર જાણવાને કેણ શક્તિમન થાત ?^{૨૦} વાલી અને સુગ્રીવ વચ્ચે ભયાંકરે ઉત્પન્ન થયું ત્યારે સુગ્રીવનું બહુ કરવાની ઇચ્છાથી મહાવીર હનુમાને વૃક્ષોના વેલાની માફક વાલીને શા માટે બાળી નાખ્યો નહિ હોય ?^{૨૧} હું તો ધારું છું કે, તે વખતે હનુમાનને પોતાનું બળ જાણવામાં આવ્યું નહિ હોય, તેથી જ પોતાના પ્રિય વાનરાધિપ સુગ્રીવનું દુઃખ જોયા કર્યું હશે.^{૨૨} હે મહાસુનિ ! હે દેવપૂજિત ! હે ભગવન ! આવા મહાવીર હનુમાનના પૂર્વચરિત્ર વિષે આપ જે કંઈ જાણતા હો તે સર્વ વિસ્તારથી કહો.'

રામચંદ્રનાં હેતવાળાં વચ્ચેનાં સાંભળી અગત્ય ઋષિએ કહ્યું :^{૨૩, ૨૪} 'હે સુશ્રેષ્ઠ ! હનુમાન વિષે તમે જે કહ્યું તે બધું સાચું છે. બળ, ગતિ અને યુદ્ધિની બાબતમાં એની ખરાબર બીજે કંઈ જણુતો નથી.^{૨૫} પૂર્વકાળમાં જેમનો શાપ મિથ્યા ન થાય એવા ઋષિઓએ એને શાપ આપ્યો હતો; તેથી હે અરિમર્દન ! એ બળવાન હોવા છતાં પોતાના સર્વ બળને એ જાણી શક્યો ન હતો.^{૨૬} હે મહાબળવાન રામ ! તેણે બાલ્યવસ્થામાં રમત-રમતમાં પણ જે પરાક્રમે કર્યાં છે તે વર્ણવી શકાય તેમ નથી;^{૨૭} છતાં હે રાઘવ ! તે સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા જ હોય તો યુદ્ધિ સ્થિર કરીને હું

કહું છું તે સાંભળો :^{૨૮}

'સૂર્યના વરદાનથી સુવર્ણરૂપ થયેલો સુમેરુ નામનો એક પર્વત છે. હનુમાનના પિતા કેસરી વાનર ત્યાંનું રાજ્ય કરે છે.^{૨૯} તેને જગવિખ્યાત અંબની નામે પત્ની હતી. તેણે વાણીથી ધારણ કરેલા ગર્ભરૂપે એક ઉત્તમ પુત્રને જન્મ આપ્યો.^{૩૦} તે અંબની શાલિના અગ્ર જેવા તેજસ્વી હનુમાનને જન્મ આપ્યા પછી તરત જ કુળ લાવવાની ઇચ્છાથી ગહન વનમાં ગઈ.^{૩૧} ત્યારે શરવણ વનમાં જેમ કાર્તિકેશ્વરી રહતા હતા, તેમ માતાના વિયોગ અને ભૂખથી અત્યંત પીડાતા હનુમાને રોવા માંડ્યું. એટલામાં જપાપુષ્પના સમૂહ સરખો ભિગતો સૂર્ય તેના ભેવામાં આવ્યો. તે કોઈ કુળ છે એમ સમજી તેને પકડવાની ઇચ્છાથી મૂર્તિમાન બાળસૂર્યના સરખો, તેજસ્વી બાળ-સૂર્ય તરફ જતો બાળક હનુમાન એ સૂર્યકુળને પકડવા માટે આકાશના મધ્યભાગે ફૂલો.^{૩૨-૩૪} બાળક છતાં મહાવીર હનુમાને અપાર આકાશમાં ફૂલવા માંડ્યું. તે ભોઈ દેવ, હાનવ, યક્ષ એ સર્વને અતિશય આશ્ચર્ય થયું.^{૩૫} તેઓને લાગ્યું કે જે વેગથી આ વાણીયુત ઉત્તમ આકાશ મોળગી જાય છે, તેટલી ગતિ વાણુ, ગરુડ કે મનની પણ નથી.^{૩૬} અરે, બાળપણમાં એ એની ગતિને વેળ આવો છે તો યુવાવસ્થાનું બળ પ્રાપ્ત થશે ત્યારે તેની ગતિ કેટલી થશે ?^{૩૭} એ સમયે સૂર્યના તાપથી રક્ષણ થાય તેટલા માટે તુષારસમૂહથી શીતળ થયેલો વાણુ પોતાના ફૂટતા પુત્રની પાછળ પાછળ વાવા લાગ્યો.^{૩૮} બાલ્યકાળની ભયંજનતાથી અને પિતાના જળથી આકાશમાં ભેરેતા હનુમાન હજારો ચોખ્ખા આવ્યો ગયો અને છેક સૂર્યની પાસે બઈ પહોંચ્યો.

તેની નિર્દોષ બાળચેષ્ટા ભોઈને લવિષ્યમાં તે અદ્ભુત કાર્યો કરનાર થશે એમ જાણી સૂર્ય તેને બાળ્યો નહિ. વળી જે દિવસે હનુમાન સૂર્યને પકડવા ફૂલો હતો તે જ દિવસે રાહુ સૂર્યને પકડવા ઇચ્છતો હતો. (અર્થાત્ તે દિવસે સૂર્યઅહલ્ય હવે) સૂર્ય અને ચંદ્રનું મર્દન કરનાર રાહુ સૂર્ય ભગ-

વાનના સ્થ ઉપર હનુમાને બેવેા સ્પર્શ કર્યો કે,
તુરત જ ત્રાસ પાત્રી નાસી ગયો. પછી કોપ પામેલો
સિંહિકાપુત્ર રાહુ દેવોથી વીંટાયલા ઇંદ્રની પાસે
જઈ ભ્રમર ચઢાવી ગોલ્યો કે, ‘હે વાસવ! મારી
હુધાતુભિ માટે તમે મને ચંદ્ર અને સૂર્ય એ પ્રથમ-
થી જ આપેલા છે, તો હવે તે બીજાને શા માટે
આપો છો ?’^{૧૨૬-૩૪} આજે પર્વણી હોવાથી સૂર્યનું
ગ્રહણ કરવાની ઇચ્છાથી હું તેની પાસે ગયો, ત્યારે
કોઈ બીજો રાહુ આટે આવ્યો અને તેણે એકદમ
સૂર્યને પકડ્યા છે.’

રાહુનાં વચન સાંભળી સુવર્ણમાળા ધારણ
કરનાર મહેન્દ્ર પોતાનુ આસન છોડી કેલાસ પર્વતના
શિખર જેવા બીચા, ચાર હાંતવાળા, મહા ઝરતા
અને સારી રીતે શણગારેલા અદ્વદાસ્ય કરતા ગજેન્દ્ર
ઉપર બેસી હનુમાન સહિત બધાં સૂર્ય હતો ત્યાં
આવ્યો. એ સમયે રાહુ પણ અતિશય વેગથી સૂર્ય
તરફ ધસ્યો, ત્યારે હનુમાને પર્વતના શિખરની
માફક ધસી આવતો તેને ભેયો; ત્યારે સિંહિકા-
પુત્ર તે રાહુને જ ફળ ધારીને મહાવીર હનુમાન
સૂર્યને છોડી દઈ તેના તરફ ફૂલો. ^{૩૫-૪૦} હે રામ!
સૂર્યને ત્યજીને ધસી આવતા વાનરને ભેઈ જેને
શરીરમાં માત્ર સુખ જ બાકી રહેલું છે એવો રાહુ
વિસુખ થઈ નાસવા લાગ્યો, કાચનો માથો સિંહિકા-
સુત રાહુ પોતાનો અચાવ કરનાર ઇંદ્રને ઉદેશી ‘હે
ઇંદ્ર! હે ઇંદ્ર!’ એ પ્રમાણે બૂમો પાડતો હતો.
બૂમો પાડતા રાહુની પ્રથમથી જ પરિચિત વાણી
સાંભળી ઇંદ્રે કહ્યું: ‘તું બીશ નહિ, હું જોને હણું
છું.’ પછી ઇંદ્ર સહિત મહાન ઝેરાવતને ભેઈને
‘એ પણ એક મોડું ફળ છે’ એમ ભણી મહાવીર
હનુમાન તેના તરફ ધસી ગયો. ઝેરાવત હાથીને
પકડી દેવાની ઇચ્છાથી ધસી આવતા હનુમાનનું
સ્વરૂપ ભેઈ ઇંદ્ર પણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ધસી
આવતા એ હનુમાન ઉપર તેની બાલ્યાવસ્થા
ભણીને અતિક્રોધ કર્યા સિવાય ઇંદ્રે પોતાના
હોથથી વજ્રપ્રહાર કર્યો. વજ્રપ્રહાર ચતાં બાળક
હનુમાન એક પર્વત ઉપર પડ્યો અને તેનું કાણું
જડણું ભાંગી ગયું.

વજ્રપ્રહારથી વિકળ થયેલા હનુમાન પર્વત
પર પડેલો હતો, ત્યારે પવનદેવે પ્રભસમૂહનું
અહિત કરવાની ઇચ્છાથી ઇંદ્ર ઉપર ક્રોધ કર્યો.
સર્વના શરીરમાં રહેલા વાયુદેવ પોતાનો સંચાર
બંધ કરી પોતાના બાળક પુત્રને લઈને એક શૂદ્રમાં
પેસી ગયા. ^{૪૧-૪૮} ઇંદ્ર જેમ વર્ષા બંધ કરીને સર્વ
પ્રાણીઓને પીડા કરે છે, તેમ વાયુએ સર્વ પ્રાણીનાં
મળ અને મૂત્રનાં સ્થાન રોકી દઈને બહુ જ પીડા
કરવા માંડી. વાયુના પ્રકોપથી ઉત્પન્ન થયેલા દુઃખને
લીધે સર્વ લોકો મૂંઝાવા લાગ્યા અને લોકલોકે જેવા
થઈ ગયા. ^{૫૦, ૫૧} વાયુના પ્રકોપથી આપું ત્રિલોક
સ્વાધ્યાય, વપદકાર વગેરે ક્રિયાઓ અને ધર્મરહિત
થઈ ઘોર નરક જેવું બની ગયું. ^{૫૨}

અતે દુઃખ પામેલી સર્વ પ્રજા બંધવ, દેવ
અને મનુષ્યો સહિત સુખ મેળવવા માટે પ્રજ્ઞાણ
પાસે ગઈ. ^{૫૩} વાયુ રોકાવાથી મહોદર રાગના
રોગીઓના સરખાં ચોટાં પેટવાળા તેઓ સર્વ
હાથ ભેડી ગોલ્યા: ‘હે ભગવન! હે પ્રભનાથ!
આપે ચાર પ્રકારે આં સહિ સજી છે. ^{૫૪} હે સત્તમ!
તમે પવનને અમારા આગ્રહને અધિપતિ બનાવ્યો
છે અને તે અમારો પ્રાણેશ્વર છે; છતાં બીજાને
જેમ અંતઃપુરમાં ગોંધી રાખવામાં આવે છે, તેમ
આજે તે અમે સર્વને શા માટે રૂંધી રાખે છે?
હે ભગવન! એ વાયુના પ્રકોપથી મૂંઝાયેલા અમે
તમારે શરણે આવ્યા છીએ; ^{૫૫, ૫૬} માટે હે દુઃખ
હણનારા! વાયુરોધથી ઉત્પન્ન થયેલાં અમારાં એ
દુઃખો દૂર કરો.’ પ્રભાએ એમ કહ્યું એટલે પ્રભ-
નાથ પ્રભપતિએ કહ્યું: ‘એમ થવામાં કોઈ કારણ
હશે. જે કારણને લીધે વાયુએ ક્રોધ કર્યો છે અને
ગતિ રોકી રાખી છે, તે તમારે સર્વેએ સાંભળવા
ચોક્ક છે. તેના પુત્રને અમરેશ ઇંદ્રે રાહુનું વચન
માનીને હણ્યો છે; તેથી વાયુદેવે ક્રોધ કર્યો છે.
અશરીરી વાયુ શરીરધારી સર્વ પ્રાણીઓને પાળે
છે અને તેના વિના ક્ષણમાત્ર પણ જીવન નથી
શકતું નથી. એ વાયુ એ જ પ્રાણ છે; વાયુ એ જ
સુખ છે અને વાયુ એ જ સર્વ જગત છે. ^{૫૭-૬૧}
જગતના આગ્રહરૂપ તે વાયુએ પોતાની ગતિ રોકી

રાખી છે, તેથી જ જગતમાં સુખ મળતું નથી.^{૧૨} સર્વનેા શ્વાસ રોકાઈ ગયો છે અને તેથી જ તમે લોકકા કે ભીંત જેવા જડ થઈ ગયા છો. આલો આપણે સર્વે એ જ્યાં હોય ત્યાં જઈએ, અદિતિના પુત્ર પવનને પ્રસન્ન કર્યો સિવાય આપણે નાશ પામીશું.^{૧૩}

પછી દેવ, ગંધર્વ, ભુજંગ અને ગ્રીહાક વગેરે પ્રજા સહિત પ્રજાપતિ ઇંદ્રના વાથી લાયલ થયેલા પુત્રને લઈને વાયુદેવ જ્યાં ભારાઈ બેઠા હતા ત્યાં ગયા.^{૧૪} આદિત્ય, અનલ અને સુવર્ણ સરખા કાંતિમાન પુત્ર હંતુમાનને ખોળામાં લઈને બેઠેલા એ પવનદેવ પ્રતિ દેવ, રાક્ષસ, ગંધર્વ, યક્ષ અને અષ્ટિ સહિત આર મોવાળા પ્રજાપતિએ પ્રેમભરી દંષ્ટિથી જોયું.^{૧૫}

ઇતિ શ્રીવાસ્તીદિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકલ્પ શ્રીરામાયણના

ઉત્તરકાંડમાં ૩૫ થો સર્વ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૬ મો

હંતુમાનચરિત્ર-તેને મળેલાં વરદાન અને શાપ તત્ત્વઃ પિતામહં હૃદ્વા વાયુઃ પુનઃવાર્ણિતઃ ।

શિશુકં તં સમાધાય લક્ષ્મ્યૌ ઘાતુરગ્રતઃ ॥૨॥

પુત્રના વધથી પીડાયેલો વાયુ પિતામહને આવતા બેઈ પોતાના પુત્રને લઈને તેમની આગળ બિલો રહ્યો. કુંડળ, સુકુટ, માળા આદિ આભૂષણો ધારણ કરનાર વાયુદેવ પ્રજાપતિને ત્રણવાર સાષ્ટાંગ પ્રણામ કરી પગે પડ્યો.^{૧૨} ત્યારે વેદાધિ બ્રહ્માનાર પ્રજાએ અલંકારોથી શોભતા પોતાના હાથોથી વાયુદેવને ઉઠાવ્યો અને બાળક હંતુમાનને પાંખા. પદ્મોર્ણિ પ્રજાદેવનેા સ્પર્શ થતાં જળસિંચનથી જેમ ધાન્યનો છાંડ જીવતો થઈ જાય તેમ બાળક હંતુમાન જીવતો થયો. હંતુમાનને જીવતો થયેલો બેઈ ગંધ દેવાવનાર ગ્રાહ્યુત વાયુ પ્રાણીમાત્રમાં પ્રથમની માફક ફરવા લાગ્યો અને વાયુના જટકાવથી મૂંઝાયેલી સર્વ પ્રજા તે છટો થતાં કંમળ અને પોચાલીની માફક આનંદ પામવા લાગી.^{૩-૬} પછી વાયુદેવનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા યશ, વીર્ય અને ઐશ્વર્ય તથા લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તેમ જ સ્વપ્ન, રજ અને તમ, એ સર્વના સમૂહરૂપ ત્રિમૂર્તિ

અને ત્રણ લોકમાં જેનું સ્થાન છે એવા પ્રજાએ દેવોને કહ્યું :

‘હે મહેન્દ્ર ! હે અગ્નિ ! હે વરુણ ! હે મહેશ્વર ! હે ધનેશ્વર ! તમારું હિત તમે બણો છો; છતાં હું તમને કહું છું તે સાંભળો.^{૭-૮} આ બાળકથી ભવિષ્યમાં મોટું કાર્ય થવાનું છે, તો આ વાયુપુત્રના શ્રેય માટે તમે સર્વે તેને વરદાન આપો.’^૯

પ્રજાજીનાં વચન સાંભળી પ્રસન્નવદન સહસ્રાક્ષ ઇંદ્રે પ્રીતિપૂર્વક સુવર્ણપદ્મની માળા હંતુમાનના કંઠમાં પહેરાવી કહ્યું :^{૧૦} ‘મારા હાથમાંથી છટેલા વજ્રથી જોનું હંતુ (જડખું) લાગી ઇંધું છે, તેથી એ કપિચાર્દૈવ ‘હંતુમાન’ નામથી જાળાખાયો.’^{૧૧} હું એને પરમ અદ્ભુત વરદાન આપું છું કે, જાજથી તે મારા વજ્રથી પશુ અવધ્ય થશે.’^{૧૨} પછી તિમિરનો નાશ કરનારા ભગવાન સૂર્યે કહ્યું : ‘હું મારા તેજનો સોમો ભાગ એને આપું છું.’^{૧૩} અને જ્યારે એને શાસ્ત્ર ભણવાની શક્તિ આવશે ત્યારે હું એને શાસ્ત્રો ભણાવીશ, જેથી તે વાણીમાં પરમ કુશળ થશે.’^{૧૪} શાસ્ત્રદર્શનમાં એના જેવો બીજો કોઈ પશુ થશે નહિ.’ પછી વરુણે વરદાન આપ્યું : ‘મારા પાશથી કે બળથી દંડ લાખ વરસ સુધી જોનું મૃત્યુ થશે નહિ.’^{૧૫} પછી સંતોષ પામેલા યમરાજાએ વરદાન આપ્યું : ‘મારા હંદથી જોનું મૃત્યુ નહિ થાય અને તે સદા નીરોગી રહેશે, તેમ જ યુદ્ધમાં જરા પશુ વિવાદ પામશે નહિ.’^{૧૬} પછી ધનેશ્વર કુબેરે વરદાન આપ્યું : ‘યુદ્ધમાં મારી ગદાથી તેનો વધ થશે નહિ.’^{૧૭} પછી દેવેશ્વર શંકર મહાન વરદાન આપતાં બોલ્યા : ‘મારાથી તેમ જ મારાં આગુધોશી આ બાળક અવધ્ય રહેશે.’ પછી શિલ્પીઓમાં શ્રેષ્ઠ, મહામતિ અને મહારથી વિશ્વકર્માએ વરદાન આપ્યું : ‘મેં જનાવેલાં દિવ્ય ઝસો-શસ્રોથી તે અવધ્ય રહેશે અને ચિત્રજીવ થશે.’ છેવટે દીર્ઘાયુ મહાત્મા પ્રજાએ તેને વરદાન આપ્યું : ‘તું સર્વ પ્રકારના પ્રહારોથી અવધ્ય રહીશ.’^{૧૮-૨૦}

પછી જગદ્ગુરુ ચતુરાનન પ્રજાએ દેવોનાં વરદાનથી હંતુમાનને અલંકૃત થયેલો બેઈ પ્રસન્ન

સુખે વાયુને કહેવા માંડ્યું :^{૨૧} ‘હે મારુત ! તારા પુત્ર મારુતિ થતુને ભય આપનાર, મિત્રોને અભય દેનાર અને અભય થશે. વળી તે ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ કરનાર, ઇચ્છાનુસાર ફરી શકનાર, ઇચ્છા સુખ ભગિત કરનાર, કુદનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ અને જેની ભગિતને કૌંઠ શેકી ન શકે એવો કીર્તિમાન થશે.^{૨૨, ૨૩} આ બાળક રાવણનો નાશ કરનાર અને રામને પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર ભાવિ મુદમાં ફવાંટાં ઊભાં કરે એવાં કુખર કાર્યો કરશે.’^{૨૪} વાયુ-દેવને આ પ્રમાણે કહ્યા પછી દેવો સહિત પિતામહ પોતાને સ્થાનકે ગયા અને વાયુદેવ પણ પુત્રને લઈને અંબની પાસે જઈ સર્વ વરદાનો તેને કહી સંભળાવી પોતાના સ્થાનકે ચાલ્યા ગયા.^{૨૫, ૨૬}

હે રામ ! આ વરદાનો મેળવીને તેના બળથી બળવાન થયેલો હનુમાન, પોતામાં મેલેલા વેગથી સમુદ્ર સમાન ફેલેલો બળમાં પૂર્ણ થયો;^{૨૭} ત્યારે વેગને લીધે પરિપૂર્ણ થયેલો એ વાનરશ્રેષ્ઠ નિર્ભય થઈને મહર્ષિઓના આશ્રમોમાં તોફાન કરવા લાગ્યો.^{૨૮} તે શાંત મુનિઓનાં યજ્ઞપાત્રો ફાડી નાખતો હતો, અગ્નિહોત્રોનો અગ્નિ ઠારી દેતો હતો અને વલકલોના સમૂહને ફાડી નાખતો હતો. એ પ્રમાણે મહાબળવાન હનુમાન બંધા બ્રહ્મદંથી અવધ્ય હોવાથી નિર્ભયપણે તોફાન કરતો હતો. ઋષિઓ તેનાં વરદાન બાણતા હતા, તેથી તેની શક્તિને લીધે એ બધું સહન કરતા હતા. વાયુદેવ તેમ જ તેના પિતા કેસરીએ અંબનીપુત્ર હનુમાનને ઘણીવાર વાર્યો હતો, છતાં તે વારંવાર મર્યાદાનુ ઉલ્લંઘન કરતો હતો. અતે મહર્ષિ ભ્રુગુ અને અંગિરાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા મહર્ષિઓ હનુમાનના ઉત્પાતથી કંટાળ્યા અને તેઓએ શાપ આપ્યો કે, ‘હે વાનર ! તું જે બળને લીધે અમને પીટે છે, તે બળને તું અમારા શાપને લીધે લાંબા વખત સુધી પિછાની શકીશ નહિ. બ્યારે તને કૌંઠ તારી કીર્તિ વાદ કરાવશે, ત્યારે તારું બળ વધશે,’ મહર્ષિઓનાં આવો શાપ થતાં હનુમાનનું તેજ અને પરાક્રમ હજારો ગુણ, એટલે તે નરમ થેંસ એવો થઈને આશ્રમોમાં ફરવા લાગ્યો.

એ સમયે કિષ્કિન્ધામાં સશસ્ત્ર સનામનો મહાકપિ રાત્ર્ય કરતો હતો. તે સૂર્યના જેવો તેજસ્વી અને સર્વ વાનરોનો રાજા હતો. તે વાનરેંદ્ર વાલી અને સુગ્રીવનો પિતા થતો હતો.^{૨૯-૩૧} લાંબા સમય સુધી રાત્ર્ય લોગવી તે બ્યારે મરણ પામ્યો, ત્યારે વિચાર કરવામાં કુશળ મંત્રીઓએ વાલીને તેના પિતાના પદે અને સુગ્રીવને વાલીના પદે સ્થાપ્યો. હે રામ ! હનુમાનને સુગ્રીવ સાથે બાલ્યાવસ્થાથી માંડીને, અગ્નિને અનિલ સાથે જેવી મૈત્રી છે. તેવી જરા પણ લેહ વિનાની મિત્રતા થઈ હતી. પરંતુ બ્યારે વાલી અને સુગ્રીવ વચ્ચે વેર થયું, ત્યારે શાપને લીધે તે પોતાનું બળ બાણતા ન હતો, તેમ જ વાલીએ ભભાવેલો સુગ્રીવ પણ આ હંકીકત બાણતા ન હતો. ઋષિના શાપથી હજારોલ્લા બળવાળો કપિશ્રેષ્ઠ મારુતિ હાથીઓની વચ્ચે જેસાયેલા સિંહની માફક સુગ્રીવ સાથે^{૩૨} એ જ કારણથી શાંત બેસી રહ્યો હતો.^{૩૩-૪૨}

હે રામ ! રાકઠમ, ઉત્સાહ, હુદિ, પ્રતાપ, સુશીલતા, માધુર્ય, નીતિ, જ્ઞાન, ગંભીરતા, ચતુરાઈ, પરાક્રમ અને ધૈર્ય આદિ ગુણોમાં હનુમાનથી અધિક આ લોકમાં બીજો કોણ છે ?^{૪૩} એ મહાકપિને બ્યારે બ્યારણ આદિ શાસ્ત્રો શીખવાની ઇચ્છા થઈ, ત્યારે તે ભગવાન સૂર્યનારાયણ સાસું સુખ રાખી છેક ઉદ્યાચળથી અસ્તાચળ સુધી તેમની સાથે જતો અને તે સમયે ‘અષ્ટાધ્યાયી સૂત્ર,’ ‘તાત્કાલીય સૂત્રવૃત્તિ,’ ‘વાર્તિક,’ ‘મહાભાષ્ય’ અને બ્યાસિકૃત ‘સંબ્રહ’ આદિ ગ્રંથો શીખ્યો હતો. વળી ખીન્ન પણ ઘણા શાસ્ત્રોમાં તે પારંગત છે. છંદશાસ્ત્રમાં તો તે એકો જ છે. વળી સર્વ વિદ્યાઓમાં અને તપોવિધાનમાં તે દેવોના ગુરુ ગૃહસ્થતિ જેવો છે.^{૪૪, ૪૫} પ્રલયકાળમાં લોકોને બાળી નાખવા ઇચ્છતા બળસળેલા સાગર જેવા અથવા બાળી નાખવા ઇચ્છતા પ્રવલિત અગ્નિ જેવા અથવા લોકનાશન યમ જેવા આ હનુમાનની આગળ કોણ ઊભો રહી શકે તેમ છે ?^{૪૬} હે રામ ! સુગ્રીવ, મૈંદ, દિવિદ, નીલ, તાર, તારાનો પુત્ર અંગદ, નલ, રંભ, એ વગેરે ખીન્ન મહા-

કપીંદ્રો તમારા માટે જ દેવોએ સરજેલા છે.^{૪૭} હે રામ ! ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, સુદંડ, બયોતિ-સુખ એ વગેરે રીંછો પણ તે વાનરેંદ્રોની સાથે તમારા માટે જ દેવોએ સરજેલા છે.^{૪૮} હે રામ ! તમે જે પ્રમાણે પૃછ્યું, તે હનુમાને બાલ્યાવસ્થામાં જે જે પરાક્રમે કરેલાં તે સર્વ મેં તમને કહ્યાં છે.^{૪૯}

રામ, લક્ષ્મણ અને રાક્ષસો સહિત વાનરો, એ સર્વ અગસ્ત્યે કહેલું આ ચરિત્ર સાંભળી વિરમય પામ્યા.^{૫૦} પછી અગસ્ત્યે કહ્યું : ‘હે રામ ! મેં જે જે કહ્યું છે તે તમે સાંભળ્યું છે; અમને તમારાં દર્શન પણ થયાં અને વાતચીત કરવાનો પ્રસંગ પણ મળ્યો. હવે અમે અમારા આશ્રમે જઈશું.’^{૫૧, ૫૨}

ત્યારે હાથ જોડીને અને પ્રણામ કરીને રામ-વંદન્યો કહ્યું : ‘હે બ્રહ્મા ! તમારાં દર્શનથી આજ મારા પિતા, પિતામહ, પ્રપિતામહ, દેવતાઓ, પ્રાધવલો આદિ સર્વ રાજ શાય છે; છતાં મને એક ઇચ્છા થઈ છે તે હું તમને નિવેદન કરું છું; માટે મારા ઉપર કૃપા કરીને તેનો સ્વીકાર કરો. હે મુનિ ! વનવાસથી આવેલો હું પુરવાસી અને ગામડાની રહેવાસી આદિ સર્વ પ્રભને સુવ્યવસ્થામાં મૂકી ચૂક્યો છું અને હવે મને યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે, તે આપ જેવાની કૃપાથી જ થઈ શકે તેમ છે. મારા એ યજ્ઞમાં મહાવીરવાન આપ મારા ઉપર દયા કરીને હમેશાં વિધિવંદશીવનાર સદસ્ય થાઓ. તપથી જેણે પાપો બાળી નાખ્યાં છે એવા તમારો આશ્રમ મળવાથી મારા પિતૃઓ મારા ઉપર અનુગ્રહ કરશે; માટે આપ આ સર્વ ઋષિઓની સાથે મારા યજ્ઞમાં અવસ્ય પધારશો.’ મહાત્મા રામચંદ્રનાં વચન સાંભળી અગસ્ત્યાદિ મત ધારણ કરનાર ઋષિઓએ કહ્યું : ‘ભલે એમ કરીશું.’ પછી તેઓ સર્વ જેમ આવ્યા હતા તેમ ત્યાંથી વિદાય થયા.^{૫૩-૫૮}

પછી મહાત્મા રામચંદ્ર યજ્ઞ સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યા અને બ્યારે સૂર્યાસ્ત થયો, ત્યારે સભા વિસર્જન કરી, રાત્રીએ અને વાનરોને

તેમના ઉતારે મોકલ્યા. પછી રાત્રીએ રામચંદ્રજીએ વિધિ પ્રમાણે સંધ્યા કરી અને રાત્રિ થતાં અંતપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.^{૫૯, ૬૦}

હિંદી શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિર્ણયિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૩૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીરામચંદ્રનું રાત્ર્ય

સર્ગ ૩૭ મો

મહાત્મા રામચંદ્રનું ઐશ્વર્ય

અધિપતિં તુ કાકુત્સ્થે ષમ્ભે વિદિતામ્ભિ ।

વ્યતીતા યા નિશા પૂર્વા પૌરણાં હર્ષજીવિતી ॥ ૧ ॥

જેણે આત્માને બળેલો છે એવા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રને ધર્મવિધિથી રાત્ર્યાભિષેક કરવામાં તે દિવસની રાત્રિ સર્વ પુરજનોએ હર્ષમાં વ્યતીત કરી.^૧ પ્રાતઃકાળ થતાં રાત્રને જગાડનાર સૌમ્ય જંદીબનો રાજમંદિરે આવ્યા અને કિન્નરોની મારફત શિક્ષણ પામેલા તથા મધુર કંઠવાળા એ સર્વ ગાયકો હર્ષ પામી રાત્ર રામચંદ્રને જગાડવા લાગ્યા. તેઓ બોલ્યા :^{૨, ૩}

‘હે વીર ! હે સૌમ્ય ! હે કૌશલ્યાની પ્રીતિ વધારનાર ! હવે બગો. હે નરાધિપ ! જો તમે સૂઈ રહેશો તો આપું જગત સૂઈ રહેશે.’ તમારું પરાક્રમ વિશ્લુના જેવું છે, તમારું સ્વરૂપ અશ્વિની-કુમારો જેવું છે, પ્રભપતિ બૃહસ્પતિના જેવી તમારી યુદ્ધિ છે.^૪ તમારી ક્ષમા પૃથ્વીના જેવી છે, તમે સૂઈ સરખા તેજસ્વી છો, વાસુના જેવી તમારી ગતિ છે, તમારામાં સ્વાચર સરખું ગાંભીર્ય છે. તમે સ્થાણુના જેવા અડઝ છો, ચંદ્રના જેવા સૌમ્ય છો, પૂર્વે તમારા જેવા રાત્ર થયા નથી અને ભવિષ્યમાં થનાર પણ નથી. હે પુરુષોત્તમ ! તમે ધર્મપરાયણ સદી પ્રભવું હિત કરનાર છો; તેથી કીર્તિ અને લક્ષ્મી તમારા ત્યાજ કરીને જઈ શકતી નથી.^{૬-૮} હે કાકુત્સ્થ ! ધર્મ અને લક્ષ્મી નિરંતર આપનામાં રહેલાં છે.’ જંદીબનોએ આ રીતે પુરુષ મધુર વચનોથી સ્તુતિ કરી.^૯ ત્યારે સૂત-લોકો પણ દિવ્ય સ્તુતિથી રામચંદ્રને જગાડવા લાગ્યા. સ્તુતિ કરનારાઓની સ્તુતિ સાંભળી રામ-

અર્થ, જેમ નારાયણ હરિ શેષશયનમાંથી ઊઠે છે, તેમ ધોળા બિહાનાવાળી શય્યામાંથી ઊઠીને બચત થયા. ૧૦-૧૧

ત્યારે હંભરો રાજસેવકો રવેત વર્ણના પાત્રોમાં બળ લઈ હાથ-જોડી પ્રણામ કરતા ભંવમાંથી ઊઠેલા મહાત્મા રામચંદ્રની પાસે આવ્યા; ૧૨ જોટલે મહાત્મા રામચંદ્ર બળસ્વાન અને ચોચ સમયે હોમહવન કરીને તરત જ ધંધાકુકળે સેવેલા પવિત્ર દેવમંદિરમાં ગયા. ૧૩ ત્યાં દેવોને, પિતૃઓને અને વિગ્રોને યથાવિધિ પૂજીને પછી બીજાં માણસો સહિત રામચંદ્ર સભામંડપમાં આવ્યા. ૧૪ ત્યાં અગ્નિ સરખા તેજસ્વી વસિષ્ઠાદિ પુરોહિતો, મહાત્મા મંત્રીઓ, વીર યોદ્ધાઓ તેમ જ જુદા જુદા દેશના રાજાઓ, જેમ ઇંદ્રની આસપાસ દેવો હોય, તેમ રામચંદ્રની આસપાસ વીંટાઈ વધ્યા. ૧૫ ત્રણ વેદો જેમ ચંદ્રની ઉપાસના કરે છે, તેમ મહાયજ્ઞસ્વી ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન જે ત્રણ ભાઈઓ રામચંદ્રની ઉપાસના કરતા હતા. ૧૬, ૧૭ બીજા અનેક સેવકો હર્ષિત સુખવાળા ધર્મ રાજ થતા હતા, હાથ જોડી રામચંદ્રની પાસે જતા હતા અને તેમની પાસે જોક પછી જોક બેસતા હતા. કામરૂપ, મહાવીર, સુગ્રીવાદિ તેજસ્વી વીસ વાનરો પણ તે જ પ્રમાણે બેઠા હતા. જેમ શુદ્ધકો ધનેશ કુબેરની સેવા કરે છે, તેમ આર રાક્ષસ પ્રધાનોથી વીંટળાયેલા લોકોને રાજા વિશ્વ-વશુ રામચંદ્રની સેવા કરતા હતા. વળી વેદ-પારંગત, કુળવાન અને વિચક્ષણ પુરુષો વિનીત-ભાવે રાજા રામની સભામાં આવ્યા હતા. આ સમયે શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ, રાજાઓ, વાનરો અને રાક્ષ-સોથી સેવાતા મહાત્મા રામચંદ્ર દેવરાજ ઇંદ્રની પેઠે શોભતા હતા અને પુરાણવેત્તા મહાત્માઓ નો સભામાં બેઠેલાઓને ધર્મચુકત મધુર કથાઓ કહેતા હતા. ૧૮-૨૪

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

ઉત્તરકાંડમાં ૩૦ થી સુર્ગ સંપૂર્ણ

કોપક સર્ગ ૬ કો

વાલી અને સુગ્રીવની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ
પતચ્છુવા તુ નિશ્ચિલં રાઘવોઽગસ્યમમવીત્ ।

ય યપક્ષરજ્ઞા નામ વાલ્મિસુગ્રીવયોઃ પિતા ॥ ૧ ॥

અગસ્ય યુનિનાં વયનો સાંભળી મહાત્મા રામચંદ્ર બોલ્યા : ‘આપે વાલી અને સુગ્રીવને પિતા ઋક્ષરજ્ઞસ નામનો વાનર કહ્યો તે ઠીક, પણ એમની મા કોણ, એવું જર ક્યાં, વાલી અને સુગ્રીવ એવાં નામ શા હેતુથી પડ્યાં, ઇત્યાદિ વૃત્તાંત બાણવાની અમને જિજ્ઞાસા ધર્ષ છે; માટે હે પ્રહ્લાન્ ! આપ કે જે આશ્રયદારક સર્વ ઇતિ-હાસને બાણે છે, તેમનાથી અમે તે સાંભળવા ઇચ્છીએ છીએ. ૧-૩

ત્યારે અગસ્ય યુનિ બોલ્યા : ‘હે રામ ! દેવર્ષિ નારદજી પાસેથી આ વિષે મેં જે પ્રમાણે સાંભળ્યું છે, તે હું તમને કહું છું. ૪ જોક વખત ધર્મરક્ષક નારદજી ફરતા ફરતા મારા આશ્રમે આવી ચઢ્યા. ત્યારે મેં તેમની વિધિપૂર્વક પૂજા કરી આસન આપ્યું. આસન ઉપર બેઠા પછી મેં કુતલભથી એ કથા પૂછી ત્યારે તેમણે કહ્યું : ૫

‘હે ધર્મત્મા મહર્ષિ ! પર્વતોમાં શ્રેષ્ઠ મેરુ નામનો પર્વત છે. તે શુદ્ધ સુવર્ણમય અને અત્યંત સુદરતાની ખાણરૂપ છે અને તેનું મધ્યશિખર સર્વ દેવોએ પૂજેલું છે. ૬ તેના ઉપર પ્રહ્લાળનેા સો યોજન વિસ્તારવાળો દિવ્ય અને રમ્ય સભા-મંડપ છે; તેમાં અત્યુત્તમ પ્રહ્લા હંમેશાં વિરાજે છે. ૭ જોક વખત તેઓ યોગાભ્યાસ કરતા હતા, ત્યારે તેમની આંખોમાંથી એક અશ્રુમિદ્ડ બહુ. ૮ તે પોતાના હાથથી ઝીલી લઈ શરીર ઉપર ચોપડી લીધું. પછી લોકકર્તા પ્રહ્લાએ પૃથ્વી ઉપર હાથ ખેંચ્યો. હે રામ ! એ ખરેખરા અશ્રુમિદ્ડમાંથી એક વાનર પેદા થયો. ૯, ૧૦ હે નરશ્રેષ્ઠ ! જેવો તે ઉત્પન્ન થયો કે તરત જ મહાત્મા પ્રહ્લાજીએ મીઠાં

૭ આ રીતના પાંચ કોપક સર્ગો અગદ ૨૩ ૨ ૨ સર્ગ

પછી આવી ગયા છે અને બીજા પાંચ સર્ગો પછી અતીથી ગર ચાલે છે તે જૂલ મતોમાં હોવાથી આ ભાગનાં ૨૦ પાત્ર આપ્યા છે

વચ્ચેનોથી તેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: ૧૧ ‘જ્યાં હમેશાં દેવો વસે છે એવા આ વિશાળ પર્વતને તું જો. તે રમ્ય ગિરિશ્રેષ્ઠ ઉપર ખાવા માટે પુષ્કળ ફળ અને મૂળ છે, તે ખાઈને હે વાનરશ્રેષ્ઠ! જો તું હમેશાં મારી પાસે રહીશ તો થોડા સમયમાં તારું શ્રેય થશે. ૧૨, ૧૩ હે રાઘવ! બ્રહ્માજીનાં વચ્ચન સાંભળી તે વાનરશ્રેષ્ઠ વિનીતભાવે આદિદેવ જગત્પતિ લોકકર્તા દેવેશને પ્રણામ કરતો જોત્યો: ‘હે દેવ! આપની આજ્ઞા પ્રમાણે હું વર્તીશ.’ એમ કહી રાજી થયેલા મનવાળો એ વાનર ફળ અને પુષ્પસુકતા વૃક્ષોનાં વનમાં ગયો. ૧૪-૧૬ બ્રહ્માના પ્રભાવથી બળવાન થયેલા તે વાનરે ત્યાં જઈ અનેક પ્રકારનાં ફળ ને મૂળ ખાધાં અને અનેક ફૂલો તથા મીઠાં ફળો એકઠાં કર્યાં. ૧૭ હે રામ! એ રીતે હરદોષ સાંજે પુષ્કળ ફૂલો અને ફળો વીણીને તે પાછો બ્રહ્માજી પાસે જતો અને દેવોના દેવ બ્રહ્માજીના ચરણે એ સર્વ નિવેદન કરતો. એમ પર્વતમાં ફરતાં ફરતાં કેટલોએક કાળ ચાલ્યો ગયો. ૧૮, ૧૯

હે રામ! કેટલોક કાળ વીત્યા પછી એક વખત વાનરશ્રેષ્ઠ ઋક્ષરાજ તરફથી ખીઠાવા લાગ્યો ત્યારે તે મેરુપર્વતના ઉત્તરશિખર ઉપર ગયો. ત્યાં તેણે વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષીઓના અવાજથી ગાજી રહેલું અને સ્વચ્છ જળથી ભરેલું એવું એક સરોવર જોયું. ૨૦, ૨૧ પોતાની કેસરોને મુલવતો તે એ સરોવરના કિનારા પર બેઠો હતો, એટલામાં તેની દૃષ્ટિ પાછી પર પડી. ૨૨ આ મહાન જળમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઈને તે મનમાં ને મનમાં જોત્યો કે, ‘આમાં આ મારો શત્રુ વળી કેાણ છે?’ કેાપિત થયેલા તેણે ધાયું ‘કે આ મારું બહુ જ અપમાન કરે છે, તેથી એ દુષ્ટ ભાવવાળા દુર્મતિના સુંદર ગૃહનો હું નાશ કરીશ. મનમાં એમ વિચારીને એ વાનરે વેગપૂર્વક એ સરોવરમાં બૂસકો માર્યો. ૨૩-૨૪ પછી શ્રીકૃષ્ણ વારમાં જ પાછી છલંગ મારી બહાર નીકળ્યો; પરંતુ હે રામ! એ સરોવરના જળનો સ્પર્શ થવાથી તેને ઓત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું. ૨૬ તે સ્ત્રી મનોહર રૂપવાળી, સુંદર લાવણ્ય-

થી શોભતી, વિશાળ જઘનવાળી, સુંદર બ્રમરવાળી, કેશની કુણ્ણ લટોવાળી, હસતા મુખવાળી તથા માંસલ સ્તનવાળી દેખાવા લાગી અને પાતળી ચોટા જેવી લટાની માફક સરોવરના કિનારા ઉપર શોભવા લાગી. ૨૭, ૨૮ તે સ્ત્રી ત્રૈલોક્યસુંદરી જેવી, સર્વના મનને વિહ્વળ બનાવી દે એવી, કાંતા જેવી, પદ્મ વિનાની લક્ષ્મી જેવી અને ચંદ્ર-જ્યોત્સ્ના જેવી નિર્મળ લાગતી હતી. ૨૯ તે સ્ત્રી લક્ષ્મી અને ઉમાના જેવી સ્વરૂપ-સૌંદર્યવાળી જણાતી હતી અને તે વરાગના સર્વ દિશાઓને પ્રકાશિત કરતી હતી. ૩૦

એ સમયે દેવનાયક ઇંદ્ર બ્રહ્મદેવની પૂજા કરી તે સ્ત્રી ધર્મને સ્વર્ગમાં જતો હતો; ૩૧ તેમ જ સૂર્ય પણ ફરતો ફરતો જ્યાં તે તતુમધ્યમાં સ્ત્રી હતી તે જ સ્થળે આવેલો હતો. એ બંને દેવોએ એકીસાથે આ દેવસુંદરી સ્ત્રીને જોઈ અને બન્ને કામવશ થયા. ૩૨, ૩૩ આ સ્ત્રીનું અદ્ભુત સ્વરૂપ જોઈએ બંનેની ધીરજ ચાલી ગઈ અને તેઓ આપની માફક ડોલવા લાગ્યા. અત્યંત વિવશ થવાને લીધે ઇંદ્રનું વીર્ય રખલિત થયું અને તે જો સ્ત્રીના માથા પર પડ્યું, એટલે ઇંદ્ર ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ૩૪, ૩૫ મહાત્મા વાસવનું વીર્ય નિષ્કળ ભય તેહન હતું, તેથી તે સ્ત્રીએ એક શ્રેષ્ઠ વાનરને જન્મ આપ્યો. ૩૬ ઇંદ્રનું વીર્ય વાળ ઉપર પડ્યું હતું તેથી તે વાનર વાલી નામથી ઓળખાયો. વળી એ જ વખતે કામવશ થયેલ સૂર્યનું વીર્ય રખલિત થઈએ સ્ત્રીની ગરબ ઉપર પડ્યું, તેથી તે પણ સ્ત્રીને સ્પર્શ ન કરતાં ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. સૂર્યનું વીર્ય ઓધા (ડોક) ઉપર પડ્યું હતું તેથી તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા વાનરનું નામ સુગ્રીવ પડ્યું. બ્યારે મહાબળવાન એ બંને વીરો ઉત્પન્ન થયા ત્યારે તેમાંના વાલીને સુરેન્દ્રે સર્વશુભપણ અને અક્ષય સુવર્ણમાળા આપી અને સુગ્રીવને તેના પિતા સૂર્યદેવે પવનકુમાર હનુમાનજી સાથે ભેટો કરાવ્યો. પછી તે બંને આકાશમાં ગયા. ૩૭-૪૨

રાત્રિ પૂરી થઈ ને બીજે દિવસે સૂર્ય ઊઠ્યો ત્યારે હે રામ! સ્ત્રીરૂપ થયેલા ઋક્ષરાજે ફરીને

પોતાનું વાનરસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું અને પીળાં નેત્ર-
વાળા, મહાબળવાન, કામરૂપી પોતાના જે વાનર-
પુત્રોને તે અમૃત સમાન મધુ પાઈ ઉછેરવા
લાગ્યો. ૪૩, ૪૪ વાનરશ્રેષ્ઠ ઋક્ષરજસ પોતાના બન્ને
પુત્રોને લઈ પ્રહાણ પાસે ગયો, ત્યાં પિતામહે પુત્રો
સહિત તે વાનરને બહુ પ્રકારે શાત કર્યો. પછી
એક દ્વંતને આજ્ઞા કરી કે, 'હે દ્વંત ! મારી આજ્ઞાથી
શુભશુભસંપન્ન મહાન કિષ્કિન્ધાપુરીમાં જા, કારણ
કે તે આને માટે લાયક છે. ત્યાં વાનરોનાં અનેક
ગૂંથો વસે છે, તેમ જ ઇચ્છા પ્રમાણે સ્વરૂપ ધારણ
કરનારા લક્ષ્મી વાનરો પણ ત્યાં રહે છે. તે નગરી
અનેક રત્નોથી પરિપૂર્ણ છે, ચારે વજ્રના લોકો
તેમાં રહે છે, મારી આજ્ઞાથી એ દિવ્ય અને સુંદર
કિલ્લાવાળી નગરી વિશ્વકર્મોએ બનાવી છે. ૪૫-૪૯
ત્યાં બઈસામાન્ય વાનરોને બન્ને બીજા સર્વ તેમના
સરદારોને બોલાવી તે સર્વની સાથે અતિશય આદર-
માન સહિત તું આ ઋક્ષરજસને કિષ્કિન્ધાના મહાન
સિંહાસન ઉપર રાજ્યાભિષિક્ત કરજે. ૫૦, ૫૧ તે
સર્વ યુદ્ધિમાન વાનરો આ મહાન વાનર ઋક્ષરજસ-
ને જોશે કે તુરંત જ કાંઈક માટે વંચ થઈ જશે. ૫૨

પ્રહાણી આજ્ઞા થતાં તે દેવદત્ત વાનરશ્રેષ્ઠ
ઋક્ષરજસ તથા તેના બંને પુત્રોને સાથે લઈને
સુંદર કિષ્કિન્ધા નગરીમાં ગયો. ૫૩ અને શુકામા
વસેલી તે નગરીના રાજા તરીકે પવન સરખી ગતિ-
વાળા વાનરશ્રેષ્ઠ ઋક્ષરજસને પિતામહની આજ્ઞાથી
રાજ્યાભિષિક્ત કર્યો. એ સમયે રાજ્યાભિષેકના
વિધિપૂર્વક શ્રીમાન ઋક્ષરજસને રાજાન કરાવ્યું,
તેમ જ તેનું પૂજન કરાવ્યું અને વાનરશ્રેષ્ઠ ઋક્ષ-
રજસે મુકુટ અને બીજા અલંકારો ધારણ કર્યા.
પછી તેણે સંતુષ્ટ મનથી સાત ક્ષેપ અને સસુરવાળી
પૃથ્વી ઉપર જેટલા વાનરો હોય તે સર્વનું શાસન
કરવા માંડ્યું. ૫૪-૫૬ આ પ્રમાણે વાનરેશ્વર ઋક્ષ-
રજસ વાલી અને સુગ્રીવ એ બંનેનો પિતા તેમ જ
માતારૂપ હતો. વાનરોનું આ વૃત્તાંત તમારું
કલ્યાણ કરે. ૫૭ જે વિદ્વાન આ કથાને સાંભળાવે
અને જે માણસ આ સાંભળે તેના સર્વ કાર્યો ચાર
ચડે છે. ૫૮ હે રામ ! આ પ્રકારે રાક્ષસો અને

વાનરેશ્વરોની ઉત્પત્તિ આદિ વૃત્તાંત જેવું બન્યું
હતું તેવું મેં તમને કહી સાંભળાવ્યું છે. ૫૯
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિય ૬ કો સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૭ મો

રાવણ અને સનતકુમારોનો સંવાદ

વતાં શ્રુત્વા કર્તાં દિવ્યાં વૌતાળીં રાઘવસ્તદા ।

જાઈમિઃ સહિતો વીરો વિસ્મય પરમં વયો ॥ ૧ ॥

અગત્ય સુનિના સુખથી પ્રાચીન અને દિવ્ય
કથા સાંભળી સર્વ બાઈઓ સહિત મહાત્મા રામ-
ચંદ્ર પરમ આશ્રિત પામ્યા અને તેમણે પૂછ્યું :
'હે ભગવન ! તમારી કૃપાથી મેં મહાપુણ્યવાળી
આ કથા સાંભળી; તેથી બહુ જ કેતકલ થયું છે.
ખરેખર, સુગ્રીવ અને વાલીની ઉત્પત્તિ આવી દિવ્ય
રીતે થઈ છે. તો પછી કે પ્રહાણ ! છંદ્ર અને સૂર્યથી
'ઉત્પન્ન થયેલા એ શ્રેષ્ઠ વાનરશાહો મહાબળવાન
હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ! ૧-૪

ત્યારે અગત્ય સુનિએ કહ્યું : 'હે મહાબાહુ !
એ જ પ્રમાણે પૂર્વે થયું હતું. ૫ હે રાજન ! હવે
એક બીજી સનાતન દિવ્ય કથા સાંભળો. રાવણે
જે હેતુથી પૂર્વે સીતાનું હરણ કર્યું હતું તેહું
તમને કહીશ; તે તમે ધ્યાન આપી સાંભળો. હે
રામ ! પૂર્વે કૃતયુગમાં એક વખત પ્રજાપતિના
પુત્ર, સૂર્ય સરખા દેહધારી અને તેજસ્વી સનતકુ-
મારની પાસે રાક્ષસાધિપ રાવણ બેઠેલો હતો. ૧-૮
હે રામ ! રાવણે અતિવિનીત ભાવે તેમને પ્રજ્ઞાત
કથા અને તે સત્યવાદી ઋષિને પૂછ્યું : ૧-૯ 'જે
દેવને આશ્રય કરી દેવો યુદ્ધમાં શત્રુને જીતે છે,
જેવો આ લોકમાં સૌથી વધારે બળવાન કર્યો
દેવ છે ? પ્રહાણો નિત્ય કૌનું પૂજન કરે છે ?
યોગીઓ નિત્ય કૌનું ધ્યાન કરે છે ? હે તપોધન !
હે ભગવન ! એ બધું મને વિસ્તારથી કહો. ૧૦, ૧૧

રાવણનો પ્રશ્ન સાંભળી મહાશયસ્વી ઋષિએ
ધ્યાનદૃષ્ટિથી તેના હૃદયનો અભિપ્રાય બાંધી કહ્યું :
'હે પુત્ર ! તું સાંભળ. ૧૨ જે આખા જગતનું
ભરણપોષણ કરનાર છે, જેની ઉત્પત્તિ બલુવામાં
આવતી નથી, સુર અને અસુર બેને હમેશાં નમે

છે, તે જ હરિ નારાયણ પ્રભુ છે. વિશ્વકર્તા આદિ-
દેવ બ્રહ્માણ્ય પણ એની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા
છે કે જેમણે આ સ્થાવરજંગમ વિશ્વ સરજેલું
છે. તે નારાયણ પ્રભુનો આશ્રય કરીને જ
દેવો વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞમાં અમૃત પીએ છે અને તે
દેવનું માનપુરઃસર યજ્ઞન કરે છે. ૧૩-૧૫ યોગીઓ
પુરાણોથી, વેદોથી અને પંચરાત્રથી તેનું ધ્યાન
ધરે છે અને યજ્ઞો વડે તેનું પૂજન કરે છે. ૧૬ જો
નારાયણ પ્રભુ દૈત્ય, દાનવ, રાક્ષસો અને બીજા
સર્વ દેવશત્રુઓને યુદ્ધમાં જીતે છે, તેથી તે હમેશાં
પૂજ્ય છે.'

મહાસુનિનું કહેવું સાંભળી દ્રીથી રાક્ષસાધિપ
રાવણ પ્રજ્ઞામ કરતો પૂછવા લાગ્યો : 'હે પ્રભુ !
દાનવ તથા રાક્ષસોને તેમના શત્રુ દેવોએ યુદ્ધમાં
હણ્યા હોય તેમની તેમ જ એ નારાયણ પ્રભુએ
જેમને હણ્યા હોય તેમની શી ગતિ થતી હશે ?'
ત્યારે મહાસુનિએ જવાબ આપ્યો : 'દેવોએ હણેલા
એ સર્વ સ્વર્ગલોકમાં જાય છે, પણ ત્યાં પુરવ્વ શીષ્ણ
થશે તેઓ દ્રીથી પૃથ્વી ઉપર જન્મે છે અને ત્યાં
પૂર્વજન્મમાં કરેલાં કર્મોને આધારે તે જન્મે અને
મરે છે. ૧૭-૨૦ હે રાજન્ ! ત્રિલોકનાથ, બનાર્હન,
અક્ષર વિષ્ણુએ જેને જેને હણેલા છે, તે સર્વ
વિષ્ણુના ધામને પામે છે. અરેખર ! એ નારાયણ
પ્રભુનો તો કોય પણ વરદાન તુલ્ય થાય છે. ૨૧, ૨૨

સનતકુમારના મુખમાંથી નીકળેલાં વચ્ચનો
સાંભળી રાક્ષસાધિપ રાવણ રાજ થયો અને મનમાં
વિચારવા લાગ્યો કે, 'એ જોમ જ છે તો એ નારા-
યણ હરિની સામે મહાયુદ્ધમાં હું કેમ ન જાઉં ?' ૨૩
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિય ૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૮ મો

રામાવતારની ભવિષ્યવાણી

एवं चिन्तयतस्तस्य रावणस्य दुःखालम्बनः ।
पुनरेवापरं वाक्यं व्याजहार महासुनिः ॥ १ ॥
આ પ્રમાણે દુરાતમા રાવણ વિચાર કરતો હતો
ત્યારે મહાસુનિ સનતકુમારે દ્રીથી બીજી કથા

કહેવા માંડી : 'હે મહાબાહુ ! તું મુખી થા; થોડો
કાળ નિરાત રાખ. પછી તું મનમાં જેની સાથે
યુદ્ધ કરવાનું ઇચ્છી રહ્યો છે, તે જ તને મહાયુદ્ધમાં
મળશે. ૧, ૨

ત્યારે રાવણે મહાસુનિને પૂછ્યું : 'તેનાં લક્ષણ
કેવાં હશે, તે સર્વ વિસ્તારથી મને કહો.' ત્યારે
સનતકુમારે કહ્યું : 'હે રાક્ષસશ્રેષ્ઠ ! હું તને જે
કહું છું તે તું સાંભળ. તે દેવ સર્વવ્યાપક, સૂક્ષ્મ,
અવ્યક્ત અને સનાતન છે, તેનાથી આ બધું સચ-
રાચર ત્રિલોક વ્યાપી રહેલું છે. ૩-૫ તે દેવ
પૃથ્વી ઉપર, સ્વર્ગમાં, પાતાળમાં, પર્વત ઉપર,
વનમાં, સર્વ સ્થાવર પદાર્થોમાં, નદીઓમાં અને
નગરોમાં વ્યાપ છે. ૬ તે દેવ સ્વરસ્વરૂપ, સત્ય-
સ્વરૂપ, ગાયત્રીરૂપ અને પૃથ્વીરૂપ છે; એટલું જ
નહિ પણ પૃથ્વી ધારણ કરનાર અનંત દેવના
નામથી તે વિખ્યાત છે. ૭ તે દેવ દિવસ, રાત્રિ,
બ્રહ્મ સંધ્યા, સંક્રમ, યમ, કાલ, પવન, અગ્નિ, બ્રહ્મા,
રુદ્ર, ઇન્દ્ર અને બળ, એ સર્વસ્વરૂપ છે. એ દેવ
પ્રકાશે છે, બાળે છે, શોષે છે; તેમ જ તે લોકોને
સરજે છે, સંહારે છે અને શાસન કરે છે. એ લોક-
નાથ, પુરાણ, અવ્યય, સંસારનાશક નારાયણ પ્રભુ
જ આ સર્વ કીડા કરે છે. કે હશાનન ! વધારે શું
કહેવું ? તેનાથી જ આ સચરાચર ત્રિલોક વ્યાપી
રહેલું છે. વર્ષોન્મત્તમાં વીજળી સહિત શેલતાં
વાહણાં જેવા એ નારાયણ કાળા કમળ સરખા
શ્યામ છે અને કેસર તુલ્ય બીજા રંગનાં વજ્રો
પહેરે છે. એમની છાતીમાં શ્રીવત્સલાંછન તથા
શશાંકનું ચિહ્ન છે. અને હોંચનો કમળ જેવાં
છે અને અંગ મેલના બેડું શ્યામ છે. ગેરમાં
જેમ વિદ્યુત રહેલી છે, તેમ તેમના શરીરમાં હમેશાં
યુદ્ધરૂપી લક્ષ્મી રહેલી છે. તે જોવાને દેવો, અસુરો
કે પક્ષગો પણ શક્તિમાન થતા નથી. એના ઉપર
એ દેવની કૃપા થાય છે તે જ તેને ભોઈ થકે
છે. યજ્ઞક્ષેત્રથી, સચિત્ત કરેલા તપથી, દાનથી કે
પૂજનથી એ ભગવાનનાં હૃદયન શક્ય નથી. એઓ-
એ તેમનામાં પોતાનો પ્રાણ અને ચિત્ત સમર્પણ
કરેલાં છે અને એઓ તેમના સ્વરૂપમાં જ નિરંતર

પરાયણ છે; તેમ જ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી જેનાં સર્વ પાપો બળી ગયાં છે એવા ભક્તો જ ભગવાનનું દર્શન કરવા શક્તિમાન થાય છે. એ મહાપ્રભુને જેવાની એ તારી ઉઠકટ ઇચ્છા હોય, તો હું તને કહું છું તે સાંભળ. ૮-૧૭

સત્યયુગના અંતમાં, ત્રેતાયુગના પ્રારંભમાં દેવ અને મનુષ્યનું હિલ કરવા માટે એ નારાયણ પ્રભુ મનુષ્યદેહ ધારણ કરી જન્મ લેશે. ૧૮ પૃથ્વી ઉપર ઇક્ષ્વાકુવંશમાં હશરથ નામે એક રાજા થશે; તેને રામ નામે મહાતેજસ્વી પુત્ર થશે. ૧૯ એ રામ મહાપુત્રિમાર્ગ, મહાભગવાન અને મહાપરાક્રમી થશે; તેમ જ તે મહાત્મા વિશાળ બાહુવાળા અને પૃથ્વી સરખી ક્ષમા રાખનાર થશે. ૨૦ યુદ્ધમાં યજુ-ઝોથી સૂર્યની માફક મહાસુરકેલીથી ભેઈ શકાય એવા આદિદેવ નારાયણ પ્રભુ રામચંદ્રરૂપે પ્રકટ થશે. ૨૧ પિતાની આજ્ઞાથી મહામનસ્વી વિભુ રામચંદ્ર ધર્માત્મા ભાઈની સાથે કંડકાદિ વિવિધ બનોમાં જશે. ૨૨ તેમની પત્ની વસુધામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જનકની પુત્રી સાક્ષાત્ ભક્ષી જેવી મહા-ભાગા સીતા થશે. ૨૩ તે રૂપમાં આ દોષકમાં અપ્રતિમ હશે, સર્વલક્ષણસંપન્ન હશે. બળી ચંદ્રને જેમ ચાંદની અનુસરે છે તેમ તે છાયાની માફક રામચંદ્રને અનુસરનારી હશે. ૨૪ તે શીલવાન, શુભવાળી, ધૈર્યયુક્ત અને સૂર્યકિરણની માફક મૂર્તિ-મયી સાધ્વી હશે. ૨૫ હે રાવણ! મેં તને એ મહાન, શાશ્વત, અબ્ધ અને દેવના દેવનું સર્વ આપ્યાન વિસ્તારથી કહ્યું છે. ૨૬

હે રાવણ! આ વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી પ્રતાપી મહાબાહુ રાક્ષસેન્દ્ર રાવણ તમારી સાથે વિરોધ કરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. સનકુમારનાં વચનો પર વારંવાર વિચાર કરતા શ્રીમાન રાવણ હર્ષ પામ્યો અને યુદ્ધ માટે ફરવા લાગ્યો. ૨૭, ૨૮

વિરમયથી વિકાસ પામેલાં નેત્રોવાળા એવા રામચંદ્ર તે કથા સાંભળી માથું ધ્રુણવી આશ્ચર્યમાં લીન થઈ ગયા. રાજા રામચંદ્ર અગત્ય સુનિ-નાં વચનો સાંભળી હર્ષયુક્ત થઈ તથા વિરમયયુક્ત નેત્રોવાળા થઈ બોલ્યા: ‘હે સુનિઝેષ્ઠ! મને તમે

તે પુરાતન કથા કહો. ૨૯, ૩૦

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રસિદ્ધ ૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

દોષક સર્ગ ૯ મો

કથાની પરંપરા

તત્ત્વ પ્રનર્મહાતેજા. કુમ્ભવોનિર્મહાયજ્ઞા: ।

ઠવાચ રામં પ્રણતં પિતામહ હૃષ્યવત્ ॥ ૧ ॥

પિતામહ જેમ ઇંદ્રને કહે, તેમ મહાતેજસ્વી અને મહાયશસ્ત્રી અગત્ય પ્રભુામ કરતા રામચંદ્રને ફરીથી કહેવા માંડ્યું. તે મહાતેજસ્વી સુનિએ સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રને ‘તમે સાંભળો’ એમ કહી કથાનો શેષ રહેલો ભાગ કહેવા માલ્યો. તે મહામતિ સુનિએ જે પ્રમાણે સાંભળ્યું હતું અને જે પ્રમાણે એ બનાવો બન્યા હતા તે પ્રમાણે પ્રસન્નચિત્ત થઈને રામચંદ્રને એ કથા કહેવા માંડી. ૧-૩

હે મહામતિ રામ! મહાબાહુ! દુશત્મા રાવણે એટલા માટે જ જનકનંદિની જાનકીનું હરણ કર્યું હતું. ૪ ગિરિશ્રેષ્ઠ ઉત્તમ મેરુ ઉપર મહાયશસ્ત્રી નારદે આ કથા મને કહી હતી. હે રાવણ! નારદેએ દેવ, ગંધર્વ, સિદ્ધ અને મહાત્મા ઋષિઓની કથા મને કહી હતી. હે માનદ! હે રાજેન્દ્ર! મહાતેજસ્વી નારદે હસતાં હસતાં એ કથા કહી હતી તે મહાપાપનો નાશ કરનારી કથા હું તમને કહું છું તે સાંભળો. ૫-૭ જેવતા સાથે મહાબાહુ ઋષિઓએ એ કથા સાંભળીને તે સર્વેએ હર્ષયુક્ત નેત્રવાળા નારદેએ કહ્યું: ‘જે ભક્તિપૂર્વક નિત્ય આ કથાને સંભળાવે અથવા સાંભળે તે પુત્ર અને પૌત્રવાન થઈને સ્વર્ગલોકમાં પૂજ્ય છે. ૮

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

ઉત્તરકાંડમાં પ્રસિદ્ધ ૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

ક્ષેપક સર્ગ ૧૦ મો

શ્વેતદ્રીપમાં સ્ત્રીઓને હાથે રાવણુને।

પરાજય-રામચંદ્રને મૂળ સ્વરૂપનું

પ્રબોધન-ઋષિઓની વિદાય

તતઃ સ રાક્ષસો રામ પર્વટમ્પથિવીતલે ।

વિજયાર્થી મહાશૂરૈઃ રાક્ષસૈઃ પરિવારિતઃ ॥૧॥

હે રામ ! મહાશૂરવીર રાક્ષસોને સાથે લઈને રાક્ષસ રાવણુ વિજય મેળવવા માટે પૃથ્વી ઉપર ફરતો હતો.^૧ કાનવ, દેવ અને રાક્ષસોમાં જેને પણ વધારે બળવાન સાંભળતો, તેને બળથી અવિષ્ક થયેલો રાવણુ યુદ્ધ માટે ઘોલાવતો હતો. હે પૃથ્વી-પતિ ! જે પ્રમાણે સર્વ પૃથ્વી ઉપર ફરતાં ફરતાં તેને જોઈ વખત બ્રહ્મલોકમાંથી પાછા ફરતા નારહણ મળ્યા. વાઠગાંની ઉપર આવેલા બીભ સૂર્ય સમાન સ્વરૂપી નારહણને પોતાની તરફ આવતા જોઈ તેમની સામે જઈ રાક્ષસેંદ્ર રાવણુ તેમને પ્રશ્ન પૂછ્યો. ^{૨-૪} પછી હર્ષિત થઈને તેણે નારહણને કહ્યું : ' તમે બ્રહ્મલોકથી માંડીને બધા લોકોનું અનેક પ્રકારે હર્ષન કરેલું છે. ' હે મહાભાગ ! એમાંથી કયા લોકના માણસો વધારે બળવાન છે ? હું એવાઓની સાથે પ્રાપ્ત થયેલી ઇચ્છા પ્રમાણે યુદ્ધ કરવા ઇચ્છું છું. ' ^{૫, ૧}

ત્યારે નારહણે જોઈ સુહૃદ સુધી વિચાર કરી કહ્યું : ' હે રાજન ! ક્ષીરસાગરની પાસે જોઈ મહા-દ્રીપ છે. ^૭ ત્યાં ચંદ્રના જેવા મહાબળવાન, મહા-કાય, મહાપરાક્રમી અને મેઘના સમાન ગંભીરશબ્દ કરનારા શ્રીમાન ધૈર્યશાળી અને ચોટા પરિવસમાન બાહુવાળા માણસો મેં જોયા છે. તું આવા બળ અને પરાક્રમવાળા માણસોને ઇચ્છે છે. '

ત્યારે રાવણે ઉત્તર આપ્યો : ' હે નારહ ! જો શ્વેતદ્રીપમાં એવા મહાન બળવાળા માણસો કેમ પેઢા થતા હશે ? જો શ્વેતદ્રીપમાં તે મહાત્માઓ-નો વાસ કેવી રીતે થયો ? હે પ્રભુ નારહ ! જો બધું મને મૂળથી માંડીને કહેા. તમે સર્વ જગતને હાથ-માંના આમળાની જેમે જોયું છે. ' ^{૮-૧૨}

ત્યારે નારહણે કહ્યું : ' હે રાક્ષસાધિપ ! જો

સર્વ લોકો નિરંતર જનન્ય મનથી નારાયણપરાયણ છે અને તેમનું આરાધન કરવામાં જ આસક્ત છે. તેઓ તેમનામાં જ પોતાનું ચિત્ત રાખનારા છે અને જોઈતલાવથી તે માણસો જોમને શરણે ગયેલા છે. નિરંતર નારાયણમાં જ પોતાનું ચિત્ત અને પ્રાણ રાખનારા જો મહાત્માઓએ શ્વેતદ્રીપ-માં વાસ કર્યો છે. ચક્રને ધારણ કરનારા લોકનાથ દેવે શાસ્ત્ર ધનુષ્ય ધારણ કરી યુદ્ધમાં જે જે લોકોને હર્યા છે, તે સર્વને ત્યાં નિવાસ આપ્યો છે. હે તાત ! યજ્ઞના કૃળ વડે, તપ વડે, સંયમ વડે કે સર્વોત્તમ કાનના કૃળ વડે પણ તે સુખક્ર લોક પ્રાપ્ત થતા નથી. ' ^{૧૩-૧૭}

નારહણ પાસેથી આ વૃત્તાંત સાંભળ્યા પછી વિસ્મય પામેલો કશાંત્રણ થોડી વાર વિચારમાં પડી ગયો અને કહ્યું : ' દીક છે, હું તેઓની સાથે યુદ્ધ કરીશ. ' જોમ યોદ્ધા તે શ્વેતદ્રીપમાં ગયો; તેમ જ યુદ્ધ ભેડું જેને પ્રિય છે એવા નારહણ પણ થોડો વખત વિચાર કરી આ પરમ આશ્ચર્યને જોવાની ઇચ્છાથી તરત ત્યાં ગયા.

હે રાવણ ! રાક્ષસોની સાથે ત્યાં જઈને મહા-બળવાન રાવણુ મહાન સિંહનાકથી કરો દિશાઓ ગબડી મૂકવા લાગ્યો. ^{૧૮-૨૧} બ્યારે નારહણ ત્યાં પહોંચ્યા, ત્યારે મહાવશરવા રાવણુ દેવતાઓને પણ મહાહુલ્લસ મહાદ્રીપ શ્વેતદ્રીપમાં પહોંચી ગયો હતો. ^{૨૨} તે દ્રીપના તેજપ્રભાવથી બળવાન રાવણુનું પુખ્ત વિમાન સામા પવનના વેગથી અટકી પડ્યું. જેમ સામા પવનના પ્રવાહમાં વાઠળાં સ્થિર રહી શકતાં નથી, તેમ તે વિમાન ત્યાં જઈને સ્થિર ન રહી શક્યુ. રાક્ષસેંદ્ર રાવણુના પ્રધાનો પણ કઠિનતાથી જોવાય તેવા શ્વેતદ્રીપમાં ગયા, પછી ભય-ભીત થઈ રાવણુને કહેવા લાગ્યા : ' હે રાક્ષસેંદ્ર ! અમે મૂંઢ થયા છીએ, સંસારહિત થયા છીએ, ચેતનારહિત થયા છીએ અને કોઈ પણ રીતે યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન રહ્યા નથી, ' જોમ કહી તે સર્વ રાક્ષસો પલાયન કરી ગયા. ^{૨૪-૨૬} ત્યારે રાવણુ સુવર્ણસુષિત પોતાનું પુખ્ત વિમાન તેઓની સાથે પાછું મોકલી દીધું.

હે રામ ! પુષ્પક વિમાન ગયા પછી તેમ જ રાક્ષસોને રબા આપ્યા પછી રાક્ષસાધિપ રાવણે મહાભયંકર રૂપ ધારણ કર્યું.^{૨૭,૨૮} પછી તેણે શ્વેતદ્વીપમાં પ્રવેશ કર્યો કે તુરત જ કેટલીક સ્ત્રીઓએ તેને ભેળ્યો.^{૨૯} તેમાંની એકે હાસ્ય કરી રાવણનો હાથ ઝાલીને ‘તું અહીં શા માટે આવ્યો છે ? તું કોણ છે ? તું કેનો ? પુત્ર છે ? તને અહીં કોણે મોકલ્યો છે ?’ એમ પૂછ્યું ત્યારે હે રાજન્ ! ક્રોધ પામેલા રાવણે ઉત્તર આપ્યો :^{૩૦,૩૧} ‘હું વિશ્વવાનો પુત્ર છું, મારું નામ રાવણ છે. હું અહીં યુદ્ધ સેનાવજ્ર માટે આવેલો છું, પણ હું તો કોઈ ને અહીં ભેળો નથી.’^{૩૨} આ સાંભળી મુંદર ખવાજવાળી સર્વ યુવતીઓ હસી પડી.^{૩૩} તેમાંની ક્રોધ પામેલી એકે બાળકની માફક રમત રમતમાં રાવણને કેટેથી પકડીને સખીઓની વચ્ચે ફેરવ્યો; અને પોતાની એક સખીને બોલાવીને ‘કાળા આંજણ સરખી કાંતિવાળા, ચીસ હાથવાળા અને હથ મસ્તકવાળા એક ક્રીડાને જે પકડ્યો છે તે તું ને,’ એમ બોલવા લાગી.^{૩૪,૩૫} રાવણને ફેરવવાથી થાકેલી તે સ્ત્રી એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં લઈ તેને ફેરવવા લાગી. આમ બ્યારે બળવાન રાવણને ઘુમાવવામાં આવતો હતો, ત્યારે ક્રોધથી તેણે તે સ્ત્રીને હાથ કરડી ખાધો, તેથી હાથની પીડાથી તેને ફેરવતી તે સ્ત્રીએ તેને છોડી દીધો. ત્યારે બીજી કોઈ સ્ત્રી તે રાક્ષસેન્દ્રને પકડીને આકાશમાં ઊડી; તેથી ક્રોધ પામેલા તેણે નખથી વલ્લરિયાં ભર્યાં, એટલે તે સ્ત્રીએ તેને એકદમ છોડી દીધો; તેથી ભયભીત થયેલા રાવણ સાગરમાં પડ્યો.^{૩૬-૩૮} વજ્રપ્રહાર થતાં પર્વતનું શિખર જેમ તૂટી પડે, તેમ મહાબળવાન રાવણ સમુદ્રમાં પડ્યો.^{૪૦}

હે રામ ! એ પ્રમાણે શ્વેતદ્વીપમાં વસનારી સ્ત્રીઓએ રાવણને પકડીને અહીંથી તહીં લામાવ્યો, ત્યારે મહાતેજસ્વી નારદજી પણ રાવણને સ્ત્રીઓથી હાર પામેલો. ભેદ વિરમ્ય પાશ્વ તથા લાંબા વખત સુધી હંસ્યા અને નાચ્યા. એટલા જ માટે હે મહાબાહુ ! દુરાત્મા રાવણે મરણની ઇચ્છા કરી-

ને તમારી પાસેથી સીતાજીને હરી લીધાં હતાં.

તમે શંખ, ચક્ર અને ગદાને ધારણ કરનારા દેવ નારાયણ છો, તમારા હાથમાં શાર્ફું ધનુષ્ય, પદ્મ આદિ આયુધો આવેલાં છે; તમે સર્વ દેવતાઓથી નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છો; શ્રીવત્સલાંછનવાળા છો, હૃષીકેશ છો, સર્વ દેવોથી પૂજાયેલા છો, મહાર્યોગી છો, પદ્મનાભ છો, ભક્તોને ભલય આપનારા છો, રાવણનો વધ કરવા માટે તમે મનુષ્યાવતાર લીધો છે. ‘હું નારાયણ છું’ એમ શું તમે નથી જાણતા ?^{૪૧-૪૨} હે મહાભાગ ! તમે મોહ પામે નહિ. આત્મજ્ઞાનથી તમે તમારા મૂળ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરો. તમે શુભમાં પણ શુભ તત્ત્વ છો, એમ પિતામહ બ્રહ્માજીએ કહ્યું હતું.^{૪૩} હે રામ ! તમે સત્ત્વ, રજ અને તમ, એ ત્રણ શુભસ્વરૂપ છો; ઋક્, યજુર્ અને સામ એ ત્રણ વેદ છો; સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ એ ત્રણે લોકમાં રહેનારા છો; જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય, એ ત્રણે કાળમાં કાર્ય કરનારા છો; ધતુર્વેદ, આધિવેદ અને આયુર્વેદ એ ત્રણ વિદ્યાઓને જાણનારા છો; દેવતાઓના શત્રુઓના સંહાર કરનારા છો,^{૪૪} તમે ઇંદ્રના નાના ભાઈ છો; તમે શ્રીમાન બળિ રાજાને બાધ્યા ત્યારે તમારા ત્રિકેમ સ્વરૂપથી ત્રણે લોકોને ભયભીત કરી દીધા હતા.^{૪૫} તમે અદિતિના ગર્ભથી ઉત્પન્ન થયેલા સનાતન વિષ્ણુ છો. અત્યારે સર્વ લોકના હિત માટે તમે મનુષ્યાવતાર લીધો છે.

હે મુરઘેશ ! પુત્ર અને બાંધવજનો સહિત પાપી રાવણનો નાશ કરી તમે દેવોનું કાર્ય કરેલું છે.^{૪૭,૪૮} હે મુરેશ્વર ! તમારી કૃપાથી સર્વ તપોધન સવિઓ અને દેવો રાજ થયા છે અને સર્વ બળત શાંતિ પામ્યું છે. હે પ્રભુ ! તમારા માટે જ મહાભાગ લક્ષ્મીના અવતારરૂપ સીતાજી બનક રાખને ત્યાં ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થઈ મોટાં થયાં હતાં, અને લંકામાં હરી જઈને રાવણે તેમનું માતાની માફક રક્ષણ કર્યું હતું. હે રામ ! એ બધે તમારો મહાથશસ્ત્રી વૃત્તાંત કહ્યો.^{૪૯-૫૪} આ બધું સન-ત્કુમારે દીધાંયુષી નારદજીને કહ્યું હતું અને નારદે અમને કહ્યું હતું. એ માણસ વિકાન બ્રાહ્મણની

સંનિધિમાં શ્રાદ્ધ વળતે આ કથા-સંબંધાવે તો તેણે આપેલું સંબંધી અન્ન પિતૃઓને મળે છે. ૧૧૫, ૧૧૬

કમળનયન રામચંદ્રજી આ દિવ્ય કથા સાંભળીને વાનરો સહિત સુગ્રીવ અને રાક્ષસો સહિત વિલીપણ સાથે પરમ વિસ્મય પામ્યા. વળી અમાત્યો સહિત જે જે રાજાઓ, ધર્મિષ્ઠ બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો ત્યાં એકઠા થયેલા હતા, તેઓ સર્વે પણ આંખો વિકસાવીને હર્ષશ્રુત થયા. પછી મહાતેજસ્વી અગસ્ત્યે રામચંદ્રજીને કહ્યું : 'હે રામ ! અમને તમારું દર્શન થયું તેમ જ અમે તમારી સભામાં કથા પણ કહી; હવે અમે જઈશું' એમ કહી સત્કાર પામેલા સર્વે સુનિઓ જે રસ્તે આગ્યા હતા તે રસ્તે પાછા ગયા. ૧૧૭-૧૧૯

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના મુદ્રકાંડમાં ૧૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૮ મો

જનકાદિ રાજાઓની વિદાયગીરી

વયમાસ્તે મહાબાહુરહન્યહનિ તાવથઃ ।

પ્રશાસ્યસર્વકાર્યાણિ પૌરજાનપવેયુઃ ॥ ૧ ॥

મહાબાહુ રામચંદ્રે એ પ્રમાણે હરદોષ સર્વથી પૂળતા હતા અને પૌર અને જનપદ સંબંધી સર્વ કાર્યો કરીને રાજ્ય ચલાવતા હતા. કેટલોક સમય વીત્યા પછી એક દિવસ મહાત્મા રામચંદ્રજી હાથ ભેડી જનકરાજાને કહેવા લાગ્યા :

'તમે અમારી નિશ્ચય ગતિરૂપ છો; તમે જ અમારું પાલન કર્યું છે; તમારા ઉત્તરેજથી સવચ્ચને મેં હણ્યો છે. ૧-૩ હે રાજન્ ! સર્વ ઇક્ષ્વાકુઓ અને સર્વ મેથિલ લોકોની વચ્ચે અતુલ પ્રીતિ અને અતુલ્ય સંબંધ પરાપૂર્વથી જ છે. ૪ હે પાર્શ્વ ! હવે તમે તમારા નગરમાં સુખથી પધારો, એટલે અમારા તરફની લેટનાં રત્નો લઈ મહાત્મા ભરત આપને વળાવવા આવશે. ૫

જનક રાજાએ રામચંદ્રજીનાં વચ્ચનોનો સ્વીકાર કરી કહ્યું : 'હે રાજન્ ! તમારી નીતિ અને દર્શનથી હું પ્રસન્ન થયેલો છું. મારે માટે જે જે રત્નોનો સંચય કરવામાં આવેલો હોય, તે ગણેા હું મારી બન્ને પુત્રીઓ સીતા અને ભિમિલાને લેટ આપું

છું.' પછી પ્રસન્નચિત્ત જનક રાજા રામચંદ્રજીની વિદાય લઈને મિથિલા નગરી ગયા. ૬, ૭

જનક રાજા ગયા પછી રામે હાથ ભેડી વિનયથી પોતાના મામા કેકય-રાજપુત્ર યુધામિત્રને કહ્યું : 'હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! હે રાજન્ ! હું, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન અને આ બધું રાજ્ય, એ સર્વ આપને આધીન છે અને આપત્તિમાં તમે જ અમારી ગણિ છો. કેકયરાજ વૃદ્ધ છે, તેથી તે તમારા માટે ચિંતા કરતા હશે, માટે હે રાજન્ ! હવે તમારે ત્યાં જઈ એ મને ઠીક લાગે છે. લેટ આપવાનું પુષ્કળ ધન અને વિવિધ રત્નો લઈને તમને વળાવવા માટે લક્ષ્મણજી તમારી સાથે આવશે.' યુધામિત્રે આ માગણી સ્વીકારી લઈ કહ્યું : 'હે રાઘવ ! તમારું ધન અને રત્નો અશ્વય યાવ.' પછી કેકય રાજાના હર્ષને વધારનાર યુધામિત્રે રામચંદ્રજીની પ્રદક્ષિણ કરી, ત્યારે રામચંદ્રજીએ મામા ભણીને તેમની પ્રદક્ષિણ કરી. પછી રામચંદ્રજીની રજા લઈને અસુર વૃત્રને હણીને વિષ્ણુ સાથે ઇંદ્ર બધ તેમ લક્ષ્મણની સાથે યુધામિત્રે જવા લાગ્યા. ૮-૧૪

તેમને રજા આપીને મહાત્મા રામચંદ્રજીએ પોતાના મિત્ર અને જેને કેઈનાથી પણ બધ નથી એવા કાશીના રાજા પ્રતર્દનને કહ્યું : ૧૫ 'હે રાજન્ ! તમે ભરતને રણસહાય આપવાનો ઉદ્દેશ ક્યો હતા; તેથી મેં તમારી પરમ પ્રીતિ દર્શાવનારી મિત્રતા ભેઈ છે. હવે આજ તમે મળજૂત કિલ્લા અને હરવાળાઓથી રક્ષણ કરાચેલો, સુંદર, વારણ અને અસી નદીઓની વચ્ચે આવેલી તમારી કાશી નગરીમાં પધારો. ૧૬ એમ કહીને ધર્મોત્તમા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રે આસનજીપરથી બેઠી તે ધર્માત્મા રાજાને પરમ પ્રીતિથી લેટી પડ્યા. ૧૭-૧૮ ત્યારે કૌશલ્યાની પ્રીતિને વધારનાર રામચંદ્રની રજા લઈને જેને કેઈ રથોથી લય નથી એવો કાશીનો રાજા પોતાના નગરમાં ગયો. ૧૯

ત્યાર પછી મહાત્મા રામચંદ્રે બીજા ત્રણમે રાજાઓને હસતાં હસતાં ચીકા શબ્દોથી કહ્યું : 'તમે સર્વેએ આપણા વચ્ચેની નિશ્ચય પ્રીતિ તમારાં બળ-પરાક્રમ વડે કાયમ રાખી છે. તમે

સર્વેએ નિરંતર ધર્મપરાયણ રહી સત્ય વ્યવહાર ભળવી રાખ્યો છે અને તમારા સરખા મહાત્માની પ્રીતિ અને પ્રતાપથી જ મેં દુરાત્મા, દુષ્ટબુદ્ધિ, રાક્ષસાધમ રાવણને હર્યો છે. હું તો નિમિત્ત-માત્ર જ હતો. યુદ્ધમાં સેના, પુત્ર, ખાંધવ, અમાત્ય એ સર્વ સાથે રાવણ માર્યો ગયો, એ તો ખરેખર તમારો જ પ્રતાપ હતો. વનમાંથી જનક રાજની પુત્રીનું હરણ થયું છે, એ સાક્ષી મહાત્મા ભરતે આપ સર્વ મહાત્માઓને સહાયાર્થે બોલાવ્યા હતા, તેને ઘણો કાળ ચીતી ગયો છે; માટે હવે તમે સર્વ પોતપોતાનાં નગરોમાં પધારો એ મને ઠીક લાગે છે. ૧૨૦-૨૫

રામચંદ્રજીનાં વચન સાંભળી હર્ષયુક્ત થયેલા એ સર્વ રાજાઓએ ઉત્તર આપ્યો: ‘આપના જ ભાગ્યશેષે આપ વિજયી થયા છો અને તમે તમારું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું છે; તેમ જ તમારા જ સારા ભાગ્યે તમે સીતાજી પાછાં મેળવ્યાં છે અને શત્રુને પરાજિત કર્યો છે. જેણે શત્રુઓને હણીને વિજય મેળવ્યો છે, એવા રામચંદ્રજીનાં હર્ષન કરવાં એ જ અમારી પરમ ઇચ્છા હતી અને એ જ અમારી પરમ પ્રીતિ હતી; તમે જે અમારાં વખાણ કરો છો તે તો તમારી જ મોટાઈ છે; અમે તો એવી પ્રશંસા કરી શકવાને પણ શક્તિમાન નથી. આપની આજ્ઞા છે, તો હવે અમે સર્વ અહીંથી વિદાય થઈશું; છતાં તમે તો સહાય અમારા હૃદયમાં રહેશે. હે મહાબાહુ! આપની મહાન પ્રીતિથી વીંટળાયેલા અમે પણ આપના પ્રત્યે એવા જ પ્રીતિવાળા રહીશું. માટે હે મહારાજ! આપની પ્રીતિ અમારા ઉપર નિત્ય કાયમ જ રાખશો.’ એમ કહી જવા માટે ઉતાવળા થયેલા સર્વ રાજાઓએ હાથ ભેરી રામચંદ્રને વિનંતિ કરી, ત્યારે રાજા રામચંદ્રે તેનો સ્વીકાર કર્યો. પછી તેઓ સર્વ પોતપોતાનાં દેશમાં ગયા. ૧૨૧-૨૨

ધર્મ શ્રીધામીષ્ઠિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉપરકાંડમાં ૩૮ મો સર્વ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૩૯ મો

વાનરો વગેરેનો સત્કાર

તે પ્રયાત્તા મહાત્માનઃ પાર્થિવાસ્તે પ્રવ્રજ્યન્ત્ ।

ગજવાનિસહસ્રૌષ્ઠિઃ કમ્પયન્તો વસુંધરામ્ ॥ ૧ ॥

પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા રાજાઓ હબરો હાથી-બોહાનાં સમૂહથી વસુંધરાને ધ્રુબવતા પોતપોતાનાં નગરોમાં જવા લાગ્યા. ભરતની આજ્ઞાથી ઉત્સાહ-વાળા સૈનિકો અને વાહનોવાળી અનેક અક્ષૌહિણી સેના રાણવને સહાય કરવા માટે અયોધ્યામાં એકઠી થયેલી હતી.^૧ તે સર્વ પોતપોતાને સ્થળે જતી હતી, ત્યારે બળથી ગર્વિષ્ઠ થયેલા ચોદાઓ અંકરઅંકર કહેવા લાગ્યા. ‘યુદ્ધમાં રામના શત્રુ રાવણને તો આપણે ભેળ્યો પણ નહિ.’^૨ ભરતે આપણને પાછળથી નકામા બોલાવ્યા; આપણે સર્વ જરૂર એ રાક્ષસોને હણી નાખત.^૩ રામ અને લક્ષ્મણના બાહુના પરાક્રમથી રક્ષાયેલા આપણે સમુદ્રને પેઢે પાર જઈ જરા પણ કલેશ પામ્યા વિના સુખથી યુદ્ધ કરતાં.^૪ એવી અનેક ભતની વાતો કરતા કરતા સર્વ ચોદાઓ અને રાજાઓ પોત-પોતાના રાજ્યમાં ગયા. તેઓના પ્રસિદ્ધ રાજ્યો આનંદથી ભરેલાં, ધનધાન્યથી પૂર્ણ અને મહાન સમૃદ્ધિવાળાં હતાં. પોતાનાં નગરોમાં હ્રેમકુશળ ગયેલા હોવાથી તે રાજાઓ રામચંદ્રજીની પ્રીતિ સંપાદન કરવા માટે વિવિધ રત્નો, અશ્વો, યાનો, મહાગરતા હાથીઓ, ઉત્તમ અંતન, દિવ્ય આભરણ, મણિ, મોતી. પરવાળા, રૂપવતી દાસીઓ, નાના પ્રકારનાં ચમં અને અનેક રથાદિની લેટો તેમને વળાવવા આવેલા મહાબળવાન ભરત, લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન આદિની સાથે મોકલવા લાગ્યા. તે સર્વ લઈને એ ત્રણે પુરુષશ્રેષ્ઠ બાઈઓ પોતાની રમ્ય અયોધ્યા નગરીમાં આવી તથા વિચિત્ર વાને વિવિધ રત્નોની લેટો રામચંદ્રજીની આગળ ધરી. ત્યારે તે સર્વનો પ્રીતિ સહિત સ્વીકાર કરી મહાત્મા રામચંદ્રજીએ પોતાના પર કરેલા ઉપકારના બદલામાં વાનરરાજ સુગ્રીવને, રાક્ષસરાજ વિલીપણને અને યુદ્ધમાં જથ્થા અપાવનારા બીજા રાક્ષસો તથા વાનરોને તે બધી લેટો વહેંચી આપી.^{૫-૧૪} એ

સમયે મહાત્મા રામચંદ્રજીએ આપેલાં સર્વ રત્નો મહાવીર વાનરો અને રાક્ષસોએ હાથ પર અને માથા ઉપર પહેરી લીધાં.^{૧૫}

પછી ઇલવાકુઓમાં મહારથી અને પરાક્રમી, કમળદળ સરખી આંજોવાળા રાજા રામચંદ્રે મહા-બાહુ હંતુમાન અને અંગદને પોતાના જોળામાં બેસાડી સુશીવને કહ્યું : ‘આ અંગદ તારો સુપુત્ર છે અને વાહુપુત્ર હંતુમાન તારો સુમંત્રી છે.^{૧૬,૧૭} હે સુશીવ ! એ ખસે મંત્રણા કરવામાં ચોગ્ય છે, તેમ જ મારા કાચમાં નિરંતર પ્રીતિવાળા છે. તેથી તેઓ વિવિધ પૂજાને ચોગ્ય છે.’^{૧૮} એમ કહીને એ મહા-યશસ્વીએ પોતાના અંગ ઉપરનાં આભૂષણો ઉતારી અંગદ તથા હંતુમાનના શરીર ઉપર પહેરાવ્યાં. પછી રામચંદ્રે વાનરયૂથપતિઓમાં શ્રેષ્ઠ નીલ, નલ, કેસરી, કુસુદ, ગંધમાદન, સુપેષ, પનસ, મેંદ, ક્રિવિદ, બાંબવંત, ગવાક્ષ, વિનત, પૂષ, વલીયુખ, પ્રજંબ, સનાહ, દરીયુખ, દધિયુખ, ઇદંબિત આદિ વાનરોને મીઠી વાણીથી બોલાવી તેમના તરફ સૌમ્ય દંષ્ટિથી જોતા કહ્યું : ‘તમે સર્વ મારા મિત્રો છો, મારા શરીર અને ભાઈ સમાન છો.^{૧૯-૨૨} હે વનવાસીઓ ! તમે અને સંકટમાંથી છોડાવ્યો છે. તમારા જેવા ઉત્તમ મિત્રો જેને છે તેવા સુશીવ રાજાને ધન્ય છે.’ એમ કહી સૌ સૌની ચોગ્યતા પ્રમાણે શ્રેષ્ઠ અલંકારો અને મહામૂલ્યવાન હીરા-ઓ વગેરે તેમની વચ્ચે વહેંચી આપ્યા અને પછી નરશ્રેષ્ઠ રામચંદ્ર તેઓ સર્વને ભેટ્યા.^{૨૩-૨૫}

પિંગળ વર્ણવાળા એ વાનરો અયોધ્યામાં રહ્યા; ત્યાં સુધી સુગંધીદાર મધ પીતા અને સારા સંસ્કાર પામેલું અજ્ઞ, કૃણ અને મૂળાદિ ખાતા હતા.^{૨૬} એવો વૈભવ ભોગવતાં તેમને એક માસ કરતાં વધારે સમય વીટી ગયો, છતાં રામચંદ્રજીની પ્રીતિને લીધે એક યુક્તિ જ ગયું હોય તેમ લાગ્યું.^{૨૭} ઇન્દ્રજાનુસાર સ્વરૂપ ધારણ કરનારા વાનરો, મહાવીર્ય રાક્ષસો અને મહાબળવાન રીંછો સાથે રામચંદ્ર પશુ અનેદ પ્રકારની કીડા કરતા હતાં. એ પ્રમાણે આનંદ પામતા રાક્ષસો અને વાનરોનો શિશિરઋતુનો બીજો માસ પણ વીટી ગયો.

ઇલવાકુરાજના સુંદર નગરમાં રહેતાં, પરમ પ્રીતિ મેળવતાં, રામચંદ્રનું પરમ સન્માન પામીને તેઓ સર્વનો ઘણો સમય સુખમાં વીટી ગયો.^{૨૮-૩૦}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૩૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૦ મે

વાનરો અને રાક્ષસોની વિદાય
તથા સ્મ તેષાં વસતાનૃક્ષવાનરતક્ષસામ્ ।

રાઘવસ્તુ મહાત્મા સુગ્રીવમિદમવ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

રીંછ, વાનર અને રાક્ષસોનો અયોધ્યામાં ઘણો કાળ વીટી ગયો, ત્યારે મહાતેજસ્વી રાઘવે સુશીવને કહ્યું : ‘હે સૌમ્ય ! હવે તમે દેવ અને અસુરોથી જેની સામા ન થઈ શકાય એવી ક્ષિત્કિન્ધાનશ્રીમાં જાઓ. ત્યાં મંત્રીઓની સાથે રહી નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવો.’^૧ હે મહાબાહુ ! તું પરમ પ્રીતિવાળો થઈને મહાબળવાન અંગદ, હંતુમાન અને નલની ખબર રાખજે.^૨ તારા સસરા સુપેષ, બળવાનોમાં શ્રેષ્ઠ તાર, કુધર્ષ કુસુદ, મહા-બળવાન નીલ, વીર શતભલિ, મેંદ, ક્રિવિદ, ગજ, ગવાક્ષ, ગવય, મહાબળવાન શરભ, મહાબળવાન કુધર્ષ, રીંછપતિ બાંબવંત, એ સર્વ તરફ પણ તું પ્રીતિથી લટકે. એ સિવાય ગંધમાદન, સુવિ-કાંત, ઋષભ, પદવંગ, સુપાટલ, કેસરી, શરભ, શુભ, મહાબળવાન શંખજૂલ વગેરે જે જે મહાત્મા-ઓએ મારે માટે પ્રાણની આહુતિ આપી હતી તેઓનું તું પ્રીતિથી પાલન કરજે.^{૩-૬}

એ રીતે સુશીવને કહીને તથા વારંવાર તેને ભેટીને પછી મીઠી વાણીથી મહાત્મા રામચંદ્રે વિભીષણને કહ્યું : ‘હું તમને ધર્મજ બાહુ છું; તમે ધર્મ પ્રમાણે લંકાનું રાજ્ય કરો. હવે તમારા ભાઈ કુબેરજી તમો સૌ રાક્ષસો પર પ્રીતિ ધરાવે છે, માટે તમે સુખથી લંકાનું રાજ્ય કરો. હે રાજા ! તમે ક્યારે પણ અધર્મયુદ્ધ કરશો નહિ. ખરેખર, યુદ્ધિમાન રાજાઓ મૃત્યુનું રાજ્ય લાંબા કાળ સુધી ભોગવે છે.^{૭,૧૧} હે રાજા ! તમે અને તમા સુશીવને પરમ પ્રીતિપૂર્વક હંમેશાં સંભારશો. તમે

કહેશરહિત થઈને હવે પરમ પ્રસન્નતાપૂર્વક લોકમાં જાઓ.^{૧૨}

રામનાં વચન સાંભળી સૌ ‘ધન્ય છે, ધન્ય છે’ એમ કહી વારંવાર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. ‘હે રામ ! હે મહાબાહુ ! સ્વયંબૂ પ્રજાની માફક તમારી બુદ્ધિ અને પરાક્રમ અદ્ભુત છે અને એવું જ પરમ માધુર્ય પણ તમારામાં છે.’^{૧૩, ૧૪}

વાનરો અને રાક્ષસો જોલી રહ્યા પછી હનુમાને પ્રણામ કરી રાઘવને કહ્યું : ‘હે વીરરાજન ! મારો તમારામાં નિરંતર પરમ સ્નેહ રહે, લક્ષ્મિ પણ નિરંતર તમારા ઉપર જ રહે અને મારો તમારા સિવાય બીજો કોઈ પણ સ્થળે લાવ ન થાય.’^{૧૫} બન્ધાં સુધી પૃથ્વી પર રામકથા થયા કરે, ત્યાં સુધી મારા પ્રાણ મારા શરીરને ન છોડે. ^{૧૬} હે રઘુનંદન ! હે પુરુષોત્તમ રામ ! આ દિવ્ય ચરિત્રની જે કથા છે, તે મને અપ્રસરાઓ સંભળાવ્યા કરે. ^{૧૮} હે રામ, એ અસ્તિભૂત સાંભળી પવન જેમ મેઘ-માળા હરી બધા તેમ હું તમારા કર્ષનની મને થતો ઉત્કંઠા પૂરી કરીશ.’

હનુમાનનાં વચન સાંભળી મહાત્મા રામ-ચંદ્ર એકાએક આસન પરથી ઊઠીને સ્નેહથી તેમને લેટી પકા અને કહેવા લાગ્યા : ‘હે કપિ-શ્રેષ્ઠ ! તું કહે છે તેમ જ થશે. તેમાં જરા પણ સંશય રાખવો નહિ. આ લોકમાં બન્ધાં સુધી મારી કથા થશે ત્યાં સુધી તારી કીર્તિ તથા પ્રાણ રહેશે અને બન્ધાં સુધી જગત હશે ત્યાં સુધી મારી કથા પણ થશે. હે કપિ ! તે મારા ઉપર અનેક ઉપકારો કર્યા છે, તેમાં એક ઉપકારના બદલામાં હું પ્રાણ આપું તોપણ તેનો બદલો વળે તેમ નથી, તો બીજા ઉપકારોનો તો હું દેવાદાર જ રહીશ. હે કપિ ! તે જે ઉપકારો કર્યા છે, તે મારા અંગમાં ભૂના થઈ બધા, કારણ કે આપકાળ આવે છે ત્યારે માણસ પ્રત્યુપકારને પાત્ર થાય છે, માટે તારા ઉપર આપત્તિ ન આવે.’^{૧૯-૨૪} પછી રાઘવે ચંદ્ર સરણે પ્રકાશિત અને જેની મધ્યમાં વૈદ્યમંથ્રિ હતો તેવા હાર પોતાના ગળામાંથી કાઢી હનુમાનના ગળામાં પહેરાવ્યો.^{૨૫} ત્યારે સુવર્ણશિલ્પી સુમેરુ પોતાના

ઉપર પહેલાં ચંદ્રકિરણોથી એવો શોભી રહે તેમ છાતી પર પહેરેલા હારથી હનુમાન શોભવા લાગ્યા.

રામચંદ્રનાં વિદાય થવા માટે કહેલાં વચનો સાંભળી એક પછી એક મહાબળવાન વાનરો તેમના પગમાં પડી માર્ગે પકવા લાગ્યા. પછી બ્યારે સુગ્રીવ અને ધર્માત્મા વિભીષણની સાથે ગાઢ આલિંગન કરીને રામચંદ્રે તેમને વિદાય આપી, ત્યારે સર્વના નેત્રો આંસુથી ભરપૂર થઈ ગયાં.^{૨૬-૨૮} એ સમયે રામચંદ્રને ત્યજીને જતાં સર્વની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ, કંઈ ગદગદ થઈ ગયા અને ચેતનારહિત હોય તેવા તેઓ જણાવા લાગ્યા. જેમ પ્રાણ મહાસુરકેલીએ દેહ ત્યજીને બધા, તેમ જેના ઉપર પૂર્ણ કૃપા થયેલી છે એવા તે સર્વ કપિવરો મહાત્મા રામચંદ્રને છોડીને પોતપોતાને ઘેર ગયા. રામચંદ્રની પાસે સુગ્રીવ રહેલા રાક્ષસો, રીંછો અને વાનરો રઘુવંશવર્ધન રામચંદ્રને પ્રણામ કરી તેમના વિચારને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં આંસુઓથી પરિપૂર્ણ નેત્રોવાળા થઈ પોતપોતાના દેશમાં ગયા.^{૨૯-૩૧}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આલિંગ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૧ મો

પુષ્પક વિમાનનું વિસર્જન

વિસ્તૃત્ય જ મહાબાહુર્જસલાનરરાત્સાન્ ।

આલમિઃ સ્થિતો રામઃ પ્રસુમોદ સુલ્લં સુલ્લી ॥ ૧ ॥

રીંછ, વાનર અને રાક્ષસોને વિદાય કર્યા પછી મહાબાહુ રામચંદ્ર પોતાના ભાઈઓ સાથે અપાર સુખથી આનંદ લોગવતા હતા. એક વખતે પાછલા પહેરે મહાપ્રભુ રામચંદ્રે ભાઈઓની સાથે અંતરિક્ષમાં મીડી વાણી સાંભળી : ‘હે સૌમ્ય રામ ! તમે મને પ્રસન્ન વદનથી નિહાળો. હે પ્રભો ! મને કુબેરલવનથી પ્રાપ્ત થયેલું પુષ્પક વિમાન જાણો.’^{૧-૩} હે નરોત્તમ ! તમારી આજ્ઞા માનીને હું કુબેરના લવન તરફ તેની ઉપાસના કરવા ગયું હતું, ત્યારે તેણે મને કહ્યું : ‘મહાત્મા નરેંદ્ર રામચંદ્ર સુદમાં દુર્ધર્મ રાક્ષસેશ્વર રાવણને હણીને તને છાતી લીધું છે.’^૪ દુરાત્મા

રાવણને પુત્ર, પૌત્ર અને બાંધવો સહિત હજારો
એથી હું અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું.^{૧૬} પરમાત્મા રામે
લોકમાં તને જીતેલું છે; માટે હે સૌમ્ય ! હું તને
આજ્ઞા કરું છું કે તું તેમજ વાહન શા.^{૧૭} તું સર્વ
લોકમાં જવાને સમર્થ છે; માટે જા, તું રઘુનંદનનું
વાહન શા. એને માટે જરા પણ કંઠેશ ન કર;
કારણ કે મારી એ પરમ ઇચ્છા છે.^{૧૮} મહાત્મા
કુબેરની આવી આજ્ઞા થતાં હું તમારી પાસે આવ્યું
છું; માટે જરા પણ શંકા રાખ્યા સિવાય તમે મારા
સ્વીકાર કરો.^{૧૯} કુબેરની આજ્ઞાથી કોઈ પણ
પ્રાણીથી હું પાછું હટું તેમ નથી, એથી હવે હું
તમારી આજ્ઞાનું પરિપાલન કરીને મારા પ્રભાવા-
નુસાર સર્વત્ર ગતિ કરીશ.^{૨૦}

મહાબળવાન રામચંદ્રે પુષ્પક વિમાનનું કહેવું
સાંભળીને તેમ જ તેને પાછું આવેલું જોઈને કહ્યું :
‘ હે વિમાનશ્રેષ્ઠ પુષ્પક ! જો એમ છે તો હું તારું
સ્વાગત કરું છું. કુબેરની અનુકૂળતાથી મને
સદ્વ્યવહારનું ઉત્કૃષ્ટ ધન કરવાનો દોષ નહિ લાગે.’
પછી મહાબાહુ રામચંદ્રે ડાંગર, પુષ્પ, મુગધી,
ધૂપ આદિથી પુષ્પક વિમાનની પૂજા કરી અને
કહ્યું : ‘ હે સૌમ્ય ! હાલ તો તું સિદ્ધ પુરુષોના
માર્ગદર્શક અંતરિક્ષમાં ગમન કર, મારા વિરોધ-
થી ખેદ ન કર. હું તારું સ્મરણ કરું ત્યારે તું
મારી આગળ આવજે. ^{૨૧-૨૪} તું તારી મન-
ગમતી દિશામાં ગમન કરીશ ત્યારે તને કોઈ
રોકી શકશે નહિ.’ ત્યારે પુષ્પકે કહ્યું : ‘ તમારી
ઇચ્છા પ્રમાણે થાઓ.’ એમ કહી પોતાની ઇચ્છેલી
દિશા તરફ પુષ્પક વિમાન વિદાય થયું.^{૨૫, ૨૬}

પુણ્યસ્વરૂપ વિમાન અંતર્ધાન થયા પછી
મહાત્મા ભરત હાથ ભેડી રઘુનંદનને કહેવા
લાગ્યા : ‘ હે બીર ! દેવના બેવા તમે જ્યારે રાજ્ય
કરો છો, ત્યારે અમે ઘણાંયે અમનુષ્ય પ્રાણીઓને
વારંવાર મનુષ્યની માફક બોલતાં જોયાં. વળી
કેટલાંક માનસથાનાં પ્રબલમાં કોઈ જાતનો રોગ થયો
નથી. ^{૨૭, ૨૮} હે રાઘવ ! વૃદ્ધ પ્રાણીઓને પણ મૃત્યુ
આવતું નથી; શ્રીઓ રોગરહિત સંતાતિને જન્મ
આપે છે અને મનુષ્યો હૃદયપુષ્પ થયાં છે. હે રાજન !

પુરવાસીઓ અને જનપદવાસીઓને અધિકારિક
હવે થાય છે. મેં જ પણ આકાશમાંથી યોગ્ય સમયે
અમૃત બેવું જળ વરસાવે છે. ^{૨૯, ૩૦} કલ્યાણકારક
તથા સ્પર્શ કરવા યોગ્ય ધવન વાધા કરે છે. હે
રાજન ! ‘ આવો નરેશ્વર આમારા ઉપર બહુ કાળ
મુખી રાજ તરીકે રહો. ^{૩૧, ૩૨} એ પ્રમાણે પૌર અને
જનપદ (ગામડામાં રહેનારા) લોકો સર્વ સ્થળે
જશે છે.’ ભરતે કહેલી આ અતિશય મીઠી વાણી
સાંભળી નૃપશ્રેષ્ઠ રામચંદ્રે આનંદમુગ્ધ થયા. ^{૩૩}
ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભારતપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૪૧ થી ૪૭ સુધી સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૨ મે

અશોક ઉદ્યાનમાં રામચંદ્ર અને સીતાનો
વિહાર-મુનિના આશ્રમમાં એક રાત્રિ
રહેવાનો હેતુ

સ વિમુચ્ય તતો રામઃ પુષ્પકં હૈમમૃષિતમ્ ।

પ્રવિવેશ મહાવાહુરશોકવનિકાં તત્તા ॥ ૧ ॥

સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાનનું વિસર્જન થયાં

પછી મહાબાહુ રામચંદ્રે અશોકવાટિકા નામની
વાડીમાં ગયા. એ વાડી અંકન, આંબો, પુલાહ, રક્તચંદન અને દેવદારુ વગેરે વૃક્ષોથી શોભતી

હતી. ^૨ અંક, અશોક, મહુડો, કૃષ્ણ, સર્વ, ધૂમ-
રહિત અસિ સમાન શોભતાં પારિજાત આદિ

વૃક્ષોથી એ વાડી શોભતી હતી. લોખ, નીપ,
અબ્બુન, નામકેસર, શતાવરી, અતિમુક્ત, મંકાર,

કેળ વગેરે છાંદ, વેલ અને તેની ઘટાઓથી તે
વાડી શોભતી હતી. પ્રિયંચ, કંકબ, બકુલ, જાંબુનાં

બાદ, હાડમડીનાં અને કૌવિકારનાં વૃક્ષો ત્યાં શોભી
રહ્યાં હતાં. ^{૩-૫} તે વાડી હમેશાં દિવ્ય ગંધ અને

રસમુક્ત રમ્ય પુષ્પો તથા મનોરમ ફૂલોથી, કોમળ
અંકુરવાળી કુંપળોથી, દિવ્ય વૃક્ષોથી, માળીઓએ

નિર્મોલુ કરેલાં સુંદર કુંપળ અને પુષ્પોના દગલા-
ઓથી, ઉન્મત્ત બ્રમરોના શુંબરવશી, કૌયલોથી,

વિવિધ પ્રકારનાં પક્ષીઓથી અને આંબાના સોરથી
અનેક પ્રકારે શોભી સ્ફી હતી. ^{૬-૮} એ વાડીમાં

કેટલાંક વૃક્ષો સુવર્ણ બેવા રંગનાં, કેટલાંક અસિની
શિખા બેવા રંગનાં અને કેટલાંક કાળા આંબાવાળા

જેવાં રંગનાં શોભતાં હતાં.^૯ તેમાંનાં સુગંધીદાર પુષ્પોની વિવિધ પ્રકારની માળાઓ ખનાવવામાં આવતી હતી. તે વાડીમાં પુષ્કળ પાણીથી ભરેલા જુદા જુદા આકારની વિહારવાડીઓ આવી રહી હતી.^{૧૦} તેનાં પગથિયાં માથેકનાં ખનાવેલાં હતાં અને વચ્ચેના પગથારો સ્ફટિકના ખનાવેલા હતા. તેમાં કમળો ખીલી રહ્યાં હતાં. તેના કિનારા ઉપર અકવાક, કારંડવ, પોપટ, હંસ, સારસ વગેરે પક્ષીઓનો કલરવ ચર્ચ રહ્યો હતો. વળી કિનારા ઉપર જોડેલાં પુષ્પોથી ભરેલાં વૃક્ષોએ તે શોભી રહી હતી.^{૧૧-૧૨} એના કિનારા સુંદર શિલાઓથી વિવિધ આકારમાં બાંધેલા હતા. વળી તેની આસપાસ વૈકુંઠમંથ્રિ સરખું લીલું, અતિશય બારું અને સુષ્પિત વૃક્ષોવાળું વન આવેલું હતું પુષ્પયુક્ત વૃક્ષોના પરસ્પર અથડાવાથી આકાશ જેમ તારાથી છવાઈ બધ, તેમ બધા પક્ષરો પુષ્પથી છવાઈ ગયા હતા. રાત્ર રામચંદ્રનું આ વિહારવન ઈંદ્રના નંદન અને કુબેરના મિત્રરથ વન જેવું લાગતું હતું; તેમાં પુષ્કળ બેઠકો, ચૂંકો, કુંજવાટિકાઓ અને લતામંડપો આવેલાં હતાં.

રામચંદ્ર પુષ્પિત શયેલી અશોકવાટિકામાં જઈને સુંદર આકારનાં પુષ્કળ પુષ્પથી છવાયેલા અને દલનાં ખનાવેલા આસન ઉપર બેઠા અને સીતાનો હાથ પકડી મૈત્રેયક નામનું પવિત્ર મધ ઇંદ્ર જેમ થયીને સુધા પિવડાવે તેમ પોતે પાવા માંડયું; પછી તુરત જ સેવકો સારી રીતે રાંધેલું અન્ન અને વિવિધ ફળો રામચંદ્રના ઉપયોગ માટે લાવ્યા. ત્યાર બાદ નૃત્ય અને ગીતમાં કુશળ અસરાઓ, નાગલોકની સ્ત્રીઓ, કિત્તરીઓ અને દક્ષિણ દેશની સ્ત્રીઓ રાત્ર રામચંદ્રની આગળ નાચ કરવા લાગી. મનને આનંદ પ્રમાટે એવી નૃત્ય અને ગીતમાં કુશળ સ્ત્રીઓ રામચંદ્રની પાસે નાચતી હતી. ત્યાર પછી રમણ કરવામાં શ્રેષ્ઠ ધર્માત્મા રામે તે સર્વને સંતુષ્ટ કરી વિદાય કરી. જેમ તેજસ્વી અરુઘતીની સાથે વસિષ્ઠ બેઠા હોય તેમ સીતા ની સાથે બેઠેલા રામચંદ્ર શોભતા હતા. એ પ્રમાણે દેવીપુત્રી જેવી સીતાની સાથે રામચંદ્ર

આનંદ ભોગવતા હતા.^{૧૩-૨૪}

આ રીતે દેવની માફક દરરોજ વિહાર કરતાં રામ અને સીતાને સર્વદા ભોગ ભોગવવા યોગ્ય શિશિરઋતુનો કાળ ચાલ્યો ગયો; એટલે કે વિવિધ ભોગો આપનારા શિશિરકાળ વીતી ગયો.^{૨૫-૨૬} ધર્મને બાણનારા રામચંદ્ર સવારમાં ધર્મવિધિથી ધર્મકાર્યો કરી દિવસનો બાકીનો ભાગ અંતઃપુરમાં પસાર કરતા હતા.^{૨૭} સીતા પણ સવારમાં સર્વ દેવકાર્યો કરી સર્વ સાસુઓની સમાનભાવે પૂજા કરતાં હતાં.^{૨૮} પછી સ્વર્ગમાં બેઠેલા સહસ્રાણ ઇંદ્રની પાસે જેમ થયી બધ, તેમ સુંદર આભરણ અને વસ્ત્ર ધારણ કરી રામની પાસે સીતા જતાં હતાં.

એ રીતે કેટલોક કાળ વીતી જતાં મહાદેવી સીતા ગર્ભવતી થયાં. પછી એક દિવસે દેવપુત્રી સમાન વસારોહા સીતા મહાત્મા રાધવની પાસે આવ્યાં, ત્યારે તેને બેઈને પ્રસન્ન થયેલા રાધવે કહ્યું : 'વેદેહી ! મને તારાથી અપત્યલાભ, (પુત્ર-લાભ) થવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે. હે વસારોહા ! તું શું ઇચ્છે છે ? હું તારી શી ઇચ્છા પૂરી પાડું ?' ત્યારે સીતાએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું :^{૨૯-૩૨} 'હે રાધવ ! ગંગાના તીર ઉપર વસતાં ઉગ્ર તેજસ્વી પવિત્ર તપોવન એવા હું ઇચ્છું છું. હે દેવ ! ફળ-મૂળ ખાનારા ઋષિઓના ચરણોનું વંદન કરવા હું ઇચ્છું છું. હે કાકુત્સ્થ ! વળી મારી પરમ ઇચ્છા એ છે કે ફળ-મૂળ ખાનારા ઋષિઓના તપોવનમાં એકાદ રાત્રિ હું રહું.' ત્યારે અદિવ્રજવર્મા રાત્રે 'હીક, હે વેદેહી ! તું જરૂર આવતી કાલે ત્યાં જઈશ, વિશ્વાસ રાખ,' એમ કહ્યું.^{૩૩-૩૪} રામચંદ્ર જનક-રાજની પુત્રીને એમ કહીને પછી પોતાના મિત્ર-મંડળ સહિત સલાલવનમાં ગયા.^{૩૫}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરમંડમાં ૪૨ માં સર્ગ સંપૂર્ણ

સીતાનો વનવાસ

સર્ગ ૪૩ મો

સીતા સંખંધી લોકવાચકા

તત્રોપવિષ્ટં રાજાનમુપાસન્તૈ વિવક્ષણાઃ ।

કથાનાં बहुरूपाणां हास्यकाराः समन्ततः ॥ ૧ ॥

સભાશવનમાં રાજા રામની આસપાસ અનેક પ્રકારની વાતો કરી હાસ્ય ઉત્પન્ન કરનારા વિવક્ષણ પુરુષો બેસતા હતા. વિવક્ષ, મધુમત્ત, કાર્યપ, મંગળ, કુલ, સુરાજિ, કાલિય, ભદ્ર, દંતવક્રન અને સુમાગધ, એ સર્વ આનંદ પામી મહાત્મા રાધવને ચરિહાસ્યુક્ત અનેક પ્રકારની વાતો કહેતા હતા. તેમની કાંઈ એક વાત સાંભળી રામચંદ્રજીએ પૂછ્યું : 'હે ભદ્ર ! આપણા શહેરમાં તેમ જ દેશમાં શી વાતો ચાલી રહી છે ? નાગરિકો તેમ જ શ્રામ્ય-જનો મળા પોતાના વિષે, સીતા વિષે, ભરત, લક્ષમણ અને શત્રુઘ્ન વિષે તેમ જ મારાં માતા કેટલી વિષે થું કહે છે ? કેમ કે રાજા ધર્મના વિચાર વિનાનો થાય, ત્યારે વનમાં તપસ્વીઓ અને દેશમાં પ્રજા તેની નિંદા કરે છે. ૧-૧

ત્યારે ભદ્રે હાથ ભેડીને કહ્યું : 'હે રાજન્ ! સર્વ નાગરિકો તમારે માટે બહુ સારું બોલે છે. હે સૌમ્ય ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આપણા નગરમાં નગર-વાસીઓ દશગ્રીવનો વધ કરી ચેળવેલા વિવ્ય માટે આપનાં બહુ જ વખાણ કરે છે. ૧-૨

ત્યારે રામચંદ્રજીએ ભદ્રને કહ્યું : 'તું પુર-વાસીઓમાં જે પ્રમાણે સારી કે નકારી જે જે વાતો થતી હોય, તે બધી જરા પણ છુપાવ્યા વિના કહે; કારણ કે તે સાંભળીને હું શુભ કરીશ, અશુભ નહિ કરું. ૧-૧૦ તું જરા પણ ક્ષેત્ર કયાં સિવાય વિશ્વાસ રાખીને અને નિર્ભય થઈને નગરમાં તેમ જ દેશમાં મારા માટે શુભ અથવા અશુભ જે બોલાતું હોય તે નિવેદન કર. ૧-૧૧

ત્યારે ભદ્રે અતિશય વિનયથી હાથ ભેડી સાવધાન થિતે કહ્યું : 'હે રાજન્ ! વનમાં, ઉપ-વનમાં, ચોરા ઉપર, દુકાનોમાં અને શેરીઓમાં નાગરિકો જે સારું અથવા નકારું કહે છે તે હું

તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો. તેઓ કહે છે : 'રામે સસુદ્રમાં સેતુબંધનનું દુષ્કર કાર્ય કર્યું. એવું પૂર્વે કાંઈ પણ દેવ કે દાનવે કર્યું' સાંભળ્યું નથી. વાનરો અને રીછોને વશ કરીને સર્વ સેના, વાહન અને રાક્ષસો સહિત સુરકેલીથી છત્વી શકાય તેવા રાવણને તેમણે હર્યો; પણ રાવણે કરેલા સ્પર્શ માટે ક્ષમા કરીને સીતાદેવીને પાછાં બાણી પોતાના ઘરમાં રાખ્યાં એ ઠીક કર્યું' નથી; તેમ જ પૂર્વે રાવણે બળથી પકડીને સીતાને બોળામાં બેસાડેલાં હતા તે સીતાના સંલોચનુ સુખ રામના હૃદયને કેવા પ્રકારનું થતું બેઈએ ? પૂર્વે લંકાની અશોકવાસીમાં રાખેલી અને રાક્ષસોને વશ પડેલી સીતાનો રામ-અંદરને કેમ અભાવ આવતો નથી ? ૧-૧૨-૧૮ રામ-અંદરની આવી વર્તણૂકથી સ્ત્રીની બાબતમાં આપણને પણ સહન કરવાનો પ્રસંગ આવશે; કારણ કે જેમ રાજા કરે છે તેમ જ પ્રજા બહુસરે છે. ૧-૧૯ હે રાજન્ ! સર્વ નગર અને દેશમાં પુરવાસીઓ એવી એવી બહુ બતની વાણી બોલે છે. ૧-૨૦

મહાત્મા રામચંદ્ર આ વચન સાંભળી ઘણા દુઃખી થયા અને પાસે બેઠેલા સુહૃદોને કહ્યું : 'થું મારે માટે લોકો આમ બોલે છે ?' ત્યારે સર્વેએ માથું નમાવીને પ્રણામપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો : 'હા, એમ જ કહેવાય છે, એમાં જરા પણ સંશય નથી.' સર્વના સુખથી આતુ સાંભળી લીધા પછી શત્રુનો નાશ કરનારા રામચંદ્રે સર્વ મિત્રોને જવાની રજા આપી. ૨-૧-૨૩

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આશ્કિભ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૪ મો

વિહ્વળ રામચંદ્ર અને ભાઈઓ

વિસૃજ્ય તુ સુહૃદ્યં વુલ્લ્યા નિશ્ચિત્ય રાજવાઃ ।

સ્મીયે દ્વાઃસ્વમાસીનમિદં વચનમગ્રવીવ ॥ ૧ ॥

મિત્રવર્જને રજા આપ્યા પછી મહાત્મા રામ-ચંદ્રે યુદ્ધિપૂર્વક નિશ્ચય કરી દારપાળને કહ્યું :

'હે હૃત ! શુભ લક્ષણવાળા લક્ષમણને, મહાભાજ

ભરતને અને અબિત શત્રુકને તું તરત અહીં

બોલાવી લાવ.'

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં દ્વારપાળ ઉતાવળે ઉતાવળે લક્ષમણને ઘેર તેમની સમીપ દોડી ગયો અને હાથ ભેડી આદરપૂર્વક બોલ્યો : ‘તમને રાજભણ મળવા ઇચ્છે છે; માટે તમે ત્યાં હંમણાં ને હંમણાં બંધો.’ ત્યારે લક્ષમણ ‘બહુ સારું,’ એમ કહી ઉતાવળે રામચંદ્ર પાસે જવા લાગ્યા. પછી તે દ્વારપાળ ભરતની પાસે ગયો અને હાથ ભેડી આદરપૂર્વક બોલ્યો : ‘મહારાજ આપને મળવા આવે છે.’ રામે કહેવડાવેલું વચન દ્વારપાળના મોઢેથી સાંભળી મહાભયભરત ભરત તરત આસન પરથી ઊભા થઈ પગપાળા જ આવવા માંડ્યા. પછી તે દ્વારપાળ ઉતાવળે ઉતાવળે હાથ ભેડી શત્રુઘ્નને ઘેર ગયો અને કહ્યું : ‘હે રઘુશ્રેષ્ઠ! અહીં આવો. આવો, મહારાજ તમને મળવા ઇચ્છે છે. મહાધનશ્રવણી લક્ષમણ અને ભરત તો કથારનાથ ત્યાં ગયેલા છે.’ તે સાંભળીને શત્રુઘ્ન શ્રેષ્ઠ આસન પરથી ઊઠી વિનીતભાવે બ્યાં રામચંદ્ર હતા ત્યાં ગયા. તેટલામાં દ્વારપાળ પણ રામચંદ્રની પાસે આવી પહોંચ્યો અને હાથ ભેડી ‘આપના સર્વે બાઈઓ અહીં આવેલા છે,’ એમ બોલ્યો. કુમારો આવેલા છે, એમ સાંભળી ચિંતાથી વ્યાકુળ થયેલી ઇર્ષ્યાવાળા રામચંદ્રે ઢીંગની માફક નીચું મોઢું રાખી દ્વારપાળને કહ્યું : ‘તું તે સર્વ કુમારોને મારી પાસે તરત તેડી લાવ; કારણ કે એ સર્વમાં મારું જીવન રહેલું છે અને તેઓ મને પ્રાણથી વધારે પ્રિય છે.’ ૧૭-૧૪

પછી રાજની આજ્ઞા પામેલા પ્રવેશ વજ્ર ધારણ કરનારા કુમારો હાથ ભેડી સાવધાન ચિત્તવાળા થઈને ત્યાં આવ્યા; ત્યારે તેમણે રાહુથી ગ્રસાયેલા ચંદ્રના જેવું અને સધ્યાકાળના તેજ વિનાના સૂર્ય સરખું નિરતેજ સુખ તેમજ આંસુથી ભરાઈ ગયેલી આંખોવાળા રામચંદ્રને જોયા. જેની શોભા હજારી ગઈ છે એવા કમળદળ સમાન રાજ રામચંદ્રને જોઈને, તેમના પગમાં પોતાનાં માથાં નમાવીને સાવધાન ચિત્તથી તેઓ ત્યાં ઊભા રહ્યા અને તેઓની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. ૧૫-૧૭

પછી મહાભયભરત રામચંદ્રજીએ ઊભા થઈ તે સર્વને આદિગન આપીને ‘આસન ઉપર બેસો,’ એમ કહી પોતાનું મનોગત કહેવા માંડ્યું. ૧૮ તેઓ બોલ્યા : ‘તમે સર્વ મારું જીવન છો, મારું, સર્વસ્વ છો; હું તમે સંપાદન કરેલું જ રાજ્ય કરું છું. હે નરેશ્વરો! તમે સર્વ શાઓના અર્થને બંધુનારો છો. યુદ્ધિ તમારામાં સ્થિર થયેલી છે; માટે હે બાંધવો! હું તમને જે કહું તે તમે કરો.’

રામચંદ્રે એમ કહ્યું, ત્યારે ધ્યાનમગ્ન થયેલા તે ત્રણે બાઈઓ ‘રાજ રામ શી આજ્ઞા કરશે’ એ વિચારથી ચિંતાતુર થયા. ૧૯, ૨૦

હતિ શ્રીવત્સીદિ મહાસુનિર્મલિત આકાશ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૪ મો સર્ગ સપ્તમી

સર્ગ ૪૫ મો

વિહ્વળ રામચંદ્ર—સીતાત્યાગનો નિશ્ચય

ત્રેણં સમુપવિષ્ણનાં સર્વેનાં દીનચેતસામ્ ।

ઠવાચ વાક્યં કાકુત્સ્થો મુક્તેન પરિગુપ્તતા ॥ ૧ ॥

ત્યારે સર્વ, કુમારો દીનચિત્ત થઈને બેસી ગયા, ત્યારે સુકાઈ જતા સુખે રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે બાઈઓ! તમારે કેટલાંક થાઓ. હવે હું તમને જે કહું તે સાંભળો, પણ તેમાં મારા અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ વાત કરશો નહિ. આજકાલ મારા ઉપર પુરવાસીઓ અને દેશજનોનો અતિશય મોટો અપવાદ આવ્યો છે અને તેને લીધે મારી જે નિંદા થાય છે, તે મારા મર્મસ્થાનને વીંધી નાખે છે; કારણ કે હું મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલો છું અને સીતા પણ મહાત્મા જનક રાજના ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાં છે. હે સૌમ્ય! જનરહિત હંકારવચમાં રાવણે સીતાનું હરણ કર્યું’ હવે, પછી જે રાવણનો નાશ કર્યો હતો, એ સર્વ હક્ષીકૃત તમે બાંધો છો. એ સમયે જનક રાજની પુત્રી સીતા વિધે મને વિચાર થયો : ‘લોકમાં રહેલી આ સીતાને હું અયોધ્યાપુરીમાં કેવી રીતે લઈ બઈ ૧૧-૧૨ હે લક્ષ્મણ! એ સમયે સીતાએ પોતાના પતિવ્રતધર્મની ખાતરી કરી આપવા માટે તમારી સમક્ષ સજગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો અને આકાશમાં રહેલા દેવોના અલિહાનને લઈ જનાર એ

અગ્નિદેવે પ્રકટ થઈને વાસુ, ચંદ્ર અને સૂર્ય વગેરે સર્વ દેવોની તથા સર્વ ઋષિઓની સમક્ષે જનક વૈદેહી સીતાને પાપરહિત જણાવી. ત્યારે લંકામાં ઈંદ્રદેવે દેવો અને ગંધર્વોની સંનિધિમાં જો શુદ્ધ આચરણવાળી સીતાને મારા હાથમાં સોંપી હતી. મારો અંતરાત્મા પણ બંધે છે કે સીતા શુદ્ધ અને યશસ્વી છે. ૭-૧૦ આમ હોવાથી જ મેં એનો સ્વીકાર કર્યો છે અને હું તેને અહીં લાવ્યો છું; પરંતુ હાલ જે અસત્ય લોકાપવાદ ઊભો થયો છે, તે મારા હૃદયમાં શોક ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

પુરવાસીઓ અને દેશજનોમાં આ અપવાદને લઈ મારી નિંદા થાય છે અને અપકીર્તિ ગવાય છે. જે કોઈ પ્રાણીની આ હોઠમાં અપકીર્તિ થાય છે તથા જ્યાંસુધી અપકીર્તિ જોલાય છે, ત્યાંસુધી તે અધમ લોકમાં પડી રહે છે. દેવો અપકીર્તિને નિંદે છે અને કીર્તિ સર્વ લોકોમાં પૂજાય છે. ૧૨, ૧૩ સઘળા મોટા મહાત્માઓના સર્વ પ્રયત્નો કીર્તિ માટે જ હોય છે; માટે હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! આ અપવાદથી સંતપ્ત થયેલો હું તમારો અથવા મારા પોતાના જીવનને પણ ત્યાગ કરું તેમ છું; તો પછી જનક રાજાની પુત્રીને ત્યાગ કરવો, એમાં તે શું? હું અપકીર્તિથી ઉત્પન્ન થયેલા શોકસાગરમાં ડૂબેલો છું, તેવું આ જ કારણ છે. ૧૪, ૧૫ અપયથથી ઉત્પન્ન થયેલા આ દુઃખ કરતાં વધારે મોટું દુઃખ હું બીજું કોઈ જોતો નથી; માટે હે સૌમિત્ર! તું આવતી કાલે સવારે જ સીતાને સુમંત્ર સારથિએ જોડેલી રથમાં બેસાડીને મારા દેશની બહાર બીજા પ્રદેશમાં મૂકી આવ. હે ભાઈ! ગંગા નદીને સામે કાંઠે તમસા નદીના કિનારે આવેલા મહાત્મા વાલ્મીકિના દિવ્ય આશ્રમ પાસેના જનરહિત પ્રદેશમાં તું એને મૂકી આવ.

હે સૌમિત્ર! મારી આજ્ઞા સુજળ કરીને તું એકદમ પાછો આવશે. સીતાના પરિત્યાગના સંબંધમાં તમે કોઈ પણ મને કોઈ પણ કહેશો જ નહિ. ૧૬-૧૮ હે ભાઈ! અત્યારે કરવા ન કરવાનો વિચાર નહિ કરતાં મારી આજ્ઞા સુજળ જ કરો. જો તમે મને આમ કરતાં રોકશો, તો મારી તમારા

ઉપર પૂર્ણ અપ્રીતિ થશે. ૨૦ હું તમને તમારા બંને પગ અને જીવનના સોગંદ આપું છું કે તમે આ બાબતમાં મારી સાથે કોઈ જ કાલાવાલા કરશો નહિ. આ બાબતમાં મારી આજ્ઞાનું ઉદ્ધેશન થશે, તો આપણા સ્નેહ રહેશે નહિ. ૨૧ જો તમે મારી આજ્ઞા માનનારા હો તો મારી આજ્ઞા માનો અને હવે સીતાને અહીંથી લઈ જાઓ. એ આજ્ઞા પરિપૂર્ણ કરો. સીતાએ પ્રથમ મને કહેલું છે કે, 'ગંગાતીર ઉપર આવેલા આશ્રમે જોવાને હું ઇચ્છું છું;' તેની તે ઇચ્છા આ રીતે પરિપૂર્ણ થાય છે.

આંસુથી જેની આંખો ભરાઈ ગઈ છે એવા ધર્માત્મા રામચંદ્ર એમ કહીને ભાઈઓ સહિત રાજમંદિરમાં આવ્યા અને શોકથી ચિરાઈ જતા હૃદયવાળા હાથીની માફક ઉપશઉપરી નિસાસા મૂકવા લાગ્યા. ૨૨-૨૪

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આશ્રિત્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૪૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૬ મો

સીતાને વનમાં મોકલવાની ગોઠવણ તતો રજન્યાં ઘ્યુઘ્વાયં લક્ષ્મણો દીનચેતનઃ ।
સુમન્ત્રમ્બીજાકર્ણ્ય મુલ્લેન પરિકુળ્પત ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે દીનચિત્ત થયેલા લક્ષ્મણે સુકાર્ધ જતા મોઢે સુમંત્રને કહ્યું: 'હે સારથિ! રાજા રામચંદ્રની આજ્ઞા થઈ છે; માટે તું ઉતાવળી ગતિવાળા બોડાઓ ભેડીને ઉત્તમ રથ તૈયાર કર અને તેમાં સીતા માટે સુંદર આસન પાથર; કેમ કે તેમને આજે પવિત્ર કર્મવાળા મહર્ષિઓના આશ્રમ દેખાડવા મારે લઈ જવાં છે.' ત્યારે સુમંત્ર 'જેવી આજ્ઞા' એમ કહીને શૌરોક વારમાં જ ઉત્તમ અરવે ભેડીને સુખકારક બેઠકવાળો સુંદર રથ ત્યાં લાવ્યો અને મિત્રોનાં માન વધારનાર સૌમિત્રને કહ્યું: 'હે પ્રભુ! રથ તૈયાર છે; માટે હવે જે કરવા શેઝ્ય હોય તે કરો.' ૧-૫

પછી પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણે રાજજીવનમાં સીતાને કહ્યું: 'તમે સમર્થ, રાજા પાસે ઋષિઓના આશ્રમે જોવાની ઇચ્છા દર્શાવી વરદાન મેળવ્યું છે; તેથી રાજાએ તમારી ઇચ્છા પૂરી કર્યા

માટે મને તમને ઋષિઓના આશ્રમમાં લઈ જવાની આજ્ઞા કરી છે. હે વેદેહી ! હે દેવી ! ગંગાના તીર ઉપર ઋષિઓના સુંદર આશ્રયો આવેલા છે. રાબ-છની આજ્ઞાથી આવે હું તમને ઋષિમુનિઓએ સેવેલા એ અરણ્યમાં લઈ જઈશ; માટે તૈયાર થાઓ.^{૧૬-૨૨}

લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી સીતાને બહુ જ હર્ષ થયો અને વિવિધ પ્રકારના મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને રત્નો આદિ સામગ્રી લઈને જવા માટે તૈયાર થયાં. તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું : ‘આ સર્વ અલંકારો, મહામૂલ્યવાન વસ્ત્રો અને વિવિધ પ્રકાર નાં ડ્રોયો હું સુનિપત્તીઓને અર્પણ કરીશ.’ ત્યારે લક્ષ્મણે ‘હીક’ એમ કહીને તેમને રથમાં બેસાડ્યાં અને પછી રાબ રામચંદ્રની આજ્ઞાનુ-સરણ કરી એ ઉત્તમ રથને હંકાર્યો એ સમયે ઉતાવળી ગતિએ જવા રથમાં બેઠેલાં સીતાએ લક્ષ્મણે વધારનાર લક્ષ્મણને કહ્યું : ‘હે રઘુનંદન ! હું બહુ જ અશુભ ચિહ્નનો ભેઠ છું. મારું જમણું નેત્ર ફરકે છે અને અંગેમાં ધ્રુબરી આવે છે. હે સૌમિત્રિ ! મારું હૃદય પણ અસ્વ-સ્થ હોય તેમ જણાય છે અને મનમાં આશ્રયો ભેવાનો અતિ હર્ષ હોવા છતાં પણ તે અતિશય આકુળ થઈ બળ છે. હે વિશાળદોશન ! હું પૃથ્વીને શૂન્ય ભેઠ છું. હે બ્રાહ્મવત્સલ ! આ બધું શું તમારા ભાઈને કલ્યાણકારક હશે ?^{૧૦-૧૬} હે વીર ! મારી સર્વ સાસુઓ શું કુશળ હશે ? આપણા નગરમાં અને દેશમાં સર્વ પ્રાણીઓ શું કુશળ હશે ?’ આમ કહીને સીતા દેવોની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં, ત્યારે મહાત્મા લક્ષ્મણે હૃદયમાં શોષ પડતો હોવા છતાં તે ન જણાવા દેતા મસ્તક નમાવી સીતાને કહ્યું : ‘તમે ચિંતા ન કરો; સર્વ કુશળ છે.’ સંધ્યાકાળ થતાં તેઓ ગોમતીતટે જઈ પહોંચ્યાં અને ત્યાં આવેલા આશ્રમમાં રાતવાસો કર્યો.^{૧૭-૧૮}

બીજે દિવસે સવાર થતાં લક્ષ્મણે સુમંત્રને કહ્યું : ‘તું રથ ભેડ. આવે જેમ પરાક્રમથી ત્રિનેત્ર શંકર ભાગીરથીને માથા પર ધારણ કરે

છે, તેમ હું ભાગીરથીના જળને માથા ઉપર ધારણ કરીશ.’ પછી સુમંત્રે મન જેવી ગતિવાળા અશ્વોને રથમાં ભેડ્યા અને હાથ ભેડી વેદેહીને કહ્યું : ‘રથમાં બિરાજો’ ત્યારે સીતા રથમાં બેઠાં.^{૨૦-૨૨} મધ્યાહ્ન થતાં સૌમિત્રિ અને ધીમાન સુમંત્ર સહિત વિશાળ નેત્રવાળાં સીતા પાપનો નાશ કરનારી ગંગાનદીના તીર પર આવી પહોંચ્યાં.^{૨૩} ગંગાના પવિત્ર તટે પહોંચતા લક્ષ્મણે ‘હેય’ શરણ આવ્યું અને દીન થઈ તેઓ મોટે સાદે રાઈ પડ્યા.

પરમ નિયમાચરણવાળાં અને ધર્મ જાણનારાં સીતાએ લક્ષ્મણને ખેદચુકત થયેલા ભેઈને પૂછ્યું : ‘તમે કેમ રજો છો ? અરે, ઘણા કાળથી ભેવા ઇચ્છેલા ગંગાના તીર ઉપરના આશ્રયો સમીપ આપણે આવ્યાં છીએ, તો આપણને હર્ષ થવો ભેઈએ; તેમ છતાં તમે કેમ ખેદ કરો છો ? હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમે રાત્રિ અને દિવસ રામચંદ્રની પાસે રહો છો. તેમનાથી બે રાત્રિથી છૂટા પડેલા છો, તેથી તો શોક કરતા નથી ? હે લક્ષ્મણ ! મને મારા પ્રાણથી પણ રામ વહાલા છે, છતાં હું તો આવો શોક કરતી નથી; માટે તમે બાળકપુત્રિને ત્યાગ કરો અને મને ગંગા તરાવીને તપસ્વીઓનાં દર્શન કરાવો; એટલે હું તે મહાત્માઓને વસ્ત્રો અને અલંકારો અર્પણ કરીશ અને સૌ સૌની યોગ્યતા પ્રમાણે તેઓનું પૂજન કરીશ. પછી એક રાત્રિ રહીને આપણે પાછાં અયોધ્યાનગરીમાં આવીશું; કેમ કે મારું મન પણ કમળ જેવાં નેત્ર-વાળા, સિંહ જેવી છાતીવાળા, કૃષ્ણદર અને આનંદ આપનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ રામને ભેવાને ઉતાવળ થાય છે.^{૨૪-૩૧}

સીતાનો આ મનોભાવ સાંભળી પોતાની સુંદર આંખો લૂછી નાખીને રિપુનાશકારી લક્ષ્મણે નાવિકેને બોલાવ્યા. તેઓએ હાથ ભેડી કહ્યું : ‘હે મહારાજ ! આ હોડી તૈયાર છે.’^{૩૨} ત્યારે ગંગાનદીને તરવા ઇચ્છતા લક્ષ્મણ સીતા સહિત હોડીમાં બેઠા અને સ્વસ્થ ચિત્તવાળા લક્ષ્મણ તથા સીતાને લઈને એ હોડી ગંગાના જગ

પ્રવાહમાં તરવા લાગી. ૨૩

ઘતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાશુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિતરકાંડમાં ૪૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૭ મો

લક્ષ્મણલું કંઠણ કતવ્ય-રામે કરેલી

આજ્ઞાની સીતાને બણ

મથ નાવં સુવિસ્તીર્ણાં નૈષાદીં રાજવાનુજઃ ।

મારુરોહ સમાયુક્તો પૂર્વમારોય મૈથિલીર્ ॥ ૧ ॥

નિપાદે આણેલી સારી ગોઠવણવાળી હોડીમાં

પ્રથમ સીતાને બેસાડી પછી તેમાં લક્ષ્મણ બેઠા. ૧

શોકસંતાપ થયેલા લક્ષ્મણે સુમંત્રને રથ સહિત

કિનારે બેસા રહેવાલું કહ્યું અને નાવિકને હોડી

ચલાવવા આજ્ઞા આપી. ૨ થોડીવારમાં ગંગાને

સામે ઠાઠે પહોંચ્યા પછી આંખમાં આંસુ લાવીને

મહાત્મા લક્ષ્મણે વિનીતભાવે સીતાને કહ્યું. ૩

‘હે વૈદેહી ! ભુલ્લિમાન રામચંદ્રે લોકનિંદાના

હેતુભૂત જે કુકાર્યમાં મને ચોળ્યો છે, તે બન-

સમાજમાં નિંદાપાત્ર છે અને આ પરિસ્થિતિ

મારા હૃદયમાં મહાશય્ઘ સમાન થઈ છે. ૪ મારે

તમને જ કહેવાનું છે અને કરવાનું છે, તે કરતાં

તો અત્યારે મને મૂંઝવણ આવે કે મોત આવે એ

વધારે મારું છે. ૫ હે શોકને ! મારા ઉપર કૃપા

કરે; મારો દોષ બેવો થોડો નથી. ૬ જોમ કહેતાં

કહેતાં મહાત્મા લક્ષ્મણ શોકમૂર્ચિત થઈ ભૂમિ

ઉપર પડી ગયા. ૭

પોતાના મૃત્યુને ધમ્મજતા અને હાથ બેડીને
શીતા લક્ષ્મણને બેઠને શોકાતુર થયેલાં સીતા
બોલ્યાં : ‘હે લક્ષ્મણ ! આ બધું શું છે ? હું
કંઈ સમજતી નથી. અરે, એ હોય તે મને કહી
દો. હું તમને વ્યાકુળ કેમ બોલું છું ? મહારાજ તો
કુશળ છે ને ૧૭. ૮ મહારાજના સોગંદ આપીને
હું તમને આજ્ઞા કરું છું કે, જે કારણથી તમને
આ સંતાપ થાય છે, તે તમે મને સત્વર જણાવો.’

સીતાએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે દીનચિત્ત
થયેલા લક્ષ્મણે નીચું મોઢું રાખી ગદ્ગદ વાણીથી
કહ્યું : ‘હે બનકપુત્રી ! હે દેવી ! તમારા વિષે
શહેરમાં તેમ જ આખા દેશમાં આલેલો મહાન

ભયંકર અપવાદ રાજસભા મંચે સાંભળીને સંતાપ
થયેલા હૃદયવાળા રાજા રામચંદ્રે તમારો પરિ-
ત્યાગ કરીને તમને વનમાં મૂકી જવાની મને
આજ્ઞા કરી છે અને તેઓ મહાન શોકથી વ્યાકુળ
થઈ મહેલમાં બસાઈ ગયા છે. તેમણે સાંભળેલાં
પૌરજનોનાં નિંદા વચ્ચનો પોતાના હૃદયમાં જ
સમાવ્યાં છે એમ તે તમને કહી શકાય તેમ પણ
નથી. હે દેવી ! અગ્નિદેવે સર્વ દેવતાઓ અને
ઋષિઓ સમક્ષ તમને નિંદોષ બહેર કયાં હતાં
અને રાજા રામચંદ્ર પણ તેમ માને છે; છતાં
લોકાપવાદને લીધે હવે તેઓ તમારો ત્યાગ કરે
છે. હે દેવી ! રાજાની આજ્ઞા સુચળ તમારો
અભિલાષ પૂરો કરવાને બદલે હું તમને અહીં
તેડી લાવ્યો છું અને હવે તમને અહીં ત્યજી દેવાં
પડશે. હે શુભે ! તમે હવે વિવાહ નહિ કરતાં
અહીં આવેલાં પ્રહારિણીનાં પવિત્ર અને રમણીય
તપોવનમાં બસો અને સુનિશ્ચેષ્ટ એવા મહાવશસ્ત્રી
વાલ્મીકિ ઋષિ કે જે મારા પિતાના પરમ સખા
છે, તેમનાં ચરણકમળ પાસે પહોંચી ઉપવાસાદિ
કરીને એકાગ્ર ચિત્તવાળાં થઈ ત્યાં સુખથી રહો.
હે દેવી ! સદાય રામચંદ્રને હૃદયમાં ધારણ કરીને
તમે પતિવ્રતાધર્મ થાળી પરમ શ્રેય પામો. ૧૮-૧૯

ઘતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાશુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના

કિતરકાંડમાં ૪૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૪૮ મો

શોકઘરત સીતા-રામચંદ્ર પ્રતિ સંકેશ

લક્ષ્મણસ્ય ધ્વજઃ સ્તુત્વા દ્વાર્જનં જનકાત્મજા ।

પરં વિવાદસાત્ત્વ્ય વૈદેહી નિપપાત્ ૬ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણનાં દારુણ વચ્ચનો સાંભળી વૈદેહી

સીતા અતિશય વિવાદ પાટ્યાં અને ધરણી પર
ઢળી પડ્યાં. થોડી વારે જાન આવ્યું, ત્યારે અહુ
ભરી આંખોએ તે બોલ્યાં : ‘હે લક્ષ્મણ ! ખરે
ખર, વિધિએ મારું આ શરીર ડુંગ્ર લોગવવા
માટે જ સરજેલું છે, તેથી જ સકળ ડુંગ્રોનો
સમૂહ મને મૂર્તિમાન થાય છે. મેં પૂર્વે શાં પાપ
કયાં હશે ? અરે ! મેં પૂર્વે કેટલાંય ભોંડાંની
વિચોળ કરાવ્યો હશે કે જેથી હું શુદ્ધ આચરણ

વાળી સતી હોવા છતાં મારા પ્રિય પતિ સાથે મારો ત્યાગ કર્યો.^{૧૪} હે લક્ષ્મણ ! પૂર્વકાળે બ્યારે હું વનમાં હતી, ત્યારે તો મારા પ્રિય સસની સેવામાં હોવાથી હું વનમાં દુઃખોને પણ સુખ માનતી હતી; પણ હવે તો હે સૌમ્ય ! વહાલાથી વિરોધ પામી હું આ આશ્રમમાં શી રીતે રહી શકીશ ? અરે, જન્મદુઃખિણી હું મારું આ દુઃખ કેવી આંખ કહીશ ?^{૧૫} હે પ્રભો ! હે મહાત્મા ! અર્ધ-સુનિષ્ઠો મને 'સાથે કયા કારણે ભણ છે ? શું તે કંઈ અચર્ય કંઈ હતું ?' એમ પૂછ્યો, ત્યારે હું શું બવાલ આપીશ ? હે સૌમિત્ર ! અરે, આને જ સાગરથીના જળમાં હું મારું જીવન નબળું; પણ એમ નહિ કરું; કારણ કે એમ કરું તો મારા સ્વામીના સન્નિધિમાં નાશ પામે.^{૧૬} હે સૌમિત્ર ! તમને શબ્દની આજ્ઞા થઈ છે, તો ભલે તમે મારા જેવી ભણાવણીને બહીં છોડીને ચાલ્યા જાઓ અને તમારા સંબંધ પ્રિય કરો; પણ મારું આત્મ જીવન તો સંભળતા બંધો.^{૧૭}

‘પ્રથમ તો મારી વતી મારી સર્વ સાધુઓને ક્ષણે ભેટી ચરણવંદન કર્યો અને પછી મહારાજને મારા પ્રણામપૂર્વક કુશળ સમાચાર પૂછ્યો.^{૧૮} હે લક્ષ્મણ ! સર્વને માહું નમાવીને મારા પ્રણામ કર્યો; ધર્મમાં સદા સાવધાન રહેવામાં મહા-શબ્દને નિવેદન કર્યો કે, ‘હે સઘવ ! એમ તમે સીતાને ખરેખર શુદ્ધ બધો છો, તે જ પ્રમાણે તેને તમારામાં સંક્રિતવાળી અને અતુરજ્ઞ ચિત્તવાળી બધો.^{૧૯, ૨૦} હે સઘવ ! હે વીર ! હું બધું છું જ કે તમે મને લોકાપવાદના ભયને લીધે અને પોતાના કુળની કીર્તિ બળવવાને ધર્મે જ તણ છે, છતાં તમે જ મારી પરમ ગતિ છો.^{૨૧} હે મહારાજ ! તમે બાંધ્યો સાથે જે પ્રકારે વર્તો છો, તે જ પ્રકારે પ્રભજન સાથે પણ વર્તો છે સઘવ ! એ જ તમારા મહાન ધર્મ છે અને તેથી જ ઉત્તમ કીર્તિ પમાય છે. હે સઘવ ! પ્રથમ ઉપર ધર્મ પ્રમાણે સભ્ય કરવાથી પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. હે મહારાજ ! તમે હવે પ્રભજનનો અપવાદ એમ ન આવે તેમ જ વર્તો. હે રણવંદન ! હું મારા દેહ માટે જરા

પણ શોક કરતી નથી; કેમ કે જો તો પતિ એ જ પરમ દેવત છે, પતિ એ જ પરમ સહાય છે અને પતિ એ જ પરમ ગુરુ છે. જોના એ સ્વાભાવિક ધર્મ જ છે કે તેણે પોતાના પ્રાણપ્રિય પતિનું સદા પ્રિય જ કરતું અને તેમાં જ રાજ રહેતું.’ હે લક્ષ્મણ ! મારો આ સંદેશો તમે સભ-જીને ફેરવો. વળી તમે એ પણ ભેટા બંધો કે આ વખતે હું ગણવતી છું.’

સીતાજીનાં વચનો સાંભળી કીનચિત્ત થયેલા લક્ષ્મણ પુણી પર માથું ઝુકાવી તેમના પગમાં પડ્યા અને કંઈ બોલી ન શકતાં મોઢા સ્વરે રોડન કરવા લાગ્યા. ચોડી વારે બોલા થઈ ને રોડન કરતાં કરતાં તેમણે સીતાની પ્રદક્ષિણા કરી અને પછી બે વડી ધ્યાન ધરીને બોલ્યા : ‘હે શોભને ! તમે મને શું કહે છો ? હે પાપરહિત સતિ ! પૂર્વે ગુરુજીવંદન કરતા ‘યે’ મત તમારા પચ જ ભોળા છે, ‘યે’ કહી તમારું સ્વરૂપ ભેળું નથી; તો બ્યારે સમચંદ્ર વિનાયક વનમાં હું તે કેમ ભેળું શકું ?’ એમ કહી નમસ્કાર કરીને પાછા વળી તે હોડીમાં બેઠા.^{૨૨-૨૩} શોકના ભારથી દુઃખી થયેલા લક્ષ્મણ ગંધાને ઉત્તર કિનારે આવી દિગ્મૂઢની પેઠે સ્થમા બેઠા અને જતાં જતાં પાછું વળીને સાથે કાઠે રહેલા, વિલાપ કરતાં અનાથ સીતા તરફ વારંવાર ક્ષિપાત કરવા લાગ્યા. એ સમયે દૂર ચાલ્યા જતા રથને અને તેમાં બેઠેલા લક્ષ્મણને વારંવાર ભેળં ને દુઃખથી કીન થયેલાં સીતા અતિ-શોક કરવા લાગ્યા.^{૨૪-૨૫} દુઃખના ભારથી નરી ગયેલાં મથસ્વિની અને પાતિમત્સને ધારણ કરનારાં પતિપ્રસયજી-અરે, દુઃખપ્રસયજી-સતી સીતા પોતાના પ્રિય પતિ સાથે ન લેવાથી પક્ષોનાદથી માણ રહેલા મહાન અસ્વયમાં છૂટે સાટે રાવા લાગ્યા.^{૨૬}

હતિ મીવાલ્લીક ચલભિનિપણીવ અદિમ્પ મીરામણજીના ઉત્તરમાં ૪૮ ચૌ સર્ગ સ પૂર્વ

સર્ગ ૪૯ મો

શોકચરત સીતા-વાલ્મીકિ સુનિએ કરેલું
આત્માસન-આશ્રમનિવાસ

સીતાં તુ રુદર્તાં દષ્ટ્વા તે તત્ર સુનિદારકાઃ ।

પ્રાગ્વન્યત્ર ભગવાનાસ્તે વાલ્મીકિરુદ્રચીઃ ॥ ૧ ॥

સીતાતું રુદન સાંભળી અરણ્યવાસી સુનિ-
કુમારો તેમની પાસે દોડી આવ્યા અને તેમને
વિહ્વળ તથા દુઃખમૂર્છિત બોધતેમને ક્યાં આવ-
વાથી તેઓએ ઉચ્ચ તપમાં નિમગ્ન થયેલી યુદ્ધિ-
વાળા મહર્ષિ વાલ્મીકિ સુનિ પાસે બર્ષ પ્રભુત્ત્વપૂર્વક
કહ્યું :^૧ 'હે ભગવન ! કોઈ જોકે મહાત્માની
પૂર્વે ન ભયેલી એવી ભયની બેવી પત્ની છે. તે
અતિ શોકથી દીન વદને રહે છે.'^૨ હે ભગવન !
આકાશમાંથી ઊતરેલી દેવી બેવી કોઈ જોકે શ્રેષ્ઠ
ભી નદીના કિનારા પર રુદન કરે છે.'^૩ દુઃખ
અને શૌક માટે અયોગ્ય હોવા છતાં, દુઃખ
અને શોકમાં જ રૂપી ગયેલી અને અનાથની માફક
વિહાર કરતી બે સ્ત્રીને અમે જોઈએ છીએ, તેના પ્રતિ
આપ કૃપાદષ્ટિ કરો તો સારું.'^૪

('હે સુનિસત્તમ ! અમે માનીએ છીએ કે
તે કોઈ માનુષી ભી નથી. તે આપને જ શરણે
આવેલી જણાય છે, તો આપે તેના સત્કાર કરવો
બોધ્યો. આપણા આશ્રમથી થોડે દૂર રુદન કરતી
ઊંઠેલી એ સાધ્વી સ્ત્રી રક્ષકને ઇચ્છે છે; માટે હે
ભગવન ! તમે તેનું રક્ષણ કરવા યોગ્ય છો.'
સુનિકુમારોનાં વચનો સાંભળી તેમ જ યુદ્ધિપૂર્વક
નિશ્ચય કરીને, તપથી પ્રાપ્ત થયેલી દિવ્ય દષ્ટિવાળા
ધર્મજ્ઞ વાલ્મીકિ સુનિ બ્યાં સીતાજી હતાં ત્યાં
દોડી ગયા. મહામતિમાન વાલ્મીકિને જતા
બોધને એમના શિષ્યો પણ એમની પાછળ ગયા.
તે મહાયુદ્ધિશાળી સુનિ એ પ્રદેશ તરફ થોડાંક
પગલાં ચાલ્યા પછી અચ્ચં લઈને સુંદર મંજાના
કાંકા ઉપર આવ્યા. ત્યાં તેમણે રામચંદ્રની પ્રિય
પત્ની સીતાને અનાથ બેવાં બોધ્યાં.)

શોકભારથી દુઃખી થયેલાં સીતાજીની પાસે
બર્ષ સુનિશ્રેષ્ઠ વાલ્મીકિએ શાંતિ આપે તેવાં
મધુર અને પ્રિય વચનો કહેવા આરંભ્યાં :^૫ 'હે

પતિનતા ! તું દશરથની પુત્રવધૂ છે, રામની પ્રિય
પત્ની છે અને જનકની પુત્રી છે. તું અહીં બંદે
આવી.'^૬ મેં યોગસમાધિથી તને જોળખી લીધી
છે, તેમ જ તારા અંગે આવવાતું કારણ પણ મેં
બાંધી લીધું છે.'^૭ મહાભાગ્યવતી ! હું તારા
શુદ્ધાચરણને યથાર્થ બાંધું છું; કારણ કે તમે લોક-
માં જે કાંઈ થાય છે તે સર્વ મારા બાણવામાં આવે
છે.'^૮ હે વૈદેહી ! હે સીતે ! તપથી મળેલી દિવ્ય
દષ્ટિથી હું તને નિખાપ બોધું છું; માટે હમણાં
થોડો સમય ધીરજ રાખ અને મારા આશ્રમમાં
આવીને રહે.'^૯ મારા આશ્રમની પાસે તપસ્વિનીઓ
તપ કરે છે. હે પુત્રી ! તેઓ સર્વ તારું
હમેશાં પુત્રીની માફક પાલન કરશે.'^{૧૦} હવે તું
સ્વરથ થઈને કહેશોના ત્યાગ કર અને મારા
અર્ધનો સ્વીકાર કર. હે સીતા ! જેમ તું તારા
પૌતાના ઘરમાં જન્મ્યાવી હોય તેમ માની લે.'^{૧૧}
સુનિનાં પરમ અદ્ભુત વચનો સાંભળી સતી
સીતાએ માથું નમાવી હાથ ભેડીને સ્વીકાર
કર્યો. પછી વાલ્મીકિ સુનિ તપસ્વિનીઓના આશ્રમ
તરફ જવા દાઝ્યા, જોટલે સીતા પણ હાથ
ભેડી તેમની પાછળ ચાલવા દાઝ્યાં. સીતાને
લઈ મહર્ષિને આવતા બોધ્યાં, ત્યારે સર્વ તપ
સ્વિનીઓ હર્ષયુક્ત થઈને તેમની સાથે આવી
અને બોલી : 'હે સુનિરાજ ! તમારું આગમન
શુભ હો, તમે અહીં દિવસે આવ્યા છો; અમે સર્વ
તમને અભિવંદન કરીએ છીએ. હવે અમને શી
આજ્ઞા છે ?' ત્યારે વાલ્મીકિએ કહ્યું : 'યુદ્ધિમાન
રામચંદ્રની પત્ની, દશરથ રાજાની પુત્રવધૂ, જનક
રાજાની પુત્રી, સતી સીતા અહીં આવેલ છે. તે
નિખાપ છે, છતાં પતિથી ત્યજાયેલી છે; તેથી મારે
તેનું સર્વકા પરિપાલન કરવું બોધ્યું.'^{૧૨-૧૭} તમે
સર્વ પરમ સ્નેહથી એના તરફ ભેભે. ખાસ કરીને
મારા જૈવયુક્ત વાક્યથી તમારે એને પૂજ્ય
ગણવી.'^{૧૮} એમ વારંવાર કહીને મહાયશસ્ત્રી
વાલ્મીકિ સુનિએ તે તપસ્વિનીઓના હાથમાં
સીતાને સોંપ્યાં અને પછી શિષ્યો સહિત આશ્રમ-
માં આવ્યા.'^{૧૯}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૪૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૦ મો

શોકમસ્ત લક્ષ્મણ-સુમત્રે કરેહું આધ્યાસન
દૃષ્ટ્વા તુ મૈથિલી સીતામાધ્મમે સંપ્રવેશિતામ્ ।
સંતાપમગમદ્વોરં લક્ષ્મણો દીનચેતનઃ ॥ ૧ ॥

મૈથિલી સીતાને વાલ્મીકિના આશ્રમમાં પ્રવેશ કરતાં ભેઈ દીનચિત્ત લક્ષ્મણને મહાધોર સંતાપ થવા લાગ્યો. પછી તે મહાતેજસ્વીએ મંત્રસંહા-યક સુમત્ર સારથિને કહ્યું : ‘હે સારથિ ! સીતાના સંતાપથી ઉત્પન્ન થયેલાં રામના કુખો તરફ નજર કર. ^{૧,૨} જનક રાજની પુત્રી અને શુદ્ધ આચરણવાળી પ્રિય પત્નીને ત્યજવાથી રામને થનારા કુખથી વધારે કુખ યીજી કયુ હશે ^૩ હે સારથિ ! હું ધારું છું કે કમનસીબે રાષ્ટ્રવને સીતાનો વિયોગ થયો છે; કારણ કે દેવનું કોઈ ઉદ્ધંબન કરી શકતું નથી. અહો ! જો રાષ્ટ્રવ કોંઈ ભરાય તો ગંધર્વ સહિત સર્વ દેવો અને રાક્ષસો સહિત અસુરોનો નાશ કરવા પશુ સમર્થ છે, તે પશુ આજે દેવને વશ થાય છે. ^{૪,૫} પૂર્વે પિતાની આજ્ઞાના પાલન માટે જનરહિત દંડકારણ્યમાં ચૌદ વર્ષ સુધી વધ્યા હતા તે તો ઠીક, પશુ આજે તો પૌર-જનનો લોકાપવાહ સાંભળી વેટેહી સીતાને ફરીથી વનવાસ આપ્યો, એ તો મહાન કુખદાયક છે; એટલું જ નહિ પશુ મને તો તે અત્યંત દૂર કમ લાગે છે. ^{૬,૭} હે સૂત ! ન્યાયરહિત વચનો બોલનાર પૌરજનોના અપવાદને ખાતર જ સીતાને ત્યજવામાં તે રાજ સમે કયા ધર્મનો આશ્રય કયો હશે ? ^૮

લક્ષ્મણે કહેલાં બહુ પ્રકારનાં એવાં વચનો સાંભળી બુદ્ધિમાન સુમત્રે શ્રદ્ધાથી કહેવા માંડ્યું : ‘હે સૌમિત્રે ! સીતાના સંબંધમાં તમારે સંતાપ ન કરવો ભેઈએ; કારણ કે તમારા પિતાની સમજી ઋષિઓએ પહેલેથી જ ભવિષ્ય લાગેહું હતું કે, રામ અત્યંત કુખવાળો અને સુખનો વિયોગી થશે; એટલું જ નહિ પશુ તે મહાબાહુને પોતાનાં પ્રિય-જનનો વિયોગ ગદ્યપથી થશે. ^{૯-૧૧}

એ મહાન ધર્મોત્તમા લાંબા કાળે બનકી તો

શું પશુ તમને અને ભરત-શત્રુઘ્નને પશુ ત્યજી દેશે. ^{૧૨} હે લક્ષ્મણ ! આ વાત તમે ભરત કે શત્રુઘ્નને કહેશો નહિ. હે નરશ્રેષ્ઠ ! તમારા પિતા દશરથ રાજાએ આ સંબંધી દુર્વાસા મુનિને પૂછ્યું હતું, ત્યારે તેમણે મહારાજની નિકટમાં ખેટેલા મારી તેમ જ વસિષ્ઠ ઋષિની સમક્ષ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું. દુર્વાસા મુનિનાં આ વચનો સાંભળી પુરુષશ્રેષ્ઠ દશરથ, રાજાએ મને કહ્યું હતું : ‘હે સૂત ! તારે આ વચન કોઈ પશુ માણસને કહેવું નહિ. ^{૧૩} તેથી હે સૌમ્ય ! એ લોકપાલ દશરથનાં વચનની હું રક્ષા કરતો હોતો અને એમાં મેં જરા પશુ અસત્ય વર્તન કયું નથી. ખરેખર હે સૌમ્ય ! મારે એ તમારી પાસે પશુ કહેવું ન ભેઈએ; છતાં હે રઘુનંદન ! એ તે સાંભળવામાં તમને જરા પશુ અદા હોય તો સાંભળો. ^{૧૪-૧૭} પૂર્વે દશરથ રાજાએ સંભળાવેલું આ રહસ્ય જે હું હંમણાં તમને કહીશ તે પરથી જણાશે કે, દેવનું ઉદ્ધંબન કોઈથી થઈ શકતું નથી. ^{૧૮} એ દેવને લીધે જ આતું શોકથી ભરપૂર કુખ પ્રાપ્ત થયું છે. આ રહસ્ય તમે શત્રુઘ્નની પાસે કહેશો નહિ. ^{૧૯} સુમત્રનું મહાન મંભીર અર્થપદવાણું બોલવું સાંભળી સૌમિત્રિએ તેને કહ્યું કે જે હોય તે સત્ય કહો. ^{૨૦}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ચતુરઠાકાંડા ૫૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૧ મો

રામ અને સીતાના વિયોગનું કારણ

તથા સ્વોદિતઃ સૂતો લક્ષ્મણે મહાત્મના ।

તદ્વાક્યસુપિણા પ્રોક્તં વ્યાહર્તુમુપચક્તમે ॥ ૧ ॥

મહાત્મા લક્ષ્મણે સુમત્ર સારથિને ઋષિએ

કહેલી વાત કહેવાની પ્રેરણા કરી, ત્યારે તે બોલ્યો : ^૧

‘એક વખતે ભગવાન અત્રિ ઋષિના કુમાર દુર્વાસા

મુનિ મહર્ષિ વસિષ્ઠના પવિત્ર આશ્રમમાં આતુમંસ

રહ્યા હતા, ત્યારે મહાત્મા પુરોહિત વસિષ્ઠજીને

મળવા ઇચ્છતા મહાદયસ્વી અને તેજસ્વી તમારા

પિતા દશરથ રાજા પોતાની મેળે જ તે આશ્રમમાં

ગયા હતા. ^{૨,૩} ત્યાં તેમણે પોતાના તેજસ્વી પ્રકા-

શતા મહાજ વસિષ્ઠની ઠાળી બાજુએ મહામુનિ

હુવાંસાને ઝેઠેલા બોધા.^૪ મહારાજ હશયે તપસ્વી-
ઓમાં શ્રેષ્ઠ તે બન્ને સુનિઓને પ્રણામ કર્યા અને
સુનિઓએ પણ રાજાનો સત્કાર કરી આસન, પાદ,
ફળ, મૂળ વગેરે આપ્યાં. પછી મહારાજ સુનિ-
ઓની પાસે બેઠા.^૫ એ વખતે મધ્યાહન થયેલો
હતો અને ત્યાં બેઠેલા બન્ને શ્રેષ્ઠ ઋષિઓની વચ્ચે
સારી રીતે વાતો ચાલી રહી હતી.^૬ વચ્ચે કોઈ એક
કથાપ્રસંગમાં વિનયી હશય રાજાએ હાથ ભેડી
મહાત્મા અને તપોધન હુવાંસા સુનિને પૂછ્યું : ‘હે
ભગવન્ ! મારો વંશ ક્યાં સુધી ચાલશે ? મારા
પ્રિય પુત્ર રામનું તેમ જ બીજા પુત્રોનું આયુષ્ય
કેટલું હશે ?^૭ વળી રામને જે પુત્રો થશે તેમનું
આયુષ્ય કેટલું થશે ? હે ભગવન્ ! મારા ભાવિ
વંશની શી ગતિ થશે તે મને કહો.’^૮

હશય રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળી મહાતેજસ્વી
હુવાંસાએ ઉત્તર આપ્યો : ‘હે રાજન્ ! પૂર્વે થયેલું
વૃત્તાંત સાંભળો. એક વખત દેવ અને અસુરના
યુદ્ધમાં દેવોએ નસાડેલા દૈત્યો ભુશુન્ધની સ્ત્રીના
આશ્રયે ગયા અને ઋષિપત્નીઓ તેમને અભય આપ્યું
તેથી જરા પણ ભય પામ્યા વિના તેઓ ત્યાં વસવા
લાગ્યા.^{૧૦, ૧૧} દૈત્યોને ભુશુન્ધનીએ ધરણ આપ્યું
તેથી કોઇ પામેલા વિષ્ણુએ તીક્ષ્ણ પારવાણા ચક્ર
વડે તેનું માથું કાપી નાખ્યું.^{૧૨} એ સમયે પોતાની
પત્નીને હંધાતી બોધને કોઇ પામેલા ભુશુન્ધિ-
એ શત્રુકુળનો નાશ કરનાર વિષ્ણુને તરત શાપ
આપ્યો.^{૧૩} ‘કોઇમાં બેભાન થઈને વધ ન કરવા
યોગ્ય ભારી સ્ત્રીને તમે હંધી છે, તેથી હે જનાર્દન !
તમે મનુષ્યલોકમાં જન્મ લેશો ત્યારે તમને પણ
હાંબા કાળનો પત્નીવિયોગ પ્રાપ્ત થશે.’ શાપ
આપતાં તો અપાર્ધ ગયો, પણ તેને હીધે તપ-
શીલ થવાથી ભુશુન્ધિ અંતરમાં ઘણો પરિતાપ
પામ્યા અને તેથી પશ્ચાત્તાપ કરીને તેમણે વિષ્ણુ-
ની પૂજા કરી, ત્યારે તપથી પ્રસન્ન કરેલા ભક્ત-
વત્સલ દેવે કહ્યું : ‘લોકના હિત ખાતર હું તમારો
શાપ સ્વીકારીશ.’ આ પ્રમાણે મહાતેજસ્વી ભુશુ-
ન્ધિએ પૂર્વજન્મમાં રામચંદ્રને શાપ આપ્યો હતો.
હે રાજશ્રેષ્ઠ ! હે માનદ ! એ જનાર્દન અહીં તારા

પુત્રરૂપે અવતરેલા છે અને તે ‘રામ’ નામથી
ત્રણે લોકમાં વિખ્યાત થશે; તેમ જ ભુશુન્ધિએ
આપેલા શાપનું ફળ પણ ભોગવશે. પરમ હૃદય
રામ અગિયાર હજાર વરસ સુધી રાજ્ય કરીને
તેમ જ સમૃદ્ધિવાળા અશ્વમેધ યજ્ઞ કરીને પ્રજા-
લોકમાં જશે. તે મહાત્માને સીતાથી જે પુત્રો
થશે. વળી તેમના ભાઈઓ બહુ જ મુખ્ય અને
સમૃદ્ધિવાળા થશે તથા અનેક પ્રકારે ઘણા રાજ-
વશે રજાપશે.’

આ પ્રમાણે ભાવિ વંશવિસ્તારનું વૃત્તાંત કહીને
મહાતેજસ્વી હુવાંસા સુનિ સૌન રહ્યા, ત્યારે બન્ને
મહાત્માઓને અભિવંદન કરીને મહારાજ હશય
પોતાના નગરમાં પાછા આવ્યા.^{૧૪-૧૬} સુનિએ
કહેલાં એ વચ્ચેના પૂર્વે વસિષ્ઠના આશ્રમમાં જે
સાંભળ્યાં હતાં અને હૃદયમાં સંઘરી રાખ્યાં હતાં.
તે મહાત્મા સુનિનું કહેલું મિથ્યા નહિ જ થાય.^{૧૫}
સુનિનાં વચ્ચન પ્રમાણે મહાત્મા રામચંદ્ર પોતાના
બન્ને પુત્રોના રાજ્યાભિષેક અયોધ્યામાં જ કરશે.^{૧૬}
હે લક્ષ્મણ ! આ વૃત્તાંત બાધ્યા પછી તમારે સીતા
સંબંધી કે રામચંદ્ર માટે સંતાપ કરવો યોગ્ય
નથી. હે નરશ્રેષ્ઠ ! હવે તમે નિશ્ચિંત થાઓ.^{૧૭}

સુમંત્રનાં પરમ અફસુત વાક્યો સાંભળી
લક્ષ્મણ બહુ જ રાજ થયા અને ‘હીક કંઠ’
એમ બોલ્યા.^{૧૮} સુમંત્ર અને લક્ષ્મણ આ પ્રમાણે
વાતો કરતા કરતા ભ્યારે સૂર્ય આશર્યો, ત્યારે
કેશિની નદીના કાંઠે આવીને રાતવાસો રહ્યા.^{૧૯}
હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મિનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડના ૫૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૨ મો

શોકગ્રસ્ત રામચંદ્ર-લક્ષ્મણે આપેલું આશ્વાસન
તત્ર તાં રક્ષનીમુષ્ય કૈશિન્યાં રચુનંદનઃ ।
પ્રમાતે પુનઃસ્થાય લક્ષ્મણઃ પ્રવયી તદા ॥ ૧ ॥
રચુનંદન લક્ષ્મણે કેશિની નદીના કાંઠે રાત્રિ
વિતાવી સવાર થતાં અયોધ્યા તરફ જવા માંડ્યું.^૧
બપોર થતાં મહારાજી લક્ષ્મણ રત્નપૂર્વ અને
હૃદયુષ્ઠ માણસોથી ભરેલી અયોધ્યામાં આવી
પહોંચ્યા.^૨ એ સમયે મહાશુદ્ધિમાન લક્ષ્મણ

અતિ લાચાર થઈ ગયા અને વિચારવા લાગ્યા :
 ‘અરે, સખ સમગી પાસે જઈને હું શું કહીશ ?’
 આવો વિચાર કરતા કરતા તેઓ અર્ધ સમાન ધવલ
 વિશાળ સમુદાયને પાસે આવ્યા અને રથમાંથી
 ભિતરીને કમંચ પશુ બદલ્યા સિવાય તેમાં પ્રવેશ
 કર્યો. દીનચિત્ત થયેલા અને નીચું ભેઈ રહેલા
 લક્ષમણે છેક અંદર ગયા, ત્યારે તેમણે અક્ષુબ્ધ
 નેત્રવાળા અને દીન થઈ ગયેલા રામજીને ત્યાં
 મોકલા ભેટ્યા.^{૭-૧} એ સમયે લક્ષમણે તેમના
 અચ્છેત્રાનું વર્ણન કરી હાથ ભેટી સાવધ બિંતે ચોક્કસ
 માંડયું :^{૧૦} ‘માપની આજ્ઞા સુજળ અંધાને સાચે
 પાર મહાત્મા વાલ્મીકિસુનિતા શુભ આશ્રમ પાસે
 હું સીતાને મૂકી આવ્યો છું.’^૮ પવિત્ર આચાર-
 વાળા યશસ્વિની સીતાને ત્યાં મૂકી આવીને યુગ-
 આપની ચરણપાસના કરવા હું અહીં આવ્યો
 છું.’^૯ કે પુરુષન્યાસ ! કાળગી અતિ એવી જ છે;
 માટે શોક કરવો ભેઈએ નહિ. તમારા જેવા છુદ્ધ-
 માન અને મનસ્વી પુરુષો શોક કરવા નથી. સ પૂર્વે
 કૌશલ્ય નાશવંત છે; ઉભાતે માત્ર અવગતિરૂપ
 અંતવાળી છે; સંયોગભાગ વિશેષરૂપ અંતવાળા
 છે અને છવિત પશુ મરણરૂપી અંતવાળું છે.^{૧૦, ૧૧}
 તેથી યુગ, પત્ની, મિત્ર અને ધન ઉપર અતિશય
 આસક્તિ નહિ રાખવી ભેઈએ; કારણ કે જાતે
 તેઓના વિશેષ થવાનો જ છે.^{૧૨} કે કાકુત્સ્થ !
 તમે તમારા આત્માથી આત્માને અને મનથી મનને
 નિયમમાં રાખવા સમર્થ છો; તો પછી તમારા
 જેવાએ શોકને વશમાં રાખવો એમાં તે થી શીટી
 પાત છે ? તમારા જેવા પુરુષશ્રેષ્ઠો આવા પ્રસંગે
 મૂંઝાતા નથી. કે સત્વન ! આમ શોક કરવાથી ફરી
 લોકાવવાદ લાગશે. કે સખ ! જે અપવાદના જ્ઞાને
 સીધે તમે સીતાને ત્યાગ્યો છો, તે જ અપવાદ
 (પરશુકમાં રહેલી સ્ત્રીના ત્યાગ કરીને સખજી
 નિર્વંતર શોક કરે છે એવો) પાછો વાલશે; માટે
 કે પુરુષન્યાસ ! તમે સાવધ ચિત્તવાળા થઈ પીરજ
 પાવજી કરી આ દુર્બળતાને ત્યાગ કરો અને સંતાપ
 કરો નહિ.^{૧૩-૧૬}

મહાત્મા લક્ષમણે રામજીને એ પ્રકારે આશ્વા

સન આપ્યું, ત્યારે મિત્રસહ રામજીને પરમ
 પ્રીતિથી લક્ષમણને કહ્યું : ‘હે લક્ષમણ ! હે નર-
 શ્રેષ્ઠ ! તે’ એ કહ્યું તે સવાઈ છે. હે નીર ! પ્રભ-
 પાલન કરવા માટે તું અને સુસના કરે છે, એથી
 અને પરમ સંતોષ થાય છે. હે સૌમ્ય ! હે
 લક્ષમણ ! તારાં સુંદર વચનોથી અને આશ્વાસન
 મળ્યું છે, અને શાંતિ મળી છે અને મારા સંતાપ
 નાશ પામ્યો છે.’^{૧૭-૧૮}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપણીવ આદિત્ય શ્રીરામાયણના
 ઉત્તરકાંડમાં ૧૨ મે સર્ગ અંતરૂપ

રાજધર્મ વિશેની કથાઓ

સર્ગ પંચમે

પ્રભાપાલનધર્મ-તે સંખ્યી દુઃખરાશની કથા

લક્ષમણસ્ય તુ ત્વત્કર્ણં નિશ્ચય વરમાવસુતમ્ ।

સુચિત્તવાનવક્ત્રમો વાક્યમેતદુભાય હ ॥ ૧ ॥

લક્ષમણનાં પરમ અજ્ઞાત વાક્યો સાંભળી
 રામજી અતિ પ્રસન્ન થયા અને મોક્ષા :^૧ ‘હે
 સૌમ્ય ! તારા જેવો મહાસુદિવાળો અને મારા
 મનને અતુલસરનારો શાઈ મળવો દુર્લભ છે અને
 તેમાં પશુ આવા સમયે તો મહાદુર્લભ છે. હે શુભ
 લક્ષણવાળા ! મારા મનમાં જે કાંઈ છે તે સાંભળ
 અને સાંભળીને મારા કહા પ્રસાદે કર.’^૨ હે
 સૌમ્ય ! હે સૌમિત્રિ ! ચાર ત્રિવસ થયા પ્રભાપાલનું
 કાંઈ પશુ કામ થતું નથી, તે મારા અમર્યાદાને
 છેદી નાખે છે.’^૩ માટે કે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! પ્રભવન,
 પુરોહિત, અંત્રીઓ અને અસ્થાન-સૌ વર પુરુષ
 જે કોમ તેને ચોલાવો.’^૪ કારણ કે જે સખ દરરોજ
 પ્રભાપાલનું કામ કરતો નથી, તે સખ વાસુકેશ-
 થી સંહિત એવા અઘોર નરકમાં પડે છે, એમાં જરા
 પશુ સંશય નથી.^૫ આ સંખ્યી એક પ્રાચીન કથા
 કહેવામાં આવે છે તે સાંભળો :

‘પૂર્વકાળમાં નૃપ નામે મહાવશસ્ત્રી સખ
 પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો. તે સખ પ્રાણેશ્વોને
 પૂજ્ય અશ્વનાર, સત્વવાદી અને પવિત્ર હતો.’^૬ તેણે
 એક વગરે પુષ્કરોત્તરમાં સોનાના અલકારાથી
 શયુગારેલી સવત્સી એક કરોડ ગાયો પ્રાણેશ્વોને

દાનમાં આપી. હે પાપરહિત ! બ્રાહ્મણને આપવા માટે લેણી કરેલી એ સવત્સી ગાયોમાં એક ગાય એક અશિહોત્રી પણ દરિદ્ર અને ઉન્નતવૃત્તિથી* આશ્વિકા ચલાવનાર બ્રાહ્મણની આવી ગઈ હતી. તે જૂઠાથી પીડાતા બ્રાહ્મણે પોતાની પોતાની ગાયને ચોતરફ શોધી, પણ ઘણા વખત સુધી તે કોઈ પણ સ્થળે તેના ભોવામાં આવી નહિ. ૮-૧૦ અતે તે બ્રાહ્મણ બ્યારે કનખલતીયે ગયો, ત્યારે જેતું વાછરડું દ્વંબળું થઈ ગયેલું છે એવી પોતાની નીરોગી ગાયને તેણે એક બ્રાહ્મણને ઘેર ભેઈ. ૧૧ એ સમયે તે બ્રાહ્મણે પોતે આપેલા નામથી એ ગાયને બોલાવી : 'હે શબલા ! ચાલી આવ.' પોતાના મૂળ પાલકનો સ્વર એ ગાયે તુરત જ બોળ્યો; તેથી દરિદ્ર છતાં અગ્નિ સરખા તેજસ્વી તે બ્રાહ્મણની પાછળ એ ગાયે ચાલવા માંડ્યું. એ સમયે તેતું પાલન કરનાર બ્રાહ્મણ તેની પાછળ દોડ્યો અને તેની પાસે જઈ બોલ્યો : 'આ તો મારી ગાય છે. તે મને રાજ્યમાં સિંહ બેવા નૃગરાજ્યને દાનમાં આપી છે.' આ રીતે બન્ને વચ્ચે એ ગાય માટે રક્ષક થવા લાગી. માહિમાહે વાદ કરતા તેઓ બન્ને તે ગાયનું દાન આપનાર નૃગરાજની પાસે જવા નીકળ્યા. તેઓ રાજદ્વાર પાસે પહોંચ્યા, પણ તેમને અંદર જવાની રજા મળી નહિ. ઘણા દિવસ સુધી ત્યાં રોકાઈ રહેવા છતાં રાજાને મળવાની રજા ન મળી; તેથી તેઓ બન્ને ક્રોધાચ્છાદિત થયા. પછી ક્રોધ પામેલા તે બન્ને દિવ્ય-શ્રેષ્ઠ મહાબોર વચન બોલ્યા : 'કાર્યસિદ્ધિ માટે આવેલા અરજદારોને તું મળતો નથી, તેથી તને કોઈ પણ પ્રાણી ભેઈ શકે નહિ એવો કૃકલાસ પક્ષીનો દેહ મળશે અને ઘણા લાંબા કાળ સુધી તારે ભીંડા ખાડામાં રહેવું પડશે. બ્યારે સાક્ષાત્ વિષ્ણુ આ દોષમાં યાદવોની કીર્તિની વૃદ્ધિ કરનાર વાસુદેવ-રૂપે પુરુષદેહ ધારણ કરીને ઉત્પન્ન થશે, ત્યારે તું શાપથી છુટીશ. હે રાજા ! કલિયુગમાં પૃથ્વીનો ભાર ઉતારવા માટે મહાપરાક્રમી નર અને નારા-

* જેતરમાથી અનાજ લેવાઈ ગયા પછી તેમા પક્ષી રહેલા અનાજના દાણા જેતરના સાક્ષિની રમ્પથી વીણીને તેના પર નિર્વાહ કરાય તે ઉન્નતવૃત્તિ કહેવાય.

યજ્ઞ પ્રકટ થશે તે તને અમારા શાપથી મુક્ત કરશે. તે પહેલાં તું શાપથી મુક્ત થઈશ નહિ.'

ઉપરુક્ત શાપ આપ્યા પછી બ્યારે તે બન્ને બ્રાહ્મણોનો ક્રોધ શાંત પડ્યો, ત્યારે તે બન્નેએ એ વૃદ્ધ ગાય કોઈ બીજા બ્રાહ્મણને આપી દીધી. પ્રતાપી નૃગરાજ હજી પણ તે મહાદારુણ શાપ ભોગવે છે. આ રીતે અરજદારોના કલિયાઓનો નિકાલ નહિ કરનાર રાજા દોષભાગી થઈ પડે છે; માટે અરજદારોને એકદમ મારી પાસે હાજર કરો. પ્રભાપાલનધર્મ-નૃગરાજની શાપાવસ્થા ધર્મનું સારું-નરસું દેખ રાજાને અવશ્ય મળે છે; માટે હે લક્ષ્મણ ! તું જા અને અરજદારોને બોલાવી લાવ. ૧૨-૨૫

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૫૪ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૪ મો

પ્રભાપાલનધર્મ-નૃગરાજની શાપાવસ્થા

રામસ્ય માવિર્ત ક્ષુત્વા લક્ષ્મણઃ પરમાર્થવિત્ ।

ઽવાચ પ્રાક્ષલિર્વિષ્ણુઃ રાજર્વ દ્વીતેજસમ્ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રનાં વચનો સાંભળી પરમ અર્થજ્ઞ-નાર લક્ષ્મણે હાથ ભેડી દેહીચ્છમાન રામચંદ્રને પૂછ્યું : 'હે કાકુત્સ્થ ! હે રાજર્ષિ ! મહાન નૃગરાજ અદ્યાપરાધી હોવા છતાં ક્રોધાવેશમાં આવેલા એ બ્રાહ્મણોએ તેમને ચમત્કંડ બેવો ભયંકર શાપ દીધો, એ સમયે તેઓ શું બોલ્યા હતા ?'

ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે સૌમ્ય ! શાપિત થયેલા નૃગરાજને પૂરે બે કહ્યું હતું તે સાંભળો. બ્રાહ્મણે શાપ આપી ચાલ્યા ગયા છે, એમ બ્યારે તેમનાં બહુવામાં આવ્યું, ત્યારે તેમણે સર્વ મંત્રીઓ, પુરોહિતો અને પ્રજાજનોની સભા બોલાવી. પછી તે મહાન રાજા બોલ્યા : 'તમે સર્વ સાવધાન ચિત્તે મારી વાત સાંભળો. ૨-૧

નારદ અને પર્વત નામના બે-બ્રાહ્મણો મને મહાભયંકર શાપ આપીને વાસુ જેવી ગતિથી પ્રજાલોકમાં ચાલ્યા ગયા છે. તમે હવે મારા કુમાર વસુનો રાજ્યાધિકાર કરો અને મારા માટે શુભ ક્ષિપ્રે એવા ખાડાઓ ખોદાવો. ૭-૮' આ બ્રાહ્મણો-એ-આપેલા તે શાપ ભોગવીશ. એક ખાડો એવો બનાવો કે તેમાં વર્ષોનુસુધી પીડા ન થાય; બીજો

એવો બનાવો કે તેમાં ટાંઠની પીડા ન થાય; ત્રીજો એવો બનાવો કે તેમાં ગરમીથી પીડા ન થાય; એવા સ્પર્શસુખ આપનાર ખાડાઓ બનાવવાની તમે શિલ્પીઓને આજ્ઞા કરો. વળી ત્યાં ફળવાળાં વૃક્ષો, ફૂલવાળી વેલો અને અનેક પ્રકારના છાયાવાળા છોટા રોપાવો અને તે ખાડાઓને સર્વ પ્રકારે સુંદર બનાવો. ૬-૧૧ તેમાં હમેશાં સુગંધ રહે તેવાં ફૂલઝાડો પણ રોપાવો. મારા શાપનો અવધિ પૂરો થતાં સુધી હું એ ખાડાઓમાં સુખથી રહીશ. રાજાએ આમ કહ્યાથી સર્વેએ મળીને અર્ધ યોજન વિસ્તારમાં હ્રિપયુક્ત રચનાવાળી વાડી તૈયાર કરી અને કુમાર વસુને રાજગાદી પર બેસાડ્યો. ૧૨, ૧૩

એ સમયે રાજાએ તેને કહ્યું : 'હે પુત્ર ! નિત્ય-ધર્મ પ્રમાણે આલવાવાળી પ્રભતું તું ક્ષત્રિયધર્મથી પાલન કરજે. અસાવધાનીતું કૃપા આ તને પ્રત્યક્ષ છે કે જે બ્રાહ્મણોએ અને શાપ આપેલો છે. ૧૪ હે નરશ્રેષ્ઠ ! મારો અલ્પ અપરાધ હોવા છતાં પણ મને ભયંકર શાપ મળ્યો છે એમ માની તારે દિલગીર થવું નહિ; કારણ કે હે પુત્ર ! પૂર્વજન્મનાં કરેલાં કર્મો જ સુખ કે દુઃખ આપનાર છે; જે મળવા ચોચા હોય તે મળ્યે ભય છે અને જે જવા ચોચા છે તે ભય છે. ૧૫, ૧૬ જે સુખ કે દુઃખ મળવાનાં હોય, તે પૂર્વજન્મમાં કર્યા પ્રમાણે મળ્યે ભય છે; માટે હે પુત્ર ! તું જેક યાત્રીશ નહિ. ૧૭

હે લક્ષ્મણ ! પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે કહીને તે મહાયશસ્ત્રી રાજાએ ખાડાઓમાં વસવા માટે બાદ્યો ગયો. ૧૮ હોધાવેશમાં આવેલા બ્રાહ્મણોએ આપેલા શાપને લોગવવા માટે તે મહાત્મા રાજાએ રત્નથી વિભૂષિત કરેલા તે ખાડામાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૯ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પપ્પમે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પપ્પમે

વસિષ્ઠ અને નિમિના પરસ્પર શાપની કથા

एष ते नृगशापस्य विस्तरोऽभिहितो मया ।

यद्यस्ति श्रवणे श्रद्धा कृणुर्वेहापरं कथाम् ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રે કહ્યું : 'હે લક્ષ્મણ ! આ પ્રમાણે

નૃગરાજના શાપની વાત મેં તને વિસ્તારથી કહી સંભળાવી. વળી એ તને એવી બીજી કથા સાંભળવાની ઇચ્છા હોય તો હું કહું છું તે સાંભળ.' ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું : 'હે રાજા ! આશ્ચર્યચુકત કથાઓ સાંભળવાથી મને તૃપ્તિ થતી જ નથી. ૨૦ લક્ષ્મણનાં વચન સાંભળી ઇક્ષ્વાકુનંદન રામચંદ્ર પરમ ધર્મિષ્ઠ કથા કહેવા લાગ્યા. ૨૧

રામચંદ્રે કહ્યું : મહાત્મા ઇક્ષ્વાકુના વંશમાં બારમી પેઢીએ નિમિ નામે રાજા થયો હતો. તે પરાક્રમ અને ધર્મમાં એકો હતો. ૨૨ તે વીર્યસંપન્ન રાજાએ ગૌતમ ક્ષત્રિયા આશ્રમની પાસે અમરાપુરી બેઠું એક નગર વસાવ્યું હતું. ૨૩ તે શ્રેષ્ઠ નગરનું નામ વૈજયંત હતું અને મહાયશસ્ત્રી નિમિ રાજા ત્યાં રહેતો હતો. ૨૪ એક સમયે તેને ઇચ્છા થઈ કે પિતા ઇક્ષ્વાકુના મનને બાનંદ પમાડવા માટે હું એક હીલકાળનો યજ્ઞ આરંભું. આવો વિચાર કરી પિતા ઇક્ષ્વાકુની આજ્ઞા મેળવી નિમિરાજાએ યજ્ઞકાર્ય માટે બ્રહ્મર્ષિ વસિષ્ઠનું વરુણ કહ્યું. ૨૫ વળી તે ઇક્ષ્વાકુનંદને ભગવાન આત્રિ, મહર્ષિ અંગિરા અને તપોનિધિ ભૃગુમુનિનું પણ વરુણ કહ્યું. એ સમયે રાજર્ષિશ્રેષ્ઠ નિમિને મહાકવિ વસિષ્ઠે કહ્યું : 'તમારા પહેલાં મેં ઇદ્રનું વરુણ સ્વીકાર્યું છે; માટે તેનું કાર્ય કરાવી હું પાછો આવું ત્યાં સુધી તમે થોભો.' એમ કહી તેઓ ઇદ્રલોકમાં ગયા. આ બાબત નિમિ રાજાનું મન યજ્ઞ માટે ઘણું જ ઉતાવળ થયું હતું તેથી તેણે વસિષ્ઠની રાહ ન ભેટતાં તેને બદલે ગૌતમનું વરુણ કરી પોતાના નગર સમીપ નિમિ રાજાએ યાચકભર વર્ષની હીક્ષા લીધી હતી. ૨૬-૨૭ ઇદ્રનો યજ્ઞ પૂર્ણ થયા પછી મહાકવિ વસિષ્ઠ નિમિ રાજાના નગરમાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાને બદલે ગૌતમને યજ્ઞ કરાવતા જોયા ૨૮, ૨૯ એ સમયે બ્રહ્માના પુત્ર વસિષ્ઠમુનિ નિમિ રાજાને મળવાની ઇચ્છાથી ચોડીવાર ત્યાં થોભ્યા; પણ લોગભોગે તે દિવસે રાજાને ઘણી નિદ્રા આવી ગઈ તેથી તે બહાર આવ્યો નહિ. આમ બનવાથી મહાત્મા વસિષ્ઠને કોપ ઉત્પન્ન થયો. તે બોલ્યો : ૩૦, ૩૧ હે યાદિવ ! તે મારો તિરસ્કાર કરીને બીજાની પાસે યજ્ઞ

કરાવ્યો, માટે તારો દેહ ચેતનથી રહિત થઈ જશે. ^{૧૧૭} એટલામાં રાજા જાગી ઊઠ્યા અને વસિષ્ઠે દીપેદ્વો શાપ સાંભળ્યો. એ સમયે ક્રોધથી બેભાન થયેલા તે રાજાએ વસિષ્ઠ ઋષિને કહ્યું : ^{૧૧૮} ‘તમને આવેલા ન જાણતાં નિદ્રાવશ થયેલા મને તમે ક્રોધથી યમદંડ બેવો ભયંકર શાપ આપ્યો છે; ^{૧૧૯} માટે હે બ્રહ્મર્ષિ ! તમારો મુંઢર દેહ પણ લાંબા કાળ સુધી ચેતનરહિત થશે.’ એ પ્રમાણે પરસ્પર ક્રોધાવિષ્ઠ થઈને તે બન્નેએ સામસામા શાપો આપ્યા તેથી એકસરખી શક્તિવાળા એ બન્ને તરત જ ચેતનરહિત થઈ ગયા. ^{૧૨૦, ૨૧}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૫૫ થો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૬ મો

વસિષ્ઠનો પુનઃદેહ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન
રામસ્ય માર્પિતં છુત્વા લક્ષ્મણઃ પરવીરહા ।

ઠવાચ પ્રાજ્ઞલિર્મૂલ્વા રાઘવં રીતતેજસમ્ ॥ ૧ ॥

શંત્રુઓના વીરને હણનાર લક્ષ્મણ મહાતેજસ્વી રામચંદ્રનાં વચનો સાંભળી હાથ ભેડી બોલ્યા : ‘હે કાકુલ્થ ! દેવપૂત્ર એ બંને (દિવ્ય અને રાજા)એ ચેતનરહિત થયા પછી કેવી રીતે પોતાના મૂળ દેહો પ્રાપ્ત કર્યો હતા ? ^{૧, ૨}

ત્યારે ઇક્વાકુલંદન રામચંદ્રે કહ્યું : ‘તે ધર્મિષ્ઠ અને તપોધન પુરુષોએ પરસ્પર શાપ આપીને તરત જ પોતપોતાનો દેહ ત્યજી દીધો અને વાયુરૂપ કારણથી કરીને રહ્યા. ^{૩, ૪} પછી મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠ સુનિ બીભ્વં શરીર મેળવવા માટે પિતામહ બ્રહ્મા પાસે ગયા. ^૫ ધર્મને જાણનાર વાયુરૂપ થયેલા વસિષ્ઠ જીએ દેવના દેવ પિતામહના ચરણમાં અભિવંદન કરી કહ્યું : ‘હે ભગવન્ ! હે અંડજ ! હે દેવેશ ! હું નિમિ રાજાના શાપથી વિદેહપણને પામ્યો છું અને વાયુરૂપ થયો છું. હે પ્રભુ ! દેહ વિનાના માણસો મહાદુઃખ પામે છે અને તેનાં સર્વ કાર્યો નાશ પામે છે; માટે મને બીજો દેહ મળી જાય એવી કૃપા કરો.’ ત્યારે અમાપ તેજવાળા બ્રહ્માએ કહ્યું : ‘હે મહાયશસ્ત્રી ! તું મિત્રાવરણથી ઉત્પન્ન

થયેલા તેજ-વીર્યમાં પ્રવેશ કર. હે દિવ્યશ્રેષ્ઠ ! ત્યાં પણ તું અયોનિજ રહીશ અને મહાધર્મયુક્ત થઈ ફરીથી તું મારે વશ રહીશ. ^{૬-૧૦} બ્રહ્માજીનાં વચન સાંભળી તેમને વંદન કરી પ્રદક્ષિણા કર્યો પછી વસિષ્ઠ સુનિ સત્વર વરુણલોકમાં ગયા. ^{૧૧}

તે સમયે સુરેશ્વરોથી પૂજાતા મિત્રે (સુરે) વસિષ્ઠની સાથે શીરસાગર પાસે જઈને વરુણલોક કાયં કરવા માંડ્યું. તે જ વેળાએ દેવેયોગથી ઉર્વશી નામની દિવ્ય અપ્સરા સંબંધીઓ સહિત ત્યાં આવી પહોંચી. વરુણાલયમાં આવીને ક્રોધા કરતી રૂપસંપન્ન ઉર્વશીને ભેઈને વરુણદેવને કામ ઉત્પન્ન થયો. ^{૧૨-૧૪} એ સમયે તેમણે કમળ સરખાં નેત્રવાળી અને પૂર્ણચંદ્ર સરખા સુખવાળી અપ્સરાશ્રેષ્ઠ ઉર્વશી પાસે મૈથુન માટે ચામ્પના કરી. ^{૧૫} ત્યારે ઉર્વશીએ હાથ ભેડીને કહ્યું : ‘હે સુરેશ્વર ! પ્રથમ મને મિત્રદેવે બોલાવેલી છે.’ એટલે કામબાણોથી પીડાયેલા વરુણે કહ્યું : ‘હીષ્ છે, એમ જ છે તે! તારા દર્શનના નિમિત્તે રજાલિત થયેલા આ વીર્યને હું દેવે નિમોહ્ય કરેલા આ કુંભમાં મૂકું છું. ^{૧૬, ૧૭} હે સુશ્રોણિ ! હે મુંઢર વણવાળી ! ભેટે તું મારો સંમ ઇચ્છતી નથી તોપણ હું આ પ્રમાણે વીર્યવાળા કરીને મારો મનોરથ પૂર્ણ કરીશ. ^{૧૮} લોકનાથ વરુણનાં આ મુંઢર વચનો સાંભળી પરમ આનંદ પામેલી ઉર્વશીએ ઉત્તર આપ્યો : ^{૧૯} ‘હે પ્રભો ! ભલે, એ પ્રમાણે કરો. મારું હૃદય તમારામાં જ છે, પણ આ દેહ તો મેં મિત્રદેવને સોંપ્યો છે.’ ઉર્વશીનું આજ્ઞા બાધણ સાંભળી વરુણદેવે પોતાનું પ્રદીપ્ત અગ્નિ સરણું પરમ અદ્ભુત વીર્ય તે કુંભમાં મૂક્યું. ^{૨૦-૨૨}

પછી ત્યાં મિત્રદેવ હતા ત્યાં ઉર્વશી ગઈ ત્યારે ક્રોધ પામેલા મિત્રદેવે ઉર્વશીને કહ્યું : ‘હે દુષ્ટચારિણી ! મેં તને પ્રથમ બોલાવેલી હતી, છતાં શા કારણથી તે મને ત્યજીને બીજો પતિ કર્યો ? ^{૨૩} આ દુષ્ટકુલ્યને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધથી કહુપિત થયેલી તું કેટલાક સમય સુધી મરુખલોકમાં રહીશ. હે હનુમંદે ! કાશીના રાજા યુધિષ્ઠો પુત્ર રાજર્ષિ પુરૂરવા છે, તેની પાસે તું જ; તે તારો ધર્મી થશે.’

આ શાપને લીધે ઉર્વશી આસરા પુરુષવાની પાસે ગઈ. તે પુરુષવા બ્રુધનો ઔરસ પુત્ર હતો અને પ્રતિજ્ઞાનુસારમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને આયુ નામનો મહાબળવાન અને શ્રીમાન પુત્ર થયો. તેને ઇંદ્ર સમાન કાંતિવાળો નહુષ નામનો પુત્ર થયો. ૨૪-૨૭

ન્યારે વૃત ઉપર વજ્રનો ઘા કરીને ઇંદ્ર થાકી ગયેલો હતો, ત્યારે આ નહુષે એક લાખ વરસ સુધી ઇંદ્રત્વ ભોગવ્યું હતું.

ઉપચુક્રા શાપ થવાથી સુંદર નેત્રવાળી ઉર્વશી મૃત્યુલોકમાં ગઈ અને ઘણાં વરસ સુધી ત્યાં રહી અતે શાપનો સમય પૂરો થયો, ત્યારે ઇંદ્રલોકમાં ગઈ. ૨૮, ૨૯

ક્રતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિમણીય આદિભ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૫૬ મો સર્ગ ૪૫૭

સર્ગ ૫૭ મો

વસિષ્ઠ અને નિમિને પુનર્જન્મપ્રાપ્તિ

ર્વાં ક્ષુત્વા વિષ્ણુલંકાશાં કથામવ્યસુતવર્ણનામ્ ।

લક્ષ્મણઃ પરમમીતો રાણલં વાપ્યમગ્રવીર્ય ॥ ૧ ॥

આ અદ્ભુત દર્શનવાળી દિવ્યરૂપ કથા સાંભળી અતિશય આનંદ પામેલા લક્ષ્મણે રામચંદ્રને પૂછ્યું : ‘હે કાકુત્સ્થ ! દેવપૂજ્ય એ મને (દિવ્ય અને રાજા)એ ચેતનથી રહિત થયા પછી કેવી રીતે પોતાનો દેહ પ્રાપ્ત કર્યો તે મને કહો.’ ત્યારે સત્યપરાક્રમી રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે રઘુશ્રેષ્ઠ ! તે મને (મિત્ર અને વરુણ)નાં વીર્યથી એ મહો ભરેલો હતો. તેમાંથી તે તેજસ્વી અને ઋષિશ્રેષ્ઠ યુનિઓ ઉત્પન્ન થયા તેમાંથી પ્રથમ ભગવાન અગસ્ત્ય ઋષિ ઉત્પન્ન થયા. તેઓ મિત્રદેવને ‘હું કાંઈ તમારો જ પુત્ર નથી, વરુણનો પણ છું.’ એમ કહી ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ૧-૫ ત્યાં રહેલા કુંભમાં ઉર્વશીની સમક્ષ મિત્રદેવનું વીર્ય પ્રથમ મૂકવામાં આવેલું હતું અને પાછળથી તેમાં વરુણનું વીર્ય પણ મૂકવામાં આવેલું હતું. ૬ ત્યાર પછી કેટલાક સમયે મિત્રદેવ અને વરુણદેવથી ઉત્પન્ન થયેલા, તેજથી યુક્ત ધંધવાકુકુળના દેવતરૂપ વસિષ્ઠ ઋષિ ઉત્પન્ન થયા. ૭

હે સૌમ્ય ! એ પ્રશંસાને પાત્ર મહાતેજસ્વી ઋષિ

અન્ન્યા કે તરત જ ધંધવાકુ રાજાએ તેને આપણા વંશના હિત માટે પુરોહિત બનાવ્યા. હે સૌમ્ય ! મહાત્મા વસિષ્ઠ ઋષિના નૂતન દેહની ઉત્પત્તિ આ રીતે થઈ. હવે નિમિ રાજા વિષે જે બન્યું તે સાંભળો. ૮, ૯

નિમિ રાજાને વિદેહ ભોઈ સર્વ ઋષિઓ જે મહાભુદિવાળા હતા, તેમણે તેને યજ્ઞદીક્ષા આપીને યજ્ઞ કરાવવા માંડ્યો. ૧૦ દિવ્યશ્રેષ્ઠો, પૌરબનો અને સેવકો, એ સર્વ મળીને સુગંધીદાર યજ્ઞદ્યો અને વજ્રાદિથી તેનું રક્ષણ કરતા હતા. ૧૧ પછી ન્યારે યજ્ઞ પૂરો થયો, ત્યારે ભૂય ઋષિ બોલ્યા : ‘હે પાર્શ્વ ! હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. હું તારા દેહમાં પ્રાણ ચેતન લાવીશ. ૧૨ વળી ત્યાં આવેલા સર્વ દેવોએ પણ કહ્યું : ‘અમે તારા દેહમાં ચેતન લાવીશું; માટે હે રાજર્ષિ ! તું વરદાન સાગ કે અમે તારું ચેતન કયે સ્થળે સ્થાપન કરીએ ?’ સર્વ દેવોની આ વાણી સાંભળી નિમિરાજાના આત્માએ કહ્યું : ‘હે સુરશ્રેષ્ઠ ! હું સર્વ પ્રાણીમાત્રનાં નેત્રોમાં વસવા ઇચ્છા કરું છું.’ પછી સર્વ દેવોએ નિમિ રાજાના ચિત્તને કહ્યું : ‘મહે તેમ જાઓ તું સર્વ પ્રાણીઓનાં નેત્રોમાં વાચુરૂપ થઈ ને દૂર. ૧૩-૧૫ હે રાજા ! વાચુરૂપ થઈ ને તું ફરીશ ત્યારે તારા વિશ્રામ માટે સર્વ પ્રાણીઓ વારંવાર પોતાનાં નેત્રો ઉઘાડશે ને બંધ કરશે (નિષેષાન્નિષ કરશે).’ એમ કહી સર્વ દેવો પોતપોતાના સ્થાને ગયા. પછી સર્વ મહાત્મા ઋષિઓએ નિમિ રાજાના દેહને અસણી સાથે લેળવીને મંત્ર અને હોમ વડે તેનું મંથન કરવા માંડ્યું. ન્યારે તેનું મંથન કરવા માંડ્યું, ત્યારે તે મંથનમાંથી મહાતપસ્વી પુરુષનો જન્મ થયો. મંથન કરવાથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ તેથી તે મિથિ નામથી અને નિમિના દેહમાંથી તેનું જનન થયું તેથી તે જનક નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. વળી તે નિમિ રાજાના વિદેહમાંથી ઉત્પન્ન થયો; એટલે વેદેહ કહેવાયો. એ પ્રમાણે પૂર્વે વિદેહરાજ જનકની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. વળી તે મહાતેજસ્વીનું મિથિ એકું નામ હોવાથી તેના વંશને મૈથિલ કહેવાયા. એ પ્રમાણે હે સમ્ય ! ક્ષાણ્ણના શાપથી રાજાનું

અને રાબના શાપથી પ્રાણચ્યુત થેતનારહિત થવાનું
અને તેઓની અદ્ભુત ઉત્પત્તિનું કારણ થે' તને
સંપૂર્ણ' કહ્યું છે. ૧૧-૨૧

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૫૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૫૮ મો

યથાતિથયિત-શુકાચાર્યના શાપ .

પર્વં ક્ષુવતિ રામે તુ લક્ષ્મણઃ પરવીરહા ।

પ્રત્યુવાચ મહાત્માનં જ્વલન્તમિવ તેજસા ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રનાં આ વચનો સાંભળી શત્રુઓને
હંચનાર લક્ષ્મણે સ્વતેજથી પ્રકાશિત રામચંદ્રને
કહ્યું : ' હે રાજશાહ્ન ! વિઠ્ઠલરાજની તેમ જ
વસિષ્ઠ સુનિની પુરાતન કથા બરેબર મહાન
આશ્ચર્યકારક છે. ^૧ નિમિ રાજ વીર ક્ષત્રિય હંતો,
ઘોરક્રુ' જ નહિ પણ યસદીક્ષા પામેલો હંતો; છતાં
તેણે મહાત્મા વસિષ્ઠને શાપ આપ્યો હંતો, એ
ચોખ્ખું ગણાય નહિ. ^૨

ત્યારે ક્ષત્રિયશ્રેષ્ઠ રાજ રામચંદ્રે શાસ્ત્રવિશારદ
લક્ષ્મણને કહ્યું : ' હે વીર ! મનુષ્યોમાં સર્વત્ર
ક્ષમા ભેવામાં આવતી નથી. હે લક્ષ્મણ ! નહુપ
રાબના પુત્ર પ્રજાપાલક યથાતિ રાજ્યે સત્વચ્યુતનું
અવલંબન કરીને હુંસહ ક્રોધ કેવી રીતે સહન
કર્યો હંતો, તે તું સાવધાન ચિત્તથી સાંભળ. હે
સૌમ્ય ! તેને રૂપમાં અપ્રતિમ એવી બે સ્ત્રીઓ
હતી. તેમાંની એક શર્મિષ્ઠા નામે દિતિની પૌત્રી
અને વૃષપર્વો દૈત્યની પુત્રી હતી અને તે રાબને
અતિ પ્રિય હતી. ^{૩-૮} તેની બીજી સ્ત્રી દેવયાની
દૈત્યશુર શુકાચાર્યની પુત્રી હતી, પણ તે સુમધ્યમા
રાબને પ્રિય નહોતી. ^૯ તે બન્નેને બે રૂપાળા અને
સ્થિર ચિત્તવાળા બે પુત્રો થયા હતા. તેમાં શર્મિષ્ઠા-
ના પુત્રનું નામ પુરૂ હતું અને દેવયાનીના પુત્રનું
નામ યદુ હતું. ^{૧૦} પુરૂ સાનીતી રાણીને હોવાથી
રાબને તેના પર ઘણું હેત હતું. એક વખતે
મહાદુઃખ પામતા યદુએ તેની માને કહ્યું : ^{૧૧} ' હે
માતા ! તું અદિવ્રતકર્મવાળા દેવ ભાગવના કુળમાં
ઉત્પન્ન થયેલી હોવા છતાં આ હૃદયલેહી દુઃખ

અને અપમાન કેવી રીતે સહન કરી શકે છે ? ^{૧૨}
હે દેવી ! ચાલો, આપણે એકીસાથે અગ્નિમાં પ્રવેશ
કરીએ. પછી ભલે રાજ દૈત્યરાજની પુત્રી સાથે
સુખ ભોગવે. ^{૧૩} વળી જો તમને આ દુઃખ સહન
થતું હોય, તો પછી મને અગ્નિમાં પેસવાની આજ્ઞા
આપો. તમને ઠીક લાગે તો તમે ભલે રાબને
ક્ષમા કરો, પણ હું તો ક્ષમા કરીશ નહિ, હું તો
જરૂર મરીશ જ. ^{૧૪}

અતિથય પીડા પામતા અને રેહન કરતા
પુત્રની આ વાણી સાંભળી ક્રોધ પામેલી દેવયાની-
એ પિતાને સંભાર્યો ^{૧૫} પોતાની પુત્રીને મનોભાવ
બાણીને શુકાચાર્ય દેવયાની હતી ત્યાં ઉતાવળા
ઉતાવળા આવ્યા. તેમણે દેવયાનીને અસ્વસ્થ,
હર્ષરહિત અને ચિંતાતુર એઈ પૂછ્યું : ' આ શું
છે ? ' પ્રદીપ્ત થયેલા ચિત્તવાળા ભાગવે વારંવાર
પૂછ્યું ત્યારે ક્રોધ પામેલી દેવયાની બોલી : ^{૧૬-૧૮}
' હે સુનિશ્રેષ્ઠ ! હું જરૂર અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ,
વિષ ખાઈશ અથવા જળમાં ડૂબાપાત કરીશ; પણ
હું મારું જીવન નિભાવી શકીશ નહિ. ^{૧૯} હે પ્રજ્ઞાન !
તમે ભણતા નથી કે, હું કેટલી દુઃખી છું અને
તિરસ્કાર પામેલી છું ! વૃક્ષની અવસા (તેને
કાપડું કે એવી બીજી કિંચા) થી તેના ઉપર થનારા
ફૂલ, ફળ વગેરે નાશ પામે છે, તે જ પ્રમાણે
મારા ઉપરની અવસાથી મારો પુત્ર મરી જશે. હે
ભાગવ ! આ રાજર્ષિ તિરસ્કારથી અમારો અનાદર
કરીને નિરંતર અમને દુઃખ આપે છે. '

દેવયાનીનાં વચનો સાંભળી ક્રોધ પામેલા
ભાગવે નહુપ રાબના પુત્ર યથાતિને શાપ આપવા
તત્પર થયા. તેમણે રાબની પાસે જઈ કહ્યું : ' હે
દુરાત્મા નહુપપુત્ર ! તું મારી અવજા કરે છે એથી
તું જરાથી જીવું અર્ધશિથિલપણને પામ. ' રાબને
આ પ્રમાણે શાપ આપીને ભાગવે પોતાની પુત્રી
દેવયાનીને આશ્વાસન આપ્યું. પછી મહાયશસ્ત્રી
ભાગવે ઋષિ પોતાના આશ્રમે ગયા. એ રીતે નહુપ-
પુત્ર યથાતિને શાપ આપી અને પોતાની પુત્રી
દેવયાનીને આશ્વાસન આપી સૂઈ સમાપન તેજસ્વી
અને પ્રાણહાન્યથી ભાગવે ઋષિ પોતાના આશ્રમે

ગા. ૨૦-૨૪

ક્રિતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૫૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ પદ્મ મો

યયાતિચરિત્ર-પુરુને રાજ્યપ્રાપ્તિ અને ચઢને શાપ

શ્રુત્વા ત્શનલં ક્રુદ્ધં ત્વદાતોં નહુપાત્મજઃ ।

જર્ગ પરમિકાં પ્રાપ્ય ચઢું લ્લચનમન્નવીત્ ॥ ૧ ॥

કોપ પામેલા શુક્રાચાર્યનો શાપ સાંભળી નહુપ રાજાનો પુત્ર યયાતિ બહુ દુઃખ પામ્યો. અત્યંત વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થવાથી તેણે પોતાના મોટા પુત્ર ચઢને કહ્યું : 'હે ચઢ ! જો તું ધર્મજ્ઞ હોય તો મારી અત્યંત વૃદ્ધાવસ્થા અહંણ કર. હે મહા-યશસ્વી પુત્ર ! તારી યુવાની અને મળતાં હું લોગ લોગવીશ. હે નરએક ! વિષયો લોગવાને હજી હું તૃપ્ત થયો નથી; માટે અને બ્યારે તૃપ્તિ થશે, ત્યારે હું તારી પાસેથી ફરીથી જરા પ્રાપ્ત કરીશ.'

આ સાંભળી ચઢએ યયાતિ રાજાને ઉત્તર આપ્યો : 'તમારો પુત્ર પુરુ તમને વહાલો છે, માટે તે તમારી જરા હેશે. હે રાજા ! તમે અને તમારી સમીપથી તેમ જ અજીથી દૂર કરેલો છે; માટે તમે જેની સાથે આજ્ઞાપીઓ છો તે પુત્ર તમારી જરા હેશે.'

આવાં વચનો સાંભળી યયાતિ રાજાએ પુરુને કહ્યું : 'હે મહાબાહુ ! મારા માટે તું મારી વૃદ્ધા-વસ્થા અહંણ કર.' ત્યારે પુરુએ હાથ ભેડી કહ્યું : 'હું આપની આજ્ઞા માનનારો છું, તેથી હું અને પોતાને ધન્ય માતું છું. હું આપની આજ્ઞા સ્વીકારું છું.' પુરુનાં વચનો સાંભળી યયાતિ રાજા અતિશય આનંદ પામ્યો અને તેને પોતાની વૃદ્ધા-વસ્થા આપી પોતે તરુણ થયો. ત્યાર પછી તેણે હજારો યજ્ઞો કરીને સેંકડો વર્ષ સુધી પૃથ્વીનું પાલનપોષણ કર્યું. બધા કાળ વીત્યા પછી યયાતિ રાજાએ પુરુને કહ્યું : 'હે પુત્ર ! મેં તને જરા સોંપેલો છે, તે તું અને પાછી આપ. ૧-૧૦ હે પુત્ર ! મેં તને મારી જરા શાપણ તરીકે સોંપેલી હતી

તેથી હું તે જરાને પાછી અહંણ કરીશ. તું જેલ કરીશ નહિ. હે મહાબાહુ ! તે મારી આજ્ઞા માની તેથી હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું' અને પ્રીતિયુક્ત થયેલો હું તારો રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરું છું.'

યયાતિ રાજાએ પ્રસન્ન થઈને પુરુને આ પ્રમાણે કહ્યો પછી દેવયાનીના પુત્ર ચઢને કહ્યું : 'તું મારાથી મુશ્કેલીથી વશ કરી શકાય તેવો ક્ષત્રિવરૂપ રાક્ષસ ઉત્પન્ન થયો છે અને તે મારી આજ્ઞાનો હોપ કર્યો છે, માટે તું પ્રભાના આધિ-પત્ય વિનાનો થા. હું શુરુરૂપ પિતાનો તે તિર-સ્કાર કર્યો છે; તેથી તું હારુરૂપ રાક્ષસો અને ચાતુ-ધાનોનો પિતા થઈશ. હે કુર્મતિ ! તું અંદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલા વંશમાં પણ સ્હીશ નહિ અને તારો વંશ પણ તારા જેવો જ ફર્વિનીત થશે. ૧૧-૧૧ જેમ કહી રાજર્ષિ યયાતિએ રાજ્ય વધારનાર પુરુને રાજ્યાભિષેક કર્યો અને પોતે વાનપ્રસ્થ-શ્રમ સ્વીકાર્યો.

પછી લાંબાં વખતે પ્રારબ્ધકર્મ લોગવીને તે યયાતિ રાજા સ્વર્ગમાં ગયો. ૧૭, ૧૮ તેનો પુત્ર મહા-યશસ્વી પુરુ રાજા કાશીરાજ્યની રાજધાની પ્રતિ-ષ્ઠાન (પ્રયાગ) પુરમાં ધર્મરાજ્ય કરવા લાગ્યો. ૧૯ પિતાના શાપને લીધે રાજ્યવંશથી બહિષ્કાર પ્રાપ્ત થઈ ચઢને અનેક ચાતુધાન પુત્રો થયા અને તે કૌશલ્ય કે બ્યાં મહામુશ્કેલીથી જઈ શકાય છે તે સ્થળે જઈ વસ્યો. જો રીતે શુક્રાચાર્યે આપેલો શાપ યયાતિ રાજાએ ક્ષત્રિયધર્મથી સહન કર્યો, ત્યારે નિમિત્તે તેવો શાપ સહન કર્યો નહોતો. ૨૦, ૨૧ પ્રભાપાલન કરનારનું આ સર્વ વૃત્તાંત મેં તને કહ્યું છે. હે સૌમ્ય ! જેમ નૃપ રાજાને હોપ થયો હતો, તેમ આપણને ન શાય તેવી રીતે આપણે વર્તીએ. ૨૨ મહાત્મા રામચંદ્રજી આમ વાતો કરતા હતા, જોટલામાં આકાશ વિરલ તારાવાળું થયું અને પૂર્વ દિશા અરુણનાં કિરણોથી લાલ થઈ, બધા પુષ્પરસ જેવું લાલ વસ્ત્ર પહેરી આવી હોય તેમ શેલવા લાગી. ૨૩

ક્રિતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૫૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

કોપક સર્ગ ૧૧ મો

રાજા રામચંદ્રની સભા-કાર્યાર્થીને આમંત્રણ
તતઃ પ્રભાતે વિમલે ક્લવા પૌર્વાર્ધિર્નિકીં ક્રિયામ્ ।
ધર્માસનગતો રાજા રામો રાજીવલોચનઃ ॥ ૧ ॥

નિર્મળ પ્રભાત થતાં પ્રાતઃકાળની સર્વ આહ-
નિક ક્રિયા કર્યા પછી કમળ સરખાં નયનવાળા
રાજા રામચંદ્રજી ધર્માસન ઉપર પધાર્યા. ^૧ ત્યાં વેદ
જાણનારા પ્રાદ્યક્ષો, પુરોહિત વસિષ્ઠ, કશ્યપ ઋષિ,
વ્યવહારજ્ઞ મંત્રીઓ, ધર્મશાસ્ત્ર અને નીતિશાસ્ત્ર
જાણનારા સભાસહો અને રાજાઓ આદિથી રાજ-
સભા ભરાઈ રહી હતી અને રાજધર્મનું નિરીક્ષણ
થતું હતું. ^{૨,૩} અકિલક્રમો રાજશાસ્ત્રી રામચંદ્રની
આ સભા મહેરૂં, ધર્મ અને વરુણની સભા જેવી
શોભતી હતી.

રામચંદ્રે શુભ લક્ષણવાળા લક્ષમણને
કહ્યું : 'હે મહાહુબ ! હે સુમિત્રાનંદવર્ધન ! તું
ખહારજા અને જો કોઈ કાર્યાર્થી હોય તો તેને
જોડાવ.' આ સાંભળી લક્ષમણે પોતે દ્વાર પર
જઈ કાર્યાર્થીઓને જોડાવ્યા. ત્યારે 'મારે જાણી
કામ છે,' એમ જોલે તેમ કોઈ ત્યાં નહોતું. ^{૪-૭}
રામરામચંદ્રમાં આધિ કે આધિ નહોતાં; પૃથ્વી
પાકેલાં ધાન્યવાળાં ખેતરો અને ઔષધિથી સુકત
હતી; બાળક, સુવાન કે મધ્યમ અવસ્થાવાળું કોઈ
મરી જતું ન હતું. એ સુમરે ધર્મ પ્રમાણે શાસન
આણતું હતું; તેથી કોઈને કોઈ પીડા નહોતી.
'શમજાવ્યમાં કોઈ પણ કાર્યાર્થી જણાતો નથી.'
એમ હાથ ભેડી લક્ષમણે રામચંદ્રજીને નિવેદન
કયું. આથી પ્રસન્ન આત્માવાળા એવા રામચંદ્ર-
જીએ લક્ષમણને કહ્યું : 'તું ફરીથી જા અને કોઈ
કાર્યાર્થી છે કે નહિ તેની તપાસ કર.' ^{૮-૧૧} ચારી
રીતે રાજ્ય ચલાવવાથી કોઈ કેકાણે અધર્મ થતો
નથી અને રાજાનાં લયથી સર્વ પરસ્પર સંપર્કોને
ચાલે છે. ^{૧૨} જો છોડેલાં બાણો જાણે પ્રભુનું
રક્ષણ કરે, તોપણ હે મહાબાહુ ! તમે પ્રભુનું
રક્ષણ કરવા તત્પર થાઓ. ^{૧૩}

આ સાંભળી લક્ષમણે રાજસભામાંથી બહાર

આવ્યા. ત્યાં તેમણે દ્વાર આગળ એક કૂતરાને
ઠેકેલો જોયો. ^{૧૪} તે લક્ષમણને જોઈને વારવારચીસો
પાડતો હતો. તે જોઈ વીર્યવાન લક્ષમણે તેને પૂછ્યું :
'હે મહાભાગ ! તમારે રાજસભામાં કોઈ કામ છે'
જે કામ હોય તે નીકર જઈને કહો.' ત્યારે શાને
કહ્યું : 'સર્વ પ્રાણીમાત્રના શરણરૂપ, અકિલક્રમો,
લયમાં અભયદાન દેનાર ભગવાન રામચંદ્રને હું,
કંઈક કહેવા ઇચ્છું છું.' ^{૧૫-૧૭} શાનનાં આ વચનો
સાંભળી લક્ષમણે તે બાળત રામચંદ્રને નિવેદન
કરવા રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો. પછી રામચંદ્રને
તે નિવેદન કરી રાજસભામાંથી તે આવ્યા અને
જોડ્યા : 'તારે જે કોઈ કહેવાનું હોય તે તું બોલ-
જ રાજાજીને નિવેદન કર.' ^{૧૮, ૧૯} લક્ષમણનાં વચન
સાંભળી શાને કહ્યું : 'હે લક્ષમણ ! અધમ યોનિ-
માં જન્મેલો હોવાથી દેવમંદિરમાં, રાજમંદિરમાં,
બ્રાહ્મણનાં ઘરમાં; અગ્નિ, ઇંદ્ર, સૂર્ય અને વાયુ-
નો જ્યાં જ્યાં વાસ હોય, ત્યાં ત્યાં પ્રવેશ કરવા
હું યોગ્ય નથી. ^{૨૦, ૨૧} વળી રાજા રામચંદ્ર ધર્મ-
મૂર્તિ, સત્યવાન, રણચતુર, પ્રાણીમાત્રના હિતસ્વી,
યશુષ્ણના પદને જાણનારા, નીતિ આચરનારા,
સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અને સર્વજ્ઞાનંદ આપનારાઓ-
માં શ્રેષ્ઠ હોવાથી હું તેમની પાસે આવવાને શક્તિ-
માન નથી. ^{૨૨, ૨૩} વળી તે પોતે ચંદ્ર, સૂર્ય, ધર્મ,
કુબેર, વરુણ, સૂર્ય, અગ્નિ અને ઇંદ્રચરણ છે; મોટે
હે લક્ષમણ ! પ્રભુપાદન કરનાર રાધવને જઈને
તમે કહો કે, તમારી આજ્ઞા સિવાય હું રાજસભા-
માં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતો નથી. ^{૨૪}

શાનનું આનું સૌજન્ય જોઈને મહાધૃતિમાન
લક્ષમણ ફરીથી રાજસભામાં ગયા અને રામચંદ્રને
નિવેદન કયું : ^{૨૫} 'હે કૌશલ્યાનંદવર્ધન ! હે
વિદ્યો ! હે મહાહુબ ! મારી વિજ્ઞાપિ સાંભળો.
તમારી આજ્ઞાથી મેં કાર્યાર્થીઓને જોડાવ્યા તો
એક શાન કાર્યાર્થી આવેલો છે.' લક્ષમણનાં
વચન સાંભળી રામચંદ્રે આજ્ઞા કરી કે, 'જાણી
આવેલ કાર્યાર્થીને શીઘ્ર મારી પાસે લાવ.' ^{૨૬}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિરૂપિત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રસિદ્ધ ૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

કોષક સર્ગ ૧૨ મો

શ્યાનની કૃતિયાદ-અપરાધી બ્રાહ્મણને દંડ

શ્રુત્વા રામસ્ય વચ્ચત્-લક્ષ્મણસ્ત્વરિતસ્તદા ।

શ્વાતમાહ્વ મતિમાન્નાઘવાય ન્યવેદયત્ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં લક્ષ્મણે શ્યાનને સત્વર તેમની પાસે હાજર કર્યો.^૧ શ્યાનને હાજર થયેલો ભેઈએ રાજા રામે કહ્યું : ‘હે શ્યાન ! તારે જે કહેવાનું હોય તે કહે. તારે કંઈ પણ ક્ષમા રાખવો નહિ.’^૨ ત્યારે જેનું માથું ફૂટેલું હતું એવા શ્યાને રાજા રામચંદ્ર પ્રતિ કહેવા માંડ્યું :^૩ ‘રાજા જ પ્રાણીઓનો કર્તા છે; રાજા જ તેમનો નાયક છે; જ્યારે પ્રજા સૃષ્ટિ રહે છે, ત્યારે રાજા જાગે છે.’^૪ હંમેશાં સુનીતિથી રાજા ધર્મનું રક્ષણ કરે છે. જ્યારે રાજા પ્રજાનું રક્ષણ કરતો નથી, ત્યારે પ્રજાનો નાશ થાય છે.’^૫ રાજા જ કર્તા અને રક્ષક છે, તેમ જ સર્વ જગતનો પિતા છે; રાજા જ કાળ છે, યુગ છે, જોટલું જ નહિ પણ રાજા જ સર્વ જગતરૂપ છે.’^૬ રાજા જગતને ધારણ કરે છે, તેથી તે ધર્મરૂપ ગણાય છે. ધર્મથી પ્રજાને પાળતો રાજા સર્વ સચરાચર ત્રિલોકનું રાજ્ય કરી શકે છે.’^૭ રાજા ધર્મથી જ શત્રુને વશ કરી શકે છે અને તેથી જ પ્રજાનું રંજન કરી શકે છે. આહું આવશ્યક કરવું એ જ સાચો રાજધર્મ છે.’^૮ હે રાજા રામચંદ્ર ! આ જ પરમ ધર્મ છે અને પરલોકમાં ફળ આપનારો છે. એ ધર્મથી કંઈ પણ દુઃખાપ્ય નથી, એવો મારો નિશ્ચય છે.’^૯ જ્ઞાન, ક્રયા, સત્યરુચિનો સત્કાર અને વ્યવહારમાં સરળતા, એ જ પરમ ધર્મ છે. એ ધર્મનું રક્ષણ કરવાથી આ લોક તથા પરલોકમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રાજા ! હે સુવત ! સર્વ પ્રમાણોમાં તમે શ્રેષ્ઠ પ્રમાણ છો; સત્યરુચિએ આવશ્યેલો ધર્મ તમે બાંધ્યો છે.’^{૧૦, ૧૧} સર્વ ધર્મોનું તમે પરમ ધામ છો. શુભોના સાગર છો. હે રાજશ્રેષ્ઠ ! જે કંઈ મેં અજ્ઞાનથી કહ્યું છે, તેને માટે હું માથું નમાવી વિનંતિ-કરું છું કે મારા પર કૃપા કરો; કોષ કરવો યોગ્ય નથી.’ આ વચ્ચેના સાક્ષી રામચંદ્ર બોલ્યા : ‘હું તારું શું કામ

કરું ? તું ક્ષમા પામ્યા સિવાય તરત કહે.’ ત્યારે શ્યાને ઉત્તર આપ્યો :^{૧૨-૧૪} ‘ધર્મથી રાજ્યપાલન કરવું ભેઈએ અને ધર્મથી જ સર્વ ક્ષમને દૂર કરનાર રાજા સર્વનું શરણ થાય છે.’^{૧૫} આ સર્વ બાણીને હે રાજા ! મારી કૃતિયાદ સાંભળો. એક સર્વાર્થસિદ્ધ નામે બ્રાહ્મણ તેના નિવાસસ્થાનમાં રહેતો હતો. તેણે વિના કારણે મારા જેવા નિરપરાધીને, પ્રહાર કર્યો છે.’ આ સાંભળી રાજા રામચંદ્રે તેને બોલાવવા કારપાળને મોકલ્યો.’^{૧૬, ૧૭} કારપાળ તેને બોલાવી લાવ્યો, ત્યારે તે મહાતેજસ્વી બ્રાહ્મણ રાજસભામાં હાજર થઈને બોલ્યો : ‘હે પાપરહિત રામ ! તમારે મારું શું કામ છે, તે કહો.’ ત્યારે રામચંદ્રે કહ્યું :

હે ક્ષિજ ! તેં આ કૂતરાને પ્રહાર કર્યો છે ? હે વિપ્ર ! તેણે તારું એવું શું અરાજ કરેલું હતું, કે જેથી આ પ્રમાણે પ્રહાર કરવાની જરૂર પડી ?^{૧૮-૨૦} કોષ પ્રાણ હરનાર થતુ છે, કોષ મિત્રના સુખ જેવો અર્થાત્ મિત્રના દુઃખમાં થતુ છે, કોષ મહાત્વીકણ તરવાર જેવો છે, કોષ સર્વનો નાશ કરનાર છે.’^{૨૧} તપ, યજ્ઞ અને જ્ઞાન આદિ જે કરવામાં આવે તેનું પુણ્ય કોષથી નાશ પામે છે, તેથી કોષ ત્યજ્ય દેવો ભેઈએ.’^{૨૨} દોહતા ઘોઠાની માફક નિરંકુશ થયેલી ઇંદ્રિયોને યુદ્ધિરૂપી રાક્ષસી ખેંચી રાખીને સાવધ સારથિની પેઠે તેને નિર્વિક્ક મારજો ચલાવવી ભેઈએ.’^{૨૩} મન, કર્મ, વાચા અને આંખોથી જે પ્રાણીમાત્રનું શ્રેય કરે છે અને દ્રેષ કરતો નથી, તે કર્મમાં હે પાતો નથી. નિરંકુશ મન જે કામ કરે છે, તે તીક્ષ્ણ ધારવાળી તરવાર, છ છેડાયેલો સર્પ અથવા નિરંતર કોપી રહેનાર થતુ પણ કરી શકતો નથી. વિનયથી પણ વિનીત યુરુષની પ્રકૃતિ વશ રહેતો નથી. છતાં જે યુરુષ તેને વશ રાખે છે, તે જરૂર સિદ્ધિ મેળવી શકે છે.’^{૨૪, ૨૫}

અકલિષ્ટકર્મો રાજા રામચંદ્રે ઉપર પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે બ્રાહ્મણ સર્વાર્થસિદ્ધ બોલ્યા :^{૨૬} ‘હે મહારાજ ! મેં કોષાવિષ્ટ મનથી એને પ્રહાર કર્યો છે; કારણ કે તે વળતે હું ભિક્ષા માગવા દરતો હતો. વળી ભિક્ષાનો વળત વીટી જતો હતો અને

આ કૃતરો શેરી વચ્ચેવચ્ચ બેઠો હતો. મેં તેને કહ્યું :
'ખસ, ખસ.' પણ તે તો શેરીમાં સહેલાઈથી બઈ
ન થકાય તેવી રીતે આડો ઊભો રહ્યો. ૨૭-૨૮ એ
સમયે હે રાઘવ ! ક્ષુધાથી પીઠાતા મેં કોપથી એને
પહાર કર્યો છે; માટે હે રાજરાજેન્દ્ર ! હું અપરાધી
છું, મને ગમે તે શિક્ષા કરો; કેમ કે હું તમારાથી
શિક્ષા પામીશ તો પછી મને નરકનો ભય રહેશે નહિ.'

આ વૃત્તાંત સાંભળી રામચંદ્રે સર્વ રાજા-
સહોને પૂછ્યું : 'હવે આતું શું કરવું ? આનો શો
દંડ કરવો ? કારણ કે ચોર્ય રીતે દંડ કરવાથી
પ્રભાંતું રક્ષણ થાય છે.' એ સમયે ભૂચ, આગિ-
રસ, કુતસાધ, વસિષ્ઠ, કરચપ અને ધર્મશાસ્ત્ર બાણ-
નારા મુખ્ય પ્રધાનો, ઋષિઓ, પંડિતો આદિ જેઓ
ત્યાં હાજર હતા, તે સર્વ શાસ્ત્રવિદોએ કહ્યું :
'પ્રાણજી અવધ્ય છે.' ણીજી બાણ રાજધર્મ બાણ-
નારાઓએ રામચંદ્રને કહ્યું : 'રાજ સર્વને
શાસન કરનારા ભગવાન સનાતન વિષ્ણુ છે.' ૩૦-૩૧
તે સર્વેએ આવો નિષ્કર્ષ કર્યો ભેદ જ્ઞાન બાલ્યો :
'હે રામ ! જે તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો
મને એક વરદાન આપો.' ૩૨ 'હું તારું શું કામ
કરું ?' એવી પ્રતિજ્ઞા તમે લીધેલી છે અને એ મેં
સાંભળી છે, તો મહારાજ ! આ પ્રાણજીને કુલપતિ-
નો-મહંતનો અધિકાર આપો. હે મહારાજ ! એને
કાલંજર પ્રદેશનું કુલપતિપણું આપો.' જ્ઞાનની
વિનંતિથી રાજા રામચંદ્રે તે પ્રાણજીને એ પ્રદેશના
કુલપતિ-મહંતપદ ઉપર અભિષેક કર્યો. ૩૮, ૩૯

પછી મહાધીરાનો અધિકાર પામેલો તે પ્રાણજી
હાથીઉપર બહીને પુશી થતો થતો ત્યાંથી ગયો. ત્યારે
વિરમય પામેલા રામચંદ્રના પ્રધાનોએ પૂછ્યું : ૪૦
'હે મહાદ્યુતિ ! આ પ્રાણજીને તો દંડને બદલે તમે
તો વરદાન આપ્યું !' ત્યારે રામચંદ્રે ઉત્તર આપ્યો :
'આમ કરવાનું કારણ તમે બાળતા નથી પણ
જ્ઞાન બાળે છે.' પછી રામચંદ્રે કૃતરાને પૂછતાં
તેણે કહેવા માંડ્યું : ૪૧, ૪૨

'હે રાઘવ ! હું ત્યાં કુલપતિ-મહંત હતો; શિષ્ટ
પુરુષોનું અન્ન જમતો હતો; દેવો અને પ્રાણજીની
પૂજા કરતો હતો; દાસદાસીઓને યોગ્યતાનુસાર

અન્ન દેતો હતો; દેવદ્રવ્યનું રક્ષણ કરતો હતો; શુભ
રતિવાળો હતો; વિનયી, શીલસંપન્ન અને સર્વ
પ્રાણીમોત્રું હિત કરનારો હતો; છતાં હું અધમ
ગતિ આપનારી આ ઘોર અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો છું.
એ જ પ્રમાણે આ કોપી પ્રાણજી ધર્મરહિત, સ્વાર્થ-
માં આસક્ત, નિર્દય, કઠોર, અવિદ્વાન અને અધર્મી
થશે અને તેથી તેની સાત પેઢી આગલી અને સાત
પેઢી પાછલીને અધમ દશામાં નાખશે. માટે કોઈ પણ
અવસ્થામાં કુલપતિપણું કરવું નહિ; કારણ કે જેને
પોતાના પુત્ર અને ભાઈઓ સહિત નરકમાં જવાની
ઇચ્છા હોય, તેણે જ દેવ, પ્રાણજી ને ગાયો ઉપર
અધિકાર લેવો. પ્રાણજીનું દ્રવ્ય, દેવદ્રવ્ય, ઋદ્રવ્ય,
બાલદ્રવ્ય અને એકવાર આપીને પાછું લઈ લે છે
તે દ્રવ્ય ઇષ્ટજન સહિત સર્વનો નાશ કરે છે. હે
રાઘવ ! જે પ્રાણજી અને દેવનું દ્રવ્ય હરણ કરે છે,
તે તરત જ અવીચિ નામના ઘોર નરકમાં પડે છે.
જે મન વડે પણ પ્રાણજી કે દેવના દ્રવ્યનું હરણ
કરવાનો વિચાર કરે છે, તે નરાધમ લાંબા વખત
સુધી નરકમાં રહે છે.' આ સાંભળી રામચંદ્ર
આશ્ચર્યથી દિગ્ધર્ષ થઈ ગયા. પછી મહાતેજસ્વી જ્ઞાન
પણ બ્યાથી આવ્યો હતો ત્યાં ગયો. પૂર્વજન્મમાં
તે પુદ્ગિમાન હતો અને આ જન્મમાં માત્ર દૂષિત
હતો તેથી તે મહાભાગ વારાણસીમાં ગયો ને અન્ન-
જળનો લ્યાગ કરી પ્રાણ છોડી દીધો. ૪૩-૪૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિયા ૧૨ માં સર્ગ સંપૂર્ણ

શેષક સર્ગ ૧૩ મો

રાજા રામચંદ્રની રાજસભા-ગીધ અને
ધ્રુવહની તકરાર-ગીધની શાપશુક્રિ

ઘણ તસ્મિન્નોર્જેરો રમ્ય પાદપદોમિતે ।

નરીકીર્ણે ગિરિચરે કોકિલનેકકુજિતે ॥ ૧ ॥

રમ્ય વૃક્ષોથી શોભીતું, નરીશુક્રત પર્વતોવાળું,

બ્યાં અનેક કૌયલો ટહુકા કરી રહી છે એવું એક

વન હતું. ૧ તેમાં સિંહ, વાઘ અને વિવિધ પ્રકારનાં

પક્ષીઓ વસતાં હતાં. એ વનમાં સેંકડો વધોથી

એક ગીધ અને ધ્રુવદ રહેતાં હતાં. ૨ એક વખત

પાપી નિશ્ચય કરનાર ગીધે ધ્રુવહના માળા પાસે

જઈ કહ્યું : ' આ તો મારો માળો છે. ચાલ, તું તેમાંથી નીકળી બ.' જોમ કહી લડાઈ ચલાવી.^૩ અતે રાણવદોચન રાજ રામચંદ્ર પાસે ન્યાય કરાવવા તેઓએ કંરાવ કર્યો.^૪ અંદર અંદર લડતાં અને કોધાવિષ્ટ થયેલા તેમ જ કબિયાથી વ્યાકુળ-ચિત્ત થયેલા તે ગીધ અને ધુવડ આ બન્ને પરસ્પરના ઝઘડાના ન્યાય માટે રાજ રામચંદ્ર પાસે ગયા. ત્યાં જઈ તે બન્નેએ રાજ રામચંદ્રના ચરણોના સ્પર્શ કર્યો.^{૫, ૬}

પછી ગીધે કહ્યું : ' હે મહારાજ ! તમે સુર અને અસુર' એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છો, જોમ હું માનું છું.^૭ હે મહાધુતિમાન ! તમે જુહસ્પતિ અને શુક કરતાં પણ ઉત્તમ રાજનીતિસ છો, તમે પ્રાણી-માત્રમાં જૂતભવિષ્યની વાત બહુનારા છો. કાંતિમાં જીભ અંદ્ર સમાન શોભો છો.^૮ સૂર્યની માફક તમે દુર્નિરીક્ષ છો, ગૌરવમાં હિમાલય જેવા છો, ગંભીર-તામાં સાગર જેવા છો, દોડપાળોમાં યમ જેવા ન્યાયી છો.^૯ પૃથ્વી સમાન સહનશીલ છો અને પવન સમાન ગતિવાળા છો. હે રાઘવ ! તમે પરમ શુરુ છો, સર્વસંપન્ન છો, ક્રીતિયુક્ત છો,^{૧૦} ક્રોધ-રહિત છો, હૃદયી છો, નેતા છો અને સર્વ અસ્ત્ર-ચોજવામાં પ્રવીણ છો. હે રામ ! હે નરશ્રેષ્ઠ ! મારી વિજ્ઞાપિ સાંભળો.^{૧૧} હે રાઘવ ! મારા બાહુબળથી મેં પૂર્વે મારું જે નિવાસસ્થાન બનાવ્યું હતું, તે અત્યારે ધ્રુવડ પડાવી લે છે; માટે હે રાજન્ ! તેમાંથી બચાવવા તમે સમર્થ છો.^{૧૨}

પછી ધુવડે બોલ્યો : ' હે રામ ! અંદ્ર, સૂર્ય, ઈંદ્ર, કુબેર અને યમ, જે વગેરે દેવોના અંશથી રાજાનું શરીર નિર્માણ થાય છે; છતાં તેમ શોડો ઘણું મનુષ્યનો અંશ હોય છે; પણ તમે તો સર્વ દેવમય નારાયણના અંશ છો. હે વિશુ ! હે રાજન્ ! સમ્યક્ પ્રકારે પ્રજામ કરનાર તમારી પાસે સૌમ્યતા ચાહે છે. તમે સર્વ બાળતોની તપાસ કરીને સમાન દષ્ટિ રાખો, તેથી તમે અંદ્રના અંશરૂપ છો. હે પ્રબળાચ ! તમે પાપ તથા ભયને હજીનાર છો, દાંડા છો, હતાં છો અને રક્ષુ કરનાર છો, તેથી અમારા ઈંદ્ર સમાન છો.^{૧૩-૧૬} તમે સર્વ પ્રાણીઓ-

માં અધુષ્ટ છો, તેજથી અગ્નિ સમાન છો અને દોડો ઉપર તપતા હોવાથી સૂર્ય સમાન છો. તમે સાક્ષાત્ કુબેર જેવા છો અથવા એનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છો; કારણ કે હે રાજશ્રેષ્ઠ ! કુબેરની માફક રાજ્ય-લક્ષ્મી નિરંતર તમારી પાસે વસે છે. કુબેરના જેવું ધન આપવાનું કામ તમે કરો છો તેથી તમે અમારા કુબેર સમાન છો. હે રાઘવ ! તમે સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણીમાત્રમાં સરળી પ્રીતિ-વાળા છો, તેમ જ શત્રુ તથા મિત્ર ઉપર એક-સરળી જ દષ્ટિ રાખનારા છો, તમે ધર્મ પ્રમાણે નિરંતર શાસન કરો છો. તમે વિધિ પ્રમાણે વ્યવહાર ચલાવો છો. હે રામ ! જેના ઉપર તમે ક્રોધો છો તેના તરફ મૃત્યુ દોરે છે; એથી તમે યમરાજ સમાન પરાક્રમી છો.^{૧૭-૨૧} હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! તમારો આ મનુષ્યભાવ પણ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમાયુક્ત દયાવાળો છે.^{૨૨} દુર્બળ અને અનાથને રાજ એ દેવત છે, તે આંધળાનું દોષન છે અને પાંગળાને પગ, છે,^{૨૩} તમે અમારા નાથ છો. માટે હે ધાર્મિક રાજા ! મારા સ્થાનમાં પેટ્ટી આ ગીધ મને પીડા કરે છે તેનાથી મને બચાવો. હે દેવ ! હે નરશ્રેષ્ઠ ! મનુષ્યલોકમાં તમે શાસન કરનાર છો.'

આ સાંભળી રામચંદ્રએ પોતાના પ્રધાનોને બોલાવ્યા. ધૃષ્ટિ, જ્યંત. વિજય, સિદ્ધાર્થ, રાજ-વર્ધન, અશોક, ધર્મપાળ, મહાબળવાન, સુમંત્ર વગેરે મહારાજા દશરથ રાજાના તેમ જ રામચંદ્રના પ્રધાનો હતા. તે સર્વ નીતિમાન, મહાત્મા અને સર્વ શાસ્ત્રો બહુનારા હતા.^{૨૪-૨૭} તેઓ મર્યાદાવાળા, કુળવાન, નીતિ અને મંત્ર કરવામાં પ્રવીણ હતા. તેઓ સર્વને બોલાવી સ્થુઓમા ઉત્તમ ધર્મત્મા રામચંદ્રે સિદ્ધાસનથી નીચે આવી પ્રથમ ગીધને પૂછ્યું : ' હે ગીધ ! તે આ સ્થાનમાં કેટલાં વરસ સુધી વાસ કર્યો છે ? એ તે તું બરા-બર બહુતો હોય તો મને કહે.' આ સાંભળી ગીધે રામચંદ્રને ઉત્તર આપ્યો : ' હે રામ ! આ પૃથ્વી બ્યારથી મનુષ્યયુક્ત થઈ અને માણસોએ બ્યારથી વાસ કરવા માંડ્યો, ત્યારથી એ મારું

ધર છે. ' ત્યારે ધ્રુવદે કહ્યું : ' આ પૃથ્વી ભ્યારથી
ઝડોથી શોભવા લાગી, ત્યારથી જો મારું ઘર છે.
આ સાંભળી રામચંદ્રજીએ સલાસહોને કહ્યું : ૨૮-૨૯
' જે સલામાં વૃદ્ધી નથી તે સલા નથી; જેમાં વૃદ્ધી
હોય છતાં ધર્મ પ્રમાણે જોલે નહિ તે વૃદ્ધ પણ
ગણાય નહિ; જે ધર્મમાં સત્ય ન હોય, તે ધર્મ
સત્ય ગણાય નહિ અને સમય પ્રાપ્ત થયા પ્રમાણે
જોલતા નથી તે સર્વ અસત્યવાદી જ છે. ૩૦, ૩૧
જે સલાસહ જાણતાં છતાં કામ, ક્રોધ કે ભયથી
પ્રશ્નોના ઉત્તર કહેતો નથી, તે પોતાની જાતને
વરણના હબ્બર બંધમાં બંધાવે છે. ૩૨ અને જો
બધા પાશો જોકે વર્ષે જોકે જોમ છૂટે છે; જોટલા
માટે સત્ય જાણનારે સત્ય જોલવું જોઈએ. '

રાજા રામનાં વચ્ચેના સાંભળી મંત્રીમંડળે
કહ્યું : ' હે મહાહુતિ ! ધ્રુવડનું વચ્ચન સત્ય છે અને
ગીધનું વચ્ચન અસત્ય છે. ૩૬, ૩૭ હે મહારાજ !
આ વિષયમાં આપ જ પ્રમાણરૂપ છો; કારણ કે
રાજા જો જ પરમ ગતિ છે, સર્વ પ્રાણનું મૂળ પણ
રાજા જ છે અને રાજા જો જ સનાતન ધર્મ છે. ૩૮
જે માણસોનું રાજા શાસન કરે છે, તેની હજારો
થતી નથી; યમરાજા પણ તેને છોડી મૂકે છે. ૩૯
મંત્રીમંડળનાં આવાં વચ્ચેના સાંભળી રામે કહ્યું :
' પુરાણોમાં જે કહ્યું છે, તે હું તમને કહું છું, તે
સાંભળો : ૪૦

અંદ્ર, સૂર્ય અને નક્ષત્ર સહિત આકાશ,
પર્વત અને મોટાં વનો સહિત પૃથ્વી તથા સ્થાવર-
જંગમ ત્રણે દોક, જો સર્વ પ્રથમ જળરૂપ સમુદ્રથી
વ્યાપ્ત હતું. ૪૧ તે સમયે બીજા ચેર પર્વતના જેવા
માત્ર જોકે વિષ્ણુદેવ જ હતો. તે સમયે પૃથ્વી
સહિત લક્ષ્મી વિષ્ણુદેવના ઉદરમાં પેચી ગઈ. ૪૨
તે બચેને ધારણ કરી મહાતેજસ્વી વિષ્ણુ મહાજળ-
સાગરમાં પેચી ગયા. પ્રાણીમાત્રના આત્મારૂપ નારા-
યણુદેવે ત્યાં ઘણાં વર્ષો સુધી શયન કર્યું. ૪૩ ત્યારે
વિષ્ણુએ શયન કર્યું હતું, ત્યારે પ્રહ્લાએ તેમના
જઠરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. જેના સર્વ પ્રવાહો
અર્થાત્ દેહદારો બંધ થયેલાં હતાં તેવા મહાયોગી
વિષ્ણુની નાભિમાંથી સુવણ્વિભૂષિત કમળ ઉત્પન્ન

થયું અને તે દારથી બહાર નીકળી આદિદેવ પ્રહ્લા
ઉત્પન્ન થયા. ૪૪, ૪૫ પછી તેમણે પૃથ્વી, વાયુ, પર્વતો
અને વૃક્ષો ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરી. ત્યાર પછી
તે મહાતપસ્વીએ મનુષ્ય પેઠે ચાલનાર સર્વો, જરા
યુજ, અંડજ એ વગેરે સર્વ પ્રજા સરજી. તે સમયે
કાનના મેલમાંથી મધુ અને કેટલા નામના દેત્યો
પેદા કર્યો. ૪૬-૪૮ જો બન્ને દેત્યો મહાપરાક્રમી,
ભયંકર સ્વરૂપવાળા અને મુરકેલીથી વશ કરી
શકાય તેવા હતા. પ્રભુપતિ પ્રહ્લાને કમળમાં
રહેલા જોઈને તે બન્ને જણ ક્રોધાવિષ્ટ થયા અને
મહાવેગથી સ્વયંજી પ્રહ્લા તરફ દોડી ગયા. ત્યારે
પ્રહ્લાએ બલરાવી દે તેવી રાડ પાડી. આ અવાજ
સાંભળી ભગવાન નારાયણે જો બન્ને દેત્યો સાથે
યુદ્ધ કરી ચક્ર વડે તેમનો નાશ કર્યો. તેઓના મેલ-
(ચરણ) થી આ આખી પૃથ્વી ત્યારે તરફ ભિન્ન
ગઈ; ત્યારે સર્વ દોકને ધારણ કરનાર નારાયણે
ફરીથી આ પૃથ્વી શુદ્ધ કરી અને શુદ્ધ અર્થ રહી
ત્યારે તેને સર્વ સ્થળમાં વૃક્ષોથી પરિપૂર્ણ કરી
હીધી, તેમ જ ત્યાં ભાતભાતની ઔષધિ અને
અનાજ થવા લાગ્યાં. તે પ્રમાણે આ પૃથ્વી મેલની
ગંધવાળી હોવાથી મેલિની જો નામથી જોળખાય
છે, એવી કથા પુરાણમાં છે. જો માટે જો ઘર
ગીધનું નહિ પણ ધ્રુવડનું હોવું જોઈએ, જોમ
મારું માનવું છે. પારકાના ઘરડું હરણ કરનાર
આ ગીધને તેના અપરાધ માટે કંઈ આપવો યોગ્ય
છે; આ અવિનયી પાપી ગીધ આ ધ્રુવડને પીકા
કરે છે. ૪૯-૫૪

આ પ્રમાણે ન્યાય થતો હતો, ત્યાં આકાશ-
માંથી અશરીરિણી વાણી અર્થ : ' હે રામ ! આ
ગીધને તમે હણશો નહિ. તે પહેલેથી જ બળી
ચૂકેલો છે. ૫૫ હે નરેશ્વર ! તેને કાલઝોતમ સુનિએ
ખાળી મૂકેલો છે. જો પૂર્વે પ્રહ્લાદત નામનો શરો,
સત્યવાદી અને પવિત્ર રાજા હતો. ૫૬ જોકે સમયે
તેને ત્યાં કાલઝોતમ સુનિ લોભન કરવા માટે
આવ્યા અને કહ્યું : ' હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! મારે સો વરસ
સુધી લોભન કરવું છે. ' ત્યારે પ્રહ્લાદત રાજાએ જો
મહાતેજસ્વી સુનિને અર્ધપાદ આપી લોભન
માટે આહર ખતાવ્યો. તે મહાત્માના લોભનમાં

સોમએએ માંડ આવી ગયું, તેથી કોધ પામેલા ઋષિએ એ રાબને દારૂ શાપ આપ્યો.^{૧૭,૧૮} હે રાબન! તું ગંધ યા. ત્યારે રાબએ કહ્યું: 'એમ નહિ, એમ નહિ; હે ધર્મજન! કૃપા કરો. હે મહાવત! મારા આશ્રનથી આ થયું છે, માટે હે મહાભાગ! હે પાપરહિત! શાપનો અતિ હાવો.' ત્યારે મુનિએ આશ્રનથી આ કૃત્ય થયું છે એમ બંધી રાબને કહ્યું.^{૧૯-૨૧} હંધવાકું રાબાઓના કૃપા મહાવશસ્ત્રી, કમળવનન, મહાભાગ રાબ રામચંદ્ર ઉત્પન્ન થયો. હે નરશેષ! તેઓના વશ્ત્રથી તું પાપમુક્ત થઈશ.^{૨૨}

આ આકાશવાણી સાંભળી રામચંદ્રે તેને વશ કર્યો, ત્યારે તે બીધણું ત્રણ ઘંટને દિવ્ય ગંધ અને અનુલેપન કરેલા પૃથ્વીપતિ નરેંદ્ર થયો અને દિવ્યવસ્ત્રથી પુરુષ ઘંટને રામચંદ્રને ઠહેવા લાગ્યો: 'હે શાવત! હે પ્રસાદ! હે ધર્મજન! તમે સારું કંઈ છે. આજે તમારી કૃપા વડે હું ચાર નરકમાંથી છૂટ્યો; આજે તમે મને શાપમુક્ત કર્યો છે.'^{૨૩,૨૪}

હંત શ્રીવાસ્ત્વી મહામુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં પ્રક્રિયા ૧૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૦ મો

યમુનાતટવાસી ઋષિઓનું આગમન

દયો: સંવત્સરેશ્વરં રામચન્દ્રમયોસ્તદા ।

વાસન્તિકી નિદ્રા પ્રાપ્ત ન શીતા ન વર્ષસા ૩૧૩
એ પ્રમાણે રાબ રામચંદ્ર અને હરકમ્લ મંથેશીયાત ધર્મસવાહ કરતા હતા. એક વખત સુંદર વસંતઋતુના દિવસે ચાલતા હતા, ત્યારે શનિ વીત્યા પછી વિમલ પ્રભાત શ્રેતા બધી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરી પ્રભાતનાં કાર્યને બહુનારા રામચંદ્ર રાજસભામાં ગયા. ત્યાં સુમત્રે આવી રાબ રામને કહ્યું: 'હે રાબન! આગવી યાસે આવવા ધંધલા તપસ્વીએ રાજદ્વાર ઉપર ઊભા છે. હે મહારાજ! હે નરબ્રાહ્મ! યમુનાતીર ઉપર વસનારા મહર્ષિઓ બૃહકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા અવન ઋષિને આગળ કરી તમારાં દર્શન કરવા માટે પ્રીતિવાળા સોવાથી ઉતાવાળા થાય છે.' ત્યારે ધર્મજન રામચંદ્રે

કહ્યું: 'મહાભાગ ભાર્ગવ, અવનનાદિ સર્વ ઋષિઓને પ્રવેશ કરાવો.' રાબ રામની આજ્ઞા થતાં ચેતાના તેજની પ્રકાશતા એ મહાત્મા તપસ્વીઓને દાર-પાળે રાજસભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો.^{૧-૭}

એ સમયે તે સર્વ દિલે સર્વ તીર્થોનાં બળથી ભરેલા કળસો તથા અનેક પ્રકારનાં ફળમૂળો રામચંદ્રના સત્કાર માટે હર્ષ આપ્યા હતા; તે સઘળું એ મહાત્મા મુનિઓએ રાબ રામચંદ્રને પ્રીતિ-પુરસ્કાર ભેટ કયું.^{૮-૯} પછી મહાભાગે રામચંદ્રે સર્વ મુનિઓને કહ્યું: 'આ આસનો ઉપર આપ સૌ વિરાજો.' રામચંદ્રનું વચન સાંભળી સર્વ મહર્ષિઓ સુવર્ણમય સુંદર આસનો ઉપર બેસા. યમુનાં નગરે ઉપર બધ ચૈભવનાર રામે ઋષિઓને આસન આપ્યા પછી હાથ ભેડી નમન કરતાં કહ્યું: 'તમારા આગમનનું કારણ શું છે? હું તમારું કંઈ કામ કરું? આજ્ઞા આપો હું આપ સોની બે કાર્તિકમુખ હોય તે પૂર્ણ કરવા તપ્તર છું.'^{૧૦-૧૩} આ, મારું આશુ રાબ, ઇવન અને હરચમાં રહેલી પ્રાણ, એ સર્વ તમારા બેવા પ્રાણ્યો માટે જ છે, એ હું સત્ય કહું છું.'

મહાત્મા રામચંદ્રનાં વચનો સાંભળી યમુનાતીરે વસનારા ઉચ્ચ તપસ્વી ઋષિઓએ 'ધન્ય છે, ધન્ય છે' એવા મહાન શબ્દ કર્યો.^{૧૪,૧૫} અતિશય હર્ષમાં આવી ગયેલા એ મહાત્માઓએ કહ્યું: 'હે નરશેષ! આ પૃથ્વી ઉપર તમારા સિવાય કોને કોઈ એ પ્રમાણે કહી શકતો નથી. આ વચન ઠહેવાને તમે જ ચૈભ્ય છે.'^{૧૬} હે રાબન! અનેક મહાભગવાન રાબાઓની પાસે અમારું કામ કહી સંભાળાવું; પણ કાર્યનું ગૌરવ ભણીએ' કોઈએ પણ તે પૂર્ણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા ન કરી; પણ તમે તો કાર્યનું કારણ બહુવા સિવાય પ્રાણ્યના ગૌરવના હેતુ માટે આ પ્રતિજ્ઞા કરી; તેથી તમે અમારું કામ કર્યો એમા જરાય સંશય નથી. બરેબર, તમે ઋષિઓને મહાભાગથી ભવાવવા સમર્થ છે.^{૧૭,૧૮}

હંત શ્રીવાસ્ત્વી મહામુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમારી આજ્ઞા અવશ્ય પાળવી જોઈએ; તેમ જ હે મહાભાગ ! તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું એ પણ સુરકેલ છે.^{૧૦} આ ધર્મ મેં તમારી પાસે તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી સાંભળેલો છે. ભરત પ્રતિજ્ઞા કરતા હતા, ત્યારે મારે કાંઈ પણ બોલવું જોઈતું ન હતું;^{૧૧} છતાં 'લવણાસુરને યુદ્ધમાં હું હણીશ' એવું કથંકર દુષ્ટ વચન હું બોલ્યો, એ દુષ્ટ વાણીને લીધે જ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! મોટા ભાઈ હાજર હોવા છતાં રાજગાદી પર અભિષેક થવા મારી આ દુર્ગતિ થઈ રહી છે.^{૧૨} ત્યારે ભયેષ્ઠબંધુ બોલતા હોય, ત્યારે કનિષ્ઠે વચ્ચે કાંઈ પણ બોલવું જોઈએ નહિ; કેમ કે એમ કરવું એ અધર્મયુક્ત છે તેમ જ નરકપ્રાપ્તિનું કારણ છે.^{૧૩} માટે હે કાકુત્સ્થ ! હવે હું બીજું કાંઈ બોલવા માગતો નથી. ભરતના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાથી આ રાજ્યાભિષેકરૂપી દંડ મળ્યો, તેમપછી 'આપની આજ્ઞાનો ઉત્તર આપવાથી હે માનહ ! મારા ઉપર બીજો કોઈ રાજકંડ આવી ન પડે એ વિનંતિ છે.'^{૧૪} હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! રાજન ! હું તો આપની ઇચ્છાનુસાર વર્તનાર છું; માટે હે રઘુનંદન ! રાજ્યાભિષેકની પ્રાપ્તિ થવારૂપ અધર્મ આપ દૂર કરો.^{૧૫}

શૂરવીર મહાત્મા શત્રુઘ્નનાં આવાં વિનયયુક્ત વચનો સાંભળી પ્રસન્ન થયેલા રામચંદ્રે ભરત તથા લક્ષ્મણને કહ્યું :^{૧૬} 'રાજ્યાભિષેકની સર્વ સામગ્રી તમે તરત લાવો. આજે જ હું પુરુષ-વ્યાઘ્ર શત્રુઘ્નનો રાજ્યાભિષેક કરવા ઇચ્છું છું.'^{૧૭} હે ભાઈ ! તમે મારી આજ્ઞાથી પુરોહિત વસિષ્ઠને, વેદશાસ્ત્રોને બ્રહ્માનાર ક્ષત્રિઓને અને સર્વ મંત્રીઓને બોલાવી લાવો.^{૧૮} રાજા રામની આજ્ઞા થતાં સર્વ મહારથીઓએ તે પ્રમાણે કંથું અને પુરોહિતને આગળ રાખી રાજ્યાભિષેકની સર્વ તૈયારીઓ કરવા માંડી.^{૧૯} પછી રાજા રામના રાજભવનમાં બ્રાહ્મણો એકઠા થયા અને મહાત્મા શત્રુઘ્નને રાજ્યાભિષેક થયો.^{૨૦} શ્રીમાન રામચંદ્રને તેમ જ પૌરુષોને હવે ઉત્પન્ન કરનાર શત્રુઘ્ન રાજ્યાભિષેક થયા પછી સૂર્ય સમાન ચોભવા લાગ્યા.^{૨૧} પૂર્વે દેવો સહિત ઇંદ્રે કાર્તિકેયનો

રાજ્યાભિષેક કર્યો હતો, તેમ સફળ કર્મ કરનાર રામચંદ્રે શત્રુઘ્નનો રાજ્યાભિષેક કર્યો.^{૨૨} એ સમયે પૌરુષો અને બહુશ્રુત બ્રાહ્મણો આનંદ પામ્યા. કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કેકેયી અને રાજભવનની બીજી રાજાઓ સાથે મળીને મંગળ ગીત ગાવા લાગી અને યમુનાતીરે વસનારા મહાત્મા ઋષિઓએ શત્રુઘ્નના રાજ્યાભિષેકથી લવણાસુર હણાયો જ છે એમ માન્યું. પછી રાજ્યાભિષેક કરેલા શત્રુઘ્નને રામચંદ્રે જોળામાં બેસાડી તેનાં બળ અને વીર્યની અભિવૃદ્ધિ કરે તેવી મીઠી વાણીથી કહ્યું :

'હે રઘુનંદન ! આ અમોઘ શરૂ તું લે. એ બાણ દિવ્ય અને શત્રુના નગર ઉપર જથ મેળવી આપે તેવું છે. હે સૌમ્ય ! તું એનાથી લવણાસુરને હણશે. હે કાકુત્સ્થ ! પ્રલયકાળમાં અભિત સ્વયંભૂ વિષ્ણુએ ક્ષીરસાગરમાં શયન કર્યું હતું, ત્યારે આ દિવ્ય બાણ નિર્માણ કર્યું હતું અને તેને સુર કે અસુર કોઈ જોઈ શક્યું ન હતું. આ દિવ્ય બાણ પ્રાણીમાત્રને અદૃશ્ય હોવાથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ છે. હે વીર ! દુરાત્મા મધુ, કેટલ અને બીજા સર્વ રાક્ષસોનો નાશ કરવા માટે કૌંધાવિષ્ઠ થયેલા વિષ્ણુ-એ એને સરભૂંડ હતું અને ત્રણે લોકને સર્વવાની ઇચ્છાવાળા એ દેવે એ બંનેને યુદ્ધમાં હણ્યા હતા. એ મધુ તથા કેટલ એ બંનેને હણી સ્વયંભૂ વિષ્ણુ-એ આ ત્રણે લોક મનુષ્યના ભોગસ્થાન માટે નિર્માણ કર્યાં. એ બધું આ બાણથી જ કર્યું હતું. હે શત્રુઘ્ન ! પૂર્વે રાવણનો વધ કરવાની ઇચ્છાવાળા મેં આ બાણ છોડ્યું નહોતું; કારણ કે આથી પ્રાણીઓનો મહાન સંહાર થાય તેમ છે; અર્થાત્ લવણાસુર રાવણ કરતાં પણ બળિયો હોવાથી એની ખાતર જ આ બાણ રાખી મૂક્યું હતું. મહાત્મા ત્ર્યંબકે શત્રુના વિનાશ માટે આપેલું મધુ રાક્ષસનું ઉત્તમ અને મહાન શૂલ લવણાસુરે પોતાના ઘરમાં સાચવી રાખ્યું છે અને વારંવાર તેની પૂજા કરે છે.^{૨૩-૨૪} ત્યારે કોઈ યુદ્ધ ઇચ્છનારો યુદ્ધ માટે તેને બોલાવે છે, ત્યારે તે શૂલને લઈને તેનાથી એને તે ભસ્મ કરી દે છે;^{૨૫} માટે હે પુરુષસિંહ ! ત્યારે લવણાસુર તે શૂલ લીધા વગર બહાર ગયો હોય, ત્યારે તું આબુધ દ્વારણ કરીને તેની સાથે

હડવા નગરના દરવાજામાં બઈ બિલો રહેશે.^{૨૮} હે નરશ્રેષ્ઠ ! હે મહાજીવ ! તે પોતાના લવનમાં પેઠા ન હોય, ત્યારે તેને યુદ્ધ માટે બોલાવજે; તેથી તું તેને હુણી શકીશ.^{૨૯} બીજી કોઈ રીતે વર્તીશ તો તે અવધ્ય થઈ જશે; અને જો તું જો પ્રમાણે કરીશ, તો જરૂર જોનો નાશ થશે.^{૩૦} શૂલતું નિવારણ કરવાનો આ ખરો ઉપાય છે, તે સિવાય મહાદેવ-જીના શૂલતું ઉદ્ધેધન થઈ શકે તેમ નથી.^{૩૧}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૬૩ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૬૪ મો

શત્રુમૃતું યુદ્ધે ચઠતું

एवमुक्त्वा च काकुत्स्थं प्रहास्य च पुनः पुनः ।

पुनरेवापरं वाक्यमुवाच रघुनन्दनः ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે શિખામણુ આપીને તેમ જ વાર-વાર પ્રશંસા કરીને રાજા રામચંદ્રે શત્રુમૃતને વળી પણ કહ્યું :^૧ ‘હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! આ ચાર હજાર અશ્વો, એ હજાર રથો અને એકસો ઉત્તમ હાથીઓ, વિવિધ જાતના કંચ-વિકંચના પદાર્થો સહિત વેપારીઓ અને નદ તેમ જ નદાંકાને તમે સાથે લેતા જાઓ.^{૨,૩} હે નરશ્રેષ્ઠ શત્રુમૃત ! સેનાના અર્થ માટે એક લાખ સુવર્ણમુદ્રા અને યુદ્ધ માટે બેઈએ તેટલાં વાહનો તમારી સાથે લો.^૪ હે વીર ! હે નરોત્તમ ! બળવાન સેનાને સારી રીતે સંભાળણુ કરીને તેમ જ સારી રીતે સતોષ પમાડી તમે રાજા રામચંદ્ર તો તે ઉદ્ધત થશે નહિ.^૫ હે શત્રુમૃત ! જો યુદ્ધભૂમિમાં અતિશય પ્રસન્ન થયેલા સૈનિકો જ બિસા રહેવા શક્તિમાન છે; ત્યાં સ્વાર્થીઓ, સ્ત્રીઓ કે બાંધવો બિસા રહી શકતા નથી.^૬ હજી પામેલી મોટી-સેનાને પ્રથમ છાવણીમાં રાખીને તમે પોતે હાથમાં ધનુષ લઈને મધુવનમાં જાઓ^૭ મધુ-રાક્ષસોના પુત્ર લવણાસુર, તમે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી આવે છે, એમ ન જાણે તથા તેને તેવી શંકા ન બિપજે તેવી રીતે તમારે ત્યાં જવું^૮ હે નરશ્રેષ્ઠ ! બીજા કોઈના હાથે જોનું મૃત્યુ નથી. શૂલ ધારણ કરેલા લવણાસુરની દંષ્ટિમાં જે કોઈ આવે છે, તે

તેનો વધ્ય થઈ પડે છે.^૯ હે સૌમ્ય ! ગ્રીભમ્મતુ પૂરી થાય અને વર્ષાઋતુ જોસે, ત્યારે તમે લવણાસુરને હણજો; કારણ કે એ સમય જ એ દુર્મતિને હણવા માટે યોગ્ય છે.^{૧૦} મધુવનના ઋષિઓને આગળ કરીને તમારા સેનાનાયકોએ હવે તુરંત જ પ્રયાણ કરવું, જેથી ગ્રીભમ્મતુ પૂરી થતાં પહેલાં ગંગાપાર પહોંચી શકાય.^{૧૧} હે લઘુવિક્રમ ! એ નદીના સામે વીરે સર્વ સૈન્યનો પડાવ નાખીને પછી તમારે એકલાએ ધનુષ્યબાણ હાથમાં લઈને આગળ જવું.^{૧૨}

આ પ્રમાણે રામચંદ્રે મહાબળવાન શત્રુમૃતને શિખામણુ આપી અને પછી સુખ્ય સેનાધિપતિ-ઓને બોલાવી કહ્યું : ‘ન્યાં ન્યાં રાતવાસો કરવાનો છે, તે તે સ્થળ નક્કી થયેલું છે, તેથી ત્યાં કોઈ પણ જાતનો વિરોધ કર્યા સિવાય રહેજો.^{૧૩,૧૪} પછી તે મહાસેનાને રસ્તે પડવાની આજ્ઞા આપી એટલે નિયમયુક્ત આત્માવાળા શત્રુને કૌશલ્યા, સુમિત્રા અને કૃકેયીને વંદન કર્યું અને રામચંદ્રની પ્રદક્ષિણા કરી માથું નમાવી તેમને પ્રણામ કર્યા. પછી લક્ષ્મણુ અને ભરતને હાથ બેડીને પ્રણામ કર્યા, તેમ જ પુરોહિત વસિષ્ઠને પણ પ્રણામ કર્યા. ત્યારબાદ શત્રુને તપાવનાર મહાબળવાન શત્રુમૃતે રામચંદ્રજીની આજ્ઞા મેળવીને તેમ જ તેમની પ્રદક્ષિણા કરીને પ્રયાણ કર્યું.^{૧૫-૧૭} ઉત્તમ હાથી અને શ્રેષ્ઠ અશ્વોના સમૂહથી બળશાળી બિઠેટ્ટી સેનાને આગળથી વિદાય કરી રાજા રામચંદ્રની ઉપાસના કરતા રણવંશવર્ધન શત્રુમૃતે રામચંદ્રની પાસેથી પ્રયાણ કર્યું.^{૧૮}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૬૪ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૬૫ મો

કલ્યાણપાદ રાજત્વ આખ્યાન

प्रस्थाप्य च वलं सर्वं मासमात्रोपितः पयि ।

एक एवागु शत्रुमो जगाम त्वरितं तदा ॥ ૧ ॥

સેનાને વિદાય કર્યા પછી શત્રુમૃત એક માસ સુધી અયોધ્યામાં રહ્યા હતા. તે પછી તેઓ ઉતા-

વળે મધુવનમાં જવાને વિદાય થયા. માર્ગમાં જે રાત્રિઓ ગાળ્યા પછી ત્રીજે દિવસે શરવીર યતુજ્ઞ પવિત્ર અને ઉત્તમ રહેઠાણવાળા વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં સુનિશ્ચય મહાત્મા વાલ્મીકિને પ્રણામ કરી હાથ ભેટી તે બોલ્યા :^{૧-૩} 'હે ભગવાન ! રાજા રામચંદ્રનાં કાર્ય માટે નીકળેલો હું આજની રાત અહીં રહેવા ઇચ્છું છું. પ્રભાત થતાં હું પશ્ચિમ દિશામાં પ્રયાણ કરીશ.'^૪

ત્યારે તે મહાયશસ્વી મહાત્માને સુનિશ્ચય વાલ્મીકિએ હસીને કહ્યું : 'તું ભલે આવ્યો. હે સૌમ્ય ! આ મારા આશ્રમ રાધવકુળના રાજાઓ માટે જ છે. મારા તરફથી આસન, પાદ અને અર્ધ આપવામાં આવે, તેને તું કોઈ પણ ભતના સ કાચ રાખ્યા વિના સ્વીકાર.' પછી વાલ્મીકિ ઋષિને સત્કાર સ્વીકારીને ફળ-પુષ્પાદિ જે મળ્યું તેનું ભોજન કરી યતુજ્ઞ પરમ તૃપ્તિ પામ્યા. ભોજનક્રિયા સમાપ્ત થયા પછી તેમણે વાલ્મીકિ ઋષિને પૂછ્યું : 'આ આશ્રમની પાસે પૂર્વ દિશા તરફ જે વ્યજ્ઞમિ જણાય છે તે કેની છે ?'^{૧-૮}

ત્યારે વાલ્મીકિ સુનિ બોલ્યા : 'હે યતુજ્ઞ ! આ યજ્ઞભૂમિ પૂર્વે જેની હતી તેનું હું તને આપવાન કહું છું તે તું સાંભળ.' તમારા પૂર્વજોમાં સૌદાસ નામનો એક રાજા હતો. તે રાજાને વીર્યસહ નામનો અતિશય ધાર્મિક અને પરાક્રમી પુત્ર હતો. તે સૌદાસ રાજા એક વખત બાલ્યાવસ્થામાં જ આ પ્રદેશમાં મૃગયા કરવા આવ્યો હતો. ત્યાં તેણે જે રાક્ષસોને આરે તરફ દેશતા બોલ્યા.^{૧૦, ૧૧} રાક્ષસો સિદ્ધ બેવા બચકર હોવાથી અનેક મૃગોનો આહાર કરવા છતાં પણ ધરાતા ન હતા.^{૧૨} તે બંને રાક્ષસોએ આખા વનને મૃગરહિત કરી દીધેલું બેઈ મહાક્રોધાવિષ્ટ થયેલા સૌદાસ રાજાએ તીવ્ર બાણથી તેમાંના એકને હણી નાખ્યો.^{૧૩} પુરુષશ્રેષ્ઠ સૌદાસ એ બેમાંના એકને હણીને સંતાપ અને ક્રોધરહિત થયો. પછી તેણે તેના સહાયક બીજા રાક્ષસ તરફ ભ્રુ, ત્યારે એ બીજો રાક્ષસ ઘોર સંતાપ કરતો બોલ્યો : 'મારા સહાયકને તે વિના અપરાધે હણ્યો છે, તેથી હે પાપિષ્ઠ ! હું તને તેનો

બદલો ખરાબર આપીશ.'

એમ કહીને તે રાક્ષસ ત્યાં અંતર્ધાન થઈ ગયો. પછી કેટલાક કાળે સૌદાસ શુભરી બયો અને તેનો પુત્ર વીર્યસહ મિત્રસહ એનું નામ ધારણ કરી રાજા થયો.^{૧૪-૧૭} એ રાજા આ આશ્રમની સમીપમાં અશ્વમેધ નામનો મહાયજ્ઞ કરતો હતો. તે યજ્ઞનું રક્ષણ વસિષ્ઠ ઋષિ કરતા હતા.^{૧૮} તે મહાયજ્ઞ ઘણાં વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો. તે યજ્ઞ પુષ્કળ ધન-ધાન્યથી સમૃદ્ધ હતો; તેથી તે દેવયજ્ઞ બેવો હતો. યજ્ઞ પૂરો થવા આવ્યો ત્યારે પૂર્વનું વેર યાદ લાવેને તથા વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરીને પેલો રાક્ષસ સૌદાસના પુત્ર મિત્રસહ રાજાને કહેવા લાગ્યો :^{૧૯, ૨૦}

'આજે આ યજ્ઞની પૂણીર્હિત થવાની છે; માટે આજે મને માંસયુક્ત ભોજન આપો; તેમાં જરા પણ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. વસિષ્ઠનું રૂપ ધારણ કરનાર રાક્ષસે આવી મારણી કરી, ત્યારે રાજાએ પાકશાસ્ત્રમાં કુશળ રસોધવાઓને કહ્યું : 'એમ શુરુ વસિષ્ઠ સંતોષ પામે, તેમ આજનું હવિષ્ય ભોજન પવિત્ર માંસયુક્ત અને સ્વાદિષ્ઠ બનાવો.'^{૨૧-૨૩}

રાજેન્દ્રની આજ્ઞા થવા છતાં રસોધવા સંજ્ઞમમાં પડ્યા, ત્યારે પેલો રાક્ષસ વળી પાછું રૂપ બદલીને રાજાના રસોદામાં ઘૂસી ગયો.^{૨૪} ત્યાં તેણે મનુષ્ય-માંસયુક્ત ભોજન તૈયાર કર્યું. પછી રાજાની પાસે બઈ તેણે નિવેદન કર્યું : 'આ સ્વાદિષ્ઠ માંસયુક્ત હવિષ્યાત ભોજન લાગ્યો છું.' હે નરશ્રેષ્ઠ ! રસોધવાનું રૂપ ધરનારા રાક્ષસે આણેલું તે ભોજન રાજાણી મદયતી વસિષ્ઠ ઋષિ સમીપ લઈ ગઈ.^{૨૫, ૨૬}

એ ભોજન બ્યારે પીરસવામાં આવ્યું, ત્યારે વસિષ્ઠ ઋષિ ભોજનમાં મનુષ્યમાંસ આવેલું છે એમ ભાણી મહા ક્રોધ પામ્યા.^{૨૭} તેઓ બોલ્યા : 'હે રાજા ! જેવી રીતે તું મને આ ભોજન આપવા ઇચ્છે છે, તે જ રીતે તે તારું ભોજન થયો, એમાં જરા પણ સંશય નથી; અર્થાત તું રાક્ષસ થઈશ.'^{૨૮} આ સાંભળી ક્રોધ પામેલો સૌદાસનો પુત્ર પણ હાથમાં બળ લઈને પ્રતિશાપ આપવા તૈયાર થયો. એ સમયે તેની રાણીએ તેને વારી અને કહ્યું : 'હે રાજા ! ભગવાન વસિષ્ઠ ઋષિ તે આપણા શુરુ છે;

એ દેવ તુલ્ય પુરોહિતને પ્રતિશાપ આપવાને તમે શક્તિમાન નથી.' રાણીનાં વચન સાંભળી તેજયુક્ત, બળયુક્ત અને ક્રોધયુક્ત જળ તે ધર્માત્મા રાજાએ પોતાના પગ પર રેડી દીધું; એટલે એ રાજાના બન્ને પગ કાળા થઈ ગયા ત્યારથી એ મહાવિશ્વેશ્વરી રાજા સૌહાર્દસનેા પુત્ર કલ્પમાધપાદ એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. પછી રાણી સહિત તે રાજાએ વારંવાર પગે લાગીને વસિષ્ઠ ઋષિને પ્રસન્ન કરી વસિષ્ઠરૂપધારી રાક્ષસે જે કંઠ્યું હતું અને કથું હતું તે સર્વ વિદિત થયું.

આ વારે સાંભળીને તેમ જ રાક્ષસની છેતરપિંડી બાણી વસિષ્ઠ ઋષિએ તે નરબ્રેષ્ટ રાજાને કહ્યું : 'ત્રે ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં જે વચનો કહ્યાં છે તે મિથ્યા તો થઈ શકે તેમ નથી; પણ હું તને એક વરદાન આપું છું.' ૨૯-૩૫ તે એ કે આ શાપનો અંત બાર વર્ષે આવશે અને હે રાજેન્દ્ર ! મારી કૃપાથી રાક્ષસાવસ્થામાં થીતેલી ઘટના તને બિલકુલ સાંભળશે નહિ.' એ પ્રમાણે શત્રુનો નાશ કરનાર તે રાજાએ શાપ લોગવી પુનઃ રાજ્ય સંપાદન કયું અને બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરવા માંડ્યું. હે રાઘવ ! આ આશ્રમની પાટોશમાં જેને માટે તું મને પૂછે છે એ કલ્પમાધપાદ રાજાની પવિત્ર યજ્ઞભૂમિ છે.

રાજેન્દ્ર કલ્પમાધપાદની અતિશય કંરુણ કથા સાંભળીને અને મહર્ષિ વાલ્મીકિને પગે લાગીને શત્રુ પર્ણશાળામાં પેઠા. ૩૬-૪૬

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
વિતરકાંડમાં ૬૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૬ મો

સીતાએ આપેલો પુત્રજન્મ

યામેવ રાત્રિ શત્રુઘ્નઃ પર્ણશાલોં સમાવિશત્ ।

તામેવ રાત્રિ સીતાડપિ પ્રસૂતા દારુઢ્યયમ્ ॥ ૧ ॥

મહર્ષિ વાલ્મીકિના આશ્રમમાં શત્રુઘ્ન રાત વાસો રહ્યા, તે જ રાત્રિએ સતી સીતાએ ભેડ કુંવરોને જન્મ આપ્યો. ૧ અર્ધરાત્રિનો સમય થતાં ઋષિપુત્રોએ વાલ્મીકિ ઋષિની, સમીપ આવીને કહ્યું : 'હે ભગવન્ ! રામપત્ની સતી સીતાએ ભેડ

(બે) પુત્રોને જન્મ આપ્યો છે. હે સુનિવર ! તે બાળકને ગ્રહપીડા અથવા ભૂતબાધા નટે નહિ તેવી તેમની રક્ષા કરો.' ૨,૩

કુમારોનાં વચન સાંભળી વાલ્મીકિ સુનિ બાલ-ચન્દ્ર સરખા કાંતિમાન અને દેવપુત્ર જેવા મહા જ્યોત્સ્નાવાળા રાજકુમારોને જોવા ગયા અને પ્રસન્ન થયા. પછી ભૂતો અને રાક્ષસોનો નાશ કરે એવી રક્ષા કરી. ૪,૫ (હલંના બે સરખા ભાગ કરીએ તો ઉપરનો અર્ધભાગ કુશ અને નીચેનો મૂળ્યાંવાળો અર્ધભાગ લવ કહેવાય છે.) વાલ્મીકિ ઋષિએ કેટલાક હલંની કેળી હાથમા લઈ વન્દેથી બે ભાગ કરી કુશ ભાગથી એકને અને લવ ભાગથી બીજાને સંભાળેન કરવા તપસ્વિનીઓને આપ્યા. વૃદ્ધ તપસ્વિનીઓએ સંભાળેન કરી ભૂત અને રાક્ષસોથી તેની રક્ષા કર્યા પછી વાલ્મીકિ સુનિ બોલ્યા : ૬ આ બન્ને કુમારોમાં જે પ્રથમ જન્મેલા છે, તેને મંત્ર સહિત કુશભાગથી પાણીનું માળેન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ કુશ પાડો અને જે પાછળથી જન્મે છે તેને લવ ભાગથી પાણીનું માળેન કરવામાં આવ્યું તેથી તેનું નામ લવ પાડો. ૭-૮ આ પ્રમાણે તે બન્ને ભેડે જન્મેલા પુત્રો મારાં આપેલા કુશ અને લવ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.' પછી ત્યાં એકઠી થયેલી પાપરહિત વૃદ્ધ તપસ્વિનીઓએ વાલ્મીકિ સુનિએ આપેલી રક્ષા ગ્રહણ કરી અને તે બન્ને કુમારોનું સાવધાનીથી જતન કયું. વાલ્મીકિ સુનિએ 'આ શુભ પુત્રો રામ અને સીતાના છે' એમ બોલી તેમના ગોત્ર અને નામકરનું સંસ્કાર કર્યા. ૯-૧૧

પર્ણશાળામાં રાતવાસો રહેલા ગત્રુને પગ અર્ધરાત્રિ વીતતાં આ પ્રિય સંભાષાર માગળ્યા, એ વખતે તે બોલ્યા : 'હે માતા જાનકી ! બહુ સારું થયું કે, તમે જે પુત્રોને જન્મ આપ્યો, ૧૨ મહાત્મા શત્રુઘ્નની એ રાત્રિ આનંદમાને જાનકાના સત્વર વીતી ગઈ. ૧૩ પ્રભાત થતા સર્વ આનંદકર્મ કરીને મહાપરાક્રમી શત્રુઘ્ન વાલ્મીકિ ઋષિની આજ્ઞા મારી પશ્ચિમ દિશા તરફ ચાલ્યા રાત્રી. ૧૪ રસ્તામાં સાત રાતવાસો કર્યા પછી ને ધમનગીરે

પહોંચ્યા. ત્યાં તે પવિત્ર ક્રીટિંવાળા ઋષિઓના આશ્રમમાં રહ્યા હતા. ^{૧૪, ૧૫} ત્યાં તે મહાયશસ્વી રાજા ભાર્ગવાદિ સુનિઓ સાથે સુંદર કથા શ્રવણ કરતો હતો. ^{૧૬} તે નરેન્દ્રપુત્ર અને રઘુઓમાં વીર શત્રુઘ્ન મહાત્મા ગ્યવનાદિ સુનિઓની સાથે અનેક પ્રકારની કથાઓ સાંભળવામાં જ રાત્રિ વ્યતીત કરતા હતા. ^{૧૭}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૭ મો

લવણાસુરના શૂલતું માહાત્મેય

મય રાગ્યાં પ્રવૃત્તાયાં જાતુષ્ઠાં મૃગુનંદનમ્ ।

વપચ્છ ક્યવત્તં વિપ્તં લવણસ્ય યથાવલમ્ ॥ ૧ ॥

એમ સમયે રાત્રિએ શત્રુઘ્ને ભૃગુનંદન ગ્યવન સુનિને પૂછ્યું : ‘હે પ્રહ્લન ! લવણાસુરનું અર્ને તેના શૂલતું બળ કેવું છે ? તેમ જ પૂર્વે તેની સાથે કંદ્રયુદ્ધ કરવા આવેલા કથા કથા શસ્ત્રીશા એ શૂલથી હણાયા છે ?’

મહાત્મા શત્રુઘ્નેના પ્રશ્ન સાંભળી મહાતેજસ્વી ગ્યવન ઋષિએ કહ્યું : ‘હે રઘુનંદન ! એ શૂલનાં તે અસંખ્ય પરાક્રમે છે; તેમાંનું એક ઇલાકુવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા માંધાતાના સંબંધી થયેલું છે, તે તું સાંભળ. પૂર્વે અયોધ્યા નગરીમાં યુવનાથ રાજાને માંધાતા નામે પુત્ર થયો હતો. તે મહાબળવાન, પરાક્રમી અને ત્રણ લોકમાં પ્રખ્યાત હતો. ^{૧-૫} તેણે આખી પૃથ્વી છતી દીધા પછી દેવલોક છતવાને પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. બ્યારે દેવલોકને છતવાની ઇચ્છાથી માંધાતાએ પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો, ત્યારે ઇંદ્રને તેમ જ મહાત્મા દેવોને અતિશય લય ઉત્પન્ન થયો. ^{૬, ૭} માંધાતાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે ગમે તે ભોગે પણ ઇંદ્રનું અધુનું રાજ્ય અને પદવી મેળવીને દેવોને નમાવવા. આવા નિશ્ચયપૂર્વક તે સ્વર્ગમાં જવા લાગ્યો. ^૮ માંધાતાનો આવો અભિપ્રાય બાળી ઇંદ્રે સાંત્વનપૂર્વક તેને કહ્યું : ‘હે નરશ્રેષ્ઠ ! હજી તું મનુષ્યલોકમાં સર્વનો રાજા તો થયો નથી; છતાં દેવરાજ્ય મેળવવા ઇચ્છે છે એ તે કેહું ? હે

વીર ! પ્રથમ તું આખી પૃથ્વીને વશ કર, પછી ભલે તારા સેવક, સૈન્ય અને વાહન સહિત તું અહીં જ આવશે. ^{૧૦, ૧૧}

ઇંદ્રનાં વચન સાંભળી માંધાતાએ પૂછ્યું : ‘હે શક ! પૃથ્વી ઉપર મારું શાસન ક્યાં નથી ચાલતું ?’ ત્યારે ઇંદ્રે ઉત્તર આપ્યો : ‘હે પાપ-રહિત ! મધુ રાક્ષસનો લવણાસુર નામનો પુત્ર જે મધુવનમાં રહે છે, તે તારી આજ્ઞા માનતો નથી.’

ઇંદ્રે કહેલું ભયંકર અને અપ્રિય ભાષણ સાંભળી માંધાતા રાજા શરમાઈ ગયો અને કાંઈ પણ બોલી શક્યો નહિ. ^{૧૨-૧૪} શત્રુઘ્નન માંધાતા નીચું મોહું રાખી ઇંદ્રની રજા લઈ ત્યાંથી પાછો ફર્યો અને કોષપૂર્વક પોતાના સેવક, સૈન્ય અને વાહનો સહિત પૃથ્વી પર આવ્યો. ^{૧૫, ૧૬} યુદ્ધ ઇચ્છતા તે નરશ્રેષ્ઠે લવણાસુરની પાસે યુદ્ધની માગણી કરવા માટે એક ફતને મોકલ્યો. ફતે ત્યાં જઈ મધુપુત્રને બહુ જ અપ્રિય વચનો કહ્યાં તેથી કોષ પામેલો. લવણાસુર તેને ભક્ષી ગયો. ^{૧૭, ૧૮} ફતને ભક્ષ થયેલો બાળી માંધાતા ઘણો જ કોષાવિદ્ થયો અને ચોમેરથી બાણની વૃષ્ટિની કરી તે રાક્ષસને ચીરી નાખવા લાગ્યો. ^{૧૯} એ સમયે લવણાસુરે સ્મિતપૂર્વક પોતાનું શૂલ અહણ્યું કહ્યું અને માંધાતા તથા તેના સર્વ સૈન્યના વધ માટે તે ઉત્તમ આયુધ તેમના તરફ છોડ્યું. ^{૨૦} એટલે તે તેજસ્વી શૂલ સેવક, સૈન્ય અને વાહનો સહિત રાજાને ભસ્મ કરી પાછું લવણાસુરના હાથમાં ગયું. ^{૨૧}

હે સૌમ્ય ! એ પ્રમાણે સૈન્ય સહિત મહાન રાજાને હણી નાખ્યો. એવું એ શૂલતું અમાપ અને ઉત્તમ બળ છે, ^{૨૨} પણ તું આવતી કાલે પ્રભાતે લવણાસુરનો વધ કરીશ એમાં જરા પણ સંશય નથી. બ્યારે તેણે શૂલ ધારણ કર્યું ન હોય, ત્યારે તારો જરૂર વિજય થશે. ^{૨૩} તારા આ કૃત્યમાં સમસ્ત લોકોનું કલ્યાણ રહેલું છે. આ બધું દુરાત્મા લવણાસુરનું આપ્યાન કહ્યું. ^{૨૪} હે નરશ્રેષ્ઠ ! શૂલતું બળ-ભયંકર અને અપ્રમેય છે અને તેથી જ માંધાતાનો નાશ થયો હતો. ^{૨૫} હે મહાત્મા ! તું આવતી કાલે પ્રભાતે લવણાસુરનો વધ

કરીશ એમાં જરા યજ્ઞ સંશય નથી. તે શુભ લોધા વિના માંસ લેવા માટે બહાર બચ છે, તો તે સમયે હે નરેન્દ્ર ! તારો અવશ્ય બચ થશે.^{૨૬}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
છત્તરમાંકમાં ૬૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૮ મો

લવણાસુર અને શત્રુઘ્ન

કથાં કથયતસ્તેવાં જયં ચાર્કાક્ષતાં શુભમ્ ।

લ્પતીતા રજની શીઘ્રં શત્રુઘ્નસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

કથા કહેતા કહેતા અને મહાત્મા શત્રુઘ્નનો શુભ વિજય ઇચ્છતા ઇચ્છતાં તો સર્વની એ રાત્રિ જલદીથી વીતી ગઈ.^૧ પ્રભાતે વીર લવણાસુર પોતાનો ખોરાક શોધવા માટે નગરમાંથી બહાર નીકળ્યો.^૨ એ સમયે વીર શત્રુઘ્ન યસુના નદી કિતરી મધુપુરના દરવાજામાં ધનુષ્ય-આણુ લઈને બેઠો રહ્યો.^૩ બપોર થતા ફૂર કંઈ કરનારો લવણાસુર અનેક પ્રાણીઓને ઉપાડી ત્યાં આવી પહોંચ્યો.^૪ તેણે આયુધ ધારણ કરી દરવાજામાં શત્રુઘ્નને બેઠેલા જોયા. શત્રુઘ્નને જોઈને તે બોલ્યો : ‘ આ ધનુષ્ય-આણુથી તું શું કરીશ ?^૫ હે નરાધમ ! આવી રીતે આયુધ ધારણ કરનાર હજારો વીરોનું મેં ક્રોધથી ભક્ષણ કરેલું છે અને આજે તું યજ્ઞ તારું મૃત્યુ આવેલું હોવાથી અહીં આવ્યો છે.^૬ હે પુરુષાધમ ! આજે મારો આહાર સંપૂર્ણ થયો નથી, માટે હે દુર્મત ! આજે તું તારી બાતે જ મારા મોઢામાં બાણે પ્રવેશ કરે છે.^૭

એ પ્રમાણે લવણાસુરને બોલતો અને વારં-વાર હસતો જોઈને વીરસંપન્ન શત્રુઘ્ન ક્રોધથી આંખમાંથી આગ વરસાવવા લાગ્યો. મહાત્મા શત્રુઘ્ન અતિશય ક્રોધાવિષ્ટ થવાથી તેમના સર્વ અવયવોમાંથી તેજોમય કિરણો વરસવા લાગ્યાં.^૮ ક્રોધ પામેલા શત્રુઘ્નને લવણાસુરને કહ્યું : ‘ હે દુર્ણંદ્ર ! હું તારી સાથે ઢંઢ્યુદ્ધ કરવા ઇચ્છુ છું.^૯ હું દશરથ રાજાનો પુત્ર અને શ્રીમાન રાજા રામનો ભાઈ શત્રુઘ્ન છું. તારો વધ કરવાની ઇચ્છાથી હું તારી પાસે આવેલો છું.^{૧૦} યુદ્ધેછું મને તું ઢંઢ્યુદ્ધ આપ. તું પ્રાણીમાનને શત્રુ છે, તેથી હું

તને આજે જીવતો જવા દઈશ નહિ.^{૧૧}

પુરુષશ્રેષ્ઠ શત્રુઘ્નના વચનો સાંભળી તે રાક્ષસ હસતો હસતો બોલ્યો : ‘ હે દુર્મત ! મારા નસીબે તું આજ ઠીક આવી ચડ્યો છે. હે નરાધમ ! મારા માસીના કીકરા રાવણને તારા ભાઈ રામે માત્ર સ્ત્રીને ખાતર હણ્યો છે અને રાવણના કુળનો ક્ષય કર્યો છે. એ બધું મેં આજ સુધી સહન કર્યું છે, યજ્ઞ આજે તો તે ખાસ કરીને મોઢામોઢ મારો તિરસ્કાર કર્યો છે.^{૧૨-૧૫} તને ખબર નથી કે ભૂતકાળમાં ક્યેલા સર્વ વીર પુરુષોને એકે વૃણની માફક મેં હણી નાખ્યા છે અને હવે પછી યનારા વીર પુરુષોને હું હણાયેલા જ સમજું છું; તો તારા જેવાને હણવો એમાં તે શી વિસાત છે ?^{૧૬} હે દુર્મત ! યુદ્ધ ઇચ્છનારા તને હું યુદ્ધ આપું છું. હું મારું શુભ નામનું આયુધ લઈ આણુ ત્યાં સુધી તું બે ધડી થાભ; તને હણવા માટે જેલું આયુધ જોઈએ તેણું હું ધારણ કરું ત્યાં સુધી તું થાભ.^{૧૭}

ત્યારે શત્રુઘ્નને તુરત જ કહ્યું : ‘ ગદિ દુષ્ટ ! તું હવે ક્યાં જીવતો જવાનો છે ?^{૧૮} યુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાની મેળે સપડાઈ ગયેલા શત્રુને છોડી દેવા જોઈએ નહિ. જે પુરુષ વિકળ યુદ્ધિ રાખીને શત્રુને અવકાશ આપે છે, તે મંદબુદ્ધિ પુરુષ કાયરની માફક માર્યો બચ છે. તું હવે આ જીવલોકને સારી રીતે જોઈ લેઃ એટલામાં હું તને લોકના અને રાજવનાં શત્રુ તું પાપમૂર્તિને તીક્ષ્ણ બાણો વડે યમસહનમાં પહોંચાડું છું.^{૧૯, ૨૦}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
છત્તરમાંકમાં ૬૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૯ મો

શત્રુઘ્નને વિજય-લવણાસુરનો વધ

તच्छत्रा नापितं तस्य शत्रुघ्नस्य महात्मनः ।

क्रोधमाहायत्तीनं तिष्ठ तिष्ठेति चाग्रवीनः । ૧ ॥

મહાત્મા શત્રુઘ્નનાં દ્વંદ્વયવેદી વચનો નાનકડાં ને અતિશય ક્રોધ પામેલા લવણાસુરે કર્યું : ‘ તોંના રહે, બેઠો રહે. એ ને બેઠાંબેઠાં કંઈ કરાયે નહિ થયીને અને દત્તો પીનીને લવણાસુરે રણરોમાં સિંહ

જેવા શત્રુજને યુદ્ધ માટે આહવાન કર્યું. ભયંકર દેખાવવાળા રાક્ષસનાં આવાં વચનો સાંભળી દેવના શત્રુઓને હણનાર શત્રુદને કહ્યું :^{૧-૩} 'હે હુદ્ડ ! જ્યારે તે' બીજને જીત્યા હતા, ત્યારે શત્રુજનો જન્મ થયો નહોતો. હવે આજ તું મારાં બાણોથી હણાઈ ને યમલોકમાં જા.' હે પાપી ! જે પ્રમાણે દેવોએ રાવણને હણાયેલો જોયો હતો, તે જ પ્રમાણે આજે વિદ્વાન બ્રાહ્મણો અને ઋષિઓ તને હણાયેલો જોશે. તું આજે મારાં બાણોથી વિદીર્ઘ થઈને પૃથ્વી ઉપર પડીશ, ત્યારે દેશ અને નગરના લોકોનું કલ્યાણ થશે. જેમ સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં કિરણો કમળમાં પેસી જાય છે. તે જ પ્રમાણે મારા હાથમાંથી છૂટેલાં વજ્ર સરખાં બાણો તારા હૃદયમાં પેસશે.'^{૫-૭}

આ સાંભળી ક્રોધથી ઝેલોળ થયેલા લવણાસુરે એક મોટું વૃક્ષ શત્રુજની છાતી ઉપર ફેંક્યું; પણ શત્રુદને તીવ્ર બાણો વડે તેના કંકડા કરી નાખ્યા. પોતાનું પરાક્રમ નિષ્ફળ થયેલું જોઈને તે બળવાન રાક્ષસે ફરીથી પુષ્કળ વૃક્ષો ઉપાડીને શત્રુજ ઉપર ફેંક્યા, પણ તેજસ્વી શત્રુજ ધનુષ્યની ઢોરી ભરથી ખેંચીને એવા ભરથી બાણ ફેંકતો હતો કે જેથી દરેક વૃક્ષના ત્રણ ત્રણ આર આર કંકડા થઈ જતા;^{૮-૧૦} એટલું જ નહિ પણ તે રાક્ષસ ઉપર પણ તેનાં બાણોનો વરસાદ વરસી રહ્યો હતો; છતાં વીર લવણાસુર જરા પણ વ્યથા પામતો નહોતો.^{૧૧} પછી વીર્યવાન લવણાસુરે મોટું વૃક્ષ ઉપાડી શત્રુજના માથામાં એવા ભરથી માણું કે જેથી શત્રુજના માથામાંથી લોહી પડેવા માંડ્યું અને તેને મૂર્છા આવી ગઈ.^{૧૨} આ સમયે ઋષિઓ, દેવો, ગંધર્વો અને અસુરઓમાં મહાન હાહાકાર થયો. આ રીતે શત્રુજને ઘવાયેલો અને પૃથ્વી ઉપર પડેલો જોઈને પાપાત્મા લવણાસુર પોતાનું શૂલ લેવા પોતાના મંદિરમાં ગયો નહિ. તે દુરાત્મા તો શત્રુજને મરી ગયેલો સમજી પોતે બાણેલો ભક્ષ નિરાંતે ખાવા બેઠો. આ બાબુ થોડી જ વારમાં શત્રુજ સાવધ થયો અને આગ્રુધ ધારણ કરી નગરના દરવાજામાં ભિતો રહ્યો.^{૧૩-૧૬} તેણે બાણોમાં ઉત્તમ અર્થેષ દિવ્ય અસ્ત્ર હાથમાં લીધું. તે અસ્ત્ર

તેજથી પ્રગ્વહિત, ભયાનક અને દશે દિશાઓમાં પ્રકાશ આપતું હતું.^{૧૭} તે અસ્ત્ર વળ જેવા સુખવાળું, વળ જેવી ગતિવાળું, મેરુ અને મંદરાચળ જેવું ભારે, સર્વ સંપ્રાપ્તોમાં અપરાજિત અને નમેલાં પર્વવાળું હતું, તે રધિરરધી ચંદનના લેપવાળું, સુંદર પીછાવાળું અને મોટા પર્વત જેવું ભયંકર હતું.^{૧૮, ૧૯} શત્રુદને પ્રલયકાળના કાલાગ્નિ સરખું એ સળગતું બાણ ધનુષ્ય પર ચોળેલું જોઈ સર્વ પ્રાણીઓ ત્રાસ પામવા લાગ્યાં. અસુર, ગંધર્વ, ઋષિ, અસુર-ઓ અને આગ્રુ જગત અસ્વસ્થ થઈ ગયું અને પિતામહની પાસે ગયું.^{૨૦, ૨૧} દેવના દેવ, વરદાન આપનાર પિતામહ બ્રહ્માને તેઓએ કહ્યું : 'દેવો-ને મોટો ભય અને મોહ ઉત્પન્ન થયો છે કે, આજે શું લોકોના સંહાર થઈ જશે?'^{૨૨} હે પિતામહ ! અમે એવું તેજ પૂર્વે ભયુ નથી તેમ જ સાંભળ્યું પણ નથી; તો આ તે શું કોઈ લોકોના નાશ થવાનો છે કે યુગાંત આવ્યો છે ?' પિતામહ બ્રહ્માજીએ આ વચનો સાંભળી દેવોને અભય કરનાર આ ભયનું કારણ મધુર વાણીથી કહેવા માંડ્યું : 'હે દેવો ! તમે સાંભળો. લવણાસુરના વધ માટે શત્રુદને યુદ્ધમાં એક બાણ ચોળેલું છે.^{૨૩, ૨૪} તમે સર્વ દેવો તેના તેજથી મોહ પામેલા છો. એ સનાતન બાણ જગત્કર્તા નારાયણે પૂર્વે બનાવેલું છે.^{૨૫} હે વત્સો ! જેનાથી તમને ભય ઉત્પન્ન થયો છે તે તેભ્રમ્ય મહાશર મધુ અને કેટલાના વધ માટે નારાયણે સરજેલું હતું અને તેથી તે બાણને એક વિષ્ણુ ભગવાન જ બાણે છે.^{૨૬, ૨૭} એ બાણ મહાત્મા વિષ્ણુની એક પ્રાચીન મૂર્તિ છે; માટે તમે સૌ નિર્ભય રહો અને રાજા રામના નાના ભાઈ મહાત્મા વીર શત્રુજ એ લવણાસુરને કેમ હણે છે તે જુઓ.' આદિદેવ બ્રહ્માજીનાં એવાં વચનો સાંભળી દેવો બધાં શત્રુજ અને લવણાસુર દ્વંદ્વયુદ્ધ કરતા હતા ત્યાં આવ્યા, ત્યારે શત્રુદને ધારણ કરેલું પ્રલયકાળના અગ્નિ સરખું દિવ્ય શર તેઓએ ભયું.

એ સમયે રઘુવંદન શત્રુદને દેવોથી બધું આકાંક્ષી છવાઈ ગયેલું જોઈને, ભયંકર સિંહનાં

કરી લવણાસુર સામે ભેટું અને તે મહાત્માએ એ પાપાત્માને ફરીથી યુદ્ધ માટે યોદ્ધાઓ. ક્રોધાવિષ્ટ થયેલા લવણાસુર પશુ યુદ્ધ માટે તેની સામે ધસી આવ્યો. એ સમયે ધતુબ્યધારીઓમાં શ્રેષ્ઠ શત્રુને કાન સુધી ધતુબ્યની દેરી જે ચીને તે મહાબાહુ લવણાસુરની છાતીમાં માથું એટલે તુરત જ તે મહાબાહુ તેની છાતી ચીરી નાખી સોંસરું નીકળી રસાતળમાં પેસી ગયું. ૨૮-૩૪ તે દિવ્ય શર રસાતળમાં ગયું, ત્યારે તેને દેવોએ પૂજ્યું અને ફરીથી પાછું તરત ધંધવાકુકળનંદન શત્રુની પાસે આવ્યું. ૩૫ શત્રુના આલુથી હણાયેલા લવણાસુર, વજ્રથી પર્વત હણાઈ બચ, તેમ એકાએક પૃથ્વી ઉપર પડ્યો. ૩૬ લવણાસુર હણાયો એટલે તેનું મહાદિવ્ય શૂલ પશુ સર્વ દેવોના દેખતા રુદ્રની પાસે ગયું. ૩૭ અધિકારનો નાશ થવાથી જેમ સૂર્ય પ્રકાશી રહે છે, તેમ જ ઉત્તમ ધતુબ્યબાહુ ધારણ કરનારો, રઘુશ્રેષ્ઠ શત્રુને એક બાલુથી ત્રણે લોકનો ભય દૂર કરી પ્રકાશવા લાગ્યો. ત્યારે સર્વ દેવો, અષિઓ, પતંગો અને અપ્સરાઓ બગેરે તેની સ્તુતિ કરવા લાગ્યાં : ‘બહા! સફલાએ છે કે ભય ત્યજીને સર્પ જેવા ઝેરી લવણાસુરને હણી દશરથનંદને વિજય મેળવ્યો છે !’ ૩૮-૪૦

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૦ મો

મધુપુરીની સ્થાપના

હૈતે તુ ભવને દેવાઃ સેન્ધ્રાઃ સાન્નિપુરોગમાઃ ।

ભક્તુઃ સુમધુરાં વાર્ણી શત્રુર્ધ્રં શત્રુતાપન્મ ॥ ૧ ॥

લવણાસુર હણાયો ત્યારે શ્રદ્ધ તથા અસિને આગળ કરી સર્વ દેવોએ અતિશય મધુર વાણીથી શત્રુને તપાવનાર શત્રુને કહ્યું : ‘હે વત્સ ! સફલાએ તારો વિજય થયો અને તે લવણાસુરને હણ્યો; માટે હે પુરુષસિંહ ! હે સુમત ! તું અમારી પાસે કાંઈ વરદાન માગ. ૨ હે મહાબુજ ! તારો વિજય ધંધનારા સર્વ દેવો તને વરદાન આપવા ધન્ય છે; કારણ કે અમારું દર્શન નિષ્ફળ જરૂં એઈએ નહિ. ૩

દેવોનું આવું બાલક સાંભળી મહાબાહુ આત્મચંચલી શરવીર શત્રુને માથું નમાવી હાથ બોલી વરદાન માગ્યું : ‘દેવોએ નિમોણ કરેલી રમ્ય અને મધુર આ મધુપુરી સત્વર મારી રાજધાની થાઓ. એ વરદાન મને આપો. ૪ ત્યારે અત્યંત પ્રસન્ન થયેલા દેવોએ ‘તથાસ્તુ’ એમ કહ્યું અને જણાવ્યું કે, તે રમ્ય નગર શરસેન પંચાની રાજધાની થશે. એમ કહી સર્વ દેવો સ્વર્ગમાં ગયા. પછી મહાતેજસ્વી શત્રુને પોતાની સર્વ સેનાને ત્યાં યોદ્ધાવી. તે સેના પશુ શત્રુને વિજય થયો સાંભળી સત્વર ત્યાં આવી અને તુરત જ શ્રાવણ માસથી તે પુરી વસાવવાનું શરૂ કર્યું. તે પ્રદેશ પહેલાં બાર વરસમાં જ સર્વ સ્થળોની ભયરહિત અને પૂર્ણ વસ્તીવાળો થઈ ગયો; તથા શરસેનવંશી રાજાઓને વસવા યોગ્ય થયો. તે પ્રદેશમાં થથા સમયે વરસાદ વરસવા લાગ્યો અને ત્યાંનાં સર્વ ખેતરો ધાન્યયુક્ત થઈ ગયાં. એ રીતે શત્રુના રાજામહાવી બધી વસ્તી નીરોગી અને નીરવશ્યબાળી થઈ ગઈ. તે શોભાયમાન નગરી અર્ધબ્રહ્માકારે યયુનાતીરે આવેલી હતી. તેમાં મોટાં મોટાં મંદિરો, રાજમાળો અને બજારો આવેલાં હતાં; તેમ જ તે પુરી ચારે વર્ણના લોકો અને અનેક વેપારીઓથી શોભી રહેલી હતી. લવણાસુરે પૂર્વે તે શહેરમાં એક સુંદર અને મહાન ભવન બનાવ્યું હતું, તેને શત્રુને વિવિધ પ્રકારના રંગોથી રંગાવીને શોભીતું કર્યું. તે નગરીની આસપાસ શોભતાં વિહારસ્થાનો અને ઉપવનો શોભી રહ્યાં હતાં, તેમજ દેવો અને મનુષ્યો પશુ તેની શોભામાં વધારો કરતાં હતાં. ૪-૧૦ દેશ-દેશાતરમાંથી આવેલી વેપારની ચીજો અને વેપારીઓથી તે પુરી દિવ્ય નગરી જેવી શોભતી હતી. સમૃદ્ધ અજેવાળા ભરતના નાના ભાઈ મહાત્મા શત્રુ મધુપુરીને આ રીતે સુંદર અને આબાદ થયેલી જોઈ પરમ હર્ષ પામ્યા. એ નગરીમાં રહેતાં રહેતાં બ્યારે બાર વર્ષ થયાં, ત્યારે ‘રામચંદ્રના અરણ્યવિહંગ દર્શન કરવા બહિ’ એવી તેમને ઇચ્છા થઈ. રઘુકુળપંચની વૃદ્ધિ કરનાર નરસાજ શત્રુને વિવિધ ભતનાં માણસોથી વસાવેલી અમરા-

પુરી જેવી આ મધુપુરીમાં રહીને રામચંદ્રનાં
પાદારવિદનાં દર્શન કરવાની ઇચ્છા કરી. ૧૪-૧૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત વાલ્મીકીય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૭૦ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૧ મે

વાલ્મીકિના આશ્રમમાં અદ્ભુત ગાન-

શત્રુઘ્ને સાંભળેલું રામચરિત .

તતો દ્વાદશમે વર્ષે શત્રુઘ્નો રામપાલિતામ્ ।

મયોધ્યાં ચક્રમે ગન્તુમ્પ્રત્યલ્લાનુગ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા શત્રુઘ્ન બારમે વર્ષે થોડા સેવકો અને
થોડું સૈન્ય સાથે લઈને રામથી પાલન કરાતી
અયોધ્યા નગરીમાં જવા નીકળ્યા.^૧ સીમાડેથી
મંત્રી આદિ સેનાના સુખ પુરુષોને પાછા વાળીને
પોતાની સાથે શ્રેષ્ઠ થોડા ભેડેલા સેા રથો લઈને
શત્રુઘ્ન અયોધ્યા પ્રતિ જવા લાગ્યા.^૨ મહાયશસ્વી
રથુનંદન શત્રુઘ્ન માર્ગમાં સાત-આઠ રાતવાસ કર્યો.
પછી વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમે આવી પહોંચ્યા.^૩

ત્યાં આવી પુરુષશ્રેષ્ઠ શત્રુઘ્ન વાલ્મીકિના ચરણમાં
નમ્યા અને સુનિશ્ચીના હાથથી જં અર્ચ્યા, પાદ
વગેરે આતિથ્યનો સ્વીકાર કર્યો. પછી વાલ્મીકિ
સુનિએ મહાત્મા શત્રુઘ્ન સાથે અતિશય મધુર
વાણીથી વાતચીત કરવા માંડી. તેઓએ લવણા-
સુરના વધ વિષે વાત ઉઘ્વારી અને કહ્યું: ‘હે
સૌમ્ય! તે’ લવણાસુરને હણ્યો તે ઘણું દુઃકર કાર્ય
કયું છે.’^{૪-૧} હે મહાભુજ! લવણાસુરે મહાભળ
વાન ઘણાય રામઓને યુદ્ધ કરતાં કરતાં સર્વ
સૈન્ય અને વાહનો સહિત હણી નાખ્યા હતા.^૬
હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! એવા પાપીને તે’ રમતરમતમાં હણી
નાખ્યો છે અને તારા એ વીર્ય-પરાક્રમ વડે જગત
શાંત અને નિર્ભય થયું છે.’^૮ રામચંદ્રે મહા-
પ્રયત્નથી રાવણનો ભયંકર રીતે નાશ કર્યો હતો,
પણ તે’ તો આ અતિશય મહાન કામ સહજ
પ્રયત્નથી કયું છે. એ પ્રમાણે લવણાસુર હણ્યાથી
તારા ઉપર દેવોની પરમ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે;
કારણ કે તે’ જગતના પ્રાણીમાત્રનું પ્રિય કયું
છે.’^{૯, ૧૦} હે રાધવ! હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! ઇંદ્રની સલામાં
ઘેઠાં ઘેઠાં મે’ તારું તે યુદ્ધ બરાબર નિહાળ્યું.^{૧૧}

હે શત્રુઘ્ન! મને પણ અંતઃકરણમાં પરમ પ્રીતિ
ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી હું તારું મસ્તક સ્પર્શીશ;
કેમ કે એ કાર્ય સ્નેહની પરિસીમારૂપ છે.’ એમ
કહી મહામતિ વાલ્મીકિએ શત્રુઘ્નનું મસ્તક સ્પર્ધ્ય.
પછી તેનું તેમ જ તેના અનુચરોનું આતિથ્ય કયું.

ભોજનકાર્ય ચાલતું હતું, ત્યારે મહાત્મા
શત્રુઘ્ને કોઈ એક સ્થળમાં ગવાતું પ્રથમથી રચી
રાખેલું અને ઉત્તમ ગીત-માધુર્યવાળું રામચરિત
સાંભળ્યું.^{૧૨-૧૪} તે ગાન ઉર, કંઠ અને શિર, એ
ત્રણ સ્વરવાળું; વીણના લય સહિત તાલવાળું,
વ્યાકરણ, વૃત્ત, કાવ્ય અને સંગીતશાસ્ત્રનાં લક્ષણો-
વાળું સંસ્કૃત ભાષામાં થતું હતું. તે સમયે પ્રથમથી
રચી રાખેલું, જે પ્રમાણે પૂર્વે બનેલ હતું તે પ્રમાણે
અક્ષરેઅક્ષર સત્યતાથી ભરેલું, રામચરિત શત્રુઘ્ને
સાંભળ્યું.^{૧૫, ૧૬} તે સાંભળી મહાત્મા શત્રુઘ્નની
આંખોમાંથી અશ્રુધારા ચાલવા લાગી અને એક
સૂક્ષ્મ સુધી સ્તબ્ધ થઈ જઈ તે વારંવાર નિસાસા
નાખવા લાગ્યા.^{૧૭} મહાત્મા શત્રુઘ્ન પૂર્વકાળમાં
બનેલી હડીકત બણે વતંમાનકાળમાં જ બનતી
હોય એમ એ ગીતમાં સાંભળવા લાગ્યા. વળી તેની
સાથે આવેલા અનુચરો પણ એ ગીત સાંભળી
થોડું નીચું કરી દીન થઈ ગયા અને ‘આશ્ચર્ય’
આશ્ચર્ય, એમ બોલવા લાગ્યા. તેઓ અંદર અંદર
પૂછવા લાગ્યા: ^{૧૮, ૧૯} ‘અરે! આ શું છે? આપણે
ક્યાં છીએ? શું આ સ્વપ્નદર્શન તો નથી? આપણે
જે પૂર્વે બેઠાં હતાં તે આજ પુનઃ આશ્રમમાં
સાંભળીએ છીએ?’^{૨૦} આ ઉત્તમ ગીતબંધ શું
આપણે સ્વપ્નમાં તો સાંભળતા નથી? એ પ્રમાણે
પરમ વિસ્મય પામેલા સૈનિકો શત્રુઘ્નને કહેવા
લાગ્યા: ^{૨૧} ‘હે નરશ્રેષ્ઠ! સુનિશ્ચ વાલ્મીકિને પૂછો
કે આ શું છે?’ ત્યારે કુતૂહલવાળા તે સર્વને
શત્રુઘ્ને ઉત્તર આપ્યો: ^{૨૨} ‘હે સૈનિકો! સુનિને
પૂછવી યોગ્ય નથી.’ એ પ્રમાણે રથુનંદન
શત્રુઘ્ને સૈનિકોને કહ્યું: એટલે મહર્ષિને અભિવંદન

કરીને તેઓ પોતપોતાને સ્થાનકે ગયા.^{૧૧}

હતિ શીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રાપ્તિ આદિકાવ્ય શ્રીમદભાગવત
ઉત્તરપ્રકરમાં ૭૧ મો સર્ગ અંશ ૬

સર્ગ ૭૨ મો

અથોધ્યા આવી રામચંદ્રનાં દર્શન

કરી શત્રુઘ્નનું મધુપુરીમાં જવું

તં શ્યાતાં નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા ।

ચિન્તયાનમનેકાર્યં રામગીતમનુત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

અનેક અર્થવાળા ઉત્તમ રામચરિત્ર સંબંધી
વિચારમાં ગૂઢીન થવાથી નરબ્યાઘ્ર શત્રુઘ્નને નિદ્રા
આવી નહિ.^૧ તે મહાત્માની એ રાત્રિ વીણાના લય
સહિત અતિશય મધુર શબ્દોવાળું ગાન સાંભળવામાં
શીઘ્ર વ્યતીત થઈ ગઈ.^૨ પછી સવાર થતાં આત્મ
નિક ક્રમથી પરવારી સુનિશ્ચય વાલ્મીકિને હાથ ભેડી
તેમણે કહ્યું.^૩ ‘હે ભગવન! રઘુનંદન રામચંદ્રનાં
દર્શનની મને અભિલાષા છે; માટે અતિ તીવ્ર
મત-તપ આચરનારા આ ઋષિઓ સહિત આપની
આજ્ઞા માથું છું.’^૪ શત્રુઘ્નો સંહાર કરનાર શત્રુઘ્ને
એમ કહ્યું એટલે વાલ્મીકિસુનિ તેમને ભેટ્યા અને
જવાબી રત્ન આપી.^૫ સુનિને અભિવંદન કરી
ઉત્તમ રથમાં બેસી મહાત્મા રામચંદ્રનાં દર્શનના
ઉત્સુક શત્રુઘ્ન તુરંત જ અથોધ્યા જવા રવાના
થયા.^૬ અથોધ્યામાં પહોંચ્યા પછી ત્યાં મહાતેજસ્વી
શ્રીમાન ઇલવાકુનંદન રામચંદ્ર હતા ત્યાં તે
ગયા. એ સમયે દેવોની વચે જેમ ઇંદ્ર શોભે, તેમ
મંત્રીઓની વચમાં પ્રહૃત્યક સરખા મુખવાળા રામ
શોભતા હતા. તેજથી ઝળકળતા, સ્વત્વપગકેની
મહાત્મા રામને હાથ ભેડી પળે લાગી શત્રુઘ્ને
કહ્યું.^૭

‘હે મહાગજ! જે પ્રમાણે તને મને આજ્ઞા
આપેલી હતી તે પ્રમાણે મેં મથું છે. મેં તે પછી
લવણાસુરને હતી નાબૂદી છે. તેમ જ મધુપુરીની
રથાપના કરી છે.’^૮ હે રઘુનંદન! તમના વિદ.
મેં બાર બાર વરમ મહાકુરુક્ષેત્રીએ મળ્યાં છે.
સત્! હવે તમારા વિદા રહેવાને હું અનિચ્છુ ન
હોઈ.^૯ જેમ માતા વિદા છે. કનં પરી રહેતું નથી.

તેમ તમારા વિદા હું લાઉં. તમારું નામ
નથી; માટે હે ઋષિન પરાક્રમી રામચંદ્ર! મને
મારા પગ કૃપા કરો.’

ત્યારે રામચંદ્રે અભિવંદન કર્યું.
‘હે શૂરવીર! તું નિરુપીત થા નહિત રહિશી.
આવા વચનો કોણે શોભા નથી. તે મારા નામ
ઓ પદ્મેશમાં રહેલા માટે નિરુપીત થવા નહીં;
કારણ કે હનિયધર્મથી પ્રવળ પડિશ. તને કનં રે.
મળના ધર્મ છે.’^{૧૦} હે વીર! ન તારી પતંગ
રહીને વખતોવખત મને અર્થોપદેશ કરવા
આવળે. તું મને પ્રાણથી પણ અનિચ્છુ રિખાડે.
છતાં રાચ્યન પડિપાલન તો અવગણ્ય કનં રે.
હે કાકુત્સ્થ! તું સાત દિવસ મુખી મારી રહે.
પછી તું તારા એવક સ્વભાવને ચારદો અભિન
મધુપુરીમાં પાછા જવે.’^{૧૧}

રામચંદ્રના અંતકરુણતા ને વાંચનાર
વચનો સંભળી શત્રુઘ્ને રીન વાંચીથી તેજાગી રે.
સ્વીકારી.^{૧૨} સાત દિવસ પૂરા થતાં તે
શત્રુઘ્ને મધુપુરીમાં જવાની તૈયારી કરવા મારી
સ્વત્વપરાકરની શત્રુઘ્ના મહાત્મા રામ. કનં રે.
ભરતની અનુજ્ઞા મેળવી રહે રામ ને વાંચનાર
ત્યારે મહાત્મા હૃદયભર્યું મને ભગવ પદાપના કરે.
ફર મુખી તેને વળાવવા અર્થા રે. પછી રે. જ
તિવચનમાં તે મધુપુરીમાં પહોંચી રે.

હતિ રામચંદ્રે મધુપુરીમાં પહોંચી રે.
મધુપુરીમાં પહોંચી રે.

ધર્મમતનય કેવું રોય ?

સર્ગ ૭૩ મો

યુગ્મમરુપથી દુઃખી થવેલા આદામનાં વિદાર

પ્રમદગજ નુલ શ્યાતાં નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા ।

પ્રમુદોત્ત મત્તાં રામં ચતેનં નરિય મહાત્મા ।

નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા ।

નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા ।

નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા ।

નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા ।

નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા નરહયાઈં નિદ્રા તામ્યાગમત્ત્વા ।

તે બ્રાહ્મણ પુત્રનેહને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં દુઃખોવાળી અનેક પ્રકારની વાણીથી વિલાપ કરતો હતો અને 'હે પુત્ર! હે પુત્ર!' એમ અનેકવાર બોલતો હતો. 'હાય! મેં પૂર્વજન્મમાં કયાં પાપો કર્યાં હશે કે મારે આ એકનો એક પુત્ર મરણ પામ્યો!' એવી પુત્રનેહને લીધે દુઃખયુક્ત વાણી વારંવાર તે બોલતો હતો. 'પૂર્વજન્મમાં એવાં તે શાં કાળાં કર્મ કર્યાં હશે કે મારે મારા પુત્રનું મરણ ભોવાનો પ્રસંગ આવ્યો? હે પુત્ર! તું તો પંદર વરસનો યુવાની પ્રાપ્ત ન થયેલી હોય તેવા બાળક જેવો હતો, ત્યાં તો વને, મને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવા માટે અકાળે મરણ પામેલો ભેટું છું!'^{૧૩-૫} હે પુત્ર! તારા શોકને લીધે હું તથા તારી જનની શેઠા જ દિવસમાં મરણ પામીશું, એમાં જરા પણ સંશય નથી.^{૧૪} હે પુત્ર! હું કદી અસત્ય બોલ્યો હોઉં કે કાંઈ પણ હિંસા કરી હોય અથવા કોઈ પણ પ્રાણીનું ક્યારેય પણ મન, વચન કે કર્મથી અહિંત, કષ્ટું હોય એમ મને સાંભરતું નથી. તો કયા પાપને લીધે આજે મારે બાળશ્રુત પિતૃકાર્ય કર્યાં સિવાય યમસહનમાં ગયો છું? મેં આપું અકાળ મૃત્યુપ્રાપ્તિનું ભય કરે દર્શન પૂર્વે થયું હોય એમ સાંભળ્યું પણ નથી અને ભેટું પણ નથી. એ તો રામના રાત્ર્યમાં બને છે! 'ખરેખર, રામનું કોઈ મહાન દુષ્કૃત્ય હોવું બેઈએ, એમાં જરાયે સંશય નથી. એના લીધે જ બાળકોનાં અકાળ મરણ થાય છે. બાળકોને મૃત્યુનો ભય ઉત્પન્ન થવાનું બીજું કોઈ પણ કારણ નથી, માટે હે રાજન! મારા મૃત્યુ-વશ થયેલા પુત્રને જિવાડો;^{૧૫-૧૧} નહિ તો હું મારી પત્ની સહિત રાજદ્વારમાં જ મરીશ. હે રામ! અમારી બ્રહ્મહત્યા લઈને તમે સુખી થાઓ.^{૧૨} અને બાઈએ સહિત દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવ્યો. હે મહાબળવાન! તમારા આ રાત્ર્યમાં અમે સુખે રહેતાં હતાં;^{૧૩} પણ અત્યારે તમારા રાત્ર્યમાં રહેવાથી જ અમે આ દુઃખમાં આવી પહોંચ્યાં! કાળવશ થયેલાં એવાં અમને અત્યારે તમારા રાત્ર્યમાં જરાયે સુખ નથી.^{૧૪} મહાત્મા ઇશ્વારુએ સ્થાપન કરેલા આ રાત્ર્ય પર હાલમાં રામ રામચંદ્રનું

આધિપત્ય ચાલે છે; તેમાં બાળકોનાં અકાળ મૃત્યુ થાય છે, તેથી આખો દેશ અનાથ જેવો થઈ ગયો છે; કારણ કે રામના હોષોથી પ્રભાતું વિધિવત્ પરિપાલન થતું નથી. એથી પ્રભ વિપત્તિમાં આવી પડે છે અને રામના દુરાચરણથી પ્રભવન અકાળ મૃત્યુને અધીન થાય છે.^{૧૫, ૧૬} અથવા ત્યારે નગરોમાં અને દેશમાં માણસો અનુચિત કર્યો કરે છે; છતાં રામ તેનું નિવારણ કરતો નથી, ત્યારે અકાળ મરણનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે.^{૧૭} દેશમાં કે શહેરમાં કાંઈ પણ રાજદોષ અવશ્ય થતો હોવો બેઈએ, તે સિવાય આવાં બાળમરણ થાય નહિ.' આ રીતે અનેક પ્રકારનાં વચનોથી રામને વારંવાર સંતાપ આપતો અને પુત્રમરણના દુઃખથી બળી રહેલો તે બ્રાહ્મણ પોતાના મૃતપુત્રના દેહને આલિંગન કરતો વિલાપ કરવા લાગ્યો.^{૧૮, ૧૯}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૭૪ મો સુગ્ધ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૪ મો

નારદશ્રુએ કહેલું બાળમરણનું કારણ

તથા તુ કારણં તસ્ય દિગ્લસ્ય પરિવેશનમ્ ।

શુભ્રાવ રાણવઃ સર્વે કુલ્લશોકસમન્વિતમ્ ॥ ૧ ॥

રામ રામચંદ્રે તે બ્રાહ્મણનો દુઃખ અને શોકયુક્ત કરેણ વિલાપ સાંભળ્યો.^૧ પછી આ દુઃખથી અત્યંત બળી ગયેલા તેમણે મંત્રીઓ, વસિષ્ઠ અને વામદેવ વગેરે ઋષિઓ, બાઈઓ અને પૌરજનો આદિ સર્વને સલામાં બોલાવ્યા. એટલે થોડીવારમાં માકંડેય, મૌદગલ્ય, વામદેવ, કાશ્યપ, કાત્યાયન, ભળાધિ, ગૌતમ અને નારદ, એ આઠ ભૂદેવો સહિત વસિષ્ઠ સુનિ રાજસભામાં આપ્યા અને તેઓએ દેવ તુલ્ય રામને 'તમારા જય થાઓ' એમ કહ્યું.^{૨-૪} મહર્ષિ વસિષ્ઠની સાથે આવેલા એ સર્વ દિગ્બ્રેહ્મોને આસન આપ્યા પછી રામ રામચંદ્રે તેઓને હાથ ભેડી નમસ્કાર કર્યો.^૫ પછી મંત્રીઓ તેમ જ પૌરજનોનો યથાથોગ્ય સંસ્કાર કરી રામ રામચંદ્રે કહ્યું: 'આ દિગ્બ્ર રાજદ્વાર રોડીને બેઠો છે અને કહે છે કે, 'બાળકનું

મરણ થાય છે તે રાજના દોષથી થાય છે.' રાજા રામચંદ્રનાં દીન વચનો સાંભળી દેવર્ષિ નારદજીએ સર્વ ઋષિઓની સંનિધિમાં કહ્યું : ' હે રાજન્ ! આ બાળકનું અકાળ મરણ થવાનું કારણ સાંભળો અને પછી તે વિષે કરવા જેવું હોય તે કરો.

હે રાજન્ ! પૂર્વે કૃતયુગમાં પ્રાણલો તપ કરતા હતા. ૧-૪ તે સમયે પ્રાણલો વિના બીલું કોઈ તપ કરતું ન હતું; તે યુગમાં અજ્ઞાનના આવરણરહિત તેજસ્વી પ્રાણલોને વર્ણ મુખ્ય હતો. ૧૦ સર્વ લોકો દીર્ઘદર્શી હતા અને અકાળ મરણથી રહિત હતા, પછી ત્રેતાયુગમાં લોકો દેહાત્મબુદ્ધિવાળા થયા. ૧૧ જેમ સત્યયુગમાં પ્રાણલો તપ અને વીર્યમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ હતા, તેમ આ ત્રેતાયુગમાં એ જ ભાવતોમાં ક્ષત્રિયો સૌથી શ્રેષ્ઠ થયા. ત્રેતાયુગ આવ્યો ત્યારે પૂર્વે જેઓ તપશ્ચર્યા કરવામાં પ્રાણલોથી હીન હતા, તે મહાત્મા ક્ષત્રિયો તપશ્ચર્યા કરવામાં પ્રાણલોની સમાન થઈ ગયા. આ યુગમાં પ્રાણલુ અને ક્ષત્રિય એ બન્ને વર્ણો તપ અને વીર્ય એ બન્નેમાં એક સરખા થઈ ગયા. ૧૨, ૧૩ આમ થવાથી પ્રાણલો અને ક્ષત્રિયોમાં કાંઈ વિશેષ ભેદ ન રહ્યો, એટલે સ્મૃતિકાર મતુ આદિએ ચારે વર્ણોને સર્વલોકસંમત ધર્મ (ધર્મશાસ્ત્રો લખીને) રચાધો. ત્રેતાયુગમાં જ્યારે અધર્મના આવરણરહિત યજ્ઞાદિ ધર્મ પ્રવર્તતા હતા, ત્યારે અનૃત, હિંસા, અસંતોષ અને વિગ્રહ એ ચાર પગવાળા અધર્મે એક પગ પૃથ્વી ઉપર મૂક્યો હતો; અર્થાત આ યુગમાં ધર્મને નામે અત્યથ શરૂ થયું. એ પ્રમાણે જ્યારે આ યુગનો ચોથો ભાગ અધર્મ યુક્ત થયો, ત્યારે ધર્મતેજ ગાંધુ થઈ ગયું. ૧૪, ૧૫ પૂર્વે સત્યયુગમાં મનુષ્યોને જે પુર, દેશ, ઘર, ખેતર વગેરે સર્વશુભમાં પ્રેરતાં હતા, તે હવે ત્રેતાયુગમાં પરસ્પર રણેશુભયુક્ત ક્ષેત્રરૂપી મળ ઉત્પન્ન કરનાર થઈ પડ્યાં. પૃથ્વી ઉપર પ્રવર્તેલા ત્રેતાયુગમાં અધર્મનો ચોથો ભાગ ઉત્પન્ન થયો હતો; તેમાંથી અનૃત (અસત્ય) ઉત્પન્ન થયું. ૧૬ અધર્મનું એક ચરણ અસત્ય જ્યારે પૃથ્વી ઉપર વ્યાપી ગયું, ત્યારે અતિશય દુષ્ટ કૃત્ય કરનાર સાલુસેનનું આયુષ્ય ટૂંકું

થયું. ૧૭ અધર્મમાંથી પૃથ્વી ઉપર જ્યારે અનૃત ઉત્પન્ન થયું, ત્યારે લોકો શુભ આચરણ પાળી સત્યરૂપ ધર્મ પાળવા લાગ્યા. એ યુગમાં પ્રાણલો ને ક્ષત્રિયો તપશ્ચર્યા કરતા હતા અને બીજા લોકો તેઓની સેવા કરતા હતા, તેથી તેઓમાં વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ બન્ને વર્ણોને શુશ્રૂષારૂપ પરમધર્મ થયો; તેમાં પણ ખાસ કરીને શૂદ્રો સર્વ વર્ણોની પૂજા કરતા હતા. ૧૮-૨૦ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! ત્રેતાયુગના અંતમાં જ્યારે અનૃતરૂપ અધર્મ વૈશ્ય અને શૂદ્ર વર્ણમાં પૂર્ણ પ્રવર્તી રહ્યો, ત્યારે એના સંગમાં આવતા પ્રાણલો અને ક્ષત્રિયોને દૂસ શરૂ થયો. ૨૧ ત્યાર પછી અધર્મે પોતાનો હિંસારૂપી બીજો પગ પૃથ્વી ઉપર મૂક્યો, ત્યારે દ્વાપરયુગની શરૂઆત થઈ. ૨૨ હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ચાલતા ત્રેતાયુગનો અંત આવવાથી દ્વાપરયુગ શરૂ થતાં અધર્મ અને અનૃતનું ભેર વધતું ચાલ્યું. ૨૩ દ્વાપરયુગમાં, વૈશ્યોએ તપ કરવા માંડ્યું, અર્થાત તે ત્રીજા યુગમાં આ ત્રણે વર્ણોએ અનુક્રમે તપશ્ચર્યા કરવા માંડી. ૨૪ હે નરશ્રેષ્ઠ ! એ તપરૂપ ધર્મ યુગયુગમાં ત્રણે વર્ણોએ પાળ્યો, પણ ત્રણે યુગમાં શૂદ્રને તપ કરવાનો અધિકાર મળ્યો ન હતો, તેઓ કલિયુગમાં મહાન તપશ્ચર્યા કરનાર થશે, પરંતુ હે નૃપશ્રેષ્ઠ ! અત્યારે તો દ્વાપરયુગ હોવા છતાં હીનવર્ણ શૂદ્ર પણ મહાતપ કરે છે. ૨૫, ૨૬ પરંતુ હે રાજન્ ! દ્વાપરયુગમાં શૂદ્રો તપશ્ચર્યા કરે તો મહાન અધર્મ થાય. અત્યારે તમારા રાજ્યમાં કોઈ મહાતપસ્વી દુષ્ટદિ શૂદ્ર તપ કરે છે, તેથી આ બાળકનું અકાળ મરણ થયેલું છે; કારણ કે જે રાજના રાજ્યમાં આવો અધર્મ કે અકાર્ય થાય છે, તેના નગરની બધી લક્ષ્મી નાશ પામે છે અને જો તેનું નિવારણ કરવામાં આવતું નથી, તો તે રાજા નિઃસંશય તરત જ નરકે જાય છે. ધર્મવિધિથી પ્રભવે પાળનાર રાજાને પ્રભાના અધ્યયન, તપ અને સુકૃતના પુણ્યનો છઠ્ઠો ભાગ મળે છે. ૨૭-૩૦ પુણ્યના છઠ્ઠા ભાગને લાગીદાર રાજા પ્રભાનું રક્ષણ શા માટે ન કરે ? માટે હે પુરુષશ્રદ્ધિ ! તમે તમારા રાજ્યમાં તપાસ કરો ૩૧ અને જ્યાં જ્યાં દુષ્ટકૃત્ય ભેવામાં

સરણું વિચિત્ર અને દિવ્ય આભરણ આપું છું તે આપ સ્વીકારો. ૧૨૮-૩૩

ત્યારે ઇલાકુઓમાં મહારથી અને બુદ્ધિ-
માનોમાં શ્રેષ્ઠ રામચંદ્રે ક્ષત્રિયધર્મનું સ્મરણ
કરીને કહ્યું : 'હે ભગવન્ ! બ્રાહ્મણની પાસેથી
દાન લેવું એ નિંદનીય છે. ૧ વિગ્રેએ ક્ષત્રિયો
પાસેથી દાન લેવું એ વિહિત છે; પણ ક્ષત્રિયે વિપ્ર
પાસેથી દાન કેવી રીતે લેવાય ? ૨ તેમાં આપના
જેવા પ્રહરવેતા પાસેથી તો તે કેમ જ લેવાય ?
આ વિષે કહેવાને આપ જ યોગ્ય છો.' રામનાં
વચનો સાંભળી મહર્ષિએ કહ્યું : ૩ 'હે રામ !
પૂર્વે પ્રહરજ્ઞાનપૂર્ણ સત્યયુગમાં સર્વ પ્રજા રાજ
વિનાની હતી, ત્યારે રાજાઓમાં તો માત્ર દેવોનો
રાજા ઇંદ્ર જ હતો. એ સમયે સર્વ પ્રજા રાજ
મેળવવા માટે આદિદેવ પ્રહ્લાની પાસે જઈને
પ્રાર્થના કરવા લાગી : 'હે દેવ ! ઇંદ્રને તો તમે
દેવોનો રાજા બનાવ્યો; ૪ માટે હે લોકેશ ! અમને
નરશ્રેષ્ઠ રાજા આપો કે જેની પૂજા કરી અમે
પાપરહિત થઈ ત્યારે તરફ વિચરી શકીએ. અમે
નિશ્ચય કયો છે કે 'રાજા વિના વસતું નહિ.'
આથી દેવશ્રેષ્ઠ પ્રહ્લાએ ઇંદ્ર સહિત સર્વ લોક-
પાલોને બોલાવી કહ્યું : ૫ 'તમે સર્વ તમારા
તેજનો અંશ આપો, જેથી હું રાજા નિર્માણ કરું.'
તેથી સર્વ લોકપાલોએ પોતાના તેજનો અંશ
તેમને આપ્યો. ૬ ત્યારે પ્રહ્લાએ 'હ્રુપ' અર્થાત
'શબ્દ' કયો, જેથી હ્રુપ નામનો રાજા થયો. તેને
પ્રહ્લાએ લોકપાલોના અંશયુક્ત બનાવ્યો હતો. ૭
તે હ્રુપ રાજને પ્રભાના ઇન્દ્ર તરીકે નિર્માણ કયો,
ત્યારે તે રાજાએ ઇંદ્રના અંશથી આખી પૃથ્વી
વશ કરી. ૮ વરુણના અંશથી પોતાના શરીરનું
ચોલણ કર્યું, તેમ જ કુબેરના અંશથી પ્રભને
ધનનું દાન કર્યું. ૯ અને યમ રાજના ભાગથી
પ્રભા ઉપર શાસન કર્યું. હે નરશ્રેષ્ઠ રઘુનંદન !
તમે ઇંદ્રસ્વરૂપ હોવાથી મને કૃતાર્થ કરવા ખાતર
આ અલંકાર ગ્રહણ કરો. તેથી અમારું કલ્યાણ
થશે.' અગસ્ત્ય મુનિનાં વચન સાંભળી રામચંદ્રે

૧. અહીંથી સર્વ થતા ૧૪ શ્લોકો દ્રષ્ટ કર.

સૂર્ય સરખા તેજસ્વી, દિવ્ય, વિચિત્ર અને ઉત્તમ
આભરણનો સ્વીકાર કયો; એટલે આ તેજસ્વી
આભરણો કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયાં તે સમજી પૂછ્યું :
'હે પ્રહ્લાન્ ! મહાયશસ્ત્રી ! કુતલેહતાથી હું તમને
પૂછું છું કે, અતિશય તેજસ્વી અને અદ્ભુત આકાર-
વાળાં આ દિવ્ય આભરણો આપને ક્યાંથી મળ્યાં ?
કેવી રીતે મળ્યાં ? અથવા કોણે કેાની પાસેથી હરી
લીધાં હતાં ? ૧૨-૧૪ આપ અનેક આશ્ચર્યોના પરમ
જાગર છો.' ત્યારે અગસ્ત્ય મુનિએ કહ્યું : 'હે
રામ ! પૂર્વે ત્રેતાયુગમાં જે પ્રમાણે બનેલું છે, તે
પ્રમાણે કરું છું તે સાંભળો. ૧૫, ૧૬

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુગિમણીત આદિકાવ્ય ભીરુમાયદના
દ્વિતરંગમાં ૭૧ થો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૭ મો

અગસ્ત્યને આંભરણ આપનારી કથા

પુરા ક્રેતાયુગે રામ વશુવ વહ્નિસ્તપ્ત ।

સમન્તાદ્યોજનશતં વિસર્ગં પશ્ચિર્વર્ણિતમ્ ॥

'હે રામ ! પૂર્વે ત્રેતાયુગમાં સેંકડો યોજનના

વિસ્તારવાળું પશુપક્ષી વિનાનું એક મહાવન

હતું. હે સૌમ્ય ! મનુષ્ય વિનાના તે અરણ્યમાં

ઉત્તમ તથ કરનારા હું એક વખતે આપું વન

જોવા બહાર નીકળ્યો. ૧ સુખ આપનારા અનેક

ભવનાં સ્વાદિષ્ટ ફળ અને મૂળોવાળું તે વનનું

અરેખરું સ્વરૂપ ભણવાને કોઈ શક્તિમાન ન હતું.

તે અરણ્યની મધ્યમાં એક યોજન લાંબું-પહોળું

સરોવર હતું; તેના કિનારા ઉપર હંસ, કારંડવ અને

અકવાક વગેરે પક્ષીઓ શોભી રહ્યાં હતાં; તેમાં

યોગ્યી અને કમળે પીડી રહ્યાં હતાં. તેમાં કોઈ

પણ સ્થળે શેવાજ નન્દરે ભાવવી ન હતી. વગી

નવાઈ જેવું તો એ હતું કે, એનું જળ પણ અતિ-

શય સ્વાદિષ્ટ હતું. ૨-૪ કદવથી રહિત તેમ જ ખળ-

લગાટ વિનાના અને પક્ષીઓથી શોભતા એ સરો

વરના કિનારા પર એક સુંદર આશ્રમ આવેલો

હતો. એ આશ્રમસ્થાન અતિશય પ્રાચીન અને

પવિત્ર હતું, છતાં તે તપસ્વીજનથી રહિત હતું.

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! ઔમસ્તુની એક રાત્રિ હું એ આશ્ર-

મમાં જ રહ્યો. ૫ પ્રાતઃકાળમાં ઊઠી નાહવા માટે

તે સંરોવરકિનારા પાસે ગયો, ત્યારે ત્યાં કોઈક માણસનું તલન તાબું અને અતિશય પુષ્ટ શબ મેં જોયું.^૯ હે રાજા ! એ મોટું શબ કોનું હશે અને ક્યાંથી આવ્યું હશે ઈત્યાદિ વિષયનો એક સુહૃત સુધી મેં વિચાર કર્યો.^{૧૦} ‘આ શું હશે ?’ એમ વિચાર કરતો હું સરોવરના કિનારા ઉપર કેટલોક સમય બેસી રહ્યો; અંતે એક દિવ્ય અને અફસુત હર્ષન ભારા જોવામાં આવ્યું.^{૧૦}

‘હે રઘુનંદન ! હું સના આકારનું, મન જેવા વેગવાળું અને અતિ વિશાળ એક વિમાન ત્યાં આવ્યું. તેમાં અત્યંત સ્વરૂપવાળો એક સ્વર્ગીય પુરુષ બેઠેલો હતો.^{૧૧} હે વીર ! દિવ્ય આભરણ ધારણ કરનારી એક હબાર અસરજો તેની ઉપાસના કરતી હતી. વળી કેટલીક ગાત્રી હતી તેમ જ બીજી કેટલીક મુદંગ. બીજા બોરે રમ્ય વાજિત્રો વગાડતી હતી. કોઈક નાચતી હતી, કેટલીક કમળ સરખાં હોયનવાળીં સ્ત્રીઓ સુવર્ણના હાથવાળાં, મહામુદ્ર અને ચંદ્રકિરણ સરખા બીજાના આમરથી તે રાજાના સુખ ઉપર પવન નાખતી હતી. પછી હે રામ ! એમ સૂચં સુમેરુ પર્વતના શિખર ઉપરથી ઊતરે, તેમ તે સ્વર્ગીય પુરુષ સિંહાસન ઉપરથી ઊતર્યો અને વિમાનમાંથી બહાર આવી મારા દેખતાં જ તે શબને ખાવા મંડેચો.^{૧૨-૧૫} પુષ્ટ અવયવોનું માસ ધરાતાં સુધી ખાઈ રહ્યા પછી જળ પીવા માટે તે પુરુષ સરોવરમાં ઊતર્યો. હે રઘુનંદન ! બેઠેલો તેટલું જળપાન કર્યો પછી તે સ્વર્ગીય પુરુષ પોતાના શ્રેષ્ઠ વિમાનમાં ચઢવા લાગ્યો, ત્યારે વિમાનમાં ચઢતા દેવ સરખા તે સ્વર્ગીય પુરુષને મેં કહ્યું : ‘હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તમે કોણ છો ? આ નિઃશ આહાર તમે શા માટે કર્યો ? હે સૌમ્ય ! તેલું કારણ કહેવાને તમે ચેત્ય છો. હે સૌમ્ય દેવવર ! આરો આહાર કરવાનો કોને ભાવ થાય ? મને મહાન આશ્ચર્ય થયું છે. હું તમારું સર્વ વૃત્તાંત સાંભળવા ઈચ્છું છું; કારણ કે આ શબસમુદ્ર તમારા જેવાને ચેત્ય નથી. હે નરેન્દ્ર ! મને કુતહલ લાગવાથી આ વાત પૂછું છું.’ ત્યારે તે સ્વર્ગીય પુરુષે મારાં વચનો સાંભળી સત્યતા અને નમ્રતાથી

પોતાનું વૃત્તાંત મને કહ્યું.^{૧૬-૨૧}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્મીત રાધિકાચંદ્ર મંદોદરનામ-
કાવ્યકાંડમાં ૬૭મો સ્કન્ધ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૮ મો

અગસ્ત્યને આભરણપ્રાપ્તિ

શ્રુત્વા તુ માપિતં વાક્યં મમ રામ શુભાસત્તમ્ ।

પ્રાજ્ઞહિઃ પ્રભુવાચેદં સ સ્વર્ગી રઘુનન્દન ॥ ૧ ॥

‘હે રામ ! હે રઘુનંદન ! શુભાસત્તમના મારાં વચનો સાંભળી તથા હાથ બેસીને તે સ્વર્ગીય પુરુષે ઉત્તર આપ્યો :^૧ ‘હે પ્રજ્ઞાન્ ! હે દિવ્ય ! જે તમે મને પૂછો છો. તો મારાં સુખદુઃખનું કારણ સાર્થકો. અત્યાર સુધી તે દૂર ન કરી શકાય એવું છે.^૨ પૂરે ત્રણે દોઢમાં પ્રખ્યાત. પરાક્રમી અને મહાશક્તી સુદેવ નામે વિદલદેશના રાજા હતા. તે મારા પિતા થાય.^૩ હે પ્રજ્ઞાન્ ! તેમને બે સ્ત્રીઓથી બે પુત્રો ઉત્પન્ન થયા હતા. તેમાં મારું નામ પ્રવેત હતું અને મારા નાના ભાઈનું નામ સુરય હતું.’ ત્યારે મારા પિતા સ્વર્ગવાસી થયા. ત્યારે પૌરુષોનો એ અને રાજ્યાભિષેક કર્યો. એટલે હું અતિશય સાવધાન થી ધર્મવિધિથી રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. હે સુવ્રત ! એ રીતે રાજ્ય કરતાં કરતાં અને ધર્મવિધિથી પ્રખતું રક્ષણ કરતાં કરતાં એક હબાર વર્ષ વહી ગયા.^૪ અંતે હે કિન્નેતમ ! કોઈ મુદ્ર નિમિત્તથી હું મારું આયુષ્ય બાદી ગયો; ત્યારે દામ્બર્મનો વિચાર કરી મારા ભાઈ સુરદનો રાજા તરીકે રાજ્યાભિષેક કરીને રાજપાટને ત્યાં જ કરી તપ કરવા મ.ટે હું પશુપક્ષી વિનાના આભરણ વનમાં આ સુંદર સરોવરની સમીપ આવ્યો હતો અને તેના કિનારા ઉપર લાંબા દાળ સુધી મેં તપ કર્યું હતું.^૫ આ મહાવનમાં ત્રણ હબાર વરસ સુધી ભયંદર તપ કરીને હું પરમશ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞદોષમાં ગયો; પણ હે કિન્નેતમ ! સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થયાં પછી મને ક્ષુધા અને પિપાસા અતિશય પીડા કરવા લાગી. જેથી મારી ઈચ્છે, આકુળગ્યાકુળ થઈ ગઈ. નાથ ત્રણે દોઢમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞદોષમાં બંદને મેં પિતાન્દને કહ્યું : ‘હે ભગવન્ ! આ પ્રજ્ઞદોષના તે ક્ષુધા અને પિપાસા લાગતી નથી.’^{૬-૧૦} છતાં મારાં

ક્યાં કમને લીધે આ ક્ષુધા અને પિપાસા મારે
કેડો મૂકવી નથી ? હે પિતામહ ! મારે શું આહાર
કરવો ?^{૧૧૩}

ત્યારે પિતામહે કહ્યું : ‘હે સુદેવપુત્ર ! તારા
આહાર તારું પોતાનું સ્વાદિષ્ટ માંસ જ થયે;
માટે તું તેનું નિત્ય લક્ષણ કર. ઉત્તમ તપ કરવા
છતાં તે તારા શરીરને યુદ્ધ કરેલું છે. હે મહામતિ
પ્રવેત ! ક્યારેય પણ વાન્યા વિના બી કોઈનું
નથી.^{૧૧૪} તે જરા પણ દાન કયું નથી, માત્ર
તપ જ આપ્યું છે અને તેથી જ હે વત્સ !
સ્વર્ગમાં આવ્યા છતાં તને ક્ષુધા અને પિપાસા
પીડા કરે છે.^{૧૧૫} હવે તો તું અતિશય આહારથી
યુદ્ધ અનેલા તારા પોતાના જ શરીરના માંસનું
લોભન કર અને તેથી જ તારી તૃપ્તિ થશે.^{૧૧૬} હે
પ્રવેત રાજા ! જ્યારે તે વનમાં હૃદયથી મહેરિ
અગત્ય આવશે, ત્યારે તે તને હૃઃખમાંથી કોડાવશે.
હે સૌમ્ય ! તે મહાત્મા ઋષિ હોવાને તારવા પણ
શક્તિમાન છે, તો પછી હે મહાબાહુ ! ક્ષુધા અને
પિપાસાને વશ થયેલા તને તારવો એમાં શું ?’

હે દિગ્વેત્તમ ! દેવના દેવ ભગવાન બ્રહ્માણ-
નો આવો નિશ્ચય સાંભળ્યો, ત્યારથી હું આવો
નિશ્ચય આહાર કરું છું.^{૧૧૮-૧૨૦} હે બ્રહ્મા ! મેં તથા
વર્ષો સુધી આવો આહાર કર્યો છે; છતાં મારું
આ શરીર જુટતું નથી, તેમ મને તૃપ્તિ પણ થતી
નથી.^{૧૨૧} હે પ્રભો ! તમે આ હૃઃખમાંથી મુક્ત
કરો. તમે અગત્ય જ છો; કારણ કે જો મના સિવાય
બીજા કોઈની પણ બહી ગત નથી.^{૧૨૨} હે દિગ્વે-
ત્તમ ! તમને પહેરવાને હું આ આભરણો આપું
છું, તે આપ સ્વીકારો. તમારું કલ્યાણ થાઓ અને
આ ગ્રહણ કરીને મારા ઉપર કૃપા કરો. હે દિગ્વે !
હે બ્રહ્મર્ષિ ! આ સુવર્ણ, વજ્ર, ધન, લક્ષ્ય, લોભન,
આભરણુ એ સર્વે આપને અર્પણ કરું છું. મને
તારવાને તમે જ શક્તિમાન છો માટે મારા ઉપર
કૃપા કરવી યોગ્ય છે.^{૧૨૩-૧૨૫}

એ સ્વર્ગીય પુરુષનાં આવાં હૃઃખમુક્ત વાક્યો
સાંભળીને તેનો મોક્ષ કરવાની આતર મેં તે આભ-
રણો સ્વીકાર્યા.^{૧૨૬} હે રાજર્ષિ ! મેં તે શુભ આભ-

રણોનો સ્વીકાર કર્યો કે તુરત જ તેનો પૂર્વદેહ નાશ
પામ્યો.^{૧૨૭} પોતાના પૂર્વદેહનો છુટકારો થયેલો
જોઈને તે રાજર્ષિ અતિશય પ્રસન્ન થયો, તૃપ્ત થયો
અને સુખથી સ્વર્ગમાં ગયો. હે કાકુત્સ્થ ! ઉપ-
શુકલ હેતુથી તે ઇંદ્ર તુલ્ય સ્વર્ગીય પુરુષે મને આ
અદ્ભુત દેખાવવાનો દિવ્ય આભરણો આપેલાં
હતાં.^{૧૨૮, ૧૨૯}

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૭૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૭૯ મો

કંઠ રાજાનું જ્ઞાતાં

તદ્વદ્સુતતમ વાક્યં મુત્વાગસ્યસ્ય રાજઃ ।

ગૌરવાદિસપ્તાષ્ટૈઃ સૂત્રાઃ પ્રપું પ્રવક્ત્રમે ॥ ૧ ॥

અગત્ય સુનિનાં અતિશય અદ્ભુત વાક્યો
સાંભળી તેમ જ સુનિવૃત્ત ગૌરવ લક્ષમાં રાખી રામ-
ચંદ્ર બોલ્યા : ‘હે ભગવન્ ! વિહર્ષ દેશના પ્રવેત
રાજાએ બ્યાં લયકર તપ કર્યું હતું, તે વન
પશુપક્ષી વિનાનું કેમ હતું ?^૧ મનુષ્યોએ ત્યજી
દીધેલા શૂન્ય વનમાં તપ આચરવાને તે રાજાએ
શા માટે પ્રવેશ કર્યો હતો, તે સર્વ હું સાંભળવા
છું છું.’^૨

રામચંદ્રનાં કુતૂહલમુક્ત વચ્ચેનાં સાંભળી
પરમ તેજસ્વી અગત્ય ઋષિ બોલ્યા : ‘હે રામ !
પૂર્વે સત્યયુગમાં રાજદંડને ધારણ કરનાર મહા
નામે રાજા હતા. તેમને, કુળને આનંદ આપનાર
ઇક્ષ્વાકુ નામે મહાન પુત્ર હતો.^૩ સુરકેલીથી
જીતી શકાય એવા એ બેષ્ઠ પુત્રને રાજગાદીએ
બેસાડીને મહાત્મા મનુએ કહ્યું : ‘પૃથ્વી ઉપર તું
રાજવંશનો વિસ્તાર કરનારો થા.’^૪ હે રાજવ ! પુત્રે
પિતાની પાસે એ પ્રમાણે કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી,
જેટલે મનુ ભગવાન પરમ સંતુષ્ટ થયા અને
બોલ્યા : ‘હે પરસોદાર પુત્ર ! તારા ઉપર હું
પ્રસન્ન થયો છું; માટે તું જરૂર વંશવૃદ્ધિ કરતાં
દર્શન કરાડી તું પ્રબળ રક્ષણ કરવે, પરંતુ
ક્યારેય પણ અકારણ કંઠ દર્શન નહિ. અપરાધીને
કરેલો કંઠ રાખને સ્વર્ગલોકમાં લઈ ન્નય છે.^૫
હે મહાબાહુ પુત્ર ! કંઠ દેવામાં તું અતિ-

શય સાવધાન રહેજે; કેમ કે માત્ર વિધિપૂર્વક
હંડનીતિને ઉપયોગ કરવાથી જ આ લોકમાં
ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે.' એવી રીતે પુત્રને અનેક
પ્રકારે સમજાવી ભગવાન મનુ પ્રસન્ન થઈને
સમાધિયોગથી સનાતન બ્રહ્મલોકમાં ગયા. ૧૦, ૧૧
પછી અત્યંત તેજસ્વી ઇક્ષ્વાકુએ વંશવૃદ્ધિ કરવા
માટે પુત્રો સર્જવાનું ચિંતન કરવા માંડ્યું. યજ્ઞ,
દાન, તપ આદિ અનેક કર્મોથી મનુના પુત્ર
ધર્માત્મા ઇક્ષ્વાકુએ દેવપુત્રો જેવા સો પુત્રો ઉત્પન્ન
કર્યા. ૧૨, ૧૩ હે રઘુનંદન! તેઓમાં સૌથી નાનો
સુત્ર વિદ્યાવિહીન હતો અને તે પોતાના બ્યેષ્ઠ-
બધુઓની સેવા કરતો ન હતો. ૧૪ પિતાએ એ
અદ્ય તેજસ્વીનું નામ હંડ પાડ્યું; કારણ કે તેઓ
ધારતા હતા કે એ મૂઠ છે, માટે જરૂર એને હંડ
થશે. ૧૫ હે શત્રુસૂદન રામ! એ પુત્રને લાયક
કોઈ પણ પ્રદેશ એ રાજાના ભોંયમાં આવ્યો નહિ.
ત્યારે તેણે શેવલ અને વિંધ્ય પર્વત વચ્ચેનું
રાજ્ય એને આપ્યું. પર્વતની તળેટીના રમ્ય
પ્રદેશમાં તે હંડ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. હે રામ!
ત્યાં તેણે સુંદર શહેર વસાવ્યું. તે નગરનું નામ
તેણે મધુમાન શપ્ત્યું અને ઉત્તમ આચરણવાળા
શુકાચાર્યને પોતાના પુરોહિત બનાવ્યા. ૧૬-૧૮
દેવલોકમાં જેમ ઈર્દ્ર રાજ્ય કરે છે, તેમ એ રાજા
પુરોહિત સહિત આનંદમાં રહેતા મનુષ્યોવાળા
પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. ૧૯ જેમ મહાત્મા
અહિ શુકાચાર્ય સહિત પાતાળમાં રાજ્ય કરે
છે, તેમ તે સમયે ઇક્ષ્વાકુ મહાત્માને હંડ નામ-
નો પુત્ર શુકાચાર્ય સાથે પોતાના નગરનું રાજ્ય
કરવા લાગ્યો. ૨૦

[સ્તિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં જ સર્ગ ૮૦ પૂર્ણ]

સર્ગ ૮૦ મો

હંડ રાજાનું દુષ્ટ કૃત્ય

વતદ્રાણ્યાય રામાય મહર્ષિઃ કૃમ્મલંઘવઃ ।

અસ્પામેવાપરં વાક્યં કથાયામુપચક્રમે ॥ ૧ ॥

કુંભમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મહર્ષિ અગસ્ત્યે
શમય દ્રને આ પ્રમાણે કહીને આ કથાને

ખીએ ભાગ કહેવા માંડ્યો. ૧ તેઓ બોલ્યા: 'હે
કાકુત્સ્થ! હંડ રાજાએ ત્યાં ઘણાં વર્ષ સુધી
બિતોંદ્રિય રહીને નિષ્કંટક રાજ્ય કર્યું.' ૨ એક
વખત મનોરમ એવા ચૈત્ર માસમાં એ હંડ રાજા
શુકાચાર્યના સુંદર આશ્રમમાં ગયો, ત્યારે તેણે
સર્વોત્તમ અને રૂપરૂપના લંકાર જેવી શુકાચાર્યની
પુત્રીને વનપ્રદેશમાં ફરતી જોઈ. ૩, ૪ તેને જોઈને
હીનમતિ થયેલો હંડ રાજા કામબાણથી પીડાવા
લાગ્યો. પછી કામાવેશને લીધે તે એ કન્યા પાસે
ગયો અને કહેવા લાગ્યો: ૫ 'હે સુશ્રોણિ! હે
શુભો! તું અહીં ક્યાંથી આવી અને તું કોની
પુત્રી છે? હે સુંદર સુખવાળી! કામવાસનાવાળો
હું તને આહુ છું.' ૬ મોહથી ગાંઠા થઈ ગયેલા
અને તે પ્રમાણે પૂછતા એ કાત્રી રાજાને શુકાચાર્ય-
ની પુત્રીએ અતિશય નમ્રતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો: ૭
'હંડેશરહિત કર્મ કરનાર એવા દેવ શુકાચાર્યની
હું મોટીપુત્રી છું. હે રાજેન્દ્ર! મારું નામ અરિન્દ
છે અને હું આ આશ્રમમાં રહું છું.' ૮ મને બળા-
ત્કારે રૂપશી કર્યો નહિ, કારણ કે હું કુંભારી છું
તેથી પિતાને વચ છું. વળી મારા પિતા તમારા ગુરુ
છે અને તમે એ મહાત્માના શિષ્ય છો. ૯ મારા મહા-
તપસ્વી પિતા ભોતમારા ઉપર ક્રોધ કર્યો, તો તમે
મહાદુઃખમાં આવી પડશો. તમોને જો મારી સાથે
વરવાની ઇચ્છા જ હોય, તો ધર્મમાર્ગ ચંદ્રણ કરો.
હે નરશ્રેષ્ઠ! તમે મારા મહાતેજસ્વી પિતા પાસે મારી
માગણી કરો. એ સિવાય ખીલ કોઈ રીતે વર્તશો,
તો મહાભય કર આપતિ આવી પડશે. મારા પિતા
ક્રોધથી ત્રણે લોકને બાળી નાખે તેવા છે; છતાં
મારા પિતા પાસે જઈ મારું માથું કરશો તો તમને
મારું દાન આપશે.'

અરિન્દએ આ પ્રમાણે કહ્યું, ત્યારે કામાતુર
અને ઉન્મત્ત થયેલો હંડ રાજા માથું નમાવીને
અને હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યો: 'હે સુશ્રોણિ!
કૃપા કર, વિલંબ કરવો યોગ્ય નથી. હે સુંદર
સુખવાળી! તારી ખાતર મારા પ્રાણ ચિરાઈ બધ
છે. ૧૦-૧૪ તને પ્રાપ્ત કરીને હું મારો વધ થવા
દઈશ અથવા ભયંકર પાપ વહોરી લઈશ; પત્ર

હે લીરુ! અતિશય વિહળ થયેલા અને તારું જ રટણ કરતા મને તું એકદમ આધીન થા.'^{૧૫}

આ પ્રમાણે કહીને તે બળવાન રાજાએ બળા-
ત્કારે તે કન્યાને એ હાથે પકડી લીધી. તે
કન્યાએ છટકવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેણે કાંઈ
આશું નહિ. કાસાતુર હંડ રાજાએ તેની સાથે
બળાત્કારે મૈથુન કર્યું.^{૧૬} આ પ્રમાણે મહાઘોર
અને અત્યંત દારુણ અનર્થ કરીને હંડ રાજા પોતાના
ઉત્તમ મધુમાન નગરમાં ગયો, ત્યારે અતિશય વાસ
પામેલી કુમારી અરબ આશ્રમની પાસે ભેટી રાત્રી
રાત્રી પિતાની રાહ બેવા લાગી.^{૧૭, ૧૮}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિભવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૮૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૧ મો

શુકાચાર્યનો શાપ-હંડક રાજ્યનો નાશ

સંમુદ્ગત્પ્રપન્નત્વ વૈવર્ણમિતપ્રમાઃ ।

સ્વમાધર્મં શિષ્યવૃત્તઃ ક્ષુધાર્તઃ ક્ષન્યવર્તત ॥ ૧ ॥

શેડી જ વારમાં શિષ્યનાં કુખથી અમિત
તેજવાળા દેવર્ષિ શુકાચાર્યે આ વૃત્તાંત સાંભળ્યો
અને તરત જ ભૂખ્યા ને ભૂખ્યા આશ્રમમાં દોડી
આવ્યા.^૧ ત્યાં તેમણે શ્રદ્ધે શ્રેયેલી પરોઢિયાની
જ્યોત્સ્ના જેવી નિસ્તેજ અને મહિન થયેલી દીન
અરબને રહતી દીડી.^૨ પોતાની પુત્રીની આ સ્થિતિ
બોધે તેથી તેમ જ કુધાતુર હોવાથી પરમ ક્રોધ
પામેલા શુકાચાર્યે બંધે ત્રણે લોકને બાળી નાખતા
હોય તેમ બોલ્યા : 'હે શિષ્યો! આતું વિપરીત
કૃત્ય કરનાર હંડરાજા હંડ રાજા પર મારા ક્રોધથી
અગ્નિબાળા જેવી ભયંકર વિપત્તિ આવી પડશે તે
તમે જાણો. ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થવા છતાં દુષ્ટ-
અરણ્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા તે રાજાનો પોતાના અત્યુ-
ચાર સહિત વિનાશકાળ આવી પહોંચ્યો છે; કારણ
કે તેણે અગ્નિની સાળગતી જ્યોત્સ્ના સ્પર્શ કર્યો છે.
તેણે મહાભયંકર પાપ કરેલું છે, જેથી તે દુષ્ટ
પુલ્હિવાળો એ પાપી ઈર્ષાંકુશ જરૂર લોગવશે.
એ દુષ્ટ પુલ્હિવાળો રાજા પુત્ર, પરિવાર, સેના અને
વાહનો સહિત સાત રાત્રિમાં પોતાના પાપાચરણથી

નાશ પામશે; એટલું જ નહિ પણ એ રાજાનો
સો સો યોજન દૂરતો પ્રદેશ ઈંદ્રે વરસાવેલા પૂળના
વરસાદથી નાશ પામશે.^{૩-૮} એ મહાન પૂળના
વરસાદથી સર્વ સ્થાવરજંગમ પદાર્થો અને પ્રાણી-
ઓ જે જે પ્રદેશમાં હશે, તે સર્વ નાશ પામશે.^૯
હંડરાજા હંડ રાજાનો પ્રદેશ જ્યાં સુધી હશે, ત્યાં
સુધી એ સર્વ પૂળના વરસાદથી સાત રાત્રિમાં તબ્દન
અદૃશ્ય થઈ જશે.'

એમ કહી ક્રોધથી લાલ આંખોવાળા ભાગવે
(શુકાચાર્યે) પોતાના આશ્રમમાં રહેનારા સર્વ
માણસોને કહ્યું : 'એ યુવક હોય તો આ રાજાના
રાજ્યની હંડ ઊડીને એકદમ આલ્પ બન્યો.'
આશ્રમવાસી જનો શુકાચાર્યનાં આવાં વચનો
સાંભળી એ રાજ્યપ્રદેશમાંથી બહાર નીકળી ગયા.
પછી તેમણે પોતાની પુત્રી અરબને કહ્યું : 'હે દુષ્ટ
પુલ્હિવાળી! તું એકાગ્રચિત્ત કરીને બહીંયાં આ
આશ્રમમાં જ રહે. હે અરબે! આ એક યોજન
લાંબા પહોળા સુંદર સરોવર ઉપર તારાં ઈર્ષાંકુ-
શ લોગવવી કાળની રાહ ભેટી તું રહેજે.'^{૧૦-૧૪}
તે રાત્રિએ જે પ્રાણીઓ તારી સરપીપમાં આવીને
રહેશે, તેઓ એ પૂળના વરસાદથી નાશ પામશે
નહિ.^{૧૫} અતિશય ક્રોધી થયેલી અરબ પ્રાર્થના
પિતાની આસા સાંભળીને બોલી : 'હીક, એમ
કરીશ.'^{૧૬}

પછી મહાત્મા શુકાચાર્ય પણ બીજે સ્થળે
નિવાસ કરવા આલ્પ બન્યા. એ પ્રજાવાદી ઋષિએ
શાપ આપ્યો હતો તેથી હંડરાજાનું રાજ્ય સેવક,
સૈન્ય અને વાહનો સહિત સાત દિવસમાં ભસ્મ
થઈ ગયું. તે જ આ વિધ્વ અને શૈવલ પર્વત
વચ્ચેનો હંડ રાજાનો પ્રદેશ છે. કુતયુગમાં અધર્મ-
અરણ્યને લીધે ભવારથી એ પ્રજાવિંદો શાપ આપ્યો
હતો, ત્યારથી હે કાકુત્સ્થ! આ પ્રદેશ હંડકારણ્ય
નામે જાણખાય છે. જે સ્થાનમાં તપસ્વીઓ જઈને
રહ્યા હતા, તે સ્થાન જનસ્થાન નામથી જાણખાય
છે. હે સમ્ભવ! જે તમે મને પૂછ્યું તે બધું મેં
તમને કહી દીધું છે.^{૧૭-૨૦} હે બીર! હવે સંધ્યા-
પાસના કરવાનો સમય થયો છે. હે નરબ્યાધી

આ સર્વ મહર્ષિઓ સ્નાન કરીને જળપૂર્ણ કમંડળ લઈને સૂર્યને અર્ચ્યા આપી તેની ઉપાસના કરે છે. એ સર્વ વેદ બ્રહ્મનાર સુનિઓએ તીર્થમાં આવીને બ્રાહ્મણમત્રેનું અધ્યયન કરેલું છે. તેમની પૂજા પામીને સૂર્યનારાયણ અસ્તાચળ ઉપર જવા લાગ્યો છે; માટે હે રામ ! ઊઠો, તમે પણ સ્નાન-સંધ્યા કરો. ૨૧, ૨૨

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૨ મો

અગસ્ત્યાશ્રમમાંથી વિદાય-રામચંદ્રનું

અયોધ્યામાં આગમન

ઋગ્વેદવલ્લભાવાય તમાઃ સંચ્યાસુપાસિતુમ્ ।

મવાક્ષામસ્તતઃ પુણ્યમસ્તરોગણલેવિતમ્ ॥ ૧ ॥

અગસ્ત્ય ઋષિની આજ્ઞા થતાં રાજા રામચંદ્ર અપ્સરાઓએ સેવેલા પવિત્ર સરોવરના કિનારા ઉપર સંધ્યા કરવા ગયા.^૧ ત્યાં જઈ સ્નાન કરી સાયંસંધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરી તેઓ અગસ્ત્યના આશ્રમમાં પાછા આવ્યા.^૨ પછી અગસ્ત્યસુનિએ ભોજન માટે રામચંદ્રની આગળ સ્વાદિષ્ટ અને પવિત્ર કંદ, મૂળ, ઝોલિય અને શાક આદિ મૂક્યાં.^૩ રાજા રામચંદ્રે અમૃત સરખા તે અન્નનું ભોજન કરી તૃપ્ત થઈ પ્રસન્નતાપૂર્વક તે રાત્રિ આશ્રમમાં જ વિતાવી.^૪ બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળનાં નિત્યકર્મથી પરવારી થતુઓને પીઠનાશ રાજા રામચંદ્ર અગસ્ત્ય ઋષિ પાસે આવ્યા.^૫ મહર્ષિને નમન કરીને રામચંદ્રે કહ્યું : ‘હે ભગવન્ ! હવે હું અયોધ્યા જવા માટે આપની આજ્ઞા માણું છું. આપનું દર્શન થવાથી હું ધન્ય થયો છું. વળી આપના અનુગ્રહને પાત્ર થયો છું; તેથી હવે પછી પણ આપનાં દર્શન માટે આવતો રહીશ.’^{૬, ૭} રામચંદ્રનાં મધુર અને નરમ વચ્ચેનાં સાંભળી ધર્મરૂપ નેત્રવાળા અગસ્ત્ય સુનિ અતિશય પ્રસન્ન થયા.^૮ અને બોલ્યા : ‘હે રામ ! તમારાં આ સુંદર વાક્યો અતિશય અફલુત છે. હે રઘુનંદન ! તમે જ સર્વ પ્રાણીઓને

પાવન કરનારા છો.’^૯ હે રામ ! જે દોડેા માત્ર જે ઘડી આપનાં દર્શન કરે, તેઓ પણ પાવન થાય છે અને સ્વર્ગમાં જઈ દેવોથી પૂજ્ય છે.^{૧૦} વળી પૃથ્વી ઉપરનાં જે પ્રાણીઓ આપના તરફ દેષદંષ્ટિથી જુઓ છે, તેઓ તરત જ ચમત્કંઠથી હણાઈને નરક-ગામી થાય છે.^{૧૧} હે રઘુશ્વેષ ! એ પ્રમાણે તમે સર્વ પ્રાણીમાત્રને પાવન કરનારા છો, તો હું શું તમને પાવન કરી શકું ? હે રાઘવ ! જેઓ તમારા શુભાનુવાદ જરથી તેઓ જરૂર સિદ્ધિ પામશે. ભલે, તમે ખુશીથી અયોધ્યા પધારો. તમારો માર્ગ સુખરૂપ અને ભયરહિત થાઓ. તમારી સર્વ ચિંતા દૂર થાઓ અને તમે ધર્મવિધિથી રાજ્યશાસન કરો; કારણ કે આખા જગતનું તમે જ શરણ છો. ૧૨, ૧૩

પછી રાજા રામચંદ્ર સત્ત્વવાદી અગસ્ત્ય ઋષિને તથા સર્વ તપસ્વી ઋષિઓને પ્રણામ કરી સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાનમાં ચઢ્યા. એ સમયે દેવો જેમ ઇર્ષ્યુ પૂજન કરે છે, તેમ ઋષિઓનાં સસુહારે તેમનું આશીર્વાદથી પૂજન કયું.^{૧૪-૧૫}

સુવર્ણભૂષિત પુષ્પક વિમાનને લીધે આઠાશમાં ગયેલા રામચંદ્ર વર્ષાઋતુના વાહણની સાથે શોભતા ચંદ્ર જેવા જણાતા હતા. એ પ્રમાણે તે જ દિવસે બપોરે અનેક સ્થળેથી પૂજન પામતા રામચંદ્ર અયોધ્યામાં આવી પહોંચ્યા અને નગર વચ્ચે આવેલા રાજમંદિરના ચોકમાં પુષ્પક વિમાનમાંથી નીચે ઊતર્યા.^{૧૭, ૧૮} પછી તુરત જ ઇચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા સુંદર પુષ્પક વિમાનને વિસર્જન કરીને બોલ્યા : ‘હે પુષ્પક ! તું તારા પ્રણુના સ્થાનમાં જા. તારું કલ્યાણ થાઓ.’ મંદિરમાં આવ્યા પછી રામચંદ્રે દ્વારપાળને આજ્ઞા કરી : ‘શ્રેષ્ઠ ! પરાક્રમી લક્ષ્મણ અને ભરત એ બન્નેની પાસે જઈને મારા આગમનના સમાચાર જણાવ અને સત્વર એમને બોલાવી લાવ. ૧૯, ૨૦

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૨ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીરામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો

સર્ગ ૮૩ મો

રાજસૂય યજ્ઞ સંખંધી ચર્ચા

તચ્છુત્વા માવિતં તસ્ય રામસ્યાલ્લિષ્ટકર્મણઃ ।

દ્વાસ્યઃ કુમારાવાહ્ય રાઘવાય ન્યવેદયત્ ॥ ૧ ॥

અડિલકર્મો રાજ રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં
હારપાળ ભરત અને લક્ષમણને બોલાવી લાવ્યો
અને રામચંદ્રને નિવેદન કર્યું કે, ‘બન્ને
બાઈઓ અહીં આવી ગયા છે. ત્યારે ભરત અને
લક્ષમણને આવેલા જોઈ રાજ રામચંદ્ર તેમને લેઢ્યા
અને કહ્યું :^{૧૨} ‘મેં બ્રાહ્મણના કાર્યની જે પ્રતિજ્ઞા
કરી હતી તે પૂર્ણ કરી છે. હે બંધુઓ ! હવે મને
ધર્મની મર્યાદાપૂર રાજસૂયાદિ યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા
થાય છે;^{૧૩} કારણ કે ધર્મના સેતુરૂપ જો યજ્ઞો
અશ્વ અને અભ્યયધર્મની વૃદ્ધિ કરનાર છે અને
જો ધર્મ સંખંધી ચર્ચા કરનાર યજ્ઞો સર્વ પાપનો
નાશ કરનાર છે.^{૧૪} મારા આત્મસ્વરૂપ તમારા જેવા
બન્ને યુવાનોની સહાયતાથી શ્રેષ્ઠ રાજસૂય યજ્ઞ
કરવા હું ઇચ્છું છું; કારણ કે તેથી શાશ્વત ધર્મની
પ્રાપ્તિ થાય છે. પૂર્વે યજુતાપન મિત્રદેવે રાજસૂય
નામે સારો યજ્ઞ કરીને વરુણત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું;
તેમ જ સોમદેવે પણ વિધિ પ્રમાણે ધર્મયુક્ત
રાજસૂય યજ્ઞ કરીને સર્વ લોકોમાં શાશ્વત ક્ષીર્તિ
અને સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યાં હતાં;^{૧૫} માટે આજે તમે
બન્ને બાંધવો આ લોકમાં તથા પરલોકમાં જે હિત-
કારક હોય, તેનો વિચાર કરી મને સલાહ આપો.^{૧૬}
રામચંદ્રનાં આવાં વચનો સાંભળી વાણી-
વિશારદ ભરતે હાથ જોડીને કહેવા માંડ્યું :^{૧૭}
‘હે અમાપ પરાક્રમી મહાશૂર્ય રામચંદ્ર ! હે
સાધુ ! તમારામાં જ સંપૂર્ણ ધર્મ, યજ્ઞ અને સર્વ
વસુંધરા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.^{૧૮} જેમ સર્વ દેવો
મહાત્મા લોકનાથ પ્રભુપતિ તરફ પૂજ્યભુજિથી
ભુજે છે, તે જ પ્રમાણે સર્વ રાજાઓ અને જામે
આપને નીરખીએ છીએ.^{૧૯} હે મહાબળવાન રાજન્ !
પુત્ર જેમ પિતા તરફ માનપૂર્વક ભુજે છે, તેમ
સઘળી પ્રજા તમારા તરફ ભુજે છે. હે રાઘવ !

તમે સર્વ આણીમાત્રની ગતિના સાધનરૂપ પૃથ્વી
સમાન છો.^{૨૦} જે રાજસૂય યજ્ઞમાં પૃથ્વી ઉપરના
અનેક રાજવંશોનો વિનાશ થાય છે, જોવા વિધિ-
વાળો યજ્ઞ સર્વની પ્રીતિનું પાત્ર કેવી રીતે થશે ?
હે રાજન્ ! પૃથ્વી ઉપર જે પૌરુષપ્રાપ્ત પુરુષો છે,
તે સર્વનો તમારા કૌપથી નાશ થશે.^{૨૧, ૨૨} અને
હે અતુલ પરાક્રમી ! હે પુરુષસિંહ ! તમારા શુભોચી
આખી પૃથ્વી તો તમારે વશ છે, માટે તે વીરોનો
નાશ થોડો નથી.^{૨૩}

ભરતનાં આવાં અમૃતમય વચનો સાંભળી
સત્યપરાક્રમી રાજ રામચંદ્રને અતિશય હર્ષ થયો.
તેમણે કેકેયીના આનંદમાં વધારો કરનાર ભરત-
ને ઉત્તર આપ્યો : ‘હે પાપરહિત ! હે પુરુષસિંહ !
વીરને શોભે જોવાં ધર્મયુક્ત અને પૃથ્વીનું પરિ-
પાલન કરે તેવાં તારાં વચનો સાંભળી હું પ્રસન્ન
થયો છું અને સંતુષ્ટ થયો છું.^{૨૪-૨૬} હે ધર્મજ્ઞ !
તારાં મુંઠર વચનોથી આ ઉત્તમ રાજસૂય યજ્ઞ
કરવાનો વિચાર હું માંડી વાંછું છું;^{૨૭} કારણ કે
લોકને પીડા કરે તેવું કામ વિચક્ષણ માણસો
કરતા નથી. હે લક્ષમણાચર્ય ! બાળકની પાસેથી
પણ શુભ શિખામણ અહણુ કરવી જોઈ જો; માટે
હે મહાબળ ! સારી રીતે ચોખ્ખેલી તારી આ
શિખામણ હું માન્ય રાખું છું.^{૨૮}

ઘટિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૮૩ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૪ મો

અશ્વમેધ યજ્ઞ સંખંધી ચર્ચા—વૃત્તાસુરકું વૃત્તાંત
તયોક્તવતિ રામે તુ મરતે ચ મહાત્મનિ ।
હર્ષમનોડ્ય શુર્મ વાક્યમુવાચ રઘુનન્દનમ્ ॥ ૧ ॥

મહાત્મા રામચંદ્ર અને ભરત જો પ્રમાણે
બોલી રહ્યા પછી લક્ષમણે શુભ વચનો કહેવા માંડ્યા :
‘હે રઘુનંદન ! અશ્વમેધ નામનો મહાવ્રત સર્વ
પાપનો નાશ કરનાર અને પવિત્ર છે. જો આપને
રુચે તો આપણે જો પવિત્ર અને દુર્ધર્મ યજ્ઞ
કરીએ.^૨ મેં જોવું સંભળ્યું છે કે પૂર્વે મહાત્મા
ઇંદ્રને બ્રહ્મહત્યા લાગી હતી, ત્યારે તેઓ આ

અર્ધમેધ યજ્ઞ કરી પવિત્ર થયા હતા. ^{૧૩} હે મહાબાહુ! પૂર્વે દેવ અને અસુરના સંગ્રામ સમયે વૃત્ર નામનો લોકપુત્ર્ય મહાન કૈત્ય હતો. ^{૧૪} તે ત્રણસો યોજન ઊંચો અને સો યોજન પહોળો હતો; ત્રણે લોક પોતાને વશ છે એમ માની સર્વ પ્રાણીઓ તરફ તે પ્રીતિયુક્ત રહેતો હતો. ધર્મજ્ઞ, કૃતજ્ઞ અને બુદ્ધિમાન એ કૈત્ય સાવધાન ચિત્તે ધર્મવિધિથી આખી પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો. ^{૧૫} બ્યારે તે રાત્ર્ય કરતો હતો, ત્યારે પૃથ્વી કામડુવા બેળી હતી; તેના પરનાં બધાં ફળ, ફૂલ અને મૂળ સ્વાલિષ્ઠ ઉત્પન્ન થતાં હતાં. ^{૧૬} તે મહાત્માના રાત્ર્યમાં ખેડ્યા વિના જ ધાન્ય પાકતું હતું. એવા અફુલ્લ સંપત્તિવાળા રાત્ર્ય ઉપર તે સત્તા ચલાવતો હતો. એક સમયે તેને એવો વિચાર થયો કે હું અતિ ઉત્તમ તપ કરું; કારણ કે તપ એ કલ્યાણકારક છે અને ખીન્ન સુખ તો મોહ ઉત્પન્ન કરનાર છે. ^{૧૭} તેથી પોતાના મધુરેશ્વર નામના બ્યેષ્ઠ પુત્રને પ્રભજનના હાથમાં સોંપી એ કૈત્ય વનમાં ગયો અને દેવોને સંતાપ ઉત્પન્ન કરે તેહું ઉચ્ચ તપ કરવા લાગ્યો. ^{૧૮}

બ્યારે વૃત્ર આણું તપ કરતો હતો, ત્યારે ઇંદ્ર મહાહુ:ખી થઈ વિષ્ણુ ભગવાન પાસે બઈને બોલ્યો : 'હે મહાબાહુ! વૃત્રે તપને લીધે ત્રણે લોકો ઇતી લીધા છે. એ ધર્મોત્તમા બળવાન છે, તેથી હું એના ઉપર શાસન કરવા શક્તિમાન નથી. ^{૧૯, ૨૦} હે સુરેશ્વર! એ એ ફરી તપ આદરશે તો બ્યાં સુધી આ જગત રહેશે, ત્યાં સુધી અમે એના હાસ થઈને રહીશું; છતાં હે મહાબળવાન! તમે એ પરમ ઉદાર વૃત્રની ઉપેક્ષા કરો છો. હે સુરેશ્વર! એ તમે કોષ પામો, તો એક ક્ષણ પણ એ ઇતી શકે તેમ નથી. ^{૨૧, ૨૨} હે વિષ્ણુ! બ્યારથી તેણે તમારી સાથે પ્રીતિ કરી છે, ત્યારથી તે લોકોનો ઈશ્વર થઈ ગયો છે; ^{૨૩} માટે હવે તમે સાવધાન થાઓ અને સર્વ લોકો ઉપર કૃપા કરો; એટલે આખા જગતમાં શાંતિ થશે અને સર્વ રાગનો નાશ થશે. ^{૨૪} હે વિષ્ણુ! આ સર્વ દેવો આપના તરફ બોઈ રહ્યા છે; માટે મહાન વૃત્રનો

ઘાત કરી અમને સહાય કરો. ^{૨૫} આ દેવોને તમે ઘણીયે વખત સહાય કરી છે. વળી તમારા સિવાય ખીન્ને કોઈ તેને સહાય કરી શકે તેમ નથી; એક તમે જ માત્ર અશરણું શરણ છો. ^{૨૬}

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુવિષ્ણુત આશ્રિત્ય શ્રીરામચર્યા ઉત્તરકાંડમાં ૮૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૫ મો

અર્ધમેધ યજ્ઞ સંબંધી ચર્યા-વૃત્તાસુરનો વધ
લક્ષ્મણસ્ય તુ તદ્વાક્યં શ્રુત્વા શશ્વન્નિવર્હયઃ ।

વૃત્રઘાતમરોપેણ કયયેત્યાહ સુવ્રત ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણનાં વચનો સાંભળી શત્રુનો નાશ કરનાર રામચંદ્ર બોલ્યા : 'હે સુવ્રત! વૃત્રના ઘાતની આ સર્વ કથા અમને કહો.' રામવર્ના વાક્યોના ઉત્તરમાં સુમિત્રાના આનંદની વૃદ્ધિ કરનાર લક્ષ્મણે ફરીથી એ દિવ્ય કથા કહેવા માંડી. ^૧ તેઓ બોલ્યા : 'પછી ઇંદ્રનાં અને સર્વ દેવોનાં આ વચનો સાંભળી વિષ્ણુએ ઇંદ્રાદિ દેવોને કહ્યું :'

'હે દેવો! મહાત્મા વૃત્તાસુરની સાથે હું પણ બૂના કાળથી પ્રીતિ વડે બધાયેલો છું. તમારું પ્રિય કરવાની ખાતર હું એ મહા અસુરને હવ્વીશ નહિ; પણ તમારા ઉત્તમ સુખનો ઉપાય તો મારે અવશ્ય કરવો બોઈએ. એથી એનો ઉપાય હું કેહું છું, એ બાળીને ઇંદ્ર પોતે જ તેને હણી શકશે. ^{૨, ૩} હે દેવો! હું મારી તેભેમય સૂતિનો ત્રીજો ભાગ ઇંદ્રમાં, એક ભાગ વજ્રમાં અને એક ભાગ પૃથ્વીમાં મૂકીશ. એ સમયે ઇંદ્ર વૃત્રને હણશે એમાં બરાબર સંશય નથી.'

વિષ્ણુનાં વચનો સાંભળી દેવો બોલ્યા : 'હે કૈત્યોને મારનાર! બરેબર, આપ કહો છો એમ થયો, એમાં અમને હેશમાત્ર પણ સંશય નથી. ^૪ હે ભગવન્! તમારું કલ્યાણ થાઓ. વૃત્તાસુરનો વધ ઇચ્છનારા અમે બઈએ છીએ. હવે તમે ઘણા મોટા તેજથી પૃતીકાંશે ઇંદ્રમાં સંચાર કરો. ^૫ પછી ઇંદ્રને આજ્ઞા કરી સર્વ દેવો બ્યાં મહાન વૃત્તાસુર તપ કરતો હતો ત્યાં ગયા. ત્યાં આવીને તેઓએ તપ કરતા અસુરોએ વૃત્રને તેજથી દેહીપ્ય-

માન થયેલો જોયો. મહાબળવાન વૃત્ર બાણે ત્રણે લોકને પોતાના તેજમાં પી જશે કે આકાશને પોતાના તેજથી બાળી નાખશે, એવો લાગતો હતો. તે અસુરશ્રેષ્ઠને જોઈને દેવો ત્રાસ પામ્યા અને કાચ પામ્યા કે આને કેમ હણી શકીશું? અથવા આનો પરાજય કેવી રીતે કરી શકીશું? પછી સહસ્રલૌચન ઇંદ્રે હિંમત કરી એ હાથે પોતાનું વજ્ર ઉપાડીને ભેરથી વૃત્રાસુરના માથા ઉપર ફેંક્યું. ૧૦-૧૩ એટલે કાલાગ્નિ સમાન મહાઘોર અને મહાક્રાંતિયુક્ત વૃત્રાસુરનું માથું કપાઈને પૃથ્વી ઉપર પડ્યું.

એ સમયે આપું જગત ત્રાસ પામ્યું. ૧૪ નિરપરાધી અને તપમાં રત થયેલા વૃત્રાસુરને હણીને મહાતેજસ્વી ઇંદ્રે પ્રહ્લહત્યાના ઠરથી ત્રિલોકના અંતર્યામી બધાં ગાઢ અંધકાર વ્યાપ્ત હતો ત્યાં આંધ્યો થયો. ૧૫ પશુ પ્રહ્લહત્યા તેની પાછળ અંધપથી જવા લાગી અને અંતે તે પ્રહ્લહત્યા તેના અંગમાં મળી ગઈ, જેથી ઇંદ્રે મહાક્રુંખી થયો. ૧૬ બ્યારે વૃત્રાસુરનો નાશ થયો અને ઇંદ્રે નાચી ગયો, ત્યારે બ્રાહ્મીના અગ્નિ આદિ સર્વ દેવો ત્રિલુ-વનેશ્વર વિષ્ણુની વારંવાર પૂજા કરવા લાગ્યા. ૧૭ ‘હે પરમેશ ! તમે જ અમારું શરણ છો; તમે જ જગતના પૂર્વજ છો; તમે જ જગતના પિતા છો અને સર્વ પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરવા માટે તમે વિષ્ણુપદ ધારણ કરેછું’ છે. ૧૮ ખરેખરી રીતે આ વૃત્રને તો તમે જ હણ્યો છો, છતાં પ્રહ્લહત્યા તો દેવરાજ ઇંદ્રની પાછળ પડી છે, તેથી તેના શોકનો કાંઈ ઉપાય બતાવો તો સારો. ૧૯

દેવોનાં આવાં વાક્યોના ઉત્તરમાં વિષ્ણુએ કહ્યું : ‘હે દેવો ! શુક મારું યજ્ઞન કરશે એટલે હું તેને પાવન કરીશ. ૨૦ એ પવિત્ર શાસનવાળો ઇંદ્ર અશ્વમેધ યજ્ઞના પુણ્યથી ફરીથી ભયરહિત થઈને દેવોનું ઇંદ્રત્વ પ્રાપ્ત કરશે.’ દેવોને ઉપયુક્ત અશ્રુત જેવી વાણી કહીને દેવોથી સ્તુતિ કરાતા દેવેશ વિષ્ણુ સ્વધામમાં ગયા. ૨૧

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાત્મનિરમીત આદિગ્ન્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૫ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૬ મો

અશ્વમેધપ્રશંસા-પ્રહ્લહત્યાના પાપની નિવૃત્તિ તદ્વા વૃત્રવંશ સર્વમલિહિન સ હ્રદમળઃ ।
કયવિત્વા નરમેઘઃ કયાતોર્ણ પ્રચક્રમે ॥ ૧ ॥

પુરુષશ્રેષ્ઠ લક્ષ્મણે વૃત્રાસુરના વધની ઉપયુક્ત કથા કહ્યા પછી બ્રાહ્મી રહેલી કથા કહેવા માંડી. ૧ તેઓ બોલ્યા : ‘બ્યારે દેવને ભીતિ ઉત્પન્ન કરનાર મહાપરાક્રમી વૃત્રાસુર હણાયો, ત્યારે પ્રહ્લહત્યાના પાપથી ઘેરાયેલો એવો વૃત્રાસુરને હણનારો દેવ-રાજ ઇંદ્ર ચેતનારહિત થઈ ગયો. એ સમયે બુદ્ધિ મંદ પડી ગઈ હોય તેવો અને સ્ફુર્તિરહિત થયેલો ઇંદ્ર ત્રિલોકના અંતમાં જઈ કાચ પામેલા સર્પની માફક કેટલાક સમય સુધી ભરાઈ રહ્યો. ૨,૩ એ રીતે ઇંદ્રે બ્યારે અદશ્ચ થયો, ત્યારે આપું જગત ઉદ્દેગ પામ્યું. વૃષ્ટિના અભાવે પૃથ્વી રેસ વગરની થઈ ગઈ, જંગલો સુકાઈ ગયાં અને સઘળું ઉજ્જડ બેસી ગયું. નદીઓના પ્રવાહો બંધ પડી ગયા, પ્રાણીના ધરાઓ સુકાઈ ગયા અને પ્રાણીઓમાં ભારે ખળભળાટ મચી રહ્યો. ૪,૫ આ પ્રમાણે સમસ્ત લોકોને ક્ષય થતો જોઈને દેવતાઓ ગભરાયા, તેથી વિષ્ણુએ જે પ્રમાણે પૂર્વે સૂચવ્યું હતું, તે પ્રમાણે યજ્ઞ કરવા માટે સર્વ દેવો ઉપાધ્યાય અને ઋષિ-ઓને લઈને બધાં પ્રહ્લહત્યાના પાપના કાચથી મૂંઝાઈ ગયેલો ઇંદ્ર હોતો ત્યાં ગયા. ૬,૭ પ્રહ્લહત્યાના પાપથી ઘેરાઈ ગયેલા ઇંદ્રને જોઈને દેવોએ તેને જ આગળ કરીને અશ્વમેધ યજ્ઞની તૈયારી કરવા માંડી. ૮

‘પછી હે નરેન્દ્ર ! મહાત્મા ઇંદ્રે કરેલી પ્રહ્લહત્યાના પાપમાંથી તેને સુક્ત કરવા માટે મહાન અશ્વમેધ યજ્ઞ થવા લાગ્યો. ૯ એ યજ્ઞ બ્યારે સમાપ્ત થયો, ત્યારે પ્રહ્લહત્યા ઇંદ્રના અંગમાંથી નીકળી દેવો પાસે જઈ તેમને પૂછવા લાગી : ‘હે દેવો ! મારું સ્થાન ક્યાં નિર્માણ કરેછું’ છે ? ૧૦ તેણે આમ કહ્યું ત્યારે પ્રીતિયુક્ત અને પ્રસન્ન ચિત્ત-વાળા દેવોએ તેને કહ્યું : ‘હવેસે ! તું તારી ચેળે જ તારા આર વિશાખ કર. ૧૧ મહાત્મા દેવોની આ આજ્ઞા સાંભળી પ્રહ્લહત્યાએ પોતાના આર

વિભાગ કર્યો. પછી જેનો વાસ દુઃખજનક છે, એવી તે પ્રજાહત્યાએ ઇંદ્રમાંથી નીકળીને કહ્યું :^{૧૨} 'સર્વના અહંકારને હણનારી હું મારા એક અંશથી વધીકાળના ચાર માસ સુધી જળપૂર્ણ નદીઓમાં વાસ કરીશ અને સ્વચ્છ હે વિચરીશ. વળી મારા બીજા અંશથી હું નિરંતર પૃથ્વીમાં વાસ કરીશ. હે દેવો ! એ તમને સત્ય કહ્યું છું.^{૧૩, ૧૪} મારા ત્રીજા અંશથી હું સર્વનો કર્ષ હરનારી, યુવાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલી કર્ષપૂર્ણ સ્ત્રીઓમાં દર માસે ત્રણ રાત્રિ વાસ કરીશ.^{૧૫} હે સુરેન્દ્રો ! મારા ચોથા અંશથી મિથ્યાવાદનો આશ્રય કરીને વેદનું માહાત્મ્ય જાણનારા નિર્દોષ પ્રાણીઓને મારનારામાં હું વાસ કરીશ.^{૧૬}

ત્યારે દેવોએ તેને પ્રત્યુત્તર આપ્યો : 'હે કુર્વસે ! જેમ તારી ઇચ્છા છે, તેમ તું તારા અબીષ્ઠ સ્થાનમાં જઈ વાસ કર.^{૧૭} પછી પ્રીતિવાળા દેવોએ ઇંદ્રને વંદન કર્યું અને ઇંદ્ર પણ પ્રજાહત્યાના પાપથી મુક્ત થવાથી સંતાપરહિત થયો. ઇંદ્રે રાજ્યાધિકાર હાથમાં લીધો કે તરત જ આખા જગતમાં શાંતિ થઈ. આ રીતે એ અદ્યક્ષુત યજ્ઞ વડે ઇંદ્ર સુખ પામ્યો. હે રઘુનંદન ! અશ્વમેધનો આવો મહિમા છે; માટે હે મહાભાગ ! હે પાર્થિવ ! તમે અશ્વમેધ યજ્ઞ કરો.^{૧૮-૨૦}

એ પ્રમાણે લક્ષમણનાં અતિશય મનોહર અને ઉત્તમ વચન સાંભળી ઇંદ્ર સમાન પરાક્રમ કરનાર, તેજસ્વી મહાત્મા રાજા રામચંદ્ર પ્રસન્નચિત્તવાળા થઈ સંતોષ પામ્યા.^{૨૧}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૭ મો

ઇલરાબનું આખ્યાન-સ્રીવપ્રાપ્તિ

તત્ત્વસ્વા લક્ષ્મણેનોક્ત વાક્યં વાક્યવિશાદઃ ।

પ્રત્યુવાચ મહાતેજઃ પ્રહસન્પાદ્યો વચઃ ॥ ૧ ॥

લક્ષમણનાં આવાં વચનો સાંભળી વાણી-વિશારદ મહાતેજસ્વી રાઘવે હસીને કહ્યું : 'હે નરશ્રેષ્ઠ લક્ષમણ ! તુ તાસુરના વધની અને અશ્વમેધ યજ્ઞના કૃણની સર્વ કથા તું કહે છે તેમ જ છે.^{૧૨}

હે સૌમ્ય ! મેં સાંભળ્યું છે કે પૂર્વે કદંમ નામે એક પ્રભાપતિ થઈ ગયેલા છે. તેમને અતિશય ધાર્મિક અને શ્રીમાન ઇલ નામનો પુત્ર હતો અને તે બાહ્યલોક દેશનું પાલન કરતો હતો. હે નર-શાહનંદ ! તે મહાયશસ્ત્રી રાજાએ આખી પૃથ્વીને વશ કરી હતી અને તે તેનું પુત્રનાં માફક પ્રભાપાલન કરતો હતો.^{૧૩} હે રઘુનંદન ! પરમ ઉદાર દેવો તેમ જ મહા ધનવાન દેવો અને નાગ, ગંધર્વ, યક્ષ આદિ સર્વ એનું પૂજન કરતા હતા; એટલું જ નહિ પણ એ મહાત્માના શેષથી ત્રણે લોક મૂળ ઊઠતા હતા. બાહ્યલોક દેશનો એ મહાયશસ્ત્રી અને મહાભુદિમાન રાજા જેવો ધર્મનિષ્ઠ હતો, તેવો જ પરાક્રમી હતો.^{૧૪-૧૭}

એ મહાભાહુ ઇલ રાજા એક સમયે મનોરમ ચૈત્ર માસમાં પોતાના સેવક, સૈન્ય અને વાહનો સહિતએક સુદર વનમાં મુગથા કરવા ગયો.^{૧૮} એ વનમાં સેંકડો મુગોનો શિકાર કરવા છતાં તે મુગથા-ચક્રત રાજાને તૃપ્તિ થઈ નહિ.^{૧૯} વિવિધ પ્રકારનાં સેંકડો મુગોનો શિકાર કરતો કરતો તે રાજા જ્યાં કાર્તિકસ્વામીનો જન્મ થયો હતો, તે પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો.^{૨૦} એ કુર્ષંબ પ્રદેશમાં દેવેશ્વર મહાદેવ પોતાના જાનુચર સહિત હિમાલયની પુત્રી સાથે વિહાર કરતા હતા.^{૨૧} તે પર્વતના ઝરા-વાળા પ્રદેશમાં દેવી પાર્વતીનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છા-વાળા વૃષભધ્વજ ઉમેશ પોતાનું સ્વરૂપ સ્ત્રીરૂપે કરીને વિચરતા હતા.^{૨૨} એ સમયે તે પ્રદેશમાં જે જે પ્રાણીઓ, વૃક્ષો અને બીજાં જાંતુ જે નર-જાતિમાં હોતું, તે સર્વ સ્ત્રીરૂપ થઈ ગયેલું હોતું. હજારો મુગોનો શિકાર કરીને કદંમ પ્રભાપતિનો પુત્ર ઇલરાબ તે પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યો; ત્યારે તેણે સર્વ સર્પ, પશુ, પક્ષી વગેરે સ્ત્રીસ્વરૂપમાં ભેગાં.^{૨૩-૨૫} એટલું જ નહિ પણ હે રઘુનંદન ! પોતાના સર્વ જાનુચરો સહિત પોતાની જાતને પણ તેણે સ્ત્રીસ્વરૂપ થઈ ગયેલી ભેઈ. આથી તેને અતિશય દુઃખ થયું.^{૨૬} આ ઉમાપતિનો પ્રભાવ છે, એમ જાણીને તે ઘણો જ દીન થઈ ગયો. પછી તે રાજા પોતાના સેવક, સૈન્ય ને વાહન સહિત

દેવને શરણે ગયો. એ સમયે વરદાન આપનારા મહેશ્વરે પાર્વતી સહિત હંસીને કદંબ પ્રભાપતિના પુત્ર ઇલરાજને કહ્યું : 'હે કદંબ પ્રભાપતિના પુત્ર ! મહાભળવાન રાજર્ષિ ! ઊઠો, ઊઠો. ૧૭-૧૮ હે સૌમ્ય ! હે સુવત્તા ! પુરુષત્વ સિવાયનું બીજું વરદાન માગો.' મહાદેવે પુરુષત્વ માગવાની ના કહી તેથી તે રાજા અપાર શોક કરવા લાગ્યો. ૨૦ અને સુરશ્રેષ્ઠ મહાદેવજી પાસેથી ઓરૂપ થયેલા તે રાજાએ બીજો વર માગ્યો નહિ. અતિશય શોક કરતા તે રાજાએ તેમ જ બીજા બધાએ શૈલરાજ હિમાલયની પુત્રી ઉમાદેવીની અંતઃકરણપૂર્વક આરાધના કરી અને કહ્યું : 'હે દેવી ! હે વરદે ! તું સર્વ લોકને તેમ જ ઇશ્વરોને પણ વરદાન આપે છે. હે દેવી ! તારું દર્શન મિથ્યા થતું નથી, તો તું અમારા તરફ સૌમ્ય દૃષ્ટિથી જો.' પછી તે રાજર્ષિની સ્તુતિ સાંભળી દેવી પાર્વતીએ મહાદેવની સંનિધિમાં તેમની સંમતિપૂર્વક શુભ વાક્યથી કહ્યું : 'હે રાજન્ ! અર્ધ વરદાન દેનાર મહાદેવ છે અને અર્ધ વરદાન દેનાર હું છું, તેથી સ્ત્રીત્વ કે પુરુષત્વમાંથી અધુ વરદાન જે આહો તે માગો.' દેવીનું આત્મ અફણત અને ઉત્તમ વચન સાંભળી રાજા અતિશય રાજી થઈને બોલ્યો : 'પૃથ્વી ઉપર બેના રૂપની તુલના ન થાય તેવી હે દેવી ! જો તમે મારા ઉપર પ્રસન્ન થયાં હો, તો મને એવું વરદાન આપો કે હું એક માસ સ્ત્રી થાઉં અને એક માસ પુરુષ થાઉં.' સુંદરસુખી દેવીએ રાજાના મનની ઇચ્છા જાણીને શુભ વાક્ય કહ્યું : 'હે રાજન્ ! જા, એ પ્રમાણે થશે. વળી તું બ્યારે પુરુષરૂપમાં હોઈશ ત્યારે તને સ્ત્રીભાવ સાંભરશે નહિ અને ઓરૂપમાં હોઈશ ત્યારે પુરુષભાવ સાંભરશે નહિ.' એ પ્રસાદે એ કદંબ પ્રભાપતિનો પુત્ર ઇલરાજ એક માસ પુરુષ રહી બીજે માસે ત્રણે લોકમાં સુંદર બેવી ઇલા નામની સુંદરી થતો હતો. ૨૧-૨૭

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુત્રપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના હિતરહસ્યમાં ૮૭ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૮ મો

ઇલરાજનું આખ્યાન-યુધનો મેળાપ

તાં કપાયૈલસંવદ્ધાં રમેણ સમુદીરિતામ્ ।

લક્ષ્મણો મરતચૈવ શ્રુત્વા પરમવિસ્મિતો ॥ ૧ ॥

રાજા રામચંદ્રે કેહેલી ઇલરાજ સંબંધી અફણત કથા સાંભળીને લક્ષ્મણ અને ભરત એ બન્ને પરમ વિસ્મય પામ્યા. ૧ એ બન્નેએ હાથ બેઠીને તે મહાત્મા રાજાની સ્ત્રી અને પુરુષભાવની કથા કરીને વિસ્તારથી બાંધવા માટે પૂછ્યું : ૨ 'તે ઓરૂપ કુર્મતિમાં પડેલો રાજા બેવી સ્થિતિમાં કેવી રીતે વર્તતો હતો ?' ૩

લક્ષ્મણ તથા ભરતનો પ્રશ્ન સાંભળીને રાજા રામચંદ્રે કહ્યું : 'તે ઇલરાજ સર્વ લોકમાં સુંદર ઓરૂપ થઈને પોતાના અનુચરો, જેઓ સર્વ ઓરૂપ થયા હતા તેઓથી વીંટળાઈને એ વનમાં ફરવા લાગ્યો. કમળહળ સરખી આંખોવાળી, સર્વ લોકમાં સુંદર તે ઇલા સ્ત્રી વૃક્ષ, છોડ અને લતાથી પરિપૂર્ણ વનમાં પળે આલીને વિહાર કરતી, ત્યાં આવેલા પર્વતની વિશાળ શુક્રઓમાં રમણ કરવા લાગી. ૪-૭ તે વનપ્રદેશમાં આવેલા એ પર્વતની પાસે વિવિધ જાતનાં પક્ષીઓથી સેવાતું એક અતિશય સુંદર સરોવર હતું. ૬ ત્યાં ઇલાએ પૂર્ણિમાના ઉદય પામતા ચંદ્ર સરખા તેજસ્વી અને પોતાના દેહના તેજથી હીપતા ચંદ્રના પુત્ર યુધને બોલ્યો. તે યુધદેવ, જળમાં ઊભો રહી યથા આપનાર, ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરનાર, અતિશય સુરહેલીથી આચરી શકાય તેવું અને કારણે ઉત્પન્ન કરે એવું તીવ્ર તપ આચરતો હતો. ૯-૧૦ હે રઘુનંદન ! યુધને બોઈ વિસ્મય પામેલી ઇલાએ ઓરૂપ થયેલા પોતાના સર્વ અનુચરો સહિત તે સરોવરને ખજાણાવી મૂક્યું; એટલે યુધે તેના સામે બેઠું અને તે કામ બાણથી વાઘલ થયો. તે આત્મશુદ્ધિ ભૂલી ગયો અને પાણીમાં ને પાણીમાં જ કે પી ઊભો. ૧૧-૧૨ સુંદરી તે ઇલા સ્ત્રીને બોઈને યુધદેવ મનનાં વિચાર કરવા લાગ્યા : 'દેવતાઓથી પણ અધિક રૂપાળી આ સ્ત્રી કેમ હશે ? દેવીઓમાં, નાગસીઓમાં,

અસુરગ્રીઓમાં અને અસુરાઓમાં આના કરતાં વધારે રૂપાળી કોઈ પણ સ્ત્રી મેં પૂર્વે જોયેલી નથી. જો એ હજી કોઈને ખરેલી ન હોય, તો તે મારે ચોખ્ખું છે.' એવું વિચારી યુધદેવ પાણીમાંથી બહાર નીકળી કિનારા ઉપર આવ્યા. ૧૧-૧૫

પછી પોતાના આશ્રમમાં જઈ ધર્માત્મા યુધદેવે તે સર્વશ્રેષ્ઠ સ્ત્રીઓને આમંત્રણ આપ્યું. ત્યારે તેઓ સર્વે ત્યાં ગઈ અને યુધદેવને પ્રણામ કર્યા પછી તે ધર્માત્માએ જો સ્ત્રીઓને પ્રહયુઃ 'આ ત્રિલોકસુદરી કોની સ્ત્રી છે અને તે અહીં શા મારે આવેલી છે. તે સર્વ મને કહે; વિલંબ ન કરો.' યુધદેવનાં સુંદર શબ્દોવાળા મધુર વચ્ચેના સાંભળીને તે સર્વ સ્ત્રીઓએ મધુર વાણીથી ઉત્તર આપ્યો: 'જો સુશ્રોણી સર્વદા અમારા ઉપરી તરીકે રહે છે. જોને કોઈ પતિ નથી અને તે અમારી સાથે આ જંગલમાં વિચરે છે.' તે સ્ત્રીઓનાં આવાં સ્પષ્ટ વચ્ચેનાં સાંભળી યુધદેવે પવિત્ર આવર્તની વિધાને સંભારી; એટલે તે રાજાને સર્વ દૃષ્ટાંત બહુવામાં આવ્યો. પછી તે સુનિશ્ચયે તે સર્વ સ્ત્રીઓને કહ્યું: 'તમે સર્વ આ પર્વતની તળેટીમાં જઈને વસો. અને આ ગિરિમાં તમારાં નિવાસ-સ્થાન તુરત તૈયાર કરી લ્યો. તમે નિત્ય પત્ર, ફળ, મૂળ વગેરેનાં આહાર કરી તમારો નિર્વાહ કરો. ત્યાં તમને કિંપુરુષ ભતિના પતિ મળશે. ચંદ્રના પુત્ર યુધદેવે આ વચ્ચેના કહીને પોતાના ચોગબળથી તે સ્ત્રીઓને કિંપુરુષી બનાવી દીધી અને કિંપુરુષીને પ્રાપ્ત થઈને તેઓ સર્વ એ પર્વત-પ્રદેશમાં વસવા લાગી. ૧૧-૨૪

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાભુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૯ ચો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૮૯ ચો

કલા અને યુધદેવથી પુરુરવાનો જન્મ

શ્રુત્વા કિંપુરુષોત્પત્તિં લક્ષ્મણો મરતસ્તથા ।

આશ્ચર્યમિતિ ચ ભૂતામુર્તો રામં જનેશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

કિંપુરુષની ઉત્પત્તિ સાંભળીને લક્ષ્મણ તથા ભરતે નરેશ્વર રામચંદ્રને કહ્યું: 'જો તો મોટું આશ્ચર્ય થયું.' પછી મહાવશસ્ત્રી ધર્માત્મા રામ-

રામચંદ્રે કહ્યું પ્રબળપતિના પુત્ર ઇલાની કથા આગળ કહેવા માંડી. ૨

વિહાર કરવા આવેલી તે સર્વ સ્ત્રીઓને કિશ્કરી-ઓ બનાવી દઈને ઋષિશ્રેષ્ઠ યુધદેવે રૂપસંપન્ન ઇલાને કહ્યું: ૩ 'હે સુંદર સુખવાળી ! હું સોમનો અતિપ્રિય પુત્ર છું. હે વસારોહો ! મને તું પ્રેમવાળાં નેત્રોથી જોઈને પ્રીતિપૂર્વક સેવ.' ૪

ત્યારે નિર્જન અરણ્યમાં રહેલી તે ઇલાએ અતિશય સુંદર અને મહાતેજસ્વી યુધદેવને ઉત્તર આપ્યો: ૫ 'હે સ્ત્રીય ! હું સ્વતંત્ર છું, છતાં તમારે અધીન થાઉં છું. હે ચંદ્રપુત્ર ! મને આજ્ઞા આપો અને તમારી જેમ ઇચ્છા હોય તેમ કરો.' ઇલાનાં પ્રિય વચ્ચેનાં સાંભળી યુધદેવ હર્ષ પામ્યો અને કામાતુર થઈ ઇલાસુદરી સાથે કીડા કરવા લાગ્યો. કામી યુધદેવનો ચૈત્ર માસ તો સુંદરસુખી ઇલાની સાથે કીડા કરવામાં એક લાગુની માફક વીતી ગયો. એ રીતે બ્યારે એક માસ પૂરો થયો, ત્યારે કહ્યું મને પુત્ર ઇલ પૂર્ણચંદ્ર, સરખા સુખવાળો પુરુષ બનીને શય્યામાંથી બાગી બીહ્યો. એ સમયે પૂર્વનું સ્ત્રીરૂપનું આચરણ તે ભૂલી ગયો ને આશ્રમથી બહાર નીકળ્યો. ત્યાં યુધદેવને સદૈવશરમાં જોયા હોય કરીને તપ કરતા બેચા, ત્યારે તેમની પાસે જઈને ઇલરાજા-એ પ્રહયુઃ: ૬ 'હે ભગવન્ ! થોડા કાળથી હું મારા અનુચરો સહિત આ ગહન પર્વતમય પ્રદેશમાં છું; છતાં મારા સૈન્યને હું દેખતો નથી, તો મારા અનુચરો ક્યાં ગયા હશે ?' પોતાની પૂર્વોવસ્થાનું જ્ઞાન ભૂલેલા તે રાજર્ષિના પ્રશ્નો સાંભળી યુધદેવે તેને શાંત પાડી ઉત્તર આપ્યો: ૭ 'યશ્વરના પુષ્કળ વરસાદથી તારા તે સેવકો નાશ પામ્યા છે. વળી વટોળિયા અને વરસાદના ભયથી પીઠાઈને તું મારા આશ્રમમાં આવીને સૂતો હતો. ૮-૧૨ હે વીર ! તું ભયરહિત થઈ સંતાપ છોડી દઈને શાંત થા અને આ ફળમૂળ ખાઈને સુખથી અહીં જ વસ; તેથી તારું કલ્યાણ થશે.'

યુધદેવનાં વચ્ચેનાંથી તે મહાસુહૃદિશાળી રાજા શાંત પડી કહેવા લાગ્યો: ૯ 'સેવકવર્ગના નાશથી દીન થઈ ગયેલો હોવા છતાં હું મારું રાજ્ય ત્યજીશ

નહિ, માટે હવે મને રબા આપો. હે બ્રહ્માન્ ! જો હું ત્યાં નહિ જાઉં તો મહાયશસ્ત્રી શશંગિહું મારી ગાદી પચાવી પડશે. મારા સુખ આપનારા સેવકો અને સ્ત્રીઓને ત્યજવા હું શક્તિમાન નથી; માટે હે તેજસ્વી ! તમે મને અહીં રોકાવા માટે કાંઈ પથ કહેશો નહિ. ^{૧૧૩-૧૮}

ઇલ રાબાએ બુધને આ પ્રમાણે કહ્યું, 'ત્યારે પરમ શાંતિથી તેમણે ઉત્તર આપ્યો: 'હમણું તો તમારે અહીં રહેવાનું' પસંદ કરવું જોઈએ. ^{૧૯} હે મહાબળવાન કર્મકુમાર ! જોને માટે તમારે જરા પથ સંતાપ ન કરવો જોઈએ. જો તું એક વરસ સુધી અહીં રહીશ, તો હું તારું શ્રેય કરીશ. ^{૨૦} પછી ઇલ રાબાએ કલેશરહિત કર્મ કરનાર બુધદેવનાં આવાં વચનેા સાંભળી એ બ્રહ્મવાદીના કલા પ્રમાણે એક વરસ સુધી ત્યાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ^{૨૧} તે બ્યારે ઓરૂંધને પ્રાપ્ત થતો, ત્યારે બુધદેવની સાથે રમણ કરતો અને બીજો મંદિને પુરુષ થતો, ત્યારે તેમની સાથે ધર્મ-અથા કરતો હતો. ^{૨૨} અતે સુંદર શ્રેણીવાળી ઇલાએ નવમે માસે વ્રતપુત્ર બુધદેવથી પુરુરવા નામે સુંદર પુત્રને જન્મ આપ્યો. ^{૨૩} પછી તુરત જ એ મહા-બળવાન બુધદેવના જેવા જ વજ્રના પુત્રને ઇલા-સુંદરીએ તેના પિતાના હાથમાં મૂક્યો. ^{૨૪} એ પ્રમાણે બુધદેવ એક વરસ સુધી બી તથા પુરુષ-રૂપને પ્રાપ્ત થતા કર્મકુમાર સાથે ક્રીડા તથા ધર્મઅથા કરીને આનંદ મેળવતો હતો. ^{૨૫}

અતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રજ્ઞીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૮૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૦ મો

અશ્વમેધની પ્રશંસા તથા ઇલાને પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ

તથોક્તવતિ રામે તુ તસ્ય જન્મ તદ્વસુતમ્ ।

હવાચ હક્ષ્મણો મૂયો મરતજ મહાયશાઃ ॥ ૧ ॥

બ્યારે રામચંદ્રે પુરુરવાના જન્મનું અજ્ઞાત વૃત્તાંત કહ્યું, બ્યારે મહાયશસ્ત્રી ભરતે અને લક્ષ્મણે ક્રીડાી તેમને પૂછ્યું: ^૧ 'હે નરશ્રેષ્ઠ ! ઇલાએ સોમનાથ બુધદેવની સાથે એક વરસ સુધી રહી

બીજું શું શું કહ્યું' તે આપ જમને કહેવા યોગ્ય છે.' એવી રીતે પ્રશ્ન કરનારા મીઠા શંકરેા સાંભળી રામચંદ્રે પ્રબળપતિ કર્મના પુત્ર ઇલ-રાબાની કથા આગળ કહેવા માંડી: ^{૨-૩}

'એક સમયે બ્યારે ઇલાસુંદરી પુરુષત્વને પ્રાપ્ત થઈ હતી, ત્યારે મહાબુદ્ધિમાન બુધદેવે પરમ ઉદાર સંવર્તને, ભૂશુપત્ર વ્યવનને, અરિષ્ટનેમિને, પ્રમોહન અને મોહક સુનિને તથા હવાંસા સુનિને પોતાના આશ્રમમાં ગોલાવ્યા. તેઓનું સારી રીતે સન્માન કર્યો પછી વાક્યને બાજુનારા અને તત્ત્વ-દર્શી બુધદેવે સાવધાન ચિત્તવાળા' તે સર્વને કહ્યું: ^{૪-૧} 'આ મહાબાહુ ઇલ રાબા કર્મ પ્રબળપતિનેા પુત્ર થાય છે. જોની શી ગતિ થયેલી છે તે તમે જાણો છો; માટે જેમ જોતું શ્રેય થાય તેમ કરો. ^{૨૦} મહાત્મા ક્રિએ એ પ્રમાણે વાતચીત કરતા હતા, તેટલામાં મહાતેજસ્વી કર્મ પ્રબળપતિ પોતે જ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ^{૨૧} તેમની સાથે પુલસ્ત્ય, કંતુ, વપદ્રકાર અને મહાતેજસ્વી હૈંમકાર ઋષિ પણ આવેલા હતા. પરસ્પર સમાગમને લીધે આનંદ પામેલા અને બાહ્યિક દેશના ઇલ રાબાનું હિત ઇચ્છનારા, એ સર્વ સુનિઓ જુદા જુદા ઉપાયો બતાવવા લાગ્યા. ^{૨૨} એવે કર્મ પ્રબળપતિ પોતાના પુત્રનું પરમ હિત થાય એવાં વચનેા ગોલ્યા: 'હે ક્રિએ ! એ રાબાનું જેથી શ્રેય થાય એવું મારું વચન સાંભળો. જોને માટે વૃષભધ્વજ મહાદેવ સિવાય બીજું કોઈ ઔષધ હું જોતો નથી અને એ મહાત્માને અશ્વમેધ યજ્ઞથી વધારે બીજું કાંઈ પ્રિય નથી. ^{૨૩-૨૪} તેથી આપણે સર્વ ઇલ રાબાના હિત માટે એ દુશ-સહ યજ્ઞ કરીએ.' કર્મ પ્રબળપતિનાં વચનેા સાંભળી સર્વ ક્રિએએ રૂઝવું આસપદન કરવા માટે તે યજ્ઞ પસંદ કર્યો. પછી સંવર્ત ઋષિનેા શિષ્ય અને શત્રુ-જોના પુરને છોડનાર મરુત નામનેા રાજર્ષિ ત્યાં આવ્યો હતો; તેણે યજ્ઞસામગ્રી એકઠી કરવા માંડી અને સર્વેએ સળી મહાત્મા બુધના આશ્રમની પાસે જ એ મહાયજ્ઞ કર્યો. ^{૨૫-૨૬}

યજ્ઞ સમાપ્ત થયો, ત્યારે મહાયશસ્ત્રી રૂઝ દેવ પરમ સંતોષ પામ્યા. એમણે પરમ પ્રીતિપૂર્વક

ઇલ રાજાની સંનિધિમાં જ સર્વ દેવોને કહ્યું : ‘હે દિવ્યશ્રેષ્ઠો ! હું આ ભક્તિપૂર્વક કરેલા અશ્વમેધથી પ્રસન્ન થયો છું, આપ બાહ્યિકપતિનુશ્ચિ પ્રિય કરું ?’ ત્યારે સમયનો બરાબર ઉપયોગ કરવાની વૃત્તિવાળા દિવ્યેએ રુદ્રદેવને કહ્યું : ‘એ તમે પ્રસન્ન થયા હો તો આ ઇલ રાજા સદાને માટે પુરુષત્વ પ્રાપ્ત કરે.’ ત્યારે મહાતેજસ્વી રુદ્રદેવે પ્રસન્ન થઈને ઇલાને સદાને માટે પુરુષત્વ આપ્યું અને તુરંત જ આંતર્ધાન થઈ ગયા. મહાદેવજી આંતર્ધાન થયા કે તરત જ અશ્વમેધ યજ્ઞ પણ સમાપ્ત થયો અને હીર્ષ દંષ્ટ્રિયાળા સુનિઓ પણ ભ્યાંથી આવ્યા હતા ત્યાં ગયા. પછી ઇલ રાજા બાહ્યિક દેશથી આગળ મધ્ય પ્રદેશમાં ગયો અને ત્યાં સુંદર નગર વસાવી, શત્રુના પુરને જીતનારા રાજર્ષિ શશભિ દુને બાહ્યિક દેશનું રાજ્ય સોંપ્યું. એ રીતે પ્રતિજ્ઞાનુસાર પ્રભાપતિ કઈમનો બળવાન પુત્ર ઇલ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. અતે લાંબે કાળે તે ઇલ રાજા ઉત્તમ બ્રહ્મલોકમાં ગયો.^{૧૧-૨૩} ત્યાર પછી ઇલનો પુત્ર પુરુરવા પ્રતિજ્ઞાનુસાર અધિપતિ થયો. હે પુરુષ-શ્રેષ્ઠ ! અશ્વમેધ યજ્ઞનો આવો પ્રભાવ છે. પ્રથમ સ્ત્રીરૂપ થયેલા પુરુષને પુરુષત્વ પ્રાપ્ત થયું; એટલું જ નહિ પણ બીજું એ હલ્લેલ કોય છે, તે પણ તેથી પ્રાપ્ત થાય છે.^{૧૪}

અતિ શ્રીવાસ્ત્વીદિ મહાસુનિપ્રણીત આદિત્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૧ મો

અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનો નિશ્ચય-તેની તૈયારી માટે રામચંદ્રની આજ્ઞા

પદ્મપાદ્યાય કાકુત્સ્થો આરુઘ્યક્ષમિત્તપ્રમઃ ।

લક્ષ્મણં પુનરેવાહ ધર્મયુક્તમિદં વચઃ ॥ ૧ ॥

અમાપ તેજવાળા કાકુત્સ્થ રામચંદ્રે ભરત તથા લક્ષ્મણને આવાં ધર્મયુક્ત વચનો કહીને વળી પણ કહ્યું : ‘હે લક્ષ્મણ ! તું વસિષ્ઠ, વામદેવ, ભત્રાપિ, કશ્યપ આદિ સર્વ અશ્વમેધ યજ્ઞના કાર્યમાં કુશળ બ્રાહ્મણોને સન્માન કરીને બહીં જોલાવી લાવ. પછી હું સાધવાન ચિત્તથી સર્વ લક્ષ્ણોવાળા અશ્વને છોડીશ.’^{૧-૩}

રાઘવની આજ્ઞા સાંભળતાં જ ભરત ગતિવાળા લક્ષ્મણે એ સર્વ બ્રાહ્મણોને જોલાવી લાવી તેમને પુરસ્કૃત કર્યા.^૪ ત્યારે રાજા રામચંદ્રે દેવતુલ્ય એ સર્વ બ્રાહ્મણોને અભિવંદન કર્યું અને તેઓ સર્વેએ તેમને આશીર્વાદ દીધા. પછી રાજા રામચંદ્રે હાથ બેંડીને એ દિવ્યશ્રેષ્ઠોને અશ્વમેધ યજ્ઞ સંબંધી ધર્મયુક્ત વચનો કહ્યાં. ત્યારે તે સર્વ બ્રાહ્મણોએ શિષ્યજીને નમસ્કાર કરીને અશ્વમેધ યજ્ઞની પ્રશંસા કરી. બ્રાહ્મણોમાં શ્રેષ્ઠ જોવા સુનિઓનાં અશ્વમેધની પ્રશંસાનાં આશુત વાક્યો સાંભળી રાજા રામચંદ્ર અતિશય પ્રસન્ન થયા.

બ્રાહ્મણોએ અશ્વમેધ યજ્ઞ કરવાનું સ્વીકાર્યું, એટલે રાજા રામચંદ્રે લક્ષ્મણને કહ્યું : ‘હે મહા-બાહુ ! મહાત્મા સુગ્રીવને આમંત્રણ કરવા ક્ષત મોકલો અને કહાવી દે અનેક મહાન વાનરો અને વનવાસીઓ સહિત આ મહોત્સવ જોવા માટે આવો.^{૫-૧૦} વળી ઇચ્છા સુજળ ગતિ કરનારા અનેક રાક્ષસો સહિત અતુલ પરાક્રમી વિલીયણ પણ આ મહાયાજ્ઞનું દર્શન કરવા આવે જોમ કરો. વળી મારું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા જે મહા-ભાગ્યશાળી રાજાઓ છે, તે સર્વ પોતાના અનુચરો સહિત આ યજ્ઞભૂમિની નિરીક્ષા કરવા સત્વર આવે જોમ કરો.^{૧૧,૧૨} હે લક્ષ્મણ ! ધર્મચિંતન કરનારા જે જે બ્રાહ્મણો પરદેશ ગયા હોય, તે તે સર્વને આ અશ્વમેધ યજ્ઞ માટે નિમંત્રણ કરો.^{૧૩} હે મહાબાહુ ! દેશાંતરવાસી સર્વ તપોધન ઋષિઓને કુટુંબ પરિવાર સહિત આવવાનું નિમંત્રણ કરો; તેમ જ જાંઝ વમાઠનારાઓ, નદો અને નાચનારાઓને પણ જોલાવો. હે લક્ષ્મણ ! નૈમિષારણ્યમાં ગોમતી નદીના તીરે યજ્ઞભૂમિ રચાવો. હે મહાબાહુ ! તે અતિશય પવિત્ર ભૂમિ છે અને તેની ચારે તરફ શાંતિ ફેલાઈ રહી છે. હે રઘુનંદન ! હે ધર્મજ્ઞ ! એ નૈમિષારણ્યમાં સેકેડો ધર્મજ્ઞ ઋષિઓ યજ્ઞોમાં મુખ્ય અને અનુત્તમ અશ્વમેધ યજ્ઞનાં દર્શન કરી સતોષ પામીને તેમ જ આપણાથી સન્માન પામીને પાછા નથ, તે માટેની સર્વ ગોઠવણ સત્વર કરો. હે મહાબલ ! યજ્ઞમાં હોમવા માટે એક લાખ હાંગરની પોઠ, દશ હજાર

તલની પોઠ અને તેટલી જ પોઠ મળ બેઈશે. તે જ પ્રમાણે કળથી, ચણા, અડદ અને લવણની પોઠ પણ મોકલો. વળી અનાજના પ્રમાણમાં તેલ અને ઘી પણ મોકલો. આ ઉપરાંત ઘસ્યા વિનાના સુગંધીદાર પદાર્થો મોકલો. ૧૪-૨૦ ત્યાં દેખરેખ રાખવા માટે ભરત કરોડો સુવર્ણસુક્રા અને સોંકડો હીરાઓ લઈને અત્યારથી જ બંધ તેમ કરો. ૨૧ માર્ગમાં તેમ જ ત્યાં કેટલાક વેપારીઓની દુકાનો મંડાવો અને નટ, નર્તક, રસોઇયા અને યૌવનસંપન્ન કેટલીક સ્ત્રીઓને પણ ત્યાં મોકલો. ૨૨ વળી ભરતની સાથે સૈન્ય, વેદ બાણનારા અને સાવધાન ચિત્તવાળા ગ્રાહ્યો, બાળકો, વૃદ્ધો, અંતઃપુરમાં કામ કરનારા સેવકો, શાસ્ત્ર બાણનારાઓ, કૌશાલ્યશીલ, કૌશલ્યાદિ સર્વ માતાઓ, અંતઃપુરમાં રહેતા નાના રાજકુમારો, યજ્ઞ દીક્ષા માટે બનાવેલી મારી પત્નીની સુવર્ણમય મૂર્તિ, જે સર્વ યથાસમય મોકલી આપો. હે નરશ્રેષ્ઠ! ત્યાં મહાબળવાન અને પૂજનીય ઘણાં શ્રેયશ્ચીરો પોતાના અનુચર સહિત આવશે; તેમને રહેવા માટે તંબુ આદિની વ્યવસ્થા કરજો; તેમ જ અન્ન તથા વસ્ત્રની સગવડ કરજો. ૧૨૩-૨૯

આ પ્રમાણે રાબ રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં અન્ન, પાન, વસ્ત્ર અને નોકરોને લઈને શત્રુજન સહિત ભરત નૈમિષારણ્યમાં જવા નીકળ્યા. એટલામાં સુગ્રીવ સહિત સર્વ મહાત્મા વાનરો પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રાહ્યોની સેવામાં લાગી ગયા. અનેક રાક્ષસો અને રાક્ષસ-પત્નીઓ સહિત વિભીષણે પણ ત્યાં આવીને ઉગ્ર તપ કરનારા મહાત્મા ઋષિઓનું પૂજન કર્યું. ૨૭, ૨૮ ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૨ મો

રાબ રામચંદ્રનો અશ્વમેધ યજ્ઞ

તત્સર્વમલિલેનાયુ પ્રસ્થાપ્ય મરતાપ્રજઃ ।

હયં લક્ષ્મણસંપન્નં કૃષ્ણસારં મુમોષ હ ॥ ૧ ॥

ભરતના મોટા ભાઈ રામચંદ્રે આ સર્વ વ્યવસ્થા કર્યા પછી તરત જ ચરોચિત સર્વ લક્ષ્મણ-

સુક્રત નીલવર્ણનો ઘોડો છોડ્યો. અશ્વનું રક્ષણ કરવા માટે લક્ષ્મણની નિમણૂક કરી ઋષિવ્રજોની સાથે તે અશ્વ મોકલ્યો અને સર્વ સૈન્ય સહિત રામચંદ્ર પણ તેમની પાછળ નૈમિષારણ્યમાં ગયા. ૧-૨ ત્યાં મહાબાહુ રામચંદ્રે પરમ અદ્ભુત યજ્ઞસ્થાન બોલ્યું અને અતિશય હુષ્ પાઠ્યા. તેઓ બોલ્યા: 'આ પ્રદેશ ઘણો રમ્ય છે.'

રાબ રામચંદ્ર નૈમિષારણ્યમાં રહ્યા, તે સમયે બીજા અનેક રાબઓ વિવિધ પ્રકારની ભેટો લાવવા લાગ્યા. ત્યારે તેનો સ્વીકાર કરીને રાબ રામચંદ્ર તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. જે રાબઓની અન્ન, પાન, વસ્ત્ર અને એવાં બીજાં સાહિત્યોથી સરભરા કરવા માટે ભરતની સાથે શત્રુજનની નિમણૂક કરેલી હતી. ૩-૫ તે જ પ્રમાણે પ્રથમ કરનારા મહાત્મા વાનરો સહિત સુગ્રીવ પણ વિગ્રોની સેવા કરતા હતા. ૬ ત્યારે અનેક રાક્ષસો સહિત સાવધાન ચિત્તવાળો વિભીષણ ઉગ્ર તપ કરનારા ઋષિઓની સેવામાં રહ્યો હતો. ૭ અનુચરો સહિત આવેલા રાબઓની સરભરા ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે થવી બેઈએ, એવી મહાબળવાન નરશ્રેષ્ઠ રાબ રામચંદ્રની આજ્ઞા હતી. ૮ જે પ્રમાણે પૂર્વે વિધિપૂર્વક યજ્ઞારંભ થઈ ચૂક્યો અને લક્ષ્મણથી રક્ષાયેલો અશ્વ પણ ચારે તરફ ફરવા લાગ્યો. ૯ બ્યારે આ ઉત્તમ યજ્ઞ થતો હતો, ત્યારે મહાત્મા રામચંદ્રે એ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞમાં યાચકો સંતોષ પામે, ત્યાં સુધી કાન આપ્યાં જ કરવું એવી આજ્ઞા આપેલી હતી, તેથી સર્વ શાંત હતા અને માત્ર વૈદિક મંત્રોનો જ ઉચ્ચાર સંભળાતો હતો; કારણ કે માર્ગનારના મોઢામાંથી કાંઈ પણ વચન નીકળે તે પહેલાં તો ગોળ, ખાંડ, અન્ન અને વસ્ત્ર વગેરે વિવિધ વસ્તુઓ વાનરો કે રાક્ષસો યાચકોને પૂરી પાડતા, એટલે તેનો ઘોંઘાટ થતો જ નહિ. જે યજ્ઞમાં કોઈ પણ માણસ મેલો, મેલો કે દ્રવ્યો ન હોતો. ૧૦-૧૩ સર્વ હૃદયપુષ્ટ હતા. જે યજ્ઞમાં કેટલાક ચિરંજીવી મહાત્મા સુનિઓ આવ્યા હતા- તેઓ કહેતા હતા કે કાનના પ્રવાહથી અલકૃત થયેલો આલો બીજો કોઈ પણ યજ્ઞ પૂર્વે થયો હોય

તેહું અમને યાદ નથી. આ યજ્ઞમાં તો સુવર્ણની ઇચ્છાવાળાને સુવર્ણ, ધનની ઇચ્છાવાળાને ધન, રત્ન માગનારને રત્ન અને વસ્ત્ર માગનારને વસ્ત્ર, એમ સૌને સુવર્ણ, ધન, રત્ન અને વસ્ત્ર વગેરેમાંથી જે ભેદ્ય છે તે મળતું હતું.^{૧૪-૧૬} દાનમાં આપવાની વસ્તુઓના ઢગલે ઢગલા ત્યા પહેલા હતા. ત્યાં આવેલા તપોધનેા કહેતા હતા કે, ઇંદ્રનેા, ચંદ્રનેા ચમનેા અને વરુણનેા યજ્ઞ અમે આગળ ભેળેા હતા, પણ તે આની તોલે આવે નહિ. સર્વ સ્થાનમાં વાનરેા અને શકસેા વસ્ત્ર, ધન, સુવર્ણ કે અજ વગેરે ચાલકેાને જે ઇચ્છા હોય તે છૂટે હાથે તુરત આપતા હતા. રાજસિંહ રામનેા સર્વ શુભસુક્ર યજ્ઞ આખા વરસ સુધી ચાલેા હતા, છતાં તેમાં જરા પણ ઊણપ આવી ન હતી.^{૧૭-૧૮}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસ્મિતપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૨મો સર્ગ સ્વર્ણ

સર્ગ ૯૩ મો

યજ્ઞપ્રસંગે વાલ્મીકિ સુનિહં આગમન
લવકુશને રામચરિત ગાવાની આજ્ઞા

વર્તમાને તથા મૂતે યજ્ઞે ચ પરમાદ્યુતે ।

હ્રિશ્ચિદ્દ માત્રગામામૃત વાલ્મીકિર્મગવાન્નૃપિઃ ॥ ૧ ॥

‘ મહાસુનિ વાલ્મીકિ ઋષિના આશ્રમમાં રામ-પત્ની સતી સીતાજી રહેતાં હતાં અને તેઓએ અતાપી લવ-કુશને જન્મ આપ્યો હતો; તેને બાર વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. એ સમય દરમિયાન વાલ્મીકિ સુનિહં લવ-કુશને યોગ્ય વિદ્યા શીખવીને પોતે રચેલું ‘રામચરિત’ તાલ-લય સાથે શીખવ્યું હતું. તેઓ સતી સીતાને રામચંદ્રનેા મેળાપ થાય અને કુમાર લવ-કુશને સદાયે તપોવનમાં રહેવું ન પડે, તેવા વિચારમાં નિમગ્ન હતા, એટલામાં રાજ રામ-ચંદ્રના અશ્વમેધ યજ્ઞમાં પધારવા માટેનું આમંત્રણ મળતાં યોગ્ય પ્રસંગ આવ્યો માનીને પોતાના પ્રિય શિષ્ય લવ-કુશ સહિત તેઓ પધાર્યા. ’

ન્યારે આ પરમ અદ્ભુત યજ્ઞ ચાલી રહ્યો હતો, ત્યારે ભગવાન વાલ્મીકિ ઋષિ પોતાના શિષ્યો સહિત ત્યાં આવ્યા.^૧ આ અદ્ભુત દેખાવાના દિવ્ય

યજ્ઞનું દર્શન કરીને તે સુનિશ્ચેષ્ટ પોતાના સાથીઓ સહિત ત્યાં આવેલી પર્ણશાળામાં ઉતારેા કર્યો.^૨ પછી રાજ રામચંદ્રના સેવકોએ સુંદર કૃણમૂળથી બારેલાં અનેક ગાંડાંઓ વાલ્મીકિના ઉતારેા મોકલ્યાં. (રાજાએ અને મહાત્મા સુનિહંએ તેમની સારી રીતે પૂજા કરી એટલે એ મહાજોગત્વી પરમાત્મા સરખા વાલ્મીકિ ઋષિ ત્યા વિસામે દેવા લાગ્યા)

સુનિશ્ચેષ્ટ વાલ્મીકિએ સાવધાન ચિત્તવાળા, યુવાન અને અતિશય હર્ષ પામેલા પોતાના બે શિષ્યોને પરમ આનંદથી રામચરિતનું ગાન કરવાની આજ્ઞા આપતાં કહ્યું;^{૩,૪} ‘ હે પુત્રો ! ઋષિઓનાં પવિત્ર સ્થાનોમાં, બ્રાહ્મણોના નિવાસસ્થાનોમાં, શેરીઓમાં, રાજમાર્ગોમાં, રાજમહેલોમાં, બધા બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરે છે. તે વેદીના ઠાર પર અને ઋત્વિજોની પાસે તમે આ ચરિત ખાસ કરીને ગાઓ.^{૫,૬} આ પર્વતનાં શિખરો ઉપર જે વિવિધ સ્વાદવૃણાં કૃણો થાય છે તે ખાતા બઝો અમે મેં શીખવેલું રામચરિત ગાતા બઝો.^૭ એ અતિશય મીઠાં કૃણો, અને મૂળે ખાવાથી તમને જરા પણ થાક લાગશે નહિ અને તમારે રાગ પણ બગડશે નહિ.^૮ બે તમને ઋષિઓની વચ્ચે બેઠેલા રાજ રામચંદ્ર જોલાવે, તો વિનયપુરુષર તેમની પાસે બઝો.^૯ અને બે તેઓ પક્ષ સાંભળવાની ઇચ્છા બતાવે; તો ત્રીઠી વાણીથી મેં બતાવેલા પ્રમાણાનુસાર પ્રતિહિન વીસ સર્ગ બઝો.^{૧૦} હે પુત્રો ! ધનની ઇચ્છાને લીધે તમે જરા પણ લલચાશેા નહિ; કારણ કે કૃણમૂળ ખાનારા આશ્રમવાસીઓને ધનની શી જરૂર છે ?^{૧૧} કદાચ રામચંદ્ર તમને પૂછે કે તમે બન્ને કેના પુત્રો છો ? તો તમે રાજા-છને કહેજો કે અમે બન્ને વાલ્મીકિના શિષ્યો છીએ.^{૧૨} આ વીણા અતિશય મીઠી અવાજ ઉત્પન્ન કરનારી છે. તેમા તાલ, સ્થાન, લય અને મૂરછનાનો ભરાભર યોગ સાધીને નિર્ણયિત થઈ તમે મધુર વાણીથી મેં શીખવેલું રામચરિત ગાજો.^{૧૩} આદિ-સર્ગથી ગાવાનો આરંભ કરજો તમે ગળજીની જરા પણ અવગત કરશેા નહિ; કારણ કે રાજ પ્રાણી-આત્રનેા ધર્મથી પિતા છે.^{૧૪} હે પુત્રો ! આનંદી

ચિત્તવાળા અને સાવધાન મનવાળા તથે બન્ને આવતી કાલે પ્રાતઃકાળ થતાં વીણા સાથે જો મધુર કાવ્ય ગાવાનું શરૂ કરજો.^{૧૫}

પરમ ઉદાર વાલ્મીકિ ઋષિ આ રીતે તે બન્ને કુમારોને પ્રોત્સાહન આપીને અને રામચરિત ગાવાની પ્રેરણા કરીને શાંત થયા. ત્યારે શત્રુદમન જોવા સીતાના તે બન્ને કુમારોએ ‘તેમજ કરીશું’ જોમ ઉત્તર આપ્યો. જેમ શુકાચાર્યે સચેલી નીતિસંહિતા અશ્વિનીકુમારોએ હૃદયમાં રાખી હતી, તેમ તે બન્ને કુમારોએ વાલ્મીકિ ઋષિએ કહેલી અદ્ભુત વાણી હૃદયમાં રાખીને ‘પ્રાતઃકાળે આપણે ગાન કરવા બંધશું’ જોવા ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં આખી રાત્રિ આનંદમાં ગાળી.^{૧૧-૧૮} ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૬૩ મેા સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૬૪ મેા

યજ્ઞમંડપમાં રામાયણનું ગાન

તૌ રજન્યાં પ્રમાતાયાં સ્તાતૌ હૃત્તુલાશતૌ ।
યયોક્તમૃચિણા પૂર્વે સર્વે ત્તમોપગાયતામ્ ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી ને પ્રભાત થયું, ત્યારે લવ ને કુશ બન્ને ભાઈઓએ સ્નાન, હોમ આદિ કર્મથી પરવારીને વાલ્મીકિ સુનિતા કહ્યા પ્રમાણે રામાયણનું ગાન શરૂ કર્યું. પૂર્વે ગાનાઆચર્ય ભરત સુનિએ નિમીણ કરેલી અપૂર્વ પાઠ્ય ભતિચુકત ગેયતાવાળું, અનેક પ્રકારનાં પ્રમાણવાળું, વીણા સાથે ગવાતું, રામાયણનું જો સંગીત સાંભળીને રાબ રામચંદ્રને અતિશય કૃતહૃદ થયું.^{૧-૩} તે ઉપરથી યજ્ઞવિરામનો સમય થતાં પુરુષસિંહ રાબ રામચંદ્રે મહાસુનિઓને, પાશ્વિવેને, પંડિતોને, વેદ બાણનારા દિગ્ગેને, પુરાણ બાણનારાઓને, શબ્દશાસ્ત્ર બાણનારા વૃદ્ધોને, સંગીતના સ્વરોનાં લક્ષણો બાણનારાઓને, રામાયણ સાંભળવાને ઉત્તુક દિગ્ગેઓને, સાસુદ્રિક લક્ષણો બાણનારાઓને, ગંધવેને, પૌરજનેને; યદ્, અક્ષર અને સમાસ બાણનારાઓને, ગાયત્રી આદિ છંદશાસ્ત્રનાં માપ બાણનારાઓને; કળા, માત્રા, પ્રસ્તાર, ચેત્ર આદિ યંત્રગણના બાણ-

નારાઓને, જ્યૌતિષમાં પારંગત થયેલાઓને, લાક્ષણો બાણનારાને, મનોભાવ બાણનારાઓને, વ્યવહાર સમયમાં ચુકિત વાપનારાઓને, તાકિંકેને, બહુશ્રુતોને; છંદ, વેદ અને પુરાણ બાણનારાઓને, દિગ્ગેઓ વેદજ્ઞોને, ચિત્રકળા બાણનારાઓને, વૃત્તજ્ઞ અને સૂતશાસ્ત્ર બાણનારાઓને; ગીત, નૃત્ય આદિમાં વિશારદોને, સર્વ શાસ્ત્ર બાણનારાઓને, નીતિનિપુણોને, વેદનો અર્થ સ્પષ્ટ કરનારાઓને, જો સર્વ સમાજને સન્માનપૂર્વક બોલાવીને રામાયણનું ગાન કરનારા તે બન્ને ભાઈઓને સહામાં બોલાવ્યા. પછી રાબ રામચંદ્રની આજ્ઞા થતાં વાલ્મીકિ સુનિતા તે શિષ્યોએ શ્રોતાજનોને હર્ષ ઉપભવનાં રામાયણનું ગાન કરવા માંડ્યું.^{૪-૧૦} મનુષ્યની ગતિ ન પહોંચે તેવું જો મધુર સંગીત સાંભળીને સર્વ શ્રોતાજનો સુખ થઈ ગયા અને વારંવાર તે સાંભળવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા.^{૧૧} સર્વે મહાબળવાન રાબજો અને સુનિઓ રાણ થયા અને તેઓ વારંવાર જો બન્ને કુમારો સાથે નિહાળીને બાણે તેના રૂપનું પાન કરતા હોય તેમ ભેઈકાયા.^{૧૨} જો સર્વ સાવધાન ચિત્તવાળા ધરમધરજોનું કહેતા હતા : ‘જેમ પાણીમાં રવિનું પ્રતિબિંબ તેના જેવું જ બેવામાં આવે છે, તેમ જ આ બન્ને કુમારો રામચંદ્ર જેવા જ છે. જો સાથે જટાન હોત અને વલ્કલ ધારણ કર્યાં ન હોત, તો તે બન્ને કુમારો અને રાઘવમાં કાંઈ ફેરફાર ભેઈ શકાત નહિ.’^{૧૩, ૧૪} જોમ જ્યારે પૌરજનો અને દેશજનો અંદર અંદર સંભાષણ કરતા હતા, ત્યારે નારદજોએ કહેલો પહેલો સર્ગ શરૂ થયો.^{૧૫} પહેલા સર્ગથી માંડીને વીસ સર્ગ સુધી તેમણે ગાણું, ત્યારે બપોર થયા. જો રીતે વીસ સર્ગો સાંભળ્યા પછી મહાત્મા રાઘવે પોતાના ભાઈને કહ્યું : ‘હે કાકુત્સ્થ ! આ મહાત્માઓને આકાર હબાર સુવણ મહોરો અને બીજું જે કાંઈ તે ઇચ્છતા હોય, તે સર્વ તુરત અર્પણ કરે.’ મહાત્મા રાઘવની આજ્ઞાનુસાર લવ-કુશને ધન વગેરે આપવા માંડતાં તેમણે કહ્યું : ‘જો ધનસંપત્તિની અમને શી જરૂર છે! જો વનવાસીઓ વનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ફળમૂળમાં સંતોષ સાનનારા છીએ, તો અમે

वनप्रसक्तो भर्तृर्नि वाष्पान्ति स्मारे अयेवन्ना ह्यवकुश, राते आत्मा नवा भुज्यन् प्रथमार्ते अनेक इत्येते रागायास्तु आत्मा विवर्षा को आनशी शान नशब्दं
 पादोत्ता शीनन्ति यस्मिन्निवाप्रमथय भर्तृर्नि, न नीराशनीकिया, मन्त्रप्रेमीज्जा ह्यवाप्ति नोष्टी सुभा जेवणी राधादाया ववाप्ति तेभल्ले त्या पक्षु राधायास्तु
 आना नापी आ नापी जगद्वद एवमपि भूदोना उत्तम स्वर ना पीयूषुना कुपना कोनपी यद्वं ओता, श्रीराय अन्तं मृति वनपरी पल्लु विनं लेवा जेवना
 अन्तं अन्ते निरमन्ता जगद्वद अयान वृण्ण, कोनपी ह्यवाप्ति पक्षु परस्मैकते आनी पक्षे त्या श्रीराय वनपरी पक्षु अक्षर वनपद वनपद सुदोक्षिया कोदमा
 ना, तेम पा आना अर्जुन आ तो रया न वशी (ः) वाष्पान्तिना अवेदा. आन नरा मात पेला (ः), कोदले 'वाष्पेदा इयेवा आनोत्ता, नोपेरी
 वाष्पेदा इतो 'तेमंन पात्रं वल्लना आदय' अन्ते त्या वनना वशी 'वन-कम-पुले सु तोपी, आने खरं न शु फुजिये शो न शु फुजिये शो'

એ સુવર્ણને શું કરીએ ? ૧૧૯-૨૦

હવે-કુશનો આશ્રયકારક ઉત્તર સાંભળી સર્વ શ્રોતાળનો તેમ જ રાજા રામચંદ્ર અતિશય વિરમય પામ્યા. ૨૧ પછી મહાતેજસ્વી રાજા રામચંદ્ર બંને સુનિશ્ચિત્તેને એ કાવ્યની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ, એ કાવ્ય કેવડું મોટું છે, એ કાવ્યનો વિષય શો છે, એ મહાન કાવ્યના નિર્માણ કરનારા સુનિશ્ચિત્ત કયાં રહે છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા, ત્યારે તે સુનિશ્ચિત્તેને ઉત્તર આપ્યો : 'કાવ્યના કર્તા ભગવાન વાલ્મીકિ સુનિ છે. તેઓ આ યજ્ઞમાં આવેલા છે. તેમણે આ આપું ચરિત તમને સંભળાવવાની અમને આજ્ઞા આપી છે. ભૂયુક્તવંશી મહાતપસ્વી વાલ્મીકિ સુનિએ આ આપું ચરિત ચોવીસ હજાર શ્લોકોનું રચેલું છે. તેમાં એકસો ઉપાખ્યાનો ગોઠવેલાં છે. હે રાજન્ ! એ મહાત્માએ પહેલેથી માંડીને છેલ્લે સુધી પાંચસો સર્ગો અને છ કાંઠા રચ્યા છે અને છેલ્લે ઉત્તરકાંઠા રચ્યો છે. ૨૨-૨૧ અમારા શુર વાલ્મીકિ નવિએ આપનાં ચરિતને ઉવેશીને આ કાવ્ય લખ્યું છે. જ્યાં સુધી સંહિ રહેશે, ત્યાં સુધી આ કાવ્યની પ્રતિક્ષ રહેશે. ૨૭ હે રાજન્ ! હે મહારથ ! એ એ ચરિત સાંભળવાની તમારી ઇચ્છા હોય, તો યજ્ઞપ્રવેશના વિરામસમયે પ્રાપ્ત સુખવાળા થઈને સર્વે ભાઈઓ સહિત તમે તે સાંભળજો. ૨૮

કુમારોનાં વચન સાંભળી રાજા રામચંદ્રે તેમની પ્રશંસા કરી અને ફરી આવવાનું કહી તેઓને રજા આપી. ત્યારે તે બંને ભાઈઓ જ્યાં સુનિ વાલ્મીકિ હતા ત્યાં ગયા અને રાજા રામચંદ્ર પશુ મહેર્ષિઓ અને રાજાઓ સાથે એ મધુર ગીત સાંભળી યજ્ઞશાળામાં ગયા. ૨૯,૩૦ રાજા રામચંદ્રે તાલ અને હયયુક્ત, સુંદર, સ્વર અને શબ્દરચનાવાળું, વીણાના હય અને મૂચ્છના-યુક્ત, કુશ અને હવથી ગવાતું રામાયણનું સંગીત સાંભળ્યું હતું. ૩૧

ઈતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકાવ્યપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંઠામાં હવે એ સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ દ્વય મો

સીતાને આમંત્રણ

રામો વહ્ન્યહામ્યેવ તદ્વર્ગીતં પરમં શુભમ્ ।

શુભાવ સુનિમિઃ સાર્વં પાર્થિવૈઃ સહ વાનરૈઃ ॥૧॥

એ પ્રમાણે રાજા રામચંદ્રે ઘણા દિવસ સુધી સુનિએ, રાજાઓ અને વાનરો સાથે એ પરમ શુભ સંગીત સાંભળ્યું. ૧ તે સંગીતવૃત્તાંત ઉપરથી કુશ, અને હવ એ બંને સીતાના પુત્રો છે એમ રામને જણાયું; ત્યારે તુરત જ રાજા રામચંદ્રે સાચા સમાચારો લાવનાર ફત્તને ઘોઢાવીને પોતાના મનની ઇચ્છા જણાવતાં કહ્યું : 'તું ઝાઢીથી ભગવાન વાલ્મીકિ પાસે જા અને મારા નામથી તેમને કહે : 'એ સીતા શુદ્ધ આચાર પાળનારી હોય અથવા વનવાસ કરવાથી તેનાં પાપ ભળી ગયાં હોય, તો તે આપની અનુમતિ વડે આપ્રની સાથે આવી આ જનસભામાં પોતાની આત્મશુદ્ધિની ખાતરી કરી આપે. હે ફત્ત ! તું સુનિનાં હાકે પ્રમથ્ણને તેમ જ સીતાની મનોભાવ ઇચ્છા જણીને જે સત્ય વાત જણાય તે તુરત મને વિદિત કર. ૨-૫ વળી તેમને જણાવજે : 'એ જનકપુત્રી આવવી કાંઠે સવારે આ સભામાં જ સોગંદ લે, તો હું અસૌંકર્યથી દોહાયો નથી, એ દોહાપવાદથી મુક્ત થાઉં. ૧

રાધવનાં આ પરમ અફલુત વચન સાંભળી તે ફત્ત વાલ્મીકિ સુનિના નિવાસસ્થાને ગયો અને અમાપ તેજથી પ્રકાશતા તે મહાત્માને પ્રણામ કરીને તેમને રામચંદ્રનાં મુંઝે અને મધુર વચનો વિદિત કર્યાં. ફત્તે કહેલા રામચંદ્રના અંતરના વિચારો જાણીને મહાતેજસ્વી વાલ્મીકિ સુનિ સર્વ પરિસ્થિતિ સમજી ગયા. પછી તેઓ યોધ્યા : ૭-૮ 'હે ફત્ત ! તમારું કલ્યાણ થાઓ. સતી સીતા મહાત્મા રાધવ કહે છે તેમ જ કરશે; કારણ કે ઓતું દેવત તેનો સ્વામી છે,' સુનિનાં વચન સાંભળી મહાભગવાન રાજા ફત્તે મહાત્મા રાધવની પાસે જઈને જે પ્રમાણે સુનિએ કહ્યું હતું, તે જ પ્રમાણે વિદિત કર્યું. મહાત્મા વાલ્મીકિ-

નો આવો ઉત્તર 'સાંભળીને રાજા રામચંદ્ર બહુ પ્રસન્ન થયા અને ત્યાં જોકેકંઠા થયેલા ઋષિઓ અને રાજાઓને કહ્યું : '૧૦-૧૨ હે ભગવન ! સશિષ્ય સર્વ ઋષિઓ અને અનુચર સહિત સર્વ રાજાઓ, તેમ જ અન્ય જે કોઈને ઇચ્છા હોય તે સર્વને આવતી કાલે થનાર સીતાશપથ વળતે આ સલામાં પધારવા વિનંતિ છે.' મહાત્મા રાઘવનાં આવાં વચન સાંભળી સર્વ મુખ્ય ઋષિઓએ 'ધન્ય છે, ધન્ય છે' એમ કહ્યું અને પ્રથમ સા કરવા લાગ્યા : 'હે નરશ્રેષ્ઠ ! તમારા જેવો ખીજો કોઈ રાજા પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થયો નથી.' શત્રુનો નાશ કરનાર મહાત્મા રાઘવે પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યા પછી તે સર્વ ઋષિઓને 'આવતી કાલે આવજો' એમ કહી વિદાય કર્યો. મહાતુલાવ મહાત્મા રાજસિંહ રામચંદ્રે આવતી કાલે જાનકીના શપથસમયે સર્વને પધારવાનું કહી સભાને વિસર્જન કરી. ૧૩-૧૬

પતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૯૫ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૬ મો

સીતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી-
વાલ્મીકિની પ્રતિજ્ઞા

तस्यां रजन्यां न्युष्टायो यज्ञवाहं गतो नृपः ।

अग्नीन्सर्वान्महातेजाः शब्दापयति राघवः ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી અને પ્રભાત થયું, ત્યારે યજ્ઞશાળામાં ગયેલા રાજા રામચંદ્રે મહાતેજસ્વી સર્વ ઋષિઓને ત્યાં ઘોલાવ્યા. ૧ મહાત્મા વસિષ્ઠ, વામદેવ, જામ્બવદિ, કાશ્યપ, વિશ્વામિત્ર, દીર્ઘતમા, મહાતપસ્વી હર્વાસા, ઉલ્લસ્ય, શક્તિ, ભાર્ગવ, વામન, દીર્ઘાશુ માકંડેય, મહાયશસ્ત્રી મૌઘલ્ય, ગર્ગ, વ્યવન, ધર્માત્મા શતાનંદ, તેજસ્વી ગૌતમ, કાત્યાયન ભરદ્વાજ, અગ્નિપુત્ર સુપ્રભ, નારદ, પર્વત, મહાયશસ્ત્રી સુયજ્ઞ, તપોનિધિ અજસ્ય આદિ અનેક વ્રતધારી સુનિજો તેમ જ મહાપરાક્રમી રાક્ષસો, મહાબળવાન વાનરો, સેકેકો ક્ષત્રિયો, વૈશ્યો અને શૂદ્રો સીતાશપથ બેવા માટે ત્યાં જોકેકંઠા

થયા. ૨-૭ બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોમાંથી આવેલા વ્રતધારી, જ્ઞાનનિષ્ઠ, કર્મનિષ્ઠ અને યોગનિષ્ઠ બ્રાહ્મણો પણ સીતાશપથ બેવા માટે ત્યાં આવ્યા હતા. ૮ એ રીતે ઘોઠવાયેલી સર્વ સલા ચિત્રવત સ્થિર હતી. તેવામાં ભગવાન વાલ્મીકિ સુનિ સતી સીતા સહિત ત્યાં આવતા જણાયા. ૯ મહાત્મા રાઘવનું જ ચિંતન કરતાં સતી સીતા મોહું નીચું કરી હાથ બેઠીને રોતાં રોતાં ઋષિની પાછળ પાછળ આવતાં હતાં. ભગવાન વાલ્મીકિ સુનિની પાછળ એ રીતે આવતાં સતી સીતા બાણે પિતામહ બ્રહ્માની પાછળ શ્રુતિ હોય તેવાં લાગતાં હતાં. એ સમયે કોઈ 'ધન્ય છે, ધન્ય છે' એમ મોલતા હતા, ત્યારે કેટલાક આદ્યેને બેઈ મહાદુઃખમાં ગરકાવ થઈ જતા હતા. એ સમયે શોકાતુર થયેલા સર્વ દ્રષ્ટાઓએ અતિ આતરવ કરી મૂક્યો. કોઈ 'ધન્ય રામ !' તો કોઈ 'ધન્ય સીતા !' તો વળી કોઈ 'ધન્ય સીતારામ' એ પ્રકારે કોલાહલ કરતા હતા. સીતાને સહાય કરનાર ભગવાન વાલ્મીકિ સુનિએ સલામાં આવીને કહ્યું : ૧૦-૧૪

'હે હાશસ્થો રામ ! આ સીતા શુભ આચરણવાળી અને ધર્મવત્સલ છે, છતાં લોકાપવાહને લઈ તમે તેનો મારા આશ્રમની પાસે ત્યાગ કર્યો છે. ૧૫ હે મહાવ્રતશાળી રામ ! લોકાપવાહથી ભય પામેલા તમને આ સીતા પોતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી આપવા ઇચ્છે છે; માટે તેને રજા આપવી બેઈ જો. હે રઘુનંદન ! હું સત્ય કહું છું કે જાનકીના ઉદરથી બેઠે જન્મેલા આ બાળે મહાદુષ્ટ પુત્ર મારા પુત્રો છે. હું પ્રયેતાનો હથેલો પુત્ર છું. હું કહી અસત્ય બોલ્યો હોઈ એમ મને સાંભરતું નથી; તેથી હું કહું છું કે આ બાળે તમારા પુત્રો છે. ૧૬-૧૮ મેં હજારો વર્ષો સુધી તપ કરેલું છે. તે તપના સોજાંદ ખાઈને હું કહું છું કે જો આ મૈથિલી દુષ્ટ આચરણવાળી હોય, તો મારા તપકં ફળ મને જરા પણ ન મળે. ૧૯ મેં ક્યારેય પણ મન, વચન અને કર્મથી કોઈ પણ પાપ કર્યું નથી. તે તપનું ફળ પણ જો આ જાનકી પાપી હોય તો મને ન મળે. ૨૦ હે રાઘવ ! પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને

સીતાજી સુનિ વાલ્મીકિની પાછળ પાછળ શ્રીરામની અધિપતિતા વગરે જઈ પવિત્રતાની સાબિતી દેવા માટે બસિ આવા પ્રતી હાથ ભેડી અણ
 સારતા શિક્ષા : 'તે મન-વચન-કર્મ' વડે મે શ્રીરામજી જ પૂર્ણ-સુખ મેલું હોય, તે મને વસાવાય સુખથી દેશે ! : પછી ત્યાં જ પૂછવા ફરી એને
 સિંહાસને ઉઠેલાં દિવ્ય દેહધારી પૂછવા આવા નીચળાં સીતાજીને અભિનંદન આપી ચોળાયા લીધાં અને વ્યંત્રિયાં કિલકલો લાગ્યાં । હરપણુ, લવ-કુશ અને
 સુવના, કુમ્ભ-સામ્રાજી ચાર રહી નહિ, શ્રીરામ પણુ અર્જુન જેવે ધર્મી અણુ સુખી અને ગુણ દેવા । (વા. ચા. ઉપરથી)

છડું મન, એ સર્વથી વિચરીને 'આ સીતા શુદ્ધ છે' એવી મારી ખાતરી થઈ, ત્યારે જ હું વનમાંના અરાના કિનારેથી તેને મારે આશ્રમે લઈ ગયો હતો. આ રીતે શુદ્ધ આચરણવાળી, નિષ્પાપ અને પતિને દેવ તરીકે માનનારી આ સીતા લોકાપવાદથી ભય પામેલા તમને પોતાની વિશુદ્ધિની ખાતરી આપશે. હે હશરથપુત્ર ! તમારી આ પ્રિયતમા વિશુદ્ધ છે એમ તમે જાણો છો, છતાં લોકાપવાદના ભયથી ખિન્નચિત્ત થઈ તમે તેને ત્યજી દીધી છે. હું મારી હિંચદંષ્ટિ અને જ્ઞાનદંષ્ટિ વડે તમને ખાતરી આપું છું કે, તે વિશુદ્ધ છે; માટે તમે તેને સ્વીકારો. ૨૧-૨૪

અતિ શીવાસ્પદિ મહાસુનિષ્ણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૭મો

સતીની આત્મશુદ્ધિ અને ભૂમિપ્રવેશ

વાલ્મીકિનૈવલુકસ્તુ રાવણઃ પ્રત્યમાપત ।

પ્રાજ્ઞહર્જનગતો મન્યે દૃષ્ટ્વા તાં વરવરર્ણનીમ્ ॥૧॥

સતી સીતાને સહામાં આવેલાં બેઈ અને જગવાન વાલ્મીકિ સુનિની પ્રતિજ્ઞા સાંભળી ગળ-ગળા થયેલા રામચંદ્ર બોલ્યા : ' હે મહાશામ ! હે ધર્મવિદ્ ! તમે કહો છો તે યથાર્થ છે. હે શ્રદ્ધાન્ ! મને તમારાં નિષ્પાપ વચનોમાં વિશ્વાસ છે. પૂર્વે વેદેહીએ દેવાની સમક્ષ લીધેલા સોગંદથી એની વિશુદ્ધિની અને ખાતરી થઈ હતી અને તેથી જ મેં એને મારી સાથે રાજમંદિરમાં રાખી હતી; પણ જ્યારે લોકાપવાદ અતિશય પ્રવર્ત્યો, ત્યારે એ અપાપી છે એમ જાણીતા છતાં રાજધર્મ અનલવાની ખાતર મારે તેના ત્યાગ કરવો પડ્યો છે. હે સુનિ ! તેને માટે ક્ષમા કરો. હું જાણું છું કે, આ બેઈ જન્મેલા લવ અને કુશ તે બન્ને મારા પુત્રો છે અને આ મૈથિલી આખા જગતમાં વિશુદ્ધ છે, તેથી મારી એના ઉપર પ્રીતિ હો. ૨૨-૨૫

આજે સીતા સોગંદે લેશે, એ વાત સાંભળી પિતામહે શ્રદ્ધાને આગળ કરીને આદિત્યો, વસુઓ,

રુદ્રો, વિશ્વદેવો, વાયુદેવો, સાધ્યદેવો, મહર્ષિઓ, નાગદેવો, સુપ્રજ્ઞો, સિદ્ધો વગેરે અનેક સુરશ્રેષ્ઠો ત્યાં આવેલા હતા. ૨૬-૨૮ એ સર્વ દેવો અને ઋષિઓને બેઈને રાવણે ફરીથી કહ્યું : ' હે સુરશ્રેષ્ઠ ! અને આ ઋષિનાં અપાપી વચનોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. આ જગતમાં વેદેહી વિશુદ્ધ છે અને એના ઉપર મારી પૂર્ણ પ્રીતિ છે. '

રામચંદ્રના મનનો અસિપ્રાય જાણીને સૌ પ્રસન્ન થયા. એ સમયે સુંદર, હિંચ ગંધવાળો, પવિત્ર અને શુભકારક વાસુ વાવા લાગ્યો, તેથી બધા સુરશ્રેષ્ઠો અને આજો જનસમાજ આનંદ પામ્યો. ૨૯-૩૧ જુદા જુદા દેશોમાંથી આવેલા માણસો જાણે સત્યયુગ પ્રવર્ત્યો હોય તેવું આ અદ્ભુત અને ન સમજી શકાય તેવું દ્રશ્ય જોવા લાગ્યા. ૩૨ તે સમયે કાશ્ય વજ્ર ધારણ કરેલા સતી સીતા બે હાથ બેઠી નીચું મોહું રાખી, ભૂમિ તરફ દંષ્ટિ કરતાં બોલ્યા : ૩૩

‘યથાહં રાવણાદન્યં મનસાપિ ન ચિન્તયે ।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાતુમર્હતિ ॥ ૧૪ ॥

એ મે રાવણ સિવાય અન્યનું મન વડે પણ ચિંતન કયું ન હોય, તો હે માધવીદેવી ! મને તારામાં શમાવી દે; હે પૃથ્વી-માતા ! મને માર્ગ આપ. ૧૪

‘મનસા કર્મણા વાચા યથા રામં સમર્ચયે ।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાતુમર્હતિ ॥ ૧૫ ॥

એ મે મન, વચન અને કર્મ વડે નિરંતર રામનું જ આરાધન-પૂજન કયું હોય, તો હે માધવીદેવી ! મને તારામાં સમાવી દે; હે પૃથ્વી-માતા ! મને માર્ગ આપ. ૧૫

‘યથૈતત્સત્યસુકં મે વેદિ રામાત્પરં ન જ ।

તથા મે માધવી દેવી વિવરં દાતુમર્હતિ ॥ ૧૬ ॥

એ હું રામ સિવાય બીજા કોઈને જાણતી ન હોઈ; અર્થાત્ મન, વચન અને કર્મથી રામચંદ્રને જ જાળનારી છું, તે સત્ય હોય તો હે માધવીદેવી ! મને તારામાં સમાવી દે; હે પૃથ્વી-માતા ! મને માર્ગ આપ. ૧૬

સતી સીતાએ જ્યારે ઉપરાઉપરી આવા ત્રણ

સેગદ લીધા, ત્યારે ત્યાં એકાએક આશ્ચર્ય-
કારક દેશ ઉત્પન્ન થયું. સર્વ સભા સમક્ષ સતી
સીતા ઊભાં હતાં, ત્યાંની પૃથ્વી ક્રૂટી અને તેમાંથી
એક ઉત્તમ અને દિવ્ય સિંહાસન બહાર આવ્યું.
એ દિવ્ય સિંહાસનને દિવ્ય દેહધારી, દિવ્ય રત્નનાં
આભૂષણ ધારણ કરનારા એવા અમિત પરાક્રમી
નાગોએ માથા ઉપર ધારણ કરેલું હતું અને તેના
ઉપર ધરણીદેવી બેઠેલાં હતાં. તેમણે સીતાને બન્ને
હાથથી આલિંગન કરી, 'હે પુત્રી! કલ્યાણ
થાઓ' એ પ્રમાણે અભિનંદન આપી તેમને
પોતાના ખોળામાં બેસાડી લીધાં અને રસાતળ-
માં જવા લાગ્યાં. એ સમયે દિવ્ય સિંહાસન
ઉપર બેઠેલાં ધરણીદેવી સાંહત સીતાણ ઉપર
આકાશમાંથી દિવ્ય યુગ્ધોની અવિગ્નિજ વૃદ્ધિ
થવા લાગી. વળી દેવોમાં પણ મહાન સાધુઓ
એકદમ ઊભા થઈ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે,
'એટું આતુ' શીલ છે તે સીતા તને ધન્ય છે!
ધન્ય છે!' ૧૭-૨૧ સીતાણને ભૂમિપ્રવેશ બેઈને
અંતરિક્ષમાં રહેલા પ્રસન્ન ચિત્તવાળા અનેક દેવોએ
એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે ધન્યવાદ આપ્યો. રાજ
રામચંદ્રના યજ્ઞમાં આવેલા સર્વ સુનિઓ તથા
પુરુષસિંહ રાજાઓ તો આ દેશ બેઈને દિગ્ગજ
થઈ ગયા. એ જ રીતે મહાકાય દાનવો અને પાતાળ-
વાસી પક્ષગો, તેમ જ અંતરિક્ષમાં રહેલાં ભૂમિ
ઉપરનાં સર્વ સ્થાવરજંગમ પ્રાણીઓ પણ આ દેશ
બેઈને દિગ્ગજ થઈ ગયાં. કેટલાક પ્રસન્ન થઈને
'જય જય' બોલવા લાગ્યા, કેટલાક આનંદપરાયણ
થઈ ગયા; કેટલાક મહાત્મા રામચંદ્ર તરફ બેઈ રહ્યા,
ત્યારે કેટલાક જઈ બેઈને ભૂમિપ્રવેશ કરતાં
સતી સીતા તરફ બેઈ રહ્યા. એ સમયે ઋષિઓનો
સમાગમ અને સીતાનો ભૂમિપ્રવેશ બેઈને આશુ
જગત એક મુહૂર્ત પથંત સંભોલ પારગુ. ૨૨-૨૬

કવિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિપણીત આલિંગ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૯૦ મે. સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૮ મે

રાજ રામચંદ્રને દેવોએ આપેલું આધાસન
રસાતલ પ્રવિષ્ટાયાં વૈદેહાં સર્વવાનરા: ।

સુક્રુઃ સાયુષાશ્ચિતિ મુનયો રામલંચિત્તૌ ॥ ૧ ॥

ન્યારે વેદેહીએ રસાતળમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે
રામની સનિધિમાં રહેલા સર્વ વાનરો અને
સુનિઓએ 'સતી સીતા, તને ધન્ય છે! ધન્ય છે!'
એવો હર્ષનાદ કર્યો. ૧ એ સમયે રાજ રામચંદ્ર
ચરણે ઠેકવી નીચે યુગે બેઠા હતા, તે કીચું
પણ બેઈ ચક્રવા નહિ. તેમની આંખોમાં અશ્રુ
ભરાઈ આવ્યાં અને કીનચિત્ત થયેલા હોવાથી તેઓ
અતિથય કુંઘી જણાતા હતા. ૨ અંતે તેઓએ
મહાન શોકસાગરમાં ડૂબી રહેન કરવા માંડ્યું અને
તેમની આંખોમાંથી અશ્રુ વહેવા લાગ્યાં. ઘણી વાર
રહેન કર્યા પછી તેમણે કહ્યું: ૩ 'લક્ષ્મી જેવી સ્વરૂપ-
વાન સીતાએ મારા દેખતાં જ ભૂમિપ્રવેશ કર્યો,
તેથી કોઈ દિવસ નહિ થયેલો. એવો અપાર શોક
મારા હૃદયને ભેડી નાખે છે. ૪ પૂર્વે મહાસાગરને
મારે કાંઈ આવેલી લંકામાં બ્યાં કોઈને એટું
દર્શન પણ થયું ન હતું, ત્યાંથી પણ મેં એને પાછી
આણી હતી, તો પાછી પૃથ્વીના તળમાંથી તેને પાછી
આણવી તે મોટી વાત નથી. હે દેવી ભગવતી વસુધે!
મને મારી સીતા પાછી આપો, નહિ તો તમે મને
ઝોળાપો છો તે પ્રમાણે હું તમારા ઉપર ક્રોધ
કરીશ. ૫ અરેખર, તમે મારાં સાસુણ છો; કારણ
કે હળથી ખેડ કરતા જનક રાજને સીતા તમારી
પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલી હતી. ૬ હે વસુધે! તમે મને
સીતા પાછી આણી આપો; કારણ કે તેના વિના હું
ઝાંઝો થઈ ગયો છું. ૭ તમે સીતા જેવી હતી તેવી
મને પાછી નહિ આપો, તો હું પૃથ્વીમાં પ્રવેશ
કરીશ. આટલું છતાં પણ તમે નહિ માનો, તો હું
પર્વત અને વનો સહિત આખી પૃથ્વીને વ્યાકુળ
કરી સર્વ ભૂમિ જળમય કરી દઈશ અને અંતે
તમારો નાશ કરીશ.'

રાજ રામચંદ્ર ક્રોધ અને શોકયુક્ત વચનો
બોલવા લાગ્યા, ત્યારે દેવી સહિત પ્રજાઓ કંઈ

‘હે રામ ! હે રામ ! હે સુમત ! તમારે કોઈ પણ પ્રકારનો સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી. હે શત્રુનાશન ! પૂર્વે કરેલા મંત્ર અને ભાવનું સ્મરણ કરો. ૮-૧૨ હે મહાબાહુ ! તમારા જે ઉત્તમ વિષ્ણુભાવનું અમે કોઈ તમને સ્મરણ કરાવતા નથી. માત્ર ઇશારો જ કરીએ છીએ. હે દુર્ધર્ષ ! આ પળે તમે તમારા જન્મનો હેતુ અને કાર્યનો વિચાર કરો. ૧૩ વેદેહી સીતા વિમલ સાધ્વી હતી અને નિરંતર તમારું જ ચિંતન કરનારી હતી, તે તમારા આશ્રયથી તેમ જ તેના તપોબળથી નાગલોકનું સુખ ભોગવવા ગયેલી છે. ૧૪ તે જરૂર ફરીથી સ્વર્ગમાં તમને મળશે; માંટે હવે આ સહારમાં હું જે વચનો કહું તે સાંભળો :

હે રામ ! જે કાવ્ય તમે સાંભળ્યું છે, તે સર્વ કાવ્યોમાં ઘણું ઉત્તમ છે અને મેં ‘પણ પૂર્વે સાંભળેલું છે. તમારાં સર્વ ચરિત્રોનું તેમાં વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કરેલું છે. ૧૫, ૧૬ હે વીર ! જન્મથી માંડીને તમે જે સુખદુઃખ ભોગવેલાં છે અને ભવિષ્યમાં જે ભોગવવાના છે, તે સર્વ વાલ્મીકિ ઋષિએ એમાં વણીવેલા છે. ૧૭ હે રામ ! આ આશુ આદિકાવ્ય તમારા વિષે જ રચેલું છે. ખરેખર, રાક્ષસ સિવાય બીજા કોઈ એ કાવ્યનો યશ ભોગવવા યોગ્ય નથી. દિવ્ય, અફલુતસ્વરૂપી અને સત્ય વાક્યવાળું આ કાવ્ય પૂર્વે મેં દેવોની સાથે સાંભળેલું હતું. ૧૮, ૧૯ હે પુરુષસિંહ ! હે કાકુત્સ્થ ! ધર્મને લીધે સાવધાન ચિત્તવાળા તમે ભવિષ્યના રામાયણનો શેષભાગ સાંભળો. ૨૦ હે મહાતેજસ્વી ! હે મહાયશસ્વી ! એ કાવ્યનો ખાકીનો ઉત્તમ ઉત્તરભાગ તમે ઋષિઓની સાથે સાંભળો. ૨૧ હે વીર ! હે રઘુનંદન ! તમારા જેવા પરમ રાજર્ષિએ એ રહસ્યવાળો ભાગ બીજા કોઈ ભાઈની સાથે સાંભળવો ન બોલ્યો. ૨૨ એ પ્રમાણે કહી ત્રિભુવનપતિ પ્રજ્ઞા, દેવો અને બીજા સર્વ યોતાના બાધવો સાથે સ્વર્ગલોકમાં ગયા. ૨૩

એ સમયે પ્રજ્ઞલોકમાં નિવાસ કરનારા જે ને મહાત્મા ઋષિઓ હતા, તે તે સર્વ પ્રજ્ઞાળની આજ્ઞાથી પોતપોતાના સ્થાનેકે જવા નીકળ્યા હતા; પરંતુ રાબ રામચંદ્રનું હવે યનારું ઉત્તરચરિત

સાંભળવાની ઇચ્છાથી તેઓ સહારમાં પાછા આવ્યા. પછી શુભ વાણીથી રાબ રામચંદ્રે ભગવાન વાલ્મીકિનો ખાકીનો ભાગ સંભળાવવા વિનંતિ કરી, ત્યારે પરમ તેજસ્વી વાલ્મીકિ બોલ્યા : ‘હે ભગવન ! પ્રજ્ઞલોકનિવાસી ઋષિઓ તમારું ભવિષ્ય શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, તો હવે તે આવતી કાલ સવારથી શરૂ કરીશું.’ એવો નિશ્ચય બહેર કરી કુશ અને લવને સાથે લઈને તે સહારમંડપ છોડીને રામચંદ્ર પર્વતશાળામાં ગયા અને સીતાનો શોક કરતાં કરતાં તે રાત્રિ વિતાવી. ૨૪-૨૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાયુનિપ્રજ્ઞીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૯૯ મો

રાબ રામચંદ્રની માતાઓનું સ્વર્ગગમન

રજન્યાં તુ પ્રમાતાયાં સમાનીય મહામુનીન્દ્ર ।

ગીયતાંમિવિશોકામ્યાં રામઃ પુત્રાદુશ્ચ હ ॥ ૧ ॥

સ્વની નીતી ગઈ અને પ્રભાત થયું, ત્યારે મહર્ષિઓને સન્માનપૂર્વક બોલાવી રામે લવ-કુશને કહ્યું : ‘હે પુત્રો ! કોઈ પણ શંકા રાખ્યા સિવાય બાકી. ૧ પછી મહાત્મા મહર્ષિઓ પોતપોતાને સ્થાને બેસી ગયા એટલે કુશ અને લવે રામના ભવિષ્યચરિત્રરૂપ ઉત્તર કાવ્ય ગાવા માંડ્યું.

પોતાની સત્ય સંપત્તિથી સીતાએ ભૂમિ-પ્રવેશ કર્યો અને તે યજ્ઞ પૂરો થયો; ત્યારે રામચંદ્ર અતિશય દુઃખી થયા. ૨, ૩ સીતા વિના તેમને આશુ જળત શૂન્ય બેઠું જણાવા લાગ્યું અને એ પરમશોકને લીધે તેમનું મન અશાંત થઈ ગયું. તેમણે સર્વ રાબઓને, રીંછોને, વાનરોને, રાક્ષસોને, પ્રાણીઓને અને સર્વ સત્ત્વોને ધન-માન આપી વિદાય કર્યા. એ પ્રમાણે રાધવે વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞ સમાપ્ત કર્યો. કમળલોચન રામચંદ્ર સર્વ સહારને વિદાય કરીને અયોધ્યામાં પેઠા અને હૃદયમાં નિરંતર સીતાનું ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. તેઓ સીતા સિવાય બીજા કોઈ પણ સ્ત્રીને પરચ્યા નહિ અને દરેક યજ્ઞમાં સહધર્મચારિણીની જગાએ સીતાની સોનાની મૂર્તિથી ચઢાવી લીધું. તેમણે

દશ હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું. તેમાં અનેક અશ્વમેધ યજ્ઞો, જેમાં પુષ્કળ ધનનો વ્યય થાય છે તેવા અને અશ્વમેધથી દશગણુ દુગ્ધ આપનારા વાજપેય યજ્ઞો તથા અગ્નિષ્ઠોમ, અતિરાત્ર અને ગોસવ આદિ બીજા અનેક યજ્ઞો પુષ્કળ ધનાદિની દક્ષિણા આપીને કર્યા.^{૪૦} એ પ્રમાણે ધર્મવિધિથી રાજ્ય કરતાં મહાત્મા રાઘવનો ઘણો કાળ વીતી ગયો.^{૧૦} એમના રાજ્યશાસનમાં રંછિા, વાનરો અને શક્તિસો વગેરે એમની આસા પાળતા; એટલું જ નહિ પણ પ્રતિદિન દેશદેશના રાજાઓ એમને પ્રસન્ન કરતા.^{૧૧} વખતસર વરસાદ વરસતો હતો, તેથી તેમના રાજ્યની સર્વ દિશામાં સુકાળ રહેતો. નગરોમાં તેમ જ ગામડાંઓમાં રહેતા સર્વ લોકો હૃદયુષ્ક હતા.^{૧૨} કોઈનું આકાળ મરણ થતું ન હતું, તેમ જ પ્રાણીઓને કોઈ જાતનો રોગ પણ થતો નહિ. રામરાજ્યમાં કોઈ પણ જાતનો અનર્થ થતો નહિ.^{૧૩}

ઘણો લાંબો વખત વીતી ગયો, ત્યારે રામ-અર્ચના યજ્ઞસ્થિની માતા કૌશલ્યા ગુપ્ત-પૌત્રોને કુશળ જોતાં જોતાં કાળને વશ થઈ ગયાં. પછી સુમિત્રા અને યજ્ઞસ્થિની કેકેયી પણ અનેક પ્રકારનાં ધર્મકર્મ કરીને એમની પાછળ સ્વર્ગમાં ગયાં. સ્વર્ગમાં એ સર્વ મહાભાગ રાણીઓને દશરથ રાજાનો મેળાપ થવાથી તેઓ સર્વ ધર્મનું પુણ્ય મેળવવા લાગી.^{૧૪-૧૬} રામચંદ્ર પણ વખતે વખતે એ સર્વ માતાઓના કલ્યાણનિમિત્તે પૂજ્ય-જ્ઞાવમાં જરા પણ લેહલાવ શંક્યા વગર તપસ્વી પ્રાણીઓને મહાદાન આપ્યા કરતા હતા. ધર્મોત્તમા રામચંદ્ર પિતૃઓને સુખ ઉત્પન્ન કરનારી અને પ્રાણીઓને યોગ્ય અનેક ઉત્તમ વસ્તુઓનું દાન કરતા હતા; તેમ જ પિતૃઓ અને દેવોને સતી-શ્રવા માટે અતિશય મુરકેલ અનેક યજ્ઞો કરતા હતા. એ પ્રમાણે અનેક રીતે યજ્ઞાનુષ્ઠાન કરીને સર્વદા ધર્મની વૃદ્ધિ કરતાં કરતાં અનેક હજારો વર્ષો રાજ્ય રામચંદ્રે સુખમાં વિતાવ્યાં.^{૧૭-૧૮}

હવે શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિર્ણયિત આદિકથા શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૯૯ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૦ મો

ગંધર્વ પ્રદેશ પર ચઢાઈ

કસ્યવિત્ત્વ્ય કાલસ્ય યુવાજિત્તેકયો નૃપઃ ।
સ્વગુરું પ્રેષયામાસ રાઘવાય મહાત્મને ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા બાદ કેકયદેશના યુધા-જિત રાજાએ અપાર તેજવાળા અગિરાના પુત્ર બ્રહ્મર્ષિ ગાઝ્ય નામના પોતાના શુરને મહાત્મા રાઘવની પાસે મોકલ્યા. તેમની સાથે દશ હજાર ઉત્તમ અશ્વો, કાંબળાઓ, રત્નો, ઉત્તમ સિત્તવાળાં વસ્ત્રો તથા સુંદર આભૂષણો લેઈ તરીકે મોકલ્યાં હતાં.^{૧-૩} ત્યારે શ્રીમાન રાઘવે મહર્ષિ ગાઝ્ય અહીં આવેલા છે અને મામા અન્ધપતિએ તેમની સાથે પુષ્કળ ધન મોકલ્યું છે એમ સાંભળ્યું, ત્યારે તેઓ પોતાના ભાઈઓને સાથે લઈને એક કોશ સુધી એ ઋષિને સીમા લેવા ગયા અને જેમ ઇંદ્ર બૃહસ્પતિની પૂજા કરે, તેમ તેમણે ગાઝ્ય ઋષિની પૂજા કરી. પછી લાવેલી લેટને સ્વીકારીને મામાના કુટુંબના દરેક માણસના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા અને છેવટે મામાના પણ કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. પછી સર્વ સભામંડપમાં આવ્યા. ત્યાં મહાભાગ ગાઝ્ય ઋષિ સુખપૂર્વક બેઠા. પછી રાજા રામચંદ્ર બોલ્યા : ‘વાક્યવિશારદોમાં શ્રેષ્ઠ અને સાક્ષાત્ બૃહસ્પતિ જેવા આપને મામાએ શા હેતુથી અહીં મોકલ્યા છે ?’ એ સાંભળી મહર્ષિએ પોતાને હેતુ કહેવા માંડ્યો : ‘હે નરશ્રેષ્ઠ ! હે મહાબાહુ ! મામા યુધાજિતે પ્રીતિપૂર્વક જે સમાચાર કહેવડાવ્યા છે તે તમે સાંભળો.’^{૪-૬}

‘જેમાં દુગમૂળ પુષ્કળ પાકે છે, એવા એક ગંધર્વ નામે દેશ છે. તે અતિશય શોભીતો પ્રદેશ સિંધુ નદીના બન્ને કિનારે આવેલો છે. એ પ્રદેશનું સુહૃદવિશારદ શસ્ત્રધારી ગંધર્વો રક્ષણ કરે છે. ત્યાં શૈલ્પ્ય રાજાના ત્રણ કરોડ અને બળવાન વીર પુત્રો રાજ્ય કરે છે. હે કાકુત્સ્થ ! તેઓને છવી લઈને તમે એ સુંદર ગંધર્વનગરમાં પ્રવેશ કરો અને એ રાજ્યને તમારા રાજ્યમાં ભેળવી દો. એ પરમ શોભાચમાન દેશમાં બીજો કોઈ બર્હશકે તેમ નથી;

માટે હે મહાબાહુ! જો તમને જોમ કરવું રચતું હોય તો તેમ કરો. હું તમારું અહિત થાય તેવું કહેતો નથી. ૧૧૦-૧૧૩

મહર્ષિ ગાર્ગ્યના મોટેથી મામાને સંદેશો સાંભળી રાજા રામચંદ્રે તેમ કરવાની હા પાડી અને ભરતના સાચું જોયું ૧૪ પછી રાઘવે પ્રસન્ન થઈ હાથ જોડી વિનયપૂર્વક કહ્યું : 'હે પ્રહર્ષિ! ભરતના તક્ષ અને પુષ્કલ નામના આ બન્ને વીર કુમારો તે ગંધર્વદેશ છૂટવા જશે. ધર્મમાં સાવધાન ચિત્તવાળા અને મામાથી રક્ષાયેલા આ બન્ને કુમારોને, આગળ કરી પોતાના સૈન્યની પાછળ ભરત ત્યાં જશે અને ગંધર્વકુમારોને હજીને જો પ્રદેશના બે ભાગ કરી તે બન્નેને આપશે. જોમ પોતાના કુમારો માટે નગરોની વ્યવસ્થા કરીને તેમ જ રાજ્યકારભાર સોંપીને અતિ ધર્મિષ્ઠ ભરત ફરીથી મારી પાસે પાછા આવશે. ૧૧૪-૧૧૮ પ્રહર્ષિ-ને જોવા ઉત્તર આંધ્રી રાજા રામચંદ્રે ભરતને સૈન્ય સાથે ગંધર્વનગર પર જવાની આજ્ઞા કરી અને કુમારોના સેનાપતિપદે અભિષેક કર્યો. ૧૧૯ સૌમ્ય નક્ષત્રમાં અંગિરાના પુત્ર ગાર્ગ્ય ઋષિને આગળ કરી ભરત પોતાના બન્ને પુત્રો અને સૈન્ય સહિત નગર બહાર નીકળ્યા. ઈંદ્ર સહિત દેવસેના જેમ અમરશાપુરીમાંથી બહાર નીકળે, તેમ દેવો પણ જેની અવગણના ન કરી શકે તેવી આ સેના નગરમાંથી બહાર નીકળી, ત્યારે મહાત્મા રાઘવ પણ તેને દૂર સુધી વળાવવા ગયા. ૧૨૦, ૧૨૧ માંસાહારી પ્રાણીઓ અને રુધિર પીવાની ઇચ્છાવાળા મહાન શક્તિસે ભરતની સેનાની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા, ૧૨૨ તેમ જ હજારો ગંધર્વપુત્રોના માંસનું ભક્ષણ કરવાની ઇચ્છાવાળા માસભક્ષક અને ભયંકર પુષ્કળ પ્રાણીઓ પણ જો સેનાની પાછળ જવા લાગ્યા. ૧૨૩ સિંહ, વાઘ, વરાહ અને આકાશમાં ફરનારા પક્ષીઓ જો સેનાની આગળ આગળ જતાં હતાં. જો નીરોગી અને હૃદયપુષ્ટ જનોવાળી સેના હંડમજલ કરતી અથવા માસ કરતાં વધુ સમયના પ્રવાસ પછી કેકય દેશમાં પહોંચી. ૧૨૪,

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિનિપ્રીયત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૦ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૧ મો

ભરતપુત્રોના રાજ્યાભિષેક

ધ્રુત્વા સેનાપતિ પ્રાપ્તં મરતે કૈકયાધિપઃ ।

યુવાનિત્ ગર્ગસહિતં પર્વં પ્રીતિમુપાગમત્ ॥ ૧ ॥

મહર્ષિ ગાર્ગ્ય સહિત ભરત સેના લઈને અહીં આવેલા છે, જોમ કેકયદેશના રાજા યુધા-જિતે સાંભળ્યું, ત્યારે તે પરમ આનંદ પામ્યો. તે પોતાની મોટી સેના સાથે તુરત ગંધર્વોને છૂટવા માટે ભરત પાસે આવ્યો. પછી મહા-પરાક્રમી ભરત અને યુધાજિત, જો બન્ને એકઠા થઈને પોતાનાં સન્ય, પાયદળ, વાહન તથા અનુચરો સહિત ગંધર્વનગર પર ધસી ગયા. ૧-૩ જો નગરમાં ભેગા થયેલા ગંધર્વોએ ભરત ચડી આવેલા છે જોમ સાંભળ્યું એટલે યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા તે મહાપરાક્રમી ગંધર્વો ત્યારે તરફ ગર્જના કરવા લાગ્યા. ૪ પછી જો બન્ને સૈન્ય વચ્ચે સાત દિવસ સુધી રવાંટા ભીમાં કરે એવું મહાભયંકર અને તુસલ યુદ્ધ થયું, છતાં તેમાં એકે પક્ષનો ભય કે પરાજય થયેલો જણાયો નહિ. ૫ ત્યારે તરફ લોહીના પ્રવાહવાળી નદીમાં ખડંગ, શક્તિ, ધ્રુવચરૂપી ઝાઝો અને માણસના કલેવરરૂપી તરાપા હોય તેમ દેખાવા લાગ્યું. ૬ અતિ ક્રોધ પામેલા રામાનુજ ભરતે સંવત્ નામનું મહા-ભયંકર કાલ-અસ્ત્ર ગંધર્વો ઉપર મૂક્યું. તે અસ્ત્રના પ્રભાવથી સર્વ ગંધર્વો કપાઈ ગયા અને કાળને વશ થઈ ગયા. જો પ્રભાણે મહાત્મા ભરતે ત્રણ કરોડ ગંધર્વોને તે જ ક્ષણે હણી નાખ્યા. ૭-૮ એક નિમિષમાત્રમાં જોવા યુદ્ધવિશારદ ગંધર્વો હજારો ભય જોયું ધોર યુદ્ધ પૂર્વે થયું હોય જોમ દેવોને પણ સાંભરતું ન હતું. ૯ ત્યારે જો સર્વનો નાશ થયો, ત્યારે કેકેયપુત્ર ભરતે નગરોમાં શ્રેષ્ઠ અને સમૃદ્ધિવાળા બે નગરો ત્યાં વસાવ્યા. ૧૦ મહાત્મા ભરતે ગંધર્વ દેશમાં વસાવેલી તક્ષશિલા નગરીમાં તક્ષને અને ગાધાર દેશમાં વસાવેલી પુષ્ક-લાવતી નગરીમાં પુષ્કલને રાજગાદીએ બેસાડ્યા. ૧૧ જો બન્ને નગરો ધન-રત્નોના સમૃદ્ધથી સંપૂર્ણ,

વન-ઉપવનથી શોભતાં અને શુભવિસ્તારમાં એક
 ઘીળની સ્પર્ધા કરે એવાં હતાં. એ નગરોમાં
 કપટરહિત વ્યવહાર ચાલતો હતો. તેની આસપાસ
 આગળગીઆઓ આવેલા હતા અને વિશાળ રાજ-
 માર્ગો તથા મોટાં બજારો એ નગરના મધ્યભાગમાં
 આવી રહ્યાં હતાં.^{૧૪, ૧૭} એ બંને રમ્ય અને શોભીતાં
 નગરોમાં વિસ્તારવાળાં મોટાં મોટાં મંદિરો
 આવેલાં હતાં, તેમ જ અનેક સુંદર વિમાનો ત્યાં
 ફરતાં હતાં. વિસ્તારવાળાં અને શોભીતાં જેવ-
 મંદિરોની આસપાસ તાલ, તમાલ, તિલક, ગકુદ
 આદિ વૃક્ષો શોભતાં હતાં.^{૧૪, ૧૫} રાણવના નાના
 બાઈ કેકેયીસુત મહાબાહુ ભરત પાંચ વર્ષ સુધી
 ત્યાં રહી અયોધ્યામાં પાછા આવ્યા.^{૧૬} અને ઇંદ્ર
 એમ પ્રહ્લાને વંદન કરે, તેમ સાક્ષાત ધીલ ધર્મ-
 રાજ એવા મહાત્મા રામચંદ્રને અભિવંદન કરી,
 જે રીતે ગંધર્વોનો વધ કર્યો હતો અને બંને નગરો
 વસાવ્યાં હતાં તે સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યો, જે સાંભળી
 મહાત્મા રાણવ અતિશય પ્રસન્ન થયા.^{૧૭, ૧૮}
 હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુતિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
 ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૧ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૨ મે

કાર્કપથ અને મહાપ્રદેશ પર લક્ષમણ-
 કુમારનો રાજ્યાભિષેક

સચ્છત્વા હર્ષમાયે રાગવો આતુમિઃ સહ ।

વાર્ક્યં વાદ્યુતસંકારાં આતુમોવાચ રાગવઃ ॥ ૧ ॥

આ સર્વ સાંભળી બાઈઓ સહિત રાણવ હર્ષ
 પામ્યા. પછી તેમણે બાઈઓને પ્રસન્ન કરનારાં
 અદ્ભુત વાક્યો કહ્યાં.^૧ 'હે સૌમિત્રે! રાજ્યની
 ખાતર દંડ પરાક્રમ કરનારા આ તારા અંગદ અને
 ચંદ્રકેતુ નામના બે ધર્મવિશારદ પુત્રોનો પણ
 રાજ્યાભિષેક કરવાની હું ઇચ્છા રાખું છું; માટે કોઈ
 એવો દેશ શોધી કાઢો કે જે રમણીય તથા બાધા-
 રહિત હોય અને જ્યાં એ બંને ધનુષધારીઓ સુખથી
 રહે. ^{૨, ૩} હે સૌમ્ય! તેઓને સારુ એવો પ્રદેશ
 શોધી કાઢો કે જેથી કોઈ રાજાને પીડા ન થાય,
 આશ્રમેનો નાશ ન થાય અને આપણે કોઈના

અપરાધમાં ન આવીએ.'

રાજા રામચંદ્રના એ અભિપ્રાયના ઉત્તરમાં
 ભરતે જણાવ્યું: 'આ કાર્કપથ નામે દેશ છે, તે
 રમણીય છે અને નીરાગી છે;^{૪, ૫} માટે મહાત્મા
 અંગદને એ પ્રદેશમાં ગાદીએ બેસાડો અને ચંદ્ર-
 કેતુને સુદર અને નીરાગી ચંદ્રકાંત નગરનું રાજ્ય
 આપો.^૬

મહાત્મા રામચંદ્રે ભરતે આપેલી સલાહ માન્ય
 રાખી, અંગદ માટે તે દેશ તામે કર્યો અને ત્યાં
 એક નગરી વસાવી. પછી એ રમ્ય અને સારી રીતે
 રણાયેલી અંગદીઆપુરીમાં કલ્લેશરહિત નર્મ કર-
 નારા રાજા રામચંદ્રે લક્ષમણપુત્ર અંગદને અને
 મહા હોડાની મહાબૂમિમા વસાવેલી રમ્ય અને
 અમરાપુરી જેવી ચંદ્રકાંત નામની પ્રખ્યાત નગરી-
 માં ચંદ્રકેતુનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. એ કાર્ય કરીને
 દુરાધર્મ રામ, લક્ષમણ અને ભરત પરમ આનંદ
 પામ્યા.^{૭-૧૦} એ બંને સાવધાનનિયંત્રવાળા કુમારો-
 નો અભિષેક કર્યા પછી, સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષમણની
 સાથે અંગદને પશ્ચિમ દિશા તરફ અને ભરત
 સાથે ચંદ્રકેતુને ઉત્તર દિશા તરફ મોકલ્યો.
 લક્ષમણ અંગદીઆપુરીમાં એક વર્ષ સુધી રહ્યા
 અને જ્યારે પુત્ર કોઈથી ભૂતી શકાય નહિ એવી
 સ્થિતિમાં આવ્યો એટલે તે અયોધ્યામાં પાછા
 આવ્યા.^{૧૧-૧૩} મહાત્મા ભરત પણ એકાદ વરસ-
 થી જરા વધારે વખત સુધી ચંદ્રકાંતપુરીમાં રહ્યા
 અને ત્યાંનું રાજ્ય સચકિત કર્યું.^{૧૪} પછી અયોધ્યામાં
 રામના પાદની ઉપાસના કરવા પાછા આવ્યા.^{૧૫}
 અતિધાર્મિક લક્ષમણ અને ભરત બંનેને રામચંદ્રની
 સેવા કરવાં કરતાં કેટલો કાળ વીતી ગયો, તે
 સ્નેહને લીધે જાણવામાં આવ્યું નહિ.^{૧૬} એ પ્રમાણે
 નિરંતર ધર્મવિધિથી ચૌરજનનાં કાર્ય કરતાં કરતાં
 તેમનાં દશ હજાર વરસો ચાલ્યાં ગયાં. સુંદર મહા-
 યજ્ઞમાં હોમેલી આહુતિથી પ્રકાશતા તેજવાળા
 દક્ષિણ ગાહપત્ય અને આહવનીય નામના ત્રણ
 હુતાગ્નિઓ જેવા આ ત્રણે બાઈઓ સર્વ ઇચ્છાથી
 પરિપૂર્ણ મનવાળા હોવાથી લક્ષ્મીથી વીંટાયેલી
 રહીને ધર્મસાધના કરી શકાય એવી અયોધ્યામાં

નહેતા હતા. ૧૧, ૧૭

અતિ શ્રીવાસ્ત્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૨મે સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીરામનું સ્વર્ગારોહણ

સર્ગ ૧૦૩ મે

રામચંદ્ર પાસે કાળદૂતનું આગમન
‘કસ્યચિત્ત્વય કાલસ્ય રામે સમંપરે સ્થિતે ।
કાલસ્તાપસરૂપેણ રાજદ્વારમુપાગમત ॥ ૧ ॥

કેટલોક સમય વીત્યા પછી બ્યારે રામચંદ્ર
ધર્મપરમ્યણુ સ્થિતિમાં રહેતા હતા, ત્યારે તપસ્વીનું
રૂપ લઈ કાળદૂત રાજદ્વાર પર આવ્યો. તેણે ધીરજ-
વાળા યશસ્વી લક્ષમણને કહ્યું : ‘તમે રામચંદ્રને
નિવેદન કરો કે હું (કાર્યના ગૌરવને લીધે તમારી
પાસે આવ્યો છું.) અતિમુગ્ધવાન અને અપાર
તેજવાળા મહાપિના મહાબ્રહ્મવાન દૂત છું અને
રામચંદ્રને કાંઈ કામ માટે મળવા આવ્યો છું.’

કાળદૂતરૂપી તપસ્વીનાં વચનો સાંભળી
લક્ષમણ ઉતાવળા ઉતાવળા રામચંદ્ર પાસે
આવ્યા અને બોલ્યા : ૧-૩ ‘હે મહાધુતિમાન ! આ
લોકમાં તથા પરલોકમાં રાજધર્મથી તમારો જય
થાઓ; તપને લીધે સૂર્ય સરખો તેજસ્વી એક
દૂત અહીં આપને મળવા માટે આવ્યો છે.’
લક્ષમણનાં વચનો સાંભળી રામચંદ્રે ઉત્તર
આપ્યો : ‘હે તાત ! તે સંદેશો લાવનાર મહા-
તેજસ્વી સુનિને તું સત્વર પ્રવેશ કરાવ.’ એટલે
લક્ષમણે તેજને લીધે પ્રકાશતા અને કિરણોથી
આણે સળગાવી ચૂકતા હોય તેવા તે સુનિને રાજ-
સભામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. ત્યારે તે ઋષિએ પોતાના
તેજથી દીપતા રઘુશ્રેષ્ઠ રાઘવને મધુર વાણીથી
‘તમારો જય થાઓ’ એમ આશીર્વાદ આપ્યો. ૪-૭
પછી મહાતેજસ્વી રામે અર્ધ, પાંચ આદિથી
તેનુ પૂજન કર્યું અને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા.
‘વાણીવિશારદ રામચંદ્રે કુશળ સમાચાર પૂછ્યા પછી
એ મહાઘરાસ્વી દૂતને સુવર્ણના દિવ્ય આસન
ઉપર બેસાડ્યો અને કહ્યું : ‘હે મહામતિ ! હું
તમારું સ્વાગત કરું છું. તેમ જ બેના તરફથી દૂત

ચર્ધ આવ્યા છે તેનો સંદેશો હવે મને સંભળાવો.’
રાજસિંહ રામનાં આવાં વચનો સાંભળી તે સુનિએ
ઉત્તર આપ્યો : ‘એ સુનિશ્રેષ્ઠે જે કહ્યું છે તેના
ઉપર તમારે ધ્યાન આપવું હોય અને જો તમે
તમારું હિત ધ્યાનમાં લો, તો એ સંદેશો આપણે
જે એકલા હોઈએ ત્યાં જ કહી શકાય. તે સંદેશો
જો કોઈ ત્રીજો સાંભળે કે આપણા બંનેને તે સમયે
જુએ, તો તે સાચુસનો તમારે વધ કરવો બેઈ-
એ.’ એટલે રામચંદ્રે એ શરતોના સ્વીકાર
કર્યો અને લક્ષમણને કહ્યું : ‘હે મહાબાહુ ! તું
બારણા ઉપર જઈ ઊભો રહે અને પ્રતિહારીને વિદાય
કર; કારણ કે હે લક્ષમણ ! હું અને આ ઋષિ એ
બંને વાતચીત કરીએ, તે જે કોઈ સાંભળે અથવા
અમને વાત કરતા જુએ તેનો વધ કરવો, એવી
મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ૧૮-૧૪ એમ રામે લક્ષમણ-
ને બારણા ઉપર ચોક્કી કરવા નીમ્યા, પછી
‘હે સુનિ ! જે સંદેશો કહેવાનો હોય તે મને
કહો’ એમુ રાઘવે કહ્યું, ‘વળી તમણે મનમાં
જે હોય તે અથવા તમને જેણે અહીં મોકલ્યા
હોય તેનો જે સંદેશો હોય, તે તમે શ કારણિત
ચર્ધ મને કહો; કારણ કે (સાંભળવાની મને બહુ
જ ઇચ્છા છે.) જે તમે કહેવા ઇચ્છો છો, તે મારા
હૃદયમાં જ છે.’ ૧૫, ૧૧

અતિ શ્રીવાસ્ત્મીકિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૩મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૪ મે

બ્રહ્મલોકમાંથી તેડું-પિતામહનો સંદેશ

ઋણ રાત્ર્યમ્હાસત્ત્વ યદર્થમ્હમાગત. ।
પિતામહેન ક્વેન પ્રેપિતોસ્મિ મહાપલ ॥ ૧ ॥

હે રાજન ! હે મહાસત્ત્વ ! હું જે હેતુથી
અહીં આવેલો છું તે તમે સાંભળો. હે મહાબ્રહ્મ-
વાન ! આદિદેવ પિતામહે મને અહીં મોકલ્યો
છે. ૧ હે પરપુરુષ ! હે વીર ! પૂર્વકાળમાં ત્રિપિની
ઉત્પત્તિ સમયે તમારી માયામાથી ઉત્પન્ન
થયેલો સર્વનો સંહાર કરનારો હું તમારો કાળ
નામનો યુત્ર છું. ૨ લોકપતિ પ્રભુ ભગવાન પિતામહે

મારી સાથે કહેવડાવ્યું છે કે, 'હે સૌમ્ય ! લોકનું રક્ષણ કરવાનો જેટલો સમય નક્કી કર્યો હતો, તેટલો હવે પૂરો થયો છે.'^૩ પૂર્વે પ્રલય-કાળના સમયે તમારી માયા વડે સર્વ લોકને તમારા પિતામાં જ સમાવી દઈને ક્ષીરસાગરના જળ ઉપર તમે શયન કર્યું હતું અને સૌથી પહેલો મને ઉત્પન્ન કર્યો હતો;^૪ તેમ જ જળમાં શયન કરી શકે એવા કૃષ્ણાવાળા અનંત નામના નાગ ઉત્પન્ન કરીને તેના ઉપર તમે શયન કર્યું'. પછી તમારી માયા વડે બે મહાબળવાન સત્ત્વો તમે ઉત્પન્ન કર્યાં. એ બન્ને મધુ અને કેટલનાં મેદ અને અસ્થિમાંથી પર્વત અને જમીનવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી.^૫ અતે તમારી નાભીમાંથી ઉત્પન્ન કરેલા સૂર્ય સરખા દિવ્ય પદ્મમાં મને ઉત્પન્ન કર્યો અને પ્રભુ ઉત્પન્ન કરવાનું સર્વ કામ મને સોંપી દીધું'.^{૬,૭} એમ સંપ્રિતી ઉદ્ભવિતો બાર વહેનાર મેં તમારી જગત્પતિની ઉપાસના કરી કે, હે દેવ ! જો તમે સંપ્રિતી ઉત્પત્તિ કરવાની શક્તિ આપી છે, તો મારાં સર્વેલાં પ્રાણીઓનું તમે રક્ષણ કરો.^૮ સનાતન અને દુર્ધર્મ ધર્મ બળવી તમે પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરો છો, તેથી જ તમે વિષ્ણુપદ મેળવનાર થયા છો.^૯ એક વખતે તમે અહિતિના પેટે પરાક્રમી ઉપેન્દ્ર(વામન)રૂપે જન્મ્યા હતા અને બાઈઓના (દેવોના) બળની વૃદ્ધિ કરી હતી; તેમ જ જ્યારે જ્યારે તેમને વિપત્તિ આવી પડતી, ત્યારે ત્યારે તમે તેઓને સહાય કરતા.^{૧૦} હે જગન્નેશ્વર ! તે જ પ્રમાણે જ્યારે પ્રભુ શવણથી પીડાતી હતી, ત્યારે તેનો વધ કરવાની ઇચ્છાથી તમે મનુષ્યાવતાર લીધો છે.^{૧૧} તમે પોતે જ પૂર્વે અગિયાર હજાર વરસ સુધી અહીં રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.^{૧૨} તમે દશરથરાજના મનોમથ- (સ્વસંકલ્પ)થી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર છો. આ લોકમાં તમારું આયુષ્ય પૂરું થયું છે. હે નરેન્દ્ર ! હવે એ આયુષ્યમાં બહુ થોડો દિવસ બાકી છે. હે મહારાજ ! એ તમે વધારે વાર પ્રભુપાલન કરવાની ઇચ્છા કરતા હો, તો સહે અહીં રહો; તમારું કલ્યાણ થાઓ.' એમ પિતામહે કહેવડાવ્યું છે.

વળી હે રાઘવ ! એ દેવલોકમાં આવવાની ઇચ્છા હોય, તો વિષ્ણુસ્વરૂપથી દેવોને સનાથ કરી ચિંતા-રહિત કરો.'

કાળે કહેલાં અને પિતામહે કહેવડાવેલાં પરમ અદ્ભુત વાક્યો સાંભળી રાઘવે હસીને સર્વને સંહાર કરનારા કાળને કહ્યું: 'તમારા આગમનથી હું અતિશય પ્રસન્ન થયો છું. ત્રણે લોકના કાર્ય માટે મારો જન્મ થયો છે, તમારું કલ્યાણ થાઓ; હું જ્યાંથી આવ્યો છું, ત્યાં હવે જઈશ. ૧૪-૧૮ હે સર્વ-સંહારક કાળ ! મેં મનથી તમારું ચિંતન કર્યું હતું, તેથી સ્વધામ જવા માટે મારે કંઈ પણ વિચાર કરવા જેવું નથી. મને અનુકૂળ રહેનારા સર્વ દેવોનાં કૃત્યોમાં મારે તત્પર રહેવું એજ એ તેથી પિતામહે ઇચ્છ્યું છે તેમ કરીશ.'^{૧૯}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
કિતરકાંડમાં ૧૦૪ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૫ મો

દુર્વાસાનું આગમન

તથા તયોઃ સંવતોર્દુર્વાસા મગવાનુચિઃ ।

રામસ્ય વર્ણનાકાંક્ષી રાજદ્વારસુપાગમત્ ॥ ૧ ॥

કાળ અને રામ એ બન્ને વાતચીત કરતા હતા, ત્યારે રામચંદ્રના દર્શનની અભિલાષાવાળા દુર્વાસા સુનિ રાજદ્વાર પાસે આવીને બિભા રહ્યા.^૧ લક્ષ્મણ પાસે જઈને ઋષિશ્રેષ્ઠ બોલ્યા: 'હે સૌમિત્ર ! મારે બહુ જરૂરું કામ છે; માટે મને રામચંદ્રનાં એકદમ દર્શન કરાવ.'^૨ સુનિની આ આજ્ઞા સાંભળી શત્રુઘ્નાત્ લક્ષ્મણે અભિનંદન કરી કહ્યું: 'હે ભગવન ! તમારે રામનું શું કામ છે ? તમારે એમને મળવાની શી મતલબ છે ? હું તમારું શું કામ કરું, તે મને કહો; કારણ કે હે પ્રાન્ન ! અત્યારે રામચંદ્ર એક ગ્રંથ કાર્યમાં રોકાયેલા છે; માટે એક સુદૃઢ સુધી તમારે રાહ બેસી પડશે.'

આ સાંભળી ક્રોધને લીધે બિભરેલા અને સિંહ જેવા ઋષિએ બાળી નાખે તેવી અખંધી લક્ષ્મણને કહ્યું: 'હે લક્ષ્મણ ! આ જ ક્ષણે

મારા આગમનના સમાચાર રામને જણાવ; બે તેમ નહિ કરે, તો હું તારા આજ્ઞા દેશને, નગરને, તને અને રાધવને પણ શાપ આપીશ. હે લક્ષ્મણ ! ભરતને તેમ જ તારી સંતતિને પણ શાપ આપીશ; કારણ કે એક વાર મારા હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધ ફરીથી તું સમાવી શકીશ નહિ.’ તે મહાત્માનાં આવાં હાયંકર વચનો સાંભળી અને મનથી તેમનાં વચનોની ઉચ્ચતાનો વિચાર કરી લક્ષ્મણે નિશ્ચય કર્યો : ‘ મારા એકલાનો નાશ બલે થાઓ, પણ સર્વનો નાશ તો ન જ થાઓ.’ એમ યુદ્ધિપૂર્વક વિચારી રાધવને દુર્વાસાના આગમનનું નિવેદન કર્યું.

મહાત્મા રાધવે લક્ષ્મણનાં વાક્યો સાંભળી કાળને વિહાય કર્યો અને એકંતરમાંથી સત્વર બહાર આવી અને સુનિના પુત્ર દુર્વાસાનાં દર્શન કર્યાં. તેથી દેહીપ્રમાન તે મહાત્માને પગે લાગી મહાત્મા રાધવે હાથ બેસીને પૂછ્યું : ‘ આપને શું કામ છે ? ’ રાધવનો આલો વિનય બોલ્યું સુનિશ્રેષ્ઠ દુર્વાસાએ કહ્યું : ‘ હે ધર્મવત્સલ ! હે રાધવ ! હે અનન્દ ! સાંભળો, મારા એક હબર વરસના ઉપવાસની આજે સમાપ્તિ થાય છે; માટે તમારે ત્યાં જો હોય તે લોજન હેવા ઇચ્છું છું.’^{૧૩-૧૪} આ આજ્ઞા સાંભળી પ્રસન્ન મનવાળા રાજા રામચંદ્રે સુનિશ્રેષ્ઠને જો હાજર હતું તે લોજન કરાવ્યું.^{૧૫} સુનિશ્રેષ્ઠ દુર્વાસા અચૂત સમાન અજ્ઞતું લોજન કરીને ‘ હે રામ ! હે રામ ! તને ધન્ય છે’ એમ કહી પોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા.^{૧૬}

પછી કાળ સાથે કરેલી શરત યાદ કરીને રાજા રામચંદ્ર પોતાના મનમાં અતિશય ખિન્ન થયા, તેમ જ તેમનું હાયંકર દર્શન યાદ કરીને હૃઃખને લીધે અતિશય મૂઝાઈ ગયા. તેઓ દીન મનથી નીચું મોડું રાખીને એક શબ્દ પણ બોલી શક્યા નહિ. મહાત્મા રાધવે કાળનાં વાક્યોનો યુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કર્યો, ત્યારે તેમને નિશ્ચય થયો : ‘ આ કંથ્યુ હવે અહીં રહેવાનું નથી.’ તે પરથી જો મહાયશસ્ત્રી તર્કન મૂંગા રહ્યા.^{૧૭, ૧૮}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિવૃત્તીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરમાંકમાં ૧૦૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૬ મો

લક્ષ્મણનું સ્વર્ગગમન

મવાલ્મુલમયો દીર્ઘ દણ્ડા લોમમિવાલ્લુતમ્ ।

રાઘવં હક્ષ્મણો વાક્યં દ્રષ્ટો મધુરમબ્રવીત્ ॥ ૧ ॥

રાહુથી અસાચેલા ચંદ્રની માફક નીચું ઝુબ કરી દીન થઈ ગયેલા રાધવને લક્ષ્મણે પ્રસન્ન થઈને મધુર વાણીથી કહ્યું : ‘ હે મહાબાહુ ! મારી ખાતર સંતાપ કરવો યોગ્ય નથી; કાળની પૂર્વથી નિર્માણ થયેલી ગતિ આવી જ હોય છે.’^{૧-૨} હે સૌમ્ય ! તમારી પ્રતિજ્ઞાનું પરિપાલન કરી મારો વધ કરો અને શાંત થાઓ; કારણ કે હે રામ ! પ્રતિજ્ઞાલગ્ન કરનાર નરકમાં ભથ્થ છે.^૩ હે મહારાજ ! હે રાધવ ! બે તમારી મારા ઉપર પ્રીતિ હોય અને તમે મારા પર અનુબ્રહ્મ કરવા ઇચ્છતા હો, તો કાંઈ પણ શકા રાખ્યા સિવાય તમે મારે વધ કરો અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરો.’

લક્ષ્મણનાં આવાં ધર્મવાક્યો સાંભળી રાજા રામચંદ્રની હૃદય ઉદ્રિયો અત્યંત થઈ ગઈ. તેમણે સર્વ મંત્રીઓ અને પુરોહિતને બોલાવ્યા. તે સર્વ આવ્યા એટલે જ પ્રમાણે બન્યું હતું તેમ દુર્વાસાનું આગમન અને તપસ્વીરૂપે આવેલા કાળની સાથે કરેલી પ્રતિજ્ઞા તેઓએ કહી સંભળાવી.^{૪-૬} આ સાંભળી સર્વ મંત્રીઓ અને પુરોહિતો મૂંગા થઈ ગયા. પણ મહાતેજસ્વી વસિષ્ઠે ઉત્તર આપ્યો : ‘ હે મહાબાહુ ! હે મહાહયશસ્ત્રી ! હે રામ ! ર્વાડાં ભીલાં કરે એવો આ મહાક્ષય, તેમ જ તારો અને લક્ષ્મણનો વિયોગ મેં તપોબળથી બાંધેલો છે. માટે એને ત્યજ દે, કારણ કે કાળ બળવાન છે. તમે પ્રતિજ્ઞાલગ્ન કર્યો નહિ; કારણ કે પ્રતિજ્ઞાલગ્ન થતાં ધર્મનાશ થાય છે અને ધર્મનાશથી સ્વચરાચર ત્રિલોક નાશ પામે છે. વળી અંતે સર્વ દેવ અને ઋષિઓ પણ નાશ પામશે, એ નિઃસંશય છે. માટે હે પુરુષશાફલ ! ત્રિલોકનું પરિપાલન કરવા લક્ષ્મણનો ત્યાગ કરી સમસ્ત જગતને સ્વસ્થ કરો.’^{૭-૧૧}

તે સલામાં એકઠા થયેલાઓનાં ધર્મ અને અર્થયુક્ત એવાં વાક્યો સાંભળી મહાત્મા રાધે

લક્ષ્મણને કહ્યું :^{૧૨} 'હે સૌમિત્રે ! ધર્મનો નાશ ન થાય એટલા સારા હું તારા ત્યાગ કરું છું. તું જાણે છે કે, સાધુપુરુષ માટે ત્યાગ અને વધ એ બન્ને સમાન જ છે !'

રામે એવાં વૃથાનો કહ્યાં, ત્યારે લક્ષ્મણે ત્યજી આકુળ થઈ ગયું અને આંખમાંથી જ્વળ-ધારા આવવા માંડી. તેઓ ત્યાંથી તુરંત, આલી નીકળ્યા અને પોતાના ઘરમાં પહોં ન પેસતાં સીધા સરયુકિનારે જઈ જળનો સ્પર્શ કર્યો. પછી હાથ ભેડી ઇંદ્રિયોના સર્વ ભાગે શેકી શ્વાસોપશ્વાસ બંધ કરી યોગસમાધિ લીધી. શ્વાસ રૂંધીને યોગા-રૂઢ થયેલા મહાત્મા લક્ષ્મણ ઉપર ઇંદ્ર સહિત દેવો, આપ્સરાઓ અને સર્વ ઋષિઓએ એ સમયે પુષ્પવૃષ્ટિ કરી. મહાબળવાન લક્ષ્મણને દેવરાજ ઇંદ્ર અદૃશ્ય રીતે સ્વરહેલે સ્વર્ગલોકે લઈ ગયા. ત્યારે વિષ્ણુનો ચતુર્થાંશ સ્વર્ગમાં પાછો આવેલો. બોધ સર્વ સુરશ્રેષ્ઠીએ શાળ ધર્મ આનંદપૂર્વક તેમની પૂજા કરી.^{૧૩-૧૮}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિમજ્જીત આદિકાવ્યજ્ઞરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૬ થી સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૭ મો

કૌશલપ્રદેશ પર લવકુશનો રાત્ર્યાભિષેક વિસુજ્ય લક્ષ્મણે રામો દુઃશ્વસીકસમન્વિતઃ ।

પુરોહસો મન્ત્રિજનશ્ચ નૈગમાંચેદમન્ત્રીત્ ॥ ૧ ॥

લક્ષ્મણને ત્યાગ કરીને દુઃખ અને શોકથી પીડાતા રામચંદ્રે પુરોહિત, મંત્રીઓ અને પૌરજનોને કહ્યું :^૧ 'હું આજે અયોધ્યાના રાજા તુરંતકે ધર્મવત્સલ વીર ભરતનો રાત્ર્યાભિષેક કરીશ અને પછી વનમાં જઈશ.^૨ એ વિધિ કરવાની સર્વ સામગ્રી અત્યારે જ અહીં લાવો. એમાં વિલંબ ન કરો; કારણ કે જે ગતિ લક્ષ્મણની થઈ છે, તેને હું આજે જ અનુસરવા માગું છું'.^૩

મહાત્મા રાઘવનાં વા વચનો સાંભળી સર્વ પ્રજા એકદમ ભૂમિ પર મસ્તક મૂકી પ્રજ્ઞામ કરવા લાગી અને સર્વ પ્રાણરહિત થઈ ગયેલા હોય તેમ જણાયું.^૪ રામચંદ્રનું ભાષણ સાંભળી ભરતે તો એભાન જ થઈ ગયા. રાત્ર્યની નિંદા કરતા કરતા

તે કહેવા લાગ્યા : 'હે રાજન્ ! હે રઘુનંદન ! સત્યના તેમ જ સ્વર્ગના લોગના સોગંદ બાઈને હું કહું છું કે, તમારા વિના હું આ રાત્ર્ય ઇચ્છતો નથી'.^૫ હે રાજન્ ! હે નરાધિપ ! આ કુશ અને લવ એ બન્નેમાંથી કૌશલદેશમાં વીર કુશનો અને ઉત્તરદેશમાં લવનો રાત્ર્યાભિષેક કરો.^૬ અને આપણા મહાપ્રસ્થાનના આ સમાચાર ઉતાવળી ગતિવાળા દ્રૌતો દ્વારા યતુજ્ઞને સત્વર કહેવડાવો'.^૮

ભરતનાં વચન સાંભળી તેમ જ અતિદુઃખને લીધે સંતાપ પામતા અને નીચું મોડું કરી બેઠેલા પૌરજનોને બોધને વસિષ્ઠે કહ્યું : 'હે વત્સ રામ ! આ સર્વ પ્રજા દુઃખને લીધે ધરણી ઉપર ઢળી ગઈ છે તેને તું ભો. વળી એમની ઇચ્છા જાણીને તેમનું ઇચ્છિત કાંઈ કર અને એમનું જરા પણ અપ્રિય ન કર'.^{૧૦} વસિષ્ઠ ઋષિનાં વચનો સાંભળી પ્રભાજનોને સાવધ કરીને રામચંદ્રે એ સર્વને પૂછ્યું : 'હું તમારું શું પ્રિય કરું ?'^{૧૧}

ત્યારે તે સર્વ પ્રજાએ રામચંદ્રને ઉત્તર આપ્યો : 'હે રામ ! તમે જ્યાં જશો ત્યાં અમે તમારી પાછળ આવીશું'.^{૧૨} એ તમારી અમારા પર પ્રીતિ હોય અથવા ઉત્તમ સ્નેહ હોય તો પત્ની અને પુત્રો સહિત અમે સર્વ તમારી સાથે સ્વર્ગમાં આવવા ઇચ્છીએ છીએ. એ અમે સર્વ ત્યાગ કરવા યોગ્ય ન હોઈએ તો હે ઇન્દ્ર ! તપોવન, દુર્ગમ સ્થાન, નદી, સાગર વગેરે જે સ્થળે તમે જવાના હો ત્યાં અમને સાથે લઈ જાઓ.^{૧૩, ૧૪} હે રાજન્ ! નિરંતર તમારું અનુચરન કરવું એ જ અમારું ઇચ્છિત છે.^{૧૫} પૌરજનની આવી દૃઢ ભક્તિ બોધને તે સર્વને સાંધે લેવાની મહાત્મા રાઘવે હા પાડી. પછી પોતાનો કાળ પાસે આવેલો. બોધને મહાત્મા રાઘવે તે જ દિવસે કૌશલદેશમાં કુશનો અને ઉત્તરદેશમાં લવનો રાત્ર્યાભિષેક કર્યો. પછી મહાત્મા રામે એ બન્ને પુત્રોને પોતાના યોગમાં બેસાડીને છાતી સરસા ચાંપ્યા અને અનેક વાર માથું સૂંઘ્યું ને તેમને પોતપોતાની રાજધાનીમાં મોકલી દીધા.

પછી એ દરેક ભાઈને કેટલાય હબરસથ, દશ

હૃદયે હાથી, જોકે લાખ ઘોડા અને પુષ્કળ ધન આપ્યું. ૧૧-૧૮ કુશ અને લવ એ બંને ભાઈને પુષ્કળ રત્ન અને ધન આપ્યું અને તેમની સેવામાં હુષ્પુષ્ટ માણસો મૂક્યા અને પછી તેમની રાજધાનીમાં જોમને રવાના કર્યા. ૧૯ જોમ એ બંને ભાઈઓનો રાજ્યાભિષેક કરીને તેમ જ તેમને તેઓની રાજધાનીમાં વિદાય કરીને મહાત્મા શત્રુઘ્નને જોલાવવા માટે મહાત્મા રામચંદ્રે દ્વેતો મોકલ્યા. ૨૦

શ્રીત ઓવાસ્તીઈ મહાસુનિગણીત આદિત્ય મૌરમાયજ્ઞના કૃતકાકમાં ૧૦૭ મો સર્ગ સ પૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૮ મો

શત્રુઘ્નના પુત્રનો રાજ્યાભિષેક અને શત્રુઘ્ન-સુગ્રીવ-વિહીપણાદિનું રામ સગ્રીપ આગમન તે દૂતા રામવાલ્મ્યેન જોવિતા લઙ્કાવિક્રમાઃ । પ્રજનમુર્મુહુર્તા ધીર્લઙ્કુર્વાણ ન જાણ્વતિ ॥ ૧ ॥

રામચંદ્રની, આશાથી મોકલાયેલા ત્વરિત યાત્રિવાળા એ દ્વેતો માર્ગમાં કોઈ પણ સ્થળે રાત વાસો કર્યો સિવાય ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિ પ્રવાસ કર્યો પછી શીઘ્રતાથી મધુપુરીમાં આવી પહોંચ્યા અને શત્રુઘ્નને જોયો હતા તેવો સર્વ સંદેશો કહ્યો. રામની પ્રતિજ્ઞા, લક્ષ્મણનો ત્યાગ, બંને પુત્રોનો રાજ્યાભિષેક, પોરજનનું અનુગમન આદિ સર્વ સમાચાર કહ્યા. ‘યુદ્ધિમાન રામે વિધ્ય પર્વતની તળેટીમાં કુશ માટે કુશાવતી નામની રમ્યનગરી વસાવી છે. ૧-૪ અને લવ માટે હોડકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી શ્રાવસ્તી નામની રમ્ય નગરી વસાવી છે. હવે મહારથી રાધવ અને ભરત એ બંને અયોધ્યાને વેરાન કરી સ્વર્ગમાં જવાનો ઉદ્ધોગ કરે છે.’ તે સર્વ સમાચાર મહાત્મા શત્રુઘ્નને વિદિત કર્યા અને કહ્યું: ‘હે રાજન! હવે ઉતાવળ કરો.’ જોમ કહી તેઓ શાંત થયા. ૫-૬

ભયંકર કુલસંય ઉપસ્થિત થયો સાંભળી મહાત્મા શત્રુઘ્ન સર્વ પ્રભને અને કાંચન નામના પુરોહિતને જોલાવી જે પ્રમાણે રઘુનંદનનો સંદેશો હતા, તે પ્રમાણે કહી સાંભળાવ્યો અને ભાઈઓની સાથે હું પણ સ્વર્ગમાં જઈશ જોમ બહારે કહ્યું.

પછી નરાધિપ શત્રુઘ્ને પોતાના સુબાહુ નામના પુત્રને મધુરામાં અને શત્રુઘાતી નામના પુત્રને વિદિશામાં રાજ્યાભિષેક કર્યો અને મધુરામાંની સેનાને ધનના બે ભાગ કરી બંને ભાઈઓને વહેંચી આપ્યા. ૭-૧૦ વીર શત્રુઘ્ન સુબાહુને મધુરાનું અને શત્રુઘાતીને વિદિશાનું રાજ્ય સોંપી પોતે રથમાં બેસી સત્વર અયોધ્યામાં ગયા. ત્યાં તેમણે અક્ષય સુનિઓની વચ્ચે, ઝીણું રથમાં વસવાટ કરીને સળગતા અગ્નિ સરખા મહાત્મા રામના દર્શન કર્યો. ૧૧-૧૨ ઇન્દ્રિયનિગ્રહી શત્રુઘ્ને હાથ ભેડીને મહાત્મા રામચંદ્રને પ્રણામ કર્યો. પછી ધર્મને બળનારા સાક્ષાત્ ધર્મ જેવા રામચંદ્રને તે વિનવવા લાગ્યો: ૧૩ ‘હે રઘુનંદન! હે રાજન! મારા બંને પુત્રોનો મેં રાજ્યાભિષેક કર્યો છે અને મેં આપને અનુસરવાનો જ નિશ્ચય કર્યો છે. ૧૪ હે વીર! હવે આપ કાંઈ બીજું કહેશે નહિ અથવા બીજી કાંઈ ખાસ કરશે નહિ; કારણ કે ખાસ કરીને હું તમારી આજ્ઞાનું ઉદ્ધે વન કરવા ઇચ્છતો નથી. ૧૫ જોટલે રામચંદ્ર નીરપુરુષને છાજે એવી એની યુદ્ધ ભેદને તે વિનતિ સ્વીકારી. ૧૬

આ વાતથીત થઈ રહી, ત્યાં તો ઇચ્છાનુસાર સ્વરૂપ ધરનારા અનેક રીંછો, વાનરો અને રાક્ષસો ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ૧૭ સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છાવાળા એ સર્વ સુગ્રીવને આગળ કરી મહાત્મા રામચંદ્રનાં દર્શન માટે આવ્યા. ૧૮ વળી રામચંદ્રને સ્વર્ગે જતા સાંભળી ઘણા દેવો, ઋષિઓ અને ગંધર્વો ત્યાં આવી પહોંચ્યા હતા. ૧૯ તેઓ કહેતા: ‘હે રાજન! અમે સર્વ તમારી પાછળ આવવા અહીં જોડા થયા છીએ. હે રામ! હે પુરુષોત્તમ! એ તમે અમારા વિના સ્વર્ગમાં જશો, તો યમ જેમ પોતાના દંઠથી સર્વનો નાશ કરે તેમ અમે સર્વ પીડાઈશું.’ એટલામાં મહાબળવાન સુગ્રીવ પણ વિધિપૂર્વક મહાત્મા રામને પગે લાગ્યો. અને જોલ્યો: ‘હે નરસેન! વીર અંગદનો રાજ્યાભિષેક કરીને તમારી પાછળ આવવાનો નિશ્ચય કરી હું અહીં આવ્યો છું.’ ૨૦-૨૨

સુગ્રીવનાં વનયુગ્મ વચ્ચેના સાંભળી રામે તેની

માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. પછી હસતાં હસતાં મહા-
યશસ્વી રાક્ષસોંદ્ર વિલીપણને કહ્યું : ‘હે મહાવીર્ય
રાક્ષસોંદ્ર વિલીપણ ! જ્યાં સુધી પ્રભ હોય, ત્યાં
સુધી તું સ્વદેહે લંકાતું રાજ્ય કરજે. ^{૨૩} જ્યાં સુધી
સૂર્ય અને ચંદ્ર તપ્પે છે તથા પૃથ્વીની હયાતી છે
અને જ્યાં સુધી મારી કથા ચાલુ છે, ત્યાં સુધી તું
રાજ્ય કરજે. હું જે આજ્ઞા કરું છું તે મિત્રભાવે
કરું છું, તેથી તમારે પાળવી જોઈએ. તમે તમારી
પ્રભતુ ધર્મવિધિથી રક્ષણ કરજો. આ વિષે તમારે
કાંઈ પણ ઉત્તર આપવો યોગ્ય નથી. હે મહાભગ-
વાન રાક્ષસોંદ્ર ! હું બીજું કાંઈક કહેવા ઇચ્છું છું.
તે એ છે કે દેવો સહિત ઇંદ્ર જેની પૂજા કરે છે, તે
ઇક્ષ્વાકુકુળના દેવતા જગન્નાથની તમે નિરંતર પૂજા
કરજો. ^{૨૪} રાક્ષસોમાં સુખ્ય એવા વિલીપણે રાજવની
આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી માથે ચઢાવી. તે જ પ્રમાણે
રાષ્ટ્રે હનુમાનને કહ્યું : ‘તમે લાંબા કાળ સુધી
જીવવાની ઇચ્છા કરેલી છે, માટે તમારી તે પ્રતિજ્ઞા
વૃથા કરજો ઇચ્છતા નહિ. ^{૨૫-૨૬} હે હંસીશ્વર ! જ્યાં
સુધી મારી કથા લોકમાં ચાલતી હોય, ત્યાં સુધી
મારી આજ્ઞાનું સ્મરણ કરતા કરતા આનંદપૂર્વક
સર્વ સ્થળે રમણ કરજો. ^{૨૭}

મહાત્મા રામે હનુમાનને એ પ્રમાણે કહ્યું તેથી
તેને બહુ જ આનંદ થયો અને પ્રસન્ન થઈને ઉત્તર
આપ્યો : ‘જ્યાં સુધી તમારી પવિત્ર કથા આ
લોકમાં થતી હશે, ત્યાં સુધી તમારી આજ્ઞાનું પરિ-
પાલન કરતો હું તે સ્થળે વસીશ. ^{૨૮, ૨૯} પછી
બ્રહ્માના જુદા પુત્ર બંબવંત, મૈંદ, કિષિક આદિ
પાંચે જણાએ મહાત્મા રાજવને કહ્યું : ‘જ્યાં સુધી
કળિકાળ આવશે નહિ, ત્યાં સુધી અમે અહીં
જીવતા રહીશું. ^{૩૦} પછી મહાત્મા રામચંદ્રે બાકીના
રીંછ, રાક્ષસ અને વાનરોને કહ્યું : ‘હાલે, તમારા
કહ્યા પ્રમાણે તમે મારી સાથે ચાલો. ^{૩૧}

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાસુનિગ્રહીત આલ્કિય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૮ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૦૯ મો

રામચંદ્રાદિ સર્વેનું મહાપ્રસ્થાન
પ્રમાતાવાં તુ શર્વર્ણા પૃથુવક્ષા મહાયશાઃ ।
રામઃ કમલપત્રાક્ષઃ પુરોષસમયાત્રવીત ॥ ૧ ॥

રાત્રિ વીતી ગઈ અને પ્રભાત થયું, ત્યારે
વિશાળ વક્ષસ્થળવાળા, મહાયશસ્વી અને કમળ-
પત્ર સુમાન આંગોવાળા રામચંદ્રે પુરોહિતને કહ્યું :
‘આ મહાન માર્ગમાં બ્રાહ્મણોની સાથે દેહીપ્રમાન
અગ્નિહોત્ર અને શૌલીતાં વાજપેય છત્ર મારી
આગળ ચલાવો. ^૧ જોટલે તેજસ્વી વસિષ્ઠ ઋષિએ
મહાપ્રસ્થાનને લગતી સર્વ વિધિ ધર્મ પ્રમાણે કરી.
પછી સૂક્ષ્મ વક્ષ ધારણ કરી પરબ્રહ્મ પરમાત્માની
વેદસ્તુતિ કરતા કરતા મહાત્મા રામચંદ્રે હાથમાં
હલ લઈને સરયૂ નદી તરફ જવા લાગ્યા. ^૨ સૂર્ય
સમાન પ્રકાશિત રામચંદ્રે કાંઈ પણ જોતાચાંચા
સિવાયની બીજી કાંઈ પણ વ્યેષ્ટ કંઈ વિના સર્વ
સુંખો ત્યાગ કરીને પોતાના મંદિરમાંથી બહાર
નીકળ્યા, ત્યારે તેમની ઠાપી બાજુએ લક્ષ્મીજી,
જમણી બાજુએ મહાદેવી અને આગળ સંહાર-
શક્તિ ચાલવા લાગી. નાના પ્રકારનાં બાણો અને
મહાધનુષ્યો તથા સર્વ આસુધો મનુષ્યનું રૂપ
ધારણ કરીને જોમની સાથે ચાલવા લાગ્યાં. વેદો
બ્રાહ્મણોનું સ્વરૂપ લઈને, આયત્રી સર્વનું રક્ષણ
કરનાર દેવીસ્વરૂપે, ઝંજાર (જ્ઞાનયોગ) અને વપદ-
કાર (કર્મયોગ) જુદાં જુદાં રૂપ લઈને તેમની
પાછળ ચાલવા લાગ્યાં. ^{૪-૮} સ્વર્ગનું દ્વાર જીરેલું
જોઈ મહાત્માઓ, ઋષિઓ અને જીદેવો એ મહા-
ત્માની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. ^૯ એ જનારા-
ત્માની પાછળ અંતઃપુરની તમામ સ્ત્રીઓ, સર્વ
વૃદ્ધો, બાળકો, દાસીઓ અને પંદો પણ ચાલી
નીકળ્યા. મહાત્મા ભરત અને શત્રુઘ્ન પોતાના
અંતઃપુર સહિત અગ્નિહોત્રને આગળ કરી તેમની
પાછળ જવા લાગ્યા. ^{૧૦, ૧૧} જોમસૂર્ય મહાત્માઓ
અગ્નિહોત્રને આગળ કરી પોતાનાં છોકરાછિયાં
સહિત મહામતિ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ
ચાલવા લાગ્યા. ^{૧૨} સૂર્ય મંત્રીઓ અને અધિકારી-

જો પોતપોતાના નોકરો, પુત્રો અને ધીજ સર્વ પરિવાર સહિત રાણ થતા થતા તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. રાઘવના શુભેચ્છી રાણ થયેલી તેમની સર્વ હૃદયુષ્ટ પ્રભા જો સર્વ જનારાની પાછળ જવા લાગી. ૧૩, ૧૪ પાપરહિત થયેલા અને રાણ થયેલા રાઘવના સર્વ અનુચરો પોતાના પરિવાર સહિત તેમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. અતે સ્નાન કરીને પવિત્ર થયેલા હૃદયુષ્ટ વાનરો કૂક કૂક કરતા પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. આ સર્વમાં કોઈ પણ દીન ન હતો, કોઈ પણ પીડાતો ન હતો, તેમ જ કોઈ દુઃખી પણ જણાતો ન હતો. સર્વ પરમ આનંદમાં અને પરમ મહાપ્રસન્ન થતા મહાત્મા રામને ભેવા માટે અનેક લોકો દેશદેશાવરથી આવેલા હતા, તેઓ પણ જો ભેઈને જોમની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યા. રીંછો, વાનરો, શક્તિઓ, માણસો, પુરવાસીઓ, જો સર્વ જોક ચિત્તથી અને પરમ ભક્તિથી રામની પાછળ સ્વર્ગે જવા નીકળ્યા. ૧૫-૧૮ જોટલું જ નહિ પણ નગર-માં જે જે અત્યંત જાયેલાં ભૂતો વસતાં હતાં તે પણ તેમની પાછળ જવા લાગ્યાં. જે જે સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓ રામને ભેતાં હતાં, તે તે સર્વ તેમના મહાપ્રયાણને સમયે તેમને અનુસરવા લાગ્યાં. તે સમયે અતિસૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ જંતુ પણ અયોધ્યામાં બાકી રહેલું જણાતું ન હતું; તેમ જ તિર્થંકૃતિમાં રહેલાં પ્રાણીઓ પણ રામચંદ્રની પાછળ પાછળ જવા લાગ્યાં. ૨૦, ૨૧

અતિ શીવાભાદિ મહાસુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૦૬ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૦ મો

નિર્વાણ-પરમ પદ્મી પ્રાપ્તિ

અર્ચયોજનં ત્વા નવીં પદ્માન્મુલાભિતામ્ ।

સર્વં પુણ્યસલિલં વર્ષાં રણનન્દનમ્ ॥ ૧ ॥

અર્ધ ચૌજન થયા જોઈએ રણનંદને પશ્ચિમ

તરફ વહી જવી પવિત્ર જળવાળી સ્વરૂપ નદીનાં દર્શન કર્યો. ૧ પોતાની પ્રભા સહિત ત્યાં આવેલા રાજા રામચંદ્ર ત્યાં ચારે તરફ ચોભાવાળી નદી આવી રહેલી છે તે પ્રદેશ તરફ ગયા. ૨ તે સમયે સર્વ મહાત્મા અને શૌભીતમ્ દેવોથી વીંટળાયેલા પિતામહે પ્રજા ત્યાં સ્વર્ગમાં જવાને રામ આવેલા છે, ત્યાં હજારો દિવ્ય વિમાનો સહિત પધાર્યા. ૩, ૪ જો સમયે પ્રથમ જ દિવ્ય તેજથી વ્યાપેલું આકાશ પોતાની પ્રજાથી પ્રકાશિત અને પુણ્યકર્મો સ્વર્ગવાસીઓના તેજથી તેજસ્વી થઈ ગયું. ૫ તેમ જ સુગંધવાળો સુખ આપનાર પવિત્ર વાયુ વાવા લાગ્યો અને પાણીના મહાન પ્રવાહના જેવી પુષ્પ-વૃદ્ધિ થવા લાગી. અનેક વાદિત્રો વાગવા લાગ્યાં અને અપ્સરાઓ નાચ કરવા લાગી. જો દિવ્ય સમયે મહાત્મા રામે સ્વરૂપ જળમાં પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ અંતરિક્ષમાં રહેલા પિતામહે કહેવા માંડ્યું: 'હે ત્રિભુવ ! હે રાઘવ ! પધારો, પધારો, તમારું કલ્યાણ થાઓ. આજ અમારાં સદ્ગાત્ર્ય કે આપ આપના લોકમાં આવો છો. ૧-૮ તમે તમારા સ્વદેહે તમારા દેવતાઓ સરખા તેજસ્વી બાઈજો સહિત અહીં પધારો. હે મહાબાહુ ! તમને જે દેહમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થાય, તે દેહમાં પ્રવેશ કરો. હે મહાતેજસ્વી ! કાં તો તમે તમારા વૈષ્ણવી તેજમાં સમાઈ નાંચો અથવા સનાતન આકાશમાં સમાઈ નાંચો. તમે સર્વ લોકનું શરણુ છો. તમારી ગતિ કોઈ બાણતું નથી. ૬, ૧૦ વિશાળ નેત્રવાળી તમારી માયારૂપ ભનકી સિવાય બીજું કોઈ તમારું સમજી ન શકાય તેવું; અસ્ય, અજર, અદ્યુષ્ટ સ્વરૂપ બાણતું નથી. હે મહાતેજસ્વી ! ઇચ્છામાં આવે તે દેહમાં આપ પ્રવેશ કરો. ૧૧

પિતામહેનાં જોવાં વચ્ચેનાં સાંભળી મહા-મતિ રામે સર્વ બંધુ સહિત સશરીર વૈષ્ણવતેજમાં પ્રવેશ કર્યો. ૧૨ જો સમયે સાધ્યદેવો, મરુદ-ગણો, અગ્નિ આદિ દેવો અને ઇંદ્ર-જો સર્વ તે

તેભેમય દેવની પૂજા કરવા લાગ્યા. એ સિવાય બે દિવ્ય ઋષિગણો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, સુપણો, નાગો, યક્ષો, દૈત્યો, દાનવો, રાક્ષસો વગેરે ત્યાં હતા, તે સર્વ કહેવા લાગ્યા : 'અમે હુપ્તપુષ્પ થયા છીએ; અમને પરમઆનંદ થયો છે; અમારા સર્વ મનોરથો સિદ્ધ થયા છે. આ સર્વ પાપરહિત થયું છે.' અંતે સર્વ 'જય શાઓ, જય શાઓ' કોવો હર્ષનાદ કરવા લાગ્યા. ૧૩-૧૫

તેજસ્વી વિષ્ણુએ પિતામહેને કહ્યું : 'હે સુનત ! અમારી સાથે આવેલા આ સર્વ સમાજને આ ઉત્તમ લોકનો વાસ દેવા આપ યોગ્ય છે. ૧૬ સ્નેહને લીધે મારી પાછળ આવેલા અને મારી ખાતર પ્રાણુ ત્યજનારા આ સર્વ યજ્ઞસ્વી ભક્તોની મારે સેવા કરવી બેઈએ.' વિષ્ણુનાં કોવાં વચનાં સાંભળી લોકશુર પ્રહ્લાએ કહ્યું : 'અહીં એકઠા થયેલા સર્વ લોકો સંતાનક લોકમાં જશે. ગમે તે યોનિમાં ગયેલો છવ અથવા તિર્થંકર યોનિમાં ગયેલો છવ પણ તમારું જ ચિંતન કરતાં કરતાં પોતાના પ્રાણુ તજશે, તો સર્વ સંતાનક લોકમાં વસશે. એ સંતાનક લોક પ્રહ્લાશુણ્થી સુક્રત અને પ્રહ્લાલોકની સમીપમાં જ છે. સુગ્રીવાદિ વાનરો અને રીંછો, સ્વભાતિ ત્યજીને જે જે દેવોના અંશ હશે, તે તે દેવોમાં લીન થઈ જશે અને સુગ્રીવ તો સૂર્યમંડળમાં લીન થઈ જશે. ૧૭-૨૧ પ્રહ્લા છોમ કહેતા હતા ત્યારે ગોપ્રતાર તીર્થમાં એકઠા થયેલાં એ સર્વ સઘળા દેવોના દેખતાં પોતા પોતાના પિતૃઓમાં લીન થઈ ગયા. ૨૨ આનંદપૂર્ણ હર્ષાશ્રવાણા તે સર્વ લોકો સરયૂ નદીમાં નાહવા લાગ્યા અને નાદા પછી આનંદપૂર્ણ દશામાં પોતાના પ્રાણુ ત્યજીને અશ્વત્ મનુષ્યદેહ ત્યજીને દિવ્ય દેહ ધારણ કરી વિમાનમાં બેઠા. તે જ પ્રમાણે સરયૂ નદીના જળમાં રહેલા સેંકડો તિર્થંકર યોનિના છવો પણ દિવ્ય દેહ પામીને સ્વર્ગમાં

સિધાવ્યા. અતિશય પ્રકાશિત દેહની પ્રાપ્તિ થતાં તેઓ સર્વ સ્વર્ગમાં ગયા, ત્યારે દિવ્ય શરીરને લીધે દિવ્ય અને તેજસ્વી દેવો બેવા શોભવા લાગ્યા. સ્થાવરજંગમ સર્વ પ્રાણી સરયૂજળના સ્નાનમાત્રથી પોતાનો દેહ ત્યજી દેવલોકમાં ગયાં. ૨૩-૨૬ રીંછ, વાનર, રાક્ષસાદિ જે જે છવો સરયૂજળમાં પોતાના દેહને ફેંકવા લાગ્યા, તે સર્વ સ્વર્ગલોકમાં જવા લાગ્યા. લોકશુર રામચંદ્ર એકઠા થયેલા એ સર્વને સંતાનકલોકમાં વસાવીને પછી પોતે પ્રસન્નતાપૂર્વક ઉત્તમ વિષ્ણુલોકમાં પધાર્યા. ૨૭, ૨૮

ઇતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહાકવિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના ઉત્તરકાંડમાં ૧૧૦ મે સર્ગ સંપૂર્ણ

સર્ગ ૧૧૧ મો

શ્રીરામાયણમાહુરચ્ય

પંતાવસ્તેદાશ્યાનં સોતરં બ્રહ્મજીતમ્ ।
રામાયણમિતિ ક્ષ્યાતં મુખ્યં વાલ્મીકિના કૃતમ્ ॥૧૧
પ્રહ્લાએ પૂબેહું અને વાલ્મીકિએ રચેહું,
ઉત્તરકાંડ સહિત રામાયણ નામતું આ મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ કાવ્ય અહીં પૂરું થાય છે. જેનાથી આ સર્વ સ્મરચારત્ર ત્રિલોક વ્યાપી રહ્યું છે, એવા ભગવાન વિષ્ણુની આમાં કથા છે અને તેમના ભક્ત-જનો સહિત સ્વર્ગમાં રહેલા દેવો, ગંધર્વો, સિદ્ધો, મહર્ષિઓ વગેરે સર્વ નિરંતર પ્રસન્ન ચિત્તે તેતું ગાન-શ્રવણ કરે છે. ૧-૩ આ આખ્યાન લીલાશુભ્ય આપનારું છે, સૌભાગ્યવધારનારું છે, પાપનો નાશ કરનારું છે અને વેદ તુલ્ય છે. કાદાં માણસોએ શ્રાદ્ધપક્ષમાં તો અવશ્ય એતું શ્રવણ કરવું બેઈએ. જેઓ શ્રદ્ધા અને એકાગ્રતાપૂર્વક આ મહા-કાવ્યના એક ચરણનો જ પાઠ કરે છે, તેઓ અપુત્ર-વાન હોય તો પુત્ર મેળવે છે, નિધન હોય તો ધન મેળવે છે અને સર્વ આપથી સુક્રત થાક છે. પ્રતિદિન અનેક પ્રકારનાં પાપો કરનાર પણ બે આ

મોહાકાવ્યના એક શ્લોકનો જ પાઠ કરે છે, તો પાપ-
સુકત થાય છે. આ મહાકાવ્યનું શ્રવણ કરાવનારને
વચ્ચ, ઘેલું અને સુવણ્ણું ઠાન આપવું જોઈએ;
કારણ કે કથાકાર સતોષ પામે એટલે સર્વ દેવો
સતોષ પામે છે. આ રામાયણ આખ્યાનનો પાઠ
કરનાર માણસ દીર્ઘાયુષી થાય છે અને પુત્રપૌત્રા-
દિકલું સુખ ભોગવી સ્વર્ગમાં પૂજાય છે.^{૪-૮} જે
માણસ રામાયણનો પાઠ ગાયોને ધણમાં છોટલી
વખતે, મધ્યાહને, ત્રીજા પહોરે અને સાયંકાળે

એકચિત્ત થઈને કરે છે, તે કદી કુખી થતો
નથી.^૯ હાલ તો અયોધ્યાપુરી બહુ વર્ષો સુધી વેશન
રહેશે, પણ જ્યારે ઋષભ નામનો રાજા થશે, ત્યારે
તે આઘાત થશે.^{૧૦} આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનાર, ભવિષ્ય-
તથા ઉત્તરકાંઠ સહિત આ અપુષ્પ કાવ્ય પ્રચેતા-
ના પુત્ર ભગવાન વાલ્મીકિ મુનિએ રચેલું છે અને
તે બ્રહ્માએ પણ માન્ય કરેલું છે.^{૧૧}

હતિ શ્રીવાલ્મીકિ મહામુનિપ્રણીત આદિકાવ્ય શ્રીરામાયણના
ઉત્તરકાંઠમાં ૧૧૧ મો સર્ગ સંપૂર્ણ

શ્રીઉત્તરકાણ્ડ સમાપ્ત

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર

સમાપ્ત

